سىياسىي ئىقتىسات لۇغىتى

شۇي دىشىننىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلدى

1

مىللەتلەر نەشرىياتى

لۇغەتنىڭ توزۇلۇشى ھەققىدە

1. بۇ توم مۇقەددىمە، كاپىتالىزمدىن بۇرۇن ۋە كاپىتالىزم دەۋرىدىكى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ تومغا جەمئىي 611 ماددا (نامىلا بېرىلىپ، مەخسۇس يەشمىسى بېرىلمىگەن 70 ماددىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) كىرگۈزۈلدى ۋە ئاساسەن ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرگە ئايرىلدى. ئىزدەپ تېپىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇندەرىجە كەينىگە «خەت سىزىقى ئاچقۇچى» قوشۇمچە قىلىندى.

2. ئايرىم ماددىلارنىڭ يەشمىسى باشقا ماددىلارنىڭ يەشمىسىدە بېرىلگەن بولسا، مۇندەرىجە ۋە خەت سىزىقى ئاچقۇچىدا مۇشۇ ماددىلارنىڭ نامىلا بېرىلدى ھەمدە پالانى ماددىغا قارا! دېيىلىپ، بېتى ئەسكەرتىپ قويۇلدى. مەسىلەن، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت («ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى» گە 100 - بەتكە قارا!). يەشمىسى ھەققىدە باشقا ماددىلارغا قاراشقا تېگىشلىك بولۇپ قالسا، ماددىلارنىڭ ئاخىرىغا قارىلىدىغان ماددىنىڭ نامى كۆرسىتىلدى.

3. بىر ئاتالغۇ نەچچە خىل ئاتىلىپ، نەچچە خىل تەرجىمە قىلىنىپ كېلىۋاتقان بولسا، ئۇلاردىن مۇۋاپىقراق بولغىنى ياكى دائىم قوللىنىلىدىغىنى ماددا نامى قىلىندى، ئۇنداق ئاتالغۇلارنىڭ باشقىچە ناملىرى، ئومۇمەن، شۇ ماددىنىڭ يەشمىسىدە بايان قىلىندى.

نەشرىياتتىن

«سياسىي ئىقتىساد لۇغىتى» سياسىي ئىقتىسادقا دائىر قورال كىتابى بولۇپ، ئەمەلىي خىزمەت تارماقلىرى، نەزەرىيەۋى تەتقىقات تارماقلىرىدىكى كەڭ كادىرلارنىڭ، تەتقىقاتچى خادىملارنىڭ ۋە ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماركسىزملىق سياسىي ئىقتىسادنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۈزۈپ چىقىلدى. پۈتۈن بىر يۈرۈش كىتاب تۆۋتۈز بۆلەككە بۆلۈندى ۋە جەمئىي 2000 ماددىغا يېقىن ئاتالغۇ كىرگۈزۈلدى. 1 - تۇم مۇقەددىمە، كاپىتالىزمدىن بۇرۇن ۋە كاپىتالىزم دېگەن ئۇچ بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 2 - تۇم جاھانگىرلىك، يېڭىم مۇستەملىكە- يېڭىم فېئودالىق ئىقتىساد ۋە يېڭى دېمۇكراتىك ئىقتىساد، جۇڭگو ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى، چەت ئەل ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى دېگەن تۆت بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 3 - تۇم سوتسىيالىزم، تارماقلار ئىگىلىكى ۋە كەسپىي ئىگىلىك دېگەن ئىككى بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ئىشى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىقتىسادىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن 1977 - يىل 9 - ئايدا باشلاندى. مەملىكەت بويىچە 60 نەچچە ئورۇندىن نەچچە يۈز يولداش بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ۋە تەھرىرلەش خىزمىتىگە قاتناشتى، يەنە نۇرغۇنلىغان يولداشلار لۇغەتنىڭ ماددىلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشقا قاتناشتى ياكى ئۇنىڭغا قارىتا يازما پىكىرلىرىنى بەردى. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باشلىقى يولداش خۇ چياۋمۇ، مۇئاۋىن باشلىقى يولداش خۇەن شياڭ بەزى مۇھىم ماددىلارغا تۈزىتىش كىرگۈزدى. بۇ لۇغەتنى تۈزۈش جەريانىدا، ماۋارىپ مىنىستىرلىكى شۇنىڭدەك بىرمۇنچە ئالىي مەكتەپلەر، تەتقىقات ئورگانلىرى ۋە مالىيە - ئىقتىساد تارماقلىرىمۇ بىزگە زور كۈچ بىلەن مەدەت بەردى ھەم ھەمكارلاشتى. بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ۋە تەھرىرلەش خىزمىتىگە قاتناشقان شۇنىڭدەك بىزگە ياردەم بەرگەن ئورۇنلار ۋە يولداشلارغا بۇ يەردە چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

ۋاقىت زىق، سەۋىيىمىز چەكلىك بولغاچقا، بۇ لۇغەتتە بەزى كەمچىلىك، خاتالىق ۋە مەسىلىلەرنىڭ بولۇشى تۇرغان گەپ، بۇ لۇغەتنى پىكىر ئېلىش نۇسخىسى قاتارىدىلا ھېسابلاشقا بولىدۇ، ئۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۈزىتىپ چىقىشىمىزغا ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە

ماركس 1
ئېنگېلس 9
لېنىن 18
ستالىن 26
ماۋ زېدۇڭ 32
ئىقتىسادشۇناسلىق 46
سىياسىي ئىقتىساد 46
كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد ... 50
تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد 51
ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىساد 53
پولېتارىيات سىياسىي ئىقتىسادى («ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىساد» 52 - بەتكە قارالسۇن)
بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادى 58
بۇرژۇئا چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادى... 63
ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادى... 67
ئىلمىي سوتسىيالىزم 72
شيۇجىڭجۇيى 75
ئىقتىساد 78
خەلق ئىگىلىكى 79
ناتۇرال ئىگىلىك 80
ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ئىگىلىك («ناتۇرال ئىگىلىك» 80 - بەتكە قارالسۇن)
تاۋار ئىگىلىكى 83
ئىجتىمائىي تۈزۈم 85
ئىقتىسادىي تۈزۈم 86
ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە... 86
ئىجتىمائىي فورماتسىيە («ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە» 86 - بەتكە قارالسۇن)
ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمە..... 89
جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت... 90
ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلما 93
ئۈستقۇرۇلما («ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلما» 93 - بەتكە قارالسۇن)
سىياسىي بىلەن ئىقتىساد 96
ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 98
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى 100
ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت («ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى» 100- بەتكە قارالسۇن)
ئۆزلەشتۈرۈش 104
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك 106
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك 108
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك 110

ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى 112
ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى («ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى» 112 - بەتكە قارالسۇن)
پەن - تېخنىكا — ئىشلەپچىقىرىش كۆچى 116
ئەمگەك كۆچى 120
ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۆچى..... 122
ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى 122
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى 125
ئەمگەك ۋاستىلىرى 126
ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى 128
ئەمگەك قوراللىرى («ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى» 128 - بەتكە قارالسۇن)
ئەمگەك ئوبيېكتى 130
ئىشلەپچىقىرىش 132
تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 135
ئالماشتۇرۇش 138
مۇئامىلە 141
تەقسىمات 143
جۇغلانما 145
ئىستېمال 147
ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى..... 149
شەخسىي ئىستېمال 150
ئىستېمال ۋاستىلىرى 151
تۇرمۇش ۋاستىلىرى («ئىستېمال ۋاستىلىرى» 151 - بەتكە قارالسۇن)
ئەمگەك 153
جىسمانىي ئەمگەك («ئەمگەك» 153 - بەتكە قارالسۇن).....
ئەقلىي ئەمگەك («ئەمگەك» 153 - بەتكە قارالسۇن).....
ئىجتىمائىي ئۈمۈمىي ئەمگەك 156
ئىش تەقسىماتى 158
ھەمكارلىق 160
ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى 162
ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى 163
غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى («ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى» 163 - بەتكە قارالسۇن)
ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى..... 164
غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى («ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى» 164 - بەتكە قارالسۇن)
مەھسۇلات 165
زۆرۈر مەھسۇلات 167
ئوشۇقچە مەھسۇلات 168
زۆرۈر ئەمگەك 171
قوشۇمچە ئەمگەك 173
ئېكسپلاتاتسىيە 174
سىنىپ 177
سىنىپىي كۈرەش 180
زورلۇق كۈچ 183
دۆلەت 184
ئىجتىمائىي ئىنقىلاب 187
بايلىق 189
ماددىي بايلىق («بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن).....
مەنىۋى بايلىق («بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن).....
ئىجتىمائىي بايلىق («بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن).....
مىللىي بايلىق («بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن).....

ماددي - تەخنىكىۋى ئاساس 191
ئىقتىسادىي مەنپەئەت 192
ماددي مەنپەئەت («ئىقتىسادىي مەنپەئەت» 192 - بەتكە قارالسۇن)
ئىقتىسادىي كاتېگورىيە 195
ئىقتىسادىي قانۇنىيەت 198
تۆپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت 200
ئورتاق ئىقتىسادىي قانۇنىيەت 202
ئالاھىدە ئىقتىسادىي قانۇنىيەت 202
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى
ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى 203
ئىقتىسادىي سىياسەت 207
نوپۇس (ئاھالە) 209
نوپۇس قانۇنىيىتى 213
سىياسىي ئىقتىسادتىكى تەتقىقات ئۇسۇلى 216

كاپىتالىزمدىن بۇرۇن

تاش قورال دەۋرى 221
مىس قورال دەۋرى 223
تۆمۈر قورال دەۋرى 224
نادانلىق دەۋر 225
ياۋايىلىق دەۋر 226
مەدەنىيلىك دەۋرى 228
يېغىش ئىگىلىكى 229
ئوۋچىلىق ئىگىلىكى 230
ئىپتىدائىي توپ 231
ئىپتىدائىي ئورتاق گەۋدە 232
ئىپتىدائىي جەمئىيەت 233
ئۇرۇق 235
ئانىلىق تۈزۈم 237
ئاتىلىق تۈزۈم 239
ئۇرۇقداشلىق جامائەسى («ئۇرۇق» 235 - بەتكە قارالسۇن)
ئىپتىدائىي جامائە («ئۇرۇق» 235 - بەتكە قارالسۇن)
ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلە جامائەسى 240
ئۇرۇق مۇلۈكچىلىكى 242
تەڭ تەقسىم قىلىش 243
جەمەت 243
قەبىلە 244
قەبىلىلەر ئىتتىپاقى 246
كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە 247
دېھقانچىلىق قەبىلىسى 248
ئولۇس 250
مىللەت 250
يېزا جامائەسى 252
يېزا - كەنت جامائەسى («يېزا جامائەسى» 252 - بەتكە قارالسۇن)
يەر جامائەسى («يېزا جامائەسى» 252 - بەتكە قارالسۇن)
قىشلاق جامائەسى («يېزا جامائەسى» 252 - بەتكە قارالسۇن)
ماركا 253
بەنپو ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى 255
ناشى مىللىتىدىكى ئانىلىق ئائىلە 256
دۆلۈك مىللىتىدىكى ئاتىلىق ئائىلە جامائەسى 257
جىنو مىللىتىدىكى ئاتىلىق ئائىلە جامائەسى 258

ئىلۇنچۇن مىللىتىدىكى ئائىلە جامائەسى 259
تەبىئي ئىش تەقسىماتى..... 259
بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى 261
ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى 262
ئۈچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى 264
نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش 265
ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى..... 266
قۇللۇق جەمئىيەت 269
قۇللۇق تۈزۈم («قۇللۇق جەمئىيەت» 269 - بەتكە قارالسۇن)
قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 273
ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم 276
قۇل 277
قەرزدار قۇل 279
دۆلەت قۇلى 280
ئىشلەپ چىقارغۇچى قۇل 280
ئائىلە قۇلى 281
قۇلدار 281
ئاقسۆڭەك قۇلدارلار 283
سودا - سانائەت قۇلدارلىرى 284
ھۆرلەر 286
ئاددىي پۈقرالار 286
قۇلدارلار مۈلۈكچىلىكى («قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» 273 - بەتكە قارالسۇن)
قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇق 287
قۇلدارلار چوڭ يەر مۈلۈكچىلىكى («قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇق» 287 - بەتكە قارالسۇن)
قۇللار دۇكىنى 289
يۇنانىدىكى قۇللۇق تۈزۈم 289
قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى ئىگىلىكى («يۇنانىدىكى قۇللۇق تۈزۈم» 289 - بەتكە قارالسۇن)
رىمدىكى قۇللۇق تۈزۈم 293
لياڭشەن رايونىدىكى يېزۇلاردىكى قۇللۇق تۈزۈم 295
ۋازۇلاردىكى ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم 298
توققۇز ئۇلۇشاۋ يەر تۈزۈمى 298
گۈڭ، جۇ، چې 301
كاپىتالىزىمدىن بۇرۇنقى سودا كاپىتالى 302
جازائە كاپىتالى 306
قۇل دېھقان 309
قۇللار قوزغىلىڭى 311
فېئودالىق جەمئىيەت 313
فېئودالىق تۈزۈم («فېئودالىق جەمئىيەت» 313 - بەتكە قارالسۇن)
فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ... 316
فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى 318
ئىبادەتخانا يەر مۈلۈكچىلىكى 320
خوجىلار ئىگىلىكى 321
پومېشچىكلار ئىگىلىكى 323
بەخشەندە يەر 324
سۈيۈرغالىق يەر («بەخشەندە يەر» 324 - بەتكە قارالسۇن)
تەمىنات يېرى 327
فېئودالىق قورۇقلار 327
خوجىلىق يەر 330
ئۇلۇشلۇك يەر 331
ئوچۇق يەر تۈزۈمى 332
فېئودال خوجىلار 333
فېئودال ئاقسۆڭەكلەر 334
فېئودالىق ئائىلە ئەمەلدارلىرى 335

يانچىلىق تۇزۇم 337
يانچىلار 339
يانچىدارلار 341
شىزاڭدىكى يانچىلىق تۇزۇم 341
دەيزۇلاردىكى يانچىلىق تۇزۇم 343
ئۇيغۇرلاردىكى يانچىلىق تۇزۇم..... 345
موڭغۇللاردىكى سۈرك تۇزۇمى..... 347
موڭغۇللاردىكى خۇرىئېن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئۇسۇلى..... 347
تۇسى تۇزۇمى 348
تۇسىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش... 350
پرۇسسىيىده چىقىرىلغان يانچىلارنى ئازاد قىلىش يارلىقى 351
روسىيىده يانچىلىق تۇزۇمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى 352
يۇنكېرلار 354
مۇشتۇمزور پومېشچىكلار 355
مەنسەپدار پومېشچىكلار («مۇشتۇمزور پومېشچىكلار» 355 - بەتكە قارالسۇن)
ئادەتتىكى پومېشچىكلار 356
ئىجارىكەشلەر 357
بۇ - چۆيلەر 359
بېقىندىلار 361
قۇل - دېدەك 362
يالانمىلار 364
يەر تەكشەش تۇزۇمى 366
يەر ئىگىلەش قانۇنى 369
ھۆكۈمەت يەرلىرى 371
خان قورۇقلىرى 373
تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر... 375
ئۇرۇق يېرى 378
تۇغ يېرى 379
فېئودالىق يەر ئىجارىسى 380
ئەمگەك بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى 383
مېھنەت بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى («ئەمگەك بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى» 383 - بەتكە قارالسۇن)
ماددىي نەرسە بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى 385
مەھسۇلات بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى («ماددىي نەرسە بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى» 385 - بەتكە قارالسۇن)
پۇل بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى 387
نەرسە بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى 390
ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارىگە ئېلىش تۇزۇمى 390
نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۇزۇمى..... 392
نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۇزۇمى 394
ئىجارە كاپالىتى تۇزۇمى 395
ھاشار 396
يەر بېجى 399
تۇنجى قېتىم يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش... 401
ئىجارە ھەققى، ھاشار، ئائىلە سېلىقى... 403
ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى 404
بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى 407
نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش... 409
يەر بېجى بىلەن نوپۇس بېجىنى بىرلەشتۈرۈش («نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش» 409 - بەتكە قارالسۇن)
فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە 411
ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق..... 414
ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇق («ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق»

414 - بەتكە قارالڭ)
جىسمانىي بېقىندىلىق 416
تەبىقە تۈزۈمى 417
شەھەر ئاھالىسى تەبىقىسى..... 419
تائىپە تۈزۈمى 422
پاتريئارخاللىق تۈزۈمى 423
ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى..... 425
ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى 427
ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى («ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى» 427 - بەتكە قارالڭ)
تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش 428
ھۈنەرۋەنلەر 430
ھۆكۈمەت قول سانائىتى 431
كاسىپلارنى نۆپۈسقا ئېلىش تۈزۈمى ... 433
شاگىرتلىق تۈزۈمى 436
كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى 438
گىلد («كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى» 438 - بەتكە قارالڭ)
كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىدىكى قول سانائەت 440
ئۇستكارلار («كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىدىكى قول سانائەت» 440 - بەتكە قارالڭ)
نىمكارلار («كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىدىكى قول سانائەت» 440 - بەتكە قارالڭ)
ھانسا ئىتتىپاقى 442
كەسىپداشلار ئىتتىپاقى 443
بازار (集墟) 445
سالاچىلار 447
مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمى 450
تۆز تالونى 451
سۇ يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىق
ۋە سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇش 453
بىر تۇتاش توشۇش - تەڭشەش..... 455
تەڭشەش («بىر تۇتاش توشۇش - تەڭشەش» 455 - بەتكە قارالڭ)
تۇراقلاشتۇرۇش ئۇسۇلى 457
كۆك ئۇسۇلى 458
بازار سودىسى ئۇسۇلى 460
سودا بېجى 461
كوچا بىلەن بازارنى ئايرىتىش
تۈزۈمى 462
سودىگەرلەر سارىيى 463
قۇلۇپلە پۇل 465
پىچاقسىمان ۋە ئوتخۇچسىمان پۇل ... 466
يۇمىلاق پۇل 467
5 جۈلۈق پۇل 467
ئۇچار پۇل 468
جياۋزى 469
رەنىگە قويۇش 470
چەك دۇكىنى 472
پۇلخانا 475
پۇلخانا چېكى 476
يىپەك پولى 477
تىجارەت كېمىسى 479
گۈۋاھنامىلىق سودا 481
سارايى سودىگەرلىرى تۈزۈمى 484
كاپىتالىزم تۆرەلمىسى 486
دېھقانلار قوزغىلىڭى 488

كاپىتالىزم

كاپىتالىستىك جەمئىيەت 491
كاپىتالىزم 493
ئەركىن كاپىتالىزم 497
كاپىتالىزم تۈزۈمى («كاپىتالىزم» 493 - بەتكە قارالسۇن)
كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىك 499
كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 501
بۇرژۇئا ئىنقىلابى 504
كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى... 507
بۇرژۇئازىيە 509
ئىشچىلار سىنىپى («پرولېتارىيات» 511 - بەتكە قارالسۇن)
پرولېتارىيات 511
تاۋار 513
تاۋار ئىشلەپچىقىرىش 516
كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش... 519
تاۋار ئالماشتۇرۇش 520
تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلى 520
ئىستېمال قىممىتى 523
قىممەت 525
قىممەت سۇبستانسىيسى 528
قىممەت مىقدارى 529
ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى ... 532
كونكرېت ئەمگەك 534
ئابستراكت ئەمگەك 535
ئۇمۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى («ئابستراكت ئەمگەك» 535 - بەتكە قارالسۇن)
خۇسۇسىي ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك 536
جانلىق ئەمگەك 538
ئىلگىرىكى ئەمگەك 539
جانسىز ئەمگەك («ئىلگىرىكى ئەمگەك» 539 - بەتكە قارالسۇن)
بۇيۇملاشقان ئەمگەك 540
ئوبيېكتلاشقان ئەمگەك («بۇيۇملاشقان ئەمگەك» 540 - بەتكە قارالسۇن)
ئاددىي ئەمگەك 541
مۇرەككەپ ئەمگەك 541
مەلىكلىك ئەمگەك 542
مەلىكسىز ئەمگەك 542
ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى 543
ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى 543
قىممەت مۇناسىۋىتى 545
قىممەت قانۇنىيىتى 546
قىممەت قانۇنى («قىممەت قانۇنىيىتى» 546 - بەتكە قارالسۇن)
تەك قىممەتتە ئالماشتۇرۇش..... 551
قىممەتنىڭ ئوبيېكتلىقى 552
ئايرىم قىممەت 553
ئىجتىمائىي قىممەت 554
قىممەت فورماتسىيسى 556
قىممەت ئىپادىسى 558
ئالمىشىش قىممىتى 559
ئاددىي، ئايرىم ياكى تاسادىپىي قىممەت فورماتسىيسى 561
نىسپىي قىممەت فورماتسىيسى 561
تەك قىممەت فورماتسىيسى..... 564
ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيسى 565
ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيسى 567

ئومۇمىي قىممەتداش 568
پۇل 569
پۇل فورماتسىيسى 572
نەرسە ئېتىقادچىلىقى 573
تاۋار ئېتىقادچىلىقى («نەرسە ئېتىقادچىلىقى» 573 - بەتكە قارالسۇن)
پۇل ئېتىقادچىلىقى («نەرسە ئېتىقادچىلىقى» 573 - بەتكە قارالسۇن)
ئالماشتۇرۇش جەريانى 578
تاۋار مۇئامىلىسى 579
قىممەت ئۆلچىمى 581
باھا 583
باھا ئۆلچىمى 585
مۇئامىلە ۋاستىسى 587
قۇيما پۇل 589
قاتتىق پۇل 590
ئاساسىي پۇل 590
قوشۇمچە پۇل 591
سوپياۋ 592
بانكا چېكى 592
خەزنە چېكى 593
ئالتۇن زاپىسى 594
يەككە بىرلىك تۇزۇمى 595
قوش بىرلىك تۇزۇمى 595
ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمى 596
كۈمۈش بىرلىك تۇزۇمى 598
ئالتۇن پىرېۋوت بىرلىك تۇزۇمى 599
پۇلنىڭ ئالتۇن مىقدارى 600
توپلاش ۋاستىسى 601
پۇل تۆپلاش («توپلاش ۋاستىسى» 601 - بەتكە قارالسۇن)
تۆلەم ۋاستىسى 603
دۇنيا پۇلى 605
پۇل مۇئامىلىسى 606
پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى 608
پۇلنىڭ مۇئامىلە سۈرئىتى 610
قىممەت بەلگىسى 611
قەغەز پۇل 612
قەغەز پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى ... 613
مۇئامىلىدىكى پۇل 615
كاپىتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسى 615
ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار 618
ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 620
ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتى... 621
ياللانما ئەمگەك 622
ئىش ھەققىلىق ئەمگەك («ياللانما ئەمگەك» 622 - بەتكە قارالسۇن)
ياللانما ئەمگەكچى 624
ئەركىن ئەمگەكچى («ياللانما ئەمگەكچى» 624 - بەتكە قارالسۇن)
ئىش ھەققىلىق ئەمگەكچى («ياللانما ئەمگەكچى» 624 - بەتكە قارالسۇن)
قوشۇمچە قىممەت 625
مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت 628
قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ... 630
قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى... 631
كاپىتال 632
ئۆزگەرمەس كاپىتال 635
ئۆزگىرىشچان كاپىتال 637
ئاۋانسلانغان كاپىتال 638
ئالدىن تۆلەنگەن كاپىتال («ئاۋانسلانغان كاپىتال» 638 - بەتكە قارالسۇن)
قوشۇمچە قىممەت مىقدارى 639
قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى..... 640
مەھسۇلات قىممىتى 642
قىممەتدار مەھسۇلات 642
نىسپىي قوشۇمچە قىممەت 643
كاپىتالىستنىڭ ئاددىي ھەمكارلىق 644
كاپىتالىستنىڭ ئىشخانا قول سانائىتى... 646

ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يىرىك سانائەت 648
سانائەت ئىنقىلابى 649
كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش 652
ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى... 655
نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت... 657
نورمىدىن تاشقىرى قوشۇمچە قىممەت («نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت» 657 - بەتكە قارالسۇن)
قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى 659
كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى («قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى» 657 - بەتكە قارالسۇن)
كاپىتال ئېتىقادچىلىقى («نەرسە ئېتىقادچىلىقى» 573 - بەتكە قارالسۇن)
ئىش كۈنى 662
نورمال ئىش كۈنى 663
ئۆلچەملىك ئىش كۈنى («نورمال ئىش كۈنى» 663 - بەتكە قارالسۇن)
8 سائەتلىك ئىش تۈزۈمى..... 665
ئىش ھەققى 667
ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى..... 670
كاپىتالىستىك ئىش ھەققى تۈزۈمى ... 670
نامىي ئىش ھەققى 671
ئەمەلىي ئىش ھەققى..... 672
پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى... 673
ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى 674
ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى 675
ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى 676
ئەمگەك شارائىتى 678
ئەمگەك سىجىللىقى 679
قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمى ... 681
تېيلور تۈزۈمى 682
فورد تۈزۈمى 684
بالا ئىشچى 685
ئايال ئىشچى 686
كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى..... 688
كاپىتال مۇئاملىسى 690
كاپىتالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 691
كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 693
ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى 695
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى 697
ماددىي ۋاستىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى 698
كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى..... 699
كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى ... 701
كاپىتالنىڭ قىممەت تۈزۈلۈشى..... 702
كاپىتالنىڭ توپلىنىشى..... 704
كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى 705
كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى 706
ئىشسىزلىق 708
سانائەت ئىشچىلىرى..... 710
غەيرىي سانائەت ئىشچىلىرى..... 710
سانائەت زاپاس ئارمىيىسى 711
ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسى 712
كاپىتالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى ... 713
نىسپىي ئوشۇق ئاھالە 714
مۇتلەق ئوشۇق ئاھالە 716
تۇراقسىز ئوشۇق ئاھالە 717
يوشۇرۇن ئوشۇق ئاھالە 718
تۇرغۇن ئوشۇق ئاھالە 719
پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى 719

پرولېتارىياتنىڭ نىسپىي نامراتلىشىشى («پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى» 719 - بەتكە قارالسۇن) 719
پرولېتارىياتنىڭ مۇتلەق نامراتلىشىشى («پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى» 719 - بەتكە قارالسۇن) 719
كاپىتالنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى ... 724
يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى 726
جامائەت يەرلىرىنى دائىرىلەش توغرىسىدىكى پەرمانلار 728
شەرقىي ھىندىستان شىركەتلىرى 729
قۇل سودىسى 730
كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ تارىخىي يۈزلىنىشى 732
كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى 734
كاپىتال ئوبوروتى 738
سانائەت كاپىتالى 741
پۇل كاپىتال 742
ئۇنۇملۇك كاپىتال 742
تاۋار كاپىتال 743
مۇئامىلە كاپىتالى 744
فۇنكسىيىلىك كاپىتال 745
فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست 746
كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى 748
كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى 748
مۇئامىلە جەريانى 750
مۇئامىلە ۋاقتى 751
مۇئامىلە خىراجىتى 752
ساپ مۇئامىلە خىراجىتى 754
ئىشلەپچىقىرىش جەريانى 755
ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى 757
ئەمگەك جەريانى 758
ئەمگەك مەزگىلى 759
تۇراقلىق كاپىتال 760
تۇراقسىز كاپىتال 761
تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى 762
ئامورتىزاتسىيە 764
شەكىللىك خوراش 765
ماددىي خوراش («شەكىللىك خوراش» 765 - بەتكە قارالسۇن) 765
شەكىلسىز خوراش 765
مەنىۋى خوراش («شەكىلسىز خوراش» 765 - بەتكە قارالسۇن) 765
ئىجتىمائىي كاپىتال 766
ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال («ئىجتىمائىي كاپىتال» 766 - بەتكە قارالسۇن) 766
ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى 767
ئايرىم كاپىتال 770
خۇسۇسىي كاپىتال 771
ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات 772
ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمى («ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات» 772 - بەتكە قارالسۇن) 772
مىللىي دارامەت 773
مىللىي دارامەت تەقسىماتى 775
ھاسىلىي كىرىم 776
مۇلازىمەتچىلىك 777
پايدا 779
ئوتتۇرىچە پايدا 780
سانائەت پايدىسى 781
ئىشلەپچىقىرىش باھاسى 782
تەننەرخ باھاسى 786
ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى («تەننەرخ باھاسى» 786 - بەتكە قارالسۇن) 786
ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى 788
ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ... 789
بازار باھاسى 790

بازار قىممىتى 791
ئوتتۇرىچە قىممەت 793
ئوتتۇرىچە باها 794
پايدا نىسبىتى 794
ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى 797
ئومۇمىي پايدا نىسبىتى («ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى» 797 - بەتكە قاراڭ)
ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى... 800
ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى 802
ئومۇمىي پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى («ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى» 802 - بەتكە قاراڭ)
نورمىدىن ئارتۇق پايدا 804
نورمىدىن تاشقىرى پايدا («نورمىدىن ئارتۇق پايدا» 804 - بەتكە قاراڭ)
سودا كاپىتالى 806
تاۋار تىجارىتى كاپىتالى 808
پۇل تىجارىتى كاپىتالى 809
سودا كاپىتالىستلىرى 811
سودا پايدىسى 812
قوشۇمچە پايدا 813
سودا ئەمگىكى 814
قەرز كاپىتالى 816
ئۆسۈمچان كاپىتال 818
كۆچمە كاپىتال 820
قەرز كاپىتالىستى 821
بانكا 821
بانكا كاپىتالى 824
بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال 826
بانكا كاپىتالىستى 827
بانكا پايدىسى 828
ئىناۋەتلىك قەرز 829
سودا ئىناۋەتلىك قەرزى 832
بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى 833
ئىناۋەتلىك قەرز بېرىش 835
رەسمىيلەشتۈرۈش قەرز بېرىش 836
ئاشۇرما قەرز 836
دىسكونت 837
قەرەللىك چەك 838
پۇل چېكى 839
ئىناۋەتلىك پۇل 839
ھەسسىدارلىق كاپىتالى 841
ئىگىلىك يارىتىش پايدىسى 842
مەۋھۇم كاپىتال 843
كارخانا 845
سانائەت كاپىتالىستى 846
كارخانا ئىگىلىرىنىڭ دارامىتى..... 847
كارخانا پايدىسى («كارخانا ئىگىلىرىنىڭ دارامىتى» 847 - بەتكە قاراڭ)
ئۆسۈم 848
ئۆسۈم نىسبىتى 850
تۇراقسىز پاي ئۆسۈمى 851
يەر ئىجارىسى 852
يەر ئىجارىسى نىسبىتى 854
ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى 855
ساختا ئىجتىمائىي قىممەت 855
كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى 857
دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى 859
دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ بىرىنچى شەكلى (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I)..... 860
دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككىنچى شەكلى (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II) 862
يەر ھوسۇلدارلىقىنىڭ تۆۋەنلەپ

كهتش قانۇنىيتى 865
مۇتلەق يەر ئىجارىسى 869
بىناكارلىق يەر ئىجارىسى 871
كانچىلىق يەر ئىجارىسى 873
مونۇپول يەر ئىجارىسى 874
يەر باھاسى 875
يەر مۇلۈكچىلىكى 876
كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكى 877
يەر كاپىتالى 879
يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى 881
ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى 882
يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى 883
ئىجارىكەش دېھقان 885
كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانى... 886
يېزا ئىگىلىكىنىڭ كاپىتالىزملىشىشى... 887
پرۇسسىيەچە يول 890
ئامېرىكىچە يول 891
يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش..... 892
يەر خېتى 894
رىقابەت 895
ئەركىن رىقابەت 896
رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ هۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتى 897
تەمىنلەش ـ تەلەپ قانۇنىيىتى..... 899
تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېهتىياج ... 900
ساختا سېتىۋېلىش كۈچى 900
كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نىڭ دەۋرىيلىكى 902
ئىقتىسادىي كرىزىس 906
ئىقتىسادىي ئالاقىدىلىك («ئىقتىسادىي كرىزىس» 906 ـ بەتكە قارالسۇن)
كاپىتال ئوشۇقچىلىقى 911
ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى 913
ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى («ئىقتىسادىي كرىزىس» 906 ـ بەتكە قارالسۇن)
سانائەت كرىزىسى 914
سودا كرىزىسى 914
ئارىلىق خاراكتېرىدىكى كرىزىس ... 916
يېزا ئىگىلىك كرىزىسى 916
پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى ... 919
ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى («پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى» 919 ـ بەتكە قارالسۇن)
مالىيە كرىزىسى 921
پۇل پاخالىقى 922
پۇلنى قىسىش 924
تۇرغۇنلۇق 925
ئالاهىدە تۇرغۇنلۇق 926
ئىقتىسادنىڭ ئارقىغا چېكىنىشى 926
ئەسلىگە كېلىش 926
ئۆرلەش 928
گۈللىنىش («ئۆرلەش» 928 ـ بەتكە قارالسۇن)
مەۋرچىلىق 928
سولغۇنلۇق 929

笔画索引

خەت سىزىقى ئاچقۇچى

一画

一般利润率趋向下降的规律 تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى(«平均利润率趋向下降的规律» «ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى» 802 -بەتكە قارالسۇن) 567

一般价值形态 ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى 567

一般人类劳动 ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى («抽象劳动» «ئابستراكت ئەمگەك» 535 - بەتكە قارالسۇن)

一般等价物 ئومۇمىي قىممەتداش... 568

一般利润率 ئومۇمىي پايدا نىسبىتى... («平有利润率» «ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى» 797 - بەتكە قارالسۇن)

一条鞭法 بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى... 407

二画

布 匹 پىچاقسىمان ۋە ئوتمۇچ سىمان پۇل 466

三画

工人八小时工作制 8 سائەتلىك ئىش تۈزۈمى 665

口 人 نوپۇس (ئاھالە)..... 209

人口规律 نوپۇس قانۇنىيىتى..... 213

依附人身 جىسمانىي بېقىندىلىق ... 416

女工 ئايال ئىشچى 686

社乡 قىشلاق جامائەسى («村社» «يېزا جامائەسى» 252 - بەتكە قارالسۇن)

钱飞 ئۇچار پۇل 468

上层建筑 ئۇستقۇرۇلما («经济基础和上层建筑» «ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما» 93 - بەتكە قارالسۇن)

广义政治经济学 كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد 50

马尔克 ماركا 253

马克思 ماركس 1

马克思主义政治经济学 ماركسزملىق سىياسىي ئىقتىساد 53

小农经济 ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى 425

小商品生产 ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى 427

小资产阶级政治经济学 ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادى 67

个人消费 شەخسىي ئىستېمال 150

个别价值 ئايرىم قىممەت 553

个别资本 ئايرىم كاپىتال 770

个别生产价格 ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى 788

个别劳动时间 ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ... 543

土司制度 تۇسى تۈزۈمى 348

土地公社 يەر جامائەسى («村社» «يېزا جامائەسى» 252 - بەتكە قارالسۇن)

土地价格 يەر باھاسى 875

土地资本 يەر كاپىتالى 879

土地国有化 يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش 892

土地所有制 يەر مۇلۈكچىلىكى 876

土地肥力递减规律 يەر ھوسۇلدارلىقىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى 865

工资 ئىش ھەققى 667

工作日 ئىش كۈنى 662

工人阶级 ئىشچىلار سىنىپى(«无产阶级» «پرولېتارىيات» 511 - بەتكە قارالسۇن)

工业危机 سانائەت كرىزىسى 914

工资劳动 ئىش ھەققىلىق ئەمگەك («雇佣劳动» «يالانما ئەمگەك» 622 - بەتكە قارالسۇن)

工资劳动者 ئىش ھەققىلىق ئەمگەكچى («雇佣劳动者» «يالانما ئەمگەكچى» 624 - بەتكە قارالسۇن)

工商业奴隶主 سودا - سانائەت قۇلدارلىرى 284

四画

币 贝 قوۋۇله پۇل 465

田 屯 تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر..... 375

行 牙 سالاچىلار 447

井田制 توقۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى 298

东 毛泽 ماۋ زېدۇڭ 32

钱 五铢 5 جۇلۇق پۇل 467

时代 文明 مەدەنىيلىك دەۋرى 228

危机 中间性 ئارىلىق خاراكتېرىدىكى كرىزىس 916

圈地 公有 جامائەت يەرلىرىنى دالا ئىگىلەش توغرىسىدىكى پەرمانلار 728

票 支 پۇل چېكى 839

手段 支付 تۆلەم ۋاستىسى 603

计件工资 ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى 676

计时工资 ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى..... 675

制 父系 ئاتىلىق تۈزۈم 239

制家 父权 ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمى 240

公社 庭 دىكى ئائىلە جامائەسى... 264

工分 ئىش تەقسىماتى 264

分配 تەقسىمات 143
分成租制 نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۆزۈمى 392
氏族 ئۇرۇق 235
氏族公社 ئۇرۇقداشلىق جامائەسى («氏族»«ئۇرۇق»235-بەتكە قارالسۇن)
有氏族所制 ئۇرۇق مۇلۈكچىلىكى 242
不景气 سولغۇنلۇق 929
不变资本 ئۆزگەرمەس كاپىتال ... 635
不等价交换 تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش 428
无产阶级 پرولېتارىيات 511
无形损耗 شەكىلسىز خوراش 765
无产阶级贫困化 پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى 719
无产阶级相对贫困化 پرولېتارىياتنىڭ نىسپىي نامراتلىشىشى («无产»«化»«پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى» 719 - بەتكە قارالسۇن)
无产阶级绝对贫困化 پرولېتارىياتنىڭ مۇتلەق نامراتلىشىشى («无产»«化»«پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى» 719 - بەتكە قارالسۇن)
无产阶级政治经济学 پرولېتارىيات سىياسىي ئىقتىسادى («马克思主义政治经济学»«ماركسزملىق سىياسىي ئىقتىساد» 53 - بەتكە قارالسۇن)

五画

主币 ئاساسىي پۇل 590
业失 ئىشسىزلىق 708
民族 مىللەت 250
田赋 يەر بېجى 399
永佃制 ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارە ريگە ئېلىش تۈزۈمى ... 390
代役租 نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى 390
母系制 ئانىلىق تۈزۈم 237
可变资本 ئۆزگىرىشچان كاپىتال... 637
世界货币 دۇنيا پۇلى 605
丝绸之路 يىپەك يولى 477
汉撒同盟 هانسا ئىتتىپاقى 442
石器时代 تاش قورال دەۋرى 221
东印度公司 شەرقىي ھىندىستان شىركەتلىرى 729
正常工作日 نورمال ئىش كۈنى 663
对象化劳动 ئوبيېكتلاشقان ئەمگەك («物化劳动»«بۇيۇملاشقان ئەمگەك» 540 - بەتكە قارالسۇن)
半母系社会 بەنپو ئانىلىق ئۇرۇقداش لىق جامائەسى 255
占有 ئۆزلەشتۈرۈش 104
占有法 يەر ئىگىلەش قانۇنى ... 369
必要产品 زۆرۈر مەھسۇلات 167
必要劳动 زۆرۈر ئەمگەك 171
商船 تىجارەت كېمىسى..... 479
商易法 بازار سودىسى ئۇسۇلى... 460
市民等级 شەھەر ئاھالىسى تەبىقىسى 419
市场价格 بازار باھاسى 790
市场价值 بازار قىممىتى 791
平均利润 ئاددىي پۇقرالار 286
平准 تەڭشەش («平准»«بىر تۇتاش توشۇش - تەڭشەش» 455 - بەتكە قارالسۇن)

平均分配 تەڭ تەقسىم قىلىش..... 243
平均价格 ئوتتۇرىچە باھا 794
平均价值 ئوتتۇرىچە قىممەت 793
平均地租 ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى 855
平均利润 ئوتتۇرىچە پايدا..... 780
平均利润率 ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى 797
平均利润率规律 ئوتتۇرىچە پايدا نىسبەتى قانۇنىيىتى ... 800
平均利润下降的规律趋向 ئوتتۇرىچە پايدا نىسبەتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى 802
奴隶 قۇل 277
奴婢 قۇل ـ دېدەك..... 362
奴隶主 قۇلدار 281
奴隶社会 قۇللۇق جەمئىيەت 269
奴隶作坊 قۇللار دۇكىنى 289
奴隶制度 قۇللۇق تۈزۈم(社会»قۇللۇق جەمئىيەت«) 269 ـ بەتكە قارالسۇن)
奴隶贸易 قۇل سودىسى 730
奴隶起义 قۇللار قوزغىلىڭى 311
奴隶主所有制 قۇلدارلا مۇلۈكچىلىكى (奴隶占有制生产«) «方式 «قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» 273ـ بەتكە قارالسۇن)
大奴隶制庄园 قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇق 287
奴隶制城邦经济 قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى ئىگىلىكى («希腊奴隶制«) «يۇنانىدىكى قۇللۇق تۈزۈم» 289 ـ بەتكە قارالسۇن)
大奴隶主所有制土地 قۇلدارلارچوڭ يەر مۇلۈكچىلىكى (庄园奴隶制«) «قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇق» 287 ـ بەتكە قارالسۇن)
奴隶占有制生产方式 قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 273
生产 ئىشلەپچىقىرىش 132
生产力 ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى 112
生产工具 ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى 128
生产方式 ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 98
生产奴隶 ئىشلەپ چىقارغۇچى قۇل 280
生产关系 ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى 100
生产价格 ئىشلەپچىقىرىش باھاسى 782
生产过程 ئىشلەپچىقىرىش جەريانى 755
生产过剩 ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى 913
生产时间 ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى... 757
生产费用 ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى («成本价格«) «تەننەرخ باھاسى» 786 ـ بەتكە قارالسۇن)
生产要素 ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى 162
生产消费 ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى 149
生产资本 ئۇنۇملۇك كاپىتال 742
生产资料 ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى 125

生活资料 تۇرمۇش ۋاستىلىرى («消费资料»«ئىستېمال ۋاستىلىرى» 151-بەتكە قارالسۇن)

资本社会化 ئۆسۈمچان كاپىتال 818

生产过剩危机 ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسى («经济危机»«ئىقتىسادىي كىرىزىس» 906-بەتكە قارالسۇن)

生产关系 ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى 697

生产资料公有制 ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك 108

生产资料私有制 ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك 110

生产资料所有制 ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان مۇلۇكچىلىك 106

生产劳动与非生产劳动 ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى 164

生产部门与非生产部门 ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى 163

生产关系一定要适合生产力的规律性 ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى 203

六画

工 هۈنەرۋەنلەر 430

宁 لېنىن 18

行 كەسپداشلار ئىتتىپاقى... 443

作 ھەمكارلىق 160

票 پۇلخانا چېكى 476

产 再生产 تەكرار ئىشلەپچىقىرىش... 135

动 劳死 جانسىز ئەمگەك(«过去劳动»«ئىلگىردىكى ئەمگەك» 539-بەتكە قارالسۇن)

资 名义工资 نامىي ئىش ھەققى 671

格 成本价格 تەننەرخ باھاسى..... 786

润 创业利润 ئىگىلىك يارىتىش پايدىسى 842

动 过去劳动 ئىلگىردىكى ئەمگەك..... 539

度 匠籍制度 كاسىپلارنىڭ نوپۇسقا ئېلىش تۈزۈمى 433

奴 西藏农奴制 شىزاڭدىكى يانچىلىق تۈزۈم 341

资 血汗工资制度 قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمى 681

济 共有经济规律 ئورتاق ئىقتىسادىي قانۇنىيەت 202

生 亚细亚生产方式 ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 266

地 寺院土地所有制 ئىبادەتخانا يەر مۇلۇكچىلىكى 320

级 阶级 سىنىپ 177

斗 阶级斗争 سىنىپىي كۈرەش 180

耗 有形损耗 شەكىللىك خوراش..... 765

付 有支付能力的需求 تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياج 900

业 企业 كارخانا 845

企业利润 كارخانا پايدىسى («企业利润»)
«كارخانا ئىگىلرىنىڭ داراميتى» 847 - بەتكە قارالسۇن)

企业主收入 كارخانا ئىگىلرىنىڭ داراميتى 847

东行 ئۇستەكارلار («行会手工业»)
«كەسپىداشلار ئۇيۇشمىسى توزۇمىدىكى قول‌سانائەت» 440 - بەتكە قارالسۇن)

行会制度 كەسپىداشلار ئۇيۇشمىسى توزۇمى 438

行商制度 ساراي سودىگەرلىرى توزۇمى 484

行会手工业 كەسپىداشلار ئۇيۇشمىسى توزۇمىدىكى قول سانائەت 440

契地 يەر خېتى 894

租地 يەر ئىجارىسى..... 852

率地租 يەر ئىجارىسى نىسبىتى... 854

一合丁地 يەر بېجى بىلەن نوپۇس بېجىنى بىرلەشتۈرۈش («地丁合一»)
(«摊丁入地») نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش» 409 - بەتكە قارالسۇن)

经济地主制 پومېشچىكلار ئىگىلىكى 323

红利 تۇراقسىز پاي ئۆسۈمى... 851

级差地租 دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى 859

级差地租第一形式 (级差地租I) (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I) 860

级差地租第二形式 (级差地租II) (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II) 862

交子 جياۋزى 469

交换 ئالماشتۇرۇش..... 138

交换价值 ئالمىشىش قىممىتى 559

交换过程 ئالماشتۇرۇش جەريانى... 578

自由民 ھۆرلەر 286

自由竞争 ئەركىن رىقابەت 896

自然分工 تەبىئىي ئىش‌تەقسىماتى... 259

自然经济 ناتۇرال ئىگىلىك 80

自由劳动者 ئەركىن ئەمگەكچى («雇佣劳动者»)
«يالانما ئەمگەكچى» 624 - بەتكە قارالسۇن)

自由资本主义 ئەركىن كاپىتالىزم..... 497

自给自足经济 ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ئىگىلىك («自然经济»)
«ناتۇرال ئىگىلىك» 80 - بەتكە قارالسۇن)

产品 مەھسۇلات 165

产业工人 سانائەت ئىشچىلىرى ... 710

产业利润 سانائەت پايدىسى 781

产业革命 سانائەت ئىنقىلابى..... 649

产业资本 سانائەت كاپىتالى 741

产品价值 مەھسۇلات قىممىتى..... 642

产品地租 مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى («实物地租»)
«ماددىي نەرسەبىلەن تۆلىنىدىغان يەرئىجارىسى» 385 - بەتكە قارالسۇن)

备产业后军 ساناىئەت زاپاس ئارمىيىسى 711
资本产业家 ساناىئەت كاپىتالىستى 846
奴 农 يانچىلار 339
主 农 奴 يانچىدارلار 341
制 农 奴 يانچىلىق تۈزۈم 337
人 农业工 يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى 883
机 农业危 يېزا ئىگىلىك كرىزىسى 916
义 农民起 دېھقانلار قوزغىلىڭى ... 488
落 农业部 دېھقانچىلىق قەبىلىسى... 248
社 农村公 يېزا ـ كەنت جامائەسى («村社» «يېزاجاماـ ئەسى»252ـبەتكەقارالسۇن)
本 农业资 يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى 881
农业资本化 يېزا ئىگىلىكىنىڭ كاپىتالىزملىشىشى 887
份 地 ئۇلۇشلۇك يەر 331
长 佃族家 ۋازۇلاردىكى ئائىلە باشـ
制 奴 隶 لىقىلىق قۇللۇق تۈزۈم... 298
格 价 باها 583
值 价 قىممەت 525
量 价 值 قىممەت مىقدارى 529
准 价格标 باها ئۆلچىمى 585
度 价值尺 قىممەت ئۆلچىمى 581
系 价值关 قىممەت مۇناسىۋىتى ... 545
品 价值产 قىممەت تەدارمەھسۇلات... 642
态 价值形 قىممەت فورماتسىيىسى... 556
体 价值实 قىممەت سۇبىستانسىيىسى 528
则 价值法 قىممەت قانۇنى(«价值规律» «قىممەتقانۇنـ يىتى» 546 ـ بەتكە قارالسۇن)
现 价值表 قىممەت ئىپادىسى 558
律 价值规 قىممەت قانۇنىيىتى ... 546
号 价值符 قىممەت بەلگىسى 611
对象 价值 قىممەتنىڭ ئوبيېكتـ لىقى 552
形成 价值 قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى 630
增殖 价值 قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى 631

七画

旧 折 تامورتىزاتسىيە 764
社 村 يېزا جامائەسى 252
税 亩 初 تۇنجى قېتىم يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش ... 401
法 税 两 ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى 404
助 贡 彻 گۇك، جۇ، چې 301
客 佃 ئىجارىكەشلەر 357
动 力 劳 جىسمانىي ئەمگەك («劳动» «ئەمگەك» 153 ـ بەتكە قارالسۇن)
流 改土归 تۇسىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش 350
润 附加利 قوشۇمچە پايدا 813
本 闲置资 بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال 826
隶 希腊奴 يۇنانىدىكى قۇللۇق ئۈزۈم 289
富 财 بايلىق 189

财政危机 مالیه کرىزىسى 921
市场制度 كوچا بىلەن بازارنى ئايرىۋېتىش تۈزۈمى ... 462
均田制 يەر تەقسىمش تۈزۈمى ... 366
均平税负 بىر تۇتاش توشۇش - تەقسىمش 455
纯粹流通费用 ساپ مۇئامىلە خىراجىتى 754
母系家庭 نانسلىق ئائىلە 256
纸币 قەغەز پۇل 612
纸币流通规律 قەغەز پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى 613
私属徒 يېقىندىلار 361
私人资本 خۇسۇسىي كاپىتال 771
私人劳动 خۇسۇسىي ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك ... 536
利息 ئۆسۈم 848
利润 پايدا 779
利息率 ئۆسۈم نىسبىتى 850
利润率 پايدا نىسبىتى 794
社会价值 ئىجتىمائىي قىممەت ... 554
社会形态 ئىجتىمائىي فورماتسىيە («社会经济形态» «ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە» 86 - بەتكە قارالسۇن)
社会财富 ئىجتىمائىي بايلىق («财富» «بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن)
社会制度 ئىجتىمائىي تۈزۈم 85
社会革命 ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ... 187
社会资本 ئىجتىمائىي كاپىتال ... 766
社会生产力 ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى («生产力» «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى» 112 - بەتكە قارالسۇن)
社会总产品 ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات 772
社会总劳动 ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك 156
社会总资本 ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال («社会资本» «ئىجتىمائىي كاپىتال» 766 - بەتكە قارالسۇن)
社会生产价格 ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى 789
社会经济形态 ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە 86
社会经济结构 ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمە 89
社会基本矛盾 جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت 90
社会资本再生产 ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى 767
社会生产两大部类 ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈرى («社会总产品» «ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات» 772 - بەتكە قارالسۇن)
社会必要劳动时间 ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى 543
劳动 ئەمگەك 153
劳动力 ئەمگەك كۈچى 120
劳动工具 ئەمگەك قوراللىرى («生产工具» «ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى» 128 - بەتكە قارالسۇن)

劳动对象 ئەمگەك ئوبيېكتى 130
劳动地租 مېھنەت بىلەن تۆلىنىدىغان يەرئىجارىسى (劳役地租) ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى» 383 -بەتكە قارالسۇن)
劳动过程 ئەمگەك جەريانى 758
劳动条件 ئەمگەك شارائىتى 678
劳动资料 ئەمگەك ۋاستىلىرى ... 126
劳动期间 ئەمگەك مەزگىلى 759
劳动强度 ئەمگەك سىجىللىقى..... 679
劳役地租 ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ... 383
劳动力价值 ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 620
劳动力价格 ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى 670
劳动二重性 ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى 532
劳动力商品 ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار 618
劳动生产力 ئەمگەك ئۈنۈملۈچىقىش كۈچى 122
劳动生产率 ئەمگەك ئۈنۈملۈكى 122
劳动力再生产 ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى... 695
劳动力的使用价值 ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتى 621

八画

当典 رەھنگە قويۇش 470
农隶 قۇل دېھقان 309
法青苗 كۆك ئۇسۇلى 458
供求率 تەمىنلەش - تەلەپ قانۇنىيىتى 899
使用价值 ئىستېمال قىممىتى 523
服务 مۇلازىمەتچىلىك..... 777
股份资本 ھەسسىدارلىق كاپىتالى 841
押租制 ئىجارە كاپىتالى ئۈزۈمى 395
抵押放款 رەھنلىك قەرز بېرىش... 836
抽象劳动 ئابستراكت ئەمگەك ... 535
矿山地租 كانچىلىق يەر ئىجارىسى 873
单本位制 يەككە بىرلىك ئۈزۈمى... 595
具体劳动 كونكرېت ئەمگەك 534
学徒制度 شاگىرتلىق ئۈزۈمى..... 436
垄断地租 مونوپول يەر ئىجارىسى 874
贮藏手段 توپلاش ۋاستىسى 601
罗马奴隶制 رىمدىكى قۇللۇق ئۈزۈم 293
建筑地地租 بىناكارلىق يەر ئىجارىسى 871
现役劳动军 ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسى 712
采邑 بەخشەندە يەر 324
采集经济 يىغىش ئىگىلىكى 229
金本位制 ئالتۇن بىرلىك ئۈزۈمى... 596
金汇兑本位制 ئالتۇن بېرىۋوت بىرلىك ئۈزۈمى 599
宗法制度 پاتىرىئارخاللىق ئۈزۈمى... 423
定额租制 نورمىلىق يەر ئىجارىسى ئۈزۈمى 394
官田 ھۆكۈمەت يەرلىرى 371
官手工业 ھۆكۈمەت قول سانائىتى 431
实际工资 ئەمەلىي ئىش ھەققى... 672

实物工资 ماددي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى 674

实物地租 ماددي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى 385

非生产劳动 غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى（«生产劳动与非生产劳动»ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى» 164 - بەتكە قارالسۇن）

非生产部门 غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى（«生产部门与非生产部门»ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى» 163 - بەتكە قارالسۇن）

非产业工人 غەيرىي سانائەت ئىشچىلىرى 710

非熟练劳动 مەلىكسىز ئەمگەك ... 542

物化劳动 بۇيۇملاشقان ئەمگەك ... 540

物质利益 ماددي مەنپەئەت（«经济利益»ماددي مەنپەئەت» 192 - بەتكە قارالسۇن）

物质财富 ماددي بايلىق（«财富»بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن）

物质损耗 ماددي خوراش（«有形损耗»خوراش» 765 - بەتكە قارالسۇن）

物物交换 نەزسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش 265

物质技术基础 ماددي - تېخنىكىۋى ئاساس 191

物质资料再生产 ماددىي ۋاستىلەرنىڭ تەكرارئىشلەپچىقىرىلىشى 698

固定资本 تۇراقلىق كاپىتال 760

固定资本更新 تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى 762

国家 دۆلەت 184

国库券 خەزىنە چېكى 593

国民收入 مىللىي دارامەت 773

国民财富 مىللىي بايلىق（«财富»بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن）

国民经济 خەلق ئىگىلىكى 79

国有奴隶 دۆلەت قۇلى 280

国民收入的分配 مىللىي دارامەت تەقسىماتى 775

货币 پۇل 569

货币工资 پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى 673

货币地租 پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى 387

货币形态 پۇل فورماتسىيىسى..... 572

货币贮藏 پۇل توپلاش（«贮藏手段»«توپلاش ۋاستىسى» 601 - بەتكە قارالسۇن）

货币流通 پۇل مۇئامىلىسى 606

货币资本 پۇل كاپىتال 742

货币含金量 پۇلنىڭ ئالتۇن مىقدارى 600

货币拜物教 پۇل ئېتىقادچىلىقى（«拜物教»«نەرسە ئېتىقادچىلىقى» 573 - بەتكە قارالسۇن）

货币经营 پۇل تىجارىتى

资本 كاپىتالىزم 809
货币使用 پۇل - ئىناۋەتلىك قەرز
危机 كرىزىسى 919
货币流通 پۇل مۇئامىلىسى
规律 قانۇنىيىتى 608
货币流通 پۇلنىڭ مۇئامىلە
速度 سۈرئىتى 610
经济 ئىقتىساد 78
经济学 ئىقتىسادشۇناسلىق..... 46
经济危机 ئىقتىسادىي كرىزىس ... 906
经济关系 ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت («生产关系»«ئىشلەپ چىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى» 100-بەتكە قارالسۇن)
经济利益 ئىقتىسادىي مەنپەئەت... 192
经济制度 ئىقتىسادىي تۈزۈم 86
经济规律 ئىقتىسادىي قانۇنىيەت 198
经济范畴 ئىقتىسادىي كاتېگورىيە 195
经济政策 ئىقتىسادىي سىياسەت... 207
经济衰退 ئىقتىسادنىڭ ئارقىغا چېكىنىشى 926
经济恐慌 ئىقتىسادىي ئالاقىچىلىك («经济危机»«ئىقتىسادىي كرىزىس» 906-بەتكە قارالسۇن)
经济外强制 ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇق («超经济强制»«ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق» 414-بەتكە قارالسۇن)
经济基础和上层建筑 ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستىقۇرۇلما... 93

九画

工帮 ئەمگارلار(工手会»«行业 «كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىدىكى قانۇل سانائەت» 440 - بەتكە قارالسۇن) .....
皇庄 خان قورۇقلىرى 373
食邑 تەمىنات يېرى 327
贴现 دىسكونت 837
胞族 جەمەت 243
钞票 سوپىياۋ 592
拜物教 نەرسە ئېتىقادچىلىقى ... 573
活劳动 جانلىق ئەمگەك 538
派生收入 ھاسىلىي كىرىم 776
垫支资本 ئالدىن تۆلەنگەن كاپىتال («予付资本»«ئاۋانسىلانغان كاپىتال» 638 - بەتكە قارالسۇن) .....
贵族奴隶主 ئاقسۆڭەك قۇلدارلار... 283
美国式道路 ئامېرىكىچە يول 891
前资本主义商业资本 كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپىتالى 302
狩猎经济 ئوۋچىلىق ئىگىلىكى 230
狭义政治 تار مەنىدىكى سىياسىي
经济学 ئىقتىساد 51
独龙族父系家庭公社 دۇلۇڭ مىللىتىدىكى ئاتىلىق ئائىلە جامائىسى ... 257
总和的或扩大的价值形态 ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىسى 565
复苏 ئەسلىگە كېلىش 926

复本位制 قوش بىرلىك تۈزۈمى ... 595
复杂劳动 مۇرەككەپ ئەمگەك 541
种性制度 تائىپە تۈزۈمى 422
科学社会主义 ئىلمىي سوتسيالىزم ... 72
科学技术是生产力 پەن ـ تېخنىكا ـــ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى..... 116
绝对地租 مۇتلەق يەر ئىجارىسى... 869
绝对过剩人口 مۇتلەق ئوشۇق ئاھالە... 716
绝对剩余价值 مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت 628
政治与经济 سىياسىي بىلەن ئىقتىساد 96
政治经济学 سىياسىي ئىقتىساد 46
政治经济学的研究方法 سىياسىي ئىقتىسادتىكى تەتقىقات ئۇسۇلى 216
标准工作日 ئۆلچەملىك ئىش كۈنى («正常工作日»«نورـ مال ئىش كۈنى» 663 ـ بەتكە قارالسۇن) 198
相对价值形态 نىسپىي قىممەت فورماتسىيىسى 561
相对过剩人口 نىسپىي ئوشۇق ئاھالە... 714
相对剩余价值 نىسپىي قوشۇمچە قىممەت 643
修正主义 شيۇجېڭجۇيى 75
俄国农奴制改革 روسىيىدە يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشى 352
信用危机 ئىناۋەتلىك قەرز كىرىزىسى («货币信用危机»«机»«پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى» 919 ـ بەتكە قارالسۇن) 839
信用货币 ئىناۋەتسىلىك پۇل 835
信用放款 ئىناۋەتسىلىك قەرز بېرىش 869
封地 سۈيۈرغالىق يەر («邑»«采» «بەخشەندە يەر» 324ـبەتكە قارالسۇن) 327
封建庄园 فېئودالنىڭ قورۇقلار ... 380
封建地租 فېئودالنىڭ يەر ئىجارىسى 313
封建社会 فېئودالنىڭ جەمئىيەت ... 334
封建制度 فېئودالنىڭ تۈزۈمى(«封建社会» «فېئودالنىڭ جەمئىيەت» 313 ـ بەتكە قارالسۇن) 335
封建贵族 فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ... 333
封建家臣 فېئودالنىڭ ئائىلە ئەمەلدارلىرى 411
封建领主 فېئودال خوجىلار 316
封建剥削方式 فېئودالنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە 318
封建生产方式 فېئودالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 839
封建土地所有制 فېئودالنىڭ يەر مۈلۈكچىلىكى 451

十画

盐引 تۇز تالونى..... 174
剥削 ئېكسپىلاتاتسىيە 475
钱庄 پۇلخانا 224
铁器时代 تۆمۈر قورال دەۋرى ...

359 ..... بۇ - چۈيلەر 曲部

250 ..... ئولۇس 部族

244 ..... قەبىلە 部落

246 ..... قەبىلىلەر ئىتتىپاقى..... 部落联盟

231 ..... ئىپتىدائىي توپ..... 原始群

ئىپتىدائىي جامائە (氏» 原始公社
«族» «ئۇرۇق» 235 -
بەتكە قارالسۇن)

233 ..... ئىپتىدائىي جەمئىيەت... 原始社会

ئىپتىدائىي ئورتاق 原始共同
体

232 ..... گەۋدە

147 ..... ئىستېمال 消费

151 ..... ئىستېمال ۋاستىلىرى... 消费资料

141 ..... مۇئامىلە 流通

744 ..... مۇئامىلە كاپىتالى..... 流通资本

587 ..... مۇئامىلە ۋاستىسى..... 流通手段

750 ..... مۇئامىلە جەريانى..... 流通过程

751 ..... مۇئامىلە ۋاقتى..... 流通时间

752 ..... مۇئامىلە خىراجىتى..... 流通费用

761 ..... تۇراقسىز كاپىتال..... 流动资本

تۇراقسىز ئوشۇق 通过流动的

717 ..... ئاھالە 剩人口

632 ..... كاپىتال 资本

493 ..... كاپىتالىزم..... 资本主义

911 ..... كاپىتال ئوشۇقچىلىقى... 资本过剩

738 ..... كاپىتال ئوبوروتى..... 资本周转

690 ..... كاپىتال مۇئامىلىسى..... 资本流通

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى 资本积累
..... 688

كاپىتالنىڭ توپلىنىشى 资本积聚
..... 704

كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى 资本积中
..... 705

734 ..... كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى... 资本循环

509 ..... بۇرژۇئازىيە 资产阶级

682 ..... تېبىلور تۈزۈمى 泰罗制

9 ..... ئېنگېلس 恩格斯

ئەقلىي ئەمگەك («劳动» 脑力劳动
«ئەمگەك» 153 - بەتكە
قارالسۇن)

638 ..... ئاۋانسلانغان كاپىتال... 预付资本

لياڭشەن رايونىدىكى يېزۇلاردىكى قۇللۇق 凉山彝族奴隶制

295 ..... تۈزۈم

928 ..... ئۆرلەش 高涨

306 ..... جازانە كاپىتالى..... 高利贷资本

354 ..... يۇنكېرلار 容克

281 ..... ئائىلە قۇلى..... 家内奴隶

ئائىلە باشلىقىلىق 家长奴隶制

276 ..... قۇللۇق تۈزۈم.....

926 ... ئالاھىدە تۇرغۇنلۇق 特殊萧条

ئالاھىدە ئىقتىسادىي 特有经济
قانۇنىيەت..... 202 规律

279 ..... قەرزدار قۇل 债务奴隶

816 ..... قەرز كاپىتالى..... 借贷资本

821 ..... قەرز كاپىتالىستى..... 借贷资本家

895 ..... رىقابەت 竞争

رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ 竞争和生产无政府
ھۆكۈمەتسىزلىقى 状态

897 ..... لىكى قانۇنىيىتى..... 规律

145 ..... جۇغلانما..... 积累

ئىجارە ھەققى، ھاشار، 租庸调
ئائىلە سېلىقى..... 403

ئىجارىكەش دېھقان... 885 租地农民

ئىجارىكەش دېھقانچىلىق 租地农场
مەيدانى ئىگىسى..... 882 主

836 ..... ئاشۇرما قەرز 透支

615 ..... مۇئامىلىدىكى پۇل..... 通货

924 ..... پۇلنى قىسىش..... 通货紧缩

922 ..... پۇل پاخالىقى..... 通货膨胀

资本拜物教 كاپىتال ئېتىقادچىلىقى («拜物教» «نەرسە ئېتىقادچىلىقى» 573 - بەتكە قارالسۇن)

资本主义农场 كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق 886

资本主义地租 كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى 857

资本主义社会 كاپىتالىستىك جەمئىيەت 491

资本主义制度 كاپىتالىزم تۈزۈمى («资本主义» «كاپىتالىزم» 493 - بەتكە قارالسۇن)

资本主义萌芽 كاپىتالىزم تۇغۇلمىسى... 486

资本有机构成 كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى 699

资本价值构成 كاپىتالنىڭ قىممەت تۈزۈلۈشى 702

资本技术构成 كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى 701

资本的总公式 كاپىتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسى..... 615

资本原始积累 كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى 724

资产阶级革命 بۇرژۇئا ئىنقىلابى 504

资本主义工业化 كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش 652

资本主义所有制 كاپىتالىستىك مۈلۈك چىلىك 499

资本的周转时间 كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى 748

资本的周转速度 كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى 748

资本主义人口规律 كاپىتالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى 713

资本主义工资制度 كاپىتالىستىك ئىش ھەققى تۈزۈمى 670

资本主义生产方式 كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى 501

资本主义基本矛盾 كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى 507

资本主义商品生产 كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش 519

资本主义简单协作 كاپىتالىستىك ئادىدىي ھەمكارلىق 644

资本主义土地所有制 كاپىتالىستىك يەر مۈلۈكچىلىكى 877

资本主义工场手工业 كاپىتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتى 646

资本主义扩大再生产 كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 693

资本主义大机器工业 ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت..... 648

资本主义简单再生产 كاپىتالىستىك ئادىدىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش 691

资本主义基本经济规律 كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى («剩余价值规律» «قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى» 659 - بەتكە قارالسۇن)

资本主义的再生产周期性 كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى 902

资本主义 كاپىتالىستىك جۇغلانما

一般规律 ھەممىگە ئورتاق قانۇنىيىتى 706
资本主义积累的历史趋势 كاپىتالىستىك جۇغلانما نىڭ تارىخىي يۈزلىنىشى 732
资产阶级政治古典政治经济学 بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادى ... 58
资产阶级政治庸俗经济学 بۇرژۇئا چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادى 63

十一画

辅币 قوشۇمچە پۇل 591
田族 ئۇرۇق يېرى 378
票号 چەك دۇكىنى 472
萧条 تۇرغۇنلۇق 925
庸客 يوللانمىلار 364
地主族庶 ئادەتتىكى پومېشچىكلار... 356
法平常 تۇراقلاشتۇرۇش‌ئۇسۇلى... 457
地运动圈 يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى 726
贸易合勘 گۇۋاھنامىلىق سودا ... 481
蓄储金黄 ئالتۇن زاپىسى 594
时代蛮野 ياۋايىلىق دەۋر 226
族尔吾维 ئۇيغۇرلاردىكى يانچىلىق
制奴农 تۇزۇم 345
的过滞停 تۇرغۇن ئوشۇق ئاھالە... 719
口人剩
族伦春鄂 ئېلۇنچۇن مىللىتىدىكى
社公庭家 ئائىلە جامائەسى..... 259
地领 خوجىلىق يەر..... 330
制经济主领 خوجىلار ئىگىلىكى... 321
本资能职 فۇنكسىيىلىك

كاپىتال 745
本资能职家 فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست 746
本资拟虚 مەۋھۇم كاپىتال 843
买购假虚力 ساختا سېتىۋېلىش كۈچى 900
社的假虚会价值 ساختا ئىجتىمائىي قىممەت 855
特尔基 گىلد («行会制度» «كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى» 438 - بەتكە قارالسۇن)
济经本基规律 تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت 200
父族诺基 جىنو مىللىتىدىكى ئاتىلىق
公庭家系社 ئائىلە جامائەسى 258
社次一第 بىرىنچى قېتىملىق
工分大会 چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى 261
社次二第 ئىككىنچى قېتىملىق
工分大会 چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى..... 262
社次三第 ئۈچىنچى قېتىملىق
工分大会 چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى 264
代时器铜 مىس قورال دەۋرى..... 223
行银 بانكا 821
券行银 بانكا چېكى 592
制位本银 كۈمۈش بىرلىك تۈزۈمى 598
润利行银 بانكا پايدىسى 828
用信行银 بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى 833
本资行银 بانكا كاپىتالى 824
本资行银 بانكا كاپىتالىستى 827
品商 تاۋار..... 513

税 商 سودا بېجى..... 461
会馆 商人 سودىگەرلەر سارىيى ... 463
机 商业危 سودا كرىزىسى 914
动 商业劳 سودا ئەمگىكى 814
润 商业利 سودا پايدىسى 812
用 商业信 سودائىناۋەتلىك قەرزى... 832
本 商业资 سودا كاپىتالى 806
农 商品生 تاۋار ئىشلەپچىقىرىش... 516
换 商品交 تاۋار ئالماشتۇرۇش..... 520
济 商品经 تاۋار ئىگىلىكى 83
本 商品资 تاۋار كاپىتال 743
通 商品流 تاۋار مۇئامىلىسى..... 579
本 商业资 سودا كاپىتالىستلىرى 811
家
因 二商品 تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلى 520
素
物 拜商品 تاۋار ئېتىقادچىلىقى
教 («拜物教» «نەرسە ئېتىقادچىلىقى» 573 -
بەتكە قارالسۇن)
营 经商品 تاۋار تىجارىتى
资本 كاپىتالى 808

十二画

工 童 بالا ئىشچى..... 685
币 硬 قاتتىق پۇل 590
币 铸 قۇيما پۇل 589
气 景 سولغۇنلۇق 929
票 期 قەرەللىك چەك 838
林 大斯 مىتالىن 26
制 地 ئوچۇق يەر تۈزۈمى..... 332
农奴 傣族 دەيزۇلاردىكى يانچىلىق
制 تۈزۈم 343
资 游 كۆچمە كاپىتال..... 820
落 游牧部 كۆچمە چارۋىچى
قەبىلە 247
劳动 雇佣 يالالانما ئەمگەك 622
劳动 雇佣 يالالانما ئەمگەكچى 624
者
道士 普鲁 پروۇسسىيىچە يول 890
路
农士 普鲁 پروۇسسىيىدە چىقىرىلغان
令 放奴 يانچىلارنى ئازاد قىلىش
يارلىقى 351
换 交价 تەڭ قىممەتتە ئالماش
تۇرۇش 551
态 价形 تەڭ قىممەت فورماتسىيەسى 564
度 级制 تەبىقە تۈزۈمى 417
润 超额利 نورمىدىن ئارتۇق پايدا... 804
强 超经济 ئىقتىسادتىن ھالقىغان
制 زورلۇق 414
余 超额剩 نورمىدىن ئارتۇق
值 价 قوشۇمچە قىممەت 657
品 剩余产 ئوشۇقچە مەھسۇلات ... 168
值 剩余价 قوشۇمچە قىممەت 625
动 剩余劳 قوشۇمچە ئەمگەك 173
值 剩余价 قوشۇمچە قىممەت
率 نىسبىتى 640
值 剩余价 قوشۇمچە قىممەت
量 مىقدارى..... 639
值 剩余价 قوشۇمچە قىممەت
律 规 قانۇنىيىتى..... 659

十三画

役 徭 ھاشار 396
制 福特 فورد تۈزۈمى 684
地入 摊丁 نوپۇس بېجىنى يەر
بېجىغا چېچىش 409
主 缙绅地 مەنسەپدار پومېشچىكلار

(«主地绅豪» «مۇشتۇمزور پومبشچىكلار» 355 - بەتكە قارالسۇن)

蒙味时代 نادانلىق دەۋر 225

苏蒙古族 موڭغۇللاردىكى سۇرك

鲁克制度 تۈزۈمى 347

苏蒙古族 موڭغۇللاردىكى خۇرىئېن

牧游延列 كۆچمە چارۋىچىلىق

方式 ئۇسۇلى 347

简单劳动 ئاددىي ئەمگەك 541

简单商品 ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى (小商品生产» «ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى» 427 - بەتكە قارالسۇن)

简单的，个别的或偶然的价值形态 ئاددىي، ئايرىم ياكى تاسادىپىي قىممەت فورماتسىيسى 561

十四画

地旗 توغ يېرى 379

集墟 بازار 445

估榷制度 مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمى 450

豪绅地主 مۇشتۇمزور پومبىشچىكلار 355

漕粮和漕运 سۇ يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىق ۋە سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇش 453

精神财富 مەنىۋى بايلىق («财富» «بايلىق» 189 - بەتكە قارالسۇن)

精神损耗 مەنىۋى خوراش («无形损耗» «شەكىلسىز خوراش» 765 - بەتكە قارالسۇن)

十五画

暴力 زورلۇق كۈچ 183

熟练劳动 مەلەكىلىك ئەمگەك..... 542

潜在的过剩人口 يوشۇرۇن ئىشسىز ئاھالە 717

额外利润 نورمىدىن تاشقىرى پايدا («超额利润» «نورمىدىن ئارتۇق پايدا» 804 - بەتكە قارالسۇن)

额外剩余价值 نورمىدىن تاشقىرى قوشۇمچە قىممەت («超额剩余价值» «نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت» 657 - بەتكە قارالسۇن)

十六画

圜钱 يۇمىلاق پۇل 467

十七画

繁荣 گۈللىنىش («高涨» «ئۆرلەش» 928 - بەتكە قارالسۇن)

十六画

十七画

مۇقەددىمە

ماركس (1818 — 1883) دۇنيا پرولېتارىياتى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇلۇغ داھىسى ۋە ئۇستازى، ماركسزمنىڭ ياراتقۇچىسى، پرولېتارىيات سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ ئاساسچىسى، «كاپىتال» نىڭ ئاپتورى.

كارل ھېنرىش ماركس 1818 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى گېرمانىيە پروۇسسىيە شتاتى رېيىن ئۆلكىسىنىڭ تريئېر شەھىرىدىكى بىر ئادۋوكاتنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1835 - يىلى كۆزدە بونىن داشۆگە كىردى؛ ئىككىنچى يىلى بېرلىن داشۆگە ئالماشتى. ئۇ سول گېگېلچى ئوقۇغۇچىدىن بۇرژۇئا رادىكاللىرى گېزىتىنىڭ مۇھەررىرىگە ئايلاندى. 1843 —1844 - يىللىرى ئۇنىڭ ھاياتىدا زور ئۆزگىرىش بولغان، مەزگىل بولدى. ئۇ پارىژدا ئىشچىلار ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتناشتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، غايەت زور ئىلىم - پەن خەزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، تەبىئەتنى، تارىخنى، بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلدى، ئاخىر ئىدىئالىزمدىن ماتېرىيالىزمغا، ئىنقىلابىي دېموكراتىزمدىن كومۇنىزمغا ئۆتۈش ئىشىنى ئورۇندىدى.

بۇ چاغدا، ئېنگېلىسمۇ ئەنگلىيىدە ئىدىئالىزمدىن ماتېرىيالىزمغا، ئىنقىلابىي دېموكراتىزمدىن كومۇنىزمغا ئۆتۈش ئىشىنى ئورۇنداپ بولغانىدى. بۇ ئىككى ئىنقىلابىي ئۇستاز پارىژدا ئۇچرىشىپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەڭ يېقىن سەپداش بولۇپ قالدى. ئۇلار پارىژدىكى ئىنقىلابىي تەشكىلاتلارنىڭ قايىنام - تاشقىنلىق تۇرمۇشىغا ئىنتايىن زور قىزغىنلىق بىلەن قاتناشتى. 1844 - يىلى ئۇ ئىككىسى بىرلىكتە «مۇقەددەس ئائىلە»نى يېزىپ، پرولېتارىيات كاپىتالىزمنىڭ گۆركارى ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى ئىدىيىنى بايان قىلدى. 1845 — 1846 - يىللىرى، ئۇلار بىرلىكتە «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى»نى يېزىپ، ئۇنىڭدا تارىخىي ماتېرىيالىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، كاپىتالىزمنىڭ ھالاك بولۇشى ۋە كوممۇنىزمنىڭ غەلبە قىلىشى تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى، كوممۇنىزم ئىنقىلاب ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. 1847 - يىلى ئەتىيازدا، ماركس تەكلىپكە بىنائەن گېرمانىيە مۇساپىرلىرىدىن تەشكىللەنگەن ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشتى ھەمدە ئۇنى تۈنجى پرولېتارىيات ئىنقىلابىي پارتىيىسى — كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى. ئۇ ئېنگېلس بىلەن بىللە ئىتتىپاقنىڭ

تاپشۇرۇقى بويىچە، 1848 - يىل 2 - ئايدا دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن «كوممۇنستىك پارتىيە خىتابنامىسى»نى ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئىككى ئۇستاز ئىنقىلابىي كۆزقاراش ئەمەلىيىتى ۋە ئىلمىي ئىزدىنىش داۋامىدا ئۇلۇغ ماكسزمنى بىرلىكتە بەرپا قىلدى.

ماركسزمنىڭ دۇنياغا كېلىشى ھەرگىز تاسادىپىي ئىش ئەمەس. 1825 - يىلدىكى تۇنجى قېتىملىق ئىقتىسادىي كرىزىس كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدىنپەي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ بويۇنتۇرۇقى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسەتتى. XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش ياۋروپادىكى ھەممىدىن بەك تەرەققىي تاپقان مەملىكەتلەردە بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى. ئەنگلىيىدىكى ئاساسىي نىزامچىلار ھەرىكىتى، فرانسىيىدىكى لىون ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى، گېرمانىيىدىكى سىلىسىيە توقۇمچىلىق ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلىڭى پرولېتارىياتنىڭ مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققانلىقىنى نامايان قىلدى. ماركسزم ئەنە شۇنداق تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلدى. شۇڭا، شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ماركسزم، ئەڭ ئاۋۋال، «ئىككى جەھەتنى تەكشۈرۈشنىڭ يەنى ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى مۇلۈكدارلار بىلەن مۇلۈكسىزلەر ئوتتۇرىسىدا، كاپىتالىستلار بىلەن ياللانما ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدا ھۆكۈم سۈرىدىغان سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىقنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا ھۆكۈم سۈرىدىغان ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 - بەت).

ماركسزم پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقانداق ئىنقىلابىي تەلىماتقا ئوخشاش ماركسزمنىڭ چوڭقۇر مەنبەسى ئىقتىسادىي پاكىتلاردا، سىنىپىي كۈرەشتە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئالدى بىلەن تەييار ئىدىيەۋى ماتېرىيالىلارنى ئاساس قىلىشى كېرەك ئىدى. ماركس ئىنسانىيەتنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىغا تەنقىدىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلدى. گېرمانىيىنىڭ كلاسسىك پەلسەپىسى، ئەنگلىيىنىڭ كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادى ۋە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزمى ماركسزمنىڭ ئۇچ مەنبەسى بولدى. ماركس گېگېلنىڭ پەلسەپىسىدىن دىئالېكتىكىدىن ئىبارەت ئەقلىغە مۇۋاپىق مېڭىزنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭ ئىدىئالىستىك شاكىلىنى چۆرۈپ تاشلىدى؛ فېيېرباخنىڭ پەلسەپىسىدىن ماتېرىيالىزمنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭدىكى مېتافىزىكا ۋە ئىدىئالىستىك ئەخلاق قارىشىنى چۆرۈپ تاشلىدى؛ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى بەرپا قىلىپ، ئىنسانىيەتنىڭ بىلىش تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئۆزگىرىشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. ماركس سىمىت، رىكاردو قاتارلىقلارنىڭ كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادىدىكى ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى قاتارلىق ئىلمىي ئامىللارنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى كاپىتالىزم تۈزۈمىنى قوغدايدىغان چاكىنا تەركىبلەرنى تەنقىد قىلىپ،

پرولېتارىيات سياسىي ئىقتىسادىنى بەرپا قىلدى. ماركس ئۇلۇغ خىيالىي سوتسىيالىزم چىلاردىن سېن - سىمون، فۇرىيې، ئوۋېنلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئىجابىي نەتىجىلەرنى تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى ۋە تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، ئىلمىي سوتسىيالىزمنى بەرپا قىلدى. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «ماركس XIX ئەسىردىكى ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ ئىلغار ئۆچ مەملىكىتىدىكى ئۆچ خىل ئاساسىي ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ ۋارىسى ۋە تالانتلىق ئورۇندۇغۇچىسى» (لېنىن. «ماركس ۋە ئېنگېلس ھەققىدە»، 1973 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 10 - بەت).

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدىغان سياسىي ئىقتىساد «ماركس نەزەرىيىسىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ تولۇق، ئەڭ تەپسىلىي ئىسپاتى ۋە تەتبىق قىلىنىشى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 29 - بەت) ماركس ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنى قوللىنىپ، جەمئىيەتنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى تەكشۈرۈپ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يۈكسەكلىكىگە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسەكلىكىگە يېغىنچاقلاپ، بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ تەرەققىياتىنى تەبىئىي تارىخىي جەريان دەپ قاراشقا ئىشەنچلىك ئاساس ھازىرلاپ بەردى. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: ماركس «جەمئىيەتنى باشلىقىنىڭ ئىرادىسى بويىچە (ياكى جەمئىيەتنىڭ ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئىرادىسى بويىچە دېسىمۇ ئوخشاش) خالىغانچە ئۆزگەرتىشكە بولىدىغان، تاساددىپىي پەيدا بولغان ۋە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان، مېخانىك بولغان شەخسلەر توپىي دەپ قارايدىغان نۇقتىئىنەزەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تۇنجى قېتىم ئىجتىمائىيەتنى پەن ئاساسىغا قويدى» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 10 - بەت).

ماركسنىڭ سياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىپ يازغان تۇنجى خاتىرىسى — «پارىژ خاتىرىسى» 1844 — 1845 - يىللىرى يېزىلغان. 1844 - يىلى يېزىلغان «ئىقتىسادشۇناسلىق — پەلسەپە قول يازمىلىرى» ماركسنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىقتىسادشۇناسلىق ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا گېگېلنىڭ ياتلىشىش نەزەرىيىسى تەتبىق قىلىنىپ، بىرمۇنچە چوڭقۇر نۇقتىئىنەزەرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن، ئەمگەك كاپىتالىزم شارائىتىدا ياتلىشىپ يالىلانما ئەمگەككە ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭ نەتىجىسىدە، «پۈتكۈل جەمئىيەت مۇلۈكدارلار بىلەن مۇلۈكسىز ئەمگەكچىلەردىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا بۆلۈنۈپ كەتمەي قالمايدۇ»؛ «ئەمگەك تاۋارىنىلا ئىشلەپچىقىرىپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزىنى ۋە ئەمگەكچىلەرنىمۇ تاۋار سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىدۇ» («ئىقتىسادشۇناسلىق — پەلسەپە قول يازمىلىرى»، 1956 - يىل نەشرى، 51 - ، 52 - بەتلەر). 1847 - يىلى «پەلسەپە نامراتلىقى» نەشر قىلىندى، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا ماركس «يالىلانما ئەمگەك ۋە كاپىتال» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى، بۇلاردا كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتى ئېچىپ تاشلانغان.

1848 - يىلى ياۋروپادىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن،

مارکس ئەکسىيەتچىلەر تەرىپىدىن گېرمانىيىدىن قوغلاپ چىقىرىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن لوندوندا ماكان تۇتتى. لوندون كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى تەكشۈرۈشتە ئەڭ ئەپلىك جاي ئىدى. 50 - يىللاردىن باشلاپ، مارکس قايتىدىن سىياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ ئىقتىسادشۇناسلىقتا دائىر ھەممە كلاسسىك ۋە چاكىنا ئەسەرلەرنى ئوقۇپ، ئەنگلىيە مۇزېيىدا ساقلانغان كۆپلىگەن ھۆججەت - ماتېرىيالىلارنى تەتقىق قىلىپ، دائىم تاڭ ئاتقۇچە ئىشلەيتتى. 1857 - يىل 8 - ئايدىن 1858 - يىل 5 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا ھەجمى غايەت زور بولغان «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر ئوچېركلار» دېگەن قول يازمىنى ۋە «مۇقەددىمە» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقتى. بۇ كاپىتالنىڭ بىرىنچى نۇسخىسى ئىدى. بۇ قول يازمىدا كېيىنچە «كاپىتال»دا تەكشۈرۈلگەن ئاساسىي مەسىلىلەر تەتقىق قىلىندى. مارکس تاۋار شۇنىڭدەك تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى ئۈستىدىكى تەھلىلنى ئاساس قىلىپ، ئىلمىي بولغان قىممەت نەزەرىيىسىنى بەرپا قىلدى؛ پۇلنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىنى تەھلىل قىلىپ، كاپىتالنىڭ قىممەتلەرنىڭ يىغىندىسى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ سۈپەت جەھەتتىكى سەكرىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئەمگەك بىلەن ئەمگەك كۈچى دېگەن ئىككى كاتېگورىيىنى تۇنجى قېتىم ئېنىق پەرقلەندۈردى؛ قوشۇمچە قىممەت دېگەن ئۇقۇمنى تۇنجى قېتىم ئىشلەتتى ھەمدە مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت بىلەن نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ، ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى رولىنى تەھلىل قىلدى. «مۇقەددىمە» دېگەن ئەسەردە بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكى دېگەن نۇقتىنىنەزەر ئاساس قىلىنىپ، سىياسىي ئىقتىسادنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بايان قىلىنغان، ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالنىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتى تەھلىل قىلىنغان، سىياسىي ئىقتىساد مېتودولوگىيىسىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرى شەرھىلەنگەن. بۇ «مۇقەددىمە» مارکسزمنىڭ ئىقتىساد نەزەرىيىسى خەزىنىسىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

1859 - يىلى نەشر قىلىنغان «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» دېگەن ئەسەر مارکسنىڭ نەشر قىلدۇرماقچى بولغان ئالتە قىسىملىق سىياسىي ئىقتىساد ئەسىرىنىڭ 1 - قىسمىنىڭ 1 - كىتابچىسى بولۇپ، «سۆز بېشى» ۋە «تاۋار»، «پۇل» دېگەن بابلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئىنتايىن مۇھىم بولغان بۇ «سۆز بېشى»دا، تارىخىي ماتېرىيالىزم توغرىسىدا كلاسسىك بايانلار بېرىلگەن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدۇ، ئىقتىسادىي بازىس ئۈستىقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدۇ، ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيەت ئىجتىمائىي ئاڭنى بەلگىلەيدۇ دېگەن ئاساسىي قائىدىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، سىنىپىي جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ مۇقەررەر بولىدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

2 - كىتابچىنى يازىدىغان چاغدا، مارکس

بۇ كتابچىنىڭ مەزمۇنىنى كېڭەيتىپ مۇستەقىل بىر ئەسەر قىلىپ يېزىش، ئۇنىڭغا «كاپىتال» دەپ نام قويۇش، «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» دېگەننى قوشۇمچە ماۋزۇ قىلىش قارارىغا كەلدى. ئۇ 1861 - يىل 8 - ئايدىن 1863 - يىل 7 - ئايغىچە بۇ يېڭى قول يازمىنى يەنى «كاپىتال»نىڭ ئەككىنچى نۇسخىسىنى يېزىپ چىقتى، بۇ جەمئىي 23 دەپتەرگە يېزىلغان. بۇ قول يازمىدا تاۋار تەتقىقاتىنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلىنىپ، كاپىتال مۇئامىلىسى بىلەن ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ پەرقى تەھلىل قىلىنغان ھەمدە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىش جەريانى شەرھىلەنگەن. قول يازمىنىڭ كۆپ قىسمىدا قوشۇمچە قىممەت تەلىماتىنىڭ تارىخى تەنقىد قىلىنغان بولۇپ، بۇ كېيىنكى «كاپىتال»نىڭ 4 - تومىنى تەشكىل قىلغان. 1863 - يىل 8 - ئايدىن 1865 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ماركس يەنە بىر يېڭى قول يازمىنى يەنى «كاپىتال»نىڭ 3 - نۇسخىسىنى يېزىپ چىقتى. ئۇ ئۆچ جەھەتتىكى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، كېيىنكى «كاپىتال»نىڭ ئالدىنقى ئۈچ تومىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ 3 - قىسمى «كاپىتال» نىڭ 3 - تومىنىڭ ساقلىنىپ قالغان بىردىنبىر كۆپىيىسى ئىدى.

دېمەك، ماركس ئون نەچچە يىل كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئەمگەك قىلىپ، سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر مۇھىم مەسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۈستىدە دېگۈدەك تەپسىلىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان ئۈچ نۇسخا قول يازمىنى يېزىپ پۈتتۈردى. يەنە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ تەرتىپكە سېلىپ چىقىقاندىن كېيىن، «كاپىتال»نىڭ 1 - تومى 1867 - يىل 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى گېرمانىيەنىڭ ھامبۇرگ شەھىرىدە نەشر قىلىندى. بۇ ئىلمىي سوتسىيالىزم تارىخىدىكى دەۋر بۆلگۈچ ئۇلۇغ ئىش. يەر يۈزىدە كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار مەيدانغا كەلگەندىن بۇيان بىرمۇ كىتاب پرولېتارىيات ئۈچۈن بۇنچىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولمىغانىدى. بۇ ئۇلۇغ، زور ئىلمىي ئەسەرنىڭ نەشرىتىنەزىرى ئۈزۈل - كېسىل ۋە مۇكەممەل ئىدى. ئۇنىڭدا كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە مۇقەررەر ھالدا ھالاك بولۇشىدەك قانۇنىيەت رەت قىلىپ بولمايدىغان مەنتىقىي كۈچ بىلەن شەرھىلىنىپ، ئىلمىي سوتسىيالىزم ئۈچۈن پۈختا نەزەرىيىۋى ئاساس سېلىپ بېرىلدى، پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دېكتاتۇرىسى ئۈچۈن كۈچلۈك ئىدىيىۋى قورال يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

«كاپىتال»نىڭ 1 - تومىدا، ماركس «كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلۈشىنى كاپىتالىزمنىڭ ئەڭ ئاددىي ئاممىلى — تاۋاردىن باشلاپ، پۈختا تەتقىق قىلدى.»، تاۋاردىن، «ئومۇمىي مەۋجۇدىيەتتىن مۇكەممەل ئىلمىي نەزەرىيىنى تېپىپ چىقتى» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - تۇم، 1971 - يىل نەشرى، 1480 - بەت). قوشۇمچە قىممەت تەلىماتىنى تاپقانلىقى — ماركسنىڭ ئەڭ زور تۆھپىسى. بۇرژۇئا كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىرى قوشۇمچە قىممەتنى تەقسىماتتىكى بىر ئىقتىسادىي پاكىت ياكى ھادىسە دەپلا قارىغانىدى، خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار بۇنداق ئادالەتسىزلىكنى ئەخلاقىي جەھەتتىن ئەيىبلەپ قويۇش بىلەنلا ئىشنى تۈگەتكەنىدى. ماركس

بولسا ئەمگەك كۆچىدىن ئىبارەت بۇنداق ئالاھىدە تاۋارنى مۇكەممەل رەۋىشتە تەھلىل قىلىش داۋامىدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تېپىپ، «قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش يا كى پۇل تېپىش بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 679 ـ بەت) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقانىدەك، «قوشۇمچە قىممەتنىڭ تېپىلىشى ئارقىسىدا، بۇ مەسىلە بىردىنلا ئايدىڭلىشىپ كەتتى، ھالبۇكى ئىلگىرىكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭمۇ، سوتسىيالىستىك تەنقىدچىلەرنىڭمۇ بارلىق تەتقىقاتى قاراڭغۇلۇقتا ئىزدىنىشتىنلا ئىبارەت بولغانىدى.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ توم، 574 ـ بەت) شۇنىڭدەك، ماركس قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىنى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتى ـــ قىممەت قانۇنىيىتى ئاساسىدا شەرھىلىدى. بۇ ھال قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىشىنىڭ تاۋارنىڭ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئىشچىلار سىنىپى كاپىتالىزم دائىرىسىدە ئۆزىنى ئازاد قىلالمايدىغانلىقىنى ۋە پەقەت ئۇنى پاچاقلاپ تاشلاش زۆرۈرلۈكىنى كۆرسەتتى. قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىنى يەنى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش قانۇنىيىتىنى تاپقانلىقى ـــ ماركسنىڭ يەنە بىر چوڭ تۆھپىسى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇ قانۇنىيەت كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن ماسلىشىپ كېلىدىغان كەمبەغەللىكنىڭ جۇغلىنىشىنى ئىدارە قىلىپ تۇرىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 708 ـ بەت) كاپىتالىزمدا مۇقەررەر دەۋرىيلىك ھالدا ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلاپ تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيە «كاپىتال» نىڭ 1 ـ تومىدىكى يەنە بىر مۇھىم مەزمۇن. ماركس خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىستىك قوۋزىقىغا سىغىشالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يېتىدۇ. بۇ قوۋزاق يېرىلىدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 831 ـــ 832 ـ بەتلەر).

«كاپىتال» نىڭ 2 ـ تومىدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتى، كاپىتالنىڭ مۇئامىلە جەريانىدىن، كاپىتالنىڭ ھەرىكىتىدىن بايان قىلىنغان. ماركس بۇ تومدا كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروت قىلىنىشىنى تەھلىل قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ھەم ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تەھلىل قىلغان. بۇ تومنى ماركس 70 ـ يىللاردا يەنە يەتتە نۇسخا قىلىپ يېزىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ نەشرىنى قىلىنغانلىقىنى كۆرەلمىدى، ئۇنى ئېنگېلس رەتلەپ چىقىپ، 1885 ـ يىلى نەشىر قىلدۇردى.

«كاپىتال» نىڭ 3 ـ تومىدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي جەريانى تەتقىق قىلىنغان، تەتقىقاتنىڭ مەركىزى قوشۇمچە قىممەتنىڭ سانائەت كاپىتالىستلىرى، سودا كاپىتالىستلىرى، ئامانەت ـ قەرز كاپىتالىستلىرى، يەر ئىگىلىرىدەك گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتىدىن ئىبارەت. ماركس

تەك مىقداردىكى كاپىتالنىڭ تەك مىقدارىدا پايدىغا ئىگە بولۇشنىڭ قىممەت قانۇنىيىتىگە زىت كەلمەيدىغانلىقى، بەلكى قىممەت قانۇنىيىتىنى ئاساس قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت، ئۆز ۋاقتىدا رىكاردو ئىلىم ئېقىمىدىكىلەرنى گۇمران قىلىپ تاشلىغان بۇ تەس مەسىلىنى كارامەت ياخشى ھەل قىلدى ھەمدە «نېمە ئۈچۈن كاپىتالىستلار ئۆز رىقابەتتىدەبىر - بىرى بىلەن ساختا ئاكا - ئۇكا بولۇپ كۆرۈنىدىغانلىقىنى، لېكىن پۈتكۈل ئىشچىلار سىنىپى ئالدىدا ھەقىقىي گۇڭجىخۇي تەشكىلاتى بولۇپ ئۇيۇشىدىغانلىقىنى خۇددى ماتېماتىكىدا توغرا ئىسپاتقا ئېرىشىش زۆرۈر بولغىنىدەك توغرا ئىسپاتلاپ بەردى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 221 - بەت) بۇ تومنىمۇ ئېنگېلس پۈختا رەتلەپ چىقىپ 1894 - يىلى نەشىر قىلدۇردى.

«كاپىتال» نىڭ 4 - تومى يەنى «قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسى» «كاپىتال» نىڭ تارىخىي تەنقىدىي قىسمى. ئېنگېلس بۇ چاغدا خېلى ياشنىپ قالغاچقا، بۇ تومىنى نەشر قىلىش ئىشىنى كائۇتسكىغا ھاۋالە قىلغانىدى، كائۇتسكى بولسا 1905 - يىلدىن 1910 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، «قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى تارىخى» دېگەن تېمىدا ئارقا - ئارقىدىن نەشر قىلدۇردى.

ماركس ئۆزىنىڭ ئىقتىساد ئىلمى نەزەرىيىسىدە كاپىتالنىڭ يالالانما ئەمگەككە قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ماھىيىتى قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش ئىكەنلىكىنى ئېچىپ تاشلاپلا قالماستىن، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرىكىتى ۋە زىددىيىتىنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلىپلا قالماستىن، كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە ھالاك بولۇش قانۇنىيىتىنى شەرھىلەپ بېرىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى مۇشۇنداق ئىلمىي نەزەرىيىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىكار قىلىنغاندىن كېيىنكى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىگە ئالاقىدار نۇرغۇن ھالقىلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىلمىي بېشارەتنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «ماركس ئوتتۇرىمىزدىكى ئويدۇرۇپ چىقىشنى، بىلىشكە بولمايدىغان ئىشلارنى قۇرۇق پەرەز قىلىشنى قىلچە خىيالغا كەلتۈرمىگەن. ماركس كۆممۇنىزم مەسىلىسىنى، خۇددى تەبىئىي پەن ئالىملىرىنىڭ جانلىق مەۋجۇداتنىڭ مەلۇم بىر يېڭى ئۆزگەرگەن تۈرىنىڭ تەرەققىياتى مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغىنىغا ئوخشاش، ئوتتۇرىغا قويغان، چۈنكى بۇ ئۆزگەرگەن تۈرنىڭ قانداق پەيدا بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ قايسى تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىپ بارىدىغانلىقى بىزگە مەلۇم.» (لېنىن: «دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 140 - بەت) ماركسنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلە توغرىسىدىكى تالانتلىق بېشارەتلىرىنى «كاپىتال» نىڭ نۇرغۇن باب - تارماقلىرىدا كۆرگىلى بولىدۇ. ماركسنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدىكى قوشۇمچە ئەمگىكى توغرىسىدا، ماشىنىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى رولى ۋە قوللىنىلىش دائىرىسى توغرىسىدا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇلۇشى توغرىسىدا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدا،

سوتسيالستلك جۇغلانما مەسىلىسى توغرىسىدا، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ سوتسيالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى شارائىتىدىكى تەلىپى توغرىسىدا، ئۇنىڭدەك سوتسيالىزم شارائىتىدا مۇتلەق يەر ئىجارىسىنىڭ ئىنكار قىلىنىدىغانلىقى ۋە دەنجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆزگىرىشى توغرىسىدا ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەر توغرىسىدا چۈشۈر بايانلىرى بار. 1875 - يىلى 5 - ئايدا، ماركس كېسەل بولۇپ كېرەش قىلىپ تۇرۇپ، گېرمانىيە ئىشچىلار پارتىيىسى ئىچىدىكى ئاغمىچىلىق مەزھىپىگە قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن مەشھۇر «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»نى يېزىپ چىقتى. بۇ ئۆزىنىڭ بۇ شانلىق ئەسىرىدە كەلگۈسىدىكى كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە ئائىت بىرقانچە ئاساسىي نەزەريىنى شەرھىلەپ، كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچ ۋە تۆۋەن باسقۇچ دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدىغانلىقى ۋە كاپىتالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئوتىدىغان ئوتكۈنچى دەۋردە پرولېتارىيات ددكتاتۇرىسىنى يولغا قويۇش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى پىرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ لاسسالنىڭ «كەم - كۈتىسز ئەمگەك دارامىتى» دېگەن سەپسەتىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: كوممۇنىزمنىڭ تۆۋەن باسقۇچىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىدىن ئالدى بىلەن تۈرلۈك ئىجتىمائىي چىقىملارنى چىقىرىۋېتىش كېرەك، ئاندىن كېيىن ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا ئەمگەكنىڭ قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپى بويىچە تەقسىم قىلىش لازىم؛ كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدىلا، «كىشىلەرنى ئىش تەقسىماتىغا قۇللارچە بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلىدىغان ئەھۋال يوقىلىپ، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يوقالغاندىن كېيىن؛ ئەمگەك تىرىكچىلىك ۋاسىتىسىلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئۆنىڭ ئۆزىنىڭ تۇرمۇشنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى بولغاندىن كېيىن؛ شەخسلەرنىڭ ئەتراپلىق ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمۇ ئۆسۈپ، كوللېكتىپ بايلىقنىڭ بارلىق مەنبەسى تولۇق راۋان بولغاندىن كېيىن، ــ پەقەت مۇشۇ چاغدىلا، ئاندىن بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ تار نەزەر دائىرىسىدىن تامامەن ھالقىپ چىقىلى بولىدۇ، جەمئىيەت ئاندىن ئۆز بايرىقىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويالايدۇ: ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش!» (ماركس: «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1973 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 24 — 25 - بەتلەر) ماركسنىڭ كەلگۈسىدىكى كوممۇنىزم توغرىسىدىكى ئىلمىي بايانى سوتسيالستىك ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشىمىز ئۈچۈن نەزەريىۋى ئاساس يەتكۈزۈپ بەردى، سوتسيالستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسيالستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن يۆنىلىش كۆرسىتىپ بەردى.

ماركس كاپىتالستىك ئىقتىسادنىلا ۋە كەلگۈسىدىكى كوممۇنىستىك ئىقتىسادنىلا تەتقىق قىلىپ قالغان ئەمەس، كاپىتالىزمغىچە بولغان ئىقتىسادنىمۇ تەتقىق قىلغان، ئۇ كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ ئۆزىنىڭ «كاپىتال» دېگەن ئەسىرىدە كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەتقىق قىلغىنىدا كاپىتالىزمغىچە بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە سېلىشتۇرۇپ تۇرۇپ تەتقىق قىلغان ھەمدە كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتتىكى يەر

ئىجارىسى، سودا كاپىتالى ۋە جازانە. كاپىتالى تۇغرىسىدا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان، ئۇ ئۆزىنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقىچە بولغان مۇاۋىكچىلىك فورماتسىيىسىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىپ، كاپىتالىزىمنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىدىن ئاۋۋالقى تەرەققىيات جەريانلىرىنى مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، مورگاننىڭ «قەدىمكى زامان جەمئىيىتى» دېگەن كىتابىدىن تەپسىلىي قىسقارتما ئېلىپ ۋە ئۇنىڭغا باھا بېرىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقمىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن.

ماركس پەننى تارىختا تۇرتكىلىك رول ئويناپىدىغان ئىنقىلابىي كۈچ دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، تەبىئىي پەنگە تولىمۇ بەك ئەھمىيەت بېرەتتى. ھەرقانداق بىر نەزەريىۋى پەندىكى ھەربىر يېڭىلىق ئۇنى چىن دىلىدىن خۇشال قىلاتتى. ئۇ ماتېماتىكىغا ئۇستا ئىدى. ئۇ قالدۇرغان ماتېماتىكا قول يازمىلىرى بار. ئۇ ھەرقانداق مەسىلىنى تەتقىق قىلغىنىدا، ھامان ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەيتتى، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلاتتى. قىيىنچىلىقتىن قورقمايتتى، قىيىن ئۆتكەللەرنى جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ تۇرۇپ بوسۇپ ئۆتەتتى. ئۇ مۇنداق دېگەنىدى: «پەندە تۆپتۈز يول يوق، جاپا - مۇشەققەتتىن ۋە ئەگرى - توقاي يوللاردىن قورقماي، يۇقىرى پەللىگە قاراپ ئۆرلەشكە جۈرئەت قىلغان ئادەملەردىلا شانلىق چوققىغا چىقىشتىن ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 26 - بەت) ماركسقا ئېنىتايىن مۇشكۈل ئەھۋالدا ئىشلەشكە توغرا كەلگەن. ھەرقايسى ئەل ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنىڭغا غالجىرلارچە زىيانكەشلىك قىلاتتى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ يۇندىخور ئەدىبلىرى ئۇنى زەھەرخەندىلىك بىلەن قارىلايتتى، كاپىتالىستىك جەمئىيەت تۈزۈمۈشىنىڭ نامراتلىقىغا بىلەن ئۇنى ئازابلايتتى. بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسىنى ۋە جەڭگىۋار نىيىتىنى تەۋرىتەلمىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: پەننىڭ بوسۇغىسى دوزاخنىڭ بوسۇغىسىغا ئوخشاش، «بۇ يەردە قىلچىلىكمۇ ئاريىسالدىلىقنى قالدۇرماسلىق كېرەك؛ بۇ يەردە ھەرقانداق قورقۇنچاقلىق ئەسقاتمايدۇ.»

تولىمۇ بەك ھارغىنلىق يەتكەنلىكتىن، نامراتلىق ئازابىدىن ۋە كېسەللىك دائىم چاڭگال سېلىپ تۇرغانلىقتىن، 1883 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ماركسنىڭ يۈرىكى سوقۇشتىن توختىدى.

ئېنگېلس (1820 — 1895) دۇنيا پرولېتارىياتىنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى ھەم ئۇستازى، ماركسزىمغا ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى، ماركسنىڭ ئەڭ يېقىن سەپدىشى.

فرىدرىخ ئېنگېلس 1820 - يىل 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى گېرمانىيىنىڭ پروسسىيە شتاتىغا قاراشلىق رېيىن ئۆلكىسىنىڭ بارمىن شەھىرىدىكى بىر بۇرژۇئا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئۇ بارمىن ئوتتۇرا مەكتىپىدە ۋە ئېلبېر فېلد تەبىئىي پەنلەر مەكتىپىدە ئوقۇدى. 1842 - يىل 11 - ئايدا، ئەنگلىيىنىڭ مانچېستېر دېگەن شەھىرىگە بېرىپ ئاتىسىنىڭ باشقىلار بىلەن شېرىكلىشىپ ئاچقان سودا شىركىتىدە ئىشلىدى. سانائەت ئىشچىلىرى جايلاشقان بۇ شەھەردە، ئۇ ئىشچىلارنىڭ پىغلىشلىرىغا ۋە كۆرەشلىرىگە قاتناشتى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالىغا

دائىر كىتاب ۋە ھۆججەتلەرنى ئوقۇدى. ئەنگلىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادىنى، ئەنگلىيە ـ فرانسىيە خىيالىي سوتسىيالىزمىنى ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلدى، ماركس بىلەن ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئېتىقاد جەھەتتە ئىدېئالىزمدىن ماتېرىيالىزمغا، ئىنقىلابىي دېموكراتىزمدىن كوممۇنىزمغا بۇرۇلۇشىنى تاماملىدى. 1844 ـ يىلى ئېنگېلس «نېمىس ـ فرانسۇز يىللىق مەجمۇئەسى» دە تۇنجى ئىقتىساد پەنلىرىگە ئائىت ئەسىرىنى ـ «سىياسىي ـ ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر ئوچېركلار»نى ئېلان قىلدى. ماقالىدە پرولېتارىيات مەيدانىنى ئاساس قىلىپ، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ۋە بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىي كاتېگورىيىسىنى تەھلىل قىلىش بىلەن، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك كاپىتالىزمنىڭ ئاساسى ئەكەنلىكىنى، زامانىمىزدىكى بارلىق بالايى ئاپەتنىڭ نېگىزى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى؛ كاپىتالىزمنى تارىخىي ھادىسە دەپ قاراپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىنى يوقىتىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ماركس بۇ ئەسەرنى «ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنى تەنقىد قىلىپ يازغان داھىيانە ئوچېرك» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 140 ـ 141 ـ بەتلەر) دەپ ئاتىدى.

1844 ـ يىل 8 ـ ئايدا، ئېنگېلس پارىژدىن ئۆتكەن ۋاقىتدا ماركس بىلەن ئۇچراشتى، شۇنىڭدىن تارتىپ ئۇلار يېقىن سەپداشلاردىن بولۇپ قالدى، بىرلىكتە ئىلمىي سوتسىيالىزمنى بەرپا قىلدى. ئىككىسى بىرلىكتە يازغان «مۇقەددەس ئائىلە»دە ماتېرىيالىستىك سوتسىيالىزم ئۇچۇن ئاساس يارىتىپ بەردى. ئىككىسى بىرلىكتە يازغان «نېمىس ئىدېئولوگىيىسى» دە بىرىنچى بولۇپ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى ئىكەنلىكىنى، ئىجتىمائىي ئاڭ ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى؛ سىنىپىي جەمئىيەتتە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇقەررەر ھالدا سىنىپىي ئانتاگونىيە ۋە توقۇنۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، دەپ كۆرسەتتى؛ شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسەن تارىختىكى مۈلۈكچىلىك شەكىللىرىنى تەھلىل قىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقى، كوممۇنىزمنىڭ مۇقەررەر غەلبە قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت يەكۈننى چىقاردى.

1845 ـ يىل 5 ـ ئايدا، ئېنگېلس ئۆزىنىڭ «ئەنگلىيىدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن ئەسىرىنى نەشر قىلدۇردى. ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى زامانىمىزدىكى بارلىق ئىجتىمائىي ھەرىكەتنىڭ ھەقىقىي ئاساسى ۋە چىقىش نۇقتىسى دەپ ھېسابلىدى. كىتابتا كاپىتالىزمنىڭ زىددىيەتلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، ئىقتىسادىي كرىزىس بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېنىن بۇ كىتابقا باھا بېرىپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئېنگېلس بىرىنچى بولۇپ پرولېتارىيات تىنىڭ پەقەت ئازاب ـ ئوقۇبەت چەككۈچىلا ئەمەس، بەلكىنى چۈشەندۈردى؛ دەل پرولېتارىياتنىڭ شۇنداق تۆۋەن ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ ئۆزى توسقىلى بولمايدىغان دەرىجىدە ئالغا ئىلگىرىلىتىدىغان

لىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى. كۈرەش قىلىۋاتقان پرولېتارىيات بولسا ئۆزىگە ئۆزى ياردەم بېرەلەيدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي ھەرىكىتى ئىشچىلارغا مۇقەررەر ھالدا شۇنىڭ تونۇتىدۇكى، ئۇلار ئۇچۇن سوتسىيالىزمدىن باشقا چىقىش يولى يوق. يەنە بىر تەرەپتىن، سوتسىيالىزم ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي كۈرەش نىشانى بولغاندىلا، ئاندىن بىر تۈرلۈك كۈچ بولالايدۇ، مانا بۇ ئېنگېلسنىڭ ئەنگلىيەدىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدىكى كىتابىنىڭ تۈپ ئىدىيىسى.» (لېنىن. «ماركس ۋە ئېنگېلس ھەققىدە»، 1973 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 81 - بەت.)

ئېنگېلس 1847 - يىل تەكلىپ بويىچە ماركس بىلەن بىرلىكتە ھەققانىيەتچىلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشتى ھەمدە ئۇنى بىرىنچى پرولېتارىيات پارتىيىسى — كوممۇنىزمچىلار ئىتتىپاقى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللىدى. شۇ يىلى 11 - ئايدا، ئېنگېلس ئىتتىپاق ئۇچۇن سوئال - جاۋاب تەرىقىسىدە بىر پروگراممۇ لايىھىسىنى يەنى «كوممۇنىزم پرىنسىپلىرى»نى يېزىپ چىقىپ، پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ خاراكتېرى ۋە ۋەزىپىلىرىنى ئاممىباب يوسۇندا بايان قىلىپ، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلدكنى بىكار قىلىش كوممۇنىزمچىلارنىڭ ئاساسىي تەلىپى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ كىتابتا تۇنجى قېتىم كەلگۈسىدىكى يېڭى جەمئىيەتنىڭ بەزى ئالامەتلىرى بىرقەدەر تەپسىلىي ھالدا مۇھاكىمە قىلىندى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئۇزۇل - كېسىل بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىدىن تەركىب تاپقان ئومۇمىي بىرلەشمە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى پىلانلىق تەشكىللەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قانىدۇرالىغۇدەك كۆلەمدە راۋاجلاندۇرىدىغانلىقىنى؛ سىنىپىي پەرقلەر ۋە سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىقلارنىڭ شۇنىڭدەك شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقلارنىڭ يوقىتىلىدىغانلىقىنى؛ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىنى؛ بارلىق مەھسۇلات ئورتاق كېلىشىم بويىچە تەقسىم قىلىنىدىغانلىقىنى؛ كونا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تۈگەپ، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى قابىلىيىتى ئەتراپلىق تەرەققىي قىلغان يېڭى ئادەملەرگە ئايلىنىدىغانلىقىنى، ۋەھاكازالارنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇ ئىدىيىلەر ئۇنىڭ كېيىنكى ئەسەرلىرىدە بولۇپمۇ «دىيۇرىنگغا قارشى»دا ئىلمىي يوسۇندا تېخىمۇ تەپسىلىي دەلىللەندى ۋە جارى قىلدۇرۇلدى. كېيىن، ئىتتىپاق ماركس بىلەن ئېنگېلسكە خىتابنامە تەرىقسىدە بىر پارتىيە پروگراممىسى تۈزۈپ چىقىشنى ھاۋالە قىلدى. ئەككى ئىنقىلابىي ئۇستاز بىرلىكتە يېزىپ چىققان «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» 1848 - يىل 2 - ئايدا دۇنياغا كەلدى. پرولېتارىيات پارتىيىسىنىڭ بۇ بىرىنچى «مۇكەممەل بىر نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي پروگراممىسى» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 395 - بەت) پۈتكۈل دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈردى. «خىتابنامە»دە بۇرژۇئا خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكى سىنىپىي ئېكسپلاتاتسىيە ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە

مەھسۇلاتنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئەڭ ئاخىرقى، يەنە كېلىپ ئەڭ مۇكەممەل ئىپادىسى، «كوممۇنىستلار ئۆز نەزەريەسىنى بىر ئېغىز سۆزگە يىغىنچاقلىشى مۇمكىن: خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى يوقىتىش.» (يۇقىرىقى كىتاب، 455 - بەت) «خاتىرىنامە»دە: پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى، بىرلىشىڭلار! دېگەن ياڭراق، جەڭگىۋار شوئار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1848 - يىلدىكى ياۋروپا بۇرژۇئا ئىنقىلابى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئېنگېلس 1850 - يىلى مانچېستېرغا قايتىپ كەلدى، ماركس ئائىلىسىنىڭ مۇشكۈل تۇرمۇشتىن ئۆتۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىپ، ماركسنىڭ «كاپىتال» دېگەن ئۇلۇغ ئىجادىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇشىغا مەدەت بېرىش ئۈچۈن، ئۇ يەنە 20 يىل سودا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللاندى. ئەلۋەتتە، ئۇ يەنىلا مۇمكىن بولغان بارلىق ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ، سىياسىي ۋە ئىلمىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ يەنە ئىنتايىن زور قىزغىنلىقى بىلەن ماركسقا ياردەملىشىپ، تۇرلۈك نەزەريەۋى مەسىلىلەر ئۈستىدە ماركس بىلەن پىكىر ئالماشتۇرۇپ تۇردى، ماركسنى نەزەريە بىلەن ئەمەلىيەتنى زىچ بىرلەشتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ تىجارەت پائالىيىتىگە دائىر كونكرېت ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇردى، ئۇ ئەمەلىيەتتە «كاپىتال»نىڭ نەزەريەسىتېمىسىنىڭ بەزىپا قىلىنىشىغا قاتناشتى. ئۇنىڭ ماركس بىلەن ئېلىشقان خەتلىرىنىڭ ھازىر ساقلاپ قېلىنغىنى مىڭ پارچىدىن كۆپرەك. بۇ خەتلەر يۆكسەك سىياسىي ۋە ئىلمىي قىممەتكە ئىگە، شۇنداقلا ئېنگېلسنىڭ ئۇستازىنىڭ ئۇلۇغ پەزىلىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. «كاپىتال»نىڭ بىرىنچى تومى نەشىر قىلىندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ «سۆكۈت قىلىپ تۇرۇۋېلىش سىياسىتى»نى بەربات قىلىپ تاشلاش ئۈچۈن، ئېنگېلس كۆپلەپ ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، بۇ كىتاتا ئەسەرنىڭ شانلىق ئىدىيىسىنى ۋە ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى تونۇشتۇردى. «كاپىتال»نىڭ 2 - ۋە 3 - تومىلىرىنىڭ قول يازمىلىرىنى ئېنگېلس ناھايىتى ئىخلاس بىلەن رەتلەپ چىقىپ نەشىر قىلدۇردى. تۇغرىلاش، پىششىقلاپ ئىشلەش، رەتلەش ئىشلىرىدىن باشقا، يەنە زۆرۈر ئۆزگەرتىش، ئىزاھلاش ۋە تولۇقلاش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ئۇ بىر تەرەپتىن رەڭگارەڭ بۇرژۇئا ئېقتىسادشۇناسلىرى بىلەن كۈرەش قىلدى. مەسىلەن، قوشۇمچە قىممەت نەزەريەسىنى رودبېرتۇس يارىتقان دېگەن بىمەنە سۆزنى ئېچىپ تاشلاپ، لورىيانىڭ قانداقتۇر قىممەت تەلىماتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى تەلىماتى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلدى دېگەن ئەيىبلەشلىرىنى، ۋەھاكازالارنى قاتتىق سۆكۈپ، «كاپىتال»نىڭ مەيدانىنى ۋە ئىلمىي قىممىتىنى قوغدىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭى تەتقىقات ۋە يېڭى ئەھۋاللارغا ئاساسەن ماركسنىڭ قول يازمىلىرىنى تولۇقلىدى. ئېنگېلس كاپىتالنىڭ مۇغىچە بولغان سودا كاپىتالىنى مۇپەسسەل ھالدا شەرھلەپ ئۆتتى. كاپىتالنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا مەيدانىغا كەلگەن يېڭى ئامىللارنى يەنى مونوپولىيە ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىپ، بەزى سانائەت تارماقلىرىدا «رىقابەتنىڭ ئورنىنى مونوپولىيە ئىگىلىدى ھەمدە كەلگۈسىدە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ يەنى پۈتۈن مىللەتنىڭ مەھرۇم قىلىشى ئۈچۈن كىشىنى تازا خۇشال قىلارلىق

دەرىجىدە تەييارلىق كۆرۈلدى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 495 - بەت) دەپ كۆرسەتتى. ئۇ چاغلاردا، مونوپول كاپىتالىزمنىڭ ئالامەتلىرى تېخى تولۇق ئاشكارىلانمىغان بولسىمۇ، ئېنگېلس كاپىتالىزمنىڭ مۇشۇ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى ئىگىلەپ، «كاپىتال»نىڭ نەزەرىيەۋى سىستېمىسىغا يېڭى مەزمۇنلارنى قوشتى. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «ھەقىقەتەن، «كاپىتال»نىڭ بۇ ئىككى تومى ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئورتاق ئەسىرى بولدى. قەدىمكى رىۋايەتلەردە دوستلۇق ھەققىدە كىشىنى ئىنتايىن تەسىرلەندۈرىدىغان تۈرلۈك ھېكايىلەر بار. ياۋروپا پرولېتارىياتى، بىزنىڭ ئېلىمىزنى ئىككى ئالىم ۋە جەڭچى يارانقان، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كونىلارنىڭ ئىنسانلار دوستلۇقى توغرىسىدىكى كىشىنى ئەڭ تەسىرلەندۈرىدىغان بارلىق رىۋايەتلەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ، دەپ ئېيتالايدۇ.» (لېنىن. «ماركس ۋە ئېنگېلس ھەققىدە»، 1973 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 88 - بەت)

ئېنگېلس مۇنداق دەپ ئىزاھلىغانىدى: «ماركسنى ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئاساسىي ئەسىرىنى يېزىش پۈرسىتىگە ئېگە قىلىش ئۈچۈن، ئىككىمىز ئىش تەقسىم قىلىۋالدۇق، مېنىڭ ۋەزىپەم قەرەللىك مەتبۇئاتتا، يولۇپمۇ دۇشمەنلىك قاراشلارغا قارشى كۈرەشتە ئۆز قاراشلىرىمىزنى بايان قىلىش ئىدى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 780 - بەت) شۇ سەۋەبتىن، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىلىم جەھەتتىكى ئەسەرلىرى كۆپرەك مۇناسىرە تۈسىنى ئالدى، ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە شۇ ۋاقىتتا ئېقىپ يۈرگەن تۈرلۈك ئاغمىچىلىق پىكىر ئېقىملىرىنى تەنقىد قىلىپ، ماركسىزمنىڭ نۇقتىئىنەزەرلىرىنى قوغدىدى ۋە شەرھلىدى.

ئېنگېلس 1872 - يىل 5 - ئايدىن كېيىنكى يىلنىڭ 1 - ئېيىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئارقا - ئارقىدىن يېزىپ چىققان ئۈچ پارچە ئەسەر — «تۈرار جاي مەسىلىسى توغرىسىدا» ئەنە شۇ گېرمانىيەدىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ پرۇدونىزمنىڭ زەھەرلىرىنى تازىلىشىغا ياردەم بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغانىدى. پرۇدونىچىلار ئۇششاق خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىش كويىدا بولاتتى ھەمدە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە مەيدانىدا تۇرۇپ يىزىك كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكنى تەنقىد قىلاتتى. ئۇلار «مەڭگۈلۈك ئادالەت» توغرىسىدىكى ئەخلاقىي ۋەز - نەسىھەتلەر بىلەنلا ھەر بىر ئىشچىغا بىر پارچىدىن يەر ۋە تۈرار جاي بېرىش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: تۈرار جاي مەسىلىسى خۇددى كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى باشقا مەسىلەرگە ئوخشاشلا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىكار قىلىنىشىغائەگىشىپھەل قىلىنىدۇ؛ پرۇدونىزمنىڭ لايىھىسى «ھەر بىر ئىشچىغا بىر يۈرۈشتىن ئۆيىنى ئۆزىنىڭ قىلىپ بېرىپ، ئۇنى يېرىم فېئودالىق ئۇسۇل بىلەن كاپىتالىستقا چېتىش» (يۇقىرىقى كىتاب 791 - بەت)، شۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنى ئارقىغا چېكىندۈرۈش ئىدى؛ پۈتكۈل پرۇدونىزمغا بىرخىل ئەكسىيەتچىل ئالامەت سېزگەنىدى: ئۇلار سانائەت ئىنقىلابىغا يىرگىنچ بىلەن قاراپ، كونا زاماندىكى قول سانائەت ئەمگىكىگە قايتىشنى تەلەپ قىلاتتى، مېڭدىن توقۇز يۈز تۆقسان تۆققۇز پىرسەنت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا ئېچ ئاغرىتمايدىغان

شۇنىڭ بىلەن «مەڭگۈلۈك ئادالەت»نى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولاتتى؛ «ئەگەر پرۇدونىزمنىڭ بۇ ئەكسىيەتچىلىكى ئومۇمەن ئەمەلگە ئېشىپ قالمىغان بولسا، دۇنيا گۈمران بولمىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 810 - بەت). تۇرار جاي مەسىلىسىنى ئۆزۈل - كېسىل ھەل قىلىش ئۈچۈن، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى تۈگىتىشكە توغرا كېلەتتى. ئېنگېلس، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن ئاھالىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش مەملىكەتكە تەكشى جايلاشتۇرۇش، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىچكى جەھەتتىن زىچ بىرلەشتۈرۈش، قاتناشنى راۋاجلاندۇرۇپ، يېزىلارنىڭ بىكىنىش ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى يوقىتىشنىڭ شەرت - شارائىتلىرىنى شەرھلەپ، پرۇدونچىلارنىڭ شەھەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى يوقىتىش خام خىيال دېگەن نۇقتىنەزىرىگە رەددىيە بەردى ۋە «پرۇدونغا ئوخشاش، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا سوتسىيالىزمچىسى ئوگېن دىيۇرىڭ ماركسىزمغا غالجىرلارچە ھۇجۇم قىلىپ، بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىقىنى تەرغىب قىلدى، بۇ نەرسىنىڭ گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ئىچىدە تارقىتىلىشى ئىنتايىن خەۋپلىك دەرىجىگە يەتتى. ئېنگېلس ماركسنىڭ قوللىشى بىلەن، ئۆزىنىڭ يېزىۋاتقان ئەسىرىنى قەتئىي تۈردە توختىتىپ، «دىيۇرىڭنى يىغىشتۇرۇش»قا كىرىشتى. ئۇنىڭ كېيىنچە «دىيۇرىڭغا قارشى» دېگەن نام بىلەن تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلغان بۇ كلاسسىك ئەسىرى 1876 — 1878 - يىللىرى گېزىتتە ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىندى، بۇ ئەسەر كىشىلەرنىڭ بىرلەشكەن پائالىيەتلىرى ئالماقتا. سانائەتنىڭ نوپۇزىنى يوقاتماقچى بولۇش يىرىك سانائەتنى يوقاتماقچى بولغانلىق؛ بارلىق نوپۇزنى يوقاتماقچى بولۇش ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە مۇئامىلىگە زۆرۈر بولغان ماددىي شارائىتنى ۋە بارلىق ئىجتىمائىي تۈرمۇشنى يوقاتماقچى بولغانلىق؛ ئىنقىلاب دۇنيادا ئەڭ نوپۇزلۇق نەرسە، پرولېتارىيات ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قىلىشتا نوپۇزغا ئېھتىياجلىق بولۇپلا قالماستىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان يېڭى جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدىمۇ نوپۇز بولۇشى لازىم؛ «بىر تەرەپتىن، بەلگىلىك نوپۇز — ئۇنىڭ قانداق ۋۇجۇدقا كېلىشىدىن قەتئىنەزەر، — يەنە بىر تەرەپتىن، بەلگىلىك بويسۇنۇش، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار قانداق بولسا بولسۇن، مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ئوبوروت بولۇشىدا ئاساس قىلىنغان ماددىي شارائىتتا، بىز ئۇچۇن زۆرۈر.» (يۇقىرىقى كىتاب، 935 - بەت).

1875 - يىل ئۆپچۆرسىدە، ئەكسىيەتچى ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزمچىسى ئوگېن دىيۇرىڭ ماركسىزمغا غالجىرلارچە ھۇجۇم قىلىپ، بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىقىنى تەرغىب قىلدى، بۇ نەرسىنىڭ گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ئىچىدە تارقىتىلىشى ئىنتايىن خەۋپلىك دەرىجىگە يەتتى. ئېنگېلس ماركسنىڭ قوللىشى بىلەن، ئۆزىنىڭ يېزىۋاتقان ئەسىرىنى قەتئىي تۈردە توختىتىپ، «دىيۇرىڭنى يىغىشتۇرۇش»قا كىرىشتى. ئۇنىڭ كېيىنچە «دىيۇرىڭغا قارشى» دېگەن نام بىلەن تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلغان بۇ كلاسسىك ئەسىرى 1876 — 1878 - يىللىرى گېزىتتە ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلىندى، بۇ ئەسەر

شۇ چاغدا غايەت زور جەڭگىۋار رول ئويناپدى. بۇ ئەسەردە ماركسزملىق دۇنيا قاراشنىڭ ئومۇمىي سىستېمىسى، جۈملىدىن ماركسزمنىڭ پەلسەپە، سياسىي ئىقتىساد ۋە ئىلمىي سوتسيالىزمدىن ئىبارەت ئۈچ تەركىبىي قىسمى تۇنجى قېتىم شەرھلىنىپ، ماركسزملىق قامۇس دېگەن شۆھرەتكە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم ئۈچ باب «سوتسيالىزمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى» دېگەن ماۋزۇدا كىتابچە قىلىپ ئايرىم نەشر قىلىنىپ، ناھايىتى كەڭ تارقالدى.

«دىئۇرىڭغا قارشى»نىڭ سياسىي ئىقتىساد قىسمىدا بىرىنچى بولۇپ كەڭ مەنىدىكى سياسىي ئىقتىساد ئۇقۇمى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، سياسىي ئىقتىسادنىڭ كلاسسىك تەبىرى ۋە ئوبيېكتى، ئۇسۇلى بەلگىلەندى. «تۆرلۈك ئىنسانىيەت جەمئىيەتلىرىدە ئىلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ھەمدە بۇلارغا مۇناسىپ رەۋىشتە ئىلىپ بېرىلىدىغان مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشنىڭ شەرتلىرى ۋە شەكىللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولغان سياسىي ئىقتىساد، — مۇشۇنداق كەڭ مەنىدىكى سياسىي ئىقتىساد تېخى يارىتىلىشى كېرەك.» (ئېنگېلس. «دىئۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 280 - بەت) ئۇ: سياسىي ئىقتىسادنىڭ قانۇنىيىتى ئاللىقانداق ئىنسان تەبىئىتىدىن كەلتۈرۈپ چىقىلغان مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت بولماستىن، بەلكى تارىخىي يوسۇندا بەلگىلەنگەن ئىقتىسادىي پائالىيەت شەكلىنىڭ قانۇنىيىتىدۇر، ئۇلار مۇئەييەن ئىقتىسادىي شارائىت ئاساسىدىلا پەيدا بولىدۇ ۋە رول ئويناپدۇ، دەپ كۆرسەتتى. كىتابتا زورلۇق كۈچ نەزەرىيىسىدىن ئىبارەت ئىرادىچىلىك نەزەرىيىسى ناھايىتى كۆپ بەت ئاجرىتىپ تەنقىد قىلىنىپ، مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: خۇسۇسىي مۈلۈكنىڭ تارىختا پەيدا بولۇشى ھەرگىز تالان - تاراج ۋە زورلۇقنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى سەۋەبتىندۇر، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدۇر؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە زورلۇق كۈچىنىڭ ئۆزىمۇ ئىقتىسادىي كۈچتىن كېلىدۇ، ھازىرقى زامانىدىكى زەمبىرەكلىك پاراخوتلارنى ئاساس قىلغان دېڭىزدىكى سياسىي زورلۇق كۈچ ئۇنىڭ «بىۋاستە» كېلىپ چىققان ئەمەسلىكىنى، بەلكى ئۇنىڭ يىرىك سانائەتنى ئۆزلەشتۈرۈشىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. كىتابتا يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار، ھۆكۈمران سىنىپلار بىلەن ئېزىلگۈچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا ھازىرغىچە بولۇپ كەلگەن بارلىق تارىخىي قارىمۇقارشىلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ نىسپىي ھالدا تەرەققىي قىلمىغانلىقىدىن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن؛ ۋەھالەنكى سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە بىلەن زۇلۇمنىمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ زور دەرىجىدە يۈكسىلىشى ئاساسىدىلا يوقاتقىلى بولىدۇ.

كىتابتا ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى بىلەن قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ شەرھلەنگەن. شۇنىڭدەك 70 - يىللاردىكى يېڭى ئەھۋالغا ئاساسەن، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىس ئۈستىدە كلاسسىك تەھلىل يۈرگۈزۈلگەن، چوڭ تىرىستلار، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ مۇلكىنىڭ دۆلەت مۇلكىگە ئايلاندۇرۇلۇشى مۇپەسسەل ھالدا شەرھلەنگەن. ئېنگېلس: ئەينى ۋاقىتتا شىددەت بىلەن ئۆسۈۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش

كۆچلىرى بۇرژۇئازىيىنى كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بارلىق مۇمكىن بولغان دەرىجىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى بارغانسېرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى دەپ قاراشقا مەجبۇر قىلىۋاتىدۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ رەسمىي ۋەكىلى — دۆلەت ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان رەھبەرلىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىدۇ، دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ئېنىق كۆرسەتكەنىدى: «ھازىرقى زامان دۆلىتى، ئۇنىڭ شەكلى قانداق بولسا بولسۇن، ماھىيەتتە كاپىتالىستىك ماشىنا، كاپىتالىستلار دۆلىتى، غايىۋى باش كاپىتالىست.» (يۇقىرىقى كىتاب، 536 - بەت). شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ دۆلەت ئىگىدارلىقىدا بولۇشى توقۇنۇشنىڭ ھەل بولغانلىقى ئەمەس، بەلكى تۇقۇنۇشنىڭ ئەڭ يۇقىرى نۇقتىغا يەتكەنلىكى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە توقۇنۇشنى ھەل قىلىشنىڭ شەكىل جەھەتتىكى ۋاستىسىنى، توقۇنۇشنى ھەل قىلىشنىڭ يېڭ ئۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ؛ ئۇ «بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى جەمئىيەت ئۆزى ئۆزلەشتۇرۇش جەھەتتە بىر يېڭى تەييارلىق باسقۇچىغا يەتكەنلىكتىن دېرەك بېرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 534 - بەت)، يەنى پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىغا يەتكەنلىكتىن دېرەك بېرىدۇ.

ئېنگېلس بۇ كاتتا ئەسىرىدە يەنە پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن قوزغىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يەڭزى ئاساسىي ئالامەتلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا بېشارەت قىلىدى: دۆلەت ھەقىقىي تۇردە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۇرىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى جەمئىيەت ئۆزلەشتۇرگەن ھامان، مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۈستىدىن قىلىدىغان ھۆكۈمرانلىقىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ تۈگەيدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ ئورنىنى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ۋە ھەربىر كىشىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق تەڭشەش ئالىدۇ؛ بۇرۇن كىشىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەر كىشىلەر تەرىپىدىن ئاڭلىق ئىگىلىنىدۇ ۋە تەتبىق قىلىنىدۇ؛ كونا ئىش تەقسىماتى يوقىتىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى كىشىلەرنى قۇل قىلىش ۋاستىسىدىن قېلىپ، كىشىلەرنى ئازادلىقىقا ئېرىشتۇرىدىغان ۋاستىگە ئايلىنىدۇ، ئۇ سېلىق بولۇشتىن خۇشاللىقىقا ئايلىنىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى پاراۋان ۋە كۈندىن - كۈنگە بايىشاد ماددىي تۇرمۇشقا ئىگە قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتى ۋە ئەقلىي قابىلىيىتىنىڭ تولۇق، ئەركىن ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش مۇمكىن بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېڭى دەرىجىدە راۋاجلىنىشى ئاساسىدا، سىنىپلار يوقىلىدۇ، ھەرقانداق ئالاھىدە سىنىپلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىقى، ماتارىپ جەھەتتىكى مونوپولىيىسى ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى رەھبەرلىكنى ئىگىلىۋېلىشى زۆرۈر بولماي قالىدۇ؛ بىرىنىڭ سانائەتنىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا مۇمكىنقەدەر تەكشى جايلىشىشى ئارقىسىدا، شەھەر بىلەن يېزىلار

ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق يوقىلىدۇ؛ جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش ئۇسۇللىرىنى بەلگىلەيدۇ: بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرۇش ۋە كېڭەيتىش ۋاستىسى سۈپىتىدە، جەمئىيەت بەۋاستە ئۆزلەشتۈرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، تۇرمۇش ۋە راھەت - پاراغەت ۋاستىسى سۈپىتىدە شەخسلەر بەۋاستە ئۆزلەشتۈرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ بېشارەت قىلغانىدى: يېڭى جەمئىيەتتە ئەمگەكچىلەر جەمئىيەتنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا تۇنجى قېتىم تەبىئەتنىڭ ھەقىقىي خوجايىنى بولۇپ قالىدۇ، ئۆزلىرىنىڭ تارىخىنى پۈتۈنلەي ئاڭلىق ئاساستا يارىتىدۇ، بۇنىڭ ئۆزى ئىنسانىيەتنىڭ زۆرۈرىيەت ئالىمىدىن ئەركىنلىك ئالىمىگە سەكرىشى بولىدۇ.

ئېنگېلس كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق جاسارىتى بىلەن تەبىئەتنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ تەتقىق قىلىدى. ئۇ 12 خىل تىلدا سۆز قىلالايتتى ۋە ئەسەر يازالايتتى، 20 تەچچە خىل يېزىقىنى ئوقۇيالايتتى. ئۇ تەبىئىي پەنلەرنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلغان، ئەينى ۋاقىتتا ھەربىي پەن جەھەتتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بىلىمگە ئىگە بولغانىدى. ئۇنىڭ تاماملانمىغان كاتتا ئەسىرى — «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» بۇ يېڭى پەنلەر ئۈچۈن پۈختا ئاساس تەييارلاپ بەردى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى «مايمۇنىنىڭ ئادەمگە ئايلىنىشىدا ئەمگەكنىڭ رولى» دېگەن ماقالىسى ئىنسانىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشى مەسىلىسىنى تۇنجى قېتىم ئىلمىي يوسۇندا ھەل قىلىپ، ئەمگەكنىڭ ئىنسانىيەت تۇرمۇشىدىكى بىرىنچى ئاساسىي شەرت ئىكەنلىكىنى، ھەل ئەمگەكنىڭ راۋاجلىنىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ ئۆزىنىڭ 1884 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىرىدە ئىنسانلار نادانلىق دەۋرىدىن ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانىدىكى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى ۋە يۇنان، رىم، گېرمانىيە دۆلەتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىلىرىنى ئىنتايىن مول ماتېرىياللار ئاساسىدا تەتقىق قىلدى، شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەسەر ھازىرمۇ قەدىمكى زامان تارىخىنى ۋە كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىسادنىڭ كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى قىسمىنى تەتقىق قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېنگېلس ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئىپتىدائىي تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ۋە ئۇنىڭدىن تۆمۈر قورال دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن كېلىپ چىققان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەكشۈردى، ئىپتىدائىي جامائىنىڭ يىمىرىلىش جەريانىنى تەتقىق قىلدى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىياتىنى، شۇنىڭدەك ئالماشتۇرۇش، پۇل، سودىگەرلەر كاپىتالى ۋە جازانە كاپىتالىنىڭ پەيدا بولۇشىنى تەھلىل قىلدى، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك، سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى يوللىرىنى ۋە شەكىللىرىنى كۆرسىتىپ بەردى، ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمى ۋە قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى يەكۈنلىدى. ئۇ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك، سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئەزەلدىنلا بار نەرسە ئەمەسلىكىنى، ئۇلار ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى

تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى، يەنە كېلىپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىنتايىن ھالدا تەرەققىي قىلالمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سىنىپلارنىڭ، خۇددى بۇرۇن مۇقەررەر ھالدا پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش، مۇقەررەر ھالدا يوقىلىدىغانلىقىنى، سىنىپلارنىڭ يوقىلىشى بىلەن دۆلەت تىنىمۇ مۇقەررەر ھالدا يوقىلىدىغانلىقىنى دەللىلەپ بەردى.

ئېنگېلسنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر مۇھىم ئەسىرى — «فرانسىيە — گېرمانىيە دېھقانلار مەسىلىسى» 1894 - يىلى ئېلان قىلىندى. بۇ چاغدا ئىشچىلار ھەرىكىتىدە دېھقانلارنى ئىتتىپاقچى قىلىش مەسىلىسى ھەرىكەتتىكى كۈنتەرتىپكە قويۇلغانىدى. ئېنگېلس كاپىتالزم شارائىتىدىكى دېھقانلار سىنىپىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ بەربات بولۇشى ۋە ئۇنىتۇرا دېھقانلارنىڭ پارچىلىنىشىدەك ھادىسىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارغا قارىتىقان سىياسەتلىرىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان ھەمدە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: ئىشچىلار سىنىپى ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ھەرگىز چوڭ يەر ئىگىدارلىرىغا مۇئامىلە قىلغانىدەك ئۇششاق دېھقانلارنى مەھرۇم قىلماسلىقى كېرەك، «بىزنىڭ ئۇششاق دېھقانلار جەھەتتىكى ۋەزىپىمىز، ھەممىدىن ئاۋۋال، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي ئىشلەپچىقىرىشى ۋە خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىنى كوپېراتسىيە ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە ئىگىدارلىقىغا ئايلاندۇرۇش، لېكىن بۇنى زورلۇق كۈچى ئىشلىتىش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى نەمۇنە كۆرسىتىش ۋە بۇنىڭ ئۈچۈن ئىجتىمائىي ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.» («مارکس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 310-بەت) بۇ ئەسەر ماركسىزمنىڭ دېھقانلارمەسىلىسى توغرىسىدىكى ئەڭ مۇھىم ھۆججەتتى، خەلقئارا ئىنقىلابقا بېرىلگەن زەربە ۋە تەنقىدىدۇر.

1895 - يىل 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئېنگېلس لوندوندا دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى.

لېنىن (1870 — 1924) ئۇلۇغ ماركسىزم نەزەريىيىسى، خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتى ۋە دۇنيا ئەمگەكچىلىرى خەلقىنىڭ داھىيسى ۋە ئۇستازى، سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلار)نىڭ ئاساسچىسى، دۇنيا بويىچە تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسى.

ۋىلادىمىر ئىلىيچ لېنىن (ئۇليانوۋ)1870 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى سىمبىرسكىي (ھازىرقى نامى ئۇليانوۋسكى)دا بىر زىيالىي ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ياش چاغلىرىدا ماركسىزىمنىڭ كۈرۈپېسىغا قاتناشقىنى ۋە ئۇنى تەشكىللىدى، ماركسىزمنى ئۆگىنىپ ۋە تەشۋىق قىلىپ، كوممۇنىزمچى بولۇپ يېتىشتى. لېنىن ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلابىي كۈرەش ۋە سىياسىي كۈرەش ئارقىلىق، ئۆز سەپداشلىرى بىلەن بىرلىكتە سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى قۇردى ھەمدە پارتىيە ئارقىلىق روسىيە بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىغا غەلىبىلىك تۈردە رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى (مىلادى 1917 - يىل نويابىر) ئاقىۋىتى قوراللىق كۈچ بىلەن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق غەلىبە قازانىدى، بۇنىڭ بىلەن دۇنيادا پرولېتارىيات دىكتاتۇرلىقىدىكى تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇرۇلۇپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا يېڭى دەۋر ئېچىلدى. كېيىنكى

كۆنلەردە، لېنىن يەنە سوۋېت روسىيەسى پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ قىلىپ چەت ئەللىك قوراللىق مۇداخىلىسىنى ۋە ئاقلارنىڭ توپىلىڭىنى تارمار كەلتۈرۈپ، سوۋېت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى قانات يايدۇردى. لېنىن يەنە ھەرقايسى ئەل ماركسزمچىلىرىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئەككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ شۆجىچۈيىلىق لۇشيەنسكە قارشى قەتئىي كۆرەش ئېلىپ بارىدى ھەمدە ئۇچىنچى ئىنتېرناتسىئونال (يەنى كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسىئونال)نى قۇرۇپ، خەلقئارا پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى ئىلگىرى سۈردى.

لېنىن روسىيە پرولېتارىياتىغا ۋە خەلقئارا پرولېتارىياتقا رەھبەرلىك قىلىپ ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىش ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىش كۆرىشى داۋامىدا، ماركسزمنى يېڭى باسقۇچقا — لېنىنىزم باسقۇچىغا كۆتۈردى. لېنىنىزم — جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى دەۋرىدىكى ماركسزم، پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ نەزەرىيىسى ۋە تاكتىكىسى، بولۇپمۇ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ نەزەرىيىسى ۋە تاكتىكىسى. لېنىنىنىڭ ئىنتىساد تۈغرىسىدىكى نەزەرىيىسى لېنىنىزمنىڭ ئىنتايىن مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

لېنىن XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا روسىيە ئىنقىلابىي ياشلىرى ئىچىدە تەسىرى ئەڭ زور بولغان نارودنىكلارغا قارشى قەتئىي كۆرەش ئېلىپ باردى. نارودنىكلار كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىگە قارشى تۇراتتى. لېكىن ئۇلار، تاشقى بازار بولمىغاندا، قۇشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلغىلى بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن، كاپىتالىزمنىڭ روسىيەدە تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارايتتى. ئۇلار فېئودالىزمدىن كاپىتالىزمغا ئۆتۈشنىڭ تارىخىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۆيغۇن تەرەققىياتى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيتتى، ئەكسىچە، ئۇلار ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ، دېھقان جامائىسىدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنى، ئەمەلىيەتتە يانچىلىق تۈزۈم ئاساسىدا ئۇتوپىيە قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرى نارودنىكلارنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى، ئۇلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بۈرژۇئازىيىگە قارشى سىنىپىي كۆرەش ئېلىپ بېرىشىغا جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇردى.

لېنىن مۇشۇ دەۋردىكى «بازار توغرىسىدىكى مەسىلە ھەققىدە» (1893)، «خەلق دوستلىرى» دېگەنلەرنىمۇ ۋە ئۇلار سوتسىيال دېموكراتلارنى چىلارغا قانداق ھۇجۇم قىلىدۇ؟» (1894)، «ئىقتىسادىي رومانتىزم توغرىسىدا» (1897) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، بولۇپمۇ «روسىيەدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى» (1899) دېگەن كلاسسىك ئەسىرىدە ماركسزمنى قوغداپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، نارودنىكلارنىڭ ئىدىيە جەھەتتىن قاتتىق تەنقىد قىلدى. ئۇ ماركسزمنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسى ۋە بازار نەزەرىيىسىنى ئەتراپلىق بايان قىلىپ، شەھەر ۋە يېزىلاردىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر ھالدا ئىچكى بازارلارنى كېڭەيتىدىغانلىقىنى، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ سىنىپىي پارچىلىنىشى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىدىغانلىقىنى شەرھىلەپ بەردى. لېنىن كۆپلىگەن پاكىت ۋە ستاتىستىكا ماتېرىياللار ئارقىلىق فېئودالىزم ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا

ئۆتۈشتىكى كۆپ خىل شەكىل ۋە يوللارنى تەھلىل قىلىپ، روسىيىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاشلا ھەمكارلىشىش، ئىشخانا قول سانائىتى ۋە ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەتتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەنلىكىنى؛ پرولېتارىياتنىڭ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز زورىيىۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭ روسىيە ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەندىكى كۈچىنىڭ ئۇنىڭ ئاھالە ئىچىدە تۇتقان نىسبىتىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ «ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىبارەت يۈكسەكلەككە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبارەت يۈكسەكلەككە كۆتۈرۈش» دېگەن ئىخچام سۆز بىلەن مارکسزمنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ تەرەققىياتى بىر خىل تەبىئىي تارىخىي جەريان ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت نۇقتىنىزارىنى يەكۈنلەپ ۋە دەللەپ، ئۇنى ھەرگىز «ئەھمىيەتسىز ئىرادىنى بويىچە (جەمئىيەتنىڭ ئىرادىسى بويىچە دېسىمۇ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىرادىسى بويىچە دېسىمۇ بەربىر ئوخشاش) خالىغانچە ئۆزگەرتكىلى» بولمايدىغانلىقىنى مېخانىزملىق تۇردە كۆرسىتىپ بەردى («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 8 ـ، 10 ـ بەتلەر). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لېنىن ئىشچىلار ھەرىكىتىنى بۇرژۇئازىيەنىڭ مەنپەئىتىگە بويسۇندۇرۇشقا ئۇرۇنغۇچى «قانۇنىي مارکسزمچىلار»غا قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ كاپىتالىزىمنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ماختايدىغان سەپسەتىلىرىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇلارنىڭ نۇقتىنەزەرلىرىنىڭ سىنىپتىن خالىي شىۋجېڭجۇيىلىق نۇقتىنەزەر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. لېنىن ئۇ نارودنىكلارنى ۋە «قانۇنىي مارکسزمچىلار»نى ئىدىيىۋى جەھەتتىن تارمار كەلتۈرۈپ، روسىيىدە مارکسىزملىق پرولېتارىيات پارتىيىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن يول ھازىرلىدى.

لېنىن يەنە مەسىلىسى ۋە دېھقانلار مەسىلىسىگە ئائىت نەزەرىيىگە ئاجايىپ تۆھپىلەرنى قوشتى. لېنىن پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقى ئاساسىدىكى ھاكىمىيەتنى بەرپا قىلىشنى كۆزدە تۇتۇپ، «يېزا كەمبەغەللىرىگە» (1903)، «سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ 1905 ـ 1907 ـ يىللىرىدىكى 1 ـ قېتىملىق روسىيە ئىنقىلابىدىكى يەر پروگراممىسى» (1907) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: يەر مەسىلىسى روسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىكى تۈپ مەسىلە؛ يېزا ئىگىلىك كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىدا ئىككى يولبار، يەنى، يانچىدارلار ـ پومېشچىكلار ئىگىلىكى ئاستا ـ ئاستا يونكېر ـ بۇرژۇئازىيە ئىگىلىكىگە ئايلىنىدىغان يول، يەنى پرۇسسىيىچە يول، يەنى، يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى تارمار قىلىپ، دېھقانچىلىق مەيدانى خوجايىنلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش يولى، يەنى ئامېرىكىچە يول؛ كېيىنكى يولدا، پرولېتارىيات بىلەن دېھقانلار ئامىمىسى بۇرژۇئازىيە بىتەرەپ تۇرغان ئەھۋالدا ئاساسىي رول ئويناپدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى كاپىتالىزم ئاساسىدا تېز راۋاجلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىدا رەھبەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ ۋە ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى قۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ۋە مۇمكىنلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن دەللەپ بەردى. لېنىن شۇ چاغلاردىكى مۇتلەق يەر ئىجارىسىنى ئىنكار قىلىدىغان شىۋجېڭجۇيىلىق

نۇقتىسىنەزىرىنىمۇ تەنقىد قىلدى. كېيىنچە، يەر ئىجارىسى بىلەن يېزا ئىگىلىكى مەسىلىسىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلىپ، كاپىتالىنىك جۇغلىنىش ۋە مەركەزلىشىش قانۇنىيىتى يېزا ئىگىلىكىگە باب كەلمەيدۇ دەيدىغان شيۇجېڭجۇيلىق نۇقتىسىنەزەرگە رەددىيە بەردى.

لېنىننىك جاھانگىرلىك توغرىسىدىكى نەزەريىنى ياراتقانلىقى ئۇنىك ماركسزملىق سىياسىي ئىقتىسادقا قوشقان ئەڭ ئۇلۇغ تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، دۇنيا كاپىتالىزم ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىپ مونوپول كاپىتالزم باسقۇچىغا يېتىپ، جاھانگىرلىكنى پەيدا قىلدى. لېنىن «سوتسيالىزم ۋە ئۇرۇش» (1915)، «ياۋروپا قوشما شتاتلىرى شوئارى توغرىسىدا» (1915)، «يۇنىۇسنىڭ كىتابچىسى ھەققىدە» (1916)، «جاھانگىرلىك ۋە سوتسيالزم ھەرىكىتىدىكى بۆلۈنۈش» (1916) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، بولۇپمۇ «جاھانگىرلىك كاپىتالزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» (1916) دېگەن بۇ كلاسسىك ئەسىرىدە ماركسىزمنىڭ «كاپىتال»دا شەرھىلىگەن ئاساسىي قائىدىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى، جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئەتراپلىق ئىلمىي يۈسۈندا تەھلىل قىلىپ، مۇنۇلارنى كۆرسەتتى: ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتالىنىڭ توپلىنىشى، مەركەزلىشىش تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندە، ئەركىن رىقابەت ئۆزىنىڭ قارىمۇقارشى تەرىپىگە—مونوپولىيىگە ئايلىنىدۇ؛ مونوپولىيە جاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ چوڭقۇر ئاساسى؛ «جاھانگىرلىك كاپىتالزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ شۇنداق بىر دەرىجىگە يەتكەن باسقۇچىكى، ئۇنىڭدا مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ۋە پۇل ـ مۇئاملە كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان، چەتكە كاپىتال چىقىرىش گەۋدىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، خەلقئارا تىرىستلار دۇنيانى بۆلۈشۈشكە باشلىغان، ئەڭ چوڭ كاپىتالىستىك دۆلەتلەر دۇنيادىكى ھەممە زېمىننى پۈتۈنلەي بۆلۈشۈپ بولغان بولىدۇ» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 808 ـ بەت)؛ جاھانگىرلىك كاپىتالزمنىڭ ئەسلى ئالاھىدىلىكىنى يوقاتمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇ كاپىتالزمدىكى ھەر خىل زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ، سىنىپىي كۈرەش ۋە ھەر خىل تەرەققىياتلارنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرىدۇ. لېنىن جاھانگىرلىكنىڭ تارىخىي ئورنىنى تەكتلەپ كۆرسىتىپ مۇنداق دەيدۇ: جاھانگىرلىك ـــ چىرىگەن، تەييارتاپ، ئۆلۈۋاتقان مونوپول كاپىتالىزم، پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسى.

لېنىننىڭ دۆلەت مونوپول كاپىتالزمى ھەققىدىكى تەلىماتى ـــ ئۇنىڭ جاھانگىرلىك توغرىسىدىكى نەزەريىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. دۆلەت مونوپول كاپىتالزمى مونوپول تەشكىلات بىلەن دۆلەتنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۈرىدۇ، بىراق بۇ كاپىتالزم تۈزۈمىنى قۇتۇلدۇرالمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇ سوتسيالىزمنىڭ «ئەڭ مۇكەممەل ماددىي ھازىرلىقى، سوتسيالىزمنىڭ بوسۇغىسى» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 ـ توم، 164 ـ بەت) بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى «پەقەت سوتسيالىستىك ئىنقىلابنىڭ يېقىنلاشقانلىقىنى، ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇش تەس ئەمەسلىكىنى، ئەملگە ئاشۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى، كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 229 ـ بەت). لېنىننىڭ جاھانگىرلىك توغرىسىدىكى نەزەريىسى 2 ـ ئىنتېرناتسىئونال شيۇجېڭجۇيىچىسى

كائوتسكى قاتارلىقلارنىڭ «ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزەريىسى» دېگەنگە ئوخشاش سەپسەتىلىرىنى ئۈزۈل ـ كېسىل بىتچىت قىلىپ تاشلىدى.

لېنىن جاھانگىرلىك باسقۇچىدىكى كاپىتالىستىك سىياسىي ۋە ئىقتىسادنىڭ تەكشىسىز تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تەھلىل قىلىپ ئۆتتى. ئەركىن رىقابەت دەۋرىدىكىدىن پەرقلەنگەن ھالدا، جاھانگىرلىكنىڭ تەكشىسىز تەرەققىياتى سەكرەش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. دۇنيا ئەڭ كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تەرىپىدىن بولۇۋېلىنغان بولغاچقا، مۇستەملىكە تالىشىش ئۈچۈن دۇنيانى يېڭىباشتىن بۆلۈشىش يولىدىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشى مۇقەررەر بولۇپ قالىدۇ. قاتتىق توقۇنۇش ۋە ئۇرۇشلار جاھانگىرلىك سىپىنى ئاجىزلىتىدۇ. لېنىن ئەنە شۇنداق يېڭى شارائىتقا ئاساسەن، سوتسىيالىزم ئالدى بىلەن بەزى ياكى بىر دۆلەتتە، جاھانگىرلىكنىڭ ئاجىز ھالقىسىدا غەلىبە قازىنىدۇ دېگەن يەكۈننى ئىلمىي يوسۇندا ئوزگەرتتى.

لېنىن كاپىتالنىڭ سەرتقا چىقىرىلىشى ۋە مۇستەملىكىلەرنى تالان ـ تاراج قىلىشنىڭ مونوپول كاپىتالغا بولغان ئەھمىيىتىنى، جاھانگىرلىك، مۇقەررەر ھالدا مۇستەملىكىلەر ۋە ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى مۇپەسسەل تۈردە دەللەپ بەردى. ئۇ مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەرنىڭ كۈرىشىنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلاپ، سوتسىيالىستلار مۇشۇ دۆلەتلەردىكى بۇرژۇئا دېموكراتىيىسى ئاساسىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەردىكى ئەڭ ئىنقىلابىي ئۇنسۇرلارنى قەتئىي قوللىشى، ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە ياردەم بېرىشى، ئۇلارنى ئەزگۈچى كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرگە قارشى تۇرۇشى لازىم دەپ كۆرسەتتى. لېنىن جۈملىدىن ئىنقىلابنىڭ ئىنتايىن كۆكۈل بۆلىدى، ئۇ «جۈملىدىكى ئۇرۇشلار» (1900)، «جۈملىدا دېموكراتىيە ۋە نارودنىكلىق» (1912)، «قالاق ياۋروپا ۋە ئىلغار ئاسىيا» (1913) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، چارروسىيىنىڭ جۈملىگە قىلغان تاجاۋۇزىنى قاتتىق ئەيىبلەپ، سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابقا يۇقىرى باھا بېرىپ، جۈملىدە ئىنقىلابنىڭ ئىستىقبالىغا ئىشەنچىدىن كۆكۈل بۆلدى.

چەت ئەللەرنىڭ قورالىق مۇداخىلىسى تارمار قىلىنىپ، ئىچكى ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى قولغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، 1920 ـ يىل 12 ـ ئايدا چاقىرىلغان پۈتۈن روسىيە سوۋېتى 8 ـ قۇرۇلتىيىدا، لېنىن بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي پىلاننى تۈزۈپ چىقىش ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش يولىغا ئۆتۈشنى يېڭىباشتىن باشلاشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تىنچ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلىشىش ئۈچۈن، 1918 ـ 1920 ـ يىللىرى ھەربىي كوممۇنىزم دەۋرىدە يولغا قويۇلغان ئوتتۇرىدىكى باسقۇچنى ئاتلاپ ئۆتۈپ بىۋاستە كوممۇنىزمغا ئۆتۈشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي سىياسەتنى ئۆزگەرتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. 1921 ـ يىل 3 ـ ئايدا چاقىرىلغان روسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلار)نىڭ 10 ـ قۇرۇلتىيىدا، لېنىن

ئوشوق ئاشلىقنى يىغىۋېلىش تۈزۈمى ئورنىغا ئاشلىق بېجى تۈزۈمى ئورنىتىش ۋە دۆلەت كاپىتالىزمىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1922 - يىل 3 - ئايدا، لېنىن روسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلار)- نىڭ 11 - قۇرۇلتېيىدا، يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت يۈرگۈزۈلگەن بىر يىلدىن بۇيانقى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، چېكىنىشنىڭ تامامىلانغانلىقىنى، كۈچنى يېغىشتىن ئىبارەت ئورۇنلاشتۇرۇپ، خۇسۇسىي كاپىتالىزمغا ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1923 - يىلى، لېنىن كېسەللىك سەۋەبىدىن دەم ئېلىشتىكى ۋاقتىدا، سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ بىرنەچچە يىلدىن بۇيانقى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى يەكۈنلەپ، سوتسىيالىزم قۇرۇشقا دائىر مەسىلىلەر ئۈستىدە چوڭقۇر پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان روسىيىنى ئىلغار، قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دۆلەتكە ئايلاندۇرۇش يولىنى ۋە بۇنىڭ ئۈلۈغۋار پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىقتى.

لېنىننىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا دائىر ئەسەرلىرى ماركسىزمچە سوتسىيالىستىك سىياسىي ئىقتىسادنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىنى بەلگىلەپ بەردى.

لېنىن «دۆلەت ۋە ئىنقىلاب» (1917)، «گۆدەكلەرچە سولچىللىق، ۋە ئۇششاق بۇرژۇئاچىلىق توغرىسىدا» (1918)، «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە سىياسى» (1919) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، كوممۇنىزمنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچى ۋە يۇقىرى باسقۇچىنىڭ ئومۇمىي ئالامەتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك شەرھلەپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ پىشىپ - يېتىلىش دەرىجىسى ۋە ئەمگەكچى خەلق مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق جەھەتلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پەرقلەرنى، شۇنىڭدەك باشلانغۇچ باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا ئۆتۈشنىڭ شەرتلىرىنى تەھلىل قىلدى ھەمدە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ كوممۇنىستىك جەمئىيەتكە ئۆتۈشتىكى رولىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن بايان قىلىپ ئۆتتى. ئىنقىلابتىن كېيىن روسىيىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرى ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر ئۈستىدىكى ئىلمىي تەھلىلگە ئاساسەن، ئۆتكۈنچى دەۋر تەلىماتىنى يارىتىپ ۋە «بۇ ئۆتتكۈنچى دەۋر يوقىلىپ كېتىۋاتقان كاپىتالىزم بىلەن ئۆسۈۋاتقان كوممۇنىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش دەۋرىدىن ئىبارەت بۈلماي مۇمكىن ئەمەس» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 84 - بەت) دەپ كۆرسەتتى. سوۋېتنىڭ چوڭ بانكىلارنى، يىرىك سانائەتلەرنى مۇسادىرە قىلىش ئەمەلىيىتىگە ۋە كېيىنكى يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈشنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ يوللىرىنى ۋە ئۇسۇللىرىنى مۇپەسسەل رەۋىشتە بايان قىلىپ بەردى؛ ماركسىنىڭ كاپىتالىستلارنى سەپىۋېلىش توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى تەتبىق قىلىپ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى ئارقىلىق سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش پىلانىنى ئىجادىي يوسۇندا ئوتتۇرىغا قويدى.

لېنىن «ئاشلىق بېجى توغرىسىدا» (1921)، «ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئوت يىللىقى» (1921) ۋە روسىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلار)

11 - قۇرۇلتىيىدا بېرىلگەن سىياسىي دوكلات (1922) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە بايان قىلىنغان يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە ئەزەربەيلەر ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە. لېنىن ئېنىق كۆرسەتكەن، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات باسقۇچىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ كەتكىلى بولمايدۇ، پرولېتارىيات دۆلىتىنىڭ قانۇن - پەرمانلىرىنى قوللىنىپ بىۋاسىتە كوممۇنىزمغا ئۆتكىلى بولمايدۇ، «كۆۋرۈك» سېلىشقا، «سوتسىيالىزمغا يېتىدىغان بىر قاتار ئۆتكۈنچى باسقۇچلار»نى بېسىپ ئۆتۈشكە، «قىزغىنلىققا بىۋاسىتە تايىنىپ ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ ئىنقىلاب مەيدانغا كەلتۈرگەن قىزغىنلىققا تايىنىش، شەخسىلەرنىڭ ھەۋىسىگە تايىنىش، شەخسىي مەنپەئەتكە كۆڭۈل بۆلۈشكە تايىنىش، ئىقتىسادىي ھېساباتقا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 572 - بەت)، «خەلق ئىگىلىكىدىكى بارلىق چوڭ تارماقلارنى شەخسىي مەنپەئەتكە كۆڭۈل بۆلۈش ئۈستىگە قۇرۇش كېرەك» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 33 - توم، 51 - بەت). لېنىن قايتا - قايتا كۆرسەتكەن، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ تۇرغان مەملىكەتتە، سوتسىيالىزم قۇرۇشتا ئاساسىي، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ۋەزىپە ــ دېھقانلار ئىگىلىكى بىلەن بىرلىشىشتىن ئىبارەت. لېنىن يەنە سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىي ساقلاپ قېلىش كېرەك، سودا ــ مىليونلىغان دېھقانلار بىلەن يىرىك سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى بىردىنبىر ئىقتىسادىي ئالاقە، كوممۇنىستلار كاپىتالىستلاردىن سودا قىلىشنى ئۆگىنىشى كېرەك دەپ كۆرسەتتى. لېنىن يەنە سانائەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىش لازىملىقىنى كۆرسەتتى. لېنىن يەنە ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمى، ئىجارىگە ئېلىش تۈزۈمى، شىركەتلەر قۇرۇش قاتارلىق كاپىتالىستلار ۋە چەتئەللەر كاپىتالىدىن پايدىلىنىش پىلانىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى.

لېنىن «سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلىرى» (1918) دېگەن ئەسىرىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە سوتسىيالىزم شارائىتىدا خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇقەررەرلىكىنى دەلىللەپ بەردى ھەمدە بىرلىككە كەلگەن ئىقتىسادىي پىلانىنى، روسىيىنى ئېلېكترلەشتۈرۈش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىشقا ۋە ئىجرا قىلىشقا ئۆزى رەھبەرلىك قىلدى. ئۇ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلانىنى «پارتىيىنىڭ 2 - پروگراممىسى» دەپ ئاتاپ، پۈتۈن خەلق ھېسابلاش، پۈتۈن خەلق نازارەت قىلىش، مۇسابىقە ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق پىلانىنى ئورۇندىشىقا كاپالەتلىك قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى يەنى تېخنىكا ئىنقىلابى بولغان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئاخىرقى ھېسابتا يېڭى جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ غەلىبە سىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسلىق نەرسە دېگەن قانۇنىيەتنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە تەتبىقلىدى ۋە مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتەك تۈپ ۋەزىپىنى بىرىنچى قورۇنىغا قويۇش كېرەك؛ پۈتۈن ۋەزىپە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت» («لېنىن تالانتلىق ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 509 - بەت)؛ بۇنىڭ ئۈچۈن، ئەڭ يېڭى يەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوللىنىش، تېخنىكا يۇقىرى بولغان

ئەمگەك تەشكىلاتى شەكىللىرىنى قوللىنىش زۆرۈر. لېنىن پۈتۈن روسىيە سوۋېتىنىڭ 8 - قۇرۇلتىيىدا: «كوممۇنىزم سوۋېت ھاكىمىيىتىگە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئېلېكترلەشتۈرۈلۈشىنى قوشۇش دېمەكتۇر» دېگەن مەشھۇر فورمۇلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «پەقەت مەملىكەتنى ئېلېكترلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكى ۋە ترانسپورت ئىشلىرىغا زامانىۋى يېرىك سانائەتكە خاس تېخنىكىۋى ئاساسنى ئورنىتىپ بەرگەن چاغدىلا، بىز ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشەلەيمىز» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 399 - بەت) دەپ كۆرسەتتى.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: سوتسىيالىستىك ئۇمۇمىي مۇلۇكچىلىككە مۇناسىپ ھالدا، خەلق ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشتا دېموكراتىيە - مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش كېرەك. ئىشچىلارنىڭ نازارىتىنى ۋە ئىشچىلارنىڭ باشقۇرۇشىنى يولغا قويۇش كېرەك، ئامما ئۆزلىرى ئالدىدا جاۋابكار بولالايدىغان رەھبەرلەرنى سايلاشقا ھوقۇقلۇق بولۇشى، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىدىكى ھەربىر كىچىك تەدبىرلەرنىمۇ بىلىپ تۇرۇشقا ۋە تەكشۈرۈپ تۇرۇشقا ھوقۇقلۇق بولۇشى، ئۇلارنى يەكلۈشلەشكە ھوقۇقلۇق بولۇشى لازىم. لېنىن يەنە بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشنى، ئاممىنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزىدىغان بيۇروكراتلىق قىلمىشلىرىغا ۋە ئىستىللىرىغا قەتئىي قارشى كۈرەش قىلىش لازىملىقىنى قايتا - قايتا تەكىتلىدى. ئۇ سوتسىيالىستىك مۇسابىقىنى قانات يايدۇرۇپ، يېڭى شەكىلدىكى سوتسىيالىستىك ئەمگەك ئىنتىزامىنى ئورنىتىش لازىملىقىنى كۆرسەتتى، ئاممىۋى خاراكتېرلىك كومموناستىك خالىس ئەمگەكنى يۇقىرى باھا بېرىدى. لېنىن يېڭى ئەمگەك ئىنتىزامىنىڭ ئاساسىدىن چۈشەنىدىغانلىقى، ياخشى ئارزۇلاردىنمۇ كەلمەيدىغانلىقى، ئۇنىڭ يېرىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ماددىي شەرت - شارائىتىدا يېتىلدىغانلىقى، پرولېتارىياتنىڭ مۇشۇ خىلدىكى ماددىي شەرت - شارائىتىغا ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنى گەۋدىلەندۈرىدىغانلىقىنى، جانلىق، كۆتۈرەڭگۈ، روھلۇق سوتسىيالىزمنى خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆزلىرى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھلىدى.

لېنىن «ئۇلۇغ باشلىنىش» (1919) تا ۋەباشقا ئەسەرلىرىدە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئۆزگەرتىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى ۋە تۇغرا يولىنى بايان قىلىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: سوتسىيالىزمنى قۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سىنىپلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىش ئۈچۈن، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنى، يەنى پومېشچىك ۋە كاپىتالىستلارنى ئاغدۇرۇش بىلەنلا قالماي، ئۇلارنىڭ مۇلۇكچىلىكىنى بىكار قىلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىگە يولغان مۇلۇك چىلىكىنىمۇ بىكار قىلىش كېرەك؛ بۇ ناھايىتى ئۇزاق مەزگىل ئىچىدە ئەملىگە ئاشىدىغان ئىش؛ بۇ ئىشنى ئورۇنداش ئۈچۈن، ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇش، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورنىغا يېڭى، تېخنىمۇ يۇكسەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى، يەنى سوتسىيالىستىك يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنى دەسستىش كېرەك؛ «بارلىق ئۇششاق بۇرژۇئازلار تەبىقىلىرىنى يېڭى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش يولىغا باشلاش، يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، يېڭى ئەمگەك ئىنتىزامى، يېڭى ئەمگەك

قەشكىلاتلىرىنى ئورنىتىش يولىغا باشلاش كېرەك» (يۇقىرىقى كىتاب، 12 - بەت)، «سانسىزلىغان ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش قالدۇقلىرىنىڭ قارشىلىقىنى يېڭىش..... — بۇ قالدۇقلار بىلەن باغلىنىشلىق بولغان غايەت زور ئادەت كۈچلىرى ۋە كونىلىقنى ساقلىغۇچى كۈچلەرنى يېڭىش كېرەك» (يۇقىرىقى كىتاب، 11 - بەت).

1918 - يىلى قەستلەپ يارىدار قىلىنغان لىقى ۋە ئىشتىنىڭ جىددىي بولغانلىقى ئارقىسىدا، لېنىننىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتتى. شۇ سەۋەبتىن 1923 - يىلى ئەتىيازدا، لېنىن موسكۋانىڭ شەھەر ئەتراپى رايونىغا كۆچۈپ بېرىپ دەم ئالدى. ئۇ ئاغرىق يېتىپ تۇرۇپ ئېيتىپ بەرگەن «خاتىرىلەر قىسقارتىلمىسى»، «كوپېراتسىيە تۇغرىسىدا» ۋە «ئاز بولسۇنۇ، ساز بولسۇن» دېگەنگە ئوخشاش ئەڭ ئاخىرقى ئەسەرلىرىدە، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا دائىر بارلىق تۈپ مەسىلەلەر ئۈستىدە قايتىدىن پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئىقتىسادتا ئارقىدا قالغان دۆلەتتە سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ يولىنى ئەتراپلىق بايان قىلىپ بەردى، بۇ زور كۆپ ساندىكى دۆلەتلەرگە نىسبەتەن تا هازىرمۇ ئومۇمىي يېتەكچىلىك ئەھمىيىتىگە ئىگە. لېنىن دېھقانلارنى ۋە باشقا ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا قاتنىشىشقا جەلپ قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى دەللىلەپ، ئىختىيارلىق، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدا تىرىشىپ كوپېراتسىپ قۇرۇشنىڭ توغرا يولىنى، ئۇششاق دېھقانلارنى تۈپ ئاساسىدىن ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىنى تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش كېرەكلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. لېنىن مەدەنىيەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى زوسىيىدە پرولېتارىياتىنىڭ ئەمەس، بۇرژۇئازىيىنىكىمۇ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن ئىكەنلىكىنى، مەدەنىيەتسىزلىك هالىتىنى تېخى تۈگىمىگەنلىكىنى؛ سوتسىيالىزم قۇرۇش ئۈچۈن، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرۈش، شەھەرلەر بىلەن يېزىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇش كېرەكلىكىنى، «بيۇروكراتلىق يا كىچىلىق تۈزۈم ئاساسىدىكى مەدەنىيەت»تىن قۇتۇلۇپ، سوتسىيالىستىك ماددىي، تېخنىكىۋى ئاساس قۇرۇش ئۈچۈن، ساپ مەدەنىيەت (ساۋاتسىزلىقىنى تۈگىتىش قاتارلىق) ۋە ماددىي مەدەنىيەت (ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش) تىن ئىبارەت ئىككى تەرەپتىكى ئىنقىلابنى دەۋر بۆلگۈچ مۇهىم ۋەزىپە تەرىقىسىدە ئېلىپ بېرىش لازىملىقىنى كۆرسەتتى.

لېنىننىڭ ئىقتىساد تۇغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ يېڭى باسقۇچى ۋە يېڭى ساهەسىنى ئېچىپ بەردى، ئۇ پرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ كۈرەشتىكى كۆچلۈك ئىدىيىۋى قورالى.

لېنىن ئۆز ئۆمرىنى دۇنيا پرولېتارىياتىنى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا بېغىشلىدى، ئۇ 1924 - يىل 1 - ئايىنىڭ 21 - كۈنى موسكۋانىڭ شەھەر ئەتراپى رايونىدا دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى.

ستالىن (1879 — 1953) لېنىننىڭ شاگىرتى ۋە يېقىن سەپدىشى، سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ داهىيسى، ئۇلۇغ ماركسىزمچى.

ئېسىل ۋىسسارىئونوۋىچ ستالىن (جۇگاشۋىلى) 1879 - يىل 12 - ئايىنىڭ

21 - كۈنى روسىيىنىڭ تىنچلىق ئۆلكىسىنىڭ گورى شەھىرىدە بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان مەزگىللىرىدىلا ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشقا باشلىدى. روسىيە سوتسىيال - دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەت ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشچىلار ئامما سى ئارىسىدا ماركسزمنى تارقاتتى.

1917 - يىلى، ستالىن لېنىنىڭ ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىشىغا ياردەملەشتى. چەت ئەللەرنىڭ قېرىنداش مۇداخىلىسىگە قايتۇرما زەربە بېرىش ۋە ئىچكى ئۇرۇش داۋامىدا ئاجايىپ زور تۆھپە يارatتى. لېنىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ستالىن لېنىنزمغا قارشى تۇرغۇچى تروتسكىچىلار، زىنوۋىيېۋچىلار ۋە باشقا بۇرژۇئا گۇماشتىلىرىغا قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، لېنىنزمنى قوغدىدى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ باشقا رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىكتە، لېنىنىنىڭ دۆلەتنى سانائەتلەشتۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش لۇشيەننىڭ ھىمايە قىلىپ ۋە ئىجرا قىلىپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى سوۋېت ئىتتىپاقىدا غايەت زور غەلىبىگە ئېرىشتۈردى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنى رەھبەرلىك قىلىپ ناتىستلار گېرمانىيىسىگە قارشى ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشىنى ئېلىپ بېرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنى فاشىزمنى مەغلۇپ قىلىشتا ئاساسىي كۈچ قىلىپ، ياۋروپا مەدەنىيىتىنى قوتقۇزۇپ قالدى ھەم شەرق خەلقىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىنى مەغلۇپ قىلىشىغا ياردەم بەردى. ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە پۈتۈن دۇنيا سوتسىيالىزم ھەرىكىتى ئۈچۈن ئۈزلۈكسىز كۈرەش قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈلگىسىدە ئىشلەش ئارقىلىق ھەرىكەت ئۈچۈن ئۆھپە قوشتى. سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدىكى تەجرىبىلىرى ستالىننىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە دائىر ئەسەرلىرىدە چوڭقۇر ئەكس ئېتىدۇ.

1924 - يىل 1 - ئايدا، ئۇلۇغ لېنىن ۋاپات بولدى. ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شۇ چاغدىكى قىينچىلىقلىرىدىن پايدىلىنىپ، تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەتنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىمەكچى بولۇشتى، پارتىيە ئىچىدىمۇ لېنىنىزم ئورنىغا تروتسكىچىلىقنى دەسستىش شاۋقۇنى كۆتۈرۈلگەنىدى. شۇ يىلى ستالىن «لېنىنزم ئاساسلىرى توغرىسىدا»نى ئېلان قىلىپ، لېنىنزمغا دائىر ئاساسىي مەسىلەرنى، بولۇپمۇ لېنىنىنىڭ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى توغرىسىدىكى نەزەريىسى ۋە تاكتىكىسىنى چوڭقۇر شەرھلەپ، ئۇنىڭ لېنىنزمنىڭ چىقىش نۇقتىسى ۋە ئۈزلۈكسىزلىكىنى كۆرسىتىپ، لېنىنىنىڭ ماركسزمنى تەرەققىي قىلدۇرغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭغا قوشقان تۆھپىسىنى ستېمىلىق بايان قىلىپ بەردى. 1925 - يىلى، ستالىن پارتىيىنىڭ 14 - قۇرۇلتىيىدا دۆلەتنى سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ باش لۇشيەننى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ چاغدا، زىنوۋىيېۋ بىلەن كامىنېۋ ئاغمىچىلىق گۇرۇھى سەكرەپ چىقتى، ئۇلار غەربىي ياۋروپا پرولېتارىياتى دەرھال قوزغىلاڭ كۆتىرىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىلگىرى ھوللاي تۇرۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىلگىرى بىرلا دۆلەتنىڭ سوتسىيالىزم قۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس دېيىشتى. 1926 - يىلنىڭ باشلىرىدا، ستالىن «لېنىنزم مەسىلىلىرىگە دائىر»نى ئېلان قىلدى. بۇ ئەسەر لېنىنزمنى قوغداپ زىنوۋىيېۋ بىلەن كامىنېۋ گۇرۇھىنىڭ

لېنىنىزمنى بۇرمىلاپ، تروتسكىچىلىققا ماسلىشىشتىن ئىبارەت ھەقىقىي ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىدى؛ لېنىنىنىك پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ۋە ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى توغرىسىدىكى نەزەريىسىنى راۋاجلاندۇردى؛ لېنىنىنىك كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىك تەكشىسىزلىكى توغرىسىدىكى نەزەريىسى ۋە سوتسىيالىزمنىك ئاۋۋال بىر ئەلدە غەلبە قىلىشىنىك مۇمكىنلىكى توغرىسىدىكى نەزەريىسىنى راۋاجلاندۇردى؛ سوۋېت ئىتتىپاقىدا كاپىتالىزم مۇھاسىرىسى ئاستىدا سوتسىيالىزم قۇرۇلۇشىنىك ئەھمىيىتى، يولى ۋە ئۇسۇلىنى دەللىلەپ بەردى.

1926 - يىلدىن باشلاپ، ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىغە رەھبەرلىك قىلىپ سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ئۇچۇن كۈرەش قىلدى. ئۇ تەرەققىيات سۈرئىتىنى مەسىلىسىگە تولىمۇ بەك ئەھمىيەت بەردى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: ئەۋزەل سوتسىيالىزم تۈزۈمى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنىك ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بەردى، «بىز ئالغا كەتكەن دۆلەتلەرگە قارىغاندا 50 يىلدىن 100 يىلغىچە ئارقىدا قالدۇق. بىز بۇ مۇساپىنى 10 يىل ئىچىدە بېسىپ ئۆتۈشىمىز كېرەك. بىز يا بۇنىڭغا يېتەلەيمىز، يا باشقىلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلىمىز.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 38 - بەت) شۇ چاغدا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر سوۋېت ئىتتىپاقىغا قەرز پۇل بېرىشنى رەت قىلغانىدى، ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىك ئىچكى قىسمىدا سانائەتلەشتۈرۈشكە مەبلەغ تۆپلاش يولىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوتسىيالىستىك جۇغلانما مەسلىسىنى نەزەريە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتلەردە ھەل قىلدى. شۇنىك بىلەن بىر ۋاقىتتا، قىزىلغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان چەت ئەل مەبلىغىدىن ئىمكانىيەتنىك بارىچە پايدىلىنىپ ۋە چەت ئەللىنىك ئىلغار تېخنىكىسىنى كىرگۈزۈپ، بىرمۇنچە زاماناۋىلاشقان يېرىك كارخانىلارنى قۇردى. ئۇ كادىر تەربىيىلەشكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، «ۋەزىپە ئىشچىلار ۋە سۈۋېت زىيالىيلىرى ــ ئۆز تەقدىرىنى ئىشچىلار سىنىپىنىك تەقدىرى بىلەن باغلىغان ۋە بىز بىلەن بىرلىكتە ئېلىمىزنىك ئىقتىسادىنىك سوتسىيالىستىك ئاساسىنى قۇرۇشقا بەل باغلىغان سوۋېت زىيالىيلىرى ــ قۇشۇنى ئىچىدىن نۇرغۇنلىغان سانائەت قۇرۇلۇشى كادىرلىرىنى يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 8 - توم، 126 - بەت) ئۇ تېخنىكا مەسلىسىگە تولىمۇ بەك ئەھمىيەت بېرىپ، «بولشېۋىكلار تېخنىكىنى ئىگىلىشى كېرەك» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىشچىلار قوزغىغان ستاخانوۋ ھەرىكىتىگە يۇقىرى باھا بېرىپ، مۇسابىقە بىلەن يېڭى تېخنىكىنىك زىچ مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، يېڭى تېخنىكا، يېڭى ئۇسكۇنە بولماي تۇرۇپ، ستاخانوۋ ھەرىكىتىنىك بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسەتتى. ئۇ «سوتسىيالىزمنى نامراتلىق تۈرمۇش كەچۈرۈش ئاساسىدا، كىشىلەرنىك ماددىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى سەل - پەل تەكشىلەپ قويۇش ئۇسۇلى بىلەن مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ» دەيدىغان ئىدىيىنى تەنقىد قىلىپ، «سوتسىيالىزم يۇكسەك ئەمگەك ئۇنۇمى دارلىقى ئاساسىدىلا»، «بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرى ياي ۋە مەدەنىيەتلىك تۈرمۇش كەچۈرۈش ئاساسىدىلا غەلبە قازىنالايدۇ» (ستالىن. «لېنىنىزم مەسىلىلىرى»،

1964 - يىل نەشرى، 585 - بەت) دەپ كۆرسەتتى. ستالىن تۈزۈپ چىققان سانائەتلەشتۈرۈش فاكتىنى ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى بولۇپمۇ ماشىنىسازلىق سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشنى مەركەز قىلغان. بۇ، مۇئەييەن شارائىتتا توغرا ئىدى، لېكىن ئۇزاقىچە ئىجرا قىلىش داۋامىدا بىر تەرەپلىمىلىكمۇ تۇغۇلدى، نەتىجىدە يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتكە سەل قارىلىپ، بازاردا تاۋار يېتىشمەي قالدى، پۇل مۇقىم بولماي قالدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېرىك سانائەت بىلەن تارماق، قالاق ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت گەۋدىلىنىپ چىقتى. 1927 - يىلى، ستالىن پارتىيىنىڭ 15 - قۇرۇلتىيىدا يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى يېڭى تېخنىكىلار بىلەن ئۆزگەرتىش پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا، ئالدى بىلەن باي دېھقانلارغا ھۇجۇم قىلىشتىن دېرەك بېرەتتى. يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش فاكتىغا بۇخارىن، رىكوۋ ئوخشىل ئاغمىچىلىق گۇرۇھى قارشى چىقتى، ئۇلار باي دېھقان ئىگىلىكىنى يوقىتىش «چېكىنىش» بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى ۋە باي دېھقانلار سوتسىيالىزمغا «تىنچ يول بىلەن كىرىدۇ» دېگەن سەپسەتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ستالىن بۇخارىن، رىكوۋ گۇرۇھىغا قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇشنىڭ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئىكەنلىكىنى، ئاشۇ ئىنقىلاب ئارقىلىق سوتسىيالىزم قۇرۇشتىكى بىر قاتار ئاساسىي ۋەزىپىلەرنى: مەملىكەت ئىچىدە ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ، يەنى باي دېھقانلار سىنىپىنى يوقىتىش؛ مەملىكەت ئىچىدە ئادەم سانى ئەڭ كۆپ بولغان ئەمگەكچى خەلقنى، يەنى دېھقانلار سىنىپىنى داغدام سوتسىيالىزم يولىغا باشلاش؛ قالاق يېزا ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتىپ، سوۋېت ھاكىمىيىتىگە مۇستەھكەم سوتسىيالىستىك يېرىك سانائەت ۋە مۇستەھكەم يېرىك يېزا ئىگىلىك ئاساسىنى قۇرۇپ بېرىشتىن ئىبارەت ۋەزىپىلەر ئوروندىلىدىغانلىقىنى، بۇ دېھقانلارنىڭ ئاددىي ھالدا تىنچ يول بىلەن كولخوزغا كىرىشى بىلەنلا ئىشقا ئاشىدىغان ئىش بولماستىن، بەلكى بۇنىڭدا جىددىي كۈرەش بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش ۋەزىپىسى 1937 - يىلى ئەتىيازدا تاماملاندى. لېكىن سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىش داۋامىدا كەمچىلىك كۆرۈلدى، ئاشلىق مەھسۇلاتى كېمەيىپ كېتىپ، ئۇزاقىچە ئىنقىلابتىن ئىلگىرىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يېتەلمىدى؛ كولخوزلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا قارتا سېتىپ بېرىش مەجبۇرىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلار بەكمۇ ئاقشتۇپتىلدى.

1929 — 1933 - يىللىردا كاپىتالىزم دۇنياسىدا يۈز بەرگەن مىسلىسىز ئىقتىسادىي كرىزىسنى ستالىن مۇپەسسەل تۈردە شەرھلەپ بەردى. ستالىن دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بۇ ئىقتىسادىي كرىزىسنى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن كاپىتالىزم دۇنياسىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئومۇمىي كرىزىس يۈز بېرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيە ئاساسىدا تەھلىل قىلدى. ستالىن 1934 - يىلى پارتىيىنىڭ 17 - قۇرۇلتىيىدا بەرگەن دوكلاتىدا، بۇ قېتىمقى كرىزىس ئالاھىدە

تەقلىدتىكى كاساتچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېگەن. ئۇقتۇرمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىدىغانلىقى، شۇنىڭدەك ئاشۇ ئەللەرنىڭ ملۇنا سىۋىتنىڭ كەسكىنلىشىدىغانلىقىنى دەللىلەپ، جاھانگىرلارنىڭ يېڭى دۇنيا ئۇرۇشىنى تەييارلاۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈردى ھەمدە فاشىستلارنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى ئۇرۇش قوزغايدىغانلىقىنى ئۈستىدە ئىلمىي يېشارەت بەردى.

1936 - يىلى 11 - ئايدا، ستالىن پۈتۈن سوۋېتنىڭ 8 - قېتىملىق پەۋقۇلئاددە قۇرۇلتىيىدا كېيىنچە ستالىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسىي قانۇنىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىنى ستېپلاونىڭ يوقىتىلغانلىقىنى جاكارلىدى.

1945 - يىلى 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ستالىن سوۋېت ئىتتىپاقى خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇرۇشتا ئېغىر ۋەيران بولغان خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇرۇش ئۈزۈپ قويغان سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئورۇندىدى. ھەمدە سانائەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ئومۇميۈزلۈك تەڭشەپ، پەقەت ئېكىكى يىل ۋاقىت ئىچىدىلا ئۇرۇشتىن ئاۋۋالقى سەۋىيىگە يەتكۈزدى.

ستالىن 1952 - يىلى ئۆزىنىڭ چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە بولغانلىقى ئەڭ ئاخىرقى بىر ئەسىرىنى — «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي لەزمىنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى» نى نەشر قىلدۇردى. ئۇ بۇ ئەسەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئەكىسلەپ، سوتسىيالىستىك سىياسىي ئىقتىساد ئۇچۇن ئىجادىي تۆھپە يارىتتى.

ستالىن بۇ ئەسىرىدە شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپ خاراكتېرىنى ئىنكار قىلىش، بولۇپمۇ سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپ خاراكتېرىنى ئىنكار قىلىش نۇقتىسىنەزەرلىرىنى تەنقىد قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ھالدا يۈز بېرىدىغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانلىرىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەرنىڭ يۇ قانۇنىيەتلەرنى تېپىشى، بىلىشى، ئۇلارغا تايىنىشى، ئۇلاردىن جەمئىيەتكە مەنپەئەت يەتكۈزۈش يولىدا پايدىلىنىشى، بەزى قانۇنىيەتلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق زولىنى باشقا يۆنىلىشكە باشلاپ، ئۇلارنىڭ رول ئويناش دائىرىسىنى چەكلەپ، ئۆزلىرىگە يول ئېچىپ بېرىۋالغان باشقا قانۇنىيەتلەرنى رول ئويناش ئۇچۇن كەڭ زېمىن بىلەن تەمىنلىشى مۇمكىن. لېكىن كىشىلەر بۇ قانۇنىيەتلەرنى يوقىتالمايدۇ ياكى يېڭى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى يارىتالمايدۇ.» ئۇ سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئوبيېكتىپ خاراكتېرىنى ئىنكار قىلغاندا، سىياسەت جەھەتتە تەۋەككۈلچىلىك خاتالىقى يۈز بېرىدۇ، ئىرادىچىلىك پوزىتسىيەسىگە قالىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىشى كېرەك دېگەن بۇ ئومۇمىي قانۇنىيەتنىڭ رولىنى مۇپەسسەل تۇرغا باپلان قىلىپ بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى مۇئەييەن دەۋردىلا رول ئويناپدىغانلىقىنى، شارائىت ئۆزگەرگەندىن كېيىن، ئۆز ئورنىنى يېڭى قانۇنىيەتلەرگە بوشاتىپ بېرىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ستالىن بۇ كىتابىدا ئۆزىنىڭ «دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم» دېگەن كىتابىدىكى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا «تولۇق مۇۋاپىق كېلىدۇ» دېگەن مېتافىزىكىلىق ھۆكمىنى تۈزىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئەڭ ھەرىكەتچان، ئەڭ ئىنقىلابىي ئامىل ئىكەنلىكىنى، سوتسىيالىزم شارائىتىدىمۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسىلىشىدىن كېيىن قالىدىغان ئەھۋالنىڭ پولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. — ۱۰ ماي — ۱۹۱۹ —

ستالىن بۇ كىتابىدا سوتسىيالىزمنىڭ تۆپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنى، تۇنجى قېتىم ئېنىق قىلىپ، «بىرىكسەك تېخنىكا ئاساسىدا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز يۈكسەلدۈرۈش ۋە ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىش يولى بىلەن، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ دائىم ئۆسۈپ تۇرىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش، دېگەن ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ پايان سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرلىق ۋە تەلەپنى ئىلمىي يوسۇندا ئومۇملاشتۇرۇپ، بارلىق قۇرۇق شوئارلارنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى كۆزىتىشنى ماتېرىيالىزم ئاساسىغا قويۇپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ بارلىق قانۇنىيەتلىرىنى بىلىش ئۈچۈن ئاچقۇچ بىلەن تەمىن ئەتتى.

ستالىن بۇ كىتابىدا سوتسىيالىزم شارائىتىدا تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھەم رولىنى نۇقتىلىق ھالدا بايان قىلىپ بەردى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولغان ۋە ئەمگەك كۈچىنى ئىشلىرىدا ئالدى - ساتتى مەۋجۇت بولمىغان سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاپىتالىزمغا ئېلىپ بارمايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. «تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەتراپتىكى ئىقتىسادىي شارائىتلارغا باغلىق بولمىغان، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرىدىغان نەرسە دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىن پەيدا بولغان.» بۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا قارشى تۇرىدىغان، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىن قورقىدىغان مۇجمەل ئىدىيىلەرنىڭ ئەزەرىيە ۋە تارىخ جەھەتتىن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلاپ بەردى. ستالىن يەنە سوتسىيالىزم شارائىتىدا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىنىمۇ دەللىلەپ، ئۇنىڭ رولى تاۋار مۇئامىلىسى دائىرىسى بىلەنلا چەكلەنمەستىن، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگىمۇ كېڭىيىدىغانلىقىنى، دەل مۇشۇ قىممەت قانۇنىيىتىنى بىزنىڭ ئىقتىسادىي خىزمەت خادىملىرىمىزغا بىمەنە گەپ ۋە قۇرۇق خىيالارنى چۆرۈپ تاشلاپ، توغرا ھېسابلاپ ۋە ھېسابات قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى مۇۋاپىق ئۇيۇشتۇرۇشنى ۋە راھانى مۇۋاپىق ھالدا تەرتىپكە سېلىپ تۇرۇشنى

ئۆگىتىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. شۇنىڭدەك «بۇ ناھايىتى ياخشى ئەمەلىي مەكتەپ بولۇپ، بۇ مەكتەپ بىزنىڭ ئىقتىسادىي خىزمەت كادىرلىرىمىزنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىنى، ئۇلارنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەقىقىي رەھبەرلىرى بولۇپ يېتىشىشىنى چاپسانلاشتۇرىدۇ» دېدى. بۇنىڭدىن باشقا، ستالىن يەنە شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقنى يوقىتىش ۋە سوتسىيالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش مەسىلىلىرىنىمۇ مۇھاكىمە قىلدى.

ستالىن 1922 - يىل 4 - ئايدا پارتىيىنىڭ باش شۇجىسى بولۇپ سايلانغاندىن تارتىپ تاكى ۋاپات بولغۇچە سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىنى ئورنىدا خىزمەت قىلىپ كەلدى. ئۇ 1953 - يىل 3 - ئايىنىڭ 5-كۈنى ئېغىر كېسەلدىن كېيىن موسكۋادا ۋاپات بولدى.

ماؤ زېدۇڭ (1893 - 1976) زامانىمىزدىكى ئۇلۇغ ماركسىزمچى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ داھىيسى ۋە ئۇستازى.

ماؤ زېدۇڭ 1893 - يىل 12 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى خۇنەن ئۆلكىسى شىياڭتەن ناھىيىسىنىڭ شاۋشەن يېزىسىدا بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلدى. ئوتتۇرا مەكتەپتە (ئۆلكە مەركىزى چاڭشادا تۇرۇشلۇق شىياڭشىياك ئوتتۇرا مەكتىپى ۋە خۇنەن ئۆلكىلىك 1 - دارىلمۇئەللىمىندە) ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا، جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ۋە غەربنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرىنى ئوقۇدى، لېكىن ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن بېيجىڭدا ماركسىزم - لېنىنىزم بىلەن ئۇچراشقاندىلا، جۇڭگونى قۇتقۇزۇشنىڭ يولىنى تاپتى. ماؤ زېدۇڭ ماركسىزم - لېنىنىزمغا دائىر نەزەرىيىۋى ئەسەرلەرنى ھارماي - تالماي تەتقىق قىلىپ، ئۆز ئۆمرىنى پرولېتارىيات ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا بېغىشلاشقا بەل باغلىدى. ماؤ زېدۇڭ جۇڭگودىكى باشقا پىشقەدەم پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرى بىلەن بىرلىكتە 1921 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى قۇردى ھەمدە 1927 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قۇردى، جۇڭگو خەلقىنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب ئىلىپ بېرىشىغا رەھبەرلىك قىلدى. بىرىنچى ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش، ئىككىنچى ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە ئۈچىنچى ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش ئارقىلىق ئاخىر جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، 1949 - يىل 10 - ئايىنىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ جۇڭگو خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشىغا رەھبەرلىك قىلدى.

ماؤ زېدۇڭ 1943 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىپ، تاكى ۋاپات بولغۇچە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولۇپ كەلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ

رەئىسى ۋە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ رەئىسى بولۇپ سايلىنىپ، تاكى 1959 - يىل 4 - ئايغىچە شۇ ۋەزىپىدە بولدى.

ماؤ زېدۇڭ جۇڭگونىڭ ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىشتەك مۇشكۈل كۆرەشلەر داۋامىدا، ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى كونكرېت ئىنقىلابىي ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ماركسىزم - لېنىنىزمنى راۋاجلاندۇردى. جۇڭگو كومۇنىستلىرى ۋە جۇڭگو خەلقى ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابى داۋامىدىكى تەرەققىياتىنى ماؤ زېدۇڭ ئىدىيىسى دەپ ئاتايدۇ، بۇ ئىدىيە يېرىم ئەسىردىن بۇيانقى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كۆرەش تەجرىبىلىرى بىلەن يېڭى جەمئىيەت قۇرۇش يولىدىكى تەجرىبىلەرنىڭ جەۋھىرى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ كوللېكتىپ ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى. ماؤ زېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئىلمىي سىستېمىسى پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزم قاتارلىق جەھەتلەردە ماركسىزم - لېنىنىزمنىڭ نەزەرىيىۋى خەزىنىسىنى بېيىتتى.

تۆۋەندە ماؤ زېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتىكى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەتى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدۇ.

جۇڭگونىڭ يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالليق جەمئىيەت ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ۋە جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى سىنىپلار توغرىسىدىكى تەھلىلى — ماؤ زېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ماؤ زېدۇڭ جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى ئارقىسىدا يېقىنقى زامان جۇڭگو جەمئىيىتى پەيدىنپەي يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالليق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ «جۇڭگودىكى سىنىپلار توغرىسىدا تەھلىل» (1926)، «جۇڭگو ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى» (1939)، «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» (1940)، «ھازىرقى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزىپىلىرىمىز» (1947) قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، جۇڭگونىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي فورماتسىيەسىنى تەشكىل قىلغان جاھانگىرلىك ئىگىلىك، فېئودالىزملىق ئىگىلىك، بيۇروكرات كاپىتالىزملىق ئىگىلىك، مىللىي كاپىتالىزملىق ئىگىلىك، دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ يەككە ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بەش خىل ئىگىلىك تەركىبىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلدى، شۇنىڭدەك ئۇ جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى، ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى جۇڭگودىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ زور توسالغۇسى، جاھانگىرلىك جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەڭ ئەشەددىي دۈشمىنى؛ فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى — يېقىنقى زامان جۇڭگوسىدىكى قالاق، ئەكسىيەتچىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا جاھانگىرلىكنىڭ جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدىكى ئاساسىي ئىجتىمائىي ئاساس ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەت شارائىتىدىكى جۇڭگو كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنى بيۇروكرات كاپىتالىزملىق ئىگىلىك ۋە مىللىي كاپىتالىزملىق ئىگىلىك دېگەن ئىككى قىسمغا، بۇرژۇئازىيىنى دەللال بۇرژۇئازىيە ۋە مىللىي بۇرژۇئازىيە دېگەن ئىككى قىسمغا ئايرىدى. جاھانگىرلىككە بېقىنىدىغان بيۇروكرات كاپىتالىزم يەنى دەللاللىق، فېئودالليق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى جاھانگىرلىك

ۋە فېئودالىزم بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئەينى زاماندا ئۇ يەنە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئۈچۈن ماددىي ئاساس يارىتىپ بەرگەنىدى. مىللىي كاپىتالىزم ۋە مىللىي بۇرژۇئازىيە، بىر تەرەپتىن، جاھانگىرلىك، بيۇروكرات كاپىتالىزم ۋە فېئودالىزم بىلەن تۇرلۈك ـ تۈمەن ئالاقىدا بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ زۇلمىغا، چەكلىشىگە ۋە بوغۇشىغا ئۇچرايتتى، شۇڭا، مىللىي بۇرژۇئازىيە ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىگە بولۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تىرغىرا رەھبەرلىكىدە، ئۇ ئىنقىلابنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى قاتناشچىلىرىغا ئايلىنىشى مۇمكىن ئىدى. ماؤ زېدۇڭ جاھانگىرلىك، بۇرژۇئازىيە ۋە فېئودال كۈچلەرنىڭ زۇلمىدىن ئىبارەت ئۈچ قات زۇلۇم ئاستىدىكى جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئالاھىدە ئارتۇقچىلىقىنى تەھلىل قىلىپ، بۇ سىنىپنىڭ جۇڭگودىكى ئەڭ ئاڭلىق، جەڭگىۋار لىققا ھەممىدىن باي، ئەڭ ئىلغار سىنىپ ئىكەنلىكىنى، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ھەربىكە تلەندۈرگۈچ كۈچى ۋە رەھبىرلىي كۈچى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ خەلق ئىگىلىكىدە ئەڭ زور تەركىبنى ئىگىلەيدىغان شەھەر ـ يېزىلاردىكى يەككە ئىگىلىككە ئىنتايىن ئەھمىيەت بىلەن قارىدى، بولۇپمۇ يېزا ئىقتىسادى ۋە دېھقانلارنىڭ ئۇستىدە چوڭقۇر ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ، دېھقانلار جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي كۈچى، يېزا ئاھالىسىنىڭ 70 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقانلار جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ كەڭ ھەربىكە تلەندۈرگۈچ كۈچى دەپ كۆرسەتتى.

ماؤ زېدۇڭ جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى سىنىپلار تۇغرىسىدىكى ئىلمىي تەھلىلگە ئاساسلىنىپ، جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەت خەلق ئامما سى بىلەن جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، جۇڭگو ئىنقىلابى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى خاراكتېرىدىكى ئىنقىلاب، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ لېنىننىڭ ئىددىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنى كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دېگەن ئىككى كاتېگورىيىگە ئېنىق ئايرىدى ھەمدە يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابقا مۇنداق دەپ تەبىر بەردى: «پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلىدىغان، خەلق ئاممىسىغا مەنسۇپ بولغان، جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى تۇرىدىغان ئىنقىلاب» («ماؤ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ تۇم، 1971 ـ يىل نەشرى، 2276 ـ بەت). بۇ ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى «جاھانگىرلىكنىڭ جۇڭگودىكى ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىشتىن تاشقىرى، ھەمدە ئۇنىڭ بيۇروكرات بۇرژۇئازىيە (چوڭ بۇرژۇئازىيە) نىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىنى ۋە زۇلمىنى يوقىتىش، دەللالدىق، فېئودالدىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش، بوغۇلۇپ قالغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش.» (يۇقىرىقى كىتاب، 2167 ـ بەت)

يەر ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى نەزەرىيە ماؤ زېدۇڭنىڭ جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىشىدىكى ئۇلۇغ تۆھپىلىرىدىن بىرى. ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو ئىنقىلابى، ماھىيەتتە، دېھقانلار ئىنقىلابى، دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ھەل قىلىش كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ

فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋەتلىرىنى تەكشۈرۈپ، دېھقانلارنىڭ فېئودالىققا قارشى كۈرەش قىلىشىدىكى تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ، پارتىيەمىز ئۇچۇن «كەمبەغەل دېھقانلارغا تايىنىپ، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاق لىشىپ، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ياسقۇچلۇق ۋە پەرقلىق ھالدا يوقىتىشتىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت» يەر ئىسلاھاتى باش لۇشيەنى (يۇقىرىقى كىتاب، 2270 - بەت)نى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ يەرنى دېھقانلارغا ئىلتىپات قىلىپ بېرىدىغان، تىنچ يول بىلەن يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بارىدىغان ئۇسۇلغا قارشى تۇرۇپ، يەر ئىسلاھاتىدا ئاممىنى قوزغاپ، سىنىپىي كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش كېرەك، دېھقانلارنىڭ ئۆزلىرى پومېشچىكلارنىڭ قولىدىن يەرنى تارتىۋالسۇن؛ كەمبەغەل دېھقانلار بىلەن يالالانما دېھقانلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش كېرەك، ئەينى زاماندا ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن قەتئىي ئىتتىپاقلىشىش كېرەك، ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشكە يول قويۇلمايدۇ؛ ئىنقىلاب ۋەزىيىتىگە ۋە دېھقانلارنىڭ ئويغىنىش دەرىجىسى ۋە تەشكىللىنىش دەرىجىسگە قاراپ، رايونلارغا، ياسقۇچلارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىش كېرەك، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى بىر ئەتىگەندىلا يوقىتىۋېتىشكە ئۇرۇنماسلىق كېرەك؛ پومېشچىكلار بىلەن باي دېھقانلارنى، چوڭ، ئوتتۇرا، ئۇششاق پومېشچىكلارنى، زومىگەرلەر بىلەن زومىگەر ئەمەسلەرنى پەرقلەندۇرۇپ، ئۇلارغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك؛ مىللىي سودا - سانائەت بىلەن پومېشچىك، باي دېھقانلار ياشقۇرغان سودا - سانائەتنى بىردەك قوغداش كېرەك، دەپ كۆرسەتتى.

ماؤ زېدۇڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن، ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىنى ئۈزلۈكسىز يەكۈنلەپ، تۈرلۈك «سول»چىللىق ۋە ئوڭچىللىق خاتالىقلىرىغا قارشى تۇرۇپ، يەر ئىسلاھاتىنىڭ غەلىبىلىك ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان تۈرلۈك كونكرېت سىياسەتلەرنى تۈزۈپ چىقتى. ئىككىنچى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، مەركەزىي ئىنقىلابىي تايانچ بازىدا ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتىدا، ماؤ زېدۇڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، يېزا ئاھالىسىگە تەڭ تەقسىم قىلىش سىياسىتى قوللانىدى ھەمدە «سول»چىل ئاغمىچى ۋاقىت مىڭ چىڭ تۇرغان پومېشچىكلارغا يەر تەقسىم قىلىپ بەرمەسلىك، باي دېھقانلارغا ناچار يەرنى تەقسىم قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت تۈلىمۇ سول خاتا سىياسەتنى تەنقىد قىلدى. ئۇ ئەتراپلىق ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئوتتۇرا دېھقانلارنى خاتا ھالدا باي دېھقان قىلىپ ئايرىپ قويۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ، يېزىلاردا سىنىپىي تەركىبنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدىغان «يېزىلاردا سىنىپلارنى قانداق تەھلىل قىلىش كېرەك» (1933) دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىتتىپاقلىشىشقا مۇمكىن بولغان بارلىق سىنىپلار، پارتىيە - گۇرۇھلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش سىياسىتىنى ئىجارە ھەققىنى ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتتى. ئۇچىنچى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ

تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، دېھقانلار جەددىي ھالدا يەر تەلەپ قىلدى. پارتىيىمۇ پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى مۇسادىرە قىلىپ ۋە باي دېھقانلارنىڭ ئىجارىگە بېرىلگەن يەرلىرىنى ۋە ئوشۇق يەرلىرىنى يىغىۋېلىپ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى بەلگىلىدى. يېڭى ۋەزىيەتكە ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، كونا ئازاد رايونلاردا ۋە يېڭى كونا ئازاد رايونلاردا ئوتتۇرا دېھقانلاردا ئادەتتىكى كەمبەغەل دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن يەرنىڭ ئوتتۇرىچە سانىدىن كۆپرەك يەر بولۇشىغا رۇخسەت قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. يېڭىچە باي دېھقانلار (يەنى كاپىتالىستىك باي دېھقانلار) بىلەن كونىچە باي دېھقانلارغا يەرقىلىق مۇئامىلە قىلىشنى، يېڭى ئازاد رايونلاردا، بارلىق ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ يېرىگە تەگمەسلىكنى ئوتتۇرىغا قويىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىنكى كەڭ كۆلەملىك يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى داۋامىدا، ماؤ زېدۇڭ ئوتتۇرا دېھقانلار (جۈملىدىن ھالىق ئوتتۇرا دېھقانلار)نىڭ يەر ۋە باشقا مال-مۈلۈكلىرىگە تەگمەسلىكنى ئېنىق بەلگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پومېشچىكلارنى يېتىم قالدۇرۇش، مىللىي بۇرژۇئازىيىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، يەنە پارتىيىمىز ئۈچۈن ۋاقتىنچە باي دېھقانلار (جۈملىدىن كاپىتالىستىك باي دېھقانلار بىلەن يېرىم فېئودالىق خاراكتېردىكى باي دېھقانلار)غا تەگمەسلىك سىياسىتىنى يەنى ئۇلارنىڭ ئىجارىگە بېرگەن يېرىنىڭ بىر قىسمىنىلا ياكى ھەممىسىنىلا يىغىۋېلىپ، باشقا يەر ۋە مال-مۈلۈكلىرىنى قوغداش سىياسىتىنى تۈزۈپ بەردى.

ماؤ زېدۇڭنىڭ يېڭى دېموكراتىزملىق ئېقتىساد توغرىسىدىكى ئىدىيىسى ئۇنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابى ئۈچۈن تۈزۈپ بەرگەن يېڭىزىلار ئارقىلىق شەھەرلەرنى قوغداش، ئاخىرىدا مەملىكەت بويىچە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك فاكتورلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يېزىلاردا ئىنقىلابىي تايانچ بازىلارنىڭ قۇرۇلۇشىغا ۋە ئازاد رايونلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پەيدىنپەي يېتىلدى. 1927 - يىل 9 - ئايدا، پارتىيىمىز چىياڭشىدا تۇنجى يېزا ئىنقىلابىي تايانچ بازىسىنى قۇردى، ئارقىدىن مەركىزىي ئىشچى - دېھقان دېموكراتىك ھۆكۈمىتىنى قۇردى. تايانچ بازىلارنىڭ خەلق ئىگىلىكى يېڭى دېموكراتىزملىق ئىقتىساد خاراكتېرىدە ئىدى. ماؤ زېدۇڭ «بىزنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىمىز» (1934)، «ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلەيلى، خىزمەت ئۇسۇلىغا دىققەت قىلايلى» (1934) دېگەنگە ئوخشاش دوكلاتلارنى بېرىپ، مۇنداق كۆرسەتتى: «ھازىر بىزنىڭ خەلق ئىگىلىكىمىز دۆلەت ئىگىلىكى، كوپېراتىپ ئىگىلىكى ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتتىن تەركىب تاپقان.» («ماؤ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1971 - يىل نەشرى، 233 - بەت) ئۇ چاغدا دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ كۆلىمى تېخى ناھايىتى كىچىك ئىدى، لېكىن ئۇ بۈيۈك ئىستىقبالغا ئىگە ئىدى. خۇسۇسىي ئىگىلىك مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيتتى، «پەقەت ھۆكۈمەت قانۇنى دائىرىسىدىن چىقىپ كەتمەيدىغانلا بولسا، توسۇش بۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى تەشەببۇس قىلىناتتى ۋە رىغبەتلەندۈرۈلەتتى» (يۇقىرىقى كىتاب، 233 - بەت). ئۇ چاغدا ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئاساسىي ۋەزىپە ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش بولسىمۇ، لېكىن

ماۋ زېدۇڭ ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈش مەسىلىسىنى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئاممىنىڭ ئۇرۇشى ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئاممىنى سەپەرۋەر قىلغاندىلا، ئاندىن ئۇرۇش ئېلىپ بارغىلى بولىدىغانلىقىنى، «كەڭ ئاممىنىڭ جانجان مەنپەئىتى مەسىلىسىگە، ئاممىنىڭ تۇرمۇشى مەسىلىسىگە ھەرگىز بىپەرۋالىق قىلىشقا، ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ»غانلىقىنى (يۇقىرىقى كىتاب، 237 — 238 - بەتلەر) كۆرسەتتى. بۇ ماۋ زېدۇڭنىڭ يېڭى دېموكراتىزملىق ئىقتىساد توغرىسىدىكى مۇھىم بىر ئىدىيىسى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونى ۋە باشقا چېگرا رايونلار، تايانچ بازىلار قۇرۇلغانىدى. ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ھۇجۇمى ۋە گومىنداڭنىڭ قورشاپ قامال قىلىشى ئارقىسىدا، چېگرا رايونلار مۇستەقىل ئىگىلىك رايونى بولۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ماۋ زېدۇڭ ئىشلەپچىقىرىشنى خەلق ئىگىلىكىدە ھەممىدىن مۇھىم ئورۇنغا قويىدى. ئۇنىڭ «ئىگىلىك مەسىلىسى ۋە مالىيە مەسىلىسى» (1942) دېگەن كىتابى، شۇنىڭدەك «تايانچ بازىلاردا ئىجارە كېمەيتىش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش - خەلقنى سۆيۈش ھەرىكەتلىرىنى قانات يايدۇرايلى» (1943)، «تەشكىللىنەيلى» (1943) دېگەنگە ئوخشاش ماقالىلىرى شۇ چاغدا پارتىيىنىڭ ئازاد رايونلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكەتلىرىگە رەھبەرلىك قىلىشىدىكى ئاساسىي پروگراممىا ئىدى. ئۇ بۇ ئەسەرلىرىدە، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئايرىلغان ھالدا نوقۇل مالىيە كىرىم - چىقىمى ئۈستىدىلا باش قاتۇرىدىغان خاتا ئىدىيىلەرنى، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش شەرتى ئاستىدا ماددىي تۇرمۇشنى ياخشىلاش يولىدا كۈرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلماي، پەقەت بىر تەرەپلىمىلىك بىلەن جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشنىلا تەشەببۇس قىلىدىغان خاتا ئىدىيىلەرنى، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق قېينىچىلىقتىن ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن خەلقنى سەپەرۋەر قىلىشقا ۋە خەلققە ياردەم بېرىشكە ئەھمىيەت بەرمەي، خەلقنىن نەرسە ئېلىشقىلا ئەھمىيەت بېرىدىغان خاتا ئىستىلىلارنى نۇقتىلىق ھالدا تەنقىد قىلىپ، «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش» بىرلىك ئىگىلىك خىزمىتىمىز ۋە مالىيە خىزمىتىمىزنىڭ باش فاكتورى ئىكەنلىكىنى، ئىگىلىك ئىشى مالىيەنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى، ئىگىلىك راۋاجلانمىغاندىلا، ئاندىن مالىيە كەمتاشا بولىدىغانلىقىنى، «ئاۋۋال 90 پىرسەنت كۈچ بىلەن ئاممىنىڭ ‹خەلق قۇتقۇزۇش ئوزۇقى› مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بەرگەندە، ئاندىن 10 پىرسەنت كۈچ بىلەنلا ۋەتەن قوتقۇزۇش پارتىقى مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ»غانلىقىنى («ماۋ زېدۇڭ تالانتما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 1971 - يىل نەشرى، 1689 - بەت) كۆرسەتتى. ئۇ يەنە ئىگىلىك خىزمىتىنى كەڭ ھەرىكەت، كەڭ سەپ دەپ قاراپ، كەڭ ئاممىنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش كېرەكلىكىنى كۆرسەتتى.

1947 - يىل 12 - ئايدا، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتۈش باسقۇچىغا ئۆتكەن چاغدا، ماۋ زېدۇڭ «ھازىرقى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزىپىمىز» دېگەن

دوكلاتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «فېئودال سىنىپىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلار ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈش، جياڭ جېيشى، سۇڭ زىۋېن، كۇڭ شياڭشى، چېن لىفۇلار باشچىلىقىدىكى مونوپول كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىپ يېڭى دېموكراتىك دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈش، مىللىي سودا - سانائەتنى مۇھاپىزەت قىلىش» — «يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۈچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسى» («ماؤ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - تۇم، 1971 - يىل نەشرى، 2165 — 2166 - بەتلەر)؛ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ يېتەكچى فاكتورىنى «ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈش، ئومۇمغا، خۇسۇسىيلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش، ئەمگەككىمۇ، كاپىتالغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈش» تىن ئىبارەت بۇ باش نىشانغا يېقىندىن ئەگىشىپ بېرىشى شەرت، ئۇنىڭدىن ئايرىلغان بارلىق فاكتورنى، سىياسەت ۋە چارىلەرنىڭ ھەممىسى خاتا. ئۇ يەنە مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئىنقىلاب مەملىكەت بويىچە غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق بىرمەزگىلگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشقا يول قويۇش كېرەك ھەمدە خەلق ئىگىلىكىدىكى ئىش تەقسىماتى بويىچە، ئۇلارنىڭ خەلق ئىگىلىكىگە پايدىلىق بولغانلىكى قىسمىنى راۋاجلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتتى. بۇ ھال دۇشمەننى ئەڭ زور دەرىجىدە يېتىم قالدۇردى ھەمدە شەھەر - يېزا ئىقتىسادىنى ئازادلىق ئۇرۇشى جەريانىدا زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىپ، تەرتىپلىك ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا يۈزلەندۈردى.

1949 - يىل 3 - ئايدا، جۇڭگو ئىنقىلابى مەملىكەت بويىچە غەلىبىگە ئېرىشىش ھارپىسىدا، ماؤ زېدۇڭ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان پارتىيىنىڭ 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 2 - ئومۇمىي يىغىنىغا رىياسەتچىلىك قىلدى. ئۇ يىغىن جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابتىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا بۇرۇلۇشىغا ھازىرلىق قىلدى. ماؤ زېدۇڭنىڭ يىغىندا قىلغان مۇھىم دوكلاتى بۇ بۇرۇلۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، ئۇزاققىچە يېتەكچىلىك رول ئويناندى. دوكلاتتا پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم مەركىزى يېزىلاردىن شەھەرلەرگە يۆتكەلدى، بۇ ھال پۈتۈن پارتىيىمىزدىن ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ شەھەرلەرنى باشقۇرۇش ۋە شەھەرلەرنى گۈللەندۈرۈش ماھارىتىنى ئىگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ، شەھەرلەرنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتتى؛ خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېڭى دېموكراتىزملىق ئىقتىسادىي فورماتسىيىسى بەش خىل ئاساسىي ئىقتىسادىي تەركىبنى يەنى دۆلەت ئىگىلىكى، كوپېراتىپ ئىگىلىكى، يەككە ئىگىلىك، خۇسۇسىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى ۋە دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بۇلارنىڭ ئىچىدە سوتسىيالىستىك خاراكتېرلىك بولغان دۆلەت ئىگىلىكى رەھبېرىي تەركىب، ئۇنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش كېرەك؛ يەككە يېزا ئىگىلىكى بىلەن قول سانائەت ئىگىلىكىنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن، پەيدىنپەي ئەمما ئاكتىپ ھالدا زامانىۋىلىشىش ۋە كوللېكتىپلىشىش يۆنىلىشىگە قاراپ راۋاجلىنىشقا باشلاش زۆرۈر؛ خەلق ئىگىلىكىگە پايدىلىق بولغان بارلىق شەھەر - يېزا كاپىتالىستىك ئىگىلىكلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ

تۇرۇشىغا ۋە راۋاجلىنىشىغا يول قويۇش لازىم، لېكىن ئۆز مەيلىچە يامراپ كېتىشىگە يول قويغىلى بولمايدۇ، ئۇنى پائالىيەت دائىرىسى، باج، بازار باھاسى، ئەمگەك شارائىتى قاتارلىق جەھەتلەردە دەل جايىدا بولغان، ئېلاستىك خاراكتېردىكى سىياسەتلەرنى قوللىنىپ چەكلەش كېرەك، دەپ كۆرسىتىلدى. دوكلاتتا يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: جۇڭگو ئىنقىلابى مەملىكەت بويىچە غەلبە قازانغان ھەم يەر مەسىلىسى ھەل بولغاندىن كېيىنمۇ جۇڭگودا ئىككى خىل نېگىزلىك زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بىرىنچى خىلى ئۇچىكى زىددىيەت، يەنى ئىشچىلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئىككىنچى خىلى تاشقى زىددىيەت، يەنى جۇڭگو بىلەن جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. دوكلاتتا پۈتۈن پارتىيەدىن يېڭى كۈرەشنى كۈتۈۋېلىشقا تەييارلىنىش، بىلىمىدىغان نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋېلىش تەلەپ قىلىندى.

ماؤ زېدۇڭ يۇقىرىقى ئىككى دوكلاتتا ئوتتۇرىغا قويغان ئاساسىي ئىقتىسادىي پروگراممىا ۋە ئاساسىي ئىقتىسادىي سىياسەتلەر، پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي پروگراممىسى» (1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 1 - نۆۋەتلىك ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان) ۋە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» (1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى 1 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا ماقۇللانغان) غا كىرگۈزۈلۈپ، ئىلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىنىڭ مىزانى بولۇپ قالدى.

ماؤ زېدۇڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتى سوتسىيالىستىك سىياسىي ئىقتىسادقا يېڭى مەزمۇن قوشتى. 1953 - يىلى ياز پەسلىدە، خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ بولغان چاغدا، ئۇ پارتىيەنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشىيەننىڭ ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا قويدى: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنداللىغىچە بولغان ۋاقىت ئۆتكۈنچى دەۋر بولىدۇ. پارتىيەنىڭ بۇ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشىيەنى ۋە باش ۋەزىپىسى خىلى ئۇزاق بىر مۇددەت ئىچىدە، مەملىكەتنى سانائەتلەشتۈرۈش ۋە يەزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.» («ماؤ زېدۇڭ تالالانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 132 - بەت) بۇ باش لۇشىيەننىڭ ماھىيىتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، يەنى يەككە مۇلۇكچىلىك ئورنىغا ئەمگەكچى ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىنى، كاپىتالىستلار مۇلۇكچىلىكى ئورنىغا سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىنى دەسستىپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ بىردىنبىر ئاساسى قىلىش، شۇ ئارقىلىق دۆلەتنىڭ سانائەتلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىدى.

يەزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش توغرىسىدا، ماؤ زېدۇڭ جۇڭگو يېزىلىرىنىڭ يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىنكى

سىنىپىي ئەھۋالىنى ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەھلىل قىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى دەرھال قانات يايدۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مۇمكىنچىلىكىنى شەرھلەپ بەردى. ئۇ «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدا» (1955)دا ۋە باشقا بىر قاتار دوكلاتلىرىدا، ئوبزور ۋە تەستىقلىرىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: يېزىلاردىكى بازىلارنى سوتسيالىزم ئىگىلىمىسە، كاپىتالىزم جەزمەن ئىگىلەپ كېتىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن «تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ»، دېھقانلارنى دەرھال سوتسيالىزم يولىغا مېڭىشقا يېتەكلەش لازىم؛ زور كۆپ سانلىق دېھقانلار بىرلەشكەندىلا نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش يولى تاپالايدۇ، شۇڭا ۋەزىپىتىن، ئۇلاردا سوتسيالىزم يولىغا مېڭىش ئاكتىپلىقى بار؛ سوتسيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈشتىن ئايرىپ، يەككە ھالدا ئىلىپ بارغىلى بولمايدۇ، يېزا ئىگىلىكىنى ئۇلاغ سۆرەيدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىشلىتىلىدىغان كىچىك كۆلەملىك ئىگىلىكتىن ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان زور كۆلەملىك ئىگىلىككە ئۆتكۈزگەندىلا، ئاندىن تاۋار ئاشلىق ۋە سانائەت خام ئەشياسى مەسلىسىنى، سانائەت بۇيۇملىرى ئۈچۈن بازار مەسلىسىنى، قۇرۇلۇشقا كېتىدىغان مەبلەغ مەسلىسىنى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەرنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن نۇرغۇن كەمبەغەل دېھقانلار ئوتتۇرا دېھقان سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلگەن، يېزىلاردىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتتە يېڭى ئۆزگىرىش بارلىققا كەلگەندى. ماؤ زېدۇڭ ئىنقىلابىي تايانچ بازىلارنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىنكى يېزىلاردىكى سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى تەھلىل قىلىپ ئېنىق ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش داۋامىدا يەنىلا «كەمبەغەل دېھقانلار (جۈملىدىن ئەسلىدە كەمبەغەل دېھقان بولغان ھەممە يېڭى ئوتتۇرا دېھقانلار) غا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىشىش»تىن ئىبارەت سىنىپىي لۇشيەندە چىڭ تۇرۇش لازىم، ئالدى بىلەن كەمبەغەل دېھقانلارنى، يېڭى ئوتتۇرا دېھقانلار ئىچىدىكى تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنى ۋە كونا ئوتتۇرا دېھقانلار ئىچىدىكى تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش تەشكىلاتلىرىغا كىرىشكە يېتەكلەش ھەمدە ئۇلارنىڭ كوپېراتسىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ رەھبەرلىك ئورگانلىرىدىكى ئۈستۈنلۈكىنى تىكلەش لازىم؛ ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم بىرلىشىشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىختىيارىي بولۇش، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش داۋامىدا چىڭ تۇرۇشقا تېگىشلىك مۇھىم پرىنسىپ قىلىپ بەلگىلەش لازىم. كوپېراتسىيەلەشتۈرۈشنىڭ قەدەم باسقۇچى جەھەتتە، ئاكتىپ رەھبەرلىك قىلىش، پۈختا قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەش فاكتورىنىڭ قوللىنىپ، ئۇچ قەدەمگە بۆلۈپ مېڭىشنى يەنى مەلۇم سوتسيالىستىك بىخقا ئىگە ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن يەرنى پاي قىلىپ قوشۇشنى ۋە بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى ئالاھىدىلىك قىلغان يېرىم سوتسيالىستىك خاراكتېردىكى باشلانغۇچ كوپېراتىپقا ئۆتۈشنى، ئاندىن كېيىن ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ تولۇق سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئالىي كوپېراتىپقا ئايلاندۇرۇشنى بەلگىلىدى. يۇقىرىقىدەك سىنىپىي لۇشيەن ۋە پرىنسىپ

ئىزچىلاشتۇرۇلغاچقا، بىۋاۇپىمۇ تۈرلۈك ئۆتكۈنچى شەكىللەر ئارقىلىق يەككە ئىگىلىك پەيدىنپەي سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئايلاندۇرۇلغاچقا، كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش جەريانىدا، ئاشلىق مەھسۇلاتى كېمىيىپ كېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمىدى، بەلكى ئاشلىق مەھسۇلاتى يىلمۇيىل ئېشىپ باردى.

كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تۇغرىسىدا، ماؤ زېدۇڭ جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيىسى ئۈستىدە، تارىخىي يوسۇندا ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى دەۋرىدە ئۇنىڭ ئىنقىلابىيلىق تەرىپى بار ئىدى، مۇرەسسەچىلىك تەرىپىمۇ بار ئىدى، پارتىيىمىز ئۇنىڭ بىلەن ھەم بىرلىشىش، ھەم كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت بىرلىكسەپ مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كەلگەنىدى؛ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، ئۇنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ پايدىغا ئىگە بولىدىغان تەرىپى بار، ئاساسىي قانۇننى ھىمايە قىلىدىغان، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلىدىغان تەرىپىمۇ بار. ئىشچىلار سىنىپى بىلەن مىللىي بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەسلىدە ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت بولسىمۇ، لېكىن جۇڭگونىڭ شارائىتىدا ئۇنى خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت سۈپىتىدە ھەل قىلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىر قىلغان ۋە دەللال بۇرژۇئازىيىنى مەھرۇم قىلغاندىن كېيىن، مىللىي كاپىتالىستىك ئىگىلىككە نىسبەتەن پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش سىنىياسىتى يەنى دۆلەت دۆلەت مەھۇرىي ئورگانلىرىنىڭ باشقۇرۇشى، دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشى ۋە ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ نازارەت قىلىشى ئارقىلىق، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ دۆلەت پىلانى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىلىق ئاكتىپ رولىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا پايدىسىز بولغان پاسسىپ رولىنى چەكلەپ، ئۇنىڭ تۈرلۈك شەكىلدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكىگە ئايلىنىشىغا ئىلھام بېرىپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ، كاپىتالىستلار مۇلۇكچىلىكى ئورنىغا پەيدىنپەي ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلدكىنى دەسستىش سىياسىتى قوللىنىلدى. ماؤ زېدۇڭ يەنە ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى يولىغا قويۇلغان مۇئەييەن شارائىتتا بۇرژۇئازىيىنى سېتۈۋېلىش توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ۋە دۆلەت كاپىتالىزمى سىياسىتىنى يولىغا قويۇش توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى قوللىنىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمەلىيەت داۋامىدا تۈرلۈك تەرەققىيات باسقۇچلىرىغا باب كېلىدىغان تۈرلۈك دۆلەت كاپىتالىزمى شەكىللىرىنى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ سېتۈۋېلىش شەكىللىرىنى يەنى سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەركىبى بىلەن كاپىتالىستىك ئىگىلىك تەركىبىنىڭ كارخانىنىڭ سىرتىدا ئالاقە قىلىدىغان باشلانغۇچ شەكلى ــ مەھسۇلات سېتۈۋېلىش شەكلىنى؛ ئوتتۇرا شەكلى ــ كاسسىغا بېرىش، مال زاكاز قىلىش شەكلىنى؛ سوتسىيالىستىك ئىگىلىك تەركىبى بىلەن كاپىتالىستىك ئىگىلىك تەركىبىنىڭ كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئالاقە قىلىدىغان ئالىي شەكلى ــ ھۆكۈمەت بىلەن خوسۇسىيلار شېرىكلىشىش شەكلىنى ئىجاد قىلدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، بۇرژۇئازىيىنى سېتۈۋېلىشتا پايدىنى نىسبەت بويىچە بۆلۈش شەكلى

ئاخىردا مۇقىم ئۆزىرۇم ئېلىش شەكلىگە ئۆزگەرتىلدى. ماۋ زېدۇڭ يەنە ماركسىزمنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب داۋامىدا سىنىپلارنى يوقىتىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، مۇلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىش بىلەن ئادەمنى ئۆزگەرتىشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئېنىق ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئىككى تەرەپ بولىدۇ: بىرى — تۈزۈمنى ئۆزگەرتىش، يەنە بىرى — ئادەمنى ئۆزگەرتىش» (يۇقىرىقى كىتاب، 709 - بەت). دېمەك، مىللىي بۇرژۇئازىيە ئۇنىۋېرسال نىسبەتەن ئىنتىپاقلىشىش، تەربىيىلەش، ئۆزگەرتىش سىياسىتى قوللىنىلىپ، ئۇلار ئەمگەك داۋامىدا ئۆزلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىدىن ئۆز كۈچى بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدى. مۇشۇنداق سىياسەتلەر قوللىنىلغانلىقتىن، پۈتكۈل ئۆزگەرتىش جەريانى ئىنتايىن تېز ۋە ئوخشاشلىق بولدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىدى، بەلكى ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ، پرولېتارىياتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك ئۇستىدىكى ئىنقىلابنى ئىشقا ئاشۇرۇشى ئۈچۈن بىر يۈرۈش مۇكەممەل تەجرىبىلەر يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

ماۋ زېدۇڭنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش توغرىسىدىكى ئىدىيىسى ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا پەيدىنپەي راۋاجلانغان. 1956 - يىلى 4 - ئايدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشكەن پەيتتە، ئېلىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئېلىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ئويغۇن كېلىدىغان توغرا يولنى تېپىش مەقسىتىدە، ماۋ زېدۇڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەجرىبىلىرى بىلەن ئېلىمىزنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، پارتىيىنىڭ يېغىندا «10 چوڭ مۇناسىۋەت توغرىسىدا» دېگەن نۇتقىنى سۆزلىدى. ئۇ بۇ نۇتقىدا «مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» تىن ئىبارەت ئاساسىي فاكتورنى مەركەز قىلغان ھالدا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا دائىر بىرمۇنچە زور مەسىلەرنى بايان قىلىپ ئۆتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ، ئېغىر سانائەت بىلەن يېنىك سانائەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنى ئازراق راۋاجلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرغانغا قارىغاندا يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېنىك سانائەتنى كۆپرەك راۋاجلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرغاندا، ئېغىر سانائەت كۆپرەك ۋە تېزرەك تەرەققىي قىلىشى مۇمكىن، يەنە كېلىپ خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجى كاپالەتلەندۈرۈلگەنلىكتىن، ئېغىر سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسى پۇختىراق بولۇشى مۇمكىن، دەپ كۆرسەتتى. دۆلەت، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچى شەخسلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە، بىر تەرەپكىلا ئېتىبار بېرىپ قالماي، مۇشۇ ئوچ تەرەپكە ئېتىبار بېرىش لازىملىقىنى، زاۋۇتلارغا مەلۇم مۇستەقىللىق ۋە ھوقۇق - مەنپەئەت بېرىشنى، دېھقانلارنى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئاساسىدا كىرىمىنى يىلدىن - يىلغا ئاشۇرۇپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مەركەز بىلەن جايلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە، مەركەزنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى مۇستەھكەملەش شەرتى ئاستىدا، جايلارنىڭ ھوقۇقىنى كېڭەيتىپ، مەركەزنىڭ ئاكتىپلىقى بىلەن جايلارنىڭ ئاكتىپلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئاكتىپلىقنى جارى قىلدۇرۇشنى، جايلارغا كۆپرەك ئىش قىلىش ئىمكانىيىتى بېرىشنى، مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ تولىمۇ كۆپ بولۇپ كەتمەسلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش مەسىلىسىدە، ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق ئارتۇقچىلىقى بولىدىغانلىقىنى؛ بارلىق مىللەتلەرنىڭ، بارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جۈملىدىن كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىلغار پەن ـ تېخنىكىسىنى ۋە كارخانا باشقۇرۇش ئۇسۇلىدىكى پەنگە ئۇيغۇن كېلىدىغان نەرسىلەرنى ئۆگىنىش لازىملىقىنى؛ تەھلىل قىلىش، تەنقىد قىلىش ئاساسىدا، ئۆگىنىش ھەممىنى ئۆز پېتىچە كۆچۈرۈۋالماسلىق، ئۆلۈك ھالدا كۆچۈرۈپ كەلمەسلىك لازىملىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالغاندىن كېيىن، 1957 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ماؤ زېدۇڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن مەشھۇر نۇتۇقىنى سۆزلىدى. ئۇ ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكى قانۇنىيىتىنى تەتبىق قىلىپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى كۆزىتىپ ۋە تەھلىل قىلىپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە زىددىيەت بولمايدۇ دېگەن نۇقتىنىزەرنى تەنقىد قىلىپ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە نېگىزلىك زىددىيەت يەنىلا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت؛ لېكىن ئۇلار كونا جەمئىيەتتىكى كەسكىن ئانتاگونىيە ۋە توقۇنۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان زىددىيەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ھازىرقى ئەھۋال مۇنداق: ئىنقىلاب دەۋرىدىكىدەك كەڭ كۆلەملىك، جۇدۇن ـ چاپقۇنلۇق ئاممەۋى سىنىپىي كۈرەش ئاساسىي جەھەتتىن ئايىغلاشتى، لېكىن سىنىپىي كۈرەش تېخى تۈگىمىدى... سوتسىيالىزم تۈزۈمىمىزنى داۋاملىق ئورنىتىش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن بىر جەريان بولۇشى كېرەك» (يۇقىرىقى كىتاب، 601 ـ بەت)؛ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل زىددىيەت يەنى دۇشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تولىراقى خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت؛ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان بۇ ئىككى خىل زىددىيەتنى ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇلنى قوللىنىپ ھەل قىلىش لازىم. ماؤ زېدۇڭنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى زىددىيەت توغرىسىدىكى تەلىماتى ماركسىزم ـ لېنىنىزمغا قوشۇلغان زور تۆھپىدۇر.

1958 ـ يىل 1 ـ ئايدا، ماؤ زېدۇڭ «خىزمەت ئۇسۇلىغا دائىر 60 ماددا (لايىھە)»دا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب بىر قاتار غەلىبىلەرگە ئېرىشكەندىن كېيىن، پارتىيە

خىزمەتچىلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى تېخىنىكا ئىنقىلابىغا قارىتىش كېرەك دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغانلىقى، ماددىي ئاساسىنىڭ ئاجىزلىقى سەۋەبىدىن، بۈگۈنگە قەدەر پاسسىپ ھالەتتە قۇرۇۋاتىمىز، روھىي جەھەتتىن يەنىلا قىسىلۋاتىمىز، بۇ جەھەتتە بىز تېخى ئازادلىققا ئېرىشمىدۇق.» ئۇ يەنە قىزىلىشىش بىلەن ئىختىساسلىشىشنىڭ، سىياسىي بىلەن كەسىپنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇپەسسەل تۈردە بايان قىلىپ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى قارىمۇقارشىلىقىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى، ھەم ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان قۇرۇق سىياسەتچىلەرگە قارشى تۇرۇش، ھەم سىياسىي بىلەن كارى بولمايدىغان، يۆنىلىشىدىن ئادىشىپ قالغان ئەمەلىيەتچىلەرگە قارشى تۇرۇش كېرەكلىكىنى؛ ئىدىيىۋى خىزمەت بىلەن سىياسىي خىزمەتنىڭ ئىقتىسادىي خىزمەت بىلەن تېخنىكى خىزمەتنى ئورۇنلاشنىڭ كاپالىتى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى، ئىدىيە بىلەن سىياسىيىنىڭ ھەم قوماندان، ھەم جان ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. شۇ يىلى 5 - ئايدا، پارتىيە 8 - قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنىدا ماؤ زېدۇڭنىڭ دىياسەتچىلىكىدە «تواۋ - تاشقان غەيرەتكە كېلىپ، تىرىشىپ يۇقىرى ئۆرلەپ، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك ئىشلەپ سوتسىيالىزم قۇرۇش»تىن ئىبارەت باش لۇشىەن ۋە «ئىككى پۈت بىلەن يول مېڭىش» دەپ ئاتالغان بىر قاتار فاكتورلار تۈزۈپ چىقىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماؤ زېدۇڭ ئۆز كۆچىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى ئاساس قىلىش، تاشقى ياردەمنى قولغا كەلتۈرۈشنى قوشۇمچە قىلىشتەك قۇرۇلۇش فاكتورىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ باش لۇشىەن خەلق ئامىسىنىڭ مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى قالاقلىقىنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت جىددىي ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى، لېكىن ئۇنىڭدا ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە سەل قارالدى. باش لۇشىەن ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، يەكىللىك بىلەن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەرىكىتى ۋە يېزىلاردا خەلق گۈزىشىنى ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتى قوزغىتىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، سولچىللىق خاتالىقى قاتتىق ئەۋج ئېلىپ كەتتى. 1958 - يىلى قىشتىن 1959 - يىل 7 - ئايغىچە، ماؤ زېدۇڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە خەلق گۈزىشىنى ھەرىكىتى داۋامىدا يۈز بەرگەن بەزى خاتالىقلارغا قارىتىپ، ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەتلەرنى ئىگىلەشنى، ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى بويىچە ئىش قىلىشنى تەكتىلىدى. ئۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئارىسىدا توغرا نىسبەت مۇناسىۋىتى بولۇشى لازىم، مۇشۇنداق نىسبەت مۇناسىۋىتىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنىڭ ياخشى يولغا قويۇلمىغانلىقى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»نىڭ مۇھىم بىر ساۋاق، ئومۇملاشتۇرۇپ تەڭپۇڭ قىلىش ياخشى ئىشلەنگەندىلا، ئاندىن يۇقىرى سۈرئەتنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. نىسبەت مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، پىلانىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا يېزا ئىگىلىكى، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت دېگەن تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ ئىنقىلابنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدىغان «سول» چىل خاتالىقنى

تەنقىد قىلىپ، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىك بىلەن ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىنىڭ چەك - چېگرىسىنى، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى بىلەن كوممۇنىزمنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىشنى تەكىتلەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇلمىغان، تاۋارلار زور دەرىجىدە مول بولمىغان ئەھۋالدا، كوممۇنىزمغا ئۆتۈشتىن گەپ ئېچىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىنىمۇ ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرگىلى بولمايدۇ؛ خەلق گوڭشېسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كىچىك كوللېكتىپتىن چوڭ كوللېكتىپقا يەيدىنپەي ئۆتۈش چارىسىنى قوللىنىش، خېلى ئۇزاق ۋاقىتنىمچە خەلق گوڭشېسى ئىگىدارچىلىقى، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ئىگىدارچىلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئىگىدارچىلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك ئىگىدارچىلىقنى يولغا قويۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئىگىدارچىلىقنى ئاساس قىلىش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ۋە ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى تولىمۇ بالدۇر ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئۇرۇنمىغان، ئەمگەكنى قاراپ تەقسىم قىلىشنى، قىممەت قانۇنىيىتىنى، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى ئىنكار قىلمىغان خاتا تەشەببۇسلارنى تەنقىد قىلىپ، سوتسىيالىزم شارائىتىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشتا جەزمەن ناھايىتى زور تەرەققىيات بولۇشى كېرەكلىكىنى شەرھىلىدى. شۇنىڭدەك قىممەت قانۇنىيىتى ئۇلۇغ بىر مەكتەپ، ئۇنىڭدىن پايدىلانغاندىلا، بىزنىڭ نەچچە ئون مىليون كادىر ۋە نەچچە يۈز مىليون خەلقىمىزنى ئۆگىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدىغانلىقىمىزنى، ئاندىن سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنى قۇرۇپ چىقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدىغانلىقىمىزنى كۆرسەتتى. ئۇ داۋاملىق تۇرمە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە داۋاملىق تۇرمە ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ئىككى زور پرىنسىپال مەسىلە، پۈتۈن پارتىيە بويىچە بىردەك تونۇشقا كېلىش كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ «بىرىنچىدىن تەڭشەش (تەقسىمات جەھەتتىكى تەڭ تەقسىماتچىلىق)، ئىككىنچىدىن يۆتكەش (ئىشلەپچىقىرىش دۇيىسىنىڭ ئەمگەك كۈچى ۋە ماددىي ئەشيالىرىنى ھەقسىز يۆتكەپ ئىشلىتىۋېلىش)» تىن ئىبارەت «مال - مۇلۈكنى ئومۇمىنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش، قىممەت قانۇنىيىتى، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشقا نىسبەتەن ئىنكار قىلىش بولىدۇ، باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ھەقسىز ئىگىلەۋېلىش بولىدۇ، دېھقانلارنىڭ نەرسىسىنى تارتىۋېلىش بولىدۇ، بۇ ماركسىزم ئەمەس، بەلكى «سول»چىل شيۇجېڭجۇيى بولىدۇ، دەپ تەنقىد قىلدى.

ماؤ زېدۇڭ 1962 - يىل 9 - ئايدا، پارتىيىنىڭ 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 10 - ئومۇمىي يىغىنىدا، يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش، سانائەتنى يېتەكچى قىلىشتىن ئىبارەت خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ باش فاكۇچىنىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1964 - يىل 12 - ئايدا، جۇ ئېنلەي ماؤ زېدۇڭنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، 3 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا، مۇشۇ ئەسەر ئىچىدە جۇڭگونى

يېڭا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى، پەن- تېخنىكىدا زامانىۋىلىشىشنى ئومۇميۈزلۈك ئىشقا ئاشۇرغان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتەك ئۇلۇغۋار پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ماۋ زېدۇڭ جۇ ئېنلەي بەرگەن «ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات» قا ئۆز قولى بىلەن بىر ئابزاس سۆز قوشۇپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بىز دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىكى كۆنا يول بىلەن كىشىلەرنىڭ ئارقىسىدىن بىر قەدەم - بىر قەدەمدىن ئۆمىلەپ ماڭساق بولمايدۇ. بىز ئادەتتىكى قائىدىنى بۇزۇپ تاشلاپ، مۇمكىنقەدەر قىلغار تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئانچە ئۇزاق بولمىغان بىر تارىخىي دەۋر ئىچىدە مەملىكىتىمىزنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىشىمىز لازىم.» بۇ بىزدىن قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىنى تېپىشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

ماۋ زېدۇڭ جۇڭگودا سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى كۆرۈشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئۇ 1976 - يىل 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى يېيجىڭدا ۋاپات بولدى.

ئىقتىسادشۇناسلىق بۇ، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىم قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىش قاتارلىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ قانۇنىيىتىنى ھەم ئۇنى تەتبىق قىلىشنى تەتقىق قىلىدىغان پەننىڭ ئومۇمىي نامى.

ئىقتىسادشۇناسلىق ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان پەن تارماقلىرى ناھايىتى كۆپ. ئالدى بىلەن سىياسىي ئىقتىسادنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ،سىياسىي ئىقتىساد ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ، باشقا بارلىق ئىقتىسادىي پەن تارماقلىرىنىڭ ئورتاق نەزەرىيىۋى ئاساسى (شۇ سەۋەبتىن سىياسىي ئىقتىساد بەزىدە قىسقارتىپ ئىقتىسادشۇناسلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئاندىن قالسا، ھەرقايسى تارماق ۋە ھەرقايسى ساھەلەر ئىقتىسادشۇناسلىقى (تارماقلار ئىقتىسادشۇناسلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى مەسىلەن، سانائەت ئىقتىسادشۇناسلىقى، يېڭا ئىگىلىك ئىقتىسادشۇناسلىقى، سودا ئىقتىسادشۇناسلىقى، ئەمگەك ئىقتىسادشۇناسلىقى، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىسادشۇناسلىقى، مالىيەشۇناسلىق، پۇل مۇئامىلەشۇناسلىق قاتارلىقلارنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار مەلۇم تارماق ياكى ساھەنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ۋە بۇ قانۇنىيەتلەرنى تەتبىق قىلىشنى تەتقىق قىلىدۇ. يەنە ئۇنىڭدىن قالسا، تېخنىكا ئىقتىسادشۇناسلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ ھەرقايسى تارماقلار قوللانغان تېخنىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى تەتقىق قىلىپ، تېخنىكا سىياسىتى، تېخنىكا تەدبىرلىرى ۋە تېخنىكا لايىھىلىرىنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن ئىلمىي ئاساس ھازىرلاپ بېرىدۇ، ۋەھاكازالار.

سىياسىي ئىقتىساد دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سىياسىي ئىقتىساد بۇ «ئەڭ كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئالماشتۇرۇلۇشىنى باشقۇرىدىغان قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.»

(ئېنگېلس. «دىئورىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 273 - بەت) بۇ يەردە مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشقا مۇناسىپ كېلىدىغان مەسئۇلىيەت تەقسىماتى ئۇستىدىكى تەتقىقاتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قىسقىسى، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر (ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى)نىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن.

سىياسىي ئىقتىساد كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. بۇ يەردە تەتقىق قىلىدىغان ئوبيېكتى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ماددىي پايدا - زىيان مۇناسىۋىتىگە بېۋاستە چېتىلىدىغان بولغاچقا، ئۇ كۈچلۈك سىنىپىيلىققا ۋە پارتىيەۋىلىككە ئىگە. تارىختا سىنىپتىن خالىي سىياسىي ئىقتىساد بولغان ئەمەس.

قەدىمكى زامانداۋى نۇرغۇن مۇتەپەككۇرلار ۋە سىياسەتچىلەر بەزى ئىقتىسادىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىپ كۆرگەن، قىممەتلىك بايقاشلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى مەخسۇس تەتقىق قىلىدىغان ئوبيېكتى قىلمىغان. كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى، دەلقانارا سودا ئالاقىسى كۆپەيدى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئەكس ئەتتۈرگەن مەسىلىلەر كۈندىن - كۈنگە مۇرەككەپلىشىپ باردى، يېڭى گۇللەنگەن بۇرژۇئازىيە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي كۈرەشلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى باشقا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىن ئايرىپ مەخسۇس تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى.

XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياۋروپادا تارقالغان سودا ھېرىسلىقى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈستىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئېلىپ بېرىلغان نەزەرىيەۋى تەتقىقات ئىدى. سىياسىي ئىقتىساد دېگەن بۇ ئىسمنى فرانسىيە سودا ھېرىسلىقى تەرەپدارى ئانتۇئېن دې مونكرېتيېن ھەممىدىن ئاۋۋال ئىشلەتكەن، ئۇ 1615 - يىلى ئېلان قىلغان بىر كىتابنىڭ ئىسمى «خان ۋە خان ئانىغا بېغىشلانغان سىياسىي ئىقتىساد» ئىدى. لېكىن، سودا ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ تەكشۈرگىنى مۇئامىلە ساھەسىدىكى يېزىقى ھادىسىلەر ئىدى، خالاس. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھەقىقىي زامانىۋى ئىقتىسادىي پەن پەقەت نەزەرىيەۋى تەتقىقات مۇئامىلە جەريانىدىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئۆتكەن چاغدىلا ۋۇجۇدقا كەلدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 376 - بەت) شۇنىڭدەك مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىز مۇستەقىل پەن بولغان سىياسىي ئىقتىساد ئىشخانا قول سانائىتى مەزگىلىدە پەيدا بولغان» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 404 - بەت).

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئىشخانا قول سانائىتى ئالدى بىلەن ئەنگلىيىدە، ئاندىن كېيىن فرانسىيەدە پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي شەكلىگە ئايلاندى، لېكىن فېئودالىق تۈزۈم كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا يەنىلا ئېغىر ھالدا توسالغۇ بولۇپ تۇرۇۋاقتا ئىدى. ئۇ چاغدا، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالدىدا فېئودال كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش ۋەزىپىسى تۇرۇپتى، ئۇنىڭ بىلەن پرولېتارىيات

ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش بولسا، يوشۇرۇن هالەتتە تۇراتتى. ئۇ نەزەريە جەهەتتىن كاپىتالىزم شارائىتىدا بايلىقنى قانداق ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنى، بايلىقنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىم قىلىشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشنى هەمدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىشتىن ئۈزىلىكسىز دەلىللەپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادى پەيدا بولدى. بۇ سىياسىي ئىقتىساد ئۆرلەش دەۋرىدىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ نەزەر دائىرىسى ئىچىدە ئادىل ۋە خالىسانە هالدا تەتقىقات ئېلىپ بارالايتتى. كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلار تەتقىقات دائىرىسىنى مۇئامىلىدىن ئىشلەپچىقىرىشقا يۆتكىدى هەمدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىچكى ئالاقىسىنى تەتقىق قىلدى، ئەنە شۇ چاغدىلا سىياسىي ئىقتىساد مۇستەقىل بىر پەنگە ئايلاندى. لېكىن، ئۇلار ئۆزىنىڭ بۇرژۇئا مەيدانىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئۇزۇل - كېسىل بىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇلار كاپىتالىزمنى كىشىنىڭ تەبىئىتىگە مۇناسىپ كېلىدىغان، مۇتلەق كامالەتكە يەتكەن بىر ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى دەپ قارايتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تەلىماتلىرىدا هەم ئىلمىي تەركىب بار ئىدى، هەم چاكىنا تەركىب بار ئىدى.

XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش پەيدىنپەي ئىشخانا قول سانائىتىدىن ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتكە ئۆتتى. پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشمۇ يوشۇرۇن هالەتتىن پەيدىنپەي بۇزۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ هاياتىغا خەۋپ يەتكۈزىدىغان شەكلگە كىردى. 1825 - يىلى پارتلىغان 1 - قېتىملىق ئىقتىسادىي كرىزىس كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ زىددىيەتلىرىنى كۈندىن - كۈنگە ئاشكارىلاپ قويدى. بۇ چاغدا، بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادقا قويغان تەلىپى كاپىتالىستىك تۈزۈم ئۈستىدە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا هامىيلىق قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. مۇشۇنداق تەلەپكە ئويغۇنلاشقان هالدا بۇرژۇئا چاكىنا سىياسىي ئىقتىساد پەيدا بولدى. چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ئىچىدىكى ئىلمىي تەركىبلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، ئۇنىڭدىكى چاكىنا تەركىبلەرنى راۋاجلاندۇردى؛ ئىقتىسادىي هادىسىلەرنىڭ ئىچكى ئالاقىسىنى تەتقىق قىلماي، پەقەت يۈزەكى ئالاقىلەر ئىچىدىلا ئايلىنىپ يۈردى؛ ئەڭ ئاددىي هادىسىلەرنى گويا راستتەك چۈشەندۈرۈش ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئادەتتىكى ئېهتىياجىغا ئويغۇنلىشىش ئۈچۈن، هەر خىل - هەر يەكزا هامىيلىق نەزەريىلىرىنى ياساپ چىقتى. XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق پۈتۈنلەي كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئورنىنى ئالدى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: ئىلمىي بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئەجەلسىزگىنالى چىلىنىدى، «ئەمدى گەپ ئۇ ياكى بۇ قائىدىنىڭ توغرا ياكى ناتوغرا ئىكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ كاپىتالغا پايدىلىق ياكى پايدىسىز، قولايلىق ياكى قولايسىز ئىكەنلىكىدە، ساقچىنى قائىدىلەرنىڭ خىلاپ

ياكى خىلاپ ئەمەسلىكىدە بولۇپ قالىدى. خالىس تەتقىقات يالىلانما ئەدەبىلەرنىڭ جاڭجىلىغا، خالىس ئىلمىي ئىزدىنىش هامىيلارنىڭ بۇزۇق نىيىتىگە ئورۇن بېرىدىغان بولدى». («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - تۇم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 361 - بەت)

كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ئۆزىنىڭ ئاخىرقى چېكىگە يەتكەن ھەم چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىققا ئايلىنىپ كەتكەن چاغدا، ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادى پەيدا بولدى. بۇرژۇئا سانائەت ئىنقىلابى ۋە فرانسىيە بۇيۇك ئىنقىلابى غەربىي ياۋروپانىڭ فېئودالىق پاترىئارخالىق تۈزۈمىنى تازىلاۋاتقان، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە نامراتلىق، ۋەيرانچىلىق ۋە پرولېتارىيات قوشۇنىغا تاشلىنىش تەقدىرگە دۇچ كېلىۋاتقان چاغدا، بەزى ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى، بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى بۇلغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ۋەكىللىك قىلىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى زىددىيەتلەرنى مۇپەسسەل تۇرده تەھلىل قىلىپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ زەربە بېرەلمەيدىغانلىقىنى بىر تەرەپتىن، يەنە ئۇششاق خۇسۇسىي مۇلۈكدار بولغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ۋەكىللىك قىلىپ، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشقا مەدھىيە ئوقۇپ، دېھقانلار بىلەن قول سانائەتچىلەرنىڭ ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكىنى غايىۋىلاشتۇردى. ئۇلارنىڭ كاپىتالىستىك تۈزۈم ئۈستىدىكى پاش قىلىشلىرىدىن ۋە تەنقىدىدىن ئىبىتقاندا، ئۇلارنىڭ ئىشى ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلارنىڭ خام خىيالىدا بولۇشىدىن ئىبىتقاندا، ئۇلارنىڭ ئىشى ئەكسىيەتچىل ئىدى.

چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى بىلەن بىللە پەيدا بولغان خىيالىي سوتسىيالىزمنىڭ بار ئىدى. خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار كاپىتالىستىك تۈزۈمنى شەپقەتسىز تۇرده پاش قىلدى ۋە تەنقىد قىلدى. خىيالىي سوتسىيالىزمچىلارنىڭ بەزىلىرى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا گەرچە بىۋاسىتە ھالدا كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەيدانى كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلارنىڭكىدىن تۆپتىن پەرقلىنەتتى. كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلار كاپىتالىستىك تۈزۈم مەڭگۈلۈك تۈزۈم دەپ ھېسابلاۋاتقان چاغدا، ئۇلار قەتئىي تۇرده ئۇنى تارىختا ۋاقتىنچە بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دەپ قارىدى. ئۇلار كاپىتالىزمنىڭ ئورنىغا سوتسىيالىزمنى دەسسىتىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە سوتسىيالىزمنى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈم دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلار سىياسىي ئىقتىسادقا قوشقان يېڭى چۈشەنچىلەر ئىدى. لېكىن ئۇلار «كاپىتالىزم شارائىتىدىكى يالىلانما قۇللۇق تۈزۈمنىڭ ماھىيىتىنىمۇ شەرھىلەپ بېرەلمىدى، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنىمۇ ئېچىپ بېرەلمىدى، شۇنىڭدەك يېڭى جەمئىيەتنىڭ يارىتىلۇچىسى بولالايدىغان ئىجتىمائىي كۈچنىمۇ تاپالمىدى» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - تۇم، 445 - بەت)، شۇ سەۋەبتىن ھەقىقىي ئىجتىلىق يولىنى كۆرسىتىپ بېرەلمەي، قۇرۇق خىيالغىلا بېرىپ قالدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كاپىتالىزم غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق مەملىكەتلەردە ۋە ئامېرىكىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى

ئىگىلىدى، ئۇنىڭدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چوڭقۇر زىددىيەتلەر بارغانسېرى روشەن ھالدا ئاشكارىلاندى، سانائەت پرولېتارىياتىنىڭ زورىيىپ، مۇستەقىل سىياسىي كۈچ مۇپتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقىشى بىلەن، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى. پرولېتارىياتنىڭ كۈرىشى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ بولۇشىغا موھتاج ئىدى. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، ماركس بىلەن ئېنگېلس كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ياخشى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، سىياسىي ئىقتىسادنى ئۆزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىپ، ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادنى پەنىي پرولېتارىيات سىياسىي ئىقتىسادىنى بەرپا قىلدى. ئۇلار پرولېتارىيات دۇنيا قارىشىنى ئىدىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى سىياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشقا تەتبىق قىلىپ، سىياسىي ئىقتىسادتا ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، ئۇنى ھەقىقىي بىر پەنگە ئايلاندۇردى. ئۇلار سىياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق كاپىتالىزمنىڭ زىددىيەتلىرىنى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى چوڭقۇر پاش قىلىپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا پرولېتارىيات ئىنقىلابىغا ئېلىپ كېلىدۇ، پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ۋە ئاخىر سىنىپلارنى يوقىتىپ، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتتى. لېنىن، ستالىن ۋە ماۋ زېدۇڭ يېڭى تارىخىي دەۋردە جاھانگىرلىك ۋە سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇپ راۋاجلاندۇردى.

سىياسىي ئىقتىساد گەرچە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بەرپا بولۇشىغا ئەگىشىپ تەدرىجىي شەكىللەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەنلا چەكلىنىدۇ، دېگىلى بولمايدۇ. ماركسىمۇ، ئېنگېلسمۇ كاپىتالىزمغىچە بولغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەرنى تەتقىق قىلغان ھەمدە سوتسىيالىستىك ۋە كوممۇنىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە ئىلمىي ئىزدىنىش ئېلىپ بارغان. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىپدۇ: «سىياسىي ئىقتىساد ـ ماھىيەتتە تارىخىي پەن.» (ئېنگېلس. «دىئۇرىكىغا قارشى»، 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 274 - بەت) ئۇ تۇرلۇك ئىنسانىيەت جەمئىيەتلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان تەقسىمات مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەننى كەلگ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد دەپ، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى مەخسۇس تەتقىق قىلىدىغان پەننى تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد دەپ ئاتىغان.

بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادى، بۇرژۇئا چاكنا سىياسىي ئىقتىسادى، ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادى، ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىساد دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كەلگ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد بۇ تۇرلۇك ئىنسانىيەت جەمئىيەتلىرىدىكى ماددىي ئىشلارنى ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇشنى

ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشنى باشقۇرىدىغان قانۇنىيەتلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولۇپ، ئۇنى ئېنگېلس كەڭ مەنىدىكى سياسىي ئىقتىساد دەپ ئاتىغان. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىلا تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى قىلغان تار مەنىدىكى سياسىي ئىقتىسادقا نىسبەتەن ئېيتىلغان.

ماركس، ئېنگېلستىچە، سياسىي ئىقتىساد پەقەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈستىدە ئەمەس بەلكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي يۈرگۈزۈش بىلەنلا چەكلەندى. لېكىن، خۇددى ئېنگېلس كۆرسەتكەندەك: «بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ئۈستىدە بۇنداق تەنقىدنى ئەتراپلىق يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات شەكىللىرىنىلا بىلىش كۇپايە قىلمايىتتى. بۇ شەكىللەردىن ئاۋۋال تۇغۇلغان شەكىللەرنىمۇ يەكەن ئانچە، تەرەققىي قىلمىغان مەملىكەتلەردە بۇ شەكىللەر بىلەن بىر ۋاقىتتا بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شەكىللەرنىمۇ ئوخشاشلا تەتقىق قىلىش ۋە سېلىشتۇرۇش، كەم دېگەندە ئومۇملاشتۇرۇپ تەتقىق قىلىش ۋە سېلىشتۇرۇش كېرەك ئىدى.» ئېنگېلس شۇنىڭغا ئوخشاشلا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھازىرغا قەدەر، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇنداق تەتقىق قىلىش ۋە سېلىشتۇرۇشنى پەقەت ماركسلا ئېلىپ بارىدى، شۇڭا، بۇرژۇئازىيەدىن بۇرۇنقى نەزەرىيەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتتە ھازىرغىچە ئېنىقلانغانلارنىڭ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۇنىڭ تەتقىقاتىغا مەنسۇپ قىلىشىمىز كېرەك.» (ئېنگېلس. «دىيورىڭغا قارشى»، 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 281 — 282 - بەتلەر) ئەمەلىيەتتە، ئېنگېلسنىڭ ئۆزىمۇ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىرىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە، كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەر ئۈستىدىكى تەتقىقات ئىشىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان. ماركس بىلەن ئېنگېلس يەنە كەلگۈسىدىكى كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەغرىسىدىمۇ ئىلمىي بېشارەت بەرگەن ۋە ئۇنى شەرھلەپ ئۆتكەن. ئۇلار كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىسادقا يېڭى ئاچقۇچنى ۋە ئاساس سالغۇچىلاردۇر. لېنىن، ستالىن ۋە ماۋ زېدۇڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەر ئۈستىدە تەخمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىقات ئېلىپ بارىدى، بولۇپمۇ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى چوڭقۇر شەرھلىدى، ئۇلار سوتسىيالىستىك سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاساسچىلىرىدۇر. لېنىننىڭ جاھانگىرلىك تۇغرىسىدىكى نەزەرىيىسى، ماۋ زېدۇڭنىڭ جۇڭگونىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئوداللىق ئىقتىسادى تۇغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ماركسزملىق كەڭ مەنىدىكى سىياسى ئىقتىسادنى زور دەرىجىدە بېيىتتى.

سياسىي ئىقتىساد، تارمەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد بۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىلا تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان سىياسىي ئىقتىساد، ئۇنى ئېنگېلس تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد دەپ ئاتىغان. بۇ كەڭ

مەنىدىكى سياسىي ئىقتىسادقا نىسبەتەن ئەيتىلغان.

ئېنگېلس «دىيۇرىنگنىڭ قارشى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۈرلۈك ئىنسانىيەت جەمئىيەتلىرىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ھەممە بۇلارغا مۇناسىپ رەۋىشتە ئېلىپ بېرىلىدىغان مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشنىڭ شەرتلىرى ۋە شەكىللىرىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن بولغان سىياسىي ئىقتىساد، ـ مۇشۇنداق كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد تېخى يارىتىلمىشى كېرەك. ھازىرغىچە بىزنىڭ ئېقتىسادىي پەنگە دائىر ئەگىلگەن نەرسىلەر ـ ئەمەس دېگۈدەك پەقەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى بىلەنلا چەكلەنىدى: ئۇ فېئودالىزم ئىشلەپچىقىرىش شەكلى بىلەن ئالماشتۇرۇش شەكلىنىڭ قالدۇقلىرىنى تەنقىد قىلىشتىن باشلاپ، بۇلارنىڭ ئورنىغا مۇقەررەر يوسۇندا كاپىتالىستىك شەكىللەرنىڭ دەسسەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ئالماشتۇرۇش شەكلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىجابىي تەرەپتىن يەنى ئومۇمىي ئىجتىمائىي مەقسەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش تەرىپىدىن شەرھلىدى، ئاخىرىدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۇستىدە سوتسىيالىستىك تەنقىد يۈرگۈزدى، دېمەك، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى سەلبىي تەرەپتىن بايان قىلىپ، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزى تەرەققىياتى ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ ئەمدى مەۋجۇت تۇرۇۋېرەلمەيدىغان قىلىپ قويىغان دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.» (ئېنگېلس. «دىيۇرىنگنىڭ قارشى» 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 280 ـ 281 ـ بەتلەر) ئېنگېلس بۇ يەردە تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىسادنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ قانۇنىيەتلىرى «ئىجابىي تەرەپتىن شەرھلەنگەن» تەرەپنىمۇ، «سەلبىي تەرەپتىن بايان قىلىنغان» يەنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈستىدە سوتسىيالىستىك تەنقىد يۈرگۈزۈلگەن تەرەپنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. ئېنگېلس بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادىنى «ئىجابىي تەرەپتىن شەرھلەنگەن» تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد دەپ قاراپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بەزى تالانت ئىگىلىرىنىڭ كاللىسىدا تۇغۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دېھقانچىلىق ھېرىسچىلىقى تەرەپدارلىرى ۋە ئادام سىمىت تەرىپىدىن ئىجابىي شەرھلەنگەن تار مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد ماھىيەتتە XVIII ـ ئەسىرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ شۇ زامانىدىكى ئۇلۇغ فرانسىيە مەرىپەتچىلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭدا شۇ زامانغا خاس بارلىق ئارتۇقچىلىق ۋە كەمچىلىكلەرمۇ بار.» (يۇقىرىقى كىتاب، 282 ـ بەت) «سەلبىي تەرەپتىن بايان قىلىنغان» تەرەپكە كەلسەك، ئېنگېلسنىڭ ئاساسەن ماركسنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى تەنقىدىنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئېنىق، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بۇ تەنقىد مۇنۇلارنى ئىسپاتلىدى: كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە ئالماشتۇرۇش شەكلى كۈندىن ـ كۈنگە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزى چىداشلىق بېرەلمەيدىغان كىشەنگە ئايلاندى؛ بۇ شەكىللەر مۇقەررەر يوسۇندا تۈگىدۇرغان تەقسىمات ئۇسۇلى كۈندىن ـ كۈنگە

چىدىغىلى بولمايدىغان سىنىپىي ئەھۋالنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، سان جەھەتتىن بارغانسېرى ئازىيىپ، لېكىن بارغانسېرى بېيىپ بېرىۋاتقان كاپىتالىستلار بىلەن سان جەھەتتىن بارغانسېرى كۆپەيىپ، ئەمما ئومۇمەن ئېيتقاندا ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلىشىپ بېرىۋاتقان ھېچنېمىسى يوق يالىلانما ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىۋاتقان قارىمۇقارشىلىقنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى؛ ئاخىرىدا كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن، ئۇنىڭ ئۆزى ئەمدى يۈگەنلىيەلمەي قالغان، زور مىقداردا بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، بارلىق جەمئىيەت ئەزالىرىدا ياشاش ۋە ئۆز قابىلىيەتلىرىنى ئەركىن ئۆستۈرۈش ۋاستىلىرىنىڭ بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش بەلكى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىۋاتقان كۆلەمدە كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، پىلانلىق ھەمكارلىشىش يولىدا ئۈيۈشقان جەمئىيەت تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈشىنى كۈتمەكتە.» (يۇقىرىقى كىتاب، 281 - بەت)

سىياسىي ئىقتىساد، كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مارکسزملىق سىياسىي ئىقتىساد يەنى «پرولېتارىيات سىياسىي ئىقتىسادى» بۇ، ماركس بىلەن ئېنگېلس بەرپا قىلغان، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى يەنى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدىغان پەن، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ھەرقايسى تەرەققىيات باسقۇچلىرىدىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشنى باشقۇرىدىغان قانۇنىيەتلەرنى بايان قىلىدۇ.

مارکسزملىق سىياسىي ئىقتىساد XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بەرپا قىلىنغان، ئۇ چاغلاردا كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت دەۋرىگە يەتكەن، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسى غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەردە ۋە ئامېرىكىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن خۇسۇسىي كاپىتالىستنىڭ ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر كۈندىن - كۈنگە ئاشكارىلانغان، ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىيلىك ھالدا پەيدا بولۇۋاتقان، پرولېتارىيات مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تاريخ سەھنىسىگە چىققانىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزم كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتىنى تەنقىد قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەنىدى. بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادى بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەنقىد قىلدى ھەمدە مەلۇم دەرىجىدە ئىزاھلاپ ئۆتتى، ئەمما بۇرژۇئازىيىنىڭ چەكلىملىكىنى ئارقىسىدا، ئۇ تارىخنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولغان كاپىتالىزمنى كىشىلەرنىڭ تەبىئىتىگە ماس كېلىدىغان، تەبىئىي، مەڭگۈلۈك تۈزۈم دەپ قارىدى، ئۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئۇزۇل - كېسىل چۈشىنىپ كېتەلمەسلىكى تەبىئىي ئىدى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس سىياسىي ئىقتىسادنى پرولېتارىيات دۇنيا قارىشى — دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم ئارقىلىق تەتقىق قىلىپ، سىياسىي ئىقتىسادتا ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. ئۇلار

همرهنچى بولوپ بارلق ئجتماعي مؤناسه‌
ۋه‌تله‌ردين ئىشله‌پچقىرىش مؤناسۋه‌تلىرىنى
ئايرىپ چىقىپ، ئۇنىڭ بارلىق ئجتماعي
مؤناسۋه‌تله‌ر ئچىده ئه‌ڭ تۆپ، ئه‌ڭ ماهىيه‌تـ
لىك مؤناسۋه‌ت ئىكه‌نلىكىنى كۆرسىتىپ
به‌ردى. ئۇلار سياسي ئقتصادنىڭ ته‌تقىق
قىلىدىغىنى نه‌رسه ئه‌مه‌س، به‌لكى ئادەم بىله‌ن
ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مؤناسۋه‌ت ئىكه‌نلىكىنى،
سىنىپي جه‌مئىيه‌تته، ئاخىرقى هىسابتا،
سىنىپ بىله‌ن سىنىپ ئوتتۇرىسىدىكى مؤنا-
سۋه‌ت ئىكه‌نلىكىنى كۆرسىتىپ به‌ردى. ئۇلار
ئىشله‌پچقىرىش مؤناسۋه‌تلىرىنىڭ
ئىشله‌پچقىرىش كۈچلىرىنىڭ ته‌ره‌ققىياتىغا
ئه‌گىشىپ ته‌ره‌قىي قىلىپ ۋه ئۆزگىرىپ
تۇرىدىغانلىقىنى، هه‌ربىر خىل ئىشله‌پچقى-
رىش مؤناسۋىتىنىڭ هامان ۋاقىتلىق هالدا
تارىخنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا مه‌ۋجۇت
بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى هه‌مده ئۇنىڭ مۇشۇ
ئالاهىده باسقۇچنىڭ ئالامىتى ئىكه‌نلىكىنى
كۆرسىتىپ به‌ردى. ئۇلار يه‌نه ئىشله‌پچقىرىش
مؤناسۋه‌تلىرىنىڭ ته‌ره‌قىي قىلىپ ۋه
ئۆزگىرىپ تۇرۇشىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگه
باغلىق بولمىغان ئوبىيېكتىپ قانۇنىيه‌تكه
ئه‌مه‌ل قىلىپ، بىر خىل ته‌بىئي، تارىخي
جه‌ريان بولۇپ ئىپادىلىنىدىغانلىقىنىمۇ
كۆرسىتىپ ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ، ماركس
بىله‌ن ئىنگىلس سياسي ئقتصادنى
هه‌قىقي ئىلمي ئاساسقا قۇرۇپ، تارىخي
په‌نگه ئايلاندۇردى.

ماركس بىله‌ن ئىنگىلسنىڭ پرولېتارىيات
سياسي ئقتصادىغا به‌لگىلەپ به‌رگه‌ن
ۋه‌زىپىسى: ئه‌ينى زاماندا كۆرۈنۈشكه باشلىغان
ئجتماعي ئىللەتله‌رنىڭ كاپىتالىستىك
ئىشله‌پچقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۇرلۇك هادىسىلىرىنى چۈشه‌ندۈ-
رۈشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلدى. ماركس ئه‌مگه‌ك
قىممىتى نه‌ظىرىيسى ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ
قوشۇمچه قىممه‌ت ته‌لىماتىنى به‌رپا قىلدى.
مۇشۇ ئىشله‌پچقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇقه‌ررەر
يىمىرىلىدىغانلىقىنىڭ ئالامىتىمۇ ئىكه‌نلىكىنى
ئىسپاتلاشتىن هه‌مده يىمىرىلىۋاتقان ئىقتى-
سادىي هه‌ركه‌ت شه‌كلى ئىچىده كه‌لگۈسىده
بولىدىغان، بۇ ئىللەتله‌رنى تۈگىتىه‌لەيدىغان
ئامىللارنى، يه‌نى ئىشله‌پچقىرىش ته‌شكىلاتى
ۋه ئالماشتۇرۇش ته‌شكىلاتىنىڭ ئامىللىرىنى
تېپىشتىن ئىبارەت. (ئېنگىلس. «دىيۇرىڭغا
قارشى»، 1972 - يىل نه‌شرى، 279 -
به‌تكه قارالسۇن).

ماركس بىله‌ن ئىنگىلس كلاسسىك
ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ته‌تقىقات مۇۋەپپه‌ق-
يه‌تلىرىگه ته‌نقىدىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىپ،
كاپىتالىزمنىڭ ته‌ره‌ققىيات تارىخىغا دائىر
نۇرغۇن ماتېرىياللارنى يىغىپ ۋه ته‌تقىق
قىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي
قانۇنىيىتىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ
هه‌ركه‌ت قانۇنىيه‌تلىرىنى ئېچىپ به‌ردى.
ئالدى بىله‌ن ئه‌مگه‌ك قىممىتى نه‌ظىرىيسىنى
ئه‌تراپلىق دەللىلىدى ۋه ئۇزۇل - كېسىل
راۋاجلاندۇردى. ماركس تاۋارنىڭ ئىككى
ياقلىمىلىقلىقىنى ته‌تقىق قىلغان ۋاقىتىدا،
تاۋار ئۆز ئىچىگه ئالغان ئه‌مگه‌كنىڭ ئىككى
ياقلىمىلىقلىقىنى، يه‌نى كونكرېت ئه‌مگه‌كنىڭ
تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىدىغان-
لىقىنى، ئابستراكت ئه‌مگه‌كنىڭ تاۋارنىڭ
قىممىتىنى يارىتىدىغانلىقىنى تاپتى.
ئه‌مگه‌كنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنىڭ
تېپىلىشى قىممه‌تنىڭ ماهىيىتىنى بايان
قىلىپ بېرىشكه مۇۋەپپه‌ق قىلدى. شۇنىڭ
بىله‌ن كاپىتالىستىك ئىشله‌پچقىرىش
ئۇسۇلىنىڭ تۇرلۇك هادىسىلىرىنى چۈشه‌ندۈ-
رۈشنىڭ ئاچقۇچى تېپىلدى. ماركس ئه‌مگه‌ك
قىممىتى نه‌ظىرىيسى ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ
قوشۇمچه قىممه‌ت ته‌لىماتىنى به‌رپا قىلدى.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنى ئۇزاق مۇددەت قىينىغان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان ئاتالمىش ئەمگەك باھاسىنىڭ ئەمەلىيەتتە، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم شەرھلەپ بەردى. ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت بۇنداق ئالاھىدە تاۋارنىڭ قىممىتى ۋە ئىستېمال قىممىتىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ سىرىنى ئېچىپ بەردى. قوشۇمچە قىممەت — ماركسنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتى، قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى — ماركسنىڭ ئىقتىساد نەزەرىيىسىنىڭ ئۇلى. بۇ تەلىمات كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىقنىڭ ھەم سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئەڭ چوڭقۇر ئاساسىنى تەلتۆكۈس ئېچىپ تاشلىدى. ماركس كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى تەتقىق قىلغان ۋاقتىدا، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بەردى، ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى نەتىجىسىدە بىر قۇتۇپتا بايلىق، يەنە بىر قۇتۇپتا نامراتلىق ھاسىل بولىدۇ. كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزمغا خاس بولغان زىددىيەتلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇۋېتىدۇ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىسىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئۇلارنىڭ كاپىتالىستىك قوۋزىقىغا سىغمىشالايدىغان دەرىجىگە يېرىپ يېتىدۇ. بۇ قوۋزاق يېرىلىدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 459 — 460 - بەتلەر) ماركس ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئەتراپلىق كۆزىتىپ، ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنى لەرسىگە قاراپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرى دېگەن ئىككى تۈرگە ئايرىدى، قىممىتى بويىچە ئۆزگەرمەس كاپىتال، ئۆزگىرىشچان كاپىتال ۋە قوشۇمچە قىممەت دېگەن ئۈچ قىسىمغا ئايرىدى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك ئادەتتىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شەرتلىرىنى، كاپىتالىزمنىڭ قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىكى چوڭقۇر زىددىيىتىنى تەھلىل قىلدى ھەمدە كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ئىسپاتلىدى. ماركسنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى توغرىسىدىكى نۇرغۇن تۈپ قائىدىلىرى سوتسىيالىستىك تۈزۈمىگىمۇ باب كېلىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ ئىقتىسادىي تەلىماتى كاپىتالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقى ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ مۇقەررەر غەلىبە قازىنىدىغانلىقىنى تولۇق دەلىللەپ، پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىسى كاپىتالىزمنى دەپنە قىلىش ۋە يېڭى جەمئىيەت قۇرۇش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ماركس بىلەن ئېنگېلس باشقا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەر ئۈستىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرىنى بايان قىلىپ بەردى. ئۇلار

تۇرلۈك ئىجتىمائىي ئىقتسادىي فورماتسىيە-لەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلغانىدىن كېيىنلا، ئاندىن ئانچە كۆپ بولمىغان، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشقا باب كېلىدىغان ئەڭ ئومۇمىي بولغان قانۇنىيەتلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرگىلى بولىدۇ دەپ قارىدى. ئۇلار كومموئىزمنىڭ مۇقەررەر هالدا كاپىتالزم ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدىغانلىقى ۋە تەرەققىي قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى قانۇنىيەتكە ئاساسەن، كوممۇنىزمنىڭ ئىككى باسقۇچى — تۆۋەن باسقۇچى ۋە يۇقىرى باسقۇچى — توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ھەمدە سوتسىيالىستىك ئىقتسادقا دائىر بەزى تۈپ پرىنسىپلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

لېنىن ماركسزملىق سياسىي ئىقتسادنى ئىجادىي تۈردە راۋاجلاندۇردى. لېنىن ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان دەۋر دەل كاپىتالزم تەرەققىي قىلىپ، مونوپول كاپىتالزمغا يەنى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەن دەۋر ئىدى. ئۇ — جاھانگىرلىك ھەققىدە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزگەن تۇنجى ماركسزمچى. لېنىن جاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ پۇختا ئىقتسادىي ئاساسىنىڭ مونوپولىيە ئىكەنلىكىنى ئېچىپ بەردى؛ جاھانگىرلىكنىڭ تۈپ ئالامەتلىرىنى ۋە مونوپولىيىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلدى؛ جاھانگىرلىكنىڭ چوڭقۇر زىددىيەتلىرىنى — ئەمگەك بىلەن كاپىتالنىڭ زىددىيىتىنى، مېتروپولىيىلەر بىلەن مۇستەملىكىلەرنىڭ زىددىيىتىنى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ۋە جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى كۆرسىتىپ بەردى؛ جاھانگىرلىكنىڭ تارىخىي ئورنىنى — ئۇنىڭ مونوپول، تەيياراتاپ ياكى چىرىكەن، ئۆلۈۋاتقان كاپىتالزم، كاپىتالزمنىڭ يۇقىرى ياكى ئاخىرقى باسقۇچى، پرولېتارىيات ئىجتىمائىي ئىنقىلابىنىڭ هارپىسى ئىكەنلىكىنى قارار-لاشتۇردى. لېنىن ئىقتسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىياتلارنىڭ تەكشىسىزلىكى جاھانگىر-لىكنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتىدۇر دەپ كۆرسەتتى ۋە شۇنى ئاساس قىلىپ سوتسىيالىزم ئالدى بىلەن ئاز سانلىق مەملىكەتلەردە ياكى يالغۇز بىر مەملىكەتتە غەلىبە قازىنىشى مۇمكىن دېگەن يېڭى يەكۈننى چىقىرىپ، ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ ئىلگىرىكى شەرتلەرگە ئاساسەن چىقارغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب پەقەت بارلىق ئىلغار مەملىكەتلەردە ياكى زور كۆپچىلىك ئىلغار مەملىكەتلەردە بىرلا ۋاقىتتا غەلىبە قازىنالايدۇ دېگەن يەكۈننى ئۆزگەرتتى. لېنىننىڭ جاھانگىرلىك تۇغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ماركسزملىق سىياسىي ئىقتسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، يېڭى بىر باسقۇچقا كۆتۈردى. لېنىن يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئەمەلىيىتىگە ئاساسەن كاپىتالزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش دەۋرى توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى راۋاجلاندۇرۇپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي ئاساسىنى قۇرۇشنىڭ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە يولىنى شەرھلەپ، سوتسىيالىزم باسقۇچىدا تاۋار، پۇل مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىش، شۇنىڭدەك پىلانلاش، باشقۇرۇش ۋە تەقسىمات قاتارلىق جەھەتلەردىكى بىر قاتار نەزەرىيىۋى پرىنسىپلارنى بەلگىلەپ، سوتسىيالىستىك سىياسىي ئىقتسادنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى بەرپا قىلدى.

ستالىن لېنىننىڭ سوتسىيالىزمنىڭ بىر مەملىكەتتە غەلبە قىلىشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى قوغدىدى ۋە ئىلگىرى سۈردى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئاساسلىرى، سۈرئىتى ۋە ئۇسۇللىرىنى دەللىلەپ، يېزا ئىگىلىكىنى كوللېكتىپلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ يوللىرى ئۇستىدە ئىزدەندى. ستالىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئوبيېكتىپلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇپەسسەل تۈردە بايان قىلىپ، كوممۇنىزمغا ئۆتۈشتىكى بىر قاتار نەزەرىيىۋى مەسىلىلەر ئۇستىدە ئىزدەندى. ئۇ تازا ئېنىق چۈشەنچىگە كەلمىگەن بولسىمۇ، ھەر ھالدا سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، ئۇستىقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەسىلىسى ئۇستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزدى.

ماۋ زېدۇڭ ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، مارکسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادنى يېڭى بېيىتتى ۋە راۋاجلاندۇردى. ماۋ زېدۇڭنىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەت بولغان جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلىرى توغرىسىدىكى تەھلىلى، شۇنىڭدەك بيۇروكرات كاپىتالىزم (يېرىم مۇستەملىكىدىكى دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى)، مىللىي كاپىتالىزم ۋە دېھقانلارنىڭ يېرىم مەسىلىسى توغرىسىدىكى بايانلىرى مارکسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادقا يېڭى بىر ساھە ئېچىپ بەردى، ئۇ شۇ ئاساستا يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ لۇشيەن، پروگراممىلىرىنى ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسىنى تۈزۈپ چىقتى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ماۋ زېدۇڭ يەنە ئۆتكۈنچى دەۋردىكى كۆپ خىل ئىگىلىك تۈزۈلمىسى بىلەن ئاساسىي زىددىيەتنىڭ چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ، شۇنىڭغا ئاساسەن سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋەزىپىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لۇشيەننى شۇنىڭدەك باش لۇشيەننى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئۇسۇل، باسقۇچلىرىنى بەلگىلىدى. يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەت ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان، جۇڭگونىڭ ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ غايەت زور مۇۋەپپەقىيىتى زور نەزەرىيىۋى ئەھمىيەتكە ۋە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى ئۆزگەرتىش ئورۇندالغاندىن كېيىن، ماۋ زېدۇڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرىنى تەھلىل قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئۇستىقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىلا سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەتتۇر دەپ كۆرسەتتى ھەمدە سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىلەن خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنىڭ ئىبارەت خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل زىددىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ماۋ زېدۇڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا دائىر مەملىكەت ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى تەجرىبىلەرنى

يەكۈنلەپ، سوتسيالىزمنىڭ بىر قاتار ئىقتسادىي قانۇنىيەتلىرىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىدى ھەمدە مۇشۇنىڭغا ئاساسەن سوتسيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ نەزەرىيە، لۇشيەن، فاكتجېن ۋە سياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقتى.

ماركسزملىق سياسىي ئىقتسادى — ماركسزمنىڭ ئۈچ تەركىبىي قىسمىنىڭ بىرى، يەنە كېلىپ «ماركس نەزەرىيىسىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئەترapلىق، ئەڭ مۇپەسسەل ئىسپاتى ۋە تەتبىق قىلىنىشىدۇر» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2- توم، 588 - بەت). ماركسزملىق سىياسىي ئىقتسادنىڭ تۈزىنىڭ پرولېتارىياتنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى، پرولېتارىياتقا خىزمەت قىلىدىغانلىقىنى، پرولېتارىياتلىق پارتىيەنىڭ لىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئاشكارا جاكارلايدۇ. ئۇ — پرولېتارىيات پارتىيەسىنىڭ پروگراممىسى، لۇشيەن، سياسەت ۋە تاكتىكا بەلگىلىشىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى، پرولېتارىيات ۋەكىللىك خەلقىنىڭ كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، سوتسيالىزم ۋە كومۇنىزم قۇرۇش يولىدا كۆرەش قىلىشىنىڭ قوللانمىسى قورالى. ماركسزملىق سىياسىي ئىقتسادنىڭ سوتسيالىزم قىسمى تېخى ياش بىر پەن، ئۇ كىشىلەرنىڭ سوتسيالىزم قۇرۇش ئەمەلىيىتى ئاساسىدا تۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىۋاتىدۇ.

بۇرژۇئا كلاسسك سياسىي ئىقتسادى قىسقارتىپ «كلاسسك ئىقتسادشۇناسلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئورنىتىلغان، لېكىن پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش تېخى راۋاجلانمىغان مەزگىلدە يېتىلدۈرگەن ئۇزلىنىۋاتقان بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىقتسادىي نەزەرىيىسى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىچكى ئالاقىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان بولۇپ، مەلۇم ئىلمىيلىققا ئىگە.

كلاسسك ئىقتسادشۇناسلىق XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيە ۋە فرانسىيىدە مۇكەممەللەشكەن، بولۇپمۇ شۇ چاغدىكى كاپىتالىزم ھەممىدىن بەك تەرەققىي تاپقان ئەنگلىيىدە ۋىلىيام پېتتىدىن باشلىنىپ، ئارىلىقتا ئادام سمىتنىڭ راۋاجلاندۇرۇشىدىن ئوتتۇپ، داۋىد رىكاردودا ئاخىرلاشقان. فرانسىيىدە پېربۇئاگىلبېردىن باشلىنىپ ئارىلىقتا فرانسۇۋا كېسنەي ۋەكىللىكىدىكى دېھقانچىلىق ھېرسىلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ راۋاجلاندۇرۇشىدىن ئوتتۇپ، جان شارل لېئونارد سىمونىدې سىسموندىدا ئاخىرلاشقان. سمىتنىڭ «مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرى بىلەن رىكاردونىڭ «سىياسىي ئىقتسادنىڭ ۋە باج قائىدىلىرى» دېگەن ئەسىرى كلاسسىك ئىقتسادشۇناسلىقتىكى ئەڭ ئاساسلىق ۋەكىل خاراكتېرلىق ئەسەرلەردۇر.

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئەنگلىيىدە، ئۇنىڭدىن كېيىن فرانسىيىدە، ھېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىن تېزلىكتە ئۆسۈپ چىققان ۋە راۋاجلىنىپ ھۆكۈمران شەكلىگە ئايلانغان دەۋر بولدى. سانائەت كاپىتالى پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا پەيدىنپەي ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى ۋە فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى

ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. لېكىن، فېئودال كۈچلەر يەنىلا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇپ تۇرماقتا ئىدى. بۇ مەزگىلدىكى ئىجتىمائىي زىددىيەت، ئاساسەن، بۇرژۇئازىيە بىلەن فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى ۋە ئۇنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلەندى، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش تېخى راۋاجلانمغان ھالەتتە تۇراتتى. كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ئەنە شۇنداق شارائىتتا پەيدا بولدى ۋە راۋاجلاندى. ئۇ نەزەريە جەھەتتە، كاپىتالىزم شارائىتىدا قانداق قىلىپ بايلىقنى ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرمەكچى بولدى، بايلىقنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىم قىلىشنىڭ قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدەندى ھەمدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىشتىن ئەۋزەل ئىكەنلىكىنى دەلىللىمەكچى بولدى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئادام سمىت ۋەرىكاردوغا ئوخشاش كلاسسىكلار فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ قالدۇقلىرى بىلەن كۈرىشىۋاتقان، ئىقتسادىي مۇناسىۋەتلەردىكى فېئودالليق داغلارنى تازىلاش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كېڭەيتىش، سودا - سانائەتنى يېڭى كۆلەمگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئىنتىلىۋاتقان بۇرژۇئازىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 209 — 210 - بەتلەر) كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق بۇرژۇئازىيىنىڭ فېئودالزمغا قارشى كۈرەش قىلىشنىڭ مۇھىم نەزەريىۋى قورالى بولۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان بۇرژۇئازىيىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىشىغا كۆچەپ قارشى تۇرۇپ، «ئۆز ئەركىگە قويۇۋېتىش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇش مەڭگۈلۈك تەبىئىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدىغانلىقىنى، دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشى بۇ قانۇنىيەتلەرنىڭ بۇزۇپ، جەمئىيەتكە بەختسىزلىك ۋە بالايىئاپەتلا كەلتۈرىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقچى بولغان. مۇشۇنداق ئېچكى تەبىئىي قانۇنىيەت ئاستىدە ئىزدەنگەن چېغىدا، كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق سودا ھەرىسلىقىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ، تۇنجى قېتىم نەزەريىۋى تەتقىقاتنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدىن ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە يۆتكىدى. ھەمدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئېچكى ئالاقىلىرى ئاستىدە دەسلەپكى قەدەمدە تەھلىل يۈرگۈزدى، شۇ ئارقىلىق سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنى بىر مۇستەقىل پەنگە ئايلاندۇردى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھەقىقىي زامانىۋى ئىقتىسادىي پەن پەقەت نەزەريىۋى تەتقىقات مۇئامىلە جەريانىدىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئۆتكەن چاغدىلا ۋۇجۇدقا كەلدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 376 - بەت)

كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىگە ئاساسىن سېلىپ بېرىدىغان بۇ ئۇنىڭ ئىلىم - پەن جەھەتتە كۆرسەتكەن تۆھپىسىدۇر. پېتتى ئۆزى «تەبىئىي باھا» دەپ ئاتىغان تاۋار قىممىتى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىدا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن بەلگىلىنىدۇ دېگەن يەكۈننى ھەممىدىن

يۇرۇن چىقاردى. لېكىن، ئۇنىڭ تەلىماتىدا، قىممەت بىلەن ئىستېمال قىممىتى، قىممەت جىلەن ئالمىشىش قىممىتى، قىممەت بىلەن باھانىڭ ھېچقايسىسى ئېنىق ئايرىلمىغان، يۇلار نەزەرىيە جەھەتتە ئارىلىشىپ كەتكەنىدى. دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرى ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى، لېكىن ئۇلار تولۇق ئەركىن رىقابەت شارائىتىدا ئالماشتۇرۇشنىڭ تەڭ قىممەتتە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. سىمىت ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى ۋاۋاجلاندۇرۇپ، ئېنىق ھالدا: «ئەمگەك ـــ بارلىق تاۋارلارنىڭ ئالمىشىش قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان ھەقىقىي مىزان» («مىللىي جايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەتقىقات») دەپ كۆرسەتتى. لېكىن، بۇ نەزەرىيە ئۇنىڭدا تېخى كامالەتكە يەتمىگەن ئىدى، چۈنكى ئۇنىڭدا يەنە بىر خىل خاتا چىكىر، يەنى تاۋارنىڭ قىممىتى مۇشۇ تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇش جەريانىدا سېتىۋېلىنغان ياكى باشقۇرۇلغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، دېگەن بىكىر بار ئىدى. بۇنىڭ بىلەن سىمىت تۈيۈق يولغا كىرىپ قالغان، ئۇ شۇنى ئاساس قىلىپ يەنە قىممەت ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل كىرىمدىن تەركىب تاپقان (ئاتالمىش «سىمىت دوگمىسى») دېگەن بىمەنە خۇلاسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. سىمىتنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى كۆپ مەنبەچىلىك ئاساسىدىكى نەزەرىيە ئىدى. بىراق ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ئۇنىڭ پۈتكۈل تەلىماتىدا يەنىلا يېتەكچى رول ئويناپ يېتىپتى. رىكاردو سىمىتنىڭ خاتالىقىنى تەنقىد قىلىپ، تاۋارنىڭ قىممىتى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ دېگەن توغرا ئۇقتۇمنى ئەزەلدە چىڭ تۇردى. لېكىن، ئۇ قىممەت مىقدارى ئۈستىدىلا تەھلىل يۈرگۈزۈشكە دىققەت قىلدى، ئەمما قىممەت سۇبستانسىيسى ۋە قىممەت شەكلىنى ئانچە چۈشەنمىدى. خۇسۇسەن ئۇ كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ، شۇنىڭدەك ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتالنىڭ ئوخشاش مىقداردىكى پايدىغا ئىگە بولۇشنىڭ قانداق قىلىپ قىممەت قانۇنىيىتىگە ماس كېلىدىغانلىقىنى ئىلمىي ئاساستا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى، بۇ ئۇ قىممەت نەزەرىيىسىدە ھەل قىلىشقا ئاجىزلىق قىلغان ئىككى چوڭ زىددىيەت ئىدى.

كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق مەلۇم دەرىجىدە قوشۇمچە قىممەتنى تەتقىق قىلدى. لېكىن، كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلار قوشۇمچە قىممەتنى مەخسۇس كاتېگورىيە تەرىقىسىدە ئۇنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدە شەكىللىرىدىن پەرقلەندۈرمىدى، بۇ ئۇلاردا ئۈرغۇن خاتالىقلارنىڭ شادىر بولۇشىدىكى مۇھىم سەۋەب. پېتتى يەر ئىجارىسى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىدىن ئېشىپ كەتكەن بارلىق ئېشىندا، ئۆسۈم (ئۇ بۇنى پۇل ئىجارە ھەققى دەپ ئاتايدۇ) بولسا، پۇل ئۆتنىگە بەرگۈچىدە يەر سېتىۋېلىش ئىقتىدارى بولغاچقا پومېشچىكقا ئوخشاش ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك ئىجارە ھەققىدۇر دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ نەزىرىدە، يەر ئىجارىسى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەقىقىي شەكلى. دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرى مۇنداق بىر ئاساسىي نۇقتىنى نەزەرنى يەنى پەقەت «ساپ مەھسۇلات» (يەنى قوشۇمچە قىممەت) ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەكلا ئۇنۇملۇك ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ، دېگەن نۇقتىنى نەزەرنى

توغرا هالدا ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلار «ساپ مەھسۇلات» ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە يارىتىلغان دەپ تەكىتلىگەن بولغاچقا، «قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى توغرىسىدىكى تەتقىقاتنى مۇئامىلە ساھەسىدىن بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە يۆتكىدى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى تەھلىل قىلىش ئۇچۇن ئاساس يارىتىپ بەردى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - توم، 1 - كىتاب، 19 - بەت) ئەمما، ئۇلار بىر تەرەپلىمە هالدا دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىلا ئۇنۇملۇك ئەمگەك دەپ قارىدى، شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارمۇ پېتتىگە ئوخشاش، پەقەت يەر ئىجارىسىنىلا قوشۇمچە قىممەتنىڭ شەكلى دەپ ئېتىراپ قىلدى. سىمىت دېھقانچىلىق هېرىسلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ مەسىلە ئۇستىدىكى تار نەزەر دائىرىسىدىن هالقىپ ئۆتتى، ئۇنىڭ قارىشىچە، قىممەتنى ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئەمگەك يارىتىدۇ، ئەمگەكنىڭ كونكرېت شەكىلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، قوشۇمچە قىممەت يالغۇز بىر خىل يەر ئىجارىسى شەكلىدىلا ئىپادىلەنمەي، پايدا، يەر ئىجارىسى، ئۆسۈم قاتارلىق تۇرلۈك شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. سىمىت پايدا، يەر ئىجارىسى، ئۆسۈم ئىشچىلارنىڭ مەھسۇلاتىدىن تۇتۇپ قېلىنغان قىسمى، يەنى كاپىتالىستلار بىلەن پومېشچىكلارنىڭ ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى هەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالغانلىقى، دەپ توغرىدىن - توغرىلا كۆرسەتمىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن ماركس سىمىتنىڭ بۇ تەلىماتىنى تەھلىل قىلغان ۋاقىتىدا، ئۇ «قوشۇمچە قىممەتنىڭ هەقىقىي مەنبەسىنى بىلگەن» (يۇقىرىقى كىتاب، 58 - بەت) دەپ قارايدۇ. بۇ سىمىتنىڭ سىياسىي ئىقتىساد تارىخىدىكى مەشھۇر تۆھپىسى. ريكاردو قوشۇمچە قىممەتنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلدى، لېكىن ئۇ ئۆز تەتقىقاتىدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئالاهىدە شەكىللىدىن ئايرىلىپ كېتەلمىدى، قوشۇمچە قىممەت بىلەن پايدىنىڭ پەرقىنى ئېنىق ئايرىمىدى، خۇسۇسەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسىنى تەكشۈرمىدى، ئۇنىڭ قىزىققىنى پەقەت قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىدىنلا ئىبارەت بولدى. ريكاردو يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسى جەھەتتە زور تۆھپە قوشتى. ئۇ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ، يەر ئىجارىسىنىڭ خاراكتېرى، مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەرتى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيەتلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلدى. لېكىن، ئۇ پەقەت دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىلا تەھلىل قىلىپ، مۇتلەق يەر ئىجارىسىنى ئېتىراپ قىلمىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ نەزەرىيىسىگە ئىلمىي ئاساسى بولمىغان «يەر هوسۇلدارلىقىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى» نى كىرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ نەزەرىيىسىگە نۇقسان يەتكۈزدى.

كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق ئومۇمىي ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىنى تەتقىق قىلدى. كېيناينكى «ئىقتىسادىي جەدۋەل» دېگەن ئەسىرى كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە ئىنتىلىپ يېزىلغان تۇنجى مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا نۇرغۇن ئىلمىي ئۆزگىچە قاراشلار بار. ئەمما ئۇ نۇرغۇن خاتالىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇ سەۋەبتىن كېيىنكى هەقىقىي ئىلمىي ئاساستىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسىنى مەيدانغا كەلتۈرەلمىدى. سىمىتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مەسىلىسىنى تەتقىق قىلدى، ئەمما، ئۇ ئىجتىمائىي تەكرار

ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى توغرا چۈشىنەلمىدى.

كلاسسك ئىقتسادشۇناسلىق كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە سىنىپلارنىڭ تەركىب تېپىشى ۋە سىنىپىي قارىمۇقارشىلىق ئەھۋالىنى ئېچىپ بەردى. سىمىت پومېشچىكلارنىڭ، ئىشچىلارنىڭ ۋە كاپىتالىستلارنىڭ يەر ئىجارىسى، ئىش ھەققى ۋە پايدىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىم دارامەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلغان ۋاقتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بۇ ئۈچ سىنىپ مەدەنىي جەھەتتىكى ئۈچ چوڭ ۋە ئاساسىي سىنىپتۇر.» («مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى. ئۇستىدە تەتقىقات») ريكاردو ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارە سىنىڭ تەقسىملىنىش شەكلىنى تەھلىل قىلىش داۋامىدا، ئىشچىلار، كاپىتالىستلار ۋە پومېشچىكلاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ سىنىپنىڭ مەنپەئەتىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئېچىپ بەردى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ريكاردو سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتسادىي قارىمۇقارشىلىقنى ئېچىپ بەردى ۋە ئىزاھلاپ ئۆتتى ــ خۇددى ئىنچكى مۇناسىۋەتلەر كۆرسىتىپ بەرگەندەك، ــ شۇنداق قىلىپ، سىياسىي ئىقتسادتا، تارىخىي كۆرەشلەر ۋە تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ مەنبەسى تۇتۇۋېلىنىدى ھەمدە ئېچىپ بېرىلدى.» («ماركس ــ ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 26 ــ توم، 2 ــ كىتاب، 183 ــ بەت)

كلاسسك ئىقتسادشۇناسلىق شۇ چاغدىكى سىنىپىي كۆرەش شارائىتىدا ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ قەزەر دائىرىسى يەتكەن دائىرە ئىچىدە، كاپىتالىزم تۈزۈمى ئۈستىدە ھەقانىي ۋە ھېچبىر ئەندىشىسىز تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، بىرقانچە مۇھىم قانۇنىيەتلەرنى تېپىپ، قىممەتلىك ئىلمىي مىراس بولۇپ قالدى. لېكىن، بۇرژۇئازىيىنىڭ چەكلىملىكىگە تۇپەيلىدىن، كلاسسك ئىقتسادشۇناسلىق كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ تارىختىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچ ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي، ئۇنى ئادەمنىڭ تەبىئىتىگە، تەبىئەتكە مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇتلەق ۋە مەڭگۈلۈك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش شەكلى دەپ قارىدى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنىلا تەتقىق قىلىۋاتقان تۇرۇقلۇق، ئۆزىچە ئومۇمىي جەمئىيەتنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىۋاتقان دەپ قارىدى. شۇنداق بولغانلىقتىن ئۇچۇن، ئۇ كاپىتالىستىك ئىقتسادنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئۆزۈل ــ كېسىل ئېچىپ بېرەلمىدى. ئۇ قىممەتنىڭ مەنبەسى ئەمگەك ئىكەنلىكىنى تاپتىيۇ، لېكىن قانداق تارىخىي شارائىتتا قىممەت يارىتىلىدىغانلىقى ۋە قانداق ئەمگەك قىممەت يارىتىدىغانلىقىنى، قىممەت قانداق يارىتىلىدىغانلىقىنى، قىممەت شەكلىنىڭ قانداق تەرەققىي تاپىدىغانلىقىنى، ۋەھاكازالارنى بولسا چۈشەنمەيتتى، بۇمەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپمۇ باقمىدى. ئۇ ئىقتسادىي كاتېگورىيىنىڭ پەقەت مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئابستراكتسىيىلەشتۈرۈلۈشى ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى، شۇ سەۋەبتىن تاۋار، پۇل، كاپىتال قاتارلىق ئىقتسادىي كاتېگورىيىلەرنىڭ تارىخىي مەنبەسى مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. ئۇ ئەمگەك بىلەن ئەمگەك كۈچىنى پەرقلەندۈرەلمەيتتى، شۇ سەۋەبتىن ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ئايلىنىش شەكلى بولغان ئىش ھەققىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمىدى؛ قىممەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى

پەرقلەندۇرەلمەيتتى، شۇ سەۋەبتىن ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتالنىڭ ئوخشاش مىقداردىكى پايدىغا ئېرىشىش قانۇنىيىتىنى چۈشەندۇرۇپ بېرەلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كلاسسىك ئىقتسادشۇناسلىق سىستېمىسىدا نۇرغۇن زىددىيەت ۋە قالايمىقانچىلىقلار مەۋجۇت، ئۇنىڭدا ئىلمىي تەركىبلەرمۇ، چاكسنا تەركىبلەرمۇ بار، قالتىس قاراشلارمۇ بار، بىمەنە سەپسەتىلەرمۇ بار. ماركس بىلەن ئېنگېلس كلاسسىك ئىقتسادشۇناسلىقنىڭ ئىلمىي تەركىبلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتسادنى بەرپا قىلىپ، سىياسىي ئىقتسادتا ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى. ئۇنىڭدىكى چاكسنا تەركىبلەرگە بولسا چاكسنا سياسىي ئىقتسادۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى.

ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتسادى بۇرژۇئا چاكسنا سىياسىي ئىقتسادى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بۇرژۇئا چاكسنا سىياسىي ئىقتسادى قىسقارتىپ «چاكسنا ئىقتسادشۇناسلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ بىر خىل كاپىتالىستىك تۈزۈمگە ھامىيلىق قىلىدىغان ئىقتىسادىي ئەزەرىيە. بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتسادى كلاسسىكلىقتىن چاكسنلىققا ئۆزگىرىپ كېتىپ، ئۆزىنىڭ ئىلمىيلىقىنى يوقىتىپ قويدى.

چاكسنا ئىقتسادشۇناسلىق XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا فرانسىيە ۋە ئەنگلىيىدە مەيدانغا كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن كېيىن، ئۇ كلاسسىك ئىقتسادشۇناسلىقنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتسادىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. ئۇ چاغلاردا ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى ۋە فرانسىيە بۇرژۇئازىيىسى ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتى تارقىتىلدا، ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالغان، پرولېتارىيات مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقىشقا باشلىغان، سىنىپىي كۈرەش ئەملىيەت ۋە ئەزەرىيە جەھەتلەردە كۇندىن - كۇنگە روشەن تۈس ئالغان ۋە بۇرژۇئازىيىگە ۋەھىمە سېلىش تۈسىنى ئالغانىدى. مۇنداق ۋەزىيەتتە، بۇرژۇئازىيە كاپىتالنىڭ تۈزۈمى ئۈستىدە ئىلمىي تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلىشقا، يەنى «بۇرژۇئاچە ئىشلەپچىقىرىشقا ئالاقىدار كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل دۇنياسى توغرىسىدىكى چىرىك ئەمما ئۆزلىرىچە قالتىس چاغلايدىغان قارىشىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، ئۇنى ئىلمىي تۈسكە كىرگۈزۈش ۋە مەڭگۈلۈك ھەقىقەت دەپ جاكارلاش» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 23 - توم، 98 - بەت) قا موھتاج بولدى.

چاكسنا ئىقتسادشۇناسلىق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، تۈرلۈك تارىخىي باسقۇچلاردا تۈرلۈك خۇسۇسىيەتلەر بىلەن خاراكتېرلەندى. ئۇ ئەمدىلا پەيدا بولغان ۋاقتىدا، بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتسادىنى چۈشەندۈرگۈچى ۋە تارقاتقۇچى قىياپىتىتە ئوتتۇرىغا چىقتى. كلاسسىك ئىقتسادشۇناسلىقتا ئىلمىي ئامىللارمۇ، چاكسنا ئامىللارمۇ بار ئىدى. بۇ چۈشەندۈرگۈچىلەر ۋە تارقاتقۇچىلار كاپىتالىستىك تۈزۈمگە ھامىيلىق قىلىش مەقسىتىدە، ئۇنىڭدىكى چاكسنا ئامىللارنى ئاجىرىتىۋېلىشقا ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشتى. فرانسىيىلىك جان باتىست ساي بىلەن ئەنگلىيىلىك توماس روبېرت مالتۇس ئادام سىمىتنىڭ تەلىماتلىرى چاكسنلاشتۇرغان ئەڭ دەسلەپكى

ئىككى ئادەمدۇر. ساي چاكسنا «سىمىت دوكمىسى» (تاۋارنىڭ قىممىتى ئىش ھەققى، پايدا، يەر ئىجارىسىدىن تەركىب تاپىدۇ) دىن، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئۇچ ئامىل (ئەمگەك، كاپىتال، يەر) ۋە ئۇچ خىل ھەق (ئىش ھەققى، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەمگەك، كاپىتال، يەرنىڭ ھەققىدۇر) نى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنى پۈتۈنلەي يېپتى. مالتۇس سىمىتنىڭ ئىككىنچى بىر چاكسنا نۇقتىسىنەزەرىدىن، يەنى تاۋار قىممىتى سېتىۋېلىشقا بولىدىغان ئەمگەككە باغلىق دېگەن نۇقتىسىنەزەرىدىن ئۆزىنىڭ پايدا تاۋارنى ئەرزان سېتىۋېلىپ قىممەت سېتىشتىن ھاسىل بولىدۇ دېگەن بىمەنە يەكۈنىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، پايدىنىڭ ھەقسىز مەنبەسىنى بۇرمىلىدى. مالتۇس يەنە ئەمگەكچى خەلقنى ئۆچ كۆرىدىغان نوپۇس نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەنگلىيىلىك جامېس مىل بىلەن جون رامساي ماككۇلوخ بولسا داۋىد رىكاردونىڭ ئىقتسادشۇناسلىق تەلىماتىنى چاكىنىلاشتۇرغۇچىلاردۇر.

XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن 30 - يىللىرىغىچە بۇرژۇئا ئىقتسادشۇناسلىرى ئىچىدە رىكاردو تەلىماتىنى چۆرىدىگەن ھالدا بولۇپ ئۆتكەن مۇنازىرە رىكاردو تەلىماتى تەرەپدارلىرىنى پارچىلىنىشقا ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، رىكاردو تەلىماتىنى ئاساس قىلغان ئەنگلىيە سوتسىيالىزمچىلىرى مەيدانغا كەلدى. سوتسىيالىستىك ئىدىيە فرانسىيىدە تېخىمۇ كەڭ تارقالدى. ئىشچىلار ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، پرولېتارىياتقا ۋە سوتسىيالىزمغا قارشى تۇرۇشنى بۇرژۇئازىيە ھەمىدىن مۇھىم ۋەزىپە دەپ قارىدى. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك، سىياسىي ئىقتىساد ئۇچۇن ئېيتقاندا، «ئەمدى گەپ ئۇ ياكى بۇ قائىدىنىڭ توغرا ياكى ناتوغرا ئىكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ كاپىتالغا پايدىلىق ياكى پايدىسىز، قولايلىق ياكى قولايسىز ئىكەنلىكىدە، ساقچى قائىدىلىرىگە خىلاپ ياكى خىلاپ ئەمەسلىكىدە بولۇپ قالدى. خالىس تەتقىقات يالغانما ئەدەبىلەرنىڭ جاڭجىلىغا، خالىس ئىلمىي ئىزدىنىش ھامىيلارنىڭ بۇزۇق نىيىتىگە ئورۇن بېرىدىغان بولدى.» («ماركس - ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 361 - بەت) ئەنگلىيىلىك ناسسائۇ ۋىللىيام سېنور، فرانسىيىلىك فرېدېرىك باستا، ئامېرىكىلىق ھېنرى چارلىس كارېي ۋەكىللىكىدىكى بىر تۈركۈم چاكسنا ئىقتسادشۇناسلار تازا غالجىرلىق بىلەن كلاسسىك ئىقتسادشۇناسلىققا بولۇپمۇ رىكاردوغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى «كۈمە ۋەنمەنلىك بۇۋىسى» دەپ تىللىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەرمەندىلىك بىلەن بۇرژۇئازىيىگە خۇشامەت قىلىپ، كاپىتالنىڭ تۈزۈمىنى بېزەپ كۆرسەتتى. سېنورنىڭ نەپسىنى تارتىش نەزەرىيىسى (كاپىتال نەپسىنى تارتىشتىن كېلىدۇ، پايدا دېگەن كاپىتالىستنىڭ نەپسىنى تارتقانلىقىغا بېرىلگەن ھەق دەيدىغان نەزەرىيە) ۋە ئاخىرقى بىر سائەت نەزەرىيىسى (پايدا دېگەننى ئىشچىلار كۈنلۈك ئەمگەكنىڭ ئاخىرقى بىر سائىتىدە يارىتىدۇ، ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتقاندا كاپىتالىستلار ئېلىشقا تېگىشلىك پايدىغا ئېرىشەلمەيدۇ دەيدىغان نەزەرىيە) چاكسنا ئىقتسادشۇناسلارنىڭ «ئېنگلىز كەشپىياتلىق» نىڭ ئۇلگىسى. باستا بىلەن كارېي بىنزلىكتە تەرغىب قىلغان

ئىقتسادي ماسلىق نەزەريسى ياكى سىنىپي مۇرەسسەچىلىك نەزەريىسى بىمەنىلىك بىلەن: كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كاپىتالىستلارغا تېگىدىغان ئۇلۇش بارغانسېرى ئازىيىدۇ، ئىشچىلارغا تېگىدىغان ئۇلۇش بارغانسېرى كۆپىيىدۇ، بۇ ئوخشاش بولمىغان سىنىپلار مەنپەئەتىنىڭ تولۇق ماسلىشىدىغانلىقىنىڭ ئاساسى، دەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەنگلىيىلىك جون ستۇئارت مىلنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا دېيىلگەن بىرقانچە ئادەمنىڭ ئەھۋالىغا سەل ئوخشمايدۇ، ئۇ كاپىتالىزمنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى ئىقرار قىلىدۇ، شۇ ۋاقىتتا ئېقىپ يۇرگەن سوتسىيالىزمغا قارشى تۇرمايدۇ، لېكىن سىنىپىي زىددىيەتلەرنى تەقسىمات ئۇسۇلىنى ياخشىلاش ئارقىلىق مۇرەسسە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭ نەزەريىسى ئىسلاھاتچىلىق ئۇچۇن يول ئېچىپ بەردى.

XIX ئەسرنىڭ 40 - يىللىرىدا، گېرمانىيە بۇرژۇئازىيىسى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئىقتسادىنى شەكىللەندۇرۇشكە باشلىدى، لېكىن تارىخىي شەرت - شارائىت تۇپەيلىدىن، ئۇ مەيدانغا كېلىش بىلەنلا چاكنا بىرنەمە بولۇپ قالدى. تارىخشۇناسلىق ئېقىمىدىكىلەرنىڭ تەلىماتى ئاشۇنداق بىرنەمە. ئۇنىڭ پېشۋاسى فرىدرىخ لىست بولۇپ، ئاساسىي ۋەكىللىرى بۇرۇن ۋىلھېلىم گىئورگى فرىدرىخ روشېر قاتارلىقلار — كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمىدىكىلەر دەپ ئاتالغانلار بولسا، كېيىنكى ئاساسىي ۋەكىللىرى گۇستاۋ فون شمموللېر قاتارلىقلار — يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمىدىكىلەر دەپ ئاتالغانلار بولۇپ، «مۇنەۋەر سوتسىيالىزمى» ئېقىمىدىكىلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلار سىمت بىلەن رىكاردوغا قارشى تۇرۇپ، ئومۇمىي ئىقتسادىي قانۇنىيەت بارلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئىقتسادشۇناسلىقنىڭ ۋەزىپىسى تارىخ جەريانىنى تەسۋىرلەپ بېرىشتىنلا ئىبارەت دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە، ئىقتسادىي نەزەريە تەتقىقاتى ئورنىنى تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ئىگىلەپ كەتتى. ئۇلار ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتسادىي بازىسنىڭ مۇناسىۋىتىنى بۇرمىلاپ ۋە ئاستىن - ئۇستۇن قىلىپ، پسىخولوگىيىلىك ھەرىكەت بىلەن ئەدەپ - ئەخلاقنى جەمئىيەتنىڭ ئىقتسادىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان ئامىل دەپ، دۆلەتنى سىنىپتىن خالى دەپ قاراشتى ھەمدە ئۇنىڭ ئىقتسادىي تۇرمۇشقا كۆرسىتىدىغان پەۋقۇلئاددە تەسىرىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلەشتى.

ماركسنىڭ «كاپىتال» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1 - تومىنىڭ نەشىر قىلىنىشى سىياسىي ئىقتسادتىكى ئىنقىلابىي ئۆزگىرىشنىڭ تامامىلانغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولدى. XIX ئەسرنىڭ 70 - يىللىرىدا، ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ كەڭ راۋاجلىنىشى ۋە ماركسزمنىڭ ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى غەلبىسى بۇرژۇئازىيىنى ۋەھىمىگە چۈشۈرۈپ قويدى ۋە ئۇنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى. شۇ سەۋەبتىن غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدىكى ئىقتسادشۇناسلار ئېچىدە ماركسنىڭ ئىقتسادىي تەلىماتىغا قارشى بىر تەتۈر ئېقىم قوزغالدى. ئېنگلىيىدىكى ۋىللىيام ستانلېي جېۋونس، فرانسىيىدىكى ماربې ئېسپرىتا لېون ۋالراس — لاۋسان ئىلىم ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى، ئاۋستىرىيىلىك كارل مېنگېر — ئاۋستىرىيە ئىلىم ئېقىمىنىڭ ئىجادچىسى ئىلگېر - ئاخىر بولۇپ، ئاخىرقى ئۇنۇم نەزەريىسى، ئاخىرقى بىرلىك ئۇنۇم نەزەريىسى ياكى ئاخىرقى چەك ئۇنۇم

نەزەرىيسى دېگەن يېڭى نەزەرىيىلەرنى ئېلان قىلىپ، يەنى سۇبېيېكتىپ قىممەت نەزەرىيسى ئارقىلىق ماركسنىڭ ئىقتساد نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىغا ــ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ۋە قوشۇمچە قىممەت تەلىماتىغا قارشى تۇردى. بۇلاردىن ئاۋستىرىيە ئېقىمىنىڭ تەسىرى ھەممىدىن چوڭ بولدى. ئۇلار تاۋار قىممىتىنى تاۋارنىڭ ئاخىرقى چەك ئۇنۇمى بەلگىلەيدۇ، دەپ دەۋا قىلىشتى. ئاخىرقى چەك ئۇنۇمىگە بولسا كىشىلەرنىڭ سۇبېيېكتىپ پسىخولوگىيىسى بىلەن ھۆكۈم قىلىنارمىش. ئۇلار ئىقتسادىي قانۇنىيەت دېگەن نېمىنى ئىنسانلارنىڭ پسىخولوگىيىسىدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇنۇپ، بارلىق ئىقتسادىي كاتېگورىيىلەرنى كىشىلەر پسىخولوگىيىسىنىڭ ئىنكاسى ۋە ئىپادىسى دەپ دەۋا قىلىشتى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كاپىتالزم مونوپولىيە باسقۇچىغا ئۆتۈۋاتاتتى، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئالفرىد مارشال ۋەكىللىكىدىكى ئەنگلىيە كامبرىد ئىلىم ئېقىمى (ياكى ئەنگلىيە ئىلىم ئېقىمى دەپ ئاتىلىدۇ) بىلەن جون باتېس كلارك ۋەكىللىكىدىكى ئامېرىكا ئىلىم ئېقىمى مەيدانغا كەلدى. ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىدە تۈرلۈك چاكىنا ئىقتسادىي نەزەرىيىلەرنىڭ ئارىلاشمىسىنىڭ ئالامەتلىرى ئەكس ئەتتى. مارشال تەلىماتىنىڭ يادروسى ــ مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى بولۇپ، تەمىنلەش ــ تەلەپ نەزەرىيىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان، تەمىنلەشنى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى ئارقىلىق، تەلەپنى ئاخىرقى چەك ئۇنۇم نەزەرىيسى ئارقىلىق چۈشەندۈرىدىغان بىر خىل ئارىلاشما نەرسە ئىدى. كلارك نەزەرىيىسى بولسا كاربىنىڭ سىنىپىي مۇرەسسەچىلىك نەزەرىيىسى بىلەن ئاخىرقى چەك ئۇنۇم نەزەرىيىسىنىڭ ئارىلاشمىسى ئىدى. بۇ دەۋردە، ئامېرىكىدا يەنە تورستېن بۇندې ۋېبلېن ۋەكىللىكىدىكى تەنقىد چىلەر قىيا پىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئىسلاھاتچىلار ــ تۈزۈم ئېقىمىدىكىلەر مەيدانغا چىقتى.

1 ــ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىرلىك چوڭقۇر كرىزىسقا پاتتى. بۈلۈپمۇ 1929 ــ 1933 ــ يىللىرى يۈز بەرگەن دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئىقتسادىي كرىزىس كاپىتالزم دۇنياسىغا قاتتىق سوققا بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتسادىدا يېڭى تەرەققىياتلار بولدى. بىر تەرەپتىن، ئەمدى ئۇ ئىلگىرىكىدەك كاپىتالزم تۈزۈمى كامالەتكە يەتكەن تۈزۈم دېيىلمەيدىغان بولۇپ قالدى. كاپىتالزمنىڭ ھالى خاراب ئىكەنلىكىنى، ئۇنى ئۆگىشۈپلىش زۆرۈرلۈكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستلارنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۇ كاپىتالىستىك ئىقتسادىي ھادىسىلەرنى ھەربىر جەھەتتىن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلدى ھەمدە ماتېماتىكىلىق ئۇسۇللارنى كۆپلەپ قوللىنىپ، ئىگىلىكنىڭ گۈللىنىشىگە ئىلھام بېرىدىغان دورا قەغىزى تېپىپ چىقىشقا ئۇرۇندى. ئەنگلىيىدە جون ماينارد كېينېسنىڭ يېڭى ئىقتسادشۇناسلىق دېگەن نېمىنى ئەنە شۇنداق ئەھۋالدا مەيدانغا كەلدى. ئۇ ۋاقتى ئۆتكەن ئۆزئەركىنگە قويۇپ بېرىش سىياستىنى چۈرۈپ تاشلاپ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىكنى تەڭشەپ تۇرۇشنى، ئىقتسادىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىشنى تەشەببۇس قىلدى، بۇنى كاپىتالزمنى قۇتقۇزۇشنىڭ بىردىنبىر

چارىسى دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ نەزەرىيسى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى مەركەز قىلغان بولۇپ، تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇ ئىستېمال خاھىشى، كاپىتالىنىڭ ئاخىرقى چەك ئۇنۇمى ۋە يۆتكىلىپ تۇرۇشقا مايىل بولۇشى دېگەن ئۇچ ئاساسىي پىسخولوگىيىلىك ئامىلنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ بۇ ئۇچ ئامىل پەقەت دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشى ۋە تەڭشەپ تۇرۇشى ئارقىلىقلا ئۇنۇملۇك بىرلىشىپ، شۇ ئارقىلىق «تەڭشەلگەن كاپىتالىزم» نى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارىدى. ئىستېمالغا ۋە مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىش ئارقىلىق ئۇنۇملۇك تەلەپكە ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، ئۇ قىزىل رەقەملىك مالىيە سىياسىتىنى، پۇل پاخالىلىقى سىياسىتىنى ۋە سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. كېينېسىنىڭ نەزەرىيسى مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ئالقىشىغا ئىگە بولۇپ، بىرمۇنچە جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ سىياسىتى بەلگىلەش ئاساسى بولۇپ قالدى. ئەمەلىيەتتە كېينېسچىلىقنىڭ ماھىيىتىنى دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت. كېينېسچىلىقنىڭ يولغا قويۇلۇشى نەتىجىسىدە جاھانگىر لاگېرنىڭ ئۆزىگە خاس زىددىيەتلىرى تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىپ كەتتى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كېينېسچىلىق يەنىلا مونوپول بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن كاپىتالىزم مەسىلىلىرىنى داۋالاشنىڭ دورا قەغىزى دەپ قارالدى. پەقەت يېڭى ئەھۋاللارغا ئاساسەن، بەزى جەھەتلەردە تولۇقلىنىپ ۋە تۈزىتىلىپ، كېيىنكى كېينېس ئىقتسادشۇناسلىقى دېگەن نېمە پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئاۋۋال مەيدانغا كەلگەن مونوپولىيىلىك رىقابەت (تولۇق بولمىغان رىقابەت) نەزەرىيسى، پاراۋانلىق ئىقتسادشۇناسلىقى دېگەن نېمىلەر ۋە 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن خەلق كاپىتالىزمى، يېڭى لىبېرالىزم، يېڭى مالتۇسچىلىق، پۇلچىلىق، قارشىلىشىش كۈچلىرى (تۈزۈلمە ئىسلاھاتى) نەزەرىيسى، ئىقتسادىي يۆكسىلىشنىڭ باسقۇچلۇقلۇقى نەزەرىيسى دېگەنگە ئوخشاش نەرسىلەرمۇ زور كۈچ بىلەن تەرغىب قىلىندى. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتسادشۇناسلىقىنىڭ بۇ نەزەرىيىلىرى يا ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى بۇرۇنقىغا ئوخشايدۇ، ئۇ ئىقتسادنىڭ كرىزىسىز راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك بېرەلەيدۇ، دېگەننى ئىسپاتلىماقچى بولدى، ياكى كرىزىسنى، ئىشسىزلىقنى ۋە پۇل پاخالىلىقىنى ھەل قىلىشنى يېڭى دورا قەغىزى بىلەن تەمىن ئەتمەكچى بولدى، ئىسلاھاتچىلىقنى، ھەتتا خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈشنى تەرغىب قىلدى. شەكىل ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرىنىڭ قانچىلىك ئۆزگىرىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ مەقسىتى كاپىتالىزم تۈزۈمىنى قوغداپ، مونوپول كاپىتالىنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىشىغا كاپالەت بېرىشتىن ئىبارەت، خالاس.

ئۇشتاق بۇرژۇئا سياسىي ئىقتسادى

بۇ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئۇشتاق بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر خىل ئىقتسادىي نەزەرىيە.

ئۇشتاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتسادى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئۇ ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدا، بولۇپمۇ فرانسىيە ئىشچىلىرى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم تەسىر لەرنى پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا، ماشىنىلاشقان يېرىك

سانائەت غەربىي ياۋروپادا تېز راۋاجلاندى، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئەۋج ئالمىغان ھالەتتىن كۈندىن - كۈنگە كەسكىن ئانتاگونىيىگە ئايلاندى، پۈل ئىگىلىكى ناتۇرال ئىگىلىكىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، فېئودالىق پاتريارخالىق تۈزۈمنىڭ ئولىنى تەۋرىتىپ قويدى. يېڭى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدا شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ سىنىپ كەسكىن رىقابەت ئىچىدە ئۈزلۈكسىز پارچىلىنىپ ۋە قايتىدىن تەشكىللىنىپ، بۇ سىنىپقا تەئەللۇق كىشىلەرنىڭ ئازچىلىقى بۇرژۇئازلارغا ئايلىنىپ، زور كۆپچىلىكى پرولېتارىيات قوشۇنىغا تاشلاندى. دەل مۇشۇنداق شارائىتتا ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادى مەيدانغا كەلدى ۋە راۋاجلاندى. بۇ سىنىپنىڭ ئەمەلىيەتتە تۇرغان زېمىنىيە تىلىك ئورنى تۆپەيلىدىن، خۇددى ماركس بىلەن ئېنگېلس فرانسىيە ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزمىنى تەنقىد قىلىپ ئېيتقانىدەك، ئۇلار گەرچە بۇرژۇئازىيىگە قارشى تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار «بۇرژۇئا تۈزۈمىنى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە» ۋە ئۇششاق دېھقان مىزانى بىلەن تەنقىد قىلىدۇ،ئۇششاق بۇرژۇئازىيە مەيدانىدا تۇرۇپ ئىشچىلار ئۈچۈن سۆز قىلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - تۇم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 473 — 474 - بەتلەر).

ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىغا شۆھرەتسارىيلىك جان شارل لېئونارد سىموندې دې سىسموندى ئاساس سالغان. ئۇ ھەم بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ مۇكەممەل ئەشتۇرگۈچىسى، ھەم ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادى ۋە ئىقتىسادىي رومانتىزمنىڭ ئاساسچىسى. ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ باشقا ئاساسىي ۋەكىللىرىدىن ئەنگلىيىدە جون گراي، فرانسىيىدە پىيېر يوسېف پرۇدون ۋە لۈئى بلان بار. XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا روسىيىدە مەيدانغا كەلگەن نارودنىكلارنىڭ ئىقتىسادىي نۇقتىسىنەزەرىمۇ ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىغا كىرىدۇ.

ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى رەھىمسىز تۈرده كاپىتالىزمنىڭ زىددىيەتلىرىنى ئېچىپ، كاپىتالىزم كەلتۈرىدىغان بالايىئاپەتلەرگە دەككە بەردى. ئۇلار كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەتنىڭ، چەكسىز ھالدا شەخسىي مەنپەئىتىنى قوغلىشىشىنىڭ جەمئىيەتنى ئىككى قوتۇپقا بۆلۈۋەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى؛ پايدا بىلەن ئەمگەك ئىجارىسىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگەكنى ئىكەنلىكىنى، كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەكچىلەر ئۈستىدىن قىلغان تالان - تاراج ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى، پرۇدون «مال - مۈلۈك دېمەك ئوغرىلىق دېمەكتۇر» دېگەن داڭلىق سۆزى بىلەن بىر مەھەل داڭق چىقارغانىدى؛ ئۇلار كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسىنىڭ مۇقەررەلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى؛ ماشىنىنىڭ ئىشچىلارنى چەتكە قېقىپ، نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى، ۋەھاكازالار. بۇنداق پاش قىلىش ۋە تەنقىدلەر مەلۇم ئىلغارلىققا ئىگە بولۇپ، ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئىدى. لېكىن، ئۇلار كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزۈل - كېسىل بۇزۇۋىش، فېئودالىق بويۇنتۇرۇقتىن قوتۇلۇش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش

جەھەتتىكى ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيىتىنى زادىلا چۈشەنمەيتتى، بۇنداق «بۇزۇش» قا كۈچىنىك بارىچە توسقۇنلۇق قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىك راۋاجلىنىشىنى چەكلەش، كونا مۇلۈكچىلىك مۇناسىۋەتلىرىنى قوغداش كويىدا بولغانىدى. ئۇلار كاپىتالىزم زىددىيەتلىرىنىك كېلىپ چىقىشى، راۋاجلىنىشى ۋە يۈزلىنىشىنىك مۇقەررەرلىكىنى چۈشەنمەيتتى ۋە تەھلىلمۇ قىلمايتتى، بۇ زىددىيەتلەرنى مەيۇسلۇك بىلەن غەيرىي نورمال ياكى خاتا دەپ قارايتتى. شۇنداق بولغاچقا، ئۇلار چىقارغان خۇلاسە ۋە ئوتتۇرىغا قويغان «قۇتقۇزۇش» لايىھىلىرى خاتا ۋە خىيالىي نەرسە بولۇپ قالغانىدى.

ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىككە قارشى تۇرغىنى بىلەن، ئۇششاق خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىككە مەدھىيە ئوقۇيتتى، ئالدىنقىسىنى باراۋەرسىزلىك ۋە بايلارنىك كەمبەغەللەرنى قۇل قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يامانلىقنىك مەنبەسى دەپ، كېيىنكىسىنى كىشىلەرگە مۇستەقىللىق، خوجايىنلىق ۋە ئەركىنلىك بەخش ئېتىدىغان ياخشىلىقنىك مەنبەسى دەپ ھېسابلايتتى. ئۇلار كاپىتالىزمنىك دەل ئۇششاق خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىن پەيدا بولغانلىقىنى چۈشەنمەيتتى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «سىسموندىنىك يېرىم كاپىتالغا قارشى تۇرۇشى تاۋار ئىگىلىكىنىك بىر خىل ئەڭ تەرەققىي قىلغان شەكلىگە قارشى تۇرغانلىقى، خام خىيالغا پېتىپ قالغانلىقىدۇر، ئۇنىڭ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى (بولۇپمۇ دېھقانلارنى) ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈشى بولسا تاۋار ئىگىلىكىنىك ئىككىنچى بىر خىل، پەقەت ئۇندۇرمە ھالەتتىكى شەكلىنى ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەنلىكىدۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 164 - بەت)

ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى بالايىئاپەتنىك مەنبەسى دەپ پۇلغا قارشى تۇردى، ئۇلار مەھسۇلاتنى تاۋار قاتاردا ئىشلەپچىقىرىشنى، لېكىن تاۋار قاتاردا ئالماشتۇرماسلىقنى تەلەپ قىلدى. گراي بىر خىل «ئەمگەك پۇلى» نى لايىھىلەپ چىقتى، بۇ پۇل ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان تاۋارنى بانكىغا تاپشۇرغان چاغدا تېگىشىۋالىدىغان، ئۇنىڭ تاۋارلىرى قانچىلىك ئەمگەك ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ھۆججەت ئىدى، مۇشۇ ھۆججەتكە ئاساسەن بانكا خەزىنىسىدىن تەڭ مىقداردىكى ئەمگەك ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان باشقا تاۋارلارنى ئېلىشقا بولارمىش. بۇ، ئەمەلىيەتتە، ھەربىر خىل تاۋارنى بەۋاستە پۇل دەپ قارىغانلىق. شۇنىڭ ئۈچۈن ماركس زاكىلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەك پۇلى ئىقتىسادشۇناسلىقىتىكى بىر خىل قۇرۇق گەپ، ئۇ ئەمگەك پۇلى دېگەن سۆز بىلەن پۇلنى بەكار قىلىش كېرەك، پۇل بىلەن بىرلەكتە ئالمىشىش قىممىتىنىمۇ بەكار قىلىش كېرەك، ئالمىشىش قىممىتى بىلەن بىرلەكتە تاۋارنىمۇ بەكار قىلىش كېرەك، تاۋار بىلەن بىرلەكتە بۇرژۇئا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىمۇ بەكار قىلىش كېرەك، دېگەن سەممىي ئارزۇنى ئىپادىلىمەكچى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 76 - بەت) گرايىنىك بۇ «كەشپىياتى» نى كېيىنچە پرۇدون ئۆزىنىك تەلىماتىنىك يادروسى قىلىپ، «تۇزۇلمە قىممەت» نەزەرىيىسىدە ۋە «ئالماشتۇرۇش بانكىسى» دېگەن لايىھىسىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ جارى قىلدۇردى. لېنىن پرۇدونىنىك

لايىھىسىنى يىغىنچاقلاپ مۇنداق دەيدۇ: «كاپىتالنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئاساسىنى — تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنى يوقىتىش ئەمەس، بەلكى بۇ ئاساسنى تۆرلۈك ئىللەت ۋە مەرەزلەردىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن خالى قىلىش؛ ئالماشتۇرۇش ۋە ئالمىشىش قىممىتىنى يوقىتىش ئەمەس، ئەكسىچە، ئۇنى «تۇرغۇزۇش»، ئۇنى ئومۇمىي، مۇتلەق، «ئادالەتلىك»، داۋالغۇشتىن، كىرىزىستىن، ئىللەتلەردىن خالى بولغان نەرسىگە ئايلاندۇرماقچى بولۇش، — مانا بۇ پىرۇدون ئىدىيىسى.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 20 - تۇم، 17 بەت) بۇ، روشەنكى، خام خىيال.

ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنى كاپىتالىزمنىڭ ئۇچىكى زىددىيەتلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار كرىزىسنىڭ سەۋەبىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە (يەنى ئىستېمال تەلىپىنىڭ يېتەرسىز بولۇشىغا) ئارتىپ قويۇپ، بۇيۇ سۇنغۇچى ئورۇندىكى بۇ زىددىيەت ئارقىلىق ھەقىقىي سەۋەبنى، يەنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت — ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن خۇسۇسىي كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يوشۇردى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلار كاپىتال جۇغلىنىشى بەك تېز بولۇپ كەتتى، ئىشلەپچىقىرىش چەكلەنمىدى، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالدىن ئېشىپ كەتتى، مەھسۇلاتنى ئېشقا ئاشۇرغىلى بولماي كەتتى، ئاقىلەي - كۆكىلەي دەپ ئاغرىندى. ئۇلار كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماھىيىتىنى پۈتۈنلەي چۈشەنمەيتتى، جۈغلانما قانۇنىيىتىنى چۈشەنمەيتتى، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي رولىنى چۈشەنمەيتتى، شۇ سەۋەبتىن «ئىشلەپچىقىرىشنى ئىستېمالغا ئويغۇنلاشتۇرۇش كېرەك»، «ئىشلەپچىقىرىشنى چەكلەم بەلگىلىسۇن» دېگەندەك نېمىلەرنى تەرغىب قىلدى، ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەشنى، ماشىنا ئىشلىتىشنى چەكلەشنى تەلەپ قىلىشتى. لېنىن سىسمۇندىي بىلەن روسىيە نارودنىكلىرىنى تەنقىد قىلغان چېغىدا ئىككى خىل كرىزىس نەزەرىيىسىنى سېلىشتۇرۇپ ئۆتتى: ئەگەر كرىزىس مەھسۇلاتنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كاپىتال جۇغلىنىشىنىڭ بەكمۇ تېز بولۇپ كېتىشى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدىغان بولسا، كاپىتالزم يولى بىر خىل «خاتا يول» دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭ مۇۋاپىقلاشقى ئىنكار قىلىنىدۇ؛ ئەكسىچە، ئەگەر كرىزىس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ خۇسۇسىيلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدىغان بولسا، كاپىتالزم يولىنىڭ رېئاللىق ۋە ئىلغارلىقى ئېتىراپ قىلىنغان بولىدۇ - دە، «باشقا يول» ئىزدەش بىمەنە رومانتىزم بولىدۇ. («لېنىن ئەسەرلىرى»، 2 - تۇم، 137 — 138 - بەتلەرگە قارالسۇن)

ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىزدىمەكچى بولغان «باشقا يول» نېمە؟ ئۇ بولسىمۇ ئۇلار تەرىپىدىن غايىۋىلەشتۈرۈلگەن ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن قېلىپ ئىزدەش، پاتريارخاللىق شەكلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت ئورنىغا دەسسىتىش، «خۇسۇسىي

مۇلۈكدارلار سىنىپىغا قايتىپ بېرىش» (سىمۇندى: «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ يېڭى قائىدىلىرى ياكى بايلىقنىڭ ئاھالە بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى توغرىسىدا»). ئۇلار پەقەت مۇشۇنداق ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن تەشكىللىنىگەن جەمئىيەتتىلا ۋەيران بولۇش تەھدىتىدىن، ئىقتىسادىي كرىزىستىن ساقلانغىلى بولىدۇ، مۇشۇنداق جەمئىيەتلا ھەقىقىي جەننەت بولىدۇ، دەپ ھېسابلاشتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزمىنى تەھلىل قىلغان چېغىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بۇنداق سوتسىيالىزم، ئۆزىنىڭ ئىجابىي مەزمۇنى بويىچە ئېيتقاندا، يا كونا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە ئالماشتۇرۇش ۋاستىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ، يا ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە ئالماشتۇرۇش ۋاستىلىرىنى ئۆزى تەرىپىدىن بۇزۇلغان، بەلكى بۇزۇلۇشى مۇقەررەر بولغان كونا مۇلۈكچىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ رامكىسىغا يېڭىباشتىن زورلاپ كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ئۇ — بۇ ئىككى خىل ھالىنىڭ ئىككىلىسىدە ئەكسىيەتچىل، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە خىيالىي.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 474 - بەت)

ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ ئەكسىيەتچىللىكى شۇ يەردىكى، ئۇ ئالغا قارىمايدۇ، بەلكى ئارقىغا قارايدۇ، تارىخ چاقىنى ئارقىغا ئايلاندۇرماقچى بولىدۇ. ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئۇششاق بۇرژۇئازلاردىن بولۇشى ناتايىن، ئۇلارنىڭ ھەتتا ئۇششاق بۇرژۇئازلاردىن ئاسمان - زېمىن پەرقى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئارزۇسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ، ئۇلار مەخسۇس ئۇششاق بۇرژۇئازلارغا ھامىيلىق قىلغۇچىلار ئەمەس، ئۇلارنى ئىشچىلار سىنىپىغا ھېسداشلىق قىلىدۇ، بارلىق ئەمگەكچىلەرگە ھېسداشلىق قىلىدۇ، دېيىشكە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ ئۆزلىرىنى ئەمگەكچىلەرگە ۋەكىل بولۇپ قېلىۋاتىمىز، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلارنى ئۇششاق بۇرژۇئازلارغا ۋەكىل قىلىپ قويغان ئەھۋال ئۇلارنىڭ پىكرىنىڭ ئۇششاق بۇرژۇئازلارنىڭ تۇرمۇشى ھالىتىپ ئۆتۈپ كېتەلمەيدىغان چەكتىن ئۆتۈپ كېتەلمىگەنلىكىدە. بۇنداق سىياسىي ئىقتىساد ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئادەم سانى كۆپ جايلاردا ۋە ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدا ئۇششاق بۇرژۇئازىيە تەسىرى قويۇق بولغان جايلاردا بەكمۇ ئاسان تارقىلىدۇ، ئۇ پرولېتارىياتنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن چىرىتكۈچىلىك ۋە بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويناپىدۇ. شۇڭا ماركسىزم كلاسسىكلىرى ئۇششاق بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادىنى قاتتىق تەنقىد قىلدى ۋە ئۇنىڭغا قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ باردى.

ئىلمىي سوتسىيالىزم «ئىلمىي كومۇنىزم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەرىكىتى توغرىسىدىكى ئىلمىي نەزەريە، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى پرولېتارىيات ئازادلىق ئىشلىرىنىڭ تارىخىي شارائىتلىرىنى، شۇنىڭدەك مۇشۇ ئىشنىڭ خاراكتېرىنى تەتقىق قىلىپ، مۇشۇ ئىشنى ئورۇنلاشنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان پرولېتارىياتنى ئۆز ھەرىكىتىنىڭ شەرت - شارائىتى ۋە خاراكتېرىنى تونۇپ، ئاڭلىق ھالدا كۆرەش قىلىش ئارقىلىق غەلىبە قازىنىدىغان قىلىشتىن ئىبارەت.

ئىلمىي سوتسىيالىزمنى ماركس بىلەن ئېنگېلس XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن باشلاپ بەرپا قىلدى. ئۇ ماركسىزمنىڭ ئۇچ تەركىبىي قىسمىنىڭ بىرىدۇر. ئۇ چاغدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى غەربىي ياۋروپادىكى ئىلغار مەملىكەتلەردە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەنىدى. يېرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۆرەش مۇشۇ ئىلغار مەملىكەتلەردە ئالدىنقى ئورۇنغا ئۆتتى. ماركس بىلەن ئېنگېلس پرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي كۆرەش ئەھمىيىتىگە بۇ ئاستە قاتناشتى، يېرىك سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا كۈندىن - كۈنگە ئاشكارىلىنىپ چىققان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ زىددىيەتلىرى ۋە توقۇنۇشلىرىنى تەھلىل قىلدى ھەمدە خىيالىي سوتسىيالىزمنىڭ ئىدىيىۋى مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىلمىي سوتسىيالىزمنى بەرپا قىلدى.

فېئودالىلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ دەسسىشى ئارقىسىدا، مۇشۇنداق يېڭى زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىگە قارشى تۇرىدىغان تەلىمات كېلىپ چىقتى. ئۇ كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ تۈرلۈك ئىللەتلىرىنى ۋە بالايىئاپەتلىرىنى تەنقىدلەپ، سۆكۈپ ۋە ئەيىبلەپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىغا دەسسەيدىغان تۈرلۈك «غايىۋى جەمئىيەتلەر»نى لايىھىلەپ چىقتى ھەمدە ئۇنى تەشۋىق قىلىش، دەۋەت قىلىش (جۈملىدىن بايلارنى كۆندۈرۈش)، نەمۇنە كۆرسىتىش چارىلىرى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرماقچى بولدى. بۇنداق تەلىماتنى كىشىلەر سوتسىيالىزم دەپ ئاتىدى. (سوتسىيالىزم دېگەن سۆزنى ئىتالىيىلىك بىر دىن تارقاتقۇچى 1803 - يىلى ھەممىدىن بۇرۇن قوللانغان. 1826 - يىلى ئوۋېن باشچىلىقىدا چىقىرىلغان ژۇرنال — «كوپىراتسىيە ھەرىكىتى»دىمۇ «سوتسىيالىزمچىلار» دېگەن نام قوللىنىلغان.) مۇشۇ تەلىماتنىڭ ئاساسچىلىرى ياشىغان دەۋر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، شۇنىڭدەك بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق تېخى ئانچە تەرەققىي قىلمىغان دەۋر ئىدى. پىشىپ يېتىلمىگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئۇلارنىڭ نەزەريىسىنىڭ ئانچە پىشىپ يېتىلمىگەنلىكىنى بەلگىلىگەن. ئۇلار ھەم كاپىتالىزم شارائىتىدا يالالانما قوللۇق تۈزۈمنىڭ ماھىيىتىنى

شەرھلەپ بەرەلمەيتتى، ھەم كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بەرەلمەيتتى، شۇنىڭدەك يېڭى جەمئىيەتنىڭ يارىتىلىشى بولالايدىغان ئىجتىمائىي كۈچلەرنىمۇ تاپالمايتتى، ئۇلار ھەتتا سىنىپىي كۈرەشكە ۋە ھەرقانداق سىياسىي ھەرىكەتلەرنى قوللىنىشقا قارشى تۇردى. ئۇلار پەقەت ئەقىلغە، شەخسلەرنىڭ ئىجادىيەتلىرىگە، خام خىيالغا مۇراجىئەت قىلدى. بۇنداق تەلىمات مەلۇم دەرىجىدە ئىلغار رول ئويناپ بولسىمۇ، لېكىن بەربىر خىيالىي سوتسىيالىزم ئىدى.

سوتسىيالىزمنى پەنگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇنى رېئال ئاساسقا قويۇش كېرەك ئىدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس (ئاساسەن ماركس)نىڭ ئىككى ئۇلۇغ كەشپىياتى — ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشى بىلەن قوشۇمچە قىممەت — سوتسىيالىزمنى خىيالدىن پەنگە ئايلاندۇردى. ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشىنىڭ كەشپ قىلىنىشى نەتىجىسىدە، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنىڭ جەريانىنى بىلىش مۇمكىنچىلىككە ئايلاندى. ئۇ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئۆزئارا كۈرەش قىلىپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي سىنىپلار مۇئەييەن دەۋرنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەھسۇلى؛ ھەربىر دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى — رېئال بازىس، قانۇن، سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردىكى بارلىق مۇئەسسىسلەر ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئىدىئولوگىيە ئۇنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسى، ئۇستقۇرۇلما ئاخىرقى ھېسابتا بازىس ئارقىلىق ئىزاھلىنىدۇ؛ جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق؛ ئىنسانىيەتنىڭ بۈگۈنگىچە داۋام قىلىپ كەلگەن تارىخى، ئىپتىدائىي ھالەتنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سىنىپىي كۈرەش تارىخىدۇر.

قوشۇمچە قىممەتنىڭ كەشپ قىلىنىشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ خاراكتېرىنى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بەردى. بۇ نەزەرىيە شۇنى شەرھلەپ بەردىكى، پرولېتارىياتنىڭ ھەقسىز ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىي ئىكسپلاتاتسىيە شەكلىدۇر؛ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى مۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتىدۇر؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن خۇسۇسىي كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىدۇر، بۇ نېگىزلىك زىددىيەت، بىر تەرەپتىن، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى بولۇپ ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەشكىلچانلىقى بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئىلمىي سوتسىيالىزم مۇشۇ ئىككى كەشپىيات ئاساسىغا تۈرغۇزۇلغان. سوتسىيالىزم ئەمدىلىكتە كىشىلەرنىڭ كاللىسىدىكى قۇرۇق خىيال ئەمەس، بەلكى تارىخىي يوسۇندا مەيدانغا كەلگەن ئىككى سىنىپ — پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ قالدى؛ ئۇنىڭ ۋەزىپىسى «غايىۋى جەمئىيەت»نى لايىھىلەش ئەمەس، بەلكى تارىخىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش شەرت ـ شارائىتلىرىنى تەتقىق

قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ قالدى.

لېنىن، ستالىن ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىلمىي سوتسىيالىزمنى يەنمۇ راۋاجلاندۇردى. ئۇلار پرولېتارىيات تىنچ كونا جەمئىيەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى ئۇلۇغ كۈرەشلىرىگە بۇاستە رەھبەرلىك قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى پرولېتارىيات تىنچ سوتسىيالىزم قۇرۇش يولىدىكى ئۇلۇغ كۈرەشلىرىگىمۇ رەھبەرلىك قىلدى. ئۇلار ئىنتايىن مول ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئىلمىي سوتسىيالىزمنىڭ مەزمۇنىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇردى.

ئىلمىي سوتسىيالىزم مۇنۇلارنى شەرھلەپ بەردى: كاپىتالىزم پەيدا قىلغان غايەت زور ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن، ئۇنىڭ ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى بىلەن كەسكىن توقۇنۇشۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بويۇنتۇرۇق بولۇپ قالدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشى مۇقەررەر ھالدا جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بۇاستە ئۆزلەشتۈرۈشىگە يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى ئېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ؛

پرولېتارىيات ــ كاپىتالىستىك يىرىك سانائەتنىڭ مەھسۇلى، زامانىمىزدىكى ئەڭ ئىلغار سىنىپ ۋە بۇرژۇئازىيە ئۆزى ئۈچۈن تەييارلىغان گۆركار. پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى بىرلىشىپ ئورتاق كۈرەش ئېلىپ بېرىشى لازىم. دېھقانلار پرولېتارىيات تىنچ ئىلمىي ئىنتىلىپاقچىسى. پرولېتارىيات بۇرژۇئازىيىنى ئاغدۇرۇش يولىدا ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشتا، شۇنىڭدەك سوتسىيالىزم قۇرۇشتا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاق تۈزۈشى لازىم؛

دۆلەت ــ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى، بىر سىنىپنىڭ ئەكسىنچى بىر سىنىپنى باستۇرۇشتىكى زور لۈق كۈچ تەشكىلاتى. بارلىق ئىنقىلابلارنىڭ تۈپ مەسىلىسى ــ ھاكىمىيەت مەسىلىسى. پرولېتارىيات پەقەت زور لۈق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاب ئارقىلىقلا بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالالايدۇ. پرولېتارىيات تىنچ دۆلەت ماشىنىسىنى شۇ پېتى ئىگىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئىشچىلار سىنىپى ئۆنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنى يەنى پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشى لازىم؛

پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىگە ئېرىشمەكچى ۋە كومىمۇنىزم غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولىدىكەن، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پارتىيىسىنى قۇرۇشى لازىم. بۇ پارتىيە ــ پرولېتارىيات تىنچ ئاۋانگارت تەشكىلاتى، پرولېتارىيات تەشكىلاتىنىڭ ئالىي شەكلى، پرولېتارىيات ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان يادرو كۈچ. بۇ پارتىيە مارکسىزمنى ئۆز يېتەكچى ئىدىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلىشى، دېموكراتىيە ــ مەركەزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت تەشكىلىي پرىنسىپنى يولغا قويۇشى، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۈرۈش، ئامما بىلەن زىچ مۇناسىۋەت باغلاش، تەنقىدۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد ئىستىلىغا، توغرا لۇشيەن، سىياسەت ۋە تاكتىكىغا ئىگە بولۇشى لازىم؛

جاھانگىرلىك ــ كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى، جاھانگىرلىك دەۋرى پرولېتارىيات ئىنقىلابى دەۋرى. جاھانگىرلىك دەۋرىدە پرولېتارىيات ئىنقىلابى بىر ياكى بىرنەچچە

دۆلەتتە ئالدى بىلەن غەلىبىگە ئېرىشىشى مۇمكىن ۋە ئېرىشىشى كېرەك. ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابى بۇنىڭ تۇنجى ئەمەلىيىتى بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا يېڭى دەۋر ئاچتى. ھەمدە ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىنى پرولېتارىيات دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇردى. پرولېتارىيات ئېزىلگۈچى مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مىللىي ئازادلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ مۇستەقىللىكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشلىرىگە ياردەم بېرىشى لازىم؛

كوممۇنىزم ئىككى باسقۇچقا، يەنى تۆۋەن باسقۇچ (سوتسىيالىزم) بىلەن يۇقىرى باسقۇچ (تولۇق كوممۇنىزم)قا بۆلۈنىدۇ. كاپىتالىزمدىن كوممۇنىزم (تۆۋەن باسقۇچ) غا ئۆتۈش ئارىلىقىدا بىر ئۆتكۈنچى دەۋر بار، بۇ ئۆتكۈنچى دەۋر مەغلۇپ قىلىنغان، لېكىن تېخى يوقىتىلمىغان كاپىتالىزم بىلەن تۇغۇلغان لېكىن تېخى ناھايىتىمۇ يۇمران ھالەتتە تۇرغان كوممۇنىزم ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش دەۋرىدىن ئىبارەت، بۇ دەۋردە ئىككى خىل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئالامەتلىرى بولىدۇ. بۇ ئۆتكۈنچى دەۋرگە مۇناسىپ ھالدا سىياسىي جەھەتتىمۇ بىر ئۆتكۈنچى دەۋر بولىدۇ، بۇ دەۋردىكى دۆلەت پەقەت پرولېتارىيانىڭ ئىنقىلابىي دىكتاتۇرىسىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ، خالاس؛

پرولېتارىيات دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئەڭ تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، كاپىتالىزمدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يارىتىشى، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى، شۇ يول بىلەن سوتسىيالىستىك يېڭى تۈزۈمنىڭ كاپىتالىستىك كونا تۈزۈمنى ئۈزۈل ـ كېسىل يېڭىشىغا كاپالەتلىك قىلىشى لازىم. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى بىلەن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكىدىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىككى خىل ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تېخى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى يەنىلا راۋاجلاندۇرۇش لازىم، پۇلنىڭ رولىدىن يەنىلا پايدىلىنىش لازىم. تەقسىمات جەھەتتە، ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى يولغا قويۇش لازىم؛

سوتسىيالىزمدىن كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۆچۈن ماددىي ئاساس ۋە ئىدىيىۋى ئاساس يارىتىش لازىم. كوممۇنىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدىلا تولۇق كوممۇنىزم ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، ئۇ چاغدا، سىنىپ يوقىلىپلا قالماي، بەلكى كىشىلەرنى ئىش تەقسىماتىغا قۇلدەك بويسۇندۇرىدىغان ئەھۋالمۇ تۈگەيدۇ، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يوق بولىدۇ، ئەمگەك تىرىكچىلىك ۋاستىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى تۇرمۇشنىڭ بىرىنچى ئېھتىياجى بولۇپ قالىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسكەن، كوللېكتىپ بايلىقنىڭ بارلىق مەنبەسى تولۇق راۋان بولغان بولىدۇ. پەقەت مۇشۇ چاغدىلا، ئاندىن بۇرژۇئا ھوقۇقچىلىقىنىڭ تار نەزەر دائىرىسىدىن تامامەن ھالقىپ چىققىلى بولىدۇ. جەمئىيەت ئاندىن ئۆز بايرىقىغا مۇنداق دەپ يېزىپ قويالايدۇ: ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىش!

شيۇجېڭجۇيى بۇ، خەلقىمىزا ئىشچىلار

ھەرىكەتىدىكى ئاغمىچىلىق ئاساسىدىكى بىر خىل پەكىر ئېقىمى، بۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ماركسىزم بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ماركسىزمغا قارشى تۇرۇش، ماركسىزم ئىبارىلىرىنىڭ نىقابى ئاستىدا ماركسىزمنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى ئۆزگەرتىش ۋە ماركسىزمنىڭ ئىنقىلابىي جېنىنى پۈچەكلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئۇ بۇرژۇئا مەنپەئەتىنىڭ ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ۋەكىلى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «ماركسىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىنى ئىنكار قىلىش، ماركسىزم ئومۇمىي ھەقىقىتىنى ئىنكار قىلىش ــ شيۇجيڭجۇيى. شيۇجيڭجۇيى بىر خىل بۇرژۇئا ئىدىيىسى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 669 - بەت)

شيۇجيڭجۇيى XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدىن ئىتىبارەن پەيدا بولغان. ئۇ چاغدا، لىبېرال كاپىتالىزم مونوپول كاپىتالىزمغا ئۆتۈش جەريانىدا تۇراتتى. مونوپول بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىلەرنى تالان - تاراج قىلىپ قولغا كەلتۈرگەن زور مىقداردىكى نورمىدىن ئارتۇق پايدىسىنىڭ ئاز بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ ئىشچىلار ھەرىكىتى ئىچىدىكى يۇقىرى تەبىقە ئۇنسۇرلارنى سېتىۋېلىپ، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە دۇنيا قاراش جەھەتتە پۈتۈنلەي بۇرژۇئازىيىلەشكەن ئىشچى ئاقسۆڭەكلىرى تەبىقىسىنى يېتىشتۈردى، بۇ، شيۇجيڭجۇيىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىقتىسادىي ئاساس. مونوپول كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئارقىسىدا، كۆپلىگەن ئوتتۇرا سىنىپتىكىلەر ۋە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋەيران بولۇپ، پرولېتارىياتقا ئايلاندى، ئۇلار ئىشچىلار ھەرىكىتىگە قېتىلدى. بۇرژۇئا ۋە ئۇششاق بۇرژۇئا دۇنيا قاراشلىرىنىڭ تەسىرى ئۇلار ئارقىلىق ئۇزلۇكسىز تۇردە ئىشچىلار قوشۇنىغا ۋە ئىشچىلار پارتىيىسى قوشۇنىغا سىڭىپ كىردى، بۇ ــ شيۇجيڭجۇيىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئىجتىمائىي ئاساس. پارىژ كوممۇنىسى ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئانچە - مۇنچە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ۋە يول قويۇشنى ئىشچىلارنىڭ ئالداش ۋە بىخۇدلاشتۇرۇشتىكى ئاساسىي ئۇسۇل قىلىپ قوللىنىپ، ئىشچىلارنى پارچىلاپ، ئىشچىلار ھەرىكىتى ئىچىدە ئاغمىچىلىقنى يېتىشتۈردى. گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى ئېدۇارد بېرنىشتېين بىلەن كارل كائۇتسكىنىڭ ئاساسىي ۋەكىل قىلغان ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شيۇجيڭجۇيىسى (يەنى كونا شيۇجيڭجۇيى) ئەنە شۇ تارىخىي دەۋرده شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان.

شيۇجيڭجۇيىچىلار، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنى ماركسنىڭ «شاگىرتى» دەيدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن بولسا ماركسىزم ئۈستىدە «تۇزىتىش كىرگۈزۈش، تەكشۈرۈش ۋە گۇمانلارنى يېشىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىش كېرەك» (بېرنىشتېين: «سوتسىيالىزمنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىلىرى») دەپ داۋراڭ سالىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىر ۋاقىتلاردا ئەنئەنىۋى ماركسىزمچى بولغان بېرنىشتېين، ماركس تەلىماتىغا تۇزىتىش كىرگۈزۈش كېرەك، ماركس تەلىماتىنى قايتا ئىشلەپ چىقىرىش كېرەك، دېگەن نېمىنى، يەنى شيۇجيڭجۇيىنى تازا كۆرەكلىگەن ھالدا ۋە ئەڭ مۇكەممەل شەكىلده كىرگۈزۈپ چىقتى.» (لېنىن. «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 379 - بەت) بېرنىشتېيىننىڭ ئۆزىمۇ ئۆزىنىڭ شيۇجيڭجۇيىچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. كائۇتسكى

دەسلەپتە ماركسزملىق مەيداندا تۇرۇپ بېرنىشتېيننىڭ شيۇجىڭجۇيىسىنى تەنقىد قىلغانىدى، لېكىن ئۇنىڭ شيۇجىڭجۇيىغا بولغان مادارا چىلىق، كېلىشتۇرمىچىلىك پوزىتسىيىسى ئاخىر ئۇنى شيۇجىڭجۇيىنىڭ ئازگىلىغا ئاپىرىپ تاشلاپ، شيۇجىڭجۇيىغا ئايلاندۇرۇۋەتتى.

شيۇجىڭجۇيىچىلار ماركسزمغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئۇنى «تۈزەتمەك» بولىدۇ، بولۇپمۇ ماركسزمنىڭ پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى توغرىسىدىكى تەلىماتىغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئۇنى «تۈزەتمەك» بولىدۇ. ئۇلار سىنىپىي كۈرەشنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئىجتىمائىي تىنچلىقنى ۋە سىنىپىي ھەمكارلىقنى تەرغىب قىلىدۇ؛ زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلابنى ئېتىراپ قىلمايدۇ ۋە ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدۇ، پەقەت پارلامېنت يولى ئارقىلىقلا تىنچ يول بىلەن ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلار پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى «بىر خىل چېكىنىش» دەپ ھېسابلايدۇ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىغا ۋە سوۋېت ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ «ساپ دېموكراتىيە»سىنى تەرغىب قىلىدۇ؛ پرولېتارىيات ئىنتېرناتسىونالىزمىدىن يۈز ئۆرۈپ سوتسىيال شوۋىنىزمنى يۈرگۈزىدۇ. ئۇلار ماركسزمنىڭ ئىقتىسادىي تەلىماتىنى كەسكىن تۇرده «تۈزەتمەك» بولىدۇ. ئۇلار ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى بىلەن بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاخىرقى چەك ئۇنۇم نەزەرىيىسىنى بىر قاتارغا قويۇپ، ئۇلارنى بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ ماركسنىڭ قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىنى «بىر خىل قىياسىنى ئاساس قىلغان فورمۇلا» دەپ قارىلايدۇ. ئۇلار قانداقتۇر «ئىقتىسادىي تەرەققىياتتىكى يېڭى ماتېرىياللار» دېگەننى باھانە قىلىپ، ماركسزمنىڭ يىرىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى چەتكە قاقىدىغانلىقى توغرىسىدىكى، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى توغرىسىدىكى، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكى توغرىسىدىكى، سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىدىغانلىقى ۋە كاپىتالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالدا گۈمران بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيىلىرىنى «ۋاقتى ئۆتكەن» دەيدۇ. ئۇلار مونوپول كاپىتالىزمنىڭ چوڭقۇر زىددىيەتلىرىنى كۆچمىنىڭ بارچە يېپىپ، جاھانگىرلەكنى پەقەت كاپىتالىستىك چوڭ دۆلەتلەرنىڭ بىر خىل ئالاھىدە سىياسىتى، نورمىدىن ئارتۇق پايدا ئالىدىغان بىر خىل ئۇسۇل دەپ چۈشەندۇرۇشتى. ئۇلار ئاللىقاندا «ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزەرىيىسى»نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ بىر خىل يېڭى باسقۇچى مەيدانغا كەلمەكتە، يەنى كۆچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتە بىرلىشىپ «دۇنيا ئىنتېراقى»غا ئۆيۇشقان ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك باسقۇچى يېتىپ كەلمەكتە، بۇ باسقۇچتا، مونوپول كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش يوقىتىلىدۇ، ئۇرۇش يوقىتىلىدۇ، دەپ دەۋا قىلىشتى. ئۇلارنىڭ قاندا قتۇر «تەشكىللىك كاپىتالىزم» دەۋرى يېتىپ كەلدى، پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش رىقابەتنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى، كاپىتالىزمغا خاس بولغان زىددىيەتلەر تۈگىدى، ئىقتىسادىي كرىزىس قالمىدى دەپ جاكارلاشتى. ئۇلار چاكىنا «ئىشلەپچىقىرىش

كۆچلىرى ئەزەلىيسى» يەنى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە تېخنىكىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىلىشىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىزم ئۆزلۈكىدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلدى.

قىسقىسى، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ بۇ شېۋىجېكجۇيىچىلىرى كاپىتالىزم «بالايىئاپەت خاراكتېرلىك سىياسىي ئۆزگىرىش»نى باشتىن كەچۈرمەيلا، تىنچ هالدا سوتسىيالىزمغا «ئۆسۈپ كىرىدۇ»، سوتسىيالىزمنى ئىلمىي يوسۇندا دەلىللەش مۇمكىنمۇ ئەمەس، زۆرۈرمۇ ئەمەس، مۇهىمى كىشىلارنىڭ سىياسىي هوقۇقىنى ۋە كەسىپتىكى هوقۇقىنى كېڭەيتىشنى قولغا كەلتۈرۈش كېرەك دەپ هېسابلىدى. شۇڭا بېرنىشتېين: «مەن شۇنى ئاشكارا ئېقرار قىلىمەنكى، كىشىلەر ئادەتتە چۈشىنىدىغان (سوتسىيالىزمنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى)گە مېنىڭ قىزغىنلىقىم ۋە هۆرمىتىم يوق دېيەرلىك. بۇ مەقسەتنىڭ نېمىگە ئۇشىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ مېنىڭ ئۈچۈن هېچنېمە، هەرگىز هەممە» (بېرنىشتېين: «گۈمران بولۇش نەزەرىيىسى ۋە مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى») دەپ جاكارلىدى. لېنىن كەسكىن هالدا ئۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «بېرنىشتېيىننىڭ بىرمەھەل دەۋر سۈرگەن (ئاخىرقى مەقسەت هېچنېمە، هەرىكەت هەممە) دېگەن سۆزى شېۋىجېكجۇيىنىڭ ماهىيىتىنى ۋاراق - ۋاراق يېزىلغان گەپ - سۆزلەردىنمۇ ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئۆز پەيلى - هەرىكىتىنى ئاندا - ساندا بەلگىلەپ قويۇش، كۈندىلىك ۋەقەلەرگە، سىياسىي جەهەتتىكى ئەرزىمەس ئۆزگىرىشلەرگە ماسلىشىش، پرولېتارىياتنىڭ تۇپ مەنپەئىتىنى ئۇنتۇش، پۈتكۈل كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ، پۈتكۈل كاپىتالىزمنىڭ تەدرىجىي ئۆزگىرىشىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇنتۇش، بىردەملىك ئەمەلىي ياكى خىيالىي مەنپەئەتنى دەپ، پرولېتارىياتنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلىش — مانا بۇ، شېۋىجېكجۇيىلىق سىياسەت.» (لېنىن.«ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسزم توغرىسىدا»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 388 — 389 - بەتلەر)

ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شېۋىجېكجۇيىسى بىر خىل ئوڭچىل ئاغمىچىلىقتۇر. خەلقئارا ئىشچىلار هەرىكىتىدە «سول» تەرەپتىن كەلگەن شېۋىجېكجۇيىمۇ مەۋجۇت. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، غەربىي ياۋروپادىكى بەزى مەملىكەتلەردىكى ئىشچىلار هەرىكىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئىنقىلابىي سىندىكالىزم ئەنە شۇ «سول» تەرەپتىن كەلگەن شېۋىجېكجۇيىدۇر.

شېۋىجېكجۇيى بىر خىل خەلقئارا هادىسە، خەلقئارا سىنىپىي كۈرەشنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ماركسزمنىڭ نەزەرىيە جەهەتتىكى غەلىبىسى ئۆز دۈشمەنلىرىنى ماركسزمچى قىياپىتىگە كىرىۋېلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ، تاۋىخىنىڭ دىئالېكتىكىسى ئەنە شۇنداق» (لېنىن: «ماركس ۋە ئېنگېلس هەققىدە»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 107 - بەت) ماركسزم رەڭگارەڭ شېۋىجېكجۇيىغا قارشى كۈرەشتە هەر خىل ئاغمىچىلىق پىكىر ئېقىمى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ راۋاجلانغان ۋە بېيىغان.

ئىقتىساد بۇ: (1) مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ياكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈم،

مۇشۇ مەسىدىن ئىبارەتتۇر، ئىقتىساد ئىنسانلىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى، جەمئىيەتنىڭ ئۇستۇرۇلمىسىنىڭ بەرپا قىلىنىشىدىكى بازىس، ئۇ جەمئىيەتنىڭ ھەرماتسىيىسىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، ئادەتتە ئىقتىساد ۋە سىياسىي دېگەندە، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى بىلەن سىياسىي - ئىدىيىۋى ئۇستۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ ئادەتتە بىر گۇرۇھ ياكى سىنىپنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى دېگەندە، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە تۇتقان ئورنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(2) ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات ۋە ئىستېمالنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ئادەتتە ئىقتىسادىي پائالىيەت دېگەندە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى جۈملىدىن ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات ۋە ئىستېمال ھالقىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ ئادەتتە ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىشى ياكى ئىقتىسادنىڭ چېكىنىپ كېتىشى دېگەندە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈكسىلىشى ياكى چېكىنىپ كېتىشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان سودا، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى، مۇلازىمەت ئىشلىرى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(3) بىر دۆلەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي نامى ياكى خەلق ئىگىلىكىدىكى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ، مەسىلەن، سانائەت ئىگىلىكى، يېزا ئىگىلىكى، سودا ئىگىلىكى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

(4) ئادەتتىكى تۈرمۇش تىلىمىزدا ئىقتىساد قىلىش، تېجەش دېگەنلەرنى كۆرسىتىدۇ، شەخسنىڭ ياكى ئائىلىنىڭ كىرىم - چىقىم ئەھۋالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى كۆرسىتىدۇ.

ھازىرقى زامان غەرب ئەللىرى تىلىدىكى ئىقتىساد دېگەن سۆز يۇنانچە oikovoμia دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى ئائىلە باشقۇرۇش دېگەن بولىدۇ، بۇ سۆز ھەممىدىن ئاۋۋال قەدىمكى يۇنان تارىخچىسى، يازغۇچى سېنوفېن (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 430 — 355 - يىللار) نىڭ «ئىقتىساد ھەقىقىدە» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى ئىقتىساد دېگەن سۆز دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، پۇقرالارنى قۇتقۇزۇش دېگەن مەنىدە بولۇپ، غەرب ئەللىرى تىلىدىكى ئىقتىساد دېگەن سوزگە ئوخشىمايتتى. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ياپونىيە ئالىملىرى غەرب ئەللىرى ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلغاندا، قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىكى ئاشۇ سۆزنى ئىشلەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى ئۆزگىرىپ كەتكەن. ھازىرقى جۇڭگو تىلىدىكى ئىقتىساد دېگەن سۆز ياپونىيە ئالىملىرى شۇ سۆزگە بەرگەن مەنە بويىچە ئىشلىتىلۇاتىدۇ.

خەلق ئىگىلىكى بىر مەملىكەت مىقياسىدىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ قوشۇلمىسى: ئۇ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، بىناكارلىق، قاتناش - تىرانسپورت، سودا، مۇلازىمەت تارماقلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارماقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەن - مەدەنىيەت، مائارىپ ۋە سەھىيە - ساقلىق ساقلاش ئىشلىرى خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىغا كىرمەيدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى خەلق ئىگىلىكى بىلەن زىچ

ئالاقىدار بولغاچقا، سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەر خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى تۈزۈشتە ھامان ئۇلارنى پىلانغا كىرگۈزىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى خەلق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىستىك خەلق ئىگىلىكى بىلەن سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. كاپىتالىستىك خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستلار خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ ئۆزىنىڭ كاپىتالىستىك باسقۇچىغا يەتكەندە، بۇنداق ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشقا مۇناسىپ ھالدا، كاپىتالنىڭ ئەركىن رىقابىتىدە ستخىيىلىك ھالدا بىرلىككە كەلگەن ئىچكى بازار شەكىللىنىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرى، ھەرقايسى تارماقلار، ھەر قايسى رايونلار ئوتتۇرىسىدا بازار ئارقىلىق كۆندىن - كۈنگە زىچ بولۇپ بارىدىغان بىر-بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ئىقتىسادىي ئالاقە شەكىللىنىدۇ. كاپىتالىستىك خەلق ئىگىلىكى كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكى ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقىدىن، ئۇ، مۇقەررەر ھالدا، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھوكۇمەتسىزلىك قانۇنىيىتىنىڭ تەزگىنلىشىدە بولىدۇ. خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئوبيېكتىپ جەھەتتە تەلەپ قىلغان ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىمات نىسبىتى كەسكىن رىقابەت ئىچىدە كرىزىس ئارقىلىق مەجبۇرىي ھالدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇ ھال كاپىتالىستىك خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىدا يېڭىشقا بولمايدىغان ئىچكى زىددىيەتنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق ھالدا، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. پرولېتارىيات دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت سوتسىيالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ پىلانلىق ھالدا، نىسبەت بويىچە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق باشقۇرالايدۇ. ئەگەر كىشىلەر ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە ئىش قىلىپ خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىدا ھەرقايسى تارماقلار، ھەرقايسى جايلار، ھەرقايسى ھالقىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى بىر تۇتاش پىلانلاپ تەڭ ئېتىبار بېرىش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش قاتارلىقنى بويىچە ياخشى بىر تەرەپ قىلىپ، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سالسا، ئۇ ھالدا، سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق ھالدا، نىسبەت بويىچە، يۇقىرى سۈرئەتتىن راۋاجلاندۇرغىلى، جەمئىيەتنىڭ ۋە شەخسلەرنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ.

ناتۇرال ئىگىلىك يەنى ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ئىگىلىك. بۇ ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس بەلكى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزىنىڭ ياكى ئىگىلىكى بىرلىكلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى بىۋاستە

تەمىنلەش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىگىلىك شەكلىنى كۆرسىتىدۇ.

- ناتۇرال ئىگىلىك تاۋار ئىگىلىكىگە زىت كېلىدۇ، تاۋار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇنىڭ تەرەققىياتى يۈزلىنىشى ھەربىر خىل مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ھەتتا بىر خىل مەھسۇلاتنىڭ ھەربىر قىسمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى مەخسۇس تارماقلىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ناتۇرال ئىگىلىك بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى چەتكە قاقىدۇ، ھەربىر ئىشلەپ چىقارغۇچى ياكى ئىگىلىك بىرلىكىنى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي شەرت-شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىگە زۆرۈر بولغان بارلىق مەھسۇلاتلارنى دېگۈدەك ئىشلەپ چىقىرىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «ناتۇرال ئىگىلىك شارائىتىدا، جەمئىيەت نۇرغۇن يەككە ئىگىلىك بىرلىكلىرى (ئائىلە باشلىقلىق ژۇرۇمدىكى دېھقان ئائىلىسى، ئىپتىدائىي يېزا جامائىسى، فېئودالىق خوجىلىق يېر) دىن تەشكىل تاپىدۇ، ھەربىر مۇشۇنداق بىرلىك تۇرلۇك خام-ئەشيالارنى قېزىشتىن باشلاپ تاكى ئەڭ ئاخىرىدا مۇشۇ خام-ئەشيالارنى ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئايلاندۇرغىچە تۇرلۇك ئىگىلىك خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 1-توم، 161-بەت) جۇڭگودا تەچىمىك يىل داۋام قىلغان فېئودالىق تۈزۈمدە، ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا بولۇپ، دېھقانلار يېزا ئىگىلىكى بىلەنلا شۇغۇللىنىپ قالماستىن، يەنىكى قول سانائەت بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى، «ئەرلەر تېرىقچىلىق قىلىش، ئاياللار توقۇمچىلىق قىلىش» — مانا بۇ مۇشۇنداق ناتۇرال ئىگىلىكنىڭ جانلىق سۈرەتلىنىشى. ماۋ زېدۇڭ جۇڭگونىڭ فېئودالىق ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ بىرىنچى ئاساسىي خۇسۇسىيىتىنى تونۇرسىدا توختىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك ئاساسىي ئورۇننى تۇتاتتى. دېھقانلار ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىلا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قالماي، يەنىكى ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ كۆپ قىسمىنىمۇ ئىشلەپ چىقىراتتى. پومېشچىكلار ۋە ئاقسۆڭەكلەرمۇ دېھقانلارنى ئەكسىپلاتاتسىيە قىلىشتىن تاپقان يەر ئىجارىسىنى ئالماشتۇرۇشقا سالماستىن، ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ راھەت-پاراغىتى ئۈچۈن سەرپ قىلاتتى. بۇ چاغدا ئالماشتۇرۇش تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈن ئىقتىسادتا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىمايتتى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2-توم، 1971-يىل نەشرى، 1133 = 1134-بەتلەر)

ناتۇرال ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ تۆۋەنلىكى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىي قىلمىغانلىقىغا ماس كېلىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن قۇللۇق جەمئىيەتكىچە ۋە فېئودالىق جەمئىيەتكىچە گەرچە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە تاۋار ئىگىلىكى مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن، ھەتتا مەلۇم رايون ياكى مەلۇم دەۋردە، تاۋار ئىگىلىكى خېلىي يۇقىرى دەرىجىدە، تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، مۇشۇنداق ئۇزاققا سوزۇلغان تارىخىي دەۋر ئىچىدە، ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنىدى، تاۋار ئىگىلىكى پەقەت بېقىندا ئورۇندا بولۇپ، تۇلۇقلىغۇچىلىق رولىنى ئوينايتتى، پەقەت فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ

ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن، تاۋار ئىگىلىكى تېز تەرەققى قىلدى، ناتۇرال ئىگىلىك پەيدىنپەي پارچىلاندى ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئورنىنى كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكى ئالدى.

ناتۇرال ئىگىلىك شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەن بولۇشى، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ تار بولۇشى، ھەرقايسى ئىگىلىك بىرلىكلىرىنىڭ تارقاق، يېتىم بولۇشى، ئۆزئارا ئالاقە قىلماسلىقى ناتۇرال ئىگىلىكتە مۇقەررەر ھالدا كىشىلىقنى ساقلايدىغان، كونا قائىدىلەرگە يېپىشىۋالىدىغان، سىرت بىلەن ئالاقە قىلمايدىغان ئالامەتلەرنىڭ بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. ماركس ناتۇرال ئىگىلىك بىلەن ئالاقىدار بولغان، مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلىنى تەھلىل قىلغان ۋاقتىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مۇشۇنداق شەكىلگە نىسبەتەن ئېيتقاندا يېزا ئىقتىسادىي بىلەن ئائىلە سانائىتىنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى كەم بولسا بولمايدىغان بولغانلىقى، دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ جازارغا ۋە ئۆزىنىڭ سىرتىدىكى بىر قىسىم جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى بىلەن تارىخىي ھەرىكىتىگە تايانمای، پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان تۈرمۇشنى شەكىللەندۈرگەنلىكى ئۈچۈن، قىسقىسى، ئومۇمىي ناتۇرال ئىگىلىك خاراكتېرى ئارقىسىدا، بۇنداق شەكىل توختاپ قالغان ئىجتىمائىي فورماتسىيەگە ئاساس يارىتىپ بېرىشكە پۈتۈنلەي باب كېلىدۇ، خۇددى بىز ئاسىيادا كۆرگىنىمىزدەك.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 897 - بەت)

بەزى مەملىكەتلەردە ئەسلىدە تاۋار ئىگىلىكى تولۇق تەرەققىي قىلمىغان بولغاچقا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئىشقا ئاشۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ ناتۇرال ئىگىلىكنىڭ تەسىرلىرى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. لېنىن 1921-يىلى مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تارقاقلىقى ۋە چېچىلاڭغۇلۇقى»، «سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇشنىڭ، ئالاقە ۋە ھەمكارلىقنىڭ يېتەرسىز بولۇشى» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلا سوۋېت مەملىكىتىدە بيۇروكراتلىقنىڭ ئۆسۈپ قېلىشىدىكى ئىقتىسادىي مەنبەلەرنىڭ بىرى، شۇنىڭ ئۈچۈن پاتىرئارخاللىق تۈزۈمىدىن، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشتىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشكە پايدىلىق بولغان ئارىلىقتىكى ھالقىلار ئۇستىدە ئويلىنىشقا ماھىر بولۇش لازىم.» («لېنىن تاللانمىا ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 525 — 526 - بەتلەر) ئازادلىقتىن ئىلگىرى جۇڭگودا تاۋار ئىگىلىكى بەكمۇ تەرەققىي قىلمىغانىدى، كەڭ يېزىلاردىكى مۇتلەق زور سانىدىكى دېھقانلار يەنىلا ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ياكى ئۆزىنى ئۆزى يېرىم تەمىنلەيدىغان ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ھالىتىدە تۇراتتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشقا ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، كوللېكتىپ دېھقانلار ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا قول سانائىتى شەكلىدىكى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانىدى. ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئادەت كۈچى شۇنىڭدەك ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ ھەمكارلىشىپ ئىشلەشكە سەل قاراش، تاۋار ئالماشتۇرۇشقا سەل قاراش، ئورۇنلىنىش ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىشىنى ئاڭلىق ياكى ئاڭسىز ھالدا قوغلىشىشتەك ئىدىيىلەر خەلق ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ تەلىپى

بىلەن ماس كەلمەيدۇ، ئۇنىڭ تۈزىتىشكە دېققەت قىلىش لازىم.

تاۋار ئىگىلىكى بۇ بىۋاستە هالدا ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىگىلىك شەكلى بولۇپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تاۋار ئىگىلىكى بىر تارىخىي كاتېگورىيە، ئۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىدا پەيدا بولغان، شۇنداقلا ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن دەرىجىگە يېتىشى بىلەن يوقىلىدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى باشلانغاندىن كېيىنكى ئۇزاق يىللار داۋامىدا، ئىش تەقسىماتى پۈتۈنلەي تەبىئىي هالدا پەيدا بولغان، ئۇ پەقەت ئەر ـ ئاياللار ئوتتۇرىسىدىلا مەۋجۇت بولغان، كىشىلەر ئۇرۇقداشلىق تۈزۈلمىسىدىن ئىبارەت تار دائىرە ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئورتاق شۇغۇللىنىپ، ئورتاق ئىستېمال قىلاتتى. ئۇ زامانلاردا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، كىشىلەر يېغىش ۋە ئوۋ ئوۋلاش ئارقىلىق تاپقان نەرسىلەر بىلەن ئۆزىنىلا باقالايتتى، باشقىلار بىلەن ئالماشتۇرۇشقا ئوشۇق مەھسۇلات يوق ئىدى. ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا كەلگەندە، بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى يارلىققا كېلىپ، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر چارۋىسى بولمىغان قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆز ئېھتىياللىدىن ئاشىدىغان گۆش، سۈت قاتارلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىغا ۋە تېرە، يۇڭنى خام ـ ئەشيا قىلغان توقۇلمىلارغا ئىگە بولۇشقا باشلىدى، بۇ هال دائىملىق ئالماشتۇرۇشنى، يەنى تاۋار ئالماشتۇرۇشنى تۇنجى قېتىم ئىمكانىيەتكە ئايلاندۇردى. دەسلەپتە تاۋار ئالماشتۇرۇش ئېپتىدائىي ئورتاق گەۋدىلەر ئارىسىدا ئۆز ئۇرۇقداشلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغانىدى. خۇددى ماركس كۆرسەتكەنىدەك: «تاۋار ئالماشتۇرۇش ئورتاق گەۋدىنىڭ بىر چېتىدە، باشقا ئورتاق گەۋدىلەر ياكى باشقا ئەزالار بىلەن ئۇچراشقان يەردە باشلىنىدۇ. لېكىن نەرسە سىرتقا نىسبەتەن تاۋار بولۇپ قالغاندا، ئەكس تەسىر تۆپەيلىدىن ئورتاق گەۋدىنىڭ ئىچىدىمۇ تاۋار بولۇپ قالىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، 106-بەت) ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەتكەندە، ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كېلىپ، قول سانائەت بىزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ چىقتى. بۇرۇن ئەمدىلا پەيدا بولغان، جەمئىيەتتە تېخىچە تاسادىپىي هادىسە بولۇپ تۇرغان قوللۇق تۈزۈم ئەمدىلىكتە جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ بىر ئاساسىي تەرىكىبى قىسمى بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا «بىۋاستە هالدا ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىشلەپچىقىرىش، يەنى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش مەيدانغا كەلدى، شۇنىڭغا ئولىشىپلا سودا مەيدانغا كەلدى، قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ۋە قەبىلە چېگرىسىدىكى سودىلا ئەمەس، بەلكى تاشقى سودىمۇ بارلىققا كەلدى.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ تۇم، 159 ـ بەت) ئىنسانىيەت مەدەنىيەتنىڭ دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماي، پەقەت تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان سېنىپ ـــ سودىگەرلەر پەيدا بولدى. تارىختا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ئەنە شۇنداق.

تاۋار ئىگىلىكى پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئۇ قوللۇق جەمئىيەتتە، ھېئودالليق جەمئىيەتتە، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ۋە سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ، شۇ جەمئىيەتلەرنىڭ ئىگىلىكىنىڭ زۆرۈر تەركىبى قىسمى سۈپىتىدە رول ئويناپ كەلدى.

قوللۇق جەمئىيىتى ۋە ھېئودالليق جەمئىيەتتە تاۋار ئىگىلىكى تۆۋەنلەك مەھسۇلات ۋە تۆۋەن تۇرمۇش دەۋرىدە خېلى زور كۆلەمدە تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ ئىككى جەمئىيەتتە ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان تەبىئىي ئىگىلىك ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى، تاۋار ئىگىلىكى بولسا بەقىنداللىق تەھمىيىتىگىلا ئىگە بولدى. بۇ ئىككى جەمئىيەتتە دەۋرىگە بولۇپ كەلگەن تاۋار ئىگىلىكى، ئاساسەن، ئاددىي تاۋار ئىگىلىكى ئىدى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق: تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىنى ۋە شەخسىنىڭ ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدۇ، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشنا يېگىباشتىن باشقا تاۋارلارنى سېتىۋېلىپ، ئۆز ئېھتىياجىنى قامداشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھېئودالليق جەمئىيەتنىڭ تاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاۋار ئىگىلىكى تېز راۋاجلىنىپ، تاتۇرال ئىگىلىكنى پەيدىنپەي پارچىلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى پەيدا بولدى.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىپ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە يەتتى. بازارلىق ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى تاۋارغا ئايلىنىپلا قالماي، بەلكى ئىشلەرنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلاندى. تاۋار — كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ھۈجەيرە شەكلى، مارکسنىڭ كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە يوقىلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرىشى تاۋارنى تەھلىل قىلىشتىن باشلانغان. كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكى ئاددىي تاۋار ئىگىلىكىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنداق: كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرىدۇ، ئەمگەك كۈچىنى مەجبۇرىي ساتقان يالالانما ئەمگەكچىلەرنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشقا سالىدۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە تاۋار سېتىشتا باشقا تاۋارغا ئېرىشىپ، ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلمايدۇ، بەلكى قوشۇمچە قىممەتكە ئېرىشىپ، كاپىتالىنى كۆپەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىنىڭ زىددىيەتلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشى ۋە كەسكىنلىشىشى مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزمنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ئەمگەك كۈچىلا تاۋارلىق خاراكتېرىنى يوقاتىپ قالماستىن، بەلكى كان بايلىقلىرى، سۇ، دۆلەت ئورمانلىرى، بوز يەرلەر ۋە باشقا دېگىز ھەم قۇرۇقلۇق بايلىقلىرىنىڭ ھەممىسى ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدە بولغاچقا، تاۋار بولۇشتىن قالىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئەمگەكنىڭ مەخسۇسلىشىشىمۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئىككى خىل شەكلى، يەنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى بىلەن ئەمگەكچى ئاممىتىنىڭ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ، ساناقەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەت

تىكى بىرلىشىشگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈنمۇ، تاۋار ئىگىلىكىدىن ئىبارەت دېھقانلار بىرىدىنبىر قوبۇل قىلالايدىغان، شەھەرلەر بىلەن ئىقتىسادىي ئالاقە قىلىپ تۇرىدىغان شەكلىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىدۇ. ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ھەرقايسى كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا مەھسۇلاتلارنى يۆتكەپ بېرىشتىمۇ تاۋار شەكلى قوللىنىلىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ خاراكتېرى ۋە مەزمۇنى كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكى ۋە ئاددىي تاۋار ئىگىلىكىنىڭكىدىن تۈپتىن ئوخشىمايدۇ. ئۇ تارماقلار ئارا، كارخانىلار ئارا ۋە رايونلار ئارا بولىدىغان ئۆزئارا ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، تاۋار ئالماشتۇرۇش، كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت بولۇش شارائىتى قاتارلىقلار ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن ئىقتىسادىي سىياسىي، قانۇن، مەدەنىيەت تۈزۈملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ئومۇمىي نامى. ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئاساسى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈم، يەنى جەمئىيەتنىڭ مەۋقەئىيەتنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئۇ شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، قانۇن، مەدەنىيەت تۈزۈملىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار شۇ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى تەرىپى-

دىن بەلگىلىنىدۇ ۋە ئىقتىسادىي بازىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. تۈرلۈك تىپتىكى جەمئىيەتتە تۈرلۈك ئىقتىسادىي بازىس بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىنمۇ تۈرلۈك ئۈستۈقۇرۇلما بولىدۇ، بۇلار تۈرلۈك ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تەشكىل قىلىدۇ، مەسىلەن، ئىپتىدائىي جامائەدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈم، فېئودالىزىم ئىجتىمائىي تۈزۈم، كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈم، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈم.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىپ تۇرىدۇ، ئۇ راۋاجلىنىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندە ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولىدۇ، بۇ چاغدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، كونا ئىجتىمائىي تۈزۈمنى، ئالدى بىلەن كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. لېكىن سىنىپىي جەمئىيەتتە كونا ھۆكۈمران سىنىپلار ئۆزلىرىگە پايدىلىق بولغان كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ھامان تۈرلۈك يوللار بىلەن كونا سىياسىي، قانۇن، مەدەنىيەت تۈزۈملىرىنى قوغدايدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئۆزگەرتىلىشىنى ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان سىنىپلار كونا تۈزۈم ئاستىدا ئېزىلگەن ئەمگەكچى خەلقنى ئېتىپقا قالاشتۇرۇپ، چېرىك ئىجتىمائىي سىنىپىي كۈچلەرنى بىكار، كونا ئىجتىمائىي تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلاپ، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى بەرپا قىلىشى لازىم. بۇقەت سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىنلا، كىشىلەر ئاندىن ئاڭلىق

ھالدا تارىخنى يارىتالايدۇ.

ئۇقتسادىي تۈزۈم بۇ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەن چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر. مەسىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى كاپىتالىستىك ئۇقتسادىي تۈزۈمنى تەشكىل قىلىدۇ؛ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى سوتسىيالىستىك ئۇقتسادىي تۈزۈمنى تەشكىل قىلىدۇ. مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ ئۇقتسادىي تۈزۈمى بولسا شۇ جەمئىيەتنىڭ ئۇقتسادىي بازىسىنى تەشكىل قىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي بىلىشىنى بەلگىلەيدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «ئادەمنىڭ بىلىشى ئۆزىگە بېقىنماي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تەبىئەت دۇنياسىنى، يەنى تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغان ماددىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ؛ شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي بىلىشى (يەنى پەلسەپە، دىن، سىياسىي ۋە باشقا جەھەتلەردىكى تۈرلۈكچە ئۇقتىشنەزەر ۋە تەلىماتلار) مۇ جەمئىيەتنىڭ ئۇقتسادىي تۈزۈمىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. سىياسىي تۈزۈم ئۇقتسادىي بازىسنىڭ ئۈستىقۇرۇلمىسى.» لېنىن يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ماركس، ئۇقتسادىي تۈزۈم سىياسىي ئۈستىقۇرۇلمىنىڭ تەكلىنىشىدىكى ئاساس، دەپ قارىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ مۇشۇ ئۇقتسادىي تۈزۈمنى ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ تەتقىق قىلدى. ماركسنىڭ ئاساسىي ئەسىرى بولغان «كاپىتال» — ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ، يەنى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئۇقتسادىي تۈزۈمىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلانغان ئەسەر.» (لېنىن. «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 104 — 105 - بەتلەر)

بەزىدە، ئۇقتسادىي تۈزۈم مۇئەييەن جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ئۇقتسادىي تارماقلارنىڭ يىغىندىسىنىمۇ، مەسىلەن، سانائەت ئۇقتسادىي تۈزۈمى، يېزا ئىگىلىك ئۇقتسادىي تۈزۈمى قاتارلىقلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

ئىجتىمائىي ئۇقتسادىي فورماتسىيە بۇ ئىلمىي ئۇقۇمنى ماركس بەرپا قىلغان، ئۇ ئىجتىمائىي ئۇقتسادىي تۈزۈلمىنى يەنى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەن چاغدا ئاساسىي ئورۇنىنى ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس «سىياسىي ئۇقتساد تەنقىدى» نامىي سۆز بېشىدا بۇ ئۇقۇمنى مۇكەممەل بايان قىلىپ ئۆتكەن. ماركس بەرپا قىلغان تارىخىي ماتېرىيالىزم ئىجتىمائىي فورماتسىيىنى شەرھىلىگەن چاغدا ئىدىيىۋى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن ئەمەس، بەلكى ماددىي ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن، يەنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئاساس تېپىشنى تەلەپ قىلىدۇ. «بۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى جەمئىيەتنىڭ ئۇقتسادىي تۈزۈلمىسىنى يەنى قانۇنىي ۋە سىياسىي ئۈستقۇرۇلمىسى بار ھەم مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئاڭ شەكلى ماسلىشىپ كەلگەن رېئال بازىسنى تەشكىل قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 139 - بەت) شۇنداق قىلىپ كىشىلەرنىڭ ئۇقتسادىي، سىياسىي، ئىدىيىۋى تۈرمۇش ساھەسىدە تۈزۈلگەن تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىن ئۇنىڭ ماھىيەت جەھەتتىكى ئالاقىسىنى تېپىپ چىقمىز، خىلمۇ خىل، چىگىش - مۇرەككەپ ئىجتىمائىي

ھادىسىلەر ئىچىدىن ئاساسىي ھادىسە بىلەن ئىككىنچى ئورۇندىكى ھادىسىلەرنى ئايرىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە يەنە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتنىمۇ، جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈنىڭغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، جەمئىيەت دېگەنلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، يەنە كېلىپ مۇئەييەن تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرغان جەمئىيەتنى، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 612 ـ بەت) لېنىن بۇرژۇئا تارىخشۇناسلىرىنىڭ ۋە ئىجتىمائىيەتشۇناسلىرىنىڭ ئىدىيىۋى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى جەمئىيەتنىڭ ئاساسى دەپ قارىغان، جەمئىيەتنى ئىنسانىيەت تەبىئىتىنىڭ مەھسۇلى دەۋالغانلىقىدىن ئىبارەت تارىخىي ئىدىيىنى تەنقىد قىلغان ۋاقتىدا: ماركس «قوللانغان ئۇسۇل ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىن ئىقتىسادىي ساھەنى ئايرىپ چىقىش، بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئايرىپ چىقىش ھەمدە ئۇنى باشقا بارلىق مۇناسىۋەتلەرنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي، ئىپتىدائىي مۇناسىۋەت دەپ قاراشتىن ئىبارەت» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 6 ـ بەت) دېگەنىدى. ماركسچە بولغان ئىجتىمائىيەتشۇناسلار جەمئىيەتتىكى ئاساسىي ھادىسىلەر بىلەن ئىككىنچى ئورۇندىكى ھادىسىلەرنى ئايرىپ چىقىدىغان ئوبيېكتىپ ئۆلچەمنى تاپالمىدى، ھەرقايسى ئەللەردىكى ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىكى تەكرارلىق بىلەن دائىملىقنى تاپالمىدى، ئۇلارنىڭ تەتقىقاتى ھادىسىلەرنى خاتىرىلەش، ماتېرىيالنى توپلاش بىلەنلا چەكلىنىدى. «ماتېرىيالنىڭ پۈتۈنلەي ئوبيېكتىپ بولغان بىر ئۆلچەمنى تەمىن ئەتتى، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى» جەمئىيەت تۈزۈلمىسىگە ئايرىپ، بىزنى سۇبيېكتىپچىلار ئىجتىمائىي پەنگە تەتبىقلىغىلى بولمايدۇ دەپ قارىغان ئومۇمىي پەندىكى تەكرارلىنىش قانۇنىيىتىنى مۇشۇ مۇناسىۋەتلەرگە تەتبىقلاش ئىمكانىيىتىنىگە ئىگە قىلدى.» شۇنداق قىلىپ، «ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تۈزۈملىرىنى ئىجتىمائىي فورماتسىيە دېگەن بىر ئاساسىي ئۇقۇمغا يىغىنچاقلاش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. مۇشۇنداق يىغىنچاقلاش بولغاندىلا، ئاندىن بىر ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى خاتىرىلەش (ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى عامۇۋى ئۇقتۇرۇشنى ئەردە تۈرۈپ مۆلچەرلەش) نىن ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى ئىنتايىن ئىلمىي ھالدا تەھلىل قىلىشقا ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىمىز.» (يۇقىرىقى كىتاب، 8 ـ بەت)

مەسىلەن، ھازىرقى زامانىدا غەربىي ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ كونكرېت تۈزۈلمىلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار، لېكىن ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ سۈپىتى جەھەتتىكى ئورتاقلىقىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىگە كىرىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى بەش خىل ئاساسىي

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىنى: ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىكى ئىقتىسادىي فورماتسىيە، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىقتىسادىي فورماتسىيە، فېئودالىلىق تۈزۈمىدىكى ئىقتىسادىي فورماتسىيە، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي فورماتسىيە ۋە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي فورماتسىيىنى باشتىن كەچۈردى. ئوخشاش بىر خىل ئىقتىسادىي تۈزۈلمە شارائىتىدا يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ جۇزئىي سۈپەت ئۆزگىرىشىگە ياتىدىغان يەنى يېڭى ئالامەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىمۇ ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچىغا ئايرىلىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىدە ئەركىن رىقابەت بولىدىغان كاپىتالنىڭ باسقۇچى بىلەن مونوپول كاپىتالنىڭ باسقۇچى بولىدۇ؛ سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە بولسا پەقەت كومۇنىستىك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچلا بولىدۇ، خالاس.

بۇرژۇئا تارىخشۇناسلىرى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۇنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىگە يېغىنچاقلىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي فورماتسىيە تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تاپالمايدۇ. ئۇلار ئىرادىچىلىكنى، تەرغىب قىلىپ، خان - پادىشاھ، لەشكەر بېشى، ۋەزىرلەر ۋە تالانتلىق كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدۇ، دەيدۇ، ياكى زورلۇق كۈچ ئەزەلىيىسىنى تەرغىب قىلىپ، سىياسىي ھاكىمىيەتنى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشنىڭ سەۋەبى دەپ دەۋا قىلىدۇ. ماركسىزمچە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە ئەزەلىيىسى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسەك لىكىگە يېغىنچاقلايدۇ، شۇنداق قىلىپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر مەنبەسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتە ئىكەنلىكىنى ئېچىپ بەردى. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىگە بويسۇندۇرغانلىقىنى شەرھلەپ بەردى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ تەرەققىياتى بىر خىل تەبىئىي تارىخىي جەريان، مېنىڭ ئۇقتۇرۇمنىڭ زەررىسى ماناۋۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 12 - بەت) لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «ماركس جەمئىيەتنى ئەمەلدارلارنىڭ ئىرادىسى بويىچە (جەمئىيەتنىڭ ئىرادىسى بويىچە دېسىمۇ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىرادىسى بويىچە دېسىمۇ بەرىبىر ئوخشاش) خالىغانچە ئۆزگەرتكىلى بولىدىغان، تاسادىپىي پەيدا بولىدىغان ۋە ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان، مېخانىكال شەكىلدىكى بىرىكمىنى دەپ قارايدىغان ئۇقتۇرۇمنىڭ زەررىمۇ ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىجتىمائىيەتنى ئۇنچە قېتىم ئىلمىي ئاساستا قويىدى، مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى بولغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيە ئۇقۇمىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بەردى، بۇنداق فورماتسىيىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ تەبىئىي تارىخىي جەريان بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ بەردى.» («لېنىن تالالانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 10 - بەت) ماركسزمنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي

سادىي فورمىسىنى توغرىسىدىكى لەزەرىيىسى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ئىستىقبالىنى كۆرسىتىپ بەردى، دۇنيا پرولېتارىياتىغا ۋە ئىنقىلابىي خەلقە چەكسىز گۈزەل كومموۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاقۇۋىتى ئىشقا ئاشىدىغان تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي توزۇلمە دېگەن ياددىكا قارالسۇن!

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي توزۇلمە بۇ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندە ئاساسىي ئورۇنىنى ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر، ئۇ، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىزمنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي توزۇلمىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ غەيرىي كاپىتالىستىك يەككە ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قالدۇقلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. ماركسىزم ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەر خىل ساھەلىرىدىن ئىقتىسادىي ساھەنى ئايرىپ چىقىپ، بارلىق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئايرىپ چىقىپ، ئۇنى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي توزۇلمە ۋە باشقا بارلىق مۇناسىۋەتلەرنى بەلگىلەيدىغان تۈپ ئاساستا تارىخىي دەپ قارىدى ھەم شۇ ئاساستا تارىخىي ماتېرىيالىزمنى بەرپا قىلدى. ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» گە يازغان سۆز بېشىدا مۇنداق دەپ يازدى: «كىشىلەر ئۆز تۇرمۇشىنى پارتىلىتىش پولىدېكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان، مۇئەييەن، زۆرۈر مۇناسىۋەتلەردە يەنى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە بولىدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي توزۇلمىسىنى، يەنى قانۇنىي ۋە سىياسىي ئۈستۈقۇرۇلمىسى بار ھەم مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئاڭ شەكلى ماسلىشىپ كەلگەن رېئال بازىسنى تەشكىل قىلىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 138ـ139 ـ بەتلەر) ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي توزۇلمە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈرمۇشنى، سىياسىي تۈرمۇشنى ۋە مەنىۋى تۈرمۇشنى تېزگىنلەپ تۇرىدۇ ۋە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ قىيابېتىنى بەلگىلەيدۇ.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي توزۇلمە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى تۆرلۈك ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلەندۈرىدىغان ئۆلچەم، شۇنداقلا ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ تۆرلۈك تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى پەرقلەندۈرىدىغان ئۆلچەم. ماركسىزم ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي توزۇلمىنىڭ سۈپەت جەھەتتىكى مۇئەييەنلىكىگە قاراپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى بەش خىل ئاساسىي ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە ئايرىدى: ئىپتىدائىي جامائە توزۇمىدىكى ئىقتىسادىي فورماتسىيە، قۇلدارلىق توزۇمىدىكى ئىقتىسادىي فورماتسىيە، فېئودالىق توزۇمىدىكى ئىقتىسادىي فورماتسىيە، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي فورماتسىيە ۋە كومموۇنىستىك (سوتسىيالىزم ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى) ئىقتىسادىي فورماتسىيىگە ئايرىدى.

كونا ئىجتىمائىي فورماتسىيە يىمىرىلىۋاتقان ۋە يېڭى ئىجتىمائىي فورماتسىيە پەيدا

بولۇۋاتقان ئۆتكۈنچى دەۋردە، ئىجتىمائىي ئىقتىساد ساھەسىدە، كۆپ ھاللاردا، يىمىرىلمىگە يۈز تۇتقان كونا جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى بىلەن يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان يېڭى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش بولىدىغان ئەھۋال كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى زاۋال تاپقان ۋە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى پەيدا بولۇۋاتقان مەزگىلدە، ئىجتىمائىي ئىقتىساد ساھەسىدە يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بىلەن زاۋال تاپقان فېئودالىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كۈرەش بولغان. جۇڭگودا يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب غەلىبىگە ئېرىشكەن، پرولېتارىيات ھاكىمىيىتى تارتىۋالغاندىن كېيىن تاكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئورۇنلانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆتكۈنچى دەۋردە، ئىجتىمائىي ئىقتىساد ساھەسىدە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمە بىلەن كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش خىل ئىقتىسادىي تەركىب مەۋجۇت بولۇپ كەلدى، سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزم ئوتتۇرىسىدا كىم كىمنى يېڭىشتىن ئىبارەت كەسكىن كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۆتكۈنچى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ۋە ئۇنىڭدىكى ئاساسىي زىددىيەت توغرىسىدىكى تەھلىل جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ پارتىيىسىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋردىكى باش لوشىيەنىنىڭ ئىلمىي ئاساسىدۇر.

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورمىتاسىيە دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت بولسا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن، ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن كۆرسىتىدۇ. جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت بارلىق ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە ھەربىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە باشتىن ـ ئاخىر سىڭگەن بولىدۇ. ئۇ جەمئىيەتتىكى باشقا زىددىيەتلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ ياكى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ.

ماركس بىلەن ئېنگېلس ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى قانۇنىيىتىنى قوللىنىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەرىكىتى توغرىسىدىكى نەزەريىنى ئىلمىي رەۋىشتە شەرھلەپ بەردى. ماۋ زېدۇڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن، ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت دەپ يەنىچا قالدى.

جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت ئىچىدە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يېتەكچى ئورۇندىكى زىددىيەتتۇر. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەشكىل قىلىدۇ. يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى پەيدا بولغاندىن كېيىنكى مۇئەييەن مەزگىلدە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەڭ ھەرىكەتچان، ئەڭ ئىنقىلابىي ئامىل بولغاچقا، ئۇ ئۈزلۈكسىز تۈردە راۋاجلىنىپ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا، نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئالغا قاراپ راۋاجلىنىپ مۇئەييەن دەرىجىگە يەتكەندە، ئەسلىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق كېلىپ تۇرغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى مۇۋاپىق كەلمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ، مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە تۈپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ۋە ئۇنىڭ ئەسلىدىكى كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەكلىنىشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مۇۋاپىق كەلمەي قالغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يەنە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق كېلىدىغان بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى يېڭى زىددىيەت ھەرىكەتسى

يېڭى ئاساستا باشلىنىدۇ.

ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت ئىچىدىكى يەنە بىر زىددىيەتتۇر. ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بىرلىكى ئىجتىمائىي فورماتسىيىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس ئۇستقۇرۇلمىنى بەلگىلەيدۇ، قانداق ئىقتىسادىي بازىس بولسا، شۇنداق ئۇستقۇرۇلما بولىدۇ. ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، ئۇ مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىسنىڭ شەكىللىنىشىنى ئالغا سۈرىدۇ ھەمدە ئىقتىسادىي بازىسنى قوغدايدۇ ۋە مۇستەھكەملەيدۇ. ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە نىسپىي مۇستەقىللىققا ئىگە بولغان بولىدۇ، ھەممىلا ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ دەرھال ئۆزگىرىۋەرمەيدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ يېڭى سەۋىيىگە يېتىشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق كېلىشتىن پەيدىنپەي مۇۋاپىق كەلمەسلىكە قاراپ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى قوغدايدىغان ئۇستقۇرۇلما پەيدىنپەي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تۈپتىن ئۆزگىرىشى ياكى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئەكسىيەتچىل

كۆچكە ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا ئۇستقۇرۇلمىنى تۆپتىن ئۆزگەرتىش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. يېڭى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدا يەنە يېڭى ئاساستا يېڭى زىددىيەت ھەرىكىتى باشلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەرىكىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەرىكىتىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدۇ. بۇ مۇنۇ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: دەل ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ھەم شۇ مۇناسىۋەت بىلەن يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇش ۋە راۋاجلىنىش ئارقىسىدىلا، مۇشۇ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئۇستقۇرۇلمىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەكلىنىشى مۇمكىن بولىدۇ، ئۇستقۇرۇلمىنىڭ يېڭى ئىقتىسادىي بازىسنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە قوغداش رولىنى پۈتكەيدىغان جارى قىلىش ۋە كۈچەيتىش ئىمكانىيىتى بولىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەرىكىتى ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەرىكىتىگە ئاكتىپ ھالدا تەسىر كۆرسىتىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، كونا جەمئىيەتتىن يېڭى جەمئىيەتكە ئۆزگىرىش مەزگىلىدە، ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ھەل قىلىنىشى، يەنى كونا ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئورنىنى يېڭى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىلىشى بىلەن، بۇ يېڭى ئۇستقۇرۇلما ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە كونىنى بۇزۇپ يېڭىنى تەكلەيدىغان، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن زىددىيەتنى ھەل قىلىدىغان كۈچلۈك پىشاق بولۇپ قالىدۇ، جەمئىيەتنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى فورماتسىيىگە ئايلىنىشىنى ئالغا سۈرىدىغان ئاكتىپ كۈچ بولۇپ قالىدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەت ئانتاگونىيىلىك خاراكتېردا بولۇپ، كەسكىن سىنىپىي توقۇنۇش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. چېرىگەن سىنىپلار ھامان ئۆزلىرى ئېگىلەپ تۇرغان دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن، قانۇن تۈزۈمىدىن، شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ چېرىك، ئېكسپلىئاتچىل ئىدىيىلوگىيىسىدىن ئىبارەت ئۇستقۇرۇلمىدىكى مۇشۇ بارلىق كۈچلەردىن پايدىلىنىپ، ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن، كېرىمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى قوغداپ، راۋاجلىنىپ پىشىپ يېتىلگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەلەپ قىلىدىغان يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سىنىپلار پەقەت ئىجتىمائىي ئېنقىلاب ئېلىپ بېرىپ، زورلۇق كۈچ ئارقىلىق كونا ئۇستقۇرۇلمىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتكەندىلا، ئاندىن ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەتنى ھەل قىلالايدۇ.

ئاخىرقى ھېسابتا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەتنىڭ ھەرىكىتىنى ئالغا سۈرىدۇ، بۇ زىددىيەت ھەرىكىتى جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشىنى ئالغا سۈرىدۇ.

كونا جەمئىيەتنىڭ ئورنىنى يېڭى جەمئىيەتنىڭ ئېلىشىنى ئالغا سۈرىدۇ، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن باسقۇچتىن يۇقىرى باسقۇچقا قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئالغا سۈرىدۇ. بۇ — جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى. بۇگۈنكە قەدەر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ئىپتىدائىي جەمئىيەت، قۇللۇق جەمئىيەت، فېئودالىزىم جەمئىيەت، كاپىتالىستىك جەمئىيەت ۋە سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى باشتىن كەچۈردى ۋە كەچۈرمەكتە، ھەربىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ تەرەققىياتىمۇ، بىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىنىڭ ئىككىنچى بىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە ئايلىنىشىمۇ ئىجتىمائىي ئىگىزلىك زىددىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ نەتىجىسى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىگىزلىك زىددىيەتنىڭ خاراكتېرى ۋە ئەھۋالى كونا جەمئىيەتتىكى ئىگىزلىك زىددىيەتنىڭكىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىگىزلىك زىددىيەتنى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى، ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى داۋاملىق ھەل قىلىپ بېرىشى، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئۇستقۇرۇلمىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىشى، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئالغا سۈرۈش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى، سوتسىيالىستىك ئۇستقۇرۇلمىنىڭ ئىقتىسادىي بازىسنى قوغداش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشى، شۇ ئارقىلىق سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، كوممۇنىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت ھازىرلىشى لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئوستقۇرۇلما دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما

ئىقتىسادىي بازىس — جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدىكى ئىقتىسادىي تۈزۈم، يەنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى. ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىس ئۇستىگە قۇرۇلىدىغان سىياسىي، قانۇن قاتارلىق تۈزۈملەر، شۇنىڭدەك ئىقتىسادىي بازىسقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە، مەسىلەن، سىياسىي، قانۇن، ئەخلاق، سەنئەت، پەلسەپە قاتارلىق جەھەتلەردىكى نۇقتىنەزەرلەردۇر. مۇئەييەن ئىقتىسادىي بازىس بىلەن مۇئەييەن ئۇستقۇرۇلمىنىڭ بىرىكىشى مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتسىيىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ماركس ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما دېگەن ئىلمىي ئۇقۇمنى بىرىنچى بولۇپ بەرپا قىلغان. ئۇ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» گە يازغان سۆز بېشىدا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كىشىلەر ئۆز تۇرمۇشىنى يارىتىش يولىدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە

ساقلانغان بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە پىشىپ يېتىلىشىگە ئەگىشىپ، ئىلگىرىكى ئىجتىمائىي فورماتسىيەدىكى كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇنداق قالدۇقلىرىنى ھازىرقى ئىجتىمائىي فورماتسىيەدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى چەتكە قاقىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلەيدۇ.

ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۇستقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت دىئالېكتىك مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئىقتىسادىي بازىس، ئومۇمەن، ئاساسىي، ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ. بىرىنچى، ئۇستقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىسقا مۇۋاپىقلىشىش تەلىپى بويىچە قۇرۇلغان بولىدۇ، ئىقتىسادىي بازىسنىڭ خاراكتېرى ئۇستقۇرۇلمىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ھەربىر دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈلمە رېئال ئاساسنى شەكىللەندۈرىدۇ، ھەربىر تارىخىي دەۋردە قانۇن مۇئەسسىسلىرى ۋە سىياسىي مۇئەسسىسلەردىن ھەمدە دىنىي، پەلسەپىۋى نۇقتىئىنەزەرلەر ھەم باشقا نۇقتىئىنەزەرلەردىن تۈزۈلگەن پۈتۈن ئۇستقۇرۇلمىنى ئاخىرقى ھېسابتا مۇشۇ ئاساس ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش لازىم.» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى» 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 44 — 45 - بەتلەر) مەسىلەن، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت تۈزۈمىنى، قانۇن تۈزۈمىنى ۋە فېئودالىق ئىدېئولوگىيىنى بەلگىلىگەن؛ كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت تۈزۈمىنى، قانۇن تۈزۈمىنى ۋە بۇرژۇئازىيە ئىدېئولوگىيىسىنى

ياغلىق بولمىغان، مۇئەييەن، زۆرۈر مۇناسىۋەتلەردە، يەنى ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇئەييەن تەرەققىيات باسقۇچىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە بولىدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىنى، يەنى قانۇنىي ۋە سىياسىي ئۇستقۇرۇلمىسى بار ھەم مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئاڭ شەكلى ماسلىشىپ كەلگەن رېئال بازىسنى تەشكىل قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 138 — 139 - بەتلەر)

ئىقتىسادىي بازىسنى تەشكىل قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇئەييەن ھۆلۈكچىلىك شەكلى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى، ھەمھۆلاتنى تەقسىم قىلىش مۇناسىۋەتلىرىدىن تەشكىل تاپىدىغان ئورگانىك بىر پۈتۈن كەۋدە. مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتسىيەدە، بولۇپمۇ ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، كۆپ ھاللاردا، ئىلگىرىكى ئىجتىمائىي فورماتسىيەدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قالدۇقلىرى مەۋجۇت بولغان بولىدۇ، ئۇلار مۇشۇ ئىجتىمائىي فورماتسىيەدىكى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئورگانىك تەركىبىي قىسمى ئەمەس، بەلكى گۈمران بولغان كونا جەمئىيەت ئىقتىسادىي بازىسنىڭ قالدۇقلىرىدۇر. مەسىلەن، فېئودالىق جەمئىيەتتە، كۆپ ھاللاردا، ئەۋلۇق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قالدۇقلىرى، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، كۆپ ھاللاردا، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قالدۇقلىرى

بەلگىلىگەن. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ يېپىيېڭى ئىقتىسادىي بازىسى ئۈستىگە قۇرۇلغىنى بولسا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت تۈزۈمى، قانۇن تۈزۈمى ۋە ماركسىزم - لېنىنىزمنى يېتەكچى قىلغان سوتسىيالىستىك ئىدېئولوگىيە. ئىككىنچى، «ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ناھايىتى چوڭ بولغان پۈتكۈل ئۈستقۇرۇلمىدىمۇ يا ئاستا، يا تېز ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 139 - بەت) كونا ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئورنىنى يېڭى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ ئېلىشىغا ئەگىشىپ، زاۋالغا يۈز تۇتقان سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدىغان ئىلگىرىكى دۆلەت تۈزۈمى ۋە قانۇن تۈزۈمى پاچاقلاپ تاشلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سىنىپلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدايدىغان دۆلەت تۈزۈمى ۋە قانۇن تۈزۈمى ئالىدۇ، ئاغدۇرۇلغان ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ چىرىك ئىدېئولوگىيىسىمۇ ھامان يا كېيىن، يا بالدۇر تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقىدۇ - دە، ئۇنىڭ ئورنىنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتكەن يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سىنىپلارنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ئالىدۇ.

ئۈستقۇرۇلما ئىقتىسادىي بازىسقا پاسسىپ ھالدا مۇۋاپىقلىشىپ قالمايدۇ، ئۇنىڭدا نىسپىي مۇستەقىللىق بولىدۇ ھەمدە ئىقتىسادىي بازىسقا نىسبەتەن ئاكتىپ ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئېنگېلس ئۈستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى كۆرمەيدىغان، ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئاكتىپ رولى بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىدىغان، ماركسىزمنى چاكىنىلاشتۇرىدىغان نۇقتىئىنەزەرلەرنى تەنقىد قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «سىياسىي، قانۇن، پەلسەپە، دىن، ئەدەبىيات، سەنئەت قاتارلىقلارنىڭ تەرەققىياتى ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى ئاساس قىلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز نۆۋىتىدە بىر بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەمدە ئىقتىسادىي بازىسقا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادىي ئەھۋال سەۋەب ۋە ئاكتىپ نەرسە، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى پاسسىپ نەتىجە دېگىلى بولمايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 506 - بەت) ئۈستقۇرۇلمىنىڭ رولى ئۆز ئىقتىسادىي بازىسنى خىزمەت قىلدۇرۇش ئىبارەت. يېڭى، ئىلغار ئۈستقۇرۇلما كونا ئىقتىسادىي بازىسنى پاچاقلاپ تاشلاپ، يېڭى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ شەكىللىنىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشىگە تۈرتكە بولىدىغان، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدىغان قۇدرەتلىك كۈچ؛ كونا، چىرىك ئۈستقۇرۇلما بولسا، ۋاقتى ئۆتكەن ئىقتىسادىي بازىسنى قوغدايدىغان، يېڭى ئىقتىسادىي بازىسنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇن بولىدىغان، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى كېچىكتۈرىدىغان ئەكسىيەتچىل كۈچ. جاھانگىرلىكنىڭ ئۈتكۈل زور ئۈستقۇرۇلمىسى دەل ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن مونوپول كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي بازىسنى قوغدايدىغان، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى باستۇرىدىغان، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە توسقۇن بولىدىغان ئەكسىيەتچىل كۈچ.

ئۈستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەتلەرنىڭ بىر تەرىپى،

جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرىدىغان ۋە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىدىغان مۇھىم كۈچ. ئىنسانلارنىڭ ئاساسلىرىكە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتلەردە بۇ زىددىيەت كەسكىن شىنپىي كۆرۈنۈش بولۇپ تېپادىلىنىدۇ، ئۇنى شۇ ئىجتىمائىي ئۆزۈمنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ھەل قىلىش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت بىر سىنىپ ئىككىنچى بىر سىنىپنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئارقىلىلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

- ماۋ زېدۇڭ مارکسزمنىڭ ئۇستۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئوغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى تەھلىل قىلىشقا تەتبىق قىلىدۇ. ئۇ: سوتسىيالىستىك دۆلەت قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسنى بەرپا قىلىشى كېرەك، ئۇنداق قىلغاندىلا كاپىتالىستىك پروليتارىيات دىكتاتورلىقىنى مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ: سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئۇستۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدا ھەم بىر - بىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان، ھەم بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان ئەھۋالنىڭ مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى، ئۇستۇرۇلمىنىڭ بەزى ھالقىلىرىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسنى قوغدىيالمايدىغان، ھەتتا بۇزۇپ قويىدىغان، ئۇنى ئىسلاھ قىلىشقا تەلەپ كېلىدىغان ئەھۋاللارنىڭمۇ دائىم پەيدا بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئۇستۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ، مۇمكىنلەر خىلمۇ خىل ئىچىدىكى زىددىيەتتەك ياكى دىنلىقىنى، پەقەت مۇئەييەن ئەھۋالدىلا يەنىلا ئاساسلىي كۆرۈنۈش خاراكتېرىنى ئالىدىغانلىقىنى؛ لېكىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئۇستۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئۇستۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كونكرېت ئاساسىدا، ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئۇزلۇكسىز تۈردە ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدىغانلىقىنى؛ ئۇستۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كونكرېت ئاساسىدا، ئۇستۇرۇلمىدىكى ئىقتىسادىي بازىسقا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان كونكرېت ھالقىلارنى ئۇزلۇكسىز تۈردە تەكشۈرۈپ، ئۇستۇرۇلمىنى ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي بازىسنى قوغداش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولۇشى، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى مۇستەھكەملەشنىڭ مۇھىم شەرتى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر بايان قىلىپ بەردى.

سىياسىي بىلەن ئىقتىساد «ئىقتىساد - بازىس، سىياسىي بولسا ئىقتىسادنىڭ مەركەزلەشكەن ئىپادىسى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1971 - يىل نەشرى، 1198 - بەت) بۇ مارکسزمنىڭ سىياسىي بىلەن ئىقتىسادنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى ئاساسىي ئۇقتۇمنىڭ زۆرۈر. ئىجتىمائىي تۈر، مۇشۇ، ئىقتىساد - بازىس، سىياسىي بولسا مۇشۇ بازىس ئۈستىگە قۇرۇلغان ئۇستۇرۇلمىدۇر، ئىقتىساد - بىرلەمچى، سىياسىي - ئىككىلەمچى، سىياسىي ئىقتىسادتىن كېلىدۇ، ئىقتىساد بولسا سىياسىيغا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ، سىياسىي - ئىجتىمائىي دۆلەت تۈزۈمى ۋە

قانۇن تۈزۈمى، دۆلەتنىڭ سىياسەتلىرى ۋە باشقىلار ــ ھامان ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى گەۋدىلەندۈرىدۇ، بۇ تۈزۈم، سىياسەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، راۋاجلىنىشى ۋە يوقىلىشى ھامان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدۇ. ئىقتىسادنىڭ سىياسىيغا نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رولى يەنە سىياسىينىڭ ھامان مۇئەييەن ئىقتىسادقا مۇۋاپىقلىشىشىدا، ئىقتىسادىي بازىس ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. «سىياسىي ھاكىمىيەت ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا قوللىنىلىدىغان ۋاستىدىن ئىبارەت، خالاس.» («ماركس ــ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ــ توم، 246 ــ بەت) سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، ئاخىرقى ھېسابتا، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيە سىنىڭ سىياسىيسى، يەنى ئىچكى ــ تاشقى ئەمگەكچى خەلقە سالىدىغان زۇلمى، ئاخىرقى ھېسابتا، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي بازىسنى قوغداپ، مونوپول كاپىتالنىڭ يۇقىرى نورمىدا پايدا ئۇندۇرۇۋېلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش، بىر ئوچۇم مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغداشنى مەقسەت قىلىدۇ. پرولېتارىياتنىڭ سىياسىيسى، يەنى پرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپبېرىشىۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى يولغا قويۇشى پرولېتارىياتنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغداشنى مەقسەت قىلىدۇ.

سىياسىي ئىقتىسادقا پەقەت پاسسىپ ھالدىلا مۇۋاپىقلىشىپ قالمايدۇ، ئۇ يەنە ئىقتىسادقا ئاكتىپ ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىقتىساد بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، سىياسىي باشقا ئۈستقۇرۇلمىلارغا ئوخشىمايدۇ، ئۇ ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك بىر بۆلۈكى بولۇپ، ئۈستقۇرۇلما ئاساللىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ، ئۇنىڭ ئىقتىسادقا بولغان تەسىرىمۇ ئەڭ بىۋاستە، ئەڭ كۈچلۈكتۇر. سىياسىي بولۇپمۇ پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ پائالىيىتى ھىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي تەلىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىشتا ئاساسىي ۋاستىدۇر. بىر سىنىپنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي مەنپەئىتى، مۇئەييەن شارائىتتا، سىياسىي كۈرەشنىڭ يارىدىنى بىلەنلا ئىشقا ئاشىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىم شارائىتىدا، پرولېتارىياتنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي مەنپەئىتى كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى ۋە ئادەمنىڭ ئادەمنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت، ھالبۇكى، بۇنى پەقەت سىياسىي كۈرەشنىڭ ئەڭ يۇقىرى شەكلى بولغان زورلۇق كۈچ بىلەن قامىدىغان ئىنقىلاب ئارقىلىق، بۇرژۇئا دۆلەت ھاكىمىيىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورناتقاندىن كېيىنلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. پرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ۋە مۇستەھكەملەش يولىدىكى كۈرەشلىرى ئۆز سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە قوغداش يولىدىكى كۈرەشلىرىنىڭ مەركەزلىك گەۋدىلىشىدۇر.

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېغىر راۋاجلىنىشىنى ئالگىرى سۈرۈپ، پرولېتارىياتنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك بېرىش ئۈچۈن ھەرقايسى

سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، بولۇپمۇ ئىشچىلار بىلەن دېھقانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش لازىم. دەل مۇشۇ مەسىلە، لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «سىياسىينى ئىقتىساد بىلەن سېلىشتۇرغاندا، سىياسىينىڭ بىرىنچى ئورۇننى ئىگىلىمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس»، «بىر سىنىپ ئەگەر مەسىلىنى سىياسىي جەھەتتىن توغرا ھەل قىلمىسا، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالالمايدۇ، شۇڭا ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنمۇ ھەل قىلالمايدۇ.» (لېنىن. «يەنە ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى توغرىسىدا، ھازىرقى ۋەزىيەت توغرىسىدا ۋە تروتسكى بىلەن بۇخارىنىڭ خاتالىقلىرى توغرىسىدا»، 1976 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 37 — 39 - بەتلەر)

ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: سىياسىي — قوماندان ھەم جان. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا سىياسىينىڭ ئىقتىسادقا قوماندانلىق قىلىشى ھەم ئىقتىسادنىڭ سوتسىيالىستىك خاراكتېرىگە ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىگە كاپالەتلىك بېرىدىغانلىقىدا، ھەم سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك بېرىپ، پرولېتارىيات سىياسىيسىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىساد ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت كۈچلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بارلىق دۈشمەن كۈچلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادقا بولغان توسالغۇسى ۋە بۇزغۇنچىلىقىنى تۈگىتىشى لازىم؛ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان توغرا لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئىقتىسادنىڭ سوتسىيالىستىك يۆنىلىشىنى بويىچە تېز راۋاجلىنىشىنى كاپالەتلەندۇرۇش لازىم؛ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا ئاممىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغداپ، كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق ئىشقا سېلىشى لازىم. سىياسىي خىزمەتنى چوقۇم ئىقتىسادىي خىزمەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، سىياسىي خىزمەتنى ئىختىسادىي خىزمەتتە، تېخنىكىۋى خىزمەتتە ۋە بارلىق كەسپىي خىزمەتلەردە ئەملىيلەشتۈرۈش، پارتىيىنىڭ لۇشيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئاممىغا تاپشۇرۇپ، ئاممىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاڭ - سەۋىيىسىنى ۋە ئىنقىلابىي قىزغىنلىقىنى ئۆستۈرۈش ھەمدە بۇنداق ئىنقىلابىي قىزغىنلىقنى ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنىڭ ۋە تېخنىكىۋى خىزمەتلەرنىڭ ھەقىقىي تۈردە جۇش ئۇرۇپ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان كۈچكە ئايلاندۇرۇش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىنسانىيەت جەمئىيىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە راۋاجلىنىش ئۈچۈن، ماددىي ۋاستىلەرگە، جۈملىدىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرى (ئىستېمال ۋاستىلىرى) گە ئىگە بولۇشى لازىم. ماددىي ۋاستىلەرگە ئىگە بولۇش يولىدا قوللىنىلغان ئۇسۇلنى ماركس ماددىي تۇرمۇشنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىغانىدى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ستالىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ئىشلەپچىقىرىش، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى، ھەم كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش

مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ئىككىسىنىڭ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىرلىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.» (ستالىن. «لېنىنىزم مەسىلىلىرى توغرىسىدا»، 1964 - يىل نەشرى 646 - بەت)

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى — ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ماددىي مەزمۇنى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا ئۇنىڭ ئىجتىمائىي شەكلى. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەم قارىمۇ قارشىلىق، ھەم بىرلىكتىن ئىبارەت دىئالېكتىك مۇناسىۋەتتۇر. بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىچكى زىددىيىتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇ — ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۆزگىرىش ياسىشىدىكى تۈپ سەۋەب. ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى بويىچە بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى — ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەڭ ھەرىكەتچان، ئەڭ ئىنقىلابىي ئامىل. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە ئاساس ھېسابلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلازىكچىلىك نىسپىي مۇقىملىقتا ئىگە بولغان بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە نىسبەتەن ھامان ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆز نۆۋىتىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ ياكى كېچىكتۈرەلەيدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن ھوكۇمران سىنىپلار مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ھامان كۈچىنىڭ بارىچە قوغداشقا تىرىشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزگەرتىلمىسە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلالمايدىغان ھالغا يەتكەندە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش رولىنى ئويناىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، بۇنداق ئۆزگىرىش سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق، ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يېڭى تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تۈزۈلىدۇ، يەنى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخى بەش خىل ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى: ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، فېئودالىلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى باشتىن كەچۈردى. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى كومموئىنستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ باشلانغۇچ باسقۇچى بولۇپ، ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن تارىختىكى ئەڭ ئىلغار

ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىدۇر.

ئىجتىمائىي تۈرمۈشىنىڭ بارلىق ساھەلىرىدە، ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ھەل قىلغۇچ رول ئويناپىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ماددىي تۈرمۇش ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى پۈتكۈل ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى تۈرمۇش جەريانىنى بەلگىلەيدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 139 ـ بەت) ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى قانداق بولسا، سىياسىي تۈزۈم، سىياسىي نۇقتىنەزەر، ئىجتىمائىي ئىدىيە ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيەتمۇ ئاساسىي جەھەتتىن شۇنداق بولىدۇ، يەنى جەمئىيەتمۇ شۇنداق بولىدۇ. ئىنسانىيەت بەش خىل ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنى باشتىن كەچۈردى دېگەن سۆز تەرتىپ بويىچە يۇقىرى دەرىجىگە قاراپ تەرەققىي قىلغان بەش خىل جەمئىيەتنى باشتىن كەچۈردى دېگەنلىكتۇر.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى دېگەن ماددىغا قارالمۇن.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بۇ كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ بىر تەرىپى.

كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى يەككە ـ يېگانە، مۇستەقىل ھالدا ئېلىپ بېرىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇ ئىجتىمائىي ئورتاق پائالىيەتتۇر. ماركس مۇنداق دەيدۇ: كىشىلەر «ئەگەر مۇئەييەن شەكىلدە بىرلىشىپ ئورتاق پائالىيەت ئېلىپ بارمىسا ۋە ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرمىسا، ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارالمايدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 611 ـ بەت) ئۇ يەنە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تەرىپىدىن «چېمىش نۇقتىسى قىلىنغان يەككە ـ يەككە ئوۋچى ۋە بېلىقچى XVIII ئەسىردىكى تەسەۋۋۇر كۈچى بىلەن ئويدۇرمىلارغا كىرىدۇ. بۇ ـ روبىنسون ھېكايىسىگە ئوخشايدىغان ھېكايە.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 ـ توم، 1981 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 144 ـ بەت) دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئىشلەپچىقىرىش ھەر قانداق ۋاقىتتا ۋە ھەرقانداق شارائىتتا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتۇر. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، كىشىلەر ئۆز ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان مۇئەييەن، زۆرۈر مۇناسىۋەتتە يەنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. كىشىلەر مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە بولغاندىلا، ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ، ئاندىن تەبىئەتكە قارشى كۈرەش قىلالايدۇ. ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «سىنىپسىز جەمئىيەتتە ھەربىر كىشى جەمئىيەتنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە، جەمئىيەتنىڭ باشقا ئەزالىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنىڭ ماددىي تۈرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ. تۈرلۈك سىنىپىي جەمئىيەتلەردە بولسا ھەر قايسى سىنىپلارغا مەنسۇپ جەمئىيەت ئەزالىرى ئوخشاش بولمىغان شەكىللەردە مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلارنىڭ ماددىي تۈرمۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىدۇ.»

(«ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - تۇم، 1971- يىل نەشرى، 509 — 510 - بەتلەر)

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى، ماركسنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» گە مۇقەددىمە بايان قىلىشى بويىچە، كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىم قىلىش، ئىستېمال قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئۇلار ئومۇمىيەتنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىرىنى، بىر پۈتۈن گەۋدىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پەرقلەرنى تەشكىل قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - تۇم، 1981 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 173 - بەت) ئېنگېلس «دىئۇرىنگغا قارشى» دا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى «تۇرلۇك ئىنسانىيەت جەمئىيەتلىرىدە ئىلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ھەممە بۇلارغا مۇناسىپ رەۋىشتە ئىلىپ بېرىلىدىغان مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىش ۋە شەكىللىرى» دەپ يەكۈنلىگەن. (1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 280 - بەت) ستالىن «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى» دە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى «(1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلى؛ (2) بۇنىڭدىن كېلىپ چىققىدىغان، ئوخشاش بولمىغان تۇرلۇك ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئورنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى، ياكى ماركس ئېيتقاندەك، ئۆز ئارا پائالىيەتلىرىنى ئۆز- ئارا ئالماشتۇرۇشى؛ (3) مەھسۇلات تەقسىماتىنىڭ شۇلارغا تامامەن باغلىق بولغان شەكىللىرى» نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ:

ئېنگېلسنىڭ تەبىرىدىكى «ئالماشتۇرۇش» تاۋار ئالماشتۇرۇشنىلا كۆرسىتىپ قالمايدۇ، ئېنگېلس «ئالماشتۇرۇش» دېگەن سۆزنى ئىشلەتكەندە كۆزدە تۇتقان نەرسە «يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تەبىرىدە ئۇنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلگەن.» (1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 114 — 115 - بەتلەر)

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ئۆزئارا ئالاقىدە بولۇپ ۋە بىر- بىرىنى تەزگىنلەپ، بىر پۈتۈن گەۋدىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇئەييەن مۇلۇكچىلىك شەكلى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى مۇئەييەن ئورنى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، مۇئەييەن ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى ۋە مۇئەييەن مەھسۇلات تەقسىم قىلىش مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستلار خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى، بارلىق مەھسۇلات ۋە ئەمگەك كۈچى تاۋار سۈپىتىدە سېتىلىدىغان، ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى، شۇنىڭدەك بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يەتكۈزۈپ بەرگەن قوشۇمچە قىممەتنى ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالىدىغان يەنى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەكى ياراتقان مۇتلەق زور مەھسۇلاتنى ئىگىلىۋالىدىغان، ئىشچىلارنىڭ بولسا ئەمگەك كۈچىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىلزان يېتىدىغان ناھايىتى ئاز بىر قىسىم مەھسۇلاتقىلا

ئۆرنىشىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىم مۇناسىۋەتنى بەلگىلەيمىز. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك (ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە تۆرلۈك شەكىللەردە ئىپادىلىنىشى مۇمكىن) ئېكسپلاتاتسىيەدىن قۇتۇلغان ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى خوجايىنلىق ئورنىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا سوتسىيالىستىك ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى، سوتسىيالىستىك تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىشتا ئەمگەككە قاراپ ھەق بېرىشتىن ئىبارەت ئەمگەكچى خەلقنىڭ پايدىلىق بولغان تەقسىمات مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيمىز.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئەڭ تۆپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتۇر. ماركسىزم مۇئەييەن جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسىنى ئىقتىسادىي تۈزۈلمە سۈپىتىدە قاراپ، ئۇنىڭ سىياسىي، قانۇن، ئىدېئولوگىيە قاتارلىق جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتلەرگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ رولىنى كۆرسىتىپ، شۇ ئارقىلىق تۆرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك ئالاقىنى ئېچىپ بېرىپ، كىشىلەرنى تۆرلۈك مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن ئاساسىي ھادىسىلەن بىلەن ئىككىنچى ئورۇندىكى ھادىسىلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي بەش خىل ئاساسىي تىپتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى: ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، فېئودالىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى باشتىن كەچۈردى، ھەربىر خىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىلغارراق بولدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىپتىدائىي جامائە مۇلۈكچىلىكى بولۇپ، ئۇ بىر خىل تار دائىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئىدى. بۇ چاغدا خۇسۇسىي مال - مۇلۈك مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، سىنىپ ۋە ئېكسپلاتاتسىيە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى، فېئودالىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان بۇ ئۈچ خىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھەرقايسىسى سىنىپىي مۇناسىۋەت بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خۇسۇسىيلىشىپ قىلىۋالغان بىر ئوچۇم كىشىلەرنىڭ ئەڭ ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى، يەنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، بۇنداق مۇناسىۋەت ئانتاگونىيىلىك خاراكتېردە بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكى ئاساس قىلىدۇ، جۈملىدىن، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى بىلەن سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل مۇلۈكچىلىك شەكلى بار.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئېكسپلاتاتسىيەدىن قۇتۇلغان ئورتاق ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ ھازىرغىچە بولۇپ ئۆتكەن ئىنسانىيەت جەمئىيەتلىرى ئىچىدە ئەڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدۇر. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى كومپونىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە قاربىغاندا تېخى ئانچە پىشىپ يېتىلگەن بولمايدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىككىسى تەرىپى. ئىككىسى چەمبەرچاس باغلانغان، ئۇلار بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ ھەمدە قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى ئىچىدە راۋاجلىنىپ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوبىيېكتىپ جەھەتتە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىشى كېرەك، دېگەن قانۇنىيەت مەۋجۇت بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىمۇ پاسسىپ تەرەپ ئەمەس، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا نىسبەتەن ئىلگىرى سۈرۈش ياكى توسالغۇ بولۇش رولىنى ئويناپدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۇستقۇرۇلما بىلەن ئىقتىسادىي بازىس ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىلەن بىرلىكتە جەمئىيەتتىكى ئېگىزلىك زىددىيەتنى تەشكىل قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەت باسقۇچقا يەتكەندە، ئۇنىڭ بىلەن مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن ھۆكۈمران سىنىپلار ھامان ئۆزلىرى ئىگىلەپ تۇرغان دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ، مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تۇرلۈك يوللار بىلەن قوغداشقا تىرىشىدىغانلىقى ئۈچۈن، پەقەت ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئارقىلىق ئەكسىيەتچى سىنىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزۈل - كېسىل بۇزۇپ تاشلاپ ۋە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىپ، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يول ئاچقىلى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئۇمۇمىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان كونا جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولمايدۇ، پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى يولغا قويغاندىلا، ئاندىن بۇرژۇئازىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، يېڭى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتالايدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا يەنىلا زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، لېكىن، بۇ زىددىيەتنىڭ خاراكتېرى

كونا جەمئىيەتتىكى زىددىيەتنىڭ خاراكتېرىغا تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، ئۇنى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئۆزلۈكسىز تۈردە ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چىرىقىم مۇۋاپىق كېلىشى كېرەك دېگەن قانۇنىيەتنى ئاڭلىق تۈردە تەتبىق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان بىخەتەر قىسمىنى ۋە ھالقىسىنى تەكشەپ، تېخنىكا ئىنقىلابىنى ۋە پۈتكۈل سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ؛ سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشى بولسا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى يەنمۇ مۇستەھكەملەيدىغان مۇھىم شەرت بولۇپ قالىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى دېگەن مانا دەل قارالمۇن.

ئۆزلەشتۇرۇش كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسىگە نىسبەتەن نېرى - بېرى قىلىش ۋە ئىشلىتىش ھوقۇقى. «ئۆزلەشتۇرۇش» نىڭ «ئىگىدارلىق» تىن پەرقى شۇ يەردىكى، ئۆزلەشتۈرگۈچىلەردە ئۆزلەشتۇرۇۋالغان نەرسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «يەرگە بولغان تولۇق، ئەركىن ئىگىدارلىق ھوقۇقى ھېچبىر تورسالغۇسىز ۋە ھېچبىر چەكلىمىسىز ھالدا يەزى ئۆزلەشتۇرۇۋېلىش ئىمكانىيىتى بولدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپلا قالماستىن، يەلكى ئۇنى سېتىش ئىمكانىيىتىنىكمۇ بولدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - تۇم، 163 - بەت). ماركس فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ئۇششاق دېھقانلار تەرىكچىلىك قىلىشتا تايىنىدىغان دېھقانچىلىق ئۇستىدە توختالغىنىدا، «يەرنى ئۆزلەشتۇرۇۋېلىش بىۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەرتلىرىدىن بىرى، ھالبۇكى، ئۇنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئەڭ پايدىلىق شەرتى» دېگەنىدى. («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 694 - بەت) دېمەك، «ئۆزلەشتۇرۇش» نىڭ «ئىگىدارلىق» قا ئوخشاپ كېتىدىغان يېرىمۇ، ئوخشىمايدىغان يېرىمۇ بار.

تارىختا، ئۆزلەشتۇرۇش كۆپ ھاللاردا ئىگىدارلىقنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ كەلگەنىدى. ئىنسانلارنىڭ ئالدى بىلەن ئۆزلەشتۇرگىنى تەبىيار يەر مېۋىسى، جۈملىدىن جارۋا بولدى. يەر مېۋىسىنى ئۆزلەشتۇرۇش ئۇچۇن يەرنى ئۆزلەشتۇرۇۋېلىش ئالدىنقى شەرت قىلىنىاتتى. دەسلەپتە، يەرلەر ۋاقتىنچە ئورتاق ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە بارا - بارا بىر ئۇرۇق ياكى قەبىلىنىڭ ئورتاق مۈلكى بولۇپ قالغانىدى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بىر جامائىنىڭ تەبىئىي ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى (يەر) نى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشى زۆرۈر بولۇپ قالغان ۋاقىتتا ئۇچرىغان توسالغۇسى يەرنى ئۆزلەشتۇرۇۋالغان ھەم ئۇنى ئۆزىنىڭ نېئورگانىك گەۋدىسى دەپ قارىغان ئىككىنچى بىر جامائىدۇر. دېمەك، مەيلى ئەسلىدىن بار مۈلۈكنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن بولسۇن ياكى يېڭى مۈلۈككە ئېرىشىش ئۇچۇن بولسۇن، ئۇرۇش، مۇشۇنداق تەبىئىي شەكىللەنگەن ھەر بىر جامائە ئۆچۇن ئېيتقاندا، بىر خىل ئەڭ ئاساسىي خىزمەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.(ماركس، «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر

ئوچېركلار (لايىھە)» 3 - كتاب، 1963 - يىل نەشرى، 108 — 109 - بەتلەر) ناھايىتى ئۆزاق ۋاقىتلارغىچە يەرنى ئۇرۇق ئەزالىرى ئۆملىشىپ تېرىپ كەلگەنىدى، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يەرلەر ئائىلىلەرنىڭ تېرىشىغا بۆلۈنۈپ بېرىلدى. بۇ چاغدا، ئائىلىلەرنىڭ يەرنى ئۆزلەشتۈرۈش ھوقۇقىلا بار ئىدى، ئۇنىڭغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى. كېيىنچە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يەرلەرنى ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا قەرەللىك ھالدا يېڭىباشتىن تەقسىم قىلىش بىكار قىلىنىدى - دە، يەرلەر ئۇرۇقنىڭ ئومۇمىي مۈلكىدىن ئائىلىلەرنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلانىدى. خۇددى ئېڭگېلس ئېيتقاندەك: «ھەربىر ئادەمنىڭ ئەسلىدە ئۇرۇق يېكى قەبىلە تەرىپىدىن بۆلۈنۈپ بېرىلگەن پارچە يەرلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش ھوقۇقى ئەمدىلىكتە شۇنداق مۇستەھكەم بولۇپ كەتتىكى، بۇ پارچە يەرلەر ۋاراسلىق قىلىنىدىغان مۈلۈك سۈپىتىدە ئۇلارغا تەئەللۇق بولۇپ قالدى.» («ماركس - ئېڭگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 163 - بەت)

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتە، مۈلۈكچىلىك يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ. قۇلدارلار، فېئوداللار ۋە كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىككە تايىنىپ ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۇلار ياراتقان ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى ياكى قوشۇمچە قىممەتنى شۇلارنىڭ ھالدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر ئۆتمۈشتىكى ھەقسىز ئەمگەككە بولغان ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بۇگۈنكى كۈندە كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىۋاتقان تىرىك ھەقسىز ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ بىردىنبىر شەرتى بولۇپ قالدى.» («ماركس - ئېڭگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 639 - بەت)

ماركس، ئېڭگېلسنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىدە ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن ئىگىدارلىق بىر مەنىدە ئىشلىتىلگەن ئەھۋاللارمۇ دائىم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ماركس مۈلۈكچىلىك ئۇستىدە توختالغان ۋاقتىدا مۇنداق دېگەنىدى: «ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىش شەخسىنىڭ تەبىئەتنى مۇئەييەن ئىجتىمائىي شەكىل ئىچىدە ۋە بۇ ئىجتىمائىي شەكىل ئارقىلىق ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ئىبارەت. مۇشۇ مەنىدىن مۈلۈكچىلىك (ئۆزلەشتۈرۈش)نى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر شەرتى دېيىش مەنداش سۆزنى تەكرارلىغانلىق بولىدۇ.» («ماركس - ئېڭگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 152 - بەت) يەنە مەسىلەن، «كاپىتال» دا كاپىتالىستنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشى ئۇستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دېگەنىدى: «تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنى ئاساس قىلغان ئۆزلەشتۈرۈش قانۇنىيىتى ياكى خۇسۇسىي ئىگىدارلىق قانۇنىيىتى ئۇنىڭ ئۆز ئىچىدىكى، مۇقەررەر بولغان دىئالېكتىكا ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بىۋاستە كۆشەندىسىگە ئايلىنىدۇ.» («ماركس - ئېڭگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 640 - بەت) ئېڭگېلس «دىئۇرىڭغا قارشى» دا كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى ئۈستىدە توختالغان ۋاقتىدا: «ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدا

دەكى زىددىيەت پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق بولۇپ ئىپادىلەنىدى» دېگەنىدى. (1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 520 - بەت).

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ شەخسىگە، سىنىپقا، گۇرۇھقا ياكى جەمئىيەتكە تەۋە ئىكەنلىكىگە قارىتىلغان بولۇپ، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش جەھەتتە شەكىللەنگەن مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن، كىشى (مەيلى يەككە - يېگانە ئادەم بولسۇن ياكى ئىجتىمائىي ئادەم بولسۇن) ئەمگەكچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىشتىن ئاۋۋال، ھامان مۇلۇكدار سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ، ئۇنىڭغا تەۋەللۇق بولغان نەرسە ئۆز ئەتراپىدىكى تەبىئەتنىڭ ئىلىنغان نەرسىلا بولسىمۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - توم، 3 - كىتاب، 416 - بەت). كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ھامان مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە ئىپلىق بەزىلىدىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتۇر. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش، مۇنداقچە قارىغاندا، ئادەمنىڭ نەرسىگە بولغان مۇناسىۋىتىدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن، ماھىيەتتە، ئادەمنىڭ نەرسىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتۇر. مەسىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا، كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا ھۆكۈمدارلىق قىلغۇچى، ئىشچىلار بولسا ئەمگەك كۈچىنى سېتىشتىن باشقا ھېچنېمىسى يوق كىشىلەر بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئەمگەكنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى پەقەت كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى يالليۇلىشى ھەم ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى شىلىۋېلىشىدەك ئۇسۇل ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىك كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى ئارقىلىق ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت كىشىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

مۇلۇكچىلىك شەكلى ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇئەييەن مۇلۇكچىلىك شەكلى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن سەۋىيىسىگە باغلىق. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىجتىمائىي تۈزۈمدىكى ھەرقانداق ئۆزگىرىش، مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋىتىدىكى ھەر قېتىملىق ئۆزگىرىش كونا مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋىتى بىلەن مۇۋاپىقلاشمالىماي قالغان يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 376 - بەت) ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولدى، شەخسىي تەنھا ھالدا تەبىئەتكە قارشى كۈرەش

قىلىشتا قادىر ئەمەس ئىدى، ئەمگەكنى ئۈرۈقنى بىرلىك قىلغان ھالدا ئۆملىشىپ قىلىشقىلا توغرا كېلەتتى، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىلغان نەرسىلەرنى ئورتاق ئۆزلەشتۈرۈشنى بەلگىلىگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، ئىشلەپ چىقىرىلغان نەرسىلەر سەل - پەل ئېشىپ قالىدىغان بولدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىش تەقسىماتى بىلەن ئالماشتۇرۇش پەيدا بولدى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئادەتتە سىياسىي جەھەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپلار بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇلۇكچىلىكىنى مۇقەررەر ھالدا بارلىق كۈچى بىلەن قوغداشقا تىرىشىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بۇنداق ئۆزگىرىش ھامان كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشىدۇ. ئاخىر خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە ئۆتۈش زۆرۈر تېپىلغان ئەھۋالدا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان كونا جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، پرولېتارىيات نىڭ ئالدى بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشى تېخىمۇ زۆرۈر بولىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئورناتقىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك — ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىكنىڭ مۇئەييەن شەكلى كىشىلەرنىڭ ئۆنىڭ ئورنىغا سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى دەسستىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر خىل خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن ئىككىنچى بىر خىل خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە ئۆتۈش، ئاخىر بېرىپ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن ئىجتىمائىي ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە ئۆتۈش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق ئەمەس. لېكىن، سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئادەتتە سىياسىي جەھەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپلار بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇلۇكچىلىكىنى مۇقەررەر ھالدا بارلىق كۈچى بىلەن قوغداشقا تىرىشىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بۇنداق ئۆزگىرىش ھامان كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىقلا ئىشقا ئاشىدۇ. ئاخىر خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە ئۆتۈش زۆرۈر تېپىلغان ئەھۋالدا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان كونا جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، پرولېتارىيات نىڭ ئالدى بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشى تېخىمۇ زۆرۈر بولىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئورناتقىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك — ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىكنىڭ مۇئەييەن شەكلى كىشىلەرنىڭ

ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئورنىنى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، مۇئەييەن ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ۋە مۇئەييەن مەھسۇلات تەقسىم قىلىش مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ كىمنىڭ قولىدا بولۇشى ھەل قىلغۇچ مەسىلە. ئۇ بۈگۈنگىچە ئۆتكەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىلەرنى پەرقلەندۈرىدىغان ئاساسىي بەلگە بولۇپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك ھامان ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىم قىلىش قاتارلىق ھالقىلىرى ئارقىلىق ئۆزىنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىك كاپىتالنىڭ ئىشچىلارنىي يالاپ قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىشى داۋامىدا ئىپادىلىنىدۇ، بۇنداق قوشۇمچە قىممەت ئۆز نۆۋىتىدە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ ھەمدە تەقسىمات ئارقىلىق بارلىق سىنىپنىي قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇلۇكچىلىك شەكلى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى، مەھسۇلاتلارنى ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىم قىلىش مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىم قىلىشتىكى مۇناسىۋەتلەر مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىدە، بەزىلەر كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىكتىن ئىبارەت تۈپ مەسىلىگە چېقىلماي، پەقەت ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات جەھەتتىلا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغانىدى، بۇ ئىنقىلابىي خەلقىسىيەتچىل شىئورىيىلىق ئىدىيە. ماركس بىلەن ئېنگېلس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: كوممۇنىستلار «مۇلۇكچىلىك مەسىلىسىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ،..... ئۇنى ھەرىكەتنىڭ تۈپ مەسىلىسى قىلىدۇ»، «كوممۇنىستلار ئۆز نەزەرىيىسىنى بىر ئېغىز سۆزگە يىغىنچاقلىشى مۇمكىن: خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى يوقىتىش» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 489 — 455 - بەتلەر).

ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئەمگەكچىلەر ئورتاق ئۆزلەشتۈرىدىغان شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. تارىختا بۈگۈنگە قەدەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئۆتمۈشتىكى جامائە مۇلۇكچىلىكى ۋە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى بارلىققا كەلدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئەمگەكچىلەر ئورتاق ئۆزلەشتۈرۈپ، جەمئىيەتتە ھەرقانداق كىشى ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان ئىگىدارلىقىغا تايىنىپ باشقىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالالمايدىغانلىقى نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەممە ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئوخشاش بولىدۇ. ئەمما، ئىپتىدائىي جامائە مۇلۇكچىلىكى بىلەن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىنىڭ مەھسۇلى، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بار.

ئىپتىدائىي جامائە مۇلۇكچىلىكى — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ھەممىدىن ئاۋۋال پەيدا بولغان بىر خىل مۇلۇكچىلىك شەكلى.

ئۇ چاغلاردا، كىشىلەر تاش پىچاق، تاش پالتا، ئوقيا قاتارلىق ئاددىي ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنى ئىشلىتەتتى، شەخسلەر تەنھا هالدا تەبىئەتكە قارشى كۈرەش قىلىشقا قادىر ئەمەس ئىدى، پەقەت ئىورتاق ئەمگەككە تايانغاندىلا، تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇپ، تىرىكچىلىك قىلالايتتى. ئىپتىدائىي جامائە مۇلۇكچىلىكى شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن، تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئىنتايىن ئاز، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقىسى ئىنتايىن تار بولغان ئەھۋالغا ماس كەلەتتى. ئىپتىدائىي جامائە مۇلۇكچىلىكىنىڭ مەۋجۇتلۇقى بۇرژۇئا ئالىملىرى تەرغىب قىلغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك مەكتۇبۇ ئۆزگەرمەيدۇ، دېگەن سەپسەتىگە رەددىيە بەردى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ تارىخى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندە پەيدا بولغان. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى شۇ چاغدا بىر ئىلگىرىلەش ئىدى، بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك قۇلدارلار مۇلۇكچىلىكى، فېئودالىلار مۇلۇكچىلىكى ۋە كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىكتىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئاساسىي شەكىلنى باشتىن كەچۈردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېخنىكا زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى بارغانسېرى ئۆسۈپ بارىدۇ، «ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كەسكىن پارتلاش دەرىجىسىگە بېرىپ يېتىدۇ». «بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزى كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان كۈچ - قۇدرىتى ئارقىلىق بۇنداق زىددىيەتنى تۈگىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆزىنىڭ كاپىتال سۈپىتىدىكى خۇسۇسىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سۈپىتىدىكى خاراكتېرىنى ئىش يۈزىدە ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 531 - 532 - 533 - بەتلەر) دېمەك، ئىجتىمائىيلاشقان يېرىم ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئورنىغا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى دەسستىشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك پرولېتارىياتنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن بولىدىغان ئىنقىلاب ئارقىلىق كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا قۇرۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بىر سەكرەش. «كىشىلەر بىرىنچى قېتىم تەبىئەت ئۈستىگە ئۆزىنىڭ ئاڭلىق ۋە ھەقىقىي خوجايىنى بولىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي بىرىكمىسىنىڭ خوجايىنى بولۇپ قالىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 545 - بەت) ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى قېتىم خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يېڭى ۋەزىيىتىنى يارىتىپ بېرىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن

راۋاجلىنىشى ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشى ئۈچۈن كەڭ زېمىن تەييارلاپ بەردى. جۇڭگودا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكتە سوتسىيالىستىك ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكى شەكلى بىلەن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك شەكلىدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل قوللىنىلىدى، بۇ، نۆۋەتتىكى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تۇتۇشى كېرەك ئىدى. چارۋىچىلىق كېلىپ چىققاندىن كېيىن، چارۋىلارنى كۆپەيتىش ۋە چارۋىلارغا قاراشنى ئاز سانلىق ئادەملەر ئېلىپ بارسا بولىدىغان بولدى. دېھقانچىلىقتا، ئەسلىدە يەرلەرنى كالتەك ـ توقماق، تاش ـ جۇتۇلار بىلەن ئاغدۇرۇشقا تۇغرا كەلگەچكە، ئۇنى نۇرغۇن كىشىلەر ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىدى، مېتال قورالالار كېلىپ چىققاندىن كېيىن، يەككە ئائىلىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى بولۇشى ئىمكانىيەتكە ئايلاندى. يەككە ئائىلىلەرنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى ۋە مەسئولاتلارنىڭ ئائىلىلەرنىڭ ئىگىلىكىدە بولۇشى نەتىجىسىدە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك كېلىپ چىقتى؛ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئۆز نۆۋىتىدە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتى. ئەڭ دەسلىبىدە خۇسۇسىي مۇلۇك ھېسابلانغىنى تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، چارۋا ـ مال ۋە ئۆي ـ ئىمارەتلەردىن ئىبارەت ئىدى، كېيىنچە يەرلەر ھەتتا ئەمگەكچىنىڭ ئۆزىمۇ خۇسۇسىي مۇلۇك بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قوللىدارلار مۇلۇكچىلىكى كېلىپ چىقتى.

خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بىر ئىلگىرىلەش.

مۇلۇكچىلىك مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە قارشى كۈرەش قىلىش ئىقتىدارى ئاشتى، نەتىجىدە يەككە ئەمگەك مۇمكىنچىلىككە ئايلاندى. ئەسلىدە ياۋايى ھايۋانلارنى نۇرغۇن ئادەم بىرلىكتە تۇتۇشى كېرەك ئىدى، چارۋىچىلىق كېلىپ چىققاندىن كېيىن، چارۋىلارنى كۆپەيتىش ۋە چارۋىلارغا قاراشنى ئاز سانلىق ئادەملەر ئېلىپ بارسا بولىدىغان بولدى. دېھقانچىلىقتا، ئەسلىدە يەرلەرنى كالتەك ـ توقماق، تاش ـ جۇتۇلار بىلەن ئاغدۇرۇشقا تۇغرا كەلگەچكە، ئۇنى نۇرغۇن كىشىلەر ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىش يولى بىلەن ئېلىپ بېرىشى كېرەك ئىدى، مېتال قورالالار كېلىپ چىققاندىن كېيىن، يەككە ئائىلىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى بولۇشى ئىمكانىيەتكە ئايلاندى. يەككە ئائىلىلەرنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇشى ۋە مەسئولاتلارنىڭ ئائىلىلەرنىڭ ئىگىلىكىدە بولۇشى نەتىجىسىدە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك كېلىپ چىققانى؛ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئۆز نۆۋىتىدە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتى. ئەڭ دەسلىبىدە خۇسۇسىي مۇلۇك ھېسابلانغىنى تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، چارۋا ـ مال ۋە ئۆي ـ ئىمارەتلەردىن ئىبارەت ئىدى، كېيىنچە يەرلەر ھەتتا ئەمگەكچىنىڭ ئۆزىمۇ خۇسۇسىي مۇلۇك بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن قوللىدارلار مۇلۇكچىلىكى كېلىپ چىقتى.

خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى بىر ئىلگىرىلەش.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خۇسۇسىيلار ئۆزلەشتۈرىدىغان شەكىلنى كۆرسىتىدۇ. «خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك بىلەن كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكنىڭ قارشى تەرىپى سۈپىتىدە، پەقەت ئەمگەك ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەكنىڭ تاشقى شارائىتى خۇسۇسىيلارغا تەئەللۇق بولغان جايلاردىلا مەۋجۇت بولىدۇ.» («مارکس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 829 ـ بەت) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. ئۇزاق داۋام قىلغان ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغاچقا، خۇسۇسىي

قۇلدارلار مۇلۈكچىلىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، قۇلدارلار مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئورنىنى فېئوداللار مۇلۈكچىلىكى ئالدى، كېيىن يەنە فېئوداللار مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئورنىنى كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىك ئالدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشى، ئەمگەكچىلەر ئۈلارنى قوشۇمچە ئەمگەك بىلەن تەمىن ئەتمىسە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلىشەلمەيدىغانلىقى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئۇچ خىل مۇلۈكچىلىكنىڭ ھەممىسى ئوخشاش. لېكىن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. قۇلدارلار مۇلۈكچىلىكى قۇلدارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ۋە ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى يەنى قۇللارنى ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ئىبارەت. فېئوداللار مۇلۈكچىلىكى فېئوداللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ۋە ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرىنى يەنى يانچىلارنى قىسمەن ھالدا ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ئىبارەت. كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتالىستلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشىدىن ئىبارەت، بۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش خادىملىرى كاپىتالىستلار ھەم ئۆلتۈرۈۋېتىلمەيدىغان، ھەم سېتىۋېتىلمەيدىغان يالالانما ئىشچىلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىشچىلار ياشاش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى كاپىتالىستلارغا سېتىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ پەرق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىنى كۆرسىتىدۇ. باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلغان يۇقىرىقى ئۈچ خىل چوڭ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىن باشقا، ئىپتىدائىي جەمئىيەت يىمىرىلگەن ۋاقىتتىن باشلاپ تاكى كاپىتالىستىك جەمئىيەتكىچە، ئۆز ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدىغان ئۇششاق خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكمۇ، يەنى دېھقانلار بىلەن قول سانائەتچىلەرنىڭ يەككە مۇلۈكچىلىكىمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇلار ھېچقاچان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈرمۈشتا ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتۈپ باقمىغان ئەمەس.

كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك — خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئالىي شەكلى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر شەكلى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى، ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئاھالىنىڭ ئىنتايىن ئازچىلىقىنى تەشكىل قىلىدىغان بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا مەركەزلىشىدۇ. خۇسۇسەن، كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەندە، زور ئىجتىمائىي بايلىق بىر ئوچۇم مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا تېخىمۇ مەركەزلىشىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولىدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈمى بىلەن ئىجتىمائىيلاشقان يېرىم ئىشلەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسىرى كەسكىنلىشىدۇ. «ئىشلەپ

ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىستىك قوۋزۇقىغا سىغمىشالمايدىغان دەرىجىگە يېتىپ يېتىدۇ. بۇ قوۋزاق يېرىلىدۇ. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 831 — 832 - بەتلەر)

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىي قىلىشىغ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئېكسپلاتاتسىيە ۋە ستىخىيلى يەيدا قىلىدىغان مەنبە، شۇنداقلا ستىخىيلى جەمئىيەتتىكى بارلىق يامانلىقنىڭ مەنبەسى. پرولېتارىيات ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلق خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى يوقاتماي تۇرۇپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ۋە قۇل قىلىنىش ئورنىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى يوقىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى بەرپا قىلىش پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى. ماركس بىلەن ئېڭگېلس «كومموپىستىك پارتىيە خىتابنامىسى»دە: «كومموپىستلار ئۆز نەزەرىيىسىنى بىر ئېغىز سۆزگە يىغىنچاقلىشى مۇمكىن: خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى يوقىتىش» دەپ ئېيتىق كۆرسەتكەنىدى («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 455 - بەت). خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى يوقىتىشنىڭ يولى پرولېتارىيات بىلەن كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ زور لۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاب ئارقىلىق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى بەرپا قىلىش، ئاندىن كېيىن سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق چوڭ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى يوقىتىش ۋە كىچىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىشىدىن ئىبارەت. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ـ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئانچە تەرەققىي قىلمىغانلىقنىڭ نەتىجىسى، پەقەت ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئىنتايىن زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرغاندىلا، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ھەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىغان، ھەم قايتا پەيدا بولالمايدىغان شارائىتنى يارىتقىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يەنى «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى». «ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئۆزلىرى ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشتا پايدىلىنىدىغان تەبىئىي ئۇبيېكتى ۋە تەبىئىي كۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەلۇم بىر جەمئىيەتتىكى ئىشلەرنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلەش ۋە بويسۇندۇرۇشتىكى ئىقتىدارىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىر تەرىپى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشقا سېلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (ئەمگەك ۋاستىلىرى) ۋە مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى، ھەم ئەمگەك ماھارىتىگە ئىگە بولغان ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان ئەمگەكچىلەردىن تەركىب

تاپىدۇ، ئۇ ئەمگەك جەريانىدا بىرلەشكەن ۋە ئورتاق رول ئويناۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى دائىمى ئامىل بىلەن ئادەم ئامىلى قوشۇلمىسىنىڭ ئىقتىدارىدۇر.

ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەركىبىدىكى دائىمى ئامىل ئىچىدە ئەڭ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، ئۇ كىشىلەر ئۆز پائالىيىتىنى ئەمگەك ئوبيېكتىغا يەتكۈزۈپ، شۇ يول بىلەن تەبىئەت دائىرىلىرى فورماتسىيىسىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ۋە ئۆزگەرتىۋېتىدىغان نەرسىلەر ياكى نەرسىلەر قوشۇلمىسىدۇر. كىشىلەر ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىش ئۈچۈن، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ «مېخانىكىلىق، فىزىكىلىق ۋە خىمىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى»-دىن پايدىلىنىش ئارقىلىق «بۇ نەرسىلەرنى كۈچ بېرىدىغان ۋاستە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتى بويىچە باشقا نەرسىلەرگە تەسىر كۆرسىتىدىغان قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - تۇم، 203 - بەت) ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى ئېرى - بېرى قىلىش ۋە تىزگىنلەشتىكى قۇدرەتلىك پېشىڭاق، ئۇنىڭ ئەھۋالى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە قارشى كۈرەش قىلىش يولىدىكى ماددىي قورال سەۋىيىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرى ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ، ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ ۋە ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ قوپال تاش قورالىرىدىن تارتىپ يېقىنقى زامان زاۋۇتلىرىدىكى ماشىنا سىستېمىسىغىچە ۋە زامانىۋى يېرىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى بىلەن باشقۇرۇلىدىغان ئاپتوماتلاشقان زور ماددىي تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرىگىچە بولغان بۇ بىر پۈتكۈل تەرەققىيات جەريانى ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ سان ئۆزگىرىشىدىن، قىسمەن سۈپەت ئۆزگىرىشىدىن تۇپ سۈپەت ئۆزگىرىشىگىچە ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ بارغان، ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ بارغان جەريانىدۇر، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ ۋە ئۆسۈپ يېڭى سەۋىيىگە يەتكەن جەريانىدۇر. ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك كۈچى تەرەققىياتىنى ئۆلچەيدىغان كۆرسەتكۈچ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات باسقۇچىنىمۇ كۆرسىتىدىغان ئالامەتتۇر. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھايۋاناتلارنىڭ قالدۇق سۆڭەكلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى نەسلى قۇرۇپ كەتكەن ھايۋاناتلارنىڭ ئورگانىزمىنى بىلىشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغىنىغا ئوخشاش، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ قالدۇقلىرىمۇ يوقالغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىگە ھۆكۈم قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. تۇراۋۇك ئىقتىسادىي دەۋرلەرنىڭ پەرقى نېمىنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئەمەس، بەلكى قانداق ئىشلەپچىقىرىشتا، قانداق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ ئىشلەپچىقىرىشتا.» (يۇقىرىقى كىتاب، 204 - بەت)

ئەمگەك ئوبيېكتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەركىبىدىكى ماددىي ئامىلنىڭ بىر مەزمۇنى، ئۇ شۇنداق ماددىي شارائىتتەكى، ئىنسانلار ئەمگىكى ئۇنىڭغا قوشۇلىدۇ ھەمدە ئۇنى ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق كېلىدىغان ئىستېمال قىممىتى قىلىپ شەكىللەندۈرىدۇ. ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ سۈپىتى، مەسىلەن، سانائەتتىكى خام ئەشيا ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللارنىڭ سۈپىتى، يېزا ئىگىلىكىدىكى

ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك تۈرلىرىنىڭ خاراكتېرى ئىشلەپچىقىرىلغان ئىستېمال قىممىتىنىڭ مىقدارىغا ۋە سۈپىتىگە مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر پىششىقلاپ ئىشلەش، ئۆزگەرتىش ئارقىلىق خام‌ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنىڭ سۈپىتىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلايدۇ، پايدىسىز تەبىئىي شارائىتقا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈك تۈرلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ. ھازىرقى زامان تېخنىكا ئىنقىلابى ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ ئىنقىلاب خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشىنى پەيدا قىلماقتا، مەسىلەن، ئاتوم ئېنېرگىيىسى، قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئىسسىقلىقى قاتارلىق ئېنېرگىيىلەردىن پايدىلىنىش، دېڭىز ئاستى بايلىقى، كەم ئۇچرايدىغان ئېلېمېنت ۋە ئىزوتوپلاردىن پايدىلىنىش، سۈنئىي بىرىكمە ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىش ۋەھاكازالار. نۇرغۇن يېڭى خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللار پەۋقۇلئاددە خۇسۇسىيەتكە ئىگە (مەسىلەن، يۇقىرى ھارارەتكە چىدامлىق، يۇقىرى بېسىمغا چىدامлىق، چىرىتىشكە چىدامлىق، يۇقىرى دەرىجىدە قاتتىق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار)، ئۇلار ھازىرغىچە سانائەتتە ئىشلىتىلىپ كەلگەن خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنىڭ ئورنىنى بېسىپ، تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ قورالىرىنى، ماشىنا سىستېمىسىنى ۋە تېخنىكا ئۆسكۈنىلىرىنى ياساشنىڭ ۋە يېڭى ھۈنەر - سەنئەتنى قوللىنىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ قالماقتا. ئەمگەك ئوبيېكتى دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكى ۋە سۈپىتىنىڭ ياخشىلانغانلىقى پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرمەكتە.

ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى ئىچىدە ئادەم ئامىلى، يەنى ئەمگەكچىلەر ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى، بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەشكىل قىلىدىغان ئامиллار ئىچىدىكى يېتەكچى رول ئويناىدىغان ئامىل. ئەمگەكچىلەر — ئىشلەپچىقىرىش قوراллىرىنى بەرپا قىلغۇچى ۋە ئىشلەتكۈچىلەر. ماددىي ئامىل كىشىلەر تەرىپىدىن ئىگەللەنگەندىلا، ئەمگەكچىلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەندىلا، ئاندىن رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى شەكىللەندۈرەلەيدۇ. ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئۈنۈملۈك ئىشلەپچىقىرىش ئۆسكۈنىلىرى بولغاندىمۇ، ئەگەر ئەمگەكچىلەر تەرىپىدىن ئىشلىتىلمىسە ۋە قوزغىتىلمىسا، ئۇ رول ئويناىدىغان بىر دۆۋە كېرەكسىز نەرسە بولۇپ قالىدۇ. ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ياساپلا ۋە ئىشلىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى، ئەمگەك ماھارىتى ۋە مەدەنىيەت، ئىلىم - پەن بىلىملىرىگە تايىنىپ ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى ۋە تېخنىكا ئۆسكۈنىلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ھالدا ئىگىلەيدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۈنۈمىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ ھەمدە ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ياخشىلاپ، تېخنىكا ئىنقىلابى ۋە تېخنىكا يېڭىلاشنىڭ ئۈزلۈكسىز ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇ شۇنى كۆرسىتىدۇكى، «پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ ھەممىدىن مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش كۈچى — ئىشچى، ئەمگەكچى.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - تۇم، 843 - بەت) «دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەر ئىچىدە ئادەم ئەڭ قىممەتلىك.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - تۇم، 1971 - يىل

لەشرى، 2612 - بەت)

ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى تەركىبىدىكى ماددىي ئامىل بىلەن ئادەم ئامىلىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشى جەريانىدا، يەن - تېخنىكا مۇھىم رول ئويناپدۇ. تەبىئىي يەن نەزەريىلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدىن كېلىدۇ، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇزلۇكسىز تۇردە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە تەتبىق قىلىنىدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال، ئىلىم - يەن نەزەريىلىرى ۋە بىلىملىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدە ئۈيۈدۇ ۋە بۇيۇملىشىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ تەبىئىي يەن توغرىسىدىكى بىلىملەرگە تايىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىنى ئۇزلۇكسىز تۇردە يېڭىلاپ ۋە ياخشىلاپ، يېڭى خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ ھەم ئۇنى يارىتىپ، يېڭى ھۈنەر - سەنئەتنىڭ قوللىنىپ، شۇ ئارقىلىق ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈشىدە ئىپادىلىنىدۇ. «يىرىك سانائەتنىڭ غايىەت زور تەبىئىي كۈچىنى ۋە تەبىئىي پەننى بىللە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئېلىپ كىرىشى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى مۇقەررەر ھالدا زور دەرىجىدە ئۆستۈرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 424 - بەت) ئاندىن قالسا، ئىلىم - يەن نەزەريىلىرى ۋە بىلىملىرى بارغانسېرى ئەمگەكچىلەر تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ئىگىلىنىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە تېخنىكا سەۋىيىسىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرىدۇ، شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ تېخنىكا مول ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىگە ۋە تېخنىكا يېڭى ئەمگەك ماھارىتىگە ئايلىنىپ ۋە شۇنداق بولۇپ ئۈيۇپ، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئۆستۈرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغانسېرى، زامانىۋى يەن - تېخنىكا كۈندىن - كۈنگە يېڭىلانغانسېرى، يەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى بارغانسېرى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇشتىكى قۇدرەتلىك ماددىي ۋاستىگە ئايلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئايرىلماس ئورگانىك ئالاقىدە بولۇپ تۇرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىرلىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىچىدە ئەڭ ھەرىكەتچان، ئەڭ ئىنقىلابىي ئامىل. ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئىزچىللىققا ئىگە، ئۇ ئۇزلۇكسىز تۇردە تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىپ تۇرۇش ئىچىدە تۇرىدۇ ھەمدە دەۋرىدىن - دەۋرگە مىراس بولۇپ قالىدۇ. ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ داۋاملىق ئالغا بېسىپ تۇرۇشىنى ۋە ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشىنى بەلگىلەيدىغان ماددىي كۈچتۇر. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كېيىنكى ھەربىر ئەۋلاد كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ھەممىسى بۇرۇنقى ئەۋلادلار تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلار تەرىپىدىن يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خام ئەشيا سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ ئۆزىلا كىشىلەرنىڭ تارىختىكى باغلىنىشىنى ھاسىل قىلىدۇ، ئىنسان تارىخىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ» («ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 370 ئۇيغۇرچە نەشرى، 4 — ئىشلەپچىقىرىش كۈ

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدۇ. لېكىن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە نىسبەتەن غايەت زور ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مۇۋاپىق كەلگەن چاغدا، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مۇۋاپىق كەلمىگەن چاغدا، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلىشى مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئۆزلۈكسىز كەسكىنلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەمدە ئاخىر بېرىپ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، پۈتكۈل زور ئۇستقۇرۇلمىمۇ يا ئاستا، يا تېز ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. بۇ ھال شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئەڭ ئومۇمىي شەرتى، ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەل قىلغۇچ كۈچ، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن فورماتسىيىدىن يۇقىرى فورماتسىيىگە قاراپ تەرەققىي قىلىشىدىكى ئاخىرقى سەۋەب. «ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ ماددىي كۈچ، يەنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى بەلگىلەيدۇ.» (لېنىن. «ماركس ۋە ئېنگېلس ھەققىدە»، 1973 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 79 - بەت)

ئىنقىلاب قىلىشتىن مەقسەت — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش. سوتسىيالىزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشى، سوتسىيالىستىك ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسنىڭ ئۈزلۈكسىز كۈچىيىشى، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تولۇق غەلىبىگە ئېرىشىشىنىڭ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملىنىشىنىڭ تۈپ كاپالىتى. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا ئانتاگونىيەلىك زىددىيەت بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەڭ تېز راۋاجلىنىشى ئۈچۈن، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلق ئىگىلىكىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىشى ئۈچۈن ئەڭ كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بېرىدۇ.

پەن - تېخنىكا — ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پەن — تېخنىكا — ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بۇ، تەبىئىي پەن ۋە تېخنىكا جەھەتتىكى ئىختىرا ۋە كەشپىياتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قوللىنىلىپ ۋە ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ،

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەركىبىدىكى ماددىي ئامىل ۋە ئادەم ئامىلىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. پەن - تېخنىكا — ئىشلەپچىقىرىش كۈچى دېگەن نۇقتىنىزەر ماركسىزمنىڭ ئەڭ چەل نۇقتىنىزەرى. ماركس: «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدە پەيدا بار» (ماركس. «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر ئوچېركلار (لايىھە)»، 3 - كىتاب، 1963 - يىل نەشرى، 350 - بەت) دېگەن ئىدى.

تەبىئىي پەنلەرنىڭ مەنبەسى — ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى، لېكىن ئاخىر يەنە ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىگە قايتىپ، ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىشتىكى مەنىۋى كۈچى، بىلىم فورماتسىيىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، ماركس ئۇنى «ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» دەيدۇ («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - توم، 1 - كىتاب، 422 - بەت). تەبىئىي پەن ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىنغان چاغدا، بۇنداق ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىدۇ.

تەبىئىي پەنلەرنىڭ بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىشى مۇنداق يوللار بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ: ئالدى بىلەن، تەبىئىي پەن تېخنىكىۋى كەشپىيات ۋە ئىجادىيەتلەر يولى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى (مەسىلەن، ماشىنا قاتارلىقلار) غا بۇيۇملىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا تەتبىق قىلىنىپ، غايەت زور ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى يارىتىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ سۈپىتىنى ئۆزگەرتىپ ۋە ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرىدۇ. ئاندىن قالسا، ئۆگىنىش ۋە تەلىم - تەربىيە ئارقىلىق، تەبىئىي پەن ئەمگەكچىلەر تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ تەجرىبىسىگە ۋە ئىقتىدارىغا ئايلىنىپ، شۇ ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تېخنىكا يۈقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يارىتىدۇ. تارىختىن قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن پەن - تېخنىكا بىلەن بىرلەشكەن بولىدۇ، ئەمگەك كۈچىمۇ مۇئەييەن پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلىگەن ئەمگەك كۈچى بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمۇ مۇقەررەر ھالدا ئىلىم - پەن ئامىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىنىش دەرىجىسى ئىنسانلار تارىخى تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىدا تۈرلۈك بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۆۋەن فورماتسىيىدىن يۇقىرى فورماتسىيىگە قاراپ تەرەققىي قىلىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز جۇغلىنىش، پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بېرىش جەريانى، پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا بارغانسېرى كەڭ تەتبىق قىلىنىش جەريانى، يەنى پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنىڭ تېخنىكا دائىرىدە

بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىش جەريانىدۇر. كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى ھەرقايسى ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردە قول سايمانلىرى تېخنىكىۋى ئاساس قىلىنغان، تېخى يېقىنقى زامان تەبىئىي پەن‌نەزەريىلىرى مەيدانغا كېلىشكە قەدەر، پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىنىش دائىرىسى چەكلىك ئىدى، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى «تەجرىبىلەردىن ھاسىل قىلىنغان قائىدىلەر» بويىچە، بىرلاتتى («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 423 - بەت). ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك بىرىك سانائەت شارائىتىدا، ئىلىم - پەن بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇناسىۋىتى ئۆزگەردى، تەبىئىي پەن تۇنجى قېتىم كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىردى. قۇۋۋەت قۇرۇلمىسى، ئايلاندۇرۇش قۇرۇلمىسى، خىزمەت قۇرۇلمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ماشىنا سىستېمىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى تەبىئىي پەننىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا تەتبىق قىلىنىشىنى تېزلىتىپ گەۋدىلەندۈردى. «ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پرىنسىپى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ھەرقايسى تەركىبىي باسقۇچلارغا بۆلۈش ھەمدە شۇنىڭ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان مەسىلىلەرنى دىنامىكا بىلەن خىمىيە قاتارلىقلارنى ،قىسقىسى تەبىئىي پەننى تەتبىق قىلىپ ھەل قىلىش.» (يۇقىرىقى كىتاب، 505 - بەت)

يېقىنقى زامان پەنلىرىدىكى زور كەشپىياتلار، تېخنىكا جەھەتتىكى زور ئۆزگىرىشلار كۆپ ھاللاردا ئىشلەپچىقىرىشتا چوڭقۇر ئىنقىلاب پەيدا قىلدى، بۇنىڭ بىلەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچامىرى ئۇچىتاندەك ئىلگىرىلىدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا پار ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى سانائەت ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىنسانلارنى‌بىر ئەسىرگە يەتمەيدىغان ۋاقىت ئىچىدە ئۆتكەن ھەممە دەۋرلەردە يارىتىلغان ماددىي بايلىقنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدىنمۇ كۆپرەك ماددىي بايلىقنى يارىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئېلېكتر نىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى بىلەن، ئىنسانلار يەنە ئېلېكتر دەۋرىگە قەدەم قويدى، زامانىمىزدىكى پەن - تېخنىكا يېڭى ئىنقىلابنى باشتىن كەچۈرمەكتە. ئاتوم ئېنېرگىيىسى قاتارلىق يېڭى ئېنېرگىيىلەرنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى ۋە تىزگىنلەش نەزەريىسىنىڭ تەتبىق قىلىنىشى ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئاپتوماتلاشتۇرۇلۇشى، تەبىئەتتە ئەسلىدە مەۋجۇت بولمىغان يېڭى ماتېرىياللارنىڭ بىرىكتۈرۈلۈشى ۋە ئىشلىتىلىشى، ئالەم بوشلۇقى تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىلىشى، ۋەھاكازالار ئۇنىڭ مۇھىم ئالامەتلىرىدۇر. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكا ئىنقىلابى مەسلى كۆرۈلمىگەن، ئۇلۇغ زور بولغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرىنى يارىتىپ بەرمەكتە، كۈندىن - كۈنگە يېڭىلىنىپ بېرىۋاتقان ئەمگەك ئوبيېكتىنى تەمىن ئەتمەكتە، يېڭى تېخنىكا، يېڭى ھۈنەر - سەنئەتنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆسۈپ كەتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلىم - پەنمۇ كۈندىن - كۈنگە ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇشقا تەتبىق قىلىنماقتا، بولۇپمۇ ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ قوللىنىلىشى ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە ھۈنەر - سەنئەت تەرتىپىنى توغرا تەشكىللەشنىڭ، ئەمگەك كۈچىنى مۇۋاپىق

ئۈيۇشتۇرۇشنىڭ، توغرا پىلانلاش ۋە ھېسابات قىلىشنىڭ مۇھىم شەرتى بولۇپ قالماقتا.

پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىشى مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرىپىدىن تىزگىنلىنىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىشىنىڭ مەقسىتى، خاراكتېرى ۋە ئاقىۋىتىنى، شۇنىڭدەك پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرىدىن شەرھلەش كېرەك. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىلىم - پەن كاپىتالىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇش رولىنى ئويناپىدۇ، پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىنسانلارغا بەخت - سائادەت يارىتىش مەقسەت قىلىنماستىن، بەلكى قوشۇمچە قىممەتنى كۆپەيتىش مەقسەت قىلىنىدۇ. «ئىلىم - پەنگە تاپشۇرۇلغان ۋەزىپە بايلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋاستىسى، بايلىق يارىتىشنىڭ ۋاستىسى بولۇشتىن ئىبارەت بولۇپ قالدى.» (ماركس. «ماشىنا، تەبىئىي كۈچ ۋە ئىلىم - پەننىڭ تەبىئىي قىلىنىشى»، 1978 - يىل نەشرى، 206 - بەت) كاپىتالىستلار پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىشچىلار سىنىپى ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى يەنمۇ كۈچەيتىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى پەن - تېخنىكا خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئادەتتىكى ئىنژېنېر ـــ تېخنىك خادىملارنىمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. كاپىتالىستىك رىقابەتنىڭ قانۇنىيەتلىرى بۇرژۇئازىيىنى ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغا ۋە ئۇنىڭ تەتبىق قىلىنىشىغا كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلىدۇ. لېكىن، كاپىتالىستىك مونوپولىيە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى ۋە ئىزلۇكسىز پارتلاپ تۇرىدىغان ئىقتىسادىي كىرىزىسلار ئۆز نۆۋىتىدە ئىلىم - پەن تەرەققىياتىغا ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا تەتبىق قىلىنىشىغا خىلمۇخىل توسالغۇلارنى پەيدا قىلىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار بازارلارنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئەھۋالدا، مونوپول تەشكىلاتلار ھەتتا ئۆزى مونوپول قىلىپ تۇرغان بەزى مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى دائىرىسىدىكى نەرسىلەرنى تاختىبەشىغا ئىلىپ قويۇپ، يېڭى تېخنىكىنىڭ تەتبىق قىلىنىشىغا تۈرلۈك يوللار بىلەن توسقۇنلۇق قىلىدۇ. جاھانگىرلار پەن - تېخنىكىنى يەنە ئۇرۇشقا ۋە دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش يولىدىكى جىنايى مەقسىتىگە ئىشلىتىدۇ، ھەربىي قورال - ياراق ئىشلەپچىقىرىشقا كەڭ - كۆلەمدە ئىشلىتىدۇ. بۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولغان ئىلىم - پەن ماددىي بايلىق ئىشلەپچىقارمايدۇ، بەلكى مەنپەئىتىنى بۈزىدىغان ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. كاپىتالىزمغا خاس بولغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن ئۆزلەشتۈرۈش شەكلىنىڭ خۇسۇسىيلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنىڭ بۇۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىش دائىرىسى ۋە دەرىجىسىنىڭ چەكلىك بولىدىغانلىقىنى، ئىلىم - پەن نەزەريىسىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى تەمىن ئېتىدىغان غايەت زور ئىمكانىيەتكە كۆپ دەرىجىدە يېتىشەلمەيدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پەن - تېخنىكا ئەمگەكچى خەلقنىڭ قولىدا بولۇپ، خ
بەخت - سائادەت يارىتىدىغان قۇ
كۈچكە ئايلىنىدۇ. سوتسىيالىست

قىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت بولمايدۇ. سوتسىيالىزم تۈزۈمى پەن - تېخنىكىنىڭ پىلانلىق تۈردە ۋە ئەڭ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى ۋە بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئايلىنىشىغا ئەڭ كەڭ يول ئېچىپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ ئەسلىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان مەملىكەتتە ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغان پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشتا پەن - تېخنىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى، پەن - تېخنىكىنى ۋاماتۇلاشتۇرۇش ئارقىلىق ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا تازا تولۇق تەتبىق قىلىپ، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت ۋە دۆلەت مۇداپىئەسىنى زامانۇلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كاپىتالىزمنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى بولغان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يارىتىپ، سوتسىيالىزمنىڭ سىياسىي تۈزۈمى ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمى ئۈچۈن قۇدرەتلىك ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساس يارىتىشى ھەمدە پەيدىنپەي ماددىي شارائىت يارىتىپ، كومۇنىزمدىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار غايىگە قاراپ ئالغا ئىلگىرىلىشى لازىم.

جۇڭگو — ئۇزاق تارىخقا ئىگە مەدەنىيەتلىك قەدىمىي مەملىكەت بولۇپ، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى تارىختا دۇنيا بويىچە ئالدىنقى قاتاردا تۇرۇپ كەلگەن، پەقەت يېقىنقى زاماندىلا ئارقىدا قالغان. ھازىر جۇڭگودا ئەۋزەل سوتسىيالىستىك تۈزۈم بەرپا قىلىندى، پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ پەن - مەدەنىيىتى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، زامانىۋى پەن - تېخنىكا كۈنسانىاپ يېڭىلىنىۋاتقان قەدەمگە مۇمكىنقەدەر تېزرەك يېتىشىۋېلىپ، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ قالاق قىياپىتىنى تېزدىن ئۆزگەرتىش — تارىخ يۈكلىگەن ئۇلۇغ ۋەزىپە، يېڭى دەۋردىكى باش ۋەزىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك مەملىكەت قۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئەمگەك كۈچى يەنى ئادەمنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارى. ئۇ — كىشىلەر ئەمگەك جەريانىدا ئىشلىتىدىغان جىسمانىي كۈچ ۋە ئەقلىي كۈچنىڭ يىغىندىسى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بىز ئەمگەك كۈچىنى ياكى ئەمگەك ئىقتىدارىنى كىشىلەرنىڭ تېنىدە يەنى تىرىك ئادەم بەدىنىدە بولغان، كىشىلەر مەلۇم ئىستېمال قىممەتىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان چاغدا چىقىرىدىغان جىسمانىي كۈچ ۋە ئەقلىي كۈچنىڭ يىغىندىسى دەپ چۈشىنىمىز.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 190 - بەت)

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى بارلىققا كەلگەندىن بېرى، ئەمگەك كۈچى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدە ھەل قىلغۇچ ئامىل بولۇپ كەلدى. كىشىلەر ئورناتقان مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلەشكەندىلا، ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا مەھسۇلات يارىتالايدۇ؛ ئەگەر ئادەمنىڭ ئەمگەك كۈچى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدە رولىنى جارى قىلدۇرمىسا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ھەرقانچە ياخشى بولغان تەقدىردىمۇ، بەربىر يارامسىز نەرسە بولۇپ قالىدۇ، ھالبۇكى، ئۇنىڭ بىرمۇنچىسىنى كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى يارىتقان. ئەمگەك جەريانىدا، كىشىلەر ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش قورالىنى باشقۇرىدۇ،

تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش، ماددىي بايلىق يارىتىش بىلەن بىللە ئۆزىنىمۇ چېنىقتۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى بېيىتىدۇ، ئەمگەك ماھارىتىنى ئۆستۈرىدۇ.

ھەرخىل جەمئىيەتلەردە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ بىرلىشىش شەكلى ھەرخىل بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالىمۇ ھەرخىل بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىپتىدائىي جامائىنىڭ بارلىق ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولاتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچى بىۋاستە بىرلىشەتتى، ئەمگەك كۈچى جامائە تەرىپىدىن كوللېكتىپ ئىشلىتىلەتتى، ئۆزئارا ھەمكارلىق يولىغا قويۇلۇپ، ئورتاق ئەمگەك قىلىناتتى؛ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى جامائىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تەقسىم قىلىناتتى. قۇللۇق جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىلا قۇلدارلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ قالماستىن، قۇللارنىڭ ئۆزىمۇ قۇلدارلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولاتتى، قۇللارنىڭ ھېچنېمىسى بولمايتتى، ئۇلار قامچا ۋە تاياق، توقماق ئاستىدا زورلۇق خاراكتېرىدا بولغان ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىناتتى؛ مەھسۇلاتنىڭ ھەممىسى قۇلدارلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولاتتى، قۇللار بولسا ھايۋان كەبى، قورسىقى ئاران تويغۇدەك قالدى ـ قالتتى تاماقتىلا ئېرىشەتتى. فېئودالىق جەمئىيەتتە، يەرلەر فېئودال پومېشچىكلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، دېھقانلار يەرگە باغلاندى؛ مەھسۇلاتلارنىڭ كۆپ قىسمى پومېشچىكلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىندى. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، ئىشچىلار جىسمانىي ئەركىنلىككە ئېرىشتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىنمۇ ئايرىلىپ «ئەركىن» بولۇپ قالدى. ئەمگەك كۈچى تاۋارغا ئايلاندى. ئىشچىلار ياشاش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار تەرىقىسىدە سېتىپ، يالالانما قۇلغا ئايلىنىپ، كاپىتالىستلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا زورلۇق خاراكتېرىدىكى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولدى. يالالانما ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىندى.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى باسىدۇ، ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىدۇ. ھەربىر ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك كۈچى ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، پىلان يېتەكچىلىكىدە، ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىۋاستە بىرلىشىدۇ، كاپىتالىزمدىكىدەك ئەمگەك كۈچى ئالدى ـ ساتتىسى ئارقىلىق بىرلەشتۈرۈلمەيدۇ، ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋار بولۇشتىن قالىدۇ. ماركس بۇنداق ئەھۋالدىن ئىلمىي يوسۇندا بېشارەت بېرىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ھۆرلەر بىرىكمىسى بار، ئۇلار ئومۇمغا تەئەللۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەك قىلىدۇ ھەمدە ئاڭلىق ھالدا ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن خۇسۇسىي ئەمگەك كۈچىنى بىر ئىجتىمائىي ئەمگەك كۈچى ھېسابىدا ئىشلىتىدۇ» دەپ پەرەز قىلايلى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 95 ـ بەت) شۇنداق بولغاندا، ئەمگەك

مەھسۇلاتلارنىمۇ بىرلەشكەن بارلىق ئەمگەكچىلەر ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، جەمئىيەتكە ئېھتىياجلىق قىسمى چىقىرىپ تاشلانغاندىن كېيىن، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە ئەمگەكچىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ.

ئەمگەك كۇچىدىن ئىبارەت تاۋار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۇچى (1) ئادەتتە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىلەن مەنىداش. مارکسنىڭ «كاپىتال» دېگەن ئەسىرىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۇچى بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى دائىم بىر مەنىدە قوللىنىلىدۇ. مارکس قوللانغان ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۇچى دېگەن سۆزنىڭ ئۇقۇمى كۆپ ھاللاردا ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، مارکس مۇنداق دېگەن: «قىسقىسى، ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۇچى قانچە يۇقىرى بولسا، بىرخىل بۇيۇمنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېتىدىغان ئەمگەك ۋاقتى شۇنچە ئاز بولىدۇ، شۇ بۇيۇمغا ئويۇغان ئەمگەك مىقدارى شۇنچە كىچىك بولىدۇ، شۇ بۇيۇمنىڭ قىممىتى شۇنچە كىچىك بولىدۇ. ئەكسىچە، ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۇچى قانچە تۆۋەن بولسا، بىرخىل بۇيۇمنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېتىدىغان زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، شۇ بۇيۇمنىڭ قىممىتى شۇنچە چوڭ بولىدۇ.» («مارکس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 53 ـ بەت)

(2) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ياكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مارکس «كاپىتال» دا كۆپىنچە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ياكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى «ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى»، «ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى»، «ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» دېگەن كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق ئىزاھلايدۇ. بۇ يەردە ئۇنىڭ مەنىسى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىدىن كەڭ. ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغان دەۋرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى سەۋىيىسىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، مارکس مۇنداق دېگەن: «تارىخىي يوسۇندا راۋاجلانغان ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئوخشاش، تەبىئەتنىڭ تىزگىنلىشىدە بولغان ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچىمۇ ئەمگەكنى ئۆزى بىلەن بىرلەشتۈرىدىغان كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 563 ـ بەت)

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بۇ، ئەمگەكچىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمىنى ياكى ئىقتىدارىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە ئەمگەكچىنىڭ بىرلىك ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى بىلەن ھېسابلىنىدۇ؛ ياكى بىرلىك مەھسۇلاتقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاش ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى قانچە كۆپ بولسا ۋە شۇ ۋەجىدىن بىرلىك مەھسۇلات ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمگەك مىقدارى قانچە كىچىك بولسا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، بۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. مەسىلەن، 10 سائەتلىك

ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئىلگىرى پەقەت بىر توپلا رەخت ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولۇپ، ئەمدىلىكتە ئىككى توپ رەخت ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولسا، بۇ ھال ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ بىر ھەسسە ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ؛ ياكى بىر پار بەتنىكە ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئەمگەك ۋاقتى 8 سائەتتىن 4 سائەتكە قىسقارسا، ئۇمۇ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ بىر ھەسسە ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، تاۋار ئىگىلىكىدە، «تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى تاۋاردا گەۋدىلىنىدىغان ئەمگەكنىڭ مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، بۇ ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 53 — 54 - بەتلەر).

ئايرىم ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك سەرپىياتى بويىچە ھېسابلانغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى شەخسىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئايرىم كارخانىنىڭ ئەمگەك سەرپىياتى بويىچە ھېسابلانغىنى كارخانىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىدىن پەرقلەندۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن يۇقىرىقى ئىككىلا خىل ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئايرىم ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى دېيىلىدۇ؛ بىرلىك مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى جەمئىيەتنى بىرلىك قىلغان ھالدا ھېسابلانسا، بۇ ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى باشقا تۈرلىلار بىلەنمۇ ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىرلىك ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى ئارقىلىنىق ياكى بىرلىك مەھسۇلاتقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى ئارقىلىق ھېسابلىنىدىغانلىقىن، ئۇ ھالدا ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشى ئوخشاش ئەمگەك مىقدارى تۈرتكە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپەيگەنلىكى، ياكى، ئېيتايلۇق، تېخنىكا ئاز تىرىك ئەمگەكنى ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى تۈگۈلغانلىقتىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى «بەزىسىنىڭ پۇقىرى، بەزىسىنىڭ تۆۋەن بولىدۇ، بۇ مۇئەييەن مىقداردىكى ئەمگەك تۈرتكە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، ياكى ئېيتايلۇق، مۇئەييەن ساندىكى ئىشچى خىزمەت ۋاقتى بەلگىلەنگەن ئەھۋالدا تۈرتكە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، يەنى مۇئەييەن مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 183 - بەت). دېمەك، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئېشىشى تىرىك ئەمگەكنىڭ ۋە ئۆتۈپ كەتكەن ئەمگەكنىڭ تېجەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ، ۋەھالەنكى، ئاخىرقى ھېسابتا بۇنىڭ ھەممىسى تىرىك ئەمگەكنىڭ تېجىلىشىدۇر. «تاۋارنىڭ قىممىتى تاۋارغا قاتناشقان ئومۇمىي ئەمگەك ۋاقتىغا يەنى ئۆتۈپ كەتكەن ئەمگەك ۋاقتىغا ۋە تىرىك ئەمگەك ۋاقتىغا باغلىق. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى دەل شۇنىڭدىكى، تىرىك ئەمگەكنىڭ ئۈنۈشى كېمىيىپ، ئۆتۈپ كەتكەن ئەمگەكنىڭ ئۈنۈشى كۆپىيىدۇ، لېكىن نەتىجە تاۋار ئىچىگە ئالغان

ئەمگەكنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئازىيىشىدىن ئىبارەت بولىدۇ؛ دېمەك، ئازىيىپ كەتكەن تىرىك ئەمگەك ئاشقان ئۆتۈپ كەتكەن ئەمگەكتىن چوڭ بولۇشى كېرەك.» (يۇقىرىقى كىتاب، 290 - بەت) تاۋارغا قاتناشقان ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارىنىڭ بۇنداق ئازىيىشى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسكەنلىكىنىڭ ئاساسىي ئالامىتىدۇر.

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ سەۋىيىسى هەممىدىن ئاۋۋال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە باغلىق. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىدە قانداق پەرق بولسا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ سەۋىيىسىدە شۇنداق پەرق بولىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ سەۋىيىسىنى بەلگىلەيدىغان كونكرېت ئامىللار ئاساسەن مۇنۇلار: «ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە مەلىكلىك سەۋىيىسى، ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى ۋە ئۇنىڭ ھۆنەر - سەنئەتتە تەتبىق قىلىنىش دەرىجىسى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي بىرلىشىشى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنۇمى شۇنىڭدەك تەبىئىي شارائىتلار» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 53 - بەت) بۇ ئامىللار ئىچىدە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، چۈنكى ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ۋاستىلەرنى ئۆزگەرتىدۇ، ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە مەلىكلىك دەرىجىسىگىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي تەشكىللىنىشىگىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنۇمىگىمۇ مۇقەررەر تەسىر كۆرسىتىدۇ، ھەتتا تەبىئىي شارائىتنىڭ رولىنى تېخىمۇ ھالدا ئۆزگەرتىدۇ.

ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىنىڭ ئەھۋالى ۋە ئەھمىيىتى ھەر خىل جەمئىيەتتە ھەر خىل بولىدۇ. ئۆتكەن ھەرقانداق جەمئىيەتتىكىگە قارىغاندا، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ «تارىخىي ۋەزىپىسى ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا غەم - ئەندىشىسىز ھالدا گېئومېترىيىلىك پروگرېسسىيە بويىچە تۇرتكە بولۇشتۇر» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 292 - بەت)، ئۇ تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان غايەت زور ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ياراتتى. لېكىن، كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش جەريانى قوشۇمچە قىممەتنى كۆپەيتىش، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىش جەريانىدۇر. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى مەقسىتى قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىشتۇر، دەل نەسىپىي قوشۇمچە قىممەتنى ۋە نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنى شىلۋېلىش ئارزۇسىلا كاپىتالىستىنى ئۇزلۇكسىز تۈردە تېخنىكىنى ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. كاپىتالىست پەقەت قوشۇمچە قىممەتنى ئاشۇرۇش دائىرىسى ئىچىدىلا تېخنىكىنى ياخشىلاشنى ئويلايدۇ، بۇ ھال ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىنى مۇئەييەن چەكلىمىلىكە ئىگە قىلغان؛ يەنە كېلىپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى نېگىزلىك زىددىيەت تۈپەيلىدىن مۇقەررەر دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس پەيدا بولىدۇ، كرىزىس داۋامىدا ئىشلەپچىقىرىش تۆۋەنلەيدۇ، نەتىجىدە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بارغانسېرى چوڭ قىيىنچىلىققا ئۇچرايدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش

ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك بەرپا قىلىنىپ، كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ھادىسىلەر يوقىتىلىپ، ئەمگەكچى لەرنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقى تولۇق جارى قىلىنغانلىقتىن، كاپىتالىستىك رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك تۈگىتىلىپ، تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابىي سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاڭلىق تەلىپى بولۇپ قالغانلىقتىن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئۇچۇن كەڭ يول ئېچىپ بېرىلگەن. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ غەلىبىسىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئاساسىي نەرسە.» (لېنىن. «ئۇلۇغ باشلىنىش»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 35 - بەت) ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ۋە مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش ۋەزىپىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىغاندىن كېيىن «كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتەك تۈپ ۋەزىپىنى چوقۇم بىرىنچى ئورۇنغا قويىدۇ؛ بۇ تۈپ ۋەزىپە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 509 - بەت). ستالىنمۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىز سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرمەيدىغان بولساق، ئۆزگىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمايمىز، ھەرقايسى ئالغا كەتكەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەرگە يېتىشىلمەيلا ۋە ئۇلاردىن ئۆتۈپ كېتىلمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىمىزنىڭ مۇستەقىل ياشىشىمىزنىمۇ ساقلاپ قالالمايمىز.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 12 - توم، 287 - بەت)

ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، قىممەت مىقدارى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بۇ «ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىدىغان ۋاستىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشىدا زۆرۈر بولغان بارلىق ماددىي شارائىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى ماددىي ئامىل، يەنى كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قوللىنىدىغان ئەمگەك ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ يىغىندىسىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يەر، ئورمان، دەريا، كان بايلىقلىرى، ماشىنىلار، ئۇسكۇنىلەر، زاۋۇت بىنالىرى، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان قۇرۇلمىلار، تىرانسپورت قوراللىرى، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال، قوشۇمچە ماتېرىيال ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىچىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغىنى — ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى. چۈنكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ سۈپىتى ۋە مىقدارىنىڭ قانداق بولۇشى كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ۋە ئۇنى بويسۇندۇرۇشىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقىنى، كىشىلەر ئېرىشكەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ. تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى بولغان ئەمگەك ئوبيېكتىمۇ، دەرۋەقە، ئەمگەكتە كەم بولسا بولمايدۇ، لېكىن تەبىئەتنىڭ ئاشۇ بىر قىسمىنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتىغا ئايلىنالايدىغان ياكى ئايلىنالمايدىغانلىقى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە

باغلىق. ئەگەر ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولسا، كىشىلەر ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ دائىرىسىنى ئۇنۇملۇك تۇردە كېڭەيتىپ، تەبىئەتتە ئۇخلاپ ياتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى چاقىرىپ چىقالايدۇ.

ھەرقانداق جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ماددىي شەرت بولۇپ، ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلەشكەندىلا ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ماددىي بايلىق يارىتالايدۇ. ئەمما، ھەرخىل ئىجتىمائىي فورمىاتسىيىلەردە، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلىشىش ئۇسۇلى ھەرخىل بولىدۇ. بۇنداق ھەرخىل بىرلەشىش ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك شەكلىگە باغلىق. مەسىلەن، كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغانلىقى ۋە مونوپول قىلىۋېلىنغانلىقى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم قالغان پرولېتارىيات ياشاش ئۈچۈن ئەمگەك كۈچىنى سېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ ـ دە، كاپىتالىستلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسىگە چىداش شەرتى ئاستىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ. سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە بولسا خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك بىكار قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك بەرپا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ خوجايىنىغا ئايلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلىشىدۇ. دېمەك، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بىرلىشىشىدىكى ھەرخىل ئۇسۇل ئۆز نۆۋىتىدە ھەرخىل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ئايرىشنىڭ ئالامىتىدۇر.

ئەمگەك ۋاستىلىرى، ئەمگەك ئوبيېكتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۈكچىلىك دېگەن مادداغا قارالسۇن.

ئەمگەك ۋاستىلىرى «ئەمگەكتە قوللىنىلىدىغان ۋاستىلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، كىشىلەر ئەمگەك جەريانىدا ئەمگەك ئوبيېكتىنى ئۆزگەرتىشتە ياكى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىشتە قوللىنىدىغان بارلىق ماددىي ۋاستىلەر ۋە ماددىي شارائىتلاردۇر. ئەمگەكچىلەر بۇ نەرسىلەرنىڭ مېخانىكىلىق، فىزىكىلىق ۋە خىمىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ نەرسىلەرنى كۈچىنى جارى قىلدۇرىدىغان ۋاستە قىلىپ، ئەمگەك ئوبيېكتىنى ئۆزگەرتىپ ياكى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىپ، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىغا لايىق كېلىدىغان مەلۇم مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىچىدە ھەممىدىن ئالدىدا تۇرىدىغىنى يەنە كېلىپ ھەممىدىن مۇھىم بولغىنى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، بولۇپمۇ مېخانىكىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدۇر. مۇشۇ ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرىكى مۇھىم رولىنى تەكتىلەش يۈزىسىدىن ماركس ئۇنى ئۇبرازلىق ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇستىخان سىستېمىسى ۋە مۇسكۇل سىستېمىسى دەپ ئاتىغان، بەزىدە يەنە ھەقىقىي ماددىي ۋاستىلەر دەپ ئاتىغان. ئۇلار ــ ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىچىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل. ئاندىن قالسا ئەمگەك ئوبيېكتى قاچىلىرىدىن بولغان نەرسىلەرنى،

مەسىلەن، ئۇرۇبا، تۈرك، بوتۇلكا قاتارلىقلارنى ماركس ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تومۇر سىستېمىسى دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن باشقا، كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەك ۋاستىلىرى يەنە ئەمگەك جەريانىدا ئەمگەك ئوبيېكتىدىن باشقا زۆرۈر بولغان بارلىق ماددىي شارائىتلارنىي، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىدىغان قۇرۇلمىلار، يول، كۆۋرۈك، قاناللار ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلار گەرچە ئەمگەك جەريانىغا بىۋاسىتە قاتناشمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارسىز ئەمگەك جەريانى داۋام قىلالمايدۇ ياكى تولۇق داۋام قىلالمايدۇ. يەرنىڭ ئۆزىمۇ مۇشۇ تىپتىكى ماددىي ۋاستىگە كىرىدۇ، چۈنكى ئۇ ئەمگەكچىلەرنى پائالىيەت سۇرۇنى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئەمگەك ۋاستىلىرىنى يارىتىش ۋە ئىشلىتىش ئىنسانلار ئەمگەك جەريانىنىڭ بەلگىسى. ئومۇمەن، ئەمگەك جەريانى بىرتاز تەرەققىي قىلىدىغانلا بولسا، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەمگەك ۋاستىلىرىگە موھتاج چۈشىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنىڭ جۇغلىنىشىغا ۋە پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى كۈندىن - كۈنگە مۇرەككەپلىشىپ بارىدۇ، ئۇنىڭ دائىرىسىمۇ كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىدۇ. تەبىئىي پەن بىلىم فورماتسىيىسىدىكى ئادەتتىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن بۇۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنىشتا، ئالدى بىلەن، كەشپ قىلىش ۋە ئىجاد قىلىش ئارقىلىق ئەمگەك ۋاستىلىرى بولۇپ بۇيۇملىشىدۇ، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى بولۇپ بۇيۇملىشىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىش جەھەتتە ئىنسانلار تاش قورال، تۈچ قورال، تۆمۈر قورالنى ۋە ماشىنا سىستېمىسىنى بەلگە قىلغان ھەرقايسى دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈردى، ھازىر بولسا ئاتوم ئېنېرگىيىسى، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىدىن پايدىلىنىشنى ۋە ئالەم بوشلۇقى پەن - تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئاساسىي بەلگە قىلغان دەۋرگە قەدەم قويىدى. ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى كۆرسىتىپلا قالماي، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە تاش پالتا، تاش پىچاقلاردىن مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بەكمۇ تۆۋەن بولغان، شۇ سەۋەبتىن سىنىپىنىڭ، ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى قىياس قىلالايدۇ. ماشىنىلارنىڭ قول بىلەن ئىشلىتىلىدىغان تۆمۈر قورالالارنىڭ ئورنىنى ئېلىشى بولسا ئىنسانلارنىڭ فېئودالىق دەۋردىن كاپىتالىستىك تۈزۈمگە ئۆتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تۈرلۈك ئىقتىسادىي دەۋرلەرنىڭ پەرقى نېمە ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى قانداق ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىدا، قانداق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىدا. ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىنسانلار ئەمگەك كۈچى تەرەققىياتىنىڭ ئۆلچىگۈچىلا ئەمەس، بەلكى ئەمگەككە ئاساس بولغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۆرسەتكۈچىدۇر.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 204 - بەت)

ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ تەرەققىياتى ماشىنا

دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىدىن پايدىلىنىش دائىرىسى ئىنتايىن زور دەرىجىدە كېڭەيدى، يەنى - تېخنىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى رولىمۇ كۈندىن - كۈنگە مۇھىم بولۇپ قالدى. يېڭى تېخنىكا ئۈسكۈنىلىرى ۋە يېڭى - ھۈنەر سەنئىتىنى ئەزەرىيىۋى يەن ۋە كەڭ كۆلەملىك ئىلمىي تەجرىبە ئاساسىدىلا ياراتقىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەمگەكچىلەرمۇ بۇ ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئىلغار يەن - تېخنىكىنى ئۆگىنىش ئاساسىدىلا ئىگىلىۋالالايدۇ ۋە باشقۇرالايدۇ. «ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ماشىنىدىن ئىبارەت مۇنداق ماددىي مەۋجۇدىيەت شەكلىنى ئېلىش ئادەم كۈچى ئورنىغا تەبىئەت كۈچىنى دەسستىشنى، تەجرىبىلەردىن ھاسىل قىلىنغان قائىدىلەر ئورنىغا تەبىئىي پەننى ئاڭلىق تەتبىق قىلىشنى دەسستىشنى تەلەپ قىلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 423 - بەت) سوتسىيالىستىك دۆلەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ زامانىۋىلىشىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ھەرقايسى ساھەلەردە تېخنىكا ئىنقىلابىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، پۈتكۈل مىللەتنىڭ يەن - مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ھەم قىزىللاشقان، ھەم ئىختىساسلىق غايەت زور يەن - تېخنىكا قوشۇنىنى يېتىشتۈرۈشى لازىم، بۇ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ئۈتتۈرىغا قويغان بىۋاستە تەلەپ ۋە جىددىي ۋەزىپە.

ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بۇ «ئەمگەك قوراللىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمگەك ئوبيېكتىنى پىششىقلاپ ئىشلەشتە ئىشلىتىلىدىغان نەرسە. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئەمگەكچىلەر بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتى ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگىكىنى ئەمگەك ئوبيېكتىغا يەتكۈزۈپ بېرىش رولىنى ئويناپدۇ. ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ تاش پالتا، ئوقيالىرىدىن تارتىپ زامانىۋىلاشقان تۇرلۇك مۇرەككەپ ماشىنىلار، ئاپتوماتلاشقان ئۈسكۈنىلەر، يېراقتىن تىزگىنلەش قۇرۇلمىلىرى، لازېر نۇر ئاتقۇچ، زەررە تېزلەتكۈچ قاتارلىقلارغىچە ھەممىسى ئوخشاشلا ئەمگەكنى يەتكۈزۈپ بېرىش رولىنى ئويناپدىغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا كىرىدۇ. تۇرى كۆپ بولغان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئىچىدە مېخانىكىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ھەل قىلغۇچ رول ئويناپدۇ.

قوراللارنى ئىجاد قىلىش ۋە ئىشلىتىش ئادەملەرنى ھايۋانلاردىن پەرقلەندۈرىدىغان ئالامەت، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى خاس بەلگىسى. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى ئاساسىي ئامىللارنىڭ بىرى، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ۋە تەرەققىي قىلىشىدىن باشلانغان. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئىلغار ياكى قالاق بولۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىشى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ كۈچەيگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشى بولسا ئاخىر ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى جەمئىيەتنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلەشىنىڭ

ئۆزلىچىگۈچى بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭمۇ كۆرسەتكۈچىدۇر. «يارغىنچاق فېئودالالار باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولسا، پار تۆگىمىنى سانائەت كاپىتالىستلىرى باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 188 - بەت)

ئىنسانلار تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئېرىشىش سەۋىيىسىدە تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاپ باردۇ. ئىنسانلارنىڭ تېخنىكا تارىخى، ئومۇمەن ئۆچ دەۋرگە يەنى قورال دەۋرى (بۇ يەنە تاش - قوراللار، تۆچ قوراللار، تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە بۆلۈنىدۇ)، ماشىنا دەۋرى ۋە ئاپتوماتىك سىستېما دەۋرىگە بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى دەۋردە، ئادەملەر ئەمگەك جەريانىدا ئالدى بىلەن ئاددىي قوراللاردىن، كېيىن مۈرەككەپ قوراللاردىن پايدىلانغان، ئۇنىڭ قۇۋۋىتى يەتكۈزۈپ بېرىشىدە ئادەم كۈچى ۋە تەبىئەت كۈچىدىن پايدىلىنىلغان. ئەكىنچى دەۋردە ماشىنا قوراللاردىن پايدىلىنىدىغان قول ئەمگەكنىڭ ئورنىنى باسقان. ماشىنا ئۆچ خىل قۇرۇلمىنى، يەنى قۇۋۋىتى قۇرۇلمىسى، ئايلاندۇرۇش قۇرۇلمىسى ۋە خىزمەت قۇرۇلمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئاددىي تېخنىكا ئورنىغا سىستېمىلىق تېخنىكا ئۆتكەن. تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا ماشىنا سىستېمىسى بارلىققا كەلگەن. ئۆچ قىسمىدىن تەركىب تاپقان ئەنئەنىۋى ماشىنىلارغا ھازىر تۆتىنچى قىسىم، يەنى ئاپتوماتىك بىشقۇرۇش قۇرۇلمىسى قوشۇلدى. ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى تىزگىنلەشكە تەتبىق قىلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ھەم قىلغىلى تۇردە تولۇق ئاپتوماتلاشتۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ماشىنا كىشىلەرنىڭ ئېغىر جىسمانىي ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى ئېلىش بىلەنلا قالماي، ئادەم مېڭىسىنىڭ بىر قىسىم خىزمىتىنىڭ ئورنىنىمۇ ئېلىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى. ھازىر زامانىۋى پەن - تېخنىكا ئۇلۇغ بىر ئىنقىلابنى باشتىن كەچۈرۈۋاتىدۇ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىنىپ، ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنىڭ قىياپىتىنى ئۆزگەرتمەكتە.

ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىش قورالىنىڭ ئىشلىتىلىشىمۇ مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەزگىنلىشىدە بولىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنى مەقسەت قىلىدۇ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى مۇشۇ مەقسەتكە مۇۋاپىق كەلگەندىلا ئاندىن ئىشلىتىلىدۇ. ماشىنا ئىشلىتىش ئەسلىدە ئەمگەكنى ئاسانلاشتۇرۇپ، ئىشچىلارنىڭ جىسمانىي چىقىمىنى ئازايتىدىغان بولسىمۇ، لېكىن غەربتە ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يېزىلىق سانائەت گۈللەنگەندىن كېيىنكى يېرىم ئەسىردىن، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك مىسلىسىز ئۆسۈپ كەتكەنلىكى ھەمدە ئ

ئۇزاودى، ماشىنىلاشقان پىرىنك سانائەتنىك تەرەققىياتى داۋامىدا ئىشچىلارنىك كۆرىشى ئارقىلىق ئەمگەك ۋاقتى بىر ئاز قىسقارغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ چاغدا ئىشچىلارنىك چىقارغىنى كۆچەيگەن، زىچلىقى تېخىمۇ ئاشقان ئەمگەك بولدى، شۇ سەۋەبتىن، ماشىنا سىستېمىسىنىك ئىشلىتىلىشى كاپىتالىستلارنىك ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىكى، بولۇپمۇ نىسبىي قوشۇمچە قىممەت ئۇنىدۇرۇۋېلىشىدىكى ۋاستىگە ئايلىنىپ قالدى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىك ياخشىلىنىشى، مەيلى سۈرئەت جەھەتتە، توغرىلىق جەھەتتە بولسۇن، ياكى ئاپتوماتلىشىش جەھەتتە بولسۇن، قوش ئەھمىيەتكە ــ بىر تەرەپتىن، تىرىك ئەمگەكنىك تېجىلىشى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئېكسپلاتاتسىيىنىك كۈچىيىشىدەك ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭدىن باشقا، كاپىتالىستىك مونوپولىيە، ئىشلەپچىقىرىشنىك ھۆكۈمەتسىزلىكى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىك پىلانلىق تۈردە ئىشلىتىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ، بۇرژۇئا دۆلەتلىرىنىك ھەربىيلەشتۈرۈلۈشى ۋە فاشىستلاشتۇرۇلۇشى ئۆز نۆۋىتىدە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى بۇزىدىغان مەقسەت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان قىلىپ قويىدۇ.

سوتسىيالىزمغىچە بولغان ئۇزاق دەۋردە، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىك تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشى ستىخىيىلىك ھالدا بولۇپ كەلدى، كىشىلەر بۇنداق ئۆزگىرىش مۇقەررەر پەيدا قىلىدىغان ئىجتىمائىي ئاقىۋەتنى ئالدىن كۆرەلمەيتتى ۋە تىزگىنلىيەلمەيتتى. سوتسىيالىزم شارائىتىدا بولسا، ئەھۋال بۇنىڭدىن باشقىچە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىك ئىجتىمائىي ئۆزلەشتۈرۈلۈشى كىشىلەرنىك ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنى بىلىشى ھەمدە ئاڭلىق قوللىنىشى ئۈچۈن شەرت ــ شارائىت يارىتىپ بېرىدى، پەن ــ تېخنىكىنىك تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۈنەر ــ سەنئىتىنى ئۆزگەرتىشنى پىلانلىق ھالدا ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئىشقا ئاشۇرۇش ھەمدە بۇنداق ئۆزگەرتىشكە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئەمگەك تەشكىلى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋاقتىدا تەڭشەش ۋە يېڭىباشتىن ئورۇنلاشتۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. دېمەك، دەل سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پەن ــ تېخنىكىنىك ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىك بارلىق توسالغۇلىرى سۈپۈرۈپ تاشلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىك يۇكسىلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنىك تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ بېرىلدى.

ئەمگەك ۋاستىلىرى دېگەن مانا دەل قارالۇن.

ئەمگەك ئوبيېكتى بۇ كىشىلەرنىك ماددىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمگەك سىڭدۈرۈلىدىغان بارلىق نەرسىلەرنىي كۆرسىتىدۇ. ئەمگەك قىلىش ئەمگەك قورالىرىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەك قىلىدۇ، بۇنداق ئەمگەك پەقەت ئەمگەك ئوبيېكتىغا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى كىشىلەر ئېھتىياجلىق بولغان ماددىي ۋاستىلەرگە ئايلاندۇرغان چاغدىلا، كونكرېت، پايدىلىق ئەمگەك بولىدۇ، شۇنىڭدىن شەكىللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىلا رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بولىدۇ. ئەمگەك ئوبيېكتى ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى، ئىنسانلارنىك ئەمگىكى سىڭدۈرۈلمىگەن تەبىئىي نەرسىلەر، مەسىلەن، تەبىئىي سۇلاردىكى بېلىقلار، ئېپتىدائىي

ئورمانلىقتىكى دەرەخلەر، يەر ئاستىدىكى كان بايلىقلىرى ۋەھاكازالار؛ يەنە بىرى، كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى سىڭگەن ماددىي نەرسىلەر، ئادەتتە بۇ خام ئەشيا دەپ ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، ماشىنىسازلىقىغا ئىشلىتىلىدىغان پولات ماتېرىياللىرى، يىپ ئىگىرىشكە ئىشلىتىلىدىغان پاختا ۋەھاكازالار. دەسلەپتە، ئىنسانلار ئاساسەن، تەبىئەت دۇنياسىدىكى تەييار نەرسىلەرنى يىغۇۋېلىش يولى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولاتتى، كېيىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى پەيدىنپەي مەيدانغا كەلدى، ئەمگەك ئۇيۇشمىسىدىكى خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنىڭ تۇرمۇش ئۇنۇمىغا ئەگىشىپ كۆپەيدى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا قارىپ يۈزلىنىپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى چىسىملارنىڭ نۇرغۇن يېڭى، كېرەكلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى تاپتى ھەمدە بەزى يېڭى ماتېرىياللارنى ئىجاد قىلدى، بۇ ھال ئەمگەك ئۇيۇشمىسىنىڭ دائىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتتى، ئەمگەك ئۇيۇشمىسىنىڭ تۇرىنى تېخمۇ كۆپەيتتى. بۇ، بىرىنچىدىن، تەبىئىي بايلىقلاردىن پايدىلىنىش دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىدە، مەسىلەن، يەرنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بايلىقلارنىڭ، دېڭىز ئاستى بايلىقلىرىنىڭ ئېچىلغانلىقى شۇنىڭدەك ئاتوم ئېنېرگىيىسىدىن، قۇياش ئېنېرگىيىسىدىن، دېڭىز سۈيىنىڭ كۆتۈرۈلۈش - پەسىيىشىدىن، يەر ئىستىقلىقى ۋە باشقىلاردىن پايدىلىنىلغانلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكىدە، مەسىلەن، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يېڭى سورتلىرىنىڭ يېتىشتۇرۇلگەنلىكى، شۇنىڭدەك مولېكۇلا بىئولوگىيىسى ئاساسىدا ئىرسىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن جانلىق مەۋجۇداتلارنىڭ يېڭى تۈرىنى يارىتىش ئىمكانىيىتىنىڭ تۇغۇلغانلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. ئۈچىنچىدىن، سانائەت تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىسىدا يېڭى تېپتىكى ماتېرىياللارنى، مەسىلەن، سۈلياۋ، بىرىكمە ماتېرىيال، يېرىم ئۆتكۈزگۈچ ماتېرىيال ۋەھاكازالاردىن ئىجاد قىلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغانلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى چىقىرىندىلاردىن پايدىلىنىشنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى قاتارلىقلارمۇ ئەمگەك ئۇيۇشمىسىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتمەكتە. قىسقىسى، زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئەمگەك ئۇيۇشمىسىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە نىسبەتەن كەڭ ئىستىقبال ئېچىپ بەردى.

ئىشلەپچىقىرىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئامىل بولغان ئەمگەك ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زور. ئەمگەك ئۇيۇشمىسىنىڭ مىقدارى ۋە تۈرىلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ سۈپىتىمۇ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئوخشاش قورال ئىشلىتىپ، ئوخشاش مىقدارىدا ئەمگەك سەرپ قىلغاندا، ياخشى سورتتىن تېخمۇ كۆپ دان ئالغىلى بولىدۇ، مول كاندىن تېخمۇ كۆپ كان مەھسۇلاتلىرى ئالغىلى

بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئەمگەك ئۈنۈمچانلىقىدىن پاسسىپدىغان بولغاچقا، ئەمگەك ئۈنۈمچانلىقىنىڭ سۈپىتى ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنىڭ سۈپىتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئەمەلىي سەۋىيىسىگىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. بولۇپمۇ پەن - تېخنىكا يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندە، بەزى مۇھىم ماتېرىياللارنىڭ سۈپىتى ۋە مىقدارى تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. مەسىلەن، ئالەم قاتنىشى تېخنىكىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، يۇقىرى ھارارەتكە چىدايدىغان، يۇقىرى دەرىجىدە قاتتىق بولغان بىرىكمە مېتال ماتېرىياللىرى بولۇشى لازىم. ماتېرىيال ئىنقىلابىنى ئىشقا ئاشۇرمىغاندا، تېخنىكا ئىنقىلابى قۇرۇق گەپلا بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، جۇڭگودا يېزا ئىگىلىكىنى، سانائەتنى، دولەت مۇداپىئەسىنى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئەمگەك ئۈنۈمچانلىقىنى بولۇپمۇ بەزى مۇھىم ماتېرىيال ۋە ھايۋانات - ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەلا سورتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى مۇھىم رولىنى تولۇق تونۇش كېرەك.

ئىشلەپچىقىرىش بۇ مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق ئالاقە باغلىغان كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش يولى بىلەن، ماددىي ۋاستىلەر (ماددىي بايلىق) نى يارىتىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى. ئىنسانلار ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانمىسا، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي شەرتنى، يەنى ئادەم ئامىلى بىلەن ماددىي ئامىلدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي ئامىلنى ھازىرلىشى شەرت. بۇ ئىككى ئامىل ئۇچرىسا، ئادەم يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان ھەل قىلغۇچ ئامىل، چۈنكى ئادەم ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى، بارلىق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئادەم يارىتىدۇ؛ ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئەگەر كىشى قوزغىمىسا ۋە ئىشلەتمىسە، ئۇلۇك، كېرەكسىز نەرسە بولۇپ قالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئەمگەك ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك ئۈنۈمچانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ — ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ماددىي ئاساسى، بۇنداق ماددىي ئامىل بولمىغاندا، ئىشلەپچىقىرىشنى زادىلا ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككىسى پەقەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئادەتتىكى، ئابستراكت ئامىلى، ئەمەلىيەتتە، شۇلارنىڭ بولۇشىلا رېئال ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىل قىلالمايدۇ. چۈنكى يەككە - يېگانە ئادەم ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بارالمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەسا، يېيىش - ئىچىش، كىيىش، ئىشلىتىشكە كېرەكلىك ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرمىسا، ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. سىياسىي، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق باشقا پائالىيەتلەردىن گەپ ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئەمەلىي پائالىيىتى.

كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشتا، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي شەرتنى، يەنى ئادەم ئامىلى بىلەن ماددىي ئامىلدىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي ئامىلنى ھازىرلىشى شەرت. بۇ ئىككى ئامىل ئۇچرىدە، ئادەم يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان ھەل قىلغۇچ ئامىل، چۈنكى ئادەم ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى، بارلىق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئادەم يارىتىدۇ؛ ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ئەگەر كىشى قوزغىمىسا ۋە ئىشلەتمىسە، ئۇلۇك، كېرەكسىز نەرسە بولۇپ قالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئەمگەك ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك ئۈنۈمچانلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ — ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ماددىي ئاساسى، بۇنداق ماددىي ئامىل بولمىغاندا، ئىشلەپچىقىرىشنى زادىلا ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككىسى پەقەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئادەتتىكى، ئابستراكت ئامىلى، ئەمەلىيەتتە، شۇلارنىڭ بولۇشىلا رېئال ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىل قىلالمايدۇ. چۈنكى يەككە - يېگانە ئادەم ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بارالمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن،

كىشىلەر مۇقەررەر ھالدا مۇئەييەن ئالاقىدا ۋە مۇناسىۋەتتە بولىدۇ، يەنە كېلىپ يەقەت مۇشۇنداق مۇناسىۋەت ئارقىلىقلا كىشىلەر تەبىئەت بىلەن ئالاقە قىلالايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنالايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش، ھەر قانداق شارائىتتا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. گەرچە بەزى مەھسۇلاتلار پەقەت ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ ياكى كوللېكتىپنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈنلا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئالماشتۇرۇش زۆرۈر بولىدۇ، ئۇ يەنىلا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئىچىدە ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىنىڭ ئەھۋالىدا ئىشلەپچىقىرىشىمۇ بارغانسېرى ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپى بار. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىرلىكىدىن ماددىي ۋاستىلەرنىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھاسىل بولىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخى ھازىرغىچە بەش خىل ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى: ئىپتىدائىي جەمئىيەتۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، فېئوداللىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى باشتىن كەچۈردى. ئىنسانلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزۈپ قويماي، قايتا-قايتا، ئۈزلۈكسىز تۈردە داۋاملاشتۇرۇشى شەرت. ئىشلەپچىقىرىش نىسبىتى ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ تۇرۇشى ئۈچۈنمۇ زەرىدىن قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتۇر. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىم قىلىش، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمالدىن ئىبارەت تۆت ھالقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ ھالقىلار ھەم ئۆزئارا ئالاقىدە بولىدۇ، ھەم بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش تەزگىنلىگۈچى ئورۇندا تۇرۇپ، ھەل قىلغۇچ، يېتەكچىلىك رول ئويناپىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالغا بولغان ھەل قىلغۇچ رولى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپتە ئىپادىلىنىدۇ. (1) ئىشلەپچىقىرىش تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالنىڭ مىقدارى ھەم ئۇسۇلىنى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلمىسا، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالدىن گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ۋاستىلەرنىڭ قانچىلىك بولۇشى تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالغا سېلىنىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ تۈرى ۋە مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغانداۋلا، ئاندىن تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالغا سېلىنىدىغان ماددىي ۋاستىلەرنىڭ تۈرى ۋە مىقدارى كۆپىيىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال ئۇسۇلىنىمۇ بەلگىلەيدۇ. ئالماشتۇرۇشنى مىسالغا ئالساق، دەسلەپتە نەرسە-نەرسىگە بىۋاستە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالا[illegible] دائىرىسى ناھايىتى كىچىك بو[illegible]

پۇلنى ۋاستە قىلىغان ھالدا مەملىكەت بويىچە ھەتتا قىتئەلەر ئارا بولىدىغان سودا تەرەققىي قىلدى، بۇنداق پەرقلەرنى، روشەنكى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات سەۋىيىسى بەلگىلىگەن.

(2) ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش قۇشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىشتۇر، بۇ ھال مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىغا پايدىلىق ئەمەس، بەلكى بۇرژۇئازىيىگە پايدىلىق بولىدىغانلىقىنى ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ زور قىسمى بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىدىغانلىقىنى، ئىشچىلارغا بولسا پەقەت ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئاز بىر قىسمى تېگىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن؛ كاپىتالىستىك ئالماشتۇرۇش ۋە مۇئامىلە جەريانىنىڭ قۇشۇمچە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانى بولىدىغانلىقىنى، كاپىتالىستلارنىڭ پۇل تېپىش مەقسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىستىك شەخسىي ئىستېمالنىڭ پەقەت كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا تايىنىپ، بەتەجەللىك قىلىدىغان پاراڭىت - چىرىك تۇرمۇش كەچۈرۈشىدىن ئىبارەت بولىدىغانلىقىنى، كەڭ ئىشچىلارنىڭ ئېگە بولغىنى بولسا پەقەت ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلىشىنى تەكرار قامداشقىلا يېتىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن.

لېكىن، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالمۇ پاسسىپ ئامىل ئەمەس، ئۇلارمۇ ئىشلەپچىقىرىشقا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ تۇرىدىغان جەريان، مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىستېمال ئۈچۈن بولىدۇ، مەھسۇلاتلار پەقەت تەقسىم قىلىش ۋە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئاخىرىدا ئىستېمالغا كىرگەندىلا، ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانى يېڭىباشتىن باشلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئەگەر مەھسۇلاتلار تەقسىم قىلىش، ئالماشتۇرۇش ھالقىلىرىدا ئۈزۈلۈپ قالسا، ئۇ ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ داۋاملىق ئىلىپ بېرىلىشىغا تەسىر يېتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئاستىلايدۇ؛ ئەگەر مەھسۇلاتلار تەقسىم قىلىش، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق راۋان ھالدا ئىستېمالغا كىرسە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېڭىباشتىن باشلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىستېمالى كېڭىيىپ، تەلىپى ئاشقان ۋاقىتلاردا، ئىشلەپچىقىرىشقا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپ قويۇلىدۇ، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىلا ئەمەس، ئالماشتۇرۇش دائىرىسىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشىمۇ، تەقسىمات مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشمۇ ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر ۋە ئەكس تەسىر كۆرسىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن تۇرتكە بولۇش ياكى ئۇنى ئاستىلىتىش رولىنى ئويناىدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى ئۇنىڭ مەقسىتىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىكەنلىكىنى، سوتسىيالىستىك ئالماشتۇرۇشنىڭ

دائىرىسى، شەكلى ۋە خۇسۇسىيىتىنى، مەھسۇلاتلارنى تەقسىم قىلىشتا دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسىنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىبار بېرىش، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتىگە مۇۋاپىق كېلىشى لازىملىقىنى بەلگىلەيدۇ.

سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، جەمئىيەت ۋە خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق هالدا، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتىنى ئىگىلەپ، زامانىۋى پەن-تېخنىكىنى قوللىنىپ، كاپىتالىزمدىكىگە قارىغاندا يۇقىرى بولغان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يارىتىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇش لازىم. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش، سىنىپلارنى يوقىتىش ۋە ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ماهىيەتلىك پەرقنى يوقىتىش، كەلگۈسىدە كومۇنىزمغا ئۆتۈشكە شەرت-شارائىت يارىتىش ئۈچۈنمۇ ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سوتسىيالىستىك دۆلەت تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالنىڭ ئەڭ ياخشى شەكىللىرىنى ئىزدەپ تېپىش، ئۇلارنى ئىزچىل مۇكەممەللەشتۈرۈش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش، خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ بېرىشىنى، ئۈزلۈكسىز تەكرارلىنىپ تۇرۇشىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ تۇرۇشى لازىم. يا كى ئۈيتايلۇق، قايتا-قايتا هالدا ئوخشاش باسقۇچلاردىن ئۆتۈپ تۇرۇشى لازىم. بىر جەمئىيەت ئىستېمالنى توختىتىپ قويالمايدۇ. ئوخشاشلا، ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ توختىتىپ قويالمايدۇ. دېمەك، هەر بىر ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، دائىملىق ئالاقىدىن ۋە ئۇنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتىدا يېڭىلىنىپ تۇرىدىغانلىقىدىن ئۈيتقاندا، ئەينى زاماندا يەنە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولىدۇ.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23-توم، 621-بەت)

تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىشلەپچىقىرىش (بۇ ئاستە ئىشلەپچىقىرىش جەريانى)، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمالدىن ئىبارەت تۆت هالقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇئەييەن تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمالنى بەلگىلەيدۇ. مۇئەييەن شارائىتتا، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش ۋە ئىستېمال ئىشلەپچىقىرىشقىمۇ زور دەرىجىدە ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، ئۇنىڭ كۆلىمىدىن

ئېيتقاندا، يەنە ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا بۆلۈنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىدىكى كۆلەمدە تەكرارلىنىشى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭەيتىلگەن كۆلەمدە تەكرارلىنىشى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولىدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى ۋە چەمىشى ھېسابلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ھامان مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشمۇ ھامان مۇئەييەن ئىجتىمائىي فورماتسيە شارائىتىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتۇر. ھەر خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالامىتى ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستلار خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكى ئاساس قىلىنغان كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئالساق، ئۇنىڭ ئاۋۋال مەقسىتى قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالىستلارنى كاپىتالنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش. سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى بولسا، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىپ بارىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش.

تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ۋاستىلەرنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەكرار ئېنىشلەپچىقىرىشنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت. ھەر قانداق جەمئىيەتتىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ھەممىدىن ئاۋۋال ماددىي ۋاستىلەرنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جەمئىيەت مۇئەييەن مەزگىلدە (مەسىلەن بىر يىلدا) سەرپ قىلىۋەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنى ئەق نەرسە فورماتسيىدە ئوخشاش مىقداردىكى يېڭى مەھسۇلاتلار بىلەن تولدۇرۇلغاندىلا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىدىكى كۆلەمدە تەكرار ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، يەنە تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلات يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىغا ئايلاندۇرۇلۇپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا سېلىنىشى لازىم. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىدىغان قىلىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئەمگەك كۈچىنىڭ ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتىدا مۇئەييەن نىسبەتكە رىئايە قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ماركس ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈش ۋە ئۇنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى نەزەريىنى بەرپا قىلغانىدى ھەمدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئىجتىمائىي ئەمگەكنى مۇشۇنداق مۇئەييەن نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇئەييەن شەكلى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس، ھالبۇكى، ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنىلا ئۆزگەرتىش مۇمكىن، بۇ ئۆز ئۆزىدىن ھەلۋىلوق.» («ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 48 ـ بەت) كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە شۇ ۋەجىدىن تۈگۈلىدىغان رىقابەت ھەم ئىشلەپچىقىرىش تېكى ھۆكۈمەتسىزلىك ئارقىسىدا خەلق ئىگىلىكىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى دەۋرىيلىك خاراكتېرىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس ئارقىلىق ستېخىيىلىك ھالدا، زورلۇق بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ، ماددىي ۋاستىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىمۇ مۇقەررەر ھالدا دائىم بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ تۇرىدۇ ۋە ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك رىقابەتنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنى تۈگەتكەنلىكى ئۈچۈن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق پائالىيىتى ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى پىلانلىق ھالدا، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بويىچە تەڭشەپ تۇرغىلى بولىدۇ. خۇددى ئېنگېلس ئالدىنئالا بېشارەت بەرگىنىدەك، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى جەمئىيەت ئۆزلەشتۈرگەن ھامان «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ ئورنىنى پىلانلىق، ئاڭلىق ئۇيۇشتۇرۇش ئالىدۇ» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 545 - بەت).

ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ئەينى ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ. مۇئەييەن ماھارەتكە ئىگە ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ھەر قانداق جەمئىيەتتە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتىدۇر. كاپىتالىزم مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە، بۇرژۇئازىيە ئەمگەك كۈچىگە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش، ئۇلارنى پرولېتارلارغا ئايلاندۇرۇش، شۇنىڭدەك باشقا مىللەتلەرنى ئىستىلا قىلىش، ئافرىقىلىق يەرلىك ئاھالىنى تۇتۇش، ئاسىيالىق مەدىكارلارنى ئېلىپ سېتىش قاتارلىق ۋەھشىيانە ۋاستىلەر بىلەن ئېرىشكەنىدى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا بولسا كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنى پەيدا قىلىپ، سانائەتنىڭ زاپاس ئارمىيىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇنى ئەمگەك كۈچىنى تولۇقلاپ تۇرىدىغان مەنبە قىلدى. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ماددىي ئەرسىلەرنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەك كۈچىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ، يەنى يۈكسەك پرولېتارىياتلىق ئاڭغا، زامانىۋى پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە، ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتلەردە ئەتراپلىق ئۆسكەن سوتسىيالىستىك ئەمگەكچىلەر پىلانلىق يېتىشتۈرۈلىدۇ ھەمدە پىلانلىق تۈگۈت يولغا قويۇلىدۇ.

ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەينى زاماندا يەنە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇزلۇكسىز يېڭىلىنىپ، تەكرارلىنىپ ۋە كېڭىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ، كېڭىيىپ تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ. رو-

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا كاپىتالىستلار قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىنى كۆپەيتىش جەريانىدۇر، كاپىتالىستنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئەينى ۋاقىتتا پۈرژۇئازىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۇرۇۋېلىشىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىش، ئىشچىلار ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىشتۇر. ئوخشاشلا، سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز مۇستەھكەملىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانى، كىشىلەرنىڭ ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تونۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىنى ئۆزلۈكسىز تۈزدە تەڭشەپ تۇرۇش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىش جەريانىدۇر.

كاپىتالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئالماشتۇرۇش بۇ كىشىلەرنىڭ ئۆز پائالىيەتلىرىنى ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش جەريانىدۇر. ئالماشتۇرۇش بارلىق ئىجتىمائىي قورماتسىيىلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە، گەرچە مۇقىم ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى شەكىللەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ پائالىيىتى ھامان كۆپ خىل شەكىللەرگە ئىگە ئىدى، مەسىلەن، بەزىلىرى سايمان ياسايتتى، بەزىلىرى ئوۋ ئولايتتى، بەزىلىرى ھۆنەر-چەۋەنچىلىك، ئۆيى ئىشلىرىنى قىلىشتەك ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى، كوللېكتىپ تۇرمۇشتا ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆزىنىڭ كۆپ خىل ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆز پائالىيەتلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشى لازىم ئىدى. كۆممۇنىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا گەرچە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇلىشىشى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان ئاساستا، جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا پائالىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىدۇ. بۇ جەريان كەلگۈسىدىكى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشىنى پىلانلىق ئۇيۇشتۇرۇشى ۋە تەڭشەپ تۇرۇشىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى بولۇپ قالىدۇ. تار مەنىدىن ئېيتقاندا، ئالماشتۇرۇش كىشىلەرنىڭ تەڭ قىممەت ئاساسىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇشىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە ئالماشتۇرۇش دېگەندە، مۇشۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر باسقۇچى، بۇ باسقۇچ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ھالقا، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تەقسىماتنى ئىستېمال بىلەن باغلايدۇ.

ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن قارىغاندا، ئالماشتۇرۇش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىر-بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە چەكلەپ تۇرىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش يېتەكچى ۋە ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇ ئالماشتۇرۇشنى بەلگىلەيدۇ. بۇ شۇنىڭدا ئىپادىلىنىدۇكى، ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش

بولمسا، ئالماشتۇرۇشمۇ بولمايدۇ؛ ئالماشتۇرۇشنىڭ شەكلى ۋە كۆلىمى بولسا پۈتۈنلەي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا باغلىنىدۇ. ئاندىن قالسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى ئالماشتۇرۇشنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئالماشتۇرۇشنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئالماشتۇرۇش پاسسىپ ئامىلمۇ ئەمەس، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئەكس تەسىر كۆرسىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ ياكى ئۇنى چەكلەيدۇ. مەسىلەن، بازارنىڭ كېڭىيىشى ياكى تارىيىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات كۆلىمىگە ۋە تەرەققىيات سۈرئىتىگە مۇقەررەر ھالدا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەڭ دەسلەپكى تاۋار ئالماشتۇرۇش نەرسە بىلەن نەرسىنىڭ بىۋاستە ئالماشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت بولغانىدى. بۇنداق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئالامىتى ئالدى-ساتتى ھەرىكىتىنىڭ بىرلىشىپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت بولۇپ، سېتىپ بېرىشنىڭ ئۆزى ئەينى زامانداسېتىۋېلىش ئىدى، سېتىۋېلىشنىڭ ئۆزى ئەينى زامانداسېتىپ بېرىش ئىدى. بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كىچىنەكى مەزگىللىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئۇ دەسلەپتە پۈتۈنلەي تاسادىپىي ھالدا يۈز بەردى، يەنى بىر مەھەل ئېستىمال قىلىپ بولالماي تاسادىپىي ئېشىپ قالغان نەرسىلەر ئالماشتۇرۇلدى. ئېشىپ قالىدىغان مەھسۇلاتلار كۆپەيگەنسىرى، ئالماشتۇرۇش دائىمىي تۈس ئالدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئالماشتۇرۇشنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى، بۇنداق نەرسىنى نەرسىگە بىۋاسىتە ئالماشتۇرۇشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلدى، مەسىلەن، قوينىغا ئاشلىق ئالماشتۇرماقچى بولغان كىشى ئاشلىققا قوي ئالماشتۇرماقچى بولغان كىشىنى ئاسان ئۇچرىتالماي قالدى. شۇ سەۋەبتىن، كىشىلەر پەيدىنپەي چارىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇشتا دائىم قوللىنىلىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپچىلىك قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان بىرخىل تاۋارغا ئالماشتۇرۇپ، ئاندىن بۇنداق تاۋارنى ئۆزىگە كېرەكلىك باشقا تاۋارغا ئالماشتۇرىدىغان بولدى. ئالماشتۇرۇشتا ۋاستىچىلىك رولىنى ئويناىدىغان بۇ تاۋار پۇل بولۇپ قالدى. پۇل مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا يېڭى ئەھۋال مەيدانغا كەلدى: سېتىپ بېرىش بىلەن سېتىۋېلىش مۇستەقىل ئىككى جەريانغا بۆلۈندى، ئۇلار زامان ۋە ماكان جەھەتتە ئېنىق ھالدا ئايرىۋېتىلدى. تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئالدى بىلەن تاۋارنى پۇلغا ئالماشتۇرۇپ، ئاندىن پۇلغا ئۆزى ئېھتىياجلىق بولغان تاۋارلارنى ئالمىدىغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئالماشتۇرۇش كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرىپ، خۇسۇسىي تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا بولمىدىغان مۇقەررەر ئالاقە شەكلىگە ئايلاندى. پۇلنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش قىيىنچىلىقى ھەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى زامانداتاۋار ئىگىلىكىدىكى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇۋەتتى ۋە كېڭەيتىۋەتتى. سېتىپ

ياخشىلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەقسىمات بۇ، مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشىغا قارىتىلغان بولۇپ، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مۇھىم ھالقا. مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلغاندىن كېيىن، تەقسىم قىلىش ۋە ئالماشتۇرۇشتىن ئۆتۈپ، ئاخىرىدا ئىستېمالغا كىرەلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، تەقسىمات ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى بىر - بىرىگە چاتىدىغان ئوتتۇرا ھالقىدۇر. تەقسىمات ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىماتى بىلەن ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تەقسىماتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىلگىرى بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىماتى، ئەمەلىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كىمگە تەئەللۇق بولۇشى مەسىلىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ بولىدۇ، بۇنداق تەقسىمات ئۆز نۆۋىتىدە ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تەقسىماتىنى بەلگىلەيدۇ. ئادەتتە تەقسىمات دېگەندە، جەمئىيەت مۇئەييەن دەۋردە يېڭىدىن يارىتىلغان مەھسۇلات يىغىندىسى (يەنى مىللىي دارامەت) نىسبەتەن تەقسىماتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تەقسىمات ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىر تەرىپى.

تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشقا ھالقىلىرىغا ئوخشاش، تەقسىمات ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولسا، مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىماتىدىن گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ؛ يەنە كېلىپ تەقسىماتنىڭ خاراكتېرى، تەقسىماتنىڭ پرىنسىپى ۋە ئۇسۇلى پەقەت ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئېگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى تەرىپىدىنلا بەلگىلىنىدۇ، بۇ بىر تەرىپى. يەنە بىر

باها نسبىتىنى مۇۋاپىق ئىگىلەش، بازاردىن جانلىق پايدىلىنىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇسلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىمۇ، ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش تىمۇ مۇھىم رولغا ئىگە. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە، ئالماشتۇرۇشنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى كۆۋرۈكلۈك رولىنى تولۇق تونۇپ، ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلقنىڭ ئىستېمال جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىكى ئىجابىي رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش، مۇئامىلە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئامىلە بۇ تاۋار مۇئامىلىسىنى يەنى پۇلنى ۋاستە قىلغان تاۋار ئالماشتۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. مۇئامىلە ــ تاۋار ئىگىلىكىگە خاس كاتېگورىيە. تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا، مۇئامىلە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مۇھىم باسقۇچ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تەقسىماتنى ئىستېمال بىلەن باغلاپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئوتتۇرا ھالقا بولۇپ قالىدۇ. مۇئامىلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يەنىمۇ راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. تاۋار ئالماشتۇرۇش ئەڭ دەسلەپىدە نەرسىنى نەرسىگە بىۋاستە ئالماشتۇرۇش (تاۋار ــ تاۋار) شەكلىدە بولدى، بۇ چاغدا سېتىپ بېرىش بىلەن سېتىۋېلىش بىرلىشىپ كەتتى، سېتىپ بېرىشنىڭ ئۆزى ئەينى زاماندا سېتىۋېلىش ئىدى، سېتىۋېلىشنىڭ ئۆزى ئەينى زاماندا سېتىپ بېرىش ئىدى، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى بىلەن بىۋاستە شۇغۇللىناتتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇشتا قىيىنچىلىق تۇغۇلدى، چۈنكى ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ بىر ـ بىرىگە دەل زۆرۈر بولۇشى ناتايىن ئىدى. شۇ سەۋەبتىن كىشىلەر پەيدىنپەي چارىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئالدى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئالماشتۇرۇشتا دائىم قوللىنىلىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپچىلىك قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان بىرخىل تاۋارغا ئالماشتۇرۇپ، ئاندىن ئۇنى ئۆزىگە كېرەكلىك تاۋارغا ئالماشتۇرىدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش ۋاستە ئارقىلىق ئالماشتۇرۇشقا ئايلاندى، بۇنىڭدا ۋاستىلىك رول ئويناىدىغان تاۋار پۇل بولۇپ قالدى. پۇلنى ۋاستە قىلىدىغان بۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش ئالماشتۇرۇش جەريانىنى مۇستەقىل ئىككى باسقۇچقا، يەنى سېتىش(باسقۇچى (تاۋار ــ پۇل) ۋە سېتىۋېلىش باسقۇچى (پۇل ــ تاۋار) غا ئايرىدى، مۇئامىلە دېگىنىمىز ئەنە شۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇئامىلە ئۇدا بولىدىغان ئالماشتۇرۇش، يەنى ئومۇمىيلىقتىن قارىغاندىكى ئالماشتۇرۇشتۇر، تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇشتىكى قىيىنچىلىق ھەل بولۇپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تاۋار ئىگىلىكىدىكى زىددىيەتلەر چوڭقۇرلاشتى، مۇئامىلە ئالماشتۇرۇش جەريانىنى سېتىپ بېرىش بىلەن سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت مۇستەقىل ئىككى ھەرىكەتكە ئايرىۋەتتى، بۇنداقتا بەزىلەر تاۋارنى ساتقاندىن كېيىن دەرھال

تاۋار سېتىۋالمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى، نەتىجىدە ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ يۈز بېرىشى شەكىل جەھەتتە مۇمكىنلىككە ئايلاندى، تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئورنىنى بېسىشى ئارقىسىدا، مەخسۇس تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەر سىنىپى شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا مەيدانغا كەلدى، ئۇلارنىڭ ئەرزان سېتىۋېلىپ قىممەت سېتىپ، بازارنى تەزگىنلىگەنلىكى تۈپەيلىدىن، بىۋاسىتە ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزگىرىشچان بازارنىڭ باشقۇرۇشىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى ـ دە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئالماشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىمۇ راۋاجلىنىپ كەتتى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋار مۇئامىلىسى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى ۋە رىقابەت شارائىتى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، كاپىتالىستنىڭ جۇغلانما ئەمگەكچى خەلقنى نامراتلاشتۇرۇپ، دەۋرىي خاراكتېرلىك ياكى ئۇدا بولۇپ تۇرىدىغان ئىقتىسادىي كرىزىسنى پارتلىتىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇئامىلىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇئامىلىگە نىسبەتەن يېتەكچىلىك، ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. بۇ ئالدى بىلەن، مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: مۇئامىلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭ كۆلىمى ھەم ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىشقا باغلىق بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا، مۇئامىلىمۇ بولمايدۇ. ئاندىن قالسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ خاراكتېرى مۇئامىلىنىڭ خاكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بولۇپ، كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىنى مەقسەت قىلىدۇ، بۇ ھال ئۇنىڭ تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ كاپىتال مۇئامىلىسىنىڭ بىر باسقۇچى، قوشۇمچە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەريانى بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مۇھىم ھالقا بولغان مۇئامىلە ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقا نىسبەتەن ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىر ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى بىلەن ئىككى مۇئامىلە باسقۇچىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئەگەر مەھسۇلات مۇئامىلە باسقۇچىدا راۋان بولسا، ئەلۋەتتە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ، ئۇنداق بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدىمۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭدا تاۋار مۇئامىلىسىمۇ بولىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيەتنىڭ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، مۇئامىلىمۇ مۇشۇ مەقسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك كۆچى، يەر ۋە بايلىق مەنبەلىرى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇت ـ كانلار، تۆمۈر يول ۋەھاكازالارنىڭ ھەممىسى تاۋار بولۇشتىن قېلىپ، مۇئامىلە دائىرىسىدىن يېتىپ چىقىدۇ. پۈتكۈل مۇئامىلە دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئانتاگونىزملىك زىددىيەت تۈگىتىلگەن بولىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭدا بەزى تاۋارلار بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالماسلىقتەك ياكى تەمىنلەش ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كەلمەسلىكتەك زىددىيەت يەنىلا بولىدۇ. تاۋار مۇئامىلىسىنى يوقاتقان شەكىللەش سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى

قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا خىزمەت قىلىدۇ، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى بولسا ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەركىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ پرىنسىپ يولغا قويۇلغاندا، ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارى يوق كىشىلەردىن باشقا ھەممەيلەن ئەمگەك قىلىشى لازىم بولىدۇ، كۆپ ئەمگەك قىلغانلار كۆپ ئالىدۇ، ئاز ئەمگەك قىلغانلار ئاز ئالىدۇ، ئىشلىمىگەنلەر چىشلىمەيدۇ. بۇ پرىنسىپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ۋە ھۆرۈنلار، ئىشتا سۈسلۇق قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئەجەللىك زەربە، ئىلگىرى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغان ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئۈچۈن چوڭ ئازادلىق بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن تەقسىمات تۈزۈمى جەھەتتىكى زور ئىنقىلاب، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەقسىمات پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلغاندا، ئەمگەكچىنىڭ دارامەت سەۋىيىسى ئۇنىڭ ئەمگەك ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ، ئەمگەكچىنىڭ ماددىي مەنپەئىتى شەخسىنىڭ دۆلەتكە قوشقان تۆھپىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ، بۇ ھال كىشىلەرنى ئۆز ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسىگە كۆڭۈل بۆلىدىغان، تېخنىكا سەۋىيىسىنى ۋە مەلىكىلىك دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان قىلغىلى، ئەمگەكچىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغىلى بولىدۇ.

مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، كوممۇنىزمنىڭ ئالىي باسقۇچىدا، يەنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىنتايىن ئىلغار بولغان، ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئىگىلىك

يول بىلەن مىللىي دارامەتنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق تەقسىماتى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپ چىقارمايدىغان تارماقلار-نىڭ ئېھتىياجى كاپالەتلەندۈرۈلدى.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ماددىي ئاساسىنى كۆچەيتىپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، بىرىنچى ئورۇندىكى ۋەزىپە سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇ-رۇشتىن ئىبارەت، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىپ، تەقسىمات مەسىلىسىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، مىللىي دارامەتنى مۇۋاپىق تەقسىم قىلىش، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىپ، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق ھالدا، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ.

جۇغلانما بۇ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى يارىتقان بىر قىسىم ساپ دارامەتنى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا، غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئاساسىي قۇرۇلۇشنى راۋاجلاندۇرۇشقاۋە ماددىي ۋاستىلەر زاپىسىنى تەييارلاشقا ئىشلىتىشنى كۆرسىتىدۇ.

جۇغلانما — كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەنبەسى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ زۆرۈر شەرتى. ھەرقانداق جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتەكچى، ئىقتىساد، سىياسىي ۋە پەن — مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرماقچى بولىدىكەن، ئۇشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى ئەسلىدە بار ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە تۆپلەپ قوشۇشى، يەنى زۆرۈر جۇغلانما بىلەن شۇغۇللىنىشى لازىم. ئەگەر جۇغلانما بولمىسا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتكىلى بولمايدۇ، پەن ۋە مەدەنىيەت — ماتېرىيال ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغىلى بولمايدۇ، جەمئىيەتنى ئالغا باستۇرغىلى بولمايدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتىدۇ: جۇغلانما «جەمئىيەتنىڭ ئەڭ مۇھىم تەرەققىيپەرۋەر فۇنكسىيىسى» (ئېنگېلس. «دىيۇرىنگغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 600 - بەت). ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ، ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلات كىشىلەرنىڭ ناھايىتى تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسىنى قامداشقا ئاران يېتەتتى، ھېچقانداق ئېشىندا بولمايتتى، بۇ ھالدا، جۇغلانما توپلاش ئىقتىدارىنىڭ بولماسلىقى تەبىئىيدى. كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندىلا، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇشۇقچە مەھسۇلاتلار مەيدانغا كەلدى، شۇ چاغدىلا، كىشىلەرنىڭ جۇغلانما بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇ سەۋەبتىن، قوشۇمچە مەھسۇلاتلار جۇغلانمىنىڭ مەنبەسىدۇر. ئومۇمەن، ئۇشۇقچە مەھسۇلات قانچە كۆپ بولسا، جۇغلانمىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئۇزاق داۋام قىلغان تارىخ تەرەققىياتى جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئارقىسىدا ئۇشۇقچە مەھسۇلات مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، جۇغلانما ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ ئوبېكتىپ مۇقەررەرلىكىگە ئايلىنىپ، بارغانسېرى مۇھىم رول ئويناپ كەلدى. كاپىتالىزمنىڭ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يۈز يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، ئۇنىڭ ھەممە دەۋرلەرنىكىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى

ۋە ماددىي مەدەنىيەتنى يارىتالىشى، ئاخىرقى ھېسابتا، ئۇنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن سۈرئەت ۋە كۆلەمدە جۇغلانما جۇغلىغانلىقى — كىچىك يېتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقىدىن بولدى.

جۇغلانما، دەرۋەقە، بىرنەچچە ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرگە ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن ھەرخىل ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا، ئۇنىڭ ماھىيىتى، فورماتسىيىسى ۋە ئاقىۋىتى ھەرخىل بولىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، جۇغلانما جۇغلاشتا كاپىتال جۇغلاش فورماتسىيىسى قوللىنىلىدۇ. كاپىتال جۇغلاش دېمەك قوشۇمچە قىممەتنى كاپىتالىلاشتۇرۇش دېمەكتۇر. كاپىتالىستلارنىڭ جۇغلانما جۇغلىشى ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق بولىدۇ، كاپىتال جۇغلاشتىن مەقسەت تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت شىلىۋېلىشتىن ئىبارەت. كاپىتال جۇغلاشنىڭ ئاقىۋىتى مۇقەررەر ھالدا مۇنداق بولىدۇ: بىر قۇتۇپتا ئىجتىمائىي بايلىق كۈندىن - كۈنگە بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا جۇغلىنىدۇ، يەنە بىر قۇتۇپتا بولسا نامراتلىق، قۇللۇق پرولېتارىيات تەرەپكە جۇغلىنىدۇ، بۇ ھال سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىشى ۋە ئۆتكۈرلىشىشىگە ئېلىپ بارىدۇ، بۇ — كاپىتال جۇغلاشنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى. ئەينى زاماندا، كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ ئېشىشى نەتىجىسىدە، كاپىتال كۈندىن - كۈنگە مەركەزلىشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشمۇ كۈندىن - كۈنگە ئىجتىمائىيلىشىدۇ. كاپىتالىستنىڭ جۇغلانمىسىنىڭ تارىخىي يۇزلىنىشى كاپىتالزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىشىدىن ئىبارەت، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ياراملىقسىزلىقى بارغانسېرى مۇۋاپىقسىزلىشالمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىشىنىڭ بويۇنتۇرۇقى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، بۇ مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ پارتلىشىغا ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى، كاپىتالىستنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنىڭ ئورنىنى مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئالىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ.

سوتسىيالىستىك جۇغلانما، كاپىتالىستىك جۇغلانمىدىن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلەنگەن ھالدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدىغىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەمەس، بەلكى دۆلەت، كوللېكتىپ بىلەن شەخسلەرنىڭ مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى تۈپ بەرلىكىدۇر. ئەمگەكچى خەلق يارىتقان ئىجتىمائىي بايلىق، مەيلى جۇغلانمىغا سەرپ قىلىنسۇن ياكى ئىستېمالغا سەرپ قىلىنسۇن، خەلق ئاممىسىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. جۇغلانما بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت يوق بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، سوتسىيالىستىك مىللىي دارامەت مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە بەلگىلىك مىقدار بولۇپ، جۇغلانما كۆپ بولسا، ئىستېمال ئاز بولىدۇ، ئەكسىچە، ئىستېمال كۆپ بولسا، جۇغلانما ئاز بولىدۇ. بىراق، بۇنداق زىددىيەتنىڭ ئەكس ئەتتۈرگىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ كەلگۈسى مەنپەئىتى بىلەن كۆز ئالدىدىكى مەنپەئىتى، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتى بىلەن شەخسنىڭ مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ،

ئۇ توپ مەنپەئەت بىرلىكى ئاساسىدىكى زىددىيەتتۇر، ئۇ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېردە بولمايدۇ، ئۇنى پىلانلىق هالدا تەڭشەش ۋە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق هەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ زىددىيەتنى هەل قىلىش جەريانىدا، هەم سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېهتىياجلىق بولغان مەبلەغ جۇغلانمىسىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك، بۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ پەيدىنپەي ئۆسۈشىگە كاپالەتلىك قىلىش كېرەك، بۇنىڭدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆز ئالدىدىكى مەنپەئىتى ۋە شەخسىي مەنپەئىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ئىككىسىنى تەڭغرا بىرلەشتۈرۈش كېرەك. بۇنداق بىرلەشتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ توپ يولى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇزلۇكسىز راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت، خالاس. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئىككىسىنىڭ مۇتلەق مىقدارىنى ئاشۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنىڭ پەيدىنپەي ياخشىلىنىشىغمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتكىلىمۇ بولىدۇ.

ئىستېمال بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بىلەن شەخسىي ئىستېمالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى دېگەندە، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قورال ـ سايمان، خام ئەشيا، يېقىلغۇ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تىرىك ئەمگەكنىڭ خورىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچىدە بولغان بولىدۇ. شەخسىي ئىستېمال دېگەندە، كىشىلەرنىڭ شەخسىي تۇرمۇش ئېهتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن تۇرلۈك ماددىي ۋاستىلەرنى ۋە مەنىۋى مەهسۇلاتلارنى ئىستېمال قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شەخسىي ئىستېمال ئەمگەك كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان شەرت، شۇ سەۋەبتىن ئۇمۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان ئالدىنقى شەرت، ئادەتتە ئىستېمال دېگەندە شەخسىي ئىستېمال كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئىستېمال ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تۆت هالقىنىڭ بىرى. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىشنى مۇشۇ جەريانىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى دېسەك، ئىستېمال ئۇنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولىدۇ. ئومۇمەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش تىزگىنلىگۈچى ئورۇندا تۇرۇپ، هەل قىلغۇچ ۋە يېتەكچىلىك رول ئويناپدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالنى بەلگىلەيدۇ؛ ئەينى زاماندا، ئىستېمالمۇ ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئاستىلىتىدۇ ياكى ئۇنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت دىئالېكتىك مۇناسىۋەت. ئىستېمال بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوخشاشلىقى تۆۋەندىكى تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) بىۋاستە ئوخشاشلىق، يەنى ئىشلەپچىقىرىش دېمەك ئىستېمال دېمەك، ئىستېمال دېمەك ئىشلەپچىقىرىش دېمەكتۇر. ئىشلەپچىقىرىش دېمەك ئىستېمال دېمەكتۇر دېگەندە، ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزى ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىستېمال

قىلىنىش جەريانى ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىستېمال دېمەك ئىشلەپچىقىرىش دېمەكتۇر دېگەندە، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ شەخسىي ئىستېمال قىلىنىش جەريانىنىڭ ئۆزى ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (2) ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىر - بىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالدىن ئايرىلالمايدۇ، ئىستېمالمۇ ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلالمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالنى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا، ئىستېمال ئوبيېكتىمۇ بولمايدۇ. ئىستېمال جەھەتتىن قارىغاندا، ئىستېمال ئىشلەپچىقىرىشنى ئاخىرقى ھېسابتا ئورۇنلىنىشقا مۇۋاپىق قىلىپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن يېڭى، تېخىمۇ كۆپ ئېھتىياجنى يارىتىپ بېرىدۇ. بۇنداق يېڭى، تېخىمۇ كۆپ ئېھتىياج يېڭى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى ۋە مەقسىتىگە ئايلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش بولمىسا، ئىستېمال بولمايدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىستېمال بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىشمۇ بولمايدۇ. (3) ئىشلەپچىقىرىشمۇ، ئىستېمالمۇ بىر - بىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، يەنى مۇئەييەن شارائىتتا بىر - بىرىگە ئايلىنىدۇ. ئىستېمال مەھسۇلاتىنى رېئال مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرىدۇ، مەسىلەن، بىر قۇر كىيىمنى ئالايلى، ئەگەر ئۇنى بىراۋ كىيمىسە ۋە ئىستېمال قىلمىسا، ئۇ ھالدا ئۇ پەقەت ئېھتىمالدىكى كىيىملا بولىدۇكى، تېخى رېئال كىيىم بولمايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىستېمال ئىشلەپچىقىرىشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالنىڭ ئۇسۇلىنى بەلگىلەيدۇ ھەمدە ئىستېمالنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى ۋە ئىقتىدارىنى ئېھتىياج ھېسابىدا ئىشلەپچىقىرىدۇ، شۇ سەۋەپتىنمۇ ئىستېمالنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىك نىسپىي، شەرتلىك بولىدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتمۇ بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ ئوخشاشلىقى توغرىسىدىكى يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈش ئومۇمىي ئابستراكت مەنىدىن ئېيتىلغان، ئەگەر ئۇ كونكرېت ئىجتىمائىي فورماتسىيە بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدىغان بولسا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى كاپىتالىستنىڭ يالغان قىلىش مەقسىتىگىلا بويسۇنىدۇ، ئۇنىڭدا چەكسىز كېڭىيىش يۈزلىنىشى بولىدۇ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىستېمالى بولسا ئېنتايىن تار دائىرە ئىچىدە چەكلەپ قويۇلىدۇ، نەتىجىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى دائىم ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ، بۇنداق ئەھۋال دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس داۋامىدا ھەممىدىن ئېنىق پاش بولۇپ چىقىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئورنىتىلغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ ئۇزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قانداقلا بولمىسۇن مەقسەت قىلىدۇ، بۇ - سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيەتلىك ئالامىتى. سوتسىيالىزم شارائىتىدا كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىستېمالى سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى بىلەن بىۋاسىتە

بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ، شۇنداقلا پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇشقا قۇدرەتلىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۆزى بىلەن ئىستېمال ئۇقتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيلىك زىددىيەتنى تۈپتىن يېڭىپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن سۈرئەت بىلەن ئالغا قاراپ راۋاجلىنالايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى گەرچە يەنىلا مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ، ئۇنى دۆلەتنىڭ پىلانلىق تۈردە تەڭشىشى ئارقىلىق تۈگەتكىلى بولىدۇ. خۇددى ماۋ زېدۇڭ كۆرسەتكەندەك: سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە «ئوبىيېكتىپ جەھەتتە ئۇزاق ۋاقىتقىچە مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىجتىمائىي ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كىشىلەرنىڭ دائىم دۆلەت پىلانى ئارقىلىق تەڭشەپ تۇرۇشى لازىم بولىدۇ. دۆلەتنىمۇ ھەر يىلى بىر نۆۋەت ئىگىلىك پىلانى تۈزۈپ چىقىپ، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇۋاپىق نىسبىتىنى بەلگىلەپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 689 - بەت) ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالنى بەلگىلەيدىغان بولغاچقا، بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ تۈپ يولى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.

ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى، شەخسىي ئىستېمال دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بۇ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنىڭ نەتىجىسى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلىشىدۇر. كىشىلەر مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، مەلۇم خام ئەشيا، يېقىلغۇ (قۇۋۋەت) ۋە قوشۇمچە ماتېرىيالىلارنى سەرپ قىلىدۇ، ماشىنا، قورال - سايمان ۋە زاۋۇت بىنالىرى ئۇپرايدۇ، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ خورىشى بولىدۇ؛ ئەينى زامانىدا ئەمگەكچىلەر يەنە ئەقلىي ۋە جىسمانىي كۈچىنى چىقىرىدۇ، بۇ تېرىك ئەمگەكنىڭ خورىشى بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىر جەريان، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بولمىسا، ئىشلەپچىقىرىشمۇ بولمايدۇ. ئازراق ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بەدىلىگە كۆپرەك مەھسۇلات يارىتىش ئىجتىمائىي بايلىقنى كۆپەيتىشنىڭ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشنىڭ مۇھىم يولى. بىراق، كاپىتالىزم شارائىتىدا، بۇ جەريان ستېخىيىلىك ھالدا بولىدۇ ھەمدە يەكلىي بولمايدىغان زىددىيەتلەرگە تولغان بولىدۇ. ئايرىم كارخانىلاردا كاپىتالىستلارکۆپرەك پايدا شىلىۋېلىش ئۈچۈن، ئىشچىلارنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە سالامەتلىكىگە قارىمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تېجەيدۇ، لېكىن پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىدا غايەت زور ئىسراپچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە شۇنداق بولىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش جەمئىيەتنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان

ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەر بىر سوتسىيالىستىك كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنى تېجەش ئارقىلىق ماددىي بايلىق ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشى ۋە خەلقنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشى زۆرۈر. بۇلۇپلا قالماي، بەلكى شۇنداق قىلىشقا ئىمكانىيەت يارىتىلغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى ھالقىلىردا خام ئەشيا، ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇ (قۇۋۋەت) مەرپىياتنى تېجەپ، بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ سەرپىيات نورمىسىنى پەيدىنپەي چۈشۈرۈش، ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرنى مۇۋاپىق ئىشلىتىپ ۋە كۆكۈل قويۇپ ئاسراپ، ئۈسكۈنىلەردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش زۆرۈر؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، تىرىك ئەمگەكنىڭ سەرپىياتنى تېجەپ، بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ ئىش ۋاقتى نورمىسىنى پەيدىنپەي چۈشۈرۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، مۇئەييەن مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ۋە تىرىك ئەمگەكتىن پايدىلىنىپ، كۆپرەك ماددىي بايلىق ئىشلەپچىقىرىلىپ، ئەڭ زور ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى جارى قىلدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا تېز ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

ئىستېمال، شاخسي ئىستېمال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

شاخسي ئىستېمال كىشىلەر شاخسي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن تۇرلۈك ماددىي ۋاستىلەرنى ۋە مەنپەئەتلارنى مەھسۇلاتلارنى ئىستېمال قىلىدۇ. شاخسي ئىستېمال كىشىلەرنىڭ تىرىكچىلىكىنىڭ ۋە تەرەققىياتنىڭ زۆرۈر شەرتى. ئۇ ئالدى بىلەن غىزا يېيىش، كىيىم ـ كېچەك كىيىش، ئۆيلەردە ئولتۇرۇش، شۇنىڭدەك كۈندىلىك بۇيۇملارنى ۋە قاتناش قورالىلىرىنى ئىشلىتىشكە ئوخشاش ئىستېمال پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا، كىشىلەرنىڭ مەنەۋى مەدەنىيەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتەك ئىستېمال پائالىيەتلىرىنى، مەسىلەن، گېزىت ـ ژۇرنال ۋە كىتابلارنى ئوقۇش، كىنو، تېلېۋىزور كۆرۈش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئالدىنقىسىنىڭ شاخسي ئىستېمالدا تۇتىدىغان سالمىقى پەيدىنپەي تارىيىپ بارىدۇ، كېيىنكىسى شۇنىڭدەك سەيلە ـ ساياھەت ۋە باشقا مۇلازىمەتلىك چىقىملىرى بولسا تەدرىجىي مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. شاخسي ئىستېمال غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدىغان تارماقلار، مەسىلەن، ئىدارە، تەشكىلات، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كۈندىلىك خىزمەتتە ماددىي ۋاستىلەر، مەرپىياتى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنىڭ يەنە بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. شاخسي ئىستېمالنى قاندۇرۇشقا كېرەكلىك ماددىي ۋاستىلەر شاخسي ئىستېمال بۇيۇملىرى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، بەزىلىرى بىر قېتىم ئىستېمال قىلىدۇ يا كى قىسمەن ۋاقتىتلا ئىستېمال قىلىنىدۇ، مەسىلەن، يېمەكلىكلەر، ئىچىملىكلەر، قازان ـ قەرمۇشلار، سۇپۇن قاتارلىقلار؛ ئۆي ـ جاي، ئۆي جاھازلىرى، ۋېلىسىپىت، تېلېۋىزور قاتارلىقلار چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرىغا كىرىدۇ. شاخسي ئىستېمالنىڭ مەزمۇنىنى ۋە ئۇنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشى كۆچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى

بەلگىلەيدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە ئۆزگىرىدۇ. ھەر جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ زور قىسمى قۇل ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋاقىتتا، كىشىلەرنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى تېز ئۆسمەيدۇ، ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت پەيدا بولغاندىن كېيىن، شەخسىي ئىستېمالنىڭ دائىرىسىمۇ كۇندىن - كۈنگە كېڭىيىپ بارىدى. لېكىن بۇ پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتىلغان. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھەر بىر كىشىنىڭ ئىستېمالىنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋىيىسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە باغلىق، ئۇنىڭ سىنىپىي ئورنىغا باغلىق. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى گويا كاپىتالىستلار بىلەن مۇناسىۋەتسىز، ئىشچىنىڭ خۇسۇسىي ئىشىدەك كۆرۈنىدۇ، لېكىن بۇ ئىستېمال جەريانى، ئەمەلىيەتتە، ئىشچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، ئۇ داۋاملىق تۇرمۇشقا كاپىتالىستلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئوبيېكتى بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن بولىدۇ، ئۇ كاپىتالنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى. دېمەك، ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ شەخسىي ئىستېمالى خاراكتېر جەھەتتىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئىستېمال سەۋىيىسى جەھەتتە، پەرق تېخىمۇ زور بولىدۇ، كاپىتالىستلار بارغانسېرى كۆپ قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىپ، تۇرمۇشتا كۇندىن - كۈنگە بۈزۈپ - چېچىپ ئىسراپچىلىق قىلىدۇ، ئىشچىلار بولسا دەھشەتلىك تۇردا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىستېمالى ئۆزىنىڭ ۋە ئائىلە تەۋەسىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن چەكلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسى يوقىتىلىپ، ھەر كىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ھەر كىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىستىك تەقسىمات پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ شەخسىي ئىستېمال سەۋىيىسى مۇقەررەر ھالدا مۇناسىپ تۇردە ئۆسىدۇ.

ئىستېمال، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئىستېمال ۋاستىلىرى بۇ «تۇرمۇش ۋاستىلىرى» ياكى «ئىستېمال بۇيۇملىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ئىجتىمائىي مەھسۇلاتتۇر. كىشىلەر ھايات كەچۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن (ئائىلە تۇرمۇشى، ئوقۇش، تەلىم - تەربىيە ئىلىش قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) يەيدىغان، كىيىدىغان، ئىشلىتىلىدىغان تۇرلۈك تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇشى لازىم؛ ئەمگەكتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا دەم ئىلىش ۋە مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشى ئۈچۈنمۇ تۇرلۈك ئىستېمال بۇيۇملىرىدىن بەھرىمەن بولۇشى لازىم. ئىستېمال ۋاستىلىرى ئىنسانلارنىڭ ياشىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن زۆرۈر شەرت، ئىنسانلار خىلمۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشتا، ئاخىرقى ھېسابتا، ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە، ئىشلەپچىقىرىش

كۆچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىش يوللىرى تار بولغاچقا، ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ تۇرىمۇ، مىقدارىمۇ ناھايىتى چەكلىك ئىدى. كېيىنچە ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى راۋاجلىنىۋىدى، ئىستېمال ۋاستىلىرى ئاندىن مول بولۇشقا باشلىدى. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ مول بولۇشى ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ زور دەرىجىدە ياخشىلىنىشىدىن دېرەك بېرەيدۇ، چۈنكى ئىستېمال ۋاسىتىلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىغا باغلىق جۇلۇش بىلەنلا قالماي، يەنە كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلىگىمۇ باغلىق بولىدۇ ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ھەرقانداق بىر خىل تەقسىماتى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ئۆزىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدىنلا ئىبارەت.» (ماركس. «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 - بەت) دەل ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك خاراكتېرى ئىستېمال ۋاستىلىرى تەقسىماتىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلەيدۇ. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان جەمئىيەتتە، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۆزلىرى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تايىنىپ كۆپلىگەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنىمۇ ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ، پارازىت، چىرىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ؛ كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئېرىشكەن ئىستېمال ۋاستىلىرى بولسا ئىنتايىن چەكلىك بولىدۇ، ھەتتا ئۆزىنىڭ ۋە ئائىلىسىنىڭ ئەڭ ئاساسىي ئېھتىياجىنىمۇ قاندۇرالماي، نامرات تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇلار ئېرىشكەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئاز بولۇپ قالماي، تۇرىمۇ ناھايىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، ماركس ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تەھلىل قىلغان ۋاقتىدا، ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئالايىتەن ئىككى چوڭ تۈركۈمگە ئايرىغاندى: (1) زۆرۈر ئىستېمال ۋاستىلىرى، يەنى ئىشچىلار سىنىپى ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرى، ئۇ كاپىتالىستلار سىنىپى ئىستېمالىنىڭمۇ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. (2) ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش ئۈچۈن بولىدىغان ئىستېمال ۋاستىلىرى يەنى كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭلا ئىستېمالىغا كىرىدىغان، ئىشچىلار سىنىپى بىلەن ئادەتتىكى ئەمگەكچىلەر بەھرىمەن بولالمايدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم يوقىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئورنىتىلغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى جەمئىيەتنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدى، بۇ ھال ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىماتىدا ئەمگەكچى خەلقتە پايدىلىق تۈپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدى، سوتسىيالىزم تۈزۈمىدە، شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تەقسىماتىدا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، ئەمگەكچى خەلق كۈندىن - كۈنگە مول ئىستېمال ۋاستىلىرىگە ئىگە بولىدۇ. جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەكچى خەلق ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ سۈپىتى، مىقدارى ۋە تۈرىگە بارغانسېرى يۇقىرى تەلەپ قويىدۇ. ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ

ئىشلەپچىقىرىلىشىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ سېتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى ئىشقا سېلىش، شۇ ئارقىلىق پۈتكۈل سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە. مول ئىستېمال ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇش ئەينى زاماندا كىچىك يىتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى. ھەرقانداق جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئومۇمەن، ئىككى شەرتنى ھازىرلىشى، يەنى ئۇستىلەپ قوشۇلىدىغان ئەمگەكچى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇشى لازىم، ئەمگەكچىنى ئۆزىنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارىنى ساقلاپ قېلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، يېتەرلىك ئىستېمال ۋاستىلىرىگە ئىگە قىلىش لازىم.

ئەمگەك بۇ ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىشلىتىلىشى ياكى ئىستېمال قىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمگەك — ئادەم ئۆز ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۆزى بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئۆزگىرىشنى قوزغايدىغان، تەڭشەيدىغان ۋە تىزگىنلەيدىغان جەريان؛ ئادەمنىڭ مەقسەتلىك ھەرىكىتى ئارقىلىق تەبىئەت جىسىملىرىنى ئۆزگەرتىشى.

ئەمگەك قىلىش مەخسۇس ئىنسانلارغىلا خاس، ئىنسانلاردىلا بولىدىغان، بىرىنچى ئاساسىي ئىجتىمائىي ئەمەلىي ھەرىكەتتۇر. ئادەمنىڭ ئەمگىكى ئادەتتىكى ھايۋانلارنىڭ تەبىئىتىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ زور ئىككى ئالاھىدىلىكى بار: (1) ئادەمنىڭ ئەمگىكى ئاڭلىق، مەقسەتلىك ھەرىكەتتۇر، كىشىلەر كۆزلىگەن مەقسىتى بۇيىچە، بەلگىلەنگەن چارە — ئۇسۇل ئارقىلىق تەبىئەت جىسىملىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئىنسانلارنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇ. «ھەسەل ھەرىسىنىڭ كۆنەك ياساش ماھارىتى بۇ ئالەمدىكى نۇرغۇن بىنا كارلىق ئۇستىلىرىنى خىجالەت قىلىپ قويىدۇ. لېكىن، تازا دۆت بىنا كارنىڭ ھە دېگەندىلا تازا ئۇستا ھەسەل ھەرىسىدىن دانا يېرى شۇكى، ئۇ ھەسەل مومى بىلەن كۆنەك ياساشتىن ئىلگىرىلا ئۇنى ئۆز كاللىسىدا ياساپ بولغان بولىدۇ.» («ماركس — ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23- توم، 202 - بەت) (2) ئادەمنىڭ ئەمگىكى قورال-سايمان ياساش ۋە ئىشلىتىشتىن باشلانغان، ئادەتتىكى ھايۋانلار پەقەت ئاددىي ھالدىلا تەييار تەبىئەتتىن پايدىلىنىدۇ، گەرچە ئاز سانلىق ھايۋانلارمۇ تاياق - توقماقتىن پايدىلانغانىدەك قىلغان بىلەن، لېكىن ئۇ قورال - سايمان ياسىيالمايدۇ. قورال - سايمان ياساش ئىنسانلارغىلا خاس خۇسۇسىيەت، ئادەم بىلەن باشقا ھايۋانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ماھىيەتلىك پەرقى ۋە بۇ پەرقنى پەيدا قىلغان نەرسە يەنىلا ئەمگەك، ئەمگەك ئادەمنى ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىپ چىققان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەك ئادەمنىڭ ئۆزىنى يارىتىقان. دەل ئادەم تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشتىن ئىبارەت ئەمگەك ئەمەلىيىتىدە ئەينى زاماندا ئۆزىنىمۇ ئۆزگەرتىپ، ئاڭلىق ھالدا ئۆزىنىڭ پۈتەمەس - تۈگىمەس يۇشۇرۇن كۈچىنى جارى قىلغانلىقى ۋە ئىشقا سالغانلىقى ئۈچۈن ئىنسانىيەتجەمئىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئۈزلۈكسىز ئالغا سۈرگەن.

ئەمگەك پۈتكۈل ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ بىرىنچى تۈپ شەرتى. ئىنسانلار ياشاش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال تەبىئەتتىن يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، يۇرۇش - تۇرۇشقا كېرەكلىك ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئالىدۇ. ئەمگەك بولمىسا، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى بولمايدۇ. ھەرقانداق بىر مىللەت

ئەگەر ئەمگەك قىلىشنى تۇختىتىپ قويىدىغان بولسا، بىر يىل ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتە تۇختىتىپ قويسىمۇ ھالاك بولۇپ كېتىدۇ. ماركس مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئەمگەك ئىستېمال قىممەتلىنىك يارىتقۇچىسى سۈپىتىدە، پايدىلىق ئەمگەك سۈپىتىدە، ئىنسانلارنىك بارلىق جەمئىيەت شەكىللىرىگە باغلىق بولمىغان ياشاش شەرتىدۇر، ئادەملەر بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئۇزگىرىش يەنى ئىنسانلار تۇرمۇشىنىك ئىشقا ئېشىشىدىكى مەڭگۈلۈك تەبىئىي مۇقەررەرلىكتۇر.» (يۇقىرىقى كىتاب، 56 - بەت)

ئەمگەك جەريانى — تۆۋەندىكى 3 ئامىلنىك بىرلىشىش جەريانى: ئىنسانلارنىك مەقسەتلىك پائالىيىتى، يەنى ئەمگەكى؛ ئەمگەك ۋاستىلىرى، ئاساسەن ئەمگەك قوراللىرى؛ ئەمگەك ئوبيېكتى. ئەمگەك جەريانى تامامىلانغاندا، يېڭى كېرەكلىك نەرسە (مەھسۇلات) ئىشلەپ چىقىرىلغان بولىدۇ. پۈتكۈل ئەمگەك جەريانىنىك نەتىجىسىدىن قارىغاندا، ئەمگەك ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتى ئىشلەپچىقىرىشۋاستىلىرى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئەمگەكنىك ئۆزى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىك سەۋىيىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئامىللارنىك تەرەققىيات ئەھۋالى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماي، بۇ ئامىللارنىك ئىجتىمائىي بىرلىشىش شەكلى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك، بولۇپمۇ ئەمگەكتىن ئىبارەت ھەل قىلغۇچ رولغا ئىگە بولغان بۇ ئامىلنىك رول ئويناش دەرىجىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغانھەر خىل مۇلازىمچىلىك شارائىتىدا ھەر خىل بولىدۇ. شۇنىك ئۈچۈن، ئۇچ ئامىلنىك ئىنسانلارنىك ئومۇمىي ئەمگەك جەريانىدىكى رولى ۋە ئەھمىيىتىنى تەتقىق قىلىشى بىلەنلا قالماي، مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدىكى ئەمگەك جەريانىدىكى ئۇچ ئامىلنىك بىرلىشىش شەكلىنىمۇ تەتقىق قىلىش زۆرۈر. ئىش يۈزىدە، كوللېكتىپ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلازىمچىلىكتىن چەتلىگەندە، كىشىلەرنىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىنمۇ ھەر بىر جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكنىك خاراكتېرى ۋە ئۇنىك ئەھمىيىتىنمۇ ئىلمىي يوسۇندا تونۇپ يەتكىلى بولمايدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلازىمچىلىكنىك خاراكتېرى ئەمگەكنىك خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ. ئىپتىدائىي جامائە دەۋرىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئۇرۇقداش ئومۇمىي مۇلازىمچىلىكىدە بولۇپ، كىشىلەر باراۋەر، كوللېكتىپ ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئەمگەك مەھسۇلىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولاتتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلازىمچىلىكنى ئاساس قىلغان سىنىپىي جەمئىيەتتە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ قۇللار ئەمگىكى، يانچىلار ئەمگىكى، يالالانما ئەمگەك قاتارلىقلار مەيدانغا كەلدى، ئەمگەك جەريانىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا قوللىدارلار، فېئودال پومېشچىكلار، كاپىتالىستلار، شۇنىڭدەك ئۇلارنىك گۇماشتىلىرى قوماندانلىق قىلاتتى، ئەمگەك چىلەر تۈرلۈك شەكىلدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە قۇل قىلىشقا ئۇچرايتتى، ئەمگەكچىلەر كەمسىتىلەتتى، ھاقارەتلىنەتتى. ئەمگەك مەۋسۇمنىك مۇتلەق زور قىسمى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرىپىدىن تۈرلۈك شەكىلدە

ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىناتتى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزلىرى بولسا نامرات ھالەتتە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولاتتى. كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم ئەمگەكچىلەرنىڭ جىسمانىي كۈچى ۋە زېھنىي كۈچىنى، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ئېغىر دەرىجىدە نابۇت قىلدى، ئەمگەك ئەمگەكچىلەرنىڭ ئېغىر سېلىقىغا ئايلىنىپ قالدى.

ئەمگەك ئەسلىدە جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەكنىڭ بىرلىشىشى ئىدى. «يالغۇز ئادەم ئەگەر ئۆزىنىڭ مېڭىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئۆزىنىڭ مۇسكۇللىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرمەيدىغان بولسا، تەبىئەتكە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ، خۇددى تەبىئىي گەۋدىدە باش بىلەن قول بىر گەۋدىنى تەشكىل قىلغىنىغا ئوخشاش، ئەمگەك جەريانى ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكنى بىرلەشتۈرگەن.» (ياۋقىرىقى كىتاب، 555 - بەت) لېكىن، ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىن قۇللۇق تۈزۈمگە ئۆتۈش جەريانىدا، ئەقلىي ئەمگەك پەيدىنپەي جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلىپ چىقتى ھەمدە تەرەققىي قىلىپ ئانتاگونىزملىك قارىمۇقارشى ھالەتكە يەتتى. بۇنداق ئايرىلىش ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىنىشىنىڭ تەرەققىي قىلغان ھەم ئانچە تەرەققىي قىلالمىغانلىقىنىڭ تارىخىي مەھسۇلى. ئىنسانلارنىڭ ئەمگىكى ياراتقان مەھسۇلاتتىن ئېشىپ بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا بىر قىسىم كىشىلەر جىسمانىي ئەمگەكتىن ئايرىلىپ مەخسۇس ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇ بولۇپمۇ، «نوقۇل جىسمانىي ئەمگەك قىلىدىغان ئامما بىلەن ئەمگەكنى باشقۇرىدىغان، سودىگەر-چىلىك قىلىدىغان ۋە دۆلەت ئىشلىرىنى قولىدا تۇتقان، شۇنىڭدەك كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەنئەت ۋە ئىلىم - پەن بىلەن شۇغۇللانغان ئاز سانلىق ئىمتىيازلىق ئۈنسۈرلار ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ ئىش تەقسىماتىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇنداق ئىش تەقسىماتىنىڭ ئەڭ ئاددىي، پۈتۈنلەي ستىخىيىلىك شەكلى دەل قۇللۇق تۈزۈم ئىدى.» (ئېنگېلس: «دىيۇرىنگغا قارشى»، 1972- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 344 - بەت) بۇنداق ئايرىلىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە پەن - مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولۇپ، تارىختىكى بىر تەرەققىيات ئىدى. لېكىن سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكنىڭ پەرقى سىنىپىي قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈردى، ئەقلىي پائالىيەتلەر ئاز سانلىق ئىمتىيازلىق كىشىلەر تەرىپىدىن مونوپول قىلىۋېلىنىپ، جىسمانىي ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان، قۇل قىلىدىغان بىر خىل ئىمتىيازغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇزاق داۋام قىلىپ كەلگەن سىنىپىي جەمئىيەتتە، مەدەنىيەتنىڭ ھەممىسى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ مەدەنىيىتى بولۇپ كەلدى، ئەمگەكچىلەر نادان ھالەتتە قېلىۋەردى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە ئېكسپلاتاتسىيە بىكار قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئورنىتىلغان بولدۇ، ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىشتىكى خوجايىنغا ئايلىنىدۇ، ئەمگەكمۇ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنمىدىغان، زۇلۇم چېكمەيدىغان ئەمگەكتىن شەرەپلىك - مەردانە ئىشقا ئايلىنىدۇ، سوتسىيالىستىك ئەمگەك ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە ھەر بىر پۇقرانىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتىدۇر. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئىشلىمىگەن چىشلىمەسلىك، ھەر

كىم قابىلىيەتسىگە يارىشا ئىشلەش، ھەر كىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ، ئەمگەك جەريانىدا ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يولداشلارچە ئۆزئارا ياردەم - ھەمكارلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەقلىي ۋە ئىجادىي كۈچى تولۇق جارى قىلدۇرۇلىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈمدە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيە تۈگىتىلگەن بولىدۇ، ئىككى خىل ئەمگەكچىلەرنىڭ مۇناسىۋىتى سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقنى گەۋدىلەندۇرىدىغان مۇناسىۋەت بولۇشتىن قېلىپ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىمۇ گەۋدىلەندۇرىدىغان مۇناسىۋەت بولۇپ قالىدۇ. لېكىن، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېخى قول ئەمگەكنى ۋە ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكنى پۈتۈنلەي تۈگىتەلمەيدۇ، جىسمانىي ئەمگەكچىلەر بىلەن ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدا ئەمگەك شارائىتى ۋە مەدەنىيەت، تېخنىكا سەۋىيىسى قاتارلىق جەھەتلەردە يەنە پەرق بولىدۇ. بۇنداق پەرقلەر يەنىلا كۆنا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىغا ياتىدۇ، بۇنداق ئەھۋالنى يېڭى ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسنى قۇرۇش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، يېڭى ئادەملەرنى كوممۇنىستىك روھتا تەربىيىلەش ۋە يېڭى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرۇش جەريانىدا پەيدىنپەي ئۆزگەرتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچىدە ئەڭ مۇھىمى ئەڭ يېڭى پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا تەتبىق قىلىپ، ئۇمۇمۇيۈزلۈك ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە ئاپتوماتلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بارلىق ئەمگەك جەريانىدا ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكنى ئورگانىك ھالدا بىرلەشتۈرۈپ، ئىش تەقسىماتىنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ۋە ئادەملەرنىڭ ئىقتىدارىنى ئەتراپلىق ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي شەرت - شارائىت يارىتىش لازىم. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىلىشى كېرەك، بولۇپمۇ كونا ئىش تەقسىماتى يوقىتىلىشى كېرەك.» يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتىدا، «بىر تەرەپتىن، ھەرقانداق ئادەم ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن ئىبارەت بۇ ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ تەبىئىي شارائىتىدا ئۆزى قاتنىشىشقا تېگىشلىك ئۈلۈشىنى باشقىلارغا ئارتىپ قويالمايدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ھەر بىر ئادەمگە ئەتراپلىق ئۆسۈش ۋە ئۆزىنىڭ پۈتۈن قابىلىيىتى يەنى جىسمانىي ۋە ئەقلىي قابىلىيەتلىرىنى كۆرسىتىش پۈرسىتىنى بېرىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئەمدى ئادەمنى قۇل قىلىش ۋاستىسى ئەمەس، بەلكى ئادەمنىڭ ئازاد قىلىش ۋاستىسى بولۇپ قالىدۇ، دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىر خىل يۈكتىن بىر خىل راھەتكە ئايلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 565 - بەت)

ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەك بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا، ھەر بىر ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان، بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئەمگەكنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەك ۋاقتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ،

ئۇ ھەر بىر ئىشلەپ چىقارغۇچى سەرپ قىلغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنىڭ يىغىندىسىدۇر؛ مەھسۇلات جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي مەھسۇلات بولۇپ ئىشلىدىلىنىدۇ، ئۇ ھەر بىر ئىشلەپ چىقارغۇچى ئىشلەپ چىقارغان ئايرىم مەھسۇلاتنىڭ يىغىندىسىدۇر. ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەك كىشىلەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھەرقانداق بىر مىللەت ئەگەر ئەمگەك قىلىشنى توختىتىپ قويىدىغان بولسا بىر يىل ئەمەس، بىرنەچچە ھەپتە توختىتىپ قويسىمۇ ھالاك بولۇپ كېتىدۇ، بۇنىسى ھەر بىر كىچىك بالىغىمۇ مەلۇم. يەنە كېلىپ، ھەممىگە ئوخشاشلا مەلۇمكى، ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك مىقداردىكى ئېھتىياجغا ماس كېلىدىغان مەھسۇلاتقا ئېرىشىش ئۈچۈن ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك ۋە مۇئەييەن مىقداردىكى ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەكنى سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 47—48 - بەتلەر) مەيلى قانداق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە بولمىسۇن، مۇئەييەن نىسبەت بويىچە ئىجتىمائىي ئەمگەكنى تەقسىم قىلىپ، تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش زۆرۈر، بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى، پەقەت ئۇ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتتا ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇلدا ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ، خالاس. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىگىلىكىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئالدىدا بىلەن خۇسۇسىي ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، «ئىستېمال بۇيۇملىرى ئۆزئارا مۇستەقىل ئېلىپ بېرىلىدىغان خۇسۇسىي ئەمگەكنىڭ مەھسۇلاتى بولغانلىقى ئۈچۈنلا تاۋار بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق خۇسۇسىي ئەمگەكنىڭ يىغىندىسى ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەكنى شەكىللەندۈرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 89 - بەت) لېكىن، خۇسۇسىي ئەمگەك ھەرقانداق ئەھۋالدىلا ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىۋەرمەيدۇ. چۈنكى خۇسۇسىي ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى نوقۇل شەخسنىڭ خۇسۇسىي ئىشى بولۇپ، ئىمىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغانلىقىنى، قانداق ئىشلەپ چىقىرىدىغانلىقىنى ۋە قانچىلىك ئىشلەپ چىقىرىدىغانلىقىنى پۈتۈنلەي ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئۆزى بەلگىلەيدۇ، مەھسۇلاتمۇ ئۇنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولىدۇ، پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش بولسا رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ھاسىل قىلىنغان مەھسۇلات پەقەت بازاردا سېتىلغان چاغدىلا، ئاندىن ئىش يۈزىدە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىدۇ، تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئاندىن جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال قىممىتى بولالايدۇ، تاۋار ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمگەك مىقدارى ئاندىن قىممەت بولۇپ ئىشقا ئاشىدۇ. ئەگەر تاۋار سېتىلمىسا، بۇ، تاۋارنى ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تەقسىماتنىڭ كىشىنى كىشى ئېكسپېلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋاستە بولۇپ قالىدۇ، كىشىنى قۇل قىلىدىغان پۈتۈن بىر يۇرۇش ئىجتىمائىي تۈزۈم بولۇپ قالىدۇ.

سوتسىيالىستىك تۈزۈمدە، كونا ئىش تەقسىماتى كەلتۈرۈپ چىقارغان خىلمۇ خىل ئانتاگونىزملىك زىددىيەتلەر تۈگىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا، پىلانلىق ئىش تەقسىماتى بىلەن ھەمكارلىق پەيدىنپەي يولغا قويۇلىدۇ. لېكىن، ستېخىيىلىك كونا ئىش تەقسىماتىنىڭ ئورنىنى بىراقلا پۈتۈنلەي بېسىپ كەتكىلى بولمايدۇ. ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى شارائىت پەرقىنى تېزلا تۈگەتكىلى بولمايدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا ئەڭ ئىلغار ئاپتوماتلاشتۇرۇش تېخنىكىسىنى قوللىنىپ، مەخسۇسلىشىشنى ۋە پىلانلىقنى ئىش تەقسىماتىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش لازىم، بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، شۇنداقلا ئەمگەكچىلەرنى ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن ئەتراپلىق ئوستۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر. يەنە تەلىم ـ تەربىيە ۋە باشقا تەدبىرلەر ئارقىلىق تېخنىمۇ ئىلغار، تېخنىمۇ ئىلمىي بولغان ئەمگەك تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، كونا ئىش تەقسىماتىدىن قېيىقالغان داغلارنى ئاخىر يوقىتىش ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت يارىتىش لازىم.

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى، ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى، ئۈچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى، ھەمكارلىق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ھەمكارلىق بۇ ئەمگەكتىكى ھەمكارلىقنى، يەنى نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ياكى ئوخشاش بولمىسىمۇ لېكىن ئۆزئارا ئالاقىدار بولغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پىلانلىق تۈردە بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ ئەمگەك قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

ئاددىي ھەمكارلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش تەقسىم قىلىۋېلىشى زۆرۈر بولماي، پەقەت ھەممىلىشىپ بىرخىل ئىشنى پۈتتۈرۈشىدىنلا ئىبارەت، مەسىلەن، ئېغىر نەرسىلەرنى يۆتكەش، ئۆستەكنى چېپىش، ۋەھاكازالار. ئومۇمەن ئىش تەقسىماتى ۋە ماشىنا زور رول ئوينىمايدىغان، ئادەتتىكى جىسمانىي ئەمگەكنى ئاساس قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا، بۇنداق ئاددىي ھەمكارلىق باشتىن ئاخىر مۇھىم، ئاساسىي ئەمگەك شەكلى بولىدۇ. كونكرېت ئەمگەك ئۇسۇلىدا، يەككە ئەمگەككە قارىغاندا، ئۇنىڭدا روشەن ئۆزگىرىش بولمايدۇ. لېكىن بۇنداق بىرلەشكەن ئەمگەكتە، يالغۇز ئىجتىمائىي ئالاقىلا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىنتىلىشىنى ۋە زوقىنى قوزغاپ، شەخسنىڭ ئىش ئۈنۈمىنى ئاشۇرىدۇ. ھەمكارلىق ئەمگەكچىنى شەخسىي جۇغراپىيىلىكتىن قۇتۇلدۇرىدۇ، شۇ ئارقىلىق بىرخىل يېڭى بولغان، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئاساسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆچىنى يارىتىدۇ، ئۇنىڭ يەككە ـ يەككە ئادەملەرنىڭ كۆچىنىڭ مېخانىكال يىغىندىسىدىن ماھىيەتلىك پەرقى بولىدۇ. چۈنكى بىرلەشكەن ئەمگەكنىڭ ئۈنۈمىنى كۆپ ھالларда يەككە ـ يەككە ئادەملەر زادىلا ئىشقا ئاشۇرالمايدۇ، مەسىلەن، ئېغىر نەرسىنى كۆتۈرۈشتە ئاشۇنداق بولىدۇ. بىرلەشكەن ئەمگەك ئەمگەكنىڭ ماكان دائىرىسىنى كېڭەيتەلەيدۇ، مەسىلەن، قانال قېزىش، توغانلارنى ئوڭلاش ئىشلىرىدا،

ئوخشاش بولمىغان يەرلەردە بىر ۋاقىتتا ئەمگەك قىلغىلى بولمىدۇ. بىرلەشكەن ئەمگەك ئىشىنىڭ ئورۇنلىنىشى ۋاقتىنى قىسقارتالايدۇ، نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتلىرىنىڭ جىددىي قەرەلى بولىدۇ، مەسىلەن، ئۇرۇق چېچىش، زىرائەتلەرنى يىغىۋېلىش ۋەھاكازالار، بۇ مەشغۇلاتلاردا ھەمكارلىقنىڭ رولى ئىنتايىن گەۋدىلىك بولىدۇ. ھەمكارلىق ئارقىلىق كىچىكرەك ماكان دائىرىسىدە ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرىنى يەكمۇنلاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە كۆپىرەك ئەمگەكچىنى بىر يەرگە يىغىپ، شۇ ئارقىلىق زاۋۇت بىنالىرىنى، ئامبارلارنى ۋە ئالماشتۇرۇپ ئىشلەتكىلى بولىدىغان بەزى ئەمگەك ۋاستىلىرىنى (مەسىلەن، قاچىلاش ئەسۋابلىرىنى، قورال - سايمان ۋەھاكازالارنى) تېجەپ، ئىشلەپچىقىرىش خراجىتىنى تۆۋەنلەتكىلى بولىدۇ.

ئىش تەقسىماتى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئەمگەك ھەمكارلىقى مۇرەككەپ ھەمكارلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدا بىر قانچە سانائەت ئىشچىسى بىرخىل مەسىلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تۆز ئالدىغا ئورۇنلىمايدۇ، بەلكى مەسئۇلات ئىشلەپچىقىرىشتىكى تۈرلۈك مەشغۇلاتلار ئايرۇبتىلىپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىرقانچە كىشىگە تاپشۇرۇلىدۇ، ھەر بىر ئادەم پەقەت بىرخىل مەشغۇلاتقىلا مەسئۇل بولىدۇ، پۈتكۈل مەشغۇلات بىرقانچە ھەمكارلاشقۇچى تەرىپىدىن بىر ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ، نەتىجىسى بولسا ئىش تەقسىماتىنى ئاساس قىلغان مۇشۇ قول سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئىجتىمائىي مەھسۇلاتى بولىدۇ. مۇرەككەپ ھەمكارلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئەمگەكچى مۇشۇ ئاپپاراتنىڭ پەقەت بىر ئەزاسىلا بولىدۇ. مۇرەككەپ ھەمكارلىقا خاس بولغان ئەۋزەللىك ئەمگەكنىڭ مەخسۇسلىشىشىدىن، قورال - سايمانلارنىڭ مەخسۇسلىشىشىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭدا ئەمگەكنىڭ ئۈيۈشتۇرۇلۇشىدىمۇ، ئەمگەك ئۈسۈلىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولغان بولىدۇ، ئۇ تېخنىكىنى ياخشىلاشقا، ئىشتىكى مەلىكىلىك دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشكە، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئۆستۈرۈشكە تېخىمۇ پايدىلىق. مۇرەككەپ ھەمكارلىق ئادەتتىكى ھەمكارلىقنىڭ تەرەققىي تاپقان شەكلى. لېكىن، ئۇ تەرەققىي قىلغان ھەمكارلىق شەكلىدىمۇ ئادەتتىكى ھەمكارلىق يەنىلا زور رول ئويناپىدۇ.

ئىپتىدائىي ئۇۋچى مىللەتلەر ئىچىدە ھەمكارلىق ئەمگەك جەريانىدا ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئورتاق ئۆزلەشتۈرۈشنى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك شارائىتىدىكى ھەمكارلىققا ئوخشىمايتتى. قەدىمكى دۇنيادىمۇ، ئوتتۇرا ئەسىردىمۇ ۋە يېقىنقى زامانداكى مۇستەملىكىلەردىمۇ كەڭ كۆلەمدىكى ھەمكارلىق بولغان، سەددىچىن سېپىلى، قانال، ئېھرام، چۆك چېركاۋ قاتارلىق غايەت زور قۇرۇلۇشلار مەيدانغا كەلگەن، بۇنداق ھەمكارلىق بۇاستە ھۆكۈمرانلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەتىنى ئاساس قىلاتتى، تولىسى قوللۇق تۈزۈمنى ئاساس قىلاتتى، ئۇ سىنىپىي ئانتاگونىيىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش نۇرغۇن ئىشچىلارنىڭ ئوخشاش بىر كاپىتالىستنىڭ قوماندانلىقىدا ئوخشاش بىرخىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشىدىن

باشلاندى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ باشتىنلا ھەمكارلىشىپ قىلىنىدىغان ئەمگەك بولدى. ئىشخانا قول سانائىتىدە، ئىچكى ئىش تەقسىماتى ئارقىسىدا، مۇرەككەپ ھەمكارلىق مەيدانغا كەلگەن؛ ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەتتە بولسا، ئەمگەك مەخسۇلاشقانلىقتىن تېخىمۇ مۇرەككەپ ھەمكارلىق شەكىللەندى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: بۇنداق ھەمكارلىق جارى قىلدۇرغان ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىدىغان كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە يەككە ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۈشەندىسى سۈپىتىدە راۋاجلانغان. «دېمەك، جىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي جەريانغا ئايلىنىشىدىن ئىبارەت تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك جەريانىنىڭ بۇنداق ئىجتىمائىي شەكلى كاپىتالنىڭ ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئەمگەك جەريانىنى تېخىمۇ پايدىلىق ھالدا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىدىكى بىرخىل ئۇسۇل بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 372 - بەت)

سوتسىيالىستىك تۈزۈمدە ئېكسپلاتاتسىيە بىكار قىلىنغان بولىدۇ، شۇڭا ھەمكارلىق ئەمگەك جەريانىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغان ئۇسۇل بولۇپ ئىپادىلەنمەيدۇ، پەقەت ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆسۈشى بولۇپلا ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە پولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئۆرنىتىلىپ، كاپىتالىزمغا خاس رىقابەت، مونوپولىيە ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك تۈگىتىلگەنلىكتىن، ھەمكارلىق مەخسۇلاشقان ئەمگەكتىلا ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ، رايونلار ئوتتۇرىسىدىمۇ كەڭ راۋاجلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشكەكۆلەمدىكى ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش، شۇڭا ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئادەت كۈچلىرىنى يېڭىپ، مەخسۇلىشىش ئاساسىدىكى ئىش تەقسىماتىنى كېڭەيتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پىلانچانلىقنى كۈچەيتىپ، ھەمكارلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئۆستۈرۈشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم.

ئىشلەپچىقىرىش ئاساسلىرى بۇ مەددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ھازىرلاش زۆرۈر بولغان ئامىل ياكى شەرتلەر، يەنى ئەمگەكچىلەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدۇر. ئالدىنقىسى ئادەم ئامىلى؛ كېيىنكىسى ئەمگەك ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەددىي ئامىللاردۇر. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا كىشىلەر ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئەمگەك ئوبيېكتىدا كۆزلىگەن ئۆزگىرىشنى ھاسىل قىلىدۇ. جەريان تامامىلانغان چاغدا ئەمگەك بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتى بىرلىشىپ كېتىدۇ، ئەمگەكنىڭ بۇيۇملىشىشى، ئوبيېكتنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىنىشى بىلەن، كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىغا باب كېلىدىغان مەددىي ۋاستىلەر شەكىللىنىدۇ. ئامىللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئۆزئارا تەسىرى ئادەمنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلەش ۋە ئۆزگەرتىشتىكى

ئىقتىدارى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلىشىش ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي شەرتىدۇر. ئۇلارنىڭ بىرلىشىشى بولمىسا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولمايدۇ. لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ بىرلىشىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن جەمئىيەت ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمىلەرگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى باشتىن ئاخىر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئامىلى بولىدۇ. لېكىن، ئىككىسى بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ئەھۋالدا پەقەت ئېھتىمالدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى بولىدۇ. ئومۇمەن ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلمىدىكەن، ئۇلار بىرلەشتۈرۈلۈشى كېرەك. بۇنداق بىرلىشىشنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان ئالاھىدە شەكىل ۋە ئۇسۇل ئىجتىمائىي تۈزۈلمىنى بىر-بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي دەۋرلەرگە ئايرىيدۇ.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24-توم، 44-بەت)

ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئەمگەك ۋاستىلىرى، ئەمگەك ئوبيېكتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ماددىي بايلىقنى يارىتىدىغان بارلىق كارخانا ۋە ئورۇنلارنىڭ ئومۇمىي نامى، ھەسىلەن، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، بىناكارلىق تارماقلىرى ۋەھاكازالار. بۇنىڭ تەتۇرىسىچە بولۇپ، ماددىي بايلىق يارىتىمايدىغانلىكى كارخانا ۋە ئورۇنلار غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى دەپ ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، سودا تارماقلىرى، پەن-مەدەنىيەت تارماقلىرى، مائارىپ تارماقلىرى، سەھىيە تارماقلىرى ۋەھاكازالار. (بۇ تارماقلاردىكى بەزى ئورۇنلار بەزى ماددىي بايلىقلارنى يارىتىسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن ئېيتقاندا، غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ھېسابلىنىدۇ.) بىر تارماق ئىچكى قىسمىدا يەنە پائالىيەتنىڭ مەزمۇنى، خاراكتېرى ۋە دائىرىسىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىغا قاراپ بىرقانچە ئوخشاش بولمىغان كەسىپي تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئىغىر سانائەت تارماقلىرى بىلەن يېنىك سانائەت تارماقلىرىغا بۆلۈنىدۇ، ئىغىر سانائەت يەنە مېتاللۇرگىيە سانائىتى تارماقلىرى، كۆمۈر سانائىتى تارماقلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ، ھەتتا تېخىمۇ ئىنچىكە، تېخىمۇ مەخسۇلاشقان تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى ئايرىشنىڭ تۈپ ئالامىتى ئىستېمال قىممەتنى يارىتالايدىغان ياكى يارىتالمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت.

ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قايتا بۆلۈنۈشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلانغانلىقىنىڭ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ بارغانسېرى ئىنچىكە بولۇپ بارغانلىقىنىڭ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۈندە كۈنگە مەخسۇلاشقانلىقىنىڭ مۇقەر

نەتىجىسى. بۇنداق بۆلۈنۈش ئۆز نۆۋىتىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى كۈچلۈك تۈردە ئۆستۈرىدۇ. زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئۈچۈن ئۆزلۈكسىز تۈردە يېڭى ساھەلەرنى ئېچىپ بەرمەكتە، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئۆزلۈكسىز مەيدانغا كەلمەكتە. غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا قارىغاندا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى مۇھىم، ئاساس تارماقلاردۇر، چۈنكى پەقەت ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى جەمئىيەتنى زۆرۈر ماددىي ۋاستىلەر بىلەن تەمىنلىگەندىلا، تۇرلۇك غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىي قىلىشتا ماددىي شەرت - شارائىتقا ئىگە بولالايدۇ. لېكىن، تۇپ ئاساسدىن ئېيتقاندا، بارلىق غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ماسلىشىپ شەكىللەنگەن ۋە راۋاجلانغان بولىدۇ. ئۇلار گەرچە ماددىي بايلىق يارىتمىسمۇ، لېكىن پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان ئىجتىمائىي ئاپپاراتلاردۇر. بۇ تارماقلار بولمىسا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا ھەتتا پۈتكۈل ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا قېيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ، ھەتتا ئۇلار داۋام قىلالمايلا قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، زۆرۈر غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى، يەنى ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە تۇرمۇشقا خىزمەت قىلىدىغان تارماقلارمۇ مۇقەررەر مۇناسىپ ھالدا كۆپىيىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىدىن ھالقىپ كەتكەن ئاپپاراتلار، مەسىلەن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى بېلەت بېرىژىلىرى، رىقابەت ئۈچۈن قۇرۇلغان ئالدامچىلىق خاراكتېرىدىكى ئېلان چىقىرىش ئىشلىرى ۋە تۇرلۇك غايەت زور بىيۇروكراتلىق مەمۇرىي ئاپپاراتلار، شۇنىڭدەك، ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك ئىسراپچىلىقتۇر. پەقەت سوتسىيالىزم شارائىتىدىلا، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا، تۇرلۇك غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى مۇۋاپىق قۇرۇپ، راۋاجلاندۇرۇشقا تېگىشىلىكلىرىنى راۋاجلاندۇرغىلى، ئىخچاملاشقا تېگىشلىكلىرىنى ئىخچاملىغىلى، ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا تېگىشلىكلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرغىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي بايلىق يارىتىش يولىدا چىقارغان ئەمگىكى بولۇپ، ئۇ بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگىكىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدىكى داۋامى سۈپىتىدىكى بىر قىسىم ئەمگەكنى (ئۇراش - قاچىلاش، ساقلاش قاتارلىق ئەمگەكلەرنى) شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشقا خىزمەت قىلىدىغان تۇرلۈك ئەمگەكلەرنى (مال توشۇش قاتارلىقلارنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ تەتۇرىسىچە بولغىنى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، يەنى ماددىي بايلىق يارىتمايدىغان بارلىق غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگىكى. (سودا دوكانلىرىنىڭ خادىمى، تۇرلۇك مۇلازىملار، باشقۇرغۇچىلار ۋە ئەقلىي ئەمگەكچىلەرنىڭ

ئەمگەكنىڭ بەزى قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە كىرىدۇ، لېكىن، ئاساسلىقى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە كىرىدۇ.)

ئەڭ دەسلەپكى ئىنسانلار ئەمگەكنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولغانىدى، كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى بەزى ئەمگەكلەر تەدرىجىي ھالدا ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ چىقتى. بۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەرلىكى، شۇنداقلا جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن زۆرۈر ئىدى. ئالدىنقىسى كېيىنكىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشىنىڭ ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ ئاساسى، كېيىنكىسى ئالدىنقىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، ئۇنىڭ تېخىمۇ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇلار ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنىڭ ئايرىلماس ئىككى تەركىبىي قىسمى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىدىكى كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋە پەن ـ تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ سەۋىيىسى ئۆسۈپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى مۇقەررەر ھالدا نىسپىي ھالدا ئازىيىدۇ، غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئۈچۈن بىۋاسىتە خىزمەت قىلىدىغان قىسمى (باشقۇرۇش، مۇلازىمەت، پەن تەتقىقاتى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، سەھىيە قاتارلىقلار) نىسپىي ھالدا كۆپىيىدۇ. بۇنداق تارىخىي يۇزلىنىش سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئەقىلغە مۇۋاپىق ھالدا ئىشقا ئاشىدۇ، بۇنىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرى ۋە سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى بەلگىلىگەن. كاپىتالنىزم شارائىتىدا بولسا، نۇرغۇن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىۋاستە كاپىتالىستلارنىڭ پۇل تېپىشى ۋە راھەت كۆرۈشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، بۇنداق غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ ئۆسۈشى ـ كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ چىرىك ۋە تەييارتاپلىقىنىڭ ئىپادىسى. بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ خاراكتېرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن، بۇ ئىككى خىل ئەمگەكنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى كۆچىنىڭ بارىچە بۇرمىلايدۇ. ئەسلىدە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە پەقەت قوشۇمچە قىممەتنى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەكلا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ھېسابلىناتتى، لېكىن كاپىتالىستلار ئۆزلىرىگە دارامەت (پايدا، ئۆسۈم قاتارلىقلار) يارىتىپ بېرىدىغانلىكى ئەمگەكنىڭ ھەممىسىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى دەۋالدى. شۇنداق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ پەرقى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ، سودا خاراكتېرلىك پائالىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى دېيىلدى. ئۇلارنىڭ مۇشۇ مەنتىقىسى بويىچە ئېيتقاندا كاپىتالىستلارنىڭ پائالىيىتىنىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى دېيىش كېرەك، بۇ، روشەنكى، پاكىتنى قاتتىق بۇرمىلىغانلىق.

ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مەھسۇلات بۇ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ كىشىلەر تىرىكچىلىك ئېھتىياجى ئۈچۈن مەقسەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئارقىلىق ياراتقان ماددىي ۋاستىلەردۇر. كىشىلەرنىڭ ئەمگەك جەريانىدا

ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەك ئۈنۈمچانلىقى، چارۋىچىلىق، بىنا كارلىق تارماقلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا خىزمەت قىلىدىغان تۈرلۈك تارماقلار) نىمۇ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقارغۇچى تارماقلار بىرىنچى تۈركۈمدىكى تارماقلار دەپ ئاتىلىدۇ، ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقارغۇچى تارماقلار ئىككىنچى تۈركۈمدىكى تارماقلار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى تۈركۈمدىكى تارماقلار ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلار ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا ئوخشاش بولمىغان رولغا ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەھسۇلات — ئىجتىمائىي ماددىي بايلىقنىڭ ئەينى، مەھسۇلاتنىڭ ئاشقانلىقىنى ئىجتىمائىي ماددىي بايلىقنىڭ ئاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ ۋە تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشنىڭ ماددىي ئاساسى. مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشى، ئومۇمەن، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئەمگەكچىلەر سانىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا باغلىق. لېكىن ئالدىنقىسىنىڭ كۆپىيىشى چەكلىك بولىدۇ، كېيىنكىسىنىڭ ئۆسۈشى بولسا چەكسىز بولىدۇ، ھەتتا ئەمگەكچىلەرنىڭ سانى ئازايغان ئەھۋالدىمۇ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا مەھسۇلات يەنىلا ئېشىشى مۇمكىن. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشىغا نىسبەتەن تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ماھارىتىنىڭ ئۆسۈشى ۋە تەجرىبىسىنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەھسۇلاتلارنىڭ ئۈنۈمى ۋە سۈپىتى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ.

تۇرى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ. قىسقىسى، مەھسۇلاتلارنىڭ ئېشىشى ۋە مول بولۇپ بېرىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ بۇۋاستە ئەنجىسىدۇر.

مەھسۇلات ئىستېمال قىممىتى بار ماددىي ۋاستە دېگەندە، ئۇنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي تۈزۈمگە چېتىلمايدۇ. لېكىن، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا، مەھسۇلاتلارنىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ۋە ئۆسۈشتېكى ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ. سىنىپىي ئېكسپلاتاتسىيە مەۋجۇد جەمئىيەتتە، مەھسۇلاتلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ، ئۇلارنىڭ راھەت - پاراغەت كۆرۈشى، ئېكسپلاتاتسىينى كېڭەيتىشى ۋە باي بولۇشىدەكى مەنبە بولۇپ قالىدۇ. ئوخشاش بولمىغان ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى شارائىتىدا، مەھسۇلاتلارنى ئۆزلەشتۈرۈش شەكلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتتەردە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن بۇۋاستە ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش، يەنى مەھسۇلات فورماتسىيىسى بويىچە ئەمگەكچىلەرنى بۇۋاستە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش شەكلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان بولسا، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە مەھسۇلاتلارنى ئاۋارغا ئايلاندۇرۇپ، قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش شەكلى قوللىنىلدى. بۇنداق ئايلاندۇرۇش كاپىتالىزمدىكى ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يوشۇرىدۇ.

پەقەت سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدىلا، مەھسۇلات ئاندىن ھەقىقىي تۇردە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆزىنىڭ ماددىي بايلىقىغا ئايلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئەمگەكچى خەلق بەھرىمەن بولىدۇ. سوتسىيالىزم ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئازاد قىلىپ، مەھسۇلاتلارنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىشى ۋە كۈندىن - كۈنگە مول بولۇپ بېرىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. مەھسۇلاتلارنىڭ ئېشىشى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇش، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشى ۋە ئالغا بېسىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ماددىي ئاساسى بولۇپ قالىدۇ. ئىجتىمائىي مەھسۇلاتلارنىڭ غايەت زور دەرىجىدە مول بولۇشى — كومۇنىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر شەرتى.

ژۇرۇر مەھسۇلات بۇ، ئەمگەكچىلەر ژۇرۇر ئەمگەك ۋاقتىدا يارىتقان ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ تۇرمۇش ۋە ئۆگىنىشىنى قامداش، ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ژۇرۇر بولغان ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىدۇر.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ژۇرۇر مەھسۇلاتقا بولغان تەلىپىنىڭمۇ ئېشىپ بېرىشى تەبىئىي. لېكىن، سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە مەھسۇلات شىلىۋېلىش ئۈچۈن ھامان تۇرلۇك ۋاستىلە قوللىنىپ، ژۇرۇر مەھسۇلاتلارنى ئەڭ تۆ چەككىچە قىسقارتىدۇ. ناتۇرال ئ

ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان چاغدا، زۆرۈر مەھسۇلات ئاساسەن ماددىي نەرسە شەكلىدە ئىپادىلىنەتتى. مەسىلەن، قۇلدارلىق تۈزۈم شارائىتىدا، قۇللار قۇلدارلاردىن ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئالىدىغان ئاددىي مەھسۇلات بولۇپ ئىپادىلەندى. فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا، دېھقانلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولىدىغان مەھسۇلاتى بولۇپ ئىپادىلەندى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ زۆرۈر مەھسۇلاتنى قىسقارتىشى بىۋاستە ئوشۇقچە مەھسۇلاتلارنىڭ ئېشىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى ئېنىقراق ئىپادىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئىش تەقسىماتى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئاساسىغا قۇرۇلغان، تەرەققىي تاپقان تاۋار ئىگىلىكىدۇر، ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلانغان بولىدۇ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشتىكى مەقسىتى قوشۇمچە قىممەتنى ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ، كاپىتالنىڭ ئېشىشىنى قوغلىشىشتىن ئىبارەت. شۇڭا ئەمگەكچىلەرنىڭ زۆرۈر مەھسۇلاتى قىممەت شەكلى ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ، ئۇ ئەمگەك كۈچى قىممىتى سۈپىتىدە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىغە ئايلىنىدۇ، ئاندىن ئىش ھەققىغە زۆرۈر مەھسۇلات ئالماشتۇرۇلىدۇ. بۇ ئايلىنىش شەكلى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يوشۇرىدۇ.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئېكسپلاتاتسىيە يوقىتىلغانلىقتىن، ئەمگەك كۈچى تاۋار بولۇشتىن قالىدۇ. سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان زۆرۈر مەھسۇلات يېڭى مەزمۇن ۋە يېڭى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەكچىلەرگە ئىشلىتىلىدىغان زۆرۈر مەھسۇلاتلار ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ ۋە ئۇنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ بارىدۇ، ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسكەنلىكى ۋە ياخشىلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ — سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنىڭ ئىپادىسى، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى بەلگىلىگەن. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ زۆرۈر مەھسۇلاتىنىڭ بىر قىسمى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش يولى بىلەن ئىشقا ئاشىدۇ، بۇ — ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسەن ئىستېمال قىلىشىغا بىۋاسىتە تېگىشلىك بولغان قىسىم؛ يەنە بىر قىسمى ئىجتىمائىي ئورتاق پاراۋانلىق ئىشلىرى ئارقىلىق، مەسىلەن، ئەمگەكنىڭ سۇغۇرتىسى، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش، ھۆكۈمەت خىزمىتى بىلەن تەربىيە كۆرۈش، جامائەت كۇتۇپخانىسى ۋەھاكازالار ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ.

ئوشۇقچە مەھسۇلات، زۆرۈر ئەمگەك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئوشۇقچە مەھسۇلات بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى يارىتقان مەھسۇلات. ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى داۋامىدا زۆرۈر مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغانلىقتىن سىرتتىدا، ئوشۇقچە مەھسۇلاتمۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ، بۇ — ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئىنتايىن تۆۋەن بولغان ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيىتىدە، كىشىلەر ئۆزىنى زۆرۈر مەھسۇلات بىلەنلا

تەمىنلىيەلىگەن، ھېچقانداق ئېشىندا بولمىغان. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن سەۋىيىگە يېتىپ، كىشىلەرنىڭ زۆرۈر مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى قىسقارغان چاغدىلا، زۆرۈر مەھسۇلاتتىن باشقا ئوشۇقچە مەھسۇلات شەكىللەندى. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، ئەمگەكچىلەر تەمىن ئەتكەن ئوشۇقچە مەھسۇلاتمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئېشىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ ماددىي ئاساسى. ئوشۇقچە مەھسۇلات بولمىغاندا، كىشىلىتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولمايدۇ؛ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشتىن باشقا مەمۇرىي ئىشلار، مەدەنىيەت، سەنئەت، ئىلىم ـ پەن، مائارىپ قاتارلىق پائالىيەتلىرى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىشىمۇ مۇمكىن بولمايدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەمگەكنى قامداش خىراجىتىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن شەكىللەنگەن ئوشۇقچە مەھسۇلات، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش فوندىنىڭ ۋە زاپاس فوندىنىڭ مۇشۇنداق ئوشۇقچە مەھسۇلاتتىن شەكىللىنىشى ۋە جۇغلىنىشى ئۆتمۈشتىمۇ، ھازىرمۇ بارلىق جەمئىيەتنىڭ، سىياسىيىنىڭ ۋە ئەقلىي كۈچىنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 ـيىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 377 ـ بەت)

ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ مەيدانغا كېلىشى جەمئىيەتنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلانغان ئەمەلىيەتلىكى راۋاجلىنالمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئىنسانىيەت تارىخىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ھادىسىلىرى دەل ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك يەتكۈزۈپ بەرگەن مەھسۇلاتلار جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن ئەزاسىنىڭ ئەقەللىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن باشقا يەنە ئازراق ئېشىنىدىغان بولغاندا، شۇنىڭ ئارقىسىدا جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ پۈتۈن ۋاقتىنى ياكى پۈتۈن ۋاقتىنى دېگۈدەك ئەمگەك ئېلىپ تۇرغان چاغدا، بۇ جەمئىيەت مۇقەررەر ھالدا سىنىپلارغا ئايرىلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 541 ـ بەت) سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئەمگەكچىلەرنىڭ بارلىق ئوشۇقچە مەھسۇلاتلىرى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرىپىدىن خۇسۇسىي مۇلۇك قىلىپ كېتىلىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ باي بولۇشىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ.

قۇلدارلار قوللارنىڭ بارلىق ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى شىلىۋالغان، فېئودالىلار بولسا تۇرلۇك شەكىلدىكى يەر ئىجارىسى ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ بارلىق ئوشۇقچە مەھسۇلاتىنى ھەتتا بىر قىسىم زۆرۈر مەھسۇلاتىنى شىلىۋالغان. ئۇلارنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى دەھشەتلىك تۇردە شىلىۋېلىشى ياپالىكاچ دەرىجىگە يەتكەن. بۇرژۇئازىيىنىڭمۇ ئىشچىلارنىڭ قان ـ تەرىنى قويماي شورىۋېلىپ رونىاق تاپقان تارىخى

بار، ئۇنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىمۇ يامان، پەقەت ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇلىغا بىر قەدەر يوشۇرۇن، ئوشۇقچە مەسۇلات ئۇنىڭدا قوشۇمچە قىممەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش شەكلى بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىسىمۇ، ماھىيەتتە ھەممىسى ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگەك مېۋىسىنى ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ. دېمەك، سىنىپىي جەمئىيەتتە ئوشۇقچە مەھسۇلات چوڭقۇر ئانتاگونىيىلىك مۇناسىۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى، ئېكسپىلاتاتسىيىنى بىكار قىلىش بىلەن ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرىنى ئىنكار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى ئىنكار قىلمايدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ بارلىق ئەمگەكچى خەلقىگە يا كى كوللېكتىپ ئەمگەكچىلەرگە مەنسۇپ بولۇشى زۆرۈرلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ماركس «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» تە لاسسالنىڭ ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى ئىنكار قىلىدىغان «كەم - كۈتىسىز ئەمگەك دارامىتى» دېگەن ئەكسىيەتچىل نۇقتىنىنەزىرىنى قاتتىق تەنقىد قىلغانىدى؛ ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى» دا دىيۇرىڭنىڭ بارلىق مەھسۇلاتلارنى بۆلۈۋېتىلىدىغان ئىگىلىك كومۇنىسىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى بىمەنە خىيالىنى تەنقىد قىلغانىدى. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكنىڭ مەھسۇلاتىدىن يەنى ئىجتىمائىي ئوممىي مەھسۇلاتتىن ئىستېمال قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا كېتىدىغان قىسمىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكىسى بىر يىل ئىچىدە ئەمگەكچى ئاممانىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يەتكۈزۈپ بەرگەن ئومۇمىي كىرىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئومۇمىي كىرىم ئەمگەكچىلەرگە ئىستېمال ۋاستىلىرى تەرىقىسىدە تەقسىم قىلىپ بېرىلىشتىن ئىلگىرى، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا فوند قىلىش ۋە تاسادىپىي يۈز بەرگەن ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇشقا زاپاس فوند قىلىش، مەدەنىيەت، مائارىپ، ساقلىقنى ساقلاش قاتارلىق جامائەت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، دۆلەتنىڭ مەمۇرىي خىراجىتىگە چىقىم قىلىش ۋە دۆلەت مۇداپىئەسى ئىشلىرىنى مۇستەھكەملەش، شۇنىڭدەك دۇنيادىكى ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ۋە ئېزىلگۈچى خەلقلەرنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىگە مەدەت بېرىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭدىن تۇرلۈك چىقىملارنى تۇتۇپ قېلىش كېرەك. تۇتۇپ قېلىنغان بۇ چىقىملارنىڭ ھەممىسى ئۆزىگە ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى مەنبە قىلىدۇ. سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشى ئۈچۈن كەڭ ئىستىقبال ئېچىپ بېرىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ جەمئىيەتكە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئوشۇقچە مەھسۇلاتلىرىمۇ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ ۋە مول بولۇپ بارىدۇ. ئوشۇقچە مەھسۇلات قانچە مول بولسا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت شۇنچە پۇختا ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە بولىدۇ. ئوشۇقچە مەھسۇلات ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارغان ۋە مول بولۇپ بارغان ئەھۋالدىلا، ئىنسانىيەتنىڭ گۈزەل كومۇنىزم غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن قۇدرەتلىك ماددىي شەرت - شارائىت يارىتىلىدۇ.

زۆرۆر مەسۇلات، قوشۇمچە ئەمگەك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

زۆرۆر ئەمگەك — بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك كۈچىنى قامداش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگىكىدۇر. ئەمگەكچىلەر ئۆزلىرىنىڭ ۋە ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش ۋە ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىش، شۇ يول بىلەن ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، مۇئەييەن ئىجتىمائىي مەھسۇلاتقا يەنى زۆرۈر مەھسۇلاتقا موھتاج بولىدۇ. زۆرۈر مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك زۆرۈر ئەمگەك دەپ ئاتىلىدۇ، مۇشۇنداق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن كەتكەن ۋاقىت زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى دەپ ئاتىلىدۇ.

زۆرۆر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن يا كى قىسقا بولۇشى، ئاساسەن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىغا باغلىق. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئىنتايىن تۆۋەن بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ ھەممىسە ئەمگەك ۋاقتى زۆرۆر ئەمگەك ۋاقتى بولاتتى. پەقەت ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يەيدىنپەي ئۆسۈپ، ئەمگەكچىلەر ئۆزى ئۈچۈن زۆرۆر مەھسۇلاتلا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قالماي، بەلكى ئوشۇقچە مەھسۇلاتمۇ ئىشلەپچىقىرىشقا باشلىغان ۋاقىتتىلا، زۆرۆر ئەمگەك ۋاقتى قىسقىرىپ بارلىق ئەمگەك ۋاقتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى؛ قالغان بىر قىسمى بولسا ئوشۇقچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى بولدى. ئومۇمىيىي ئەمگەك ۋاقتى ئۆزگەرمىگەن ۋاقىتتا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، زۆرۆر ئەمگەككە كەتكەن ۋاقىت شۇنچە ئاز بولىدۇ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى شارائىتىدا، زۆرۆر ئەمگەك قوش مەنىگە ئىگە بولىدۇ: ئۇ ئەمگەكچىلەر ئۈچۈن زۆرۆر، چۈنكى ئۇ ئەمگەكچىلەرگە ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن مادديي شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ؛ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئۈچۈنمۇ زۆرۆر، چۈنكى ئۇ ئەمگەكچىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىنى ساقلاپ قالىدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن كېرەكسىز يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

سىنىپىي جەمئىيەتتە زۆرۆر ئەمگەك بىلەن قوشۇمچە ئەمگەك ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قۇلدارلار قۇللارنىڭ بارلىق ئەمگەك مەھسۇلىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ، قۇللارغا جىسمانىي جەھەتتىن ئۆزلىرىنى ساقلاپ قېلىشتا يەنە ئاز بولسا بولمايدىغان مۇئەييەن مىقداردىكى تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىلا تارقىتىپ بېرەتتى. فېئودالالار دېھقانلارنىڭ بارلىق ئوشۇقچە مەھسۇلاتىنى، ھەرۇم قىلىش بىلەنلا قالماي، يەنە دېھقانلارنىڭ ئىختىيارىدا بولىدىغان زۆرۆر مەھسۇلاتنىمۇ تۈرلۈك ئامالالار بىلەن شىلۋالاتتى. كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى بۇرۇنقىدىن كۆپ دەرىجىدە يۇقىرى بولغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى يارىتىپ، زۆرۆر ئەمگەك ۋاقتىنى زور دەرىجىدە قىسقارتتى. لېكىن كاپىتالىستلار بۇنىڭغا بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئىش كۈنىنى قىسقارتمىدى، بەلكى تۈرلۈك يوللار بىلەن ئۇزارتتى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكىۋى ئۆسكۈنىلەرنىڭ ئېغىرلىقىنى راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشچىلارنىڭ ئىش كۈ

قىسقارتىش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىستلار قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى كېڭەيتىپ، ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، تېخىمۇ ئەپچىل ئۇسۇللار ئارقىلىق بىر ئىش كۈنىدىكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىدۇ.

كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، ئەمگەك كۈچى تاۋارغا ئايلىنىدۇ، زۆرۈر ئەمگەك بىۋاسىتە هالدا زۆرۈر مەھسۇلات بولۇپ ئىپادىلەنمەي، بەلكى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى سۈپىتىدە، ئىش هەققى شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇ هال زۆرۈر ئەمگەك بىلەن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ چېگرىسىنى پۈتۈنلەي يوشۇرىدۇ. چۈنكى، ئىش هەقتى گويا ئىشچىلارنىڭ بارلىق ئەمگەكىگە تۆلەنگەن هەقتەك كۆرۈنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەمگەك كۈچى سودىسى تەك قىممەتتە ئېلىپ بېرىلمىغان تەقدىردىمۇ، ئىش هەققى ئىشچىلارنىڭ زۆرۈر ئەمگىكى يارىتقان مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگىلا تەڭ كېلىدۇ. ماركس كاپىتالىزمدىكى ئىش كۈنىنى ئىلمىي تۈردە تەھلىل قىلىپ، زۆرۈر ئەمگەك بىلەن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتى ئىكەنلىكىنى ۋە ئىش هەققىنىڭ ماهىيىتىنى ئېچىپ بېرىپ، كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ سىرىنى ۋە سىنىپىي قارىمۇ - قارشىلىقنى تەھلىل قىلىشىمىز ئۈچۈن بىزگە نەزەرىيىۋى قورال يەتكۈزۈپ بەردى.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىكار قىلىنىشى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ بەرپا قىلىنىشى بىلەن، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى ئۆزىنىڭ تاۋارلىق خاراكتېرىدىن خالاس بولىدۇ، ئىش هەققى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئەمگەكچىنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمال دائىرىسىمۇ تەدرىجىي هالدا كېڭىيىدۇ. دېمەك، كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئىنكار قىلىنىشى ئارقىسىدا، زۆرۈر ئەمگەك بىلەن قوشۇمچە ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرى يوقىلىدۇ، تۈرلۈك ئىجتىمائىي فوند ۋە جۇغلانما يارىتىدىغان قوشۇمچە ئەمگەكمۇ بارلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ۋە كەلگۈسى مەنپەئىتى ئۈچۈن زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمال دائىرىسى تەدرىجىي هالدا كېڭىيىپ بارىدىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ زۆرۈر ئەمگەك دائىرىسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ كېڭىيىپ بارىدۇ.

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن ئىش كۈنىنى زۆرۈر ئەمگەك بىلەن چەكلەشكە پول قويۇلىدۇ. لېكىن، باشقا شەرت - شارائىت ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، زۆرۈر ئەمگەك ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ، بىر تەرەپتىن ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى كۆندىن - كۈنگە مول بولۇپ بارىدۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش جەھەتتىكى تەلىپى كۆندىن - كۈنگە ئېشىپ بارىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، هازىرقى قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى زۆرۈر ئەمگەككە قوشۇلىدۇ، يەنى ئىجتىمائىي تەييارلىق فوندى بىلەن ئىجتىمائىي جۇغلانما فوندى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك شەكىللىنىدۇ.» («ماركس ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 23 - توم، 578 - بەت)

قوشۇمچە ئەمگەك، زۆرۈر مەھسۇلات دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قوشۇمچە ئەمگەك بۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ زۆرۈر ئەمگەك دائىرىسىدىن چىقىپ قېلىغان ئەمگەكلىرىدۇر. ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى داۋامىدا، زۆرۈر مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغانلىقى سەۋەبتىدا، ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى يەنى ئۆزلىرىگە ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە كېرەكلىك زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ سەرپىدىكى دەھسۇلاتلارنىمۇ ئىشلەپ چىقىرىدۇ. ئوشۇقچە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك قوشۇمچە ئەمگەك دەپ ئاتىلىدۇ، بۇنداق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا كەتكەن ۋاقىت قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانلىقتىن، كىشىلەر زۆرۈر ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ بارلىق ئەمگەك ۋاقىتىنى سەرپ قىلاتتى، شۇڭا قوشۇمچە ئەمگەك يوق ئىدى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يېتىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى مەلۇم دەرىجىدە ئۆسكەندىن كېيىنلا، كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى ئاندىن تەدرىجىي هالدا زۆرۈر ئەمگەكنىڭ سەرتىدا مۇئەييەن قوشۇمچە ئەمگەك بولۇپ شەكىللەندى. قوشۇمچە ئەمگەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئاساسى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەمگەكنى قامداش خىراجىتىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن شەكىللەنگەن ئوشۇقچە مەھسۇلات، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش فوندىنىڭ ۋە زاپاس فوندىنىڭ مۇشۇنداق ئوشۇقچە مەھسۇلاتتىن شەكىللىنىشى ۋە جۇغلىنىشى ئۆتمۈشتىمۇ، هازىرمۇ بارلىق جەمئىيەتنىڭ، سىياسىينىڭ ۋە ئەقلىي كۈچىنىڭ داۋاملاشقان تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ كەلدى ۋە كەلمەكتە.» (ئېنگېلس «دىيورىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 370 - بەت)

ئىنسانىيەت تارىخىدا، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئېكسپلاتاتسىيە ۋە سىنىپنىڭ پەيدا بولۇشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ۋە قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى. ئەمگەكچىلەردە زۆرۈر ئەمگەكنىڭ سرتىدا، باشقىلارنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشى ۋە بەھرىمەن بولۇشى ئۈچۈن ئوشۇق بايلىق ئىشلەپ چىقارغۇدەك ئوشۇق ۋاقىت بولمىغان بولسا، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلمىغان بولاتتى. ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى شارائىتىدا، قوشۇمچە ئەمگەك بىلەن زۆرۈر ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئانتاگونىيلىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان بولىدۇ، ئۇ سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قوللۇق جەمئىيەتتە، قوللارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى قوللىدارلار پۈتۈنلەي ئۆزلەشتۈرۈۋالاتتى، قوللارنىڭ ئىگە بولىدىغىنى بولسا ئات - كالىلارنىڭ ئىگىسى تەرىپىدىن ئىگە بولىدىغىنىغا ئوخشاش ئىدى. فېئودالىق جەمئىيەتتە، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى تۈرلۈك يەر ئىجارىسى شەكلىدە ئارقىلىق فېئودال پومېشچىكلارنىڭ بايلىقىغا ئايلىنىپ كېتەتتى، فېئودال پومېشچىكلار ھەتتا

دېهقانلارنىڭ بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈۋالاتتى. كاپىتالىستلار جەمئىيەتتە، ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكى ئالاهىده هالدا قوشۇمچە قىممەت بىلەن ئىپادىلەنسىمۇ، بۇ ئىشتايىن يوشۇرۇن بولغان بىرخىل ئېكسپلاتاتسيه شەكلى، چۈنكى كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك كۈچى تاۋارغا ئايلانغان بولىدۇ، كاپىتالىست ئەمگەك كۈچى سېتىۋالغان ۋاقتىدا، ئىشچىلارغا ئىش هەققى بېرىپ، زۆرۈر ئەمگەك بىلەن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ چېگرىسىنى يوشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كاپىتالىستلار بىردىنبىر مەقسىتى قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىش ئارقىلىق ئۆزىنى ئۆزلۈكسىز تۇرده كۆپەيتىپ بېرىش بولغانلىقتىن، كاپىتالىستلار ئېكسپلاتاتسيه چەكسىز بولىدۇ، ئېكسپلاتاتسيىنىڭ كەڭلىكى ۋە چوڭقۇرلۇقى جەهەتتە، بۇرۇنقى هەر قانداق ئېكسپلاتاتسيه تۈزۈمىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. مارکسنىڭ قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسيىنىڭ سىرتقى ۋە ئىش هەققىنىڭ ماهىيىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئىش هەققى ئەمگەك كۈچىنىڭ باهاسىغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، كۆپ بولغاندىمۇ ئىشچىنىڭ زۆرۈر ئەمگىكى يارىتقان قىممەتكىلا تەڭ كېلىدۇ؛ كاپىتالىست ئىگە بولغان غايەت زور مىقداردىكى پايدا، ئۆسۈم، شۇنىڭدەك يەر ئىجارىسى ۋەهاكازالار بولسا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئايلىنىش شەكلى بولۇپ، هەممىسى ئىشچىلارنىڭ هەقسىز قىلغان قوشۇمچە ئەمگىكىدىن كېلىدۇ.

«ئۇمۇمىي قوشۇمچە ئەمگەك، مۇئەييەن ئېهتىياج مىقدارىدىن ئېشىپ كەتكەن ئەمگەك سۈپىتىدە، باشتىن ئاخىرا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك.» («مارکس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 925 - بەت)

سوتسيالىزم شارائىتىدا، قوشۇمچە ئەمگەك يەنى جەمئىيەت ئۈچۈن قىلىنىدىغان ئەمگەك يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇ سىنىپىي ئېكسپلاتاتسيىنى مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلەنمەيدۇ. سوتسيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ جەمئىيەتكە قوشۇمچە ئەمگەك يەتكۈزۈپ بېرىشى بارلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئومۇمىي مەنپەئەتىنىڭ ۋە كەلگۈسى مەنپەئەتىنىڭ ئېهتىياجى ئۈچۈن بولىدۇ. ئەمگەكچىلەر يەتكۈزۈپ بەرگەن قوشۇمچە ئەمگەك قانچە كۆپ بولسا، جەمئىيەتنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىنىڭ ماددىي ئاساسى شۇنچە پۈختا بولىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش شۇنچە كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. قوشۇمچە ئەمگەك زۆرۈر بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ جانجان مەنپەئىتى بىلەن پۈتۈنلەي بىردەك.

زۆرۈر ئەمگەك، ئىشچى قوشۇمچە مەهسۇلات، قوشۇمچە قىممەت دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئېكسپلاتاتسيه بۇ، جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ يەكى گۇرۇهنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېشىلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مونوپولىيىسىدىن پايدىلىنىپ، يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ يەكى گۇرۇهنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى هەقتا بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگىكىنى هەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىدۇر.

ئېكسپلاتاتسيه ئەزەلدىنلا بولغان ئەمەس، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ مەهسۇلى، ئۇزاق داۋام قىلغان ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ

سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، كەشلەرنىڭ بارلىق ئەمگەك ۋاقتى ئەمگەكچىلەرنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقىلا سەرپ قىلىناتتى، قوشۇمچە ئەمگەك يوق ئىدى، كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئىمكانىيىتىمۇ يوق ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى پەيدا بولۇپ، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر مال - چارۋىسى بولمىغان قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىقتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى پەيدىنپەي ھالدا كىشىلەرنى ئۆز ئەمگىكىنى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلغانلىكى سىرتىدا، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىغا ئىگە قىلدى، بۇنىڭ ئارقىسىدا بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشى شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن بايلىق جەھەتتىكى تەڭسىزلىك كىشىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنىڭ رېئاللىققا ئايلاندۇرىدى. شۇ چاغدا ھاللىق كىشىلەر ئۆرۈش ئەسىرلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىشقا سېلىشقا باشلىدى، شۇنداق قىلىپ ئەڭ دەسلەپكى ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلدى. ئېڭگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئارقىسىدا جەمئىيەتنىڭ ئىككىنچى چوڭ بۆلۈنۈشى كېلىپ چىقتى، يەنى جەمئىيەت خوجايىن بىلەن قۇل، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا بۆلۈندى.» («ماركس - ئېڭگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 157 - بەت) يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلىش داۋامىدا، قۇل ئەمگىكى ھەر قايسى ئىقتىسادىي تارماقلارغىچە كېڭىيىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى، شۇنداق قىلىپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئورنىنى قۇللۇق جەمئىيەت ئىگىلىدى. ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ئۇنىجى تۈزۈم كېلىپ چىقتى.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا، ئۆز تەرتىپى بويىچە ئۈچ خىل ئاساسىي ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى يەنى قۇلدارلىق تۈزۈم، فېئودالليق تۈزۈم ۋە كاپىتالىستىك تۈزۈم مەيدانغا كەلدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئورتاقلىقمۇ، روشەن پەرقمۇ بولدى. جەمئىيەتتە بىر قىسىم كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مونوپول قىلىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان، كەڭ ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم قىلىنغانلىكى جايلاردا، ئەمگەكچىلەر، مەيلى ئەركىن ئىشچىلار بولسۇن ياكى ئەركىسز قۇل ياكى يانچىلار بولسۇن، ئۆز تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتىنىڭ سىرتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىگىسىگە قوشۇمچە ئەمگەك ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلات يەكتۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن نورمىدىن تاشقىرى ئەمگەك ۋاقتىنى قوشۇشى كېرەك بولدى. «قوشۇمچە ئەمگەك بۇنداق قوشۇمچە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ

باشقىلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ كېتىشى يەنى ئىشچىنىڭ ئۆز تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقتىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتىدىغان ئەمگەك ۋە ئەمگەك ئۈستىدە قىلىنىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە ھازىرغا قەدەر سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقلار ئىچىدە ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن بارلىق ئىجتىمائىي فورماتسىيەلەرنىڭ ئورتاق نۇقتىسى.» (ئېنگېلىس. «دىئۇرىنگغا قارشى»، 1972- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 398 - بەت) لېكىن، ئوخشاش بولمىغان سىنىپىي جەمئىيەتتە قوشۇمچە ئەمگەكنى شىلۈپلىش ئۈسۈلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. «تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەرنى، مەسىلەن، قۇللۇق جەمئىيەتنى ئەمگەكنى ياللايدىغان جەمئىيەتتىن پەرقلەندۈرىدىغىنى پەقەت بىۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن، ئەمگەكچىلەردىن مۇشۇنداق قوشۇمچە ئەمگەكنى شىلۈپلىش شەكلىدۇر.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 244 - بەت) قۇلدارلىق تۈزۈم شارائىتىدا، قۇللار قۇلدارلار ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، بۇنداق ئىگىدارلىق مۇناسىۋىتى قۇللارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن قىلىدىغان ئەمگىكىنى يوشۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قۇللارنىڭ بارلىق ئەمگىكى ھەقسىز ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا، دېھقانلار يا كىي يانچىلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن قىلىدىغان زۆرۈرئەمگىكى ۋە پومېشچىكلار ئۈچۈن قىلىدىغان قوشۇمچە ئەمگىكى ماكان جەھەتتىمۇ، زامان جەھەتتىمۇ ئېنىق ئايرىلغان بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلارنىڭ زۆرۈرئەمگىكى بىلەن قوشۇمچە ئەمگىكىنىڭ پەرقى ئىش ھەققى شەكلى بىلەن يوشۇرۇنىدۇ، گويا ئىشچىلارنىڭ پۈتۈن ئەمگىكىگە ھەق تۆلەنگەندەك كۆرۈنىدۇ. ئىش يۈزىدە ئىش ھەققى شەكلىدە ئىشچىلارغا بېرىلگىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسىدۇر، پەقەت زۆرۈر ئەمگەككە بېرىلگەن ھەقتۇر، قوشۇمچە ئەمگەك بولسا قوشۇمچە قىممەت شەكلىدە كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغان بولىدۇ. مارکسنىڭ قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ سىرىنى تۇنجى قېتىم ئىلمىي يۈسۈندا ئېچىپ تاشلىدى.

ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىنىڭ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىن فېئودالىق تۈزۈمگە، فېئودالىق تۈزۈمىدىن كاپىتالىستىك تۈزۈمگە ئۆزگىرىشى تارىختكى ئىلغارلىق بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىنى، ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقنىڭ ئىقتىسادىي زورلۇقتا ئۆزگەرگەنلىكىنى، ئەمگەكچىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتە پۈتۈنلەي ئەركىنلىكتىن جىسمانىي جەھەتتە ئەركىنلىكىگە بولۇش دەرىجىسىگە يەتكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈردى. لېكىن، كاپىتالىزم تارىختا ئەڭ يوشۇرۇپ، ئەڭ ئۇستىلىق بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم بولۇپلا قالماي، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇنۇمى ئەڭ يۇقىرى، ئېكسپىلاتاتسىيە مىقدارى ئەڭ زور بولغان بىرخىل تۈزۈمدۇر. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئىلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش يېرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بولغانلىقتىن ھەمدە ئۇنىڭدا كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلىپ بارىدىغان پەن - تېخنىكا قوللىنىلىدىغان بولغانلىقتىن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تېز ئۆسىدۇ، ئىشچىلار ئۆزى ئۈچۈن قىلىدىغان زۆرۈر ئەمگەك پەقەت ئەمگەك كۈنىنىڭ بارغانسېرى كىچىكلەپ بارىدىغان قىسمىنىلا تەشكىل قىلىدۇ، قوشۇمچە

ئەمگەك قىسمى بولسا بارغانسېرى زورىيىپ بارىدۇ، شۇ سەۋەبتىن قوشۇمچە قىممەت ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيەمۇ بارغانسېرى زورىيىپ بارىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلار ھەممە نەرسىسىدىن مەھرۇم قالغان پرولېتارلاردۇر، ئۇلار ئەڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ھەممىدىن ئاڭلىق ۋە تەشكىلچانلىق ھەم ئىنتىزامچانلىققا ھەممىدىن باي كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ھەممىدىن كۈچلۈك بولىدۇ. كاپىتالىزم ئەينى زامانىدا ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىدۇر. پرولېتارىياتنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئارقىلىق بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈمگە مەڭگۈ خاتىمە بېرىپ، سىنىپسىز كومۇنىزم جەمئىيىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت.

سوتسىيالىزم كومۇنىزمنىڭ بىرىنچى باسقۇچى. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە يوقىتىلىپ كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلىدۇ.

قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە، قوشۇمچە قىممەت دېگەن مانا دەلىلارغا قارالسۇن.

سىنىپ «سىنىپلار دېگىنىمىز شۇنداق بىر چوڭ گۇرۇھلاركى، بۇ گۇرۇھلارنىڭ تارىخىتىكى مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىدا تۇتقان ئورنى ئوخشاش بولمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇناسىۋىتى (بۇنداق مۇناسىۋەتنىڭ قانۇنىدا ئېنىق بەلگىلەنگەن بولىدۇ) ئوخشاش بولمايدۇ، ئىجتىمائىي ئەمگەك تەشكىلاتلىرىدىكى رولى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇڭا جەمئىيەت بايلىقىدىن ئۆزى باشقۇرىدىغان ھەسسىلىرىنى ئېلىش شەكلى ۋە مىقدارىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. سىنىپلار دېگىنىمىز شۇنداق بىر گۇرۇھلاركى، ئۇلارنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈلمىسىدە تۇتقان ئورنى ئوخشاش بولمىغاچقا، بۇ گۇرۇھلارنىڭ بىرى يەنە بىرىنىڭ ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالالايدۇ.» (لېنىن. «ئۇلۇغ باشلىنىش»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 23 - بەت)

سىنىپلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى پەقەت ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئېھلى ئۇزاق بىر مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانىدى، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلىرى ئەڭ ئەقەللى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداشقا يەتكەنلىكى سەرتىدا ئوشۇقچە مەھسۇلات يوق ئىدى، ھەممەيلەن ئەمگەك قىلىشى لازىم ئىدى، ئېكسپلاتاتسىيە ۋە سىنىپلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يوق ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، كىشىلەر ئۆز ئەمگەك كۈچىنى قامداشقا كېرەكلىك مەھسۇلاتلاردىن ئوشۇق بولغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى، يەنە ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار مەيدانغا كەلدى، بۇنىڭ

نەتىجىسىدە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەمگىكىنى يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغۇلدى؛ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان ھاللىق ئۇرۇق ئەزالىرى ئالدى بىلەن ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى قۇلغا ئايلاندۇرۇۋالدى، كېيىن يەنە قەرزنى قايتۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن نامرات ئۇرۇق ئەزالىرىنى قۇل قىلىۋالدى، شۇنداق قىلىپ جەمئىيەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، ھۆكۈمرانلىق قىلىش بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش مۇناسىۋىتى كېلىپ چىقتى، ئىنسانلار شۇنىڭدىن ئىبتىبارەن قاربۇقارشى سىنىپلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى.

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا، ئۆز تەرتىپى بويىچە ئۇچ سىنىپىي جەمئىيەت بولۇپ ئۆتتى، ئۇنىڭ ھەر بىرىدە قاربۇقارشى ئىككى ئاساسىي سىنىپ — قۇللۇق جەمئىيەتتە قۇلدارلار سىنىپى بىلەن قۇللار سىنىپى، فېئودالىق جەمئىيەتتە فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن دېھقانلار سىنىپى، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئانتاگونىيلىك سىنىپىي مۇناسىۋەت بولدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ياشىغان جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى بولدى. بۇنداق سىنىپىي كۈرەش سىنىپىي جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىدۇر.

ھەر قايسى سىنىپىي جەمئىيەتلەردە، قاربۇ قارشى ئىككى ئاساسىي سىنىپ بولغانلىقتىن سرتىدا، بەزى غەيرىي ئاساسىي سىنىپلارمۇ بولدى. مەسىلەن، قۇللۇق جەمئىيەتتە ئەركىن پۇقرالار، فېئودالىق جەمئىيەتتە يەككە دېھقانلار ۋە يەككە قول سانائەتچىلەر، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تايىنىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى يەككە ئەمگەكچىلەر بولدى. سىنىپىي جەمئىيەتتىكى غەيرىي ئاساسىي سىنىپلار، ئاساسەن، ئەمدىلەتىن مەيدانغا كېلىۋاتقان يېڭى سىنىپلار، مەسىلەن، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئىچكى قىسمىدا مەيدانغا كەلگەن بۇرژۇئازىيە بىلەن بىرىنچى تۈركۈم پرولېتارلار ئاشۇنداق سىنىپلاردۇر، ئۇلار يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى بولۇپ، سىنىپىي كۈرەشتە ئاخىرقى ھېسابتتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ؛ ئۇنىڭدىن باشقا بۆلۈنۈپ كېتىۋاتقان، ھالاك بولۇۋاتقان كونا سىنىپلار، مەسىلەن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىمۇ غەيرىي ئاساسىي سىنىپقا كىرىدۇ، ئۇلار سەكراتقا چۈشۈپ جان تالىشىۋاتقان سىنىپلاردۇر. يەككە ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بولسا، گەرچە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۇزلۇكسىز تۇردە ئىككى قۇتۇپقا قاراپ بۆلۈنۈش جەريانىدا تۇرىدۇ ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ سىنىپىي مەنپەئىتى بويىچە كۈرەش

قىلىۋاتقان ئاساسىي سىنىپلارغا بېقىنىدۇ.

لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىزم سىنىپلارنى يوقىتىش دېمەكتۇر.» (لېنىن. «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە سىياسى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 12 - بەت) پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى يوقىتىدۇ. جۈملىدىن، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، بىيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىش، مىللىي كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلدى. مۇشۇنداق بىر قاتار سىنىپىي كۈرەشلەر ئارقىلىق ھەمدە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ ئۇنسۇرلىرىنى تەربىيەلەش ۋە ئۆزگەرتىش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئۆزىنىڭ پۈختا ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. پومېشچىكلار سىنىپى، باي دېھقانلار سىنىپى، كاپىتالىستلار سىنىپى سىنىپ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالدى، ئۇلار ئىچىدىكى ئەمگەك ئىقتىدارى بار مۇتلەق زور سانىدىكى كىشىلەر ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان ئەمگەكچىلەردىن قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئەۋەتتە، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە يەنە ئەكسىلىنقىلابچىلار، ئىشپىيونلار، شۇنىڭدەك تۈرلۈك جىنايەتچىلەرمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەككە دېھقانلار گەرچە كوللېكتىپ دېھقانلارغا ئايلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا خاس ئادەت كۆچلىرى يەنىلا ناھايىتى تەرسالىق بىلەن ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ، ئىشچىلار سىنىپى ئىچىدە، دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ خادىملىرى ئىچىدە، بۇرژۇئازىيىنىڭ تەسىرى ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ستىخىيىلىك كۆچلىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، سۈپىتى ئۆزگىرىپ ئايىنىپ كەتكەن ئۇنسۇرلار، يېڭى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى ئۇنسۇرلارمۇ پەيدا بولۇشى مۇمكىن. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «سىنىپنى يوقىتىش ئۈچۈن ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇشەققەتلىك، قاتتىق سىنىپىي كۈرەشنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.» (لېنىن: «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم ھەققىدە»، 1977 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 715 - بەت)

سىنىپلارنىڭ «بۇنداق ئايرىلىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېتەرلىك بولمىغانلىقىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تولۇق تەرەققىياتى تەرىپىدىن يوقىتىلىدۇ.» (ئېنگېلس. «دىئۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 542 - بەت) پرولېتارىيات سىنىپلارنى يوقىتىشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت سىياسىي كۈچكە ۋە خەلقنىڭ ئاڭ سەۋىيىسىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە ئۆسۈشىگە تايانغاندىن باشقا، يەنە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈش، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي كۆچنى ئۇزلۇكسىز ئاشۇرۇش لازىم؛ شۇنىڭدەك مۇشۇ ئاساستا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇزلۇكسىز تۈردە تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك

پەرقنى پەيدىنپەي يوقىتىشى لازىم. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مۇشۇنداق باسقۇچقا يېتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سىنىپىي ئۆزلەشتۈرۈش ۋە سىياسىي، مەنىۋى جەھەتتىكى سىنىپىي ئۆزلەشتۈرۈش «ئارتۇقچە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەنىۋى تەرەققىياتلار ئۈچۈن توسالغۇ بولۇپ قالىدۇ» غان (يۇقىرىقى كىتاب، 543 - بەت) چاغدىلا، سىنىپلار ئاندىن ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىلغان بولىدۇ.

سىنىپىي كۆرەش بۇ — قارىمۇ قارشى سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت جەھەتتىكى تۈپ توقۇنۇشى ئاساسىدا بولىدىغان كۆرەش. سىنىپىي كۆرەش — جەمئىيەت سىنىپلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن نەرسە بولۇپ، سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مەركەزلىك ئىپادىسى، مۇشۇنداق جەمئىيەت تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشنىڭ بىۋاستە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق بولغان «ھەممە جەمئىيەتلەرنىڭ تارىخى — سىنىپىي كۈرەش تارىخى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 430 - بەت)

ئىنسانىيەت تارىخىدا، ئۆز تەرتىپى بويىچە ئۇچ سىنىپىي جەمئىيەت بولۇپ ئۆتتى، ھەر بىرىدە قارىمۇقارشى ئىككى ئاساسىي سىنىپ مەۋجۇت بولدى. ھەرقانداق سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋە كۈرەش ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئاساسىدا ئوغۇلىدۇ. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ بولغان قۇلدارلار، فېئودال پومېشچىكلار ۋە كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قوغداپ ۋە كۈچەيتىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش تەلىپىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ۋە ئەڭ زور چەكتە قاندۇرۇش ئۈچۈن، تەبىئىيكى، بارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلارنى ئېزىدۇ ۋە قۇل قىلىدۇ؛ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ بولغان قۇللار، يانچىلار ۋە ئىشچىلار ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ۋە قۇل قىلىنىش ئورنىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، تەبىئىيكى، قوزغىلىپ كۈرەش قىلىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى زۇلمىغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان كەسكىن كۈرەشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەنلا قالمايدۇ، بىرخىل ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ئىككىنچى بىرخىل ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى بېسىش جەريانىدا، يېڭى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن كونا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىمۇ ئىقتىسادىي مەنپەئەت توقۇنۇشى ئارقىسىدا كەسكىن كۈرەش بولىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «يەر ئىگىلەش تۈزۈمى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش، خۇددى بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە ئوخشاش، ھەممىدىن ئاۋۋال ئىقتىسادىي مەنپەئەت يولىدا. ئېلىپ بېرىلغان، سىياسىي ھاكىمىيەت ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان

ۋاستىدىنلا ئىبارەت بولغان.» (ئېنگېلس. «لىيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 76 - بەت)

سىنىپىي كۈرەش — سىنىپىي جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىۋاستە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ قارشىلىقى بولۇپمۇ كەڭ كۆلەملىك قوزغىلاڭلىرى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەۋرىتىپ قويىدۇ ياكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى مەلۇم دەرىجىدە يول قويۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدا يەتكۈزىدۇ، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يېڭىدىن تەرەققىي قىلمۇاتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە پۈتۈنلىكاشاڭ بولۇپ قالغان چاغدا، ئەسلىدە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار تارىخ سەھنىسىدىن ھەرگىز ئۆزلۈكىدىن چۈشۈپ كەتمەيدۇ، بەلكى ھامان كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە قوغداپ قېلىشقا تىرىشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىش تەلىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىلغار سىنىپلار كەسكىن سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق كونا، چىرىك سىنىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن يول ئاچقىلى بولىدۇ. پرولېتارىياتنىڭ بۈرژۇئازىيىگە قارشى كۈرىشىدە، يېڭى، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خۇسۇسىي مولۇكچىلىكىنى ئاساس قىلغان كونا جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ۋۇجۇدقا كېلىشى مۇمكىن بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، پرولېتارىيات بۈرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىگەندىلا، ئاندىن يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئورناتقىلى بولىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «40 يىلغا يەتمەن ۋاقىتتىن بېرى، بىز سىنىپىي كۈرەشنى تارىخنىڭ بىۋاستە ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلدۇق، بولۇپمۇ بۈرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەشنى ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي ئوزگىرىشنىڭ غايەت زور پىشاڭى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىپ كەلدۇق» (ماركس ۋە ئېنگېلس. «ئا. بەبېل، ۋ. لىبكنېخت، ۋ. براككې قاتارلىق كىشىلەرگە يېزىلغان ئوقتۇرۇش خەت»، 1976 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 37 - بەت).

سىنىپىي كۈرەش سىنىپىي جەمئىيەتنىڭ بېشىدىن ئاخىرىغىچە ۋە جەمئىيەتنىڭ ھەر قايسى تەرەپلىرىگىچە سىڭگەن بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، پرولېتارىياتنىڭ بۈرژۇئازىيىگە قارشى ئېلىپ بارىدىغان كۈرىشىنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىقتىسادىي كۈرەش، سىياسىي كۈرەش ۋە ئىدىيەۋى كۈرەشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ئىقتىسادىي كۈرەش — پرولېتارىياتنىڭ ئىش ھەققىنى ئاشۇرۇش، ئەمگەك شارائىتىنى ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش يولىدا كاپىتالىستلارغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى. سىياسىي كۈرەش — پرولېتارىياتنىڭ بۈرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان سىياسىي ئىش تاشلاش، نامايىش

ئۆتكۈزۈش ۋە ھاكىمىيەتنى قورالىق تارتىۋېلىش كۆرىشى. ئىدىيىۋى كۆرەش — پرولېتارىياتنىڭ ئىدېئولوگىيە جەھەتتە بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۆرىشى. ماركسىزم — پرولېتارىيات ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۆرەش ئېلىپ بېرىشقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان قۇدرەتلىك ئىدىيىۋى قورال. مۇشۇ ئۇچ خىل كۆرەش شەكلى ئىچىدە، سىياسىي كۆرەش ئاساسىي ۋە ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان كۆرەش شەكلىدۇر. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىقتىسادىي مەنپەئەت ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ دېگەن قائىدىدىن ھەرگىز ئىقتىسادىي كۆرەشلەر (يەنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كۆرەشلىرى) بىرىنچى دەرىجىلىك مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە دېگەن خۇلاسىنى چىقارماسلىق كېرەك، چۈنكى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەڭ مۇھىم، ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان، سىنىپىي مەنپەئەت پەقەت تۆپ سىياسىي ئۆزگەرتىش ئارقىلىقلا قانداقلا ئورۇلىدۇ؛ مەسىلەن، پرولېتارىياتنىڭ تۆپ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنىڭ ئورنىغا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى دەسىتىشتىن ئىبارەت سىياسىي ئىنقىلاب ئارقىلىقلا قانداق ئورۇلىدۇ.» (لېنىن. «نېمە قىلىش كېرەك؟»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 88 - بەت) مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى ھەر قانداق كۆرىشى سىياسىي مەقسەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ، بارلىق سىنىپىي كۆرەش سىياسىي كۆرەشتۇر.

پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۆرىشى مۇقەررەر ھالدا پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا ئېلىپ بارىدۇ. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى سىنىپىي كۆرەشنىڭ ئايالانغان بولىدۇ، جەمئىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەتمۇ ئەمدى سىنىپىي كۆرەش ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ كۆندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئېھتىياجى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش قى ئەمەس، بەلكى سىنىپىي كۆرەشنىڭ يېڭى شەكىلدە داۋام قىلىشىدۇر. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارائىتىدا، سىنىپىي كۆرەش يوقالمايدۇ، پەقەت باشقا شەكىلگە كىرىدۇ، خالاس.» «پرولېتارىيات بۇرژۇئازىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ھۆكۈمران سىنىپ بولۇپ قالدى. ئۇ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىگىلەپ تۇرماقتا، ئومۇمىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى باشقۇرماقتا، ئارىسالدى بولۇپ تۇرغان ئارىلىقتىكىلەرگە ۋە ئارىلىقتىكى سىنىپلارغا رەھبەرلىك قىلماقتا، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان قارشىلىقىنى باستۇرماقتا. بۇلارنىڭ ھەممىسى سىنىپىي كۆرەشنىڭ ئالاھىدە ۋەزىپىلىرى، شۇنداقلا پرولېتارىيات ئىلگىرى ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويىمىغان ۋە قويۇشمۇ مۇمكىن بولمىغان ۋەزىپىلەر.» (لېنىن. «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى دەۋرىدىكى ئىقتىساد ۋە سىياسىي»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 17 — 18 - بەتلەر) پەقەت كەسكىن ۋە قاتتىق سىنىپىي كۆرەش ئارقىلىقلا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى يوقاتقىلى ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئۆزگەرتكىلى، كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتكىلى بولىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار سۈپىتىدە يوقىتىلىپ، خەلق جەمئىيەتنىڭ خوجايىنىغا ئايلانغان بولىدۇ، جەمئىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەتمۇ ئەمدى سىنىپىي كۆرەش ئەمەس، بەلكى خەلقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ماددىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئېھتىياجى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش

نىڭ يېتىشىمە، سىلكىنۈتتۈرىسىددىكى زىددىيەت بولۇپ قالدى. ئەلۋەتتە، يەنىلا ئەكسىلئىنقىلابچىلار ۋە دۈشمەن ئىشپىيونلىرى بولىدۇ، يەنىلا سوتسىيالىستىك تەرتىپنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزىدىغان جىنايەتچىلەر ۋە ئاينەپ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتكەن ئۇنسۇرلار بولىدۇ، يەنىلا خىيانەتچىلىك ـ ئوغرىلىق قىلىدىغان، ھايانكەشلىك قىلىدىغان يېڭى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى ئۇنسۇرلار بولىدۇ، ياخشى ئۆزگەرمىگەن كونا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ قالدۇقلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار تېخى مەۋجۇت، سىنىپىي كۈرەش يەنىلا مەلۇم دائىرىدە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە خەلقئارادىكى سىنىپىي كۈرەش بىلەن زىچ باغلانغان بولىدۇ. سوتسىيالىزمغا دۈشمەنلىك بىلەن قارايدىغان بارلىق ئۇنسۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ساھەلەردىكى، ئىدىيە ـ مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇش ساھەلىرىدىكى ھەر خىل بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىدىن يېڭىسەك دەرىجىدە ھۇشيار بولۇشىمىز ۋە ئۇنىڭغا قارشى ئۇنۇملۇك كۈرەش ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. ئەمما، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، سىنىپىي كۈرەش دائىرىسىگە كىرمەيدىغان تۈرلۈك ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر يەنە خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى كونكرېت مەنپەئەت جەھەتتىكى زىددىيەت كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇنداق زىددىيەت خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى تۈپ مەنپەئەتنىڭ پۈتۈنلەي بىردەكلىكى ئاساسىدىكى زىددىيەتتۇر، ئۇلارنى سىنىپىي كۈرەشتىن پەرقلىنىدىغان ئۇسۇللار بىلەن توغرا ھەل قىلىپ، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ھەمدە مۇشۇ ئاساستا، خەلقنىڭ ماددىي ـ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى پەيدىنپەي ياخشىلاش لازىم. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىپ بېرىشى بىلەن، سىنىپ ۋە سىنىپىي پەرق پەيدىنپەي يوقىلىدۇ، سىنىپىي كۈرەشمۇ يوقىلىدۇ.

زورلۇق كۆچ بۇ سىياسىي زورلۇق كۈچنى يەنى بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھ، سىنىپ ياكى مىللەتنىڭ ئەكسىنچى بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھ، سىنىپ ياكى مىللەتكە يۈرگۈزىدىغان زورلۇق كۈچنى كۆرسىتىدۇ. دۈشمەنلەشكەن ئەكسى تەرەپنىڭ ئۆز ئارا كەڭ كۆلەمدە زورلۇق كۆچ ئىشلىتىش ھەرىكىتى ئۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سىياسىي ھەرىكەت بولغان زورلۇق كۈچنى ئىقتىسادىي ئەھۋال بەلگىلەيدۇ. زورلۇق كۆچ يالغۇز ئىزراھە ھەرىكىتى ئەمەس، بەلكى ئىقتىسادىي كۈچنى يەنە كىشىلەر ئىگە بولغان ماددىي ۋاستىلەرنى ئاساس قىلغان ھەرىكەت. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «زورلۇق كۆچ پەقەتلا ۋاستە، ئەكسىنچە، ئىقتىسادىي مەنپەئەت ـــ مەقسەت. مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن قوللىنىلغان ۋاستىگە قارىغاندا، مەقسەت كۆپ دەرىجىدە ‹ئاساس خاراكتېرلىك› بولىدۇ؛ تارىختا مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرىپىمۇ سىياسىي تەرىپىگە قارىغاندا ئوخشاشلا كۆپ دەرىجىدە ئاساس خاراكتېرلىك بولغان.» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 299 — 300 - بەتلەر)

زورلۇق كۆچ ھامان مۇئەييەن سىنىپ ياكى ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن زورلۇق كۈچكە

موهتاج بولىدۇ؛ ئېزىلگۈچى سىنىپلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئازادلىقى ئۈچۈن زورلۇق كۈچ بىلەن ئىنقىلاب ئېلىپ بارىدۇ؛ مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار، ئاخىرقى ھېسابتا، مۇئەييەن ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئەلۋەتتە، زورلۇق كۈچ ئىگىلەكنىڭ گۈللىنىشىگە غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئىگىلەكنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولغان يۆنىلىش بويىچە تەسىر كۆرسەتكەن چاغدا، ئىگىلەكنىڭ گۈللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئىگىلەكنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە خىلاپ يۆنىلىش بويىچە، تەسىر كۆرسەتكەن چاغدا، ئىگىلەكنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىدۇ ھەتتا ئۇنى بۇزىدۇ؛ لېكىن، بۇنداق ئەھۋال ئۇزاققا بارمايدۇ، كۈرەش نەتىجىسىدە ئىگىلەكنىڭ تەرەققىياتىنى ھامان زورلۇق كۈچىنىڭ توسالغۇلىرىنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ ئۆزىگە يول ئېچىپ بارىدۇ.

زورلۇق كۈچ كۆچلۈك سىنىپىلەققا ئىگە. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ كەڭ ئەمگەكچى خەلقىگە ئىشلىتىدىغان زورلۇق كۈچى، چىرىك سىنىپلارنىڭ ئىنقىلابىي سىنىپلارغا ئىشلىتىدىغان زورلۇق كۈچى، جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكىلەرگە تاجاۋۇز قىلىشتا ئىشلىتىدىغان زورلۇق كۈچى ئەكسىيەتچىل زورلۇق كۈچتۇر. ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇش، ئىنقىلابىي سىنىپلارنىڭ چىرىك سىنىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئىشلىتىدىغان زورلۇق كۈچى ئىنقىلابىي زورلۇق كۈچتۇر، بۇنداق زورلۇق كۈچ تارىخ-نىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «زورلۇق كۈچ يېڭى جەمئىيەتكە ھامىلدار بولغان كونا جەمئىيەتنىڭ كىندىك ئانىسى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 819 ـ بەت) زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلاب پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى، پرولېتارىيات پەقەت زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ كونا، ئەكسىيەتچىل دۆلەت ماشىنىسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل پاچاقلاپ تاشلاپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورناتقاندىلا، ئاندىن سوتسىيالىزم قۇرالايدۇ ۋە كومموندىزمغا ئۆتەلەيدۇ. ماركسىزمچىلار بارلىق ئىنقىلابىي زورلۇق كۈچنى قوللاپ، بارلىق ئەكسىلئىنقىلابىي زورلۇق كۈچكە قارشى تۇرىدۇ. زورلۇق كۈچنىڭ سىنىپىلىقىنى يوقاتىپ، بارلىق زورلۇق كۈچكە تومتاقلا قارشى تۇرىدىغان نۇقتىنىزەر ئەكسىيەتچىل نۇقتىنىزەردۇر.

دۆلەت «دۆلەت سىنىپىي ھۆكۈمرانلىق ئورگىنى، بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئېزىش ئورگىنى» (لېنىن. «دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 11 ـ بەت)، يەنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مونوپول قىلىۋالغان، سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان سىنىپلارنىڭ ئۆز سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى، مەۋجۇت ئىقتىسادىي تۈزۈمنى قوغداپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلارغا قارشى زورلۇق كۈچ ئىشلىتىش ماشىنىسىدۇر. ئۇ، ئاساسەن، ئارمىيە، ساقچى، سوت، تۈرمە قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپىدۇ.

دۆلەت بىر تارىخىي كاتېگورىيە. ئۇ

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يېتىپ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق تۇغۇلغان چاغدا ۋە جايلاردا پەيدا بولغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللانغۇچىلار ئەتىدىن كەچكىچە ئەمگەك قىلسىمۇ ئاران قورسىقىنىلا باقالايتتى، ئوشۇقچە مەھسۇلات يوق ئىدى، شۇ سەۋەبتىن ئېكسپلاتاتسىيە ۋە سىنىپنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، دۆلەتنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوشۇقچە مەھسۇلات ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك كېلىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ يەنە بىر قىسىم كىشىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىش تەقسىماتى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتى جامائە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا كەمبەغەللەر بىلەن بايلارغا بۆلۈنۈشىنى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتۇردى، ئاز سانلىق بايلار ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى قۇل قىلىۋالدى ھەمدە بىر قىسىم ئامراتلارنى قۇلغا ئايلاندۇرۇۋالدى. شۇنىڭ ئارقىسىدا، جەمئىيەت قۇلدارلار بىلەن قۇللاردىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى چوڭ سىنىپقا بۆلۈنۈپ كەتتى. قۇلدارلارنىڭ قۇللار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن زورلۇق كۈچ ئىشلىتىلىشى زۆرۈر ئىدى. چۈنكى «جەمئىيەتتىكى مۇتلەق زور كۆپچىلىك كىشىلەرنى دائىم باشقا بىر قىسىم كىشىلەرگە ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىش ئۈچۈن بىر خىل دائىمىي زورلۇق ئورگىنى بولماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 48 - بەت) بۇنداق زورلۇق ئورگىنى دۆلەتتۇر.

ئىنسانىيەت تارىخىدا ئۈچ خىل ئاساسىي ئېكسپلاتاتسىيە شەكلىگە ماس كېلىدىغان ئۈچ خىل ئاساسىي تىپتىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار دۆلىتى بولغان، ئۇ بولسىمۇ قۇلدارلار دۆلىتى، فېئودالىلار دۆلىتى ۋە بۇرژۇئازىيە دۆلىتىدۇر. ئوخشاش بىر تىپتىكى دۆلەتتە ئوخشاش بولمىغان ھۆكۈمرانلىق شەكىللىرى بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەردە پادىشاھلىق تۈزۈم، ئاقسۆڭەكلەر جۇمھۇرىيىتى تۈزۈمى، ھەتتا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى بولۇشى مۇمكىن. بۇرژۇئا دۆلەتلىرى پارلامېنت دېموكراتىيىسى شەكلىنى قوللىنىشى مۇمكىن، پادىشاھلىق تۈزۈم ياكى فاشىستىك دىكتاتۇرا شەكلىنى قوللىنىشىمۇ مۇمكىن. دۆلەتنىڭ شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ماھىيىتى پەقەت بىر: «ئۇ بەربىر ئەڭ كۆچلۈك، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن سىنىپلارنىڭ دۆلىتى، بۇ سىنىپ دۆلەتكە تايىنىپ سىياسىي جەھەتتىمۇ ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىگەن سىنىپ بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئېزىلگۈچى سىنىپلارنى باستۇرۇش ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنىڭ يېڭى ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇۋالىدۇ. دېمەك، قەدىمكى زامانىدىكى دۆلەت ئالدى بىلەن قۇلدارلارنىڭ قۇللارنى باستۇرىدىغان دۆلىتى ئىدى. فېئودالىلىق دۆلەت ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يانچىلارنى ۋە بېقىندا دېھقانلارنى باستۇرىدىغان ئورگىنى، ھازىرقى زامان

ۆەكالەت تۈزۈمىدىكى دۆلەت كاپىتالىنىڭ يالالانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان قورالى.» («ماركس - ئېنگېلس تالالانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 168 - بەت) بۇرژۇئا دۆلىتىنىڭ ماھىيىتى بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىدىن ئىبارەت. بۇرژۇئا ئالىملىرى بۇرژۇئا دۆلىتىنى «دېموكراتىك»، «ئەركىن» دۆلەت دەپ ماختايدۇ، بۇ — ئالدامچىلىق. بۇرژۇئازىيىنىڭ دېموكراتىيە تۈزۈمى قۇلدارلار ۆەفېئودالларنىڭ مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە قارىغاندا تارىختىكى بىر ئىلغارلىق. لېكىن بۇرژۇئا دېموكراتىيىسى باشتىن ئاخىر كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىدىن ئىبارەت تار رامكىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، ئۇ پەقەت ئاز سانلىق كىشىلەر، مۇلۈكدارلار سىنىپى، بايلار بەھرىمەن بولىدىغان دېموكراتىيە، خالاس. ئۇ بايلار ئۈچۈن جەننەت، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ۆە كەمبەغەللەر ئۈچۈن تۈزاق ۆە ئالدامچىلىقتۇر.

دۆلەتنىڭ يەنە چەتكە قاقتىلغان فۇنكسىيىسىمۇ بار، چەتكە قاقتىلغان فۇنكسىيىسى ئىچكى قىسىمغا قاقتىلغان فونكسىيىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇرژۇئا دۆلىتىنىڭ، بولۇپمۇ جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ چەتكە قاقتىلغان فۇنكسىيىسى باشقا دۆلەت ۆە مىللەتلەرنى ئىستىلا قىلىش ۆە تالان - تاراج قىلىش، مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش، شۇنىڭدەك بۇنداق مەنپەئەتنىڭ ۆە ئۆز تەرىپتوربىسىنىڭ دەخلى-سىزلىكىنى باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، جاھانگىرلار تەرىپىدىن تاجاۋۇز قىلىنغان ۆە ئېزىلگەن مىللەتلەر ئالاھىدە خاراكتېردىكى دۆلەت بولۇپ شەكىللەندى. ھەسلەن، ئازادلىقتىن ئاۋۋالقى جۇڭگو پۈتمەسچىدىك - دەللال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت ئىدى.

بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ دۆلەتلىرىگە قارىمۇ قارشى بولغىنى پرولېتارىيات دۆلىتىدۇر. ئۇ پرولېتارىيات زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن ۆە بۇرژۇئا دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلىغاندىن كېيىن قۇرۇلىدۇ، ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلىدىغان، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان، كەڭ خەلق ئاممىسى، ئەكسىيەتچىل سىنىپلار ئۈستىدىن دىكتاتۇرا يۈرگۈزىدىغان قورالدۇر. كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش باسقۇچىدا، پرولېتارىيات دۆلىتىنىڭ ۆەزىپىسى، بىر تەرەپتىن، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن، دېموكراتىيىنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىش. بۇ چاغدىكى باستۇرۇش ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى كۆپ سانلىقنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى ئاز سانلىق ئۈستىدىكى باستۇرۇشى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە باستۇرۇش يۈرگۈزۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دېموكراتىيىنى مۇتلەق زوركۆپ سانلىق ئاھالىگە قەدەر كېڭەيتىدىغان بولغانلىقتىن، بۇ باسقۇچتىكى دۆلەت ئەسلى مەنىدىكى دۆلەت بولۇشتىن قالىدۇ، بەلكى لېنىن ئېيتقاندەك، «يېگانچە دېموكراتىك (پرولېتارلار ۆە ئومۇمىي نامراتلار ئۈچۈن دېموكراتىيە) دۆلەت ۆە يېگانچە دىكتاتۇرا (بۇرژۇئازىيە ئۈچۈن دىكتاتۇرا) دۆلىتى بولىدۇ.» (لېنىن! «دۆلەت ۆە ئىنقىلاب»، 1972- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 57 - بەت) سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، پرولېتارىيات دۆلىتىنىڭ ۆەزىپىسى تاشقى دۈشمەنلەرنىڭ

تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەن تېررىتورىيەسى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ دەخلىسىزلىكىنى قوغداش ۋە ئىنتايىن ئازسانلىقتىكى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ، دۈشمەنئىشپىيونلىرىنىڭ ۋە تۈرلۈك جىنايەتچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇشنىڭ سىرتىدا، ئاساسەن، خەلقنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىنى ۋە مەدەنىي تۈرمۇشىنى ئۈيۇشتۇرۇپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى، ئەمگەك باراۋەرلىكى ۋە مەھسۇلات تەقسىماتىنىڭ باراۋەرلىكىنى قوغداشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

دۆلەت سىنىپلارنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ يەيدىنپەي يوقىلىپ بارىدۇ. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «سىنىپلار يوقالغاندىن كېيىن، سىنىپىي كۈرەشنىڭ قورالى بولغان ھەممە نەرسە ــ پارتىيە ۋە دۆلەت ماشىنىسى ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقانلىقى، زۆرۈرىيىتى قالمىغانلىقى ئۈچۈن، پەيدىنپەي يوقىلىدۇ. ئۆزىنىڭتارىخىي ۋەزىپىسىنى تاماملايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تېخىمۇ يۇقىرى باسقۇچقا يېتىپ بارىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1971 ــ يىل نەشرى، 4 ــ توم، 2536 ــ بەت) بۈرژۇئا دۆلىتى پرولېتارىيات تەرىپىدىن ئىنقىلاب داۋاملاشتۇرۇلىدۇ، پرولېتارىيات دۆلىتى بولسا بىكار قىلىنمايدۇ، بەلكى ئۆز ــ ئۆزىدىن يوقىلىدۇ. دۆلەتنىڭ پۈتۈنلەي يوقىلىشىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى كوممۇنىزمنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىدۇر. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، ئىجتىمائىي مەھسۇلات غايەت زور دەرىجىدە كۆپەيگەن، كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسىدىكى ئېگىلىك غايەت زور دەرىجىدە ئۆسكەن، سىنىپلار يوقىلىش بىلەن قالماستىن، بەلكى ئىشچىلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقلەرمۇ يوقالغان چاغدىلا، دۆلەت ئاندىن ئۆز ــ ئۆزىدىن يوقىلىپ، تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتقا ئورۇن بېرىدۇ. روشەنكى، دۆلەتنىڭ يوقىلىشى ئۈچۈن پرولېتارىيات دۇنيا ئىنقىلابى غەلىبە قازانغىچە كېرەك، كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم دۇنيا مىقياسىدا يوقىلىشى كېرەك.

ئىجتىمائىي ئىنقىلاب بۈ بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن ئىككىنچى بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمگە ئۆتىدىغان تۈپ ئۆزگىرىش، جەمئىيەت تەرەققىياتىدا جىددىي ئۆزگىرىش بولغان مەزگىل. سىنىپىي جەمئىيەتتە ئىلغار سىنىپلار زاۋالغا يۈز تۇتقان سىنىپلارنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئىنقىلاب ئارقىلىق ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، چىرىگەن ئىجتىمائىي تۈزۈم ئورنىغا ئىلغار ئىجتىمائىي تۈزۈمنى دەسستىدىغان كۈرەش.

ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ ئەڭ چوڭقۇر مەنبەسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتە. «جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە، ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت قىلىش ئورنى بولۇپ كەلگەن مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ياكى مال ــ مۈلۈك مۇناسىۋەتلىرى (بۇ پەقەت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قانۇنىي ئاتىلىشىدىن ئىبارەت) بىلەن زىتلىشىپ قالىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش

شەكلى بولۇپ كەلگەن بۇ مۇناسىۋەتلەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بوغىدىغان كىشەنگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا ئىجتىمائىي ئىنقىلاب دەۋرى يېتىپ كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 139 - بەت)

ئىنقىلابنىڭ مەنبەسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا، ھالبۇكى، ئىنقىلاب قىلىشتىن مەقسەتمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يول ئېچىشتىن ئىبارەت. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىشى كېرەك دېگەن ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋاقتى ئۆتكەن كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، بوغۇپ قويۇلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ھالبۇكى، كونا ئۈستقۇرۇلما كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى قوغداپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىتىلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى يوقىتىپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئورنىتىش ياكى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن كونا ئۈستقۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىش كېرەك بولىدۇ. دېمەك، ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى كۈرەش مۇقەررەر ھالدا ئۈستقۇرۇلمىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى كۈرەشكە راۋاجلىنىدۇ، كۈرەشنىڭ مەركىزىي ۋەزىپىسى بولسا دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشتۇر. دۆلەت ھاكىمىيىتى — ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بارلىق ئىنقىلابىتىكى تۈپ مەسىلە دۆلەت ھاكىمىيىتى مەسىلىسىدۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 18 - بەت) دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ بىر سىنىپنىڭ قولىدىن ئىككىنچى بىر سىنىپنىڭ قولىغا ئۆتۈشى ئىنقىلابنىڭ بىرىنچى ۋە تۈپ ئالامىتىدۇر. ئىنقىلاب مەزگىلىدە، پۈتكۈل ئۈستقۇرۇلمىنى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى قىسقا مەزگىل ئىچىدە كەسكىن ئۆزگىرىش ياساپ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىنقىلاب — تارىخنىڭ پاراۋوزى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 809 - بەت)

ئىنقىلاب ھەل قىلىدىغان ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بولغاچقا، ئىنقىلابنىڭ خاراكتېرى بىلەن ۋەزىپىسى ئوخشاش بولمايدۇ، ئىنقىلابنىڭ ئوبيېكتى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تارىختا ئوخشاش بولمىغان تىپتىكى ئىجتىمائىي ئىنقىلابلار بولغان. پرولېتارىيات دىنىڭ بۈرژۇئازىيەگە قارشى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى بولسا ئۆتكەن بارلىق ئىجتىمائىي ئىنقىلابلاردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ئۆتكەن ئىجتىمائىي ئىنقىلابلار، قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئالىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئۆزگىرىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بىر خىل خۇسۇسىي مۇلۇكچىلدىكنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر خىل خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى، بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىنى دەسسەتتى.

پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب بولسا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدىغان، «ھەرقانداق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە ھەرقانداق سىنىپنى ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىش نى نىشان قىلغان ئىنقىلاب» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 295 - بەت). بۇ — تارىختىكى ئەڭ كەڭ، ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئۆزۈل - كېسىل ئىنقىلاب، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان كونا جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا بارلىققا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس، پرولېتارىيات ئىنقىلابى تەييار سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا بولىدۇ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىنقىلابىنىڭ باشلىنىشى، خالاس. پرولېتارىياتنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئىنقىلابلاردىكى دەك تەييار دۆلەت ماشىنىسىنى شۇ پېتى ئىگىلىشى مۇمكىن ئەمەس، بەلكى ئۇنى پاچاقلاپ تاشلىشى، ئۆزىنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنى يەنى پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشى لازىم. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش، مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئۆزگەرتىش، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى پىلانلىق ھالدا، نىسبەت بويىچە، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، بارلىق سىنىپىي پەرقلەرنى، شۇنىڭدەك مۇشۇ پەرقلەر-نىڭ مەۋجۇت بولۇپ پەيدا بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئىجتىمائىي مەنبەنى پەيدىنپەي يوقىتىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. پەقەت سىنىپ ۋە سىنىپنى پەيدا قىلىدىغان ئىجتىمائىي مەنبە يوقىتىلغاندىلا، پرولېتارىيات ئىنقىلابى ئاندىن تۈگىگەن بولىدۇ.

روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى تارىختىكى تۇنجى قېتىملىق ئۇلۇغ پرولېتارىيات ئىنقىلابى بولۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرىنى ئېچىپ بەردى. جۇڭگو پرولېتارىياتى رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلاب يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلابتىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوبېيېكتىپ ئەھۋالىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان فاكتىچىنى قوللانغاچقا، 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1956 - يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش تاماملانغىچە بولغان دەۋر يېڭى دېموكراتىك زامانىدىن سوتسىيالىزمغا بۇرۇلۇش دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلدى، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈمى ئۆزگەرتىلدى، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ پۈختا ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلدى.

بايلىق يەنى «ئىجتىمائىي بايلىق» ياكى «مىللىي بايلىق». بۇ، ئادەتتە، مەلۇم جەمئىيەت ياكى دۆلەتنىڭ مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە ئىگە بولغان ماددىي ۋاستىلىرىنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ بارلىق جۇغلانغان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرى) ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پايدىلىنىدىغان تەبىئىي بايلىقلار (مەسىلەن، يەر، كان بايلىقلىرى، ئورمان، سۇ مەنبەسى ۋەھاكازالار) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرى ۋە ئىلىم -

پەننى تەتبىق قىلىش ماھارىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغاچقا، ئۇمۇمىللىي بايلىقنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتناشتۇرۇلمىغان، ئۆزلەشتۈرۈلمىگەن تەبىئىي بايلىقلار ئېچىلمىغان مىللىي بايلىق ھېسابلىنىدۇ. بىردۆلەتنىڭ تەبىئىي بايلىقىنىڭ مولۇق دەرىجىسى شۇ دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە مىللىي بايلىقىنىڭ ئېشىشىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ماددىي بايلىقتىن باشقا، بىر جەمئىيەت ياكى دۆلەت ئىگە بولغان ئىلىم ـ پەن نەزەرىيىسى (جۈملىدىن پەلسەپە، تەبىئىي پەن ۋەئىجتىمائىي پەن)، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسەرلىرى، مەدەنىي مىراس قاتارلىقلار شۇ جەمئىيەت ياكى دۆلەتنىڭ مەنسۇبى بايلىقىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ماددىي بايلىقنىمۇ، مەنسۇبى بايلىقنىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا ئەمگەكچى خەلق يارىتقان. كىشىلەر ماددىي بايلىق يارىتىش ئۈچۈن ئەمگەك قىلىشى شەرت؛ ئەمگەك قىلىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قاتارلىق ماددىي شەرت ـ شارائىتنى ھازىرلىشى شەرت. بارلىق ئىپتىدائىي ماددىي شەرت ـ شارائىتنى تەبىئەت ئاتا قىلغان، تەبىئەت بۇ ماددىي شەرت ـ شارائىتنىڭ بىرىنچى مەنبەسى. تەبىئەت ئەمگەك ئۈچۈن ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ئەمگەك ماتېرىيالنى بايلىققا ئايلاندۇرىدۇ. دېمەك، تەبىئەت بىلەن ئەمگەك بىرلىكتە بارلىققا ماددىي بايلىقنىڭ مەنبەسى بولىدۇ. مەنسۇبى بايلىق، ئاساسەن، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلىمىي تەجرىبە ئېلىپ بېرىش ھاسىلى قىلغان تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى ۋە يىغىنچاقلىنىشى. ماددىي بايلىقنى يارىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقات بولمىسا، مەنسۇبى بايلىقمۇ بولمايدۇ.

ماددىي بايلىقنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ھەر خىل جەمئىيەتلەردە ھەر خىل بولىدۇ. فېئودالىق جەمئىيەتتە، بايلىق، ئاساسەن، يەر بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بايلىق، ئاساسەن، تاۋار بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، بايلىق خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرى، ئەمگەك ئوبيېكتى ۋە تاۋار زاپىسى، غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قۇرۇلمىلار ۋە ئۇسكۇنىلەر، ئاھالىنىڭ شەخسىي مۈلكى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتناشتۇرۇلمىغان تەبىئىي بايلىقۇ ۋەھاكازالار بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بايلىقنىڭ ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىستېمال قىممىتى ھامان بايلىقنى تەشكىل قىلىدىغان مەزمۇن بولىدۇ.

ماددىي بايلىقنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈش شەكلى ھەر خىل جەمئىيەتلەردە ھەر خىل بولىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتە، ماددىي بايلىقنىڭ مۇتلەق زور قىسمى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، تالان ـ تاراج قىلىش ۋە قۇل قىلىش ۋاستىسى بولۇپ قالىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ماددىي بايلىقنىڭ بىر قىسمى ئومۇمىي خەلق ئىگىدارلىقىدا، بىر قىسمى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، يەنە ئاز بىر قىسمى شەخسىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، شەخسىي مۈلۈك بولۇپ قالىدۇ.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ماددىي بايلىق ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلقنىڭ

تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مادديي ئاساسى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، جۇغلانغان ئەمگەك بارغانسېرى كۆپ بولۇپ باردۇ، مادديي بايلىقمۇ ئۈزلۈكسىز باردۇ، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇش، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش ئۈچۈن بارغانسېرى پۈختا مادديي شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ.

مادديي تېخنىكىۋى ئاساس قىسقارتىپ «مادديي ئاساس» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ بىر جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مۇشۇ جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋەتەرەققىي قىلىشىنىڭ مادديي شەرتى، شۇنداقلا مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەشكىل قىلىدىغان مادديي شەرت.

مادديي ـ تېخنىكىۋى ئاساس بىر جەمئىيەتنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ ئەھۋالىنى، ئەمگەكچىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ـ تېخنىكا ئەھۋالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنىڭ ئەھۋالى ھەممىدىن مۇھىم، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، جەمئىيەتنىڭ تەبىئەتنى تىزگىنلەش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ، مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، فېئودالىق جەمئىيەتتە تەرەققىي تاپقان قول سايمانلىرى ئاساس قىلىنغان، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بولسا ماشىنا ئىشلىتىش ئاساس قىلىنىدۇ. تەبىئىي شەرت ـ شارائىت ۋە تەبىئىي بايلىق تەبىئىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بولۇپ، بىر جەمئىيەتنىڭ مادديي ـ تېخنىكىۋى ئاساسىنى قۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ، لېكىن، ئۇلار كىشىلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى(مەسىلەن، تەبىئىي بايلىقنى ئۆزلەشتۈرۈش، يەر ۋە دەريالاردىن پايدىلىنىش، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى يېتىشتۈرۈش، ئېلېمېنتلاردىن بىرىكمە خام ئەشيا ئىشلەش ۋەھاكازالار) ئارقىسىدا، بىر جەمئىيەتنىڭ مادديي ـ تېخنىكىۋى ئاساسىنىڭ مەزمۇنى بولالايدۇ. پەن ـ تېخنىكا بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلىنالايدىغانلىقى ئۈچۈن، بىر جەمئىيەتنىڭ پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسى ئۇنىڭ مادديي ـ تېخنىكىۋى ئاساسىنىڭ مۇھىم ئالامىتى بولىدۇ.

بىر جەمئىيەتنىڭ مادديي ـ تېخنىكىۋى ئاساسىنى كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا تارىخىي يوسۇندا ياراتقان ۋە شەكىللەندۈرگەن. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ـ بۇ ئۇلارنىڭ پۈتكۈل تارىخىنىڭ ئاساسى ـ ئەركىن تاللىۋالالمايدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى» 1978 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 4 ـ بەت). ۋەھالەنكى، ھەرقانداق بىر جەمئىيەت تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتلەر ئاساسىدا شۇ جەمئىيەتنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان مادديي ـ تېخنىكىۋى ئاساسنى ئورنىتىشى كېرەك، ئەمگەكچى خەلق ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، بولۇپمۇ شۇنداق بولۇشى كېرەك. روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، لېنىن مۇنداق دەپ تەكتلەپ كۆرسەتكەنىدى: «سوتسىيالىزمنىڭ بىردىنبىر مادديي ئاساسى ئەينى زامانداىيېزا ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتەلەيدىغان، ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتتۇر. لېكىن مۇشۇ ئومۇمىي قائىدە بىلەنلا چەكلىنىپ

قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ قائىدىنى كونكرېتلاشتۇرۇش كېرەك. ئەڭ يېڭى تېخنىكا سەۋىيىسىگە ماس كېلىدىغان ھەمدە يېزا ئىگىلىكىنى ئۆزگەرتەلەيدىغان يىرىك سانائەت پۈتۈن مەملىكەتنى ئېلېكترلەشتۈرۈشتۇر.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 549 - بەت) لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان كوممۇنىزم سوۋېت ھاكىمىيىتىگە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئېلېكترلەشتۈرۈلۈشىنى قوشۇش دېمەكتۇر دېگەن فورمۇلا شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا، سوۋېت سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساس جەھەتتىن مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ پروگراممىسى ئىدى.

جۈملىدىن، ئىنقىلاب غەلىبىگە ئېرىشىشتىن ئىلگىرى، ئىقتىسادىي جەھەتتە بەكمۇ ئارقىدا قالغان دۆلەت بولۇپ، ئۇنىڭ ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسى ئىنتايىن ئاجىز ئىدى. ئىنقىلاب غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تېز راۋاجلاندۇرۇپ، قۇدرەتلىك ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساس قۇرۇش سوتسىيالىستىك تۈزۈم ۋە دۆلەتنىڭ ئىستىقبالى ھەم تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك تۈپ مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. خۇددى ماۋ زېدۇڭ كۆرسەتكەندەك: پەقەت «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىر قەدەر تولۇق راۋاجلانسا، ئاندىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈمىمىز ۋە سىياسىي تۈزۈمىمىز ئۆزىنىڭ بىرقەدەر تولۇق ماددىي ئاساسىغا ئىگە بولغان ھېسابلىنىدۇ (ھازىر بۇ ماددىي ئاساس تېخى تازا تولۇق ئەمەس)، ئاندىن دۆلىتىمىز (ئۇستقۇرۇلما) تولۇق مۇستەھكەملەنگەن ھېسابلىنىدۇ، ئاندىن سوتسىيالىزم جەمئىيىتى تۈپتىن قۇرۇلغان ھېسابلىنىدۇ.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 852 - بەت) زامانىمىزدا ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئومۇمىيۈزلۈك ئاپتوماتلىشىش، ئاپتوماتنىك باشقۇرۇشقا قاراپ راۋاجلانماقتا ھەمدە ئەمگەك ئوبيېكتىدا ئىنقىلابىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلماقتا، شۇنىڭ ئۈچۈن سوتسىيالىستىك مەملىكەتلەردە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلاندۇرۇلۇشى ئەڭ ئىلغار تېخنىكىۋى سەۋىيە ئاساسىغا قۇرۇلۇشى كېرەك. جۈملىدىن خەلقى مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن - تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئارقىلىق جۈملىدىن ئىقتىسادىي - تېخنىكا جەھەتتىكى قالاق قىياپىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئۈچۈن قۇدرەتلىك ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساس قۇرۇپ چىقىدۇ.

ئىقتىسادىي مەنپەئەت يەنى «ماددىي مەنپەئەت». بۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەت ئېلىپ بېرىشىدىكى ماددىي سەۋەب. ئېنگېلس «كارل ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى»» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «پارتىيىمىزنىڭ بارلىق ھۈجۈملىرىگە، خۇددى بىر تال قىزىل يىپتەك، باشتىن - ئاخىر سىڭدۈرۈلگەن ئاساسىي نۇقتىنى»نەزەر» كىشىلەرنىڭ «ھەر قېتىمقى ھەرىكىتى» «بىۋاستە ماددىي سەۋەبلەردىن كېلىپ چىققان» دېگەندىن ئىبارەت («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 203 - بەت). ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يەنى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك تەرىپىدىن شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىدا تۇتقان ئورنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. «ھەربىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلىرى ھەممىدىن ئاۋۋال مەنپەئەت يولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 907 - بەت) سىنىپلارغا بۆلۈنگەن جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي مەنپەئەت مەركەزلىك ھالدا سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى ئوخشاش بولمىغان باسقۇچلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەتقىق قىلىشى ئەينى ۋاقىتتا ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سىنىپلارنىڭ ياكى ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى تەتقىق قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ماركسزملىق نۇقتىسىنەزەر بويىچە، «كىشىلەر كۆرەش قىلىپ قولغا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلگەن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 82 - بەت). كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغىنىدا، بىۋاستە ھالدا ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى مەقسەت قىلىدۇ؛ كىشىلەر سىنىپىي كۆرەش ئېلىپ بارغىنىدىمۇ ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى ئاخىرقى مەقسەت قىلىدۇ. «بارلىق ئاتالمىش سىياسىي ئىنقىلابلار، باشتىن - ئاخىر بىغىچە، بىر خىل مال - مۈلۈكنى قوغداش، ئىككىنچى بىر خىل مال - مۈلۈكنى مۇيەسسەر قىلىش (ياكى ئوغرىلاش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) يولىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 21 - توم، 131 - بەت). شۇڭا، ھەرقانداق سىنىپىي كۈرەش سىنىپلار تۇتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي مەنپەئەت جەھەتتە توقۇنۇش بولغان ئاساستا يۈز بېرىدۇ ھەمدە ئاخىرقى ھېسابتا ئىقتىسادىي مەنپەئەتنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ - سىنىپىي جەمئىيەت تارىخ تەرەققىياتىنى باشقۇرىدىغان ئوبېكتىپ قانۇنىيەت. قۇلدارلار بىلەن قۇللار، پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلار، كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ژېپتىن قارىمۇقارشى بولغان سىنىپلاردۇر، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ. يالغۇز بۇلا ئەمەس، تارىختا ئورۇنلىرى ئالمىشىپ تۇرغان ئوخشاش بولمىغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا، مەسىلەن، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىمۇ، ئىقتىسادىي مەنپەئەت توقۇنۇشى سەۋەبىدىن كەسكىن كۈرەشلەر بولۇپ ئۆتكەن. قىسقىسى، سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتى جەھەتتىكى قارىمۇقارشىلىقىدىن ئايرىلىپ تۇرۇپ سىنىپىي كۈرەشنى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىدار بولغان بارلىق ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنى چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

تارىختىكى بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۆز سىنىپىنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئىتىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن، ئەدەب - ئەخلاق دېگەن ساختا پەندىي - نەسىھەتلەردىن پايدىلىنىپ، خەلق ئاممىسىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قولغا كەلتۈرۈش، قوغداش يولىدىكى كۈرەشلىرىدىن ۋاز كېچىشكە ئالداپ كەلدى. ماركسزم ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرغىب قىلغان بۇ نۇقتىنەزەرلەرنىڭ ساختىلىقى ۋە ئالدامچىلىقىنى ئۈزۈل - كېسىل پاش قىلىپ ئۇ، ئەنقىلابىي ئىقتىسادىي

مەنپەئەتنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم رولىنى ئىلمىي رەۋىشتە بايان قىلىپ بەردى. «كەڭ ئاممىنى، پۈتۈن - پۈتۈن مىللەتلەرنى ۋە ھەربىر مىللەت ئىچىدە پۈتۈن - پۈتۈن سىنىپلارنى ھەربىر تەرەققىيات باسقۇچىدا مۇددىئالار»، «ئۇلۇغ تارىخىي ئۆزگىرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ھەربىر تەرەققىيات باسقۇچى» نىڭ «سەۋەبى» يا كى «ھەربىر تەرەققىيات باسقۇچى ھەربىر تەرەققىيات باسقۇچى» باشقا ئەمەس، دەل مۇشۇ خەلق ئاممىسىنىڭ، مۇشۇ مىللەتلەرنىڭ شۇنىڭدەك مۇشۇ سىنىپلارنىڭ «ئىقتىسادىي مەنپەئىتى» (ئېنگېلس. «لىيۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 73-، 74-، 76- بەتلەر). پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىپ قالماي، بەلكى مۇتلەق زور كۆپچىلىك كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن، پەقەت پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازاد قىلغاندىلا، پرولېتارىيات ئاندىن ئۆزىنى ئاخىرقى ھېسابتا ئازاد قىلالايدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس «كومۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى»دە ئاشكارا ھالدا مۇنداق دەپ ئېلان قىلىدى: «پرولېتارىيات ئىنقىلابىي - مۇتلەق كۆپچىلىك كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغان مۇستەقىل ھەرىكەت» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 450 - 451 - بەتلەر) سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى ئالغان، كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ھادىسىلەر يوقىتىلغان بولىدۇ، كىشىلەرنىڭ مەنپەئىتى تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا بىر. ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىن ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قالپاقشقا كەتكەن قىسىم چىقىرىۋېتىلگەندىن باشقا، كېگەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە قاتارلىق ئىشلارنى راۋاجلاندۇرۇشقا شۇنىڭدەك مەمۇرىي ئىشلار، ھەۋەلەت مۇداپىئەسى قاتارلىقلارغا سەرپ قىلىنغان خىراجەتلەر قىسمى يەنىلا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان قىسىم چىقىرىۋېتىلمىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىگە تەقسىم قىلىنىپ بېرىلىدۇ. ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى بىلەن شەخسىي مەنپەئىتىنىڭ تۇتاش بىرلەشتۈرۈلۈشى - سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مەنپەئەتنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى، جەمئىيەتنىڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ ئورتاق ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا سەرپ قىلىنىدىغان مەھسۇلاتى ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. «خۇسۇسىي ئورۇندا تۇرغان بىر ئىشلەپچىقارغۇچىدىن چىقىرىۋېلىنغان ھەممە نەرسە جەمئىيەت ئەزاسى ئورنىدا تۇرغان مۇشۇ ئىشلەپچىقارغۇچىدىن يەنە بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىك ھالدا سەرپ قىلىنىدۇ.» (ماركس، «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 19 - بەت) سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئورتاقلىق ۋە شەخسىيلىك دېگەن ئىككى تەرەپكە

بۆلۈنۈپلا قالماي، يەنە بىر ئىلگىرىلەپ دۆلەت (مەركەز ۋە جايلار) نىڭ، كوللېكتىپ (دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار بىلەن كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلار) نىڭ ۋە ئەمگەكچى شەخسنىڭ دېگەن ئۇچ تەرەپكە بۆلۈنىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، دۆلەت تىنىڭ مەنپەئىتى، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتى بىلەن شەخسنىڭ مەنپەئىتى، بىر تەرەپكىلا بېتىمار بەرمەي، ئۇچ تەرەپكە تەڭ ئېتىبار بېرىش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ھەرقايسى جەھەتلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

دۆلەت مەنپەئىتى پرولېتارىيات بىلەن باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۆپ مەنپەئىتىنى ۋە كەلگۈسى مەنپەئىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، شۇڭا ئۇنى ھەممىدىن ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش لازىم. كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتى بىلەن شەخسنىڭ مەنپەئىتى دۆلەت مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش لازىم. لېكىن، دۆلەت بىلەن مەنپەئىتىنى ھەممىدىن ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش دېگەنلىك ھەرقايسى ئەمگەكچىلەر، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتى بىلەن شەخسنىڭ مەنپەئىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرىمىز، ياكى دۆلەت مەنپەئىتىنى ئۇلارنىڭ ئورنىغا دەسسەتىمىز بولىدۇ دېگەنلىك ئەمەس. سوتسىيالىستىك ئىگىلىكتە، ھەرقايسى ئەمگەكچىلەر، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتىگە كۆڭۈل بۆلۈش ۋە كاپالەتلىنىش قىلىشى ئېنىقتايمىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. كارخانىلار ئۆز ئالدىغا ئىقتىسادىي ھېسابات قىلغاچقا، ئۇلارغا چەمىنى ئۆز كۈچىمى بىلەن قاپلاشقا ۋە پايدا تېپىشقا توغرا كېلىدۇ. يۇنىڭ ئۈچۈن كارخانىنىڭ تىجارەت نەتىجىلىرى بىلەن كارخانىدىكى ئىشلارەت كوللېكتىپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدا زۆرۈر ئالاقە ئورنىتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئالغا قاراپ راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مۇھىم شەرتى، لېنىن ئېنىق قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «خەلق ئىگىلىكىنىڭ بارلىق چوڭ تارماقلىرىنى شەخسلەرنىڭ مەنپەئىتىگە كۆڭۈل بۆلۈش ئۇستىگە قۇرۇش كېرەك» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 33 - توم، 51 - بەت) ئەمگەكچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئەھۋالىنى ئۆلارنىڭ جەمئىيەتكە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئەمگەك مىقدارىغا يەنى يەتكۈزۈپ بەرگەن ئەمگەكنىڭ مىقدارىغا ۋە سۈپىتىگە باغلىق قىلىش لازىم. ھەربىر ئەمگەكچىنىڭ دۆلەتكە ۋە كوللېكتىپقا قوشقان تۆھپىسى قانچە چوڭ بولسا، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى شۇنچە قاندۇرۇلۇشى لازىم. قىسقىسى، دۆلەت مەنپەئىتىنى، كوللېكتىپنىڭ مەنپەئىتى ۋە شەخسنىڭ مەنپەئىتىنى سوتسىيالىستىك پرىنسىپ بويىچە ئورگانىك ھالدا ئوخشاش بولغان شتورلۇكلەندۈرىلا، ئاندىن سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئۇزاققىچە، يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشى مۇمكىن بولىدۇ.

ئىقتىسادىي كاتېگورىيە بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيەتىنى ئىپادىلەيدىغان ئىقتىسادىي ھادىسىلەردىكى ئالاقە ئومۇمىي ئالاقە ماھىيەتلىك نەرسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئۇقۇم. بۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەكلىرىگە قولغا كەلتۈرگەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىقا مۇناسىۋەتلىك ھېسابات

ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، ئابستراكت تەپەككۇر ئارقىلىق ھادىسىدىن ماھىيەتكە چوڭقۇرلاپ كىرىدىغان، ئايرىملىقتىن ئومۇميلىققا كۆتۈرۈلىدىغان ئەقلىي بىلىش جەريانىدا شەكىللىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ نەزەرىيىۋى ئىپادىسىدىن يەنى ئۇنىڭ ئابستراكسىيىسىدىنلا ئىبارەت.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 188 ـ بەت)

ئىشلەپچىقىرىش ئومۇميلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئايرىم ئىقتىسادىي كاتېگورىيىدىن باشقا، ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنىڭ ھەممىسى تارىخىي، ۋاقىتلىق خاراكتېرگە ئىگە. چۈنكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ھامان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ نەزەرىيىۋى ئىپادىسى بولغان ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرمۇ ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن مۇناسىۋەتلەرگە ئوخشاش مەڭگۈلۈك بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئومۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ: (1) ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق جەمئىيەتلىرىنگە باب كېلىدىغان ئەڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋەھاكازالار. (2) ئىنسانىيەتنىڭ بىرقانچە جەمئىيەتكە باب كېلىدىغان، ئۇلارغا ئورتاق بولغان ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر، مەسىلەن، تاۋار، قىممەت، پۇل ۋەھاكازالار. (3) مەلۇم بىر جەمئىيەتتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئالاھىدە ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر، مەسىلەن، كاپىتال ۋە قوشۇمچە قىممەت ـ كاپىتالنىستىك جەمئىيەتكىلا خاس ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر، ئەمگەك كۈچى تەقسىم قىلىش ـ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكىلا خاس ئىقتىسادىي كاتېگورىيە.

گەرچە ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر ئابستراكت نەزەرىيىۋى ئۇقۇم سۈپىتىدە كونكرېت ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن ئايرىلىسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە داۋاملىدا ئىپادىسىنى كۆپلىگەن مول ھېسسىي ماتېرىياللار ئاساسىدا، ناچىرنى ئىلمىي تاشلاپ، ياخشىسىنى ئىلغىۋېلىش، ساختىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، چىنىنى ساقلاپ قېلىش، بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا ئۆتۈش، تاشقىرىسىدىن ئىچكىرىسىگە كىرىشتەك يېڭىباشتىن ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن بولغاچقا، ئۇلار تېخىمۇ قۇرۇق، تېخىمۇ ئىشەنچسىز بىلىنىش ئېھتىمالىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ توغرا، تېخىمۇ تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «مادداۋىي ئابستراكسىيىسى، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى ئابستراكسىيىسى، قىممەت ئابستراكسىيىسى ۋە باشقىلار، بىر ئىغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، ئاشۇ بارلىق ئىلمىي (بىمەنە ئەمەس، توغرا، تەمكىن بولغان) ئابستراكسىيىلەر تەبىئەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ توغرا، تېخىمۇ تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 38 ـ توم، 181 ـ بەت) ئەمەلىيەتتىن كەلگەن نەزەرىيىۋى بىلىشنىڭ

يەنە ئەمەلىيەتكە قايتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. كاتېگورىيە شەكىللەنگەن ھامان، ئۇ كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بىلىشى، جەمئىيەتنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بىلىشىدىكى قورالغا، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەردىن توقۇلغان تورىنى ئىگىلىشىگە ياردەم بېرىدىغان تۈتقىغا ئايلىنىدۇ. ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش، كىشىلەر ئۆزىدىن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تونۇپ يېتىدىغان قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ، ئىگىلىگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، تېخى تونۇۋالالمىغان يېڭى ئىقتىسادىي ساھەلەر ۋە تولۇق تونۇپ يەتمىگەن ئىقتىسادىي ساھەلەر ئۈستىدە ئەمەلىيەت ئارقىلىق يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىزدىنىدۇ، تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارىدۇ.

كىشىلەر ئىقتىسادىي ھادىسىلەر ئۈستىدە تەھلىل ۋە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ۋاقىتتا، ئەقلىي بىلىشىگە تايىنىپ، كونكرېت ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى كونكرېت تەھلىل قىلىشى كېرەك، ئابستراكت پرىنسىپلارنى ئاساس قىلىپ، ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنى چەكسىز كۆپ ۋە خىلمۇخىل بولغان ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئۆز مەيلىچە سالماسلىقى كېرەك ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنداق قىلىشىغىمۇ يول قويۇلمايدۇ. ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنى يارىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كۆرۈنۈشتىكى كۆپ خىللىقىنى-نەزەردىن ساقىت قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئورتاق ماھىيىتىنى چىقىرىۋېلىشتىن مەقسەت ئومۇمىيلىقنى ئالاھىدىلىك ئورنىغا دەسىتىش بولماسىتىن، ئەكسىچە، مۇشۇ ئومۇمىيلىقنى ئىگىلەش ئارقىلىق كونكرېتلىق بىلەن ئالاھىدىلىكنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىش. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەممە باسقۇچى ئۈچۈن ئورتاق بولغان، تەپەككۇر تەرىپىدىن ئومۇمىي مۇئەييەنلىك دەپ بەلگىلەنگەن مۇئەييەنلىك مەۋجۇت نەرسە، لېكىن، بارلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي شەرتى دېيىلگەن نەرسە ھېچقانداق بىر رېئال تارىخىي ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىنى چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت بەرمەيدىغان ئابستراكت ئامىللاردىن باشقا نەرسە ئەمەس.» («ماركس- ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 153 - 154 - بەتلەر) كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش ماركسزمنىڭ جېنى. كىشىلەر ئىگىلىگەن ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدىكى مۇشۇنداق بەزى ئورتاق بىلىشىنى يېتەكچى قىلىپ، تېخى تەتقىق قىلىنمىغان ياكى تېخى چوڭقۇر تەتقىق قىلىنمىغان چەكسىز مول ۋە جانلىق ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى داۋاملىق تەتقىق قىلىپ، رېئال ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى ئالاھىدە ماھىيەتنى ئوزۇلۇكسىز ئېچىپ ۋە ئىگىلەپ، يېڭى ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنى بەرپا قىلىش ياكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بەزى ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرگە يېڭى مەنا بېرىشى لازىم، شۇنداق قىلغاندا، ئىقتىسادشۇناسلىق قاقشال ۋە قاتمال نەرسىگە ئايلىنىپ قالمايدۇ، پرولېتارىيات ئىنقلابىي سوتسىيالىستىك ئىنقلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشىدىكى قۇدرەت

ئىدىيىۋى قورالغا ئايلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي قانۇنىيەت قانۇنىيەت ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك باغلىنىش. ئىقتىسادىي قانۇنىيەت جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى جەريانىدىكى ئىقتىسادىي ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق، تۇرمۇمىي بولغان ۋە دائىم رول ئوينايدىغان لەرسە، ئىقتىسادىي ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك باغلىنىش، ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. ئىقتىسادىي قانۇنىيەت ئىنسانلارنىڭ ئىرادىسىدىن ھالقىغان ئوبيېكتىپ خاراكتېرگە ئىگە. ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەرنىڭ تەرەققىياتى بىرتەرەپ، تارىخىي جەريان، ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىپ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدا قانۇنىيەتلىرى كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىگە باغلىق بولمىغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمايدۇ. ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەر مۇئەييەن ئىقتىسادىي شارائىت ئاساسىدا پەيدا بولىدۇ ۋە رول ئوينايدۇ، بارلىق جەمئىيەتتە رول ئوينايدىغان ئايرىم قانۇنىيەتلەردىن باشقا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن ئىقتىسادىي شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە يوقىلىشىغا ئەگىشىپ ئۆز رولىنى ئۆزگەرتىپ بارىدۇ ياكى تارىخ سەھنىسىدىن چېقىپ كېتىدۇ. كونا ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چېقىپ كېتىشى ئۇنىڭ يوقىتىش قارارىغا كېلىپ، بىر تامال قىلىپ ئۇنى يوقىتىۋەتكەنلىكىدىن ئەمەس، بەلكى يېڭى ئىقتىسادىي شارائىتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئارقىسىدا ئۇنىڭ ئۆز مۇئەييەن دەۋرىنى قاتارلىقلاردىن بولىدۇ. يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرمۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسى بىلەن يارىتىلمايدۇ، بەلكى يېڭى ئىقتىسادىي شارائىت ئاساسىدا مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ جەرياندا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي شارائىت، ئاساسەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. قانداق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا، شۇنداق ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئورناتقان مۇئەييەن ۋە مۇقەررەر ئالاقىسىدۇر، ئۇنىڭ ئەھۋالى كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. دېمەك، ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى كىشىلەر تاپالايدۇ، بىلىپ يېتەلەيدۇ ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنالايدۇ، لېكىن ئۇلارنى ھەرگىز يارىتالمايدۇ، ئۆزگەرتەلمەيدۇ ۋە يوقىتىۋېتەلمەيدۇ. كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئەسلىدە بار قانۇنىيەتلىرىنى تېپىش، ئۇلاردىن ئۆزلىرىنىڭ مەلۇم مەقسىتى ئۈچۈن پايدىلىنىشتىن ئىبارەت.

تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىدىن پەرقلەنگىنى ھالدا، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ھامان بىۋاسىتە ھالدا كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى ھەرىكىتىگە بىۋاسىتە تاقىلىدۇ. شۇڭلا، سىنىپىلىي جەمئىيەتتە ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى تېپىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش سىنىپىي ئارقا كۆرۈنۈشكە، چەكلىمىلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ. جەمئىيەتتىكى چىرىكلىشىپ بېرىۋاتقان كۈچلەرنىڭ ھەرىكىتىگە تېگىدىغان ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى تېپىش

ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھامىلان شۇ كۆچلەرنىڭ توسالغۇسىغا ۋە قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. پەقەت سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە يەتكەندىلا، كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەردىن قەدەم - باسقۇچلۇق، ئاڭلىق ھالدا پايدىلىنىپ، پۈتكۈل جەمئىيەتكە بەخت يارىتىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. ئىنگېلس جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئورنىنى پىلانلىق، ئاڭلىق تەشكىلات ئىگىلىگەن سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ئوختالغان ۋاقتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرى، خۇددى كىشىلەرگە يات بولغان ۋە كىشىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تەبىئىي قانۇنىيەتلەرگە ئوخشاش تاھازىرغىچە كىشىلەر بىلەن قارىمۇقارشى بولغان بۇ قانۇنىيەتلەر، بۇ چاغدا كىشىلەر تەرىپىدىن مەلىكىلىك ھالدا قوللىنىلىدىغان بولىدۇ، دېمەك، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنىدىغان بولىدۇ.» (ئىنگېلس. «دىئۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 545 - 546 - بەتلەر).

لېكىن، سوتسىيالىستىك تۈزۈم كىشىلەرگە ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى بويىچە ئىش قىلىش ئىمكانىيىتىنىلا بەردى، ئەمكانىيەتنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن يەنە زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ئالدى بىلەن، قەتئىي ماتېرىيالىستىك مەيدانغا ئىگە بولۇشقا، ئاڭلىق يا كى ئاڭسىز ئىرادىچىلىككە زور كۈچ بىلەن قارشى تۇرۇشقا، ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ، ئەمەلدارلارنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان ئىدىيىلەرنى تازىلاپ چىقىرىشقا توغرا كېلىدۇ. ئاندىن قالسا، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى بىلىش ھەمدە ئۇلاردىن پايدىلىنىپ جەمئىيەتكە بەخت يارىتىش ئۈچۈن، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە قاتنىشىش زۆرۈر. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «پەقەت ۋېنا للمقنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى ئەمەلىي كۈرەشلەرگە شەخسەن قاتناشقاندىلا، شۇ شەيئى ياكى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ، ئۇلارنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1971 - يىل نەشرى، 517 - بەت) تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش، ئىجتىمائىي ۋەقە تارىخىي ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەشمۇ ئىنتايىن مۇھىم. ئەمەلىيەت داۋامىدا، كىشىلەر ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىغا بولغان تونۇشىنى ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئىجابىي ۋەسلىي جەھەتىلەردىكى تەجرىبىلەرنى ئۆزلۈكسىز يەكۈنلەپ بارغاندىلا، ئاندىن ئۆزلۈكسىز تۇردە قارىغۇلۇقنى تۈگىتىپ، ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىغا خاس بولغان قانۇنىيەتلەرنى پەيدىنپەي تېپىپ چىقالايدۇ ۋە ئىگىلىيەلەيدۇ ھەمدە ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەردىن پايدىلىنىپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن دۇنيانى ئۆزگەرتىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن بەخت يارىتىپ بېرەلەيدۇ.

ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەر ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ: (1) بازارلىق ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەردە رول ئوينايدىغان ئومۇمىي ئىقتىسادىي قانۇنىيەت، بۇ ئىنسانلار نىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيەلىرىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ مەلۇم

ئورتاق ماھىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى ئەنە شۇنداق قانۇنىيەت. (2) بىرقانچە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىلەردە رول ئوينايدىغان ئورتاق ئىقتىسادىي قانۇنىيەت، ئۇ بىرقانچە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەلۇم ئىقتىسادنىڭ بەزى ئورتاق خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي قانۇنىيىتى قاتارلىقلار. (3) مەلۇم بىر ئالاھىدە ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىدە رول ئوينايدىغان ئالاھىدە ئىقتىسادىي قانۇنىيەت، ئۇ مەلۇم بىر ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ ئالاھىدە خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسىلەن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىكى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتى ۋەھاكازالار ئەنە شۇنداق قانۇنىيەت.

ئورتاق ئىقتىسادىي قانۇنىيەت، ئالاھىدە ئىقتىسادىي قانۇنىيەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

توپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت ھەرقانداق بىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە بىر ۋاقىتتا تەڭ رول ئوينايدىغان بەزى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قانۇنىيەت توپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم بىر ئايرىم تەرىپىنى ياكى بەزى ئايرىم جەريانلىرىنى بەلگىلەيدىغان باشقا ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەردىن پەرقلەنگىنى ھالدا، توپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ بارلىق ئاساسىي تەرەپلىرىنى ۋە بارلىق ئاساسىي جەريانلىرىنى بەلگىلەيدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ مەلۇم بىر ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدىغان قانۇنىيەت ھېسابلىنىدۇ. توپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدىكى ئەڭ ئاساسىي ئالاقىلەرنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، مەلۇم بىر جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ توپ يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ.

توپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ۋە شۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ۋە ئۇ مەقسەتكە يېتىشنىڭ ۋاستىلىرى كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەيدۇ، بەلكى مۇئەييەن ئىقتىسادىي شارائىت، ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان مۇلۇكچىلىك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ ئوبيېكتىپ خاراكتېرغا ئىگە بولغان بولىدۇ. سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن «ھۆكۈمران» سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى ئىشلەپچىقىرىشقا تۈرتكە بولىدىغان ئامىل بولۇپ قالىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 20 - توم، 521 - بەت)، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت بولۇپ قالىدۇ.

قوللارلىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش قوللارلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە قوللارنى ئۆزلەشتۈرۈش ئاساسىدا، ئاشكارا

ژورلاش چارىلىرى بىلەن قوللارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى ھەتتا قىسمەن زۆرۈر ئەمگەكنى ھۆلاكە تالاكە قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئىدى. فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش فېئودال پومېشچىكلار يەرلەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ۋە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ـ دېھقانلارنى قىسمەن ئۆزلەشتۈرۈش ئاساسىدا، ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇققا تايىنىپ، يەر ئىجارىسى شەكلى ئارقىلىق، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدىغان ئىشلەپچىقىرىش.

كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى ـ قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى يەنى كاپىتالىستىك پايدىنىڭ ھاسىل بولۇش ۋە كۆپىيىش قانۇنىيىتى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ياكى پۇل تېپىش بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 679 ـ بەت) كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئەمەس، بەلكى قوشۇمچە قىممەت تكە ۋە ئۇنىڭ ئايلىنىش فورمىسىسى بولغان پايدىغا ئېرىشىش. ستالىن ئەركىن كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ مونوپول باسقۇچىغا يەتكەنلىكىدەك يېڭى ئەھۋالغا ئاساسەن، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ كېنكرېت بايان قىلىپ، ئۇنىڭ ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە مۇۋاپىقلاشتۇرغان قىلدى. ستالىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تەلەپلىرىنى ئومۇمەن مۇنداق بايان قىلىشقا بولىدۇ: ئۆز مەملىكىتى ئاھالىسىنىڭ زور كۆپچىلىكىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ھەمدە ئۇلارنى خانىۋەيران قىلىش، نامراتلاشتۇرۇش يولى بىلەن، باشقا مەملىكەت خەلقلىرىنى بولۇپمۇ ئارقىدا قالغان مەملىكەت خەلقلىرىنى قۇل قىلىش ۋە ئۆزلۈكسىز ھالدا تالان ـ تاراج قىلىش يولى بىلەن، شۇنىڭدەك ئەڭ يۇقىرى پايدا ئوندۇرۇۋېلىشنى كاپالەتلەندۈرۈش مەقسىتىدە ئۇرۇش قىلىش ۋە خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش يولى بىلەن ئەڭ زور دەرىجىدە كاپىتالىستىك پايدا ئېلىشنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش.» (ستالىن، «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 59 ـ بەت) كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ بارلىق ئاساسىي تەرەپلىرىنى ۋە بارلىق ئاساسىي جەريانلىرىنى بەلگىلەيدۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، مۇئامىلە، تەقسىمات ۋە ئىستېمالنى بەلگىلەيدۇ، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي قارىمۇقارشىلىقنىڭ ۋە كۆرەشنىڭ ئۆتكۈرلىشىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ، بىر ئېغىز گەپ بىلەن ئېيتقاندا، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ھالاكىتىنى بەلگىلەيدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئېنگېلس بۇرۇنلا شۇنداق دەپ بېشارەت بەرگەن ئىدىكى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى باسقاندىن كېيىن «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق

جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىنى پاراۋان ۋە كۆڭدەن ـ كۆڭگە بايىشات ماددىي تۇرمۇشقا ئىگە قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىش مۇمكىن بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتى ۋە ئەقلىي قابىلىيىتىنىڭ تولۇق، ئەركىن ئۆسۈشى ۋە ئىشقا سېلىنىشىغۇ كاپالەتلىك قىلىش مۇمكىن بولىدۇ» (ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 544 ـ بەت). لېنىنمۇ ئېنىق قىلىپ كۆرسەتكەندەك، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە «تۇرتاق ئەمگەك ياراتقان بايلىق بىر ئوچۇم بايلارغا بەخت يارىتالمايدۇ، بەلكى بارلىق ئەمگەكچىلەرگە بەخت يارىتىدۇ» (لېنىن ئەسەرلىرى»، 7 ـ توم، 185 ـ بەت). ستالىن سوتسىيالىزمنىڭ تۆپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنى مەركەزلىك هالدا بايان قىلىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىزمنىڭ تۆپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تەلەپلىرىنى ئومۇمەن مۇنداق بايان قىلىشقا بولىدۇ: يۇكسەك تېخنىكا ئاساسىدا سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز يۇكسەلدۈرۈش ۋە ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىش يولى بىلەن، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ دائىم ئۆسۈپ تۇرىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېهتىياجىنى تېخىمۇ زور دەرىجىدە قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش.» (ستالىن: «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى»، 1972 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 62 ـ بەت)

ماركسزملىق سىياسىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا، مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى باشقۇرىدىغان تۆپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت ئوخشىمىغان ئۇقۇمنى ستالىن 1952 ـ يىلى ئۆزىنىڭ «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى» دېگەن كىتابىدا بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويىدى.

تۇرتاق ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بۇ، بارلىق ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردە ياكى بىرلەشچە ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە مەۋجۇت ئىقتىسادىي قانۇنىيەت. ئۇ، بارلىق ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردە ياكى بىرلەشچە ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىقتىسادىي هادىسىلەرنىڭ بەزى تۇرتاق خاراكتېرلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى بارلىق ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەرگە تۇرتاق بولغان ئىقتىسادىي قانۇنىيەت. قىممەت قانۇنىيىتى بىرلەشچە ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە تۇرتاق بولغان ئىقتىسادىي قانۇنىيەت. بۇگۈنكە قەدەر، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتى، پۇلنىڭ جەمئىيەت، كاپىتالىستىك جەمئىيەت ۋە هازىرقى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىن ئىبارەت بىرلەشچە تارىخىي باسقۇچنى باشتىن كەچۈردى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قانۇنىيىتى بولغان قىممەت قانۇنىيىتىمۇ مۇشۇ بىرلەشچە جەمئىيەتتە ئىزچىل مەۋجۇت بولۇپ كەلدى ۋە رول ئويناپ كەلدى.

ئىقتىسادىي قانۇنىيەت دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تالاھىدە ئىقتىسادىي قانۇنىيەت بۇ، مەلۇم تالاھىدە ئىجتىمائىي فورماتسىيىدىكى ئىقتىسادىي هادىسىلەرنىڭ مەلۇم بىر تالاھىدە ماهىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىقتىسادىي قانۇنىيەت. ئۇ پەقەت مەلۇم بىر تالاھىدە ئىجتىمائىي فورماتسىيىدىلا رول ئويناپ، شۇ ئىجتىمائىي فورماتسىيە ئىككىنچى بىر ئىجتىمائىي فورماتسىيىگە ئۆزگەرگەندە، ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئاساس بولغان

ئىقتىسادىي شارائىتتا ئۆزگىرىش بولغاندىن كېيىن، بۇ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت تارىخ سەھنىسىدىن قايتىپ چىقمىدۇ، مەسىلەن، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى — كاپىتالىستىك جەمئىيە تنىڭ ئالاهىدە ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى. ئۇ كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى شۇلۇۋىلىشىدىن ئىبارەت ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە هالاكىتىنى يەلگىلەيدۇ. پرولېتارىيات زورلۇق كۈچ بىلەن بولىشىدىغان ئىنقىلاب ئارقىلىق هاكىمىيەتنى تارتىۋالغان، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى يوقاتقان، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئورناتقاندىن كېيىن، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى رول ئويناشتىن قالىدۇ. يەنە مەسىلەن، هەركىم قابلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، هەركىمگە ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش قانۇنىيىتى سوتسىيالىستىك جەمئىيە تنىڭ ئالاهىدە ئىقتىسادىي قانۇنىيىتلىق بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا پەيدا بولىدۇ ۋە رول ئويناىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەت كومۇنىستىك جەمئىيە تنىڭ ئالىي باسقۇچىغا ئۆتكەندىن كېيىن، هەركىم قابلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ ئورنىنى هەركىم قابلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، هەركىمگە ئېهتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي قانۇنىيەت ئالىدۇ.

ئىقتىسادىي قانۇنىيەت دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى، بۇ، بارلىق ئىجتىمائىي

فورماتسىيىلەردە رول ئويناىدىغان ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ماهىيەتلىك باغلىنىشىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشتا ئۆزگىرىپ تۇرۇشىدىكى ئىچكى مۇقەررەرلىكنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئوزگىرىشى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماددىي مەزمۇنى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي شەكلى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى — ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئاساس ئىككى تەرىپى، ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قارىمۇقارشىلىق بىرلىكى مۇناسىۋىتىدۇر.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق — بىرلىك ئالىدىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدىغانلىقىدا، قانداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بولسا، شۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى بولدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. تارىختا قانداق بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئاخىرىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئېهتىياجىغا بولغان، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش

تەرەققىياتنىڭ نەتىجىسى بولغان. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتنىڭ مۇئەييەن ھالەتىدە، مۇئەييەن ئالماشتۇرۇش شەكلى ۋە ئىستېمال شەكلى بارلىققا كېلىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس خەت ـ چەكلىرى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 ـ بەت) «يارغۇنچاق فېئودالـلار باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولسا، پار تۆگىنى سانائەت كاپىتالىستلىرى باشچىلىقىدىكى جەمئىيەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 188 ـ بەت) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەڭ ھەرىكەتچان، ئەڭ ئىنقىلابىي ئامىل، ئۇ دائىم تەرەققىي قىلىپ تۇرىدۇ ۋە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولسا، نىسپىي ھالدا بىرقەدەر مۇقىم بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەزمەن مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ ھەرىكەت ئورنى بولۇپ كەلگەن مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالىدۇ ـ دە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مۇۋاپىق كەلمەي قالغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىنى ئاقسۇەت مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مۇنداق ھەرىكەت قانۇنىيىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى بولۇپ، ئۇ ھەممە جەمئىيەتكە ئورتاق بولغان قانۇنىيەت. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ۋە شۇ سەۋەبتىن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشىدىكى تۈپ ھەل قىلغۇچ كۈچتۇر، جەمئىيەت تارىخى تەرەققىياتنىڭ مەنبەسىدۇر.

لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ھەرگىز پاسسىپ ھالدىلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مۇۋاپىقلاشمايدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ: ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مۇۋاپىق كەلگەن ۋاقىتتا، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە مۇۋاپىق كەلمەگەن ۋاقىتتا، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ: كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستلار خوسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلغان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشقا زىت كېلىدۇ. كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەندە، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ۋە ئۇنى بوغىدىغان كېسەكنى ئايلىنىپ قالىدۇ، بۇ كاپىتالىزمنىڭ دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مەنبەسىمۇ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ ماتېرىيالىستىك نۇقتىنەزىرىنى

ئەتىبارات قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە نىسبەتەن ئەكسىن تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىدىن ئىبارەت پرىنسىپىمۇ ئېتىبارات قىلىش زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن مېخانىك ماتېرىيالىزمدىن خالى بولۇپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمدا چىڭ تۇرغىلى بولىدۇ.

ئۇخشاش بولمىغان جەمئىيەتلەردە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىنىڭ رول ئوينىشى ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى كونا، ۋاقتى ئۆتكەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان چاغدا، يۇ تەلەپ بۇرژۇئازىيەنىڭ تۆپ مەنپەئەتىگە تېگىدىغانلىقى ئۈچۈن، مۇقەررەر ھالدا ئۇلارنىڭ جان-جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىشىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يەنىلا زىددىيەت بولىدۇ، بۇنداق زىددىيەت يەنىلا جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت بولىدۇ. لېكىن بۇنداق زىددىيەتنىڭ خاراكتېرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن ئاساس قىلغان جەمئىيەتتىكى زىددىيەتنىڭ خاراكتېرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، بۇنداق زىددىيەت، ئومۇمەن، ئەرەققىي قىلىپ ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتكە ئايلانمايدۇ، ئۇنى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ دائىرىسى ئىچىدە مۇۋاپىق تەدبىرلەر قوللىنىپ ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى ماركسىزملىق پارتىيىلەرنىڭ لېنىنىزملىق پارتىيىلەرنىڭ ئۇشبۇ، فاكتىن، سىياسىي ئىلەرنى ئوزۇشتىكى ئاساسىي كاپىتالىزم شارائىتىدا، پرولېتارىيات پارتىيىلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى

بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋاپىق كېلىدۇ، ئۇ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەڭ ھەرىكەتچان، ئەڭ ئىنقىلابىي ئامىل بولغاچقا، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بەزى ھالقىلاردا، بەزى تەرەپلەردە ئانچە مۇكەممەل بولۇپ كېتەلمىگەن يەرلىرى دائىم ئۇچراپ تۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئارقىدا قالىدىغان ئەھۋالمۇ كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا يەنىلا زىددىيەت بولىدۇ، بۇنداق زىددىيەت يەنىلا جەمئىيەتتىكى نېگىزلىك زىددىيەت بولىدۇ. لېكىن بۇنداق زىددىيەتنىڭ خاراكتېرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتتىكى زىددىيەتنىڭ خاراكتېرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدۇ، بۇنداق زىددىيەت، ئومۇمەن، ئەرەققىي قىلىپ ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتكە ئايلانمايدۇ، ئۇنى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ دائىرىسى ئىچىدە مۇۋاپىق تەدبىرلەر قوللىنىپ ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى ماركسىزملىق پارتىيىلەرنىڭ لېنىنىزملىق پارتىيىلەرنىڭ ئۇشبۇ، فاكتىن، سىياسىي ئىلەرنى ئوزۇشتىكى ئاساسىي كاپىتالىزم شارائىتىدا، پرولېتارىيات پارتىيىلىرى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى

ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىنىڭ تېپىپ ۋە تەدبىقلاپ، كەڭ ئىشچى - دېھقانلار ئاممىسىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشقا، ئۇيۇشتۇرۇپ بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ئورنىتىدۇ. سوتسىيالىزم شارائىتىدا، پرولېتارىيات پارتىيىلىرى ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىنى بىلىۋالىۋە ئېگىلىسىپ، ئاكتىپلىق ھالدا، ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، سوتسىيالىستىك ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى مۇكەممەللىشىپ بېرىشى ئۈچۈن، پەيدىنپەي ھالدا كامچىلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئىسلاھ قىلىپ ئىلگىرىلەشكە يار-يۆلەك بولۇشى لازىم. ئەمەلىيەت ئىشلىرىنى سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلغانلىقى ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى قىلدۇرۇشى مەسىلىسىنىڭ تەقەززا بولغانلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە: مەسىلەن، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى تونۇش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش، تېخنىكىۋى ئۇسكۇنىلەرنى ياخشىلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ماددىي ۋاسىتىلەر ۋە ئەمگەك كۈچىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش ھەم ئىشلىتىش ۋەھاكازالار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى ھەرگىز ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن پۈتۈنلەي بىر دەپ قارىغىلى بولمايدۇ، ھەرگىز سىنىپىي كۆزقاراشنى ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدىكى ئىشله‌پچىقىرىش كۈرىشىنىڭ ئورنىغا قويغىلى بولمايدۇ. ئەگەر ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغىلا ئەھمىيەت بېرىلسە، ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا سەل قارالسا، بۇ، ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپىگە زىت كېلىپ قالىدۇ.

ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىنى ماركس بىلەن ئېنگېلىس تاپقان. XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا ئۇلار «نەمىس ئىدېئولوگىيىسى»، «پەلسەپە نامراتلىقى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە مۇشۇ قانۇنىيەتكە دائىر ئاساسىي پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغاندى. 1859 - يىلى، ماركس «سىياسىي ئىقتىسادتە تەنقىدى» گە سۆز بېشىدا بۇ قانۇنىيەتنى مۇكەممەل تۈزدە يېغىنچاقلاپ ئۆتكەنىدى. ماركسىن بىلەن ئېنگېلىسنىڭ ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىگە چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق پرىنسىپلارنى بەرپا قىلغانلىقى سوتسىيالىزمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشىنىڭ مۇھىم بىر ئالامەتى بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «پەقەت ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن، ئىشله‌پچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىشله‌پچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبارەت بۇ كىسكە كىلىكە يېغىنچاقلىغاندىلا،

ئاندىن ئىجتىمائىي فورما تىسىيىلەرنىڭ تەرەققىيات تەبىئىي تارىخىي جەريان دەپ قاراشتا ئىشەنچىلىك ئاساسقا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇمكى، بۇنداق نۇقتىنەزەر بولمىسا، ئىجتىمائىيلىق پەنىمۇ بولمايدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 8 - بەت).

ئىقتىسادىي سىياسەت بۇ، دۆلەت يېتەكچىلىك قىلىش، تەسىر كۆرسىتىش يولىدا بەلگىلىگەن ھەمدە يولغا قويغان مىزان ۋە تەدبىر. ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ خاراكتېرى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ خاراكتېرى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى ھامان ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى تەرىپلەيدىغان بەلگىلىنىدۇ، ئۇ، ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى.

پۈرۈتانىي دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنى قوغداپ، ئەمگەكچىلەرنى تېزگىنلەشنى ۋە، ئۇلار بۇستىددىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىپ، پۈرۈتانىزىمنىڭ پۈتۈنلەي يىلدىزى ئىلىشنى كاپىتالىستلارنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىدى. مەسىلەن، ئېگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش، ئەمگەكچى خەلق ئۈستىددىكى باج - سېلىقىنى كۈچەيتىش، مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىشنى پۈرۈتانىزىمنىڭ مەنپەئىتى بويىچە ئىلىپ بېرىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. پۈرۈتان دۆلەتلىرى قوللىنىپ ئادەتكەن كەتكەن ئىقتىسادىي سىياسەتتۇر. بۇنداق ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ بەلگىلىنىشى ۋە يولغا قويۇلۇشى مۇقەررەر ھالدا پرولېتارىيات بىلەن پۈرۈتانىزىمنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشىگە سەۋەب بولىدۇ.

ۋە ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى، ئېزىلگۈچى سىنىپلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. كاپىتالىستىك ئىقتىساد كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى ئىچىدە ستىخىيىلىك ھالدا داۋام قىلىدۇ. بۇ ھال بۇرژۇئا دۆلەتلىرى ئىقتىسادىي سىياسىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا رول ئويناش دائىرىسىنى ۋە تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىنى غايەت زور دەرىجىدە چەكلەيدۇ. زامانىمىزدىكى بۇرژۇئا دۆلەتلىرى گەرچە ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا بولغان ئارىلىشىشىنى كۈچەيتىشكە تىرىشىپ، شۇ يول بىلەن ئىقتىسادىي كىرىزىستىن ساقلانماقچى ۋە ئۇنى يۇمشاتماقچى بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى بۇنداق ئارىلىشىشنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىساد تەرەققىياتىنىڭ ستىخىيىلىك ھالدا داۋام قىلىشىنى توپتىن ئۆزگەرتەلمەيدىغانلىقىنى، پۈتكۈل جەمئىيەت مىقياسىدا ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە تەقسىماتنىڭ ساقلىنىشقا كاپالەتلىك قىلالمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن.

سوتسىيالىزم شارائىتىدا خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشى ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك مۇلۇمىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدا بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلانغان بولىدۇ، پرولېتارىيات پارتىيىلىرىنىڭ ۋە دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى پۈتكۈل جەمئىيەت مىقياسىدا رول ئويناىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇ ھال سوتسىيالىستىك خەلق ئىگىلىكىنى پلانلا ھالدا نىسبەت بويىچە ئالغا قاراپ راۋ

ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىنى پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى كۆزدىلەندۇرىدۇ. دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەت مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش ئىقتىسادىي سىياسەتنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. توغرا ئىقتىسادىي سىياسەت تۈزۈپ چىقىپ، بۇ تۈرلۈك مۇناسىۋەتنى ياخشى ھەل قىلىپ، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەندىلا، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ تۈزلۈكسىز ئۆسۈپ تۇرىدىغان ماددىي ۋە مەدەنىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

پارتىيە ۋە دۆلەت ئىقتىسادىي سىياسەت تۈزگەن ۋە ئۇنى يولغا قويغان ۋاقىتتا، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە رول ئوينايدىغان ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى بىلىپ ئېگىلەپ، ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى تىرىشىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنىڭ داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى، ئۇنىڭ توغرىلىق ۋە خاتالىق دەرىجىسىنى، خۇددى باشقا سىياسەتلەرگە ئوخشاشلا، پەقەت كىشىلەرنىڭ ئەمەلىيەتتىن داۋاملىق ئىسپاتلىنىشى بولىدۇ. شۇڭا ئىقتىسادىي سىياسەت ئۆزگەرمەي تۇرۇۋەرمەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇرۇنقى ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنىڭ ۋاقتى ئۆتكەن مەزمۇنلىرىنى ئۆزگەرتىپ تۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا يېڭى مەزمۇنلارنى قوشۇپ تۇرۇش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىقتىسادىي ئەمەلىيەتنى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى بىلىشى، ئىگىلىشى ۋە قوللىنىشىمۇ پەيدىنپەي چوڭقۇرلىشىپ بارىدۇ، بىلمەسلىكتىن بىلىشكە، ئانچە تولۇق بىلمەسلىكتىن بىرقەدەر تولۇق بىلىشكە قاراپ ماڭىدۇ. بۇ ھال كىشىلەرگە، ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان خاتا مەزمۇنلىرىنى بىكار قىلىپ، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يېڭى توغرا مەزمۇنلارنى قوشۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ.

ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگودىكى بارلىق پارتىيىلەرنىڭ سىياسىتى ۋە ئەمەلىيىتىنىڭ جۇڭگو خەلقى ئارىسىدا كۆرسەتكەن تەسىرىنىڭ ياخشى - يامان، چوڭ - كىچىك بولۇشى، ئاخىرقى ھېسابتا، ئۇلارنىڭ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا ياردىمى بەرگەن - بەرمىگەنلىكىگە ۋە بەرگەن ياردىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بوغۇپ قويغانلىقى ياكى ئازاد قىلغانلىقىغا باغلىق.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 1971 - يىل نەشرى، 852 - بەت) توغرا ئىقتىسادىي سىياسەت چوقۇم كىشىلەرنىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدا

يەتكۈزىدۇ؛ خاتا ئىقتىسادىي سىياسەت چوقۇم كىشىلەرنىڭ ئەمگەكتىكى ئاكتىپلىقىنى بوغىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. سىياسەت ۋە تاكتىكا پارتىيىنىڭ ھاياتى. توغرا سىياسەتنى ئىجرا قىلغاندا، ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش غەلىبىگە ئېرىشىدۇ؛ خاتا سىياسەتنى ئىجرا قىلغاندا، ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئوڭۇشسىزلىققا ۋە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. كىشىلەر ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلغان ۋاقتىدا، كونكرېت، ئايرىم ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنىلا ئېسىدە تۇتۇپ قالماي، پارتىيىنىڭ باش لۇشىيەنى ۋە باش سىياسىتىنى تېخىمۇ مەھكەم ئىگىلىشى لازىم، چۈنكى كونكرېت ئىقتىسادىي سىياسەتلەر پارتىيىنىڭ باش لۇشىيەنىگە ۋە باش سىياسىتىگە بويسۇنىدۇ. شۇنداق قىلغاندىلا، يۆنىلىشتىن ئېزىپ كەتمىگىلى، ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىگىلى بولىدۇ.

نوپوس (ئاھالە) بۇ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈمدە، مۇئەييەن رايونداياشاۋاتقان، مۇئەييەن سان ۋە سۈپەتكە ئىگە بولغان ئادەملەرنىڭ ئومۇمىي نامى. ئۇ بارلىق ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ئاساسىي ۋە چىقىش نۇقتىسى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئامىل ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى.

ئاھالە تەبىئىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئادەم — تەبىئەتتىكى بىر خىل ماددا، جېنى ۋە تېنى بار قۇرۇلما. باشقا جانلىقلارغا ئوخشاشلا، ئادەمدىمۇ تۇغۇلۇش، ئۆسۈش، قېرىش، ئۆلۈشتەك تەبىئىي تەرەققىيات جەريانى بولىدۇ، ئادەمنىڭ ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشىغا ۋە داۋاملاشتۇرۇشىغا توغرا كېلىدۇ، ئۆزىنى ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشىغا توغرا كېلىدۇ. ھايات ھەرىكەت ئىچىدە بولىدۇ. ئادەم قۇرۇلمىسىدا بولىدىغان ماددا ئالماشش ئادەم ھاياتىنى ساقلاپ قالىدۇ. جىنسىي مۇناسىۋەت ھاياتلىقنى داۋاملاشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن زۆرۈر، ئۇ يېڭى ھاياتلىقنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى. يەمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك، ئۆي ـ جاي قاتارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرى ماددا ئالمىشىشنىڭ ماددىي ئاساسى. مۇھىت، داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ـ ماددا ئالمىشىشنىڭ نورمال داۋام قىلىشىنىڭ مۇھىم شەرتى. ھەرىكەت قىلىش، دەم ئېلىش، ئۇخلاش ـ ماددا ئالمىشىشنىڭ زۆرۈر تەلىپى. ھاياتلىق تەرەققىياتىنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىش ئاھالىنىڭ نورمال تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئاساسىي كاپالىتى.

ئاھالە ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ھەر قانداق بىر ئىنسانىيەت جەمئىيىتى مۇئەييەن سانىدىكى ئاھالىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئىنسانلار ئىپتىدائىي توپتىن كېلىپ چىققان، يەنى مۇئەييەن سانىدىكى ئىپتىدائىي ئادەملەر جەمئىيىتىدىن كېلىپ چىققان. ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىنسانلارنىڭ ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەم تەرەققىي قىلىشىنىڭ ماددىي ئاساسى. ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، كىشىلەر تەبىئەت بىلەن ئالاقە قىلىشى، ئۆزىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق تەبىئەتتىن ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرغۇدەك نەرسىگە ئىگە بولۇشى لازىم؛ ئىككىنچىدىن، كىشىلەر ئۆز ئارا مەلۇم ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان مۇناسىۋەتتە يەنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە بولۇشى لازىم؛ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ داۋاملىشىشى

ۋە كۆپىيىشى يەنى نوپۇسنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەقسىملىنىشى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ئۇچىنچى خىل مۇناسىۋىتىدۇر، ماركس ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «باشتىلا تارىخىي تەرەققىيات جەريانىغا كىرگەن ئۇچىنچى مۇناسىۋەت بۇ ھايات ھەر كۈنى يېڭىباشتىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈۋاتقان كىشىلەرنىڭ باشقا كىشىلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشكە ياشلىغانلىقىدىن، يەنى نەسىلنى كۆپەيتىدىغانلىقىدىن بولدى. بۇ ئەر - خوتۇن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت، ئاتا - ئانا بىلەن چەرزەنتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يەنى ئائىلە دېمەكتۇر.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 56 - بەت)

ھەر قانداق ھايۋانمۇ ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىشقا ۋە داۋاملاشتۇرۇشقا، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا موھتاج. لېكىن ئىنسانلار ھايۋانلارغا ئوخشىمايدۇ. ھايۋانلار تەبىئەتكە پەقەت پاسسىپ ھالدىلا ماسلىشىدۇ، تەبىئەت تەمىن ئەتكەن تەبىئىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە تاينىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە نەسلىنى كۆپەيتىدۇ؛ ئىنسانلار تەبىئەتكە پاسسىپ ھالدا ماسلاشمايدۇ، بەلكى قورال - سايمان ياساش ۋە ئىشلىتىش ئارقىلىق تەبىئەتنى ئاكتىپ، پائالىيەتچانلىق بىلەن بويسۇندۇرىدۇ ۋە ئۆزگەرتىدۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا باي كېلىدىغان ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قالىدۇ، تۇرمۇشنى ياخشىلايدۇ ۋە نەسلىنى كۆپەيتىدۇ. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقانىدەك: «ئىنسانىيەت جەمئىيىتى بىلەن ھايۋانات جەمئىيىتىنىڭ ماھىيەتلىك پەرقى شۇ يەردىكى، ھايۋانلار كۆپ دېگەندە پەقەت ئادەم بولسا ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 34 - توم، 163 - بەت)

نوپۇسنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەقسىملىنىشىدىكى تەبىئىي مۇناسىۋەت تارىخىتىكى مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ ۋە باشقۇرۇشدا بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىشى ھايۋانلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئوخشىمىغان ھالدا، مۇئەييەن تارىخىي دەۋردىكى نىكاھ تۈزۈمى ۋە ئائىلە تۈزۈمى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. ئائىلە مۇناسىۋىتى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى «بىردىنبىر ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى» ئىدى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، «ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى بىلەن ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى يەنىدا قىلغان، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئېھتىياجنى يەنىدا قىلغان چاغدا، ئائىلە بىقىندى مۇناسىۋەتكە ئايلاندى (گېرمانىيە بۇنىڭ سىرتىدا). («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 56 - بەت) مۇئەييەن جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ئائىلە مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرىنى شۇنىڭدەك نوپۇسنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەقسىملىنىشىنى بەلگىلەيدۇ. مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ئاھالىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بەلگىلەيدۇ، بارلىق ئىجتىمائىي تۈزۈمگە باي كېلىدىغان مەخسۇلۇك نوپۇس قانۇنىيىتى زادىلا مەۋجۇت ئەمەس.

ئاھالىنىڭ تەبىئىي تۈزۈلۈشى (جىنس ۋە ياش جەھەتتە تۈزۈلۈشى) ۋە ئاھالىنىڭ رايون

تۇزۇلۇشى (ئاھالىنىڭ تارقىلىشى بىلەن تەبىئىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى) جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بەۋاستە مۇناسىۋەتلىك. ئاھالىنىڭ ئىجتىمائىي تۇزۇلۇشى جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئاھالىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى بولغان ئەمگەكچىلەر ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى مۇھىم ئامىل ھەمدە ئىنسانىيەتنىڭ بىرىنچى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى. ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى يارىتىش، ئىشلەپچىقىرىش، ئىگىلەش ۋە ئىشلىتىش ئارقىلىق بارلىق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك ئوبيېكتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا رولىنى تېلۇق جارى قىلدۇرغان قىلىدۇ. «بارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىچىدە، ئەڭ قۇدرەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىنقىلابىي سىنىپنىڭ ئۆزى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 278 — 279 - بەتلەر) ئەمگەكچىلەر ماددىي بايلىقنى شۇنداقلا مەنىۋى بايلىقنى يارىتقۇچى. ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبىدىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتنى — ماددىي بايلىقنىڭ ۋە بارلىق پەن، مەدەنىيەت، سەنئەت قاتارلىق مەنىۋى بايلىقنىڭ مەنبەسى. ئىنسانىيەت جەمئىيىتى بارلىققا كەلگەندىن بۇيان، ئەمگەكچى خەلق شانلىق مەدەنىيەتنى ياراتتى، بۇ مەدەنىيەت بىزگە قىممەتلىك مەنىۋى مىراس بولۇپ قالدى. ئەمگەكچىلەر قارشىلىقىنىڭ بىرلىكى — ئۇلار ھەم ئىشلەپچىقارغۇچى، ھەم ئىستېمال قىلغۇچى. ئۇلار ئالدى بىلەن ئىشلەپ چىقارغۇچى، ئاندىن كېيىن ئىستېمال قىلغۇچى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئىشلەپ چىقارغان ماددىي ۋاستىلەر ھامان ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىستېمال قىلىش ئېھتىياجىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىدۇ، ئۇلار جەمئىيەتنى بارغانسېرى كۆپ ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇڭا، بۇ ئالەمدىكى بارلىق شەيئىلەر ئىچىدە ئادەم ئەڭ قىممەتلىك.

سىنىپىي جەمئىيەتتە، ئاھالە سىنىپتىن تەركىب تاپىدۇ. ئاھالىنىڭ تۈرلۈك مۇناسىۋەتلىرى (سىنىپىي مۇناسىۋەت، مىللىي مۇناسىۋەت، دىنىي مۇناسىۋەت، ئائىلە مۇناسىۋىتى، مەدەنىي مۇناسىۋەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مۇناسىۋەتلەر) ئىچىدە سىنىپىي مۇناسىۋەت ئەڭ ئاساسىي مۇناسىۋەتتۇر. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «ئەگەر مەن ئاھالىنى تەشكىل قىلىدىغان سىنىپلارنى چەتكە قايرىپ قويسام، ئاھالە ئابستراكت بولۇپ قالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 175 - بەت) شۇنىڭ ئۈچۈن، سىنىپىي جەمئىيەت شارائىتىدا، نوپۇسنى، نوپۇس ھادىسىلىرىنى، نوپۇس قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا، مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇزۇمدىن ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتتىن چەتلەپ كەتمەي، سىنىپىي مۇناسىۋەتنى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇزۇمنى ئاساس قىلىش لازىم.

ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئەزەلدىن ئىجتىمائىي تۈس ئېلىپ كەلگەن. مۇئەييەن سانداقى ئاھالە بولمىسا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. مۇئەييەن سانداقى ئاھالە ۋە شۇنىڭ

كىللەنگەن مۇئەييەن نوپۇس زىچلىقىمۇ جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ ماددىي ئاساسىدۇر. مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈمدە، بىر مەملىكەت ياكى رايوندا ئەگەر نوپۇس سانى ئاز، نوپۇسنىڭ زىچلىقى كىچىك، كۆپەيمىشى ئاستا بولسا، كۆپ چاغلاردا تەبىئىي بايلىقنىڭ ئۆزلەشتۈرۈلۈشىگە ۋە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن ئاستىلىتىش رولىنى ئويناپىدۇ؛ ئەكسىچە بىر مەملىكەت ياكى بىر رايوندا، ئەگەر نوپۇسنىڭ سانى كۆپ، زىچلىقى بەك چوڭ بولسا، نوپۇسنىڭ كۆپەيمىشىنى مۇۋاپىق تىزگىنلەشنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان پايدىسى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. شۇڭا، نوپۇس بىلەن جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىدە، ھەم بۈرژۇئازىيىنىڭ نوپۇس ھەممىنى ھەل قىلىدۇ دەيدىغان ئەكسىيەتچىل نۇقتىنەزەرىگە قارشى تۇرۇش كېرەك، ھەم نوپۇسنىڭ كۆپەيمىشىنىڭ تېز - ئاستا بولۇشىنىڭ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىگە پۈتۈنلەي سەل قارايدىغان مېتافىزىكىلىق نۇقتىنەزەردىنىمۇ ساقلىنىش لازىم.

جەمئىيەت تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي كۈچ نوپۇسنىڭ كۆپەيمىشىنىڭ تېز - ئاستا بولۇشى ئەمەس، بەلكى ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدۇر، لېكىن نوپۇسنىڭ كۆپەيمىشىنىڭ تېز - ئاستا بولۇشى جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن تېزلىتىش ياكى ئاستىلىتىش رولىنى ئويناپىدۇ. ستالىن مۇنداق دەيدۇ: «نوپۇسنىڭ كۆپەيمىشى جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى يا ئىلگىرى سۈرىدۇ يا ئاستىلىتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي كۈچى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنىڭ ھەل قىلغۇچ تەسىر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» (ستالىن: «لېنىنىزم مەسىللىرى توغرىسىدا»، 1964 - يىل نەشرى، 644 - بەت).

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، دۇنيا ئاھالىسىنىڭ سانى ۋە نوپۇسنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. XX ئەسىردىن بۇيان، دۇنيا ئاھالىسىنىڭ ئومۇمىي سانى بىر ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوخشاش بولمىغان مەملىكەت ۋە رايونلاردا ئاھالىنىڭ سۈپىتىمۇ ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئۆستى. كىشىلەرنىڭ ئەمگەك ماھارىتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئەقلىي قابىلىيىتى، تەبىئەتنى بىلىش ۋە ئۆزگەرتىش ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئۆستى؛ سالامەتلىك ئەھۋالى ياخشىلاندى؛ ئوتتۇرىچە ئۆمرى ئۇزارتىلدى. بۇ ئىنسانلار مەدەنىيىتى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش يولىدا قازانغان زور غەلبىسى.

ئىنسانلار تۇغۇتتا تامامەن ھۆكۈمەتسىزلىك قىلسا بولمايدۇ، پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش كېرەك. سوتسىيالىزمغىچە بولغان جەمئىيەتلەردە، ئىنسانلارنىڭ ئەقلىغە مۇۋاپىق، پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پەقەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلدىكنى

ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتىلا، خەلق ئىگىلىكىنى پىلانلىق هالدا، نىسبەت بويىچە راۋاجلاندۇرۇش قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناشى بىلەن، ئىنسانلار ئۆزىنى تىزگىنلەش، پىلانلىق ئۆسۈشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. جۇڭگودا نوپۇس كۆپ، نوپۇسنىڭ زىچلىقى بىر قەدەر چوڭ، تارىختا نوپۇسنىڭ كۆپىيىش نورمىسى يۇقىرىراق بولۇپ كەلگەن، شۇڭا پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش تولىمۇ زۆرۈر. بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، ئايالالار ۋە بالىلارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش، پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن ـ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تېزلىتىشتە ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

نوپۇس قانۇنىيتى بۇ، هەر قايسى جەمئىيەتلەردىكى ئاهالە مۇناسىۋىتى ۋە نوپۇس تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدىكى نوپۇس تەرەققىياتىنىڭ تۈپ ئالاهىدىلىكلىرىنى، نوپۇس بىلەن خەلق ئىگىلىكىنىڭ ماهىيەتلىك ئالاقىسىنى، ئاهالىنىڭ سان ۋە سۈپەت جەهەتتىكى تەرەققىيات ئەهۋالىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

نوپۇس قانۇنىيىتى بىر ئىجتىمائىي قانۇنىيەتتۇر. ماركسىزم ئادەم ئۇخشاش بولمىغان، تارىخىي يوسۇندا ئالمىشىپ تۇرىدىغان جەمئىيەت ئورگانىزمدا ياشايدۇ، «هەرخىل ئالاهىدە تارىخىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى ئالاهىدە تارىخىي يوسۇندا رول ئويناىدىغان نوپۇس قانۇنىيىتىگە ئىگە. ئابستراكت نوپۇس قانۇنىيىتى تارىختا تۇنجى ئادەملەرنىڭ مۇداخىلىسىگە ئۇچرىمىغان هايۋانات دۇنياسىدا ۋە ئۆسۈملۈك دۇنياسىدىلا مەۋجۇت» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 692 ـ بەت) دەپ قارايدۇ.

ماتېرىيالىستىك نۇقتىئىنەزەرگە ئاساسلانغاندا، تارىختىكى هەل قىلغۇچ ئامىل، ئاخىرقى هېسابتا، بىۋاستە تۇرمۇشنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى شۇنداق. ئىشلەپچىقىرىش ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، يەنە بىرى، ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى. ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى، ماهىيەتلىك، مۇقەررەر باغلىنىش بار. ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىنسانلارنىڭ ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە تەرەققىياتىنىڭ ماددىي ئاساسى. ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەرەققىياتى بولمىسا، ئىنسانلار ۋە ئىنسانىيەت جەمئىيىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ۋە تەرەققىي قىلالمايدۇ. ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا، كىشىلەر تەبىئەت بىلەن ئالاقە قىلماستىن، بەلكى بىر ـ بىرى بىلەن مۇئەييەن مۇناسىۋەت يەنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ. كىشىلەر هامان مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى شارائىتىدا ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى مۇناسىۋىتى جەمئىيەتتىكى باشقا مۇناسىۋەتلەرنى، جۈملىدىن نىكاه مۇناسىۋىتى بىلەن ئائىلە مۇناسىۋىتىنى تىزگىنلەيدۇ ۋە باشقۇرىدۇ، ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، يەنى نوپۇسنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تىزگىنلەيدۇ ۋە باشقۇرىدۇ. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك:

«ماركس ئادەم بىلەن ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى سېلىشتۇرغىنىدا، ئادەمنىڭ تۇرلۇكچە بولغان، تارىخىي يوسۇندا ئالمىشىپ تۇرىدىغان، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈمى تەرىپىدىن ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تەقسىمات تۈزۈمى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان جەمئىيەت ئورگانىزمىدا ياشايدىغانلىقىغا ئاساسلانغان. ئىنسانلارنىڭ كۆپىيىش شارائىتى بىۋاستە ھالدا تۇرلۇك جەمئىيەت ئورگانىزمىنىڭ تۈزۈلۈشىگە باغلىق، شۇڭا نوپۇس قانۇنىيىتىنى تارىختىكى تۇرلۇك جەمئىيەت تۈزۈلۈشى شەكلىگە قارىماي ئابستراكت ھالدا، تەتقىق قىلىماسلىق، بەلكى ھەر بىر جەمئىيەت ئورگانىزمىدىكى نوپۇس قانۇنىيىتىنى ئايرىم-ئايرىم ھالدا تەتقىق قىلىش كېرەك.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 430 - بەت)

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس بولغان نوپۇس قانۇنىيىتى نىسپىي نوپۇس ئۇشۇقچىلىقى قانۇنىيىتىدۇر. نىسپىي نوپۇس ئۇشۇقچىلىقى كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، شۇنداقلا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كاپىتالىستىك جۇغلانما ئۆزلۈكسىز تۇردە ھەمدە ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى ۋە كۆلىمى بىلەن تاناسىپ بولغان ھالدا نىسپىي بولغان يەنى كاپىتال كۆپەيتىشنىڭ ئوتتۇرىچە ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەن، شۇ سەۋەبتىن ئوشۇقچە بولغان ياكى ئۈستىلەپ قوشۇلىدىغان ئىشچىلار ئاھالىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ»، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس بولغان نوپۇس قانۇنىيىتى ئەنە شۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 691 — 692 - بەتلەر). بۇ قانۇنىيەت كاپىتالىزمدىكى نوپۇس تەرەققىياتىنىڭ تۈپ ئالامەتلىرىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، كاپىتال جۇغلاشنىڭ پرولېتارىيات ئەھۋالىغا بولغان تەسىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئىشسىزلىقنىڭ كاپىتالىزمنىڭ خالى بولالمايدىغان ھەمراھى ئىكەنلىكىنى، نوپۇسنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان ئوبيېكتىپ كۈچ كاپىتالنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ ئېھتىياجى ئىكەنلىكىنى ئېچىپ بېرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدە نوپۇس قانۇنىيىتى بار. نوپۇسنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى پىلانلىق تەڭشەپ تۇرۇش ۋە ئەمگەك كۈچىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش سوتسىيالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ۋە تۈپ ئالامىتى. سوتسىيالىزمدا ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بىز تەرەپتىن، ئىشلەپ چىقارغۇچى ۋە ئىستېمال قىلغۇچى سۈپىتىدىكى نوپۇسنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ئوتتۇرىسىدا مىقدارجەھەتتە مۇئەييەن نىسبەت مۇناسىۋىتى بار، ماددىي ۋاستىلەرنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇش مۇقەررەر ھالدا نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى پىلانلىق تەڭشەپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مەلۇم مەزگىلدە جەمئىيەت ياراتقان مىللىي دارامەت ئاخىر جۇغلانمىغا ۋە ئىستېمالغا سەرپ قىلىنىدۇ، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ نىسبىتىنى پىلانلىق ئورۇنلاشتۇرۇشمۇ

نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى پلانلىق تەڭشەپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت ھاكىمىيتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئۇمۇمىي مۇلۇكچىلىك نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى پلانلىق تەڭشەپ تۇرۇش ئۈچۈن سىياسىي ئالدىنقى شەرت ۋە ئىقتىسادىي ئاساس يارىتىپ بېرىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئىشقا ئاشۇرۇلغان ۋە خەلق ئىگىلىكى پلانلاشتۇرۇلغان بولغاچقا، ئەمگەك كۈچىنىڭ تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ئەمگەك مەنبەلىرىنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشى، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەتراپلىق ئۆسۈشى؛ نوپۇسنىڭ مۇۋاپىق تارقىلىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. لېكىن، ئىمكانىيەتنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۇزاق مۇددەت تىرىشچانلىق كۆرسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. بىرىنچىدىن، ئىقتىسادىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى بىلەن نوپۇسنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش قانۇنىيىتىنى پەيدىنپەي بىلىپ، ئىگىلەپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن ماسلاشتۇرۇش لازىم. ئىككىنچىدىن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈش بىلەن بىللە، ئىشلەپچىقىرىشنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، تېخنىكا كۆپ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى ۋە مۇلازىمەتلىك تارماقلىرىنى ئېچىپ، تېخنىكا كۆپ ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنى يارىتىش كېرەك. ئۇچىنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى پەيدىنپەي ئۆستۈرۈپ، پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن ـ تېخنىكا سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، كونا ئېجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كەلتۈرۈپ چىقارغان پەرقلەرنى پەيدىنپەي كىچىكلىتىپ، ھەم جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان، ھەم ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان بىر ئەۋلاد يېڭى كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈپ، پەيدىنپەي ھالدا ئەمگەكنى تېرىكچىلىك ۋاستىسىلا ئەمەس، بەلكى كۈندىن ـ كۈنگە تۇرمۇشنىڭ بىرىنچى ئامىلىغا ئايلاندۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، ئاھالىنىڭ سۈپىتىنى پەيدىنپەي ياخشىلاش ھەمدە پلانلىق ئاھالە يۆتكەش ئارقىلىق ئاھالىنىڭ رايون تۇرۇلۇشىنى كۈندىن ـ كۈنگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەدىن ئىبارەت جىنايىتىنى يوشۇرۇپ، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۇرمۇسىنى قوغداش ئۈچۈن، نوپۇس قانۇنىيىتى مەڭگۈلىك تەبىئىي قانۇنىيەت دەپ جۆيلۈدى. ئەنگلىيەلىك پوپ مالتوس ئەنە شۇلارنىڭ ئاساسلىنى ۋەكىلى. ئۇ: يېمەكلىك ئىنسانلارنىڭ ياشىشى ئۈچۈن زۆرۈر، ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى جىنسىي تەلەپ مۇقەررەر، دەيدۇ. ئۇ نوپۇس چەكلەنمىگەن ئەھۋالدا گېئومېتىرىيلىك پروگرېسسىيە بويىچە كۆپىيىدۇ، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرى بولسا ـ ئارىفمېتىكىلىق پروگرېسسىيە بويىچە كۆپىيىدۇ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ھامان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، بۇ ـ مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت دەپ ھېسابلايدۇ. ئىش يۈزىدە، «مەڭگۈلۈك قانۇنىيەت» دېگەن بۇ بىر نەچىنى پۈتۈنلەي مالتوس ئويدۇرۇپ چىقارغان. كاپىتالىستىك

جەمئىيەتتىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھاممراتلىشىش پۈتۈنلەي بۇرژۇئازىيىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ ئەتىجىسى. مالتوسنىڭ نوپۇس نەزەريىسى ئەكسىيەتچىل ۋە ئىلىم - پەنگە قارشى سەپسەتە «بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىياتقا ئەڭ ئاشكارا جەڭ ئېلان قىلىشى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 572 -بەت).

نوپۇس دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سىياسىي ئىقتىسادتىكى تەتقىقات ئۇسۇلى ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىساد ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىلمىي ئابستراكسىيە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تەتقىق قىلىدۇ، بۇنداق ئۇسۇلنى دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى ئىدىيىگە يېتەكچى قىلىپ تۇرۇپ قوللىنىدۇ.

ئىلمىي ئابستراكسىيە مەلۇم بىر ھادىسىنىڭ ماھىيەتلىك بولمىغان، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ئالامەتلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، تەپەككۇر ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئەڭ ماھىيەتلىك نەرسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ھەمدە ئۇنى يىغىنچاقلاش بىلەن، ئۇقۇم، كاتېگورىيە ۋە نەزەريىە ھاسىل قىلىشتۇر. ئابستراكسىيە قىلىش كۆچى ئىنسانلار تەپەككۇرىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە ئىقتىدارى. ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى، سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىلمىي تەجرىبە ئەمەلىيىتى جەريانىدا، ئىنسانلارنىڭ بىلىشى پەيدىنپەي ھېسسىي بىلىشتىن ئەقلىي بىلىشكە، جانلىق، بىۋاستە كۆزىتىشتىن ئىلمىي ئابستراكسىيىگە ئۆتىدۇ. ئىلمىي ئابستراكسىيە قىلىش ئۇسۇلى دېگەنلىك «تەپەككۇر ياردىمى بىلەن مول تۈيغۇ ماتېرىياللىرى ئۈستىدە ئاچچىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ياخشىسىنى ئىلغۇۋېلىش، ساختىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، چىنىنى ساقلاپ قېلىش، بۇنىڭدىن ئۇنىڭغا ئۆتۈش، تاشقىرىسىدىن ئىچكىرىسىگە كىرىشتەك يېڭىباشتىن ئىشلەپ چىقىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئۇقۇم ۋە نەزەريىە سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش» دېگەنلىكتۇر («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1971 - يىل نەشرى، 524 - بەت). ئىلمىي ئابستراكسىيە قىلغاندا، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ توغرا، تېخىمۇ تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. سىياسىي ئىقتىساد ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغىنىدا، ئابستراكسىيە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىم. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىقتىسادىي شەكىللەرنى تەھلىل قىلغاندا، ھەم مىكروسكوپنى ئىشلەتكىلى بولمايدۇ، ھەم خىمىيىۋى سىناق دورىلىرىنى ئىشلەتكىلى بولمايدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئورنىغا ئابستراكسىيە قىلىش كۈچىنى قويۇش كېرەك.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 8 - بەت)

كىشىلەرنىڭ توغرا بىلىشى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ، ئىلمىي ئابستراكسىيىمۇ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشى لازىم، شۇنىڭدەك ئادەمنىڭ ئابستراكسىيە قىلىش كۈچىمۇ ئەمەلىيەتتە چىنىقىشتىن كېلىدۇ. لېكىن ئىلمىي ئابستراكسىيىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئەمەلىيەتكە قاتنىشىپ قويۇشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە قىلمايدۇ، يەنە ئەمەلىيەت ئاساسىدا تىرىشىپ نەزەريىۋى تەتقىقات ئېلىپ بېرىش لازىم. ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادنىڭ پۈتكۈل نەزەريىە سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭ ئىلمىي ئۇقۇملىرى پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ تەرىشىپ نەزەريىۋى تەتقىقات ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ

لەتبجىسى. ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغاندا، ئىلمىي لەزەرىيىۋى تەتقىقات ئىلىپ بارغىلى بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان ھالدا ئىلىپ بېرىلغان نەزەرىيىۋى تەتقىقاتمۇ ئىلمىي ئابستراكسيىنى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ. لەزەرىيە يەنە ئەمەلىيەت ئارقىلىق سىنىلىشى، تۈزىتىلىشى، ئەمەلىيەت ئۇنىڭغا جانلىق كۈچ بەخش ئېتىشى كېرەك. ئىقتىسادىي نەزەرىيە رېئال ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىلمىي يوسۇندا يېغىنچاقلىنىشى، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە رېئال ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر، تېخىمۇ تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئابستراكسيىنىڭ ئەكس ئەتتۈرىدىغىنى شەيئىلەردىكى ئومۇمىي نەرسە، ھالبۇكى ئومۇمىيلىق پەقەت ئايرىلمىقنىڭ ئىچىدىلا، ئۇرغۇن كونكرېتلىقنىڭ ئىچىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئىلمىي ئابستراكسيە ئايرىلىق ئىچىدىن ئومۇمىيلىقنى كۆرۈشنى تەلەپ قىلغانىكەن، شەيئىلەرگە ئورتاق بولغان ھادىسىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ يىغىندىسىنى ئاساس قىلىپ، كۆپلەپ ماتېرىيال ئىگىلەپ ۋە ئۇنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىپ ھەم ئومۇملاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىن قانۇنىيەتلىك نەرسىلەرنى تېپىپ چىقىش لازىم. ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «تاۋار دېگەن نەرسىنى مىليونلىغان كىشىلەر ھەر كۈنى كۆرۈپ تۇرسىمۇ، ئىشلىتىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا سەپسالمىغانىدى.. پەقەت مارکسلا ئۇنى ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلدى، تاۋارنىڭ ئەمەلىي تەرەققىياتى ئۈستىدە غايەت زور تەتقىقات ئىشلەرنى ئىلىپ باردى، ئومۇمىي مەۋجۇدىيەتتىن مۇكەممەل ئىلمىي نەزەرىيىنى تېپىپ چىقتى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - تۇم، 1971 - يىل نەشرى، 1480 - بەت) مارکس دەل كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ تاۋاردىن ئىبارەت ھۈجەيرىسىنى تەھلىل قىلىشتىن باشلاپ، كاپىتالدزمنىڭ زىددىيەتلىرىنىڭ مەنبەسىنى پۈختا تەتقىق قىلىپ، كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەردى. ئىجتىمائىي ھادىسىلەر ئىنتايىن مۇرەككەپ بولىدۇ. ئەگەر ئايرىم، بىر تەرەپلىمە، جۈزئىي نەرسىلەرلا ئاساس قىلىنسا، ئىلمىي ئابستراكسيە قىلغىلى بولمايدۇ.

مارکس سىياسىي ئىقتىساد سىستېمىسىنى بەرپا قىلغىنىدىمۇ ئىلمىي ئابستراكسيە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللانغانىدى. ئۇ ئابستراكسيە قىلىش ئارقىلىق كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر ئىچىدىن ئەڭ ماھىيەتلىك مۇناسىۋەتنى يەنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى چىقىرىپ تەتقىقات ئىلىپ بارغانىدى. «كاپىتال» نىڭ 1 - تومىدا، ئۇ مۇرەككەپ ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئەڭ ماھىيەتلىك نەرسە ئۈستىدە يەنى كاپىتال بىلەن يالانما ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى يەنى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئۈستىدە تەتقىقات ئىلىپ باردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، «كاپىتال» نىڭ 2 - تومىدا، كاپىتالنىڭ مۇئامىلە جەريانىنى ئۆز تەتقىقاتىغا ئىلىپ كىردى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇئامىلە جەريانىنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەرگەندىن كېيىن، «كاپىتال» نىڭ 3 - تومىدا، يەنە كاپىتال ھەرىكىتىنىڭ ئومۇمىي جەريانىدىكى تۈرلۈك كونكرېت فورماتسىيىلەر ئۈستىدە تەتقىقات

ئېلىپ بېرىپ، قېرىشىچە قىممەتنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتنى تەھلىل قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدە ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ماركسنىڭ ئابستراكسىيىلەشتۈرۈپ ئىلمىي تەھلىل قىلىشى ئارقىلىق تەرتىپلىك يوسۇندا بىزنىڭ ئالدىمىزدا زاھىر بولدى.

دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم — پرولېتارىيات دۇنيا قارىشى، شۇنداقلا تەبىئەتنى ۋە جەمئىيەتنى بىلىشتىكى مېتودولوگىيە. لېنىن كۆرسەتمىسىگە، ماركس، ئېنگېلسنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىلىرىدىن بىرى «پۈتكۈل سىياسي ئىقتىسادنى ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكا ئارقىلىق تۈپتىن ئۆزگەرتكەنلىكى» دىن ئىبارەت («لېنىن ئەسەرلىرى»، 19 - توم، 558 - بەت)؛ لېنىن يەنە كۆرسەتتىكى، «كاپىتال» دا دىئالېكتىكا، لوگىكا ۋە بىلىش نەزەرىيىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەھلىل قىلىشقا تەتبىق قىلىندى. سياسي ئىقتىساد تەتقىقاتىغا ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىلىق پرىنسىپلار بىلەن يېتەكچىلىك قىلغاندىلا، ئاندىن توغرا يۇنىلىشنى ئىگىلەپ، ئىلمىي ئابستراكسىيە قىلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى ئەخلاق ياكى ئەقلىيلىقنى ئاساس قىلىپ ئەمەس، بەلكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن تەھلىل قىلىش؛ ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى يەككە - يېگانە ھالدا تەتقىق قىلماي، بەلكى شەيئىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسىدىن، بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرۇشىدىن تەتقىق قىلىپ، تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش؛ ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش قاتارلىق جەريانلارنى، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى تۇرغۇن، ئۆلۈك ھالدا كۆزەتمەستىن، بەلكى تەرەققىيات نۇقتىسىنەزەرىنى، مىقدار ئۆزگىرىشىدىن سۈپەت ئۆزگىرىشىگە يېتىش نۇقتىسىنەزەرىنى قوللىنىپ كۆزىتىپ، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش؛ بولۇپمۇ قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت ئالەمنىڭ بۇ تۈپ قانۇنىيىتىنى تەتبىق قىلىپ، زىددىيەتنى تونۇش، زىددىيەتلەرنىڭ خاراكتېرىنى ئاجرىتىش، ئاساسي زىددىيەتنى ۋە زىددىيەتنىڭ ئاساسي تەرىپىنى تەھلىل قىلىش، زىددىيەتنى ھەل قىلىشنىڭ ئۇسۇللىرىنى تېپىش لازىم. سياسي ئىقتىساد تەتقىقاتى داۋامىدا، يەنە ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىلىق تەپەككۇر قىلىش پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەتراپلىق پىكىر قىلىشقا ۋە ھۆكۈم قىلىشقا تىرىشىش، بىر تەرەپلىمىلىكتىن ساقلىنىش لازىم؛ بىرنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈشىدە چىڭ تۇرۇپ، مېتافىزىكىدىن ساقلىنىش لازىم؛ كونكرېت ھەقىقەتنىڭ ھەممىسىنىڭ نىسپىي بولىدىغانلىقىغا، كونكرېت بىلىشنىڭمۇ نىسپىي بولىدىغانلىقىغا دىققەت قىلىپ، مۇتلەقلىكتىن ساقلىنىش لازىم، ۋەھاكازالار.

سياسي ئىقتىساد — تارىخىي پەن. تارىخىي ماتېرىيالىزم — جەمئىيەتتە تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرى توغرىسىدىكى پەن، سياسي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشتىكى يېتەكچى ئىدىيە. ئەگەر ئۈستقۇرۇلمىدىكى ئۆزگىرىشنى ئىقتىسادىي بازىستىن، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن ئىبارەت يۇكسەكلىككە يېغىنچاقلىنىغاندا، سىياسىي ئىقتىساد تەتقىقاتىنىڭ ئالمىنى ئەھمىيىتىنى تۇپتىن يوقىتىدۇ. ماركس دەل «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدى» گە سوز بېشىدا تارىخىي ماتېرىيالىزم ئۇستىدە كلاسسىك بايانلارنى قىلىپ ئۆتىتى. كەڭ مەنىدىكى سىياسىي ئىقتىساد تېخنىمۇ كەڭ تارىخ جەھەتتىن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ پەيدا بولغان تۈرلۈك ئىقتىسادىي فورماتسىيەلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. ھەرقانداق ھادىسىنى جۇملىدىن بارلىق ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە يوقىلىش تارىخىدىن كۆزىتىكەنىدىلا، ئاندىن توغرا، ئەتراپلىق بىلىشكە ئېرىشكىلى بولىدۇ. دېمەك، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تارىخىي نەرسىلەر لوگىكىلىق نەرسىلەر بىلەن بىردەك؛ بىلىش ئۇسۇلى سۈپىتىدە تارىخىي ئۇسۇل لوگىكىلىق ئۇسۇل بىلەن بىردەك. لېكىن، «تارىخ، كۆپىنچە، سەكرەپ - سەكرەپ ۋە ئەگرى - توقاي يول بىلەن ئىلگىرىلەيدۇ، ئەگەر ھەممە يەردە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ مېڭىش زۆرۈر بولسا ئىدى، ئۇ ھالدا، ئانچە مۇھىم بولمىغان بىرمۇنچە ماتېرىياللارغا ئەھمىيەت بېرىشكىلا ئەمەس، بەلكى كۆپىنچە پىكىر قىلىش جەريانىنى ئۈزۈپ قويۇشقىمۇ توغرا كېلەتتى» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1982 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 210 - بەت). لوگىكىلىق ئۇسۇل تارىختا تاسادىپىي بولۇپ قالغان نەرسىلەرنى چەتكە چىقىرىپ قويۇپ، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك بولغان، ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، قانۇنىيەتلىك نەرسىسىنى ئايان قىلىپ، ئۇنى يېغىنچاقلاش ۋە ئابستراكسىيە قىلىش دېمەكتۇر. لوگىكىلىق ئۇسۇل تارىخنى ئاساس قىلىشى لازىم. سىياسىي ئىقتىسادتىكى تەتقىقات ئۇسۇلى تارىخىي ئۇسۇلغا بىلەن لوگىكىلىق ئۇسۇلنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. نوقۇل تارىخىي ئۇسۇل بىلەنلا نەزەرىيە جەھەتتە تارىخنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىياتىنى زاھىر قىلىپ بېرىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولمايدۇ؛ تارىختىن ئايرىلغان لوگىكىلىق ئۇسۇل بولسا مەنبەسىز سۇ، يىلتىزسىز دەرەخ بولۇپ قالىدۇ.

ئوبېيكتىپ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەرىكىتى ھامان ئۆزىگە خاس قانۇنىيەت بويىچە ئاددىيلىقتىن مۈرەككەپلىككە، تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە قاراپ راۋاجلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئابستراكسىيە جەريانىمۇ ئاددىي، تۆۋەن دەرىجىلىك مۇناسىۋەتتىن باشلىنىپ، پەيدىنپەي مۈرەككەپ، يۇقىرى دەرىجىلىك مۇناسىۋەتكە كۆتۈرۈلۈشى كېرەك. مۈرەككەپ مۇناسىۋەتمۇ كونكرېت مۇناسىۋەتتۇر. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كونكرېتنىڭ كونكرېت بولۇشى ئۇنىڭ نۇرغۇنلىغان مۇئەييەنلەشكەنلىكى ئومۇملاشتۇرۇلمىسى بولغانلىقى ۋە شۇ سەۋەبتىن خىلمۇ خىللىقنىڭ بىرلىكى بولغانلىقى ئۈچۈندۇر.» (يۇقىرىقى كىتاب، 176 - بەت) دېمەك، ئاددىيلىقتىن مۈرەككەپلىككە كۆتۈرۈلۈش ئەينى زامانداۋى ئابستراكسىيىدىن كونكرېتلىققا كۆتۈرۈلۈشتۇر. قوشۇمچە قىممەت — ئابستراكت ئۇقۇم، ئۇنىڭدا نۇرغۇن كونكرېت مۇئەييەنلىك چىقىرىپ تاشلانغان. قوشۇمچە قىممەتنىڭ پايدىغا، پايدىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىغا ئايلىنىشى ئاددىي ئا-
مۈرەككەپلىككە، ئابستراكسىيە

كونكرېتلىققا كۆتۈرۈلۈشتۇر.

تەتقىق قىلىش ئۇسۇلى بىلەن بايان قىلىش ئۇسۇلى ئوخشىمايدۇ. تەتقىقاتتا تەبىئىي چىقىش قىلغىلى بولمايدۇ، ئۇقۇمدىن پاشلىغىلى بولمايدۇ. تەتقىقاتتا تولۇق ماتېرىيالغا ئىگە بولۇش، ئۇنىڭ تۈزۈلۈك تەرەققىيات شەكىللىرىنى تەھلىل قىلىپ، بۇ شەكىللەرنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى تېپىش كېرەك؛ بۇ ئىش تاكىدىن كېيىنلا، ئاندىن رېئال ھەرىكەتنى مۇۋاپىق تۇرده بايان قىلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. بايان قىلىش ۋاقتىدا، تەتقىقات نەتىجىسىنى ئالدى بىلەن ئىچىپ بېرىپ، تەپەككۇر تۈزۈلمىسىنى شەكىللەندۈرۈشكىمۇ بولىدۇ.

كاپيتالىزمدىن بۇرۇن

تاش قورال دەۋرى بۇ، تارىخىۋلوگىيىدە ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قورال ماتېرىيالىغا ئاساسەن ئايرىلغان ئەڭ دەسلەپكى دەۋرى. بۇنداق ئايرىشنى ھەممىدىن ئاۋۋال دانىيە ئارخېئولوگى تومسېن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ 1836 - يىلى ئىنسانلارنىڭ ئېپتىدائىي جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى تاش قورال دەۋرى، مىس قورال دەۋرى ۋە تۆمۈر قورال دەۋرى دەپ ئايرىغان. كېيىن بەزىلەر تاش قورال دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن ئۇنى كونا تاش قورال دەۋرى، ئارا تاش قورال دەۋرى ۋە يېڭى تاش قورال دەۋرى دېگەن ئۇچ باسقۇچقا بۆلگەن.

كونا تاش قورال دەۋرى-يەنە دەسلەپكى مەزگىل، ئارا مەزگىل ۋە ئاخىرقى مەزگىل دېگەن ئۇچ مەزگىلگە بۆلۈنىدۇ: دەسلەپكى مەزگىل مايمۇنسىمان ئادەم مەزگىلى بولۇپ، يېڭىلىنىش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ۋە ئارا مەزگىلگە، يەنى بۈنگىدىن ئىككى مىليون يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن 100 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقىچە بولغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. بۇ زامانلاردا ئىنسانلار نادان ئېپتىدائىي توپ ھالىتىدە بولۇپ، تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى يىغىش ۋە ئوۋچىلىق قىلىش بىلەن تۇرمۇشنى قامدايتتى، بىۋاسىتە چوقۇش ياكى سوقۇش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، پالتا (ئۇچلۇق قورال) ۋە چېپىش قورالىلىرىغا ئوخشاش قوپال قورالىلارنى ياسايتتى. بۇ چاغدا ئوت ئىشلىتىش كەشپ قىلىندى. جۈكگودۈكى يۇمۇنسىمان مايمۇنسىمان ئادەمى، لەنتيەن مايمۇنسىمان ئادەمى، بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادەمى، ھىندۇ نېزىيدىكى ياۋا مايمۇنسىمان ئادەمى، ياۋروپادىكى ھېيدېلبېرگ مايمۇنسىمان ئادەمى مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ. ئارا مەزگىل قەدىمكى ئادەملەر مەزگىلى بولۇپ، كېيىنكى يېڭىلىنىش دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە يەنى بۈنگىدىن 100 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن 50 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقىچە بولغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغلاردا جەمئىيەت ئېپتىدائىي جامائە دەۋرىگە قەدەم قويغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى بۇرۇنقىدىن راۋاجلانىدى، ئىنسانلار تۈرلۈك ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان ھەرخىل سپېتسىراق ئۇچ بۇرجەكلىك ئۇچلۇق قورالىلارنى ھەم ھەر خىل شەكىلدىكى قىرىش - كېسىش قورالىلىرىنى ياسىيالايدىغان بولدى، سۈنئىي يول بىلەن ئوت چىقىرىشنى كەشپ قىلدى. جۈكگودۈكى مايا ئادەمى، دېگسۈن ئادەمى ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى، ياۋروپادىكى نېئاندېرتلار ۋە ئۇلار ياراتقان مۇستېر مەدەنىيىتى قاتارلىقلارمۇ شۇ دەۋرگە مەنسۇپ. ئاخىرقى مەزگىل يەنى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق

جامائەسی مەيدانغا كەلگەن چىن ئادەم دەۋری دەل پۈتۈن يەر شاری خاراكتېرلىك ئەڭ ئاخرقی مۇز دەۋری بولۇپ، بۇنىڭدىن 50 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن 13 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقىچە بولغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغلاردا، تېخنىكا تەرەققىي قىلدى، كىشىلەر ۋاستىلىك چوقۇش ئۇسۇلى ۋە يېسىلاش تېخنىكىسىنى قوللىنىپ، كىچىك ۋە سىپتا قىرىش قورالىرى، كېسىش قورالىرى، ئويۇش قورالىرى، تېشىش قورالىرى، نەيزە قاتارلىق قورالالارنى ۋە ھەر خىل سۆڭەك ئەسۋابلارنى ياسىيالايدىغان، بۇغا - مارال، پىل، كەركىدان قاتارلىق چۆڭراق ھايۋانالارنى تۇتالايدىغان بولدى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى ۋە دىنىي ئېتىقادنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رەسىملەر، ئويمىلارغا ئوخشاش ئىپتىدائىي سەنئەت يارلىقا كەلدى. جۇڭگودىكى تاغ ئۆڭكۈرى ئادىنمى، خېتاۋ مەدەنىيىتى، ياۋروپادىكى كرو مانونلار ۋە ئورنيا مەدەنىيىتى قاتارلىقلار مۇشۇ دەۋرگە مەنسۇپ.

ئارا تاش قورال دەۋری مۇز دەۋری ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنكى ۋاقىتتىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئۆتۈشكىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆتكۈنچى دەۋر بولۇپ، ئۇ بۇنىڭدىن 13 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن 8 - 9 مىڭ يىل ئىلگىرىكى زامانلار ئۆپچۆرىسىگىچە بولغان مەزگىلگە توغرا كېلىدۇ. بۇ دەۋردە تەبىئىي مەھسۇلاتلارنىڭ بىلەن ئۇۋچىلىق قىلىشتەك تەرەققىي قىلغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى ئاساسىي ئورۇندا ئىدى، يەرزى رايونلاردا سىپتا تاش قورال ھۈنەر - سەنئىتى كەڭ قوللىنىلغانىدى، يېسىلاش تېخنىكىسىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تاشنى يوپۇرماق يا كى تېغقا ئوخشاش گېئومېتىرىك شەكىلگە كىرگۈزۈپ ۋە ئۇنى يا غاچ يا كى سۆڭەك بىلەن سا پلاپ، قورال قىلىپ ئىشلىتىش ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى. ئوقيا ئىشلىتىشنىڭ كەشپ قىلىنىشى بۇ دەۋرنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئارا تاش قورال دەۋری مەدەنىيىتى جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى قۇملۇق رايون ۋە يايلاق رايونلاردا خېلى كەڭ تارقالغان؛ ياۋروپادا بولسا ئازىل مەدەنىيىتى، تاردېنوئاز مەدەنىيىتىگە ئوخشاش مەدەنىيەتلەر بار.

يېڭى تاش قورال دەۋری تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخرقی باسقۇچى بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىنىش ۋاقتى ھەرقايسى رايونلاردا ئوخشاش ئەمەس، ھەممىدىن بۇرۇن باشلانغان ۋاقتى ئالاھازەل بۇنىڭدىن 8 - 9 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ، بۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، ئىنسانلار ئېقتىسات تارىخىدا تۈنجى ئىنقلابىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، يەنى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى كەشپ قىلىپ، تەبىئىي مەھسۇلاتنى ئۆز پائالىيەتلىرىگە تايىنىش يولى بىلەن ئاشۇرۇش دەۋرىگە قەدەم قويدى. بۇ دەۋردە مەدەنىيەت خېلى چاپسان تەرەققىي قىلدى، ئۇرۇقداشلىق جامائەسى گۈللىنىش باسقۇچىغا يەتتى، بۇ دەۋرنىڭ ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى ئەڭ چوڭ يېڭىلىق ساپال قاچىلارنى ياساش تېخنىكىسى ۋە تاش قورالالارنى سۈركەپ سىلىقداش تېخنىكىسى كەشپ قىلىشتىن، سۆڭەك ۋە مۈگىزدىن قەتارلىقلاردىن بىلىق تۇتۇشقا كېرەكلىك جابدۇقلار ۋە ئوۋ جابدۇقلىرىنى كۆپلەپ ياساشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ چاغلاردا ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇزاق ۋاقىت ۋە ئوقيا ئولتۇراق

لاشقان چوڭراق قەبىلىلەر بارلىققا كەلدى. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان مەشھۇر قەزىلما رايونلىرىدىن جۇڭگودا ياڭشاۋ مەدەنىيىتى، لۇڭشەن مەدەنىيىتى، ماجاياۋ مەدەنىيىتى بار، ياۋروپادا دەسلەپكى كرىت مەدەنىيىتى، دونای مەدەنىيىتى، بېجون مەدەنىيىتىگە ئوخشاش مەدەنىيەتلەر بار.

مىس قورال دەۋرى ئۇ، تارىخىئولوگىيىدە ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ قورال ماتېرىيالىغا ئاساسەن ئايرىلغان، تاش قورال دەۋرىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئىككىنچى دەۋرى. بۇ دەۋر يەنە مىس دەۋرى ۋە تۇنج دەۋرى دېگەن ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

مىس دەۋرى. مىلادىدىن 5000 يىللار بۇرۇن، مېسوپوتامىيە ۋە مىسىر قاتارلىق جايلار مىس دەۋرىگە قەدەم قويغان. جۇڭگودا مىس دەۋرى مەدەنىيىتىگە مەنسۇپ مەدەنىيەتتىن چىجيا مەدەنىيىتى قاتارلىق مەدەنىيەتلەر تېپىلدى. مىس دېگەنلىك ساپ مىس دېگەنلىكتۇر. تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا، كىشىلەر تەبىئىي مىسنى تاش ئورنىدا سىلىقداپ ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئاسان ئۇۋۇلۇپ كەتمەيدىغانلىقىنى، ئۇنى نېپىزلىتىشكە، ئۇزارتىشقا بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ كېچىك سايمان - جابدۇق ۋە يىزەكلەرنى ياساشقا باب كېلىدىغانلىقىنى بايقىغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەنە ئۇنى ئېرىتكىلى بولىدىغانلىقىنى، قاتقاندا ئۇنىڭ شەكلى ئۆزگىرىدىغانلىقىنى بايقاش بىلەن، مېتال ئېرىتىشنى كەشپ قىلغان. مىسنى بېرەر شەكىلگە كىرگۈزۈش ئاسان، ئۆزگەرتىپ ياساش ئوڭاي، مىستىن ياسالغان نەرسىلەر چىداملىق كېلىدۇ. بىراق مىس يۇقىرى ھارارەتتە ئېرىيدىغانلىقى، ئۇنىڭ قاتتىقلىق دەرىجىسى تۆۋەن بولىدىغانلىقى، مىس چىقىدىغان جايلار چەكلىك بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنى كۆپلەپ ئىشلىتىش مۇمكىن بولمىدى، شۇڭا تاش قوراللار يەنىلا ئاساسىي قورال بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مىس دەۋرى مېتال بىلەن تاش ئارىلاش ئىشلىتىلگەن دەۋر دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

تۇنج دەۋرى. مىلادىدىن 3000 يىل بۇرۇن مىسىر، ھىندىستان، بابىلون قاتارلىق جايلار تۇنج دەۋرىگە قەدەم قويدى. تۇنج — مىس بىلەن قەلەينىڭ بىرىكمىسى. كىشىلەر ئۇزاق مۇددەتلىك مېتال ئېرىتىش ئەمەلىيىتىدە، مىس بىلەن قەلەيىنىڭ بىرىكمىسىنىڭ تۆۋەن ھارارەتتە ئېرىش، قاتتىقلىق دەرىجىسى يۇقىرى بولۇش قاتارلىق ئارتۇقچىلىقلارغا (مىسنىڭ ئېرىش نۇقتىسى، ئومۇمەن، 1 مىڭ 83 گرادۇس، 15 پىرسەنت قەلەي قوشسا، ئۇنىڭ ئېرىش نۇقتىسى 960 گرادۇسقا چۈشىدۇ) ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقاپ، ئۇنى قورال - ساياسان ياساشتا بارا - بارا كۆپلەپ ئىشلىتىدىغان بولدى. تۇنج قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، توغان ياساش ۋە سۇغىرىش قۇرۇلۇشى ئىلىپ بېرىش ئىشلىرى قانات يېيىپ كەتتى، مەخسۇس باغلار بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ھەل قىلغۇچ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ قالدى؛ شۇنداقلا قول سانائەتتىكى ئىش تەقسىماتىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا، ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار خېلى كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك مۇمكىنچىلىككە ئايلاندى. شۇڭا،

تۇج دەۋرىدە، بەزى جايلار تېخى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان بولسا، بەزى جايلار قۇللۇق جەمئىيەتكە كىردى.

جۇڭگودا تۇنج دەۋرىدە شيا سۇلالىسى، شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوخشاش قۇلدارلار ئىگىدارچىلىقى تۈزۈمىدىكى دۆلەت قۇرۇلغانىدى. شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مىڭ كۋادرات مېتىردەك يەرنى ئىگىلىگەن تۇنج دۆكىنى قېزىش ئارقىلىق تېپىلدى، بۇ دۆكاندا مېتال ئېرىتىشتە ئىشلىتىلىدىغان قېلىپتىن 100 نەچچىسى، تۇنج ئېرىتىدىغان قازاندىن نەچچە ئونى بار ئىكەن. يىن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان خارابىدىن قېزىۋېلىنغان تۇنج قورالларنىڭ ياسىلىش قېلىپىدىكىسى خېلى يۇقىرى ئىكەن، پىچاق، ھەرە، پالتا قاتارلىق قورال ـ سايمانلار، ئىدىش، كۇپ، كەمچەن، تەخسە قاتارلىق نەرسىلەر بار ئىكەن، يەنە ئات ـ ھارۋىنى بېزەيدىغان بىزەكلەر ۋە يالمان، پالتا قاتارلىق ھەربىي يارىقلار بار ئىكەن. شۇنداقلا تۇرغۇن تۇنج ئوقيا ئوقلىرى بار بولۇپ، بۇ قەدىمكى دۆلەتلەردە ئاز ئۇچرايدۇ (ئوقنى ئاتقاندىن كېيىن قايتۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ)، بۇ ھال شاڭ سۇلالىسى زامانىدا تۇنج سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىپ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىرمۇنچە تۇنج قورالارغا خەت ئويۇلغان بولۇپ، بەزىلىرىدە بىر خەت، بەزىلىرىدە بىرنەچچە خەت ھەتتا بەزىلىرىدە 45 خەت بار. ھەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇنج سانائىتى تېخىمۇ راۋاج تاپقان ھەمدە قوڭغۇراق، جاڭ قاتارلىق سازلار، يالمانلىق نەيزە، خەنجەر قاتارلىق ھەربىي يارىقلار مەيدانغا كەلگەن. ئويما خەتلەرمۇ كۆپەيگەن، چۈ شۇەنۋاڭ زامانىسىدا، ماۋگىۋك ئىدىشىغا ئويۇلغان خەت 497 گە يەتكەن.

تۆمۈر قورال دەۋرى بۇ، ئارخېئولوگىيىدە ئىنسانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنىڭ قورال ماتېرىيالىغا ئاساسەن ئايرىلغان، تاش قورال دەۋرى بىلەن مىس قورال دەۋرىدىن كېيىنكى 3 ـ دەۋرى.

دۇنيادا مىسقا قارىغاندا تۆمۈرنىڭ زاپىسى كۆپ، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ. ئەمما تۆمۈر رۇدىسى مۇستەھكەم رەڭلىك، پارقىراق بولمىغانلىقتىن، ئۇنى پەرق ئېتىش تەس؛ مېتېئورىت تۆمۈردىن باشقا تۆمۈرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك باشقا ئېلېمېنتلار بىلەن بىرىكىپ كەتكەچكە، ئۇنى ئايرىپ چىقىش تەس؛ تۆمۈرنىڭ ئېرىش نۇقتىسىمۇ مىسنىڭكىدىن يۇقىرى، ئومۇمەن 1 مىڭ 500 گرادۇستىن يۇقىرى ھارارەتتە ئېرىيدۇ. شۇڭا، تۆمۈر قوراللار مىس قوراللاردىن كېيىن ئىشلىتىلدى، دەسلەپتە رۇدىدىن پارچە تۆمۈر ئېرىتىلگەن بولسا، كېيىن قۇيما تۆمۈر بارلىققا كەلدى. ھازىرقى ماتېرىيالارغا قارىغاندا، كىچىك ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى خېتت پادىشاھلىقىدا، كىشىلەر مىلادىدىن 14 ئەسىر بۇرۇنلا تۆمۈر قوراللارنى ياساشنى بىلىدىكەن؛ قەدىمكى يۇنانىدا، گومېر دەۋرىدىلا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى XI ـ IX ئەسىرلەر) تۆمۈر ئىشلىتىش باشلانغان؛ ھىندىستاندا تەخمىنەن مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇنلا تۆمۈر ئىشلىتىش باشلانغان. جۇڭگودا جەنگو دەۋرىدىكى تۆمۈر قوراللاردىن ۋە قۇيمىچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان قېلىپتىن بىرمۇنچىسى قېزىپ چىقىلدى. چۈنچىيۇ دەۋرىدىمۇ تۆمۈر ئىشلىتىلگەنلىكىگە دائىر خاتىرىلەر بار، مەسىلەن، «چى بايانلىرى»دا: «يامان مېتالنى

ئېرىتىپ، قورال ياساپ، تېرىقچىلىقتا ئىشلىتىش ئىشلىرى بولۇپ ئۆتتىلەر» دەپ يېزىلغان، ياماق مېتال دېگىنى تۆمۈرنى كۆرسىتىدۇ. «گۆھنزى» دە، چى بەگلىكىدە «تۆمۈر ئېرىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار» بارلىقى يېزىلغان (بۇنى كېيىنكىلەر خاتىرىلەۋالغان)؛ «نەزمىلەر، چىن ئۇسلۇبى» دا: ئۇچار كۆل رەڭ دۆلدۇللار قۇيرۇقىدەك چېچىپ» دېگەن مىسرا بار، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ يەردە ئېيتىلغان كۆل رەڭ دۆلدۇل رەڭگى تۆمۈردەك ئات ئىمىش، بۇ شەرقىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، چىن شياڭگۇڭ زامانىدا يېزىلغان شېئىر. تۆمۈر ئىشلىتىش تېخنىكىسى بالدۇر باشلانغان بولۇشى مۇمكىن، يەر ئاستى قېزىلمىلىرىدىن قارىغاندا، غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە رۇددىدىن پارچە تۆمۈر ئېرىتىلگەنلىكىنىڭ ئالامەتلىرى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «بارلىق مەدەنىي مىللەتلەر بۇ دەۋردە ئۆزىنىڭ قەھرىمانلىق دەۋرىنى: تۆمۈر خەنجەر دەۋرىنى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تۆمۈر ساپان ۋە تۆمۈر پالتا دەۋرىنى ئۆتكۈزدى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانمىلار ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 159 - بەت) تۆمۈرنىڭ قاتتىقلىقى ۋە چىداملىقلىقى مىسنىڭكىدىن ياخشى، مەھسۇلات مىقدارىمۇ كۆپرەك، ئۇ قورال - سايمان ياساشتا ئوبدان خام ئەشيا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تۆمۈر قورالىلار بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تاش قورالىلار چاپسانلا سىقىپ چىقىرىلدى، مىس قورالىلارمۇ بارا - بارا ئورۇن بوشاتتى، بۇنىڭ ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. تۆمۈر ساپان (تۆمۈر چىشلىق ساپان) بىلەن يەرلەرنى چوڭقۇر ھەيدىگىلى ۋە قاتتىقراق يەرلەرنى ھەيدىگىلى بولىدۇ، ئۇلاق كۈچىدىن پايدىلىنىشقا ئەپلىك بولىدۇ. تۆمۈر ساپان بىلەن كالىنىڭ بىرلىشىشى ئارقىسىدا، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ئۆزگەردى. تۆمۈر پالتا، تۆمۈر ھەرە قاتارلىق سايمانلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا، كەڭ ئورمانلىقنى ئېچىش مۇمكىنچىلىككە ئايلاندى، بۇنىڭ بىلەن پايدىلىنىلىدىغان يەرنىڭ كۆلىمى كېڭەيدى. تۆمۈرنىڭ ھەربىي قورال - ياراق ياساشقا ئىشلىتىلىشى بىرقەدەر يۇقىرى ئېرىتىش تېخنىكىسىنى تەلەپ قىلاتتى. جۇڭگودا چاڭشادىن يەر ئاستىدىن تېپىلغان بىر پولات شەمشەر چۈنچىيۇ - جەنگو دەۋرى ئارىلىقىدا پولات تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. تۆمۈر قورالىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى قول سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا غايەت زور رول ئويناپ، قول سانائىتىنىڭ دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، تۆمۈر قورالىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا، شۇنىڭدەك مېتال پۇلنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولدى.

نادانلىق دەۋر بۇ، ئېنگېلس مورگاننىڭ تارىخىي دەۋرلەرنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ ئايرىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن تەھقىقلەشتۈرگەن، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى 1 - باسقۇچ. «نادانلىق دەۋر تەييار تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى يىغىش ئاساس قىلىنغان دەۋر؛ ئىنسانلار ياسىغان نەرسىلەر، ئاساسەن، مۇشۇنداق يىغىشتا ئىشلىتىلىدىغان ياردەمچى قورالدۇر.» (ماركس - ئېنگېلس تاللانما

ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 23 - بەت) بۇ دەۋر-نىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى ھەممىدىن ئۇزاق بولۇپ، ئىنسانلار تارىخىنىڭ 90 پىرسەنتتىن كۆپرەك ۋاقتىنى ئىگىلەيدۇ. ئۇ ئىنسانلار ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ بارلىققا كەلگەن مەزگىلىدىن باشلانغان بولۇپ، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاج تاپقان ۋە ئىنسانلار مۇقىم ئولتۇراقلىشىقا باشلاپ، مەھەللىلەرنىڭ بەزى بىخلىرى كۆرۈلگەنگە قەدەر داۋام قىلغان. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىرىدە، مورگاننىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن، نادانلىق دەۋرىنى يەنە ئۈچ باسقۇچقا بۆلگەن ھەمدە ئۇنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن: (1) تۆۋەنكى باسقۇچ. بۇ — ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرى. ئەمدىلا ھايۋاندىن ئۆزگەرگەن مايمۇنسىمان ئادەملەر توپ بولۇپ ياشايتتى، ئۆسۈملۈكلەر-نىڭ يىلتىزى، غولى ۋە مېۋىلىرىنى ئوزۇق قىلاتتى؛ ئەمگەك قىلىش ئارقىسىدا ئۇلار ئۆرە ھالىدا ياشايدىغان بولۇپ قالدى، ئۇلارنىڭ ئالدى پۈتى قول بولۇپ قالدى، ئۇلار قورال - سايمان ياساشنى ئۆگىنىۋالدى، شۇنداقلا تىل بارلىققا كەلدى. بوغۇملىرى ئېنىق بولغان سۆزنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى-مۇشۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئۇتۇقى. (2) ئوتتۇرا باسقۇچ. مايمۇنسىمان ئادەم تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ قەدىمكى ئادەملەر ۋە يېڭى ئادەملەر (ھازىرقى ئادەملەر تىپى) گە ئۆزگەردى، ئۇۋچىلىق بارلىققا كەلدى؛ سۆزنىڭ يول بىلەن ئوت چىقىرىش كەشپ قىلىندى؛ بۇ مەزگىلدە سلىقلانمىغان قوپال تاش قوراللار يەنى كونا تاش قورال دەۋرى دەپ ئاتىلىدىغان دەۋردىكى تاش قوراللار ئىشلىتىلەتتى، قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدىكى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى بارا - بارا ئەسلىدە تارقاق بولغان ئىپتىدائىي توپ ھالىتىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈلمىنىڭ ئورنىنى ئالدى. (3) يۇقىرى باسقۇچ. ئوقيا كەشپ قىلىندى؛ سىلىقلانغان تاش قوراللار يەنى يېڭى تاش قورال دەۋرى دەپ ئاتىلىدىغان دەۋردىكى تاش قوراللار ئىشلىتىلدى؛ ياغاچتىن ياسالغان قاچا - قۇچا ۋە ئۆيلەر بارلىققا كەلدى؛ مۇقىم ئولتۇراقلىشىش باشلاندى ھەمدە مەھەللىلەر شەكىللەندى، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى يەنمۇ راۋاجلاندى، ئۇرۇقداشلاردىن جەمئەت ۋە قەبىلىلەر تەشكىللەندى. بۇ دەۋردە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئەمگەك قوراللىرىدا تەرەققىيات خېلى ئاستا بولدى، بۇ جەھەتتىكى زور كەشپىيات ئوقيانىڭ ياسالغانلىقى ۋە ئىشلىتىلگەنلىكى بولدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: «تۆمۈر قىلىچ ياۋايىلىق دەۋرنىڭ، مىلىتىق مەدەنىي دەۋرنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قورالى بولغىنىغا ئوخشاش، ئوقيامۇ نادانلىق دەۋرنىڭ ئەڭ كۈچلۈك قورالى بولغان.» (ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 36 - بەت) نادانلىق دەۋر ئاخىرلىشىشى بىلەن، ئىنسانلار ياۋايىلىق دەۋرگە قەدەم قويىدى.

ياۋايىلىق دەۋر بۇ، ئېنگېلس مورگاننىڭ تارىخىي دەۋرلەرنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ ئايرىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن تەھلىل قىلىپ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى 2 - باسقۇچ. «ياۋايىلىق دەۋر — چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۆگىنىۋېلىنغان دەۋر، تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى

ئارقىلىق ئاشۇرۇش ئۇسۇلى ئۆگىنىۋېلىنغان دەۋر.» («ماركس - ئېنگېلس تالانتا ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 23 - بەت) بۇ دەۋر ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ، ئۇ ساپال قاچا ياساش تېخنىكىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن باشلانغان، يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان؛ ئىپتىدائىي تۈزۈم جەمئىيەت پارچىلانغان ۋە قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈۋاتقان دەۋردە ئاخىرلاشقان. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دا مورگاننىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن، ياۋايىلىق دەۋرنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلگەن ھەمدە ئۇنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن: (1) تۆۋەنكى باسقۇچ. ساپال قاچا ياساش تېخنىكىسى كەشپ قىلىنىدى؛ ھايۋانات-لارنى بېقىش ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش - ئۆستۈرۈش باشلاندى. ئاياللار ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۇرۇقلارنى ئىشەنچلىك تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا يېتەكچىلىك رول ئوينىدى، بۇ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى گۈللەنگەن دەۋر. (2) ئوتتۇرا باسقۇچ. مېتال ئېرىتىش تېخنىكىسى ۋە مېتاللارنى پىششىقلاپ ئىشلەش كەشپ قىلىنىدى؛ باغۋەنچىلىك ۋە قول سانائەت بارلىققا كەلدى؛ يېنىكچە قورال-لارنىڭ، بولۇپمۇ مىس قورال-لارنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار كېلىپ چىقتى؛ سودىنىڭ قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كېلىپ چىقتى؛ ئالماشتۇرۇش دائىملىق تۈزۈم بولۇپ قالدى. ئۇرۇقلار يەنىمۇ يىلشكە باشلىدى، ئائىلىق ھەرقۇنى تۈزۈمنىڭ ئورنىنى ئاتىلىق ھەرقۇنى تۈزۈمى ئالدى، ئەرلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋەھاكازالاردا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى، بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىدىكى ئائىلە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىگە قارشى ھالدا مەيدانغا كەلدى؛ ئۇلاقلار ئىلگىرى قەبىلە ياكى ئۇرۇقنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدا بولغان بولسا، ئەمدىلىكتە ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنىڭ مۈلكى بولۇپ قالدى؛ ئەسىرلەر قۇل قىلىپ ئىشلىتىلدى، ئېكسپلاتاتسىيە كېلىپ چىقتى. (3) يۇقىرى باسقۇچ. تۆمۈر قورال-لار ئىشلىتىلدى؛ يېزىق بارلىققا كەلدى؛ ئېكىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئەمگەك تەقسىماتى كېلىپ چىقتى؛ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە مېتال پۇل مەيدانغا كەلدى. تېرىلغۇ يەرلەر ئومۇمنىڭ ئىختىيارىدىن پۈتۈنلەي خۇسۇسىيلارنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتتى، يەككە ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىساد بىرلىكى بولۇپ قالدى. قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيەت سىنىتىمىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى، ئۇرۇقداشلىق ئورگانلىرى خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلەيدىغان قورال ۋە ئۇرۇق دائىرىسىدىكى ئومۇمىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان تەشكىلات بولۇشتىن قېلىپ، خەلقە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە زۇلۇم سالىدىغان، قوشنا ئورۇنلارنى تالان-تاراج قىلىدىغان زورلۇق كۈچ ئاپپاراتى بولۇپ قالدى. بۇ ھال ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمنىڭ ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى، ئىنسانلارنىڭ پات ئارىدا يېڭى بىر تەرەققىيات دەۋرى

گە يەنى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق ئاساسىدىكى مەدەنىي دەۋرگە قەدەم قويىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ياۋايىلىق دەۋرنىڭ باسقۇچ لىرى تۆۋرىسىدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋاللار، ئاساسلىقى، ياۋروپادىكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە ئاساسەن تەسۋىرلەنگەن، تەبىئىي شارائىت ۋە تارىخىي شارائىتنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى تۈپەيلىدىن، باشقا رايونلارنىڭ ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلىرى بولۇشى مۇمكىن.

مەدەنىيلىك دەۋرى بۇ، ئېنگېلس مورگاننىڭ تارىخىي دەۋرلەرنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ تەرەققىياتىغا قاراپ ئايرىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن تەھەققۇلاشتۇرگەن، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى نادانلىق دەۋر بىلەن ياۋايىلىق دەۋردىن كېيىنكى بىر باسقۇچ، يەنى سىنىپىي جەمئىيەت باسقۇچى. «مەدەنىيلىك دەۋرى ــ تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ پىششىقلاپ ئىشلەش ئۆگىنىۋېلىنغان دەۋر، ھەقىقىي سانائەت ۋە سەنئەت بارلىققا كەلگەن دەۋر.» («ماركس ــ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ــ توم، 23 ــ بەت) ئۇ قەدىمكى زامان قۇللۇق تۈزۈمى دەۋرى، ئوتتۇرا ئەسىر يانچىلىق تۈزۈمى دەۋرى ۋە يېقىنقى زامان كاپىتالىزم تۈزۈمى دەۋرىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»دا مەدەنىيلىك دەۋرنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: (1) ئىش تەقسىماتى ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بارا ــ بارا ھۆكۈمران ئورۇنداتۇرغۇچى شەكىل بولۇپ قالدى، كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىغا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بولدى. (2) بىر سىنىپنىڭ باشقا بىر سىنىپنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى مەدەنىيلىكنىڭ ئاساسى، پەسكەشلەرچە ئاچكۆزلۈك قىلىش مەدەنىيلىكنىڭ ھەربىر كىشىنىڭ تۇرمۇشىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇشى، شەخسىي بايلىق توپلاشقا بېرىلىش مەدەنىيلىكنىڭ نىشانى بولدى. (3) دۆلەت ئېزىلگۈچى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلارنى باستۇرۇش ماشىنىسى. (4) ئەمگەك تەقسىماتى ئاساسىدىكى سانائەت بىلەن يېزا جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋەھاكازالار مەۋجۇت. مەدەنىي دەۋر ھازىرغىچە نەچچە مىڭ يىللىقلا تارىختا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى جەھەتتىن ئىلگىرى ئېيتقاندا، بۈرژۇنقى ھەممە دەۋرلەردىكىدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغان ھەيران قالارلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، بۇ ھال ئىنسانلارنىڭ راستتىنلا نادانلىق ۋە ياۋايىلىق ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، مەدەنىيلىك دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىراق، پۈتكۈل مەدەنىيلىك دەۋرىدە، ئۆتكەن ئىككى دەۋردە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان لىللالىق، دوستانىلىق، ئەركىنلىك، دېموكراتىيە ۋە باراۋەرلىك دېگەنلەرگە ئوخشاش گۈزەل ئەخلاق ۋە ئەنئەنىلەر پۈتۈنلەي چۆرۈپ تاشلاندى، بۇلارنىڭ ئورنىنى بولسا دەھشەتلىك سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زورلۇق كۈچ ھۆكۈمرانلىقى، شەخسىيەتچىلىك، ئاچكۆزلۈك، ئالدامچىلىق، بۇلاڭچىلىق ۋە ئوغرىلىق ئالدى. دېمەك، «مەدەنىيلىك» دەۋرى دەپ ئاتالغان بۇ دەۋر

كىشىلەر ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكىس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم جەھەتتىن قارىغاندا، ئىنتايىن مەدەنىي ئەمەس. مەدەنىيەتلىك دەۋرى، ئاخىرقى ھېسابتا، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىكى قىسقىغىنا بىر باسقۇچ. ئۇ ئۆزىدە ئەسلىدە بار بولغان زىددىيەتلەر تۈپەيلىدىن مۇقەررەر رەۋىشتە ھالاك بولىدۇ؛ ئىنسانىيەت تېخىمۇ ئالىي جەمئىيەت بولغان كومىۇنىزم جەمئىيىتىگە قەدەم قويىدى.

يەغىش ئىگىلىكى بۇ ئىنسانلار تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تەبىئەت دۇنياسىدىكى تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى بىۋاسىتە يەغىش تۈرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مەنبەسى قىلىنغان ئىگىلىك. دەسلەپكى زامانلاردا، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا قارشى كۈرەش قىلىش ئىقتىدارى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، ئۇلار ئىپتىدائىي قورال ـ سايمانلارنى ياسىيالايدىغان بولسىمۇ، ئەمما تاش ۋە شاخ ـ شۇمبىلاردىن ئاددىي قورال ـ سايمانلارنى ياساش بىلەنلا چەكلىنەتتى. بۇنداق قورال ـ سايمانلار ئىنتايىن ئاددىي ۋە قوپال بولۇپ، ئەمگەكتە يارىدەمچىلىك رولىنىلا ئوينايتتى؛ كىشىلەر ئاساسلىقى ئىككى قول بىلەن تەبىيار ياۋا ئۆسۈملۈكلەرنى، ئالايلۇق، ياۋا كۆكتات، ياۋا مېۋە ـ چېۋە، ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزى ۋە غولى قاتارلىقلارنى يىغاتتى. دەسلەپتە چوڭراق ھايۋانلارنى ئوۋلاش بەك تەس ئىدى، شۇڭا كىچىك ھايۋانلار ياكى يۇمشاق ئۇستىخانلىق ھايۋانلارنى تۇتۇشقىلا توغرا كېلەتتى، قۇرتلارنىمۇ ئوزۇقلۇق قىلىدىغان ئەھۋال بار ئىدى. ئوزۇقلۇق مەنبەسى دائىم كاپالەتسىز قالىدىغان بولغاچقا، ئادەم يەيدىغان ئەھۋاللارمۇ بار ئىدى، بۇنداق ئەھۋال خېلى ئۇزاق داۋام قىلدى.

ئىنسانلار ئۆز تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، تەبىئەت دۇنياسىدىكى تەييار نەرسىلەر بىلەنلا تۇرمۇشنى قامدايتتى، شۇڭا يەغىش ۋە بېلىقچىلىق ـ ئوۋچىلىق ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىناتتى، بۇ پائالىيەتلەر ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلغاچقا، بىر ـ بىرىنى تولۇقلىدى. تاش قورالىلارنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرىنىڭ كۆپىيىشى، سۆڭەك ئارىنىڭ ۋە ئاتار نەيزىگە ئوخشاش قورالىلارنىڭ ياسىلىشى، خۇسۇسەن ئوقيانىڭ كەشپ قىلىنىشى ئارقىسىدا، بېلىقچىلىق ـ ئوۋچىلىق ئىگىلىكى كۆرۈنەرلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، ئىستېمال قىلىنىدىغان ئوزۇقلۇقنىڭ دائىرىسىمۇ بارا ـ بارا كېڭەيدى. مانا مۇشۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە بېلىقچىلىق ـ ئوۋچىلىق بىلەنلا دائىم ئىگە بولۇپ تۇرۇش مۇمكىن بولمىدى، يەغىش ئىگىلىكى يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇردى. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە كىرگەندىن كېيىنمۇ، بۇنداق ئەھۋالدا چوڭ ئۆزگىرىش بولمىدى. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدە تەبىئىي ئىش تەقسىماتى مەۋجۇت ئىدى، ئەرلەر ئوۋچىلىق قىلاتتى، ئاياللار تەبىئىي ھەھسۇلاتلارنى يەغىش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئاياللارنىڭ تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى يەغىش ئىشى ئەرلەرنىڭ ئوۋچىلىقىدىن مۇقىمراق بولۇپ، ئىشەنچلىك تۇرمۇش مەنبەسى ئىدى، شۇڭا ئۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. بۇ ھال شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، شۇ چاغلاردا ئاياللارنىڭ ئورنىنىڭ يۇقىرى بولۇشى ئۇلارنىڭ ئائىلە باشلىقى بولغانلىقى،

قانداشلىقنىڭ ئانا جەمەت بىلەن هېسابلىنىدىغانلىقى، شۇنداقلا ئايالالارنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىدىكى تۇرمۇشىدا مۇهىم رول ئويناپغانلىقىدىن بولغان. كىشىلەر يېغىش ئىشى داۋامىدا، ئۇزاق مۇددەت كۆزىتىش ۋە ئىزدىنىش ئارقىلىق، بەزى زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈش جەريانىنى ۋە ئۇلارنى يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسىنى بارا - بارا بىلىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بارلىققا كەلدى، بۇ چاغدا، يېغىش بارا - بارا ئىككىنچى ئورۇنغا ئۆتتى.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكى «بۇ، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ئىگىلىكى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تەبىئەت دۇنياسىدىكى تەييار هايۋانلارنى تۇتۇش - ئۇۋلاشنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مەنبەسى قىلغان ئىگىلىكتۇر. ئىنسانلار تەرەققىياتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئەمگەك تېخنىكىسى تۆۋەن ۋە قورال - سايمان ئاددىي بولغاچقا، كىشىلەر تەبىئەت دۇنياسىدىكى تەييار ئوزۇقلۇقلارنى ئىستېمال قىلىش بىلەنلا كۇن كەچۈرەتتى. ئۇ چاغدا يالۇا ئۆسۈملۈكلەرنى يېغىشتىن باشقا، ئوۋچىلىق قىلىش تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇشتىكى ئەڭ ئاساسلىق پائالىيەت ئىدى. ئوۋچىلىق قىلىش مايمۇنسىمان ئادەم باسقۇچىدىلا بارلىققا كەلگەنىدى. جۇڭگونىڭ ئارخېئولوگىيىلىك قېزىنما ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ئالاھازەل بۇنىڭدىن 400 — 500 مىڭ يىل ئىلگىرى جۇكۇدىيەن تەرەپلەردە ياشىغان بېيجىڭ مايمۇنسىمان ئادەملىرى تۇرلۇك بۇغىلارنى تۇتۇپ ئوزۇقلۇق قىلغانلىكەن. ئىپتىدائىي ئادەملەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئوۋچىلىق پائالىيىتىلىرىدە، تەجرىبە توپلاپ، ئوۋچىلىقنىڭ تۇرلۈك ئۇسۇللىرىنى يارىتتى، مەسىلەن، هايۋانلارنى كالتەك - توقماق، تاش، ئاتار نەيزە ۋە ئوت بىلەن قوغلاپ تۇتقاندىن باشقا، يەنە تۇزاق قويۇش، تور، قاپقان قۇرۇش ئۇسۇللىرىدىن پايدىلاندى، يەنە ئىت، قۇش قاتارلىقلارنىمۇ ئوۋچىلىققا ئىشلەتتى، يا بولمىسا يېرتقۇچ هايۋانلارنى قوغلاپ تىك يارغا چىقىرىپ، ئۇلارنى تىك ياردىن چۈشۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللاندى. ئوقيا كەشپ قىلىنغان ۋە قوللىنىلغاندىن كېيىن، ئوۋچىلىق چاپسان راۋاجلاندى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئوقيانىڭ بولۇشى بىلەن ئوۋ غەنىيمەتلىرى كۇندىلىك ئوزۇقلۇقلارغا ئايلاندى، ئوۋچىلىق بولسا ئەمگەكنىڭ ئادەتتىكى بىر قىسمى بولۇپ قالدى.» (ئېنگېلس. «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىشىدا جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 35 - بەت) ئوۋچىلىق ئەمگىكى ئارقىلىق، ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئوزۇقلۇقى مول بولغاندىن باشقا، تېرە، يۇڭ، سۆڭەك، مۈڭگۈز، ماي قاتارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە كۇنسايىن كۆپ ئېرىشكىلى بولىدىغان بولدى. ئىپتىدائىي ئادەملەردە ئوۋچىلىق كوللېكتىپ بولاتتى. قورال - سايمانلار ئاددىي بولغان ۋە تەبىئەتنىڭ بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارى چەكلىك بولغان شارائىتتا، كوللېكتىپنىڭ ئەقىل - چاراسىنى بىلەن كۈچ - قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرغاندىلا، ئاندىن يېرتقۇچ هايۋانلارنىڭ تۇيۇقسىز هۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈپ، ھەر خىل پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغىلى بولاتتى. شۇنداقتىمۇ يەنىلا دائىم يېرتقۇچ هايۋانلار، ئاچلىق ۋە كېسەللىك تەھلىكە سېلىپ تۇراتتى. ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئاساسدا ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق كېلىپ چىقتى. تارىختىكى

ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ئۆتمۈش بولۇپ قالدى. بىراق، ھازىر دۇنيادا بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان مىللەتلەر تېخى ئاز بولسىمۇ بار. ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ شىمالىي قۇتۇپ چەمبىرىكى ئەتراپىدىكى ئېسكىموسلار تىپىك بېلىقچى - ئوۋچى مىللەت. ئازادلىقتىن ئىلگىرى ئېلىمىزنىڭ شەرقىي - شىمال رايونىدىكى ئىپتىدائىي ئورمانلىقلاردا ياشىغان ئېلۇنچۇن مىللىتىمۇ ئوۋچىلىقنى تىرىكچىلىك ۋاستىسى قىلاتتى. ئۇلار باشقا جايلاردىكى تېخنىكا ئەرەقەمي تاپقان ئىگىلىك بىلەن دائىملىق ئالاقە ئورناتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىگىلىكىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىپتىدائىي ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى ئازدۇر - كۆپتۈر ئۆزگەردى.

يېغىش ئىگىلىكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىپتىدائىي توپ بۇ، «ئىپتىدائىي كۆچمەنلەر توپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئەمدىلا ئايرىلغان ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ بىرلىكتە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە تۇرمۇش كەچۈرۈش گۇرۇھىدۇر. ئۇ ئىنسانلار ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن باشلىنىپ، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن ئاخىرلاشقان. ئادەمسىمان مايمۇنىنىڭ مايمۇنسىمان ئادەمگە ئايلىنىشىدەك ئۆتكۈنچى باسقۇچىمۇ ئىپتىدائىي توپ باسقۇچىغا كىرىشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدىغانلار مۇ بار.

ئىپتىدائىي توپ باسقۇچى - ئىنسانلارنىڭ بالىلىق دەۋرى. ئۇ چاغدا ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى يېڭىش ۋە تىزگىنلەپ ئىشلىتىدارلىقى ئىنتايىن نېچەكلىك ئىدى، تەبىئىي يېتاكچى قوپال ئىشلەپچىقىرىش كالتەك - توقماق، تاشلارنى قورال سۈپىتىدە ئىشلىتەتتى. يۇڭ ئۆسۈملۈكلەرنىڭ مېۋىسى، يىلتىزى، غولىنى يېغىپ ۋە ئوششاق ھايۋانلارنى تۇتۇپ يېيىش بىلەن تۇرمۇشنى قامدايتتى، ئوزۇقلۇق مەنبەسى دائىم كاپالەتسىز قالىدىغان بولغاچقا، ھەتتا ئادەمنى يەيدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغانىدى. يەككە ئادەم يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقى ئۈچۈن، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن كۈرەش قىلىشتا، «يەككە ئادەمنىڭ مۇداپىئەلىنىش كۈچىدىكى يېتىشسىزلىكىنى توپنىڭ كۈچى ۋە كوللېكتىپ ھەرىكىتى ئارقىلىق تۇگىتىش كېتىش» كە تۇغرا كېلەتتى («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - تۇم، 29 - بەت). ئىپتىدائىي توپتا، ئادەتتە، ئادەم بىرقانچە ئوندىن ئاشمايتتى، بىر جايدىكى ئوزۇقلۇق چەكلىك بولغاچقا، تېخىمۇ جىق ئادەملەر بىر يەردە تۇرسا ئۇزۇنغا باقالمايتتى. ئۇلار، ئاساسەن، دەريا بويلىرى، كۆل بويلىرى ۋە ئورمانلىق ئەتراپلىرىنى بويلاپ يۆتكىلىپ يۈرۈپ، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپ - ئازلىقىغا، بار - يوقلۇقىغا قاراپ كۆچۈپ يۈرەتتى. توپلار بىر - بىرىدىن يەككە يا شايتتى، ئۇچرىشىپ قالسا، ئۇلار ئارىسىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقاتتى. ئەمگەك قىلىش ۋە توپ بولۇپ ئولتۇراقلىشىش ئارقىسىدا، تىل پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى. ئىنسانلار ئوتنى ساقلاش، يېمەكلىكلەرنى پىشۇرۇپ يېيىشنى بىلىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن چوڭ مېڭە ۋە تەپەككۇر قىلىش ئىقتىدارىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى. قورال - سايمان ياساش ئىقتىدارىدىمۇ بارا - بارا ئىلگىرىلەشلەر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىپتىدائىي ئادەملەر ئارىسىدا، ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ بارا - بارا كەلە

سە - كەلىمەس جىنسىي مۇناسىۋەتتىن ئاكا - ئۇكىلار بىلەن ئىگىچى - سىڭىللار ئارىسىدىكى قانداشلىق توپ ئىكاھقا ئايلاندى، بوغۇنغا قاراپ ئىكاھلىنىدىغان بۇنداق كوللېكتىپ قانداشلىق ئاساسىدىكى ئائىلە بولۇپ، ئۇ ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ بىخى ئىدى. كېيىن قانداشلىق ئائىلىسىدىكى ئائىلە ئاكا - ئۇكىلار بىلەن ئىگىچى - سىڭىللار ئارىسىدىكى ئىكاھ مۇنئىي قىلدى، قان - قېرىنداشلاردىن باشقا يات جىنسلار بىلەن ئىكاھلىنىش شەرت بولغان سىرتتىن ئىكاھلىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇ تەدرىجىي يوسۇندا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئىپتىدائىي توپنىڭ ئورنىنى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدىكى ئائىلىنى ئۇرۇقداشلىق جامائىسى ئالدى.

جۇڭگودا تېپىلغان يۇنىنەنىڭ يۇەنمۇ، شەنشىنىڭ لىنتىيەن ۋە بېيجىڭنىڭ جۇكۇدىيەن قاتارلىق جايلىرىدىكى تاشقا ئايلانغان مايمۇن سىمان ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ھىراسلىرى بۇنىڭدىن ئالاھازەل 1 مىليون 700 مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن 400 — 500 مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتقىچە بولغان ئارىلىقتا، جۇڭگونىڭ ئىپتىدائىي توپلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇھىم بىر جاي ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

ئىپتىدائىي ئوقۇتۇش گەۋدە بۇنىڭدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە تارقالغان كوللېكتىپ ئەمگەك، مال - مۈلۈك ئومۇملۇقى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا بىرلىككەن، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى، تىلى، مەدەنىيەت ۋە ئادەتلىرى ئوخشاش بولغان گەۋدە، يەنى ئىپتىدائىي توپ، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ھايۋانات دۇنياسىدىن ئەمدىلا ئايرىلىپ چىققان ئىپتىدائىي ئادەملەر، تەبىئەتنىڭ تەرەققىياتىدىكى بەك تۆۋەن بولغانلىقى، تەبىئەتكە قارشى يەككە - يەككە كۈرەش قىلىشقا قۇربى يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھايات قېلىش مەقسىتىدە، توپنىڭ بىرلەشمە كۈچى ۋە كوللېكتىپ ھەرىكەت قىلىش ئارقىلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشقا مەجبۇر بولدى. شۇڭا، ئىپتىدائىي ئادەملەر، تەبىئىي يوسۇندا، نەچچە ئون توپ بولۇپ، كوللېكتىپ يوسۇندا يىغىش، كوللېكتىپ يوسۇندا ئوۋچىلىق قىلىش، غەنىيمەت تەقسىم قىلىش، كوللېكتىپ يوسۇندا بەھرىمەن بولۇشتەك ئورتاق تۇرمۇش كەچۈرۈپ، بىر ئورتاق گەۋدىنى شەكىللەندۈردى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانلار تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ باردى، ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت كەلەس - كەلەس جىنسىي مۇناسىۋەتتەك ئىپتىدائىي ھالەتتىن بارا - بارا قوتۇلدى، دەسلەپتە ھەر خىل بوغۇنلار ئارىسىدا ئىكاھلىنىش مەنئىي قىلىندى، كېيىن ئاكا - ئۇكىلار بىلەن ئىگىچى - سىڭىللار ئارىسىدا ئىكاھلىنىش مەنئىي قىلىنىپ، سىرتتىن ئىكاھلىنىش يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇق چېگرىسى ئېنىقلىشىپ، ئۇرۇق كېلىپ چىقتى. ئۇرۇق كىشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا قارشى كۈرەش قىلىشىدىكى ئاساسىي بىرلىك بولۇپ قالدى، ئۇرۇق ئەزالىرى بىرلىكتە ئەمگەك قىلاتتى، مەھسۇلاتلارنى تەڭ تەقسىم قىلىشاتتى. بىر ئۇرۇق پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان تارقالغان يەر، ئورمانلىق، ئۇلاق قاتارلىقلار پۈتۈن ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدا بولاتتى ۋە ئۇلارنى ئورتاق ئىشلىتەتتى ھەمدە ئورتاق بىر ئۆيدە ياتاتتى، زاراتكاھلىقىمۇ بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلىدى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا، بىر ئۇرۇق بىرنەچچىگە

بۆلۈنىدى. بىرنەچچە ئۇرۇقتىن بىر جەمەت شەكىللەندى. بىرنەچچە جەمەتتىن بىر قەبىلە شەكىللەندى. بۇ قەبىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمى، شۇنىسى ۋە يېرى بار ئىدى. قانداش لىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدىكى ئورتاق گەۋدە دېگەن ئەنە شۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت بۇ، ئىنسانلار تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى جەمئىيەت فورماتسىيەسى بولۇپ، ئىپتىدائىي توپ باسقۇچى بىلەن ئىپتىدائىي جامائە باسقۇچىدىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ جەمئىيەت تەخمىنەن 2 مىليون يىلدەك داۋام قىلغان.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى ئىنسانلارنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار قەدىمكى زامانلاردىكى بىر خىل مايمۇندىن ئۆزگىرىپ پەيدا بولغان. ئافرىقىدا، ياۋروپا-نىڭ جەنۇبىدا ۋە جۇڭگونىڭ يۈننەن ئۆلكىسى كەيىۋەن دېگەن يېرىدە تاشقا ئايلانغان بۇنداق مايمۇنلار تېپىلدى، ئۇلار بۇنىڭدىن ئالاھازەل 10 مىليون يىلدىن كۆپ ۋاقىت ئىلگىرى ياشىغان. ئۇزاق گېئولوگىيەلىك دەۋرلەر داۋامىدا، بۇنداق مايمۇنلار تەرەققىي قىلىپ، بارا-بارا ئۆزە ماڭىدىغان بولغان، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ قولى ئازاد بولغان، خۇددى ئىنگىلىس ئېيتقاندەك، «بۇنىڭ بىلەن مايمۇنىنىڭ ئادەمگە ئايلىنىشىنىڭ ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بىر ئىنچى قەدىمى ئورۇندالغان.» (ئىنگىلىس.«مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - بەت) قولنىڭ مەخسۇسلىشىشى قورالنىڭ كېلىپ چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ ئادەمنى باشقا ھايۋانلاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئاساسىي بەلگە. ھالبۇكى، ئەمگەك قورال ياساشتىن باشلانغان. مايمۇنلار ئەڭ ئىپتىدائىي قوراللارنى ياساشقا باشلاپ، ئەمگەكنى ئۆملەشىپ قىلغان چېغىدا، ئەڭ ئىپتىدائىي ئىنسانلار جەمئىيىتى دۇنياغا كەلدى. ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىش ئارقىسىدا، ئۆزئارا ماسلىشىش ۋە پەكىر ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى تۇغۇلدى، نەتىجىدە تىل بارلىققا كەلدى. تىل بىلەن ئەمگەك ئەڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بولۇپ قالدى، بۇنىڭ بىلەن مېڭە تەرەققىي قىلىپ، تەپەككۇر ئەزاسى بولۇپ قالدى. «بىز مەلۇم مەنىدە، ئادەمنىڭ ئۆزىنىمۇ ئەمگەك يارىتقان، دەپ ئېيتماي تۇرالمايمىز.» (يۇقىرىقى كىتاب، 1 - بەت)

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە، كىشىلەر تاش قورالنى ئىشلەتتى، ئەمگەك سايمانلىرى ئاددىي، ئەمگەك تېخنىكىسى تۆۋەن ئىدى، كىشىلەرنىڭ يەككە ھالدا تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىشقا ماجالى يەتمەيتتى، ھايۋانلارنى ئوۋلاش، يىرتقۇچلارغا تاقابىل تۇرۇش، يەر ئېچىش، تېرىقچىلىق قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىشقا توغرا كېلەتتى، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئومۇمىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشىنى بەلگىلىدى. ئىپتىدائىي ئادەملەر ئەمگەك داۋامىدا، ئاساسەن، ئاددىي ھەمكارلىقنى يولغا قويياتتى، ئەمما جىنس ۋە ياشقا قاراپ ئىش تەقسىم قىلىشتەك تەبىئىي ئىش تەقسىماتىمۇ مەۋجۇت ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانلىقى، ئوشۇقچە مەھسۇلاتيوق دېيەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، مەھسۇلاتلارنى تەڭ تەقسىم قىلىشقىلا توغرا كېلەتتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئومۇمىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇشى، ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىش ۋە تەقسىم قىلىش ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى

مىلك تۇپ بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئېتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئىجتىمائىي تۈزۈلمە ئەڭ دەسلەپتە ئېتىدائىي توپ ئىدى. ئېتىدائىي توپنىڭ ئادەم سانى، ئادەتتە، بىر-قانچە ئون كىشىدىن ئاشمايتتى، بۇ توپتىكىلەر ئەدە ئوت - چۆپ، سۇ بولسا، شۇ يەرگە باراتتى، توپلار بىر - بىرى بىلەن ئاساسەن ئالاقە قىلمايتتى. ئەكسىچە جىنس مۇناسىۋىتىدە كەلگەن - كەلمەس جىنسىي مۇناسىۋەت يولغا قويۇلغان بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئوخشاش بولمىغان بوغۇنلاز جۈپ بولمايدىغان بولۇپ، قانداشلىق توپ نىكاھ كىلىپ چىقتى. ئاندىن كېيىن، ئاكا - ئۇكىلار بىلەن ئىگىچى-سىڭىللارنىڭ جۈپ بولۇشى مەنئىي قىلىنىپ، سىرتتىن نىكاھلىنىش يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇق شەكىللەندى. دەسلەپكىسى ئانىلىق ئۇرۇقى بولۇپ، قانداشلىق ئانا جەھەت بويىچە ھېسابلاندى، ئاياللار ئىشلەپ چىقىرىشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ، ئۇرۇقداشلىق جامائىسىدە يېتەكچى ئورۇنىنى ئىگىلىدى، ئەكسىچە جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت جۈپ نىكاھ باسقۇچىغا قەدەم قويىدى. ئېتىدائىي چارۋىچىلىق بىلەن ئېتىدائىي دېھقانچىلىق ئېتىدائىي جامائىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناشقان چاغدا، ئانىلىق ئۇرۇقى بارا - بارا ئاتىلىق ئۇرۇقىغا ئورۇن بوشاتتى، قانداشلىق ئاتا جەھەت بىلەن ھېسابلىنىدىغان بولدى، رەھبەرلىك قىلىش ئورنى ئەرلەرگە ئۆتتى، ئەكسىچە جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ بارا - بارا تەرەققىي قىلىپ بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىگە ئۆزگەردى. ئۇرۇق ئېتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى ۋە تەشكىلىي ھۈجەيرىسى بولۇپ، سىرتتىن نىكاھلىنىشنى يولغا قويغان بىرقانچە قودا - باجا ئۇرۇقىدىن قەبىلە تەشكىللەندى، قەبىلىنىڭ ئىنقراق تەرىتورىيە دائىرىسى ۋە ئۆز ئالدىغا ئۇرۇپ - ئادەتلىرى، دىنىي ئېتىقادى ۋە شۇنىلىرى بار ئىدى. كايىدا بىرنەچچە قەبىلە بىرلىشىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلاتتى.

ئېتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بەك تۆۋەن بولغاچقا، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بەك ئاستا بولدى. ئەمما ئېتىدائىي جەمئىيەت ھەر ھالدا ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ تۇردى، ئىنسانلار كونا تاش قورال دەۋرىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە قەدەم قويدى، قوشما قورال - سايمانلارنى ياسىيالايدىغان بولدى، ئوقيا ۋە ساپال قاچىلارنى كەشپ قىلدى، ئېتىدائىي چارۋىچىلىق ۋە ئېتىدائىي دېھقانچىلىق مەيدانغا كەلدى. مەدەنىي تۇرمۇشمۇ راۋاجلاندى، پەسىل ۋە كېلىمات ھەققىدە قانۇنىيەتلىك بىلىش پەيدا بولدى، سانات ساناش ئۇسۇلى ۋە كالېندار بەرپا قىلىندى، قورۇلمىسى ھەر خىل بولغان ئۆيلەرنى سېلىش ۋە تەرتىپلىك زاراتگاھلىق سېلىش بارلىققا كەلدى. قېزىلغان ساپال قاچىلار ۋە سۆڭەكتىن ياسالغان ئەسۋابلاردىن جانلىق، ھەر خىل زەمىلەر ۋە نەپىس ئويمىلارنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئېتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، بولۇپمۇ مېتال قورالالارنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەككە ئائىلىنىڭ بىرلىك قىلىپ ئېلىپ بېرىش مۇمكىنچىلىككە ئايلاندى، ئۇنىڭ ئەمگەك يەككە ئەمگەككە ئۆزگىرىشكە باشلىدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە ئايلىنىشقا باشلىدى،

مەھسۇلاتلار ئومۇمنىڭ مۇلكىدىن خۇسۇسىنىڭ مۇلكىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئىككى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كېلىپ چىقتى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئۆز نۆۋىتىدە خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە كېڭىيىشىنى ئىلگىرى سۈردى. كىشىلەرنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامدىغاندىن باشقا، ئېشىپ قالىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇمكىنچىلىككە ئايلاندى، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، مۇلۈكنى ئىگىلەش جەھەتتىكى باراۋەرسىزلىك تېخىمۇ بەك ئەۋج ئېلىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن باياشات ئائىلىلەر كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئېرىشىپ، باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش شارائىتىغا ئىگە بولدى. ئۇلار دەسلەپتە ئەسىرلەرنى قۇل قىلىپ ئىشلەتتى، كېيىن نامرات، قەرزدار ئۇرۇق ئەزالىرىنى قۇل قىلىۋالدى. جەمئىيەت باراۋەر باراۋ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپقا بۆلۈندى، ئىپتىدائىي جەمئىيەت باراۋەر باراۋ يىمىرىلدى، ھەر خىل ئۆتكۈنچى شەكىللەر ئارقىلىق، ئاخىر قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ئۇنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىشى قەدىمكى مىسىردا ۋە غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ۋادىلىرىدا تەخمىنەن مىلادىدىن 3000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتا ئەتراپىدا بولغان، ئېلىمىزدە بولسا تەخمىنەن مىلادىدىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتلار ئۆپىچۇرىسىدىكى شىياۋلالىنى دەۋرلىرىدە بولغان، قەدىمكى يۇنان، رىملاردا بولسا تېخىمۇ كېيىنرەك بولغان. ئەمما ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ قالدۇقلىرى كېيىنكى جەمئىيەت فورماتسىيىلىرىدە يەنىلا ساقلىنىپ تۇردى. بەزى جايلاردا، مەسىلەن، جۇڭگونىڭ يۇننەن ئۆلكىسى يۈڭنىڭ رايونىدىكى ناشى مىللىتى، گۈڭشەن رايونىدىكى دۇلۇڭ مىللىتى، شىشۇاڭبەننا رايونىدىكى جىنۇ مىللىتى، شەرقىي شىمالنىڭ چوڭ شىڭئەنلىك ۋە كىچىك شىڭئەنلىك رايونىدىكى ئىلۇنچۇن مىللىتى جۇڭگو ئازاد بولۇشتىن ئىلگىرى تېخىچىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ تۈزۈلۈك تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا تۇرغان ئىدى.

ئىپتىدائىي توپ، ئۇرۇق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۇرۇق بۇ، ئىنسانلارنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە بىرلىكەن، تەبىئىي شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدىسى بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ۋە ئىگىلىك تۈزۈلمىسىنىڭ ئاساسىي بىرلىكى. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئائىلە شەكلى توپ نىكاھ بولۇپ، كېيىنچە ئۇ بارا ـ بارا جۈپ نىكاھ باسقۇچىغا ئۆتتى. ئۇرۇق ئوخشاش بولمىغان بوغۇنلار ئارىسىدىكى نىكاھ مۇناسىۋىتىلا ئەمەس، ئاكا ـ ئۇكىلار بىلەن ئىگىچى ـ سىڭىللار ئارىسىدىكى نىكاھ مۇناسىۋىتىمۇ سەتمې چىقىرىلغاندىن كېيىن بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ تۈپ پرىنسىپى سىرتتىن نىكاھلىنىشنى يولغا قويۇپ، بىر قان ـ قېرىنداش تۇغقانلار توپى ئىچىدە نىكاھلىنىشتى مەنئى قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدىكى توپتىن تەبىئىي رەۋىشتىلا بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئۇرۇقلار شەكىللەندى، ئېنگېلس: ئۇرۇق «يەر شارىدىكى ھەممە ياۋايى مىللەتلەرنىڭ بولمىسىمۇ كۆپلىگەن ياۋايى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ» دېگەن ئىدى. («مارکس ـ

مۇنگغۇلىس تالىلانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 33 - بەت).

تۈرۈق ئانىلىق تۈرۈقى ۋە ئاتىلىق تۈرۈقى دەپ ئايرىلىدۇ. دەسلەپتە ئانىلىق تۈرۈقى بولغان، ئۇ بىر تال ئەجدادنىڭ قان - قېرىنداش تۇغقانلار گۇرۇپپىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭدا نەسەپ ئانا جەمەت بويىچە ھېسابلىناتتى، مال - مۈلۈككە ئانا تەرەپنىڭ قان - قېرىنداش تۇغقانلىرى ۋارىسلىق قىلاتتى. ئۇ نادائىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا پەيدا بولغان بولۇپ، تەخمىنەن كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ. يۇقۇرى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا تەخمىنەن يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا توغرا كېلىدىغان باسقۇچقا كەلگەندە، ئانىلىق تۈرۈقى بارا - بارا ئاتىلىق تۈرۈقىغا يەنى نەسەپ ئاتا تەرەپ بىلەن ھېسابلىنىدىغان، مال - مۈلۈككە ئاتا تەرەپ قان - قېرىنداش تۇغقانلىرى ۋارىسلىق قىلىدىغان تۈرۈققا تۇرۇن بوشاتتى.

تۈرۈقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا، كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى تۈرۈقنى بىرلىك قىلىپ تۈرۈپ ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. ئۇ چاغلاردا ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تاش قوراللار ۋە ئوقيا ئىدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، شۇڭا كىشىلەر تەبىئەتكە ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلارغا قارشى يەككە - يەككە كۈرەش قىلالمايتتى. ئۇلار ھايات قېلىش ئۈچۈن ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىشى، ئۆزئارا ھەمكارلىشىشى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا ئومۇمىي مۈلۈكچىلدىكنى يولغا قويۇشى كېرەك ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنىڭ بەك تۆۋەن بولۇشى ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ بەك قىس بولۇشى مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى، خۇسۇسىي مۇلۈك، ئېكسپىلاتاتسىيە دېگەن نېمىلەرنىڭ بولماسلىقىنى بەلگىلىدى.

ھەربىر تۈرۈق بەلگىلىك نام بىلەن بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. (كۆپىنچە، بىرەر ھايۋان، ئۆسۈملۈك ياكى باشقا تەبىئىي ئەرسىلەر بەلكە قىلىناتتى، توتېم دېگەن ئەنە شۇ ئىدى)، بىر تۈرۈقتىكى كىشىلەر ئۆزئارا يارەملىشىشى ۋە بىر - بىرىنى قوغدىشى لازىم ئىدى. تۈرۈقنىڭ بىرەر ئەزاسى ئۆلسە، ئۇنىڭ مال - مۈلكى شۇ تۈرۈقتا قېلىشى كېرەك ئىدى. تۈرۈقنىڭ زاراتكاھلىقى بىرئىدى، دىنىي ھېيىت ئايەملىرى ۋە دىنىي مۇراسىملىرى ئوخشاش ئىدى. تۈرۈق كېچەكشىمسى تۈرۈقتىكى ياش - قۇرامىغا يەتكەن جىمي ئەر - ئاياللار دېموكراتىك ئاساستا ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىدىن بەھرىمان بولىدىغان دېموكراتىك يىغىلىش بولۇپ، تۈرۈقنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ئىدى. ئۇ تۈرۈقنىڭ ئاقساقىلىنى ۋە ھەربىي باشلىقلىرىنى سايلايتتى، يەكۈشلەيتتى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇلۇشى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى ھەم مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنى مۇزاكىرە قىلاتتى، نەزىر - چىراغ، دىنىي مۇراسىم قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان ئېتىقاد ھامىيلىرىنى سايلايتتى، باشقا تۈرۈقتىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن تۈرۈق ئەزالىرى بەدىلىگە تۆلەنگەن تۆلەمنى قوبۇل قىلاتتى ياكى قانىلىق ئىنتىقام ئېلىش ھەققىدە قارار چىقىراتتى، باشقىلارنىڭ تۈرۈقتا كىرىشىنى ماقۇللايتتى، دېمەك، ئاشۇنداق چوڭ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. تۈرۈق ئاقساقىلى تۈرۈق تاپشۇرغان ئومۇمىي ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل ئىدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، مېتال قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق، قول سانائەت ئوتتۇرىسىدا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى، ئوشۇقچە مەھسۇلاتلارنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ دائىملىق ئىشقا ئايلىنىشى ئارقىسىدا، خۇسۇسىي مۈلۈككېلىمك پەيدىنپەيدا بارلىققا كەلدى، جەمئىيەتمۇ پەيدىنپەيسىنىپلارغا بۆلۈندى، ئۇرۇق تۈزۈلمىسى بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا پارچىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى دۆلەت ئالدى.

جۇڭگودائىپتىدائىي جەمئىيەتئىپتىدائىي تۈپتىن پەيدىنپەي ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىگە ئايلانىشقىچە نەچچە100مىڭ يىل ۋاقىتنى بېسىپ ئۆتتى. تېپىلغان ئىپتىدائىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن قارىغاندا، گۈڭشىنىڭ لىيۈجيا ئادىمى، سىچۈەننىڭ زىياڭ ئادىمى، بېيجىڭ جۇكۇدىيەنىڭ تاغ ئۆڭكۈرى ئادىمى ۋە ئىچكى موڭغۇل، نىڭشيا خېتاۋ رايونىنىڭ خېتاۋ ئادىمى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە كىرگەن. بۇنىڭدىن ئالاھازەل 6 - 7 مىڭ يىل ئىلگىرى، خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدىكى نۇرغۇن ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلىرى ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى تەرەققىيات باسقۇچىغا يەتكەن. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مول يېڭىشاۋ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى جۇڭگودا ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى گۈللەنگەن مەزگىلنىڭ قىيا پىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 5000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىلگىرىكى زامانلاردىن باشلاپ، خۇاڭخې دەرياسى بىلەن چاڭجيانىڭ دەرياسى ۋادىلىرىدىكىبەزى ئۇرۇقلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ لۇڭشەن مەدەنىيىتى ۋەكىللىك قىلغان ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق دەۋرىگە كىرگەن. تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى XXI ئەسىر مەزگىلىدىكى شيا سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، ئۇرۇق يېمىرىلىپ، قۇللۇق جەمئىيەتكەتۇرۇن بوشاتقان. ئەمما بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا تاكى پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولۇش ھارپىسىغىچە، ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ قالدۇقلىرى يەنىلا ساقلانغانىدى.

ئانىلىق تۈزۈم، ئاتىلىق تۈزۈم دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئانىلىق تۈزۈم بۇ، «ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى»، «ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ — نەسەب ئانا تەرەپ بويىچە تەھقىقلەشتۈرۈلىدىغان ۋە ھېسابلىنىدىغان، ئۆلگەن ئادەمنىڭ مال - مۈلكىگە ئانا تەرەپ قان - قېرىنداش تۇغقانلىرى ۋارىسلىق قىلىدىغان بىر خىل تۈزۈم. ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي ئائىلە شەكلى، يەنى توپ نىكاھ ئاساسىدىكى ئائىلىمۇ ئۇنىڭدىن كېيىن پەيدا بولغان پۇنالۇئا ئائىلىمۇ ئانىلىق تۈزۈمگە كىرىدۇ. بىراق، ئانىلىق تۈزۈم دېگەندە ئادەتتە ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ — ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ تىپىك شەكلى. ئۇ نادانلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا پەيدا بولغان، ياۋايىلىق دەۋرنىڭ تۆۋەنكى باسقۇچىدا گۈللەنگەن.

ئانىلىق تۈزۈم شۇ چاغلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسگە ماس كېلەتتى، ئۇنى ئايالارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بەلگىلىگەن. ئىپتىدائىي جامائەنىڭ خېلى ئۇزاق بىر باسقۇچىدا، كىشىلەر ئارىسىدا جىنس ۋە ياشقا قاراپ ئىش تەقسىم قىلىشتەك تەبىئىي ئىش تەقسىماتى يۈزلىغان، ياش ۋە قىران ئەرلەر ئاساسەن ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن مۇداپىئەلىنىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولاتتى،

ئايالىلار ئاساسەن تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى يېغىش ۋە ئېپتىدائىي دېھقانچىلىق، ئوزۇقلۇق ياساش، كىيىم تىكىش، ياشانغانلار ۋە ئۇششاقلارغا قاراش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئەرلەر ئاددىي قوراللار بىلەن ئوۋچىلىق قىلىپ ئالغان ئوۋ غەنىيمەتلىرى تاسادىپىيلىق خاراكتېرىنى ئالغانىدى. ئايالىلار مەشغۇل بولىدىغان يېغىش ئىشلىرى ۋە ئېپتىدائىي دېھقانچىلىق ئارقىلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە بىرقەدەر مۇقىم ۋە ئىشەنچلىك ھالدا ئىگە بولغىلى بولاتتى، ئۇ تۇرمۇشنىڭ مۇھىم مەنبەسى ئىدى، ئېپتىدائىي ئائىلە ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشمۇ ئاساسەن ئايالىلارنىڭ ئىشى ئىدى. ئايالىلارنىڭ پائالىيىتى پۈتكۈل ئۇرۇقنىڭ ھاياتىنى ساقلاشتا ۋە كۆپەيىشىدە مۇھىم رول ئوينايتتى. ئۇ چاغلاردا توپ نەكاھ يولغا قويۇلغاچقا، ئىككى جىنسنىڭ بىرلىشىشى چېچىلاڭغۇراق ۋە تۇراقسىز بولاتتى، تۇغۇلغان بالىلار ئانىسىنى بىلەتتى. دادىسىنى بىلمەيتتى، شۇڭا نەسەبنى ئانا تەرەپ بويىچە تەقسىملەشتۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇرۇق ئەزالىرى ئۆلسە، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىگە ئانا تەرەپنىڭ قان ـ قېرىنداش تۇغقانلىرىلا ۋارىسلىق قىلاتتى. بۇ ھال ئېپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جامائىسىدە ئايالىلارنىڭ رەھبەرلىك قىلغۇچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى، كىشىلەرنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك ئېرىشىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى، بۇنداق ئۇرۇقداشلىق تۇرمۇسى مۇقەررەر ھالدا ئائىلىق تۇرمۇم بولاتتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائەتنىڭ ۋاۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەرلەر ئىشلەپچىقىرىشتا بارا ـ بارا يېتەكچى رول ئوينايدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئەرلەرنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى كۈندىن ـ كۈنگە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ باردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەرياپ نەكاھ بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىگە ئۆزگەردى، نەسەبنۇ ئاتا جەمەت بويىچە ھېسابلىنىدىغان، مال ـ مۈلۈككە ئاتا تەرەپ تۇغقانلىرى ۋارىسلىق قىلىدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ ئائىلىق تۈزۈم ھالاك بولدى.

جۇڭگودا ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتى ئالاھازەل بۇنىڭدىن 50 مىڭ يىل ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن. تەخمىنەن بۇنىڭدىن 6 ـ 7 مىڭ يىللار ئىلگىرى، خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى، جياڭسۇ ـ جېجىياڭ رايونىدا ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى گۈللىنىش باسقۇچىغا قەدەم قويغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنى مەركەز قىلغان ياڭشاۋ مەدەنىيىتى (دەسلەپكى مەزگىلى) دىن قالغان مول مەدەنىي مىراسلار شۇ چاغلاردىكى گۈللەنگەن ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ چاغلاردا كىشىلەر ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، شۇنىڭدەك چوشقا، ئىت قاتارلىق ئۆي ھايۋانلىرىنى باقاتتى. ئېپتىدائىي قول سانائەتمۇ راۋاج تېپىپ، ساپال قاچا ياساش تېخنىكىسى خېلى ئۆسۈپ قالدى. بۇ چاغلاردا بىلەقچىلىق ـ ئوۋچىلىق ۋە يېغىش تۈرمۇشنى قامداشنىڭ ياردەمچى ۋاستىسىلا بولۇپ قالدى. ھەربىر ئۇرۇقتىكىلەر بىر مەھەللىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلىشاتتى، ئۇلارنىڭ زاراتكا ھلمقى بىر ئىدى ،يەر، دەرەخلەر، يايلاقلار، دەريالار، ئۆي ھايۋانلىرى، ئۆيلەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋە ساپال قاچىلارنى ياسايدىغان دۇكانلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇرۇقتىكى لەرنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدا ئىدى. ئۇرۇق ئەزالىرى ئۆلىشىپ ئەمگەك قىلاتتى، بىر ـ بىرىگە ھەمكارلىشاتتى، نەرسىلەرنى بىللە

ئىستېمال قىلاتتى، باراۋەر تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بۇنىڭدىن تەخمىنەن 5000 يىل ئىلگىرى، ئېلىمىزنىڭ خۇاڭخې، چاڭجىياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدىكى ئۇرۇقلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئانىلىق تۇزۇمىدىن ئاتىلىق تۇزۇمگە ئۆتكەن.

ئۇرۇق، ئاتلىق تۇزۇم دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاتلىق تۇزۇم بۇ، «ئاتلىق ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى»، «ئاتلىق ھوقۇقى تۇزۇمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىپتىدائىي جامائىدە نەسەب ئاتا تەرەپ بىلەن ھېسابلىنىدىغان، مال - مۈلۈككە ئاتا تەرەپ قان - قېرىنداش تۇغقانلىرى ۋارىسلىق قىلىدىغان بىر خىل ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئانىلىق تۇزۇمىدىن كېيىنكى بىر باسقۇچى. ئاتلىق تۇزۇم ياۋايىلىق دەۋرنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا يەنى بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن بارلىققا كېلىپ، ياۋايىلىق دەۋرنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا گۈللەنگەن.

ئاتلىق تۇزۇم ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئالامىتى ئىشلەپچىقىرىشتا كۈنسايىن مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقى بىلەن بەلگىلىنەتتى. ئانىلىق دەۋرنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ئىپتىدائىي ئادەملەر تاش ئورغاق، تاش پالتا، تاش پىچاق، تاش ئوتىغۇچ قاتارلىق تاش قوراللارنى ۋە سۆڭەك ئىلمەك، سۆڭەك ئوق ئۇچى قاتارلىق سۆڭەك قوراللارنى سىلىقلاپ سىپتا ياساشنى بىلىۋالدى، ئوقيانى كەشپ قىلدى، بىرقەدەر سىپتا ساپال قاچىلارنى ياساشنى ئۆگىنىۋالدى، مېتال ئېرىتىش تېخنىكىسىنى ۋە مېتالدىن قاچا - قۇچا ھەم سايمانلارنى ياساشنى كەشپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ يەككە ئادەملەرنىڭ پائالىيىتى ئىلگىرى بېرىش ئىقتىدارى ئاشتى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆستى. بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ھەم ئوتىغۇچ بىلەن قىلىنىدىغان دېھقانچىلىق كۆزگە كۆرۈنەرلىك راۋاجلاندى ۋە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى بولۇپ قالدى. چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئاساسەن ئەرلەرنىڭ ئىشى بولغاچقا، ئەرلەر پوتكۇل ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىدە كۈنسايىن مۇھىم رول ئوينىدى، ئىبتىدائىي ئاساسىي ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىن كۈندىن - كۈنگە سەمەرلىدى، ئۇلار مەشغۇل بولغان ئائىلە ئەمگىكى ئىجتىمائىيلىقىنى يوقاتتى. بۇ ھال ئەرلەرنىڭ تەقسىماتتىمۇ ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشىنى بەلگىلىدى. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئۇلاق قاتارلىق ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى، بۇمەھسۇلاتلارغا ئالماشتۇرۇلغان مەھسۇلاتلار ۋە قۇللار، شۇنىڭدەك كىشىلەر تۇرمۇشىنى قامداش يولىدا قولغا كىرگۈزگەن ئوشۇقچە مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى ئەرلەرگە تەئەللۇق بولدى، ئەرلەر ئۆلسە، بۇ نەرسىلەرگە ئاتا تەرەپنىڭ قان - قېرىنداش تۇغقانلىرى ۋارىسلىق قىلىدىغان بولدى. ئەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى زور دەرىجىدە ئۆسۈپ، ئۇرۇقنى ساقلاپ تۇرغۇچى مەركەز بولۇپ قالدى. نەتىجىدە ۋە ئائىلە شەكىللىنىپ، مۇناسىپ تۇردە، ئەر - ئاياللار باراۋەر بولغان، تۇراقسىز بىرىكىش ئاساسىدىكى جۈپ نىكاھ ئەرلەرنى ئاساس قىلغان ئائىلە باشلىقلىق تۇزۇمىدىكى ئائىلىگە ئايلاندى ھەمدە بىرقەدەر مۇقىم بىرىككەن ۋە ئۇزاقراق ۋاقىت بىرگە ئۆتىدىغان بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۇزۇمىدىكى ئائىلىگە ئۆتۈش باشلاندى. ئايالنىڭ ئائىلىدىكى ئورنىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى، ئۇلار قول قىلىنغۇچىغا ۋە ئىرىنىڭ جىنسىي

تەلىپىنى قانداۋرىدىغان قۇلغا، شۇنىڭدەك بالا تۇغىدىغان ئاددىي قورالغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، ئائىلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئاتلىق تۈزۈم ئالدى. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئائىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىنىڭ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىشى ئايالالارنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە مەغلۇبىيىتى ئىدى.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 52 ـ بەت)

ئاتلىق تۈزۈم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئالايلۇق، يەر، ئورمان، يايلاق قاتارلىق پۈتۈن ئۇرۇقتا تەۋە بولسىمۇ، بىراق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى كوللېكتىپنى بىرلىك قىلىشتىن بارا ـ بارا ئائىلىنى بىرلىك قىلىشقا قاراپ ئۆزگىرىشكە باشلىغانلىقى ئۈچۈن، تۈرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىمۇ مۇناسىپ تۈردە ئۆزگەردى، پۈتۈن ئۇرۇقتىكىلەر ئىشلەپ چىقارغان نەرسە ئالدى بىلەن ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلمىدىغان، ئاندىن ئائىلە باشقۇرغۇچى تەرىپىدىن شەخسلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىلمىدىغان بولدى. بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئالغا سۈرۈش رولىنى ئويناندى. قول سانائەت دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقتى، ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كېلىپ چىقتى. بولۇپمۇ ئاتلىق تۈزۈمنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، كىشىلەر مىس قورال، تۆمۈر قورالارنى ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، نۇرغۇن جايلاردا تۆمۈر ساپان، تۆمۈر پالتا ئىشلىتىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئاشتى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى كۆرۈنەرلىك ئۆستى، ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار كۆندىن ـ كۈنگە كۆپەيگىلى تۇردى، ئالماشتۇرۇش كۇنسانىاپ راۋاجلاندى، ئەسلىدە ئۇرۇقتىكىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدا بولغان مال ـ مۈلۈك بارا ـ بارا شەخسنىڭ خۇسۇسىي مال ـ مۈلكى بولۇپ قالدى. ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدا نامراتلىق ـ بايلىق پەرقى چوڭايدى ۋە سىنىپقا بۆلۈنۈش كېلىپ چىقتى، ئۇرۇش ئەسىرلىرى ۋە بەزى كەمبەغەللەر بارا ـ بارا بايلارنىڭ قۇلى بولۇپ قالدى، ئىپتىدائىي جەمئىيەت پەيدىنپەي يىمىرىلدى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى قۇللۇق جەمئىيەت ئالدى. بۇنىڭدىن ئالاھازەل 5000 يىل ئىلگىرى، جۇڭگونىڭ خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا ئائىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ئۇزاق زامانلارنى باشتىن كەچۈرۈپ تەرەققىي قىلىش نەتىجىسىدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئاتلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىگە ئورۇن بوشاتتى. لۈكشەن مەدەنىيىتى، چۈيجيالىڭ مەدەنىيىتى، لياڭجۇ مەدەنىيىتى ۋە چىجيا مەدەنىيىتى قاتارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن مۇشۇ مەزگىللەرنىڭ مەدەنىي مىراسلىرىدۇر. ئاتلىق تۈزۈمنىڭ قالدۇقلىرى سىنىپىي جەمئىيەتتە ئۇزاق مۇددەت ساقلىنىپ تۇردى.

ئۇرۇق، ئائىلىق تۈزۈم دېگەن مەدداللارغا قارالسۇن.

ئاتلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلە جامائەسى بۇ، «ئاتلىق ئائىلە جامائەسى»، «ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىكى چوڭ ئائىلە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ـ ئىپتىدائىي جەمئىيەتكە تەئەللۇق بولغان ئائىلىق ئۇرۇقى ئاساسىدىكى جۈپ نىكاھ تۈزۈمىدىكى ئائىلىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە تەئەللۇق بولغان بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمىدىكى يەككە ئائىلىگە ئۆتۈش جەريانىدا بارلىققا كەلگەن بىر خىل ئائىلە شەكلى. ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ

ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئەرلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى، ئائىلىدىمۇ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى، ئانىلىق ئۇرۇقى ئاتىلىق ئۇرۇقىغا ئايلاندى، شۇنداق قىلىپ ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلە جامائىسى بارلىققا كەلدى. بۇنداق ئائىلە جامائىسى بىر ئاتىدىن بولغان بىرنەچچە بوغۇن ۋە ئۇلارنىڭ يەككە ئائىلىسىدىن تەركىب تاپاتتى، بەزىدە بېقىۋالغان كىشىلەر ۋە قۇللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئائىلە باشلىقى ئائىلىنىڭ ھەممە ئەزالىرىنى تەزگىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئايالىلار ئۆز ئېرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپلا قالماستىن، ئائىلە باشلىقىنىڭ قۇل قىلىشىغىمۇ ئۇچرايتتى. ئايالىلارنى قۇل قىلىش ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلە جامائىسىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئائىلە قۇللىرىمۇ بارلىققا كەلدى، ئۇلار ھەم ئائىلە ئەزالىرى، ھەم خوجايىنىنىڭ يارەمچىسى ئىدى، ئائىلە باشلىقى قۇللار ئۈستىدىن مۇتلەق ھوقۇق يۈرگۈزەتتى. يەر ۋە ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ كوللېكتىپنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇشى، ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىش ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ تەڭ تەقسىم قىلىنىشى ئائىلە جامائىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا، ئائىلە جامائىسى ئۆز نۆۋىتىدە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك بىلەن بىللە راۋاجلاندى. دەسلەپتە بەزى تۈرمۇش بۇيۇملىرى يەككە ئائىلىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولدى، كېيىن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، ئاخىردا ئۇلاقلار، غەنىمەتلەر، ئۆيلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقتا بولدى.

ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلە جامائىسى ۋە ئۇنىڭ قالدۇقلىرى كىشىنكى سىنىپىي جەمئىيەتتە ئۇزاق زامانلارغىچە ساقلىنىپ تۇردى. يۇگوسلاۋىيىنىڭ زادرۇگاسى بۇنداق ئائىلە جامائىسىنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە ساقلىنىپ تۇرغانلىقىغا مىسال بولىدۇ. ئۇنىڭدا بىر ئاتىدىن بولغان بىرنەچچە بوغۇن ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى بىللە تۇرۇشىدۇ، يەرلىرىنى بىللە تېرىشىدۇ، نەرسىلىرىنى بىللە ئىستېمال قىلىشىدۇ، بىللە ئائىلە باشلىقىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا بولىدۇ. جۇگوسلاۋىيە ئازادلىقتىن ئىلگىرى، شەرقىي شىمالدىكى چوڭ شىكىتىلىك ۋە كىچىك شىكىتىلىكلاردىكى ئورمانلىقلاردا ياشايدىغان ئېلۇنچۇن مىللىتى، يۇنىئەن ئۇلاكسىنىڭ جىگجۇك ناھىيىسىدىكى جىنۇ تاغلىق رايونىدا ياشايدىغان جىنو مىللىتى، يۇنىئەن ئۇلاكسى گۈكشەن ناھىيىسىدىكى دولۇگجياك دەريا سىنىڭ بويىلىرىدا ياشىغان دولۇك مىللىتى ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلە جامائىسىنىڭ قالدۇقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن. ئۇلاردا تاغ ئورمانلىرى، سۇلار، ئوۋچىلىق مەيدانلىرى، تېرىلغۇ يەرلەر ئومۇمىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان، كىشىلەر ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلغان، مەھسۇلاتلىنى تەڭ تەقسىم قىلغان. ئەمما ئۇلارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھەر خىل بولغاچقا، ئەھۋالىمۇ ھەر خىل بولغان. بەزىلىرىدە ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى چوڭ ئائىلىدە بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولىدىغان كىچىك ئائىلىلەر بۆلۈنۈپ ئولتۇرغان؛ بەزى كىچىك ئائىلىلەر ئۆز ئالدىغا ياكى بىرلىشىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغان، ئات، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى قاتارلىقلار كىچىك ئائىلىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان؛

بەزىلىرى تۆۋۈكسىرىپ جايلار بويىچە تەشكىللەنگەن جامائە بولۇپ قالغان، ئەمما پەقەتلا چوڭ ئائىلىنىڭ نامىنى ساقلاپ قالغان. ئائىلە باشلىقىنىڭ ھوقۇقى ئادەتتە بىرقەدەر چوڭ بولغان، بولۇپمۇ مۇراسىملارنى باشقۇرۇش، تالاش ـ تارتىشلار ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىش ۋە سىرتقا قارىتا بولغان تۇرۇشلاردا شۇنداق بولغان. ئايالالارنىڭ ئورنى ئەرلەرنىڭكىدىن تۆۋەن بولغان، ئەمما ئۇلار ئومۇمەن ئەر جىنسى ئائىلە مۇلكىنىڭ قۇل قىلىش ئوبيېكتىغا تېخى ئايلىنىپ قالمىغان.

تۇرۇق مۇلۇكچىلىكى بۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى تۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكى، ئۇ يەر، ئوتلاق، ئورمان، يايلاق، سازلىقلار ۋە ئومۇم ئامبارلىرى، ئۆيلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەرقايسى تۇرۇقنىڭ ئىگەدارلىقىدا ياكى ئىلكىدە بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ زامانلاردا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئىنتايىن ئاددىي بولغاچقا، يەككە ئادەمنىڭ تەبىئەت كۈچلىرى ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلارغا قارشى كۈرەش قىلىشقا قۇربى يەتمەيتتى، شۇڭا كىشلەرنىڭ يىغىش، ئوۋچىلىق قىلىش ۋە ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئۆلمىشپ ئەمگەك قىلىشىغا توغرا كېلەتتى. مۇشۇنداق ئورتاق ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ تۇرۇقنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكىدە بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. ئۇۋ قوراللىرى قاتاردا بىللە تۇلپ يۈرىدىغان بەزى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىلا شەخسلەرنىڭ ئىگەدارلىقىدا بولاتتى.

تۇرۇقنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكى شۇنى كۆرسەتتىكى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ. بۇنداق ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، تۇرۇق ئەزالىرى ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىدۇ، مەھسۇلاتلار تەڭ تەقسىم قىلىنىدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە بولمايدۇ، سىنىپ بولمايدۇ، خوسۇسىي مۇلۈك ئىدىيىسىمۇ بولمايدۇ. ئۇزاق داۋام قىلغان ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمۇ پەيدىنپەي راۋاجلاندى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ئىككى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئارقىسىدا، بولۇپمۇ مېتال ئېرىتىش ۋە مېتالدىن قورال ياساش كەشپ قىلىنغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت راۋاج تاپتى؛ بۇ ئاستىلا ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كەلدى ھەمدە پۇل ئىشلىتىلىشكە باشلىدى؛ بايلىقمۇ كۈندىن ـ كۈنگە ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ قولىغا توپلانغىلى تۇردى، بۇنىڭ بىلەن خوسۇسىي مۇلۇكچىلىك كېلىپ چىقتى، كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدا كەلدى. جەمئىيەتتە سودىگەرلەر ئايرىلىپ چىقىپ، ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، سىنىپىي بۆلۈنۈش تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى. بايلىقنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسى ئارقىسىدا، ئەسلىدە تۇرۇققا تەۋە بولغان، ۋاقتىنچە ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ ئىشلىتىپ تۇرۇشىغا بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەر شەخسلەرنىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس قىلىپ قالدۇرىدىغان مۇلكى بولۇپ قالدى. تۇرۇق ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكى بارا ـ بارا

يىمىرىلىپ، ئۇلىنىڭ ئورنىنى ئاخىر خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئالدى.

تەلە تەقسىم قىلىش ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ تەقسىم قىلىنىش شەكلى. «ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ھەرقانداق بىر خىل تەقسىماتى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ئۆزىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدىنلا ئىبارەت.» (ماركس: «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 - بەت) ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمى شارائىتىدا، يەر قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ جامائەنىڭ ھەممە ئەزالىرىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدا بولۇشى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىناتتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان بۇنداق مۇلۇكچىلىك شەكلى شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە مۇۋاپىق كېلەتتى. ئۇ زامانلاردا ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرى ئىنتايىن ئاددىي، كىشىلەرنىڭ ئەمگەك تېخنىكىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، كىشىلەر ئاساسەن تاش قوراللارنى ئىشلىتەتتى، تەبىئەتكە قارشى يەككە - يەككە كۈرەش قىلىشقا قۇربى يەتمەيتتى، ھايۋانلارنى ئوۋلاش، يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن مۇداپىئەلىنىش، بېلىق تۇتۇش، بوز يەر ئېچىش، تېرىش - يېغىش ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ، بىللە ئەمگەك قىلىشقا توغرا كېلەتتى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئومۇمىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈشى ۋە ئۇنىڭلىشىپ ئەمگەك قىلىش ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى، دەل مۇشۇ ئەھۋال ئىپتىدائىي ئادەملەر ئىشلەپ چىقارغان ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ مۇقەررەر سۈرئەتتە جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ئەزالىرى ئارىسىدا تەڭ تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە تەقسىم قىلىنىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. تۈرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بەك ئاز بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھايات‌تىنى ساقلىشىغا ئاران - ئاران ئىمكانىيەت بېرەلىگەنلىكى ئۈچۈن، تەڭ تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇش توغرا كەلگەنىدى، شۇنداق قىلغاندىلا جەمئىيەت ئەزالىرىنى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قېلىشتىن ساقلاپ قالغىلى بولاتتى، ئۇنداق قىلمىغاندا، بىر قىسىم ئادەم ياشاشقا ئامالسىز قالاتتى - دە، كوللېكتىپ ئاجىزلاپ كېتەتتى ۋە ۋەيران بولاتتى. ناۋادا كوللېكتىپ ئاجىزلاپ كەتسە، شەخسىلەرمۇ تەبىئىي ھالدا بۇنىڭ دەردىنى تارتاتتى. شۇڭا ئۇلار شەخسىلەرگە كېرەكلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەڭ تەقسىم قىلىپ بېرىش پرىنسىپىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ئۇنى مۇقەددەس، دەخلى - تەرۇزسىز نەرسە دەپ قارايتتى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، شەخسىلەرگە كېرەكلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلىش جەھەتتىمۇ مۇناسىپ تۈردە ئۆزگىرىش بولدى: جەمئىيەت ئەزالىرى ئارىسىدىكى ھەمكارلىق ۋە ئۆزئارا يارەملىشىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان تەڭ تەقسىماتنىڭ ئورنىنى ئاخىر بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپ ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئالدى.

جەمئەت بۇ، بىر قەبىلە ئىچىدىكى بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار بىر نەچچە ئۇرۇقنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان توپ. ئۇ ئۇرۇقتىن تەبىئىي تەرەققىي

قىلىپ چىققان قان ـ قېرىنداشلار توپى. ئادەتتە، ئەڭ دەسلەپكى بىر ئۇرۇق، ئادەم سانىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن جىق ئۇرۇققا بۆلۈنگەن، بۇ ئۇرۇقلار بىرلىشىپ، بىر جەمەتنى تەشكىل قىلغان. دېمەك، جەمەت دېگىنىمىز بىرنەچچە قىز ئۇرۇقىغا بۆلۈنگەن، ئەينى ۋاقىتتا، يەنە ئۇلارنى بىرلەشتۈرگەن ئانا ئۇرۇق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئومۇمەن، بىر جەمەتتىكى ئۇرۇقلارنىڭ ئەجدادلىرى بىر بولغاچقا، ئۇلار ئاكا ـ ئۇكا ئۇرۇق ياكى ئىگىچى ـ سىكىل ئۇرۇق بولۇپ ھېسابلىناتتى.

جەمەتنىڭ فۈزىكسىيىسىنىڭ بىر قىسمى ئىجتىمائىي خاراكتېر ئالغان، بىر قىسمى دىنىي خاراكتېر ئالغان. جەمەتنىڭ ئۆز ئالدىغا كېڭەشمىسى ۋە سوتى بولاتتى، كېڭەشمە ۋە سوت ئۇرۇق ئاقساقاللىرىنى سايلاشتا ئاردىلىشاتتى، جەمەت ئىچىدىكى قاتتىلىق ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ئۇلاردا سوت قىلىش ھوقۇقى ۋە مەمۇرىي ھوقۇق بولاتتى. قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش بولغاندا، ھەرقايسى جەمەتلەر بىر ھەربىي ئورۇن سۈپىتىدە ئۇرۇشتا قاتنىشاتتى. جەمەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلاھىي، مۇتەۋەللىسى ۋە ئايەملىرى بولاتتى، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى. ئومۇمەن، جەمەت دېگەن ئۇرۇق بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدىكى ئارا ھالقا. بىرنەچچە ئۇرۇق بىر جەمەتنى تەشكىل قىلىدۇ، بىرنەچچە جەمەت بىر قەبىلىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەمما جەمەت دېگەن ئارا تەشكىلات بولماي، تۇغرىدىن ـ تۇغرا ئۇرۇقتىن تەشكىل قىلىنغان بەزى ئاجىز قەبىلىلەر بولاتتى. بۈنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇنلا، جۇڭگونىڭ خۇاڭخې ۋە چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدا يا شايدىغان ئۇرۇقداشلىق قەبىلىلىرىدە جەمەت ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى. ربۇايەتلەردىكى شاۋخاۋ قەبىلىسىدە 24 ئۇرۇق بار بولۇپ، بۇنىڭدىكى فېڭنياۋ، شۇەننياۋ، بۇجاۋ، چىڭنياۋ، دەنىياۋ قاتارلىق ئۇرۇقلار بىر جەمەت ئىدى. خۇاڭدى قەبىلىسى دەسلەپتە ئالتە ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، كېيىن تەرەققىي قىلىپ ئالتە قەبىلىگە ئايلانغان، ھەربىر قەبىلىدە ئىككى جەمەت بولغان، ھەربىر جەمەت يەنە بىرنەچچە ئۇرۇقتىن تەشكىل تاپقان (گومورونىڭ «جۇڭگو تارىخى كۇپىيىسى» نىڭ 1 ـ قىسمىغا ئاساسلانغاندا).

ئۇرۇق، قەبىلە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قەبىلە بۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە قانداشلىق ئاساسىدىكى جەمەتلەر ياكى ئۇرۇقلارنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان تەشكىل. ئۇرۇق جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي بىرلىكى بولۇپ قالغاندىن كېيىن، مۇقەررەر رەۋىشتە بۇنداق بىرلىكتىن جەمەت ۋە قەبىلە كېلىپ چىقتى. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب، ئۇرۇق پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى، كوللېكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئىپتىدائىي توپ بەربىر چېچىلاڭغۇ، تۇراقسىز، يەككە گۇرۇھ ئىدى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىنسانلاردىن ئۇزاقراق ۋاقىت بىرلىشىشنى ۋە ھەرقايسى گۇرۇھلار ئارىسىدا تېخىمۇ زىچ ئالاقىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، توپ بىلەن توپنى ئىكاھ شەكلى بىلەن باغلاش زۆرۈر بولۇپ قالدى. ئۇرۇق مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇزاقارا ئىكاھلىشىدىغان ئىككى ئۇرۇق ئەڭ دەسلەپكى قەبىلىنى تەشكىل قىلدى. چۈنكى، ئۇرۇق ئىچىدە ئىكاھلىنىش مەنئى قىلىنغان ئەھۋالدا، ھەربىر قەبىلە ئاز دېگەندە ئىككى ئۇرۇقتىن

تەركىب تەپىشى لازىم ئىدى، شۇنداق بولغاندىلا، ئۇ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايتتى. ئۇرۇق تەرەققىي قىلىش داۋامىدا، ئۇنىڭ ئادەم سانى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىۋەردى، ھەربىر ئۇرۇق يەنە بىرنەچچە قىز ئۇرۇقنى بۆلۈۋندى؛ بۇ قىز ئۇرۇقلار بولسا بىرلىشىپ جەمەت بولدى. دېمەك، ئۇرۇق، جەمەت، قەبىلە ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك دەرىجىدىكى قانداش تۇغقانلىق مۇناسىۋىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. قەبىلە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا يېتەپ بېرىش مۇمكىن بولغان ئەڭ يۇقىرى چەك ئىدى.

قەبىلىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمى ۋە شۇنىسى بار ئىدى؛ ئۆزىنىڭ يېرى جۈملىدىن ئەمەلدە ئولتۇرۇۋاتقان جايى ۋە ئووچىلىق قىلىش، بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان، چوڭ - كىچىكلىكى ھەر خىل بولغان رايونلىرى بار ئىدى، قەبىلەر ئارىسىدىكى ئارىلىق يەرنىڭ بۇ يېقىدىكى يەرلەر قەبىلىنىڭ ئومۇمىي يېرى بولۇپ، ئۇ يەرلەرنى قەبىلە ئۆزى ساقلايتتى ۋە ئىشلىتەتتى. قەبىلىنىڭ دىنىي ئىدىيىسى، ئايەملىرى ۋە سېغىنىش مۇراسىملىرى بىر ئىدى. بەزى قەبىلەردە چەكلىك ھوقۇقى بار بىرەر باشلىق تېخى بارلىققا كەلمىگەن چاغدا، شۇ قەبىلىدىكى ئۇرۇق ئاقساقاللىرىدىن بىرى باشلىق بولۇپ تۇراتتى. ئۇ جىددىي ھەربىكەت ئېلىپ بېرىش زۆرۈر تېپىلغان چاغدا ۋاقتىلىق تەدبىر قوللىنىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. قەبىلىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ئۇرۇق ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي باشلىقلاردىن تەركىب تاپقان قەبىلە كېڭەشمىسى ئىدى. بۇ كېڭەشمە قەبىلىنىڭ جامائەت ئىشلىرىنى، ئالايلۇق، ئۇرۇق ئاقساقىلىنىڭ سايلانغانلىقىنى ۋە ھەربىي باشلىقنىڭ رەسمىي ۋەزىپە ئۆتەكۈزۈۋالغانلىقىنى جاكارلاش. باشقا قەبىلىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى تەڭشەش، ئەلچى قوبۇللاش ۋە ئەۋەتىش، ئۇرۇش ئېلان قىلىش ۋە سۈلھ تۈزۈش ۋەھاكازالارنى مۇزاكىرە قىلاتتى ۋە بەلگىلەيتتى. بۇ ئۇرۇق ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي باشلىقلار ئۇرۇقنىڭ ھەقىقىي ۋەكىلى بولۇپ، سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلەتتى، ئۇلارنى خالىغان چاغدا يەڭگۈشلەشكە بولاتتى. ھەممەيلەن جۈملىدىن ئايالالارمۇ باراۋەر، ئەركىن ئىدى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، ھەربىي پائالىيەتلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئورتاق مۇناسىۋىتى ۋە ئورتاق تىلى بار قەبىلىلەر باشقا قەبىلىلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن تەبىئىي يوسۇندا ئۇيۇشۇپ، قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللەندى. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئولۇسنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىشى بىلەن، قەبىلە باراڭ - بارا جۇغراپىيىۋى ئورۇن مۇناسىۋىتى ئاساسىدا تەشكىللەنگەن ئولۇس ياكى مىللەتكە ئورۇن بوشاتتى.

ئۇرۇقنىڭ راۋاجلىنىپ قەبىلە بولۇشى ئىپتىدائىي جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال ئىدى. بۇنىڭدىن 4000 يىل ئىلگىرىلا، جۇڭگودا تەخمىنەن ئاتىلىق ئۇرۇقنىي كۆرسىتىدىغان لۇغىشەن مەدەنىيىتى دەۋرىدە، يا بولمىسا ئۇنىڭدىن سەل بۇرۇن، خۇاڭخې، چاڭجىياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدا نۇرغۇن قەبىلىلەر بار ئىدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تەرەققىي قىلىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان ئىدى.

رىۋايەتلەردىكى خۇاڭدى، يەندى، چىيۇلار بۇنىڭ ئىچىدىكى چوڭراق قەبللەرنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە قەبللەر ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقلىرىدۇر.

ئۇرۇق، جەمەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قەبللەر ئىتتىپاقى بۇ، قانداش تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدىكى بىرنەچچە قەبلىنىڭ بىرلىشىشىدىن ھاسىل بولغان گۇرۇھ. بىراق ئۇ ھەربىر ئۇرۇق مۇقەررەر بەسىپ ئۆتىدىغان باسقۇچ ئەمەس. قەبللەر ئىتتىپاقى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىلا بارلىققا كەلگەن. دەسلەپتە ئۇ ۋاقتلىق خاراكتېردا ئىدى، ۋاقتلىق جىددىي ئېھتىياج چىقىپ قالسا ئۇيۇشتۇرۇلاتتى، بۇنداق ئېھتىياج ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن تارقىتىۋېتىلەتتى. مېتال قوراللار بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەت قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدا، بۇنداق ئىتتىپاق پەيدىنپەي كۆپەيدى ھەمدە مەڭگۈلۈك قەبللەر ئىتتىپاقى بارلىققا كەلدى. ئۇ قەبىلىدىن مىللەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە قاراپ تاشلانغان تۇنجى قەدەم ئىدى.

قەبللەر ئىتتىپاقىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ئىتتىپاق كېڭەشمىسى بولۇپ، ئۇ ئىتتىپاققا كىرگەن قەبللەرنىڭ ياكى ئۇرۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرىدىن تەركىب تاپاتتى، ئىتتىپاققا دائىر بارلىق چوڭ ئىشلارنى، ئالايلۇق، ئىتتىپاق باشلىقلىرىنى سايلاش، ئىتتىپاقلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىر تەرەپ قىلىش، ئۇرۇشنى ۋە سۇلھنى قارار قىلىشقا ئوخشاش ئىشلارنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە قارار قىلىشقا مەسئۇل ئىدى. ئىتتىپاققا كىرگەن ھەرقايسى ئۇرۇق، قەبللەرنىڭ ئاقساقاللىرىنىڭ كېڭەشمىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى باراۋەر ئىدى. ئىتتىپاققا كىرگەن قەبللەر قەبىلىنىڭ ھەممە ئىچكى ئىشلىرىدا باراۋەر ۋە مۇستەقىل ئىدى. ئىتتىپاقتا بىر باشلىقلىق تۈزۈم ئاساسىدىكى باشلىق يەنى ئىجرائىي ھوقۇقنى ئۆز قولىدا تۇتىدىغان باشلىق بولمايتتى. ئىتتىپاق كېڭەشمىسىگە قاتناشقان قەبللەر ياكى ئۇرۇقلارنىڭ ئاقساقاللىرى ئۆز قەبىلىسى ياكى ئۇرۇقىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ئۇلاردا ھېچقانداق ئىمتىياز بولمايتتى. ئۇلارنى ئۆز ئۇرۇقى، قەبىلىسى سايلايتتى ياكى يەڭگۈشلەيتتى.

ئېنگېلس ئىروكېزلار ئۇرۇقىنى تەھلىل قىلغىنىدا، ئىروكېزلاردا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ تەرەققىي تاپقان شەكلى كۆرۈلگەن دەپ كۆرسەتكەن ھەمدە بۇنداق قەبللەر ئىتتىپاقىنى ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ تۆۋەنكى باسقۇچىدىكى ئىپتىدائىي ئادەملەر «ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئەڭ ئىلغار ئىجتىمائىي تەشكىلات» دەپ قارىغان، ئەينى ۋاقتتا يەنە: «قەبللەر ئىتتىپاقىنىڭ قۇرۇلۇشى بۇنداق تەشكىلاتنىڭ يىمىرىلىشىگە باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 90 — 94 - بەتلەر). ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدا، قەبىلە باشتىن - ئاياق كىشىلەر ئۆچۈن چەك بولۇپ كەلگەنلىكى ئۆچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ۋە كىشىلەر ئارىسىدىكى ئالاقە بۇنداق چەكنى بۇزۇپ تاشلاشنى تەلەپ قىلغان چاغدا، بۇرۇنقى قەبىلە، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ ئۇنۇملۈك ھوقۇقى ھەمدە پائالىيەت دائىرىسى بۇزۇپ تاشلىنىاتتى، ئەمەلدىمۇ بۇزۇپ تاشلاندى. قەبللەر ئىتتىپاقىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

دەل مۇشۇنداق بۇزۇپ تاشلاش ئەھۋالىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدا پۇتۇلۈشىچە ۋە رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، مەملىكىتىمىز زېمىنىدا، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىرنەچچە چوڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولغان. مەسىلەن، يەندىنىڭ بىر تارمىقى بولغان گۈكگۈك قەبىلىسى بىلەن خۇاڭدى قەبىلىسى چىيۇ قەبىلىسىگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قۇرغان ئىتتىپاق؛ شاۋخاۋ قەبىلىسى بىلەن تەيخاۋ قەبىلىسى قۇرغان ئىتتىپاق ۋە چىيۇ قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى جيۇلى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن خۇاڭدىنىڭ پۈشتىنىڭ ئۇرۇقداشلىق قەبىلىسى خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىغا كىرىپ، بارا - بارا يىلار قەبىلىسى ۋە چياڭلار قەبىلىسى بىلەن قۇرغان يېڭى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى. بۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى مەلۇم دەرىجىدە ئەسلىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتى چېگرىسىدىن چىقىپ كەتكەن بولۇپ، تۇرۇشلۇق يېرى بويىچە بىرلەشكەن. رىۋايەتلەردىكى ياۋ، شۇن، يۈي مۇشۇنداق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقلىرى ئىدى.

مىللەت، قەبىلە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان، چارۋىچىلىقنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى قىلغان قەبىلە تەشكىلاتى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئاساسەن تەبىيىي مەھسۇلاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن ياشايتتى. ھەرقايسى ئىپتىدائىي ئورتاق گەۋدە ئاساسەن ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، يەنىش بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى، ئوۋچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى. ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئەمگەك قىلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىنى توپلىشى ئارقىلىق، يەنىش ئاساسىدا ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بارلىققا كەلدى، ئوۋچىلىق ئاساسىدا ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بارلىققا كەلدى. بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئىگىلىكى بولدى. ئىپتىدائىي چارۋىچىلىقتا ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ئاساس قىلىناتتى، يەنە ھايۋانلار ئاتايىتەن بېقىش ئوبيېكتى قىلىناتتى. كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندىلا، دېھقانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن يەم - خەشەك ۋە ئوت - چۆپىنىڭ كۆپەيىشى، شۇنداقلا مۇئەييەن ياخشى تەبىئىي شارائىتنىڭ بارلىققا كېلىشى ئارقىسىدا، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ئىشى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلىنىپ چارۋىچىلىق مەيدانغا كەلدى. چارۋىچىلىق كىشىلەرنى ئىشەنچلىك ۋە بىرقەدەر مول تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن، مەسىلەن، گۆش، يۇڭ، تېرە، ماي، سۈتكەك بىلەن تەمىن ئەتتى، كېيىنچە چارۋىلارنىڭ سۈتىمۇ ئوزۇقلۇق قىلىندى؛ بۇنىڭدىن باشقا چارۋىلارنى ترانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىش، ساپانغا قوشۇش ۋە ئولاردىن قىمغ چۈشۈرۈشكىمۇ بولاتتى. ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا كەلگەندە، بەزى قەبىلىلەرنىڭ چارۋىچىلىقى پايدىلىق جۇغراپىيىۋى شارائىتتا كۈنسايىن راۋاجلىنىپ، ئىگىلىكىنىڭ

ئاساسىي تارمىقى بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ مەخسۇس چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بارلىققا كەلدى. بۇ بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئىدى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر كەڭ ياىلاقلارغا موھتاج ئىدى. ئۇلارنىڭ سۈيى مول، ئوتلىرى ئوبدان ئۆسكەن جايلارغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىشقا توغرا كېلەتتى. بىر جايدا سۇ، ئوت ـ چۆپ تۈگىسە، باشقا بىر جايغا يۆتكىلەتتى، شۇڭا ئۇلار بىرەر جايدا مۇقىم ئولتۇراقلاشماي، مەلۇم دائىرىدىكى ياىلاقتا كۆچۈپ يۈرۈپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى.

كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، بۇ ھال مۇقەررەر سۈرەتتە ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىشلەپچىقارغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى باشقا ياۋايى ئادەملەرنىڭكىدىن كۆپ بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تۇرمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى، ئۇلارغا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىلەر بىلەن ئۆتنە ـ يېرىم قېلىشىشقا توغرا كېلەتتى، بۇ ھال ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دائىملىق ئالماشتۇرۇشنى تۇنجى قېتىم مۇمكىنچىلىككە ئايلاندۇردى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئاساسلىقى چارۋىلارنى باشقا ئەرسىلەرگە ئالماشتۇراتتى. شۇنداق قىلىپ چارۋا بارا ـ بارا ھەممە تاۋارلارنى باھالاشتا ئۆلچەم قىلىنىدىغان، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ ھەممىلا يەردە تېگىشىۋالغۇسى كېلىدىغان تاۋار بولۇپ قالدى، دېمەك، چارۋا پۇلنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان بولدى. بىرمۇنچە مىللەتلەردە، چارۋا ھەممىدىن ئاۋۋال مەيدانغا كەلگەن پۇل بولۇپ قالدى. قەدىمكى رىمدا پۇل (Pecuniu) دېگەن سۆز ئۇي ھايۋىنى (Pecus) دېگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «پۇل شەكلىنى ھەممىدىن ئاۋۋال كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر راۋاجلاندۇردى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، 107 ـ بەت). كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردە خۇسۇسىي مۈلۈكمۇ رونىق تاپتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى يۈقىرىراق بولغانلىقى، ئۇنى پۈتكۈل ئۇرۇقنىڭ كۈچىگە تايانمای، يەككە ئائىلىلەرمۇ قىلىپ كېتەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، پادىلار بارا ـ بارا قەبىلە ياكى ئۇرۇقنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدىكى مۈلۈكتىن ھەرقايسى ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ مۈلكىگە ئايلاندى. ئەرلەر ئائىلىدە ئايالالارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى. چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە شۇ سەۋەبتىن ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشى ۋە ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى يەككە ئائىلىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان.

دېھقانچىلىق قەبىلىسى بۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان، دېھقانچىلىقنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى قىلغان قەبىلە تەشكىلاتى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، كىشىلەر، ئاساسەن، تەبىيار تەبىئىي مەھسۇلاتلارنى يىغىش ئارقىلىق ئۆز تۇرمۇشىنى قامدايتتى، ھەرقايسى ئىپتىدائىي ئورتاق گەۋدىلەر ئارىسىدا ئىنقتسادىي جەھەتتە

ھېچقانداق پەرق يوق ئىدى. ئالاھازەل ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شەكىللەنگەندىن كېيىن، يېغىش ئاساسدا، ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بارلىققا كەلدى. بۇ زامانلاردا، ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق بىلەن ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بىرلىشىپ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ماددىي ئاساسى بولدى. ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى كىشىلەرنى يېغىش ئىگىلىكىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تەبىئىي شارائىتتىكى بەزى چەكلىمىلەردىن خالى قىلدى، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى بىرقەدەر ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە بولدى. ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى ئوشۇقچە ئاشلىق كۆپەيدى، بۇنىڭ بىلەن باشقا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتىلدى. ئېنگېلس ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى رولىنى يۇقىرى باھالاپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «دېھقانچىلىق پۈتكۈل قەدىمكى دۇنيادا ھەل قىلغۇچ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىدى» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 145 - بەت). دېھقانچىلىقنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەر خىل رايونلاردا ھەر خىل ۋاقىتتا بولغان، بەزىلىرىدە بالدۇر، بەزىلىرىدە كېيىن مەيدانغا كەلگەن، پەلەستىن ئاھالىلىرى ھەممىدىن بۇرۇن ئىپتىدائىي دېھقانچىلىققا ئۆتكەن ئۇرۇق بولۇشى مۇمكىن. جۇكودىكى ئارخېئولوگىك قېزىلمىلارغا قارىغاندا، شىئەن شەھىرىنىڭ بەنپو يادىكارلىقى، باۋجى شەھىرىنىڭ بېيشۇلىك يادىكارلىقى ۋە خۇاشەن ناھىيىسىنىڭ چۈەنخۇ كەنتى يادىكارلىقى قاتارلىق يادىكارلىقلاردا تېرىق پوستى تېپىلدى. بۇنىڭدىن جۇكگونىڭ دۇنيا بويىچە دېھقانچىلىق ھەممىدىن ئىلگىرى تەرەققىي قىلغان مەملىكەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئۇزاق زامانلار راۋاجلانغاندىن كېيىن، ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىغا كەلگەندە، بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ بولۇشىغا، يەنى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ باشقا ياۋايى ئادەملەر توپىدىن ئايرىلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانچىلىقنىمۇ بۇرۇنقىدىن چاپسان راۋاجلاندى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق قىلىشنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق قەبىلىلىرى ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ چاغدا ئوتخۇچ بىلەن بولىدىغان ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ساپىان بىلەن بولىدىغان دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندى. كىشىلەر يەرنى ساپان بىلەن ھەيدەشتە، ساپاننى دەسلەپتە ئادەم سۆرەيتتى، كېيىنچە چوڭ ھايۋانلار تارتىدىغان بولدى، يەر قېغ بىلەن كۆچلەندۈرۈلىدىغان بولدى، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكىسى ئۆستى، دېھقانچىلىقنىڭ كۆلىمى كېڭەيدى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارىمۇ كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. شۇنداق قىلىپ ئاشلىق بارا-بارا زور كۆپ سانلىق قەبىلە ئەزالىرىنىڭ ئاساسىي ئوزۇقلۇقى بولۇپ قالدى، كىشىلەر تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتتىمۇ ئاخىرقى ھېسابتا كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۇسۇلىنى تاشلاپ، مەكگۈلۈك مۇقىم ئولتۇراقلىشىدىغان تۇرمۇش ئۇسۇلىغا ئۆتتى. دېھقانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ئۆز نۆۋىتىدە قول سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت-شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى. دېھقانچىلىق قەبىلىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى مۇقەررەر ھالدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنى

پەيدا قىلدى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىنىڭ ئايرىلىپ چىقىپ كېتىشى ئارقىسىدا، تاسادىپىي ئالماشتۇرۇش دائىملىق ئالماشتۇرۇشقا ئايلاندى. تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىكى ئەنئەنىۋى تۈرمۇش ئۇسۇلىنى بۇزۇپ، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى پارچىلاش رولىنى ئويناندى. بولۇپمۇ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، كىشىلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى ئەمگەك كۈچىنى قامداشقا زۆرۈر بولغاندىكىدىنمۇ كۆپ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقىرالايدىغان بولدى، يېڭى ئەمگەك كۈچلىرىنى قوبۇل قىلىش پايدىلىق ئىش بولۇشقا باشلىدى، ئىلگىرى ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەر، كۆپىنچە، ئۆلتۈرۈلەتتى، ئەمدىلىكتە ئۇلار قۇل قىلىنىدىغان بولدى. بۇ چاغدا يەر يەنىلا ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغانلىقتىن سرتىدا، خۇسۇسىي مۇلۈك كېلىپ چىقتى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى، شۇنىڭدەك خۇسۇسىي مۇلۈكنىڭ كېلىپ چىقىشى ئائىلە ئىنقىلابىنمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇرۇن ئەرلەر ئۆڭچىلىق قىلاتتى، ئايالالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى تۈرمۇشنى تېخمۇ ئىشەنچلىك هالدا كاپالەتلەندۈرەتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئورنى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. ئەمدىلىكتە بولسا ساپان بىسەن بولىدىغان دېھقانچىلىق ئاساسەن ئەرلەرگە قاراشلىق بولۇپ قالدى، ئايالالار ئائىلە ئەمگىكىنىلا قىلىدىغان بولدى. ئەر - ئايالالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىكى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇلارنىڭ ئائىلىدىكى ئورنىغا تەسىر قىلدى. ئايالالارنىڭ ئائىلىدىكى هۆكۈمرانلىق ئورنى ئەرلەرگە ئۆتتى، قانداشلىق ئاتا جەمەت بويىچە هېسابلىنىدىغان بولدى، ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى مەيدانغا كەلدى. دېھقانچىلىق قەبىلىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، ئاساسەن، ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ ئاتىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسىگە ئۆتۈشى بىلەن بىر ۋاقىتتا بولدى.

ئولۇس بۇ، ئۇرۇق بىلەن قەبىلىدىن ئىلگىرى ياشىغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسىنى كۆرسىتىدۇ.

مىللەت دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مىللەت ستالىننىڭ يېڭىچاقلىشى بويىچە، مىللەت دېگەن «كىشىلەر تارىختا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بىر ئورتاق تىلغا، ئورتاق جايغا، ئورتاق ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ۋە ئورتاق مەدەنىيەتتە ئىپادىلىنىدىغان ئورتاق روهىي هاللىق سۈپەتكە ئىگە مۇقىم ئورتاق گەۋدە» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 2 - تۇم، 294 - بەت). ستالىننىڭ بۇ سۆزىدە مىللەتنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرى يېڭىچاقلانغان. ستالىن بۇ يەردە ئېيتىلمىغان ئاتقان مىللەت جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ كاپىتالىزم دەۋرىگە كەلگەن، فېئودالىق بۆلۈنمىنىڭ يوقىلىشى ۋە مىللىي بازارلارنىڭ، ئىقتىساد - مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئارقىسىدا ئولۇستىن ئۆزگىرىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن هازىرقى زامان مىللىتىدۇر (ستالىننىڭ «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). هالبۇكى، هازىرقى زامان مىللىتىنىڭ بەزى ئامىللىرى كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى خېلى ئۇزاق مەزگىل داۋامىدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن.

مىللەت بىر تارىخىي كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە هالاك بولۇش جەريانى بولىدۇ. ئېنگېلسنىڭ «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ

ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە سىنىپلارغا بۆلۈنۈش كەلىپ چىقىپ، ئەسلىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدىكى ئورۇقلار بۇزۇلۇپ، قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئاساسىدا مىللەت بىلەن دۆلەت ۋۇجۇدقا كەلگەن. شۇڭا كلاسسىكلار دائىم «قەدىمكى مىللەت» دېگەن نامنىمۇ ئىشلەتكەن. ئېنگېلس قەدىمكى يۇنانىدىكى قەبىلىلەر بىرلىشىپ Völkchen بولغان، ئافىنادىكى قەبىلەر Volk بولۇپ قوشۇلغان دېگەنىدە، بۇ سۆزلەر مىللەت دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن («ماركس ـ ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 100 ـ 106 ـ بەتلەرگە قارالسۇن). ماركس «قەدىمكى سودا مىللىتى» دېگەن نامنىمۇ دائىم ئىشلەتكەن («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 369 ـ بەتكە قارالسۇن). ئادەتتىكى ھۆججەتلەردە تېخىمۇ كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار، مەسىلەن، ئەرەب مىللىتى، ئافرىقا مىللىتى، مەدەنىي مىللەت دېگەنگە ئوخشاش.

مىللەتنىڭ راۋاجلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدىكى سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھەربىر مىللەت بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى ئاساسىي سىنىپقا، يەنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپقا ئايرىلغان بولىدۇ، قەدىمكى مىللەتلەر، كۆپىنچە، جەمئىيەت تۈزۈمىگە قاراپ يەنە تۈرلۈك تەبىقىلەرگە بۆلۈنگەن. مەملىكەت ئىچىدە، ھۆكۈمران ئورۇندىكى مىللەتنىڭ باشقا مىللەتلەر ئۈستىدىكى زۇلمى مەۋجۇت، بۇنىڭدا، ئاساسەن، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان مىللەت ئىچىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ باشقا مىللەتلەر ئىچىدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئۇلارغا زۇلۇم سېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خەلقئارادا، ئەزگۈچى مىللەتلەر ۋە ئېزىلگۈچى مىللەتلەر مەۋجۇت، بۇنىڭدا، ئاساسەن، ئەزگۈچى مىللەتلەر ئىچىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ئىچىدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، مىللىي زۇلۇم ئالاھىدە بەلگىلىك ئەھۋال بولۇپ قالدى، ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشىرى خەلقئارا پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالدى.

خەنزۇچىدا مىللەت دېگەن ئاتالغۇ يېقىنقى زاماندىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن، ئۇ كەڭ مەنىدە ئىشلىتىلىۋاتىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە تۈرلۈك تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا تۇرغان ئادەملەرنىڭ ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ھەممىسى مىللەت دەپ ئاتىلىدۇ؛ جۇڭگو خەنزۇ، جۇاڭزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، زاڭزۇ، ئۇيغۇر قاتارلىق 50 نەچچە مىللەتتىن تەركىب تاپقان مەملىكەت. ئازادلىقتىن ئىلگىرى، بۇ مىللەتلەر چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ مىللىي زۇلمىغا ئۇچرىغان. مەملىكەت ئىچىدە بولسا ئاز سانلىق مىللەتلەر چوڭ خەنزۇچىلىقنىڭ مىللىيزۇلمىغا ئۇچرىغان، بۇ ماھىيەتتە خەنزۇلار ئىچىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپى ۋە بيۇروكرات بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئەزگەنلىكى ئىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى جۇڭگودىكى ھەر مىللەت خەلقىنە رەھبەرلىك

قىلىپ، جاھانگىرلىك، ھېئودالىزم ۋە بېيۇرو-كرات كاپىتالىزمىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى، خەنزۇ مىللىتى ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئوخشىمىغان ئۇسۇللار بىلەن ئەسلىدىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچىدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتتى.

پۈتۈن دۇنيادا كومۇنىزم ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ دۇنيا مىقياسىدا يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، مىللىي پەرقلەر بارا - بارا يوقىلىپ بارىدۇ، دۇنيادىكى مىللەتلەر پەيدىنپەي بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىدۇ، شۇنداق قىلىپ مىللەت ئاخىر بېرىپ ئۆزلۈكىدىن ھالاك بولىدۇ.

يېزا جامائەسى «يېزا - كەنت جامائەسى»، «يەر جامائەسى»، «قىشلاق جامائەسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، ئاھالىلەر تۇرغان جايىغا قاراپ بىرلەشكەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكتىن خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىككە ئۆتۈش باسقۇچىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈلمە شەكلى.

يېزا جامائەسى ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئاساسلىق جامائەسىدىن راۋاجلىنىپ چىققان. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئاساسلىق جامائەسىدىن يەككە ئائىلىلەر بۆلۈنۈپ چىقتى، ياشقا - باشقا ئۇرۇقلارنىڭ ئەزالىرىمۇ كۆچۈپ يۈردى ۋە ئارىلاش ئولتۇراقلاشتى، يۇنىڭ بىلەن ئۇرۇقنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان قانداشلىق مۇناسىۋىتى كۈنسايىن بوشاپ، جۇغراپىيىۋى ئورۇن مۇناسىۋىتىگە قاراپ بىرلەشكەن، بىر - بىرىگە قوشنا بولغان ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغوللىنىدىغان ئۇرغۇن يەككە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپقان تەشكىلات بارلىققا كەلدى، يېزا جامائەسى مانا مۇشۇنداق تەشكىلات. يېزا جامائەسى ھەممە مىللەتلەردە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

يېزا جامائەسىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە ئىدى. بىر ياقتىن، ئۇنىڭدا يەنىلا يەرگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك ساقلانغان بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلەر يېزا جامائەسىنىڭ ئىلكىدە بولاتتى، ھەرقايسى ئائىلىلەرگە ئىشلىتىشكە تەقسىم قىلىپ بېرىلەتتى ھەمدە نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىغا قاراپ قەرەللىك تۈردە قايتىدىن تەقسىم قىلىپ تۇرۇلاتتى؛ يايلاقلار، ئورمانلار، سۇ مەنبەلىرى، بوز يەر قاتارلىقلار يېزا جامائەسى ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىگە تەئەللۇق ئىدى. يەنە بىر ياقتىن، ئۆي - جاي، ئۆينىڭ يېنىدىكى باغ - ۋاران، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى قاتارلىقلار يەككە ئائىلىنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىق يېزا جامائەسىنىڭ ئاساسىي بەلگىسىدۇر. يېزا جامائەسى ئۇرۇقلارغا خاس قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئاساسىدىن قۇتۇلۇپ، يەككە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. يەككە ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى بولسا مال - مۈلۈك جەھەتتىكى باراۋەرسىزلىكنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. تېرىلغۇ يەرلەرنى قەرەللىك تۈردە يېڭىباشتىن تەقسىم قىلىپ تۇرۇش، كۆپىنچە، ھە دەپ ئارقىغا سوزۇلۇپ، ئاخىر بېرىپ ھەتتا توختاپمۇ قېلىپ، تېرىلغۇ يەرلەر ھەرقايسى

ئاسللىلەر ئۇزاق مۇددەت ئىشلىتىدىغان، ھەتتا ئەۋلادمۇئەۋلاد مىراس قالدىغان نەرسىگە ئايلاندى، بىرلا يېرى، ئۇنى باشقىلارغا بېرىشكە، ئېلىش ـ سېتىشقا بولمايتتى. شۇنداق قىلىپ بىر يېزا جامائەسىدە ئاسللىلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقى بارا ـ بارا چوڭايدى، كەمبەغەل ۋە باي دەپ ئايرىلىش كۈنسايىن روشەنلەشتى. ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتى بۇنداق ئۆزگىرىشنى تېخىمۇ تېزلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدىكى ئورۇق ۋە قەبىلىنىڭ يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلىرى دائىم ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ يېزا جامائەسىنىڭ ئومۇمىي ئىگىدارلىقىدىكى يەرلىرى ۋە مال ـ مۈلكىنى يۇتۇۋېلىپ، يېزا جامائەسىنىڭ باشقا ئەزالىرىنىڭ ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان بولدى. بۇ ھال يېزا جامائەسىنىڭ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىنى بارا ـ بارا ئاجىزلىتىپ، سىنىپلارغا بۆلۈنۈشنى تېزلەتتى ۋە ئاخىر بېرىپ يېزا جامائەسىنى يىمىرىلىشقا ئېلىپ باردى. شۇنداق قىلىپ ئىلگىرى ساقلىنىپ كەلگەن، ئىپتىدائىي جامائەگە خاس بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تەركىبلىرىنىڭ ئورنىنى ئاخىر تامامەن خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى سىنىپىي جەمئىيەت ئالدى.

سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، بەزى رايونلاردا يېزا جامائەسى تۈزۈمى يەنە ئۇزاق مەزگىل ساقلاندى. مەسىلەن، گېرمانىيەدە يېزا جامائەسى مارکا دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇ گېرمان قەبىلىلىرى دەۋرىدىلا پەيدا بولغان. ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە، يەنى فېئودالىق جەمئىيەتنىمۇ شەكلى ئۆزگەرگەن ھالدا ساقلىنىپ تۇرغان. رۇسلاردا چار پادىشا ھۆكۈمرانلىقىدىكى فېئودالىق يانچىلىق تۈزۈم شارائىتىدىمۇ يېزا جامائەسى، ئۇزاق مەزگىلگىچە، دېھقانلارنىڭ باج ـ سېلىق ئېلىش پولى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ۋاستىسى بولۇپ كەلگەن. ھىندىستاندا يېزا جامائەسى تائىپە تۈزۈمى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ناھايىتى جاھىللىق بىلەن ئۆزىنى كۆرسىتىپ، تاكى XII ئەسىرگىچە ساقلانغان ھەمدە ئۇنىڭدىن غەرب مۇستەملىكىلىرى پايدىلانغان.

مارکا دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مارکا بۇ، نېمىسچە Mark دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. بۇ ئاتالغۇ ئەسلىدە گېرمانلارنىڭ يېزا جامائەسىنىڭ يېرى دېگەن مەنىدە ئىدى، ئەمما ئادەتتىكى ئىستېمالدا، بۇ، كۆپىنچە، مارکا جامائەسى تەشكىلاتىنى كۆرسىتىدۇ.

مارکا قەدىمكى زامانىدىكى گېرمانلارنىڭ ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدىن يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىگە ئۆتۈشتىكى بىر خىل ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تەشكىلات شەكلى، ئۇ ئەسلىدىكى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا بىرلىشىشتىن جۇغراپىيەۋى ئورۇن مۇناسىۋىتى ئاساسىدا بىرلىشىشكە ئايلانغان. ھەربىر مارکا چوڭ ـ كىچىك بولغان بىرنەچچە كەنتتىن تەركىب تاپىدۇ، ئۇنىڭدا يەرلەر ئومۇمنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، خۇسۇسىيلار ئىشلىتىلىدۇ. گېرمان قەبىلىسى دەۋرىدىلا بۇ تۈزۈمگە ئاساس سېلىنغان، گېرمانلار غەربىي ياۋروپادا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، بۇ تۈزۈممۇ ئۇلار بىلەن بىللە يۆتكەلگەن. مەسىلەن، گېرمانلارنىڭ فرانك قەبىلىلىرى ئەسلىدە رېين دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا ئولتۇراقلاشقان ئىدى، مىلادى III ئەسىرگە كەلگەندە رېين دەرياسىدىن ئۆتۈپ گاللىيەگە كىردى. مىلادى IV ئەسىردە گاللىيەنىڭ شەرقىي شىمالىدا

ئولتۇراقلاشقان چېغىدا، جۇغراپىيەۋى ئورۇن مۇناسىۋىتى بويىچە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ماركا تەشكىل قىلدى. يەرلەر ماركىسىك كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا ئىدى، تۇرار جايىسىك ئالدى - كەينىدىكى باغلارلا جامائە ئەزالىرىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولاتتى. لېكىن، تېرىلغۇ يەرلەر ۋە بىر قىسىم ئوتلاقلارنى جامائە ئەزالىرىغا ئىشلىتىشكە تەقسىم قىلىپ بېرىش ئۇسۇلىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، ئەمدى بۇرۇنقىدەك يىلدا ياكى بىرنەچچە يىلدا بىر قېتىم قايتا تەقسىم قىلىپ بېرىلمەي، جامائە ئەزالىرى ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىشلىتىشگە بېرىلىدىغان بولدى، ئەمما ئېلىش - سېتىشقا، ئۆتنە بېرىپ تۇرۇشقا بولىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئەركىن يەرلەر ۋۇجۇدقا كەلدى. ئەمما VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە يەركە بولغان ماركا مۇلۇكچىلىكى يەنىلا فرانك جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ تۇرۇۋەردى.

فرانكلار گاللىيىنى بويسۇندۇرۇپ نۇرغۇن يەرلەرنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، يەرلەرنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقان ماركا ئەزالىرىغا بۆلۈپ بېرىلدى، بۆلۈنمىگەن يەرلەر دەسلەپتە ھەممە فرانكلارغا تەئەللۇق بولدى، كېيىن فرانك پادىشاھى بۇ يەرلەرنى ساراي ئەمەلدارلىرىغا، يېقىن ئەسكەرلىرىگە ۋە چېركاۋغا كۆپلەپ تارتۇق قىلدى. شۇنداق قىلىپ يېڭىدىن گۈللەپ چىققان فرانك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن چېركاۋنىڭ چوڭ يەر مۇلۇكچىلىكى نۇرغۇن ماركىلار بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھالەت شەكىللەندى. VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، فرانك جەمئىيىتى فېئودالىشىش جەريانىنى باشلىدى. فېئودالىشىشنىڭ كۈچىيىشى ۋە فېئودال خوجىلار ئارىسىدىكى توقتىماس ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن، ماركىدىكى نۇرغۇن مەسىلەن، بىركىم ئادەم ئۆلتۈرسە، خۇن ھەققىنى قاتىلنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى تۆلەش بىلەنلا قالماي، شۇ ئۇرۇقتىكى ھەممە ئادەم بىرلىكتە تۆلەيتتى؛ خۇن ھەققى ئۆلگۈچىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە بۆلۈپ بېرىلىشى بىلەن بىللە، شۇ ئۇرۇقتىكى باشقا كىشىلەرگىمۇ بۆلۈپ بېرىلەتتى. VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە VII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مال - مۈلۈكتە بۆلۈنۈش ئەھۋالى كېلىپ چىقتى، يەرلەر بارا - بارا خۇسۇسىيلارنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتتى، يەرلەرنى ئەركىن ئۆتنە بېرىپ تۇرۇشقا بولىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئەركىن يەرلەر ۋۇجۇدقا كەلدى. ئەمما VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە يەركە بولغان ماركا مۈلۈكچىلىكى يەنىلا فرانك جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ تۇرۇۋەردى.

فرانكلار گاللىيىنى بويسۇندۇرۇپ نۇرغۇن يەرلەرنى قوشۇۋالغاندىن كېيىن، يەرلەرنىڭ بىر قىسمى ئولتۇراقلاشقان ماركا ئەزالىرىغا بۆلۈپ بېرىلدى، بۆلۈنمىگەن يەرلەر دەسلەپتە ھەممە فرانكلارغا تەئەللۇق بولدى، كېيىن فرانك پادىشاھى بۇ يەرلەرنى ساراي ئەمەلدارلىرىغا، يېقىن ئەسكەرلىرىگە ۋە چېركاۋغا كۆپلەپ تارتۇق قىلدى. شۇنداق قىلىپ يېڭىدىن گۈللەپ چىققان فرانك ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن چېركاۋنىڭ چوڭ يەر مۇلۇكچىلىكى نۇرغۇن ماركىلار بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھالەت شەكىللەندى. VI ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، فرانك جەمئىيىتى فېئودالىشىش جەريانىنى باشلىدى. فېئودالىشىشنىڭ كۈچىيىشى ۋە فېئودال خوجىلار ئارىسىدىكى توقتىماس ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن، ماركىدىكى نۇرغۇن

ئەركىن دېھقانلار نامراتلاشتى ۋە ۋەيران بولدى. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى دەھرى ئاقسۆڭەكلەر ۋە چېركاۋلار قوشۇۋالدى، يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قالغان جامائە ئەزالىرى يانچى بولۇپ قالدى. Ⅷ ئەسىردىن Ⅸ ئەسىرگىچە، فرانىك پادىشاھلىقىنىڭ فېئودالليق يەر مۈلۈكچىلىكى ئورنىتىلدى، فېئودال قورۇقلار دېھقانلارنى شىلىدىغان ئاساسىي تەشكىلات شەكلى بولۇپ قالدى. ماركا جامائەسى شەكلى ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئەركىن دېھقانلارنىڭ جامائەسىدىن يانچىلار جامائەسىگە ئايلىنىپ كېتىپ، فېئودال قورۇقنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ماركا تۈزۈمى ھالاك بولدى، ئۇ گېرمانلاردا جەمئىي 1 مىڭ 500 يىل مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

يېزا جامائەسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بەنپو ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى بۇ، جۇڭگونىڭ ئىپتىدائىي ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ گۈللەنگەن باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن 6800 — 6300 يىللار بۇرۇن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، ئۇنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ھەممىدىن ئاۋۋال يېڭى تاش قورال دەۋرىگە تەئەللۇق يېڭىشاۋ مەدەنىيىتىنىڭ بەنپو خارابىسىدىن تېپىلدى. بەنپو خارابىسى شىئەن شەھرىنىڭ شەرقىدىكى چەنخې دەياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىكى 2 — 3 دۆمبەلدە بولۇپ، بۇ يەردىن تېپىلغان مول تارىخىي ماتېرىياللار ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

پۈتۈن ئۇرۇقتىكىلەر بىر يەردە تۇپلىشىپ ئولتۇراقلىشاتتى. ئورۇنلاشتۇرۇش مۇنداق بولاتتى: ئوتتۇرىدا ئومۇمىي پائالىيەتلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان چوڭ ئۆي (ھەجمى 100 كىۋادرات مېتردىن كۆپ كېلىدۇ) بولاتتى. ئۇرۇق ئەزالىرى تۇرىدىغان يۇمىلاق ياكى چاسا كىچىك ئۆيلەر (ھەجمى 12 — 30 كىۋادرات مېتر كېلىدۇ) چوڭ ئۆينى چۆرىدەپ سېلىناتتى. ئۇلار ئولتۇراقلاشقان جايىنىڭ سرتىدا مۇداپىئە خەندىكى كولىناتتى، خەندەكنىڭ سرتىدا جامائەت زاراتگاھلىقى، ساپال قاچا پىشۇرىدىغان خۇمدان ۋە جامائەت ئامبىرى بولاتتى، بۇنىڭدىن ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى شارائىتىدىكى ھەم تەشكىللەنگەن تەرتىپلىك تۇرمۇشنىڭ مەنزىرىسى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

بەنپو ئاھالىسى ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقنى ئاساسىي كەسىپ قىلغانىدى ھەمدە يېغىش، بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق ۋە ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ئىشلىرىنمۇ قوشۇمچە قىلاتتى. ئۇلار بىر يەردە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بىللە ئەمگەك قىلاتتى، بىللە ئىستېمال قىلاتتى، باراۋەرئورۇندا تۇرۇپ، بىر ـ بىرىگە يارەملىشىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدا جىنسىي ۋە يېشىغا قاراپ ئىش تەقسىماتى بولاتتى. تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى تېپىش ئاساسەن ئايالىلارنىڭ ئىشى ئىدى؛ ئايالىلار تېرىق، كۆكتات قاتارلىقلارنى ئۆستۈرەتتى، مېۋە يىغاتتى، چوشقا، ئىت باقاتتى ۋە ئۆي ئىشلىرىنى قىلاتتى؛ ئايالىلار كوللېكتىپنى دەپ ئېغىر ۋە ئەھمىيەتلىك ئەمگەك قىلغانلىقى ئۈچۈن، جەمئىيەت ئۇلارنى ھۆرمەتلەيتتى. ئەرلەر بولسا تاغمۇ تاغ، دەريامۇ دەريا، ئورمانمۇ ئورمان كېزىپ يۈرۈپ ئوۋچىلىق قىلاتتى ۋە بېلىق تۇتاتتى. كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىدە تاش، سۆڭەك، ساپال قاتارلىقلاردىن ياسالغان پالتا، پىچاق،

ئىسكىنە، گۈرجەك، ئوقيا قاتارلىق سايمان ۋە قوراللارنى ئىشلىتەتتى. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئاساسەن ساپال قاچىلار ئىشلىتىلەتتى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قەزىل رەڭلىك ئىدى، ھەممىسى قول بىلەن ياسىلاتتى، نەپىس ئىدى ھەم چىرايلىق كۆرۈنەتتى. ساپال قاچىلارنى گۈللۈك قىلىپ ياساش ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى ئالاھىدە مۇۋەپپەقىيەتلەردىن بىرى بولۇپ، بىلىق تېرىسىدىكى تال - تال سىزىقلار ۋە بۇ سىزىقلاردىن ھاسىل قىلىنغان ئۇچ بۇلۇڭلۇق گېئومېتىرىك رەسىملەر بۇ قاچىلارنىڭ ئاساسىي گۈلى قىلىناتتى، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىنىڭ ۋە توتېم سۈپىتىدە چوقۇنىدىغان نەرسىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

دەپنە قىلىش تۇزۇمى ۋە ئۆرپ - ئادەت — مىللەتنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئېڭىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى. چوڭلار ئۆلگەندە، ئائىلە نەسىبى ۋە بوغۇن پەرقى ھېسابقا ئېلىنىپ، جامائەت زاراتگاھلىقىغا قويۇلاتتى، شۇنىڭدەك ئۆلگۈچى ھايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن نەرسە - كېرەكلەر ۋە بېزەكلەرمۇ بىللە كۆمۈلەتتى. كىچىك بالا ئۆلسە، جەسىتى ئىدىشقا سېلىنىپ، ئۆينىڭ يېنىغا كۆمۈلەتتى ۋە روھى كىرىپ - چىقىپ يۈرسۇن دەپ ئىدىش تېشىپ قويۇلاتتى. دەپنە قىلىش جەھەتتىكى بۇنداق ئادەت ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدىكى يېقىن قاناداشلىق مۇناسىۋىتىنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىدۇ، روھ ئۆلمەيدۇ ۋە ئۇ ئالەمدە تىرىلىدۇ دەيدىغان ئىدىيىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

بەنپو ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جامائەسى يادىكارلىقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋېيخې دەريا سى ۋادىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا گەنسۇ، جەنۇبىي سەنشى، غەربىي - جەنۇبىي خېنەن ۋە شىمالىي خۇبېي قاتارلىق جايلاردا تەپسىلدى.

ناشى مىللەتلەردىكى ئانىلىق ئائىلە بۇ، جۇڭگودا تازادلىقتىن بۇرۇن يۇنىنەن ئۆلكىسىنىڭ ئىگىلاك ناھىيىسىدىكى يۇڭنىڭ رايونىدا ئولتۇراقلاشقان ناشى مىللەتلەر ساقلانغان ئانىلىق ئائىلە تۇزۇمى (ئۇلار شەرق شۇيسى رايونىدىكى ناشى مىللەتكە مەنسۇپ. غەرب شۇيسى رايونىدىكى ناشى مىللەتنى تەرەققىي قىلىپ ئاساسىي جەھەتتىن خەنزۇلارنىڭكىگە ئوخشاش ئىجتىمائىي سەۋىيىگە بۇرۇنلا يەتكەن). ئۇلاردا ئاجۇ (دوست ياكى ھەمراھ دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدىغان نىكاھ تۇزۇمى يولغا قويۇلغان. ئۇرۇقداشلارنىڭ سىرتتىن نىكاھلىنىشى پرىنسىپى بويىچە، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاجۇ بولغان ئىككى تەرەپ باشقا - باشقا ئىككى ئانىلىق قانداشلىقى ئاساسىدىكى ئائىلىدىن بولۇشى كېرەك. ئاجۇ بولغان ئىككى تەرەپ ئادەتتە ئۆز ئانىلىرىنىڭ ئۆيىدە تۇرىدۇ، ئۇلاردا ئورتاق ئائىلە تۇرمۇشى بولمايدۇ، ئومۇمەن ئەر ئاخشىمى ئايالنىڭكىگە بارىدۇ، ئەتىسى سەھەردە ئۆزىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ بېرىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ. بالا ئانىسى بىلەن بىللە تۇرىدۇ، كۆپىنچە دادىسىنىڭ كىملىكىنى بىلمەيدۇ، بالا بىلەن دادا ئارىسىدا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بولمايدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئۆمۈر بويى نۇرغۇن ئاجۇسى بولۇشىغا يول قويۇلىدۇ، كۆپ سانلىق ئادەمنىڭ بىر مەزگىل ئىچىدە مۇقىم بىر ئاجۇسى بولىدۇ، ۋاقىتلىق ئاجۇلىرىمۇ بولىدۇ. ياش - قۇرامنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، ئاجۇلۇق مۇناسىۋەت ئازىيىپ بارىدۇ، بارا - بارا مۇقىملىشىدۇ. ئاجۇلۇق نىكاھ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى جۈپ نىكاھنىڭ بەلگىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، بىراق ئۇنىڭدا يەنىلا

توپ نىكاھنىڭ قالدۇقلىرى خېلى كۆپ ساقلانغان، ئايرىم ئائىلىلەردە ھەتتا قانداش نىكاھنىڭ قالدۇقلىرى بار. بۇنداق ئاجۇلۇق نىكاھقا مۇناسىپ كېلىدىغان ئائىلە شەكلى تەبىئىي ھالدا ئانىلىق ئائىلە بولىدۇ.

يۇقىرىقىدەك رايونىدىكى ناشى مىللىتىدە ساقلانغان ئانىلىق ئائىلىنىڭ ئەزالىرى ئادەتتە ئىككى ئەۋلادتىن تۆت ئەۋلادقىچە بولىدۇ، يەنى مومىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاكا - ئىنىلىرى، ئانىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئاكا - ئىنىلىرى، ئىگىچى - سىڭىللار ۋە ئۇلارنىڭ ئاكا - ئىنىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاياللار ئائىلىدە مەركەز بولىدۇ، نەسەب ئانا جەھەت بويىچە ھېسابلىنىدۇ، مال - مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ئانا جەھەت بويىچە بولىدۇ. ئادەتتە ياشانغان ياكى قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئاياللار ئائىلە باشلىقى بولىدۇ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلىش ۋە ئائىلە تۇرمۇشىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ، سىرت بىلەن ئالاقە قىلىدۇ. جۇڭگودىكى فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ تەسىرىدە، بۇنداق ئانىلىق ئائىلىدىمۇ كەمبەغەل، باي دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈش بولدى، لېكىن ئائىلىدە يەنىلا ئىپتىدائىي كوممۇنىزم جەمئىيىتىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلەر ساقلىنىپ قالغان. ئۆي - جاي، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلار كوللېكتىپنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ، ئازغىنا كىيىم - كېچەك ۋە كۈندىلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىلا شەخسىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. ئادەم كۆپەيمەپ كېتىپ، ئائىلە بۆلۈنگەن چاغدىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تەقسىم قىلىنمايدۇ، بەلكى ئەسلىدىكى ئانىلىق ئائىلىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا ھەمدە ئەتراپتىكى ئىلغار مىللەتلەرنىڭ تەسىرى بىلەن، ناشى مىللىتىدە ئەرلەر خوتۇن ئىلىش تۈزۈمى ئاساسىدىكى ئاتىلىق ئائىلە ئاز ساندا بارلىققا كەلدى، ئۇلاردا يەنە خوتۇن ئىلىش ئاساسىدىكى نىكاھ مۇناسىۋىتىمۇ بولغان، ئاجۇلۇق مۇناسىۋىتىمۇ بولغان ئاتىلىق ۋە ئانىلىق بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئائىلىسىمۇ بار. لېكىن 1956 - يىلى دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغىچە ئائىلىلەرنىڭ كۆپچىلىكى يەنىلا ئانىلىق ئائىلە بولۇپ تۇردى.

دۆلۆك مىللىتىدىكى ئاتىلىق ئائىلە جامائەسى

بۇ، جۇڭگونىڭ يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ گۈڭشەن دۆلۈڭزۇ - نۇزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى دۆلۈڭجياڭ دەريالىرى بويىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دۆلۈك مىللىتىدە ئازادلىقتىن بۇرۇن ساقلانغان ئاتىلىق ئائىلە جامائەسى، دۆلۈك تىلىدا چىلا دەپ ئاتىلىدۇ، بىر ئاتا جەمەت بوۋىنىڭ بىۋاستە ئەۋلادلىرىدىن تەركىب تاپقان قانداش گۇرۇھ دېگەن بولىدۇ. ئومۇمەن‌بىرچىلا‌بەش - يەتتە ئائىلىدىن تەركىب تاپىدۇ، تەخمىنەن 50 — 80 نوپۇس بولىدۇ. ھەربىر چىلانىڭ قارمىقىدا ئەر ئائىلە باشلىقى باشچىلىقىدىكى، ئىپتىدائىي كوممۇنىزم تۈزۈمىدىكى ئىككى - ئۈچ چوڭ ئائىلە بولىدۇ، چوڭ ئائىلىدە قانچە ئوتدانىنىڭ بولۇشى شۇنچە كىچىك ئائىلىنىڭ بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ھەربىر چىلانىڭ دۆلۈك تىلىدا كاساك دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئائىلە، باشلىقى بولىدۇ، بۇ ۋەزىپىنى جامائەدىكى ياشانغان، قولىدىن ئىش كېلىدىغان، ھاللىقراق ئەر ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ قىلىدىغان ئىشى مۇنۇلار: ئىچكى جەھەتتە، ئىشلەپچىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلىش، جەدەل - ماجىرالارنى ھەل قىلىش، نەزىر - چىراغ،

توي - تۆكۈنلەرگە رىيامەتچىلىك قىلىش ئىشلىرىنى قىلىدۇ؛ تاشقى جەھەتتە، ئۇرۇش ئىلان قىلىش، جەڭگە قوماندانلىق قىلىش، ئىتتىپاق تۈزۈش، شۇنىڭدەك يەرلىك ھۆكۈمرانلار ئۈچۈن باج - سېلىق يىغىش، ھاشارغا ئادەم چىقىرىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىدۇ. ھەربىر چىلادا ئومۇمغا تەۋە تاغ، ئورمان، ئوۋ مەيدانى، بېلىق تۇتۇش مەيدانى ۋە نەزىر - چىراغ سورۇنى بولىدۇ، يەنە ئومۇمغا تەۋە تېرىلغۇ يەرمۇ بولىدۇ، ئائىلە ئەزالىرى «دومۇكۇ» (ئۆلۈمشۇپ تېرىش) شەكلى ئارقىلىق كوللېكتىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ، ھوسۇل كوللېكتىپنىڭ بولىدۇ. چوڭ ئائىلىدە، يېمەك - ئىچمەكنى خوجايىن ئايال باشقۇرىدۇ، تاماقنى كىچىك ئائىلىلەر نۆۋەت بىلەن ئېتىدۇ ۋە ئۇنى خوجايىن ئايال تەقسىم قىلىدۇ، دېمەك، بىلله ئەمگەك قىلىدىغان، بىلله ئىستېمال قىلىدىغان ئىپتىتدائىي كوممۇنىزم تۈزۈمىدىكى چوڭ ئائىلە شەكىللەنگەن. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، يەرلەرگە ئورتاق ئىگىدارلىق قىلىدىغان، ئۆلۈمشۇپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان مۇناسىۋەت كۈندىن - كۈنگە بۇزۇلۇپ، يەرلەر بىرنەچچە ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، ئۆلۈمشۇپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان (دۇلۇڭ تىلىدا دومۇشى دېيىلىدۇ) ۋە يەرلەر خۇسۇسىيلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، ھەرىكىم ئۆزى تېرىيدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلدى. نىكاھ شەكلى جەھەتتە، ئاساسەن، بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئەمما جۈپ نىكاھ ۋە توپ نىكاھنىڭ قالدۇقلىرىمۇ بار ئىدى.

جنو مىللەتلىرىدىكى ئائىلە جامائەسى بۇ، جۇڭگودا ئازادلىقتىن بۇرۇن يۇننەن ئۆلكىسى شىشۇاڭبەننادىكى جىڭخۇڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى جنو تاغلىق رايونىدا ئولتۇراقلاشقان جنو مىللىتىدە ساقلانغان ئائىلە جامائەسى تۈزۈمى. بۇنداق جامائە بىر ئاتا جەمەتتىن بولغان نەچچە ئەۋلاد بالا - نەۋرىلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇلار يۇغان بامبۇك ئۆيىدە بىللە تۇرىدۇ، يەر ئۇلارنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇلار ئۆلمىشپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ، بىللە ئىستېمال قىلىدۇ. يۇغان بامبۇك ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تاماق پىشۇرىدىغان ئوتدان قويۇلىدۇ ۋە ئۆتىدىغان يول بولىدۇ، ئىككى يېقىدا ياتاقخانىلار بولىدۇ، بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىر ئېغىز ئۆيدە تۇرىدۇ، بەزى يۇغان بامبۇك ئۆيىلەرگە 100 دەك ئادەم سىغىدۇ. ئائىلە جامائەسىنىڭ باشلىقى جولې دېيىلىدۇ، جامائەدىكى مويسىپت ئەرلەردىن بىرى بۇ ۋەزىپىنى ئۆتەيدۇ. ئۇ جامائەنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، مال - مۈلۈكنى تەزىملاش ۋە تاشقى ئىشلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل. نىكاھ شەكلى جەھەتتە، بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش، تۈزۈمى ئاساس قىلىنىدۇ، شۇنداقلا جۈپ نىكاھ ۋە توپ نىكاھنىڭ قالدۇقلىرىمۇ مەۋجۇت. جنو مىللىتىدە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا داۋام قىلىپ كەلگەن ئائىلە جامائەسى XX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا كەلگەندە كۈنسايىن بۇزۇلۇشقا باشلىدى، بىراق بىر ئاتا جەمەتنىڭ 100 دەك بالا - نەۋرىلىرى بىللە تۇرىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال بولسا يەككە كىچىك ئائىلىنى بىرلىك قىلىپ تۇرۇپ ئېلىپ بېرىلىدىغان يۇغان بامبۇك ئۆيىلەر 50 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. بۇ ئۇنىڭ ئائىلە ئائىلە

جامائەسىدىن يېزا جامائەسىگە ئۆتۈشتەك ئۆتكۈنچى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇلۇنچۇن مىللىتىدىكى ئائىلە جامائەسى بۇ، جۇڭگودا ئازادلىقتىن بۇرۇن شەرقىي شىمالدىكى چوڭ شىڭئەنلىك ۋە كىچىك شىڭئەنلىك ئورمانلىق رايونىدا ياشايدىغان ئۇلۇنچۇن مىللىتىدە ساقلانغان ئىپتىدائىي جامەئە تۈزۈمىنىڭ بەزى قالدۇقلىرى. ئۇلۇنچۇن مىللىتى 10 نەچچە ئۇرۇققا بۆلۈنىدۇ. ھەربىر ئۇرۇق بىرقانچە ئائىلىگە بۆلۈنىدۇ، ئۇلۇنچۇن تىلىدا بۇ ئۇللىلىك دېيىلىدۇ. ئۇللىلىك ئەسلىدە بىر ئاتا جەمەت بوۋىنىڭ بىرقانچە ئەۋلاد بالا ـ نەۋرىلىرىدىن تەركىب تاپقان قانداش گۇرۇھ بولۇپ، كىچىكلىرىدە تۆت ـ بەش ئائىلە، چوڭلىرىدا 10 نەچچە ئائىلە بولىدۇ، ئۇلار يىل بويى ئىپتىدائىي ئورمانلىقتا بىللە كۆچۈپ يۈرۈپ ئىپتىدائىي كومۇنىزمغىچە ئىقتىسادىي تۈرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇللىلىكدا تەبىئىي ئىش تەقسىماتى يولغا قويۇلىدۇ، ئەرلەر سىرتقا چىقىپ ئوۋچىلىق قىلىدۇ، ئاياللار تاماق ئېتىش، بالا بېقىش، تېرە ئاشلاش، گۆش قۇرۇتۇش، ئىگىن ـ ئياغ تىكىش قاتارلىق ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىدۇ. ئوۋچىلىق ئاساسىي ئىگىلىك تارمىقى بولۇپ، ئاش ـ تاماق، كىيىم ـ كېچەكنىك ئاساسىي مەنبەسى. ئوۋ مەيدانى، ئات ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئۇللىلىك كوللېكتىپنىڭ تەۋە بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئومۇمىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇشى ۋە ئۆملىشىپ ئەمگەك قىلىش، ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى تەڭ تەقسىم قىلىش تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى بەلگىلىگەن. دەسلەپكى مەزگىلەردە، بىر ئائىلە ئوۋلاپ كەلگەن نەرسىلەرنى ھەممە ئائىلە بىر يەرگە يىغىلىپ يېيىشە تىتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوۋ غەنىيمەتلىرى ئائىلە بويىچە تەڭ تەقسىم قىلىنىدىغان بولدى، يەنى ئوۋ غەنىيمەتلىرى بىرقانچە ئۇلۇشكە ئاجرىتىلىپ، ھەربىر ئائىلىگە بىر ئۇلۇشتىن بۆلۈپ بېرىلىدىغان بولدى. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ياخشىلىنىشى ئارقىسىدا، يەككە ئەمگەك بارا ـ بارا راۋاجلاندى. ئايرىم مەھسۇلاتلارغا شەخسلەرنىڭ ئىگىدارلىق قىلىشىغا ئەگىشىپ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكمۇ بارا ـ بارا راۋاجلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئوۋ مەيدانلىرى، تاغ ـ دەريالارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئات، مىلتىق قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتتى، تەقسىماتتىمۇ مۇناسىپھالدا ئۆزگىرىش بولدى. ئەسلىدە كىشىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرىدىغان قانداشلىق مۇناسىۋىتى پەيدىنپەي ئۆز رولىنى يوقاتتى، بۇنىڭ بىلەن كىچىك ئائىلىلەرنىڭ ئەركىن كۆچۈپ يۈرۈشىگە شارائىت تۇغۇلدى، ئائىلە جامائەسى ئاخىر يىمىرىلدى ۋە جايىغا قاراپ تەشكىللەنگەن جامائەگە ئۆزگەردى. ئۇللىلىك دېگەن نام يەنىلا ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، باشقىچە مەزمۇن ئالدى.

تەبىئىي ئىش تەقسىماتى بۇ، كىشىلەردە جىنسىي ۋە ياش پەرقىغە قاراپ، نوقۇل فىزىئولوگىيىلىك ئاساستا بارلىققا كەلگەن ئەمگەك جەھەتتىكى ئىش تەقسىماتى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدا تەبىئىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلگەنىدى. قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەر سىرتقا چىقىپ ئۇرۇش قىلاتتى، ئوۋچىلىق قىلاتتى، بىلىق تۇتاتتى، شۇنىڭدەك بۇ ئىشلارغا كېرەكلىك قوراللارنى ياسايتتى. ئاياللار ئۆيدە قېلىپ مېۋە ـ چېۋە يىغاتتى، ئىپتىدائىي

دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئائىلە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، ئاش ـ تاماق تەييارلايتتى ۋە كىيىم ـ كېچەك تىكەتتى. قېرىلار ئەمگەك سايمانلىرىنى ۋە قورالارنى ياساشقا يېتەكچىلىك قىلاتتى ھەم قاتنىشاتتى، بالىلار ئايالىلارنىڭ ئىشىغا يارەملىشەتتى. بۇنداق ئەڭ ئاددىي ئىش تەقسىماتى شەكلى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆستۈردى، شۇنداقلا ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەھەتتىكى بىر باشلىنىش بولدى. تەبىئىي ئىش تەقسىماتىغا مۇناسىپ ھالدا، ئەر ـ ئايالىلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز پائالىيەتلىرى ساھەسىدە خوجايىن بولدى: ئەرلەر ئورمانلىقىنىڭ خوجايىنى، ئايالىلار ئۆينىڭ خوجايىنى بولدى. ئەر ـ ئايالىلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئۆزلىرى ياسىغان ۋە ئىشلەتكەن سايمانلارنىڭ ئىگىسى بولدى: ئەرلەر قورال، ئوۋ ئەسۋابلىرىنىڭ ئىگىسى، ئايالىلار ئائىلە سايمانلىرىنىڭ ئىگىسى بولدى. بۇ ھال مۇھەببەتنىڭ ئىپتىدائىي دېھقانچىلىق ئىگىلىكىتە يېتەكچى ئورۇندا تۇرغان چاغدا ئايالىلارنىڭ ئائىلىدە ۋە جەمئىيەتتە يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى؛ بېلىقچىلىق ـ ئوۋچىلىق ئىگىلىكى يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتكەن چاغدا بولسا قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭ ئايالىلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئائىلىدە ۋە جەمئىيەتتە يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

تەبىئىي ئىش تەقسىماتى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا مەۋجۇت بولۇپ قالماستىن، يېقىنقى زامانىدا بەزى دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ئائىلىسىدىمۇ يەنىلا مەۋجۇت. تېرىش، بېتەش، تۇقۇش، تىكىش، قول ئەمگىكى بىلەن ياساش قاتارلىق ئىشلار ئائىلە ئەزالىرى ئارىسىدا، كۆپىنچە، جىنسىي، يېشى قاتارلىق شەرتلەرگە قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ. ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش يولىغا قويۇلغان شارائىتتىمۇ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا يەنىلا قىسمەن تەبىئىي ئىش تەقسىماتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، مەسىلەن، بەزى تارماقلاردا، بەزى ئىش تۈرلىرىدە ئاساسلىقى ئەرلەر ئىشلەيدۇ، بەزى تارماقلاردا، بەزى ئىش تۈرلىرىدە ئاساسلىقى ئايالىلار ئىشلەيدۇ. بىراق، كاپىتالىزم شارائىتىدا، بەزى سانائەت تارماقلىرىدا ئايال ئىشچىلار ۋە بالا ئىشچىلارنىڭ كۆپ ئىشلىتىلىشىگە، ئاساسەن ئايال ئىشچىلار ۋە بالا ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەرنىڭكىدىن زور دەرىجىدە ئاز بولۇپ، ئۇلارنىڭ كاپىتالىست ئۈچۈن كۆپرەك ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ بېرىدىغانلىقى سەۋەب بولغان.

تەبىئىي ئىش تەقسىماتى ناھايىتى چوڭ چەكلىمىلىككە ئىگە، ئۇنىڭدا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تېخىمۇ كۆپ خىل ئىش تەقسىماتىنى يولغا قويغىلى بولمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىسىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېقىنقى زامانىدا بولۇپمۇ ھازىرقى زامانىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماشىنىلىشىش، ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسى بارغانسېرى يۇقىرى بولماقتا، ئەمگەكچىلەرنىڭ نوقۇل فىزىئولوگىيە جەھەتتىكى پەرقىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئەھمىيىتى بارغانسېرى ئازلىماقتا، شۇ سەۋەبتىن تەبىئىي ئىش تەقسىماتىنىڭ زۆرۈرلۈكىمۇ بارا ـ بارا ئازىيىپ بارماقتا.

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىنىڭ ياشقا ياۋايى‌ئادەملەر توپىدىن ئايرىلىپ چىقىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ياۋايىلىق دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدا بولغان.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، ئىنسانلار تەبىئىي ئىش تەقسىماتى ئاساسىدا، توقماق ۋە تاش قاتارلىق ئاددىي ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بىلەن يىغىش، ئوۋ ئوۋلاش، بېلىق تۇتۇش ئىشلىرىنى قىلاتتى ۋە شۇ ئارقىلىق ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامدايتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، بولۇپمۇ ئوقيا كەشپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنى بويسۇندۇرۇش ئىقتىدارى ئۆستى. ئۇلار ئۇزاق مۇددەتلىك ئوۋچىلىق ئەمەلىيىتىدىن بەزى هايۋانلارنى، مەسىلەن، كالا، قوي، ئات، تۆگە، پىل قاتارلىقلارنى كۆندۈرۈش ۋە كۆپەيتىشكە بولىدىغانلىقىنى، شۇنداق قىلسا سۈت، گۆش، تېرە، يۇڭ قاتارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە نورمال ئىگە بولۇش كاپالەتكە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بارا - بارا بىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم ئىپتىدائىي ئادەملەر ئوت - چۆپ ئوبدان ئۆسكەن، چارۋىچىلىق قىلىشقا باب كېلىدىغان جايلاردا هايۋانلارنى كۆندۈرۈپ، ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشتى، شۇنداق قىلىپ ئۇلار باشقا ياۋايى ئادەملەر توپىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بولۇپ شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار تارىخىدا بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلدى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بولۇپ ئۆزگەرمىگەن بەزى ئىپتىدائىي ئادەملەر ئىپتىدائىي دېھقانچىلىقنى ئىختىرا قىلىدى ۋە راۋاجلاندۇردى، شۇنىڭ بىلەن يېغىش ۋە بىلەتچىلىق - ئوۋچىلىقنىڭ ئاساس قىلىغان قەبىلىلەر پەيدىنپەي تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلىدى، شۇنداق قىلىش ئارقىلىق بۇ ئىش تەقسىماتى كېڭەيدى ۋە چوڭقۇرلاشتى.

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستۈردى. ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ دائىرىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئورنىنى كېڭەيتتى، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئەمگەك كۈچى ئەمگەك كۈچىنى قامداشقا لازىملىق مەھسۇلاتتىن كۆپ بولغان ئوشۇقچە مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرالايدىغان بولدى. بۇ باسقۇچتا يەنە دەستىگاھ، رۇدا ئىرىتىش ۋە مېتال پىششىقلاپ ئىشلەش كەسىپلىرى بارلىققا كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا، دېھقانلارمۇ، چارۋىچىلارمۇ ئۆز قەبىلىسى تەۋەسىدە ئىشلەپ چىقىرىلمايدىغان مەھسۇلاتقا موهتاج بولدى، بۇ مال ئۇلار ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولدى.

بىرىنچى قېتىمدىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە قىممەت فورماتسىيەسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇرۇن، ئالماشتۇرۇش تاسادىپىي بولۇپ قالاتتى؛ بۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا ئاددىي، تاسادىپىي قىممەت فورماتسىيەسى مەۋجۇت ئىدى. ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىشلەپ چىقارغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى باشقا ياۋايى ئادەملەرنىڭكىدىن كۆپ بولۇپلا قالماستىن، تۇرمۇ باشقىچە بولدى، نەتىجىدە دائىملىق ئالماشتۇرۇش تۇنجى قېتىم مۇمكىنچىلىككە ئايلاندى.

بۇنداق ئالماشتۇرۇش دەسلەپتە قەبىلە بىلەن قەبىلە ئارىسىدا ئۇرۇق باشلىقلىرى ئارقىلىق بولدى، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى مال ـ مۈلۈكنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، شەخسلەر بىلەن شەخسلەر ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇش پەيدىنپەي ھالدا بارلىققا كەلدى. بۇ چاغدا، قىممەت فورماتسىيىسىمۇ بارا ـ بارا ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى ۋە پۇل فورماتسىيىسىگە تەرەققىي قىلدى. ئالماشتۇرۇلىدىغان ئاساسىي نەرسە چارۋا بولغانلىقتىن، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە، چارۋا ئومۇمىي قىممەتداش سۈپىتىدە پۇلنىڭ رولىنى ئوتتىدى.

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ماددىي ئاساس بىلەن تەمىنلىدى. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆسۈپ ئوشۇقچە مەھسۇلات كېلىپ چىقىدىغانلىقتىن، كىشىلەر يېڭى ئەمگەك كۈچلىرىنى قوبۇل قىلىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولدى، ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئەمدى ئۆلتۈرۈلمەستىن قۇل قىلىپ ئىشلىتىلدى. ئۇرۇقنىڭ جامائەت مۈلكى كۈندىن ـ كۈنگە ئۇرۇق باشلىقلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بولۇپ قېلىشقا باشلىدى، شۇنداق قىلىپ ئاندا ـ ساندا قۇل ئەمگەكنى بارلىققا كەلدى. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئارقىسىدا جەمئىيەتنىڭ تۇنجى قېتىملىق چوڭ بۆلۈنۈشى كېلىپ چىقتى. يەنى جەمئىيەت خوجايىن بىلەن قۇل، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا بۆلۈندى.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 157 ـ بەت)

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئائىلە مۇناسىۋىتى جەھەتتىمۇ ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەرلەر چارۋا مالالارنى بېقىش ۋە ئالماشتۇرۇشتا ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقتىن، ئائىلىدىمۇ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى. ئانىلىق ھوقۇقى تۈزۈمى پەيدىنپەي يېمىرىلىپ، ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمى بارا ـ بارا مۇقىملاشتى، يەككە ئائىلىنىڭ رولى بارغانسېرى چوڭايدى.

ئىش تەقسىماتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بۇنىڭدا قول سانائەتنىڭ دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدا بولغان.

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يەنىمۇ راۋاج تاپتى. نوپۇسنىڭ جايلاردا، تۆمۈر قورالالارنىڭ مەيدانغا كېلىشى زور رول ئوينىدى. كىشىلەر تۆمۈر قورالالارنى ئىشلەتكەندىن كېيىن تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرنى كېڭەيتىشكە، كەڭ ئورمان رايونىنى ئېچىشقا، ئاشلىق تېرىغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۇجمە، كەندىر قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىشقا مۇۋەپپەق بولدى. تۆمۈر قورالالارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا، ئەسلىدە دېھقانچىلىقنىڭ قوشۇمچىسى بولغان قول سانائەتمۇ كۈنسايىن راۋاجلاندى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۈرى كۈنسايىن كۆپەيدى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ياخشىلىنىپ باردى. كىشىلەرنىڭ پائالىيەت دائىرىسى كېڭەيگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ تۈرى كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، بىر ئادەم ھەممە پائالىيەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدىغان بولۇپ قالدى،

ھەر خىل پائالىيەتلەرنى ئايرىم - ئايرىم كىشىلەر مەخسۇس ئۇستىگە ئېلىشى لازىم بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بىرقانچە خىل قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقتى، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار تارىخىدا ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كېلىپچىقتى.

ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئىشلەپچىرىش كۈچىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمىدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىنى ئىلگىرى سۈردى. كىشىلەر ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلار ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىنى قامداشقا كېتىدىغان ئېھتىياجدىن كۆپ - كۆپ ئېشىپ كەتتى، ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار كۆپەيدى. شۇنداق قىلىپ، قوللۇق تۈزۈم يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاج تاپتى. بۇ چاغدا قوللۇق تۈزۈم تاسادىپىي ھادىسە بولماي، جەمئىيەت تۈزۈمىنىڭ ماھىيەتلىك تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى؛ قوللار ئەمدى ئاددىي يارەمچى بولماستىن، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاساسلىق ئەمگەك كۈچى بولۇپ قالدى، ئۇلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئېتىزلارغا ۋە ئىشخانىلارغا ھەيدىلىپ ئەمگەككە سېلىنىدىغان بولدى. ھۆرلەر بىلەن قوللار ئارىسىدىكى پەرقتىن باشقا، يەنە بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ئارىسىدىكى پەرقمۇ كېلىپ چىقتى. خوسۇسىي مۈلۈكچىلىك يەنىمۇ راۋاجلاندى.

ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇۋەتتى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دېھقانچىلىق ۋە قول سانائەت دەپ ئىككى ئاساسىي تارماققا ئايرىلىشىغا ئەگىشىپ، بىۋاستە يوسۇندا ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كەلدى. تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دائىرىسىمۇ كېڭەيدى، قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ۋە قەبىلە چېگرىسىدا سودا بولۇپلا قالماستىن، يىراق جايلار ئارىسىدىكى سودا ۋە تاشقى سودىمۇ بارلىققا كەلدى. ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى قىممەت فورماتسىيىسىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ئالتۇن، كۈمۈش قاتارلىق قىممەتلىك مېتاللار پۈلنىڭ رولىنى ئۆتەشكە باشلىدى، شۇنىڭدەك بارا - بارا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئاقىدىغان پۇل تاۋار بولۇپ قالدى.

ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئارقىسىدا بايلىق تېزدىن ئاشتى، بايلىققا ئېرىشىش ئىستىكى بەزى مىللەتلەرنىڭ ئەڭ مۇھىم تۈرمۈش مەقسەتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. كىشىلەر بايلىق بۇلاش غەرىزىدە ئۇرۇش قىلىدىغان بولدى، ئۇرۇش دائىملىق كەسىپ بولۇپ قالدى. ھەربىي باشلىقنىڭ ھوقۇقى يوغىنىغىلى تۇردى، سايلام تۈزۈمى بارا - بارا ۋاريىسلىق تۈزۈمگە ئايلاندى، ۋاريىسلىق قىلىنىدىغان ئاقسۆڭەكلەر پەيدا بولدى. بۇ ھال ئىپتىدائىي جامائەنىڭ يىمىرىلىشى ۋە قوللۇق جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشىنى تېزلەتتى. خوددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «مۇستەھكەم قىلىپ سېلىنغان يېڭى شەھەرلەرنىڭ ئەتراپىنىڭ ئېگىز تاملار بىلەن ئورالغانلىقى سەۋەبسىز ئەمەس، ئۇلارنىڭ خەندەكلىرى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ گۆرىدۇر، ئۇلارنىڭ راۋاقلىرى بولسا مەدەنىيەتنىڭ دەۋرىگە تاقىلىپ تۇرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 160 - بەت)

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بۇ ئىككىدا جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماي، تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ، ئېنېگىدائىي جەمئىيەت يىمىرىلىپ، قۇللۇق جەمئىيەت شەكىللەنگەن دەۋردە بولغان.

ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن، تاۋار ئالماشتۇرۇش كۈندىن - كۈنگە ئەۋج ئالدى، ئالماشتۇرۇش بولىدىغان رايۇنمۇ ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، بۇ ھال مەخسۇس تاۋار ئالماشتۇرۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئارىسىدا كەم بولسا بولمايدىغان ۋاستىچىلەردىن بولىدىغان ئادەملەرنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلدى، شۇنداق قىلىپ سودىگەرلەر بارلىققا كېلىپ، ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كېلىپ چىقتى. سودىگەرلەر سىنىپى ھەقىقىي تەييارتاپلار سىنىپى ئىدى. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن زادىلا شۇغۇللانمايتتى، بەلكى ۋاستىچى بولۇپ يۈرۈپ مەھسۇلات ئىشلەپ چىقارغان ئالغۇچى ۋە ساتقۇچى ئىككى تەرەپنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. ئۇلار ئىچكى، تاشقى ئىشلەپچىقىرىشتىن نەپ ئېلىپ، تېزدىنلا نۇرغۇن بايلىققا ۋە مۇناسىپ ئىجتىمائىي تەسىرگە ئىگە بولۇۋالغانىدى. ئىنسانلار ياۋايىلىق دەۋردىن مەدەنىيلىك دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، سودىگەرلەر ئىشلەپچىقىرىشقا ھۆكۈمرانلىق قىلىش جەھەتتە بارغانسېرى چوڭ ھوقۇققا ئېرىشتى، ئاخىر بېرىپ ئىشلەپچىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى ھەمدە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى.

ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇۋەتتى. سودىگەرلەر ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىغا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار سېتىشقا كېتىدىغان ۋاقتىنى قىسقارتتى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرىنى يىراق جايلارغىچە كېڭەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە قۇيما پۇل بارلىققا كەلدى. قىممەتلىك مېتاللار پۇل تاۋار سۈپىتىدە باشقا تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممەتدىشى بولۇپ، بايلىقنىڭ سىمۋولى بولۇپ قالدى، خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك، ئۇ «خالىغان ۋاقىتتا كۆڭۈل خالىغان بىر نەرسىگە ئايلاندۇرغىلى بولىدىغان سېھىرلىك ۋاستە» بولۇپ قالدى («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 162 - بەت). پۇلغا تاۋار سېتىۋېلىشنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن، پۈل قەرز ئېلىش دېگەن نەرسىمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى، ئارقىدىنلا يەنە ئۈسۈم ۋە جازانە بارلىققا كەلدى، ھەتتا يەر رەنگە قويسا ۋە ساتسا بولىدىغان تاۋار بولۇپ قالدى. بۇ ھال يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ تېكىلەنگەنلىكىنى، يەر ئىگىلىگۈچىلەرنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە مۇلۈكچىلىكىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلغانلىقىنى، ئۇنىڭ يەر مۇلكى بايلىقى بولۇپ ئىپادىلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سودىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پۇل، جازانە، يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە رەنگە قويۇش تۈزۈمىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، بايلىق تېزلىك بىلەن ئادەم سانى ناھايىتى ئاز بولغان سىنىپنىڭ قولىغا توپلانغىلى ۋە مەركەزلەشكىلى تۇردى، كەڭ ئاۋام بولسا كۈنسايىن نامراتلاشتى، قۇل بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ سانى

كۆلسايمن كۆپەيمشكە باشلىدى.

ئۇچ قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئوشۇقچە مەھسۇلاتلارنىڭ كۆپەيمشىنى ئىلگىرى سۈردى، خوسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنمۇ ئىلگىرى سۈردى، كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى چوڭ سىنىپقا بۆلۈنۈشىنى ئىلگىرى سۈردى، ئاخىر بېرىپ ئىنسانلار جەمئىيىتىنى سىنىپسىز ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن قۇللۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەتكە ئېلىپ كىردى. ئەينى زاماندا، سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، شۇڭا، ئاشكارا سىنىپىي توقۇنۇشنى باسىدىغان بىر خىل كۈچكە ئېھتىياج چۈشتى. خوددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ ۋاقتى ئۆتتى. ئىش تەقسىماتى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى بولغان جەمئىيەتنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنۈشى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنى پاچاقلاپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلەت ئالدى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 165 - بەت)

بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى، ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەرسنى ئەرسىگە ئالماشتۇرۇش بۇ، ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى، بۇنىڭدا مەھسۇلاتلار پۇلنى ۋاستىچى قىلمايلا بىۋاسىتە ئالماشتۇرۇلىدۇ. مەھسۇلات ئىگىسى ئۆز مەھسۇلاتىنى بىۋاسىتىلا باشقا بەھسۇلات ئىگىسىنىڭ مەھسۇلاتى بىلەن ئالماشتۇرىدۇ. ئالماشتۇرۇش ئارقىسىدا مەھسۇلات تاۋارغا ئايلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «ئالماشتۇرۇش جەريانىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولغان ئەرسنى ئەرسىگە ئالماشتۇرۇش شەكلىنى تاۋارنىڭ پۇلغا ئايلىنىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ دېگەندىن كۆرە، ئىستېمال قىممىتىنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ دېگەن تۈزۈك. ئالمىشىش قىممىتى ئەركىن ھالغا كەلگىنى يوق، ئۇ يەنىلا بىۋاسىتە ھالدا ئىستېمال قىممىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن.» (ماركس. «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر»، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1961 - يىل نەشرى، 22 - بەت)

ئەرسنى ئەرسىگە ئالماشتۇرۇش ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىدە، ئالاھازەل بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كېلىشتىن بۇرۇن پەيدا بولغان. كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى ئالماشتۇرۇش پائالىيىتى تاسادىپىي پەيدا بولغان. بۇنداق ئالماشتۇرۇش قەبىلە ئىچىدىكى ئۇرۇقداشلىق جامائىلىرى ئارىسىدا بولغان، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر باشقا ياۋايى ئادەملەر توپىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، يەنى بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن، قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇش بارا - بارا دائىمىي تۈزۈم بولۇپ قالدى. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر قوشنىلىرى بىلەن، ئاساسەن، چارۋا ئالماشتۇراتتى، چارۋىمۇ ھەممىدىن بۇرۇن خوسۇسىي مۇلۈك بولۇپ قالغان نەرسە ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى ئارقىلىق بولمىغان ئالماشتۇرۇشنىڭ ئورنىنى بارا - بارا شەخسلەر بىلەن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش ئالدى. ئەرسنى ئەرسىگە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنىڭدا سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش بىرلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، سېتىۋالغانلىق ساتقانلىق بولىدۇ. شەخسلەر ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇشتا بۇ ئالاھىدىلىك كۆندىن - كۈنگە قىيىنچىلىق پەيدا قىلدى،

مەسىلەن، قويىنى بۇغدايغا تېگىشىدىغان ئادەم بۇغدىيى بار ھەم قويغا ئېھتىياجى چۈشكەن ئادەمنى تېپىشى كېرەك. شۇنداق قىلىپ، ئالماشتۇرۇش ئەۋج ئالغان ئەھۋالدا، بەزى چارۋىلار ئالماشتۇرۇشتا پەيدىنپەي ۋاستە بولۇپ قالدى، كىشىلەر مەھسۇلاتىنى ئاۋۋال چارۋىغا تېگىشىپ، ئاندىن چارۋىنى ئۆزى ئېھتىياجلىق نەرسىگە تېگىشىدىغان بولدى. دېمەك، بۇنداق چاغدا پۇلنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان بولدى، نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇشمۇ بارا - بارا پۇل بىلەن بولىدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇشقا ئۆتتى. ئەمما، تا يېقىنقى زامانغىچە بەزى ئەللەرنىڭ قالاق رايونلىرىدا ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولغان نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

تاۋارنىڭ قىممەت مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتىدىن قارىغاندا، نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى ۋە كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىسى دېگەن ئىككى باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شەكىل جەھەتتىنلا قارىغاندا، 3 - باسقۇچتا يەنى ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى شارائىتىدىكى ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىمۇ نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇشتەك كۆرۈنىدۇ، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، كىشىلەرنىڭ مەھسۇلاتلارنى ئاۋۋال مەلۇم بىر خىل چارۋىغا تېگىشىدىغانلىقى بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ، نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش ئەمەس، چۈنكى بۇ يەردە ئومۇمىي قىممەتداش رولىنى ئويناۋاتقان چارۋا (ياكى باشقا تاۋار) ئالماشتۇرۇشتىكى ۋاستىچى سۈپىتىدە پۇلنىڭ رولىنى ئۆتەيدۇ؛ ئالمىشىش قىممىتى ئەركىن ھالەتكە كىرىش بىلەن، ئالماشتۇرۇش جەريانىمۇ سېتىش ۋە سېتىۋېلىش دېگەن بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بۇ، ئاتالغۇنى ماركس 1859 - يىلى ئېلان قىلىنغان «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر» غا سۆز بېشى» دېگەن ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئاسىيادىكى، قەدىمكى زامانداكى، فېئودالىق ۋە ھازىرقى بۇرژۇئاچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىر نەچچە دەۋر دەپ قاراشقا بولىدۇ.» (ماركس. «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر» غا سۆز بېشى ۋە مۇقەددىمە»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 6 - بەت) «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر ئوچېرك» نىڭ قول يازمىسىنىڭ «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تىن ئىلگىرىكى [مۇلۇكچىلىك] فورماتسىيىسى»

دېگەن قىسمىدا، «ئاسىياچە فورماتسىيە» ۋە «شەرقچە فورماتسىيە» ھەققىدە كۆپ بايانلار بار. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: ئۇ — يېزا جامائەسىنى بىرلىك قىلغان، دېھقانچىلىق بىلەن قول سانائەت بىرلەشتۈرۈلگەن تەبىئىي ئىگىلىك؛ ئۇششاق جامائەدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان ئومۇمىي بىرلىك — ئالىي يەر ئىگىلىرى ھەتتا بىردىنبىر يەر ئىگىسى، جامائە بولسا ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ئۆزلەشتۈرگۈچى؛ شەرقنىڭ مۇستەبىت تۈزۈمى شارائىتىدا، مۇستەبىت ھۆكۈمەت ئىنتايىن مۇھىم بولغان سۇ ئىنشائاتلىرى ۋە قاتناش ۋاستىلىرىنى ئىلكىگە ئېلىۋالغان؛ ۋەھاكازالار. ماركس «كاپىتال» نىڭ 1 - تومىدىمۇ ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تىلغا ئالغان ھەمدە 2 - نەشرىگە «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر» دا بەرگەن بىر ئىزاھنى قوشقان، بۇ ئىزاھ مۇنداق: «ئاسىيادىكى خۇسۇسەن ھىندىستاندىكى جامائە مۈلۈكچىلىكى شەكلى تەپسىلىي تەتقىق قىلىنىدىغانلا بولسا، ئىپتىدائىي جامائە مۈلۈكچىلىكىنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىدىن ئۇنىڭ يىمىرىلىش شەكىللىرىنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقىنى دەلىللىگىلى بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 95 - بەت) ماركس «برىتانىيەنىڭ ھىندىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى» دا ۋە «قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسى» نىڭ قول يازمىسىدا، ئېنگېلس «دىيورىكىغا قارشى» دا، ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۆزلىرىنىڭ خەتلىرىدە ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ياكى ئاسىياچە فورماتسىيىنى تىلغا ئالغان. XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، ماركس بىلەن ئېنگېلس ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلەتمىدى. ئېنگېلس 1884 - يىلى ئېلان قىلىنغان «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» دېگەن ئەسىرىدىمۇ ئۇ ئاتالغۇنى تىلغا ئالمىدى.

ماركسنىڭ ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن ئاتالغۇسىنى قانداق چۈشىنىش مەسىلىسىدە ئىلىم ساھەسىدىكىلەردە جىددىي ئىختىلاپ مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. XX ئەسىرنىڭ 20 — 30 - يىللىرىدا خەلقئارالىق مۇھاكىمە بولغانىدى؛ 60 — 70 - يىللارغا كەلگەندە، يەنە بىر قېتىم خەلقئارالىق مۇھاكىمە بولدى. مۇھاكىمىگە سۆزىت ئىتتىپاقى، شەرقىي ياۋروپا، فرانسىيە، ئەنگلىيە، ياپونىيە رنىڭ ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ تارىخشۇناسلىرى ۋە ئىقتىسادشۇناسلىرى قاتناشتى. ئاساسىي ئىختىلاپ مۇنداق: ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي فورماتسىيىنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىدىن ئېيتقاندا، بەزىلەر ئۇنى ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىكى ياكى ئىپتىدائىي كوممۇنىزم تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ دېدى؛ بەزىلەر ئۇنى ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى تېخى مەۋجۇت بولغان قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىدۇ دېدى؛ بەزىلەر ئۇنى ئۆزگىچە بولغان بىر خىل ئىگىلىك قۇرۇلمىسى، سۇغىرىشنى بەلگە قىلغان، يەرلەر دۆلەت ئىختىيارىدا بولىدىغان ئاسىياچە تۈزۈم ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېدى. بۇنىڭدىن باشقا، بەزىلەر، ئۇ ئىپتىدائىي جامائەدىن قۇللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈشتىكى شەكىلنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىدى؛ يەنە بەزىلەر، ئۇ قۇللۇق تۈزۈم بىلەن فېئودال لىق تۈزۈمنىڭ بىر خىل ئۆزگەرگەن تۈرىنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىدى؛ يەنە بەزىلەر، ئۇ قۇللۇق تۈزۈمنىڭ بىر خىل تىپىنى كۆرسىتىدۇ

دەپ قارىدى؛ ھەتتا بەزىلەر، ئۇ بىر خىل قارتۇق تۈزۈمنى كۆرسىتىدۇ دەپ قارىدى. ۋەھاكازالار. ئاسىيا قۇللۇق تۈزۈمنى باشتىن كەچۈرمەي، ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئوخشاش جەمئىيەتكە ئوخشاش دەپ ھېسابلىغانلارمۇ بار.

جۇڭگودىمۇ تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر بۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارغان، بولۇپمۇ 60 - يىللاردىن بۇيان مۇھاكىمە قىزىپ كەتتى. ئۇلار ئارخېئولوگىيە جەھەتتە ۋە ئاسىيانىڭ قەدىمكى تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئېرىشىلگەن يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئاساسەن، جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدا قۇللۇق جەمئىيەتنى باشتىن كەچۈرگەن تارىخىنى مۇئەييەنلەشتۈردى، ماركسزمنىڭ ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بەش خىل ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنىڭ ئومۇمىي يېتەكچىلىك ئەھمىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. كۆپچىلىك كىشىلەر مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن ئاتالغۇ ماركس ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ بەلگىلىك دەۋرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى ئوتتۇرىغا قويغان بىر ئۇقۇم. مۇلۈكچىلىك مۇناسىۋىتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى يەرگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى ياكى جامائە مۇلۈكچىلىكنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ ماركس، ئېنگېلسلار دەسلەپكى چاغلاردا «نېمىس ئىدېئولوگىيىسى»- دە ئېيتقان قەبىلە مۇلۈكچىلىكى نەزەرىيىسىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى. بۇ ئاتالغۇ ئاسىيا ياكى شەرق جەمئىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ماركسنىڭ ئەسەرلىرىدە مىسىر، ئامېرىكا قىتئەسى ۋە ياۋروپالاردىكى مۇلۈكچىلىكنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنى چۈشەندۈرۈشتىمۇ قوللىنىلغان. بۇ ئاتالغۇنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدا ئىپتىدائىي باسقۇچتىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى مۇلۈكچىلىك مۇناسىۋەتلىرى تەرەققىياتىدىكى تۈپ پرىنسىپنى يەنى بارلىق مەدەنىي مىللەتلەر يەرگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىدىن باشلانغان دېگەن پرىنسىپنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ماركس بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەققىدە تەتقىقات يۈرگۈزگەندە، شۇ چاغدىكى شەرت - شارائىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، ئاساسەن، ھىندىستاندىكى يېزا جامائىسىدىكى يەر تۈزۈمىگە ۋە سلاۋيانلار، گېرمانلار شۇنىڭدەك پارسلار، تۈركلەر توغرىسىدىكى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغان، بەزىدە ئۇنى شەرقتىكى مۇستەبىت ئىمپېرىيىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بىرلەشتۈرۈپ چۈشەندۈرگەن، بەزى جايلاردا ئۇنى مۇستەبىتلىك تۈزۈمنىڭ ئاساسى دەپ كۆرسەتكەن. بىراق، شۇ چاغلاردا كۆرۈش مۇمكىن بولغان بۇ جامائە يەر مۇلۈكچىلىكىگە ئائىت خاتىرىلەر جامائە يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئىپتىدائىي ھالىتى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ئەمەس ئىدى. ئېنگېلس «كوممۇنىستلار پارتىيە خىتابنامىسى» نىڭ 1888 - يىلدىكى ئىنگلىزچە نەشرىگە قوشقان ئىزاھىدا مۇنداق دەيدۇ: «1847 - يىلى جەمئىيەتنىڭ تارىخىنى ئىلگىرىكى ھالىتىنى، پۈتكۈل يازما تارىختىن ئىلگىرىكى جەمئىيەت تۈزۈلۈشىنى بىلىدىغانلار تېخى پۈتۈنلەي يوق دېيەرلىك ئىدى. كېيىن ھاكستھاۋسېن روسىيىدە ئومۇم يەر مۇلۈكچىلىكى بارلىقىنى تاپتى، ماۋۇرېر بولسا بۇنداق مۇلۈكچىلىكنىڭ پۈتۈن تېياۋدۇن تاتېپىسىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ

باشلىنىشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى، بەلكى كىشىلەر يەر ئۈمۈنىڭ بولغان يېزا جامائىسىنىڭ ھىندىستاندىن تارتىپ ئىرلاندىيىگىچە بولغان جايلاردا جەمئىيەتنىڭ ئىپتىدائىي ھالىتى ئىكەنلىكىنى ئاستا - ئاستا بىلدى. ئاخىرىدا، مورگان ئورۇقداشلىقنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ قەبىلىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كەشپ قىلدى، بۇ مەشھۇر كەشپىيات بۇنداق ئىپتىدائىي كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشىنىڭ تېپىك شەكلىنى ئېچىپ بەردى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - تۇم، 1979 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 422 — 423 - بەتلەر)

شۇڭا بەزىلەر، ماركس دەسلەپتە يېزا جامائەسىنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى دەپ قارىغانىدى، مورگاننىڭ ئەسىرى نەشىردىن چىققاندىن كېيىن، ئۇرۇقداشلىق جامائەسى مەسىلىسى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ماركس، ئېنگېلسلارنىڭ ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەققىدىكى قارىشىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى ھەمدە بۇ ئاتالغۇنى ئىشلەتمەيدىغان بولدى، دەپ ھېسابلىدى. يەنە بەزىلەر مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: مورگان ئورۇقداشلىق تۈزۈلمىسىنى كەشپ قىلدى؛ يەر مۇلۇكچىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ماركس «سىياسىي ئىقتىساد تەنقىدىگە دائىر» دا ئېيتقان بىرىنچى خىل مۇلۇكچىلىك يەنى جامائەنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكى ئۆزگەرمىدى. ئۇلار يەنە مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن ئاتالغۇ مۇئەييەن ئەھۋالدا ئىشلىتىلگەن، باشقا ئاتالغۇلار، ئالايلۇق، ئىپتىدائىي جامائە، ئىپتىدائىي كوممۇنىزم جەمئىيىتى دېگەنگە ئوخشاش ئاتالغۇلار ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىشلىتىلگەن. ئاسىياچە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھەققىدە جۇڭگودىكى تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر ۋە ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەردە ئوخشاشمايدىغان باشقا پىكىرلەرمۇ بار، بۇ مەسىلە ھېلىھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇھاكىمە قىلىش ئۇستىدە تۇرىدۇ.

قوللۇق جەمئىيەت «قوللارلىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قوللارلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىۋالغان ھەمدە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى يەنى قوللارنى ئىگىلىۋېلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساسىي بازىس قىلغان جەمئىيەت. ئىنسانلار تارىخىدىكى كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مەيدانغا كەلگەن تۇنجى جەمئىيەت.

قوللۇق جەمئىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىپتىدائىي چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىلەر باشقا ياۋايى ئادەملەر توپىدىن ئايرىلىپ چىقتى. بۇنداق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈردى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك بىلەن ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، ئورۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەمبەغەل ۋە باي دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بەزى ئورۇق ئاقسۆڭەكلىرى ۋە باي ئائىلىلەر ئاۋۋال ئورۇشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى، كېيىن شۇ ئورۇق ئىچىدىكى نامراتلارنى قول قىلىۋېلىپ، ئۇلارنى مەجبۇرىي ئەمگەككە سالدى. شۇنداق قىلىپ ئورۇقداشلىق تۈزۈلمىسى پارچىلىنىشقا يۈزلىنىپ، بارا - بارا

قوللۇق جەمئىيىتى پارلەققا كەلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش، شۇ ئارقىلىق بايلىقنى ئاشۇرۇش ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنى مەيدانلىرىنى كېڭەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئومۇمىي تارىخىي شارائىتتا مۇقەررەر ھالدا قۇللۇق تۈزۈمىنىمۇ ئېلىپ كەلدى. بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ئارقىسىدا جەمئىيەتنىڭ تۇنجى قېتىم چوڭ بۆلۈنۈشى كېلىپ چىقتى، يەنى جەمئىيەت خوجايىن بىلەن قۇل، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچىدىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا بۆلۈندى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 157 - بەت)

قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قۇللۇق جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولۇپ، قۇلدارلارنىڭ پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ھەمدە قوللارنىڭ ئۆزىنى ئىگىلىۋېلىشى بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇلدارلار جەمئىيەتتە ھۆكۈمران سىنىپ بولۇپ، ئۇ چوڭ يەر ئىگىلىرى، چوڭ دۆكاندارلار، دىنىي مۇتەئەللىلەر، چوڭ سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قوللار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى، ئېزىلگۈچى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ بولۇپ، قۇلدارلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى ۋە سۆزلىيەلەيدىغان قورالى ھېسابلىنىدۇ. قۇللار ئومۇمەن قۇلدارلارنىڭ قامچىسى ئاستىدا كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىدۇ، قۇلدارلار قوللارنى خالىغىنچە جازالىيالايدۇ، ئېلىپ ساتالايدۇ، ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتەلەيدۇ. ھەممە مەھسۇلاتلار قۇلدارلارنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، قوللار جىنسىي بەقمىشقا ئاران - ئاران يېتىدىغان ئەڭ ئاز مىقداردىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. قۇلدارلار قوللارنىڭ ھەممە قوشۇمچە ئەمگەكنىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ، شۇنىڭدەك ئوللارنىڭ بىر قىسىم زوراۋان ئەمگەكنىمۇ ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ، قوللار ھەمىشە ئاچ - زارلىق ۋە زىيادە ھارغىنلىق تۇپەيلىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ.

قوللۇق جەمئىيەتتە، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن بۆلەك، خېلى ساندا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار ۋە ئۇششاق قول سانائەتچىلەرمۇ بولىدۇ، بەزى جايلاردا ئوللارنىڭ سانى جەمئىيەتنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ قالىدۇ. ئوللارنىڭ ئۆزىنىڭ پارچە يەرلىرى ياكى باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولىدۇ. ئوللار قۇلدارلارغا ئوخشاشلا جەمئىيەتتىكى ھۆرلەر تەۋەسىگە كىرىدۇ، بىراق ئوللاردا سىياسىي ئىمتىياز بولمايدۇ، شۇڭا پەقەرلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئوللار سىياسىي جەھەتتە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زۇلمىغا ئۇچرايدۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ قۇلدارلار، چوڭ سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرايدۇ، ئوللارنىڭ تۇرمۇشى بەكلا تۇراقسىز بولىدۇ، نۇرغۇنى نامراتلىق دەستىدىن ۋەيران بولىدۇ - دە، قۇل ۋە لۇكچەك پرولېتارلارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ.

قوللۇق جەمئىيەتتە، دۆلەت بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. قانداشلىق ئاساسىدىكى ئورۇقداشلىق تۈزۈلمىسى پارچىلاندى، ھۆكۈمرانلار ئۆزى باشقۇرىدىغان ئاھالىنى جاي دائىرىسى بويىچە بۆلدى؛ قۇلدارلار ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىش، قوللارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، ئارمىيە،

سوت، تۇرمە قاتارلىق زورلۇق ئاپپاراتلىرىنى قوردى، لەتسجىدە قولدارلار سىنىپى دىكتاتۇرلىقىدىكى دۆلەت رەسمىي دۇنياغا كەلدى. بۇرۇنقى قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئاساسىدا قۇرۇلغان نۇرغۇن كىچىك دۆلەتلەر ياكى شەھەر دۆلەتلىرى ئارىسىدا توختىماي بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشى بولۇپ تۇردى، بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ چوڭ دۆلەت قۇرۇلدى. قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ ئاساسەن مۇنداق ئىككى خىل شەكلى بار: بىرى، مۇستەبىت دۆلەت، بۇنداق دۆلەتتە پادىشاھ ھاكىمۇتلەقلىك يۈرگۈزىدۇ، ھېلىغۇ قوللاركەن، ھۆرلەرمۇ سىياسىي ھوقۇقتىن مەھرۇم قىلىنىدۇ، مەسلەن، قەدىمكى زامانلاردا شەرقتىكى نۇرغۇن ئەللەردە ۋە رىم ئىمپېرىيىسىدە شۇنداق ئىدى. يەنە بىرى، دېموكراتىك دۆلەت، بۇنىڭدا ھاكىمىيەت ئاقسۆڭەكلەردىن ياكى تولۇق پۇقرالىق ھوقۇقى بولغان بارلىق كىشىلەردىن تەركىب تاپقان خەلق كېڭىشىنىڭ قولىدا بولىدۇ، مەسلەن، قەدىمكى يۇنانىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىدە، قەدىمكى رىم جۇمھۇرىيىتىدە شۇنداق ئىدى. بىراق قوللاردا ھېچقانداق سىياسىي ھوقۇق بولمايدۇ، سىرتتىن كۆچۈپ كەلگەنلەر ۋە ئايالاردىمۇ پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقى بولمايدۇ. شۇڭا، بۇنداق دۆلەتنىڭ قايسى شەكىلدىكى دۆلەت بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ قۇلدارلار سىنىپى دىكتاتۇرلىقىدىكى دۆلەتلەر.

قوللۇق جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇشتەك ئاساسقا قۇرۇلغان؛ ئەمما ئىپتىتدائىي جەمئىيەتكە سېلىشتۇرغاندا، ئۇ خېلىي زور دەرىجىدە راۋاجلانغان. بۇ جەمئىيەتتە مېتال قورال ـ سايمانلار ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدى، نۇرغۇن جايلاردا تۆمۈر ئەسۋابلار مەيدانغا كەلدى. دېھقانچىلىق قىلىشتا ئوتىغوچ بىلەن يەر ئاغدۇرۇشنىڭ ئورنىنى ساپان بىلەن يەر ئاغدۇرۇش كەڭ تۇردە ئالدى. بەزى جايلاردا بىرقەدەر چوڭ كۆلەمدىكى سۇ چىقىرىۋېتىش ـ سۇغىرىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ تۈرى كۆپەيدى، بىرمۇنچە ئەللەردە بۇغداي، تېرىق، سۆك، شال تېرىلغاندىن باشقا، كەندىر، زەيتۇن، ئۈزۈم، قوغۇن ـ تاۋۇز، مېۋە ـ چېۋە ۋە كۆكتات قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلدى، شۇنداقلا ھازىر بىز كۆرۈپ تۇرغان ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ تولىسى بېقىلدى. قول سانائەتتە ئىش تەقسىماتى بارغانسېرى ئىنچىكىلىشىپ باردى، رۇدا ئېرىتىش، قېيىق ـ ھارۋا ياساش، كۆنچىلىك، ھاراق چىقىرىش، توقۇمچىلىق دۇكانلىرى بارلىققا كەلدى، غايەت زور بىناكارلىق قوشۇنى تەشكىللىنىپ، مىسرنىڭ ئېھرامىلىرى ۋە نۇرغۇن ھەيۋەتلىك سارايلار سېلىندى. قوللۇق جەمئىيەتتە، ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ، ئەمما تاۋار پۇل ئىگىلىكى مەلۇم تەرەققىياتقا ئېرىشتى. سودا كاپىتالى بىلەن جازانە كاپىتالى قوللۇق جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ناھايىتى زور كۈچكە ئىگە بولدى، بەزى جايلاردا گۈللەنگەن تاشقى سودا بارلىققا كەلدى.

قوللۇق جەمئىيەت ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا نۇرغۇن شەھەرلەر ۋۇجۇدقا كەلدى. شەھەرلەر سىياسىي ۋە ئىقتىسادنىڭ مەركىزى ئىدى، چوڭ قولدارلار، ئاقسۆڭەكلەر، چوڭ سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلار شەھەرلەرگە توپلىشىۋېلىپ، يېزىلاردا تۇرىدىغان قوللار ۋە ھۆرلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىدى ھەمدە ئولارنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدى،

بۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇقارشىلىق كېلىپ چىقتى. ئەينى ۋاقىتتا، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا ئىش تەقسىماتى ۋە قارىمۇقارشىلىق كېلىپ چىقتى. مەنىۋى پائالىيەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ئىگىسكى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان قوللارلار سىنىپى مونوپول قىلىۋالدى، ئۇلاردىن ۋە مەدەنىيەت بىلىملىرىدىن پايدىلىنىپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئەخمەق قىلدى ۋە ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما پەن، مەدەنىيەت سەۋىيىسى تۆۋەن بولغان ئەھۋالدا، بۇنداق ئىش تەقسىماتى ئىلغار رول ئويناندى. قوللۇق جەمئىيەتتە، يېزىق كەشپ قىلىندى، كالېندار، گېئومېتىرىيە، تېرىگنومېتىرىيە، فىزىكا، تىبابەتچىلىك ۋە بىناكارلىق، سۇ قۇرۇلۇشى، مېتالچىلىق، توقۇمىچىلىق، ساپال قاچا ياساش، ھاراق چىقىرىش تېخنىكىسى قاتارلىقلار بارلىققا كەلدى، پەلسەپە، قانۇن، سەنئەت تەرەققىي قىلىپ بىرقەدەر يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى.

قوللارلار بىلەن قوللارقوللۇق جەمئىيەتتىكى ئاساسىي سىنىپلار بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەت جەمئىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەتتۇر. قۇللار ئىشلەپچىقىرىشقا قىلچە كۆڭۈل بۆلمەيدۇ، ئۇلار ئىشنى ئاقىستىش، قورال ـ سايمانلارنى بۇزۇۋېتىش، قېچىپ كېتىش يوللىرى بىلەن قوللارلارغا قارشىلىق قىلىدۇ؛ قوللارلار بولسا ئۇلارغا ئەڭ قوپال، بۇزۇش تەس قورال ـ سايمانىنى ئىشلىتىشكە بېرىدۇ. قوللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، ئەمگەكنى پەس كۆرىدىغان ئىجتىمائىي كەيپىيات شەكىللەندى، ھۆرلەر ئەمگەكنى نومۇس بىلىدىغان بولدى، جەمئىيەتتە نۇرغۇن بىكار تەلەپلەر پەيدا بولدى. قۇللارنىڭ ۋاقىتسىز ئۆلۈشى ۋە قېچىپ كېتىشى، ئوشۇشاش ئەركىن ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ۋەيران بولۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ۋەيران قىلدى. قۇللارنىڭ قوللارلارغا قارشى كۈرەشلىرى قوراللىق قوزغىلاڭغا ئايلاندى، بۇ ھال قوللارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرەتتى. قوللارلىق تۈزۈم ھالاكەتكە مەھكۇم بولدى. ئۇنىڭ ھالاك بولۇش ئەھۋالى ھەرقايسى جايلاردا ھەر خىل بولدى. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، قوللارنىڭ مەنبەسى تۈگەپ كېتىپ، قوللارلارنىڭ چوڭ قۇرۇقلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقتەك ئەھۋال كېلىپ چىقتى، نەتىجىدە قوللارلار يەرلىرىنى بۆلۈپ ـ بۆلۈپ قول دېھقانلارغا ئىجارىگە بەردى، بۇنداق قول دېھقانلار كېيىنكى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى يانچىلارنىڭ تەكتى ئىدى. جۇڭگودا قوللۇق جەمئىيەتنىڭ ئورنىنى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئېلىشى مەسلىسىدە، تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەردە ئوخشاش بولمىغان قاراشلار مەۋجۇت. بەزىلەر، قەدىمكى جۇڭگودا فېئودال خوجىلىق تۈزۈم باسقۇچى بولمىغان، يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا بارا ـ بارا ئىگە بولۇۋالغان، يېڭى كۈللەنگەن پومېشچىكلار سىنىپى كۈنسايىن رونىاق تاپتى ۋە فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى ھاكىمىيىتىنى قۇردى، شۇنداق قىلىپ قوللارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىغا بىۋاستە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى، دەپ ھېسابلايدۇ. بەزىلەر، جۇڭگودا قوللۇق تۈزۈم ئاۋۋال فېئودال خوجىلىق تۈزۈمگە ئايلانغان، ئاندىن فېئودال پومېشچىكلار تۈزۈمگە كىرگەن، دەپ ھېسابلايدۇ.

قول، قولدار، قولدارلىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى

«قۇللۇق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، قۇلدارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار — قۇللارنى ئىگىلىۋېلىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئاساسىدىكى ماددىي ۋاستىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇسۇلى. ئىنسانلار تارىخىدا تۇنجى بولۇپ بارلىققا كەلگەن، كىشىنى كىشى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى.

قۇللۇق تۈزۈمنى مۇتلەق كۆپ سانلىقى مىللەتلەر باشتىن كەچۈرگەن. ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىدىن قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئۆتۈش باسقۇچى ئالىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىختا قۇللۇق تۈزۈم ھەممىدىن ئاۋۋال قەدىمكى زامانلىقى شەرق ئەللىرىدە بارلىققا كەلگەن. مىلادىدىن بۇرۇنقى 4000 يىلدىن 2000 يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، مىسىر ۋە غەربىي ـ جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئىككى دەريا ۋادىسى رايونى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ قۇللۇق جەمئىيەتكە كىردى؛ مىلادىدىن 1000 يىل بۇرۇن ھىندىستاندا قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەت بارلىققا كەلدى. جۇڭگو ئالاھازەل مىلادىدىن بۇرۇنقى XXI ئەسىردە باشلانغان شۇنداق سۇلالىسى دەۋرىدە قۇللۇق جەمئىيەتكە كىردى، مىلادىدىن بۇرۇنقى XVI ئەسىردە باشلانغان شاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە يەنە تەرەققىيات بولدى. ياۋروپادا مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىردىن IV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پەيدا بولغان قەدىمكى يۇنانىدىكى قۇللۇق تۈزۈم ۋە مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى II ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پەيدا بولغان قەدىمكى رىمدىكى قۇللۇق تۈزۈم ئەڭ تىپىكلىرى ھېسابلىنىدۇ. تۈرلۈك دۆلەت ۋە رايونلاردا، تۈرلۈك زامانلاردا قۇلدارلىق تۈزۈمنىڭ كونكرېت شەكىللىرى تۈرلۈكچە بولدى. قەدىمكى يۇنانىدىكى شەھەر دۆلىتى ئىگىلىكىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئافىنادا ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ۋە سودا ـ سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ مۇلۇكچىلىكى يولغا قويۇلغان بولسا، سپارتادا يەر ۋە قۇللارغا بولغان دۆلەت مۇلۇكچىلىكى يولغا قويۇلغانىدى. ئىلوتلار دۆلەت قۇلى ئىدى، شۇنداقلا پۈتۈن سپارتالىقلارنىڭمۇ قۇلى ئىدى.

قۇلدارلىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى قۇلدارلارنىڭ ھەممە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى ھەمدە ئىشلەپ چىقارغۇچى لارنى يەنى قۇللارنى بىۋاسىتە ئىگىلىۋېلىشىدىن ئىبارەت. ئادەمنى جىسمانىي جەھەتتىن ئىگىلىۋېلىش قۇللۇق تۈزۈمۈشنىڭ ئاساسىي بەلگىسى. ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «ئاسىيانىڭ قەدىمكى دەۋردە ۋە كلاسسىك قەدىمكى دەۋردە سىنىپىي زۇلۇمنىڭ ئاساسىي شەكلى قۇللۇق تۈزۈمىدىن ئىبارەت. يەنى ئۇ چاغدا ئامما يەردىن مەھرۇم قىلىنغان دېگەندىن كېيىن، جىسمانىي جەھەتتىن باشقىلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان دېگەن تۈزۈك.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 21 ـ توم، 387 ـ بەت). قۇللاردا جىسمانىي ئەركىنلىك يوق بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئادەم ھېسابلانمايتتى، ئۇلار پەقەت سۆزلىيەلەيدىغان قورالدىنلا ئىبارەت ئىدى.

ئىشنى ئاقىستىش، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى بۇزۇۋېتىش، ھايۋانلارنى خارلاش ئۈسۈللىرى بىلەن قارشىلىق كۆرسىتەتتى؛ قۇلدارلار بولسا قۇللارغا ئەڭ قوپال، ئاسان بۇزۇۋەتكىلى بولمايدىغان قوراللارنى ئىشلەتكىلى قويماتتى، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى ياخشىلاشقا توسالغۇ بولدى. (2) قۇلدارلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ئارقىسىدا كۆپلىگەن قۇللار ۋاقىتسىز ئۆلۈپ كېتەتتى، ياكى مېيىپ بولاتتى، يا بولمىسا قېچىپ كېتەتتى، بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئەمگەكچىلەردىن ئىبارەت ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋەيران بولدى. (3) قۇللۇق تۈزۈم جىسمانىي ئەمگەكنى پەس كۆرىدىغان ئىدىيىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ۋەيران بولغان ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تېلەمچىلىك قىلىپ جان بېقىشقا زادى ئىدىكى، قۇلدارلارنىڭ مەجبۇرلىشى ئارقىسىدا ئەمگەك قىلىشنى خالىمايتتى.

قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، مۇقەررەر رەۋىشتە، قۇللار بىلەن قۇلدارلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش بولۇپ ئىپادىلەندى. بۇنداق كۈرەشنىڭ ئالىي شەكلى قۇللار قوزغىلىڭى بولۇپ، بۇ قۇلدارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تۈپتىن تەۋرىتىپ، قۇللۇق تۈزۈمنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتى.

ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم، قۇللۇق جەمئىيەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن

ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم

«ئاتىلىق ھوقۇقى ئاساسىدىكى قۇللۇق تۈزۈم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ قۇللۇق تۈزۈمنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈشتىكى بىر خىل ئۇنداق ئورمە شەكلى.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئائىلىق ئۇرۇقى ئاتىلىق ئۇرۇقىغا ئۆتۈپ، ئەرلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىكى ئائىلە بارلىققا كەلدى؛ يەككە ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ئىشلەپچىقىرىش بارا - بارا ئۇرۇقنى بىرلىك قىلغان كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى ئېشىپ قالىدىغان بولدى، ئائىلىلەرنىڭ مال - مۈلكى تەڭ باراۋەر بولمايدىغان ئەھۋال كۆرۈلدى ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك كېلىپ چىقتى. چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە ئائىلە قول سانائىتىدە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ دائىرىسى كېڭەيگەچكە، يېڭى ئەمگەك كۈچلىرىگە ئېھتىياج تۇغۇلدى؛ يەنە كېلىپ كۈندىن - كۈنگە ئېشىۋاتقان ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار يېڭى ئەمگەك كۈچلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ئىمكانىيەت ياراتتى، شۇڭا ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئۆلتۈرۈلمەيدىغان، بەلكى قۇل قىلىپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلىدە ئىشلىتىلىدىغان قۇللارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ئىدى، قۇللار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە جەريانىدا يارەمچى رولىنلا ئويناتتى. ئەر قۇللار ئاساسلىقى ئۇلاقلارغا قارايتتى، ئايال قۇللار بولسا ئاساسلىقى ئائىلە ئەمگىكىنى قىلاتتى. بۇنداق قۇللار ئائىلىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، ئۆزىنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىنى سېتىۋالالايتتى، دېمەك، تېخى سۆزلىيەلەيدىغان قورال دەرىجىسىگە چۈشۈپ

قالمىغانىدى. قۇلدار بولغان ئائىلە باشلىقى تېخى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ، مەخسۇسلا قۇللارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا تايىنىپ جان باقىدىغان ھالەتكە كېلىپ قالمىغانىدى، بىراق ئۇ پۈتۈن ئائىلىنىڭ مال - مۈلكىنى تىزگىنلەيتتى، خوتۇن، بالا ۋە قۇللىرىنى تىزگىنلەيتتى، قۇللارنىڭ ھايات - ماماتىنى بەلگىلەش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. جۇڭگونىڭ لۇئىشەن مەدەنىيىتى ۋە ماجىياۋ مەدەنىيىتىدە ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئىزلىرى بار. يۇنانىنىڭ ھومېر دەۋرىمۇ ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈمگە مەنسۇپ. مېتال قورالالارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان قۇللار بارغانسېرى كۆپەيدى، قۇلدارلارنىڭ قۇللار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە مال - مۈلۈككە ئىگە بولۇش جەھەتتىكى باراۋەرسىزلىك ئېغىرلاشتى، شۇنىڭ بىلەن ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم بارا - بارا قۇللۇق تۈزۈمگە ئۆتتى.

قۇل قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار. قۇللار قۇلدارلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەمگەك مېۋىسىگە تامامەن ئىگە بولالمايدىغان ئەمگەكچىلەردۇر. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھەمدە ئەمگەك مېۋىسىنى باشقا بىركىمگە تاپشۇرىدىغانلار قۇللار دەپ ئاتىلىدۇ.» (لېنىن. «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 761 - بەت)

قۇلدارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ھەمدە ئىشلەپچىقارغۇچى بولغان قۇللارنىڭ ئۆزىنى ئىگىلەشنى قانۇنلۇق قىلىدىغان تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىدۇر. قۇللار قۇلدارلارنىڭ مۈلكى بولۇپ، ئۇلاردا ئادەم قاتاردا مۇستەقىل ياشاش لايىقىتى بولمايتتى، ھوقۇق ۋە ئەركىنلىك بولمايتتى، ئۇلارنى خوجايىنلىرى خالىغانچە ئىشلىتەلەيتتى، ئېرى - بېرى قىلالايتتى، خەقىگە سوۋغا قىلىپ بېرەلەيتتى، ئېلىپ - ساتالايتتى، ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتەلەيتتى، ئەزىرلەردە قۇربانلىق قىلالايتتى ياكى دەپنە بۇيۇمى قاتاردا يەرگە كۆمۈۋېتەلەيتتى. قۇللار ئۆز خوجايىنى ياكى باشقۇرغۇچىلارنىڭ دېۋىلەپ تۇرغان قامچىسى، كالتەك - توقماقلىرىنىڭ ھەيۋىسى ئاستىدا ئېغىر ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى، بەزىلىرىگە قېچىپ كەتمەسۇن دەپ، كىشەن سېلىپ قويۇلاتتى. قۇلدارلار قۇللارغا جىنىنى ئاران - ئاران ساقلىغۇدەك يېمەكلىك ۋە بۇيۇملارنىلا بېرەتتى، گايىدا قۇللار ھەتتا تۇرمۇشنى قامدىيالمايلا، ئۆلۈپ كېتەتتى.

قۇللۇق تۈزۈم جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا كەلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى ئېشىپ قالغان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بولسا يەنىلا تۆۋەن بولغان ئەھۋالغا ماس كېلىدۇ، ئۇ مال - مۈلۈكنى خوسۇسىيلارنىڭ ئىگىلىۋېلىشى ۋە ئادەملەرنىڭ كەمبەغەل، باي دەپ ئايرىلىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇ ھەمدىن ئاۋۋال ئاتىلىق ھوقۇقى تۈزۈمىدىكى ئائىلىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، قۇللارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز ئىدى، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا ئائىلىنىڭ ئەزالىرى بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە

يارده‌مچىدىنلا ئىبارەت ئىدى، كېيىنچە ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قۇللۇق تۈزۈمى ئەۋج ئالدى، قۇللار تۇرمۇشى - تۇرمۇشىملەپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قول سانائەت ئەمگەكلىرىگە سېلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆيدە قېلىپ ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىدىغان ئائىلە قۇللىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى. قۇللارنىڭ مەنبەسى، دەسلەپتە، ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىدى، ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئۆلتۈرۈلمەي، قۇل ئورنىدا ئىشلىتىلدى. پۈتكۈل قۇللۇق جەمئىيىتىتە، ئۇرۇش ئەسىرلىرى قۇللارنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولدى، شۇڭا، قۇلدارلار سىنىپى پات - پات تالان - تاراج ئۇرۇشى قوزغاپ تۇردى، بەزىدە ئۆزى بوي سۇندۇرغان جايدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسىنى قۇلغا ئايلاندۇرۇۋېتەتتى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئەسلىدىكى ئۇرۇقداشلىق جامائەسىنىڭ نامرات ئەزالىرى قەرزدار بولۇپ قېلىپ، قەرزىنى قايتۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن، قەرز ئىگىسىنىڭ قۇلى بولۇپ قالاتتى. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار بىلەن ئۇششاق قول سانائەتچىلەر قەرزدار بولۇپ قېلىپ كۆپلەپ قۇلغا ئايلىنىپ كەتتى. غەربىي ياۋروپادا قۇللۇق تۈزۈم ۋۇجۇدقا كەلگەن چاغدا، قۇللارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئەنە شۇ ئىدى. كېيىنچە بەزى جايلاردا قەرزدار قۇل تۈزۈمى چەكلەندى ياكى بىكار قىلىندى، ئەمما ئەركىن پۇقرالاردىن نامراتلىق دەستىدە ۋەيران بولۇپ قۇل بولغان ياكى ئۆزىنى سېتىپ قۇل بولغان ئەھۋال زادى ئۈزۈلۈپ قالمىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، جازا ھۆكۈم قىلىنغانلارمۇ قۇللارنىڭ بىر مەنبەسى ئىدى. قەدىمكى رىم قانۇنلىرىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ئوغرىلىق قىلغانلار، نوپۇسىنى ساختا مەلۇم قىلغانلار، باج تاپشۇرمىغانلار ياكى ھەربىي خىزمەت ئۆتەشتىن باش تارتقانلارغا قۇل دەپ جازا ھۆكۈم قىلىنسا بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، قۇلدارلار يەنە قۇللارنىڭ ئۆزئارا ئىكاھلىنىپ، بالا - چاقىلىق بولۇشى ئارقىلىق قۇللارنى ئاۋۇتاتتى. قۇللارنى ئېلىش - سېتىشقا بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، قۇل بازىرى پەيدا بولدى. بىر قۇلنىڭ باھاسى بىر ئاتتىن خېلى ئەرزان ئىدى. بەزى جايلاردا تېخى مەخسۇس قۇل بېقىپ باشقىلارغا ئىجارىگە بېرىدىغان قۇلدارلارمۇ مەيدانغا كەلدى.

قۇللار ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە سىنىپىي كۈرەش داۋامىدا غايەت زور ماددىي بايلىق يارىتتى، شۇنداقلا مەنىۋى بايلىقنىڭ مول مەنبەسىنى ئاچتى. مىسىردىكى ھەيۋەتلىك ئېھرام، جۇڭگونىڭ شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى نەپىس تۇنج قورالىلار قۇل ئەمگىكى ئاساسىدا يارىتىلغان ئۇلۇغ مۆجىزىدۇر. قۇللۇق تۈزۈم ئىنتايىن ۋەھشىي بولغان بىر خىل ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى بولۇپ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ياخشىلاشقا توسالغۇ بولدى. ئۇششاق ئەركىن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ۋەيران قىلدى. ئاخىرىدا جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولغان ئەمگەك كۈچلىرىنىمۇ نابۇت قىلدى. بۇنداق تۈزۈم جەزمەن ھالاك بولاتتى. قۇللارنىڭ قۇلدارلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا قارشى كۈرەشلىرى كەسكىنلىشىپ كەڭ كۆلەملىك قۇللار قوزغىلىڭىغا ئايلاندى.

بۇ ھال قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ھالاكەتلىنى تېزلەتتى. قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىنى ئاخىر فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئالدى. لېكىن كېيىنكى جەمئىيەتلەردە، قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى ئازدۇر - كۆپتۇر ساقلىنىپ قالدى. جۈملىدىن، ئائىلە قۇلى يەنى قۇل - دېدەك تاكى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكىچە ساقلىنىپ كەلدى. بەزى جايلاردا، مەسىلەن، سىچۈەن ئۆلكىسى بىلەن يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ چېگرىسىدىكى چوڭ لياڭشەن ۋە كىچىك لياڭشەن تاغلىق رايونلىرىدا ياشايدىغان يىزۇ مىللىتىدە، يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ شىمىڭ دېگەن يېرىدە ياشايدىغان ۋازۇ مىللىتىدە قۇللۇق تۈزۈم ئازادلىققىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، قەرزدار قۇل، ئىشلەپ چىقارغۇچى قۇل، ئائىلە قۇلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قەرزدار قۇل قەرزدار بولۇپ قېلىپ قەرزىنى تۆلىيەلمىگەنلىكى ئۈچۈن قۇل بولۇپ سېتىلىشقا مەجبۇر بولغان ئادەم. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئۇرۇقداشلىق جامائىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا باي - كەمبەغەللىك پەرقىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، قەرز مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلدى. كەمبەغەل ئۇرۇق ئەزالىرى ئالغان قەرزىنى قايتۇرۇشقا قۇربى يەتمىگەن چاغلاردا، ئۆزىنى ياكى ئائىلە ئەزالىرىنى (كۆپىنچە بالىلىرىنى) سېتىپ قۇل بولۇپ، قەرزىنى تۆلەيتتى. بۇ، قۇللارنىڭ ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن باشقا ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئاساسلىق مەنبەسى ئىدى. قەرزدار قۇللارنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا چىقىشى ئارقىسىدا، ئۇرۇقداشلىق تۈزۈم بۇزۇلدى، سىنىپلارغا بۆلۈنۈش كېڭەيدى، قۇللۇق تۈزۈم ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاندى. قۇللۇق جەمئىيەت ۋۇجۇدقا كەلگەندىن كېيىن، تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلاندى، جازانىخورلۇق ئەۋج ئالدى، شۇنىڭ بىلەن قەرزدار قۇللارمۇ كۆنسايىن كۆپەيدى. ئاقسۆڭەك قۇلدارلار كۆپىنچە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى داۋامىدا كۆپلەپ مېتال پۇل بۇلۇڭلىپ، جازانىخورلۇق قىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئاددىي پۇقرالار قۇلغا ئايلاندى. قەدىمكى يۇنانىدا، قەرزدار قۇللار بەك كۆپ ئىدى، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان دېھقانلار يەر ئىجارىسىنى تۆلىيەلمىسە، ئۇلارمۇ قۇل بولۇپ سېتىلاتتى. ئافىنادىكى سودا - سانائەت قۇلدارلىرى ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىش مەقسىتىدە ئاددىي پۇقرالارنى قولغا كەلتۈرۈشكە ھەرىكەت قىلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 594 - يىلى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، قەرزدار قۇل تۈزۈمىنى بىكار قىلدى. قەدىمكى رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىمۇ، ئاددىي پۇقرالار بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 326 - يىلى قەرزدار قۇل تۈزۈمى بىكار قىلىندى. لېكىن بۇ ئۇرۇقداشلارنىلا قەرزگە بوغۇلۇپ قۇل بولۇشتىن ساقلاپ قالدى، قۇلدارلار يەنىلا سىرتقا قارىتا كۈچىنىڭ بارىچە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، يات ئۇرۇقتىكىلەرنى بۇلاپ كېلىپ ئۆزىگە قۇل قىلدى. شەرقتە ۋە باشقا جايلاردىمۇ قەرزدار قۇل تۈزۈمى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئەۋج ئالغان. فېئودالىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىنمۇ، بەزى ئەللەردە قەرزدار قۇللار ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

قۇل دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دۆلەت قۇلى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى قۇللار. ئۇنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئۇرۇشتا ئەسىر گە چۈشكەنلەر، جىنايەتچىلەر، ئادەتتىكى قۇلدارلاردىن مۇسادىرە قىلىۋېلىنغان قۇللار ۋە سېتىۋېلىنغان قۇللاردۇر. ئادەتتىكى قۇللارغا ئوخشاشلا، دۆلەت قۇلىدا ئادەم قاتاردا مۇستەقىل ياشاش لايىقىتى بولمايتتى، ئۇلارنى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت خالىغانچە قۇل قىلاتتى ۋە دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، شۇنىڭدەك خەقنى ئىنتىم قىلىپ بېرەتتى، ساتالايتتى ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتەلەيتتى. نۇرغۇن جايلاردا، ئۇلار ئاساسەن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتنىڭ تۈرلۈك جامائەت ئىشلىرىنى قىلاتتى، مەسىلەن، ئۆستەڭ چېپىش، ئۆي سېلىش، قەبرە ياساش، يول ياساش ۋە كان ئېچىش، مېتال ئېرىتىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلاتتى ياكى دۆلەتنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك خىزمەتكارى، مەسىلەن، گۇندىپاي، جاللات بولاتتى، ۋەھاكازالار. يەنە بەزى جايلاردا، دۆلەت قۇلى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغىمۇ سېلىناتتى. مەسىلەن، قەدىمكى يۇنانىدىكى سپارتادا بويسۇندۇرۇلغان ئەسلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەت قۇلى قىلىنىپ، دۆلەت ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەر بىلەن قوشۇپ سپارتا پۇقرالىرىغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىدى. بۇنداق قۇللارنى خۇسۇسىيلار ئىشلىتەتتى، بىراق قۇلدارلار ئۇلارنى ئۆز مەيلىچە بىر تەرەپ قىلالمايتتى (مەسىلەن، ساتالمايتتى، ئۆلتۈرەلمەيتتى، ۋەھاكازالار). شەرقتىكى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەردىمۇ ئەھۋال تولارىق ئاشۇنداق ئىدى. جۇڭگودا قەدىمكى زاماندا، قۇللار ۋە يەر ئاساسىي جەھەتتىن قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا، ئەمەلىيەتتە قۇلدارلارنىڭ كاتتىبەشى بولغان تەڭرىقۇتنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى. تەڭرىقۇت يەر ۋە قۇللارنى بەگ - غوجىلارغا ئىنئام قىلىپ بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، قايتۇرۇۋېلىپ ياشقا كىشىگە ئىنئام قىلىپ بېرىش ھوقۇقىغىمۇ ئىگە ئىدى.

قۇل دېگەن ماددىنا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقارغۇچى قۇل قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قۇل. ئىشلەپچىقارغۇچى قۇل قۇللارنىڭ ئاساسىي قىسمى. بۇ ئائىلە قۇلىغا نىسبەتەن ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان. ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قۇلدارلار قۇللارنى بىۋاستە ئىستېمال قىلىنىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىشقا سېلىش بىلەنلا قالماستىن، تېخىمۇ بەك ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈش ۋە بايلىقنى تېخىمۇ كۆپ جۇغلاش ئۈچۈن، ئالماشتۇرۇلىدىغان تېخىمۇ كۆپ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقىرىشقىمۇ سالىدىغان بولدى، بۇ ھال ئىشلەپچىقارغۇچى قۇللارنى ئىشلىتىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئىشلەپچىقارغۇچى قۇللار ئات - ئۇلاغنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ئۇلار تۈركۈملەپ كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سېلىنىاتتى، قۇلدارلارغا ماددىي بايلىق يارىتىپ بېرەتتى. قۇلدارلار ئاشكارا زورلۇق كۈچ ئىشلىتىپ، قۇللارنى ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇرلايتتى ھەمدە مەھسۇلاتنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭ قىلمۇالاتتى، قۇللارغا بولسا جېنىنى ئاران ساقلاپ قالغۇدەكلا تۇرمۇش ۋاستىلىرى

بەھرەتتىن، قۇراللار كۆپىنچە ئاچلىق، ئېغىر ئەمگەك ۋە جىسمانىي خورلۇق دەستىدىن تۈركۈم - تۈركۈملەپ ھالاك بولاتتى. شۇڭا، قوللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، ئۇرۇش قىلىش ۋە باشقا ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىشلەپچىقارغۇچى قۇللارنى كۆپلەپ تولۇقلاپ تۇرغاندىلا، ئاندىن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قالغىلى بولاتتى. ئىشلەپچىقارغۇچى قۇللارنىڭ قالدۇق شەكلى فېئودالىزم جەمئىيىتىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ھەتتا كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىمۇ بەزى چوڭ ئېكىنزارلىقلاردا يەنىلا قۇل ئىشلىتىلدى. ئەنگلىيىدە 1790 - يىلى 697 مىڭ قۇل بار ئىدى. 1770 - يىلى شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى 13 مۇستەملىكىدە 460 مىڭ نېگىر قۇل بار ئىدى. جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان سانائىتىدە ئىشلىتىلگەن ئاسراندىلارمۇ ئىشلەپچىقارغۇچى قۇلنىڭ شەكلى ئۆزگەرگەن تۇرىدۇر.

قول، ئائىلە قۇلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئائىلە قۇلى قوللۇق جەمئىيەتتە قۇلدارلارنىڭ ئۆيىدە ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىدىغان قول. ئۇ ئىشلەپچىقارغۇچى قوللارغا نىسبەتەن ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان. قوللار ئەڭ دەسلەپتە ئاتىلىق ھوقوقى تۈزۈمىدىكى ئائىلىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇلار ھەم ئائىلىنىڭ تۆۋەن قاتلام ئەزاسى، ھەم ئائىلە باشلىقىنىڭ مۇتلەق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى قول ئىدى؛ ھەم ئائىلە ئىشلىرىنى قىلاتتى، ھەم ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشاتتى. قوللۇق تۈزۈمىنىڭ راۋاجلىنىشى، قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بەرپا بولۇشىغا ئەگىشىپ، كۆپلىگەن قوللار ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سېلىنىدىي ئەمما، قۇلدارلارنىڭ كۈندىن - كۈنگە راھەت - پاراغەتلىك تۇرمۇشقا ئىنتىلىشى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ۋە مېھمانلارنى مەخسۇس كۈتىدىغان، شۇنىڭدەك تۇرمۇش ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان قوللارغا ئېھتىياجى چۈشتى، شۇنداق قىلىپ ئائىلە قۇلى ئىشلەپچىقارغۇچى قوللدىن ئايرىلىپ چىقتى. قەدىمكى يۇنانىدا، ئائىلە قوللىرىنى ئىشلىتىش ئەۋج ئالغان. ئۇلارنىڭ ئادەتتە ئىگمەن - ئىياغلىرى ياخشىراق بولاتتى، بەزىلىرىنىڭ مەلۇم مەدەنىيەت سەۋىيىسى بار ئىدى، بەزى ئايال قوللار كۆپىنچە ئەر خوجايىنىنىڭ ئويۇنچۇقى بولۇپ قالاتتى. جۇڭگودا، شاڭ سۇلالىسى زامانىدىكى قول - دېدەك، ئەيىبكار قول ۋە كېيىنكى زامانلاردىكى قارا چاپان قول، يايى، مولازىم، تاپۇغچى، مالاي، چاكار، مىراقول، پادىچى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئائىلە قولى ئىدى؛ ئوردا - سارايلاردىكى كۆپلىگەن قوللارمۇ مۇشۇنداق خاراكتېردا ئىدى. ئائىلە قولى بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچى قولنىڭ ئوتتۇرىسىدا مۇتلەق چېگرا يوق ئىدى، ئۇلار قولدارلارنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ئالماشتۇرۇلاتتى.

ئائىلە قولىنىڭ قالدۇقلىرى فېئودالىزم جەمئىيىتىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. جۇڭگودا، ئائىلە قول - دېدەكلىرى تاكى يېقىنقى زامانىدىكى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

قول، قول - دېدەك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قولدار قوللۇق جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگۈچى ۋە قول ئىگىلىگۈچىلەر. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «جەمئىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئېگىلىۋالغان (يەنى يەر - زېمىن ۋە قورال - سايمانلارنى ئېگىلىۋالغان، گەرچە ئۇ چاغدىكى

قورال - سايمانلار ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ)، شۇنداقلا ئادەمنىڭ ئىگىلىۋالغان گۈزەل قۇلدارلار دەپ ئاتىلىدۇ.» «لېنىن ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 45 - بەت) قۇلدارلار سىنىپى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تارىخىدا تۇنجى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ، قوللۇق جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قۇلدارلار ھەممىدىن ئاۋۋال ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈلمىسىدە بارلىققا كەلگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئۇرۇق ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي باشلىقلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئومۇمنىڭ مال - مۈلكىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالاتتى ۋە ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى قول قىلىپ ئىشلەتەتتى. خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇرۇقنىڭ ئىچكى قىسمىدا كەمبەغەللەر ۋە بايلار شەكىللەندى، باي ئائىلىلەرمۇ قۇل ئىشلەتمىشكە باشلىدى. ئۇرۇش ئەسىرلىرىدىن باشقا، ئۇرۇقنىڭ نامرات ئەزالىرىمۇ قەرزىنى قايتۇرالمىغاچقا قۇل بولۇپ قالاتتى. دەسلەپتىكى قۇلدارلار ئەنە شۇنداق بارلىققا كەلدى. بۇنداق ئائىلە باشلىقلىق قوللۇق تۈزۈمىدىن قوللۇق جەمئىيەتكە ئۆتۈش جەريانىدا، قوللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىگە تايىنىپ پەيدا بولغان قۇلدارلار ۋە سودا - سانائەت جەھەتتىكى ئوقەتتە پايدا ئېلىش نەتىجىسىدە ئاددىي پۇقرالار ئىچىدىن بۆلۈنۈپ چىققان قۇلدارلار بارلىققا كەلدى. غەربىي ياۋروپادا، قۇلدارلار، پادىشاھلار، ئاقسۆڭەكلەر، ھەربىي باشلىقلار، قورۇق ئىگىلىرى، دۆكاندارلار، كان ئىگىلىرى، راھىبلار ياكى مۆتەۋەلىلەر، چوڭ سودىگەرلەر ۋە جازانمخورلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەرلەرگە بولغان دۆلەت مۈلۈكچىلىكى ۋە يېزا جامائەسى مۈلۈكچىلىكى يولغا قويۇلغان جايلاردا، ئەمەلىيەتتە، يەر ئىگىلىۋالغان ھەمدە قوللارنى ئىگىلىۋالغان ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان كىشىلەرمۇ قۇلدارلار ئىدى. قۇلدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىغا قاراپ يەنە ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ۋە سودا - سانائەت قۇلدارلىرى دېگەن ئىككى ئاساسىي قىسىمغا ئايرىلاتتى.

قۇلدارلار ئۆزلىرى ئەمگەك قىلمايتتى، ھەتتا ئەمگەك باشقۇرۇشقىمۇ قول سالمايتتى، بەلكى ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قورۇق بېشى، دۇكان بېشى قاتارلىقلار قوللارنىڭ بېشىدا قامچىسىنى ئوينىتىپ، ئۇلارنى قۇلدارلار ئۈچۈن تۈرلۈك يېمەكلىكلەر ۋە زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ بېرىشكە ياكى ئوردا - ساراي، باغ، كۆل، قەبرە سېلىشقا مەجبۇر قىلاتتى. قەدىمكى رىمدا، بىر قۇلدارنىڭ ئىلكىدە كۆپىنچە بىرنەچچە ھەتتا بىرنەچچە ئون چوڭ قورۇق بولاتتى، بۇ قورۇقلارنىڭ ھەر بىرىدە نەچچە ئون، نەچچە يۈز قول ئىشلەيتتى. قەدىمكى يونانىدا، ئافىنانىڭ لولىئان كانىنىڭ ئىگىسىنىڭ 10 مىڭ قۇلى بار ئىدى. مەخسۇس قول ساتىدىغان ۋە قول ئىجارە بېرىدىغان قۇلدارلارمۇ بار ئىدى، بۇلارنىڭ بەزىلىرى 1000 دىن كۆپ قول باقاتتى. قۇلدارلار قوللارنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپلا قالماستىن، يەنە ئەركىن دېھقانلار، ئۇششاق قول سانائەتچىلەرنىمۇ ئېزەتتى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى، ئۇلاردىن ئېغىر ئالۋان - ياساق ئالاتتى، جازانمخورلۇق قىلاتتى، نەتىجىدە ئۇلار نامراتلىق دەستىدىن ۋەيران بولۇپ، قولغا ئايلىنىپ قالاتتى. قۇلدارلار كۆپىنچە ئۆزلىرىنىڭ قورۇق ياكى دۆكانلىرىدا تۇرماي، شەھەردە تۇرۇپ، ئائىلە قولى

ئىشلىتىمىز، ئەيىش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بايلىق ۋە قۇل بۇلاش ئۈچۈن، قۇلدارلار دائىم ئۇرۇش قوزغايتتى.

قۇللۇق تۈزۈمى ـ ئىنتايىن ياۋۇز ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىسى. قۇلدارلار سىنىپى ـ ئىنتايىن ۋەھشىي تەييارتاپ سىنىپ. ئەمما، بۇ سىنىپنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلانغانلىقىنىڭ مەھسۇلى، تارىخىي مۇقەررەرلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قۇلدارلار سىنىپى بارلىققا كەلگەندە، قۇلدارلار يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋەكىلى ئىدى. بۇنداق يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېز راۋاجلاندى، دېھقانچىلىق ئىپتىدائىي شەكلىدىكى چوقۇلاپ تېرىش ھالىتىدىن قوتۇلدى، چارۋىچىلىق راۋاجلىنىپ، ھايۋانلارنىڭ تۇرى ھازىرقى زامانداكىگە يېقىنلاشتى، قول سانائەتتە ئىش تەقسىماتى بىرقەدەر ئىنچىكىلەشتى. قۇلدارلار سىنىپى كىشىلەرنىڭ مەنىۋى پائالىيەتلىرىنى مونوپول قىلىۋالدى، نەتىجىدە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدا قاتتىق قارىمۇ قارشىلىق كېلىپ چىقتى، ئەمما، شۇ سەۋەبتىن قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىمۇ بارلىققا كەلدى، قەدىمكى يۇنان ۋەكىللىكىدىكى پەلسەپە، سەنئەت ۋە ئىلىم ـ پەن ۋۇجۇدقا كەلدى.

قۇلدارلار سىنىپى ئىنسانلار تارىخىدا تۇنجى بولۇپ دۆلەت ـ قۇلدارلار سىنىپى دىكتاتۇرلىقىدىكى دۆلەت قۇرۇپ، سىنىپىي زۇلۇم ماشىنىسىنى يەنى ئارمىيە، سوت، تۈرمىلەرنى راۋاجلاندۇرۇپ مۇكەممەللەشكەن. قۇلدارلار ئەڭ دەھشەتلىك زور لۇق ۋاستىلىرىنى، يەنى پۇتىنى كېسىش، قارىنىنى يېرىش، ئوتقا قاقلاش، تىرىك كۆمۈش ۋاستىلىرىنى قوللىناتتى، ھەتتا قۇللارنى توغراپ قېيما ـ چېيما قىلىۋېتەتتى ھەمدە ئۇلارنى دەپنە بۇيۇمى قاتارىدا تىرىك كۆمەتتى. بىراق، زۇلۇم ۋاستىلىرىنىڭ ھەرقاندىقى قۇللارنىڭ قارشىلىق كۈرىستىشىنى توسۇۋالالمىدى، قۇللار سىنىپىنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭ كۈتۈرۈشىنى توسۇۋالالمىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قۇللۇق تۈزۈم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىغا ئايلىنىپ قالدى، قۇلدارلار سىنىپى چىرىك، زاۋالغا يۈز تۇتقان سىنىپ بولۇپ قالدى. قۇللۇق تۈزۈم مۇقەررەر ھالدا ھالاك بولدى، قۇلدارلارمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە تارىخ سەھنىسىدىن چۈشتى.

قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، قۇللۇق جەمئىيەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاقسۆڭەك قۇلدارلار «قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلار قۇللۇق جەمئىيەتتە قۇلدارلار سىنىپىنى ئىچىدىكى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە سىياسىي ئىمتىيازغا ئىگە بىرقىسىم قۇلدارلاردۇر. ئۇلار پادىشاھ، ئوردا تۆرىلىرى، يەرلىك تۆرىلەر، ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر، موتۇھەللى ئاقسۆڭەكلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن تەركىب تاپقان. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىپتىدائىي جامائىنىڭ يىمىرىلىشى جەريانىدا، ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىۋالغان ئەسلىدىكى ئۇرۇق ئاقساقاللىرى ۋە ھەربىي ئاقساقاللاردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇرۇش ۋاقتىدا ۋە قۇلدارلار دۆلىتىنىڭ قورۇلۇشى داۋامىدا تالان ـ تاراج قىلىش ۋە ھوقۇق تارتىۋېلىش ئارقىلىق شەكىللەنگەن. پادىشاھ مۇستەبتىلىكى يولغا قويۇلغان قۇلدارلار دۆلىتىدە، پادىشاھلار ئەڭ چوڭ

ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ھېسابلىنىاتتى. ئۇلارنىڭ ئىلكىدە نۇرغۇنلىغان ئەك ياخشى يەر، چارۋا ۋە باشقا بايلىق بولاتتى، ئۇروشتا ئەسىرگە چۈشكەنلەر ۋە جىنايەتچىلەردىن تەشكىل تاپقان كۆپلىگەن قۇللار بولاتتى، ئۇلار قۇللارنى ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىشقا، ئىشلەپ چىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا ۋە سېپىل ياساش، ئوردا - ساراي سېلىشقا ئوخشاش ئەمگەكلەرنى قىلىشقا مەجبۇرلايتتى. ئۇلار يەنە قۇللارنى ئۆزئارا قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلىرى (تۆۋەن دەرىجىلىك ئاقسۆڭەك قۇلدارلار) غا ئىنئام قىلىپ بېرەتتى، بۇ ئەمەلدارلار بولسا ئۇلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ئېزەتتى. ئۇلار قۇللارنى قاراپ تۇرۇپلا ئۆلتۈرۈۋېتەتتى ياكى قۇربانلىق قىلاتتى، دەپنە بۇيۇمى قاتاردا تىرىك كۆمەتتى. ئاقسۆڭەك قۇلدارلار قۇللارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېزىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەنلا قالماستىن، يەلكى ئاددىي پۇقرالارنىمۇ مەجبۇرىي ھالدا ئەسكەرلىككە تۇتاتتى، ئەمگەككە سالاتتى؛ ئاددىي پۇقرالاردىن ئېغىر باج - سېلىق ئالاتتى، جازانىخورلۇق قىلاتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاددىي پۇقرالار ۋەيران بولۇپ، ئۇلارغا قەرزدار قۇل بولۇپ قالاتتى.

پارلامېنت دېموكراتىيىسى تۈزۈمىدىكى قۇلدارلار دۆلىتىدە، مەسىلەن، يۇنان شەھەر دۆلىتى، رىم جۇمھۇرىيىتى دەۋرلىرىدە، خەلق كېڭەشلىرىدە ئەمەلىي ھوقۇقنى تۇتقانلار، ئەمەلىيەتتە يەنىلا ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ئىدى. ئۇلار ئارمىيە، سوت، تۈرمە قاتارلىق دۆلەت ماشىنىسىنى ئىگىلىۋالغان بولۇپ، مەمۇرىي، ھەربىي، دىنىي جەھەتلەردىكى ئەمەلدارنىڭ ھەممىسىنى مۇنۇپول قىلىۋالغانىدى، دەسلەپكى ۋاقىتلاردا سودا - سانائەت قۇلدارلىرىنىمۇ بۇنداق ئەمەلدار بېرىلمەيتتى.

قۇلدار، سودا - سانائەت قۇلدارلىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سودا - سانائەت قۇلدارلىرى بۇ، قۇللۇق جەمئىيەتتە قول سانائەت، كانچىلىق ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، جازانىخورلۇق قىلىدىغان قۇلدارلار بولۇپ، قۇلدارلار سىنىپىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى.

قۇللۇق جەمئىيەتتە، قول سانائەت ۋە سودا ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سودا - سانائەت قۇلدارلىرى بارلىققا كەلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە ئافىنادا بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان ساپال قاچا ياساش، ھاراق چىقىرىش، ياغ تارتىش، كېمىچىلىك ۋە كانچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر بارلىققا كەلدى؛ بەزى سودىگەرلەر مەملىكەت ئىچىدە تاۋار ئالماشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، بەلكى ساپال قاچىلار، ياغ، ھاراقلارنى ئېكسپورت قىلىش ھەمدە ئاشلىقنى ئىمپورت قىلىش بىلەن شۇغۇللانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئافىنا بارا - بارا قول سانائەت ۋە سودىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى. ئۇ چاغلاردا قول سانائەت ۋە سودا بىلەن مەشغۇل بولىدىغانلار ئاساسەن ئاددىي پۇقرالار ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلەر نۇرغۇن بايلىق توپلىغاچقا ھەمدە قۇللارنى ئىشلەتكەچكە سودا - سانائەت قۇلدارلىرىغا ئايلانغانىدى. سودا - سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ يەنە بەزىلىرى زاۋال تاپقان ئاقسۆڭەكتىن ئۆزگىرىپ پەيدا بولغانىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرگە كەلگەندە، قۇل ئەمگىكى يۇنانىنىڭ قول سانائىتىدە يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى، ئادەتتىكى قول سانائەت دۇكانلىرىدا بەش - ئالتىدىن 10 نەچچىگىچە قۇل ئىشلەيتتى، چوڭراقلىرىدا 100 دەك قۇل

ئىشلەيتتى، كانچىلىق ساھەسىدە 10 مىڭدەك قۇل ئىشلەيدىغان كانلارمۇ بار ئىدى.

سودا - سانائەت قۇلدارلىرى ئاقسۆڭەك قۇلدارلارغا ئوخشىمايتتى. ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتى، ئاساسەن، يەرگە قاراشلىق ئىدى، ئۇلارنىڭ قوللارنى ئىشلىتىشتىن مەقسىتى، ئاساسەن، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئونىڭدىن ئۆزلىرى بەھرىمەن بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. سودا - سانائەت قۇلدارلىرى بولسا نەپ ئېلىش مەقسىتىدە، قوللارنى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە سودا ئىشلىرىغا سالاتتى. سودا - سانائەت قۇلدارلىرى ئاقسۆڭەك قۇلدارلارغا ئوخشاشلا، قوللارنى ۋە يالانما ئىشچىلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى، شۇنىڭدەك جازانىخورلۇق قىلىش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن ئەركىن دېھقانلارنى ۋە ئۇششاق قول سانائەتچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئىمتىيازى بولمايتتى، ئۇلار ھۆكۈمەتتە ئەمەل تۇتالمايتتى، ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ كەمسىتىشى ۋە زۇلمىغا ئۇچرايتتى؛ شۇڭا ئۇلاردا ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ مۇستەبىتلىك كىگە قارشى تۇرۇش ۋە سىياسىي تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىش تەلىپى بار ئىدى. ئافىنادا، تاۋار ئىگىلىكى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانلىقى ئۈچۈن، سودا - سانائەت قۇلدارلىرىنىڭ كۆچى چوڭراق بولغان، ئۇلار ئۇششاق دېھقانلار ۋە ئۇششاق قول سانائەتچىلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئاقسۆڭەك قۇلدارلارغا قارشى كۈرەش قىلغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 594 - يىلدىكى سولون ئىسلاھاتى ۋە مىلادىدىن بۇرۇنقى 509 - يىلدىكى كلىسفېن ئىسلاھاتى مانا مۇشۇنداق كۈرەشنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ ئىسلاھاتلار ئارقىسىدا، ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ ۋاريانلىق ھوقۇقى مەھرۇم قىلىندى، كىشىلەرنىڭ سىياسىي ھوقۇقى مال - مۈلۈكىگە قاراپ بەلگىلەندى: ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ مۇشتۇمزورلۇق سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى قۇلدارلارنىڭ دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈمى ئالدى. ئەمما قوللۇق تۈزۈمدىكى باشقا دۆلەتلەردە، ئومۇمەن، ھاكىمىيەتنى يەنىلا ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ئىگىلىگەنىدى.

جۇڭگودا شاڭ سۇلالىسى زامانىدا، قول سانائەت بىلەن سودا مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلانغانىدى، بولۇپمۇ تۇنج قورال ياساش ۋە ساپال قاچا ياساش، ھاراق چىقىرىش قاتارلىق كەسىپلەر خېلى كۆلەمدە راۋاجلانغانىدى. لېكىن شاڭ سۇلالىسى، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە قول سانائەتنى ئاساسەن ھۆكۈمەت باشقۇرغان بولۇپ، ھۆكۈمەت قوللىرى ئىشلىتىلەتتى، سودىنىمۇ ئاساسەن ھۆكۈمەت باشقۇراتتى. چۈنچىنۇ - جەنگو دەۋرىگە كەلگەندە، تۆمۇر ئېرىتىش، تۇزچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر تېز راۋاجلاندى، خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرمۇ بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ بىر مۇنچىلىرى قول ئىشلىتەتتى. مەسىلەن، لۇي بۇۋېينىڭ 10 مىڭ قولى بار ئىدى، ئۇ لويائىدىكى سودا - سانائەتنى مونوپول قىلىۋالغانىدى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، لىن كۇجو، چېڭ جېڭلار قوللارنى تۆمۇر ئېرىتىشكە سالغان؛ چى داۋشيەن قوللارنى «بېلىقچىلىق، تۇزچىلىق ۋە سودا ئىشلىرىغا سېلىپ نەپ ئالغان». كىشىلەر ئومۇمەن، شۇ چاغدا جۇڭگو قوللۇق جەمئىيەتتىن فېئودالىلىق جەمئىيەتكە ئۆتكەن، ئەمما سودا - سانائەت جەھەتتە يەنىلا قوللارنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى قوللۇق تۈزۈمنىڭ فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى

قالدۇقى، دەپ ھېسابلايدۇ.

قۇلدار، ئاقسۆڭەك قۇلدارلار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

هۆرلەر بۇ قۇللۇق جەمئىيەتتە قۇللاردىن باشقا تۈرلۈك دەرىجىدە مال - مۈلۈك ھوقۇقىغا ۋە سىياسىي ھوقۇققا ئىگە ئاھالىلەر. ئۇلار يۇقىرى قاتلام ۋە تۆۋەن قاتلامغا بۆلۈنىدۇ. قۇلدارلار، جازانىخورلار، دىنىي مۆتىۋەلىلەر يۇقىرى قاتلامغا تەۋە بولۇپ، بۇلار قۇلدارلار سىنىپى دائىرىسىگە كىرىدۇ. يۇلار ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئۇرۇق ھوقۇقىنى ئىگىلىگەن ئاقساقاللار ۋە ھەربىي باشلىقلاردىن ھەمدە جەزىبىر باي يەككە ئائىلىلەردىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. تۆۋەن قاتلامغا ئاساسەن ئۆز ئالدىغا ئوقەت قىلىدىغان يەككە دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر ۋە ئۇششاق سودىگەرلەر كىرىدۇ. يۇلار ئەسلىدە ئۇرۇقداشلىق جامائەسىدە جامائەدىن ئولۇشۇالغان يەرلەردە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەككە ئائىلىلەردىن ۋە دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىققان يەككە قول سانائەت ئۇستىلىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن. قۇلدارلار سىنىپى دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر ۋە ئۇششاق سودىگەرلەرنى ئەسكەر بولۇشقا ۋە باج - سېلىق تاپشۇرۇشقا دائىم زورلايتتى ھەمدە ئىقتىسادىي رىقابەت ۋە جازانىخورلۇق قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنى قۇلغا ئايلاندۇرۇپ قويياتتى. شۇڭا ھۆرلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا، يۇقىرى قاتلامغا تەۋە قۇلدارلار سىنىپى بىلەن تۆۋەن قاتلامغا تەۋە مۇستەقىل ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە ئۇششاق سودىگەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەم كۈرەشلەر ئىنتايىن كەسكىن بولاتتى.

قۇلدار، ئاددىي پۇقرالار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاددىي پۇقرالار بۇ، قۇللۇق جەمئىيەتتە ئاقسۆڭەكلەردىن باشقا ئەركىن ئاھالىلەر. بۇ ئاساسەن دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، سودا - سانائەت قۇلدارلىرىمۇ بۇنىڭغا كىرىدۇ. بۇلارنىڭ مەنبەسى، ئاساسەن، ئەسلىدىكى ئۇرۇق ئەزالىرى ئارىسىدىكى يېرى يوق ياكى يېرى ئاز دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر، ياكى چەتتىن كەلگەن كۆچمەنلەر ۋە بويسۇندۇرۇلغان جايلاردىكى ئاھالىلەر ئىدى.

ئاددىي پۇقرالار قۇللارغا ئوخشىمايدۇ. ئۇلار جىسمانىي ئەركىنلىكى بار كىشىلەر، ئۇلار يەر مۈلكىنى ئىگىلىيەلەيدۇ، سودىگەرچىلىك قىلالايدۇ ۋە باشقا مال - مۈلۈكلەرگە ئىگە بولالايدۇ. ئەمما ئۇلار دائىم ئاقسۆڭەك قۇلدارلارنىڭ زۇلمىغا ۋە يەكلىشىگە ئۇچرايدۇ، يەنە قۇلدارلار دۆلىتىگە ئېغىر ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق تاپشۇرىدۇ ۋە ئەسكەر بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىنتايىن ئاز سانىدىكىلىرى مەلۇم شارائىتتا يېڭى ئاقسۆڭەكلەردىن بولۇپ قالاتتى. ئافىنادا، سودا - سانائەت قۇلدارلىرى ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش ئارقىلىق ھاكىمىيەتكە ئېرىشكەنىدى. ئاددىي پۇقرالارنىڭ كۆپچىلىكى نامراتلىق دەستىدىن ۋەيران بولۇپ قۇلغا ۋە ئىشسىز سەرگەردانلارغا ئايلىنىپ قالاتتى. ئاقسۆڭەك قۇلدارلار بىلەن ئاددىي پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەتلەر ۋە كۈرەشلەر مەۋجۇت ئىدى.

جۇڭگودا قەدىمكى زاماندا ئاددىي پۇقرا دېگەن نام ئىشلىتىلمىگەن، تارىخىي كىتابلاردا ئېيتىلغان شاڭ سۇلالىسى

دەۋرىدىكى «چاكىنىلار» ۋە غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئەل پۇقرالىرى» نىڭ ئاساسىي قىسمى ئاددىي پۇقرالار ئورنىدا ئىدى (غەربىي جۇ سۇلالىسى جەمئىيىتى قوللۇق جەمئىيەت ئىدى دېگەن سۆز بويىچە بولغاندا). ئۇلار ئاقسۆڭەكلەردىن ۋە دۆلەتتىن ئازراق يەر ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆز تۇرمۇشىنى قامدايتتى. لېكىن ئۇلار دائىم ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تۆرلۈك ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا ئۇچرايتتى، شۇنىڭدەك قەرزدار بولۇپ قالغانلىقى يا بولمىسا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قانۇنىغا زىت كېلىدىغان ئىشنى قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن قۇلغا ئايلىنىپ قالاتتى. ئۇلارنىڭ ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بولغان زىددىيىتى ناھايىتى كەسكىن ئىدى. «بىلگىر» لەر ئاددىي پۇقرالارنىڭ يۇقىرى قاتلىمى بولۇپ، ئۇلار مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن كىشىلەر ئىدى؛ ئۇلار دۆلەت ئۈچۈن ھەربىي خىزمەت ئۆتەيتتى، ئۇلارنىڭ تۆۋەن قاتلام ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قاتارىغا كىرىپ قېلىش ئېھتىمالىمۇ بار ئىدى.

ئاددىي پۇقرالار دېگەندە يەنە غەربىي ياۋروپادىكى فېئودالىزىم جەمئىيەتتە شەھەرلەردىكى قول سانائەت نېمىكارلىرى ۋە شاگىرتلار، مەدىكارلار، قارا خىزمەتچىلەر، ۋەيران بولغان دۆكاندارلار ۋە باشقا سەرسان كەمبەغەللەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمى. فېئودالىزىم مۇناسىۋەتنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق كىشىلەر بارا - بارا پرولېتارىياتنىڭ تەركىبى بولۇپ شەكىللەندى.

ئاقسۆڭەك قۇلدارلار، ھورلەر دېگەن مەددىلارغا قارالسۇن.

قۇللۇق توزۇمىدىكى چوڭ قورۇق

لاتىنچە Latifundium دېگەن سۆزنىڭ تەرجىمىسى، ئاھاڭ تەرجىمىسى «لاتىفۇندىئوم» ئۇنى «چوڭ يەر مۈلكى»، «چوڭ قورۇق» دەپ تەرجىمە قىلىشمۇ مۇمكىن. ئۇ ردىمدا قوللۇق تۈزۈم تەرەققىي قىلغان دەۋردە ئەۋج ئالغان قۇلدارلارنىڭ چوڭ يەر مۈلۈكچىلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە، ئۇزاق مەزگىل سىرتقا قارىتا بۆلۈنۈشچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش ئارقىسىدا، رىم نوپۇسى ئۇرۇش ئەسىرلىرىگە، يەرگە ۋە بايلىققا ئىگە بولۇۋالدى. ئۇرۇش ئەسىرلىرى قول قىلىپ سېتىلدى؛ بويسۇندۇرۇلغان يەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئومۇمنىڭ قىلىنىپ، قانۇن بويىچە ئۆز ئېلىدىكى پۇقرالارغا بۆلۈپ بېرىلدى. ئەمما ئاقسۆڭەك بايلارنىڭ ئاچكۆزلۈكى ئارقىسىدا، يەرلەر تېزلا چوڭ پومېشچىكلارنىڭ قولىغا توپلاندى. ئۇلار دېھقانچىلىقتا ئەرزان باھالىق قول ئەمگىكىدىن پايدىلىنىپ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇق قۇردى. ئىتالىيىنىڭ ئونتۇرا قىسمىدا، چوڭ يەر ئىگىلىرى ئۇزۇم، زەيتۇن، كۆكتات قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈشنى ئاساس قىلاتتى؛ ئىتالىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا، ستىسىلىيە ئاردىدا ۋە شىمالىي ئافرىقىدا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش يېكى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئاساس قىلىناتتى. چوڭ قورۇقتىن چىققان مەھسۇلاتلار ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداشقا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئاساسلىقى بازارنى تەمىنلەيتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە ئۆتكەن كاتونىنىڭ «دېھقانچىلىق توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە يېزىلىشچە چوڭ قورۇقلاردا مۇچەل، پەسىل، ئۇرۇق تاللاش، ئوغۇتلاش، قورال - سايمان تاللاش قاتارلىق ئىشلارغا ئىنتايىن ئەھمىيەت

بېرىلەتتى، ئەمگەكتىكى ھەمكارلىق ۋە بازار بىلەن ئالاقىلىشىشقىمۇ بەك ئەھمىيەت بېرىلەتتى. قورۇقتىكى ئاساسىي ئەمگەكچىلەر قوللار ئىدى، ئاشلىق يىغىش يېكى ئۇزۇم ۋە زەيتۇن ئۇزۇش ۋاقىتلىرىدا يېرى يوق يېكى يېرى ئاز دېھقانلار يوللاپ ئىشلىتىلەتتى. قوللار قورۇق باشقۇرغۇچىنىڭ نازارىتى ئاستىدا يىل بويى جىددىي ئەمگەك قىلاتتى، يىل ئاخىرى ۋە يىل بېشىدا ئىككى كۈن دەم ئالغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ئۇھ دېگۈدەك بوش ۋاقتى يوق ئىدى. قوللارنىڭ قانچىلىك ئاشلىق يەيدىغانلىقى، نېمە ئىچىدىغانلىقى جەھەتتە قاتتىق بەلگىلىمە بار ئىدى، ئۇلارغا بىر يىلدا يېكى ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئېگىن - ئاياغ بېرىلەتتى.

ئەرزان باھالىق قۇل ئەمگەكتىن پايدىلىنىدىغان چوڭ قورۇقلارنىڭ راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە، پارچە - پۇرات يەرلەرنى تېرىنىدىغان نۇرغۇن ئەركىن دېھقانلار سىقىپ چىقىرىلغانىدى. ئەركىن دېھقانلار سىرتقا قاچىتا ئېلىپ بېرىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇشلاردا ئەسكەر بولاتتى، باج - سېلىق تاپشۇراتتى، ئۇلارنىڭ يۇكى ئېغىر ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە جازانىخورلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ستىسلىيە ئارىلى ھەم شىمالىي ئافرىقىدىن ئەرزان باھادا ئاشلىق ئېلىپ كىرىلگەندىن كېيىنكى رىقابەت ئارقىسىدا، ئۇلار كەينى - كەينىدىن ۋەيران بولدى، ئۇلارنىڭ يەرلىرى قوشۇۋېلىندى. ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى ئۆز جايىدا دېھقانچىلىق قىلىدىغان يوللانما ئىشچى يېكى چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ ئىجارىكەشلىرىگە، كۆپ قىسمى شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىپ ئىشسىز سەرگەردانلارغا ئايلىنىپ قالدى.

قۇللۇق تۇزۇمىدىكى چوڭ قورۇقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىدىكى ئاساسىي شەرت نۇرغۇنلىغان ئەرزان باھالىق قوللارغا ئۇزلۇكسىز ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەمما مىلادى II ئەسىردىن كېيىن، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشى ۋە بۇلاڭ - تالاڭچىلىقى ئەڭ يۇقىرى چەككە يەتتى، قوللارنىڭ مەنبەسى قورۇپ كەتتى؛ يەنە كېلىپ قوللار ئەمگىكىنىڭ ئۈنۈمى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، قوللار قوللىرالارنىڭ دەھشەتلىك زولمىغا قارشىلىق كۆرسىتىش يۈزىسىدىن دائىم ئىشنى ئاقسىتاتتى، بۇزغۇنچىلىك قىلاتتى، ھەتتا تۈركۈملەپ قېچىپ كېتەتتى، قوزغىلاڭ كۆتۈرەتتى. شۇنداق قىلىپ، قوللار ئەمگىكىدىن داۋاملىق پايدىلىنىش ھېچبىر نەپ چىقمايدىغان بىر ئىش بولۇپ قالدى. بەزى چوڭ قورۇق ئىگىلىرى نائىلاج يەر مۈلكىنى ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ، قوللارنىڭ ئايرىم - ئايرىم تېرىشىغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، قوللارنىڭ ئۆيى بىساتىنىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلدى، قوللاردىن ھوسۇلنىڭ بىر قىسمىنى ئالىدىغان بولدى؛ يا بولمىسا يەرلىرىنى بەزى ئۇششاق ئىجارىكەشلەرگە ئىجارىگە بېرىپ، مەلۇم ئىجارە ھەققى ئالىدىغان بولدى، بۇنداق ئۇششاق ئىجارىكەشلەر قول دېھقان دەپ ئاتالدى. قوللۇق تۇزۇمىدىكى چوڭ قورۇق ئىگىلىكىنىڭ زەنجىرلىشىشى رىمنىڭ قوللۇق تۇزۇمىدىكى ئىگىلىكىدە مەۋجۇت بولغان زىددىيەتلەرنىڭ كۈنىدىن - كۈنىگە چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، قول دېھقان تۇزۇمىنىڭ پەيدا بولۇشى بولسا فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىخ تارتىپ چىققانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

رىمدىكى قوللۇق تۈزۈم، قول دېھقان دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قوللار دۆكىنى بۇ، قوللار ئەمگىكىدىن پايدىلىنىدىغان قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تەشكىلاتى. قوللۇق جەمئىيەتتە، قوللىدارلار تۈرلۈك دۆكان ياكى كانلارنى ئېچىپ، ئالماشتۇرۇلىدىغان تاۋارلارنى ياكى ھەربىي قورالىلارنى ئىشلەپ چىقىراتتى. دۆكانغا نازارەتچىلەر قويۇلغان بولۇپ، بۇ نازارەتچىلەر قولىغا قامچا، كالتەك ئېلىپ قوللارنى ئېغىر ئەمگەك بىلەن شۇغوللىنىشقا زورلايتتى. ئىشلىتىلىدىغان قورال ـ سايمانلار ئاددىي ئىدى، ئادەتتە ئاددىي ھەمكارلىق يولىغا قويۇلاتتى، چوڭراق دۆكانلاردىن ئىش تەقسىماتى ئاساسىدا ھەمكارلىشىش يولغا قويۇلغانلىرىمۇ بار ئىدى. مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسى قوللىدارلارنىڭ ئىلكىدە بولاتتى، قوللارغا ناچار يېمەكلىكلەر بېرىلەتتى.

قەدىمكى يۇنانىدا، مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىردىلا قول دۆكىنى ناھايىتى تەرەققىي قىلغانىدى، بۇلارنىڭ تولىسىنى سودا ـ سانائەت قوللىدارلىرى باشقۇراتتى. مەھسۇلات ئاساسەن سېتىش ئۈچۈن ئىشلەپ چىقىرىلاتتى، مېتال تاۋلاش، ھەربىي قورال ياساش، ساپال قاچا ياساش، چىراغ ياساش، كارتۇات ياساش، تىكىش ۋە چالغۇ ئەسۋابلىرى ياساش قاتارلىق بىر مۇنچە تارماقلار بار ئىدى. ھەر بىر دۆكاندا بىر نەچچىدىن بىرنەچچە ئونغىچە قول بار ئىدى، چوڭراق دۆكانلاردىكى قوللىنىڭ سانى 100 دىن ئاشاتتى، ئافىنادىكى لولىئان كۈمۈش كانىدا 10 مىڭ قول بار ئىدى. قەدىمكى رىمدا قول دۆكىنى مىلادىدىن بۇرۇنقى II،I ئەسىرلەردە خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ دۆكانلاردا مېتال تاۋلاش، خىش ـ كاھىش پىشۇرۇش، تېرقۇش، ھاراق چىقىرىش، ياغ تارتىش قاتارلىق كەسىپلەر ئاساس قىلىناتتى.

جۇڭگودا قەدىمكى زامانىدىكى قول سانائەتتە ھۆكۈمەت سانائىتىگە تەۋە دۆكانلار ئاساسىي ئورۇندا ئىدى، ئاقسۆڭەكلەر بىۋاستە ئىستېمال قىلىدىغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىناتتى، فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىمۇ نۇرغۇن قول سانائەت دۆكانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدا قوللار ئىشلىتىلەتتى. شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، توڭ قوراللارنى ئىشلەش ھۈنەر ـ سەنئىتى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنىدى، غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تۈرلۈك كەسىپلەر مەيدانغا كەلدى، تارماقلار كۆپەيدى، دۆكانلارنىڭ كۆلىمى چوڭايدى، دۆكانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ مەخسۇس ئىش تەقسىماتى يولغا قويۇلدى، تېخنىكا سەۋىيىسى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئۆستى. مەسىلەن، جېڭجۇ شەھرىنىڭ ئەتراپىدىن تېپىلغان ئىككى مىسكەرلىك دۆكىنىدىن بىرىنىڭ كۆلىمى 1000 كۋادرات مېتىر ئەتراپىدا ئىكەن. ئەنياڭدا يەر ئاستىدىن تېپىلغان توڭ قورال ـــ سىمۇۋۇ دېگەن خەتلەر ئويۇلغان چوڭ ئىدىشنىڭ ئېغىرلىقى 875 كىلوگرام بولۇپ، كۆرۈنۈشى ھەيۋەتلى، ئۆزى كۆركەم ياسالغان، ئۇ ئېلىمىزنىڭ توڭ قورال ياساش ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، دۇنيا بويىچە ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلەيدىغان ھېچبىر توڭ قورال يوق.

يۇنانىدىكى قوللۇق تۈزۈم بۇ، تەرەققىي تاپقان قوللۇق تۈزۈمنىڭ تىپىلىرىدىن بىرى. قەدىمكى يۇنان يۇنان يېرىم ئارىلى، ئېگەي دېڭىزىدىكى ئارالىلار ۋە كىچىك ئاسىيادىكى

غەربىي دېڭىز بويىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى VIII ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بۇ رايونىدا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئەچچە يۈزلىگەن شەھەر دۆلىتى بارلىققا كەلدى. شەھەر دۆلىتى بىر شەھەرنى مەركەز قىلىدىغان، شۇ شەھەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزىلاردىن تەشكىل قىلىنغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتتۇر، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى مۇستەقىل بولۇپ، زېمىنى تار، ئاھالىسى ئاز بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىدى. قەدىمكى زامانىدا ھەر قايسى جايلاردا قۇرۇلغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنىڭ تولىسىدا، دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، شەھەر دۆلەتلىرى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەنىدى، يۇنان بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى. يۇنانىدىكى نۇرغۇن شەھەر دۆلەتلىرى كۆچمەنلەر ئارقىلىق قارا دېڭىز بويىلىرىدا، ئىتالىيەنىڭ جەنۇبىدا، سىتسىلىيە ئارىلىدا، ھەتتا گاللىيەنىڭ جەنۇبىدىكى دېڭىز بويىلىرىدا ۋە ئىسپانىيەنىڭ شەرقىدىكى دېڭىز بويىلىرىدا نۇرغۇن بالا دۆلەتلەرنى قۇرغان، يەنى يۇنان كۆچمەنلىرى شەھەر دۆلەتلىرىنى قۇرغانىدى. ھەر قايسى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى تولىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇھىملىرى ئافىنا، سپارتا كورىنق، تېبېس، مىلىت قاتارلىقلار ئىدى. ئافىنا بىلەن سپارتا ئەڭ چوڭ شەھەر دۆلەتلىرى ئىدى، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان ئىككى تىپقا ۋەكىللىك قىلاتتى.

ئافىنا سودا - سانائەت شەھەر دۆلىتى تىپىغا كىرەتتى، ئۇ يۇنانىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاتتىكا يېرىم ئارىلىغا جايلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى VIII ئەسىردە شەھەر دۆلىتى بولۇپ قۇرۇلغانىدى. ئاھالىسى پۇقرالار، چەت كىشىلەر ۋە قۇللار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنەتتى. پۇقرالار يەنە ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئاددىي پۇقرالارغا بۆلۈنەتتى. ئاقسۆڭەكلەرنىڭ نۇرغۇن يەرلىرى ۋە قۇللىرى بار بولۇپ، ئۇلار سىياسىي ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولاتتى؛ ئۇششاق دېھقان ۋە قول سانائەتچى، سودىگەر قاتارلىقلار ئاددىي پۇقرالار دائىرىسىگە كىرەتتى. چەت كىشىلەردە پۇقرالىق ھوقۇقى بولمايتتى، ئۇلار يەرگە ئىگە بولالمايتتى، ئاساسلىقى سودا، دېڭىز قاتنىشى قاتارلىق ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئۇرۇش ئەسىرلىرى، سېتىلغانلار، دېڭىز قاراقچىلىرى تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەنلەر ۋە ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى قەرزگە بوغۇلۇپ قالغان ھۆرلەر قۇل بولاتتى. ئافىنا دائىرىسىدە تاغ كۆپ بولۇپ، يەرلەر ئۇنۇمسىز ئىدى، ئۆزىدىن چىقىدىغان ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلىيەلمەيتتى، لېكىن زەيتۇن دەرىخى، ئۈزۈم ئۆستۈرۈش ئىشى تەرەققىي قىلغانىدى ھەمدە مول كۆمۈش كانىغا، مەرمەر تاش، ساپال قاچا ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان ياخشى توپا بار ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرا يۇنانىدىكى ھەر قايسى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ شەرق بىلەن ئالاقىلىشىدا ئافىنا ھەمىدىن يېقىن بولغانلىقى ھەمدە ئۇنىڭدا ئوبدان دېڭىز پورتلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، سودا - سانائەت ئاساس قىلىناتتى ۋە ستىرتقا قارىتا مۇستەملىكىچىلىك ھەرىكەتلىرى ئېلىپ بېرىشى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. ئاددىي پۇقرالار بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشلەر ئارقىسىدا، ئافىنادا مىلادىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە قەرزدار قۇل تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، پۇقرالارنىڭ دەرىجىسى مال - مۈلكىنىڭ

ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئايرىلىدىغان، چەتتىن كەلگەن قۇللار ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان قۇلدارلىق دېموكراتىك هاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ئورنىتىلدى. يۇنانىڭ بىلەن قوللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىك ۋە سودا - سانائەت يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلاندى.

سپارتا دېھقانچىلىق شەھەر دۆلتى تېپىغا كىرەتتى، ئۇ پېلوپونېس يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى لاكونىيە تۈزلەڭلىكىگە جايلاشقانىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىردە سپارتالىقلار بۇ تۈزلەڭلىككە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، شەھەر دۆلىتىنى قۇرغانىدى. سپارتالىقلارنىڭ هەممىسى شەھەر دۆلىتىنىڭ تولۇق هوقۇقلۇق پۇقرالىرى ۋە هۆكۈمرانلىرى ئىدى. ئەسلىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپچىلىكى قۇلغا ئايلانغان بولۇپ، ئىلوتلار دەپ ئاتالغان؛ ئاز بىر قىسمى چەت جايلارغا هەيدىلىپ، شۇ جايلاردىكى ئاھالىلەر بىلەن باشقا بىر تەبىقىنى هاسىل قىلغان، بۇلار پېرىوكىلار دەپ ئاتالغان، ئۇلاردا سىياسىي جەهەتتە پۇقرالىق هوقۇقى يوق ئىدى، ئەمما ئۇلار قانۇن جەهەتتە ئەركىن كىشىلەر ئىدى، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ ۋە يېرىنىڭ بولۇشىغا، سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويۇلاتتى، ئەمما ئۇلار ئېغىر باج - سېلىق تاپشۇرۇشى، هەربىي خىزمەت ئۆتىشى لازىم ئىدى. سپارتادا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ هەربىي دىكتاتۇرىسى يۈرگۈزۈلەتتى، يەرلەر ۋە قوللارنىڭ هەممىسى دۆلەت ئىختىيارىدا ئىدى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى يەرلەر پۇقرالارغا بۆلۈپ بېرىلگەن بولۇپ، يەرنى ئېلىپ سېتىشقا، باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىشكە ياكى ۋارىسلىق قىلغۇچىلارغا بۆلۈپ بېرىشكە رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئىلوتلارنىڭ هەممىسى ئۆزلىرىگە بۆلۈنگەن يەرگە بەند قىلىنغان بولۇپ، هوسۇلىنى بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە يەرنىڭ ئىگىسىگە تاپشۇراتتى، ئەمما يەر ئىگىسىنىڭ ئۆلارنى ئۆز مەيلىچە سېتىشىغا ياكى هەيدەۋېتىشىگە رۇخسەت قىلىنمايتتى، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى ئېلىۋېلىشىغىمۇ رۇخسەت قىلىنمايتتى، سپارتادا يەنە پۇقرالارنىڭ سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشى مەنئى قىلىنغانىدى. بۇ تۈزۈملەر سپارتالىقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈشنى كېچىكتۈردى. سپارتادا هەممە پۇقرالار ئارىسىدا قاتتىق هەربىي تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلاتتى، 20 — 30 ياشلىق ئەرلەرنىڭ هەممىسى تەلىم - تەربىيە ئېلىشى شەرت ئىدى؛ 30 — 60 ياشلىق ئەرلەرنىڭ هەممىسى دائىمىي ئارمىيىگە كىرىشى لازىم ئىدى. سپارتا مۇشۇ تۈزۈملەرگە تايىنىپ قۇدرەتلىك هەربىي كۈچنى ساقلىغان بولۇپ، ئىچكى جەهەتتە ئىلوتلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇراتتى، تاشقى جەهەتتە، زومىگەرلىك تالىشىپ يۇنانىدىكى باشقا شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلاتتى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، يۇنانىدىكى شەھەر دۆلەتلىرى ئافىنانى مەركەز قىلىپ بىرلەشتى، ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش قىلىپ پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تاجاۋۇزىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، يۇنانىدىكى ئاساسلىق سودا - سانائەت شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ بولۇپمۇ ئافىنانىڭ قوللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىكى گۈللىنىش دەۋرىگە قەدەم قويدى. قول ئەمگەكتىن كەلگەن پايدىلىنىلدى، قول

سانائەت، سودا، دېڭىز قاتنىشى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلاندى، ئافىنا قول سانائەتنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى، مېتال تاۋلاش، كېمە ياساش، قورال - ياراق ياساش، ساپال قاچا ياساش، كۆنچىلىك، بىناكارلىق قاتارلىق كەسىپلەر بەك تەرەققىي قىلدى. ھەر قايسى شەھەر دۆلەتلىرىدىن چىققان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭمۇ خېلى بىر قىسمى بازارغا سېلىندى. شەھەر دۆلەتلىرى ئارىسىدا بولىدىغان ۋە يۇنان دۇنياسىدىن باشقا رايونلار بىلەن بولىدىغان سودا ناھايىتى تەرەققىي قىلدى. قول ئەمگەكى قەدىمكى يۇنانىدا ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى ۋە مەدەنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ ئاساسى ئىدى. كىچىك قول سانائەت دۇكانلىرىدا ئومۇمەن بەش - ئالتە دىن 10 غىچە قول بار ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چوڭ قوللار دۇكىنىدا ئومۇمەن 20 - 30 چە، بەزىلىرىدە 100 دىن ئارتۇق قول بار ئىدى. كانلاردا ئىشلەيدىغان قوللارنىڭ سانى ھەممىدىن جىق ئىدى، ئۇلار قىلىدىغان ئەمگەكمۇ ھەممىدىن ئېغىر ئىدى. ئافىنادىكى لولىئان كۈمۈش كانىدا 10 مىڭدىن كۆپ قول بار ئىدى. دېھقانچىلىق جەھەتتە، بەزى شەھەر دۆلەتلىرىدە سېپارتادىكىدەك قوللارنى ئېزىش ئۇسۇلى ئەۋج ئالغانىدى؛ باشقا شەھەر دۆلەتلىرىدە دېھقانچىلىق قوللىرىنىڭ تولىسى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ جاكزىلىرىدا ئىشلەيتتى، ئادەتتىكى ئۇششاق دېھقانلار ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاز سانلىق ھاللىق كىشىلەرلا بىر - ئىككى قول ئىشلىتەتتى. سودا - سانائەت شەھەر دۆلەتلىرىدە، ئادەتتىكى قوللار ئەمگەكلىرىنى ئىشلىتىپ، ئۆزى سودا - سانائەت بىلەن كەسىپلەشكەن. ئۇلار تېخىمۇ دەھشەتلىك تۈردە ئېزىلەتتى، بولۇپمۇ كان ئاچقۇچى قوللار ئۇستىدىكى زۇلۇم ھەممىدىن بەك ئېغىر ئىدى. قوللار تېرىك قورال ھېسابلىناتتى، خوجايىن خالىغانچە ئېرى - بېرى قىلالايدىغان خۇسۇسىي مۈلۈك دەپ قارىلاتتى، ھەتتا سېتىلا قاتتىق جازالىناتتى. شۇڭا، قوللار دائىم قوللىرىغا قارشى كۈرەش قىلاتتى، ئىشنى ئاقسىتاتتى، قېچىپ كېتەتتى، ئايرىم قوللارنى ئۆلتۈرۈۋېتەتتى، ئۇرۇش ۋاقتىدا كۆپلەپ قاچاتتى، ھەتتا قورالنىق قوزغىلاڭ كۆتۈرەتتى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، قوللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە شەھەر دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي مەنپەئەت توقۇنۇشلىرىنىڭ كۈچىيىشى ئارقىسىدا، ئافىنا ۋە سپارتادىن ئىبارەت ئىككى چوڭ شەھەر دۆلىتى گۈرۈھى ئارىسىدا زومىگەرلىك تالىشىش يۈزىسىدىن پېلوپونېس ئۇرۇشى پارتلىدى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە، ئاقسۆڭەكلەر دىكتاتورا يۈرگۈزىدىغان، بايلار زورلۇق قىلىدىغان بولدى، قوللۇق تۈزۈم بولسا مىسلىسىز تەرەققىياتقا ئېرىشتى. سودا - سانائەت شەھەر دۆلەتلىرىدە چوڭ تىپتىكى قوللار دۇكىنى كۆپەيدى، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ۋە مۇستەقىل قول سانائەت ئىگىلىكى سەكتىپ چېقىرىلدى ۋە زەربە يېدى. سپارتادا، قەرزدار بولۇپ قالغان نۇرغۇن پۇقرالار يېرىدىن مەھرۇم بولدى، مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگەندە، بايلار بىلەن كەمبەغەللەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تېخىمۇ چوڭايدى، بۇنىڭ بىلەن شەھەر دۆلىتى تۈزۈمىنىڭ

ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئاساسى بۇزۇلدى. شەھەر دۆلەتلىرى ئارىسىدا ئۇزۇلمەي ئۇرۇش بولۇپ تۇردى، ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي كۈرەشمۇ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ باردى، تۆۋەن قاتلام ھۆرلەر ئۇزلۇكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇردى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 337 - يىلى، پۈتۈن شەھەر دۆلەتلىرىگە شىمالدا كۆتۈرۈلۈپ چىققان ماكىدونىيە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ماكىدونىيىنىڭ شەرقىگە تاجاۋۇز قىلىشى ئارقىسىدا، شەرق بىلەن غەربتىكى قوللۇق تۇزۇم ئۆزئارا سىڭىشىپ كەتتى، يېڭى شەھەر بارلىققا كەلدى، يۇنانلىقلارنىڭ بىر قىسمى شەرقىگە يۆتكەلدى، بۇنىڭ بىلەن شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ئورنى نىسپىي ھالدا ئاجىزلاشتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، يۇنانىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى رىمغا قوشۇلدى.

رىمدىكى قوللۇق تۇزۇم بۇ، تەرەققىي قىلغان قوللۇق تۇزۇمنىڭ تىپى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى رىم ئەسلىدە ئىتالىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى لاتىنلار، سابىنلار قەبىلىسى قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىشى ۋە قوشۇلۇشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بىر شەھەر دۆلىتى ئىدى. پادىشاھ ھاكىمىيىتى دەۋرىدە (مىلادىدىن بۇرۇنقى VII ئەسىردىن VI ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا) ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىدىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش تاماملىنىپ، قوللۇق تۇزۇمىدىكى دۆلەت قۇرۇلدى. بۇ چاغدا جەمئىيەت ئاقسۆڭەكلەر سىنىپى، ئاددىي پۇقرالار سىنىپى ۋە قوللار سىنىپى دېگەن سىنىپلارغا بۆلۈنگەنىدى. ئاددىي پۇقرالار ئاساسەن ئۇششاق دېھقانلار بولۇپ، ئۇلار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى، بەزىلىرى ئىجارە ھەققىنى تۆلىيەلمەي قەرزدار بولۇپ قېلىپ، ھەقدارنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالاتتى. لېكىن قوللارنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ئۇرۇش ئەسىرلىرى ئىدى، ئۇ چاغدا قوللارنىڭ سانى تېخى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى، ئۇلار ئاساسەن ئائىلە ئىشلىرىغا سېلىناتتى، جەمئىيەت ئائىلە باشلىقلىق قوللۇق تۇزۇم باسقۇچىدا تۇراتتى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 510 - يىلى ئۆپچۆرسىدە، پادىشاھ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، قوللۇق تۇزۇمىدىكى ئاقسۆڭەكلەر جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئاددىي پۇقرالار بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدا ئىككى ئەسىردىن كۆپ ۋاقىت كۈرەش بولدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئاددىي پۇقرالار پۇقرالىق ھوقۇقىغا ئىگە بولدى، قەرزدار قۇل تۇزۇمى بەكار قىلىنىدى. رىم قۇلدارلىرى ئۆز مىللىتى ئىچىدىكى ئاددىي پۇقرالارنى يەنە قۇل قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قوللارنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە سىرتقا قارىتا ئۇرۇش قوزغىدى، مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پۈتۈن ئىتالىيە يېرىم ئارىلىنى، ستىسىلىيىنى، يۇنانىنى ۋە ئوتتۇرا دېڭىز بويىلىرىدىكى باشقا رايونلارنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردا مەمۇرىي ئۆلكىلەرنى تەسىس قىلىپ، زورلۇق بىلەن تۇرلۇك ئېغىر ئالۋان - ياساق سالدى. ھەر قېتىم ئۇرۇش بولغان چاغدا، قۇل سودىگەرلىرى قوشۇن بىلەن بىللە يولغا چىقاتتى - دە، ئۇرۇش ئەسىرلىرىنى نەق مەيدانىدىلا سېتىۋالاتتى. بەزى شەھەرلەر

بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، پۈتۈن شەھەر ئاھالىسى قۇل قىلىنىپ سېتىلاتتى. قەرزدار قۇل تۈزۈمى رەمدا بەكار قىلىنغان بولسىمۇ ئىتالىيەنىڭ ھەرقايسى جايىدا رىم پۇقراسىلىق ھوقۇقى بوۋىغان ئاھالىلەر ۋە ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى ئاھالىلەر ئېچىدە، باج ھۆددىگەرلىرى ۋە جازانىخورلارنىڭ قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئارقىسىدا قەرزدار قۇل بولۇپ قالغانلار كۆپ ئىدى ـ كۆپەيدى. ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا زورلۇق قىلىپ يۈرگەن دېڭىز قاراقچىلىرىمۇ دائىم بۈلاپ ئەكەلگەن ئادەملەرنى قۇل قىلىپ ساتاتتى. شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن قۇللار رەمغا كەلدى ـ كەلمەيدىن كىرىپ تۈردى. ھەممە شەھەردە قۇل بازىرى بار ئىدى، قۇللارنىڭ باھاسى بەك تۆۋەنىدى. رىم ۋە ئىتالىيەدە قۇللارنىڭ سانى ھۆرلەرنىڭكىدىن كۆپ ئىدى. بۇنىڭ بىلەن رەمدىكى قۇللۇق تۈزۈم تولۇق راۋاجلاندى.

رەمدىكى قۇللار دۆلەت قۇلى ۋە خۇسۇسىيلار قۇلى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. دۆلەت قۇلى، ئاساسەن، يول ياساش، ئېرىق ـ ئۆستەڭ چېپىش، جامائەت بىنالىرىنى سىلىشتەك ئىشلارغا سېلىناتتى، ئاز سانداكىلىرى گۈندىپاي، مۇلازىم، جازا ئىجرا قىلغۇچى قاتارلىق ئىشلارغا قويۇلاتتى. خۇسۇسىيلار قۇلى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، كان ۋە ئائىلىلەردە كەڭ تۈردە ئىشلىتىلەتتى. قۇلدارلار نۇرغۇن چوڭ قورۇق قۇرغان بولۇپ، قۇللار ئەمگەكتىن پايدىلىنىپ، ئۈزۈم، زەيتۇن دەرىخى ئۆستۈرەتتى ۋە ئاشلىق تېرىيتتى، چارۋىچىلىق قىلاتتى، مەھسۇلاتنى بازاردا سېتىپ، ئۇششاق دېھقانلارنى سىقىپ چىقىرىش بىلەن، نۇرغۇن ئۇششاق دېھقانلارنى ۋەيران قىلىۋېتەتتى. كان دۆلەتكە تەئەللۇق ئىدى، كاننى كان ئېچىشنى ئىجارىگە ئالغۇچىلار قۇللارنى ئىشلىتىپ ئاچاتتى. رەمدا باي ھەتتاكى ئوتتۇراھال ئائىلىلەردە نۇرغۇن قۇللار مالاي بولۇپ ئىشلەيتتى ياكى ئائىلە قول سانائىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. يۇنان ۋە شەرقتىكى جايلار بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، تەربىيە كۆرگەن ۋە تېخنىكىسى بار بىرمۇنچە كىشىلەر قۇل قىلىنىپ رەمغا ئېلىپ كېلىندى، بۇلار قۇلدارلارنىڭكىدە ئوقۇتقۇچى، مۇزىكىچى، دوختۇر بولۇپ ئىشلىدى، ئۇلار رىم مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا ناھايىتى زور رول ئوينىدى. قۇللار يەنە كۆڭۈل ئېچىش قورالى قىلىناتتى. قۇلدارلار قاۋۇل، باتۇر قۇللارنى تاللاپ، ئۇلارنى يۇمىلاق تىياتىرخانىدا ئۆزئارا ئېلىشىشقا سالاتتى ياكى يىرتقۇچ ھايۋان بىلەن ئېلىشىشقا سالاتتى. رىم قۇلدارلىرى قۇللارنى ئىنتايىن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. قۇللار سۆزلىمەيدىغان قورال دەپ قارىلىپ، ھايۋان بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇلاتتى؛ قانۇن جەھەتتە ئۇلاردا كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىنىڭ بولۇشى، نەكاھلىنىش ۋە ئائىلە قۇرۇش ھوقۇقىنىڭ بولۇشى ئېتىراپ قىلىنمايتتى. ئەر ـ ئايال قۇللار خوجايىنىنىڭ بۇيرۇقى بىلەنلا بىللە بولالايتتى، بۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلار قۇلدارلارنىڭ مال ـ مۈلكى بولاتتى. قۇلدارلار قۇللارنى نېمە قىلسىمۇ دېسە قىلالايتتى. قۇلدارلارنىڭ چوڭ قورۇقلىرىدىكى قۇللار قورسىقى تويغۇدەك تاماققا، ئۇچسىز ئىللىغۇدەك ئىگىنگە ئىگە بولالمايتتى؛ كانلاردىكى قۇللارنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. قۇلدارلار قۇللارنى ئەڭ ئېغىر ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇرلاش ئۈچۈن، تۈرلۈك ۋەھشىي جازا

ئۇسۇللىرىنى قوللىناتتى. باش ئەكمەي چىڭ تۇرغان قۇللارغا بولسا قوۋۇق، كىشەن سېلىپ قويياتتى، ياكى بولمسا ئۇلارنى كىرىست بەلگىلىك تاختايغا مىخلاپ ئۆلتۈرەتتى. قۇلدارلارنىڭ ۋەھشىيانە زۇلمى قۇللارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىدى، ئۇلار ئۈزلۈكسىز قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ تۇردى، بۇ قوزغىلاڭلار ئىچىدە ستىسلىيە قوزغىلىڭى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 137 - يىلى) ۋە پۈتۈن ئىتالىيەنى بىر ئالغان سپارتاك قوزغىلىڭى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 73 — 71 - يىللىرى) كۆلىمى ھەممىدىن چوڭ قوزغىلاڭ بولدى.

زور كۆلەملىك قۇللار قوزغىلاڭلىرى رىمدىكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىنى تەۋرەتتى. قۇلدارلار ئىلاجىيەرلەرنى ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ، قۇللارنىڭ ياكى ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ تەرىشىغا بېرىپ، مەلۇم ساندا يەر ئىجارىسى ئېلىشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن قۇل دېھقانلار تەبىقىسى كېلىپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇلدار ھۆكۈمرانلار گۇروھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا زىددىيەتلەر كەسكىنلەشتى، جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى قۇللار ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ۋە باشقا ئەللەرنى ھەربىي يول بىلەن بويسۇندۇرۇش تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى، مىلادىدىن بۇرۇنقى 31 - يىلغا كەلگەندە بۇنىڭ ئورنىنى ئىمپېرىيە تۈزۈمى ئالدى. رىم ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، يەنى مىلادى I، II ئەسىرلەردە قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى كۆپ قېتىملىق قۇللار قوزغىلاڭلىرىدىن كېيىن مەلۇم دەرىجىدە تەڭشىلىپ، قۇل دېھقانلار ۋە قويۇپ بېرىلگەن قۇللارنىڭ سانى كۆپەيگەچكە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلاندى، رىمنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىكىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى. ئەمما ئىمپېرىيە تۈزۈمى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۈندىن - كۈنگە چوڭقۇرلىشىۋاتقان زىددىيەتلەرنى ھەل قىلالمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى ئاخىرقى چەككە يەتكەنلىكتىن، قۇللارنىڭ مەنبەسى بارا - بارا قۇرۇپ كەتتى. مىلادى III ئەسىردىن باشلاپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىك زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار قالايمىقانلاشتى، قۇللار قوزغىلىڭى ۋە بويسۇندۇرۇلغۇچى مىللەتلەرنىڭ قارشىلىقلىرى ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇردى، بۇنىڭ بىلەن رىمدىكى قۇللۇق تۈزۈم كرىزىسىگە پېتىپ قالدى. IV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، باشقا مىللەتلەرنىڭ دائىم تاجاۋۇز قىلىپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە، ئىمپېرىيە شەرقىي ۋە غەربىي قىسمىدىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈندى. مىلادى 476 - يىلى غەربىي رىم ئىمپېرىيىسى ھالاك بولدى، بۇ رىمدىكى قۇللۇق تۈزۈمنىڭ ئاخىرقى ھالاكىتىنىڭ بەلگىسى ئىدى.

قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇق، قۇل دېھقان دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

لياڭشەن رايونىدىكى يېزۇلاردىكى قۇللۇق تۈزۈم بۇ، جۇڭگو ئازاد بولۇشتىن ئاۋۋال، يېزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا — سېچۈەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي قىسمى ۋە يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي - شىمالىي قىسمىدىكى چوڭ لياڭشەن ۋە كىچىك لياڭشەن رايونلىرىدا ساقلانغان قۇللۇق تۈزۈم. بۇنداق تۈزۈم ئاستىدا،

جەمئىيەت ئەزالىرى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈش ئەھۋالىغا قاراپ، نو، چۈنو، ئاجيا ۋە شياشى دېگەن تۆت تەبىقىگە بۆلۈنگەن.

نو دېگەن سۆز يېزۇ تىلىدا «ئاساسىي گەۋدە» دېگەن مەنىدە بولۇپ، خەنزۇچىدا قارا يېزۇلار دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 6.9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ تەبىقە ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى بولۇپ، ئۇلار ئومۇمەن قۇلدارلار-دۇر، ئۇلار يەرلەرنىڭ 70 پىرسەنتىنى كۆپرەكىنى ۋە نۇرغۇن باشقا ئىشلەپچىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىگەن. چۈينو تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك نو تەبىقىسىدىكىلەرگە بېقىندۇ، بۇنىڭدىن باشقا، نو تەبىقىسىدىكىلەر يەنە ئاجيا تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ 80 پىرسەنتىنى، شياشى تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. نو تەبىقىسىدىكىلەر ئەمگەكنى ئىنتايىن پەس كۆرىدۇ، قوللارنى ۋە باشقا ئەمگەكچىلەرنى دائىم تىلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە ئېزىدۇ. نو تەبىقىسىدىكى ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى تۆۋەنلىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ تەبىقە ئىمتىيازلىرى ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ.

چۈنو دېگەن سۆز يېزۇ تىلىدا «پاكلار» دېگەن مەنىدە بولۇپ، خەنزۇچىدا ئاق يېزۇلار دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 50 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئىچىدىكى ئەڭ يۇقىرى تەبىقە ھېسابلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئاز مىقداردا يېرى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بولىدۇ، ئۇلار مۇستەقىل ئىقتىسادىي تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، بەزىلىرى بولسا ھەتتا ئاز سانداً ئاجيا تەبىقىسىدىكىلەرنى يالغۇز شياشى تەبىقىسىدىكىلەرنى ئىگىلىگەن بولىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن قۇلدار بولۇپ قالىدۇ. ئەمما ئۇلار نو تەبىقىسىگە جىسمانىي جەھەتتە بېقىنىدىغان بولغاچقا، ئۆزلىرى قاراشلىق قۇلدار ئائىلىسىنىڭ كونترول-لۇقىدىكى جايدىن خالىغانچە كۆچۈپ كېتەلمەيدۇ، ھەر يىلى نو تەبىقىسىدىكىلەرگە مەلۇم كۈن ئىشلەپ بېرىدۇ ھەمدە باشقا شەكىللەردىكى ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرايدۇ. نو تەبىقىسىدىكىلەر ئۆزىگە بېقىنىدىغان چۈنو تەبىقىسىدىكىلەرنى باشقىلارغا ئۆتكۈنچۈپ بېرەلەيدۇ، تەقدىم قىلالايدۇ، لېكىن ئۇلارنى خالىغانچە ئۆلتۈرەلمەيدۇ، ئېلىپساتالمايدۇ. چۈنو تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ ئورنى تۇراقسىز بولىدۇ، بەزىلىرى بەك نامرات بولىدۇ، ھەتتا نامراتلىشىپ ئاجيا ياكى شياشى تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ.

ئاجيا دېگەن سۆز يېزۇ تىلىدا «ئۆي ئىچىدىكى ھەم سىرتىدىكى ئادەم» دېگەن مەنىدە بولۇپ، خەنزۇچىدا ئۆي - ئوچاقلىق بولغان قۇل دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 33 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلار چۈنودىن تۆۋەن تۇرىدىغان ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار تەبىقىسى بولۇپ، ئومۇمەن قۇللار سىنىپىغا تەئەللۇق. ئاجيا تەبىقىسىدىكىلەر ئاساسەن ئۆي - ئوچاقلىق بولغان شياشىلار بولۇپ، ئۇلار جىسمانىي جەھەتتە تامامەن خوجايىنىنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ، خوجايىن ئۇلارنى خالىغانچە ئېلىپ ساتالايدۇ ۋە خارلاپ ئۆلتۈرەلەيدۇ. ئاجيا تەبىقىسىدىكىلەر ئومۇمەن خوجايىندىن

ئوزۇقلۇق يەر ئېلىپ تېرىيدۇ، خوجايىنىنىڭ تۇرالغۇسىنىڭ يېنىدا تۇرىدۇ، خوجايىن ئۇلارنى ئۆز مەيلىچە نېرى - بېرى قىلالايدۇ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇل لىنىدۇ ۋە باشقا ئىشلارنى قىلىدۇ، شۇنىڭدەك باشقا شەكىللەردىكى ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايدۇ.

شياشى يېزۇ تىلىدا «ئوچاق بېشىدىكى پۇت - قول» دېگەن مەنىدە بۈلۈپ، خەنزۇچىدا ئوچاقنىڭ قولى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 10 پېرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئىچىدىكى ئەڭ تۆۋەن تەبىقە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كىلىش مەنبەسى باشقا مىللەتتىن بۇلاپ كېلىنگەن كىشىلەر ياكى ئاجىيا تەبىقىسىدە كىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ئىبارەت. شياشى تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى خوجايىنىنىڭ ئۆيىدە تۇرىدىغان بويىتاق قوللار بۈلۈپ، ئۇلارنىڭ ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولمايدۇ، ئۇلار يىل بويى خوجايىن ئۈچۈن ئائىلە ئىشلىرىنى ۋە ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىنى قىلىدۇ، ئۇلاردا قىلچە جىسمانىي ئەركىنلىك بولمايدۇ. خوجايىن ئۇلارنى خالىغانچە ئېلىپ ساتالايدۇ ۋە ئۆلتۈرەلەيدۇ.

قۇلدارلارنىڭ ئاساسىي ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇلى قۇللارنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ۋە ئائىلە ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر قىلىشتىن ئىبارەت، بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ماددىي نەرسە ئېلىش، زورلۇق بىلەن جازانىخورلۇق قىلىش، زورمۇ-زور ھالدا نەرسە چېچىش، نەسلى قۇرۇپ كەتكەنلەرنىڭ مال - مۈلكىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن قۇللارنى ۋە باشقا ئەمگەكچىلەرنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. لياڭشەندىكى يېزۇلار جەمئىيتىدە بىرلىككە كەلگەن ھاكىمىيەت يوق ئىدى، قانداشلىق تەشكىلاتى بولغان تۇغقان ئائىلىلەر گۇرۇھى قۇلدارلارنىڭ قۇللار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق ئۈستىدىن دىكتاتۇرا يۈرگۈزىدىغان قورالى ئىدى. قۇلدارلار قۇللارنىڭ قارشىلىقىنى تۇرلۈك ۋەھشىيانە جازالار، مەسىلەن، تاپىنىنى كۆيدۈرۈش، پۇتنىڭ پېيىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، كۆزنى ئويۇش، بۇرنىنى كېسىش، پۇت - قولىنى كېسىش، گۆشىنى شىلىش، ياردىن تاشلىۋېتىش، تېرىنى كۆمۈش، كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈش قاتارلىق جازالار بىلەن باستۇراتتى.

قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قاتتىق بوغۇشى ئارقىسىدا، لياڭشەن رايونىدىكى يېزۇلار جەمئىيتىدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى بەك تۆۋەن ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ بىرمۇنچىسى يەنىلا ياغاچ قوراللار ئىدى، گەرچە خەنزۇلار رايونىدىن تۆمۈر قوراللار ئېلىپ كىرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن تۇرى ۋە سانى ئاز، سۈپىتى ناچار ئىدى. دېھقانچىلىق ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ، يەككە ئائىلىلەر ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى قىلىناتتى، پەقەت كىچىك كۆلەمدىكى ئاددىي ھەمكارلىقلار بار ئىدى، قۇل ئەمگىكى كەڭ كۆلەمدە ئىشقا سېلىنمىغانىدى، تېرىقچىلىق يېرىك ئىدى. چارۋىچىلىق ئاساسىي قوشۇمچە كەسىپ ئىدى. قول سانائەت تېخى دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىقمىغانىدى. سودا ۋە ئالماشتۇرۇش تەرەققىي قىلمىغان بولۇپ، يېزۇلاردىن سودىگەرلەر يوق ئىدى، مىللىي

بازارمۇ يوق ئىدى، تەبىئىي ئىگىلىك هۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى.

ۋازۇلاردىكى ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۇزۇم بۇنىڭدا جۇڭگو ئازاد بولۇشتىن ئىلگىرى يۇنناندىكى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىك رايونىدىكى ۋازۇلار ئارىسىدا ساقلانغان قۇللۇق تۇزۇم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تارىختا ئۆتكەن تۇرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىمالىك رايونىدىكى ۋازۇلار ئازادلىقتىن ئىلگىرى يەنىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتۈش باسقۇچىدا تۇراتتى. بۇ يەردە ئائىلە قۇللىرىنىڭ سانى ناھايىتى ئاز بولۇپ، پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئاھالىنىڭ تۆت - بەش پىرسەنتىنلا تەشكىل قىلاتتى، ئۇلارنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى سىتىۋىلىنغان ۋە قەرز ھېسابىغا ئېلىنغان قۇللار ئىدى. گەرچە ۋازۇلاردىكى قۇللۇق تۈزۈمىدىمۇ جىسمانىي جەھەتتىن ئىگىلەش ۋە ئىگىلىنىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ نىقابى ئاستىدا ئىدى، قۇللار تېخى ئادەملىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنمىغانىدى. قۇللار خوجايىنىنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزاسى ھېسابلىناتتى، قۇل بىلەن خوجايىننىڭ بىر - بىرىنى ئاتىشىشى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بويىچە بولاتتى، تۇرمۇشتىمۇ قۇللارنىڭ ئائىلىنىڭ باشقا ئەزالىرى بىلەن روشەن پەرقى يوق ئىدى. قۇللار ھۆرلەرگە ئوخشاشلا دىنىي پائالىيەتلەر ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىۋېرەتتى، ھۆرلەر بىلەن تۇرمۇش قۇرسىمۇ بولاتتى، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قۇل بولىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۆمۈر بويى قۇل بولىدىغانلارمۇ بەك ئاز ئۇچرايتتى. قۇللارنىڭ كۆپچىلىكى بالىلار بولۇپ، ئۇلارنى خوجايىن بىلا قىلىپ بېقىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قۇللۇق ئورنى ئۆزگىرەتتى. خوجايىنلار بېقىۋالمىغان لىرىسىمۇ تۇرمۇش قۇرۇپ، ئۆي - ئوچاقلىق بولالايتتى، جىسمانىي ئەركىنلىكنى سېتىۋالغاندىن كېيىن ياكى بالىلىرىنىڭ بىرەرىنى قۇل قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ قۇللۇق ئورنى ئۆزگىرەتتى. خوجايىنمۇ، قۇلمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشاتتى، ئىشلىمەي چىشلەيدىغان قۇلدار يوق ئىدى، جەمئىيەتتە ئەمگەكنى پەس كۆرىدىغان ئىدىيىمۇ شەكىللەنمىگەنىدى. بۇ ھال ۋازۇلاردىكى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىپ تېخى جەمئىيەتتىكى ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولۇش دەرىجىسىگە يەتمىگەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن كېلىپ چىققان ئائىلە باشلىقلىق قۇللۇق تۈزۈم ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

توققۇز ئولوشلوك يەر تۇزۇمى بۇ، جۇڭگودا يىن ۋە جۇ سۇلالىلىرى دەۋرى (ياكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى زامانلار)دىكى بىرخىل يەر تۈزۈمى. يەرلەر # شەكىلدە بۆلۈنگەنلىكتىن، ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان. چىغىناق - تاغاق پۈتۈكلىرىدە يەر (田)خېتى (井) ۋە (丰) قاتارلىق شەكىللەردە يېزىلغان. ئىدى («يىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىغىناق - تاغاق پۈتۈكلىرىدىن تالالانما»، 1222 — 1223 - بەتلەر)، بۇ يىن سۇلالىسى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇن توققۇز ئولۇشلوك يەر تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر. كۆڭزى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ يەر تۈزۈمى ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دېگەنىدى:

«بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلار يەر تۈزۈمىنى تۈزۈپ چىقىپ، يەر ئارقىلىق مېھنەتكەشلەرنى تەزكىنلەيتتى»، «ھەربىر پارچە توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرگە زىرائەت تېرىلغان، ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈلگەن، كۆپقا لىق ئاشلىق تولغان.» («ئەربابلار بايانلىرى. لۈ بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ بايانلىرى») مېڭزى مۇنداق دېگەنىدى: «چاسا قىلىنغان ئېتىزنىڭ 900 موسى بىر توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر ئىدى، بۇنىڭ ئوتتۇرىدىكىسى جامائەت يېرى ئىدى، سەككىز ئائىلىنىڭ ھەر بىرىنىڭ 100 مودىن خۇسۇسىي يېرى بار ئىدى، بۇ سەككىز ئائىلە جامائەت يېرىگە ئورتاق قارايتتى. جامائەت يېرىگە ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن خۇسۇسىي يېرىگە ئىشلەشكە جۈرئەت قىلالايتتى.» («مېڭزى. تېڭ ۋېنگۇڭ») «نەزمىنامە. يەر» دىمۇ «جامائەت يېرىگە يامغۇر ياغسا، خۇسۇسىي يەرلەرگىمۇ تەڭ چۈشىدۇ» دېگەن سۆزلەر بار. بۇلاردىن باشقا «خەن يىڭ تۈزگەن تەزكىرە»، «خەن سالنامىسى. ئىگىلىك تەزكىرىسى»، «جۇ يوسۇنلىرى»، «زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» نىڭ شىياڭگۇڭنىڭ 25 - يىلى دېگەن قىسمى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىتابلاردىمۇ توققۇز ئۇلۇش ياكى توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر ھەققىدە خاتىرىلەر بار.

توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى ھەققىدىكى بەزى خاتىرىلەردە قىياس ئاساس قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن، ئەمما غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ھەقىقەتەن مۇشۇنداق يەر تۈزۈمى مەۋجۇت ئىدى. ئوخشاش بولمىغان خاتىرىلەردىن قارىغاندا، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھەر قايسى بەگلىكلەردە توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ ئايرىلىشى دېگەندەك بىردەك ئەمەس ئىدى. يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «مېڭزى» دېگەن كىتابتا ئېيتىلغان سەككىز ئائىلە كۆلىمى 900 مو كېلىدىغان توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرنى تېرىيدىغان ئەھۋالدىن تاشقىرى، بەزى جايلاردا ئونلۇق تۈزۈمى قوللىنىلغان، يەنى 10، 100، 1000، 10 مىڭ ئادەمدىن توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى سىستېمىسى تەشكىل قىلىنغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. بەزى جايلاردا توققۇز ئادەمدىن توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر شەكىللەندۈرۈلگەنىدى، بۇ يەر چاسا شەكىلدە بولۇپ، ھەربىر تەرىپى بىر چاقىرىمدىن كېلەتتى، ھەربىر تەرىپى 10 چاقىرىمدىن كېلىدىغانلىرى «چېڭ» دەپ ئاتىلاتتى، بۇ توققۇز ئۇلۇشلۇك يەردىن يۇزى دېگەن سۆز ئىدى؛ ھەربىر تەرىپى 100 چاقىرىم كېلىدىغانلىرى «تۇڭ» دېيىلەتتى، بۇ توققۇز ئۇلۇشلۇك يەردىن 10 مىڭى دېگەن سۆز ئىدى، بۇ باشقا بىرخىل توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر سىستېمىسىنى ھاسىل قىلاتتى. ئۇلچەملىك توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرلەرنىڭ ئارىسىدا، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ئېرىق - ئۆستەڭلىرى سىستېمىسى بار ئىدى، بۇلار كىچىك ئېرىق، چوڭ ئېرىق، كىچىك ئۆستەڭ، ئارا ئۆستەڭ، چوڭ ئۆستەڭ دەپ ئاتىلاتتى، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا يول سىستېمىسى بار ئىدى، بۇلار چىغىر يول، ئېتىز يولى، ئۇلاغ يولى، ھارۋا يولى، چوڭ يول دەپ ئاتىلاتتى، توققۇز ئۇلۇشلۇك يەردە ئۈزۈنىسىغا ۋە توغرىسىغا سوزۇلغان يوللار ئېتىز يوللىرى دېيىلەتتى. بىرمۇنچە توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرلەرنىڭ ئەتراپىدا كەڭرەك ۋە چوڭقۇرراق خەندەك كولىناتتى، قېزىپ چىقىرىلغان لاي توپىلار خەندەكنىڭ يېنىغا دۆۋىلىنەتتى، «توپىنى قىر قىلىش» دېگەن ئەنە شۇ ئىدى، بۇ قىر توققۇز

ئۇلۇشلۇك يەرلەرنىڭ پاسىلى بولاتتى. بۇ توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرلەر قانۇن جەھەتتە جۇ سۇلالىسى پادىشاھى جەمەتلىرىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولاتتى. جۇ سۇلالىسى پادىشاھى مەرتىۋە - ئورۇنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ بەگلەر، كىنەزلەر ۋە تۆرەلەرگە دەرىجىسىگە مۇناسىپ مىقداردىكى يەرلەرنى سۈيۈرغال قىلىپ بېرەتتى، بۇ يەرلەر مەلۇم مىقداردىكى توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يەر قوبۇل قىلغۇچىلاردا يەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقىلا بار ئىدى، يەرگە خۇسۇسىي ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى يوق ئىدى، يەرنى ئېلىپ سېتىشقا بولمايتتى.

توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇنى باشقۇرۇش ئۇسۇلى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئىچىدە پىكىر ھەر خىل، بۇ پىكىرلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: (1) بەزىلەر مۇنداق ھېسابلايدۇ: غەربىي جۇ سۇلالىسى زامانىدا ئىگىدارلىق قۇللۇق تۈزۈم ئاساسىدىكى ئىگىدارلىق ئىدى، جۇ سۇلالىسى پادىشاھى توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرنى ھەق - ماڭاشنى ھېسابلاش بىرلىكى سۈپىتىدە بەگلەرگە ۋە ئەمەلدارلارغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرەتتى. توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنىڭ ئەھۋالىنى مېڭزىنىڭ سەككىز ئائىلىنىڭ ئورتاق بىر پارچە توققۇز ئۇلۇشلۇك يېرى بولاتتى، بۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى 100 مو يەر جامائەت يېرى ئىدى دېگىنىدەك ئەھۋالغا ئوخشىمايتتى، بەلكى ھەر دەرىجىلىك قۇلدارلارغا جۇ سۇلالىسى پادىشاھى تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ ھەممىسى جامائەت يېرى ھېسابلىنىاتتى. ھەر دەرىجىلىك قۇلدارلار ئۆزلىرى ئېرىشكەن توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرلىرىگە ئۆزلىرىنىڭ قۇللىرىنى ئەۋەتىپ ئىشلەتكۈزەتتى، ئۇلار قۇللارنىڭ قان - تەرىنى شورايتتى. قۇلدارلار يەنە قۇللارنى توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر دائىرىسىگە كىرمەيدىغان بوز يەرلەرنى ئېچىشقا سالاتتى، «خۇسۇسىي يەر» دېگەن ئەنە شۇ ئىدى. يەرنى تېرىيدىغان قۇللارنىڭ يېرى يوق ئىدى. (2) بەزىلەر مۇنداق ھېسابلايدۇ: غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىگىلىك فېئودال خوجىلىق تۈزۈمىدىكى ئىگىلىك ئىدى، توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىدىكى يەر ئېچىدە. ھەقىقەتەن جامائەت يېرى ۋە خۇسۇسىي يەر بار ئىدى، ھەر دەرىجىلىك خوجىلارنىڭ جامائەت يېرى بار ئىدى، دېھقانلار بولسا خوجىلاردىن 100 مو (تەخمىنەن يېقىنقى زامانىدىكى 31 موغا تەڭ) يەرنى خۇسۇسىي يەر ھېسابىدا ئالاتتى. جامائەت يېرىدە تېرىقچىلىق قىلىدىغان كىشىلەر خۇسۇسىي يەر ئالغان يانچىلار بولۇپ، ئۇلار «جامائەت يېرىدە ئىشلەپ بولغاندىن كېيىن، ئاندىن خۇسۇسىي يەرگە ئىشلەشكە جۇرئەت قىلالايتتى»، ھەقسىز ئەمگەك قىلاتتى، دېمەك، خوجىلارغا يەر ئىجارىسى ھېسابىغا ئەمگەك قىلىپ بېرەتتى. (3) بەزىلەر مۇنداق ھېسابلايدۇ: توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى يېزا جامائەسىنىڭ يەر تۈزۈمى ئىدى، توققۇز ئۇلۇشلۇك يەردە ئىشلەيدىغانلار ئاساسەن جامائە ئەزالىرى ۋە ھۆرلەر ئىدى. (4) بەزىلەر مۇنداق ھېسابلايدۇ: توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى شەكىل جەھەتتە ئىپتىدائىي يېزا جامائەسىنىڭ ئىزلىرىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ماھىيەتتە، ئاھالىلەرنى قۇل قىلىش ۋە

شىلۈپلىش بىرلىكى بولۇپ قالغانىدى، ئاھالىلەر كوللېكتىپ قۇل بولۇپ قالغانىدى.

(5) بەزىلەر مۇنداق ھېسابلايدۇ: شاھمات تاختىسىدەك بۇنداق چاسا يەر شەكلى تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردە تۈرلۈك ئىشلەپ چىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئائىلە جامائەسىنىڭ يەر تۈزۈمىنىڭ يەرلەرگە دۆلەت ئىگىدارلىق قىلىدىغان قۇللۇق تۈزۈمىدىكى يەر تۈزۈمىگە ئۆتۈشى، بۇنىڭ يەنە فېئودالىق خوجىلىق تۈزۈمىگە ئۆتۈشى، ئاخىرىدا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەكەكە دېھقانلارنىڭ بارلىققا كېلىشى — مانا بۇ جەريان توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىش، راۋاجلىنىش ۋە ھالاك بولۇش جەريانىدۇر.

چۇنچىۋۇ دەۋرىدىن بۇيان، تۆمۈر قوراللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە تېرىقچىلىقتا كالا ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلاندى، توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى پارچىلىنىشقا باشلىدى، چىن شياۋگۇڭنىڭ 12 - يىلىغا كەلگەندە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 350 - يىلى)، شاڭياڭ «ئىسىتىز يوللىرىنى ئېچىپ»، «توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرنى ئەمەلدىن قالدۇردى»، شۇنداق قىلىپ توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى ئاخىر يىمىرىلدى.

گۈك، جۇ، چې بۇ، جۇگىگودا غەربىي جۇ سۇلالىسى زامانىدىن بۇرۇن يولغا قويۇلغان يەر بېجى تۈزۈمى. «مېڭزى. تېڭ ۋېنگۇڭ، 1 - قىسىم» دا مۇنداق دېيىلمدۇ: «شىيا دەۋرىدىكىلەر 50 مو يەر تېرىپ، گۈك تاپشۇراتتى. يىن دەۋرىدىكىلەر 70 مو يەر تېرىپ، جۇ تاپشۇراتتى، جۇ دەۋرىدىكىلەر 100 مو يەر تېرىپ، چې تاپشۇراتتى، ئەمەلىيەتتە بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئەھۋال ئوخشاش ئەمەس ئىدى. 50 مو، 70 مو، 100 مو يەر بېجىنى ھېسابلاشتىكى يەر بىرلىكى بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىدا ھەربىر ئائىلە تېرىيالايدىغان يەرنىڭ كۆلىمىنى بىلدۈرىدۇ دەپ ھېسابلايدىغانلار بولغان؛ ئەمما، ئۇچ دەۋردە ئۆلچەم ئوخشاش ئەمەس ئىدى، ئەمەلىيەتتە ھەممىسى 100 مو يەر ئىدى دەپ ھېسابلايدىغانلارمۇ بولغان.

گۈك بالدۇرراق پەيدا بولغان، ئاتالمىش «يەرگە قاراپ گۈك بەلگىلەش» يەر بېجىنىڭ باشلانغۇچ شەكلى ئىدى. «مېڭزى» دا «گۈك دېگەنلىك نەچچە يىلدىكىلەرنى سىلىشتۇرۇپ ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىنى تالاش دېگەنلىكتۇر» دېيىلگەن، كىشىلەر بۇنى ئومۇمەن بىرنەچچە يىلىق ھوسۇلنىڭ ئوتتۇرىچە مىقدارى يەر بېجى ئېلىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىدىغان بىر خىل نورمىلىق تارتۇق تۈزۈمى، دەپ چۈشىنىدۇ. «مېڭزى» دا يەنە «جۇ دېگەنلىك يارىمى بىلەن دېگەنلىكتۇر» دېيىلگەن، يارىمى بىلەن دېگەنلىك پايدىلىنىش دېگەنلىكتۇر، ئۇ قۇللار ياكى يانچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىدىن پايدىلىنىپ جامائەت يېرىنى تېرىش يولى بىلەن كىشىنى جىسمانىي جەھەتتىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چې دېگەن سۆزنىڭ قانداق مەنىدە ئىكەنلىكى توغرىسىدا تالاش - تارتىش ھەممىدىن كۆپ بولۇپ كەلدى. چې دېگەن سۆزدە «بىرلەشتۈرۈش» دېگەن مەنە بار بولغانلىقتىن، ئۇنىڭغا ئومۇمىي يۈك

بىلەن خۇسۇسىي يۈكنى بىر لەشتۈرۈش، مول هوسۇل ئېلىنغان يىل بىلەن كەم هوسۇل ئېلىنغان يىللىنى بىر لەشتۈرۈش، گۇڭ بىلەن جۇدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىلنى بىر-لەشتۈرۈش دېگەنگە ئوخشاش تۈرلۈك ئىزاهلار بېرىلگەن؛ لېكىن كىشىلەر چېنى، ئومۇمەن، ئوندىن بىرنى تاپشۇرۇش نىسبىتى بويىچە ماددىي نەرسە بىلەن تۇلۇندىغان يەر بېجى، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، «مېڭزى» دا ئېيتىلغىنى بويىچە، گۇڭ بىلەن جۇدىمۇ ئاساسەن مەهسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرى تاپشۇرۇلاتتى. ئوندىن بىرنى تاپشۇرۇش دېگەنلىك ئەمگەك چىقىرىنىڭ هەربىي خىزمەت ئۆتۈشى، ئەمگەك قىلىپ بېرىشىدىن باشقا، تېرىغان يېرىگە قاراپ تاپشۇرىدىغان يەر بېجىنى كۆرسەتسە كېرەك، ئۇ زامانلاردا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇپ، بىر ئەمگەك كۈچى يارىتقان ئوشۇقچە مەهسۇلات چەكلىك ئىدى. يەنە بەزىلەر، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش نىسبىتىنىڭ ئوندىن بىر قىسىم بولۇشى، مەيلى قۇللۇق تۈزۈم ئۈچۈن ئېيتقاندا بولسۇن، مەيلى يانچىلىق تۈزۈم ئۈچۈن ئېيتقاندا بولسۇن، بەك تۆۋەن بولۇپ قالغاندەك تۇرىدۇ؛ شۇڭا ئۇ قوللار ياكى يانچىلارنىڭ يۈكنى كۆرسەتكەن بولماستىن، بەلكى يۇقىرىدىن يەر ئالغان تۆۋەن دەرىجىلىك خوجىلار ۋە هۆرلەر يۇقىرى دەرىجىلىك خوجىلارغا ياكى پادىشاھ جەمەتىنگە تاپشۇرىدىغان باجنى كۆرسىتىشى مۇمكىن، دەپ هېسابلايدۇ.

كاپيتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپيتالى بۇ، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى مۇئامىلە ساهەسىدە تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ۋاستىچىلىك رول ئوينىغان كاپيتال.

سودا كاپيتالى بىر خىل قەدىمىي كاپيتال فورماتسىيىسى ئىشلەپ چىقىرىلغان دەرىجە تاۋار سۈپىتىدە مەۋجۇت بولىدىغانلا بولسا، ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تاۋاردا فورماتسىيە ئۆزگىرىشى يۈز بېرىدىغانلا بولسا، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئاددىي تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە پۇل مۇئامىلىسى مەۋجۇت بولىدىغانلا بولسا، سودا كاپيتالى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ ۋە رول ئوينىيالايدۇ. ئېيتىدىمىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆسۈشى، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە پۇلنىڭ ئىشلىتىلىشىگە ئەگىشىپ، 3 - قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى كېلىپ چىقتى. سودىگەرلەرنىڭ مۇستەقىل ئىجتىمائىي تەبىقە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەن بىللە سودا كاپيتالمۇ بارلىققا كەلدى. قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە، سودا كاپيتالى داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇردى ھەمدە مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلاندى. بۇنداق كاپيتال فورماتسىيىسى «كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن بالدۇر مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئەمەلىيەتتە، ئۇ كاپيتالنىڭ تارىختا تېخىمۇ قەدىمكى ۋە ئەركىن مەۋجۇدىيەت شەكلى ئىدى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 363 - بەت).

ئەڭ دەسلەپكى سودا كاپيتالى قۇلدارلار ۋە هاللىق ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ قولىغا يىغىلغان پۇلدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بۇ قۇلدارلار ۋە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار شۇنىڭ بىلەن ئەڭ دەسلەپكى سودىگەرلەردىن بولۇپ قالدى. سودا كاپيتالى ۋۇجۇدقا كەلگەندىن كېيىن، تاۋار ئالماشتۇرۇشتا زور ئۆزگىرىش بولدى. تاۋاردا بولغان فورماتسىيە

ئۆزگىرىشى، ماددىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھەر خىل تۇردىكى ئىستېمال قىممەتلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدىن تەركىب تاپقان؛ شەكىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، تاۋارنىڭ پۇلغا ۋە پۇلنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشىدىن، يەنى سېتىش ۋېلىش ۋە سېتىشتىن تەركىب تاپقان. سودا كاپيتالىنىڭ فۇنكسىيىسى تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ۋاستىچىلىك رول ئويناشتىن ئىبارەت. سودا كاپيتالىنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىسىدا بولغان تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئارىسىدىكى بىۋاستە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئورنىنى ئالدى. سودىگەرلەر ئالدى - ساتتى بىلەن شۇغۇللىنىشتا ئۆزلىرىنىڭ بىۋاستە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى ئەمەس، بەلكى قىممەتنى كۆپەيتىشنى كۆزدە تۇتىدۇ. شۇڭا، سودا كاپيتالىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتى فورمۇلىسى ئاددىي تاۋار ھەرىكىتىنىڭ فورمۇلىسىغا تۇپتىن ئوخشىمايدۇ. ئۇنىڭ فورمۇلىسى تاۋار — پۇل — تاۋار ئەمەس، بەلكى پۇل — تاۋار — پۇل (پۇلنىڭ كۆپەيمىشى)-دىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇنىڭدا، ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مۇستەقىل فورما تىپىسى بولغان پۇل سودا كاپيتالىنىڭ چىقىش نۇقتىسىدۇر؛ ئالمىشىش قىممىتىنىڭ كۆپەيمىشى ئۇنىڭ ھەممە پائالىيەتلىرىنىڭ مۇددىئاسى ۋە ھەل قىلغۇچ مەقسىتىدۇر. ئۇ ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئالمىشىش قىممىتىنىڭ، ئۆزلۈكسىز كۆپەيمە مۇئامىلىگە كىرىدىغان پۇل مىقدارىنىڭ پەيدە بولىدۇ. بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، سودىگەرنىڭ قولىغا تۆپلانغان پۇل دەسلەپتىلا كاپىتال سۈپىتىدە رول ئويناپىدۇ.

ئەمما، كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپىتالى كاپىتالىستىك سودا كاپىتالىدىن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. (1) كاپىتالىستىك سودا كاپىتالى سانائەت كاپىتالىنىڭ مۇستەقىللىشكەن قىسمى بولۇپ، ئۇ سانائەت كاپىتالىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن تەرەققىي قىلىدۇ. كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپىتالى بولسا ئۇ چاغدىكى جەمئىيەتتىكى مۇستەقىل، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان كاپىتال شەكلى بولۇپ، ئۇ مۇئامىلە ساھەسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى سودىنىڭ ئەكىس تەسىرى ئارقىلىق، تەبىئىي ئىگىلىنىڭ ئاساسىدىكى بەزى ئىشلەپچىقىرىشلارنى تاۋار ئىگىلىكىگە ئېلىپ كىرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات تاۋارغا ئايلىنىدۇ. (2) كاپىتالىستىك سودا كاپىتالى قوشۇمچە قىممەتنى سودا پايدىسى شەكلىدە سانائەت كاپىتالى بىلەن بىللە بۆلۈشۈۋالىدۇ، سودا پايدىسى قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى، تاۋار سېتىشتا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنىدۇ. كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپىتالى ۋاستىچى بولغان تاۋار ئالماشتۇرۇش بولسا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئەمەس. ئەرزان ئېلىپ، قىممەت سېتىش بۇنداق ئالماشتۇرۇشنىڭ قانۇنىيىتىدۇر. بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممەت ئوقۇمى ئوخشاش بولمىغان تاۋارلارنىڭ ھەممىسىنىڭ قىممەت ئىكەنلىكىنى، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ گەۋدىلىنىشى ئىكەنلىكىنى، ھەممىسىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىنلىكىنى، شۇڭا ئۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى، لېكىن ئۇلارنىڭ تەڭ مىقداردىكى قىممەت ئەمەسلىكىنىلا كۆرسىتىدۇ. سودىگەرلەر بۇنداق تەڭ قىممەتتە بولمىغان ئالماشتۇرۇش داۋامىدا ئالغان پايدا قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ بىر قىسمىدىنلا كېلىپ قالماستىن، كۆپىنچە، پۈتۈن قوشۇمچە ئەمگەك ھەتتا بىر

قسىم زۆرۈر ئەمگەكتىن كېلىدۇ. (3) كاپيتالىستىك سودا كاپيتالى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى يالالنما ئىشچىلارنى ۋە مۇئامىلە ساھەسىدىكى سودا دۆكانلىرىنىڭ خىزمەتچىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ئوبيېكتى قىلىدۇ. كاپيتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپيتالى بولسا ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىمۇ، ئىستېمالچىلارنىمۇ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ. ئۇ چاغلاردا، سودىگەرلەر، ئاساسەن قۇلدارلار، فېئودال پومېشچىكلار، مۇستەبىت پادىشاھلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر، مەنسەپدارلار بىلەن سودىلىشاتتى، ئۇلار قوشۇمچە ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ئاساسلىق كىشىلەر ئىدى. سودىگەرلەر «قىممەت سېتىش» داۋامىدا بىر قىسىم پايدىغا ئىگە بولاتتى. سودىگەرلەر «ئەرزان سېتىۋېلىش» داۋامىدا ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى بەۋاستە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئالدامچىلىق قىلىش قاتارلىق چارىلەر بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ قولىدىن نۇرغۇن بايلىققا ئېرىشەتتى. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «ئاساسىي ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان سودا كاپيتالى ھەممىلا يەردە بۇلاڭچىلىق تۈزۈمىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، ئۇنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ۋە يېڭى زامانىدىكى سودا مىللىتى ئارىسىدا راۋاجلىنىشى زورلۇق كۈچ بىلەن بۇلاش، قاراقچىلىق قىلىش، قۇللارنى تۇتۇش، مۇستەملىكىلەرنى بېسىۋېلىش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن بەۋاستە بىرلىشىپ كەتكەن» (يۇقىرىقى كىتاب، 370 - بەت).

ئەڭ دەسلەپكى سودا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، تەرەققىي تاپمىغان ئىككى مىللەت ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك رولىنى ئوينىغانىدى، ئۇ توشۇپ سېتىش سودىسى ھېسابلىنىاتتى. ئۇ، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىي تاپمىغان مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇشتا داۋاملىق ۋاستىچى بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن، بۇ تەرەققىي تاپمىغان مىللەتلەرنىڭ قالاق ھالىتىنى، ساقلاپ تۇرۇۋېرىشكە موھتاج بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ مۇقەررەر ھالدا، بارا - بارا بۇ مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى چىرىتىپ، ئۇلارنىڭ تەبىئىي ئىگىلىك ئاساسىنى بۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئاساسەن ئىستېمال قىممەتىنى كۆزدە تۇتۇپ ئېلىپ بارىدىغان ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى كۆندىن - كۈنگە ئالمىشىش قىممىتىگە بېقىنىدىغان قىلىپ قويىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئۇلارنى يېمىرىش رولىنى ئويناپ بېرىدۇ. بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئېپتىبدائىي ئورتاق گەۋدە، قۇللۇق تۈزۈم، فېئودالىزم ئىچكى ئىشلەپچىقىرىشىنى يېمىرىش رولىنى ئويناپ بېرىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يېمىرىش رولىنىڭ زادى قانچىلىك بولىدىغانلىقى، ئالدى بىلەن، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ چىداملىقلىقىغا ۋە ئىچكى قۇرۇلمىسىغا باغلىق بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يېمىرىش جەريانىدا سودا كاپيتالىنىڭ كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىغا قانداق يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى دەسسىتىدىغانلىقىمۇ سودا كاپيتالىنىڭ تەرەققىياتىغا باغلىق بولماستىن، كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىنىڭ خاراكتېرىغا باغلىق بولىدۇ. مەسىلەن، ئېپتىبدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، سودىنىڭ ۋە سودىگەرلەر كاپيتالىنىڭ تەرەققىي قىلىشى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشىنىلا ئىلگىرى سۈرىدىكى، ئۇنىڭ فېئودالىق ئۆزلەشتۈرۈش

تۈزۈمىنى بارلىققا كەلتۈرەلىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قوللۇق جەمئىيەتتە سودا ۋە سودىگەرلەر كاپىتالنىڭ تەرەققىي قىلىشىمۇ بۇ جەمئىيەتتە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى بارلىققا كەلتۈرەلمەيتتى.

فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى شەرت - شارائىتلار تولۇق ھازىرلانغان چاغدا، سودا كاپىتالنىڭ تەرەققىي قىلىشى فېئودالىزم ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئۆتۈشىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مۇھىم بىر ئامىل بولدى. بۇنىڭ سەۋەبى، سودا كاپىتالى نۇرغۇن پۇل توپىلىغان بولۇپ، ئۇ كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلانمىسىدا زور رول ئويناندى، سودا كاپىتالى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىنى تېزلىتىپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئەركىن ئەمگەك كۈچلىرىنى يەتكۈزۈپ بەردى؛ سودا كاپىتالى بارغانسېرى كۆپەيگەن مەھسۇلاتلارنى تاۋارغا ئايلاندۇرۇپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنى راۋاجلاندۇردى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاندى.

سودىگەرلەر كاپىتالنىڭ كاپىتالىستىك سانائەت كاپىتالىغا ئۆتۈشىنىڭ شەكلى، ئاساسەن، مۇنۇ ئىككى خىلدىن ئىبارەت: (1) سودىگەرلەر بىۋاستىلا سانائەتچى بولۇپ قالىدۇ؛ (2) سودىگەرلەر ئۇششاق خوجايىنلارنى يا كى بىۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا ئايلاندۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىمەيدۇ. كېيىنكى خىل شەكىلدە، سودىگەرلەر ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ھۆددىگەرخېرىدارى بولۇپ قالىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا، سودا كاپىتالىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان ھۆكۈمرانلىقى تۈگەيدۇ. سانائەت كاپىتالى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتىدۇ. سودا ۋە سودا كاپىتالى سانائەت كاپىتالىنىڭ قايتا ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىدا ماالىي بولۇپ قېلىپ، كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى جەمئىيەتلەردە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىدە تۇرۇپ كەلگەن ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى يوقىتىدۇ.

جۇڭگودا سودا كاپىتالى خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان. قۇلاۋۇق جەمئىيەتتە تۇرغان شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، سودا جانلىنىشقا باشلىغان. ئۇزاق زامانلار داۋام قىلغان فېئودالىزم جەمئىيەتتە، سودا ۋە سودا كاپىتالى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا مۇھىم رول ئويناغان. ئەينى ۋاقىتتا، سودا كاپىتالى يەنە جازانە كاپىتالى ۋە پومېشچىكلار ئىگىلىكى بىلەن زىچ بىرلىشىپ، كەڭ يېزىلارغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان. ئەپسۇس ئۇرۇشى بولۇپ، جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىزم جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىن، دەللالىق خاراكتېرىدىكى كاپىتالىستىك سودا كاپىتالى بارلىققا كەلدى، لېكىن كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپىتالى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئۇ تەدرىجىي يوسۇندا كاپىتالىستىك سودا كاپىتالىغا ئايلىنىش

جەريانىدا تۇراتتى، كاپىتالنىڭ بۇرۇنقى سودا كاپىتالىدا بولىدىغان بىرقانچە خۇسۇسىيەت ساقلىنىپ قېلىۋەردى. جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى ئارقىسىدا، سودا مەركەزلىرىدىن تارتىپ يېزىلارغىچە بولغان سودا ئېكسپىلاتاتسىيە تورى بارلىققا كەلدى، پۈتكۈل ئىجتىمائىي كاپىتالدا، سودا كاپىتالىنىڭ تۈتقان سالمىقى سانائەت كاپىتالىنىڭ تۈتقان سالمىقىدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ ھال جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ قالاق ھالىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «سودىگەرلەر كاپىتالىنىڭ مۇستەقىل راۋاجلىنىشى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولىدى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 366 - بەت)

جازانە كاپىتالى بۇ، پۇل قەرز بېرىش ئارقىلىق يۇقىرى ئۆسۈم ئېلىنىدىغان كاپىتال. ئۇ، ئادەتتە، كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى جەمئىيەتتىكى قەرز كاپىتالىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قەدىمكى شەكىلدىكى ئۆسۈمچان كاپىتالنى جازانە كاپىتالى دەپ ئاتىساق بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 671 - بەت).

جازانە كاپىتالى مۇنداق تارىخىي ئالدىنقى شەرت ئاستىدا پەيدا بولىدۇ: ھېچ بولمىغاندا ئىشلەپچىقىرىلغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمى تاۋارغا ئايلانغان بولىدۇ؛ تاۋار سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پۇلنىڭ تۆرلۈك رولىرى بولۇپمۇ تۆلەش ۋاستىلىك رولى مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلانغان بولىدۇ. ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن كېيىن يەنى قول سانائەت بىلەن دېھقانچىلىق ئايرىلغاندىن كېيىن، جازانە كاپىتالى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدىن يەنى سودىگەرلەر سىنىپى ۋۇجۇدقا كەلگەندىن كېيىن، ئاندىن جازانە كاپىتالىدا تەرەققىيات بولدى. ئۇنىڭ تەرەققىياتى سودا كاپىتالىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن، خۇسۇسەن پۇل تىجارىتى كاپىتالىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىرىكىپ كەتتى. پۇل تىجارىتى كاپىتالىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، پۇل ساقلىغۇچىلار ساقلاقلىق پۇلنى ئاسانلا جازانە كاپىتالى قىلىشقا مۇۋاپىق بولدى، پۇل ئالماشتۇرغۇچىلارمۇ، كۆپ ھاللاردا، جازانىخور بولۇپ قالدى.

جازانە كاپىتالى كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىنى ئالغان. ئۇ دەسلەپتە مەلۇم مىقداردىكى پۇل بولۇپ ئېپادىلىنىدۇ، بۇنىڭدا پۇلنى جازانىگە قويۇش پائالىيىتى ئارقىلىق ئۆسۈم ئېلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پۇل كاپىتالغا ئايلىنىدۇ، يەنى بىر خىل ۋاستىگە ئايلىنىدۇ. مۇشۇ ۋاستە بىلەن باشقىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ئۆزلەشتۈرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ھەرىكەت فورمۇلىسى پۇل — پۇل (كۆپەيگەن پۇل) دىن ئىبارەت. ئالمىشىش قىممىتىنىڭ كۆپىيىشى يەنى پۇلنى تېخىمۇ كۆپ پۇلغا ئايلاندۇرۇش بۇنداق كاپىتال ھەرىكىتىنىڭ مۇددىئاسى ۋە ھەل قىلغۇچ مەقسىتى. سودا كاپىتالى تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ۋاستىچىلىك رول ئويناش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى قولغا كەلتۈرىدۇ، جازانە كاپىتالى بولسا ھېچقانداق ۋاستىچىلىك رول ئوينىماي تۇرۇپ، مەلۇم مىقداردىكى پۇلنى بىۋاستىلا تېخىمۇ كۆپ پۇلغا ئايلاندۇرالايدۇ. شۇڭا بۇنداق كاپىتال فورماتسىيىسىدە، «كاپىتالنىڭ ئۆز - ئۆزىدىن تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش خۇسۇسىيىتى يەنى ئۆز - ئۆزىدىن كۆپىيىدىغان قىممەت، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ساپلا بىر خىل

سىرلىق خاراكتېر بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 688 - بەت)

جازانه كاپىتالى كاپىتالىستىك قەرز كاپىتالىغا خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. (1) كاپىتالىستىك قەرز كاپىتالى سانائەت كاپىتالىدىن ئايرىلىپ چىققان مۇستەقىل بۆلەك، سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروت بولۇشى داۋامىدا ۋاقتىنچە تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتالى ئۇنىڭ مەنبەسى بولىدۇ. جازانه كاپىتالى بولسا پومېشچىكلار، ئەمەلدارلار، سودىگەرلەرنىڭ تۇرلۈك يوللار بىلەن توپلىغان پۇل بايلىقى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى يوق. (2) كاپىتالىستىك قەرز كاپىتالىنىڭ قەرز بېرىش ئوبيېكتى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست، قەرز بەرگۈچى بىلەن قەرز ئالغۇچى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت باراۋەرلىك ئاساسىدىكى توختام مۇناسىۋىتى. جازانه كاپىتالىنىڭ ئاساسىي قەرز بېرىش ئوبيېكتى، بىرىنچىدىن، ئەمگەك شارائىتىغا ئىگە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار، دېھقانلار؛ ئىككىنچىدىن، ھەدەپ بۇزۇپ چاچىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار، ئاساسەن ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ياكى پومېشچىكلار. جازانه كاپىتالى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك ئەھۋالغا مۇناسىپ كەلگەن بولىدۇ. تاۋارنىڭ باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى تۆپەيلىدىن، تەبىئىي ئاپەت، ئورۇش قاتارلىق ئاسادىپىي ۋەقەلەر ۋە كۆتۈلمىگەن ئەھۋاللار تۆپەيلىدىن، يەر سېلىقى، يەر ئىجارىسى، ھاشار قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ئېغىرلىشىشى تۆپەيلىدىن، ئاددىي ئەكزار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىشمۇ مۇمكىن بولماي قالغان ۋە تۇرمۇشنى قامداش قىيىن بولۇپ قالغان ئەھۋالدا، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار نائىلاج جازانىخورلاردىن قەرز ئالىدۇ. ئەيىش - ئىشزە تىلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغان ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ياكى پومېشچىكلار ئۆزلىرىنىڭ كەيپ - ساپا سۈرۈشى ۋە ھەشەمەتچىلىك قىلىشى ئۈچۈنمۇ، كۆپ ھالدا، جازانىدىن مەدەت تىلەشكە موھتاج بولىدۇ. شۇڭا، «نامرات ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن جازانەئۇندۇرۇۋېلىش بايۋچۇك پومېشچىكلاردىن جازانه ئۇندۇرۇۋېلىش بىلەن تەڭ ئېلىپ بېرىلىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 673 - بەت). بەزىدە، سودىگەرلەرمۇ قەرز ئالىدۇ. ئەمما ئۇلار قەرز ئېلىشتا مۇشۇ پۇل بىلەن پايدا ئېلىش، ئۇنى كاپىتال قىلىپ ئىشلىتىشنى كۆزلەيدۇ. جازانىخورلارنىڭ سودىگەرلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى كاپىتالىزم شارائىتىدىكى قەرز كاپىتالىستلىرىنىڭ فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. (3) كاپىتالىستىك قەرز كاپىتالىنىڭ ئۆسۈمى قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قەرز بەرگۈچى كاپىتالىستلار بىلەن قەرز ئالغۇچى كاپىتالىستلار يالىلانما ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىنى بىرلىكتە بۆلۈشۈۋېلىپ، ئوتتۇرىچە پايدا ئالىدۇ. جازانه كاپىتالىنىڭ ئۆسۈمى بولسا، كۆپ ھالدا، پۈتۈن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا ئەڭ زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىدىن باشقا ھەممە ئېشىندىنى بەزىدە ھەتتا ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ زۆرۈر بولغان بىر قىسىم تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى يۇتۇۋالىدۇ. جازانه ئۆسۈمىنىڭ قانچىلىك بولۇشى بۇلغا ئېھتىياجى چۈشكەنلەرنىڭ تۆلەش ئىقتىدارى

ۆه قارشىلىق كۆرسىتىش ئىقتىدارىدىن باشقا چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ.

پۈلنىڭ تۆلەش ۋاسىتىلىك رولى جازانە كاپىتالنىڭ ھەقىقىي ھەرىكەت سوروٹنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم سوروٹ ئىچىدە قەرەلى توشىدىغان ئىشلارغا، مەسىلەن، يەر ئىجارىسى، تارتۇق، يەر سېلىقى قاتارلىقلارغا پۇل تۆلەشكە توغرا كېلىدۇ. سودىنىڭ راۋاجلىنىشى ۆه تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش ۋاقىت جەھەتتە كۆنسايىن ئايرىلدى، پۈلنىڭ تۆلەش ۋاسىتىسى بولۇش زۆرۈرىيىتى كۆپەيدى. ئەينى ۋاقىتتا، قەرزگە بوغۇلغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى دائىم قەرز ئېلىش يولى بىلەن ھەل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ۋاقتى توشقان جازانىنىڭ دېرى ۆه ئۆسۈمىنى دائىم قەرز ئېلىش يولى بىلەن تۆلىشى كېرەك بولىدۇ. دېمەك، جازانە پۈلنىڭ تۆلەش ۋاسىتىلىك رولىدىن كېلىپ چىققان، ئۆز نۆۋىتىدە ئۇ پۈلنىڭ بۇنداق رولىنى كېڭەيتىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پائالىيەت ئورنىنى كېڭەيتىدۇ.

جازانە كاپىتالى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى شەرت قىلىدۇ. ئۇ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ يىلىكىنى يالماۋۇزدەك شورايدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمەيدۇ. ئۇ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ پۈتۈن قوشۇمچە ئەمگىكىنى ۆه بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگىكىنى پۈتۈۋالغانلىقى ئۈچۈن، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شارائىتى يامانلىشىپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار كۆنسايىن نامراتلىشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى كۆنسايىن قورۇلىدۇ.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئۇ قەرزدار بولۇپ قالغان ئاقسۆڭەك قۇلدارلار ۆه پومېشچىكلاردىن پايدا ئۆندۈرۈۋالغانلىقتىن، بۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ئەمگەكچىلەرنى تېخىمۇ قاتتىق ۋاسىتىلەر بىلەن شىلىۋالىدۇ. مەيلى ئالدىنقىسى بولسۇن ياكى كېيىنكىسى بولسۇن، ئەمگەكچىلەرنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇۋېتىدۇ ۆه ئازابلايدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «جازانە سودىغا ئوخشاشلا مەۋجۇت ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەيدۇ، بەلكى بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ، ئۇ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن سىرتتىن ئالاقىلىشىدۇ. جازانىنىڭ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى بۇزاستە قوغداشقا ئۇرۇنۇشتىن مەقسىتى ئۇنى ئۆزلۈكسىز تۇردە يېڭىباشتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن ئىبارەت؛ جازانە ــ مۇتەئەسسىپ نەرسە، ئۇ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى كۆندىن-كۆنگە يامان ئەھۋالدا قالدۇرىدۇ، خالاس.» (يۇقىرىقى كىتاب، 689 - بەت) دېمەك، جازانە كاپىتالى كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا كونا ئىگىدارلىق ھوقۇقى شەكلىنى بۇزۇش ۆه يىمىرىش رولىنىلا ئويناىدۇ. لېكىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ باشقا شەرت - شارائىتلىرى ھازىرلانغان چاغدا ۆه جايدا، جازانە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى بىر خىل ۋاستە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئۇ، شىلۇېلىش ئارقىلىق، نۇرغۇن پۇل بايلىقنى جۇغلايدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئەمگەك شارائىتىنى ئىگىلىۋېلىپ، كونا ئەمگەك شارائىتى ئىگىلىرىنى ۆەيران قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ كاپىتالىستىك

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئۇرغۇن پۇل كاپىتالى ۋە ئۇرغۇن ئەركىن ئەمگەكچى بىلەن تەمىنلەيدۇ. دېمەك، ئۇ سانائەت كاپىتالىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئالدىنقى شەرتلەرنى ھازىرلاشتا كۆچلۈك پىشاڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالنىڭ جەمئىيەتنى، گەرچە ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمى ئورنىتىلغان ۋە تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، بىراق جازانە كاپىتالى تولۇق يوقىتىلمىغان. گۈرۈخانىلار گۈرۈھىسابىدا بېرىلىدىغان قەرز، بايلارنىڭ بۇزۇپ-چېچىشى، ئىسراپ قىلىشىغا بېرىلىدىغان قەرز، ئۇششاق دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرگە بېرىلىدىغان قەرز شۇنىڭدەك ئۇششاق كاپىتالىستلار ۋەھاكازالارغا بېرىلىدىغان قەرزلەردە، ئۆسۈمچان كاپىتال يەنىلا جازانە كاپىتالى شەكلىنى ساقلاپ قالىدۇ. كاپىتالىستنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنى يوقىتىپ، سوتسىيالىستنىڭ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكىنى ئورناتقاندىلا، جازانىنى تەلتۆكۈس يوقاتقىلى بولىدۇ.

جۇڭگودا، جازانە كاپىتالى بىرقەدەر ئەرەققىي قىلغان. فېئودالىق جەمئىيەتتە، جازانە كاپىتالى كۆپىنچە پومېشچىكلار، سودىگەرلەر ۋە ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىشىپ، ئەمگەكچى خەلقىنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستنىڭ بانكا كاپىتالى يەنىلا جازانە خاراكتېرىنى ئالدى، ئۇسۇم نىسبىتى كۆپ ھاللاردا ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن يۇقىرى بولدى. يېزىلاردا، جازانىخورلۇق يەنىلا كەڭ ئەۋج ئالغان. جازانىنىڭ ئاساسىي شەكلى گۈرۈگە ئېلىش ۋە شەخسىلەرگە قەرز بېرىشتىن ئىبارەت، بۇنىڭدا پۇلمۇ، ماددىي نەرسىمۇ قەرز بېرىلىدۇ، بۇنىڭ تۈرلىرى كۆپ، بۇنىڭدا ئېكسپىلاتاتسىيە ئىنتايىن قاتتىق.

قۇل دېھقان بۇنىڭدا دەسلەپتە رىمدىكى قۇللۇق جەمئىيەتتىكى ئەركىن ئەمگەك قىلىپ ئۆز يېرىنى تېرىيدىغان دېھقانلار ۋە كۆچمەنلەر كۆزدە تۇتۇلاتتى، كېيىنچە رىمدىكى قۇللۇق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە چوڭ يەر ئىگىلىرىدىن ئازغىنا يەرنى ئىجارە ئېلىپ تېرىدىپ، يەرگە بەند بولۇپ قالغان ئىجارىكەشلەر كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولدى.

قۇللۇق تۈزۈمىدىكى رىم جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا (مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردە) چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ ئۇششاق ئىجارىكەشلىرى بولغان قۇل دېھقانلار پەيدا بولغانىدى، ئەمما ئۇ چاغلاردا قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇقلار ئەۋج ئېلىۋاتاتتى، قۇل دېھقان تېخى ئومۇمىيۈزلۈك مەيدانغا كەلمىگەنىدى؛ رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە (مىلادى I ئەسىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا) كەلگۈچە ئۇلار قانۇن جەھەتتە تېخى ھۆرلۈك ئورنىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. مىلادى II ئەسىردىن كېيىن، رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ سىرتقا بولغان كېڭەيمىچىلىكى ۋە بۇلاڭچىلىقى ئاخىرقى چەكىگە يەتتى، قۇللارنىڭ مەنبەسى بارا-بارا قورۇدى، قۇللارنىڭ باھاسى ئۈزلۈكسىز ئۆرلىدى. قۇللار ئەمگىكىنىڭ ئۈنۈمدارلىقى ئەسلىدىلا ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، قۇللار قۇلدارلارنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىغا قارشىلىق كۆرسىتىش يۈزىسىدىن دائىم ئىشنى ئاقسىتاتتى، قورال-سايمانلارنى بۇزاتتى، ھەتتا كۆپلەپ قېچىپ كېتەتتى، ئۈزلۈكسىز قوزغىلاڭ

كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇنداق ئەھۋالدا قۇللار ئەمگەكسىدىن پايدىلىنىپ چوڭ قورۇقلار ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش نەپ تەگمەيدىغان ئىش بولۇپ قالدى، بۇ ھال قۇلدارلارنى قۇل ئەمگەكىدىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئۇلار كەڭ يەرلەرنى ئورغۇن ئۇششاق پارچىلارغا بۆلۈپ، بىر قىسمىنى قوللارنىڭ تېرىشىغا بەردى، ئۇلارنىڭ بۇ يەرلەرنى باشقۇرۇشىغا پول قويدى، ئۇلارنىڭ ئۆزى - بىساتىنىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلدى ھەمدە ئۇلاردىن ھەر يىلنىڭ بىر قىسمىنى ئالىدىغان بولدى، يەرگە باغلىنىپ قالغان بۇنداق قۇل ئىجارىكەش قۇل دەپ ئاتىلىدۇ؛ يەنە بىر قىسمىنى بولسا ۋەيران بولغان ئەركىن دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، ئۇلاردىن مەلۇم ئىجارە ھەقىنى ئالاتتى، بۇنداق ئۇششاق ئىجارىكەشلەر ئادەتتە قۇل دېھقان دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنچە، چوڭ يەر ئىگىلىرى ئەمگەك قىلىدىغانلارنىڭ يېتەرلىك ساندا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بارلىق كۆچى بىلەن قۇل دېھقانلارنى يەرگە بەند قىلىپ قويدى، ئۇلارنىڭ يەردىن ئايرىلىشىغا پول قويمىدى، يەر سېتىلغاندىلا، ئاندىن ئۇلار شۇ يەر بىلەن بىللە باشقىلارنىڭ قولىغا ئۆتەتتى، شۇنداق قىلىپ، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى چوڭ قورۇقلارنىڭ زەئىپلىشىشى بىلەن، قۇل دېھقان تۈزۈمى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلدى. قۇل دېھقانلار ئۇستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ يارا - يارا ئېغىرلاشتى، ئۇلار خوجايىنلارغا يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، يەلكى تۈرلۈك ئەمگەكلەرنى قىلىپ بېرىشى كېرەك ئىدى، شۇنداق قىلىپ ئۇلار چوڭ يەر ئىگىلىرىگە بېقىنىدىغان ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەسلىدە ئۆز ئالدىغا ئوقەت قىلىدىغان يەزى ئەركىن دېھقانلار، يا قەرزدار بولۇپ قالغانلىقى، يا مۇشتۇمزورلارنىڭ قوشۇۋېلىشىدىن ساقلىنىش ۋە ئىمپېرىيە باجگىرلىرىنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇش يۈزىسىدىن چوڭ يەر ئىگىلىرىگە بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ ھامىيلىقى ئاستىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە رازى بولدى. چوڭ يەر ئىگىلىرى ئۇلارنىڭ ئۆز يەرلىرىنى تېرىۋېرىشىگە رۇخسەت قىلدى، ئۇلاردىن مەلۇم ئىجارە ھەقىنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئەركىن ئۇششاق دېھقانلارمۇ قۇل دېھقانلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شىمالىدىن كەلگەن ۋە ئىمپېرىيە تېررىتورىيىسى ئىچىدە ئولتۇراقلاشقان چەت مىللەت كۆچمەنلىرىمۇ چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ يەزلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى، ئۇلارنىڭ ئورنىمۇ قۇل دېھقانلىققىگە ئوخشاپ كېتەتتى. كېيىن رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورلىرى باجغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە چوڭ يەر ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، قۇل دېھقانلارنى قانۇن شەكلى بىلەن يەرگە بەند قىلىپ قويدى. مەسىلەن، مىلادى 332 - يىلى ئىمپېراتور كونىستانتىن جاكارلىغان پەرمانىدا قۇل دېھقانلارنىڭ خالىغانچە كۆچۈپ كېتىشى ياكى تېرىلغۇ يەرنى تاشلاپ قويۇشى مەنئى قىلىنغان، قېچىپ كەتكەن قۇل دېھقانلارنى مەجبۇرىي ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتۇرۇپ كېلىش بەلگىلەنگەن. پەرمانىدا يەنە، قۇل دېھقانلارنىڭ خوجايىنى ئۇستىدىن ئەرز قىلىشىغا بولمايدىغانلىقى، خوجايىندا قۇل دېھقانلارنىڭ مال - مۈلكىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. شۇنداق قىلىپ، قۇل دېھقانلار (جۈملىدىن پاناھلانغۇچى ئۇششاق دېھقانلار، چەت مىللەت كۆچمەنلىرى قاتارلىقلار) - نىڭ ئەمەلىي

ئورنى يەرگە باغلىنىپ قالغان ئىجارىكەش قۇلنىڭ ئورنىغا بارا - بارا يېقىنلاشتى - دە، بۇنىڭ بىلەن قۇل دېھقانلار تەبىقىسى شەكىللىنىپ، بۇ تەبىقە رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە دېھقانچىلىق جەھەتتىكى ئاساسلىق ئىشلەپ چىقارغۇچى بولۇپ قالدى.

قۇل دېھقانلار تەبىقىسىنىڭ شەكىللىنىشى رىمدىكى قوللۇق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىخى بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ تارىخىي ئىلغارلىق بولۇپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. ئېنگېلس ئەركىن دېھقانلار بىلەن قوللارنىڭ ئارىلىقىدىكى، ئىشلەپچىقىرىشتا مەلۇم مۇستەقىللىققى بولغان يېڭى ئۇشتاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى «ئوتتۇرا ئەسىر يانچىلىرىنىڭ ئەجدادى» دەپ ئاتىغانىدى («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 146 - بەت).

VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، فرانك پادىشاھلىقىنىڭ فېئودالىق قورۇقلىرىدىمۇ قۇل دېھقان دەپ ئاتالغان بېقىندى دېھقانلار بار ئىدى، ئەمما ئۇلار ئەمەلىيەتتە يانچىلىق ئورۇندا تۇراتتى.

رىمدىكى قوللۇق توزۇم دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قوللار قوزغىلىڭى بۇ، قوللۇق جەمئىيەتتە قوللار سىنىپىنىڭ قوزغىلىپ سىنىپىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى سىنىپىي كۈرىشىنىڭ ئالىي شەكلى، قوللارنىڭ قوراللىق كۈرىشى.

قوللۇق جەمئىيەتتە، قوللار قوزغىلارنىڭ ئېنتايىن دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا ئۇچرايتتى. قوللارنىڭ ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى پۈتۈنلەي قوزغىلارنىڭ ئىلكىدە بولاتتى. قوللار قوزغىلارنىڭ قامچىسى ۋە كىشىنى ئاستىدا ئەمگەك قىلاتتى، يەنە كېلىپ قوزغىلار قوللارنى خالىغانچە ساتاتتى، باشقىلارغا سوۋغا قىلىپ بېرەتتى، ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا قوللارنىڭ تۇرلۇك ئۇسۇللار بىلەن قوزغىلارغا قارشىلىق قىلىشى تۇرغان گەپ ئىدى. ئادەتتە، قوللار ھەممىشە ئىشنى ئاقسىتىش، قورال - سايمانلارنى بۇزۇۋېتىش، ئۇلاقلارنى خارلاش، ھەتتا قېچىپ كېتىشكە ئوخشاش ۋاستىلەرنى قوللىناتتى. قوللار بىلەن قوزغىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش تەرەققىي قىلىپ ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتكەندە، قوللار تەشكىللىنىپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرەتتى.

قوللار قوزغىلىڭى قوللۇق تۈزۈمىدىكى ھەممە ئەللەردە بولۇپ تۇردى. تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى XXI ئەسىردە، مىسىر قوللىرى، نامرات دېھقانلىرى ۋە قول سانائەتچىلىرىنىڭ چېرىك قوزغىلىڭى مىسىر قەدىمىي ئەدەبىياتىدىكى ئاساسىي تېما بولۇپ قالدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار مەركەزنى ئىگىلىگەن، خان ئوردىلىرىنى كۆيدۈرگەن، پادىشاھنى قولغا ئالغان، پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى پاچاقلاپ تاشلىغان، جاھانىنى تازا ئوكتەبىي - تەرتىپى قىلغان. قەدىمكى يۇنانداً، مىلادىدىن بۇرۇنقى 640 ۋە 464 - يىللىرى پارتلىغان ئىلوتلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك قوللار قوزغىلىڭىدا سپارتانىڭ خىل قورۇقلۇق ئارمىيىسى مەغلۇپ قىلىنغان، سپارتا شەھىرى قاپسۇرۇلغان؛ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى كۆرەشنى ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشتۇرغان ھەمدە قوللارنى قىسمەن ئازاد قىلىشتەك غەلىبىگە ئېرىشكەن. قەدىمكى

رىسمدا، مىلادىدىن بۇرۇنقى 137 - 104 - يىللىرى پارتىلغان ئىككى قېتىملىق سەتسىلىيە قوزغىلىڭى، بولۇپمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 73 - يىلى پارتىلغان سپارتاك رەھبەرلىك قىلغان قوزغىلاڭ غەرب تارىخىدا ئەڭ مەشھۇر بولغان كەڭ كۆلەملىك قوللار قوزغىلىڭىدۇر. ماركس سپارتاكنى «قەدىمكى زامان پرولېتارىياتىنىڭ يۈكسەك پەزىلەتلىك ھەقىقىي ۋەكىلى» دەپ تەرىپلىگەنىدى («ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى توپلىمى»، 3 - توم، 18 بەت). جۇ ئىگودىمۇ، قوللۇق جەمئىيەتتە قوللار قوزغىلىڭى ئۆزلۈكسىز بولۇپ تۇردى. شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىغناق - تارغاق پۈتۈكلىرىدە شاڭ سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ لەشكەر تارتىپ قوللارنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر بار. جۇ ۋۇۋاڭ شاڭ جۇۋاڭغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلغانىدا، شاڭ جۇۋاڭنىڭ قول ئاستىدىكى قوللار ۋە ئاددىي پۇقرالار ئۇرۇش مەزگىلىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جۇ ۋۇۋاڭنىڭ قورالىق كۈچلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شاڭ جۇۋاڭنىڭ ۋەھشىي ھۆكۈمرانلىقىنى بىر يولىلا ئاغدۇرۇپ تاشلىغان.

قوللار قوزغىلىڭى قوللارلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، قوللۇق تۈزۈمنىڭ ئاساسىنى تۆپتىن تەۋرىتىۋەتكەن. بىراق، قوللار يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋەكىلى بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ كۈرىشى ستېخىيىلىك كۈرەش بولغاچقا، ھامان ئەڭ ئاخىرقى غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «قوللار قوزغىلاڭلارنى كۆتۈرگەن، توپلاڭلارنى قىلغان، ئىچكى ئۇرۇشلارنى قوزغىغان، لېكىن ئۇلار ھېچقاچان ئائىلىق كۆپچىلىك بولالمىغان، كۈرەشكە رەھبەرلىك قىلىدىغان پارتىيە قورالمىغان، ئۆزلىرىنىڭ قانداق مەقسەتكە يېتىشى كېرەكلىكىنى ئېنىق بىلەلمىگەن، ھەتتا تارىختىكى ئەڭ ئىنقىلابىي پەيتلەردىمۇ، كۆپىنچە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئويۇنچۇقى بولۇپ قېلىۋەرگەن.» (لېنىن. «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزم توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 782 - بەت)

فېئودالىق جەمئىيەت بۇ، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان جەمئىيەت، ئىنسانىيەت تارىخىدا قوللۇق جەمئىيەتتىن كېيىن بارلىققا كەلگەن كىشىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان جەمئىيەتنىڭ ئىككىنچىسى.

فېئودالىق جەمئىيەت، ئومۇمەن، قوللارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ يىمىرىلىشى ئاساسىدا تەدرىجىي بارلىققا كەلگەن، يەنى جامائەسى ياكى ئىپتىدائىي جامائە يىمىرىلگەندىن كېيىن بۇنداق جەمئىيەت بارلىققا كەلگەن جايلارمۇ بار. ئوخشاش بولمىغان ئەللەردە فېئودالىلىشىشنىڭ جەريانى ئوخشاش ئەمەس، ۋاقتىمۇ بىردەك ئەمەس، ئەمما ئۇنىڭ ماھىيىتى بىۋاسىتە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ يەردىن مەھرۇم قىلىنىشى ھەمدە جىسمانىي جەھەتتە بېقىندىلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشى، يەرگە ئىگە بولغۇچىلارنىڭ بولسا تۇرلۇك شەكىللەردىكى فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكىنى بارا - بارا ئورنىتىپ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى بولۇپ شەكىللىنىشىدىن ئىبارەت. قوللارلىق تۈزۈمدىن فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئۆتۈش ئەينى زامانىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، بۇ ئىنسانلار تارىخىدىكى ئىلغارلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەت-

لىرىنىڭ ئاساسى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولغان يەرنى ئىگىلىشى ۋە بۇ ۋاستىنى ئىشلەپچىقارغۇچى بولغان دېھقانلار (يانچىلار) نى قىسمەن ئىگىلىشىدىن ئىبارەت. پومېشچىكلار (ياكى فېئودال خوجىلار، ئىبادەتخانا ئىگىلىرى) فېئودالليق يەر مۈلۈكچىلىكىگە تايىنىپ ۋە ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقتىن پايدىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى يەر ئىجارىسى شەكلى (ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى) بىلەن ئۆزلەشتۈرىدۇ. فېئودالىزم شارائىتىدا، دېھقانلار فېئودال خوجىلاردىن ئالغان پارچە يەرلەردە ياكى پومېشچىكلاردىن ئىجارىگە ئالغان پارچە يەرلەردە ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىدۇ ۋە مەھسۇلاتنى ئۆزى يېگىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئىگىلىكى بولىدۇ، بۇ قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئوخشايدۇ. ئەمما، دېھقانلار ئەركىن بولمايدۇ، ئۇلار يەرگە ياكى فېئودالليق تۈزۈمگە باغلىنىپ قېلىپ، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە فېئودال پومېشچىكلارغا بېقىنىدۇ، دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، فېئودال پومېشچىكلار ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئىشلىتىپ، دېھقانلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەزىدە ئۇلارنىڭ زۆرۈر ئەمگىكىنىمۇ چاك سالىدۇ.

پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن دېھقانلار سىنىپى فېئودالليق جەمئىيەتتىكى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى چوڭ ئاساسىي سىنىپ. فېئودالليق جەمئىيەتتە ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار ۋە باشقا مۇستەقىل ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارمۇ كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ يەكلەنگىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا كىرمەيدۇ؛ ئەمما ئۇلارمۇ ئوخشاشلا فېئودالليق يەر سېلىقى قاتارلىق ئېكسپلاتاتسىيىگە ۋە فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمىغا ئۇچرايدۇ، ئۇلارمۇ دېھقانلار سىنىپىغا تەئەللۇق. ئۇلارنىڭ ئورنى بەكلا تۇراقسىز بولىدۇ، ئۇلار دائىم يەرلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئىجارىكەش دېھقان ياكى يانچى بولۇپ قالىدۇ.

فېئودالليق جەمئىيەتتە، ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي بەلگىسى شۇكى، دېھقانچىلىق بىلەن ئائىلە قول سانائىتى بىرلەشكەن بولىدۇ، دېھقان ئائىلىسىدە ئەرلەر تېرىقچىلىق قىلىدۇ، ئاياللار توقۇش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنى - ئۆزى تەمىنلەش ئاساسىدا ئورمۇش كەچۈرىدۇ. فېئودال پومېشچىكلار ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ تاپقان يەر ئىجارىسىنى ئاساسەن ئۆز ئىستېمالى ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ، ئالماشتۇرۇشقا كەمدىن - كەم ئىشلىتىدۇ. ئەمما تاۋار ئىگىلىكى مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلانغان بولىدۇ ۋە كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلىپ كېتىۋاتقان شەھەر ئىگىلىكى شەكىللەنگەن بولىدۇ. ياۋروپادا، شەھەرلەرنى، ئاساسەن، سودىگەرلەر ۋە قول سانائەتچىلەر فېئودال خوجىلارنىڭ خوجىلىق يەرلىرىگە سالدۇرغان شەھەر ئاھالىلىرى ئاساسەن قاچاق يانچىلار ئىدى. سودىگەرلەر كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى بولۇپ تەشكىللەنگەن، قول سانائەتمۇ كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى

ئاساسىدىكى قول سانائەت ئىدى. كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسى شۇ كەسىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رىقابەتنى چەكلىدى ھەمدە فېئودال خوجىلارغا قارشى كۈرەش قىلىش، شەھەرلەرنىڭ ئۆزئارا - ئۆزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش داۋامىدا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى. جۈملىدىن، شەھەرلەر ھەر دەرىجىلىك فېئودالليق ھاكىمىيەتنىڭ ھۆكۈمرانليق مەركىزى بولۇپ، ئۇنىڭدا فېئودال پومېشچىكلارغا قارشى كۈرەش قىلىش مەسىلىسى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، سېدا - سانائەتچىلەر شەھەر ئاھالىسىنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت ئىدى. قول سانائەتنىڭ بىر قىسمى فېئودال ھۆكۈمەتى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان سانائەت بولۇپ، ھاشار ئەمگىكى ئىشلىتىلەتتى.

فېئودالليق جەمئىيەت سىياسىيسىنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسى فېئودالليق دۆلەتتۇر. فېئودالليق سىياسىي تۈزۈمنىڭ بەلگىسى فېئودالليق تەبىقە تۈزۈمىدىن ئىبارەت. ياۋروپادا، پادىشاھتىن تارتىپ بەگلەر، ئائىلە ئەمەلدارلىرى ۋە ئاتلىقلار بىر قاتار ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنى شەكىللەندۈرگەن، ئۇلار ئۆز خوجىلىق يېرى دائىرىسىدە ھەم يەر ئىگىلىگۈچى، ھەم سىياسىي جەھەتتە ھۆكۈمرانليق قىلغۇچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ مەمۇرىي ھوقۇقى، ئەدلىيە ھوقۇقى بار ئىدى، بەزىلىرىنىڭ تېخى يەر سېلىقى ئېلىش، پۇل قۇيۇش ھوقۇقى بار ئىدى. جەمئىيەت ئۆزاق مەزگىلگىچە چوڭ - كىچىك فېئودال خوجىلار تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا بۆلۈپ تاشلانغان بولۇپ، فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ يىمىرىلىش جەريانىدىلا، ئاندىن بىرلىككە كەلگەن مىللىي دۆلەت بارلىققا كەلدى. جۈملىدىن، بۈگۈنگىدىن 2000 يىلدىن كۆپ ۋاقىت ئىلگىرى يەنى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىلا بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزلەشكەن دۆلەت قۇرۇلغان ھەمدە كېيىنكى زامانلاردا نۇرغۇن سۇلالىلەر بۇنى داۋاملاشتۇرغان. خانىنىڭ ھوقۇقى چەكسىز چوڭ ئىدى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئورۇق - تۇغقان، قېرىنداشلىرىغا ۋە قول ئاستىدىكى ۋەزىرلىرىگە، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىغا ھەر خىل دەرىجە، مەرتىۋە، ئەمەل ياكى يەر ئىنئام قىلىپ بېرەتتى، شۇنىڭ بىلەن چىڭ تەبىقە سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. فېئودالليق دۆلەتلەر شەكىل ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى جەھەتلەردىن بىر - بىرىدىن پەرقلەنسىمۇ، ماھىيەتتە فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيىسىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان، دېھقانلار ئۈستىدىن دىكتاتۇرا يۈرگۈزىدىغان قورال ئىدى. فېئودالليق دۆلەتتە «ھەممە ۋاقىت يانچىدارلار - پومېشچىكلارلا ھۆكۈمران ھېسابلىناتتى.» (لېنىن. «ماركس، ئېنگېلىس ۋە ماركسزم توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 772 - بەت) يانچىلار، ئىجارىكەش دېھقانلار، ئۆز ئالدىغا تىرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار ۋە باشقا ئوششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئېزىلگۈچىلەر ئىدى.

فېئودالليق جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ئىدىئولوگىيە فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە تەبىقە تۈزۈمىنى قوغداش، فېئودالليق ئەخلاقىنى تەشۋىق قىلىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ياۋروپادا، خرىستىئان چېركاۋلىرىنىڭ تەسىر كۈچى ناھايىتى چوڭ ئىدى، مەدرىس پەلسەپىسىنىڭ ئىدىئالىستىك دۇنيا قارىشى ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى. «راھىبلار بىلىم تەربىيىسىنى مونوپول قىلىۋېلىش ئۈنىغا ئېگە بولۇۋالغان بولغاچقا، تەلىم - تەربىيىگىمۇ ئىلاھىيەت

خاراكتېرى سېنگگەنىدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 7 - توم، 400 - بەت)

ئەدەبىيات، سەنئەت ۋە ئىلىم - پەننىڭ كۆپ قىسمى ئىلاھىيەتنىڭ قۇلى بولۇپ قالغانىدى. جۈڭگودا، فېئودال ھۆكۈمرانلار خەلقنىڭ ئىدىيىسىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا ئىشلەتكەن قورال، ئاساسەن، ئۇزلۇكسىز ئۇزگەرتىلگەن كۈڭزىچىلار تەلىماتى ئىدى، ئۇنىڭدا تەكرى يولى ئۇزگەرمەيدۇ، ئۆلمەك - تۇغۇلماق تەقدىرگە باغلىق دەيدىغان دۇنيا قاراش ۋە بالا ئاتىغا، ئەمەلدار پادىشاھقا ئىتائەتمەن بولۇش، ساداقەتلىك، ۋاپادارلىق، دىيانەت، ئىنساب - تەۋپىق دېگەنلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان فېئودالليق ئەخلاق تەرغىب قىلىناتتى. ئۇرۇقداشلىق تۇزۇمى ۋە دىنمۇ خەلقە ھۆكۈمرانلىق قىلىشنىڭ قورالى ئىدى. ماۋزېدوڭ مۇنداق دېگەنىدى: نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە، «سىياسىي ھاكىمىيەت، ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتى، ئىلاھىي ھاكىمىيەت ۋە ئەرلەر ھاكىمىيىتى پۈتۈن فېئودالليق پاتريئارخالليق ئىدىيىسى ۋە تۇزۇمىگە ۋەكىللىك قىلىپ، جۈڭگو خەلقىنى خۇسۇسەن دېھقانلارنى چىرمىۋالغان تازا يوغان تۆت ئارغامچا ئىدى.» («ماۋ زېدوڭ تاللانمىلىرى»، 1 - توم، 59 - بەت)

فېئودالليق ئىقتىساد، سىياسىي ۋە ئىدېئولوگىيە مۇتەئەسسىپلىك خاراكتېرگە ئىگە. لېكىن فېئودالليق جەمئىيەت بەزى تارىخشۇناسلارنىڭ ئېيتقىنىدەك، پۈتۈنلەي تۇرغۇن ھالەتتىكى جەمئىيەت ئەمەس. بۇ جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاستا بولسىمۇ يەنىلا تەدرىجىي يوسۇندا تەرەققىي قىلدى، فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ بىرقەدەر تېز كېڭىيىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىزمنىڭ بىخلىرى پارلىققا كەلدى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت سىنىپىي كۈرەش بولۇپ ئىپادىلەنىدى. دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلار سىنىپىغا قارشى كۈرەشلىرى تەرەققىي قىلىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭى بولدى. دېھقانلار يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۈرىشى فېئودالليق تۈزۈمنى ئۆزگەرتەلمىدى؛ ئەمما ھەر قېتىملىق چوڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى.

XVII، XVIII ئەسىرلەردە، ياۋروپادىكى بەزى ئەللەردە، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان بۇرژۇئازىيە فېئودالليق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلدى، ئۇ دېھقانلار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، بۇرژۇئا ئىنقىلابىي پارتىيىلىرى فېئودالليق تۈزۈمنىڭ ئورنىغا كاپىتالىستىك تۈزۈمنى دەسسەتتى. جۈڭگو XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بولغان ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەت ئەل كاپىتالىستىك كۈچلىرىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئارقىسىدا يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. جۈڭگودا تەيپىڭ تەنگۇ ئىنقىلابى، يىخېتۇەن ھەرىكىتى، شىنخەي ئىنقىلابى قاتارلىق جاھانگىرلىككە ۋە فېئودالزمغا قارشى كۈرەشلەر بولۇپ، ئاخىر ئۇلۇغ جۈڭگو كومموپىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب غەلىبىلىك ئورۇندىلىپ، جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن،

مۇمكىن. خاراكتېرلىك يەر ئىسلاھاتى كۆرۈشى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىپ، جۇڭگودىكى فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى تۈزۈل - كېسىل يوقىتىلدى.

فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش تۈسۈلى، تەبىقە تۈزۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش تۈسۈلى بۇ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ئاساسىدىكى ماددىي ۋاستىلەرنى قوللىنىپ كەلتۈرۈش تۈسۈلى. بۇ ئىنسانلار تارىخىدا قوللىرالىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تۈسۈلىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش تۈسۈلىنىڭ ئىككىنچىسى.

فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان يەرنى ئىگىلىشى ۋە بۇ ۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچى بولغان دېھقانلار (يانچىلار) نى قىسمەن ئىگىلىشىدىن ئىبارەت. دېھقانلار پومېشچىكلار (ياكى فېئودال خوجىلار، ئىبادەتخانا ئىگىلىرى) نىڭ يەرلىرىنى تېرىيدۇ، پومېشچىكلارغا ئىنتايىن ئېغىر يەر ئىجارىسى (ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ياكى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى) تاپشۇرىدۇ. ئەمما، دېھقانلار قوللىرىدىن پەرقلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ تۈزۈنىڭ ئىگىلىكى بولىدۇ، ئۇلار تۈزلىرى ئەمگەك قىلىپ تاپقان مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى تۈزۈلىرى ئۈ يان - بۇ يان قىلالايدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوللارنىڭكىدىن يۇقىرىراق بولىدۇ. دېھقانلار فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاساررتىدە بولىدۇ، ئۇلاردا جىسمانىي ئەركىنلىك ۋە ھېچقانداق سىياسىي ھوقۇق بولمايدۇ. فېئودال پومېشچىكلار ئۇلارغا قارىتا ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئىشلىتىدۇ، ئۇلارنى خالىغانچە ئۇرۇپ - تىللايدۇ ۋە جازالايدۇ، ھەتتا ساتىدۇ، بىراق، ئومۇمەن، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىلمەيدۇ. فېئودال پومېشچىكلار فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىگە تايىنىپ ۋە ئىقتىسادىي زورلۇقتىن تاشقىرى زورلۇقتىن پايدىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ بارلىق قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپلا قالماستىن، بەزىدە ھەتتا دېھقانلارنىڭ بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگىكىنىمۇ ئۆزىنىڭ قىلىۋالىدۇ.

فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش تۈسۈلىنىڭ كونكرېت شەكلى تۈرلۈك ئەللەردە ۋە تۈرلۈك مەزگىللەردە تۈرلۈكچە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق شەكلى خوجىلار ئىگىلىكى ۋە پومېشچىكلار ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ماھىيەتتە ئوخشاش بولىدۇ. ياۋروپادىكى خوجىلار ئىگىلىكى قوللۇق تۈزۈم ئاساسىدىكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ خارابىسىدە، بىرنەچچە ئەسىر داۋامىدا فېئودالىلىشىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق، فېئودالىق چوڭ يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن، پەيدىنپەي ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئۇنىڭدا پادىشاھنى باش قىلىپ تۇرۇپ، يەرلەر تەرتىپ بويىچە ھەر دەرىجىلىك فېئودال خوجىلارغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلىدۇ، ھەر دەرىجىلىك خوجىلار خوجىلىق يەردە قورۇق قۇرۇپ، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى ئاساس قىلغان يانچىلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يۈرگۈزىدۇ. يانچىلارغا پارچە - پارچە يەرلەر

بۆلۈپ بېرىلگەن بولىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىكى بولىدۇ؛ ئەمما ئۇلار يەرگە باغلىنىپ قېلىپ، جىسمانىي جەھەتتىن فېئودالليق خوجىلارغا بېقىنىپ قالغانلىقتىن، فېئودال خوجىلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ. جۈڭگودا فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ھەققىدە تارىخشۇناسلار ئىچىدە پىكىر بىر خىل ئەمەس. بەزىلەر غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا قۇللۇق تۈزۈم فېئودال خوجىلار ئىگىلىكىگە ئۆتكەن دەپ قارىسا، بەزىلەر جۈڭگودا خوجىلىق تۈزۈمى باسقۇچچى بولمىغان دەپ قارايدۇ. ئومۇمىي قاراش چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ يەرگە خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق قىلىش ئەھۋالى پەيدا بولغان، كېيىن بارا - بارا پومېشچىكلار ئىگىلىكى ۋۇجۇدقا كەلگەن دېگەندىن ئىبارەت. پومېشچىكلار يەرنى دېھقانلارغا ئايرىم - ئايرىم ئىجارىگە بېرىپ، ئاساسلىقى ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئالىدۇ. بۇنىڭدا دېھقانلار ئاساسەن فېئودالليق تۈزۈمىنىڭ ئاسارىتىدە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىمۇ بولمايدۇ، شۇنداقلا فېئودالليق ھاكىمىيەتنىڭ ئېغىر باج - سېلىق، ھاشار قاتارلىق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايدۇ.

فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئەينى زامانداكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئۇيغۇن كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپتۇ. فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدا، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئومۇمەن يۈزلۈك تۆمۈر سايمان، ئۆتىگۈچ، ئورغاق ۋە ياغاچ چاناق، ھارۋا ئىشلىتىلدى ھەمدە ئاقتاما قېلىش، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، ئۈرۈق تاللاش، ئوغۇت بېرىش، قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلدى. سۇ ئىنشائاتى ئىشلىرى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. جۇڭگودا، جەنگو دەۋرىدىلا سېچۈەن دۇجياڭ توسمىسى قاتارلىق چوڭ تېپتىكى سۇ ئىنشائاتلىرى ياسالغاندى، بۇنىڭ بىلەن بىر مىليون مودەك ئېتىزلىقنى سۇغىرىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان، بۇ قۇرۇلۇش تارىختىن بېرى رېمونت قىلىپ ئىشلىتىلىش نەتىجىسىدە بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ زور رولىنى جارى قىلدۇرماقتا. زىرائەتلەرنىڭ تۈرى ۋە مەھسۇلات مىقدارى كۆپەيدى. قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ كۆلىمىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كېڭەيدى، تېخنىكا سەۋىيىسىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستى، خۇسۇسەن مېتال تاۋلاش، توقۇمىچىلىق، فارفور، مېتالدىن نەرسە ياساش، كېمىسازلىق قاتارلىق كەسىپلەردە بىرقەدەر چوڭ تەرەققىياتلار بولدى. جۇڭگودا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا قەغەز ياساش تېخنىكىسى كەشپ قىلىنغاندى، كېيىن مىخ مەتبە، كومپاس، مىلتىق دورىسى قاتارلىقلار كەشپ قىلىندى، بۇلار دۇنيا مەدەنىيىتىگە تۆھپە قوشتى. فېئودالليق دەۋردە، سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلار كۆپلەپ پۇل بايلىقى توپلىغان. بەزى دۆلەتلەر مۇستەملىكە بويسۇندۇرۇشقا، مۇستەملىكە سودىسى قىلىش ۋە يەرلىك ئاھالىلەرنى بۇلايدىغان قۇل سودىسى قىلىشقا باشلىغان.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بارا - بارا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان كىشەنگە ئايلىنىپ

قالدى. فېئودال پومېشچىكلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ئارقىسىدا، دېھقانلارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشى بەك قىيىنلاشتى، قول سانائەتمۇ فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتىدە قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ناتۇرال ئىگىلىك بازار تار بولۇش، كونسىلىققا يېپىشىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ يېڭىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىشتەك ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىنتايىن ئاستا بولدى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى: «پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مۇشۇنداق دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان دېھقانلارنىڭ ئىنتايىن نامراتلىقى ۋە قالاقلىقى — جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ نەچچە مىڭ يىل ئىنتىسادىتا ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا ئىلگىرى سىلجىماي تۇرغانلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1135 - بەت)

فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى، خوجايىن ئىگىلىگى، پومېشچىكلار ئىگىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى بۇ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى.

فېئودالىق جەمئىيەتتە، دېھقانچىلىق ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى، يەر ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى؛ شۇڭا فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارغۇن يەرلەرنى ئىگىلەشنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى لازىم. جۇڭگودا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭىزۇڭ يىللىرىدا (XI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى پۈتۈن مەملىكەت تىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ ئالتىدىن بەش قىسمىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىگەن؛ ياۋروپادا، XVIII ئەسىر مەزگىلىدىكى فرانسىيەدە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئاقسۆڭەكلەر ئىگىلىگەن. دەل مانا مۇشۇنداق نۇرغۇنلىغان يەرلەرنىڭ ئىگىلىۋېلىنىشى ئارقىسىدا، مونوپولىيە كېلىپ چىقتى - دە، يەرسىز ۋە يېرى ئاز دېھقانلار جىسمانىي جەھەتتىن پومېشچىكلار سىنىپىغا بېقىنىشقا مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن پومېشچىكلار سىنىپى ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئىشلىتىپ، دېھقانلار ئۈستىدىن فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە يۈرگۈزۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار «ئادەم ئۈستىدىن قىلىنىدىغان ھۆكۈمرانلىقنى، تامامەن دېگۈدەك، نەرسە ئۈستىدىن قىلىنىدىغان ھۆكۈمرانلىققا تاينىنىش بىلەن ۋە شۇ ئارقىلىق ئېلىپ بارىدى»، «پۈتكۈل ئوتتۇرا ئەسىردە، چوڭ يەر ئىگىدارلىقى تۈزۈمى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ نەرسە بىلەن ئىجارە تۆلەيدىغان دېھقانلارنى ۋە ئەمگەك بىلەن ئىجارە تۆلەيدىغان دېھقانلارنى قوغلاپ كەلتۈرۈشىدىكى ئالدىنقى ھەل قىلىنىدىغان شەرت ئىدى.» (ئېنگېلس. «دىئۈرىڭغا قارشى» 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 353 — 354 - بەتلەر)

فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى قۇلدارلار يەر ئىگىلەش تۈزۈمى يېمىرىلگەن ئاساستا يەنە جامائەدىنىڭ تۈمۈمىي يەر مۈلۈكچىلىكى يېمىرىلگەن ئاساستا؛ بارا - بارا شەكىللەنگەن مۇشۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ئىككىلىشىدە، پارچە تېرىلغۇ يەرلەرنى ئىگىلىگەن

نۇرغۇنلىغان ئەركىن دېھقانلار پەيدا بولغان. فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۇرۇش، بۇلاڭچىلىق، يەر سېلىقى ۋە قەرز قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن، ئەركىن دېھقانلارنى ۋەيران بولۇشقا مەجبۇرلىشى، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى قوشۇۋېلىشى ئارقىسىدا تېكىلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا نۇرغۇن ئەركىن دېھقانلار ئەسكەرلىككە تۇتۇش، ھاشار، يەر سېلىقى قاتارلىقلارنىڭ ئېغىر بېسىمىغا چىداپ تۇرالماي، يەرلىرىنى تەسىر كۆچەك ئىگە ئاقسۆڭەكلەرگە ياكى ھەربىيلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىپ ئارقىدىن پاناھلىنىشقا مەجبۇر بولغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. غەربىي ياۋروپادا بۇ فېئودالىلىشىش جەريانى دېھقانلارنىڭ يەردىن ئايرىلىش ۋە بېقىندا دېھقانغا ئايلىنىش جەريانى بولۇپ، بۇ جەريان نەچچە 100 يىل ۋاقىتنى بېسىپ ئۆتكەن، IX ئەسىرگە كەلگەندە، ئاندىن فېئودالىق چوڭ يەر مۇلۈكچىلىكى تولۇق مۇئەييەنلەشكەن. جۇڭگودا، دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ئارقىسىدا بىر قىسىم يەرلەر قايتا تەقسىم قىلىنىپ تۇرغانلىقتىن، مۇشۇنداق يەر قوشۇۋېلىش جەريانى ئۇزلۇكسىز تەكرارلىنىپ تۇرغان ۋە فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە داۋاملاشقان.

فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئىپادىلىنىشى شەكىللىرى تۈرلۈك رايونلار ۋە تۈرلۈك مەزگىللەردە تۈرلۈكچە بولدى. ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى بەزى مەملىكەتلەردە، پادىشاھ مەملىكەت بويىچە ھەممە يەرنىڭ ئالىي ئىگىسى ئىدى، ئۇ يەرلەرنى ھەرقايسى فېئودال خوجايىنلارغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىش ياكى بەخشەندە قىلىپ بېرىش شەكلى بىلەن ئاتاپ بېرىۋېتەتتى، چوڭ فېئودال خوجايىنلار بولسا خوجايىنلىق يەرنىڭ بىر قىسمىنى تۆۋەن دەرىجىلىك فېئودال لارغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرەتتى. بۇ سۈيۈرغال يەرلەر ياكى بەخشەندە يەرلەر بارا - بارا ئۆمۈرۋايەت ئىگىلىگەن يەردىن ۋارىسلىق قىلىنىدىغان يەرگە ئايلىنىپ، تەبىقە تۈزۈمى ئاساسىدىكى فېئودال خوجايىنلارنىڭ يەر مۇلۈكچىلىكى مەيدانغا كەلگەن ئىدى. جۇڭگودا چۈنچيۇ - جەنگو دەۋرىدىن كېيىن، فېئودال پومېشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكى بارلىققا كەلدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ تەدرىجىي راۋاجلىنىپ، يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالدى. بۇنداق تۈزۈم شارائىتىدا، يەرنى ئەركىن ئېلىپ سېتىشقا بولاتتى، بايلار ئۇزلۇكسىز تۈردە يەرلەرنى ئۆزىنىڭكىگە قوشۇۋالاتتى. ئەينى ۋاقىتتا، تارىختا ئۆتكەن فېئودال ھۆكۈمەتلەرنىڭ يەنە نۇرغۇنلىغان خان قورۇقلىرى، ھۆكۈمەت قورۇقلىرى، تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بىرىز يەرلەر بار ئىدى، بۇ يەرلەرنىڭ بەزىلىرى فېئودالىق دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى، بەزىلىرى ئەمەلىيەتتە خان جەمەتىنىڭ ياكى چوڭ تۆرىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى. ھەرقايسى فېئودالىق ئەللەردە، چېركاۋلار، بۇتخانىلاردىكى راھىب ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدىمۇ تۈرلۈك مىقداردا يەر بار بولۇپ، بۇ دېنىي جەمئىيەت يەر مۇلۈكچىلىكى ۋە ئىبادەتخانا يەر مۇلۈكچىلىكىنى شەكىللەندۈردى. گەرچە بەزى جايلاردا ئۇزاقتىنچە يەرگە بولغان دۆلەت مۇلۈكچىلىكى ياكى يېزا جامائەسى مۇلۈكچىلىكى ساقلانغان بولسىمۇ، لېكىن فېئودالىق جەمئىيەت تەرەققىياتىدا، بۇ يەرلەرنىڭمۇ تولىسى خان جەمەتى ئاقسۆڭەكلەر ياكى يېزا جامائەسى ئەزالىرى ۋارىسلىق قىلىپ ئىگىلەيدىغان

يەرلەرگە ئايلاندى.

بەخشەندە يەر، ھۆكومەت يەرلىرى، ئىبادەتخانا يەر مۇلۈكچىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىبادەتخانا يەر مۇلۈكچىلىكى بۇ ئىبادەتخانا (بۇتخانا) دىكى راھىب ئاقسۆڭەكلەر دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى شىلمۇشالىدىغان يەر ئىگىدارچىلىقى ياكى مۇلۈكچىلىكى بولۇپ، فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ بىر خىل شەكلى.

تارىختىكى ئاساسلىق دىنلارنىڭ بۇتخانا، چېركاۋ، دەرۋىشخانا قاتارلىقلىرىنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بولمىغان مىقداردا يەر ئىگىلىگەن. قەدىمكى مىسىردا ۋە ئىككى دەريا ۋادىسىدا (مىسوپوتامىيىدە) قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شاھەر دۆلەتلىرى پەيدا بولغان مەزگىللەردىلا بۇتخانا جاڭزلىرى بارلىققا كېلىپ، ئۇنىڭدا قۇل ئەمگىكى كۆپلەپ ئىشلىتىلگەن، يەرلەرنىڭ بىر قىسمى بۇتخانىنىڭ بېقىندا دېھقانلىرىغا ئىجارىگە بېرىلگەن ئىدى. ئەمما ئىبادەتخانا يەر مۇلۈكچىلىكى فېئودالىق جەمئىيەتتە زور كۆلەمدە راۋاجلانغان بولۇپ، ئۇ، ئادەتتە فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئۇ ئادەتتىكى فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ، يەنى ئۇنىڭدىمۇ پومېشچىكلار سىنىپى يەر ئىگىلىگەن ۋە دېھقانلارنى قىسمەن ئىگىلىگەن بولىدۇ، پەقەت يەر ئىجارىسى شەكلى جەھەتتە، ئۇنىڭدا نەرسە بىلەن ئىجارە تۆلەش ۋە پۇل بىلەن ئىجارە تۆلەش بۇرۇنراق يولغا قويۇلغان، خالاس. ئىبادەتخانا يەرلىرىنى، ئومۇمەن، سېتىشقا ياكى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمايتتى؛ بەزى دۆلەتلەردىكى فېئودالىق تەبىقە تۈزۈمىدە، راھىب ئاقسۆڭەكلەر دەھرىي ئاقسۆڭەكلەردىنمۇ ئۈستۈن تۇراتتى.

غەربىي ياۋروپادىكى فېئودالىق جەمئىيەتتە خرىستىئان چېركاۋلىرىنىڭ تەسىر كۈچى كۈچلۈك ئىدى، راھىب ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەر ئىگىدارلىقى چېركاۋ يەر مۇلۈكچىلىكى بولۇپ ئىپادىلىنەتتى. VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فرانك پادىشاھى لومباردلارنى تارتىۋالغان ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى كەڭ يەرلەرنى رىم پاپىسىغا سوۋغا قىلىپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرلەر پاپىنىڭ خېجىلىق يېرى بولۇپ قالغان. چېركاۋ فېئودالىق تەبىقە تۈزۈمىنى دوراپ، مەرتىۋە - دەرىجە تۈزۈمىنى ئورناتقان، باش روھانىي، ئېپىسكوپ، دەرۋىشخانا باشلىقلىرى قاتارلىقلار فېئودال خوجايىنلارغا تەڭ ئىدى. پادىشاھ ۋە ئاقسۆڭەكلەر دائىم تارتىۋالغان يەرلەرنى چېركاۋلارغا سوۋغا قىلاتتى؛ قىيىن ئەھۋالدا قالغان بەندىلەرمۇ پاناھلىنىش مەقسىتىدە يەرلىرىنى چېركاۋغا تەقدىم قىلاتتى؛ دىن تارقاتقۇچىلار ئالداش، ۋەدە بېرىش، تەھدىت سېلىش، زورلۇق كۈچ ئىشلىتىش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن دېھقانلارنى ۋە دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى بارغانسېرى كۆپلەپ ئۆزلىرىنىڭ كونترول‌لۇقىغا ئاستىغا ئالاتتى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىمپېراتور چارلىس دەۋرىدىن بۇرۇنلا، چېركاۋلار فرانسىيەدىكى ھەممە يەرنىڭ تۆپتۇغرا ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىۋالغانىدى، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئەسىردە، كاتولىك دىنى ھۆكۈم سۈرگەن پۈتكۈل غەربىي ياۋروپادا دېگۈدەك مۇشۇنداق نىسبەت ساقلانغان.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 19 - توم، 362 - بەت) بۇنداق راھىبلارنىڭ خوجىلىق يەرلىرىدە يانچىلىق تۈزۈمىدىكى قورۇق ئىگىلىكىي يولغا قويۇلغان ئىدى، ئاز

بىر قىسىم يەرلىك ئىجارىگە بېرىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. XIII ئەسىردە، راھىبلارنىڭ ئىجارىگە بېرىلگەن خوجىلىق يېرىنىڭ بېجى يېنىكرەك ئىدى، XIV ئەسىردىن كېيىن ئېكسپىلاتاتسىيە ئېغىرلاشتى.

ھىندىستاندا IV ئەسىردە گۈپتا خاندانلىقى دەۋرىدە، بۇددا بۇتخانىلىرى (خارا ياكى پېھرو) پادىشاھ ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ سەدىقە قىلىپ بېرىشى بىلەن، نۇرغۇن يەرگە ئىگە بولغان. فاشيەن «بۇددا دۆلىتى» دېگەن كىتابتا مۇنداق دەپ يازغان: «پادىشاھلار، مۆتىۋەرلەر، ئۆيىدە ئىستىقامەت قىلغۇچىلار راھىبلارغا ئوبدان ئۆي سېلىپ بېرەتتى؛ ئۇلارغا يەر، تېرار جاي، باغ، پۇقرا، كالا ۋە گۈزاھنامىلەرنى بېرەتتى.» پۇقرالار يەنە بۇتخانا قارىمىقىدىكى يەرگە باغلىنىپ قالغان كىشىلەر بۇتخانىلارغا يەردىن چىققان مەھسۇلاتنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى باج ھېسابىدا تاپشۇراتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بېجى ۋە باشقا باجلارنىمۇ تاپشۇراتتى، شۇنىڭدەك تېرلىك ئەمگەكلەرنى قىلىپ بېرەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە ھىندى دىنى ئەۋج ئالدى، ھىندى دىنى ئىبادەتخانىلىرىنىڭمۇ ئوخشاشلا يەرلىرى بار ئىدى، بۇ ئىبادەتخانىلارمۇ دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى.

جۇڭگودا جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر زامانىدا، بۇددا دىنى كەڭ تارقالغان، بۇددا بۇتخانىلىرىنىڭ ئىلكىدىمۇ نۇرغۇن يەرلەر بار ئىدى، مەسىلەن، شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە چاكىنەندە سېلىنغان جۇڭشىشى بۇتخانىسىنىڭ ئىلكىدە 10 مىڭ مو شالىلىق بار ئىدى، بۇنداق بۇتخانا يەرلىرى خانىنىڭ ئىلتىپات قىلىشى، ئاقسۆڭەكلەر ۋە بېيۇروكراتلارنىڭ سەدىقە قىلىشى ۋە بۇتخانا مۆتىۋەللىسىنىڭ دېھقانلارنى قاقتى ـ سوقتى قىلىشىدىن كېلەتتى؛ بۇنىڭدىن باشقا، يەنە نۇرغۇن دېھقانلار ئەسكەرلىككە ئېلىنىشتىن ۋە ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىنىڭ قاقتى ـ سوقتى قىلىشىدىن پاناھلىنىش ئۈچۈن، بۇتخانىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالاتتى. يېقىنقى زامانلارغا كەلگەندە جاھانگىرلارنىڭ چېركاۋلىرى كۆچلىرى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، بۇ چەتئەل چېركاۋلىرىمۇ شەھەر ـ يېزىلاردا كۆپلىگەن يەرلەرنى ئىگىلىۋالدى. مەسىلەن، 1948 ـ يىلى، چەتئەل چېركاۋلىرى نوپۇسى ئازراق بولغان يۇننەن ئۆلكىسىدىلا 205 جايدا يەر ئىگىلىۋالدى. جۇڭگوئازادبولغاندىن كېيىن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» غا ئاساسەن، ھەممە بۇتخانىلارنىڭ يەرلىرى يەرسىز ۋە يېرى ئاز دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، شۇنداق قىلىپ، ئىبادەتخانىلارنىڭ فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىلدى.

خوجىلار ئىگىلىكى بۇ، فېئودالىق جەمئىيەتتە فېئودال خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ خوجىلىق يەرلىرىدە ئورناتقان دېھقانلار (يانچىلار) نى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە ئىشلىتىدىغان ئىگىلىك تەشكىلى ۋە تۈزۈمى. ئۇ فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىر خىل شەكلى، كۆپ ھاللاردا، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى بولغان پۈتۈشچىكلار ئىگىلىكىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان. خوجىلار ئىگىلىكى بىلەن پۈتۈشچىكلار ئىگىلىكىنىڭ پەرقى نىسپىي بولىدۇ، ھەر ئىككىسى پۈتۈشچىكلار سانىپىنىڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشى ۋە دېھقانلارنى قىسمەن ئىگىلىۋېلىشنى ئاساس قىلغان فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىگە قۇرۇلغان.

خوجلار ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ تىپىك شەكلى ئوتتۇرا ئەسىردىكى غەربىي ياۋروپا فېئودالليق دۆلەتلىرىنىڭ ئىگىلىك شەكلىدۇر. IX ئەسىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، فرانكتا يەر سۈيۇرغال قىلىپ بېرىش تۈزۈمى تەدرىجىي يوسۇندا يەر بەخشەندە قىلىپ بېرىش تۈزۈمىدىن ۋارىسلىق قىلىنىدىغان خوجلىق يەر قىلىپ بېرىش تۈزۈمىگە ئۆزگەرگەن؛ ماركا بۇزۇلۇپ، ئەركىن دېھقانلار كۆندىن-كۆنگە يانچىلىشىپ، فېئودال خوجلارنىڭ قورۇقلىرىدا ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر بولغان. خوجلار ئىگىلىكىنىڭ ئالامەتلىرى فېئودالليق خوجلىق يەر، يانچىلىق تۈزۈم ۋە قورۇق ئىگىلىكىدىن ئىبارەت. پادىشاهلار ۋە فېئودال خوجلارنىڭ ئۇرغۇن قورۇقلىرى بار ئىدى. قورۇق يەرلىرىنىڭ بىر قىسمى يانچىلارغا بېرىلەتتى، بىر قىسمى فېئودالالارغا بەۋاستە قاراشلىق يەر ئىدى، بۇنىڭدىن باشقا، فېرما، ياياق، ئوتلاق، ئورمان قاتارلىقلارمۇ خوجلارغا تەئەللۇق ئىدى. يەرگە باغلىنىپ قالغان يانچىلار ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ھېسابىدا قورۇق باشقۇرغۇچىلارنىڭ قامچا - توقماق بىلەن نازارەت قىلىشى ئارقىسىدا، ھەپتىسىگە مەلۇم ۋاقىت فېئودالالارغا بەۋاستە قاراشلىق يەردە ئىشلەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خوجلارغا يەنە تۈرلۈك ماددىي نەرسىلەرنى بېرەتتى ۋە باج، ئىستېمال خىراجىتى تاپشۇراتتى. بۇنداق ئېكسپلاتاتسىيە يانچىلارنىڭ ھەممە قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەزىدە بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگەكنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. فېئودال خوجلاردا مەمۇرىي ھوقۇق ۋە ئەدلىيە ھوقۇقى بولاتتى، خوجلىق يەردە سوت، تۈرمە بار ئىدى، ئۇلار يانچىلارنى تۈرلۈك دەھشەتلىك ئۇسۇللار بىلەن جازالىيالايتتى.

بۇنداق خوجلار ئىگىلىكى ئۆزىنى - ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى فېئودال خوجلارنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولىدۇ. قورۇقلاردا قول سانائەت دۇكانلىرى بار ئىدى، بۇ دۇكانلاردا تۆمۈرچىلەر، تاقىچىلار، قورال ياسىغۇچىلار، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسىغۇچىلار، كۆنچىلەر ئىشلەيتتى، بۇنىڭدىن باشقا ئۇن تارتىش، ياغ تارتىش، ھاراق چىقىرىش قاتارلىق ئىشلارمۇ بار ئىدى. قورۇقلاردا ئىشلەپچىقىرىشقا ئامال بولمىغان تۇز، تۆمۈر، خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر سودىگەرلەر ئارقىلىق سرتتىن كەلتۈرۈلەتتى. قورۇقلار ئۆز ئالدىغا يەككە ئىدى، ئۇلار ئارىسىدا ئىقتىسادىي ئالاقە كەمدىن - كەم بولاتتى. ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتە مۇتەئەسسىپ ئىدى، ئۇنى ياخشىلايدىغان ئىش كەمدىن - كەم بولاتتى. بەزى خوجلىق يەرلەردە بارا - بارا شەھەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شەھەردىكى قول سانائەتچىلەر ۋە سودىگەرلەر خوجلارغا تارتۇق تاپشۇراتتى. فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلاندى، قورۇقلاردىكى ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى پەيدىنپەي ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارىگە ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلاندى، يانچىلار كۆپلەپ قاچىدىغان بولدى ۋە قوزغىلاڭ ئۇزلۇكسىز پارتلاپ تۇردى، خوجلار ئىگىلىكى پەيدىنپەي بۇزۇلدى.

جۇڭگودا فېئودالليق جەمئىيەتتە خوجلار ئىگىلىكى بولغاندىمۇ دېگەن مەسىلىدە، تارىخ ساھەسىدىكىلەرنىڭ پىكرى ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ:

غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك ۋاقىتتا خوجىلار ئىگىلىكى بار ئىدى، تۇققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى دېگىنىمىز خوجىلار ئىگىلىكى ئاساسىدىكى بىر خىل يەر تۈزۈمى ياكى ئىگىلىك تەشكىلاتى شەكلى؛ كونا كىتابلار يانچىلار «تېرىقچى» دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلار فېئودال خوجىلارغا ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى — «جۇ» ۋە مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تاپشۇراتتى. چۈنچىيۇ دەۋرىدىن كېيىن، بۇنداق خوجىلار ئىگىلىكى تەدرىجىي يوسۇندا پومپىچكلار ئىگىلىكىگە ئايلاندى.

فېئودالىق يەر ،ولوكچىلىكى، يانچىلىق تۈزۈم، فېئودالىق قورۇق، پومپىچكلار ئىگىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پومپىچكلار ئىگىلىكى بۇ، فېئودالىق جەمئىيەتتە، پومپىچكلار يەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، دېھقانلاردىن يەر ئىجارىسى (ئاساسىي شەكلى مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى) شۇلۇ ئالىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى. ئۇ فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى بولغان خوجىلار ئىگىلىكىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان. پومپىچكلار ئىگىلىكى بىلەن خوجىلار ئىگىلىكىنىڭ پەرقى نىسپىي بولىدۇ، ھەر ئىككىسى پومپىچكلار سىنىپىنىڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىشى ۋە دېھقانلارنى قىسمەن ئىگىلىۋېلىشىنى ئاساس قىلغان فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىگە قۇرۇلغان.

پومپىچكلار ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ تىپىك شەكلى جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئىگىلىك شەكلىدۇر. جۇڭگو پومپىچكلار ئىگىلىكىنىڭ غەربىي ياۋروپادىكى فېئودالىق خوجىلىق يەر، يانچىلىق تۈزۈم، چوڭ قورۇق ئىگىلىكى قاتارلىقلارنى بەلگە قىلغان خوجىلار ئىگىلىكىگە ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، جۇڭگو پومپىچكلار ئىگىلىكى يەر ئېلىپ-سېتىش، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى قىلغان. يەرلەرنى ئەركىن ئېلىپسېتىش يەرلەرنى قوشۇۋېلىشنى ئىلگىرى سۈردى، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ ۋەيران بولۇپ، ئىجارىكەش دېھقانغا ئايلىنىشىنىمۇ ئىلگىرى سۈردى. پومپىچكلار يەرلىرىنى پارچىلارغا بۆلۈپ دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى، ھەربىر ئائىلە بىر ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى ئىدى؛ دېھقانلار ئۆزلىرىگە لازىملىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەنلا قالماستىن، ئۆزلىرىگە لازىملىق قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭمۇ كۆپ قىسمىنى ئىشلەپچىقىراتتى. تارقاق ئۇششاق دېھقانچىلىق بىلەن ئائىلە قول سانائىتىنىڭ بىرلەشكەنلىكى، بولۇپمۇ ئەرلەرنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشى، ئايالالارنىڭ توقۇش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىكنى ھاسىل قىلغان. دېھقانلار ئادەتتە ھوسۇلنىڭ 50 — 60 پىرسەنتىنى بەەزىلىرى ھەتتا 70 — 80 پىرسەنتىنى پومپىچكلارغا تاپشۇراتتى، شۇنىڭدەك پومپىچكلارغا نورمىدىن تاشقىرى بىر نەرسە تاپشۇراتتى ياكى ئىشلەپ بېرەتتى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان بۇنداق نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمى پەيدىنپەي ئىلگىرىلىك ئىجارە تۈزۈمىگە ئايلاندى. پۈل بىلەن ئىجارە

تۆلەيدىغان ئەھۋاللارمۇ ئاندا - ساندا بارلىققا كەلدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئېكسپىلاتاتسىيە تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. بۇنداق يەر ئىجارىسى ئېكسپىلاتاتسىيىسى دېھقانلارنىڭ ھەممە قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەزىدە بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

جۇڭگو ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ھوقۇق مەركەزلەشكەن پادىشاھلىق مۇستەبىتلىك تۈزۈمىدە تۇرۇپ كەلدى، پومېشچىكلار ئىگىلىكىدە، دېھقانلار فېئودالليق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتىدە تۇرغان بولۇپ، ئۇلاردا جىسمانىي ئەركىنلىك يوق ئىدى. دېھقانلار نوپۇسقا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلاردا ھاشارغا ئىشلەش، نوپۇس سېلىقى، تاپشۇرۇش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەر بار ئىدى، ئۇلار خالىغانچە كۆچۈپ كېتەلمەيتتى ياكى كەسپىنى ئۆزگەرتەلمەيتتى، قايسى پومېشچىكقا بېقىنىشنىمۇ ئۆزلىرى ئەركىن تاللىيالمايتتى. پومېشچىكلار بىلەن ئىجارىكەش دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نوقۇل ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلا بولماستىن، بەلكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا پاترىئارخاللىق خاراكتېرىدە بولغان خوجايىن بىلەن مالاي مۇناسىۋىتىياكى چوكىلار بىلەن كىچىكلەر مۇناسىۋىتى ساقلانغان ئىدى، پومېشچىكلار ئىجارىكەش دېھقانلار ئۈستىدىن ئېقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئىشلىتىش كۈچىگە ئىگە ئىدى. يەنە بىر قىسىم دېھقانلار پادىشاھ جاگىرلىرىغا، ھۆكۈمەت يەرلىرىگە ياكى مۇشتۇمزور پومېشچىكلارغا بېقىنىدىغان دېھقانلار ئىدى، ياكى پومېشچىكلار يەر بىلەن بىللە سېتىۋېتەلەيدىغان ئىجارىكەشلەر ۋە ئوتاقچىلار ئىدى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى:

«بۇنداق دېھقانلار، ئەمەلىيەتتە، يانچىلار ئىدى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1134 - بەت)

مانچۇ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، دېھقانلار ئۇستىدىكى فېئودالليق ئاسارەت قانۇن جەھەتتە بىرقەدەر بوشىدى، ئەمما پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى يەنىلا ئىنتايىن دەھشەتلىك بولدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى ئارقىسىدا، پومېشچىكلار ئىگىلىكى تاكى جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىشىپ، جاھانگىرلار ۋە دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ جۇڭگودىكى يۈز مىليونلىغان دېھقان ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ۋە ئۇلارنى تالان - تاراج قىلىشىدىكى ئىقتىسادىي ئاساس بولۇپ قالدى. 1949 - يىلى جۇڭگو ئازاد بولغاندىن كېيىن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى»- غا ئاساسەن، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن پومېشچىكلارنىڭ فېئودالليق ئىگىلىكى تەل - تۆكۈس يوقىتىلدى.

خوجىلار ئىگىلىكى، فېئودالليق يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بەخشەندە يەر (1) جۇڭگودا قەدىمكى زامانداردىن - پادىشاھلار ئۆز ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئەمەلدارلىرىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن خوجىلىق يەر بولۇپ، بەخشەندە يەردىكى ئاھالىلەرمۇ بىللە بېرىلەتتى. سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرنى قوبۇل قىلغۇچىلار پاترىئارخاللىق تۈزۈمگە ئاساسەن، خوجىلىق يەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىنىڭ

جەمەت يېرى قىلاتتى، قالغان قىسمنى ئۆزىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە ئەمەلدارلىرىغا ئىنئام قىلىپ بېرەتتى. بەخشەندە يەرلەر دېگەندە بەخشەندە قىلىپ بېرىلگەن يەر ۋە ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان مەھەللىلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «قەدىمكى كىتابلار ھەققىدە ئىزاھلار» دا: «ئۆتكەن بەگلەر بەگ قىلىپ بەلگىلەنگەن چاغدا بەخشەندە يەر قوبۇل قىلاتتى» دېيىلگەن. «گۈگياك تەزكىرىسى» دىكى جاۋگۈنىڭ 7 - يىلى ھەققىدىكى ئىزاھتا: «بەخشەندە يەر دېگەنلىك يەرگە ۋە ئۇنىڭدىكى پۇقرالارغا ئىگە بولماي، ئىجارە - باجنىلا ئېلىش دېگەنلىكتۇر» دېيىلگەن.

يەر بەخشەندە قىلىپ ئالغۇچىلار، ئادەتتە، ئۆزىنىڭ بەخشەندە يېرىنى ئائىلە دەپ ئاتايتتى. چىغىناق - تاغاق پۈتۈكلىرىدە «بەخشەندە قىلىش»، «ئائىلە قىلىش» دېگەن سۆزلەر بار، بەزىلەر بۈنىڭغا قاراپ شاڭ سۇلالىسى زامانىدىلا بەخشەندە يەر بار ئىدى دەپ ھېسابلايدۇ. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە پادىشاھ جەمەتى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەرگە يەر سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلىش بىلەن، بەخشەندە يەر تۈزۈمى زور دەرىجىدە ئەۋج ئالغان، بۇنداق تۈزۈم چۈنچيۇ دەۋرىگىچە داۋام قىلغان. «قائىدە - يوسۇنلار. پادىشاھلىق تۈزۈم» ۋە «مېڭزى. قائىدىلەر» دېگەن كىتابلاردا بۇ تۈزۈم جۇ سۇلالىسى زامانىدىكى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان تەمىنات تۈزۈمى دەپ قارالغانىدەك تۇرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭدا تەڭرىقۇتنىڭ يېرىنىڭ دائىرىسى 1000 چاقىرىم كېلىدۇ، كىنەز، ماركىزلارنىڭ 100 چاقىرىم كېلىدۇ، گرافلارنىڭ 70 چاقىرىم كېلىدۇ، بىكونت، بارونلارنىڭ 50 چاقىرىم كېلىدۇ؛ تەڭرىقۇتنىڭ قول ئاستىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ 100 چاقىرىم كېلىدۇ، تۆرىلەرنىڭ 70 چاقىرىم كېلىدۇ، بىلگىرلەرنىڭ 50 چاقىرىم كېلىدۇ، دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتە بەخشەندە يەر پۈتۈن سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرنىڭ بىر قىسمىنىلا ئىگىلەيتتى. ئىھتىمال، دەسلەپكى چاغلاردا بەخشەندە يەرنى جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىرى خالىغان چېغىدا قايتۇرۇۋالالايدىغان بولۇشى، يەر بەخشەندە قىلىپ ئالغۇچىلاردا بۇ يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى يوق بولۇشى مۇمكىن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بەگلەر خوجىلىق يېرىدە ئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارنى قويغان، ئۇلار مەمۇرىي ھوقۇقى، ئەدلىيە ھوقۇقى، يەر سېلىقى ھوقۇقى، پۇقرالارنى ھاشارغا ئىشلىتىش ھوقۇقى قاتارلىق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى ھوقۇقلارغا ئىگە بولدى ھەمدە مۇرمىيەتەشكىللەپ، يوللارنى توسۇپ، چازىلار قۇرۇپ، بەگلىكنىڭ بېگى بولۇۋالدى. ۋەزىر - تۆرىلەرنىڭ بەخشەندە يەرلىرىمۇ ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىگىدارلىق قىلىنىدىغان يەرلەرگە ئايلاندى. جەنگو دەۋرىگە كەلگەندە، ھەممە بەگلىكلەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھوقۇق بەگكە مەركەزلەشكەن فېئودال پومېشچىكلارنىڭ يەر تۈزۈمى ئورنىتىلدى. بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان يەر تالىشىش ۋە يەر قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىدا، كونا بەخشەندە يەر تۈزۈمى بۇزۇلدى، بەخشەندە يەرلەردىكى ئەمگەكچىلەرمۇ دۆلەت پۇقراسى بولۇپ تىزىمغا ئالدۇرۇلدى، بەخشەندە يەر تۈزۈمى پەيدىنپەي ھالاك بولدى. بەزى تارىخشۇناسلار بۇ دەل جۇ ئىگودا فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ خوجىلىق تۈزۈمدىن پومېشچىكلىق تۈزۈمگە ئۆتكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، تارىختا ئۆتكەن خان - پادىشاھلار كىنەز - بەگلەرگە يەر بەخشەندە قىلىپ بېرىدىغان

ئىش يەنىلا بولغانىدى، بۇنىڭدا سۈيۈرغاللىق يەردىن ئېلىنغان سېلىقنى يەر قوبۇل قىلىپ ئالغۇچىلارغا مائاش ھېسابىدا بېرىش مەقسەت قىلىناتتى، بۇ ئەمەلىيەتتە، تەمىنات يېرى ئىدى.

(2)ئىسپانچە Fief، Beneficium، Feodum دېگەن سۆزلەرنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، بۇ سۆزلەرنى يەنە «سۈيۈرغاللىق يەر»، «ھەدىيە قىلىنغان يەر»، «ئىلتىپات قىلىنغان يەر» دەپ تەرجىمە قىلىشمۇ مۇمكىن، ئۇ ياۋروپادا فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، پادىشاھ مەلۇم مەجبۇرىيەت ئۆتەش شەرتى بىلەن ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىغا، ئەمەلدارلىرىغا، ئاقسۆڭەكلەرگە سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن يەر بولۇپ، بۇنداق يەردىكى ئاھالىلەرمۇ بىللە بېرىلەتتى. ئەسلىدە V ئەسىردە فرانك پادىشاھلىقىنىڭ مېروۋىن خاندانلىقى دەۋرىدە، كۆپىنچە، تارتىۋېلىنغان يەرلەر شەرت قويۇلمايلا ئەمەلدارلارغا بېرىلەتتى، ئەمەلدارلار ئەۋلادمۇئەۋلاد بۇ يەرلەردىن پايدىلىناتتى. VIII ئەسىردە چارلىس مارتېل ئوردا ۋەزىرى بولغاندىن كېيىن، يەرلەر مەلۇم شەرتلەر بىلەن، يەنى يەرنى قوبۇل قىلىپ ئالغۇچىلار پادىشاھقا سادىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە قەسەم بېرىشى، تارتۇق تاپشۇرۇشى، ئۇروش مەزگىللىرىدە قوشۇنغا تەربىيە كۆرگەن ۋە جابدۇقلانغان ئاتلىق ئەسكەرلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك دېگەنگە ئوخشاش شەرتلەر بىلەن بېرىلىدىغان بولدى. بۇنداق سۈيۈرغاللىق يەرلەر بەخشەندە يەر دەپ ئاتالدى. بەخشەندە قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىشقا بولمايتتى، كېيىنكى ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلماقچى بولسا، يەر قايتىدىن قوبۇل قىلىش مۇراسىمىنى قايتىدىن ئۆتكۈزۈشكە توغرا كېلەتتى؛ يەر بەخشەندە قىلىپ ئالغۇچىلار مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلالمىسا، يەر بەخشەندە قىلىپ بەرگۈچى يەرنى خالىغان ۋاقىتتا قايتۇرۇۋالالايتتى. يەر بەخشەندە قىلىپ ئالغان فېئودال خوجىلارمۇ بۇ يەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىغا، ئەمەلدارلىرىغا بەخشەندە قىلىپ بېرىۋېتەتتى، شۇنىڭ بىلەن ھەر دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى شەكىللەنگەنىدى.

IX ئەسىردىن كېيىن، فېئودالىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدىكى بەلگىلىمىلەر پەيدىنپەي كۈچتىن قالدى، ئۆمۈرۋايەت ئىگىلەيدىغان بەخشەندە يەر ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىدىغان خوجىلىق يەرگە ئايلاندى، بۇنىڭدا پەقەتلا ھەربىي خىزمەت ئۆتەش شەرتى ئۆزگەرمىدى. بۇنداق ۋارىسلىق قىلىنىدىغان خوجىلىق يەر سۈيۈرغاللىق زېمىن دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بەخشەندە يەر تۈزۈمى ياۋروپادىكى فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر شەكىل. بەخشەندە قىلىنغان يەرلەر يەر بەخشەندە قىلىپ ئالغۇچىلارنىڭ خوجىلىق يېرى بولۇپ قالغان، فېئودال خوجىلار خوجىلىق يەرلەردە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە تولۇق ھوقۇقلۇق ئىدى، ئۇلار دېھقانلارنى يانچىلىشىشقا مەجبۇرلاپ، غەربىي ياۋروپادا خوجىلار ئىگىلىكىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. بەخشەندە يەر تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، بۇرۇنقى خەلق ئەسكەرلىرىدىن تەركىب تاپقان پىيادە ئەسكەرلەر قوشۇنىنىڭ ئورنىنى فېئودال خوجىلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى ئالدى. فرانك پادىشاھى مۇشۇ قوراللىق

قوشۇنغا تايىنىپ، سىرتقا قارىتا بۇلاڭچىلىق ئۇرۇشىنى پات - پات قىلىپ تۇردى. ئەمما بەخشەندە يەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىدىغان سۈيۈرغاللىق يەرگە ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، چوڭ خوجىلارنىڭ كۆچمى بارغانسېرى چوڭايدى، بۇنىڭ بىلەن بارا - بارا فېئودالليق بۆلۈنمىلەر بارلىققا كېلىش، پادىشاھ ھاكىمىيىتى ئاجىزلىشىشتەك ۋەزىيەت شەكىللەندى.

بەخشەندە يەر تۈزۈمى ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىلا ئەۋج ئالغان بولۇپ قالماستىن، شەرقتىكى بەزى ئەللەردىمۇ مۇشۇ تۈزۈمگە ئوخشاپ كېتىدىغان تۈزۈم بولغان. ھىندىستاندا، Ⅳ ئەسىر مەزگىلىدىكى گۈپتا خاندانلىقى دەۋرىدە، كۆپلىگەن يەرلەر ئەمەلدارلارغا بېرىۋېتىلگەن؛ كېيىن باشقا مىللەتلەر ھىندىستاندا قۇرغان خاندانلىقلارنىڭ ھەممىسى شەرتلىك سۈيۈرغاللىق زېمىن تۈزۈمىنى يولغا قويغان، ئەرەب ئىسلام ئەللىرىدە يولغا قويۇلغان سۈيۈرغاللىق زېمىن چارىسىمۇ بۇنىڭغا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ.

تەمىنات يېرى، خوجىلىق يەر دېگەن مادداغا قارالسۇن

تەمىنات يېرى، بۇ، جۇڭگودا فېئودال خان - پادىشاھلار يا كى بەگلەر بەزى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يەر سېلىقى ئېلىشى ئۈچۈن ئۇلارغا ئىنئام قىلىپ بېرگەن بىر خىل سۈيۈرغاللىق يەر. تەمىنات يېرى تۈزۈمى جەنگو دەۋرىدىن تارتىپ باشلانغان. ئۇ بەخشەندە يەردىن كەلگەن، ئەمما بەخشەندە يەرگە ئوخشىمايدۇ. تەمىنات يېرى ئالغۇچىلار بەگ، كىنەز دەپ ئاتالسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ يەردە مەمۇرىي ھوقۇقى ۋە ئەدلىيە ھوقۇقى بولمايدۇ، ئۇلار ئۆزىنىڭ تەمىناتى ھېسابىدا پەقەتلا شۇ يەردىن سېلىق ئالىدۇ. يەنە كېلىپ بۇنداق تەمىنات يېرى، كۆپىنچە، چەت - ياقا جايلاردا بولۇپ، تەمىنات يېرى ئالغۇچىلار ئۇ يەردە تۇرمايدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ بۇنداق تەمىنات يېرىنى باشقۇرىدىغان ۋەزىرلىرى يا كى باشقا ئەمەلدارلىرى بار بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار، كۆپىنچە، بەگلىكنىڭ بېگىنىڭ ئەۋەتىشى بىلەن بېرىپ، بەگلىكنىڭ قانۇن - پەرمانلىرى بويىچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزىدۇ. مېڭ چاڭجۇن، پىڭ يۈەنجۇن، شىن لىڭجۇن قاتارلىق بەگلەر چوڭ سىياسىي ئىشلارغا قاتناشقان، ئەمما بۇ ئۇلارنىڭ بەخشەندە يېرىنىڭ بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ بەگ جەمەتىنىڭ بايۋەچچىلىرى ئىكەنلىكىدىن بولغان. چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شاڭ ياڭمۇ 15 يەردە بەخشەندە يېرى بار بەگ ئىدى، ئۇنىڭ بەخشەندە يېرىمۇ تەمىنات يېرى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىنكى سۇلالىلەردىمۇ دائىم مۇشۇنداق يەر ئىنئام قىلىش ئەھۋاللىرى بولۇپ تۇردى، «كۆپ بولغانلىرىغا ناھىيە، ئاز بولغانلىرىغا يېزا تەمىنات يېرى قىلىپ بېرىلگەن»، بەزىلىرىگە بىرقانچە ئائىلىدىن كېلىدىغان تەمىنات ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن، بۇنىڭدىن باشقا، مەلىكىگە ئاتاپ يەر بېرىدىغان ئىشمۇ بولغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى تەمىنات يېرى خاراكتېرىدە ئىدى. لېكىن، ھۆججەتلەردە كۆپىنچە بەخشەندە يەر بىلەن تەمىنات يېرى ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلگەن ئەھۋالمۇ بار، ئۇنىڭدا بەخشەندە يەر دېيىلگىنى، ئەمەلىيەتتە، تەمىنات يېرى ئىدى.

بەخشەندە يەر دېگەن مادداغا قارالسۇن.

فېئودالليق قورۇقلار - بۇ، ئوتتۇرا

ئەسىردە ياۋروپادىكى فېئودال خوجىلار ئۆز خوجىلىق يەرلىرىدە بېقىندى دېھقانلارنى ئېزىدىغان ئاساسىي تەشكىلىي شەكىل.

فېئودالليق قورۇقلار غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە بولۇپ ئۆتكەن، ئەمما ئۇلارنىڭ يارلىققا كەلگەن ۋاقتى، نامى ۋە تەشكىلىي شەكلى قاتارلىقلاردا پەرقلەر بار ئىدى، فرانك پادىشاھلىقىنىڭ كارولىن خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئىمپېراتور چارلېس زامانىسىدا (768 — 814 - يىللار) بارلىققا كەلگەن فېئودالليق قورۇقلار بۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، فرانك پادىشاھلىقىدىكى چوڭ خوجىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ نۇرغۇن قورۇقلىرى بار ئىدى، ئۇنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ھەر خىل ئىدى، ئومۇمەن بىر ياكى بىرنەچچە يېزا بىر قورۇق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسى ئەسلىدىكى ماركا (يېزا جامائەسى) ئىدى. قورۇق يەرلىرى ئادەتتە خوجىلار بەۋاستە باشقۇرىدىغان يەرلەر ۋە بېقىندى دېھقانلارنىڭ ئىشلەتكىگە بېرىلگەن ئۇلۇشلۇك يەر دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلۈنەتتى. خوجىلار بەۋاستە باشقۇرىدىغان يەردە خوجىلارنىڭ سارايلىرى، ياغلىرى، كۆكتاتلىقلىرى، ئۆزۈملۈكلىرى، ھال - چارۋا ۋە قوش باقىدىغان فېرمىلىرى، ھوپاكلىرى، قول سانائەت دۇكانلىرى، چېركاۋلىرى ۋە باشقىلار بولاتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسى خوجىلارنىڭ مۈلكى ئىدى. خوجىلار قورۇقتىكى ئەڭ ياخشى تېرىلغۇ يەرنى ۋە ئوتلاقنى ئېگىلەيتتى، بۇ يەرلەر بېقىندى دېھقانلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يېرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. بۇرۇن ماركىنىڭ ئورتاق ئېگىدارلىقىدىكى ئورمانلار، يايلاقلار، جۈملىدىن ئوتلاقلار ۋە بوز يەرلەرمۇ خوجىلارنىڭ مۈلكى بولۇپ قالغانىدى، دېھقانلار بۇ يەرلەرنى مەلۇم ھەق تاپشۇرغاندىن كېيىنلا ئىشلىتەلەيتتى. خوجىلارنىڭ يېرىنى بېقىندا دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ قورال - سايمانلىرى بىلەن تېرىيتتى. خوجىلارنىڭ كۆكتاتلىقلىرى، باغلىرى، ئۆزۈملۈكلىرىدىمۇ چاكارلار تېرىقچىلىق قىلاتتى، ئۇلارغا خوجىلار قورال - سايمان بېرەتتى. فېئودالларنىڭ يېرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن سالا ئېتىزلار، بېقىندى دېھقانلارنىڭ ئۆي - جايلىرىنىڭ ئورنى، ھويلا - ئارام‌لىرى ۋە قورۇسىنىڭ ئەتراپىدىكى كۆكتاتلىق، باغ قاتارلىقلار بېقىندا دېھقانلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يېرى ئىدى. ئەسلىدىكى ماركىنىڭ تېرىقچىلىق تۈزۈمى ۋە يەر ئىشلىتىش ئۇسۇلى ساقلاپ قېلىنغانىدى. قورۇقلاردا مەجبۇرىي يوسۇندا نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلاتتى(تېرىلغۇ يەر، ئاقتا يەر، ئەتىيازلىق يەر، كۈزلۈك يەر دەپ بۆلۈنەتتى، بۇ ئۈچ خىل يەر نۆۋەت بىلەن تېرىلاتتى). ئاقتاما يەرلەر ۋە ئېگىزلىقلار (جۈملىدىن خوجىلار باشقۇرىدىغان يەرلەر) جامائەتكە تەۋە ئوتلاق قىلىنىپ، ئورتاق ئىشلىتىلەتتى.

قورۇقنى خوجىلار تەيىنلىگەن باش خوجىدار، باشقۇرغۇچى قاتارلىقلار باشقۇرىدۇ، ئۇلار بېقىندىدېھقانلارنىڭئەمگەك قىلىشىغا نازارەت قىلاتتى، باج - سېلىق يىغاتتى، سوت قىلىش ئىشىنى باشقۇراتتى، ۋەھاكازالار. قورۇقلاردىكى بېقىندا دېھقانلارنىڭ ئورنى ئەسلىدە قانۇندا ئوخشاش ئەمەس ئىدى. بىر خىلى قۇل دېھقان ئىدى. ئۇلارنىڭ ساتىي ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى ۋەيران بولغان ماركا دېھقانلىرى ئىدى، ئۇلار ھۆرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلۇشلۇك يەر ئۇلارنىڭ ئەۋلادىمۇ

ئەۋلاد ئىشلىتىشىگە بېرىلگەنىدى، ئەمما ئۇلار ئاشۇ ئۇلۇغلۇقنى يەردىن ئايرىلسا بولمايتتى. ئۇلار خوجىلارنىڭ يېرىگە ھەپتىسىگە ئىككى - ئۈچ كۈن ئىشلەپ بېرەتتى، تېرىلغۇ مەزگىلى ياكى يېغىم مەزگىلىگە ئوخشاش دېھقانچىلىقنىڭ قاتمالاق ۋاقىتلىرىدا ئىشلەپ بېرىدىغان كۈنلىرى كۆپ بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئادەم بېجى تۆلەيتتى ۋە تۇرلۇك ماددىي نەرسىلەرنى تاپشۇراتتى، خوجىلارنىڭ موپاك، مەش، ھاراق چىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب - سايمان قاتارلىق نەرسىلىرىنى ئىشلەتسە ھەق تۆلىشى كېرەك ئىدى، ئۇلار يەنە چېركاۋغا ئۆشرە تاپشۇراتتى. ئۇلار ئەمەلىيەتتە يانچىلىق ئورۇندا تۇراتتى. ئىككىنچى خىلى قۇللار ئىدى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئۇلۇشلۇك يېرى يوق ئائىلە قۇللىرى بولۇپ، خوجىلارنىڭ مۈلكى دەپ قارىلاتتى، ئۇلارنى ئېلىپسېتىشقا بولاتتى؛ يەنە بىر قىسمى ئۇلۇشلۇك يەرگە بەنت قىلىپ قويۇلغان قۇللار بولۇپ، يەر باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرىلسە، ئۇلارمۇ يەر بىلەن بىللە بېرىۋېتىلەتتى. بۇ كېيىنكى خىلدىكى قۇللار خوجىلارنىڭ يېرىگە ھەپتىسىگە ئاز دېگەندە ئۈچ كۈن ئىشلەپ بېرەتتى، بەزىدە ئۇلار خوجا-يىن ئەچچە كۈن ئىشلەيسەن دېسە شۇنچە كۈن ئىشلەپ بېرەتتى، ئۇلار ناھايىتى ئېغىر ئەمگەكلەرنى قىلاتتى. بۇنداق قۇللار ئۇلۇشلۇك يېرى بولغاچقا، ئەمەلىيەتتە يانچىلار ئىدى. ئۇچىنچى خىلى يېرىم ھۆرلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئورنى قۇل دېھقانلار بىلەن قۇللارنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئۇلۇشلۇك يەرنى ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىشلىتەتتى. IX ئەسىرگە كەلگەندە، بۇ ئۈچ خىل بېقىندا دېھقانلىق ئەمەلىي ئورنىدا پەرق ئىنتايىن كىچىك بولۇپ، ئۇلار يانچىلار سىنىپىنى تەشكىل قىلغانىدى.

فېئودالليق قورۇقلار ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك بىرلىكى ئىدى. قورۇقتىكى ھەممە ئىشلەپچىقىرىش خوجىلارنىڭ ئىستېمال قىلىشى ۋە بېقىندا دېھقانلارنىڭ ھەم ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولاتتى. قورۇقتا ئېھتىياجلىق بولغان بۇيۇملارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قورۇقتىكى دېھقانلار ۋە قول سانائەت دۇكانلىرى ئىشلەپ چىقىراتتى، قورۇقتا ئىشلەپچىقارغىلى بولمايدىغان نەرسىلەرلا، مەسىلەن، تۇز، تۆمۈر قاتارلىقلار سودىگەرلەردىن سېتىۋېلىناتتى.

IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، فرانك چارلىس ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىن، ھازىرقى فرانسىيە ۋە گېرمانىيە دائىرىسى ئىچىدە، فېئودالليق قورۇقلار پەيدىنپەي ئومۇملاشتى. ئەنگلىيىدە IX ئەسىردىن XI ئەسىرگىچە بولغان فېئودالليشىش جەريانىدىمۇ قورۇق تەشكىلاتى مەيدانغا كەلدى. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، قورۇق تۈزۈمى ئەنگلىيە فېئودال خوجىلار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. قورۇقنىڭ تەشكىللىنىشى فرانك چارلىس ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى قورۇقلارنىڭكىگە ئوموخشاش ئوخشايتتى. XIII ئەسىردىن كېيىن، شەھەرلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، پېزىلاردا تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى، دېھقانلارنىڭ بۆلۈنۈشى، شۇنىڭدەك كەڭ كۆلەملىك يانچىلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇرۇشى ئارقىسىدا، قورۇق تۈزۈمى غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە پەيدىنپەي ئاجىزلىشىپ، ئىلگىرى - كېيىن

بولۇپ يىمىرىلىشكە باشلىدى.

جۇڭگودىمۇ فېئودالىق جەمئىيەتتە، بولۇپمۇ تاڭسۇلالىسى، سۇڭ سۇلالىسى زامانىدا قورۇق بار ئىدى، بۇنىڭ بەزىلىرى ھۆكۈمەت قورۇقلىرى، بەزىلىرى ئاقسۆڭەكلەر، چوڭ بيۇروكراتلارنىڭ خۇسۇسىي قورۇقلىرى ئىدى. بەزى قورۇقلاردا بۇ - چۈيلار، بېقىندىلار، پاناھلانغۇچىلار، قورۇق چاكارلىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ قۇل - دېدەكلىرى قاتارلىقلار ئەمگەك قىلاتتى، ئۇلارنىڭ قورۇق ئىگىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئورنى يانچىلار ياكى قۇللارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. لېكىن بۇنداق قورۇق ئىگىلىكى بىر خىل ئىگىلىك تۈزۈمى بولۇپ شەكىللەنمىگەنىدى. پۈتكۈل جەمئىيەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىجارە تۈزۈمىدىكى پومېشچىكلار ئىگىلىكى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. تارىخىي ھۆججەتلەردە قورۇق ياكى جاكزا دېگەندە، كۆپىنچە، بىر پارچە يەر مۈلكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى ياۋروپا دىكى قورۇق تۈزۈمىنىڭ مەنىسىگە ئوخشمايدۇ.

خوجلار ئىگىلىكى، پومېشچىكلار ئىگىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خوجلىق يەر «فېئودالىق خوجلىق يەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى دەھرىي فېئودالىلار ۋە چېركاۋ فېئودالليرىنىڭ قولىدىكى چوڭ يەر مۈلكى.

خوجلىق يەر بەخشەندە يەر تۈزۈمىدىن گەلگەن. بەخشەندە يەر (سۈيۇرغالىق يەر) بىر دەرىجە يۇقىرى دەرىجىلىك فېئودالىلارغا ئەسكەر يەتكۈزۈپ بېرىش، تارتۇق تاپشۇرۇش، ھاشارغا ئادەم ئەۋەتىش ۋە باشقا مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەش شەرتى ئاستىدا پادىشاھ ياكى بىر دەرىجە يۇقىرى دەرىجىلىك فېئودالىلار تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلىدۇ. بەخشەندە يەر ئەسلىدە ئۆمۈرلۈك يەر قىلىپ بېرىلەتتى، IX ئەسىرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن كېلىنگەندە، بەخشەندە يەر پەيدىنپەي ۋارىسلىق قىلىنىدىغان يەرگە ئايلاندى، شۇنىڭ بىلەن يەر قوبۇل قىلىپ ئالغۇچىنىڭ ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇلىدىغان خوجلىق يېرى بولۇپ قالدى. ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇلىدىغان خوجلىق يەرگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى تۈرلۈك زامانلار ۋە تۈرلۈك جايلاردا تۈرلۈكچە بولدى، ئۇنىڭ چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش، كۆپ قىسمىغا چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش، ھەممە ئوغۇللارغا تەڭ تەقسىم قىلىش، ئائىلىدىكىلەر ئورتاق باشقۇرۇش قاتارلىق شەكىللىرى بولغان. خوجلىق يەرنى ئۆتۈنۈپ بېرىش چەكلىنەتتى، باشقىلارغا سۇغا قىلىپ بېرىش ياكى سېتىشتا بىر دەرىجە يۇقىرى خوجلارنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىش كېرەك ئىدى، شۇنداقلا بىر جەمەتنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى دائىرىسى بىلەن قاتتىق چەكلىنەتتى، ئۇنداق بولمىسا يۇقىرىغا تاپشۇرۇش كېرەك ئىدى.

خوجلىق يەرلەر بېقىندا دېھقانلار بىلەن بىللە ئىنئام قىلىناتتى. پادىشاھ، ھەر دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەر، ئاتلىقلار ۋە پاپىلار، ھەر دەرىجىلىك ئېپىسكوپلار، ئىبادەتخانىلار ۋە چېركاۋلارنىڭ خوجىلىقىغا يەرنىڭ بىر قىسمىنى تۆۋەن دەرىجىلىكلەرگە ئىنئام قىلىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ قالدۇرۇق خوجلىق يېرى بولاتتى، ئۇلار بۇنداق قالدۇرۇق خوجلىق يەردە قورۇق بىنا قىلىپ بېقىندا دېھقانلارنى ئىزەتتى. خوجلار خوجلىق يېرىدە مەمۇرىي

هوقوق ۋە ئەدلىيە هوقۇقىنى يۈرگۈزەتتى، بەزىلىرى تېخى باج ئالاتتى، پۇل قۇياتتى. بۇ ئىمتىيازلارغا خوجىلىق يەر بىلەن بىللە ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىناتتى، ئۇ خوجىلارنىڭ بېقىندا دېھقانلار ئۈستىدىن ئىقتىسادىي زورلۇقتىن تاشقىرى زورلۇق ئىشلىتىشىدىكى قورال ئىدى. كېيىن پادىشاھلارمۇ بۇنداق ئىمتىيازلارنى ئالاھىدە ئىلتىپات قىلىنغان هوقوق شەكلىدە قانۇن جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى، يەنى پادىشاھ پەرمان چىقىرىپ، قەسىردىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئەدلىيە ئىشلىرى، مەمۇرىي ئىشلار، مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا دائىر ۋەزىپىلەرنى ئۆتەش ئۈچۈن مەلۇم بىر خوجىلىق يەرگە بېرىشنى مەنئى قىلدى. شۇنداق قىلىپ دۆلەتنىڭ جايلارغا بولغان هۆكۈمرانلىق قىلىش هوقۇقى فېئودال خوجىلارنىڭ خوجىلىق يەردە ئىشلىتىشگە تاپشۇرۇلدى. ئالاھىدە ئىلتىپات قىلىنغان هوقۇق بېرىلگەن خوجىلار قارىماقتا بۈيرۇقتا بىنائەن دۆلەتنىڭ هوقۇقىنى يۈرگۈزگەندەك كۆرۈنەتتى، ئەمەلىيەتتە بولسا بۇنداق هوقۇقنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، سىياسىي جەھەتتىكى هۆكۈمرانلىق هوقۇقى بىلەن خوجىلىق يەرلەرگە ئېگەدار لىق قىلىش هوقۇقىنى بىرلەشتۈرۈپ يۈرگۈزەتتى. چوڭ خوجىلارمۇ شۇنداق ئىمتىيازغا تايىنىپ خوجىلىق يەردىكى دېھقانلارنى يانچىلاش، تۇرۇشنى تېزلەتتى هەمدە پادىشاھ هاكىمىيىتى ئالدىدىكى مۇستەقىللىقنى كۈچەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زۇلۇمغا ۋە ئۇرۇشنىڭ پاتىپاراقچىلىقىغا چىدىمای، فېئودال خوجىلاردىن پاناھ تېپىش ئۈچۈن يەرلىرىنى فېئودال خوجىلارغا بەرگەن دېھقانلارنىڭ تازا كۆپىيىشى بىلەن، خوجىلىق يەر ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى، خوجىلارنىڭ هوقۇقىمۇ بارغانسېرى چوڭايدى.

خوجىلىق يەر تۈزۈمى دېھقانلارنىڭ فېئودالىلار بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ۋە فېئودالىلارنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيەسىنىڭ دەرىجىسىنى كۈچەيتتى، ئۇ ياۋروپادىكى فېئودالىلىق يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

بەخشەندە يەر، فېئودال خوجىلار دېگەن مادده‌لارغا قارالسۇن.

ئولوشلوك يەر بۇ، ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى فېئودال خوجىلار بېقىندا دېھقانلارنى يەرگە بەند قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مەقسىتىدە، ئۇلارنىڭ ئىشلىتىشگە بۆلۈپ بەرگەن پارچە يەر.

ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى فېئودالىلىق خوجىلىق يەرلەرنىڭ تولىسى ئەسلىدىكى يېزا جامائەسى (مەسلەن، ماركا) دىكى ئەزكىن دېھقانلارنىڭ يەرلىرى ئىدى. يېزا جامائەسىنىڭ يەرلىرى ئەسلىدە ئومۇم ئىگەدارلىقىدا ئىدى، بۇ يەرلەر يېزا جامائەسى ئەزالىرىغا ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىشلىتىش ئۈچۈن تەقسىم قىلىنىپ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئولۇشلۇك يېرى بولۇپ قالغانىدى. فېئودال خوجىلار (جۈملىدىن دەھرىي ئاقسۆڭەكلەر ۋە دىنىي جەمئىيەتلەر) پادىشاھنىڭ ئىنئام قىلىشى ياكى باشقا يوللار ئارقىلىق (مەسلەن، زورمۇزور ئېلىۋېلىش ياكى دېھقانلارنىڭ زۇلمىغا ۋە ئۇرۇش ئاپەتلىرىگە چىدىيالماي پاناھلىق تىلىشى قاتارلىقلار) ئەركىن دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالغاندىن كېيىن، فېئودالىلىق قورۇق بەرپا قىلاتتى. ئۇلار يېزا

جامائەسى تۆزۈمىنى داۋاملىق قوللىنىپ، يەرلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۇلۇشلۇك يەر سۈپىتىدە بېقىندا دېھقانلارغا ئۆمۈرۋايەت ياكى ئەۋلادمۇئەۋلاد ئىشلىتىشكە بېرەتتى، بېقىندا دېھقانلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يەردىن خالىغانچە ئايرىلىشىغا يول قويمايتتى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار يانچىلارغا ئايلىنىپ قالاتتى. قورۇقتا ئىقتىسادىي زورلۇقتىن تاشقىرى زورلۇق يۈرگۈزۈلۈپ، يانچىلار خوجىلار بىۋاستە باشقۇرىدىغان يەرلەردە ئەمگەك قىلىشقا، خوجىلارغا ماددىي نەرسە تاپشۇرۇشقا، تۇرلۇك باجلارنى تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەشكە مەجبۇر قىلىناتتى. ئۇلۇشلۇك يەرگە ۋارىسلىق قىلىدىغان چاغدا خوجىلارنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىش ھەمدە ۋارىسلىق ھەققى تاپشۇرۇش كېرەك ئىدى. خوجىلار ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىغا قاراپ ياكى دېھقانلارنى جازالاش ۋاستىسى سۈپىتىدە، ئۇلۇشلۇك يەرنى خالىغان ۋاقىتتا قايتۇرۇۋالالايتتى. ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى رايون، تارىخىي شارائىتقا قاراپ ۋە خوجىلىق يەرنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى، بېقىندا دېھقانلارنىڭ سالاھىيىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ھەر خىل بولاتتى، ئومۇمەن، فېئودالىق تۆزۈمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇنداق يەرلەرنىڭ كۆلىمى كىچىكلەپ باردى. ئۇلۇشلۇك يەر ئىشلىتىدىغان بېقىندا دېھقانلارنىڭ ئەھۋالىمۇ فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ ئېغىرلىشىغا ئەگىشىپ كۈندىن - كۈنگە يامانلاشتى.

فېئودالىق قورۇقلار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئوچۇق يەر تۆزۈمى بۇ، ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادا فېئودالىق قورۇقلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى يىغىمدىن كېيىن جامائەت چارۋا باقىدىغان ئوتلاق قىلىشقا يول قويۇش تۆزۈمى. بۇ، يەنى جامائەسىنىڭ يەردىن پايدىلىنىش ئۇسۇلىدىن كېلىپ چىققان. فېئودالىق قورۇقلار پەيدا بولغاندىن كېيىن، يەنە جامائەسىنىڭ تېرىقچىلىق تۆزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىنىپ، زورلۇق بىلەن يەرنى ئۇچەك بۆلۈپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش تۆزۈمى يولغا قويۇلغان، يەنى تېرىلغۇ يەرلەر ئەتىيازلىق يەر، كۈزلۈك يەر ۋە ئاقتاما يەر دەپ ئايرىلغان؛ ئەتىيازلىق يەر ئەتىيازدا تېرىلىپ، ھوسۇل يازنىڭ ئاخىرىدا يىغىلاتتى، كۈزلۈكى يەنە تېرىلىپ، كۈزلۈك يەرگە ئايلىناتتى؛ كۈزلۈك يەر كۈز پەسلىدە تېرىلىپ، ھوسۇل ئىككىنچى يىلى باش يازدا يىغۇۋېلىنغاندىن كېيىن بىر يىل ئاقتاما قىلىپ تاشلاپ قويۇلاتتى؛ ئاقتاما يەر بىر يىل تاشلاپ قويۇلغاندىن كېيىن ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا تېرىلىپ، ئەتىيازلىق يەرگە ئايلىناتتى. خوجىلار بىۋاستە باشقۇرىدىغان تېرىلغۇ يەرلەر بىلەن بېقىندا دېھقانلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يەرلىرى پارچە - پارچە سالا ئېتىز قىلىناتتى. دېھقانلارنىڭ سالا ئېتىزلىرى ۋە خوجىلارنىڭ سالا ئېتىزلىرى بىر - بىرىگە گىرەلىشىپ كېتەتتى؛ ئاقتاما يەرمۇ، ئەتىيازلىق يەرمۇ، كۈزلۈك يەرمۇ شۇنداق ئىدى. شۇڭا، ھەر يىلى ئەتىيازلىق يەر بىلەن كۈزلۈك يەرنىڭ ھوسۇلى يىغۇۋېلىنغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ سالا ئېتىزلىرى ۋە خوجىلارنىڭ سالا ئېتىزلىرىنىڭ قاشالىرى قائىدە بويىچە ئېلىپ تاشلىنىپ، ئاقتاما يەر بىلەن بىر قاتاردا جامائەت چارۋا باقىدىغان ئوتلاق قىلىنىپ، ئۇنىڭدىن ھەممە كىشى ئوخشاش پايدىلىناتتى، شۇڭا بۇنداق يەر ئوچۇق يەر دەپ ئاتىلاتتى. ئوچۇق يەر تۆزۈمى ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپا ئەللىرىدىكى

فېئوداللىق خوجلىق يەرلەردە كەڭ قوللىنىلغان، ئۇ — فېئودال خوجلار يېزا جامائەسى تۈزۈمىنىڭ كونا قائىدىلىرىدىن پايدىلىنىپ بېقىندا دېھقانلارنى يەرگە بەند قىلىپ قويۇش ئارقىلىق ئۇلارنى داۋاملىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان بىر خىل يەردىن پايدىلىنىش ئۇسۇلى.

فېئودال خوجلار فېئوداللىق جەمئىيەتتە ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن خوجلىق يېرى (بەخشەندە يېرى ياكى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان سۈيۈرغاللىق يېرى) بولغان ھەمدە خوجلىق يەردە مەمۇرى ھوقۇق ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىغا ئىگە بولغان فېئودالىلار. ئۇلار ئومۇمەن ۋارىسلىق قىلىنىدىغان مەرتىۋىسى بار ئاق سۆڭەكلەر بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ خوجلىق يېرىدە ئالىي ھۆكۈمرانلار (ئاتالمىش دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت) ئىدى، ئۇلار خوجلىق يەردىكى ئاھالىلەر (ئاساسەن يانچىلار، بەزى خوجلىق يەرلەردە ئاز سانىدىكى سودا - سانائەت شەھەرلىرىمۇ بار) نى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ياۋۇزلۇق بىلەن ئېزەتتى. بەزى چوڭ خوجلارنىڭ ئەمەلدار قويۇش، سوت تەسىس قىلىش، تۈرمە قۇرۇش ھوقۇقى بولغاندىن تاشقىرى، چازا قۇرۇش، يەر سېلىقى ئېلىش، پۇل قۇيۇش قاتارلىق ھوقۇقلىرىمۇ بولاتتى. خوجلىق يەرلىرى بولغان راھىب ئاقسۆڭەكلەرمۇ ئادەتتە، خوجلار دەپ ئاتىلىدۇ.

فرانسىيىدىكى خوجلار ئىچىدە، پادىشاھنىڭ ئاستىدا كىنەز، گراف، چەت - ياقا جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى ماركىز، بىكونىت ۋە بارون بولاتتى، بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ۋە ھەتتا ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك بولغان ئاتلىقلارنىڭمۇ، كۆپىنچە سۈيۈرغاللىق يېرى بولاتتى. بۇ فېئودالىلار تەرتىپ بويىچە تەبەقە تۈزۈمىدىكى قاتلاملارنى تەشكىل قىلاتتى، يۇقىرى قاتلام بىلەن تۆۋەن قاتلام ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت سۈيۈرغال قىلىپ بەرگۈچى بىلەن سۈيۈرغال قىلىپ ئالغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى؛ ئەمما سۈيۈرغال قىلىپ بەرگۈچىلەردە سۈيۈرغال قىلىپ ئالغۇچىلاردىن سۈيۈرغال قىلىپ ئالغانلارنى بۇ ئاستە باشقۇرۇش ھوقۇقى بولمايتتى. خوجلار ئۆزلىرىنىڭ خوجلىق يەرلىرىدە يانچىلارنى ئىشلىتىدىغان قورۇق بەرپا قىلىپ، يەككە خوجلار ئىگىلىكىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىدى. چېركاۋلارنىڭ نۇرغۇن يېرى بولاتتى (تەخمىنەن فرانسىيە يېرىنىڭ ئۇچتىن بىرىنى تەشكىل قىلاتتى)، بۇ يەرلەرنىمۇ چوڭ روھانى، ئېپىسكوپ، دەرۋىشخانا باشلىقى قاتارلىقلار ئىگىلەيتتى، بۇ يەرلەردە يانچىلار ئىشلەيتتى.

روسىيىدە كىيېۋ كېنەزلىكى دەۋرىدىكى چوڭ كىنەز، كىنەزلەر، چوڭ ئاقسۆڭەكلەر (بويار)، ئوتتۇرا ۋە كىچىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ خوجلىق يېرى بار ئىدى، ئۇلار خوجلىق يەردە سىياسىي ھوقۇق ۋە ئەدلىيە ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. XV ئەسىردە، يېڭى سۈيۈرغاللىق يەر تۈزۈمى مەيدانغا كەلدى، خىزمەت ئۆتىگەن (ئومۇمەن ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن) ئاقسۆڭەكلەرگە يەر سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلىدىغان بولدى. ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن دۆلەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، فېئوداللار ئۆزلۈكسىز تۈردە دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى تالان - تاراج قىلدى ھەمدە ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى يولغا قويۇپ، دېھقانلارنىڭ كۆچۈپ كېتىشىنى چەكلىدى، XVI ئەسىرگە كەلگەندە، يانچىلىق تۈزۈم پەيدىنپەي شەكىللەندى. چېركاۋلارمۇ روسىيىدىكى

ئەڭ چوڭ فېئودالالار ئىدى، باش روھانىي، ئېپىسكوپ قاتارلىقلار چوڭ خوجىلاردىن بولۇپ قالغانىدى. بۇ فېئودال خوجىلار چار روسىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىنى تەشكىل قىلاتتى.

جۇڭگودىكى فېئودالالىق خوجىلىق تۈزۈمى ھەققىدە تارىخشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشى ئوخشاش ئەمەس. جۇڭگودا غەربىي جۇ سۇلالىسى زامانىسىدىلا يەرلەرنىي ۋە ئاھالىلەرنى سۈيۈرغال قىلىپ بېرىش تۈزۈمى بار ئىدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە نۇرغۇن بەگلىك ۋە ۋەزىر تۆرىلەرنىڭ خوجىلىق يېرى ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بەزىلەر مۇشۇ بەگلەر ۋە خوجىلىق يەر ئىگىلىرى فېئودال خوجىلار، ئۇلار يانچىلارنى ئەمگەككە سالاتتى دەپ ھېسابلايدۇ. بەزىلەر غەربىي جۇ سۇلالىسى قۇللۇق جەمئىيىتى بولغاچقا، يەر سۈيۈرغال قىلىپ ئالغۇچىلار فېئودال خوجىلار ھېسابلانمايدۇ، جۇڭگودا فېئودالالىق جەمئىيەتتە خوجىلىق تۈزۈم باسقۇچى بولغان ئەمەس دەپ ھېسابلايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە بەزىلەر غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ياكى چۈنچيۇ دەۋرىگە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا ئاندىن فېئودالالىق خوجىلار ئىگىلىكى پارامقا كەلگەن دەپ ھېسابلايدۇ.

جۇڭگونىڭ شىزاڭ رايونىدا 1959 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان دېموكراتىك ئىسلاھاتقىچە يانچىلىق تۈزۈم ساقلىنىپ كەلگەنىدى، ئۇ يەردە ئۇچ چوڭ خوجا يەنى شىزاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى، بۇتخانا ۋە ئاقسۆڭەكلەر بار بولۇپ، ئۇلار شىزاڭدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى، چارۋىلارنىڭ ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىگەنىدى، شۇنداقلا يانچىلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىمۇ كۆپىنچە شۇلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى.

فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بۇ، فېئودالىستىك جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان، ھەر دەرىجىلىك مەرتىۋىسى ۋە خوجىلىق يېرى بولغان، كەڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئىمتىيازغا ئىگە قاتلام. فېئودال ئاقسۆڭەكلەر، ئاساسەن، خان جەمەتىنىڭ ياكى ۋاڭ جەمەتىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، تۆھپىكار تۆرىلەر، خان جەمەتى ۋە ۋاڭ جەمەتىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلارغا فېئودال پادىشاھ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان مەرتىۋە ۋە يەر ئىنئام قىلاتتى. ئۇلار بۇنىڭغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلالايتتى. ئۇلار يەنە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى بىۋاسىتە ئىگىلەپ تۇراتتى ياكى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشاتتى، ئۇلاردا تۆرلۈك فېئودالالىق ئىمتىيازلار بولاتتى، ئۇلار يانچىلارنى ياكى دېھقانلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە ئېزەتتى. ئۇلار پادىشاھقا تارتۇق تاپشۇراتتى، ئۇرۇش ئۇچۇن ئەسكەر چىقىراتتى ۋە باشقا مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆتەيتتى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ياۋروپادا، فېئودال خوجىلارىمۇ مۇلۈكچىلىكى ئاساسىدا، پادىشاھئالىي ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان شارائىتتا، فېئودالالىق تەبىقىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بويىچە ئايرىلغان كىمنەزىر گىراف، بىكونت، بارون ۋە ئاتلىقلار قاتارلىق فېئودال ئاقسۆڭەكلەر راھىب فېئودالالار بىلەن بىللە فېئودالالىق تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنى تەشكىل قىلغانىدى. فېئودالالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ۋە شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ فېئودالىزمغا

قارشى كۈرىشىنىڭ ئۇلۇغبېشى ئارقىسىدا، فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۈزلۈكسىز ئاجىزلاشتى، بەزى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر پەيدىنپەي بۇرژۇئازىيە تەرەپكە ئۆزگەردى. XVII ئەسىردىن كېيىن غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە بولغان بۇرژۇئا ئىنقىلابى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تۈپتىن تەۋرىتىۋەتتى. بۇرژۇئازىيە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە فېئودالليق كۈچلەر بىلەن مۇرەسسەلەشكەنلىكى ئۈچۈن، ئاقسۆڭەكلەر نۇرغۇن كاپىتالىستىك ئەللەردە (مەسىلەن، ئېنگلىيىدە) يەنىلا ساقلىنىپ قالدى.

جۇڭگودا، غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرى فېئودالليق دەۋر ئىدى دېگەن سۆز بويىچە بولغاندا (بۇنىڭدىن سەل كېيىنرەك بولغان چۈنچيۇ دەۋرىلا فېئودالليق دەۋر ھېسابلىنىدۇ دەيدىغانلارمۇ بار)، جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىقىنىڭ دەرىجە بويىچە يەر سۈيۈرغال قىلىپ بېرىشى بىلەن ھەر دەرىجىلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بارلىققا كەلگەن دېيىش مۇمكىن. چۈنچيۇ - جەنگۇ دەۋرىدە، جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىقىنىڭ نوپۇزى تۆۋەن، ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىنى مەركەز قىلغان بەگلەر، ۋەزىرلەر ۋە تۇرلەرقاتارلىق فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى. چىن شىخۇاڭ جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن مۇستەبتىلىك فېئودالليق دۆلەت قۇرۇپ، سۈيۈرغاللىق تۈزۈمىنى ۋىلايەت - ناھىيە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى، جايلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى مەركەزدىن ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلار ئۆز قولىدا تۇتىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن ھەر دەرىجىلىك بېيۇروكراتلار تەبىقىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى خانىدانلىقلارنىڭ ھەممىسى خان - پادىشاھنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا، تۆھپىكار تۇرلەرگە يەر سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن، ئۇلارنىڭ خوجىلىق يېرى بولمىغان بولسىمۇ، ئۇلار ھەرقايسى خانىدانلىقلارنىڭ فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى ھېسابلىناتتى. ئەمما دۆلەتنىڭ سىياسىي ئىشلىرىنى ئاساسەن ھەر دەرىجىلىك بېيۇروكراتلار باشقۇراتتى، بېيۇروكراتلار گۇرۇھىنىڭ سېپىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېسىلزادىلەر ئەمەلدارلىققا قويۇلغان، ۋېي بەگلىكى، جىن بەگلىكى دەۋرىدە توققۇز دەرىجىگە بۆلۈپ جۇڭجېڭلىققا قويۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، كېيىن ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، بۇنىڭدىن باشقا، تەۋسىيە قىلىش، ئۆستۈرۈش، ھەتتا مەنسەپ - مەرتىۋىنى سېتىش قاتارلىق ۋاستىلەرمۇ قوللىنىلغان. فېئودال بېيۇروكراتلاردا ۋارىسلىق قىلىنىدىغان مەرتىۋىسى ۋە خوجىلىق يېرى بولمىسىمۇ، لېكىن خىزمەت ۋەزىپىسىدە. تۇرغان ۋاقتىدا فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە ئوخشاشلا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە كەڭ ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى. ئادەتتە، فېئودال بېيۇروكراتلار ئۆز نۆۋىتىدە فېئودال پومېشچىكلار ئىدى. جۇڭگودا فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى ئادەتتە، مۇشتۇمزور پومېشچىكلار ۋە ئادەتتىكى پومېشچىكلار دەپ ئايرىلىدۇ، مۇشتۇمزور پومېشچىكلار ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

فېئودالليق ئائىله ئەمەلدارلىرى بۇ، فېئودالليق خوجىلىق تۈزۈمى ئاستىدىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلار ۋە خىزمەتكارلار بولۇپ، ياساۋۇل، قورۇقچى، فېئودالليق خوجىلىق يەرلەرنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ئىش باشقۇرغۇچىلار، يۇندىخورلار ئۆز

ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دېھقانلار ياكى يانچىلارنىڭ ئوشۇقچە مەھسۇلاتلىرىنى بولۇۋېلىشىغا تايىنىپ كۈن كەچۈرىدۇ، ئۆزلىرى بېقىنىدىغان فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە سادىق بولىدۇ. ئۇلار فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تۆۋەن قاتلىمى بولۇپ، فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دېھقانلار ياكى يانچىلارنى ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشى، ئۆز كۈچىنى قوغدىشى ۋە كېڭەيتىشىدىكى مۇھىم كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

غەربىي ياۋروپادا، فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە، فېئودال ئاقسۆڭەكلەر نۇرغۇن قورۇقچى، ياساۋۇل ۋە يۇندىخورلارنى بېقىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە سادىق ئائىلە ئەمەلدارلىرى قىلاتتى؛ دېھقانلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش، باشقا فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خوجىلىق يەرلىرىنى قوشۇۋېلىش، دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش، پادىشاھلىق تەختىنى تالىشىش، سىرتقا تاجاۋۇزچىلىق ۋە كېڭەيمىچىلىك قىلىش قاتارلىق ئىشلاردا ئۇلاردىن پايدىلىناتتى. فېئودالليق جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كۈچىنىڭ پەيدىنپەي ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ پادىشاھ ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچەيىشى بىلەن، ئائىلە ئەمەلدارلىرى تۈزۈمى كۈندىن - كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى. ئەنگلىيىدە XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، پادىشاھ ھېنرى VII فېئودال ئاقسۆڭەكلەرگە يەنىمۇ قاتتىق زەربە بېرىش مەقسىتىدە، بارلىق قورۇقچىلار قوشۇنىنى تارقىتىۋېتىش ھەققىدە پەرمان چىقارغان، بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئاقسۆڭەكلەر ئۆزلىرىنىڭ كۆپلىگەن ئائىلە ئەمەلدارلىرىنى بوشىتىشقا مەجبۇر بولغان. بۇ كىشىلەر ئەمگەك بازىرىغا كىرىشكە مەجبۇر بولۇپ، يالالانما ئەمگەكچىلەرگە ئايلىنىپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن فېئودالليق ئائىلە ئەمەلدارلىرى تۈزۈمى تەدرىجىي يوسۇندا ھالاك بولغان.

جۇڭگودا، غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرى ياكى چۈنچىيۇ دەۋرىدە فېئودالليق تۈزۈم بار ئىدى دېگەن گەپ بويىچە بولغاندا، شۇ چاغلاردا فېئودالليق ئائىلە ئەمەلدارلىرى بار دېيىش مۇمكىن. ۋەزىر ۋە تۆرىلەردىن تۆۋەن تۇرىدىغان بىلگىرلەر، ئادەتتە، ئالتە خىل تەرىپىە (ئەدەب، ئەغمە، ئوقيا ئېتىش، ھارۋا ھەيدەش، پۇتۇكچىلىك ۋە ھېساب) ئالغان بولۇپ، سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى مۇھىم كۈچ ئىدى، شۇڭا ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ۋەزىر، تۆرىلىرى بىلگىرلەرنى ئائىلە ئەمەلدارلىقىغا قويىاتتى. «ئائىلە» دېگەنلىك ۋەزىر ۋە تۆرىلەرنىڭ ئۇرۇقداشلىق ئاساسىغا ۋە فېئودالليق خوجىلىق ئۇستىگە قۇرۇلغان ھاكىمىيەت تەشكىلى دېگەنلىك بولۇپ، ئائىلە ئىشلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل ئەمەلدار خوجىدار دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭغا قاراشلىق شەھەر - يېزىلاردىمۇ خوجىدارلار بار ئىدى. خوجىدارلارنىڭ قول ئاستىدا نەزىر - چىراغ، رەممالليق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان پالچى، دۇئاچى، تارىخچى ۋە ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار، يەر باشقۇرىدىغان ئەمەلدار، قول سانائەتنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار، سودىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار بار ئىدى. مۇشۇ ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئائىلە ئەمەلدارلىرى دېيىلەتتى. ئۇلارنى ۋەزىر، تۆرىلەر ئۆزخاھىشى بويىچە تەيىنلەيتتى ياكى ئەمىلدىن قالدۇراتتى، بۇ ئەمەلگە ۋارىسلىق قىلىشقا بولمايتتى. ئائىلە ئەمەلدارلىرى ئوزۇقلۇق يەرگە

يەنى يەر سېلىقى ئېلىنىدىغان مەلۇم مىقدار-دىكى يەرگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ يەرلەر ئىگىسىگە قايتۇرۇلاتتى. ئائىلە ئەمەلدارلىرى خىزمەت كۆرسەتسە، ئۇنىڭغا يەر ئىنئام قىلىپ بېرىلەتتى ۋە بۇ يەر ئۇنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بولۇپ قالاتتى. ئائىلە ئەمەلدارلىرى ئۆزى بېقىنىدىغان ۋەزىر، تۆرىلەرگە سادىق بولۇشى كېرەك ئىدى. بەزى ۋەزىر، تۆرىلەر ئائىلە ئەمەلدارلىرىنىڭ كۈچگە تايىنىپ دۆلەت ئىشلىرىنى چاتاقلىغا كىرگۈزۈۋالاتتى، خوجىلىق يېرىگە يەر قوشۇۋالاتتى ۋە ئۇنى كېڭەيتىۋالاتتى، ھەتتا بەگلىكنىڭ بېگىنى بەكار قىلىپ، ئۆزى تەختكە چىقاتتى. مەسىلەن، ۋېي، جاۋ، خەن فامىلىلىك ئۈچ ۋەزىر بىرلىشىپ جىن بەگلىكىنى يوقاتقان ھەمدە ئۇنىڭ خوجىلىق يەرلىرىنى بۆلۈشۈۋېلىپ، ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئۆزلىرى بەگ بولۇۋالغان. جەنگۇ دەۋرىگە كەلگەندە، ئاقسۆڭەكلەردە بىلگىرلەرنى بېقىش ئەۋج ئالغان، ئائىلە ئەمەلدارلىق تۈزۈمى راۋاجلىنىپ يات ئەل مۇشاۋۇرلۇق تۈزۈمىگە ئايلانغان، چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى زامانلىرىدا يەنە راۋاجلىنىپ فېئودالىق بىيۇروكراتلىق تۈزۈمگە ئايلانغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى چاغلاردىكى يۇنېدىخورلار، شاگىرتلار، ئىلگىرىكى ئەمەلدارلار ۋە قەسرە مېھمانلىرى قاتارلىقلارمۇ ئائىلە ئەمەلدارلىق خاراكتېرىدا ئىدى.

يانچىلىق توزۇم بۇ، فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى ۋە يانچىلارنىڭ فېئودال خوجىلار (ياكى ئىبادەتخانا ئىگىلىرى، پومېشچىكلار)-غا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان بىر خىل فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى. فېئودال خوجىلار قوللۇقتا تۇتۇش خاراكتېرىدىكى شەرتلەر بىلەن دېھقانلارغا ئۇلۇشلۇك يەر بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار يەرگە باغلىنىپ قېلىپ كىشىلىك ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولۇپ، فېئودال خوجىلارنىڭ دەھشەتلىك تۈرده ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا (ئاساسەن ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىگە) ئۇچرايدىغان يانچىلارغا ئايلىنىپ قالىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي ئالامىتى دېھقانلارنىڭ (ئۇ چاغدا دېھقانلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلاتتى، شەھەر ئاھالىسى ناھايىتى ئاز ئىدى) يەرگە باغلانغانلىقى ئىدى، يانچىلىق تۈزۈم دېگەن بۇ ئۇقۇم مانا شۇنىڭ-دىن كېلىپ چىققان.» (لېنىن. «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسزم توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 771 - بەت) لېنىن يەنە مۇنداق دەيدۇ: «دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارغا جىسمانىي جەھەتتىن بېقىنىشى مۇشۇنداق ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ شەرتى ھېسابلىنىدۇ. مۇبادا پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ ئۆزىنى بىۋاستە ئىدارە قىلىدىغان ھوقۇقىغا ئىگە بولمىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يېرى بولغان ۋە بۇ يەرنى ئۆزى باشقۇرىدىغان كىشىلەرنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇر قىلالمىغان بولاتتى.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 158 - بەت)

غەربىي ياۋروپادىكى يانچىلىق تۈزۈم فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى شەكىللەنگەن دەۋرده، يەنى مىلادى V ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىلده بارلىققا كەلگەن. رىم ئىمپېرىيىسىنى بويسۇندۇرغان قەبىلىلەر قۇرغان پادىشاھلىق يەرلەرنى سۈيۈرغال قىلىش ۋە ئارقىسىدىن ئارقا ئۇرۇش قوزغاش، تالان-تاراج قىلىش ۋە باج ئېلىش ئارقىلىق يېزا-

جامائەلىرى (ماركا) نىڭ يىمىرىلمىشىنى ئىلگىرى سۈردى، ئەركىن دېھقانلارنى فېئودال خوجىلارنىڭ ھامىيلىقىدا بولۇش تۈزۈمىنى يەرلەرنى تاپشۇرۇشقا مەجبۇرلىدى، شۇنداق قىلىپ فېئودالىق چوڭ يەر مۈلۈكچىلىكىنى ئورناتتى. دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى فېئودال خوجىلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىگە ئايلاندۇرۇشتەك بۇنداق فېئودالىق تۈزۈم جەريانى ئۆز نۆۋىتىدە دېھقانلارنى يانچىلاشتۇرۇش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا فېئودالىق قورۇقلارنىڭ شەكىللىنىشى بۇ جەريانىنىڭ تامامىلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. IX ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە، يانچىلار غەربىي ياۋروپا دېھقانلىرى ئاساسىدىكى ئاساسىي ئامما ئىدى. يانچىلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يەرگە باغلىناتتى، ئۇلار فېئودال خوجىلارغا ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تاپشۇرغاندىن باشقا، يەنە تۈرلۈك سوۋغا - تارتۇق ۋە ھەر خىل باج - سېلىق، ئىشلىتىش ھەققى، جەرىمانە قاتارلىقلارنى تاپشۇراتتى. فېئودال خوجىلار يانچىلارنى دەھشەتلىك تۈرمە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە خالىغانچە جازالايتتى، ئېلىپ ساتاتتى، باشقىلارغا بېرىۋېتەتتى ياكى يانچىلارنىڭ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلاتتى. يانچىلار بىلەن فېئودال خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت يانچىلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەت ئىدى.

XIV - XV ئەسىرلەردە، تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ پارتلىشىغا ئەگىشىپ، يانچىلىق تۈزۈم پەيدىنپەي يىمىرىلدى. XV ئەسىردىن كېيىن، غەربىي ياۋروپادىكى كۆپچىلىك دۆلەتلەردە يانچىلىق تۈزۈم ئاساسىي جەھەتتىن بەكار قىلىندى. ئەمما، مىلادى XVI ئەسىردە گېرمانىيەدىكى دېھقانلار ئۇرۇشى مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، گېرمانىيەدە ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى بەزى ئەللەردە يانچىلىق تۈزۈم يەنە ئەسلىگە كېلىشتەك ئەھۋال كۆرۈلگەنىدى. 1807 - يىلغا كەلگەندە، پروۇسسىيە پادىشاھى يانچىلارنى ئازاد قىلىش بۇيرۇقىنى جاكارلاپ يانچىلارنىڭ كۆپ مىقداردا تۆلەم تۆلىسە جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. 1848 - يىلدىن كېيىن، ياۋروپا بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ زەربىسى ئارقىسىدا، پروۇسسىيە، ئاۋستىرىيە، باۋارىيىلەردىكى يانچىلىق تۈزۈمى ئاخىر يىمىرىلدى. روسىيەدە يانچىلىق تۈزۈم كېيىنرەك ئورنىتىلدى، XV ئەسىردىن كېيىن يەنمۇ كۈچەيدى، XIX ئەسىردە روسىيەدە كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە كېيىنى - كەينىدىن بولۇپ تۇرغان دېھقانلار قوزغىلىڭى شۇنىڭدەك قىرىم ئۇرۇشىنىڭ مەغلۇبىيىتى ئارقىسىدا، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى 1861 - يىلى يانچىلىق تۈزۈمىنى بەكار قىلىش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى. يانچىلىق تۈزۈمنىڭ بىكار قىلىنىشى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتتى.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئارىسىدا: قۇللۇق تۈزۈم يولىدا قويۇلغان شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە پەيدا بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردىكى فېئودالىق تۈزۈم، يانچىلىق تۈزۈم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ شۇ چاغدا «تېرىقچى» دەپ ئاتالىدىغانلار يانچىلار دائىرىسىگە كىرىدۇ، ئۇلار فېئودالالار ئۈچۈن جامائەت يېرى تېرىيتتى، يەنى «جۇ» شەكلىدىكى ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان

يەر ئىجارىسى تاپشۇراتتى؛ بۇنداق يانچىلىق تۈزۈم چۈنچيۇ دەۋرىدە ياكى ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجي يوسۇندا فېئودالىق ئىجارە مۇناسىۋىتىگە ئايلاندى، دەيدىغان بىر خىل پىكىر بار.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدە دېموكراتىك ئىسلاھات يۈرگۈزۈلگىچە، جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى رايونلىرىدىكى زاڭزۇلاردا، يۇننەن ئولكىسىنىڭ شىشۇاڭبەننا رايونىدىكى دەيزۇلاردا، شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدىكى ئۇيغۇرلاردا، ئاساسىي جەھەتتىن يانچىلىق تۈزۈم ياكى يانچىلىق تۈزۈمگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈم ساقلىنىپ كەلگەن.

يانچىلار، يانچىدارلار، خوجىلار ئىگىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يانچىلار فېئودال خوجىلىق تۈزۈم شارائىتىدا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يەرگە باغلىنىپ قالغان، فېئودال خوجىلار (يانچىدارلار)غا جىسمانىي جەھەتتىن بېقىنىدىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرايدىغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقارغۇچىلىرى، ئوتتۇرا ئەسىردە، غەربىي ياۋروپا فېئودالىق جەمئىيىتىدە يانچىلار ئاساسىي سىنىپلارنىڭ بىرى ئىدى.

يانچىلار قۇلدارلىق تۈزۈم شارائىتىدىكى قۇللاردىن پەرقلىنىدۇ. قۇللار قۇلدارلارنىڭ خوسۇسىي مۈلكى ئىدى، ئۇلارنى خالىغانچە ئېلىپسېتىشقا ۋە ئۆلتۈرۈشكە بولاتتى، ئۇلاردا ھېچقانداق ئەركىنلىك ۋە ھوقۇق يوق ئىدى. يانچىدارلار بولسا يەر ئىگىسىگەن يانچىلارنى قىسمەن ئىگىسىگەن بولىدۇ، يانچىلارنى ئادەتتە ئۆلتۈرۈشكە بولمايتتى، ئەمما خالىغانچە جازالاشقا ھەمدە يەر بىلەن بىللە سېتىشقا، رەنىگە قويۇشقا ۋە باشقىلارغا بېرىۋېتىشكە بولاتتى. يانچىلارنىڭ قورال ـ سايمانلىرى ۋە تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى بار ئىدى، ئۇلار يانچىدارلار بۆلۈپ بەرگەن ئۇلۇشلۇك يەردە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىكى، ئۆزىنىڭ ئائىلىسى بار ئىدى، شۇ سەۋەبتىن ئۇلاردا مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى بولاتتى. ئەمما يانچىلار ئۆزىنىڭ قورال ـ سايمانلىرى ۋە تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى بىلەن يانچىدارلارنىڭ يەرلىرىنى تېرىشى ھەمدە ئۇلارغا ئىشلەپ بېرىشى لازىم ئىدى. يانچىلار يەرگە باغلىنىپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد يانچىدارلار ئۈچۈن ئىشلەيتتى، يانچىدارلارغا جىسمانىي جەھەتتىن بېقىناتتى.

يانچىلار زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدا ئۆزىنىڭ ئۇلۇشلۇك يېرىدە ئۆز ئائىلىسىگە لازىملىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ؛ قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىدا بولسا يانچىدارلار ئۈچۈن ئوشۇقچە مەھسۇلات يەنى يەر ئىجارىسى يارىتىپ بېرىدۇ. يانچىلىق تۈزۈم شارائىتىدا، يەر ئىجارىسى شەكلى، ئاساسەن، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئىدى، بۇنىڭدىن تاشقىرى ماددىي نەرسە بىلەن ۋە پۇل بىلەن يەر ئىجارىسى تۆلەيدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە غەربىي ياۋروپادىكى فېئودالىق مەملىكەتلەردە، يانچىلار ھەپتىسىگە ئۈچ ـ تۆت كۈن ئۆزىنىڭ قورال ـ سايمانلىرى ۋە تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى بىلەن يانچىدارنىڭ ئېتىزىغا ئىشلەپ بېرەتتى، ئېھتىياجلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىللىرىدە ئۇنىڭدىنمۇ كوپ ۋاقىت ئىشلەپ بېرەتتى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئات ۋە ھارۋىلىرى بىلەن يانچىدارلارغا نەرسە توشۇپ بېرەتتى؛ يەنە ئوت ئورۇش، ياغاچ كېسىش، مال بېقىش، ئوي ـ جاي سېلىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرەتتى؛ يانچىدارلارغا ئۆي، قۇشلىرى، تۇخۇم، قوي يۇڭى، گۆش، تاغ

مەھسۇلاتلىرى ۋە قول سانائەتمەھسۇلاتلىرىنى تاپشۇراتتى. يانچىدارلارنىڭ يايلاقلىرى، موپاكلىرى، جۇۋازخانىلىرى قاتارلىقلارنى ئىشلەتسە ھەق تۆلەيتتى. خوجىلارنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، يانچىلار تۈرلۈك باج - سېلىقلارنى تاپشۇراتتى، بەزىلىرى ھەتتا ئادەم بېجى تاپشۇراتتى ۋە چېركاۋلارغا ئۆشرە تاپشۇراتتى.

غەربىي ياۋروپادا قۇللۇق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە نۇرغۇن قۇللار قۇل دېھقانغا ئايلانغانىدى، قۇل دېھقانلار ئوتتۇرا ئەسىردىكى يانچىلارنىڭ ئەجدادى ئىدى. ئەمما رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، گېرمانلارنىڭ زور كۆلەمدە كۆچۈشى ۋە قۇللار، قۇل دېھقانلارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى ئارقىسىدا، نۇرغۇنلىغان ئەركىن دېھقانلار بارلىققا كەلدى. دېمەك، ئوتتۇرا ئەسىر يانچىلىرىمۇ بۇ ئاساسىتىلا قۇل دېھقانلارنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن پەيدا بولمىغان، بۇ ئارىلىقتا تەخمىنەن 400 يىلدەك فېئودالىزىم جەريانى بولغان، ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «رىم قۇل دېھقانلىرى بىلەن يېڭى يانچىلار ئارىسىدا ئەركىن فرانك دېھقانلىرى ئوتتۇرىغا كەلدى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 151 - بەت) فېئودالىزىم جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، يانچىلارنىڭ ئۆزلۈكسىز قارشىلىق كۆرسىتىشى ۋە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى، شۇنىڭدەك تاۋار پۇل ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تەدرىجىي يوسۇندا پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلاندى. يانچىلارنىڭ فېئودالارغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىمۇ بارا - بارا بوشىشىپ قالىدى، يانچىلار كۆپلەپ شەھەرلەرگە قېچىپ كەتتى، قىسمەن يانچىلار ھەق تۆلەش ئارقىلىق جىسمانىي ئەركىنلىكنى سېتىۋالدى.

جۇڭگودا فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە خېلى ئۇزاق مەزگىللەرگە پومېشچىكلار ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان ئىدى، دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى، ئاساسلىقى ماددىي ئەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تاپشۇراتتى، ئەينى ۋاقىتتا مۇستەبىت فېئودالىزىم دۆلەتنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى. دېھقانلار فېئودالىزىم تۈزۈمنىڭ ئاساردىتىدە بولۇپ، ئۇلاردىمۇ جىسمانىي ئەركىنلىك يوق ئىدى. ئۇلار خالىغانچە كۆچۈپ كېتەلمەيتتى ياكى قايسى پومېشچىكقا بېقىنىشنى خالىغانچە تاللىيالمايتتى، پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت خوجايىن بىلەن مالاي ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياكى چوڭلار بىلەن كىچىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى، دېھقانلارنىڭ يەنە بىر قىسمى بۇ - چۈي، بېقىندىلار، پاناھلانغۇچىلار ياكى يەر بىلەن قوشۇپ رەنگە قويۇش ۋە سېتىۋېتىشكە بولىدىغان ئىجارىكەش، ئورتاقچىلار ئىدى. يانچىلىق تۈزۈم مەۋجۇت بولمىسمۇ، ئەمما خۇددى ماۋ زېدۇڭ ئېيتقاندەك، «بۇنداق دېھقانلار، ئەمەلىيەتتە، يانچىلار ئىدى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1134 - بەت) مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، بۇنداق فېئودالىزىم ئاساردىتىلەر بوشاپ قالدى.

جۇڭگونىڭ شىزاڭ رايونىدىكى يانچىلار چەيبا، دۇيچيۇڭ ۋە ناكشىڭ دېگەن ئۇچ تەبىقىغە بۆلۈنەتتى، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەۋلادمۇئەۋلاد يەرلىك فېئودال ھۆكۈمەت،

بۇتخانا ۋە ئاقسۆڭەكلەردىن ئىبارەت ئۈچ خىل يانچىدارغا تەئەللۇق بولۇپ، يەرگە بەنىد قىلىپ قويۇلغانىدى، ئىنتايىن ياۋۇزلۇق بىلەن قۇل قىلىناتتى ۋە ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرايتتى، ئۇلارنىڭ ھالى قۇللارنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى. 1959 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى دېموكراتىك ئىسلاھات ئېلىپ بارغاندىن كېيىنلا، ئۇلار ئازادلىققا چىقتى.

يانچىلىق تۈزۈم، يانچىدارلار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يانچىدارلار فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا يەر ئىگىلىگەن ۋە ئەمگەكچىلەرنى يەنى يانچىلارنى قىسمەن ئىگىلىگەن فېئودال خوجىلار، ئىبادەتخانا ئىگىلىرى ۋە پومېشچىكلاردۇر.

يانچىلار ئۆزلىرىنىڭ خوجىلىق يەرلىرى ياكى ئىگىلىگەن يەرلىرىدە قۇل قىلىش خاراكتېرىدىكى شەرتلەر بىلەن يانچىلارغا ئۇلۇشلۇك يەر بۆلۈپ بېرىپ، يانچىلارنى ئەۋلادمۇئەۋلاد يەرگە بەنىد قىلىپ قوياتتى، باشقۇرغۇچى، نازارەتچىلەرنى ئەۋەتىپ، زورلۇق ۋاستىلىرى ئارقىلىق يانچىلارنى ئۆزلىرىگە ئىشلەپ بېرىشكە، ماددىي نەرسە ۋە پۇل تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلاتتى. فېئودال خوجىلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەۋە بولغان خوجىلىق يەرلىرىدە مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە ھوقۇقى بار ئىدى، بەزىلىرىنىڭ يەر سىلىقى ئىلىش، پۇل قۇيۇش قاتارلىق ئىمتىيازلىرىمۇ بار ئىدى؛ ئۇلار يانچىلارنى خالىغانچە جازالىيالايتتى، شۇنداقلا يانچىلارنى يەر بىلەن قوشۇپ ساتالايتتى، رەنىگە قويالايتتى. ئۆتۈنۈپ بېرەلەيتتى ياكى ئۇلارنىڭ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلالايتتى. ئىنگىلىس گېرمانىيەدىكى يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئەھۋالىنى بايان قىلىپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: كارولىنا قانۇنىنىڭ ھەممە يابلىرىدا ئىيتىلغان «قۇلاق كېسىش»، «بۇرۇن كېسىش»، «كۆز ئويۇش»، «قول كېسىش»، «باش كېسىش»، «بەش ھارۇنغا چېتىپ ئۆلتۈرۈش»، «كۆيدۈرۈش»، «قىزىق لاخشىگىر يېقىش»، «تۆت تاتقا چېتىپ پارچىلاپ ئۆلتۈرۈش» قاتارلىق جازالارنىڭ ھەممىسىنى بۇ مەرتىۋىلىك لويىلار ۋە ھاميلار بىر دەملىك خۇشلۇقىنى دەپ دېھقانلارغا ئىشلەتتى.» (ماركس - ئېنگىلس ئەسەرلىرى»، 7 - توم، 397 - بەت)

غەربىي ياۋروپادىكى يانچىدارلارنىڭ تەكتى، ئاساسەن، گېرمان بويىسۇندۇرغۇچىلاردىن بولغان ھەربىي ئاقسۆڭەكلەر ئىدى، بەزىلىرى بولسا ئەسلىدىكى رىم ئىمپېرىيەسىدىكى پومېشچىكلار ۋە چېركاۋ ھەم ئىبادەتخانىلاردىكى راھىب ئاقسۆڭەكلەر ئىدى.

جۇڭگونىڭ شىزاڭ رايونىدىكى يانچىدارلار يەرلىك فېئودالىق ھۆكۈمەت، بۇتخانا ۋە ئاقسۆڭەكلەردىن ئىبارەت ئۈچ قىسمىدىن تەركىب تاپقان. يانچىلىق تۈزۈم شارائىتىدا، يانچىدارلار جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپ، يانچىلار بولسا ئاساسلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپ.

يانچىلىق تۈزۈم، يانچىلار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

شىزاڭدىكى يانچىلىق تۈزۈم بۇ، جۇڭگودا ئازادلىققىچە بۇرۇن. شىزاڭ رايونىدا ساقلىنىپ كەلگەن فېئودالىق يانچىلىق تۈزۈم بولۇپ، يانچىدارلار بىلەن يانچىلار ئۇنىڭدىكى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى چوڭ سىنىپ ئىدى.

شىزاڭدىكى يانچىدارلار سىنىپى ئاساسەن ئۈچ چوڭ خوجا يەنى ھۆكۈمەت (فېئودالىق ھۆكۈمەت)، بۇتخانا ۋە ئاقسۆڭەكلەردىن تەركىب تاپقان. ئۇلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ

بەش پىرسەنتىنىلا ئىگىلەيتتى، ئەمما ھەممە تېرىلغۇ يەر، يايلاق، ئورمان، بوز يەر، تاغلىق يەر ۋە دەريالارنى ھەمدە چارۋىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ئىگىلەۋالغانىدى. يانچىدارلارنىڭ قۇرۇقلىرى ياكى باشقۇرىدىغان خوجىلىق يېرى شىكا دەپ، ھۆكۈمەت قۇرۇقلىرى شىيۇكشى دەپ، بۇتخانا قۇرۇقلىرى چۆپشى دەپ، ئاقسۆڭەكلەر قۇرۇقلىرى گۈيشى دەپ ئاتىلاتتى. شىزاڭدىكى ئاقسۆڭەك يانچىدارلار تەخمىنەن 200 — 300 ئائىلە ئىدى، ئەڭ چوڭلىرىدىن يەتتە — سەككىز ئائىلە بار ئىدى، ھەربىر ئائىلىنىڭ بىر قانچە مۇن يەردە قۇرۇقى، مۇن مىڭ كېچە (بىر كېچە تەخمىنەن بىر مو كېلىدۇ) يېرى بار ئىدى.

شىزاڭدىكى يانچىلار سىنىپى تەخمىنەن مۇمۇمىي ئاھالىنىڭ 90 پىرسەنتتىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلاتتى، ئۇلارنىڭ بىرمۇ غېرىچ كەلگۈدەكمۇ خۇسۇسىي يېرى يوق ئىدى. ئۇلار ئايرىم — ئايرىم ھالدا ئۇچ چوڭ خوجىغا تەئەللۇق ئىدى، ئەۋلادمۇئەۋلاد فېئودالىق خوجىلىق يەرگە باغلىنىپ كەلگەن بولۇپ، يانچىدارلارنىڭ قۇل قىلىشىغا ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرايتتى. يانچىلار سىنىپى يەنە چەيبا، دۇيچۈڭ ۋە ناكشېك دېگەن ئۇچ دەرىجىگە بۆلۈنەتتى.

چەيبا زاكزۇچىدا سەيسىگە ئىشلىگۈچى دېگەن مەنىدە. چەيبادا ئازراق چارۋا ۋە دېھقانچىلىق سايمىنى بولاتتى، ئۇلار يانچىدارلاردىن مەلۇم مىقداردا ئۇلۇشلۇك يەر ئېلىپ تېرىيتتى، يانچىدارلار ئۇچۇن ئادەم ئەمگىكى ۋە ئۇلاق ئەمگىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك ھاشار — سەيسىلەرگە ئىشلەيتتى ھەمدە باج — سېلىق تاپشۇراتتى، جىسمانىي جەھەتتىن مۇتلەق يانچىدارلارغا بېقىنىاتتى، بىر گاكچەيگاك يەر (ئەسلىدىكى شىزاڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى ئايرىغان يەر بېجى، ئالۋان — ياساق ئېلىنىدىغان ئۇلۇشلۇك يەر، تەخمىنەن 40 كې كېلىدۇ) ئېلىپ تېرىسا، ئومۇمەن يىلىغا ئايرىم — ئايرىم ھالدا 400 كۈن ئەتراپىدا ئادەم ئەمگىكى ۋە ئۇلاق ئەمگىكى چىقىراتتى، بۇنىڭدىن باشقا باج — سېلىق تاپشۇراتتى ۋە باشقا شەكىللەردىكى ئېكسپىلاتاتسىيەگە ئۇچرايتتى. يانچىدارلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيەسى ئارقىسىدا، مۇتلەق كۆپ سانلىق چەيبا قاتتىق نامراتلىشىپ كېتەتتى، بىر قىسمى ھەتتا ئۇلۇشلۇك يېرىدىن ئايرىلىپ، يانچىلارنىڭ تۆۋەن تەبىقىسى بولغان دۇيچىيۈڭ ۋە ناكشېكلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالاتتى.

دۇيچىيۈڭ زاكزۇچىدا ئۇششاق ئائىلە دېگەن مەنىدە. دۇيچىيۈڭنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى چەيبانىڭكىدىن تۆۋەن ئىدى، ئۇلارنىڭ تولىسىنىڭ تەكتى ۋەيران بولغان، قېچىپ كەتكەن ياكى ئۆي بۆلۈپ چىققان چەيبالار ئىدى. ئۇلار يانچىدارلاردىن ئۇلۇشلۇك يەر ئېلىپ تېرىيالمايتتى، ئازراقلا «ئوزۇقلۇق يەر» ئالالايتتى. ئۇلار يانچىدارلارغا بېقىنىاتتى ھەم تۈرلۈك سەيسىلەرگە تۇتۇلاتتى. ئۇلارنىڭ يانچىدارلارغا جىسمانىي جەھەتتىن بېقىنىشى تۇراقلىق ۋە تۇراقسىز بېقىنىش دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى، تۇراقلىق بېقىنىدىغانلىرى ئەۋلادمۇئەۋلاد يانچىدارلار ئۇچۇن ئىشلەيتتى، تۇراقسىز بېقىنىدىغانلىرى بولسا مەلۇم شارائىتتا كېتىشى مۇمكىن ئىدى.

ناكشېك زاكزۇچىدا ئائىلە قۇلى دېگەن مەنىدە. ناكشېك شىزاڭنىڭ يانچىلىق تۈزۈمى شارائىتىدا ئەڭ تۆۋەن تەبىقە ئىدى، ئۇلارنىڭ ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بولمايتتى، جىسمانىي جەھەتتىن پۈتۈنلەي يانچىدارلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولاتتى،

ئۇلار ئومۇمەن يانچىدارلارنىڭكىدە تۇراتتى، يانچىدارلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا ئائىلە ئەمگەكى ياكى ئېتىز ئەمگەكى بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئۇلاردا ھېچقانداق جىسمانىي ئەركىنلىك بولمايتتى، يانچىدارلار ئۇلارنى خالىغانچە سۈرگۈن قىلالايتتى، خوتۇنلۇققا بېرىۋېتەلەيتتى، ئېلىپساتالايتتى، ھەتتا ئۆلتۈرۈۋېتەلەيتتى.

شىزاڭدىكى يانچىدارلارنىڭ يانچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىكى ئاساسىي شەكىل فېئودالىزم بىلەن ئىجارىسى ئىدى. ئەمگەكچى ماددىي نەرسە ۋە پۇل بىلەن ئىجارە تۆلەشتىن ئىبارەت ئۇچ خىل شەكلىنىڭ ئارىلاشمىسى شىزاڭدىكى فېئودالىزم بىلەن ئىجارىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغىنى بىلەن ئىجارىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. يانچىدارلار زۇرغۇن ياخشى يەرنى ئۆزىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئېلىۋالاتتى، ئۇنۇمسىز يەرلەرنى يانچىلارغا ئۈلۈشلۈك يەر قىلىپ بۆلۈپ بېرەتتى، يانچىلار بىر يىلنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسىم ۋاقتىدا ئۆزلىرىنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى ۋە سايمانلىرى بىلەن يانچىدارلارغا ئۆزى باشقۇرىدىغان يەرلەرگە ھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى. بۇ ئادەتتە ئۇلارغا (سەيسەگە) ئىشلەش دەپ ئاتىلاتتى؛ بۇنىڭدىن باشقا، ماددىي نەرسە، بىلەن ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان باشقا يۈكلەرنىمۇ ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. يانچىدارلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ئارقىلىق ئىگە بولۇۋېلىشى يانچىلارنىڭ يىللىق ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ تەخمىنەن 70 — 80 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى.

ئەسلىدىكى شىزاڭ ھەر دەرىجىلىك يەرلىك فېئودالىزم ھاكىمىيەتلىرى يانچىدارلارنىڭ مەنپەئىتىگە مەركەزلىك ھالدا ۋەكىللىك قىلاتتى ۋە ئۇنى قوغدايتتى. يانچىدارلارنىڭ قوروللىرى يانچىلارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مەشغۇل بولۇشقا مەجبۇرلايدىغان ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىگىلىك تەشكىلى، شۇنداقلا يانچىدارلارنىڭ ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تەشكىلاتى ئىدى. فېئودالىزم قورۇقلارنى يانچىدارلار ئەۋەتكەن پاشقۇرغۇچىلار، نازارەتچىلەر باشقۇراتتى، قورۇقتا تۇرمە ۋە جازا قوراللىرى بار ئىدى، پاشقۇرغۇچى ۋە نازارەتچىلەر يانچىلارنىڭ ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشىنى نازارەت قىلاتتى ۋە شۇنداق ئىشلەشكە مەجبۇرلايتتى. يانچىلارنى سەيسەگە ئىشلەش، ياج تۆلەشكە مەجبۇر قىلىش ۋە يانچىلارنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ئۈچۈن، شىزاڭ فېئودالىزم ھاكىمىيىتى كۆز ئويۇش، بۇرۇن كېسىش، پۈت ـ قول كېسىش ۋە تېرە سۈيۇش قاتارلىق ئادەمنى چۆچۈتىدىغان ۋەھشىي جازا ۋاستىلىرىنى قوللىناتتى.

دەيزۇلاردىكى يانچىلىق توزۇم جۈگۈدا ئازادلىقتىن ئىلگىرى، يۇننەن ئۆلكىسىنىڭ شىشۇاڭبەننا، دېخۇڭ قاتارلىق جايلىرىدا ئولتۇراقلاشقان دەيزۇ مىللىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن فېئودالىزملىق يانچىلىق توزۇم، بولۇپمۇ شىشۇاڭبەننادا خوجىلار ئىگىلىكى بىرقەدەر مۇكەممەل ئىدى. دەيزۇ تىلىدا «شىشۇاڭبەننا» دېگەن سۆز 12 چەينتىيەن دېگەن سۆز بولۇپ، چەينتىيەن خوجىلىق يەرنى ئۆلچەيدىغان بىرلىك ئىدى (ئەمەلىيەتتە ھەرقايسى بەننالارنىڭ كۆلىمى ئوخشاش ئەمەس ئىدى).

فېئودال خانادانلىق تەرىپىدىن چېلى بەزلىگۈچىسى دېگەن نام بىرلىگەن جاۋاپبەنلىك (كەڭ يەرلەرنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە) ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد شىشۇاڭبەنانادىكى ئالىي فېئودال خوجا بولۇپ، يەر، تاغ ئورمانلىرى، دەريالارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى.

جاۋاپبەرلىك يېرىنى جاۋىبىگە (بىر پارچە يەرنىڭ ئىگىسى دېگەن مەنىدە) ۋە بېرىلگە (جاۋاپبەرلىكنىڭ ئوردا ئەمەلدارلىرى) لارغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرەتتى. بۇنداق فېئودالىق خوجىلىق يەر مۈلۈكچىلىكى دەيزۇلاردىكى يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىنى هاسىل قىلغان. يانچىلار ياۋايى هايۋانلارنى ئوۋلىسا، ئوق تېگىپ يىقىلغان هايۋاننىڭ يەرگە تەگكەن قىسمىنى خوجىغا تەقدىم قىلىشى كېرەك ئىدى، بېلىق تۇتسا بېلىقنىڭ ئەڭ چوڭىنى تەقدىم قىلىشى كېرەك ئىدى، خوجىنىڭ يېرىنى تېرىسا، خوجىغا ئەمگەك قىلىپ بېرىشى ۋە ئىجارە هەققى تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى، خوجىلارنىڭ يېرىنى تېرىمايدىغان ياش قۇرامىغا يەتكەن ئادەملەرمۇ «ئىچىدىغان سۇنى، ماڭىدىغان يولنى، ئۆي سالىدىغان يەرنى سېلىۋېلىشى»، بەلگىلىمە بويىچە سېلىق تۆلىشى كېرەك ئىدى، هەتتا ئۇلاردىن ئۇلۇپ كەتكەنلەرنىڭ كۆمۈش ئۈچۈن خوجىلاردىن يەر سېتىۋېلىش كېرەك ئىدى.

دەيزۇلاردىكى فېئودالىق يانچىلىق تۈزۈمىدە يەنىلا يېزا جامائەسىنىڭ شەكلى ساقلىنىپ قالغان. دېھقانلار يېزا جامائەسىدىن يەر بۆلۈۋالاتتى هەمدە يەرنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە يېزا جامائەسىنىڭ يېرىگە بەند بولۇپ قالاتتى، شۇنداق قىلىپ جىسمانىي جەهەتتىن فېئودال خوجىلارغا بېقىندىغان يانچىلاردىن بولۇپ قالاتتى. يانچىلار تېرىسىدا، دەيزۇلارنىڭ يازما قانۇنىدا مۇنداق دەپ ئېنىق بەلگىلەنگەن: «بېشى ۋە پۇتى يەرگە چۈشكەنلىكى (دۇنياغا كەلگەنلىكى) ئادەم جاۋاپبەرلىكنىڭ چاكىرى بولىدۇ؛ ئۇنىڭ بېشىدىكى چاچلىرىمۇ جاۋاپبەرلىكنىڭ مۈلكى بولىدۇ.» جاۋاپبەرلىكنىڭ چاكىرى ۋە مۈلكى بولغان يانچىلارنى هەتتا سېتىشقا بولاتتى.

يانچىلار ئاساسەن گۈنخېنجاۋ ۋە دەيمېك دېگەن ئىككى تەبىقىگە بۆلۈنەتتى. گۈنخېنجاۋ ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ تەخمىنەن 39 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. ئۇلار خوجىلارنىڭ يېرىنى تېرىيتتى، خوجىلارغا ماددىي ئەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تاپشۇراتتى ۋە مەخسۇس ئۆي ئەمگەكلىرىنى قىلاتتى. دەيمېك يەرلىكلەر ياكى «هەممىدىن بۇرۇن يېزا قۇرغۇچىلار» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ تەخمىنەن 55 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇلار ئەسلىدە يېزا جامائەسىنىڭ تەركىبىدە بولغان ئەركىن دېھقانلار بولۇپ، پەيدىنپەي فېئودالاشتۇرۇلۇپ يانچىلارغا ئايلانغان. خوجىلار ئۇلارغا مەلۇم مىقتاردا ئۇلۇشلۇق يەر بۆلۈپ بېرەتتى. ئۇلارنى ئۆز يېرىدە ئىشلەشكە ئەۋەتەتتى هەمدە باشقا ئەمگەكلەرگە ئەۋەتەتتى، يېقىنقى زاماندىن بۇيان بۇنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئورنىغا نەرسە تۆلىنىدىغان بولدى. يېزا جامائەسىنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز يېزىسىدىكى دېھقانلارنى ئۆزىنىڭ يېرىنى تېرىشقا سالاتتى، هەرسۇلنىڭ هەممىسى ئاقساقاللارغا تەئەللۇق بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، دەيمېك يەنە ئۆشۈكەك چېپىش، يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش، ئەسكەر بولۇش قاتارلىق ئىجتىمائىي سەيسىلەرگىمۇ تۇتۇلاتتى.

خوجىلار بەلەن يانچىلاردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سىنىپنىڭ ئارىلىقىدا دېھقانلار سىنىپىغا كىرىدىغان جاۋجۇاڭ دېگەن تەبەقە بار ئىدى، جاۋجۇاڭنىڭ مەنىسى «باشقۇرغۇچىلارنىڭ ئورۇق - تۇغقىنى» دېگەن بولۇپ، ئۇلار خوجىلارنىڭ ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇهىدىن بولۇنۇپ چىققان يېراق ئەۋلادلىرى ياكى يېراق تۇغقانلىرى ئىدى. ئۇلار ئادەتتىكى

فېئودالىلىق سېلىقلارنى تۆلىمەيتتى، ئەمما خوجىلارنىڭ قوغدىغۇچىسى ۋە تايانچ ئەسكىرى بولالايتتى، ئۇلارنىڭ نوپۇسى ئومۇمىي دېھقانلار سانىنىڭ تەخمىنەن 5.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى.

خوجا ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھى سىياسىي جەھەتتە يەنە مېلك، ۋېلك دېگەن ئىككى تەبىقىگە بۆلۈنەتتى. مېلك دېگەن سۆز ئادەمنىڭ باش سۆڭىكى دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھەممىدىن ئۇستۈن دېگەنگە تەقلىد قىلىنغان بولۇپ، مەخسۇس جاۋۇپىيەنلىكنى ۋە ئۇلارنىڭ يېقىن تۇغقانلىرىنى كۆرسىتەتتى، ئۇلار شىئۇائىبەننادىكى ئالىي ھۆكۈمران سىنىپ ئىدى. ۋېلك دېگەن سۆز ئۇرۇق - تۇغقان دېگەن مەنىدە بولۇپ، جاۋۇپىيەنلىكنىڭ شەرەم تۇغقانلىرىنى ۋە جاۋۇپىيەنلىكنى تەرىپىدىن نام بېرىلگەن ھەر دەرىجىلىك ھوقۇقدار مۇلكى ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار، باشلىقلارنى كۆرسىتەتتى.

ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شىئۇائىبەننادىكى خوجىلارنىڭ ئاساسىي ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇلى ئىدى، شۇنداقلا فېئودالىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، گۇنخېنجاۋدىن تەركىب تاپقان ئائىلە قۇللىرى كەنتى خوجىلارغا تۇرلۇك ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىشنى ئۇستىگە ئالاتتى، مەسىلەن، بەزى كەنتلەر خوجىلارنىڭ ئات، پىللىرىنى باقاتتى، كۆكتاتلىرىنى تېرىيتتى، بەزى كەنتلەر خوجىلارغا ئوتۇن - ياغاچ كېسىپ بېرىش، ئاشپەز بولۇش، ھاجەتخانا تازىلاش، شۇنىڭدەك سۇنايى چىلىش، پوجاگىزا ئېتىش، ئۇلۇم - يېتىم ئىشلىرىدا ھازىردار بولۇشقا ئوخشاش ئىشلارنى ئۇستىگە ئالاتتى. بۇ ئىشلارنىڭ تۈرى يۇز نەچچە خىلغا يېتەتتى، ھەممە كەنتنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق ۋەزىپىسى بار ئىدى. فېئودال خوجىلارنىڭ كېيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرار جاي ۋە ھەربىكە تلىرىدىن تارتىپ تۇغۇش، قېرىغاندا كۆتۈش، ئۆلگەندە دەپنە قىلىش ئىشلىرىغىچە بولغان ھەممە ئىشنى مۇشۇكەنتلەرئادەم چىقىرىپ ئۇستىگە ئالاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، يانچىلار دائىم نورمىدىن تاشقىرى ھەر خىل سېلىقلارنى تۆلەيتتى ۋە قاقتى - سوقتى قىلىناتتى. ھەتتا خوجىلار ئات مىنىپ بېلىم ئاغرىپ كەتتى دېگەن باھانە بىلەن يانچىلاردىن بەل ئاغرىقى پۇلى ئالاتتى؛ پۇتى ئاغرىسا، پۇت ئاغرىقى پۇلى ئالاتتى؛ يامان چۈش كۆرسە، يانچىلاردىن قورقۇشنى بەھىش پۇلى ئالاتتى، ۋەھاكازالار. ھەيىت - ئايەم كۈنلىرى ۋە خوجىلارنىڭكىدە توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم بولغان چاغلاردا، خوجىلار تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، يانچىلاردىن جالىغانچە نەرسە ئالاتتى. زىيادە تىلەردە قىزلارنى ناخشا ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلىنى ئېچىپ قويۇشقا بەلگىلەيتتى.

ئۇيغۇرلاردىكى يانچىلىق توزۇم جۇڭگودا ئازادلىقتىن بۇرۇن، شىنجاڭنىڭ قارىقاش ناھىيىسىنىڭ شاخلىق يېزىسىدىكى ئۇيغۇرلاردا مەۋجۇت بولغان يانچىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساسىدىكى فېئودالىلىق قورۇق توزۇمى. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئورنىغا قاراپ تۆت تەبەقىگە بۆلۈنگەن: (1) خوجا (ئاقسۆڭەك)؛ (2) خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى باش خوجىدار (ئاقساقال)، ھىسابچى قاتارلىقلار؛ (3) دېھقان، يېرىم دېھقان، يارەمچى دېھقان، بۇلار يانچىلار ئىدى؛ (4) ئىجارىكەش دېھقان ۋە يىللىقچى. خوجا يەر ئىگىلىرى، شۇنداقلا قورۇقلارنىڭ

ئالىي ھۆكۈمرانى ئىدى. ئۇلار يانچىلارنى، ئاساسەن، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئېلىش ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. قۇرۇقتىكى مەمۇرىي ئىشلارنى ئادەتتە خوجا ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى باشقا خوجىدار ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىلىشىپ بېجىرەتتى، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت قۇرۇقتىكى دېھقانلار بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەت قىلمايتتى، قۇرۇقتىكى ھەق تەلەپ-ئەنزىلىرى بىلەن جىنايى ئىشلار ئەنزىلمىرىنىمۇ خوجا ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى.

خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى باش خوجىدار، شۇنىڭدەك ئامبارچى قۇشۇمچە ھېسابچى، دوغا قۇشۇمچە قۇرۇقچى، جەۋرچى قاتارلىقلار خوجىغا ۋاكالىتەن قۇرۇقنى باشقۇراتتى. ئۇلار كۆپرەك ئۇلۇشلۇك يەر ئالغان بولۇپ، بۇ يەرنى دېھقانلارنىڭ ئەيگەكچىگە تاپىنىپ تېرنيتتى، ئۇلار ئىچىدە يەرنىڭ بىر قىسمىنى ئىجارىگە بېرىدىغان ياكى ئادەم يالداپ تېرىيدىغانلارمۇ بار ئىدى؛ ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى قىسمەن ئەمگەككە قاتنىشاتتى.

دېھقان خوجىدىن بىر ئۇلۇش يەر (ئادەتتە 20 مو)، بىر كەتمەن (بىر ئەمگەكچىسىگە سىمۇۋول) ۋە بىر كىشىگە ئۇچ - تۆت ئاي يەتكۈدەك ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ئالاتتى. ئۇلار خوجىنىڭ ئۆزى باشقۇرىدىغان يەردە يىلبويى ئىشلەش ئۈچۈن پۈتۈن ئەمگەك كۈچىدىن بىرنى چىقىراتتى، دېھقانچىلىق قاتمالىق چاغلاردا ئائىلە بويىچە خوجا ئۈچۈن ئىشلەيتتى. بىرىنچى دېھقان بىرىنچى ئۇلۇش يەر، بىرىنچى ئۇلۇش ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ۋە ئەكىكى ئائىلە ئۈچۈن بىر كەتمەن ئالاتتى. ئۇلار ھەر 10 كۈندە خوجىغا بەش كۈندىن كۆپرەك ۋاقىت ئىشلەپ بېرەتتى. يارەمچى دېھقان ئۆزىنىڭ ئەمگەك قىلىش ئەھۋالى ۋە خوجا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا قاراپ بىر ئۇلۇش، بىرىنچى ئۇلۇش ياكى بىرىنچى ئۇلۇشكىمۇ يەتمەيدىغان يەر ئالاتتى. ئۇلار ئادەتتە خوجىنىڭ مېلىنى باقاتتى، خوجا ئۈچۈن قول سانائەت بۇيۇملىرى ئىشلەپبېرىتتى ۋە قوش باقاتتى، ئوۋ ئوۋلايتتى، يۇگۇر - يېتىم ئىشلىرىنى قىلاتتى، قانچە كۈن ئىشلەپ بېرىدىغانلىقى ۋە قانچىلىك ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ئالىدىغانلىقى ئالغان ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا قاراپ بەلگىلىنەتتى. دېھقان، بىرىنچى دېھقان، يارەمچى دېھقانلارغا بېرىلىدىغان ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ بىر قىسمى بوز يەر بولۇپ، بۇ يەرلەر ئېچىلغاندىن كېيىن، خوجا ئۇنى ئىلۇۋلىمپ، ئۇلارغا باشقا بوز يەرنى بۆلۈپ بېرەتتى. ئۇلارغا ئەتىيازدا ئۇزۇقلۇق ئاشلىق ئۈچۈن كۆممىقوناق بېرىلەتتى، كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن خوجا ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ بېجى ھېسابىدا ئۇلاردىن بۇغداي ئالاتتى. خوجا دېھقانلارنىڭ مېۋە - چېۋە، ئوتياش - كۆكتاتلىرىنى خالىغانچە ئالالايتتى، دېھقانلارنىڭ كالا، ئېشەكلىرىنى خالىغانچە ئىشلىتەلەيتتى. دېھقانلار ئۇلۇشلۇك يەر ئىلىپ تېرىپ، يەرگە باغلىنىپ قالاتتى، قۇرۇقتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيتتى؛ خوجا ئۇلارنى خالىغان ۋاقىتتا قۇرۇقتىن قوغلاپ چىقىرىۋېتەلەيتتى. دېھقانلار ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ھالدا ئايرىم - ئايرىم ھالدا خوجىلارغا ئىشلەپ بېرەتتى؛ خوجا يەرگە بولغان ئېگىدارچىلىق ھوقۇقىغا تاپىنىپ ۋە دېھقانلارنىڭ جىسمانىي بېقىندىلىق ئورنىدىن پايدىلىنىپ، باش خوجىدارنىڭ كالتەك - تۇقماقلىرىغا تاپىنىپ دېھقانلارنى ئۆزى ئۈچۈن ئىشلەپ بېرىشكە مەجبۇر قىلاتتى.

قۇرۇقتىكى ئاز مىقداردىكى يەر ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلەتتى ھەمدە قورۇقتا

خوجا بىلەن باش غوجىدار يالىلغان يىللىقچىلار بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، خوجا ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ ئىشىنى قىلىدىغان مالايلارمۇ بولاتتى، بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد قۇل قىلىنغان قوللار ئىدى، بەزىلىرى بولسا ئاتا - ئانىلىرى مەلۇم سۈرۈك بىلەن خوجىغا ساتقان بالىلار ئىدى، ئۇلارنىڭ قۇرۇقتىكى ئورنى ھەممىدىن تۆۋەن ئىدى.

موڭغۇللاردىكى سۈرك تۈزۈمى بۇ، جۇڭگودا ئازادلىقتىن ئىلىرى موڭغۇل چارۋىچىلىق رايونلىرىدا نامرات چارۋىچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ بىر خىل شەكلى. سۈرك مۇڭغۇلچىدا پادا دېگەن مەنىدە. ئادەتتە چارۋا بېقىپ بېرىش ياكى يالىلنىپ چارۋا بېقىش سۈرك بېقىش دېيىلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى زامانىدىكى ئوتتۇرىلىرىدىن ئىلگىرى، فېئودال ۋاڭ - گۇڭلار، ئاقسۆڭەكلەر، يۇقىرى قاتلام لامىلار، خوشۇن مەھكىمىسى، بۇتخانىلار چارۋىلىرىنى ئۆزلىرىگە قاراشلىق چارۋىچىلارغا باقتۇرۇپ، چارۋىچىلارنىڭ ئەمگەكسىنى شۇلۇۋالاتتى. بۇ بىر خىل ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئىدى. كېيىنچە، چارۋىلارنى يالاپ باقتۇرىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى يەنى چارۋىدارلار ۋە سودىگەرلەر چارۋىلىرىنى يالاپ باقتۇرىدىغان، كېيىن مەلۇم نىسبەت بويىچە تۆل-ياكى باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئايرىۋالىدىغان شەكىل تەدرىجىي ھالدا بارلىققا كەلدى. سۈرك باقىدىغانلار، ئومۇمەن، چارۋىسىز ياكى چارۋىسى ئاز نامرات چارۋىچىلار ئىدى. سۈرك بېقىش شەكلى، ئاساسەن، مۇنداق: ئېكىگە خىل ئىدى: بىر خىلى، ۋاقىتلىق ئىدى، مەسىلەن، تۆل ئېلىش ياكى يۇك قىرقىش پەسلىدە بىر قىسىم چارۋىلار يالاپ باقتۇرۇلاتتى؛ يەنە بىر خىلى، ئۇزاق مۇددەت ئىجارىگە باقتۇرۇش بولۇپ، ئىجارە ۋاقتى بىر يىل، ئەكسى يىل ياكى ئۈچ يىل بولاتتى. سۈرك باققۇچى ئائىلىلەر ئومۇمىي چارۋىچىلارنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى.

موڭغۇللاردىكى خورئىن كۆچمەن چارۋىچىلىق ئۇسۇلى خورئىن دېگەن سۆز دائىرە ياكى بارگاھ دېگەن مەنىدە. ئۇرۇقداشلىق تۈزۈم دەۋرىدە موڭغۇللاردا مەۋجۇت بولغان بىر خىل كوللېكتىپ ھالدا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدىغان ۋە ئاۋۇل قۇرۇپ بىللە ئولتۇراقلىشىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلى. ئاۋۇل قۇرغاندا، ئېيىل دەپ ئاتىلىدىغان ئائىلىلەر چېدىر ۋە چارۋىلىرىنى ھالقا شەكلىدە تىكىپ ۋە تىوختىتىپ، خورئىن تەشكىللەپتىتى. ئاقساقالنىڭ چېدىرى ھەممىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، ئۇ قوماندانلىق قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى. خورئىننىڭ كۆلىمى ھەر خىل ئىدى، كۆپلىرىنىڭ نەچچە يۈز چېدىرغا يېتەتتى.

بولاكچىلىق ئۇرۇشى كېيىنى - كەينىدىن بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، خورئىن تەدرىجىي يوسۇندا ھەربىي ئىشلار ۋە ئىقتىسادىي ئىشلار بىرلەشتۈرۈلگەن تەشكىلاتقا ئايلاندى، ئۇ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىش ۋە ئاۋۇل قۇرۇش شەكلى بولغاندىن باشقا، يەنە مۇداپىئەلىنىش ۋە ھۇجۇم قىلىش شەكلى بولۇپ قالدى. دۇشمەن قوشۇنلىرى يېقىنلاپ كەلگەندە، خورئىن تەشكىل قىلىنىپ، دۇشمەندىن مۇداپىئە كۆرۈلەتتى؛ چەكچىگە چىققاندا دۇشمەنلەرنىڭ ئەتراپىدا خورئىن تەشكىل قىلىنىپ، سەركەردە ئوتتۇرىدا جەكچە قوماندانلىق قىلاتتى. مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، مۇشۇ چاغدا، خورئىننىڭ تەشكىللىنىشىدە

مۇزگەرىش بولدى، ئەسلىدە قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنغان بولسا، ئەمدى قانداشلىق مۇناسىۋىتى ھەر خىل بولغان جەمەتلەرمۇ بىر خۇرۇنغا ئارىلىشىپ تۇرىدىغان بولدى. خۇرۇنغا ئوچۇق قىسمىدا باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى ۋە سىنىپىي بۆلۈنۈش كۆرسىتىلەشتى. ھەربىي كۈچنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، خۇرۇنغا كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، 1000 ھارۋا ۋە 1000 چېدىرغا يەتتى.

چارۋىچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە چارۋىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، يەككە ئائىلىلەر كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى، خۇرۇنغا كوللېكتىپ ئىگىلىكى بارا ـ بارا يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئېيىل ئالدى. ئېيىل ئائىلىنى بىرلىك قىلغان ھالدا بىرنەچچە چېدىر ۋە ھارۋىدىن تەركىب تاپقان كۆچمەن چارۋىچىلار بازگاھى ئىدى. ئۇنىڭدىكى ئىگىلىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىكى ئىگىلىك ئىدى. خۇسۇسىي ئىگىدارلىق مۇناسىۋىتى ۋە ۋاراسلىق قىلىش مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، سىنىپىي بۆلۈنۈش جىددىيلەشتى، موڭغۇللارمۇ ئورۇقداشلىق جەمئىيەتتىن بارا ـ بارا سىنىپىي جەمئىيەتكە ئۆتتى. ئەمما خۇرۇنغا بىر خىل ھەربىي تەشكىلدە يەنىلا ساقلىنىپ تۇردى، ئىقتىسادىي جەھەتتە يولۇپ قالدى.

تۇسى تاۋزۇمى بۇ، جۇڭگودا فېئودال خانداناللىقلار ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا ئورناتقان، ۋىلايەت ـ ناھىيە تەۋزۇمىدىن بىلەن ئورتاقلىقى بولغان، ئەمما ئۇنىڭدىن پەرقلىنىدىغان سىياسىي ھۆكۈمرانلىق شەكلى.

تۇسى تۇگۈمەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ، تۇگۈمەنمۇ ئوخشاشلا مەركەزىي خانداناللىق تەرىپىدىن تەيىنلىنىدىغان يەرلىك ئەمەلدار بولۇپ، ئوردا ئۇلارغا مۇھۇر ھەدىيە قىلاتتى. ئۇنىڭ ۋىلايەت ـ ناھىيە تەۋزۇمىدىكى ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارىدىن پەرقلىنىدىغان ئاساسلىق يېرى شۇ ئىدىكى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا بالىلىرى ۋە نەۋرىلىرى ۋارىسلىق قىلالايتتى، يۆتكىلىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارىدەك مۇددەت بويىچە ئالمىشىپ، ئۆسۈپ تۇرمايتتى. تۇگۈمەن، ئاساسەن، جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبى ۋە جەنۇبىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا تەسىس قىلىناتتى. ئۇنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى بەك ئۇزۇن، خەن ۋۇدى غەربىي جەنۇب رايونىنى ئاچقان چاغدا، دېيەنۋاڭ، يېلاڭخۇ دېگەنگە ئوخشاش بەگلەرنى بەلگىلەپ، شۇ جايدىكى مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرىدىن پايدىلىنىپ، شۇ يەرنىڭ ئادەتىگە بېقىپ تۇرۇپ ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرغان. تاڭ سۇلالىسى ۋە سۇڭ سۇلالىسى زامانىدا غەربىي جەنۇب، جەنۇبىي جۇڭگو قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەرايونلىرىدا نۇرغۇن بېقىندى ئۆلكىلەر ۋە ئايماقلار تەسىس قىلىنىپ، شۇ يەردىكى مىللەتلەرنىڭ ئاقساقاللىرى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان سىشى، ئوبلاست بېگى قىلىپ تەيىنلەنگەن، بۇ تۇسى تاۋزۇمىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى. يۈەن سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، تۇگۈمەننىڭ ۋەزىپە تۈرلىرى، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش، تارتۇق ۋە ئالۋان قاتارلىقلاردا مۇئەييەن تۈزۈم شەكىللەندى. مىڭ سۇلالىسى زامانىدا تۇسى تاۋزۇمى كارامەت راۋاجلاندى، شۇنداقلا بۇ مەزگىل تۇسى تاۋزۇمىنىڭ ھالاكەتكە قاراپ مېڭىشىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولدى.

تۇسى تاۋزۇمى ـ جۇڭگودىكى ئاز سانلىق

مىللەت رايونلىرىدا ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ باشلىرىغا كەلگىچە، يۇنناندىن ئۆلكىسى ئىگىلاك ناھىيىسى يۈكۈنىڭ رايونىدىكى ئانىلىق ئائىلە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ناشىلار، دەيزۇلار، يىزۇلار (بىر قىسمى)، خانىزۇلارنىڭ ۋە سىچۈەن ئۆلكىسى لياڭشەن رايونىدىكى يىزۇلارنىڭ قوللۇق جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان بەزى جايلىرىدا يەنە تۈسى بار ئىدى، گەنسۇ، چىڭخەي، سىچۈەن ئۆلكىلىرىدىكى يانچىلىق تۈزۈم مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بەزى زاڭزۇلار ئارىسىدىمۇ تۈسى بار ئىدى. دېمەك، تۈسى تۈزۈمى دەسلەپتە ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمى، قوللۇق تۈزۈم ۋە يانچىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان، ئىجتىمائىي تەرەققىيات باسقۇچلىرى ھەر خىل بولغان مىللىي رايونلاردا مەۋجۇت ئىدى. ئەمما، ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۈسى تۈزۈمىگە مۇناسىپ كېلىدىغان ئاساسىي ئىقتىسادىي بازىس فېئودالىق يانچىلىق تۈزۈمىدىن ئىبارەت. تۈسى گەرچە مەركىزىي خانىدانلىق تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ۋە ئەدلىيە جەھەتلەردە مەركىزىي خانىدانلىقنىڭ چەكلىمىسىدە بولىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان رايوندا ئۆنىڭ يەنىلا نىسپىي مۇستەقىللىقى بار ئىدى، «ئەمەلگە ۋارىسلىق قىلىش، يەرگە ۋارىسلىق قىلىش، دېھقانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ۋارىسلىق قىلىش» تۈسىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئىدى، يەنى: تۈسى ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد سىياسىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان رايوندىكى يەرلەرگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ۋە يەرگە باغلىنىپ قالغان دېھقانلارغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. تۈسى تۈزۈمى راۋاجلانغان دەۋردە، تۈسىغا قاراشلىق پۇقرالار يانچى ئىدى، ئۇلارنىڭ ھېچقانداق خۇسۇسىي يېرى بولمايتتى. ئۇلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يەرگە باغلىنىپ قالاتتى. تۈسىنىڭ يانچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىدىكى ئاساسلىق شەكىل، كۆپىنچە، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى ئىدى. يانچىلار تۈسىلارنى ئېغىر ھەقسىز ئەمگەك بىلەن قامداپلا قالماستىن، يەنە تۈسىلارغا ھەر خىل نەرسىلەرنى تاپشۇراتتى ياكى تارتۇق قىلىپ تۇراتتى.

تۈسى تۈزۈمى بىر تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى، ئۇ مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى چاغلاردا شۇ جايلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا بىرقەدەر ماس كېلەتتى، جايلارنىڭ تىنچ بولۇشىنى ۋە دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى ئىلگىرى سۈرۈش شۇنىڭدەك شۇ جايلاردىكى مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە مەلۇم رول ئوينىغانىدى. ئەمما كېيىنكى مەزگىللەردە، ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ئالاقە ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنىڭ قويۇقلىشىشى ھەم ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، تۈسىلار ھەر مىللەت خەلقىنى كۈندىن - كۈنگە دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ۋە ئېزىدىغان بولدى، يەنە كېلىپ ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان يەرلەرنى قوشۇۋېلىش يولىدىكى ئۇرۇشلارنىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە سان - ساناقسىز بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈشى ئارقىسىدا، تۈسى تۈزۈمى تارىختىكى بىر خىل ئەكسىيەتچىل تۈزۈم بولۇپ قالدى. مانا

سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، تۇسلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، تۇسى تۇزۇمى پەيدىن پەي بەكار قىلىندى.

تۇسلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۇسلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش بۇنىڭدا جۇڭگودىكى فېئودال خانداناقلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدا تەسىس قىلغان تۇگۈمەن (تۇسى) نى بەكار قىلىپ، خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان ئىچكى ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاش مۇددەت بويىچە ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار تەسىس قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سىياسىي تەدبىر مىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا قوللىنىلىشقا باشلىغان. جۇيۈەنجاڭ قۇيۇدي قاتارلىقلارنى ئەسكەر باشلاپ يۈننەنگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇغان، نەتىجىدە، جۇ يۈەنجاڭ قوشۇنىغا قارشىلىق قىلغان دالىلۇنىڭ باش ھۆكۈمرانى دۇمەن شى ئىچكىرىگە كۆچۈرۈلۈپ، ئۇ يەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش جەھەتتىكى مەشھۇر بىر مىسال. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجېڭ يىللىرىدا يۈننەن، گۇيجۇ، سىچۈەن، خۇنەن، گۇاڭشى قاتارلىق جايلاردا تۇسلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش زور كۆچ بىلەن يولغا قويۇلغانىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، قىسمەن جەھەتتە تاغلىق رايونلار ۋە مۇتسىدىل ئىسسىق بەلباغ رايونلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئولتۇراق لاشقان جايلاردىن باشقا، زور كۆپچىلىك جايلاردىكى تۇسلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇلغان.

تۇسلارنىڭ «ئەمەلگە ۋارىسلىق قىلىش، يەرگە ۋارىسلىق قىلىش، دېھقانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلىش» ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئىكەنلىكىدىن ئېيتقاندا، تۇسلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش ھاكىمىيەت شەكلىدىكى ئاددىي ئۆزگىرىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ يەر تۇزۇمى ۋە ئىكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋەتلىرىگە تاقىلىدىغان زور ئۆزگىرىش ئىدى، شۇڭا بۇ جەريان مۇرەككەپ كۆرەشلەر بىلەن تولغانىدى. ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ ھەر خىل ئىدى.

خەنزۇلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى جەھەتتىكى تەسىرى چوڭراق بولغان ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدا يانچىلىق تۇزۇم پومېشچىكلار يەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىش تۇزۇمىگە ئۆزگىرىشكە باشلىغان، تۇسلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى پەيدىن پەي يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن پومېشچىكلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن، يانچىلار ئۇزلۇكسىز ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئەمگەك قىلىپ بېرىشكە ۋە يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرغان، تۇسلارنىڭ خاندانلىق تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئىنتايىن زور مىقداردىكى تارتۇق - سېلىقنى تاپشۇرۇشقا ماغدۇرى يەتمەي قالغان، شۇڭا بۇنداق جايلاردا تۇسلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش ئوڭۇشلۇقراق بولغان. لېكىن

يانچىلىق تۇزۇم ۋە قۇللۇق تۇزۇمىنىڭ قالدۇق كۆچى چوڭراق بولغان بەزى جايلاردا، فېئودال خانداناللىق تۈسىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇشنى قورال كۆچى بىلەن يولغا قويغان بولسىمۇ، تۈسىلار يەنىلا ئەسكەر چىقىرىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن، ھەتتا ئۇلارنىڭ قارشىلىقلىرى مەغلۇپ قىلىنىپ، تۈسىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇشى مەجبۇرىي يولغا قويۇلغاندىن كېيىنمۇ، ئۇلار يەنىلا ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرغان، نەتىجىدە مەركەزىي خانداناللىق تۈگۈنلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە مەجبۇر بولغان. بىرمۇنچە جايلاردا «تۈسىلار بىلەن ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى تەڭ قويۇش» يولغا قويۇلغان، بۇنىڭدا بەزى جايلاردا تۈگۈنلەر ئاساسلىق، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلار يارەمچى ئىدى، بەزى جايلاردا بولسا ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلار ئاساسلىق، تۈگۈنلەر يارەمچى ئىدى، تۈگۈمەن بىلەن ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلار ئىقتىسادىي تەرەققىيات ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى ئوخشاش بولمىغان رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى، بۇنىڭ تۈسىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇشنىڭ يانچىلىق تۇزۇمنىڭ پومېشچىكلار يەنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىش تۇزۇمىگە ئۆتۈشكە ماسلىتىشى جەريانىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۆرەش جەريانى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۈسىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلار قويۇش قورال كۈچى بىلەن يولغا قويۇلغان جايلاردا، گەرچە بۇنداق قىلىش شۇ جايلارغا ۋاقتىلىق بۇزغۇنچىلىق كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۈسىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش سىللىي رايونلارنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىلىق بولۇپ، تارىختا مەلۇم ئىلغارلىق رولىنى ئويناغانىدى.

— تۆسى تۇزۇمى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

پرۇسسيىده چىقىرىلغان يانچىلارنى ئازاد قىلىش يارلىقى XII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پرۇسسىيە پادىشاھلىقى يانچىلىق تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىش يۈزىسىدىن چىقارغان ئۆكتەبىر يارلىقى (1807 - يىل) ۋە تەكشەش يارلىقى (1811 - يىل).

1807 - يىل ئۆكتەبىردە، پرۇسسىيىنىڭ باش ۋەزىرى ستېين فرانسىيەنىڭ بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ۋە ناپولېئوننىڭ غەربىي ياۋروپاغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، پرۇسسىيىنىڭ فرانسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىكى كرىزىستىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە، يانچىلىق تۇزۇمىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا يارلىق چىقاردى. يارلىقتا 1810 - يىل سېن - مارتىن بايرىمى (11 - ئاينىڭ 11 - كۈنى) دىن باشلاپ دېھقانلارنىڭ خوجىلارغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ بىكار قىلىنىدىغانلىقى، دېھقانلارغا تۇرار جاينى ۋە كەسپىنى ئەركىن تاللاش ھوقۇقى بېرىلىدىغانلىقى بەلگىلىنىگەن. ئەمما خوجىلارنىڭ خوجىلىق يەردىكى ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىغان، يەر ئىگىلەش بىلەن ئالاقىدار بولغان بارلىق

فهئودالللق مه‌جبۇريه‌تله‌ر (مه‌سله‌ن، باج ـ سهلق تاپشۇروش، ئه‌مگه‌ك قه‌لپ بهرمش قاتارلىقلار) يه‌نه‌لا ساقلاپ قهلمغان. بۇ ئسلاهات فهئودال خوجلار ۋه چېركاۋنىڭ ۋارسلق قىلىندىغان هوقوق ـ مه‌نپه‌ئه‌تلرىگه ده‌خلى يه‌تكۈزگه‌نلكتىن، 1808 ـ يىلى پرۇسسيه پادشاهى فرىدرىخ ۋىلگېلم III ستهيننى ۋه‌زىپىسىدىن ئېلىۋېتىشكه مه‌جبۇر بولدى. 1810 ـ يىلى 7 ـ ئايدا هالدېنبېرگ پرۇسسيىنىڭ باش ۋه‌زىرى بولدى، 1811 ـ يىلى يه‌نه ته‌كشه‌ش يارلىقى چىقىرىلدى، ئۇنىڭدا دېهقانلارنىڭ هه‌ق تۆله‌ش ئۇسۇلى ئارقىلىق 1807 ـ يىل ئۆكته‌بر يارلىقىدا ساقلاپ قېلىنغان فهئودالللق مه‌جبۇريه‌تله‌ردىن خالاس بولۇشقا روخسه‌ت قىلىنغان. ئه‌مما هه‌ق تۆله‌پ خالاس بولۇشنىڭ شه‌رتلىرى ئىنتايىن قاتتىق ئىدى، دېهقانلار ئاده‌تتىكى يىللاردىكى يه‌ر ئىجارە سىنىڭ 25 هه‌سسىسگه توغرا كېلىدىغان هه‌ق تۆلىگه‌ن ۋه يا بولمىسا ئۇلۇشلۇك يېرىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى، ياكى يېرىمىنى خوجىغا قايتۇرۇپ به‌رگه‌ندىلا، قالغان ئۇلۇشلۇك يه‌رنىڭ ئىگىسى بولالايتتى. يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچه بولغان بۇ يانچلىق تۈزۈم ئسلاهاتى ستهين ـ هالدېنبېرگ ئسلاهاتى ده‌پ ئاتىلىدۇ. ئه‌مما مۇشۇنداق ئىنتايىن چه‌كلىك ئسلاهاتمۇ فهئودال ئاقسۆڭه‌ك پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. كېيىن پرۇسسيه پادشاهلىق هۆكۈمىتى يه‌نه پەرمانلار چىقىرىپ، هاللىق دېهقانلاردىلا فهئودالللق مه‌جبۇريه‌تنىڭ هه‌ق تۆله‌ش ئارقىلىق قۇتۇلۇش لايىقىتى بولدۇ، ده‌پ چه‌ك قويدى. تاكى 1848 ـ يىلى بۇرژۇئا ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىنلا، پرۇسسيه پادشاهلىق هۆكۈمىتى ئسلاهات ئېلىپ بېرىشنىڭ قه‌دىمىنى تېزلىتىشكه مه‌جبۇر بولدى، 1850 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئېلان قىلىنغان يېڭى ته‌ڭشه‌ش قانۇنىدا دېهقانلارنىڭ ئاساسلىق بولمىغان به‌زى فهئودالللق مه‌جبۇريه‌تلىرى هه‌قسىز ئه‌مه‌لدىن قالدۇرۇلدى، ئاددىتتىكى دېهقانلارنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يىللىق يه‌ر ئىجارىسىنىڭ 18 هه‌سسىسگه باراۋه‌ر كېلىدىغان هه‌ق تۆله‌پ ئاساسلىق فهئودالللق مه‌جبۇريه‌تله‌ردىن يه‌نى تۇرلۇك مه‌جبۇرىي ئه‌مگه‌ك ۋه يه‌ر ئىجارىسىدىن خالاس بولۇشىغا رۇخسه‌ت قىلىندى.

پرۇسسيىدىكى يانچلىق تۈزۈم ئسلاهاتى يۇنكېرلارنىڭ ـ پرۇسسيه ئاقسۆڭه‌ك پومېشچىكلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى ئاجىزلاتمىدى، ئه‌مما ئۇ كاپىتالىزمنىڭ يېڭا ئىگىلىكىده راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ به‌ردى. فهئودالللق مه‌جبۇريه‌تله‌رنى سېتىش ئارقىلىق، يۇنكېرلار ئىنتايىن كۆپ پۇل شۇلۇۋېلىش بىلەنلا قالماستىن، به‌لكى تېخىمۇ كۆپ يه‌رله‌رنى ئىگىلىۋالدى. مۇشۇ ئاساستا، ئۇلار بارا ـ بارا ئۆزلىرىنىڭ قورۇقلىرىنى كاپىتالىستىك ئۇسۇل بويىچه باشقۇرىدىغان بولدى. نۇرغۇن ۋه‌يران بولغان دېهقانلار يۇنكېرلارنىڭ قورۇقلىرىدىكى يالالانما دېهقانغا ئايلىنىپ قالدى، ئۇلار يېرىم يانچلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىپ، كاپىتالىزم ۋه فهئودالىزمنىڭ قوش ئېكسپلاتاتسىيىسگه ئۇچرىدى. كاپىتالىزمنىڭ يېڭا ئىگىلىكىده راۋاجلىنىشىدىكى «پرۇسسيىچه يول» دېگه‌ن ئه‌رسه ئه‌نه شۇ.

روسيىده يانچلىق توزۇمنىڭ ئسلاه قلنشى بۇنىڭدا 1861 ـ يىلى چار روسيىنىڭ يانچلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىش هه‌قىقده پەرمان چىقارغانلىقى كۆزده تۇتۇلىدۇ،

بۇ «1861 - يىلدىكى دېهقانلار ئىسلاهاتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، روسىيده ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىرقەدەر تېز ئۆستى، كاپىتالىزم ئامىللىرى ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى، بەزى سانائەت تارماقلىرىدا قول ئەمگەكنىڭ ئورنىنى ماشىنا بىلەن بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بارا - بارا ئىگىلىمەكتە ئىدى، يېزا ئىگىلىكى جەھەتتىمۇ بۇرژۇئالاشقان پومېشچىكلار بارلىققا كەلدى. ئەمما ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان يانچىلىق تۈزۈم سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنى قاتتىق بوغۇپ تۇراتتى ھەمدە يانچىلارنىڭ ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كۆرسىتىشىگە سەۋەبچى بولغانىدى، 1826 - يىلدىن 1861 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ھەرقايسى جايلاردا 1000 قېتىمدىن كۆپرەك دېهقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى، يانچىلىق تۈزۈمىدىكى قول سانائەت دۇكانلىرىدىمۇ يانچى ئىشچىلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى پارتلىدى. چار روسىيىنىڭ 1853 - يىلدىن 1856 - يىلغىچە داۋام قىلغان قىرىم ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغانلىقى يانچىلىق تۈزۈمنىڭ چىرىكلىكىنى يەنىمۇ ئاشكارىلاپ بەردى. ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچىلارمۇ يانچىلىق تۈزۈمىگە ۋە مۇستەبىت چارىزمغا قارشى كۈرەشلەرنى پائال قانات يايدۇردى. ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ تەھلىكىسى ئاستىدا، چار روسىيە ھۆكۈمىتى يۇقىرىدىن تۆۋەنگىچە يانچىلىق تۈزۈم ئىسلاهاتى ئېلىپ بېرىش ئۈستىدە ئويلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئاخىر 1861 - يىل 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئىسلاهات پەرمانى ۋە يانچىلىق تۈزۈمىنى بەكار قىلىش توغرىسىدىكى پەۋقۇلئاددە خىتابنامە ئېلان قىلىندى.

پەرمانىدا، ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە چوڭ روسىيە، ئوكرائىنا، بېلوروسىيە ۋە لىتۋانىدىكى پومېشچىلارنىڭ قارىمىقىدىكى يانچىلار باشقۇچقا بۆلۈپ ئازاد قىلىنىدۇ؛ دېهقانلار جىسمانىي ئازادلىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، بىر پارچە ئۇلۇشلۇك يەر ئالسا بولىدۇ، ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ كۆلىمى ھەقىقىدە رايونلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ تۆۋەن چەك بەلگىلىنىدۇ؛ نەق بار ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ كۆلىمى ئەڭ يۇقىرى چەكتىن ئېشىپ كەتسە، ئېشىپ كەتكەن قىسمى پومېشچىكقا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ، بۇنداق يەر بۆلۈنمە يەر دېيىلىدۇ؛ ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ كۆلىمى ئەڭ تۆۋەن چەككە يەتمىسە، تولۇقلاپ بېرىلمەيدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن، ئاقسۆڭەك پومېشچىكلار بۇ بەلگىلىمىدىن پايدىلىنىپ دېهقانلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يېرىنىڭ ئەڭ مۇنبەت قىسمىنى تارتىۋالدى. ئەينى ۋاقىتتا، دېهقانلار ئۇلۇشلۇك يەر ئالغاندا پومېشچىكلارغا يۇقىرى تۆلەم تۆلەيتتى، مەسىلەن، يىلىغا نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە ئالتە رۇبلى بولسا، تۆلەم پۇلى 100 رۇبلى بولاتتى. دېهقانلار يەرگە تۆلەم تۆلىگەندە، ئاۋۋال تۆلەمنىڭ 20 — 25 پىرسەنتىنى تۆلىشى لازىم ئىدى، قالغان قىسمى دۆلەت خەزىنىسىدىن بېرىپ تۇرالايتتى، دېهقان بۇنى ئۇنىڭدىن كېيىنكى 49 يىل ئىچىدە مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇراتتى، ئۇنىڭدەك بۇنىڭ ئۈسۈمىنىمۇ بېرەتتى.

- 1863 - ۋە 1866 - يىللىرى بۇ پەرمانىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى بەخشەندە يەرلەردىكى يانچىلار (خان جەمەتىنىڭ خوجىلىق يېرىگە قاراشلىق يانچىلار) ۋە دۆلەتكە قاراشلىق يانچىلار ئارىسىدا يولغا قويۇلدى. كېيىن رۇسلار رايونلىرىنى باشقا ھەرقايسى مىللىي رايونلارىدىمۇ ئىسلاهات ئېلىپ بېرىلدى.

يانچىلىق تۇزۇم ئىسلاھاتى ئارقىسىدا 20 مىليوندىن كۆپ يانچى جىسمانىي ئەركىنلىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە پۈتۈنلەي بىكار قىلىنىپ كەتمىدى. پومېشچىكلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، دېھقانلارنىڭ ئۈلۈشلۈك يەرلىرىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىدىن بەشتىن ئىككى قىسمىنى بۆلۈۋېلىپ يەر شەكلىدە تارتىۋالدى. ئەسلىدە ئومۇمىنىڭ بولغان يايلاق، كۆل، ئورمان قاتارلىقلارنىمۇ پومېشچىكلار ئىگىلىۋالدى. پومېشچىكلار يەنە دېھقانلاردىن نەچچە مىليارد رۇبلى تۆلەم ئۇندۇرۇۋالدى. بۇ ھال دېھقانلار ئىگىلىكىدىكى قىيىنچىلىقنى ۋە ئۇلارنىڭ پومېشچىكلارغا بېقىنىشىنى كۈچەيتتى، ئۇرغۇنلىغان دېھقانلار يېڭىباشتىن پومېشچىكلارنىڭ قۇللۇقىغا چۈشۈپ قالدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ قېتىمقى ئىسلاھات دېھقانلارنىڭ ئەركىن يالالنما ئەمگەكچىلەرگە ئايلىنىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت يارىتتى. تاۋار پۇل ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. ئىچكى بازارنىڭ كېڭىيىشىنى ئىلگىرى سۈردى، دېھقانلار ئىگىلىكىنىڭ بۆلۈنۈشىنى تېزلەتتى، بۇنىڭ بىلەن روسىيىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئېچىلدى. ئۇ روسىيە تارىخىدا فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئۆتۈشنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: «ئەگەر 1861 - يىلى روسىيىدە دولەتنىڭ پۈتۈن قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگەرگەنلىكىگە ئومۇمىي جەھەتتىن نەزەر سالساق، ئۇ ھالدا، بۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ فېئودالىق پادىشاھلىق تۈزۈمىدىن بۇرژۇئا پادىشاھلىق تۈزۈمىگە ئايلىنىشى يولىدا تاشلانغان بىر قەدەم ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز مۇقەررەر. بۇ ئىقتىسادىي نۇقتىسىنەزەردىن قارىغاندا توغرا بولۇپلا قالماستىن، سىياسى نۇقتىسىنەزەردىن قارىغاندىمۇ توغرا.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 17 - توم، 96 - بەت).

يۇنكېرلار بۇ پرۇسسىيە ئاقسۆڭەك پومېشچىكلىرىنىڭ نامى. يۇنكېر دېگەن سۆز نېمىسچە Junker نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، پومېشچىك دېگەن مەنىدە، ئەمما خەنزۇچىدا دائىم «يۇنكېر پومېشچىكلار» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ.

XI ئەسىردە گېرمانىيىنىڭ شىمالىدىكى فېئودالىلار تېۋتۇن ئاتلىقلار قوشۇنىنى تەشكىللەپ، شەرقىقە يۈرۈش قىلىپ، ئىلبا دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى پرۇسسىيە رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان غەربىي سلاۋيانلارغا تاجاۋۇز قىلدى. بۇنداق تاجاۋۇزچىلىق ھەربىي مۇستەملىكىچىلىك خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، نۇرغۇن ئاتلىقلار ئۇ يەردە كۆپلىگەن يەرلەرنى تالان - تاراج قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ فېئودالىق خوجىلىق يېرى قىلىۋالدى، شۇنىڭدەك زور تۈركۈمدىكى گېرمانىيە دېھقانلىرىنى ئۇ يەرنى ئېچىشقا جەلپ قىلدى. بۇ فېئودال ئاتلىق خوجىلار كېيىنكى مەزگىللەردىكى پرۇسسىيە يۇنكېرلىرىنىڭ تەكتى ئىدى، ئىلبا دەرياسىنىڭ شەرقىغە كۆچۈپ بارغان گېرمانىيە دېھقانلىرى كېيىنچە ئۇلارنىڭ يانچىلىرى بولۇپ قالدى. XVI ئەسىردە، پرۇسسىيە يۇنكېرلىرى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇپ، ئاشلىقنى ئەنگلىيە، نىدىرلاندىلارغا كۆپلەپ ئېكسپورت قىلىش ئۈچۈن، قەدىمكى زامانىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى تېۋتۇن ئاتلىقلار قوشۇنىنىڭ فېئودالىق ھەربىي ئېكسپلاتاتسىيە ئەنئەنىسىنگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلبا دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى دېھقانلارنىڭ ئۇلۇشلۇك يەرلىرىنى كۆپلەپ

تارتىۋالىدى، تاۋار خاراكتېرىدىكى چوڭ قورۇقلار ئىگىلىكىنى يانچىلارنىڭ ئەمگىكىگە تايىنىپ باشقۇردى. بۇنداق ئەھۋال XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. دېھقانلار تامامەن يۇنكېرلارنىڭ چوڭ قورۇقلىرىدىكى كىچىككىنە كەپسى ۋە ئازغىنا كۆكتاتلىقى بار، يانچىلاردەك يالالانما دېھقانغا ئايلىنىپ قالدى. يۇنكېرلارنىڭ ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تۈزۈمى ئاساسىدا تەكلەنگەن ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ ئېشىشى ئارقىسىدا، يۇنكېرلار پرۇسسىيىنىڭ پادىشاھلىق مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە ئىنتايىن چوڭ تەسىر كۆرسىتىدىغان بولدى. پرۇسسىيە پادىشاھى يۇنكېرلارنىڭ دېھقانلارنى ئەمگەككە سېلىش ۋە ئۇلاردىن يەر ئىجارىسى ئېلىش، دېھقانلارنى ساقچى سۈپىتىدە باشقۇرۇش ھوقۇقى ۋە سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى، پرۇسسىيە دائىمىي ئارمىيىسىدە يۇنكېرلاردىن كېلىپ چىققانلارنىڭ ئوفىتسېر بولالايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يۇنكېرلار ئۆزلىرىنىڭ قورۇقلىرىنى بارا-بارا كاپىتالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن باشقۇرۇشقا كىرىشتى، ئەمما يۇنكېرلارنىڭ قورۇقلىرىدا، يالالانما دېھقانلار يەنىلا يېرىم يانچىلىق ئورۇندا تۇراتتى. يۇنكېرلار سىنىپى دەپ ئاتالمىدىغان پومپىچكلار سىنىپى پرۇسسىيە بىلەن گېرمانىيە بىرلىكە كەلگەندىن كېيىنكى چاغلاردا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ قالغانىدى.

مۇشتۇمزور پومپىچكلار «ئاقسۆڭەك پومپىچىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، كېيىنچە «مەنسەپدار پومپىچىك» دەپ ئاتالغان. بۇ، جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي ئورنى خېلى يۇقىرى بولغان، سىياسىي ئىمتىيازغا ئىگە پومپىچكلار. ئۇلار ئادەتتىكى پومپىچكلاردىن پەرقلىنىدۇ. جەنگو دەۋرىدىن بۇرۇنقى زامانلاردىكى بەگلەر، خان جەمەتى ئۇلارنىڭ تەكتى ئىدى، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن مۇشتۇمزور پومپىچكلار تەبىقىسى تەدرىجىي يوسۇندا شەكىللەندى. خەن سۇلالىسى، ۋېي بەگلىكى دەۋرىدە مۇشتۇمزور دەپ ئاتالغانلار، سۇي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىسىلزادىلەر دەپ ئاتالغانلار، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەل تەقدىرىنى بەلگىلىگۈچىلەر دەپ ئاتالغانلار، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كاتتىلار دەپ ئاتالغانلار مۇشتۇمزور پومپىچكلار جۈملىسىگە كىرىدۇ. بۇنداق پومپىچكلار چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە كەلگەندە بولسا بىيۇروكرات پومپىچىك ۋە زومىگەر پومپىچىك بارلىقا كەلدى، بۇلارنىڭ خاراكتېرى باشقىچەرەك ئىدى.

مۇشتۇمزور پومپىچكلارنىڭ بارلىقا كېلىشى — فېئودالىق تەبىقە تۈزۈمىنىڭ ئىنكاسى. ئەسلىدىكى بەگلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىدىغان خوجىلىق يېرى ۋە خوجىلىق پۇقرالىرى بار ئىدى، خوجىلىق يەردە مەمۇرىي ھوقۇقى، ئەدلىيە ھوقۇقى، يەر سېلىقى ئېلىش ھوقۇق قاتارلىق ھوقۇقلىرى بار ئىدى، ئۇلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ ھەر خىل سىياسىي ھوقۇقلىرى بار ئىدى. خەن سۇلالىسى زامانىدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بارلىقا كەلگەن مۇشتۇمزور پومپىچكلار، ئاساسەن، ئۆزلىرىنىڭ يەرتۇپىسى، دەرىجىسى ياكى ئۇرۇق-نەسلى بىلەن ئادەتتىكى پومپىچكلاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى، ۋېي بەگلىكى، جىن سۇلالىسى، جەنۇبىي ۋە

شىمالىي سۇلالىلەر زامانىغا كەلگەندە، ئۇرۇق-نەسىل تېخىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى، سىياسىي جەھەتتىكى ئىمتىيازنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇستۈن ئورۇنغا ئىگە قىلىشى تۇرغان گەپ. ئۇلار تەسىر كۈچىگە تايىنىپ، يەرلەرنى قوشۇۋېلىپ، كۆپىنچە يېزا، رايون دائىرىسىدىن ھالقىغان چوڭ پومېشچىكلاردىن بولۇپ قالاتتى. ئۇلار يېرىنىڭ مىقدارىنى يوشۇرۇپ، يەر بېجىنى ئاز تاپشۇراتتى، يەرلىرىنى دېھقانلارغا يالغاندىن بۆلۈپ بېرىش، باشقىلارنىڭ ھېسابىغا يېزىش، مۇئەللەق قىلىپ قويۇش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن سېلىقنى ئوتتۇرا ۋە ئۈششاق پومېشچىكلارغا، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارغا ئىتتىرىپ قويىاتتى. ئۇلار ھاشارغا ئىشلىمەسلىك ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى ۋە ئىجارىكەشلىرىنى قانىتى ئاستىغا ئالاتتى، بەزى دېھقانلار ئېغىر سەيسىلەردىن ۋە قاقتى-سوقتى قىلىنىشتىن ساقلىنىپ قېلىش ئۈچۈن مۇشتۇمزور پومېشچىكلارغا بېقىناتتى، بۇنىڭ بىلەن «يۈزلىگەن ئائىلىلەر، مىڭلىغان ئادەملەر بىر ئائىلىگە قوشۇلۇش» ئەھۋالى كېلىپ چىقاتتى. تاڭ سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، چوڭ بيۇروكراتلار، يېزا ئەمەلدارلىرى ۋە ئىمتىھان تۇزۇمىدە نام چىقارغان كىشىلەر مەنسەپدارلار دائىرىسىگە كىرگۈزۈلۈپ، مەنسەپدار پومېشچىكلارنىڭ سېپىنى كېڭەيدى. سۇڭ سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، پومېشچىكلارنىڭ ئورنى بارا-بارا، ئاساسەن، ئىقتىسادىي كۈچىگە قاراپ يەنىلا قانچىلىك يەر ئىگىلىگەنلىكىگە قاراپ ئۆلچىنىدىغان بولدى. مەڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەنسەپدار پومېشچىكلارنىڭ كۈچى تازا كۈچلۈك ئىدى، مەڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى زامانىغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ كۈچى ئاجىزلاشتى.

مۇشتۇمزور پومېشچىكلار فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىدىنمۇ تازا مۇتەئەسسىپ، چىرىك ۋە ئەكسىيەتچى قاتلىمى. ئۇلار جايلاردا دېھقانلارنىڭ كۆرەشلىرىنى باستۇرىدىغان ئاساسىي كۈچ بولۇپ، دېھقانلارنى، كۆپىنچە، ئادەتتىكى پومېشچىكلاردىنمۇ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە ئېزىدۇ. تارىختا بولۇپ ئۆتكەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ھەمىشە ئالدى بىلەن مۇشتۇمزور پومېشچىكلارنى زەربە بېرىش ئوبيېكتى قىلغان يەكىن مۇشتۇمزور پومېشچىكلارنىڭ ۋەھشىيانە زۇلمى بۇنداق قوزغىلاڭلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغان؛ ھەر قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار ئىنقىلابىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مۇشتۇمزور پومېشچىكلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەرگەن.

ئادەتتىكى پومېشچىكلار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئادەتتىكى پومېشچىكلار «پېقىر پومېشچىكلار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا جۇڭگودا فېئودالدىق جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەنرەك بولغان، سىياسىي ئىمتىيازغا ئىگە بولمىغان پومېشچىكلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار مۇشتۇمزور پومېشچىكلار ۋە مەنسەپدار پومېشچىكلاردىن پەرقلىنىدۇ. چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، يەرنى ئېلىپ سېتىشقا بولىدىغان بولدى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى ئاساسىي ئېكسپلاتاتسىيە شەكلى قىلغان پومېشچىكلار سىنىپى شەكىللەندى. بۇنداق فېئودالدىق يەر مۇلۇكچىلىكى شارائىتىدا، پۇلى بارلار، ئۇلارنىڭ باي سودىگەر ياكى ئوتتۇرا

ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدار، يا بولمىسا ئاددىي پۇقرا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەر سېتىۋېلىپ، يەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ پومېشچىك بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، بۇلاردىن كېلىپ چىققان پومېشچىكلار ئادەتتىكى پومېشچىكلار ئىدى.

ئادەتتىكى پومېشچىكلار ئىچىدە ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق پومېشچىكلار كۆپ بولاتتى، ئەمما چوڭلىرىمۇ بار ئىدى، ئۇلار ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق، نۇرغۇن بايلىق توپلىغان، يەرلەرنى قوشۇۋالغانىدى ھەمدە مال - دۇنياسىغا تايىنىپ، ھۆكۈمەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يېزا خەلقىنى بوزەك قىلاتتى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئادەتتە سىياسىي ئىمتىيازى بولمايتتى، ئالۋان - ياساق، يەر سېلىقىنى ئوخشاشلا تاپشۇراتتى، جايلاردا، كۆپىنچە، مۇشتۇمزور پومېشچىكلار تەرىپىدىن بوزەك قىلىنىاتتى. تارىختا ئۆتكەن فېئودال ھۆكۈمەتلەر سودىنى چەكلەش سىياستىنى يۈرگۈزگىنىدە، كۆپ ھاللاردا، ئادەتتىكى پومېشچىكلارنىڭ چوڭلىرىغا زەربە بېرەتتى. مەسىلەن، خەن ۋۇدى پۇل - بايلىقنى ھېسابلاپ، سودىگەرلەرنىڭ يەرلىرى، تۇرار جايلىرى، مال - مۈلۈكلىرى ۋە قۇل - دېدەكلىرىنى مۇسادىرە قىلغان، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، «ئوتتۇرا دەرىجىلىك مۈلۈكدارلاردىن يۇقىرىلارنىڭ ھەممىسى ۋەيران بولغان»، بۇلارنىڭ ئىچىدە قوشۇمچە سودىگەرلىك قىلىدىغان ئادەتتىكى پومېشچىكلارمۇ بار ئىدى، مۇشتۇمزور پومېشچىكلار بولسا زەربە يەيدىغانلارنىڭ قاتارىغا كىرگۈزۈلمىگەن. جىن سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلەتمەن ئائىلىلەردىن كېلىپ چىققانلارنى ئىشقا قويۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، «يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئېستىزادىلەردىن بولۇر، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تېگىگە يەتكەردىن بولۇر» دېگەن سۆز بار ئىدى، دېمەك، ئادەتتىكى پومېشچىكلار بەسمىغا ئۇچرايتتى، چوڭ ئەمەلدار بولالمايتتى. سۇي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن كېيىن ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئادەتتىكى پومېشچىكلاردىن ئىمتىھان بېرىپ ئەمەلدار بولغانلار كۆپەيدى، ئۇلارنىڭ يەنە بىر قىسمى ھەربىي ئىشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ۋە ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ئۆسۈپ مەنسەپدار پومېشچىك بولدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، سودا - سانائەتچىلەردىن پومېشچىككە ئايلانغانلىرى پەيدىنپەي كۆپەيدى، مەنسەپدار پومېشچىك بىلەن ئادەتتىكى پومېشچىكنى پەرقلەندۈرۈشتە مەرتىۋە، دەرىجە ياكى ئۇرۇق - نەسىل ئاساس قىلىنماي، ئىگىلىگەن يەرنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكى ئاساس قىلىنىدىغان بولدى. ئادەتتىكى پومېشچىكلارنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىشى، ئاساسەن، زور كۆلەملىك دېھقانلار ئىنقىلابىي ئۇرۇشلىرىدىن كېيىن، مۇشتۇمزورلارنىڭ زور تۈركۈملەپ قېچىپ كەتكەنلىكى ۋە ۋەيران بولغانلىقى ئارقىسىدا، پۈتۈن بارلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ يەر سېتىۋېلىپ، يېڭى پومېشچىك بولۇپ قالغانلىقىدىن بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇنداق پومېشچىكلار كۆپەيدى، ئەسلى مەنىدىكى مۇشتۇمزور پومېشچىك بىلەن ئادەتتىكى پومېشچىكنىڭ پەرقى ئانچە ئېنىق بولماي قالدى، پەيدىنپەي بيۇروكرات پومېشچىك ۋە ئومىگەر پومېشچىك دېگەن نامىلار پەيدا بولدى.

مۇشتۇمزور پومېشچىكلار دېگەن نامىدىغا قارالسۇن.

ئىجارىكەشلەر جۇڭگودا غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان ئاتالغۇ كەلگەن، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارە ئېلىپ تېرىيدىغان دېھقانلارنىڭ بىر خىل نامى.

پومپىچكلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارە ئېلىپ تېرىيدىغان بېقىندا دېھقانلار جەنگو دەۋرىدىلا پەيدا بولغان، ئەمما ئۇلار ئىجارىكەش دەپ ئاتالمايتتى. مىلادى 280 - يىلى غەربىي جىن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان يەر ئىگىلەش پەرمانىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «ئىجارىكەشلىرى بولسا بولىدىغانلاردىن 1 - ۋە 2 - دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردا ئىجارىكەشنىڭ سانى 50 تىن ئاشمايدۇ» («جىن سالنامىسى. ئىگىلىك تەزكىرىسى»، 26 - جىلد). تاڭ سۇلالىسى ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن كېيىن، ئىجارىكەش دېگەن نام داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. جۇڭگودىكى فېئودالىق جەمئىيەتتە، يەر ئىجارىسى بىلەن بولىدىغان ئېكسپلاتاتسىيە ئاساسەن ئىجارىكەشلەرنىڭ ئۇستىگە چۈشەتتى، ئۇلار پومپىچكلارنىڭ يەرلىرىنى تېرەپ، ئېغىر يەر ئىجارىسى تاپشۇراتتى ھەمدە تۈرلۈك ھاشارلارغا تۇتۇلاتتى، شۇنىڭدەك قاقتى - سوقتى قىلىناتتى.

ئىجارىكەشلەر بىلەن پومپىچكلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۆۋەتتىكى ھالدىكى ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بېقىندىلىق مۇناسىۋەت، خوجايىن بىلەن چاكار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ياكى چوڭلار بىلەن كىچىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەۋجۇت ئىدى. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ھەمدە جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە ئىجارىكەشلەر مۇشتۇمزور پومپىچكلارنى پاناھ قىلغاچقا، «پومپىچىك ئائىلىسىنىڭ ئادىمى ھېسابلىنىناتتى»، ئۇلار نۆپۈسىز ئىگىلەۋېلىنغانلار ئىدى. ئىجارىكەشلەر ئەركىنلىكىگە ئېرىشىش ئۈچۈن قېيۇپ بېرىلىش ۋە ئۆز ئەركىنى سېتىۋېلىش قاتارلىق رەسمىيەتلەردىن ئۆتۈشى كېرەك ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئىجارىكەشلەر تەبەقىسى كۆندىن - كۈنگە زورىيىپ كەتتى، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىجارىكەشلەر ئائىلىسى ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى تەشكىل قىلدى. فېئودالىق ھۆكۈمەت ئىجارىكەشلەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىمۇ نوپۇسقا ئالدى، ئىجارىكەشلەرنىڭ ئىسمى فېئودالىق دۆلەتنىڭ نوپۇس دەپتىرىگە چۈشكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ پومپىچكلارغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى نىسپىي ھالدا بىرئاز بوشىدى. مەسىلەن، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تېيەنشېك 3 - يىلى (1025 - يىلى): ئىجارىكەشلەر ھەر يىلى ھۆسۈل يىغۇۋېلىنغاندىن كېيىن، باشقا جايغا كۆچۈشتە پومپىچىك بىلەن مەسلىھەتلەشسە بولىدۇ، پومپىچكنىڭ بۇنىڭغا يولسىز توسقۇنلۇق قىلمىشىغا يول قويۇلمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شاۋشىڭ 23 - يىلى (1153 - يىلى) پۇقرالار يەرنى رەنىگە قويغان، ساتقان چاغدا ئىجارىكەشلەرنىڭ ئىسمىنى توختاتماي يېزىپ، ئۇلارنى يەر بىلەن قوشۇپ بېرىۋېتىشىگە يول قويۇلمايدۇ؛ يەر سېتىۋالغۇچىلارنىڭمۇ ئىجارىكەشلەرنى داۋاملىق ئىجارىگە يەر تېرىشقا مەجبۇرلىشىغا يول قويۇلمايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئەمما بۇ بەلگىلىمىلەر ئەمەلىيەتتە ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنمىغان. بىر قىسىم جايلاردا، ئىجارىكەشلەر يەنىلا يەردىن ئۆز مەيلىچە ئايرىلىپ كۆچۈپ كېتەلمەيتتى، ئەگەر كۆچۈپ كېتىدىغان بولسا، پومپىچىك ئۆزى يەتكۈزۈپ چىقىرىپ، ئادەم ئەۋەتىپ قايتۇرۇپ ئېلىپكېلەتتى. شىياجۇلۇدىكى

پومبشچىكلار يەنە كۆپىنچە ئىجاردىكەشلەرنى يەر بىلەن قوشۇپ سېتىۋېتەتتى، بۇنداق ئىجاردىكەشلەر يەر بىلەن بىللە بولىدىغان ئىجاردىكەشلەر دەپ ئاتىلاتتى. پومبشچىكلار بىلەن ئىجاردىكەشلەر قانۇن جەھەتتىمۇ باراۋەر ئەمەس ئىدى. شىمالىي سۇئسۇلالىسى دەۋرىدە: ئىجاردىكەش خوجايىنىغا چېقىلسا، گۇناھى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ؛ خوجايىن ئىجاردىكەشكە چېقىلسا، دەررە ئۇرۇشقا تېگىشلىك دەرىجىگە يەتمىگەنلىرى گۇناھسىز دەپ قارىلىدۇ، قاماق جازاسى بېرىشكە تېشقان بولسا گۇناھى بىر دەرىجە يېنىكلىتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. جەنۇبىي سۇئ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا: پومبشچىنىڭ ئىجاردىكەشىنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويسا، ئەككى دەرىجە يېنىكلىتىلىپ جازاغا تارتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىجاردىكەشلەرنىڭ ئورنى يەنە ناچارلىشىپ كەتتى، ئۇلار يەر بىلەن بىللە ئېلىپ سېتىلىدىغان، ئىجاردىكەشلەرنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىمۇ سەيسىگە تۇتۇلىدىغان ئەھۋاللار كۆپەيدى، جىنايى ئىشلار قانۇنى جەھەتتىكى تەكشۈرلۈك تېخىمۇ ئېغىرلاشتى.

مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، پومبشچىكلار بىلەن ئىجاردىكەشلەرنىڭ جىنايى جازاغا تارتىلىشىغا دائىر تەكشۈرۈش بەلگىلىمىلەر بىكار قىلىنىپ، ئىجاردىكەشلەرنىڭ پومبشچىكلارغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى يەنىمۇ بوشىدى؛ ئەمما ئەمەلىي ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى تەكشۈرلۈك يەنىلا ھەممە يەردە بار ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قانۇنلاردا: ئىجاردىكەشلەر پومبشچىكنى كۆرسە، يېشىنىڭ قانچىلىك چوڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، «تەزىم قىلىپ سالام بېرىشى لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنلى يىللىرىدا، لۇيكۈن شەنشى، سەنشىلەر يەرلىك ئەمەلدار بولغان چېغىدا پومبشچىكلار ئىجاردىكەش دېھقانلارغا ھەسىلىۋېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان بولۇپ، ئىجاردىكەش دېھقانلار باشقا جايغا بارماقچى بولسا، ۋاقتى بىر كۈندىن ئېشىپ كەتكەنلەر پومبشچىنىڭ رۇخسەت بەرگەنلىكى توغرىسىدا ئىسپات بېرىپ بېرىشى لازىم ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۈڭچېڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) ددكى يارلىقتا: «بەگباش ئىجاردىكەشلەر ئىجارە ھەقىنى ۋاقتىدا تۆلىمەي خوجايىنىنىڭ زىتىغا تەگسە، 80 دەررە ئۇرۇلىدۇ، قەرز بولۇپ قالغان ئىجاردىكەشلەرنىڭ ھەممىسى ئەينەن خوجايىنىغا تۆلىتىپ بېرىلىدۇ» («گۇاڭشۈي يىللىرى تۈزۈلگەن بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىدىكى مىسالىلار»، 309 جىلىد) دەپ بەلگىلەنگەن. فېئۇدال ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، پومبشچىكلار ئىجارە تۆلىيەلمەي قالغان دېھقانلارنى «ئۆيگە سولاپ، ئىسىپ قويۇپ ئۇراتتى يا بولمىسا «باغلاپ يامۇلغا ئاپىرىپ بېرەتتى. ئەتىجىدە دېھقانلار پومبشچىكلار سىنىپىنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىش يولىدىكى ئەپسۇنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، «ئېگەن - ئايىغىنى رەنجە قويياتتى، ئېگەن - ئايىغى قالمىسا، يەنە سايمانلىرىنى رەنجە قويياتتى، يەر، سايمان قالمىسا، كالىسىنى ساتاتتى، ھېچنېمىسى قالمىغاندا بالا - چاقىلىرىنى ساتاتتى».

بۇ - چۈيلەر بۇ، جۇڭگونىڭ فېئۇدال جەمئىيىتىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىكى بېقىنما ئاھالىنىڭ بىر خىلى.

بۇ بىلەن چۈي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەسلىدە ھەربىي قوشۇنلارنىڭ تۈزۈلۈشىدىكى ئەككى دەرىجىلىك بىرلىك ئىدى. «كېيىن

خەن سالنامىسى. ئەمەلدارلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «چوڭ سەركەردە لەرنىڭ قول ئاستىدا بەش بۇ بولۇپ، بىر بۇدا شياۋ ۋېي دەرىجىلىك ئەمەلدارىدىن بىرى بولاتتى، مائاشى 2000 دەن ئاشلىق ئىدى؛ قوشۇن باشقۇرغۇچىسىدىن بىرى بولاتتى، مائاشى 1000 دەن ئاشلىق ئىدى. بۇدىن تۆۋەن چۈي بولاتتى، چۈيدە بىر ھەربىي ئەمەلدار بولاتتى، مائاشى 600 دەن ئاشلىق ئىدى.» شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىن ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، بىرلىكە كەلگەن مەركەزدىي ھاكىمىيەت يىمىرىلدى، مۇشتۇمزور پومېشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي قوراللىق كۈچلىرى ئەۋج ئالدى، بۇ چاغدا بۇ - چۈيلەر دېگەندە، كۆپىنچە، خۇسۇسىي ئەسكەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولدى. ۋېي بەگلىكى، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، بۇ - چۈيلەر تەدرىجىي يوسۇندا خۇسۇسىي ئەسكەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بېتمىندا ئاھالىنىڭ بىر خىل نامى بولۇپ قالدى. بۇ چاغدا، ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان قالايمىقانچىلىقلار ئارقىسىدا، يەرلەر چۆللەشتى، نوپۇسى دېھقانلار سەرسانلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قېلىپ، مۇشتۇمزور پومېشچىكلارغا بېقىنىشقا مەجبۇر بولدى، بۇ دېھقانلار بۇ - چۈيلەرنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، پۇقرانى مەجبۇرىي ئۆزنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ ۋە ئادەم سېتىۋېلىپ بۇ - چۈي قىلىۋالىدىغان ئىشلار ھەرقايسى دەۋرلەردە بولۇپ تۇردى. سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قويۇپ بېرىلگەن قۇل - دېدەكلەر بۇ - چۈيلەرنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەنبەسى بولۇپ قالدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، جەمئىيەتتە بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى نىسپىي ھالدا بوشاپ، بۇ - چۈي دەپ ئاتىلىدىغانلار بارا - بارا ئازلىدى، مەڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تۈگىدى.

بۇ - چۈيلەر خوجايىنىغا قاتتىق بېقىناتتى، ئۇلارنىڭ زىممىسىدە خوجايىن ئۈچۈن جەڭ قىلىش ۋە تېرىقچىلىق قىلىشتەك قوش ۋەزىپە بار ئىدى. مەسىلەن، غەربىي جىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا مۇشتۇمزور پومېشچىك يۈي گۇن بۇ - چۈيلەرنى باشلاپ «يۈيشىيەننى ئىگىلىۋېلىپ»، «ئىستېھكاملارنى قوروش»، «قوۋرال - ياراقنى تولۇقلاش»، «ھەربىي مەشق قىلىش» تەك ھەربىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان، كېيىن يەنە «داتۇشەن تېغىنى ئىگىلەپ، تاغ ئاستىدىكى ئېتىزلارنى تېرىغان» («جىن سالنامىسى. يۈي گۇننىڭ تەرجىمھالى»). شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، لى جۇي بۇ - چۈيلەرنى باشلاپ شى لې ۋە شى شېكلار بىلەن تېڭتۇشقان، «سۇنى تەسۋىپ قورغان ياساپ، ھەم تېرىقچىلىق قىلغان، ھەم مۇداپىئە كۈرگەن» («جىن سالنامىسى. لى جۇينىڭ تەرجىمھالى»). ئېھتىمال، جەمئىيەت نىسپىي تىنچلانغان ئەھۋالدا، بۇ - چۈيلەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى يەر تېرىش بولسا كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ - چۈيلەرنى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە باشقا تۈرلۈك ئىشلارغا سالغان ئەھۋالمۇ بولغان.

بۇ - چۈيلەرنىڭ سالاھىيىتى يانچىلارنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى، ئۇلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد خوجايىننى ئۈچۈن ئىشلەيتتى، خوجايىن ئۇلارنى باشقىلارغا بېرىۋېتەلەيتتى. پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا،

خوجايىندا بۇ - چۈينى ئۆلتۈرۈۋېتىش هوقۇقى بولاتتى. مەسىلەن، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە ۋېي بەگلىكى زامانىنىڭ باشلىرىدا، مۇشتۇمزور پومپىچىسىك تېمەن چۇ شۇيىۋەنشەندە قورغان قۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا قانۇن - قائىدە چىقارغان، «ئۇنىڭدا بەلگىلىنىشىچە، جازالارنىڭ ئېغىرى ئۆلۈم جازاسى ئىدى، يېنىكرەك جىنايەتلەرگە بىرىلىدىغان جازالار 20 نەچچە خىل ئىدى» («ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. تېمەن چۇنىڭ تەرجىمھالى»). تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنىدا: «قۇل - دېدەكەلەر ۋە بۇ - چۈيلەر جىسمانىي جەھەتتە خوجايىنغا بېقىنىدۇ»، ئۇلار «خوسۇسىيلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ»، «خوجايىن بۇ - چۈينى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويسا، بىر يىللىق قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنىدۇ؛ قەستەن ئۆلتۈرۈۋەتكۈچىلەرگە جازا بىر دەرىجە ئېغىر بولىدۇ (بىر يېرىم يىل ھۆكۈم قىلىنىدۇ). خوجايىنغا يانغانلارنى جازالاش يۈزىسىدىن ئۆلتۈرۈپ قويغان بولسا ياكى سەۋەنلىك بىلەن ئۆلتۈرۈپ قويغان بولسا، جىنايىتى سۇرۇشتۈرۈلمەيدۇ» («تاڭ قانۇنلىرى ھەققىدە») دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، خوجايىن بۇ - چۈينى قەستەن ئۆلتۈرگەن ھالەتتىمۇ، بۇ - چۈيگە يوقىلاڭ بەدنام چاپلاش ياكى سەۋەنلىك بىلەن ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقى ھەققىدە باھانە - سەۋەب تېپىش يولى بىلەن جازادىن قۇتۇلۇپ قېلىش تەسىئەمەس ئىدى. قانۇندا يەنە: بۇ - چۈي خوجايىننى تىللىسا، ئىككى يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، خوجايىننى ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈپ قويسا، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ؛ خوجايىن ئۇستىدىن ئەرز قىلسا (خوجايىن ئاسىيلىق قىلىش جىنايىتىنى ئۆتكۈزمىگەن ئەھۋالدا)، ئوخشاشلا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ؛ بۇ - چۈي قېچىپ كەتسە، قېچىپ كەتكەن ھەر بىر كۈنى ئۈچۈن 60 دەررە ئۇرۇلىدۇ، ھەر ئۈچ كۈن قوشۇلسا بىر دەرىجىدىن قوشۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ - چۈيلەرنىڭ پۇقرالار بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشىمۇ مەنئى قىلىنغانىدى. چوڭ كەچۈرۈم بولغان ئەھۋالدىمۇ، خوجايىنغا چېقىلىپ قويغان بۇ - چۈيلەر، كۆپىنچە، كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلمەيتتى. تاڭ سۇلالىسى جەمئىيتىدە، بۇ - چۈيلەرنىڭ سالاھىيتى قۇل - دېدەكەلەرنىڭكىدىن سەل يۇقىرى ئىدى. قانۇندا «قۇل - دېدەكەلەر مال - بايلىق قاتارىغا كىرىدۇ»، «بۇ - چۈيلەر مال - بايلىق قاتارىغا كىرمەيدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. ئادەتتە، قۇل - دېدەكەلەر ئازاد قىلىنسا بۇ - چۈي بولاتتى، يەنە ئازاد قىلىنسا ئىشلەمچى بولاتتى، 3 - قېتىم ئازاد قىلىنغاندا ئاندىن پۇقرا بولالايتتى.

بېقىندىلار جۇڭگودا ھەممىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان، ئۇزۇندىن خاراكتېرلىك بېقىندا دېھقانلار. چۈنكى ئۇ دەۋرنىڭ ئاخىرلىرىدا، تۆمۈر قوراللارنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىشى، كالا بىلەن قوش ھەيدەشنىڭ ئومۇملىشىشى ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، توققۇز ئۆلۈشلۈك يەر تۈزۈمى پەيدىنپەي يوقىلىدى. ۋەيران بولغان پېقىرلەر ۋە قاچاق يانچىلار كەينى - كەينىدىن يېگىدىن گۇللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىدىن پاناھ ئىزدەپ، ئۇلارنىڭ بېقىندىلىرىغا ئايلىنىپ قالدى. «زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» نىڭ جاۋگۇك 25 - يىلى دېگەن بابىدا: لۇ بەگلىكىدىكى جى سۇندىن «تەمىنات ئالىدىغان پانباھلانغۇچىلار بەك كۆپ ئىدى» دەپ يېزىلغان. بۇنداق بېقىندىلار خوجايىنغا خېلى قاتتىق بېقىناتتى، ئادەتتىكى چاغلاردا

خوجايىنلىك يەرلىرىنى تېرىيىتتى؛ ئۇرۇش ۋاقتىدا خوجايىنلىك قورۇقچىلىسى بولاتتى. «زوچىيۇمىلىك تەزكىرىسى» نىڭ شۇەنگۇك 17 - يىلى دېگەن بايىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان: جىن بەگلىكىدىكى شى كې «بېقىندىلىرىنى باشلاپ» چى بەگلىكىگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەلەپ قىلغان. ئەيگۇك 8 - يىلى دېگەن بايىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان: لۇ بەگلىكىدىكى ۋېي خۇ «ئۆزۈنىڭ بېقىندىسى بولغان 700 ئادەم» دىن 300 ئادەمنى تاللاپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ۋۇۋاڭنىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغان. مانا بۇلار بېقىندىلارنىڭ خوجايىنى ئۈچۈن جەڭگە كىرگەنلىكىگە ئائىت مىسالار. خوجايىن ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا، كۆپىنچە، ئۇلارغا يەر بۆلۈپ بېرىپ، ئۇلاردىن ئىجارە ھەققى ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىناتتى.

قۇل - دېدەك بۇ جۇڭگودا چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسىدىن كېيىن ئەر - ئايال قۇللارغا قويۇلغان نام.

جەنگو دەۋرىدىن بۇرۇن گۇناھ ئۆتكۈزۈپ ھۆكۈمەتنىڭ قولىغا چۈشكەن ئەر - ئايالالارنىڭ ھەممىسى قۇل دېيىلەتتى. ئېھتىمال، چىن سۇلالىسى، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بولسا كېرەك، قۇل ئەر قۇللارنىڭ نامى، دېدەك ئايال قۇللارنىڭ نامى بولۇپ قالدى، بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ قۇل - دېدەك دەپ ئاتالدى. ۋاڭ ماڭ تۈزۈم ئۆزگەرتكەندە: «چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەرەققىيات قالمىغان.. قۇل - دېدەكلەر بازاردا سېتىلاتتى، ھايۋان بىلەن بىر يەرگە سولاپ قويۇلاتتى، ئۇلار ئەمەلدارلارنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، خالىغانچە ئۇلتۇرۇلەتتى» دېگەن «خەن سالنامىسى». ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمھالى»). خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جەمئىيەتتە، قۇل - دېدەكلەرنىڭ سانى خېلى كۆپ ئىدى، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىدە ۋە بەزى ئاقسۆڭەكلەر، بېيۇروكراتلار، پومېشچىكلار، چوڭ قۇل سانائەتچىلەر ۋە سودىگەرلەرنىڭ قول ئاستىدا نەچچە ئونچە ھەتتا 1000 چە قۇل - دېدەك بار ئىدى. خەن ۋۇدى زامانىدا مال - مۈلۈكنى ھېسابلىغاندا، ئولايەت - بەگلىكلەردىن مۇسادىرە قىلىۋېلىنغان «قۇل - دېدەكلەرنىڭ سانى 1000 غا، 10 مىڭغا يېتەتتى» («خەن سالنامىسى. ئىگىلىك تەزكىرىسى»). غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن باشلاپلا قۇل - دېدەكلەرنى قويۇۋېتىش توغرىسىدا يارلىقلار ئېلان قىلىنغاندى، بۇلۇپمۇ شەرقىي خەن سۇلالىسى زامانىدا گۈاڭۋۇدى دۆلەت قۇرغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، قۇل - دېدەكلەرنى قويۇۋېتىش ھەققىدە ئۇدا كۆپ قېتىم يارلىق چىقىرىلغانىدى. كېيىن ئۆتكەن فېئودالىق ھۆكۈمەتلەرمۇ بەزىدە مۇشۇنداق يارلىقلارنى چىقارغانىدى. قۇل - دېدەكلەرنى قويۇۋېتىشنىڭ شەرتلىك، جۈزئىي، چەكلىك ساندا بولۇشى، قۇل - دېدەك تۈزۈمىنى تېپىتىن ئەمەلدىن قالدۇرۇش كۆزدە تۇتۇلمىغانلىقى بۇ يارلىقلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئىدى. شۇڭا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىنكى قۇل - دېدەكلەرنىڭ سانى رۇشەن ھالدا ئازىيىشتەك يۈزلىنىش كۆرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما قۇل - دېدەكلەر تا يېقىنقى زامانغىچە ئىزچىل تۈرده ئېلىمىزنىڭ جەمئىيىتىدە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى زامانلىرىدىن كېيىنكى قۇل - دېدەكلەرنىڭ مەنبەسى كۆپ تەرەپلىمە بولدى، مەسىلەن، ئالدىنقى سېتىلغانلار، ئالداپ ئېلىپ كېلىنگەنلەر ۋە ئۇرۇش ئەسىرلىرى قاتارلىقلار-

مۇ ئۇلارنىڭ مەنبەسى بولدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەنبەسى مۇنداق ئىككى جەھەت ئىدى: بىرىنچىسى، جازالانغان گۇناھكارلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى قۇل ـ دېدەك قىلىش. يۇنىكىدىن يەر ئاستىدىن چىقىقان چىن سۇلالىسى قانۇنلىرىدا، گۇناھكارلارنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى جازالاپ قۇل ـ دېدەك قىلىشقا ئائىت نۇرغۇن بەلگىلىمىلەر بار ئىكەن. «خەن سۇلالىسى قانۇنلىرى: گۇناھكارنىڭ خوتۇنى دېدەك قىلىنىدۇ، يۈزىگە خەت بېسىلىدۇ» («ئۇچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. ۋېي تەزكىرىسى. ماۋ جېينىڭ تەرجىمھالى»)، شۇنىڭدىن كېيىنكى فېئودال خانداناللىقلارنىڭ تولىسى بۇنداق ئۇسۇلنى داۋاملاشتۇرغان. ئىككىنچىسى، سېتىلىپ قۇل ـ دېدەك بولۇش. ئېغىر ئالۋان ـ ياساق، باج ـ سېلىق ۋە ئوستۇن يەر ئىجارىسىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ئارقىسىدا، ۋەيران بولغان دېھقانلار، كۆپ ھاللاردا، «ئاچ ـ زارلىق دەستىدىن ئۆزىنى سېتىپ قۇل ـ دېدەك بولاتتى» («خەن سالنامىسى. گاۋدى ھەققىدە»). بۇنداق ئەھۋال ھەققىدىكى خاتىرىنى تارىخ كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرىتىش مۇمكىن. قۇل ـ دېدەك تۈزۈمىنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى جۇڭگونىڭ فېئوداللىق جەمئىيىتىدە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە سىياسىي جەھەتتىكى زۇلۇمىنىڭ دەھشەتلىك بولغانلىقىنىڭ بىر جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

قۇل ـ دېدەكلەرنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى تامامەن خوجايىنىنىڭ ئىلكىدە ئىدى. چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى زامانىلىرىدا قۇل ـ دېدەكلەر نوپۇس دەپتىرىگە كىرگۈزۈلمەي، بايلىق دەپتىرىگە كىرگۈزۈلەتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇنلىرىدا: قۇل ـ دېدەكلەر «خوجايىنغا بېقىنىدۇ»، «قۇل ـ دېدەكلەر تېگى پەسلەر بولۇپ، قانۇندا ئۇلارغا ھايۋان قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن («تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ھەققىدە»). قۇل ـ دېدەكلەرنى ئېلىپ سېتىشقا، ئۆتۈنۈپ بېرىشكە ۋە سوۋغا قىلىپ بېرىشكە بولاتتى. ئېھتىمال چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئېتىبارەن بولسا كېرەك، خوجايىن قۇل ـ دېدەكلەرگە ئۆلۈم جازاسى بەرمەكچى بولسا، ئاۋۋال ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىشى لازىم ئىدى، تەستىقتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئاندىن ئۆلتۈرەلەيتتى، بۇ «رۇخسەت ئېلىپ ئۆلتۈرۈش» دەپ ئاتىلاتتى؛ ئەمما ئەمەلىيەتتە خوجايىنلار كۆپ ھاللاردا «ھاكىمىيەت تەلەپقىلىك قىلىپ ئۆلەرنى «خالىغانچە ئۆلتۈرۈۋېتەتتى». تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىدا: «قۇل ـ دېدەكلەر جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولسا، ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلماي ئۆلەرنى ئۆلتۈرگەن خوجايىنغا 100 دەررە ئۇرۇلىدۇ؛ بىگۇناھ ئۆلتۈرگەن خوجايىن بىر يىل چەت ـ يېقا جايغا پالىنىدۇ»؛ «سەۋەنلىك بىلەن ئۆلتۈرگەن بولسا، جازاغا تارتىلمايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن (يۇقىرىقى كىتاب). بۇنىڭدىن شۇ نەرسە كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، خوجايىن قۇل ـ دېدەكلەرنى سەۋەبسىزلا ئۆلتۈرۈۋەتسىمۇ، سەۋەنلىك بىلەن ئۆلتۈرگەنلىكى ھەققىدە باھانە سەۋەب تېپىپ، جىنايىي جازادىن قۇتۇلۇپ قالالايتتى. تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرىدا يەنە: قۇل ـ دېدەكلەر خوجايىنىنى ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈپ قويغان بولسا، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ؛ خوجايىنى ئۇستىدىن ئەرز قىلسىمۇ، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ (خوجايىن ئاسىيلىق جىنايىتىنى ئۆتكۈزمىگەن ئەھۋالدا)؛ خوجايىننىڭ تىللىغان بولسا، ئىككى يىللىق

قاماق جازاسى هۆكۈم قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئومۇمىي كەچۈرۈم بولغان ئەھۋالدىمۇ، خوجايىنىغا چېقىلىش جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن‌قۇل - دېدەكلەر، كۆپ ھاللاردا، كەچۈرۈم قىلىنىش دائىرىسىگە كىرمەيتتى. قۇل - دېدەكلەرنىڭ پۇقرالار بىلەن تۇرمۇش قۇرۇشىمۇ مەنئىي قىلىناتتى. مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى زامانلىرىدىكى قانۇنلاردا، قۇل - دېدەكلەرنىڭ ئورنىدا يەنىلا تۇزۇك ياخشىلىنىش بولمىدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، قانۇنلاردا قۇل ئىشلىتىش تۈزۈمى بىكار قىلىنىدى، ئەمما ئەمەلىي ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا، بايلار قۇل - دېدەك ئىشلىتىدىغان ئەھۋال كۆپ كۆرۈلۈپ تۇردى. ئەمما، قۇل - دېدەكلەرگە جىسمانىي جەھەتتىن زىيانكەشلىك قىلىش بۇرۇنقىدىن سەل ئازلىدى.

جۇڭگودا فېئودالىزىم جەمئىيەتتىكى قۇل - دېدەك تۈزۈمى قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇق شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېھقانچىلىق ۋە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا قۇل - دېدەك ئىشلىتىدىغان ئەھۋال يەنى «تېرىقچىلىق ئىشلىرىدا قۇل - ئىشلىتىش، توقۇمچىلىق ئىشلىرىدا دېدەك ئىشلىتىش» دەسلەپكى مەزگىلەردە كۆپرەك ئۇچرايدۇ، كېيىنكى مەزگىلەردىمۇ بولۇپ تۇردى، ئەمما بۇنداق ئەھۋال ھېچقاچان ئاساسىي ئورۇندا تۇرغىنى يوق. قۇل - دېدەكلەرنىڭ ئاساسلىق ئىشى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىدە ياكى ئاقسۆڭەك، بيۇروكرات، پومېشچىنىڭ قاتارلىق خوجايىنلارنىڭ ئۆيىدە تۇرلۇك ئەمگەكلەرنى قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئېنگېلس رىمدىكى قۇللۇق تۈزۈم يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئەھۋال ئوخشىتىپ مۇنداق دېگەنىدى: «بايلارغا ئائىلە ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىدىغان ۋە ئۇلارنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىرىنى تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قۇللار جەمئىيەتتە تېخى بار» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 146 - بەت). جۇڭگودا فېئودالىزىم جەمئىيەتتە قۇل - دېدەكلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىمۇ، ئاساسەن، ئاشۇنداق خاراكتېردىكى ئىش ئىدى.

يالانمىلار بۇ، جۇڭگودا قەدىمكى زامانداىا يالانما ئىشلەمچىلەرنىڭ نامى ئىدى.

بۇ ھەقتە جەنگو دەۋرىدىلا خاتىرە بار ئىدى. «خەن فېيزى. ۋەيچۇ شوزو، 1 - قىسىم»دا: «يالانمىلار بارلىق كۈچى بىلەن تېرىقچىلىق قىلاتتى ..... ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشى خوجايىنىنى ياخشىكۆرگەنلىكتىن بولغان ئەمەس، ئۇلار: شۇنداق قىلساق، ياخشى تاماققا، كۆپرەك پۇلغا ئىگە بولىمىز، دەپ ئويلىشاتتى» دەپ يېزىلغان. «خەن فېيزى. بەش زىيانداش» تا: «يالانمىلارنى سېتىۋېلىپ ئۆستەڭ چاپقۇزۇش» دېگەن سۆز بار، بۇنىڭدىكى يالانمىلار سۇغىرىش ئىشلىرى ئۈچۈن يالانغان ئىشلەمچىلەر ئىدى. «تارىخنامە. چېن شې نەسەپنامىسى» دە: «چېن شې كىچىك چېغىدا باشقىلارغا يالىنىپ تېرىقچىلىق قىلغانىدى دەپ يېزىلغان. شۇدا ۋە قول سانائەت جەھەتتىمۇ يالانما ئىشلەمچىلەر بار ئىدى. «خەن سالنامىسى. لۇەن بۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: «پېڭ يۈپى چى بەگلىكىدە قاۋاقخانىغا يالىنىپ، ساقى بولۇپ ئىشلىگەن» دەپ يېزىلغان. «گۇەنزى. ئېغىر - يېنىكلىك، قىسىم» دا: چى بەگلىكىدە بېيخەيلىكلەرنىڭ «يالانما ئادەم توپلاپ» تۇز ئالغانلىقىغا ئائىت خاتىرىلەر بار،

شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى دەۋرلەردە يالالانما ئىشلەمچىلەر ئىشلىتىلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئايلىق يالالانغان يالالانمىلار ۋە كۈنلۈك يالالانغان يالالانمىلار بارلىققا كەلگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، «تەيپىڭ گۇاڭجى» دېگەن كىتابنىڭ 37 - جىلدىدە سېچۇەننىڭ شەنجۇيشەن تېغىدا «چايزارلىق بار بولۇپ، چاي يىغىش ئۈچۈن ھەر يىلى 100 دىن ئارتۇق ئادەم يالالىنىپ ئىشلەيتتى، ئەر - ئايال يالالانمىلار چايزارلىقتا بىللە تۇراتتى» دەپ يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بولۇپمۇ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىدىمۇ يالالانما ئىشلەمچىلەر ئىشلەتتى، ئۇلار ماتاشلىق يالالانمىلار دەپ ئاتىلاتتى ھەمدە ھاشار ئۇرۇنغا ئادەم يالالاش قانۇنى تۈزۈلگەنىدى.

فېئودالىق جەمئىيەتتە، يالالانما ئىشلەمچىلەر، ئىشلەپچىقىرىشتا ئاساسلىق ئەمگەك كۈچى ئەمەس ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەمگەكنىڭ خاراكتېرىمۇ يېقىنقى زامانداكى يالالانما ئەمگەكنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. دېھقانچىلىق ساھەسىدىكى يالالانما ئىشلەمچىلەر ئومۇمەن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايتتى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكنىڭكىگە قاتناشقاندىن باشقا، يەنە يالالىغۇچىلارغا باشقا ئىشلارنى قىلىپ بېرەتتى، ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز ئىدى؛ يۇقىرىدا نەقىل ئېلىنغان چايزارلىقتا يالالاپ ئىشلىتىلگەن 100 دىن ئارتۇق ئادەم پەسىل خاراكتېرلىك ۋاقىتلىق يالالانغۇچىلار بولۇپ، ئۇلار ئەسلىدە دېھقانلار ئىدى. سودا - سانائەت ساھەسىدىكى يالالانما ئىشلەمچىلەرنىڭمۇ كۆپىنچىسى قوشۇمچە ئەمگەك قىلاتتى، خوجايىنلار ئاساسىي ئەمگەكچىلەر ئىدى، يالالانمىلارنىڭ سانى كارلاردىكى بىرقەدەر كۆپ ئىدى. بۇنداق يالالانمىلارنىڭ ئىشلەمچىلەرنىڭ كۈنلۈكچىلەردىن باشقىلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، تولىسىنىڭ خوجايىن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى خوجايىن بىلەن چاكار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى. سۈي شى يازغان «سىياسىي مۇھاكىمە» دە: «ئۆيدە قۇلى يۆقلار يالالانغۇچىلارنى ئىشلىتەتتى» دېيىلگەن، بۇ يەردىكى يالالانغۇچىلار دېگەن سۆز يالالانمىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئېھتىمال، قۇل - دېدەكنىڭ باھاسى قىممەتتۇرۇك بولغاچقا، قۇل - دېدەكنى سېتىۋېلىشقا پۇلى يەتمەيدىغانلار يالالانما يالالاپ ئىشلەتكەن بولسا كېرەك. يالالانما ئىشلەمچىلەرنىڭ مەنپەئىسى قەرزگە بوغۇلۇپ يالالانغانلار؛ نۇرغۇنى ھاشار - ئەسىرلەردىن، يەر سېلىقى تۆلەشتىن ياكى جازالىنىشتىن قېچىپ باشقا يۇرتقا كەتكەنلەر ئىدى، شۇڭا قاچقۇن يالالانمىلار دەپمۇ ئاتالغان، ئۇلار ھەمىشە ئەسلى جايىدىن مەجبۇرىي قايتۇرۇۋېتىلىش خەۋىپى ئاستىدا بولاتتى، جىسمانىي جەھەتتە ئەركىن ئەمەس ئىدى؛ يەنە بەزىلىرى مۇشتۇمزورلارغا بېقىنىپ پاناھ ئىزدەيدىغان كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئورنى يەر تېرىغۇچى قۇللار، يەر تېرىغۇچى مالايلار ۋە كۆچمەنلەرنىڭكى بىلەن ئوخشاش دېگۈدەك ئىدى؛ ئۇلار دائىم قامچا ئاستىدا ئەمگەككە سېلىنىاتتى، قۇل - مالايلار قاتاردا كۆرۈلەتتى، ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىدىكى ماتاشلىق يالالانمىلار ھاشار ئورنىغا كۈموش ئېلىنىدىغان بولغاندىن كېيىن ھاشارغا ئىشلىگۈچىلەرنىڭ ئورنىغا ئېلىنغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىمۇ نوپۇسقا ئېلىنغان كاسىپلارنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

مىلاد سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن،

يالانماسلار كۆپەيدى، دېھقانچىلىق جەھەتتە «يالانما ئىشلەمچى» دېگەن نام پەيدا بولدى. ۋەنلىنىڭ 15 - يىلى (1587 - يىلى) دېكى قانۇندا: «پۈتۈم تۈزۈلۈپ يالىنىش ۋاقتى كېلىشىلگەنلەر يالانما ئىشلەمچى دېيىلمىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. مۇنداق يالانما ئىشلەمچىلەر بىلەن يالغۇچىلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت يەنىلا خوجايىنلار بىلەن چاكارلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى، قانۇندا يەنە: ئائىلە باشلىقى ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى يالانما ئىشلەمچىنى ئۇرسا كۈناھ ھېسابلانماي، يالانما ئىشلەمچىنى ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈپ قويغانلارغا جازا ھۆكۈم قىلىشتا ئادەتتىكى پۇقرانى جاراھەتلەندۈرۈپ قويغانغا قارىغاندا ئۇچ دەرىجە يېنىك جازا ھۆكۈم قىلىنىدۇ؛ ئەكسىچە، يالانما ئىشلەمچىلەر ئائىلە باشلىقىنى ياكى ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈپ قويسا، دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، قول سانائەت ساھەسىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بەزى بىخلىرى بارلىققا كەلدى، بەزى يالانما ئىشلەمچىلەر يېقىنقى زامانىدىكى يالالانمىلىق مۇناسىۋىتىنى تەرەپكە ئۆزگىرىشكە باشلىدى. كانچىلىق ۋە قۇدۇقتىن تۇز ئېلىش ئىشلىرىدا، يالالانما ئىشلەمچىلەرنىڭ سانى زور مىقداردا كۆپەيدى. يالالانما ئىشلەمچىلەرنىڭ يالالغۇچىلارغا قارشى كۈرەشلىرى مۇكۈندىن-كۈنگە كەسكىنلەشتى، ئۇلار ئىش تاشلاش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى، ھەتتا قوزغىلاڭ كۆتۈردى، يېزىلاردىكى يالانما ئىشلەمچىلەرمۇ ئىشنى ئاقىستىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى، ھەتتا دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشتى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يالالانما ئىشلەمچىلەر ئۈستىدىكى جىسمانىي ئازارەت پەيدىنپەي بوشىدى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يالالانما ئىشلەمچى ئېلىش توختىمىدا «خوجايىنلىق - چاكارلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس»، «يۇرۇش - تۇرۇش، يېمەك - ئىچمەكتە بىللە بولىدۇ» دەپ يازىدىغان ئەھۋاللار تەدرىجىي يوسۇندا ئومۇمىيۈزلۈك بولدى. چەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى (1786 - يىلى) دېكى قانۇندا، بۇنداق يالالانما ئىشلەمچىلەر گۇناھ ئۆتكۈزسە، ئادەتتىكى ئادەملەرگە ئوخشاش جازا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئەمما ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىنتايىن ئاز قىسمىنىڭ ئەمگىكى يەنىلا كاپىتالىستىك يالالانما ئەمگەك خاراكتېرىنى ئالغان.

يەر تەڭشەش تۈزۈمى بۇ، V ئەسىردىن VIII ئەسىرگىچە جۇڭگودا فېئودالىق خاندانلىقلار يولغا قويغان بىر خىل يەر ئىگىلەش شەكلى. ئۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەيخې 9 - يىلى (مىلادى 485 - يىلى) ئېلان قىلىنغان يەر تەڭشەش بۇيرۇقى بىلەن يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان، بۇيرۇقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: يېشى 15 تىن ئاشقان ئەرلەرگە ئاشلىق تېرىش ئۈچۈن 40 مو تېرىلغۇ يەر، ئايالالارغا 20 مو تېرىلغۇ يەر بېرىلىدۇ (بۇ يەرلەرنى ئومۇمەن ئاقتاما قىلىشقا توغرا كېلىدىغان بولغاچقا، ھەسسىلەپ قوشۇپ بېرىلمەيدۇ؛ ھەربىر ئەر كىشىگە ئۈچمە دەرىخى ئۈستۈرۈش ئۈچۈن 20 مو يەر بېرىلمەيدۇ، كەندىر تېرىلمىدىغان جايلاردا ئەرلەرگە كەندىر تېرىش ئۈچۈن 10 مو، ئايالالارغا 5 مو يەر بېرىلمەيدۇ. بۇنىڭ

ئىچىدە ئۇجمىزارلىق «ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يەر ئالغۇچىنىك بولىدۇ، يەر ئالغۇچى ئۇلۇسمۇ قايتۇرۇۋېلىنمايدۇ»، باشقا يەرلەر، يەر ئالغۇچى قېرىپ كېتىپ ئەمگەك قىلالمايدىغان بولۇپ قالغاندا ياكى ئۆلۈپ كەتكەندە، ئوردىغا قايتۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئۇجمىزارلىق نەق ئادەم سانى بويىچە ھېسابلىنىدۇ، «يېرى كۆپلەر ئارتۇق يېرىنى ساتسا بولىدۇ، يېرى يېتىشمەيدىغانلار كېمىنى سېتىۋالسا بولىدۇ» ئۇلۇش يەرنى سېتىشقا بولمايدۇ، بەلگىلىمىدىن ئاشۇرۇپ يەر سېتىۋېلىشقىمۇ بولمايدۇ.» قائۇل - دېدەكلىرى بار ئائىلىلەرنىڭ قائۇل - دېدەكلىرىگىمۇ باشقا پۇقرالارغا ئوخشاش يەر بۆلۈپ بېرىلىدۇ؛ تۆت ياشتىن ئاشقان تېرىلغۇ كالىسىدىن ھەر بىرى ئۇچۇن 30 مو تېرىلغۇ يەر بېرىلىدۇ، يەر بېرىلىدىغان كالا تۆت كالا بىلەن چەكلىنىدۇ. يېرى ئاز، نوپۇسى كۆپ جايلاردا ئاھالىلەر قاقاس يەرلەرگە كۆچسە بولىدۇ، ئەمما يەر يېتەرلىك جايلاردا ئاھالىنىڭ سەۋەبسىز كۆچۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

2 - يىلى يەنە ئادەم سانىغا قاراپ ئىجارە ھەققى ۋە ئائىلە سېلىقى ئېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چىقىرىلدى، ئۇنىڭدا ئەسلىدىكى ئۇرۇقنى بىرلىك قىلغان ئۇرۇق باشلىقلىرى نازارەت قىلىش تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا «بەش ئائىلە بىر لىنجاڭ بەلگىلەش، بەش لىن بىر لىجاڭ بەلگىلەش، بەش لى بىر داڭجاڭ بەلگىلەش» دېگەن ئۇچ باشلىقلىق تۈزۈم دەسستىلىگەن. بۇ ئۇچ باشلىق نوپۇسنى رەتلەش، ئىجارە ھەققى ۋە ئائىلە سېلىقى يىغىش، ھاشارغا ئادەم ئېلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. ئەر- خوتۇن يىلىغا ئىجارە ئۇچۇن ئىككى دەن ئاشلىق، ئائىلە سېلىقى ئۇچۇن بىر توپ يىپەك توقۇلما تاپشۇرۇش، يېشى 15 سىن ئاشقان بويتاق ئوغۇل - قىزدىن تۆت كىشى، تېرىقچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قائۇل - دېدەكتىن سەككىزكىشى، تېرىقچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان 20 كالا ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىر جۈپ ئەر - خوتۇن تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئىجارە ھەققى ۋە ئائىلە سېلىقى تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن ئىدى.

شىمالىي ۋېي خاندانلىقى قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە، شىمالىي جۇڭگودا ئۇزاق مۇددەت يېغا بولغانلىقتىن، ئاھالە كۆپلەپ باشقا جايلارغا قېچىپ كېتىپ، يەرلەر قاقاسلىشىپ كەتتى: جەنۇبقا قېچىپ كەتمىگەن دېھقانلارنىڭ كۆپچىلىكى ئېغىر ئىجارە ھەققى، ئائىلە سېلىقى ۋە ھاشار دەستىدىن ئېسىلزادىلەردىن پاناھ ئىزدىدى، بۇنىڭ بىلەن 30 — 50 ئۆيلۈك بىر ئائىلە بولىدىغان، ھەتتا بىر ئۇرۇق 10 مىڭدەك ئۆيلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىردە، ئىجارە ھەققى، ئائىلە سېلىقى ۋە ھاشار ئائىلە بويىچە ئېلىناتتى، يۇقىرىقىدەك ئەھۋال ئالۋان - ياساق تۆپەيلىدىن باج - سېلىقنىڭ كېلىش مەنبەسى كۆندىن - كۈنگە تارىيىپ كەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىمالىي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىنىن، جەنۇبقا قېچىپ كەتكەن نۇرغۇن دېھقانلار شىمالغا قايتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى يەرلىرىنى بولسا، كۆپىنچە باشقىلار تېرىپ كەتكەن بولۇپ، نەتىجىدە يەر ھوقۇقى مەسىلىسىدە ماجىرا تۇغۇلدى، داۋا ئىشلىرى بىلەن دېھقانچىلىققا دەخلى يەتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەرلەرنى تەڭشەش تۈزۈمى دەل يۇقىرىدا ئېيتىلغان زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە ئېلان قىلىنغان.

بۇنداق يەر تەڭشەش تۈزۈمى فېئودالىزىم

يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىۋېتەلمىدى، يەر ھوقۇقىنىڭ تەڭ قىلىش دېگەن مەنىسىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمىدى. ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، پومېشچىكلار قۇل - دېدەكلىرىنىڭ ۋە تېرىلغۇ كاللىرىنىڭ سانىغا قاراپ كۆپرەك يەر ئىگىلىيەلەيتتى، قۇل - دېدەكلەر ئۇستىدىكى ئىجارە ھەققى ۋە ئائىلە سېلىقى پۇقرالار ئۇستىدىكى ئىجارە ھەققى ۋە ئائىلە سېلىقىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىغىلا توغرا كېلەتتى، كاللارغا بېرىلگەن يەرلەردىن يىغىلىدىغان ئىجارە ھەققى ۋە ئائىلە سېلىقى پەقەت پۇقرالارنىڭ تاپشۇرغىنىنىڭ 10 دىن بىر قىسمىغىلا توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە يەنە ھەر دەرىجىلىك يەرلىك ئەمەلدارلارغا دەرىجىسىگە قاراپ جامائەت يېرى بېرىلەتتى، بۇ يەرلەرگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىشقا بولاتتى. بۇنىڭدىن يەر تەڭشەش تۈزۈمىنىڭ ئالدى بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ۋە پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئىتىنى قاندۇرىدىغانلىقى ۋە قوغدايدىغانلىقى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئەمما، مالىيە ۋە ھاشار مەنبەسىنى قوغداش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئۇچ باشلىقلىق تۈزۈم ئارقىلىق نوپوس رەتلەش ئىشىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىگىسىز بوز يەرلەرنى (جۈملىدىن يەر ھوقۇقى جەھەتتە تالاش - تارتىش ئۇستىدىكى يەرلەرنى) نوپۇسقا قاراپ ئېسىلزادىلەرنىڭكىدىن ئېنىقلاپ چىقىلغان ئەسلىدىكى «پانا ھالانغۇچىلار» غا ۋە ئەسلىدە قېچىپ كەتكەن دېھقانلارغا بۆلۈپ بەرگەن؛ شۇنىڭدەك تېرىلغۇ يەرنى قايتۇرۇپ بېرىش ۋە ئۇجمىزارلىقىنى ئېلىپ سېتىشنى چەكلەش ھەققىدە بەلگىلىمە چىقارغان، بۇلار ئاقسۆڭەكلەر ۋە پومېشچىك لارنىڭ

قانۇن - پەرمانلار ئېلان قىلىندى، پەقەتلا چارىلىرىدە ئۆزگىرىش بولدى. شىمالىي چې سۇلالىسىدىن تارتىپ سوڭ سۇلالىسىغىچە، ئومومەن، 18 ياشتىن ئاشقانلارغا يەر بېرىلدى ۋە ئىجارە ھەققى، ئائىلە سېلىقى ئارتىلدى، ئەرلەرگە 80 مو، ئاياللارغا 40 مو تېرىلغۇ يەر بېرىلدى؛ ئۇجمىزارلىقلا ئەمەس، كەندىر تېرىلىدىغان يەرلەرمۇ مەڭگۈلۈك يەر (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىنىدىغان يەر دەپ ئاتالغان) قىلىپ بېرىلدى. سوڭ سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى زامانلىرىدا بېيۇروكرات پومېشچىكلارغا مەنسەپ - مەرتىۋىسىگە قاراپ مەڭگۈلۈك يەر بېرىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خۇسۇسىي يەرلەرنى كېڭەيتتى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەنە: كۆچۈپ كەتمەكچى بولغانلار ۋە نامراتلىقتىن دەپنە قىلىش ئىشىغا پۇل تاپالمىغانلار مەڭگۈلۈك يەرنى ساتسا بولىدۇ، يەر ئاز جايدىن يەر كۆپ جايغا كۆچۈپ باردىغانلار ئۇلۇش يەر (شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تېرىلغۇ يەر دەپ ئاتالغان) ساتسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى، بۇنىڭ بىلەن يەرلەرنى ئېلىپسېتىشنىڭ دائىرىسى كېڭەيدى. تاڭ سۇلالىسى زامانىدا، قۇل - دېدەكلەرگە ۋە كالىغا يەر بېرىلمەيدىغان بولدى، ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئاياللارغىمۇ يەر بېرىلمەيدىغان بولدى. يەر ئاز جايلاردا ئاقتاما قىلىشقا تېگىشلىك يەر ھەسسىلەپ قوشۇپ بېرىلمەيدىغان بولدى. دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى نوپۇس ئىشلىرىغا ئائىت قالدۇق ماتېرىيالغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 55 ئائىلە ئىچىدە 50 ئائىلىنىڭ تەقسىم قىلىۋالغان يېرى سانغا توشمىغان، تەقسىم قىلىۋالغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى تارىيىپ كەتكەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، يەرلەرنى قوشۇۋېلىش ئەھۋالى مىسلىسىز جىددىيلەشتى، فېئودالىزىم چوڭ يەر مۇلۈكچىلىكى تېزدىن كېڭەيدى. بۇرۇن يەر ئالغان دېھقانلار كۆندىن-كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان ئىجارە ھەققىي، ھاشار ۋە ئائىلە سېلىقىنىڭ زۇلمى دەستىدىن ياكى قېچىپ كېتىش يولى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى، ياكى يەرلىرىنى سېتىپ ئاقسۆڭەكلەرگە، بېيۇروكرات پومېشچىكلارغا ئىجارىكەش بولاتتى. بۇ چاغدا، فېئودالىزىم دۆلەتنىڭ دېھقانلارغا بەرگۈدەك ئۆزى بەۋاستە كونترول قىلغان يېرى يوق ئىدى، شۇڭا ئۇ ئەمگەكچىلەرنى بەۋاستە كونترول قىلالمايتتى، شۇنداق قىلىپ يەرنى تەڭشەش تۈزۈمى ئاخىر يىمىرىلدى.

يەر ئىگىلەش قانۇنى بۇ، جۇڭگونىڭ فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە غەربىي جىن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يەر ئىگىلەش، ئەمگەكچىلەرنى ئىگىلەش ۋە باج - سېلىق، ئائىلە سېلىقى ئىلىش ھەققىدىكى پەرمانى بولۇپ، ئۇنى جىن ۋۇدى ۋۇ بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلىپ پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن مىلادى 280 - يىلى ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىككى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، ھەر دەرىجىلىك بېيۇروكرات - ئىسىلزادە پومېشچىكلارنىڭ يەر ئىگىلىشى، پاناھلانغۇچى ئىجارىكەشلەرگە ئوخشاش ھاشار كەچۈرۈم قىلىنىدىغان ئاھالىلەرنى ئىگىلىشى ھەققىدىكى بەلگىلىمە؛ يەنە بىرى، ئادەتتىكى دېھقانلارنىڭ يەر ئىگىلىشى ۋە ئۇلاردىن باج - سېلىق، ئائىلە سېلىقى ئىلىش ھەققىدىكى بەلگىلىمە.

پەرماندىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، بىرىنچى دەرىجىلىك ئەمەلدار 5000 مو يەر ئىگىلەيتتى، ئەمەل دەرىجىسى تۆۋەنلىگەنسېرى يەرنىڭ سانىمۇ 500 مودىن ئازلاپ باراتتى، 9 - دەرىجىلىك ئەمەلدار 1000 مو يەر ئىگىلەيتتى؛ 1 - ۋە 2 - دەرىجىلىك ئەمەلدارلار 50 ئائىلە ئىجارىكەش ئىگىلىسە بولاتتى، 3 - دەرىجىلىك ئەمەلدار 10 ئائىلە، 4 - دەرىجىلىك ئەمەلدار يەتتە ئائىلە، 5 - دەرىجىلىك ئەمەلدار بەش ئائىلە، 6 - دەرىجىلىك ئەمەلدار ئۈچ ئائىلە، 7 - دەرىجىلىك ئەمەلدار ئىككى ئائىلە، 8 - ۋە 9 - دەرىجىلىك ئەمەلدار بىر ئائىلە ئىجارىكەش ئىگىلىسە بولاتتى؛ بۇنىڭدىن باشقا، ئەملىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى ۋە بەلگىلەنگەن ساندىكى جان باقارلار، چاكارلارنى ھاشاردىن كەچۈرۈم قىلىنغان نوپۇس قىلىپ پاناھقا ئالسا بولاتتى. ئادەتتىكى دېھقانلار توغرىسىدا بولسا، «جىن سالنامىسى، ئىگىلىك تەزكىرىسى» ۋە «قانۇنلار. ئىگىلىك قانۇنى» دا مۇنداق دەپ يېزىلغان: «بىر ئەر كىشى 70 مو يەر ئىگىلەيدۇ. ئايال كىشى 30 مو يەر ئىگىلەيدۇ. بالاغەتكە يەتكەن ئەر 50 مو يەر ئۇچۇن، بالاغەتكە يەتكەن ئايال 20 مو يەر ئۇچۇن پاراق تاپشۇرىدۇ، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان بالاغەتكە يەتكەن ئەرلەر ئالدىنقىسىنىڭ يېرىمىنى تۆلەيدۇ، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان بالاغەتكە يەتكەن ئايال بولسا تۆلىمەيدۇ». بۇ سۆزلەر، ئادەتتە، ھەر بىر ئائىلە نوپۇسقا قاراپ يەر ئىگىلەيدۇ، ئەر 70 مو، ئايال 30 مو، جەمئىي 100 مو يەر ئىگىلەيدۇ، بۇ ئىگىلەشكە بولىدىغان يەر مىقدارىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى؛ ئېلىنمىدىغان پاراق بالاغەتكە يەتكەن ئادەمنىڭ سانىغا قاراپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ مىقدارى 100 مو يەرنىڭكىدىن ئاز بولىدۇ، يەنى بالاغەتكە يەتكەن ئەر (16 — 60 ياشلاردىكىلەر) 50 مو يەرنىڭ پارىقىنى، بالاغەتكە يەتكەن ئايال بولسا 20 مويەرنىڭ پارىقىنى تاپشۇرىدۇ؛ ئەگەر ئائىلە باشلىقى ئەكسىنچە ئورۇندا تۇرىدىغان بالاغەتكە يەتكەن ئەر بولسا (13 — 15 ياشلاردا ۋە 61 — 65 ياشلاردا بولسا)، 25 مو يەرنىڭ پارىغىنى تاپشۇرىدۇ؛ 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان بالاغەتكە يەتكەن ئايال بولسا پاراق تاپشۇرمايدۇ، دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ. «دەسلەپكى ئۆگىنىش. قاشتېشى قورالىرى قىسمى» دا «جىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىشلار» دىن كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارىغاندا، 50 مو يەرگە تۆت خۇي يەنى بىر موغاسەككىز شىنك پاراق ئېلىنغان. پاراق تاپشۇرۇش بەلگىلىگەندىن تاشقىرى، يەنە دېھقانلارنىڭ ئائىلە سېلىقى تۆلىشى، بالاغەتكە يەتكەن ئەر ئائىلە باشلىقى بولغان بولسا، يىلىغا ئۇچ يۆگەم شايى، ئۇچ جىنك مەشۇت تاپشۇرۇشى كېرەكلىكى؛ ئائىلە باشلىقى ئايال بولغان بولسا يەكى 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان بالاغەتكە يەتكەن ئەر بولسا، ئائىلە سېلىقىنىڭ يېرىمىنى تاپشۇرۇشى بەلگىلەنگەن. جىن ۋۇدى ئۆلگەندىن كېيىن، ئىچكى قالايمىقانچىلىق باشلانغان، شۇڭا بۇ يەر ئىگىلەش قانۇنىنىڭ قانچىلىك دائىرىدە يولغا قويۇلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق يازما خاتىرە يوق.

ۋېي بەگلىكى زامانىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە جىن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا، ساۋ ساۋ باشچىلىقىدىكى ۋېي بەگلىكى زامانىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈمى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش گۇرۇپپىلىرىنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان

ئىجارە ۋە ھاشار دەستىدىن ئۈزلۈكسىز قېچىپ كېتىشى ۋە قارشىلىق كۆرسىتىشى، شۇنىڭدەك بېيۇروكرات - ئېسىلزادە پومېشچىكلارنىڭ ئىنتىقام قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنى قوبۇل قىلىش ۋە ئۆزلىرى زورلۇق بىلەن ئېلىۋېلىش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق، تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنى ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەرنى بۆلۈشۈۋېلىشى ئارقىسىدا، داۋاملىشالماي قالدى. بېيۇروكرات ئېسىلزادە پومېشچىكلار ئاچكۆزلۈك بىلەن يەرلەرنى قوشۇۋېلىۋەردى ۋە ئەمگەكچىلەرنى ئىگىلەپ تۇردى. ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ۋاستە تەزگىنلىشىدە بولىدىغان باج تۆلىگۈچىلەر ئازىيىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئالۋان - ياساق، باج سېلىقىنىڭ مەنبەسىگە زىيان يەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاق مۇددەت داۋاملاشقان يېغا دەستىدىن، نۇرغۇن ئادەملەر خانۋەيران بولۇپ، كۆپلىگەن يەرلەر قاقاسلىشىپ كەتتى، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. سىما فامىلىلىك پادىشاھ پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن ئىلان قىلىنغان يەر ئىگىلەش توغرىسىدىكى پەرماندا، بىر تەرەپتىن، بېيۇروكرات - ئېسىلزادە پومېشچىكلار قوشۇۋالغان پۇقرا يەرلىرى، ئىگىلىۋالغان بوز يەرلەر ۋە ھۆكۈمەتكە قاراشلىق تاشلاندۇق يەرلەر، ئىجارىكەشلەر ۋە پاناھلانغان، ھاشار كەچۈرۈم قىلىنغان كىشىلەر قانۇن جەھەتتە ئېتىراپ قىلىندى ۋە قوغدالدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلىدىغان ئىجارە ھەققى، ئائىلە سېلىقى ۋە ھاشارنىڭ مەنبەسىنى قوغداش مەقسىتىدە ئۇلارنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىمتىيازلىرىغا سان جەھەتتىن ئاز - تولا چەك قويۇلدى. ئادەتتىكى دېھقانلارنىڭ يەر ئىگىلەش مىقدارى جەھەتتىكى بەلگىلىمىگە كەلسەك، ئۇنىڭدا دېھقانلار ئىگىلىگەن ئەسلىدىكى بوز يەرلەر ۋە ھۆكۈمەتكە قاراشلىق تاشلاندۇق يەرلەرنىڭ خۇسۇسىيلارنىڭ يېرى بولغانلىقى قانۇن جەھەتتىن ئېتىراپ قىلىندى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە پاراق مىقدارى بەلگىلەنگەن يەرلەردىن باشقا يەرلەردىن پاراق ئېلىنمايدىغانلىقى بەلگىلەندى، بۇ دېھقانلارنى كۆپرەك بوز يەر ئېچىپ تېرىشقا رىغبەتلەندۈرۈش رولىنى ئويناندى. بالاغەتكە يەتكەن ئەرلەر ۋە ئايالالار پاراق مىقدارى بەلگىلەنگەن يەرلەر ئۈچۈن مەلۇم ساندا پاراق تاپشۇرۇشى كېرەك دەپ بەلگىلىنىشى بولسا ھەربىر ئەمگەك كۈچىنى ئاز دېگەندە پاراق تۆلەشكە بەلگىلەپ بېرىلگەن يەرنى تولۇق تېرىشقا زورلاشنى، يەنى «دېھقانلارنىڭ يەر تېرىشىغا ھەيدەك چىلىك قىلىش»، «پاراق ئېلىش يولى بىلەن تۈرتكە بولۇش» نى، بۇ ئارقىلىق فېئودالىق ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. شۇڭا بۇ يەر ئىگىلەش قانۇنى نوپۇس ھېسابلاپ يەر بېرىش تۈزۈمى ئەمەس.

ھۆكۈمەت يەرلىرى بۇ، جۇڭگودا فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ شەكىللىرىدىن بىرى، پۇقرا يەرلىرىگە نىسبەتەن ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان. پۇقرالارنىڭ خۇسۇسىي يېرى بولمىغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەت يەرلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ھۆكۈمەت يەرلىرى دېگەن سۆز دەسلەپتە «جۇ يۈسۈنلىرى» دېگەن كىتابتا چىققان، ئەمما بۇنى چۈشەندۈرۈش تۈرلۈكچە بولدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دەستۇرچى جېڭ جۇڭ ئۇنى «ھۆكۈمەت

تەرىيدىغان يەر» دەپ چۈشەندۈرسە، جىلىك شۇمەن «هۆكۈمەتتە ئەمەلدار بولغانلار ئالغان يەر» دەپ چۈشەندۈرگەن. تارىخ كىتابلىرىدىمۇ هۆكۈمەت يەرلىرى دېگەن سۆزنى ئىشلىتىش مۇجىمەل بولغان. مەسىلەن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، خان جەمەتىگە قاراشلىق جىتىيەن، سۈەنتىيەن، خان ـ پادىشاھقا قاراشلىق باغلاردىكى يەرلەر؛ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خان قورۇقلىرى، ھەتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يەر تەقسىم قانۇنى بويىچە بەزىلىگەن يەرلەر؛ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، هۆكۈمەت يىغۇالغان نەسلى تۈگەپ كەتكەنلەرنىڭ يەرلىرى ۋە قاچقۇنلارنىڭ يەرلىرى، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەردىن مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەر، چېگرا ساقلىغۇچىلارغا قاراشلىق يەرلەر؛ يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جىتىيەن، شۇنىڭدەك ھەرقايسى سۇلالىلەردە تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر، مەنسەپ يەرلىرى ۋە يېڭىدىن ئېچىلغان يەرلەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى هۆكۈمەت يەرلىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما بۇلارغا بولغان مۇلۇكچىلىك شەكلى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر، مەنسەپ يەرلىرى قاتارلىقلارنى دۆلەت ئىگىدارلىقىدىكى يەر دېيىشكە بولاتتى؛ خان جەمەتىنىڭ ۋە خانىنىڭ تۆھپىكار ئورۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ جاگىرلىرى، ئەمەلىيەتتە، خۇسۇسىي ئىگىدارلىقتىكى يەر ئىدى، ئۇنىڭغا بولغان مۇلۇكچىلىك ئاقسۆڭەكلەر يەر مۇلۇكچىلىكى ئىدى؛ شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن يەر تەقسىم قانۇنى بويىچە بېرىلگەن يەرلەرگە كەلسەك، ئۇ ئۇلۇش يەر ۋە مەڭگۈلۈك يەر دەپ بۆلۈنەتتى، بۇ يەرلەرنىڭ تولىسىمۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا خۇسۇسىي ئىگىدارلىقتىكى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان يەرگە ئايلىنىپ كەتتى ۋە ئۇنى ئېلىپسېتىشقا بولىدىغان بولدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بەلگىلىمە چىقىرىلىپ، ئەلدىكى يەرلەر هۆكۈمەت يەرلىرى ۋە پۇقرا يەرلىرى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلدى. هۆكۈمەتكە قايتۇرۇلغان يەرلەر، هۆكۈمەت مۇسادىرە قىلغان يەرلەر، هۆكۈمەت يېرى قىلىپ كېسىلگەن يەرلەر، مەكتەپ يەرلىرى، خان قورۇقلىرى، ئات باقىدىغان يايلاقلار، سېپىل ئەتراپىدىكى بېدىلىكلەر، ئوتلاق، قەبرىستانلىقلار، هۆكۈمەتكە قاراشلىق بىكار يەرلەر، ۋاڭ ـ خوجا، خانىنىڭ تۆھپىكار ئورۇق ـ تۇغقانلىرى، چوڭ ئەمەلدارلار، ساراي خوجىلىرى ۋە ئىبادەتخانىلارغا ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن يەرلەر، ئەمەلدارلارغا ئاتاپ بېرىلگەن مەنسەپ يەرلىرى، چېگرىدىكى ئەمەلدارلارغا بېرىلگەن يەرلەر ۋە ھەربىيلەر، پۇقرالار، سودىگەرلەر ئاچقان بوز يەرلەر قاتارلىقلار هۆكۈمەت يەرلىرى ھېسابلىنىاتتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇڭجۆ 15 ـ يىلى (1502 ـ يىلى) هۆكۈمەت يەرلىرى پۇقرا يەرلىرىنىڭ يەتتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە قەبرىستانلىقلار، ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن ھەر خىل يەرلەر، ئەمەلىيەتتە، خان جەمەتى، ئاقسۆڭەكلەر، بېيۇروكراتلار قاتارلىقلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەر بولۇپ قالغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، هۆكۈمەت يەرلىرى دېگەندە، ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسى باشقۇرىدىغان هۆكۈمەت قورۇقلىرى، توپۇس ئىشلىرى ۋازارىتى ۋە خان يېمەكلىكلىرى مەھكىمىسى باشقۇرىدىغان هۆكۈمەت قورۇقلىرى،

شېڭجىڭدىكى ھۆكۈمەت قورۇقلىرى، لەزىر - چىراغ يەرلىرى، ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەر، جىتىيەن، مەكتەپ يەرلىرى، بىۋاستە قاراشلىق ئۆلكىدىكى جامائەت ئوتلاقلىرى قاتارلىقلار شۇنىڭدەك تۇغ يەرلىرىمۇ ھۆكۈمەت يەرلىرى دەپ ئاتالغان. بۇنىڭدىن باشقا، تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر، ئوچاق يېرى، ئات يېرى، ئېچىلغان تىك قاتارلىقلار تەبىئىيلا ھۆكۈمەت يەرلىرى دائىرىسىگە كىرەتتى. ئېچىكى ئىشلار مەھكىمىسىگە قاراشلىق ئاشلىق جاڭزىلىرى ۋە كۈمۈش تۆلىگۈچى جاڭزىلارنىڭ 4 مىليون موغا يېقىن يېرى بار ئىدى، ھەرقايسى ئۆلكىلەردىكى تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەر ۋە ھۆكۈمەت ئاشلىقىنى توشۇغۇچىلار ئۆزلەشتۈرگەن سازلىقلار 55 مىليون مودىن كۆپ ئىدى. بۇ يەرلەرنىڭ بىر-مۇنچىلىرى ئەمەلىيەتتە خان جەمەتى ۋە ئاقسۆڭەكلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەر بولۇپ قالغانىدى؛ يەر كۆلىمى ئىنتايىن كۆپ بولغان تۇغ يەرلىرى (يالغۇز پايتەخت ئەتراپىدىكى تۇغ يەرلىرى 173 مىليون مو كېلەتتى) ئاساسەن ئاقسۆڭەكلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ يەرلەرگە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىناتتى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەلۇم چەكتە ئېلىپ سېتىشقا بولىدىغان بولدى.

ھۆكۈمەت يەرلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدىن يەر بېجى ئېلىنمايتتى، بۇنداق يەردە ئىشلەيدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ھاشارغا تۆتۈلمايتتى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردا بىرمۇنچە جايلاردا بۇنداق يەرلەرنى چاكار ياكى بېقىندا دېھقانلار تېرىيتتى، مىك سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىجارىتەكشىلەر ئىجارىگە ئېلىپ تېرىش ئاساس قىلىنىدىغان بولدى. ھۆكۈمەت يەرلىرى دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى گەرچە ئانچە ئېنىق بولمىسىمۇ، ئەمما، تارىختا ئۆتكەن خاندانلىقلارنىڭ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى مۇستەھكەملەپ، خان جەمەتى ۋە خانىنىڭ ئورۇق - تۇغقانلىرىنىڭ يېمەك - ئىچمىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەمىشە ھەر خىل شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى جەھەتتە پۇقرا يەرلىرى بىلەن قارشى بولغان نۇرغۇنلىغان ھۆكۈمەت يەرلىرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھالبۇكى، بۇنداق ھۆكۈمەت يەرلىرىنىڭ ھەرقاچان پومېشچىك لارنىڭ خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكىگە ئايلىنىپ كېتىش يۈزلىنىشى بار ئىدى.

خان قورۇقلىرى، تۇغ يەرلىرى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

خان قورۇقلىرى بۇ، جۇڭگودىكى فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ بىر خىل شەكلى. بۇنىڭدا خان - پادىشاھ جەمەتى ئىگىلىگەن يەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق يەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى پۇقرالارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىۋېلىش، ھۆكۈمەت يېرىنى ئاجرىتىپ بېرىش، گۇناھكارلارنىڭ يەر مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش، پۇقرانى يەرنى تاپشۇرۇشقا قىستاش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن قولغا كەلتۈرگەن. خان قورۇقلىرى دۆلەتكە يەر بېجى، قوشۇمچە باج تۆلىمەيدۇ؛ يەرنىڭ ئىجارىسىنى خان جەمەتى ئىگىلەيدۇ ۋە ئىشلىتىدۇ، بەزىدە بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ دۆلەتنىڭ مالىيىسىدىكى جىددىي ئېھتىياجغا ئىشلىتىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار. بۇنداق يەرنى تېرىغۇچىلار خان - پادىشاھ ئۈچۈن سەيسىگە ئىشلەيدۇ، دۆلەت ئۈچۈن ھاشارغا

ئىشلىمەيدۇ.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خان - پادىشاھقا قاراشلىق باغلاردىكى يەرلەر ۋە شاۋقۇ، شۇيخېگدۇۋېيلارغا قاراشلىق دېھقانچىلىق ئەمەلدارلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى جامائەت يەرلىرى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ساراي قورۇقلىرىنى باشقۇرغۇچى ئورگانلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى قورۇق يەرلىرى، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھۆكۈمەت يەرلىرىدىكى ئىچكى مەھكىمىگە قاراشلىق قورۇق يەرلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خان قورۇقى خاراكتېرىدا ئىدى. ئەمما خان قورۇقى دېگەن نام مىڭ سۇلالىسىنىڭ تېخىن 8- يىلى (464 - يىلى) ھەرەم ئاغىسى ساۋجىشيانىڭ يەر مۇلكى مۇسادىرە قىلىنىپ خان قورۇقى قىلىنغاندىن كېيىن قوللىنىشقا باشلىغان. مىڭ ۋۇزۇڭ زامانىغا كەلگەندە (1506 — 1521 - يىللار) خان قورۇقلىرى تازا كۆپىيىپ، ئىگىلىگەن يېرى 3 مىليون 700 مىڭ مودىن ئاشقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، خان قورۇقلىرى ئىگىلىگەن يەرنىڭ كۆلىمى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن ئېشىپ كەتكەن، بۇ قورۇقلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ھۆكۈمەت قورۇقلىرى باشقارمىسى، شېڭجىڭ دىكى نوپۇس ئىشلىرى ۋازارىتى، مۇراسىم ئىشلىرى ۋازارىتى، قۇرۇلۇش ۋازارىتى ۋە ئوچ قەبرىستانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. كاڭشى خان يىللىرى (1662 — 1722 - يىللىرى) دا تەخمىنەن بىر مىڭ 600 دىن كۆپ جايدا خان قورۇقى بار بولۇپ، تەخمىنەن 6 مىليون مو يەر ئىگىلىگەن، بۇ مەملىكەت بويىچە پۈتۈن يېرىنىڭ بىر پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خان قورۇقلىرىدا بەۋاستە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئومۇمەن قاۋۇل يىگىتلەر ئىدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھەربىر قورۇقنىڭ قارىمىقىدا تەخمىنەن 780 مو يەر بولۇپ، ئۇنى 10 يىگىت تەربىيەتتى، قورۇقنى باشقۇرىدىغان، ئىشلەپچىقىرىشقا نازارەت قىلىدىغان، يەر ئىجارىسى يىغىدىغان قورۇق بېشى بار ئىدى. يىگىتلەر ئەۋلادمۇ ئەۋلاد يەرگە بەند قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار ئادەتتىكى پۇقرالار قاتارىغا كىرمەيتتى، ئۇلارنى قورۇق بېشى ۋە ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ جازا باشقارمىسى خالىغانچە جازالىيالايتتى. يىگىتلەرگە ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسى، قوشۇمچە ئىجارە تاپشۇرۇش ۋە خان جەمەتىگە سەيسىگە ئىشلەشتەك ئېغىر يۈكلەر يۈكلەنگەنىدى، قالغان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىلا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەئەللۇق ئىدى. بۇ، يانچىلىق تۈزۈم ئاساسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە ئىدى. قالدۇق قۇللۇق تۈزۈم ۋە ئادەتتىكى فېئودالىلىق ئىجارە تۈزۈمى قوللىنىلىپ تېرىلىدىغان يەرلەرمۇ ئاز مىقداردا بار ئىدى. يىگىتلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆرەش قىلىشى ئارقىسىدا، چىڭ خاندانلىقى ئاخىر چىەنلۇڭنىڭ 9 - يىلى (1744 - يىلى) بۇنداق يانچىلىق تۈزۈمنى ئاساسىي جەھەتتىن بىكار قىلىپ، فېئودالىلىق ئىجارە تۈزۈمىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىمۇ كۈمۈش بىلەن يەنى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە سۈندۈرۈلدىغان بولدى. يىگىتلەر ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئايلانىدى، قورۇق بېشى 2 - پومېشچىك بولۇپ قالدى، ئەمما خان قورۇقلىرىنىڭ يەرلىرىنى ئىجارە ئېلىپ تېرىيدىغان

دېھقانلار ئادەتتىكى ئىجارىكەش دېھقانلارغا قارىغاندا ئېغىرراق ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرايتتى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، چىك سۇلالىسىنىك ئۆرۈپ تاشلانغان پادىشاھى بىلەن شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ ۋە پايدا بۆلۈشۈۋېلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇنداق قورۇق يېرلىرىنى كەڭ قويۇۋېتىش نامى بىلەن كەينى - كەينىدىن ئېلىشىغا ساتتى، ئەمما دېھقانلار سېتىۋالغان يەرلەر بەك ئاز ئىدى، بۇ يەرلەرنى، ئاساسەن، قورۇق باشلىرى تۆۋەن باھا بىلەن سېتىۋالدى.

تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر بۇ، جۇڭگودا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن ئۆتكەن ھۆكۈمەتلەر ئەمگەك كۈچلىرىنى تەشكىللەپ، بوز يەرلەرنى ياكى چەت - ياقلاردىكى يەرلەرنى ئېچىپ تېرىش ئارقىلىق ئارمىيىنىڭ تەمىناتىنى قامداشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىپ قوللانغان دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى تەشكىلىي شەكىل. بۇ، ھەربىيلەر ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەر ۋە پۇقرالار ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەر دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ.

خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى) ھونلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، «دەريانىڭ ئۇ قېتىمدىكى سۇفاڭ دېگەن يەردىن غەربتىكى لىڭجۇي دېگەن يەرگىچە ھەممىلا يەردە ئېرىق - ئۆستەڭلەر قازدۇرۇپ، تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن 50 — 60 مىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەر تۇرغۇزغان» («تارىخنامە. ھونلار تەزكىرىسى»). ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۈچۈن 600 مىڭ ئەسكەر تۇرغۇزۇلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى

نىڭ جىيەنۇۋ 5 - يىلى (مىلادى 29 - يىلى) مايۇەننىڭ باشچىلىقىدا سەنفۇ رايونىدا تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى ئېلىپ بېرىلغان، بۇ ئىچكى ئۆلكىلەردە تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنىڭ باشلانغانلىقى ئىدى. جىيەنئەننىڭ 1 - يىلى (مىلادى 196 - يىلى) ساۋ ساۋ شۈيچاڭ ئەتراپىدا پۇقرالارنى يىغىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، بىر مىليون خۇ ئاشلىقنى ئىگە بولغان، بۇ پۇقرالارنىڭ تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەنلىكىنىڭ مىسالى. ئۇچ پادىشاھلىق ۋاقتىدا، ھەرقايسى بەگلىكلەر تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن، جۇگې لياڭنىڭ ۋېيخې دەرياسى بويىدا ۋە دېڭ ئەينىڭ خۇەيخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا يولغا قويغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشلىرى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ داڭلىقلىرى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شۈەنۇۋ خانى فەن شاۋنى غەربتىكى ئالتە ئايماقنا «تېرىقچىلىق ئەلچىسى» قىلىپ ئەۋەتكەن، شۇڭا تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەشكىللىك تېرىقچىلىق قىلىش دەپمۇ ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى ۋە سۇڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، ھەربىيلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى، كۆپىنچە، تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دەپ، پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى، كۆپىنچە، تەشكىللىك تېرىقچىلىق قىلىش دەپ ئاتىلاتتى. سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر شەرقتىكى شەرقىي لياۋنىڭدىن غەربتىكى لۇڭيۇ ۋە غەربىي جەنۇبتىكى سۇڭجۇغىچە بولغان نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان چېگرا رايونلارغا شۇنىڭدەك چاڭئەن ئەتراپلىرى، خۇەينخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى

هەم جەنجياك قاتارلىق جايلارغا كېڭەيگەن بولۇپ، كۆلىمى بۇرۇنقىدىن دەۋرلەردىكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنىدى. سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەرنىڭ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى، تېخنىشىنلىك ئاخىرقى يىللىرىدا هەرقايسى رايونلاردىكى ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەر جەمئىي 420 مىڭ مو كېلەتتى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، «يۇەن سۇلالىسى تارىخى. ئەسكىرىي ئىشلار» دا يەر كۆلىمى يېزىلغان تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرنىڭلا كۆلىمى 20 مىليون مودىن ئېشىپ كەتكەن، بۇ شۇ چاغدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 30 دىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، چېگرىلاردىمۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەر يەنىلا خېلى كۆلەمدە ئىدى، چېيەنلۇك يىللىرىدا تۈرلۈك شەكىللەر بىلەن ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەر تەخمىنەن 39 مىليون مو كېلەتتى.

تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش يەرگە بولغان فېئودالىق دۆلەت مۇلۇكچىلىكىنىڭ بىر خىل شەكلى. ئۇنىڭدا يەرلەر فېئودالىق دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ هەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى هۆكۈمەت چىقىرىپ، ئەسكەرلەر، دېهقانلار ۋە بەزى جىنايەتچىلەر قاتارلىقلارنى يەر تېرىشقا مەجبۇرلاپ، ئۇلارنىڭ ئەمگىكى مېۋىسىنى ئېلىۋالىدۇ. ئېكسپلاتاتسىيە شەكىللىرى ئاساسەن مۇنداق بىرنەچچە خىل بولىدۇ: (1) ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە كىرىدىغانلىرى. مەسىلەن، سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە، كۆپىنچە، هۆكۈمەت كالا، سايمان ۋە ئۇرۇق بىرەتتى، هەربىي خىزمەت ئۆتەۋاتقان ئەسكەرلەر ياكى سەيسىگە تۇتۇلغان پۇقرالار يەرنى كوللېكتىپ تېرىيەتتى، هوسۇلنىڭ هەممىسى هۆكۈمەتكە مەنسۇپ ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەرلىك قوشۇنلارنىڭ تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىدە قوشۇمچە يەر تېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدىغان ئەهۋالمۇ بار ئىدى، بىر ئەرگە 100 مو يەر بېرىلگەن بولسا، يەنە ئۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ 10 مو يەر جامائەت يېرى قىلىپ بېرىلەتتى، بۇ يەككە تېرىتقىلىق قىلىش ئاساسىدىكى ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئىدى. مىڭ سۇلالىسى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە هۆكۈمەت ئاشلىقىنى توشۇش يۈزىسىدىن يولغا قويۇلغان تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە، هەربىيلەرگە بىر ئۇلۇش (50 مو) يەر بۆلۈپ بېرىلەتتى، بۇنداق هەربىيلەر مەخسۇس ئاشلىق توشۇيدىغان ئىشنى قىلاتتى. بۇمۇ ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تۈرىدىكى ئاساسىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە ئىدى. (2) مالدىكى نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نىسبەتلىك يەر ئىجارىسىگە كىرىدىغانلىرى. مەسىلەن، ساۋ ساۋ شۈيچاك ئەتراپىدا يولغا قويغان تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتە، هۆكۈمەتنىڭ كالىسىنى ئىشلەتكەنلەردىن هوسۇلنىڭ ئالتە ئۈلۈشىنى هۆكۈمەتكە ئالغان، تۆت ئۈلۈشى دېهقانغا قالغان؛ ئۆزىنىڭ شەخسىي كالىسىنى ئىشلەتكەنلەردىن هوسۇلنىڭ يېرىمىنى هۆكۈمەتكە ئالغان، يېرىمى دېهقانغا قالغان.

غەربىي جەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بۇنداق يەرلەردىن ئېلىنىدىغان پاراق كۆپىيىپ يەتتە ـ ئۈچ ئۈلۈشكە ھەتتا سەككىز ـ ئىككى ئۈلۈشكە يەتكەن. كېيىنكى دەۋرلەردە بۇنداق يەردىن چىققان ھوسۇل، كۆپىنچە، تەڭ يېرىمىدىن بۆلۈنگەن يا كى تۆت ـ ئالتە ئۈلۈش بولۇپ بۆلۈنگەن. (3) ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسىگە كىرىدىغانلىرى. مەسىلەن، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىيلەر غەربىي شىمالدا ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەرلەرنىڭ ھەربىر موسسىدىن تۆت خۇ ئىجارە ھەققى ئېلىنغان، بۇ بىر ئادەمنىڭ 20 مو يېرىدىن سەككىز دادەن ئىجارە ھەققى ئېلىنىدى دېگەن سۆز. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە پۇقرالار ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەرلەر ئۇچۇن بىر ئەرنىڭ 60 خۇ ئىجارە تاپشۇرۇشى لازىملىقى بەلگىلەنگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەردە، ئومۇمەن بىر ئادەم 50 مو يەر تېرىپ، رەسمىي ئىجارە ھېسابىدا 12 دادەن ئاشلىق تاپشۇراتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 12 دادەن ئېشىنىدا ئاشلىق تاپشۇراتتى، كېيىن ئېشىندا ئاشلىق ئالتە دادەن قىلىپ ئازايتىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىياچىڭ يىللىرىدا، ئىلدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەردە ھەربىر ئەسكەرنىڭ يىلىغا 13 دادەن ئاشلىق تاپشۇرۇشى لازىملىقى بەلگىلەنگەن. ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسى شەكلى تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەردىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ئاساسلىق شەكلى ئىدى. (4) مىڭ سۇلالىسىنىڭ خۇگۇ 3 ـ يىلى (1370 ـ يىلى) ۋاستىلىك تۈزۈم بەرپا قىلىندى، بۇنىڭدا ھۆكۈمەت، تۈز سېتىش مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، سودىگەرلەرنى چەت جايلارغا ئاشلىق توشۇشقا سالاتىتى، توشۇپ بارغانلارغا تۈز تالۇنى بېرەتتى، ئۇلار تۈز تالۇنى بىلەن ھۆكۈمەتتىن تۈز ئالاتتى. تۈز سودىگەرلىرى ئاشلىق توشۇش ئىشىنى چەت جايلاردىكى پۇقرانى يىغىپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا سېلىپ، شۇ يەردىن چىققان ئاشلىق ۋە ئوت ـ چۆپ بىلەن ئورۇندايتتى، بۇ سودىگەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۇقرانىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈشكە تېگىشلىك. سودىگەرلەر يالالاپ ئىشلەتكەن دېھقانلارنى قوشۇنغا تەقسىملەپ تەشكىللەيتتى ۋە باشقۇراتتى، دېھقانلاردا جىسمانىي ئەركىنلىك يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ يەنىلا فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە ئىدى.

تەشكىللىك ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرلەردىكى ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋەتلىرىدە، ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردىكى پۇقرالار يەرلىرىنىڭكىگە قارىغاندا، ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتىلگەن ھەربىيلەرنىڭ يەر تېرىشى مەجبۇر ئىدى، ئۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشى قاتتىق مەنئى قىلىناتتى. ساۋساۋ باشچىلىقىدىكى ۋېي بەگلىكى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىنغان كىشىلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەر نوپۇسىغا ئېلىناتتى، يۇمەن، مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرىدىغان ھەربىيلەرنىڭ ھەممىسى ھەربىي نوپۇسقا ئېلىناتتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئىشلىشى بەلگىلەنگەنىدى. شۇڭا، تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىكى ئاساسىي ئېكسپىلاتاتسىيە

مۇناسىۋەتسى يانچىلىق خاراكتېردا ئىدى. تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئومۇمەن ھەرقايسى دەۋرلەردكى زور كۆلەملىك ھەربىي كۈرەشلەر بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئىدى. ھەربىي كۈرەشلەر ئازايغان ياكى توختاپ قالغان ۋاقىتلاردا، ھەرقايسى سۇلالىلەردىكى ھۆكۈمەتلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىنغان پۇقرا ۋە ھەربىيلەرنىڭ قېچىپ كېتىشى، قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، كۆپىنچە بۇنداق يەرلەرنى پۇقرا يەرلىرى قىلىپ ئۆزگەرتەتتى ياكى پۇقرا يەرلىرى قاتاردا ئىجارىگە بېرەتتى، بۇنداق يەردە ئىشلەيدىغانلار دۆلەتنىڭ دەپتىرىدىكى ئاھالە ياكى ھۆكۈمەت يەرلىرىنىڭ ئىجارىدكەشىلىرى بولۇپ قالاتتى. بولۇپمۇ سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە، پومېشچىكلارنىڭ يەر مۇلۇكچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىجارە مۇناسىۋىتىنىڭ كۈنسايىن ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا، ھەرقايسى سۇلالىلەر قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا ئۆزلەشتۈرۈلگەن نۇرغۇنلىغان بوز يەرلەر كېيىنكى چاغلاردا، كۆپىنچە، ئىجارىگە بېرىلگەنىدى.

تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بىر تۇتاش باشقۇرۇلغاچقا، ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈشكە قولايلىق ئىدى. باشقۇرۇلۇشى ئۇنۇملۈك بولغان بەزى يەرلەردە چوڭ-چوڭ ئۆستەڭلەردىكى سۇغىرىش - سۇ چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغىلى ۋە ئىلغار راق بولغان تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرغىلى بولاتتى. تارىختا، تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش چېگرا رايونىنى ئېچىش، دۆلەت چېگرىسىنى قوغداشتا ئاكتىپ رول ئويناتتى.

ئۇرۇق يېرى جۇڭگودا فېئودالىزم جەمئىيەتتىكى ئوتتۇرا مەزگىللىرىدىن كېيىن، پومېشچىكلار سىنىپى ئۇرۇق لىنامىدا ئىگىلىۋالغان يەرلەر. بۇ يەرلەر ھەرقايسى جايلاردا ھەر خىل نامىلار بىلەن ئاتالغان، ۋاپادارلىق يېرى، نەزىر - چىراغ يېرى، ئىبادەتخانا يېرى، ئۇرۇق ئىبادەتخانىسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تىپقا كىرىدۇ.

ئۇرۇق يېرى شەكلى پومېشچىكلار سىنىپى جۇڭگودىكى فېئودالىزم پاتىرىئارخاللىق تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدىن پايدىلىنىپ بارلىققا كەلتۈرگەن بىرخىل يەر ئىگىلەش شەكلى بولۇپ، ئۇ نامدا ئۇرۇقنىڭ ئورتاق ئىگىدارلىقىدا بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە يەنىلا فېئودال پومېشچىكلارنىڭ يەر مۇلۇكچىلىكىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇرۇق يېرى ئومۇمەن ئۇرۇق باشلىقى ۋە ئۇرۇق ئىچىدىكى ئورنى ئالاھىدە كىشىلەرنىڭ چاڭگىلىدا بولاتتى، ئۇلار بۇ يەرلەرنى باشقۇراتتى ۋە تىزگىنلەپ تۇراتتى؛ بۇ يەرلەر ئومۇمەن دېھقانلارغا تېرىشقا ئىجارىگە بېرىلەتتى، شۇ ئۇرۇقتىكى نامرات دېھقانلارنى ئىشقا سېلىپ تېرىتىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. يەر ئىجارىسى كىرىمى نەزىر - چىراغ، دۇئا - تىلاۋەتكە، ئۇرۇقتىكى كىشىلەرنىڭ بالىلىرىنىڭ ئىمتىھانغا قاتنىشىشىغا ياردەم بېرىشكە ۋە قۇتقۇزۇش ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئۇنىڭ تولىسىنى ئۇرۇق باشلىقلىرى ۋە ئۇرۇقتىكى مەرتىۋىلىك كىشىلەر يۇتۇۋېلىپ، جازانىخورلۇق قىلىشقا، يەرلەرنى قېشىۋېلىشقا ۋە كەيپ - ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئىشلىتەتتى.

ھەممىدىن بۇرۇن تارىخىي كىتابلاردا يېزىلغان ئۇرۇق يېرى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چوڭ بېۋروكرات فەن جۇڭيەننىڭ سۇجوۇدكى ۋاپادارلىق قورۇقى

بولۇپ، ئۇنىڭدا 1000 مو مۇنبەت يەر بار ئىدى، يىلىغا 800 خۇ ئىجارە ھەقىنى ئېلىناتتى. مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، ئۇرۇق يېرى بەزى جايلاردا تېخىمۇ ئومۇملاشتى، بولۇپمۇ گۇاڭدۇڭ، جياڭشى، فۇجيەن، جياڭسۇ، خۇبېي قاتارلىق جايلاردا بەزى ئۇرۇق يەرلىرىنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن زور ئىدى. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىكى ئۇرۇق يەرلىرىنىڭ چوڭلىرى نەچچە مىڭ مو كېلەتتى، كىچىكلىرىمۇ نەچچە يۈز مو كېلەتتى. فەن ھەزرەتنىڭ سۇجۇدىكى ۋاپادارلىق يېرىنىڭ كۆلىمى زورىيىپ 5 مىڭ 266 موغا يەتكەن. خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ جياڭشيا دېگەن يېرىدىكى چېن ھەزرەتنىڭ ئۇرۇق يېرىنىڭ كۆلىمىمۇ 3000 مودىن ئاشقان. ئۇرۇق يەرلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى بىلەن، پومېشچىكلارنىڭ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىشى ئارقىسىدا، ئۇرۇق بىلەن ئۇرۇق ئارىسىدا يەر تالىشىش دەۋالىرى ئەۋج ئېلىپ كەتكەندى ھەمدە دائىم قورالليق توقۇنۇش بولۇپ تۇراتتى.

ئۇرۇق يەرلىرى جۇڭگودىكى فېئودالليق ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتىنىڭ بىر خىل ماددىي ئاساسى بولۇپ، ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىنتايىن چوڭ ئالدامچىلىق خاراكتېرىنى ئالغان، شۇڭا ئۇ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى تىزگىنلىشىنى كۈچەيتتى، فېئودالليق ھاكىمىيەتنى قوغداش ۋە مۇستەھكەملەشتە مەلۇم رول ئوينىدى.

تۇغ يېرى جۇڭگودا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان فېئودالليق يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ بىر خىل شەكلى. بۇنىڭدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى مانجۇلار سەككىز تۇغى، موڭغۇللار سەككىز تۇغى ۋە خەنزۇلار سەككىز تۇغىدىكى تۇغ تەۋەلىكى بار ئەمەلدارلارغا ھەم ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن يەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ سەككىز تۇغنىڭ قورۇق يەرلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاساسلىقى شېڭجىڭدىكى تۇغ يېرىنى، پايتەخت ئەتراپىدىكى تۇغ يېرىنى، قوشۇنلار تۇرۇشلۇق جايلاردىكى تۇغ يېرىنى ئۈز ئىچىگە ئالىدۇ. چىڭ خاندانلىقى شەنخەيگۈەنگە كىرىشتىن ئىلگىرى ئۈزى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى شېنياڭدا ئىگىلىگەن كەڭ يەرلەرنى مانجۇلارغا بەرگەن، ھەربىر ئادەمگە 6 شاڭ (بىر شاڭ 6 مو) دىن يەر بەرگەن، شېڭجىڭدىكى تۇغ يېرى دېگەن ئەنە شۇ. چىڭ خاندانلىقى شەنخەيگۈەنگە كىرىپ چىڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، ئەسلىدە لياۋخې دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراق لاشقان نۇرغۇن مانجۇلارنى بېيجىڭنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارغا كۆچۈرگەن، شۇنجېڭنىڭ 1 - يىلىدىن كاڭشىنىڭ 8 - يىلىغىچە (1644 — 1669 - يىللار) ئۈچ قېتىم زور كۆلەملىك يەر دائىرىلەش ئىشى بولۇپ، جەمئىي تەخمىنەن 20 مىليون مودەك يەر دائىرىلەنگەن، بۇ شۇنجېڭ يىللىرىدا مەملىكەت بويىچە بار بولغان 500 مىليون مو تېرىلغۇ يەرنىڭ 25 تىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن پايتەخت ئەتراپىدىكى تۇغ يېرى بەرپا بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۇرغۇزۇلغان، خەلقنى باستۇرىدىغان سەككىز تۇغ ئەسكەرلىرىمۇ بىرمۇنچە يەرلەرنى دائىرىلىدى، بۇ يەرلەر قوشۇنلار تۇرۇشلۇق جايلاردىكى تۇغ يېرى دەپ ئاتالدى. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى زورلۇق كۈچ بىلەن ئەمگەكچى خەلقتىن تارتىۋېلىنغان.

تۇغ يېرىنىڭ ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىگە قاراشلىق خان قورۇقلىرى، خان - پادىشاھ

جەمەتى ۋە ۋاڭ - خوجىلارنىڭ قورۇقلىرى، سەككىز تۇغ ئەمەلدار - ئەسكەرلىرىنىڭ قورۇقلىرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. تۇغ يېرى، ئاساسەن، ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ۋە ۋاڭ - خوجا، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ شۇنىڭدەك سەككىز تۇغ ئەمەلدارلىرىنىڭ چاڭگىلىدا بولاتتى. كەڭ سەككىز تۇغ ئەسكەرلىرىگە بولسا ھەربىي لازىمەتلىكلەر، ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراقلىرا ئىشلىتىش ئۈچۈن ئازراق ئۇلۇشلۇك يەر تېگەتتى. شۇنجۈ يىللىرىدا، ئۇرۇش توختىماي بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، يەرلەر تېرىلماي قېلىپ، چۆللىشىپ كەتكەن. شۇڭا، شۇنجۈ 11 - يىلى (1654 - يىلى) بۇ تۈزۈم ھەربىي تەمىنات تۈزۈمىگە ئۆزگەرگىلىگەن، بالاغەتكە يەتكەن ئادەم سانى تۆتكە يەتمىگەن ئائىلىلەرنىڭ يەرلەرنى پۈتۈنلەي قايتۇرۇپ بېرىشى لازىملىقى بەلگىلەنگەن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، تۇغ يېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىشتا، ئاساسىي جەھەتتىن، شەنخەيگۇەنگە كىرىشتىن بۇرۇنقى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى يانچىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان. ئاز سانلىق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ نۇرغۇن يېرى بار ئىدى، بۇ يەرلەرگە ۋارىسلىق قىلىشقا بولاتتى، ئەمما بۇ يەرلەرنى ئېلىپ سېتىش مەنئى قىلىنغانىدى. تۇغ يېرىدە، ئاساسەن، چاكارلار ئەمگەك قىلاتتى. ئۇلار قورۇق بېشىنىڭ نازارىتى ۋە مەجبۇرلىشى ئاستىدا، يەر ئېلىپ تېرىيتتى، ئاشلىق تاپشۇراتتى ۋە سەيسىگە ئىشلەيتتى. قورۇق ئىگىسى ئۇلارنى خالىغانچە قامچىلايتتى ھەتتا ساتالايتتى، بۇلارنىڭ قېچىپ كېتىشى قاتتىق مەنئى قىلىنغانىدى. بۇنداق دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم ئاستىدا يانچىلار قارشىلىق كۆرسىتەتتى ۋە كۆپلەپ قېچىپ كېتەتتى. كاڭشى يىللىرىغا كەلگەندە، تەدرىجىي يوسۇندا پۇقرالىغا ئىجارىگە بېرىپ تېرىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى ھەمدە چاكارلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىنى سېتىۋېلىپ ئۆي - ئوچاقلىق بولۇشى ۋە تۇغ تەۋەلىكىدىن چىقىپ پۇقرا بولۇشىغا يول قويۇلدى. كېيىن، ئىجارىدىكە شەرگە مەڭگۈلۈك ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۇغ تەۋەلىكىدىكىلەر ئارىسىدىكى بۆلۈنۈش كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشتى، يەرنى رەنگە قويىدىغان ۋە ساتىدىغانلار كۆپەيدى. چېگىنلۇكنىڭ 10 - يىللىدىن 25 - يىللىغىچە (1745 — 1760 - يىللار) چىڭ خاندانلىقى تۆت قېتىم دۆلەت خەزىنىسىدىكى كۈمۈشلەرنى ئىشلىتىپ رەنگە قويۇلغان يەرلەرنى سېتىۋېلىپ، تۇغ يەرلىرىنىڭ خوجايىنلىرىغا تاپشۇرۇپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن، تۇغ يەرلىرىنى كۆپرەك خەنزۇلار ئىجارە ئېلىپ تېرىيدىغان بولدى، تۇغ يەرلىرىنىڭ خوجايىنلىرى يەرنىڭ ئىجارىسىنى يەپ جان باقىدىغان بولدى. ئىچكى ئىشلار مەھكىمىسىگە قاراشلىق خان قورۇقلىرى ۋە خان جەمەتى، ۋاڭ - خوجىلارنىڭ تۇغ يەرلىرى بولسا تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە ساقلىنىپ تۇردى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، تۇغ يېرى ۋە پۇقرا يېرى دېگەن پەرق ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىلدى.

فېئودالليق يەر ئىجارىسى بۇ، فېئودال پومېشچىكلار يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا تايىنىپ ۋە ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقتىن پايدىلىنىپ دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ھەقسىز ئىگىلىۋالىدىغان ئىقتىسادىي شەكىل. بۇ فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىي ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى. فېئودالليق جەمئىيەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ

باشقا شەكىللىرىنىڭ كۆپىنچىسى فېئودالليق يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

يەر ئىجارىسىنىڭ هەممىسى قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مەهسۇلى. ئەمما، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۈرلۈك تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا، يەر ئىجارىسىنىڭ شەكلى ۋە مەزمۇنى تۈرلۈكچە بولىدۇ. فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان شارائىتتا، «يەر ئىجارىسىنىڭ ماهىيىتى شۇكى، يەر ئىجارىسى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ياكى قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ بىردىنبىر هۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ۋە نورمال شەكلى بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 895 - بەت) بۇ ئۇنىڭ كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان يېرى.

هەرقانداق يەر ئىجارىسى مۇئەييەن يەر مۇلۈكچىلىكىنى ئالدىنقى شەرت قىلىشى شەرت. يەر ئىجارىسى «يەرگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى ئىقتىسادىي شەكىل.» (يۇقىرىقى كىتاب، 714 - بەت) فېئودالليق يەر مۇلۈكچىلىكى — فېئودالليق يەر ئىجارىسىنىڭ ئاساسى. فېئودالليق جەمئىيەتتە، پومېشچىكلار نۇرغۇن يەر ئىگىلىكىگە بولىدۇ، دېهقانلارنىڭ بولسا يېرى ناهايىتى ئاز بولىدۇ ياكى پۈتۈنلەي يېرى بولمايدۇ. پومېشچىكلار يەرنى هەر خىل شەكىللەر بىلەن دېهقانلارغا تېرىشقا بېرىپ، دېهقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. بۇ پومېشچىكلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىنى ۋە دېهقانلارنى قىسمەن ئىگىلەش هوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىدىكى ئەڭ ئاساسىي شەكىل. شۇڭا، فېئودالليق يەر ئىجارىسى پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن دېهقانلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى مەركەزلىك هالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

فېئودالليق يەر ئىجارىسى ئىقتىسادتىن هالقىغان، زورلۇق بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ. ئىقتىسادتىن هالقىغان زورلۇق دېگەنلىك پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېهقانلارغا قارا تۇتقان جىسمانىي جەهەتتىكى زورلۇقى دېگەنلىك بولۇپ، دېهقانلارنىڭ پومېشچىكلار سىنىپىغا جىسمانىي جەهەتتىن بېقىنىشى ئۇنىڭ ئاساسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئىقتىسادتىن هالقىغان زورلۇق فېئودالليق ئېكسپىلاتاتسىيە سىستېمىسىنىڭ مۇهىم بىر ئالاهىدىلىكى. يانچىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلىدىغان خوجىلار ئىگىلىكىدە، يانچىلار يەرگە بەند قىلىپ قويۇلاتتى، فېئودال خوجىلار خوجىلىق يەردە مەمۇرىي هوقۇق ۋە ئەدلىيە هوقۇقىغا ئىگە بولۇپە دېهقانلارنى بىۋاسىتە تىزگىنلەپ تۇراتتى. ئىجارە تۈزۈمى يولغا قويۇلىدىغان پومېشچىكلار ئىگىلىكىدە، دېهقانلار فېئودالليق تۈزۈمگە بەند قىلىپ قويۇلىدۇ، پومېشچىكلار فېئودالليق دۆلەتنىڭ قانۇن ۋە تۈزۈملىرى ئارقىلىقمۇ دېهقانلارنى تىزگىنلەپ تۇرىدۇ.

پومېشچىكلارنىڭ دېهقانلارنى تىزگىنلىشى يانچىلىق تۈزۈم شارائىتىدىمۇ قۇلدارلارنىڭ قۇللارنى ئىگىلىشىگە ئوخشىمايدۇ، پومېشچىكلار دېهقانلارنى پۈتۈنلەي ئىگىلەپ كېتەلمەيدۇ. فېئودالليق تۈزۈم شارائىتىدا، دېهقانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئاز مىقداردا ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى بولىدۇ، ئۇلار ئازغىنا يەرنى ئىجارە ئېلىپ تېرىيدۇ، دېمەك، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىگىلىكى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ھەتتا هەممە ئەمگەك ۋاقتى ئۆزىنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ، ئىشلەپ چىقارغان مەهسۇلاتىنىڭمۇ

بىر قىسمى ئۆزىنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ، شۇڭا، قۇللارغا قارىغاندا ئۇلارنىڭ ئەمگىكى قىزغىنلىقى كۆچلۈكرەك بولىدۇ، ئۇلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، قۇللۇق جەمئىيەتتىكىدىن يۇقىرى بولغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يارىتتى. ئەمما، ئىپتىدائىلىق يەر ئىجارىسى ئېكسپلاتاتسىيىسى ئىنتايىن قاتتىق بولىدۇ، ئۇ دېھقانلارنىڭ ھەممە قوشۇمچە ئەمگەكنى تارتىۋېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەزىدە ئۇلارنىڭ بىرقىسىم زۆرۈر ئەمگەكنىڭ مېۋىسىنىمۇ تارتىۋالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار قەرزگە بوغۇلۇپ قالىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ باشقا قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا توغرا كېلىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، جېنىنى ساقلاپ قالالايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىپتىدائىلىق يەر ئىجارىسى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشكە قاراپ يۈزلەندى، دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ ياراتقان مېۋىنى پومېشچىكلار سىنىپى تارتىۋالىدىغان بولىدى.

ئىپتىدائىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ ئاساسىي شەكلى مۇنداق ئۈچ خىل: ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى؛ مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى (مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى)؛ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى. ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىنى مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئىلىشى، مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىنى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئىلىشى ئاساسەن ئىپتىدائىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىيات جەريانى بىلەن بىردەك بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى بەلگىلىگەن ئىپتىدائىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تۈرلۈك تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئىپتىدائىلىق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن. يانچىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان جايلاردا، ئۇ ئۇزاق ۋاقىت بۇنداق تۈزۈم ئاستىدىكى ئاساسلىق يەر ئىجارىسى شەكلى بولۇپ كەلدى؛ مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى بارلىققا كەلگەن چاغدا، يانچىلىق تۈزۈم يىمىرىلىشكە قاراپ يۈزلەندى. پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى بالدۇرلا قوللىنىلغان بولسىمۇ، ئەمما، ئىپتىدائىلىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندىلا، ئاندىن ئاساسلىق شەكىل بولۇپ قالدى، بۇ چاغدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىخى ئىپتىدائىلىق جەمئىيەتنىڭ ئۆزىدىلا بارلىققا كەلگەندى. جۈملىگودا، مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئۇزاق مەزگىلگىچە يەر ئىجارىسىنىڭ ئاساسلىق شەكلى بولۇپ كەلدى، ئۇ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم ئىپتىدائىلىق جەمئىيەتكىچە داۋاملاشتى، بۇ ئارىلىقتا نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمى، نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى ۋە يەر ئىجارىسى ئۆچۈن رەنە پۇلى تۆلەش، يەر ئىجارىسىنى ئالدىن تۆلەش قاتارلىق ئۆزگەرگەن شەكىللەرمۇ قوللىنىلدى.

ئىپتىدائىلىق يەر ئىجارىسى كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىگە خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. (1) ئىپتىدائىلىق جەمئىيەتتە، ئۆزىنى ـ ئۆزى تەمىنلەيدىغان تەبىئىي ئىگىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، پومېشچىك

لار دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئالغان يەر ئىجارىسىنى ئاساسەن ئۆز ئىستېمالى ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ، يەنى ئېكسپىلاتاتسىيە ئاساسلىقى ئىستېمال قىممىتى ئۈچۈن بولىدۇ، خوجىلىق تۈزۈم شارائىتىدىكى قورۇق ئىگىلىكىدە خۇسۇسەن شۇنداق بولىدۇ. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى بولسا ئاساسەن قىممەت ئۈچۈن، يەرگە مەبلەغ قىلىپ سېلىنغان كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى ئۈچۈن بولىدۇ. (2) فېئودالىق يەر ئىجارىسىدە، قانداق شەكىلدىكى قوللىنىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دېھقانلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن قىلغان ئەمگىكى بىلەن پومېشچىكلار ئۈچۈن قىلغان ھەقسىز ئەمگىكى ناھايىتى ئېنىق ئايرىلغان بولىدۇ. ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، دېھقانلارنىڭ بۇ ئىككى خىل ئەمگىكى ماكان جەھەتتىمۇ، زامان جەھەتتىمۇ ئايرىلغان بولىدۇ. ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدىمۇ، دېھقانلارنىڭ ھەر يىلى پومېشچىكقا قانچىلىك نەرسە ياكى پۇل تاپشۇرىدىغانلىقى ئېنىق بولىدۇ، بۇ قىسىم تۆلەم ئۇلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا بولسا، ئەمگەكچىلەر ئىش ھەققى ئالىدىغان يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى بولىدۇ، پومېشچىكلار بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئىش ھەققى شەكلى بىلەن يوشۇرۇنغان بولىدۇ. (3) فېئودالىق يەر ئىجارىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇققا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. كاپىتالىستىك يەر مۇلۇكچىلىكى جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىن ھەتتا يېزا ئىگىلىك ئوقتىدىن ئايرىلغان بولىدۇ. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشى يالغۇزلا يەر ئىگىلەشتىن ئىبارەت ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئارقىلىقلا بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس. (4) فېئودالىق يەر ئىجارىسى، بۇنىڭدا قانداق شەكىلنىڭ قوللىنىلغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مىقدار جەھەتتە، ئومۇمەن، دېھقانلارنىڭ ھەممە قوشۇمچە ئەمگىكى ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بەزىدە بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگەك ياكى زۆرۈر مەھسۇلاتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى بولسا كاپىتالىستلار يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئالغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئوستىگە، ئۇ پەقەت قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىسىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بۇمۇ فېئودالىق يەر ئىجارىسى بىلەن كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ پەرق.

ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى

«مېھنەت بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ھاشار بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىرىدىن بىرى. فېئودال پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى تەبىئىي شەكىلدە ئۆزلەشتۈرۈۋالىدىغان يەنى پومېشچىكلار يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا تايىنىپ ۋە ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقتىن پايدىلىنىپ، دېھقانلارنى ئۆزلىرى

ئۇچۇن مەلۇم ۋاقىت ھەقسىز تېرىقچىلىق ئەمگىكى ۋە باشقا ئەمگەكلەرگە سېلىپ، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى بېۋاستە ئۆزلەشتۈرۈۋالىدىغان ئىقتىسادىي شەكىل.

ئەمگەك ىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى يەر ئىجارىسى شەكىللىرى ئىچىدە ئەڭ ئاددىي، ئەڭ ئىپتىدائىي شەكىلدۇر، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ بىرقەدەر تۆۋەن بولۇشى ۋە ئىپتىدائىي ئەمگەك شەكلى ئۇنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فېئودال خوجىلارنىڭ قوروق ئىگىلىكىدە ۋە يانچىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان باشقا جايلاردا، ئاساسلىق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى ئەمگەك ىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئىدى. غەربىي ياۋروپانى مىسال ئالساق، ئۇ يەرلەردە، ئومۇمەن، دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ قورال ـ سايمانلىرىنى ئىشلىتىپ فېئودال خوجىلارنىڭ يەرلىرىنى ھەقسىز تېرىپ بېرەتتى، ھەپتىسىگە ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىشلەپ بېرەتتى، دېھقانچىلىقنىڭ قاتتىلاق مەزگىللىرىدە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىت ئىشلەپ بېرەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، دېھقانلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ ئات ـ ئۇلاغ، ھارۋا ـ غالتەكلىرى ىلەن پومېشچىكلارغا ئاشلىق، ئوت ـ چۆپ توشۇپ بېرەتتى، شۇنىڭدەك ئوتۇن كېسىش، دەرەخ كېسىش، پادا بېقىش، يول ياساش، ئۆي سېلىش قاتارلىق ئەمگەكلەرنى قىلىپ بېرەتتى. بۇ ئىشلاردىن ئاشقان ۋاقىتتىلا ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇشلۇك يېرىدە ئەمگەك قىلىپ، ئۆزلىرىگە لازىملىق تۇرمۇش ۋاستىسىنى ئىشلەپ چىقىراتتى. بۇنىڭدا، دېھقانلار فېئودال خوجىلار ئۈچۈن قىلغان ئەمگەك ىلەن ئۆزلىرى ئۈچۈن قىلغان ئەمگەك زامان ۋە ماكان جەھەتلەردە قاتتىق ئايرىلاتتى. يەر ئىجارىسىنىڭ فورماتسىيىسى ۋە مىقدارى (بۇ ئەمگەك ۋاقتى ىلەن ھېسابلىنىدۇ) دېھقانلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكى ىلەن تامامەن بىردەك ئىدى.

يەر ئىجارىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ياكى چېكى مۇنداق: (1) بېۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردا يېتەرلىك ئەمگەك كۈچى بولۇشى كېرەك؛ (2) بېۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگىكىنىڭ ئاساسىي تەبىئىي شارائىتى بولغان يەر يېتەرلىك دەرىجىدە مۇنبەت بولۇشى كېرەك، يەنى ئۇلارنىڭ تەبىئىي ئەمگىكىنىڭ ئۈنۈمدارلىقى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا زۆرۈر بولغان ئەمگەك ىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت بەرگەندىن تاشقىرى، قوشۇمچە ئەمگەك ىلەن شۇغۇللىنىشىغمۇ ئىمكانىيەت بېرىشى لازىم. ئەمما بۇنداق ئىمكانىيەت يەر ئىجارىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرمەيدۇ. ئەمگەكچىلەرگە رېئال زورلۇق ئىشلەتكەندىلا، ئاندىن يەر ئىجارىسى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئەمگەك ىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، ئەمگەكچىلەر مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىنى ئىگىلىگەن بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى ۋە يېزا ئىگىلىكى ىلەن بىرلىشىپ كەتكەن يېزا ئاممىلە قول سانائىتى ىلەن مۇستەقىل شۇغۇللىنىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇستەقىل ئىگىلىكى بولىدۇ. شۇڭا، پومېشچىكلار دېھقانلاردىن تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە ئەمگەك ئۇندۇرۇۋالماقچى بولسا، يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا تايىنىشى تىن باشقا، ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇققىمۇ تايىنىشى كېرەك بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئەمگەك ىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى يولغا قويۇلغانلىكى جايلاردا، دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ قول ئاستىدىكى خوجىدارلار ۋە

نازارەتچىلەرنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىدا ئەمگەك قىلىدۇ.

فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىرى دەسلەپتىلا بىر خىل ئەمەس ئىدى. ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاساس قىلىنغان ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىدە، كۆپ ھالارda، مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى قوشۇمچە قىلىناتتى. مەسىلەن، غەربىي ياۋروپادىكى خوجىلار ئىگىلىكىدە، دېھقانلار خوجىلارغا ئەمگەك قىلغاندىن باشقا، يەنە ئۇلارغا قوي يۈڭى، كەندىر، گۆش، ئۆي قۇشلىرى، تۇخۇم، مېۋە - چېۋە، ئوتياش - كۆكتات ۋە قول سانائەت بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى تەقدىم قىلاتتى، دېھقانلار خوجىلارنىڭ ئورمان، يايلاق، مويناق، جۈۋاز قاتارلىق نەرسىلىرىنى ئىشلەتسە ھەق تۆلەيتتى، بۇنىڭدىن باشقا خوجىلارغا تۇرلۈك باج - سېلىق ھەتتا جان بېجى تاپشۇراتتى.

ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، دېھقانلار ئىلاجسىزلىقتىن پومېشچىكلارنىڭ يېرىدە ھەقسىز ئەمگەك قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇلار بۇنداق ئەمگەككە قىلچىمۇ قىزىقمايتتى، شۇ سەۋەبتىن ئۇزلۇكسىز تۇردە ئىشنى ئاقسىتىش، قېچىپ كېتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن قارشىلىق كۆرسىتەتتى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشىگە ئەگىشىپ، فېئودال پومېشچىكلارمۇ ھەممە ئەمگەك ۋاقتىنى ئەمگەكچىلەرنىڭ بىۋاستە تىزگىنلىشىگە بەرگەندە، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى ۋە تەشەببۇسكارلىقىنى ئۆستۈرگىلى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىن تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك ھەسۇلاتلىرى ئۇندۇرۇۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتتى. نەتىجىدە، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىنى مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى پەيدىنپەي ئالدى.

فېئودالىق يەر ئىجارىسى دېگەن مادديغا قارالسۇن.

مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى «مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇنىڭدا فېئودال پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى نەرسە شەكلىدە ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ؛ يەنى پومېشچىكلار يەرلىرىنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىدۇ، بەلگىلەنگەن نىسبەت ياكى مىقدار بويىچە دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ.

مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى — فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىپ بىرقەدەر يۇقىرى باسقۇچقا يېتىپ بارغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. غەربىي ياۋروپادا، ئالاھازەل XIII — XIV ئەسىرلەردە فېئودالىق قورۇق ئىگىلىكى يىمىرىلىشكە قاراپ يۈزلەنگەندىن كېيىن، مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى. جۈملىدىن، فېئودالىق جەمئىيەتتە، مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئۇزاق مەزگىلگىچە يەر ئىجارىسىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ كەلدى.

مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، پومېشچىكلار يەنىلا دېھقانلارنىڭ بىر قىسىم ئەمگەك ۋاقتىنى يەنى قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ھەقسىز ئىگىلەۋالىدۇ. ئەمما بۇنىڭدىكى ئەھۋال ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان چاغدىكىگە

ئوخشىمايدۇ، مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى تەبىئىي شەكىلدە ئىگىلەۋالماستىن، بەلكى مۇشۇ ئەمگەك ۋاقتىدا ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنى ئىگىلەيدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ ئەمگەك پومېشچىكلارنىڭ ئېتىزىدا ئەمەس، بەلكى دېھقانلار ئىجارە ئېلىپ تېرىغان يەردە، دېھقانلارنىڭ ئۆزلىرىگە زۆرۈر بولغان مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان زۆرۈر ئەمگەكنى بىلەن بىللە قىلىدۇ. ھەقسىز ئەمگەك بىلەن ھەق بېرىلىدىغان ئەمگەك ۋاقتى ماكان جەھەتتە ئەمدى ئېنىق ئايرىلمايدىغان بولۇپ قالىدۇ.

دەل شۇنداق، بولغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ پومېشچىكلارنىڭ بەۋاستە نازارىتى ۋە زورلىشى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ ھاجىتى قالمىدى. دېھقانلار بەۋاستە زورلۇق ئەمەس، بەلكى، ئاساسەن، تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈچى، قامچا ئەمەس، بەلكى قانۇننىڭ بەلگىلىمىسى - ھەيدەكچىلىك قىلىدىغان بولدى. ئەمما، ھېئودالدىق ئىجارە مۇناسىۋەتلىرى نۇقۇللا توختام مۇناسىۋىتى ئەمەس ئىدى؛ ئىجارىگە بەرگۈچى ۋە ئىجارىگە ئالغۈچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تۈلۈق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ئەمەس ئىدى. پومېشچىكلار دېھقانلارنى يەر ئىجارىسىنىڭ ئېغىر شەرتلىرىنى قوبۇل قىلدۇرۇشقا مەجبۇرلاشتا، نۇقۇللا يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا تايانسا كۈپايە قىلمايتتى، ئۇلارنىڭ جىسمانىي بەقسىدىلىقتىن ئاساس قىلغان ئىقتىسادىتىن ھالقىغان زورلۇققا تايىنىشىنىمۇ توغرا كېلەتتى. مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى يولغا قويۇلغان ۋاقىت ئىنتايىن ئۇزاق بولغان جۇكگودىكى دېھقانلارنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇلار ھېئودالدىق تۈزۈمىنىڭ ئاساسىدە بولۇپ، ئۇزاق مەزگىللەر كىچە ئۇلارنىڭ نوپۇس تەۋەلىكى مۇقىملاشتۇرۇلغانلىقتىن، خالىغان يېرىگە كۆچۈپ كېتەلمەيتتى، پومېشچىكنىڭ خالىغانچە تالايالمايتتى. پومېشچىكلار بىلەن ئىجارىدە شىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت خوجايىن بىلەن مالاي ئوتتۇرىسىدىكى ياكى چوڭلار بىلەن كىچىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى، پومېشچىك ئىجارىدە شىلەرنى خالىغانچە جازالىيالايتتى، ھەتتا ئۇلارنى يەر بىلەن قوشۇپ سېتىۋېتىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى.

- مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، ئەمگەك ۋاقتى دېھقانلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولاتتى، ھەتتا قىسمەن مەشغۇلات تۈرلىرىنى تاللاش ئىختىيارىمۇ دېھقانلارنىڭ ئۆزلىرىدە بولاتتى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ شەكىل قوللىنىلغان ئەھۋالدا، قوشۇمچە ئەمگەككە ۋەكىللىك قىلىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ مىقدارى دېھقانلار ئائىلىسىنىڭ ھەممە قوشۇمچە ئەمگىكىگە باراۋەر ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرنىڭ ئەھۋالى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىق شارائىتلار تۈپەيلىدىن، يەر ئىجارىسىنىڭ مىقدارىدىمۇ پەرق بولاتتى. شۇنداق قىلىپ، دېھقان ئائىلىلىرى ئارىسىدا ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ئەمگەك كۈچى شارائىتى جەھەتتىكى پەرقلەرمۇ بارغانسېرى روشەنلىشىپ باراتتى، بۇنىڭ بىلەن ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ئەھۋالى كېلىپ چىقاتتى، ھاللاقراق ئائىلىلەر باشقىلارنىڭ ئەمگىكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش مۇمكىنچىلىكىمۇ كېلىپ چىقاتتى.

ئەمگەك يەلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدىكىگە قارىغاندا،

ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا دېھقانلاردا كۆپرەك ھەرىكەت ئەركىنلىكى بولىدى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ۋە تەشەببۇسكارلىقى مەلۇم دەرىجىدە ئۆستى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئەمما، بۇنداق يەر ئىجارىسى شەكلىنىڭمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە ناھايىتى دەھشەتلىك ئىدى، يەنە كېلىپ، ئېكسپىلاتاتسىينى ئېغىرلاشتۇقا ئىمكانىيەت بار ئىدى. مارکس مۇنداق دەيدۇ: «مەھسۇلات بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئەمگەك شارائىتىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تۆزگەرمەي بىر خىل تۈرۈۋەرمىدى، ئۇنىڭ شەكلى جەھەتتە، جۈملىگە نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمىدىن نورمالىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمىگە ئۆتۈشتەك ئۆزگىرىش بولىدى؛ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىمۇ بۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. ئاخىر، تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان جايلاردا، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىمۇ بارا-بارا پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلاندى. ھەتتا ئۇنىڭ ئورنىنى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئالدى.

فېئودالىق يەر ئىجارىسى، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمى، نورمالىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى بۇ، فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىرىدىن بىرى، يەنە كېلىپ كاپىتالىستىنىڭ يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمىي شەكلى. بۇ ئېكىسى مەزمۇن جەھەتتە ئوخشاش ئەمەس. فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇ ماددىي نەرسە بىلەن تۆلە قىسىم ئائىلە سانائىتى مەھسۇلاتلىرىمۇ بار ئىدى، پومېشچىكلارنىڭ ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئېلىشىمۇ، ئاساسەن، ئۆزىنىڭ راھەت-پاراغەتلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن بولاتتى؛ پومېشچىك ئۆنىڭ بىر قىسمىنى سېتىشتىمۇ ئاساسەن ئۆز جايىدا يېرىق ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشنى مەقسەت قىلاتتى، ئەلۋەتتە، ئۇزاق مەزگىل داۋام قىلغان فېئودالىق دەۋرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تاۋار ئىگىلىكىمۇ تەدرىجىي يوسۇندا تەرەققىي قىلىدى. ئەينى ۋاقىتتا، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ شەكلىمۇ ئۆزگەرمەي بىر خىل تۈرۈۋەرمىدى، ئۇنىڭ شەكلى جەھەتتە، جۈملىگە نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمىدىن نورمالىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمىگە ئۆتۈشتەك ئۆزگىرىش بولدى؛ تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىمۇ بۇنداق ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. ئاخىر، تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىي قىلغان جايلاردا، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىمۇ بارا-بارا پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلاندى. ھەتتا ئۇنىڭ ئورنىنى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئالدى.

ىندىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى، بۇنىڭدا پومېشچىكلار دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى پۇل شەكلىدە ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ؛ يەنى فېئودال پومېشچىكلار يەرلەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىدۇ، بۇلگىلەنگەن پۇل مىقدارى بويىچە دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمىي شەكلى سۈپىتىدە، ئۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، پومېشچىكلارغا تەئەللۇق بولغان، كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىسىدىن ئېشىپ كېتىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتتۇر؛ يەنى يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ تاپقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ تىجارەت پايدىسىنى تۇتۇپ قالغاندىن كېيىنكى ئېشىندىسى. ئادەتتە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى دېگەندە، ئومۇمەن، فېئودالىق يەر ئىجارىسى كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە نىسبەتەن ئاشۇنداق دەپ ئاتالغان.

فېئودالىق جەمئىيەتتە، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلىنىشى سودا، شەھەر سانائىتى، ئومۇمىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ بىر قەدەر كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، بۇلارمۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، ئەلۋەتتە. شۇنىڭدىن ئىلگىرى، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاللىبۇرۇنلا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تاسادىپىيلىق خاراكتېرىنى ئالغاندى، مەسىلەن، رىم ئىمپېرىيىسى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلىنى قوللىنىشقا بىرنەچچە قېتىم ھەرىكەت قىلىپ كۆرگەنىدى، جۈملىدىن جەنگو دەۋرىدىلا ئىجارە ھەققى ئۈچۈن ئالتۇن بېرىدىغان ئىش بولغانىدى، سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىمۇ ئىجارە ھەققى ھېسابىغا پۇل تۆلەيدىغان ئەھۋال بولغانىدى، لېكىن كېيىن ھەممىسى ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە قايتىتى ياكى ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ قوشۇمچىسىلا قىلىنىدى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ تەبىئىي ئىگىلىك يېمىرىلىشكە يۈزلەنگەن ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندىلا، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاندىن تېزلىكتە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلاندى. جۈملىدىن، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە كەلگەندىمۇ، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى يەنىلا پەقەت قوشۇمچە شەكىل ئىدى.

ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلانغاندىن كېيىنمۇ يەر ئىجارىسىنىڭ خاراكتېرىدا ئۆزگىرىش بولمىدى، ئۇ يەنىلا فېئودالىق يەر ئىگىدارلىقى ھوقۇقىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى بولۇپ قېلىۋەردى. يەر ئىجارە ئېلىپ تېرىيدىغان دېھقانلار يەنىلا «ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم بولغان ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ئىگىلىرىگە يەنى پومېشچىكلارغا پۈتۈنلەي ئايلانغان قوشۇمچە مەھسۇلات شەكلىدە قوشۇمچە مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىپ بېرەتتى، يەنى ھەقسىز، بەدەلسىز ئەمگەك قىلىپ بېرەتتى» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 898 - بەت).

پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، فېئودالىق

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئالامىتى بولغان جىسمانىي بىقىنىدىلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىنى تەدرىجىي يوسۇندا توختام ئاساسىدىكى پۇل مۇناسىۋىتى ئالدى. دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى بىرقەدەر ئەركىن ھالدا ئۆز ئىختىيارىدا تۇتالايدىغان، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ئىشلەپچىقىرىشىنى بازارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزلىرى ئورۇنلاشتۇرالايدىغان بولدى. شۇڭا، بۇ، مەلۇم دەرىجىدە، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆز ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. ئەمما، تاۋار پۇل ئىگىلىكىنىڭ كەڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنىڭدىن رىغبەتلەنگەن پومېشچىكلار سىنىپى تېخىمۇ ئاچكۆزلۈك بىلەن پۇلنىڭ قەستىدە بولۇپ، تۈرلۈك تەھلىكە ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، يەر ئىجارىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈردى. بۇ ولۇپمۇ دېھقانلار يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشتا، ئارىلىقتا سودىگەرلەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسى بەك تۆۋەن بولغان ياكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سېتىلماي قالغان چاغدا، ئىجارە تاپشۇرۇش ئۇچۇن قەرز ئېلىپ، جازانسىزلىققا ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايتتى. دېمەك، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان شارائىتتا، دېھقانلار پومېشچىك، سودىگەر، جازانسىزلىققا تارتىلىق ئۇچ جەھەتتىكى دەھشەتلىك تۈرلۈك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرايتتى.

پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپ چىقارغان ئەرسىلىرىنىڭ بىر قىسمى تاۋارغا ئايلاندى ۋە تاۋار تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولدى، دېمەك، پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ خاراكتېرىدا ئازدۇر - كۆپتۈر ئۆزگىرىش بولدى. ئۆزىنى - ئۆزى تەمىنلەشنى بەلگە قىلغان تەبىئىي ئىگىلىك يېمىرىلىشكە باشلىدى. بىرلىك مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق، تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج ئەھۋالى، بازار باھاسىنىڭ ئۆرلىشى ۋە چۈشۈشى قاتارلىقلار دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا زور تەسىر كۆرسىتىدىغان بولدى، دېھقانلار پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ مىقدارىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغىلا كۆڭۈل بۆلۈپ قالماستىن، بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج مۇناسىۋىتىگىمۇ كۆڭۈل بۆلىدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ بازارغا بېقىنىشى بارغانسېرى كۈچەيدى. تاۋار پۇل ئىگىلىكىنىڭ تەسىرى ۋە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ستېخىيىلىك رولى ئارقىسىدا، دېھقانلاردا ئۆزلۈكسىز تۇرده ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كېلىپ چىقتى. بەزى ھاللىق دېھقانلار نامرات، ۋەيران بولغان دېھقانلارنى يالاپ ئىشلىتىشكە باشلىدى، شۇنداق قىلىپ، بىر تەرەپتە باي دېھقانلار پەيدا بولدى؛ يەنە بىر تەرەپتە بولسا مۇلۈكسىز، پۇل ئۈچۈن يالىنىپ ئىشلەيدىغان مەدىكارلار پەيدا بولدى.

پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ ئاخىرقى شەكلى، شۇنداقلا ئۇنى يىمىرىلىشكە ئېلىپ بارىدىغان شەكىل. پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيدۇ، يەر ئىگىلىرى بىلەن بىۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە ئۆزگىرىش ياسايدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆزىدە ئۆپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ، يەنى ئۇنى فېئودالىق يەر

ئىجارىسى شەكلىدىن كاپىتالستىك يەر ئىجارىسى شەكلىگە ئۆتكۈزىدۇ.

فېئودالىق يەر ئىجارىسى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، كاپىتالستىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ياۋروپادىكى فېئودالىق جەمئىيەتتە ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ بىر خىل ئاتىلىشى. ياۋروپادا فېئودالىق جەمئىيەتتە يانچىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان بولۇپ، يانچىلار فېئودال خوجىلارنىڭ تېرىلغۇ يېرىدە ھەپتىسىگە بىرنەچچە كۈن ئەمگەك قىلاتتى، كېيىن يانچىلار ئەسلىدىكى ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىغا ماددىي نەرسە تاپشۇرىدىغان بولدى، بۇنداق ئىجارە نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى دەپ ئاتالدى. بۇنداق ئۆزگىرىش XIII ئەسىردە پاشلىنىپ XIV - XV ئەسىرلەرگە كەلگەندە تېز راۋاجلاندى. نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ماھىيىتى ئۆزگەرمىدى، ئەمما دېھقانلار يانچىدارلارنىڭ قامچىسى ئاستىدا ئەمگەك قىلمايدىغان بولدى، ئۇلار ھەممە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۆز ئىختىيارىدا تۇتالايدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدە فېئودال خوجىلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى ۋە يانچىلارنىڭ ئۆلۈشلۈك يېرى بىر - بىرىگە تۇتاشمايدىغان ئىدى، يەرلەر دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلگەندىن كېيىن، بۇ يەرلەرنى رەتلەپ پۈتۈن ئېتىز قىلىشقا مۇمكىن بولدى. نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئۆستى، ئەينى ۋاقىتتا، فېئودال خوجىلارنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيەسىمۇ كۈچەيدى. XV - XVI ئەسىرلەرگە كەلگەندە، نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى پەيدىنپەي پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان بولدى، دېھقانلار بىلەن پومېشچىكلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئاساسەن توختام ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلغان پۇل مۇناسىۋىتىگە ئايلاندى. دېھقانلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى ئەركىنلىكى تېخىمۇ چوڭايدى، شۇنداقلا كەمبەغەل ۋە باي دەپ بۆلۈنۈشمۇ كېلىپ چىقتى. بەزىلەرنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىنى پۇل تۆلەپ سېتىۋېلىشىغا، ھەتتا پۇل بېرىپ ئىجارە تۆلەش مەجبۇرىيىتىدىن خالاس بولۇش ئارقىلىق ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارغا ئايلىنىشىغا يول قويۇلىدىغان بولدى. بۇ چاغدا، يانچىلىق تۈزۈم ئەمەلىيەتتە يېمىرىلدى. بۇ جەريانىنىڭ ئەھۋالى ھەرقايسى جايلاردا تۈرلۈكچە بولدى، ئەنگلىيىدە بالدۇراق بولدى، چوڭ قۇرۇقلۇقتا كېيىنرەك بولدى. بەزى چېركاۋ قۇرۇقلىرى ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ساقلاپ تۇردى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاشلىق باھاسى بەكلا ئۆرلەپ كەتكەنلىكتىن، نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى پومېشچىكلارغا پايدىسىز بولۇپ قالدى، شەرقىي ياۋروپادىكى فېئودال خوجىلار ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، بۇ 2 - قېتىملىق يانچىلىق تۈزۈم دەپ ئاتالدى.

فېئودالىق يەر ئىجارىسى، يانچىلىق تۈزۈم دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارىگە ئېلىش توزۇمى جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يەر مۇناسىۋىتىدە بارلىققا كەلگەن، ئىجارىدىكى شەلەر يەرنىڭ تېرىش، ھوقۇ-

قىدىن ئۇزاقلىقچە بەھرىمەن بولىدىغان بىر خىل ئىجارىگە ئېلىش تۈزۈمى.

يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن يەر تېرىش ھوقۇقىنىڭ ئايرىلغانلىقى بۇ تۈزۈمنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پومېشچىكلار يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە، دۆلەتكە يەر بېجى تاپشۇرىدۇ، ئىجارىگە ئېلىشقا ھوقۇقلۇق؛ ئەمما ئۇلار يەرنى ئىشلەتمەي ھوقۇقىغا ئايرىلىشالمايدۇ، خالىغانچە ئىجارە ھەققىنى ئاشۇرالمايدۇ ۋە ئىجارىگە بەرگەن يەرنى تارتىۋالالمايدۇ. ئىجارىدىكەش دېھقانلار يەرنى تېرىش ھوقۇقىغا يەنى ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە، شۇنىڭدەك يەرنى ئېلىپ سېتىش، رەنگە قويۇش ياكى ئىجارىگە بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە. يەرنى ئىجارىگە بەرگەندىن كېيىن، بۇ ئىجارىدىكەش دېھقانلارمۇ بىر قىسىم يەر ئىجارىسىنى ئالالايدۇ، بۇ ئادەتتە ئۈستىلىمە ئىجارە ياكى كىچىك ئىجارە دەپ ئاتىلىدۇ، ئەمما بۇ پومېشچىكقا تاپشۇرۇلدىغان يەر ئىجارىسى (يەنى چوڭ ئىجارە) نىڭ مىقدارىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغۇچى يېڭى ئىجارىدىكەشكە بىرلا ۋاقىتتا چوڭ ئىجارە بىلەن كىچىك ئىجارە تاپشۇرۇشقا تۇرغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىر پارچە يەرگە ئىككى خوجايىن خوجايىنلىق قىلىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. ئىجارىدىكەش دېھقان ئىجارە ھەققىنى تاپشۇرالمايلا قالماي، پومېشچىك ئۇنىڭ ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پومېشچىك ئىجارىدىكەش دېھقاننىڭ ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنى سېتىۋېلىپ، يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن يەرنى تېرىش ھوقۇقىنى يېڭىباشتىن بىرلەشتۈرەلەيدۇ.

تارىختىن، يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن يەرنى تېرىش ھوقۇقىنىڭ ئايرىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى خىلمۇ خىل بولىدى. بۇنىڭدا ياكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ھۆكۈمەت يەرلىرىنى ئىجارە ئېلىپ تېرىشى ياكى ئەمگەكچىلەرنىڭ پومېشچىكلارنىڭ بوز يەرلىرىنى ئېچىشى، ياكى ئەمگەكچىلەرنىڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى ياخشىلاش ئۈچۈن كۆچ چىقارغانلىقى، ياكى بولمىسا ئەمگەكچىلەرنىڭ رەنە پۇلى تاپشۇرغانلىقى سەۋەب بولدى، ئەمما تولىراق ئۇچرىشاق يەر ئىگىلىرىنىڭ يەرنى ساتقاندا ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىلا سېتىپ، تېرىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالغانلىقى سەۋەب بولدى. يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن يەرنى تېرىش ھوقۇقىنىڭ ئايرىلىشى ئەھۋالى ئۇچ سۇلالىسى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەنىدى. مانچۇ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە كۆپىنگە ئەۋج ئالدى. ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارىگە ئېلىش تۈزۈمى شارائىتىدا، پومېشچىكلار خالىغانچە ئىجارە ھەققىنى ئاشۇرالمايدىغان ۋە ئىجارىگە بەرگەن يەرنى تارتىۋالالمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىجارىدىكەش دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تۇرمۇشى بىر قەدەر كاپالەتكە ئىگە بولدى. شۇڭا، ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش مانچۇ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە دېھقانلار كۆرىشىنىڭ بىر نىشانى بولۇپ قالدى. جىياڭسۇ، جېجىياڭ رايونلىرىدا بىر مۇنچە دېھقانلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلىكى تەپسىلىي تەكشۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ كۆرىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارىگە ئېلىش تۈزۈمى

شارائىتىدا، ئىجاردىكەش دېھقانلار پومپىشچىكقا تاپشۇرىدىغان چوڭ ئىجارىنىڭ مىقدارى ئومۇمەن مۇقىم بولۇپ، نورمىلىق ئىجارە تۇزۇمى دائىرىسىگە كىرەتتى، ئۇنىڭ بىلەن يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى ۋە يەر تېرىش ھوقۇقىنىڭ باھاسى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش يوق ئىدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، يەر تېرىش ھوقۇقىنىڭ باھاسى يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ باھاسىدىن تۆۋەن ئىدى، ئەمما ئىقتىساد تەرەققىي قىلغان، ئاھالە زىچ جايلاردا، يەر تېرىش ھوقۇقىنىڭ باھاسى يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ باھاسىدىن يۇقىرى بولغان ئەھۋالمۇ كۆرۈلگەن.

نسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۇزۇمى بۇ، ئېنگلىزلار يەر ئىجارىسى ئاساسىدىكى بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى. بۇنىڭدا دېھقان يەردىن ئالغان ھوسۇلنىڭ مەلۇم نىسبىتىنى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدۇ.

جۇڭگودا ئېنگلىزلار جەمئىيەتتە، نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۇزۇمى ئىزچىل تۈردە يەر ئىجارىسى ئاساسىدىكى ئاساسلىق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى بولۇپ كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە تەڭ نىسبەت بويىچە بۆلۈشۈش تۈزۈمى ئەڭ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلدى، يەر ئىجارىسى ھېسابىدا مەھسۇلاتنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ياكى ئازراقىنى تاپشۇرىدىغان ئەھۋالمۇ خېلى كۆپ ئىدى. شاڭ يىڭ قانۇن ئۆزگەرتىپ، توققۇز ئۈلۈشلۇك يەر تۈزۈمىنى يىكار قىلغاندىن كېيىن، چىن بەگلىكىدە پەيدا بولغان، كەمبەغەللەر «بايلارنىڭ يېرىنى تېرىپ، ھوسۇلنىڭ ئوندىن بەش ئۈلۈشىنى ئاج ھېسابىدا تاپشۇرىدىغان» ئەھۋال تەڭ نىسبەت بويىچە بۆلۈشۈش تۈزۈمىگە كىرەتتى. «خەن سالنامىسى. ئىگىلىك تەزكىرىسى» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: خەن سۇلالىسى دەۋرىدە «بايلار زوراۋانلىق قىلىپ، يەرلىرىنى پارچە لاپ مەجبۇرىي ئىجارىگە بېرىپ، ..... يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ھوسۇلنىڭ ئوندىن بەش ئۈلۈشىنى ئالاتتى»، بۇمۇ تەڭ نىسبەت بويىچە بۆلۈشۈش تۈزۈمىگە كىرەتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى ۋە ۋېي بەگلىكى زامانىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ساۋ ساۋ شۇيچاڭ ئەتراپىدا تەشكىللىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى ئېلىپ بارغاندا، بوز يەرئۆزلەشتۈرگۈچىلەردىن ئۆزىنىڭ كالىسى بارلار ھوسۇلنىڭ يېرىمىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ، يېرىمىنى ئۆزى ئېلىپ قالغان؛ ھۆكۈمەتنىڭ كالىسىنى ئىشلەتكۈچىلەر ھوسۇلنىڭ ئوندىن تۆت ئۈلۈشىنى ئۆزى ئېلىپ قېلىپ، ئالتە ئۈلۈشىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرغان. ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، جىن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇنداق يەرنىڭ ئىجارە ھەققى ئۆزلەپ كېتىپ، ھوسۇلنىڭ ئوندىن يەتتە ياكى 8 ئۈلۈشى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلىدىغان بولغان. مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئومۇمەن، ئىجاردىكەشلەر دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، ئوغۇت، ئۇرۇق چىقارغان بولسا ياكى ئوغۇت بىلەن ئۇرۇقنى پومپىشچىك بىلەن ئىجاردىكەش تەڭ چىقارغان بولسا، ئىجاردىكەش مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن 5 ئۈلۈشىنى ياكى ئالتە ئۈلۈشىنى پومپىشچىكقا تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى؛ ئۇرۇق بىلەن ئوغۇتنى پومپىشچىك چىقارغان، دېھقانچىلىق سايمانلىرى بىلەن تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ئىجاردىكەش ئۆزى چىقارغان بولسا، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن ئالتە ئۈلۈشىنى ياكى يەتتە ئۈلۈشىنى پومپىشچىكقا تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى؛ دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تېرىلغۇ ئۇلاقلىرى،

ئوغۇت ۋە ئۇرۇقنى تامامەن پومپىشچىك چىقىرىپ، ئىجارىكەش ئەمگەك كۈچىنىلا چىقارغان بولسا، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن سەككىز ئۈلۈشىنى پومپىشچىكقا تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. بۇنداق ئەھۋال ھەممە جايدا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى. پومپىشچىك ھەممە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان، ئىجارىكەش ئەمگەك كۈچىلا چىقىرىدىغان ئەھۋال شۇ چاغدىكى يالانما دېھقانىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاپراق كېتەتتى، ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، يالانما دېھقان يالىنىپ ئىشلەۋاتقان چېغىدا، ئاش - تاماق، يېتىش - قوپۇشى پومپىشچىكتىن بولاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا، پومپىشچىكقا تېگىدىغان سەككىز ئۈلۈش مەھسۇلات نامدا يەر ئىجارىسى بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇ دېھقانچىلىقنى باشقۇرۇش تەننەرخى ۋە پايدىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىكى تەكشۈرۈشلەرگە قارىغاندا، شىمال، شەرقىي شىمال ۋە غەربىي شىمالنىڭ بەزى جايلىرىدا ياكى يەرلىرى ئۇنۇمسىز جايلاردا يەر ئىجارىسى كۆپىنچە مەھسۇلاتنىڭ تۆت ياكى ئۈچ ئۈلۈشىنى تەشكىل قىلغان؛ جەنۇب، شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي جەنۇبنىڭ بەزى جايلىرىدا ياكى يەرلىرى مۇنبەت جايلاردا، يەر ئىجارىسى يۇقىرى بولۇپ، ئادەتتە مەھسۇلاتنىڭ ئالتە ياكى يەتتە ئۈلۈشىنى، ئايرىم جايلاردا سەككىز ياكى توققۇز ئۈلۈشىنى تەشكىل قىلغان.

نسبه‌تلىك يەر ئىجارىسى تۆزۈمى يولغا قويۇلغان شارائىتتا، يەر ئىجارىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. پومپىشچىكلار ئېكسپىلاتاتسىيە كىرىمىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، كۆپىنچە، ئىجارىكەشلەرنىڭ قانداق زىرائەتلەرنى تېرىشى ۋە قاچان تېرىشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىگە بىۋاستە قوماندانلىق قىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پومپىشچىك بىلەن ئىجارىكەش ئوتتۇرىسىدا ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ قالدۇقلىرى تېخى ساقلانغان بولاتتى، پومپىشچىكنىڭ ئۆيىدە بىر نەرسە سالىدىغان - ياسايدىغان ئىش بولسا، ئۆلۈم - يېتىم، تەي - تۆكۈن بولسا، ئىجارىكەش پومپىشچىكنىڭكىگە كېلىپ ئىشلەيتتى، ھويلا - ئارام‌لارغا قاراش، قاتتىق - قۇرۇق ئىشلارنى قىلىش قاتارلىقلارنى ئىجارىكەشكە تەئەللۇق ئىدى، پومپىشچىك بۇنداق ئىشلارنى قىلغان ئىجارىكەشكە تاماقلا بېرەتتى، ئىش ھەققى بەرمەيتتى ياكى ئىش ھەققى بەرسىمۇ ئاز بېرەتتى. بۇنداق تۆزۈم يولغا قويۇلغان شارائىتتا، ئىجارىكەشلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ قول سانائىتى بىلەن دېھقانچىلىقنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش ئېھتىياجى بويىچە ئەتراپلىق، ئەقلىغە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشى، ئۆز ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئەمگەك ۋاقتىدىن تولۇق ۋە جانلىق پايدىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، دېمەك، ئىجارىكەشلەرنىڭ ئۆز ئىگىلىكىنى باشقۇرۇشى زور توسالغۇغا ئۇچرايتتى، يۇنداق ئەھۋالدا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى مۇقەررەر ھالدا زور دەرىجىدە بوغۇلۇپ قالاتتى.

نسبه‌تلىك يەر ئىجارىسى تۆزۈمى ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تۆزۈمى بولۇپ، ئۇ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە راۋاجلىنىشتا، ئومۇمەن،

ئاۋۋال ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسىگە ئۆزگەرتتى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسى پۈلغا سۈندۈرۈلۈش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇ تەرەققىي قىلىپ پۈل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلىناتتى. جۇڭگودا مىلك سۇلالىسى ۋە چىلك سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمى نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمىگە ئايلىنىشقا يۈزلەنگەنىدى. يېقىنقى زامانغاكەلگەندە، بۇنداق يۈزلىنىش تېزلەشتى، بىراق، ئازادلىقىنىڭ ھارپىسىچە نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمى يەنىلا خېلى سالماقنى تەشكىل قىلدى.

نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى دېگەن ماددىنا قارالسۇن.

نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى بۇ، نېمۇدالىق يەر ئىجارىسى ئاساسىدىكى بىر خىل ئېكسپلاتاتسىيە شەكلى. بۇنىڭدا، پومېشچىكنىڭ يېرىنى تېرىيدىغان دېھقان مۇددەت بويىچە پومېشچىكقا بەلگىلەنگەن مىقداردا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ياكى پۇل تاپشۇرىدۇ. ئىجارە مىقدارى دادەن ياكى كۆرە بويىچە ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، بىر مو يەرگە بىر دادەن گۈرۈچ ياكى ئوچ ئۇلۇش بۇغداي، يەتتە ئۇلۇش پۇرچاق، يەنى ئوچ كۆرە بۇغداي، يەتتە كۆرە پۇرچاق تاپشۇرۇلىدۇ ۋە بۇنى پۇلغا سۈندۈرغاندا، يا ھەممىسى سۈندۈرۈلىدۇ، يا بولمىسا بىر قىسمى سۈندۈرۈلىدۇ.

ئىقتىساد تەرەققىياتىنىڭ جەريانىدىن قارىغاندا، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن، ئانەن ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسى نەق پۇلغا سۈندۈرۈلۈش جەريانى ئارقىلىق پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلانغان. پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىمۇ نورمىلىق يەر ئىجارىسىگە مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. جۇڭگو تارىخىدا، مىلك سۇلالىسى ۋە چىلك سۇلالىسى دەۋرلىرىدە ئاۋام ئارىسىدىكى ئىجارە مۇناسىۋىتىدە نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەنىدى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، بۇنىڭدا چوڭراق تەرەققىيات بولدى. 1934-يىلى 22 ئۆلكىدىكى 879 ناھىيە ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى پۈتۈن ئىجارە مۇناسىۋىتىدە خېلى چوڭ ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان نورمىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ تۈتقان سالمىقى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ تۈتقان سالمىقىنىڭ تەخمىنەن ئىككى يېرىم ھەسىسىگە باراۋەر بولغان. شۇ چاغلاردا ئاۋام ئارىسىدا پولغا قويۇلغان نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمىدىن قارىغاندا، ئۇ قاتتىق ئىجارە ۋە يۇمشاق يەر ئىجارىسى دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنگەن: قاتتىق يەر ئىجارىسى دېگەنلىك، مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللاردىمۇ، كەم ھوسۇل ئېلىنغان يىللاردىمۇ، غىدىك - پىدىك قىلماي بىلا بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە ئىجارە تاپشۇرۇش دېگەنلىكتۇر؛ يۇمشاق ئىجارە دېگەنلىك قاھەتچىلىك بولغان يىللىرى، ئىجارە بەرگۈچى بىلەن ئىجارە ئالغۇچى كېلىشىپ، ئىجارە مىقدارىنى مۇۋاپىق كېمەيتىش دېگەنلىكتۇر، كېيىنكىسى ئالدىنقىسىغا قارىغاندا ئومۇمىي يۈزلۈكرەك ئىدى. ئومۇمەن، نورمىلىق يەر

ئىجارىسىدە ئىجارە مىقدارى نىسبەتلىك يەر ئىجارىسىدىكىگە قارىغاندا يۇقىرى بولاتتى، شۇڭا، ئىجارىكەش دېھقانلار تېخىمۇ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايتتى.

نورمىلىق يەر ئىجارىسى تۇزۇمى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، پومېشچىكنىڭ ئىجارىكەشلىرىنىڭ ئالدىنقى ئېلىش ئۈچۈن، ئىجارە مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان چاغدا، ئىجارىكەش دېھقانلاردىن كاپالەت پۇلى ئالاتتى، بۇ ئىجارە كاپالىتى دېيىلەتتى. ئىجارىكەش دېھقانلار كاپالەت پۇلى تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئومۇمەن، يەر ئىجارىسىنى تاپشۇرۇۋېلىرەتتى. ئەگەر ئىجارىنى ئاز تاپشۇرسا پومېشچىك كاپالەت پۇلىدىن تۇتۇۋالاتتى، كاپالەت پۇلىنىڭ ئۆسۈمى بولمايتتى، ئىجارىكەش دېھقان يەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن چاغدا، بۇ پۇل ئىجارىكەش دېھقانغا قايتۇرۇلاتتى، ئەگەر كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارى ئازراق بولسا، ئىجارىكەش دېھقان يەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن چاغدا، ئۇنى كۆپىنچە، پومېشچىك يەپ كېتەتتى. دەسلەپتە كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى، تاۋار پۇل ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پومېشچىكلار سىنىپى كۈندىن - كۈنگە ئاچكۆزلىشىپ كەتتى - دە، كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارىنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇردى، كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارى شۇ يىلى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك مادداي نەرسە-بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ باھاسىدىن خېلىلا ئېشىپ كەتتى؛ بەزى جايلاردا، كاپالەت پۇلى مەلۇم چەكتىن ئېشىپ كەتسە، ئىجارىكەش دېھقانلار يەر ئىجارىسىنى مۇناسىپ ھالدا ئاز تاپشۇردى، شۇنىڭ بىلەن «كاپالەت پۇلى كۆپ بولسا، ئىجارە ھەققى ئاز بولىدىغان، كاپالەت پۇلى ئاز بولسا، ئىجارە ھەققى كۆپ نورمىلىق يەر ئىجارىسىنى قوللىنىدىغان ئەھۋال كۈندىن كۈنگە كۆپەيدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بەزى جايلاردا، مەسىلەن، سىچۈەن، خۇنەن ۋە چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردىكى پومېشچىكلار ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ ئىجارە ھەققىنى تاپشۇرمايلا قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئىجارە مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان چاغدا، ئىجارىكەش دېھقانلاردىن كاپالەت پۇلى ئالاتتى، بۇ ئىجارە كاپالىتى دېيىلەتتى. ئىجارىكەش دېھقانلار كاپالەت پۇلى تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئومۇمەن، يەر ئىجارىسىنى تاپشۇرۇۋېلىرەتتى. ئەگەر ئىجارىنى ئاز تاپشۇرسا پومېشچىك كاپالەت پۇلىدىن تۇتۇۋالاتتى، كاپالەت پۇلىنىڭ ئۆسۈمى بولمايتتى، ئىجارىكەش دېھقان يەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن چاغدا، بۇ پۇل ئىجارىكەش دېھقانغا قايتۇرۇلاتتى، ئەگەر كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارى ئازراق بولسا، ئىجارىكەش دېھقان يەرنى قايتۇرۇپ بەرگەن چاغدا، ئۇنى كۆپىنچە، پومېشچىك يەپ كېتەتتى. دەسلەپتە كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى، تاۋار پۇل ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پومېشچىكلار سىنىپى كۈندىن - كۈنگە ئاچكۆزلىشىپ كەتتى - دە، كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارىنى ئۈزلۈكسىز ئاشۇردى، كاپالەت پۇلىنىڭ مىقدارى شۇ يىلى تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك مادداي نەرسە-بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ باھاسىدىن خېلىلا ئېشىپ كەتتى؛ بەزى جايلاردا، كاپالەت پۇلى مەلۇم چەكتىن ئېشىپ كەتسە، ئىجارىكەش دېھقانلار يەر ئىجارىسىنى مۇناسىپ ھالدا ئاز تاپشۇردى، شۇنىڭ بىلەن «كاپالەت پۇلى كۆپ بولسا، ئىجارە ھەققى ئاز بولىدىغان، كاپالەت پۇلى ئاز بولسا، ئىجارە ھەققى كۆپ

نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۇزۇمى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

ئىجارە كاپالىتى تۇزۇمى بۇ، دېھقانلار پومېشچىكلارغا كاپالەت پۇلى تاپشۇرۇپ ئاندىن پومېشچىكلارنىڭ يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان بىر خىل ئىجارە تۇزۇمى.

جۇڭگودا مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، نىسبەتلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئورتاغا

بولىدىغان» ئەھۋال كېلىپ چىقتى. ئىجارە كاپالىتى تۈزۈمى تاۋار پۇل ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ كۈندىن - كۈنگە راۋاجلاندى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، ئىجارە كاپالىتى تۈزۈمى يەنمۇ ئومۇملاشتى. ئاھالىسى زىچ، يېرى مۇنبەت جايلاردا كاپالەت پۇلى كۆپ ئېلىندى.

ئىجارە كاپالىتى تۈزۈمى شارائىتىدا، پومېشچىك كاپالەت پۇلىنى قايتۇرماي تۇرۇپ، يېرىنى ئۆز مەيلىچە باشقىلارغا ئىجارىگە بېرەلمەيتتى، دېھقانلارنىڭ يەر تېرىش ھوقۇقى ئاز - تولا كاپالەتكە ئىگە بولغانىدى، بەزى جايلاردا كاپالەت پۇلى تاپشۇرغان ئىجارىكەش دېھقانلار ئىجارىگە ئېلىپ تېرىۋاتقان يەرنى باشقىلارغا ئىجارىگە بېرىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلگەن. كاپالەت پۇلىنى ئەسلىدە ئىجارىكەش دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىشقا مەبلەغ قىلىپ ئىشلىتىشى مۇمكىن ئىدى، بۇ پۇل پومېشچىكنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەچكە، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز بولدى. نۇرغۇن نامرات دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشىشتىن بۇرۇن، ئاۋۋال خەقتىن پۇل ئۆتنە ئېلىپ كاپالەت پۇلى تاپشۇراتتى، بۇنىڭ بىلەن جازانىخورلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرايتتى. ئىجارىكەش دېھقانلار كاپالەت پۇلىنى قايتۇرۇۋېلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، پومېشچىكنىڭ يېرىنى خالىغانچە تاشلاپ، باشقا جايغا كېتىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى، بۇ ھال دېھقانلارنىڭ يۆتكىلىش ئەركىنلىكىنى تەبىئىي يوسۇندا چەكلەپ قويدى.

ھاشار جۇڭگودا تاريختا ئۆتكەن ھۆكۈمران سىنىپلار ئەمگەكچى خەلقىگە مەجبۇرىي يۈكلىگەن ھەقسىز ئەمگەك بولۇپ، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش، ئەمگەك قىلىپ بېرىش ۋە باشقا تۈرلۈك ناملاردىكى ھاشارلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇللۇق جەمئىيەتتە، قۇللار ھۆكۈمرانلار ئۈچۈن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تېرىقچىلىق قىلاتتى. توقۇمىچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى، شەھەر سېپىللىرىنى، ئوردا - سارايلارنى سالاتتى، قەبرىستانلىقلارنى ياسايتتى، ئاددىي پۇقرالارمۇ ھەربىي خىزمەت ئۆتەشى ۋە باشقا ھاشارغا ئىشلىشى لازىم ئىدى. چۈنچىۋە - جەنگو دەۋرىگە كەلگەندە، بەگلىكلەر ئارىسىدا جاڭجاللار كۆپىيىپ، ئەسكەرلىكە تۇتۇش ۋە ھاشارغا تۇتۇش ئەھۋالى كۈنسايىن كۆپەيدى. چىن سۇلالىسى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بالاغەتكە يەتكەن ئەرلەر يىلىغا ئۈلايەت - ناھىيىلەردە بىر ئاي ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدۇ، دەپ بەلگىلەنگەندى. بۇلار ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەسكەر دەپ ئاتىلاتتى، بۇنىڭدىن باشقا رەسمىي ئەسكەر (پايتەختكە بېرىپ ئەسكەر بولغانلار) ۋە چېگرا ساقلىغۇچى ئەسكەر (چېگرا قوغداش ئۈچۈن بارغانلار) لارمۇ بار ئىدى. ھەر يىلىغا بېرىپ - كېلىشكە كېتىدىغان ۋاقىتنى ئازايتىش ئۈچۈن، رەسمىي ئەسكەرلەرنىڭمۇ، چېگرا ساقلىغۇچى ئەسكەرلەرنىڭمۇ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ۋاقتى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ بىر يىل قىلىپ ئۆزگەرتىلگەنىدى، كېيىن چىن شىخۇاڭ ئافاڭگۇڭ سارىيى، سەددىچىن سېپىلى قاتارلىقلارنى ياساش، بەش تاغ رايونىدا مۇداپىئە كۈرۈش ئىشلىرى ئۈچۈن ئاددىي پۇقرالار ۋە گۇناھكارلارنى ھاشارغا تۇتۇپ، ھەدىسلا نەچچە 100 مىڭ ئادەمنى ئىشلەتكەن. خەن سۇلالىسى چىن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمىنى داۋاملاشتۇرغان، بالاغەتكە يەتكەن

ئەرلەرنىڭ ھەممىسى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ خىل ھاشارغا ئىشلەيتتى، ۋىلايەت - ناھىيىلەرگە بېرىپ ئىشلىمەيدىغانلار پۇل تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى، بۇ، ھاشارنىڭ ئورنىغا پۇل بېرىشنىڭ باشلىنىشى ئىدى. ۋېي بەگلىكى ۋە جىن سۇلالىسى زامانىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىنغان ھەربىيلەر، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدىغانلار بولۇپ، ئۇلار يەر تېرىغۇچى ئەسكەرلەر دەپ ئاتالدى. ئۇلار جەڭ بولمىغان چاغلاردا دېھقانچىلىق قىلاتتى، جەڭ بولۇپ قالسا جەڭ قىلاتتى، پۇقرالارنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشىدە بولسا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە سېلىنغان پۇقرالار يىل بويى يەر ئىجارە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلاتتى، باشقا ھاشارلارغا بارمايتتى. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە پانا ھالىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى: ئاقسۆڭەكلەر ۋە تۆرىلەر ئۆزلىرى ھاشارغا ئىشلىمىگەندىن باشقا، ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ مەلۇم سانىدىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە ئۇلارغا بېقىنىدىغان يۇندىخورلار، ئىجارىكەشلەرمۇ ھاشارغا ئىشلىمەيتتى. بۇنداق تۈزۈمدە، باي - كاتتىلارنىڭ تەسىر كۈچى كۈندىن - كۈنگە كېڭەيدى، پۇقرالارنىڭ ئۈستىدىكى ھاشار - سېلىق تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، جەنۇبىي سۇلالە ھۆكۈمرانلىرى ئەرلەرنى ئەسكەر بولۇشقا مەجبۇرلىدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئايالالارغا قاراشلىق بولۇپ قالدى. شىمالىيۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە بولسا سىيانپىلار كۆپرەك ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن، ئەمگەك كۈچى چىقىرىدىغان باشقا ھاشارلارغا بولسا خەنزۇلار ئىشلىگەنىدى. شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە قاۋۇل ئەزىمەتلەر ئەسكەرلىككە تالالانغان، سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىنىپ، مەھكىمە ئەسكەرلىرى تۈزۈمى ئورنىتىلغان. شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە بالاغەتكە يەتكەن ئەرنىڭ يىلىغا بىر ئاي ھاشارغا ئىشلىشى بەلگىلەنگەن، سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بۇ يىلىغا 20 كۈن ئىشلەشكە ئۆزگەرتىلگەن، سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، قۇرۇلۇش ئىشلىرى كۆپ ئېلىپ بېرىلىپ، ھاشار ئېغىرلاشقان، ھەتتا ئايالالارغىمۇ ھاشار سېلىنىدىغان بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئىجارە ھەققى، ھاشار، ئائىلە سېلىقى تۈزۈمى يولغا قويۇلغان، بالاغەتكە يەتكەن ھەر بىر ئادەم يىلىغا 20 كۈن ھاشارغا ئىشلەيتتى، ئىشلىمىسە، ئۇنىڭدىن ھاشار پۇلى ئېلىناتتى. دېزۇڭ خان دەۋرىگە كەلگەندە بۇ ئۇسۇل ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلىغا ئۆزگەرتىلىپ، ھاشار پۇلى ئىككى خىل باج (ئائىلە بېجى ۋە ئېتىز بېجى)غا قوشۇۋېتىلدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ھاشار تۈزۈمى مۇرەككەپ ئىدى، ئۇنىڭ ياچېيەن (ھۆكۈمەتنىڭ مال - مۈلكىنى ساقلاش)، لىجېك (يەر بېجى يىغىش) دېگەنگە ئوخشاش ھاشارلىرى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. ھاشارغا ئىشلەش ئۇسۇلى كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلگەن بولۇپ، بەزىدە ھاشارغا ئادەم بەلگىلەش چارىسى يولغا قويۇلغان، بەزىدە ھاشارغا باشقىلارنى يالالاپ ئەۋەتىش چارىسى يولغا قويۇلغان، مۇشۇنداق قايتا - قايتا ئۆزگەرتىۋېرىش نەتىجىسىدە، باي - كاتتىلار ھاشارغا ئىشلەيدىغان بولغان، ئاددىي پۇقرالار بولسا كۆپىنچە ھاشارغا ئىشلەش نەتىجىسىدە ۋەيران بولغانىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ھاشار لىجيا، جۇنياۋ، زافەن دېگەن ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن، جۇنياۋ ئەمگەك كۈچى

چىقىرىش ۋە كۆمۈش تۆلەش دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەن، لىجيا بىلەن زافەندىمۇ تولىراق هاشارغا ئىشلەشنىڭ ئورنىغا كۆمۈش تاپشۇرۇۋالاتتى. جياجىك، ۋەنلى يىللىرىدا، نۇرغۇن جايلاردا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەردىكى تۆرلۈك هاشارلار ئۈچۈن بىر تۇتاشلا كۆمۈش ئېلىنىدىغان بولدى، بۇ يەر بېجى تەرىقىسىدە تاپشۇرۇلىدىغان كۆمۈشكە قوشۇپ ئېلىناتتى. چىك سۇلالىسىنىڭ يۇڭجېڭ يىللىرىغا كەلگەندە، نوپۇس بېجى يەر سېلىقىغا چېچىپ ئېلىنىدىغان بولدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، هاشار يەر بېجى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى.

هاشار ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى تەبىئىي شەكىلدە ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش بولۇپ، ئۇنىڭ قەدىمكى ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى بولۇپ هېسابلىنىدۇ، فېئودالىلىق جەمئىيەتتە، ئۇ يەر ئىجارىسىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى. بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە تامامەن زورلۇق كۈچ ۋاستىسىگە تايىنىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغان بولۇپ، ئۇنىتايىن زور ياۋۇزلۇق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. جۇڭگو تارىخىدا، فېئودالىلىق هاكىمىيەتنىڭ هاشار تۈزۈمى دېھقانلار ئۇستىدىكى ئەڭ ئېغىر، ئەڭ ئازابلىق يۈكنىڭ بىرى ئىدى، ئۇ دېھقانلارنىڭ تېرىقچىلىق ئەمگىكىگە ئېغىر دەرىجىدە توسالغۇ بولدى. نۇرغۇن دېھقانلار ئېغىر هاشاردىن قۇتۇلۇپ، هايات ئىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يەرلىرىنى تاپشۇرۇشتا مەجبۇر بولۇپ، مۇشتۇمزور پومېشچىكلارغا بېقىناتتى. ئېغىر هاشار، ئەينى ۋاقىتتا، كۆپىنچە دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە زور كۆلەملىك دېھقانلار ئۇرۇشىنىڭ سەۋەبچىسىمۇ بولۇپ قالاتتى.

تارىختىن قارىغاندا، جۇڭگو فېئودالىلىق جەمئىيىتىدىكى هاشار تۈزۈمىنى تەدرىجىي يوسۇندا ئۆزگىرىپ باردى. (1) هاشار ئەسلىدە كىشىنى جىسمانىي جەهەتتىن قوللۇقىغا چۈشۈرۈش ئىدى، خەن سۇلالىسى زامانىدىن باشلاپ هاشارنىڭ ئورنىغا پۇل بېرىش چارىسى يولغا قويۇلدى، هاشارنىڭ ئورنىغا پۇل بېرىش هاشارغا ئادەم يالىلاش تۈزۈمىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن يول ئاچتى. لېكىن، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ئاستا بولدى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىنلا، هاشارغا ئادەم يالىلاش بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى. (2) تۆرلۈك هاشارلار ئىچىدە، هەربىي خىزمەت ئۆتەش پۇقرالارغا هەممىدىن بەك ئېغىر كېلىدىغان ئىش ئىدى، بۇنداق ئەهۋال جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە ئىنتايىن ئېغىر دەرىجىگە يەتتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە سۇي سۇلالىسى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە مەھكىمە ئەسكەرلىرى تۈزۈمى شەكىللەندى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەسكەرلىككە ئادەم يالىلاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇ چاغدا ئەهۋال بىرئاز ياخشىلاندى. (3) هاشار تۆرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، جەمئىيەتنى قالايمىقان قىلغانلىقى ئۈچۈن، قانداق قىلىپ تۆرلۈك هاشارلارنى قوشۇپ ئاددىيلاشتۇرۇش تارىختا بولۇپ ئوتكەن هەر قېتىملىق ئىسلاھاتتىكى بىردەك يۈزلىنىش بولدى. ئەمما هەر قېتىملىق ئىسلاھاتتىن كېيىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا هاشارلار يەنە كۆپەيدى ۋە ئېغىرلاشتى. فېئودالىلىق هاكىمىيەت سېلىق بىلەن هاشار تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغان ئەهۋالنى ئۆزگەرتىپ، سېلىقنى ئاساسىي ئورۇندا قويۇپ، هاشارنى ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈرگەندىن، ئاخىرىدا هاشارنى سېلىققا قوشۇۋەتكەندىن كېيىنلا، ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانى تاماملاندى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىككى

خەل باج ئېلىش ئۇسۇلى، سۈك سۆلالىسى دەۋرىدىكى ھاشارغا ئادەم يالاش ئۇسۇلى، مىلك سۇلالىسى دەۋرىدىكى بىر لەشتۇرۇش ئۇسۇلى، چىلك سۇلالىسى دەۋرىدىكى نوپۇس بېجىنى يەر سېلىقىغا چېچىش ئۇسۇلى بۇ جەھەتتە تولۇقلىنىپ رول ئويناندى.

يەر بەجى، بىر لەشتۇرۇش ئۇسۇلى، نوپۇس بېجىنى يەر سېلىقىغا چېچىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەر بەجى كېسىنا جۇڭگودا ئۆتكەن ھۆكۈمەتلەر يەرنى باج ئېلىش ئوبيېكتى قىلىپ تۇرۇپ يىغىدىغان باج. چۈنچىيۇ دەۋرىدىن بۇرۇن، بەگلەر تۇققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى شارائىتىدا يىغقان مەھسۇلاتلار باج دەپ ئاتىلاتتى، پۇقرانى ئەسكەرلىكىگە تۇتۇش ۋە ئۇلاردىن يىغقان ھەربىي لازىمەتلىكلەرسېلىق دەپ ئاتىلاتتى. چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاۋاجلاندى، ھەرقايسى بەگلىكلەردە يەر بەجى مۇسانى بويىچە ئېلىنىدىغان بولدى، ھەربىي سېلىقمۇ يەرگە قاراپ ئېلىنىدىغان بولدى، مەسىلەن، لۇ شۇەنگۇڭنىڭ 15 - يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 594 - يىلى) «تۇنجى قېتىم يەرنى ئۆلچەپ باج ئېلىندى»؛ لۇ ئەيگۇڭنىڭ 12 - يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 483 - يىلى) «يەربەجى يولغا قويۇلدى». خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، يەر بەجى پاراق دەپ ئۆزگەرتىلدى. كېيىن، يەر بەجى، مو بېشىغا قاراپ ئېلىنىدىغان باج، ئېنىق بەجى دېگەنگە ئوخشاش نامىلار ئايرىم-ئايرىم ھالدا تارىخ كىتابلىرىدا ئۇچرايدىغان، ھەربىي سېلىق، غەيرىي ھەربىي سېلىق دەپ پەرقلەندۈرۈلمەيدىغان بولدى.

فېئۇدالىزىم جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، فېئۇدال خاندانلىقنىڭ خەلقتىن ئالىدىغان باج - سېلىقلىرى ئېچىدە ھاشار مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. نەرسە ئىشلەش ۋە پۇل ئىشلىتىشمۇ پۈتۈنلەيلا يەر ئوبيېكت قىلىنىپ كېتىلمىگەنسىدى، بەلكى كۆپىنچە نوپۇسقا قاراپ سېلىق ئېلىنىغان، يەنى جان بەجى ئېلىنغانسىدى. شۇڭا، يەر بەجىنىڭ ئۆزىلا خەلقنىڭ زىمىسىدىكى يۈكنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيتتى، ئالاھازەل تاك سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، يەر بەجى كۆيدىن - كۆنگە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى.

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، پاراق (ئېتىز بەجى) يىغىشتا، دەسلەپتە ھوسۇلنىڭ 15 تېن بىر قىسمى ئېلىناتتى، خەن جەڭدى زامانىغا كەلگەندە ئازايتىلىپ ھوسۇلنىڭ 30 دىن بىر قىسمى ئېلىنىدىغان بولدى. ساۋ ساۋ باشچىلىقىدىكى ۋېي بەگلىكى زامانىغا كەلگەندە، بىر مو يەرگە تۆت شېڭ ئاشلىق تاپشۇرۇلىدىغان بولدى. غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تەخمىنەن بىر ھەسسە ئاشتى. جەنۇبىي سۇلالە دەۋرىدە يەر بەجى ئىنتايىن ئېغىر بولدى ۋە قالايمىقانلاشتى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدىن سوي سۇلالىسى دەۋرىگىچە، يەر تەڭشەش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، نوپۇسقا قاراپ باج ئېلىنىدىغان بولدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە، ئەر-خوتۇن ئىككىيلەن ئىككى دادەن ئاشلىق تاپشۇراتتى، شىمالىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە بەش دادەن، سوي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يولسا ئۇچ دادەن ئاشلىق تاپشۇرىدىغان بولدى. تاك سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يەر تەڭشەش تۈزۈمى ئاساسىدا ئىجارە ھەققى، ھاشار پۇلى، ئائىلە سېلىقى ئېلىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى، بالاغەتكە يەتكەن ھەربىر كىشى ئىككى دادەن ئاشلىق تاپشۇراتتى،

بەرىلگەن يەرنىڭ دائىم بەلگىلەنگەن مىقدارغا يەتمىگەنلىكى، ھەرقايسى دەۋردىكى مو ئۆلچىمىدە پەرق بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاشلىق تاپشۇرۇلغانلىقنىڭ سىرتىدا باشقا سېلىقلار (مەشۇت، شايى، كەندىر قاتارلىقلار) مۇ تاپشۇرۇلىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇقىرىقى سانلار باج نىسبىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. ئەمما خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن جىن سۇلالىسى دەۋرىگىچە يەر بەجىنىڭ ئېغىرلىشىپ بارغانلىقى ئېنىق.

تاڭ سۇلالىسى دېزۈك خانىنىڭ جىيەنجۇك يىلنىڭ 1 - يىلى (مىلادى 780 - يىلى) ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلغان، بۇنىڭدا ئېتىز بەجى جەھەتتە، مو بېشىغا قاراپ ئاشلىق ئېلىنغان، ئائىلە بەجى جەھەتتە، مال - مۈلۈك (بۇنىڭدىمۇ يەر ئاساسىي ئورۇندا تىزىلىدۇ) كىنە قاراپ، دەرىجىگە بۆلۈپ سېلىق ئېلىنغان. كېيىن سۇڭ، جىن، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئەھۋال ئاساسىي جەھەتتىن ئاشۇنداق بولغان. ئىككى خىل باج ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان شارائىتتا، يەردىن مۇنبەتلىك دەرىجىسىگە قاراپ ھەر خىل مىقداردا باج ئېلىنغان، ئەمما ھەرقايسى جايلاردا ئەھۋال تۈرلۈكچە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈرلۈك تارىخىي ئامىللار تۈپەيلىدىن، يەر بەجى كۈندىن - كۈنگە قالايمىقانلاشقان ئىدى. رەسمىي باجدىن باشقا، كۆپىنچە، تۈرلۈك نامىلاردىكى قوشۇمچە باجلار بار ئىدى، شايىنى پۇلغا سۈندۈرۈش، پۇلنى بۇغدايغا سۈندۈرۈش، پۇلنى كۈمۈشكە سۈندۈرۈش قاتارلىق سۈندۈرۈش ھالقىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە دېھقانلارنىڭ يۈكىنى ھېلىندۇرمەيلا ئېغىرلاشتۇردى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ جىياجىڭ يىللىرىدىن كېيىن، بىر لەشتۈرۈش ئۇسۇلى پەيدىنپەي يولغا قويۇلۇپ، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقلار بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، بىر تۇتاشلا يەرنىڭ مو سانىغا قاراپ كۈمۈش ئېلىنىدىغان بولدى، بۇ، باج تۈزۈمىدىكى مۇھىم بىر ئىسلاھات. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئاساسىي جەھەتتىن مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈم قوللىنىلدى، كاڭشىنىڭ 51 - يىلى (1712 - يىلى) نوپۇس بەجىنى يەر سېلىقىغا چېچىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئالۋان - ياساق بىلەن باج - سېلىقنى بىرلەشتۈرۈش يەنى مال - مۈلۈك بەجىنى بىر تۇتاش ئېلىش جەريانى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تاماملاندى، بۇنىڭ بىلەن يەر بەجى بىردىنبىر مۇھىم دېھقانچىلىق بەجى بولۇپ قالدى، شۇنىڭدەك تامامەن پۇل ئېلىنىدىغان بولدى. ئەمما بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، تۈرلۈك قوشۇمچە سېلىقلار يەنە داۋاملىق كۆپەيدى، ممىنگو دەۋرىدە، يەر بەجى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ كىرىمى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، قوشۇمچە سېلىق تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. ئاخىرىدا گومىنداڭنىڭ يەر بەجى ئېغىرلىشىپ شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، بەزى جايلاردا، بىرنەچچە يىللىق باج ئالدىن ئېلىندى؛ يەنە كېلىپ پۇل پاخالاشقانلىقى ئۈچۈن، يەر بەجىغا نەرسە ئېلىش يولغا قويۇلدى، ئەينى ۋاقىتتا ئۆتنە ئېلىش نامى بىلەن باج ئېلىش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. خەلقنىڭ يۈكى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى.

«باج — ھۆكۈمەت ماشىنىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى» (ماركس. «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 42 - بەت). فېئودال ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ مۇھىم باج كىرىمى بولغان يەر بەجى فېئودالنىق يەر مۈلۈكچىلىكى

ئاساسىغا ۋە دېھقانلارنىڭ بېقىندىلىق ئورنى ئاساسىغا تەكلەنگەن بولۇپ، ئۇ چوڭ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئۆزىنىڭ فېئودالىق ھوقۇقىمرانلىقىنى مۇستەھكەملىشىدىكى قورال ئىدى. يەر بېجى يەرنى باج ئېلىش ئوبيېكتى قىلىغان بولۇپ، ئۇنى يەر ئىگىلىرى ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى. ئەمما، پومېشچىك ئۆچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانمايتتى، ئۇلارنىڭ تاپشۇرغان يەر بېجى ئەمەلىيەتتە ئىجارىكەش دېھقانلار تاپشۇرغان يەر ئىجارىسىنىڭ بىر قىسمى ئىدى، «باج يەر ئىجارىسىدىن كېلىدۇ» دېگەن سۆز ئەنە شۇنداق ئەھۋالنى چۈشەندۈرىدۇ؛ يەر بېجى ئېغىرلاشسا، يەر ئىجارىسىمۇ مۇقەررەر سۈرەتتە ئېغىرلىشاتتى. تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يەر بېجى دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىسى. ۋەھالەنكى، بەزى چوڭ پومېشچىكلار ھامان ھۆكۈمەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالاتتى، يەرنىڭ مو سانىنى يوشۇرۇش، ئۆزىنىڭ يېرىنى باشقىلارنىڭ ھېسابىغا يېزىش، يەرلىرىنى دېھقانلارغا يالغاندىن بۆلۈپ بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن يەر بېجىدىن قۇتۇلۇپ قالاتتى، مۇشتۇمزورلارنى ئۆزىنىڭ ئارقا تېرىكى قىلغانلار بولسا يەر بېجى تۆلىمەيتتى، فېئودالىق ھۆكۈمەت ھەر بىر جايدىن ئېلىنىدىغان يەر بېجىنىڭ نورمىسىنى بەلگىلەپ قويماتتى، چوڭ پومېشچىكلار باجنى ئاز تۆلىگەن بولسا، يۈك ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ ۋە ئۇششاق پومېشچىكلارنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەر بىر خانداندىكى ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يەر بېجىنىڭ ئېغىرلاشقانلىقى ھامان فېئودال كۈچلەر بىلەن دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرەتتى، شۇنداقلا پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ زىددىيەت پەيدا قىلاتتى. دېھقانلار قوزغىلىڭى كونا خاندانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىنلا، يېڭى خاندانلىق قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە يەر بېجى يۈكى ئاندىن بىرئاز يېڭىللەتتى - دە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدە راۋاجلىنىش بولاتتى.

ئىجارە ھەققى، ھاشار، ئائىلە سېلىقى، ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى، بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى، نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۇنجى قېتىم يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش

بۇنىڭدا چۈنچىيۇ دەۋرىدە لۇ بەگلىكىدە باشلانغان توققۇز ئۆلۈشلۈك يەردىن باشقا خۇسۇسىيلارنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى يەرلەردىن مو بېشىغا قاراپ باج ئېلىشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەقە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۆز «چۈنچىيۇ» دېگەن كىتابنىڭ شۇەنگۇڭنىڭ 15 - يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 594 - يىلى) دېگەن بابىدا ئۇچرايدۇ، «زوچىيۇمنىڭ تەزكىرىسى»، «گۇڭىياڭ تەزكىرىسى» ۋە «گۇلىياڭ تەزكىرىسى» دېگەن كىتابلاردا بۇ ھەقتە ئىزاھلار بار.

غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە چۈنچىيۇ دەۋرىدە، توققۇز ئۆلۈشلۈك يەر تۈزۈمى تېخىمۇ مەۋجۇت ئىدى، توققۇز ئۆلۈشلۈك يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى قانۇن جەھەتتە يەنىلا بەگلەرگە مەنسۇپ ئىدى، ھەرقايسى بەگلىكلەر بۇ يەرلەردىن باج ئالاتتى (جۇ ئېلىش ئۇسۇلى ياكى چې ئېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى، ئومۇمەن، ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىر قىسمى ئېلىنىلاتتى)

بۇ چاغدا، تۆمۈر قورالارنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە ياخشىلىنىشى ئارقىسىدا، خۇسۇسىيلارنىڭ بۇز يەر ئېچىشى ئۈچۈن بارغانسېرى مۇمكىنچىلىك تۇغۇلدى، فېئودالларمۇ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ۋاستىسى ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنى ئۆزلىرىگە سۈيۈرغال قىلىپ بېرىلگەن توقۇز ئۇلۇشلۇك يەرنىڭ سىرتىدا يېڭى تېرىلغۇ يەر ئېچىشقا قىزىقتۇردى. بۇنداق ئېچىلغان يەرلەر فېئودالارنىڭ خۇسۇسىي يېرى بولۇپ قالدى. لۇ بەگلىكىدە بەگ جەمەتى ھۆكۈمەت خەزىنىسىنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، بولۇپمۇ خۇسۇسىي يەر ئاچقان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق ئېشىپ كېتىشىنى چەكلەش ئۈچۈن، شۇەنگۈڭنىڭ 15 - يىلىدىن باشلاپ خۇسۇسىي يەردىن باج ئېلىشقا باشلىدى، تۇنجى قېتىم يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش دېگەن ئەنە شۇ. «گۈلياڭ تەزكىرىسى» دىكى چۈشەندۈرۈش بويىچە، ئۇنىڭدىكى باج ئېلىش ئۇسۇلىمۇ «يەرنى ئۆلچەپ ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى ئېلىش» ئۇسۇلى ئىدى. توقۇز ئۇلۇشلۇك يەر ۋە خۇسۇسىي يەرلەردىن ئوخشاشلا باج ئېلىنىدىغان بولغانلىقى، لۇ بەگلىكىدە يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش يولغا قويۇلغانلىقىدىن كېيىن يەنە «چىۋۇ بويىچە سېلىق ئېلىش» (يەرلىك مەمۇرىي بىرلىك — چىۋۇ بويىچە ھەربىي سېلىق ئېلىش) يولغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، توقۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۇزۇمى ئەمەلىيەتتە بىكار بولدى.

ئەسلىدە بۇنىڭدىن ئىلگىرى، نۇرغۇن بەگلەر، ۋەزىرلەر، تۆرىلەر توقۇز ئۇلۇشلۇك يەرنى ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىي قىلىۋالغان ئىدى، ھەرقايسى چوڭ ئائىلىلەر ئارىسىدا بولسا چېگرا جايلاردىكى يەرلەرنى ۋە ئىگىسىز يەرلەرنى تالىشىدىغان، شۇنىڭدەك يەرنى دەپ ماجىرا تۇغدۇرىدىغان ۋەقەلەر ئۇزلۇكسىز كۆرۈلۈپ تۇردى. خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى تىرىۋالغىلى بولمايدىغان يۈزلىنىش بولۇپ قالدى. تۇنجى قېتىم يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش مۇشۇنداق ئىجتىمائىي ئىقتىسادتىكى ئۆزگىرىشكە ماسلىشىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات ئىدى. ئۇ بىرىنچى بولۇپ قانۇن جەھەتتە، يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى، پومېشچىكنىڭ قانۇنىي ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. ھوقۇقاۋۇق چوڭ ئائىلىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇلار كەڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋالسا ئەسلىدە بەگلەرنىڭ ئۇنى ئېتىراپ قىلىشى ھاجەتسىز ئىدى، يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇلارغا باج - سېلىقلىرى كۆپەيگەندىن باشقا ھېچنېمە بولمىدى. ئاز مىقداردىكى يەرنى ئۆزلىرى ئېچىش ۋە سېتىۋېلىش يولى بىلەن ئۆزلەشتۈرگەن ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار، سودىگەر قاتارلىقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ ئۇسۇل ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى قانۇنىيلاشتۇردى، باج تاپشۇرۇلىدىغانلا بولسا، يەرلەرنى بۆلۈش، رەنگە قويۇش، ھەتتا ئېلىش - سېتىش ۋە ئىجارىگە بېرىش ئىشلىرىغىمۇ ھۆكۈمەت ئارىلاشمايدىغان بولدى، يەر ئىجارىسى ئېكسپلاتاتسىيەسىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ قانۇنىيلاشتى. كۆپرەك يەر ئېچىشقا، مۈلۈكنى كۆپەيتىۋېلىشقا كۈچى يېتىدىغانلارغا تېگىدىغان نەپمۇ كۆپەيىپ باردى. شۇنداق قىلىپ، يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش تۈزۈمى يېڭىدىن پەيدا بولۇۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ بارلىققا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى چوڭ رول

ئويۇنىدى.

تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە، بەزىلەر تۇنجى قېتىم يەر ئۆلچەپ باج ئېلىش جۇڭگودا فېئودالىق تۈزۈمنىڭ باشلانغانلىقى، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ سەھنىگە چىقىشقا باشلىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ؛ بەزىلەر بولسا ئۇنى جۇڭگو ئىگىلىكىنىڭ فېئودال خوجىلار ئىگىلىكىدىن پومېشچىكلار ئىگىلىگىنىگە ئۆتۈشىدىكى بۇرۇلۇش نۇقتىسى دەپ قارايدۇ.

ئىجارە ھەققى، ھاشار، ئائىلە سېلىقى بۇ، جۇڭگودا تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يولغا قويۇلغان ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق تۈزۈمى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىلا، ساۋ ساۋ باشچىلىقىدىكى ۋېي بەگلىكىدە يەر ئىجارىسى، ئائىلە سېلىقى ئاساسىدىكى باج تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئىدى، پاراق ۋە ئائىلە سېلىقىدىن باشقا يەنە ھاشارغا ئىشلىتىش ئىشى بار ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە يەر تەقسىم تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئىجارە ھەققى، ئائىلە سېلىقى ۋە ھاشارلار ئۈستىدە بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. شىمالىي جۇ، شىمالىي چى سۇلالىلىرى دەۋرىدە ۋە جەنۇبىي سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈملەر بويىچە ئىش قىلىندى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە ھاشارنى ئائىلە سېلىقىغا سۇندۇرۇش چارىسى جاكارلانغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يەر تەقسىم تۈزۈمى ئاساسىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش، ئائىلە سېلىقى ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش بەلگىلەندى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان يەر تەقسىم تۈزۈمىدە بالاغەتكە يەتكەن ئەرلەرگە 100 مو يەر بېرىلىدىغانلىقى، بۇنىڭ 80 موسى ئۇلۇش يەر، 20 موسى مەڭگۈلۈك يەر بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ۋۇدىنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 619 - يىلى) ۋە ۋۇدىنىڭ 7 - يىلى (مىلادىنىڭ 624 - يىلى) ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش، ئائىلە سېلىقى ئېلىش چارىسىنى قوللىنىش يەنە ئىجارە ھەققى ئۇچۇن: بالاغەتكە يەتكەن ھەربىر ئادەم يىلىغا ئىككى دادەن ئاشلىق تاپشۇرۇش؛ ھاشار ئۇچۇن: بالاغەتكە يەتكەن ھەربىر ئادەم يىلىغا 20 كۈن ھاشارغا ئىشلەش، ئەگەر ئىشلىمىسە، ھاشار پۇلى تاپشۇرۇش، ھەر كۈنگە 3 چى شايى (ياكى رەخت) تاپشۇرۇش؛ ئائىلە سېلىقى ئۇچۇن: بالاغەتكە يەتكەن ھەر بىر ئادەم يىلىغا 2 جاڭ شايى، 3 سەر مەشۇت تاپشۇرۇش؛ شايى، مەشۇت تاپشۇرمىسا، 2 جاڭ 4 چى رەخت، 3 جاڭ كەندىر تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن.

جۇڭگودا قەدىمكى زامانداردا، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق، ئاشلىق سېلىقى، مېھنەت سېلىقى، رەخت سېلىقىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل سېلىق بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش، ئائىلە سېلىقى ئېلىش ئۇسۇلىدا «يېرى بارلار ئىجارە تاپشۇرۇش، ئۆيى بارلار ئائىلە سېلىقى تاپشۇرۇش، ھايات ئادەم ھاشارغا ئىشلەش» بەلگىلىنىپ، ئۇچ خىل سېلىق مۇغەممەللىك دەرىجىسىگە يەتكەن ئىدى. ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش ۋە ئائىلە سېلىقى ئېلىش ئۇسۇلىدا ھاشار قويۇش ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىشى مۇھىم ئىلاھات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمە بويىچە، بالاغەتكە يەتكەن ھەر بىر ئادەم يىلىغا 20 كۈن ئىشلەپ بېتتى، بۇ جەنۇبىي سۇلالە

دەۋرىدىكى قالايمىقان مەھنەت سېلىقلىرىدىن كۆپ يەڭگىللىگەن ئىدى. سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە دەسلەپتە 20 كۈن ھاشارغا ئىشلەش بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي پۈتۈنلەي بۇزۇلغان ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يولغا قويۇلغان ھاشارغا ئىشلىتىش ۋە ھاشار پۇلى ئېلىش ئۇسۇلى سۇي سۇلالىسىنىڭ ئۇسۇلى ئۇ سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا بۇزۇلغاندىن كېيىن يېڭىباشتىن بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مەھكىمە ئەسكەرلىرى تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ، ئادەتتىكى خەلقنىڭ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش جەھەتتىكى يۈكى يەڭگىللىدى. ئۆزى ھاشارغا ئىشلىمەيدىغانلار شايى (ياكى رەخت) تاپشۇرسىمۇ بولاتتى، بۇ ھاشارغا ئىشلەشكە تېگىشلىك كىشىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىپ قويماسلىق ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، شۇنداقلا ئائىلە قول سانائىتىنى رىغبەتلەندۈرۈش رولىنمۇ ئويناپ، كېيىنكى مەزگىللەردىكى ھاشار ئورنىغا پۇل بېرىشكە يول ئاچتى. بۇنىڭدىن باشقا، يىلىغا 20 كۈن ھاشارغا ئىشلىگەندىن تاشقىرى، «ئىش چىقىپ قىلىپ كۆپ ئىشلەشكە توغرا كەلسە، 15 كۈن ئارتۇق ئىشلىگەنلەردىن ئائىلە سېلىقى ئېلىنمايدۇ، 30 كۈن ئارتۇق ئىشلىگەنلەردىن ئىجارە ھەققى ۋە ئائىلە سېلىقى پۈتۈنلەي ئېلىنمايدۇ» دېگەن بەلگىلىمىمۇ بار ئىدى. دېمەك، 50 كۈن ھاشارغا ئىشلىگەنلەر بىر يىللىق ئىجارە ھەققى، ھاشار ۋە ئائىلە سېلىقىنى تۆگەتكەن بولاتتى. بۇنىڭدىن ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش، ئائىلە سېلىقى ئېلىش ئۇسۇلىدىكى جانلىقلىقنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش، ئائىلە سېلىقى ئېلىش تۈزۈمىدە، بالاغەتكە يەتكەن ئادەم باج - سېلىق ئېلىش ئوبيېكتى قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا يەر بېرىش بۇ تۈزۈمنىڭ ماددىي ئاساسى ئىدى. دېھقانلارنىڭ مەلۇم مىقداردىكى ئۇلۇش يېرى بولمىسا، باج - سېلىقنى بەلگىلىمە بويىچە تاپشۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەر تەقسىمى تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى تەلەتۆكۈس بولمىدى، بالاغەتكە يەتكەن ھەربىر ئادەمگە 100 مو يەر بۆلۈپ بېرىش كاپالەتكە ئىگە بولمىدى. يەنە كېلىپ ۋاڭ - خوجا، ئاقسۆڭەكلەر ۋە ئەمەلدارلارغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىلىپ، ئۇلارغا تۇرلۇك ناملار بىلەن زور كۆلەمدىكى مەڭگۈلۈك يەرلەر ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن ئىدى. كېيىن يەرلەرنى قوشۇۋېلىش ئەھۋاللىرى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ كېتىپ، نۇرغۇن دېھقانلار يەرلىرىدىن مەھرۇم بولدى. شۇنداق قىلىپ، يەر تەقسىمى تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىشقا بولمىدى، ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش ۋە ئائىلە سېلىقى ئېلىش ئۇسۇلىنمۇ ئەمەلگە قويۇشقا بولماي قالدى.

يەر بېجى، ھاشار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى بۇ، جۇڭگودا تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق تۈزۈمى ئاستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھات.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق جەھەتتە، يەر تەقسىمى تۈزۈمى ئاساسىدا ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش ۋە ئائىلە سېلىقى ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى مۇقىملاشتۇرۇشتا مەلۇم رول ئويناغان ئىدى. ئەمما نۇرغۇن دېھقانلار يەر تەقسىمى تۈزۈمىدە

بەلگىلەنگەن سان بويىچە تېگىشلىك يەرگە ئىگە بولالمىدى، بىراق ئۇلار بەلگىلەنگەن سان بويىچە تېگىدىغان يەرنىڭ باج - سېلىقىنى تولۇق تاپشۇراتتى؛ ئاقسۆڭەك، بيۇروكراتلار بولسا نۇرغۇن يەرنى ئىگىلۋېلىپ، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق تۆلىمەيتتى. جەمئىيەتتىكى سىنىپىي بۆلۈنۈش داۋامىدا، يەرلەرنى قوشۇۋېلىش ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە فەنجېنلەرنىڭ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇشى بىلەن، دېھقانلار كۆپلەپ سەرسان بولۇپ، باج تاپشۇرۇشقا قۇربى يەتمەيدىغان كۆچمەنلەرگە ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ، يەر بېرىش ئاساسىدا، «نوپۇس ئاساس قىلىنغان» ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش ۋە ئائىلە سېلىقى ئېلىش تۈزۈمىنى داۋاملىق يولغا قويۇشقا بولمايدىغان بولۇپ قالدى. نۇرغۇن جايلاردا تاكى سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىن ئېتىبارەن يولغا قويۇلغان ئائىلە بېجى ۋە ئېتىز بېجى (قەھەتچىلىك يىللار ئۇچۇن زاپاس ئاشلىق تاپشۇرۇش تولۇقلىنىپ قوللىنىلدى)، ئائىلە بېجى پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىگە قاراپ دەرىجىگە ئايرىپ ئېلىنىاتتى؛ ئېتىز بېجى مو سانىغا قاراپ ئېلىنىاتتى. يەنە مايسا پۇلىمۇ بار بولۇپ، ئۇ يەرگە ئېلىنىدىغان قوشۇمچە باج خاراكتېرىدا ئىدى. كېيىن تۈرلۈك ئالۋان - ياساق، باج سېلىقلار بىرلا ۋاقىتتا ئېلىنىدىغان بولۇپ، خەلق ھېسابسىز غەم - ئەندىشىگە پاتتى.

مۇشۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، تاكى دېزۇئېنىڭ جېنەنجۇك يىلىنىڭ 1 - يىلى (مىلادى 780 - يىلى) ۋەزىر ياك يەن ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلىنى يولغا قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى شۇ چاغلاردا ھەرقايسى جايلاردا يولغا قويۇلغان ئېتىز بېجى بىلەن ئائىلە بېجىنى رەتلەش ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن. ئېتىز بېجىغا ئاشلىق، ئائىلە بېجىغا پۇل ئېلىنىاتتى. بۇ باجلارنىڭ بىر قىسمى ياز پەسلىدە، بىر قىسمى كۈز پەسلىدە ئېلىنىاتتى. ئىككى خىل باج دېگەندە ئېتىز بېجى بىلەن ئائىلە بېجى كۆزدە توتۇلىدۇ، ئەمما بۇنى يازلىق باج ۋە كۈزلۈك باج دېگەننى بىلدۈرىدۇ دەپ قارايدىغانلارمۇ بار.

ئېتىز بېجى: باج ئېلىنىدىغان يەرنىڭ مو سانى «دالى 14 - يىلى ئېچىلغان يەرنىڭ مو سانىنى ئۆلچەم قىلىدۇ». ئۇ چاغلاردا دېھقانلار سەرسانلىقتا تۇرمۇش كەچۈرگەنلىكتىن، تېرىلغۇ يەرلەر ئۈزلۈكسىز تاشلىنىپ قېلىپ، ئاق قالغان ئىدى، ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى ئەمەلگە قويۇلۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى يەنى دالى 14 - يىلى ئېچىلغان يەرنىڭ مو سانىنى ئۆلچەم قىلىشنى بەلگىلەشتىن مەقسەت يەرلىك ئەمەلدارلارغا دېھقانلارنىڭ سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىپ، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ داۋاملىق تاشلىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. يېڭىدىن ئېچىلغان يەرلەر ئەلۋەتتە باج دەپتېرىگە كىرگۈزۈلەتتى ۋە ئۇنىڭدىن باج ئېلىنىاتتى. باج نورمىسى يەرنىڭ مو سانىنىڭ پەرقىغە قاراپ دەرىجىگە بۆلۈپ تۆرلۈكچە قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى. بوز يەر ئېچىشقا تۇرتكە بولسۇن ئۈچۈن، يېڭى ئېچىلغان يەرلەرنىڭ بېجى يېنىكرەك قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى.

ئائىلە بېجى: نوپۇسقا ئېلىشتا، نوپۇسقا ئېلىنغۇچىنىڭ قايسى يۇرتتىن ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار پۇتۇنلەي ھازىرقى تۇرالغۇ جايىغا قاراپ نوپۇسقا ئېلىنغان، ئۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتىغا قايتىپ كېتىشى تەلەپ

قىلىنمىغان. خوجايىن بىلەن پاناھلانغۇچىلار بىللە تۇرۇش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، چوڭ ئائىلىلەرنىڭ يۇندىخورلارنى قانات ئاستىغا ئېلىشىنىڭ ئالدى ئېلىنغان، نوپۇسنىڭ يۆتكىلىپ تۇرۇشى توسۇلغان. ئائىلىلەر دەرىجىسىگە ئايرىلىپ، ئۇلاردىن مال - بىساتىغا قاراپ باج ئېلىنغان. ۋىلايەت، ناھىيە قاتارلىق يەرلىك ئورۇنلاردىن پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى (يەر ۋە تۈرلۈك كۆچمە ھەم كۆچمەس مۈلۈكلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەخمىنىي ھىسابلاپ چىقىپ، ئاندىن ئۇلارنى دەرىجىگە ئايرىپ (مەسىلەن، ئۈچ تۆر، توقۇز دەرىجە)، تۈرلۈك باج نورمىسىنى بەلگىلەش تەلەپ قىلىنغان. ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىدە بولۇۋاتقانلارنىڭ ئەمەل دەرىجىسىلەرگە قاراپ ئائىلە دەرىجىسى بېكىتىلىپ، باج تاپشۇرىدىغانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن: چار بازارچىلار ئۆزى تۇرۇشلۇق ۋىلايەت، ناھىيىدە، مال - مۈلكىنىڭ 30 تىن بىر قىسمىغا توغرا كېلىدىغان باج نورمىسى بويىچە باج تاپشۇرغان.

ئىككى خىل باجنىڭ مىقدارى ۋە كونكرېت باج نورمىسى ھەققىدە يالڭ يەن چىقىمغا قاراپ كىرىمىنى بېكىتىش پىرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ: «ھەممە سېلىقلارنى بىر تۈرگە كىرگۈزۈپ بىراقلا يىغىش، ئاۋۋال ئۇنىڭ مىقدارىنى ھىسابلاپ چىقىپ، ئاندىن ئادەم بېشىغا چېچىش، يەنى چىقىمغا قاراپ كىرىمنى بېكىتىش لازىم» دېگەن، بۇ گەپنىڭ ئەسلى مەنىسى شۇ چاغدىكى (دالى 14 - يىلى ئۆلچەم قىلىنىدۇ) تۈرلۈك چىقىملارنى جەملەپ، شۇنىڭغا ئاساسەن ئىككى خىل باجنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى بېكىتىش دېگەنلىكتۇر. مەسىلەن، بىر ۋىلايەت، ناھىيىدە تۈرلۈك دەرىجىدىكى يەرلەرنىڭ ۋە تۈرلۈك دەرىجىدىكى ئائىلىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى بولاتتى، شۇ ۋىلايەت، ناھىيىگە لازىملىق ئاشلىق ۋە راسخوت پۇلىنىڭ ئومۇمىي سانى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۈرلۈك دەرىجىدىكى يەرلەرگە ۋە تۈرلۈك دەرىجىدىكى ئائىلىلەرگە چېچىلاتتى، چىقىمغا قاراپ كىرىمنى بېكىتىش دېگەن ئەنە شۇ ئىدى. ئەمما ئۇ ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس ئىدى، بۇ پرىنسىپنى ئىجرا قىلىش داۋامىدا باج مىقدارىنى كۆپەيتىش ئېھتىياجى كۆپلەپ كۆرۈلدى.

ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلىنىڭ نوپۇسقا قاراپ باج ئېلىشتىن مال - مۈلۈككە قاراپ باج ئېلىشقا ئۆتكەنلىكى باج - سېلىقنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. مال - مۈلۈككە قاراپ باج ئېلىنىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەلدارلارمۇ باج تۆلەيدىغانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇشتۇمزورلار تەرىپىدىن يوشۇرۇن ئىگىلىۋېلىنغان پاناھلانغۇچىلارنىڭمۇ باج تاپشۇرۇشى بەلگىلەندى، بۇنىڭ بىلەن باج ئېلىش دائىرىسى كېڭەيدى، چوڭ ئائىلىلەرنىڭ ئىمتىيازى ئاجىزلاشتى. ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى شۇ چاغلاردىكى تۈرلۈك باجلارنى بىرلەشتۈرۈپ، مۇرەككەپ باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇردى. تۇرۇشلۇق ئورۇنغا قاراپ نوپۇسقا ئېلىش چارىسى نوپۇسنى رەتلەشكىمۇ پايدىلىق بولدى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى تىنچلاندۇرۇش قىممۇ پايدىلىق بولدى. ئەلۋەتتە، ئىككى خىل باج ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش داۋامىدا مەسىلەرمۇ كۆرۈلدى. مەسىلەن، مال - مۈلۈكنىڭ قىممىتىنى مۆلچەرلەشنىڭ قىيىنلىقى ۋە كۆز بويامچىلىق قىلىش مەسىلىسى، جايلاردا دالى 14 - يىلى ئۆلچەم قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسلىدە مۇ سانىغا قاراپ ئېلىنىدىغان

يەر بېجىنىڭ ئېغىر - يېنىك بولۇشىنىڭ ھەرقايسى جايلاردا تەكشى بولماسلىقى مەسلىسى. ئائىلە بېجىغا پۇل ئېلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن پۇقرالار تولاراق پۇلغا سۈندۈرۈپ شايى بېرىدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، شايىنىڭ باھاسى چۈشكەن چاغدا باجنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپىيىش مەسلىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلىلەر ئەقلىغە مۇۋاپىق ھەل قىلىنمىدى. ئەمما، يەر تەڭشەش تۈزۈمى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، ئىجارە ھەققى ئېلىش، ھاشار قويۇش، ئائىلە بېجى ئېلىش تۈزۈمىنى داۋاملىق يولغا قويۇش مۇمكىن بولمىغان ئەھۋالدا، ئىككى خىل باج ئېلىش تۈزۈمى ۋەزىيەتنى ئوڭشاشتىكى ياخشى تۈزۈم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى خىل باج يۈقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى كېيىنكى بىرنەچچە سۇلالىدىمۇ ساقلىنىپ قالدى.

يەر بېجى، ئىجارە ھەققى، ھاشار - ئائىلە سېلىقى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى بۇ، جۇڭگودا مىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئېلىپ بېرىلغان باج، ئالۋان - ياساق، سېلىق تۈزۈمى جەھەتتىكى مۇھىم ئىسلاھات.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق مەسلىسى كۈندىن - كۈنگە جىددىي مەسىلە بولۇپ قالدى. ئەسلىدە يەر بېجىغا گۈرۈچ، بۇغداي ۋە مەشرۇت، پاختا، كەندىر قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئېلىناتتى، كېيىن پۇلغا سۈندۈرۈپ كېرەك ئېلىندىغان بولدى. تۈرلۈك قوشۇمچە باجلارنىڭ تۈرىمۇ كۈندىن - كۈنگە كۆپەيدى، باج - سېلىق رەسمىيەتلىرىمۇ مۇرەككەپلەشتى. جايلاردا ئاشلىق يىغىش ئىشىنى بېجىرىدىغان ئاشلىق يىغقۇچىلار، لىجاڭلارنىڭ كۆپىنچىسى كۆز بويامچىلىق قىلىپ، خىيانەت قىلىپ كېتەتتى، ئەمما بۇلارنىڭ ئىچىدە باجنى يىغىۋالالمايلا، ئۆزى تۆلەپ ۋەيران بولۇپ كېتىدىغانلارمۇ بولاتتى، شۇنداق قىلىپ يەر بېجى كىرىمى كاپالەتكە ئىگە ئەمەس ئىدى. تېخىمۇ جىددىي مەسىلە ھاشار مەسلىسى ئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ھاشار لىجيا، جۇنياۋ، زافەن دېگەن ئۈچ خىلغا بۆلۈنەتتى. لىجيا ئىشىنى باشقۇرغۇچىلار ئاشلىق سۈيلەش ۋە ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنى تەمىنلەشكە كېتىدىغان نەرسىلەرنى ھازىرلاشقا مەسئۇل ئىدى؛ بۇ ۋىلايەتلىك ۋە ناھىيىلىك يامۇللارنىڭ تۈرلۈك سەيسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ مېھنەت سېلىقى دەپ ئاتىلاتتى، بىۋاستە سەيسىگە ئىشلىمەيدىغانلار كۈمۈش تاپشۇراتتى، بۇ كۈمۈش سېلىقى دەپ ئاتىلاتتى؛ زافەن تۈرلۈك ئۇششاق چۈششەك سەيسىلەرنى كۆرسىتەتتى. خەلق بۇ سەيسىلەرنىڭ دەستىدىن ئىشلەپچىقىرىشنى تاشلاپ قويماتتى، ھەتتا ۋەيران بولۇپ مال - بىساتىدىن ئايرىلاتتى. ھەر خىل ھاشار - سەيسىلەر ئاھالىلەرنىڭ مال - مۈلكىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىگە قاراپ دەرىجىگە ئايرىپ چىچىلاتتى، پارا ئەۋج ئالغانلىقتىن، مال - مۈلكى كۆپرەك بەزى ئاھالىلەر تۆۋەن دەرىجىلىك ئاھالە قىلىپ قويۇلاتتى؛ ئەينى ۋاقىتتا، بېۋروكرات چوڭ ئائىلىلەر ۋە بۇ ئائىلىدىكىلەرنىڭ مەلۇم ساندىكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىدا ھاشارغا ئىشلىمەسلىك ھوقۇقى بولاتتى. ھاشار كۆپ بولغان ۋە ئېغىر يۈك تۆۋەن قاتلام ئاھالىلەرگە ئارتىلغان ئەھۋالدا قېچىپ كېتىش ئەھۋالى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتى، ئىشلەپچىقىرىش بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ با كىرىمى كاپالەتسىز بولۇپ قالدى، بۇنىڭ

بىلەن ئۇلار باج - سېلىق تۆزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

جياجىڭنىڭ 10 - يىلى (1531 - يىلى) دىن چۈڭجېننىڭ 10 - يىلى (1637 - يىلى) غىچە بولغان تەخمىنەن 100 يىل ۋاقىت ئىچىدە، جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى. ئۇنىڭدا «بىر ناھىيىدىكى ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقلار بىرلەشتۇرۇلۇپ، بىر خىل قىلىنغان»، شۇڭا بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە ئەھمىيىتى تۆۋەندىكىچە:

(1) تۈرى مۇرەككەپ بولغان يەر بېجى، قوشۇمچە باجلار ۋە خاراكتېرى ھەر خىل بولغان ھاشارلار پۈتۈنلەي بىرلەشتۈرۈلۈپ، بۇلارغا كۆمۈش ئېلىنىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن تارىختىكى ئۇچ خىل سېلىق (ئاشلىق سېلىقى، مېھنەت سېلىقى، رەخت سېلىقى) سىستېمىسىغا خاتىمە بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن باج تۆزۈمى مۇرەككەپلىكتىن ئاددىيلاشتى، شۇنىڭدەك ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان باجنىڭ پۈل بىلەن تۆلىنىدىغان باجغا ئۆزگەرتىلگەنلىكى شۇ چاغدىكى تاۋار پۇل ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلدى. (2) ھاشاردىكى مېھنەت سېلىقىنىڭ ئورنىغا كۆمۈش ئېلىنىدىغانبولدى، ھۆكۈمەت ھاشارغا ئۆزى ئادەم ياللايدىغان بولدى. ھاشار ئۇزاقتىن بۇيان خەلق ئۈچۈنجىسمانىي جەھەتتىكى زورلۇق بولۇپ كەلگەنىدى، ئەمدى بۇنداق ئەھۋال سەل بوشىدى، بۇ ياللانمىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناىدى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولدى. (3) ھاشارغا تۆلىنىدىغان كۆمۈش ئادەم سانىغا ئەمەس، يەر مىقدارىغا قاراپ چېچىلىدىغان بولدى. بۇ تاك سۇلالىسى دەۋرىدە ئىككى خىل باج ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدىن كېيىن، جان بېجىنى مال - مۈلۈك بېجىغا ئايلاندۇرۇشنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئىدى. ئەسلىدە ھاشارغا ئىشلىمەيدىغان ئىمتىيازلىق بيۇروكرات چوڭ ئائىلىلەر ئەمدى ھاشار ئۆچۈن كۈمۈش تاپشۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يېرى كۆپ بولغانلىقتىن، كۈمۈشنىمۇ كۆپرەك تاپشۇرىدىغان بولدى. ئەمما ئەسلىدىكى ھەر بىر نوپۇس (يەرسىز ئەرلەرمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك كۈمۈش بۇرۇنقىدەكلا تاپشۇرۇلۇشى كېرەك ئىدى (ئەمەلدارلاريەنىلا تاپشۇرمايتتى). نوپۇس بېشىغا تاپشۇرۇلىدىغان بۇنداق كۈمۈش ھاشار ئۆچۈن تاپشۇرۇلىدىغان كۈمۈشتىن بەك ئاز بولاتتى. (4) ناھىيىنى بىرلىك قىلغان ھالدا، ھاشار ئۆچۈن تۆلىنىدىغان ھەممە كۈمۈش پۈتۈن ناھىيىدىكى يەر مىقدارىغا چېچىلىپ، بۇرۇنقى لى بويىچە تەك چېچىش چارىسى ئۆزگەرتىلدى. لى بويىچە تەك چاچقاندا، ئادەمى كۆپ، يېرى كۆپ لىلارنىڭ يۈكى يېنىك، ئادەمى ئاز، يېرى ئاز لىلارنىڭ يۈكى ئېغىر بولۇپ قالاتتى. ئەمدى بىر ناھىيىدىكى ھاشار - سەيسى بىر ناھىيىدىكى يەرنىڭ مىقدارىغا تەك چېچىلىدىغان بولۇپ، يۈك بىرقەدەر تەك چۈشىدىغان بولدى.

بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلۇشتىن بۇرۇن، جايلارئالۋان - ياساق، باج - سېلىقنى رەتكە سېلىش ئۆچۈن، تۈرلۈك چارىلەرنى سىناق تەرىقىسىدە قوللىنىپ كۆرگەنىدى، بىرلەشتۇرۇش ئۇسۇلى سىناق تەرىقىسىدە قوللىنىلغان ئاشۇ چارىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا تۈزۈلگەن. يولغا قويۇش داۋامىدا، جايلارنىڭ يولغا قويۇشى ئىلگىرى - كېيىن بولغانلىقى، چارىلىرىمۇ ھەر خىل بولغانلىقى،

بەزى جايلاردا پومېشچىكلارنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىغانلىقى تۈپەيلىدىن، بەزى جايلاردا ئالۋان - ياساق تۈرلىرىلا قوشۇۋېتىلگەن ياكى باج - سېلىق تۈرلىرىلا قوشۇۋېتىلگەن، يا بولمىسا ئالۋان - ياساق تۈرلىرى بىلەن باج-سېلىق تۈرلىرى قوشۇۋېتىلگەن بولسىمۇ، قوشۇش نىسبىتىدە ھەر خىل بولغان: بەزى جايلاردا ئالۋان - ياساق تۈرلىرى پۈتۈنلەي باج - سېلىق تۈرلىرىگە قوشۇۋېتىلگەن، بەزى جايلاردا بولسا بىر قىسمىلا قوشۇۋېتىلگەن؛ يەنە بەزى جايلاردا يولغا قويۇش داۋامىدا تەكرارلىنىش بولغان. مىللىي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئۇچ خىل ھەربىي سېلىق (لياۋ سۇلالىسىدىن مۇداپىئە كۆرۈش سېلىقى، ھەربىي مەشق سېلىقى ۋە باندىتلارنى يوقىتىش سېلىقى) قوشۇۋېلىنىپ، يۈك ئېغىرلىشىپ كەتكەن، بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمىمۇ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان.

يەر بېجى، ئىجارە ھەققى. ھاشار، ئائىلە سېلىقى، ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى دېگەن مەددىلارغا قارالسۇن.

نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش «يەر بېجى بىلەن نوپۇس بېجىنى بىرلەشتۈرۈش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۆگىجىڭ يىللىرىدا ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق تۈزۈمى جەھەتتە ئېلىپ بېرىلغان نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا قوشۇۋېتىشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر ئىسلاھات.

تارىختا ئۆتكەن فېئودال خانادانلىقلار يەر، ئائىلە نوپۇسى، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق ئېلىشنىڭ ئوبيېكتى قىلغان ئالۋان - ياساق سېلىش ۋە باج - سېلىق ئېلىش ئۇسۇللىرى ھەر خىل بولۇپ، ئىنتايىن قالايمىقانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى يولغا قويۇلۇپ، ئېتىز بېجى بىلەن ئائىلە بېجى بىللە ئېلىنىدىغان بولدى، ھاشار ئۇچۇن ئادەمبېشىغا ئېلىنىدىغان كۈمۈش بۇ ئىككى خىل باجغا قوشۇۋېتىلدى. ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي ئىككى خىل باجدىن باشقا، ئادەم بېشىغا يەنە ھاشار قويۇلىدىغان بولدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، ھاشار ئۇچۇن ئېلىنىدىغان كۈمۈش يەرنىڭ مو سانىغا قاراپ ئېلىنىدىغان باجغا چېچىلغاندىن كېيىنلا، شۇ چاغلاردا تۈرى مۇرەككەپ بولغان ھەر خىل ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقلار بىرلەشتۈرۈلۈپ، كۈمۈش ئېلىنىدىغان بولدى. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەيلا ھاشار - سەيسى يەنە پەيدا بولدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇچ خىل ھەربىي سېلىق (لياۋ سۇلالىسىدىن مۇداپىئە كۆرۈش سېلىقى، ھەربىي مەشق سېلىقى، باندىتلارنى يوقىتىش سېلىقى ئېلىنىدىغان بولغانلىقى ئۇچۇن، خەلق ئالۋان ياساق، باج - سېلىقىنىڭ قاتتىق بېسىمىغ چىدىيالماي قالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دە لەپكى مەزگىللىرىدە، مەركەز مالىيە جەھەتتە قىيىن ئەھۋالدا قالدى، جايلار قويۇلىدى ھاشار - سەيسىلەر ۋە يېڭىدىن قوشۇل ھەر خىل سېلىقلارنى لىجيالار بۇرۇن يىللاردا تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن ئائىلىگ نوپۇس دەرىجىسىگە ئاساسەن مۇلكىگە ق چاچىدىغان بولدى، ئائىلە ۋە نوپۇسنى ت رۇپ بېكىتىش ئىشىنى مەنسەپدارلار ۋە مۇشتۇمزورلار ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋ قى ۋە كۆز بويامچىلىق قىلغانلىقى كەمبەغەللەر باي، بايلار كەمبەغە كۆرسىتىلگەن، ھەتتا ھايات ئادەم ئۆ ئۆلگەن ئادەم ھايات دەپ قالا بېكىتىلگەنىدى. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 51 - يىلى (712 كاڭشىنىڭ 50 - يىلىدىكى ئاد

(24 مىليون 620 مىڭ) نوپۇس بېجى ئېلىشتا ئۆلچەم قىلىدىغانلىقىنى، نوپۇس بېجىنى 3 مىليون 590 مىڭ سەر كۈمۈش قىلىپ مۇقىملاشتۇرۇشنى، «كېيىن نوپۇس سانى كۆپەيسە، سېلىقنى ھەرگىز كۆپەيتمەسلىك» نى بەلگىلىدى. ھەر قايسى ئۆلكىلەردە نوپۇس بېجىنىڭ مۇقىملاشتۇرۇلۇشى نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىشقا ئۆتۈش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىتى. نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىشنىڭ يولغا قويۇلۇشى كاڭشىنىڭ 55 - يىلى (1716 - يىلى) گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىن باشلاندى، يۈگجىڭنىڭ 1 - يىلىدىن 7 - يىلىغىچە (1723 - 1729 - يىللىرى) پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە يولغا قويۇلدى، ئاز سانلىق جايلاردا كېيىنرەك يولغا قويۇلدى. ھەرقايسى ئىلايەت - ناھىيىلەردە نوپۇس بېجى بىلەن يەر بېجىنىڭ نىسبىتى ھەر خىل بولغاچقا، يەر بېجى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ھەر بىر سەر كۈمۈشكە قوشۇلغان نوپۇس بېجىمۇ پەرقلىق بولدى، تەخمىنەن بىر لى ئۆپچورىسىدىن ئىككى - ئۈچ مىسقالغىچە قوشۇلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، يەر بېجى ئومۇمەن يەر - نوپۇس بېجى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىغا ئوخشاشلا، ھاشار ئۈچۈن تۆلىنىدىغان كۈمۈشنى يەر بېجى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان كۈمۈشكە، ئەسلىدىكى نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا قوشۇۋېتىدىغان باج تۈزۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىشى دېيىش مۇمكىن. ئەمما بۇ ئىككىسىنىڭ پەرقىمۇ بار ئىدى. بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدا، نوپۇس دېگەندە سەيسىگە ئىشلىگۈچىلەرگىلا تۇتۇلاتتى، نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىشتا كۆزدە تۇتۇلىدىغان نوپۇس بولسا نوپۇس بېجىنى كۆرسىتەتتى، بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بەزى ئىلايەت - ناھىيىلەردىلا يولغا قويۇلغانىدى. ھەر قايسى جايلارنىڭ ئەھۋالىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ ئىدى؛ نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىشتا بولسا، نوپۇس سانى «سېلىق ھەرگىز كۆپەيتىلمەيدۇ» دېگەن بەلگىلىمە ئاساسىدا مۇقىملاشتۇرۇلغان ھەمدە پۈتۈن ئۆلكە مىقياسىدا يولغا قويۇلغانىدى، بۇ چارە بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىدىن خىلىلا ئاددىي ۋە ئېنىق بولغانىدى. بىراق نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش يولغا قويۇلغىچە، جايلاردىكى تۈرلۈك ھاشار - سەيسىلەرنى قانداق قىلىپ قوشۇپ ئىخچاملاشتۇرۇش مەسىلىسى تېخىچە ھەل بولمىغانىدى. ئۇ چاغدا، ئىلايەت - ناھىيە ئەمەلدارلىرى لىجيالارغا ھاشار - سەيسى ۋەزىپىسىنى چاچقاندىن باشقا، يەر بېجى ئالغان چاغدا خوراش ھەققىنى كۆپەيتىپ ئالاتتى (خوراش ھەققىنىڭ ئەسلىسى ئېرىتىش سەرپىياتى ئىدى. يەر بېجى ۋە ھاشار ئۈچۈن يىغىلغان كۈمۈشلەر توشۇلۇش ئالدىدا ئېرىتىپ زىنجىر كۈمۈش قىلىپ قۇيۇلاتتى، بۇنىڭدا ئازراق خوراش بولاتتى، يەرلىك ئەمەلدارلار سېلىق يىغىش ۋاقتىدا ئېرىتىش سەرپىياتىنى قوشۇپ سېلىق ئالاتتى. ئەمما، ئەمەلىيەتتە قوشۇپ ئېلىنغان سېلىق خوراشتىن بولغان زىيانىدىن خېلى كۆپ ئىدى، بۇنى يەرلىك ئەمەلدارلار قاقتى - سوقتى قىلىپ كېتەتتى) ۋە ئۇنى ئۆزى نېرى - بېرى قىلاتتى، بۇ بىر خىل قانۇنسىز ئاشكارا قاقتى - سوقتى بولۇپ قالغانىدى. يۈگجىڭنىڭ 2 - يىلى (1724 - يىلى) سەنشى ئەمرى سەنشى ئۆلكىسىدە خوراش ھەققى ئۈچۈن ئېلىنغان كۈمۈشنىڭ

بىر قىسمىنى يەرلىك ھۆكۈمەت خراجىتى قىلىشنى، بىر قىسمىنى«مەمۇرلارغا»پاكالىقنى ساقلاش راسخوتى» قىلىپ بېرىش (ئەمەلدار-لارغا مائاش قىلىپ قوشۇپ بېرىش) نى تەكلىپ قىلدى، بۇ تەكلىپ چىقىش ئوردىسى تەرىپىدىن تەستىقلانغاندىن كېيىن، ھەممە ئۆلكىلەر مۇشۇ بويىچە ئىش قىلدى، بۇ «خوراش ھەققىنى ئومۇمنىڭ قىلىش» دەپ ئاتالدى. شۇنداق قىلىپ، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق تۈرۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئىشى ئورۇندىلىپ بولدى.

نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىشنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، يەر، ئائىلە، نوپۇس، ئالۋان - ياساق ۋە باج - سېلىق تۈرۈمى جەھەتتىكى ئۇزاقتىن بۇيان ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قالايمىقانچىلىقلارغا خاتىمە بېرىلىپ، ئالۋان - ياساق، باج - سېلىقنى بىرلەشتۈرۈش، يەنى نوپۇس بېجىنى مال - مۈلۈك بېجىغا قوشۇۋېتىش جەريانى تاماملاندى، بۇ جۈملىدىن فېئودالليق باج - سېلىق تۈرۈمىدە بولغان بىر ئىلگىرىلەش ئىدى. ئۇنىڭ مەنىسى تەتكى تۈرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ تۈرتكە بولغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا ئىككى خىل باج ئېلىش تۈرۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان نۇرغۇن قېتىملىق ئالۋان - ياساق، باج - سېلىق ئىسلاھاتىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن باشلاپ، فېئودالليق خانىدانلىقلار جان بېجى بىلەن مېھنەت سېلىقىنى باج ئېلىشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى قىلغان بولۇپ، ئۇ فېئودالليق تۈزۈمىنىڭ ئەمگەكچىلەرنى جىسمانىي جەھەتتىن ئاسارەتكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىنىڭ مەھسۇلى ئىدى. تاكى سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان باج - سېلىق ئىسلاھاتلىرى فېئودالزمنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە بۇنداق جىسمانىي ئاسارەتنىڭ تەدرىجىي رەۋىشتە بوشىشىپ قالغانلىقىنى ئازدۇر - كۆپتۇر ئەكس ئەتتۈردى، نوپۇس بېجىنى يەر بېجىغا چېچىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئەمەلىيەتتە، جان بېجى تامامەن ئەمەلدىن قېپقالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ شۇ چاغلاردىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىدا، خۇسۇسەن كاپىتالىزم بىخلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مەلۇم دەرىجىدە ئىجابىي رول ئويناندى.

يەر بېجى، ئىككى خىل باج ئېلىش ئۇسۇلى، بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

فېئودالليق ئېكسپلاتاتسيه بۇ، فېئودالليق يەر مۇلۈكچىلىكى ئاساسىدىكى ئېكسپلاتاتسيە شەكلى. فېئودالليق جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان يەرنى ئىگىلىشى ۋە بۇ ۋاستىنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بولغان دېھقانلار (يانچىلار) نى قىسمەن ئىگىلىشىدىن ئىبارەت. فېئودالليق ئېكسپلاتاتسيىنىڭ ئاساسىي شەكلى فېئودالليق يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت.

فېئودالليق ئېكسپلاتاتسيە باشقا ئېكسپلاتاتسيە تۈرۈملىرى بىلەن ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئېكسپلاتاتسيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۆزلىرى مونوپول قىلىۋالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ھەقسىز ئىگىلىۋالىدۇ. ئەمما فېئودال ئېكسپلاتاتسيىنىڭ قوللۇق تۈرۈم شارائىتىدىكى ئېكسپلاتاتسيىگە ۋە كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسيىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە لىكلىرىمۇ بار. (1) فېئودال يەر ئىجارىسى شەكلىدىكى ئېكسپلاتاتسيىدە، دېھقانلار

ياكى پومېشچىكنىك يېرىده ھەپتىسىگە بىر نەچچە كۈن ھەقسىز ئەمگەك قىلىدۇ ، ياكى ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەلۇم قىسمىنى پومېشچىكقا تاپشۇرىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەق ئالىدىغان ئەمگىكى بىلەن ھەقسىز ئەمگىكى ئوتتۇرىسىدىكى چەك ئېنىق بولىدۇ. قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، قۇللار ئەمگەك قىلىپ ياراتقان مەھسۇلاتنىڭ ھەممىسى قۇلدارلارغا مەنسۇپ بولىدۇ، قارىماقتا قۇللارنىڭ ھەممە ئەمگىكى ھەقسىز ئەمگەكتەك كۆرۈنىدۇ؛ كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلار ئىش ھەققى ئالىدۇ، قارىماققا ئىشچىلارنىڭ ھەممە ئەمگىكى ھەق بېرىلىدىغان ئەمگەكتەك كۆرۈنىدۇ، ئېكسپلاتاتسيه ئىقابلانغان بولىدۇ. (2) فېئودال پومېشچىكلار ياكى خوجىلار يەرنى دېھقانلارنىڭ ئىشلىتىشىگە بۆلۈپ بېرىدۇ. دېھقانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۇششاق خۇسۇسىي ئىگىلىكى بولىدۇ، يەر ئىجارىسى تاپشۇرغاندىن باشقا، قالغان ئەمگەك ۋاقتى ياكى ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى دېھقانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ. قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، قۇللارنىڭ ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ؛ كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىمىگەن بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىگىلىكىمۇ بولمايدۇ. (3) دېھقانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۇششاق خۇسۇسىي ئىگىلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، فېئودال پومېشچىكلار ياكى خوجىلار ئۇلاردىن ھەقسىز قوشۇمچە ئەمگەك ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلات ئېلىش ئۈچۈن، باشقا زورلۇق كۈچكە موھتاج بولىدۇ. شۇڭا، دېھقانلارنىڭ فېئودال پومېشچىكلارغا ياكى خوجىلارغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىقىنى ئاساس قىلغان ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «بۇنداق زورلۇقنىڭ شەكلى ۋە دەرىجىسى، يانچىلىق ھالىتىدىن تارتىپ تاكى دېھقانلارنىڭ تەبىقە جەھەتتىن دېگەندەك ھوقۇقلۇق بولماسلىقى دەرىجىسىگە قەدەر، ھەر تۈرلۈك بولۇشى مۇمكىن» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 3 - تۇم، 161 - بەت)، قۇللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، قۇللارنىڭ ئۆزى قۇلدارلارغا مەنسۇپ بولۇپ، باشقا زورلۇقنىڭ بولۇشى ھاجەتسىز ئىدى؛ كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلارنىڭ ھېچنېمىسى يوق، ئىشچىلار ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى كاپىتالىستقا سېتىپ، كاپىتالىست تەرىپىدىن ئېكسپلاتاتسىيه قىلىنىسا، ئىشچىلار ئاچ قالىدۇ، شۇڭا بۇنىڭدىمۇ ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇقنىڭ ھاجىتى يوق. دېمەك، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ فېئودالليق يەر مۇلۈكچىلىكىگە تايىنىپ ۋە ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقنىڭ ياردىمى بىلەن دېھقانلارنى شىلۈېلىشى فېئودالليق ئېكسپلاتاتسيه بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ مۇشۇنداق زورلۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئىگىلەش بىلەنلا قالماستىن، بەزىدە ئۇلارنىڭ قىسمەن زۆرۈر ئەمگىكىگىمۇ چاڭگال سالىدۇ.

فېئودالليق يەر ئىجارىسىنىڭ ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى دېگەن ئۈچ خىل ئاساسىي شەكلى بار. يانچىلىق تۈزۈم ئاساسىدىكى ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى شەكلى قوللىنىلغان ئەھۋالدا، يانچىلار فېئودال خوجىلارنىڭ قامچىسى ئاستىدا ھەقسىز ئەمگەك قىلىدۇ. ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تەرەققىي قىلىپ، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر

ئىجارىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئومۇمەن، «بۇۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا بۇۋاستە زورلۇق ئەمەس، تۇرلۇك مۇناسىۋەتلەرنىڭ كۈچى، قانۇن بەلگىلىمىلىرى ھەيدەكچىلىك قىلىدىغان بولدى، بۇۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بۇنداق قوشۇمچە ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان بولدى» («ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 895 - بەت)، ئەمما ئېكسپلاتاتسيىنىڭ مىقدارى ئازايمىدى. ماددىي نەرسە بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى، كۆپ ھالاردا، نىسبەتلىك يەر ئىجارىسى تۈزۈمى، نورمالىق يەر ئىجارىسى تۈزۈمى قاتارلىق شەكىللەردىنمۇ ئۆتتى. ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىدىن قارىغاندا، ئومۇمەن، ئېكسپلاتاتسيە ئېغىرلىشىپ بارىدى. ماددىي نەرسە بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسى پۇل بىلەن تۇلۇنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئۆزگەرگەندىن كېيىن، دېھقانلارنى جىسمانىي جەھەتتىن چىرماپ تۇرغان ئارغامچا يەنمۇ بوشىدى. ئەينى ۋاقىتتا، دېھقانلار پۇلنى دەپ بىر قىسىم مەھسۇلاتنى سېتىشى كېرەك بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار پومېشچىكلارنىڭ ئېكسپلاتاتسيىسىگە ئۇچراش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى سودا كاپىتالىنىڭمۇ ئېكسپلاتاتسيىسىگە ئۇچرىدى.

فېئودالليق جەمئىيەتتە، تەبىئىي ئىگىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسيە قىلىشى، ئاساسەن، ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن ئەمەس، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇنمۇ ئەمەس، بەلكى ئاساسەن ئۆزىنىڭ ھۇزۇرھالاۋەتلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۇچۇن بولىدۇ؛ فېئودالليق يەر ئىجارىسىمۇ ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئىستېمال قىممىتى شەكلىدە يەنى نەرسە شەكلىدە بولىدۇ. بۇ فېئودال لىق ئېكسپلاتاتسيىنىڭ كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسيىسىگە ئوخشىمايدىغان يەنە بىر مۇھىم بەلگىسى.

فېئودالليق جەمئىيەتتە، دېھقانلار تۇرلۇك باج - سېلىق تۆلەيدۇ. بۇ باج - سېلىقلار مەيلى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دۆلىتى تەرىپىدىن ئېلىنغان، مەيلى فېئودال خوجىلار تەرىپىدىن ئېلىنغان بولسۇن، مەيلى ماددىي نەرسە بىلەن تۆلەش شەكلى، پۇل بىلەن تۆلەش شەكلى قوللىنىلغان، مەيلى ئەمگەك بىلەن تۆلەش شەكلى قوللىنىلغان بولسۇن، ھەممىسى فېئودالليق ئېكسپلاتاتسيە، ھەممىسى دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بۇۋاستە ھالدا يەرنى باج ئېلىش ئوبيېكتى قىلغان يەر بېجى فېئودالليق يەر ئىجارىسىنىڭ بۆلۈنمە شەكلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

فېئودالليق جەمئىيەتتىكى قول سانائەتنىڭ ھۆكۈمەت قول سانائىتى ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ قول سانائەت دۇكانلىرى دېگەن شەكلى بار ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ قول سانائىتىدە قۇللار ئەمگىكى ياكى ھاشار ئەمگىكى ئىشلىتىلەتتى، بۇ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى دۆلىتىنىڭ ئەمگەكچىلەر ئۈستىدىكى فېئودالليق ئېكسپلاتاتسيىسى ئىدى. نىمكار ۋە شاگىرت يالالاپ ئىشلىتىدىغان خۇسۇسىيلارنىڭ قول سانائەت دۇكانلىرىدا كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسى تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلمىغان - قويۇلمىغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇنداق قول سانائەتمۇ فېئودالليق خاراكتېردىكى قول سانائەت ئىدى، نىمكارلار ۋە شاگىرتلار ئەركىن ئەمگەكچىلەر ئەمەس ئىدى،

خوجايىنلارنىڭ ئۇلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىسىنى فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيە خاراكتېرىدا ئىدى. فېئودالليق جەمئىيەتتە ھۆكۈمەت باشقۇرغان سودا، ئىمتىيازلىق سودا گەرلەر ۋە خۇسۇسىي سودا كاپىتالنىڭ سودا ساھەسىدىكى يالالانما خادىملار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىسىنى فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيە خاراكتېرىدا ئىدى. يەككە قول سانائەتچىلەر ۋە يەككە سودىگەرلەرگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى فېئودالليق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا مەنسۇپ ئەمەس ئىدى، بىراق، ئۇلارنىڭ ئىگىلىكى مۇستەقىل ئىگىلىك بولالمايتتى، فېئودالليق جەمئىيەتتە، ئۇلارنىڭ ئىگىلىكى فېئودالنىڭ ئىگىلىككە بېقىناتتى.

فېئودالليق يەر ،ۋالوكچىلىكى، فېئودالليقيەر ئىجارىسى، ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق «ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇق» ياكى «غەيرىي ئىقتىسادىي زورلۇق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا فېئودالليق تۈزۈم شارائىتىدا، پومېشچىكلار سىنىپى دېھقانلارغا قوللانغان، جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى بەلگە قىلغان، ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇق شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى دېھقانلار ئۈستىدىن يۈرگۈزىدىغان فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيىسىنى ساقلاپ قېلىش ۋە كۈچەيتىشتە پايدىلىنىدىغان ئىقتىسادتىن تاشقىرى شەرت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

فېئودالليق تۈزۈم شارائىتىدا، پومېشچىكلار سىنىپى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش بىلەنلا قالماستىن، ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ يەنى دېھقانلار (يانچىلار)نىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىنىمۇ قىسمەن ئىگىلىگەن بولىدۇ. بۇ مەزگىلدە، پومېشچىكلار يا كى خوجىلار دېھقانلارنى خالىغانچە ئۆلتۈرەلمىسىمۇ، ئەمما دېھقانلار يەرگە باغلانغان يا كى فېئودالليق تۈزۈمگە باغلانغان بولىدۇ، پومېشچىكنىڭ جاكارنىسىدىن يا كى ئوپۇس دەپتىرىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كىشىلىك ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغان بولىدۇ. پومېشچىكلار يا كى خوجىلار دېھقانلارنى خالىغانچە ئىشلىتەلەيدۇ، ئۇرۇپ تىللىيالايدۇ ۋە جازالىيالايدۇ، بەزىلىرى تېخى دېھقانلارنى ساتالايدۇ، رەنىگە قويالايدۇ، يا كى قىمارىدا دو تىكىدۇ، باشقىلارغا ئوتتۇرۇپ بېرەلەيدۇ ۋەھاكازالار، مانا بۇلار فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارغا قوللىنىدىغان ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇق كۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس فېئودالليق تۈزۈم شارائىتىدىكى ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «نامدىكى پومېشچىكلارنىڭ ئۇششاق دېھقانلاردىن قوشۇمچە ئەمگەك ئۇندۇرۇۋېلىشى ئۈچۈن، ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقنىڭ بولۇشى كېرەك ئىدى، بۇنداق زورلۇقنىڭ قانداق شەكىلدە بولۇشى نەزەردىن ساقىت ئىدى..... شۇڭا بۇ يەردە جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بولۇشى، قايسى دەرىجىدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، جىسمانىي ئەركىنسىزلىكنىڭ بولۇشى ۋە ئادەم يەرنىڭ بېقىندىسى سۈپىتىدە جىسمانىي جەھەتتىن يەرگە بېقىندىغان ئەھۋالنىڭ بولۇشى ھەقىقىي بېقىندا دېھقانچىلىق تۈزۈمى بولۇشى كېرەك ئىدى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 891 - بەت).

ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقمۇ،

ئىقتىسادىي زورلۇقمۇ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى شىلەۋىلىشىدىكى ۋاستىسى ۋە ئۇسۇلى. بىراق ہۇ ئىككىسى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ئىقتىسادىي زورلۇق دېگەندە، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ نوقۇل ئىقتىسادىي ۋاستىلەر ئارقىلىق ئەمگەكچىلەر ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ۋە ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلار سىنىپى ئىقتىسادىي جەھەتتە بۇرژۇئازىيەنىڭ قارىمىقىدا بولىدۇ. ئىشچىلار جىسمانىي جەھەتتە ئەركىن بولۇپ، ئۇلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس، ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم قالغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەمگىكى كۆچىدىن باشقا ھېچ نەرسىسى يوق بولغاچقا، ئاچ قالماسلىق ئۈچۈن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى كاپىتالىستقا ساتىدۇ، كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ. ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، يالانما ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى يەنىلا ئىختىيارىيلىق ئاساسىدا بولمىغان مەجبۇرىي ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ، ئەمما بۇنداق مەجبۇرلاش نوقۇل ئىقتىسادىي سەۋەب — ئاچلىق ئارقىسىدا كېلىپ چىققان. فېئودالىلىق تۈزۈم شارائىتىدا، گەرچە ئىقتىسادىي زورلۇق مەۋجۇت بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بەلگىسى ئىقتىسادىي زورلۇق بولماستىن، بەلكى ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق بولىدۇ. بۇنداق بولۇشىنى فېئودالىلىق تۈزۈمنىڭ ئۆزى بەلگىلىگەن. مەيلى يانچىلىق تۈزۈم شارائىتىدا بولسۇن يەكى ئىجارە تۈزۈمى شارائىتىدا بولسۇن، يانچىلار يەكى دېھقانلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۇششاق خۇسۇسىي ئىگىلىكى، يەنى ئۆزلىرىنىڭ قورال - سايمانلىرى بىلەن ئۈنۈملۈك يەردە يەكى ئىجارە ئالغان كىچىككىنە يەردە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يانچىدارلار يەكى پومېشچىكلاردىن ئايرىلىپ تۇرۇپمۇ ياشىيالايدىغان مۇستەقىل ئىگىلىكى بولىدۇ. بۇنداق شارائىتتا، ئەگەر ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئىشلىتىلمىسە، ئۇلار يانچىدارلارنىڭ يېرىگە بېرىپ ئەمگەك قىلمايدۇ يەكى پومېشچىكلارغا ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى تاپشۇرمايدۇ. خۇددى لېنىن ئېيتقاندەك: «ئەگەر پومېشچىكلاردا دېھقانلارنى بۇاستە تەزگىنلەش ھوقۇقى بولمسا، ئۇلار ئۈنۈشلۈك يەر بىلەن تەمىنلەنگەن ۋە ئۆز ئوقىتىنى يۈرگۈزۈۋاتقان كىشىلەرنى ئۆزلىرى ئۈچۈن ئىشلەشكە مەجبۇر قىلالماس ئىدى. دېمەك، خۇددى ماركس بۇنداق ئىگىلىك تۈزۈمىنى شەرھلەپ ئېيتقاندەك،.....: «ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئىشلىتىش زۆرۈر» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 158 — 161 - بەتلەر) بولاتتى.

ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋەتلىرىنى مۇستەھكەملەش، ساقلاش ۋە كۈچەيتىش جەھەتلەردە مەلۇم رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى فېئودالىلىق تۈزۈم شارائىتىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى دەپ مۇبالىغە قىلىشقا بولمايدۇ. فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى ھەرگىز ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق ئەمەس، بەلكى فېئودالىلىق يەر مۇلۇكچىلىكى.

جىسمانىي بېقىندىلىق دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

جسماني بهقندىلىق بۇ، فېئودالىلىق تۈزۈم شارائىتىدا، دېھقانلار جسماني جەھەتتە ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولۇپ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىغا بېقىنىپ قالغان ھالەتنى كۆرسىتىدۇ.

فېئودالىلىق يەر مۈلۈكچىلىكى جسمانىي بېقىندىلىقنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ماددىي ئاساس. فېئودالىلىق تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى يا ئۇزۇن، يا قىسقا بولۇشۇن، فېئودالىلىشش جەريانىنى يەنى دېھقانلار يەرلەردىن مەھرۇم بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا جسمانىي ئەركىنلىكتىنمۇ مەھرۇم بولۇش جەريانىنى بىرىپ ئۆتكەن. مۇشۇ جەريان داۋامىدا، فېئودال پومېشچىكلار ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان يەرنى ئىگىلەۋالدى. دېھقانلاردا گەرچە ئادەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى بولسىمۇ، ئەمما يەر بولمىغاچقا ياكى بولغاندىمۇ بەك ئاز بولغاچقا بەربىر تۇرمۇشىنى قامدىيالمىدى. پومېشچىكلاردىن يەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆز ئىگىلىكىنى تىكلەش ئۈچۈن، ئۇلار قۇللۇق خاراكتېرىنى ئالغان شەرتلەرنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ جسمانىي ئەركىنلىكىنى پومېشچىكقا تاپشۇردى. شۇنداق قىلىپ فېئودال پومېشچىكلار سىنىپى يەرنى ئىگىلىۋېلىش بىلەنلا قالماستىن، دېھقانلارنىمۇ قىسمەن ئىگىلىۋالدى.

ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاساسىدىكى خوجىلىق تۈزۈم ياكى يانچىلىق تۈزۈم يولغا قويۇلغان جايلاردا، فېئودال خوجىلار يانچىلارغا كىچىككىنە ئۇلۇشلۇك يەر بۆلۈپ بېرەتتى، بۇ يانچىلار ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مۇشۇ يەرگە باغلىنىپ قالاتتى. يانچىلار ئۆزىنىڭ سايمانلىرى ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى بىلەن خوجىلارنىڭ يېرىنى تېرىشى كېرەك ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خوجىلارنىڭ ئۆزىنىڭ خوجىلىق يېرى دائىرىسىدە مەۋرىي ھوقۇق، ئەدلىيە ھوقۇقى قاتارلىق ھوقۇقلىرى بولاتتى، دېھقانلارنى خالىغانچە سوتلىيالايتتى، جازالىيالايتتى ۋە ساتالايتتى. ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئاساس قىلىنغان پومېشچىكلار ئىگىدارچىلىقى تۈزۈمى ياكى ئىجارە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان جايلاردا، دېھقانلار مەلۇم بىر پارچە يەرگە ئۇنچىۋالا قاتتىق باغلىنىپ قالمايتتى، پومېشچىكلارنىڭمۇ ئومۇمەن ئەدلىيە ھوقۇقى ۋە مەۋرىي ھوقۇقى بولمايتتى. ئەمما، دېھقانلار فېئودالىلىق تۈزۈمگە باغلىناتتى. ئۇزاق مەزگىللەرگىچە، ئۇلار يا پومېشچىكنىڭ نوپۇسىدا بولۇپ كەلگەن، يا مۇقىم نوپۇسقا ئىلىنىپ كەلگەنىدى، ئۇلار يەردىن خالىغانچە ئايرىلىپ كېتەلمەيتتى، پومېشچىكنىمۇ خالىغانچە تالىۋالالمايتتى، قېچىپ كەتكەن ئىجارىكەشلەر تۇتۇلۇپ كېلىنىپ ئىگىسىگە قايتۇرۇلاتتى. پومېشچىك دېھقانلارغا خوجايىنلىق ھوقۇقىنى ياكى ئائىلە باشلىقلىق ھوقۇقىنى ئىشلىتەتتى، ئۇلارنى خالىغانچە ئۇراتتى، تىللايتتى، جازالايتتى، يەنە بىر قىسىم دېھقانلار ئۇزاققىچە پومېشچىكلارنىڭ بېقىندىلىرى ياكى چاكارلىرى بولۇپ كەلگەنىدى، پومېشچىكلار ئۇلارنى ھەتتا يەر بىلەن بىللە سېتىۋېتەلەيتتى. دېمەك، دېھقانلارنىڭ جسمانىي ئەركىنلىكى يوق ئىدى.

دېھقانلارنىڭ فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىغا بولغان جسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇق ئىشلىتىشىنىڭ ئاساسىنى ھاسىل قىلىدۇ. مەيلى يانچىلىق

تۈزۈم (يانچىلارنىڭ كىچىك پارچە ئۇلۇشلۇك يەرلىرى بولىدۇ) شارائىتىدا بولسۇن ياكى ئىجارە تۈزۈمى (دېھقانلار كىچىك پارچە يەرلەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدۇ) شارائىتىدا بولسۇن، دېھقانلار ئۆزلىرى باشقۇرۇشقا مەنسۇپ كىچىك پارچە يەرلەردە ئۆزىنىڭ سايمانلىرى بىلەن تېرىقچىلىق قىلاتتى، يەنى ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىگىلىكى بولاتتى. بۇنداق ئەھۋالدا، خوجىلار ياكى پومېشچىكلار ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق كۈچىكە تايانمىسا، ئۇلار دېھقانلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇمچە ئەمگەك ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلات يەتكۈزۈپ بېرىدىغان قىلىشقا ئامالسىز قالاتتى. شۇڭا، جىسمانىي بېقىندىلىق فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرىدىن بىرىدۇر.

خوجىلار ئىگىلىكى، پومېشچىكلار ئىگىلىكى، ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تەبىقە تۈزۈمى بۇ، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە، ھۆكۈمران سىنىپلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ئاھالىلەرنى ئىقتىسادىي ئورنى ۋە سىياسىي، قانۇن جەھەتتىكى ئورنىغا قاراپ ھەرخىل ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا ئايرىيدىغان تۈزۈم. سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ئىپادىلىنىشى شەكلى ئۇنىڭ ماھىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئۆتمۈشتىكى تارىخىي دەۋرلەردە، بىز ھەممە يەردە دېگۈدەك جەمئىيەتنىڭ تامامەن تۈرلۈك تەبىقىلەرگە بۆلۈنگەنلىكىنى كۆرىمىز، تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئورۇنلارنىڭ ھاسىل بولغان كۆپ باسقۇچلۇق پەلەمپەيلىنى كۆرىمىز. قەدىمكى رىمدا ئاقسۆڭەكلەر، ئاتلىقلار، ئاددىي پۇقرالار ۋە قۇللار بار ئىدى، ئوتتۇرا ئەسىردە بولسا فېئودال خوجىلار، مۇلازىملار، كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسىدىكى ئۇستىكارلار، نىمكارلار ۋە يانچىلار بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر بىر سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدا دېگۈدەك يەنە تۈرلۈك ئالاھىدە قاتلاملار بار ئىدى» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 431 ـ بەت).

تەبىقە تۈزۈمى سىنىپىي بۆلۈنۈشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. تەبىقە سىنىپىي پەرقىنىڭ بىر خىل شەكلى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىك تەبىقىغە ئايرىشنىڭ ئاساسى. تەبىقە تۈزۈمىدە كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى سىياسى، قانۇن، كەسىپ، دىن، ھەتتا نىكاھ مۇناسىۋەتلىرى قاتارلىق مۇناسىۋەتلەر بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلغان، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن، سىنىپ يوشۇرۇنغان بولىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە، سىنىپىي پەرقىمۇ ئاھالىلەرنىڭ تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈشى ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلغان بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر بىر سىنىپنىڭ دۆلەتتە تۇتقان ئالاھىدە قانۇن ئورنى بەلگىلەنگەن بولىدۇ. شۇڭا، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەت (شۇنىڭدەك يانچىلىق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت) تىكى سىنىپلار ئەينى ۋاقىتتا ئالاھىدە تەبىقىلەردۇر» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 6 ـ توم، 93 ـ بەت). تەبىقە تۈزۈمىدە، تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قاتتىق ئايرىلىدۇ، تەبىقە تەۋەلىكى ئۇ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس قالىدۇ تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئىمتىيا
دەخلى ـ تەرۇزغا ئۇچرا

پەرقى جەمئىيەتتە ئېھرام پەلەمپەيلىرىدەك بىر قاتار پەلەمپەيلەرنى پەيدا قىلىدۇ.

ئەڭ دەسلەپكى تەبىقە تۈزۈمى كۆپىنچە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يەنىمۇ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تىكلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. مەسىلەن، ئافىنادا سولون ئىسلاھاتى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 594 - يىلى) مەزگىلىدە پۇقرالار يەر مۈلكى ۋە ئالغان ھوسۇلىغا قاراپ تۆت تەبىقىغە ئايرىلغان، ئالغان ھوسۇلى 150 خالتىغا يەتمەيدىغان ۋە تامامەن يەر مۈلكى بولمىغانلار 4 - تەبىقە ئىدى، ئۇلاردا ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى بولاتتى، ئەمما ئۇلار ئەمەلدار بولالمايتتى. قەدىمكى رىمدا پادىشاھلىق ھاكىمىيەت دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، پۇقرالار مال - مۈلكىنىڭ مىقدارىغا قاراپ بەش تەبىقىغە ئايرىلغان، 5 - تەبىقىنىڭ مال - مۈلۈكچىلىكىمۇ مال - مۈلكى بولمىغانلار، «مۈلۈكسىزلەر» دەپ ئاتالغان. شۇنداق قىلىپ، «شەخسىي قانداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساس قىلىنغان قەدىمكى ئىجتىمائىي تۈزۈم بۇزۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىنى يېڭىچە، رايون بويىچە ئايرىلغان ۋە مال - مۈلۈك جەھەتتىكى پەرق ئاساس قىلىنغان ھەقىقىي دۆلەت تۈزۈمى ئالدى» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 126 - بەت). بۇ تەبىقىلەردىن كېيىن كەڭ قۇللار سىنىپى تۇراتتى.

فېئودالىق جەمئىيەتتە تەبىقە تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتى. غەربىي ياۋروپادا، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئومۇمەن، كېنەز، گىراف، باش روھانىي، ئېپىسكوپ، دەرۋىشخانا باشلىقى قاتارلىق چوڭ فېئودالىلار يۇقىرى تەبىقە ئىدى، ئۇنىڭدىن قالسا بىكونت، بارون ئىدى، ئاتلىغلار ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك فېئودالىلار ئىدى؛ بۇ تەبىقىلەردىن كېيىن كەڭ يانچىلار سىنىپى تۇراتتى. شەھەرلەردە، شەھەر ئاقسۆڭەكلىرى (چوڭ سودىگەرلەر، چوڭ سانائەتچىلەر)، شەھەر ئاھالىسى (ئۇستىكارلار، ئۇششاق سودىگەرلەر) ۋە ئاددىي پۇقرالار (نىمكارلار، شاگىرتلار) قاتارلىق تەبىقىلەر بار ئىدى. فېئودالىق تۈزۈم تىكلەنگەندىن كېيىن، فرانسىيە، ئەنگلىيىلەردە تەبىقە ئاساسىدىكى پادىشاھلىق تۈزۈم يولغا قويۇلدى. فرانسىيىدىكى ئۈچ تەبىقە كېڭىشى چېركاۋ ئاقسۆڭەكلىرى، دەھىرى ئاقسۆڭەكلەر ۋە شەھەر ئاتىلىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقىدىن تەركىب تاپقانىدى؛ ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ يۇقىرى پالاتاسى چېركاۋ ئاقسۆڭەكلىرى ۋە دەھىرى ئاقسۆڭەكلەردىن تەركىب تاپقان، تۆۋەن پالاتاسى ئاتلىغلار ۋە شەھەر ئاھالىسى ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقانىدى.

جۇڭگودا، جۇ سۇلالىسى جەمئىيىتىدە، تەبىقە، ئومۇمەن، جۇ پادىشاھى، بەگلەر، ۋەزىرلەر، تۆرىلەر، بىلگىرلار ۋە پۇقرالار، ھۈنەرۋەنلەر دەپ ئاتالىغان؛ كېيىنكى ئىككىسى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، «زوچىيۇمىڭ تەزكىرىسى. جاۋگۇڭنىڭ 7 - يىلى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «پادىشاھ بەگلەردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، بەگلەر تۆرىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، تۆرىلەر بىلگىرلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، بىلگىرلار قارا چاپان قۇللاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، قارا چاپان قۇللار يايىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، يايىلار مۇلازىملاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، مۇلازىملار تاپۇغچىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، تاپۇغچىلار مالايلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، مالايلار چاكارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئۇلاردىن باشقا مىرا قۇللار،

پادىچىلار بولىدۇ، ئىشلار مانا مۇشۇ تەرىقىدە يۈرۈشۈپ بارىدۇ.» بۇ يەردە بىلگىرلاردىن كېيىنكىلىرى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئائىلە قۇللىرىدۇر. تەبىقە ئورنىدىن ھالقىپ ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنمايتتى، بولۇپمۇ يۇقىرى تەبىقىغە ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىنمايتتى. «قۇرئىي دەستۇر. يەشمە سۆز» دە: «ئاسمان ئەزىز، يەر خار دەپ بىلىنسە، جاھان تىنچ بولۇر، تېگى پەسلەر ۋە ئېسىلزادىلەر دەپ ئايرىلسا، ھەركىم تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە بولۇر» دەپ يېزىلغان؛ «قائىدە - يوسۇنلار. تەپسىلىي قائىدىلەر» دە: «تۆۋەنلەرگە جازا كەلمەيدۇ، پۇقرالارغا ئەدەب يۈقمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ تەبىقە تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنى، ئۇنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشتىكى قورال ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دۆلەتكە ئۆتۈش داۋامىدا ھىندىستاندا تائىپە تۈزۈمى شەكىللەندى. دىنىي ئاقسۆڭەكلەردىن براخمان ۋارنىسى (تەبىقىسى) شەكىللەندى، ھەربىي ئاقسۆڭەكلەردىن كشاتريي ۋارنىسى شەكىللەندى، يېزا جامائەسىنىڭ ئەزالىرى، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە سودىگەرلەردىن ۋايشى ۋارنىسى شەكىللەندى، ئىستىلا قىلغۇچىلار، يەردىن مەھرۇم بولغان يەرلىك ئاھالىلەردىن شۇدرى ۋارنىسى شەكىللەندى، فېئودالىق تۈزۈم راۋاجلانغاندىن كېيىن، ۋايشى ۋە شۇدرى تەبىقىلىرى يەنە كەسپىي ھەرخىل بولغان جاتى (تەبىقە) لەرگە بۆلۈندى. ئىجتىمائىي ئورنى ھەممىدىن تۆۋەن قارا ئىشلارنى قىلىدۇ دەپ قارالغانلاردىن «يېقىن يولاشقا بولمايدىغان پەسلەر» جاتىسى شەكىللەندى. بۇ، ئەمگەكچى خەلق ئارىسىدىكى جاتىلار باشقىلارنى چەتكە قېقىش خاراكتېرىدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ كەسپىي ئۆۋلادىمۇ ئەلاد مىراس قالاتتى، نىكاھ ئىشلىرى گۈرۈھ ئىچىدە بولاتتى، بۇ ھال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا پايدىلىق ئىدى.

كاپىتالىزم دەۋرىدە سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر تەبىقە تونىنى سېلىپ تاشلىغان بولۇپ، سىنىپلارنىڭ بۆلۈنۈشى تەبىقە شەكلىدە ئىپادىلەنمەيدىغان بولدى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر روشەنلەشتى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، بۇرژۇئا جەمئىيىتىدە، پۇقرالارنىڭ ھەممىسى قانۇن ئالدىدا بىردەك باراۋەر بولىدۇ، تەبىقىغە ئايرىش يوقىتىلغان (ھېچ بولمىغاندا پرىنسىپ جەھەتتە يوقىتىلغان) بولىدۇ، شۇڭا سىنىپ ئەمدى تەبىقە بولماي قالىدۇ. جەمئىيەتنىڭ سىنىپلارغا بۆلۈنۈشى — قۇللۇق جەمئىيەت، فېئودالىق جەمئىيەت ۋە بۇرژۇئا جەمئىيىتىگە ئورتاق بولغان ھادىسە، ئەمما ئالدىنقى ئىككى جەمئىيەتتە تەبىقىگە ئايرىلغان سىنىپلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، كېيىنكى جەمئىيەتتە بولسا تەبىقىغە ئايرىلمىغان سىنىپلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، («لېنىن ئەسەرلىرى»، 6 - توم، 93 بەت).

شەھەر ئاھالىسى تەبىقىسى ئوتتۇرا ئەسىردە غەربىي ياۋروپادىكى فېئودالىق شەھەرلەردە ياشىغان ئاھاللەر بولۇپ، ئاساسەن قول سانائەتچىلەر بىلەن سودىگەرلەردىن تەركىب تاپقان. فرانسىيىدە 3 - تەبىقە دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى 3 - تەبىقە كېڭىشىدە چېركاۋ ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن دەھرى ئاقسۆڭەكلەردىن كېيىن تۇراتتى.

V - VI ئەسىرلەردىن كېيىن، رىم ئىمپېرىيىسىدىكى قۇللۇق تۈزۈم كرىزىسى

ۋە گېرمانلارنىڭ زور كۆلەمدە كۆچۈشى ئارقىسىدا، غەربىي ياۋروپادىكى قەدىمكى شەھەرلەر زەئىپلەشتى ۋە ۋەيران بولدى. X - XI ئەسىرلەردە، غەربىي ياۋروپادىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەردە فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئورنىتىلىپ، دېھقانلارنىڭ كۆپچىلىكى يانچىلارغا ئايلاندى. غەربىي ياۋروپانىڭ فېئودالىشىش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلاندى، يېزا ئىگىلىكىدە يەرلەرنى ئىككى بۆلەككە ياكى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈپ نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش تۈزۈمى كەڭ يولغا قويۇلدى؛ قول سانائەت جەھەتتە، مېتال تاۋلاش، مېتالدىن قورال ياساش، توقۇمىچىلىق، هاراق چىقىرىش، بىناكارلىق ئىشلىرى قاتارلىقلارنىڭ تېخنىكىسىدا ياخشىلىنىشلار بولدى، ئىش تەقسىماتى كۈندىن - كۈنگە ئىنچىكىلىشىپ باردى. تاۋار ئىگىلىكى تەدرىجىي يوسۇندا راۋاجلاندى. بۇنىڭ بىلەن بەزى قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ ئەسلىگە كەلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەزى ئىبادەتخانىلار، قەلئەلەر، ئۆتكەللەر، كېچىكلەرنىڭ ئەتراپىدا يېڭى قول سانائەت شەھەرلىرى ۋە سودا شەھەرلىرى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، ئىتالىيەدىكى ۋېنتسىيە، گېنۇيە، فلورېنسىيە، مىلان؛ فرانسىيەدىكى مارسېل، لىئون، پارىژ؛ ئەنگلىيەدىكى لوندون، كېسفورد، يورك؛ گېرمانىيەدىكى كېيۇلىن، ماينىس، هامبۇرگ ۋە باشقىلار.

شەھەر ئاھالىلىرى ئاساسەن قول سانائەتچىلەر بىلەن سودىگەرلەر ئىدى. قول سانائەتچىلەر ئاساسەن يېزىلاردىن كەلگەن يانچىلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەر ئىجارىسى ئۈچۈن قول سانائەت بۇيۇملىرى تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن شەھەرگە كىرىپ ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت ئالغانلار ئىدى، كۆپچىلىكى قاچقان يانچىلار ئىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شەھەرلەرگە بارا - بارا كەسپىي سودىگەرلەرمۇ يىغىلدى، مانا بۇلاردىن ئىبارەت دەسلەپكى شەھەر ئاھالىسى شەكىللەندى. ئوتتۇرا ئەسىر مەزگىلىدە شەھەر جايلاشقان يەرلەر يەنىلا فېئودال خوجىلارنىڭ خوجلىق يەرلىرى هېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇ قورۇق دائىرىسىگە كىرمەيتتى. فېئودال خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ خوجلىق يەرلىرىدە بارلىققا كەلگەن شەھەرلەرنى پايدا ئۇندۇرۇۋېلىش ئوبيېكتى قىلغانىدى، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ قورۇقىدىن قاچقان يانچىلارنى تۇتۇپ كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن شەھەردىكى كەم ئەمگەك كۈچلىرىنى تولۇقلاش مەقسىتىدە، باشقا خوجىلارنىڭ قورۇقلىرىدىن قاچقۇن يانچىلارنى تۇرلۈك ئامالالار بىلەن ئۆزى تەرەپكە جەلپ قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، مۇنداق بىر قائىدە - رەسىم شەكىللىنىپ قالدى: شەھەرگە قېچىپ كىرگىنىگە دەل بىر يىل بىر كۈن بولغان يانچىلار ئەركىنلىككە ئېرىشىپ، شەھەر ئاھالىسى بولۇپ قالاتتى. خۇددى ماركس بىلەن ئېنگېلىس كۆرسەتكەندەك: بۇ شەھەرلەر «ئۆتكەن تارىختىن تەييار مىراس بولۇپ قالمىغان، ئۇلارنى ئەركىنلىككە ئېرىشكەن يانچىلار يېڭىباشتىن بىنا قىلغان»، «ئوتتۇرا ئەسىر يانچىلىرىدىن دەسلەپكى گۈزەر ئاھالىسى كېلىپ چىقتى» («ماركس - ئېنگېلىس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 99 - 432 - بەتلەر).

دەسلەپتە، شەھەر ئاھالىسى سىياسىي جەھەتتە فېئودال خوجىلارنىڭ باشقۇرۇشىدا

بولدى ۋە ئۇلارنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىدى، ئىقتىسادىي جەھەتتە فېئودال خوجىلارنىڭ باج - سېلىق ئېلىش ۋە ھاشارغا ئىشلىتىش يوللىرى بىلەن قىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىدى. شەھەر ئاھالىسى فېئودال خوجىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۈرەشنى قانات يايدۇردى. بەزى بايا شاتراق شەھەرلەردە تۆلەم تۆلەش يولى بىلەن، باشقا شەھەرلەردە بولسا قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش يولى بىلەن ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى قولغا كەلتۈرۈلۈپ، ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىدىغان شەھەر جامائەسى قۇرۇلدى. ئىتالىيىنىڭ شىمالىدىكى بەزى شەھەرلەردە شەھەرلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقى قولغا كەلتۈرۈلۈش بىلەنلا قالماستىن، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارمۇ تىزگىنلىنىپ، مۇستەقىل شەھەر جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: شەھەر ئاھالىسى «فېئودال خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغاندا ئېزىلگەن تەبىقە، جامائىدە قورالانغان ۋە ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىدىغان تەشكىلات ئىدى، بەزى جايلاردا مۇستەقىل شەھەر جۇمھۇرىيىتى بەرپا قىلىنغان، بەزى جايلاردا بولسا پادىشاھلىقتىكى باج تۆلىگۈچى ئۇچىنچى تەبىقە بولغانىدى» (يۇقىرىقى كىتاب، 433 — 434 - بەتلەر).

XIII ئەسىردىن كېيىن، قول سانائەت ۋە سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شەھەرلەردىكى يەرلەر ۋە ئۆي - جايلارنىڭ ئېگىلىرى، جازانىخورلار ۋە سودا كەسىپداشلار ئۈيۈشمىلىرىدىكى چوڭ ئۇستىخانا خوجايىنلىرىدىن بىر ئوچۇم شەھەر ئاقسۆڭەكلىرى شەكىللەندى، ئۇلار شەھەر مەمۇرىيىتىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى، سودىنى مونوپول قىلىۋالدى، جازانىخورلۇق قىلدى، قول سانائەتچىلەر تۆۋەن قاتلام ئاھالىلەرنى ئەزدى، بۇ ھال قول سانائەتچىلەرنىڭ تەركىب تاپقان كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسىنىڭ شەھەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى كۈرەشلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

XVI ئەسىردىن كېيىن، شەھەر ئاھالىسى تەبىقىسى بۆلۈنىدى، قول سانائەت ئۇستىخانىلىرىنىڭ ئاز سانىدىكى ھالىلىق خوجايىنلىرى ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دائىرىسىنى بۆسۈپ تاشلاپ، يېڭى مەشغۇلات ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، شاگىرتلىرىنى ۋە نىمكارلىرىنى كۆپەيتىپ، ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىپ، ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتتى. شۇنداق قىلىپ، «بۇ شەھەر ئاھالىسى تەبىقىسىدىن دەسلەپكى بۇرژۇئا ئۇنسۇرلار ئۆسۈپ چىقتى» (يۇقىرىقى كىتاب، 432 - بەت). ئۇستىخانىلارنىڭ بەزى ئۇششاق خوجايىنلىرى چوڭ ئۇستىخانا خوجايىنلىرى تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ ۋە سودىگەر جازانىخورلار تەرىپىدىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىپ، كۈندىن - كۈنگە نامراتلاشتى ۋە سۈنىدى - دە، ئاددىي پۇقرالارغا ئايلاندى.

XV - XIV ئەسىرلەردە غەربىي ياۋروپادا شەھەر ئاھالىسى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈندى: شەھەر ئاقسۆڭەكلىرى پۇقىرى قاتلام ئىدى؛ ھالىلىق ئۇستىخانا خوجايىنلىرى ۋە سودىگەرلەر ئوتتۇرا قاتلام ئىدى، بۇلار دەسلەپكى بۇرژۇئازىيە بولۇپ، ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ تەكتى ئىدى؛ ئۇستىخانىلارنىڭ سۈنغان ئۇششاق خوجايىنلىرى، نىمكارلار، شاگىرتلار، مەدىكارلار ۋە باشقا سەرگەردان كەمبەغەللەر

تۆۋەن قاتلام بولۇپ، ئاددىي بۇۋىلار دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيانىڭ تەكتى ئىدى. شۇڭا ئاددىي بۇۋىلارنىڭ ھالىق تۇرمۇشىغا خوجايىنلىرى چوڭ سودىگەرلەر ھەم شەھەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ زۇلمى ۋە ئىكسپلاتاتسىيىسىگە قارشى كۈرەشلىرى بارلىققا كەلدى. 1378 - يىلى فلورېنتسىيەدىكى يۈڭ تارىخچىسى ئىنجىلارنىڭ قوزغىلىڭى ئاددىي بۇۋىلارنىڭ كەڭ كۆلەمدىكى كۆتۈرۈلۈپ چىققانلىقىدۇر. XVI ئەسىردىن كېيىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ شەھەر ئاھالىسى تەدرىجىي يوسۇندا بۇرژۇئازىيە، پرولېتارىيات، ئوتتۇراھال بۇرژۇئازىيە ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى دەپ بۆلۈنۈپ كەتتى.

تانبە تۆزۈمى - قەدىمكى زامانلاردا ھىندىستاندا يېزىلىققا قويۇلغان قەبىلە تۆزۈمى. تانبە (Casta — چوڭقۇر) دېگەن سۆز جۇڭگودا قەدىمكى زامانلاردا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھىندىستانغا يارغان ۋاھىلارنىڭ ئەھەرلىرىدە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇ سۆز قەدىمكى ھىندىستاندا ئىشلىتىلگەن ۋارنا (Varna، رەڭ دېگەنلىك. ئاق تەنلىك ئالىسانلار يەلەن باشقا تەنلىك غەيرىي ئالىسانلار ئوتتۇرىسىدىكى يەرقىنى كۆرسىتىدۇ) دېگەن سۆز بىلەن جاتى (Jati، ئەسلىدە كېلىپ چىقىش، مىللەت، سىنىپ ۋە دۆلەت دېگەن مەنىلەردە) دېگەن سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ۋارنا دېگەن ئاتالغۇ بالدىۇرراق پەيدا بولغان. جاتى دېگەن ئاتالغۇ بولسا سەل كېيىنرەك پەيدا بولغان. كېيىن بۇ ئىككى ئاتالغۇ ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ئاخىر ئالدىنقىسىنىڭ ئورنىغا كېيىنكىسى دەسسىدى. XVI ئەسىردە پورتۇگالىيىلىكلەر ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، خانا ھالدا ھىندىستاندىكى جانسىنى كاستا (Casta، تەسەب ۋە قانداشلىقنى كۆرسىتىدۇ) دەپ ئاتىدى. ھازىر ئۇنىڭ بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىۋاتقان كاستې (Caste) دېگەن ئاتالغۇ كاستا دېگەن ئاتالغۇدىن كەلگەن. جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان ھۆججەتلىرىدە كاستې دېگەن ئاتالغۇنى تانبە دەپ تەرجىمە قىلىنىۋاتىدۇ.

تالاھازىل مىلادىدىن بۇرۇنقى 1000 - يىللارنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ئىسرىدە، ھىندىستانغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئالىسانلار ئىبتىدائىي جەمئىيەتتىن قوللۇق جەمئىيەتكە ئۆتىش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ تارىخدا ئۆتكەن ئاھالىلەر تەبىئىسى يەتتى ۋارنا بارلىققا كەلدى. ۋارنانىڭ يېرىتچىسى سىراخمان يەتتى ۋاھىلار تەبىئىسى ئىدى: ۋارنانىڭ ئىككىنچىسى كىشاتىرىي يەتتى ياساۋۇللار تەبىئىسى ئىدى. بۇ ئىككى تەبىقە ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلار ۋە ئەنئەنە - چىراغ ئىشلىرى ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان بولۇپ، شۇ چاغدىكى ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىدى. ۋارنانىڭ ئۈچىنچىسى ۋايشى بولۇپ، بۇ تەبىقىدىكىلەر ئاساسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىاتتى، بېزا جامائىسى ئەزالىرى، ئۆشاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار، سودىگەرلەر قاتارلىقلار مۇشۇ تەبىقىگە مەنسۇپ ئىدى. ۋارنانىڭ تۆتىنچىسى شۇدرى بولۇپ، بۇ تەبىقىدىكىلەر ئالىسانلار تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغان بولۇپ، قوللۇقتا چۈشۈرۈلگەن يەرلىك ئاھالىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ھەممىدىن تۆۋەن ئىدى، ئۇلار يا قول بولۇپ ئىشلەيتتى، يا يالىنچ ئىشلەيتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەنە ئۆز ئالدىغا تەرەققىيلىك قىلىدىغانلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ تۆت ۋارنانىڭ

ئەزالىرىنىڭ كەسپى ھەركىز ئۆزگەرمەيتتى، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشاتتى، نىكاھ جەھەتتە، ئۆز ۋارناسى دائىر بىسىدە نىكاھلىنىشقا بولاتتى، باشقا ۋارنادىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىشقا يول قويۇلمايتتى. بۇلار ۋارنا تۆزۈمىنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرى ئىدى. بۇ تۆت ۋارنانىڭ قانۇنىدىكى ئورنى باراۋەر ئەمەس ئىدى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا دىنىي ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش جەھەتتىمۇ قاتتىق پەرق بار ئىدى، بولۇپمۇ ئالدىنقى ئۈچ خىل ۋارنا بىلەن شۇدرى ئوتتۇرىسىدىكى چەك بەك قاتتىق ئىدى.

ئىجتىمائىي ئەمگەكتىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، شۇدرى ۋارنىسى بىلەن ۋايشى ۋارنىسى ئارىسىدا تۆرلۈك كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نۇرغۇن گۇرۇھ پەيدا بولدى. ۋارنا تۆزۈمىنىڭ تەسىرىدە كەسىپلىرى ھەر خىل بولغان بۇ گۇرۇھلارمۇ ئەسلىدىكى ۋارنىسىدىن پەيدىنپەي ئايرىلىپ، كەسىپ نەسلىدىن - نەسلگە قالىدىغان ھەمدە بىر تائىپە ئىچىدە نىكاھلىنىش پرىنسىپى يولغا قويۇلىدىغان مۇستەقىل گۇرۇھ بولۇپ شەكىللەندى. بۇ گۇرۇھلارنى ھىندىلار جاتى دەپ ئاتىدى. بۇ ھازىر كاستې دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، تاغ - ئورمانلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغان بەزى قالاق قەبىلىلەرنىڭ ئاھالىلىرىدىنمۇ ۋارنا تۆزۈمىنىڭ تەسىرىدە، كاستې شەكىللەندى. شۇڭا، كاستې ۋارنا تۆزۈمىنىڭ تەرەققىياتى بۇيۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مانۇ قانۇنلىرى توپلىمى» (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى ||| ئەسىردىن مىلادى || ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا تۆزۈلگەن) دا بۇنداق كاستىدىن 50 نەچچىسى تىلغا ئېلىنغان، ئۇلارنىڭ ئورنى ھەر خىل ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىجتىمائىي ئورنى ھەممىدىن تۆۋەن بولغىنى، ھەممىدىن بەك پەس كۆرۈلىدىغىنى چاندرا ئىدى. ئۇلار يېقىن يولغىلى بولمايدىغان پەسلەردەپ ھېسابلىناتتى. ئۇلار جەمئىيەتتىكى تۆرلۈك قارا ئىشلارنى قىلاتتى، ئەمەلىيەتتە قوللۇق ئورنىدا تۇراتتى.

ئوتتۇرا ئەسىردىن كېيىن، كاستىنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپەيىپ كەتكەنلىكتىن، ۋارنانىڭ تۆت خىلغا بۆلۈنۈشى تەدرىجىي يوسۇندا ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتتى، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا مەلۇم مۇئەييەن كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاستىلارغا ئايلاندى. شۇنىڭدىن باشلاپ ۋارنا دېگەن ئۇقۇم پەيدىنپەي يوقاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا كاستې دېگەن ئۇقۇم ئوتتى. كەسىپنىڭ نەسلىدىن - نەسلگە قېلىشى، كاستىنىڭ ئىچىدە نىكاھلىنىش تۆزۈمى تۆپەيلىدىن بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان بۇنداق نۇرغۇن كاستىلار- نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، كاستىلار- بۇيىچە ئايرىلىغان مۇقىم ئىجتىمائىي ئىش- تەقسىماتنىڭ بولۇشى، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا يۇقىرى- تۆۋەنلىك، ئەزىز - خارلىق دېگەندەك قاتتىق دەرىجە پەرقلىرىنىڭ بولۇشى ھىندىستانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا زور دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى.

پاتریئارخاللق تۆزۈمى بۇ، جۇڭگودا قەدىمكى زامانداقى قانداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلغان، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدايدىغان بىر خىل تۆزۈم. ئۇ ئۇرۇقداشلىق جەمئىيەتتىكى ئاتىلىق ئائىلە باشلىقلىق تۆزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان بولۇپ، جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ھاكىمىيەت جەھەتتىكى سۇيۇرغاللىق تۆزۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مۇكەممەللەشكەن فېئودالىق جەمئىيەتتە، ئۇ تەدرىجىي تەرەققى

قىلىپ ئۇرۇقنى دائىرە قىلغان ئۇرۇقداشلىق هاكىمىيىتى هۆكۈمرانلىقى بولۇپ شەكىللەندى.

جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۈيۈرغالىق تۈزۈمى ئۇرۇقچىلىك ئورنىنى تىكلىدى. جۇ پادىشاهى ئەلدىكى جى فامىلىلىكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا چوڭ ئۇرۇق ئىدى، بەگ قاتارلىقلار تەيىنلەنگەن جى فامىلىلىك بەگلەر جۇ پادىشاهىنىڭ ئالدىدا كىچىك ئۇرۇق ئىدى، ئۆز بەگلىكىدە بولسا جى فامىلىلىكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا چوڭ ئۇرۇق ئىدى. ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن جى فامىلىلىك ۋەزىرلەر بەگلەرنىڭ ئالدىدا كىچىك ئۇرۇق ئىدى، ئۆزىنىڭ بەخشەندە يېرىدە بولسا جى فامىلىلىكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا چوڭ ئۇرۇق ئىدى. سۈيۈرغال قىلىپ ئالغۇچىلار ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇل نەۋرىلىرى ئۇنى بوۋا دەپ ئىبادەتخانا سېلىپ بىر جەمەت بولاتتى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئىچىدىكى چوڭ ئوغۇللار سۈيۈرغال قىلىپ ببرىلگەن يەردە ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ۋارىسلىق قىلىدىغان چوڭ ئوغۇل دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلاردا ئۆز ئۇرۇقدىكىلەر ئۇستىدىن بىۋاستە هۆكۈم چىقىرىش هوقۇقى بولاتتى، هەتتا ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈۋېتەلەيتتى. چوڭ ئۇرۇق بىلەن كىچىك ئۇرۇق ئوتتۇرىسىدا خان بىلەن ۋەزىر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان قارىشىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغانىدى. چۈنچىيۇ - جەنگو دەۋرىدىن كېيىن، پومېشچىكلار سىنىپى بارلىققا كەلدى، چوڭ ئۇرۇق بىلەن كىچىك ئۇرۇق ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يېمىرىلىشكە يۈزلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خانلىق ئورنىغا يەنىلا چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئاقسۆڭەكلىك ئورۇن يەنىلا مىراس قالغاندىن باشقا، پومېشچىكلارنىڭ يەر مۈلۈكچىلىكى شارائىتىدا كۆپ ئوغۇل بايلىققا ۋارىسلىق قىلىش چارىسى قوللىنىلدى. ئەمما كۆپىنچە يەنىلا ئۇرۇقداشلار توپلىشىپ ئولتۇراقلىشاتتى، ئۇلار بوغۇن يەرقى قاتتىق، ئەزىزلىك - خارلىق يەرقى ئېنىق بولغان پاتریئارخاللىق مۇناسىۋىتى بىلەن باغلىناتتى. بىر ئۇرۇقنىڭ تائەت - ئىبادەت قىلىدىغان بىر ئىبادەتخانىسى، ئۇرۇقداشلار كېڭىشى بولاتتى ۋە «ئايرىم - ئايرىم ئولتۇراقلىشاتتى، مال - مۈلكى ئۇرۇقنىڭ بولاتتى، ئوشۇقى بولسا ئۇرۇققا تاپشۇراتتى، كېمى بولسا ئۇرۇقتىن ئالاتتى» دېگەن سۆزلەر بار ئىدى، بۇ سۆزلەر ئەسلىدىكى ئاتىلىق ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىدىكى قۇرۇلمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۇرۇقداشلار توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىش ئەهۋالى ئومۇمىيۈزلۈك بولۇۋاتقان ئەهۋالدا، ئۇرۇقداشلىق هوقۇقى راۋاج تاپتى. ئۇرۇق باشلىقى ئادەت بويىچە ئۇرۇق ئىچىدىكى چوڭ پومېشچىكتىن بولاتتى. ئۇرۇق باشلىقى ئۇرۇقداشلارنىڭ بايلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش ئىشىغا ئارىلىشىش هوقۇقىغا ئىگە ئىدى، تەهقىپ - قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغان ئۇرۇقداشلارنى جازالاش هوقۇقىغا ئىگە ئىدى، ئۇرۇق ئىچىدىكى تۈرلۈك ماجىرالار ئۈستىدە هۆكۈم چىقىراتتى، ئاتا - بوۋىلارنى تاۋاپ قىلىش، ئىبادەتخانا سېلىش، ئۇرۇق شەجەرىسى يېزىش ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلاتتى. ئۇ ئۇرۇق ئىچىدىكىلەرنى چوڭلار، كىچىكلەر دېگەن نامغا چۈشلۈق ئىش قىلىشقا قىستايتتى، ئايالالارنى ئۆچكە بوي سۇنۇش، تۆتتە پەزىلەتلىك بولۇشقا مەجبۇر قىلاتتى، دائىم يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ ئىش تېرىپ، مال - بايلىقىنى قاقتى - سوقتى قىلاتتى، هەتتا كىشىلەرنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولاتتى. شۇڭا ئۇرۇقداشلىق هاكىمىيىتى،

سىياسىي ھاكىمىيەت، ئىلاھىي ھاكىمىيەت ۋە ئەرلەر ھاكىمىيىتى بىلەن قوشۇلۇپ، خەلقنىڭ پۈت ـ قولىنى چىرمىۋالغان تۆت ئارغامچا بولۇپ قالغانىدى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ئومۇمەن، چوڭ ئۇرۇقلارنىڭ تولىسىنىڭ ئۇرۇق مۈلكى بار ئىدى. يېقىنقى زامانىدىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان جياڭشى، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىرىدە ۋە چاڭجياڭ دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆلكىلەردە يەرلىرى تۆتىنىپ كەتكەن بۇنداق ئۇرۇق مۈلكىنى ھەممىلا يەردە ئۇچرىتىش مۇمكىن ئىدى. ئۇرۇق مۈلكى ئۇرۇقنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئىدى، ئۇرۇق مۈلكىنى ئىگىلىگەن ئۇرۇق باشلىقلىرى يەر ئىجارىسى ئېلىش يولى بىلەن ئۇرۇق ئىچىدىكى نامرات دېھقانلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. ئۇرۇق مۈلكى نەزىر ـ چىراغ ئىشلىرىغا چەتئەل قىلىنىشتىن باشقا، بەزىدە ئۇرۇق ئىچىدىكى ئىنتايىن نامرات بولغان يېتىم ـ يېسىر، قېرى ـ چۆرىلەرگە ناھايىتى ئاز مىقداردا سەدىقە قىلىپ بېرىلەتتى، بۇ ئۆلارنىڭ قۇتقۇزۇش نامى ئاستىدا ئۇرۇق مۈلكىنى يۇتۇۋالغانلىقىنى ياپقانلىقى ئىدى. فېئودالزمنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى ئىمتىھان تۈزۈمى پاتريئارخاللىق تۈزۈمىگە تەسىر كۆرسەتتى. ئۇرۇق ئىچىدىكى ئىمتىھانغا قاتنىشىدىغان بالىلارنىڭ ئۇرۇقتاشان ـ شەۋكەت كەلتۈرۈش يولىدا ئوقۇپ ئەمەلدار بولۇشىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، ئۇرۇق باشلىقلىرى ئۆلارغا تۈرلۈك ياردەم پۇل ياكى مۇكاپات پۇلى تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ بىيۇروكراتلار قاتارىغا كىرىشىگە مەدەت بېرەتتى. روشەنكى، بۇ ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئىدى. فېئودالىق ئەخلاق پاتريئارخاللىق تۈزۈمىنىڭ جېنى. تاريختا ئۆتكەن خانىدانلىقلار كۆكۈزىچىلار تەشەببۇس قىلغان ئۇچ ئەركان، بەش ئەھكام، ۋاپادارلىق، ئىززەت، ساداقەت، سەممىيەت قاتارلىقلارنى كۆچىنىڭ بارىچە تەشۋىق قىلغان. بولۇپمۇ ۋاپادارلىقنىڭ ھەممە ھەربىكە تىلەرنىڭ ئىچىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ دەپ قارىلىشى، ۋاپادارلىقنىڭ ساداقەت بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى ۋە تەربىيىلىنىش، ئۆي تۈتۈشنىڭ ئەلىنى ئىدارە قىلىش، جاھانىنى تىنچىتىش بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، پاتريئارخاللىق ۋەز ـ نەسىھەتلىرى فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئىدىيىۋى قورالى بولۇپ قالغان. شۇنداق قىلىپ، پاتريئارخاللىق تۈزۈمى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئۇستۇقۇرۇلمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قېلىپ، فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش رولىنى ئويناغان.

ئۇشتاق دېھقان ئىگىلىكى يېزا ئىگىلىكىدىكى يەككە ئىگىلىك، يەنى پارچە يەرگە بولغان يەككە مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان، يەككە ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ ئىگىلىكى. ئەمما، ئادەتتە، ئۇشتاق دېھقان ئىگىلىكى دېگەندە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان يەككە مۇلۈكچىلىك بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، ئاساسەن، ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە يەككە ئەمگەك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ماركىسنىڭ «پۇمبىشچىكلار ئۇشتاق دېھقانلاردىن قوشۇمچە ئەمگەك ئۇندۇرۇۋالىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 891 ـ بەت) دېگىنىمۇ، لېنىنىنىڭ «ئۇشتاق دېھقانلار ئىگىدارلىق ھوقۇقى ياكى ئىجارە ھوقۇقى بويىچە پارچە يەرگە ئىگە بولىدۇ» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 4ـتوم، 279 ـ بەت) دېگىنىمۇ مۇشۇ مەنىدە.

مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، پومېشچىكلار ئىگىدارچىلىقى تۈزۈمى شارائىتىدا پارچە يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان ئىجارىدىكەش دېھقانلار ئىگىلىكىمۇ ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەرگە بولغان دۆلەت مۈلۈكچىلىكى يولغا قويۇلغان جايلاردا ياكى يەرگە بولغان يېزا جامائەسى مۈلۈكچىلىكى يولغا قويۇلغان جايلاردا، بۆلۈپ بېرىلگەن پارچە تېرىلغۇ يەرلەرنى تېرىيدىغان دېھقانلارنىڭ ئىگىلىكىمۇ ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلاردىن ئىبارەت ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار قۇللۇق جەمئىيەت، فېئودالىق جەمئىيەت ۋە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، بولۇپمۇ بۇ جەمئىيەتلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە كۆپلەپ مەۋجۇت ئىدى. قەدىمكى يۇنانىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى شەھەر دۆلىتى ئىگىلىكىدە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار يەنىلا ئاساسەن ئەركىن دېھقانلار ئىدى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ بۇنداق ئەركىن پارچە يەر مۈلۈكچىلىكى شەكلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، بىر تەرەپتىن، كلاسسىك قەدىمكى دەۋرنىڭ تازا گۈللەنگەن مەزگىلىدە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىنى شەكىللەندۈردى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 25 - توم، 909 - بەت). ئەمما، قۇلدارلارنىڭ زۇلمى ۋە جازانىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئارقىسىدا، ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرى ۋەيران بولۇپ، قۇلغا ئايلىنىپ كەتتى. قۇللۇق تۈزۈمىدىكى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ھالاكەت خارابىسىدە، ئىستېلا قىلغۇچى گېرمانلارنىڭ يېزا جامائەلىرىنىڭ يىمىرىلىشى ئارقىسىدا، يەنە نۇرغۇنلىغان ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار پەيدا بولدى. غەربىي ياۋروپا بېسىپ ئۆتكەن نەچچە يۈز يىللىق فېئودالىلىشىش جەريانىدىمۇ ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ بارا - بارا يەرلىرىدىن ئايرىلىپ، يانچىلارغا ئايلىنىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فېئودالىق جەمئىيەت يىمىرىلىش جەريانىدا، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار يەنە بىر قېتىم كۆپلەپ پەيدا بولدى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەنگلىيىدە ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار كۆپ سانلىق ئىگىلىدى. ئۇلار قورۇقلاردىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، يەرلىرى تارتىۋېلىنىپ، كاپىتالىنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى جەريانىدا كاپىتالىستلارنىڭ يالانما ئەمگەكچىلىرىگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنىڭ تارىخى ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ تۇراقسىزلىقىنى، ئۇنىڭ جەمئىيەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بولالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. دېھقانلارنىڭ ئىجتىمائىي غايىسىنىڭ ۋە ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئاساسىدىكى سوتسىيالىزمنىڭ پۈتۈنلەي خام خىيال ئىكەنلىكىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى شارائىتىدىكى ئىجارىدىكەش دېھقان ئىگىلىكىدىن ئىبارەت ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى ئېيتساق، ئۇ فېئودالىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇل تېشى. جۇڭگودا، تېرىقچىلىق بىلەن بىۋاستە شۇغۇللىنىدىغان پومېشچىكلار ئىنتايىن ئاز ئىدى، باي دېھقان ئىگىلىكى بەكلا تەرەققىي قىلمىغانىدى، پومېشچىكلار

ئىجارە تۈزۈمىنى يوقىتىپ، ئۇشتاق دېھقان ئىگىلىكى بىپايان دېگىز ئىدى. يەرلەرنى ئىلىپبېتىش ۋە قوشۇۋېلىش ئىشلىرىنىڭ يۈز بېرىشىگە ئەگىشىپ، يەر ھوقۇقى مەركەزلەشكەنسېرى، ئىگىلىك باشقۇرۇش تارقاقلىشىپ باردى. بۇنداق ئۇشتاق دېھقان ئىگىلىكى يېگانە قورال - سايمانلارنى ئىشلىتىشكە مادارسىز ئىدى، تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرالمايتتى، بۇنداق ئىگىلىك يوقىتىپ قويۇلغان شارائىتتا، يەرلەرنى ياخشىلاش ۋە يەردىن ئەقىلغە مۇۋاپىق پايدىلىنىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ھەتتا ئۆز تەقدىرىم قىلىۋېلىپ ھەمكارلىشىپ ئىشلەشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى، بۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىگىلىكى جەھەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئۇزاق مۇددەت تۆۋەن بولدى. بۇنداق ئۇشتاق دېھقان ئىگىلىكى بوران - چاپقۇنغا بەرداشلىق بېرەلمەيتتى، شۇڭا ئىككى قېتىپقا بۆلۈنۈش دائىم بولۇپ تۇراتتى، زور كۆپچىلىك كىشىلەر نامراتلىقتىن ۋەيران بولۇپ، ئۈزلۈكسىز تۈردە سەرسانلىققا چۈشۈپ قالاتتى. جۇڭگو ئازاد بولغاندىن كېيىن، يەر ئىسلاھاتى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى ئارقىلىق ئۇشتاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ قالاقلىق ھالىتى تۈپتىن ئۆزگەرتىلىپ، سوتسىيالىستىك كوللېكتىپ يېزا ئىگىلىك بەرپا قىلىنىدى. بىراق، ئۇشتاق دېھقان ئىگىلىكىگە خاس ئادەت كۈچلىرى ۋە ئىدىيىلەرنىڭ قالدۇقلىرى تېخى مەۋجۇت، ئۇ ئىگىلىك باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئېتىدۇ. بۇنى تۆگتىشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

ئۇشتاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى «ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان يەككە خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ۋە يەككە ئەمگەكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەككە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تېپىك ئۇشتاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاۋار ۋە پۇل مۇناسىۋىتى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان شارائىتتا، يەككە يېزا ئىگىلىك ھەھسۇلاتلىرىنىڭ بىر قىسمى ھەتتا كۆپ قىسمى ئېتىش ئۈچۈن ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. بۇمۇ ئۇشتاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا ئۇشتاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بارلىققا كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن قوللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىمۇ ئۇشتاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەلۇم سانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋردە ئۇشتاق تاۋار ئىگىلىكى خەلق ئىگىلىكىدە بىر خىل ئىگىلىك تەركىبى بولۇش سۈپىتى بىلەن، يەنىلا يا چوڭ، يا كىچىك دائىرىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋە رول ئويناىدۇ.

ئۇشتاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ **پەيدا** بولۇش ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەرتلىرى مۇنۇلار: (1) ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، ھەر قايسى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار باشقا - باشقا مەھسۇلاتلاردا ئىشلىشى كېرەك؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك يولغا قويۇلۇشى كېرەك. بۇ ئىككى شەرتكە

باغلىنىشلىق هالدا، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگىكى خۇسۇسىي ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك دېگەن ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە. بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ هەرقايسىسى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئەمگىكى خۇسۇسىي ئەمگەك خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى ئۆزىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ياشىلارنىڭ ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەمگىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى سىستېمىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئالماشتۇرۇشتا، خۇسۇسىيلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى ئۆز قىممىتىنى تاپىدۇ، يەنى ئومۇمىي ئىنسان ئەمگىكىنىڭ مۇجەسسەملىشىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، شۇنداق قىلىپ، خۇسۇسىي ئەمگەك ئىجتىمائىي ئەمگەك خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ. لېكىن مەھسۇلاتنىڭ بازىرى چىقمىسا، خۇسۇسىي ئەمگەك ئىجتىمائىي ئەمگەككە ئايلىنالمايدۇ. خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى بۇ زىددىيەت ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكىدىكى ئېگىزلىك زىددىيەتنى هاسىل قىلىدۇ.

ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تارىخىي ئەجدادى. قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئارىسىدا ئۆزلۈكسىز تۇردە رىقابەت بولۇپ تۇرىدۇ، باي ـ كەمبەغەللەشتىن ئىبارەت ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ئەهۋالى دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى مەلۇم تارىخىي شارائىتتا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇن.

تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش قىممەت مىقدارى تەڭ بولمىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش. تارىختا، بۇنداق ئالماشتۇرۇش، ئومۇمەن، ئىقتىسادىي ئۇرنى ياكى سىياسىي ئۇرنى كۆچلۈك بولغان ئالماشتۇرغۇچى بىر تەرەپ بىلەن ئىقتىسادىي ئۇرنى ياكى سىياسىي ئۇرنى ئاجىز بولغان يەنە بىر تەرەپ ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدۇ. ئەرزان ئېلىپ، قىممەت سېتىش ۋاستىسى ئارقىلىق، ئالماشتۇرغۇچى بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنى ئىقتىسادىي جەهەتتە تالان ـ تاراج قىلىدۇ.

تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش دېگەندە، ئادەتتە تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان تاۋار باهاسىنىڭ قىممەتتىن ۋاقتىنچە چەتلىشىدىكى ئەهۋال كۆزدە تۇتۇلمايدۇ. باهانىڭ قىممەتتىن ۋاقتىنچە چەتلىشىمۇ ئالماشتۇرۇشقا قاتناشقۇچى ئىككى تەرەپنىڭ قىممەت مىقدارىنىڭ تەڭ بولماسلىقىدىكى ئەهۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن، ئەمما بۇنداق ئەهۋال ئۇزاققا سوزۇلمايدۇ. خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىكىدە تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان باهانىڭ قىممەتتىن چەتلىشىدەك ئەهۋال باهانىڭ قىممەتنى چۆرىدىگەن هالدا يۈقىرى ئۆرلەپ ۋە تۆۋەن

چۈشۈپ تۇرۇشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئۇزاقراق مەزگىلدىن قارىغاندا، باھانىڭ قىممەتتىن ئاشقان قىسمى بىلەن تۆۋەن چۈشكەن قىسمى بىر - بىرىنى قاپلاپ كېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋال قىممەت قانۇنىيىتىنى ئىنكار قىلغانلىق ئەمەس، بەلكى ئۇ دەل قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىكىدە رول ئويناشنىڭ بىردىنبىر مۇمكىن بولغان ئىپادە شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش كاتېگورىيىسى تەڭسىز بولغان تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭدا تاۋار ئالماشتۇرۇشقا قاتناشقان بىر تەرەپ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ياكى سىياسىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، باھانى ئۆزاق ۋاقىتقىچە ياكى زور ھەجمدە تاۋارنىڭ قىممىتىدىن چەتلىتىپ، ياكى ئەرزان سېتىۋېلىش ياكى قىممەت سېتىش ۋە ياكى ھەم ئەرزان سېتىۋېلىش، ھەم قىممەت سېتىش ئارقىلىق، يەنە بىر تەرەپنى تالان - تاراج قىلىدۇ. قوللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە، سودىگەرلەر دائىم چەت جايلاردىن ئېلىپ كەلگەن ئەتىۋارلىق زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى قىممەت سېتىش يولى بىلەن قوللىدارلار، يانچىدارلار ۋە پومېشچىكلارغا سېتىپ بېرىپ، قوللار ياكى يانچىلار، دېھقانلار يارىتقان ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ بىر قىسمىنى شىلۋالاتتى. ئۇلار ھەمىشە بىر رايوندىكى مونوپوللۇق ئورنىدىن پايدىلىنىپ ۋە تۈرلۈك ئالدامچىلىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، ئەرزان سېتىۋېلىپ، قىممەت سېتىش ئارقىلىق، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بىلەن، بولۇپمۇ دېھقانلار بىلەن تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىتتى، مەسىلەن، يېزا ئىگىلىكىدە ئەرزان باھادا سېتىۋېلىنىدىغان خام ئەشيالارنى مەھسۇلاتلىرى بازارغا كىرگەندە ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، سېرىقتال ۋاقتىدا قىممەت باھادا ساتاتتى. سودىگەرلەر تاغلىق رايونلار ۋە چەت - ياقا رايونلاردىكى، ئىگىلىكى ئاساسىي جەھەتتىن تەبىئىي ئىگىلىكلەشكەن تۇرۇۋاتقان دېھقانلار بىلەن تېخنىكا بەكرەك، كىشىنى چۆچۈتەرلىك دەرىجىدە تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىتتى. مەسىلەن، بىر يىگىنكە بىر ھايۋان تېرىسى بىر جىك تۇزغا بىر قوي تېگىشىۋالاتتى. ۋەھاكازالار. تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى جەمئىيەتلەردىكى سودىدا دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىش ئىدى.

تاۋار ئىگىلىكى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، قىممەت قانۇنىيىتى بىلەن پايدا قانۇنىيىتىنىڭ رولى تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى چەكلەپ قالمىدۇ. ئەمما، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شەھەرلەردە كاپىتالىستىك ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى، يېزىلاردا بولسا تارقاق ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى يەنىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئارىسىدىكى باھا جەھەتتىكى قايچىسىمان پەرق شەھەرلەردىكى كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق يەككە دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، مونوپول بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ خام ئەشيا مەنبەسى، بازارى، مۇستەملىكە قاتارلىقلارنى مونوپول قىلىۋالغانلىقىدەك ئالاھىدە ئىقتىسادىي ئورۇنغا تايىنىپ، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ئەللەر ۋە بەزى ئارقىدا قالغان ئەللەرنىڭ خام ئەشيا بايلىقىنى ئەرزان باھادا سېتىۋالىدۇ ۋە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى قىممەتتىن زور دەرىجىدە يۇقىرى بولغان مونوپول باھادا

ساتىدۇ، بۇمۇ تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش-تىن پايدىلىنىپ، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ئەللەر ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان ئەللەرنىڭ خەلقىنى تالان - تاراج قىلىپ، مونوپول پايدىغا ئېرىشكەنلىك، شۇنىڭدەك مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ئەللەردە سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى جەھەتتە قايچىسىمان پەرق پەيدا قىلغانلىق بولىدۇ.

سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش تېخى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئالماشتۇرۇش داۋامىدا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىش لازىم، بۇنىڭ ئۈچۈن - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى مۇستەھكەملەش ۋە سوتسىيالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشتا ئىنتايىن مۇھىم رولى بار. يېزا ئىگىلىكىدە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى، كۆپىنچە سانائەتتىكى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىدىن كېيىن قالىدىغان بولغاچقا، سوتسىيالىستىك دۆلەت سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى پىلانلىق تۆۋەن چۈشۈرۈپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى پىلانلىق تۆۋەن ئۆستۈرۈش يولى ئارقىلىق، سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باھا جەھەتتىكى قايچىسىمان پەرقىنى پەيدىنپەي كىچىكلىتىشى ۋە تۈگىتىشى لازىم.

قىممەت قانۇنىيىتى، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى سودا كاپىتالى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇنەۋۋەرلەر بۇ، جۈڭگودا قەدىمكى زامانىدىكى قول سانائىتىنىڭ ئومۇمىي نامى.

غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە قول سانائەت ھەر جەھەتتىن شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن راۋاجلاندى، تۆرى كۆپەيدى، ئىش تەقسىماتى ئىنچىكىلەشتى. مەس قورالغا ئويۇلغان «لىڭيى»، «يىگۇي» دا ۋە «قەدىمكى كىتابلار. ھاراق توغرىسىدا پەندى - نەسىھەتلەر. سالامەت توغرىسىدا پەندى - نەسىھەتلەر» دە مۇنەۋۋەرلەر دېگەن ئاتالغۇ ئۇچرايدۇ، بۇ تۆرلۈك قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قۇلنى كۆرسىتىدۇ، بەزىلىرى بۇنداق قۇللارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. ئۇ چاغلاردىكى قول سانائەت، ئاساسەن، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى. چۈنچىيۇ - جەنگو دەۋرىدە، «سودا - سانائەت ھۆكۈمەتكە قاراشلىق بولۇش» تەك ۋەزىيەت پەيدىنپەي بۇزۇپ تاشلاندى، جەمئىيەتتە خۇسۇسىيلارنىڭ قول سانائىتى مەيدانغا كەلدى، ئەسلىدىكى قول سانائەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى قۇللاردىنمۇ بەزىلىرى ئازادلىققا چىقىپ، مۇستەقىل قول سانائەتچىلەرگە ئايلاندى. «مۇھاكىمە ۋە بايان. زىجاڭ» دا: «ھۇنەرۋەنلەر دۇكانىدا تۇرۇپ ئىشلەيدۇ» دېيىلگەن. بۇ چاغلاردا ھۇنەرۋەن دېگەن سۆز تۆرلۈك قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىشچىلارنىڭ ئومۇمىي نامى قىلىپ ئىشلىتىلگەن، كېيىن تۆرلۈك قول سانائەت كەسىپلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى قىلىپ ئىشلىتىلگەن. ئەمما باشقا بەزى سورۇنلاردا، ھۇنەرۋەن دېگەندە يەنىلا سېلىش، ياساش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەسئۇل ئەمەلدارلار كۆزدە تۇتۇلغان. «ھۇنەرۋەن چېلىنىك ھەققىدە. ئومۇمىي مۇقەددىمە» دە مۇنداق دېيىلىدۇ: «ئەلدە، ئالتە خىل مەنسەپ بار، ھۇنەرۋەن بۇنىڭ بىرى..... ماتېرىيالغا قاراپ ئۇنى ئىشلەپ چىقىپ، پۇقرالارغا تۆرلۈك ئەسۋابلار ياساپ بەرگۈچى

لەر..... ھۇنەرۋەن دەيسلۇر.»

هۆكۈمەت قول سانائىتى «هۆكۈمەت سانائىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جۇڭگودا قۇلدارلار ھاكىمىيىتى بىلەن فېئودالىلار ھاكىمىيىتى هۆكۈمرانلارنىڭ پاراغەتلىك تۇرمۇشىنى ۋە سىياسىي، ھەربىي جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بىۋاستە باشقۇرغان قول سانائەت.

جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا قۇللار ئەمگىكىدىن پايدىلىنىدىغان هۆكۈمەت سانائىتى بار ئىدى. «قائىدە - يوسۇنلار. تەپسلىي قائىدە لەر» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «تەڭرىقۇت جاھانىدا ئالتە خىل سانائەت بار، ئۇ بولسىمۇ بىناكارلىق، مېتالچىلىق، تاشچىلىق، ياغاچچىلىق، تېرە ئەيلەش ۋە چىغ توقۇمىچىلىقىدىن ئىبارەت، بۇلار ئالتە خىل نەرسە تەييارلايدۇ.» فېئودالىلىق هۆكۈمەت قول سانائىتى ئاساسەن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ تەرەققىي قىلدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، هۆكۈمرانلار چوڭ هۆكۈمەت سانائىتى سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. پايتەختتە قورال - ياراق، مۇراسىم بۇيۇملىرى ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان دۇكانلار بار بولۇپ، بۇنى شاۋفۇجىيەن باشقۇراتتى؛ ئوردا - ساراي سالىدىغان قۇرۇلۇشچىلار قوشۇنى ۋە ئىشخانا بار بولۇپ، بۇنى جياڭزوجيەن باشقۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا جايلاردا يەنە تۆمۇر ئېرىتىدىغان، پۇل قۇيىدىغان، ئالتۇن كېنىنى ئاچىدىغان، شايى توقۇيدىغان، تۇز ئىشلەيدىغان هۆكۈمەت سانائەتلىرى بار بولۇپ، بۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆمۇر ئېرىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار، مىس ئەمەلدارى، ئالتۇن ئەمەلدارى، كىيىم - كېچەك ئەمەلدارى قاتارلىقلار باشقۇراتتى. كۆلىمى كەڭ ئەڭ زور تۆمۇر ئېرىتىش ۋە پۇل قۇيۇش سانائىتىدە 100 مىڭدىن كۆپ ئادەم ئىشلەيتتى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە هۆكۈمەت قول سانائىتىنىڭ تۈزۈلمىلىرى تازا مۇكەممەللەشتى. مەركەزدىكى جياڭزوجيەن، شاۋفۇجيەن ۋە جايلاردىكى سانائەتنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا كان ئېچىش، ئېرىتىش - قۇيۇش، بىناكارلىق قۇرۇلۇش ۋە كۈندىلىك لازىمەتلىكلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان هۆكۈمەت سانائىتىنى باشقۇرغاندىن باشقا، قورال - ياراق ياسايدىغان ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئىشخانىلارنى باشقۇرىدىغان جۈنچىجيەنمۇ قويۇلغانىدى. ئالىي هۆكۈمرانلارنىڭ كەيپ - ساپالىق، راھەت - پاراغەتلىك تۇرمۇشىنى قاندۇرۇش يۈزىسىدىن ئوردا ئىچىدە ئوردا دۇكانلىرى ئېچىلغانىدى. تاڭ شۇەنزۇڭ دەۋرىدە، ئوردىدا «شايى - ئەتلەس توقۇيدىغان ۋە كەشتىچىلىك قىلىدىغان ھۇنەرۋەنلەر 700 گە، نەققاشلار نەچچە يۈزگە يەتكەنىدى» («كونا تاڭ سالنامىسى. شۇەنزۇڭ ۋە ياڭ گۇيفېينىڭ تەرجىمھالى»). تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، هۆكۈمەت سانائىتى يەنمۇ تەرەققىي قىلدى، ئىشخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىش تەقسىماتىمۇ بارغانسېرى ئىنچىكىلىشىپ باردى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شاۋفۇجيەننىڭ قول ئاستىدا ئالتۇندىن ۋە قاشتېشىدىن زىننەت بۇيۇملىرى ياساشنى باشقۇرىدىغان ۋېنسيۇەننىڭ قارىمىقىدىلا 42 دۇكان بار ئىدى؛ نېيشىشىڭنىڭ قارىمىقىدا خان جەمەتىنىڭ توي - تۆكۈن ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدىغان بۇيۇملارنى ياسايدىغان دۇكاندىن 81 دۇكان بار ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، هۆكۈمەت سانائىتىدىكى ئىش تۈرى 188 خىلغا

يەتكەنسىدى، دائىم 300 مىڭچە كاسىپ ئىشلەيتتى. پەقەت ئوردا ئىچىدىلا دۇكانلارنى باشقۇرىدىغان ئورگانىدىن 10 نەچچىسى بار ئىدى. مەركىزىي ھاكىمىيەتتىكى سانائەت ۋازارىتى بىناكارلىق، قورال ـ ياراق، توقۇمىچىلىق سانائىتى قاتارلىق ھۆكۈمەت سانائەتلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى، نوپۇس ئىشلىرى ۋازارىتى بولسا تۇزچىلىق ۋە پۇل قۇيۇش ـ بېسىش قاتارلىق ھۆكۈمەت سانائەتلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى. ئۇلارنىڭ شۆبە ئورگانلىرى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىگە تارقالغان بولۇپ، ھەممىدىن كۆپرەكى توقۇش ـ بوياش ئىدارىسى ئىدى، ئۇنىڭدىن قالسا پۇل قۇيۇش ئىدارىسى، قورال ـ ياراق ئىدارىسى، تۇرلۈك بۇيۇملار ئىشلەش ئىدارىسى قاتارلىقلار ئىدى. ئالاھىدە مەھسۇلاتلار چىقىدىغان بەزى جايلاردىمۇ ئورگانلار تەسىس قىلىنغانىدى، مەسىلەن، جىڭدېجېندىكى ئوردا خۇمدانى، تۆمۈر چىقىرىدىغان رايونلاردىكى تۆمۈر ئېرىتىش باشقارمىسى، تۇز چىقىرىدىغان رايونلاردىكى تۇزچىلىق باشقارمىسى ۋەھاكازالار.

ھۆكۈمەت قول سانائىتى جۈملىسىنىڭ فېئودالىق ئىگىلىكىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى خان جەمەتى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى ۋە فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى، چەتكە چىقىرىلىدىغان بەزى مەھسۇلاتلار، مەسىلەن، يىپەك توقۇلما بۇيۇملار قاتارلىقلارمۇ، ئاساسەن، باشقا جايلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىشىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلاتتى، بۇنىڭدا كۆزدە تۇتۇلغىنى يەنىلا ئىستېمال قىممىتى ئىدى. تۇز بىلەن تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشلا پۈتۈن مەملىكەتنى تەمىنلەيدىغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىدى، ئەمما ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ئىككى خىل ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز قولىغا ئېلىشىدا مالىيە كىرىمى كۆزدە تۇتۇلغانىدى، ئىشلەپچىقىرىش ھالقىلىرىغا بولسا تولاراق پۇقرالار مەسئۇل قىلىناتتى. خان جەمەتىدىن بولغان ئاقسۆڭەكلەر ئىستېمال قىلىنىدىغان بۇيۇملارنىڭ ۋە ياسالغان نەرسىلەرنىڭ تەننەرخى بىلەن ھېسابلاشمايلا، ئۇنىڭ خىل، نەپىس، ھەشەمەتلىك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ھۆكۈمەت قول سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ھۇنەر ـ سەنئەت تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈشتە مەلۇم رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمەت قول سانائىتى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆزاق ۋاقىتلارغىچە ئىنتايىن تۆۋەن بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى، بۇھال قول سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. ھۆكۈمەت قول سانائىتى ھۆكۈمەتتىن بېرىلگەن ئىمتىيازغا ئىگە بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ مونوپولىيە خاراكتېرىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، جەمئىيەتتىكى نۇرغۇنلىغان مەلىكلىك ئەمگەك كۈچلىرىنى زورمۇ زور ئىگىلىۋالدى، بۇ ھال پۇقرا قول سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا غايەت زور توسالغۇ بولدى؛ فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، بۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىخ ئۇرۇپ چىقىشىغا بولغان زىيىنى تولىمۇ چوڭ بولدى. بولۇپمۇ چېرىكلىكتە ئۇچىغا چىققان بېۇروكرات يامۇلارچە ئىگىلىك باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئۇزاققىچە يامان تەسىر كۆرسىتىپ كەلدى.

ھۆكۈمەت قول سانائىتى فېئودالىق خاراكتېردا ئىدى، ئەمما ئۇزاق مەزگىل داۋام قىلغان فېئودالىق جەمئىيەتتە، ئۇنىڭ بەزى جەھەتلىرىدە ئاز ـ تولا ئۆزگىرىشمۇ بولدى.

تالاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىچە، ئۇنىڭدا ھۆكۈمەتكە قاراشلىق قۇل - دېھقانلار، گۇناھكارلار ۋە ھاشارغا ئېلىنغان ئەمگەك كۈچى كۆپلەپ ئىشقا سېلىنىپ قۇلاۋۇق تۈزۈم ۋە يانچىلىق تۈزۈمنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغانىدى. تالاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا لىرىدىن كېيىن، قۇل - دېھقانلار ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلىتىلمەيدىغان، ئاساسەن كاسپلار نوپۇسىغا چۈشكەن كاسپلار ئىشلىتىلىدىغان بولدى، كاسپلاردىن باشقا، ياللىنىپ ئىشلەيدىغان ئەمگەك كۈچلىرى بارلىققا كەلدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، يالالاپ ئىشلىتىش تەرەققىي قىلدى، بۇنداق يالالانمىلار يەنىلا ئەركىن ئەمگەكچىلەر ئەمەس ئىدى، ئەمما يالللىنىپ ئىشلەش ھاشارغا ئىشلەشكە ئوخشىمايتتى. ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە، بەزى كەسىپلەردە ھۆكۈمەتنىڭ نازارەت قىلىشى ئاستىدا پۇقرالار ئىگىلىك باشقۇرۇش ۋە پۇقرالار قول سانائىتىگە مالىلارنى كاسىنىغا بېرىش، مال زاكاز قىلىش شەكلى پەيدىنپەي بارلىققا كەلدى.

ھۆكۈمەت قول سانائىتىدە كاسىپلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە زۇلۇمغا قارشى كۈرەشلىرى ئىزچىل تۈردە بولۇپ تۇردى، بۇ كۈرەشلەردە ئۇلار ئىشنى ئاقسىتىش، ئىشنى قولىنىڭ ئۇچىدىلا قىلىپ قويۇش، تۇرۇپ تاماقنى يېخىشلاش ھەققىدە بىرلىكتە تەلەپ قويۇش ھەتتا ئىشلەش ۋاقتى توشمايلا ئىشنى تاشلاپ كېتىش، ئىشتىن قېچىش قاتارلىق چارىلەرنى قوللانىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، خاندانلىق ھۆكۈمرانلىرى كاسپلارنى نوپۇسقا ئېلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى رەسمىي جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاۋار ئىگىلىكى ۋە پۇقرالار قول سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھۆكۈمەت قول سانائىتى كۈندىن - كۈنگە زاۋاللىققا يۈز تۇتتى. كاڭشى زامانىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، سودىغا پايدىلىق، پۇقراغا قولايلىق بولۇش دەپ ئاتالغان سىياسەت نائىلاج ئوتتۇرىغا قويۇلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئەجنەبىي پەرەس بېئروكراتلارنىڭ يېقىنقى زامان ماشىنا سانائىتىنى بەرپا قىلىشى بىلەن، ھۆكۈمەت قول سانائىتى پەيدىنپەي يوقالدى.

كاسپلارنى نوپۇسقا ئېلىش تۈزۈمى بۇ، جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتتە ھۆكۈمەت قول سانائىتىدە يېلغا قويۇلغان ھاشارغا ئىشلەيدىغان ئەمگەكچىلەرنى نوپۇسقا ئېلىش تۈزۈمى. فېئودال خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمەت قول سانائىتى (جۈملىدىن قۇرۇلۇش ئىشلىرى) دە ھۆكۈمەتكە قاراشلىق قۇل - دېھقانلار، گۇناھكارلار ۋە ۋاقىتلىق ئىشلەپ تۇرۇشقا ئېلىپ كېلىنگەن دېھقانلار، مەدىكارلار ئىشلىتىلگەندىن باشقا، ئۇنىڭدا دائىم ئىشلەيدىغان، تېخنىكىلىق ئىشلارنى قىلىدىغان ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى پۇقرالار ئىچىدىكى قول سانائەتچىلەر ئىدى. بۇ قول سانائەتچىلەر مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئۆز كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇلار كاسپلار دەپ ئاتىلاتتى؛ ئۇلارنىڭ نوپۇسى كاسپلار نوپۇسى دەپ ئاتىلاتتى.

ھۆكۈمرانلارنىڭ كاسپلارنى تىزگىنلەش چارىلىرى بۇرۇنلا ئىشقا سېلىنىشقا باشلىغان. «ئەربابلار بايانلىرى. چى بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ بايانلىرى» دا: «سودا - سانائەتچىلەر ئالتە يۈرتقا توپلاندى»، «كاسپلارنىڭ ئەۋلادلىرى مەڭگۈ كاسىپ بولاتتى» دېيىلگەن، بۇ كاسىپ قوللارنى

بىر يەرگە توپلاپ ئولتۇراقلاشتۇرۇش ھەمدە ئۇلارنى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ئاتا كەسپىنى قىلىدىغان قىلىش يولىدىكى چارە - تەدبىر ئىدى. چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، ھاشارغا تادەم ئېلىش ناھايىتى كەڭ دائىرىدە بولدى، كاسپىلار ھەققىدە ئايرىم قانۇن - پەرمانلار چىقىرىلمىغان ئىدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ئالتۇن - كۈمۈش جابدۇقلارنى ياسايدىغان كاسپىلار، شايى - ئەتلەسچىلەر توغرىسىدا يازما خاتىرىلەر بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ھۆكۈمەت قول سانائىتىنى تەرەققىي قىلدى، ھاشارغا ئىشلەيدىغان كاسپىلارمۇ، يالليۇنۇپ ئىشلەيدىغان كاسپىلارمۇ بار ئىدى، ئەمما «ئوردىنى تەمىنلەيدىغان بۇيۇملارنى ئىشلەيدىغان ئۇستا كاسپىلارنىڭ (ئىشلەش ئورنىغا) پۇل تاپشۇرۇشنى رۇخسەت يوق ئىدى. بۇنداق كاسپىلارنىڭ ئورنى بوش قالسا، ئۇلارنىڭ ئورنى ئاۋۋال ئۇستا كاسپىلارنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن تولدۇرۇلاتتى. كاسپىلار نوپۇسىغا ئېلىنغانلار باشقا ھاشارغا ئېلىنمايتتى». تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قانۇنلاردا «كاسپىلارنى نوپۇسقا ئېلىش» توغرىسىدا بەلگىلىمە بار ئىدى، كاسپىلار نوپۇسىغا ئېلىنغانلار «ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ قارىمىقىدا بولماي، ئوردىنىڭ قارىمىقىدا بولاتتى» («تاڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى ھەققىدە»، 3 - جىلد). سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلانىدى، ھۆكۈمەت كاسپىلارنى يالاپ ئىشلىتىدىغان ئىشلارمۇ كۆپەيدى، ئەمما كاسپىلار يەنىلا «ئىسىم فامىلىسى بىلەن نوپۇسقا تىزىملىناتتى، سەيسىگە بۇيرۇلغاندا بېرىپ ئىشلەيتتى، ئۇلار ۋاقتىلىق ئىشلەمچىلەر دەپ ئاتىلاتتى» (يۈي كې: «كۆيتەنلۇ»، 13 - جىلد). ئۇلار ۋاقتىلىق ئىشلەمچى سۈپىتىدە ئىشلىگەن مەزگىلدە، ئۇلارغا ئاز مىقداردا ھەق بېرىلەتتى. يۇمەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى ۋە يىغقان كاسپىلارنى ھەربىي كاسپىلار ۋە ھۆكۈمەت كاسپىلىرى دەپ ئايرىغان، ئۇ چاغدا زاۋزوجۈي، زاۋزويۇمەن دېگەن ئورگانلار 70 نەچچىگە، ئۇلارغا قاراشلىق ھۆكۈمەت كاسپىلىرىلا 420 مىڭ ئائىلىگە يەتكەن، نوپۇسقا ئېلىنمىغانلار بەقەتلا ئاز ساندىكى «تارقاق كاسپىلار» ئىدى. بۇنداق ھۆكۈمەت كاسپىلىرىنىڭ كەسپى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس بولۇپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، ئۇلار نىكاھ جەھەتتىمۇ ئۆزىگە ئوخشاش ئىگىدارلىق قىلالمايتتى، ھەتتا ئۇلارنىڭ بۆلەك - بۆلەك ئۆيدە تۇرۇشىغىمۇ يول قويۇلمايتتى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈملەر كۈچۈرۈپ قوللىنىلغان بولۇپ، مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «ھەربىيلەر، پۇقرالار، تېۋىپلار، كاسپىلار، پالچىلار نەدە نوپۇسقا ئېلىنغان بولسا، شۇ يەرگە مۇقىملىشىدۇ، خالىغانچە يۆتكىلىشكە بولمايدۇ، بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار جازالىنىدۇ، نوپۇسقا ئېلىنغان يېرىگە قايتۇرۇلىدۇ» («مىڭ سۇلالىسى قانۇنلىرى. نوپۇس»). بىراق، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كاسپىلارنى تىزگىنلەش يۇمەن سۇلالىسى دەۋرىدىكىدەك قاتتىق ئەمەس ئىدى، كاسپىلار نوپۇسىغا ئېلىنغان كاسپىلار ئىككى تۈرگە بۆلۈنگەنىدى: بىرى، تۇراقلىق كاسپىلار بولۇپ، كۆپ يىللار پايتەختتىكى ھۆكۈمەت قول سانائىتىدە ئىشلەيتتى، ئۇلارغا تاماق بېرىلەتتى، ئائىلىسىگە چۈشىدىغان بالۇان - ياساق، باج - سېلىق كەچۈرۈم قىلىناتتى،

يەنە بىرى، نۆۋەتلەشكۈچى كاسپلار بولۇپ، ئۇلار ئوچ يىلدا بىر نۆۋەت كېلىپ پايتەختكە بېرىپ ئىشلەيتتى، ئىشلەش ۋاقتى ئوچ ئاي ئىدى، يول خىراجىتى ۋە ئاش - تاماق ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن بولاتتى. كېيىن بۇ چارە ئۆزگەرتىلىپ، تۈراقلىق كاسپلار ئېيغا ئون كۈن ئىشلەيدىغان، باشقا ۋاقىتلاردا ئۆز ئالدىغا تىرىكچىلىك قىلىدىغان، نۆۋەتلەشكۈچى كاسپلار كەسىپ تۈرىگە قاراپ يىلدا بىر ياكى بىرنەچچە يىلدا بىر ئالمىشىدىغان بولدى. جايلاردىكى ھۆكۈمەت قول سانائىتىدە ئىشلەيدىغان، قالدۇق كاسپلار دېيىلىدىغان يەنە بىر قىسىم كاسپلار بار بولۇپ، ئۇلار تۈراقلىق كاسپلارنىڭ بىر خىلى ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى نۆۋەتلەشكۈچى كاسپلارنىڭ سانى 230 مىڭچە ئىدى، تۈراقلىق كاسىپ بولۇپ بېيجىڭغا كۆچۈپ كەلگەن كاسىپ ئائىلىسى 27 مىڭغا يەتكەنىدى.

كاسىپلارنى نوپۇسقا ئېلىش تۈزۈمى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىقتىسادتىن تاشقىرى زورلۇق ئارقىلىق قوشۇمچە ئەمگەكنى بېۋاستە ئۆزلەشتۈرۈشىدىكى بىرخىل ئۇسۇل ئىدى. نوپۇسقا ئېلىنغان كاسپلار ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد كاسىپ بولۇپ ئىشلەيتتى، ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى بولمايتتى، بۇ ھال ھۆكۈمرانلارنىڭ نۇرغۇنلىغان قول سانائەت ئەمگەك كۈچلىرىنى ئېگىلىۋېلىشىغا كاپالەتلىك قىلاتتى ھەمدە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلاتتى. قانۇن شەكلىدە بەلگىلەنگەن نوپۇس تۈزۈمى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ تۈزۈم فېئودال خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكىمۇ پايدىلىق ئىدى. بۇ تۈزۈم كەڭ قول سانائەتچىلەرنى قۇللۇق ئورۇنىدىن ئىبارەت پاجىئەلىك ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويىدى، ئۇلارنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتتىق كاشىلا بولدى، بۇ تۈزۈم ھەقىقەتەن قول سانائەتچىلەر ئۈچۈن بىر كىشەن بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئىنتايىن زىيانلىق ئىدى. كاسپلار ئىشلەش ۋاقتى توشمايلا ئىشنى تاشلاپ كېتىش، ئىشتىن قېچىش، ئىشنى قولىنىڭ ئۈچىدىلا ئىشلەپ قويۇش، نوپۇسنى يوشۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن ئۇزلۇكسىز كۈرەش ئېلىپ باراتتى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن بېيجىڭدىكى نۆۋەتلەشكۈچى كاسپلار مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكىگە قارىغاندا تۆتتىن بىر ھەسسە ئازايدى؛ نەنجىڭدىكى كاسپلار 30 نەچچە يىل ئىچىدە تۆتتىن ئوچ ھەسسە ئازايدى. مىڭ خاندانلىقى چېكخۇانىڭ 20 - يىلى (1484 - يىلى) ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىپ، نۆۋەتلەشكۈچى كاسپلاردىن كۈمۈش ئېلىش چارىسىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى، كۈمۈش تۆلىمەيدىغانلار يەنىلا نۆۋەت بىلەن ئىشلىشى كېرەك ئىدى. پۇل ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىمۇ كۈمۈش ئېلىش چارىسىنىڭ ھۆكۈمرانلارغا پېقىپ قېلىشىدىكى بىر سەۋەب بولدى. خۇڭجۆ مەزگىللىرىدە ئىشلەش ئورنىغا تاپشۇرۇلىدىغان كۈمۈش مىقدارى ئۆستۈرۈلدى. جىياجىڭنىڭ 41 يىلى (1562 - يىلى) مۇنداق بەلگىلىنىلدى: «بۇ يىل ئىشلەپ كەلگەن كاسپلار ئىشلەشنىڭ پۈتۈل تاپشۇرىدۇ، ئىشلىمىگەن خالىغانچە ئىشخانىغا («مىڭ سۇلالىسى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىشلەش بولدى

ئاساسىي جەھەتتىن يىمىرىلدى. چىلك سۈلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، كاسىپلارنى نەپىۋسقا ئېلىش تۈزۈمىنى بەكار قىلىش، كاسىپلارنىڭ تۈراقلىق كاسىپ بىرلۈپ ئىشلىشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، نۆۋەتلەشكۈچى كاسىپلار تۆلەيدىغان كۈمۈشنى يەر بېجىغا قوشۇپ ئېلىش ھەققىدە ئېنىق پەرمان چىقىرىلدى. ھۆكۈمەت قېرىل سانائىتىدە ئىشلەيدىغان كاسىپلار ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە سان چۈشۈرۈش يولى بىلەن ئېلىپ كېلىنىدىغان بولدى، ئۇلارغا ئىش ھەققى ئۈچۈن ئاشلىق بېرىلەتتى.

شاگىرتلىق تۈزۈمى دۇكان، زاۋۇت ـ فابرىكا ۋە سودا ماگىزىنلىرىدا ئەمگەك قىلىدىغان ۋە تېخنىكا، كەسىپ ئۆگىنىدىغانلار شاگىرت دەپ ئاتىلىدۇ.

قېرىل سانائەتتىكى شاگىرتلىق تۈزۈمى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئەسىر مەزگىلىدە غەربىي ياۋروپادىكى كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىدىكى قېرىل سانائەتتە بارلىققا كەلگەن. كەسىپداشلار ئۇيۇشمىلىرى شاگىرتلارنىڭ سانىنى چەكلەيتتى، شاگىرتلىق مۇددىتى ئادەتتە ئۈچ يىلدىن يەتتە يىلغىچە بولاتتى، شاگىرتلىق مۇددىتى توشقانلاردىن كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈپ ئۆلچەمگە لايىق كەلگەنلىرى نەمكار بولاتتى، ئىككى ـ ئۈچ يىل نەمكار بولۇپ ئىشلىگەندىن كېيىن ئۇستەكار بولاتتى ـ دە، ئۇلارنىڭ مۇستەقىل تىجارەت قىلىشىغا بولاتتى. شاگىرتلارنىڭ ئىش ھەققى يوق ئىدى. نەمكارلارنىڭمۇ ئازغىنا ئىش ھەققى بولاتتى. شاگىرتلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۆگىنىش خىراجىتى خاراكتېرىدە بولۇپ، ھەممىسى ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرىغىدى دېگىلى بولمايتتى. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «كەسىپداشلار ئۇيۇشمىلىرىدىكى شاگىرتلار ۋە نەمكارلار قورساق بېقىش ۋە پۇل تېپىش ئۈچۈن ئەمگەك قىلغاندىن كۆرە، ئۆزىنىڭ ھۈنەر ئۆگىنىۋېلىپ ئۇستەكار بولۇشى ئۈچۈن ئەمگەك قىلاتتى» (ئېنگېلس: «دېئۇرىنگنىڭ قارشى»، 1972 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 517 ـ بەت). لېكىن كېيىنكى مەزگىللەردە، كەسىپداشلار ئۇيۇشمىلىرىدىكى ئۇستەكارلارنىڭ شاگىرتلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيسى بارغانسېرى ئېغىرلاشتى ھەمدە ئۇستەكارلار شاگىرتلارنىڭ ئۇستەكار بولۇشىنى تورلۇك ئۇسۇللار بىلەن چەكلىدى، ئۇستەكارلار بىلەن شاگىرتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ پەيدىنپەي ئانتاگونىيىلىك سىنىپىي مۇناسىۋەتكە ئايلاندى.

جۇڭگودا قەدىمكى زاماندا قېرىل سانائەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ كەسپى ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس قالىدىغان مۇقىم كەسىپ ئىدى، دادىسىنىڭ قېرىل سانائەت تېخنىكىسى بالىسىغا مىراس قالاتتى، ئۆزىلا نەپ ئېلىش ئۈچۈن، تېخنىكا مەخپىي تۇتۇلاتتى. «ئەربابلار بايانلىرى. چى بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ بايانلىرى» دا: «كاسىپلارنىڭ ئەۋلادلىرى مەجبۇرى كاسىپ بولاتتى» دەپ يېزىلغان. «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەنسەپ تۈزۈمى. نوپۇس ئىشلىرى ۋازارىتىگە قاراشلىق لاگېرى» دا: «سودا ـ سانائەتچىلەر ئۆزىلا نەپ ئېلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ھۈنىرىنى ئائىلىسىدىكىلەردىن باشقىلارغا ئۆگەتمەيتتى» دەپ يېزىلغان. قېرىل سانائەتچىلەر شاگىرت قوبۇل قىلىسمۇ، ئۇنىڭدا شاگىرتلارنى قوشۇمچە ئەمگەك كۈچى قاتارىدا ئىشلىتىش ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا سېلىش مەقسەت قىلىناتتى، ئۇلارغا تېخنىكا ئۆگىتىش ئاساسىي مەقسەت ئەمەس ئىدى. تاكى مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە شاگىرتلىق

تۇزۇمى ھەققىدە يازما خاتىرە يوق ئىدى. چىك سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قول‌سانائەت تۈرلىرى بويىچە كەسىپداشلار تەشكىلاتلىرى بارلىققا كەلدى، مۇشۇ چاغدىلا بۇنداق تەشكىلاتلارنىڭ نىزاملىرىدا شاگىرتلىق تۇزۇمى توغرىسىدا بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. ئومۇمەن، خوجايىنلارلا شاگىرت قوبۇل قىلالايتتى، بۇنىڭمۇ سان چەكلىمىسى بار ئىدى، شاگىرتلىق مۇددىتى ئومۇمەن‌ئۈچ - تۆت يىل بولۇپ، تاماق ۋە ياتاق خوجايىندىن بولاتتى، ئاز مىقدارda خىراجەت پۇلىمۇ بېرىلەتتى. شاگىرت بىلەن خوجايىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەلۇم دەرىجىدە جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ئىدى. شاگىرتلار يەنە ئىغىر ئائىلە ئەمگەكلىرىنى قىلاتتى، خوجايىنلار ئۇلارنى ئۇرسىمۇ، تىللىسىمۇ، ھاقارەتلىسىمۇ، ئۇلار بۇنىڭغا چىداپ تۇراتتى. شاگىرتلار شاگىرتلىق مۇددىتى توشقاندا كەسپداشلار جەمئىيىتىدە زىياپەت بېرىشى ۋە ئەزالىق بەدىلى تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇستا دېگەن لايىقە تەكە ئېرىشەتتى. بەزى كەسپداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ نىزامنامىلىرىدە شاگىرت شاگىرتلىقتىن چىققاندىن كېيىن خوجايىنغا پەرنەچچە يىل نېمكار بولۇپ ئىشلەپ بېرىشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىن كېيىن ئاندىن باشقىلارغا نېمكار بولالايدۇ ياكى ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلالايدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى.

ئەپسۇس ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگودا كاپىتالىستىك سانائەت تەدرىجىي يوسۇندا راۋاجلاندى، يېڭىنقى زامان زاۋۇتلىرىدىمۇ شاگىرتلىق تۇزۇمى يولغا قويۇلىدىغان بولدى. شاڭخەيدە ماشىنىسازلىق ساھەسىدە كۆپىنچە يالانما ئىشچىلارنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك شاگىرتلار تەشكىل قىلاتتى. تېخنىكا تۇقۇمىچىلىق ساھەسىدە، شاگىرتلار ئومۇمەن 60 — 70 پىرسەنتنى تەشكىل قىلاتتى. ئىشخانا قول سانائىتىدە شاگىرتلار تېخىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلەتتى. شاگىرتلار كاپىتالىستلارنى ئۇستاز تۇتاتتى، ھەمدە كونا تۇزۇم بويىچە ئىش قىلىناتتى، شاگىرتلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى بولمايتتى. كاپىتالىستىك سانائەتتە ئىش تەقسىماتى ئىنچىكىرەك بولغانلىقتىن، ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلەپ كېتەلمەيتتى، شاگىرتلارنىڭ ھۆالى تېخىمۇ خاراب ئىدى، ئۇلار ئەمگەك قىلىشنى ئاساس قىلاتتى، بۇ ئەمەلىيەتتە بىرخىل بالا ئىشچىلارنى قوۇل قىلىش تۇزۇمى ئىدى. شاگىرتلار دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئىشچىلار ۋە شاگىرتلار دائىم قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتەتتى. XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن كېيىن، يېقىنقى زامان زاۋۇتلىرىدا شاگىرتلارنىڭ سانى ئازايدى ياكى ئۇلارنىڭ نامى تەربىيە كۆرسى ئەزالىرى، بېقىلغۇچى ئىشچى دېگەنگە ئوخشاش ناملارغا ئۆزگەرتىلدى. شاگىرتلار ئىشخانا قول سانائىتىدە يەنىلا داۋاملىق تۇرۇپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى.

سودا جەھەتتىكى شاگىرتلىق تۇزۇمىمۇ غەربىي ياۋروپادا كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تۇزۇمى شارائىتىدا شەكىللەندى. بۇنىڭدا شاگىرتلارنىڭ ئەھۋالى قول سانائەت كەسپداشلار ئۇيۇشمىلىرىدىكى شاگىرتلارنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشىشىپ كېتەتتى. جۇڭگودا، سودىگەرلەر شاگىرت قوبۇل قىلىش ئىشى خېلى بۇرۇنلا بولغان، كۆپ چاغلاردا سودىگەرلەر بىر - بىرىنىڭ بالىلىرىنى شاگىرت قىلىپ قوبۇل قىلاتتى؛ كېيىنكى ۋاقىتلاردىمۇ، كۆپىنچە، خوجايىنلار بىلەن

ئۇرۇقداشلىق، يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى بارلار شاگىرتلىققا ئېلىنىدۇ، ئادەتتە ھاللىقراق دېھقانلارنىڭ بالىلىرى شاگىرتلىققا ئېلىناتتى. سودا ساھەسىدىكى شاگىرتلىق تۈزۈمىدە، كۆپىنچە، ھەرقايسى كەسىپلەردە بولۇپ كېلىۋاتقان ئادەتلەر ئاساسىدا نىزام تۈزۈپ چەكلەتتى. بۇ شاگىرتلارنىڭ تەمىناتى قول سانائەت شاگىرتلىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى، بەزىلىرىنىڭ شاگىرتلىق ۋاقتى قول سانائەت شاگىرتلىرىنىڭكىدىنمۇ ئۇزاقراق بولاتتى، شاگىرتلىقتىن ئۇستىكار بولۇپ چىقىش تېخىمۇ مۇشەققەتلىك بەلگىلىمىلەرمۇ كۆپ ھاللاردا تېخىمۇ بەك قاتتىق ئىدى.

كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى «گىلد تۈزۈمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ياۋروپادا فېئودالىق جەمئىيەتتە شەھەر سودىگەرلىرى ۋە ھەرقايسى كەسىپلەردىكى قول سانائەتچىلەر ئۆز كەسىپىنىڭ ۋە ئۆز كەسىپدىكىلەرنىڭ مەنپەئىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، كېلىشىم ۋە ئىتتىپاق تۈزۈش ئاساسىدا تۈزۈلگەن پۈختا ۋە ئىنچىكە ئۇيۇشما نىزاملىرىغا ئەمەل قىلىش شەرتى بىلەن قۇرغان فېئودالىق خاراكتېردىكى تەشكىلاتلار سىستېمىسى. كەسپداش سودىگەرلەر ئۇيۇشمىلىرى ھەرقايسى كەسىپلەردىكى قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى شەھەرلەردىكى تۈرلۈك پائالىيەتلەردە يېتەكچى رول ئوينايتتى.

كەسپداش سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى شەھەر سودىگەرلىرى كوللېكتىپ يوسۇندا ئۆزىنىڭ قوغداش ھەمدە بىرمۇ جايدىكى سودىنى مونوپول قىلىۋېلىش ئۈچۈن قۇرغان تەشكىلات. ئۇ ياۋروپادا تەخمىنەن XI ئەسىردىن كېيىىن، خېلى راۋاج تاپتى. فېئودالىزم دەۋرىدە، جەمئىيەت تەرتىپى تىنچ ئەمەس ئىدى، سودىگەرلىك قىلىشتا ناھايىتى چوڭ خەۋپ - خەتەرگە ئۇچراش مۇمكىن ئىدى، مالالارنى قاراقچىلار بۇلاپ كېتىش ۋە فېئودال خوجىلار ئېلىۋېلىش ئىشلىرى دائىم بولۇپ تۇراتتى، سودىگەرلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى چىڭىتىپ، ئۆزئارا يارەملىشىپ، قورالىنىق قوغدىنىشىغا تىرىشقا كەلدى. ئۇلار ئۇيۇشما ئەزالىرىنىڭ رىقابەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن، تەشكىلات نىزامىدىن پادىشاھقا سودىنى مونوپول قىلىش ئىمتىيازى تەلەپ قىلىپ تەلەپنامە سۇندى. كەسپداش سودىگەرلەر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ كاتتا ئورگان بىناسى بار ئىدى، تەسىر كۈچى ناھايىتى چوڭ ئىدى، شەھەر مەمۇرىيىتىنى تامامەن كونترول قىلالايتتى. ئۇيۇشمىغا كىرمىگەن سودىگەرلەرنىڭ تىجارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى، ئۇيۇشمىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ئۇيۇشما ئەزالىرى ئۇيۇشما نىزامىغا رىئايە قىلىشى، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا، جايدا ۋە بەلگىلەنگەن باھا بويىچە سودا - سېتىق قىلىشى لازىم ئىدى، باھانى ئۆستۈرۈش، مالغا جا نەرسىلەرنى ئارىلاشتۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن ئۆز ئالدىغا پايدا ئالغانلارغا قاتتىق جازا بېرىلەتتى. قول سانائەتچىلەر دەسلەپ كەسپداش سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا كىردى، كېيىن كەسىپ بويىچە ئۆزلىرى كەسپداش قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرىنى قۇردى، ئۇيۇشمىغا كىرمىگەنلەرنىڭ تىجارەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى. كەسپداش قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرى XII - XI ئەسىرلەردە خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بۇ چاغدا قول سانائەت مەخسۇس شىشقا يۇزلەندى، بىرمۇنچە شەھەرلەردە

300 كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. كەسپداش قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى چەتتىن كەلگەنلەرنىڭ رىقابەتلىشىشىنى يەكلەپ، كەسپداشلارنى ئۆز جايلىرىدىكى كەسپىنى مۇنۇپول قىلىۋېلىش ئەمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئۆزئارا رىقابەتلىشىشىنى چەكلەش ئۈچۈن قۇرۇلغانىدى. شاگىرت قوبۇل قىلىش، ئەمگەك ۋاقتى، مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى ۋە ستاندارتى، باھاسى ۋە ئىشلىتىلىدىغان سايمان قاتارلىقلار توغرىسىدا قاتتىق، بەلگىلىمىلەرنى چىقارغانىدى، خام ئەشيا سېتىۋېلىش ۋە مەھسۇلاتلارنى سېتىش ئىشلىرىنى ئۇيۇشما بىر تۇتاش بېجىرەتتى.

غەربىي ياۋروپادا، فېئودالىزم جەمئىيەتتە، ئەسلىدىكى رىم ئىمپېرىيىسى دەۋرىدىكى شەھەرلەر ۋەيران قىلىۋېتىلدى ياكى زاۋاللىققا يۈز تۇتتى، يېزىلاردىن ئايرىلغان سودا-سانائەتچىلەر ۋە قاچقۇن يانچىلار يېڭى شەھەرلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ شەھەرلەر فېئودال خوجىلارنىڭ خوجىلىقى يېرىدە بولۇپ، خوجىلار شەھەردىكىلەرنى خالىغانچە قاقتى-سوقتى قىلاتتى. شۇ سەۋەبتىن، شەھەر ئاھالىلىرى دەسلەپتىلا فېئودال خوجىلارغا قارشى شىددەتلىك كۈرەش ئېلىپ بارىدى. بەزىلىرى قورالىق كۈرەش ئارقىلىق، بەزىلىرى پۇلغا سېتىۋېلىش يولى ئارقىلىق ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشتى. سودىگەرلەر ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ ئۇيۇشمىلىرى بۇنداق كۈرەشلەردە مۇھىم رول ئويناندى. شەھەرلەرنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، شەھەر ئاھالىلىرى ئارىسىدا سىنىپىي بۆلۈنۈش جىددىيلەشتى، چوڭ سودىگەرلەر شەھەر ئاقسۆڭەكلىرى بولۇپ قالدى. كەسپداش قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرى قول سانائەتچىلەرگە رەھبەرلىك قىلىپ ئىمتىيازلىق سودىگەر ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇردى ھەمدە پەيدىنپەي ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. ئىشلەپ چىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قول سانائەت دۇكانلىرىدىكى نەمكارلار ۋە شاگىرتلار بىلەن ئۇستىخانا خوجايىنلىرى (خوجايىنلار) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن-كۈنگە ئۆتكۈرلەشتى، نەمكارلار ئۆز ئالدىغا نەمكارلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇپ، ئۇستىخانا خوجايىنلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇردى، ئۇستىخانا خوجايىنلىرى تەشكىللىگەن كەسپداش قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى تەشكىلى تەدرىجىي يوسۇندا چېچىلاڭغۇلىشىپ، ئۇيۇشما نىزاملىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىتنمايدىغان بۆلۈنۈپ قالدى. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى فېئودالىزم تۈزۈم بولۇپ، ئۇ مونوپولىيىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى، ئەركىن سودىغا ۋە ئەركىن رىقابەتكە قارشى تۇراتتى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، بازارلار كېڭەيدى، قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ بازارلىققا كەلدى، كاپىتالىزم بەزىلىرى پەيدا بولدى، بۇلار تار دائىرىدىكى كەسپداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مونوپولىيىسىنى بىلەن چېقىشالمايتتى. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسالغۇ بولدى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى مۇقەررەر ھالدا بۇنداق توسالغۇنى بۇزۇپ تاشلايتتى. تەخمىنەن XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، غەربىي ياۋروپادىكى كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمى يىمىرىلىشكە قاراپ يۈزلەندى.

غەربىي ياۋروپادىن باشقا، يەنە بەزى رايونلاردىكى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى شەھەرلەردىمۇ كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى ياكى كەسپداشلار ئۇيۇشمىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەشكىلاتلار بار ئىدى، ئەمما بۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار ئىدى. جۈملىدىن تاغ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپلا كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى بار ئىدى، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بۇنداق تەشكىلاتلار كۆپەيدى، ئۇ، ئاساسەن، فېئوداللىق يەرلىك ھۆكۈمەتلەر تەرىپىدىن سودا - سانائەتچىلەرنى قاقتى - سوقتى قىلىش مەقسىتىدە قۇرۇلغانىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بەزى قول سانائەت تارماقلىرىدا ئىشخانا، جەمئىيەت دېگەنگە ئوخشاش تەشكىلاتلار بولغانىدى، بۇلارنىڭ مەزمۇنى غەربىي ياۋروپادىكى كەسپداش قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى.

كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى توزۇمىدىكى قول سانائەت. توەنخاڭ دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى توزۇمىدىكى قول سانائەت ياۋروپادا فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى شەھەرلەردىكى قول سانائەت. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى شەھەرلەردىكى ھەر خىل كەسىپتىكى كەسپداش قول سانائەتچىلەر (دۇكاننى بىرلىك قىلغان) نىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، ھەرخىل كەسىپتىكى قول سانائەتچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى بار ئىدى. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى ئۆزلۈكسىز تۈردە شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرگەن يانچىلارنىڭ قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا ئۆزئارا رىقابەتلىشىشى ۋە بىرلىشىپ فېئودال خوجىلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىغا ھەم زۇلۇمىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «شەھەرلەرگە ئۆزۈلمەي قېچىپ كېلىۋاتقان يانچىلارنىڭ رىقابىتى؛ يېزىلارنىڭ شەھەرلەرگە قارشى يىلمۇيىل ئۇدا ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇرۇشلىرى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تۇغۇلغان شەھەر قوراللىق كۈچلىرىنى تەشكىللەشنىڭ زۆرۈرلۈكى؛ مەلۇم بىر ھۈنەرنى بىرلىكتە ئىگىلەش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن مۇناسىۋەت؛ جامائەت سۈرۈنلىرىدا ئۆز تاۋارلىرىنى سېتىش (شۇ چاغلاردا قول ھۈنەرۋەنلەر سودىگەرمۇ ئىدى) نىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە بۇنىڭ بىلەن باغلىنىشلىق بولغان، باشقىلارنىڭ جامائەت سۈرۈنلىرىغا كىرىشىنى چەكلەيدىغان بەلگىلىمىلەر؛ ھەرقايسى قول سانائەت كەسىپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەت توقۇنۇشى؛ مۇشەققەت بىلەن ئۆگەنگەن ھۈنەرنى قوغداشنىڭ زۆرۈرلۈكى؛ مەملىكەتلىك فېئوداللىق تەشكىلاتلار، — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەر ساھە - ھەر كەسىپتىكى ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى بىرلۈپ ئۇيۇشۇشىغا سەۋەب بولدى.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 97 - بەت) XI - XII ئەسىرلەردە، غەربىي ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شەھەرلەر كۆپلەپ بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ بىلەن كەسپداش قول سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىلىرى راۋاجلاندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزىلاردىكى فېئودال خوجىلارغا قارشى كۈرەش تېخىمۇ كەسكىنلەشتى.

كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى قول سانائەتچىلەرنىڭ فېئودالىق تەشكىلاتى ئىدى. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى كېڭىشى ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيۇشما باشلىقى بىلەن مۇپەتتىش سايلىناتتى،

كەسپداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇھىم ئىچكى ئىشلىرى بىر تەرەپ قىلىناتتى ۋە ئۇيۇشما نىزامى ماقۇللىناتتى. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تاشقىرىدىن كىلىدىغان رىقابەتكە ۋە ئۆز ئىچىدىكى رىقابەتكە يول قويمايتتى، كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى ئۆز ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە تىجارەت پۇرسىتىنىڭ تەكشى بولماسلىقىغا يول قويمايتتى. خادىملار جۈملىدىن قوبۇل قىلىنىدىغان شاگىرتلارنىڭ سانى، ئەمگەك ۋاقتى، مەھسۇلاتلارنىڭ مىقدارى، سۈپىتى، تۈرى، ستاندارتى، تەننەرخى ۋە باھاسى شۇنىڭدەك قانداق قورال - سايمان ئىشلىتىش قاتارلىقلار توغرىسىدا قاتتىق بەلگىلىمە بار ئىدى. خام ئەشيا سېتىۋېلىش، مەھسۇلاتلارنى سېتىش ئىشلىرىنى كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى بىر تۇتاش بېجىرەتتى. ئۇيۇشما ئەزالىرىنىڭ يىغىلىشى، زىيارەت قىلىشى، دىنىي مۇراسىملار، ئۆلۈم - يېتىم، توي - تۆكۈن ئىشلىرى ۋە شەھەرلەردە خالىس ئەترەتلەرنى قۇرۇش، شەھەرنى قوغداش قاتارلىقلار توغرىسىدىمۇ چىڭ بەلگىلىمىلەر بار ئىدى. ئۇيۇشما ئەزالىرى ئۇيۇشما نىزامىغا خىلاپلىق قىلسا جازالىناتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن يەنە مەخسۇس سوت تەسىس قىلىنغانىدى. كەسپداشلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قاتتىق تەبىقە تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇستىكارلار، ئۇستىخانا خوجايىنلىرى، نەمكارلار ۋە شاگىرتلاردىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقە بار ئىدى. ئۇ چاغلاردا دۇكانلارنىڭ كۆلىمى ئومۇمەن تاراق ئىدى، بىر دۇكاندا ئۇستىخانا خوجايىنى، نەمكارلار (ياكى كۈنلۈكچىلەر) ۋە شاگىرتلار بولۇپ بىرنەچچىلا ئادەم بولاتتى، ئۇستىخانا خوجايىنلىرىمۇ ئەمگەككە قاتنىشاتتى، يۇنىڭدا ئازراقلا ئېكسپىلاتاتسىيە مەۋجۇت ئىدى. ئۇستىكار بولغان ئۇستىخانا خوجايىنى ئۆز كەسپىگە پىششىق ئىدى، ئەمما ئالاھىدە ھۈنەرلەرنى خەققە مەلۇم قىلماي، كۆپىنچە مەخپىي تۇتاتتى. شاگىرتلار مەلۇم مەزگىل(ئۈچ يىلدىن يەتتە يىلغىچە)ئۆگەنگەندىن كېيىن، ئۇلاردىن تېخنىكا ئىمتىھانى ئېلىناتتى، ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەر نەمكار بولالايتتى. نەمكارلارغا ئۇستىخانا خوجايىنلىرى مەلۇم مىقداردا ئىش ھەققى بېرەتتى، مەلۇم مۇددەت (ئىككى يىلدىن ئۈچ يىلغىچە) ئىشلىگەندىن كېيىن، ئۇلاردىن ئىمتىھان ئېلىناتتى (ئۇلار بىرەر نەرسىنى تازا ئېسىل ياسىغان بولۇشى كېرەك ئىدى)، ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلىرى ئۇستىكار بولۇپ مۇستەقىل تىجارەت قىلالايتتى، كەسپداشلار ئۇيۇشمىسىغا قاتنىشىپ، ئۇستىخانا خوجايىنى بولالايتتى. ئەمما ئەمەلىيەتتە شاگىرتلار، نەمكارلارنىڭ ئۇستىكار بولۇشى ۋە ئۇستىخانا خوجايىنى بولۇپ چىقىشى بارغانسېرى قىيىنلىشىپ باراتتى، شۇڭا، نەمكارلار بىلەن شاگىرتلارنىڭ ئۇستىخانا خوجايىنلىرىغا قارشى كۈرەشلىرىمۇ كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىپ باراتتى.

ئوتتۇرا ئەسىردىكى كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىدىكى قول سانائەت فېئودال خوجىلار بۆلۈنمە قىلمۇالغان يەرلىك كىچىك بازارلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىدى. بۇ ھەرقايسى كەسپىلەردىكى كەسپداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ رىقابەتنى چەتكە قېقىشى، ئىشچى يالالاشنى چەكلىشى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ تەكشى بولۇشىنى ساقلىشىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى سەۋەبى ئىدى. بۇنداق تۈزۈم كەسپداشلار

ئۇيغۇشمىسى تۇزۇمىدىكى قول سانائەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە كونا قېلىپقا ئېسىلۋېلىشى، ئىسلاھاتقا قارشى تۇرۇشىغا سەۋەبچى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا قاتتىق توسالغۇ بولدى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ جۇغراپىيە جەھەتتە بولغان چوڭ كەشپىياتتىن كېيىن، دۇنيا بازارلىرىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىسىدا، كەسىپداشلار ئۇيغۇشمىسىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى قول سانائەتچىلەر ئارىسىدىكى رىقابەت جىددىيلەشتى. قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناشى ئارقىسىدا، كەسىپداشلار ئۇيغۇشمىسىدىكى قول سانائەتچىلەر كاپىتالىستلار ۋە يالالانما ئىشچىلار دەپ بۆلۈنىدى؛ كەسىپداشلار ئۇيغۇشمىسى تۇزۇمىدىكى قول سانائەتنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي كاپىتالىستنىڭ ئىشخانا قول سانائىتى ئالدى. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يۈز بېرىشى ئارقىسىدا، كەسىپداشلار ئۇيغۇشمىسى تۇزۇمىدىكى قول سانائەت ھالاكەتلىك زەربىگە ئۇچرىدى، ئاخىر بېرىپ تەدرىجىي يوسۇندا يوقالدى.

كەسىپداشلار ئۇيغۇشمىسى تۇزۇمى، شاگىرتلىق تۇزۇمى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

هانا ئىنتىپاقى XII ئەسىردە گېرمانىيىنىڭ شىمالىدىكى شەھەرلەردە سودا پائالىيەتلىرىنى قوغداش يۈزىسىدىن تۈزۈلگەن ئىتتىپاق. شىمالىي ياۋروپادىكى شەھەرلەرنىڭ ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە تاشقى سودىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، ئۇ سىياسىي جەھەتتىن پەۋقۇلئاددە كۈچ بولۇپ شەكىللەندى.

1241 - ۋە 1255 - يىللىرى، شىمالىي دېڭىز بىلەن بالتىق دېڭىزى ئارىلىقىدىكى سودا يولىنىڭ راۋانلىقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھامبۇرگ بىلەن لىۋېبېك ئىلگىرى - ئاخىر بىرلىۋپ ئىتتىپاق تۈزۈش ھەققىدە كېڭەشتى. دېڭىز قاراقچىلىرىنىڭ بۇلاڭ - تالاڭىدىن بىرلەكتە مۇداپىئەلىنىش يۈزىسىدىن 1259 - يىلى لىۋېبېك، روستوك ۋە ۋىسمار ئىتتىپاق تۈزدى. كېيىن بۇ ئىتتىپاقنىڭ دائىرىسى بارا - بارا كېڭەيدى، ئىتتىپاق تەۋەسىگە XIV ئەسىرگە كەلگەندە، ئىتتىپاققا قاتناشقان شىمالىي گېرمانىيە، گوللاندىيە شەھەرلىرى ۋە بالتىق دېڭىزى قىرغىقىدىكى شەھەرلەرنىڭ سانى دائىم 90 نەچچىدىن كەم بولمىدى، بەزىدە 160 نەچچىگە يەتتى. شىمالىي گېرمانىيەدىكى شەھەرلەر بۇ ئىتتىپاقنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى ئىدى.

بۇ ئىتتىپاق لىۋېبېكنى مەركەز قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئالىي پارلامېنتى ۋە ئالىي سوت مەھكىمىسى بار ئىدى، ئىتتىپاققا كىرىدىغان شەھەر ئىتتىپاقنىڭ ھەرقۇقلۇق ئورگىنىنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلىشى شەرت ئىدى، خىلاپلىق قىلغانلار بۇيرۇق بىلەن ئىتتىپاقتىن چەكرىۋېتىلەتتى. تاشقى سودىنى كونترول قىلىۋېلىش ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەمدە قول سانائەتچىلەر ۋە كەمبەغەللەرنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇش ۋاستىسى سۈپىتىدە، ھەرقايسى شەھەرلەر ئېسىل قورال - يارىاق بىلەن قوراللانغان قوشۇن ۋە قۇدرەتلىك ھەربىي پىلوتلارنى قۇرغانىدى. 1367 - 1370 - يىللىرى، ئىتتىپاققا قاتناشقان ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ بىرلەشمە قوراللىق قىسمى دانىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، كوپېنھاگېننى ئالدى ۋە «ستراسۇند سۈلھ شەرتنامىسى» نى مەجبۇر ئىمزالىتىپ، بالتىق دېڭىزىنى تىزگىنلەش ئورنىنى قولغا كەلتۈرۈپ، شىمالىي ياۋروپا سودىسىنى

مونوپولیيه قىلىش هوقۇقىنى ئىگىلىۋالدى. ئىتتپاق ئۆزىگە قوشنا ئەللەرگە سودا جەھەتتە ئالاھىدە ئىمتىيار بېرەتتى. ھەمدە لوندون، بريۇگگې، بورگىن ۋە نۇۋگورود قاتارلىق جايلاردا سودا پونكتلىرى قۇرغاندى، بۇ پونكتلار پائالىيەت مەركەزلىرى بولۇپ، ئىتتپاق سودىگەرلىرىنىڭ تىجارەت جەھەتتىكى ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغدايتتى.

ھانسا ئىتتپاقى ئاساسەن ياۋروپانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كۆپلەپ چىقىدىغان ۋە كەڭ ئىستېمال قىلىنىدىغان مەھسۇلاتلارنى ئېلىپساتاتتى. مەسىلەن، نورۋېگىيەدىن چىقىدىغان تېرە - يۇڭ، دېڭىزقاي، قارىغاي ۋە ياغاچ ماتېرىياللار؛ شۋېتسىيەدىن چىقىدىغان تۆمۈر، مىس؛ روسىيەدىن چىقىدىغان تېرە - يۇڭ، كۆن - خۇرۇم، زىغىر، كەندىر، ھەسەل، دېڭىزقاي؛ پورتۇگالىيەدىن چىقىدىغان ئاشتۇزى، گۈش ۋە مېۋە - چېۋە؛ بۇلاردىن باشقا غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدىن چىقىدىغان يۇڭ توقۇلمىلار، مېتال قاچا - قۇچىلار ۋە ئۈزۈم ھارىقى قاتارلىقلار. بۇ ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپا ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىدا ئاكتىپ رول ئوينىدى. ئىتتپاق سودىگەرلىرى يەنە ئىتالىيە سودىگەرلىرى قاتارلىقلارنىڭ ۋاستىچى بولۇشى بىلەن شەرقنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى جۇملىدىن خۇش پۇراق ماتېرىيالى ۋە قىممەتلىك توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى قاتارلىقلارنى ئېلىپساتاتتى.

ھانسا ئىتتپاقى گېرمانىيىنىڭ پادىشاھلىق ھاكىمىيىتى زەئىپلەشكەن ۋە سىياسىي جەھەتتە بۆلۈنۈش بولغان پەيتتە شەكىللەندى ۋە راۋاجلاندى، ئۇنىڭ گۈللەنگەن مەزگىلى 100 يىلغا يەتتى. XV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە گۈللىنىش دەرىجىسى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتتى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇغراپىيە جەھەتتە چوڭ كەشپىيات بولغاندىن كېيىن، پورتۇگالىيە، ئىسپانىيە ۋە نىدېرلاندىيىنىڭ جەنۇبىدىكى پورتلار دۇنيانىڭ سۇ قاتناش مەركىزى ۋە سودا مەركىزى بولۇپ قالدى. ئىسپانىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە، گوللاندىيەلەر مۇستەملىكە كېڭەيتىشنى رىقابەتلەشتۈرىدىغان بىر قاتار سودا ھېرىسلىقى سىياسەتىنى يولغا قويدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي پىلوتلىرىنى قۇردى، قۇرۇقلۇق بىلەن دېڭىزدىكى سودا يوللىرى تىنچلىنىشقا باشلىدى، ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرىنىڭ شۇ ئەل ھۆكۈمەتلىرى قوللىدى، ئىتتپاقنىڭ ئىمتىيازلىرى چەكلەندى ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىتتپاق پەيدىنپەي پارچىلاندى. ئاخىردا، ھامبۇرگ، لىيۇبېك قاتارلىق شەھەرلەرلا بىرلىكنى ساقلاپ قالدى، ئەمما ئىتتپاق سىياسىي تەشكىلاتلىق ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ، تارقاق بولغان شەھەر سودا جەمئىيىتى بولۇپ قالدى. ئىتتپاقنىڭ ئاخىرقى قېتىملىق يىغىنى 1669 - يىلى ئۆتكۈزۈلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئىتتپاق يىمىرىلدى.

كەسپداشلار ئىتتپاقى بۇ، جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتتىكى سودىگەرلەر تەشكىلاتى بولۇپ، بىر قىسىم قول سانائەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بەزىلىرى ئۈيۇشما دېيىلەتتى؛ بەزىلىرى ئىتتپاق دېيىلەتتى، قول سانائەتتە بولسا، ئادەتتە، كارخانا دېيىلەتتى. ئۈيۇشما سۈي ۋە تاق سۇلالىلىرى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەندى. ئۇ چاغلار كوچا بىلەن بازارنى ئايرىۋېتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، سودا - سانائەت كارخانىلىرى مۇقىم جاي بىلەن چەكلەپ

قويۇلاتتى، بىر كەسپتەكلەر بىر كوچىداتۇراتتى، بۇ چاغلاردىكى ئۇيۇشما تەشكىلاتى تەبىئىي شەكىللىنىپ قالغان بولۇپ، چېچىلاڭغۇ ئىدى، ۋاقىت سۇلالىسى دەۋرىدە سودا تەرەققىي قىلدى، شەھەر كوچىلىرىنى دۇكانلاشتۇرۇش تۈزۈمى بۇزۇپ تاشلاندى، بىر كەسپتەكلەر-نىڭ ھەممىسى بىر جايغا توپلىنىۋالمايدىغان بولدى، شۇ چاغدىلا ئۇيۇشما تەشكىلى بىر قەدەر چىڭدى، سانىمۇ كۆپەيدى. بۇ چاغدا، ئۇيۇشما ئىتتىپاق دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولدى، ياكى بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ كەسپداشلار ئىتتىپاقى دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولدى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كەسپداشلار ئىتتىپاقى ئاساسەن ھۆكۈمەتنىڭ سېلىقلىرىغا ماسلىشىش ئۈچۈن تەشكىللەنگەنىدى، «مەھسۇلاتى يارامليق كەسىپلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيۇشما قىلىپ تەشكىللەنگەنىدى» (نەي دېۋىك: «پايتەخت خاتىرىلىرى»). دېمەك، ھۆكۈمەتنىڭ مۇۋاپىق كۆزۈلگەن تاۋارلارنى ئېلىپ ئىشلىتىشى، سېتىۋېلىشى ۋە سەيسىگە ئەۋەتىشىگە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئوخشاش تاۋارنى تىجارەت قىلىدىغان سودىگەرلەر بىر ئۇيۇشمىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلەتتى. ئۇيۇشمىدا ئۇيۇشما باشلىقى بولاتتى. ئۇ ھۆكۈمەت بىلەن مال سېتىۋېلىش ھاساسىنى كېڭىشىش ۋە ئۇيۇشما تەركىبىدىكىلەرگە ۋەزىپە قويۇش (يەنى ھۆكۈمەتكە سەيسىگە ئىشلەپ بېرىش) ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى، ئۇيۇشمىغا كىرىش مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، ھەممە سودىگەرلەر «ئۇيۇشمىغا كىرىش ھەققىدە ئۆزىنى ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىشى، ئۇيۇشمىغا كىرىش ھەققى تاپشۇرۇشى ياكى ئۇيۇشمىغا كىرىش ھەققىنى كەچۈرۈم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىشى كېرەك ئىدى، شۇنداق قىلغاندىلا بازاردا تىجارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىناتتى، ئۆزىنى ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلمىغانلار گۇناھكار ھېسابلىناتتى، ئۆزىنى مەلۇم قىلمىغانلارنى پاش قىلغۇچىلار مۇكاپاتلىناتتى». دەتەجىدە، «پايتەختتە كوچىدا قاچىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ چاي ساتقۇچىلارمۇ قاتاردىن قالماي ئۆزىنى چاي ساتقۇچىلار ئۇيۇشمىسىغا مەلۇم قىلاتتى، سۈچى، ئۇماچچى ھەتتا خەيچى قاتارلىقلارمۇ ئۆزىنى مەلۇم قىلماسلىققا ھەددى ئەمەس ئىدى» («ھۇججەتلەر ھەققىدە ئومۇمىي مۇلاھىزە» 20 - جىلد، «جېڭ شيانىڭ مەلۇماتنامىسى» دىن نەقىل). بۇنداق كەسپداشلار ئىتتىپاقى ئۆز جايلىرىدىكى بازارلارنى مونوپول قىلىۋېلىش خاراكتېرىنى ئالغانىدى، باشقا يۇرتلۇق سودىگەرلەر مال ئەكەلسە، كەسپداشلار ئىتتىپاقى باھاسىنى بەلگىلەپ بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇلار مالىنى ساتالايتتى. ئەمما ئىچكى قىسىمدا رىقابەتنىڭ بولۇشى چەكلەنمەيتتى، يەنە كېلىپ كەسپداشلار ئىتتىپاقى، كۆپىنچە، چوڭ سودىگەرلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى، كەسپداشلار ئىتتىپاقىغا قاتناشقۇچىلارغا چەك قويۇش تۈزۈمىمۇ يوق ئىدى. بۇ ئەھۋالنى ياۋروپادىكى كەسپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىگە ئوخشىمايتتى. ۋالېك ئەنشى مۇنداق دېگەن: «چايچىلار ئۇيۇشمىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيۇشمىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانلار 10 نەچچە ئائىلە ئىدى، ئەگەر سودىگەرلەر چايلىرىنى پايتەختكە ئەكىلىپ قالسا، ئالدى بىلەن زىيانەت ئۆتكۈزۈپ، باھاسىنى توختىتىش ھەققىدە يېلىنىشى كېرەك ئىدى، ئۇلار بۇ 10 نەچچە ئائىلە سېتىۋالغان چايدىن پايدا ئېلىشقا جۇرئەت قىلالمايتتى، ئەمما چاينىڭ باھاسىنى يۇقىرى قىلىپ توختىتىشقا

مۇۋەپپەق بولاتتى، باشقىلارغا سانقاندا ھەسسىلەپ پايدا ئالاتتى، بۇنىڭ بىلەن دەسلەپتە تارتقان زىيىننى تولدۇرۇۋالاتتى... باشقا ئۇيۇشمىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ئاشۇنداق ئىدى.» (لى تاۋ: «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى، نىڭ داۋامى» 236 - جىلد) بۇنىڭدىن باشقا، كەسىپداشلار ئىتتىپاقىنىڭ ئۆز كەسىپىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، ھۆكۈمەت بىلەن ئالاقىلىشىش رولىمۇ بار ئىدى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىتتىپاق دېگەن نام ئىستېمالدىن قالدى، قول سانائەت كارخانىلىرىمۇ ئۇيۇشما دەپ ئاتالدى. پۇل ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ھۆكۈمەت سېلىق ئۇچۇن ئاساسلىق قىلىپ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان باج ئالىدىغان بولدى، باشقا سەيسىلەر ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى، ئۇيۇشما تەشكىللەشتىمۇ چوڭراق دۇكاندارلار ئاساس قىلىنىدىغان بولدى. ۋەللىنىڭ 10 - يىلى (1582 - يىلى) داشىڭ ۋە ۋەنپىڭ ناھىيىلىرىگە ئاتاپ يېزىلغان بىر ھۆججەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: «گۆرۇخانا ۋە رەخت، ئاشلىق قاتارلىقلارنى تىجارەت قىلىدىغان دۇكانلاردىن دەسمايىسى 400 — 500 سەر كۈمۈشتىن 1000 سەر كۈمۈشكىچە بولغانلارلا خانىغا قاتناشتۇرۇلىدۇ، باشقىلىرىنىڭ قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىشىغا ئەمدى رۇخسەت قىلىنمايدۇ.» (شېن باڭ: «ۋەنپىڭ مەھكىمىسى ھەققىدە خاتىرىلەر. ئۇيۇشما») قول سانائەت ئۇيۇشمىلىرىنىڭ دۇكان ئېچىش ۋە رىقابەتنى چەكلىشىگە دائىر يازما خاتىرىلەر تېخى تېپىلمىدى. ئەمما چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، تەدرىجىي يوسۇندا شۇ كەسىپنىڭ پىرلىرىنىڭ نامى بويىچە نام قويۇلغان ۋە ئىشخانا، جەمئىيەت دەپ ئاتالغان قول سانائەت تەشكىلاتلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ نىزاملىرى بار ئىدى، بۇ نىزاملاردا دۇكان ئېچىشقا چەك قويۇش، سىرتتىن كەلگەنلەرگە چەك قويۇش، شاگىرتلارنىڭ سانىنى چەكلەش، شاگىرتلىق ۋاقتىنى بەلگىلەش قاتارلىق بەلگىلىمىلەر بار ئىدى. سودا ساھەسىدىمۇ ئىشخانا، جەمئىيەت دېگەنگە ئوخشاش تەشكىلاتلار بارلىققا كەلدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بازارنىڭ دائىرىسىنى ئايرىش ھەققىدە بەلگىلىمە چىقارغانىدى.

بازار جۇڭگونىڭ يېزىلىرىدا ۋە شەھەر ئەتراپلىرىدا قەرەللىك تۈردە تاۋار سودىسى بولىدىغان بازار.

بازاردا دېھقانلار نەرسە - كېرەكلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرىدۇ، قول سانائەتچىلەر دېھقانلار بىلەن تاۋار ئالماشتۇرىدۇ، چار بازارچىلارمۇ بازار ئارلاپ نەرسە - كېرەك سېتىۋالىدۇ ۋە ساتىدۇ. بۇنداق قەرەللىك بازارلار خېلى بۇرۇنلا پەيدا بولغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا بازار دېگەن ئاتالغۇ بار ئىدى. لىيۇزۇڭيۈەننىڭ «ئوجى دېگەن بالىنىڭ ھېكايىسى» دېگەن ئەسىرىدە: «40 چاقىرىم يول مېڭىپ، بازارغا ئاپىرىپ ساتىدۇ» دېگەن سۆزلەر بار. ئادەتتە ئۇچ كۈندە بىر قېتىم بازار بولغاندىن باشقا، ئىككى كۈندە، بەش كۈندە، ئالتە كۈندە بىر قېتىم بازار بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار ئىدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بازاردا بولىدىغان سودا - سېتىقنىڭ مىقدارى كۆپەيدى، بازارنىڭ ئۆزىدىلا باج ئېلىش يولغا قويۇلدى. ئۇ چاغدا باجنى كۆتۈرە ئېلىش چارىسى («باج يىغىش ھوقۇقىنى سېتىۋېلىش») قوللىنىلغانىدى.

كېيىن، بازاردىن يىغىلىدىغان باج يىلىغا تەخمىنەن 8 - 9 مىليون تەڭگە پۇل بولۇپ، بۇ ھەممە سودا بېجىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك تەشكىل قىلاتتى، باجنى كۆتۈرۈۋالغۇچىنىڭ ئاردىدا قاقتى - سوقتى قىلىپ ئىلغۇالغانلىرى تېخى بۇنىڭغا كىرمەيتتى. مېڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلاندى، بازارلار كۆپەيدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۈاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ بىر ناھىيىسىدىلا 20 - 30 ھەتتا 50 - 60 بازار بار ئىدى. بازارغا كىرىدىغان نەرسىلەرنىڭ تۈرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى، دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىلا ئەمەس، تاۋار سۈپىتىدە مەخسۇس سېتىشقىلا ئىشلەپ چىقىرىلغان يەرلىك ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شۇنىڭدەك قول ھۈنەرمەھسۇلاتلىرىمۇ بازارغا كىرەتتى. بەزى جايلاردا بىرەر - ئىككى خىل كۆپ مىقداردىكى تاۋار سودىسىلا بولىدىغان مەخسۇلاشقان بازارلارمۇ بارلىققا كەلدى، مەسىلەن، يېپەك بازىرى، ئاشلىق بازىرى، چوشقا بازىرى، ئۈجمە بازىرى ۋەھاكازالار.

قەدىمكى زامانلاردا شەھەر سىرتىدىكى مۇھىم سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرىدا ياكى كېچىك ئىغىزلىرىدا بازارغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئوت - چۆپ بازىرىمۇ بار ئىدى. شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ ھەقتە يازما خاتىرىلەر بار، بۇ نام بۇندىن قەدىمكى بازارلاردا ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك سودىسى بولۇپ تۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن قويۇلغان بولۇشى مۇمكىن، بازاردىكى ئۆي - جايلارنىڭ ئوت - چۆپىتىن سېلىنغانلىقى تۈپەيلىدىن قويۇلغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئوت - چۆپ بازىرى كۆپەيدى؛ سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوت - چۆپ بازىرىدا قەدىمكى زامانلاردا شەھەر سىرتىدىكى بازار بولغانلىقىدىن باشقا، بازاردا يەنە قاۋاقخانا، مېھمانخانا ۋە دائىملىق دۇكانلار بار ئىدى، بۇندىن جايلارنىڭ چۆكلىرى كېيىن راۋاجلىنىپ شەھەر ياكى كىچىك شەھەرگە ئايلاندى.

بازاردا ئەسلىدە دېھقانلار ۋە باشقا ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئالماشتۇرۇشى ئاساس قىلىناتتى. دېھقانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش سېتىش - سېتىۋېلىش ئۇچۇن بولاتتى، بۇ ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئىدى. سودا كاپىتالى بازار سودىسىغا كىرگەندىن كېيىن، مەھسۇلاتلار تاۋارغا ئايلاندى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سودا كاپىتالى بازار سودىسى بولىدىغان بازارلارنى بارغانسېرى تىزگىنلىۋالدى، ئەرزان سېتىۋېلىپ، قىممەت سېتىش يولى بىلەن ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلدى، شۇنىڭدەك سالاچىلار مونوپولىيىسى بارلىققا كەلدى. ئەمما بازار يەنىلا ئۇششاق خوسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەھسۇلى بولۇپ قېلىۋەردى، بازارلار تار ھەم تارقاق ئىدى. فېئودالىزىم جەمئىيەت ۋە يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىزىم جەمئىيەتتە، بازار سودىسى فېئودالىزىم ئىگىلىك ۋە كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ بېقىندىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۈلۈكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش داۋامىدا، ئەسلىدىكى بازارلار ئۆزگەرتىلىپ، يېڭىچە بازار سودىسى بارلىققا كەلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، بازارلارنىڭ

خاراكتېرىدا ئۆزگىرىش بولدى، ئۇ دېھقانلارنىڭ دۆلەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆزىدە كەم دېگەندە تۆلۈقلايدىغان، ئارتۇقى بىلەن كېمىنى تەڭشەيدىغان ئورۇن بۇلۇش سۈپىتى بىلەن سوتسىيالىستىك مۇئامىلە يولىنىڭ زۆرۈر تولۇقلىمىسى ۋە كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئەركىن بازاردىن پەرقلىق بولۇپ قالدى.

سالاچىلار جۇڭگودا بۇرۇنقى زامانىدا سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچىنى كېلىشتۈرۈپ قويۇپ، باھانى توختىتىپ بېرىپ ئاردىدا شېرىنكانە ئالمىدىغان ئارىچى سودىگەر. ئۇلار دەسلەپتە چارۋا مال سودىسىنى كېلىشتۈرگۈچىلەر بولۇپ، ئۇلاق بېدىكى دەپ ئاتىلاتتى؛ كېيىن ئۇلارنىڭ ئىشى پەيدىنپەي ھەر خىل سودىلارغا كېڭەيدى، ئۇلار سالاچى، كېلىشتۈرگۈچى، بېدىك، سالاچى سودىگەر دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالدى.

دەسلەپتە سالاچىلار ئۆزلىرى سودىنى كېلىشتۈرەتتى، ئۇلارنىڭ تەشكىلىي ئورگىنى يوق ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، سودىگەرلەر يۈكلىرىنى چۈشۈرۈپ ئارام ئالىدىغان سارايلار بار ئىدى، سالاچىلار سارايلاردا سودىگەرلەرنى كۈتەتتى ۋە ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن باج يىغاتتى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جياجىڭنىڭ 2 - يىلى (1523 - يىلى) بازار سودىسى ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى، سالاچى دېگەن نام ئوتتۇرىغا چىقتى ھەمدە بېساتلىق كىشىنى سالاچى قىلىش بەلگىلەندى، بېدىكلەرگە ھۆكۈمەت تىجارەت كېنىشكىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرەتتى، كېيىن بۇ گۇۋاھنامە سالاچىلىق گۇۋاھنامىسى دەپ ئاتالدى. بۇنداق گۇۋاھنامىنى ئىلىش ئۈچۈن ھەق تاپشۇرۇش لازىم ئىدى، بۇ پۇل ھەر يىلى تاپشۇرۇلىدىغان باج پۇلى بىلەن قوشۇلۇپ سالاچىلار بېجى دەپ ئاتىلاتتى. سالاچىلار يەنە ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن مال سېتىۋالاتتى. بېدىكلەر ھۆكۈمەت سالاچىسى ۋە خۇسۇسىي سالاچى دەپ ئايرىلاتتى. ھۆكۈمەت سالاچىلىرى ئۆي - جاي ۋە يەر مۇلكىنى ئىلىپ ساتقۇچىلارغا گۇۋاھچى بولۇپ، توختامغا ئىمزا قويىاتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈم داۋاملىق قوللىنىلدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن كېيىن، سالاچىلارنىڭ ئوقەت دائىرىسى كېڭەيدى، چارۋا مال، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە دېھقانلار ئىشلەپ چىقارغان يېمەك، رەخت قاتارلىقلار سالاچىلار ئارقىلىق ئىلىپ سېتىلاتتى، سودىگەرلەرنىڭ بىۋاستە سېتىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى، ئۇششاق ئىلىپساتارلارنىڭمۇ مەھسۇلاتلارنى سودىگەرلەرگە ئۆز مەيلىچە سېتىپ بېرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايتتى. سالاچىلار كېمە توختايدىغان جاي، سارايلار بىلەن ئالاقىلىشىپ تۇراتتى، توشۇش، ساقلاش ھالقىلىرىنىمۇ سالاچىلار چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى. تاشقى سودىدىمۇ سالاچىلار بار ئىدى، بۇلار يۇمن سۇلالىسى دەۋرىدە كېمە سالاچىلىرى دەپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاشقى سودا سالاچىلىرى دەپ ئاتىلاتتى.

دەسلەپكى ۋاقىتلاردا سالاچىلار نەرخ - ناۋا ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش، سودىغا قولايلىق تۇغدۇرۇش رولىنى ئويناغانىدى، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئۇلار فېئودالىق ئىمتىيازغا ئىگە ئارىچى سودىگەرلەرگە ئايلاندى. ئۇلارنىڭ دەسمايىسى بەك ئاز ئىدى، ھەتتا دەسمايىسى يوق ئىدى، ئۇلار ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇرۇش، پارا بېرىش يوللىرى بىلەن دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە

كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سودىسىنى مونوپول قىلىۋېلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، باھانى نەرى - بەرى قىلاتتى، ئارىلىقتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. بەزى يازما خاتىرىلەردە ئۇلار «مۇھىم قاتناش يوللىرىدىكى كۆۋرۈك، كوچا ئېغىزلىرىنى توسۇۋېلىپ، خەلقنىڭ ئەرسىلىرىنى زورلۇق بىلەن ۋە ئەرزان باھادا سېتىۋېلىش» ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى دەپ يېزىلغان، ئۇلار «ئۇششۇقلار، زومىگەر سالاچىلار» دەپ ئاتالغانىدى. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تاۋار مۇئامىلىسىگە توسالغۇ بولىدىغان بۇنداق سالاچىلار تۈزۈمى كۆندىن - كۈنگە زەربە يەيدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە سودىگەرلەر سارايلىرى گۈللىنىپ، بىر قىسىم سالاچىلار كۆچمىنى سىقىپ چىقاردى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ سېتىش جەھەتتە، سالاچىلارنىڭ ئورنىنى سودىگەرلەر ئۆزلىرى تەسىس قىلغان ۋەكالەتخانىلار ئالدى؛ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى سودىسىدا تۈرلۈك كەسىپى سالاچىلار بارلىققا كەلدى، ئۇلار خېرىدارلار ئۈچۈن ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىنى قىلىدىغان كۈرۈچ سالاچىسى، كۆكتات سالاچىسى، مېۋە - چېۋە سالاچىسى، توخۇم سالاچىسى قاتارلىقلاردىن بولۇپ قالدى. يەنە بەزى سالاچىلار تۈرلۈك سارايلار (مال سارايلىرى) بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلاتتى، سودىگەرلەرنى ئامبار، تۇرار جاي ۋە تاماق بىلەن تەمىنلەيتتى، بۇنداق سالاچىلار بۇرۇنقى سالاچىلارغا ئوخشىمايتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سالاچىلار موتوپولىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بەزى سارايلاردىن ۋە تاۋارلارنى تەكشۈرۈپ دەرىجىگە ئايرىش تېخنىكىسى بولغان كونا سالاچىلاردىن ئۈركەرتىش ئارقىلىق پايدىلىنىلدى.

مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمى جۇڭگودا فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى ھۆكۈمەت يولغا قويغان بەزى مۇھىم تاۋارلارنى مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمى. مەخسۇس باشقۇرۇلىدىغان تاۋارلاردا خۇسۇسىي تىجارەت چەكلەنگەن ياكى چەكلىنەتتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش ياكى تىجارەت قىلىش ھۆكۈمەتنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى، ئۇ فېئودالىق دۆلەتنىڭ بىرخىل مالىيە سىياسىتى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئارىلىشىش سىياسىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«گۇەنزى»دا چۈنچىيۇ دەۋرىدە، چى بەگلىكىدە «ھۆكۈمەت تاغ ۋە دېڭىزلارنى باشقۇراتتى» دېيىلگەن، بۇ ئېھتىمال تۈز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرغانلىقىنى كۆرسەتسە كېرەك، بۇ ئەڭ دەسلەپكى مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جەنگو دەۋرىدىمۇ، چىن بەگلىكىدە تۈز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇراتتى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ساڭ خۇڭياڭ بۇ تۈزۈمنى سىستېمىلىق تۈردە يولغا قويۇپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا يولغا قويۇلغان تۈز - تۆمۈرنى خۇسۇسىيلار باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتتى، تازا نەپ تېگىدىغان بۇ ئىككى ئىشنى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزدى، شۇ چاغدا بۇ «تۈز - تۆمۈرنى ئىگىلەش» دەپ ئاتالغانىدى. ساڭ خۇڭياڭ قاتارلىقلار يەنە «ھاراق - شارابنى مەخسۇس باشقۇرۇش»نى يەنى ھاراقنى مەخسۇس سېتىشنى يولغا قويدى، كېيىنكى زامانلاردا تاۋارنى مەخسۇس سېتىشنىڭ مەخسۇس باشقۇرۇش دەپ ئاتىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن باشلانغان. خەن

ۋۇدى ئۆلگەندىن كېيىن، مەشھۇر تۇز - تۆمۇر يىغىندا، مەخسۇس باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش كېرەكمۇ - يوق دېگەن مەسىلىدە قاتتىق تالاش - تارتىش بولدى، هاراق - شارابنى مەخسۇس سېتىش ئائىلاج ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، تۇز - تۆمۇرنى مەخسۇس سېتىش چارىسى بولسا غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۆزگەرتىلمىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، تۇز - تۆمۇرنى مەخسۇس سېتىش بەزىدە يولغا قويۇلدى، بەزىدە توختىتىلدى. ئوچ پادىشاهلىق دەۋرىدىن كېيىن، مۇشتۇمزور- لارنىڭ قارشى تۇرۇشى ئارقىسىدا، يولغا قويۇش مۇمكىن بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەن لۇشەن - شى سىمىڭ توپىلىڭىدىن كېيىن، مالىيە جەهەتتىكى قىينىچىلىقنى هەل قىلىش ئۈچۈن، تۈزنى مەخسۇس سېتىش يەنە يولغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تۈزنى مەخسۇس سېتىش چارىسى گەرچە بىرنەچچە قېتىم ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما سۇڭ، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئاشتۈزى ئىزچىل تۈردە دۆلەت مەخسۇس پايدا ئالىدىغان ياكى مەخسۇس سېتىش ئىمتىيازىغا ئىگە سودىگەر- لەر بىلەن شېرىكلىشىپ پايدا ئالىدىغان تاۋار بولۇپ تۇردى، تۈزدىن كەلگەن پايدا ئاساسلىق مالىيە كىرىمى ئىدى. تۆمۇر ۋە باشقا كان مەھسۇلاتلىرىنى بولسا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگىچە غەربىي شىمال رايونىدىن باشقا جايلاردا، باج تاپشۇرۇش پرىنسىپى بويىچە خۇسۇسىيلار خالىغانچە قازاتتى؛ كېيىنكى دەۋرلەردە، بەزى چاغلاردا، بەزى جايلاردا «كىشىلەرنىڭ بىر يەرگە يىغىلىپ چاتاق چىقىرىشى»نىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، كان ئېچىشنى هۆكۈمەت بەۋاستە تەزگىنلەپ، خۇسۇسىيلارنىڭ قول تەگمىشىغا رۇخسەت قىلمىدى، بەزى جايلاردا بولسا خۇسۇسىيلارنىڭ كان ئېچىشىغا يول قويۇلدى ياكى قىسمەن يول قويۇلدى، ئەمما بۇنداق قىلغۇچىلاردىن كان بېجى ئېلىناتتى. دېزۇك خان دەۋرىگە كەلگەندە، هاراقنى مەخسۇس سېتىش يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى؛ بۇ سۇڭ سۇلالىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىمۇ داۋاملىشىپ، فېئودال هۆكۈمەتكە تازا نەپ كەلتۈرىدىغان يەنە بىر ساهە بولۇپ قالدى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە هاراقنى مەخسۇس سېتىش يولغا قويولمايدىغان بولۇپ، خۇسۇسىيلارنىڭ هاراق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى مەنئى قىلىش بىكار قىلىندى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، بىرمەزگىل چاينى مەخسۇس سېتىش يولغا قويۇلدى، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە چاينى مەخسۇس سېتىش مۇقىم تۈزۈم بولۇپ شەكىللەندى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، خۇسۇسىيلارنىڭ تىجارەت قىلىشى مەنئى قىلىنغان تاۋارلار يەنە كۆپەيدى. مەسىلەن، زەمچە، چەت ئەللەردىن ئىمپورت قىلىنغان خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى، دورا ماتېرىياللىرى، قىممەتلىك نەرسىلەرمۇ مەخسۇس باشقۇرۇلىدىغان نەرسىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

مەخسۇس باشقۇرۇشنىڭ كونكرېت چارىلىرى هەرقايسى دەۋرلەردە، تۇرلۈك تاۋارلاردا تۇرلۈكچە بولدى، تۈزنى مىسالغا ئالساق، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ساڭ خۇڭياڭ يۈەنشۇنىڭ 3 - يىلى (ميلادىدىن ئىلگىرىكى 120 - يىلى) تۈزنى مەخسۇس سېتىشنى يولغا قويغان، ئۇنىڭ چارىسى بۇرۇنقى تۇز ئىشلەيدىغان باي سودىگەرلەرنى سىقىپ چىقىرىپ، ئاددىي پۇقرالارنى تۇز ئىشلەشكە

سېلىش، ئىشلەتكەن توزنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن سېتىشتىن ئىبارەت ئىدى. تاك سۇلالىسى دەۋرىدە دۆۋچى يۈلغا قويغان توزنى مەخسۇس سېتىش چارىسىمۇ، شىمالىي سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە يۈلغا قويۇلغان شەرقىي - جەنۇبتەكى ھەرقايسى جايلاردا ئىشلەتكەن توزنى مەخسۇس سېتىش چارىسىمۇ ھۆكۈمەت يەنىلا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئىبارەت ئىدى. ھۆكۈمەت بىۋاستە باشقۇرغاندا چوك ئىللەتلەر كۆرۈلدى: خەلقنىك ھارۋىلىرى، كېمىلىرى، ئەمگەك كۈچى مەجبۇر ئىشقا سېلىنىدى، توزنى سېتىشتا ھەربىر ئادەمگە چېچىش ئەھۋالى كېلىپ چىقتى، چەت جايلارغا توز تەشۋىدىغان ئادەم چىقمىدى، ئەمەلدارلار بەك كۆپىيىپ كەتتى، قاقتى - سوقتى قىلىش ئەھۋالى كۆچ ئالدى. دەيزۇك خان دەۋرىدە لىۋىيەن توز باشقۇرۇش چارىسىنى تەرتىپكە سېلىش، ھۆكۈمەت يەنىش، سودىگەرلەر توشۇش ۋە سودىگەرلەر سېتىشتىن ئىبارەت نەق مەيدانغا مەخسۇس سېتىش توزۇمىنى، يەنى توزنى توز چىققان يەرنىك ئورنىدا سودىگەرلەرگە توشۇپ ئېلىپ كېتىش ۋە سېتىش ئۇچۇن باھا قوشۇپ سېتىپ بېرىش توزۇمىنى قوللاندى. يەنە چەت - ياقا جايلاردا باھانى تەڭشەش ئۇچۇن زاپاس توز ساقلايدىغان ئامبارلارنى يا سىدى. لىۋىيەننىك توز باشقۇرۇش ئۇسۇلى تارىختا بىرقەدەر ياخشى ئۇسۇل ئىدى. شىمالىي سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە توزنى توز چېكى بىلەن سېتىش توز تالونى بىلەن سېتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، بۇلارمۇ نەق مەيدانغا مەخسۇس سېتىش توزۇمى ئىدى، ئەمما سەي جىك مەزگىللىرىدە توزنى توز تالونى بىلەن سېتىش نوقۇل مالىيە جەھەتتە ھەپ ئېلىۋېلىش ئۇچۇن بولۇپ، پۇقرالارغا قاتتىق كاشىلا سالغانىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىللىرىدا تىزىملاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، دەپتەرگە تىزىملانغان توز سودىگەرلىرى ۋاريىسلىق قىلىدىغان مەخسۇس ئاشتوزى ساتقۇچى سودىگەرلەردىن بولۇپ قالدى، ئۇلار ھۆكۈمەتكە كۈمۈش تاپشۇرغاندىن كېيىن، بىۋاستە ھالدا توزچىلاردىن توز يەغۋالاتتى، بۇ توزنى سودىگەرلەر يەغىش، سودىگەرلەر توشۇش ۋە سودىگەرلەر سېتىشتىن ئىبارەت مەخسۇس سېتىش توزۇمى بۇلۇپ قالدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاك يىللىرىدا بېلەتكە سېتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، دەسلەپتە ئادەمگە قارىماي، بېلەتكە قاراپ سېتىلاتتى، لېكىن كېيىن بۇ ئۇسۇل خۇجايىنلىك بۇيرۇقى بىلەن ئۆزگەرتىلىپ، كۈمۈش تاپشۇرغان بېلەتلىك سودىگەرلەر مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىغا ئەۋلادمۇئەۋلاد ۋاريىسلىق قىلىدىغان بولدى، توزنىك باھاسىمۇ قايتا - قايتا ئۆرلەۋەردى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، توز سودىگەرلىرى جەمئىيەتتە باي ۋە ئىمتىيازلىق سودىگەرلەردىن بولۇپ قالدى. ھۆكۈمەتنىك مەخسۇس سېتىلىدىغان بۇيۇملارنى باشقۇرۇش ئۇچۇن چىقارغان تۈرلۈك مەنئى قىلىش بۇيرۇقلىرى ۋە ئەتكەسچىلىكنى توسۇش چارىلىرىمۇ ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەرنىڭ تەل بىرىكتۈرۈپ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئوتتۇرا ھەم ئۇششاق سودىگەرلەرنى بوزەك قىلىشىدىكى ۋاستىسى بولۇپ قالدى.

مەخسۇس باشقۇرۇش توزۇمى ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىگە تايىنىپ تاۋار مۇئامىلىسى جەريانى (بەزىدە ئىشلەپچىقىرىش جەريانى)نى مونوپول قىلىدىغان ھەمدە مونوپول باھا ئارقىلىق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ۋە

ئىستېمالچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان تۆزۈم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فېئودالىق جەمئىيەتتە، تەبىئىي ئىگىلىك ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، تۆز بىلەن تۆمۈرلا ھەممىلا يەردىن چىقمۇغۇرمەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ نەرسىلەر خەلق ئۇچۇن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەنلەردە زۆرۈر ئىدى، شۇڭا فېئودالىق دۆلەتنىڭ مەخسۇس باشقۇرۇشىنى تۆز، تۆمۈردىن باشلىشى ناھايىتى تەبىئىي ئىش ئىدى. ھۆكۈمەت بۇ تاۋارلارنىڭ تىجارىتى بىلەن شۇغۇلانغاندا، سېتىش باھاسىنى ئۆستۈرەتتى، بۇ بىرخىل يوشۇرۇن باجغا ئوخشاپ كېتەتتى، مەجبۇرىي ئېلىنىدىغان باجغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ «تاپشۇرۇپ بېرىلگەندەك كۆرۈنىدۇ، تارتۇېلىنغانلىقىنىڭ ئىزى كۆرۈلمەيدۇ»، شۇڭا ئۇ فېئودالىق جەمئىيەتتە مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىلار ھەممىدىن ئەلا بىلىدىغان بىرخىل مالىيە سىياسىتى بولۇپ قالغانىدى. مەلۇم شارائىتتا، بۇنداق تۆزۈم باي سودىگەرلەر ۋە يەرلىك بۆلۈنمە كۈچلەرنى تىزگىنلەپ تۇرۇش، فېئودالىق دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئوينىدى. ئۇنىڭ مونوپولۇق خاراكتېرى بولسا تاۋار مۇئامىلىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن توسالغۇ بولۇش ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىش رولىنى ئوينىدى. بۇنداق ھۆكۈمەت تىجارەت قىلىش تۈزۈمى، ئەينى ۋاقىتتا، مۇقەررەر ھالدا، ئېكسپىلاتاتسىينى كېڭەيتىش ئەھۋالىنى شۇنىڭدەك خىيانەتچىلىك قىلىش، قاقتى ـ سوقتى قىلىش قاتارلىق ئىللەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كېيىن، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، ھۆكۈمەت ھەممىنى ئۆز ئالدىغا تارتىۋالالمايدىغان بولۇپ قالدى، پايدىنىڭ بىر قىسمىنى سودىگەرلەر بىلەن شېرىكلىشىپ بۆلۈشۈشكە مەجبۇر بولدى، ئاخىر بېرىپ مەخسۇس سېتىلىدىغان تاۋارلارنى تىجارەت قىلىدىغان ئىمتىيازلىق سودىگەرلەر شەكىللەندى، ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەرنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشى ئارقىسىدا، ھۆكۈمەت ۋە ئىمتىيازلىق سودىگەرلەر بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت چوڭقۇرلاشتى. ھۆكۈمەت سودىسى بىلەن ئوتتۇرا ۋە كىچىك سودىگەرلەر سودىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتمۇ چوڭقۇرلاشتى.

تۆز تالونى دېگەن ماددىغا قارالسۇن:

تۆز تالونى جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە سودىگەرلەرنىڭ ئاشتۇزى توشۇشى ۋە سېتىشى ئۇچۇن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تارقىتىپ بېرىلگەن ئىسپاتنامە.

بۇ سۆز شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى «تالون» دېگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. ئۇ چاغلاردا ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، سودىگەرلەر ئاشلىق، ئوت ـ چۆپ، ياغاچ ماتېرىياللار قاتارلىق ھەربىي بۇيۇملارنى غەربىي شىمالدىكى چېگرا قوروللىرىغا ئاپىرىپ ھۆكۈمەتكە تاپشۇراتتى، ھۆكۈمەت ئۇلارغا ئىسپاتنامە بېرەتتى، بۇ ئىسپاتنامىگە مەھسۇلات چىقىدىغان جايلاردىن چاي، تۆز ياكى زەمچە ۋە خۇش پۇراق ماتېرىياللىرى، دورا ماتېرىياللىرى، شەرقىي جەنۇبتا ئاقىدىغان بىرخىل پۇلنى ئالاتتى. بۇنداق ئىسپاتنامە «تالون» دەپ ئاتىلاتتى. پايتەختكە ئالتۇن ـ كۈمۈش، شايى ـ دوردۇن ياكى ئاشلىق تاپشۇرغانلارغىمۇ تالون بېرىلەتتى، بۇ تالون بىلەن چاي ۋە تۆز تېگىشكىلى بولاتتى. سۇڭ رېنزۇڭ زامانىدا

ئاشتۇزى توشۇش ۋە سېتىشتا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس ئىسپاتنامە بار ئىدى، بۇ «تۇز چېكى» دەپ ئاتىلاتتى. سودىگەرلەر نەق پۇلغا چەك ئالاتتى (چەكتە باھاء ئالىدىغان تۇزنىڭ مىقدارى يېزىقلىق ئىدى)، ئاندىن بۇ چەككە تۇز چىقىدىغان جايدىن تۇز ئېلىپ، مەلۇم جايغا ئاپىرىپ ساتاتتى. كېيىن ھەربىي ئىشلار چەمسى كۆپەيگەنلىكتىن، ھۆكۈمەت تۇز چېكىنى كۆپەيتىپ تارقاتتى، سەي جىڭ ھاكىم بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە كونا چەكنى قايتۇرۇۋېلىپ، يېڭى چەك تارقاتتى (قۇشۇمچە پۇل ئېلىناتتى)، ئۇنىڭ ئۈستىگە چارە ـ ئۇسۇللار ئۈزلۈكسىز ئۆزگەرتىلگەنلىكتىن، سودىگەرلەر «ئۇچ قېتىم پۇل تۆلەپ، ئازلا مال ئالالايدىغان» ئەھۋال كېلىپ چىقتى، نەتىجىدە تۇزنى چېكى بىلەن سېتىش ئۇسۇلى پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتتى. جېڭخېنىڭ 3 ـ يىلى (1113 ـ يىلى)، سەي جىڭ بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى يولغا قويۇلغان «چاي تالونى» تارقىتىش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ (سودىگەرلەر پۇلغا تالون سېتىۋالىدۇ، بۇ تالون بىلەن، ھۆكۈمەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا چايچىلاردىن چاي سېتىۋالىدۇ)، ئاشتۇزىنى مەخسۇس سېتىش جەھەتتىمۇ «تالون بىلەن سېتىش ئۇسۇلى»نى قوللاندى، تالوننىڭ باھاسىنى ئۆستۈردى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، سودىگەرلەر پۇل تاپشۇرۇپ تۇز ئالىدىغان (توشۇيدىغان) ئىسپاتنامە «تۇز تالونى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

تۇز تالونى ئۇزاق مۇددەتلىك تالون ۋە قىسقا مۇددەتلىك تالون دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدى: ئۇزاق مۇددەتلىك تالون بىلەن كۆپ تۇزنى ساتقىلى بولاتتى، سرتقا ئاپىرىپ سېتىدىغىنىڭ رۇخسەت قىلىناتتى، بۇنداق تالوننىڭ ئىشلىتىلىش مۇددىتى بىر يىل ئىدى؛ قىسقا مۇددەتلىك تالون بىلەن ئازراق تۇزنى ساتقىلى، ئۇز جايىدىلا ساتقىلى بولاتتى، بۇنداق تالوننىڭ ئىشلىتىلىش مۇددىتى بىر پەسىل ئىدى. بىر تالۇنغا 300 جىڭ تۇز سېتىپ بېرىلىپ، بىر تاغارغا قاچىلىناتتى، تاغارلار ھۆكۈمەتتىن سېتىۋېلىناتتى، بىر قېتىملا ئىشلىتىلەتتى، ئاغزى پېچەتلىنەتتى؛ تالون نومۇرلىرىنى خاتىرىلەيدىغان دەپتەر بار بولۇپ، ھەربىر تالوننىڭ بىر نومۇرى بار ئىدى، تالون ئىككى نۇسخا يېزىلاتتى، سودىگەرلەرگە تۇز ئېلىش ئۈچۈن تارقىتىلىدىغىنى ئاساسىي تالون دەپىلەتتى، كېيىن تەكشۈرۈشكە ھۆكۈمەت ئېلىپ قالىدىغىنى تالون كۆتىكى دەپىلەتتى. تۇز توشۇيدىغان ۋە ساتىدىغان سودىگەرلەر تالونلۇق سودىگەرلەر دەپىلەتتى، تۇزنى توشۇپ ئاپىرىش ۋە سېتىشقا بەلگىلەپ قويۇلغان جايلار تالوندىكى پورت (تالوندىكى جاي) دەپىلەتتى. بېرىش ـ ئېلىش ۋە سېتىش رەسمىيەتلىرى تېخىمۇ قاتتىق بولغان بۇنداق تالون بىلەن سېتىش ئۇسۇلى كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ تەقلىد قىلىپ يولغا قويۇلدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تالونلۇق سودىگەرلەر مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد ۋارىسلىق قىلىدىغان تىزىملاش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى، تۇز تالونى يەنىلا ئاشتۇزىنى توشۇش ۋە سېتىشتا ئىسپات بولدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ زامانىدا تالونلۇق سودىگەرلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بىۋاسىتە سېتىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، بىر بىۋاسىتە 10 تالونلۇق كېلىدىغان تۇز توشۇشقا بولاتتى. كېيىن تۇز تالونى پەيدىنپەي بىكار قىلىندى.

تالون ئۇچار پۇلدىن كەلگەن، ئۇنىڭ؛

خاراكتېرى ئەسلىدىكى پېرېۋوت چېكى بولۇش خاراكتېرىدىن تاۋارنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قىممەت بويىچە يۆتكەيدىغان مال ئېلىش ئىسپاتنامىسى بولۇش خاراكتېرىغا ئۆزگەرگەن. تۆز چېكى، تۆز تالونى ۋە چاي تالونى بولسا تالوندىن كەلگەن، بۇ ئاكسىيىلەرنىڭ ئىشلىتىلىشى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنىڭ ئىنكاسى. تالون ۋە تۆز چېكى، تۆز تالونى، چاي چېكى، چاي تالون ئەينى ۋاقىتتا فېئودالىق دۆلەت تارقاتقان، تاۋارنى مەخسۇس سېتىش بىلەن كاپالەت بېرىدىغان قەرز بېلىتى خاراكتېرىنى ئالغان. بۇ ئاكسىيىلەرنىڭ تارقىتىلىش مىقدارىغا مۇناسىپ ھالدا ئۇنى قاپلىيالايدىغان يېتەرلىك تاۋار بولغاندا، ئۇنىڭ ئىناۋىتى يۇقىرى بولاتتى؛ ئەكسىچە بولۇپ، خالىغانچە قالايمىقان تارقىتىلسا، ئۇ مالىيە جەھەتتە تالان - تاراج قىلىشنىڭ بىرخىل ۋاستىسى بولۇپ قالاتتى.

سۇ يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىق ۋە سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇش جۇڭگودا فېئودال خانادانلىقلار يېغىقان ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى ئەمەلدارلار ۋە ھەربىيلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن سۇ يولى بىلەن پايتەختكە ۋە باشقا جايلارغا توشۇيتتى، بۇنداق ئاشلىق يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىق دەپ، بۇنداق، ئاشلىقنى توشۇش سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇش دەپ ئاتىلاتتى.

سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇش چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن باشلانغان. چىن شىخۇاڭ شەندۇڭدىكى ئاشلىقنى بېيخې (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ ۋۇجيا دەريا‌سى ئەتراپلىرى) غا توشۇتقۇزۇپ، ھەربىيلەرنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىگەن؛ چىن سۇلالىسى ۋە غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە خۇڭخې دەريا‌سى ۋادىلىرىدىن يىغىلغان ئاشلىق گۇەنجۇڭغا توشۇلغان. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شەندۇڭدىن يىلىغا نەچچە 100 مىڭ داەن ئاشلىق چاڭئەنگە توشۇلغان؛ خەن ۋۇدى زامانىدا، سۇ يولى لىنىيىسىنى قىسقارتىش ئۈچۈن ۋېي ئۆستىكى چېپىلغان، بىرمەزگىل ئىچىدە سۇ يولى بىلەن يىلىغا 6 مىليون داەن ئاشلىق توشۇلىدىغان بولغان. سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە خۇاڭخې دەريا‌سى ۋادىسىدىن سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇلغاندىن باشقا، چاڭجىياڭ دەريا‌سى ۋادىسىدىنمۇ سۇ يولى بىلەن شىمالغا ئاشلىق توشۇلغان. سۇي خاندانلىقى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ گۇاڭتۇڭ ئۆستىكى، تۇڭجى ئۆستىكى ۋە يۈڭجى ئۆستىكىنى چاپتۇرغان. گۇاڭتۇڭ ئۆستىكىدە گۇەندۇڭدىن ئاشلىق توشۇلاتتى، يۈڭجى ئۆستىكى خېبېيدىكى سۇ يوللىرىنى تۇتاشتۇراتتى، تۇڭجى ئۆستىكى خۇاڭخې، خۇەيخې، چاڭجياڭ دەريالىرىنى تۇتاشتۇراتتى، بۇ قانالنىڭ ياسىلىشى ئۇچۇن ئاساس سېلىپ بەردى. سۇي ياڭدى زامانىدا، سۇ يولى راۋان بولۇپ، 26 مىليون داەندىن كۆپ ئاشلىق جۇغلانغانىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەييۇەن، تيەنباۋ يىللىرىدا، يىلىغا تەخمىنەن 2 مىليون نەچچە 100 مىڭ داەندىن 4 مىليون داەنگىچە ئاشلىق سۇ يولى بىلەن توشۇلغانىدى، كېيىن ئازىيىپ 2 مىليون داەندىن 1 مىليون نەچچە 100 مىڭ داەنگىچە چۈشۈپ قالدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كەيفېڭ شەھرى پايتەخت ئىدى، شەرقىي جەنۇب ۋە غەربىي شىمالىلارنىڭ ئاشلىقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىيەنخې، خۇاڭخې، خۇيمىنخې، گۇاڭجىنخې دەريالىرىدا

توشۇلاتتى، بىيەنخې دەريا سىدا ھەممىدىن كۆپ توشۇلاتتى. شىمالىي سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدە، سۇ يولى بىلەن يىلىغا 4 مىليون داداندىن 7 مىليون دادەنگىچە ئاشلىق توشۇلاتتى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەنجىڭ شەھرى پايتەخت بولدى، جەنۇبىنىڭ ئاشلىقىنى شىمالغا توشۇش ئۇچۇن، شەندۇڭ ئۆلكىسىدە خۇيتۇڭخې دەريا سى چېپىلدى، بۇنىڭ بىلەن شۇ چاغدا خۇاڭخې دەريا سىنىڭ يولىنىڭ يۆتكەلگەنلىكى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئاشلىق توشۇش جەھەتتىكى قىيىنچىلىق ھەل قىلىندى؛ بۇنىڭدىن باشقا دېڭىزدا توشۇشمۇ سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا دېڭىزدا توشۇش ئاساس قىلىندى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە نەنجىڭ پايتەخت ئىدى، بۇ مەزگىللەردە دېڭىز يوللىرى ۋە دەريا يوللىرى ئارقىلىق ئاشلىق شىمالغا توشۇلۇپ، ھەربىيلەرگە ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىلدى. كېيىن بېيجىڭ پايتەخت بولدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تاكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە شەرقىي جەنۇبتىن توشۇلىدىغان ئاشلىق جەنۇب بىلەن شىمالنى تۇتاشتۇرىدىغان قانال ئارقىلىق تۇڭجۇ (ھازىرقى خېنەنىي ئۆلكىسىنىڭ تۇڭشيەن ناھىيىسى) غا توشۇلدى، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۇ يولى بىلەن يىلىغا 3 مىليون دەن ئۆپچۆرىسىدە ئاشلىق توشۇلاتتى، مىڭ سۇلالىسىنىڭ چېڭخۇا 8 - يىلى (1472 - يىلى) جياڭسۇ، جېجياڭ، جياڭشى، خۇيجۇ، خۇبېي، خۇنەن، شەندۇڭ، خېنەندىن ئىبارەت سەككىز ئۆلكىنىڭ يىلىغا 4 مىليون دادەن ئاشلىق تاپشۇرۇشى، بۇنىڭدىن باشقا 1 مىليون دادەندىن ئارتۇق خوراش ئاشلىقى تاپشۇرۇشى بەلگىلەنگەن، جەمئىي 5 مىليون دادەندىن كۆپرەك ئاشلىق ئېلىنغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈم داۋاملىق قوللىنىلغان. شىيەنفېڭ يىللىرىدا (1853 - يىلىدىن كېيىن) تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابىي ئارمىيىسى چاڭجياڭ دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى ئۆلكىلەرنى ئىشغال قىلىپ، جەنۇب بىلەن شىمالنى تۇتاشتۇرىدىغان سۇ يولىنى ئۈزۈۋەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن، خۇبېي، خۇنەن، جياڭشى، خۇيجۇ، خېنەن قاتارلىق بەش ئۆلكەدىن توشۇلىدىغان ئاشلىقنىڭ ئورنىغا كۈمۈش ئېلىنىدىغان، جياڭسۇ، جېجياڭ ئۆلكىلىرىدىن توشۇلىدىغان ئاشلىق دېڭىز يولى بىلەن توشۇلىدىغان بولغان. بۇ چاغدا پەقەت شەندۇڭ ئۆلكىسى ۋە شىمالىي جياڭسۇ رايونىدىلا پايتەختكە قانال ئارقىلىق ئاشلىق توشۇلغان.

سۇ يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىقنى كۆپلەپ يىغىش فېئودال خانادانلىقنىڭ دېھقانلار ئۈستىدىكى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيەسى ئىدى. سۇ يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىق يىغىلىدىغان جايلاردا بەزىدە ئۇچ ھەسسە كۆپ بەدەل تۆلىگەندىلا، ئاندىن ئاشلىقنى بېيجىڭغا توشۇپ كەلگىلى بولاتتى. كىرا ھەققىنى چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت سۇ يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىقنى يىغقاندا، يەنە خوراش ئاشلىقى ۋە تۈرلۈك ناملاردىكى قوشۇمچە ئاشلىق يىغاتتى، بۇنىڭدىن باشقا تۈرلۈك خىيانەتچىلىك ۋە قاقتى - سوقتى قىلىش ئىشلىرىمۇ بولاتتى، بۇ يۈكلەرنىڭ ھەممىسى دېھقانلارنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى. سۇ يولى بىلەن توشۇلىدىغان ئاشلىق فېئودالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى، بولۇپمۇ مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، بېيجىڭدا چوڭ بيۇروكراتلىق

ئورگان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كۆپ ئەسكەر تۇراتتى، فېئودال خانداناسلىقنىڭ ئاشلىقنى كەڭرى جۇغلىشى پايتەختەت ئەتراپىدىكى جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقنى تەكشەپ، بۇ ئارقىلىق مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىق تەرتىپىنى ساقلاپ قېلىش رولىنىمۇ ئويناندى. دەل مۇشۇ سەۋەب تۇپەيلىدىن، پايتەختتىكى ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجنى تاۋار ئاشلىق تامامەن قامداپ كېتەلەيدىغان مەزگىلدىمۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئادەم كۆچى ۋە مالىيە كۈچىنى ئىسراپ قىلىدىغان سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇش تۈزۈمىگە يەنىلا ئېسىلۋالدى. گۇاڭشۈينىڭ 27 - يىلى (1901 - يىلى)غا كەلگەندە، چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئوردىسى ئاندىن سۇ يولى بىلەن ئاشلىق تۇشۇشنى توختىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. ئەمما، يەنە بىر تەرەپتىن، سۇ يولى بىلەن ئاشلىق تۇشۇش يولغا قويۇلغانلىقتىن، تارىختا ئۆتكەن خاندانلىقلار دەريالارنى چاپتۇرۇپ ياكى ئوگشاتقۇزۇپ، دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان، جەنۇب بىلەن شىمالنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قانال سۇ سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، ئۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ۋە ئېتىزلارنى سۇغىرىشتا، شۇنىڭدەك جەنۇب بىلەن شىمال مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىدا ئاكتىپ رول ئويناندى. دېگىز بويىلىرى ترانسپورتىمۇ سۇ يولى بىلەن ئاشلىق توشۇش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن راۋاجلاندى ھەمدە دېگىز قاتنىشى تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

بىر تۇتاش توشۇش ـ تەكشەش جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتتە ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدىكى سودا جەھەتتە قوللىنىلغان ئىككى تەدبىر. بىر تۇتاش توشۇش دېگەندە ھۆكۈمەتنىڭ جايلاردىن پۇل ياكى ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش ۋە تۆكمە قىلىپ سېتىش ئارقىلىق بازاردىكى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى تەكشىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئىككىسى بىرلىشىپ، ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ بىر تۇتاش سىستېمىسىنى تەشكىل قىلغان.

بۇ ئىككى تەدبىر غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى مالىيە باشقۇرغۇچى ساڭ خۇڭياڭنىڭ ئىجاد قىلىشى بىلەن يولغا قويۇلغان. بىر تۇتاش توشۇشنى يولغا قويۇشتا ئاۋۋالقى نەرسە تارتۇق قىلىشتىكى ئىش خىراجىتىنى تېجەپ قېلىش مەقسەت قىلىنغان. ئۇنىڭدىن ھەرقايسى يەگلىكلەر مالىيىگە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك تارتۇق كىرا ھەققى بىلەن بىللە شۇ جايدىكى بازار باھاسىغا ئاساسەن مەلۇم مىقداردىكى كەڭرى ۋە ئەرزان باھالىق يەرلىك ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلارغا سۇندۇرۇلۇپ، شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا بىر تۇتاش توشۇشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارغا بېرىلىدىغان بولغان. بەزىدە بىر تۇتاش توشۇشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلارمۇ بەزى ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋالاتتى. يىغۇۋېلىنغان ۋە سېتىۋېلىنغان بۇ ماددىي ئەشيالارنىڭ ئەلا سۈپەتلىك، يۇقىرى باھالىق، تۇشۇشقا ئەپلىك بىر قىسمى يەنىلا پايتەختكە تارتۇق قىلىنغاندىن باشقا، قالغانلىرى بىر تۇتاش توشۇشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار تەرىپىدىن قىممەت باھادا سېتىلىدىغان جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلاتتى. تەكشەشكە كەلسەك، پايتەختتە تەكشىگۈچى ئورگان تەسىس قىلىنغاندى، جايلاردىن توشۇپ

كېلىنگەن تارتۇقلار، بىر تۇتاش توشۇشنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار تەرىپىدىن سېتىۋېلىنىپ پايتەختكە تۇشۇلغان بۇيۇملار، ھۆكۈمەت كارخانىلىرىدا ياسالغان ئەسۋابلارنىڭ تاۋار قىسمى، شۇنىڭدەك مالىيىنى باشقۇرىدىغان تارماقنىڭ ئىلكىدىكى مالىلار شۇ جايدا ساقلىناتتى. مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ باھاسى ئۆرلىگەندە، تەكشۈرۈچى ئورگان تۆۋەنرەك باھادا ساتاتتى؛ ئەكسىچە، مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ باھاسى ھەددىدىن تاشقىرى تۆۋەن بولۇپ قالسا، تەكشۈرۈچى ئورگان ئۇنى سېتىۋالاتتى، بۇنىڭ بىلەن مال باھاسى بىر قەدەر مۇقىم بولۇپ تۇراتتى.

بىر تۇتاش توشۇش ھۆكۈمەتكە ئىنتايىن پايدىلىق ئىدى، فېئودالىلىق ھۆكۈمەت بۇنىڭدىن يىلغا ئىنتايىن كۆپ كىرىم قىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تارتۇقنى يىراق جايلارغا توشۇغاندا خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشىدىغان ھاشار يۈكىنى مەلۇم دەرىجىدە يەڭگىللەتتى. بۇرۇن رايونلار ئارىسىدا مال توشۇپ يۈرۈپ ئولگۈچە سېتىش بىلەن بېيىپ كەتكەن چوڭ سودىگەرلەرنىڭ پائالىيەتلىرى بولسا چەكلىمىگە ئۇچرىدى، ئۇ ئۇز ۋە تۆمۈرنى مەخسۇس سېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن سودا كاپىتالىغا بىرىلگەن يەنە بىر كۈچلۈك زەربە بولدى. تەكشەش بولسا سودىگەرلەرنىڭ باھانى نېرى-بېرى قىلىپ، ھايانكەشلىك قىلىشنى مەلۇم دائىرىدە چەكلىدى.

ساك خۇڭيادىن كېيىن بىر تۇتاش توشۇشنى يولغا قويۇپ خېلى ئۇزۇم ھاسىل قىلغان كىشى تاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى مالىيە باشقۇرغۇچى لىيۇ يەن بولدى. ئۇ چاغلاردا شەرقىي جەنۇبتىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە قول سانائەت بىرقەدەر راۋاجلانغاندى، كۈەنجۇك رايونىدا مول ھوسۇل ئېلىنىپ، شەرقىي جەنۇبتىن سۇ يولى بىلەن كۆپلەپ ئاشلىق توشۇپ كېلىشنىڭ ھاجىتى بولمىغان يىللاردا، لىيۇ يەن بىر قىسىم يەر بېجى كىرىمى ۋە تۇز پايدىسى كىرىمىنى ئىشلىتىپ، شەرقىي جەنۇبتىكى ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە يەرلىك ۋە ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىپ، سۇ يولى بىلەن بېيجىڭ ۋە گۈنجۇك قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ سېتىش ئارقىلىق مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتتى، بۇ شەرقىي جەنۇبنىڭ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى. تەكشەش لىيۇ يېن دەۋرىدىمۇ يولغا قويۇلدى، ئۇ چاغدا بۇ ئىش تۇراقلاشتۇرۇش دەپ ئاتالغانىدى.

فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، ۋاك ئەنشىلا شەرقىي جەنۇبتىكى جايلاردا بىر تۇتاش توشۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويدى؛ دۆلەت خەزىنىسىدىن ئاجرىتىلغان بىر قىسىم پۇلنى ۋە يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان 3 مىليون داداڭ ئاشلىقنى دەسمايە قىلىپ (شەرقىي جەنۇبنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مالىيە كىرىمىنى يۆتكەپ ئىشلىتىشكىمۇ بولاتتى). مالنى يولغا سالغۇچى ئەمەلدار ئارقىلىق يېقىن جايلاردىن باھاسى ئەرزان، ساقلاش ۋە سېتىش قولايلىق بولغان ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى پايتەختكە ياكى قىممەت باھادا سېتىلىدىغان جايلارغا تۇشۇپ ساتاتتى. ۋاك ئەنشى تەكشەش ئۇسۇلىنى بازار سودىسى ئۇسۇلى قىلىپ ئۆزگەرتتى، مەزمۇن جەھەتتە ئانچە - مۇنچە ئۆزگەرتتى. ئەمما ھەر ئىككىسىنىڭ يولغا قويۇلغان ۋاقتى ئۇزاق بولمىدى. كېيىن فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئەركىن تىجارەت

قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىدىيە كۆنىدىن - كۆنگە باش كۆتۈردى، بۇنداق ھۆكۈمەت سودىسىدا كۆرۈلگەن خىيانەتچىلىك، قاقتى - سوقتى قىلىش قاتارلىق ئىللەتلەرمۇ يارغانسېرى كىشىلەرنىڭ قاتتىق ئەيىبلىشىگە ئۇچرىدى، شۇنداق قىلىپ بىر تۇتاش توشۇش تۈزۈمى پەيدىنپەي يوقالدى.

تۇراقلاشتۇرۇش ئۇسۇلى بۇ، جۇڭگودا ھېئودالىق ھۆكۈمەتلەر ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش ئارقىلىق بازاردىكى مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭشەش يولىدا قوللانغان ئىقتىسادىي تەدبىر.

تۇراقلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلىشى ئاشلىقتىن باشلانغان. شۇنداقلا ئاساسەن ئاشلىق جەھەتتە قوللىنىلغان. ھۆكۈمەت ئاشلىق باھاسىنى تەڭشەش، ئاشلىق زاپىسى ساقلاپ قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش نامىدا سالغان ئاشلىق ئامبارلىرى تۇراقلاشتۇرۇش ئامبارلىرى دەپىلەتتى. ئۇ لىنىڭ ئادەتتىكى باھادا سېتىش ۋە ساڭ خۇڭيانىڭنىڭ تەڭشەش ئۇسۇللىرىدىن كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسى شۇەندى خانىنىڭ ۋۇفېڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 54 - يىلى) دېھقانچىلىق ۋەزىرى گېڭ شۇچاڭنىڭ تەكلىپى بويىچە چېگرا جايلاردا ئامبار ياسالغان، «ئاشلىق ئەرزان چاغدا باھاسى ئۆرلىتىپ سېتىۋېلىنىپ، دېھقانچىلىققا پايدا يەتكۈزۈلگەن، ئاشلىق قىممەت چاغدا باھاسى چۈشۈرۈپ سېتىلغان، شۇنداق قىلىپ پۇقرالارغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىلگەن، بۇنداق ئامبار تۇراقلاشتۇرۇش ئامبىرى دەپ ئاتالغان» («خەن سالنامىسى. ئىگىلىك تەزكىرىسى»). تۇراقلاشتۇرۇش ئامبىرى دېگەن ئىسىم مانا شۇنىڭدىن باشلاپ قوللىنىلغان. يۇەندى خان دەۋرىدە بۇ ئۇسۇل قارشى تۇرۇشقا ئۇچراپ تاشلىنىپ قالغان. ئەمما كېيىنكى دەۋرلەردە بەزىدە يولغا قويۇلۇپ، بەزىدە تاشلىنىپ قالغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لىيۇيەن تۇراقلاشتۇرۇش ئامبىرى ئۇسۇلىنى رەتكە سېلىپ، مەلۇم مۇڭەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. تۇراقلاشتۇرۇش ئامبارلىرىدىن باشقا، يېزىلاردا ۋاپادارلىق ئامبارلىرى (جامائە ئامبارلىرى) بار ئىدى، بۇلار سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا تەسىس قىلىنىشقا باشلىغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇەنخى يىللىرىدا، تۇراقلاشتۇرۇش ئامبارلىرى بىلەن ۋاپادارلىق ئامبارلىرى بىرلەشتۇرۇۋېتىلگەن، بۇنداق ئامبارلار تۇراقلاشتۇرۇش - ۋاپادارلىق ئامبىرى دەپ ئاتالغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، پاراقچا قوشۇپ قوشۇمچە باج ئېلىنىپ، ۋاپادارلىق ئامبارلىرى قايتا سېلىنغان، چەت - ياقا جايلاردىن باشقا جايلاردا تۇراقلاشتۇرۇش ئامبارلىرىمۇ تەسىس قىلىنغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جۇشى دېگەن ئادەم تۇراقلاشتۇرۇش ئامبىرى تەسىس قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، ۋاپادارلىق ئامبىرى تەسىس قىلىشنى قاتتىق تەشەببۇس قىلغان. جىن سۇلالىسى ۋە يۇەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە تۇراقلاشتۇرۇش ئامبىرى بارئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېھتىياج ئامبىرى بارئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئولايەت - ناھىيىلەردە تۇراقلاشتۇرۇش ئامبىرى تەسىس قىلىش، شەھەر - بازارلاردا ۋاپادارلىق ئامبىرى تەسىس قىلىش، يېزا - كەنتلەردە جامائەت ئامبارلىرى تەسىس قىلىش بەلگىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى نامدا بار،

ئەمەلدە يوق بولۇپ قالغان، ھەتتا نامدىمۇ، ئەمەلدىمۇ يوق بولۇپ كەتكەن. تۈراقلاشتۇرۇش تۈسۈلى ئاشلىقتىن باشقا تاۋارلارغا تەتبىق قىلىنغان، بۇنىڭدا بىرقەدەر ياخشى نەتىجە قازىنىلغان دەۋرمۇ تاك سۈلالىسى زامانىدىكى لىۋيەن دەۋرى ئىدى. لىۋيەن يەنە ھەرقايسى جايلاردا نەرخى - ناۋا تۈرى بەرپا قىلىپ، مالالارنىڭ نەرخى - ناۋاسى ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى ماددىي ئەشيالارنىڭ ئېشىپ قېلىش ۋە كەملەپ كېتىش ئەھۋالىنى ۋاقتىدا بىلىپ تۇراتتى، بۇنىڭ بىلەن شۇ چاغدىكى ئاشلىق ۋە تۈرلۈك ئاساسىي تاۋارلارنىڭ باھاسىنىڭ بەك قىممەت ۋە بەك ئەرزان بولۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيدىغان ئىش بولمىغان. بۇنداق ئىش جۈڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىدە كەم ئۇچرايدۇ.

فېئودالىق خانادانلىقلارنىڭ تۈراقلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى يولغا قويۇشتىكى مەقسىتى ئاشلىق باھاسىنىڭ تولىمۇ تۈراقسىز بولۇشىدىن ساقلىنىپ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىققا تەسىر يېتىپ قېلىشنىڭ، ھەتتا پۈقرالارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىدى. ئىقتىسادىي ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ، ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىش يولى ئارقىلىق تەمىنلەش بىلەن تەڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەڭشەشتىن ئىبارەت بۇنداق ئۇسۇل قەدىمكى دەۋردىكى (غەربىي جۇ سۈلالىسى دەۋرىدىكى) بازاردىكى مال باھاسىنى جىياشى ئارقىلىق نوقۇل مەمۇرىي بۇيرۇقى بىلەن بەلگىلەشكە قارىغاندا بىر ئىلگىرىلەش ئىدى. مۇھىم ئەشيا بولغان ئاشلىق، قەھەتچىلىك بولغاندا سېتىش ئۇچۇن، مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى زاپاس ساقلانسا ھەمدە بۇ ئىش ئوبدان يولغا قويۇلسا، خەلق ئۇچۇن پايدىلىق بولاتتى، سودىدىكى ھايانكەشلەر ئۇچرىمۇ بىر چەكلەش بولۇپ ھېسابلىناتتى. بىراق، فېئودالىق جەمئىيەتتە، ئاز سانلىقى تۈراقلاشتۇرۇش ئامبارلىرىلا ياخشىراق باشقۇرۇلغانىدى؛ ئەھۋال كۆپىنچە مۇنداق ئىدى: ئاشلىق تېگىشلىك باھادا سېتىۋېلىنمايى، ئەمەلدارلار بۇ ئارىلىقتا خىيانەت قىلاتتى، ياكى تۈراقلاشتۇرۇش نامى ئاستىدا ئاشلىقنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ ھاللاردا دەسمايە ۋە ئامبارلار يېتىشمەيتتى، ھەتتا كۆپىنچە باشقا ئېشىلارغا ئىشلىتىلىپ كېتەتتى، نەتىجىدە قەھەتچىلىك يىللىرى كۆپىنچە تەمىنلەشكە ئاشلىق يوق بولۇپ قالاتتى. بەزى چاغلاردا ۋە بەزى جايلاردا، قانۇن - پەرمانلار بەك قاتتىق بولغاچقا، ئەمەلدارلار چاتاق چىقىشتىن قورقۇپ، ئامبارلارنى ئۆزاق ۋاقىت پېچەتلىۋېتەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئاشلىق سەپسېپ كېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلەتتى. بۇ ھال بىكاردىن - بىكار خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىپ، ئاشلىق باھاسىنى ۋە خەلقنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپ بېرەلمايتتى.

كوك تۈسۈلى بۇ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋاڭ ئەنشى قانۇن ئۆزگەرتىش داۋامىدا بەلگىلىگەن دېھقانچىلىق قەرز بېرىش ئۇسۇلى. ئۇ تۈراقلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولغان، شۇڭا «يېڭى تۈراقلاشتۇرۇش ئۇسۇلى» دەپمۇ ئاتالغان.

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، پۈقرالارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى تەڭشەش ئۇچۇن، ھەرقايسى جايلاردا تۈراقلاشتۇرۇش ئامبارلىرى ياسالدى، بىراق ئۇنىڭ ئونۇمى چوڭ بولمىدى، بىكاردىن - بىكار ئامبار باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار ۋە باي سودىگەرلەر-

يىلك نەپ ئېلىۋېلىشى ئۈچۈن پۈرسەت تۇغۇلدى. ۋاك ئەنشى بۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، لى سېن ۋە ئۆزى جايلاردا سىناق تەرىقىسىدە يۈلغا قويغان، زىرائەت كوك ۋاقتىدا پۇل قەرز بېرىپ، ئاشلىق پىشقاندا ئاشلىق قايتۇرۇۋالىدىغان تەجرىبىدىن پايدىلىنىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كوك ئۈسۈلىنى تۈزۈپ چىقتى، بۇ ئۈسۈل شىنىڭنىڭ 2 - يىلى (1069 - يىلى) تەستىقلىنىپ يولغا قويۇلدى. ھەرقايسى جايلاردىكى تۇراقلاشتۇرۇش ئامبارلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئامبارلاردا پۇل ۋە ئاشلىق بولۇپ 15 مىليون تەزىق پۈلغا يارايدىغان نەرسە ساقلانغانىدى، ئاشلىقنىڭ بىر قىسمى ئادەتتىكى باھادا سېتىشقا قالدۇرۇلغاندىن باشقا، قالغان پۇل ۋە ئاشلىق دەسمايە قىلىنىپ، سېرىقتال ۋاقتىدا تەڭشەشكە ئىشلىتىش ئۈچۈن دېھقانلارغا قەرز بېرىلدى. جايلاردىن يىغىلغان قىسمەن باجمۇ بۇنىڭغا قوشۇپ ئوبزروت قىلىندى. قەرز ئېلىش ئۇسۇلى مۇنداق ئىدى: پۇقرالار ھەر يىلى كونىچە 1 - ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 5 - ئاينىڭ باشلىرىدىن بۇرۇن، ئىختىيارىي يوسۇندا ئۆزى تۇرۇشلۇق جايدىكى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا نەق پۇل (ياكى ئاشلىق) قەرز بېرىپ تۇرۇش ھەققىدە ئىلتىماس سۇنۇاتتى، بۇ كوك پۇلى دەپ ئاتىلاتتى. بېرىلىدىغان قەرز پۇلنىڭ مىقدارى پۇقرانىڭ مۈلكىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىگە قاراپ بەش خىلغا بۆلۈنەتتى، بىرىنچى خىلدىكىلەر ھەر قېتىمدا 15 تەزىق پۇل ئېلىشقا بولاتتى، بەشىنچى خىلدىكىلەرگە بىر يېرىم تەزىقتىن ئارتۇق پۇل بېرىلمەيتتى. بەشتىن كۆپ ئائىلە بىر باۋ بولاتتى، ئالغان قەرز پۇل شۇ يىللىق يازلىق باجۇ ۋە كۈزلۈك باج بىلەن بىللە ئايرىم-ئايرىم ھالدا 6 - ۋە 11 - ئايلاردا قايتۇرۇلاتتى؛ ئاپەت بولۇپ قالسا، كېچىكتۈرۈپ كېيىنكى قېتىم ئاشلىق پىشقاندا قايتۇرۇشقا بولاتتى، ئىككى پوك ئۆسۈم ئېلىناتتى، پىرىنسىپ جەھەتتە، قەرزگە نەق پۇل بېرىلەتتى، ئاشلىقنىڭ ئالدىنقى ئون يىل ئىچىدىكى ئوتتۇرىچە باھاسى بويىچە، قەرز بېرىلگەن پۇل نەرسىگە سۈندۈرۈلاتتى، مۇددەت توشقاندا، نەرسە قايتۇرۇلاتتى، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئىجرا قىلىش داۋامىدا بەزى يەرلىك ئەمەلدارلار قەرزگە يۇقىرى باھا بىلەن پۇلغا سۈندۇرۇپ نەرسە بېرەتتى، قەرز ئالغۇچى قايتۇرىدىغان چاغدا، ئۇلار پۇلنى يەنە تۆۋەنرەك باھادا نەرسىگە سۈندۇراتتى ياكى قايتۇرۇش ۋاقتىدىمۇ نەق پۇل ئالنىمىز دەپ تۇرۇۋالاتتى؛ زورمۇزور قەرز بېرىش، ئۆسۈمنى كۆپ ئېلىش، ئاپەت بولۇپ، خەلق قەرزنى قايتۇرالماي قالسا قامچىلاشقا ئوخشاش ئەھۋاللارمۇ بارئىدى. بۇلار چوك پومېشچىكلار ۋە كونىلىقنى ساقلىغۇچى بيۇروكراتلارنىڭ كوك ئۇسۇلىغا ھۇجۇم قىلىشىدا دەستەك بولۇپ قالدى. يۇەنفېڭنىڭ 8 - يىلى (1085 - يىلى) كونىلىقنى ساقلىغۇچىلار ھوقۇق تۇتتىيە شۇنىڭ بىلەن كوك ئۇسۇلى بىكار قىلىندى كېيىن بەزىدە قوللىنىپ، بەزىدە قىلىنىپ تۇردى، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى پەيدىنپەي تۈگەپ كەتتى.

كوك ئۇسۇلى جۇڭگودا كا
ئىلگىرىكى جەمئىيەتتە ھۆ
يولغا قويۇلغان، ئىجتىما
بولغان يېڭا قەرز مۇ
تارىختا، غەربىـ
قەرز مۇئامىلە
نىدى، ئەم

ئېتىبار بېرىلگەن (ئۇلاردىن ئۆسۈم ئېلىنمىغان) ئىدى، ئۆسۈم كىرىمى سودىگەرلەر ۋە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا بېرىلگەن قەرزدىن كېلەتتى. قەرز بېرىش چارىسى ۋاك ماك دەۋرىدىمۇ يولغا قويۇلغانىدى، ئەمما ئۇنىڭدا يەنىلا شەھەر سودا ـ سانائەتچىلىرى ئوبيېكتى قىلىنغان بولۇپ، دېھقانلارغا قەرز بېرىلمەيتتى. ۋاك ئەنشى يولغا قويغان كوك ئۇسۇلى نوقۇل قەرز بېرىشلا ئەمەس ئىدى، بەلكى ئۇ دېھقانچىلىققا قەرز بېرىش بىلەن ئالدىن سېتىۋېلىشنىڭ بىرلىكمىسى بولۇپ، سودىگەرلەرنىڭ جازانە كاپىتالىنى چەكلەش رولىنى ئويناغانىدى. كوك ئۇسۇلى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا، سودىگەرلەرنىڭ جازانە كاپىتالىنىڭ يېزىلاردا ئاتالمىش كوك سېتىۋېلىش ھەرىكەتلىرى كۈندىن ـ كۈنگە ئەۋج ئېلىپ كەتتى.

تۆۋاقلاشتۇرۇش ئۇسۇلى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بازار سودىسى ئۇسۇلى شىمالىي سۇئال سۇلالىسى دەۋرىدە ۋاك ئەنشى قانۇن ئۆزگەرتىش داۋامىدا چىقىرىلغان بىر پەرمان بولۇپ، ئۇنىڭدا ماددىي ئەشيالارنى ھۆكۈمەتنىڭ بېۋاستە سېتىۋېلىشى ۋە سېتىشى، سودىغا قاتنىشىشى، بۇ ئارقىلىق تاۋار مۇئامىلىسىنى ۋە بازاردىكى مال باھاسىنى تىزگىنلىشى بەلگىلەنگەن.

بۇ ئىشنى مەسئۇل بولۇپ پاشقۇرىدىغان ئورگانلار پايتەخت بازار سودىسى مەھكىمىسى (ئورنى بىيەنجىڭدا ئىدى) ۋە بازار سودىسى ئىدارىسى (يۇنىڭدىن جەمئىي 22 سى بار بولۇپ، چېگرا رايونلار ۋە چوڭ شەھەرلەرگە تارقالغان) دەپ ئاتىلاتتى. بازار سودىسى ئىدارىلىرى ھەر كەسىپتىكى دۇكاندارلار ۋە سالاچى سودىگەرلەرنى ۋاستىچى ۋە سالاچى بولۇشقا قوبۇل قىلاتتى. باشقا جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەر ئەكەلگەن نەرسىلىرىنى بازار سودىسى ئىدارىسىگە سېتىپ بېرەتتى، باھاسىنى ۋاستىچىلەر بىلەن سالاچىلار مالنىڭ ئېگىسى بىلەن كېڭىشىپ توختىتاتتى. ئەگەر ئېلىپ كېلىنگەن مالغا بازاردا ۋاقتىنچە ئېھتىياج بولمىسمۇ، ساقلاپ قويۇپ كېيىن سېتىشقا بولسىلا، بازارسودىسى ئىدارىسى سېتىۋېلىپ ساقلاپ قويياتتى. كېيىن يەنە: بازار سودىسى ئىدارىسىنىڭ ئىشىغا قاتناشقان سودىگەرلەر ۋە ھەر كەسىپتىكى دۇكاندارلار كاپالەت پۇلى سۇپىتىدە مەلۇم مىقداردا ئالتۇن، كۈمۈش، مال ـ مۈلۈك تاپشۇرۇش ۋە ئۆزئارا كېپىل بولۇش شەرتى ئاستىدا، بازار سودىسى ئىدارىسىدىن پۇل قەرز ئېلىپ مال سېتىۋالسا ياكى نەسىگە مال سېتىۋالسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن بازار سودىسى ئىدارىسى سودا بىلەن پۇل ـ مۇئامىلە قوشۇلۇپ كەتكەن ئورگان بولۇپ قالدى.

بازار سودىسى ئۇسۇلىنىڭ مال باھاسىنى تەڭشەش ۋەزىپىسى بارئىدى: باھاسى ئەرزان مالنى سەل ئۇستۇن باھادا سېتىۋالاتتى، باھاسى قىممەت مالنى سەل تۆۋەن باھادا ساتاتتى. بۇ ئۇسۇل غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساك خۇڭيا ئۇنىڭ تەڭشەش ئۇسۇلىدىن كەلگەن، ئەمما ئۇنى راۋاجلاندۇرغانىدى. بۇ جۇڭگونىڭ قېنودالليق جەمئىيەت تارىخىدا ھۆكۈمەتنىڭ بازارغا ئارىلىشىش تەدبىرلىرى ئىچىدە ياخشىراق تەدبىرلەردىن بىرى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئۇنۇمى شۇ بولدىكى، ئۇ چوڭ سودىگەرلەرنىڭ بازارنى مونوپول قىلىۋېلىشى ۋە كونترول قىلىۋېلىشىغا زەربە بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قانۇنغا رىئايە قىلدىغان سودىگەرلەردىن پايدىلانىدى ۋە ئۇلارنى يۆلىدى.

بازار سودىسى ئۇسۇلى ـ سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلانغانلىقىنىڭ مەھسۇلى، بۇ شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، شۇ چاغلاردا ئىقتىسادىي جەھەتتە ھۆكۈمەت ھەممىنى ئۆز ئالدىغا تارتىۋالالمايتتى، ھۆكۈمەت سودىگەرلەر بىلەن ھەمكارلىشىشى كېرەك ئىدى. ئەمما، خانىنىڭ تۇغقانلىرى بولغان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر، مۇتەئەسسىپ چوڭ بيۇروكراتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان چوڭ سودىگەرلەرنىڭ تەسىر كۈچى ناھايىتى زور بولغانلىقتىن، بازار سودىسى ئۇسۇلىنى ئوبدان ئىزچىل ئىجرا قىلىشقا بولمىدى. ۋاڭ ئەنشى ۋەزىپىسىدىن قالغاندىن كېيىن، سۇك خاندانلىقى دەۋرىدە بازار سودىسى دېگەن نام بىرمەزگىل ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ سېپىتى ئۆزگىرىپ، مالنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، يۇقىرى باھادا ساتىدىغان نەپ ئېلىش تىجارىتى بولۇپ قالغانىدى.

سودا بېجى جۇڭگودا قەدىمكى زامانىدا ھۆكۈمەت سودىگەرلەردىن ئالىدىغان باج. ئاساسەن بازار بېجى (بازار ئىجارىسى) ۋە يول بېجى (تاموژنا بېجى) دېگەن ئىككى خىل باجنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بەزىدە بۇنىڭغا تۇرلۈك سېلىقلارمۇ قوشۇلاتتى.

بازار بېجى غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا بارئىدى، كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ بازار بېجى ئىشلىنىۋەردى. يول بېجىدا ئۆزگىرىش كۆپرەك بولدى. ئەسلىدە سودىگەرلەر چازىلاردىن ئۆتسە، «غەلىتە كىيىم ـ كېچەك»، «غەلىتە گەپ ـ سۆزلىرى» لا تەكشۈرۈلەتتى، بازار بېجى تاپشۇرغان ـ تاپشۇرمىغانلىقى، مەنئى قىلىنغان مالالارنىڭ بار ـ يوقلۇقى تەكشۈرۈلەتتى؛ تەخمىنەن چۈنچيو دەۋرىدىن كېيىن، ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى چېگرا بېجى ئېلىشقا باشلىدى، كۆپ ھاللاردا باج ناھايىتى كۆپ ئېلىناتتى. چىن شىخۇاڭ جۇڭگونى بىرلەككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، تاموژنا بېجى بەكار قىلىندى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ چازىدىن ئۆتكەنىدە باج ئالىدىغان ئىش يوق ئىدى. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋرىدىن كېيىن، مۇھىم سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرىدا يول بېجى ئېلىنىدىغان بولدى، بۇ چازا بېجى دەپ ئاتالدى؛ ھارۋىنى كالا بىلەن سۆرەش، كېمىنى كالا بىلەن سۆرەپ دەريادىن ئۆتكۈزۈش ياكى لەيلىمە كۆۋرۈك بىلەن ئۆتكۈزۈشتىمۇ كالا بېجى ۋە كۆۋرۈك بېجى ئېلىناتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە چازا بېجى يەنە بەكار قىلىندى، ئەن لۇشەن ـ شى سىمىڭ توپىلىڭىدىن كېيىن بىرمەزگىل چاڭجياڭ، خۇەيخې دەريالىرىدا توغان سېلىپ، بۇنىڭ ياردىمى بىلەن دەريادىن ئۆتكەن سودا كارۋانلىرىدىن باج ئېلىنىدىغان بولدى، بۇ توغان ھەققى دەپ ئاتالدى؛ دېزۇڭ خان مەزگىلىدە مۇھىم يوللاردا ۋە شەھەرلەردە مال ـ مۇلۇك بېجى ئېلىش، بىر تىزىق پۇلغا يارايدىغان مال ئۇچۇن ئىككى پىرسەنت باج ئېلىش، بامبۇك، ياغاچ، چاي، سىر ئۇچۇن ئوندىن بىر قىسىم باج ئېلىش رەسمىي بەلگىلەندى. بەش دەۋر مەزگىلىدە ھەرقايسى بەگلىكلەر بۇلۇنمە ھالەتتە بولۇپ، باجنىڭ تۈرلىرى تېخىمۇ كۆپەيتىپ كەتتى.

سۇك سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بېجى دۆلەت مالىيىسىدىكى مۇھىم كىرىم بولۇپ قالدى. شىمالىي سۇك سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇرۇنقى كۆچا بىلەن بازار ئايرىتۇتىش تۈزۈمى يەمرىلىپ، شەھەر ھەممە يېرىدە دۇكان ئېچىشقا بولىدىغان بولدى، بازار بېجى تۇرالغۇ بېجىغا

قىلدى. يول بېجى بولسا ئۆتۈش بېجى دەپ ئاتىلىپ، ئۆتۈش بېجى بىلەن تۇرالغۇ بېجى قوشۇلۇپ سودا بېجى دەپ ئاتالدى. سودا بېجىدىن كىرگەن كىرىمنىڭ بىر قىسمى جايلارنىڭ خىراجىتى قىلىپ بېرىلگەندىن باشقا، قالغىنى پۈتۈنلەي مەركەزگە تاپشۇرۇلاتتى. رېنزۇڭ خان دەۋرىدە، بىر يىللىق سودا بېجىنىڭ مىقدارى 19 مىليون تەڭگىتەن كۆپ پۇلغا يېتىپ، يەر بېجىدىن قالسا، ھەممىدىن كۆپ كىرىم بولۇپ قالغانىدى. چېگرا بازار بولىدىغان جايلاردىمۇ باج ئورگىنى تەسىس قىلىنىپ باج ئېلىناتتى ياكى باجنى سودىگەرلەر ھۆددىگە ئالاتتى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خۇسۇسىيلار قۇرۇۋالغان باجخانىلار بارئىدى، بىرەر كىشە ئاشلىق، بىرەر باغلام ئوتۇن، بىرەر سېۋەت كۆكتاتنىمۇ باج ئېلىناتتى. بۇ باجلار ئېلىنغاندىن تاشقىرى، قاقتى ـ سوقتى قىلىدىغان ئىشلار ئەدەپ كەتكەنىدى، باج ئالىدىغان چازىلارنىڭ «چوڭ ـ كىچىك جازا مەيدانلىرى» دېگەن يامان نامى بارئىدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، مۇھىم قاتناش يوللىرىدا باجغا قەغەز پۇل يىغىدىغان چازىلار بار بولۇپ، كىمە ماتېرىيالى ھەققى ئالاتتى. ۋەنلى يىللىرىدىن كېيىن چازىلار كۆپەيدى، باجگىرلار ھەر تەرەپتە باج يىغىدىغان بولدى، سودا بېجىنىڭ ئېغىرلىقى جەھەتتە بۇ دەۋر تارىخ تا ئەڭ گەۋدىلىك دەۋر ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تۈزۈم داۋاملىق يولغا قويۇلدى، نوپۇس ئىشلىرى ۋازارىتىنىڭ قارمىقىدا 24 چازا، قۇرۇلۇش ۋازارىتىنىڭ قارمىقىدا بەش چازا تەسىس قىلىندى، باج نورمىسى تۆت مىليون 350 مىڭ سەر كۈمۈش قىلىپ بەلگىلەندى، بۇ چېيەنلۇڭ جىياچىڭ دەۋرلىرىدىكى مەركەزنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئالاھازەل ئوندىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى؛ ئەمەلىيەتتە بولسا يېغىلغان باج نورمىدىكىدىن خېلىلا ئېشىپ كېتەتتى، بەزىلەرنىڭ مۆلچەرىچە 60 ـ 70 مىليون سەر كۈمۈشتىن كەم بولمايدىكەن.

سودا بېجى ۋاستىلىك باج بولۇپ، شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، باجنى سودىگەرلەر تاپشۇرىدۇ، ئەمما، سودىگەرلەر ھامان تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىش ـ سېتىلىش باھاسىنى چۈشۈرۈش ۋە ئۆستۈرۈش يولى بىلەن، ئۇنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە ئىستېمالچىلاردىن ئۇندۇرۇۋالىدۇ. ئېنىقكى، سودا بېجى، ماھىيەتتە، ئېنىقكى ھۆكۈمەتنىڭ ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا ھۆكۈمەت ئۇ ئارقىلىق ئاقۇچەك ئىستېمالچىلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن كىرگەن بىر قىسىم كىرىمنىمۇ ئېلىپ كېتىدۇ. تارىختا سودا بېجى كىرىمىنىڭ كۆپەيىشى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئەمما سودا بېجىنىڭ ئېغىر بولۇشى، ئاساسەن، ئېنىقكى ھۆكۈمرانلارنىڭ مالىيە جەھەتتىن نەپ شىلۇبلىش تەلىپىدىن كېلىپ چىققان، شۇڭا ئۇنى تاۋار ئىگىلىكىنى ئۆلچەيدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم قىلىشقا بولمايدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، سودا بېجى، بولۇپمۇ يول بېجى ئۇزاق مەزگىلگىچە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىگە توسالغۇ بولۇش رولىنى ئويناندى.

كوچا بىلەن بازارنى ئايرۇبتىش توزۇمى بۇ، جۇڭگودا قەدىمكى زامانداھۆكۈمەتنىڭ بازار باشقۇرۇش تۈزۈمىنى. قۇللۇق جەمئىيەتتىن فېئودالىزىم جەمئىيەتىنىڭ دەسلەپكى

مەزگىللىرىگىچە، شەھەرلەردىكى تۇرالغۇ جاي رايونى (كوچا) بىلەن سودا رايونى (بازار) قاتتىق ئايرىلغانىدى. «ھۈنەرۋەنچىلىك ھەققىدە» ۋە «جۇ يوسۇنلىرى. يەر باشقۇرغۇچى ئەمەلدار»دا يېزىلىشىچە، بازار ئوردىنىڭ شىمالىغا (ئالدى ئوردا، كەينى بازار) جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ مۇقىم دائىرىسى بارئىكەن، بازارغا كىرىش ۋە بازاردىن قايتىشتا بەلگىلەنگەن دەرۋازىدىن كىرىش - چىقىش كىرەك ئىكەن، بازار دەرۋازىسى بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئېچىلىدىكەن ۋە تاقىلىدىكەن. بازاردىكى دۇكانلار جاي بويىچە رەتكە تىزىلغانكەن، ھۆكۈمەت بازارنى باشقۇرىدىغان ئورگان قۇرغانكەن، سودا قىلىنىدىغان تاۋارلارغىمۇ چەك قويۇلىدىكەن. تاكى تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگىچە كوچا بىلەن بازارنى ئايرىش تۈزۈمىگە ئەمەل قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چاڭئەننىڭ شەرق ۋە غەربىدىكى ئىككى بازار ئوردىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھەربىرى 600 چامدام كېلەتتى، بازارنىڭ تۆت تەرىپى تام بىلەن ئورالغان بولۇپ، بازار دەرۋازىسى چۈش ۋاقتىدا ئېچىلاتتى، گۈگۈم ۋاقتىدا تاقىلاتتى، ئاخشىمى سودا قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ مەركەزلىرىدىمۇ بازار بارئىدى، بازارنىڭ سىرتىدا سودا قىلىشقا بولمايتتى. بازاردا ئولتۇرۇپ سېتىقچىلىق قىلىدىغان سودىگەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى تۆۋەن ئىدى، بەزى قانۇن - پەرمانلاردا مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلارنىڭ بازارغا كىرىشىگە بولمايدىغانلىقى، ئۇلارغا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى خىزمەتچىلەرنىڭ بازاردىن سېتىۋېلىپ ئېلىپكېلىشىغا بېرىشىگە بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەنىدى. بۇنداق تۈزۈم شۇ چاغلاردا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنىڭ تېخى يۇقىرى ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېئودالىزىم تەبىقە ئىدىيىسىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، بازارغا يېتەرلىك كۆچىلاردا ئوششاق قول سانائەتچىلەر ئىشخانا ئالدىدا دۇكان ئېچىپ مال ساتىدىغان، سودىگەرلەر يايمىچىلىق قىلىپ مال ساتىدىغان ياكى يېمەكلىكلەر دۇكىنى ئېچىپ مال ساتىدىغان سودا پائالىيەتلىرى بارلىققا كەلدى. سودا ۋاقتىمۇ ئۇزارىدى، چوڭ شەھەرلەردە ئاخشىمى سودا قىلىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، كوچا بىلەن بازارنىڭ چېكى ۋە تىجارەت ۋاقتى چېكى تامامەن بۇزۇلۇپ تاشلاندى. سودىگەرلەر تۇرالغۇ بىجى تاپشۇرسىلا، خالىغان يەردە دۇكان ئاچالايتتى، بىر كەسىپتە كىلەرمۇ باشقا - باشقا جايدا تىجارەت قىلسا بولىدىغان بولدى، پارچە ساتىدىغانلار ۋە يېمەك - ئىچمەك كەسىپىدىكىلەر كوچىلاردا دۇكان ئېچىپ مال ساتىدىغان بولدى، كوچا ئارىلاپ ۋارقىراپ يۈرۈپ مال ساتىدىغان ھۆپىگەرلەرمۇ بارلىققا كەلدى. كاپىتالى كۆپرەك بولغان ئۇلگۈچە سېتىش سودىسى، كەسىپلەر بويىچە، قاتناش قولايلىق بولغان مەلۇم جايلارغا نىسپىي ھالدا توپلاندى، بۇنىڭ بىلەن كەسىپىي خاراكتېرلىك ئۇلگۈچە سودا بازارلىرى بارلىققا كەلدى. مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، سودا يەنمۇ راۋاجلىنىپ، يېقىنقى زامان بازارلىرى بارا - بارا ۋۇجۇدقا كەلدى.

جەمئىيەتتە بولغان يۇرتداشلىق ئاساسىدىكى سودىگەرلەر تەشكىلاتى.

ساراي مىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بارلىقىقا كەلگەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە كۆپەيگەن. ساراي ئەسلىدە يۇرتداشلار سىرتقا بارغاندا تۇرىدىغان جاي بولۇپ، ئۇنى يۇرتداشلار ئىچىدىكى مۆتىۋەرلەر مەبلەغ توپلاپ سالدۇراتتى. فېئودال سودىگەرلەر كۆپىنچە يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا توپ بولۇۋېلىپ، مال توشۇپ ساتاتتى، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، توشۇپ يۈرۈپ مال ساتقۇچىلار ئۇچۇن بىرقەدەر مۇقىم بازار ھازىرلاندى، ئۇلار ساراي شەكلىدىن پايدىلىنىپ، سودا مەركەزلىرىدە ئۆي - ئىمارەت سالدۇرۇپ، ئۇنى كېلىپ - كېتىپ تۇرۇش ۋاقتىدا قونىدىغان، مال ساقلايدىغان، سودا قىلىدىغان، ئەزىز - چىراغ قىلىدىغان، كېڭىشىدىغان ۋە زىياپەت ئۆتكۈزىدىغان سورۇن قىلدى. ساراي تەشكىلاتى ئارقىلىق باشقا گۇرۇھتىكىلەرنىڭ رىقابەتنى توستى، ئۆز گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ سودا ساھەسىدىكى تەسىر كۈچىنى يېتىشتۇردى، يۇرتداشلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىش ئۇچۇن يۇرتداشلارغا مەنپەئەتلىك بولغان بەزى ئىشلارنىمۇ بېجىردى. سارايىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى كۆپىنچە ئاز سانلىق باي سودىگەرلەرچا ئىگىلىغا كىرگۈزۈۋالاتتى، تار يۇرتداشلىق ئىدىيىسى دەل چوڭ سودىگەرلەرنىڭ سارايىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش ۋە تىزگىنلەش قورالى بولۇپ قالغانىدى. ئۇ چاغلاردا ھەرقايسى جايلاردىكى بازارلارنى تولاراق ھۆكۈمەت ئىمتىياز بەرگەن سالاچى سودىگەرلەر چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقتىن، سىرتتىن كەلگەن سودىگەرلەر ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن بىۋاسىتە ھالدا مەھسۇلات سېتىۋالالمايتتى، ئۆزى ئەكەلگەن تاۋارلارنىمۇ ئۆزى خالىغانچە ساتالمايتتى؛ سۇ يولى بىلەن توشۇش، ئامبارلاردا ساقلاش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ كۆپ ھاللاردا ھۆكۈمەت ياكى سالاچىلار مونوپول قىلىۋالغانىدى. سودىگەرلەر سارىيى سەپلىنغاندىن كېيىن، تاۋارلارنىڭ سېتىۋېلىنىشى، سېتىلىشى، ساقلىنىشى ھەتتا دېڭىز يولى بىلەن توشۇلۇشى قاتارلىق ئىشلار سودىگەرلەرنىڭ ئۆز ئىلكىدە بولدى، ئۇلار سالاچىلارنىڭ ئارىدا مونوپول قىلىۋېلىشىدىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قوتۇلدى. شۇڭا ئۇ جۇڭگودا فېئودال سودا تەشكىلاتى ۋە سودا شەكلىدىكى بىر ئۆزگىرىش بولۇۋېلىپ، فېئودالىلىق جەمئىيەتتە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلانغانلىقى، ھۆكۈمەتنىڭ سودىگەرلەر ئۈستىدىكى ئاسارىتىنىڭ بوشاشقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

سودىگەرلەر سارىيى ئاساسەن ئۆلكە، ناھىيە بويىچە يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ئاساسىدا تەشكىللەنگەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە كەسىپ بويىچە تەشكىللەنگەنلىرىمۇ بولاتتى. ئۇ چوڭراق سودا شەھەرلىرىگە تارقالغان، بولۇپمۇ بېيجىڭ، خەنكۇ، سۇجۇ، فۇشەندە كۆپ ئىدى. كاڭشى يىللىرىدا، شەرقىي جەنۇبتىكى دېڭىز بويىلىرىدىكى ئۆلكىلەر بىلەن شەرقىي شىمالدىكى جايلار ئوتتۇرىسىدا يەلكەنلىك كېمە سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، شاڭخەيدە كېمە سودىگەرلىرى بىلەن توشۇپ يۈرۈپ مال ساتىدىغان سودىگەرلەر بىرلىشىپ يەلكەنلىك كېمە سارىيى تەشكىل قىلدى، شەرقىي شىمالنىڭ نيۇجۇاڭ قاتارلىق سودا پورتلىرىدىمۇ ساراي قۇرۇلدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى ئارقىسىدا،

بازارلار يەنمۇ كېڭەيدى، سودىگەرلەر ساربىي تەشكىلاتى پەيدىنپەي پارچىلىنىپ، كەسىپلەر بويىچە تەشكىللەنگەن، يېقىنقى زامان مەنسىدىكى سودىگەرلەر جەمئىيتى بارلىققا كەلدى، بۇ جەمئىيەت كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى كەسىپداش سودىگەرلەر بىرلەشمىسىنىڭ تەكتى بولۇپ قالدى.

قۇلۇله پۇل جۇڭگودا قەدىمكى زاماندا دېڭىز قۇلۇلىسى پۇل قىلىپ ئىشلىتىلگەن، بۇنداق پۇل قۇلۇله پۇل دېيىلەتتى.

كىشىلەر ئارىسىدا ئەڭ دەسلەپتە بولغان ئالماشتۇرۇش ــ نەرسىنى ـ نەرسىگە ئالماشتۇرۇش ئىدى، ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى تەرەققىي قىلىپ كېڭەيتىلگەن قىممەت فورماتسىيىسگە ئايلاندى. ئاندىن كېيىن يەنە سانسىز تاۋارلار ئىچىدىن بارا ـ بارا مەلۇم تاۋار ئايرىلىپ چىقتى، باشقا تاۋارلار ئۇنىڭغا ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بۇنداق تاۋار ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، كېڭەيتىلگەن قىممەت فورماتسىيىسى ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسگە ئۆتتى. دەسلەپتە، تامامەنلا بىرخىل مۇقىم تاۋار ئومۇمىي قىممەتداش بولمىغانىدى، چارۋا، يۇڭ ـ تېرە، ئاشلىق، قورال ـ سايمان ھەتتا قوللارمۇ ئومۇمىي قىممەتداش بولغانىدى. ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆپلەپ بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئالماشتۇرۇش بولىدىغان رايونلارنىڭ كېڭىيىشى ئارقىسىدا، كىشىلەر تەدرىجىي يوسۇندا بىرخىل تاۋارنى ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋاسىتىچىسى ۋە مالنىڭ قىممىتىنى مۆلچەرلەشنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ تاللىۋالدى، مۇقىم ھالدا ئومۇمىي قىممەتداش بولغان بۇنداق تاۋار پۇلدۇر. شۇنىڭ بىلەن ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى پۇل بىلەن ئىپادىلىنىدىغان قىممەت فورماتسىيىسى بولۇپ ئۆزگەردى. نۇرغۇنلىغان مىللەتلەر ئەڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردا چارۋا ۋە يۇڭ ـ تېرىنى پۇل قاتارىدا ئىشلەتكەنىدى. جۇڭگودا ۋە باشقا بەزى جايلاردا بولسا ئەڭ دەسلەپتە قۇلۇله پۇل قىلىنغان. قۇلۇله چىداملىق بولۇش، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولۇش، تەبىئىي بىرلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن پۇل قىلىنغان. بۇنداق قۇلۇله جەنۇبىي دېڭىزدىن چىقاتتى، ئۇ تەقدىم قىلىش، ئولجا ئېلىش، ئالماشتۇرۇلۇش يوللىرى بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە كېلەتتى، دېمەك، ئۇنىڭ كېلىشى ئاسانغا چۈشمەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ سىرتى پارقىراپ تۇراتتى، ئەسلىدە ئۇ زىننەت بۇيۇمى قىلىناتتى، ئۇنىڭ ھەجمى كىچىك، باھاسى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بولغاچقا، ئۇ پۇل قىلىپ ئىشلىتىشكە باب كېلىدىغان ماتېرىيال ئىدى. سىرتتىن كىرگەن ئەڭ مۇھىم تەبىئىي نەرسىلەرنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي قىممەتداش سۈپىتىدە پۇل فورماتسىيىسىنى ئېلىشى تاريختا كۆپ بولغان.

خېنەن ئۆلكىسىدىكى ياڭشياۋ كەنتىدە تاريختىن ئىلگىرىكى دەۋردىكى گۈللۈك ساپال قاچا خارابىسىدىن قۇلۇله تېپىلغانىدى، رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، «شيا قەبىلىسىدىكىلەر قارا قۇلۇله ئىشلەتكەن» («تۇز ـ تۆمۈر ھەققىدە. پۇل ئىشلىتىش»)، ئەمما قۇلۇلنىڭ پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەن ـ ئىشلىتىلمىگەنلىكى ھەققىدە ئۇزۇپ بىرنېمە دېيىلمىگەن. شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇلۇله پۇل قىلىنغانىدى، رەمنامىدە «قۇلۇله ئىنئام قىلىش»، «قۇلۇله ئولجا ئېلىش» دېگەن سۆزلەر بار. مىس قورال ئۈيمىلىرىدا «قۇلۇله ئىنئام قىلىش» دېگەن سۆز بولغاندىن باشقا، «قۇلۇله ھەدىيە قىلىش»

دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بار. قۇلۇله پۇلنىڭ بىرلىكى ئاده‌تته «پىڭ» بىلەن ھېسابلىناتتى، يەش قۇلۇله بىر يىپقا ئۆتكۈزۈله‌تتى، بۇ بىر تىزىق دېيىله‌تتى، ئىككى تىزىق يەنى ئون قۇلۇله بىر پىڭ بولاتتى. مىس قورال ئويمىلىرى‌دا، 30 پىڭ، 50 پىڭ دېگەن چوڭ سانلار بار، بۇ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىنئام قىلىش ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ. «نەزمە. شىياۋيا»دا يېزىلغان «ماڭا 100 پىڭ قۇلۇله ھەدىيە قىلدى» دېگەن سۆزدىكى «100» دېگىنى كۆپ دېگەن مەنىنىلا بىلدۈرىدۇ.

دېڭىز قۇلۇلىسىنى تېپىش تەس بولغاچقا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىشىلەر قۇلۇله پۇلغا تەقلىد قىلىپ مىستىن پۇل ياسىدى، بۇ مىس قۇلۇله دەپ ئاتالدى، يەنە ئالتۇن يالتىلغان مىس قۇلۇلىمۇ بار ئىدى. كېيىنرەك مىستىن قۇيۇلغان پىچاقسمان پۇل ۋە ئوتىغۇچسمان پۇللار تارقالدى، شۇنىڭ بىلەن قۇلۇله پۇل تەدرىجىي يوسۇندا پۇل بولۇش لاياقىتىنى يوقاتتى. ئەمما خەنزۇ يېزىقىدا قىممەت بىلەن ئالاقىدار بولغانلىقى خەتلەر، مەسىلەن، بايلىق (财)، مال (货)، مەبلەغ (资)، ساقلاش (贮)، كەمبەغەل (贫)، ئەرزان (贱) دېگەنگە ئوخشاش خەتلەرنىڭ تەركىبىدە كۆپىنچە قۇلۇله (贝) دېگەن خەت بار، بۇ كىشىلەرنىڭ خېلى بۇرۇنلا قۇلۇلىدىن قىممەت ئۆلچىمىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان پۇل سۈپىتىدە پايدىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

پىچاقسمان ۋە ئوتىغۇچسمان پۇل جۇڭگودا قەدىمكى زامانىدا قۇلۇله پۇلدىن كېيىن ئىشلىتىلگەن پىچاقسمان پۇل بىلەن ئوتىغۇچسمان پۇلنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتىلىشى.

پىچاقسمان پۇل مىستىن قۇيۇلغان پىچاق شەكىللىك پۇل بولۇپ، ئەسلىدە غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە جىمو، ئەلىياك، تەن ھەم چى قاتارلىق بەگلىكلەردە ئىشلىتىلگەن پۇل ئىدى، جەنگو دەۋرىدە يەن ۋە جاۋ بەگلىكلىرىدىمۇ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. ئوتىغۇچسمان پۇل مىستىن قۇيۇلغان ئوتىغۇچ شەكىللىك پۇل ئىدى. ئوتىغۇچسمان پۇل ھەممىدىن ئاۋۋال خۇاڭخې دەريا سىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى جايلاردا تارقالغان، چۈنچىيۇ دەۋرىدىن كېيىن، چىن، جۇ، جەن، سۇڭ، لۇ ۋە يەن قاتارلىق بەگلىكلەرگە تارالغان. پىچاقسمان پۇللىرىمۇ، ئوتىغۇچسمان پۇللىرىمۇ بەگلەر ۋە ۋەزىر - تۆرىلەر ئۆزلىرى قۇيدۇراتتى، پۇلغا ئۇلارنىڭ سۈيۇرغاللىق يېرىنىڭ نامى ئويۇلاتتى، ئېسىلزادىلەر ۋە باي - سودىگەرمۇ پۇل قۇيدۇراتتى. پىچاقسمان پۇلنىڭ بىرلىكى «خۇا»، ئوتىغۇچسمان پۇلنىڭ بىرلىكى «جىن» ئىدى. جەنگو دەۋرىدە، چىن بەگلىكىدە خۇيۇەنۋاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 336 - يىلى) «بىرىنچى بولۇپ كېرەكسىمان پۇل ئىشلىتىلگەن»، پۇل قۇيۇش ھوقۇقى پادىشاھ ئوردىسىنىڭ ئىختىيارىغا ئېلىنىپ، چىن پۇلى تارقىتىلغان، بۇ پۇلنىڭ بىرلىكى سەر (تەخمىنەن يېقىنقى زامانىدىكى يېرىم سەرگە توغرا كېلىدۇ) ئىدى.

پىچاقسمان پۇلمۇ، ئوتىغۇچسمان پۇلمۇ ئەسلىدە ئالماشتۇرۇش ۋاستىچىسى قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇپ، قۇلۇله پۇلغا ئوخشىمايتتى، بۇ پۇلنىڭ يەنە بىر كېلىش مەنبەسى ئىدى. دەسلەپتە، بۇ پۇللار ئەسلىدە قورال سۈپىتىدە سېتىلىدىغان تاۋارلاردىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيتتى؛ كېيىنچە بۇ پۇللارنىڭ

ھەجمى كىچىكلىتىلدى، ئېغىرلىقى يېنىكلىتىلدى، پۇل قۇيۇلىدىغان مىسنىڭ سۈپىتىمۇ ناچارلاشتى، دېمەك، ئۇنىڭ پۇل بولۇش فۇنكسىيىسى گەرچە كېيىنكى ۋاقىتلاردىكىدەك مۇكەممەل دەرىجىگە يەتمىگەن بولسىمۇ، ئەمما پادىشاھلار، بەگلەر، ئاقسۆڭەكلەر قۇيما پۇلنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆزلۈكسىز يېنىكلىتىش، يەنى پۇلنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق خەلقنى شىلىۋالىدىغان ئەھۋال بولغان. بۇ جۈملىگو تارىخىمىز، چەت ئەللەر تارىخىمۇ ئورتاق بولغان بىر ئەھۋال.

قۇلۇلە پۇل دېگەن ماددىنا قارالۇن.

يۇملاق پۇل جۈملىگودا جەنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پىچاقسىمان ۋە ئوتىغۇچسىمان پۇلدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن مىستىن قۇيۇلغان يۇملاق پۇل. بۇرۇن پىچاقسىمان پۇل ئىشلىتىلگەن جايلاردا ۋە پىچاقسىمان پۇل بىلەن ئوتىغۇچسىمان پۇل بىللە ئىشلىتىلگەن جايلاردا يۇملاق پۇل ئومۇمەن چاسا تۆشۈكلۈك بولۇپ، پۇلنىڭ چۆرىسىگە قىسقىرىلغان ئىدى، بىرلىكى يەنىلا «خۇا» ئىدى؛ بۇرۇن ئوتىغۇچسىمان پۇل ئىشلىتىلگەن جايلاردا يۇملاق پۇل ئومۇمەن يۇملاق تۆشۈكلۈك بولۇپ، چۆرىسىدە قىرى يوق ئىدى، بىرلىكى يەنىلا «جىن» ئىدى؛ جىن بەگلىكىدە ئىشلىتىلگەن يۇملاق پۇلمۇ يۇملاق تۆشۈكلۈك بولۇپ، چۆرىسىدە قىرى يوق ئىدى، بىرلىكى يەنىلا سەر ئىدى. بۇنىڭدىن يۇملاق پۇلنىڭ ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولۇش، ھېسابلاشقا قولايلىق بولۇشى كۆزدە تۇتۇلۇپ، پىچاقسىمان ۋە ئوتىغۇچسىمان پۇل ئاساسدا بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ (يەنە ئىگىرىش چاقىغا ئوخشىتىپ ياسالغان، ياكى ھالقا شەكلىدىكى قاشتېشىغا ئوخشىتىپ ياسالغان دەپ قارىغۇچىلارمۇ بار). چى بەگلىكىدە سودا بىر قەدەر تەرەققىي تاپقان بولۇپ، چى بەگلىكىنىڭ يۇملاق پۇلىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن، چىن بەگلىكىنىڭ پۇلىمۇ قىرلىق ياكى چاسا تۆشۈكلۈك قىلىپ قۇيۇلغان. يۇملاق پۇلنىڭ چوڭلىرىمۇ، كىچىكلىرىمۇ بار بولۇپ، كىچىكلىرى يېرىم يۇملاق دېيىلەتتى، ئېغىرلىقى 12 جۇ كېلەتتى. چىن شىخۇاڭ جۈگونى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، چاسا تۆشۈكلۈك، ئېغىرلىقى 12 جۇ كېلىدىغان يۇملاق پۇل ئىشلىتىلگەن، پۇلنىڭ يۈزىدە يېرىم سەر دېگەن خەت بار ئىدى، بۇ ئاتالمىش «ئېغىرلىقى يېزىلغىنىدەك بولغان» يېرىم سەرلىك پۇل ئىدى. يېرىم سەرلىك پۇل پۈتۈن مەملىكەتكە تارقىتىلدى، پۇل قۇيۇش ھوقۇقىمۇ تامامەن چىن خاندانلىقى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈلدى.

پىچاقسىمان ۋە ئوتىغۇچسىمان پۇلدىن يۇملاق پۇلغا ئۆتۈش قەدىمكى دەۋردە ئىجتىمائىي تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەرقايسى دەۋرلەردە ئېغىرلىقىغا قاراپ نام قويۇلغان پۇللار (مەسىلەن، بەش جۇلۇق پۇل) ۋە قۇيۇلغان يىلىغا قاراپ نام قويۇلغان پۇللارنىڭ ھەممىسى يۇملاق شەكىللىك، چاسا تۆشۈكلۈك قىلىپ قۇيۇلغانىدى، بۇ مۇقىم بىر شەكىل بولۇپ قالغانىدى.

پىچاقسىمان ۋە ئوتىغۇچسىمان پۇل دېگەن ماددىنا قارالۇن.

بەش جۇلۇق پۇل خەن ۋۇدى زا

قۇيۇپ تارقىتىلغان، ئۆزى يۇمىلاق، تۆشۈكى چاسا، چۆرىسى قىرلىق، «بەش جۇ» دەپ خېتى بار مىس پۇل، بۇ پۇلنىڭ قوللىنىلىشى چىن شىخۇاڭنىڭ 12 جۇلۇق پۇلىدىن كېيىن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا پۇل تۈزۈمىنىڭ ئىككىنچى قېتىم بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە خۇسۇسىيلارنىڭ ئۆز ئالدىغا پۇل قۇيۇشىغا رۇخسەت قىلىنىدى، بەگلەر، ھۆرمەتكە سازاۋەر ۋەزىرلەر، باي سودىگەرلەر ئۆزلىرى پۇل قۇيدۇرۇپ، مالدىي بايلىقلارغا ئىگە بولۇۋالدى، يەر - زېمىنىنى ئۆزىنىڭكىگە قوشۇۋالدى، جازانىخورلۇق قىلدى. قۇيۇلغان پۇللار بارغانسېرى يېنىكلەپ كەتتى، مال باھاسى ئۆرلىدى، پۇل تۈزۈمى قالايمىقانلاشتى. خەن ۋۇدى زامانىدا پۇل تۈزۈمى بىرنەچچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنۇم بەرمىدى. يۈەندىڭنىڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 113 - يىلى) ساڭ خۇڭيانىڭ تەكلىپى ماقۇل كۆرۈلۈپ، «يېزىلغىنى ئېغىرلىقىدەك بولۇش» ۋە پۇلنى مەركەزىي ھاكىمىيەت بىر تۇتاش قۇيۇش پىرىنسىپى بويىچە، ۋىلايەت ۋە بەگلىكلەرنىڭ كونا پۇلنى يوقىتىپ، بەش جۇلۇق پۇل قۇيۇشى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈلدى. يېڭى پۇل قۇيۇشقا ئوردىنىڭ پۇل باشقۇرغۇچى ئەمەلدارى، مىس ئايرىغۇچى ئامبىلى ۋە ماھارەت ئامبىلى قاتارلىق ئۈچ ئەمەلدار نازارەتچىلىك قىلاتتى، شۇڭا بۇنداق پۇل ئوردا پۇلى، ئۈچ ئەمەلدار پۇلى دەپمۇ ئاتالغان. بەش جۇلۇق پۇلنىڭ ئېغىرلىقى مۇۋاپىق، تەركىبىدىكى مىس يېتەرلىك، سۈپىتىمۇ ياخشى بولۇپ، سودا قىلىشتا قولايلىق ئىدى. بۇنداق پۇلنىڭ تەننەرخى يۇقىرىراق بولۇپ، خۇسۇسىلار ئوغرىلىققا پۇل قۇيغاندىمۇ ھېچبىر پايدا ئالالمايتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغرىلىققا پۇل قۇيغانلارغا قاتتىق جازا بېرىلەتتى، شۇڭا پۇلنى شەخسلەر قۇيۇش ئەھۋالى تۆگەپ، بۇ پۇل پۈتۈن مەملىكەتكە تارقالدى. بەش جۇلۇق پۇل تۈزۈمى بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان پۇل تۈزۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تارقىلىشى پۇلنىڭ قىممىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش، بۆلۈنمە قىلىۋالغۇچى مۇشتۇمزورلارنىڭ كۆچىگە زەربە بېرىش، ھۆكۈمەتنىڭ تۇپىلانغان دۆلەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەھكەملەش رولىنى ئويناندى؛ خەلقنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتە خاتىرجەم قىلىش، فېئودالىلىق ئېگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردىمۇ ئاكتىپ رول ئويناندى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 700 يىل ئىچىدە، پۇل قۇيۇشتىكى يېزىلغىنى ئېغىرلىقىدەك بولۇش پىرىنسىپى بىرنەچچە قېتىم بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بەش جۇلۇق پۇلنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەققىدە بىرقانچە قېتىم سادا كۆتۈرۈلدى، شۇنداق بولسىمۇ، پۇل قۇيۇشتا ئىزچىل تۈردە ئېغىرلىقىغا قاراپ نام بېرىشتىن ئىبارەت پۇل سىستېمىسى قوللىنىلدى. تاڭ گاۋزۇ زامانىغا كەلگەندە، كەيىۋەن دېگەن نام بىلەن پۇل قۇيۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىنلا ئېغىرلىقىغا قاراپ نام بېرىش تۈگىدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پۇلغا قۇيۇلغان يىلىغا قاراپ نام قويۇلمىغان بولدى.

يۇمىلاق پۇل دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئۇچار پۇل جۇڭگودا قەدىمكى زامانىدا قوللىنىلغان پېرېۋوت شەكىللىرىدىن بىرى.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جېنىيۈەن يىللىرىدىن يۈەنخې يىللىرىغىچە

(X ئەسىرنىڭ باشلىرى)، سودا راۋاجلاندى، پۇل قىس بولدى، ھەرقايسى يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۆز رايونىدا ئېقىۋاتقان پۇلنىڭ شۇ رايون تەۋەسىدىن چىقىشىنى مەنئى قىلدى، جەنۇب بىلەن شىمال ئارىسىدا سودا قىلىدىغان سودىگەرلەر، بۇلۇپمۇ سىچۈەن ئۆلكىسى ۋە شەرقىي جەنۇب رايونىدىكى چايچى سودىگەرلەر چايلىرىنى چاكەن شەھىرى ۋە غەربىي شىمال رايونىغا ئاپىرىپ ساتسا، پۇلىنى ئېلىپ قايتالمايتتى. نورمال سودا پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، سودىگەرلەر ئۇچار پۇل چارىسىنى ئويلاپ تاپتى. بۇنىڭدا سودىگەر مال سېتىپ تاپقان پۇلىنى ھەرقايسى رايونلارنىڭ بېيجىڭدىكى جىنزويۈەنلىرى (ئىش بېجىرىش باشقارمىلىرى) ۋە ئەسكىرىي ئىشلار ئورۇنلىرى قاتارلىق ئورگانلارغا ياكى چەت جايلاردا دۇكىنى بار باي سودىگەرلەرگە تاپشۇرۇپ، بۇنىڭ ئورنىغا چەكنىڭ يېرىمىنى ئالىدۇ، بۇ چەكنىڭ يەنە بىر يېرىمىنى پۇل تاپشۇرۇۋالغۇچى ھەرقايسى رايونلاردىكى مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارغا ياكى سودا دۇكانلىرىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ. سودىگەر ئۆزى تۇرۇشلۇق رايونغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، چەكنىڭ يېرىمىنى يەنە بىر يېرىمىغا دۇيىلەشتۇرۇپ پۇل ئالىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى ئىككىلا تەرەپ قولايلىق دەپ ھېسابلىغاچقا، قولايلىق ئۇسۇل دەپمۇ ئاتالغان. يۈەنخېنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 812 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچار پۇل كەسپىنى ھۆكۈمەت ئىختىيارىغا ئالدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ پېرىۋوت ئىشى ھۆكۈمەتنىڭ ئىلكىدە بولدى، ئۇنى باشقۇرغۇچى ئاپپارات قولايلىق پۇل باشقارمىسى دەپ ئاتالدى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ھەربىيلەر تۇرۇشلۇق جايلاردا ھەربىي خىراجەت بېرىپ تۇرغان سودىگەرلەرگە گۇۋەنزى دەيدىغان بىرخىل چەك تارقىتىلدى، بۇمۇ پېرىۋوت چېكى خاراكتېرىدا بولۇپ، سودىگەرلەر بۇ چەككە پايىتەختتىن نەق پۇل تېگىشۈالالايتتى ياكى چاي، تۇز تالونلىرى ئالماشتۇرالايتتى. پايىتەختتىكى باي سودىگەرلەرمۇ پېرىۋوت كەسپىنى بېجىرەتتى، ئۇلار خۇيزى دەيدىغان قولايلىق پۇل تارقاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ خاراكتېرىمۇ ئۇچار پۇلىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى؛ كېيىن بۇنى ھۆكۈمەت تارقىتىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن خۇيزىنىڭ خاراكتېرى ئۆزگىرىپ، جياۋزىغا ئوخشاش قەغەز پۇل بولۇپ قالدى.

جياۋزى جۇڭگودا قەدىمكى زامانلا ئىشلىتىلگەن بىرخىل قەغەز پۇل.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چۈنخۇا، جۆداۋ يىللىرى (X ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى) دا، سىچۈەنده تۆمۈردىن قۇيۇلغان پۇل ئىشلىتىلدى، بۇ پۇلنىڭ ئۆزى ئېغىر، قىممىتى كىچىك بولۇپ، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپسىز ئىدى، شۇڭا سودىگەرلەر جياۋزى دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل قەغەز پۇل تارقاتتى. دەسلەپتە يىجۇدىكى 16 باي سودىگەر يەرلىك ھۆكۈمەتكە بەزى خىراجەتلەرنى بېرىش شەرتى ئاستىدا، بۇنداق پۇلنى تارقىتىشقا رۇخسەت ئالغان ئىدى. كېيىن بەزى سودىگەرلەر سۇنۇپ، دەۋا - دەستۇرلار توختىماي بولۇپ تۇرغاچقا، ھۆكۈمەت جياۋزى دۇكانلىرىنى پېچەتلىدى. ئەمما قەغەز پۇلنىڭ ئۇزاق ۋاقىت تارقىتىلغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يىجۇدا جياۋزى باشقارمىسى تەسىس قىلىپ، تىيەنشېڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (1024 - يىلى) دىن باشلاپ، ھۆكۈمەت

جياۋزىسى تارقاتتى، پۈلنىڭ يۈزىدە كۆرسىتىلگەن قىممىتى بىر تىزىقتىن ئون تىزىققىچە ئىدى. ئەسلىدە تۆمۈر پۇلنى پۇلنىڭ كاپالەت سومىسى قىلىش بەلگىلەنگەن ئىدى، تارقىتىلىش مىقدارىنىڭمۇ چېكى بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەرەلى ئوچ يىل قىلىپ بەلگىلەنگەن ئىدى، قەرەلى توشسا يېڭىسىغا ئالماشتۇرۇش بەلگىلەنگەن، بۇ پۇلنىڭ تارقىتىلىشى سىچۈەن دائىرىسى بىلەنلا چەكلەنگەن ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئوتتىدىغان دائىرىسى كېڭەيدى - كېڭەيدى، پۈل تارقىتىش مىقدارىمۇ بارغانسېرى كۆپەيىپ كەتتى، 1098 - يىلىغا كەلگەندە، توت تىزىق كونا جياۋزىغا ئاران بىر تىزىق يېڭى جياۋزى تېگىشكىلى بولىدىغان بولدى. 1105 - يىلى، سىچۈەندىن باشقا جايلاردا مىس پۇلنىڭ ئورنىدا پۇل تالونى ئىشلىتىلىدىغان بولدى، ئاردىن ئۈزاق ئۆتمەي، سىچۈەندىمۇ پۇل تالونى ئىشلىتىلىدىغان بولدى؛ پۇل تالونى دېگەن سۆز پۇل ئېلىشتا ئىشلىتىلىدىغان گۇۋاھنامە دېگەن سۆز بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ئۇ قەغەز پۇل ئىدى. ئەمما كېيىنكى ۋاقىتلاردا پۇل تالونى كۆپلەپ تارقىتىلىپ، تالونىنىڭ قىممىتى زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شەرقىي خۇەينەن ۋە غەربىي خۇەينەن رايونلىرىدا خۇەينەن جياۋزىسى، سىچۈەندە سىچۈەن تالونى، خۇنەن، گۇاڭدۇڭلاردا خۇنەن خۇيزىسى ئىشلىتىلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك خاراكتېردىكى قەغەز پۇل ئىدى. سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس ئىشلىرى ۋازارىتى خاراكتېرى جياۋزىغا ئوخشايدىغان بىرخىل خۇيزى تارقاتتى، كېيىنكى مەزگىللەردە بۇ خۇيزى كۆپلەپ تارقىتىلغانلىقتىن، بىر تىزىق خۇيزى بىر تىيىنغىمۇ ئەرزىمەس بولۇپ قالدى.

بۇ چاغدا شىمالدىكى جىن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ 1154 - يىلى جياۋزى پۇلى تارقاتتى، 1189 - يىلى جياۋزى پۇلىنى ئالماشتۇرۇش مۇددىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇ مۇددەتسىز ئۆتىدىغان قەغەز پۇللارنىڭ ئەكسىچە سۇلالىسى بولۇپ قالدى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆمۈشنىڭ ئورنىغا كۈمۈش چېكى تارقىتىلدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پۇل چېكى تارقىتىلدى؛ ئۇ مىس پۇل ۋە كۈمۈش بىلەن بىللە ئىشلىتىلدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بىر مەزگىل تىزىق پۇل چېكى تارقىتىلغانىدى، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى 200 يىلچە ۋاقىت ئىچىدە قەغەز پۇل تارقىتىلمىدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندىلا بانكا قۇرۇلۇپ، سەرلىك، يۇەنلىك پۇللار تارقىتىلدى. قەغەز پۇلنىڭ بارلىققا كېلىشى ئېنگىلىزلار جەمئىيەتتىكى تاۋار، پۇل ئىگىلىكىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئەمما ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە ئېنگىلىز ھۆكۈمرانلارنىڭ بايلىق توپلاش قورالى بولۇپ قالدى. قەغەز پۇلنى كۆپلەپ تارقىتىشتەك ئىللەت مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدىمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇردى.

رەنسگە قويۇش كونا جۇڭگودىكى جازانە شەكلى. ئۇنىڭدا پۇل قەرز ئالغۇچى رەنسگە قويغان نەرسىنىڭ قىممىتى چۈشۈرۈلۈپ، نەق پۇل قەرز پۇل بېرىلىدۇ ۋە پۇلنىڭ دىرى ۋە ئۆسۈمى مۇددەت بويىچە قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. بۇنداق جاي كونا زاماندا جۇكۇ، جېيكۇ دەپ ئاتىلاتتى، كېيىن رەنخانا، گۆرۈخانا دەپ

ئاتالدى. ئازراق پۇلنى دەسمايە قىلىپ ۋاقىتلىق تىجارەت قىلىدىغانلارغۇ بار ئىدى، بۇنداقلار ئۇششاق گۆرۈگەش دەپ ئاتىلاتتى. ئەسلىدە رەنخانىنىڭ تىجارەت دائىرىسى ھىرقەدەر كەڭ ئىدى، كۆچمەس مۈلۈكنىمۇ، كۆچمە مۈلۈكنىمۇ رەنگە ئالاتتى، بىرلىدىغان پۇلنىڭ مىقدارى ئومۇمەن چەكلەنمەيتتى؛ گۆرۈخانا كۆچمە مۈلۈكنىلا رەنگە ئالاتتى، بىرلىدىغان پۇلنىڭ مىقدارى چەكلىنەتتى: كىيىنكى مەزگىللەردە بۇنداق پەرق يوقالدى. «رەنگە قويۇش» دېگەن سۆز «كىيىنكى خەن سالنامىسى. لىيۇ يۈينىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابتا ھەممىدىن بۇرۇن ئىشلىتىلگەن.

«جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى. چۇ يۈەننىڭ تەرجىمھالى» ۋە «جەنۇبىي سۇلالىلەر تارىخى. جىن فاجۇنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن كىتابلاردا ئىبادەتخانىلارنىڭ رەنخانا ئېچىپ پۇل قەرز بەرگەنلىكىگە دائىر خاتىرىلەر بار. كىيىنكى دەۋرلەردىمۇ ئىبادەتخانىلار رەنخانا ئاچقانلىقى ئىشلار بولۇپ تۇردى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇنداق رەنخانا تۈگۈشلۈق ئامبار دەپ ئاتالدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ خۇيچاڭ 5 - يىلى (مىلادى 845 - يىلى) خانىنىڭ بىر پەرمانىدا «ئوردا ئەمەلدارلىرى»، «كاتتىلار ئەۋلادلىرى» ۋە «چىگتۇلار» مەنسەپدارلار «ئۆز ئالدىغا رەنخانا ئېچىپ، پايدا تېپىشقا بېرىلىپ كەتكەن» دېيىلگەن («تاڭ سۇلالىسى ھۆججەتلىرى» 78 - جىلد). تارىختا ئۆتكەن ئاقسۆڭەك چوڭ بىيۇروكراتلارنىڭ تولىسى رەنخانا ئاچقان، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خېكۇننىڭ 75 گۆرۈخانىسى، 30 مىليون سەر دەسمايە كۈمۈشى بار ئىدى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، پۇلخانا، ئاقچىخانىلار بارلىققا كەلدى، ئۇلار رەنخانىلارنى مەبلەغ بىلەن قوللاپ، رەنخانىلار ئارقىلىق يېزىلارغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. لى خۇڭجاڭ بۇنداق تىجارەتكە قول تىقمانىدى. رەنخانىلار، ئادەتتە، ئاساسەن بىيۇروكراتلار، پومېشچىكلار ۋە سودىگەرلەردىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنىڭ جازانە كاپىتالى بىلەن ئېچىلاتتى.

رەنخانىلاردىن قەرز پۇل ئالغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى دېھقانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى بولۇپ، ئۇلار ئاشلىق ياكى كىيىم - كېچەكلىرىنى رەنگە قويياتتى. رەنخانا ئۇلارنى ئىنتايىن قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى. بىرىنچىدىن، رەنگە قويۇلغان نەرسىلەرنىڭ باھاسىنى تۆۋەن بەلگىلەيتتى، ئەمەلىي بېرىلگەن پۇل بۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن بولاتتى، ھەتتا ئەسلى قىممىتىنىڭ يېرىمىغا باھالايدىغان ئىشمۇ بار ئىدى. ئىككىنچىدىن، قەرز بېرىلگەن پۇل قىسقا مۇددەتكە بېرىلەتتى. شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆسۈمى يۇقىرى ئىدى، ئادەتتە ئالتە ئايدىن بىر يىلغىچە مۇددەتكە بېرىلەتتى، ئايلىق ئۆسۈمى 20 — 30 پېرسەنت بولاتتى. مەسىلەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جېجياڭنىڭ خۇجۇ دېگەن يېرىدىكى رەنخانىلاردا «ئۆسۈم پۇلى ئۈچ خىلغا بۆلۈنەتتى: قەرز ئالغان پۇلى ئون سەردىن كۆپ بولغانلاردىن ئېيىغا 15 پېرسەنت، بىر سەردىن كۆپ بولغانلاردىن ئېيىغا 20 پېرسەنت، بىر سەردىن ئاز بولغانلاردىن ئېيىغا 30 پېرسەنت ئۆسۈم ئېلىناتتى. كەمبەغەللەرنىڭ كۆپ كىيىم - كېچەك، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى بولمىغانلىقتىن، ئاپارغان نەرسىلىرى بىر سەر

تەڭگىمۇ يارىمايدىغانلار كۆپ ئىدى» (گۇاڭشۇينىك بەشىنچى يىلىق «ۋۇچېك غاھىيسىنىك تەزكىرىسى» 17 - جىلد). ئۆسۈم ئاي بويىچە ھېسابلىناتتى، قەرزنى ۋاقتىدا قايتۇرمايدىغان بىرەر - ئىككى كۈن ئۆتۈپ كەتسىمۇ، بىر ئايلىق ئۆسۈم ئېلىناتتى. تېخىمۇ يامان يېرى شۇكى، مەلۇم مەزگىل ئىچىدە پۇلنى قايتۇرۇپ، رەسمىگە قويغان غەرسە ئېلىپ كېتىلمىسە، بۇ رەنە ئۆلۈك رەنە بولاتتى، رەسمگە قويۇلغان نەرسىلەر رەسمخانا تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىناتتى.

رەسمخانا تىجارىتى مۇستەقىل ياكى شېرىكلىشىپ باشقۇرۇلاتتى، چوڭ كاپىتال تەزگىنلەيدىغانلىرىمۇ بار ئىدى. بەزى رەسمخانىلارنىڭ نۇرغۇن شۆبىلىرى بار ئىدى، يۇ شۆبە رەسمخانىلارغا چۈشكەن قىممەتلىك غەرسىلەر باش رەسمخانىنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇلاتتى، قەرز پۇل ئالغۇچىلار غەرسىنى ئېلىشقا كەلگەندە، رەسمىيەت قوللىنىپ - قولغا ئۆتكۈزۈلەتتى. جېزا - بازارلاردىكى بەزى كىچىك رەسمخانىلار شەھەرلەردىكى چوڭ رەسمخانىلاردىن دەسمايە ئېلىپ، رەسمگە چۈشكەن مالالارنىڭ بىر قىسمىنى شەھەرلەردىكى چوڭ رەسمخانىلارغا رەسمگە ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. يەنە بەزى چوڭ كاپىتاللار ئۇششاق گۆرۈكە شلەرگە قەرز پۇل بېرىدىغان، يەرلىك تۆرىلەر ھۆكۈمەت پۇلىنى ئۇششاق گۆرۈكەشلەرگە قەرز بېرىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. ئۇششاق گۆرۈكەشلەرنىڭ تىجارىتى مۇقىم ئەمەس ئىدى، ئۇلار كۆپ ھاللاردا كىشىلەرنى قمار ئويناش، ئەپيۇن چېكىشكە جەلپ قىلىش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق كىشىلەرنى نەرسىلىرىنى رەسمگە قويۇشقا قىزىقتۇرۇپ، كىشىلەرنى ئېزەتتى ۋە ئالدايتتى. يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، رەسمخانىلار بانكا ۋە پۇلخانىلار كاپىتالى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۇلاردىن قەرز ئالىدىغان بولدى، رەسمگە چۈشكەن نەرسىنى ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى، نەتىجىدە شەھەر بىلەن يېزىلار بىرلەشتۈرۈلگەن جازانە تورى شەكىللەندى. بۇنىڭغا بىيۇروكرات كاپىتال بانكىلىرىمۇ قول تىقتى، گومىنداڭنىڭ بەزى يەرلىك ھۆكۈمەتلىرى يەنە تېخى ھۆكۈمەت رەسمخانىسى، ھۆكۈمەت گۆرۈخانىسى ئاچتى، بۇلارمۇ ئوخشاشلا جازانە خاراكتېرىدا ئىدى. بۇ چاغدا، چوڭ شەھەرلەردىكى رەسمخانىلار ھالاكەتكە يۈزلەندى، يېزىلاردىكىلىرى بولسا يەنىلا راۋاجلاندى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1935 - يىلى، شاڭخەي، بېيپىڭ، تيەنجىن قاتارلىق سەككىز چوڭ شەھەردە تەخمىنەن بىر مىڭ 100 چە، يېزىلاردا بولسا تەخمىنەن ئۈچ مىڭ 500 چە رەسمخانا بار ئىكەن.

چەك دۇكىنى چەك دۇكىنى جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتتە قۇرۇلغان بىرخىل ئىناۋەتلىك ئورگان بولۇپ، چىك سۇلالىسى دەۋرىدە ئەۋج ئالغان. ئۇ ھەرقايسى رايونلار ئارىسىدىكى مەبلەغ مۇئامىلىسىنىك ئېھتىياجىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن قۇرۇلغان بولۇپ، مەخسۇسلا پۇل بېرىشوت قىلىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇڭا «چەكخانا»، «پېرىشوت چېكى دۇكىنى» ياكى «پېرىشوتخانا» دەپمۇ ئاتىلاتتى. پۇل پېرىشوت قىلىش بىرخىل ئىناۋەتلىك ئىش ئىدى. پۇل پېرىشوت قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان پېرىشوت چېكى پۇلنىڭ تۆلەش ۋاستىسى بولىدىغان فۇنكسىيىسىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئىچكى سودىنىڭ راۋاجلانغانلىقىي ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ

كېڭەيگەنلىكىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىدى.

مىلك سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە، ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا ھېسابنى بوغۇش ئىشى كۆپىنچە «قورۇقچى» لارنىڭ قولىدا بولاتتى، ھەرقايسى جايلاردا تارماق ئورگانلىرى بولغان سودا دۆكانلىرىنىڭ پۇل پېرىشوت قىلىشىغا ئارقىلىقمۇ بولاتتى. پۇل پېرىشوت قىلىش قورۇقچىلارنىڭ توشۇپ بېرىشىدىن بىخەتەر بولاتتى، شۇنداقلا بۇنىڭدا ئاز ھەق ئېلىناتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسىنىڭ جىياچىڭ يىللىرىغا كەلگەندە پۇل پېرىشوت قىلىش كەسپى تېز راۋاجلاندى، شۇنىڭ بىلەن پۇل پېرىشوت قىلىش ئورگىنى پەيدىنپەي راۋاجلىنىپ، پېرىشوت كەسپىنى قوشۇمچە ئىشلەيدىغان ئادەتتىكى سودا دۆكانلىرىنىڭ ئورنىنى پېرىشوت كەسپىنى مەخسۇس ئىشلەيدىغان ئورگانلار ئالدى. ھەمدىن بۇرۇن قۇرۇلغان چەك دۆكىنى داۋگۇاڭنىڭ 1 - يىلى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ پىڭياۋ ناھىيىسىدىكى «رىشېڭجۇاڭ» رەڭ دۆكىنى بولۇپ، ئۇنىڭ بېيجىڭ، تىيەنجىن، چۆڭچىڭ، خەنكۇ قاتارلىق جايلاردا شۆبىلىرى بار ئىدى. ئۇ پېرىشوت كەسپىنى قوشۇمچە ئىشلەپ بېرىپ، ناھايىتى كۆپ پايدا تاپقاچقا، داۋگۇاڭنىڭ 1 - يىلى (1821 - يىلى) مەخسۇلا پېرىشوت كەسپىنى ئىشلەپ باردىغان «رىشېڭچاڭ» چەكخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، پىڭياۋ ناھىيىسىدە ۋەيزى بىرلەشمە دۆكىنى، چىشىەن ناھىيىسىدە خېشېڭيۈەن، تەيگۇدا جى چېڭشىن دۆكىنى دېگەنگە ئوخشاش چەمەك دۆكانلىرى كەينى - كەينىدىن بارلىققا كەلدى. شىيەنفېڭنىڭ 10 - يىلى (1860 - يىلى) غا كەلگەندە، سەنشى ئۆلكىسىدە چەك دۆكانلىرى كۆپىيىپ 17گە يەتتى، شۇنداق قىلىپ پىڭياۋ گۈرۇھى، چىشىەن گۈرۇھى ۋە تەيگۇ گۈرۇھى دېگەن ئۈچ گۈرۇھ شەكىللەندى.

چەك دۆكىنىنىڭ كاپىتالى دەسلەپتە سودا كاپىتالىدىن ئۆزگىرىپ كەلدى، ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە فېئودال بيۇروكراتلار، مەسلەن، سىچۈەننىڭ باش ۋالىيسى جاۋ ئېرفېڭ يۈننەننىڭ باش سەرداری ياڭ يۈيكې ۋە دەللال سودىگەر خۇگۇاڭيۇڭ قاتارلىق كىشىلەر پاي قوشۇپ مەبلەغ سالدى. چەك دۆكانلىرىنىڭ تولىسى مۇستەقىل ۋە شېرىكلىشىپ مەبلەغ سالمىغان چەكسىز مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى قوللىناتتى، قوشقان پاي ئاساسىي پاي ۋە قوشۇمچە پاي دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى، كۆمۈش پايدىن باشقا يەنە ئاتالمىش كىشىلىك پېيى دېگەن پاي بار ئىدى، ئۇنى چەك دۆكىنىنىڭ خوجايىنى چەكخانىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك خىزمەتچىلەرنى ئۆزىگە قارىتىش ئۈچۈن ئىشلىتەتتى. دەسلەپتە چەك دۆكىنى ئاچقانلارنىڭ كۆپىنچىسى سەنشىلىك سودىگەرلەر بولغاچقا، تارىختا بۇنداق ئىناۋەتلىك ئورگان ئادەت بويىچە سەنشى چەك دۆكىنى دەپ ئاتالغان. تۆۋەنجى يىللىرىدىن كېيىن، جياڭسۇ، جېجياڭ سودىگەرلىرىمۇ چەك دۆكىنى ئاچقانلار بولدى. بۇ جەنۇبىي گۈرۇھ چەك دۆكىنى دەپ ئاتالدى. 1893 - يىلى، سەنشىدە چەك دۆكىنى كۆپىيىپ 32 گە يەتتى، بۇ دۆكانلارنىڭ مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى 20 نەچچە شەھەردە شۆبىلىرى بار ئىدى، ھەتتا ياپونىيىنىڭ توكيو شەھىرى، روسىيىنىڭ موسكۋا شەھىرى، ھىندىستاننىڭ كالكۇتتا شەھىرىدە ۋە سىنگاپوردىمۇ شۆبىلىرى بار ئىدى.

چەك دۆكىنىنىڭ كەسپى ئاساسەن رايونلار ئارا بولىدىغان سودا ئۇچۇن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئۇنىڭ كەسپىي جەھەتتە پۇلخانا بىلەن بولغان چوڭ پەرقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پۇلخانىلارنىڭ كەسپىي پائالىيەتلىرى تۇلاراق ئۆز جايى بىلەن چەكلىنەتتى، رايونلار ئارا مەبلەغ يۆتكەشتە، ئومۇمەن، چەك دۆكانلىرىغا تايىناتتى. پېرىشوت كەسپىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، چەك دۆكىنى كاپىتالى كۆندىن ـ كۈنگە كېڭەيدى، شۇنىڭ بىلەن پۇل ئامانەت ئىلىش ۋە پۇل قەرز بېرىش كەسپىمۇ قىلىنىدىغان بولدى. ئەمما، ئادەتتىكى ئەھۋالدا، چەك دۆكىنى پۇلنى پۇلخانىلارغا قەرز بېرەتتى، ئادەتتىكى سودىگەرلەرگە بولسا پۇل قەرز بەرمەيتتى. دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى چەك دۆكانلىرى ئاساسەن خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدا ۋە شىمالىي جۇڭگودىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە پائالىيەت ئىلىپ بارغانىدى. كېيىنرەك، خەنكۇ، شاڭخەي، سۇجۇلارمۇ چەك دۆكانلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبتىكى مۇھىم پائالىيەت رايونى بولۇپ قالدى. چەك دۆكانلىرىنىڭ كىرىم مەنبەسى ئاساسەن مۇنۇ ئۈچ جەھەت ئىدى: بىرىنچىسى، پېرىشوت ھەققى؛ ئىككىنچىسى، پۇل ئامانەت ئىلىش ۋە پۇل قەرز بېرىشتىكى ئۆسۈم نىسبىتى جەھەتتىكى پەرق؛ ئۈچىنچىسى، كۈمۈش سۇپىتىنى سۇندۇرۇپ ھېسابلاشتىن نەپ ئىلىش (شۇ چاغلاردا ھەرقايسى جايلاردىكى كۈمۈشنىڭ سۇپىتىنىڭ بىردەك بولماسلىقىدىن پايدىلىنىپ، سۇندۇرۇپ ھېسابلىغاندا ئۇنىڭدىن نەپ ئۈندۈرۈۋىلىش).

چەك دۆكانلىرىنىڭ چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ ئىدى، بولۇپمۇ XIX ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىكى تەيپىڭ ئىنقىلابى مەزگىلىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن، چەك دۆكانلىرىنىڭ ئاساسىي كەسپى مەركەزلىك ھالدا چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۈچۈن پايتەخت ئەمەلدارلىرىنىڭ ۋە ھەربىيلەرنىڭ مائاشىنى پېرىشوت قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ قالغانىدى، ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ پۇلىنى ساقلاش ۋە ھۆكۈمەتكە پۇل ئارىيەت بېرىش ئىشلىرىنمۇ ۋەكالىتەن بېجىرەتتى، دۆلەت خەزىنىسىنى، ئۆلكىلەرنىڭ خەزىنىسىنى باشقۇرۇش رولىنى ئويناياتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەك دۆكانلىرى يەنە ئەمەلدارلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، چوڭ بېيۇروكراتلارنىڭ ئامانەت پۇلىنى قوبۇل قىلاتتى، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەل سېتىپ پۇل تېپىشى، يەرلىك مۇشتۇمزورلارنىڭ پۇل چىقىرىپ ئەمەل سېتىۋىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پائالىيەتلەر ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلاتتى، دېمەك، ئۇ چەك خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى بىلەن ئالاھىدە ئالاقە ئورناتقانىدى.

چەك دۆكانلىرىنىڭ پۇل پېرىشوت قىلىش كەسپىي تاشقى سودا جەھەتتە چەت ئەل كاپىتالىنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىشى، خام ئەشيا يىغىۋىلىشى جەھەتتىمۇ مەلۇم رول ئويناغانىدى. ئەمما، ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئۇ چەت ئەل كاپىتالى ياكى چەت ئەل سودىگەرلىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلمايتتى، بەلكى پۇلخانىنىڭ ۋەكالەتلىك قىلىشى بىلەن، تاشقى سودا مەبلىغىنى پېرىشوت قىلىپ بېرەتتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، چەك دۆكىنى كاپىتالى يېقىنقى زامان سانائىتى ۋە تۆمۈريولىلارنىڭ ياسلىشى بىلەنمۇ مەلۇم ئالاقە ئورناتقانىدى، بىراق بۇنىڭ چەك دۆكىنى كاپىتالىدا تۇتقان سالمىقى ئىنتايىن تۆۋەنلىدى.

1911 - يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، چەك دۆكىنىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇچۇن دۆلەت خەزىنىسى ۋە ئۆلكە خەزىنىسىنى باشقۇرۇش كەسپى چىڭ خاندان لىقىنىڭ گۇم بولۇشى بىلەن يوقالدى، نەتىجىدە چەك دۆكانلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى تاقالدى. قېپقالغان ۋە كاپىتال كۆچى غولراق بولغان بىرنەچچىلا چەك دۆكىنى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى ئاقچىخانا ياكى بانكا قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن چەك دۆكىنى دېگەن نام تارىخىي نام بولۇپ قالدى.

پۇلخانا جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە بارلىققا كەلگەن بىر خىل پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى. ئۇ دەسلەپتە ھەرخىل پۇللارنى ئالماشتۇرۇش تىجارىتىنى قىلاتتى، پۇل دۆكىنى دەپ ئاتىلاتتى. كۆلىمى چوڭراقلىرى پەيدىنپەي راۋاجلىنىپ، سودىگەرلەرنىڭ ئامانەت پۇلىنى قوبۇل قىلىش، سودىگەرلەرگە پۇل قەرز بېرىش ۋە پۇل پېرېۋوت قىلىش كەسپىنى قامدىغان بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيىنلۈك يىللىرىدا، شاڭخەيدىكى پۇلخانىلار خېلى چوڭ كۆلەمدە ئىدى. چاڭجياڭ دەريا سۇ ئادىسى ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردىمۇ پۇلخانىلار تەرەققىي تاپقانىدى. بېيجىڭ، تيەنجىن، شېنيياڭ، جىنەن، جېڭجۇ قاتارلىق جايلاردا «ئاقچىخانا» دەپ ئاتىلاتتى، ئۇنىڭ خاراكتېرى پۇلخانىنىڭ خاراكتېرى بىلەن ئوخشاش ئىدى. خەنكۇ، چۇڭچىڭ، چېڭدۇ قاتارلىق جايلاردا پۇلخانا دېگەن نام بىلەن ئاقچىخانا دېگەن نام تەڭ ئىشلىتىلگەنىدى. شاڭخەي شەھىرى پۇلخانا پائالىيىتىنىڭ مەركىزى ئىدى.

پۇلخانا كاپىتالىنىڭ تولىسى سودىگەرلەر دىن كېلەتتى، پۇلخانا دەسلەپكى مەزگىللەردە مۇستەقىل ياكى شېرىكلىشىپ ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو بىلەن چەت ئەل سودىگەرلىرى ئارىسىدا سودا ئالاقىسى بولۇپ قالغاندا، كۆپىنچە ۋاستىچىلەر ياكى چەت ئەل سودا فىرمىلىرىنىڭ دەللاللىرى ئارقىلىق شۇ جايدىكى پۇلخانىلار بىلەن ھېساب - كىتاب قىلىشاتتى. شۇنداق قىلىپ، دەللاللار بىلەن شۇ جايدىكى پۇلخانىلار ئارىسىدا زىچ ئالاقە ئورنىتىلدى. بۇنداق ئالاقە نەتىجىسىدە، مەلۇم مەبلەغ كۈچى بولغان دەللاللار يا پاي قوشۇش، يا بولمىسا ئۆزى پۇلخانا ئېچىش شەكىللىرى بىلەن پۇلخانىغا مەبلەغ سالىدىغان، بۇ يول ئارقىلىق ئۆزىنىڭ دەللاللىق ھەرىكەتلىرىگە خىزمەت قىلدۇرۇش ئۇچۇن جەمئىيەتتىكى مەبلەغنى ئىشقا سالىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. پۇلخانىلار تارقاتقان پۇلخانا چېكى ۋە پېرېۋوت چېكى دەللاللارنىڭ سودا بولىدىغان پورتتا ياكى پورت بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئارىسىدا چەت ئەل مالىلىرىنى سېتىش ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى يىغىش جەھەتتە ئىناۋەتلىك قەرزدىن پايدىلىنىشىغا زور ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ رۇپ بەردى. شۇڭا، پۇلخانىلار، بولۇپمۇ شاڭخەيدىكى پۇلخانىلار مەملىكەت ئىچىدىكى سودىگەرلەر ۋە سودىغا خىزمەت قىلغاندىن تاشقىرى، تولاراق، جاھانگىرلىك نىڭ تاۋارلىرىنىڭ ئېلىمىزگە كىرىشى ئۇچۇن قولايلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ئارقىسىدا، پۇلخانىلارنىڭ فۇنكسىيە سىنىڭ دەللاللىشىش دەرىجىسىمۇ كۈچەيىپ باردى.

پۇلخانىلار، ئاساسەن، سودا سارايى دۆكانلىرىنى قەرز بېرىش ئوبيېكتى قىلاتتى.

مەيلى ئىچكى سودا جەھەتتە بولسۇن، مەيلى تاشقى سودا جەھەتتە بولسۇن، ئۇ ھەر يىلى يىپەك، چاي، شېكەر، پاختا، تاماكا، كەندىر قاتارلىق تاۋارلارنى ئېلىپ ساتىدىغان سودا ساراي ـ دۇكانلىرىغا نۇرغۇن مەبلەغ قەرز بېرەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، سانائەتكىمۇ قەرز بېرەتتى، ئەمما بۇنىڭغا بېرىدىغىنى پۈتۈن قەرز مىقدارىدا ناھايىتى ئاز سالماقنى ئىگىلەيتتى. بۇنىڭدىن قارىغاندا، پۇلخانا مىللىي سودا ـ سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىدىمۇ مەلۇم ئاكتىپ رولىلارنى ئويناپ كەلگەن بولىدۇ. ئەكسىچە، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق شارائىت ئاستىدا، جۇڭگودا مىللىي سودا ـ سانائەتنىڭ ئاساسى ئاجىز، تەرەققىياتى تۇراقسىز ئىدى، شۇڭا، پۇلخانىلارنىڭ ئورنىمۇ مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى ۋە تۇراقسىز ئىدى.

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بانكا كەسپى بارلىققا كېلىپ، پۇلخانىلارنىڭ پۇل ـ مۇئامىلە ساھەسىدىكى ئورنىنى تەدرىجىي يوسۇندا بانكا ئالدى. گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، پۇلخانىلار تۆت چوڭ ئائىلىنىڭ پۇل ـ مۇئامىلە مونوپول كاپىتالىنىڭ بېسىمى ۋە چەكلىشىگە تېخىمۇ ئۇچراپ، كەسپىي ئىشلىرى كۈندىن ـ كۈنگە خاراپلىشىپ باردى. جۇڭگو ئازاد بولغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى پۇلخانىلارغا قارىتا پايدىلىنىش، چەكلەش، ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى قوللاندى. 1952 ـ يىل 12 ـ ئايدا، پۇلخانىلاردا باشقا خۇسۇسىي پۇل ـ مۇئامىلە تارماقلىرى بىلەن بىرقاتاردا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ شېرىكلىشىشى يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى بانكىلارنىڭ قەرىكىپىي قىسمى بولۇپ قالدى.

پۇلخانا چىكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پۇلخانا چىكى پۇلخانا تارقىتىدىغان، پۇلخانا ئۆزى مەلۇم مىقداردا پۇل تۆلەيدىغان چەكلەرنىڭ بىرى. ئۇ بازاردا ئەڭ پۇلنىڭ ئورنىدا ئاقىدۇ، تۆلەش ۋاستىسى ۋە مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش رولىنى ئويناپىدۇ. ئەپىيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، شاڭخەي سودىگەرلىرى پۇرچاق، بۇغداي، پاختا، رەخت سودىسىدا، مالغا پۇلخانا چېكى تۆلەيتتى؛ پۇلخانا چېكىنىڭ ۋاقتى توشۇپ قالسا ئالماشتۇرۇشقا بولاتتى، كۈمۈش پۇلغا تېگىشۈپلىشىمۇ بولاتتى. شۇڭا پۇلخانا چېكى سودىنىڭ زاۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش، پۈل مۇئامىلىسىنى تەڭشەش جەھەتلەردە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

پۇلخانا چېكى، قەرەلسىز چەك ۋە قەرەللىك چەك دېگەن ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. قەرەلسىز چەككە خالىغان چاغدا پۇل ئالغىلى بولاتتى؛ قەرەللىك چەككە مۇددىتى تولغاندا پۇل ئالغىلى بولاتتى. شاڭخەي شەھىرىدىكى ھەرقايسى سودا دۇكانلىرى سودىدا ئومۇمەن قەرەللىك چەك ئىشلىتەتتى. XIX ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا، قەرەللىك چەكنىڭ مۇددىتى 10 كۈن، 20 كۈن قىلىنغانىدى، 60 ـ يىلىك لىرىدىن كېيىن ئومۇمىيۈزلۈك 10 كۈن، بەش كۈن قىلىنىدى.

شاڭخەي شەھىرى پورت بولۇپ ئېچىلغاندىن كېيىن، چەت ئەل كۆچلىرى جۇڭگو بىلەن سودا قىلىش جەريانىدا پۇلخانا چېكىدىن پايدىلانغاندا، چەتئەل مالىلىرىنىڭ سېتىلىشىنى تېزلەتكىلى ۋە سېتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتكىلى بولىدىغانلىقىنى بايقىدى. چۈنكى، مالغا ئەڭ پۇل تۆلەش پىرىنسىپى يولغا قويۇلسا، مال ئىمپورت قىلغۇچى سودىگەرلەر، كۆپ ھاللاردا، ئەڭ پۈلى يېتىشمىگەنلىكى ئۈچۈن چەت ئەل مالىلىرىنى

كۆپلەپ سېتىۋېلىشقا ئامالسىز قالاتتى؛ ئەگەر چەت ئەل سودا فېرمىلىرى پۇل چېكىنى تۆلەش ۋاستىسى قىلىشقا ئۇنىسا، مال ئىمپورت قىلغۇچى سودىگەرلەر سېتىۋالىدىغان مالنىڭ مىقدارىنى كۆپەيتەلەيتتى. مال ئىمپورت قىلغۇچى سودىگەرلەر پۇلخانا چېكىنى تۆلەش ۋاستىسى قىلسا، ئۇلارنىڭ چەت ئەل سودا فېرمىلىرىغا قەرز تۆلەش جاۋابكارلىقى پۇلخانىلارنىڭ ئۈستىگە چۈشەتتى؛ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ پۇلخانىلارنىڭ مال ئىمپورت قىلغۇچى سودىگەرلەر ئۈچۈن چەت ئەل سودا فېرمىلىرىغا ئىناۋەتلىك كاپالەت بەرگەنلىكى بولاتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن، چەت ئەل سودا فېرمىلىرى سودا قىلىشتا پۇلخانا چېكىنى قوبۇل قىلىدىغان ئەھۋال كۆندىن - كۈنگە كۆپەيدى، 60 - يىللارغا كەلگەندە، بىرقەدەر ئومۇملۇق ئەھۋال بولۇپ قالدى.

60 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، پۇلخانا چېكىنىڭ ئىشلىتىلىشىدە يەنىمۇ تەرەققىيات بولدى. بۇ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بانكا دەللالىرىنىڭ ۋاستىچى بولۇشى بىلەن، شائخەي شەھىرىدىكى چەت ئەل بانكىلىرىمۇ پۇلخانا چېكىنى رەنە ئورنىدا قوبۇل قىلىپ، پۇلخانىغا ئىناۋەتلىك قەرز پۇل (ئۇ چاغدا ئارىيەت پۇل دەپ ئاتىلاتتى) بېرىشكە باشلىدى. پۇلخانىلار چەت ئەل بانكىلىرى بىلەن پۇل ئارىيەت بېرىش - ئېلىش مۇناسىۋىتى ئورناتقاندىن كېيىن، چەت ئەل سودا فېرمىلىرى بىلەن پۇلخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھېسابنى تۆگىتىش مۇناسىۋىتى چەت ئەل بانكىلىرىغا ئۆتتى. ئىلگىرى، چەت ئەل سودا فېرمىلىرى پۇلخانا چېكىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، چەك مۇددىتى توشقاندا پۇلخانىدىن پۇل ئالالايتتى؛ ئەمدى، چەت ئەل سودا فېرمىلىرى بۇنداق پۇلخانا چېكىنى چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ ئالاقە دەپتىرىگە تەزىملىتىپ قويۇپ، بانكىغا مۇددىتى توشقاندا پۇلنى ۋەكالىتەن ئېلىپ قويۇشنى ھاۋالە قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەل سودا فېرمىلىرى يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋالىدىغان چاغدا، ئۆزى بىلەن ئالاقىسى بار چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ پۇل چېكىنى يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ساتقۇچى سودىگەرلەرگە بېرىدىغان بولدى، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ساتقۇچى سودىگەرلەر پۇل چېكىنى چەت ئەل سودا فېرمىلىرى بىلەن ئالاقىسى بار پۇلخانىلارغا بېرىپ، شۇ ئارقىلىق چەت ئەل بانكىلىرىدىن پۇل ئالىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، چەت بانكىلىرىدا، چەت ئەل سودىگەرلىرى تا پۇل چېكى بىلەن جۇڭگو سودىگ تارقاتقان پۇلخانا چېكى بالانس بولدى. بۇنداق چارىنىڭ قول ئارقىسىدا، جۇڭگو سودىگەرلە چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ ئېكسپورت سودىسى چەت ئەل بىلەن جۇڭگو پۇلخانىلىرى ھېساب تۆگىتىش دائىرە كېتەلمەيدىغان بولدى، بۇنىڭ بانكىلىرىنىڭ شائخەي مۇئامىلە بازارلىرىنى زور دەرىجىدە قولايلىق شەھىرىدىكى پۇلخانىلار دەللاللىق رولىمۇ پۇلخ كىرىشى ۋە ئىشلىتە تەرەققىي قىلدى.

پەرسىيە قاتارلىق جايلارغا باردىغان، يىپەك ۋە يىپەك بۇيۇملارنى چىقىرىش بىلەن داڭقى چىققان سودا يولى.

ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى قاتارلىق ئەللەر بىلەن بولغان دوستانە ئالاقىنى كۈچەيتىش ھەمدە مەملىكەت ئىچىدىكى ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، دۇنيا خەلقلىرى ئارىسىدا سودا ئالاقىسى قىلىدىغان شەھەر قىلىپ ئالاھىدە بەلگىلەنگەنىدى. دۇنيا خەلقلىرى غەربكە باردىغان ئىككى سودا يولى بار ئىدى. بىرى، تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرى بويلاپ غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تۇرپان، كۇچار، قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدىن، سۆگىلىك (پامىر ئېگىزلىكى) نىڭ شىمالىدىن، داۋەن (ھازىرقى پەرغانە ئويمانلىقى)، كاڭجۇي (ھازىرقى سەمەرقەنت ئەتراپى)، يەنسەي (ھازىرقى كاسپى دېڭىزغا يېقىن) قاتارلىق ئەللەردىن ئۆتۈپ، يەنە غەربكە سوزۇلۇپ داچىن (رىم)غا باراتتى، بۇ يول شىمالىي يول دەپىلەتتى. يەنسەي ۋە ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جايلاردىن بۇلغۇن تېرىسى كۆپ چىقىدىغان ۋە مۇشۇ يول ئارقىلىق جۇڭگوغا ئېلىپ كېلىدىغان بولغاچقا، تېرە يولى دەپمۇ ئاتالغان. يەنە بىرى، كۇئېنلۇن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ چاقىلىق، خوتەن، يەكەن ناھىيىلىرىدىن، سۆگىلىكنىڭ جەنۇبى، دايۇبشى (ھازىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدە)، ئەنشى (ھازىرقى ئىران) ئەللىرىدىن ئۆتۈپ، غەربكە سوزۇلۇپ داچىنغا باراتتى، بۇ يول جەنۇبىي يول دەپىلەتتى. جۇڭگونىڭ بۇ يوللار بىلەن غەربكە چىقىرىدىغان ئاساسلىق مېلى يىپەك ۋە يىپەك بۇيۇملار بولغاچقا، بۇ يول يىپەك يولى دەپ ئاتالغان.

جۇڭگو دۇنيا بويىچە يىپەكنى ئەڭ بۇرۇن ئىشلەتكەن ئەل. جەنگو دەۋرىدە، جۇڭگونىڭ يىپەكى قولدىن - قولغا ئۆتۈپ، گىرىكلەرنىڭ قولىغا يەتكەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە، يىپەك توقۇمىچىلىق يەنمۇ تەرەققىي قىلغان، شايى، كىمخاب، كەشتە، دۇردۇن، داكا ئىنتايىن سېپىتا بولۇپ، چەت ئەللەردە شۆھرەت قازانغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، داچىندا بىرسەر جۇڭگو يىپەكنىڭ باھاسى بىلەن بىرسەر ئالتۇننىڭ باھاسى ئوخشاش ئىكەن، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قىممەتلىك مال بولۇپ قالغانلىقىنى تولۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئەمما سىرتقا چىقىرىلغان جۇڭگو يىپەك - دۇردۇنلىرى ھەرقايسى ئەل سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، ئۇ چاغلاردا ھېچقانچە پايدا ئالغىلى بولمايتتى، جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپى سودا كارۋانلىرى ئەۋەتكەندە، بۇ كارۋانلاردىن يەنە سىرتقا ئالتۇن چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ھەرقايسى جايلاردىكى ئىسىل مالالارنى سېتىۋالاتتى. بۇ كىيىنكى ۋاقىتلاردىكى بەزى خاندانلىقلارنىڭ مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان خەلقارا سودىسىغا ئوخشىمايتتى.

ئەمما، ئۇزۇنلۇقى نەچچە مىڭ كىلومېتر كېلىدىغان ئېگىز تاغلار، چۆل - باياۋانلار، ئېگىزلىكلەردىن ئۆتىدىغان بۇ يىپەك يولى ھەرقايسى مىللەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى، جۇڭگو خەلقى بىلەن چەت ئەل خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى زور رول ئويناندى. شىنجاڭنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ

ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى، مەسىلەن، بىدە، ئانار، ئۈزۈم، ياڭاق، كۈنجۈت، دادۇر، نۇقۇت، سامساق، سۇڭپىياز، تەرخەمەك، قىزىلچا، سەۋزە ۋە تۆگە، ئېشەك، ياخشى ئات قاتارلىق مەھسۇلاتلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە كىرىپ، شۇ رايوندىكى دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۇرىنى كۆپەيتتى! خوتەن قاشتېشى ۋە غەربىي رايونىمىڭ بويىقىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە كىرىشى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قول سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولدى؛ شىنجاڭنىڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چالغۇلىرى (پىيا، نەي قاتارلىقلار)، مۇزىكىلىرى ۋە ئۇسسۇللىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە كىرگەندىن كېيىن كۈندىن - كۈنگە كەڭ تارقىلىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى بېيىتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ئىلغار قول سانائەت تېخنىكىسى، مەسىلەن، قۇدۇق كولاش، تۆمۈر قورال ياساش، يۇڭدىن ئەدىيال توقۇش قاتارلىق تېخنىكىلىرىمۇ شىنجاڭ خەلقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولدى. كېيىن (تەخمىنەن مىلادى V ئەسىردە) جۇڭگونىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسىمۇ ئىران ئارقىلىق شەرقىي رىمغا تارقالدى. سىياسىي جەھەتتە، يىپەك يولى جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەرنىڭ دوستانە مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتتى.

داچىن خەلقى جۇڭگونى يىپەك مەملىكىتى دەپ ئاتىغان، شەرق ھەققىدە گۈزەل ئارزۇ - تىلەكتە بولغان ۋە شەرقتە تەلپۈنگەنىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ خۇەندى خان زامانىغا كەلگەندە، داچىن خەن خاندانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، جۇڭگو بىلەن رەسمىي مۇناسىۋەت ئورناتتى.

خەن سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، بۇ سودا يولى بەزىدە توسۇلۇپ قالغاندىن باشقا، ئىزچىل تۇرده شىمالدىكى ھاكىمىيەتلەر تەرىپىدىن پايدىلىنىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە چاڭئەندىن باشلىنىپ خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدىكى كارىدوردىن ئۆتۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەلمىرىگە بارىدىغان قۇرۇقلۇق يولى سودىسى يەنىمۇ قانات يايدى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن غەربكە بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىش نەتىجىسىدە ئۇزاق مۇددەت شۇ جايدا مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارمۇ ئاز ئەمەس. داڭلىق شائىر لى بەي سۇييې شەھىرى (ھازىرقى توقماق) دە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى غەربكە بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان سودىگەر ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنى تازى (ئەرەب) تىزگىنلىۋالغان، خۇاڭخې دەريا سىنىڭ غەربىدىكى كارىدور تۈبۈتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان بولغاچقا، غەربىي شىمالدىكى قۇرۇقلۇق يولى سودىسى ئاجىزلىشىپ، كۈندىن - كۈنگە تەرەققىي قىلىۋاتقان شەرقىي جەنۇبتىكى دېڭىز سودىسى بارغانسېرى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى، ئاخىر غەربىي شىمالدىكى قۇرۇقلۇق يولى سودىسىنىڭ ئورنىنى ئالدى.

تجارەت كېمسى جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتتە چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگوغا كەلگەن سودا كېمىلىرى ۋە جۇڭگونىڭ ئېكسپورت سودىسى قىلىدىغان سودا كېمىلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ تجارەت كېمسى دەپ ئاتىلاتتى؛ تجارەت كېمسى سودىسىنى باشقۇرىدىغان ھۆكۈمەت ئورگىنى تجارەت كېمسى باشقارمىسى دەپ ئاتىلاتتى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، بەزى مەملىكەتلەر ۋە قەبىلىلەر بىلەن دېڭىز يولى

ئارقىلىق سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغانىدى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، گۈاڭجۇ شەھىرى ئەرەب، پېرسىيە ۋە جەنۇبىي دېڭىز رايونلىرىدىن جۇڭگوغا كەلگەن تىجارەت كېمىسى توپلىنىدىغان جاي بولۇپ قالدى، جۇڭگونىڭ تاشقى سودا كېمىلىرىمۇ مۇشۇ يەردىن يولغا چىقاتتى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كەيىۋەن يىلىلىرىدا گۈاڭجۇدا تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى قۇردى، بۇ باشقارما مال ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىدىغان كېمىلەرنى باشقۇراتتى، كېمە بېجى (پاراخوت ھەققى) ئالاتتى، ئەتىۋارلىق ئېسىل بۇيۇملارنى سېتىۋالاتتى. يا ئۈجۇ، مىڭجۇ (نىڭبو) ۋە چۈەنجۇلارمۇ پەيدىنپەي تىجارەت كېمىسى توختايدىغان مەركەز بولۇپ قالدى. سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگۈچە، تاشقى سودا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندى. سۇڭ تەيزۇ خانىنىڭ كەيباۋ يىللىرىنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 971 - يىلى) تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى گۈاڭجۇدا تەسىس قىلىندى. كېيىن يەنە خاڭجۇ، مىڭجۇدا، ئاندىن چۈەنجۇ، مىجۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جياۋشىيەن ناھىيىسى بەنچياۋ بازىرى)، شيۇجۇ (جياشىڭ)، ۋېنجۇ، جيائىين قاتارلىق جايلاردا باشقارما تەسىس قىلىندى.

تىجارەت كېمىسى باشقارمىسىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت ئىدى: (1) دېڭىزدا قاتنايدىغان كېمىلەرنى باشقۇرۇش. كېمىلەر يولغا چىقىشتىن بۇرۇن تىجارەت كېمىسى باشقارمىسىغا ئۆزىنى تىزىملىتىشى، يولغا چىقىش گۇۋاھنامىسى ئېلىشى، قايتىپ كەلگەندە قايتۇرۇپ بېرىشى لازىم ئىدى. (2) باج ئېلىش. سۇڭ سۇلالىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇلۇش ئېلىش (پىرسەنت ئېلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چارىسى، يەنى مالنىڭ بىر قىسمىنى ئېلىش چارىسى قوللىنىلغانىدى، ئادەتتە ئوندىن بىرى ئېلىناتتى، ئوندىن ئىككىسى، ئوندىن ئۈچى، ئوندىن تۆتى ئېلىنىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە بۇ چارە ئۆزگەرتىلىپ، كېمە بېجى ۋە مال بېجى ئېلىنىدىغان بولدى، كېمە بېجى كېمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ ئېلىناتتى، مال بېجى مالنىڭ قىممىتىگە قاراپ ئېلىناتتى. بۇ چارە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ داۋاملىق قوللىنىلدى. (3) كېمە بىلەن ئەپكېلىنگەن مالالارنى سېتىۋېلىش. ئىمپورت قىلىپ ئەپكېلىنگەن مالالار ئارىسىدىكى ئېسىل بۇيۇملارنى تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى مونوپول قىلىۋېلىپ سېتىۋالاتتى؛ باشقا مالالارنىمۇ تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى تاللاپ سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئادەتتىكى سودىگەرلەرنىڭ سېتىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىناتتى. تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى سېتىۋالغان مالالارنىڭ بىر قىسمىنى ھۆكۈمەت ئېلىپ قالغاندىن باشقا، قالغىنى يەنىلا پۇقرالارغا يۇقىرى باھادا سېتىلاتتى. سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلۇش ئېلىش، ھۆكۈمەت سېتىۋېلىش، ھۆكۈمەت سېتىش قاتارلىق چارىلەر ئارقىلىق ئىنتايىن جىق كىرىم قىلغانىدى. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ رېنزۇڭ خان دەۋرىدىكى خۇاڭيۇ يىللىرىدا، تىجارەت كېمىلىرىدىن 530 مىڭ تىزىق پۇل كىرىم كىرگەن، يېڭزۇڭ خانىنىڭ جى پىڭ يىللىرىدا كىرىم كۆپەيىپ 630 مىڭ تىزىقا يەتكەن؛ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ گاۋزۇڭ خان دەۋرىدىكى شاۋشىڭ 10 - يىلى (1140 -

يىلى) گۆڭجۇدىكى تىجارەت كېمىسى باشقارمىسىنىڭ يىللىق باج كىرىمى 1 مىليون 100 مىڭ تەزىققا يەتكەن.

سۇڭ سۇلالىسى زامانىدىن كېيىن، تىجارەت كېمىسى سودىسى ئازايدى. يۈەن سۇلالىسى زامانىدا تىجارەت كېمىسى ھەققىدىكى قائىدە - تۈزۈملەر ئوسالىشىپ كەتتى، دېڭىز بويلىرىدىكى ۋىلايەت - ناھىيىلەردىكى بازار سودىسى كېمىلىرى بىلەن ئالاقىدار بولغان ئەمەلدارلارنىڭ تولىسى ئاچكۆزلۈك بىلەن ئۆز نەپسىگە چوغ تارتتى، چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ قىممەتلىك بۇيۇملىرىنى مەجبۇرىي ئېلىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن چەت ئەل سودىگەرلىرى كېلىشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالدى. جۇڭگونىڭ كىچىك سودا كېمىلىرىلا قېپقالدى، بۇلارنىڭ تىجارىتى چەكلىنىڭ ئىدى. جى يۈەننىڭ 30 - يىلى (1293 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تىجارەت كېمىسى باشقارمىلىرىنى تەرتىپكە سالدى، شۇنداق بولسىمۇ سودىدا ھېچبىر يۇكسىلىش بولمىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە ئاساسىي جەھەتتىن دېڭىز سودىسىنى مەنئىي قىلىش سىياسىتى ئىجرا قىلىنىپ، تاشقى سودا دىپلوماتىك مۇناسىۋەتكە بېقىنىدىغان بولدى، گۆۋاھنامە تەكشۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، يەنى چەت ئەلدىن كەلگەن ئەلچىلەرگە گۆۋاھنامە تارقىتىپ بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق، چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگو بىلەن ئالاقە قىلىشى چەكلەندى، بۇنىڭ بىلەن سودا كېمىلىرىنىڭ ئەلچىلەر بىلەن بىللە جۇڭگونىڭ دېڭىز پورتلىرىغا كېلىشىمۇ چەكلەندى. ئەمما، جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ ئەتكەسچىلىك سودىسى يوشۇرۇن ھالدا ئېلىپ بېرىلىۋەردى. ئاخىر ھېرىپ مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇنداق دېڭىز سودىسىنى مەنئىي قىلىش سىياسىتىنى بوشاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىردە، شەرقىي جەنۇبتىكى دېڭىز بويلىرى رايونلىرىدا يەنە دېڭىز سودىسىنى مەنئىي قىلىش سىياسىتى ئىجرا قىلىنىدى، تەيۋەن مەسىلىسى ھەل بولغاندىن كېيىنلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دېڭىز پورتى سودىسىنى يولغا قويۇشقا باشلىدى. چېيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى) گۆڭجۇ چەت ئەل بىلەن سودا ئالاقىسى قىلىدىغان بىردىنبىر پورت قىلىپ بەلگىلەندى، سودا ۋە باج ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئۈچۈن تاموژنا تەسىس قىلىندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاشقى ساراي سودا سودىگەرلىرى ئالاھىدە سالاھىيەتلىك ئورنىدا تۇرۇپ، چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگو بىلەن سودا قىلىشىدا ۋاسىتىچى بولۇش رولىنى ئويناندى، نەتىجىدە تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى قايتا تەسىس قىلىنمىدى، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق مەملىكەت بولۇپ قالدى، تاشقى سودا مۇستەملىكىچىلەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى بىر خىل ۋاسىتىسى بولۇپ قالدى.

گۆۋاھنامىلىق سودا، ساراي سودىگەرلىرى تۈزۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

گۆۋاھنامىلىق سودا مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، چەت ئەل ئەلچىلىرىگە گۆۋاھنامە تارقىتىش يولى بىلەن چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگوغا كېلىشىنى چەكلەيدىغان سودا تۈزۈمى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىنكى جۇڭگونىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسى پەيدىنپەي كۆپەيدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ، ھەرقايسى خاندانلا

دېگىز بويىلىرىدىكى بەزى شەھەرلەردە تاشقى سودا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تىجارەت كېمىسى باشقارمىلىرىنى تەسىس قىلدى. سۇئ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، نۇرغۇن مەملىكەتلەرنىڭ سودا كېمىلىرى جۇڭگوغا كېلىش بىلەنلا قالماستىن، جۇڭگو سودىگەرلىرىمۇ جەنۇبىي دېگىز رايونىغا بېرىپ سودا قىلدى. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە تاشقى سودا سۇئ سۇلالىسى دەۋرىدىكىدەك گۈلەنمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغانىدى. مىڭ خاندانلىقى ھاكىمىيىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، شەرقىي جەنۇبتىكى دېگىز بويىلىرى رايونلىرىدىكى قارشىلىق كۈرسەتكۈچى قالدۇق كۈچلەرنىڭ چەت ئەل قاراقچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قايتا باش كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، دېگىز بويىلىرىدىكى رايونلارغا دېگىز سودىسىنى مەنئى قىلىش سىياسىتى قوللىنىلدى. ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزى بەزى چەت ئەللەر يا كى بەزى قەبىلىلەر بىلەن مەلۇم ئالاقە ئورناتقاندىن باشقا، خۇسۇسىيلارنىڭ چەت ئەللىكلەر بىلەن سودا قىلىشى مەنئى قىلىندى.

مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بولغان ئالاقىسى ئاتالمىش تارتۇقچى كېمە تۈزۈمى ئاساسىغا ئورنىتىلدى. ئۇ چاغدا يىراق - يېقىندىكى قوشنا ئەللەر جۇڭگو بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئەلچىلەرنى تۈرلۈك ئېسىل ئالاھىدە مەھسۇلاتلار بىلەن جۇڭگوغا ئەۋەتتى، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ قوشنا ئەللەرنىڭ قوشۇلۇش - قوشۇلماسلىقىغا قارىماستىن، كەلگەن ئەلچىلەرنى تارتۇقچى ئەلچىلەر دەپ، ھەدىيە قىلىنغان مالالارنى تارتۇق بۇيۇملىرى دەپ، سودا كېمىلىرىنى تارتۇقچى كېمە دەپ ئاتايتتى. ئەمما، مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مىتروپولىيە سۈپىتىدە قوشنا ئەللەرنى تىزگىنلەشنى تەلەپ قىلمايتتى، تەكىسز سودا ئالاقىسى ئورنىتىش خىيالىدىمۇ ئەمەس ئىدى. شۇڭا، مەملىكەت ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىقنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت ئاساسىي مەقسەت كۆزدە تۇتۇلۇپ، چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگوغا ئەلچى ئەۋەتىشىنى چەكلەش چارىسى قوللىنىلدى: بىرىنچىدىن، گۈزاھنامە تەكشۈرۈش چارىسى قوللىنىلدى، يەنى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەلۇم شەكىلدىكى ئەلچىلىك گۈزاھنامىسى تۈزۈپ چىقتى، بۇنىڭ بىر نۇسخىسى جۇڭگو بىلەن ئالاقىسى بولغان چەت ئەللەر يا كى قەبىلىلەرگە تارقىتىپ بېرىلەتتى، يەنە بىر نۇسخىسى گۈزاھنامە كۆتىكى قىلىپ ئەپقېلىنا تتى؛ چەت ئەل ئەلچىلىرى جۇڭگوغا كەلگەندە، ئالدى بىلەن پورتتا ئۇلارنىڭ گۈزاھنامىسى تەكشۈرۈلەتتى، ئاندىن ئۇلارنىڭ پاراخوتىنىڭ چۈشۈشىگە يول قويۇلاتتى. ئىككىنچىدىن، چەت ئەل ئەلچىلىرىنى كۆپ جەھەتتىن چەكلەش چارىلىرى قوللىنىلدى. چەت ئەل ئەلچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا كېلىش ۋاقتىنى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەلگىلەيتتى، ئىككى يىلدا بىر قېتىم، ئۈچ يىلدا بىر قېتىم يا كى بەش يىلدا، سەككىز يىلدا ھەتتا ئون يىلدا بىر قېتىم كېلىشكە رۇخسەت قىلىناتتى؛ چەت ئەل ئەلچىلىرى جۇڭگوغا كېلىشتە ماكىدىغان يول ۋە تۇرىدىغان جاي، جۇڭگوغا كېلىدىغان كېمىنىڭ سانى ۋە ئەلچى بىلەن بىللە كېلىدىغانلارنىڭ سانى قاتارلىقلار جەھەتتىمۇ قاتتىق چەك قويۇلغانىدى. سودا جەھەتتە، ئومۇمەن، چەت ئەل ئەلچىلىرى ئېلىپ كەلگەن پەۋقۇلئاددە ھەدىيە بۇيۇملىرى ۋە ئېسىل

مەھسۇلاتلار ئىچىدىكى ھەددىيە بۇيۇملىرى (تارتۇق بۇيۇملىرى دەپ ئاتىلاتتى) مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يوللاپ بېرىلگەندىن باشقا، قالغان تاۋارلار پايتەختتىكى سودا ساراىيدا سېتىلاتتى (ئۇچ كۈندىن بەش كۈنگىچە). تارتۇق بۇيۇملىرىغا يۇقىرى باھادا پۇل تۆلىنەتتى، بازاردا سېتىلغان تاۋارلاردىن باج ئېلىنمايتتى. بەزى مەھسۇلاتلارنى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئالدى بىلەن ئۆز نەرخى بويىچە سېتىۋالاتتى، بەزىلىرىنى بولسا جۇڭگو سودىگەرلىرى ياكى خۇسۇسىيلارنىڭ سارايغا بېرىپ سېتىۋېلىشىغا يول قويۇلاتتى. چەت ئەل سودىگەرلىرىمۇ سالاچىلار ئارقىلىق جۇڭگونىڭ يىپەك - دوردۇن، فارفور ئەسۋابلىرى قاتارلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۆز ئېلىگە ئېلىپ كېتەتتى. ھۆكۈمەت مەنئىي قىلغان مالالارنى ئېلىپ سېتىشقا پۇتۇنلەي رۇخسەت قىلىنمايتتى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ھۆكۈمەتنىڭ تاشقى سودىنى چەكلىشى، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بەزىدە چىڭ، بەزىدە بوش بولدى. خۇڭۋۇ يىللىرىدىن جەنۇبىي يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1368 — 1402 - يىللىرى) دېڭىز سودىسىنى مەنئىي قىلىش سىياسىتى جاكارلاندى؛ يۇڭلې يىللىرىدىن شۇەندې يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1403 — 1435 - يىللىرى)، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى سەۋەبىدىن ۋە ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىنىڭ ئۆزىنىڭ كەيپ - ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈشتە بەزى بۇيۇملارغا تەلىپى چۈشكەنلىكتىن، دېڭىز سودىسىغا قويۇلغان چەك بوشىدى؛ جېڭتۇڭ يىللىرىدىن جېڭدې يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە بولغان ئارىلىقتا (1436 — 1510 - يىللىرى) گەرچە دېڭىز سودىسىنى مەنئىي قىلىش سىياسىتى ئىزچىل ئىجرا قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن قول سانائەت ۋە سودىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا تاشقى سودىغا جىددىي تەلەپ چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمرانلار گۇرۇھىمۇ مالىيە جەھەتتىكى قىيىنچىلىق تۈپەيلىدىن، باجنى كۆپرەك ئېلىش مەقسىتىدە تاشقى سودىنى يولغا قويۇشنى زۆرۈر تاپتى، شۇڭا، كېيىنكى چاغلاردا دېڭىز سودىسىنى مەنئىي قىلىش سىياسىتىنى سەل بوشراق تۇتۇشقا مەجبۇر بولدى. جېڭدې يىللىرىدىن جىياجىڭ يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1511 — 1566 - يىللىرى) دېڭىز چېگرىسى تىنچ بولمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پورتۇگالىيەلىكلەر كېلىپ شەرققە كەلدى، شۇ دېڭىز سودىسىنى مەنئىي قىلىش سىياسىتىنى يەنە قاتتىق ئىجرا قىلىندى، جىياجىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندىلا ئىچكى بىخەتەرلىك سىياسىتىنى قوللىنىش يولغا قويۇلدى. لۇڭچىڭ يىللىرىدىن ۋانلى يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1567 — 1644 - يىللىرى) جەھەتتىكى كرىزىستىن قۇتۇلۇش يەنە تاشقى سودىدا ئىشىك ئېچىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. شۇ بىر ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، تاشقى سودا ئىلىپ بېرىش كۈچلۈك تەلىپى بىلەن دەرىجىگە يېتىپ يەتتى.

مىڭ سۇلالىسى سودىدىن ئېلىپ بېرىلغان سودا ئاساسىي

خۇسۇسلارنىڭ دېڭىز يولى بىلەن ئېلىپ بارغان تاشقى سودا پائالىيەتلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى. خۇسۇسلارنىڭ بۇنداق سودا پائالىيەتلىرى بەزىدە قانۇنسىز ئەتكەسچىلىك تۈسىنى ئالدى، بەزىدە رۇخسەت بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. ئۇ جۈڭگو بىلەن جەنۇبىي دېڭىز رايونىدىكى ئەللەرنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئاكتىپ رول ئويناپ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياۋروپا مۇستەملىكىچى - تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە ئورتاق قارشى تۇرۇش كۈرىشىدە، جەنۇبىي دېڭىز رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان جۈڭگو مۇھاجىرلىرى بىلەن شۇ جايلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى ئوخشاش ئىدى، بۇ ھال ئۇلار ئارىسىدىكى دوستلۇقنى كۈچەيتتى.

ساراي سودىگەرلىرى تۈزۈمى جۈڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالاھىدە رۇخسەت بېرىلگەن سودىگەرلەر ئارقىلىق تاشقى سودىنى مونوپول قىلىشتىكى بىر خىل تۈزۈم. ساراي سودىگەرلىرى فېئودالىق ھاكىمىيەت ئالاھىدە رۇخسەت بەرگەن، مونوپوللۇق خاراكتېرىگە ئىگە بولغان، تاشقى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جۈڭگودا تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن، دېڭىز بويلىرى رايونلىرىدىكى تاشقى سودا ئىشلىرىنى ئەزەلدىن ھۆكۈمەت تەسىس قىلغان تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى باشقۇرۇپ كەلگەن ھەمدە ئۇلار مال سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنىدى. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان سالاچىلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، ھۆكۈمەت تاشقى سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەزى سودىگەرلەرنى بەلگىلىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە دېڭىز سودىسىنى مەنئى قىلىش سىياسىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، 1685 - يىلى تىجارەت كېمىسى باشقارمىسى نىڭ ئورنىغا تامۇژنا تەسىس قىلىندى، ئەمەلىيەتتە تاشقى سودا كەسپىنى يەنىلا ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن سودىگەرلەر قىلاتتى، بۇنداق سودىگەرلەر ئاچقان سارايلار ئادەتتە چەت ئەل مالىلىرى سارىيى ياكى چەت ئەل سودا فېرمىلىرى دەپ ئاتىلاتتى. 1757 - يىلى فۇجيەن ۋە جېجياڭ ئۆلكىلىرىدىكى پورتلاردا سودا قىلىش توختىتىلدى، گۇاڭجۇ بىردىنبىر قانۇنىي سودا پورتى بولۇپ قالدى. بۇ يەردىكى چەت ئەل مالىلىرى سارايلىرى تېخىمۇ راۋاج تېپىپ كەتتى. شۇڭا، كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ساراي سودىگەرلىرى تۈزۈمى دېگەن سۆز ئەمەلىيەتتە گۇاڭجۇلۇقلار چەت ئەل مالىلىرى سارىيىنى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتقان سۆز ئىدى.

سودىگەرلەر چەت ئەل مالىلىرى سارىيى ئاچماقچى بولسا، ھۆكۈمەتكە راسخوت تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى، بۇنداق راسخوت كۆپ ھاللاردا نەچچە 10 مىڭ سەر كۈمۈشكە يېتەتتى، ھۆكۈمەت تەستىقلىغاندىن كېيىن گۇۋاھنامە ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرىنى ۋەكالىتەن باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىگە نلىكىنى كۆرسىتىدىغان بەلگە تارقىتىپ بېرىلەتتى. كاڭشىنىڭ 59 - يىللا (1720 - يىلى) گۇاڭجۇدىكى چەت ئەل مالىلىرى سارايلىرى ئىچكى رىقابەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش، باھانى توختىتىش ۋە ساراي تەۋەلىكىدە بولمىغان تارقاق سودىگەرلەرنى چەكلەش ئۈچۈن، سارايلار ئۈيۈشمىسىنى رەسمىي قۇردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئۈيۈشمىغا مۇنۇلارنى ۋەزىپە قىلىپ

بەلگىلەپ بەردى: چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ ئىمپورت قىلغان تاۋارلىرىنى ھۆددىگە ئېلىپ سېتىش، چەت ئەل سودىگەرلىرىگە ۋەكالىتەن ئېكسپورت قىلىندىغان مال‌لارنى سېتىۋېلىش؛ چەت ئەل سودىگەرلىرىگە ۋەكالىتەن تاموژنا بېجى ۋە سوۋغا ـ سالام تاپشۇرۇش؛ ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن چەت‌ئەل سودىگەرلىرىنى باشقۇرۇش، پەرمانلارنى يەتكۈزۈش، چەت‌ئەل سودىگەرلىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بېجىرىش. شۇڭا بۇ ئۇيۇشما ھەم خۇسۇسىي سودا تەشكىلاتى، ھەم ھۆكۈمەتكە ۋەكالىتەن تاشقى سودا ئىشلىرى ۋە دىپلوماتىك ئالاقە ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئورگان ئىدى. كېيىن كېپىللىك قىلغۇچى سودىگەرلەر توزۇمى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدا ھۆكۈمەت ھاللىق ساراي سودىگەرلىرىدىن بىرنەچچىنى كېپىللىك قىلغۇچى سودىگەر قىلىپ بەلگىلەيتتى، بۇلار چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ باج تاپشۇرۇشىغا كېپىللىك قىلاتتى. چەت ئەل سودا كېمىلىرى قىرغاقتا كېلىش بىلەنلا، ئالدى بىلەن كېپىللىك قىلغۇچى سودىگەردىن بىرنى تېپىشى لازىم ئىدى، كېپىللىك قىلغۇچى سودىگەر كېمىدىكى مال‌لارنى ئاۋۋال سېتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، ئۇنىڭدىن ئاشقان مال‌لارنى باشقا ساراي سودىگەرلىرى بۆلۈشۈپ ساتاتتى. لېكىن، ئەگەر چەت ئەل سودىگەرلىرى باج تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىيالمىسا، كەم قالغىنىنى كېپىللىك قىلغۇچى سودىگەر تۆلەپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى. ساراي سودىگەرلىرى ئىچىدە كەسىپداش سودىگەرلەر ئۆزئارا كېپىللىك قىلىش توزۇمىنى يولغا قويۇلغانىدى، بىر سودىگەر باج تاپشۇرمىسا، كەسىپداش سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى جاۋابكار بولاتتى. ساراي سودىگەرلىرىنىڭ باشلىقى بار بولۇپ، باش سودىگەر دەپ ئاتىلاتتى، بۇلار كاتتا شەخسلەردىن ئىدى.

بۇنداق ساراي سودىگەرلىرى توزۇمىدە سودىگەرلەرنىڭ سودىنى مونوپول قىلۇۋېلىش ئىمتىيازى بولغانلىقتىن، نۇرغۇن ساراي سودىگەرلىرى كۆپلەپ بايلىق توپلۇۋالغانىدى، ئۇلار ئىنتايىن ھەشەمەتلىك، ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئەمما فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ مەقسىتى دۇنيا يىغىش ئىدى، باجدىن باشقا، سوۋغا ـ سالاملىرى كۆنسايىن ئېغىرلاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياخشىلىقنى قايتۇرۇش، تۆلەپ قويۇش دېگەن نەرسىلەر ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلىدىغان ئىشلار ئۈزۈلمەي چىقىپ تۇردى، شۇڭا بىرمۇنچە ساراي سودىگەرلىرى قەرزدار بولۇپ قالدى، ھەتتا سۈندى. كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە، ساراي سودىگەرلىرى چەت ئەل سودىگەرلىرىدىن كۆپلەپ قەرز ئالدى، چەت ئەل سودىگەرلىرىمۇ مەقسەتلىك تۈردە ساراي سودىگەرلىرىگە پارا بېرىپ ئۇلارنى سېتىۋالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەيۇن ئەتكەسچىلىكى كۈندىن ـ كۈنگە ئەۋج ئېلىپ كەتتى، بۇ ھال ساراي سودىگەرلىرى بىلەن چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشىنى كۈچەيتتى، ساراي سودىگەرلىرى كۈندىن ـ كۈنگە چەت ئەللىك لەرنىڭ كۆچىگە تايىنىدىغان بولۇپ قالدى، ئۇلار مەلۇم دەللاللىق خاراكتېرىنى ئالدى. ئەيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەت ئەل سودىگەرلىرى ھەرقايسى سودا پورتلىرىدا ئەركىن سودا قىلىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى، ساراي سودىگەرلىرى توزۇمى ئۇنىڭ بىلەن ھالاك بولدى، بىر قىسىم ساراي سودىگەرلىرى چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ سودا فېرمىلىرىنىڭ

دەللالىرى بولۇپ قالدى.

كاپيتالنۇم تۆرەلمىسى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولغان كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ دەسلەپكى شەكلى.

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۇچۇن، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇنداق ئىككى شەرت ھازىرلىنىشى كېرەك: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم بولغان ھەمدە مەلۇم دەرىجىدە جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە بولغان بىر تۇركۈم ئەمگەكچىلەر بولۇشى كېرەك.

(2) ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ قولىغا كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇشتا زۆرۈر بولغان پۇل بايلىق جۇغلانغان بولۇشى كېرەك. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كاپيتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسىدىن پەيدا بولغان. كېپىنكىسىنىڭ يىمىرىلىشى ئالدىنقىسىنىڭ ئامالسىنى ئازاد قىلدى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 783 ـ بەت). فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، يېزا ئىگىلىك ۋە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يۇكسىلىشى، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېڭىيىشى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، فېئودالىق تەبىئىي ئىگىلىكنى پەيدىنپەي بۇزدى. بىر تەرەپتىن، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى تۇپەيلىدىن، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كېلىپ چىقتى. بەزى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار سۇنۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، ئەمگەكلىرىنى سېتىشقا تاينىپ ياشايدىغان يالانما ئىشچىلارغا ئايلاندى. ئاز سانلىق ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار بازاردىكى رىقابەتتە بېيىپ، ئىشچى يالالايدىغان كاپيتالىستقا ئايلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن، سودىگەرلەر تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى تىزگىنلەپ ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، قەرەللىك تۈردە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن تاۋار سېتىۋالىدىغان ھۆددىگەر سودىگەرلەرگە ئايلاندى، ئاخىر بېرىپ خام ئەشيانى ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش قورالىلىرىنى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلاردىن بەلگىلىمە بويىچە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى تەلەپ تاپىدىغان، ئۇلارغا بولسا مەلۇم ئىش ھەققى بېرىدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ ئۇلارنى يالالانما ئىشچىلارغا ئايلاندۇرۇپ قويدى. يېزىلاردا بولسا ئادەم يالالاپ تېرىنچىلىق قىلىدىغان باي دېھقانلار ۋە ئىگىلىك باشقۇرغۇچى پومېشچىكلار، شۇنىڭدەك يەر ئىجارە ئېلىپ ئوقەت قىلىدىغان يېزا ئىگىلىك كاپيتالىستلىرى بارلىققا كەلدى.

كاپيتالىزم تۆرەلمىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تۈپ ئاساسىدىن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ئەمما، ئۇ ھامان فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇستۇقۇرۇلمىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايدۇ. ئومۇمەن، دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆرەش قىلىشى جاھىل فېئودالىق ھۆكۈمرانلىققا زەربە بېرىشى، ئارقىسىدا، ھاشار تۇزۇمى بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغان، يەرنىڭ دېھقانلارنى جىسمانىي جەھەتتىن چىرمىۋېلىشى تەدرىجىي يوسۇندا بوشاشقان، سودا ـ سانائەت پائالىيەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە ئەركىن بولغان، شەھەرلەردىكى كەسىپداشلار

ئۈيۈشمىسى تۈزۈمى ئاجىزراق بولغان جايلاردىلا كاپيتالىزم تۆرەلمىسى بارلىققا كېلىدۇ. سودا كاپيتالى كاپيتالىزم تۆرەلمە سىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. كەڭرەك بازار بولغاندىلا ياكى چەت ئەللەر بىلەن سودا ئالاقىسى ئورناتقان شەھەرلەردىلا، كاپيتالىزم تۆرەلمىسى راۋاجلىنالايدۇ.

ياۋروپادا، XIV ۋە XV ئەسىرلەردە، ۋېنېتسىيە، فلورېنسىيە قاتارلىق ئوتتۇرا دېڭىز بويىدىكى بىرقانچە شەھەرلەردە كاپيتالىزم تۆرەلمىسى ئاندا ـ ساندا بارلىققا كەلدى، بۇ تۆرەلمىلەر ئاساسەن قاتناش، توقۇمىچىلىق ۋە كانچىلىق ساھەلىرىدە بارلىققا كەلدى. ئارقىدىنلا، يەنە شىمالىي ياۋروپادىكى يېرى ئويمان ئەللەردە بارلىققا كەلدى. XVI ئەسىردىن باشلاپ، تېۋېت، كەندىر، پىيەك، سائەت، ئەينەك، قورال ـ ياراق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلەيدىغان ئىشخانا قول سانائىتى پەيدىنپەي غەربىي ياۋروپانىڭ ھەممە يېرىدە ئومۇملاشتى. يېزىلاردا، ئاساسەن XV ۋە XVI ئەسىرلەردە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى جىددىيلەشتى ھەمدە سودا كاپيتالى يېزىلارغا جەلپ قىلىپ كىرىلىپ يەر ئىجارە ئېلىپ ۋە ئىشچى يالداپ ئوقەت قىلىدىغان كاپيتالىستلار مەيدانغا كەلدى. ئەنگلىيىدە بالدۇراق بولدى، XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىلا كاپيتالىستىك يەر ئىجارىسى مۇناسىۋىتى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىدى. جۈملىدىن كاپيتالىزم تۆرەلمىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى مەسىلىدە تارىخىۋىناسلىق ساھەسىدىكىلەر ئارىسىدا قاراش ئوخشاش ئەمەس. كۆپىنچە مۇنداق قارىشىدۇ: XVI ئەسىردە، يەنى مىلادىيە سۆلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تاۋار ئىگىلىكى بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان چاغلىرىدا نىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا ۋە شەرقىي جەنۇبتىكى دېڭىز بويىلىرىدىكى شەھەرلەردە، يېپەك توقۇمىچىلىق، تۆمۈر ئېرىتىش ۋە بوياقچىلىق قاتارلىق جەھەتلەردە كاپيتالىزم تۆرەلمىسى بىرقەدەر روشەن ئىدى. XVII ئەسىرگە يەنى چىڭ سۆلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي شەرت ـ شارائىتنىڭ يەنمۇ پىشىپ يېتىلىشى بىلەن، كاپيتالىزم تۆرەلمىسى تېخىمۇ كۆپ ئەرەك راۋاجلاندى، كاپيتالىزم تۆرەلمىسى پەيدا بولغان جايلارمۇ كېڭىيىپ، شىمالىي جۇڭگو، غەربىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇب رايونلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدى. چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ يېپەك توقۇمىچىلىقى، بوياقچىلىق كەسپى، جىياڭشىنىڭ كۆلالچىلىقى، سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ قۇدۇق تۇزى قېزىش كەسپى، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ تۆمۈر ئېرىتىش كەسپى، يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ مىس كېنىنى ئېچىش كەسپى، شەنشى ئۆلكە سىنىڭ ياغاچ ماتېرىيال كېسىش كەسپى، خېبېي ئۆلكىسىنىڭ كۆمۈر قېزىش كەسپىدە ئىشخانا قول سانائىتى ياكى سودىگەرلەر ھۆددىگە ئېلىپ ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق شەكىللەر بارلىققا كەلدى. بولۇپمۇ قۇدۇق تۇزى قېزىش كەسپى ۋە كانچىلىقتا ناھايىتى كۆپ ئىشچى يالداپ ئىشلىتىلدى، بەزى يېزىلاردا، دېھقانلاردىن بۆلۈنۈپ چىققان ھاللىق ئائىلىلەر ئىشچى يالداپ ۋە يەر ئىجارە ئېلىپ ئوقەت قىلىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگونىڭ فېئو داللىق جەمئىيىتىدىكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى كاپيتالىزم تۆرەلمىسىگە ھامىلدار ئىدى، چەت ئەل كاپيتالىزمىنىڭ

تەسىرى بولمىغاندىمۇ، جۇڭگو ئاستا - ئاستا كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە تەرەققىي قىلىپ باراتتى» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1138 - بەت)

كاپىتالىزم تۆرەلمىسى فېئودالىق ئىگىلىك كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئۆتۈشتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدۇر. ھەرقانداق ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك شەيئىلەرگە ئوخشاش، ئۇمۇ ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىگە. ئۇنىڭ كاپىتالىستىك تەرىپى تەرەققىيات جەريانىدا پەيدىنپەي يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ، ھەتتا ئىچكى قىسمىدا ئىش تەقسىماتى بولغان ئىشخانا قول سانائىتى ئاساسىدىكى ئەمگەك تەشكىلاتى شەكىللىنىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭدا فېئودالىق ئامىللار ساقلىنىپ قالغان بولىدۇ، مەسىلەن، ئىشچى يالاش شەرتىدە ماددىي نەرسە شەكلى ياكى پىرسەنت ئايرىش شەكلى قىسمەن ساقلىنىپ قالغان بولىدۇ، ئەمگەكچىلەردە يەنە ئاز مىقداردا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ياكى پارچە يەرلەر بولىدۇ، بەزىدە تېخى يالليغۇچىلار بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر فېئودالىق ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋەتلىرى ساقلىنىپ قالغان بولىدۇ ۋەھاكازالار. يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. لېنىن روسىيىنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختالغىنىدا مۇنداق دېگەنىدى: «كاپىتالىستىك ئىگىلىك بىراقلا بارلىققا كەلمەيدۇ، ھاشار ئىگىلىكى بىراقلا يوقالمايدۇ. شۇڭا، ھەم ھاشار تۈزۈمىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھەم كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆتكۈنچى تۈزۈملا بىردىنبىر مۇمكىن بولغان ئىقتىسادىي تۈزۈم بولىدۇ» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 162 - بەت). شۇڭا كاپىتالىزم تۆرەلمىسىنى تەكشۈرگەن چاغدا، مۇقىم بىر قېلىپنى بەلگىلىۋېلىشقا بولمايدۇ؛ ئۇ ئۆزگىرىش جەريانىدا تۇرغان بولىدۇ، بۇنداق ئۆزگىرىش تارىخىي شەرت - شارائىت ۋە جايلارنىڭ شەرت - شارائىتىنىڭ ئوخشىماسلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر خىل بولىدۇ.

دېھقانلار قوزغىلىڭى فېئودالىق جەمئىيەتتە پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە سىياسىي زۇلمىغا قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن دېھقانلار ئېلىپ بارغان قوراللىق كۈرەش. كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى دېھقانلار ئىنقىلابىي ئۇرۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

فېئودالىزم شارائىتىدا، بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئاساسلىق سىنىپ دېھقانلار سىنىپى بىلەن پومېشچىكلار سىنىپىي. فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيەلىك زىددىيەت سىنىپى مۇناسىۋەت جەھەتتە ئەكس ئەتكەندە، مەركەزلىك ھالدا دېھقانلار بىلەن پومېشچىكلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. پومېشچىكلار سىنىپىي (جۈملىدىن پادىشاھلار، فېئودال خوجىلار، ئىبادەتخانا ئىگىلىرى) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولىدۇ، دېھقانلار ئائىلاج پومېشچىكلارنىڭ يېرىنى تېرىيدۇ، ناھايىتى ئېغىر يەر ئىجارىسى تاپشۇرىدۇ؛ پومېشچىكلاردا دېھقانلارنى جىسمانىي جەھەتتىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تېزگىنلەش ھوقۇقى بولىدۇ، دېھقانلار ئۈستىدىن ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق يۈرگۈزىدۇ؛ شۇنىڭدەك فېئودالىق دۆلەت ماشىنىسى ۋە باشقا ئۈستۈقۇرۇلمىنىڭ كۈچى ئارقىلىق دېھقانلارنى سىياسىي ۋە مەنىۋى

جەھەتلەردىن ئېزىدۇ. دېھقانلار ئىشىنى ئاقسىتىش، ئىجارە تاپشۇرماسلىق، باج تاپشۇرماسلىق، قېچىپ كېتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، قوراللىق قوزغىلاڭ ۋە ئىنقىلابىي ئۇرۇش بولسا بۇنداق سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئالىي شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

فېئودالىلىق جەمئىيەتتىن ئىبارەت پۈتكۈل تارىخىي دەۋردە دېھقانلارنىڭ كۈرىشى ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇردى. غەربىي ياۋروپادا، XIV — XIII ئەسىرلەردە ئىقتىسادىي جەھەتتە چوڭراق تەرەققىيات بولدى، قورۇق ئىگىلىكى يېمىرىلىشكە يۈزلەندى، دېھقانلار بىلەن ئاددىي پۇقرالار ئارىسىدا مەلۇم ئالاقە ئورنىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن قېتىم كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى، ئىتالىيىدە 1303 - يىلى باشلانغان دالچىنو قوزغىلىڭى، فرانسىيىدە 1358 - يىلى بولغان جاكېرى قوزغىلىڭى، ئەنگلىيىدە 1381 - يىلى بولغان ۋات تايلېر قوزغىلىڭى ئەۋج ئېلىپ دېھقانلار ئۇرۇشىغا ئايلاندى. دېھقانلار قوزغىلىڭى دائىم خرىستىئان دىنىنىڭ باراۋەرلىك توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي ئەقىدىلىرىدىن فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى ئىدىيە ۋە شوئارلارنى خۇلاسىلەپ چىقاتتى. گېرمانىيىدىكى دىنىي ئىسلاھاتتا، تومىاس مۈنسېر 1525 - يىلدىكى داغدۇغىلىق بولغان گېرمانىيە دېھقانلار ئۇرۇشىغا رەھبەرلىك قىلدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: مۈنسېر چاقىرىق قىلغان ئالەم «سىنىپىي پەرق بولمىغان، خۇسۇسىي مۈلۈك بولمىغان، يۇقىرىدا تۇرۇۋېلىپ جەمئىيەت ئەزالىرى بىلەن قارشىلىشىدىغان دۆلەت ھاكىمىيىتى بولمىغان بىر خىل جەمئىيەتتىنلا ئىبارەت، خالاس» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 7 - توم، 414 - بەت). روسىيىدە، 1670 - يىلى ستېپان رازىن رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار ئۇرۇشى بولغانىدى.

جۇڭگودا فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولدى، دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ كۆلىمى شۇنداق زور، قېتىم سانى شۇنداق كۆپ بولدىكى، بۇ دۇنيا تارىخىدا كەم ئۇچرايدۇ. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى چېن شېڭ - ۋۇگۇاڭ قوزغىلىڭىدىن تارتىپ، ئارىلىقتا ئۆتكەن خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنشى، پىڭلىن، قىزىل قاشلىقلار، تۇڭما ۋە سېرىق ياغلىقلىقلار قوزغىلاڭلىرى، سۇي سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى مى ۋە دۇ جىيەندىي قوزغىلاڭلىرى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋاڭ شىيەنجۈ، خۇاڭ چاۋ قوزغىلاڭلىرى، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى سۇڭ جىياڭ، فاڭلا قوزغىلاڭلىرى، يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇ يۈەنجاڭ قوزغىلىڭى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لى زىچېڭ قوزغىلىڭىدىن تاكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلىڭىغىچە بولغان جەمئىي بىرقانچە يۈز چوڭ - كىچىك قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى دېھقانلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكىتىدىن ئىبارەت، ھەممىسى دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابىي ئۇرۇشلىرى ئىدى. دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى بولغان جايلاردا، بولۇپمۇ دېھقانلار ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان جايلاردا، فېئودالىلىق ھۆكۈمرانلىق پاچاقلاپ تاشلاندى، زالىم - زومىگەرلەر جازالاندى، پومېشچىكلار يەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىندى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىش ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئۆستى. بۇ قوزغىلاڭلار گەرچە ئاخىر باستۇرۇپ تاشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپ ھاللاردا

ھۆكۈمرانلار سىنىپىنى ئاز - تولا يول قويۇشقا مەجبۇر قىلدى، بۇنىڭ بىلەن، يەرلەرنى قوشۇۋېلىش ئەھۋالى پەيدا بولدى. دېھقانلار قوزغىلىڭىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئېر-سۇ مەسىلىسى» بىلەن ھەقىقىي ئىنقىلابىي پروگرامما قىلىش، يەنى، كەمبەغەللىكنى تەڭشەش» قاتارلىق شوئارلار كىشىلەرنىڭ دىلىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى، بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ راۋاج تاپىشى ئالغا سۈرۈلدى. ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگونىڭ فېئودالىق جەمئىيىتىدە دېھقانلارنىڭ ئەڭ شۇنداق سىنىپىي كۆرەشلىرى، ئەڭ شۇنداق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئەڭ شۇنداق ئۇرۇشلىرىلا تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغانىدى. چۈنكى ھەر قېتىمقى چوڭ-راق دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسىدە شۇ چاغدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلىققا زەربە بېرىلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئاز - تولا ئالغا سۈرۈلگەنىدى» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1136 — 1137 - بەتلەر).

دېھقانلار يېڭى ۋە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلايدىغانلىقى ئۈچۈن، نوقۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتەلمەيتتى. تارىختا بولۇپ ئۆتكەن دېھقانلار ئىنقىلابلىرىنىڭ ھەممىسى مەغلۇپ بولدى، بۇ ئىنقىلابلارنى يا ئەسلىدىكى ھۆكۈمرانلار باستۇرۇۋەتتى، يا باشقا پومېشچىك ۋە ئاقسۆڭەكلەر ئۇنىڭدىن سۈلالە ئالماشتۇرىدىغان قورال سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەتتى، بەزى دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ رەھبەرلىرى ئايىنىپ، يېڭى فېئودال ھۆكۈمرانلارغا ئايلىنىپ كەتتى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇرژۇئازىيە بارلىققا كەلدى، بۇرژۇئازىيە كۆپ ھاللاردا، فېئودالىق تۈزۈمگە قارشى كۈرەشلەردە رەھبەر بولۇش رولىنى ئويناندى، دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى ۋە كاپىتالىزم تۈزۈمىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ بىر خىل ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى يەنە بىر خىل ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئالغانلىقىلا بولۇپ، بۇنداق شارائىتتا دېھقانلار تەلتۆكۈس ئازادلىققا چىقمىدى. ستالىن مۇنداق دەيدۇ: «دېھقانلار قوزغىلىڭى ئىشچىلار قوزغىلىڭى بىلەن بىرلەشكەندىلا ۋە ئىشچىلارنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغاندىلا، ئاندىن غەلبە قازىنالايدۇ. ئىشچىلار سىنىپى باشچىلىق قىلغان بىرلەشمە قوزغىلاڭلار مەغلۇبىيەتكە يەتكۈزىدۇ» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 100 - بەت). جۇڭگودا فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، جاھانگىر-لىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى تۈپەيلىدىن، جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق مەملىكەتكە ئايلىنىپ قالدى، مىللىي بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرگەندەك كۈچ يوق ئىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دېھقانلارنى ئاساسىي قوشۇن قىلغان، ئەمەلىيەتتە ئىشچىلار سىنىپى رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار ئۇرۇشىدىن ئىبارەت. بۇ ئىنقىلابنىڭ غەلبىسى پومېشچىكلار سىنىپىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى، فېئودالىق تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلىدى، دېھقانلارنى تەلتۆكۈس ئازادلىققا چىقاردى.

كاپىتالىزم

كاپىتالىستىك جەمئىيەت بۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى شەكلى. كاپىتالىستىك جەمئىيەت — ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان، كاپىتالىستلار يالالانما ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ھەمدە دۆلەت ھاكىمىيىتى بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدا بولىدىغان جەمئىيەت.

XIV - XV ئەسىرلەردە، ئوتتۇرا دېڭىز بويىلىرىدىكى بەزى شەھەرلەردە كاپىتالىزم تۆرەلمىسى بارلىققا كەلدى. كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىدە تېز جۇغلىنىشىغائەگىشىپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە كاپىتالىزم تېزلىكتە تەرەققىي قىلدى. مۇشۇ ئاساستا، نىدېرلاند، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيەلەردە ئىلگىر - كېيىن بولۇپ بۇرژۇئا ئىنقىلابىي پارتلاپ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئاغدۇرۇلۇپ تاشلاندى؛ XIX - XVIII ئەسىرلەردىكى سانائەت ئىنقىلابىي ئارقىلىق، ئاخىر كاپىتالىستىك جەمئىيەت قۇرۇلدى.

يالالانما ئەمگەك تۈزۈمىنى يوقىتىش ۋە ئەمگەكچىلەر ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. بۇ خىل ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇلى ئىنتايىن دەھشەتلىك ۋە ئۇنى ئاسان بايقىغىلى بولمايدۇ. كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزلۈكسىز ئېشىۋېلىشتىكى نەپسى چەكسىز بولىدۇ. كاپىتالىستلار ئىش ھەققى شەكلىدە يالالانما ئىشچىلارغا تۆلىگەن ھەق پەقەت ئىشچىلارنىڭ زۆرۈر ئەمگىكى ياراتقان، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىگە تۆلەنگەن قىممەتكە باراۋەر كېلىدۇ، ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ياراتقان قوشۇمچە قىممەت بولسا كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ھەقسىزلا تۆزلەشتۈرۈۋېلىنىدۇ. قارىماققا، گويا ئىشچىلارنىڭ پۈتۈن ئەمگىكىگە ھەق تۆلەنگەن، «بىر كۈنلۈك ئادىل ئەمگەككە بىر كۈنلۈك ئادىل ئىش ھەققى بېرىلگەن» دەك كۆرۈنىدۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇ كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ سىرىنى ياپىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئىككى ئاساسىي سىنىپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇرژۇئازىيە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىۋالغان ۋە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىدا تۇتقان بولىدۇ. ئۇ — كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران سىنىپ. پرولېتارىيات بولسا ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى تۇرغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن قارشىلاشىدىغان سىنىپ، پرولېتارىياتنىڭ ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ، پرولېتارلار ئىقتىسادىي جەھەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە سىگە ئۇچرايدۇ، سىياسىي جەھەتتە ھوقۇقسىز

ئورۇندا تۇرىدۇ، پرولېتارىيات كاپيتالىستىك جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى ۋە ئېزىلگۈچى سىنىپ. پرولېتارىيات — ماشىنا لاشقان يېقىنقى زامان يېرىك سانائىتىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى، ئۇ — ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئىنقىلابىي سىنىپ. زامانىۋىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئۇلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە ئۇلارنى كۈچلۈك تەشكىلچانلىق، ئىنتىزامچانلىققا ئىگە قىلىپ چىنىقتۇرۇپ، كاپيتالىزمنىڭ گۆرىكارىغا ئايلاندۇرىدۇ.

كاپيتالىستىك جەمئىيەتتە، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن باشقا، يەنە كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ قالدۇقلىرى مەۋجۇت بولغان بولىدۇ. كاپيتالىستىك جەمئىيەتتە يەر ئىگىلىرىنىڭ فېئودالىق ئىمتىيازلىرى بولمايدۇ ياكى ناھايىتى ئاز بولىدۇ، ئۇلار، ئادەتتە، يەرلىرىنى پېزا ئىگىلىك كاپيتالىستلىرىغا ئىجارىگە بېرىپ، يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن، يا للانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار قاتارىغا قوشۇلىدۇ؛ ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بولسا يەرلىرىنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىش ياكى يا للانما ئەمگەكتىن پايدىلىنىش ئارقىلىق كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئىلىپ بارىدۇ. كاپيتالىستىك جەمئىيەتتىكى يەككە دېھقانلار، قول سانائەتچىلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارئۇمۇمىي ئاھالە ئىچىدە مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلار — پرولېتارىياتنىڭ ئىتتىپاقچىسى. كاپيتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلاردا ئۆزلۈكسىز بۆلۈنۈش پەيدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى نامراتلىشىپ، خانىۋەيران بولۇپ، پرولېتارلار قاتارىغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ.

كاپيتالىستىك ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىغا بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلىقىدىكى دۆلەت ھاكىمىيىتى قۇرۇلغان بولىدۇ، بۇ ھاكىمىيەت بۇرژۇئازىيىنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىنى ۋە كاپيتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قوغداش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇرژۇئازىيە دۆلىتىدە فېئودالىق تەبىقە تۈزۈمى ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئىلاھىي ھاكىمىيەت ئاساسىدىكى ھۆكۈمرانلىقى بىكار قىلىنىپ، بۇرژۇئا دېموكراتىك تۈزۈمى ۋە سايلام تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ، بۇ فېئودالىق جەمئىيەتكە سېلىشتۇرغاندا، بىر تارىخىي ئىلگىرىلەش. لېكىن، بۇرژۇئازىيە دۆلىتى مەيلى پادىشاھلىق - ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمنى قوللانغان بولسۇن، مەيلى پارلامېنتلىق جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى قوللانغان بولسۇن، ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن قارىغاندا، ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچىلەر ئاممىسىغا يۈرگۈزگەن سىنىپىي دىكتاتۇرىسى، شۇنداقلا بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشتىكى قورالى. بۇرژۇئا دېموكراتىيىسى بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنى قوغدايدىغان بىر خىل ۋاستىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. كاپيتالىستىك جەمئىيەت جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، مونوپول بۇرژۇئازىيە دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، ئىچكى جەھەتتە ئېكسپلاتاتسىيە ۋە دىكتاتۇرىنى كۈچەيتىپ، تاشقى جەھەتتە تاجاۋۇزچىلىق - كېڭەيمىچىلىك ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، سىياسىي جەھەتتە ئەكسىيە تېجىللىشىپ باردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپيتالىستىك جەمئىيەت ئىدىئولوگىيە ۋە مەنىۋى تۇرمۇش جەھەتلەردە تېخىمۇ چىرىكلىشىپ ۋە چۈشكۈنلىشىپ كەتتى.

كاپيتالىستىك جەمئىيەت دۇنياغا كەلگەن

كۈندىن تارتىپلا، ئۇنىڭدا ئۆزىگە خاس بولغان، مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ كەلدى. كاپيتالزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيەت ۋە سنىپىي زىددىيەتلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، پرولېتارىيات ئىنقىلابى ئاخىر كاپيتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېپىيېڭى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئورنىتىدۇ. كاپيتالىستىك جەمئىيەت مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىستىك، كۆممۇنىستىك جەمئىيەتكە ئۆرۈن بوشىتىپ بېرىدۇ، بۇ — تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى.

كاپيتالزم، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپيتالزم كاپيتالنىڭ يالانمائەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنى بەلگە قىلغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ ئۇستقۇرۇلمىسى. كاپيتالزم — ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر تارىخىي باسقۇچ. ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ئۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ھەممىدىن بەك تەرەققىي تاپقان باسقۇچ بولۇپ، ئۇنىڭدا بارلىق ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنلا ئەمەس، ھەتتا ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلانغان بولىدۇ؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كاپيتالغا ئايلانغان بولىدۇ، بۇرژۇئازىيە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولۇپ، ئۇ ئارقىلىق يالانما ئىنسانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ، پرولېتارىياتنىڭ بولسا ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ، پرولېتارلار ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەنلا تىرىكچىلىك قىلىدۇ؛ (3) قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى ۋە مۇددىئاسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ماھىيىتى، كاپيتالىستلار ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشتا ئۇلارغا ئەمگەك كۈچىنىڭلا قىممىتىنى تۆلەيدۇ، ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە يارىتىقان قوشۇمچە قىممىتىنى بولسا ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ؛ (4) كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان، ئىجتىمائىي لاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى كاپيتالىستلار خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرگەن بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپيتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كاپيتالزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق ۋە كۈرەش ئەنە شۇ زىددىيەتنىڭ سنىپىي ئىپادىسى.

كاپيتالزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى — ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاج لىنىشى ئارقىسىدا، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى كېلىپ چىقتى، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بارلىققا كەلدى. لېكىن، چىرىكلەشكەن فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىپ، كاپيتالىستىك ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىشىنى بوغۇپ قويىدى. بېكىندىن كۆللەنگەن بۇرژۇئازىيە كاپيتالزم تەرەققىياتى يولىدىكى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاش ئۈچۈن، بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىپ، فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ، بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنى ئورناتقاندىن كېيىنلا، كاپيتالزم تۈزۈمى

ئاخىرقى ھېسابتا تەكلەندى.

XIV – XV ئەسىرلەردە، ئوتتۇرا دېڭىز بويىلىرىدىكى بەزى شەھەرلەردە كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تۇغۇلمىلىرى بارلىققا كەلدى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى 30 نەچچە يىل ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى نەچچە ئون يىل ئىچىدە، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە ئىلگىرى – كېيىن بولۇپ كاپيتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى باشلاندى، بۇ جەريان تاكى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلدى، كاپيتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى كاپيتالىزمنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا شەرت – شارائىت ھازىرلاپ بەردى. ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دېگەندە، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىرىدىن ئايرىۋېتىلىدىغان تارىخىي جەريان يەنى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەھرۇم قىلىنىش جەريانى كۆزدە تۇتۇلمىدۇ، دېھقانلارنى يەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىش بولسا پۈتۈن جەريانىنىڭ ئاساسى بولغان. ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش تارىخى «ئىنسانىيەت سالنامىسىگە قانلىق قەلەم ۋە يالقۇنلۇق ئوت تىلى بىلەن يېزىلغان» («ماركس – ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 – توم، 783 – بەت). كاپيتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى، تاشقى جەھەتتە، مۇستەملىكىلەرگە قارىتىلغان قانلىق تالان – تاراج جەريانى بولۇپ ئىپادىلەندى. «ئامېرىكا قىتئەسىدە ئالتۇن – كۈمۈش كانلىرىنىڭ تېپىلىشى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قىرىپ تاشلىنىشى، قۇللۇققا چۈشۈرۈلۈشى ۋە تىرىك پېتىچىلا كانلارغا كۆمۈلۈشى، شەرقىي ھىندىستانىنىڭ ئىستىلا قىلىنىشى، تالان – تاراج قىلىش يولىدا بىرىنچى قەدەمنىڭ تاشلىنىشى، ئافرىقىنىڭ قېنىكىرلارنى ئوۋلاش ئۈچۈن مەخسۇس مەيدانغا ئايلاندۇرۇلۇشى – كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرى ئەنە شۇنداق بولغانىدى. بۇنداق ئاسايىشتە جەريانلار ئىپتىدائىي جۇغلىنىشنىڭ ئاساسىي ئامىللىرى ئىدى» (يۇقىرىقى كىتاب، 819 – بەت). بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، بۇرژۇئازىيە نىڭ رونىق تېپىش تارىخى قىرغىنچىلىق، قۇللۇققا چۈشۈرۈش، تاجاۋۇز قىلىش ۋە ئىستىلا قىلىش بىلەن تولغان قانلىق تارىخ. «يېڭى تۈرگۈلغان كاپيتالنىڭ بېشىدىن تاپىنى غىچە ھەممە تۆشۈكلىرىدىن قان ۋە زەردەب ئېقىپ تۇرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 892–بەت).

كاپيتالنىڭ ئىپتىدائىي شەكىللەنىشى تېز جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە كاپيتالىزم تېز راۋاجلاندى، شۇ ئاساستا، نېدېرلاند ۋە ئەنگلىيەدە ئىلگىر – كېيىن بولۇپ بۇرژۇئا ئىنقىلابى پارتلىدى. XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا فرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابى پارتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، XVII ئەسىرنىڭ 30–يىللىرىدىن تارتىپ XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان مەزگىلدە، ياۋروپا بىلەن ئامېرىكا قىتئەلىرىدىكى ھەرقايسى ئەللەردە، ئىلگىرى – كېيىن بولۇپ سانائەت ئىنقىلابى ئورۇندىلىپ، قول ئەمگىكى بىلەن ئىلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ماشىنا لاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشقا كۆچتى. سانائەت ئىنقىلابى – كاپيتالىزم تەرەققىياتىنىڭ نامايانىسى، ئۇ ھەم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئىنقىلاب، ھەم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىكى زور ئۆزگىرىش بولۇپ، كاپيتالىزمنىڭ تۇزۇمىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا تەكلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كاپيتالىستىك تۇزۇمنىڭ پۈتۈن دۇنياغا كېڭىيىشى بىلەن، كاپيتالىزمنىڭ دۇنياۋى سىستېمىسىمۇ پەيدىنپەي

پەي شەكىللەندى. جۇڭگودا، XVI - XVII ئەسىرلەردە كاپيتالىزم تۇرەلمىسى بارلىققا كەلدى، كېيىن غەرب كاپيتالىزمىنىڭ ئاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى تۈپەيلىدىن، جۇڭگونىڭ مىللىي كاپيتالى راۋاج تاپالماي قالدى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو جەمئىيىتى تەدرىجىي ھالدا يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ كەتتى.

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئومۇملىشىشى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا قارىتا غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئويناندى. كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، ئۇنىڭدا قول بىلەن ئىشلەشنىڭ ئورنىغا ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش دەسسىتىلىدى، پار بىلەن توكنىڭ كەڭ تۈردە ئىشلىتىلىشى نەتىجىسىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مىسلىسىز دەرىجىدە ئۆستى. ماركس بىلەن ئېنگېلس XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىلا مۇنداق دېگەنىدى: «بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ تېخى 100 يىلغا يەتمىگەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا يارىتىقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرىكى ھەممە دەۋرلەردە يارىتىلغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىنمۇ كۆپ ۋە زور بولدى» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - تۈرۈم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 439 - بەت).

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كاپيتالىزمنىڭ ئۆزىگە خاس ئانتاگونىيىلىك زىددىيىتىمۇ راۋاجلىنىدۇ. ئاچكۆزلۈك بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىش ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن قانات يېيىپ كەتكەن شىددەتلىك رىقابەت كاپيتالىستلارنىڭ ئۆزلۈكسىز تۈردە ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشىگە، ئۆزلۈكسىز تۈردە كاپيتال جۇغلۇنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. كاپيتال جۇغلانمىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كاپيتالنىڭ تۈپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشمۇ تېزلىشىدۇ، بۇ ھال كاپيتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ: «بىر قۇتۇپتا بايلىقنىڭ جۇغلىنىشى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر قۇتۇپتا يەنى ئۆزىنىڭ مەھۇلاتىنى كاپيتال سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىدىغان سىنىپ تەرەپتە نامراتلىق، ئەمگەك ئازابى، قۇللۇق، نادانلىق، تۆمپايلىق ۋە ئەخلاقىي چۈشكۈنلۈكنىڭ جۇغلىنىشى بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 23 - تۈرۈم، 708 - بەت). بۇنىڭ نەتىجىسىدە، كاپيتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ بارىدۇ. بۇ زىددىيەتنىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى بەلگە قىلغان ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىيلىك ھالدا يۈز بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ھەر قېتىمدا ئېغىر بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئۇ شۇنى كۆرسىتىدۇكى، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلغانغان ۋە ئۇنى بوغۇپ تۇرغانغان كىشىنگە ئايلىنىپ قالىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئۆزلىرىنىڭ كاپيتالىستىك قوۋزىقىغا سىغمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يېتىدۇ. بۇ قوۋزاق يېرىلىدۇ. كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكىنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 831 — 832 - بەتلەر).

كاپيتالىزم ئۆزىنىڭ گۈركىرى — پرولېتارىياتنىمۇ پەيدا قىلدى. كاپيتالىزم راۋاج

تاپقانسېرى پرولېتارىياتمۇ زورىيىپ بارىدۇ. بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى بىلەن، پرولېتارىيات مۇقەررەر ھالدا قوزغىلىپ پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى ئېلىپ بارىدۇ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىغا سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى دەسستىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي بازىس ئاساسىدا، بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت ھاكىمىيىتى ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسى بارلىققا كەلدى. بۇرژۇئازىيىنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى، مەيلى ئۇ پادىشاھلىق ـ ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمىدە بولسۇن ياكى دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدە بولسۇن، ماھىيەتتە بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلۇقىدا بولىدۇ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى قوغداش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. كاپىتالىزم زىددىيىتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئارقىسىدا، بولۇپمۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيىتى بارغانسېرى مونوپول كاپىتال بىلەن بىرلىشىپ قاراپ ماڭدى، بارغانسېرى ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە بىۋاستە ئارىلىشىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ قورالىغا ئايلاندى. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىغا كەلسەك، بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدە، ھېئىودالىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ بايرىقى سۈپىتىدە «ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق» دېگەن شوئار ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى، بۇ شوئارلار ئەينى زامانىدا ئىلغارلىق رولىنى ئويناغانىدى. بىراق بۇ شوئارلار پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداشنى ئاساس قىلغان ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. «ئەركىنلىك» دېگەنلىك بۇرژۇئازىيىدە كارخانا ئىچىش ئەركىنلىكى، رىقابەتلىشىش ئەركىنلىكى، ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئەركىنلىكى بولۇش دېگەنلىك ئىدى؛ باراۋەرلىك دېگەنلىك كاپىتالىزم تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان بارلىق فېئودالدىق ئىمتىيازلارنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلىش ۋە بۇ شوئار ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنى ئالداشتىن ئىبارەت ئىدى؛ «مېھرىبانلىق» دېگەنلىك پرولېتارىياتنى بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرەشتىن ۋاز كېچىشكە دەۋەت قىلىپ، سىنىپىي كېلىشتۇرمىچىلىكنى تەرغىب قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. پۈتكۈل بۇرژۇئا ئىدىيە سىستېمىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ يادروسى چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىكتىن ئىبارەت. بۇرژۇئازىيىنىڭ تەبىئىتى پايدىغا بېرىلىپ، ئۆزىنى بېيىتىش. «كاپىتالىستنىڭ ئۆزى ئادەملەشتۈرۈلگەن كاپىتالدۇر. ئۇنىڭ جېنى ئەينى ۋاقىتتا كاپىتالنىڭ جېنىدۇر» (يۇقىرىقى كىتاب، 260 - بەت). ئېنگېلس بۇرژۇئازىيىنىڭ تەبىئىتىنى چوڭقۇر تەسۋىرلەپ مۇنداق دېگەنىدى: «بۇرژۇئازىيىنىڭ نەزەرىدە، دۇنيادا پۇل ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدىغان بىرمۇ نەرسە يوق، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، چۈنكى ئۇلار پۇل تېپىش ئۈچۈنلا ياشايدۇ، ئۇلار تېز بېيىشتىن باشقا بەخت ـ سائادەتنىڭ بارلىقىنى، پۇل زىيان تارتىشتىن باشقا دەرت ـ ئەلەمنىڭ بارلىقىنى بىلمەيدۇ» «(ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 564 - بەت). بۇرژۇئازىيە

ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا قىسقا لىگاچ پايدا - زىيان مۇناسىۋىتىدىن، شەپقەتسىز «نەق پۇل مۇئامىلىسى»دىن باشقا ھېچقانداق ئالاقىنى قالدۇرمىدى. ئۇلار ھەممىنى شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك يولىدىكى غەرەزلەرنىڭ مۇز دەرياسىغا غەرق قىلىۋەتتى، ھەتتا ئائىلە مۇناسىۋىتىنمۇ پۇل مۇناسىۋىتىگە ئايلاندۇرۇۋەتتى.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئىككى باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى. XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن ئىلگىرىكى مەزگىل ئۇنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش مەزگىلى بولدى، بۇ مەزگىل ئەركىن رىقابەتنى بەلگە قىلغان بولۇپ، بۇ چاغدىكى كاپىتالىزم ئەركىن كاپىتالىزم دەپ ئاتالدى. XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، كاپىتالىزم ئاستا - ئاستا مونوپولىيە باسقۇچىغا كۆچۈشكە باشلىدى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئاساسىي بەلگە بولۇپ قالدى، بۇ چاغدىكى كاپىتالىزم مونوپول كاپىتالىزم ياكى جاھانگىرلىك دەپ ئاتالدى. جاھانگىرلىك ــ كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى، ئۇ، پرولېتارىيات ئىجتىمائىي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازلىرى ماركس بىلەن ئېنگېلس بۇنىڭدىن يۈز نەچچە يىل بۇرۇنلا پۈتۈن دۇنياغا مۇنداق دەپ جاكارلىغانىدى: «بۇرژۇئازىيىنىڭ ھالاك بولۇشى ۋە پرولېتارىياتنىڭ غەلبە قىلىشى ئوخشاشلا مۇقەررەر» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 453 - بەت). 1917 - يىلدىكى روسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسى بۇ ئۇلۇغ ھەقىقەتنى بىرىنچى قېتىم ئىسپاتلىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسى شۇنىڭدەك باشقا بەزى ئەللەردىكى ئىنقىلابلارنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسى بۇ ئۇلۇغ ھەقىقەتنى يەنىمۇ ئىسپاتلىدى. كاپىتالىزمنىڭ پۈتۈن دۇنيادا ھالاك بولۇشى، سوتسىيالىزم، كومۇنىزمنىڭ پۈتۈن دۇنيادا غەلبە قىلىشى كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيىتى.

كاپىتالىستىك جەمئىيەت، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، كاپىتالىستىك مولوكچىلىك، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەركىن كاپىتالىزم ئەركىن رىقابەتنى بەلگە قىلغان كاپىتالىزم. بۇ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى ئىككى باسقۇچنىڭ بىرىنچىسى بولۇپ، مونوپول كاپىتالىزمدىن پەرقلىنىدۇ، مونوپولىيىدىن ئىلگىرىكى كاپىتالىزم دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئەركىن كاپىتالىزم بۇرژۇئازىيە فېئودالىق تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئۇنىڭ خارابىسىدا قۇرغان جەمئىيەت بولۇپ، ئۇ، كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش باسقۇچى. ئەركىن رىقابەت بۇ تارىخىي دەۋردە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئومۇمىيۈزلۈك ئىقتىسادىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ XIX ئەسىرنىڭ 60 — 70 - يىللىرىدا ئۆز تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە يەتتى. قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى ۋە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناشى تۈپەيلىدىن، كاپىتالىستلار تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ رىقابەتتىكى ئورنىنى

كۆچەيتىش ئۈچۈن، شىددەتلىك تۈردە ئۆزئارا رىقابەتنى قانات يايدۇردى. ماشىنىلاشقان يېرىم سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە دۇنيا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، رىقابەت تېخىمۇ ئومۇملىشىپ كەتتى ۋە مىسلىسىز دەرىجىدە كەسكىنلىشىپ كەتتى، خۇددى ئېنگېلس كۆرسەتكەندەك: «كاپىتالىستلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا، سانائەت بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدا ۋە دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدا، ياشاش مەسلىسى تەبىئىي ياكى سۈنئىي ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا باغلىق بولۇپ قالدى. مەغلۇپ بولغانلار رەھىمسىز هالدا تازىلاپ چىقىرىلدى» (ئېنگېلس، «دىيۈرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 524 - بەت). ئەركىن رىقابەت دېگەندە كاپىتالنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان هالدا ھەرقايسى كارخانىلار ياكى ھەرقايسى تارماقلار ئارىسىدا ئەركىن يۆتكىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئوخشاش بىر تارماقنىڭ ئىچكى قىسمىدا كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە مەجبۇر قىلىدى، بۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوخشاش بولمىغان تارماقلاردىكى كاپىتالىستلارنىڭ رىقابىتى كاپىتالنىڭ ھەرقايسى كارخانىلار ۋە تارماقلار ئارىسىدا ئەركىن يۆتكىلىشىگە سەۋەب بولدى، بۇ ھال، مۇقەررەر ھالدا، پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى بىلەن ئايرىم كارخانا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەشكىلچانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كۈچەيتىۋەتتى ۋە بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى بەلگە قىلغان ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ دەۋرىيلىك هالدا پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. رىقابەت، بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشىنى تېزلەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، پرولېتارىياتنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرۇپ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى.

ئەركىن رىقابەتكە مۇناسىپ هالدا، بۇ مەزگىلدە بۇرژۇئازىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىشنى تەرغىپ قىلىپ، پۈتۈن بىر يېرۇش ئەركىن سودا سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى، فېئودالىلىق بولۇنمىگە ۋە بېكىنمىچىلىككە قارشى تۇرۇپ، كەڭ ئىچكى بازار ۋە دۇنياۋى بازار ئېچىشنى تەلەپ قىلدى، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئارىلاشماسلىقىنى تەشەببۇس قىلدى. سىياسىي جەھەتتە، بۇرژۇئازىيە دېموكراتىيىنى، بۇرژۇئا دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىپ، «ئەركىنلىك، باراۋەرلىك، مېھرىبانلىق» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇلار فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشتە ئىلغارلىق رولىنى ئوينىدى.

ئەركىن رىقابەت مۇقەررەر هالدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە، مۇقەررەر هالدا مونوپولىيە شەكىللىنىدۇ. مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ

ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان چاغدا، كاپيتالنىڭ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا ئۆتكەن بولىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 يىلى ئەركىن كاپيتالىزمنىڭ پەيدىنپەي مونوپول كاپيتالىزمغا ئۆتكەن مەزگىلى بولدى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، كاپيتالىزم مونوپول كاپيتالىزم باسقۇچىغا يەنى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىردى.

كاپيتالنىڭ، كاپيتالىستىك جەمئىيەت، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپيتالىستىك مۇلۈكچىلىك كاپيتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى ۋە ئۇ ئارقىلىق ياللانما ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى بەلگە قىلغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك. ماركس: كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك «باشقىلارنىڭ شەكىلدە ئەركىن بولۇپ كۆرۈنگەن ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، 831 ـ بەت) دېگەنىدى. كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى، شۇنداقلا ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەرەققىياتىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر خىل خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپيتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان بولىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ھېچ نەرسىسى بولمايدۇ، ئۇلار ئەركىن پرولېتارلار بولىدۇ. «بۇ يەردە ئېيتىلغان ئەركىن دېگەن سۆز ئىككى مەنىگە ئىگە: بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار ئەركىن ئادەم بولىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئۆزىنىڭ تاۋارى سۈپىتىدە ئېرى ـ بېرى قىلالايدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلاردا ساتقىدەك باشقا تاۋار يوق، ئۇلار شۇ دەرىجىدە ئەركىنكى، ئۇلاردا ھېچنېمە يوق، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا زۆرۈر بولغان ھېچقانداق نەرسە يوق» («يۇقىرىقى كىتاب، 192 ـ بەت). ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشىنىڭ بۇ ئىككى شەرتىگە قاراپ، كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان باشقا خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكلەردىن ئاسانلا ئايرىۋالغىلى بولىدۇ. قۇلدارلار مۇلۈكچىلىكى قۇلدارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشى ۋە قوللارنى جىسمانىي جەھەتتىن پۈتۈنلەي ئۆزلەشتۈرۈشنى بەلگە قىلغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك. فېئودالالار مۇلۈكچىلىكى فېئودالارنىڭ يەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشى ۋە يانچىلارنى جىسمانىي جەھەتتىن قىسمەن ئۆزلەشتۈرۈشنى بەلگە قىلغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك. قۇللار ۋە يانچىلار ئەركىن ئادەم بولمايدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە ئېرى ـ بېرى قىلالمايدۇ. ئەركىن دېھقانلار ۋە مۇستەقىل قول سانائەتچىلەرنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكىگە كەلسەك، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ئۇلار ئەركىن ئادەم بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا زۆرۈر بولغان بەزىبىر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، تاۋار سۈپىتىدە ساتىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى بولغاچقا، ئۇلار پرولېتار ھېسابلانمايدۇ.

كاپيتالىستىك مۇلۈكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇش جەريانى پۈلنىڭ ئاز سانىدىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا توپلىنىشى شۇنىڭدەك

ۋەيران بولغان يەككە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ياللانما ئىشچىلارغا ئايلىنىشىدىن ئىبارەت تارىخىي جەريان بىلەن بىردەك بولدى. بۇ جەريان فېئودالىزىم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يانچىلىق تۈزۈم ۋە كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشى، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى شۇنىڭدەك كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشتى. ئىپتىدائىي جۇغلىنىش جەريانىدا، كۆپلىگەن يەككە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەجبۇرىي ئايرىلىشى يەنى دېھقانلارنىڭ يەردىن مەھرۇم قىلىنىشى بىرىنچى ئورۇندىكى مۇھىم ئامىل بولۇپ رول ئويناندى.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى، ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خوسۇسىي مۇلۈكدارلارنىڭ يەنمۇ مەھرۇم قىلىنىشى يېڭى شەكىلدە يەنى كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. ئەمدى مەھرۇم قىلىنىدىغانلار مۇستەقىل ئىگىلىك باشقۇرىدىغان ئەمگەكچىلەر بولماستىن، بەلكى چوڭ كاپىتالىستلار تەرىپىدىن مەھرۇم قىلىنىدىغان ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتالىستلار بولۇپ قالدى.

كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىكنىڭ شەكىلدىمۇ تەرەققىيات بولدى. 1873 - يىلدىكى كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كىرىزىستىن ئىلگىرى، يەككە كاپىتال بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇش كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىكنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىدى. ئۇلىدىن كېيىن ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى تېزدىن كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پوچتا، تېلېگراف ۋە تۆمۈريول قاتارلىق ساھەلەردە كاپىتالىستىك دۆلەت مۇلۈكچىلىكى مەيدانغا كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەركىن كاپىتالىزمنىڭ مونوپول كاپىتالىزمغا ئايلىنىشى بىلەن، ھەسسىدارلىق شىركىتى كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىكنىڭ ئاساسىي شەكلى بولۇپ قالدى. دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېقىلغۇ - قۇۋۋەت قاتارلىق تارماقلاردىمۇ كاپىتالىستىك دۆلەت مۇلۈكچىلىكى بارلىققا كەلدى. ئېنگېلس ئاللىبۇرۇنلا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «لېكىن، مەيلى ھەسسىدارلىق شىركىتىگە ئايلىنىش بولسۇن، ياكى دۆلەت مۇلكىگە ئايلىنىش بولسۇن، ھېچقايسىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كاپىتاللىق خۇسۇسىيىتىنى تۈگەتمىدى» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 535 - بەت). بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئەمگەك مەھسۇلاتى ۋە ئەمگەك كۈچى ئاۋالقىدەكلا تاۋار سۈپىتىدە ئەركىن ئېلىپ سېتىلىۋەردى، ئىشچىلار ئاۋالقىدەكلا ياللانما ئەمگەكچى، پرولېتار بولۇپ قېلىۋەردى. ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ يەنىلا كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىكتە بولۇشى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. كاپىتالىستىك دۆلەت مۇلۈكچىلىكىنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا ئېنگېلس ئېنىق ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ھازىرقى زامان دۆلىتى بولسا بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورتاق تاشقى شارائىتلىرىنى قوغداپ، ئۇنى ئىشچىلارنىڭ ۋە ئايرىم كاپىتالىستلارنىڭ تاجاۋۇزىغا

ئۇچرىتىماسلىق ئۈچۈن قۇرغان تەشكىلاتىنىلا ئىبارەت. ھازىرقى زامان دۆلىتى، ئۇنىڭ شەكلى قانداق بولسا بولسۇن، ماھىيەتتە كاپيتالىستىك ماشىنا، كاپيتالىستلار دۆلىتى، غايىۋىي باش كاپيتالىست. ئۇ تېخىمۇ كۆپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى قانچە دەرىجىدە ئۆزىنىڭ قىلىۋالسا، شۇنچە دەرىجىدە ھەقىقىي باش كاپيتالىست بولۇپ قالىدۇ، تېخىمۇ كۆپ پۇقرالارنى شۇنچە دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. ئىشچىلار يەنىلا يالانما ئەمگەكچى، پرولېتار بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. كاپيتال مۇناسىۋەتلىرى يوقىتىلمىغان بولىدۇ، ئەكسىچە ئەڭ يۇقىرى نۇقتىغا يەتكۈزۈلگەن بولىدۇ» (يۇقىرقى كىتاب، 535 — 536 - بەتلەر).

كاپيتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە مونوپولىيە تەرەققىي قىلىپ ناھايىتى يۈكسەك دەرىجىگە يەتتى، ئىنتايىن ئاز سانداكى مونوپول كاپيتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلاشىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان مەنپەئەتنى بولۇشچە تالان - تاراج قىلىشى بىلەن، ئادەم سانى كۆندىن - كۈنگە كۆپىيۋاتقان ئىشچىلار ئاممىسى ئىشسىزلىق ۋە نامراتلىق ھالىغا چۈشۈپ قالدى. مونوپول كاپيتالىستلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن پرولېتارىياتنىڭ ھەم باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ باردى. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئۆزلىرىنىڭ كاپيتالىستىك قوۋزىقىغا سىغمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. بۇ قوۋزاق يېرىلىدۇ. كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ.

تارىخ ئەمەلىيەتتى ئىسپاتلىدىكى، پەقەت پرولېتارىياتنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىدىغان ئىنقىلابى ئارقىلىقلا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرلىقىدىكى دۆلەت مەھرۇم قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ ئىگىلىرىگە ئايلاندۇرىدۇ، كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئورنىغا سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى دەسستىدۇ.

كاپيتالىزم، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، كاپيتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى

ئىجتىمائىيلاشقان ھەم ماشىنىلاشقان يېرىك ماددىي بايلىقنىڭ ئىگە بولۇشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزىگە ماددىي ئاساس قىلغان، بۇرژۇئازىيەنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى مونوپولىيە قىلۋېلىشىنى ھەمدە ئۇنىڭ ئۆزى مونوپول قىلىۋالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپيتال قىلىپ، يالالنما ئەمگەكچىلەر يارىتىقان قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساسىي بەلگە قىلغان ئۇسۇلى.

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى فېئودالىزىم ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يىمىرىلگەن ئاساستا ئورنىتىلغان. كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىتىلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىتىلىشى ئۈچۈن، ئۇقتىسادىي جەھەتتە مۇنداق ئىككى ئاساسىي شەرت بولۇشى لازىم:

(1) جىسمانىي ئەركىنلىكى بولغان، ئەمما

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلغان، ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەنلا تەمىنلەيدىغان قىلىشقا مەجبۇر بولىدىغان زور تۇركۈم پرولېتارلار مەيدانغا كەلگەن بولۇشى شەرت؛ (2) كۆپ مىقداردىكى پۇل بايلىقى ئاز سانداكى كىشىلەرنىڭ قولىغا توپلانغان بولۇشى، ئۇلار ئىشچىلارنى يالداپ زور كۆلەمدىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بولۇشى شەرت. كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى جەريانى ئارقىلىق، بۇ ئىككى شەرتنىڭ ھازىرلىنىشى تېزلىدى. «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئاساس سالغان ئۆزگىرىشنىڭ مۇقەددىمىسى XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى 30 نەچچە يىل ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى نەچچە ئون يىل ئىچىدە ئورۇندالدى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 786 ـ بەت. XVI ـ XVII ئەسىرلەرگە كەلگەندە، غەربىي ياۋروپادىكى بەزى مۇھىم دۆلەتلەردە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاخىر قېتىمالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئايلاندى.

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى جەھەتتىن قارىغاندا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدە ئىگىدىن ئىبارەتكى، قول ئەمگىكىنىڭ ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئورۇن بېرىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئەمەلگە ئاشتى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۆستى، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى مىسلىسز مۇرئەتتە ۋە كەڭ كۆلەمدە تېز راۋاجلاندى. «بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ تېخى يۈز يىلغا يەتمىگەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا يارىتىلغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرىكى ھەممە دەۋرلەردە يارىتىلغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىنمۇ كۆپ ۋە زور بولدى» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 439 ـ بەت). كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىلىشىشى ئاساسەن تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى، يەنى ئوتتۇرا ئەسىردە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئۆزى ئىگىدارلىق قىلىشى ئاساسىدىكى ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش: ئۇششاق دېھقانلار، ئەركىن دېھقانلار ياكى بېقىندا دېھقانلارنىڭ دېھقانچىلىقى ۋە شەھەرلەردىكى قول سانائەت ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى. ئەمگەك ۋاستىلىرى (يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئىشخانا، قول سانائەت سايمانلىرى) شەخسلەرنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدىن شەخسلەر پايدىلىناتتى، ئۇ ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەئەللۇق ئىدى. قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتكە ئورۇن بەرگەنلىكى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىدا تۈپ ئۆزگىرىش بارلىققا كەلگەنلىكىنى، يەكەككە، تارقاق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئاخىر ئىجتىمائىيلاشقان يەنى زور تۈركۈمدىكى كىشىلەر ئورتاق ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇلغانلىقىنى كۆرسەتتى؛

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلاشقانلىقى ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ ئىنتايىن زور دەرىجىدە ئۆسكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدى. (2) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى يەنى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىر قاتار شەخسىي پائالىيەتلەردىن بىر قاتار ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە ئايلىنىشى. ھازىرقى زامان زاۋۇت - فابرىكىلىرىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان ھەرقانداق بىر خىل مەھسۇلات نۇرغۇن ئىشچىلارنىڭ ئورتاق ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلاتى بولىدۇ. (3) مەھسۇلاتلارنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى. زاۋۇت - فابرىكىلاردا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى ھەتتا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. مانا بۇلار ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ، ھالبۇكى، «ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش پۈتۈن كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇۋەتتى» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 516 - بەت). كاپىتالىزمنىڭ زاۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى يۇكسىلىپ باردى. كاپىتالىزم ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىن مونوپولىيە باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش كۆلىمىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە يەتتى، ھەتتا دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىغا كېڭەيدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇنداق يۇكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن، بارلىق كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ قالدۇقلىرى سۈپۈرۈپ تاشلىنىپلا قالماستىن، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا زۆرۈر ماددىي شەرتلەرمۇ ھازىرلاپ بېرىلدى.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىن قارىغاندا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىككى ئالامىتى بار. (1) تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ، ھەتتا ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلانغان بولىدۇ، نەتىجىدە، ئەمگەك ياللانما ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ياللانما ئىشچىلار بولسا ياللانما ئەمگەكنى گەۋدىلەندۈرگۈچى بولىدۇ؛ كاپىتالىستلار ھەممە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولۇپ، ئادەملەشتۈرۈلگەن كاپىتال ھېسابلىنىدۇ. كاپىتال بىلەن ياللانما ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتى «بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پۈتۈن خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 995 - بەت). بۇ شۇنداق دېگەنلىككى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان ياللانما ئەمگەك تۈزۈمىدۇر، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا، ئاساسەن، كاپىتالىستلار بىلەن ياللانما ئىشچىلاردىن ئىبارەت ئىككى قارىمۇقارشى سىنىپ مەۋجۇت بولىدۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ. (2) «قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇۋاستە مەقسىتى ۋە ھەل قىلغۇچ مۇددىئاسى بولىدۇ. كاپىتال، ماھىيەتتە، كاپىتالنى ئىشلەپ

چىقىرىدۇ، لېكىن ئۇ قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپ چىقارغاندىلا كاپىتال ئىشلەپ چىقىرالايدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 996 - بەت). دەل قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە ئۇسۇللىرىدىن پەرقلەندۈرىدۇ. بۇرژۇئازىيە بىلەن باشقا ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار پرولېتارىيات يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۋالىدۇ، پرولېتارىياتقا بولسا ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان تۆرمۇش ۋاستىلىرىلا تېگىدۇ.

ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىن ئىبارەت بۇ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كاپىتالزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ سىنىپىي ئىپادىسى پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيىنىڭ قارىمۇقارشىلىقى ۋە كۈرەشىدىن ئىبارەت. كاپىتالزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنىڭ كەسكىنلىشىشى، مۇقەررەر ھالدا، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى بەلگە قىلغان دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنى پەيدا قىلىدۇ. كرىزىس داۋامىدا، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پۈتۈن ئاپپاراتى ئۇنىڭ ئۆزى يارىتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بېسىمى ئاستىدا كارغا كەلمەي قالىدۇ.»، «بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى داۋاملىق پۈگەنلەشكە قادىر ئەمەس، ئىككىنچى تەرەپتىن، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزى كۈندىن-كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان كۈچ - قۇۋۋەتنى ئارقىلىق، بۇنداق زىددىيەتنى تۈگىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆزىنى كاپىتال سۈپىتىدىكى خۇسۇسىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سۈپىتىدىكى خاراكتېرىنى ئىش يۈزىدە ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 531 — 532 - بەتلەر) ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىنىڭ رول ئوينىشى بىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىنى مۇقەررەر يوسۇندا يېڭى، تېخىمۇ ئىلغار بولغان سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئالىدۇ.

كاپىتالىزم، كاپىتالىستىك جەمئىيەت دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

بۇرژۇئا ئىنقىلابى بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان، فېئودالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى بەرپا قىلىشنى نىشان قىلغان ئىنقىلاب. بۇ ئىنقىلابتىكى بىرىنچى مۇھىم مەسىلە يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشى ئارقىلىق، كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

بۇرژۇئا ئىنقىلابى فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىجتىمائىي ئىقتىسادۇ سىنىپىي كۈرەشنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. فېئودالىلىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، ئىجتىمائىي ئىش

تەقسىماتى داۋاملىق كېڭەيدى، تاۋار ئىگىلىكى تېز راۋاجلاندى، يېزىلاردىكى ئاتۇرال ئىگىلىك ۋە شەھەرلەردىكى كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسى تۈزۈمى كۈندىن - كۈنگە يىمىرىلىپ باردى ۋە مۇشۇ ئاساستا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى مەيدانغا كەلدى. ئەمما، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى ھەممىلا يەردە فېئودالىق ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە سىياسىي تۈزۈمنىڭ بوغۇشىغا ئۇچرىدى. فېئودالىق بۆلۈنمىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، باج چازىلىرىنىڭ ھەممىلا يەردە ئورنىتىلىشى ۋە پۈتۈل قالايمىقانچىلىقى تاۋار مۇئامىلىسىگە توسقۇنلۇق قىلدى؛ فېئودالىق ئىمتىياز، كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسى تۈزۈمى ۋە ئېغىر باج - سېلىقلار كارخانىلارنىڭ ئەركىن راۋاجلىنىشىنى چەكلىدى؛ مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىق، جىسمانىي بېقىندىلىق ئەمگەك كۈچلىرىنى ئەركىن سېتىۋېلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا توسقۇنلۇق قىلدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئۈستقۇرۇلمىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىياتى ئۈچۈن قاتتىق توسالغۇ بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسەتتى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئورنىغا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى دەسسىتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئەنە شۇ ئىدى.

يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە فېئودالىق جەمئىيەتتە ئېزىلگۈچى تەبىقە بولۇپ، ئۇ كاپىتالىزمنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ، ھۆكۈمران سىنىپ بولۇشقا قاتتىق ئىنتىلەتتى. شۇ سەۋەبتىن، يېڭىدىن گۈللەنگەن بۇرژۇئازىيە بىلەن فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، ئەينى ۋاقىتتا جەمئىيەتتىكى ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فېئودالىق جەمئىيەتتە، دېھقانلارنىڭ ئۈستىدىكى فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ بارغاچقا، دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇردى، بۇ ھال فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى قاتتىق تەۋرىتەتتى. شەھەرلەردىكى قول سانائەت خوجايىنلىرى، ئۇششاق دۇكاندارلار، نېمكارلار ۋە ئىشچىلار فېئودالىق ئىمتىياز ۋە تەبىقە ئۈزۈمىنىڭ قاتتىق ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ھەم زۇلمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئۇلارمۇ فېئودالىق ھۆكۈمرانلىققا بىردەك قارشى تۇردى. ئۇ چاغدا، كاپىتالىزم بىلەن بىللە دۇنياغا كەلگەن پرولېتارىيات تېخى مۇستەقىل سىنىپىي كۈچ سۈپىتىدە سىياسىي سەھنىگە چىقمىغان، تېخى فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشنىڭ رەھبەرلىك كۈچى بولالمىغانىدى. شۇ سەۋەبتىن، بۇرژۇئازىيە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچىدىن، بولۇپمۇ كەڭ دېھقانلارنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، فېئودالىق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك قىلىدى. بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستلار مۈلۈكچىلىكىنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئىدى. بۇرژۇئا دۆلەت

ھاكىمىيەتنىڭ بەرپا قىلىنىشى بۇ ئىنقىلابنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بۇرژۇئا ئىنقىلابى تارىختا ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە، ئۇ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئېچىپ بەردى، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى ئاخىرقى ھېسابتا ئورناتتى. لېكىن، بۇ ئىنقىلاب بەربىر بىر خىل خۇسۇسىي مۈلۈكچىلدىكىنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر خىل خۇسۇسىي مۈلۈكچىلدىكنى دەسلەپتە ئۇسۇلىنىڭ ئورنىغا ئىككىنچى بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلىنى دەسلەپتىغان ئىنقىلاب بولغاچقا، ئۇ ناھايىتى زور تارىخىي چەكلىمىلىككە ئىگە ئۈزۈل ـ كېسىل ئىنقىلاب. ئىنقىلاب جەريانىدا، بۇرژۇئازىيە خەلق كۈچىنىڭ زورىيىشىدىن قورقانلىقتىن، كۆپ ھالدا، فېئودالىق كۈچلەر بىلەن مۇرەسسە لەشىپ تۇردى؛ ئىنقىلاب غەلبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇ غالىبىيەت مېۋىسىنى قولغا چۈشۈرۈۋالدى، ھەتتا ئىلگىرىكى دۈشمەنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ئىتتىپاقچىسى بولغان كەڭ خەلق ئاممىسىنى باستۇرۇپ، پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى يەنىلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ۋە ئېزىلىدىغان ئورۇندا قالدۇرۇۋەردى.

بۇرژۇئا ئىنقىلابى XVI ئەسىردە ئىنگلاندىيە ھەممىدىن بۇرۇن پارتلىدى. 1640—1648 ـ يىللىرىدىكى ئىنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ فېئودالىزم دەۋرىدىن يېڭى، كاپىتالىزم دەۋرىگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ ئالامىتى بولدى. 1789 ـ يىلدىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئىنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن بولغان بىر قېتىملىق تېخىمۇ ئۈزۈل ـ كېسىل، تېخىمۇ چوڭقۇر ئىنقىلاب بولدى، ئۇ باشقا ياۋروپا ئەللىرىدىكى فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشنى ئىلگىرى سۈردى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، بۇرژۇئا ئىنقىلابى داۋاملىق كېڭىيىپ، گېرمانىيە، روسىيە ۋە ياپونىيىلەردە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيىتى ئورنىتىلدى. XIX ئەسىرنىڭ 50 —60 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرىدىكى ھەرقايسى مۇھىم دۆلەتلەردە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلىنىپ بولدى.

بۇرژۇئازىيە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ، ئۇنىڭ فېئودالىزم تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇشتىكى تۈپ مەقسىتى كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇپ، قوشۇمچە قىممەت شىلەۋىلىش ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشى بىلەن بەرپا قىلىنغان كاپىتالىستىك تۈزۈم فېئودالىق تۈزۈمگە قارىغاندا تارىخىي ئىلغارلىققا ئىگە بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا كىشىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان تۈزۈم بولۇپ قېلىۋەردى. پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ئىنقىلابنىڭ نەتىجىسى ئۇلارنى فېئودال مۇستەبتىلىكنىڭ قوللۇقىدىن قوتۇلدۇرۇش بىلەن تەڭ يەنە ئۇلارنىڭ بوينىغا كاپىتالىزم بويۇنتۇرۇقىنى سېلىشتىنلا ئىبارەت بولدى. بولۇپمۇ كاپىتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، كاپىتالىزمنىڭ تۇرلۈك زىددىيەتلىرى ناھايىتى كەسكىنلىشىپ كەتتى. «كاپىتالىزمنىڭ جاھانگىرلىك دەۋرى پىشىپ يېتىلگەن ۋە زەخىلىشىپ كەتكەن كاپىتالىزم دەۋرى بولسىدۇ، ئۇ دەۋردە كاپىتالىزم يىمىرىلىش ھارپىسىدا تۇرغان بولىدۇ، ئۇ سوتسىيالىزمغا ئورۇن بوشىتىپ بەرگۈدەك

دەرىجىدە پىشىپ يېتىلگەن بولىدۇ» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 22 - توم، 100 - بەت).

كاپيتالىزم، بۇرژۇئازىيە دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

كاپيتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپيتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش كاپيتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىيات سەۋىيىسىنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك بولسا كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنىڭ نامراتلىشىشىدىكى ئاساسىي سەۋەبتۇر، ئۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. كاپيتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ زىددىيەت كاپيتالىستىك جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ ھەمدە كاپيتالىستىك جەمئىيەتتىكى باشقا بارلىق زىددىيەتلەرنى بەلگىلەيدۇ ۋە تىزگىنلەپ تۇرىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپيتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاساسەن ئۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ، پرولېتارلارغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇلار نائىلاج ئەمگەك كۈچىنى سېتىپ، كاپيتالىستلارنىڭ ئون مىڭلىغان يالالانما ئىشچىلار بىر كارخانىغا توپلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئورتاق ئىشلىتىدىغان، بىر خىل ياكى بىرنەچچە خىل مەھسۇلاتنى ئورتاق ئىشلەيدىغان بولدى، كارخانىلار، تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېخىمۇ قويۇقلاشتى؛ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىمۇ بىر قاتار شەخسىي ھەرىكەتلەردىن بىر قاتار ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە ئايلاندى؛ مەھسۇلاتمۇ شەخسكە تەئەللۇق بولۇشتىن قېلىپ، جەمئىيەتكە تەئەللۇق بولىدىغان بولدى. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ناھايىتى يۇكسەك دەرىجىگە يەتتى. لېكىن بۇ ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتلار بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئەمەلدە ئىشلىتىدىغان ۋە بۇ مەھسۇلاتلارنى ئەمەلدە ئىشلەپچىقىرىدىغان كىشىلەرنىڭ ئورتاق ئۆزلەشتۈرۈشىدە بولماستىن، بەلكى كاپيتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈشىدە بولدى. بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپيتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى شەكىللەندۈردى ۋە بۇ زىددىيەت تۈپەيلىدىن كاپيتالىستىك جەمئىيەتتىكى يەكگىلى بولمايدىغان بىر قاتار ئانتاگونىيلىك زىددىيەتلەر كېلىپ چىقتى.

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى بۇ نېگىزلىك زىددىيەت ئاساسەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ، پرولېتارلارغا ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇلار نائىلاج ئەمگەك كۈچىنى سېتىپ، كاپيتالىستلارنىڭ

شەپقەتسىز ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا ئۇچرايدۇ. (2) ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەشكىللىك، پىلانلىق ۋە ئۆزئارا ماسلاشقان ھالدا ئېلىپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ، لېكىن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقىرىش ئايرىم - ئايرىم كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا تەشكىللىك ۋە پىلانلىق ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بولسا تەشكىلسىزلىك، ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئايرىم - ئايرىم كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلىشى بىلەن پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كېلىپ چىقىدۇ. (3) كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىشىنى مەقسەت قىلىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىستلار تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت شىلۈپلىش ئۈچۈن، رىقابەتنىڭ تۈرتكىسى ئاستىدا، جېنىنىڭ بارىچە كاپىتال جۇغلاشنى تېزلىتىش، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە تىرىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەكچى خەلق كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، نامراتلاشتا تۇرىدۇ، نەتىجىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ قارىغۇلارچە كېڭىيىپ بېرىش يۈزلىنىشى بىلەن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىنىڭ نىسپىي ھالدا كىچىكلەپ بېرىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەيدا بولىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان بۇ زىددىيەتلەر «ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن سىغمىشالمايدىغانلىقى» نى كۆرسىتىدۇ (ئېنگېلس. «دىيۇرىنگنىڭ قارشى»، 1972- يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 519 - بەت).

كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ھالاك بولۇشىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. فېئودالدىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىخ ئۇرۇپ چىقىشقا باشلىدى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ پەيدىنپەي راۋاجلىنىشى فېئودالدىق جەمئىيەتنىڭ ناتۇرال ئىگىلىكىگە كۈندىن - كۈنگە قاتتىق زەربە بەردى ۋە ئۇنى يىمىرىلىشكە ئېلىپ باردى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن كەڭ زېمىن ھازىرلاندى ھەمدە كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. كاپىتالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلىپ، كاپىتالىزم يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتقان مەزگىلدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بىر مەزگىلگىچە تېخى تولۇق گەۋدىلىنىپ چىقمىغان، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان بولغاچقا، بۇ تۈزۈم كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن غايەت زور ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى

زىددىيەت بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى بەلگە قىلغان دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىنتايىن زور بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بۇ ھال كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى داۋاملىق ئىدارە قىلالمايدىغان بولۇپ قالغانلىقىنى تولۇق ئاشكارىلىدى. كاپىتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى تەرەققىي قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىپ ئىنتايىن ئاز سانداكى كىشىلەرنىڭ قولىغا توپلىنىش بىلەن، مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇنداقلا دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى تېز تەرەققىي قىلدى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى مىسلىسىز دەرىجىدە كەسكىنلىشىپ كەتتى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى ئەينى ۋاقىتتا بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا يېتەرلىك ماددىي ۋە مەنىۋى شەرت ـ شارائىتلارنى تەييارلاپ بەردى. لېكىن، بۇ زىددىيەتنى كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزى ھەل قىلالمايدۇ، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئارقىلىقلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. چۈنكى، چىرىكلەشكەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆز ـ ئۆزىدىن يوقالمايدۇ، ئەكسىچە، مونوپول بۇرژۇئازىيە تۈرلۈك يوللار بىلەن كاپىتالىستىك ئۈستقۇرۇلمىدىن پايدىلىنىپ ئۇنى قوغدايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان پرولېتارىيات ئىنقىلاب ۋاستىسىنى قوللىنىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ دۆلەت ماشىنىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورناتقان ۋە بۇرژۇئازىيە ئۆزلەشتۈرۈۋالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈككە چىلدىكىنى ئورناتقاندىلا، ئاندىن كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى ئۆزۈل ـ كېسىل ھەل بولىدۇ.

كاپىتالىزم، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، كاپىتالىستىك جەمئىيەت، كاپىتالىستىك مولوكچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بۇرژۇئازىيە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن ۋە ئۇنى كاپىتال قىلىپ ياللانما ئەمگەكچىلەر يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋالىدىغان كاپىتالىستلار سىنىپى.

فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار بۆلۈنۈپ كېتىپ، ئۇلاردىن ئەڭ دەسلەپكى كاپىتالىستلار ستېخىيىلىك ھالدا پەيدا بولدى. XIV ئەسىردە ئوتتۇرا دېڭىز بويلىرىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەھەر ئاھالىسى ئىچىدىكى ئاز سانلىق كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسى ئۇستىلىرى ۋە ئىشخانا قول سانائىتى خوجايىنلىرى رىقابەت داۋامىدا بېيىپ كەتتى، ئۇلار كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسىنىڭ قائىدە ـ نىزاملىرىنىڭ چەكلىمىسىگە قارىماي،

قىمكارلار ۋە شاگىرتلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ، پەيدىنپەي يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان، ھەممىدىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن كاپىتالىستلارغا ئايلاندى. بۇنداق باشقا، سودىگەرلەردىن بىر خىل ھۆددىگە ئېلىپ سېتىۋالغۇچى سودىگەرمۇ بۆلۈنۈپ چىقتى، ئۇلار تاۋار ساتىدىغان بازارنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋېلىش ئارقىلىق، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار بازارلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋالىدىغان بولدى؛ ئۇلار شۇ ئاساستا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى خام ئەشيا ۋە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بىلەن تەمىنلەشنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ خام ئەشيا بازارلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنمۇ ئۈزۈۋەتتى، شۇنداق قىلىپ ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئېقتىسادىي جەھەتتە سودىگەرلەر كاپىتالغا بېقىنىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇ چاغدا، ھۆددىگە ئېلىپ سېتىۋالغۇچى سودىگەرلەر تارقاق ئىشلەيدىغان ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى يېغىۋېلىپ، ئۆزلىرى ئىدارە قىلىدىغان قول سانائەت ئىشخانىلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى ھەمدە مەبلەغ، خام ئەشيا ھەتتا ئەمگەك قوراللىرىنى بەۋاستىلا ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلاردىن ئۆزلىرى بەلگىلىگەن ۋاقىت، ئۆلچەم، سان ۋە سۈپەت تەلەپلىرى بويىچە تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشنى تەلەپ قىلىدىغان ۋە ئۇلارغا مەلۇم مىقداردا ئىش ھەققى بېرىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل ئېقتىسادىي ئورنىدىن تامامەن مەھرۇم بولۇپ، يالالانما ئىشچىلارغا ئايلىنىپ قالدى؛ ھۆددىگە ئېلىپ سېتىۋالغۇچى سودىگەرلەرمۇ ئەمدى نوقۇل سودىگەر بولماستىن، ئەڭ دەسلەپكى سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ئايلاندى.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان بۇرژۇئا مۇلۈكچىلىكى — كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسى. بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ بېيىش تىلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ ھەمدە ئۇنى كاپىتال قىلىپ، يالالانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن، قوشۇمچە قىممەت شىلىۋالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن پرولېتارىياتنىڭ ئېقتىسادىي ئورنى كۈندىن-كۈنگە تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى ئاساسىي سىنىپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى بىر-بىرىگە تۈپتىن زىت كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان ئانتاگونىيلىك زىددىيەت مەۋجۇت.

بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدە، بۇرژۇئازىيە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم مۇۋاپىق كېلىش قانۇنىيىتىدىن پايدىلىنىپ فېئوداللىق تۈزۈمگە قارشى تۇرىدى، فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئورناتتى، شۇنداق قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ، تارىختا ئىلغار رول ئوينىدى. خۇددى «كومپونىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دە كۆرسىتىلگەندەك: «بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ

تېخى 100 يىلغا يەتمىگەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى داۋاملىدا ياراتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرىكى ھەممە دەۋرلەردە يارىتىلغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىنمۇ كۆپ ۋە زور بولدى» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 439 ـ بەت). كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتال كۆندىن ـ كۈنگە توپلاندى ۋە مەركەزلەشتى، بۇنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا نۇرغۇنلىغان تارماق، ئۇششاق كاپىتال ئىگىلىرى بىر ـ بىرىنى يۇتۇۋېتىش ياكى ئۆزىگە بىرلەشتۈرۈش يوللىرى ئارقىلىق سانى ئاز بولغان چوڭ كاپىتال ئىگىلىرىگە ئايلاندى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋە كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى مونوپولىينى پەيدا قىلدى. كاپىتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، چوڭ كاپىتال ئىگىلىرىنىڭ ئۇششاق كاپىتال ئىگىلىرىنى مەھرۇم قىلىشىنىڭ بارغانسېرى كەسكىنلىشىشى، بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالىنىڭ بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇشى ئارقىسىدا، پۈل مۇئامىلە كاپىتالى ۋە پۈل مۇئامىلە دۆكالىرى بارلىققا كەلدى. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇنداق ئەھۋال تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ، كاپىتالى نەچچە 10 مىليارد ھەتتا نەچچە 100 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن چوڭ مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى پەيدا بولدى. ئۇلار مۇھىم كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇردى، بۇنىڭ بىلەن ئەكسىيەتچىل، چىرىك مونوپول بۇرژۇئازىيىگە ئايلىنىپ كەتتى. مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنى بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى، پرولېتارىيات بىلەن مونوپول كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنى كۈندىن ـ كۈنگە ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى. مۇرەككەپ، ئۇزاق مۇددەتلىك سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى مۇقەررەر ھالدا، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك ئالىدۇ.

كاپىتالىزم، پرولېتارىيات دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پرولېتارىيات «ئىشچىلار سىنىپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلغان، ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان يالانما ئەمگەكچىلەر سىنىپى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى، بولۇپمۇ سانائەت ئىنقىلابى سانائەت كاپىتالىستلىرى سىنىپىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەم سانى جەھەتتە سانائەت كاپىتالىستلىرى سىنىپىدىن كۆپ دەرىجىدە ئارتۇق بولغان پرولېتارىيات تىنمۇ ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. كاپىتالىستىك ئىگىلىك قانچە راۋاجلانسا، پرولېتارىيات تىمۇ شۇ دەرىجىدە بىللە راۋاجلىنىپ كەلدى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدا، كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئىشچىلار يارىتىقان قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزلەشتۈرگەن بولىدۇ، پرولېتارىيات تىنمۇ بولسا ھېچنېمىسى بولمايدۇ، پرولېتارىيات ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەنلا تىرىكچىلىك قىلىدۇ. ئىشچىلار ئەمگەك كۈچىنى سېتىش بەدىلىگە ئىگە بولغان ئىش ھەققى ئۇلارنىڭ ھايات تىنمىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا ئاران-لا

يېتىدۇ. «ھازىرقى زامان ئىشچىلىرى ئۆزلىرىگە ئىش تاپالمىغان ۋاقىتتىلا ياشىيالايدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ ئەمگەكى كاپىتالنى كۆپەيتىپ تۇرغان ۋاقىتتىلا ئىش تاپالايدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس تالانلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 442 ـ بەت) ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇم بولىدىكەن، كۆرەش بولىدۇ. پرولېتارىيات دۇنياغا كەلگەن كۈندىن تارتىپلا بۇرژۇئازىيەگە قارشى كۆرەش قىلىشقا باشلىدى. بۇ كۆرەش ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. پرولېتارىياتنىڭ بىرىنچى باسقۇچتىكى كۆرىشى ستېخىيىلىك كۆرەش بولدى. XVIII ئەسىرنىڭ 70 ـ 80 ـ يىللىرىدا ئەنگلىيىدە ماشىنىلارنى بۇزۇۋېتىش ھەرىكىتى يۈز بەردى. ئىشچىلار ماشىنىنى ئۆزلىرىنىڭ نامراتلىقىنىڭ مەنبەسى دەپ بىلدى ـ دە، ماشىنىلارنى بۇزۇش، زاۋۇت بىنالىرىنى كۆيدۈرۈش ئىشلىرىنى قىلدى. بۇ چاغدا، ئۇلارنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى بىلىشى تېخى ھېسسىي بىلىش باسقۇچىدا ئىدى، ئۇلار كاپىتالىزمنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ھادىسىلىرىنى ۋە بۇ ھادىسىلەرنىڭ تاشقى باغلىنىشىنىلا بىلگەنىدى. ئۇلار تېخى «ئۆزىدىكى سىنىپ» ئىدى. كېيىن، سىنىپىي كۆرەشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ماركسىزم مەيدانغا كەلدى، بۇنىڭ بىلەن پرولېتارىيات ئۆز كۈرىشىگە ماركسىزمنىڭ ئىنقىلابىي نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۈرىشى ئىككىنچى باسقۇچقا يەنى ئاڭلىق، تەشكىللىك ئىقتىسادىي كۆرەش ۋە سىياسىي كۆرەش باسقۇچىغا كىردى. بۇ چاغدا، پرولېتارىيات «ئۆزى ئۈچۈن سىنىپ» بولۇپ قالدى. ئۇلار يەر خىل مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقىپ، مۇستەقىل سىياسىي كۆرەشنى قانات يايدۇردى ۋە كۆرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى بىۋاسىتىلا پۈتكۈل بۇرژۇئازىيىگە قاراتتى.

پرولېتارىيات ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن باغلىنىشلىق سىنىپ، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى بولغاچقا، ئۇ ئەڭ ئىلغار، ئەڭ ئىستىقبالىلىق سىنىپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پرولېتارىياتنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ئۇنىڭ قىلچىمۇ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەيدىغانلىقىنى، ھەممىدىن بەك يىراقنى كۆرەلەيدىغانلىقىنى، تەشكىلچانلىقى ۋە ئىنتىزامچانلىقى كۈچلۈك بولىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. پرولېتارىيات ئىنقىلابىي كۆرەشلەردە باشقا ھەرقانداق سىنىپتىن قەتئىي ۋە ئۆزۈل ـ كېسىل كېلىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭ بىلەن باشقا ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدا سىنىپىي مەنپەئەت توقۇنۇشى يوق، ئۇلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتى بىر. شۇڭا پرولېتارىيات بارلىق ئېزىلگۈچى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئەمگەكچى خەلقىنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرالايدۇ. پرولېتارىيات ـ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ سىنىپ، ئىدىيىۋى، سىياسىي، تەشكىلىي ۋە جەڭگىۋارلىق جەھەتلەردە ئەڭ كۈچلۈك ئىنقىلابىي سىنىپ، «ئىنقىلابىي سوتسىيالىزمنىڭ تەبىئىي ۋەكىلى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 35 ـ توم، 229 ـ بەت). جۈملىدىن پرولېتارىياتى پرولېتارىياتنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولغانلىقىنىڭ سىرتىدا يەنە تۆۋەندىكىدەك ئۆزىگە خاس بىرنەچچە ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە: (1) جۈملىدىن پرولېتارىياتى جاھانگىرلىك، بۇرژۇكرات بۇرژۇئازىيە ۋە فېئودال كۈچلەرنىڭ قاتمۇقات

زۇلمىغا ئۇچرىغان، ھالبۇكى، بۇ زۇلۇمنىڭ قاتتىقلىقى ۋەدەھشەتلىكلىكى دۇنيا مىللەتلىرىدە ئاز ئۇچرايدۇ، شۇڭا ئۇلار ئىنقىلابتا ھەممىدىن بەك قەتئىي ۋە ئۇزۇل ـ كېسەل كېلىدۇ؛ (2) جۇڭگو پرولېتارىياتى ئىنقىلاب سەھنىسىگە چىقىش بىلەنلا، ئۆز سىنىپىنىڭ ئاۋانگارت قوشۇنى بولغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى؛ (3) جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ تەركىبىدە خانەۋەيران بولغان دېھقانلاردىن كېلىپ چىققانلار كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغاچقا، ئۇنىڭ كەڭ دېھقانلار بىلەن تەبىئىي باغلىنىشى بار، بۇ ئۇلارنىڭ دېھقانلار بىلەن زىچ ئىتتىپاق تۇرۇشىگە پايدىلىق.

پرولېتارىيات كاپىتالىزمىنىڭ گۈركىرى، ئۇ بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى يوقىتىش، پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازاد قىلىشتەك ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. پرولېتارىيات پەقەت پۈتۈن ئىنسانىيەتنى ئازاد قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنى ئۇزۇل ـ كېسەل ئازاد قىلالايدۇ. پرولېتارىيات ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئۈچۈن، ماركسىزم ـ لېنىنىزمنى ئۆزىنىڭ يېتەكچى ئىدېئولوگىيەسىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەك. پرولېتارىياتنىڭ ئاۋانگارت قۇرۇلمىسى ـ كومپارتىيەنى قۇرۇشى ھەمدە پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىدە، مۇتلەق زور كۆپچىلىك كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا ئويۇشتۇرۇپ، ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشى، كىشىنى كىشى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان بارلىق ئىجتىمائىي تۈزۈمنى يوقىتىپ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئورنىغا سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىكنى دەسسىتىشى، زور كۆچ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىقتىسادىي بازىسقا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان بارلىق ئۈستقۇرۇلمىلارنى ئىسلاھ قىلىشى، بارلىق سىنىپ ۋە سىنىپىي پەرقلەرنى پەيدىنپەي يوقىتىشى، ئاخىرىدا كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىتىگە يېتىشى كېرەك. پرولېتارىيات ئۆز نىشانىغا يېتىش يولىدا يەنە دېھقانلار، زىيالىيلار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاق تۈزۈپ، پرولېتارىياتنىڭ خەلقئارا ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، رەڭگارەڭ شىئوجېڭجۇيېچىلار، ئاغمىچىلار ۋە باشقا ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى ئۇزلۇكسىز كۈرەش ئېلىپ بېرىشى كېرەك.

كاپىتالىزم، يالىلانما ئەمگەكچى، بۇرژۇئازىيە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاۋار ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەنگەن، كىشىلەرنىڭ مەلۇم بىر خىل ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى. تاۋار ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتتىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا ياكى ئىككى خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

نەرسىنىڭ كېرەكلىكلىكى يەنى ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش خۇسۇسىيىتى، مەسىلەن، ئاشلىقنىڭ قورساقنى تويغۇزۇشى، كىيىمنىڭ سوغۇقتىن ساقلىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار نەرسىنى ئىستېمال قىممىتىگە ئايلاندۇرىدۇ. ئىستېمال قىممىتى ئىشلىتىلىش ياكى ئىستېمال قىلىنىش جەريانىدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. بايلىقنىڭ ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىستېمال قىممىتى ھامان بايلىقنىڭ ماددىي مەزمۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ. لېكىن ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە ھەرقانداق نەرسە تاۋار بولۇۋەرمەيدۇ، مەسىلەن، تەبىئەت

دۇنياسىدىكى ھاۋا، قۇياش نۇرى ۋەھاكازالار-
نىڭ كىشىلەرگە بولغان پايدىسى ناھايىتى
زور بولسىمۇ، ئۇلار ئەمگەك مەھسۇلاتى
بولمىغاچقا تاۋار بولالمايدۇ. ئىستېمال
قىممىتى بولغان تاۋار ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىلىش
ئۈچۈن ئەمەس، باشقىلارنىڭ، جەمئىيەتنىڭ
ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ،
ئۇ ئالماشتۇرۇلۇش ئارقىلىقلا جەمئىيەتنىڭ ئىس-
تېمال دائىرىسىگە كىرىدۇ. دېھقانلار ئۆزىنىڭ
ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن ئىشلەپ چىقارغان ئاش-
لىق تاۋارھېسابلانمايدۇ؛ دېھقانلار بۇ ئاستە ھالدا
پومپىشچىكلارغا ماددىي نەرسە بىلەن تۆلەيدىغان
يەر ئىجارىسى (ئاشلىق) مۇ تاۋار ھېسابلانـ
مايدۇ. دېمەك، تاۋار ئىستېمال قىممىتىگىلا
ئەمەس، ئالمىشىش قىممىتىگىمۇ ئىگە.
ئالمىشىش قىممىتى ھەممىدىن ئاۋۋال بىر خىل
ئىستېمال قىممىتى بىلەن ئىككىنچى بىر خىل
ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشتىكى
مىقدار مۇناسىۋىتى ياكى نىسبىتىدە
ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ 1
چى رەخت بىلەن ئالماشتۇرۇلسا، بۇ 1 چى
رەخت 3 جىڭ گۈرۈچنىڭ ئالمىشىش
قىممىتى بولىدۇ. تاۋارلارنى ئۆزئارا
ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقى ۋە ئالماشتۇرۇشتا
ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مىقدار جەھەتتە مەلۇم
نىسبەت مۇناسىۋىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىدىغانلى-
قىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا
مۇئەييەن مىقداردىكى ئىنسانلار ئەمگىكى
سەرپ قىلىنغان بولىدۇ. تاۋارغا سىڭگەن
ئومۇمىي ئىنسان ئەمگىكى تاۋارنىڭ قىممىتىنى
شەكىللەندۈرىدۇ. بارلىق تاۋارلار ئىستېمال
قىممىتى تەرىقىسىدىكى تاۋار بولغاندا، ئۇلار
سۈپەت جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ،
ئۇلارنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ؛ لېكىن ئۇلار
قىممەت تەرىقىسىدىكى تاۋار بولغاندا،
سۈپەت جەھەتتىن بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ،
ئۇلارنى مىقدار جەھەتتىن سېلىشتۇرغىلى
بولىدۇ، مۇئەييەن نىسبەت بويىچە
ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. ئالمىشىش قىممىتى
قىممەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، بىرەر خىل
نەرسىنىڭ قىممىتى بولمىسا، ئۇنى باشقا
نەرسىلەر بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولمايدۇ،
شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئالمىشىش قىممىتىمۇ
بولمايدۇ. قىممەت ــ ئالمىشىش قىممىتىنىڭ
مەزمۇنى، ئالمىشىش قىممىتى ــ قىممەتنىڭ
ئىپادىلىنىش شەكلى. تاۋار ــ ئىستېمال
قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ قوشۇلمىسى.
ئىستېمال قىممىتى ــ تاۋارنىڭ تەبىئىي
خۇسۇسىيىتى، تاۋار قىممىتىنىڭ ماددىي
ھۆددىگەرى؛ قىممەت بولسا تاۋارلارنىڭ
ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى، تاۋارلاردا
ئىپادىلەنگەن ئىجتىمائىي ئەمگەك. تاۋارنىڭ
قىممەت مىقدارىنى شۇ تاۋارغا سەرپ قىلىنغان
ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى
بەلگىلەيدۇ. كىشىلەرنىڭ قىممەت بويىچە
تاۋار ئالماشتۇرۇشى، ئەمەلىيەتتە، ئۆزلىرىنىڭ
ئەمگەكلىرىنى ئالماشتۇرۇشىدۇر. ماركس،
تاۋار نەرسە ئەمەس، بەلكى كىشىلەر
ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي قوۋزاق بىلەن
نىقابلانغان بىر خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي
مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتكەنىدى.

تاۋار شۇنىڭ ئۈچۈن ئىستېمال قىممىتى
بىلەن قىممەتتىن ئىبارەت ئىككى خۇسۇسىيەتكە
ئىگىكى، تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان
ئەمگەك ھەم كونكرېت ئەمگەك بولۇش، ھەم
ئابستراكت ئەمگەك بولۇشتەك ئىككى
ياقلىملىققا ئىگە. تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان
بارلىق ئەمگەك، بىر جەھەتتىن قارىغاندا،
ئادەمنىڭ مېڭىسى، نېرۋىسى، مۇسكۇلى ۋە
باشقىلىرىنىڭ خورىشىدۇر، ئۇ ئابستراكت

ئىنسانلار ئەمگىكى بولۇپ، تاۋارنىڭ قىممىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ ئىككىنچى بىر جەھەتتىن قارىغاندا بولسا، ئۇ، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئالاھىدە، مەلۇم مەقسەتكە ئىگە شەكىلدە خورىشىدۇر، ئۇ، كونكرېت، پايدىلىق ئەمگەك بولۇپ، ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىدۇ.

تاۋار — بىر تارىخىي كاتېگورىيە، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىدا مەۋجۇت بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارلىققا كەلدى، يەنى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر باشقا قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىقتى، ئىككى ئىپتىدائىي ئورتاق گەۋدە ئوتتۇرىسىدىكى نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇش ئەڭ دەسلەپكى تاۋار ئالماشتۇرۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى يەنى قول سانائەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بىر ساھە بولۇشى بىلەن، ئالماشتۇرۇشنى بىۋاستە مەقسەت قىلغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئوداللىق جەمئىيەتتىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، ئومۇمەن، ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا ئۆزى باشقا تاۋارلار بىلەن ئالماشتۇرۇپ، ئۆزىگە ئېھتىياجلىق بولغان ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ دەۋرلەردىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تېخى تەرەققىي تاپمىغانلىدى، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىساد تۈزۈلمىسىدە، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان ناتۇرال ئىگىلىك يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. كاپىتالىستىك جەمئىيەت تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تازا تەرەققىي تاپقان باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، جەمئىيەتنىڭ بايلىقى زور تاۋار دۆۋىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يالغۇز ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىلا ئەمەس، ئادەمنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلانغان بولىدۇ، تاۋار مۇناسىۋىتى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە سىڭىپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئەڭ ئاددىي، ئەڭ ئومۇمىي، ئەڭ ئاساسىي ۋە دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى بولۇپ قالغان بولىدۇ. كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى باشقا ئىستېمال قىممەتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى قىممەتنى كۆپەيتىش يەنى يالالانما ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋېلىشتىن ئىبارەت. كاپىتالىستىك تاۋار مۇناسىۋىتى كاپىتال بىلەن يالالانما ئەمگەكنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئاساس قىلىنغان جەمئىيەتتە، تاۋار خۇسۇسىي ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار جەمئىيىتىدە، ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى مۇنداق بولىدۇ: ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى تاۋار قاتارىدا يەنى قىممەت قاتارىدا كۆرىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار بۇنداق ماددىي شەكىل ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ

خۇسۇسىي ئەمگىكىنى ئوخشاش بىر تۈرلۈك ئىنسانلار ئەمگىكى قىلىپ تۇرۇپ ئۆزئارا مۇناسىۋەت باغلايدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 96 ـ بەت). تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان خۇسۇسىي ئەمگەك پەقەت ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار بازاردا باشقا تاۋار بىلەن ئالماشتۇرۇلغان چاغدىلا ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاۋار ئىچىدىكى خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەل قىلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتىلا، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ كونكرېت ئەمگىكى ياراتقان ئىستېمال قىممىتى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئابستراكت ئەمگىكى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن قىممەت ئەمەلگە ئاشىدۇ. دېمەك، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكتىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، تاۋار ئىچىدىكى ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى، تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بەلگىلەيدۇ.

تاۋار كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇقتىسادىي ھۈجەيرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاۋار ئىچىدە كاپىتالىزمنىڭ بارلىق زىددىيەتلىرىنىڭ تۆرەلمىسى بولىدۇ. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى نېگىزلىك زىددىيەت يەنى خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇقەررەر ھالدا كۈندىن ـ كۈنگە كېڭىيىپ بارىدۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتە ئەنە شۇ زىددىيەت ھەرىكىتى ئاساسىدا راۋاجلىنىدۇ. ماركس كاپىتالىستىك مۇقتىساد ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىشتا دەل تاۋارنى تەھلىل قىلىشتىن باشلاپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ مۇقتىسادىي ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەردى.

تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلى، ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن بولىدىغان مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىرنەچچە ئىجتىمائىي فورمات سىيىلەردە مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي فورمات سىيىلەردە ئوخشاش بولمايدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسى، گەرچە ئۇلارنىڭ كۆلىمى ۋە رولى بىر خىل بولمىسىمۇ، بىر ـ بىرىدىن ناھايىتى پەرقلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىغا ئورتاق ھادىسە. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىغا ئورتاق بولغان ئابستراكت تاۋار مۇئامىلىسى كاتېگورىيىسىدىن باشقا نەرسىنى بىلمەيدىكەنمىز، دېمەك، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئالامەتلىرى تۇغرىسىدىمۇ ھېچ نەرسە بىلمەيمىز، شۇنداقلا بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى ئۈستىدىمۇ ھۆكۈم چىقىرالمايمىز» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 133 ـ بەت). دېمەك، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئورتاقلىقىمۇ، خاسلىقىمۇ ئىگە.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورتاقلىقى ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇش ئۇچۇن ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت، ئۇنىڭ بىر ئومۇمىي ئاساسى بار، ئۇ بولسىمۇ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى. ئىش تەقسىماتى ئىككى خىل بولىدۇ، بىر خىلى، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى، يەنە بىر خىلى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى. ئالدىنقىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتنىڭ ئوخشاش بىر ئىشلەپ چىقارغۇچسىنىڭ قولىدا بولۇشى ئالدىنقى شەرت قىلىنغاچقا، ئۇنىڭدىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش كېلىپ چىقمايدۇ؛ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا بولسا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە مەھسۇلاتنىڭ تارقاق ھالدا ئوز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرىدىغان نۇرغۇن ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ قولىدا بولۇشى ئالدىنقى شەرت قىلىنمىدۇ، شۇنداق بولغاندىلا تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش بارلىققا كېلىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىدۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 17 - بەت)

ھەر خىل جەمئىيەتتىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بۇ ئورتاقلىقتىن باشقا، ئوخشاش بولمىغان خاراكتېرغا ئىگە. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭمۇ تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى بار. ھەر ئىككىلىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇلاردا كەڭدىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدا زور پەرق بار.

تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان يەككە خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە يەككە ئەمگەكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتۇر. يەككە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، يەككە دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئومۇمەن ئوز - ئوزىنى تەمىنلەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئوشۇقچە مەھسۇلاتى تاۋار سۈپىتىدە ئالماشتۇرۇلىدۇ، بۇ قىسىم مەھسۇلات تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا تەۋە بولىدۇ. تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تارىخى ئوزۇن، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كەلگەن. ئۇ قوللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىزىم جەمئىيەتنى بېسىپ ئوتتى؛ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىمۇ مەلۇم مىقداردا مەۋجۇت. كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئوتۇش دەۋرىدە، ئىگىلىكى بىر قەدەر قالاق مەملىكەتلەردە، يەككە دېھقانلار ۋە يەككە قول سانائەتچىلەرنىڭ تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى (مىقدار جەھەتتە ناھايىتى كۆپ بولىدۇ)نى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش يولى ئارقىلىقلا سوتسىيالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى قىلىپ ئۇزگەرتكىلى بولىدۇ. تاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۇچۇن ئىككى شەرت بولۇشى كېرەك: بىرىنچىسى، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ تەقسىماتىنى يولغا قويۇش، ھەرقايسى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوخشاش بىر ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىشى، ئىككىنچىسى، ئىشلەپچىقىرىش

يەكىكە ئەمگەكچىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولۇش. ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى زىددىيەت — ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ فورمۇلىسى: تاۋار — پۇل — تاۋار، يەنى W — G — W. ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزىگە كېرەكلىك بولغان مەھسۇلاتلارغا ئالماشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن تاۋار ساتىدۇ، مەسىلەن، دېھقانلار ئاشلىق سېتىپ پۇلغا ئىگە بولۇشتا مۇشۇ پۇل بىلەن كىيىم - كېچەك ياكى باشقا تاۋارلارنى سېتىۋېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. دېمەك، ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا بېيىش ئەمەس، بەلكى ئېھتىياجنى قاندۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئەڭ تەرەققىي تاپقان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدا زور پەرق بار. كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ شەرتلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى زور دەرىجىدە راۋاجلانغان بولۇشى، ھەرقايسى سانائەت كاپىتالىستلىرى خىلمۇخىل ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىشى؛ (2) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ھەرقايسى كاپىتالىستلارنىڭ قولىدا بولۇشى، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كاپىتالغا يەنى قوشۇمچە قىممەتنى كەلتۈرەلەيدىغان قىممەتكە ئايلانغان بولۇشى؛ ئىشچىلار يالىڭانما ئەمگەكچىلەرگە ئايلىنىپ، ئەمگەك كۈچىنى سېتىش بىلەن كۈن كەچۈرىدىغان بولۇشى، ئەمگەك كۈچى تاۋارغا ئايلانغان بولۇشى، — ھالبۇكى، ئالاھىدە تاۋار بولغان ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان قىممەتنى يەنى قوشۇمچە قىممەتنى يارىتالايدۇ. كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى كاپىتالىستلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئەمەس، بەلكى قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش. كاپىتالىستىك تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ فورمۇلىسى ئەينى ۋاقىتتا كاپىتال مۇئامىلىسىنىڭ فورمۇلىسى بولىدۇ، ئۇ ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ فورمۇلىسىنىڭ دەل ئەكسىچە بولىدۇ، دېمەك، ئۇ تاۋار — پۇل — تاۋار بولماستىن، بەلكى پۇل — تاۋار — كۆپەيگەن پۇل، يەنى G — W — G′ بولىدۇ. بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، كاپىتالىستلار پۇل كاپىتال چىقىرىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارىدۇ، نەتىجىدە قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئاندىن بۇ تاۋارنى سېتىۋېتىپ، تېخىمۇ كۆپ پۇلنى قايتۇرۇۋالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مەلۇم قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋالىدۇ. كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا پەيدا بولغان. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە بازارنىڭ كېڭىيىشى ئارقىسىدا، كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئاسارىتى بۇزۇلۇپ، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزئارا رىقابەتلىشىشكە باشلىدى. دەسلەپكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ بۆلۈنۈشى ئاساسىدا

مەيدانغا كەلدى. بۇ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش جەريانىدا، بىر قىسىم ھاللىقراق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار پەيدىنپەي كۆپلىگەن پۇلنى ئۆز قولىغا توپلىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشچى يالالاشقا باشلىدى، بۇلار رواج تېپىپ كاپيتالىستلارغا ئايلاندى؛ كۆپچىلىك تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بولسا ۋەيران بولۇپ يالالانما ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندى، شۇنداق قىلىپ، كاپيتالىستلار يالالانما ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە قىممىتىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا ئىستېمال قىممىتى ۋە قىممەتلا ئىشلەپ چىقىرىلىپ قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى، قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. ئىستېمال قىممىتى ۋە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىش پەقەت ۋاسىتە بولىدۇ، قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىشلا مەقسەت بولىدۇ. كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى زىددىيەت ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتكە يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپيتالىستىك خۇسۇسىي ئىگىدارلىق شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئايلاندى.

مەيلى ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشمۇ، كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشمۇ قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ، قىممەت قانۇنىيىتى ئۇلارغا قارىتا ستېخىيىلىك ھالدا تەڭشەش رولىنى ئويناپىدۇ. ئەلۋەتتە، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش دائىرىسى، دەرىجىسى ۋە شەكلى بۇ ئىككىسىدە ئوخشاش بولمايدۇ. كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشتا، قىممەت قانۇنىيىتى قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى تەرىپىدىن چەكلەنگەن ھالدا رول ئويناپ تۇرىدۇ.

تاۋار، كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش

كاپيتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، يالالانما ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان، قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسەت قىلىنىدىغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش. كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئەڭ تەرەققىي تاپقان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش.

كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئىككى نۇقتىدا پەرقلىنىدۇ: (1) ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگىكى ئاساس قىلىنىدۇ، كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولسا يالالانما ئەمگەك ئاساسىغا قۇرۇلغان بولىدۇ، كاپيتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋارغا ئايلانغان بولىدۇ؛ (2) ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولسا ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈپ، قىممەتنى كۆپەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپيتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ

ئورتاقلىقىمۇ بار: بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدۇ، ھەر ئىككىلىسىدە خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت بولىدۇ، بىراق، بۇ زىددىيەت كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا تەرەققىي قىلىپ، ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئايلىنىپ كېتىدۇ؛ ھەر ئىككىلىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قىممەت قانۇنىيىتى شۇنىڭدەك ربقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىكى قاتارلىق ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئورتاقلىقى بولغاچقىلا، مۇئەييەن شارائىتتا، ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ئايلىنىپ كېتىشى مۇمكىن.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش. كاپىتالىستىك مۇلوكچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاۋار ئالماشتۇرۇش تاۋارلارنىڭ ئۆتۈنۈپ بېرىلىشى ۋە قوللىنىش - قولغا ئۆتكۈزۈلۈشى. «ھەرقانداق تاۋارنىڭ ئۆز ئىگىسى ئۈچۈن ئىستېمال قىممىتى بولمايدۇ، ئۆز ئىگىسىدىن باشقىلار ئۈچۈن ئىستېمال قىممىتى بولىدۇ. شۇڭا، تاۋارلار ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا بىر كىشىنىڭ قولىدىن يەنە بىر كىشىنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈلۈشى كېرەك. تاۋارلارنىڭ بۇنداق قولدىن - قولغا ئۆتۈشى بىلەن، تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 103 - بەت)

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك شارائىتىدا، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باشقا - باشقا كىشىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ھەمىدىن ئاۋۋال ئىپتىدائىي ئورتاق گەۋدىلەر ئارىسىدا تاسادىپىي ھالدا مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش يۈز بەرگەن، كېيىن بۇنداق ئالماشتۇرۇش ئورتاق گەۋدىنىڭ ئىچكى قىسمىغا كىرىپ، ئۇنىڭ ئەزالىرى ئارىسىدىمۇ ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغان. دەسلەپتە، كىشىلەر مەخسۇس ئالماشتۇرۇش ئۈچۈنلا ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارمايتتى، ئالماشتۇرۇش پەقەت كىشىلەرنىڭ تاسادىپىي ھەرىكىتى ئىدى، ئۇ چاغدا نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى، ئالماشتۇرۇشتا ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىشىمۇ تاسادىپىي بولاتتى. ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، مەخسۇس باشقىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بارلىققا كەلدى، تاۋار ئالماشتۇرۇش تەدرىجىي ھالدا دائىملىق ئەھۋال بولۇپ قالدى. ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ئارقىلىق، ئومۇمىي قىممەتداش سۈپىتىدىكى پۇل مەيدانغا كەلدى. پۇلنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، تاۋار ئالماشتۇرۇش سىتىش بىلەن سېتىۋېلىش تىن ئىبارەت ئىككى باسقۇچقا بۆلۈندى. سېتىش بىلەن سېتىۋېلىشنىڭ قوشۇلۇشى تاۋار مۇئامىلىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، تاۋار مۇئامىلىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاۋارنىڭ ئىككى ئاملى تاۋاردا ئەسلىدىن

بار بولغان ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتتىن ئىبارەت ئىككى خۇسۇسىيەت.

ئالماشتۇرۇلىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى بولغان تاۋار كېرەكلىك نەرسە بولۇشى، ئۆزىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان بولۇشى كېرەك. مەسىلەن، ئاشلىق قورساقنى تويغۇزىدۇ، كىيىم سوغۇقتىن ساقلايدۇ، ماشىنا ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، سەنئەت بۇيۇملىرى كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرىدۇ ۋە باشقىلار، قىسقىسى، تاۋار كىشىلەرگە كېرەكلىك نەرسە بولۇشى كېرەك. «نەرسىنىڭ كېرەكلىك بولۇشى نەرسىنى ئىستېمال قىممىتىگە ئايلاندۇرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 48 - بەت) ئىستېمال قىممىتى تاۋارنىڭ ئۆزىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىگە باغلىق بولىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تاۋارلارنىڭ، مەسىلەن، گۈرۈچ بىلەن رەختنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئىستېمال قىممىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئوخشاش بىر خىل تاۋارنىڭ كۆپ خىل تەبىئىي خۇسۇسىيىتى بولسا، ئۇنىڭ كۆپ خىل ئىستېمال قىممىتى بولىدۇ، مەسىلەن، كۆمۈردىن ئىسسىقلىق ئېلىشقىمۇ، نۇرغۇن خىلدىكى خىمىيىۋى خام ئەشيالارنى ئايرىۋېلىشقىمۇ بولىدۇ. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى كىشىلەر ئۈنى ئىشلەتكەن ۋە ئىستېمال قىلغان چاغدا ئاشىدۇ. قايسى خىلدىكى ئىجتىمائىي بايلىق بولسۇن، ئۇنىڭ ماددىي مەزمۇنى ھامان ئىستېمال قىممىتىدىن تەركىب تاپىدۇ. لېكىن پەقەت تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدىلا، ئىستېمال قىممىتى ئەينى ۋاقىتتا ئالمىشىش قىممىتىنىڭ ماددىي ھۆددىگەرى بولىدۇ.

تاۋار ئالماشتۇرۇلىدىغان، كىشىلەرنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئىستېمال قىممىتىگىلا ئىگە بولۇپ قالماستىن، ئالمىشىش قىممىتىگىمۇ ئىگە. ئالمىشىش قىممىتى ھەممىدىن ئاۋۋال بىر خىل ئىستېمال قىممىتى بىلەن باشقا بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدىكى مىقدار مۇناسىۋىتى ياكى نىسبىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ 1 چى رەختكە ئالماشتۇرۇلسا (ياكى 3 جىڭ گۈرۈچ = 1 چى رەخت)، 1 چى رەخت 3 جىڭ گۈرۈچنىڭ ئالمىشىش قىممىتى بولىدۇ. بەلگىلىك مىقداردىكى مەلۇم بىر خىل تاۋارنى بىرلا ۋاقىتتا، ئىنتايىن ئوخشاش بولمىغان نىسبەتلەر بويىچە باشقا نۇرغۇن خىل تاۋارلارغا ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ، مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچنىڭ ئالمىشىش قىممىتى 1 چى رەخت بولۇپ ئىپادىلىنىشى مۇمكىن، 2 جىڭ پۇرچاق، 5 سەر شېكەر بولۇپ ئىپادىلىنىشىمۇ مۇمكىن، ۋەھاكازالار. بۇ ھال تۈرلۈك تاۋارلار ئارىسىدا ئۇلارنى بىر - بىرى بىلەن تەڭلەشتۈرىدىغان مەلۇم ئورتاق نەرسە مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئورتاق نەرسە ئىستېمال قىممىتى بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى، تاۋارلارنىڭ ئىستېمال قىممىتى ھەر خىل بولىدۇ، ئۇلار خۇسۇسىيىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمىغان ئۈلارنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۈزۈنلۇقنى ئۈزۈنلۇق بىلەنلا سېلىشتۇرىدىغان ئۈزۈنلۇقنى ئىپادىلەش بىلەن سېلىشتۇرغاندا ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. گۈرۈچ رەختنىڭ ئىستېمال قىممىتى باشقا بولغاچقا، ئۇلارنى سېلىشتۇرغىلى مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، ئىستېمال قىممىتى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا،

بىرلا خۇسۇسىيىتى قالىدۇ، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەك مەھسۇلاتى بولغانلىقى، ئۇلارغا تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگىكى سىڭگەن بولىدۇ. تاۋارغا سىڭگەن بۇنداق ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى تاۋارنىڭ قىممىتى بولىدۇ. بارلىق تاۋارلار ئىستېمال قىممىتى سۈپىتىدە بولغاندا، ئۇلار سۈپەت جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ؛ لېكىن قىممەت سۈپىتىدە بولغاندا، ئۇلار سۈپەت جەھەتتە بىر - بىرىگە ئوخشايدۇ. ھەر خىل تاۋارلارنى بەلگىلىك نىسبەت بويىچە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلار تەڭ مىقداردىكى قىممەتكە ئىگە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، قىممەت — ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مەزمۇنى، ئالمىشىش قىممىتى بولسا قىممەتنىڭ ئىپادە شەكلى.

تاۋارنىڭ بۇ ئىككى ئاملىنى تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى (كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك) كەلتۈرۈپ چىقارغان. تۆرلۈك ئالاھىدە ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان ھەر خىل ئىستېمال قىممىتىنى ھەر خىل كونكرېت ئەمگەك يارىتىدۇ. بۇ كونكرېت ئەمگەكلەر ئەمگەكنىڭ مەقسىتى، ئىشلەش مۇسكۇلى، ئەمگەك ئوبيېكتى ۋە ئەمگەك ۋاسىتىسى جەھەتلىرىدە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. دەل تۆمۈرچى، ياغاچچى ۋە دېھقانلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان سۈپەتتىكى كونكرېت ئەمگىكى جوتۇ، جوزا ۋە ئاشلىققا ئوخشاش تۆرلۈكچە ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپ چىقىرىدۇ. لېكىن، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىنىڭ كونكرېت شەكلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇنداق بىر ئورتاق خۇسۇسىيەتكە ئىگە: ئۇلار ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ خورىشى، ئادەمنىڭ مېڭىسى، مۇسكۇلى، نېرۋىسى، قولى ۋە باشقا ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپ چىقىرىشتەكى خورىشىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار پەرقسىز ئىنسانلار ئەمگىكى يەنى ئابستراكت ئەمگەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەل مۇشۇنداق ئابستراكت مۇجەسسەملىشىش تاۋارنىڭ قىممەت سۈبستانسىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ، تۆرلۈك تاۋارلارنى سېلىشتۇرۇشقا مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. «ھەرقانداق ئەمگەك، بىر تەرەپتىن قارىغاندا، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك مەنىدە خورىشىدۇر؛ ئۇ ئوخشاش بولغان ياكى ئابستراكت بولغان ئىنسانلار ئەمگىكى سۈپىتىدە تاۋار قىممىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. ھەرقانداق ئەمگەك، يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ ئالاھىدە، بەلگىلىك مەقسەتكە ئىگە شەكىلدىكى خورىشىدۇر؛ ئۇ كونكرېت، پايدىلىق ئەمگەك سۈپىتىدە ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپ چىقىرىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 60 - بەت) دېمەك، تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەك كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەكتىن ئىبارەت ئىككى ياقلىمىلىقلىقا ئىگە، ئۇ كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەكنىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسى. ماركس بىرىنچى بولۇپ ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنى ئىلمىي يوسۇندا دەلىللەپ، تاۋارنىڭ ئىككى ئاملىنى مۇكەممەل ھالدا تەھلىل قىلدى.

تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى — قارىمۇ قارشىلىقنىڭ بىرلىكى. ئىستېمال قىممىتى — قىممەتنىڭ مادىدىي ھۆددىگەرى. تاۋار ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولۇشى شەرت،

شۇنداق بولغاندىلا، تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ئاندىن جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، قىممەت بولۇپ شەكىللىنىدۇ. بۇ — تاۋاردا ئەمەلگە ئاشقان قىممەت بىلەن ئىستېمال قىممىتىنىڭ بىرلىكى. لېكىن، ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولىدىكەن، ئۇنىڭ قىممىتىنى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇشى مۇمكىن بولماي قالىدۇ؛ ئۇنىڭ قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولىدىكەن، ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتىدىن ۋازكېچىشى كېرەك. بارلىق تاۋار ئۇنى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئۈچۈن ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولمايدۇ، ئۇنى سېتىۋالغۇچى ئۈچۈنلا ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ. تاۋاردا مەۋجۇت بولغان ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەنە شۇ، ئۇلار بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، سېتىۋالغۇچىلار تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاخىرقى ھېسابتا ھەل بولۇپ كېتىدۇ. تاۋار سېتىلماي قالسا، ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەل بولماي قېلىۋېرىدۇ، دېمەك، تاۋار ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاۋار، ئىستېمال قىممىتى، ئالمىشىش قىممىتى، قىممەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىستېمال قىممىتى نەرسىنىڭ كىشىنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىكى رولى. ئىستېمال قىممىتى تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلىدىن بىرى، تاۋارنىڭ يەنە بىر ئامىلى قىممەت.

تاۋار ئالماشتۇرۇلىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى بولغان ئىكەن، ئۇ ئالدى بىلەن كىشىلىك نەرسە بولۇشى، كىشىلەرنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان بولۇشى لازىم. مەسىلەن، ئاشلىق قورساقنى تويغۇزىدۇ، كىيىم سوغۇقتىن ساقلايدۇ. «نەرسىنىڭ كىشىلىك بولۇشى نەرسىنى ئىستېمال قىممىگە ئايلاندۇرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 48 - بەت) ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولمىغان نەرسىنى ئىككىنچى بىر تەرەپ ئالمايدۇ، دېمەك، ئۇ تاۋار بولالمايدۇ. دەل شۇنداق بولغانلىقتىن ئۈچۈن، تاۋار ئىگىلىكىدە «ئىستېمال قىممىتى ئەينى ۋاقىتتا ئالمىشىش قىممىتىنىڭ ماددىي ھۆددىگەرى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 48 - بەت)

ئىستېمال قىممىتىنى سۆپەت نۇقتىسىدىن ۋە مىقدار نۇقتىسىدىن كۆزىتىش مۇمكىن. سۆپەت جەھەتتىن قارىغاندا، ھەربىر خىل كىشىلىك نەرسە ئوخشاش بولمىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە، شۇڭا ئۇلارنىڭ رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، مەسىلەن، گۈرۈچ بىلەن رەختنىڭ خۇسۇسىيىتى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ رولىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئوخشاش بىر خىل كىشىلىك نەرسىنىڭ كۆپ خىل خۇسۇسىيىتى بولسا، ئۇنىڭ رولىمۇ كۆپ خىل بولىدۇ، نېفىتىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇنىڭدىن يېقىلغۇ بولىدىغان بېنزىن، دېزىل ۋە كىرسىنلارنى ئايرىپ چىقىرىۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇنى پارچىلاش ئارقىلىق ئوغۇت ۋە تالالىق بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆپ خىل خىمىيىۋى خام ئەشيالارغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ. نەرسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ

ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۇسۇللىرىنىڭ تېپىلىشى ئىنسانلارنىڭ پەن - تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرغانلىقىنىڭ ۋە ئىنسانلار تەجرىبىلىرىنىڭ توپلانغانلىقىنىڭ، شۇنداقلا تارىخنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى چەكسىز بولىدۇ، نەرسىنىڭ كېرەكلىك خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ تېپىلىشىمۇ چەكسىز بولىدۇ. بۇنىڭدىن 1000 يىل ئىلگىرى، ئەجدادلىرىمىز نېفتنى تاپقان. ئۇ چاغدا ئۇنى يېقىلغۇ قىلىشنىلا بىلگەن، ھازىر بولسا نېفىت مەھسۇلاتلىرىنىڭ يۈزلىگەن ئىشلىتىلىش ئورنى تېپىلدى. مىقدار جەھەتتىن قارىغاندا، ئىستېمال قىممىتى ھامان بەلگىلىك مىقدارنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ، 1 چى رەخت دېگەنگە ئوخشاش، ئوخشاش بولمىغان نەرسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھېسابلاش ئۆلچىمى بولىدۇ، بۇنىڭغا ھېسابلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ خاراكتېرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىلا سەۋەب بولۇپ قالماستىن، كىشىلەرنىڭ ئادەتلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىمۇ سەۋەب بولغان.

ئىستېمال قىممىتىنىڭ سۈپىتىنى ئەمگەكنىڭ كونكرېت خاراكتېرى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، تۇرلۇك دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى تۇرلۇك دېھقانچىلىق ئەمگەكلىرىنىڭ مەھسۇلاتى بولىدۇ، تۇرلۇك سانائەت بۇيۇملىرى تۇرلۇك سانائەت ئەمگەكلىرىنىڭ مەھسۇلاتى بولىدۇ. ئىستېمال قىممىتىنىڭ مىقدارىنى قاتاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ۋە ئەمگەك مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىمۇ، بۇ خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىمۇ بەلگىلەيدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى نەتىجىسىدە، ئاز مىقداردىكى ئەمگەك بىلەن كۆپ مىقداردىكى ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپ چىقارغىلى بولىدىغان بولىدۇ.

ئىستېمال قىممىتىنى تاۋارنىڭ ئۆزىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى بەلگىلەيدۇ، ئۇ تاۋارنىڭ جىسمىدىن ئايرىلغاندا يوقىلىپ كېتىدۇ، شۇڭا تاۋار جىسمىنىڭ ئۆزى ئىستېمال قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە بىر خىل تاۋار جىسمىنى بىر خىل ئىستېمال قىممىتى دەپ قارايدۇ، مەسىلەن، گۈرۈچنى بىر خىل ئىستېمال قىممىتى دەپ، رەختنى باشقا بىر خىل ئىستېمال قىممىتى دەپ قارايدۇ. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى كىشىلەر ئۈنى ئىشلەتكەن ۋە ئىستېمال قىلغان چاغدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات تاۋارشۇناسلىق دائىرىسىگە كىرىدۇ.

مەيلى قانداق تارىخىي شارائىتتا بولىشىدىن، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ماددىي مەزمۇنى ھامان ئىستېمال قىممىتىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئىستېمال قىممىتى قانچە كۆپ بولسا، ماددىي بايلىقمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ياشىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن، ھامان ھەر خىل - ھەر ياڭىزا ئىستېمال قىممەتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ كىشىلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە پەن - مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ماددىي تۇرمۇش ۋە مەنىۋى تۇرمۇش جەھەتلىرىدىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش يولىدا ئۈزلۈكسىز تۇردە تېخىمۇ

كۆپ، تېخىمۇ ياخشى ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىدۇ، بۇ — ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى.

تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلى، ئالمىشىش قىممىتى. قىممەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەت تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئومۇمىي، پەرقسىز ئىنسانلار ئەمگىكى ياكى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى. قىممەت تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلىدىن بىرسى، تاۋارنىڭ يەنە بىر ئامىلى ئىستېمال قىممىتى.

تاۋار ئالماشتۇرۇلىدىغان، كىشىنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇ ئىستېمال قىممىتىگىلا ئىگە بولۇپ قالماستىن، ئالمىشىش قىممىتىگىمۇ ئىگە، ئۇنى باشقا تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئالمىشىش قىممىتى ھەممىدىن ئاۋۋال بىر خىل ئىستېمال قىممىتى بىلەن باشقا بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدىكى مىقدار مۇناسىۋىتى ياكى نىسبىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ 1 چى رەخت بىلەن ئالماشتۇرۇلسا (ياكى 3 جىڭ گۈرۈچ = 1 چى رەخت بولسا)، 1 چى رەخت 3 جىڭ گۈرۈچنىڭ ئالمىشىش قىممىتى بولىدۇ. بەلگىلىك مىقداردىكى مەلۇم بىر خىل تاۋارنى بىرلا ۋاقىتتا، ئىنتايىن ئوخشىمىغان تۈرلۈك نىسبەتلەر بويىچە باشقا نۇرغۇن خىل تاۋارلار بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەڭ مىقدارلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان مەلۇم بىر خىل ئورتاق نەرسە مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئورتاق نەرسە ئىستېمال قىممىتى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى ئىستېمال قىممىتى خىلمۇخىل بولىدۇ، ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇلارنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان نەرسىلەر ئارىسىدا تەڭ مىقدارلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنىڭ ئالاھىدىلىكى دەل تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ نەزەردىن ساقىت قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت. تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىدە، نىسبەت مۇۋاپىق بولسىلا، بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنى باشقا ھەرقانداق بىر خىل ئىستېمال قىممىتى بىلەن تەڭلەشتۈرگىلى بولىدۇ، بەلگىلىك مىقداردىكى ئىياغ مېيىنى بىر ساراي بىلەنمۇ تەڭلەشتۈرگىلى بولىدۇ. دېمەك، تاۋارلارنى سېلىشتۇرغان ۋە ئالماشتۇرغان چاغدا، ئىستېمال قىممىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك تاۋارلارنى ئوخشاش نەرسىگە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ. «تاۋار ئىستېمال قىممىتى سۈپىتىدە، ئالدى بىلەن، سۈپەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ؛ ئالمىشىش قىممىتى سۈپىتىدە بولسا، پەقەت مىقدار جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ، دېمەك، ئۇنىڭدا زەررىچىمۇ ئىستېمال قىممىتى بولمايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 50 - بەت)

تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى نەزەردىن ساقىت قىلغاندا، تاۋار جىسمىنىڭ بىرلا خۇسۇسىيىتى قالىدۇ، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى بولغانلىقى. ئىستېمال قىممىتى نەزەردىن ساقىت قىلىنىدىغانلا بولسا، ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىدىغان ئەمگەكنىڭ كونكرېت مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىنغان بولىدۇ، تۈرلۈك پايدىلىق ئەمگەكلەرنىڭ

كونكرېت پەرقلىرى كۆزدىن يوقىلىدۇ، ھەممىسى ئوخشاش بىر خىلدىكى ئىنسانلار ئەمگىكىگە يەنى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىگە تەئەللۇق بولىدۇ. ئەمدى ئەمگەك ھەسۇلاتىدىن «پەقەت پەرقسىز ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ نوقۇل مۇجەسسەملىشىشى يەنى ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ قايسى شەكىلدە سەرپ قىلىنغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچى سەرپىياتىنىڭ نوقۇل مۇجەسسەملىشىلا قالىدۇ. بۇ نەرسىلەر ئەمدى پەقەت ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىنسانلار ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلغانلىقىنى، ئىنسانلار ئەمگىكى جۇغلانغانلىقىنىلا كۆرسىتىدۇ. بۇ نەرسىلەر ئۆزلىرىگە ئورتاق بولغان بۇ جەمئىيەت سۇبستانسىيسىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە قىممەت يەنى تاۋار قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 51 - بەت)

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىنتايىن ئوخشاش بولمىغان ئالمىشىش نىسبىتى ياكى ئالمىشىش قىممىتىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ تەكشۈرگەندە، تاۋارنىڭ ئۇلارنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنغان ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەڭ مىقدارلىق مۇناسىۋەت ئورناتقان يەنە بىر خۇسۇسىيىتىنى يەنى تاۋارنىڭ قىممىتىنى تاپقىلى بولىدۇ. تۇرلۈك تاۋارلار ئۆزلىرىنىڭ قىممىتى بويىچە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلىدۇ. تاۋارنىڭ قىممىتى كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ۋە قولغا چىقمايدىغان نەرسە بولسىمۇ، ئۇ ئوبيېكتىپ ھالدا مەۋجۇت، ئۇ ئالماشتۇرۇلغاندىلا باشقا تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، قىممەت ــ ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مەزمۇنى، ئالمىشىش قىممىتى بولسا قىممەتنىڭ ئىپادە شەكلى.

تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئابستراكت ئەمگەك قىممەتنىڭ سۈپىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تاۋارنىڭ قىممىتىنى تەكشۈرۈشتە، ئۇنىڭ سۈپىتىنى مۇئەييەنلەشتە چۈشىنىپلا قالماستىن، ئۇنىڭ مىقدار مۇئەييەنلەشنىمۇ چۈشىنىش كېرەك. تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى شۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئىنسانلار ئەمگىكى مىقدارى بەلگىلەيدۇ، ئەمگەك مىقدارى بولسا ئەمگەكنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى بىلەن ھېسابلىنىدۇ، ئەمگەك ۋاقتىنى ھېسابلاشتا، سائەت، كۈن ۋەھاكازالار ھېسابلاش بىرلىكى قىلىدۇ. بىراق، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچى كۈچلۈكرەك كېلىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئاجىزراق كېلىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئەمگەكتىكى مەلىكىلىك دەرىجىسى ئۇستۇن بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ تۆۋەن بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشىراق بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ ناچارراق بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتى كۆپ پەرقلىنىدۇ. باشقا - باشقا تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەلۇم بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان تەڭسىز ئەمگەك ۋاقتى ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى بەلگىلىمەيدۇ، بولمىسا، ئوخشاش بىر خىل تاۋارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل قىممەت مىقدارى كېلىپ چىقىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت بىزگە ئۇقتۇرىدۇكى، ئوخشاش بىر خىل تاۋارنىڭ بازاردا بىرلا قىممەت مىقدارى بولىدۇ، دېمەك، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەنلا بەلگىلىنىدۇ، «ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك

ۋاقتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي نورمالى شارائىتىدا، شۇ جەمئىيەتتە ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە بولغان مەلۇم سىجىللىق دەرىجىسىدە مەلۇم ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتىدىن ئىبارەت.» (يۇقىرىقى كىتاب، 52 - بەت) بىر خىل تاۋار بىلەن يەنە بىر خىل تاۋارنىڭ قىممەت جەھەتتىكى نىسبىتى ئەينى ۋاقىتتا مۇشۇ ئىككى خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ نىسبىتى بولىدۇ. تاۋارنىڭ ئۆز قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى ئەينى ۋاقىتتا ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قىممەت — بىر تارىخىي كاتېگورىيە، بۇ كاتېگورىيە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا خاس نەرسە. ئەمگەك مەھسۇلاتى تاۋارغا ئايلانغاندىلا، ئىنسانلار ئەمگىكى قىممەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەمگەكنى سەرپ قىلمايلا ئىگە بولغىلى بولمىدىغان كېرەكلىك نەرسىلەر، مەسىلەن، ھاۋا، قۇياش نۇرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار، ئەلۋەتتە، قىممەتكە ئىگە ئەمەس. بىرەر نەرسە ئەمگەك مەھسۇلاتى بولغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر ئۇ تاۋار قاتارىدا ئالماشتۇرۇلمايدىكەن، ئۇ قىممەتكە ئىگە بولمايدۇ، مەسىلەن، دېھقانلارنىڭ ئۆز ئېھتىياجى ئۈچۈن ئىشلەپ چىقارغان ۋە يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە پومېشچىكلارغا تاپشۇرغان مەھسۇلاتلىرى تاۋار ھېسابلانمايدۇ، ئۇ قىممەتكە ئىگە ئەمەس. دېمەك، قىممەت تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

قىممەتنى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگىكى يارىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگىكى خۇسۇسىي ئەمگەك بولىدۇ، چۈنكى، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ نېمىنى ئىشلەپچىقىرىشى، قانداق ئىشلەپچىقىرىشى شۇنىڭدەك مەھسۇلاتنىى بازاردا باشقا مەھسۇلات بىلەن ئالماشتۇرۇش - ئالماشتۇرالماسلىقى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ شەخسىي ئىشى. يەنە كېلىپ، ئۇنىڭ ئەمگىكى خۇسۇسىي ئەمگەك بولغانلىقى، ئەمگەك مەھسۇلاتى ئۇنىڭ خۇسۇسىي مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ تاۋار ئىگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز مەھسۇلاتىنى باشقا مەھسۇلات بىلەن ئالماشتۇرالايدۇ. ئەمما، تاۋار ئالماشتۇرۇلىدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى، ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى باشقىلار ئۈچۈن، جەمئىيەت ئۈچۈن يارىتىلىدۇ. «كىشىلەر مەلۇم شەكىل بىلەن بىر - بىرى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىپ بېرىدىكەن، دېمەك، ئۇلارنىڭ ئەمگىكىمۇ ئىجتىمائىي شەكىلگە كىرىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 88 - بەت) بىر - بىرىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنى بىر - بىرىگە بېقىنىدىغان قىلىپ قويىدۇ. بۇنىڭ ئارقىسىدا بۇنداق خۇسۇسىي ئەمگەكلەرنىڭ يىغىندىسى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك بولۇپ شەكىللىنىدۇ. دېمەك، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى ئىجتىمائىي خاراكتېرغا ئىگە، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا يەنە ئىجتىمائىي ئەمگەك

بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، خۇسۇسىي ئەمگەكنىڭ بۇنداق ئىجتىمائىي خاراكتېرى بىۋاستە ئىپادىلەنمەيدۇ، مەھسۇلاتنى باشقىلار قوبۇل قىلىپ، ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئالماشتۇرۇۋالغان چاغدىلا، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ، بۇ چاغدىلا خۇسۇسىي ئەمگەك ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ. تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ بىر - بىرى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىشىدەك ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئۇلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى ئالماشتۇرۇشىدەك نەرسە بىلەن نەرسە ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، دېمەك، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت نەرسە بىلەن نەرسە ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بىلەن نىقابلىنىپ، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممەت مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلەنگەندەك ساختا كۆرۈنۈش پەيدا قىلىدۇ، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت نەرسە بىلەن نەرسە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىلەن يېپىلىپ قالىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا تاۋار ئېتىقادچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ.

قىممەت ۋە قىممەتنى ئەمگەك يارىتىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى، لېكىن بۇنىڭدا قىممەتنى قانداق ئەمگەك يارىتىدىغانلىقى، ئەمگەكنىڭ نېمە ئۈچۈن قىممەت بولۇپ ئىپادىلىنىدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلمىگەچكە، مۇئەممەل، ئىلمىي ئاساستىكى قىممەت نەزەرىيىسى بەرپا بولمىغانىدى. ماركس تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنى ئېچىپ بەردى، ئىجتىمائىي قىممەتنى يارىتىدىغان كونكرېت ئەمگەك بىلەن قىممەتنى يارىتىدىغان ئابستراكت ئەمگەكنى پەرقلەندۈردى، ئەمگەكنىڭ قىممەت بولۇپ ئىپادىلىنىشىنىڭ تارىخىي جەريانىنى تەتقىق قىلدى، شۇنىڭ بىلەن قىممەتنىڭ بىر تارىخىي كاتېگورىيە ئىكەنلىكىنى؛ قىممەتنىڭ نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدا تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت گەۋدىلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى، شۇنداق قىلىپ، ئەمگەك قىممىتى توغرىسىدىكى مۇكەممەل، ئىلمىي تەلىماتنى بەرپا قىلدى.

ئەمگەك قىممىتى توغرىسىدىكى ئىلمىي تەلىمات كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەھلىل قىلىشتىكى نەزەرىيىۋى ئاساس، شۇنداقلا ماركسنىڭ قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى. بۇنى ئاساس قىلغاندىلا، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋە ھەرىكەتلىنىش قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەرگىلى ۋە بۇ ئاساستا كاپىتالىزمنىڭ مەيدانغا كېلىش، راۋاجلىنىش ۋە ھالاك بولۇش قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەرگىلى بولىدۇ.

تاۋار، تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەت سۇبستانسيىسى ئىنسانلارنىڭ تاۋار مۇجەسسەملەشكەن ئابستراكت ئەمگىكى. ھەرقانداق بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، بەلگىلىك مىقداردىكى ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنى سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق

سەرپىيات ئىككى ياقلىملىققا ئىگە: بىر تەرەپتىن، ئۇ ئالاھىدە، مۇئەييەن مەقسەتكە مۇۋاپىق شەكىلدىكى سەرپىياتتۇر، ئۇ تۇرلۇكچە كونكرىت ئەمگەك سۈپىتىدە خىلمۇ خىل ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپ چىقىرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ فىزىئولوگىيىلىك مەنىدىكى سەرپىياتتۇر، ئۇ، پەرقسىز بولغان ئابستراكت ئەمگەك سۈپىتىدە ئوخشاش بىر قىممەتنى ۋۈجۇدقا كەلتۈرىدۇ. دەل مۇشۇنداق ئوخشاش بولغان ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشى — ئادەمنىڭ مېڭىسى، نېرۋىسى، مۇسكۇلى ۋەھاكازالارنىڭ سەرپ قىلىنىشى قىممەت سۈبستانسىيىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. «قىممەت سۈبستانسىيىسى سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچىدىن — ئەمگەكتىن يەنى بۇنداق ئەمگەكنىڭ ئۆزىگە خاس پايدىلىق بولۇش خاراكتېرى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئەمگەكتىن — باشقا نەرسە ئەمەس، بەلكى مەڭگۈ شۇنداق نەرسە بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ، قىممەت ئىشلەپچىقىرىش بولسا بۇنداق سەرپ قىلىنىش جەريانىدىنلا ئىبارەت.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 428 - بەت) قىممەت سۈبستانسىيىسى تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ، ئۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ ۋە قولغا چىقمايدۇ، ئۇ پەقەت ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ئىككى خىل تاۋارنىڭ ئالمىشىش نىسبىتىدىلا ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇشتا، بەلگىلىك مىقداردىكى ئىككى خىل تاۋارنى مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ بىلەن 1 چى رەختنى تەڭلەشتۇرۇشكە بولىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇكى، 3 جىڭ گۈرۈچ بىلەن 1 چى رەخت ئۆز ئىچىگە ئالغان قىممەت مىقدارى تەڭ كېلىدۇ، ئۇلارغا ئوخشاش مىقدارداكى ئەمگەك ۋاقتى سەرپ قىلىنغان بولىدۇ. دېمەك، قىممەت سۈبستانسىيىسى ئالمىشىش قىممىتى ئاساس قىلىدىغان مەزمۇن، ئالمىشىش قىممىتى بولسا قىممەت سۈبستانسىيىسىنىڭ ئىپادە شەكلى.

قىممەت، ئابستراكت ئەمگەك دېگەن ماددىلارغا قارالمۇن.

قىممەت مىقدارى تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئەمگەك ۋاقتىنىڭ زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى. تاۋارنىڭ قىممىتى تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكىدىن ئىبارەت. شۇڭا، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى قىممەت سۈبستانسىيىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ھېسابلىنىدۇ؛ ئەمگەكنىڭ مىقدارى بولسا ئەمگەكنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى بىلەن ھېسابلىنىدۇ، ئەمگەك ۋاقتى بولسا بەلگىلىك ۋاقىت بىرلىكى. مەسىلەن، سائەت، كۈن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار بىلەن ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولىدۇ.

ئەمما بۇ بىر ئىشلەپ چىقارغۇچى قانچە ھۆرۈن، قانچە مەلىكسىز بولسا، ئۇنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى قانچە كۆپ بولسا، ئۇ ئىشلەپ چىقارغان تاۋارنىڭ قىممىتى شۇنچە چوڭ بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. ئوخشاش بىر بازارغا سېلىنغان ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئېلىپ ئېيتساق، جەمئىيەت ئۇنىڭ ئوخشاش قىممەتكىلا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئوخشاش بىر بازارغا سېلىنغان ئوخشاش بىر توپ رەختكە ھەرقايسى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى ئوخشاش بولمىسۇ،

جەمئىيەت پالانى ئادەمنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ رەختنى كۆپرەك قىممەتكە ئىگە دەپ ھېسابلىمايدۇ، شۇنداقلا پۈستانى ئادەمنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ رەختنى ئازراق قىممەتكە ئىگە دەپ ھېسابلىمايدۇ. تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى ئايرىم ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ سەرپ قىلغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىغا باغلىق ئەمەس، بەلكى تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئوتتۇرىچە زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىغا ياكى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىغا باغلىق. «ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي نورمال شارائىتىدا، شۇ جەمئىيەتتە ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە بولغان مەلىكىلىك ۋە سىجىللىق دەرىجىسىدە مەلۇم ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتىدىن ئىبارەت.» (ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 52 - بەت) ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي نورمال شارائىتىدا، بىر توپ رەختنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى 8 سائەت سەرپ قىلىدۇ، بەزىلىرى 3 سائەتلا سەرپ قىلىدۇ. مۇتلەق زور كۆپچىلىكى بولسا 5 سائەت سەرپ قىلىدۇ دەپ پەرەز قىلىساق، ئۇ ھالدا، بۇنىڭدىكى 5 سائەت جەمئىيەت بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك ۋاقتى يەنى بىر توپ رەختنى ئىشلەپ چىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بۇ بىر توپ رەختنىڭ قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، بىر توپ رەختنى 8 سائەتتە ئىشلەپ چىقارغانلار 3 سائەتنى ئوشۇق چىقىم قىلغان بولىدۇ، بۇنى جەمئىيەت ئېتىراپ قىلمايدۇ، شۇڭا ئۇ قىممەت بولۇپ شەكىللىنەلمەيدۇ؛ ئەكسىچە، بىر توپ رەختنى 3 سائەتتە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەھسۇلاتى 5 سائەت بويىچە ھېسابلىنىدۇ. تاۋارلار ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى بىلەن بەلگىلەنگەن قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ، يەنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلىدۇ، بۇ، تاۋار ئىگىلىكىدىكى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت، يەنى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى.

مارکسنىڭ ئەمگەك مىقدارىنىڭ قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى قائىدىسىدە، ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىلا پەرقلەندۈرۈلۈپ قالماستىن، بەلكى ئاددىي ئەمگەك بىلەن مۇرەككەپ ئەمگەكمۇ پەرقلەندۈرۈلۈشى كېرەك. ئاددىي ئەمگەك دېگەندە بەلگىلىك ئىجتىمائىي شارائىتتا، ھېچقانداق ئالاھىدە ماھارەتكە ئىگە بولمىغان ئاددىي كىشىلەردىكى ئوتتۇرىچە ئاددىي ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشى يەنى ئادەتتىكى ئەمگەكچىلەر ھېچقانداق مەخسۇس تەربىيىنى كۆرمەيلا ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ئەمگەك كۈزدە تۇتۇلىدۇ. مەخسۇس يېتىشتۈرۈلگەن ۋە تەربىيىلەنگەن، تېخنىكا جەھەتتە مەلۇم ئارتۇقچىلىققا ئىگە ئەمگەكچىلەرنىڭ بولسا مۇرەككەپ ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاش ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە، ئاددىي ئەمگەككە قارىغاندا مۇرەككەپ ئەمگەك كۆپرەك قىممەتنى يارىتىدۇ. «مۇرەككەپرەك ئەمگەك دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەن، ياكى ئېنېرگىراقى، كۆپەيتۈرۈلگەن ئاددىي ئەمگەك دېمەكتۇر،

شۇڭلاشقا، ئاز مقداردىكى مۇرەككەپ ئەمگەك كۆپ مقداردىكى ئاددىي ئەمگەك بىلەن تەڭ كېلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 58 - بەت)

مۇرەككەپ ئەمگەك ياراتقان بىر خىل تاۋارنى بازاردا ئاددىي ئەمگەك ياراتقان مەھسۇلاتلار بىلەن ئالماشتۇرۇشقا، ئەكسىنچە ئاز مقداردىكى ئەمگەكنى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشقا بولىدۇ، بۇ ھال مۇرەككەپ ئەمگەكنى بىرنەچچە ھەسسە كۆپ بولغان مۇئەييەن مقداردىكى ئاددىي ئەمگەككە سۇندۇرۇش مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تۇرلۈك ئەمگەكلەرنىڭ ئاددىي ئەمگەككە سۇندۇرۇلۈشىدىكى ئوخشاش بولمىغان نىسبەتنى ئىجتىمائىي جەريانىنىڭ ئۆزى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا تەيىدۈرماي ستېخىيىلىك ھالدا بەلگىلەيدۇ، شۇڭا، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا ئۇنىڭ ئادەت بەلگىلەيدىغاندەك تۇيۇلىدۇ.

ئەگەر تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشقا زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئۆزگەرمىسە، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ. بىراق، تاۋار ئىشلەپ چىقىرىشقا زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزگىرىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىشقا زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى شۇنچە ئاز بولىدۇ، بۇ تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئەمگەك مقدارى شۇنچە ئاز بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىرلىك تاۋارنىڭ قىممەت مقدارىمۇ شۇنچە ئاز بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندىمۇ، شۇنداق بولىدۇ. دېمەك، «تاۋارنىڭ قىممەت مقدارى تاۋاردا گەۋدىلەنگەن ئەمگەك مقدارى بىلەن ئۆلچەتاناسىپ بولىدۇ، بۇ ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمدارلىقى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 53 — 54 - بەتلەر)

تاۋار — ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتتىن تەركىب تاپقان پۈتۈن گەۋدە، تاۋار ئىشلەپ چىقىرىش جەريانى — ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ بىرلىكى. ئەمگەك جەريانىنىڭ مۇھىم ئامىللىرى ئەمگەك، ئەمگەك ئوبيېكتى ۋە ئەمگەك ۋاسىتىلىرىدىن ئىبارەت. شۇڭا، قىممەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش جەريانى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغاندا سەرپ قىلغان ئەمگەك كۈچىنى يەنى بۇ ئىش ئۈچۈن سەرپ قىلغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئەمگەك ئوبيېكتى ۋە ئەمگەك ۋاسىتىلىرىگە سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالدىنقىسى تىرىك ئەمگەك، كېيىنكىسى بۇيۇملاشقان ئەمگەك. شۇڭلاشقا، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مقدارى بىلەن بەلگىلىنىدىغان تاۋارنىڭ قىممەت مقدارىنى بۇيۇملاشقان ئەمگەك مقدارى بىلەن تىرىك ئەمگەك مقدارىنىڭ يىغىندىسى ئارقىلىق ھېسابلاشمۇ مۇمكىن. كاپىتالىستنىڭ تاۋار ئىشلەپ چىقىرىش جەريانى ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنىڭ كۆپەيىش جەريانىنىڭ بىرلىكى، كاپىتالىستلار ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىپ، ئەمگەكچىنى ھەقسىز ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق قوشۇمچە قىممەت يارىتىشقا زورلايدۇ. شۇڭلاشقا، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا تاۋارنىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتى، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ

يىغىندىسىدۇر يەنى ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ قىممىتى (c)، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ قىممىتى (V) ۋە قوشۇمچە قىممەت (m) نىڭ يىغىندىسىدۇر.

قىممەت، ئايرىم قىممەت، ئىجتىمائىي قىممەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقى تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەكنىڭ كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەكتىن ئىبارەت ئىككى خۇسۇسىيىتى. ئۇلار ئوخشاش بىر ئەمگەكنىڭ بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق ھەم بىر - بىرىگە زىت بولغان ئىككى تەرىپى، تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتتىن ئىبارەت ئىككى ئامىللىنىڭ مەنبەسى.

تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەكنى ئىككى تەرەپتىن كۆزىتىشكە بولىدۇ: بىر تەرەپتىن، ئالاھىدە ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان ھەرقانداق بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن مۇئەييەن تۈردىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇنداق پائالىيەتلەر مەقسەت، مەشغۇلات ئۇسۇلى، ئەمگەك ئوبيېكتى، ئەمگەك ۋاستىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسى جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. دەل مۇشۇنداق ئوخشاش بولمىغان، ئالاھىدە بولغان پايدىلىق ئەمگەكلەر خىلمۇخىل ئىستېمال قىممەتنى يارىتىدۇ؛ ھالبۇكى، سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممىتى سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان كونكرېت ئەمگەكنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. مەسىلەن، تىككۈچىلىك ئەمگىكى بىلەن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئەمگەك بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەتنجىسى بولغان كىيىم ۋە ئاشلىق بولسا سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، كىيىم سەيياھلىك كىيىم تەكشى ئەمگەكنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئاشلىق بولسا دېھقانلىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. دەل سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان كونكرېت ئەمگەكلەر سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممەتلىرىنى يارىتىدىغانلىقى ئۈچۈنلا، بۇ ئىستېمال قىممەتلىرىنى تاۋار سۈپىتىدە ئۆزئارا ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ مۇئەييەن خاراكتېرى ۋە ئەمگەكنىڭ كونكرېت شەكلى نەزەردىن ساقىت قىلىنغاندا، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىرلا ئورتاقلىقى قالىدۇ: ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشىدۇر. گەرچە تەككۇچىلىك ئەمگىكى بىلەن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئادەمنىڭ مېڭىسى، مۇسكۇلى، نېرۋىسى، قولى ۋەھاكازالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش يولىدا سەرپ قىلىنىشى، ھەر ئىككىسى پەرقسىز ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، بۇ كونكرېت شەكلى نەزەردىن ساقىت قىلىنغان ئابستراكت ئەمگەك بولىدۇ، سۈپەت پەرقى يوق ئىنسانلار ئەمگىكى بولىدۇ. دەل مۇشۇنداق ئوخشاش سۈپەتتىكى ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ تاۋاردا مۇجەسسەملىشىشى ئارقىسىدىلا، تاۋارنىڭ قىممىتى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تاۋارلارنى ئالماشتۇرۇشتا ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش شۇنا ۋە ئۆزئارا تەڭلەشتۇرۇشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. ھەرقانداق ئەمگەك، بىر تەرەپتىن، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك مەنىدە سەرپ قىلىنىشىدۇر،

ئوخشاش بولغان ياكى ئابستراكت بولغان ئىنسانلار ئەمگىكى سۈپىتىدە ئۇ تاۋار قىممىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. ھەرقانداق ئەمگەك، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ ئالاھىدە، مۇئەييەن مەقسەتكە مۇۋاپىق شەكىلدە سەرپ قىلىنىشىدۇر؛ كونكرېت، پايدىلىق ئەمگەك سۈپىتىدە، ئۇ ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 60 - بەت) شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىستېمال قىممىتىدىن ئىبارەت تاۋارغا سىڭگەن ئەمگەكنىڭ سۈپىتىلا ئەھمىيەتكە ئىگە ئەرسە بولىدۇ؛ قىممەتتىن ئىبارەت تاۋار، ئەمگەك سۈپىتى پەرقى يوق، ئوخشاش بولغان ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىگە ئايلانغانلىقتىن، قىممەت مىقدارى يەنى تاۋار-ردا مۇجەسسەملەشكەن ئەمگەكنىڭ مىقدارىلا ئەھمىيەتكە ئىگە ئەرسە بولىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئالدىنقى قىسمىدا قانداق ئەمگەك قىلىنغانلىقى، قايسى خىلدىكى ئەمگەك قىلىنغانلىقى مەسىلىسى سۆزلىنمىدۇ، كېيىنكى قىسمىدا قانچىلىك ئەمگەك قىلىنغانلىقى، ئەمگەك ۋاقتىنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقى مەسىلىسى سۆزلىنىدۇ. دېمەك، تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەك كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەكتىن ئىبارەت ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە، ئۇلار بىر - بىرىگە باغلىنىشلىق بولىدۇ، شۇنداقلا بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى كېلىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەك ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە بولغاچقا، تاۋارنىڭ ئىككى ئاملى كېلىپ چىققان.

خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساس قىلىنغان تاۋار ئىگىلىكىدە، ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىگەن ئايرىم - ئايرىم خۇسۇسىي مۇلۇكدارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىشى بىر - بىرىدىن مۇستەقىل ھالدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى خۇسۇسىي ئەمگەك بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەمىنى ئىشلەپچىقىرىشى، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قانداق ئۇسۇلدا ئىشلەپچىقىرىشى پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي ئىشى. لېكىن ئۇ ئەينى ۋاقىتتا يەنە ئىككى ياقلىما ئىجتىمائىي خاراكتېرغا ئىگە: بىر تەرەپتىن، ئۇ ئالاھىدە، پايدىلىق ئەمگەك سۈپىتىدە جەمئىيەتتىكى ئىش تەقسىماتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ جەمئىيەت ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىپ، مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى قاندۇرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئومۇمىي ئابستراكت ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى سۈپىتىدە ئوخشاش سۈبستانسىيلىك قىممەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، شۇنداق قىلىپ تامامەن ئوخشاش بولمىغان ئەمگەكلەرنىڭ ئۆزئارا تەڭلەشتۈرۈلۈشىگە ۋە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. خۇسۇسىي ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكى، ئۇنىڭغا ئوخشاش ياكى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى سەرپ قىلىنغانلىقى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا ئىسپاتلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساس قىلىنغان تاۋار ئىگىلىكىدە خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىدا ۋە شۇنىڭ ئارقىسىدا تاۋارنىڭ ئىككى ئاملىدا ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ.

بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئادام سىمىت ۋە داۋىد رىكاردو قاتارلىقلار ئەمگەكنىڭ تاۋار قىممىتىنى

يارىتىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە ياراتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنى چۈشەنمىگەچكە، قىممەتنى زادى قانداق ئەمگەكنىڭ يارىتىدىغانلىقىنى بىلمىدى، شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ئۇزۇل ـ كېسىل ۋە ئىلمىي بولماي قالدى. ماركس بىرىنچى بولۇپ ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ، قىممەت بىلەن قىممەت مىقدارىنى، قىممەت ماھىيىتى بىلەن قىممەت فورماتسىيىسى شۇنىڭدەك تاۋار پۇل مۇناسىۋىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى توغرا شەرھلەپ، ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى پۈتۈنلەي ئىلمىي ئاساسقا تەكلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئىجادىي يوسۇندا قوشۇمچە قىممەت تەلىماتىنى بەرپا قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيە «سىياسىي ئىقتىسادنى چۈشىنىشنىڭ ئاچقۇچى»(يۇقىرىقى كىتاب، 55 ـ بەت).

كونكرېت ئەمگەك، ئابستراكت ئەمگەك دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

كونكرېت ئەمگەك ئابستراكت ئەمگەككە نىسبەتەن ئېيتىلغان. «پايدىلىق ئەمگەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كونكرېت ئەمگەك دېگەندە، ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتى، مەشغۇلات ئۇسۇلى، ئەمگەك ئوبيېكتى، ئەمگەك ۋاستىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسى جەھەتلىرىدە بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئەمگەكلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كونكرېت ئەمگەك ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىدۇ.

ھەرقانداق ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا، ئىنسانلار ياشاش ۋە راۋاجلىنىش ئۈچۈن، تەبىئەت ماددىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇش يولىدا هامان تۇرلۇك كونكرېت شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، «بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئۆزىنىڭ مەقسىتى، مەشغۇلات ئۇسۇلى، ئوبيېكتى، ۋاستىسى ۋە نەتىجىسى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، پايدىلىقلىقى ئۆز مەھسۇلاتىنىڭ ئىستېمال قىممىتىدە ئىپادىلەنگەن ياكى ئۆز مەھسۇلاتى ئىستېمال قىممىتىدىن ئىبارەت بولغان ئەمگەكنى قىسقىچە قىلىپ پايدىلىق ئەمگەك دەپ ئاتايمىز.» («ماركس، ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 23 ـ تۈم، 55 ـ بەت) دەل مۇشۇنداق ئوخشاش بولمىغان، ئالاھىدە بولغان پايدىلىق ئەمگەكلەرلا خىلمۇخىل ئىستېمال قىممەتلىرىنى يارىتىدۇ؛ ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممەتلىرى بولسا ئوخشاش بولمىغان كونكرېت ئەمگەكلەرنىڭ گەۋدىلەندۈرىدۇ. مەسىلەن، تىككۈچىلىك ئەمگىكى بىلەن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئەمگەكلەر، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نەتىجىسى بولغان كىيىم بىلەن ئاشلىق سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممەتلىرى، كىيىم سەيىپۇگىنىڭ كىيىم تىكىش ئەمگىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ، ئاشلىق بولسا دېھقانىنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان كونكرېت ئەمگەكلەر سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممەتلىرىنى يارىتىدىغانلىقى ئۈچۈنلا، تۇرلۇك ئىستېمال قىممەتلىرىنى تاۋار سۈپىتىدە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ.

تەبىئىي مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ماددىي بايلىق ئامىللىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئىستېمال

قىممىتى ھامان كىشلەرنىڭ مەخسۇس، ئالاھىدە، مەقسەتلىك پائالىيەتلىرى ئارقىلىقلا يارىتىلىشى لازىم. «دېمەك، ئەمگەك ئىستېمال قىممىتىنىڭ يارىتىقۇچىسى سۈپىتىدە، پايدىلىق ئەمگەك سۈپىتىدە ئىنسانلارنىڭ ھەرقانداق جەمئىيەت فورماتسىيىسىگە باغلىق بولمىغان ياشاش شەرتىدۇر، ئەبەددىي تەبىئىي زۆرۈرىيەتتۇر، ئەمگەك بولمىغاندا، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدا ماددا ئالمىشىشى مۇمكىن بولمايتتى.» (يۇقىرىقى كىتابنىڭ 56 - بېتىگە قارالسۇن) دەرۋەقە، ئەمگەك نىڭ ئۆزىلا ئىستېمال قىممىتىنى يارىتالمايدۇ. تۇرلۇك ئىستېمال قىممەتلىرى، تۇرلۇك تاۋار جىسىملىرى «تەبىئەت ماددىلىرى بىلەن ئەمگەكتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئامىلنىڭ قوشۇلۇشىدىن ئىبارەت.» (يۇقىرىقى كىتابنىڭ 56 - بېتىگە قارالسۇن) ھەرخىل ئىستېمال قىممەتلىرىنىڭ يېغىندىسى شۇنىڭغا ئوخشاش ھەرخىل پايدىلىق ئەمگەكلەرنىڭ يىغىندىسىنى ئىپادىلەيدۇ، چىگىش - مۇرەككەپ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى سىستېمىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، پەن - تېخنىكىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە كىشلەرنىڭ تەبىئەتكە بولغان چۈشەنچىسىنىڭ ئۆسۈشى ھەم ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلىشىشى بىلەن، كونكرېت ئەمگەكمۇ كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ بارىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشتا مەخسۇس لىشىش ۋە ھەمكارلىشىش يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ھەر تەرەپتىن چوڭقۇرلىشىپ بارىدۇ، ئىستېمال قىممىتى سۈپەت ۋە سان جەھەتلەردىن ئۇزلۇكسىز ئۆسۈپ ۋە بېيىپ بارىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، كونكرېت ئەمگەك تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنىڭ بىر تەرىپى بولۇپ، ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىدۇ، تاۋار قىممىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئابستراکت ئەمگەك بولسا ئۇنىڭ قارشى تەرىپى.

ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى، ئابستراکت ئەمگەك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئابستراکت ئەمگەك كونكرېت ئەمگەككە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئابستراکت ئەمگەك دېگەندە تۈرلۈك كونكرېت شەكىللەر نەزەردىن ساقىت قىلىنغان ئومۇمىي، پەرقسىز ئىنسانلار ئەمگىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئابستراکت ئەمگەك تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنىڭ بىر تەرىپى بولۇپ، قىممەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى بەلگىلىك كونكرېت شەكىلدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىدۇ. ئالاھىدە ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان ھەرقانداق بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، مۇئەييەن خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ، مەسىلەن، تىكۈچىلىك ئەمگىكى بىلەن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ئەنە شۇنداق بىر - بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۇرلۇك كونكرېت ئەمگەكلەر ئىشلەپچىقىرىش مەقسىتى، مەشغۇلات ئۇسۇلى، ئەمگەك ئوبيېكتى، ئەمگەك ۋاسىتىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىسى جەھەتلەردە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدۇ. دەل مۇشۇنداق تۇرلۇك كونكرېت پايدىلىق ئەمگەكلەرلا خىلمۇخىل ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىدۇ. لېكىن، ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، كونكرېت

مۇئەييەن خاراكتېرى، ئەمگەكنىڭ كونكرېت شەكلى نەزەردىن ساقىت قىلىنسا، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ بىرلا نەرسىسى قالىدۇ: ئۇ بولسىمۇ ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشىدۇر. تىكۈچىلىك ئەمگىكى بىلەن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بولسىمۇ «لېكىن بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئادەمنىڭ مېڭىسى، مۇسكۇلى، نېرۋىسى، قولى ۋەھاكازالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنىشىدۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ھەر ئىككىلىسى ئىنسانلار ئەمگىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ پەقەت ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ چىقىم قىلىنىشىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل شەكلى، خالاس.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 57 - بەت) كونكرېت شەكلى نەزەردىن ساقىت قىلىنغان ئابستراكت ئەمگەك، سۈپەت پەرقى يوق ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى دېگەن ئەنە شۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا ئىنسانلار ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىنىپ، ئىنسانلار ئەمگىكى جۇغلانغانلىقى ئۈچۈنلا، تاۋارنىڭ قىممىتى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ھەرقانداق تاۋار قىممەت سۈپىتىدە ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ مۇجەسسەملىشىشى بولۇپ، ئوخشاش سۈپەتكە ئىگە، شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنى ئالماشتۇرۇشتا بىر - بىرىگە سېلىشتۇرغىلى ۋە تەڭلەشتۈرگىلى بولىدۇ.

ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى. كونكرېت ئەمگەك دېگەن مانىدىلارغا قارالسۇن.

خۇسۇسىي ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان تاۋار ئىگىلىكىدە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەك خۇسۇسىي خاراكتېرگە ئىگە، ئۇ ئىجتىمائىي خاراكتېرى.

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساس قىلىنغان تاۋار ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەرتى قىلىدۇ، بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خۇسۇسىيلار ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۆز ئالدىغا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، نېمىنى ئىشلەپچىقىرىش، قانداق ئىشلەپچىقىرىش، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىش پۈتۈنلەي شەخسىلەرنىڭ ئۆز ئىشى، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنمۇ ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزلىرى ئۆزلەشتۈرىدۇ ۋە نېرى - بېرى قىلىدۇ. شۇڭا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەك خۇسۇسىي خاراكتېرگە ئىگە، ئۇ خۇسۇسىي ئەمگەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، «بىر - بىرىگە بېقىنمايدىغان مۇستەقىل خۇسۇسىي ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىلا تاۋار سۈپىتىدە بىر - بىرىگە دۇچ كېلەلەيدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 55 - بەت) يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تۈپەيلىدىن، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار يەنە بىر - بىرى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ ۋە بىر - بىرىگە بېقىنىدۇ، خۇسۇسىي ئەمگەكلەرنىڭ يېغىندىسىدىن ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك ھاسىل بولىدۇ. شۇڭا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەك ئەينى ۋاقىتتا يەنە ئىجتىمائىي خاراكتېرگە ئىگە، ئۇ ئىجتىمائىي ئەمگەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئەمگەك مەھسۇلاتى تاۋارغا ئايلانغاندىن كېيىن، «شۇ چاغدىن باشلاپ، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى ھەقىقىي يوسۇندا ئىككى ياقلىما ئىجتىمائىي

خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ: بىر تەرەپتىن، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى مۇئەييەن، پايدىلىق ئەمگەك سۈپىتىدە مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشى لازىم ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئومۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، تەبىئىي شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىشى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ھەر بىر خىل ئالاھىدە، پايدىلىق خۇسۇسىي ئەمگەكنى باشقا ھەرقانداق بىر خىل پايدىلىق خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئالماشتۇرۇش ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارنى ئۆزئارا تەڭلەشتۇرۇش مۇمكىن بولغان چاغدىلا، ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ خىلمۇخىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرالايدۇ. بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان ئەمگەكلەرنى تەڭلەشتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي پەرقى نەزەردىن ساقىت قىلىنغان، ئۇلار ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ سەرپ قىلىنىشى سۈپىتىدە، ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى سۈپىتىدە ئىگە بولغان ئورتاق خاراكتېرغا كىرگۈزۈلگەن.» (يۇقىرىقى كىتاب، 90 - بەت) خۇسۇسىي ئەمگەكنىڭ بۇ ئىككى ياقلىما ئىجتىمائىي خاراكتېرىنىڭ ئالدىنقىسى مەھسۇلاتنىڭ باشقىلارغا پايدىلىق بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ، كېيىنكىسى مەھسۇلاتنىڭ ئورتاق قىممەت سۈبستانسىيىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەك خۇسۇسىي ئەمگەك بولۇش ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك بولۇشتىن ئىبارەت ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىگە.

خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت شۇ يەردىكى، خۇسۇسىي ئەمگەك سۈپىتىدە، ئىشلەپچىقىرىش پۈتۈنلەي ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ خۇسۇسىي ئىشى بولىدۇ، ئىشلەپ چىقارغۇچى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن نېرى - بېرى قىلالايدۇ، مەھسۇلاتمۇ ئۇنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولىدۇ؛ لېكىن ئىجتىمائىي ئەمگەك سۈپىتىدە، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنىڭ بىر قىسمى بولۇش سۈپىتىدە، ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى جەمئىيەتتىن ئايرىلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتى جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان بولۇشى شەرت. بۇ زىددىيەتنى پەقەت ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. ئەگەر تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى تاۋارنى ئوكۇشلۇق ھالدا ساتالمىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇ ئىشلەپ چىقارغان ئىستېمال قىممىتى جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال قىممىتى بولۇپ ئەمەلگە ئاشقان بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەل بولغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر ئۇ تاۋارنى ساتالمىغان بولسا، بۇ، ئۇنىڭ تاۋارى جەمئىيەت ئۈچۈن ئىشلەپ چىقىرىلغان بولسىمۇ. لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ جەمئىيەتكە ئېھتىياجلىق ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمايدۇ ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەككە ئايلىنالمايدۇ، خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھەل بولماي قېلىۋېرىدۇ. ۋەھالەنكى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش رىقابەت داۋامىدا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىكى شارائىتىدا قارىغۇلارچە

ئېلىپ بېرىلىدۇ، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى جەمئىيەتكە قانداق تاۋار كېرەكلىكى، قانچىلىك كېرەكلىكىنى ئالدىنئالا بىلمەيدۇ، بۇنداقتا تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج دائىم بىر - بىرىدىن ئاجرىلىپ كېتىپلا قالماستىن، بەلكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ. خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ــ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلغان تاۋار ئىگىلىكىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت، تاۋار ئىگىلىكىدىكى باشقا زىددىيەتلەر، مەسىلەن، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇشۇ زىددىيەت ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ۋە مۇشۇ زىددىيەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدە، خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تەرەققىي قىلىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئايلىنىدۇ.

تاۋارنىڭ ئىككى ئامىلى، ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن

جانلىق ئەمگەك ئىلگىرىكى ئەمگەك ياكى جانسىز ئەمگەككە نىسبەتەن ئېيتىلغان. جانلىق ئەمگەك دېگەندە، ئەمگەكچىنىڭ ئەقلىي كۈچى ۋە جىسمانىي كۈچىنىڭ ماددىي ئەشيالارنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلىنىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئادەمنىڭ جانلىق ئەمگىكى سىڭدۈرۈلگەندىلا، ئىلگىرىكى ئەمگەك يارىتىقان ئىستېمال قىممىتى (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى) كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان، باشقىچە شەكىلدىكى ئىستېمال قىممىتى (يېڭى مەھسۇلات) گە ئايلىنىدۇ. جانلىق ئەمگەكتىن ئايرىلغاندا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىر دۆۋە جانسىز نەرسىلا بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. ماركس: «رول ئوينايدىغان ئەمگەك كۈچى يەنى جانلىق ئەمگەك» ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل دەيدۇ. («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 233 - بەت) ھەرقانداق جەمئىيەت فورماتسىيىسىدە، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ھامان جانلىق ئەمگەكنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تەسىر كۆرسىتىش جەريانى بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ يۇكسىلىشى بىلەن، ئەمگەكنىڭ ئۈنۈمدارلىقى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ، ئەمگەكچى بەلگىلىك ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە سەرپ قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بارغانسېرى كۆپەيىپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىرلىك مەھسۇلاتقا سىڭگەن جانلىق ئەمگەك بارغانسېرى ئازىيىپ بارىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، بۇيۇملاشقان ئەمگەك سۈپىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى جانلىق ئەمگەكنىڭ يارىدىمى بىلەنلا يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈپ كېتىدۇ، ئۇنىڭ قىممەت مىقدارى ئۆزگەرمەيدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلەشكەن، يېڭى مەھسۇلاتتا مۇجەسسەملەشكەن جانلىق ئەمگەك بولسا ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى قايتا ئىشلەپ چىقارغاندىن تاشقىرى قوشۇمچە قىممەتنىمۇ يارىتىپ، كاپىتالنى كۆپەيتىدۇ.

دېمەك، جانلىق ئەمگەك كاپىتالىستلار قولغا كىرگۈزۈۋالىدىغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىلگىرىكى ئەمگەك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىلگىرىكى ئەمگەك مەھسۇلاتتا مۇجەسسەملەشكەن، ئىلگىرىكى ئورۇنلانغان ئەمگەك، زاۋۇت بىنالىرى، ماشىنا-خام ئەشيا، ماتېرىيال، يېقىلغۇ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ماددىي ئامىل سۈپىتىدە رول ئويناپىدۇ. ئۇلارنى ئىشلەپ چىقارغان ئەمگەك باشقابە زى ئەمگەكچىلەر ئىلگىرىكى ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرىدا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك بولۇپ، ئۇ بىر قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بىۋاستە سەرپ قىلىنغان ئەمگەكتىن پەرقلىنىدۇ، شۇڭا ئۇ ئىلگىرىكى ئەمگەك دەپ ئاتىلىدۇ. پاختا يىپنى مىسالغا ئالساق، پاختا يىپ ئىشلەپ چىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئىشلەپ چىقىرىش ۋاستىلىرى ئىلگىرىكى ئەمگەك بولىدۇ. چۈنكى، پاختا ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئەمگەك ۋاقتى پاختىنى خام ئەشيا قىلغان پاختا يىپنى ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئەمگەك ۋاقتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ئۇ پاختا يىپقا سىڭگەن بولىدۇ. ئۇرچۇقنى ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئەمگەك ۋاقتىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش. چۈنكى، ئۇرچۇقنىڭ ئۇپرىشى بولمىسا، پاختىنى يىپ قىلىپ ئىگرىپ چىقىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماركس مۇنداق دەيدۇ: «پاختا يىپنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئامىللارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتى ئالىلقاچان ئۆتۈپ كەتكەن، ئورۇنلىنىپ بولغان ئەمگەك ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، يىپ ئىگرىشتىن ئىبارەت ئاخىرقى جەريانىدا بىۋاستە سەرپ قىلىنغان ئەمگەك بولسا ھازىرقى ۋاقىتقا يېقىن بولۇپ، ئەمدىلا ئورۇنلانغان ئەمگەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 213 - بەت)

بۇنداق ئەمگەك ئالىلقاچان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدە مۇجەسسەم بولۇپ، ماددىي شەكىلدە مۇقىم ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، ئۇ، رول ئويناۋاتقان جانلىق ئەمگەككە نىسبەتەن ئېيتىلغاندا، «جانسىز ئەمگەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ئىلگىرىكى ئەمگەك ياكى جانسىز ئەمگەك جانلىق ئەمگەكنىڭ تۇرتكىسى بىلەنلا رول ئويناپىدۇ، ئۇزۇنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، بىر خىل يېڭى ئىستېمال قىممىتىگە ئايلىنىدۇ ھەمدە ئۇزۇنىڭ قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدۇ. ماشىنا ئەمگەك جەريانىدا ئىشلىنىسە ئۇنىڭ كېرىكى بولمايدۇ. بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، ئۇ يەنە تەبىئەت ماددىلىرىنىڭ ئالمىشىش ئارقىسىدا بۇزۇلىدۇ. تۆمۈر داتلىشىپ كېتىدۇ، ياغاچ چىرىپ كېتىدۇ. يېپتىن نەرسە توقۇلمىسا، يىپ بىر دۆۋە كېرەكسىز پاختا بولۇپ قالىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جانلىق ئەمگەك بۇ نەرسىلەرنى بىكار ياتقۇزماي، ئۇلارغا جان كىرگۈزۈپ، ئۇلارنى پەقەت بولۇشى مۇمكىن بولغان ئىستېمال قىممىتىدىن رېئال ۋە رول ئويناپىدىغان ئىستېمال قىممىتىگە ئايلاندۇرۇشى لازىم.» (يۇقىرىقى كىتاب، 207 — 208 - بەتلەر). قىممەتنىڭ كۆچۈشى جەريانىدا، ئىلگىرىكى ئەمگەكنى گەۋدىلەندۈرىدىغان ئەمگەك ئوبيېكتلىرى (جۈملىدىن خام ئەشيا، يېقىلغۇ ۋە باشقىلار)نىڭ قىممىتى ئەمگەك ئوبيېكتلىرىنىڭ سەرپ قىلىنىشى بىلەن بىر قېتىمدىلا يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈپ كېتىدۇ؛ ئىلگىرىكى ئەمگەكنىڭ

گەۋدىلەندۈرىدىغان ئەمگەك ۋاستىلىرى (جۈملىدىن ماشىنا ئۇسكۇنىلىرى، باشقا ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ۋاھاكازالار) بولسا كۆپ قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرىدا ئىشلىتىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قىممىتى ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ پەيدىنپەي ئۇپراپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئامۇرتزاتسىيە شەكلى ئارقىلىق پەيدىنپەي يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ.

جانلىق ئەمگەك؛ بۇيۇملاشقان ئەمگەك دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

بۇيۇملاشقان ئەمگەك — جانلىق ئەمگەككە نىسبەتەن ئېيتىلغان، ئوبيېكتلاشقان ئەمگەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇيۇملاشقان ئەمگەك دېگەندە، ئەمگەك ئوبيېكتىدە مۇجەسسەملەشكەن، ئەمگەك مەھسۇلاتى بولۇپ گەۋدىلەنگەن ئىنسانلار ئەمگىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەمگەكچى ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ ئەمگەك قىلىش بىلەن، ئەمگەك ئوبيېكتىدا كۆزلىگەن ئۆزگىرىشنى پەيدا قىلىپ، يېڭى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدۇ، بۇ يېڭى مەھسۇلات ئەمگەك بىلەن ئەرسە (ئەمگەك ئوبيېكتى)نىڭ بىرلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، ئەمگەك جەريانى ئاياغلىشىشى بىلەن، ئەمگەك كۆچمە شەكلىدىن ماددىي شەكلگە ئۆتىدۇ. بۇ چاغدا ئەمگەك ئەرسىگە ئايلانغان، بۇيۇمدا مۇجەسسەملەشكەن ھەمدە ئەرسە بىلەن بىرلەشكەن بولغاچقا، ئۇ بۇيۇملاشقان ئەمگەك دەپ ئاتىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەمگەك بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتى بىرلىشىدۇ. ئەمگەك بۇيۇملاشقان، ئوبيېكت بولسا پىششىقلاپ ئىشلەنگەن بولىدۇ، ئەمگەكچى تەرىپىدىن ھەرىكەت شەكلىدە ئىپادىلەنگەن ئەرسە ئەمدى مەھسۇلات تەرىپىدىن ھەرىكەتسىز خۇسۇسىيەت شەكلىدە، مەۋجۇدىيەت شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 205 ـ بەت)

ئەمگەك بۇيۇملاشقاندىن كېيىن يېڭى مەھسۇلات بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ يېڭى مەھسۇلاتلارنىڭ بەزىلىرى تۇرمۇش ۋاستىلىرى سۈپىتىدە كىشىلەر تەرىپىدىن ئىستېمال قىلىنىدۇ؛ بەزىلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سۈپىتىدە يېڭى ئەمگەك جەريانىغا كىرىپ، ئەمگەك قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرىدىغان ماددىي شەرت ـ شارائىت بولۇپ قالىدۇ. دېمەك، بۇيۇملاشقان ئەمگەك بۇ قېتىمقى ئەمگەك جەريانى ئاياغلاشقاندا ئەمگەك جەريانىنىڭ نەتىجىسى بولغان بولسا، كېيىنكى قېتىملىق يېڭى ئەمگەك جەريانىدا ئەمگەك جەريانىنىڭ ماددىي شەرت ـ شارائىتى بولىدۇ.

مۇشۇ ئىككى نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇيۇملاشقان ئەمگەكمۇ ئىككى خىل مەنىگە ئىگە: (1) بۇيۇملاشقان ئەمگەك ئەمگەك جەريانىنىڭ ماددىي شەرت ـ شارائىتى سۈپىتىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدە ئوبيېكتلاشقان ياكى بۇيۇملاشقان ئەمگەكنى كۆرسىتىدۇ، بەزى چاغلاردا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇ، «جانسىز ئەمگەك»، «ئۆلگىرىكى ئەمگەك» دەپمۇ ئاتىلىپ، ئەمگەك جەريانىنى ئۆلگىرى سۈرىدىغان ماددىي شەرت ـ شارائىت (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى)نى ئىشلەپچىقىرىش يولىدىكى ئەمگەك يەنى «تىرىك ئەمگەك» بىلەن ئۆزئارامۇ تاناسىپ بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كاپىتالىست پۇلنى تاۋارغا ئايلاندۇرغان، تاۋارنى يېڭى مەھسۇلاتنىڭ ماددىي ئامىللىرى ياكى ئەمگەك جەريانىنىڭ ئامىللىرى قىلىپ قويغان چاغدا،

جانلىق ئەمگەك كۈچىنى مۇشۇ تاۋارلارنىڭ جانسىز ماددىلىرىغا قوشقان چاغدا، ئۇ، قىممەتنى، ئىلگىرىكى، بۇيۇملاشقان، جانسىز ئەمگەكنى كاپىتالغا، ئۆز - ئۆزىدىن كۆپىيىدىغان قىممەتكە ئايلاندۇرغان بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 221 - بەت) (2) بۇيۇملاشقان ئەمگەك ئەمگەك جەريانىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، مەھسۇلاتتا مۇجەسسەملەشكەن ئىنسانلار ئەمگىكىنى كۆرسىتىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا، بۇيۇملاشقان ئەمگەك يېڭى ئىستېمال قىممەتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئەمگەك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قىممەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئەمگەك بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھەربىر تاۋارنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتىدە بۇيۇملاشقان ئەمگەك مىقدارى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، شۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 211 - بەت)

جانلىق ئەمگەك، ئىلگىرىكى ئەمگەك، قىممەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاددىي ئەمگەك مۇرەككەپ ئەمگەككە نىسبەتەن ئىپتىلغان. ئاددىي ئەمگەك دېگەندە بەلگىلىك ئىجتىمائىي شارائىتتا، ھەرقانداق مەخسۇس تەربىيە كەتمەيدىغان، ئادەتتىكى ئەمگەكچىلەر ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ئەمگەك كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ كەسپىتە ھېچقانداق ئارتۇقچىلىقى بولمىغان ھەربىر ئاددىي ئادەم ئورگانىزمىدىكى ئوتتۇرىچە ئاددىي ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشىدۇر. ئوتتۇرىچە ئاددىي ئەمگەكنىڭ خاراكتېرى تۈرلۈك دۆلەتلەردە ۋە تۈرلۈك مەدەنىيەت دەۋرلىرىدە تۈرلۈك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاراكتېرى مۇئەييەن جەمئىيەتتە مۇئەييەن بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 57 — 58 - بەتلەر) بىر خىل تاۋار ئىشلىتىلىشىدىن مۇرەككەپ ئەمگەكنىڭ مەھسۇلاتى بولغان ھالەتتىمۇ، ئاددىي ئەمگەكنىڭ مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ، مۇكەممەللىك ئوتتۇرىسىدا تەڭ قىممەتلىك مۇناسىۋەت ئورنىتىلىشى مۇمكىن، بۇ ھال مۇرەككەپ ئەمگەكنى مۇئەييەن مىقدارداشكى ئاددىي ئەمگەك سۈندۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى بولسا ئاددىي ئەمگەك مىقدارى بويىچە ھېسابلىنىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، مۇرەككەپلىك دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك ئەمگەكلەر ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەش ۋە سېلىشتۇرۇشتا، ئاددىي ئەمگەكنى بىرلىككە كەلگەن ھېسابلاش بىرلىكى قىلىش كېرەك. تۈرلۈك مۇرەككەپ ئەمگەكنى بىرمۇنچە ھەسسىگە توغرا كېلىدىغان ئاددىي ئەمگەككە سۈندۇرۇش كېرەك. تۈرلۈك مۇرەككەپ ئەمگەكنىڭ ئاددىي ئەمگەككە سۈندۇرۇلۇشىدىكى تۈرلۈك نىسبەتلەرنى بولسا، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا تۈيدۇرماي جەمئىيەت ستېخىنىيلىك ھالدا بەلگىلەيدۇ. ئەلۋەتتە، ئاددىي ئەمگەكنىڭ ئۆلچىمى ئۆزگىرىمەي تۇرۇۋېرىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ماتېرىيال ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن، ئاددىي ئەمگەكنىڭ ئۆلچىمىمۇ كۈنسايىن ئۆسۈپ بارىدۇ.

مۇرەككەپ ئەمگەك، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

مۇرەككەپ ئەمگەك ئاددىي ئەمگەك

نىسبەتەن ئېيتىلغان. مۇرەككەپ ئەمگەك دېگەندە، مەخسۇس يېتىشتۈرۈلگەن ۋە تەربىيە كۆرگەن، مەلۇم تېخنىكا ئارتۇقچىلىقىغا ئىگە كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇخشاش ۋاقىت ئىچىدە، مۇرەككەپ ئەمگەك ئاددىي ئەمگەككە قارىغاندا كۆپرەك قىممەت ياراتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مۇرەككەپ ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان بولۇش ئۈچۈن، مەلۇم ۋاقىت ئۆگىنىش ۋە تەربىيە كۆرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. مۇرەككەپ ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنالايدىغان ئەمگەك كۈچلىرىگە ۋاقىتلىق كەتكەن ئەمگەك كۈچلىرىگە قارىغاندا كۆپرەك تەربىيە خىراجىتى سەرپ قىلىنغان بولىدۇ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشقا كۆپرەك ئەمگەك ۋاقتى كەتكەن بولىدۇ، شۇڭا ئۇ يۇقىرى بولغانلىقتىن، ئۇ بىرقەدەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمگەكتە ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ ئۇخشاش ۋاقىت ئىچىدە بىرقەدەر كۆپرەك قىممەت بولۇپ بۇيۇملىشىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - تۈرۈم، 223 - بەت)

دېمەك، ئاز مىقداردىكى مۇرەككەپ ئەمگەك كۆپ مىقداردىكى ياكى ھەسسىلەپ كۆپ يىگەن ئاددىي ئەمگەككە تەڭ كېلىدۇ، بىر سائەتلىك مۇرەككەپ ئەمگەك بىرقانچە سائەتلىك ئاددىي ئەمگەككە تەڭ كېلىدۇ. رەڭلىك تېلېۋىزورنى ئىشلەيدىغان بىر تېخنىك ئىشچىنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگىكى بىر دېھقاننىڭ بىرنەچچە كۈنلۈك ئوتۇن كېسىش ئەمگىكىگە تەڭ كېلىدۇ. مۇرەككەپ ئەمگەكنىڭ بىر مەھسۇلاتىنى قىممەت جەھەتتە ئاددىي ئەمگەكنىڭ بىرقانچە مەھسۇلاتى جىلەن تەڭلەشتۈرۈشكە بولىدۇ. تۈرلۈك مۇرەككەپ ئەمگەكلەرنىڭ بىرقانچە ھەسسە ئاددىي ئەمگەكنى سۈندۈرۈلۈشى تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا تۈيۈلماي، ئىجتىمائىي جەريان ئارقىلىق ستېخىيىلىك ھالدا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئاددىي ئەمگەك، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مەلىكسىز ئەمگەك مەلىكلىك ئەمگەككە نىسبەتەن ئېيتىلغان. مەلىكلىك ئەمگەك دېگەندە، تېخنىكىغا پىششىق كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇخشاش بىر ئىش تۈرىدىكى ئەمگەكچىلەر تەجرىبە، ھۈنەر جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، ھەرقايسىسىنىڭ مەلىكلىك دەرىجىسى ئوخشىمايدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئوخشاش مىقداردىكى ۋە ئوخشاش سۈپەتتىكى مەھسۇلات (تاۋار)نى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىدىغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىمۇ ئوخشىمايدۇ، مەلىكلىك ئەمگەكچىنىڭ سەرپ قىلغان ۋاقتى مەلىكسىز ئەمگەكچىنىڭكىگە قارىغاندا ئاز بولىدۇ. مەسىلەن، ئوخشاش رەخت توقۇش ماشىنىسى بىلەن رەخت توقۇغاندا، مەلىكلىك ئەمگەكچىنىڭ بىر توپ رەختنى توقۇش ئۈچۈن سەرپ قىلغان ۋاقتى مەلىكسىز ئەمگەكچىنىڭكىدىن ئاز بولىدۇ. جەمئىيەت بويىچە ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە مەلىكلىك دەرىجىسى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى؛ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش مەۋجۇت جەمئىيەتتە، ئۇ، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنىمۇ بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەلىكسىز ئەمگەك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مەلىكسىز ئەمگەك مەلىكلىك ئەمگەككە نىسبەتەن ئېيتىلغان. مەلىكسىز ئەمگەك دېگەندە، تەجرىبىسى ئاز، تېخنىكىغا خام

كىشىلەرنىڭ ئەمگىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئوخشاش بىر ئىش تۈرىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ھاسىل قىلغان تەجرىبىلىرى ئوخشاش بولمايدۇ، مەشغۇلاتتىكى تېخنىكا سەۋىيىسى ئوخشاش بولمايدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئوخشاش مىقداردىكى ۋە ئوخشاش سۈپەتتىكى مەھسۇلات (تاۋار)نى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىدىغان ئەمگەك ۋاقتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، مەلىكسىز ئەمگەكچىنىڭ سەرپ قىلغان ۋاقتى مەلىكلىك ئەمگەكچىنىڭكىگە قارىغاندا كۆپ بولىدۇ. جەمئىيەت بويىچە ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە مەلىكلىك دەرىجىسى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىغا بەۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى؛ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش مەۋجۇت جەمئىيەتتە، ئۇ، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىغىمۇ بەۋاستە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەلىكلىك ئەمگەك دېگەن ماددىغا قارالىۇن

ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى دېگەندە، ئايرىم-ئايرىم تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار مەلۇم تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدا يېكى كەسىپتە ھەمىشە نۇرغۇن ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى، تېخنىكا سەۋىيىسى، ئەمگەكتىكى مەلىكلىك دەرىجىسى، ئەمگەك سىجىللىقى ۋە باشقا جەھەتلىرى دېگەندەك ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىدىغان ئەمگەك ۋاقتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ.

ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ھېرى دائىم بىردەك بولۇۋەرمەيدۇ. ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زور. چۈنكى، تاۋارلار قىممەت مىقدارلىرى بىر - بىرى بىلەن باراۋەر بولغان ئاساستا ئالماشتۇرۇلىدۇ، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى بولسا تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بەلگىلەيدۇ. مەلۇم تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن كۆپ ياكى ئاز بولۇشى تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ دارامىتىگە بەۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار رىقابەت داۋامىدا ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇش ۋە ئۇنى ساقلاپ قېلىش، نورمىدىن تاشقىرى دارامەتنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھامان ئۇزلۇكسىز تۈردە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىشقا تىرىشىدۇ. بۇ ھال مەلۇم دەرىجىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى دېگەن ماددىغا قارالىۇن.

ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. «ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى دېگەندە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي نورمال شارائىتىدا، شۇ جەمئىيەتتە ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە بولغان مەلىكلىك ۋە سىجىللىق دەرىجىسىدە مەلۇم ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتى» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى» 23 - تۇم، 52 - بەت) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ھەر قانداق بىر ئىشلەپچىقىرىش تارماقىدا، ھەمىشە ئۇرغۇن تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى، ئەمگەكتىكى مەلەكىلىك دەرىجىسى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئۇلارنىڭ ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىدىغان ئەمگەك ۋاقتىمۇ بىردەك بولمايدۇ. لېكىن تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى ئايرىم - ئايرىم تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەلۇم تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىدىغان ئەمگەك ۋاقتى بەلگىلىمەستىن، بەلكى مەلۇم مەزگىلدە، جەمئىيەتتىكى تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى، تېخنىكا سەۋىيىسى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى ئاساسەن ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، مەلۇم تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتى يەنى جەمئىيەت بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك ۋاقتى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي نورمال شارائىتىدا بىر توپ رەختنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ بەزىلىرى 8 سائەت سەرپ قىلىدۇ، بەزىلىرى 3 سائەت سەرپ قىلىدۇ، مۇتلەق زور كۆپچىلىكى بولسا 5 سائەت سەرپ قىلىدۇ دەپ پەرەز قىلساق ئۇ ھالدا، بۇنىڭدىكى 5 سائەت جەمئىيەت بويىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك ۋاقتى يەنى بىر توپ رەختنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتتە، مەلۇم تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۆزۈن - قىسقىلىقى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا تۇيۇلماي بازاردىكى رىقابەت ئارقىلىق ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىدۇ.

ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ، بۇ، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇلارنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن كۆپ يا كى ئاز بولۇشى ئۇلارنىڭ رىقابەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشى يا كى مەغلۇپ بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ: ئەگەر ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن تەڭ بولسا، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئەمگەك چىقىمى تولۇق تولدۇرۇۋېلىنىدۇ؛ ئەگەر ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن كۆپ بولسا، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى ئەمگەك چىقىمىنى تولۇق تولدۇرۇۋالالمايى، زىيان تارتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ رىقابەتتە پايدىسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدۇ؛ ئەگەر ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ئاز بولسا، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى پۈتۈن ئەمگەك چىقىمىنى تولدۇرۇۋالغانلىقتىن ئۈستىگە ئازدۇر - كۆپتۇر نورمىدىن تاشقىرى دارامەتكە ئىگە بولىدۇ، ئۇ رىقابەتتە پايدىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئانتاگونىزملىك خاراكتېرغا ئىگە بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلارنىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئەمگەك

ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە يۇقىرى بولسا، بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك ۋاقتى شۇنچە ئاز بولىدۇ، شۇ تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن قىممەت مىقدارى شۇنچە كىچىك بولىدۇ. ئەكسىچە، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى قانچە تۆۋەن بولسا، بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، شۇ تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. «دېمەك، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى تاۋاردا گەۋدىلەنگەن ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، بۇ ئەمگەكنىڭ ئۇنۇمدارلىقى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 53 — 54 - بەتلەر)

- ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى، قىممەت مىقدارى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن

قىممەت مۇناسىۋىتى تاۋارلارنىڭ قىممەت سۈپىتىدە ئۆزئارا تەڭلىشىش ۋە ئۆزئارا ئالمىشىش مۇناسىۋىتى. تاۋارنىڭ قىممىتى تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىدۇر. ئۇ ئىستېمال قىممىتىگە ئوخشىمايدۇ، ئىستېمال قىممىتى تاۋار جىسمىنىڭ تەبىئي فورماتسىيسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قىممەتتە بولسا زەررىچىمۇ تەبىئەت ماددىلىرىنىڭ ئامىلى بولمايدۇ، ئۇ ھەم كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، ھەم قولغا چىقمايدۇ. ئۇ پەقەت تاۋار ئالماشتۇرۇشتا بىر خىل تاۋارنىڭ يەنە بىر خىل تاۋار بىلەن تەڭلىشىشى، ئالمىشىشى ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىدۇ.

قىممەت تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىكى ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتىدۇر. كېرەكلىك نەرسە ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلغان چاغدىلا، ئەمگەك مەھسۇلاتى ئاندىن تاۋارغا ئايلىنىدۇ، ئاندىن كېرەكلىك نەرسە بىلەن قىممەتكە ئىگە نەرسىگە بۆلۈنىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكىنى ۋاستىلىك ھالدا ئىجتىمائىي ئەمگەككە ئايلاندۇرالايدۇ، ئۆزلىرىنىڭ تاۋارغا سەرپ قىلغان ئوخشاش ئىنسانلار ئەمگىكىنى تەڭ قىممەت قىلىپ ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، قىممەت مۇناسىۋىتى تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ، نەرسە بىلەن نەرسە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قىممەت مۇناسىۋىتىدە، قىممەت ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مەزمۇنى، ئالمىشىش قىممىتى بولسا قىممەتنىڭ ئىپادە شەكلى. ئەڭ ئاددىي قىممەت مۇناسىۋىتى A تاۋار بىلەن B تاۋارنىڭ ئالمىشىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ، مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ = 1 چى رەخت. دېگەنگە ئوخشاش. بۇ يەردە، «قىممەت مۇناسىۋىتى ئارقىلىق، B تاۋارنىڭ تەبىئي فورماتسىيسى A تاۋارنىڭ قىممەت فورماتسىيسى بولۇپ قالىدۇ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، B تاۋارنىڭ جىسمى A تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەينەك بولۇپ قالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 67 - بەتكە قارالسۇن) ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا، تاۋارنىڭ قىممىتى ئەملگە ئاشىدۇ، تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ، خۇسۇسىي ئەمگەك ئىجتىمائىي

ئەمگەككە ئايلىنىدۇ، بۇنداق ئاددىي قىممەت فورماتسىيسى تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، قىممەت مۇناسىۋىتى مۇقەررەر تۈردە ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ، قىممەتنىڭ ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان فورماتسىيىسىمۇ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ. ئۇ ئاددىي قىممەت فورماتسىيىدىن تەرەققىي قىلىپ ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىگە ئايلىنىدۇ، ئاندىن يەنە ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىگە ئايلىنىدۇ، بۇ چاغدا ھەممە تاۋارنىڭ قىممىتى ئومۇمىي قىممەتداش ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ؛ ئەڭ ئاخىردا ئەنە شۇنداق ئومۇمىي قىممەتداش ئالتۇن ـ كۈمۈشكە مۇقىملىشىپ، ئەڭ تەرەققىي تاپقان پۇل فورماتسىيسى بولۇپ قالىدۇ. قىممەت فورماتسىيىدە بولغان بۇ تەرەققىياتلار دەل قىممەت مۇناسىۋىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىنى، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قىممەت، قىممەت فورماتسىيسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەت قانۇنىيىتى «قىممەت قانۇنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ــ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى تۈپ قانۇنىيەت. بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئوبيېكتىپ تەلىپى مۇنداق: تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، تاۋارلار قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ.

تاۋارنىڭ قىممىتى تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىدىن ئىبارەت، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى قىممەت سۇبستانسىيسىنى شەكىللەندۈرگەن ئەمگەك مىقدارى بەلگىلەيدۇ. ئەمگەكنىڭ مىقدارى بولسا ئەمگەك داۋام قىلغان ۋاقىت، مەسلەن، سائەت، كۈن قاتارلىقلار بىرلىك قىلىنىپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىراق، ئوخشاش بىر خىل تاۋار بازاردا ئالماشتۇرۇلغاندا، ئوخشاش بىر قىممەت مىقدارىلا ئالماشتۇرۇلۇش ئۆلچىمى قىلىنىدۇ. بۇ ئۆلچەم ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى (ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى، ئەمگەكتىكى مەلەكلىك دەرىجىسى ۋە ئەمگەك سىجىللىقى ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئوخشاش بولمىغان ئەمگەك ۋاقتى) بىلەن بەلگىلەنمەستىن، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەنلا، يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەۋجۇت ئىجتىمائىي نورمال شارائىتىدا، شۇ جەمئىيەتتە ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە بولغان مەلەكلىك ۋە سىجىللىقى دەرىجىسىدە مەلۇم ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتى بىلەنلا بەلگىلىنىدۇ. ھەربىر ئىشلەپچىقارغۇچىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ قانچىلىك ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى سەرپ قىلىشىدىن قەتئىينەزەر، جەمئىيەت ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ. يەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىدىن ئېشىپ كېتىدىغان

ئىشلەپ چىقارغۇچى مەلىكىلىك دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرمىسە ۋە ئەمگەك ۋاقتىنى ئازايتمىسا، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار قاتاردىن چۈشۈپ قالىدۇ.

ماركس قىممەت قانۇنىيىتى ۋە قىممەتنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئىش يۈزىدە، قىممەت قانۇنىيىتى ئايرىم تاۋار يىكى مەھسۇلاتقا ئەمەس، بەلكى ھەمىشە، ئىش تەقسىماتى سەۋەبىي بىلەن بىر - بىرىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان ھەرقايسى ئالاھىدە ساھەلەرنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ؛ شۇڭا، ھەرىبىر تاۋارغا زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىلا سەرپ قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك ۋاقتىنىڭ زۆرۈر نىسبىتىلا ئوخشاش بولمىغان تاۋارلارغا ئىشلىتىلىدۇ،» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 716 - بەت) ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ مەلۇم بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا چىقىم قىلغان ئەمەلى ئەمگەك مىقدارىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، جەمئىيەت پەقەت ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارىدىن شۇ خىل تاۋارغا تەقسىم قىلىشقا تېگىشلىك ئۇلۇشنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارىدىن ئېلىشقا تېگىشلىك ئۇلۇشىدىن ئېشىپ كەتسە، باشقىچە ئېيتقاندا، تاۋار بىلەن تەمىنلەش جەمئىيەتنىڭ تاۋارغا بولغان تەلىپىدىن ئېشىپ كەتسە، ئۇ ھالدا، ھەربىر تاۋارغا ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشقا زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي ئەمگەك سىڭگەن بولسىمۇ، لېكىن جەمئىيەت ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەن ئاشۇ بىر قىسىم تاۋارغا كەتكەن ئەمگەك مىقدارى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمايدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارىدىن ئېلىشقا تېگىشلىك ئۇلۇشىدىن ئاز بولسا، باشقىچە ئېيتقاندا، تاۋار بىلەن تەمىنلەش جەمئىيەتنىڭ تاۋارغا بولغان تەلىپىنى قاندۇرالمىسا، ئۇ ھالدا، بۇ تاۋار مىقدارىنىڭ بازاردا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىجتىمائىي ئەمگەك مىقدارى ئۇنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمەلىي ئەمگەك مىقدارىدىن چوڭ بولىدۇ.

تاۋار قىممىتىنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقى، تاۋارلارنىڭ قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدىغانلىقى قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. پۇل بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تاۋارنىڭ قىممىتى پۇل شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، باھا دەپ ئاتالدى. تاۋارلارنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش دېگەنلىك تاۋارنىڭ باھاسىنى تاۋارنىڭ قىممىتىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش دېگەنلىكتۇر. بۇ، ھەربىر قېتىملىق كونكرېت ئالماشتۇرۇشتا شۇنداق بولۇشى كېرەك، دېگەنلىك ئەمەس ئەلۋەتتە. تاۋار باھاسىنىڭ تاۋار قىممىتىگە تەڭ بولۇشى تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىگىلىكىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ ئىلىكىدە بولغاچقا، تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھەر دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن

باھا بىلەن قىممەتمۇ كۆپ چاغلاردا، بىر دەك بولماي قالىدۇ. تەلەپ تەمىنلەشتىن ئىبارەت كەتسە، باھا قىممەتتىن يۇقىرى بولىدۇ؛ تەمىنلەش تەلەپتىن ئىبارەت كەتسە، باھا قىممەتتىن تۆۋەن بولىدۇ. لېكىن، باھا دائىم داۋالغۇپ تۇرىسىمۇ، ئۇ ھەمىشە قىممەتنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، قىممەتتىتىن يىراق كەتمەي بىر ئۆرلەپ، بىر تۆۋەنلەپ تۇرىدۇ. يەنە كېلىپ، ئۇزاقراق مەزگىلدىن ۋە پۈتۈن جەمئىيەتتىن ئېلىپ تەكشۈرىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى باھانىڭ قىممەتتىن چەتلىشى ئارقىلىق، بازار باھاسىدىكى داۋالغۇش ئارقىلىق، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنى ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتىنى ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭپۇڭ بولغان نىسبەت ستىخىيىلىك ھالدا تەڭلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «تاۋارنىڭ قىممەت قانۇنىيىتى جەمئىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلكىدىكى بارلىق ئەمگەك ۋاقىتىدىن ھەربىر خىل ئالاھىدە تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا قانچىلىك ۋاقىت ئاجرىتالايدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ئەمما ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشقا ئىنتىلىدىغان بۇنداق دائىملىق يۆزلىنىش بۇنداق تەڭپۇڭلۇقنىڭ داۋاملىق بۇزۇلۇشىغا نىسبەتەن ئەكس تەسىردىن ئىبارەت، خالاس.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 394 ـ بەت)

تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنى قارىغۇلارچە تەڭشەپ تۇرىدۇ. خۇسۇسىي ئىشلەپ چىقارغۇچىلار مەھسۇلات باھاسىنىڭ ئۆرلىشى ۋە تۆۋەنلىشى ئارقىلىقلا جەمئىيەتنىڭ نەمىگە ئېھتىياجى چۈشكەنلىكىنى ۋە قانچىلىك ئېھتىياجى چۈشكەنلىكىنى بىلىۋالالايدۇ ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن ئۆزىنىڭ نەمىنى ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىنى، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى باھانىڭ قىممەتتىن چەتلىشى ئارقىلىق، بازار باھاسىدىكى داۋالغۇش ئارقىلىق، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنى ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتىنى ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا ئومۇمىي جەھەتتىن تەڭپۇڭ بولغان نىسبەت ستىخىيىلىك ھالدا تەڭلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «تاۋارنىڭ قىممەت قانۇنىيىتى جەمئىيەتنىڭ ئۆزىنىڭ ئىلكىدىكى بارلىق ئەمگەك ۋاقىتىدىن ھەربىر خىل ئالاھىدە تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا قانچىلىك ۋاقىت ئاجرىتالايدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ئەمما ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشقا ئىنتىلىدىغان بۇنداق دائىملىق يۆزلىنىش بۇنداق تەڭپۇڭلۇقنىڭ داۋاملىق بۇزۇلۇشىغا نىسبەتەن ئەكس تەسىردىن ئىبارەت، خالاس.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ توم، 394 ـ بەت)

خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئۇچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. (1) ئۇ

بۇنداق نىسبەت مۇناسىۋەتسىز ھۆكۈمەتسىز ھالەتتە قارىغۇلارچە ئەملگە ئاشىدىغانلىقىدىن، ئىجتىمائىي ئەمگەكتە غايەت زور ئىسراپچىلىق كېلىپ چىقىدۇ. (2) ئۇ تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاشقا ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە ستىخسىيلىك ھالدا رىغبەتلەندۈرىدۇ. تاۋارلار ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدىغان ملقى ئۈچۈن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يۇقىرىراق بولۇش سەۋەبى بىلەن ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى ئازراق سەرپ قىلىدىغان ئىشلەپ چىقارغۇچىلار كۆپرەك پايدىغا ئىگە بولىدۇ؛ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەنرەك بولۇش سەۋەبى بىلەن ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى كۆپرەك سەرپ قىلىدىغان ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بولسا ئازراق پايدىغا ئىگە بولىدۇ، ھەتتا ئۆزىنىڭ ئەمگەك چىقىمىنى تولدۇرۇۋالالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، قىممەت قانۇنىيىتى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى بەس - بەس بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە رىغبەتلەندۈرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. (3) فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، قىممەت قانۇنىيىتى ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشى بولغان ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىدىغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن تۆۋەن بولغاچقا، ئۇلار رىقابەت داۋامىدا پايدىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، بەيىپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار-راق ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىدىغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن يۇقىرى بولغاچقا، ئۇلار رىقابەت داۋامىدا پايدىسىز ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇڭا ئۇلار زىيان تارتىدۇ ھەتتا خانەۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. بۇنىڭ ئارقىسىدا، بەيىپ كەتكەن ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار كاپىتالىستقا ئايلىنىدۇ، مەغلۇپ بولۇپ خانەۋەيران بولغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان يالالانما ئىشچىغا ئايلىنىپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك كۈچىنى يالالاشنى ئاساس قىلىدىغان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شەكىللىنىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ھەممە مەھسۇلات تاۋار بولغانلىقى، ھەتتا ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋار بولغانلىقى ئۈچۈن، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئوينىشى دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ بولىدۇ. گەرچە قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىۋاستە مەقسىتى ۋە ھەل قىلغۇچ مۇددىئاسى بولسىمۇ، كاپىتالىستلار تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا قىممەتنى كۆپەيتىشنى كۆزدە تۇتسىمۇ، لېكىن رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىكى شارائىتىدا، كاپىتالىستلار جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى چۈشكەنلىكىنى، قانچىلىك ئېھتىياجى چۈشكەنلىكىنى تاۋار باھاسىنىڭ ئۆرلەش - تۆۋەنلىشىدىن ئىبارەت ئەگرى يول ئارقىلىقلا كۆرەلەيدۇ ۋە بۇنىڭغا ئاساسەن ئۆزىنىڭ نەمىنى ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىنى،

قانداق ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقى ۋە قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى ياكى ئالماشتۇرۇلماسلىقى كاپىتالىستلارنىڭ ئالدىن تۆلىگەن ئۆزگەرمەس كاپىتالى ۋە ئۆزگىرىشچان كاپىتالىنى قايتۇرۇۋېلىش - قايتۇرۇۋالماسلىقى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالماستىن، ئۇلارنىڭ ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش - ئاشۇرماسلىقى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. ئەگەر ئۇنۇمدارلىقنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى، ئايرىم ئەگەرنىڭ ۋاقتىنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەگەرنىڭ ۋاقتىدىن ئاز ياكى كۆپ بولۇشى ئۇلارنىڭ نورمىدىن تاشقىرى قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولۇشى ياكى زىيان تارتىشى ھەتتا ۋەيران بولۇشى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك. شۇ سەۋەبتىن، ئىشلەپچىقىرىش تەنەرخىنى ئەڭ تۆۋەن چەكچەك كېچىكتىشكە ئىنتىلىش كاپىتالىستلارنىڭ ئەگەر ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشىدىكى ئەڭ كۈچلۈك پىشاڭ بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدە، قىممەت قانۇنىيىتى ئەڭ كەڭ پائالىيەت زېمىنىغا ئىگە بولىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى رولىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى بازار ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بازار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىپ ياكى كىچىكلىتىپ تۇرىدۇ؛ كاپىتالىستلار يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئايرىم ئەگەرنىڭ ۋاقتىنى ئازايتىش ئارقىلىق نورمىدىن تاشقىرى پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئىنتىلىدۇ، نەتىجىدە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە پەن - تېخنىكا ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي تاپىدۇ؛ يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىشقا كۈچى يەتمىگەن ئوتتۇرا - كىچىك كاپىتالىستلار ۋەيران بولۇپ، چوڭ كاپىتالىستلار تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىنىدۇ، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىگە سەۋەب بولىدۇ.

دېمەك، كاپىتالىزم شارائىتىدا، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى بىلەن قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى، كۆپىنچە، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا، قىممەت قانۇنىيىتى رولىنىڭ شەكىلدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. چۈنكى، ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكى ۋە دەسلەپكى كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە، رىقابەت ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىلا بولىدۇ. كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ مەلۇم سەۋىيىگە يەتكەندە، رىقابەت باشقا - باشقا تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقلارغىچە كېڭىيىدۇ، كاپىتال ھەمىشە پايدىسى ئاز تارماقلاردىن پايدىسى كۆپ تارماقلارغا كۆچۈپ تۇرغاچقا، پايدا تەڭلىشىشكە قاراپ ماڭىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى شەكىللىنىدۇ. بۇ چاغدا، تاۋارنىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش تەنەرخى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ يىغىندىسى بولغان ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئۆزگىرىدۇ.

تاۋارنىڭ بازار باھاسىمۇ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يىراق كەتمەي بىر ئۆرلەپ - بىر تۆۋەنلەپ تۇرۇشقا باشلايدۇ، دېمەك، قىممەت قانۇنىيىتى يېڭى ئىقتىسادىي شارائىتتا ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قانۇنىيىتى شەكلىدە ئۆز رولىنى ئويناپدۇ.

قىممەت، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى، توشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇكۇمەتسىزلىكى قانۇنىيىتى دېگەن تاددىلارغا قارالسۇن.

تەلە قىممەتتە ئالماشتۇرۇش تاۋارنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى. تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، تاۋار ئالماشتۇرۇش بىر - بىرىگە باراۋەر بولغان قىممەت مىقدارلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى بولۇشى كېرەك، بۇ — قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى. پۇل بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تاۋارنىڭ قىممىتى پۇل ئارقىلىق باھا بولۇپ ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا، تەلە قىممەتتە ئالماشتۇرۇش تاۋار باھاسىنىڭ ئۇنىڭ قىممىتى بىلەن بىردەك بولۇشىنى ھەمدە ئۇنى مۇشۇنداق باھا بويىچە ئالماشتۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىغان بولدى.

تاۋارنى ئۇنىڭ قىممەت مىقدارى بويىچە تەلە قىممەتتە ئالماشتۇرۇش كېرەك دېگەنلىك ھەرگىز ھەربىر قېتىم كونكرېت ئالماشتۇرۇشتا تاۋارنىڭ باھاسى تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن بىردەك بولۇشى كېرەك دېگەنلىك ئەمەس؛ بەلكى ئۇ تەلە قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئوبيېكتىپ جەھەتتە مۇقەررەر يۈزلىنىشتۇر دېگەنلىك. چۈنكى، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىگىلىكىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇكۇمەتسىزلىكى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدا دائىم تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، باھا قىممەتتىن چەتلەپ كېتىدىغان ئەھۋال يۈز بېرىدۇ. تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە، ساتقۇچىلار تاۋارنى بەس - بەس بىلەن ساتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاۋارنىڭ باھاسى ئۇنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەن چۈشىدۇ، تەلەپ تەمىنلەشتىن ئېشىپ كەتكەندە، سېتىۋالغۇچىلار تاۋارنى بەس - بەس بىلەن سېتىۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاۋارنىڭ باھاسى ئۇنىڭ قىممىتىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. شۇڭلاشقا، قاچانقىتا باھا بىلەن قىممەت بىر - بىرى بىلەن بىردەك بولماي، ھەمىشە بىر - بىرىدىن چەتلەپ كەتكەندەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن، باھا مەيلى ئۆرلىسۇن يا كېتى تۆۋەنلىسۇن، ئۇ ھامان قىممەتنى مەركەز قىلغان ھالدا بىر ئۆرلەپ - بىر تۆۋەنلەپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزاقتىنچە قىممەتتىن يۇقىرى يا كى تۆۋەن بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ ھال دەل تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشنىڭ قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇزاقتىن مەزگىلدىن قارىغاندا، باھانىڭ قىممەتتىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى بىلەن قىممەتتىن تۆۋەنلەپ كەتكەن قىسمى بىر - بىرىنى قاپلاپ كېتىدۇ. ۋەھالەنكى، پۈتۈن جەمئىيەتتىن قارىغاندا، تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن تاۋار قىممىتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىردەك بولۇۋېرىدۇ. دېمەك، ئۇزاق مەزگىلدىن، پۈتۈن جەمئىيەتتىن قارىغاندا، تاۋارلار تەلە

قىممە تتە ئالماشتۇرۇلغان بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ رىقابىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمرانلىق تۈپەيلىدىن، جەمئىيەتتىكى تەلەپ بىلەن تەمىنلەش ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا ئەملەگە ئاشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن قىممەت قانۇنىيىتى ئىنكار قىلىنىپ كەتمەيدۇ، بەلكى بۇ دەل قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا رول ئويناشىنىڭ مۇمكىن بولغان بىردىنبىر ئىپادە شەكلى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تاۋار باھاسىنىڭ تاۋار قىممىتىدىن ئۈزلۈكسىز تەۋرىدە چەتلەپ تۇرۇشى بىر زۆرۈر شەرت، پەقەت مۇشۇ شەرت ئاستىدا ۋە مۇشۇ شەرت تۈپەيلىدىنلا تاۋار قىممىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ. پەقەت رىقابەت كەلتۈرۈپ چىقارغان داۋالغۇش ئارقىلىق ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تاۋار باھاسىدا بولغان داۋالغۇش ئارقىلىقلا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قىممەت قانۇنىيىتى ئىش يۈزىدە كۆرۈلىدۇ، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ تاۋارنىڭ قىممىتىنى بەلگىلىشى ربئاللىقتا ئايلىنىدۇ.» «ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنسۇچە نەشرى 21 ـ توم، 215 ـ بەت)

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئەمگەك كۈچى تاۋار ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تاۋار سودىسىدىمۇ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپى ئىزچىللاشىدۇ، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولغانلىقتىن، يەنى يالالانما ئىشچىنىڭ ئەمگىكى يارالقان قىممەت ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن يۇقىرى بولغانلىقتىن، كاپىتالىستلار ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە يارىشا ئىش ھەقىنى تۆلىگەن تەقدىردىمۇ، ئىشچىنىڭ قوشۇمچە قىممىتىنى ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالالايدۇ. دېمەك، ئەمگەك كۈچى بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلۇشى كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتىنى يوشۇرىدۇ. ھالبۇكى، رېئال تۇرمۇشتا، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناشى، نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسىي جەھەتتە، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇشى تۈپەيلىدىن، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەن بولىدىغان تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ھادىسە بولۇپ قالماقتا.

قىممەت قانۇنىيىتى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

قىممەتنىڭ ئوبيېكتىلىقى تاۋار قىممىتىنىڭ رېئاللىقى، ئۇ، تاۋارنىڭ ئىستېمال ئوبيېكتىلىقىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. تاۋار ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىرىكمىسى بولغاچقا، ئۇ ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە نەرسە، ئۇ ھەم كىرەكلىك نەرسە، ھەم قىممەتكە ئىگە نەرسە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئىستېمال قىممىتى سۈپىتىدە ئىستېمال ئوبيېكتىلىقىغا ئىگە، تاۋار جىسمى ئۇنىڭ تەبىئىي فورماتسىيىسى بولۇپ، ئۇ كۆزگە كۆرۈنىدىغان ۋە قولغا چىقىدىغان كونكرېت نەرسە؛ ئۇ قىممەت سۈپىتىدە قىممەت ئوبيېكتىلىقىغا ئىگە، ئۇ بولسىمۇ تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئابستراكت ئىنسانلار

ئەمگەكتىن ئىبارەت، بىراق بۇ كۆزگىمۇ كۆرۈنمەيدۇ، قولغىمۇ چىقمايدۇ. «تاۋار جىسمىنىڭ ھېس قىلىنمايدىغان قوپال ئوبيېكتىلىق قىنىڭ دەل ئەكسىچە، تاۋار جىسمىنىڭ قىممەت ئوبيېكتىلىقىدا زەررىچە تاۋار ئەينەت مادداسى بولمايدۇ. شۇڭا، مەن ھەربىر تاۋارنى تۆتۈپ كۆرۈشۈڭ، ئۇنى خالىغان مۇقامغا سېلىپ كۆرۈشۈڭ مۇمكىن، ئەمما ئۇنىڭ قىممىتى سەزگۈمىزدىن قېلىۋېرىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، 61 ـ بەت) لېكىن، بۇ، تاۋارنىڭ قىممەت ئوبيېكتىلىقىنى ئىگىلگىلى بولمايدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. تاۋار قىممىتى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكىنى ئىجتىمائىي ئەمگەككە ئايلاندۇرىدۇ، ئۆزلىرىنىڭ تاۋارغا سەرپ قىلغان ئەمگىكىنى قىممەتتە كۆرسىتىدۇ. «تاۋار ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي بىرلىكنىڭ يەنى ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئىپادىسى بولغانلىقى ئۈچۈنلا قىممەت ئوبيېكتىلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكى ۋە شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ قىممەت ئوبيېكتىلىقى نوقۇل ئىجتىمائىي خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىكى ئەسكە ئېلىنسا، ئۇ ۋاقىتتا قىممەت ئوبيېكتىلىقى تاۋار بىلەن تاۋار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىلا ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 23 ـ تۇم، 61 ـ بەت) دېمەك، تاۋارنىڭ ئىستېمال ئوبيېكتىلىقى تاۋار جىسمىنىڭ ئۆزىنى ئۆزىنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى قىممەت فورماتسىيىسى قىلىدۇ، تاۋارنىڭ قىممەت ئوبيېكتىلىقى بولسا ئىمكانىيەت خىل تاۋارنىڭ ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇشتىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئۆزىنىڭ ئىپادە شەكلى قىلىدۇ، يەنى ئۇ ئالمىشىش قىممىتى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. قىممەت ـ ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مەزمۇنى، ئالمىشىش قىممىتى بولسا قىممەتنىڭ ئىپادە شەكلى. بىز ئەمەلىيەتتىمۇ تاۋارنىڭ ئالمىشىش قىممىتى ياكى ئالمىشىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىقلا ئۇنىڭ ئىنچىكە يوشۇرۇنغان تاۋار قىممىتىنى بايقىۋالالىمىز، تاۋارنىڭ قىممەت ئوبيېكتىلىقىنى ئىگىلىۋالالمىز.

ـ قىممەت، قىممەت فورماتسىيىسى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

ئايرىم قىممەت ئىجتىمائىي قىممەتكە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ، ئايرىم تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن قىممەتنى كۆرسىتىدۇ.

ھەرقايسى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ ھال ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى كۆپ خىل ئايرىم قىممەتكە ئىگە قىلىدۇ. تاۋارنىڭ قىممىتى ئايرىم قىممەت بىلەن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەكتىن ۋۇجۇدقا كەلگەن ئىجتىمائىي قىممەت بىلەن بەلگىلىنىدۇ. تاۋار ئىجتىمائىي قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ، ئايرىم قىممەت ئىجتىمائىي قىممەتتىن تۆۋەن بولغاچقا ئەھۋالدا، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى نازدۇر ـ

كۆپتۈر نورمىدىن تاشقىرى دارامەتكە ئىگە بولىدۇ؛ ئەكسىچە، ئايرىم قىممەت ئىجتىمائىي قىممەتتىن يۇقىرى بولغان ئەھۋالدا، بىر قىسىم قىممەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئەمەلگە ئاشمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئايرىم تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى زىيان تارتىدۇ. شۇڭا، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتە، بۇنداق ئەھۋال ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ ھەمدە تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئىجتىمائىي قىممەت. ئايرىم ئەمگەك ۋاقتى دېگەن مانا دىلارغا قارالىدۇ.

ئىجتىمائىي قىممەت ئايرىم قىممەتكە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تاۋار قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ بىر تاۋارنىڭ بازار باھاسىنىڭ ئاساسى. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتە، تاۋارلار خۇسۇسىي ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئاساسلىقى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، ئەمگەكنىڭ مەلىكلىك دەرىجىسى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆلىمى ۋە ئۇنۇمى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي بىرلىشىشى، ھۆنەر - سەنئەت سەۋىيىسى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئوخشاشمىسلىقلار تۈپەيلىدىن، ھەربىر ئىشلەپچىقارغۇچى ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى ئوخشاش بولمايدۇ، كۆپىرەك ئەمگەك ۋاقتى سەرپ قىلىنغانلىرىنىڭ ئايرىم قىممىتى چوڭراق بولىدۇ؛ ئازراق ئەمگەك ۋاقتى سەرپ قىلىنغانلىرىنىڭ ئايرىم قىممىتى كىچىكرەك بولىدۇ. بىراق، ئوخشاش بىر خىل تاۋارنىڭ بازاردا بىرلا قىممىتى بولۇشى كېرەك. دېمەك، ئوخشاش بولمىغان ئايرىم قىممەتلەردىن ئوتتۇرىچە سان چىقىرىش ئارقىلىق بىر ئىجتىمائىي قىممەت ھاسىل قىلىنىشى لازىم. تاۋارلار ئەنە شۇ ئىجتىمائىي قىممەت ياكى بازار قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ.

ئىجتىمائىي قىممەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى جەريانى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات باسقۇچىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن پەرقلىنىدۇ. ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش مەزگىلىدە، تاۋارنىڭ قىممەت سۈبستانسىيىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئەمگەك ئوخشاش بولغان ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشى بولىدۇ. ھەربىر ئايرىم ئەمگەك كۈچى ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئەمگەك كۈچىنىڭ خاراكتېرىغا ئىگە بولسىلا، ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئەمگەك كۈچىنىڭ رولىنى ئويناپ بولىدۇ. ئۇ ھالدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتى بۇنداق ئوتتۇرىچە ئەمگەك كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقىتنى كۆرسىتىدۇ، بىز ئۇنى ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى دەپ ئاتايمىز. تاۋار ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلەنگەن قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، بۇ ئىجتىمائىي قىممەت بىر تارماقتا ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىدىن ۋۇجۇدقا كېلىشى ياكى بىر تارماقتا ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئايرىم قىممىتى بىلەن بەلگىلىنىشى مۇمكىن.

لېكىن، ئالاھىدە ئەھۋالدا، يەنى شارائىتى ناچارراق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تاۋارلىرى كۆرۈنەرلىك ھالدا كۆپ مىقدارنى ئىگىلەيدىغان چاغدا، ئۇنىڭ تاۋارلىرىنىڭ ئايرىم قىممىتى ئىجتىمائىي قىممەتنى بەلگىلەيدۇ؛ شارائىتى ياخشىراق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تاۋارلىرى كۆرۈنەرلىك ھالدا كۆپ مىقدارنى ئىگىلەيدىغان چاغدا بولسا ئۇنىڭ تاۋارلىرىنىڭ ئايرىم قىممىتىمۇ ئىجتىمائىي قىممەتنى بەلگىلەيدۇ.

تاۋارلارنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلەنگەن قىممەت مىقدارى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى ئۇچۇن، ئومۇمەن، ئۇلۇ شەرت بولۇشى كېرەك: (1) تاۋارلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئاندا ـ ساندا ئېلىپ بېرىلىدىغان بولماستىن، بەلكى دائىم ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇشى شەرت؛ (2) ئوخشاش بىر خىلدىكى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئۇنىڭغا بولغان تەلەپ مىقدارى بىلەن ئومۇمەن ماسلىشىشى شەرت؛ (3) ئىقتىسادىي جەھەتتە ھەرقانداق شەكىلدىكى مونوپولىيە تېخى ۋۇجۇدقا كەلمىگەن بولۇشى شەرت. ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىدا، بۇ 3 شەرت ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرلانغان بولغاچقا، شۇ مەزگىلدە تاۋارلار، ئومۇمەن، مۇشۇنداق ئىجتىمائىي قىممەت بويىچە ئالماشتۇرۇلاتتى.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋار نوقۇل تاۋار بولماستىن، بەلكى كاپىتالنى گەۋدىلەندۇرگۈچى نەرسە سۈپىتىدە ئالماشتۇرۇلىدۇ، ئەڭ مىقدارداكى كاپىتال ئەڭ مىقدارداكى پايدىنى ئەلەپ قىلىدۇ. كاپىتالنىڭ تارماقلار ئارا ئەركىن كۆچۈشى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، قىممەت ئىشلەپچىقىرىش ئەنئەنىۋى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ قوشۇلمىسى بولغان ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلىنىدۇ. بۇ ھالدا، ئىجتىمائىي قىممەت ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، تاۋارلار بولسا ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلىنىشى ئۇچۇن ئىككى شەرت بولۇشى كېرەك: بىرىنچىدىن، كاپىتال ئەركىن كۆچۈش پائالىيىتىچانلىقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك، ئىككىنچىدىن، ئەمگەك كۈچى ئەركىن كۆچۈش ۋېتالىقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. بۇ ئىككى شەرتنىڭ ھەر ئىككىلىسى كاپىتالنىڭ تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندىلا ھازىرلىنىدۇ. ئىلگىرى، تاۋار ئىجتىمائىي قىممەت ياكى بازار قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلغاندا، كاپىتال بىرلا تارماق ئىچىدە رىقابەتلەشسىلا بولاتتى؛ ئەمدى ئوخشاش بولمىغان تارماقلار ئارىسىدا رىقابەت قانات يايدۇرۇلىدىغان بولغاچقا، ئوخشاش بولمىغان تارماقلاردىكى ئەڭ مىقدارداكى كاپىتال ئەڭ مىقدارداكى پايدىغا ئىگە بولىدىغان، بۇنىڭ بىلەن قىممەت ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلىنىدىغان بولدى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «تاۋارلارنىڭ ئۆز قىممىتى ياكى ئۆز قىممىتىگە يېقىن قىممەت بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى ئەلەپ قىلىنىدىغان ئەرەققىيات باسقۇچى ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى ئەلەپ قىلىدىغان ئەرەققىيات باسقۇچىدىن كۆپ دەرىجىدە تۆۋەن بولىدۇ. تاۋارلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى كاپىتالىزمنىڭ ئەرەققىي قىلىپ مەلۇم يۈكسەكلىككە

يېتىشىنىي شەرت قىلىندۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 197 - 198 - بەتلەر).

تاۋارنىڭ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى بازاردا تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش ئىمكانىيىتىنىڭ ئاساسىدا بىرەرمۇ بولۇشىنى شەرت قىلىدۇ. ئەگەر تەمىنلەش ئىمكانىيىتى تەلەپ بىردەك بولمىسا، بازار باھاسى ئىجتىمائىي قىممەتتىن چەتلەپ كېتىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتە، بازاردا تاۋار جەھەتتىكى تەمىنلەش ئىمكانىيىتى تەلەپ ئۈتتۈرىسىدا دائىم تەڭپۇڭسىزلىق كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، شۇڭا، بازار باھاسى دائىم ئىجتىمائىي قىممەتتىن چەتلەپ كېتىدۇ. لېكىن، ئۇزاق مەزگىلدىكى كۆپلىگەن ئالماشتۇرۇش جەريانلىرىدىن قارايدىغان بولساق، ئىجتىمائىي قىممەتتىن چەتلەپ كەتكەن بازار باھالىرىنىڭ يىغىرىلىپ بىرىنى قاپلايدىغانلىقى ۋە بىر - بىرىنى تولدۇرۇدىغانلىقىنى كۆرىمىز. شۇڭا، ئۇنتۇرا ھېساب بىلەن ئېيتقاندا، تاۋارلار ھامان ئۆزلىرىنىڭ قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ.

تاۋارلار ئىجتىمائىي قىممەت بويىچە ئالماشتۇرۇلغاندا، ئايرىم قىممەت بىلەن ئىجتىمائىي قىممەت ئوتتۇرىسىدا مۇقەررەر ھالدا پەرقلىق سان كېلىپ چىقىدۇ. ئايرىم قىممىتى ئىجتىمائىي قىممەتتىن تۆۋەن بولغان بەزى تاۋارلار ئىجتىمائىي قىممەت بويىچە ئالماشتۇرۇلغاندا، بۇ تاۋارلارنى ئىشلەپ چىقارغۇچى نورمىدىن تاشقىرى دارامەتكە ئېرىشىدۇ. ئەكسىچە، ئايرىم قىممىتى ئىجتىمائىي قىممەتتىن يۇقىرى بولغان تاۋارلار ئىجتىمائىي قىممەت بويىچە ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، بۇ تاۋارلارنىڭ قىممىتىنىڭ بىر قىسمى ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ، بۇ تاۋارلارنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار دارامىتى ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن تۆۋەن بولىدۇ، ھەتتا ئۇ زىيان تارتىدۇ.

ئايرىم قىممەت، بازار قىممىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەت فورماتسىيەسى «قىممەت شەكلى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئۇ تاۋار قىممىتىنىڭ ئىپادە فورماتسىيەسىنى كۆرسىتىدۇ. بىر خىل تاۋارنىڭ قىممىتى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق باشقا بىر خىل تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىدە نىسپىي ھالدا ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. قىممەت فورماتسىيەسى تاۋارنىڭ تەبىئىي فورماتسىيەسىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان.

تاۋار ئىككى پاقلىمىلىق نەرسە: ئۇ ھەم ئىستېمال قىلىنىدىغان نەرسە، ھەم قىممەتنىڭ ھۆددىگەرى، دېمەك، ئۇ ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىرىكمىسى. شۇ سەۋەبتىن، تاۋار ئىككى پاقلىمىلىق فورماتسىيەگە ئىگە: ئۇ ئىستېمال قىممىتى سۈپىتىدە بولغاندا، تاۋار جىسمىنىڭ ئۆزى يەنى تاۋارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان تەبىئىي فورماتسىيەسى ئۇنىڭ مەۋجۇدىيەت شەكلى بولىدۇ؛ ئۇ قىممەت سۈپىتىدە بولغاندا، ئۇ ئوخشاش بىر ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ مۇجەسسەملىشىشى بولۇپ، ئۇنىڭدا تەبىئەت ماددىسىنىڭ زەررىچە ئامىلى بولمايدۇ، ئۇ كۆزگىمۇ كۆرۈنمەيدۇ، قولغىمۇ چىقمايدۇ. قىممەت تاۋارنىڭ ئىجتىمائىي خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقى تاۋارلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئارقىلىقلا ئىپادىلىنىدۇ. «ئەگەر تاۋارنىڭ ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي بىرلىكنىڭ يەنى ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئىپادىسى بولغانلىقى ئۇچۇنلا قىممەت ئوبيېكتلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكى ۋە شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ قىممەت ئوبيېكتلىقى

نوقۇل ئىجتىمائىي خاراكتېرغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەسكە ئالساق، ئۇ ۋاقىتتا قىممەت ئوبيېكتلىقى تاۋار بىلەن تاۋار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىلا ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن ـ ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 61 بەت) تاۋار سۈپىتىدىكى كاناپنى مىسالغا ئالايلۇق، ئۇ ـ ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىرلىكمىسى، لېكىن، كاناپنىڭ ئۆزىدىن ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى، توقۇش ئەمگىكىنىڭ ئىزىنىلا كۆرگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتىنى بولسا كۆرگىلى بولمايدۇ. ئەگەر كاناپ ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇستىكى كېيىم بىلەن تەڭ قىممەتتە بولۇپ چىقسا، يەنى تەكشى ئەمگىكى بىلەن توقۇش ئەمگىكى تەڭ قىممەتتە بولۇپ چىقسا، ئۇ ھالدا، شۇنىسى مەلۇم بولىدۇكى، توقۇش ئەمگىكى ئۆزىگە خاس شەكىلگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تەكشى ئەمگىكىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئورتاق بولغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە ـ ئۇنىڭغا ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى سىڭگەن، شۇنىڭ بىلەن، توقۇش ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلاتى بولغان كاناپمۇ ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ مۇجەسسەملىشىشى ـ قىممەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كاناپنىڭ قىممىتى كاناپنىڭ ئۇستىكى كېيىم بىلەن ئالماشتۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئۇستكى كېيىمدە نىسپىي ھالدا ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. شۇڭلاشقا، «بىرەر تاۋارنىڭ قىممىتى ئۆزىنىڭ تەبىي فورماتسىيىسىدىن پەرقلىق بولغان بىر ئالاھىدە، ئىپادە فورماتسىيىسىگە ئەنى ئالمىشىش قىممىتى فورماتسىيىسىگە ئىگە بولسلا، ئۇ ئەنە شۇنداق ئىككى ياقلىملىق ئەرسە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يەككە ھالدا كۆزىتىلەندە، ئۇ ھەرگىز بۇنداق فورماتسىيىسىگە ئىگە بولمايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن باشقا بىر خىل تاۋار ئوتتۇرىسىدا قىممەت مۇناسىۋىتى ياكى ئالمىشىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان چاغدىلا، ئاندىن ئۇ بۇنداق فورماتسىيىگە ئىگە بولىدۇ» (يۇقىرىقى كىتابنىڭ 75 ـ بېتىگە قارالسۇن).

كاناپ ئۇستكى كېيىم بىلەن ئالماشتۇرۇلغاندا، كاناپنىڭ ئىستېمال قىممىتى كاناپنىڭ ئۆزىنىڭ ماددىي فورماتسىيىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، كاناپنىڭ قىممىتى بولسا ئۇستكى كېيىمنىڭ ماددىي فورماتسىيىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، كاناپ بىلەن ئۇستكى كېيىمنىڭ قارىمۇقارشىلىقى كاناپنىڭ ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ قارىمۇقارشىلىقىنىڭ تاشقى ئىپادىسىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئوخشاش بىر قىممەت مۇناسىۋىتىدە، ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تاۋار روشەن ھالدا ئوخشاش بولمىغان رولىلارنى ئوينايدۇ، 20 يارد كاناپ = 1 كوتلەك دېگەن مىسالنى ئالساق، بۇنىڭدا كاناپنىڭ قىممىتى ئۇستكى كېيىم ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ئۇستكى كېيىم بۇ قىممەتنىڭ ئىپادىلىنىشى ئۈچۈن ماتېرىيال بولىدۇ، كاناپنىڭ قىممىتى ئىپادىلىنىپ، نىسپىي قىممەت فورماتسىيىسى ئورنىدا تۇرىدۇ؛ ئۇستكى كېيىم بولسا ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئارقىلىق كاناپنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ قىممەتداشلىق رولىنى ئوينايدۇ يەنى بۇ قىممەتداش فورماتسىيىسى ئورنىدا تۇرىدۇ. دېمەك، نىسپىي قىممەت فورماتسىيىسى بىلەن تەڭ قىممەت فورماتسىيىسى ئوخشاش بىر قىممەت ئىپادىلىنىشىنىڭ بىر ـ بىرلىگە بەلگىلەنگەن، بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدىغان، ئەينى ۋاقىتتا يەنە بىر ـ بىرىنى چەتكە

قاقسىدىغان، بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى قۇتۇپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاناپنى كاناپ بىلەن ئالماشتۇرۇش ھېچقانداق مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، ئۇنداق قىلغاندا، كاناپنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلىگىلى بولمايدۇ، ئەمەلىيەتتە، بۇنداق قىلچە ئەھمىيىتى يوق ئالماشتۇرۇشنىڭ بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. كاناپ باشقا بىر خىل تاۋار، مەسىلەن، ئۇستكى كىيىم بىلەن ئالماشتۇرۇلغان، ئۇستكى كىيىم قىممەتداش قىلىنغان چاغدىلا، ئاندىن ئۇنىڭ قىممىتى نىسپىي ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. بىرەر تاۋار زادى نىسپىي قىممەت فورماتسىيسى ئورنىدا تۇرامدۇ ياكى تەڭ قىممەت فورماتسىيسى ئورنىدا تۇرامدۇ، بۇ پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا قىممەت ئىپادىسىدە تۇتقان ئورنىغا باغلىق.

قىممەت فورماتسىيسى تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان. ئۇ ئاددىي، ئايرىم بولغان ياكى تاسادىپىي بولغان قىممەت فورماتسىيىسىدىن ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىسىگە تەرەققىي قىلغان، ئاندىن يەنە ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسىگە تەرەققىي قىلغان، ئاخىرىدا پۇل فورماتسىيىسىگە تەرەققىي قىلغان. ھەممىدىن بەك كۆزگە چېلىقىدىغىنى پۇل فورماتسىيىسى ھەممىدىن بەك كۆزگە چېلىقمايدىغان ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسىدىن تەرەققىي قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن. قىممەت فورماتسىيىسىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى تەتقىق قىلساق، پۇلنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيمىز. «شۇنداق قىلىپ، پۇلنىڭ سىرتىمۇ بۇنىڭ بىلەن بىللە يوقلىپ كېتىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 61 - بەت). تاۋار قىممىتىنىڭ پۈلدا ئىپادىلىنىشى تاۋارنىڭ باھاسىدۇر.

نىسپىي قىممەت فورماتسىيىسى، تەڭ قىممەت فورماتسىيسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەت ئىپادىسى تاۋارنىڭ ئىچكى قىممىتىنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى يەنى قىممەت فورماتسىيىسى ياكى ئالمىشىش قىممىتى. تاۋارنىڭ قىممىتى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ تاۋاردا مۇجەسسەملەشتۈرۈلىشىدۇر، ئۇنىڭدا تەبىئەت ماددىسىنىڭ زەررىچە ئامىلى بولمايدۇ، ئۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ ھەم قولغا چىقمايدۇ. ئۇ، ئىستېمال قىممىتىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. ئىستېمال قىممىتى — تاۋارنىڭ تەبىئىي فورماتسىيىسى، قىممەت بولسا تاۋارنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيىسى، ئۇ پۈتۈنلەي ئىجتىمائىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئىككىنچى بىر خىل تاۋار بىلەن ئالماشتۇرۇلغاندىلا ئاندىن ئىپادىلىنىدۇ، ئاندىن قىممەت فورماتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ. ئەگەر 20 يارد كاناپ = 1 دانە ئۇستكى كىيىم بولسا، بۇ، تاۋار بولغان كاناپ بىلەن تاۋار بولغان ئۇستكى كىيىم تەڭ قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، ئالماشتۇرۇلۇش ئارقىلىق، كاناپنىڭ قىممىتى ئۇستكى كىيىم ئارقىلىق نىسپىي ھالدا ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ تەبىئىي فورماتسىيىسىدىن باشقىچە بولغان ئالاھىدە بىر ئىپادە فورماتسىيىسىگە يەنى ئالمىشىش قىممىتى فورماتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، تاۋار قىممىتى ئالمىشىش قىممىتىنىڭ ئىپادىلىنىشىدە ئاساس بولىدىغان مەزمۇن، ئالمىشىش قىممىتى بولسا قىممەتنىڭ ئىپادە شەكلى. «تاۋارلارنىڭ قىممەت فورماتسىيىسى ياكى قىممەت ئىپادىسى تاۋار قىممىتىنىڭ تەبىئىتىدىن پەيدا بولىدۇ،

بۇنىڭ ئەكسىچە بولمايدۇ، قسمەت ۋە قسمەت مىقدارى ئۇلارنىڭ ئالمىشىش قسمىتى سۇپىتىدىكى ئىپادە شەكلىدىن پەيدا بولىدۇ.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 75- بەتكە قارالسۇن) ئىش يۈزىدىمۇ شۇنداق، بىز تاۋارنىڭ ئالمىشىش قسمىتى ياكى ئالمىشىش مۇناسىۋىتىنى يەنى قسمەت فورماتسيىسىنى ئاساس قىلىپ ئىزدىسەكلا، ئۇنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان تاۋار قسمىتىنى تاپالايمىز.

تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تاۋارنىڭ قسمەت مۇناسىۋىتى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ باردى، تاۋارنىڭ قسمەت ئىپادىسى ئاددىي قسمەت فورماتسيىسىدىن تەرەققىي قىلىپ ئومۇملاشقان قسمەت فورماتسيىسىگە، ئومۇمىي قسمەت فورماتسيىسىگە قاراپ ماڭدى، ئاخىردا پۇل فورماتسيىسىگە ئۆتتى.

قسمەت، قسمەت فورماتسيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئالمىشىش قسمىتى بىر خىل تاۋار بىلەن ئىككىنچى بىر خىل تاۋارنىڭ ئالمىشىشتىكى مىقدار مۇناسىۋىتى ياكى نىسبىتى. تاۋار — ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەپ چىقىرىلغان، كىشىلەرنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتى، ئۇ ئىستېمال قسمىتىگىلا ئىگە بولۇپ بالماستىن، بەلكى ئالمىشىش قسمىتىگىمۇ ئىگە. ئالمىشىش قسمىتى، ئالدى بىلەن، بىر خىل ئىستېمال قسمىتى بىلەن ئىككىنچى بىر خىل ئىستېمال قسمىتىنىڭ ئالمىشىشتىكى مىقدار مۇناسىۋىتى ياكى نىسبىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ 1 چى رەختكە ئالماشتۇرۇلسا (ياكى 3 جىڭ گۈرۈچ = 1 چى رەخت بولسا)، 1 چى رەخت 3 جىڭ گۈرۈچنىڭ ئالمىشىش قسمىتى بولىدۇ.

بەلگىلىك مىقدارىدىكى مەلۇم بىر خىل تاۋار بىرلا ۋاقىتتا ناھايىتى پەرقلىق نىسبەتلەر بويىچە باشقا بىرمۇنچە خىل تاۋارلار بىلەن ئالماشتۇرۇلۇشى مۇمكىن، شۇڭا، بىر خىل تاۋارنىڭ بىرلا خىل ئەمەس، بىرمۇنچە خىل ئالمىشىش قسمىتى بولىدۇ. مەسىلەن، 3 جىڭ گۈرۈچ 1 چى رەخت بىلەن، ياكى 2 جىڭ سىرتىق پۇرچاق بىلەن، ياكى 5 سەر شېكەر بىلەن ئالماشتۇرۇلۇشى مۇمكىن، بۇنىڭدا 1 چى رەختمۇ، 2 جىڭ سىرتىق پۇرچاقمۇ، ياكى 5 سەر شېكەرمۇ 3 جىڭ گۈرۈچنىڭ ئالمىشىش قسمىتى بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، ئەمەلىيەتتە، بەلگىلىك مىقدارىدىكى مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ بىر قاتار ئالمىشىش قسمىتى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بىر خىل تاۋارنىڭ كۆپ خىل ئالمىشىش قسمىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئالمىشىش قسمىتىنىڭ تاۋارنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتى بولۇشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى؛ تاۋارنىڭ كۆپ خىل ئالمىشىش قسمىتىنىڭ كەينىگە جەزمەن ئالمىشىش قسمىتىدىنمۇ مۇقىم ۋە ئاساسلىق بولغان مەلۇم سۇبستانسىيىنىڭ يوشۇرۇنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ بەلگىلىك نىسبەت بويىچە ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلىدىغانلىقى بولسا تۈرلۈك تاۋارلار ئارىسىدا ئۇلارنى تەڭلەشتۈرىدىغان بىر خىل ئورتاق نەرسىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئورتاق نەرسىنىڭ تاۋارنىڭ ئىستېمال قسمىتى بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىستېمال قسمىتى تۈرلۈك - تۈرلۈك بولىدۇ، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، شۇڭا

ئۇلارنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. يەنە كېلىپ، تاۋارنىڭ ئالمىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكى دەل ئۇنىڭدا تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ نەزەردىن ساقىت قىلىنغانلىقىدۇر، چۈنكى، تاۋارنىڭ ئالمىشىش مۇناسىۋىتىدە، نىسبەت مۇۋاپىق بولسىلا، بىر خىل ئىستېمال قىممىتى باشقا ھەرقانداق بىر خىل ئىستېمال قىممىتى بىلەن تامامەن تەڭ بولۇۋېرىدۇ. ئىستېمال قىممىتى سۈپىتىدىكى تاۋارلار ئوتتۇرىسىدا سۈپەت پەرقى بولىدۇ؛ ئالمىشىش قىممىتى سۈپىتىدىكى تاۋارلار ئوتتۇرىسىدا بولسا پەقەت مىقدار پەرقىلا بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئىستېمال قىممىتىنىڭ زەررىچە ئامىلى بولمايدۇ. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى نەزەردىن ساقىت قىلىنسا، تاۋار جىسمىنىڭ بىرلا خۇسۇسىيىتى قالىدۇ، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت. لېكىن، ئەگەر ئىستېمال قىممىتى نەزەردىن ساقىت قىلىنسا، ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىقان ئەمگەكنىڭ كونكرېت فورماتسىيىسىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلىنغان بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تۇرلۈك ئەمگەكلەرنىڭ پەرقى يوقىلىپ، ھەممىسى ئوخشاش بولغان ئىنسانلار ئەمگىكى يەنى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىگە ئايلىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا، ئەمگەك مەھسۇلاتىدىن قېپقالغان نەرسە «پەقەت پەرقسىز ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ نوقۇل مۇجەسسەملىشىشى يەنى، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچىنىڭ قايسى شەكىلدە سەرپ قىلىنغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىنسانلار ئەمگەك كۈچى سەرپىياتىنىڭ نوقۇل مۇجەسسەملىشىلا بولىدۇ. بۇ نەرسىلەر ئەمدى پەقەت ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىنسانلار ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىنغانلىقىنى، ئىنسانلار ئەمگىكى جۇغلانغانلىقىنىلا كۆرسىتىدۇ. بۇ نەرسىلەر ئۆزلىرىگە ئورتاق بولغان بۇ جەمئىيەت سۈبستانسىيىسىنىڭ جەۋھىرى سۈپىتىدە قىممەت يەنى تاۋار قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 51 ـ بەت). دېمەك، تاۋارنىڭ ئالمىشىش قىممىتىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان تېخىمۇ ئاساسلىق بولغان سۈبستانسىيە، تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىدا تاۋارلارنى تەڭلەشتۈرىدىغان ئورتاق نەرسە باشقا نەرسە ئەمەس، دەل قىممەت. تاۋارلارنىڭ بەلگىلىك نىسبەت بويىچە ئالماشتۇرۇلۇشى شۇنىڭ ئۈچۈن مۇمكىنكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تەڭ مىقداردىكى قىممەتكە ئىگە، تاۋارلار دەل ئۆزئىنىڭ قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدۇ.

دېمەك، قىممەت ئىستېمال قىممىتىنىڭ مەزمۇنى، ئالمىشىش قىممىتى بولسا قىممەتنىڭ ئىپادىلىنىدىغان شەكلى. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى تاۋار جىسمىنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. تاۋارنىڭ قىممىتى بولسا ئۇنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئىپادىلەنمەستىن، بەلكى ئۇ ئالمىشىش جەريانىدا باشقا تاۋار جىسمىنىڭ ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، يەنى ئۇ، ئالدى بىلەن، ئۆزئىنىڭ باشقا بىر خىل ئىستېمال قىممىتى، باشقا بىرخىل تاۋار بىلەن بولغان ئالمىشىش نىسبىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قىممەتنىڭ ئىپادە فورماتسىيىسى ئۆزگىرىپ بارىدۇ، ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسىدىن ئومۇملاشقان قىممەت فورماتسىيىسىگە، ئاندىن ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسىگە، ئاخىردا پۇل فورماتسىيىسىگە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ.

تاۋارنىڭ ئىككى پاقلىملىقلىقى، قىممەت، قىممەت فورماتسىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاددي، ئايرىم ياكى تاسادىپىي قىممەت فورماتسىيىسى قىممەت فورماتسىيىسى تەرەققىياتنىڭ ئىپتىدائىي باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا، بىر خىل تاۋارنىڭ قىممىتى ئايرىم ۋە تاسادىپىي ھالدا باشقا بىر خىل تاۋار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن، 20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك دېگەنگە ئوخشاش.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، ئىپتىدائىي ئورتاق گەۋدە ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلار ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغانلىقى ئۈستىگە ئارتىپ مۇنچە ئېشىپ قالىدىغان بولۇپ قالغان، ئەنە شۇ چاغدا، قەبىلە بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدا تاسادىپىي ھالدا نەرسىنى-نەرسىگە ئالماشتۇرۇشتەك بىۋاستە ئالماشتۇرۇش كېلىپ چىققان. ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى ئەنە شۇ باسقۇچتىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇڭا، تاۋارنىڭ ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى ئەينى ۋاقىتتا ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ ئاددىي تاۋار فورماتسىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «شۇنىسى ئېنىقكى، بۇنداق فورماتسىيە، ئەمەلىيەتتە، پەقەت ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچتا يەنى ئەمگەك مەھسۇلاتى تاسادىپىي ۋە ۋاستىلىك ھالدا ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق تاۋارغا ئايلىنىدىغان باسقۇچتىلا بارلىققا كەلگەن» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 81 - بەتكە قارالسۇن). دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى شارائىتىدا، بىرەر تاۋار قىممەت سۈپىتىدە پەقەت ئايرىم ۋە تاسادىپىي بولغان ئالمىشىتا ئۆزىنىڭ باشقا بىر خىل تاۋار بىلەن ئوخشاش سۈپەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، يەنى ئۆزىنىڭمۇ ئاشۇ تاۋارغا ئوخشاشلا ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ مۇجەسسەملىشىشى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ، دېمەك، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىممىتىدىن پەرقلىنىدىغان نەرسە بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھسۇلاتلارنىڭ بىۋاستە ئالماشتۇرۇلۇشىدا ئىپادىلەنگەن ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى تولۇق بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئىككى قۇتۇپىنىڭ بىرى ئاددىي بولغان نىسپىي قىممەت فورماتسىيىسى بولسا، يەنە بىرى ئايرىم تەڭ قىممەت فورماتسىيىسى بولىدۇ. ئۇ تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇزاق تەرەققىيات جەريانى ئارقىلىق، تاۋارنىڭ قىممەت ئىپادىسىدە بىر قاتار ئۆزگىرىش بولغاندىن كېيىنلا تولۇقلىنىدۇ ۋە ئاخىرىدا پۇل فورماتسىيىسىگە تەرەققىي قىلىدۇ. بىراق، ناھايىتى روشەنكى، 20 يارد كاناپ = 1 دانە ئۈستىكى كىيىم دېگەن بۇ ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى دەل 20 يارد كاناپ = 2 ئۇنتسىيە ئالتۇن دېگەن پۇل فورماتسىيىسىنىڭ تېخى تەرەققىي تاپمىغان ئاساسىي. ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسىگە پۇل فورماتسىيىسىنىڭ سىرى يوشۇرۇنغان، ئۇ پۇل فورماتسىيىسىنىڭ تۆرەلمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاسادىپىي، ئايرىم ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىپ، داۋاملىق ۋە كۆپلەپ يۈز بېرىدىغان ئالماشتۇرۇش باسقۇچىغا يېتىشى بىلەن، ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى ئىككىنچى بىر باسقۇچقا يەنى ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىسى باسقۇچىغا يەتتى.

قىممەت فورماتسىيىسى، نىسپىي قىممەت فورماتسىيىسى، تەڭ قىممەت فورماتسىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نىسپىي قىممەت فورماتسىيىسى تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت مۇناسىۋىتىنىڭ

ئىككى قۇتۇپىنىڭ بىرى. ئۇنىڭغا قارشى قۇتۇپ تەڭ قممەت فورماتسيسى. 20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك دېگەن قممەت مۇناسۋېتنى مسالغا ئالايلى، بۇ فورمۇلىنىڭ ئىككى بېشىدىكى تاۋارلارنىڭ ئورنى ئوخشاش ئەمەس. كاناپ كۆڭلەك بىلەن ئالماشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئۆز قممىتىنى نسپي ئىپادىلەيدۇ، كاناپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆز قممىتىنى ئىپادىلىگەن تاۋار بولۇپ، نسپي قممەت فورماتسيسى ئورنىدا تۇرىدۇ؛ كاناپقا قارىمۇقارشى تۇرغان ئىككىنچى بىر تاۋار يەنى كۆڭلەك قممەتنى ئىپادىلەشتىكى ماتېريال بولۇش سۈپىتى بىلەن قممەتداشلىق رولىنى ئويناىدۇ، شۇڭا ئۇ تەڭ قممەت فورماتسيسى ئورنىدا تۇرىدۇ. قممەت ئىپادىسىدە، نسپي قممەت فورماتسيسى بىلەن تەڭ قممەت فورماتسيسى بىر - بىرىگە بېقىنىدىغان، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان، ئەينى ۋاقىتتا يەنە بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدىغان، بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى قۇتۇپ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك دېگەن تەڭلىكنىڭ ئاساسى كاناپ = كۆڭلەك دېگەندىن ئىبارەت. قانچىلىك كاناپقا قانچىلىك كۆڭلەك تېگىشلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنى بىر - بىرىگە ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقىدا گەپ يوق، بۇ ھال ئىستېمال قممىتىدىن قارىغاندا خاراكتېرى باشقا - باشقا بولغان، سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان ئىككى خىل تاۋارنىڭ بۇ يەردە ئوخشاش سۈپەتتىكى نەرسىلەر سۈپىتىدە تەڭ مىقدارلىق مۇناسۋەتتە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ مۇناسۋەتتە، كۆڭلەكنىڭ ئىستېمال قممىتى ياكى جىسىم فورماتسيسى قممەتنىڭ مەۋجۇدىيەت فورماتسيسى، ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ، چۈنكى، پەقەت شۇنداق بولغاندىلا، ئۇ كاناپ بىلەن ئوخشاش ياكى تەڭ بولىدۇ. كاناپنىڭ قممىتى ئەمدى بىلگىلى بولمايدىغان ئابستراكت نەرسە بولماستىن، ئۇ كۆڭلەكنىڭ تەبىئىي فورماتسيسى ئارقىلىق كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ. «دېمەك، قممەت مۇناسۋېتى ئارقىلىق، B تاۋارنىڭ تەبىئىي فورماتسيسى A تاۋارنىڭ قممەت فورماتسيسى بولۇپ قالىدۇ، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، B تاۋارنىڭ جىسمى A تاۋارنىڭ قممىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەينەك بولۇپ قالىدۇ. A تاۋار قممەت جىسمى بولغان ۋە ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ نامايەندىسى بولغان B تاۋار بىلەن مۇناسۋەت باغلاپ، B نىڭ ئىستېمال قممىتىنى ئۆز قممىتىنى ئىپادىلەشتىكى ماتېريال قىلىدۇ. B تاۋارنىڭ ئىستېمال قممىتىدە مۇشۇنداق ئىپادىلەنگەن A تاۋارنىڭ قممىتى نسپي قممەت فورماتسيسىگە ئېگە» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 67 - بەتكە قارالسۇن).

نسپي قممەت فورماتسيسى ئورنىدا تۇرغان كاناپ بەلگىلىك مىقداردىكى كاناپ بولغاچقا، ئۇ بەلگىلىك مىقداردىكى قممەت بولىدۇ. شۇڭا، كاناپ ئۆزىنىڭ قممىتىنى ئىپادىلىشى لازىم بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆز قممىتىنىڭ مىقدارىنىمۇ ئىپادىلىشى لازىم. مەسىلەن، 20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك بولغاندا، 20 يارد كاناپ 1 كۆڭلەكنىڭ قممىتىگە توختايدۇ. 20 يارد كاناپنىڭ قممەت مىقدارى كۆڭلەكنىڭ بەلگىلىك مىقدارى (بىر) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ تەڭلىكنىڭ ئالدىنقى شەرتى شۇكى، بىر دانە كۆڭلەك بىلەن 20 يارد كاناپ دەل ئوخشاش قممەت مىقدارىغا ئېگە، يەنى بۇ ئىككى تاۋارغا ئوخشاش

مىقداردىكى ئەمگەك ياكى تەك مىقداردىكى ئەمگەك ۋاقتى سەرپ قىلىنغان. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدىغانلىقى ئۈچۈن، كاناپ بىلەن كۆڭلەكنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقتى ئۆزگىرىپ قالسا، بۇ ئىككى خىل تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنىڭ سېلىشتۇرمىسىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا مۇنداق بىرقانچە خىل ئەھۋال بار: (1) كاناپنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمەي، كۆڭلەكنىڭ قىممىتى ئۆزگىرىدىغانلىقى؛ (2) كۆڭلەكنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمەي، كاناپنىڭ قىممىتى ئۆزگىرىدىغانلىقى؛ (3) كاناپنىڭمۇ، كۆڭلەكنىڭمۇ قىممىتى ئۆزگىرىدىغانلىقى؛ يەنە كېلىپ قارىمۇقارشى يۆنىلىش بويىچە ئۆزگىرىدىغانلىقى. مۇشۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋالدا، كاناپ بىلەن كۆڭلەكنىڭ ئالمىشىش نىسبىتىدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، 20 يارد كاناپ بىر كۆڭلەك بىلەن تەڭ بولماستىن، بەلكى ئىككى كۆڭلەك ياكى تۆت كۆڭلەك بىلەن تەڭ بولىدۇ، ۋەھاكازالار. (4) كاناپنىڭمۇ، كۆڭلەكنىڭمۇ قىممىتى ئۆزگىرىدىغانلىقى، ئەمما ئوخشاش يۆنىلىش بويىچە ۋە تەڭ نىسبەتتە ئۆزگىرىدىغانلىقى، مەسىلەن، كاناپ ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىمۇ، كۆڭلەك ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىمۇ يېرىم ھەسسىدىن كېمەيگەن، ئىككىلىنسىنىڭ قىممىتى يېرىم ھەسسىدىن كېمەيگەن بولسا، بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇلارنىڭ ئالمىشىش نىسبىتىدە ھېچ ئۆزگىرىش بولمايدۇ. 20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك بولۇۋېرىدۇ. دېمەك، كاناپنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدىمۇ، ئۇنىڭ قىممەت فورماتسيسى ياكى ئالمىشىش قىممىتى ئۆزگەرمەسلىكى مۇمكىن؛ كاناپنىڭ قىممىتى ئۆزگەرگەن ئەھۋالدىمۇ، ئۇنىڭ قىممەت فورماتسيسى ياكى ئالمىشىش قىممىتى ئۆزگەرمەسلىكى مۇمكىن. بۇ ھال دەل شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، كۆڭلەكتە ئىپادىلەنگەن كاناپنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ نىسپىي قىممىتىدۇر. يەنى كاناپنىڭ قىممەت مىقدارى بىلەن كۆڭلەكنىڭ قىممەت مىقدارىنىڭ سېلىشتۇرمىسىدۇر. 20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك دېگەن قىممەت مۇناسىۋىتىدە، كاناپ ئۆزىنىڭ نىسپىي قىممىتىنى ئىپادىگە ئىگە قىلغاچقا، ئۇ نىسپىي قىممەت فورماتسيسى ئورنىدا تۇرىدۇ.

قىممەت فورماتسيسى تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغاچقا، نىسپىي قىممەت فورماتسيسى بىلەن تەڭ قىممەت فورماتسيسى ئوتتۇرىسىدا ئۇدا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، ئۇدا نىسپىي قىممەت فورماتسيسىدە، ئۇدا نىسپىي قىممەت فورماتسيسى بىلەن ئايرىم تەڭ قىممەت فورماتسيسى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرىدۇ؛ ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسيسىدە، كېڭەيگەن نىسپىي قىممەت فورماتسيسى بىلەن ئالاھىدە تەڭ قىممەت فورماتسيسى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرىدۇ؛ ئومۇمىي قىممەت فورماتسيسىدە، ئومۇمىي نىسپىي قىممەت فورماتسيسى بىلەن ئومۇمىي قىممەت فورماتسيسى بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرىدۇ؛ پۇل فورماتسيسىدە، ئومۇمىي نىسپىي قىممەت فورماتسيسى بىلەن پۇل بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرىدۇ. مۇشۇ باسقۇچقا يەتكەندە، تەبىئىي فورماتسيىگە ئىگە بارلىق ۋەكىلەرمۇ تاۋارلار ئورتاق قىممەت

فورماتسيىسكە يەنى پۇل فورماتسيىسىگە ئىگە بولىدۇ. بازلىق تاۋارلارنىڭ قىممىتى نىسپىي هالدا پول ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، تاۋار قىممىتىنىڭ پۇل ئىپادىسى بولسا ئۇنىڭ باهاسى بولۇپ قالىدۇ.

قىممەت فورماتسيىسى، ئالمىشىش قىممىتى، تەك قىممەت فورماتسيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تەك قىممەت فورماتسيىسى تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت مۇناسىۋىتىنىڭ ئىككى قۇتۇپىنىڭ بىرى، نىسپىي قىممەت فورماتسيىسى ئۇنىڭ قارشى قۇتۇپى. مەسىلەن، 20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك دېگەن قىممەت مۇناسىۋىتىدە، بۇ فورمۇلىنىڭ ئىككى بېشىدىكى تاۋارلارنىڭ ئورنى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ يەردە كاناپنىڭلا قىممىتى ئىپادىلەنگەن بولىدۇ، كۆڭلەك بولسا ئۆز قىممىتىنى ئىپادىلىمەيدۇ، ئۇ، كاناپنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەشكە ماتېرىيالىلا بۆلۈپ بېرىپ، قىممەتداشلىق رولىنى ئويناىدۇ، تەك قىممەت فورماتسيىسى ئورنىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى بولغان كاناپ ئالماشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئۆز قىممىتىنى نىسپىي هالدا ئىپادىلەيدۇ، شۇڭا ئۇ نىسپىي قىممەت فورماتسيىسى ئورنىدا تۇرىدۇ. قىممەت ئىپادىسىدە، نىسپىي قىممەت فورماتسيىسى بىلەن تەك قىممەت فورماتسيىسى بىر - بىرىگە بېقىنىدىغان، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان، ئەينى ۋاقىتتا يەنە بىر - بىرىنى چەكلەپ قاقىدىغان، بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى قۇتۇپ بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدا، تەك قىممەت فورماتسيىسى ئورنىدا تۇرغان تاۋار ئۆچ خۇسۇسىيەتكە ئىگە:

(1) ئىستېمال قىممىتىنىڭ قىممەتنىڭ ئىپادە فورماتسيىسى بولغانلىقى، تەك قىممەت فورماتسيىسى ئورنىدا تۇرغان تاۋارنىڭ ئۆزى ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىرلىكىدۇر. ئۇ قىممەتكە ئىگە نەرسە سۈپىتىدە نىسپىي قىممەت فورماتسيىسى ئورنىدا تۇرغان تاۋار بىلەن ئوخشاش سۈپەتكە ئىگە، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىككىسى بىر - بىرى بىلەن تەڭ مىقدارلىق مۇناسىۋەت باغلىيالايدۇ. ئەمما قىممەت تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى بولۇپ، كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، قولغىمۇ چىقمايدۇ. تەك قىممەت فورماتسيىسى ئورنىدا تۇرغان تاۋار باشقا بىر تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئۆزىنىڭ قىممىتى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ بىلگىلى بولىدىغان جىسمىدىن ئىبارەت تەبىئىي فورماتسيىسى ئارقىلىق يەنى ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. يۇقىرىقى مىسالنى ئالساق، كۆڭلەكنىڭ ئىستېمال قىممىتى يەنى كۆڭلەكتىن ئىبارەت جىسىم كاناپنىڭ قىممىتىنىڭ ئىپادە فورماتسيىسى بولىدۇ.

(2) كونكرېت ئەمگەكنىڭ ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئىپادە فورماتسيىسى بولغانلىقى. قىممەتداش بولۇپ رول ئويناىدىغان تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى مۇئەييەن كونكرېت ئەمگەكنىڭ مەهسۇلى. يۇقىرىقى مىسالنى ئالساق، كۆڭلەك تىككۈچىلىك ئەمگىكىنىڭ مەهسۇلى بولىدۇ. كۆڭلەك كاناپنىڭ قىممەتداشى بولغان قىممەت مۇناسىۋىتىدە، تىككۈچىلىك ئەمگىكىدىن ئىبارەت بۇ كونكرېت ئەمگەك ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ بىلگىلى بولىدىغان رېئال فورماتسيىسى سۈپىتىدە توقۇش ئەمگىكى بىلەن قارىمۇقارشى تۇرىدۇ. دېمەك، كونكرېت ئەمگەك ئۆزىگە قارىمۇقارشى لەرسىنىڭ يەنى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئىپادە فورماتسيىسى بولىدۇ.

(3) خۇسۇسىي ئەمگەكنىڭ بىۋاستە ئىجتىمائىي فورماتسيىسىگە ئىگە ئەمگەك بولغانلىقى. يۇقىرىقى مىسالىنى ئالساق، تەككۈچىلىك ئەمگىكى 20 يارد كاناپ = 1 دانە كۆڭلەك دېگەن قىممەت مۇناسىۋىتىدە ئوخشاش بىر ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئىپادە فورماتسيىسى بولىدۇ، كاناپ ئىشلەپچىقىرىشتىكى توقۇش ئەمگىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگەك ئىكەنلىكى تەككۈچىلىك ئەمگىكى ئۇنىڭ بىلەن بىۋاستە تەڭ مىقدارلىق مۇناسىۋەت باغلىغاندىلا ئىسپاتلىنىدۇ. دېمەك، تەككۈچىلىك ئەمگىكىمۇ توقۇش ئەمگىكىگە ئوخشاشلا خۇسۇسىي ئەمگەك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىۋاستە ئىجتىمائىي ئەمگەك بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

قىممەت فورماتسيىسى تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات تەغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغاچقا، نەسىپىي قىممەت فورماتسيىسى بىلەن تەڭ قىممەت فورماتسيىسىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ باردۇ. ئاددىي، ئايرىم ياكى تاسادىپىي قىممەت فورماتسيىسىدە، ئاددىي نەسىپىي قىممەت فورماتسيىسى بىلەن ئايرىم تەڭ قىممەت فورماتسيىسى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى تۇرىدۇ؛ ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسيىسىدە، كېڭەيگەن نەسىپىي قىممەت فورماتسيىسى بىلەن ئالاھىدە تەڭ قىممەت فورماتسيىسى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى تۇرىدۇ؛ ئومۇمىي قىممەت فورماتسيىسى بىلەن ئومۇمىي نەسىپىي قىممەت فورماتسيىسى بىلەن ئومۇمىي قىممەتداش بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى تۇرىدۇ؛ ئاخىردا تەرەققىي قىلىپ پۇل فورماتسيىسىگە يەتكەندە، ئومۇمىي نەسىپىي قىممەت فورماتسيىسى بىلەن پۇل بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى تۇرىدۇ. بۇ باسقۇچقا يەتكەندە، بارلىق تاۋارلارنىڭ نەسىپىي قىممىتى پۇل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، تاۋار قىممىتىنىڭ پۇل ئىپادىسى بولسا ئۇنىڭ باھاسى بولۇپ قالىدۇ.

قىممەت فورماتسيىسى، نەسىپىي قىممەت فورماتسيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسيىسى قىممەت فورماتسيىسى تەرەققىياتىنىڭ ئەكسىنچە باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا، بىر خىل تاۋارنىڭ قىممىتى باشقا بىر قاتار تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ سانسىز ئاددىي قىممەت ئىپادىسىگە ئىگە بولىدۇ، بۇ، ئاددىي قىممەت فورماتسيىسىنىڭ كېڭىيىشى ياكى ئومۇملىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، 20 يارد كاناپ = 1 كۆڭلەك، ياكى = 10 قاداق چاي، ياكى = 40 قاداق كۆپە، ياكى = 2 ئۇنتسىيە ئالتۇن، ياكى = باشقىلار دېگەنگە ئوخشاش.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاۋار ئالماشتۇرۇش بارلىققا كەلگەن، دەسلەپتە تاسادىپىي ئالماشتۇرۇش بولغان، كېيىن ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشى ۋە بىرىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېلىپ چىقىشى — دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىشى ئارقىسىدا ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان مەھسۇلاتلار كۆپەيىپ، ئالماشتۇرۇش دائىرىسى ئۇزلۇكسىز كېڭىيىپ، ئالماشتۇرۇش كۈندىن - كۈنگە دائىملىق ئىش بولۇپ قالغان. بىر خىل تاۋارنىڭ قىممىتى بۇرۇنقىدەك تاسادىپىي ھالدا باشقا بىر خىل تاۋار ئارقىلىق ئىپادىلەنمەستىن، بەلكى ئۇنىڭ بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان نۇرغۇن تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولغان. كېڭەيگەن قىممەت فورماتسيىسى ئەنە شۇنداق دائىملىق مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش

مۇناسىۋەتنىڭ ئەكسىنەتتۈرىدۇ، ئۇ «ئەمەلىيەتتە، مەلۇم بىر خىل ئەمگەك مەھسۇلاتى، مەسىلەن، چارۋا مال باشقا تۈرلۈك تاۋارلار بىلەن تاسادىپىي ھالدا ئەمەس، بەلكى دائىم ئالماشتۇرۇلىدىغان بولغاچ چاغدىلا بارلىققا كەلگەن» (ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 81 ـ بەت).

مەلۇم بىر تاۋارنىڭ ئۇ ياكى بۇ تاۋار بىلەن قىممەت مۇناسىۋىتى جەھەتتىن باغلىنىشى ئارقىسىدا ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك قىممەت ئىپادىلىرى پەيدا بولىدۇ، مەسىلەن، 20 يارد كاناپنىڭ قىممىتى 1 كۆڭلەك ياكى 10 قاداق چاي ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ قىممەت ئىپادىسى ئالمىشىتۇرۇش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز كۆپەيىپ بارىدۇ. تاۋارنىڭ كىچىكەن قىممەت ئىپادىسى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارغان تۈرلۈكچە ئاددىي قىممەت ئىپادىلىرىنىڭ ئومۇملىشىشى بولىدۇ. لېكىن، ئاددىي قىممەت فورماتسيىسىنىڭ كىچىكەن قىممەت فورماتسيىسىگە ئۆتۈشى جەريانىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش بولىدۇ. چۈنكى، كىچىكەن قىممەت فورماتسيىسى شارائىتىدا، بىر خىل تاۋارنىڭ قىممىتى باشقا بىر قاتار تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، «كاناپنىڭ قىممىتى مەيلى كۆڭلەك ئارقىلىق ئىپادىلەنسۇن، ياكى كوفى، تۆمۈر قاتارلىق بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان، باشقا ـ باشقا مۇلۈكدارلارغا تەئەللۇق بولغان باشقا سانسىز تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلەنسۇن، بەربىر ئوخشاش بولىدۇ. ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى تاۋار ئىگىسى ئوتتۇرىسىدىكى تاسادىپىي مۇناسىۋەت يوقالغان بولىدۇ. روشەنكى، ئالمىشىش تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى تەڭشىمەستىن، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى تاۋارنىڭ ئالمىشىش نىسبىتىنى تەڭشەيدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 78 ـ 79 ـ بەتلەر).

لېكىن، كىچىكەن قىممەت فورماتسيىسىمۇ يېتىشىزلىكى بار. نىسپىي قىممەت فورماتسيىسىدىن قارىغاندا، ئۇ تامامىلانمىغان فورماتسىيە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىپادە قاتارىنىڭ چېكى بولمايدۇ، يەڭگىدىن فورماتسىيە شۇنى ئىنتايىن ئېنىق كۆرسىتىدۇكى، ئەمگەكلەرنىڭ كونكرېت فورماتسيىسى ھەرقانچە پەرقلەنسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش خۇسۇسىيەتكە ئىگە، يەنى ئۇلارنىڭ ھەممىسى پەرقسىز ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى بولۇپ، قىممەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان مەنبە بولالايدۇ. بۇ فورماتسيە شۇنىمۇ كۆرسىتىدۇكى، تاۋارنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئۆزىنى ئىپادىلىشىدە تايىنىدىغان ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئالاھىدە فورماتسيىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولىدۇ. ئاددىي قىممەت فورماتسيىسى شارائىتىدا، ئەككى تاۋارنىڭ ئالمىشىش نىسبىتى تاسادىپىي ئەھۋال بولۇشى مۇمكىن، كىچىكەن قىممەت فورماتسيىسى شارائىتىدا بولسا، بىر خىل تاۋارنىڭ قىممىتى باشقا بىر قاتار تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، «كاناپنىڭ قىممىتى مەيلى كۆڭلەك ئارقىلىق ئىپادىلەنسۇن، ياكى كوفى، تۆمۈر قاتارلىق بىر ـ بىرىدىن پەرقلىق بولغان، باشقا ـ باشقا مۇلۈكدارلارغا تەئەللۇق بولغان باشقا سانسىز تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلەنسۇن، بەربىر ئوخشاش بولىدۇ. ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى تاۋار ئىگىسى ئوتتۇرىسىدىكى تاسادىپىي مۇناسىۋەت يوقالغان بولىدۇ. روشەنكى، ئالمىشىش تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى تەڭشىمەستىن، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى تاۋارنىڭ ئالمىشىش نىسبىتىنى تەڭشەيدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 78 ـ 79 ـ بەتلەر).

لېكىن، كىچىكەن قىممەت فورماتسيىسىمۇ يېتىشىزلىكى بار. نىسپىي قىممەت فورماتسيىسىدىن قارىغاندا، ئۇ تامامىلانمىغان فورماتسىيە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىپادە قاتارىنىڭ چېكى بولمايدۇ، يەڭگىدىن

بىر خىل تاۋار كېلىپ چىقسا، ئۇنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل ماتېرىيال قوشۇلغان بولىدۇ؛ ئۇ رەڭگا رەڭ، قالايمىقان - تەرتىپسىز بولىدۇ؛ ھەربىر خىل تاۋارنىڭ نىسپىي قىممەت فورماتسيسى باشقا ھەر قانداق تاۋارنىڭ نىسپىي قىممەت فورماتسيسىدىن پەرقلىنىدىغان چېكى يوق قىممەت ئىپادىسى قاتارى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەڭ قىممەت فورماتسيسىدىن قارىغاندا، بىر خىل تاۋار ئۆز قىممىتىنى ئىپادىلەيدىغان سان - ساناقسىز ماتېرىيالغا يەنى سان - ساناقسىز ئالاھىدە تەڭ قىممەت فورماتسيسىگە ئىگە، تاۋار دۇنياسىدا بىرلىككە كەلگەن بىر قىممەتداش تېخى بارلىققا كەلمىگەن بولىدۇ، ئۇ تېخى بىرلىككە كەلگەن قىممەت ئىپادە فورماتسيسىگە ئىگە بولمىغان بولىدۇ. كېڭەيگەن قىممەت فورماتسيسىدە ساقلانغان بۇ كەمچىلىكلەر ئالماشتۇرۇشقا قىينىچىلىق كەلتۈرىدۇ، مەسىلەن، كاناپ ئىگىسى كاناپنى كۆڭلەككە ئالماشتۇرماقچى بولسا، ئەمما كۆڭلەك ئىگىسى كۆڭلەكنى كاناپقا ئەمەس، قويغا ئالماشتۇرماقچى بولسا، ئالماشتۇرۇش مۇمكىن بولماي قالىدۇ.

ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە تاۋارنىڭ ئىچكى زىددىيىتىنىڭ كۈپىيىشىگە ئەگىشىپ، كېڭەيگەن قىممەت فورماتسيسى ئومۇمىي قىممەت فورماتسيسىگە ئۆتىدۇ.

قىممەت فورماتسيسى، ئومۇمىي قىممەت فورماتسيسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئومۇمىي قىممەت فورماتسيسى قىممەت فورماتسيسى تەرەققىياتنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا، بارلىق تاۋارلارنىڭ قىممىتى تاۋار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىققان، ئومۇمىي قىممەتداش سۈپىتىدىكى تاۋار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن:

1 كۆڭلەك =
10 قاداق چاي =
40 قاداق كوفى =
2 ئونتسىيە ئالتۇن = } 20 يا رد كاناپ
باشقا تاۋارلار =

دېمەك، تاۋارنىڭ قىممىتى ھەم ئاددىي، ھەم بىرلىككە كەلگەن ئىپادە فورماتسيسىگە ئىگە بولىدۇ، شۇڭا بۇ چاغدىكى قىممەت فورماتسيسى ئومۇمىي قىممەت فورماتسيسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەڭلىكتە، تاۋار دۇنياسىدىكى باشقا ھەممە تاۋارلار كاناپ بىلەن تەڭ قىممەت مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كاناپ ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ قالىدۇ.

ئومۇمىي قىممەت فورماتسيسى تارىختا تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش خېلى تەرەققىي تاپقان ۋە شۇنىڭ بىلەن تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنمۇ راۋاجلانغان ئەھۋالدا ستېخىيىلىك ھالدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن ئۇچۇن ئالايلى، كۆڭلەك ئىگىسى كۆڭلەكنى چايغا ئالماشتۇرماقچى بولىدۇ، چاي ئىگىسى چاينى كوفىغا ئالماشتۇرماقچى بولىدۇ، كوفى ئىگىسى بولسا كوفىنى باشقا تاۋارغا ئالماشتۇرماقچى بولىدۇ، ۋەھاكازالار، بۇ ھال ئالماشتۇرۇشقا قىينىچىلىق كەلتۈرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماس كەلمەيدۇ. تاۋار ئىگىسى ئۆزاق مۇددەتلىك تاۋار ئالماشتۇرۇش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق، ئۆز تاۋىرىنى ئالدى بىلەن كىشىلەر ئومۇمەن كېرەك قىلىدىغان مەلۇم تاۋارغا، مەسىلەن، كاناپقا ئالماشتۇرۇپ، ئاندىن يەنە كاناپنى ئۆزىگە كېرەكلىك تاۋارغا ئالماشتۇرغاندا، كۆزلىگەن

ئالماشتۇرۇش مەقسىتىگە ئاساسلانغان يەتكىلى بولمىغانلىقىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتكەن. كاناپنىڭ تاۋار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، بارلىق تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممەتدىشى بولغانلىقى دەل تاۋار ئىگىلىرىنىڭ ستىخىيىلىك ۋە ئورتاق پائالىيىتىنىڭ نەتىجىسى، شۇنىڭ ئارقىسىدا، ئومۇمىي قىممەتداشنى ۋاستە قىلغان تاۋار ئالماشتۇرۇش نەرسىنى، نەرسىگە بىۋاستە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئورنىنى ئالغان.

كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىسىنىڭ ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسىگە ئۆتۈشىدە، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش بولىدۇ. كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىسى شارائىتىدا، كۆڭلەك كاناپ بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ، چاي بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ، كوفى بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ، دېمەك، بىر قاتار ئالاھىدە تەڭ قىممەت فورماتسىيىلىرى كۆڭلەكنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن، كاناپ، چاي، كوفى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى كۆڭلەك بىلەن قارىمۇقارشى بولغان ۋە بىر قاتاردا تۇرىدىغان ئالاھىدە تەڭ قىممەت فورماتسىيىلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەڭ قىممەت مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس. ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى شارائىتىدا بولسا، كۆڭلەك، چاي، كوفى قاتارلىق تاۋارلارنىڭ قىممىتى ئۆزىنىڭ قىممەت مىقدارىنى ئوخشاش بىر ماتېرىيال يەنى كاناپ ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن بۇ قىممەت مىقدارلىرىمۇ بىر - بىرى بىلەن تەڭ بولىدۇ. مەسىلەن، 10 قاداق چاي = 20 يارد كاناپ، 40 قاداق كوفى = 20 يارد كاناپ بولسا، ئۇ ھالدا، 10 قاداق چاي = 40 قاداق كوفى بولىدۇ. بارلىق تاۋارلار ئۆزلىرىنىڭ قىممىتىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىستېمال قىممىتىدىنلا پەرقلىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى بارلىق ئىستېمال قىممەتلىرىدىنمۇ پەرقلىق ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەندىلا، ئاندىن تاۋارلار ھەقىقىي تۈردە قىممەت سۈپىتىدە ئۆزئارا مۇناسىۋەت باغلايدۇ، بىر - بىرىنىڭ ئالمىشىش قىممىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى شارائىتىدىلا تاۋارنىڭ قىممىتى تولۇق ئىپادە فورماتسىيىسىگە ئىگە بولىدۇ.

ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى شارائىتىدا ئومۇمىي قىممەتداش بولۇش نۆۋىتى بىلەن ۋە ۋاقتىنچە ئوندىق ياكى بوندىق تاۋارنىڭ ئۈستىگە چۈشىدۇ، بەزىدە ئۇ رايون دائىرىسىنىڭ چەكلىمىسىگىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، مەلۇم بىر خىل ئالاھىدە تاۋار (مەسىلەن، ئالتۇن ياكى كۈمۈش) ئاخىرقى ھېسابتا مۇقىم ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ قالىدۇ، ئەنە شۇ چاغدا، ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى پۈل فورماتسىيىسىگە ئۆتىدۇ.

قىممەت فورماتسىيىسى، ئاددىي، ئايرىم ياكى تاسادىپىي قىممەت فورماتسىيىسى، ئومۇملاشقان ياكى كېڭەيگەن قىممەت فورماتسىيىسى، پۈل فورماتسىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئومۇمىي قىممەتداش تاۋار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىققان، باشقا بارلىق تاۋارلارنىڭ قىممىتىنىڭ بىرلىكىنى كەلگەن ئىپادە ماتېرىيالى بولۇپ رول ئوينايدىغان ئالاھىدە تاۋار. ئۇ — ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسىنىڭ بىر قۇتۇپى، ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسىنىڭ يەنە بىر قۇتۇپى — ئومۇمىي تەسىپىي قىممەت فورماتسىيىسى.

ئومۇمىي قىممەتداشنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكى تاۋار دۇنياسىدىكى ئورتاق

پائالىيەتنىڭ نەتىجىسى. تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئورتاق قىممەتداشنىڭ بولماسلىقى، ئەرسىنى - ئەرسىگە بىۋاستە ئالماشتۇرۇشنىڭ يولغا قويۇلۇشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان قىيىنچىلىق بارغانسېرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇپ قالغان. تاۋار ئىگىسى ئۆزاق مۇددەتلىك ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىدىكى ئەمەلىي تەجرىبىلەردىن ئۆزىنىڭ تاۋىرىنى ئالدى بىلەن كىشىلەر ئومۇمىيۈزلۈك كېرەك قىلىدىغان مەلۇم تاۋارغا، مەسىلەن، قويغا ئالماشتۇرۇپ، ئاندىن يەنە قوينى ئۆزى ئەسلىدە ئالماقچى بولغان تاۋارغا ئالماشتۇرغاندا، سودا ئوڭايغا چۈشىدىغانلىقىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتكەن. بارلىق تاۋار ئىگىلىرىنىڭ ئۆز تاۋىرىنى قويغا ئالماشتۇرغانلىقى، قوينى ئۆز تاۋىرىنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدىغان ماتېريال قىلغانلىقى، ئۆز تاۋىرى بىلەن قوي ئوتتۇرىسىدا تەڭ قىممەت مۇناسىۋىتى ئورناتقانلىقى ئۈچۈن، قوي ئالاھىدە تاۋار سۈپىتىدە تاۋار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ قالغان. ئومۇمىي قىممەت جەمئىيەت تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان تەڭ قىممەت فورماتسىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئالاھىدە تاۋارنىڭ تەبىئىي فورماتسىيىسى بارلىق تاۋارلارنىڭ ئورتاق قىممەت فورماتسىيىسى بولىدۇ. ئۇنى باشقا ھەرقانداق تاۋار بىلەن بىۋاسىتە ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ، باشقا تاۋارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ نامايەندىسى قىلىپ ئۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەت باغلايدۇ. باشقا تاۋارلارنىڭ ھەرقانداقى ئالدى بىلەن ئومۇمىي قىممەتداشقا سۇندۇرۇلغاندىلا، ئۇنىڭغا سەرپ قىلىنغان خۇسۇسىي ئەمگەك ئاندىن جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، بىۋاسىتە ئىجتىمائىي ئەمگەككە ئايلىنىدۇ، ئاندىن ئۇ ئەمەلىي ئالمىشىش قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ، ئەنە شۇ چاغدىلا ئۇنى خالىغان ۋاقىتتا باشقا تاۋار بىلەن ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئومۇمىي قىممەتداش تاۋارئالماشتۇرۇشنىڭ ۋاستىچىسى بولۇپ پۇل سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ.

بىراق ئومۇمىي قىممەتداش تېخى پۇل ئەمەس، ئومۇمىي قىممەتداش بولۇش دەسلەپتە تار دائىرىدە، نۆۋەتتە بىلەن ۋە ۋاقىتنىچە ئوندىق ياكى بۇندىق تاۋارنىڭ ئۈستىگە چۈشىدۇ، قايسى تاۋارنىڭ قىممەتداش بولۇشى كىشىلەرنىڭ شۇ چاغدا قايسى خىل تاۋارنى ئومۇمىيۈزلۈك كېرەك قىلىدىغانلىقىغا باغلىق بولىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەلۇم بىر خىل ئالاھىدە تاۋار مۇقىم ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ قالغاندا، بۇ ئومۇمىي قىممەتداش ئەمەلىيەتتە پۇلنىڭ رولىنى ئوينايدۇ. تارىختا، قۇلۇله قېپى، ھايۋان تېرىسى، ئاشلىق ۋە رەختكە ئوخشاش نەرسىلەر ئومۇمىي قىممەتداش بولغان. لېكىن، تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى رايون چەكلىمىسىنىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن، پۇل فورماتسىيىسى ئاخىردا ئومۇمىي قىممەتداش بولۇشقا تەبىئىي لايىق كېلىدىغان قىممەت مېتاللارنىڭ ئۈستىدە مۇقىملىشىدۇ.

قىممەت فورماتسىيىسى، ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى، پۇل فورماتسىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل ئومۇمىي قىممەتداش رولىنى ئوينايدىغان ئالاھىدە تاۋار. دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تارىخىدا، نۇرغۇن تاۋارلار پۇلنىڭ رولىنى ئويناندى. لېكىن بۇ ئەللەرنىڭ ھەممىسىدە، قىممەت مېتاللاردىن بولغان ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئاخىرقى ھېسابتا

پۇل بولۇپ قالدى. XX ئەسىرگە كەلگەندە، ئالتۇن كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئەڭ ئاساسلىق پۇل تاۋار بولۇپ قالدى.

پۇلنىڭ رولىنى ئويناۋاتقان ئالاھىدە تاۋار بولغان ئالتۇنمۇ باشقا تاۋارلارغا ئوخشاشلا ئىستېمال قىممىتىگە ۋە قىممەتكە ئىگە. ئالتۇننىڭ قىممىتى ئالتۇن ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، ئۇ پۇل بىلەن قارىمۇقارشى ئورۇندا تۇرغان ھەممە تاۋارلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. پۇل تاۋار سۈپىتىدىكى ئالتۇننىڭ ئىستېمال قىممىتى ئىككى ياقلىمىلىققا ئىگە: بىر تەرەپتىن، ئۇ ئالتۇننىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىدىن پەيدا بولغان ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە، مەسىلەن، ئۇنى چىش سىلىشقا ئىشلىتىشكە، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشتا خام ئەشيا قىلىشقا بولىدۇ، ۋەھاكازا. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسىدىن پەيدا بولغان بىر خىل ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە، ئۇ ئۇمۇمىي قىممەتنىڭ سۈپىتىدە رول ئويناۋاتىدۇ، ئۇ ئۇمۇمىي ۋە ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە، ھەرقانداق تاۋارنى ئۇنىڭ بىلەن سېتىۋالغىلى بولىدۇ. پۇلنىڭ ماھىيىتى ۋە رولى ئۇنى ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا قىممەت ئۆلچىمى، مۇئامىلە ۋاستىسى، ساقلاش ۋاستىسى، تۆلەش ۋاستىسى ۋە دۇنيا پۇلىدىن ئىبارەت بەش خىل فۇنكسىيىگە ئىگە قىلغان.

پۇلنىڭ رولىنى ئويناۋاتقان ئالاھىدە تاۋار تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇمۇمىي تاۋارلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئىنسانلارنىڭ دەسلەپكى ئالماشتۇرۇشى ئىپتىدائىي ئورتاق گەۋدىلەر ئارىسىدا پەيدا بولغان، ئۇ چاغدىكى ئالماشتۇرۇش تاسادىپىي يۈز بەرگەن نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇش ئىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش كۆندىن - كۆنگە دائىملىق ئىش بولۇپ قالغان، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ دائىرىسىمۇ كۆندىن - كۆنگە كېڭەيگەن. لېكىن، نەرسىنى - نەرسىگە بۇ ئاستە ئالماشتۇرۇشتا، تاۋارنى بىر كىشىنىڭ قولىدىن يەنە بىر كىشىنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈش، كۆپ ھاللاردا، قىيىنغا چۈشكەن. نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇشتىكى تاۋارلار، ئىستېمال قىممىتى جەھەتتىن قارىغاندا، ئىككى تەرەپكە كېرەكلىك نەرسىلەر بولۇشى شەرت؛ قىممەت جەھەتتىن قارىغاندا، تەڭ مىقدارلىق نەرسىلەر بولۇشى شەرت. بۇ ئىككى شەرتنى بىرلا ۋاقىتتا ھازىرلاش خېلى قىيىن ئىدى. تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشى جەريانىدا، كىشىلەر ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجتىمائىي ئەھمىيەت ئارقىلىق، ئۆز قولىدىكى تاۋارنى ئالدى بىلەن ھەممەيلەن كېرەك قىلىدىغان تاۋارغا ئالماشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تاۋىرى بىلەن ئۇ تاۋار ئوتتۇرىسىدا تەڭ قىممەت مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ، ئاندىن يەنە ئۇ تاۋارنى ئۆزىگە كېرەكلىك تاۋارغا ئالماشتۇرغاندا، ئالماشتۇرۇش بىرقەدەر ئوڭايغا چۈشىدىغانلىقىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتتى. ھەممە تاۋارلار ئالدى بىلەن ھەممەيلەن كېرەك قىلىدىغان تاۋارغا ئالماشتۇرۇلغانلىقى، ئاۋۋال ئۇنىڭ بىلەن تەڭ قىممەت مۇناسىۋىتى باغلىغانلىقى ئارقىسىدا، ئاشۇ تاۋار ئۇمۇمىي تاۋارلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، باشقا بارلىق تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممەتنى بولۇپ قالغان. دەسلەپتە ئومۇمىي قىممەتنىڭ سۈپىتىدە رول ئويناۋاتقان تاۋار مۇقىم ئەمەس ئىدى. ئومۇمىي قىممەتنىڭ بولۇش ۋەزىپىسى پەقەت تار دائىرىدە، ۋاقتىنچە ئۇنداق ياكى بۇنداق

تاۋارنىڭ ئۇستىگە چۈشەتتى. تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئومۇمىي قىممەتداش پەيدىنپەي بەلگىلىك بىر خىل تاۋارنىڭ ئۇستىگە مۇقىملاشتى، بۇنىڭ بىلەن ئومۇمىي قىممەتداش پۇل بولۇپ شەكىللەندى. پۇلنىڭ ئۆزىمۇ بىر تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئۆتتى، مەسىلەن، مەلەكتىمىزدە قەدىمكى زامانداۋ، قۇلۇله قېپى، رەخت، يىپەك توقۇلما ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئەنە شۇنداق ئومۇمىي قىممەتداش بولغان. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پۇل فورماتسىيىسى كۈندىن - كۈنگە ئومۇمىي قىممەتداش بولۇشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي فۇنكسىيىنى ئىجرا قىلىشقا تەبىئىي لايىق كېلىدىغان تاۋارلارنىڭ ئۇستىگە يەنى قىممەت مېتاللارنىڭ ئۇستىگە مۇقىملاشتى. «ئالتۇن - كۈمۈش ئۆز تەبىئىتى بويىچە پۇل ئەمەس، لېكىن پۇل ئۆز تەبىئىتى بويىچە ئالتۇن - كۈمۈش» («ماركس - ئېنگلېس ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 145 - بەت). ئالتۇن - كۈمۈشنى خالىغانچە پارچىلاشقا ۋە بىر-بىرىگە تۇرۇشكە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەربىر بۆلىكى سۈپەت جەھەتتە ئوخشاش بولىدۇ. ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ بۇ خىل فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە خىمىيىۋى خۇسۇسىيىتى ئۇلارنىڭ تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنى ئىپادىلەيدىغان ئەڭ لايىق ماتېريال ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. شۇڭا، ھەرقايسى ئەللەر تارىختا خىلمۇخىل تاۋارلارنى پۇل ئورنىدا ئىشلەتكەن بولسىمۇ، لېكىن، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋە مېتال تاۋلاش تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئاخىردا ھەممىسى ئالتۇن - كۈمۈشنى بولۇپمۇ ئالتۇننى پۇل تاۋار قىلىۋالدى.

پۇل بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تۇرلۈك ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە تاۋارلارنىڭ ئومۇميۈزلۈك ھالدا ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇشى پۇلنىڭ ۋاستىچى بولۇشى بىلەن ئەمەلگە ئاشتى، بۇنىڭ بىلەن نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇش جەريانىدا يۈز بەرگەن قىيىنچىلىق ھەل بولۇپ كەتتى، لېكىن، پۇلنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، تاۋارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى يەنە يېڭى شەكىلدە كېڭەيدى. ئىلگىرى تاۋار بىلەن تاۋار قارىمۇقارشى تۇرغان بولسا، ئەمدى تاۋار بىلەن پۇل قارىمۇقارشى تۇرىدىغان بولدى. ئەمدى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ھەممىسىگە ئۆزىنىڭ تاۋىرىنى پۇلغا ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلدى. تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزىنىڭ تاۋىرىنى پۇلغا ئالماشتۇرۇۋالغان يەنى ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكى ئىجتىمائىي ئەمگەك دەپ ئىپتىراپ قىلىنغاندىلا، ئاندىن ئۇلار باشقا ئىجتىمائىي مەھسۇلاتقا ئىگە بولالايدۇ. تاۋار نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇش باسقۇچىدا تۇرغاندا، ئالماشتۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىۋاستە مۇناسىۋەت ئىدى، بىر تەرەپنىڭ سېتىۋېلىشى ئەينى ۋاقىتتا ئىككىنچى بىر تەرەپنىڭ سېتىشى ئىدى. پۇل بارلىققا كەلگەندىن كېيىن بولسا، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ فورماتسىيە ئۆزگىرىشى ئەسلىدىكى «تاۋار — تاۋار» فورماتسىيىسىدىن «تاۋار — پۇل» فورماتسىيىسى ۋە «پۇل — تاۋار» فورماتسىيىسىگە بۆلۈندى، يەنى سېتىش بىلەن سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت ئىككى ھەرىكەتكە بۆلۈندى. بۇنداق ئەھۋالدا، ھېچكىمنىڭ تاۋىرىنى سېتىۋەتتىم دەپ دەررۇ تاۋار سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولمايدۇ، نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇش شارائىتىدا، سېتىشنىڭ ئۆزى سېتىۋېلىش بولغان بولسا،

ئەمدى باشقىچە بىر ئەھۋال كېلىپ چىقتى، سېتىش بىلەن سېتىۋېلىش زامان جەھەتتىمۇ، ماكان جەھەتتىمۇ بىر - بىرىدىن ئايرىلدى. بۇنىڭ ئارقىسىدا، تاۋارنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرى يەنى ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كونكرېت ئەمگەك بىلەن ئابستراكت ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، خۇسۇسىي ئەمگەك بىلەن ئىجتىمائىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تاۋار فورماتسيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى داۋامىدا تېخىمۇ تەرەققىي تاپقان ھەربىر شەكلىگە ئىگە بولدى. بۇنىڭ ئىچىگە سېتىش بىلەن سېتىۋېلىش بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىش، كرىزىس پەيدا بولۇش ئېھتىمالى يوشۇرۇندى.

«تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پۇل — بايلىقنىڭ ھەر ۋاقىت پايدىلىنىشقا بولىدىغان مۇتلەق ئىجتىمائىي شەكلى — نىڭ ھۆكۈمرانلىقىمۇ كۈندىن-كۈنگە كېڭىيىپ بارىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 151 - بەت). ھەرقانداق نەرسىنى، ئۇنىڭ تاۋار بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، پۇلغا ئايلاندۇرۇشقا بولىدۇ. ھەرقانداق نەرسىنى ئالدى - ساتتى قىلىشقا بولىدۇ. ھەرقانداق نەرسە مۇئامىلە جەريانىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، پۇلنىڭ جەۋھىرىگە ئايلىنىدۇ. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتە، پۇل بايلىقنىڭ نامايەندىسى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ بايلىق قوغلىشىشى ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشدىكى قورال بولۇپ قالىدۇ. فېئودال پومېشچىكلار ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىغا پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنى دەسلەپتە ئۇ ياكى بۇ ئەھۋالدا ئىشلىتىلىدىغان پۇلنىڭ ئوشۇق ھايان ئالىدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، پۇل يالانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان كاپىتالغا ئايلىنىدۇ. پۇلنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قورالى بولۇش مۇمكىنچىلىكى رېئاللىققا ئايلىنىدۇ.

قىممەت ئۆلچىمى، مۇئامىلە ۋاسىتىسى، ساقلاش ۋاسىتىسى، تۆلەش ۋاسىتىسى، دۇنيا پۇلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل فورماتسيىسى «پۇل شەكلى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئۇ، قىممەت فورماتسيىسى تەرەققىياتىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ باسقۇچتا، پۇل باشقا بارلىق تاۋارلارنىڭ قىممەتىنى ئىپادىلەيدىغان مۇقىم ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ قالىدۇ.

پۇل فورماتسيىسىنى تۆۋەندىكى فورمۇلا ئارقىلىق ئىپادىلەش مۇمكىن:

$$\left.\begin{array}{l} 20 \text{ يارد كاناپ} = \\ 1 \text{ كۆڭلەك} = \\ 10 \text{ قاداق چاي} = \\ 1 \text{ كۇئارت بۇغداي} = \\ \frac{1}{2} \text{ تونىا تۆمۈر} = \\ x \text{ مىقداردىكى } A \text{ تاۋار} = \end{array}\right\} 2 \text{ ئۇنتسىيە ئالتۇن}$$

تاۋارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى قىممەت فورماتسيىسى ئاددىي قىممەت فورماتسيىسى بولۇپ، كېيىن ئۇ تەرەققىي قىلىپ كېڭەيگەن قىممەت فورماتسيىسىگە، ئومۇمىي قىممەت فورماتسيىسىگە، ئاخىرىدا پۇل فورماتسيىسىگە ئايلىنىدۇ. ئالدىنقى ئۇچ خىل فورماتسيىنىڭ بىرىدىن يەنە بىرىگە ئايلىنىشىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش بولىدۇ، لېكىن ئومۇمىي قىممەت فورماتسيىسىنىڭ پۇل فورماتسيىسىگە ئايلىنىشىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئۇنىڭدا بولغان ئىلگىرىلەش پەقەت شۇ يەردىكى، ئىلگىرى ئومۇمىي قىممەتداش سۈپىتىدە رول ئوينىغان ئالاھىدە تاۋار مۇقىم ئەمەس ئىدى، ئۇ زامان ۋە ماكانغا قاراپ ھەر خىل بولاتتى،

ئومۇمىي قىممەتداش بولۇش نۆۋىتى بىلەن ۋە ۋاقتىنچە ئوندىق ياكى بىۋاسىتە تاۋارنىڭ ئۆستىگە چۈشەتتى، ئەمدى ئۇ بىرقەدەر مۇقىم ھالدا مەلۇم ئالاھىدە تاۋارنىڭ ئۆستىگە چۈشتى، ئاخىردا ئۇ قىممەت مېتاللارنىڭ ئۆستىگە مۇقىملاشتى. ئالتۇن (كۈمۈش) نىڭ باشقا تاۋارلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇقىم پۇل تاۋار بولغانلىقى ئونىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىدىن بولغان، بۇ خۇسۇسىيەتلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ئونىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ سۈپىتى ئوخشاش ھەم بىردەك بولىدۇ؛ ئونىڭ ئۆزى چىڭ كېلىدۇ، ئاسانلىقچە ئۆپراپ كەتمەيدۇ؛ ئونى پارچىلاش ۋە بىرىكتۈرۈش ئاسان؛ ئاز مىقداردىكى ئالتۇن زور مىقداردىكى قىممەتكە ئىگە بولغاچقا، ئونى ئېلىپ يۈرۈش ئوڭاي، ۋەھاكازالار. ئۇ بۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئومۇمىي قىممەتداش بولۇشقا تازا لايىق كېلىدۇ. «ھەربىر بۆلەكى بىردەك سۈپەتكە ئىگە بولغان ماددىلا قىممەتنىڭ لايىق ئىپادە شەكلى ياكى ئابستراكت بولغان ۋە شۇ سەۋەبتىن بىر - بىرىگە باراۋەر بولغان ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ نامايەندىسى بولالايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قىممەت مىقدارلىرىنىڭ پەرقى ساپ مىقدار پەرقى بولغاچقا، پۇل تاۋارنىڭ پەرقىمۇ ساپ مىقدار پەرقى بولۇشى كېرەك، دېمەك، پۇل تاۋار شۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇشى كېرەككى، ئۇنى خالىغانچە پارچىلاش ۋە ئونىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى خالىغانچە بىرىكتۈرۈش مۇمكىن بولسۇن. ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئۆز تەبىئىتى بويىچە ئەنە شۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە» (ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 107 — 108 - بەتلەر). ئالتۇن (كۈمۈش) تاۋار دۇنياسىدىكى قىممەت ئىپادىسىدە تەنھا ئورۇنغا ئىگە بولغان ھامان، ئۇ پۈل تاۋار بولۇپ قالىدۇ، ھالبۇكى، ئۇ پۈل تاۋار بولۇپ قالغاندىلا، ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى پۈل فورماتسىيىسىگە ئايلىنىدۇ. ئالتۇن (كۈمۈش) پۈل بولۇپ قېلىشتىن ئىلگىرى، ئۇمۇ بىرخىل تاۋار بولۇپ، ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە ئىدى، مەسىلەن، ئۇنى چىش سېلىش ۋە زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىنى ياساشتىكى ماتېرىيال قىلىپ ئىشلەتكىلى بولاتتى، ۋەھاكازالار. ئالتۇن پۈل بولۇپ قالغاندىن كېيىن، ئۇ ئەسلىدىكى بۇنداق ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسىدىن پەيدا بولغان بىرخىل ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولدى، يەنى تاۋارلارنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ قالدى.

پۈل فورماتسىيىسى ناھايىتى ئاددىي، تاۋارنىڭ قىممەت فورماتسىيىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى چۈشىنىۋېلىنسىلا، پۈل فورماتسىيىسىنىڭ سىرى ئېچىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «پۈل فورماتسىيىسى — تاۋار فورماتسىيىسى بولغان ئاددىي قىممەت فورماتسىيىسى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان فورماتسىيە، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ، ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ ئاددىي تاۋار فورماتسىيىسى ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان فورماتسىيە ھېسابلىنىدۇ.» (ماركس: «قىممەت فورماتسىيىسى»، 1957 - يىل نەشرى، 19 - بەتكە قارالسۇن)

قىممەت فورماتسىيىسى، ئومۇمىي قىممەت فورماتسىيىسى، ئومۇمىي قىممەتداش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بىرخىل نەرسىگە ئىلاھ دەپ چوقۇنىدىغان دىنىي خۇراپاتلىقى. قەدىمكى زاماندا، كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەھمىيىتىنىڭ چەكلىمىسى ۋە پەننىي بىلىملەرنىڭ كەم بولۇشى تۈپەيلىدىن، چاقماق، گۈلدۈرماما، ئورمانغا ئوت كېتىش، دەريادا سۇ تېشىپ كېتىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تەبىئەت دۇنياسىدىكى نۇرغۇن شەيئىلەر ۋە ھادىسىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ ھەرىكەت قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنەلمەي، دىنىي دۇنيادىن ئىبارەت خىيالىي دۇنيادىن چۈشەنچە ئىزدەپ بېقىشقا مەجبۇر بولغان، كىشىلەر بەزى نەرسىلەرنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا تەبىئەتتىن تاشقىرى تۈرىدىغان، كىشىلەرنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان كۈچ بەخش ئېتىپ، ئۇلارغا ئىلاھ دەپ چوقۇنغان، ئوت ئېتىقادچىلىقى، قۇياش ئېتىقادچىلىقى ۋە باشقىلار ئەنە شۇنىڭ مىسالىدۇر. ئەسلىدە ئادەم مېڭىسىنىڭ مەھسۇلاتى بولغان بۇ «ئىلاھ»لار ئادەمنى ئىدارە قىلىدىغان كۈچكە ئايلىنىپ قالغان، بۇنىڭ بىلەن نەرسە ئېتىقادچىلىقى شەكىللەنگەن. نەرسە ئېتىقادچىلىقى ئېپتىدائىي دىن بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئوخشاشلا، شۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسە ئېتىقادچىلىقى ئىدىيىلىرى مەۋجۇت، تاۋار ئېتىقادچىلىقى مەۋجۇت، بۇ ئاساستا يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ پۈل ئېتىقادچىلىقى ۋە كاپىتال ئېتىقادچىلىقى ۋۇجۇدقا كەلگەن.

تاۋار — ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلغان، كىشىلەرنىڭ مەلۇم ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى، ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى، ئۇنى مەيلى كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغانلىقى نۇقتىسىدىن تەكشۈرەيلى ياكى ئۇنىڭ ئىنسانلار ئەمگەكىنىڭ مەھسۇلاتى ئىكەنلىكى نۇقتىسىدىن تەكشۈرەيلى، ئۇنىڭ ھېچقانداق سىرى يوق، ئۇنىڭ ھەممىسى كىشىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ كونكرېت ئەمگىكى ئارقىلىق تەبىئەتنى ئۆزگەرتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. تاۋارلارنىڭ قىممىتىدىن ئىبارەت ئېتىتىساق، سۈپەت جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىنسانلار ئەمگەكلىرىنىڭ سەرپ قىلىنىشىدىن ئىبارەت، مىقدارىدىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بۇنداق سەرپىيات داۋام قىلغان ۋاقىت ياكى ئەمگەك مىقدارى بىلەن ھىسابلىنىدۇ، بۇنىڭمۇ ھېچقانداق سىرلىق خاراكتېرى يوق؛ بىراق، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرى تاۋار فورماتسىيىسىگە ئىگە بولغان ھامان، بۇ فورماتسىيىنىڭ ئۆزىدىن سىرلىق خاراكتېر پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، «ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ تاۋار بولۇشى ئۇلارنىڭ مۇستەقىل ئېلىپ بېرىلغان خۇسۇسىي ئەمگەكلەرنىڭ مەھسۇلاتى ئىكەنلىكىدىن بولىدۇ. بۇنداق خۇسۇسىي ئەمگەكلەرنىڭ يىغىندىسىدىن ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەك ۋۇجۇدقا كېلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، (2 - توم، 89 - بەت). خۇسۇسىي ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىر - بىرىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان ۋە بىر - بىرىگە بېقىنىدىغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى خۇسۇسىي خاراكتېرغا ۋە ئىجتىمائىي خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش خۇسۇسىي ئەمگەك سۈپىتىدە بولغاندا، ئۇ تامامەن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ شەخسىي

ئىشلا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ئىجتىمائىي ئەمگەك سۈپىتىدە بولغاندا بولسا، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىشلەپ چىقارغان ئىستېمال قىممىتى ئىجتىمائىي ئىستېمال قىممىتى بولۇشى، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشى ھەمدە باشقىلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا تېگىشىۋېلىپ ئۆزىنىڭ تۇرلۇك ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشى لازىم. ئادەتتە تاۋار ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ شەرتى قىلىدىغانلىقتىن ئۇچۇنلا، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئەمگەكلىرىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى تاۋارلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ؛ ئادەتتە ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئەرسە بىلەن ئەرسە ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن خۇسۇسىي مۇلۇكدار بولغان تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بىر-بىرىدىن مۇستەقىل ھالدا ئىگىلىك باشقۇرغاچقا، جەمئىيەت نەمگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، قانچىلىك ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ئۇقمايدۇ، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئەمگىكىنى جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىدىغان - قىلمايدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بىردەك بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنىڭ زادى قانچىلىك ئىجتىمائىي ئەمگەك ۋاقتىغا سۇندۇرۇلىدىغانلىقىنى ئۇقمايدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان تاۋارنى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئوڭۇشلۇق سېتىۋېتەلسە، ئۇلار قىممەتنى ئەملگە ئاشۇرغان ھەمدە باشقىلارنىڭ مەھسۇلاتىغا تېگىشىۋېلىپ ئۆز ئېھتىياجىنى قاندۇرغان بولىدۇ؛ ئەگەر ئۇلار تاۋارنى سېتىۋېتەلمىگەن بولسا، ئۇلار ۋەيران بولۇش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ. ئۆز قولى بىلەن تاۋار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تەقدىرى ئەمدى تاۋارنىڭ تەقدىرىگە باغلىق بولۇپ قالىدۇ. بازارلاردىكى قارىغۇ، ستېخىيىلىك كۈچ تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىرلىق كۈچكە ئايلىنىپ قالىدۇ. تاۋار بىلەن تاۋارنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىش مۇناسىۋىتى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى يوشۇرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تاۋار ئېتىقادچىلىقى كېلىپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان جەمئىيەتتە، تاۋار ئېتىقادچىلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى كىشىلەرنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىرىگە قارىغۇلارچە بويسۇنۇشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. «ئەمگەك مەھسۇلاتى تاۋار سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن، نەرسە ئېتىقادچىلىقى خاراكتېرىنى ئالىدۇ، دېمەك، نەرسە ئېتىقادچىلىقى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلالمايدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 89 - بەت). بۇنداق ئەھۋالدا، تاۋار سەزگىلى بولىدىغان بىر ئاددىي نەرسىدىن ھەم سەزگىلى بولىدىغان، ھەم سەزگۈدىن تاشقىرى تۇرىدىغان نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ، ئالماشتۇرۇش تاسادىپىي، ئايرىم ئەھۋال بولۇشتىن قالىدۇ، كىشىلەر بارغانسېرى بازارغا

بېقىنىدۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش يولىدىكى ئەڭ كەڭ بارغانسېرى قىممەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، قىممەتنى ئىپادىلەيدىغان قىممەتداش ئايرىم قىممەتداشلىقتىن ئالاھىدە قىممەتداشلىققا، ئالاھىدە قىممەتداشلىقتىن، ئومۇمىي قىممەتداشلىققا، ئاخىردا ئومۇمىي قىممەتداشلىقتىن پۇلغا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. پۇل بولغان ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئەسلىدە تاۋارلار دۇنياسىنىڭ مىكىلىغان ـ ئون مىكىلىغان ئەزالىرىدىن بىرى ئىدى. پەقەت تاۋارلار دۇنياسىدىكى ئورتاق پائالىيەت تۈپەيلىدىن يەنى ئۇزاق مۇددەتلىك تاۋار ئالماشتۇرۇش ئەھمىيىتى جەريانىدا بارلىق تاۋارلارنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن تەڭ قىممەت مۇناسىۋىتىدە بولۇپ، ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن ئۆزئارا قىممىتىنى ئىپادىلىگەنلىكى ۋە ئۇلارنى ۋاستىچى قىلىپ باشقا تاۋارلارغا تېگىشىلىگەنلىكى تۈپەيلىدىنلا، ئالتۇن، كۈمۈش تاۋارلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ پۇل بولۇپ قالدى. پۇل بولغان ئالتۇن (كۈمۈش) ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ رول ئويناۋاتقان بىرخىل ئالاھىدە تاۋار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، پۇلنى پەيدا قىلغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئەمدى ماددىي تون بىلەن يېپىلىدۇ. ئالتۇننىڭ پۇل بولۇشى بىلەن كىشىلەردە گويا پۇل ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ بىۋاسىتە نامايەندىسى بولىدىغاندەك، ئۇنىڭ ھەرقانداق تاۋارنى سېتىۋالالايدىغان خۇسۇسىيىتى گويا بەلگىلىك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى پۈتۈنلەي تەبىئىي فورماتسىيىسىدە ئەسلىدىن بار بولغان خۇسۇسىيەت بولىدىغاندەك، گويا «بۇ نەرسىلەرنىڭ يەنى ئالتۇن بىلەن كۈمۈش يەر ئاستىدىن قېزىپ چىقىرىلغىنىدىلا بارلىق ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ بىۋاسىتە نامايەندىسى بولىدۇ» ئاندەك (يۇقىرىقى كىتاب، 111 ـ بەت) بىرخىل ساختا چۈشەنچە پەيدا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تەقسىملىشى تاۋارنى پۇلغا ئالماشتۇرۇش ـ ئالماشتۇرالماسلىققا باغلىق بولۇپ قالىدۇ، ئىلگىرى ئادەم تاۋارنىڭ ئىختىيارىدا بولغان بولسا، ئەمدى ئادەم پۇلنىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ، كىشىلەرگە گويا ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئۆزى تەبىئىيلا كىشىلەرنىڭ تەقسىملىنى بەلگىلەيدىغان سىرلىق كۈچكە ئەرسىدەك، گويا «پۇل ھەممىگە قادىر» ئەرسىدەك، «پۇل بولسا جاڭگالدا شورپا» تېپىلىدىغاندەك، پۇل ھۆكۈمرانلىقى ئالدىدا ھەرقانداق كۈچ باش ئېگىدىغاندەك تۇيۇلىدۇ. شۇ ۋەجىدىن، تاۋار ئېتىقادچىلىقى تەرەققىي قىلىپ پۇل ئېتىقادچىلىقىغا ئايلىنىدۇ، پۇل ئېتىقادچىلىقى تاۋار ئېتىقادچىلىقىنىڭ تەرەققىي قىلغان فورماتسىيىسىدىنلا ئىبارەت، خالاس. «دېمەك، پۇل ئېتىقادچىلىقىنىڭ سىرى تاۋار ئېتىقادچىلىقىنىڭ سىرىنىڭ دەل ئۆزى، بۇ سىر پۇلدا كۆزگە ئېنىق كۆرۈنۈپ، كۆزنى قاماشتۇرىدۇ، خالاس» (يۇقىرىقى كىتاب، 111 ـ بەت).

ـ كاپىتال ئېتىقادچىلىقى ـ كاپىتال قىممىتىنىڭ كۆپىيىشىنى نەرسىنىڭ ئۆزىدە بار بولغان سېھرىي كۈچتىن بولىدۇ دەپ قارايدىغان بىرخىل خاتا چۈشەنچە. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تاۋار ۋە پۇلنى شەرھىلىگەندە بىز بىرخىل سىرلىق خاراكتېرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدۇق، بۇ سىرلىق خاراكتېر ئىشلەپچىقىرىشتا بايلىقنىڭ تۈرلۈك ماددىي ئامىللىرىنى ھۆددىگەر قىلغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى شۇ ماددىي نەرسىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى (تاۋار) گە ئايلانىدۇرىدۇ، يەنە كېلىپ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزىنى

تۇغرىسىدىن تۇغرىلا نەرسە (پۇل) گە ئايلاندۇرىدۇ. بۇنداق ئاستىن - ئۈستۈن بولۇش تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە پۇل مۇئامىلىسى بارلىققا كەلگەن ھەرقانداق جەمئىيەت قورۇلما تىنىيسىدە مەۋجۇت. لېكىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى شارائىتىدا ۋە كاپىتالدىن ئىبارەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىدا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدىغان كاتېگورىيە، ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا، بۇنداق جەن تەگكەن، ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن دۇنيا تېخىمۇ بەكرەك ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ.» (ئەمارکس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 934 — 935 - بەتلەر). كاپىتال قىممەتنى كۆپەيتىدىغان قىممەت بولۇپ، ئۇ كاپىتالىستلار بىلەن يالىلانما ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لېكىن، كاپىتال ئۆزىنىڭ ھەرىكەتلىنىشى جەريانىدا پۇل، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى، تاۋار قاتارلىق ماددىي شەكىللەرنى ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىدە گويا بۇ نەرسىلەر تەبىئىيلا كاپىتال بولىدىغاندەك، ئۇلارنىڭ ئۆزىلا قىممەتنى كۆپەيتىدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە بولىدىغاندەك خاتا چۈشەنچە پەيدا بولىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي جەريانى بۇنداق خاتا چۈشەنچىنى كۈچەيتىدۇ. كاپىتالنى بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن كۆزەتكەندە، كاپىتال بىرخىل ئىنتايىن مۇرەككەپ نەرسە بولۇپ كۆرۈنىدۇ، گويا ئەمگەكنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئەمگەكنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولماستىن، بەلكى كاپىتالغا تەئەللۇق بولىدىغاندەك، گويا ئۇ كاپىتال نېمىكى ئۆزىدىن ئۆسۈپ چىققان كۈچتەك تۇيۇلىدۇ. ھالبۇكى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي جەريانىدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ پەيدىغا ئايلىنىشى، پايدىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىغا ئايلىنىشى، پايدىنىڭ سانائەت پايدىسى، سودا پايدىسى ۋە ئۆسۈمگە بۆلۈنۈشى ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالنى سىرلىقلاشتۇرۇش جەريانىنى ئالغا سلجىتىدۇ. گويا كارخانا ئىگىلىرىنىڭ سانائەت پايدىسى بىلەن سودا پايدىسىدىن تەركىب تاپقان كىرىمى يالىلانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى كاپىتالىستلارنىڭ ئۆز «ئەمگىكى» نىڭ مېۋىسىدەك؛ ئۆسۈم بولسا ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەنلا مۇناسىۋەتسىز بولۇپ قالماستىن، مۇئامىلە جەريانى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، كاپىتالنىڭ ئۆز - ئۆزىدىن كۆپىيىش ئىقتىدارى بولۇپ ئىپادىلىنىدىغاندەك تۇيۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، «ئۆسۈمچان كاپىتال شەكلى ئاساسىدا، كاپىتال ئېتىقادچىلىقى ئىدىيىسى مۇكەممەللىشىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 449 - بەت). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلار يەر ئىجارىسىگە ئىگە بولغىلى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتال مۇناسىۋىتى يەنمۇ سىرلىق بولۇپ كەتتى، چۈنكى بۇنىڭدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بىلەن ئەمەس، بەلكى بىرخىل تەبىئەت ئامىلى (يەر) بىلەن بىۋاستە باغلانغاندەك تۇيۇلىدۇ. دېمەك، كاپىتال — پايدا (ياكى كاپىتال — ئۆسۈم، بۇ ئۇنىڭ تېخىمۇ ياخشى شەكلى)، يەر — يەر ئىجارىسى، ئەمگەك — ئىش ھەققى دېگەن بۇ ئۈچ جەھەت بىرگەۋدە بولغان

ئۇچ فورمۇلدا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ سىرلىقلىشىشى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ بۇيۇملىشىشى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يېتىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىرى ئاخىرقى ھېسابتا ئۇزۇلىدۇ، قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى تامامەن يوشۇرۇپ قويۇلىدۇ، كاپىتال ئۆزىنى ئۆزى كۆپەيتىدىغان ئاجايىپ ئىقتىدارغا ئىگە بولۇپ كۆرۈنىدۇ، بۇنىڭ جىلەن كاپىتالىستىك جەمئىيەت جىن تەككەن، ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن، پۈتىنى ئاسمانغا قىلىپ تۇرغان دۇنيا بولۇپ قالىدۇ.

تاۋار ئېتىقادچىلىقى، پۇل ئېتىقادچىلىقى ۋە كاپىتال ئېتىقادچىلىقىغا ئائىت ۋەز - نەسىھەت بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا تەرغىپ قىلىنىدىغان نەرسىلەردۇر. يەنىپ ئېيتقاندا، «بۇنداق نەرسە ئېتىقادچىلىقى نەرسىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىگە بولغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي خاراكتېرىنى مۇشۇ نەرسىلەرنىڭ ماددىي تەبىئىتىدىن پەيدا بولغان تەبىئىي خاراكتېرغا ئايلاندۇرىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 252 - بەت). بۇرژۇئازىيە ئېكسپلاتاتسىيىنى ھەقلىق دەپ ئاقلاش ئۈچۈن، ھەمىشە بۇنداق سىرلىق بولغان نەرسە ئېتىقادچىلىقى ئىدىيىسىنى كۆچىنىڭ بىرىنچە تەرغىپ قىلىدۇ. ماركس بۇنداق نەرسە ئېتىقادچىلىقىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى شارائىتنى چوڭقۇر ئېچىپ بەردى: «بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى نەرسە بىلەن نەرسە ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت (تاۋارنىڭ تاۋار جىلەن ئالماشتۇرۇلۇشى) نى كۆرگەنلىكى جايىدا، ماركس ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئېچىپ بەردى» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 444 - بەت). پەقەت ماركسزملىق سىياسىي ئىقتىسادلا تاۋار، پۇل، كاپىتال ۋەھاكازالار ئۈستىدىكى خۇراپاتلىقنى يەنىمۇ لەرسە ئېتىقادچىلىقنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇلارنى توغرا، ئىلمىي يوسۇندا چۈشەندۈرۈپ بەردى.

تاۋار، پۇل، كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئالماشتۇرۇش جەريانى تاۋار قىممىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىش جەريانى، شۇنداقلا تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىش جەريانى. تاۋار — ئالماشتۇرۇش ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلغان ئەمگەك مەھسۇلاتى، ئۇ ئىستېمال قىممىتىگە ۋە قىممەتكە ئىگە. ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدا ھەم بىرلىك بار، ھەم زىددىيەت بار. تاۋار ئىستېمال قىممىتىسۈپىتىدە، ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ شەخسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى باشقىلارنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئىستېمال قىممىتى ئەينى ۋاقىتتا يەنە قىممەتنىڭ ماددىي ھۆددىگەرى بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا قىممەتكە ئىگە بولۇش ئۈچۈنلا ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. شۇڭا، تاۋارلار ئالماشتۇرۇلۇش ئارقىلىق ئىستېمال قىلغۇچىلارنىڭ قولىغا تەگكەندىلا، شۇ تاۋارلارنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئاندىن ئەمەلگە ئاشىدۇ. بىراق، تاۋار ئىستېمال قىممىتى سۈپىتىدە ئەمەلگە ئاشقۇچە قىممەت سۈپىتىدە ئەمەلگە ئېشىشى كېرەك. قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمىغاندا، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۆز تاۋارلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرمايدۇ. تاۋار قىممەت سۈپىتىدە ئەمەلگە ئاشقۇچە ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولىشى كېرەك. چۈنكى،

تاۋارلار جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىغان بولغاندىلا، شۇ تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تاۋارلارنىڭ ھەممىسى ئالماشتۇرۇش جەريانىغا قاتنىشىشى كېرەك. ئالماشتۇرۇش ئارقىلىقلا، تاۋارلارنىڭ ئىستېمال قىممىتى ۋە قىممىتى ئەمەلگە ئاشىدۇ، تاۋارلارنىڭ ئىچكى قىممىتىدىكى ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاندىن ھەل بولىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بولمىسىدىكەن، تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانى جەزمەن بولمىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، خۇسۇسەن پۇل بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تاۋار ئالماشتۇرۇشتا پۇل ۋاستىچى قىلىنىدىغان بولدى، شۇ سەۋەبتىن ئالماشتۇرۇش جەريانى تاۋار مۇئاملىسى جەريانىغا ئايلاندى. تاۋار مۇئاملىسى سىتىش (تاۋار — پۇل) بىلەن سېتىۋېلىش (پۇل — تاۋار) دىن تەركىب تاپىدۇ.

تاۋار مۇئاملىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تاۋار مۇئاملىسى پۇلنى ۋاستىچى قىلىدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانى. ئۇنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق: W — G — W (تاۋار — پۇل — تاۋار). بۇ يەردە، G — W تاۋارنىڭ پۇلغا ئالماشتۇرۇلۇشى يەنى سېتىشنى بىلدۈرىدۇ؛ W — G پۇلنىڭ تاۋارغا ئالماشتۇرۇلۇشى يەنى سېتىۋېلىشنى بىلدۈرىدۇ. دېمەك، تاۋار مۇئاملىسى تاۋارنىڭ ئىككى خىل فورماتسىيە ئۆزگىرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما، بىر تاۋار ئايلىنىشىنى تەشكىل قىلغان ئىككى فورماتسىيە ئۆزگىرىشى، ئەينى ۋاقىتتا، باشقا ئىككى تاۋارنىڭ تەتۈرىچە بولغان جۈرئىي فورماتسىيە ئۆزگىرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىر ئادەمنىڭ سېتىۋېلىشى (ياكى سېتىۋېلىشى) بىلەن باغلانغان بولىدۇ. «دېمەك، ھەربىر تاۋارنىڭ فورماتسىيە ئۆزگىرىشلىرى تەزمىمسىدىن شەكىللەنگەن ئايلىنىش باشقا تاۋارلارنىڭ ئايلىنىشلىرى بىلەن بۆلۈنمەس ھالدا گىرەلىشىپ كېتىدۇ. بۇ پۈتكۈل جەريان تاۋار مۇئاملىسى بولۇپ ئېپادىلىنىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 131 - بەت). تاۋار مۇئاملىسى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى بولۇپ قالىدۇ. تاۋار مۇئاملىسىدە پۇل ۋاستىچى قىلىنىدۇ، بۇ يەردە پۇل مۇئامىلە ۋاستىسى سۈپىتىدە رول ئوينايدۇ. تاۋار مۇئاملىسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تاۋارنىڭ قولدىن قولغا ئۆتۈشى تاۋار باھاسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى بىلەن ۋاقىت جەھەتتىن ئايرىلىپ كېتىدۇ، پۇل ئەسلىدىكى مۇئامىلە ۋاستىسىدىن تۆلەش ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ.

تاۋار مۇئاملىسى يالغۇز شەكىلدىلا ئەمەس، ماھىيەتتىمۇ ئىلگىرىكى تاساداپىي ھەم بىۋاستە ئېلىپ بېرىلىدىغان مەھسۇلات ئالماشتۇرۇشتىن يەنى نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇشتىن پەرقلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئۇ نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇشنىڭ زامان، ماكان ۋە شەخسلەر جەھەتتىكى چەكلىمىلىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ماددىي ئالمىشىشىنى راۋاجلاندۇرىدۇ، بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ نەرسىنى - نەرسىگە ئالماشتۇرۇش شارائىتىدا بولىدىغان بىۋاستە بىرلىكنى يەنى ئۆزئىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش بىلەن ئىككىنچى بىر

تەرەپىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ بىرلىكىنى بۆلۈۋېتىپ، ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاردىدا بىرەر ھالقا كەم بولۇپ قالسىلا، زەنجىرسىمان تەسىر پەيدا بولىدۇ، بىر ئادەم تاۋارىنى سېتىۋېرىپ، باشقا ھېچنېمىنى سېتىۋالمىسا، باشقا كىشى تاۋارىنى ساتالماي قالىدۇ؛ بىر ئادەم تاۋارىنى ساتالماي قالسا، باشقا كىشىدىن تاۋار سېتىۋالالمايدۇ. شۇڭا، تاۋار مۇئاملىسىنىڭ كرىزىس پەيدا قىلىش ئېھتىمالى بار.

تاۋار مۇئاملىسىنىڭ ئاددىي تاۋار مۇئاملىسى ۋە كاپىتالىستىك تاۋار مۇئاملىسى دېگەن ئىككى خىل شەكلى بار. ئاددىي تاۋار مۇئاملىسىنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق: تاۋار — پۇل — تاۋار (W — G — W)، ئۇ سېتىش (G — W) تىن باشلىنىپ، سېتىۋېلىش (W — G) بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، بۇنىڭدا سېتىۋېلىش ئۈچۈن بولىدۇ. دېمەك، تاۋار سېتىشتا تاۋار سېتىۋېلىش، مەلۇم ئېھتىياجنى قاندۇرۇش مەقسەت قىلىنىدۇ، ئىككى قۇتۇپتىكى تاۋارلار سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان ئىستېمال قىممىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «شۇڭا، بۇ ئايلىنىشنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ئىستېمال، ئېھتىياجنى قاندۇرۇش، قىسقىسى، ئىستېمال قىممىتى» (يۇقىرىقى كىتاب، 171 - بەت). ئۇشۇنداق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار ئالماشتۇرۇشى ئەنە شۇنداق مۇئامىلە ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ، سېتىپ پۇل تاپقاندىن كېيىن، شۇ پۇل بىلەن ئۆزلىرىگە كېرەكلىك تۇرمۇش ۋاستىلىرى ياكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالىدۇ. دېمەك، مۇئامىلىدە ئىستېمال قىممىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ھالبۇكى، ئوخشاش بىر قىممەت مىقدارى ھەمىشە ئىككى ياقلىما ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ: بىر قۇتۇپتا تاۋار تۇرىدۇ، ئىككىنچى بىر قۇتۇپتا پۇل تۇرىدۇ، پۇل مەقسەتنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇ پەقەت تاۋارنىڭ فورماتسىيە ئۆزگىرىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى نوقۇل ۋاستىچىدىنلا ئىبارەت، شۇڭا، پۇل پۇل سۈپىتىدىكى پۇل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك تاۋار مۇئاملىسىنىڭ فورمۇلىسى بولسا: پۇل — تاۋار — پۇل (G — W — G)، ئۇ سېتىۋېلىش (W — G) تىن باشلىنىپ، سېتىش (G — W) بىلەن ئاخىرلىشىدۇ، بۇنىڭدا سېتىۋېلىش ئۈچۈن بولىدۇ. بۇنىڭدا باشلىنىش نۇقتىسىدىكىسىمۇ، ئاخىرقى نۇقتىدىكىسىمۇ سۈپىتى ئوخشاش بولغان پۇل بولىدۇ، شۇڭا، بۇنىڭدا مىقدار پەرقى بولغاندىلا، مۇئاملە ئاندىن ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ، يەنى ئاخىرقى نۇقتىدىكى پۇل باشلىنىش نۇقتىسىدىكى پۇلدىن كۆپ بولۇشى شەرت، «دېمەك، بۇ ئايلىنىشنىڭ مۇددىئاسى ۋە ھەل قىلغۇچ مەقسىتى ئالمىشىش قىممىتىنىڭ ئۆزى بولىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 171 - بەت). دېمەك، سېتىش ئۈچۈن سېتىۋالىدىغان بۇ مۇئاملە شەكلى، ماھىيەتتە، پۇل — تاۋار — كۆپەيگەن پۇل (G — W — G′) دېگەن كاپىتال مۇئاملىسىنىڭ ئادەتتىكى فورمۇلىسى يەنى كاپىتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇ يەردە، پۇل سېلىشتا تېخىمۇ كۆپ پۇلنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسەت قىلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ، كاپىتال سۈپىتىدىكى پۇل بولىدۇ. ئۇ، كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىش مەقسىتىدە سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. لېكىن مۇئاملە جەريانىنىڭ ئۆزى پۇل مىقدارىنى

كۆپەيتمەيبدۇ، تاۋار ئالماشتۇرۇش تەك قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، شۇڭا كاپىتالىستىك تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ مۇكەممەل شەكلى سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك.

ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسى نۇرغۇن جەمئىيەتلەردە مەۋجۇت ئىدى؛ ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ كاپىتال مۇئامىلىسىگە تەرەققىي قىلىشى بولسا بەلگىلىك تارىخىي شەرت ـ شارائىتنى تەلەپ قىلىدۇ. كاپىتال دەسلەپىدە پۇل بولۇپ ئىپادىلەنگەن، پۇل بولسا تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ ئاخىرقى مەھسۇلى، شۇڭا تاۋار مۇئامىلىسى ـ پىتالنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، «تاۋار مۇئامىلىسى ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ بولغانلىقى ھەرگىز كاپىتالنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ تارىخىي شەرت ـ شارائىتىنىڭ ھازىرلانغانلىقى بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئىگىسى بازاردىن ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان ئەركىن ئىشچىنى تاپقان چاغدىلا، ئاندىن كاپىتال ۋۇجۇدقا كېلىدۇ؛ ھالبۇكى، بۇ تارىخىي شەرت ـ شارائىتنىڭ ئۆزىلا دۇنيا تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا، كاپىتالنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىر يېڭى دەۋرگە كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 193 ـ بەت).

تاۋار ئالماشتۇرۇش دېگەن ماددىغا قارالغۇن.

قىممەت ئۆلچىمى پۇلنىڭ باشقا بارلىق تاۋارلارنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدىغان فۇنكسىيىسى، پۇل قىممەت ئۆلچىمى سۈپىتىدە باشقا بارلىق تاۋارلارنىڭ قىممىتىنى ئوخشاش نامدىكى مىقدار قىلىپ ئىپادىلەپ، ئۇلارنى سۈپەت جەھەتتە ئوخشايدىغان، مىقدار جەھەتتە سېلىشتۇرغىلى بولىدىغان قىلىدۇ. بۇ ـ پۇلنىڭ بىردىنچى فۇنكسىيىسى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ مۇھىم فۇنكسىيىسى.

پۇلنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولالىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ تاۋار، ئۇ باشقا تاۋارلارغا ئوخشاشلا قىممەتكە ئىگە، بۇ، خۇددى ئۇزۇنلۇقنى ئۆلچەيدىغان چىزىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئۇزۇنلۇقى بولغانلىقىغا، ئېغىرلىقنى ئۆلچەيدىغان تارازىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئېغىرلىقى بولغانلىقىغا ئوخشاش بىر ئىش. قىممەت سۈپىتىدىكى تاۋارلارنىڭ ھەممىسى بۈيۈملاشقان ئىنسانلار ئەمگىكى بولۇپ، ئۇلار سۈپەت جەھەتتە بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ، ئۇلارنى مىقدار جەھەتتە سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ. «شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قىممىتىنى ئۇلارغا ئورتاق بولغان بىر ئالاھىدە تاۋار ئارقىلىق ئۆلچىگىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئالاھىدە تاۋار ئۇلارنىڭ ئورتاق قىممەت ئۆلچىمى ياكى پۇل بولۇپ قالىدۇ» (ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 112 ـ بەت).

پۇل قىممەت ئۆلچىمى سۈپىتىدە تاۋارنىڭ ئىچكى قىممەت ئۆلچىمىنىڭ يەنى ئەمگەك ۋاقتىنىڭ مۇقەررەر ئىپادە شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قىممەت ئەسلىدە تاۋاردا بۈيۈملاشقان ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكى، قىممەت مىقدارىنى قىممەت سۈبستانسىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئۆلچەش، ئەمگەك مىقدارىنى بولسا ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئۆلچەش كېرەك ئىدى. بىراق، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگەكلىرىنىڭ بەزىلىرى مۇرەككەپ ئەمگەك، بەزىلىرى ئاددىي ئەمگەك، بەزىلىرى مەلىكىلىك ئەمگەك، بەزىلىرى مەلىكسىز ئەمگەك بولىدۇ. ئوخشاش بىرخىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ۋاقىتنىڭ ئوخشاش

بولمايدۇ، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تايرىم ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تاۋارنىڭ قىممىتى بىۋاستە ھالدا ھەرقايسى تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگەك ۋاقتى بىلەن ئىپادىلەنمەستىن، پەقەت ئەگرى - توقاي يوللار ئارقىسلىق تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەرسىنى - ئەرسىگە ئالماشتۇرۇش باسقۇچىدا، تاۋارنىڭ قىممىتى بىر قاتار ئالاھىدە قىممەتداشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنەتتى. پۇل مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ھەممە تاۋارلار ئومۇمىي قىممەتداش بولغان پۇلغا قارىمۇ-قارشى تۇرىدىغان، سېلىشتۇرۇلىدىغان، شۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىگە سىڭگەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەكنى يەنى ئۆزلىرىنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدىغان بولدى. بۇ — تاۋار ئالماشتۇ-رۇش تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.

پۇل قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا، رېئال پۇلنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلمايدۇ. تۇرلۇك تاۋارلارنىڭ قىممىتىنى ئالتۇن بىلەن مۆلچەرلىگەندە، قولدا رېئال ئالتۇننىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ. مەسىلەن، بىر ئات 2 سەر ئالتۇنغا توختايدۇ، بىر كالا 1 سەر ئالتۇنغا توختايدۇ، دېگەنگە ئوخشاش. كىشىلەر قىممەتنى مۇشۇ تەرىقىدە مۆلچەرلىگەندە، ئۆلارنىڭ مېڭىسىدە ئالتۇن دېگەن ئىدىيە بولسىلا كۇپايە قىلىدۇ. «دېمەك، پۇل قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا، ئۇ خىيالىي ياكى ئىدىيىدىكى پۇلدىنلا ئىبارەت، خالاس» (يۇقىرىقى كىتاب، 114 - بەت). ئىدىيىدىكى پۇلنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىشى ناھايىتى پۇختا ئوبيېكتىپ ئاساسقا ئىگە، يەنى ئالتۇننىڭ قىممىتى بىلەن باشقا تاۋارلارنىڭ قىممىتى ئوتتۇرىسىدا ئوبيېكتىپ نىسبەت مەۋجۇت. بۇ نىسبەتنىڭ ئاساسى ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىدا سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىدىن ئىبارەت.

تاۋار قىممىتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى تاۋارنىڭ باھاسى بولىدۇ. باھا تاۋار قىممىتىنىڭ پۇل ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ، تاۋاردا بۇيۇملاشقان ئەمگەكنىڭ پۇل بىلەن ئاتىلىشىدۇر. پۇلنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتىشى ئۇنىڭ تاۋارنىڭ قىممىتىنى بەلگىلىك باھا قىلىپ ئىپادىلىشى بولىدۇ. مەسىلەن، بىر ئات 2 سەر ئالتۇنغا توختايدۇ، دېگەنگە ئوخشاش، بۇ يەردە، 2 سەر ئالتۇن بىر ئاتنىڭ باھاسى بولىدۇ.

ئەگەر ئىككى خىل پۇل تاۋار، مەسىلەن، ئالتۇن بىلەن كۈمۈش تەڭلا قىممەت ئۆلچىمى بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا، بارلىق تاۋارلارنىڭ باشقا - باشقا بولغان ئىككى خىل پۇل ئىپادىسى بولىدۇ، يەنى ئۆلار ھەم ئالتۇن باھاسىدا ئىپادىلىنىدۇ، ھەم كۈمۈش باھاسىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنىڭ باھا نىسبىتى ئۆزگەرمىسە، بۇ ئىككى خىل باھا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ؛ ئىككىسىنىڭ باھا نىسبىتىدە ئۆزگىرىش بولۇپ قالسا، تاۋارلارنىڭ ئالتۇن باھاسى بىلەن كۈمۈش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت بۇزۇلۇپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا زىيان يېتىدۇ. شۇڭا، قىممەت ئۆلچىمىنىڭ ئىككى ياقلىما بولۇشى قىممەت ئۆلچىمىنىڭ فۇنكسىيىسىگە زىت كېلىدۇ. قوش بىرلىك ئاساسىدىكى پۇل تۈزۈمى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش تەرەققىياتىنىڭ

ئېهتىياجىغا ماس كەلمىگەچكە، بايلىقنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا، ئانچە قىممەت بولمىغان مېتال، مۇقەررەر ھالدا، قىممەترەك مېتال تەرىپىدىن پەيدىنپەي سىقىپ چىقىرىلىپ، قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىدىن قېيىقالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كاپىتالىزمنىڭ پۈل تارىخىدا، ئالتۇن ـ كۈمۈش بىرلىك تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئاخىر ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمى ئالدى.

پۈل، باھا ئۆلچىمى، باھا دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

باھا — تاۋار قىممىتىنىڭ پۈل ئىپادىسى. مەسىلەن، بىر كىشىلىك ئايىغ كىيىم تۆت يۈەنگە توختايدىغان بولسا، تۆت يۈەن ئەنە شۇ بىر كىشىلىك ئايىغ كىيىمنىڭ باھاسى بولىدۇ. قىممەت تاۋاردا مۇجەسسەملەشكەن ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكىدۇر. تاۋار قىممىتىنىڭ تاۋار جىسمىنىڭ ئۆزى ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت بىر خىل تاۋار باشقا تاۋار بىلەن ئالماشتۇرۇلغاندىلا ئاندىن قىممەت ئىپادىلىنىدۇ. پۈل بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ھەر خىل تاۋارلار ھەممىدىن ئاۋۋال پۈل بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ، ئۆز قىممىتىنى پۈل ئارقىلىق ئىپادىلەيدىغان بولدى. تاۋار قىممىتىنىڭ پۈل ئىپادىسى باھا دېمەكتۇر.

پۈل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن قىممەت تاۋارنىڭ نىسپىي قىممىتى، يەنى تاۋار قىممىتى بىلەن پۈل قىممىتىنىڭ سېلىشتۇرمىسى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، تاۋار بىلەن پۈلنىڭ قىممەت مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككىسىنىڭ ھەربىرىنىڭ قىممىتى ئۆزگىرىپ قالسا، تاۋار باھاسىدا ئۆرلەش ياكى چۈشۈش پەيدا بولماي قالمايدۇ، پەقەت ئىككىسىنىڭ قىممەت مىقدارى ئوخشاش نىسبەت بويىچە ئۆزگەرگەندىلا ئوندا ئەھۋال كېلىپ چىقمايدۇ. مەسىلەن: بىر كۆڭلەك ئىككى ئونتىسىيە ئالتۇنغا سېتىلسا بۇ، بىر كۆڭلەكنىڭ قىممەت مىقدارى ئىككى ئونتىسىيە ئالتۇننىڭ قىممەت مىقدارىغا باراۋەر بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ئەگەر ئالتۇننىڭ قىممىتى ئۆزگەرمەي، كۆڭلەكنىڭ قىممىتى كۆپەيسە ياكى ئازايسا، بۇ چاغدا، كۆڭلەكنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ ياكى تۆۋەن چۈشىدۇ. ئەگەر كۆڭلەكنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمەي، ئالتۇننىڭ قىممىتى كۆپەيسە ياكى ئازايسا، ئۇ ھالدا، كۆڭلەكنىڭ باھاسى تۆۋەن چۈشىدۇ ياكى ئۆرلەيدۇ. تاۋارنىڭ باھاسى تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، پۈلنىڭ قىممىتى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ. باھانىڭ ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى توغرىسىدا ماركس تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىپ ئۆتكەنىدى: «تاۋارنىڭ باھاسى پۈلنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن، تاۋارنىڭ قىممىتى ئۆسكەن چاغدىلا، ياكى تاۋارنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن، پۈلنىڭ قىممىتى تۆۋەن چۈشكەن چاغدىلا ئومۇمىيۈزلۈك ئۆرلەيدۇ. ئەكسىچە، تاۋارنىڭ باھاسى پۈلنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن، تاۋارنىڭ قىممىتى تۆۋەن چۈشكەن چاغدىلا، ياكى تاۋارنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن، پۈلنىڭ قىممىتى ئۆسكەن چاغدىلا ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەنلەيدۇ. بۇنىڭدىن پۈلنىڭ قىممىتى ئۆسكەندە، تاۋارنىڭ باھاسى جەزمەن مۇناسىپ ھالدا تۆۋەن چۈشىدۇ، پۈلنىڭ قىممىتى تۆۋەن چۈشكەندە، تاۋارنىڭ باھاسى جەزمەن مۇناسىپ ھالدا ئۆرلەيدۇ، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. بۇ، قىممىتى ئۆزگەرمىگەن تاۋارلارغىلا مۇۋاپىق كېلىدۇ. مەسىلەن، بەزى تاۋارلارنىڭ قىممىتى بىلەن پۈلنىڭ قىممىتى بىرلا ۋاقىتتا

ئوخشاش نسبەت بويىچە ئۆسسە، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسى ئۆزگەرمەيدۇ. ئەگەر بۇ تاۋارلارنىڭ قىممىتى پۇلنىڭ قىممىتىدىن ئاستاراق ياكى تېزرەك ئۆسسە، ئۇ چاغدا، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسىنىڭ تۆۋەنلىشى ياكى ئۆرلىشى شۇ تاۋارلار قىممىتىدىكى ئۆزگىرىش بىلەن پۇل قىممىتىدىكى ئۆزگىرىش ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىق سان تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئەھۋاللاردىمۇ شۇنداق بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 117 - بەت).

تاۋارنىڭ باھاسى تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن پۇلنىڭ قىممىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەنلىكى سەرتىدا، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىگىلىكىدە، يەنە بازاردىكى تەمىنلەش ۋە تەلەپ ئەھۋالىنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. تەمىنلەش تەلەپنى قانداقلىمىغاندا، باھا ئۆرلەپ قىممەتتىن ئېشىپ كېتىدۇ، تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتسە، باھا قىممەتتىن تۆۋەن چۈشىدۇ. تاۋارنىڭ باھاسى قىممىتىدىن يۇقىرى بولغاندا، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار نورمىدىن تاشقىرى مەنپەئەتكە ئىگە بولىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىپ، تاۋار بىلەن تەمىنلەشنى ئاشۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ. نەتىجىدە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ بارا - بارا تەڭپۇڭلىشىپ، باھا بارا - بارا تۆۋەنلەپ بارىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، تاۋارنىڭ باھاسى قىممىتىدىن تۆۋەن بولغاندا، ئىشلەپچىقارغۇچىلار پايدىغا ئېرىشەلمەي، ھەتتا زىيان تارتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئازايتىدۇ، نەتىجىدە تاۋار بىلەن تەمىنلەش مىقدارى ئازىيىدۇ، باھامۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ پەيدىنپەي ئۆرلەپ بارىدۇ. دېمەك، باھا دائىم ئۆرلەش-تۆۋەنلەش بولۇپ تۇرسىمۇ، ئۇ باشتىن ئاياغ قىممەتنى چۆرىدىگەن ھالدا داۋالغۇپ تۇرىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك يۇزلىنىشتىن ۋە پۈتۈن جەمئىيەتتىن قارىغاندا، باھانىڭ قىممەتتىن يۇقىرى بولغان قىسمى بىلەن قىممەتتىن تۆۋەن بولغان قىسمى بىر - بىرىنى قاپلاپ كېتىدۇ، ئومۇمەن ئالغاندا، ئىككىسى بىر - بىرىگە باراۋەر بولىدۇ.

كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا، تاۋارنىڭ قىممىتى ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ۋە ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتتىن تەركىب تاپىدۇ. كاپىتالىست ئۇچۇن ئىپتىقاندا، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى چىقىمى پەقەت ئالدىنقى ئىككى تۈرلۈكلا بولىدۇ. بۇ ئىككى تۈرلۈك چىقىم كاپىتالىستنىڭ تەنەرخ باھاسىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوشۇمچە قىممەت بولسا كاپىتالىستنىڭ پايدىسىغا ئايلىنىدۇ. تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسى ئۇنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەن بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇ تەننەرخ باھاسىدىن يۇقىرى بولسىلا، كاپىتالىست پايدىغا ئېرىشىۋېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئۇ يەنە ھەقسىز تارتىۋالغان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنى پايدا سۈپىتىدە قولغا چۈشۈرۈۋالىدۇ. پەقەت سېتىلىش باھاسى تەننەرخ باھاسىدىن تۆۋەن بولغاندىلا، كاپىتالىست زىيان تارتىدۇ. رىقابەت نەتىجىسىدە، كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئارىسىدا قوشۇمچە قىممەت قايتا تەقسىم قىلىنىدۇ، ئاخىرىدا پايدا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ، تاۋارنىڭ قىممىتىمۇ تەننەرخ باھاسى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ يىغىندىسىدىن تەشكىل قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. تاۋارنىڭ

سېتىلىش باھاسى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن ئېشىپ كەتسە، كاپىتالىست نورمىدىن تاشقىرى پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ؛ ئەكسىچە، ئەگەر سېتىلىش باھاسى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن بولسا، ئۇ ئوتتۇرىچە پايدىدىن تۆۋەن پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ ھەتتا زىيان تارتىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنىڭ ھەر ئىككىلىسى كاپىتالىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئارىسىدا يۆتكىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ۋە بۇنىڭ بىلەن تاۋارلارنىڭ سېتىلىش باھاسىنى ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن بىردەك بولغان ھالغا كەلتۈرىدۇ.

مونوپول كاپىتالىزم باسقۇچىدا، بەزى تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىر ياكى بىر نەچچە مونوپول كاپىتال گۇرۇھىنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى ئۆزلىرىنىڭ خام ئەشيالارنىڭ مەنبەلىرىگە ۋە بازارلارغا بولغان مونوپولىيە سىگە تايىنىپ، ھەمىشە بەزى تاۋارلارنىڭ سېتىلىش باھاسىنى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن ئاشۇرۇپ ساتىدۇ، بۇ ئارقىلىق يۇقىرى بولغان مونوپول پايدىنى قولغا چۈشۈرۈۋالىدۇ.

باھا تاۋار قىممىتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى ياكى پۇل بىلەن ئاتىلىشىدىن ئىبارەت، ۋەھالەنكى، ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەرنىڭ باھا ئۆلچىمىمۇ ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئوخشاش قىممەتتىكى تاۋارلارنىڭ باھا شەكلى تۈرلۈكچە بولىدۇ. مەسىلەن، A مىقداردىكى چاي = B مىقداردىكى ئالتۇن = X مىقداردىكى فوندستېرلىڭ = Y مىقداردىكى ئامېرىكا دوللىرى = Z مىقداردىكى فرانك ۋەھاكازالار.

قىممەت، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى، بازار باھاسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

باھا ئۆلچىمى — بەلگىلىك مىقداردىكى قىممەت مېتالنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۇل بىرلىكى (ۋە ئۇنىڭ باراۋەر بۆلەكلىرى). باھا تاۋار قىممىتىنىڭ پۇل ئىپادىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، قىممەت مىقدارى ئوخشاش بولمىغان تاۋارلارنىڭ باھاسىمۇ ئوخشاش بولمىغان پۇل مىقدارى بىلەن يەنى ئوخشاش بولمىغان مىقداردىكى ئالتۇن (ياكى كۈمۈش) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، ئالتۇن (ياكى كۈمۈش) نىڭ مىقدارىنى ھېسابلاش ئۈچۈن، بەلگىلىك مىقداردىكى ئالتۇن، كۈمۈشنى ئۆلچەم بىرلىكى قىلىپ بەلگىلەشكە تۇغرا كېلىدۇ. بۇ، بىر نەرسىنىڭ ئۆزۈن ـ قىسقىلىقىنى ئۆلچەش ئۈچۈن، ئۆزۈنلۇقنى ئۆلچەيدىغان «چى»، «سۇك» بىرلىكلىرىنىڭ زۆرۈر بولغىنىغا، بىر نەرسىنىڭ ئېغىرلىقىنى جىكلاش ئۈچۈن ئېغىرلىقنى ئۆلچەيدىغان «جىڭ»، «سېر» بىرلىكلىرىنىڭ زۆرۈر بولغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. بەلگىلەنگەن ئالتۇن (ياكى كۈمۈش) نىڭ بۇ ئۆلچەم بىرلىكلىرى (ۋە ئۇلارنىڭ باراۋەر بۆلەكلىرى) باھا ئۆلچىمى دەپ ئاتىلىدۇ. تارىختا، دەسلىپىدە پۇل بىرلىكىنىڭ نامى بىلەن ئېغىرلىق بىرلىكىنىڭ نامى بىر ئىدى، مەسىلەن، ئەنگلىيىدە، بىر فوند ستېرلىڭ بىر قاداق كۈمۈش بىلەن باراۋەر ئىدى. كېيىنچە، چەت ئەل پۇللىرىنىڭ كىرگەنلىكى ۋە بايلىقنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، قىممەتنىڭ مېتاللارنىڭ چەتكە قېقىشى بىلەن، ئانچە قىممەت بولمىغان مېتاللار ئۆزىنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى پەيدىنپەي يوقاتقانلىقى، شۇنىڭدەك تارىختىكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مېتاللارنىڭ پۇل نامى بىلەن ئېغىرلىق نامى پەيدىنپەي ئايرىلىپ كەتتى. باھا ئۆلچىمى دەسلەپتە كۆپىنچە ئادەت ئاساسىدا شەكىللىنەتتى، ئاخىردا قانۇن ئارقىلىق

بەلگىلىك مىقداردىكى ئالتۇن ياكى كۈمۈش ئاساسىي تۆلچەم قىلىپ بەلگىلىنىپ، ئاساسىي پۇل بىرلىكى دەپ ئاتالدى؛ ئاساسىي پۇل بىرلىكىنىڭ ئاستىدا يەنە بىرقانچە باراۋەر بۆلەكلەر بولىدىغان بولدى. مەسىلەن، ئەنگلىيىدە 7.3224 گرام ئالتۇن ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىپ بەلگىلەندى، ئۇ فوند ستېرلىڭ دەپ ئاتالدى، بىر فوند ستېرلىڭ 20 شىللىڭغا، بىر شىللىڭ 12 پېنسكە بۆلۈنەتتى (كونا پۇل بىرلىكى)، بۈ چاقتا كەلگەندە، پۇل نامى بولغان فوند ستېرلىڭ ئىلگىرى ئېغىرلىق بىرلىكى بولۇپ كەلگەن قاداقتىن ئايرىلىپ كەتتى. جۇڭگونىڭ پۇل تارىخىدا، سەر كۈمۈشنىڭ تۆلچەم بىرلىكى قىلىنغانىدى، كېيىن چەت ئەل پۇللىرىنىڭ ئېقىپ كىرىشىنىڭ تەسىرى بىلەن، يۇەن ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىنىدىغان بولدى، ھەربىر تەڭگىسىنىڭ ئېغىرلىقى يەتتە مىسقال ئىككى پۇڭ كېلىدىغانلىقى، تەركىبىدە 89 پىرسەنت ساپ كۈمۈش يەنى 6.408 مىسقال ساپ كۈمۈش بولىدىغانلىقى، بىر يۇەن 10 موچەنگە، بىر موچەن 10 پۇڭغا بۆلۈنىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

پۇلنىڭ باها تۆلچىمى سۈپىتىدە ئويناپىدىغان رولى قىممەت تۆلچىمى سۈپىتىدە ئويناپىدىغان رولىدىن پۈتۈنلەي باشقىچە بولىدۇ. ئۇ قىممەت تۆلچىمى بولغاندا، ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ئىجتىمائىي نامايەندىسى ھېسابلىنىدۇ؛ ئۇ باها تۆلچىمى بولغاندا، بەلگىلەنگەن مېتال ئېغىرلىقى ھېسابلىنىدۇ. قىممەت تۆلچىمى تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ قىممىتىنى تۆلچەشتە قوللىنىلىدۇ. تۆلارنىڭ قىممىتىنى باها قىلىپ ئىپادىلەيدۇ. باها تۆلچىمى بولسا پۇلنىڭ دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تۆلچەم بىرلىكى بولۇپ، بەلگىلىك مىقداردىكى مېتال ئېغىرلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇ، پۇل مېتالنىڭ تۆۋەندىكى مىقدارىنى تۆلچەيدۇ، ئۇ ھېسابلاشتا قوللىنىلىدۇ. ئەمما، قىممەت تۆلچىمى بىلەن باها تۆلچىمى ئوتتۇرىسىدا زىچ مۇناسىۋەتمۇ بار. باها تۆلچىمى پۇلنىڭ قىممەت تۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتىشى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن. باها تۆلچىمى بولمىسا، پۇلنىڭ بىرەر تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئوغرا ئىپادىلىشى ناھايىتى تەس بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ قىممەت تۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتىشىمۇ ناھايىتى تەس بولىدۇ. باها تۆلچىمى بولغاندا، ھەرقانداق تۈردىكى، ھەرقانچە مىقداردىكى تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئاساسىي پۇل بىرلىكى ۋە ئونىڭ باراۋەر بۆلەكلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ، مەسىلەن، بىر جاڭ رەختنىڭ باھاسى كۈمۈش پۇل بويىچە 2 يۇەن 6 موچەن 2 پۇڭ بولىدۇ دېگەنگەئوخشاش. تۆلچەم بىرلىكى بولغان مېتال ئېغىرلىقى (مەسىلەن، بىر تەڭگىنىڭ ئېغىرلىقى 7 مىسقال 2 پۇڭ) قانچە مۇقىم بولسا، باها تۆلچىمى تۆز فۇنكسىيىسىنى شۇنچە ئوبدان ئۆتەيدۇ. چۈنكى، مېتالنىڭ قىممىتىدە بولغان ئۆزگىرىش مېتالنىڭ باها تۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتىشىگە قىلچىمۇ توسالغۇ بولمايدۇ. مېتالنىڭ قىممىتى ھەرقانچە ئۆزگىرىپ كەتسىمۇ، تۈرلۈك مېتال ئېغىرلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قىممەت نىسبىتى ئۆزگەرمەي تۇرۇۋېرىدۇ. مەسىلەن، بىر موچەن ھامان بىر يۇەنلىك $\frac{1}{10}$ ى بولىدۇ، بىر پۇڭ ھامان بىر موچەنلىك $\frac{1}{10}$ ى ۋە بىر يۇەنلىك 1% ى بولىدۇ. ئالتۇن ياكى كۈمۈش قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشى تاۋار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ (ئەلۋەتتە، ئەگەر تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن ئالتۇن ياكى

كۆمۈشنىڭ قىممىتى تەڭ نىسبەتتە ۋەتۇخشاش يۆنىلىش بويىچە ئۆزگەرگەن بولسا، باھا ئۆزگەرمەي تۇرۇۋېرىدۇ)، لېكىن ئۇ يۇەن، موچەن ۋە پۇڭنىڭ مۇقىم باھا ئۆلچىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن رول ئوينىشىغا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ.

پۇل، قىممەت ئۆلچىمى، باھا دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئامىلە ۋاستىسى پۇلنىڭ تاۋار مۇئامىلىسىدە ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى سۈپىتىدە ئوينايدىغان رولى. مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش پۇلنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيىلىرىدىن بىرىدۇر. پۇلنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسى ئۇنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنىڭ ئالدىنقى شەرتى، پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسى بولىشى ئۈنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىنىڭ تەرەققىياتى. پۇل قىممەت ئۆلچىمى سۈپىتىدە تاۋار قىممىتىنىڭ بىرلىكىنى كەلگەن پۇل ئىپادىسىگە ئىگە بولۇشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. پۇل مۇئامىلە ۋاستىسى سۈپىتىدە تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئالدى بىلەن، ساتقۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆز تاۋىرىنىڭ قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق فورماتسىيە ئۆزگىرىشىنى يەنى تاۋار — پۇل (W — G) ئۆزگىرىشىنى ئورۇنلىشىغا، ئاندىن كېيىن يەنە سېتىۋالغۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، پۇل بىلەن ئۆزىگە كېرەكلىك تاۋارنى سېتىۋېلىپ، تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق فورماتسىيە ئۆزگىرىشىنى يەنى پۇل — تاۋار (G—W) ئۆزگىرىشىنى ئورۇنلىشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ، تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ پۈتۈن فورماتسىيە ئۆزگىرىشى يەنى تاۋار — پۇل — تاۋار (W—G—W) پۈتۈنلۈك ۋاستىچى بولۇش رولى يەنى مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسى ئارقىلىق ئورۇنلىنىدۇ.

مۇئامىلە ۋاستىسى بولىدىغان پۇل ئەمەلىي پۇل بولۇشى شەرت. قىممەت ئۆلچىمى سۈپىتىدىكى پۇل بولسا خىيالىي ياكى قىياسەن پۇل بولسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. مەسىلەن، سەيىپۇڭ بىر قۇر كېيىنى 10 يۈەنگە ساتقان بولسا، بۇ چاغدا 10 يۈەن پۇل قىممەت ئۆلچىمى بولۇش رولىنى ئوينايدۇ، رېئال پۇل بولمىسىمۇ كېيىنىڭ قىممىتى باھا بولۇپ ئىپادىلىنىۋېرىدۇ. كېيىم سېتىۋالغۇچى 10 يۈەنگە كېيىم سېتىۋالغان ۋە سەيىپۇڭ ئالما شتۇرۇش ئارقىلىق تاپقان 10 يۈەن پۇلغا ئۇچىنچى بىر كىشىدىن گۈرۈچ سېتىۋالغان بولسا، تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ مۇشۇ پۈتۈن جەريانىدا ۋاستىچىلىك رول ئوينايدىغان پۇل، ئەمەلىي پۇل بولۇشى شەرت. ئەمەلىي پۇل بولمىغان بولسا، سەيىپۇڭ ئۆزىنىڭ كېيىنىنى بەرمەيدۇ ھەم گۈرۈچنىمۇ سېتىۋالالمايدۇ.

نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇش شارائىتىدا ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپنىڭ سېتىۋېلىشى بىلەن سېتىشى بىرلا ۋاقىتتا ئورۇنلىلاتتى. لېكىن، مۇئامىلە ۋاستىسى بولغان پۇل بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تاۋار مۇئامىلىسى جەريانىدا، سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش زامان ۋە ماكان جەھەتلەردە بىر - بىرىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان ئىككى ھەرىكەتكە بۆلۈنۈپ كەتتى. ساتقۇچى بىرەر جايدا تاۋارنى سېتىپ، باشقا بىر جايدا تاۋار سېتىۋالسا بولىدىغان بولدى؛ ساتقۇچى تاۋارنى سېتىپ پۇلغا ئىگە بولغانىدىن كېيىن دەرھال تاۋار سېتىۋالمىسىمۇ بولىدىغان بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ساتقۇچى تاۋارنى پۇلغا ئالماشتۇرۇۋالالمىسا، ئۇنىڭ تاۋار سېتىۋېلىشىمۇ مۇمكىن بولمايدىغان

بولۇپ قالدى. نەرسىنى ـ لەرسىگە ئالماشتۇرۇشنىڭ تاۋار مۇئامىلىسىگە تەرەققىي قىلىشى بىلەن، تۇرلۈك تاۋارلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى گىرەلىشىپ كېتىپ، تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ۋە قارىمۇقارشىلىق كۈچەيدى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ بىر ـ بىرىگە يۆلىنىشىمۇ كۈچەيدى. ئەگەر بەزى كىشىلەر پەقەت تاۋار سېتىپ، تاۋار سېتىۋالمىسا، باشقا بەزى تاۋار ئىگىلىرى ئۆز تاۋارلىرىنى ساتالمايدۇ. «مۇئامىلە مەھسۇلات ئالماشتۇرۇشنىڭ زامان، ماكان ۋە شەخس جەھەتلەردىكى چەكلىمىلىرىنى بۇزۇپ تاشلىيالىشىنىڭ سەۋەبى دەل شۇكى، بۇنىڭدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىۋاستە بىرلىكنى يەنى ئۆزئەمگەكنىڭ مەھسۇلاتىنى باشقىلارغا بېرىش ھېسابىغا باشقىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى ئېلىش ئوتتۇرىسىدىكى بىۋاستە بىرلىكنى ئىككى قارىمۇقارشى مۇئامىلىگە ـ سېتىش ۋە سېتىۋېلىش مۇئامىلىسىگە بۆلۈۋېتىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 133 ـ بەت). ئەنە شۇنداق قارىمۇ قارشىلىقنىڭ ئۆزىدىلا كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش مۇمكىنچىلىكى بولىدۇ.

مۇئامىلە ۋاستىسى بولغان پۇل ئۆزلۈكسىز تۇرده تاۋارلارنى مۇئامىلە ساھەسىدىن چەتكىرىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزى بولسا باشتىن ـ ئاخىر سېتىۋېلىش ۋاستىسى سۈپىتىدە مۇئامىلە ساھەسىدە رول ئويناپىدۇ. ھەرقانداق بىرخىل تاۋار مەلۇم مۇئامىلە جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ھامان مۇئامىلە جەريانىدىن چىقىپ ئىستېمال جەريانىغا كىرىدۇ. پۇل بولسا ئۇنداق ئەمەس، پۇل ئالماشتۇرۇش ۋاستىچىسى بولۇش سۈپىتىدە باشتىن ـ ئاخىر مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرۇپ بىر تاۋاردىن كېيىن يەنە بىر تاۋار بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ. پۇل مۇئامىلە ساھەسىدىن چىقىپ كەتكەن ھامان، ئۇ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇشتىن قېلىپ، خەزىنە پۇلىغا ئايلىنىپ، ساقلاش ۋاستىسى بولۇش رولىنى ئويناپىدۇ. پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيەسىنى ئۆتەشى ئۈچۈن مەلۇم مىقداردىكى پۇل بولۇشى كېرەك. مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە، ئۇنىڭ مىقدارى سېتىلىدىغان تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي باھا سوممىسى ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ ئوتتۇرىچە سۈرئىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن:

$$\text{مۇئەييەن مەزگىلدە تاۋار مۇئامىلىسىگە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى} = \frac{\text{تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي باھا سوممىسى}}{\text{ئوخشاش بىر بىرلىك پۇلنىڭ ئوتتۇرىچە مۇئامىلە سۈرئىتى (قېتىم سانى)}}$$

مۇئامىلە ۋاستىسى بولغان پۇل دەسلەپتە زىنجىر ۋە كېسەك ھېتال ئىدى، كېيىنچە تەرەققىي قىلىپ قۇيما پۇلغا ئايلاندى. قۇيما پۇل دۆلەت تەرىپىدىن مۇئەييەن ساپلىق، ئېغىرلىق ۋە شەكىل تەلىپى بويىچە قۇيۇلغان قاتتىق پۇل، قۇيما پۇل باھا ئۆلچىمى قىلىنغاندىن كېيىن، پۇل ئۆزىنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيەسىنى تېخىمۇ ئوبدان ئۆتىيەلەيدىغان بولدى. تاۋار مۇئامىلىسىدە تاۋارنىڭ ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مۇستەقىل ئىپادىسى بولغان پۇل ھەش ـ پەش دېگۈچىلا غايىب بولۇپ كېتىدىغان نەرسە بولىدۇ، تاۋار ساتقۇچى پۇلنى ساقلاش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئۇنى سېتىۋېلىش ۋاستىسى قىلىپ، ئۆزىگە كېرەك بولغان باشقا بىر خىل تاۋارغا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن كېرەك قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇشى

فۇنكسيىسىنى ئۇنىڭ بەلگىسى ئۆتمىشى تامامەن مۇمكىن. قەغەز پۇل دەل پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسيىسىدىن كەلگەن. قەغەز پۇل ــ ئالتۇننىڭ بەلگىسى ياكى پۇلنىڭ بەلگىسى. ئۇ دۆلەتنىڭ مەجبۇرلىشى ئارقىلىق بىر دۆلەت دائىرىسىدە مېتال پۇلغا ۋەكالىتەن مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسيىسىنى ئۆتەيدۇ.

پۇل، پۇل مۇئامىلىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قۇيما پۇل مۇئەييەن شەكىل، ئېغىرلىق، ساپلىققا ئىگە بولغان ۋە قىممىتى كۆرسىتىلگەن مېتال پۇل. پۇلنىڭ قۇيما شەكلى پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسيىسىدىن كەلگەن. مېتال دەسلەپتە زىنجىچە ۋە كېسەك شەكىللەردە پۇل سۈپىتىدە مۇئامىلىگە كىرەتتى، ئۇنى ئىشلىتىشتە، ئۇنىڭ ئېغىرلىقىنى ئۆلچەپ كۆرۈشكە ۋە ساپلىقىنى تەكشۈرۈشكە توغرا كەلگەچكە، ناھايىتى قولايسىز ئىدى. كېيىن، مۇئامىلىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش ئۈچۈن، بەزى چوڭ سودىگەرلەر زىنجىچە ۋە كېسەك مېتالنىڭ ئوستىگە ئۆزىنىڭ تامغىسىنى بېسىپ، پۇلنىڭ ئېغىرلىقىغا ۋە ساپلىقىغا ئۆزىنىڭ ئىناۋىتى بىلەن كېپىللىك قىلىدىغان بولدى. لېكىن، شەخسىيلەرنىڭ ئىناۋىتى ھەم ئىشەنچلىك بولمايتتى، ھەم تار دائىرىدىلا چەكلىنەتتى، بۇ ھال كۈندىن ــ كۈنگە تەرەققىي قىلىۋاتقان تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كەلمەيتتى، شۇنىڭ بىلەن قۇيما پۇل دۆلەت تەرىپىدىن بىر تۈتاش قۇيۇلىدىغان بولدى. دەسلەپتە ئۇ مىستىن قۇيۇلاتتى، ئالتۇن، كۈمۈش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، پەيدىنپەي ھالدا پۇل تاۋارلىق خۇسۇسىيىتى تېخىمۇ ياخشى بولغان كۈمۈش ۋە ئالتۇندىن قۇيۇشقا ئۆزگەرتىلدى. ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادا، ئالتۇندىن ۋە كۈمۈشتىن قۇيۇلغان ئىككى خىل قۇيما پۇل ئىشلىتىلگەنىدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيە، ھەممىدىن ئاۋۋال، ئالتۇن پۇل بىرلىك قىلىنغان پۇل تۈزۈمىنى قوللاندى، كېيىن باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرمۇ ئىلگىرى ــ كېيىن بولۇپ ئالتۇن پۇل بىرلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئىلىمىزدە قەدىمكى زامانداۋى، ملادىدىن ئىلگىرىكى X ئەسىردىلا قۇلۇلە قېپىنى، پىچاق ۋە ئوتىغۇچ قاتارلىق شەكىللەردىكى قۇيما پۇل بارلىققا كەلگەن. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە چاسا تۆشۈكلۈك يۇمىلاق پۇل قۇيۇلۇشقا باشلىغان، كېيىنكى سۇلالىلەرنىڭ ھەممىسىدە بۇنداق مىس پۇل قۇيۇلۇپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەڭگە ۋە تۆڭپۇر قۇيۇلۇشقا باشلىغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، كۈمۈش زىنجىچە ۋە كېسەك شەكىللىرىدە ئىلىمىزدە پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەنىدى.

قۇيما پۇل مۇئامىلە داۋامىدا ئۈپرايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ مۇئامىلىگە كىرگەن ھامان، ئۇنىڭ نامىدىكى مىقدارى بىلەن ئەمەلىي مىقدارى ئاستا ــ ئاستا بىر ــ بىرىدىن پەرق قىلىشقا باشلايدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مۇئامىلە جەريانىنىڭ تەبىئىي خاھىشى قۇيما پۇلدا مەۋجۇت بولغان ئالتۇننىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى ئالتۇنغا ياكى قۇيما پۇلنىڭ قانۇنىدا بەلگىلەنگەن مېتال مىقدارىنىڭ سىمۋولىغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.» («ماركس ــ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ــ توم، 145 ــ بەت). بۇنداق خاھىشنى ھەتتا يېقىنقى زامان قانۇنلىرىمۇ ئېتىراپ قىلغان. بۇ قانۇنلاردا قۇيما پۇل ئۇپراپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندە، ئۆزىنىڭ پۇل بولۇش لايىقىتىنى يوقىتىدىغانلىقى، ئۇنى ئىشلىتىشكە بولمايدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. پۇل مۇئامىلە

سىنىڭ ئۆزى قۇيما پۇلنىڭ ئەمەلىي مىقدارى بىلەن نامدىكى مىقدارىنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىدىكەن، قۇيما پۇلدا مەۋجۇت بولغان مېتالنى تەسەۋۋۇر قىلىدىكى مېتالغا ئايلاندۇرىدىكەن، ئۇ ھالدا، مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيەسىنى ئۆتەيدىغان، ئالتۇن ۋە كۈمۈش تىن قۇيۇلغان تولۇق قىممەتكە ئىگە قۇيما پۇل ئورنىغا ئەرزانراق مېتاللاردىن قۇيۇلغان قۇيما پۇلنى دەسسەتسىمۇ بولىۋېرىدۇ.

- فىئودالدىق جەمئىيەت ۋە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، پۇل قۇيۇشنى مونوپول قىلىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئېغىرلىقى ئۆلچەمگە توشمايدىغان، سۈپىتى ناچار بولغان، قىممىتى ئۆلچەمگە يەتمىگەن قۇيما پۇلنى قۇيۇش ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنى تالان - تاراج قىلىشمۇ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ دائىم ئىشلىتىدىغان ئۇسۇلى.

پۇل، قاتتىق پۇل دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قاتتىق پۇل يۇمشاق پۇلغا نىسبەتەن ئېيتىلغان مېتال پۇل ياكى قۇيما پۇلنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلار بىرقەدەر قاتتىق بولغانلىقتىن بۇ نامنى ئالغان، ئادەتتە، ئۇ قەغەز پۇل ۋە بانكا چەكلىرىگە نىسبەتەن ئاشۇنداق دەپ ئاتالمىدۇ. پۇلنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن قارىغاندا، مېتال پۇل دەسلەپتە قۇيما پۇل شەكلىدە ئەمەس، زىنجىر ۋە كىسەك مېتال شەكلىدە ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەكىللەردە مەيدانغا چىققان. لېكىن، ئۇ چاغلاردا يۇمشاق پۇل دەپ ئاتالمىدىغان قەغەز پۇل تېخى بارلىققا كەلمىگەچكە، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا قاتتىق پۇل دېگەن نامۇ قوللىنىلمىغان. ھازىر خەلقئارا پۇل - مۇئامىلە بازىرىدا، ئىناۋەتلى بىرقەدەر ياخشى بولغان بەزى ئەللەرنىڭ پۇللىرىمۇ، ئادەتتە، قاتتىق پۇل دەپ ئاتالمىسا كېرەك.

قۇيما پۇل دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئاساسىي پۇل قوشۇمچە پۇلغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. «ئاساسىي پۇل بىرلىكى» دەپمۇ ئاتالمىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ قانۇنداً باھا ئۆلچىمى قىلىپ بەلگىلىگەن ئاساسىي پۇل. ئاساسىي پۇل تۆۋەندىكىچە، ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: (1) ئۇ بىرمۇ دۆلەتنىڭ باھا قويۇش ۋە ھېسابنى يېپىشتەكى بىردىنبىر قانۇنىي پۇل بىرلىكى. (2) ئۇ چەكسىز تۆلەم كۈچىگە ئىگە، يەنى ئۇ ھەممىلا يەردە ئۆتۈۋېرىدۇ، ئۇنى ۋەت قىلىشقا بولمايدۇ، ئۇنىڭ ھەر قېتىمدا ئىشلىتىلىدىغان مىقدارىمۇ چەكلەنمەيدۇ. (3) تارىختا، مېتال پۇل تۈزۈمى يولغا قويۇلغان دۆلەتلەردە، ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىنىدىغان ئاساسىي پۇلنى قۇيۇش دۆلەت تەرىپىدىن مونوپول قىلىناتتى. ئۇ زامانلاردا كىشىلەر پۇل قۇيۇلىدىغان مېتالنى دۆلەت قارىمىقىدىكى پۇل قۇيۇش تارماقلىرىغا تاپشۇرۇپ، پۇل قۇيدۇرسىمۇ بولاتتى، دۆلەت بۇنىڭ بەدىلىگە ئازراق ھەق ئالاتتى ياكى تامامەن ھەق ئالمايتتى. ئېغىرلىقى ئۆلچەمگە توشمايدىغان قۇيما پۇلنىڭ ئەركىن ئېقىپ يۈرۈشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، دۆلەت ھەربىر قۇيما پۇلنىڭ ئەمەلىي ئېغىرلىقىنىڭ قانۇنداً بەلگىلەنگەن ئېغىرلىقتىن كەم بولۇش چېكىنى بەلگىلەيتتى، بۇ ئومۇمىي چەك دەپ ئاتىلاتتى. ئومۇمىي چەكتىن ئېشىپ كەتكەنلىرىنىڭ ئېقىشىغا يول قويۇلمايتتى. كونا جۇڭگودا ئاقىدىغان تەڭگىنى مىسالغا ئالساق، ھەربىر تەڭگىنىڭ ئېغىرلىقى يەتتە مىسقال ئىككى پۇڭ بولىدىغانلىقى، گرامغا سۇندۇرغاندا 26.691 گرام بولىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئىچىدە كۈمۈشنىڭ 88 پىرسەنتىنى، مىسنىڭ 12 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقى، يەنى

ئۇنىڭ تەركىبىدە 23.493448 گرام ساپ كۈمۈش بولىدىغانلىقى، ئومۇمىي چەك مىقدىرى ئۆچتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى بەلگىلەنگەنىدى.

ئاساسىي پۇل بىرلىكى دۆلەت تەرىپىدىن قانۇن ئارقىلىق بەلگىلەنگەن باھا ئۆلچىمى بولسىمۇ، لېكىن، بۇنىڭدىن بىلەن پۈلنىڭ قۇنكسىيىسىنى دۆلەت ھاكىمىيىتى ئاتا قىلغان دەپ خاتا چۈشىنىشكە بولمايدۇ. ئاساسىي پۇل بىرلىكىنىڭ باھا ئۆلچىمى بولۇش قۇنكسىيىسى پۈلنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇش قۇنكسىيىسىدىن كەلگەن. مەسىلەن، بىر جۇپ ئايىغ كىيىمنىڭ باھاسى ئىككى تەڭگە دەپ ئېيتالىشىمىزنىڭ سەۋەبى ھەممىدىن ئاۋۋال شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تەڭگە قۇيۇشقاكەتكەن كۈمۈشنىڭ ئۆزى ئەمگەك مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۇ قىممەتكە ئىگە، بۇنىڭ بىلەن تەڭگە ئومۇمىي قىممەتداش سۈپىتىدە قىممەت ئۆلچىمى بولۇش قۇنكسىيىسىگە ئىگە بولغان. بىر تەڭگىنىڭ ئېغىرلىقىغا كەلسەك، ئۇنىڭ 7 مىسقال 2 پۇڭ بولۇشى، ئۇنىڭدىن ئېغىرراق ياكى يېنىكرەك بولۇشى دۆلەت قانۇنىدا بەلگىلىنىدۇ. ئەگەر بىر تەڭگىنىڭ ئېغىرلىقى 7 مىسقال 2 پۇڭدىن 1 سەر 4 مىسقال 4 پۇڭغا ئۆزگەرتىلسە، ئۇ ھالدا، ئايىغ كىيىمنىڭ باھاسى ئىلگىرى 2 تەڭگە بولغان بولسا، ئەمدى 1 تەڭگىلا بولىدۇ.

پۇل تارىخىدا، پۇل تۇرۇمى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي پۇللىرىنىڭ مېتال تۇرى ۋە باشقا خۇسۇسىيەتلىرىگە قاراپ ھەر خىل بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئالتۇن بىرلىك تۇرۇمى ۋە كۈمۈش بىرلىك تۇرۇمى ئاساسىي تۇرۇندا تۇرىدۇ. ئەگەر ئالتۇن پۇل ياكى كۈمۈش پۇل قىلىپ بىردىنبىر ئاساسىي پۇل قىلىپ بەلگىلەنگەن بولسا، ئۇ يەككە بىرلىك تۇرۇمى دەپ ئاتالغان؛ ئەگەر ئالتۇن قۇيما پۇل ۋە كۈمۈش قۇيما پۇلدىن ئىبارەت ئىككى خىل قۇيما پۇل ئاساسىي پۇل قىلىپ بەلگىلەنگەن بولسا، ئۇ قوش بىرلىك تۇرۇمى دەپ ئاتالغان. ئەگەر ئىككى خىل قۇيما پۇل ئاساسىي پۇل قىلىپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىر خىلىنلا ئەركىن قۇيۇشقا يول قويۇلغان بولسا، ئۇ يەك ئاياغ بىرلىك تۇرۇمى دەپ ئاتالغان؛ ئەگەر ئالتۇن پۇل ئاساسىي پۇل قىلىپ بەلگىلىنىپ، ئەمەلىيەتتە قۇيۇلمايدىغان بولسا، شۇنداقلا مەملىكەت ئىچىدە ئاقماي، پەقەت باشقا بىر دۆلەتنىڭ ئالتۇن بىرلىك تۇرۇمىدىكى پۇلى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئىككى دۆلەت پۇللىرىنىڭ تېگىشىش نىسبىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشقىلا ئىشلىتىلىدىغان ھەمدە چەتكە پېرېۋوت يەتكۈزۈپ بېرىشكە چەك قويۇلمايدىغان بولسا، ئۇ ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك تۇرۇمىنى دەپ ئاتالغان. ھازىر ھەرقايسى ئەللەردە ئەمەلىيەتتە ئېغىرلىقى ئاساسىي پۇل بىرلىكى قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇل بولماستىن، بەلكى قىممەت بەلگىسى بولغان قەغەز پۇل بولماقتا.

پۇل، قوشۇمچە پۇل دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قوشۇمچە پۇل ئاساسىي پۇلغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. بۇ، ئاساسىي پۇل بىرلىكىدىن تۆۋەن بولغان، پارچە - پۇرات تۆلەم ئۇچۇنلا ئىشلىتىلىدىغان قىممىتى كىچىك پۇللارنى كۆرسىتىدۇ. قوشۇمچە پۇلنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق: ئۇنىڭ قىممىتى كىچىكرەك، قولدىن - قولغا ئۆتۈش قېتىمى كۆپرەك، ئۇپراش دەرىجىسى ۋە يوقلىش - بۇزۇلۇش نىسبىتى چوڭراق بولىدۇ، شۇڭا، ئۇ، كۆپىنچە مىس ۋە نىكېلگە ئوخشاش ئەرزان مېتاللاردىن ياكى ئۇلارنىڭ بىرىكمىلىرىدىن قۇيۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئەمەلىي قىممىتى (پۇل قۇيۇشقا كەتكەن ماتېرىيالنىڭ قىممىتى)، كۆپىنچە، ئۇنىڭ

كۆرسىتىلگەن قىممەتتىن تۆۋەن بولىدۇ. شەخسىلەرنىڭ قوشۇمچە پۇل قۇيۇش ئارقىلىق پايدا تېپىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قوشۇمچە پۇل قۇيۇش ئىشىنى دۆلەت مونوپول قىلىدۇ، ئۇنى ئەركىن قۇيۇش مەنئى قىلىندۇ. قوشۇمچە پۇل چەكلىك تۆلەم كۆچمىگە ئىگە، يەنى قانۇنىدا ئۇنىڭ پارچە سودىدا ۋە پۇل فايتۇرۇشتىلا ئىشلىتىلىدىغانلىقى، ھەر قېتىملىق تۆلەمدە مەلۇم مىقدار بىلەن چەكلىنىدىغانلىقى چەكتىن ئېشىپ كەتسە، قارشى تەرەپ رەت قىلسا بولىدىغانلىقى بەلگىلىنىدۇ. مەسىلەن، گېنا جۇڭگودا ئەكىل پۇل ۋە مىس پۇل قوشۇمچە پۇل قىلىنغاندا، ئۇنىڭ ھەر قېتىمدا قوبۇل قىلىنىدىغان مىقدارى بەلگىلەنگەندى، شۇ بەلگىلىمە بويىچە، باج-سېلىق تاپشۇرۇش ۋە دۆلەت بانكىسىدىن تېگىشىشنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئەكىل پۇلنىڭ قوبۇل قىلىنىش مىقدارى، ئابى پۇلغا سۇندۇرغاندا 20 يۈەن بىلەن چەكلىنەتتى، مىس پۇلنىڭ قوبۇل قىلىنىش مىقدارى، ئابى پۇلغا سۇندۇرغاندا، 5 يۈەن بىلەن چەكلىنەتتى. ئېلىمىزدە ھازىر ئېقىۋاتقان پۇل ئىچىدىكى 5 موچەلىك، 2 موچەلىك، 1 موچەلىك پۇللار شۇنىڭدەك پۈك بىرلىك قىلىنغان قۇيما پۇللار قوشۇمچە پۇل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ قۇيۇلۇش مىقدارى ۋە تارقىتىلىش مىقدارى مۇئامىلىنىڭ ئەملىي ئېھتىياجىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

ئاساسىي پۇل دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سوپياؤ ئېلىمىزدە قەغەز پۇلنىڭ ئادەتتىكى ئاتىلىشى. سۇك سۇلالىسى ۋە جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە جياۋزى، خۇيزى ۋە جياۋچاۋ دېگەن پۇللار تارقىتىلغانىدى، بۇ پۇللار بىلەن بېسىلغان بولۇپ، چاۋيىن دەپمۇ ئى. كۆرسىتىلگەن قىممىتى 1 تىرىقتىن 10 تىرىققىچە بولغانلىرى چوك سوپياؤ دەپ، 100 يارماقتىن 700 يارماققىچە بولغانلىرى كىچىك سوپياؤ دەپ ئاتىلاتتى، بۇ پۇللار قۇيما پۇللار بىلەن تەڭ ئاقاتتى. يۇەن سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە باۋچاۋ دېگەن پۇلمۇ تارقىتىلغانىدى، بۇمۇ قەغەز پۇل ئىدى. ئېلىمىزدە قەغەز پۇلنىڭ سوپياؤ دەپ ئاتىلىشى ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

بانكا چېكىسىمۇ سوپياؤ دەپ ئاتىلىدۇ.

بانكا چېكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بانكا چېكى كاپىتالىزم دۇنياسىدا بانكا تەرىپىدىن تارقىتىلىدىغان بىر خىل ئىناۋەتلىك پۇل. ئۇ، پۇلنىڭ تۆلەش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيەسىدىن كەلگەن. بانكا چېكى ھەممىدىن بۇرۇن XVII ئەسىردە بارلىققا كەلگەن كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ كۈندىن-كۈنگە راۋاجلىنىشى تارقىسىدا، سودا چەكلىرىنىڭ مۇئامىلىدە بولۇشى ئاساسىدا بانكا ئىناۋىتىنى ئاساس قىلغان بانكا چېكى مەيدانغا كەلدى. سودا چەكلىرىنىڭ مۇئامىلىدە بولۇشى زامان جەھەتتىمۇ، ماكان جەھەتتىمۇ بىرقەدەر چوك چەكلىمىگە ئۇچرايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە خۇسۇسىي سودىنىڭ ئىناۋىتى تۇراقسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، بانكا ئىناۋىتى تۈزۈمى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بانكا دىسكونتلىق سودا چەكلىرىنى كاپالەت پۇلى قىلىپ تۇرۇپ، بانكا ئىناۋىتى بىلەن كېپىللىك قىلىندىغان بانكا چېكى تارقىتىلىدىغان بولدى. بانكا چېكىگە ئىگە بولغانلار ئۇنى مېتال پۇل ئورنىدا ئىشلەتسە بولىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن بانكا چېكى، ئەملىيەتتە، مۇئامىلىدىكى پۇلغا ئايلىنىپ قالدى. بۇنداق بانكا چېكىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇنۇلار: ئۇنىڭ تۆلەم ۋاقتى

مۇقىم ئەمەس، ئۇنى خالىغان ۋاقىتتا ئالتۇنغا تېگىشىش مۇمكىن؛ چەك يۈزىدە 1 يۈەن، 2 يۈەن، 5 يۈەن، 10 يۈەن، 100 يۈەن دېگەنگە ئوخشاش پۈتۈن سان كۆرسىتىلىدۇ، بۇ ئۇنىڭ مۇئامىلىدە بولۇشىغا ئەپلىك؛ ئۇنىڭغا ئالتۇن ۋە چەك بىلەن كېپىللىك قىلىنغاچقا، ئۇنىڭ ئىناۋەت ئاساسى بىرقەدەر پۇختا بولىدۇ، ئۇ بانكا ئىناۋىتى كۈچكە ئىگە بولغان كەڭ رايوندا ئېقىۋېرىدۇ. بانكا چېكىنىڭ تارقىلىشىغا سودا چەكلىرى سەۋەب بولغانلىقتىن، تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن، مۇئامىلە ۋاستىسى ۋە تۆلەش ۋاستىسى قىلىش ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ پۇل زۆرۈر بولۇپ قالغاندا، ئۇ مۇئامىلە ساھەسىگە كىرىدۇ. تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ تاراپىيشى بىلەن، مۇئامىلە ۋاستىسى ۋە تۆلەش ۋاستىسى ئوشۇقچە بولۇپ قالغاندا، ئۇ يەنە بانكىغا قايتىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «مۇئامىلىدىكى بانكا چېكىنىڭ مىقدارى سودىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن تەڭشىلىپ تۇرىدۇ، يەنە كېلىپ، ئوشۇق بولغان ھەربىر بانكا چېكى دەرھاللا ئۇنى تارقاتقۇچىنىڭ قولىغا قايتىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 594 ـ بەت).

دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بانكا چېكى خۇسۇسىي بانكىلار تەرىپىدىن ئايرىم ـ ئايرىم تارقىتىلاتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، بانكىنىڭ ئىناۋىتىنى بىر تۇتاش تىزگىنلەش ياكى بانكىنىڭ ئىناۋىتىدىن دۆلەتنىڭ مالىيەنى يىغىۋېلىش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەملىكەتلەردە پەقەت مەركىزىي بانكا ياكى كۆرسىتىلگەن بانكىلا بانكا چېكىنى تارقاتقۇچى بانكا بولالايدىغانلىقى بەلگىلەنگەنىدى. ھەر قايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن ۋازكەچكەنلىكى، بانكا چېكىنى ئالتۇنغا تېگىشىشنىڭ توختىتىلغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئىناۋەت ئاساسى تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ كەتتى. 1929—1933 ـ يىللىرى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بەرگەندىن كېيىن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئالتۇنغا تېگىشىلمەيدىغان قەغەز پۇل مۇئامىلە ۋاستىسى سۈپىتىدە ئومۇميۈزلۈك تارقىتىلىدىغان بولدى. بۇنداق قەغەز پۇل بانكا چېكىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇ پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىدىن كېلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا سودا ئىناۋەتلىك چەكلىرى ۋە ئالتۇن كەمدە ـ كەم ئاساس قىلىنمايدۇ، ھەتتا ئاساس قىلىنمايدۇ. ئۇنى ئالتۇنغا تېگىشكىلى بولمايدۇ، ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانىغا بىنائەن تارقىتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئوستىگە، مالىيىدىكى قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، كۆپ چاغلاردا، قالايمىقان تارقىتىلغاچقا، پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقىدۇ، بۇ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقىنى تالان ـ تاراج قىلىشتىكى مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

قەغەز پۇل، ئىناۋەتلىك پۇل دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خەزنە چېكى (1) بەزى مەملىكەتلەردە دۆلەت خەزىنىسى تەرىپىدىن بىۋاستە تارقىتىلىدىغان بىر خىل قىسقا مۇددەتلىك زايوم چېكىنى كۆرسىتىدۇ. ھۆكۈمەت مالىيە جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ بانكىدىن پۇل قەرز ئالىدۇ. ئۇ مەملىكەت ئىچىدە دىسكونتلىق چەك قاتارىدا ئاقىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىلەن تاۋار سېتىۋالغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ خاراكتېرى زايومنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، بىراق زايومنىڭ مۇددىتى، ئومۇمەن، ئۇزۇنراق

بولىدۇ، ئۇنى تارقىتىشتا كاپالەت پۇلىنىڭ بولۇشى شەرت ئەمەس، يەنە كېلىپ، ئۇنى تارقىتىش مەقسىتىدە مەلۇم چەكلىمە بولمايدۇ. خەزىنە چېكى بولسا ئۇنداق ئەمەس، خەزىنە چېكى، ئاساسەن، قىسقا مۇددەتلىك خامچوت چىقىمى قىلىشقا جىددىي ئېھتىياج چۈشكەن، ئەمما خامچوت كىرىمىنى قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغان ئەھۋالدا، بۇ ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئەڭ قىسقا مۇددەتلىك خامچوت كىرىمىنىڭ ھەممىسى ياكى بىر قىسمى كاپالەت قىلىنىپ تۈرۈپ تارقىتىلىدۇ. شۇڭا، خەزىنە چېكىنىڭ مۇددىتى زايومنىڭكىدىن قىسقا بولىدۇ، ئۇنىڭ كاپالەت پۇلى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنىمۇ مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ.

(2) دۆلەت پۇل تارقاتقۇچى بانكىدىن تاشقىرى، دۆلەت خەزىنىسى ئارقىلىق بىۋاستە تارقىتىدىغان، ئەق پۇلغا تېگىشىپ بېرىلمەيدىغان قەغەز پۇلنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، پۇل تارقاتقۇچى بانكا تارقاتقان قەغەز پۇلغا ئوخشاشلا مۇئامىلە ۋاستىسى قىلىنىدۇ. مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا دۆلەت خەزىنىسى تەرىپىدىن قىممىتى بىر رۇبلىلىق، ئۈچ رۇبلىلىق، بەش رۇبلىلىق قەغەز پۇل (كونا رۇبلى) پارچە - پۈرات تۆلەم ۋاستىسى قىلىش ئۈچۈن تارقىتىلغاندى، ئۇ، بانكا تەرىپىدىن تارقىتىلغان، قىممىتى چوڭراق بولغان قەغەز پۇلغا ئوخشاش ئاقاتتى.

قەغەز پۇل، بانكا چېكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئالتۇن زاپىسى ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى مەركىزىي بانكا، دۆلەت خەزىنىسى ۋە جاشقا ھۆكۈمەت ئورگانلىرى مەركەزلىك ھالدا ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرىدىغان ئالتۇن. بۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ پۇل ئوبوروتىنى تەشكىل قىلىدىغان بىر ئاساسىي ئامىل.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، دۆلەتنىڭ مەركەزلىك ھالدا مەلۇم مىقداردىكى ئالتۇننى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشى زۆرۈر تېپىلدى. تېگىشىشكە رۇخسەت قىلىنىدىغان ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغان دۆلەتلەردە، ئالتۇن زاپىسى ئۈچ جەھەتكە ئىشلىتىلىدۇ: «1. خەلقئارا تۆلەمنىڭ تەييارلىق فوندى يەنى دۇنيا پۇلىنىڭ تەييارلىق فوندى قىلىنىدۇ؛ 2. مەملىكەت ئىچىدىكى گاھ كېڭىيىپ، گاھ تارىيىپ تۇرىدىغان ئىچكى مېتال مۇئامىلىسىنىڭ تەييارلىق فوندى قىلىنىدۇ؛ 3. ئامانەت پۇلىنى تۆلەش ۋە بانكا چېكىنى ئەق پۇلغا تېگىشىپ بېرىشنىڭ تەييارلىق فوندى قىلىنىدۇ (بۇ، بانكىنىڭ ۋۇنكسىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، لېكىن پۇلنىڭ نوقۇل پۇل سۈپىتىدىكى ۋۇنكسىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 643 - بەت). XX - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن بۇيان، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە پۇل كىرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى بىلەن، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمىدىن ۋازكەچتى، ئالتۇن پۇل ئاقمايدىغان بولدى، بانكا چېكىمۇ ئالتۇنغا تېگىشىپ بېرىلمەيدىغان بولدى. ئالتۇن زاپىسىنىڭ يوقىرىدا ئېيتىلغان ئىككىنچى رولى يوقلىپ كەتتى، ئۈچىنچى رولىمۇ ئۆزگىرىپ كەتتى، بىرىنچى رولى بولسا ساقلىنىپ قېلىۋەردى، چۈنكى ئالتۇن يەنىلا خەلقئارا تۆلەمنىڭ ۋە ھېساب - كىتاب قىلىشنىڭ ئاخىرقى ۋاستىسى بولۇپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالتۇن

زاپاسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاشتا يەنىلا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلمەكتە.

پۇل، ئالتۇن برلىك توزۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەككە برلىك توزۇمى قوش برلىك توزۇمىگە نسبەتەن ئېيتىلغان. بۇنىڭدا دۆلەت قانۇنىدا بەلگىلەنگەن، مۇئەييەن ئېغىرلىق، ساپلىققا ۋە شەكىلگە ئىگە بولغان ئالتۇن پۇل ياكى كۆمۈش پۇل بىردىنبىر ئاساسىي پۇل قىلىنىدىغان توزۇم كۆزدە توتۇلىدۇ. بۇ — مېتال پۇل توزۇمىنىڭ ئاساسىي بىر تۈرى. يەككە برلىك توزۇمىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق: بىرلا خىل پۇل — ئالتۇن پۇل ياكى كۆمۈش پۇل چەكسىز تۆلەم كۈچىگە ئىگە بولىدۇ؛ ئاساسىي پۇلنىڭ بەلگىلىك ئالتۇن مىقدارى ۋە شەكلى بولىدۇ؛ مۇئامىلە بولۇۋاتقان پۇللار ئېچىدە، برلىك قىلىنغان پۇلدىن باشقا، پارچە - پۈرات سودىدا ۋە پۇل قايتۇرۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قوشۇمچە پۇلمۇ بولىدۇ. يەككە برلىك توزۇمى شارائىتىدا، دۆلەت بىر خىل قىممەت مېتالىنى پۇل مۇئامىلىسىنىڭ ئاساسى قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، قوش برلىك توزۇمى شارائىتىدىكىدەك تاۋارنىڭ بازاردا قوش قىممەت ئۆلچىمى بولمايدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، بازار سودىسىدا ئاسانلا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقمايدۇ. يەككە برلىك توزۇمى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش خېلىلا تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە بارلىققا كەلگەن. ئوتتۇرا ئەسىردە، ياۋروپادا كۆمۈش پۇل ئاساس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چاغدىمۇ ئالتۇن بىلەن كۆمۈش تەڭ ئاقاتتى. XVI—XVIII ئەسىرلەردە ئالتۇن - كۆمۈش برلىك توزۇمى يولغا قويۇلغانىدى. سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىپ، تاۋار سودىسى كۆلىمىنىڭ تېز كېڭىيىشى ئارقىسىدا، ئالتۇن بىلەن كۆمۈشنىڭ باھا نىسبىتىدە دائىم جىددىي ئۆزگىرىش بولۇپ تۇردى، بۇ ھال سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە سودا پائالىيىتىگە تەسىر يەتكۈزدى، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئالتۇن برلىك توزۇمى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، ھەرقايسى ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىمۇ ئارقا - ئارقىدىن قۇيما ئالتۇن پۇل ئاساسىي پۇل قىلىنغان يەككە برلىك توزۇمى يولغا قويۇلدى.

قوش برلىك توزۇمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قوش برلىك توزۇمى يەككە برلىك توزۇمىگە نسبەتەن ئېيتىلغان. «ئىككى برلىك توزۇمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا بىرلا ۋاقىتتا ئالتۇن ۋە كۆمۈش ئاساسىي پۇل برلىكى قىلىنىدىغان پۇل توزۇمى كۆزدە توتۇلىدۇ، ئۇ «ئالتۇن - كۆمۈش برلىك توزۇمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە (غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، XVI ئەسىردىن XVIII ئەسىرگىچە بولغان مەزگىللەردە) يولغا قويۇلغان بىر خىل پۇل توزۇمى، ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق: ئالتۇن بىلەن كۆمۈشتىن ئىبارەت ئىككى خىل مېتال قىممەت ئۆلچىمى ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ ئاساسى دەپ بىرلا ۋاقىتتا ئېتىراپ قىلىنىدۇ؛ ئالتۇندىن ۋە كۆمۈشتىن قۇيۇلغان ئىككى خىل قۇيما پۇلنىڭ ئىككىلىسى ئاساسىي پۇل بولىدۇ، ئىككىلىسىنى ئەركىن قۇيۇشقا بولىدۇ؛ قۇيما ئالتۇن پۇلمۇ، قۇيما كۆمۈش پۇلمۇ چەكسىز تۆلەم كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئەينى ۋاقىتتا قوش برلىك

تۇزۇمىنى ئورنىتىشتا ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ مۇنداق ئىككى خىل ئېھتىياجىغا ماسلىشىشنى كۆزدە تۇتقانىدى: بىر تەرەپتىن، فېئودالىق جەمئىيەتتىن كاپىتالىزمغا ئۆتۈش مەزگىلىدە، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار پۇل مۇناسىۋىتى تېزلىكتە كېڭىيىپ، ئاز مىقداردىكى پارچە سېتىش سودىسى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ بارغان، شۇنىڭ بىلەن كۈمۈشكە بولغان ئېھتىياجمۇ كۆپىيىپ بارغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك يېرىم سانائەت ۋە ئۇلگۈجە سېتىش سودىسى تېزلىكتە تەرەققىي قىلىپ، زور مىقداردىكى تاۋار سودىسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ بېرىشى بىلەن، قىممىتى تېخىمۇ چوڭ بولغان ئالتۇنغا بولغان ئېھتىياجمۇ ئۇزلۇكسىز ئېشىپ بارغان.

قوش بىرلىك تۇزۇمى تۇراقسىزلىققا ئىگە. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «قىممەت ئۆلچىمىنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى ئۇنىڭ فۇنكسىيىسىگە زىت كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 114 - بەت) قۇيما ئالتۇن پۇل بىلەن قۇيما كۈمۈش پۇل تەڭ ئېقىۋاتقان شارائىتتا، بازاردىكى تاۋارلارنىڭ قوش باھالىق بولۇشى تۇرغان گەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قوش باھا بازاردىكى ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنىڭ باھا نىسبىتىدە بولغان ئۆزگىرىشگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، بۇ ھال، مۇقەررەر ھالدا، بازاردىكى تاۋارلۇق سودا ئىشلىرىنى تازا قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ. كاپىتالىستىك ئەللەر بۇنداق قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنىڭ باھا نىسبىتىنى قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىدى، ئۇنىڭ نەتىجىسىدە قوش بىرلىك تۇزۇمىنىڭ ئېچكى زىددىيىتى چوڭقۇرلاشتى: ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنى ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنىڭ بازاردىكى ئەمەلىي قىممەت نىسبىتى ئۇزلۇكسىز تۇردە ئۆلارنىڭ قانۇنداۋ بەلگىلەنگەن باھا نىسبىتىدىن چەتنەپ تۇردى، بازاردىكى ئەمەلىي قىممەت نىسبىتى يۇقىرىراق بولغان مېتالدىن قۇيۇلغان پۇل ياخشى پۇل ھېسابلىنىدىغان بولدى، ئىككىنچى بىر خىلى بولسا ناچار پۇل بولۇپ قالدى؛ قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ ستېخىيىلىك رول ئويناشى ئارقىسىدا، بازاردا ياخشى پۇل كۆرۈنمەيدىغان، ناچار پۇل ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. ئالتۇن بىلەن كۈمۈشنىڭ بازاردىكى قىممەت نىسبىتىنىڭ قانۇنداۋ بەلگىلەنگەن باھا نىسبىتىدىن چەتنەپ كېتىشتەك ئەھۋالدا كۆپ ئۆزگىرىش بولغانلىقتىن، ياخشى پۇل بىلەن ناچار پۇلنىڭ ئورنى توختىماي ئالمىشىپ تۇرىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئىقتىسادىي ئىشلاردا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقتى.

قوش بىرلىك تۇزۇمى ئۆزىنىڭ تۇراقسىز بولۇشى، شۇنىڭدەك كۈمۈش پۇلنىڭ قىممىتىنىڭ تېزدىن تۆۋەن چۈشۈپ كېتىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ماسلىشالماي قالدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، ئەنگلىيە ۋە ھەرقايسى ئاساسىي كاپىتالىستىك ئەللەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوش بىرلىك تۇزۇمىدىن ۋازكېچىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يەككە بىرلىك تۇزۇمىنى يولغا قويدى.

يەككە بىرلىك تۇزۇمى دېگەن مانا شۇ قاراشتىن

ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمى ئالتۇننى ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىدىغان پۇل تۇزۇمى، ئۇ

ئالتۇن پۇل بىرلىك تۈزۈمى بىلەن كېسەك ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ «خام ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئالتۇن قىممەتداش بولىدىغان بىر خىل ئالاھىدە تاۋار ھېسابلىنىدۇ؛ ئۇنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرى سۈپەت جەھەتتە ئوخشاش بولىدۇ، ئوخشاش ئېغىرلىقتىكى ئالتۇن ئوخشاش قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، ئۇ ئوخشاش سۈپەتتىكى ئومۇمىي ئىنسانلار ئەمگىكىنى ئەكس تولۇق گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ؛ ئۇ ئاسان ئۆپراپ كەتمەيدۇ، ئۇنىڭ پارچىلاش ۋە بىرىكتۈرۈش ئاسان، كىچىك ھەجىمدىكى ئالتۇن بىرقەدەر چوڭ قىممەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇ ئېلىپ يۈرۈشكە ۋە ساقلاپ قويۇشقا ئەپلىك. ئالتۇن بۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاچقا، ئۇ مېتال پۇلنىڭ بىرىنچى ئاساسىي فۇنكسىيىسى — قىممەت ئۆلچىمى بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، شۇنداقلا مۇئامىلە ۋاستىسى، ساقلاش ۋاستىسى ۋە دۇنيا پۇلى بولۇشقا ئەڭ لايىق كېلىدىغان پۇل تاۋار بولۇپ قالدى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بىر خىل تاۋار يەنى ئالتۇن تارىخ جەريانىدا بۇنداق ئىمتىيازلىق ئورۇننى ئىگىلىدى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 85 ـ بەت). ئالتۇن قەدىمكى زامانىدىلا كىشىلەر تەرىپىدىن پۇل تاۋار قىلىنغانىدى. كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پۇلنىڭ تۇرلۈك فۇنكسىيىسى تولۇق جارى قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئالتۇننى بىردىنبىر ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىش ئوبيېكتىپ جەھەتتە زۆرۈر بولۇپ قالدى. ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمى كاپىتالىزم ھەممىدىن بۇرۇن تەرەققىي قىلغان ئەنگلىيىدە 1816 ـ يىلى ھەممىدىن ئىلگىرى يولغا قويۇلدى. بۇ تۈزۈم ئۇنىڭدىن كېيىن 1854 ـ يىلى پورتۇگالىيىدە، 1873 ـ يىلى گېرمانىيىدە، 1897 ـ يىلى روسىيە بىلەن ياپونىيىدە، 1900 ـ يىلى ئامېرىكىدا يولغا قويۇلدى. ئەينى زاماندا ھەرقايسى ئەللەردە يولغا قويۇلغان ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمى ئالتۇن پۇل بىرلىك تۈزۈمى دەپمۇ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق: دۆلەت قانۇن ئارقىلىق چىقارغان بەلگىلىمە بويىچە مۇئەييەن شەكلىگە، ئېغىرلىققا ۋە ساپلىققا ئىگە بولغان ئالتۇن پۇل قۇيۇلۇپ، چەكسىز تۆلەم كۈچىگە ئىگە ئاساسىي پۇل بىرلىكى سۈپىتىدە مۇئامىلىگە سېلىنىدۇ؛ ئالتۇن پۇل ۋە ئالتۇننىڭ چەتتىن ئەركىن كىرگۈزۈشكە ۋە چەتكە ئەركىن چىقىرىشقا بولىدۇ؛ ئالتۇن پۇلنى ئەركىن قۇيۇشقا بولىدۇ ياكى ئالتۇن چىقىرىپ دۆلەت قارمىقىدىكى قۇيۇش ئورگانلىرىغا قۇيدۇرۇشقا بولىدۇ. بانكا چېكىنى ئالتۇن پۇلغا ياكى تەڭ مىقداردىكى ئالتۇنغا ئەركىن تېگىشىش مۇمكىن. بۇ ئالاھىدىلىكلەر بىرلىك قىلىنغان پۇلنىڭ نامى قىممىتى (پۇل يۈزىدە كۆرسىتىلگەن قىممىتى) نى ئەمەلىي قىممىتى بىلەن باراۋەر قىلىدى، مەملىكەت ئىچىدىكى قىممىتىنى مەملىكەت سىرتىدىكى قىممىتى بىلەن بىردەك بولۇشقا يۈزلەندۈردى، شۇنداقلا ئۇنى ساقلاش ۋاستىسى ۋە دۇنيا پۇلى بولۇش فۇنكسىيىسىگە ئىگە قىلدى. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، بىرمۇنچە كاپىتالىستىك ئەللەر ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادى ۋەيران بولۇش دەرىجىسىگە بېرىپ قالغانلىقتىن، ئالتۇننىڭ چەتكە ئېقىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كەينى ـ كەينىدىن ئالتۇن پۇل بىرلىك تۈزۈمىدىن ۋازكەچتى. 1924—1928 ـ يىللىرى، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر نىسپىي تۇراقلىق دەۋرىدە تۇراتتى، ئۇلار پۇ

تۇزۇمىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە، فرانسىيە، بېلگىيە ۋە گوللاندىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە پۇل تۇزۇمىنى ئۆزگەرتىپ، كېسەك ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىنى يولغا قويدى، ئۇلاردىن باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى ئالتۇن پېرىشۇت تۇزۇمىنى يولغا قويدى. كېسەك ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىدە ئالتۇن پۇل قويۇلمايدۇ، مۇئامىلە ئۈچۈن پەقەت مۇئەييەن ئېغىرلىقتىكى ئالتۇنغا ۋەكىللىك قىلىدىغان قەغەز پۇللارلا تارقىتىلىدۇ، ھالبۇكى، قەغەز پۇل ئالتۇنغا ۋە ئالتۇن پۇلغا ئەركىن تېگىشىپ بېرىلمەيدۇ، پەقەت بەلگىلىك شەرتلەر بويىچە، تارقاتقۇچى بانكىدىن كېسەك ئالتۇنغىلا تېگىشىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، ئەنگلىيىدە 1925 - يىلى، قەغەز پۇلنى كېسەك ئالتۇنغا تېگىشكەندە، ھەر قېتىمدا ئاز دېگەندە ئېغىرلىقى 400 ئۇنتسىيە كېلىدىغان ساپ كېسەك ئالتۇنغا تېگىشىش كېرەك، دەپ بەلگىلەنگەن، بۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇلنى ئالتۇنغا تېگىشىش دائىرىسى زور دەرىجىدە چەكلەنگەن. 1929 — 1933 - يىللىرى كاپىتالىزم دۇنياسىدا يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىكىگە قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىدىن ۋازكەچكەنلىكىنى كەينى - كەينىدىن جاكارلىدى. ئەنگلىيە 1931 - يىل 9 - ئايدا ھەممىدىن ئاۋۋال ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىدىن ۋازكەچكەنلىكىنى جاكارلىدى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن پورتۇگالىيە، ئىرلاندىيە، مىسىر، شىمالىي ياۋروپا ئەللىرى، كانادا ۋە ياپونىيىلەرمۇ ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىدىن ۋازكەچكەنلىكىنى جاكارلىدى، ئامېرىكا 1933 - يىلى، فرانسىيە، گوللاندىيە، شۋېتسارىيە قاتارلىق دۆلەتلەر 1936 - يىلى ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىنى توختاتتى، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمى شۇنىڭ بىلەن ئۈزۈل - كېسىل بەرباد بولدى. بۇ — جاھان كىرلىك دەۋرىدە كاپىتالىزمنىڭ تۇرلۈك زىددىيەتلىرى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ يەنمۇ كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ پۇل تۇزۇمىدىكى ئىنكاسى بولدى.

ئاساسىي پۇل، ئالتۇن پېرىشۇت بىرلىك توزۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كۆموش بىرلىك تۇزۇمى كۆموشنى ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىدىغان پۇل تۇزۇمى. پۇل تارىخىدا، كۆموشنىڭ تاۋارنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇشى ئالتۇندىن بۇرۇن بولغان ھەمدە كۆمۈش ئىزچىل تۇرغە مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇپ كەلدى. ئوتتۇرا ئەسىردە، يەزى دۆلەتلەر كۆموشنى ئاساسىي پۇل قىلدى. XIX ئەسىردىن ئىلگىرى، بىرمۇنچە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئالتۇن - كۆموش بىرلىك تۇزۇمىنى قوللاندى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر كەينى - كەينىدىن ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىنى قوللاندى، پەقەت مېكسىكا، ياپونىيە ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئاز سانىدىكى دۆلەتلەرلا كۆموش بىرلىك تۇزۇمىنى قوللاندى. كۆموش بىرلىك تۇزۇمىدىن ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىگە ئۆتۈش كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدە تېخىمۇ زور تەرەققىيات بولغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئىلمىزدە چىك سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) «پۇل تۇزۇمىگە ئائىت قائىدە - نىزاملار» ئېلان قىلىنىپ، كۆموش بىرلىك تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، لېكىن بازاردا تەڭگە بىلەن كۆموش يەنىلا تەڭ ئېقىپ تۇردى. 1933 - يىل

4 - ئايدا، گومىنداڭ هۆكۈمىتى «كۈمۈش ئىشلىتىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەڭگە ئىشلىتىش» نى يولغا قويۇپ، مەملىكەت بويىچە بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان تەڭگىنى تارقاتتى. پۇلنىڭ كۈمۈش بىرلىك توزۇمى 1935 - يىلى پۇل توزۇمى ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. كۈمۈش بىرلىك توزۇمى يولغا قويۇلغان دەۋرىدە، كۈمۈشنىڭ ئېقىشى تەلەپ ۋە خۇسۇسىيەتلەر ئېتىبارى بىلەن، ئالتۇن بىرلىك توزۇمى يولغا قويۇلغان شارائىتتىكى ئالتۇننىڭ ئېقىشىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتەتتى، دېمەك، قانۇندا بەلگىلەنگەن ئاساسىي پۇل بىرلىكىنىڭ قىممىتى مۇئەييەن مىقداردىكى كۈمۈشنىڭ قىممىتى بىلەن باراۋەر بولاتتى؛ كىشىلەرنىڭ بانكا چېكى تارقاتقان بانكىدىن بانكا چېكىگە كۈمۈش پۇل ياكى تەڭ مىقداردىكى كۈمۈش تېگىشۈېلىشىغا يول قويۇلاتتى؛ كۈمۈش پۇلنى ئەركىن قۇيۇشقا بولاتتى؛ كۈمۈشنى چەتكە ئەركىن چىقىرىش ۋە چەتتىن ئەركىن كىرگۈزۈشكە بولاتتى، ۋەھاكازالار.

يەككە بىرلىك توزۇمى، ئالتۇن بىرلىك توزۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك توزۇمى بۇ «مەۋھۇم ئالتۇن بىرلىك توزۇمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنداق توزۇمنى يولغا قويغان دۆلەتلەر ئالتۇن پۇلنى ئاساسىي پۇل قىلىپ بەلگىلەيدۇ، لېكىن مەملىكەت ئىچىدە ئالتۇن پۇل قۇيمايدۇ ھەم ئىشلەتمەيدۇ، ئۇنى ئالتۇن بىرلىك توزۇمىنى يولغا قويغان باشقا بىر دۆلەتنىڭ پۇلى بىلەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش ۋاستىسى قىلىدۇ ھەمدە شۇ دۆلەتكە پېرېۋوت ژاپىسى قويىدۇ، چەكسىز تۇردە پېرېۋوت يەتكۈزۈپ بېرىش ئارقىلىق ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇل قىممىتىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلايدۇ. ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك توزۇمىنى يولغا قويغان دۆلەت تاشقى سودا ۋە مالىيە، پۇل - مۇئامىلە جەھەتلەردە، مۇقەررەر ھالدا، ئۆزى بىلەن ئالاقە باغلىغان ھېلىقى ئالتۇن بىرلىك توزۇمىنى يولغا قويغان دۆلەتنىڭ كونترول‌لۇقىدا بولىدۇ. ماھىيەتتىن قارىغاندا، ئۇ بىر خىل بېقىندا پۇل توزۇمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھىندىستان 1893 - يىلدىن باشلاپ، ھەممىدىن ئاۋۋال بۇ خىل توزۇمنى قوللاندى، ئۆزاق ئۆتمەي، فىلىپپىن، ماليا، تايلاند، مېكسىكا ۋە پاناما قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن قوللاندى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن دۆلەتلەر ۋە باشقا بەزى دۆلەتلەر پۇل توزۇمىنى تەرتىپكە سېلىش، باشقا دۆلەتلەردىن ئالغان قەرز پۇلىنى پېرېۋوت فوندى قىلىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك توزۇمىنى كەينى - كەينىدىن يولغا قويدى. بۇ دۆلەتلەرنىڭ پۇللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا فوند ستېرلىڭ، ئامېرىكا دوللىرى ۋە فرانسىيە پۇللىرى بىلەن باغلىنىپ، بۇ پۇللار بىلەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلىدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئاجىز پۇللىرى باشقا دۆلەتلەرنىڭ بىرقەدەر تۇراقلىق پۇللىرىغا بېغىنىپ قالدى. بۇ ھال، بىر تەرەپتىن، ئالتۇننىڭ ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق ئاز سانىدىكى تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ قولىغا توپلانغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ تەڭسىزلىكىنىمۇ ئاشكارە بەردى. ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك توزۇمى يولغا قويغان دۆلەتلەرنىڭ پۇل

كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، زور مقداردىكى نەق پۇلنى ۋە چەت ئەل پۇللىرىنى ساقلاپ قويۇشنىڭ توغرا كەلدى ھەمدە خالىغان ۋاقىتتا ئېلىپ چىقىپ ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئۇنى دۇنيا پۇل - مۇئامىلىسىنىڭ شۇ چاغدىكى مەركەزلىرى بولغان لوندون، پارىژ، نيۇ - يورك لارغا قويۇپ قويدى. پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىدا ھەر قېتىم داۋالغۇش بولۇپ قالغاندا، بۇ قىسىم فوند دەرھال بىر مەركەزدىن يەنە بىر مەركەزگە يۆتكىلىپ تۇردى، بۇ ھال خەلقئارا پۇل - مۇئامىلە بازىرىدىكى داۋالغۇشنى كۈچەيتتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا ئۆزىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىدا ئىگىلەپ تۇرغان سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى زومىگەرلىك ئورنىغا تايىنىپ تۇرۇپ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنى ئۆز پۇلى بىلەن ئامېرىكا دوللىرى ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك باھا نىسبىتىنى ساقلاشقا مەجبۇر قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرى ئالتۇنغا ئوخشاشلا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇل ۋە پېرېۋوت زاپىسى قىلىنىدىغان بولدى. بۇنداق تۈزۈم 30 - يىللاردىكى ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك تۈزۈمىگە ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنى يەنىلا ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك تۈزۈمىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن. ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كرىسىس چىقىشى ۋە خامچوتتىكى پاسسىپ بالانس ۋە قىزىل رەقەمنىڭ كۈنسايىن كۆپىيىپ بېرىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۇل پاخالىقىنىڭ كۈنسايىن ئېغىرلىشىپ بېرىشى ئارقىسىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئورنى لىڭشىپ قالدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 1971 - يىل 8 - ئايدا ئامېرىكا دوللىرىنى ئالتۇنغا تېگىشىشنى توختىتىشنى جاكارلىدى ھەمدە 1971 - يىلى ۋە 1973 - يىلى ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىنىڭ چۈشكەنلىكىنى ئۈدا ئىككى قېتىم جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بولغان مۇقىم باھا نىسبىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى جاكارلىدى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان ھازىرقى دۇنياۋى ئالتۇن پېرېۋوت بىرلىك تۈزۈمى يىمىرىلىشكە يۈزلىنىپ، پۈتكۈل كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل ۋە پۇل - مۇئامىلە كرىزىسى كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ باردى.

ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پۇلنىڭ ئالتۇن مقدارى قىسقارتىلىپ ئالتۇن مقدارى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا بىر دۆلەتنىڭ ئاساسىي پۇل بىرلىكى ئۆز ئىچىگە ئالغان ساپ ئالتۇن مقدارى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ قانۇن چىقىرىش رەسمىيىتى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ، ئادەتتە «گرام» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. پۈل تارىخىدا، بەزى دۆلەتلەر تېگىشكىلى بولىدىغان ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمىنى يولغا قويغان چاغلاردا، ئالتۇنى بارلار ئىلتىماس قىلىش ئارقىلىق ئالتۇننىڭ ئالتۇن مقدارى بويىچە ئەركىن ھالدا ئالتۇن پۇل قىلىپ قۇيدۇرالايتتى. ئالتۇن پۇلى بارلارمۇ ئالتۇن پۇلنى ئەركىن ھالدا زىنخچە ئالتۇن، كېسەك ئالتۇن قىلىپ قۇيدۇرالايتتى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت ئاساسىي پۇل بىرلىكنىڭ نامىي قىممىتى بىلەن ئەمەلىي قىممىتىنىڭ بىردەكلىكىنى ساقلاپ، ئالتۇن پۇل مىقدارىنىڭ بازار مۇئامىلىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۆز - ئۆزىدىن ماسلىشىشىغا ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش ئىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر كەينىدىن - كەينىدىن ئالتۇن بىرلىك

تۇزۇمىدىن ۋاز كەچتى. ئۇرۇشتىن كېيىن، پۇل تۇزۇمىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئۇنىڭ ئورنىغا كېسەك ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىنى يولغا قويدى. 1929 — 1933 - يىللىرى كاپىتالىزم دۇنياسىدا يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن، نۇرغۇن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىدىن ۋاز كەچتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا ئاتالمىش مەۋھۇم ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمىنى يولغا قويدى. ھازىر نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئاساسىي پۇل بىرلىكى بولغان قەغەز پۇلنىڭ ئالتۇن مىقدارى بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن پۈلغا پۇل تارقاتقان بانكىدىن تەڭ مىقداردىكى ئالتۇن تېگىشۋالغىلى بولىدۇ دېگەن مەنا چىقمايدۇ، ئۇ پەقەت پۇلنىڭ چەت ئەل پۇلى بىلەن تېگىشىش نىسبىتىنى بەلگىلەشنىڭ ئاساسى ۋە خەلقئارا ھېساب - كىتابنىڭ ئۆلچىمىلا قىلىنىدۇ. مەسىلەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، بىر ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالتۇن مىقدارى 0.888671 گرام بولغان، بىر فوند سىتېرلىڭ نىڭ ئالتۇن مىقدارى 1946 - يىل 12 - ئايدا 3.58134 گرام قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئالتۇن مىقدارلىرىنىڭ نىسبىتى بويىچە، بىر فوند سىتېرلىڭنىڭ ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بولغان باھا نىسبىتى قانۇنداً بىر فوند سىتېرلىڭ = 4.03 ئامېرىكا دوللىرى قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى. ئۇ چاغلاردا ئىككى دۆلەتنىڭ ھېساب - كىتاب ئىشلىرى ئەنە شۇ نىسبەت بويىچە ئېلىپ بېرىلاتتى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە پۇل پاخاللىشىپ، پۇل قىممىتى تۆۋەن چۈشۈش بىلەن، ئالتۇنىڭ بازار باھاسى ئۇنىڭ ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھاسىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەچكە، پۇلنىڭ ئالتۇن مىقدارى دېگەن نېمىنىڭ ئەمەلىي ئەھمىيىتى يوقلىپ كەتتى. ئىككى دۆلەت پۇل تۆلەش كېلىشىمىنى تۈزگەن چاغدا، پۇل قىممىتىنىڭ تۆۋەن چۈشۈشى بىلەن زىيان تارتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئىككىسى تەرەپ كىرىم - چىقىم بالانسىنى پۇلنىڭ كېلىشىم تۈزۈلگەن چاغدىكى ئالتۇن مىقدارى بويىچە ھېسابلاش توغرىسىدا كېلىشتى، ئەسلىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىغا قاتناشقانلىكى دۆلەت پۇلنىڭ ئالتۇن مىقدارىنى بەلگىلىگەن ياكى ئۆزگەرتكەن چاغدا، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى بىلەن مەسلىھەتلىشىشى ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىلات ئارقىلىق جاكارلىشى كېرەك ئىدى. بەزى دۆلەتلەردە پۇلنىڭ ئالتۇن مىقدارى بەلگىلەنمىگەن، ياكى بەلگىلەنگەن بولسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ رولى يوق. خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىغا قاتناشمىغان دۆلەتلەر، مەسىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ۋە شەرقىي ياۋروپا ئەللىرىدە پۇلنىڭ ئالتۇن مىقدارىنى شۇ دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمىتى ئۆز ئالدىغا بەلگىلەيدۇ. 70 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتى كۆپ قېتىم چۈشتى، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان پۇل سىستېمىسى يىمىرىلىشكە يۈزلەندى، ھەرقايسى ئەللەر ئارقا - ئارقىدىن تۇراقسىز نىسبەتتە تېگىشىشنى يولغا قويدى، ئاخىرىدا ئالتۇننىڭ ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھاسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئالتۇن مىقدارى قۇرۇق نەرسە بولۇپ قالدى.

ئالتۇن بىرلىك تۇزۇمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن

توپلاش ۋاستىسى پۇلنىڭ فۇنكسىيىلىرىدىن بىرى. بۇنىڭدا پۇلنىڭ م

ساھەسىدىن چىقىپ كېتىپ، كىشىلەر تەرىپىدىن مۇستەقىل قىممەت فورماتسىيىسى ۋە ئىجتىمائىي بايلىقىنىڭ ئومۇمىي ۋەكىلى سۈپىتىدە توپلىنىش فۇنكسىيىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. توپلاش ۋاستىسى سۈپىتىدىكى پۇل قىممەت ئۆلچىمى ياكى مۇئامىلە ۋاستىسى لۇشى سۈپىتىدىكى پۇلغا ئوخشىمايدۇ. قىممەت ئۆلچىمى سۈپىتىدىكى پۇل ساپ خىيالىي پۇل بولۇپ مۇمكىن، مۇئامىلە ۋاستىسى سۈپىتىدىكى پۇلنىڭ ئورنىغا پۇل بەلگىسىنى دەسستىش مۇمكىن، توپلاش ۋاستىسى سۈپىتىدىكى پۇل بولسا تولۇق قىممەتكە ئىگە بولغان چىن مېتال پۇل بولۇشى شەرت. شۇڭا، پەقەت قۇيما ئالتۇن پۇل، قۇيما كۈمۈش پۇل ۋە زىنجىچە، كېسەك ئالتۇن، كۈمۈشلا ياكى ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىك ۋەكىللا توپلاش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتىيەلەيدۇ.

پۇل ئومۇمىي قىممەتداش بولۇپ، ئۇنى ھەرقانداق بىر خىل تاۋارغا تېگىشىش مۇمكىن. پۇل مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ئومۇمىي ئىجتىمائىي بايلىق سۈپىتىدە توپلايدۇ. تاۋار مۇئامىلىسى بارلىققا كەلگەن دەسلەپكى مەزگىلەردە، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار پەقەت ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئوشۇق قىسمىنىلا پۇلغا تېگىشۋالاتتى. ئالتۇن، كۈمۈش توپلاش تەبىئىيلا باياشاتلىق ياكى دۆلەتمەنلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئىپادىسى بولاتتى. ماركس بۇ خىلدىكى پۇل توپلاشنى «پۇل توپلاشنىڭ ئاددىي شەكلى» دەپ ئاتىغان («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 150 ـ بەت). تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پۇلنىڭ ھوقۇقىمۇ بارغانسېرى چوڭىيىپ باردى. قولىدىكى پۇلنىڭ ئازـكۆپلۈكى كىشىلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم بولۇپ قالدى، شۇ سەۋەبتىن، كىشىلەرنىڭ پۇل توپلاش ئارزۇسىمۇ بارغانسېرى كۈچىيىپ باردى. پۇل توپلاش ئارزۇسى، ئۇنىڭ تەبىئىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، چەكسىز بولىدۇ. ھەتتا مۇنداق ئەھۋالمۇ كۆرۈلىدۇ: «پۇل توپلىغۇچىلار ئالتۇن بۇتىنى دەپ ئۆز راھىتىدىن ۋاز كېچىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 153 ـ بەت).

بۇنىڭدىن تاشقىرى، تۆۋەندىكى ئۈچ خىل ئەھۋالدىمۇ پۇل توپلاشقا ھاجەت چۈشىدۇ: (1) تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە تاۋارلار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ پايدىلىق ۋاقىتلاردا كۆپلەپ مال سېتىۋېلىپ، ئۇنى ساتماي پەيت كۈتۈپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئادەتتىكى چاغلاردا يېكىدىن مال سېتىۋالماي، قولىدىكى مالالارنى سېتىۋېتىپ، شۇ يول بىلەن پۇل توپلىشى زۆرۈر بولىدۇ؛ (2) مۆرىتى كەلگەندە پۇل تۆلەش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن، ئالدىنئالا پۇل توپلاشقا تىرىشىدۇ؛ (3) خەلقئارا سودا بالانسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن پۇل توپلاشقا تىرىشىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، پۇلنىڭ مۇستەقىل بايلىق شەكلىدە توپلىنىش سالمىقى تۆۋەنلەپ كەتتى، ئۇنىڭ باشقا شەكلىدە توپلىنىش سالمىقى بولسا ئۆستى. پۇل توپلاش خاراكتېرلا ئەمەس، ئۇنىڭ شەكلىمۇ ئۆزگەردى. بانكا تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، كاپىتالىستلار پۇلىنى بانكىغا ئامانەت قويىدىغان، بانكا ئامانەت قويغۇچىلارغا قايتۇرۇش ئۈچۈن ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ ئاز بىر قىسمىنى قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغان قىسمىنى باشقا كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن توپلانما پۇل مەركەزلىشمىگە يۈزلەندى. مەملىكەت ئىچىدە مېتال پۇل ئاقماي بانكا چېكى ياكى قەغەز پۇل تارقىتىلغان شارائىتتا، ئالتۇن بىلەن كۈمۈش تارقىتىلغان پۇلنىڭ تەييارلىق فوندى ۋە دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىم ـ

چىقمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنىڭ تەييارلىق فونىدى سۈپىتىدە، ئاساسەن، بانكىغا مەركەزلىشىدۇ. كاپىتالىستلار دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنى ۋە باشقا سىياسىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋاللارنىڭ تۇراقسىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، بايلىقنى ساقلاش ۋە يۆتكەش ئاسان بولسۇن ئۈچۈنمۇ، كۆپىنچە، ئالتۇن، كۈمۈش توپلايدۇ. بۇ — كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلىرىنىڭ كەسكىن لەشكەنلىكىنىڭ ئىنكاسى.

مېتال پۇل ئىشلىتىلگەن شارائىتتا، پۇل توپلاش مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنى ستېخىيىلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرۇش رولىنى ئويناىدۇ. ئۇ، سۇ ساقلاش كۆلچىكىگە ئوخشايدۇ. مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى ئازايغاندا، ئوشۇق مېتال پۇل مۇئامىلە ساھەسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ توپلانما پۇل بولۇپ قالىدۇ؛ ئەكسىچە، تاۋار مۇئامىلىسىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى كۆپەيگەندە، بىر قىسىم توپلانما پۇل مۇئامىلە جەريانىغا كىرىپ مۇئامىلە ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭا، تولۇق قىممەتكە ئىگە مېتال پۇل ئېقىۋاتقان شارائىتتا، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنىڭ ھەددىدىن كۆپ بولۇپ كېتىشى ياكى ھەددىدىن ئاز بولۇپ قېلىشىدەك ئەھۋال كېلىپ چىقمايدۇ.

پۇل، قويما پۇل دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۆلەم ۋاستىسى پۇلنىڭ قەرز تۆلەش ياكى باج ـ سېلىق، ئىجارە ھەقلىرى ۋە ئىش ھەقلىرى قاتارلىقلارنى تۆلەش ۋاستىسى بولۇشى ئۈچۈن فۇنكسىيىسى. پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسى بولۇشى نەسىيە تاۋار سودىسىدىن كېلىپ چىققان. سېتىۋالغۇچى پۈتۈم ياكى مەلۇم بىر خىل ئىناۋەتكە تايىنىپ تاۋارنى نەسىيىگە سېتىۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ قەرزدار بولۇپ قالىدۇ، ساتقۇچى بولسا ئىلمدار بولۇپ قالىدۇ، پۈتۈشكەن ۋاقىتقا يەتكەندە، سېتىۋالغۇچى ئۆزىنىڭ ساتقۇچىدىن ئالغان قەرزىنى پۇل بىلەن تۆلەيدۇ. بۇ چاغدا، پۇل تۆلەم ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەيدۇ. بۇ پۈتۈن جەريانىدا، تەڭ قىممەتتىكى تاۋار بىلەن پۇل ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىككى قېتىم بىرلا ۋاقىتتا زاھىر بولمايدۇ. سېتىۋالغۇچى ئاۋۋال تاۋار ئالىدۇ، كېيىن پۇل تۆلەيدۇ. پۇل تاۋارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەشتە قىممەت تۆلەچمى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەپ، سېتىۋالغۇچىنىڭ قەرزىنى ھېسابلاشنىڭ ۋاستىسى بولىدۇ، ئاندىن قالسا خىيالىي سېتىۋېلىش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەپ، تاۋارنىڭ ساتقۇچىنىڭ قولىدىن سېتىۋالغۇچىنىڭ قولىغا ئۆتۈشكە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. تۆلەش ۋاستىسى بولغان پۇل پەقەت پۈتۈشكەن تۆلەش ۋاقتى يېتىپ كەلگەندىلا، ئاندىن ھەقىقىي تۇردا مۇئامىلىگە كىرىپ، سېتىۋالغۇچىنىڭ قولىدىن ساتقۇچىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ، لېكىن بۇ چاغدا، تاۋار مۇئامىلە ساھەسىدىن ئاللىقاچانلا چىقىپ كەتكەن بولىدۇ، پۇل ئەمدى ئالماشتۇرۇش ۋاستىسى بولماي قالىدۇ، پۇل، ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مۇتلەق مەۋجۇدىيىتى سۈپىتىدە، پۈتۈن جەريانىنى ئۆز ئالدىغا ئايلاشتۇرىدۇ.

پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلىشىش ئارقىسىدا راۋاجلانغان. چۈنكى، تۈرلۈك تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ۋاقىت ئوخشاش بولمايدۇ، بەزىلىرىنىڭ ئۆزۈنراق، بەزىلىرىنىڭ قىسقىراق بولىدۇ، بەزى تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى

تېخى پەسللىك خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ. شۇنداقلا، تۇرلۈك تاۋارلارنىڭ مۇئامىلە جەريانىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، بەزى تاۋارلار شۇ تاۋار ئىشلەپ چىقىرىلغان يەرنىڭ ئۆزىدە سېتىلىدۇ، بەزى تاۋارلارنى بولسا يىراق جايدىكى بازارغا ئاپىرىپ سېتىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىشلەپ چىقىرىش ۋە سېتىشنىڭ بۇ ئوخشاش بولمىغان شەرت - شارائىتلىرى ئوبيېكتىپ جەھەتتە تاۋارنىڭ قولدىن - قولغا ئۆتۈشىنىڭ تاۋار باھاسىنىڭ ئەڭ لاگە ئېشىشىدىن ۋاقىت جەھەتتىن ئايرىلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بەزى تاۋارلارنىڭ ئىگىلىرى كەلگۈسىدىكى مەلۇم بىر چاغدا يەنىلا تاۋارلىرى سېتىلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن قەرز پۇلنى قايتۇرالايدۇ. مەسىلەن، گەزمالچىلار يىل بېشىدا گەزمالنى دېھقانلارغا نېسىگە ساتىدۇ، دېھقانلار كۈزلۈك ھوسۇلنى يىغىۋېلىپ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ساتقاندىن كېيىنلا، ئاندىن گەزمالنىڭ پۇلىنى قايتۇرالايدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرى تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، پۇلنى كېچىكتۈرۈپ تۆلەش بارغانسېرى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدىغان ئالدى - ساتتى شەكلى بولۇپ قېلىپ، ئىلىم-بىلىم مۇناسىۋىتى ئىلىمدار بىلەن قەرزدار ئارىسىدا گىرەلىشىپ كەتكەن بولىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا، مەخسۇس ھېساب - كىتاب قىلىدىغان ئورگانلار ۋۇجۇدتىقا كەلگەن، بۇ ئورگانلار مۇددىتى توشقان قەرزلەرنى ئۆز ئارا تۆگەشتۈرىدۇ، بالانس بولمای قېپقالغان قىسمىنلا قەرزدار نەق پۇل بىلەن تۆلەيدۇ.

پۇلنىڭ تۆلەش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيەسىدىن توغرىدىن - توغرا ئىناۋەتلىك پۇل پەيدا بولغان. كېيىن ئىناۋەتلىك قەرز ئىشارىتىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىناۋەتلىك پۇل ئۆزىگە خاس مەۋجۇدىيەت شەكىللىرىنى، مەسىلەن، بانكا چېكى، قەرەللىك چەك، پېرېۋوت چېكى، پۇل چېكى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش شەكىللەرنى ئالدى ھەمدە مۇشۇ شەكىللەر ئارقىلىق زور مىقداردىكى سودا ساھەسىنى ئىگىلىۋالدى.

تۆلەم ۋاستىسى سۈپىتىدىكى پۇل دەسلەپتە پەقەت تاۋار مۇئامىلىسى ساھەسى بىلەنلا چەكلىنىدۇ، كېيىن تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مۇئامىلە ساھەسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە، ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇدىيىتى سۈپىتىدە پۈتۈمدىكى ئومۇمىي تاۋارغا ئايلىنىدۇ. باج - سېلىق، يەر ئىجارىسى، ئىش ھەققى ۋە باشقىلارنى پۇل بىلەن تۆلەش ئەنە شۇنداق ئەھۋالغا كىرىدۇ.

پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسى بولۇشى بىلەن، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى زىددىيىتى كېڭىيىدۇ. نېسىگە سېتىۋېلىش - سېتىش ئارقىسىدا، كۆپىنچە، نورغۇن تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بىر - بىرىگە قەرز بولۇپ قالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۆلەش - تۆلىتىش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت زەنجىر بىلەن بىر - بىرىگە باغلىنىدۇ، مۇبادا مەلۇم بىر ئىشلەپ چىقارغۇچى قەرزىنى مۇددىتى بويىچە تۆلىيەلمەي قالسا، مۇئگۈزىگە ئورسا تۇيىقى سىرقىرىغانغا ئوخشاش، بىر قاتار زەنجىرسىمان تەسىر كېلىپ چىقىدۇ - دە، پۈتۈن ئىناۋەتلىك قەرز مۇناسىۋىتى بۇزۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، مۇناسىۋەتلىك تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەبلەغ ئوبوروتى قېيىن ھالغا چۈشۈپ كېتىدۇ، ھەتتا ئۇلار خانىۋەيران بولۇپ كېتىدۇ. دېمەك، پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسى بولۇشى بىلەن، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ. بولۇپمۇ كرىزىس

مەزگىلدە، تاۋار بىلەن ئۇنىڭ قىممەت فورماتسيىسى (پۇل) ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق تەرەققىي قىلىپ مۇتلەق زىددىيەتكە ئايلىنىدۇ. تۆلەش زەنجىرىنىڭ مەلۇم بىر ھالقىسىنىڭ ئۈزۈلۈشى تۈيۈقسىزلا پۇل كرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. «گۆللىنىش تىن مەست بولغان بۇرژۇئازلار تېخى تۈنۈگۈنلا پۇلغا مەرىپەت تۆمىنى ئارىسىدىن قاراپ، پۇلنى قۇرۇق سۆلەت دەپ ئېلان قىلغانىدى ۋە پەقەت تاۋار پۇلدۇر دېگەنىدى. بۈگۈن بولسا شۇ بۇرژۇئازلارنىڭ ئۆزى دۇنيا بازىرىنىڭ ھەممىلا يېرىدە: پەقەت پۇل تاۋاردۇر، دەپ جار سالماقتا. بۈغا سۈزۈك سۇغا تەشنا بولغاندەك، ئۇلارنىڭ كۆڭلى پۇلغا، ئەنە شۇ بىردىنبىر بايلىققا تەشنادۇر» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 158 — 159 - بەتلەر).

پۇل، ئىناۋەتلىك پۇل دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دۇنيا پۇلى پۇلنىڭ فۇنكسىيىلىرىدىن بىرى. ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئىچكى مۇئامىلە ساھەسىدىن چىقىپ، دۇنيا بازىرىدا ئومۇمىي قىممەتداش بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەيدۇ. قۇيما پۇلمۇ، قەغەز پۇلمۇ دۇنيا پۇلى بولالمايدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «پۇل ئىچكى مۇئامىلە ساھەسىدىن تاشقىرى چىقىقاندىن كېيىن، بۇ ساھەدە ئۆزى ئىگە بولغان باھا ئۆلچىمى، قۇيما پۇل، قوشۇمچە پۇل ۋە قىممەت بەلگىسىدىن ئىبارەت مەھەللىۋى شەكىللەرنى ئۆز ئۈستىدىن ئېلىپ تاشلاپ، يەنە ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى شەكلىدە قىممەتلىك مېتال قۇيىمىسى شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 توم، 163 - بەت)

بىر دۆلەت ئىچىدە قىممەت ئۆلچىمى بولالايدىغان بىر خىلا پۇل تاۋار بولمىدۇ، دۇنيا بازىرىدا بولسا ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن ئىبارەت ئىككى خىل قىممەت ئۆلچىمى بولىدۇ. ھازىرقى دۇنيا بازىرىدا، كۈمۈشكە نىسبەتەن ئالتۇن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتىدۇ، كۈمۈش بولسا ئالتۇننىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. دۇنيا پۇلى بولغان ئالتۇن ۋە كۈمۈش قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فۇنكسىيىسىگە ئىگە بولغانلىقتىن سىرتىدا يەنە تۆۋەندىكىدەك فۇنكسىيىلەرگىمۇ ئىگە؛ بىرىنچىدىن، ئومۇمىي سېتىۋېلىش ۋاستىسى بولۇش؛ ئىككىنچىدىن، خەلقئارا كىرىم - چىقىم بالانسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتا ئومۇمىي تۆلەم ۋاستىسى بولۇش؛ ئۈچىنچىدىن، ئومۇمىي بايلىقنىڭ مۇتلەق ئىجتىمائىي نامايەندىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىش. بۇ فۇنكسىيە سېتىۋېلىش ياكى تۆلەش ئىشلىرىدا پەيدا بولماستىن، بەلكى بايلىقنى پۇل شەكلىدە بىر دۆلەتتىن يەنە بىر دۆلەتكە يۆتكەشتە، مەسىلەن، چەتكە پۇل كاپىتال چىقىرىش، چەتكە قەرز پۇل بېرىش ياكى پۇل بىلەن يارىدەم بېرىش، تۆلەم تۆلەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلاردا پەيدا بولىدۇ. خەلقئارا سودا تەرەققى تاپقان ھازىرقى زاماندا، دۇنيا پۇلىنىڭ خەلقئارا سودا بالانسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتا تۆلەم ۋاستىسى بولۇشى ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم فۇنكسىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھەر بىر دۆلەتكە تەييارلىق فوندى سۈپىتىدە مەلۇم مىقداردىكى ئالتۇن، كۈمۈش (ياكى ئالتۇن بىلەن كۈمۈشكە ۋەكىللىك قىلىدىغان چەت ئەل پۇلى) ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، پۇلنىڭ توپلاش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسى قىممەن ھالدا پۇلنىڭ دۇنيا پۇلى

بولۇش قۇنكسىيىسىدىن كەلگەن. دۇنيا پۇلى بولغان ئالتۇن بىلەن كۆمۈشنىڭ ئېقىشى ئىككى ياقلىمىلىق بولىدۇ: بىر تەرەپتىن، دەسلەپتە، ئالتۇن بىلەن كۆمۈش چىقىدىغان جايدىن پۈتۈن دۇنيا بازىرىغا تارىلىدۇ ھەمدە ئۇپراپ كەتكەن قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۆمۈش پۇلنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپ چىقىرىشقا ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىش ھەم ئۇنى توپلانما پۇل قىلىپ ساقلاش مەقسىتىدە ھەرقايسى دۆلەتلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، شۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى مۇئامىلە ساھەسىگە كىرگۈزۈلىدۇ. بۇنداق ئېقىش تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەت بىلەن ئالتۇن - كۆمۈش ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىۋاستە ئالماشتۇرۇلۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئالتۇن بىلەن كۆمۈش يەنە ئالدى - ساتتى قىلىش، مەبلەغنىڭ يۆتكىلىشى ياكى تاشقى پېرېۋوت تېگىشىش نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دۆلەتلەر ئارا ئېقىپ تۇرىدۇ.

پۇل، توپلاش ۋاستىسى، ئالتۇن زاپىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل مۇئاملىسى پۇلنىڭ تاۋار مۇئاملىسىسى جەريانىدىن پەيدا بولغان ھەرىكەت شەكلى. پۇل سېتىۋېلىش ۋاستىسى سۈپىتىدە ئۇزلۇكسىز تۇرىدە چىقىش نۇقتىسىدىن ئايرىلىپ، بىر تاۋار ئېگىسىنىڭ قولىدىن ئىككىنچى بىر تاۋار ئېگىسىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تۇرىدۇ، مانا بۇ پۇل مۇئاملىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىككى خۇسۇسىيىتى بولىدۇ: (1) ئۇ پۇلنىڭ تاۋار مۇئاملىسى مۇناسىۋىتى بىلەن بارلىققا كەلگەن ھەرىكەت شەكلىدىن ئىبارەت. تاۋار مۇئاملىسى جەريانى تاۋارنىڭ ساتقۇچى قولىدىن سېتىۋالغۇچىنىڭ قولىغا ئۆتۈشىدىن ئىبارەت، تاۋار مۇئاملىسىگە مۇناسىپ ھالدا پۇل مۇئاملىسى جەريانى پەيدا بولىدۇ. يەنى پۇل سېتىۋالغۇچىنىڭ قولىدىن ساتقۇچىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ. تاۋارنى قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلمىسا، پۇلنى قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلمايدۇ. قولدىن - قولغا ئۆتكۈزگۈدەك تاۋار بولمىسا، ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋاستىچىسى بولغان پۇلغىمۇ موھتاج چۈشمەيدۇ. دېمەك، پۇلنىڭ ھەرىكىتى تاۋارنىڭ ھەرىكىتىدىن كېلىدۇ. (2) مۇئاملىدىكى پۇل ئۇزلۇكسىز تۇرىدە چىقىش نۇقتىسىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. مۇئاملە ساھەسىدە، تاۋار بىلەن پۇلنىڭ ھەرىكەت يۆنىلىشى تەتۇر بولىدۇ، يەنە كېلىپ ئولارنىڭ تۇرغان ئورنى ۋە توختاش ۋاقتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئالدى - ساتتىدا تاۋارنىڭ ئورنىنى ھامان پۇل ئالىدۇ. ئالدى - ساتتى ئارقىلىق تاۋار ئىستېمال قىممىتى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن چاغدا، ئۇ مۇئاملە ساھەسىدىن ئايرىلىپ، ئىستېمال ساھەسىگە كىرىدۇ. مۇئاملە ۋاستىسى بولغان پۇل بولسا ئۇنداق بولمايدۇ، ئۇ ھەمىشە تاۋارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ تۇرىدۇ، ئارقا - ئارقىدىن بولۇپ تۇرغان ئالدى - ساتتىدا، ئۇنىڭ ئۇزلۇكسىز تۇرىدە سېتىۋالغۇچىنىڭ قولىدىن ساتقۇچىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تۇرۇشى بىلەن چىقىش نۇقتىسىدىن ئۇزلۇكسىز ئايرىلىپ تۇرىدىغان بىر ھەرىكەت شەكىللىنىدۇ، پۇلغا ئېگە بولغان ساتقۇچى پۇلغا تاۋار سېتىۋالمايدىغان ئەھۋال كۆرۈلمىسىلا، پۇلنىڭ ھەرىكىتى توختاپ قالمايدۇ. مۇبادا ئۇنداق ئەھۋال كۆرۈلسە، ئۇ چاغدا پۇل مۇئاملە ۋاستىسى بولماستىن، بەلكى توپلاش ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. تاۋار مۇئاملىسى پۇل مۇئاملىسىنىڭ ئاساسى، پۇل مۇئاملىسى ماھىيەتتە، تاۋار مۇئاملىسىنىڭ ئىنكاسى،

مۇئاملىدىكى پۇل مقدارى مۇئاملىدىكى تاۋا مقدارىغا ماس كېلىشى كېرەك. مۇئاملىدىكى تاۋار مقدارى كۆپەيسە ياكى ئازايسا، مۇئاملىدىكى پۇل مقدارىمۇ مۇناسىپ ھالدا كۆپەيىشى ياكى ئازىيىشى كېرەك. مۇئاملىدىكى تاۋار مقدارى بولسا مۇئاملىدىكى پۇل مقدارىنىڭ كۆپەيىشى ياكى ئازىيىشىغا ئەمەس، بەلكى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مقدارىنىڭ كۆپەيىشى ياكى ئازىيىشىغا ئەگىشىپ كۆپەيىدۇ ياكى ئازىيىدۇ.

خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان تاۋار مۇئاملىسى خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان پۇل مۇئاملىسىنى بەلگىلەيدۇ. ئاددىي تاۋار مۇئاملىسى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان پۇل مۇئاملىسىنىڭ پۈتۈن جەريانى تاۋارنى سېتىۋېتىپ پۇلغا ئىگە بولۇشتىن باشلىنىپ، پۇل تۆلەپ تاۋار سېتىۋېلىش بىلەن ئايلىنىشىدۇ. دېمەك، ئۇ سېتىشتىن باشلىنىپ، سېتىۋېلىش بىلەن ئايلىنىشىدۇ. بۇ يەردە، ھەربىر تەنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىمۇ، ئايلىنىشىش نۇقتىسىمۇ تاۋار بولىدۇ، ئۇلار قىممەت مىقدارى ئوخشاش بولغان ئەمما ئىستېمال قىممىتى ئوخشاش بولمىغان تاۋارلاردۇر. ھەربىر تەنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائىي ئەمگەك يارىتىقان تۈرلۈك مادىدىي نەرسىلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىنى ۋە شۇنىڭ بىلەن تۈرلۈك ئېھتىياجلارنىڭ قاندۇرۇلۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ يەردە، پۇل پۈتۈن جەريانىنىڭ ۋاستىچىسى بولىدۇ، نوقۇل مۇئامىلە ۋاستىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى تاۋار مۇئاملىسى ۋە پۇل مۇئاملىسى بولسا بۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ پۈتۈن جەريانى پۇل تۆلەپ تاۋار سېتىۋېلىشتىن باشلىنىپ، تاۋار سېتىپ تېخىمۇ كۆپ پۇلغا ئىگە بولۇش بىلەن ئايلىنىشىدۇ، يەنى سېتىۋېلىشتىن باشلىنىپ، سېتىش بىلەن ئايلىنىشىدۇ. بۇ يەردە، ھەربىر تەنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىمۇ، ئايلىنىشىش نۇقتىسىمۇ پۇل بولىدۇ، ئۇلار مىقدار جەھەتتىلا پەرقلىنىدۇ. ئەگەر پۇل مىقدارى جەھەتتە پەرقلەنمىسە، ھەربىر تۆۋز ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ. بۇ ھەربىر تەنىڭ مەزمۇنى قىممەتنىڭ كۆپەيىشىنى ياكى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ ھەربىر تەت پۇلنى كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ. دېمەك، تاۋار پۈتۈن جەريانىنىڭ ۋاستىچىسى بولىدۇ، پۇل بولسا كاپىتال سۈپىتىدە ئۈزلۈكسىز مۇئاملىدە بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پۇل مۇئاملىسىنىڭ شەكلىمۇ ئۆزگىرىپ كەلدى. دەسلەپتە زىنجىچە ۋە كېسەك مېتال مۇئاملىدە بولۇپ تۇرغان بولسا، كېيىن تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، قۇيما پۇل، ئىناۋەتلىك پۇل ۋە قەغەز پۇل مۇئاملىدە بولىدىغان بولدى.

پۇل مۇئاملىسى تاۋار مۇئاملىسىنى ئۆزىگە ئاساس قىلسىمۇ، لېكىن ئالدىنقىسى كېيىنكىسىگە پاسسىپ ھالدا بويسۇنمايدۇ، ئۇ كېيىنكىسىگە ئەكس تەسىرمۇ كۆرسىتىدۇ. پۇل قىممىتىنىڭ تۇراقلىق بولۇشى ـ بولماسلىقى تاۋار مۇئاملىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. پۇل قىممىتىنىڭ تۇراقلىق بولۇشىنىڭ بەلگىسى ـ مال باھاسىنىڭ تۇراقلىقلىقى. تاۋار ۋە پۇل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەرقانداق جەمئىيەتتە، پۇل قىممىتىنىڭ تۇراقلىق بولۇشى ھامان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزگۈشلۈق راۋاجلاندۇرۇش، تاۋار مۇئاملىسىنى كېڭەيتىش ۋە خەلق تۇرمۇشىنى خاتىرجەم قىلىشنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل مۇئاملىسى قانۇنىيىتى تاۋار مۇئاملىسى جەريانىدا زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان قانۇنىيەت. يەنى «مۇئاملە ۋاستىسىنىڭ مىقدارىنى مۇئاملىدىكى تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ۋە پۇل مۇئاملىسىنىڭ ئوتتۇرىچە سۈرئىتى بەلگىلەپ بېرىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 142 - بەت) غان قانۇنىيەت. بۇ قانۇنىيەت بويىچە بولغاندا، تاۋار مۇئاملىسى جەريانىدا زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىنى ئۈچ ئامىل بەلگىلەيدۇ: (1) مۇئاملىگە كىرىدىغان تاۋارنىڭ مىقدارى؛ (2) تاۋارنىڭ باھا سەۋىيىسى؛ (3) پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى. ئالدىنقى ئىككى ئامىلنىڭ كۆپەيتمىسى تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بولىدۇ. پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، مۇئاملىدىكى پۇل مىقدارى بىلەن تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئوك تاناسىپ بولىدۇ، يەنى تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى قانچە كۆپ بولسا، مۇئاملىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ؛ ئەكسىچە، تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى قانچە ئاز بولسا، مۇئاملىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىمۇ شۇنچە ئاز بولىدۇ. لېكىن ھەر بىر بىرلىك پۇل مەلۇم مەزگىل ئىچىدە بىرلا قېتىم ئەمەس، بەلكى كۆپ قېتىم مۇئاملىدىن ئۆتىدۇ، ئۇ بىرقانچە ھەسسە كېلىدىغان تاۋار باھاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ، بىر يۈەن پۇل بىر قېتىم مۇئاملىدىن ئۆتۈش بىلەن بىر يۈەنلىك تاۋار باھاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان بولسا، ئون قېتىم مۇئاملىدىن ئۆتكەندە ئون يۈەنلىك تاۋار باھاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، مۇئاملىدىكى پۇل مىقدارى بىلەن پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ، يەنى پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى قانچە تېز بولسا، مۇئاملىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى شۇنچە ئاز بولىدۇ، ئەكسىچە، پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى قانچە ئاستا بولسا، مۇئاملىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. مۇئاملىدىكى پۇل مىقدارى بىلەن تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ۋە پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تۆۋەندىكى فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن.

$$\text{مۇئاملىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى} = \frac{\text{تاۋارلار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى}}{\text{پۇلنىڭ ئوتتۇرىچە مۇئاملە قېتىمى}}$$

بۇ قانۇنىيەت ھەرقانداق ئەھۋالغا باب كېلىدۇ. مەسىلەن، بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە مۇئاملىدىكى تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 80 مىليارد يۈەن بولسا ۋە بىرلىك پۇل ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەككىز قېتىم مۇئاملىدىن ئۆتسە، مۇئاملىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى 10 مىليارد يۈەن بولىدۇ. تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى كۆپەيىپ 120 مىليارد يۈەنگە يەتسە، لېكىن پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى ئۆزگەرمىسە، مۇئاملىدىكى پۇل مىقدارى كۆپەيىپ 15 مىليارد يۈەنگە يېتىدۇ. ئەگەر پۇلنىڭ مۇئاملە سۈرئىتى ئۇلىنىڭ بىلەن بىللە تېزلەپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون قېتىمغا يەتسە، مۇئاملىدىكى پۇل مىقدارى ئازىيىپ 12 مىليارد يۈەنگە چۈشىدۇ.

فورمۇلىدا تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇئاملىدىكى تاۋارنىڭ مىقدارىغا باغلىق بولغاندىن تاشقىرى، باھا قىممەتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى يولغانلىقى ئۈچۈن، تاۋارلارنىڭ قىممىتىدە ۋە

پۇلنىڭ تۆۋەنلىك قىممىتىدە بولغان تۆۋەنگىرەك كىشىلەر باغلىق بولىدۇ. «تاۋارنىڭ قىممىتى تۆۋەنگەرمىگەن ئەھۋالدا، تاۋارنىڭ باھاسى ئالتۇن (پۇل ماتېرىيالى) قىممىتىنىڭ تۆۋەنگىرىشى بىلەن تۆۋەنگىرىدۇ، ئالتۇننىڭ قىممىتى تۆۋەن چۈشسە، تاۋارنىڭ باھاسى مۇناسىپ هالدا ئۆسىدۇ؛ ئالتۇننىڭ قىممىتى ئۆسسە، تاۋارنىڭ قىممىتى مۇناسىپ هالدا تۆۋەن چۈشىدۇ. تاۋار باھاسى ئومۇمىي سوممىسىنىڭ ئەنە شۇنداق كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارى ئوخشاش دەرىجىدە كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشى شەرت» (يۇقىرىقى كىتاب، 137 - بەت). دېمەك، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى مۇئامىلىدىكى تاۋار مىقدارى ۋە تاۋارنىڭ قىممەت سەۋىيىسى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، پۇلنىڭ مۇئامىلە سۈرئىتى ۋە پۇلنىڭ قىممىتى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ. مۇئامىلىدىكى تاۋار مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئازىيىشى ياكى ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ ئۆسۈشى ۋە تۆۋەن چۈشۈشى مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىدا ئوخشاش يۆنىلىش بويىچە ئۆزگىرىش ياسايدۇ؛ پۇلنىڭ ئوتتۇرىچە مۇئامىلە قېتىمىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئازىيىشى ياكى پۇل قىممىتىنىڭ ئۆسۈشى ۋە تۆۋەن چۈشۈشى مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىدا تەتۈر يۆنىلىش بويىچە ئۆزگىرىش ياسايدۇ. مېتال پۇل ئېقىۋاتقان ئەھۋالدا، تاۋارنىڭ باھاسى مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ، دەپ ئېيتىش مۇمكىن، لېكىن بۇ گەپنى تەتۈرنىگە ئۆرۈپ، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارى تاۋارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەيدۇ، دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى، تاۋارنىڭ باھاسىنى مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارى بەلگىلەيدۇ، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنى بولسا دۆلەتنىڭ هازىرقى بار پۇل ماتېرىيالىنىڭ مىقدارى بەلگىلەيدۇ دەپ قارايدۇ، بۇ بىر خىل خاتا چۈشەنچە. XVII - XVIII ئەسىرلەردە، يېڭى قۇرۇقلۇقتىن ياۋروپاغا زور مىقداردا ئالتۇن ۋە كۈمۈش توشۇپ كېلىنگەنلىكىنى كۆرگەن بەزى كىشىلەر، شۇ چاغدا ياۋروپادا تاۋار باھاسىنىڭ ئۆسۈشى تېخىمۇ كۆپلىگەن ئالتۇن، كۈمۈشنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇپ قالغانلىقىدىن بولدى، دېگەن خاتا خۇلاسىگە كەلگەن، ئەمەلىيەتتە، يېڭى تېپىلغان ئالتۇن، كۈمۈش كانلىرىنى قېزىش بىرقەدەر ئاسان بولغاچقا، پۇل ماتېرىيالىنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىنىڭ تۆۋەن چۈشۈپ كەتكەنلىكىدىن بولغان. پەقەت ئۆزى قىممەتكە ئىگە بولمىغان قەغەز پۇلنىڭلا مىقدارى مال باھاسىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.

كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكى ۋە ئىناۋەتلىك قەرز مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كۆپ مىقدارداكى تاۋار سودىسىدا نېسىگە سېتىش چارىسى قوللىنىلدى، يەنە كېلىپ، بىر قاتار ئېلىم - بېرىم مۇناسىۋەتلىرى بىر - بىرىنى قاپلىيالايدىغان بولدى. شۇڭا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان فورمۇلىنى تۆۋەندىكىچە توغرا كەلدى: تاۋارلار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىدىن كېچىكتۈرۈپ تۆلىنىدىغان تۆلەملەرنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى چىقىرىۋېتىش، ئۇنىڭغا مۇددەتتى توشۇپ تۆلەنگەن تۆلەملەرنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى قوشۇش، ئۇنىڭدىن بالانس بولغان قەرزلەرنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى چىقىرىۋېتىشكە توغرا كەلدى، شۇنداق قىلىپ تۆۋەندىكى فورمۇلا چىقىرىلدى:

$$\text{مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى} = \frac{\text{تاۋار باھاسى نېسىگە سېتىلغان تاۋار مۇددىتى توشۇپ تۆلەنگەن بالانس بولغان ئومۇمىي سوممىسى} - \text{باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى} + \text{تۆلەملەرنىڭ ئومۇمىي سوممىسى} - \text{تۆلەملەرنىڭ ئومۇمىي سوممىسى}}{\text{ئوخشاش بىر بىرلىك پۇلنىڭ ئوتتۇرىچە مۇئامىلە قېتىمى}}$$

قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇل ئاقىددىغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىدىكى تاۋار جەمئىيىتىدە، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارى ستېخىيىلىك هالدا تەڭشىلىپ تۇرىدۇ. ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن ياسالغان بۇيۇملار بىلەن كېسەك ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ باهاسىمۇ تەمىنلەش ۋە تەلەپنىڭ تەسىرى بىلەن ستېخىيىلىك هالدا قىممەتنى چۆرىدەپ داۋالغۇپ تۇرغاچقا، تاۋارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان قۇيما ئالتۇن پۇل كەملىك قىلغاندا، قۇيما ئالتۇن پۇل كېسەك ئالتۇندىن قىممەت بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر پۇل قۇيۇش ئىدارىسىدىن كېسەك ئالتۇنغا ئالتۇن پۇل تېگىشىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ؛ ئەكسىچە، ئالتۇن پۇل ئوشۇقچە بولۇپ كەتكەندە، قۇيما ئالتۇن پۇل كېسەك ئالتۇندىن ئەرزان بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر قۇيما ئالتۇن پۇلدىن كېسەك ئالتۇن قۇيدۇرىدۇ، ئالتۇن بۇيۇملارياستىدۇ ياكى بولمىسا ئۇنى ساقلاپ قېرىيدۇ. مۇئامىلىدىكى ئەمەلىي پۇل مىقدارى هامان مۇئامىلە ساهەسىنىڭ تۈيۇنۇش دەرىجىسىگە ئۈيغۇن كېلىدۇ، بۇ، پۇلنىڭ توپلاش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. قەغەز پۇلنىڭ ئەهۋالى باشقىچە بولىدۇ، قەغەز پۇلنى توپلاش ۋاستىسى قىلغىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ مىقدارىنىڭ ئاز ياكى كۆپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ هامان مۇئامىلە ساهەسىدە ئېقىۋېرىدۇ، ئەگەر تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى هەددىدىن زىيادە كۆپ بولۇپ كەتسە، پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقىدۇ، مال باهاسى مۇقەررەر ئۆسۈپ كېتىدۇ.

پۇل، پۇل مۇئامىلىسى، قەغەز پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇلنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتى ئوخشاش بىر بىرلىك پۇلنىڭ بەلگىلىك مەزگىلدە ئوتىۇرا هېساب بىلەن مۇئامىلىدىن ئۆتۈش قېتىمى. ئۇ مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان مۇهىم ئامىللاردىن بىرى بولۇپ، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنىڭ كەم يېرىنى مەلۇم دەرىجىدە تولدۇرالايدۇ. مەلۇم مەزگىلدە، مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەيدىغان پۇلنىڭ مىقدارى ئۆزگەرمىگەن ئەهۋالدا، پۇلنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتىنى تاۋارنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتى بەلگىلەيدۇ، يەنى تاۋارنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتى قانچە تېز بولسا، پۇلنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتىمۇ شۇنچە تېز بولىدۇ، تاۋارلار باهاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئۆزگەرمىگەن ئەهۋالدا، مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى پۇلنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ، يەنى پۇلنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتى قانچە ئاستا بولسا، مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئەكسىچە، پۇلنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتى قانچە تېز بولسا، مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى شۇنچە ئاز بولىدۇ. بىرنەچچە خىل تاۋار نۆۋەت بىلەن مۇئامىلىدىن ئۆتكەن ۋە بەزى پۇللار ئۆزلىرىنىڭ باهاسىنى نۆۋەت بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرغان ئەهۋالدا، بۇ جەريانىنىڭ هەرقايسى باسقۇچلىرىنىڭ «ماكان جەهەتتە بىللە ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس، پەقەت زامان جەهەتتە ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىشى مۇمكىن. شۇڭا، ۋاقىت شۇ جەريانىنىڭ داۋام قىلىش ۋاقتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم بولىدۇ، يەنى پۇلنىڭ مۇئامىلە سۇرئىتىنى ئەينى پۇلنىڭ مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدىكى مۇئامىلە قېتىمى بىلەن ئۆلچىنىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 139 ـ بەت). مۇبادا بىر كۈندە مۇئامىلە

دىن ئۆتكەن تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليارد يۈەن بولسا، ئەگەر ھەر بىر يۈەن پۇل بىر قېتىمدىن ئوبوروت بولغان بولسا، مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى 1 مىليارد يۈەن بولىدۇ؛ ئەگەر ھەربىر يۈەن پۇل بەش قېتىمدىن ئوبوروت بولغان بولسا، مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى ئازىيىپ 200 مىليون يۈەن بولىدۇ. ئەگەر ھەپتە بويىچە ھېسابلىنىدىغان بولسا، ھەپتىدە مۇئامىلىدىن ئۆتكەن تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 7 مىليارد يۈەن، بىرلىك پۇلنىڭ ھەپتىدە مۇئامىلىدىن ئۆتكەن قېتىمى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 35 قېتىم بولسا، مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارى يەنىلا 200 مىليون يۈەن بولىدۇ.

پۇل مۇئامىلىسى تاۋار مۇئامىلىسى جەريانىنىلا ئىپادىلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، پۇلنىڭ مۇئامىلە سۈرئىتىمۇ تاۋار خورماتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتىنى ئىپادىلەيدۇ، تاۋارنىڭ تېزلىكتە مۇئامىلە ساھەسىدىن ئايرىلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى ئوخشاش تېزلىك بىلەن يېڭى تاۋارنىڭ ئېلىشىنى ئىپادىلەيدۇ.

پۇل، پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەت بەلگىسى ئالتۇن بىلەن كۈمۈش ئورنىدا مۇئامىلە ۋاستىسى بولىدىغان پۇل بەلگىسى. تولۇق قىممەتكە ئىگە بولمىغان قۇيما مېتال پۇلمۇ، قىممەتكە ئىگە بولمىغان قەغەز پۇلمۇ قىممەت بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پۇل مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتىگەن چاغدا، ئۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋاستىچىسى بولۇپ، ئۇزۇلۇكسىز تۇرده بىر ئادەمنىڭ قولىدىن باشقا بىر ئادەمنىڭ قولىغا ئۆتۈپ تۇرىدۇ. ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋاستىچىسى بولغان پۇل قىممەتكە ئىگە قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇ ھەش - پەش دېگۈچىلا باشقا تاۋارغا ئايلىنىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇنداق ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپ پۇلنىڭ مەلۇم قىممەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغانلا بولسا، پۇلنىڭ ئۆزىنىڭ قىممەتكە ئىگە ياكى ئىگە ئەمەسلىكىنى ئويلاپ يۈرمەي، ئۇنى تۆلەۋېرىدۇ ۋە قوبۇل قىلىۋېرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «پۇل ئۇزلۇكسىز تۇرده قولدىن قولغا ئۆتىدىغان جەريانىدا، پۇلنىڭ نوقۇل سىمۋول شەكلىدە مەۋجۇت بولۇشى كۆپايىدۇر، شۇنداق دېيىش مۇمكىنكى، پۇلنىڭ فۇنكسىيىلىك مەۋجۇتلۇقى ئۇنىڭ ماددىي مەۋجۇتلۇقىنى يوققا چىقىرىۋېتىدۇ. پۇل تاۋار باھاسىنىڭ ئۆتكۈنچى ئوبيېكتىپ ئىنكاسى بولغانلىقتىن، پەقەت ئۆزىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە فۇنكسىيىسىنى ئۆتەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنى بەلگە بىلەن ئالماشتۇرۇش مۇمكىن بولىدۇ» (ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 149 - بەت). تولۇق قىممەتكە ئىگە بولمىغان قۇيما پۇلنىڭ ۋە ئۆزى قىممەتكە ئىگە بولمىغان قەغەز پۇلنىڭ ئالتۇن ۋە كۈمۈشكە ۋەكالىتەن مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇشىدىكى سەۋەب ئەنە شۇ. دەرۋەقە، ئۇلار پەقەت ئالتۇن مىقدارىغا (ئالتۇن مىقدارىنىڭ باشقا ھەرقانداق تاۋار مىقدارىغا ئوخشاشلا قىممەت مىقدارى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ) ۋەكىللىك قىلغاندىلا، ئاندىن قىممەت بەلگىسى بولالايدۇ.

قىممەت بەلگىسىنىڭ ئۆزى جەمئىيەتلەشكەندىن كېيىن ئېتىراپ قىلىنىشى تولۇق قىممەتكە ئىگە بولمىغان قەغەز پۇل دۆلەتنىڭ ز
مۇئامىلىگە كىرگۈزۈشى ئا

ئېتىراپ قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەتنىڭ مۇشۇنداق زورلۇقى ئۆز دۆلىتىنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدىلا كۆچكە ئىگە بولىدۇ، شۇنداقلا، مۇشۇ ساھەدىلا پۇل ئۆزىنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەيدۇ.

قۇيما پۇل، قەغەز پۇل دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قەغەز پۇل قانۇنلۇق مۇئامىلە ۋاستىسى سۈپىتىدە دۆلەت تەرىپىدىن تارقىتىلغان پۇل بەلگىسى. ئۇ ئىناۋەتلىك پۇل بولغان بانكا چېكىگە ئوخشايدۇ، ئۇ پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىدىن كەلگەن، بانكا چېكى بولسا پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىدىن كەلگەن.

قەغەز پۇلنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە ئەمەس، ئۇ ئالتۇن ۋە كۈمۈش پۇللارنىڭ ئورنىدا مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئۆتەيدۇ. مۇئامىلە ۋاستىسى بولغان پۇل تەبىئىكتە قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ تۇرىدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ۋاستىچىسىلا بولىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرغۇچى ئۇنىڭ ۋاستىچى بولۇش رولىنى ئويۇنىيالايدىغانلىقىغىلا كۆزى بولىدۇ، پۇل ماتېرىيالىنىڭ ئۆزىنىڭ قىممەتكە ئىگە يېكى ئىگە ئەمەسلىكىنى بىلىش ئۇنىڭغا ھاجەتسىز. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بۇ يەردە، تاۋارنىڭ ئالمىشىش قىممىتىنىڭ مۇستەقىل ئىپادىسى پەقەت ئۆتكۈنچى ئامىلدۇر. ئۇنىڭ ئورنىنى شۇ زاماتلا باشقا تاۋار ئىگىلەۋالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پۇل ئۈزلۈكسىز تۇرده قولدىن ـ قولغا ئۆتىدىغان جەريانىدا، پۇلنىڭ نوقۇل سىمۋول شەكلىدە مەۋجۇت بولۇشى كۆپايىدۇر..... شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنى بەلگە بىلەن ئالماشتۇرۇش مۇمكىن بولىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، 148 ـ 149 ـ بەت‌لەر). بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىغا تارىختا دەسلەپتە ئۇپراپ كەتكەن قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇل سەۋەبچى بولغان. كىشىلەر ئۇپراپ كەتكەن، تولۇق قىممەتكە ئىگە بولماي قالغان قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇلنىڭ تولۇق قىممەتكە ئىگە بولغان قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇلغا ئوخشاشلا ئاقىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرزان مېتالدىن قۇيۇلغان قوشۇمچە پۇلنى مەقسەتلىك تارقاتتى، كېيىن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزى تامامەن قىممەتكە ئىگە بولمىغان قەغەز پۇل تارقاتتى. غەرب ئەللىرىدە، قەغەز پۇل شەكلىدىكى بانكا چېكى XVII ئەسىردە بارلىققا كەلگەن. ئۇ چاغدىكى بانكا چېكى ھازىرقى زامانىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشكە تېگىشىلى بولمايدىغان قەغەز پۇلغا ئوخشاش ئەمەس ئىدى، ئۇ ئالتۇن ـ كۈمۈشكە تېگىشىلى بولىدىغان ئىناۋەتلىك پۇل ئىدى. مەملىكىتىمىزدە، خەن ۋۇدى دەۋرىدىلا بارلىققا كەلگەن تېرە پۇل قەغەز پۇلنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بەزى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىدى. XI ئەسىردە، يەنى سۇڭ سۇلالىسى ۋە جىن سۇلالىسى دەۋرىدە تارقىتىلغان جياۋزى، خۇيزى، جياۋ چاۋ پۇللىرى قەغەز پۇل ئىدى. يۈەن سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى ۋە چىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە باۋچاۋ تارقىتىلغىنى، كېيىن بۇلارنىڭ ھەممىسى تېگىشىلى بولمايدىغان قەغەز پۇلغا ئايلىنىپ قالدى.

ئالتۇن پۇل ۋە كۈمۈش پۇل ئورنىدا ئاقىدىغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى تاۋار مۇئامىلىسىدە زۆرۈر بولغان ئالتۇن پۇل ۋە كۈمۈش پۇلنىڭ مىقدارىغا تەڭ كېلىشى كېرەك، دېمەك، «تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى ئۇنىڭ سىمۋولىق ۋەكىلى بولغان ئالتۇن (ياكى كۈمۈش) نىڭ مۇئامىلىدىكى ئەمەلىي

مىقدارىدىن ئوشۇق بولماسلىقى كېرەك» (يۇقىرىقى كىتاب، 147 - بەت). تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ پەقەت تاۋار مۇئامىلىسىدە ئەمەلىيەتتە زۆرۈر بولغان ئالتۇن ياكى كۈمۈشنىڭلا مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ. تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى تاۋار مۇئامىلىسىدە زۆرۈر بولغان ئالتۇن پۇل ۋە كۈمۈش پۇلنىڭ مىقدارى بىلەن تەڭ بولغان چاغدا، ئۇنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئالتۇن پۇل ۋە كۈمۈش پۇلنىڭكى بىلەن تەڭ بولىدۇ؛ تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى تاۋار مۇئامىلىسىدە زۆرۈر بولغان ئالتۇن پۇل ۋە كۈمۈش پۇلنىڭ مىقدارىدىن ئېشىپ كەتكەن چاغدا، قەغەز پۇلنىڭ يۈزىدە كۆرسىتىلگەن قىممىتى ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالتۇن پۇل ۋە كۈمۈش پۇل مىقدارى ئازىيىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ.

ئېكسپېلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ھۆكۈمرانلىقىدىكى دۆلەتلەردە، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيىدىكى قىزىل رەقىمنىڭ ئورنى ھەمىشە قەغەز پۇلنى كەلسە - كەلمەس تارقىتىش يولى بىلەن تولدۇرۇلىدۇ، نەتىجىدە پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقىدۇ، مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ، ئەمگەكچى خەلق بالا - قازاغا ئۇچرايدۇ. ئېلىمىزدە ئازادلىقتىن ئىلگىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ قەغەز پۇل تارقىتىشى بىلەن پۇلنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى پاخاللىشىپ كەتكەنلىكى ئەنە شۇنىڭ جۈملىسىگە كىرىدۇ.

پۇل، قەغەز پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قەغەز پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان مېتال پۇل مىقدارىنىڭ مۇئامىلىدىكى قەغەز پۇل مىقدارىنى بەلگىلىشى قانۇنىيىتى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قەغەز پۇل مۇئامىلىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتى پەقەت قەغەز پۇلنىڭ ئالتۇنىنىڭ ۋەكىلى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت مۇناسىۋەتتىن پەيدا بولىدۇ. ئىخچام قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قانۇنىيەت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى ئۇنىڭ سىمۋوللۇق ۋەكىلى بولغان ئالتۇن (ياكى كۈمۈش) نىڭ مۇئامىلىدىكى ئەمەلىي مىقدارىدىن ئوشۇق بولماسلىقى كېرەك.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23- توم، (147 - بەت)

بۇ قانۇنىيەت شۇنى كۆرسىتىدۇكى، تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى قەغەز پۇل ئاقمىغان شارائىتتىكى تاۋار مۇئامىلىسىدە زۆرۈر بولغان قۇيما ئالتۇن پۇل (ياكى قۇيما كۈمۈش پۇل) نىڭ مىقدارىغا ماس كېلىدىغان بولسا، قەغەز پۇلنىڭ ئومۇمىي سوممىسى تەڭ مىقدارداكى قۇيما ئالتۇن پۇلنىڭ قىممىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، مەلۇم قىممىتى كۆرسىتىلگەن ھەربىر قەغەز پۇلمۇ مۇناسىپ مىقدارداكى قۇيما ئالتۇن پۇلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، تاۋار مۇئامىلىسىدە قۇيما ئالتۇن پۇلدىن 10 مىڭ يۈەن زۆرۈر بولۇپ، دۆلەت قۇيما ئالتۇن پۇل ئورنىدا 1 يۈەنلىك قەغەز پۇلدىن 10 مىڭنى تارقاتسا، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئومۇمىي سوممىسى 10 مىڭ يۈەن بولغان قەغەز پۇل 10 مىڭ يۈەنلىك قۇيما ئالتۇن پۇلنىڭ قىممىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ھەربىر قەغەز پۇل، 1 يۈەنلىك قۇيما ئالتۇن پۇلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئەگەر تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى يۇقىرىدا ئېيتىلغان چەكتىن ئېشىپ كەتسە، قەغەز پۇلنىڭ ئومۇمىي سوممىسى كۆپەيگەن بىلەن، ئاۋۋالقىدەكلا

مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان قۇيما ئالتۇن پۇلنىڭ قىممىتىگىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بۇ ھالدا، ھەر بىر قەغەز پۇل ۋەكىللىك قىلىدىغان قۇيما ئالتۇن پۇل مۇناسىپ ھالدا ئازىيىپ كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقىدۇ، مال باھاسى مۇناسىپ ھالدا ئۆرلەپ كېتىدۇ. تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى كۆپىيىپ 20 مىڭ يۈەنگە يەتتى دەپ پەرەز قىلايلى، بۇنداق ئەھۋالدا بۇ قەغەز پۇللار مۇئامىلىدە يەنىلا 10 مىڭ يۈەنلىك قۇيما ئالتۇن پۇلنىڭ قىممىتىگە ۋەكىللىك قىلغاچقا، ھەربىر يۈەنلىك قەغەز پۇل 0.5 يۈەنلىك قۇيما ئالتۇن پۇلغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ، دېمەك، قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى يېرىم ھەسسە چۈشكەن بولىدۇ، ئۇنىڭ مال باھاسى جەھەتتىكى ئىنكاسى بولسا مال باھاسىنىڭ بىر ھەسسە ئۆرلىشى بولىدۇ. تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى يۇقىرىدا ئېيتىلغان چەكتىن قانچە كۆپ ئېشىپ كەتسە، قەغەز پۇلنىڭ قىممىتى شۇنچە كۆپ چۈشىدۇ، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش ھەجمىمۇ شۇنچە زور بولىدۇ. بۇ زامانىمىزدىكى بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە پۇل مۇئامىلىسى جەھەتتە كۆرۈلۈۋاتقان ئومۇمىي ئىللەت. كوئا جۇڭگودا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى تارقاتقان قەغەز پۇل 1937 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بولغان 12 يىل ئىچىدە 140 نەچچە مىليارد ھەسسە كۆپەيدى، مال باھاسى 8 تىرىليون 500 نەچچە مىليارد ھەسسە ئۆرلىدى، ئاخىردا بۇ قەغەز پۇللار كېرەكسىز قەغەزگە ئايلىنىپ قېلىپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى كەڭ خەلق مىسلىسىز بالايىئاپەتكە ئۇچرىدى.

قەغەز پۇل مۇئامىلىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بۇ قانۇنىيىتىنى قەغەز پۇلنىڭ ماھىيىتى بەلگىلىگەن. قەغەز پۇل پۇلنىڭ مۇئامىلە ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىدىن پەيدا بولغان، تولۇق قىممەتكە ئىگە بولمىغان پۇلمۇ مۇئامىلە ۋاستىسى بولالىغاندى، كېيىن پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى زادىلا قىممىتى بولمىغان پۇل بەلگىسى ئالدى، بۇنىڭ بىلەن قەغەز پۇل ۋۇجۇتقا كەلدى. قەغەز پۇلنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە ئەمەس، ئۇ مۇئامىلە جەريانىدا ئالتۇن ياكى كۈمۈشنىڭ بەلگىسى بولغاندىلا مۇناسىپ ھالدىكى قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇلنىڭ سىمۋوللۇق ۋەكىلى بولالايدۇ. قەغەز پۇل ئۆزى ۋەكىللىك قىلىدىغان پۇلدىن ئايرىلغاندا، ئۇ پەقەت بىر پارچە قەغەز، خالاس. دۆلەت ئۆز ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، قەغەز پۇلنى چەكتىن ئاشۇرۇپ مۇئامىلىگە سالالىسىمۇ، لېكىن قەغەز پۇلنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «دەرۋەقە، دۆلەت ھەرقانداق قۇيما پۇل نامى بىلەن ھەرقانداق مىقداردىكى قەغەز پۇلنى مۇئامىلىگە سالالايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ تىزگىنلىشى بۇ مېخانىك ھەرىكەت بىلەن بىرگە ئايىغلىشىدۇ. قىممەت بەلگىسى ياكى قەغەز پۇل مۇئامىلە ساھەسىگە كىرگەندىن ھامان، مۇئامىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 109 — 110 - بەتلەر) قەغەز پۇلنىڭ چەكتىن ئاشۇرۇپ تارقىتىلىشى بەلگىنىڭ كۆپەيتىلگەنلىكىدىنلا دېرەك بېرىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن بەلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان قىممەت كۆپەيمەيدۇ، نەتىجىدە، بەلگىنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن، ھەربىر بەلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇلنىڭ قىممىتى ئوخشاش نىسبەتتە بويىچە ئازىيىپ كېتىدۇ.

قەغەز پۇل مۇئاملىسى قانۇنىيىتى قەغەز پۇل ئاقىدىغان ھەرقانداق جەمئىيەتكە باب كېلىدۇ. بۇ قانۇنىيەتكە خىلاپلىق قىلىنسا، مۇئامىلە جەريانىدا مۇقەررەر ھالدا پۇل پاخاللىشىدىغان ۋە مال باھاسى ئۆرلەيدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ.

قەغەز پۇل، پۇل مۇئاملىسى قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئاملىدىكى پۇل ئۇ، ئومۇمەن، بازاردا ئاقىدىغان پۇللارنى كۆرسىتىدۇ، يا ئۇلارنىڭ ئۆزى پۇل، يا ئۇلار پۇل بەلگىسى، يا بولمىسا ئۇلار ئىناۋەتلىك پۇل، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇئامىلە ساھەسىدە مۇئامىلە ۋاستىسى ياكى تۆلەم ۋاستىسى بولالايدۇ. لېكىن مۇئاملىدىكى پۇل دېگەندە، ئاساسەن، دۆلەتنىڭ قانۇنلۇق پۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، مەسىلەن، ئامېرىكا دوللىرى ئامېرىكىنىڭ مۇئاملىدىكى پۇلى، فوند ستېرلىڭ ئەنگلىيىنىڭ مۇئاملىدىكى پۇلى، فرانك فرانسىيىنىڭ مۇئاملىدىكى پۇلى، ۋەھاكازالار. مۇئامىلە دائىرىسىدىن قارىغاندا، كاپىتالدىن دۇنياسىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مۇئاملىدىكى پۇللىرى ئومۇمەن ئۆچ خىل بولىدۇ: بىرىنچى خىلى — باشقا ئەللەرنىڭ پۇلىغا تېگىشكىلى بولىدىغان مۇئاملىدىكى پۇل؛ ئىككىنچى خىلى — مەلۇم رايون دائىرىسىدە (مەسىلەن، فوند ستېرلىڭ رايونى، ئامېرىكا دوللىرى رايونى دائىرىسىدە) بەزى چەت ئەللەرنىڭ پۇلىغا تېگىشكىلى بولىدىغان مۇئاملىدىكى پۇل؛ ئۈچىنچى خىلى — ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىچىدىلا ئاقىدىغان مۇئاملىدىكى پۇل. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مۇئاملىدىكى پۇل مىقدارىنى ئامانەت قويۇلغان كۆپ مىقدارداكى مۇئاملىدىكى پۇل، يەنى پۇلى چېكى شەكلىنى ئالغان قەرەلسىز بانكا ئامانەت پۇللىرىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بەزى بانكىلارنىڭ زور سوممىلىق قەرەللىك ئامانەت پۇل چېكىمۇ مۇئاملىدىكى پۇل قاتارىدا بازاردا ئاقىدىغان بولدى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، مۇئاملىدىكى پۇلنىڭ ئۆزىنىڭ تۇراقلىق — تۇراقسىزلىقى ئۇنىڭ قىممەت كاپىتالىستىگە ھەقىقەتەن ئىگە ئىكەنلىكى ياكى ئىگە ئەمەسلىكى، مەسىلەن، يېتەرلىك ئالتۇن تاشقى پېرېۋوت زاپىسى ۋە باشقا ئىشەنچلىك بولغان ئىناۋەتلىك چەك ۋە باشقىلارنىڭ بولۇش — بولماسلىقىغا شۇنداقلا مۇئاملىدىكى پۇلنىڭ مىقدارىنى تەڭشەش ئۈچۈن ئۇنىڭ قىممەت كاپىتالىدىن ۋاقتىدا پايدىلىنىش — پايدىلانماسلىققا باغلىق. جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى تۇرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى سەۋەبىدىن، مۇئاملىدىكى پۇلنىڭ پاخاللىشىشى ۋە پۇل كرىزىسى داۋاملىق ھادىسە بولۇپ قالدى، كاپىتالىستىك ئەللەردە مۇئاملىدىكى پۇلنىڭ ئالتۇن پۇل ئەركىن ئاقىدىغان دەۋردىكى تۇراقلىقلىقى يوقىلىپ كەتتى.

پۇل، پۇل مۇئاملىسى قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسى كاپىتال بولغان پۇلنىڭ مۇئامىلە شەكلى، يەنى $G - W - G^1$ (پۇل — تاۋار — پۇل^1) مۇشۇ فورمۇلىنىڭ ئىككى يېقىندىكى پۇلنىڭ مىقدارى ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇ مەلۇم مىقداردىكى پۇل ئاۋانسلىنىپ، تېخىمۇ كۆپ پۇل قايتۇرۇۋېلىنىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ كاپىتالنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەيدۇ.

يۇقىدىن سېلىنغان ھەربىر كاپىتال باشتا ھەممىسى پۇل سۈپىتىدە بازاردا زاھىر بولىدۇ، لېكىن كاپىتال سۈپىتىدىكى پۇل بىلەن پۇل

سۈپىتىدىكى پۇل ئوتتۇرىسىدا تۆۋ پەرق بار: (1) ئۇلارنىڭ مۇئامىلە شەكلى ئوخشاش ئەمەس. پۇل سۈپىتىدىكى پۇلنىڭ يەنى مۇئامىلە ۋاستىسى سۈپىتىدىكى پۇلنىڭ مۇئامىلە شەكلى ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسى شەكلىدىن يەنى W — G — W (تاۋار — پۇل — تاۋار) دىن ئىبارەت. تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى ئاۋۋال تاۋىرىنى سېتىپ، ئۇنى پۇلغا ئايلاندۇرىدۇ، ئاندىن تاۋار سېتىۋېلىپ، پۇلنى يەنە تاۋارغا ئايلاندۇرىدۇ، بۇ يەردە، سېتىش-سېتىۋېلىش ئۈچۈن بولىدۇ. كاپىتال سۈپىتىدىكى پۇلنىڭ مۇئامىلە شەكلى بولسا كاپىتال مۇئامىلىسى شەكلىدىن يەنى $G — W — G^1$ (پۇل — تاۋار — پۇل^1) دىن ئىبارەت. پۇل ئىگىسى ئاۋۋال تاۋار سېتىۋېلىپ، پۇلنى تاۋارغا ئايلاندۇرىدۇ، ئاندىن تاۋار سېتىپ، تاۋارنى يەنە پۇلغا ئايلاندۇرىدۇ. بۇ يەردە، سېتىۋېلىش سېتىش ئۈچۈن بولىدۇ. (2) مۇئامىلە شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقى مەقسەتنىڭ ئوخشىماسلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. پۇل سۈپىتىدىكى پۇلنىڭ مۇئامىلە شەكلى سېتىۋېلىش ئۈچۈن سېتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنى باشقا بىر خىل ئىستېمال قىممىتىگە ئالماشتۇرۇش، دېمەك، ئۇنىڭ مەقسىتى ئىستېمال، ئېھتىياجنى قاندۇرۇش، بۇنىڭدا مەرىكەتنىڭ چېكى بولىدۇ؛ كاپىتال سۈپىتىدىكى پۇلنىڭ مۇئامىلە شەكلى بولسا سېتىش ئۈچۈن سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ مۇددىئا ۋە مەقسىتى ئالمىشىش قىممىتىنىڭ ئۆزىدۇر، ئۇ ئاۋانسلانغان پۇل مىقدارىدىن كۆپ بولغان پۇلغا ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئەسلىدىكى كاپىتالنىڭ قىممىتىدىن ئاشقان بۇ قىسىم قىممەت قوشۇمچە قىممەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھالبۇكى، قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىدىغان مەرىكەتنىڭ چېكى بولمايدۇ.

تاۋار مۇئامىلىسىدە، مۇئامىلىنىڭ ھەر ئىككى چەت نۇقتىسى تاۋار بولىدۇ، ئۇلار قىممەت جەھەتتىن تەڭ مىقدارلىق بولىدۇ، ئىستېمال قىممىتى جەھەتتە ئۇلارنىڭ سۈپىتى ئوخشاش بولمايدۇ، بۇ ھال ئىجتىمائىي ئەمگەك ياراتقان تۈرلۈك ماددىي نەرسىلەرنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشىنى ئىپادىلەيدۇ. كاپىتال مۇئامىلىسىدە بولسا، مۇئامىلىنىڭ ھەر ئىككى چەت نۇقتىسى پۇل بولىدۇ، ئۇلار سۈپەت جەھەتتە پەرقلەنمەيدۇ، سان جەھەتتىلا پەرقلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ جەريانىنىڭ مۇكەممەل شەكلى $G — W — G^1$ بولۇشى كېرەك. بۇ يەردە، $G^1 = G + \Delta G$، يەنى G^1 ئاۋانس بېرىلگەن پۇل مىقدارى بىملەن كۆپەيتىلگەن پۇل مىقدارىنىڭ يىغىندىسى بولىدۇ، دېمەك، ئاۋانس بېرىلگەن قىممەت مۇئامىلە جەريانىدا ساقلىنىپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى مۇئامىلە جەريانىدا ئۆزىنىڭ قىممەت مىقدارىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىگە قوشۇمچە قىممەتنى قوشۇۋالىدۇ. دەل بۇنداق ھەرىكەت پۇلنى كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ.

پۇلنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىدىكى مۇئامىلە شەكلى، كۆرۈنۈشتە، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ قىممەت قانۇنىيىتىگە زىت كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ. چۈنكى، پۇلنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشىمۇ، تاۋارنىڭ پۇلغا ئايلىنىشىمۇ پەقەت تاۋارنىڭ قىممەت فورماتسىيىسىنىڭلا ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت، خالاس، ئۇنىڭ ئۆزىدە قىممەت مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى بولمايدۇ. تاۋار ئالماشتۇرۇش، ئۇنىڭ ساپ فورماتسىيىسىدىن ئىبارەت ئىنتىقاندا، قىممەتداشلارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭدا قىممەت كۆپەيمەيدۇ. يەنە كېلىپ، غەيرىي قىممەتداشلار ئالماشتۇرۇلغان

تەقدىر دېمۇ، قىممەت بەربىر كۆپەيمەيدۇ. چۈنكى، ھەربىر تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى ھەم ساتقۇچى، ھەم سېتىۋالغۇچى بولىدۇ، ئەگەر ئۇ ساتقۇچى سۈپىتى بىلەن تاۋارنى يۈقىرى باھادا سېتىش ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭمۇ سېتىۋالغۇچى سۈپىتى بىلەن باشقا ساتقۇچىلاردىن يۈقىرى باھادا تاۋار سېتىۋېلىشىغا توغرا كېلىدۇ؛ ئەگەر ئۇ سېتىۋالغۇچى سۈپىتى بىلەن تاۋارنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىش ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭمۇ ساتقۇچى سۈپىتى بىلەن باشقا سېتىۋالغۇچىلارغا ئەرزان باھادا تاۋار سېتىشىغا توغرا كېلىدۇ؛ قىسقىسى، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا، پايدا بىلەن زىيان ھەمىشە بىر-بىرىنى قاپلاپ كېتىدۇ. بىرەرى ئۈستاتلىق قىلىپ، تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق پايدا ئالغان تەقدىردىمۇ، بۇ ئۇنىڭ كەسىپداشلىرىنىڭ ئالدانغانلىقىنىڭلا نەتىجىسى بولىدۇ، خالاس، مۇئامىلىدىكى ئومۇمىي قىممەت مىقدارى، قانداق تەقسىم قىلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، كۆپەيمەي قېلىۋېرىدۇ، بىرەر ئەلنىڭ بۇرژۇئازىلىرىنىڭ بىر - بىرىنى ئالداش يولى بىلەن پۈتۈن سىنىپىنى بېيىتىشى مۇمكىن ئەمەس. «دېمەك، ھەرقانچە ئۆرلۈگەن - چۆرلۈگەن بىلەنمۇ نەتىجىسى بەربىر ئوخشاش بولىدۇ. ئەگەر قىممەتداشلار ئالماشتۇرۇلسا، ئۇنىڭدىن قوشۇمچە قىممەت ۋۈجۇدقا كەلمەيدۇ؛ ئەگەر غەيرىي قىممەتداشلار ئالماشتۇرۇلسا، ئۇنىڭدىنمۇ قوشۇمچە قىممەت ۋۈجۇدقا كەلمەيدۇ. مۇئامىلە يا كى تاۋار ئالماشتۇرۇش قىممەت يارىتمايدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 186- بەت).

قوشۇمچە قىممەت مۇئامىلىدىن ۋۈجۇدقا كېلەلمەيدۇ، لېكىن ئۇ يەنە مۇئامىلىدىن ۋۈجۇدقا كەلمەيمۇ قالمايدۇ. چۈنكى مۇئامىلە تاۋار ئىگىلىرىنىڭ پۈتۈن ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يىغىندىسى، تاۋار ئىگىسى مۇئامىلىدىن تاشقىرى ئۆزىنىڭ تاۋىرى بىلەنلا مۇناسىۋەت باغلايدۇ. تاۋار ئىگىسى ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق قىممەت يارىتالايدۇ، لېكىن قىممەتنىڭ ئېشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدۇ. دېمەك، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى مۇئامىلە ساھەسىنىڭ سىرتىدا، باشقا تاۋار ئىگىلىرى بىلەن ئۇچراشماي تۇرۇپ، قىممەتنى ئاشۇرالمايدۇ، شۇ سەۋەبتىنمۇ پۇل ياكى تاۋارنى كاپىتالغا ئايلاندۇرالمايدۇ. «دېمەك، كاپىتال مۇئامىلىدىن ۋۈجۇدقا كېلەلمەيدۇ، شۇنداقلا يەنە مۇئامىلىدىن ۋۈجۇدقا كەلمەيمۇ قالمايدۇ. ئۇ ھەم مۇئامىلىدە ۋۈجۇدقا كېلىشى، ھەم مۇئامىلىدە ۋۈجۇدقا كەلمەسلىكى كېرەك» (يۇقىرىقى كىتاب، 188 - بەت). مانا بۇ، كاپىتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسىدىكى زىددىيەت. پۇل ئىگىسى ھەم تاۋارنى ئۇنىڭ قىممىتى بويىچە سېتىۋېلىشى ۋە سېتىشى، ھەم جەريان ئاخىرلاشقاندا ئاۋانسلانغان قىممەتتىن ئارتۇق قىممەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك، زىددىيەت ئەنە شۇنىڭدا.

پەقەت ماركسلا بۇ زىددىيەتنىڭ سىرىنى ئېچىپ بەردى. پۇل قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ ئۆلنىڭ ئۆزىدە پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، تاۋارنىڭ سېتىلىشىدىمۇ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، ئۇ چوقۇم سېتىۋېلىنغان تاۋاردا پەيدا بولىدۇ. ھالبۇكى، تاۋار ئالماشتۇرۇش تەك قىممەتتە ئالماشتۇرۇش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مۇشۇ تاۋارنىڭ قىممىتىدە پەيدا بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، بەلكى پەقەت مۇشۇ تاۋارنىڭ ئىستېمال قىلىنىشىدا پەيدا بولىدۇ. پۇل

ئىگىسى مۇئامىلە داۋامىدا شۇنداق بىر خىل تاۋارنىڭ سىنتۇپلىشقا مۇۋاپىق بولۇشى كېرەككى، «بۇ تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئۆزى قىممەت مەنبەسى بولۇشتەك ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولسۇن، دېمەك، بۇ تاۋارنىڭ ئەمەلدە ئىستېمال قىلىنىشى ئەمگەكنى بۇيۇملاشتۇرۇش جەريانىدىن يەنى قىممەت يارىتىش جەريانىدىن ئىبارەت بولسۇن.» (يۇقىرىقى كىتاب، 190 - بەت) بۇ تاۋار باشقا نەرسە ئەمەس، ئەمگەك كۈچى، ئادەم تېنىدە مەۋجۇت بولغان جىسمانىي كۈچ بىلەن زېھنىي كۈچنىڭ يىغىندىسىدۇر.

تاۋار سۈپىتىدىكى ئەمگەك كۈچى، باشقا ھەرقانداق تاۋارغا ئوخشاش، ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتتىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا ئىگە. ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ئۇنە شۇ ئالاھىدە بۇيۇمنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئۇنىڭ قىممەتنىڭ ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىستېمال قىلىنىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا تاۋار قىممىتىنىڭ ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدۇر. پۇل ئىگىسى ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە ئىشقا سالىدۇ، ئۇ ئۆزى تۆلىگەن ئەمگەك كۈچى قىممىتىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ئەمگەكچىدىن زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار قىممىتىنى بىلەن باراۋەر بولغان قىممەتنى يارىتىۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەمگەكچىنى ئۈستىلىمە قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. دېمەك، «بۇ تاۋارنىڭ ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتى، يەنى ئۇنىڭ قىممەت مەنبەسى بولۇشى ھەمدە ئۆزىنىڭ قىممىتىدىن ئارتۇق بولغان قىممەتنىڭ مەنبەسى بولۇشى ھەل قىلغۇچى ئەھمىيەتكە ئىگە» (يۇقىرىقى كىتاب، 219 - بەت). بۇ يەردە، ھەممە ئىش تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە بارىدۇ، پۇل ئىگىسى مۇئامىلە داۋامىدا ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنى سېتىۋالىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى بويىچە پۇل تۆلەيدۇ، ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتىدىن پايدىلىنىدۇ، ئەمگەك كۈچىنى ساتقۇچى بولسا ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. ئىشقا سېلىنغان ئەمگەك كۈچى پۇل ئىگىسىگە تاۋار يارىتىپ بېرىدۇ، قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، پۇلنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشىنىڭ ئەڭ تۈپ شەرتى ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋار بولۇشىدىن ئىبارەت. «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئىگىسى بازاردىن ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان ئەركىن ئىشچىنى تاپقان چاغدىلا ئاندىن كاپىتال ۋۇجۇدقا كېلىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 193 - بەت). ئەمدى كاپىتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسىدىكى زىددىيەت ھەل بولۇپ كېتىدۇ، پۇل سۈپىتىدىكى پۇل كاپىتال سۈپىتىدىكى پۇلغا ئايلىنىدۇ، پۇل ئىگىسى كاپىتالىستقا ئايلىنىدۇ.

كاپىتال، كاپىتال مۇئامىلىسى، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار ئىلىش - سېتىش ئوبيېكتى بولغان ئەمگەك كۈچى. ئۇ باشقا تاۋارلارغا ئوخشاشلا قىممەت بىلەن ئىستېمال قىممىتىدىن ئىبارەت ئىككى

خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ قىممىتى بۇنداق تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن ياكى بولمىسا بۇنداق تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئۇنىڭ قىممەت يارىتالايدىغانلىقى بەلكى ئۆز قىممىتىدىنمۇ ئارتۇق قىممەت يارىتالايدىغانلىقىدىن ئىبارەت. شۇڭا، ئۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى، بىرخىل ئالاھىدە تاۋار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىلىشى - سېتىش ئوبيېكتى سۈپىتىدە تاۋارغا ئايلىنىشىدا ئىككى ئالدىنقى شەرت بولۇشى كېرەك: (1) ئەمگەك كۈچى ئىگىسى جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە بولغان بولۇشى، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى «ئەركىن ھالدا» بىر تەرەپ قىلالايدىغان، ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە ساتالايدىغان بولۇشى شەرت. ئەگەر ئۇ قۇللارغا ياكى يانچىلارغا ئوخشاش جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە بولمىسا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە ساتالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار مۇئەييەن ۋاقىتنى، مەسىلەن، بىر ئايىنى، بىر ھەپتىنى، بىر كۈننى بىرلىك قىلغان ھالدا بىر قېتىمدىن كېيىن يەنە بىر قېتىم سېتىلىشى شەرت، بىر قېتىمدىلا پۈتۈنلەي سېتىۋېتىشكە بولمايدۇ، بىر قېتىمدىلا پۈتۈنلەي سېتىۋېتىش ئۆزىنى قوللۇقتا ساقلانلىق بولىدۇ، ئۇنداقتا بۇ ئەمگەك كۈچىنى ساتقانلىق بولمايدۇ. (2) ئەمگەك كۈچى ئىگىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغىمۇ، تۇرمۇش ۋاستىلىرىغىمۇ ئىگە بولمىغان، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە سېتىشتىن باشقا، تىرىكچىلىك يولى تاپالمىغان بولۇشى شەرت. ئەگەر ئۇ بەزىبىر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچى بىلەن مەلۇم بىر خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىشقا ھاجىتى چۈشمەي، بۇ مەھسۇلاتلارنى سېتىپ كېرەكلىك چۈرەلەيتتى. دېمەك، ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋار بولۇشى ئۈچۈن ئەمگەك كۈچى ئىگىسى مۇنداق ئىككى مەنىدە «ئەركىن» بولۇشى كېرەك: «بىرىنچىدىن، ئىشچى ئەركىن شەخس بولۇشى، ئۇنىڭ تاۋار سۈپىتىدىكى ئەمگەك كۈچى ئۇنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولۇشى كېرەك، ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ ساتقىدەك باشقا تاۋىرى بولماسلىقى كېرەك، ئۇ شۇ دەرىجىدە ئەركىن بولۇشى كېرەككى، ئۇنىڭ ھېچ نەرسىسى بولماسلىقى، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھېچ نەرسىسى بولماسلىقى كېرەك» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 192- بەت).

ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشىدىكى بۇ ئىككى شەرت ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مۇئەييەن تارىخىي باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن. قۇللۇق جەمئىيەتتىكى قۇللار ۋە فېئودالىزىم جەمئىيەتتىكى يانچىلارمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى بولمىغاچقا، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئەركىن ھالدا ساتالمايتتى. ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋار بولۇشى كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس ھادىسە، كاپىتالىزم شارائىتىدىلا، بۇ ئىككى شەرت ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللەنگەن، ئەمگەك كۈ

ئىلىش - سېتىش ئوبيېكتىغا ئايلانغا

شۇنىڭ بىلەن تاۋارغا ئايلىنىپ قالغان. ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشى بىلەن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئومۇميۈزلۈك خاراكتېرنى ئالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىستىك جەمئىيەت تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەممىدىن بەك تەرەققىي تاپقان باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمگەك كوچى، ئەمگەك كوچىنىڭ قىممىتى، ئەمگەك كوچىنىڭ ئىتېمال قىممىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تاۋارنىڭ ساقلاش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتى. ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى مۇشۇ تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىمۇ، باشقا ھەرقانداق تاۋارنىڭ قىممىتىگە ئوخشاش، بۇ ئالاھىدە بۇيۇمنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 193 - بەت).

ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى ئىشچىنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە ئائىلىسىنىڭ ماددىي، مەدەنىي تۇرمۇشىنى قامداش جەريانىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى مۇنۇ ئۈچ قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچىدىن، ئىشچىنىڭ ئۆزىنىڭ نورمال تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتى. ئەمگەكچى تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن مەلۇم مىقداردىكى تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى، مەسىلەن، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ۋە ئۆي - جاي ۋەھاكازالارنى ئىستېمال قىلىشى شەرت، بۇ تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتى ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئىككىنچىدىن، ئىشچىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنىڭ، بالا - چاقىلىرىنىڭ يەنى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۇرنىنى ئالغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتى. ئىشچى بىر كۈنى بولمىسا بىر كۈنى ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىنى مەلۇم كىشى ئېلىشى شەرت. شۇ سەۋەبتىن، ئەمگەك كۈچىنى ساقلاش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى ئىشچىنىڭ ئائىلە - تەۋەلىرىنى، بالا - چاقىلىرىنى بېقىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مەلۇم مىقداردىكى تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم، بۇ تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتىمۇ ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئۈچىنچىدىن، ئەمگەك كۈچىنى تەربىيىلەش خىراجىتى. پەن - تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستلارغا مەلۇم مىقداردىكى تېخنىك ئىشچىلار زۆرۈر بولۇپ قالىدۇ. ئىشچىلارنىڭ ئۆز ئەمگەك كۈچىنى يۈكسەلدۈرۈشكە ئىمكانىيەت بېرىش ۋە ئۇلارنى مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ماھارىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنى تەربىيىلەش ۋە ئۇلارغا تەلىم بېرىشكە توغرا كېلىدۇ، بۇنىڭغىمۇ مەلۇم مىقداردىكى ماددىي ئەشيا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى يەنە ئەمگەك كۈچىنى تەربىيىلەش ۋە يېتىشتۈرۈش خىراجىتىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم.

ئەمگەك كۈچىنى ساقلاش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ مىقدارى ۋە ئۇنىڭ تۆۋۈلۈشى

ئەمگەكچىنىك نورمال تۇرمۇش كەچۈرۈپ ئۆزىنى‌قامدىشى‌ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا تولۇق ئىمكانىيەت بېرىدىغان بولۇشى كېرەك. بۇ ھەقتە، بىر تەرەپتىن، ھەر بىر دۆلەتنىڭ كىلىماتى ۋە باشقا تەبىئىي شارائىتلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، ئۆي ـ جاي، قاتناش ۋە ئىسسىنىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەبىئىي ئېھتىياجلارنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىشى كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىغا زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ۋە تۈرۈلۈشى تارىخىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىگە، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى شەرت ـ شارائىتقا، ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ۋە ئومۇمىي تۇرمۇش سەۋىيىسىگە، ۋەھاكازالارغا باغلىق. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەمگەك كۈچى قىممىتى توغرىسىدىكى ئۇقۇم باشقا تاۋارلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇ تارىخىي ۋە ئەخلاقىي ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 194 ـ بەت). ماركس بىرىنچى بولۇپ ئەمگەك كۈچى بىلەن ئەمگەكنىڭ پەرقىنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئەمگەكنىڭ بولسا، خۇددى ئېغىرلىقنىڭ ئۆزى ئېغىرلىققا ئىگە بولمىغىنىدەك، قىممەتكە ئىگە ئەمەسلىكىنى دەلىللىدى. ئەمگەك ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئارتۇق بولغان قىممەتنى يارىتالايدۇ. بۇ ئارتۇق قىسمى قوشۇمچە قىممەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركسنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ئىش ھەققىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسىنى ئېچىپ بەردى، ئۇ قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمگەك كوچىدىن ئىبارەت تاۋار، ئەمگەك كوچىنىڭ ئىستىمال قىممىتى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستىمال قىممىتى

ئەمگەك ئىقتىدارىنىڭ ئەمەلىي ئىپادىلىنىشى، ئۇ قىممەتنىڭ مەنبەسى. باشقا تاۋارلارغا سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنىڭ ناھايىتى زور بىر ئالاھىدىلىكى بار، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتى قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسىدىن ئىبارەت بولغانلىقى. ئادەتتىكى تاۋار ئىستېمال قىلىنغان ۋە ئىشلىتىلگەن ۋاقىتتا، ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ پەيدىنپەي يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ قىممىتىمۇ پەيدىنپەي يوقىلىپ كېتىدۇ ياكى بولمىسا، پەيدىنپەي يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈپ كېتىدۇ، ئۇ ھەرقانداق يېڭى قىممەتنى ياراتمايدۇ؛ ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە تاۋار بولسا، ئىستېمال قىلىنىش جەريانىدا، يەنى ئەمگەك جەريانىدا يېڭى قىممەت يارىتىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەت ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىدىن چوڭ بولىدۇ. شۇڭا ماركس‌مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇ تاۋارنىڭ ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتى، يەنى ئۇنىڭ قىممەت مەنبەسى بولۇشى ھەمدە ئۆزىنىڭ قىممىتىدىن ئارتۇق بولغان قىممەتنىڭ مەنبەسى بولۇشى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە. («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 ـ تۇم، 219 ـ بەت).

ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ ئەمگەك جەريانىدا ياراتقان قىممىتى مىقدار جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. كاپىتالىست

ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغان ۋاقىتتا، دەل مۇشۇ پەرقنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغۇچىغا تەئەللۇق بولىدۇ، كاپىتالىست ئۇنى سېتىۋالغاندىن كېيىن بولۇشچە ئىشقا سالىدۇ، ئىشچىنى ئىش كۈنىنى ئۇزارتىپ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ئوشۇق ئىشلەشكە، جۈملىدىن قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى قوشۇپ ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىشچىنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە قىلغان ئەمگىكى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە تۇغرا كېلىدىغان قىممەتنى يارىتىپ، كاپىتالىست تەرىپىدىن تۆلەنگەن ئىش ھەققىنى تولدۇرىدۇ؛ قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە قىلغان ئەمگىكى بولسا ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن سىرت قىممەتنى، يەنى قوشۇمچە قىممەتنى يارىتىدۇ، بۇ قوشۇمچە قىممەتنى كاپىتالىست ھەقسىز ئۆزلەشتۈرىدۇ. كاپىتالنىڭ كۆپەيمىشىنىڭ سىرى مانا مۇشۇ يەردە.

ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

يالانما ئەمگەك پرولېتارلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە كاپىتالىستلارغا سېتىپ، ئۇلارغا قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرىدىغان ئەمگىكى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كاپىتالىزم دەۋرىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىشچىنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەمگەك كۈچى ئۇنىڭ ئىختىيارىدىكى تاۋار شەكلىگە كىرىدۇ، شۇنداق بولغاچقا، ئۇنىڭ ئەمگىكى يالانما ئەمگەك شەكلىگە كىرىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 193 ـ بەت). دېمەك، ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋار بولۇپ قېلىشى ببلەن يالانما ئەمگەك پەقەت بىر ئىشنىڭ بىر ـ بىرى بىلەن جەمبەرچاس باغلانغان ئىككى تەرىپىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئىشچى كاپىتالىستقا يالىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سەرپ قىلىشتا تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئىشچى ئۆچۈن ئېيتقاندا، ئەمگەك ئۇنىڭ تۇرمۇشنى قامدىشىدىكى ۋاستىدىنلا ئىبارەت. ئۇ ئۆز ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە تۇغرا كېلىدىغان ئىش ھەققى تېپىش ئۆچۈن ئىشلەيدۇ. ئۇ ئىش ھەققى ئالغاندىلا، ئاندىن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىيالايدۇ. كاپىتالىست پۇل كاپىتالغا ئىش ھەققى شەكلى ئارقىلىق ئەمگەك كۈچى سېتىۋالىدۇ ۋە ئۇنى ئىشلەپ چىقىرىشتا ئىشلىتىدۇ ياكى ئىستېمال قىلىدۇ، بۇنىڭدا قوشۇمچە قىممەتكە ئېرىشىپ، ئۆز كاپىتالىنى كۆپەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئىشچى كاپىتالىستقا يالانما، ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ، كاپىتالىستمۇ ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىمسا ھالاك بولىدۇ. دېمەك، يالانما ئەمگەك بىلەن كاپىتال بىر ـ بىرىنى شەرت قىلىدۇ ھەم بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرىدۇ.

تارىختا، يالانما ئەمگەك تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە پۇل مۇئامىلىسى دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار (قول سانائەتچىلەر ۋە دېھقانلار) نىڭ بۆلۈنۈشى ئاساسىدا يەنى ئاز سانلىق كىشىلەر بېيىپ، كاپىتالىستقا ئايلانغان، زور كۆپ سانلىق كىشىلەر بولسا نامراتلىشىپ خانىۋەيران بولۇپ، يالانما ئىشچىغا ئايلانغان ئاساستا بارلىققا كەلگەن. لېكىن بۇنداق بۆلۈنۈش بىر قەدەر ئاستا بولۇپ، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ماس كېلەلمىگەچكە، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى

سىنىپلار ئۆز قولىدىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى ئەڭ ۋەھشىيانە ۋاستە بىلەن تالان - تاراج قىلغان، كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى دېگەن ئەنە شۇ. نەتىجىدە، بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تېزدىنلا ئاز سانىدىكى بۇرژۇئازلارنىڭ قولىغا توپلانغان، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تېزلىكتىلا جىسمانىي جەھەتتىن يەرگە بېقىندۇرغان ئورۇندىن قوتۇلغان، «ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ ئەركىنلىكە ئىگە بولغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن قوتۇلغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم بولغان» (يۇقىرىقى كىتاب، 782 - بەت). كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى بىۋاستە ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىش جەريانىنى تېزلەتكەن، بۇنىڭ ئارقىسىدا يالانما ئەمگەكچىلەر سىنىپى بىلەن كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشى تېزلىگەن.

ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىش بەدىلىگە ئىگە بولغان ئىش ھەقىقى ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئالاھىدە تاۋارنىڭ باھاسى بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى، ئۇ، قارىماققا، گويا «ئەمگەكنىڭ باھاسى» دەك كۆرۈنسىمۇ، شۇنداق بولغاچقا، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئىكسپىلاتاتسىيىسى يېپىلىپ قالىدۇ. يالانما ئەمگەك ئىكسپىلاتاتسىيىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلى ھېسابلىنىدۇ. قوللۇق تۇرۇم شارائىتىدا، قوللار ئات - ئۇلاغ، قورال - سايمانلار بىلەن بىر قاتاردا تۇرغاچقا، ئۇلارنىڭ ئۆزى تاۋار ئىدى، ئەمما ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچى تاۋار ئەمەس ئىدى، قوللار ھېچقاچان ئۆز ئەمگەك كۈچىنى قوللارلارغا ساتقان ئەمەس، قوللارلار بىلەن قوللار ئوتتۇرىسىدا ئەمگەك كۈچىنى ئېلىش - سېتىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. فېئودالىلىق جەمئىيەتتە، پومېشچىكلارمۇ يانچىلارنىڭ ئەمگىكىنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، لېكىن يانچىلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن قىلغان ئەمگىكى بىلەن پومېشچىك ئۈچۈن قىلغان ئەمگىكى زامان جەھەتتىنمۇ، ماكان جەھەتتىنمۇ ئېنىق ئايرىلاتتى، ئۇلار پومېشچىكلاردىن ھەق ئالماستىن، بەلكى پومېشچىكلار ئۇلاردىن يەر ئىجارىسى يىغىۋالاتتى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىنىڭ ئۆزى قوللار ۋە يانچىلاردەك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ بىۋاستە قارىمىقىدا بولمايدۇ، بەلكى ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئۆزى ئەركىن بىر تەرەپ قىلالايدۇ ياكى ساتالايدۇ. قارىماقتا، كاپىتالىست بىلەن ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تەڭ ھوقۇقلۇق تاۋار ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتەك كۆرۈنگەن، يالانما ئىشچىنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىمۇ خوددى ھەق تۆلەنگەن ئەمگەكتەك كۆرۈنگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە، ئىش ھەققى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىغىلا چۈشلۈق ھەق، خالاس، ئەگەر ئىشچىنىڭ يالانما ئەمگىكىگە تولۇق ھەق تۆلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، كاپىتالىست قوشۇمچە قىممەتكە ئېرىشەلمەي قېلىپ، بېيىش مەنبەسىدىن مەھرۇم بولىدۇ. يالانما ئەمگەك تۈزۈمى ئاساسىدا «باراۋەرلىك ئاساسىدىكى ئىش ھەققى» نى ياكى پەقەت «ئادىل ئىش ھەققى» نىلا تەلەپ قىلىش خوددى قوللۇق تۈزۈم ئاساسىدا ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلغانغا ئوخشاش بىر ئىش! يالانما ئەمگەك - كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ

تۇرۇشىنىڭ ئاساسى. «يالالنما ئەمگەك بولمىسا كاپىتال بولمايتتى، بۇرژۇئازىيە بولمايتتى، بۇرژۇئا جەمئىيىتى بولمايتتى» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، 1980 ـ يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 681 ـ بەت).

ئەمگەك كوچىدىن ئىبارەت تاۋار، ئىش ھەققى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇن.

يالالنما ئەمگەكچى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ، ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە كاپىتالىستلارغا مەجبۇرىي ساتىدىغان پرولېتارلار. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، فېئودالىزم شارائىتىدىكى جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدىن قۇتۇلۇپ، جىسمانىي ئەركىنلىككە ئىگە بولغان بولىدۇ، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئەركىن بىر تەرەپ قىلالايدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە سېتىشقا، كاپىتالىستلارنىڭ نازارىتى ئاستىدا كاپىتالىستلارغا قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

يالالنما ئەمگەكچىلەر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدىكى ئەمگەكچىلەر بولۇپ، ئۇلار ئەركىن ئەمگەكچىلەردۇر. ئۇلار قوللار ۋە يانچىلارغا ئوخشىمايدۇ، چۈنكى قوللار ۋە يانچىلار نىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى بولمايدۇ؛ شۇنداقلا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارغا ئوخشاش يەككە ئەمگەكچىلەرگىمۇ ئوخشمايدۇ، چۈنكى بۇ يەككە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئەركىن ئەمگەكچىلەر ئىككى خىل مەنىدە ئەركىن بولۇشى: ئۇلار ھەم قوللار ۋە يانچىلار قاتارلىقلارغا ئوخشاش بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى جۈملىسىگە كىرمەسلىكى، ھەم ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار قاتارلىقلاردا بولغىنىغا ئوخشاش ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بولماسلىقى لازىم، ئەكسىچە، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىدىن ئايرىلىپ ئەركىنلىككە ئىگە بولغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىدىن قۇتۇلغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىدىن مەھرۇم بولغان بولۇشى لازىم» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 782 ـ بەت). دېمەك، بۇ يەردە ئېيتىلغان ئەركىنلىكنىڭ مەنىسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بىرىنچىدىن ئىشچى ئەركىن شەخس بولۇشى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى تاۋار سۈپىتىدە ساتالىغان بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، ئۇنىڭ ساتقۇدەك باشقا تاۋىرى بولماسلىقى كېرەك، ئۇ شۇ دەرىجىدە ئەركىن بولۇشى كېرەككى، ئۇنىڭ ھېچ نەرسىسى بولماسلىقى، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھېچ نەرسىسى بولماسلىقى كېرەك.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىدىن ئايرىلغان بولغاچقا، ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شەرت ـ شارائىتقا ئىگە بولمىغاچقا، ئۇلار ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىش ھەققىغە ئىگە بولۇش مەقسىتىدە، ئۆزىنىڭ بار ـ يوق تاۋىرىنى يەنى ئەمگەك كۈچىنى سېتىشى شەرت. ئىشچىلار گەرچە ئەمگەك كۈچىنى ئۇ ياكى بۇ كاپىتالىستقا ساتالىسىمۇ، لېكىن ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، بەربىر پۈتكۈل

كاپىتالىستلار سىنىپىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، بەربىر كاپىتالغا بېقىنىش ئورنىدىن قۇتۇلالمايدۇ. قوللارنىڭ بويىنىغا تۆمۈردىن ياسالغان زەنجىر سېلىنغان بولسا، يالالانما ئىشچىلارنىڭ بويىنىغا غايىسىنە زەنجىر سېلىنغان بولىدۇ. ئەمەلدە، يالالانما ئىشچىلار كاپىتالىستلار سىنىپىغا قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرىدىغان يالالانما قوللاردىن باشقا نەرسە ئەمەس. يالالانما ئەمگەكچىلەر كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە زۇلمىدىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى ئاخىرقى ھېسابتا ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن، كاپىتالىستىك يالالانما قوللۇق تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدا بىرلىشىپ كۈرەش قىلىشى كېرەك.

يالالانما ئەمگەك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستقا يالالانغان ئىشچىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتىلغان قىممىتىنىڭ ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئاشقان قىسمى. قوشۇمچە قىممەت يالالانما ئىشچىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى بىلەن يارىتىلغان ۋە كاپىتالىست تەرىپىدىن ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغان قىممەتتۇر، ئۇ كاپىتالىستلار يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان مۇناسىۋەتنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنى ئۇنداق ئۈزلەشتۈرۈۋېلىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىردىنبىر مەقسىتى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش يا كى پۈل تېپىش بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى» («ماركس ـ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 679 ـ بەت).

قوشۇمچە قىممەت مۇئامىلىدىن ۋۇجۇتقا كېلەلمەيدۇ، چۈنكى تاۋار مۇئامىلىسىدە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپى يولغا قويۇلىدۇ، ئەرزان سېتىۋېلىپ قىممەت ساتىدىغان ئەھۋال بولغان تەقدىرىمۇ بىر كاپىتالىستنىڭ پايدا ئېلىشى باشقا بىر كاپىتالىستنىڭ زىيان تارتىشى بولۇپ، سېتىۋالغۇچىنىڭ پايدىسى بەلەن ساتقۇچىنىڭ زىيىنى بىر ـ بىرىنى قاپلايدىغانلىقى ئۈچۈن، پۈتكۈل بۇرژۇئازىيە بەربىر قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولالمايدۇ. قوشۇمچە قىممەت يالالانما ئىشچىلار تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىلىپ بۇ ـ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەقسىز مەنبەسى. يالالانما ئىشچىنىڭ ئىش كۈنى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ۋە قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى دېگەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. كاپىتالىست ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغاندىن كېيىن، ئىشچىنى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى يارىتىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىدۇ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەتنى كاپىتالىست ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ. مۇنداق پەرەز قىلايلى: مەلۇم بىر يىپ ئىگىرىش زاۋۇتىدىكى كاپىتالىست ئىشچىنىڭ بىر كۈنلۈك ئەمگەك كۈچىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى 10 يۆەنگە سېتىۋالغان، پاختا، ئۇرچۇق (ئۇرچۇقنىڭ ئۇپراپ كەتكەن قىسمىنىڭ قىممىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) قا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى 10 يۆەنگە سېتىۋالغان بولسۇن؛ يەنە مۇنداق پەرەز قىلايلى: ئىشچى 6 سائەتلىك كونكرېت ئەمگىكى ئارقىلىق پاختا ۋە ئۇرچۇقنىڭ قىممىتىنى يەنى 10 يۆەنلىك پاختا يىپقا يۆتكىگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ 6 سائەتلىك ئەمگەك ئابستراكت ئەمگەك سۈپىتىدە يەنە ئىككى يۆەنلىك يېڭى قىممەتنى يارىتقان ھەم ئۇنى پاختا يىپقا سىڭدۈرگەن بولسۇن، شۇنداق بولغاندا پاختا يىپنىڭ قىممىتى $2+10=12$ يۆەن بولۇ

دۇ. لېكىن، كاپىتالىستنىڭ زاۋۇت ئېچىشتىن مەقسىتى قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈش، ئۇ ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارلىق سېتىۋېلىپ ھەرگىز ئۇنى كۈنىگە 6 سائەتلا ئىشقا سالمايدۇ، بەلكى ئىشچىنى تېخىمۇ ئۇزۇنراق ئىشلەشكە، مەسىلەن 12 سائەت ئىشلەشكە زورلايدۇ، نەتىجىدە ئىشچى 12 سائەت ئەمگەك قىلىش بىلەن، بىر ھەسسە ئارتۇق پاختا ۋە ئۇرچۇقنى سەرپ قىلغان بولىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى 16 يۈەندىن 20 يۈەنگە كۆپەيىدۇ. ئىشچى 12 سائەتلىك ئەمگىكى ئارقىلىق 20 يۈەنلىك پاختا ۋە ئۇرچۇقنىڭ قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا يەنى پاختا يىپقا يۆتكەش بىلەن بىللە يەنە 4 يۈەنلىك يېڭى قىممەت يارىتىدۇ، شۇنداق بولغاندا، يېڭى مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى 4 + 20 = 24 يۈەن بولىدۇ. كاپىتالىست پاختا يىپنى قىممىتى بويىچە ساتىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئاۋانس قىلىنغان 22 يۈەنلىك كاپىتالنى قايتۇرۇۋالغاندىن تاشقىرى يەنە 2 يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرىدۇ. بۇ يەردە ئۆزگىرىشچان كاپىتال 2 يۈەن بولىدۇ، قوشۇمچە قىممەت ئەمدى 2 يۈەن بولىدۇ، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولىدۇ، چۈنكى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى قوشۇمچە قىممەت (m) بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتال (v) نىڭ نىسبىتى $\left(\frac{m}{v}\right)$ بولىدۇ، بۇ كاپىتالىستنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى كاپىتالنىڭ شارائىتىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش نىسبىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالىست ئەمگەك كۈچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىشتا، بىرىنچىدىن، ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش ئارقىلىق قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ئاشۇرۇش، ئىككىنچىدىن، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش ئارقىلىق قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇلغا تايىنىدۇ. ئىش كۈنىنىڭ مۇتلەق ئۇزارتىلىشى بىلەن ئاشۇرۇلغان قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەت مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىش يولى بىلەن زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى قىسقارتىلغان، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى مۇناسىپ ھالدا ئاشۇرۇلغان شارائىتتا يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەت نىسپىي قوشۇمچە قىممەت دەپ ئاتىلىدۇ. مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى بىلەن نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنى بىر-بىرىدىن مۇتلەق ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ، ئىككىسى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، كاپىتالىست مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىغا كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەن ئىدى؛ ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت بەرپا قىلىنغاندىن كېيىن، خۇسۇسەن 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، پەن-تېخنىكىنىڭ تېز راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىست نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولۇپ قالدى.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، قوشۇمچە قىممەت پايدىغا ئايلىنىدۇ ۋە ھەر قايسى ئىكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى گۇرۇھلار ئارىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ، ئۇ سانائەت پايدىسى، سودا پايدىسى، قەرز ئۆسۈمى، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى قاتارلىق فورمىلارغا بۆلۈنىدۇ. دېمەك، يالانما ئىشچىلار ئۆز كارخانىسىدىكى كاپىتالىستلارنىڭ ئىكسپلاتاتسىيىسىگىلا ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئىكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپقا تەئەللۇق ھەر قايسى گۇرۇھلارنىڭ ئورتاق ئىكسپلاتاتسىيىسىگىمۇ ئۇچرايدۇ. پرولېتارىيات ئۆزىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولىدىكەن، پۈتكۈل بۇرژۇئازىيىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى ۋە بارلىق ئىكسپلاتاتسىيە تۈزۈملىرىنى يوقىتىشى لازىم.

كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىشتىكى نەپسى ئۇلارنى ئۇزلۇكسىز تۇردە كاپىتال جۇغلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. تېخنىكا تەرەققىي قىلغان شارائىتتا كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى مۇقەررەر ھالدا نىسپىي ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنى پەيدا قىلىپ، بايلىقنىڭ بۇرژۇئازىيە تەرەپكە، نامراتلىقنىڭ پرولېتارىيات تەرەپكە يىغىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ، مانا بۇ، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى. مۇشۇ قانۇنىيەت تۈپەيلىدىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت ـ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالنىڭ ھاسىل قىلىنىش جەريانىنىڭ ئۆزى يېتىشتۈرگەن ۋە ئۈيۈشتۇرغان پرولېتارىياتنىڭ قارشىلىقىمۇ ئۇزلۇكسىز كۈچىيىپ بارىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ راۋاجلىنىشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن كۈندىن ـ كۈنگە سىغمايدىغان بولۇپ قالىدۇ، بۇ ھال شۇنى بىلدۈرىدۇكى، «كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 831 — 832 ـ بەتلەر).

قوشۇمچە قىممەتنىڭ تارىخىي كاتېگورىيەلۇپ، ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى كاپىتالىزم باسقۇچىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى يالالانما ئەمگەكنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك ئىكسپلاتاتسىيىنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى بولۇپ، ئۆتمۈشتىكى ئىكسپلاتاتسىيە شەكىللىرىگە ئوخشىمايدۇ: (1) كاپىتالىستىك ئىكسپلاتاتسىيە يېشۇرۇن بولىدۇ. قۇلدارلار قۇلىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى، فېئودالار يانچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا ئىكسپلاتاتسىيە قىلاتتى، زۆرۈر ئەمگەك بىلەن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ ئايرىمىسى ئېنىق ئىدى، كاپىتالىستلارنىڭ يالالانما ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئىكسپلاتاتسىيە قىلىشى بولسا ئىش ھەققى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلۇشى بىلەن نىقابلىنىدۇ، گويا پۈتۈن ئەمگەككە ھەق تۆلەنگەندەك كۆرۈنىدۇ. (2) كاپىتالىستىك ئىكسپلاتاتسىيىنىڭ چېكى بولمايدۇ. قۇلدارلار ۋە فېئودالارنىڭ ئىكسپلاتاتسىيىسى ئىستېمال قىممىتىنى كۆزلەيتتى.

ئىستېمال قىممىتى ئېھتىياجنى قاندۇرۇشقا كېرەك بولغاچقا، ئۇنىڭغا بولغان ئىنتىلىش يا چوڭ، يا كىچىك ئېھتىياج دائىرىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايتتى، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە بولسا قىممەتنى كۆزلەيدۇ، كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىشتىكى نەپسىنىڭ چېكى بولمايدۇ.

(3) كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە دەرىجە جەھەتتىن ئىلگىرىكى بارلىق ئېكسپلاتاتسىيىلەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، قوللۇق جەمئىيەتتىمۇ، فېئودالدىق جەمئىيەتتىمۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇپ، ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا، ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇدەك قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مەلۇم چەكلىمىسى بار ئىدى، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بولسا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشى بىلەن، قوشۇمچە ئەمگەك مۇناسىپ ھالدا كۆپەيتىپ بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ ببرىشقا يۈزلىنىدۇ.

قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى ئېچىپ تاشلانسا، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ سىرى ئاشكارىلىناتتى، بۇ مەسىلىنى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى زادى ھەل قىلالمايتتى. ماركس ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە تاۋارنىڭ قىممىتى ۋە ئىستېمال قىممىتىنى تەھلىل قىلىپ، قوشۇمچە قىممەت مەنبەسىنى ئېچىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىياتقا قاراتقان ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ سىرىنى ئېچىپ تاشلىدى، كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ھەم ھالاك بولۇش قانۇنىيىتىنى شەرھىلەپ بەردى، پرولېتارىياتنىڭ ئالدىغا كاپىتالىستىك تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت تارىخىي ۋەزىپىنى قويىدى. بۇ — ماركسنىڭ دەۋر بۆلگۈچ ئۇلۇغ تۆھپىسى. قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى ئىلىم - پەنگە ئۇلۇغ بىر كەشپىيات بولۇپ، ئۇ «ماركسنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنىڭ ئۇلى» (لېنىن. «ماركس - ئېنگېلس ۋە ماركسىزم»، 1977 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 106 - بەت).

قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت، نىسپىي قوشۇمچە قىممەت دېگەن مادداغا قارالسۇن.

مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت نىسپىي قوشۇمچە قىممەتكە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئىش كۈنىنى ئۇزارتىپ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى كۆپەيتىش ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان قوشۇمچە قىممەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلىش كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشتىكى ئاساسىي ئۇسۇللىرىدىن بىرى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىنىڭ ئىش كۈنى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بەلگىلىنىپ بولغان ئەھۋالدا، ئىش كۈنى قانچە ئۇزۇن بولسا، كاپىتالىست ئۈندۈرۈۋالىدىغان قوشۇمچە قىممەت شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە دەرىجىسىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. كاپىتالىست مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ئۈچۈن ھامان ئىش كۈنىنى مۇمكىنقەدەر ئۇزارتىشقا تىرىشىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىش كۈنىنى ئۇزارتىپ، ئۇنى ئىشچىنىڭ ئۆز

ئەمگەك كۈچى قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقىتتىن ئاشۇرۇۋېتىش ھەمدە بۇ قىسىم قوشۇمچە قىممەتنى كاپىتال ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش — مانا بۇ، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 557 - بەت). مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى كاپىتالىزم سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ ھەمدە بۇ نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولىدۇ، چۈنكى نىسپىي قوشۇمچە قىممەتمۇ ئىش كۈنىنى ئۈزارتىپ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ئاشۇرۇۋېتىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى بىرقەدەر ئاستا بولغاچقا، ئىش كۈنىنى ئۈزارتىش يولى بىلەن كۆپرەك قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىش ئاساسىي رول ئوينىغانىدى.

مەسىلەن، ئىش كۈنى 12 سائەت بولسۇن، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى 6 سائەت بولسۇن، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىمۇ 6 سائەت بولسۇن، بۇنداقتا، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولىدۇ؛ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، كاپىتالىست ئىشچىنىڭ ئىش كۈنىنى ئۈزارتىپ، بىر سائەت ئاشۇرسا، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىمۇ بىر سائەت ئاشىدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە دەرىجىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىمۇ بىللە ئۆسىدۇ، ئەگەر ئىش كۈنى ئۈزارتىلىپ 15 سائەتكە يەتكۈزۈلسە، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 150% كە يېتىدۇ. بىراق، ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۈزارتىلىشى چەكسىز بولمايدۇ. ئىش كۈنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى مۇنداق ئىككى ئامىلنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ: بىرىنچىدىن، فىزىئولوگىيە جەھەتتىكى چېگرا ئىشچىنىڭ دەم ئېلىشى، ئۇخلىشى، تاماق يېيىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلىرىغا ھەر كۈنى مەلۇم ۋاقىت ئاجرىتىلىشى كېرەك، بۇ كىشىلەرنىڭ فىزىئولوگىيە جەھەتتىكى ئېھتىياجى، ئۇنداق بولمىغاندا، ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچى ئەسلىگە كېلەلمەي قالىدۇ، ئۇ كاپىتالىست ئۈچۈن داۋاملىق ئەمگەك قىلىپ بېرەلمەي قالىدۇ. ئىككىنچىدىن، مەنىۋى جەھەتتىكى چېگرا، ئىشچىنىڭ گېزىت كۆرۈشى، ئويۇن - تاماشا قىلىشى، بالا - چاقىلىرىدىن خەۋەر ئېلىشى، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلىرىغا ھامان مەلۇم ۋاقىت كېرەك، بۇ - ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئېھتىياجى. بۇنداق ئېھتىياجنىڭ دائىرىسى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە ئوخشاش بولمايدۇ، ئوخشاش بىر دۆلەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلىرىدىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇ بىر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ، لېكىن، كاپىتالىست ئاچكۆز بۆرىگە ئوخشاش، قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىدىغان بولغاچقا، «ئىش كۈنىنىڭ مەنىۋى چېگرىسىنىلا ئەمەس، بەلكى نورمال جىسمانىي چېگرىسىنىمۇ بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئادەم تېنىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە سالامەت تۇرۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقىتنى ئېگەللەيدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 295 - بەت) ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى «ئادەمنىڭ ئەمگەك كۈچىنى مەنىۋى ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن نورمال ئۆسۈپ يېتىلىش ۋە پائالىيەت كۆرسىتىش شارائىتىدىن

مەھرۇم قىلىپ، ئارقىغا چېكىنىش ھالىتىگە چۈشۈرۈپلا قالماستىن، يەنىكى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزىنىمۇ ۋاقىتسىز قېرىتىدۇ ۋە ھالاك قىلىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 295 - بەت). شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، كاپىتالىست ئىش كۈنىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۇزارتىش كويىدا بولىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار سىنىپى ئىش كۈنىنى قىسقارتىش ئۈچۈن ئىزچىل تۈردە بۇرژۇئازىيىگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىدۇ.

كاپىتالىست ئىشچىنى تېخىمۇ كۆپلەپ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشقا مەجبۇرلاشتا، ئىش كۈنىنى ئۇزارتقانىنىڭ ئۈستىگە يەنە ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش چارىسىنىمۇ قوللىنىدۇ، چۈنكى بۇنىڭدىمۇ ئىش كۈنىنى ئۇزارتقاندىكىگە ئوخشاش، ئىشچىنىڭ تېخىمۇ كۆپ جىسمانىي كۈچ ۋە زېھنىي كۈچ سەرپ قىلىشىغا توغرا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى بىلەن ھاسىل قىلىنغان قوشۇمچە قىممەتمۇ مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ھېسابلىنىدۇ.

نىسپىي قوشۇمچە قىممەت، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى بىلەن ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ بىرلىشىپ قىممەت بولۇپ ئۆيۇشۇش جەريانى. تاۋار ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىرلىكىدۇر. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىنىڭ ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولۇشى تەبىئىي. بىرلىككە كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەمگەك جەريانى بولغانىدا، كونكرېت، پايدىلىق ئەمگەك تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ؛ ئۇ قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولغانىدا، ئابستراكت ئىنسانلار ئەمگىكى ئەينى ۋاقىتتا تاۋارنىڭ قىممىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

تاۋارنىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى ۋە شۇ جەريانىدا جانلىق ئەمگەك تەرىپىدىن يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمگەك جەريانىدا، ئوخشاش بىر تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ ئەمگىكى كونكرېت ئەمگەك سۈپىتىدە، سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدۇ؛ ئابستراكت ئەمگەك سۈپىتىدە، يېڭى قىممەت يارىتىدۇ. يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەت ئەگەر دەل كاپىتالىست تۆلىگەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن باراۋەر بولسا، شۇنداقلا ئۇ ئىش ھەققى شەكلىدە ئىشچىغا تۆلەنگەن بولسا، ئۇ ھالدا، بۇ جەريان نوقۇللا قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولىدۇ.

كاپىتالىستنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى نوقۇللا قىممەت شەكىللىنىش جەريانى ئەمەس. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەگەر قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى پەقەت مۇنداق بىر نۇقتىغىچە، يەنى كاپىتال تەرىپىدىن تۆلەنگەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى دەل يېڭى قىممەتداش بىلەن قاپلىنىدىغان نۇقتىغىچە داۋام قىلسا، بۇ جەريان نوقۇللا قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 221 - بەت) ئەگەر بۇ جەريان بۇنىڭ بىلەن توختىسا، بۇ كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەقسىتىگە زىت كېلىدۇ. كاپىتالىست مۇقەررەر يوسۇندا،

تۇرلۇك ئامالار بىلەن ئىشچىنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى ئەمگەك كۆچىنىڭ قىممىتىنى قاپلاش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقىتتىن ئاشۇرۇۋېتىپ، قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئاشۇ نۇقتىدىن ھالقىتىپ، قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانىغا ئايلاندۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىدىگە يېتىشكە تىرىشىدۇ. ئەمەلىيەتتە، كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى بولۇشى مۇقەررەر.

قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇش جەريانى يەنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئاشقان قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى. ھەر قانداق تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ. كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى بولىدۇ. بۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قىممەتلا شەكىللىنىپ قالماستىن، قوشۇمچە قىممەتمۇ شەكىللىنىدۇ.

تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقى تاۋارنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنى بەلگىلىگەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىمۇ بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئىككى ياقلىمىلىقتا ئىكەنكى: بىر تەرەپتىن ئۇ ئەمگەك جەريانى بولغاندا، ئىشچىنىڭ كونكرېت ئەمگىكى ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى ۋە قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى بولغاندا، ئىشچىنىڭ ئابستراكت ئەمگەكنى ئەينى ۋاقىتتا قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەت يارىتىدۇ. ئىككىسى قارىمۇقارشىلىقتىك بىرلىكىدۇر.

كاپىتالىست بازاردىن ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنى ئۇنىڭ قىممىتى بويىچە سېتىۋالىدۇ. ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتىقان قىممەت مىقدارى ئوخشاش بولمىغان ئىككى قىسىمەت. ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئوشۇق قىممەت يارىتالايدۇ. ئىشچى ئىش كۈنىدىكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە يارىتىقان ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن تەڭ بولغان قىممەت بەدىلىگە كاپىتالىست ئىشچىغا ئىش ھەقىنى شەكىلدە تۆلەم تۆلەيدۇ؛ ئىشچىنىڭ قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە يارىتىقان قوشۇمچە قىممىتىنى بولسا كاپىتالىست پۈتۈنلەي ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ.

ئەمگەك جەريانى ۋە قىممەتنىڭ ئۆزۇش جەريانى نۇقتىسىدىن تەكشۈرگەندە، قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسىنى بىر قاراپلا چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئەمگەك جەريانى باشلىنىشتىن ئىلگىرى، كاپىتالىست پۇل كاپىتال بىلەن

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئ
كۈچىنى سېتىۋالىدۇ. ئەمگ
ئىشچىنىڭ كونكرېت ئ
ئىشلەپچىقى
ساقلا

قىممىتى بولسا مەھسۇلاتقا كۆچمەيدۇ، چۈنكى ئىشچى ئۇنى ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ ئائىلە-تەۋەلىرى ئىستېمال قىلىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن خەجلەپ تۈگەتكەن بولىدۇ. لېكىن، ئىشچى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ جىسمانىي ۋە زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلغان بولىدۇ. بۇ بىر قىسىم ئابستراكت ئەمگەك ئەينى ۋاقىتتا كاپىتالىستقا ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە توغرا كېلىدىغان قىممەتنى قايتا يارىتىپ بېرىدۇ. ئەگەر ئەمگەك جەريانى بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالسا، ئۇ ھالدا، قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانى ئورۇندالمايدۇ، قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىلا ئورۇندىلىدۇ ـ دە، قوشۇمچە قىممەت يارىتىلمايدۇ، بۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. كاپىتالىست ئىشچىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يېگىدىن ياراتقان قىممىتىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئاشۇرۇش ئۈچۈن جەزمەن يالالنما ئىشچىنىڭ ئىش كۈنىنى ئۇزارتىپ، ئۇنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى قاپلاشقا زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتىدىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەگەر بىز ھازىر قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بىلەن قىممەتنىڭ ئۆسۈش جەريانىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، شۇنى بىلىۋالىمىزكى، قىممەتنىڭ ئۆسۈش جەريانى ئۇزۇراپ مەلۇم ۋاقىتتىن ھالقىپ ئۆتكەن قىممەت شەكىللىنىش جەريانىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئەگەر قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى پەقەت مۇنداق بىر ۋاقتىنچە، يەنى كاپىتال تەرىپىدىن تۆلەنگەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئەمەلىي ئىشلەتكەن ئاۋام قىلسا، بۇ جەريان ئاۋۇللا قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولىدۇ. ئەگەر قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بۇ ۋاقىتتىن ھالقىپ ئۆتسە، بۇ جەريان قىممەتنىڭ ئۆسۈش جەريانى بولىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 221 ـ بەت)

قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى، قوشۇمچە قىممەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتال يالالنما ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا ئىشلىتىلىدىغان، قوشۇمچە قىممەت كەلتۈرۈپ بېرىدىغان قىممەت، ئۇ كاپىتالىست بىلەن يالالنما ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ـ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىشتەك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، تاۋار پۇلغا ئايلاندى، پۇل كاپىتالغا ئايلاندى، يەنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋاستىسىگە ئايلاندى. كاپىتالدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەردە كاپىتالنىڭ قەدىمىي فورمالاتسىيىسى ـ سودىگەرلەر كاپىتالى بىلەن جازانە كاپىتالى مەۋجۇت ئىدى، بۇ كاپىتاللار پۇل شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، قوللۇق جەمئىيەتتە ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە قوللار ۋە يانچىلار ياراتقان بىر قىسىم ئوشۇقچە مەھسۇلاتلارنى بۆلۈشۈۋالاتتى ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى تالان ـ تاراج قىلاتتى. بىراق، بۇلار چىن مەنىدىكى كاپىتال ـ يالالنما ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش يولى بىلەن قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋالىدىغان قىممەت ئەمەس ئىدى، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئۇششاق

تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى ئارقىلىق، بولۇپمۇ كاپىتالنىڭ دەسلەپكى تۇپتىدائىي جۇغلىنىش جەريانى ئارقىلىقلا، كاپىتال بىلەن يالانما ئەمگەك مۇناسىۋىتى بارلىققا كەلدى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ ۋە پۈل مۇئامىلىسىنىڭ بولغانلىقى ھەرگىز كاپىتالنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ تارىخىي شەرت - شارائىتىنىڭ ھازىرلانغانلىقى بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئېگىسى بازاردىن ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان ئەركىن ئىشچىنى تاپقان چاغدىلا، ئاندىن كاپىتال ۋۇجۇدقا كېلىدۇ: ھالبۇكى، بۇ تارىخىي شەرت - شارائىتنىڭ ئۆزىلا دۇنيا تارىخىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭلاشقا، كاپىتالنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىر يېڭى دەۋرگە كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 193 - بەت). دېمەك، كاپىتال بىر تارىخىي كاتېگورىيە بولۇپ، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ھەل قىلغۇچ شەرت قىلىدۇ: كاپىتالنىڭ يالانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىكى مۇناسىۋەت تەبىئەت تارىخىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئەمەس، بارلىق تارىخىي دەۋرلەرگە ئورتاق بولغان ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنۇ ئەمەس. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ كاپىتالنى تارىختىن تاشقىرى كاتېگورىيە قىلىپ كۆرسىتىش، پۈل، تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتال، ھەتتا تۇپتىدائىي ئادەملەرنىڭ قولىدىكى يالغاچ كالتەك، تاشلارنىمۇ كاپىتال دەۋىلىشتىكى مەقسىتى كاپىتالدا گەۋدىلەنگەن ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يېپىپ، كاپىتالنىستىك تۈزۈمنى مەڭگۈلۈك ئىجتىمائىي تۈزۈم قىلىپ چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. كاپىتال دېگەن ماددىي ئەرسىنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى ئۇ كاپىتالنىڭ يالانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىكى مۇناسىۋەت، پەقەت بۇنداق مۇناسىۋەت ماددىي ئەرسىلەر ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن بۇ ماددىي ئەرسىلەرنى ئالاھىدە ئىجتىمائىي خاراكتېرغا ئىگە قىلىدۇ، خالاس. «نېگىر دېگەن نېگىر. ئۇ پەقەت مۇئەييەن مۇناسىۋەتلەر ئارقىسىدىلا قۇلغا ئايلىنىدۇ. يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى پاختىدىن يىپ ئىگىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا. ئۇ پەقەت مەلۇم مۇناسىۋەتلەر ئارقىسىدىلا كاپىتالغا ئايلىنىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس تالانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 611 - بەت).

كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، پۈل ئىگىسى بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالىدۇ، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىستېمال قىلىنىپ، قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋارلار ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. پۈلنىڭ ئالتۇن تۈخۈم تۇغۇپ، قوشۇمچە قىممەت كەلتۈرۈپ بېرىشى بىلەن، پۈل كاپىتالغا ئايلىنىدۇ. پۈل ئىگىسى كاپىتالىستقا ئايلىنىدۇ. كاپىتال ئۆزلۈكسىز تۈردە قوشۇمچە قىممەت كەلتۈرۈپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزلۈكسىز ھەرىكەتلىنىپ تۇرۇشى لازىم، سانائەت كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى ۋە بۇبورۇتىدا، كاپىتال ئۆز رېتى بويىچە ۋە ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىسىگە قاراپ، پۈل كاپىتالى، ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالى ۋە تاۋار كاپىتالىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىل ئالىدۇ

ھەمدە توختىماي ئايلىنىپ تۇرىدۇ. كاپىتالنىڭ تەبىئىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ ئۈزلۈكسىز ھەرىكەتلىنىش جەريانىدا جانلىق ئەمگەكنىڭ قېنىنى ئۈزلۈكسىز شوراپ تۇرىدۇ، ياللانما ئىشچىنى ئۈزلۈكسىز ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ تۇرىدۇ، ئىشچىلارنى تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ، ئۇ جانلىق ئەمگەكنىڭ قېنىنى قانچە كۆپ شورىسا، ئۇنىڭ ھاياتى شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ. كاپىتالنىڭ تەبىئىتى كاپىتالىستنىڭ فۇنكسىيىسىدە تولۇق گەۋدىلىنىدۇ، چۈنكى كاپىتالىست كاپىتالنىڭ ئادەملەشتۈرۈلۈشىدىن ئىبارەت، خالاس. كاپىتالىستنىڭ جېنى ئەينى ۋاقىتتا كاپىتالنىڭ جېنىدۇر. بۇرژۇئازىيىنىڭ نەزىرىدە، «دۇنيادا پۇل ئۈچۈن مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدىغان ھېچقانداق نەرسە يوق، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس، چۈنكى ئۇلار پۇل تېپىش ئۈچۈنلا ياشايدۇ، ئۇلار تېز بېيىشتىن باشقا بەخت ـ سائادەتنىڭ بارلىقىنى، پۇلدا زىيان تارتىشتىن باشقا دەرد ـ ئەلەمنىڭ بارلىقىنى بىلمەيدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 ـ توم، 564 ـ بەت).

كاپىتالىستنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، سانائەت كاپىتالنىڭ ئايلىنىشىدىن باشقا فورمىدىكى مۇستەقىل كاپىتاللار ئايرىلىپ چىقىپ، سودا كاپىتالى، قەرز كاپىتالى، بانكا كاپىتالى ۋەھاكازالار مەيدانغا كەلدى، بۇ كاپىتاللار سانائەت كاپىتالغا بېقىنىدۇ ھەم سانائەت كاپىتالى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، سانائەت كاپىتالىنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشى ئۈچۈن پۇل كاپىتال يەكۈزۈپ بېرىش بىلەن، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىغا ۋاستىلىك ھالدا پايدا يەتكۈزىدۇ. كاپىتالنىڭ تۈرلۈك فورمىلىرىدىن بۇرژۇئازىيىنىڭ تۈرلۈك ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى گۇرۇھلىرى شەكىللىنىدۇ، ئۇلار سانائەت كاپىتالى بىلەن بىرلىكتە، ياللانما ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋالىدۇ. دېمەك، «قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدىغان، يەنى ئىشچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنى بۇۋاستە ئىگىلەيدىغان ھەمدە ئۇنى تاۋارغا مۇقىملاشتۇرىدىغان كاپىتالىست قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىرىنچى ئۆزلەشتۈرگۈچىسى بولىدۇ، ئەمما ئۇ ھەرگىز قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىگىسى بولمايدۇ. كېيىن ئۇنىڭ يەنە پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا باشقا فۇنكسىيىلەرنى ئۈتەيدىغان كاپىتالىستلار بىلەن، يەر ئىگىلىرى ۋە باشقىلار بىلەن بىرلىكتە قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈشىگە تۇغرا كېلىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 619 ـ بەت)

كاپىتالنىڭ ياللانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى بىر خىل دەۋر بۆلگۈچ ئېكسپلاتاتسىيە ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «بۇنداق ئېكسپلاتاتسىيە ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا، ئەمگەك جەريانىنىڭ تەشكىللىنىشىدە ۋە تېخنىكىدا غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ قولغا كېلىشى نەتىجىسىدە، جەمئىيەتنىڭ پۈتكۈل ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى ھەمدە ئۇ سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە ئىلگىرىكى بارلىق دەۋرلەردىن ئېشىپ كەتتى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 ـ توم، 44 ـ بەت). دەل كاپىتال قوشۇمچە قىممەتنى، بولۇپمۇ نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنى ۋە نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنى

قوغلاشقان ئەھۋال ئاستىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۆزلۈكسىز راۋاجلاندى. لېكىن، كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ راۋاجلاندۇردى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇردى.

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىپ بېرىشى بۇرژۇئازىيەگە ۋە پرولېتارىياتقا تامامەن ئوخشاش بولمىغان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈردى. بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئازىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش جەريانى كاپىتالنىڭ توپلىنىش ۋە مەركەزلىشىش جەريانى بولدى، ئۇ جەمئىيەتنىڭ بايلىقىنى بارغانسېرى ئاز سانداكى كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، پرولېتارىياتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش جەريانى ماشىنىنىڭ ئىشچىنى چەتكە قېقىش جەريانى، سانائەتنىڭ زاپاس ئارمىيىسىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولدى، ئۇ بايلىق يارىتقۇچى پرولېتارىياتنى ئەكسىچە بارغانسېرى نامراتلاشتۇرۇپ قويدى. كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن پەيدا بولغان بۇنداق ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كاپىتالنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى. كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت مۇقەررەر يوسۇندا كۈنسېرى كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ بارىدۇ. «بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى داۋاملىق يۈگەنلەشكە قادىر ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزى كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان كۈچ - قۇۋۋىتى ئارقىلىق، بۇنداق زىددىيەتنى تۈگىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆزىنى كاپىتال سۈپىتىدىكى خۇسۇسىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سۈپىتىدىكى خاراكتېرىنى ئىش يۈزىدە ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.» (ئېنگېلس. «سوتسىيالىزمنىڭ خىيالدىن پەنگە راۋاجلىنىشى»، 1976 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 149 - بەت) بۇ ھال كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقىنى، كاپىتال مۇناسىۋىتىنىڭ مۇقەررەر يوقىتىلىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك يوقىتىلىپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك ئورنىتىلغان، ئەمگەك كۈچى تاۋار بولۇشتىن قالغان چاغدا، كاپىتال مۇناسىۋىتىنىڭ تېكلىنىپ تۇرۇشىدىكى ھەل قىلغۇچ شەرت - شارائىت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالىدۇ. پۇل، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تاۋار كاپىتال مۇناسىۋىتىدىن ئايرىلىپ قالغاندا، ئۇلار كاپىتال بولۇشتىن قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سوتسىيالىستىك كارخانىلاردىكى پۇل، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تاۋار كاپىتال بولماستىن، بەلكى مەبلەغ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار، كاپىتال جۇغلانمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۆزگەرمەس كاپىتال ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان ئاشۇ كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (يەنى زاۋۇت

پىناسى، ماشىنا، تۇسكۇنە، يېقىلغۇ، خامئەشيا- ماتېرىيال، قوشۇمچە ماتېرىيال ۋە باشقىلار) نىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ، ئەسلىدىكى قىممەت مىقدارى تۆزگەرمەيدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ماركس كاپىتالىست ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىدىغان كاپىتالنى تۆزگەرمەس كاپىتال دەپ ئاتاپ، ئۇنى C ھەرپى بىلەن ئىپادىلەيدۇ. تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا خوراش ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ كۆچۈش شەكلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، يىپ ئىگىرىش فابرىكىسىدا، يېقىلغۇ بولغان كۆمۈر، ماشىنىدىكى سىلىقلاش مېيى، بۇياق ماتېرىيالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بىر قېتىمدىلا پۈتۈنلەي خوراپ تۈگەيدۇ؛ خام- ئەشيا بولغان پاختىمۇ ئەمگەك جەريانى تاماملانغانىدا پۈتۈنلەي باشقىچە تۈسكە كىرىدۇ، ئۇ ئەسلىدىكى ئىستېمال قىممىتىدىن باشقا بىر خىل يېڭى ئىستېمال قىممىتىگە ئايلىنىدۇ. ئىككىنچى بىر تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، مەسىلەن، زاۋۇت بىناسى، ماشىنا، تۇسكۇنە ۋە باشقىلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۇپرايدۇ، لېكىن ئۇلارنى تەكرار- تەكرار ئىشلىتىش مۇمكىن. بۇ خىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئەمگەك جەريانىنىڭ مۇھىم ئامىلى سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا تولۇق كىرىشىدۇ؛ بۇمما ئۇ قىممەتنىڭ شەكىللىنىشىدىكى مۇھىم ئامىل سۈپىتىدە يېڭى مەھسۇلاتقا بىر قىسىم- بىر قىسىمدىن كۆچۈپ كېتىدۇ. مەسىلەن، بىر دانە يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى 1000 يۈەنگە توختايدىغان بولسۇن، ئۇنىڭ ئۆمرى 10 يىل بولسۇن، بۇنداق ئەھۋالدا، بۇ 1000 يۈەنلىك قىممەت ئۇ ئىشلەيدىغان 10 يىل ئىچىدە بىر قىسىم - بىر قىسىمدىن پاختىغا يىپقا كۆچۈپ كېتىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە سېلىنغانلدكى كاپىتال، ئۇنىڭ قايسى بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدۇ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى قىممەت مىقدارى تۆزگەرمەيدۇ. شۇڭا، ئۇ قوشۇمچە قىممەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرمەيدۇ، يەنى ئۇ قىممەتنى ئاشۇرمايدۇ. ئۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى بولماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە قىممەت يارىتىشىغا ۋە كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى تۆزلەشتۈرۈشىگە ئىمكان بېرىدىغان ۋاستىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

تۆزگەرمەس كاپىتال تۇغرىسىدىكى ئۇقۇم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىدە تۆزگىرىش بولۇش ئىمكانىيىتىنى چەتكە قاقمايدۇ. مەسىلەن، يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەكتە تۆزگىرىش بولىدىغانلىقى ياكى يېڭى كەشپىيات بارلىققا كەلگەنلدكى سەۋەبدىن، ئوخشاش تۈردىكى يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىنى ئازراق ئەمگەك سەرپ قىلىپ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلغان چاغدا، ئەسلىدىكى كونا ماشىنىنىڭ قىممىتى چۈشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ مەھسۇلاتقا كۆچىدىغان قىممىتىمۇ مۇناسىپ ھالدا ئازىيىدۇ. ئەمما، قىممەتنىڭ بۇنداق ئۆزگىرىشىمۇ ماشىنا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىي بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆز رولىنى ئويناىدىغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ سىرتىدا پۈز بېرىدۇ، بۇ ئۆزگەرمەس

كاپىتالنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتمەيدۇ. يەنە مەسىلەن، كېۋەزدىن كەم ھوسۇل ئېلىنغانلىقتىن، بىر جىڭ پاختىنىڭ قىممىتى 1 يۈەندىن 2 يۈەنگە ئۆرلىگەن بولسۇن. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تۇرۇۋاتقان پاختىنىڭ 1 جىڭى 1 يۈەنگە سېتىۋېلىنغان بولسۇن. بۇنداق ئەھۋالدا، پاختىدىن يېپ ئىگىرىلىپ چىققاندا، ئۇنىڭ قىممىتىمۇ مۇناسىپ ھالدا، نىسبەت بويىچە ئۆرلەيدۇ. لېكىن قىممەتنىڭ بۇنداق ئۆزگىرىشى يېپ ئىگىرىش جەريانىدىكى قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا مۇناسىۋەتسىز، چۈنكى، ئەسلىدىكى پاختا ئەمگەك جەريانىغا ئەسلا كىرمىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ 1 جىڭىمۇ 1 يۈەنگە ئەمەس، 2 يۈەنگە سېتىلىۋېرىدۇ. دېمەك، «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى بولىدىغان ئۆزگىرىش گەرچە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە تەسىر كۆرسەتسىمۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئۆزگەرمەس كاپىتال بولۇش خاراكتېرىنى ئۆزگەرتمەيدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 237 - بەت).

كاپىتال، ئۆزگىرىشچان كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن:

ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئۆزگەرمەس كاپىتالغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان كاپىتالنىڭ قىممىتىنىڭ مىقدارىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزگىرىدىغانلىقىنى، ئۇ ئۆزگىرىشچان مىقدارغا بولۇپ، ئۇنىڭ قىممىتىنى ئۆزىگە يارىتىدىغانلىقىنى ئۇچۇن، ماركس ئۇنى ئۆزگىرىشچان كاپىتال دەپ ئاتاپ، ئۇنى V ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالنى تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالغا بۆلۈشى ماتېرىيال، قوشۇمچە ماتېرىيال ۋە ياشقىلار)نى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان قىسمى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزگىنىڭ قىممەت مىقدارىنى ئۆزگەرتمەيدۇ، ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدۇ. خالاس. ئەمگەك كۈچى مەھسۇلات قىممىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنگە ئوخشىمايدۇ، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى كۆچۈرۈلمەيدۇ، بەلكى ئىشچىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق قايتا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئەمگەك ئىككى ياقلىمىلىق رولغا ئىگە: ئۇ كونكرېت ئەمگەك بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىدۇ، بىر خىل ئىستېمال قىممىتىنى باشقىچە بىر خىل ئىستېمال قىممىتىگە ئايلاندۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خوراپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئەسلى قىممىتىنى يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈرىدۇ؛ ئۇ ئابستراكت ئەمگەك بولۇش سۈپىتى بىلەن، يېڭى قىممەت يارىتىدۇ، بۇ يېڭى قىممەت كاپىتالىست ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلغان كاپىتالنىڭ قىممىتىدىن چوڭ بولىدۇ، بۇنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ئاشقان قىسمى قوشۇمچە قىممەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلگەن كاپىتالنىڭ قىممىتىنىڭ مىقدارى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزگىرىدىغانلىقى، ئۇ ئۆزگىرىشچان مىقدار بولۇپ، ئۇنىڭ قىممىتى ئۆزىگە يارىدىغانلىقى ئۈچۈن، ماركس ئۇنى ئۆزگىرىشچان كاپىتال دەپ ئاتاپ، ئۇنى V ھەرپى بىلەن ئىپادىلىگەن.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالنى تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالغا بۆلۈشى

ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا ئايرىلمىشنى ئېتىراپ قىلمىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ، شۇ ئارقىلىق ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممەتىنىڭ ئۆسۈپ بېرىش جەريانىدىكى ئالاھىدە رولى، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىنى يامىدۇ. ماركس پەقەت كاپىتالنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ قىممەتنى كۆچۈرۈش ئۇسۇلىنىڭ پەرقىنى تەكشۈرگەندىلا كاپىتالنى تۇراقلىق كاپىتال ۋە تۇراقسىز كاپىتالغا ئايرىغان؛ كاپىتالنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ قىممەتنىڭ ئېشىپ بېرىش جەريانىدىكى ئوخشاش بولمىغان روللىرىنى تەكشۈرگەندە بولسا كاپىتالنى بىرىنچى بولۇپ ئۆزگەرمەس كاپىتال ۋە ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا ئايرىغان، بۇ — ماركسنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسى. بۇنداق ئايرىش ئارقىلىق شۇنى ئىسپاتلىدىكى، كاپىتالىست تاپقان پايدا پەقەت قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، ئۇ پۈتۈن كاپىتالدىن كەلگەن بولماستىن، بەلكى يالاڭما ئىشچىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى تەرىپىدىن يارىتىلغان بولىدۇ. بىر پۈتۈن كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس كاپىتال قىسمى بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتال قىسمىغا ئايرىلغانلىقى ئارقىسىدا، بىرىنىڭ يەنمۇ ئاكتىرلەپ قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى ھېسابلاپ چىقىپ، كاپىتالىستنىڭ ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئېچىپ كۆرسىتىشىمىزگە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. كاپىتالنى ئۆزگەرمەس كاپىتال ۋە ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا ئايرىش ئەينى ۋاقىتتا ماركسنىڭ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلمىسى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس بۇ نەزەرىيە ئاساسىدا يەنە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى بەرپا قىلدى، بۇ پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەھلىل قىلىشتا ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

كاپىتال، ئۆزگەرمەس كاپىتال، ئىش ھەققى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاۋانسلانغان كاپىتال «ئالدىن تۆلەنگەن كاپىتال» دەپنمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئۇ كاپىتالىست قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىش ئۈچۈن ئالدىن تۆلىگەن پۈل كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان پۈتۈن كاپىتالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: كاپىتالىست «پۈلنى قولدىن چىقارغان ۋاقىتتا، ئۇنى قايتىدىن قولغا كىرگۈزۈشنى كۆزلەيدۇ. دېمەك، بۇ يەردە پۈل پەقەت ئاۋانسلىنىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - تۇم، 170 - بەت). ئەگەر تاۋار سېتىۋېلىشتا ئۇنى سېتىش ئەمەس، بەلكى شەخسنىڭ ئىستېمال قىلىشى كۆزلەنسە، بۇنداقتا، خەجلەنگەن پۈل ئاخىرقى ھېسابتا خەجلىنىپ تۈگەيدۇ. لېكىن ئاۋانسلانغان كاپىتال بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، كاپىتالىست ئالدىن تۆلەنگەن پۈل كاپىتال بىلەن كاپىتالىستىك تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، نەتىجىدە، ئۇ ئالدىن تۆلىگەن پۈل كاپىتالنىڭ مىقدارى بىر تېپىنمۇ كېمەيمەي قالماستىن، بەلكى يېڭىدىن كۆپىيىدۇ. كاپىتالىست دەل بۇنى كۆزدە تۇتۇپ، پۈل ئاۋانسلايدۇ، شۇ ئارقىلىق ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ مىقدارىدىنمۇ كۆپرەك پۈلنى يەنى قوشۇمچە قىممەتنى ئۈندۈرۈۋالىدۇ.

يالغۇز يەككە بىر ئىشلەپچىقىرىش

جەريانىدىن قارىغاندا، ئاۋانسلانغان كاپىتال كاپىتالىستنىڭ يانچۇقىدىن چىقىرىلغاندەك كۆرۈنىدۇ، لېكىن بۇ بىر قىسىم كاپىتالنى ھەرگىز كاپىتالىست ئىقتىسادچىللىقىنى يولغا قويۇش ياكى ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ئەمەس. كاپىتالىستنىڭ دەسلەپتىكى كاپىتالى، ئاساسەن، كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىدىن كەلگەن، ئۇ ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ بولۇشچە تالان - تاراج قىلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «يېڭى تۇغۇلغان كاپىتالنىڭ بېشىدىن تاپىنىغىچە ھەممە تۆشۈكلىرىدىن قان ۋە زەردەپ ئېقىپ تۇرىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 829 - بەت) ياق، ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس، ئاۋانسلانغان كاپىتالنى كاپىتالىست ئۆز يانچۇقىدىن چىقارغان، دەپمۇ يەرەز قىلىپ تۇرايلى، شۇنداقتىمۇ، يەككە - يەككە ئىشلەپ چىقىرىش جەريانلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى نۇقتىسىدىن قارايدىغان بولساق، ئاۋانسلانغان بۇ كاپىتالنىڭ يەنىلا ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتتىن كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالىمىز. مۇنداق يەرەز قىلايلى: كاپىتالىست ئاۋانسلىغان كاپىتال 50 مىڭ يۈەن بولۇپ، ھەر يىلى ئۈنىڭغا 10 مىڭ يۈەن قوشۇمچە قىممەت كەلتۈرىدىغان بولسۇن؛ يەنە مۇنداق يەرەز قىلايلى: بۇ 10 مىڭ يۈەنلىك كاپىتالىست پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى ئۈچۈن ئىشلەتكەن بولسۇن. شۇنداقتا، بەش يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى 50 مىڭ يۈەنلىك كاپىتالى پۈتۈنلەي ئىستېمال قىلىنىپ تۈگەيدۇ، بىراق، ئۇنىڭ قولىدا يەنىلا 50 مىڭ يۈەن كاپىتال بولىدۇ، بۇ كاپىتالنىڭ ئۆتكەن بەش يىلدا جۇغلانغان قوشۇمچە قىممەت ئىكەنلىكىنى روشەن. دېمەك، كاپىتالىستنىڭ قولىدىكى كاپىتالنىڭ دەسلەپتە نەدىن كەلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ قولىدىكى كاپىتالنىڭ ھەممىسى قوشۇمچە قىممەتتىن تەركىب تاپىدۇ. ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا شۇنداق بولىدۇ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىمۇ شۇنداق بولىدۇ.

پۈل كاپىتال دېگەن ماددىغا قارالىدۇن.

قوشۇمچە قىممەت مىقدارى يالىلانما ئىشچىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى يارىتقان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى، ئۇ «بىر ئىشچى بىر ئىش كۈندە يەتكۈزۈپ بەرگەن ۋە ئىشلىگۈچى ئىشچى سانىغا كۆپەيتىلگەن قوشۇمچە قىممەتكە باراۋەر كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 - تۇم، 336—337-بەتلەر) ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئۆزگىرىشچان كاپىتال مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە ۋە قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە باغلىق. ئەگەر بىز M ھەرپى بىلەن قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنى، m′ ھەرپى بىلەن قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى، m ھەرپى بىلەن بىر ئىشچى ھەر كۈنى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يارىتىپ بەرگەن قوشۇمچە قىممەتنى، v ھەرپى بىلەن بىر ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ھەر كۈنى ئاۋانسلانغان ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى، V ھەرپى بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئىپادىلەيدىغان بولساق، قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنى ھېسابلايدىغان مۇنداق بىر فورمۇلا كېلىپ چىقىدۇ:

$M=m'V$ بولغاچقا، $\frac{m}{V}=m'$. $M=\frac{m}{v}\times V$

بولىدۇ. بۇ فورمۇلىدىن شۇنى كۆرۈۋىمىزكى، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى m′ قانچە يۇقىرى بولسا، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مىقدارى V مۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، دېمەك، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ئىشچىنىڭ سانى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، كاپىتالىست قولغا كەلتۈرىدىغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىست، بىر تەرەپتىن، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسى (m′) نى ئۆستۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتال جۇغلاش ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئوبيېكتى (v) نى كۆپەيتىدۇ، شۇنداق قىلىپ قوشۇمچە قىممەتنى مىقدارى (M) نى ئۈزلۈكسىز ئاشۇرىدۇ.

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ئارقىسىدا مۇنداق ئىككى ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ: بىر تەرەپتىن، ئومۇمىي كاپىتال مىقدارى كۆپەيگەن ئەھۋالدا، تېخنىكىنىڭ ياخشىلىنىشى، ماشىنىلارنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى تۈپەيلىدىن، كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسى ئۆسىدۇ، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ پۈتۈن كاپىتال ئىچىدە ئېگىلگەن نىسبىتى تۆۋەنلەيدۇ، بىرلىك كاپىتال يالىغان ئىشچىنىڭ سانى نىسپىي ھالدا ئازىيىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، تېخنىكىنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى قىسقىرىپ، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئۆسىدۇ. ئەگەر ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئازىيىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئوخشاش نىسبەت بويىچە ئۆسسە، ئۇ ھالدا، ھاسىل قىلىنغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى ئۆزگەرمەي تۇرۇۋېرىدۇ. ھالبۇكى، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئازىيىشىدىن بولغان زىيانلىنىش ئورنى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىنىڭ نىسبەت بويىچە ئۆستۈرۈلۈشى بىلەن تولدۇرۇۋېلىنىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، يالىغان ئىشچى سانىنىڭ ئازىيىشىدىن بولغان زىيانىنىڭ ئورنى ئىش كۈنىنىڭ نىسبەت بويىچە ئۇزارتىلىشى بىلەن تولدۇرۇۋېلىنىدۇ. دېمەك، مەلۇم دائىرە ئىچىدە، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى تۆۋەن چۈشسىمۇ، ئۆزگىرىشچان كاپىتال مىقدارى يەكى يالىغان ئىشچىنىڭ سانى نىسبەت بويىچە كۆپىيىدىغانلا بولسا، ھاسىل قىلىنغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى ئۆزگەرمەي تۇرۇۋېرىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى «ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى دېگەندە قوشۇمچە قىممەت (m) بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتال (V) ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئادەتتە m′ ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق: قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى $= \frac{\text{قوشۇمچە قىممەت}}{\text{ئۆزگىرىشچان كاپىتال}}$، يەكى $m' = \frac{m}{V}$. ئۇ يالىغا ئىشچىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئەمگەك كۈچىنىڭ كاپىتال تەرىپىدىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىنىڭ يەكى ئىشچىنىڭ كاپىتالىست تەرىپىدىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىنىڭ ئېنىق ئىپادىسىدۇر» («ماركس ـ ئېنگېلس

ئەسەرلىرى»، خەلىزۇچە نەشرى، 23 - تۇم، 244- بەت).

قوشۇمچە قىممەت يالالنما ئىشچىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى تەرىپىدىن يارىتىلىدۇ. كاپىتالىستنىڭ ئاۋانسلانغان پۈتۈن كاپىتالى ئىچىدە، پەقەت ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلگەن ئۆزگىرىشچان كاپىتال (V) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قىممەتنىڭ ئۆسۈشىنى ئەملىگە ئاشۇرالايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلگەن ئۆزگەرمەس كاپىتال (C) بولسا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پەقەت قىممەتنى كۆچۈرىدۇ، ئۇنىڭ قىممەت مىقدارى ئۆزگەرمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى ھېسابلاشتا، قوشۇمچە قىممەتنى ئاۋانسلانغان پۈتۈن كاپىتال بىلەن نىسبەتلەشتۈرمەستىن، بەلكى قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزگىرىشچان كاپىتال بىلەنلا نىسبەتلەشتۈرۈش كېرەك، يەنى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئۆسكەن قىسمىنى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئۆزى بىلەن نىسبەتلەشتۈرۈش كېرەك، شۇنداق قىلغاندا، ئاندىن يالالنما ئىشچى يارىتقان قىممەتنىڭ قانچىلىكىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ئارقىلىق شىلۈۋلىنغانلىقىنى، قانچىلىكىنىڭ ئىشچىنىڭ ئۆزىگە تەگكەنلىكىنى كۆرسەتكىلى بولىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستنىڭ ئاۋانسلانغان پۈتۈن كاپىتالى 10 مىڭ يۈەن، ئۇنىڭ ئىچىدە ئۆزگەرمەس كاپىتال (C) 8000 يۈەن، ئۆزگىرىشچان كاپىتال (V) 2000 يۈەن بولسۇن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى تاماملانغاندىن كېيىن، پۈتۈن تاۋارنىڭ قىممىتى (C + V + m) 12 مىڭ يۈەن، بۇنىڭدىن ئاۋانسلانغان پۈتۈن كاپىتال چىقىرىۋېتىلسە، ھاسىل قىلىنغان قوشۇمچە قىممەت 2000 يۈەن بولسۇن، بۇنداقتا قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى $(m') = \frac{2000(m)}{2000(V)} = 100\%$ بولىدۇ، دېمەك، ئىشچى يېڭىدىن يارىتقان قىممەتنىڭ يېرىمى كاپىتالىستنىڭ قولىغا چۈشكەن بولىدۇ، مۇنداقچە ئېيتقاندا، قوشۇمچە قىممەت مىقدارى ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا باراۋەر كېلىدۇ. ئىشچىنىڭ ئەمگىكى زۆرۈر ئەمگەك ۋە قوشۇمچە ئەمگەككە ئايرىلىدىغانلىقى، زۆرۈر ئەمگەك ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ياكى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ قىممىتى بىلەن تەڭ كېلىدىغان قىممەتنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى، قوشۇمچە ئەمگەك بولسا قوشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، قوشۇمچە قىممەت بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ نىسبىتى $\frac{(m)}{(V)}$ ئەينى ۋاقىتتا قوشۇمچە ئەمگەك بىلەن زۆرۈر ئەمگەكنىڭ نىسبىتى ($\frac{\text{قوشۇمچە ئەمگەك}}{\text{زۆرۈر ئەمگەك}}$) گە باراۋەر كېلىدۇ. ئەگەر 12 سائەتلىك بىر ئىش كۈنى ئىچىدە زۆرۈر ئەمگەك كەمۇ، قوشۇمچە ئەمگەك كەمۇ ئالتە سائەتتىن بولسا، ئۇ ھالدا، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئوخشاشلا 100% بولىدۇ.

$\frac{\text{قوشۇمچە قىممەت}}{\text{ئۆزگىرىشچان كاپىتال}}$ دېگەن فورمۇلا بىلەن

$\frac{\text{قوشۇمچە ئەمگەك}}{\text{زۆرۈر ئەمگەك}}$ دېگەن فورمۇلا ماھىيەتتە ئوخشاش بولىدۇ، بىراق، بۇ ئىككى نىسبەت ئوخشاش بىر مۇناسىۋەتنى ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ: ئالدىنقىسى بۇيۇملاشقان ئەمگەك شەكلى بولۇپ، ئۇ ئىشچى يارىتقان قىممەت ئىچىدە، كاپىتالىست بىلەن ئىشچىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ قانچە ئۇلۇشنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ؛ كېيىنكىسى

بولسا تۇراقسىز ئەمگەك يەنى جانلىق ئەمگەك شەكلى بولۇپ، ئۇ ئىشچىنىڭ بىر ئىش كۈنىدىن قانچىلىك ئەمگەك ۋاقتىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى قاپلاشقا، قانچىلىك ئەمگەك ۋاقتىنى كاپىتالىستقا قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىپ بېرىشكە ئىشلىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

كاپىتالىستنىڭ قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش نەپسى چەكسىز بولىدۇ. كاپىتالىستنىڭ ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشى، ئەمگەك سىجىللىقىنى كۈچەيتىش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە ئوخشاش يوللار بىلەن ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشگە ئەگىشىپ، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ، بۇرژۇئازىيە قولغا كەلتۈرىدىغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارىمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت، نىسپىي قوشۇمچە قىممەت دېگەن يادداشلارغا قارالسۇن.

مەھسۇلات قىممىتى مەھسۇلاتقا مۇجەسسەملەشكەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك، ئۇ، سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدە بۇيۇملاشقان ئۆتۈپ كەتكەن ئەمگەكنى ۋە ئىشچى يېڭى قوشقان جانلىق ئەمگەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالدىنقىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئەسلىدىكى قىممىتى بولۇپ، ئۇ ئەمگەك جەريانىدا ئىشچىنىڭ كونكرېت ئەمگەكى ئارقىلىق يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈرۈلۈپ، مەھسۇلات قىممىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ. كېيىنكىسى ئىشچىنىڭ ئوخشاش بىر ئەمگەكى ئابستراكت ئەمگەك سۈپىتىدە ئەمگەك ئوبيېكتىغا قوشقان يېڭى قىممەت بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، بۇ يېڭى قىممەت يەنە ئىككى قىسمغا بۆلۈنىدۇ، بىر قىسمى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى قاپلاشقا ئىشلىتىلىدۇ، بۇ قىسمىنى ئىشچىلار زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە يارىتىدۇ ۋە ئۇنى كاپىتالىست ئىش ھەققى شەكلىدە ئىشچىغا تۆلەيدۇ؛ يەنە بىر قىسمى قوشۇمچە قىممەت بولۇپ، ئۇنى ئىشچىلار قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە يارىتىدۇ، ئۇنى كاپىتالىست ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ. قىسقىسى، مەھسۇلات قىممىتى ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ قىممىتى (C) گە ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ قىممىتى (V)، ئاندىن يەنە قوشۇمچە قىممەت (m) قوشۇلۇپ چىقىرىلغان سانغا يەنى $C + V + m$ غا توغرا كېلىدۇ.

قىممەت، قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى دېگەن يادداشلارغا قارالسۇن.

قىممەتدار مەھسۇلات مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدىكى ئىشچى ئەمگىكى تەرىپىدىن يېڭى يارىتىلغان قىممەت، يەنى مەھسۇلات قىممىتىدىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن قىممەت چىقىرىۋېتىلىپ قېپقالغان قىممەت مىقدارى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، مەھسۇلات قىممىتى ئەمگەك جەريانىدا كۆچۈپ كەلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى (C)، يېڭىدىن يارىتىلغان، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى قاپلاشقا ئىشلىتىلگەن قىممەت (V) ۋە قوشۇمچە قىممەت (m) دىن تەركىب تاپىدۇ. مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى $(C + V + m)$ دىن سەرپ قىلىنغان ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ قىممىتى (C) نى چىقىرىۋەتكەندە، ئۇنىڭدىن قېپقالغان قىممەت $(V + m)$ قىممەتدار مەھسۇلات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەھسۇلات قىممىتى $= C + V + m$؛ قىممەتدار مەھسۇلات $= V + m$. ماركس مۇنداق دەيدۇ:

«بىز پۈتۈن مەھسۇلات قىممىتىنى ئېلىپ چىقىپ مەھسۇلات قىممىتىدە يېگىدىسى پەيدا بولىدىغان ئۆزگەرمەس كاپىتال قىممىتىنى نۆلگە باراۋەرلەيمىز. بۇنداقتا قېپقالغان قىممەت مىقدارى تاۋارنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا ئەمەلىيەتتە ھاسىل قىلىنغان بىردىنبىر قىممەتدار مەھسۇلات بولىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 245- بەت).

مەھسۇلات قىممىتىنىڭ قىممەت مىقدارى ئۆزگەرمەيدىغان يەنى قىممىتى ئاشمايدىغان قىسمى بىلەن قىممەت مىقدارى ئۆزگىرىدىغان يەنى قىممىتى ئاشىدىغان قىسمىنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۇرۇش، يەنى قىممەتدار مەھسۇلاتنى ئۇنىڭدىن ئايرىپ چىقىش كاپىتالىستىنىڭ ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرىشتە ئىنتايىن مۇھىم. ئەگەر قىممەتدار مەھسۇلات (V + m) ئىچىدىكى قوشۇمچە قىممەت (m) مەلۇم بولغان بولسا، ئۇ ھالدا، مۇشۇ قىممەتدار مەھسۇلاتتىن قوشۇمچە قىممەت چىقىرىۋېتىلسە، ئۆزگىرىشچان كاپىتال (V) كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر ئۆزگىرىشچان كاپىتال مەلۇم بولغان بولسا، ئۇ ھالدا، مۇشۇ قىممەتدار مەھسۇلاتتىن ئۆزگىرىشچان كاپىتال چىقىرىۋېتىلسە، قوشۇمچە قىممەت كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر بۇنىڭ ئەكسىلىسى مەلۇم بولغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئاخىرقى ھېسابتىن قىلىپ، قوشۇمچە قىممەت بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ نىسبىتى ($\frac{m}{V}$) نى ھېسابلاپ چىقىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، كاپىتالىستىنىڭ ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئېنىق ئېچىپ كۆرسەتكىلى بولىدۇ.

مەھسۇلات قىممىتى، قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نىسپىي قوشۇمچە قىممەت مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتكە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئىش كۈنىنىڭ ئۆزۈنلۇقى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش ئارقىلىق مۇناسىپ ھالدا قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۆزارتىش يولى بىلەن ھاسىل قىلىنغان قوشۇمچە قىممەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ كاپىتالىستىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشتىكى ئاساسىي ئۇسۇللارنىڭ بىرى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن، ئىش ھەققىنىڭ قىممەتدىشىنى ئىشلەپچىقىرىشقا زۆرۈر بولغان ۋاقتىنى تۇرلۈك چارە ـ تەدبىرلەر بىلەن قىسقارتىش، شۇنىڭ بىلەن زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىشقا توغرا كېلىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 557 ـ بەت).

زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش ۋە شۇ ئارقىلىق قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىش شەرت. ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىشنىڭ ئاچقۇچى بولسا ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. چۈنكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بولسا ئىشچىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرىگە زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىدىن تەركىب تاپىدۇ ـ دەرۋەقە، تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى شۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتىغىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆسكەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا

ئەگىشىپ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى ۋە بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا زۆرۈر بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى تۆۋەن چۈشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تۆۋەن چۈشىدۇ، شۇنداق بولغاندا، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى قىسقىرىپ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئۇزىرىدۇ، قوشۇمچە قىممەتمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. مەسىلەن، ئەسلىدە 12 سائەتلىك ئىش كۈنى ئىچىدە، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ھەرقايسى ئالتە سائەت بولغان بولسا، ئۇ ھالدا قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولىدۇ؛ ئەمدى ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئۆزگەرمىدى، ئەمما ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنىڭ تۆۋەن چۈشۈشى بىلەن، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئازىيىپ 4 سائەت بولۇپ قالدى، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئۇزىراپ سەككىز سائەتكە يەتتى، دەپ پەرەز قىلايلى، بۇ چاغدا، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئۆسۈپ 200% كە يېتىدۇ، يەنى ئىلگىرىكىدىن بىر ھەسسە كۆپىيىدۇ. دەل مۇشۇنىڭدەك قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى كاپىتالىستنىڭ ئۇزلۇكسىز تۈردە تېخنىكا يېڭىلىشىغا، كارخانا باشقۇرۇشىنى ياخشىلىشىغا تۈرتكە بولۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ماركس مۇنداق دەيدۇ: «نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىنىش ئەمگەكنىڭ تېخنىكىلىق جەھەتىنى ئۆزگەرتمىگەندە ياكى ئۇ جەمئىيەتنىڭ تەشكىللىنىشىدە ئېگىزلىك ئىنقىلاب پەيدا قىلمىغاندا،» (يۇقىرقى كىتاب، 557 - بەت) مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشقا قارىغاندا، بۇنداق ئىكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلىنىڭ تېخىمۇ يوشۇرۇن بولىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ماشىنا ئىشلىتىلىدىغان يېرىك سانائەت دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى تېزدىن ئۆستۈرۈشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، كاپىتالىست ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشتە كۆپىنچە نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنى كۆپەيتىشكە تايىنىدىغان بولۇپ قالدى.

مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى دېگەن مانىدىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالىستىك ئاددىي ھەمكارلىق كۆپلىگەن ئەمگەكچىلەرنىڭ ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ياكى باشقا-باشقا بولغان ئەمما بىر - بىرى بىلەن باغلىنىشلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرىدا، ئوخشاش بىر كاپىتالىستنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا ھەمكارلىشىپ ئەمگەك قىلىشى. ئۇ كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئەمگەكنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇشنىڭ بىر خىل ئاساسىي شەكلى. فېئودالدىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىگە ئەگىشىپ، بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان يالالانما ئىشچىلار، بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ۋەيران بولغان قول سانائەتچىلەر، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىك باشقۇرالمايدىغان تىمكارلار ۋە يېزا كەمبەغەللىرىدىن ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھاللىق ئىشخانا ئىگىلىرى ۋە ھۆددىگەر سودىگەر قاتارلىقلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى

كىچىكەيتىپ باردى، شۇنىڭ بىلەن دەسلەپكى كاپىتالىستىك ئىشخانىلار بارلىققا كەلدى. بۇنداق ئىشخانىلاردا قول بىلەن ئىشلەيدىغان ئەمگەك قوراللىرى ۋە مەشغۇلات ئۇسۇللىرى ئۆزگەرمىدى، شۇنداقلا ئىش تەقسىماتىمۇ يولغا قويۇلمىدى. ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ ۋە يالالانغان ئىشچىلارنىڭ سانى بىر قەدەر كۆپ بولغانلىقتىن، ئوبيېكتىپ جەھەتتە، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئاددىي ھەمكارلىق شەكلىنى قوللىنىشنىڭ شەرتلىرى ھازىرلاندى. خۇددى ماركس كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك، «كۆپ ئەمەك ئىشچىلارنىڭ ئوخشاش بىر ۋاقىتتا، ئوخشاش بىر ماكاندا (مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئوخشاش بىر ئەمگەك سورۇنىدا)، ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، ئوخشاش بىر كاپىتالىستنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا ئىشلىشى تارىخىي جەھەتتىمۇ، مەنتىقىي جەھەتتىمۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسىنى تەشكىل قىلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 358 - بەت).

كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئاددىي ھەمكارلىق ئەسلىدىكى كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى ئاساسىدىكى قول سانائەتنىڭ يەككە ئىشلەپچىقىرىشىغا قارىغاندا، ھەر جەھەتتە ئارتۇقچىلىقلا ئىگە: نۇرغۇن كىشىلەر بىرلىكتە ئەمگەك قىلغاچقا، زاۋۇت بىناسى، ئامبار، قورال - سايمان، ئوسكۇنىلەر ۋە باشقىلاردىن ئورتاق پايدىلانغىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە قىلىنىدىغان چىقىمنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ؛ ھەمكارلىق ئىجتىمائىيلاشقان ئەمگەكنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن يەككە - يەككە كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەمگەك ئۇقتىدارىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن بىر خىل كوللېكتىپ كۈچنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلەيدۇ. مەسىلەن، بىر تونىنا كېلىدىغان لەرسنى يۆتكەشكە بىر كىشىنىڭ كۈچى يەتمەيدۇ، لېكىن 20 — 30 كىشى بىرلا ۋاقىتتا تەڭ كۈچ چىقارسا، ئۇنى يۆتكىيەلەيدۇ؛ ھەمكارلىق يولغا قويۇلغاندا، ئەمگەكنى تېجەپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇرغۇن كىشىلەر بىللە ئەمگەك قىلسا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە كۆپەيىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچىنىڭ روھى كۆتۈرۈلىدۇ، ئۇلار رىقابەتلىشىشكە ئىنتىلىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ھەر بىر كىشىنىڭ ئىش ئۇنۇمى ئۆسىدۇ؛ ھەمكارلىق جەددىي پەيتتە زور رول ئوينىيالايدۇ، مەسىلەن، دېھقانچىلىق قاتىلاڭ مەزگىلىدە، ئورۇق چېچىش، ئوغۇتلاش، زىياندىش ھاشاراتلارنى يوقىتىش، ئوت ئوتاش، ئورۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى پەيتنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويماي، ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بىر باشقا ئېلىپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ، 30 كىشىنىڭ يىغىلىپ بىر كۈن ئەمگەك قىلىشى بىلەن ھاسىل قىلىنغان ئۇنۇم بىر كىشىنىڭ يالغۇز ئۆزى 30 كۈن ئىشلىشى بىلەن ھاسىل قىلىنغان ئۇنۇمدىن چوڭ بولىدۇ. ئاددىي ھەمكارلىق يولغا قويۇلغاندا، ھەم ناھايىتى چوڭ ماكاندا تەڭ ئەمگەك قىلغىلى، مەسىلەن، تاشيول ياسىغىلى، قانال قازغىلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى قىلغىلى بولىدۇ، شۇنىڭدەك كىچىكرەك ماكاندا كۆپرەك كىشىلەرنى ئەمگەككە سالغىلى، مەسىلەن، چوڭ ئىمارەتلەرنى ياسىغىلى، تۆجۈپسىلەپ تېرىقچىلىق قىلغىلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش

ئىشلارنى قىلغىلى بولمىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئاددىي ھەمكارلىق ئومۇمىي قوشۇمچە قىممەت ئىسىتىمالىك ئەمەلگە ئېشىشىغىمۇ تۈرتكە بولمىدۇ، چۈنكى، قىممەت بولۇپ بۇيۇملاشقان ئەمگەك ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئەمگەك يەنى ئوتتۇرىچە ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەر بىر سانائەت تارمىقىدىكى ئايرىم - ئايرىم ئىشچىنىڭ ئەمگىكى ھەمىشە ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئەمگەكتىن ئازدۇر - كۆپتۇر چەتلەپ كېتىدۇ. ئەگەر كۆپرەك ئىشچى بىر يەرگە يىغىلسا، بۇنداق چەتلەش بىر - بىرىنى قاپلاپ كېتىدۇ. قىسقىسى، كاپىتالىستىك ئاددىي ھەمكارلىق ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى ئۆستۈردى، يېڭىدىن يارىتىلغان بۇ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئەسلىدە ئەمگەك ھەمكارلىقىنىڭ نەتىجىسى بولغان بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئۇنى كاپىتالىست ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ. كاپىتالىستىك ھەمكارلىقنىڭ تۈپ مەقسىتى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت ئۇندۈرۈۋېلىشتىن ئىبارەت. كاپىتالىستىك ئېگىلدىكىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاددىي ھەمكارلىق پەيدىنپەي كاپىتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتى باسقۇچىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ.

سانائەت ئىنقىلابى، كاپىتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتى، ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يىرىك سانائەت دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتى

قول ھۈنەرۋەنلىكى ۋە يالالانما ئىشچىلارنىڭ ئىش تەقسىماتىنى ئاساس قىلغان كاپىتالىستىك يىرىك ئىشلەپچىقىرىش. بۇ قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىن ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يىرىك سانائەتكە ئۆتۈشنىڭ تەييارلىق باسقۇچىدۇر. ياۋروپادا، ئالاھازەل XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىشخانا قول سانائىتى كاپىتالىستىك سانائەتتە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

ئىشخانا قول سانائىتى مۇنداق ئىككى خىل شەكىلدە ۋۇجۇتقا كەلگەن، بىر خىلى كاپىتالىستنىڭ باشقا - باشقا كەسىپلەردىكى قول سانائەتچىلەرنى بىر ئىشخانىغا ئويۇشتۇرۇشى بىلەن ۋۇجۇتقا كەلگەن، ئۇنىڭدا قول سانائەتچىلەر ئىش تەقسىماتىنى يولغا قويۇپ، بىرلىكتە مەلۇم بىر خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. مەسىلەن، ھارۋا ئىشخانىسى ئەنە شۇنداق، ئۇنىڭدا ھارۋا جابدۇقلىرىنى ياسىغۇچى، تۆمۈرچى، ياغاچچى، سەيپۇش، سىرچى ۋە باشقىلار بولۇپ، ئۇلار ھارۋىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى ئىشلەش ئۇچۇن بىر قىسىم مەخسۇس ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇ خىلدىكى قول سانائەت ئىشخانىسى ئارىلاشما ئىشخانا قول سانائىتىگە كىرىدۇ؛ يەنە بىر خىلى كاپىتالىستنىڭ بىر كەسىپتكى نۇرغۇن قول سانائەتچىلەرنى بىر ئىشخانىغا ئويۇشتۇرۇش بىلەن ۋۇجۇتقا كەلگەن، ئۇنىڭدا قول سانائەتچىلەر ئىش تەقسىماتىنى يولغا قويۇپ، بىر - بىرى بىلەن ئۇلىشىدىغان ئىش ھالقىلىرىدا ئىشلەپ، بىرلىشىپ بىر خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. مەسىلەن، يىگنە ياساش ئىشخانىسىدا، ئايرىم - ئايرىم ئىشچىلار يىگنە ياساشنىڭ مەلۇم بىر ئىش ھالقىسىدىلا ئىشلەيدۇ، بۇرۇنقىدەك 20 نەچچە خىل ئىشنى يالغۇز ئۆزى ئىشلىمەيدۇ، بۇ خىلدىكى قول سانائەت ئىشخانىسى ئورگانىك ئىشخانا قول سانائىتىگە كىرىدۇ،

ئۇ ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ كامالەتكە يەتكەن شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپيتالىستىك ئاددىي ھەمكارلىق يەككە ئادەمنىڭ ئەمگەك قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمىگەنىدى، كاپيتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتى بولسا ئۇنىڭدا ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى، «ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كاپيتالغا ئايلىنىشىدىن بۇ، ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ تېخنىكا خاراكتېرىدىن كېلىپ چىققانلىقى بىر قانۇنىيەت» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 398 - بەت). ئىش تەقسىماتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى، ئىشچىنىڭ مەخسۇس ھالدا مەھسۇلاتنىڭ بىر بۆلىكىنى ئىشلەيدىغان ياكى بىر ئىش ھالقىسىدا ئىشلەيدىغان بولۇشى ئارقىسىدا، ئەمگەكنىڭ مەلىكلىك دەرىجىسىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈش، ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت ئۈچۈن بىر تۈركۈم ماھارەتلىك ئىشچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى؛ ھەر قايسى ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچلىرىنىڭ ماكان جەھەتتىكى ئارىلىقىنىڭ قىسقىرىشى بىلەن، ئەمگەكنىڭ ئۈنۈمسىز خورىشى ئازايدى ۋە ئەمگەك سەجىللىقى كۈچەيدى؛ قوراللىنىش - سايمانىنىڭ كۈندىن - كۈنگە مەخسۇسلىشىشى ۋە مۇرەككەپ ھۈنەر - سەنئەتنىڭ بىرمۇنچە ئايرىم - ئايرىم بولغان مەشغۇلاتلارغا بۆلۈنۈشى بىلەن، ئەمگەك قوراللىرى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، قول بىلەن ئىشلەيدىغان سايمانلار بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىشتىن ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتۈش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستۈردى ھەمدە ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتكە ئۆتۈشكە زۆرۈر شەرت - شارائىتلارنى ھازىرلاپ بەردى. لېكىن، كاپيتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتى ئەينى ۋاقىتتا يەنە يالالانما ئىشچىلارنى نابۇت قىلىپ، ئۇلارنى ناكام كىشىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئۇ ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەۋەسلىرى ۋە قابىلىيەتلىرىنىڭ ھەرقاندىقىنى بۇغۇپ، ئۇلارنىڭ بىر تەرەپلىمە ماھارىتىنى سۈنئىي يوسۇندا راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇلارنى پۈتۈن بىر ئىشنى مۇستەقىل قىلالمايدىغان، كاپيتالىست ئىشخانىسىنىڭ بېقىندىسى سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كاپيتالغا ئۇزاقىچە ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدىغان ھالغا كەلتۈرۈپ قويدى. ئىشخانا قول سانائىتى ئىلگىرىكى مۇستەقىل ئىشلەيدىغان ئىشچىلارنى كاپيتالىستنىڭ قوماندانلىقىغا ۋە ئىنتىزامىغا بويسۇنىدىغان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئىشچىلارنىڭ دەرىجىگە ئايرىلىشىنى ۋە ئىش ھەققىنىڭ جەھەتتىكى دەرىجە پەرقىنى پەيدا قىلىپ، ئىشچىلار ئارىسىدىكى رىقابەتنى كۈچەيتىپ، ئىشچىلارنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا تەسىر يەتكۈزدى. كاپيتالىستلار دەل مۇشۇ ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ ئىشچىلار ئارىسىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ، ئۇلارغا قارىتىقان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى. ئىشخانا قول سانائىتى ھەم كاپيتالىزمنىڭ تەرەققىياتى

ئۈچۈن يېڭى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يارىتىپ بەردى، ھەم كاپيتالىستىك ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ئۈچۈن يېڭى شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن

تەرەپتىن، ئۇ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى تارىخىي تەرەققىيات ۋە زۆرۈر بولغان تەرەققىيات ئامىلى بولۇپ ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ مەدەنىي، ئەپچىل ئېكسپلاتاتسىيە ۋاستىسى بولۇپمۇ هېسابلىنىدۇ»(يۇقىرىقى كىتاب، 403 - بەت).

تار تېخنىكا ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىشخانا قول سانائىتى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندە، كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىۋاتقان بازارنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىغا بولغان ئېهتىياجىنى قاندۇرالماي قالدۇ، ئۇنىڭ ئورنىنى مۇقەررەر هالدا ماشىنلاشقان يېرىك سانائەت ئالىدۇ.

سانائەت ئىنقىلابى، كاپىتالىستىك ئاددىي هەمكارلىق، ماشىنلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ماشىنلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت

قول ئەمگىكى ئورنىغا ماشىنلاشقان ئەمگەك كەڭ كۆلەمدە ئىشقا سېلىنغان كاپىتالىستىك سانائەت. ئەنگلىيەدە، كاپىتالىستىك ئىشخانا قول سانائىتىدىن ماشىنلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەتكە ئۆتۈش ئىشى XVIII ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە بولغان سانائەت ئىنقىلابى ئارقىلىق ئورۇندالدى. ماشىنىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا كەڭ تۈردە قوللىنىلىشى ئارقىسىدا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تېز ئۆسۈپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۆسۈلىغا كۆچلۈك ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساس سېلىندى. كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئۇزىنىڭ ماشىنلاشقان ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت ئەۋزەل شەرت - شارائىتىغا تايىنىپ تۇرۇپ، ئاخىرقى هېسابتا فېئودالىق ئىگىلىك ۋە كۈششاق تاۋار ئىگىلىكىنى ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۆزىنىڭ هۆكۈمرانلىق ئورنىنى تەكىلىۋالدى. ماشىنلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەتنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى بىلەن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور دەرىجىدە ئۆستى، بۇ ئىنسانلار جەمئىيىتى تەرەققىياتىنىڭ مۇهىم بىر نامايەندىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىست ماشىنا ئىشلىتىشتە يالالانما ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك يۈكىنى يېنىكلىتىشىنى ئەمەس، بەلكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىپ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەتنى ئۇندۇرۇۋېلىشنى كۆزلەيدۇ. ماشىنا كاپىتالىنىڭ يالالانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىدىكى ۋاستە بولۇپ قالىدۇ. پەقەت ماشىنىنىڭ قىممىتى ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن تېجەپ قېلىنغان ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەن بولغاندىلا، ئاندىن كاپىتالىست ماشىنا ئىشلىتىدۇ، ئۇنداق بولمىسا، ئۇ كۆپرەك ئىشچىلارنى يالالاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى قول ئەمگىكى بىلەن ئېلىپ بېرىشنى ئەۋزەل كۆرىدۇ، بۇ كاپىتالىزم شارائىتىدا ماشىنا ئىشلىتىشنىڭ چەكلىمىلىك.

كاپىتالىستىك سانائەتتە قول ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى ماشىنلاشقان ئەمگەكنىڭ ئېلىشى ئىشچىلار سانىنىڭ بىر قاتار ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈردى. ماشىنىنىڭ ئەمگەك مەشغۇلاتى جەريانىنى ئاددىيلاشتۇرغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئايال ۋە بالا ئىشچىلار بىر مۇنچە ئەمگەكنىڭ هۆددىسىدىن چىقالايدىغان بولۇپ قالدى. «كاپىتالىزمنىڭ ماشىنا ئىشلىتىشىدە ئۆتتۈرىغا قويۇلغان بىرىنچى شوئار ئايالالار ئەمگەككە سېلىنسۇن،

باللار ئەمگەككە سەلبىسۇن! دېگەندىن ئىبارەت بولدى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 433 - بەت). ئۇ ئىشچى ئائىلىسىنىڭ ھەممە ئەزالىرىنى، ئۇلارنىڭ ئەر ياكى ئايال، قېرى ياكى ياش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، كاپىتالنىڭ بۇيۇمىغا ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا تاشلىدى. ئىشچى ئائىلىسىدىن تېخىمۇ كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ئەمگەك بازىرىغا قوغلاندى قىلىنىشى ئارقىسىدا، ياش قۇرامىغا يەتكەن ئەر ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەرگە چېچىۋېتىلدى، بۇ، ئەر ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى تۆۋەنلىدى دېگەن سۆز. دېمەك، كاپىتالىست ماشىنا ئىشلىتىش ئارقىلىق، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، بەلكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنمۇ ئۆستۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماشىنىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىشى يەنە ساناڭەتنىڭ غايەت زور زاپاس ئارمىيىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈپ، ئەمگەك كۈچى بويىچە تەمىنلەش ئېھتىياجىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان ئەھۋالنى پەيدا قىلدى ھەمدە كاپىتالىستنىڭ ئەمگەك سېجىللىقىنى ئۆستۈرۈشىگە، ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشىغا يېڭى شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. «ئەگەر ماشىنا ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشنىڭ يەنى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىشنىڭ ئەڭ كۆچلۈك ۋاستىسى بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇ كاپىتالنى ئىپادىلىگۈچى بولۇش سۈپىتىدە، ئالدى بىلەن، ئۆزى بۇيۇمىنى ئىگىلىۋالغان ساناڭەت تارماقلىرىدا، ئىش كۈنىنى ئۇزارتىپ بارلىق تەبىئىي چېگرىلاردىن ئاشۇرۇۋېتىشنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 441 — 442 - بەتلەر). ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى يەنە ئىشچىلارنى كۆندىن - كۈنگە ماشىنىنىڭ بېقىنىدىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدى، ھەتتا ئەمگەكچىنىڭ ئۆزىنى كىچىك ۋاقىتتىن تارتىپلا پۈتۈن ماشىنىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدى. ئىلگىرى ئەمگەكچى قورال - سايمانىنىڭ خوجايىنى بولغان بولسا، ئەمدى ئىشچى ماشىنىنىڭ قۇلى بولۇپ قالدى. بۇ ھال يالالنما ئەمگەكنىڭ كاپىتالغا بېقىنىش مۇناسىۋىتىنى چوڭقۇرلاشتۇردى. خۇددى ماركس ئېيتقىنىدەك: «ماشىنىنىڭ ئۆزى ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ بايلىقىنى ئاشۇرىدۇ، لېكىن ئۇنى كاپىتالىستىك ئۈسۈلدا تەتبىق قىلىش بولسا ئىشلەپ چىقارغۇچىنى قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك نامراتلارغا ئايلاندۇرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 483 - بەت). ئۇ پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە قارىمۇ قارشىلىقنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرىدۇ.

ساناڭەت ئىنقىلابى، كاپىتالىستىك ساناڭەتلەشتۈرۈش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ساناڭەت ئىنقىلابى بۇ قانۇنىنىڭ ئاساس قىلغان ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئورنىغا ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەتنى دەسلەتتىن يولىدىكى ئىنقىلابنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ھەم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئىنقىلاب، ھەم ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىكى زور ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ساناڭەت ئىنقىلابى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. كاپىتالىستلارنىڭ تېخىمۇ كۆپ پايدا ئۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن

ئۇزلۇكسىز تەرەققىيات ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، ئىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، تەننەرخنى تۆۋەنلىتىشكە تۇغرا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جۇغراپىيە جەھەتتە بولغان زور كەشپىياتلاردىن كېيىن، دۇنيا بازىرى كۇنسايىن كېڭىيىپ بېرىش بىلەن، ئىشخانا قول سانائىتى بۇيۇملىرىغا چۇشكەن، كۇندىن - كۇنگە ئۆسۈۋاتقان ئېھتىياجنى زادىلا قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى، جۇمۇ يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تېزلەشتە كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى. XVI ئەسىردىن XVII ئەسىرگىچە غەربىي ياۋروپادا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى يەنە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئىنقىلابقا زۆرۈر شەرت - شارائىتلارنى يارىتىپ بەردى: ئەدەبىي گۈللىنىشتىن كېيىن، دېموكراتىك ئىدىيە ئېقىمىنىڭ تارقىتىلىشى ۋە تەبىئىي پەننىڭ راۋاجلىنىشى، بولۇپمۇ بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشى ۋە بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنىڭ تەكلىنىشى كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى بوغۇپ تۇرىدىغان فېئودالىق كۈچلەرنى سۇپۇرۇپ تاشلىدى؛ كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ بەرپا قىلىنىشىنى كەم بولسا بولمايدىغان زور تۇركۇمدىكى ئەركىن ئەمگەك كۈچلىرى ۋە زور مىقداردىكى پۇل - بايلىق بىلەن تەمىنلىدى؛ ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ئۇزاقتىن بۇيانقى تەرەققىياتى ئارقىسىدا، ئىش تەقسىماتى كېڭىيىپ - كۇنگە تەرەققىي قىلىپ، ئەمگەك قورالىرى بارغانسېرى مەخسۇسلىشىپ باردى، بۇ ھال ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتۈش ئۈچۈن ماددىي - تېخنىكىۋى شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

سانائەت ئىنقىلابى ھەممىدىن بۇرۇن ئەنگلىيىدە بولدى، ئىش ماشىنىلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ئىشلىتىلىشى ئۇنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولدى. XVIII ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئەنگلىيىلىك جون ۋياتنىڭ يىپ ئىگىرىش ماشىنىسىنى كەشپ قىلغانلىقىنى جاكارلىشى بىلەن سانائەت ئىنقىلابىنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى. 60—70- يىللاردا، يىپ ئىگىرىش ماشىنىسى كەڭ قوللىنىلدى، 80 - يىللارغا كەلگەندە، رەسمىي پار ماشىنىسى ياساپ چىقىلدى. پار ماشىنىسىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، سانائەت ئىنقىلابى تېزلىكتە ھەرقايسى تارماقلارغا كېڭەيدى، بولۇپمۇ ماشىنىسازلىق كەسپىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، پۈتكۈل سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قىيابېتى ئۆزگىرىپ، ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش سانائەتە قاتناش - تىرانسپورت ۋە كان قېزىش قاتارلىق تارماقلاردا ئومۇملاشتى. XIX ئەسىرنىڭ 30 — 40 - يىللىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيىدە سانائەت ئىنقىلابى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى، ئۇنىڭدىن كېيىنلا، ئامېرىكا، فرانسىيە، گېرمانىيە، روسىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ XIX ئەسىر ئىچىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سانائەت ئىنقىلابى باشلاندى ۋە تاماملاندى.

سانائەت ئىنقىلابى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى ئىنقىلاب بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش

ئۇسۇلىدا زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېز راۋاجلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئاستا تەرەققىي قىلىپ كەلگەن ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىنىڭ ئورنىنى ئىشلەپچىقىرىش ھەققىي تۈردە ئۇچقاندەك ئىلگىرىلەيدىغان دەۋر ئالدى. خۇددى ئېنگېلس ئېيتىپ ئۆتكەندەك: «پار ۋە يېڭى ئىش ماشىنىلىرى كونا ئىشخانا قول سانائىتىنى يېرىك سانائەتكە ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىكىدە ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قۇلاق ئاڭلىمىغان سۈرئەت ۋە قۇلاق ئاڭلىمىغان كۆلەمدە راۋاجلىنىپ كەتتى» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 513 - بەت). سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تاماملىنىشى، ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، شۇنىڭدەك زاۋۇت تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاخىرقى ھېسابتا فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى، كاپىتالىستىك تۈزۈم يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تىكلەندى ۋە مۇستەھكەملەندى. سانائەت ئىنقىلابى كاپىتالىزمنىڭ تۈپ زىددىيىتىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى.

سانائەت ئىنقىلابى يېرىك سانائەت كاپىتالىستلىرى سىنىپىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئادەم سانى جەھەتتىن ئالدىمىقا ئۆسىدىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ چۇشىدىغان سانائەت ئىشچىلىرى سىنىپىنىمۇ ۋۇجۇدقا كەلتۈردى، بۇ ئىككىسىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىغا بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ بارىدى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەھسۇلى ئەنگلىيە پرولېتارىياتىدۇر»، سانائەت ئىنقىلابى «ئاھالىلەر ئارىسىدىكى بارلىق پەرقلەرنى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقنى ئايلاندۇردى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 296 - بەت). ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن، ئەمگەك سىجىللىقى كۈچەيدى، ئىش كۈچىنىڭ ھەقسىز ئەمگەك قىسمى ئاشتى، ئىشچى ئائىلىسىنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئەمگەك بازىرىغا تاشلاندى ھەمدە ئۆمۈربويى ماشىنىغا بېقىندىغان بولۇپ قالدى، بۇ ھال بۇرژۇئازلارنى پرولېتارلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە قۇل قىلىشنى كۈچەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ماشىنا، بىر تەرەپتىن، ئىشچىلارنى چەتكە قاقتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار قوشۇنىنى زورايتتى، تۈركۈم - تۈركۈم ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە يەككە دېھقانلارنىڭ كەينى - كەينىدىن ۋەيران بولۇپ، يالالانما ئەمگەكچىلەر قوشۇنىغا تاشلىنىشى بىلەن، يېڭىنقى زامان پرولېتارىياتى ۋۇجۇدقا كەلدى. ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، يېرىك سانائەت مەركەزلىرى بارلىققا كەلدى، بۇ ھال ئىشچىلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىشىغا پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى، ئىشچىلار قوشۇنىنىڭ ئىتتىپاقىنى كۈچەيتتى، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كۈچىنى زورايتتى. شۇنىڭ بىلەن، «بۇرژۇئازىيە ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە مەھسۇلاتنى ئۆزلەشتۈرۈشتە دەستەك قىلغان ئاساسنىڭ ئۆزىنىڭ تاپىنى ئاستىدىن قومۇرۇپ تاشلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھەممىدىن ئىشلەپچىقارغىنى ئۆزىنىڭ گ

(«ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 453 - بەت).

كاپىتالنىڭ ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يىرىك سانائىتى، كاپىتالىستىك سانائەت تەلەشتورۇش دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

كاپىتالىستىك سانائەت تەلەشتورۇش بۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىنىڭ ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسىنى قۇرۇپ، يېڭى سانائەت تارماقلىرىنى خەلق ئىگىلىكىدە ئۇستۇنلۇككە ئېرىشتۇرۇش يولىدىكى تەرەققىيات جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ كاپىتالىستلارنىڭ پايدا قوغلىشىش يولىدىكى رىقابىتى داۋامىدا ستىخىيىلىك هالدا ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇ، ئادەتتە، يېڭى سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشتىن باشلىنىدۇ، چۈنكى يېڭى سانائەتكە مەبلەغ ئازراق كېتىدۇ، ئۇنىڭدا كاپىتالنىڭ ئوبوروتى تېزرەك بولىدۇ، ئۇنىڭدىن تېزلىكتىلا كۆپ مىقداردا پايدا تاپقىلى بولىدۇ. يېڭى سانائەتتىن پايدا توپلانغان هەمدە ماشىنا، قۇرۇلۇمات ئۇسكۇنىلىرى، تىرانسپورت ئۇسكۇنىلىرى ۋە باشقا ئۇسكۇنىلەرگە بولغان ئېهتىياج زور دەرىجىدە ئاشقان چاغدىلا، ئاندىن ئېغىر سانائەت راۋاجلىنالايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىستىك سانائەت تەلەشتورۇش دەسلەپكى باسقۇچتا خېلى ئاستا ئىلگىرىلەيدىغان بىر جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ.

سانائەت ئىنقىلابى كاپىتالىستىك سانائەت تەلەشتورۇشنىڭ باشلىنىشى بولۇپ، ئۇ XVIII ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا ئەنگلىيەدە مەيدانغا كەلدى. ئۇ چاغدا، ئەنگلىيەدە هەرقايسى ئاساسىي سانائەت تارماقلىرىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قول ئەمگىكى ئاساسىدىكى ئىشلەپچىقىرىشتىن ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتۈشتەك يۈزلىنىش بارلىققا كەلدى. ئالدى بىلەن، پاختا توقۇمىچىلىق ماشىنىسىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە ياخشىلىنىشى رەخت توقۇش كەسپىنىڭ يېڭىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى، سۇ كۈچى بىلەن هەرىكەتلىنىدىغان رەخت توقۇش ماشىنىسى ۋۇجۇدقا كەلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە پار ماشىنىسىمۇ كەشپ قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ماشىنىلار سىستېمىسى ۋە يالالانما ئەمگەكنى بەلگە قىلىغان زاۋۇت تۈزۈمى تېزلىكتە ئورنىتىلدى. پاختا توقۇمىچىلىق كەسپىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، يۇڭ توقۇمىچىلىق، كەندىر توقۇمىچىلىق، يىپەك توقۇمىچىلىق شۇنىڭدەك قەغەزچىلىك، مەتبەئە قاتارلىق ساهەلەرمۇ ئىشخانا قول سانائىتىدىن پەيدىنپەي ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەتكە ئۆتتى. يېڭى سانائەت تارماقلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلارنىڭ كەشپ قىلىنىشى ۋە كەڭ ئىشلىتىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە مېتالچىلىق، ماشىنىسازلىق قاتارلىق ئېغىر سانائەت ۋە قاتناش - تىرانسپورت ساهەلىرىدىكى تېخنىكا يېڭىلاش ئىشىنى ئىلگىرى سۈردى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئەنگلىيەدە تۆمۈر ئېرىتىش سانائىتى ناهايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى، بۇ ئەينى ۋاقىتتا يەنە كۆمۈر قېزىش سانائىتىدىكى تېخنىكا يېڭىلاشنى ئالغا سۈرۈدى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ماشىنىنى ماشىنا بىلەن ياساش ئىشى باشلىنىپ، ماشىنىسازلىق سانائىتى مەيدانغا كەلدى. ئەنگلىيەدىكى سانائەت ئىنقىلابى XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئاخىرلىرىدا ئاساسىي جەهەتتىن تاماملاندى، بۇ ئەنگلىيەنىڭ بىرىنچى بولۇپ ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەت هۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتكەن دەۋرىگە ئايلانغانلىقى ۋە

كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئەنگلىيىدە تولۇق غەلبىگە ئېرىشكەنلىكىنىڭ نامايەندىسى بولدى.

ئەنگلىيىنىڭ كاپىتالىستىك سانائەتلىشىشى دېھقانلارنى ۋە مۇستەملىكىلەرنى تالان - تاراج قىلىش يولى بىلەن ئەمەلگە ئاشتى. قان ھىدى پۇراپ تۇرغان يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى دېھقانلارنى تەلتۆكۈس مەھرۇم قىلىپ، كاپىتالىستىك يېرىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يېتەرلىك دەرىجىدە ئەمگەك كۈچى ۋە ئىچكى بازار يەتكۈزۈپ بەردى. ئەنگلىيە سانائەتلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا دۇنيانىڭ ھەرقايسى قىتئەلىرىدە مۇستەملىكىلەرنى بەسۇبلىپ، شۇ مۇستەملىكىلەردىن شىلۋالغان زور مىقداردىكى پايدىنى ئۆز سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى كاپىتال ئورنىدا ئىشلەتتى ھەمدە تاشقى بازارنى كېڭەيتتى.

ئامېرىكىنىڭ يېقىنقى زامان سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى مۇستەقىللىق ئۇرۇشى (1776 - يىل) دىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە تېخى ئانچە كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولمىغانىدى، ئۇ ئىقتىسادىي جەھەتتە يەنىلا ئەنگلىيىگە يۆلىنەتتى. 1812 — 1814 - يىللىرىدىكى ئەنگلىيە - ئامېرىكا ئۇرۇشى ئارقىلىق، ئۇ ئاخىر كاپىتالىستىك سانائەتنى مۇستەقىل راۋاجلاندۇرىدىغان يولغا ماڭدى. ئامېرىكىنىڭ سانائەتلىشىشىمۇ ئالدى بىلەن پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىدىن باشلاندى. ئۇ جەنۇب - شىمال (1861 — 1865 - يىللىرى) غىچە يېقىنقى زامان ماشىنىسازلىق سانائىتىنى دەسلەپكى قەدەمدە بەرپا قىلدى ۋە سانائەت ئىنقىلابىنى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاپ بولدى. لېكىن، ئامېرىكىنىڭ جەنۇبىدا ئېكىنزارلىق قۇللۇق تۈزۈمى يەنىلا دەۋر سۈرەتتى، ئۇ يەردىكى كاپىتالىستىك سانائەت ئىنتايىن ئارقىدا ئىدى. جەنۇب - شىمال ئۇرۇشىدىن كېيىن، ماشىنىسازلىق سانائىتى تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلاندى، شۇ چاغدىلا كاپىتالىستىك زاۋۇت تۈزۈمى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا پەيدىنپەي غەلبىگە ئېرىشتى. ئامېرىكا سانائەتلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش جەريانىدا ئەنگلىيىنىڭ سانائەت تېخنىكىسى شۇنىڭدەك ياۋروپادىن ئېقىپ كىرگەن مەبلەغ، مەلەكلىك ئىشچى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش پايدىلىق شەرت - شارائىتلاردىن تولۇق پايدىلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئامېرىكىنىڭ سانائەتلىشىشىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى ئۇنىڭ ئامېرىكا قىتئەسىدىكى يەرلىك ئاھالىلەرنى دەھشەتلىك تۈردە تالان - تاراج قىلغانلىقىدىنمۇ ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

فرانسىيەدە، 1789 — 1794 - يىللىرىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابى فېئودالىزىمنى توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، كاپىتالىستىك سانائەتنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى. ناپالېئون يولغا قويغان بىر قاتار سىياسەتلەر مەلۇم دەرىجىدە فرانسىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى. 1815 - يىلىدىن 1848 - يىلىغىچە بوربون خاندانلىقى بىلەن ئورلېئان خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە، سانائەت ئىنقىلابى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدى. ماشىنىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئومۇمىيۈزلۈك قوللانغان تارماق يەنىلا توقۇمىچىلىق سانائىتى تارمىقى بولدى، كېيىن ماشىنىنا قوللىنىش مېتالچىلىق، كان قېزىش ماشىنىسازلىق ساھەلىرىگىمچە كېڭ

1848 - يىلدىن 1870 - يىلغىچ
ئىككىنچى ئىمپېرىيە دەۋرىگە
سانائەت ئىنقىلابى ئاخ

تاماملىنىش باسقۇچىغا كىردى، مانا شۇ چاغدىلا كاپىتالىستىك زاۋۇت تۈزۈمى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى.

گېرمانىيىدە فېئودالىق بۆلۈنمە ۋە يانچىلىق تۈزۈمنىڭ ئۈزۈن مۇددەتلىك ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلىدىن، XIX ئەسىرنىڭ 30 — 40 - يىللىرىغا كەلگەندە، بولۇپمۇ 1848 - يىلىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت ئاندىن پەيدىنپەي ۋۇجۇدقا كەلدى. 1871 - يىلى گېرمانىيە ئىمپېرىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە پرۇسسىيە - فرانسىيە ئۇرۇشى (1870 - يىلى) دا فرانسىيىدىن تۆلىتۇبلىنغان 5 مىليارد فرانك تۆلەم سانائەتكە سېلىندى، بۇ ھال يېرىك سانائەتنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولدى ھەمدە سانائەت ئىنقىلابىنىڭ تاماملىنىش باسقۇچىغا كىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

روسىيىدە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتكە ئۆتۈشى يانچىلىق تۈزۈم بىكار قىلىنغان 1861 - يىلىدىن ئىلگىرى باشلاندى، ئۇنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۆتۈشى بولسا XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بولدى، لېكىن شۇ چاغدىمۇ يەنىلا يانچىلىق تۈزۈم قالدۇقلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرىدى ھەمدە قۇللۇق خاراكتېردىكى ئىجارىگە بېرىش ۋە قەرز پۇل ئېلىشقا تايىنىش ئارقىلىق بولدى.

ياپونىيىدە سانائەت ئىنقىلابى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ئېلىپ بېرىلدى. بىرىنچى تۈركۈمدىكى يېڭىنقى زامان يېرىك سانائەت كارخانىلىرى مىكىجۇ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قۇرۇلدى. دۆلەتنىڭ تۈرتكىسى، يېتەكچىلىكى ۋە يۆلىشى ئارقىسىدا، 1885 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە كارخانا قۇرۇش دولقۇنى بارلىققا كەلدى، پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتى شەخسلەرنىڭ مەبلەغ سېلىشىنىڭ مەركىزى بولدى، بۇنىڭ بىلەن سانائەت ئىنقىلابى تېزلىكتە قانات يېيىپ كەتتى. جۇڭگو بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى جياۋۇ ئۇرۇشى (1894 - يىلى) ياپونىيە سانائەت ئىنقىلابىنىڭ يېڭى باسقۇچقا كىرىشىنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 10 يىل ئىچىدە، ياپونىيىنىڭ سانائىتى، قاتناش - ترانسپورتى شۇنىڭدەك بانكا، سودا قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ھەممىسىدە ھەيران قالارلىق تەرەققىياتلار بولدى، يېقىنقى زامان سانائىتىنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى قۇرۇلدى ھەمدە ئۈستۈن ئورۇنغا ئىگە بولدى.

كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۇرۇش ئارقىسىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، سانائەت مەركەزلىرى بارلىققا كەلدى ۋە شەھەرلەر تېز راۋاجلاندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزىلاردىكى سىنىپىي بۆلۈنۈشمۇ تېزلىدى. يېزا ئاھالىسىنىڭ شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىشى بىلەن، شەھەر ئاھالىسىنىڭ سانى ئۈزلۈكسىز كۆپەيىپ باردى. ئەنگلىيىدە XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا، گېرمانىيىدە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ئاھالىنىڭ تەڭدىن تولىسى شەھەرلەرگە مەركەزلەشتى. قىسقىسى، كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۇرۇش جەريانى يالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، ئۆز دۆلىتىدىكى دېھقانلارنى خانىۋەيران قىلىش، باشقا دۆلەتلەرنىڭ بولۇپمۇ مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە خەلقلىرىنى تالان - تاراج قىلىش جەريانى بولدى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سانائەتلىشىشى ھەرگىزمۇ كاپىتالىستىك تۈزۈمگە كۆچلۈك ماددىي - تېخنىكىۋى ئاساسنى قۇرۇپ بەرگەن

ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ تۆپتىن ئۆزگەرتىلىشى بولۇپمۇ هېسابلىنىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئاخىرقى هېسابتا بارلىق كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ تەكلەنگەنلىكىنىڭ نامايەندىسى بولدى. لېكىن، كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى هەمدە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيەدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ ئاساسىي سىنىپنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. مانا بۇلارنىڭ هەممىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتنى ۋە پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ قارىمۇقارشىلىقنى كۈچەيتتى.

سانائەت ئىنقلابى، ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى

«ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تارقاق، كىچىك كۆلەملىك يەككە ئىشلەپچىقىرىشتىن مەركەزلەشكەن، چوڭ كۆلەملىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتۈش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ ئاساسىي تەرەققىيات يۆزلىنىشى مۇنداق بولىدۇ: ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بارغانسېرى ئىنچىكىلىشىپ بارىدۇ، هەمكارلىق دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى ئىجتىمائىي خاراكتېرغا ئىگە بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى كاپىتالىزمنىڭ تارىخ سەهنىسىگە چىقىشى بىلەن باشلانغان. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئەسلىدىكى تارقاق، كىچىك كۆلەملىك يەككە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىش تەقسىماتى ۋە هەمكارلىق ئارقىلىق باغلانغان ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتكە ئايلاندۇردى. بۇ ئۆزگىرىش بىرنەچچە 100 يىلدىن بۇيانقى هۈنەرۋەنلەرنىڭ هۈنىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە كەسكىن ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى بارغانسېرى ئىجتىمائىيلىققا ئىگە قىلدى. ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت ئاساسىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ستېخىيىلىك هالدا ئىجتىمائىيلىشىش جەريانى ئاساسەن مۇنۇ جەهەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلىتىلىشىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ، چەكسىز ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ يەككە-يەككە ئادەم ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلاشقان، يەنى كۆپ ئادەم ئورتاق ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت. ئۇ كاپىتالىستىك ئاددىي هەمكارلىق، ئىشخانا قول سانائىتىنى ۋە ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ ئىبارەت ئۈچ تەرەققىيات باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى. ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت ئۇنىڭ پىشقان شەكلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. (2) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ شۇنداق دېگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىمۇ يەككە-يەككە ئادەملەرنىڭ بىر قاتار ئىشخانىسى هەر-كىتىدىن بىر قاتار ئىجتىمائىي هەرىكەتلەرگە ئايلانغان بولىدۇ. مەسىلەن ئۇ يەككە-يەككە ئادەملەرنىڭ هەمكارلىقىدىن ئىجتىمائىيلاشقان مەهسۇلاتلىرى

سۇلاتقا ئايلانغان بولىدۇ. ھازىرقى زامان زاۋۇت-لىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلار، مەسىلەن، گەزلىمە، مېتال بۇيۇملار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار نۇرغۇن ئىشچىلارنىڭ ئورتاق مەھسۇلاتى بولىدۇ. بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇسلىشىشى نەتىجىسىدە، ئۇنىۋېرسالليقى كۈچلۈكرەك بولغان مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسىنى بىرمۇنچە زاۋۇتلار ھەمكارلىشىپ ئىشلەپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئۇزلۇكسىز مەيدانغا كېلىدۇ، كارخانىلار، تارماقلارنىڭ بىر-بىرىگە يۆنىلىش مۇناسىۋىتى تېخىمۇ كېڭىيىدۇ ۋە كۈچىيىدۇ، ئەسلىدە تارقاق بولغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرى ئايرىلماس بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئايلىنىدۇ. (3) ئىشلەپچىقىرىشنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تار دائىرىدىكى يەرلىك بازارلار قوشۇلۇپ بىر پۈتۈن ئىچكى بازارغا ئايلىنىدۇ، خەلقئارا بازارمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ تېز كېڭىيىدۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىرەر دۆلەت دائىرىسىدىن دۇنيا دائىرىسىغىچە كېڭىيىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش، مۇئامىلە، تەقسىمات ۋە ئىستېمالمۇ تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە بىر-بىرىگە باغلىنىدۇ، دېمەك، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرى بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ بىرلىشىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى قۇدرەتلىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ھاسىل قىلىدى، بۇ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ فېئودالليق تۈزۈم ئۈستىدىن غەلبە قىلىشىدىكى ماددىي ئاساس بولدى. ھازىرقى زاماندىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، بەلكى ھەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى، ھەتتا بىرخىل مەھسۇلاتنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ۋە ھۈنەر-سەنئەتكە دائىر مەشغۇلاتلارنىمۇ مەخسۇسلاشقان ئىشلەپچىقىرىشقا ئايلاندۇردى. تەرەققىي تاپقان بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە مەھسۇلات بويىچىلا ئەمەس، بەلكى زاپچاس-بۆلەكلەر ۋە ھۈنەر-سەنئەت بويىچىمۇ مەخسۇسلىشىش يولغا قويۇلدى. مەخسۇسلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، مەخسۇسلاشتۇرۇش ئارقىلىق يەككە مەھسۇلاتنىڭ ۋە ئاز مىقداردىكى مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى كۆپ مىقداردىكى مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ، ئۇنۇمى يۇقىرى بولغان مەخسۇس ئۈسكۈنىلەرنى ۋە ئاپتوماتىك ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىلىرىنى قوللانغىلى بولىدۇ، ئىلغار ھۈنەر-سەنئەتنى شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىلمىي تەشكىلىي شەكلىنى قوللانغىلى بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى زور ھەجمىدە ئۆستۈرۈپ، تەننەرخنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھالدا تۆۋەنلىتىپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىنى تېخىمۇ زور كاپالەتكە ئىگە قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋر قىلىش ۋاقتىنى زور دەرىجىدە قىسقارتقىلى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى زامانىۋى بىرىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى دەرىجىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىشى،

ئوبيېكتسىپ جەھەتتە، جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشنى شۇنداقلا ئۇلارنى جەمئىيەتنىڭ بىر تۇتاش پىلانلىق باشقۇرۇشى ۋە نەزى - بېرى قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدا ستېخىيىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلغاچقا، ئۇ كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈمىنىڭ قاتتىق توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەر كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ بارىدۇ. بولۇپمۇ مونوپول كاپىتالىزم باسقۇچىغا يەتكەندە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى تەرەققىي قىلىپ يۈكسەك دەرىجىگە يېتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتال بولسا بارغانسېرى ئىنتايىن ئاز سانداكى چوڭ مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا مەركەزلىشىدۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ بارىدۇ. «ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش بىلەن سىغىشالمايدىغانلىقىنىڭمۇ شۇنچە ئېنىق ئىپادىلىنىشى مۇقەررەر» (ئېنگېلس: «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 519 - بەت). بۇ ھال ئاخىر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى ئېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۆسۈلى، ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك ئىرىك سانائەت، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت

«نورمىدىن تاشقىرى قوشۇمچە قىممەت» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. بۇ، تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىدىن تۆۋەن بولغان مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ھەممىدىن بۇرۇن يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرگەن كارخانىلار ئۆز تاۋارلىرىنىڭ ئايرىم قىممىتىنى ئىجتىمائىي قىممىتىدىن تۆۋەنلىتىدۇ، لېكىن ئۇنى يەنىلا ئىجتىمائىي قىممىتى بويىچە ساتقاچقا كۆپرەك قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. نورمىدىن ئارتۇق بۇ بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى تەرىپىدىن يارىتىلىدۇ.

مەسىلەن، جەمئىيەتتە ئادەتتىكى تېخنىكا سەۋىيىسىگە ئىگە بولغان بەتىنكە زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى 12 سائەتلىك ئىش كۈنىدە 2 جۈپ بەتىنكە ئىشلەپ چىقىرىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى 24 يۈەن بولىدۇ، ئۇنىڭ 20 يۈەنى خۇرۇم قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى (C) بولىدۇ، يەنە 2 يۈەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى (v) نى تۆلەشكە ئىشلىتىلىدۇ، قالغان 2 يۈەن قوشۇمچە قىممەت (m) بولىدۇ. ئەگەر مۇشۇ بەتىنكە زاۋۇتىنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ قىممىتى ئىجتىمائىي قىممەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ھەر بىر جۈپ بەتىنكىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى 12 يۈەن بولىدۇ. مۇنداق پەرەز قىلايلى، باشقا بىر بەتىنكە زاۋۇتى ھەممىدىن بۇرۇن يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى بىر ھەسسە ئۆستۈرگەن، يەنى 12 سائەتلىك ئەمگەك بىلەن تۆت جۈپ بەتىنكە ئىشلەپ چىقارغان بولسۇن، ئۇنىڭ ئىچىدە خۇرۇم قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن قىممەت (C) 40 يۈەن، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى (v) نى تۆلەشكە كەتكىنى 2 يۈەن، قوشۇمچە قىممەت (m) 2 يۈەن بولغان

بولسا جەمئىي 44 يۈەن بولىدۇ، دېمەك، ھەر بىر جۈپ بەتىنكىنىڭ ئايرىم قىممىتى 11 يۈەن بولغان بولىدۇ. لېكىن بەتىنكە يەنىلا ئىجتىمائىي قىممىتىنى بويىچە يەنىي ھەر بىر جۈپىي 12 يۈەنگە سېتىلسىدىغان بولغاچقا، تۆت جۈپنى جەمئىي 48 يۈەنگە سېتىلىدۇ، شۇ بەتىنكە زاۋۇتىنىڭ كاپىتالىستى باشقا كاپىتالىستلارغا ئوخشاشلا 2 يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى يەنە 4 يۈەنلىك نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، دېمەك، ئۇ جەمئىي 6 يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. دېمەك، نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىدىن تۆۋەن بولۇشىدىن كېلىدۇ. كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا، تاۋارنىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلىنىدۇ (ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىلا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ)، شۇنىڭ بىلەن نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتمۇ نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئايلىنىدۇ.

نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنىڭ قولغا كەلتۈرۈلۈشى ئىشچىنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ قىسقارتىلىشى ۋە قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشىدىنمۇ ئاپىرىلمايدۇ. يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىسالنى ئالايلى، ئادەتتىكى بەتىنكە زاۋۇتىنىڭ بىر ئىشچىسى 12 سائەتلىك ئىش كۈنىدە جەمئىي 4 يۈەنلىك يېڭى قىممەت (2v + 2m) يارىتىدۇ، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىمۇ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىمۇ 6 سائەتتىن بولىدۇ، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولىدۇ، يېڭى تېخنىكىنى قوللانغان بەتىنكە زاۋۇتى، بىر ئىشچى بويىچە ھېسابلىغاندا، 12 سائەت ئىچىدە 8 يۈەنلىك يېڭى قىممەت (2v + 6m) گە ئىگە بولىدۇ، دېمەك، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى 3 سائەتكە قىسقارغان، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى 9 سائەتكە ئۇزارغان، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 300% كە يەتكەن بولىدۇ. دېمەك، نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ قىسقارتىش، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىش يولى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

ھەممىدىن بۇرۇن يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرگەن كاپىتالىستلار نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولالايدۇ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈلۈش بىلەن ئەسلىدە نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن كاپىتالىست ئىشلەپچىقارغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىدىن بىلەن بولغان پەرقى يوقالغان چاغدا، ئۇ نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولالمايدۇ، ئادەتتىكىچە ئىشلەپچىقىرىش قوشۇمچە قىممەتكىلا ئىگە بولالايدۇ. بۇ چاغدا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان بەزىبىر كارخانىلارنىڭ كاپىتالىستلىرى نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. كاپىتالىستلارنىڭ نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىش يولىدىكى رىقابىتى ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

ئەمما، يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالىست نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنى قولدىن كەتكۈزۈپ قويماسلىق ئۈچۈن، يېڭى تېخنىكىنىڭ مەخپىيىتىنى ساقلايدۇ، بۇ ھال يېڭى تېخنىكىنىڭ ئومۇملىشىشىغا توسالغۇ بولۇپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسۈشى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش

كىشىلىك تەرەققىياتنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى بوغۇپ قويىدۇ. بۇ — كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ بىر - بىرىگە زىتلىقىنىڭ بىر خىل ئىپادىسى.

قوشۇمچە قىممەت، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت، نىسپىي قوشۇمچە قىممەت، نورمىدىن ئارتۇق پايدا دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى كاپىتالىزم شارائىتىدا پايدىنىڭ ھاسىل قىلىنىش ۋە ئېشىپ بېرىش قانۇنىيىتى، ئۇ كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مەلۇم بىر ئايرىم تەرىپىنى ياكى ئايرىم جەريانلىرىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ بارلىق ئاساسىي تەرەپلىرى ۋە بارلىق ئاساسىي جەريانلىرىنى بىرلىكتە يېدۇ، دېمەك، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماھىيىتىنى بەلگىلەيدۇ.

قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىنى، يەنى كاپىتالىستنىڭ ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق ئىشچىدىن قوشۇمچە قىممەت شىلىۋېلىشىدىن ئىبارەت ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كاپىتالىست ئادەملەشكەن كاپىتالدۇر، ئۇنىڭ جېنى كاپىتالنىڭ جېنىدۇر، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى بىۋاستە ۋە ھەل قىلغۇچ مۇددىئاسى پاللانما ئىشچى يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋېلىشتىن ئىبارەت. مارکس كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇسۇلىنىڭ تارىخىي پۈزلىنىشىنى تەھلىل قىلىپ كېلىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ياكى پۇل تېپىش بىر ئىشلەپچىقىرىش مۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى» («مارکس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 679 - بەت). كاپىتالىزم شارائىتىدا، نېمىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە قانداق ئىشلەپچىقىرىش پايدىنىڭ تاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولىدۇ. پايدىسى كۆپلىرىنى كۆپ ئىشلەپچىقىرىش، پايدىسى تازلىرىنى تاز ئىشلەپچىقىرىش، پايدىسى يوقلىرىنى ئىشلەپچىقارماسلىق كاپىتالىستنىڭ دەسمايىسىنى تۇرىدۇر، بۇنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماھىيىتى بەلگىلەيدۇ.

كاپىتالىستنىڭ پرولېتارىياتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈشىنىڭ مۇنداق ئىككى خىللا ئۇسۇلى بار: بىرى، ئىش كۈنىنى ئۇزارتىپ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ئاشۇرۇۋېتىش ئارقىلىق مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش؛ يەنە بىرى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش ئارقىلىق نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا كاپىتالىست ئىشچىغا قارىتىلغان ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇسۇلىنى بارغانسېرى كۆپرەك قوللىنىدۇ.

كاپىتالىست نىسپىي قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، يەنى تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئەمگەك ئۇنۇملۇقلىقىنى ئۆستۈرۈش، ئىشچىنىڭ تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىش بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى كېمەيتىدۇ، ئەمگەك ئۇنۇملۇقلىقىنى ئاشۇرۇش ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىش بىلەن ئەمگەك ۋاقتىنى

يېڭى تېخنىكىنى قوللانغان كاپىتالىست ئۆز تاۋارلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقاسەرپ قىلغان ئايرىم ئەمگەك ۋاقتىنى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن تۆۋەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بۇ تاۋارلارنى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلەنگەن قىممەت بويىچە ساتسا، نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولالايدۇ ھەمدە ئۇنى نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئايلاندۇرالايدۇ. نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى قوغلىشىش كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچتۇر. مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش ئۇسۇلى بىلەن تىسپىي قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش ئۇسۇلىنى بىر - بىرىدىن مۇتلەق ئايرىۋەتكىلى بولمايدۇ. تىسپىي قوشۇمچە قىممەت ئۇندۇرۇۋېلىش جەريانىدا، ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈلۈشى مۇقەررەر، بۇنىڭ بىلەن ئىشچى ئوخشاش ۋاقىت ئىچىدە ھېكە، جىسمانىي كۈچ ۋە مۇسكۇل قاتارلىقلارنى تېخىمۇ كۆپ سەرپ قىلىشقا، يەنى تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك سەرپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ، ئەينىۋاقىتتا، مۇتلەق قوشۇمچە قىممەتنى شىلۈېلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش كاپىتالىستلارنىڭ بەس - بەس بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈلمىنى كېڭەيتىشگە تۈرتكە بولۇپ، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى قارىغۇلارچە ئۆسۈشكە قاراپ يۈزلەندۈرىدۇ. لېكىن، ئەينى ۋاقىتتا، قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىش مۇقەررەر ھالدا ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ ئەمەلىي سېتىۋېلىش كۈچىنى چەكلەپ ناھايىتى تۆۋەن سەۋىيىدە توختىتىپ قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىغۇلارچە ئۆسۈشى بىلەن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجىنىڭ تىسپىي ئازىيىپ بېرىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، دەۋرىي ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىدەك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش ئارقىسىدا، كاپىتالىستلار ئارىسىدا ھايات - ماماتلىق رىقابەت يۈز بېرىدۇ. ھەممىدىن ئاۋۋال ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى زور ھەجىمدە تۆۋەنلەتكەن كاپىتالىست رىقابەت داۋامىدا غالىب بولۇپ، تېخىمۇ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن كاپىتال جۇغلاپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىدۇ. ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىشقا قۇدرىتى يەتمىگەن ئوتتۇرا، كىچىك كارخانا ئىگىلىرى رىقابەت داۋامىدا مەغلۇپ بولۇپ، خانەۋەيران بولىدۇ، ھەتتا ئەمگەك كۈچىنى ساتىدىغان پرولېتارلار قاتارىغا قوشۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستنىڭ نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى قوغلىشىشى كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ماشىنا ئىشچىلارنى چەتكە قاقىدىغان ئەھۋال بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ بارىدۇ، تىسپىي ئوشۇق ئاھالە ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ كېتىدۇ. قىسقىسى، قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش نەتىجىسىدە، سانائى بارغانسېرى ئازىيىپ بارىدىغان كاپىتالىستلار بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدىغان ئىجتىمائىي بايلىقنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ، سانائى بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدىغان يالانما ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى بولسا تىسپىي ھالدا ئۆزلۈكسىز يامانلىشىپ بارىدۇ، بەزىدە ھەتتا مۇتلەق يامانلىشىپ كېتىدۇ. دېمەك، دەل قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى كاپىتالىستىك

ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئېگىزلىك زىددىيىتىنىڭ ـ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مۇقەررەر ھالدا كۈندىن ـ كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ بارىدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. بۇ زىددىيەتلەر پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ئارقىسىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك، مۇرەككەپ ۋە تەكرار ـ تەكرار بولىدىغان نىسپىي كۈرەشلەر ئاخىر مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ھالاك بولۇشقا ئېلىپ بارىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىگە سەۋەب بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مونوپولىيە پەيدا بولۇپ، كاپىتالىزم ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىن تەرەققىي قىلىپ مونوپولىيە باسقۇچىغا ئۆتىدۇ. قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي دەۋرىدە رول ئوينايدۇ، لېكىن، مونوپول كاپىتالىزم يەنى جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى يېڭى ئىقتىسادىي شەرت ـ شارائىتلار قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنى يېڭى ئىپادە شەكلىگە ئىگە قىلىدۇ. ئەركىن كاپىتالىزم دەۋرىدە، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى ئوتتۇرىچە پايدا قانۇنىيىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، مونوپولىيە كاپىتالنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارماقلار ئارا ئەركىن كۆچۈپ يۈرۈشىگە توسالغۇ بولىدۇ. مونوپول كاپىتال بازار، خام ئەشيا مەنبەلىرى، مەبلەغ سېلىش ئورۇنلىرى ۋە مۇستەملىكىلەرگە بولغان مونوپولىيىسىگە تايىنىپ، ئوتتۇرىچە پايدىدىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن يۇقىرى مونوپول پايدىنى شىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى يۇقىرى مونوپول پايدا قانۇنىيىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مونوپول كاپىتال يۇقىرى مونوپول پايدىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتىدىكى ياللانما ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئۆز دۆلىتىدىكى ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتاللارنى مەھرۇم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە باشقا دۆلەت خەلقلىرىنى بولۇپمۇ مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە خەلقلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىدۇ ۋە قوللۇقىغا چۈشۈرىدۇ، شۇنداقلا باشقا ئەللەرنىڭ مونوپول كاپىتاللىرى بىلەن دۇنيا بازىرى، خام ئەشيا مەنبەلىرى، مەبلەغ سېلىش ئورۇنلىرى، مۇستەملىكە ۋە تەسىر دائىرىلەرنى تالىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىرى ئىنتايىن زور دەرىجىدە كەسكىنلىشىپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ھالاكىتى تېزلەيدۇ.

قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئوينىشى كاپىتالىستىك يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنى يەككە ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى تېزلىكتە چەتكە قېقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ فېئودالدىق تۈزۈم ئۈستىدىن غەلبە قىلىشى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن سۈرئەت بىلەن تېز راۋاجلىنىشى ۋە ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ مىسلىسز دەرىجىدە كۆپىيىشىگە سەۋەب بولدى. لېكىن، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئوينىشى يەنە مۇقەررەر ھالدا بايلىقنىڭ بۇرژۇئازىيە تەرەپكە، نامراتلىقنىڭ پرولېتارىيات تەرەپكە جۇغلىنىشىغا سەۋەب بولۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك

ۋەددىيەلىنى كۇندىن - كۈنگە ئۆتكۈزلەشتۈرۈپ، يۇقىرىغا قاراپ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەركىن كاپىتالىزمنى ئايىنىتسىپ مونوپول كاپىتالىزمغا ئايلاندۇردى، لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «كاپىتالىستلىك جەمئىيەتنىڭ مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىستلىك جەمئىيەتكە ئايلىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ يەكۈنىنى ماركس تامامەن ۋەپەتلا ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەت قانۇنىيىتى»، ئاساسەن، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى كاپىتالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات، ئىستېمال قاتارلىقى بارلىق ئاساسىي تەرەپلىرىگە سىڭگەن بولىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆرلىشى ۋەكىرىزىسقا ئۇچرىشى، كاپىتالىزمنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە كەمچىلىكى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە ھالاك بولۇشىدىن ئىبارەت پۈتۈن جەريانى - مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناشلىقىدىنلا نەتىجىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىش كۈنى «ئەمگەك كۈنى» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئۇ ئەمگەكچىنىڭ كارخانىدا بىر كېچە - كۈندۈزدە ئەمگەك قىلغان ۋاقتىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىش كۈنى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىدىن تەركىب تاپىدۇ. زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە، ئىشچى ئۆز ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى بىلەن تەڭ كېلىدىغان قىممەت ئىشلەپ چىقىرىدۇ. قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە، ئىشچى كاپىتالىستقا قوشۇمچە قىممەت ياراتقۇچى بېرىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇددىئاسى ۋە مەقسىتى ئىش كۈنىنىڭ زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدىن ئىبارەت ئەڭ تۆۋەن چەكتىن تۆۋەن بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىگەن. مۇشۇ چەكتىن تۆۋەن بولسا، ئىشچى كاپىتالىستقا قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئىش كۈنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى مۇنۇلارغا باغلىق: (1) ئەمگەك كۈچىنىڭ فىزىئولوگىيە جەھەتتىكى چېگرىسى، فىزىئولوگىيە ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشچى دەم ئېلىشى، ئۇخلىشى، تاماق يېيىشى كېرەك، بۇنىڭ ئۈچۈن ۋاقىت كېرەك. (2) مەنىۋى جەھەتتىكى چېگرا، مەنىۋى ۋە ئىجتىمائىي ئېھتىياجلارنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئىشچىنىڭ ئۆگىنىشىگە، ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇشىغا، مەدەنىي تۇرمۇشىغا ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتكە قاتنىشىشقا ۋاقىت كېرەك. بۇ ئەڭ كىچىك چەك ئۆزگىرىشچان مىقدار بولۇپ، ناھايىتى زور ئەۋرىشىملىككە ئىگە، ھالبۇكى، «بىر كېچە - كۈندۈزنىڭ - 24 سائەتنىڭ ھەممىسىدە ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېچكى تەلىپى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 286 - بەت) كاپىتالىست ئاچكۆز بۇرژۇئا ئوخشاش قوشۇمچە ئەمگەكنى تالاپ، ئىش كۈنىنىڭ مەنىۋى چەكتىكى چېگرىسىنىلا ئەمەس،

بەزىدە ئۇنىڭ فىزىئولوگىيە جەھەتتىكى چېگرىسىنىمۇ بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى ئىشچىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى، سالامەت تۇرۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقتىنى ئىگىلىۋېلىپ، ئىشچىنى ۋاقتىسىز قېرىتىدۇ، ھەتتا ۋاقتىسىز ھالاك قىلىدۇ. ئىشچى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئىش كۈنىنى ھەددىدىن زىيادە ئۇزارتىشقا قەتئى قارشى تۇرۇپ، ئىش كۈنىنىڭ نورمال بولۇشىنى ساقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. دېمەك، ئىش كۈنىنىڭ ئەمەلدىكى ئۇزۇن - قىسقىلىقى بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىغا باغلىق بولىدۇ. لېكىن، كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىست بۇ كۈرەشتە ھامان پايدىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يەنى تەخمىنەن XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ زورلۇق بىلەن ئىش كۈنىنى ئۇزارتىدىغان بىر قاتار ئەمگەك قانۇنلىرىنى ئېلان قىلغانىدى. سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن، ماشىنىلاشقان يېرىم ئىشلەپچىقىرىش قورال ئەمگىكىنىڭ ئورنىنى ئالدى، بۇ، بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستنىڭ ئىشچىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى سىلىۋېلىشىنى يېڭى قۇدرەتلىك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ بىلەن تەمىن ئەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا، زور تۇرگۈمدىكى بالا ئىشچى ۋە ئايال ئىشچىلار ئەمگەك بازىرىغا كىردى، بۇنىڭ بىلەن ئىشتىكى ئىشچىلار چىدىغۇسىز ئەمگەك شارائىتىدا ئىشلەشنى راۋا كۆرۈشكە مەجبۇر بولدى، بۇ، كاپىتالىستنىڭ ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشتىكى كۆچلۈك بىر ۋاستىسى بولۇپ قالدى. ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى ئىشچىلار سىنىپىغا ئېغىر ئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى، ئىشچىلارنىڭ ئىش كۈنىنى قىسقارتىشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشلىرى ئۇزلۇكسىز بولۇپ كەلدى. بۇ كۈرەش، ئالدى بىلەن، سانائەت ئىنقىلابى ھەممىدىن ئاۋۋال بولغان جاي - ئەنگلىيىدە يۈز بەردى. پرولېتارىيات تىنىك قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدا، ئىشچىلارنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۇرلەۋاتقان ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىن قورقىقان ۋە ئۇزۇنىنىڭ يېراق كەلگۈسى مەنپەئىتىنى قوغداشنى كۆزدە تۇتقان بۇرژۇئازىيە ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشىغا دۆلەت ماشىنىسى ئارقىلىق، قانۇن بىلەن چەك قويۇپ، ئاتالمىش نورمال ئىش كۈنىنى بەلگىلەشكە مەجبۇر بولدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، كاپىتالىست ئەمگەك سىجىللىقىنى ئاشۇرۇش يولى بىلەن ئىشچىلارغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىدىغان بولدى. مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئەللەردىكى، ئىش كۈنى ئومۇمەن، كاپىتالىستنىڭ ئەللەردىكىدىن كۆپ ئۇزۇن. مەسىلەن، كونا جۇڭگو زاماننىدا، نۇرغۇن كارخانىلاردا ئىش كۈنى 12 سائەتكە ھەتتا 16 سائەتكە يېتەتتى.

مۇتلەق قوشۇمچە قىممەت، نورمال ئىش كۈنى، 8 سائەتلىك ئىش تۇزۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نورمال ئىش كۈنى ھەققىدىكى مەسىلىنىڭ ئىش كۈنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەت قانۇنىدا بەلگىلەنگەن، كارخانىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلىدىغان ئىش كۈنىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، نورمال ئىش كۈنىنىڭ بەلگىلىنىشى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ كاپىتالىست

لار سىنىپىغا قارشى ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. تۇرلۇك سىنىپلارنىڭ نورمال ئىش كۈنى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى تۇرلۇك بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلار ئىش كۈنىنى مۇمكىنقەدەر ئۇزارتىپ، بىر ئىش كۈنىدە ئەمگەك كۈچىدىن ئەڭ زور دەرىجىدە پايدىلىنىپ، تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت شىلدۇپلىشقا ھەممىدىن بەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. مەسىلەن، ئەنگلىيەدە، XVII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمغىچە بولغان مەزگىلدە، ئىش كۈنى 12، 14 ھەتتا 16 سائەتكە يەتكەن، ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى بىلەن، ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيە كۈچەيتىلىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ نورمال شەرت - شارائىتلىرى بۇزۇلغان، نەتىجىدە ئىشچىلاردىن كەسپىي كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلار كۆپەيىپ كېتىپ، ئۆلۈش نىسبىتى ئۆسكەن، ئۇلارنىڭ ئۆمرىمۇ قىسقىرىپ كەتكەن. ئىشچىلار ئۆزىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، ئىش كۈنىنى قىسقارتىشنى تەلەپ قىلىپ قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بارغان، ئۇلار ئىش كۈنىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ نورمال خورىشىغا ۋە ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئۈيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىش كۈنىگە قانۇن بىلەن چەك قويۇشنى تەلەپ قىلغان. دېمەك، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تارىخىدا، ئىش كۈنىنى نورمالاشتۇرۇش جەريانى ئىش كۈنىنىڭ چېكىنى بەلگىلەش يولىدىكى كۈرەش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 262 - بەت). بۇ كۈرەش ھەممىدىن بۇرۇن ئەنگلىيەدە باشلانغان. ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپى XIX ئەسىردىن باشلاپ ئۇزاق مۇددەت كۈرەش ئېلىپ بېرىپ، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتىنى 1833 - يىلى زاۋۇت قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، ئىش كۈنىگە قانۇن بىلەن چەك قويۇشقا مەجبۇر قىلغان. 1833 - يىلدىكى قانۇندا زاۋۇتلارنىڭ ئادەتتىكى ئىش كۈنىنىڭ 15 سائەت بولىدىغانلىقى، 13 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغان، ياش - قۇرامغا يەتمىگەن ئىشچىلارنىڭ ئىش ۋاقتى 12 سائەت بولىدىغانلىقى، 9 ياشتىن 13 ياشقىچە بولغان بالا ئىشچىلارنىڭ ئىش ۋاقتى 8 سائەت بولىدىغانلىقى، توقۇز ياشتىن توققۇز ياشقىچە بولغان بالىلارنى ۋە ياش - قۇرامغا يەتمىگەن ئىشچىلارنى كېچىدە ئىشقا سېلىش قانۇندا مەنئى قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن، لېكىن بۇ قانۇن توقۇمچىلىق سانائىتى تارماقلىرىدىلا كۆچكە ئىگە بولغان. 1844 - يىلدىكى زاۋۇت قانۇنىدا 18 ياشتىن يۇقىرى ئايال ئىشچىلارنىڭ ئىش كۈنى 12 سائەت بىلەن چەكلىنىدىغانلىقى ھەمدە ئۇلارنى كېچىدە ئىشلىتىش مەنئى قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. 1847 - يىل 6 - ئايدا چىقىرىلغان قانۇندا ئايال ئىشچىلارنىڭ ئىش كۈنى قىسقارتىلغان، 13 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغان، ياش - قۇرامغا يەتمىگەن ئىشچىلارنىڭ ئىش كۈنى قىسقارتىلىپ 11 سائەتكە چۈشۈرۈلگەن، 1848 - يىل 1 - مايدىن باشلاپ يەنە قىسقارتىلىپ 10 سائەتكە چۈشۈرۈلگەن. XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن كېيىن، ياش - قۇرامغا يەتكەن ئەر ئىشچىلارنىڭ ئىش كۈنىگە قانۇندا چەك قويۇلۇشقا باشلاپ، مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ياش - قۇرامغا يەتكەن ئىشچىلارنىڭ ھەر ھەپتىدىكى ئوتتۇرىچە ئىش

كۇلىنىك بىر كېچە - كۈندۈزدە ئون سائەت بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ئەنگلىيە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئارقىسىدىن باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ئىشچىلار سىنىپىمۇ ئىش كۈنىنى قىسقارتىش يولىدىكى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇۋەتكەن. فرانسىيەدە، 1850 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئېلان قىلىنغان قانۇندا ئىش كۈنى 12 سائەت قىلىپ چەكلەنگەن. ئامېرىكىدا، جەنۇب - شىمال ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەرىكىتى ئېزلىكتە راۋاجلىنىپ كەتكەن ھەمدە ئامېرىكا پارلامېنتىنى 1868 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنى يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى قانۇننى ماقۇللاشقا مەجبۇر قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، خەلقئارا پرولېتارىيات 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش ئېلىپ بارغان. لېكىن، بۇرژۇئازىيەنىڭ قاتتىق قارشى تۇرۇشى تۈپەيلىدىن، 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەربىر قەدەملىك توزاقلىقچە ئۇزاقلىقچە ئانچە چوڭ ئىلگىرىلەش بولمىغان. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، خەلقئارا ئىشچىلار ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ غايەت زور بېسىمى ئارقىسىدىلا، بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولغان. ئەمما، ئىش كۈنى قىسقارتىلغاندىن كېيىن، كاپىتالىستلار ئىشچىلارغا قارىتقان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، كۆپىنچە، ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، ئەمگەك سىجىلىلمىقىنى ئۆستۈرۈش، قان شورىغۇچ ئىش ھەققى توزۇمىنى يولغا قويۇش قاتارلىق چارىلەرنى قوللىنىدىغان بولدى.

ئىش كۈنى، § سائەتلىك ئىش توزۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

§ سائەتلىك ئىش توزۇمى دۆلەت قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ئىش كۈنى سائەت بولىدىغان توزۇم. 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ بۇرژۇئازىيەگە قارشى ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرىشىنىڭ نەتىجىسى. بۇ كۈرەش ھەممىدىن بۇرۇن ئەنگلىيەدە باشلانغان، 1834 - يىل 2 - ئايدا، ئەنگلىيەنىڭ ئولگ دېگەن يېرىدىكى پاختا توقۇمچىلىق ئىشچىلىرى 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنى يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يۈزىسىدە نامايىش ئۇيۇشتۇرغانىدى، لېكىن ئەنگلىيە بۇ كۈرەشتىن ئۇزاقلىقچە نەتىجە چىقما قېلىۋەردى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئامېرىكا ئىشچىلار سىنىپى 9 سائەتلىك 10 سائەتلىك ئىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سائەتلىك ئىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش شوئارىمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. 1836 - يىل 11 - ئايدا «ھەممە كەسىپتىكى ئىشچىلار گېزىتى» سائەتلىك ئىش توزۇمىنى يولغا قويۇشنى تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن بولۇپمۇ جەنۇب - شىمال ئۇرۇشىدىن كېيىن 8 سائەتلىك ئىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەرىكەت ئامېرىكىدا تېز راۋاجلىنىپ كەتكەن 1866 - يىل 8 - ئايدا بالتىمور ھەملىكەتلىك ئىشچىلار قۇرۇلتىيى ئۇتكۈزۈ

8 سائه تلسك ئش تۆزۈمنى ئامېركا شتاتلىرىنىڭ فورمال ئش تۆزۈمى قىلىپ بەلگىلەش تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئىشچىلار كۆرىشىنىڭ غايەت زور بېسىمى بىلەن، ئامېركا پارلامېنتى 1868 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى 8 سائه تلك ئش تۆزۈمنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى قانۇننى ماقۇللىدى. لېكىن بۇ قانۇن بۆرژۇئازىيەنىڭ كۆپ نىڭ بارچە قارشى تۇرۇشى بىلەن ھەقتىقىي تۈردە يولغا قويۇلمىدى. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ 8 سائه تلك ئش تۆزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۆرىشى پرولېتارىياتنىڭ ئۆزىنىڭ تارىخىي تاۋابىن ئولچەرلىگىلى بولمايدىغان ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. چۈنكى 8 سائه تلسك ئش تۆزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتىنى ۋە تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سىياسىي كۆرەشىنى قانات يايدۇرۇشى، تۆزۈل - كېسىل تارازلىققا چىقىشنىڭ تالدىنقى شەرتىنمۇ بولۇپ ھېسابلىناتتى، بۇ شەرت بولمايدىكەن، ئىشچىلارنىڭ تارازلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەر قانداق ئىنتىلىش ئەمەلگە ئاشمايتتى. 8 سائه تلك ئش تۆزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەرىكەت ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ ئېقتىسادىي كۆرەشتىن سىياسىي كۆرەشكە قاراپ راۋاجلانغانلىقىنىڭ بەلگىلىرىدىن بىرى ئىدى. شۇڭا، ئامېركا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ 8 سائه تلسك ئش تۆزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ھەرىكىتى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي ئورنى ئۈستىدە توختالغاندا، ئالدى بىلەن ئامېركا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۇ كۈرەشنى قانداق ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىگىلىۋېلىشىمىز كېرەك.

ئۆتكۈزۈلگەن بىرىنچى ئىنتېرناتسىئونال ئىشچىلار قۇرۇلتىيىدا، مارکسنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، 8 سائه تلسك ئش تۆزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلىپ بەلگىلەندى. كېيىن، ئېنگېلسنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال بۇ كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى ھەمدە ئۇنى خەلقئارا ئىشچىلار سىنىپىنىڭ «1 - ماي بايرىمى» نى خاتىرىلەشتەكى ھەرىكەت شوئارى قىلدى. لېنىن روسىيە ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىپ ئېلىپ بارغان كۆرەشتە، 8 سائه تلك ئش تۆزۈمىنى بولشېۋىكلەر ئوتتۇرىغا قويغان، ئىنقىلابنىڭ دېموكراتىك خاراكتېرىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئۇچ ئاساسلىق شوئار (دېموكراتىك جۇمھۇرىيەت قۇرۇش، 8 سائه تلسك ئش تۆزۈمىنى يولغا قويۇش، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش) نىڭ بىرى قىلىپ بەلگىلىگەن ھەمدە ئىشچىلار سىنىپىنى ئىنقىلاب ۋاستىسى بىلەن 8 سائه تلك ئش تۆزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىرغانىدى. خەلقئارا پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ ئەمەلىي تۆزاق مۇددەت كۆرەش قىلىشى تارقىسىدا، 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، 8 سائه تلك ئش تۆزۈمى 1919 - يىل 10 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا ئىشچىلار يىغىنىدا ئىنتىراپ قىلىندى، بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇنى ئائىلاج يولغا قويۇشقا باشلىدى. جۇڭگو ئىشچىلار سىنىپىنىڭ 8 سائه تلك ئش تۆزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۆرىشى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلدى، 1922 - يىلى گۇاڭجۇدا ئۇ

ئۇ ئىنقىلابىنىڭ ئۇ كۈرەشنى قانداق ئېلىپ بارغانلىقىنى ئىگىلىۋېلىشىمىز كېرەك.

ئۆتكۈزۈلگەن 1 ـ قېتىملىق ھەمىلكە تىلىك ئەمگەكچىلەر يىغىنىدا 8 سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش توغرىسىدا قارار ماقۇللاندى. 1924 ـ يىلى، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنى يەنە 8 سائەتلىك ئىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى شۇنىڭدەك ھېيت ـ بايرام، يەكشەنبە كۈنلىرىنى دەم ئېلىش كۈنى قىلىشنى ۋە بالا ئىشچىنىڭ ئەمگەك ۋاقتىغا چەك قويۇشنى ئىشچىلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ تۆۋەن تەلەپلىرى قاتارىغا كىرگۈزدى. لېكىن بۇ تەلەپلەر كونا جۇڭگودا تولۇق ئىشقا ئاشمىدى.

ئورمان ئىش كونى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىش ھەققى كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئىش ھەققى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنىڭ پاكى باھاسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچىمۇ تاۋار ھېسابلىنىدۇ. ئىشچى ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى كاپىتالىستقا سېتىپ، كاپىتالىستنىڭ زاۋۇتىدا ئىشلەيدۇ، كاپىتالىست ئىشچىغا ئىش ھەققى تۆلەيدۇ، بۇنداق ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت، ئالدى بىلەن، ئەمگەك كۈچىنى سېتىش خاھىشىدىن مۇناسىۋەتتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئىش ھەققى ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت ئالاھىدە تاۋارنىڭ قىممىتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىشچى كاپىتالىستقا ئەمگەك قىلىپ بەرگەندىن كېيىن ئىش ھەققى ئالىدۇ، ئىش ھەققىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى (مەسىلەن، سائەت، كۈن، ھەپتە، ئاي ۋە باشقىلار) ياكى ھەسىۋلات مىقدارىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بىلەن ھېسابلىنىدۇ، يەنە كېلىپ، مۇزەككەپلىك دەرىجىسى يۇقىرىراق ئەمگەكنى قىلغان ۋە مەلىكملىك دەرىجىسى يۇقىرىراق بولغان ئىشچى كۈچىگە ئىش ھەققى ئالىدۇ، شۇڭا بۇ ھال ئىش ھەققى گويا ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن ياكى باھاسىدىن ئايلانغان بولماستىن، بەلكى ئەمگەكنىڭ باھاسىنىڭ دەل ئۆزى بولىدىغاندەك ساختا چۈشەنچىنى پەيدا قىلىدۇ. ئىش يۇزىدە، يالالانما ئىشچىنىڭ ساتقىنى ئەمگەك بولماستىن، پەقەت ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچىدىنلا ئىبارەت، بەرمۇنچىدىن، مۇبادا ئەمگەك تاۋار سۈپىتىدە بازاردا سېتىلغان بولسا، ئۇ سېتىلىشتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن، يالالانما ئىشچى ساتقۇچى بولۇش سۈپىتى بىلەن كاپىتالىستنىڭ زاۋۇتىغا كىرگەندە، ئەمگەك جەريانى تېخى باشلانمىغان بولىدۇ، ئەمگەك تېخى مەۋجۇت بولمىغان بولىدۇ؛ ئەمگەك جەريانى باشلانغان چاغدا بولسا، ئەمگەك ئىشچىغا تەۋە بولماي قالىدۇ، ئۇنى ئىشچى ساتالمايدۇ. سېتىلىشتىن ئىلگىرىلا ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەمگەك پەقەت بۇيۇملاشقان ئەمگەك يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلىكتە كەتكەن، ئەمگەك مەھسۇلاتى شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەمگەك بولىدۇ، ھالبۇكى، ئىشچىنىڭ ساتقىنى ئەنە شۇ ئەرسە بولغان بولسا، ئۇنىڭ ساتقىنى ئەمگەك بولماستىن، بەلكى تاۋار بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ يالالانما ئىشچى بولماي، بەلكى ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچى بولغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئەمگەك تاۋار قىممىتىنى ھاسىل قىلىدىغان مەنبە ۋە قىممەت مىقدارىنى ئۆلچەيدىغان ئىچكى مىزان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىدە قىممەت بولمايدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كۆچمە ھالەتتە تۇرىدىغان ئىشچىلار ئەمگەك كۈچى ياكى ئەمگىكى قىممىتىنى ھاسىل

ئۇنىڭ ئۆزى قىممەت ھېسابلانمايدۇ. قېتىشقان ھالەتتە تۇرغان، بۇيۇملاشقان شەكىلنى ئالغان ئەمگەكلا قىممەت بولالايدۇ.»(«ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23- توم، 65- بەت)

ئەگەر ئەمگەك تاۋار دەپىلىدىغان بولسا، ئۇ قىممەتكە ئىگە بولۇشى كېرەك، ھالبۇكى، قىممەت مىقدارىنىڭ ئاز- كۆپلۈكى ئۆز ئۆزىدىكى ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئاز- كۆپلۈكى بىلەن ئۆلچىنىدۇ، دېمەك، ئەمگەك — تاۋار دەپىلىدىغان بولسا، بۇ، ئەمگەكنىڭ قىممىتى ئەمگەك بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ياكى 8 سائەتلىك ئەمگەكنىڭ قىممىتى 8 سائەتلىك ئەمگەك بىلەن باراۋەر بولىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ قىلچە ئەھمىيىتى يوقمۇغان مەنداش سۆزلەرنىڭ تەكرارلىنىشى بولۇپ قالىدۇ. ئۆچىنچىدىن، ئەگەر ئەمگەك تاۋار بولۇپ، قىممەتكە ئىگە بولىدىغان، كاپىتالىست ئىشچىغا تۆلىگەن ئىش ھەققى ئەمگەكنىڭ قىممىتى ياكى باھاسى بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، كاپىتالىست ھېچقانداق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولالمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ياللانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلىدىغان كاپىتالىزم تۈزۈمى تۈپتىن ئىنكار قىلىنغان بولىدۇ. ماركسنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسى شۇ يەردىكى، ئۇ ئەمگەك كۈچى بىلەن ئەمگەكنى قاتتىق پەرقلەندۈرۈپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىشچىنىڭ تېنىدە بولىدىغان بىر خىل ئىقتىدار، ئىشچىنىڭ جىسمانىي كۈچى بىلەن زېھنىي كۈچىنىڭ چىغىندىسى ئېكەنلىكىنى، ئەمگەكنىڭ بولسا ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىقتىدارىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشى يەنى ئادەمنىڭ جىسمانىي كۈچى بىلەن زېھنىي كۈچىنىڭ خورىشى ياكى چىقىم قىلىنىشى ئېكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ماركس ھۇشۇنداق پەرقلەندۈرۈش ئاساسىدا، ئىشچىنىڭ كاپىتالىستقا ساتقىنى ۋە كاپىتالىستنىڭ ئىش ھەققى تۆلەپ سېتىۋالغىنى ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچى ئىكەنلىكىنى ئىلمىي يوسۇندا دەللىلىدى، ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىش ھەققى ئۇنىڭ ئۆزۈ كۆرۈنۈشىدە زاھىر بولغاندەك نەرسە ئەمەس، ئەمگەكنىڭ قىممىتى ياكى باھاسى ئەمەس، بەلكى پەقەت ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ياكى باھاسىنىڭ ئىقابلانغان شەكلى.» (ماركس. «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، 1971- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 33- بەت)

«ئىشچى بىلەن كاپىتالىستنىڭ بارلىق ھوقۇقچىلىق ئۇندىلىرى، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بارلىق سىرلىق كۆرۈنۈشلىرى، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى پەيدا قىلغان ئەركىنلىك توغرىسىدىكى بارلىق خام خىياللار، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ بارلىق ئاقلاش سۆزلىرى ئەنە شۇ ئىپادە شەكلىنى ئاساس قىلىدۇ.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23- توم، 591- بەتتەكە قارالسۇن) ئەمگەك كۈچى بىلەن ئىش ھەققىنىڭ كۆرۈنۈشتە تەڭ قىممەتتە ئادىل ئالماشتۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ساختا ھادىسىدىن ئۆتۈپ، كاپىتالىنىڭ ياللانما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ يەنى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنىڭ سىرىنى ئېچىپ كۆرسەتكەنلىكى ماركسنىڭ سىياسىي ئىقتىسادقا قوشقان ئۆچمەس تۆھپىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىش ھەققى ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ياكى باھاسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدۇر، ھالبۇكى، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە تاۋارنىڭ قىممىتىمۇ، بازلىق تاۋارلارنىڭ قىممىتىگە ئوخشاش، قىممەت

قانۇنىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، يەنى ئۇ بۇنداق تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا كەتكەن ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىغا باغلىق بولىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىدا ئىشچىنىڭ ئۆزىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش شەرت قىلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئىشچىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ ماددىي، مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىگە باغلىق بولىدۇ. لېكىن، ئەمگەك كۈچى بىر خىل ئالاھىدە تاۋار بولغاچقا، ئۇنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان نەرسە فىزىئولوگىيىلىك ئاملىنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، تارىخىي ياكى ئىجتىمائىي ئاملىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنداق تارىخىي ياكى ئىجتىمائىي ئامىل كۆپىنچە ئەۋرىشىملىككە ئىگە كېلىدۇ. ئۇ كېڭەيمىشى مۇمكىن (مەسىلەن، ئىقتىساد گۇۋاھلىقىغا باسقۇچتا)، تارىيىپ كېتىشمۇ مۇمكىن، ھەتتا تامامەن يوقىلىپ كېتىشى مۇمكىن (مەسىلەن، ئىقتىسادىي كرىزىس بولغان باسقۇچتا). ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تارىخىي ئەنئەنىلىرى، ئىجتىمائىي يوسۇنلىرى ۋە ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات سەۋىيىلىرى بىر-بىرىگە ئوخشاش بولمىغاچقا، ئىشچىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ مىقدارى، سۈپىتىمۇ بىر-بىرىدىن پەرق قىلىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۇنىڭ تۈرلۈك تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئاز-تولا پەرق قىلىدۇ. لېكىن، بىر دۆلەتنىڭ ياكى بىر جەمئىيەتنىڭ مەلۇم دەۋرىدە، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان نوقۇل فىزىئولوگىيىلىك ئامىل ۋە تارىخىي ياكى ئىجتىمائىي ئامىل مۇقىم بولىدۇ، ئۇنىڭغا بىر ئوتتۇرىچە سان سىڭگەن بولىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى تۇرمۇش ۋاستىلىرى قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ؛ بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى مۇقىم بولغان ئەھۋالدا، ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى يەنى ئىش ھەققى سەۋىيىسى ئەمگەك بازىرىدىكى تەمىنلەش-تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ، شۇنىڭدەك پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش ئەھۋالىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىش ھەققىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشتە، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممەت مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنى بەلگىلەيدىغان بارلىق ئامىللارنى، مەسىلەن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي شارائىت ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشىغا بولغان ئىستېمال سەۋىيىسى، ئىشچىنى تەربىيىلەشكە زۆرۈر بولغان خراجەتنى، ئايال ئىشچى ۋە بالا ئىشچىنىڭ رولىنى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى سەۋىيىسىنى، ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن-قىسقىلىقىنى، ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىنى شۇنىڭدەك تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ باھا سەۋىيىسىنى ۋەھاكازالارنى نەزەرگە ئېلىش كېرەك.

كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىش ھەققىنىڭ ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋە ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دېگەن ئىككى خىل ئاساسىي شەكلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمى ئاساسىدا پەيدا بولغان قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمى بار. بۇلارنىڭ شەكلى ئوخشاش بولمىسىمۇ، مەقسىتى بىر، ھەممىسىدە ئىشچىلاردىن تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە

ئالتۇن بىلەن كۆمۈشنىڭ مىقدارى كۆپەيدى. مول ئالتۇن كانىدىن ئالتۇن - كۆمۈش قېزىۋېلىش ئاسانغا چۈشىدىغان بولغاچقا، ھەربىر سەر ئالتۇن ۋە كۆمۈشكە مۇجەسسەملەشكەن ئەمگەك ئازايدى. شۇ سەۋەبتىن، باشقا تاۋارلۇق تاۋارلارنىڭ قىممىتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئالتۇن ۋە كۆمۈشنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. لېكىن، ئىشچىلارنىڭ نامىي ئىش ھەققى ئۆز پېتىچە قېلىۋەردى، دېمەك، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. چۈنكى ئۇلار ئوخشاش مىقداردىكى ئالتۇن پۇل ياكى كۆمۈش پۇلغا تېگىشىۋالىدىغان باشقا تاۋارلار ئىلگىرىكىدىن ئازايدى. يەنە ئالايلۇق، 1847 - يىلى قىشتا، كەم ھەسىل ئېلىنغانلىقى ئۈچۈن، ھەممىدىن بەك زۆرۈر بولغان تۈرلۈك تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ، مەسىلەن، بولكا، گۆش، كالا مېيى، پىشلاق ۋەھاكازالارنىڭ باھاسى تازا ئۆرلەپ كەتتى، شۇ سەۋەبتىن، ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى، چۈنكى ئۇلار ئوخشاش پۇلغا تېگىشىۋالىدىغان بولكا، گۆش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر ئىلگىرىكىدىن ئازايدى. دېمەك، نامىي ئىش ھەققى ئەمەلىي ئىش ھەققى بىلەن، يەنى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىغە تېگىشىۋالىدىغان ئەمەلىي تاۋار مىقدارى بىلەن بىردەك بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىزم شارائىتىدا نامىي ئىش ھەققى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، بەلكى كاپىتالىستنىڭ يالالانما ئىشچىغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى يوشۇرۇپ قالىدۇ.

ئەمەلىي ئىش ھەققى، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئەمەلىي ئىش ھەققى نامىي ئىش ھەققىغە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ ئىش ھەققىنىڭ پۇل مىقدارى بىلەن ئەمەلدە ئالماشتۇرۇۋالغىلى بولىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە مۇلازىمەت (جۈملىدىن ئۆي ئىجارىسى، جامائەت پاراۋانلىق ئىشلىرىدىن بەھرىمەن بولۇش بەدىلىگە تۆلىنىدىغان خراجەت، شەھەردە قاتناش ئۈچۈن تۆلىنىدىغان خراجەت ۋە چاج ئالدۇرۇش، يۇيۇنۇش قاتارلىق ئىشلارغا كېتىدىغان خراجەتلەر) مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىي ئىش ھەققى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان مۇھىم بەلگىلەردىن بىرى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، نامىي ئىش ھەققى بىلەن ئەمەلىي ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق «ئەمگەك كۈچىنىڭ ئالمىشىش قىممىتى بىلەن شۇ قىممەت بەدىلىگە قولغا كەلگەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 594 - بەت) تىن ئىبارەت. كاپىتالىستنىڭ دۆلەتلەردە، نامىي ئىش ھەققى ئۆزگەرمىسۇ، پۇلنىڭ پاخالىشىشى، تۇرمۇش ۋاستىلىرى باھاسىنىڭ ئۆرلىشى، ئۆي ئىجارىسى ۋە باج - سېلىقلارنىڭ ئېغىرلىشىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئەمەلىي ئىش ھەققى تۆۋەنلەپ كېتىۋېرىدۇ. ھەتتا نامىي ئىش ھەققى مەلۇم دەرىجىدە ئاشقان تەقدىردىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئېشىش ھەجمى تۇرمۇش خراجىتىنىڭ ئېشىش ھەجمىدىن تۆۋەن بولغاچقا، ئەمەلىي ئىش ھەققى ئوخشاشلا تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. نامىي ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش دەرىجىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

نامىي ئىش ھەققى بىلەن ئەمەلىي ئىش ھەققىنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشى. دەل كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىغا قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ئېغىرلاشقانلىقىنى يېپىدۇ. ئەمەلىي ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىكى سەۋەبلەر ئاساسەن مۇنۇلار: (1) سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە شۇ سەۋەبتىن ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەشنىڭ بارغانسېرى كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىشى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىش ھەققىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى؛ (2) پۇل قىممىتىنىڭ تۆۋەن چۈشۈشى، تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى باھاسىنىڭ ۋە ئۆي ئىجارىسىنىڭ ئۆرلىشى، باج - سېلىقنىڭ ئېغىرلىشىشى؛ (3) كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئېشىشى بىلەن، ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىدا ئۆزگىرىش بولۇپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا زۆرۈر بولغان ئىستېمال بۇيۇملىرى دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى. گەرچە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشى، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ قىسقىرىشى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ بارسىمۇ، لېكىن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تەشكىل قىلىدىغان ماددىي مەزمۇن كۆپىيىپ بارىدۇ، نامىي ئىش ھەققى بولسا بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزگەرمەيدۇ، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمەلىي ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمەلىي ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى بىلەن، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيىەت ئۆتكۈرلىشىدۇ. كاپىتالىستلار تېخىمۇ كۆپرەك قوشۇمچە قىممەت شىلمۇشلىش ئۈچۈن، ھامان ئىش ھەققىنى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەن چۈشۈرۈش كويىدا بولىدۇ. ئىشچىلار سىنىپى بولسا ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بۇرژۇئازىيىگە قارشى قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بارىدۇ. ئىش تاشلاش ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش، ئىش كۈنىنى قىسقارتىش يولىدىكى كۈرىشىنىڭ ئۇنۇملۇك ۋاستىلىرىدىن بىرىدۇر. بىراق، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىقتىسادىي كۈرەشلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، قۇل قىلىنىشتەك سىنىپىي ئورنىنى تۈپتىن ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئىقتىسادىي كۈرەشنى سىياسىي كۈرەش بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئارقىلىق كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن پرولېتارىيات ھەقىقىي تۈردە ئازادلىققا چىقالايدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىشچىلار: «بىر كۈن ھالال ئىشلەپ، بىر كۈن ھالال ھەق ئېلىش!» دەيدىغان مۇنداق كونا ئەقىدىلەرنى چۈرۈپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ بايرىقىغا «ياللانما ئەمگەك تۈزۈمى يوقالسۇن!» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارنى يېزىپ قويۇشلىرى كېرەك.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1981 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 - توم، 346 - بەت)

ئىش ھەققى، نامىي ئىش ھەققى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ماددىي ئەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىغە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ پۇل شەكلىدە تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە پۇل بىلەن تۆلىنىد

دىغان ئىش ھەققى تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدۇ. ئىشچىلارنىڭ پۈلنى قولغا كەلتۈرۈشى پۈلنىڭ ئۆزىگە ئېھتىياج بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى پۈلنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ ۋاستىسى بولىدىغانلىقىدىن بولىدۇ. پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان مۇئەييەن مىقداردىكى ئىش ھەققى مۇئەييەن مىقداردىكى تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولۇشتىكى سېتىۋېلىش ۋاستىسىدىنلا ئىبارەت. لېكىن، ئەمەلىيەتتە، كاپىتالىزم شارائىتىدا پۇل پاخاللىشىش، مال باھاسى ئۆرلەش، باج ئېغىرلىشىشتەك ئەھۋاللار مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، پۇل شەكلىدە ئالغان ئوخشاش مىقداردىكى ئىش ھەققىنى سېتىۋالىدىغان تۇرمۇش ۋاسىتىلىرى بارغانسېرى ئازىيىپ بارىدۇ. پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئاشقانلىقىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلگەنلىكى بولۇشى ناتايىن. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى پەقەت بىر خىل نامىي ئىش ھەققىلا بولىدۇ، خالاس.

ئىش ھەققى، نامىي ئىش ھەققى دېگەن مادداىلارغا قارالسۇن.

مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى. پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ مادديي نەرسە شەكلىدە تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىش ھەققى ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ياكى باھاسىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. كاپىتالىست ئىش ھەققىنى مەيلى پۇل بىلەن تۆلىسۇن ياكى مادديي نەرسە بىلەن تۆلىسۇن، ئىش ھەققىنىڭ ماھىيىتى بەربىر ئۆزگەرمەيدۇ. كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئىش ھەققىنى مادديي نەرسە بىلەن تۆلەش خېلى ئەۋج ئالغانىدى.

مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ شەكلى تۆرلۈك بولىدۇ: بىر خىلى — ئىشچىلار ئۆزى ئىشلەپ چىقارغان مادديي نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىغا بىۋاستە ئىگە بولۇش؛ يەنە بىر خىلى — ئىشچىلار كاپىتالىستنىڭ قولىدىن مادديي نەرسە بېلىتىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا كاپىتالىست ئاچقان دۇكاندىن بەزىبىر تۇرمۇش ۋاستىلىرى تېگىشىۋېلىش. سۈپىتى ناچار، باھاسى يۇقىرى نەرسىلەرنى بېرىش، جىنىڭ ۋە گەزدە كەم بېرىش مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىدە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت ئەھۋال. مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمى شارائىتىدا، كاپىتالىست ئىشچىنى ئەمگەك كۈچىنى ساتقۇچى قاتارىدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلارنى ئىستېمال قىلغۇچى قاتارىدا بۇلاپ-تالايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار ئىككى قات ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ، ئۇلارنىڭ ئەمەلىي كىرىمى زور دەرىجىدە ئازىيىدۇ. ئىش ھەققىنى مادديي نەرسە بىلەن تۆلەش، ئەمەلىيەتتە، كاپىتالىستنىڭ ئىش ھەققىنى زورلۇق بىلەن تۆتۈپ قالىدىغان بىر خىل ھىيلىگەرلىك ۋاستىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خوسۇسەن تاۋار كاساتلىشىپ قالغان مەزگىلدە، كاپىتالىست مۇشۇ ئوسۇلنى قوللىنىش ئارقىلىق، ئىقتىسادىي كرىزىس كەلتۈرۈپ چىقارغان زىيانىنى ئىشچىلارغا تاڭىدۇ. پرولېتارىياتنىڭ قاتتىق قارشىلىقى ئارقىسىدا، بەزى بۇرژۇئا دۆلەتلىرى مادديي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى چەكلەش ياكى مەنئىي قىلىش توغرىسىدا بەزى قانۇن-پەرمانلارنى تۈزۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھەر قايسى دۆلەتلەر پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك يۈرگۈزۈدىغان بولدى، لېكىن ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىنىمۇ مەلۇم دائىرىدە قىسمەن ھالدا ساقلاپ قالدى. مەسىلەن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى، زوسىيىدە قېزىش ۋە توقۇمىچىلىق سانائىتىدىكى ئىش ھەققىنىڭ ماددىي نەرسە بىرىلەتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردە ۋە بېقىندا مەملىكەتلەردىمۇ ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى.

ئىش ھەققى، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى، ئەمەلىي ئىش ھەققى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى

ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىغا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، ئۇ كاپىتالىستنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىدىن بىرىدۇر. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچى بىر خىل ئالاھىدە تاۋار بولغاچقا، ئۇ ھامان مۇئەييەن مۇددەت بويىچە سېتىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئەمگەك كۈچى قىممىتىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولغان ئىش ھەققى كۈنلۈك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى، ئايلىق ئىش ھەققى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا بۆلۈنىدۇ، بۇلار، ئەمەلىيەتتە، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى، ھەپتىلىك قىممىتى ۋە ئايلىق قىممىتىنىڭ پۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن بۇلارنىڭ بىۋاسىتە ئىپادىسى ئىشچىلارنىڭ كۈنلۈك ئەمگەك ھەپتىلىك ئەمگەكى، ئايلىق ئەمگەكىنىڭ قىممىتى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى كۆزىتىشتە، ئىش ھەققىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى يەنى كۈنلۈك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى ۋە ئايلىق ئىش ھەققى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى ئەمگەك باھاسىدىن پەرقلەندۈرۈش لازىم. «ئەمگەك باھاسى» دېگەن سۆز ماركس ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىنىڭ بىر سائەتلىك باھاسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن باشقىلاردىن كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەن سۆز. ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك ئوتتۇرىچە قىممىتىنى ئىش كۈنىنىڭ ئوتتۇرىچە سائەت سانىغا بۆلگەندە، ئىشچىنىڭ ئەمگەكىنىڭ باھاسى چىقىدۇ. مەسىلەن، ئىش كۈنىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 8 سائەت، ئەمگەك كۈچىنىڭ كۈنلۈك قىممىتى 2 يۈەن بولسا، بىر سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى 0.25 يۈەن بولىدۇ.

ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئوخشاش مىقداردىكى كۈنلۈك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى ۋە ئايلىق ئىش ھەققى ئەمگەكنىڭ ئوخشاش بولمىغان باھالىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەسىلەن، كۈنلۈك ئىش ھەققى 2 يۈەن، ئىش كۈنى 8 سائەت بولسا، 1 سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى 0.25 يۈەن بولىدۇ، ئەگەر ئىش كۈنى 10 سائەتكە ئۇزارغان بولسا، 1 سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى 0.20 يۈەن بولۇپ قالىدۇ. ھەتتا كۈنلۈك ئىش ھەققى ئانچە ـ مۇنچە ئۆستۈرۈلگەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ، 1 سائەتلىك ئەمگەكنىڭ باھاسى تۆۋەنلەپ كېتىشى مۇمكىن. مەسىلەن، كۈنلۈك ئىش ھەققى 2 يۈەندىن 2.2 يۈەنگە ئۆستۈرۈلگەن، ئىش كۈنى سائەتتىن 10 سائەتكە ئۇزارتىلغا
چاغدا، 1 سائەتلىك ئە
0.25 يۈەندىن 22
ئەگەر كا
ئۆستۈ

ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش كەلتۈرۈپ چىقارغان نەتىجىگە ئوخشاش نەتىجىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېمەك، كۈنلۈك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى، ئايلىق ئىش ھەققى ئۆزگەرمىگەن ھەتتا ئۆسكەن ئەھۋالدىمۇ، كاپىتالىست ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش يولى ئەمگەك سەجىللىقىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئەمگەك باھاسىنى تۆۋەنلىتىپ، ئىشچىلارنى بىكىر پىلاتاسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈۋېرىدۇ.

بۇ يەردە، «ئومۇمىي قانۇنىيەت مۇنداق: ئەگەر كۈنلۈك ئەمگەك، ھەپتىلىك ئەمگەكنىڭ مىقدارى مۇقىم بولغان بولسا، ئۇ ھالدا، كۈنلۈك ئىش ھەققى يولى ھەپتىلىك ئىش ھەققى ئەمگەكنىڭ باھاسىغا باغلىق بولىدۇ، ئەمگەك باھاسىنىڭ ئۆزى بولسا يا ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ، يا ئەمگەك كۈچى باھاسىنىڭ ئەمگەك كۈچى قىممىتىدىن چەتلەپ كېتىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. ئەكسىچە، ئەگەر ئەمگەكنىڭ باھاسى مۇقىم بولغان بولسا، ئۇ ھالدا، كۈنلۈك ئىش ھەققى يولى ھەپتىلىك ئىش ھەققى كۈنلۈك ئەمگەك يولى ھەپتىلىك ئەمگەكنىڭ مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 596 ـ بەت). بۇنىڭدىن مۇنداق خۇلاسە چىقىرىش مۇمكىن: ئەمگەك باھاسى قانچىكى تۆۋەنلەپ كەتسە، ئىش كۈنى مۇقەررەر ھالدا شۇنچە ئۇزىرىدۇ، بۇ يەردە، ئەمگەك باھاسىنىڭ تۆۋەنلىشى ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشىغا تۈرتكە بولۇش رولىنى ئويناپىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشى مۇقەررەر ھالدا ئەمگەك باھاسىنىڭ تۆۋەنلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، كۈنلۈك ئىش ھەققى، ھەپتىلىك ئىش ھەققى، ئايلىق ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشىگە سەۋەب بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئىشچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ قۇتۇلغۇسىز يامان سۈپەتلىك ئايلانما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغانىدى، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي تاپقاندىن كېيىنمۇ، كاپىتالىستلار ماشىنىلارنىڭ ئايلىنىشىنى تېزلىتىش ئۈسۈلى بىلەنمۇ ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتەلەيدىغان بولغاچقا، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ساقلىنىپ قېلىۋەردى.

ئىش ھەققى، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى

ئىشچىلار ئىشلىگەن مەھسۇلاتقا ياكى ئىش مىقدارىغا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، ئۇ كاپىتالىستنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىدىن بىرىدۇر. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىدىن ماھىيەتلىك پەرقى يوق، ئۇ ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى ئاساس قىلىدۇ. چۈنكى، كاپىتالىست ھامان ئىشچىنىڭ ۋاقىتقا قاراپ ئالىدىغان بىر كۈنلۈك ئىش ھەققىنى ئىشچى بىر كۈندە ئىشلىگەن مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىغا چاچىدۇ، ئاندىن شۇنىڭغا قاراپ بىرلىك مەھسۇلاتقا بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋاقتىدا، ئىشچىنىڭ كۈنلۈك ئىش ھەققى 3 يۈەن، كۈندە ئىشلىگەن مەھسۇلاتى 12 دانە بولسا، بىرلىك مەھسۇلاتقا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى 0.25 يۈەن بولىدۇ. دېمەك، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئىشچى ئىشلىگەن مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىغا بىۋاستە باغلىق بولغاچقا، بۇنىڭدىن گويا كاپىتالىست ئىشچىنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئەمەس، بەلكى ئىشچىنىڭ ئەمگىكىنى سېتىۋالغاندەك، گويا ئىشچى ئۆزى ئىشلىگەن مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىغا چۈشلۈق تولۇق ئەمگەك ھەققى ئالىدىغاندەك بىر خىل ساختا كۆرۈنۈش پەيدا بولىدۇ. بۇ ھال كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتىنى يەنىمۇ يوشۇرىدۇ، دېمەك، ئۇ ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىغە قارىغاندا تېخىمۇ زور ئالدامچىلىققا ئىگە.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، ئەمگەكنىڭ سۈپىتى ئىشچى ئىشلىگەن مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ، ئىشچى سۈپەت تەلىپىگە لايىق مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقارغاندىلا، ئاندىن بېرىلىك مەھسۇلاتقا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى بويىچە تېگىشلىك ئىش ھەققىغە ئىگە بولالايدۇ. لېكىن، كاپىتالىست ھەمىشە مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىدىن قۇسۇر چىقىرىپ، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ئۆلچەمگە يەتمىدى دېگەن باھانە بىلەن ئىش ھەققىنى ئازايتىدۇ. دېمەك، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۆتۈپ قېلىشى ۋە كاپىتالىستىك ئالدامچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشىدىكى كۈچلۈك ۋاستە بولۇپ قالىدۇ.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، ئىشچىلار كۆپرەك تاپاۋەت تېپىپ، جىنىنى بېقىش ئۈچۈن، ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈشكە ياكى ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش ۋە ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈشىدىكى مۇھىم پىشاق بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، كاپىتالىستلار ئەمگەك نورمىسىنى ۋە بىرلىك مەھسۇلاتقا بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى جىسمانىي جەھەتتە كۆچلۈك، تېخنىكىسى يۇقىرى ئىشچىلارنىڭ كۈنلۈك مەھسۇلات مىقدارىغا ئاساسەن بەلگىلەيدۇ. ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمى ئومۇميۈزلۈك ئۆسكەن چاغدا، كاپىتالىستلار يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمگەك نورمىسىنى ئۆستۈرىدۇ ۋە بىرلىك مەھسۇلاتقا بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىدۇ. «دېمەك، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ شۇنداق بىر يۈزلىنىشى باركى، ئۇ ئايرىم ئىش ھەققىنى ئوتتۇرىچە سەۋىيىدىن ئاشۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئوتتۇرىچە سەۋىيىنىڭ ئۈنۈمىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 608 ـ بەت). يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ داۋاملىق، نورمال ئېلىپ بېرىلىشى كاپالەتسىز بولۇپ قالغان، ئىش يېتىشمەي قالغان ئەھۋالدا، كاپىتالىستلار يەنە ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمىدىن پايدىلىنىپ، ئىش توختاپ قېلىشتىن بولغان زىياننى ئىشچىلارغا ئارتىدۇ. ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئىشچىلارنى ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈشكە زورلايدىغانلىقى ۋە مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتىگە كاپالەت بېرىدىغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەك ئۆستىدىن نازارەت قىلىشى ئارتۇقچە ئىش بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلار بۇ جەھەتتە زور چىقىمنى تېجەپ قالىدۇ.

ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى

يولغا قويۇلغان ئەھۋالدا، بىرلىك مەھسۇلاتقا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ئىشچىلارنىڭ ئەملىي كىرىمى ھەرقايسىسىنىڭ تېخنىكىسى، جىسمانىي كۈچى، زېھنىي كۈچى، چىدامليقلىقى ۋە باشقا جەھەتلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى بىلەن بىر - بىرىدىن ناھايىتى زور پەرق قىلىدۇ. بۇ ھال، بىر تەرەپتىن، ئىشچىلارنىڭ شەخسىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى كۈچەيتىپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق سېلىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ.

كاپىتالىستنىڭ ئەلىدە، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دەپ قوللىنىلغانىدى. XIV ئەسىردىلا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى بىلەن بىرگە ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ ئىشچىلار قانۇنىغا كىرگۈزۈلگەنىدى، لېكىن، ئىشخانا قول سانائىتى دەۋرىگە كەلگەندە، ئاندىن ئۇ بىرقەدەر كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىدىغان بولدى. ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت تېز تەرەققىي قىلغان دەۋردە، بولۇپمۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىشى ۋە ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىشىدىكى مۇھىم ۋاستە بولۇپ قالدى. كېيىن، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئاپتوماتلىشىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى تېخنىكا، جىسمانىي كۈچ، زېھنىي كۈچ ۋە چىدامليقلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئوخشىماسلىقلار تۈپەيلىدىن ئىشلەپچىقىرىشتا ئىپادىلەنگەن پەرق بارغانسېرى ئازىيىپ بارغانلىقى، ئەمگەك سۈپىتى ۋە ئەمگەك سەجىللىقىنى تەڭگىلەش ئىشى بولسا، كۈندىن - كۈنگە، ئاپتوماتلاشقان ماشىنىلارنىڭ زىممىسىگە چۈشكەنلىكى ئۈچۈنلا، بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى تۈزۈمى چەكلىمىگە ئۇچراپ، ئۇنىڭ ئورنىغا، پەيدىنپەي ھالدا، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىگە مۇكاپات قوشۇلغان ئىش ھەققى تۈزۈمى قوللىنىلىدىغان بولدى.

ئىش ھەققى، ۋاقىتقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەمگەك شارائىتى ئەمگەكچىلەر ئۈچۈن ئەمگەك جەريانىدا زۆرۈر بولغان ماددىي شارائىت — ئۈسكۈنە شارائىتى، مەسىلەن، بەلگىلىك بوشلۇقى بولغان ۋە ئاپتاپ چۈشۈپ تۇرىدىغان زاۋۇت بىناسى، ھاۋا ئالماشتۇرۇش ۋە چاك - توزانىنى چىقىرىۋېتىش قۇرۇلمىلىرى، بىخەتەرلىك ئۈسكۈنىلىرى ۋە ھارارەتنى تەڭشەش ئۈسكۈنىلىرى، تازىلىق مۇئەسسەسىلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلار ئەڭ زور چەكتە پايدا تېپىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تېجەپ قېلىشقا كۈچىنىڭ بارىچە تىرىشىدۇ. ئەمگەك شارائىتىنىڭ يامانلىشىشى بىلەن، ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىك سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ، كەسپىي كېسەللىكى كۆپەيىپ بارىدۇ، ئىش ئۈستىدە زەخملىنىش ۋەقەسى كۆپلەپ يۈز بېرىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى ئۆزىنىڭ زىتلىق، قارىمۇقارشىلىق خاراكتېرى بويىچە ئىشچىلارنىڭ جېنىنى ۋە سالامەتلىكىنى زايا قىلىش ۋە ئىشچىلارنىڭ

ياشاش شارائىتىنى ناچارلىتىشنىڭ ئۆزىنى ئۆزگەرمەس كاپىتالنى تېجەپ ئىشلىتىش، پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ۋاستىسى دەپ قارايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 102 - بەت) ئىشچىلار ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆتكۈزىدۇ، شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ماددىي شارائىتنىڭ كۆپ قىسمى ئەينى ۋاقىتتا ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش جەريانىيدىكى شارائىتى، ئەمەلىيەتتە ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەك شارائىتىنىڭ ناچارلىشىشى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىدىكى بوشلۇق، ھاۋا، ئاپتاپ قاتارلىق جەھەتلەردىكى شارائىتلىرىنىڭ تارتۇۋلىنىشىدۇر. ھالبۇكى، كاپىتالىستلارنىڭ پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشنىڭ، كاپىتالنىڭ ئۆز - ئۆزىدىن كۆپىيىشىنى، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىنى تېزلىتىشنىڭ چارىسى بولۇپ قالغان. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدىلا، كاپىتالىستلار ئەمگەك شارائىتىنى ئانچە - مۇنچە ياخشىلاشقا مەجبۇر بولغان.

ئەمگەك سجىللىقى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئەمگەك سجىللىقى ئەمگەكنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسى ۋە ئېغىرلىق دەرىجىسى، يەنى ئەمگەك كۈچىنىڭ بىرلىك ۋاقىت ئىچىدىكى خوراش دەرىجىسى. ئەمگەك سجىللىقى ئەمگەكنىڭ ئىچكى ئامىلىنى كۆرسىتىدۇ، ئىش كۈنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئەمگەكنىڭ تاشقى ئامىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمگەك سجىللىقىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۇخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدىكى ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ تاشقىنلىقى يەنى تېخنىكا كۆپ جىسمانىي كۈچ ۋە ئەقلىي كۈچىنىڭ سەرپ قىلىنىشى، «ئەمگەك كۈچىنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى، ئەمگەك ۋاقتىنىڭ تېخنىكا زىچلاشتۇرۇلۇشى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - تۇم، 449 - بەت)، باشقىچە ئېيتقاندا، كۆپرەك ئەمگەكنىڭ ئوخشاش بىر ۋاقىتقا مەركەزلەشتۈرۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمگەكنىڭ مىقدارى ئەمگەكنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بەلگىلىك ۋاقىتقا مەركەزلەشتۈرۈلگەن بۇنداق كۆپرەك مىقداردىكى ئەمگەك ئەمدى بىرقەدەر زور بولغان ئەمگەك مىقدارى ھېسابلىنىدۇ، يەنى ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزارغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. باشقا شەرتلىرى ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، ئوخشاش بىر ۋاقىتتا قىلىنغان سجىللىقى چوڭراق ئەمگەك بىلەن سجىللىقى كىچىكرەك ئەمگەكنى سېلىشتۇرغاندا، سجىللىقى چوڭراق ئەمگەكتە چىقىم قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى كۆپرەك بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن كۆپرەك مەھسۇلات يارىتىلىدۇ؛ بۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئۇ چوڭراق قىممەت يارىتىدۇ، دېگەن سۆز.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك سجىللىقىنى ئۆستۈرۈش ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشقا ئوخشاشلا، ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ، تېخنىكا كۆپرەك قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش مۇھىم چارىسى. ماشىنىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە ئىشچىلارنىڭ ماشىنىنى ئىشلىتىش جەھەتتىكى تەجرىبىلىرىنىڭ تېپىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەكنىڭ سۈرئىتى شۇنىڭدەك ئەمگەكنىڭ سجىللىقى تەبىئىيلا ئېشىپ بارىدۇ. ئەنگلىيەدە ماشىنا ئىشلىتىلىشكە باشلىغان دەسلەپكى يىللىرىم ئەسىردە، ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى بىلەن ئەمگەك سجىللىقىنىڭ

ئۆستۈرۈلۈشى بىرلا ۋاقىتتا بولۇپ كەلگەن. لېكىن، بۇنداق ئەھۋال مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندىن كېيىن، ئىش كۈنىنىڭ ئۇزارتىلىشى بىلەن ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدىغان، ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش ئۈچۈن ئەمگەك سىجىللىقىنى تۆۋەنلىتىشكە، ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئىش كۈنىنى قىسقارتىشقا تىرغىرا كېلىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۇزلۇكسىز قارشىلىق كۆرسىتىشى بىلەن، بۇرژۇئا دۆلەتلىرى ئەمگەك ۋاقتىنى خالىغانچە ئۇزارتىشنى چەكلەپ، نورمال ئىش كۈنىنى بەلگىلەشكە مەجبۇر بولدى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ يالغۇز ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش يولى بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى ئاشۇرۇشىغا مۇمكىن بولماي قالدى، نەتىجىدە ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى. «ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىشلەش قابىلىيىتى ئۇنىڭ ئىشلەش ۋاقتى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ.» (يۇقىرقى كىتاب، 450 - بەت) ئىش كۈنىنى قىسقارتىش نەتىجىسىدە، ئىشچىلارنىڭ بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك چىقىم قىلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلۇپ، كۆپ ئەمگەكنى قىسقا ۋاقىتقا مەركەزلەشتۈرۈش ئۈچۈن سۇبيېكتىپ شەرت - شارائىت يارىتىلىدى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلار ئىش كۈنىنى ئۇزارتىشنىڭ چەكلىنىشىدىن بولغان زىيانىنى ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق تولدۇرۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستلارنىڭ قولىدىكى ماشىنىلار ئەمگەك سىجىللىقىنى سىستېمىلىق ئۆستۈرۈشتىكى بىر خىل زورلۇق ۋاستىسى بولۇپ قېلىپ، ئوخشاش بىر ۋاقىت ئىچىدە تېخىمۇ كۆپ ئەمگەك مىقدارىنى شىلىۋېلىشقا ئىمكان بېرىدى. كاپىتالىستلار، ئادەتتە، ماشىنىلارنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتىنى تېزلىتىش، ئىشچىلار باشقۇرىدىغان ماشىنىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش، يەتكۈزۈپ بېرىش قۇرۇلمىسىنى قوللىنىش، قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش چارىلەر ئارقىلىق ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرىدۇ. كاپىتالىستلار پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى بەزى مۇۋەپپەقىيەتلەردىن ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ. بىراق، ئەمگەك سىجىللىقىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، ئەمگەك كۈچىنىڭ خورىشى تېزلەيدۇ. مەلۇم نۇقتىغىچە، بۇنداق خوراش كۆپەيتىلگەن ئىش ھەققى بىلەن تولدۇرۇلۇشى مۇمكىن، «بۇ نۇقتىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، خوراش گېنومېتىرىك پروگرېسس بويىچە ئاشىدۇ ۋە ئەينى ۋاقىتتا ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئۆز رولىنى جارى قىلىشى ئۈچۈن لازىم بولغان بارلىق نورمال شارائىتلار بۇزۇلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 576 - بەت) ئايرىم كاپىتالىست ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش چارىسى ئارقىلىق نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن. ئەمما، ئەمگەك سىجىللىقى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈلۈپ ئومۇمەن ئوخشاش بولغان سەۋىيىگە يەتكەن چاغدا، ئۇ جەمئىيەت بويىچە ئەمگەكنىڭ نورمال سىجىللىقى بولۇپ قالىدۇ - دە، ئەمگەكنىڭ تاشقى ئامىلى يەنى ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئۇزارتىلىشى بولۇپ ھېسابلانماي قالىدۇ، نەتىجىدە، پۈتكۈل ئىشچىلار سىنىپىنى بىكسىپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسى شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆسىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ ئوخشاش

بولمىغان ئىقتىسادىي دەۋرلىرىدە ياكى ئوخشاش بىر دەۋردە تۇرۇۋاتقان ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە، ئەمگەكنىڭ ئوتتۇرىچە سىجىللىقى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەمگەك سىجىللىقنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، پرولېتارىيات ئىچىدە سوزۇلما كېسەللىك ۋە كەسپىي كېسەللەككە گىرىپتار بولغانلارنىڭ سانى تېزدىن كۆپەيىپ بارىدۇ، ئىش ئۈستىدە زەخىملىنىش ھادىسىلىرى كۆپلەپ يۈز بېرىدۇ، ئەمگەك كۈچى ھەددىدىن زىيادە خوراپ كېتىدۇ، ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ نورمال شارائىتلىرى بۇزۇلۇپ، ئىشچىلار ئەمگەك ئىقتىدارىدىن تولىمۇ بالدۇر ئايرىلىدىغان ھەتتا ۋاقتىسىز ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىقىدۇ.

ئەمگەك شارائىتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قان شوربغوچ ئىش ھەققى توزۇمى كاپىتالىستىك كارخانىلاردا يولغا قويۇلغان، ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق يالالنما ئىشچىلارنى دەھشەتلىك تۇرمە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىش ھەققى توزۇمى.

قان شوربغوچ توزۇم ھەممىدىن ئاۋۋال ئەنگلىيىدە بارلىققا كەلگەن. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: شۇ چاغدىكى ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققىنىڭ قاتمۇقات ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە زۇلۇم سېلىش توزۇمىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئىككى خىل ئاساسىي شەكلى بار ئىدى. بىر تەرەپتىن، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستلار بىلەن يالالنما ئىشچىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۈرىدىغان تەيىارلاپلارنىڭ ئارىلىقتا ئېكسپىلاتسىيە قىلىشنى يەنى ئىشنى ھۆددىگە ئېلىش توزۇمىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا تېخنىكا ئۆزگىلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدى. بۇنداق توزۇم ئەنگلىيىدە قان شوربغوچ توزۇم دەپ ئاتالدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستلار بىلەن ئىش ھۆددىگەرلىرىنىڭ ئىشقا قاراپ ھەق بېرىش ئاساسىدىكى توختاملارنى توزۇشىگە ئىمكانىيەت بەردى، بۇنىڭ بىلەن ئىش ھۆددىگەرلىرىنىڭ توختامدا بەلگىلەنگەن باھا بويىچە ئۆزى يارىدەمچىلەرنى قوبۇل قىلىشىغا ۋە ئۇلارغا ئىش ھەققى بېرىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. بۇنداق قان شوربغوچ توزۇم ئەنگلىيىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىمۇ يولغا قويۇلغانىدى. ماركس 1867 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئېلان قىلىنغان «بالا ئىشچىلارنى تەكشۈرۈش ھەيئىتىنىڭ 6 - نومۇرلۇق دوكلاتى» دېگەن ماتېرىيالدىن دەلىل كەلتۈرۈپ مۇنۇلارنى كۆرسەتكەنىدى: ئىش ھۆددىگەرلىرى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىدىن دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى ئىش تۈرى بويىچە ھۆددىگە ئېلىپ، ئاندىن يارىدەمچىلىرىنىڭ ئىشلىشىگە قوماندانلىق قىلىدۇ، ئۇلارنى ئەڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئەڭ زور مىقداردا ئەمگەك چىقىم قىلىشقا زورلايدۇ، باللارنى ۋە ياش - ئۆسمۈرلەرنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىر ئەمگەك قىلىشقا زورلايدۇ، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ۋە يەر ئىگىلىرى بولسا بۇنىڭ بىلەن بېيىپ كېتىدۇ، يەنە كېلىپ، ئىش ھۆددىگەرلىرىنىڭ تولىسى لۇكچەك بولغاچقا، يارىدەمچىلەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلۇپ كېتىدۇ.

پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، قان شوربغوچ ئىش ھەققى توزۇمىدە يېڭى خۇسۇسىيەتلەر بارلىققا كەلدى، ئۇ مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ھازىرقى زامان پە تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىر

جەريانى ئۇستىدە ئاتالمىش «ئىلمىي باشقۇرۇش» ياكى «ئەقىلغە مۇۋاپىق ئەمگەك تەشكىلاتى» نى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈپ ئاخىرقى چېكىگە يەتكۈزۈش، يۇقىرى ئۇنۇملۇك بولغان ئاتالمىش «ئۆلچەملىك» مەشغۇلات ئۇسۇلى ۋە ئەمگەك نورمىسىنى بەلگىلەپ، ئىشچىلارنىڭ ئىش نورمىسىنى ئورۇنداش ئەھۋالىغا قاراپ دەرىجىگە بۆلۈپ مۇكاپاتلاش - جازالاش تۇزۇمىنى يولغا قويۇش. مەيلى ئىشقا قاراپ ھەق بېرىش - نورما بەلگىلەش - مۇكاپاتلاش تۇزۇمى (مەسىلەن، تېيلور تۇزۇمى) دېمۇ، ۋاقىتقا قاراپ ھەق بېرىش - مۇكاپاتلاش تۇزۇمى (مەسىلەن، گانت تۇزۇمى) دېمۇ ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى ئاشۇرۇش ئارقىلىق ئىشچىلارنى ئاز دەرىجىدە ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئىشچىلارنى ئاز زور دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق تۇزۇم يولغا قويۇلغان شارائىتتا، قارىماققا ئىشچىلارنىڭ ماددىي پاراۋانلىقى ياخشىلانغاندەك بولۇپ كۆرۈنىدۇ، ئەمەلىيەتتە، ئىشچىلارغا پۈل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئاز - تولا كۆپەيگىنى بىلەن، ئۇ مەھسۇلاتنىڭ ئېشىش دەرىجىسىدىن خېلى ئارقىدا بولىدۇ، دېمەك، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى كۆپ تېز بولىدۇ، ئىش ھەققى ھەددىدىن زىيادە سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچىنىڭ ئورنىنى تولۇق تولدۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. بۇنداق تۇزۇم ئىشچىلارنىڭ زېھنىي كۈچى ۋە جىسمانىي كۈچىنى دەھشەتلىك تۇردە خورىتىپ تۈگىتىدۇ، ئۇلارنىڭ تېنىنى ۋە نېرۋىسىنى ئىنتايىن جىددىيلەشتۈرۈۋېتىدۇ، نەتىجىدە، زەخىملىنىش ۋەقەلىرى كۆپلەپ يۈز بېرىدۇ. كاپىتالىستلار يەنە يالالاشقا تېگىشلىك ئىشچىلارنىڭ سانىنى قىسقارتىپ، ئىشچىلارنى تۇركۈم - تۇركۈملەپ زاۋۇتتىن قوغلاپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستلارنىڭ پايدىسى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ. دېمەك، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، تېخنىكا ۋە ئىلىم - پەننىڭ تەرەققىي قىلىشى ئىشچىلارنىڭ قېنىنى شوراش سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېنىن بۇنداق تۇزۇمنى «قان شورىغۇچ ئىلمىي» تۇزۇم» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 18 - توم، 594 - بەت). دەپ ئاتىغان. قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۇزۇمى كاپىتالىستىك تۇزۇمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ماھىيىتىنى تېخىمۇ ئاشكارىلاپ بەردى، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەرنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. بۇنداق قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۇزۇملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئامېرىكىدا بارلىققا كەلگەن، ئۇلاردىن ھەممىدىن بەك كەڭ تارقالغىنى «تېيلور تۇزۇمى»، «فورد تۇزۇمى». بۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكىدا يەنە «گانت تۇزۇمى»، «خېلىس تۇزۇمى» بار، ئەنگلىيىدە «روئېن تۇزۇمى»، فرانسىيىدە «بېددو تۇزۇمى» ۋە باشقىلار بار. ئەمەلىيەتتە، بۇلارنىڭ ھەممىسى «تېيلور تۇزۇمى» ۋە «فورد تۇزۇمى» نىڭ ئۆزگەرگەن تۈرلىرى.

تېيلور تۇزۇمى، فورد تۇزۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تېيلور تۇزۇمى كاپىتالىستىك كارخانىلاردا يولغا قويۇلغان، ئاتالمىش «ئىلمىي» ئەمگەك تەشكىلاتى ئارقىلىق ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشچىلارنىڭ قېنىنى دەھشەتلىك تۇردە شورايدىغان بىر خىل تۇزۇم. ئۇ ئامېرىكىلىق ئىنژېنېر فرېدېرىك تېيلور (Frederick W .Taylor، 1856 — 1915) تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ

نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇ ھەممىدىن بەك ۋەكىللىك خاراكتېرلىغا ئىگە قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تېخنىكا تۈزۈمىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلى مۇنداق: كارخانىدىن ئەڭ قاۋۇل، تېخنىكىسى ئەڭ يۇقىرى ئىشچىلار تاللىنىپ ئەڭ جىددىي ئېمگەك قىلىشقا مەجبۇر قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەربىر ئىش ھالقىسى ۋە ھەربىر ھەرىكەتنى ئورۇنداشتىكى ۋاقتى ئالاھىدە سائەت بىلەن، سېكۇنت، نەچچىدىن بىر سېكۇنت بويىچە ئۆلچەپ چىقىلىدۇ؛ شۇنداقلا تېخنىكىسى ئەڭ ياخشى ئىشچىنىڭ پۈتۈن مەشغۇلات جەريانى كىنوغا ئېلىنىپ، ئۇنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق ۋاقىت ئەڭ ئاز كېتىدىغان ۋە ئىش ئۇنۇمى ئەڭ يۇقىرى بولغان ئاتالمىش «ئۆلچەملىك مەشغۇلات ئۇسۇلى» ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدۇ ۋە شۇ ئاساس قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش قائىدىسى ۋە ئەمگەك نورمىسى بەلگىلەپ چىقىلىدۇ، نورمىنى ئورۇندىتىش ئەھۋالىغا قاراپ، دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ئىش ھەققىنى بېرلىكلىرى بەلگىلىنىدۇ، «دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۈزۈمى» دېگەن مانا شۇ. نورمىنى ئورۇندىغان ۋە ئاشۇرۇپ ئورۇندىغان ئىشچىلارغا يۇقىرىراق ئىش ھەققى بېرلىكى بويىچە ئىش ھەققى بېرىلىدۇ ھەمدە ئاز ساندا مۇكاپاتمۇ بېرىلىدۇ. نورمىنى ئورۇندىيالمىغان ئىشچىلارغا بولسا تۆۋەن ئىش ھەققى بېرلىكى بويىچە ئىش ھەققى بېرىلىدۇ.

لېنىنىڭ تەتقىق قىلىشىغا قارىغاندا، كاپىتالىستلار تېيلور تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئىشچىلار ئاۋۋالقىدەكلا 9 — 10 سائەت ئىشلىگەن بىلەن، ئۇلارنىڭ قىلغان ئەمگىكى بۇرۇنقىدىن ئىككى ھەسسە كۆپەيىدۇ، دېمەك، كاپىتالىستلار رەھىمسىز ھالدا ئىشچىلارغا ھەممە كۈچىنى چىقارغۇزۇپ، بۇ يالالانما قوللارنىڭ زېھنىي كۈچى ۋە جىسمانىي كۈچىنى بىرئازمۇ قالدۇرماي، بۇرۇنقىدىن ئۇچ ھەسسە تېز بولغان سۈرئەت بىلەن شىلۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كاپىتالىستلارنىڭ چىقىمى يېرىم ھەسسە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئازىيىدۇ، ئالىدىغان پايدىسى بولسا ھەسسىلەپ كۆپىيىدۇ. ئىشچىلار ئىلھاتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بىرئاز قوشۇمچە ئىش ھەققىغە ئىگە بولالىسىمۇ، بىراق، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئورغۇنلىغان ئىشچىلار ئىشتىن بوشىتىۋېتىلىدۇ. قېيقالغان ئىشچىلارغا تېخىمۇ جىددىي ئەمگەك قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، تېنى نابۇت قىلىنغاندىن كېيىن، كاپىتالىستلار ئۇلارنى شەپقەتسىزلىك بىلەن زاۋۇتتىن قوغلىۋېتىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئورنىغا ياش ـ قاۋۇل ئىشچىلارنى قوبۇل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تېيلور تۈزۈمى «قان شورىغۇچ ئىلمىي» تۈزۈم» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 18 ـ تۈم، 594 ـ بەت) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمما، لېنىن يەنە دىئالېكتىك ھالدا مۇنداق ئېنىق كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىزمنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئەڭ يېڭى كەشپىياتى بولغان تېيلور تۈزۈمىنىگمۇ كاپىتالىزمنىڭ باشقا بارلىق ئىلغار نەرسىلىرىگە ئوخشاش ئىككى تەرەپلىمە بار، بىرى، بۇرژۇئا ئېكسپلاتاتسىيەسىنىڭ ئەڭ ئەپچىل بولغان دەھشەتلىك ۋاستىسى، يەنە بىرى، ئەڭ مول بولغان بىر قاتار ئىلمىي مۇۋەپپەقىيەتلەر، يەنىي كىشىلەرنىڭ ئېمگەكتىكى مېخانىكىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىپ، ئارتۇقچە، قوپال ھەرىكەتلەرنى تۈگىتىش، ئەڭ توغرا خىزمەت ئۇسۇللىرىنى بەلگىلەش، ئەڭ مۇكەممەل بولغان ھېسابات ۋە نازارەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ۋە باشقىلار.» («لېنىن، «سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلىرى»، 1975 ـ يىل تۈيغۇرچە

نەشرى، 44 - بەت).

شۇنىڭغا ئاساسەن، لېنىن پرولېتارىيات دىكتاتۇرىلىقىدىكى سوتسىيالىستىك روسىيەدە قانداق قىلىپ ئەمگەك ئىنتىزامىنى كۈچەيتىش، ئىش ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈش، ئەمگەك تەشكىلاتىنى ياخشىلاش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئويلانغاندا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ھازىرقى ۋەزىپە شۇكى، ئىشقا قاراپ ھەق بېرىش تۈزۈمىنى ئەمەلىي يوسۇندا قوللىنىش ۋە سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزۈش، تېيلور تۈزۈمىدىكى نۇرغۇن ئىلمىي، ئىلغار ئۇسۇللارنى قوللىنىش ھەمدە ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئومۇمىي سانىغا ياكى تۆمۈرىيول ترانسپورتى ۋە سۇ ترانسپورتى ئورۇندىغان ئىشنىڭ نەتىجىلىرىگە قاراپ ئىش ھەققىنى بەلگىلەش ۋە باشقىلار.» (يۇقىرىقى كىتاب، 43 - بەت)

XIX ئەسرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسرنىڭ باشلىرىدا، تېيلور تۈزۈمى ئامېرىكىدا ۋە ياۋروپادىكى باشقا كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، ئۇ كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە كېيىنكى ۋاقىتلاردا يولغا قويۇلغان قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمىنىڭ تىپى بولۇپ قالدى.

قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

فورد تۈزۈمى «فوردىزم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئامېرىكىدىكى ئاپتوموبىل دوكلاسى ھېنرى فورد (Henry Ford, 1863 — 1947) ئىجاد قىلغان، ئىشچىلارنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان بىر خىل تۈزۈم. بۇ تۈزۈم 1913 - يىلى فورد ئاپتوموبىل شىركىتىدە ھەممىدىن بۇرۇن قوللىنىلدى، ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى تۆۋەندىكىچە: ئىشلەپچىقىرىشنى ئاپتوماتلاشتۇرۇش ۋە مەھسۇلاتلارنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ئاساسىدا، يۇقىرى سۈرئەتلىك يەتكۈزۈپ بېرىش قۇرۇلمىلىرى ئىشلىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى توختىماي ھەرىكەتلىنىدىغان ئۇلانما مەشغۇلات لىنىيىسى قىلىپ ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، ئىشچىلار تېز ئىشلەشكە مەجبۇر قىلىنىدۇ. بۇ تۈزۈم يولغا قويۇلغاندا، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سىجىللىقىنى ئەڭ زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى كۆپ ئاشۇرۇپ، مەھسۇلات مىقدارىنى تېز كۆپەيتكىلى بولىدۇ. بۇ — ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئەمگەك تەشكىلاتى شەكلىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ياخشىلاش يولى بىلەن ئۆستۈرۈش جەھەتتىكى بىر مۇۋەپپەقىيەت. لېكىن، كاپىتالىزم شارائىتىدا، «تېخنىكا ۋە پەننىڭ تەرەققىي قىلىشى قان شوراش سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 18 - تۇم، 594 — 595 - بەتلەر). بۇنداق تۈزۈم يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، مەشغۇلات ئۇسۇلى ئاددىيلاشتۇرۇلغان ۋە ئەمگەكچىلەرگە تېخنىكا جەھەتتە قويۇلغان تەلەپ تۆۋەنلىتىلگەنلىكتىن، كاپىتالىستلارنىڭ تۆۋەن ئىش ھەققى بىلەن مەلىكسىز ئىشچىلارنى كۆپلەپ يالاپ ئىشلىتىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ، نەتىجىدە، تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش تەننەرخى تۆۋەنلەپ، رىقابەت كۈچى ئېشىپ، كاپىتالىستلارغا تېخىمۇ كۆپ پايدا تېگىدۇ. سانائەت زاپاس ئارمىيىسى قوشۇننىڭ قاتارى كېڭەيگەچكە، كەڭ ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىي ئىش ھەققى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. شۇڭا، فورد تۈزۈمى ھازىرقى زامانداكاپىتالىستىك ئەللەر كەڭ قوللىنىۋاتقان بىر خىل قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمى بولۇپ قالدى.

قان شورىغۇچ ئىش ھەققى تۈزۈمى، تېيلور تۈزۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بالا ئىشچى ئەمگەك كۈچىنى ئەرزان باھادا سېتىشقا مەجبۇر بولغان باللار. باللارنىڭ ئەمگەك كۈچى سۈپىتىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا قاتنىشىشى كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە خاس بولغان ۋە ناھايىتى ئۇزاقتىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ھادىسە. كاپىتالزمنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا، بالا ئىشچىنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى XVII ئەسىردىكى سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن باشلانغان. ماشىنىلارنىڭ كەڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن، ئەمگەكچىنىڭ جىسمانىي كۈچى ۋە تېخنىكىسىغا قويۇلىدىغان تەلەپ تۆۋەنلىدى، بۇ ھال باللارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشىغا شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بەردى. بۇنىڭ ئارقىسىدا، كۆپلىگەن باللار ئەمگەك بازىرىغا سېلىنىپ، كاپىتالىستلار ئىشلىتىدىغان ئەرزان ئەمگەك كۈچىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ قالدى. 1839 ـ يىلى ئەنگلىيىدىكى 420 مىڭ (تەۋەمىچىلىق) زاۋۇتى ئىشچىلىرىنىڭ 190 مىڭى 18 ياشتىن تۆۋەن بولغان ياش ئىشچىلار ۋە بالا ئىشچىلار ئىدى. بالا ئىشچىنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا كاپىتالنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دائىرىسى كېڭىيىپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىمۇ ئۆستى. چۈنكى، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ياش قۇرامىغا يەتكەن ئىشچىلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تەۋەلىرى، بالا ـ چاقىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداشقا كېرەكلىك تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ، ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشچىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى يالانما ئەمگەكچىگە ئايلانغانلىقتىن، ئىشچى ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇش خىراجىتى ياش قۇرامىغا يەتكەن ئەر ئىشچىنىڭ يالغۇز ئۆزىنىڭلا ئۈستىگە چۈشمەستىن، بەلكى پۈتۈن ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۈستىگە چۈشىدىغان بولدى، شۇنداق قىلىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى تۆۋەنلىدى. كاپىتالىستلارنىڭ بالا ئىشچىلارنى يالاپ ئىشلىتىشى ئارقىسىدا، ئىشتىكى ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى سەۋىيىسى تۆۋەنلىدى، شۇڭا، بۇ پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. بالا ئىشچىلارنىڭ كۆپلەپ ئەمگەك بازىرىغا كىرىشى، ئۆز نۆۋىتىدە، ياش قۇرامىغا يەتكەن ئەر ئىشچىلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تېخنىكىسىغا ۋە جىسمانىي كۈچىگە تايىنىپ تۇرۇپ كاپىتالغا قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇردى، بۇ ھال كاپىتالنىڭ يالانما ئەمگەك ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى نىسپىي ھالدا كۈچەيتتى.

كاپىتالزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، زاۋۇت تۈزۈمى بالىلارغا ئېغىر بالايىئاپەت كەلتۈرگەنىدى، بالا ئىشچىلار ئېغىر، پاسكىنا ۋە سالامەتلىكىگە زىيانلىق ئەمگەكلەرنى قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققى ئىنتايىن تۆۋەن، ئەمگەك شارائىتى بەك ناچار ئىدى. ئېغىر ئەمگەك باللارنى تەربىيە كۆرۈش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ جىسمانىي جەھەتتە غەيرىي نورمال ئۆسۈشىگە، ئەخلاقىنىڭ چۈشكۈنلىشىپ كېتىشىگە، ئەقلىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا، ھەتتا نۇرغۇن باللارنىڭ كېچىك تۇرۇپلا جېنىدىن ئايرىلىشىغا سەۋەب بولغانىدى. ماركس مۇنداق دەپ يازغانىدى: «بىرتانىيە سانائىتى خۇددى قان شورىغۇچ يالماۋۇزغا ئوخشاش ئادەم قېنىنى ــ يەنە كېلىپ باللارنىڭ قېنىنى ــ شوراپ تۇرغاندىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 16 ـ توم، 11 ـ بەت). كاپىتالنىڭ باللارنى قۇل قىلىشى

ۋە نابوت قىلىشى ئىنسانىيەت ھاياتىنىڭ مەنبەسىگە تەھدىت سالغانلىقى، ئېغىر ئىجتىمائىي ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك دىققەت - ئېتىبارى ۋە قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلىشى ئارقىسىدىلا، بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمەتلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بالىلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتىغا چەك قويىدىغان، بالىلارنىڭ كېچىدە ئىشلىشىنى ۋە كىچىك بالىلارنى يالاشنى مەنئى قىلىدىغان زاۋاۇت قانۇنىنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئەنگلىيىدە، 1833 - يىلى ئېلان قىلىنغان زاۋاۇت قانۇنىدا: 9 ياشتىن 13 ياشقىچە بولغان بالىلارنىڭ كۈنلۈك ئەمگەك ۋاقتى 8 سائەت بولىدۇ، 9 ياشتىن 18 ياشقىچە بولغان بالىلار ۋە ئۆسمۈرلەرنىڭ كېچىدە ئىشلىشى مەنئى قىلىنىدۇ، 9 ياشقا تولمىغان بالىلارنى يالاش مەنئى قىلىنىدۇ، دەپ تۇنجى قېتىم بەلگىلەندى. ئەمما بۇرژۇئازىيىنىڭ قارشىلىقى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، بۇ زاۋاۇت قانۇنلىرى كۆپىنچە قۇرۇق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. كاپىتالزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى، پەن - تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىلھىكتىرلەشتۈرۈلۈشى ھەم ئاپتومات تالاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئەمگەكچىلەرگە تېخنىكا جەھەتتە يارغانسېرى يۇقىرى تەلەپ قويۇلىدىغان بولدى، ئەمگەكچىلەر بىلىم ئالمىغان ۋە تەربىيە كۆرمىگەن، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا جەھەتتە مەلۇم سەۋىيگە يەتمىگەن بولسا، ئۇلارنىڭ زامانىۋىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەلىپىگە ماسلىشىشى مۇمكىن بولمايدىغان بولۇپ قالدى، شۇ چاغدىلا، ئاندىن بالا ئىشچىلارنى يالاش ئەھۋالى پەيدىنپەي ئازىيىپ باردى.

كونا جۇڭگودا، توقۇمىچىلىق، سەرەڭگە ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كارخانىلاردا بالا ئىشچىلار كەڭ ئىشلىتىلگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى بالا ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىدىنمۇ ئېچىنىشلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن، ئىش ھەققى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار ئاسراندىلار، بېقىنىدىلار بولۇش سۈپىتى بىلەن ھايۋان ئورنىدا قوللارچە مۇئامىلىگە ئۇچرايتتى.

ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئايال ئىشچى بۇ ئىجتىمائىي ئەمگەككە قاتناشقان ئاياللارنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، ئۇلار ئەمگەك كۈچىنى ساتقان ئاياللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاپىتالزمنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا، ئايال ئىشچىلارنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى XVIII ئەسىردىكى سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىن باشلانغان. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ماشىنىنىڭ مۇسكۇل كۈچىنى ئوشۇقچە قىلىپ قويغانلىقى تۈپەيلىدىن، ماشىنا مۇسكۇل كۈچىگە ئىگە بولمىغان ياكى جىسمانىي جەھەتتە يېتىلمىگەن ئەمما بەدەن ئەزالىرى چاققانراق بولغان ئىشچىلارنى ئىشلىتىش ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭا، ئاياللار ئەمگىكى ۋە بالىلار ئەمگىكى ماشىنىنى كاپىتالىستىك ئۇسۇلدا تەتبىق قىلىشنىڭ تۇنجى شوتارى بولدى!» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 433 - بەت). 1861 - يىلى، ئەنگلىيىدىكى توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئايال ئىشچىلار ئومۇمى ئىشچىلار سانىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى تەشكىل قىلغان،

ئەسلىدە، ئايالىلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپ چىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشى ئىلغارلىق ئىدى، ئۇ ئايالىلارنىڭ ئىقتىسادىي باراۋەرلىكنى ۋە ئىجتىمائىي باراۋەرلىكنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆزۈل ـ كېسىل ئازادلىققا چىقىشنىڭ ئاساسىي شەرتلىرىدىن بىرى ئىدى. لېكىن، كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلار ئايال ئىشچىلارنى كۆپلەپ يالاشتا ئەرزان ئەمگەك كۈچىنى قولغا كەلتۈرۈپ، تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىشنى كۆزلەيدۇ، ئايال ئىشچىلارنىڭ كەڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن، يالانما ئەمگەكچىلەر زور دەرىجىدە كۆپەيدۇ، ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كۈنسايىن كۆپىيۋاتقان سانائەت زاپاس ئارمىيىسى شەكىللىنىدۇ، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئىشتىكى ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى تۆۋەنلىتىدۇ. ئىلگىرى ياش قۇرامغا يەتكەن بىر ئىشچى پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەرنى باقىدىغان بولسا، ئەمدى پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەر كاپىتالىستلارغا جان تىكىپ ئىشلەيدۇ. بىر ئەر ئىشچى ئىشسىز بولۇپ قالغاندا، كۆپىنچە، ئۆزىگە تونۇش بولمىغان ۋە ئىش ھەققى تۆۋەنرەك بولغان كەسىپتە ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ، ياكى خوتۇنى، بالىلىرىنىڭ بېقىشىغا قاراشلىق بولۇپ قالىدۇ. ئەسلىدە، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئىشچىنىڭ ئۆزىنى قامداشقا كېرەكلىك ئەمگەك ۋاقتىغىلا ئەمەس، بەلكى ئىشچىنىڭ ئائىلىسىنى قامداشقا كېرەكلىك ئەمگەك ۋاقتىغىمۇ باغلىق ئىدى. ئەمدى ئائىلىنىڭ ئەزاسى بولغان ئايالىلارمۇ ئوخشاشلا ئەمگەك بازىرىغا تاشلىنىدۇ، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا پۈتۈن ئائىلىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداپ كەلگەن ئەر ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ. ئەر ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ، ئۆز ئائىلىسىنى ئىلگىرى ياش قۇرامغا يەتكەن ئەر ئىشچىنىڭ بىرلا ئۆزى ئەمگەك كۈچىنى ساتقان بولسا، ئەمدى ئۈنىڭ خوتۇنىمۇ، بالىلىرىمۇ ئەمگەك كۈچىنى سېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. دېمەك، ئەسلىدىكى بىر ئىش كۈنىنىڭ ئورنىنى ئۈچ ئىش كۈنى ئالىدۇ، بۇنداقتا ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى بولغان ئىش ھەققى مۇقەررەر ھالدا ئۈچ كىشىگە چېچىلىپ، ئەر ئىشچىنىڭ ئىش ھەققى تۆۋەنلەيدۇ. كاپىتالىست ئۇچۇن بىرلا ئەر ئىشچىنىڭ ئەمگەك قىلىپ بەرگىنىگە قارىغاندا، ئۈچ كىشىنىڭ ئەمگەك قىلىپ بېرىشى كاپىتالىستقا تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە ئەمگەك يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە. دېمەك، ئايال ئىشچىلارنىڭ كۆپلەپ ئىشلىتىلىشى كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئۇچۇن جىسمانىي ماتېرىياللارنى كۆپەيتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنىمۇ ئۆستۈردى.

ـ ئايالىلارنىڭ يالانما ئەمگەكچى بولۇپ قېلىشى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى پۈتۈنمىنىڭ ئىجتىمائىي خاراكتېرىدىنمۇ، كۆپ ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. چۈنكى، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئاساسىدا، بۇ پۈتۈنمىنىڭ بىرىنچى ئالدىنقى شەرتى ئەسلىدە كاپىتالىست بىلەن ئىشچىنىڭ ئەركىن ئادەم سۈپىتىدە، تاۋار ئىگىسى سۈپىتىدە بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى تۇرۇشى، يەنى بىر تەرەپ پۇل ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىگىسى بولسا، يەنە بىر تەرەپ ئەمگەك كۈچىنىڭ ئىگىسى بولۇشى ئىدى. «ئەمدى ئۇ خوتۇنى ۋە بالىلىرىنى ساتىدىغان بولدى. ئۇ قۇل ساتقۇچى بولۇپ قالدى» (يۇقىرىقى كىتاب، 434 ـ بەت). ئايال ئىشچىلار، كۆپ ھالاردا، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئالاھىدە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرايدۇ،

ئۇلارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئوخشاش، ئالىدىغان ئىش ھەققى بولسا ئەر ئىشچىلارنىڭكىدىن كۆپ تۆۋەن بولىدۇ. كونا جۇڭگودىكى ئايالالارنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ئىش ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن، ئىش ھەققى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، شۇنداقلا ئۇلار تۇرلۇك ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇقلارغا ئۇچرايتتى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن دەپسەندە قىلىناتتى، ئۇلار جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمى ئىدى. ھەرقايسى ئەللەردىكى ئەمگەكچى ئايالالار كاپيتالىستىك ئېكسپلاتاتسيە ۋە قوللۇقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، پۈتۈن ئىشچىلار سىنىپى بىلەن بىرلىكتە باتۇرانە كۈرەش قىلىپ كەلدى. ئايالالار ھەرىكىتى پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى بولۇپ كەلمەكتە.

ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار، بالا ئىشچى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى بۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپيتالغا ئايلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپيتال سۈپىتىدە ئىشلىتىلىشى، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ قايتىدىن كاپيتالغا ئايلاندۇرۇلۇشى كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى دەپ ئاتىلىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، 635 ـ بەت). كاپيتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ خۇسۇسىيىتى كىچىك ئېتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتۇر. كاپيتالىستلار ئىشچىلاردىن تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەتنى شىلۇۋېلىش ئۈچۈن، ئېكسپلاتاتسيە قىلىش يولى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزىنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ئىشلەتكەندىن باشقا، قالغان بىر قىسمىنى كاپيتالغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئۇستىلىمە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىپ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىلگەن كۆلەمدە داۋاملىق ئېلىپ بېرىشقا ئىشلىتىدۇ. شۇڭا، قوشۇمچە قىممەت كاپيتال جۇغلىنىشىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى بولسا كاپيتالىستنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كاپيتالنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى. چۈنكى، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى — كاپيتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى. كاپيتالنىڭ سىۋىلى بولغان كاپيتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىشتىكى نەپسى چەكسىز بولىدۇ. ئۇلار تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت شىلۇۋېلىش ئۈچۈن، تۇرلۇك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسيە قىلىش دەرىجىسىنى ئۆستۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە كاپيتالنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق، تېخىمۇ كۆپ يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسيە قىلىدۇ، تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت شىلۇۋالىدۇ. دېمەك، كاپيتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىشتىكى ئاچكۆزلۈكى ئۇلارنىڭ كاپيتال جۇغلىنىشىنىڭ ئىچكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولۇپ قالىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، سىرتقى كۈچ بولغان كاپيتالىستنىڭ رىقابەتىمۇ كاپيتالىستلارنى ئۆزىنىڭ رىقابەتلىشىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، رەقىبلىرىنى يېڭىپ، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۈزلۈكسىز تۇردە

جۇغلانمىنى كۆپەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، تېخنىكىنى ياخشىلاپ، يېڭى ماشىنىلارنى قوللىنىپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە مەجبۇر قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «رىقابەت كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىنى تاشقى مەجبۇرىي قانۇنىيەتلەر سۈپىتىدە ھەر بىر كاپىتالىستقا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇرىدۇ. رىقابەت كاپىتالىستلارنى ئۆز كاپىتالىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئۆز كاپىتالىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە كۆپەيتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ، ھالبۇكى، ئۇلار ئۆز كاپىتالىنى پەقەت قەدەممۇ قەدەم جۇغلاش يولى بىلەنلا كۆپەيتىشى مۇمكىن» (يۇقىرىقى كىتاب، 649 — 650 - بەتلەر).

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش كۆلىمى قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. قوشۇمچە قىممەتنىڭ جۇغلانمىغا ۋە كاپىتالىستنىڭ شەخسىي ئىستېمالغا بۆلۈنگەن ئىككى قىسمىنىڭ نىسبىتى مۇقىم بولىدۇ، دەپ پەرەز قىلساق، بۇنداقتا جۇغلانغان كاپىتالنىڭ مىقدارى قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولىدۇ. دېمەك، قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللارنىڭ ھەممىسى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش كۆلىمىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ: بۇ ئامىللار ئاساسەن تۆۋەندىكىچە: (1) قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى، يەنى ئەمگەك كۈچىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسى. باشقا شەرتلەر ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى قانچە يۇقىرى بولسا، ئىشچىلارنىڭ ياراتقان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى شۇنچە چوڭ بولىدۇ، جۇغلانمىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ.

(2) ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ سەۋىيىسى. ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن، ھەر بىر تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى مۇناسىپ ھالدا تۆۋەنلەيدۇ. تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارىنىڭ تۆۋەنلىشى تۈپەيلىدىن، كاپىتالىستلار ئوخشاش مىقداردىكى ئۈستىلمە كاپىتالنىڭ قىممىتى بىلەنلا تېخىمۇ كۆپ ئىشچىلاردىن تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت شىلۋالالايدۇ، شۇنداق قىلىپ، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى تېزلەيدۇ. (3) ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ ئاز - كۆپلۈكى. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ۋە كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلايلى، بۇنداقتا ئاۋانسلانغان كاپىتال كۆپەيسە، ئۆزگىرىشچان كاپىتال مۇناسىپ ھالدا كۆپەيىدۇ، قوشۇمچە قىممەت مىقدارى كۆپەيىدۇ، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش كۆلىمىمۇ زورىيىدۇ.

بەزى بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنىڭ ماھىيىتىنى يوشۇرۇپ ۋە بۇرمىلاپ، كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىنى ئاقلاش يۈزىسىدىن، ئەمگەكچى خەلقنى ئالداش ئۈچۈن «نەپسىنى يېغىش» دېگەن بىرنەمىنى تەۋرۈپ چىقتى، پاكىت ئىسپاتلىدىكى، يالالانما ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەت كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسىدۇر. ئىشچىلار قوشۇمچە قىممەت ياراتمايدىغان بولسا، كاپىتالىستلار يېنىمەي - ئىچ
يۈرسىمۇ، ھەرقانچە «تېجەپ» ياش
بۇنىڭلىق بىلەن كاپىتال ھاس
جۇغلانغان كاپىتال قا
كاپىتالىستلار شۇ
قىممەتنىمۇ شۇ
ئەھۋالدا

ئىشره‌تلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشى تەبىئىي، «كاپىتالىستلارنىڭ جۇغلانمىسىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىسراپچىلىقىمۇ ئېشىپ‌بارىدۇ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ جۇغلانمىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ھەرگىز دەخلى يەتكۈزمەيدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب 651 - بەت). كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى پرولېتارىياتقا ئىنتايىن يامان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش‌كۈلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ يالالنما ئەمگەككە ھۆكۈمرانلىق قىلىش مۇناسىۋىتىمۇ كېڭەيتىلگەن كۆلەمدە تەكرار ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ بارىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت، كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتال مۇئاملىسى كاپىتالنىڭ پۇل شەكلىدىن تاۋار شەكلىگە، يەنە تاۋار شەكلىدىن پۇل شەكلىگە ئۆزگىرىدىغان ھەرىكەت جەريانى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «مەلۇم مىقداردىكى پۇلنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ۋە ئەمگەك كۈچىگە ئايلىنىشى كاپىتال فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلغۇچى قىممەت مىقدارىنىڭ تۇنجى ھەرىكىتىدۇر، بۇ ھەرىكەت بازاردا، مۇئاملە ساھەسىدە يۈز بېرىدۇ. ھەرىكەتنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ تاۋارلارغا ئايلىنىشى بىلەن ئايانغلىشىدۇ، بۇ تاۋارلارنىڭ قىممىتى ئۆزلىرىنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ قىممىتىدىن چوڭ بولىدۇ، يەنى ئۇ ئەسلىدىكى ئاۋانسلانغان كاپىتال بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ تاۋارلار كېيىن يەنە مۇئاملە ساھەسىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. بۇ تاۋارلارنى سېتىپ، ئۇلارنىڭ قىممىتىنى پۇلدا رېئاللاشتۇرۇش كېرەك، بۇ پۇلنى يەنە كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش كېرەك، دېمەك، بۇ ھەرىكەت مۇشۇ تەرتىپتە ئۈزۈلمەي تەكرارلىنىپ تۇرۇشى كېرەك. بىر - بىرىگە ئولانغان مۇشۇ باسقۇچلاردىن ئۈزلۈكسىز ئۆتۈپ تۇرىدىغان ئايلىنىش كاپىتال مۇئاملىسىدىن ئىبارەت» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 619 - بەت).

كاپىتال مۇئاملىسى كاپىتالنىڭ قىممەت شەكلىنىڭ ئۆزگىرىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ كاپىتالنى كۆپەيتەلمەيدۇ، ئەمما ئۇ كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىدە كەم بولسا بولمايدىغان شەرتتۇر: بىر تەرەپتىن، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈچۈن، يەنى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتىلغان قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر ھالقىسى بولىدۇ.

كاپىتال مۇئاملىسىنى ئاددىي تاۋار مۇئاملىسىگە ئوخشىمايدۇ. ئاددىي تاۋار مۇئاملىسىنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق بولىدۇ: تاۋار — پۇل — تاۋار (W — G — W). تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچى ئاۋۋال ئۆزىنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىپ پۇلغا ئىگە بولىدۇ، ئاندىن پۇلغا ئۆزىگە كېرەكلىك تاۋارنى سېتىۋالىدۇ، دېمەك، ئۇ سېتىۋېلىش ئۈچۈن ساتىدۇ، ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇشتىكى مەقسىتى ئۆزىگە كېرەكلىك ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ياكى تۇرمۇشتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشتىن

ئىبارەت. كاپيتال مۇئامىلىسىنىڭ فورمۇلىسى پۇل — تاۋار — كۆپەيگەن پۇل ($G-W-G^1$) بولىدۇ. كاپيتال مۇئامىلىسىدە، كاپيتالىست پۇلغا تاۋار سېتىۋالىدۇ، ئاندىن بۇ تاۋارنى سېتىپ، قايتىدىن پۇلغا ئىگە بولىدۇ، دېمەك، ئۇ سېتىش ئۈچۈن سېتىۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئالماشتۇرۇشتىكى مەقسىتى ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولۇش ئەمەس، بەلكى كۆپەيگەن پۇلغا يەنى قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت. ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسى تاۋار ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش(ئەمەلىيەتتە بۇ خۇسۇسىي ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئەمگەكلىرىنىڭ ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇشى) مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. كاپيتال مۇئامىلىسى بولسا بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىياتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

كاپيتال مۇئامىلىسى كاپيتالىزمنىڭ چوڭقۇر زىددىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپيتالىستىك رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىز ھالەتتە تۇرۇۋاتقان شارائىتتا، كاپيتالنىڭ سېتىۋېلىش باسقۇچىدا پۇل شەكلىدىن تاۋار شەكلىگە (يەنى ئىشلەپچىقىرىش كاپيتالى ئاملى شەكلىگە) ئۆزگىرىشى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچى جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. كاپيتالنىڭ سېتىش باسقۇچىدا تاۋار شەكلى (يەنى قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋار) دىن پۇل شەكلىگە ئۆزگىرىشى بازاردىكى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. كاپيتالىستىك جەمئىيەت تۈزۈلۈك ئانتاگونىستىك زىددىيەتلەر بىلەن تولغانلىقى، بۇلۇپمۇ ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشى بىلەن تۇلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسبىي تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، كاپيتال مۇئامىلىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىرمۇ ھالقا، بولۇپمۇ تاۋار شەكلىدىن پۇل شەكلىگە ئايلىنىش ھالقىسى توسقۇنلۇققا ئۇچراپ قالسا، مۇئامىلە ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. ئەگەر بۇنداق ئۈزۈلۈش كەڭ كۆلەمدە يۈز بەرسە، ئومۇميۈزلۈك خاراكتېر ئالسا، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىدىن ئىبارەت ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بېرىدۇ.

كاپيتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسى، كاپيتالنىڭ ئايلىنىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپيتالستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش

ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەت پۈتۈنلەي كاپيتالىستلارنىڭ شەخسىي ئىستېمالىغا ئىشلىتىلگەن ئەھۋالدا ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىدىكى كۆلەمدە تەكرار ئېلىپ بېرىلىدىغان جەريان. مەسىلەن، مەلۇم بىر كاپيتالىستنىڭ ئەسلىدە بىر مىليون يۈەن كاپيتالى بار، ئۇنىڭ 800 مىڭ يۈەنى ئۆزگەرمەس كاپيتال، 200 مىڭ يۈەنى ئۆزگىرىشچان كاپيتال ئورنىدا ئىشلىتىلدى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئارقىلىق، ئىشچىلار بىر يىل ئىچىدە كاپيتالىستقا بىر مىليون 200 مىڭ يۈەنلىك مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ بەردى دەپ پەرەز قىلايلى. ئەگەر كاپيتالىست بۇ تاۋارلارنى ئۇنىڭ قىممىتى بويىچە سېتىپ، 200 مىڭ يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولغان بولسا، ئۇ بۇ 200 مىڭ يۈەنىنى پۈتۈنلەي شەخسىي ئىستېمالىغا ئىشلەتسە، 800 مىڭ يۈەنىنى سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇشقا، 200 مىڭ يۈەنىنى ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىغە ئىشلەتسە،

ئۇ ھالدا، كېلەر يىللىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىش يەنىلا ئەسلىدىكى كۆلەمدە تەكرار ئېلىپ بېرىلىدۇ.

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت، لېكىن، ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسىي ۋە چىقىش نۇقتىسى، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغاچقا، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۇستىدىكى تەھلىلنى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۇستىدىكى تەھلىلدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، كاپىتالىستلار ئىشچىلارغا ئىش ھەققى شەكلىدە تۆلىگەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى يارىتقان. ئەگەر بۇنىڭغا يەككە ھالدا بىرلا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن قارىلىدىغان بولسا، گويا ئىشچىلارغا بېرىلگەن ئىش ھەققى كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ئاۋانسلانغاندەك ساختا ھادىسە كېلىپ چىقىدۇ. لېكىن، مەسىلىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن كۆزىتىدىغانلا بولساق، بۇ ساختا ھادىسە يوقىلىدۇ. چۈنكى، ئىشچىلارنىڭ شۇ قېتىمقى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلىرى تېخى سېتىلمىغان بولسىمۇ، ئالدىنقى قېتىمقى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلەپچىقارغان تاۋارلىرى كاپىتالىست تەرىپىدىن سېتىلغان ھەمدە پۇلغا ئايلاندۇرۇلغان بولىدۇ. دېمەك، كاپىتالىست ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئاۋانسلىغان ئىش ھەققى كاپىتالىستنىڭ ئۆزىنىڭ پۇلى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئىشچىلارنىڭ ئۆتكەن قېتىمدىكى ئەمگەك مەھسۇلاتىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن پۇل بىلەن تۆلەنگەن بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىشچىنىڭ بۇگۈنكى ئەمگىكىگە ياكى كېيىنكى بىرىم يىلدىكى ئەمگىكىگە تۆلەنگەن ھەقنى ئۇنىڭ ئۆتكەن ھەپتىدىكى ئەمگىكى ياكى ئالدىنقى بىرىم يىلدىكى ئەمگىكى يارىتقان بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 623 - بەت). دېمەك، كاپىتالزم ھامىيلىرى ئېيتقاندەك «ئىشچىلارنى كاپىتالىست باقىدۇ» ئەمەس، بەلكى ئىشچىلار ئۆزىنىڭ ئەكسىچە قولى بىلەن ئۆزىنى ئۆزى باقىدۇ.

ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش شۇنىمۇ ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، كاپىتالىستنىڭ دەسلەپكى كاپىتالىنىڭ قەيەردىن كەلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كاپىتالىنىڭ ھەممىسى قوشۇمچە قىممەتتىن جۇغلىنىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر كاپىتالىست 1 مىليون يۈەن دەسمايە سېلىپ زاۋۇت ئېچىپ، ھەر يىلى 200 مىڭ يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولغان، بۇ 200 مىڭ يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسنى شەخسىي ئىستېمالى ئۈچۈن ئىشلەتكەن بولسۇن، بۇنداقتا بەش يىلدىن كېيىن، ئۇ 1 مىليون يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتنى ئىستېمال قىلغان بولىدۇ. ئەگەر قوشۇمچە قىممەت بولمىغان بولسا، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى 1 مىليون يۈەنلىك كاپىتالى بەش يىلدىن كېيىن پۈتۈنلەي خەجلەپ تۈگىتىلگەن بولىدۇ. ئەمدى ئۇنىڭ قولىدا يەنىلا 1 مىليون يۈەنلىك كاپىتال بولغان بولسا، بۇنىڭ مىقدارى ئىلگىرى ئۇ مەبلەغ قىلىپ سالغان كاپىتالنىڭ مىقدارىغا باراۋەر كېلىدۇ، بۇ پۈتۈنلەي كاپىتالغا ئايلانغان قوشۇمچە قىممەت بولىدۇ. بۇ ھال شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى،

ئىشچىلار قوشۇمچە قىممەتنىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىمۇ يارىتىدۇ، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن كاپىتالنىمۇ يارىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن بۇرژۇئازىيە ئۆزلەشتۈرۈۋالغان كاپىتالنى تارتىۋېلىشى تامامەن ھەقلىق. بۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ جاپالىق ئەمگەك قىلىپ ياراتقان بايلىقىنى ئۆز قولىغا قايتۇرۇۋېلىشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

كاپىتالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى يالغانما ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالىنىڭمۇ كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زۆرۈر شەرتى ئىكەنلىكىنى، ئۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر يەككە ھالدا بىر قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن قارىغاندا، گويا ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىلا كاپىتالىستقا پايدىلىق بولىدىغاندەك، ئىشچىلارنىڭ شەخسىي ئىستېمالى بولسا پۈتۈنلەي ئۇلارنىڭ ئۆز ئىشى بولىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ. لېكىن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، ئىشچىلارنىڭ شەخسىي ئىستېمالىنىڭ دەل ئالدىنقى قېتىمقى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇنداق ئىستېمال كاپىتالىستلارنىڭ داۋاملىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ، ئۇ كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى قوغلىشىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بىر خىل ئالاھىدە ئىستېمال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «دېمەك، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرۇپ تەكشۈرگەندە، ياكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىي سۈپىتىدە تەكشۈرگەندە شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇ يالغۇز تاۋارنى ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتال مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزىنىمۇ — بىر تەرەپتە كاپىتالىستنى، يەنە بىر تەرەپتە يالالنما ئىشچىنى — ئىشلەپ چىقىرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 634 - بەت).

كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ماددىغا قارالۇن.

كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ئۈستىلىمە كاپىتال قىلىپ ئىشلىتىلگەن ئەھۋالدا ئىشلەپچىقىرىش كېڭەيتىلگەن كۆلەمدە تەكرار ئېلىپ بېرىلىدىغان جەريان.

كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالامىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، كاپىتالىستلار تېخنىكا كۆپ قېتىم قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئۆزىنىڭ رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، پۈتۈن قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسىنى شەخسىي ئىستېمالغا ئىشلەتمەستىن، بەلكى قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى يېڭى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن يېڭى (ياكى تېخنىكا كۆپ ئۈستىلىمە) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا سېلىنغان كاپىتالنىڭ مىقدارىنى كۆپەيتىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىپ بارىدۇ.

مۇنداق پەرەز قىلىپ كۆرەيلى: مەلۇم بىر

كاپىتالىستنىڭ كاپىتالى 1 مىليون يۈەن بولسۇن، ئۇنىڭ 800 مىڭ يۈەنلىك ئۆزگەرمەس كاپىتال (C)، 200 مىڭ يۈەنلىك ئۆزگىرىشچان كاپىتال (V) بولسۇن، يىللىق قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى (m′) 100% بولسۇن، شۇنداق ئەھۋالدا، شۇ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىياغلاشقاندا، ئىشچىلار كاپىتالىستقا 200 مىڭ يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بەرگەن بولىدۇ. كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، كاپىتالىست قوشۇمچە قىممەتنىڭ يېرىمىنى يەنى 100 مىڭ يۈەننى شەخسىي ئىستېمالىغا ئىشلىتىپ، قالغان 100 مىڭ يۈەننى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىشقا سالىدۇ. ئەگەر كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۆزگەرمەسسە، ئۇ ھالدا، ئەسلى كاپىتالغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا، 80 مىڭ يۈەنلىك ئۆزگەرمەس كاپىتال ۋە 20 مىڭ يۈەنلىك ئۆزگىرىشچان كاپىتال قوشۇلىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ئومۇمىي كاپىتال 1 مىليون يۈەندىن كۆپەيىپ بىر مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ، ئۇنىڭ 880 مىڭ يۈەنى ئۆزگەرمەس كاپىتال، 220 مىڭ يۈەنى ئۆزگىرىشچان كاپىتال بولىدۇ. كاپىتال مىقدارى كۆپەيگەنلىكى ئۈچۈن، كاپىتالىست ئۆتكەن يىلدىكىدىن كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتەلەيدۇ. ئەگەر كېلەر يىلدىكى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى يەنىلا 100% بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئايلاناقلاش قاندا، كاپىتالىست 220 مىڭ يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭەيتىلىشىنى تۆۋەندىكى فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن:

بىرىنچى يىلدىكىسى:

$$800000c + 200000V + 200000m = 1200000$$

ئىككىنچى يىلدىكىسى:

$$880{\cdot}000c + 220{\cdot}000V + 220000m = 1320000$$

ئىشلەپچىقىرىش يىلمۇ يىل مۇشۇنداق ئېلىپ بېرىلمۇرسە، كاپىتالنىڭ مىقدارى ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەپ بارىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ، كاپىتالىست قولغا كەلتۈرىدىغان قوشۇمچە قىممەتمۇ ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ. بۇنداق قوشۇمچە قىممەت ئۈستىلىمە كاپىتالغا ئايلىنىدۇ، ئۈستىلىمە كاپىتال ئەسلىدىكى كاپىتال بىلەن بىللە يەنە يېڭى قوشۇمچە قىممەتنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ، يېڭى قوشۇمچە قىممەت يەنە يېڭى ئۈستىلىمە كاپىتالغا ئايلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بۇرما شەكلىدىكى ئۆرلەش ھەرىكىتى شەكىللىنىپ، كاپىتال مىقدارى ئۈزلۈكسىز كۆپىيىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىدۇ، قوشۇمچە قىممەت ئۈزلۈكسىز ئاشىدۇ. دېمەك، قوشۇمچە قىممەت كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولىدۇ، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى بولسا كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولىدۇ.

كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەك كۈچى ئۈستىدىكى ئېلىم - سېتىم مۇناسىۋىتىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. قارىماققا، كاپىتالىست بىلەن ئىشچى باراۋەر ئورۇندا تۇرىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ: ئىشچى ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنىڭ ئىگىسى، كاپىتالىست بولسا پۇلنىڭ ئىگىسى، ئىشچى كاپىتالستقا ئەمگەك

كۆچمدىن ئىبارەت تاۋارنى ساتىدۇ، كاپىتالىست ئىشچىغا ئىش ھەقىقى تۆلەيدۇ، تاۋار ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە ۋە تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن. ئەمما، كاپىتالىستنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن قارىغاندا، كاپىتالىست ئەمگەك كۆچىنى سېتىۋېلىشتا ئىشلەتكەن كاپىتال دەل ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ تاپقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىدۇر. كاپىتالىستنىڭ كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى، بايلىقنىڭ توپلىنىشى — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالغا ئايلاندۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. شۇڭا كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنىڭ نەتىجىسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش ۋە كۆچەيتىشتىكى ۋاستە بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. بۇ، ئەينى ۋاقىتتا، كاپىتالىستنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ كاپىتالىستنىڭ ئۇزلۇكسىز كۆچەيتىش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇش جەريانى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كاپىتالىستنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش، بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستنىڭ كاپىتالىنى ئۇزلۇكسىز كۆپەيتىپ، ئۇزلۇكسىز تۇردە يېڭى ۋە تېخىمۇ چوڭ كاپىتالىستنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ۋە يالاڭغۇچى ئەمگەكچىلەرنىڭ سانىنى كۈندىن - كۈنگە كۆپەيتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كاپىتالىستنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىمۇ ئۇزلۇكسىز كېڭىيىۋاتقان كۆلەمدە تەكرار ئىشلەپچىقى

زېھنىي كۈچىنى سەرپ قىلغاندىلا، مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقىرالايدۇ، ئەمگەك كۆچى ئادەمنىڭ بەدىنىدە بولغاچقا، ئەمگەك كۈچىنىڭ خورىشى بىلەن، ئەمگەكچى چارچاپ، ئۇدا ئەمگەك قىلالماي قالىدۇ. مۇۋاپىق دەم ئېلىش ۋە شەخسىي ئىستېمال ئارقىلىقلا (كىيىم ـ كېچەك، يېمەك ـ ئىچمەك، تۇرار جاي جەھەتلەردىكى ئېھتىياجلىرى قاندۇرۇلغاندىلا)، خوربغان ئەمگەك كۈچى ئەسلىگە كېلىدۇ. يەنە كېلىپ ئەمگەكچى بەربىر قېرىيدۇ ۋە ئۆلىدۇ، كاپىتال بولسا ئۆزۈلمەي كېلىپ تۇرىدىغان ئەمگەك كۈچىگە موھتاج. دېمەك، ئىشچى ئۆزىنىلا بېقىپ قالماستىن، بەلكى ئائىلىسىدىكىلەرنىمۇ بېقىشى، نەسلىنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا، ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ.

ئەمگەك كۈچى ـ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر تۈپ ئامىلى، ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىمۇ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ تۈپ مەزمۇنلىرىدىن بىرى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك كۈچى قىممەتنى كۆپەيتىش ۋاستىسى سۈپىتىدە ئۆزلۈكسىز تۇرده كاپىتالغا قوشۇۋېتىلىشى، كاپىتالدىن ئايرىلماسلىقى شەرت، ئۇنىڭ كاپىتالغا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ئۇنىڭ بىردەم بۇ كاپىتالىستقا، بىردەم ئۇ كاپىتالىستقا سېتىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈنلا يوشۇرۇنۇپ قالىدۇ، دېمەك، «ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ئەمەلىيەتتە كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ بىر ئامىلى بولىدۇر» (مارکس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 674 ـ بەت). قارىماققا، ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى گويا كاپىتالىست ئۈچۈن بولماي، پەقەت ئىشچىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن بولىدىغاندەكلا كۆرۈنىدۇ؛ لېكىن، ئەمەلىيەتتە، ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى شۇ ئىشچىنىڭ مۇسكۇلى، نېرۋىسى، ئۈستىخىنى، مېڭىسىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ۋە يېڭى ئىشچىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈنلا بولىدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى، خۇددى ماشىنا ئۈچۈن سىلىقلاش مېيى، چارۋا ئۈچۈن يەم ـ خەشەك زۆرۈر بولغىنىدەك، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈچۈن زۆرۈر. دېمەك، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ شەخسىي ئىستېمالى، مەيلى زاۋۇتنىڭ ئىچىدە بولسۇن ياكى سىرتىدا بولسۇن، مەيلى ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىچىدە بولسۇن ياكى سىرتىدا بولسۇن، كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر ئامىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭدا پەقەت كاپىتالىستنىڭ ئەمگەك كۈچى بىلەن ئالماشتۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان كاپىتالى تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن بۇ تۇرمۇش ۋاستىلىرى يەنە كاپىتالىستنىڭ يېڭىباشتىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئەمگەك كۈچىگە ئايلاندۇرۇلىدۇ، خالاس. «ئىش ھايۋىنى يەيدىغان نەرسىنى ئۆزى ئىستېمال قىلغىنى بىلەن ئۇنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ زۆرۈر ئامىلى بولۇشتىن قالمايدۇ. ئىشچىلار سىنىپىنىڭ داۋاملىق ساقلىنىپ قېلىشى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ھەممە ۋاقىت كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 628 ـ بەت). شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئەمگەكچىنىڭ تۇرمۇشى كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىگە پايدىلىق بولۇش دائىرىسىدىلا چەكلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى كىشىلەر ئارىسىدا ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا شەكىللەنگەن مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇشى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش هامان مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تەكرارلىنىپ تۇرۇشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىمۇ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ بارىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئاساسىي ۋە باشلىنىش نۇقتىسى ئەمگەك شارائىتى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ، ئەمگەك مەھسۇلاتى بىلەن ئەمگەكنىڭ بىر - بىرىدىن ئاجرىلىشىدىن ئىبارەت. بۇنداق مۇناسىۋەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى باشلانغان چاغدا سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنىڭ بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشىلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ؛ بۇ ئىككى تەرەپنىڭ بىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە پۇلنىڭ ئىگىسى، يەنە بىرى ئەمگەك كۈچىدىن باشقا هېچ نەرسىسى بولمىغان ئەمگەكچى. ئالدىنقىسى قىممەتنىڭ ئىگىسى، كېيىنكىسى قىممەتنى يارىتىقۇچى ئەمگەكچى. كېيىنچە ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە ئۆزلۈكسىز تۇرغا قايتا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئىشچىلار بايلىق يارىتىشنىڭ كىشىلىك مەنبەسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ، لېكىن ئۇلار بۇنداق بايلىقنى ئۆزلىرىگە يارىتىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان هەممە ۋاستىلەردىن مەهرۇم قالغان بولىدۇ. چۈنكى، يالالانما ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرگەن چاغدا، ئۇلارنىڭ ئەمگەك كۈچى كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىپ، كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاملىغا ئايلىنىپ قالغان بولىدۇ، ئەمگەك جەريانى كاپىتالىستنىڭ ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت ئالاهىدە تاۋارنى ئىستېمال قىلىش جەريانى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئەمگەك مەهسۇلاتى تەبىئىيلا كاپىتالنىڭ مەهسۇلى بولۇپ، كاپىتالست تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىدۇ هەمدە ئۆزلۈكسىز تۇردە كاپىتالغا ئايلاندۇرۇلىدۇ؛ ئىشچى بولسا بارلىق ئەمگەك ۋاستىلىرىدىن مەهرۇم قىلىنىپ، قايتىدىن ئەمگەك كۈچىنى ساتقۇچى بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. دېمەك، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزى ئەمگەك كۈچى بىلەن ئەمگەك شارائىتىنىڭ بىر - بىرىدىن ئاجرىلىشىنى تەكرارلاپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئىشچىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش شارائىتىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىدۇ ۋە ئەبەدىيلەشتۈرىدۇ. ئۇ، ئىشچىنى ياشاش ئۈچۈن ئۆز ئەمگەك كۈچىنى سېتىشقا دائىم مەجبۇر قىلىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىستنىڭ بېيىش ئۈچۈن ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشىغا دائىم ئىمكان بېرىپ تۇرىدۇ.» «بۇ جەريانىنىڭ ئۆزى مۇقەررەر هالدا ئىشچىنى ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ساتقۇچى سۈپىتىدە دائىم تاۋار بازىرىغا چىقىرىپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئۆز مەهسۇلاتىنى هەمىشە كاپىتالىستنىڭ سېتىۋېلىش ۋاستىسىگە ئايلاندۇرۇپ تۇرىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 633 - بەت). دېمەك، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى تەكرار

ئىشلەپچىقىرىش جەريانى سۈپىتىدە تەكشۈرگەندە شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى تاۋارنى، قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزىنىمۇ — بىر تەرەپتە كاپىتالىستنى، يەنە بىر تەرەپتە يالالنىما ئىشچىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىدۇ.

كاپىتالىستنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈزلۈكسىز تۈردە كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىدۇ، كېگە يېتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈزلۈكسىز كېگىيىپ بارىدىغان كۆلەمدە تۆۋەندىكىدەك كاپىتال مۇناسىۋىتىنى — بىر تەرەپتە تېخنىكۇ كۆپ ياكى تېخنىكۇ چوڭ كاپىتالىستلارنى، يەنە بىر تەرەپتە تېخنىكۇ كۆپ يالالنىما ئىشچىلارنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىدۇ.

مادديي ۋاستىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى، ئەمگەك كوچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى دېگەن مادديلارغا قارالۇن.

مادديي ۋاستىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى مادديي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇشى. ھەرقانداق بىر جەمئىيەتتە ئىستېمالنى توختىتىشقا بولمايدۇ، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ توختىتىشقا بولمايدۇ. ھەر بىر جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، دائىملىق باغلىنىش ۋە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىپ تۇرۇش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ھەر قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا مۇئەييەن مادديي ۋاستىلەر خورايدۇ، ئۇ، ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى، مەسىلەن، ئۇپراپ كەتكەن ماشىنا، ئۇسكۇنە، قورال ـ سايمان ۋە ئىستېمال قىلىنىغان خام ئەشيا ـ ماتېرىيال، يېقىلغۇ، قوشۇمچە ماتېرىيال ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ھەم ئىشلەپ چىقارغۇچى خادىملار ئىستېمال قىلغان ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا بۇ نەرسىلەرنىڭ ئەسلىدىكى مادديي فورمىسى يوقىلىدۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئايانغىلاشقاندا، ئۇلار يەنە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، ئەسلىدىكى مەھسۇلاتلارنىڭ ئورنىنى يېڭى مەھسۇلاتلار قاپلايدۇ.

تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىدىكى كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولسا، ئۇ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولىدۇ؛ كېگە يېتىلگەن كۆلەمدە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولسا، ئۇ كېگە يېتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، جەمئىيەت، ئېيتايلۇق، بىر يىل ئىچىدە ئىستېمال قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى يەنى ئەمگەك ۋاستىلىرى، خام ئەشيالار ۋە قوشۇمچە ماتېرىياللارنى مادديي نەرسە شەكلىدە تەڭ مىقداردىكى يېڭى مەھسۇلاتلار بىلەن قاپلىغاندىلا، ئاندىن ئۆز بايلىقىنى ئەسلىدىكى كۆلەمدە تەكرار ئىشلەپچىقىرالايدۇ ياكى ساقلاپ قالالايدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 621 ـ بەت) بۇ يەردە مادديي ۋاستىلەرنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مادديي ۋاستىلەرنىڭ كېگە يېتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شارائىتلىرى بولسا مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) ئىشلەپچىقىرىلغان يېڭى مەھسۇلاتلار سەرپ قىلىنغان ئۇزلۇك مادديي ۋاستىلەرنى قاپلىغاندىن باشقا يېشىپ قېلىشى كېرەك.

(2) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتىدىن تېزرەك بولۇشى كېرەك. كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى ستېخىيىلىك ۋە قارىغۇلارچە ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ماددىي ۋاستىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. ماددىي ۋاستىلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىدۇر. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۆسۈلى شارائىتىدا، بۇ، ئەينى ۋاقىتتا، كاپىتال مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزىنىڭمۇ — بىر تەرەپتە كاپىتالىستنىڭ، يەنە بىر تەرەپتە يالانما ئىشچىنىڭ — تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى، ئەمگەك كۇچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۇزۇلۇشى

كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۇزۇلۇشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ۋە كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۇزۇلۇشىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان كاپىتالنىڭ قىممەت تۇزۇلۇشى. كاپىتال تۇزۇلۇشىنىڭ قوش مەنىسى بار: قىممەت جەھەتتىن قارىغاندا، كاپىتالنىڭ تۇزۇلۇشى ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت، يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا رول ئوينايدىغان ماتېرىيال جەھەتتىن قارىغاندا، كاپىتالنىڭ تۇزۇلۇشى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىشتە زۆرۈر بولغان ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ماركس ئالدىنقى تۇزۇلۇشنى كاپىتالنىڭ قىممەت تۇزۇلۇشى دەپ، كېيىنكى تۇزۇلۇشنى كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۇزۇلۇشى دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتى زىچ، بۇ مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، ماركس كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۇزۇلۇشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ۋە تېخنىكىلىق تۇزۇلۇشنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان كاپىتالنىڭ قىممەت تۇزۇلۇشىنى كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۇزۇلۇشى دەپ ئاتايدۇ. ئۇنى ئىپادىلەيدىغان فورمۇلا C:V بولىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم كاپىتالىستنىڭ 8000 يۈەنلىك كاپىتالى بولسا، ئۇنىڭ يېرىمىنى ئۆزگەرمەس كاپىتال، يېرىمىنى ئۆزگىرىشچان كاپىتال تەشكىل قىلغان بولسا، ئۇ ھالدا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۇزۇلۇشى 4000C:4000V يەنى 1:1 بولىدۇ. ئەگەر ئۆزگەرمەس كاپىتال كۆپەيسە 24000 يۈەنگە، ئۆزگىرىشچان كاپىتال كۆپەيسە 6000 يۈەنگە يەتكەن بولسا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۇزۇلۇشى ئۆزگىرىپ 24000C:6000V يەنى 4:1 بولۇپ قالىدۇ.

كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۇزۇلۇشى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى

كارخانىلاردا تۈرلۈكچە بولىدۇ، ئوخشاش بىر دەۋردىكى باشقا - باشقا مەملىكەتلەردە ياكى ئوخشاش بىر مەملىكەتنىڭ باشقا - باشقا ئىقتىسادىي دەۋرلىرىدە ئوخشاشلا تۈرلۈكچە بولىدۇ. بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىدىن ئوتتۇرىچە سان چىقىرىلسا، بۇ ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە تۈزۈلۈشى كېلىپ چىقىدۇ، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە تۈزۈلۈشىدىن ئوتتۇرىچە سان چىقىرىلسا، بىر دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە تۈزۈلۈشى كېلىپ چىقىدۇ. ئادەتتە كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى دېگەندە، ئەگەر پالانى ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ دەپ كۆرسىتىلمىسە، ئومۇمەن ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە تۈزۈلۈشىنى كۆزدە تۇتىدۇ. كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىشنىڭ بولۇش - بولماسلىقى ئىشچىلار سانىنىڭ تەقدىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۆزگەرمەس، ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ نىسبىتىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ. باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال كۆپەيسە، روشەنكى، ئۆزگىرىشچان كاپىتالمۇ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئېشىش نىسبىتى بويىچە ئاشىدۇ. دېمەك، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىش ھەققى سوممىسى ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئېشىش نىسبىتى بويىچە ئاشىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۇزاقتىچە ئۆزگەرمەي تۇرۇۋەرمەيدۇ، بەلكى ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ. چۈنكى، «قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ياكى پۇل تېپىش بۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 679 - بەت). كاپىتالىست تېخنىكا كۆپ قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىش، جىددىي رىقابەت داۋامىدا رەقىبىنى يېڭىپ، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھەمىشە تۈرلۈك ئامالىلار بىلەن يېڭى ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنى ئىشلىتىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە تىرىشىدۇ، شۇنداق قىلىپ، ھەربىر ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كۆپەيىدۇ، كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى ئۆسىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىمۇ ئۆسىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالنىڭ جۈغلىنىشى، كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمى بىلەن ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ نىسبىتىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەسلىدىكى نىسبەت C:V يەنى 1:1 بولغان بولسا، كېيىن كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ نىسبەت ئۆزگىرىپ 2:1، 3:1، 4:1، 5:1 ھەتتا 10:1 ۋەھاكازا بولۇپ قالىدۇ. ھازىرقى زامانداىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈپ بېرىشى مۇقەررەر تەرەققىيات يۈزلىنىشى بولۇپ قېلىۋاتىدۇ. مەسىلەن، 1889 - يىلدىن 1939 - يىلغىچە بولغان 50 يىل ئىچىدە، ئامېرىكا سانائىتىدىكى ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى تەخمىنەن ئالتە

هەسسە كۆپەيدى، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بولسا ئاران تۆت هەسسىلا كۆپەيدى. دەرۋەقە، ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا، ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ مۇتلەق مىقدارىنىڭ ئۆسۈش مۇمكىنچىلىكى ئىنكار قىلىنمايدۇ، لېكىن، ئۇنىڭ ئۆسۈش نىسبىتى بارغانسېرى كىچىكلەپ بارىدۇ. دېمەك، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ئىش هەقىقى سوممىسى نىسپىي هالدا كىچىكلەپ بارىدۇ، كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە چۈشكەن ئېهتىياجى نىسپىي هالدا كىچىكلەپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سانائەت زاپاس ئارمىيىسى كۈندىن - كۈنگە زورىيىپ بارىدۇ، پرولېتارىيات نامراتلىشىپ بارىدۇ.

كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق توزۇلۇشى، كاپىتالنىڭ قىسمەت توزۇلۇشى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى كاپىتالنىڭ ماددىي فورماتسىيە جەهەتتىكى تۈزۈلۈشى يەنى كاپىتالنى تەشكىل قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىشتە زۆرۈر بولغان ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت. هەر بىر كاپىتال، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا رول ئويناىدىغان ماتېرىيال تەرەپتىن قارىغاندا، مۇئەييەن مىقدارداىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىشتە زۆرۈر بولغان ئەمگەك مىقدارىدىن تەشكىل قىلىنىدۇ، ئەكسىنى ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن نىسبەت بولىدۇ، بۇ نىسبەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ماركس بۇ نىسبەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن كاپىتال تۈزۈلۈشىنى كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى دەپ ئاتىغان.

كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى ئاساسەن بىر ئىشچىنىڭ ئەمگەك سىجىلىقى ئۆزگەرمىگەن ئەهۋالدا مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتەلەيدىغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى يۇقىرى بولسا، ئىشچى ئىشلەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى كۆپ بولىدۇ؛ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى تۆۋەن بولسا، ئىشچى ئىشلەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ئاز بولىدۇ. «بۇ يەردە، بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قوش رول ئويناىدۇ. بەزى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولىدۇ، يەنە بەزى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئېشىشىنىڭ شەرتى بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 682 - بەت). مەسىلەن، ئىش تەقسىماتى ۋە ماشىنىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا، ئەمگەك ئۈنۈمىكتى بولغان خام ئەشيالارنىڭ ئىشلىتىلىش مىقدارى كۆپىيىدۇ، بۇ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى. يەنە بىر جەهەتتىن، ئەمگەك ۋاستىلىرى بولغان ماشىنا، ئۇسكۇنىلەرنىڭ كۆپىيىشى بولسا ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئېشىشىنىڭ شەرتى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. دېمەك، كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسكەنلىكى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم مەزگىلدە، بىر توقۇمچىلىق

زاۋۇتنىڭ 1000 دانە يىپ ئىگرىش چاقى بولۇپ، ھەر بىر ئىشچى بىردىن چاقنى باشقۇرسا، ھەر يىلى 1000 كىلوگرام خام ئەشيا سەرپ قىلىنسا، جەمئىي 1000 ئىشچى يالالاشقا توغرا كېلىدۇ. كېيىن، ماشىنا - ئۈسكۈنىلەرنىڭ ياخشىلىنىشى ئارقىسىدا ھەر بىر ئىشچى ئىككى دانە چاقنى باشقۇرالايدىغان بولسا ھەر يىلى 2000 كىلوگرام خام ئەشيا سەرپ قىلىنىدۇ، ئۇ چاغدا، 500 ئىشچى يالالاش كۈپايە قىلىدۇ. دېمەك، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ يۇكىرى كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، ھەربىر ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى كۆپىيىدۇ.

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇددىئاسى ۋە مەقسىتى قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت، لېكىن ئۇ ئەينى ۋاقىتتا، ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش رولىنى ئويناپ بېرىدۇ. «كاپيتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئومۇمىي ئاساسى سىلىنغان ئىكەن، جۈملىدىن جەريانىدا جەمئىي شۇنداق بىر پەيت پەيدا كېلىدۇكى، ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ تەرەققىياتى جۇغلىنىشنىڭ ئەڭ كۆچلۈك پىشاڭى بولۇپ قالىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 682 - بەت). كاپيتالزم شارائىتىدا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى، ئەينى ۋاقىتتا، قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ھالبۇكى، قوشۇمچە قىممەت كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولىدۇ، شۇڭا، بۇ ئۇسۇللار ئەينى ۋاقىتتا كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشىنى تېزلىتىش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ۋە قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالىدۇ، قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىش كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ، كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى بولسا قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپچىقىرىشقا ئەگىشىپ راۋاجلىنىدۇ، مۇشۇ تەرىقىدە بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش نەتىجىسىدە، كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ، كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى، كاپيتالنىڭ تەرپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كېڭەيتىدۇ ۋە تېزلىتىدۇ.

كاپيتالنىڭ قىممەت تۈزۈلۈشى، كاپيتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

كاپيتالنىڭ قىممەت تۈزۈلۈشى كاپيتالنىڭ قىممەت فورماتسىيىسى جەھەتتىكى تۈزۈلۈشى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت يەنى ئۆزگەرمەس كاپيتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپيتالنىڭ نىسبىتى (C:V) بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن بۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىشتە زۆرۈر بولغان ئەمگەك مىقدارىنىڭ نىسبىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، كاپيتالنىڭ قىممەت تۈزۈلۈشى كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ھەمدە بۇ كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. لېكىن، كاپيتالنىڭ تۈرلۈك تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ قىممىتىدە ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدىغانلىقى

ئۈچۈن، كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۆزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش بولمىغان ئەھۋالدىمۇ، كاپيتالنىڭ قىممەت تۆزۈلۈشىدە ئۆزگىرىش بولۇۋېرىدۇ. ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدە ئۆزگىرىش بولمىغان ئەھۋالدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنىڭ تۆۋەنلىشى ياكى ئۆرلىشى كاپيتالنىڭ ئۆزگەرمەس قىسمىنىڭ سالمىقىنىڭ تۆۋەنلىشى ياكى ئۆرلىشىگە سەۋەب بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپيتالنىڭ قىممەت تۆزۈلۈشى ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا تۆۋەنلەيدۇ ياكى ئۆرلەيدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىدە ئۆزگىرىش بولمىغان ئەھۋالدا ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەنلىشى ياكى ئۆرلىشىمۇ كاپيتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ سالمىقىنىڭ تۆۋەنلىشى ياكى ئۆرلىشىگە سەۋەب بولىدۇ، كاپيتالنىڭ قىممەت تۆزۈلۈشىمۇ ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆرلەيدۇ ياكى تۆۋەنلەيدۇ. يۇقىرىقى ئەھۋاللاردا، كاپيتالنىڭ قىممەت تۆزۈلۈشىدىكى ئۆزگىرىش بىلەن كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۆزۈلۈشىدىكى ئۆزگىرىش بىردەك بولمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، كاپيتالنىڭ تۆزۈلۈشى ئالدىنقىسىدا قىممەت جەھەتتىن تەكشۈرۈلىدۇ، كېيىنكىسىدە بولسا ماتېرىيال جەھەتتىن تەكشۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپيتالنىڭ قىممەت تۆزۈلۈشىدىكى ئۆزگىرىش كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۆزۈلۈشىدىكى ئۆزگىرىشنى ئومۇمىي جەھەتتىنلا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن، XVIII ئەسىردە، ئەنگلىيىدە يېپ ئىگىرىش سانائىتىگە سېلىنغان كاپيتال قىممىتى ئىچىدە، ئۆزگەرمەس كاپيتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپيتال تەخمىنەن تەڭمۇتەڭ يەنى C بىلەن V نىڭ نىسبىتى 1:1 ئىدى، XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىغا كەلگەندە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىدا بولغان غايەت زور تەرەققىيات ئارقىسىدا كاپيتالنىڭ ئورگانىك تۆزۈلۈشى مۇناسىپ ھالدا ئۆستى، ئۆزگەرمەس كاپيتال پۈتۈن كاپيتالنىڭ 8 دىن 7 قىسمىنى، ئۆزگىرىشچان كاپيتال بولسا ئاران 8 دىن 1 قىسمىنى ئىگىلىدى، دېمەك، C بىلەن V نىڭ نىسبىتى 1:1 دىن ئۆرلەپ 7:1 گە يەتتى. لېكىن، بۇ مەزگىلدە مۇئەييەن مىقداردىكى يېپ ئىگىرىش ئەمگىكى ئىشلەپچىقىرىشتا ئىستېمال قىلىنغان خام ئەشيا، ئەمگەك ۋاستىلىرى ۋە باشقىلارنىڭ مىقدارى نەچچە يۈز ھەسسە كۆپەيدى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇ يەردىكى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن، ئەمگەكتە ئىستېمال قىلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كۆپەيدى، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ مىقدارى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تۆۋەنلىدى. «شۇنداق قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى مۇتلەق ھالدا ئۆسىدۇ، لېكىن بۇنداق ئۆسۈش ئۇلارنىڭ مىقدارىغا مۇناسىپ ھالدا بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۆزگەرمەس كاپيتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپيتال ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ ئېشىشى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئۆزگەرمەس كاپيتال بىلەن ئەمگەك كۈچىنىڭ مىقدارىغا ئايلىنىپ كېتىدىغان ئۆزگىرىشچان كاپيتال ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ ئېشىشىغا قارىغاندا خېلى ئاستا بولىدۇ. ئالدىنقى پەرق كېيىنكى پەرقنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ، لېكىن ئازراق دەرىجىدە ئېشىپ بارىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 684 - بەت). دېمەك، كاپيتالنىڭ تېخنىكىلىق تۆزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشىگە قارىغاندا، كاپيتالنىڭ قىممەت تۆزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشى خېلى ئاستا بولىدۇ. كاپيتالنىڭ قىممەت تۆزۈلۈشىنىڭ

ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ مۇتلەق سانى كۆپەيىشى مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجى نىسپىي هالدا ئازىيىدۇ. c بىلەن v نىڭ نىسبىتى 1:1 دىن ئۆسۈپ 4:1 گە يەتتى دەپ پەرەز قىلايلى، بۇنداقتا كاپىتال 100 مىڭ يۈەنـ دىن 300 مىڭ يۈەنگە كۆپەيگەن بولسا، ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجى 3 هەسسە كۆپەيمەيدۇ، بەلكى پەقەت 50 مىڭ يۈەندىن 60 مىڭ يۈەنگىلا كۆپىيىدۇ. بۇ هال نىسپىي ئوشۇق ئاهالىنىڭ كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەمدە پرولېتارىياتنى تېخىمۇ نامراتلاشتۇرىدۇ.

كاپىتالنىڭ تېخنىكىلىق تۈزۈلۈشى، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ئايرىم كاپىتالنىڭ قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتاللاشتۇرۇلۇشى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى كۆپەيتىشىدىكى بىر خىل شەكىل. كاپىتالنىڭ توپلىنىشى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىدۇر. مەسىلەن، مەلۇم بىر كاپىتالىستنىڭ 10 مىڭ يۈەنلىك كاپىتالى بولسۇن، ئۇنىڭ كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى 4:1، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولسۇن، بىر يىلدىن كېيىن، كاپىتالىست 2000 يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولغان، بۇنىڭ 1000 يۈەنىنى ئۆستىمە كاپىتال سۈپىتىدە جۇغلانما قىلغان بولسۇن، بۇنداقتا كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 10 مىڭ يۈەندىن 11 مىڭ يۈەنگە يەتكەن بولىدۇ. ئىككىنچى يىلى، جۇغلانغان بۇ 1000 يۈەن ئەسلىدىكى 10 مىڭ يۈەن بىلەن بىللە كاپىتالغا قوشۇلۇپ كاپىتالنىڭ قىممىتىنى ئۆزگەرتىدۇ. باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمىگەن بولسا، بۇ 1000 يۈەنلىك ئىككىنچى يىلدا رول ئوينىشى بىلەن، كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 12 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىدۇ، مۇشۇ تەرىقىدە جۇغلىنىۋەرسە، كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى كۆپىيىۋېرىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتىدۇ: «هەر بىر جۇغلانما يېڭى جۇغلانمىنىڭ ۋاستىسىبولىدۇ، كاپىتاللىق فۇنكسىيەسىنى ئىجرا قىلىدىغان بايلىق مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا، بۇنداق جۇغلانما بۇنداق بايلىقنىڭ يەككە ـ يەككە كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا توپلىنىشىنى كېڭەيتىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، 685 ـ بەت). دېمەك، كاپىتالنىڭ توپلىنىشى بىۋاستە هالدا كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنى ئاساس قىلىدۇ.

ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى نۇرغۇن ئايرىم ـ ئايرىم كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئايرىم كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ئولارنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال ئىچىدە ئىگىلىگەن ئولۇشنىڭ نىسبىتى بويىچە يۈكسىلىدۇ. لېكىن، كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ئايرىم كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىككى تەرەپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ: (1) باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئايرىم كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا توپلىنىشىنىڭ يۈكسىلىشى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ كۆپىيىش دەرىجىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ؛ (2) ئىجتىمائىي كاپىتال ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا، نۇرغۇن كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا تارقالغان، بۇ كاپىتالىستلار بىر ـ بىرىدىن مۇستەقىل بولغان ۋە ـ بىر بىرى بىلەن رىقابەتلىشىدىغان تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار سۈپىتىدە بىر ـ بىرىگە

قارىمۇ قارشى تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ جۇغلىنىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە يۈز بەرگەن توپلىنىش نۇرغۇن نۇقتىلارغا تارقىتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئايرىم كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى يېڭى كاپىتالنىڭ شەكىللىنىشى ۋە كونا كاپىتالنىڭ پارچىلىنىشىنىڭ توسقۇنلۇقىغىمۇ ئۇچرايدۇ، «شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇغلىنىش بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ۋە ئەمگەككە قوماندانلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ بارغانسېرى كوپرەك توپلىنىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، نۇرغۇن يەككە كاپىتاللارنىڭ بىر - بىرىنى چەتكە قېقىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 686 - بەت)

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى تارقاق بولغان بىرمۇنچە ئۇششاق كاپىتالنىڭ قوشۇلۇپ ئاز ساندىكى بىرنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىش جەريانى. ئۇ يەككە كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى كۆپەيتىشتىكى يەنە بىر خىل شەكىل. كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى كاپىتالنىڭ توپلىنىشىغا ئوخشىمايدۇ: (1) كاپىتالنىڭ توپلىنىشى جۇغلىنىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ قوشۇشتىن ھاسىل بولغان ئاددىي كۆپىيىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى كۆپەيتىدۇ؛ كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى بولسا كاپىتالىستنىڭ كاپىتالىستلار مەھرۇم قىلىش، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كاپىتاللارنىڭ قوشۇلۇپ يىرىك كاپىتالغا ئايلىنىشى، ئەسلىدىكى كاپىتالنىڭ كاپىتالىستلار ئارىسىدا قايتىدىن تەقسىم قىلىنىشى ۋە بىرىكىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى نىسبىي كۆپەيتىمەيدۇ. (2) كاپىتالنىڭ توپلىنىشىنىڭ يۈكسىلىشى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ مۇتلەق كۆپىيىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغاچقا، بىر قەدەر ئاستا بولىدۇ؛ كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىنىڭ يۈكسىلىشى بولسا ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئەمەلىي كۆپىيىش مىقدارىغا باغلىق بولمايدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ تەقسىمات جەھەتتىكى قايتىدىن بىرىكىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشالايدۇ ھەمدە قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كۆپلىگەن كاپىتالنى مەركەزلەشتۈرەلەيدۇ.

كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى — كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى جەريانىدا، رىقابەت كۈچلۈك پىشاق بولىدۇ. رىقابەت داۋامىدا يىرىك كاپىتال شۇنىڭ ئۈچۈن تارقاق بولغان نۇرغۇن ئۇششاق كاپىتاللارنى يۇتۇۋالالايدۇكى، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلارغا قارىغاندا كاپىتالىستنىڭ چوڭ كارخانىلار بىرمۇنچە ئەۋزەل شەرت - شارائىتقا ئىگە: ئۇلار كەڭ تۈرده ئىلغار تېخنىكىلاردىن پايدىلىنىپ ئەڭ يېڭى شەكىلدىكى ئەمگەك تەشكىلاتىنى قوللىنىپ، ئۇشكۇنىلەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرەلەيدۇ ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتەلەيدۇ، ۋەھاكازالار. دېمەك، چوڭ كاپىتالىستلار «چوڭ بىلىق كىچىك بىلىقنى يەپتۇ» دېگەن ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق كاپىتاللارنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈپ، تېخىمۇ چوڭ كاپىتالنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرەلەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كاپىتالىستنىڭ ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمىنىڭ تەرەققىياتىمۇ كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى قەدىمنى تېزلەتتى.

ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمى دەسلەپتە كاپىتال جۇغلاشنىڭ كىچىك ياردەمچىسى بولۇپ، جەمئىيەتكە تارقالغان چوڭ - كىچىك پۇل كاپىتالنى جەلپ قىلىپ، ئايرىم كاپىتالىستلار ياكى شېرىك كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرگەن بولسا، كېيىن ئۇ تەرەققىي قىلىپ، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان غايەت چوڭ ئىجتىمائىي ئورگانغا ئايلاندى. بانكا، بىر تەرەپتىن، ئىناۋەتلىك قەرز ئارقىلىق يېرىك كاپىتالنىڭ رىقابەت داۋامىدا ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق كاپىتاللارنى يېگىشىگە ۋە يۇتۇۋېلىشىغا ياردەم بەردى، يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتتىكى تارقاق كاپىتاللارنىڭ بىرلىشىپ، كۆلىمى چوڭ بولغان ھەسسىدارلىق شىركىتى تەشكىل قىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى بىلەن كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ئايرىم كاپىتالنى كۆپەيتىشتىكى مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ بولغان ئىككى خىل شەكىل، بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ توپلىنىشىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ئايرىم كاپىتال ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ، ھالبۇكى، يېرىك كاپىتال رىقابەتتە پايدىلىق ئورۇندا تۇرۇپ، ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق كاپىتاللارنى يېگەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىش جەريانى تېزلىشىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىش سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشى ئارقىسىدا، مەركەزلەشتۈرۈلگەن كاپىتال بارغانسېرى كۆپىيىپ، يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ماشىنىلارنى قوللىنىپ، تېخىمۇ كۆپ نوزمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولۇشقا پايدىلىق شەرت - شارائىت ھازىرلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ توپلىنىش جەريانى تېزلىشىدۇ.

كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ئوتتۇرا ۋە كىچىك كاپىتاللار قۇرالمايدىغان چوڭ كارخانىلارنى قۇرۇش، مەسىلەن، ئاۋىئاتسىيە، دېڭىز قاتنىشى، تۆمۈرىيول ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قىسقا مەزگىل ئىچىدە غايەت زور مىقداردا كاپىتال مەركەزلەشتۈرۈشكە ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «مۇبادا جۇغلانمىنىڭ بەزى ئايرىم كاپىتاللارنى تۆمۈر يول سېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈشىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا توغرا كەلگەندە ئىدى، ئىھتىمال پۈتۈن دۇنيا بۈگۈنگىچە تۆمۈر يولسىز قالغان بولاتتى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 688 - بەت).

كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنى ئۆستۈردى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولسا بارغانسېرى ئاز سانداكى چوڭ كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ باردى، بۇ ھال مۇقەررەر يوسۇندا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقنى كۈچەيتتى.

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى، كاپىتالنىڭ توپلىنىشى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئۇمۇمىي قانۇنىيىتى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان بايلىقنىڭ بۇرژۇئازىيەنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن نامراتلىقنىڭ پرولېتارىياتقا جۇغلىنىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىش ۋە مۇقەررەرلىك. ئۇ كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تەقدىرىگە

كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن، كاپيتالىستلار مۇقەررەر ھالدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى كاپيتالغا ئايلاندۇرۇپ، كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن كاپيتال جۇغلايدۇ. كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى كاپيتال توپلاش ۋە مەركەزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكىل ئارقىلىق بولىدۇ. بۇرژۇئازىيەگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، كاپيتالنىڭ جۇغلىنىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا كاپيتالنىڭ توپلىنىش ۋە مەركەزلىشىش جەريانى بولىدۇ، كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن، ئىجتىمائىي بايلىق بارغانسېرى ئاز سانلىق كاپيتالىستلارنىڭ قولىغا مەركەزلىشىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، پرولېتارىياتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، كاپيتالنىڭ جۇغلىنىش جەريانى «ماشىنىنىڭ ئىشچىلارنى سىقىپ چىقىرىش» جەريانى، سانائەت زاپاس ئارمىيەسىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي بايلىقنى يارىتىۋچى پرولېتارىياتنى نامراتلاشتۇرىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «كاپيتالىستىك جۇغلانما نېسپىي ئوشۇق بولغان، يەنى كاپيتالنىڭ كۆپىيىشىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئوشۇق بولۇپ قالغان ئىشچىلار ئاھالىسىنى يېكى ئۈستىلىمە ئىشچىلار ئاھالىسىنى ئۆزلۈكسىز تۇردە ۋە ئۆز ئىقتىدارى ھەم كۆلىمى بىلەن نىسبەتلىك بولغان ھالدا ئىشلەپچىقىرىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 691 - بەت)، دېمەك، نىسپىي ئوشۇق بولغان ئىشچىلار ئاھالىسى كاپيتالىستىك جۇغلانمىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، لېكىن ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كاپيتالىستىك جۇغلانمىنىڭ پىشاڭى، ھەتتا كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ بىر شەرتى بولىدۇ، چۈنكى بۇنداق ئوشۇق ئاھالە كاپيتالىستلار ھەر ۋاقىت خالىغانچە نېرى - بېرى قىلىدىغان سانائەت زاپاس ئارمىيەسىنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ سانائەت زاپاس ئارمىيەسى نوپۇسنىڭ ئەملىي كۆپىيىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، كاپيتال كۆپەيتىشنىڭ ئېھتىياجى قاچان ئۇنىڭغا چۈشسە، ئۇ شۇ چاغدا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان جىسمانىي ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

دېمەك، كاپيتالنىڭ جۇغلىنىشى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تەقدىرىگە كەلتۈرىدىغان مۇقەررەر ئاقىۋەت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، «ئىجتىمائىي بايلىق يەنى فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىۋاتقان كاپيتال قانچە كۆپ بولسا، ئۇنىڭ ئۆسۈش كۆلىمى ۋە ئىقتىدارى قانچە چوڭ بولسا، شۇنىڭدەك پرولېتارىياتنىڭ ھۆتلەق سانى ۋە ئۇنىڭ ئەمگىكىنىڭ ئۈنۈمدارلىقى قانچە كۆپ بولسا، سانائەت زاپاس ئارمىيەسىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. ئىشقا سېلىشقا تەييار تۇرغان ئەمگەك كۈچى كاپيتالنىڭ ئۆسۈش ئىقتىدارىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇلار ئورتاق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەرەققىي تاپىدۇ. دېمەك، سانائەت زاپاس ئارمىيەسىنىڭ نىسپىي سانى بايلىقنىڭ كۈچى بىلەن بىللە ئۆسىدۇ. لېكىن بۇنداق زاپاس ئارمىيە خىزمەت ئۆتەۋاتقان ئەمگەك ئارمىيەسىگە قارىغاندا قانچە كۆپ بولسا، دائىمىي ئوشۇق ئاھالىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئۇلارنىڭ نامراتلىقى ئۇلارنىڭ تارتقان ئەمگەك ئازابىغا تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ. (ماركس ئۆزى تەكشۈرۈپ بېكىتكەن

فرانسۇزچە نۇسخىسىدا «توغرا تاناسىپ بولىدۇ» دېيىلگەن.) ئاخىردا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ نامرات تەبىقىلىرى ۋە سانائەت زاپاس ئارمىيىسى قانچە كۆپ بولسا، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى قۇتقۇزۇش كېرەك دەپ ھېسابلىغان نامرات ئاھالىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. مانا بۇ ــ كاپىتالىستىك جۇغلانما نىڭ مۇتلەق ۋە ئومۇمىي قانۇنىيىتى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 707 ــ بەت) بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىشچىلار يارىتقان ئىجتىمائىي بايلىق قانچە كۆپ بولسا، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى شۇنچە قىيىن بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ياشاش شارائىتى شۇنچە كاپالەتسىز قالىدۇ. دېمەك، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ماس كېلىدىغان نامراتلىقنىڭ جۇغلىنىشىنى ئىدارە قىلىدۇ، بىرتەرەپتە يەنى بۇرژۇئازىيە تەرەپتە بايلىقنىڭ جۇغلىنىشى بولسا، ئەينى ۋاقىتتا يەنە بىر تەرەپتە يەنى پرولېتارىيات تەرەپتە نامراتلىقنىڭ جۇغلىنىشى بولىدۇ، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى كاپىتالىستىك جۇغلانما مۇقەررەر كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان قوش ئاقىۋەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرۈپ، پرولېتارىياتنىڭ كاپىتالىزم شارائىتىدا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ئېچىنىشلىق تەقدىرىدىن قۇتۇلالمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنىڭ تۈپتىن قارىمۇ قارشىلىقىنى ۋە يەكۈنلۈك بولمايدىغان ئېچكى زىددىيەتنى ئېچىپ كۆرسىتىپ بېرىدى. ماركسنىڭ كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى توغرىسىدىكى لەزەرنىيىسى پرولېتارىياتنىڭ كاپىتالنىڭ زۇلمىغا قارشى تۇرۇشى ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشقا قۇدرەتلىك ئىدىيىۋى قورال يەتكۈزۈپ بەردى.

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى، پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى دېگەن مادداردىن.

ئىشسىزلىق كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە، يەنى پرولېتارىيات ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئەمگەك پۇرسىتىدىن مەھرۇم قىلىنىپ، سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلىنىشى. كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ يۈكسىلىشى ۋە كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىشىگە ئەگىشىپ، ماشىنىلار تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان ئىشسىز ئىشچىلار بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدۇ. بولۇپمۇ كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ كرىزىس باسقۇچىدا، ئىشسىز قېلىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ. تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ قىسقىرىشى ۋە كرىزىسنىڭ پات ــ پات يۈز بېرىپ تۇرۇشى تۈپەيلىدىن، ھەر قېتىمقى كرىزىستىن كېيىن ئىشسىزلارنىڭ ئازىيىش دەرىجىسى بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. ئىشسىزلىق ــ ئىشچىلار سىنىپىنى ئۇچۇن ئاپەت. ئىشسىزلار كۆپ ھاللاردا كوچىلاردا سەرسان بولۇپ يۈرۈپ، تىلەمچىلىك قىلىپ جان باقىدۇيا كى بولمىسا قۇتقۇزۇش پولىغا تايىنىپ كۈن كەچۈرىدۇ؛ ئۇلار يەنە ئىش تاپالىغان تەقدىردىمۇ، خۇددى ماركس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئىش تەقسىماتى تۈپەيلىدىن بىر تەرەپلىمە يېتىلگەن بۇ نامراتلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئەمگەك

دائىر سىددىن ئايرىلىپ قېلىش بىلەن شۇ قەدەر قەدىرسىز بولۇپ قالىدۇكى، ئۇلار پەقەت كىشىلەر بىلەن تولۇپ - تاشقان ۋە ئىش ھەققى ئاز بېرىلىدىغان بىر نەچچە پەس دەرىجىلىك ئەمگەك تارماقلىرىدىنلا ئىش تاپالايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 482 - 483 - بەتلەر)

كاپىتالزم شارائىتىدا، ئىشسىزلىق بايلىقنىڭ كۆپىيىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، ئۇ ھەتتا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ بىر شەرتى بولۇپ قالىدۇ. ئوشۇق ئىشچىلار ئاھالىسى سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، بۇ ئارمىيە كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ ۋە كاپىتالنىڭ مۇتلەق ئېختىياردا بولىدۇ، كاپىتالىستلار ئىشسىزلىقتىن پايدىلىنىپ، ئىشتىكى ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنى ۋە پۈتكۈل پرولېتارىياتنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى تۆۋەنلىتىپ، ئۇلارنى ھەردائىم تۇراقسىز ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، كاپىتالزم دۇنياسىدىكى ئىشسىزلىق ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ، تولۇق ئىشسىز قالغانلاردىن باشقا، يېرىم ئىشسىز قالغانلارنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىپ بېرىپ، كۆپ چاغلاردا تولۇق ئىشسىز قالغانلاردىن بىر ئىككى ھەسسە ھەتتا نەچچە ھەسسە ئېشىپ كېتىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، «نىسپىي ئوشۇق ئاھالە خىلمۇخىل بولىدۇ. ھەر بىر ئىشچى يېرىم ئىشسىز قالغان ياكى تولۇق ئىشسىز قالغان مەزگىلدە نىسپىي ئوشۇق ئاھالە جۈملىسىگە كىرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 703 - بەت). ئىشسىز قالغانلارنىڭ كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھازىرقى زامان كاپىتالىزمنىڭ چىرىكلىشىنىڭ روشەن ئىپادىسى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتنى مەركەزلىك ھالدا ئاشكارىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىدۇكى، كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىشسىزلىقنى يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس، ئىشسىزلىقنى يوقىتىش ئۈچۈن، كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىش كېرەك.

ئىشسىزلارنىڭ سانىنىڭ مەملىكەت بويىچە ئومۇمىي ئەھمىيەتكە كۆچى سانى (كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تولىسىدا ھەربىي سەپتە بولمىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ سانىنى كۆرسىتىدۇ.) ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئىشسىزلىق نىسبىتى دەپ ئاتىلىدۇ، ئادەتتە ئۇ پىرسەنت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. 1973 - يىل 10 - ئايدا، ئامېرىكىدا ئىشسىزلىق نىسبىتى 4.2 پىرسەنت بولغان. 1973 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا يېڭى ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئىشسىزلارنىڭ سانى شىددەت بىلەن كۆپىيىپ كەتكەن، 1975 - يىل 3 - ئايغا كەلگەندە، ئىشسىزلىق نىسبىتى بىر مەھەل تازا ئۆرلەپ 9.2 پىرسەنتكە يەتكەن. بۇرژۇئازىيە ئىشسىزلىق جەھەتتىكى ھەقىقىي ئەھۋالنى يېپىش ئۈچۈن، ئىشسىز قالغانلىقىنى تىزىمغا ئالدۇرمىغانلار، ئىشسىزلارغا بېرىلىدىغان قوتقۇزۇش پۇلىنى ئالمىغانلار، ئىش تېپىشقا ھەرىكەت قىلمىغانلارنى ئىشسىز ھېسابلىماسلىق؛ يېرىم ئىشسىز قالغانلارنىمۇ ئىشسىز ھېسابلىماسلىق (ئامېرىكىدا بەزى چاغلاردا ھەپتىدە 15 سائەتتىن ئوشۇق ۋاقىت ئىشلەيدىغانلار ئىشقا ئورۇنلاشقانلار ھېسابلىنىدۇ) قاتارلىقلار بىلەلگىلىمىلەرنى

چىقىرىپ، ئىشسىزلارنىڭ سانىنى مۇمكىنقەدەر ئاز، ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانىنى مۇمكىنقەدەر كۆپ قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئۇلار ئېلان قىلغان ئىشسىزلارنىڭ سانى ۋە ئىشسىزلىق نىسبىتى ھەمىشە ئەمەلىي سانىدىن كۆپ تۆۋەن بولىدۇ.

نەسىپي ئوشۇق ئامالە، كاپىتالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى، سانائەت زاپاس ئارمىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سانائەت ئىشچىلىرى غەيرىي سانائەت ئىشچىلىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. زاۋۇت، كان - كارخانىلىرى، قاتناش - تىرانسپورت كارخانىلىرى، بىناكارلىق كارخانىلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يالالانما ئەمگەكچىلەرنى كۆرسىتىدۇ. سانائەت ئىنقىلابى ۋە ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، سانائەت مەركەزلىرى ۋە شەھەرلەر ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ، سانائەت ئىشچىلىرى قوشۇنى تېز زورايدى، ئاخىر بېرىپ بىرلىككە كەلگەن، ئالاھىدە مەنپەئەتكە ئىگە بولغان ۋە ئالاھىدە تارىخىي ۋەزىپىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ئالاھىدە سىنىپ — پرولېتارىيات ۋۇجۇدقا كەلدى. سانائەت ئىشچىلىرى ئەڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن بىرلەشكەنلىكى ۋە ھازىرقى زامان زاۋۇت تۈزۈمى شارائىتىدا تەشكىللەنگەن، تەلىم - تەربىيە ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار پرولېتارىياتنىڭ ئاڭ سەۋىيىسى ئەڭ يۇقىرى، تەشكىلچانلىقى ۋە ئىنتىزامچانلىقى ئەڭ كۈچلۈك قىسمى بولۇپ قالدى، پرولېتارىياتنىڭ ئېسىل خىسلەتلىرى ئۇلاردا مەركەزلىك ھالدا گەۋدىلىنىدۇ، ئۇلار ھازىرقى زامان پرولېتارىياتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاساسىي گەۋدە، شۇنداقلا «باشتىن - ئاخىر ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ كەلمەكتە» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 299 - بەت).

كونا جۇڭگو جەمئىيىتى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەت بولۇپ، ئىگىلىكى بىر قەدەر قالاق ئىدى، ھازىرقى زامان سانائىتى كېيىنرەك تەرەققى تاپقانلىقتىن ئۇچۇن، سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ئىدى، بىراق ئۇلار ناھايىتى مەركەزلەشكەن ئىدى (ئاساسەن تۆمۈر يول، كان، دېڭىز تىرانسپورتى، توقۇمىچىلىق ۋە كېمىسازلىق قاتارلىق تارماقلارغا ھەم بىر نەچچە چوڭ شەھەرگە مەركەزلەشكەن ئىدى). ئۇلار جۇڭگودا يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ۋەكىلى، جۇڭگونىڭ يېڭى زامانداشقى ئەڭ ئىلغار سىنىپى بولغاچقا، جۇڭگو ئىنقىلابى ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلغۇچى كۈچ بولۇپ قالدى.

سانائەت ئىنقىلابى، پرولېتارىيات، غەيرىي سانائەت ئىشچىلىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

غەيرىي سانائەت ئىشچىلىرى سانائەت ئىشچىلىرىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. بۇ شەھەر - بازارلاردىكى ئۇششاق سانائەت ۋە قول سانائەتتىكى يالالانما ئەمگەكچىلەرنى شۇنىڭدەك شەھەرلەردىكى مەدىكارلار (مەسىلەن، پورتلاردىكى ھاممالار، رىكشىكەشلەر، كوچا تازىلىغۇچىلار ۋە باشقىلار) نى، يېزىلاردىكى يىللىقچى، ئايلىقچى، مەدىكار قاتارلىق يالالانما دېھقانلارنى، دۇكان خىزمەتچىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان باشقا ئىشچىلارنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار پرولېتارىياتنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. تارىختا، قول سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ بىر

قىسمى ھازىرقى زامان پرولېتارىياتنىڭ ئەكتىسى ئىدى. كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتە، غەيرىي سانائەت ئىشچىلىرى سانائەت ئىشچىلىرىدەك مەركەزلەشكەن بولمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى سانائەت ئىشچىلىرىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇلارمۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلغان بولىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئازلا قول سايمانلىرى بولىدۇ، ئۇلارغا ئەمگەك كۈچىنى سېتىش يولى بىلەن ئىرادىكچىلىك قىلىشتىن باشقا ئامال يوق. ئۇلارمۇ ئوخشاشلا كاپىتالىستلار تەرىپىدىن ئېكسپلاتاتسىيە ۋە قۇل قىلىنىدۇ. ئۇلار سانائەت ئىشچىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، پرولېتارىيات ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي قوشۇنىنى تەشكىل قىلىدۇ.

پرولېتارىيات، سانائەت ئىشچىلىرى دېگەن مانادىلارغا قارالسۇن.

سانائەت زاپاس ئارمىيسى ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيەسىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. «ئىشسىزلار چوڭ ئارمىيسى» ياكى «ئىشسىزلار ئارمىيسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتە دائىم ۋە كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىشسىز ۋە يېرىم ئىشسىز ئاھالىنى كۆرسىتىدۇ.

سانائەت زاپاس ئارمىيسى ھەم كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، ھەم كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى. كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش رىقابىتى ئىچىدە ۋە ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كاپىتالىست ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىش، كاپىتالنى توپلاش، يەنە يۆكسىلىشتىن كېرىنسىگا پېتىپ قېلىشتەك دەۋرىي ئايلىنىشنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئىقتىسادىي كرىزىس يېتىپ كەلگەندە، كارخانىلار ئارقا - ئارقىدىن تاقىلىدۇ، كۆپلىگەن ئىشچىلار ئىشسىز قالىدۇ، كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجى زور دەرىجىدە ئازىيىدۇ؛ ئەسلىگە كېلىشى ۋە يۈكسىلىش باسقۇچىدا بولسا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، زور تۈركۈم ئەمگەك كۈچى قوبۇل قىلىنىدۇ. روشەنكى، بۇ چاغدىكى ئېھتىياجنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يالغۇز نوپۇسنىڭ تەبىئىي ئاۋۇشىغا تايىنىش كۇپايە قىلمايدۇ. نەسىپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان زور تۈركۈم ئەمگەك كۈچىنى خالىغان ۋاقىتتا تېپىشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ. كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن بۇنداق ئەمگەك كۈچى زاپىسنىڭ بولۇشى زۆرۈر. نەسىپىي ئوشۇق ئاھالە ئەنە شۇنداق زاپاس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىشسىزلار چوڭ ئارمىيىسىنى ئەنە شۇ مەنىدە سانائەت زاپاس ئارمىيىسى دەپ ئاتىغان. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئوشۇق ئىشچىلار ئاھالىسى سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، بۇ ئارمىيە كاپىتالنىڭ مۇتلەق ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ، بۇ ئارمىيە خۇددى كاپىتالنىڭ پۈتۈن بىلەن يېتىشتۈرۈلگەندەك، مۇتلەق ئونىڭ ئىختىيارىدا بولىدۇ. ئوشۇق ئىشچىلار ئاھالىسى نوپۇسنىڭ ئەمەلىي كۆپىيىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايلا، كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئۆسۈش ئېھتىياجى ئۈچۈن خالىغان ۋاقىتتا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان جىسمانىي ماتېرىيالنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى» 23 - توم، 692 — 693 - بەتلەر) شۇنىڭ بىلەن بىر

ۋاقىتتا، سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشتىكى ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشىگىمۇ شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. كاپىتالىستلار ئىشتىكى ئىشچىلارغا دائىم ئىشسىزلىق بىلەن تەھدىت سېلىپ، ئۇلارنى ئەمگەك سېجىللىقىنى ئۆستۈرۈشكە ۋە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىشقا مەجبۇر قىلىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشتىكى ئىشچىلارنىڭ قىلغان ئەمگىكى كۆپەيگەنسېرى، كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجى ئازىيىپ، تېخىمۇ كۆپ ئىشچى ئىشسىز قالىدۇ، ئىشتىكى ئىشچىلار يامان ئەمگەك شارائىتىدا ئىشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ ئەرزان باھالىق ئەمگەك كۈچىگە ئىگە بولۇشى كاپالەتكە ئېرىشىدۇ، ئىش ھەققى سەۋىيىسى ئومۇمىيۈزلۈك تۆۋەن چۈشىدۇ، بۇ ھال بۇرژۇئازىيىنىڭ يالانما ئەمگەك ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى تېخىمۇ دەھشەتلىك تۈردە كۈچەيتىشىگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ، پرولېتارىياتنى تېخىمۇ يامان ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

نىسپىي ئوشۇق ئاھالە، ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسى سانائەت زاپاس ئارمىيىسىگە نىسبەتەن ئېيتىلغان. ئۇ كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلاشقان ئاھالىنى يەنى ئىشتىكى يالانما ئىشچىلارنى كۆرسىتىدۇ. پرولېتارىياتنىڭ ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسى بىلەن سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىگە ئايرىلىشى كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. بۇ ئىككى بۆلەكنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى كاپىتال جۇغلىنىشىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى ۋە كاپىتالىستنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىنىڭ ئالمىشىشى تەڭشەپ تۇرىدۇ. كرىزىس باسقۇچىدا، ئىشچىلار كۆپلەپ ئىشسىز قالىدۇ، سانائەت زاپاس ئارمىيىسى قوشۇلۇپ شىددەت بىلەن زورىيىدۇ؛ ئەسلىگە كېلىش ۋە يۈكسىلىش باسقۇچىغا كەلگەندە، ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياج تەدرىجىي ئېشىپ، ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسىنىڭ ئادەم سانى شۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. ئىشسىز ئىشچىلارنىڭ ئىشتىكى ئىشچىلارغا بولغان تەھدىتى نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ بېسىمغا باغلىق. بۇنداق ئوشۇق ئاھالىنىڭ نىسپىي سانىنىڭ كۆپەيىشى ياكى ئازىيىشى، شۇنىڭدەك ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسى بىلەن سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئەمگەك كۈچى باھاسىنىڭ يەنى ئىش ھەققىنىڭ ئومۇمىي ئۆزگىرىشىنى ۋە پۈتۈن پرولېتارىياتنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنىڭ يامانلىشىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار جەھەتتە تەمىنلەش ئېھتىياجىدىن قانچە ئېشىپ كەتسە، ئۇنىڭ باھاسى قىممىتىدىن شۇنچە تۆۋەن چۈشىدۇ. ماركس مۇنداق ھېپ كۆرسىتىدۇ: «ئىشچىلار سنىپىنىڭ ئىشتىكى قىسمىنىڭ ھەددىدىن زىيادە زور بېرىپ ئەمگەك قىلىشى ئىشچىلار سنىپىنىڭ زاپاس ئارمىيە سېپىنى زورايتىدۇ، بۇ زاپاس ئىشچىلارنىڭ رىقابەت ئارقىلىق ئىشتىكى ئىشچىلارنىڭ ئۇستىگە چۈشكەن بېسىمنى كۆچەيتىشى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە، ئىشتىكى ئىشچىلارنى ھەددىدىن زىيادە زور بېرىپ ئەمگەك قىلىشقا ۋە كاپىتالنىڭ ئىدارە قىلىشىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئىشچىلار سنىپىنىڭ بىر قىسمىنىڭ ھەددىدىن

زىيادە زور بېرىپ ئەمگەك قىلىشى ئۇنىڭ يەنە بىر قىسمىنى ئىشسىز قالدۇرىدۇ، ئەكسىچە، ئۇنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئىشسىز قېلىشى ئۇنىڭ يەنە بىر قىسمىنى ھەددىدىن زىيادە زور بېرىپ ئەمگەك قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ، بۇ كاپىتالىستلارنىڭ بېيىشىنىڭ ۋاستىسى بولۇپ قالىدۇ» («ماركس- ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 697 — 698 - بەتلەر). شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىشتىكى ئىشچىلار بىلەن ئىشسىز ئىشچىلار ئىتتىپاقلىشىپ، كاپىتالىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇش ۋە ئۆزىنى ئازادلىققا چىقىرىش يولىدا كۈرەش قىلىشى كېرەك.

ئىشسىزلىق، نىسپىي ئوشۇق ئاھالە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى كاپىتالىستىك جۇغلانما بىلەن بىللە نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس نوپۇس قانۇنىيىتىدۇر.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بەۋاستە مەقسىتى ۋە مۇددىئاسى قوشۇمچە قىممەت شىلۈۋلىش، كاپىتالنى ئۈزلۈكسىز كۆپەيتىشتىن ئىبارەت. قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشنىڭ بارلىق ئۇسۇللىرى ئەينى ۋاقىتتا كاپىتال جۇغلاش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ كاپىتال جۇغلاشنىڭ ھەر قېتىملىق كېڭىيىشى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە، قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشنى كېڭەيتىشنىڭ ۋاستىسى بولۇپ قالىدۇ. كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشچان كاپىتال قىسمىنىڭ مۇتلەق مىقدارى شۇنىڭدەك ئۇستىلمە ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياج كۆپەيمەي بارسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى ھالىدا كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ نىسپىي ھالىدا كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدىكى كونا كاپىتالنىمۇ دەۋرىي ھالدا يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ، ئۇ يېڭى كەشپىيات ۋە ئىجادىيەتنى قوللىنىش ئارقىلىق، تېخنىكا جەھەتتە تېخنىمۇ مۇكەممەللەشكەن شەكىلدە تەكرار ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ ئەسلىدىكى ئورگانىك قۇرۇلمىسى ئۆزگىرىدۇ. يەنى ئازراق مىقدارىدىكى ئەمگەك كۈچى كۆپرەك مىقدارىدىكى ماشىنا ۋە خام ئەشيالارنى ئىشلىتىدىغان بولىدۇ. بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجنىڭ مۇتلەق ئازىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

لېكىن، بازار تەمىنلەيدىغان ئەمگەك كۈچى كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ. ماشىنىنىڭ كەڭ قوللىنىلىشى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماشىنىلىشىش، ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈشى بىلەن، ئىشتىكى بىر قىسىم ئىشچىلار سەپتىن چىقىرىلىدۇ؛ ئايالىلار ئەمگەكمۇ كۈندىن - كۈنگە زاماننىڭ كارخانىلارغا جەلپ قىلىنىدۇ؛ يېزا ئىگىلىكىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، كۆپلىگەن دېھقانلار ۋەيران بولۇپ پرولېتارلار قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ؛ رىقابەت داۋامىدا يېڭىلىگەن يەككە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ۋە ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتالىستلارمۇ پرولېتارلارغا ئايلىنىپ قالىدۇ؛ بۇنىڭدىن باشقا، يېڭىدىن يېتىلگەن زور تۈركۈم ئەمگەك كۈچىمۇ ئۆزۈلمەي ئەمگەك بازىرىغا كىرىپ تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر تەرەپتىن، بازارغا كىرىدىغان ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار مۇتلەق ھالدا كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ بارىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ ئۆسۈشىنىڭ ئەمگەك كۈچىگە چۈشكەن ئېھتىياجى نىسپىي ھالدا كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ بارىدۇ، ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش كاپىتالنىڭ

ئۆسۈشىنىڭ ئەھمىيىتىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كۆپلىگەن نسپي ئوشۇق ئاھالە كېلىپ چىقىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىشچىلار ئاھالىسىنىڭ ئۆزى كاپىتال جۇغلاپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىنى نسپي ئوشۇق ئاھالىگە ئايلاندۇرىدىغان ۋاستىنىمۇ بارغانسېرى زورىيىپ بارىدىغان كۆلەمدە ئىشلەپ چىقىرىدۇ. مانا بۇ — كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس نوپۇس قانۇنىيىتى» («ماركس — ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 692 - بەت).

نسپي ئوشۇق ئاھالە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، شۇنداقلا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس بولۇپ تۇرغانلىقتىن، كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجىمۇ دەۋرىي هالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كرىزىس مەزگىلىدە، كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجى شىددەت بىلەن ئازىيىپ كېتىپ، ئىشچىلار كۆپلەپ ئىشتىن بوشىتىلىپ، ئىشسىز قالىدۇ؛ كاپىتالىستىك ئىگىلىك تۇرغۇنلۇقتىن قۇتۇلۇپ ئەسلىگە كېلىش بولۇپمۇ يۇكسىلىش باسقۇچىغا كىرگەندە، ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياج يەنە بىردىنلا ئېشىپ، ئاھالىنىڭ ئەھمىيىتى كۆپىيىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، بازاردا نۇرغۇنلىغان تەييار ئەمگەكچىنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. دېمەك، نسپي ئوشۇق ئىشچىلار ئائىلىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئۆسۈش ئېھتىياجى ئۈچۈن خالىغان ۋاقىتتا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا بولىدىغان جىسمانىي ماتېرىيال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، نسپي ئوشۇق ئاھالە كاپىتالىنىڭ بىر تۇرۇپ كۆپىيىپ، بىر تۇرۇپ ئازىيىپ تۇرىدىغان ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان سانائەت زاپاس ئارمىيىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن زۆرۈر. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «ئاھالىنىڭ تەبىئىي ئۆسۈشى بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىدىغان، ئىشقا سېلىشقا بولىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ مىقدارى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن مۇتلەق كۇپايە قىلمايدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەركىن ھەرىكەت قىلىشى ئۈچۈن، بۇنداق تەبىئىي چەكلىمىگە باغلىق بولمىغان سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ بولۇشى زۆرۈر» (يۇقىرىقى كىتاب، 696 - بەت).

نسپي ئوشۇق ئاھالىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى بايلىقنىڭ كاپىتالىستىك ئاساستا تەرەققىي قىلىشىنىڭ نەتىجىسى، ئۆز نۆۋىتىدە، ئۇ يەنە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ پىشاڭى بولىدۇ. نسپي ئوشۇق ئاھالە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس نوپۇس قانۇنىيىتى. كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ يوقىتىلىشى بىلەن، چوقۇم نسپي ئوشۇق ئاھالىمۇ قالمايدۇ.

نسپي ئوشۇق ئاھالە، سانائەت زاپاس ئارمىيىسى، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نسپي ئوشۇق ئاھالە «نسپي ئاھالە ئوشۇقچىلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجىدىن ئېشىپ،

نەسىپى ئوشۇق بولۇپ قالغان ئەمگەكچىلەر ئاھالىسىنى كۆرسىتىدۇ. نەسىپى ئوشۇق ئاھالە دېگەندە، ئادەتتە، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىشسىز ۋە يېرىم ئىشسىز ئاھالە كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ كۆپىيىشى ۋە كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئىچىدە ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ تۇتقان سالمىقى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ. ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ تۇتقان سالمىقى بولسا نەسىپى هالدا ئازىيىپ كېتىدۇ. دېمەك، كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنىڭ ئېشىپ چىقىرىش ۋاستىلىرىگە كېتىدىغان قىسمىغا قارىغاندا، ئەمگەك كۈچىگە كېتىدىغان قىسمى نەسىپى هالدا ئازىيىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ كاپىتال ئومۇمىي سوممىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆسۈپ بارىدىغان سۈرئەت بىلەن ئازىيىپ بارىدۇ. دەرۋەقە، كاپىتال ئومۇمىي سوممىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمى يەنى ئومۇمىي كاپىتالغا قوشۇلىدىغان ئەمگەك كۈچىمۇ كۆپىيىپ بارىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى بارغانسېرى كىچىكلەپ بارىدۇ. ئۈستىلىمە كاپىتال قوبۇل قىلىدىغان ئۈستىلىمە ئىشچىلار بارغانسېرى ئازىيىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى، يېڭى تېخنىكا ۋە ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرنىڭ قوللىنىلىشى تۈپەيلىدىن، بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدىغان ئىشتىكى ئىشچىلارمۇ ئىشتىن ئايرىلىپ، ئىشسىز قالىدۇ. كاپىتالنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېهتىياجى نەسىپى هالدا ئازىيىپ بارغان ئەهۋالدا، بوش ئەمگەك كۈچلىرى كۈندىن ـ كۈنگە كۆپىيىپ بارىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، (1) ماشىنا ۋە ئىلغار تېخنىكىنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن ئەمگەك مەشغۇلاتى ئاددىيلىشىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئايال ئىشچى ۋە بالا ئىشچىلارنىمۇ كەڭ دائىرىدە يالاپ ئىشلىتىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ؛ (2) ۋەيران بولغان دېهقانلار ۋە قول ـ سانائەتچىلەر كۆپلەپ ئەمگەك بازىرىغا كىرىدۇ؛ (3) ۋەيران بولغان ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانا ئىگىلىرى يالالانما ئىشچىلار قاتارىغا قېتىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋار جەهەتتە تەمىنلەش ئېهتىياجىدىن ئېشىپ، نۇرغۇن ئىشچىلار ئىش تاپالماي قالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن نەسىپى ئارتۇق بولغان ئوشۇق ئاھالە شەكىللىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىستىك جۇغلانما نەسىپى ئوشۇق بولغان، يەنى كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېهتىياجىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئوشۇق بولۇپ قالغان ئىشچىلار ئاھالىسىنى ئۈزلۈكسىز تۇرىدە ۋە ئۆز ئىقتىدارى هەم كۆلىمى بىلەن نىسبەتلىك بولغان هالدا ئىشلەپچىقىرىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 691 ـ بەت).

دېمەك، ئاھالىنىڭ «ئوشۇق بولۇشى» كاپىتالنىڭ ئېهتىياجىغا نىسبەتەن، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەت شىلۈپلىش (كاپىتالنىڭ قىممەتنى كۆپەيتىش) ئېهتىياجىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان سۆز، ئۇ، ئاھالە مۇتلەق ئوشۇق بولۇپ كەتتى، ئاھالە جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىلغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن باققىلى بولىدىغان چەكتىن ئېشىپ كېتىپ، جەمئىيەتتە هەقىقەتەن ئوشۇق ئادەم كېلىپ چىققانلىك ئەمەس،

مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، ئەگەر كىشىلەر جەمئىيەتتىكى ماددىي بايلىقنى ياراتقۇچى، ئۇلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆز قولىدا تۇتسىلا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلەشسىلا، ئىشلەپچىقىرىشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ۋە كېڭەيتىشكە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرالايدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدىلا، ئەگەر كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئاجرالغانلىقى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش، ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش ئورنىدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، كۆپلىگەن پرولېتارلار كوچىلارغا تاشلىنىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ، نەسىپىي ئوشۇق ئاھالە پەيدا بولىدۇ. ماركس ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيىنىڭ ئىشچىلار ئاھالىسى ئەھۋالىنى مىسالغا ئېلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئەگەر ئەتە ئەمگەك ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا مۇۋاپىق دەرىجىگە يەتكۈزۈلۈپ چەكلەنسە ۋە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرى يېشىغا ۋە جىنسىغا قاراپ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلسا، ئۇ ھالدا، مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنى ھازىرقى كۆلەمدە ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، مەۋجۇت ئىشچىلار ئاھالىسى مۇتلەق كەملىك قىلىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 698 - بەت).

نەسىپىي ئوشۇق ئاھالە خىلمۇ خىل بولىدۇ. ئۇ ئىشسىز ۋە يېرىم ئىشسىز ئاھالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچلىرىنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ دەۋرىي ھالدا تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان شەكىللىرى بولغانلىقىنىڭ سەرتىدا، يەنە تۇراقسىز ئوشۇق ئاھالە، يوشۇرۇن ئوشۇق ئاھالە ۋە تۇرغۇن ئوشۇق ئاھالە دېگەن ئۈچ خىل دائىملىق شەكىلمۇ بار. بۇلاردىن باشقا نەسىپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا تۇرىدىغان بىر قىسىم كىشىلەرمۇ بار، قۇتقۇزۇشقا تېگىشلىك بولغان كەمبەغەللەر ۋە ئۇلارنىڭ بالىلىرى، يېتىم بالىلار، ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلار ۋە نائىلاج سەرگەردان بولۇپ يۈرگەنلەر ھەم چۈشكۈنلىشىپ كەتكەنلەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار شۇ قاتارغا كىرىدۇ.

نەسىپىي ئوشۇق ئاھالە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناشىدىغان مۇقەررەر مەھسۇلى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ پىشقانى بولىدۇ، ھەتتا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ بىر شەرتى بولۇپ قالىدۇ. بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئوشۇق ئاھالىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇتلەق تەبىئەت قانۇنىيىتى دەپ تەرغىپ قىلىشتىكى مەقسىتى ئىشچىلار سىنىپى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى ئىشسىز ۋە نامراتلىققا قالدۇرۇشتىكى جاۋابكارلىقنى تەبىئەتكە ئارتىپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى ئاقلاشتىن ئىبارەت.

كاپىتالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى، سانائەت زاپاس ئارمىيىسى، ئىشسىزلىق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇتلەق ئوشۇق ئاھالە «مۇتلەق ئوشۇقچىلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ بىر خىل نوپۇس نەزەرىيىسى، ئەنگلىيىلىك چاكنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى مالتۇس بىسۇلوگىيە نۇقتىسىنەزىرىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ئىنسانلارنى ھايۋانلار بىلەن بىر قاتارغا قويۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشىدىن ئېشىپ

كېتىدۇ دېگەن ئاتالمىش «تەبىئەت قانۇنىيىتى» نى ئويدۇرۇپ چىقاردى، ئۇ، نوپۇس گېئوگرافىيىلىك پۈرگىروپىسىيە (يەنى 1، 2، 4، 8، 16، .....) بويىچە ئاۋۇيدۇ، تۇرمۇش ۋاستىلىرى بولسا تەبىئىي بايلىق چەكلىك بولغاچقا ئارىفمېتىكىلىق پۈروگىرېسسىيە (يەنى 1، 2، 3، 4، 5، .....) بويىچە كۆپىيىدۇ؛ نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىدىن ئېشىپ كېتىدىغان بولغاچقا، مۇتلەق ئاھالە ئوشۇقچىلىقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك يۈز بېرىشى مۇقەررەر، دەپ قارايدۇ. ئۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشچىلارنىڭ ئىشسىز قېلىشى، نامراتلىشىشى ۋە ئاچلىقتا قېلىشىغا ئاھالىنىڭ مۇتلەق ئوشۇق بولغانلىقى سەۋەب بولىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. ئۇ ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا، نەپسىنى يېغىش، ئۆيلەنمەسلىك، ھەتتا بوۋاقلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىش، ئۇرۇش قوزغاش، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تارقىتىش ۋە ئاچارچىلىق پەيدا قىلىش ئارقىلىق «ئوشۇق» ئاھالىنى تىزگىنلەش ۋە يوقىتىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ مەكگۇلۇك «تەبىئەت قانۇنىيىتى» دېگەن نېمىنى ئاساس قىلىپ، نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس بولغان نوپۇس قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى تۆپتىن ئىنكار قىلىپ، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشسىز قېلىشى، نامراتلىشىشى ۋە ئاچلىقتا قېلىشىنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى ئىكەنلىكىنى يوشۇرۇپ، پرولېتارىياتنىڭ كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدىكى كۆرىشىنى باشقا تەرەپكە بۇراشقا ئۇرۇنىدۇ. ئېنگېلىس مالتۇسنىڭ «نوپۇس نەزەريىسى» «بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىياتقا قارىتا ئېلىپ ئاشكارا جەڭ ئېلان قىلىشى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 2 - توم، 572 - بەت دەپ) پاش قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئۇ ئۆز خۇلاسىسىدە ئېزىلگۈچى ستىنىپلارنى قىلچىمۇ نەزەرگە ئالمىغان، ئۇلارغا شەپقەتسىزلىك بىلەن مۇئامىلە قىلغان» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 26 - توم، 2 - كىتاپ، 127- بەت).

نىسپىي ئوشۇق ئاھالە، ئىشسىزلىق دېگەن ماددىلارغا قارالغان[illegible]

تۇراقسىز ئوشۇق ئاھالە كاپىتالدىم شارائىتىدىكى نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىدىن بىرى. بۇنىڭدا، ئاساسەن، يېقىنقى زامانىدىكى شەھەرلەر ۋە سانائەت مەركەزلىرىدە (زاۋۇت، كان ۋە باشقىلاردا) ۋاقتىنچە ئىشسىز قالغان ئىشچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئىشچىلار بەندە يالليىپ بەندە ئىشتىن ھەيدەۋېتىلىپ، دائىم تۇراقسىز ھالەتتە تۇرىدۇ. كاپىتالىستىك سانائەتتە ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلغانلىقتىن، يۆسۈن ئىشچىلار ۋە بالا ئىشچىلار، ئايال ئىشچىلار كۆپلەپ يالالاپ ئىشلىتىلىدۇ، ئۇلار ياش قۇرامىغا يەتكەندە، كۆپچىلىكى ئىشتىن بوشىتىۋېتىلىدۇ. بۇ تۇراقسىز ئوشۇق ئاھالىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مۇھىم بىر ئامىل، بۇنداق تۇراقسىز ئوشۇق ئاھالە سانائەت كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ كۆپىيىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمەتلەر ھالەتتە تۇرغان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش

نىڭ كەينىگە چېكىنىشى، كارخانىنىڭ ۋەيران بولۇپ تاقىلىپ قېلىشى سەۋەبىدىن، ياكى يېڭى تېخنىكا، يېڭى ماشىنىلارنىڭ قوللىنىلىشى سەۋەبىدىن، ياكى رىقابەت سەۋەبىدىن، بەزى تارماقلار ۋە كارخانىلارنىڭ كاپىتالنى يۆتكىشىگە توغرا كېلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇلار ئىشچىلارنى خالىغانچە ئىشتىن بوشىتىۋېتىدۇ؛ باشقا تارماقلار ۋە كارخانىلار بولسا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى سەۋەبىدىن بۇ ئىشچىلارنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قوبۇل قىلىدۇ. سانائەتنىڭ دەۋرىي باسقۇچلىرىنىڭ دەۋر قىلىپ ئالمىشىشى بىلەن، تۇراقسىز ئوشۇق نوپۇسمۇ دەۋرىي ھالدا تەكرارلىنىش شەكلىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى كرىزىس باسقۇچىدا، ئىشسىز قالغان ئىشچىلار زور مىقداردا كۆپىيىدۇ؛ ئەسلىگە كېلىش ۋە يۈكسىلىش باسقۇچىغا كەلگەندە بولسا، ئىشسىز قالغان ئىشچىلارنىڭ بىرمۇنچىسى يەنە كاپىتال تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ، بۇنداق ۋاقىتتا ئىشتىكى ئىشچىلارنىڭ مۇتلەق سانى مەلۇم دەرىجىدە كۆپىيىدىغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپىيىش نىسبىتى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە قارىغاندا يەنىلا نىسپىي ھالدا تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. بۇ ھال پرولېتارىياتنىڭ ئىككى قىسمىنىڭ يەنى ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر ئارمىيىسى بىلەن سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ تۇراقسىزلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. يۇگۇنى خىزمەتتە بولۇۋاتقان ئىشچى ئەتىسى ئىشسىزلار قوشۇنىغا قوشۇلۇپ زاپاس ئارمىيە تەركىبىگە كىرىدۇ. بۇنداق تۇراقسىز ئوشۇق ئاھالە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەڭپۇڭسىز تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا بارغانسېرى كۆپىيىپ كېتىدۇ.

نىسپىي ئوشۇق ئاھالە، سانائەت زاپاس ئارمىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يوشۇرۇن ئوشۇق ئاھالە كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئوشۇق ئاھالىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ يېزا ئىگىلىكىدىكى ئوشۇق ئاھالىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تەرەققىياتى دېھقانلارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ۋەيران بولۇشىنى تېزلىتىپ، يېزىلاردىكى يالالانما ئەمگەكچىلەر قوشۇنىنى كېڭەيتىۋېتىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە يېزا ئىگىلىك كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشى يېزا ئىگىلىكىدە يالالانما ئىشچىلارغا بولغان ئېھتىياجنىمۇ نىسپىي ھەتتا مۇتلەق ھالدا ئازايتىۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يېزىلاردا كۆپلىگەن نىسپىي ئوشۇق ئاھالە شەكىللىنىدۇ، ئۇلار شەھەرلەرگە كىرىپ، پرولېتارىيات قوشۇنىغا قوشۇلۇشقا تەييار تۇرىدۇ. ۋەيران بولغان بۇ دېھقانلار بىر يىل ئىچىدە پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسىم ۋاقىتلا يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دائىم يېرىم ئىشسىز ھالەتتە تۇرىدۇ، تۇرمۇشى ئىنتايىن نامراتچىلىقتا ئۆتىدۇ؛ لېكىن ئۇلار ئومۇمەن يەنىلا جېنىنى ساقلىغۇدەك بىر پارچە كىچىك يەر-نى قولدىن بەرمەي، مۇستەقىل ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا خاس تاشقى كۆرۈنۈشنى ساقلاپ تۇرىدۇ. شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇلار خۇددى ئىشسىز قالمىغاندەك كۆرۈنىدۇ، لېكىن، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئوشۇق ئاھالىدۇر، ئۇلار يالغۇز ئاشۇ بىر پارچە كىچىك يەرگە يۆلىنىپ ياشىيالمايدىغان بولۇپ قالىدۇ، شەھەرلەردىكى سانائەت زاپاس قوشۇنىغا قوشۇلۇشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىدىكى

ئوشۇق ئاھالە يوشۇرۇن شەكىلگە ئىگە. ئۇ نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ دائىملىق مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېزا ئىگىلىكىدىكى ئوشۇق ئاھالىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى پرولېتارىياتنىڭ تۇرمۇشىغا قاتتىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. چۈنكى كاپىتالىستلار بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئىش ھەققىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە تۆۋەنلىتىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋەيران بولغان دېھقانلار يېزىلاردا چېقىش يولى تاپالمای، ئارقا - ئارقىدىن شەھەرلەرگە ئېقىپ كېلىدۇ، كاپىتالىستلار يەنە بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئىشتىكى ئىشچىلارغا تەھدىت سېلىپ ئۇلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ.

نىسپىي ئوشۇق ئاھالە دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۇرغۇن ئوشۇق ئاھالە كاپىتالىزم شارائىتىدىكى نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ ئىشتىكى ئەمگەكچىلەر قوشۇنىنى ئىچىدىكى كەسىپى ئىنتايىن تۇراقسىز كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلار زاۋۇت ئىگىلىرى ۋە ھۆددىگە ئېلىپ سېتىۋالغۇچى سودىگەرلەر ئۈچۈن ئىشلىشىپ بېرىدىغان ياكى چوڭ زاۋۇتلاردا مەدىكارچىلىق قىلىدىغان شەھەر ۋە يېزا ئەمگەكچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلار شەھەر ۋە سانائەت مەركەزىگە يېقىن جايلارغا ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئىشى ئىنتايىن تۇراقسىز، دائىم ئىشسىز ۋە يېرىم ئىشسىز ھالەتتە تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، ئىش ھەققى بولسا ئەڭ ئاز، تۇرمۇشى ئىنتايىن نامرات بولۇپ، ئادەتتىكى ئىشچىلارنىمۇ بەك جاپا تارتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تارماقلىرىنىڭ كەڭ ئاساسىي بولۇپ قالغان. بۇ خىل ئوشۇق ئاھالىنىڭ تولۇقلىنىش مەنبەسى، ئاساسەن، چوڭ زاۋۇتلاردىكى ئوشۇق ئەمگەكچىلەر، شۇنىڭدەك ماشىنىلاشقان يېرىم ئىشلەپچىقىرىش تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان قول سانائەتچىلەردىن ئىبارەت. جۇغلانمىنىڭ كۆلىمى قانچە چوڭ بولسا، بۇ خىل ئوشۇق ئاھالىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. دېمەك، ئۇلار كۆلچەككە ئوخشاش، كاپىتالغا ئىدارە قىلغىلى بولىدىغان ئەمگەك كۈچىنى ساقلاپ بېرىدۇ.

نىسپىي ئوشۇق ئاھالە، كاپىتالىزمنىڭ نوپۇس قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىش قانۇنىيىتى ۋە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويۇنىشى ئارقىسىدا، پرولېتارىياتنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە نامراتلىشىشقا يۈزلىنىشى.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى — قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش. كاپىتالىست تېخنىكا كۆپەيتىش ئېلىش ھەمدە رىقابەتتە رەقىبلىرىنى مەغلۇپ قىلىش ئۈچۈن، ھامان جېنىنىڭ بارىچە ئىشچىلاردىن تېخنىكا كۆپ قوشۇمچە قىممەت شىلىۋالىدۇ ھەمدە قوشۇمچە قىممەتنى مۇكىنىقەدەر كۆپەيتىش كاپىتالغا ئايلاندۇرۇپ، كاپىتال جۇغلايدۇ. يەنە شۇ سەۋەبلەر كاپىتالىستىنى ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى ۋە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويۇنىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات

جەريانى، ئەينى ۋاقىتتا، كاپىتالنىڭ توپلىنىش ۋە مەركەزلىشىش جەريانى، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈپ بېرىش ۋە نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ كۆپىيىپ بېرىش جەريانى، شۇنداقلا پرولېتارىياتنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە نامراتلىققا يۈزلىنىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنى تەھلىل قىلغان چېغىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭغا ئويغۇن كېلىدىغان نامراتلىقنىڭ جۇغلىنىشى مۇقەررەر كېلىپ چىقىدۇ. «بىر قۇتۇپتا بايلىقنىڭ جۇغلىنىشى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر قۇتۇپتا يەنى ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىنى كاپىتال سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىدىغان سىنىپ تەرەپتە نامراتلىق، ئەمگەك ئازابى، قۇللۇق، نادانلىق، تومپايلىق ۋە ئەخلاقسىز چۈشكۈنلۈكنىڭ جۇغلىنىشى بولىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 708 ـ بەت).

پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى كۆپ تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ ئوخشاش بولمىغان دۆلەت ۋە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچلىرىدا ئەھۋالنىڭ ھەر خىل بولۇشى تۈپەيلىدىن پەرقلىق بولىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ ئاساسىي تەرىپى بولسا كاپىتالىزمنىڭ پۈتكۈل تەرەققىياتى جەريانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بىرىنچىدىن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆسكەنلىكتىن، قۇشۇمچە قىممەت نىسبىتى ۋە قۇشۇمچە قىممەت مىقدارى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتال جۇغلاشنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، چوڭ كاپىتالىستنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن بايلىق بارغانسېرى كۆپىيىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈپ بېرىشى بىلەن ئىشچىلارغا ئېھتىياجلىق بولغان تۈرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتى شۇنىڭغا ئەگىشىپ تۆۋەنلەيدۇ، نەتىجىدە، ئىشچىنىڭ ھەر بىر ئىش كۈنىدىكى زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى نىسپىي ھالدا قىسقرايدۇ. قۇشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى نىسپىي ھالدا ئۇزرايدۇ. دېمەك، ئىشچىنىڭ كاپىتالىست ئۈچۈن ھەقسىز ئەمگەك قىلىش ۋاقتى بارغانسېرى ئۇزرايدۇ. ئۆزى ئۈچۈن ۋە ئۆزىنىڭ ئائىلىسى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىش ۋاقتى بارغانسېرى قىسقرايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئېرىشكەن ئىش ھەققى كاپىتال شىلدۇالغان قوشۇمچە قىممەتكە قارىغاندا نىسپىي ھالدا ئازىيىپ بارىدۇ. ئىككىنچىدىن، كاپىتالنىڭ ئۆسۈش كۆلىمى ۋە ئىقتىدارى قانچە چوڭ بولسا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىمۇ شۇنچە ئۆسۈپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتال تەرىپىدىن ھەرىكەتكە كەلتۈرۈلىدىغان ئەمگەك كۈچلىرى نىسپىي ھەتتا مۇتلەق ھالدا ئازىيىدۇ. مەسىلەن، ئامېرىكىدا 1950 ـ يىلدىن 1976 ـ يىلغىچە، بارلىق ئەمگەك كۈچلىرى 60 پىرسەنت ئاشقان، ئەمما بۇ ئاستىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى بولسا 30 پىرسەنتلا ئاشقان، بۇنىڭ ئىچىدە زاۋۇتتا ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى 1976 ـ يىلى 1970 ـ يىلدىكىدىن 645 مىڭ كىشى ئازىيىپ كەتكەن. غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئەھۋال بار. 1960 ـ يىلدىن 1976 ـ يىلغىچە، غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردە زاۋۇتتا ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش نىسبىتى

ئامېرىكىدىكىدىنمۇ چوڭ بولۇپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ بىر تەرەپتىن، ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى كاپىتالنىڭ ئېشىش كۆلىمىگە مۇناسىپ هالدا ئېشىپ بارالمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشنىڭ ئۇشتاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلارنىڭ باشقىلارغا يەم بولۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى بىلەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاھالىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشى ئارقىسىدا پرولېتارىيات قوشۇنى بارغانسېرى چوڭىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن نىسپىي ئوشۇق ئاھالىمۇ بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. يېقىنقى 20 يىلدىن بۇيان شىمالىي ئامېرىكا ئەللىرى، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە قاتارلىق تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، ئىشسىزلىق نىسبىتى تەخمىنەن 4 پىرسەنتتىن 8 پىرسەنتكىچە بولۇپ كەلدى، ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىللىرىدە ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر بولدى. ئىشسىز ئىشچىلار گەرچە ئاز مىقداردا يارىدەم پۇلى ياكى قوتقۇزۇش سومما سى ئېلىپ تۇرسىمۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئوخشاشلا قاتتىق نامراتچىلىق ئىچىدە ئۆتىدۇ. ھالبۇكى، يارىدەم پۇلى ۋە ئىجتىمائىي قوتقۇزۇش سوممىسى يەنە ئىشتىكى ئىشچىلارنىڭ ئىش هەقىقى ئېلىش باج ئېلىش ياكى ئىجتىمائىي سۇغۇرتا نامى بىلەن ئوتتۇرىغا قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ناھايىتى چوڭ سانائەت زاپاس ئارمىيىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئىشتىكى ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنىڭ ئوسالىشىپ كېتىشىگە بىۋاسىتە ياكى ۋاسىتىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئۈچىنچىدىن، نىسپىي ئوشۇقچە ئاھالە كۇنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، ئەمگەك كۈچلىرىگە بولغان تەلەپنىڭ ئومۇمىي يۆزلىنىشى ئىشچىلارغا پايدىلىق بولماستىن، بەلكى كاپىتالىستلارغا پايدىلىق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بىر قىسىم ئىشچىلارنىڭ ئىش هەققى ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. هازىرقى زامانداكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىچىدىكى ئەھلىي ئىش هەققى بىر قەدەر يۇقىرى بولغان ئامېرىكىدىمۇ، 20 مىليونىدىن ئارتۇق ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئامېرىكا ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئاتالمىش «نامراتلىق گىرۋىكى» ئاستىدا تۇرماقتا. تۆتىنچىدىن، پۈل پاخالىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان مال باھاسىنىڭ ئۆسۈشى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىدىكى باج سېلىقىنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشى، ئۆي ئىجارىسى ۋە داۋالىنىش خىراجەتلىرىنىڭ ئۈستۈن بولۇشى ئۆز نۆۋىتىدە ئىشچىلارنىڭ قولىدىكى ئازغىنا ئىش هەققى كىرىمىنىڭ ناھايىتى زور بىر قىسمىنى يۇتۇپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ قىيىنلىشىدۇ.

XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدىن 60 - يىللىرىغىچە، بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تېزلىك بىلەن ئۆسكەن شارائىتتا، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆرىشى ئارقىلىق، ئوتتۇرىچە ئىش هەققى مەلۇم دەرىجىدە ئۆستى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىستېمال قورۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئىشچىلارنىڭ زۆرۈر تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارى ۋە تەۋرى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. غەرب ئەللىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى [illegible] هازىرقى تەرەققىيات سەۋىيىسى

نۇرغۇن ئىشچى ئائىلىلىرىدە ماشىنا، توڭلاتقۇ، تېلېۋىزور، كىر ماشىنىسى قاتارلىق چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى بار بولدى، بۇ خىل ئەھۋال پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشىنىڭ ھەۋجۈت ئەمەسلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. چۈنكى، بۇ چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى زامانىۋى سانائەتكە ئىگە دۆلەتلەردىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى ۋە تەلىم ئېلىشى ئۈچۈن زۆرۈر نەرسىگە ئايلانغانكى، بۇ زېھنى - زىننەت بۇيۇملىرىغا كىرمەيدۇ. نەسىلەن، تۇرار جاي بىلەن زاۋۇت، سېرا دۇكانلىرى، ئىش ئورۇنلىرىنىڭ يىراقلىقى ۋە ئەمگەكنىڭ جىددىيلىكى سەۋەبىدىن تۇرمۇشقا ئېھتىياجلىق بولغان بۇنداق زامانىۋى بۇيۇملار بولمىسا، ئۆز ۋاقتىدا ئىشقا چۈشكىلى ۋە ئائىلىددىكى كۈندىلىك تۇرمۇشنى داۋاملاشتۇرغىلى بولماي قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆپ ساندىكى ئىشچىلارنىڭ بۇ چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرىغا ئىگە بولۇشى «پۇلنى مۇددەتكە بۆلۈپ تۆلەش»، «ئىناۋەتلىك قەرز كاپالىنامە» قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق بولىدۇ، ئىشسىز قالغان ياكى باشقا كىرىتمەگەن ئەھۋاللار تۈپەيلىدىن پۇلنى ئۆز ۋاقتىدا تۆلىيەلمىسە، بۇ نەرسىلەر ھەقسىز مۇسادىرە قىلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىزنىڭ ئېھتىياجىمىز ۋە ھۆزۈر - ھالاۋىتىمىزنى جەمئىيەت ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ، شۇڭا، بىز ئېھتىياج ۋە ھۆزۈر - ھالاۋەتنى ئۇلارنى قانۇرىدىغان بۇيۇملار بىلەن تۆلىمەي، ئىجتىمائىي تۆلىچەم بىلەن تۆلىچەيمىز» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 620 - بەت). «كېيىنكى - كېچەك، يىمەك - ئىچمەك ۋە تەمىناتنىڭ يېخىلىنىشى ۋە شەخسىي ئىشلىتىدىغان نەرسىلەرنىڭ كۆپىيىشى ھەم قوللارنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلار ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتالمايدۇ، ھەم ئىش ھەققى ئالىدىغان يالالانما ئەمگەكچىلەرنىڭ بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلار ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتالمايدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 678 - بەتكە قارالسۇن). بۇ خىل «ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى» ھازىرقى زامانىدىكى جازانە ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ بىر خىل شەكلى، بۇنداق شەكىلده، ئىستېمال قىلغۇچىلار «ئەتىلىكنى بۈگۈن يەپ قويىدىغان»، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە ئىنتايىن يۇقىرى ئۆسۈم تۆلەيدىغان ئەھۋال پەيدا بولىدۇ. ئىشسىز قېلىپ پۇلنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرالماي نەسىگە ئالغان بارلىق نەرسىلەرنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن، ئىشچىلارغا غەلىتە قىلماي كاپىتالىستلارغا ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ.

يەنە - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاپتوماتلىشىشى بىلەن، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. تەرتىپ بويىچە تىزگىنلىنىدىغان ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى قوللىنىلغان ئەمگەك جەريانىدا، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك ئازايغان بولسىمۇ، لېكىن ئىشچىلارنىڭ روھىي جەھەتتىن چارچىشى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى، بۇ ئەمگەك ئازابىنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ئىپادە شەكلى بولۇپ، ئەمگەك ۋە روھىي جەھەتتىكى يۈكسەك دەرىجىدىكى جىددىيلىكمۇ ئاسانلا نېرۋا سىستېمىسىنىڭ نورمال ئىشلىشىنى بۇزۇۋېتىدۇ، ھەتتا ۋاقتىسىز قېرىپ كېتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

لېنىن ماركسنىڭ پرولېتارىياتنىڭ

نامراتلىشىشنى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىگە ئاساسەن جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى پرولېتارىياتنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى تەھلىل قىلغاندا، نىسپىي نامراتلىشىش بىلەن مۇتلەق نامراتلىشىشتىن ئىبارەت ئىككى كاتېگورىيىنى تەتبىق قىلدى.

پرولېتارىياتنىڭ نىسپىي نامراتلىشىشى دېگەندە، مىللىي دارامەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئىچىدە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىن كەلگەن كىرىمى ئىگىللىگەن ئۈلۈشنىڭ بارغانسېرى چوڭ بولۇپ بېرىشى، پرولېتارىياتنىڭ ئىش ھەققى كىرىمى ئىگىلىگەن ئۈلۈشنىڭ بولسا بارغانسېرى كىچىكلەپ كېتىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. لېنىن: پرولېتارىياتنىڭ نىسپىي نامراتلىشىشى «ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي دارامەتتە ئىگە بولىدىغان ئۈلۈشنىڭ ئازىيىپ كېتىشى» دىن ئىبارەت دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. («لېنىن ئەسەرلىرى»، 18 - توم، 430 — 431 - بەت). ئامېرىكىنى مىسالغا ئالساق، مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1970 - يىلى ئامېرىكىدا ئومۇمىي ئائىلىلەرنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن ئەڭ نامرات ئائىلىلەرنىڭ ئومۇمىي كىرىمىنىڭ مىللىي دارامەتتە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئالتە پىرسەنتتىن تۆۋەن بولغان؛ ئومۇمىي ئائىلىلەرنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن ئەڭ باي ئائىلىلەرنىڭ ئومۇمىي كىرىمىنىڭ مىللىي دارامەتتە ئىگىلىگەن نىسبىتى بولسا 40 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتكەن. پرولېتارىياتنىڭ نىسپىي نامراتلىشىشى ئەمىگەكنىڭ كاپىتالغا بېقىندىغانلىق ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنىڭ بارغانسېرى تەڭسىز بولۇۋاتقانلىقىنى، پرولېتارىياتنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ھاكىمىيەت كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىپ ۋە چوڭقۇرلاپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

لېنىننىڭ قارىشىچە، پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى نىسپىي بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بەزى چاغلاردا مۇتلەقمۇ بولىدۇ. لېنىن XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن كېيىنكى 30 يىل ئىچىدىكى گېرمانىيە ئىشچىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، بۇ دەۋردە «ئىشچىلارنىڭ نامراتلىشىشى مۇتلەق بولىدۇ، يەنى ئۇلار بارغانسېرى نامراتلىشىپ بارىدۇ، تۇرمۇشى تېخىمۇ ياماناشماقتا، يەمەك - ئىچمەكى تېخىمۇ ناچارلىشىپ كېتىدۇ، ۋە تېخىمۇ يېتىشمەي قالىدۇ، گەرچە ۋە بالىغانلاردا تېخىمۇ قىستىلىپ يېتىشقا مەجبۇر بولىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 430 - بەت) دەپ كۆرسەتكەنىدى. لېنىن بۇ يەردە مۇتلەق نامراتلىشىشنى ئالاھىدە شارائىتتا ۋە مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە، جۇڭگو ئىقتىسادىي كىرىزىس باسقۇچىدا كېلىپ چىققان ھادىسە دەپ قارىغان. مۇتلەق نامراتلىشىش دېگەننى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ھالدا كۈن سانap تۆۋەنلەپ كېتىشى دەپ تار مەنىدە چۈشىنىش لېنىننىڭ سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «مەنمۇ باشقىلارغا ئوخشاشلا، كاپىتالنىڭ شارائىتىدىكى ئاممىنىڭ يوقسۇل ۋە نامرات ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشنى ئىنتايىن زۆرۈر، دەپ قارايمەن. مەن مۇتلەق يوقسۇللىشىپ ۋە نامراتلىشىپ كېتىدۇ دېيىشنى تەشەببۇس قىلمايمەن» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 6 - توم، 31 - بەت).

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لېنىن يەنە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال ئاغمىچىلىرىنىڭ پرولېتارىيات نامراتلىشىپ بارىدىغانلىقىنى تۆپتىن ئىنكار قىلىدىغان سەپسەتىلىرىگە قارشى تۇرۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئەھۋالىنىڭ بەزىدە ھەقىقەتەن مۇتلەق ھالدا ئوساللىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى: «كىرىزىس مەزگىلىدە ۋە سانائەت تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغان مەزگىلدە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تېخىمۇ ۋەيران بولىدۇ، يالالانما ئەمگەك كاپىتالغا تېخىمۇ بېقىنىدىغان بولۇپ قالىدۇ ھەمدە ئىشچىلار سىنىپى ئەھۋالىنىڭ نىسپىي، بەزىدە مۇتلەق ئوساللىشىپ كېتىشىنى تېخىمۇ تېز كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 29 - توم، 79 - بەت)

ماركسنىڭ پرولېتارىيات نامراتلىشىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى مۇكەممەل بىر سىستېما بولۇپ، ئۇ كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى ئارقىلىق دەللىلەنگەن. ئۇنىڭدا پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي مەنپەئەتنىڭ تۆپتىن قارىمۇ قارشى ئىكەنلىكى ئېنىق بېرىلگەن، پرولېتارىيات كاپىتالىستىك تۈزۈمنى يوقاتماي تۇرۇپ، نامراتلىقتىن ۋە كاپىتالغا بېقىنىدىغان قۇللۇق ئورنىدىن تۆپتىن قۇتۇلۇپ كېتىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكى كۆرسىتىپ بېرىلگەن.

كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى، نىسپىي ئوشۇق ئاھالە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىدىغان تارىخىي جەريان، يەنى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيە ۋە بۇرژۇئازلاشقان فېئودال ئاقسۆڭەكلەر زورلۇق كۈچكە تايىنىپ، فېئودالىزىم ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۈسۈلدىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىغا كۆچۈشىنى تېزلىتىدىغان تارىخىي جەريان.

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ ئورنىتىلىشىدا مۇنداق ئىككى ئاساسىي شەرت ھازىرلىنىشى كېرەك: (1) جەمئىيەتنىڭ ئەركىنلىككە ئىگە بولغان ئەمما ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىلغان، يالالانما ئىشچى بولۇپ ئەمگەك كۈچىنى سېتىپ جان باقىدىغان كۆپلىگەن ئەمگەكچىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى؛ (2) زاۋۇت - كان قاتارلىق كاپىتالىستىك كارخانىلارنى ئېچىش ئۈچۈن زۆرۈر بولىدىغان كۆپلىگەن پۇل بايلىقى.

فېئودالىزم جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ناتۇرال ئىگىلىكنىڭ يېمىرىلىشى ۋە ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ پارچىلىنىشى ئارقىلىق، بۇ ئىككى شەرت پەيدىنپەي شەكىللىنىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بىخلىرى پەيدا بولدى. لېكىن، ئەگەر كاپىتالىزم يالغۇز ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ پارچىلىنىشىغا تايىنىش بىلەنلا راۋاجلاندۇرۇلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ ئىنتايىن ئاستا بىر جەريان بولۇپ قالغان بولاتتى، ھەرقانداق قىلغان بىلەنمۇ XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان جۇغراپىيىلىك چوڭ كەشپىياتلار كەلتۈرۈپ چىقارغان يېڭى دۇنيا بازارلىرىنىڭ سودا ئېھتىياجىغا مەسلاشقىلى بولمايتتى. يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيە بىلەن يېڭى ئىگىلىرى بولاش - تالاش ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بۇ ئىككى شەرتنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتى، يەنى ئىشلەپ چى-

قارىغۇچىلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئۆزئارا ئايرىلىپ كېتىش جەريانىنى تېزلەتتى. بۇ ئايرىلىپ كېتىش جەريانى XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تاكى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتى، بۇ ئايرىلىپ كېتىش جەريانى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى تولۇق ئورنىتىلىشتىن ئىلگىرى كېلىپ چىققانلىقتىن، بۇ كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى دېيىلمىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ قوللانغان ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ماھىيىتى ئوخشاش، ھەممىسى زورلۇق كۈچ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۇشۇشاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىۋەتتى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بايلىقنى كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈردى. شۇڭا، كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش جەريانى ئۇشۇشاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى زورلۇق كۈچ بىلەن تالان-تاراج قىلىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئۇشۇشاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش؛ (2) پۇل بايلىقىنىڭ جۇغلىنىشى. ئۇشۇشاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ يەرلىرىنىڭ تارتىۋېلىنىشى كاپىتالنىڭ پۈتۈن ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈردى. بۇ جەريانىنىڭ ئەڭ لىنىيە ئەڭ تىپىك شەكلى بولغان، ئۇ بولسىمۇ تارىختا مەشھۇر بولغان يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى. يەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىنغان كەڭ يېزا ئاھالىلىرى ئادەتتىنتىپ قالغان ئەنئەنىۋى تۇرمۇش يولىنىڭ سىرتىغا تۇيۇقسىزلا ئىرغىتىپ تاشلانغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرتىپىگە بىراقلا ماسلىشىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇلار كۆپلەپ قەلەندەر، ئوغرى - قاراقچى ۋە سەرگەردانلارغا ئايلىنىپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيىنىڭمۇ ئۇلارنى توقۇل ئىقتىسادىي كۈچ بىلەن ئۆزىگە تارتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇلارنى يالالانما ئەمگەك تۈزۈمىنىڭ قائىدىلىرىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ ئەمدىلا تارىخ سەھنىسىگە چىققان بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمىتى زورلۇق كۈچ بىلەن بۇ ئۆزگىرىشنى ئىلگىرى سۈردى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋە پۈتكۈل XVI ئەسىر ئىچىدە، غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ سەرگەردانلارنى جازالايدىغان بىر قاتار قانۇنلۇق قانۇنلارنى جاكارلاپ، ئۇلارنى كاپىتالىستىك دۆكان ياكى يېڭىدىن گۈللەنگەن قول سانائەت ئىشخانىلىرىغا ئىتائەتمەنلىك بىلەن كىرىشكە مەجبۇر قىلدى.

ئەڭ دەسلەپكى پۇل بايلىقىنىڭ جۇغلىنىشى، ئوخشاشلا، قاراقچىلارچە بۇلاش - تالاش يولى بىلەن بولدى. يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيە دېگىز - ئوكيانلاردىن ئۆتۈپ، مۇستەملىكىلەرنى بويسۇندۇردى. ئامېرىكا قىتئەسىدە ئالتۇن - كۈمۈش كانلىرىنىڭ تېپىلىشى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قىرغىن قىلىنىشى ۋە تىرىك پېتىچىلا كان قۇدۇقلىرىغا كۆمۈلۈشى، شەرقىي

ھىندىستانىنى ئىستىلا قىلىش، تالان - تاراج قىلىش يولىدا بىرىنچى قەدەمنىڭ تاشلىنىشى، ئافرد مىنىڭ نېگىرلارنى ئوزۇلايدىغان مەخسۇس مەيدانغا ئايلاندۇرۇلۇشى — مانا بۇلار كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىنىڭ تاڭ نۇرىنىڭ بەلگىسى بولدى. قىسقىسى، «ئۇلار ئۆزلىرى قەدەم قويغان ھەممە يەرنى ۋەيران قىلدى ۋە ھەممە يەردە ئادەم ئۇرۇقىنى قۇرۇتتى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 820 - بەت) بۇ قاراقچىلار يەرلىك ئاھالىلەرنى ئۆز مەيلىچە دەھشەتلىك قىردى، ئالتۇن ۋە بايلىقلارنى بۇلىدى، قۇللارنى ئېلىپ ساتتى، ئەنگلىيەدىكى لۇبېرپول قۇل سودىسىغا تايىنىش يولى بىلەن راۋاجلاندۇرۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا، مۇستەملىكىلەر بىلەن تالان - تاراج جاراكتېرىدىكى سودا ئىشلىرىنىمۇ ئېلىپ بارىدى، ۋەھاكازالار. مانا بۇلارنىڭ نەتىجىسىدە، «چوڭ بايلىقلار خۇددى يامغۇردىن كېيىن بامبۇك ئۆسكەندەك ئۆستى، ئىپتىدائىي جۇغلىنىش بىر شىللىكمۇ سەرپ قىلىنماستىن ئەملگە ئاشتى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 821 - بەت) سىرتقا نىسبەتەن تاچاۋۇزچىلىق ۋە بۇلاڭ - تالاڭ ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى دۆلەت ئىچىدە يەنە باج - سېلىقنى كۆپەيتتى، زايوم تارقاتتى، زايوم ئىپتىدائىي جۇغلانمىنىڭ ئەڭ كۈچلۈك ۋاستىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. دۆلەت ئەملىيەتتە ھېچقانداق نەرسە تولىمىدى، بۇرژۇئازىيىنىڭ قەرزگە بەرگەن سوممىسى ئاسان ئۆتۈنۈپ بەرگىلى بولىدىغان زايوم چېكىگە ئايلاندى، بۇ زايوم چەكلىرى ئوخشاش مىقداردىكى نەق پۇلغا ئوخشاش رول ئوينىيالايتتى، شۇڭا ئۇمۇ كاپىتالنى ئايلاندى. دۆلەت قەرزى بىلەن بىللە ئىناۋەتلىك دۆلەت قەرزى تۇرۇمى پەيدا بولدى، ئۇنىڭغا كۆپمىنچە بۇ يا كى ئۇ دۆلەتنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىنىڭ مەنبەلىرىنىڭ بىرى يوشۇرۇنغان بولاتتى. بۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىغا كۆپلىگەن بايلىق تۆپلاپ بېرىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پۇل كاپىتال جۇغلاپ بەردى. بۇ جەريان، ھەرگىزمۇ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ تەسۋىرلىگىنىگە ئوخشاش، ئاسايىشلىق جەريان بولماستىن، بەلكى ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلغان، بىر قاتار زورلۇق كۈچ ۋە بۇلاڭچىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جەريان بولدى. «ئۇ ئىنسانىيەت سالنامىسىگە قانلىق قىلىچ ۋە يالقۇنلۇق ئوت تىلى بىلەن يېزىلغان.» (يۇقىرىقى كىتاب، 783 - بەت)

يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى، قول سودىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى غەربىي ياۋروپادىكى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيە بىلەن يېڭى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىش جەريانى، ئۇ كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىنىڭ شەكىللىرىنىڭ بىرى. ئۇ ھەم دېھقانلار بىلەن يەرنى ئايرىۋېتىپ، ھەم يەر بىلەن كاپىتالنى بىرلەشتۈرۈپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ياراتتى. زورلۇق كۈچ بىلەن دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىشتەك ئەھۋال ئەنگلىيە، گوللاندىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يۈز بەردى. ئەنگلىيەنىڭ يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى ھېسابلىنىدۇ. ئەنگلىيەدە، XV — XV ئەسىرلەردە، يۇڭ

ئايلىنىپ كەتتى، ئۇلارنىڭ ئادەم سانى كۆپ بولۇپ، قارشىلىق كۈرسىتىشى كۈچلۈك بولدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى بۇ مەھرۇم قىلىنغۇچىلارنى بېسىم بىلەن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن، ئەكسىيەتچىل ئىككى قوللۇق تاكتىكىنى قوللاندى: بىرى قانلىق قانۇن چىقىرىپ، قىيناش، تۈرمىگە تاشلاش ھەتتا ئۆلۈمگە جازاسى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنى كاپىتالىستلارنىڭ دۈكانلىرىغا ھەيدەپ كىرىپ يالىلانما ئەمگەكچى قىلىش، ئۇلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلاش؛ يەنە بىرى مەھرۇم قىلىنغان دېھقانلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى ئازغىنا قۇتقۇزۇش راسخودى بىلەن پەسەيتىش غەرىزىدە، كەمبەغەللەرگە ياردەم بېرىش قانۇنىنى ئېلان قىلىش، كەمبەغەللەرنى قۇتقۇزۇش بەجى يىغىش.

بۇ خىل يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى ئەنگلىيەدە تاكى XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمغا قەدەر، 300 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلدى. مۇشۇنداق زورلۇق كۈچ بىلەن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش ئارقىلىق، بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن يەر ـ زېمىن تارتىۋېلىنىپ، فېئودالنىڭ يەر مۇلۈكچىلىكى كاپىتالىستنىڭ يەر مۇلۈكچىلىكىگە ئايلاندۇرۇلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شەھەر كاپىتالىستنىڭ سانائىتىنىڭ زور تۈركۈمىدىكى يالىلانما ئەمگەكچىلەر بىلەن تەمىن ئېتىلدى ھەمدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئىچكى بازار ئېچىلدى. بۇ ھەرگىزمۇ بۇرژۇئازىيە پەردازلاپ كۆرسەتكەن ئاساياشلىق جەريان بولماستىن، بەلكى پاجىئەلىك ھالدا قىرغىن قىلىش، قۇل قىلىش ۋە قانلىق باستۇرۇش بىلەن تولغان تارىخ، ئۇ ئىنسانىيەت سالنامىسىگە قانلىق قىلىچ ۋە يالقۇنلۇق ئوت تىلى بىلەن يېزىلغان.

جامائەت يەرلىرىنى دائىرىلەش توغرىسىدىكى يەرمانلار، كاپىتالنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

جامائەت يەرلىرىنى دائىرىلەش توغرىسىدىكى يەرمانلار ئەنگلىيە بۇرژۇئا پارلامېنتى XVII ئەسىردە خەلقنىڭ يەرلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىش يۈزىسىدىن تۈزگەن يەرمانلار. ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى ئىنقىلابتا غەلبە قىلغاندىن كېيىن كاپىتالىزمنى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن دېھقانلارنى مەھرۇم قىلىشنى جىددىيلەشتۈردى. بۇرژۇئالىشىپ كەتكەن يېڭى ئاقسۆڭەكلەر پارلامېنت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ جامائەت يەرلىرىنى دائىرىلەپ ئىگىلىۋېلىشقا دائىر بىر قاتار ئەمر ـ يەرمانلارنى تۈزۈپ چىقىپ، يەر دائىرىلەش ھەرىكىتىنى تېزلىتىپ، ئۇنى مىسلىسىز كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بارىدى. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1717 ـ 1760 ـ يىللىرى تۈزۈلگەن بۇ خىل يەرمان جەمئىي 241 بولغان؛ 1761 ـ 1820 ـ يىللىرى كۆپىيىپ 3 مىڭ 209 غا يەتكەن. 1700 ـ 1760 ـ يىللىرى دائىرىلەۋېلىنغان يەر تەخمىنەن 340 مىڭ ئاكر بولغان؛ 1760 ـ 1790 ـ يىللىرى كۆپىيىپ 2 مىليون 980 مىڭ ئاكرغا يەتكەن؛ XIX ئەسىرگە كەلگەندە، 1801 ـ 1831 ـ يىللىرى دائىرىلەپ ئىگىلەۋېلىنغان يەر 3 مىليون 500 مىڭ ئاكردىن ئېشىپ كەتكەن. مۇشۇ يەرمانلاردا، يەر دائىرىلەش تەلىپىي تەستىقلانغاندىن كېيىن دائىرىلەنگەن يەرلەر يەر ئىگىلىرى ئارىسىدا يېگىباشتىن تەقسىم قىلىنىدىغانلىقى، گىرەلىشىپ كەتكەن،

توقۇمچىلىق سانائىتىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، قوي يۇڭىغا بولغان ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئاشتى، قوي يۇڭىنىڭ باھاسى ئۆسۈپ كەتتى، قوي بېقىش ئىشى چوڭ پايدا ئېلىش كەسپى بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن، بەزى غوجىلار چىتلاق، خەنزە كىلەر بىلەن دېھقانلارنىڭ جامائەت يەرلىرىنى دائىرىلەپ ئېگىلىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ قوي بېقىش مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 نەچچە يىلى ۋە XVI ئەسىرنىڭ دەسلەپكى بىرنەچچە ئون يىلى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مۇقەددىمسى باشلانغان يېڭى دەۋر بولدى. يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيە ۋە يېڭى فېئودال ئاقسۆڭەكلەر دەل مۇشۇ يېڭى دەۋرنىڭ تارزۇلۇق بالىسى ئىدى. «مۇشۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پۈل ھەممە، ھوقۇقنىڭ ئۈستىدە تۇرىدىغان ھوقۇق ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تېرىلغۇ يەرلەرنى قوي بېقىش مەيدانلىرىغا ئايلاندۇرۇش ئۇلارنىڭ شوئارى بولۇپ قالدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 786 - بەت) دۇنيا بازىرى كېڭەيگەنلىكتىن، ئەنگلىيەنىڭ يۇڭ توقۇمچىلىق سانائىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، بۇ ھال قوي يۇڭى باھاسىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆرلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇرژۇئازلىشىپ كەتكەن يېڭى ئاقسۆڭەكلەر ھەددىدىن ئوشۇق ھايان ئېلىش ئۈچۈن، يەنىمۇ ئېلگىرىلىگەن ھالدا دېھقانلارنىڭ جامائەت يەرلىرىنى كەڭ كۆلەمدە دائىرىلەپ ئېگىلىۋالدى، ياكى ئۆزلىرى باشقۇرىدىغان بايلىققا ئايلاندۇرۇۋالدى، ياكى يەنىلا ئېگىلىك كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بېرەتتى. دېھقانلارنى زورلۇق كۈچ بىلەن مەھرۇم قىلىدىغان بۇنداق جەريانلا، ھەتتا ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد دېگۈدەك جەمئىيەتنىڭ يەرلىرىنى تېرىيدىغان ئىجارىكەش دېھقانلارمۇ ئوخشاشلا بۇ بالايى - ئاپەتتىن خالى بولالمىدى. رەھىمسىز تالان - تاراج قىلغۇچىلار دېھقانلارنىڭ ئۆي - جايلىرىنى مەجبۇرىي چاقتۇرۇپ، دېھقانلارنى قوغلۇۋېتىپ، يەرلەرنى دائىرىلەپ ئېگىلىۋالدى، يېزا - قىشلاقلارنى ۋەيران قىلدۇرەتتى، بۇنىڭ بىلەن خۇددى تۈماس مورنىڭ «ئۇتوپىيە» دېگەن كىتابىدا ئېيتىلغىنىدەك «قوي ئادەمنى يەيدىغان» ئېچىنىشلىق ئەھۋال كېلىپ چىقتى. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيىنىڭ ئۆزىدە كاپىتالىزم تەرەققىي قىلغانلىقتىن، يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى. ئەنگلىيىدە بۇرژۇئا ئىنقىلابى غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، يەر دائىرىلەش تۈزۈمىدىكى بىر قاتار پەرمانلارنى تۈزۈپ چىقىپ، بۇ خىل زورلۇق كۈچ بىلەن مەھرۇم قىلىشنى قانۇنلاشتۇردى. تەخمىنەن 1750 - يىلىغا كەلگەندە، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار يوقالدى، XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى بىرنەچچە ئون يىلىدا بولسا دېھقانلارنىڭ جامائەت يەرلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئىزلىرىمۇ قالمىدى.

يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى دېھقانلارنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى ۋە كۈپ قېتىملىق قوزغىلىڭىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. لېكىن بۇ قارشىلىق ۋە قوزغىلاڭلار بۇرژۇئازىيىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشىغا ئۇچرىدى. يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغان دېھقانلار كۆپلەپ قەلەندەر، ئوغرى - قاراقچى ۋە سەرگەردانلارغا

تارقاق يەرلەر مەركەزلەشتۈرۈلىدىغانلىقى يەلگىلەنگەن. يېڭىباشتىن تەقسىم قىلىش دېگەنلىك، ئەمەلىيەتتە، مۇسادىرە قىلىش دېگەنلىك بولۇپ، زىيان تارتقانلارنىڭ ھەممىسى ئۇششاق دېھقانلار بولغان. يەرلەرنى دائىرىلەش نەتىجىسىدە يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى يۆكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشپ، كاپىتالىستىك چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى تېزلىك بىلەن راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۇششاق دېھقانلار نامراتلىشىپ ۋەيران بولۇپ، شەھەرلەرگە ئېقىپ كىرىپ، يالانما ئىشچىلارنىڭ قاتارىغا قوشۇلغان. شۇڭا ماركس مۇنداق دەيدۇ: بۇ پەرمانلار «پومپىشچىكلارنىڭ خەلقىنىڭ يەرلىرىنى ئۆزلىرىگە ئۆزلىرى خۇسۇسىي مۈلۈك قاتارىدا ھەدىيە قىلىشىغا ياردەم بەرگەن پەرمانلاردۇر، خەلقىنى مەھرۇم قىلغۇچى پەرمانلاردۇر.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 793 ـ بەت)

يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى، كاپىتالنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

شەرقىي ھىندىستان شىركەتلىرى XVI ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە پورتۇگالىيە، ئەنگلىيە، گوللاندىيە، دانىيە، فرانسىيە قاتارلىق ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ھىندىستان ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىدە مونوپولىيە سودىسى قىلىش، مۇستەملىكىلەرنى تالان ـ تاراج قىلىش ئۈچۈن ئالاھىدە ئىجازەت بىلەن قۇرغان شىركەتلەر. بۇ شىركەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋىتى بولغاچقا، ئۇلاردا مۇستەقىل سودا قىلىش ھوقۇقى بولۇپلا قالماستىن، ھۆكۈمىتىگە ۋەكالىتەن سودا شەرتنامىسى ۋە سۇلھ شەرتنامىسى تۈزۈش ھوقۇقى، ئۇرۇش قوزغاش، ئىستېھكام قۇرۇش، ئارمىيە قۇرۇش، شىركەت ئەمەلدارلىرىنى سوت قىلىش قاتارلىق ھوقۇقلارمۇ بولاتتى. ئۇلار قورالىنىق كىمە ئەترىتىگە ئىگە بولۇپ، مۇستەملىكە جايلارنى غالجىرلىق بىلەن تالان ـ تاراج قىلاتتى، قۇل سودىسى قىلاتتى ۋە دېڭىزدا قاراقچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. شەرقىي ھىندىستان شىركەتلىرى مۇستەقىل دۆلەتتە بولىدىغان ئىگىلىك ھوقۇقىغا، سىياسىي ھوقۇق ۋە ھەربىي ھوقۇققا ئىگە ئىدى، ئۇلارنىڭ سودا پائالىيەتلىرى باشتىن ـ ئاخىر ئالدامچىلىق قىلىش، زورلۇق كۈچ ئىشلىتىش ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلىش بىلەن ئېلىپ بېرىلاتتى.

شەرقىي ھىندىستان شىركەتلىرىدە ئەنگلىيىنىڭ كۈچلىرى ھەممىدىن زور بولۇپ، ئۇ ئەنگلىيىدە كاپىتالىزمنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى ۋە ئەنگلىيە كاپىتالىزمنىڭ سىرتقا كېڭىيىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى، ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستاندا مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتىكى قورالى ئىدى.

ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي ھىندىستان شىركىتى 1600 ـ يىلى قۇرۇلغان، باشتىلا «سودا شىركىتى» دېگەن ۋىۋىسكىنى ئېسىۋالغان، بۇ شىركەت قاراقچىلارچە مۇستەملىكىچىلىك شۇملۇقلىرىنى قىلغانىدى. ئۇ ئالدى بىلەن مادراسنى بېسىۋالغان، ئارقىدىنلا يەنە بومباي بىلەن كالكۇتتىنى تارتىۋالغان ھەمدە بۈيۈك موغۇل پادىشاھلىقىنى ئۆزىنىڭ بىنگالدىكى سودا ئېمتىيازىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلغانىدى. 1756 ـ يىلدىن 1763 ـ يىلغىچە بولغان 7 يىللىق ئۇرۇش ئارقىلىق، «شەرقىي ھىندىستان شىركىتى سودا زومگىرىدىن يەر ـ زېمىنغا ئىگە بولغان ھەربىي زور

ئايلانغان» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 9 ـ توم، 168 ـ بەت). ئۇ بىرىتانىيە دېڭىز ئارمىيىسى بىلەن قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا زېمىنغا ئىگە بولۇۋالغاندى. شۇ سەۋەبتىن 1767 ـ يىلى شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ئەنگلىيە پادىشاھلىق ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ، ھەر يىلى ئەنگلىيە دۆلەت غەزنىسىگە 400 مىڭ فۇند ستېرلىڭ بېرىشكە ماقۇل بولغان. بىرىتانىيە ھۆكۈمىتى شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ نامى بىلەن 200 يىل ئۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، 1849 ـ يىلغا كەلگەندە، ئاخىر ھىندىستاننىڭ تەبىئىي جىھگر سىغا يېتىپ كېلىپ، ھىندىستانىنىڭ پۈتۈن تەۋەسىدە بىرىتانىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىشقا باشلىغان، بۇنىڭ بىلەن ناھايىتى چوڭ ئەنگلىيە ـ ھىندىستان ئىمپېرىيىسى مەيدانغا كەلگەن. ھالبۇكى، شەرقىي ھىندىستان شىركىتى مانا مۇشۇ زېمىندا دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەتكە ئايلىنىپ قالغان.

شەرقىي ھىندىستان شىركىتى باشتىلا ھىندىستان ۋە جۇڭگو بىلەن بولغان سودىنى مونوپول قىلىۋېلىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈۋالغان، كېيىن يەنە ھىندىستاننىڭ ئۆزى بىسىۋالغان جايلىرىدا باشقۇرۇش ھوقۇقى، باج ئېلىش ھوقۇقى ھەمدە خەلق ئىشلىرى ئورگانلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى تەيىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان. ئۇ يۇ ئىمتىيازلارنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە پارلامېنت كاپىتالىنىڭ مەنپەئەتىگە ماسلىشىش ۋە يەنە پارا بېرىش، سوۋغا تەقدىم قىلىش يولى بىلەن قولغا كەلتۈرگەن. «پارلامېنتنىڭ 1693 ـ يىلدىكى تەكشۈرۈشىگە قارىغاندا، شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ نوپۇزلۇق مەنسەپدارلارغا سوۋغا تەقدىم قىلىش نامى بىلەن قىلغان چىقىمى ھەر يىلى 90 مىڭ فۇند ستېرلىڭغا يەتكەن» (يۇقىرىقى كىتاب، 168 ـ بەت). 1757 ـ يىلدىن 1766 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ۋە ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى ھىندىستانلىقلاردىن 6 مىليون فۇند ستېرلىڭ يۇلۇۋالغان. 1769 ـ يىلدىن 1770 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئەنگلىيىلىكلەر بارلىق گۈرۈچنى يىغىپ بېسىمدارلىق قىلىش بىلەن بىر قاتلىمدىكى ئاچارچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، سانائەت ئىنقىلابىدىن كېيىنكى دۇنيا بازىرىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىسىدا، يېڭىدىن گۈللەنگەن سودا سانائەت كاپىتالىنىڭ تېزلىك بىلەن راۋاجلىنىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن، شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ رولى ئاستا ـ ئاستا تۆۋەنلەپ كەتتى، ئۇنىڭ ئىمتىيازلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئەمەلدىن قالدى. لېكىن ئۇنىڭ ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانداكى زېمىنغا بولغان باشقۇرۇش ھوقۇقى تاكى 1858 ـ يىلى شۇ شىركەت ئەمەلدىن قالغانغا قەدەر ساقلىنىپ قالدى.

كاپىتالنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى دېگەن مادىدىغا قارالسۇن.

قۇل سودىسى XV ئەسىردىن XVIII ئەسىرگىچە ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ئافرىقا نېگىرلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، ئۇلارنى تاۋار سۈپىتىدە ئامېرىكا قىتئەسىگە ئاپىرىپ ساتقان زوراۋانلىق ھەرىكىتى. قۇل سودىسى غەربىي ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر كاپىتالىنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشىدىكى مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى ئىدى.

ياۋروپادىكى مۇستەملىكىچى دۆلەتلەر ئامېرىكا قىتئەسى ۋە غەربىي ھىندىستان تاقىم ئاراللىرىدا ئىنتايىن ئاز رىقابەتنى يۇرگۈزۈش نەتىجىسىدە، كان، ئېكىنزارلىقلاردا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئافرىقىدىن ئېگىر قۇللارنى ئامېرىكا قىتئەسىگە ئاپىرىپ سېتىش ئەڭ پايدىلىق ئوقەت بولۇپ قالغان.

پورتۇگالىيە، ئىسپانىيە ۋە گوللاندىيەلەر ھەممىدىن بۇرۇن ئېگىر قۇللارنى بۇلاپ سېتىش بىلەن شۇغۇللانغان. XVII ئەسىردە گوللاندىيەلىكلەرمۇ بۇ جەھەتتە ئەڭ قەبىھلەشكەن. ماركس مۇنداق دېگەنىدى: «ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغىنى شۇ ئىددىكى، گوللاندىيەلىكلەر ياۋا ئاراللىنى قۇللارغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، سەلىبچىس ئاراللىدا ئادەم ئوغرىلاش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. شۇ مەقسەت بىلەن بىر تۈركۈم ئادەم ئوغرىلىرىنى تەربىيىلەپ چىقتى، قاراقچى، تەرجىمان، ئادەم ساتقۇچىلار بۇ خىل سودىنىڭ ئاساسىي ۋەكالەتچىسى ئىدى، يەرلىك شاھزادىلەر ئاساسلىق ئادەم ساتقۇچىلاردىن ئىدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 820 - بەت) كېيىن، ئەنگلىيە، فرانسىيەمۇ ئىلگىر - كېيىن بولۇپ بۇ جىنايى قانلىق سودىغا قاتناشتى. XVIII ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، ئەنگلىيە قۇل سودىسىنى مونوپول قىلىۋېلىش ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى، لېۋېرپول قۇل سودىسىنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، ئامېرىكىمۇ ئېگىر قۇللارنى توشۇپ سېتىش بىلەن ھە دەپ شۇغۇللاندى.

قۇللارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئەڭ دەسلەپتە ئافرىقىنىڭ غەربىي دېگىز قىرغىقىغا مەركەزلەشتى. دەھشەتلىك قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق نەتىجىسىدە، ئافرىقىنىڭ غەربىي دېگىز قىرغىقىدا ئادەملەر ئازىيىپ، يەرلەر قاقاسلىققا ئايلىنىپ كەتتى. كېيىن بۇ قەدەممۇ قەدەم شەرقىي ئافرىقىغىچە كېڭىيىپ باردى. زور تۈركۈمدىكى ئېگىر قۇللار ئاساسلىقى ئامېرىكا قىتئەسىدىكى بىرازىلىيە، غەربىي ھىندىستان ئاراللىرى ۋە ئەنگلىيىگە قارىشىلىق شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسىدىكى مۇستەملىكىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىغا ئاپىرىپ سېتىلدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تۆت ئەسىر داۋام قىلغان قۇل سودىسىدا، ئافرىقىدىن ئامېرىكا قىتئەسىگە توشۇپ كېلىنگەن قۇللارنىڭ ئومۇمىي سانى ئاز دېگەندە 15 مىليون بولغان. قۇللارنى تۇتقاندا، ئافرىقىلىقلار ھەمىشە پۈتكۈل قەبىلە، پۈتكۈل مىللەت بويىچە يوقىتىلىپ قۇرۇتۇۋېتىلگەن؛ تۇتۇپ كېتىلگەن قۇللاردىن ئاز دېگەندە 40 مىليۇن ئادەم يول ئۈستىدە شەپقەتسىز خارلىنىش، كېمىلەردىكى ئىنتايىن قىستاڭچىلىق شۇنىڭدەك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتكەن. ئافرىقا قۇرۇقلۇقىدا قۇل سودىسى بىلەن ئازايغان ئاھالە 100 مىليونغا يەتكەن. بۇ سان 1800 - يىلدىكى ئافرىقا ئاھالىسىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا تەڭ كېلىدۇ. «ئىنسانلارنىڭ قان گۆشىنى ساتىدىغان» بۇ خىل قۇل سودىسىنى دۇنيا تارىخىدىكى ھەرقانداق دەۋردىكى ۋە ھەرقانداق شەكىلدىكى ياۋايىي، مەدەنىيەتسىز، ۋەھشىي ۋە نومۇسسىز زوراۋانلىقلار بىلەن سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس، بۇ ئافرىقىنىڭ ئىجتىمائىي

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ۋەيران قىلىپ، ئافرىقا خەلقىنى ئىنتايىن ئېغىر بالايى ـ ئاپەت كەلتۈردى. ئاتالمىش مەدەنىيەتلىك كاپيتالىستىك دۆلەتلەر بۇ سان ـ ساناقسىز نېگىر قۇللارنىڭ سۆڭىكىلىرى ئۈستىدە كاپيتالىزم جەننىتىنى قۇرۇپ چىققان.

كاپيتالنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشى دېگەن مانا دەل قاراڭلار.

كاپيتالىستىك جۇغلانمىنىڭ تارىخىي يوزلىنىشى كاپيتالىستىك جۇغلىنىشنىڭ نەتىجىسىدە، مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدىغان، كاپيتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئورنىغا سوتسىيالىستىك تۈزۈم دەسىيىدىغان تارىخىي مۇقەررەرلىك.

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش ئاساسىدا بەرپا بولغان. كاپيتالىنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىش جەريانى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئايرىۋېتىلىش جەريانى، شۇنداقلا بۇرژۇئازىيىنىڭ زورلۇق كۈچىنى پايدىلىنىپ ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش جەريانىدۇر. فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىنتايىن شەپقەتسىز بولغان بۇ خىل زورلۇق كۈچ ۋاستىسى ئارقىلىق، كەڭ ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تالان ـ تاراج قىلىنىپ، شەخسىلەرنىڭ تارقاق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ناھايىتى زور كۆلەمدە توپلانغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئايلاندى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ يەر، تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك قوراللىرى تارتىۋېلىندى، بۇنىڭ بىلەن بىر تەرەپ كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى توپلىۋالغان كاپيتالىستلارغا ئايلاندى، يەنە بىر تەرەپ ھېچ نەرسىسى يوق ئەركىن ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندى. كاپيتالىنىڭ دەسلەپكى تارىخىي ئەنە شۇ. كاپيتالىنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىشىنىڭ نەتىجىسى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەھرۇم قىلىنىشى بولدى. «ئۇز ئەمگىكىگە تايىنىش بىلەن ھاسىل قىلىنغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى، يەنى ئايرىم ـ ئايرىم مۇستەقىل ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك شارائىتى بىلەن بىرىكىشى ئاساس قىلىنغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى باشقىلارنىڭ شەكىل جەھەتتە ئەركىن بولغان ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلغان كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك سىستېمىسى چىقاردى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ 830 ـ 831 ـ بەتلەر)

كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، مەھرۇم قىلىش جەريانى توختاپ قالمىدى. كاپيتالىزمنىڭ ئېچىكى قانۇنىيىتى (قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى، كاپيتالىستىك جۇغلىنىشنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى قاتارلىقلار) نىڭ رول ئويناشى ئارقىسىدا، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنمۇ كەسكىنلەشتى. كاپيتالىزم ئىشلەپچىقىرىشنى كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇق جەھەتلەردە يەنمۇ ئىجتىمائىيلاشتۇردى، ماشىنىلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش قول ئەمگىكى ئىشلىتىلىدىغان ئۇششاق ئىشلەپ چىقىرىشنىڭ ئورنىغا دەسسىدى. پەن ـ تېخنىكا تېزلىك بىلەن تەرەققىي قىلدى، يەر ۋە باشقا ئەمگەك ۋاستىلىرى ئىجتىمائىيلاشقان، ئورتاق پايدىلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش

ۋاستىلىرىگە ئايلاندى. كاپيتالىزم بىر دۆلەت دائىرىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، دۇنياۋى كاپيتالىزم سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلدى، كاپيتالىزم ياراتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئۆتمۈشتىكى بارلىق دەۋرلەردە ياراتىلغان ھەممىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىن سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. لېكىن، مۇشۇنداق چەكسىز زور ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى كاپيتالىستلار ئۆزلەشتۈرۈۋالدى، كاپيتالىستىك جۇغلىنىش ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نەتىجىسىدە، كاپىتال ئۆزلۈكسىز توپلىنىپ ۋە مەركەزلىشىپ باردى. يالغۇز ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارلا مەھرۇم قىلىنىپ قالماستىن، ھەتتا ئوتتۇرا - كىچىك كاپيتالىستلارمۇ كاتتا كاپيتالىستلار تەرىپىدىن يۇتۇۋېتىلدى. ئاز سانلىق چوڭ كاپيتالىستلارنىڭ ئوتتۇرا - كىچىك كاپيتالىستلارنى مەھرۇم قىلىشى بىلەن، كاپىتال بارغانسېرى ئاز سانلىق چوڭ كاپيتالىستلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسىمۇ بارغانسېرى ئۆستى. ئەگەر كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەزلىك بىلەن ئورنىتىلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن بولسا، كاپىتالنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى كاپيتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنىلا زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈپ قالماستىن، بەلكى كاپيتالىستىك تۈزۈمنىڭ ئۆزىنىڭ يوقىلىشى ئۈچۈنمۇ شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. چۈنكى، كاپىتال جۇغلانمىسىنىڭ ئېشىپ بېرىشى، كاپىتال مەركەزلىشىشنىڭ تېزلىشىشى مۇقەررەر ھالدا پرولېتارىياتنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىدىكى ئاپپاراتلاردا تەرىبىيىلەنگەن، بىرلەشكەن ۋە تەشكىللەنگەن ئىشچىلار سانىنىڭ قارشىلىقىمۇ ئۆزلۈكسىز كۈچەيىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپيتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىپ بارىدۇ. «كاپيتالنىڭ مونوپول قىلىنىشى بۇنداق مونوپول قىلىش بىلەن بىللە ۋە بۇنداق مونوپول قىلىش ئارقىسىدا گۈللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ كىشەنلىرىگە ئايلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى ئۆزلىرىنىڭ كاپيتالىستىك قوۋزىقىغا سىغمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يېتىدۇ. بۇ قوۋزاق يېرىلىدۇ. كاپيتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ماتەم سىگنالى چېلىنىدۇ. مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 831 — 832 - بەتلەر) دېمەك، كاپيتالىستىك جۇغلىنىشنىڭ نەتىجىسى كاپيتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىنىڭ نەتىجىسىگە زادىلا ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭدا ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار مەھرۇم قىلىنماستىن، بەلكى مەھرۇم قىلغۇچىلار مەھرۇم قىلىنىدۇ. «مارکسنىڭ تارىخ جەھەتتىن ئىسپاتلىغىنى ھەمدە بۇ يەردە يىغىنچاقلاشتۇرغىنى شۇكى، خوددى ئىلگىرى ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئۆنىمى ئۆزىنىڭ يوقىلىشى شەرتىنى ھازىرلىغىنىغا ئوخشاش، ھازىر كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشمۇ ئۆزىنىڭ مۇقەررەر يوقىلىشىنىڭ ماددىي شەرتىنى ئۆزى ھازىرلايدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»،

1 - توم، 152 - بەت).

تارىخنىڭ دىئالېكتىك تەرەققىيات جەريانى مۇنداق بولىدۇ: كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك شەخسلەرنى، شەخسىي ئەمگەكنى ئاساس قىلغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى تۈپتىن ئىنكار قىلمىشتۇر؛ ھالبۇكى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئۆز نۆۋىتىدە، مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنىڭ ئۆزىنى ئىنكار قىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇ ئىنكارنى ئىنكار قىلىش بولىدۇ. لېكىن بۇ كونا، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلكىنى يېڭىباشتىن ئورنىتىش بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىيلاشقان يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلكىنى ئورنىتىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇقۇملىرىدىن بىرى كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ تارىخىي يۈزلىنىشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەھرۇم قىلىنىشى مەھرۇم قىلغۇچىلارنىڭ مەھرۇم قىلىنىشىدىن كۆپ ئۈزۈن، كۆپ جاپالىق جەريان بولىدۇ، چۈنكى ئالدىنقىسىدا ئاز سانلىق تالان - تاراج قىلغۇچىلار خەلق ئاممىسىنى مەھرۇم قىلىدۇ، كېيىنكىسىدە بولسا خەلق ئاممىسى ئاز سانلىق تالان - تاراج قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىدۇ.

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى، كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى سانائەت كاپىتالى تەرتىپ بويىچە ئۈچ باسقۇچتىن ئۆتىدىغان، ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل فۇنكسىيىلىك شەكىلنى ئالىدىغان ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ قىممىتىنى ئۆزلۈكسىز ئېشىپ بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان ھەرىكەت.

كاپىتال قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدىغان قىممەت. ئۇ ئۆزلۈكسىز ھەرىكەت قىلىش داۋامىدىلا ئۆزىنى ساقلاپ قالالايدۇ ھەمدە قوشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلالايدۇ ۋە ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ. سانائەت كاپىتالى ئۆز ھەرىكىتىدە تەرتىپ بويىچە ئۈچ باسقۇچتىن ئۆتىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ يەنى سېتىۋېلىش باسقۇچى، بۇ باسقۇچتا، ئاۋانسلانغان كاپىتال باشتىلا مەلۇم مىقداردىكى پۇل بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، كاپىتالىست سېتىۋالغۇچى سۈپىتىدە بازاردا پەيدا بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولغان تاۋار ــ ئەمگەك كۈچىنى مۇشۇ پۇل بىلەن سېتىۋالىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، پۇل كاپىتال ئۇنۋانىدىن كاپىتالغا ئايلىنىدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ يەنى ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچى، بۇ باسقۇچتا كاپىتالىست سېتىۋالغان ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەلۇم مىقداردا تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدۇ. بۇ تاۋارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ قىممىتىدىن چوڭ بولىدۇ، چۈنكى بۇنىڭ ئىچىدە يالالانما ئىشچى ياراتقان قوشۇمچە قىممەت بولىدۇ. كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى تۈگەكتەندىن كېيىن، ئۇنۋانىدىن كاپىتال تاۋار كاپىتالغا ئايلىنىدۇ. ئۈچىنچى باسقۇچ يەنى سېتىش باسقۇچى، بۇ باسقۇچتا كاپىتالىست ساتقۇچى سۈپىتىدە بازاردا پەيدا بولۇپ، تاۋارلىرىنى سېتىپ، پۇل قىلىدۇ، بۇ پۇلنىڭ مىقدارى دەسلەپتە چىققان

قىلىنغان پۇلنىڭ مىقدارىدىن چوڭ بولىدۇ، ئۇ ئاۋانسلانغان كاپيتالنىڭ قىممىتى بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تاۋار كاپيتال پۇل كاپيتالغا ئايلىنىدۇ. كاپيتال ھەرىكىتى قايتىدىن باشلىنىش باسقۇچىدا تۇرىدۇ.

كاپيتال ھەرىكىتى ئۈچ باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئايلىنىش جەريانىدۇر. ئەگەر G پۇلغا، W تاۋارغا، A ئەمگەك كۈچلىرىگە، P_m ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە، P ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا، چېكىتلىك سىزىق كاپيتالنىڭ مۇئامىلە جەريانىنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىغا، W^1 قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋارغا، G^1 قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۇلغا ۋەكىللىك قىلىدىغان بولسا، كاپيتالنىڭ ئايلىنىشىنى تۆۋەندىكىدەك فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن:

$$\underbrace{G^1 - W}_{\text{سېتىش}} < \overset{A}{\underset{P_m}{\ }} \cdots P \cdots \underbrace{W^1 - G^1}_{\substack{\text{سېتىۋېلىش} \\ \text{باسقۇچى}}}$$

$\underbrace{\qquad\qquad}_{\substack{\text{ئىشلەپچىقىرىش} \\ \text{باسقۇچى}}}$

مۇشۇ ئۈچ باسقۇچتا مۇناسىپ ھالدا، كاپيتال تەرتىپ بويىچە پۇل كاپيتال، ئىشلەپچىقىرىش كاپيتالى، تاۋار كاپيتالدىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلنى ئېلىپ، ئوخشاش بولمىغان ئۈچ خىل فۇنكسىيەنى ئۆتەيدۇ: پۇل كاپيتالنىڭ فۇنكسىيەسى قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت ھازىرلاش؛ ئىشلەپچىقىرىش كاپيتالنىڭ فۇنكسىيەسى يېڭى تاۋار يارىتىش، يېڭى قىممەت يارىتىش، قوشۇمچە قىممەت يارىتىش؛ تاۋار كاپيتالنىڭ فۇنكسىيەسى ئاۋانسلانغان كاپيتالنىڭ قىممىتى بىلەن قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى ئارقىلىق، ئاۋانسلانغان كاپيتال ئۆزىنىڭ قىممىتى ساقلاپلا قالماستىن، بەلكى كۆپىيىدۇ.

كاپيتال ئايلىنىشىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى بىلەن ئۈچىنچى باسقۇچى مۇئامىلە جەريانى، ئىككىنچى باسقۇچى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى مۇئامىلە جەريانى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت. كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى ئۈزلۈكسىز ھالدا مۇئامىلە جەريانىدىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ئۆتۈش، يەنە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن مۇئامىلە جەريانىغا ئۆتۈشتىن ئىبارەت. پۈتكۈل ئايلىنىش جەريانىدا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. لېكىن مۇئامىلە جەريانى بولمىسىمۇ بولمايدۇ. كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى توختىماستىن بىر باسقۇچتىن يەنە بىر باسقۇچقا ئۆتۈپ تۇرغاندىلا، ئاندىن نورمال داۋاملىشالايدۇ. كاپيتال بىرىنچى باسقۇچتا توختاپ قالسا، پۇل كاپيتال توپلانما پۇل بولۇپ قېتىپ قالىدۇ، كاپيتال ئىككىنچى باسقۇچتا توختاپ قالسا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچلىرى بىكار تۇرۇپ قالىدۇ؛ كاپيتال ئۈچىنچى باسقۇچتا توختاپ قالسا، سېتىلماي قالغان تاۋارلار مۇئامىلە بولىنى توسۇپ قويىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى ھەرىكىتى كاپيتالنىڭ ھەرقايسى ئايلىنىش باسقۇچلىرىدا مۇئەييەن ۋاقىتتا نىسپىي تۇراقلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، كاپيتال پەقەت ئۆزىنىڭ شەكىلگە مۇناسىپ كېلىدىغان فۇنكسىيىنى ئورۇندىغاندىن كېيىنلا، ئاندىن يېڭى ئۆزگىرىش باسقۇچىغا ئۆتۈش شەكلىنى ئالالايدۇ.

كاپيتالنىڭ ئايلىنىشىنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىشىغان جەريان ئىكەنلىكىدىن قارىغاندا، ھەرىكەتنىڭ ھەربىر

باسقۇچى ئايلىنىشنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولۇشىمۇ، ئايلىنىشنىڭ ئاخىرلىق ھالقىسى بولۇشىمۇ ھەم ئايلىنىشنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولۇشىمۇ مۇمكىن. كاپيتالنىڭ فۇنكسىيىلىك شەكىللىرىنىڭ ھەممىسى ئايلىنىشنىڭ ئۈچ باسقۇچىدىن ئۆتۈپ، ئەسلىدىكى چىقىش نۇقتىسىغا قايتىدۇ. دېمەك، كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى پۈل كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى، ئۇنۇملۈك كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى ۋە تاۋار كاپيتالنىڭ ئايلىنىشىدىن ئىبارەت ئوخشاش بىر لەيلىغان ئۈچ خىل فورماتسىيىگە ئىگە، ئۇنىڭ فورمۇلىسى تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

$$G-W\cdots P-W^{1}\cdots G^{1}.G-W\cdots P\cdots W^{1}-G^{1}.G-W\cdots P$$

پۈل كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى ($G-W\cdots P\cdots W^{1}-G^{1}$) دا، پۈل كاپيتال ئايلىنىشنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى بولىدۇ، كاپيتالىست مەلۇم مىقداردا پۈل ئاۋانسلاپ، تېخنىكا كۆپ پۈلغا ئېرىشىدۇ، ھەربىر كاپيتالىستنىڭ جەريانى كاپيتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەقسەت ـ مۇددىئاسىنىڭ چايدا ئېلىش، يەنى قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش ئىكەنلىكىنى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىككى مۇئامىلە باسقۇچى (يەنى $W-G$ بىلەن $G^{1}-W^{1}$) نىڭ ئوتتۇرا ھالقىسى بولۇپ ئېپادىلىنىدىغانلىقىنى ئىنتايىن ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ يەردە، قىممەت تىنىڭ ئېشىشى گويا پۇلنىڭ ئۆزىدە بار پولغان بىر خىل قابىلىيەتتەك بولۇپ كۆرۈنىدىغاندەك، پۈل كاپيتال گويا پۈل تۇغدىغاندەك بولۇپ كۆرۈنىدىغان بىر خىل ساختا كۆرۈنۈش كىلىپ چىقىدۇ. شۇڭا ماركس مۇنداق دەيدۇ: «پۈل كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى سانائەت كاپيتالىنىڭ ئايلىنىشىنىڭ ئەڭ بىر تەرەپلىمە، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەڭ ئېنىق ۋە ئەڭ تىپىك ئېپادىلىنىش شەكلىدۇر» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 ـ توم، 71 ـ بەت). ئۇنۇملۈك كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى ($P\cdots W^{1}-G^{1}-W\cdots P$) دا، ئۇنۇملۈك كاپيتال دەۋرىلىك، تەكرار ھالدا فۇنكسىيە ئۆتەپ، كاپيتالىستنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى يەنى قوشۇمچە قىممەت دەۋرىيلىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. مۇئامىلە جەريانى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ۋاستىچىسى بولۇپ قالىدۇ. مۇئامىلە جەريانىدا، ئەگەر قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسى كاپيتالىستنىڭ شەخسىي ئىستېمالى سۈپىتىدە ئاۋانسلانغان كاپيتالدىن ئايرىلىپ، ئادەتتىكى مۇئامىلە جەريانىغا ئۆتسە، ئۇ چاغدا ئۇنۇملۈك كاپيتالنىڭ ھەربىر جەريانى ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولۇپ ئېپادىلىنىدۇ؛ ئەگەر قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى كاپيتالغا ئايلانسا ھەمدە ئۇ ئاۋانسلانغان كاپيتالنىڭ قىممىتى بىلەن بىرىكىپ، پۈل كاپيتال سۈپىتىدە داۋاملىق ھەربىر تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولۇپ ئېپادىلىنىدۇ. ئۇنۇملۈك كاپيتالنىڭ ھەربىر كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولۇپ ئېپادىلىنىدۇ. ئۇنۇملۈك كاپيتالنىڭ ئايلىنىشى كاپيتالنىڭ كىلىش مەنبەسىنى ۋە كاپيتالىست كىرىمىنىڭ كاپيتالىنىڭ ئايلىنىشىغا بېقىنىدىغانلىقىنى يەنىمۇ ئېچىپ بېرىدۇ. لېكىن، $P\cdots P^{1}$ ھەربىر شەكلىدە، باشلىنىش نۇقتىسىمۇ، ئاخىرقى نۇقتىمۇ P بولىدۇ، بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا كىشىلەر «ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئېنىق كاپيتالىستىك شەكلىگە تېخنىكا ئاسانلا سەل قارايدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزى بولسا جەريانىنىڭ مەقسىتى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ، خۇددى جەريانىنىڭ مەقسىتى مۇمكىنقەدەر كۆپ بىرەك ۋە مۇمكىنقەدەر ئەرزان ھالدا

ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولىدىغانىدەك» (يۇقىرىقى كىتاب، 107 - بەت). تاۋار كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى (W′ – G′ – W…P…W′) دا، قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋار كاپىتال مۇشۇ جەريانىنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى بولىدۇ، مۇئامىلە جەريانى ئايلىنىش داۋامىدا ھەممىدىن مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ، مەھسۇلاتنىڭ پۈتۈنلەي ئىستېمال قىلىنىشى (ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى ۋە شەخسىي ئىستېمالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىنىڭ ھەممىدىن مۇھىم شەرتى بولىدۇ. كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ ئۈچ خىل فورماتسىيىسى ھەم كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىدىغان ھەرىكەت ئىكەنلىكىنى، ھەممىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە مۇئامىلە جەريانىنى بىرسىپ ئۆتىدىغانلىقىنى، قىممەتنى كۆپەيتىشنىڭ كاپىتال ھەرىكىتىنىڭ مەقسىتى ۋە مۇددىئاسى ئىكەنلىكىنى ئورتاق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ھەم سانائەت كاپىتالنىڭ ئايلىنىش جەريانىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ھەرقايسى تەرەپلەردىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ: پۈل كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ مەقسىتىنىڭ قىممەتنى كۆپەيتىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ؛ ئۈنۈملۈك كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، تاۋار كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى ۋە شەخسىي ئىستېمالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقىنى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، تاۋارنىڭ ئىستېمال قىلىنىشى كۆپەيگەن كاپىتال قىممىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ تۈپ شەرتى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دېمەك، كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ ئۈچ خىل فورماتسىيىسىنى بىرلەشتۈرۈپ قارىغاندىلا، ئاندىن كاپىتالنىڭ ئايلىنىش جەريانىنى ئەتراپلىق چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ.

ساناەت كاپىتالنىڭ رېئال ئايلىنىش ھەرىكىتى ھەم مۇئامىلە جەريانى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىرلىكىدۇر، ھەم ئۆزئىنىڭ ئۈچ ئايلىنىشىنىڭ بىرلىكىدۇر. سانائەت كاپىتالى كاپىتالنى بىرلا ۋاقىتتا پۈل كاپىتال، ئۈنۈملۈك كاپىتال، تاۋار كاپىتالدىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلگە بۆلگەندىلا، شۇنىڭدەك ھەربىر خىل شەكىل تەرتىپ بويىچە ئايلىنىشىنىڭ ئۈچ باسقۇچىدىن ئۆتكەندىلا، كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى ئاندىن ئۈزلۈكسىز داۋام قىلىدۇ. ئەگەر ھەننۇا كاپىتال ئۈنۈملۈك كاپىتالدا تۇرۇپ قالسا، مۇئامىلە جەريانى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ؛ ئەگەر ھەننۇا كاپىتال پۈل كاپىتال ياكى تاۋار كاپىتالدا تۇرۇپ قالسا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ؛ كاپىتالنىڭ ھەرقانداق بىر بۆلىكى ئايلىنىشىنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچىدا توختاپ قالسا، پۈتكۈل كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى توسالغۇغا ئۇچرايدۇ. كاپىتالنىڭ ئۈچ خىل فۇنكسىيىلىك شەكلى تەرتىپ بويىچە باشقا شەكىلگە ئۆزگىرىپ تۇرغان ۋە بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىلا، كاپىتالنىڭ ھەربىر جەريانى ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ. دېمەك، كاپىتالنىڭ ھەرقايسى فورماتسىيىلىك شەكىللىرىنىڭ بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ تۇرۇشى ۋە بىرىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ھەرقايسى باسقۇچلارنىڭ بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ تۇرۇشى ئۈچ خىل ھەرىكەت ھالىتىنىڭ بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى شەرت قىلىدۇ، ھالبۇكى، بىرگە مەۋجۇت بولۇپ

تۇرۇشنىڭ ئۆزى ئۆز نۆۋىتىدە بىر - بىرىگە ئوخشاش داۋام قىلىدىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش بولمايدىكەن، بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ تۇرۇش بولمايدۇ؛ شۇنىڭدەك بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ تۇرۇش توسالغۇغا ئۇچرايدىكەن، بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشمۇ بۇزۇلىدۇ.

يۇقىرىدا كاپىتال ئايلىنىشىنىڭ ئوخشاشلۇق داۋام قىلىشىنىڭ شەرتلىرى نەزەرىيە جەھەتتە تەھلىل قىلىندى. لېكىن، ئىش يۈزىدە، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىغا خاس ئېگىزلىك زىددىيەت تۈپەيلىدىن، كاپىتالىستنىڭ رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك تۈپەيلىدىن، كاپىتالنىڭ ئايلىنىش جەريانى دائىم بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ ئۇزۇلۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ، بۇ خىل ئەھۋال دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە ئالاھىدە روشەن ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ.

پۇل كاپىتال، ئونوملۇك كاپىتال، تاۋار كاپىتال، كاپىتال ئوبوروتى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

كاپىتال ئوبوروتى سانائەت كاپىتالىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەكرارلىنىپ ئايلىنىشى. كاپىتال ئۆزىنىڭ ئايلىنىشىنى تاماملىغاندىن كېيىن، يېڭىباشتىن ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى شەكلىدە تۇرىدۇ ھەمدە يېڭىباشتىن ئوخشاش بىر جەريانىنى باشلايدۇ. لېكىن، كاپىتال قىممىتىنىڭ ئۆزىنى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىشى ۋە ئۇزلۇكسىز كۆپەيتىشى ئۈچۈن، كاپىتال ئايلىنىشى ئۇزلۇكسىز تۇردە تەكرارلىنىپ تۇرۇشى، بىر - بىرىگە ئۇلىشىپ مېڭىشى لازىم. مۇشۇنداق ئۇزلۇكسىز تەكرارلىنىپ ئايلىنىش كاپىتال ئوبوروتى بولىدۇ. «كاپىتال ئايلىنىشى يەككە - يېگانە ھەرىكەت دەپ قارالمايدۇ، بەلكى دەۋرىي خاراكتېرلىك جەريان دەپ قارالغاندا، ئۇ كاپىتال ئوبوروتى دەپ ئاتىلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 174 - بەت) دېمەك، كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى بىلەن كاپىتال ئوبوروتى ھەم باغلىنىشلىق، ھەم پەرقلىق بولىدۇ: ئۇلار ئوخشاشلا سانائەت كاپىتالىنىڭ ھەرىكەت ھالىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن كاپىتالنىڭ ئايلىنىشىنى تەتقىق قىلىشتا سانائەت كاپىتالنىڭ ھەرىكەت داۋامىدا بېسىپ ئۆتىدىغان ھەرقايسى باسقۇچلىرى ۋە قوللىنىدىغان فۇنكسىيىلىك شەكلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتال ئوبوروتىنى تەتقىق قىلىشتا بولسا سانائەت كاپىتالى ھەرىكىتىنىڭ ئۇزلۇكسىز تەكرارلىنىپ تۇرۇش خاراكتېرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇنىڭدا كاپىتال ھەرىكىتىنىڭ بېسىپ ئۆتىدىغان ۋاقتى ۋە سۈرئىتىنىڭ كاپىتال مىقدارى ۋە قوشۇمچە قىممەت مىقدارىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى تەتقىق قىلىنىدۇ.

كاپىتالنىڭ بىر قېتىملىق ئايلىنىش ۋاقتىغا ئوخشاش، كاپىتالنىڭ بىر قېتىملىق ئوبوروت ۋاقتى كاپىتال مەلۇم شەكىلدە ئاۋانسلانغان ۋاقتىتىن تارتىپ مۇشۇ كاپىتال قوشۇمچە قىممەت بىلەن بىللە ئوخشاش شەكىلدە كاپىتالىستنىڭ قولىغا قايتىپ كەلگەن ۋاقتىغىچە داۋام قىلىدۇ، كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى ۋە مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرغان ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، كاپىتال ئوبوروتىنىڭ داۋاملىشىش ۋاقتى «كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋاقتى بىلەن كاپىتالنىڭ مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ يىغىندىسى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتلارنىڭ يىغىندىسى كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنى ھاسىل قىلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 174 - بەت) ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ

ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئېغىر سانائەت تارماقلىرىدا كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى يېنىك سانائەتتىكىدىن ئۇزاقراق بولىدۇ؛ يېزا ئىگىلىكىدە تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش ۋاقتىنىڭ چەكلىمىسى بولغانلىقتىن، كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزاق بولىدۇ. كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىدە ئادەتتە يەل ھېسابلاش بىرلىكى قىلىنىدۇ، ئۇنى ھېسابلاش ئۇسۇلى يىلنى كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىغا بۆلۈش. «كاپىتالىست ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كاپىتالىنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئۇنىڭ ئۆز كاپىتالىنى ئاۋانسلاپ، شۇ كاپىتالنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرۇشى ھەم ئۇنى ئەسلىدىكى شەكلگە قايتۇرۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ۋاقىتتۇر» (يۇقىرىقى كىتاب، 175 - بەت). ئۇ ئاۋانسلىغان ئۈنۈملۈك كاپىتالنىڭ تۈزۈلۈشى كاپىتال ئوبوروتىنىڭ سۈرئىتىگە زىچ باغلىنىشلىق بولىدۇ. ئوبوروتنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە، ئۈنۈملۈك كاپىتال تۇراقلىق كاپىتال ۋە تۇراقسىز كاپىتال دېگەنلەرگە ئايرىلىدۇ. تۇراقلىق كاپىتال ماشىنا، ئۈسكۈنە، زاۋۇت بىناسى قاتارلىق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئاشۇ بىر قىسىم ئۈنۈملۈك كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ، تۇراقسىز كاپىتال خام ئەشيا، يېقىلغۇ، قوشۇمچە ماتېرىيال قاتارلىق ئەمگەك ئوبېيېكتلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئاشۇ بىر قىسىم ئۈنۈملۈك كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ، بۇ ئىككىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئوبوروت ئۇسۇلى ۋە ئوبوروت دەۋرى بولىدۇ.

تۇراقلىق كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پۈتۈنلەي ئىشقا سېلىنىدۇ، لېكىن قىممىتىنىڭ بىر قىسمىلا مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ، ئۇنىڭ ئوبوروت دەۋرى ئۇنىڭ ئۆزى تامامەن خوراپ بولغاندىلا ئاندىن تامامىلىنىدۇ؛ تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىمەس قىسمى بىر قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشقا سېلىنىش بىلەنلا، ھەننىڭ قىممىتى مەھسۇلاتقا كۆچۈپ كېتىدۇ، تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ قىممىتى بولسا مەھسۇلاتقا كۆچۈپ كەتمەيدۇ، لېكىن ئۇ ئەمگەكچى تەرىپىدىن بىر قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىپ، تاۋار سېتىش ۋاقتىدا كاپىتالىستنىڭ قولىغا يېڭىباشتىن قايتىپ كېلىدۇ. شۇڭا تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولمايدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئوبوروتى ئاستا بولىدۇ، تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئوبوروتى تېز بولىدۇ. تۇراقلىق كاپىتال بىر قېتىم ئوبوروت بولسا، تۇراقسىز كاپىتال تولا چاغلاردا كۆپ قېتىم ئوبوروت بولىدۇ. ئادەتتە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان كاپىتال ئوبوروتى ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ ئومۇمىي ئوبوروتىنى كۆرسىتىدىغانلىقى يەنە كېلىپ تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن، «ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ ئومۇمىي ئوبوروتى ئۇنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئوبوروتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 204 - بەت)؛ كاپىتالنىڭ بىر يىللىق ئومۇمىي ئوبوروت سوممىسى كاپىتالنىڭ ھەرقايسى ئوخشاش بولمىغان قىسىملىرىنىڭ بىر يىللىق ئوبوروت سوممىسىنىڭ يىغىندىسىغا تەڭ. ئۈنۈملۈك كاپىتالنىڭ ئوخشاش بولمىغان قىسمىنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ

ئوبوروت سۈرئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ: ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتال ئىچىدە تۇتقان سالمىقى قانچە چوڭ بولسا، كاپىتال ئوبوروتى شۇنچە ئاستا بولىدۇ. تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتال ئىچىدە تۇتقان سالمىقى قانچە چوڭ بولسا، كاپىتال ئوبوروتى شۇنچە تېز بولىدۇ.

كاپىتال ئوبوروتى سۈرئىتىنىڭ تېز ياكى ئاستا بولۇشى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇشىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. چۈنكى كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى تېز بولسا، بىر كاپىتالنى نۇرغۇن كاپىتالنىڭ ئورنىدا ئىشلەتكىلى بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئاۋانسلانغان كاپىتالنى تېجەپ قالغىلى بولۇپمۇ تۇراقسىز كاپىتالنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ. تېخىمۇ مۇھىم بولغىنى شۇكى، تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئۆزگىرىشچان قىسمىنىڭ ئوبوروتى تېزلىتىلسە، مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن شارائىتتا، بىر يىلدا ئون قېتىم ئوبوروت بولىدىغان ئۆزگىرىشچان كاپىتال بىر يىلدا بىر قېتىم ئوبوروت بولىدىغان ئوخشاش مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا قارىغاندا ئون ھەسسە كۆپ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئوخشاش بولغان تەقدىردىمۇ، يىللىق قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىدەك ئون ھەسسە بولىدۇ. دېمەك، كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى قانچە قىسقا بولسا، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى شۇنچە تېز بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ ئازراق كاپىتال سالسىمۇ ئوخشاش مىقدارىدا قوشۇمچە قىممەت شىلىۋالىدۇ؛ ياكى ئوخشاش مىقدارىدا كاپىتال سېلىپ كۆپرەك قوشۇمچە قىممەت شىلىۋالىدۇ.

كاپىتال ئوبوروتى سۈرئىتىنىڭ تېزلىشىشى بىلەن، كاپىتالنىڭ ئاۋانسلانغان كاپىتالنى تېجەپ قېلىپ تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەتكە ئېرىشىدۇ، يىللىق قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى ئۆستۈرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالنىڭ ھامان ھەر خىل چارە - تەدبىرلەر بىلەن كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنى قىسقارتىشقا تىرىشىدۇ، ئۇلار ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش، كېچە - كۈندۈز نۆۋەتلىشىپ ئىشلەش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش، ئاسا سلىقى تېخنىكا يېڭىلاش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى قىسقارتىدۇ؛ ترانسپورت ۋە خەۋەرلىشىش شارائىتلىرىنى ياخشىلاش، سودا تەشكىلاتلىرىنى ياخشىلاش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق مۇئامىلە ۋاقتىنى قىسقارتىدۇ. كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىدىغان بۇ ۋاستىلەر، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا، يالانما ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشنىڭ ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت تۈپەيلىدىن، رىقابەت تۈپەيلىدىن ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك تۈپەيلىدىن، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەت تۈپەيلىدىن، تېخنىكىنىڭ ياخشىلىنىشى دائىم توسقۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ، تاۋارنىڭ سېتىلىشىدا دائىم قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى كۆپىنچە ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ، ئىقتىسادىي كرىزىس باسقۇچىدا

ئەھۋال تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ.

كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى، تۇراقلىق كاپىتال، تۇراقسىز كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سانائەت كاپىتالى كاپىتالىستىك ئۇسۇل بويىچە باشقۇرۇلىدىغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتالى، يەنى سانائەت، كانچىلىق، يېزا ئىگىلىك، قاتناش - ترانسپورت ۋە بىناكارلىق قاتارلىق ساھەلەرگە سېلىنىدىغان كاپىتال. سانائەت كاپىتالىنىڭ ھەرىكىتى — تەرتىپ بويىچە سېتىۋېلىش، ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىشتىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتىدىغان، پۈل كاپىتال، ئۇنۇملۇك كاپىتال ۋە تاۋار كاپىتال دېگەن ئۇچ خىل فۇنكسىيىلىك شەكلىنى ئالىدىغان ۋە ئاخىرىدا ئەسلى شەكلىگە قايتىدىغان ھەرىكەت. مەسىلەن: G پۈلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، W تاۋارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، A ئەمگەك كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، P_m ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، P ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، چېكىتلىك سىزىق كاپىتالنىڭ مۇئامىلە جەريانىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالغانلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، W^1 قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، G^1 قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈلغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇنداقتا سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىنى فورمۇلا بىلەن ئىپادىلىگەندە تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

$$G - W < \begin{matrix} A \\ P_m \end{matrix} \cdots P \cdots W^1 - G^1$$

سانائەت كاپىتالىنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدىغانلىقىدىن. ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزلەشتۈرۈش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قوشۇمچە قىممەت يارىتىشتىن ئىبارەت. «دېمەك، سانائەت كاپىتالى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاپىتالىستىك خاراكتېرىنى بەلگىلەيدۇ؛ سانائەت كاپىتالىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كاپىتالىست بىلەن يالланما ئىشچى ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 66 - بەت)

تارىختا، سانائەت كاپىتالى بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرىلا سودىگەرلەر كاپىتالى بىلەن جازانە كاپىتالى مەۋجۇت ئىدى، لېكىن ئۇلار قوللۇق جەمئىيەت بىلەن فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى، جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلىيەلمەيتتى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سانائەت كاپىتالى بارلىققا كەلدى. سانائەت كاپىتالىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئورنىغا ئۆتۈپ، جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىدا ۋە ئەمگەك جەريانىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردا ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، سانائەت كاپىتالىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، ئەسلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان سودىگەرلەر كاپىتالى بىلەن جازانە كاپىتالىدا ئۆزگىرىش پەيدا بولۇپ، ئۇلار سانائەت كاپىتالىغا بېقىنىدىغان بولۇپ قالدى ھەمدە ئۇلارنىڭ فۇنكسىيىسى ئۆزگىرىپ، مۇئامىلە ساھەسىدىكى تاۋار كاپىتال ۋە پۇل كاپىتال بولۇپ، سانائەت كاپىتالىنىڭ تەركىبىگە كىردى، يەنە كېلىپ

ئۇلار پەقەت سانائەت كاپىتالى ئاساسىدىلا ھەربىر ئەت قىلىدىغان بولۇپ قالدى، كاپىتالىستلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، تاۋار كاپىتال بىلەن پۇل كاپىتال بۆلۈنۈپ چىقىپ، سانائەت كاپىتالىغا بېقىنىدىغان ھەمدە قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشقا قاتنىشىدىغان مۇستەقىل سودا كاپىتالى ۋە قەرز كاپىتالىغا ئايلاندى.

كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى، پۇل كاپىتال، ئۇنۇملۇك كاپىتال، تاۋار كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل كاپىتال پۇل شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان كاپىتال. قوللۇق جەمئىيەت بىلەن فېئودالليق جەمئىيەتتە، پۇل كاپىتال سودىگەرلەر كاپىتالى ۋە جازانە كاپىتالى شەكلىدە مەيدانغا چىققان ۋە ئاساسلىقى قول ۋە يانچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى شىلۋالىدىغان ھەمدە ئوششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان كاپىتال ئىدى. لېكىن ئۇلار قوللۇق تۈزۈم ۋە فېئودالليق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بېقىنىش بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بولسا، پۇل كاپىتال سانائەت كاپىتالىنىڭ ئۆزىنىڭ ئايلىنىشى داۋامىدىكى بىرىنچى خىل فۇنكسىيىلىك شەكلى بولىدۇ. پۇل كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسى: ئايلىنىشنىڭ بىرىنچى باسقۇچىدا يەنى سېتىۋېلىش باسقۇچىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى سېتىۋېلىپ، قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ئۈچۈن شەرت ھازىرلاش. شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، مۇئامىلە جەريانىدا، پۇل پەقەت سېتىۋېلىش ۋاستىسى ۋە تۆلەم ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىدۇ؛ لېكىن ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەت يارىتىدىغان ئالاھىدە تاۋار ــ ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالغانلىقى ئارقىسىدىلا، كاپىتالىست قوشۇمچە قىممەت شىلۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، پۇل پۇل سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەشتىن كاپىتال سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەشكە ئۆتىدۇ.

پۇلنىڭ كاپىتالغا ئايلىنىشى ئۈچۈن، مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي شارائىت ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەت ئالدىنقى شەرت بولىدۇ. يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتالىست ئۆزلەشتۈرگەن، كەڭ ئەمگەكچىلەر ئەمگەك كۈچىنى سېتىشقىلا تايىنىپ جان باقىدىغان بولۇشى لازىم. «بۇ خىل مۇناسىۋەت پۇلنىڭ خاراكتېرىدىن كېلىپ چىقمايدۇ؛ ئەكسىچە، ئەل بۇ خىل مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقىلا، پۇل پۇل سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەشتىن كاپىتال سۈپىتىدە ۋەزىپە ئۆتەشكە ئۆتۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 ـ توم، 39 ـ بەت)

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، پۇل كاپىتال سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مۇستەقىل قەرز كاپىتالى بولۇپ شەكىللەندى. لېكىن ئۇ يەنىلا سانائەت كاپىتالىغا بېقىنىدۇ ھەمدە قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشقا قاتنىشىدۇ.

كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى، سانائەت كاپىتالى، ئۇنۇملۇك كاپىتال، تاۋار كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۇنۇملۇك كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرى شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان كاپىتال، ئۇ سانائەت كاپىتالىنىڭ ئۆزىنىڭ ئايلىنىشى داۋامىدىكى ئىككىنچى خىل فۇنكسىيىلىك شەكلى. ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسى: ئايلىنىشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا يەنى

ئىشلەپچىقىرىش باسقۇچىدا، سانائەت كاپىتالىستلىرى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىستىمالى ئېلىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كونا قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە كۆچۈرۈش، ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنىڭ قىممىتىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ھەمدە قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش. ھەرقانداق جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەكچىلەر ھەمىشە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم ئامىلى بولىدۇ، لېكىن كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇ مۇھىم ئامىللىرىنى سېتىۋالغان ھەمدە ئۇنى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، قوشۇمچە قىممەت يارىتىشقا ئىشلەتكەن چاغدىلا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇ مۇھىم ئامىللىرى ئاندىن ئۇنۇملۇك كاپىتالغا ئايلىنىدۇ. ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسى سانائەت كاپىتالىنىڭ بارلىق فۇنكسىيىلىرى ئىچىدە ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە، چۈنكى پەقەت مۇشۇ كاپىتالالا قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلالايدۇ.

ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى، ئۆزلىرىنىڭ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش جەريانىدا ئوينىغان تۈرلۈك رولىغا قاراپ، ئۆزگەرمەس كاپىتال ۋە ئۆزگىرىشچان كاپىتال دېگەنلەرگە ئايرىلىدۇ؛ ئۆز قىممەتلىرىنىڭ كاپىتال ئوبوروتى داۋامىدىكى ئوخشاش بولمىغان كۆچۈش شەكلىگە قاراپ، تۇراقلىق كاپىتال ۋە تۇراقسىز كاپىتال دېگەنلەرگە ئايرىلىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىچە:

ئۆزگەرمەس كاپىتال { ماشىنا، ئوسكونە، ئىشلەپچىقىرىشقا زۆرۈر قورۇلمىلار ۋە باشقىلار — تۇراقلىق كاپىتال
خام ئەشيا، ماتېرىيال، يېقىلغۇ قوشۇمچە ماتېرىياللار ۋە باشقىلار } تۇراقسىز كاپىتال

ئۆزگىرىشچان كاپىتال — ئىش ھەققى

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالغا ئايرىلىشىنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ، ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا ئايرىلىشنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، بۇنىڭدىكى مەقسىتى كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتىنى يوشۇرۇش.

كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى، سانائەت كاپىتالى، پۇل كاپىتال، تاۋار كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاۋار كاپىتال تاۋار شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان كاپىتال، ئۇ سانائەت كاپىتالىنىڭ ئۆزىنىڭ ئايلىنىش داۋامىدىكى ئۈچىنچى خىل فۇنكسىيىلىك شەكلى. تاۋار كاپىتالىنىڭ فۇنكسىيىسى ئايلىنىشنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى يەنى سېتىش باسقۇچىدا قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تاۋارنى پۈلغا ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. تاۋار كاپىتال، كۆرۈنۈشتە يەنى ماددىي ئەرسە ھالىتىدىن قارىغاندا، ئادەتتىكى تاۋاردىن پەرقلەنمەيدۇ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئىستېمال بۇيۇملىرىدىنلا ئىبارەت، خالاس؛ لېكىن ماھىيەتتىن يەنى ئۇنىڭ قىممىتىدىن قارىغاندا، ئۇ ئادەتتىكى تاۋار ئەمەس، ئۇ ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ قىممىتىنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يېڭىدىن يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. « كۆپەيگەن كاپىتال

قىممەتنىڭ بەۋاستە ھالدا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىدىن كېلىپ چىقىدىغان فۇنكسىيىسىنىڭ مەۋجۇدىيەت شەكلى بولغان تاۋار تاۋار كاپىتال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 46 - بەت) سېتىش باسقۇچى تاۋارلىق تاۋار پۇلغا ئايلىنىدۇ، كاپىتالىست ئەسلىدە پۇل شەكلىدە ئاۋانسلىغان كاپىتالنىڭ قىممەتنى قايتۇرۇۋالىدۇ، شۇنداقلا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يېڭىدىن يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، دېمەك، بۇ باسقۇچتا، تاۋارنىڭ سېتىلىشى ياكى سېتىلماسلىقى، قانچىلىك سېتىلىشى، كاپىتالىستلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تاۋار كاپىتال سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل سودا كاپىتالى بولۇپ شەكىللەندى. لېكىن ئۇ يەنىلا سانائەت كاپىتالىغا بېقىندۇ ھەمدە قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشقا قاتنىشىدۇ.

كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى، سانائەت كاپىتالى، پۇل كاپىتال، ئۇنۇملۇك كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئامىلە كاپىتالى مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرىدىغان پۇل كاپىتال بىلەن تاۋار كاپىتال بولۇپ، ئۇ — ئۇنۇملۇك كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى بولغان كاپىتال شەكلى.

سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىدا ئۇچ خىل كاپىتال شەكلى مەۋجۇت بولۇپ، مۇناسىپ ھالدا كاپىتالنىڭ ئۇچ خىل فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، پۇل كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىپ، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش. تاۋار كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسى تاۋارلارنى سېتىش ئارقىلىق، قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەمدە ئاۋانسلانغان كاپىتالنى قوشۇمچە قىممەت بىلەن بىرگە، پۇل كاپىتال شەكلىگە ئايلاندۇرۇش. ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسى قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش. دېمەك، مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرىدىغان پۇل كاپىتال بىلەن تاۋار كاپىتال «تۇراقلىق كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى بولغان تۇراقسىز كاپىتال ئەمەس، بەلكى ئۇنۇملۇك كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى بولغان مۇئامىلە كاپىتالدۇر.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 24 - توم، 187 - بەت) مۇئامىلە كاپىتالىدىن قوشۇمچە قىممەت ھاسىل بولمايدۇ، لېكىن، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇشى بولسا كاپىتال مۇئامىلىسىدىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ. مۇئامىلە كاپىتالى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇشى ئۈچۈن ماددىي شەرت - شارائىت ھازىرلايدۇ، شۇنداقلا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلىدۇ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى، تاۋار بازارلىرىنىڭ كېڭىيىشى، مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشىغا ئەگىشىپ، مۇئامىلە كاپىتالىنى مۇناسىپ ھالدا ئاشۇرۇش، بۇنىڭ بىلەن ئۇنۇملۇك كاپىتالنى ئازايتىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنداق بولغاندا، پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى كېلىپ چىقىدۇ. سانائەت كاپىتالىستلىرى ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ

ئايلە بېشىنى تېزلىتىپ، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى ئاشۇرۇپ، مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ مىقدارىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئازايتىش ئۈچۈن، سانائەت كاپىتالىدىن مەخسۇس تاۋار سودىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان سودا كاپىتالىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تاۋار سودىسى كاپىتالى ئۈزلۈكسىز ھالدا بازاردا تۇرىدىغان فورماتسىيە ئۆزگىرىشى جەريانىدا تۇرىدىغان ھەمدە ھامان مۇئامىلە ساھەسىدە چەكلىنىپ تۇرىدىغان مۇشۇ مۇئامىلە كاپىتالنىڭ بىر قىسمىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ. بىر قىسمى دېيىشىمىزنىڭ سەۋەبى شۇكى، تاۋارنىڭ بىر قىسمى ئۈزلۈكسىز ھالدا سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدە بىۋاسىتە ئىلىپ سېتىلىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 299 ـ بەت)

تاۋار كاپىتال، پۇل كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

فۇنكسىيىلىك كاپىتال كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى جەريانىدا قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ياكى قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتەك فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىدىغان كاپىتالنى، جۈملىدىن سانائەت كاپىتالى بىلەن سودا كاپىتالىنى كۆرسىتىدۇ. فۇنكسىيىلىك كاپىتال ئەسلىدە فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارنىڭ ئۆزىدە بار بولغان كاپىتال ئىدى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سانائەت كاپىتالى بىلەن سودا كاپىتالىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، قەرز كاپىتالى پەيدا بولدى ۋە راۋاجلاندى. قەرز كاپىتالىستلىرى پۈتۈنلەي فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن قەرز بېرىدۇ. بۇ ھال كاپىتالنىڭ بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنىڭ بولغان ئىشلىتىش ھوقۇقىنىڭ بۆلۈنۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قەرز كاپىتالىنى ئىشلەتكەن كىشى بۇ كاپىتالنىڭ ئىگىسى بولمايدۇ، قەرز كاپىتالىنىڭ ئىگىسى بولسا بۇ كاپىتالنى بىۋاسىتە ئىشلەتمەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بىر كاپىتال قىممەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىككى شەكلىگە ئىگە بولۇپ قالىدۇ. قەرز كاپىتالىستلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا ئىگىدارلىق كاپىتالى بولىدۇ؛ فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتال بولىدۇ. بولۇپمۇ بانكا تۈزۈمى ھەسسىدارلىق شىركىتى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ خىل بۆلۈنۈش تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەندى.

فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئۆزى يالىلانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېرىشكەن قوشۇمچە قىممەت (پايدا) نىڭ بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ، ئۇنىڭدا قەرز كاپىتالىستلىرىغا تۆلەيدىغان بۇنىڭ ئاشقان قىسمىنى بولسا سانائەت پايدىسى ۋە سودا پايدىسى قىلىدۇ، ئىككىسى قوشۇلۇپ كارخانا ئىگىسى كىرىمى دەپ ئاتىلىدۇ.

كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن كاپىتالغا بولغان ئىشلىتىش ھوقۇقىنىڭ ئاجرىلىپ كېتىشى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا پايدىنىڭ كارخانا ئىگىسى كىرىمىگە ئۆسۈم دەپ بۆلۈنۈشى تۈپەيلىدىن كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە خىلمۇخىل سان ھادىسىلەر پەيدا بولىدۇ؛ گويا فۇنكسىيىلىك كاپىتال بىلەن يالىلانما ئەمگەك ئۆزى قارىمۇ قارشى بولماستىن، فۇنكسىيىلى

كاپىتالىستلار بىلەن قەرز كاپىتالىستلىرى ئۆزئارا قارىمۇقارشىدەك كۆرۈنىدۇ، گويا قەرز كاپىتالىستلىرىلا ئەمگەك قىلماي يىغاندەك، فۇنكسيەلىك كاپىتالىستلار «ئەمگەك قىلمىدىغان» دەك كۆرۈنىدۇ؛ ئۆسۈم كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مېۋىسى. كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ تەبىئىي مەھسۇلى بولۇپ، ئىپادىلىنىدۇ، كارخانا ئىگىلىرىنىڭ كىرىمى بولسا كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا فۇنكسيەنى ئۈچرا قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ھەتتا فۇنكسيەلىك كاپىتالىستلارنىڭ كارخانىلارنى نازارەت قىلىش ياكى كارخانىنى باشقۇرۇش «ئەمگىكى»نىڭ ھەققى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، گويا بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىكسپىلاتاتسيە قىلىش بىلەن تاپقان كىرىم ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ، مانا بۇ كاپىتالنىڭ يالالنما ئەمگەكنى ئىكسپىلاتاتسيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ يوشۇرۇپ قالىدۇ. ئىش يۈزىدە، «تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، فۇنكسيە ئۈچرا قىلغۇچى كاپىتالست باشقىلارنىڭ ئىگەدارلىقىدىكى كاپىتالنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە يالالنما ئىشچىلار بىلەن قارىمۇ قارشى ئورۇندا تۇرىدۇ؛ پۈل كاپىتالىستلىرى بولسا فۇنكسيە ئۈچرا قىلغۇچى كاپىتالىستلارنىڭ ۋەكىللىك قىلىشى بىلەن، ئەمگەكنى ئىكسپىلاتاتسيە قىلىشقا قاتنىشىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 427 ـ بەت). كارخانا ئىگىلىرى كىرىمىنىڭ ئۆسۈمگە ئوخشاشلا، ئىشلەپچىقىرىشنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئەمگىكى بىلەن قىلچىمۇ مۇناسىۋىتى يوق، ھەر ئىككىلىسى ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ، مەخسۇس ئىگىدارلىق كاپىتالدىن پايدىلىنىدىغان سۈتخورلار تەبىقىسى كېلىپ چىقتى، نەتىجىدە ئىگىدارلىق كاپىتالى بىلەن فۇنكسيەلىك كاپىتالنىڭ بۆلۈنۈشى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى، بۇ ـ جاھانگىرلىكنىڭ تەييارتاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ بىر ئىپادىسى.

فۇنكسيەلىك كاپىتالىست دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

فۇنكسيەلىك كاپىتالىست كاپىتالىستنىڭ كارخانىنى باشقۇرۇپ قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش ياكى قوشۇمچە قىممەتنى ئەملگە ئاشۇرۇش فۇنكسيەسىنى ئۈچرا قىلدىغان كاپىتالىست. فۇنكسيەلىك كاپىتالىستلار فۇنكسيەلىك كاپىتالنىڭ ئادەملەشتۈرۈلۈشى بولۇپ، سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن سودا كاپىتالىستلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلار ئىشچىلارنى توغرىدىن ـ توغرا ئىكسپىلاتاتسيە قىلىدۇ، بۇ قەرز كاپىتالىستلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا شۇنداق بولىدۇ.

فۇنكسيەلىك كاپىتالىستلار ئەسلىدە ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىنى ئىشلىتەتتى، بۇنداق كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن ئىشلىتىش ھوقۇقى بىرلىشىپ كېتەتتى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، فۇنكسيەلىك كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروتى جەريانىدا ۋاقتىنچە بەكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتالى ئاجرىلىپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن قەرز كاپىتالى پەيدا بولدى ۋە راۋاجلاندى. قەرز كاپىتالىستلىرى پۇلنى ۋاقتىنچە سانائەت كاپىتالىستلىرى ياكى سودا كاپىتالىستلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگە قەرز

بىرىپ، پۇلنى كاپىتال سۈپىتىدە فۇنكسىيە ئىجرا قىلىدىغان قىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ، كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقى ئاجرىلىپ كەتتى. فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەتكەن كاپىتالى ئىچىدە ئۆلارنىڭ ئۆزىنىڭ كاپىتالىدىن باشقا، يەنە باشقىلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان ئەمما ۋاقتىنچە ئۆزلىرى تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان كاپىتالمۇ بولىدۇ، ئۇلار قەرز كاپىتالىستلىرىنىڭ قولىدىن بۇ كاپىتالنى قەرز ئېلىپ، ئۇنىڭغا كاپىتال سۈپىتىدە، فۇنكسىيە ئىجرا قىلدۇرىدۇ؛ سانائەت كاپىتالىستلىرى بۇنىڭ بىلەن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرىدۇ، سانائەت ئىشچىلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىدۇ؛ سودا كاپىتالىستلىرى بۇنىڭ بىلەن تاۋار مۇئامىلىسىنى باشقۇرىدۇ، سودا ئەمگەكچىلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، قوشۇمچە قىممەتنى ئەملگە ئاشۇرىدۇ؛ بۇنىڭ بىلەن كاپىتال قوش مەۋجۇدىيەت شەكلىگە ئىگە بولىدۇ: قەرز كاپىتالىستلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ئىگىدارلىق كاپىتالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق تۈزۈمى، ھەسسىدارلىق شىركىتى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ خىل ئاجرىلىش يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىپ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئۆزىگە تەئەللۇق بولمىغان كۆپ مىقداردىكى كاپىتالنى ئىدارە قىلىش ۋە ئىشلىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن كاپىتالغا بولغان ئىشلىتىش ھوقۇقى ئاجرىلىپ كەتكەنلىكتىن، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار يالالانما ئەمگەكچىلەردىن ئىشلەۋالغان بارلىق قوشۇمچە قىممەت (پايدا) نى ئۆزلەشتۈرۈۋالالمايدۇ، ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ، ئۆزىگە سۈپىتىدە يەنى كاپىتال تاۋارنى ئىشلىتىش ھوقۇقى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان خىراجەت سۈپىتىدە، كاپىتالنىڭ ئىگىسىگە يەنى قەرز كاپىتالىستلىرىغا تۆلەشكە تۇغرا كېلىدۇ، قالغان قىسمى سانائەت پايدىسى ۋە سودا پايدىسى بولىدۇ، ياكى بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ كارخانا ئىگىسىنىڭ كىرىمى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ ئۆلارنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ بولىدۇ.

كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن كاپىتال فۇنكسىيىسىنىڭ ئايرىلىپ كېتىشى شۇنىڭدەك ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ كارخانا ئىگىسى كىرىمى ۋە ئۆسۈمدىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈشى ئارقىسىدا، گويا قەرز كاپىتالىستلىرى ئەمگەكچى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتتە بولمايدىغاندەك، ئۆسۈم ئەمگەك بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، پۇل ئۆزلۈكىدىن ئېشىپ بارىدىغاندەك، گويا قەرز كاپىتالىستلىرىلا ئەمگەك قىلماي، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار «ئەمگەك قىلىدىغان» دەك، «گويا كارخانا ئىگىسىنىڭ كىرىمى كارخانىنى نازارەت قىلىش ياكى كارخانىنى باشقۇرۇش «ئەمگىكى» نىڭ ھەقىقىدەك كۆرۈنىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يوشۇرۇنۇپ قالىدۇ. ئىش يۈزىدە، كاپىتال ئىگىسى بىلەن كاپىتال ئىشلەتكۈچىنىڭ پەرقى ئۆلارنىڭ بۇرژۇئاچە ئىقتىسادىي ئورنىنى ئۆزگەرتمەيدۇ؛ شۇنىڭدەك پايدا بىلەن ئۆسۈمنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىمۇ

شۇ نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەرتمەيدۇ؛ چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى يالالانما ئەمگەك يارانقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، فۇنكسىيىلىك كاپيتالىستلارنىڭ ئەتراپىدا ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ، ئىگىدارلىق كاپيتالىدىن مەخسۇس پايدىلىنىدىغان مۇتخورلار تەبىقىسى مەيدانغا كەلدى، بۇ — جاھانگىرلەشكەن تەييار تاپلىقى ۋە چىرىكلىشىنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىنىڭ بىرى.

فۇنكسىيىلىك كاپيتال دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى كاپيتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ يىغىندىسى. كاپيتال ئوبوروت جەريانىدا ئوخشاش بولمىغان ساھەلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ: كاپيتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىكى ۋاقتى كاپيتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى، مۇئامىلە ساھەسىدىكى ۋاقتى بولسا كاپيتالنىڭ مۇئامىلە ۋاقتى بولىدۇ، ئىككىسىنىڭ يىغىندىسى كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، بەلگىلىك شەكلدىكى كاپيتال ئاۋانسلانغان ۋاقتتىن باشلاپ بۇ كاپيتال قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈپ ئوخشاش شەكىل بىلەن كاپيتالىستنىڭ قولىغا قايتىپ كەلگەنگە قەدەر بولغان ۋاقىت كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئومۇمىي كاپيتال قىممىتىنىڭ بىر ئايلىنىش دەۋرىدىن كېيىن يەنە بىر ئايلىنىش دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كاپيتالنىڭ ھايات جەريانىدىكى دەۋرىي خاراكتېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، باشقىچە ئېيتقاندا، ئوخشاش بىر كاپيتال قىممىتىنىڭ كۆپىيىش جەريانىنىڭ يەكىنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ يېڭىلىنىش ۋە تەكرارلىنىش ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 174 - بەت). ئوبوروت ۋاقتى ئاۋانسلانغان كاپيتال مىقدارى ۋە كاپيتال قىممىتىنىڭ كۆپىيىشى ئۈچۈن مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ، كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنىڭ ئۇزاق يەكى قىسقا بولۇشىنى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە مۇئامىلە شارائىتى بەلگىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىن ئېيتقاندا، ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئېغىر سانائەتتە، مەسىلەن، كېمەسازلىق سانائىتى قاتارلىق تارماقلاردا كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئۇزاقراق بولىدۇ، يېنىك سانائەتتە، مەسىلەن، توقۇمىچىلىق سانائىتى ۋە يېمەك - ئىچمەك سانائىتى قاتارلىق تارماقلاردا بولسا قىسقراق بولىدۇ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قاتارلىق تارماقلاردىمۇ زىرائەتلەر ۋە چارۋا مالالارنىڭ ئۆسۈش مۇددىتى بەلگىلىك بولغانلىقتىن، كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئۇزاقراق بولىدۇ. مۇئامىلە شارائىتىدىن ئېيتقاندا، ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش ئورنى بىلەن سېتىش ئورنىنىڭ ئارىلىقى يىراقراق، قاتناش - تىرانسپورت ئۇسكۇنىلىرى ناچاراق بولسا ۋە سېتىش شارائىتى قىيىن بولسا، كاپيتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئۇزاقراق بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولسا، قىسقراق بولىدۇ.

كاپيتال ئوبوروتى، كاپيتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپيتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى «كاپيتالنىڭ ئوبوروت قېتىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، كاپيتالنىڭ بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدىكى

ئوبوروتىنىڭ تېز - ئاستىلىق دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالنىڭ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى ئوبوروت سۈرئىتىنى ئۆلچەش ۋە سېلىشتۇرۇش ئۈچۈن، ۋاقىت جەھەتتە بىر ئۆلچەم بىرلىكى بولۇشى زۆرۈر. ئادەتتە يىل كاپىتال ئوبوروتىنى ئۆلچەشتىكى تەبىئىي ھېسابلاش بىرلىكى قىلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇ ھېسابلاش بىرلىكىنىڭ تەبىئىي ئاساسى شۇكى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋەتىنى بولغان مۆتىدىل ئىقلىمدا ئەڭ مۇھىم دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن بىر يىلدا بىر قېتىم ھېسۇل ئېلىنىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 174 - بەت). بىر يىل ئىچىدە كاپىتال ئوبوروتىنىڭ قېتىمى قانچە كۆپ بولسا، كاپىتال ئوبوروتىنىڭ سۈرئىتى شۇنچە تېز بولىدۇ؛ ئەكسىچە، كاپىتال ئوبوروتىنىڭ قېتىمى قانچە ئاز بولسا، كاپىتال ئوبوروتىنىڭ سۈرئىتى شۇنچە ئاستا بولىدۇ. ئەگەر كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنىڭ ھېسابلاش بىرلىكى — يىلنى U بىلەن، مەلۇم كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنى u بىلەن، كاپىتالنىڭ ئوبوروت قېتىمىنى n بىلەن ئىپادىلىسەك، كاپىتالنىڭ بىر يىل ئىچىدىكى ئوبوروت قېتىمىنى ئۆلچەش فورمۇلىسى مۇنداق بولىدۇ:

$$\text{كاپىتالنىڭ ئوبوروت قېتىم سانى}(n) = \frac{\text{بىر يىللىق ۋاقىت}(U)}{\text{مەلۇم كاپىتالنىڭ بىر قېتىم ئوبوروت بولغان ۋاقىت }(u)}$$

بۇ فورمۇلىغا ئاساسەن، كاپىتال A نىڭ بىر قېتىم ئوبوروت بولۇشىغا كېتىدىغان ۋاقىت كېتىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ بىر يىلدا تۆت قېتىم ئوبوروت بولىدۇ؛ كاپىتال B نىڭ بىر قېتىم ئوبوروت بولۇشىغا 12 ئاي كېتسە، ئۇ بىر يىلدا ئاران بىر قېتىملا ئوبوروت بولالايدۇ؛ كاپىتال C نىڭ بىر قېتىم ئوبوروت بولۇشىغا 18 ئاي كېتسە، ئۇ بىر يىلدا $\frac{2}{3}$ قېتىم ئوبوروت بولىدۇ، يەنى بىر يىلدا ئۆز ئوبوروتىنىڭ $\frac{2}{3}$ قىسمىنىلا ئورۇندىيالايدۇ. ئەگەر كاپىتال A بىلەن كاپىتال B نى سېلىشتۇرساق، كاپىتال A نىڭ ئوبوروت سۈرئىتى كاپىتال B نىڭكىدىن ئۈچ ھەسسە تېز بولىدۇ، دېمەك، بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى قانچە قىسقا، ئوبوروت قېتىمى قانچە كۆپ بولسا، ئوبوروت

قىممەتكە ئىگە قىلىندۇ. مەسىلەن، كاپىتالىست A بىلەن كاپىتالىست B نىڭ ئۆزگىرىشچان كاپىتالىنىڭ مىقدارى ئوخشاش، بۇ كاپىتاللارنىڭ قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى باراۋەر بولسىمۇ، لېكىن ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولماي، كاپىتالىست A نىڭ ئاۋانسلانغان ئۆزگىرىشچان كاپىتالى بىر يىلدا تۆت قېتىم ئوبوروت بولسا، كاپىتالىست B نىڭ ئاۋانسلانغان ئۆزگىرىشچان كاپىتالى بىر يىلدا بىر قېتىملا ئوبوروت بولسا كاپىتالىست A ھەر يىلى ئىشچىلاردىن شىلىۋالىدىغان قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىست B نىڭكىدىن ئۈچ ھەسسە كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىست تۈرلۈك ئامالىلار بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاش، ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش ۋە ئەمگەك سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈشكە ئوخشاش ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، كاپىتالنىڭ ئوبوروتىنى ئۈزلۈكسىز تېزلىتىپ، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىدۇ.

كاپىتال ئوبوروتى، كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئامىلە جەريانى تاۋارنىڭ مۇئامىلە جەريانى ۋە كاپىتالنىڭ مۇئامىلە جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تاۋارنىڭ مۇئامىلە جەريانى دېگەندە، پۇل ۋاستىچى قىلىنغان تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانى يەنى سېتىلىش ۋە سېتىۋېلىش جەريانى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تاۋارنىڭ مۇئامىلە جەريانى نەرسىنى نەرسىگە بىۋاستە ئالماشتۇرۇش بىلەن ئوخشاش ئەمەس. نەرسىنى نەرسىگە بىۋاستە ئالماشتۇرۇشتا، سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش بىر بولۇپ، ھەر قېتىملىق سېتىۋېلىش ئۆز نۆۋىتىدە سېتىش بىلەن بىرلىشىدۇ. تاۋار مۇئامىلىسى بولسا بىر - بىرى بىلەن قارىمۇقارشى بولغان ھەم بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان ئىككى فورماتسىيە ئۆزگىرىش جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) تاۋار — پۇل (W — G)، يەنى سېتىش جەريانى؛ (2) پۇل — تاۋار (G — W) يەنى سېتىۋېلىش جەريانى. سېتىۋېلىش بىلەن سېتىش زامان ۋە ماكان جەھەتتە بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىدۇ. ئۇ نەرسىنى نەرسىگە بىۋاستە ئالماشتۇرۇشتىكى شەخس ۋە رايون چەكلىمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىنسانلار ئەمگىكىنىڭ ماددىي شەكلىدە ئالماشتۇرۇلۇشىنى راۋاجلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالماشتۇرۇش دائىرىسىمۇ راۋاجلىنىپ، ئالماشتۇرغۇچىلار تەزگىنلىيەلمەيدىغان كەڭ ئىجتىمائىي ئالاقىغە ئايلىنىدۇ - دە، تاۋارنىڭ ئىچكى زىددىيىتىنى يەنمۇ ئۇلغايتىۋېتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك شارائىتىدا، تاۋار مۇئامىلىسىدە سېتىۋېلىش بىلەن سېتىشنىڭ ئايرىلىپ كېتىشى كرىزىس يۈز بېرىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

كاپىتالنىڭ مۇئامىلە جەريانى — ھەممىدىن ئاۋۋال، پۇل كاپىتالىنىڭ ئۈنۈملۈك كاپىتال ئامىللىرىغا ئايلىنىش يەنى پۇلغا تاۋار (ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچ لىرى قاتارلىق مۇھىم ئامىللىرى) سېتىۋېلىش جەريانىدۇر، يەنى $G - W < P_m^A$؛ ئۇنىڭدىن قالسا تاۋار كاپىتالنىڭ پۇل كاپىتالغا ئايلىنىش يەنى تاۋار (ئىشلەپچىقىرىلغان، قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى مەھسۇلات) سېتىۋېلىش جەريانىدۇر، يەنى $W' - G'$. بۇ ئىككى باسقۇچ ئىچىدە، كاپىتالىست ئۈچۈن ئېيتقاندا، كېيىنكى

باسقۇچ ئەڭ قېيىن باسقۇچ بولىدۇ. چۈنكى، ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار سېتىلماي قالسا، كاپىتالنىڭ مۇئامىلە جەريانى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ، ۋەھالەنكى، دەل مۇشۇ يەردە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىغۇلارچە كېڭىيىشى بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە دۇچ كېلىدۇ. مۇئامىلە جەريانىدا، كاپىتالنىڭ قىممەت فورماتسىيىسىدە ئۆزگىرىش بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالنىڭ قىممىتى كۆپەيمەيدۇ، چۈنكى قوشۇمچە قىممەت بۇ يەردە ھاسىل بولمايدۇ. ئەمما، ئەگەر مۇئامىلە جەريانى بولماي، پۇل كاپىتال ئۇنۇملۇك كاپىتال ئامىللىرىغا ئايلانمايدىغان بولسا، قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشى ئۈچۈن ھازىرلىق قىلغىلى بولمايدۇ؛ تاۋار كاپىتال پۇلغا ئايلانمايدىغان بولسا، ھاسىل قىلىنغان قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. كاپىتالنىڭ مۇئامىلە جەريانىدا، ھەم بۇرژۇئازىيىنىڭ پرولېتارىياتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن ئىبارەت سىنىپىي مۇناسىۋەت ئەكس ئېتىدۇ، ھەم كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتمۇ ئەكس ئېتىدۇ. كاپىتال مۇئامىلىسى رىقابەت ئىچىدە ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئۇلغىيىشى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ يۈز بېرىش مۇمكىنچىلىكىنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

تاۋار مۇئامىلىسى، كاپىتالنىڭ ئومۇمىي فورمۇلىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئامىلە ۋاقتى كاپىتالنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرغان ۋاقتى. كاپىتال مۇئامىلە ساھەسىدە پۇل كاپىتال ۋە تاۋار كاپىتال سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتا، ھامان ئەككى مۇئامىلە جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ: پۇل فورماتسىيىسىدىن تاۋار فورماتسىيىسىگە ئايلىنىدۇ، تاۋار فورماتسىيىسىدىن پۇل فورماتسىيىسىگە ئايلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، كاپىتالنىڭ مۇئامىلە ۋاقتى ئەككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ: پۇل كاپىتالنىڭ ئۇنۇملۇك كاپىتالغا ئايلانغان ۋاقتى، ئۇ سېتىۋېلىش ۋاقتى دەپ ئاتىلىدۇ؛ تاۋار كاپىتالنىڭ پۇل كاپىتالغا ئايلانغان ۋاقتى، ئۇ سېتىش ۋاقتى دەپ ئاتىلىدۇ. كاپىتال مۇئامىلە ۋاقتى ئىچىدە، ئۇنۇملۇك كاپىتاللىق فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلمايدۇ، تاۋار ئىشلەپ چىقارمايدۇ، قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلمايدۇ. مۇئامىلە ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقا بولۇشى ياكى تېز - ئاستا بولۇشى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ يېڭىلىنىشىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. كاپىتالنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرغان ۋاقتى قانچە ئۇزۇن بولسا، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە رول ئوينايدىغان ۋاقتى شۇنچە قىسقا بولىدۇ. مۇئامىلە ۋاقتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنىڭ يىغىندىسى كاپىتال ئوبوروتىنىڭ ۋاقتىنى ھاسىل قىلىدۇ، ئىككىسى ھەم بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، ھەم بىر - بىرىنى چەكلەيدۇ. مۇئامىلە ۋاقتى ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىغا، بەلگىلىك مىقداردىكى ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ فۇنكسىيە ئىجرا قىلىش كۆلىمىگە، كاپىتال قىممىتىنىڭ ئۆسۈش جەريانىغا نىسبەتەن، پاسسىپ چەكلەش رولىنى ئويناپىدۇ. چەكلەش دەرىجىسى مۇئامىلە داۋام قىلغان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى بىلەن توغرا تاناسىپ بولىدۇ. داۋام قىلغان ۋاقتىنىڭ كۆپىيىش - كېمىيىش دەرىجىسىنىڭ ئىنتايىن پەرقلىق بولۇشى سەۋەبىدىن،

كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى چەكلەش دەرىجىسىمۇ ئىنتايىن پەرقلىق بولىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، سېتىش سېتىۋېلىش ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇئامىلە ۋاقتى قانچە قىسقا بولسا، كاپىتالنىڭ ئوبوروت بولۇشى شۇنچە تېز بولىدۇ، ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان قىممەتمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىست كاپىتالنىڭ ئوبوروت بولۇشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، مۇئامىلە ۋاقتىنى ھامان جېنىنىڭ بارىچە قىسقارتىشقا تىرىشىدۇ. لېكىن، كاپىتالىستنىڭ تۇزۇمىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى زىددىيىتى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىزملىق زىددىيەت ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ نامراتلىشىشى تاۋارنىڭ سېتىلىش ۋاقتىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىۋېتىدۇ ـ دە، مۇئامىلە ۋاقتى ئۇزىراپ كېتىدۇ.

كاپىتال ئوبوروتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئامىلە خىراجىتى تاۋار مۇئامىلىسى جەريانىدا چىقىم قىلىنىدىغان تۈرلۈك خىراجەتلەر. ئۇ ساپ مۇئامىلە خىراجىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇئامىلە خىراجىتى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋار ھەرىكىتى، سېتىش تەرەپتىن، قىممەت ھەرىكىتى (يەنى قىممەت فورماتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشى) بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، يەنە سېتىۋېلىش تەرەپتىن بولسا، ئىستېمال قىممىتى ھەرىكىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ساپ مۇئامىلە خىراجىتى تاۋارنىڭ قىممەت فورماتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ، يەنى ئۇ تاۋار سودىسى جەريانىدا تاۋارنىڭ پۇلغا ۋە پۇلنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشى سەۋەبىدىن چىقىم قىلىنىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش

تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى تېزلىتىش ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مۇئامىلە ۋاقتى قانچە قىسقا بولسا، كاپىتالنىڭ ئوبوروت بولۇشى شۇنچە تېز بولىدۇ، ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان قىممەتمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىست كاپىتالنىڭ ئوبوروت بولۇشىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، مۇئامىلە ۋاقتىنى ھامان جېنىنىڭ بارىچە قىسقارتىشقا تىرىشىدۇ. لېكىن، كاپىتالىستنىڭ تۇزۇمىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى زىددىيىتى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىزملىق زىددىيەت ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ نامراتلىشىشى تاۋارنىڭ سېتىلىش ۋاقتىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىۋېتىدۇ ـ دە، مۇئامىلە ۋاقتى ئۇزىراپ كېتىدۇ.

كاپىتال ئوبوروتى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇئامىلە خىراجىتى تاۋار مۇئامىلىسى جەريانىدا چىقىم قىلىنىدىغان تۈرلۈك خىراجەتلەر. ئۇ ساپ مۇئامىلە خىراجىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇئامىلە خىراجىتى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋار ھەرىكىتى، سېتىش تەرەپتىن، قىممەت ھەرىكىتى (يەنى قىممەت فورماتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشى) بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، يەنە سېتىۋېلىش تەرەپتىن بولسا، ئىستېمال قىممىتى ھەرىكىتى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ساپ مۇئامىلە خىراجىتى تاۋارنىڭ قىممەت فورماتسىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ، يەنى ئۇ تاۋار سودىسى جەريانىدا تاۋارنىڭ پۇلغا ۋە پۇلنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشى سەۋەبىدىن چىقىم قىلىنىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش

خاراکتېرده بولمىغان چىقىم. ئۇ مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگه ئالىدۇ: (1) تاۋارلارنى ئېلىش ـ سېتىشتا سەرپ قىلىنىدىغان خراجەت. مەسىلەن، ئېلان چىقىرىش خراجىتى، سودا خىزمەتكارلىرىغا بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلىشىش، سودا ـ سانائەتكە دائىر گېزىت ـ ژۇرناللارغا مۇشتەرى بولۇش ۋە سودا دۇكانلىرىنى ئىجارىگه ئېلىش قاتارلىقلار ئۈچۈن قىلىنىدىغان تۈرلۈك چىقىملار. (2) ھېسابات ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان تۈرلۈك خراجەتلەر. مەسىلەن، ھېسابات خادىملىرىنىڭ ئىش ھەققى ۋە تۈرلۈك ھېسابات بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشقا شۇنىڭدەك قەلەم ـ سىياھ، قەغەز، ھېسابلاش ماشىنىسى، يېزىق ئۈستىلى ۋە ئىش ئورنى قاتارلىق تەرەپلەرگه قىلىنىدىغان چىقىم. (3) پۇل مۇئامىلىسىنى داۋاملاشتۇرۇش جەھەتكه سەرپ قىلىنىدىغان چىقىم. مەسىلەن، پۇل تاۋار قىلىنىدىغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنىڭ مۇئامىلە جەريانىدا ئۇپراپ كەتكەن قىسمىنى تولدۇرۇش. ساپ مۇئامىلە خراجىتى تاۋار قىممىتىنى ئەمەلگه ئاشۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر، ئۇ تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرمايدۇ، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەت ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلاتلار بىلەنلا تولدۇرۇۋېلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇئامىلە خراجىتى تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ ھەرىكىتىدىن كېلىپ چىقىدۇ، ئۇ ـ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى مۇئامىلە ساھەسىدە داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن چىقىم قىلىنىدىغان خراجەت، مەسىلەن، تاۋارنى ساقلاش خراجىتى، ئوراش ـ قاچىلاش خراجىتى، تۈشۈش خراجىتى قاتارلىقلار. بۇ خراجەتلەر تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى ھەم ئىستېمال ساھەسىگه كىرىشىگه ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ، بۇ، ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى چىقىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ساقلاش، ئوراش ـ قاچىلاش ۋە توشۇش ئەمگەكلىرى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئەمگەك بولۇپ، ئۇ خۇراپ تۈگىگەن ماددىي ۋاستىلەرنىڭ قىممىتىنى تاۋارغا كۆچۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى قىممەت يارىتىپ، تاۋار قىممىتىنى ئاشۇرالايدۇ، يەنى تاۋار قىممىتىنى ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئاشۇرالايدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا مۇئامىلە خراجىتى تاۋار قىممىتىنى ئەمەلگه ئاشۇرۇش، شۇ ئارقىلىق قوشۇمچە قىممەتنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە چىقىم قىلىنىدۇ. رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۈرسىتىشى ئارقىسىدا، تاۋارنىڭ سېتىلىشى كۈندىن ـ كۈنگه قىيىن بولۇپ كېتىدۇ، ساپ مۇئامىلە خراجىتى كۆپلەپ ئاشىدۇ، بولۇپمۇ جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، ساپ مۇئامىلە خراجىتىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىشى جاھانگىرلىكنىڭ تەييار ـ تاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئەسلىدە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولغان بىرمۇنچە مۇئامىلە خراجەتلىرىمۇ نورمال ئېھتىياجدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىپ، ساپ مۇئامىلە خراجىتىگه ئايلىنىپ، ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ غايەت زور دەرىجىدە ئىسراپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، شۇنداقلا كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۇستىدىكى ئېغىر يۈك بولۇپ قالدى.

ساپ مۇئامىلە خىراجىتى. مۇئامىلە ۋاقتى دېگەن مادده‌لارغا قارالسۇن.

ساپ مۇئامىلە خىراجىتى تاۋارنىڭ قىممە‌ت فورماتسيەسىنىڭ ئۆزگىرىشى (يە‌نى پۇلنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشى ۋە تاۋارنىڭ پۇلغا ئايلىنىشى) بىلە‌ن خوراپ كە‌تكە‌ن خىراجە‌ت. ئۇ ئاساسە‌ن ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ:

(1) ئېلىش ـ سېتىشقا سە‌رپ قىلىنىدىغان خىراجە‌ت. كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋارنىڭ پۇلغا ۋە پۇلنىڭ تاۋارغا ئايلىنىشىدە‌ك فورماتسيە ئۆزگىرىشى جە‌ريانى كاپىتالىستىنىڭ سودا قىلىپ، ساتقۇچىلىك ۋە سېتىۋالغۇچىلىك رولىنى ئادا قىلىش جە‌ريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭغا ئاز ـ تولا خىراجە‌ت كېتىدۇ. بۇ خىل چىقىم تاۋار سودىسى جە‌ھە‌تتىكى خىراجە‌ت دە‌پ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئېلان چىقىرىش خىراجىتى، سودا خىزمە‌تكارلىرىغا بېرىلىدىغان ئىش ھە‌قىقى، ئالاقىلىشىش خىراجىتى ۋە سودا دۇكىنىنىڭ باشقا چىقىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىل چىقىم قىممە‌تنى بىر فورماتسىيەدىن باشقا بىر فورماتسىيىگە ئۆتكۈزۈش ئۈچۈنلا سە‌رپ قىلىنىدۇ. ئۇ كاپىتالىستىك تە‌كرار ئىشلە‌پچىقىرىش جە‌ريانى (مۇئامىلە جە‌ريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ئۈچۈن زۆرۈر، چۈنكى بۇنداق چىقىم بولمىسا، ئىشلە‌پچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالغىلى بولمايدۇ، تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئە‌ملىگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى تاۋارمۇ ئىشلە‌پچىقارمايدۇ، قىممە‌ت ۋە قوشۇمچە قىممە‌تمۇ ھاسىل قىلمايدۇ. تاۋار ئىگىسى ئە‌گە‌ر ئۇششاق ئىشلە‌پ چىقارغۇچى بولىدىغان بولسا، ئېلىش ـ سېتىشقا سە‌رپ قىلىنىغان ۋاقىت ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئە‌مگە‌ك ۋاقتىدىن چىقىرىۋېتىلگە‌ن ۋاقىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇ ھالدا، ئۇ ئىشلە‌پ چىقارغان تاۋارنىڭ مىقدارى ئازىيىدۇ؛ ئە‌گە‌ر تاۋار ئىگىسى سانائە‌ت كاپىتالىستى بولىدىغان بولسا، باشقا شە‌رت ـ شارائىتلار ئۆزگە‌رمىگە‌ن ئە‌ھۋالدا، ئېلىش ـ سېتىشقا خىراجە‌ت چىقىم قىلىنغانلىقتىن، ئۇنۇمىلۈك كاپىتال ئازىيىدۇ، شۇنىڭ بىلە‌ن قوشۇمچە قىممە‌ت كىرىسمۇ ئازىيىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇ خىراجە‌ت ئىشلە‌پچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان چىقىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئېلىش ـ سېتىش ھە‌رىكە‌تلىرى سانائە‌ت كاپىتالىستلىرىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ باشقا بە‌زى كىشلە‌رنىڭ مە‌خسۇس ۋە‌زىپىسىگە ئايلىنىپ قالغان تە‌قدىردىمۇ، ئۇنىڭ خاراكتېرىدە ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ئە‌مما، بە‌زى كىشلە‌ر مە‌خسۇس مۇئامىلە ئىشىنى ئۈستىگە ئالغان چاغدا، ئىشلە‌پچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان ئىشقا بە‌نە قىلىپ قويۇلغان ئىجتىمائىي ئە‌مگە‌ك كۈچلىرى ۋە ئە‌مگە‌ك ۋاقتى تېخىمۇ ئاز بولىدۇ، بۇ — سانائە‌ت كاپىتالىستلىرى ئۈچۈن بىر خىل ئاكتىپ ئامىل، چۈنكى ئۇنىڭ كاپىتالى قىممە‌تنىڭ ئۆسۈشىدە ئۈچرايدىغان پاسسىپ چە‌كلىمە كىچىكلەيدۇ. ئېلىش ـ سېتىشقا سە‌رپ قىلىنغان ئە‌مگە‌ك ۋاقتى، مە‌يلى بۈيۇملاشقان بولسۇن ياكى بۈيۇملاشمىغان بولسۇن، مە‌يلى زۆرۈر ئە‌مگە‌ك ۋاقتى بولسۇن، ياكى قوشۇمچە ئە‌مگە‌ك ۋاقتى بولسۇن، قىممە‌تنى ئە‌ملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈنلا سە‌رپ قىلىنىپ، قىممە‌ت ۋە قوشۇمچە قىممە‌ت ھاسىل قىلمايدىكە‌ن، ئۇلارغا سە‌رپ قىلىنغان چىقىم جە‌مئىيە‌تتە ئىشلە‌پچىقىرىلغان ئۇشۇقچە مە‌ھسۇلاتتىنلا ياكى قوشۇمچە قىممە‌تتىنلا تۆتۈپ قېلىنىدۇ.

(2) ھېسابات تۇتقا سە‌رپ قىلىنىدىغان خىراجە‌ت. كاپىتال ھە‌رىكە‌ت جە‌ريانىدىكى قىممە‌ت

سۈپىتىدە، مەيلى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە تۇرسۇن، ياكى مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرسۇن، ئالدى بىلەن، ھېسابات پۇلى فورماتسىيىسى بىلەنلا كاپىتالىستنىڭ كاللىسىدا ئىدىيەۋى رەۋىشتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، كاپىتالنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى كىرىم ۋە چىقىم كۇنىنى خاتىرىلەش، تەننەرخ باھاسىنى ھېسابلاش، تاۋار باھاسىنى مۆلچەرلەش قاتارلىقلار ئۈستىدىكى ھېسابات ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ ۋە تىزگىنلىنىدۇ. شۇڭا ماركس مۇنداق دېگەنىدى: ھېساب - كىتاب ئىشلىرى «جەريان (ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، خۇسۇسەن قىممەتنىڭ ئۆسۈش جەريانى كۆزدە تۇتۇلىدۇ— نەقىل كەلتۈرگۈچىدىن) نىڭ تىزگىنى ۋە پىكىر خۇلاسىسى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - تۈرۈم، 152 - بەت) دېمەك، ھېسابات فۇنكسىيىسى كاپىتالنىڭ ھەرىكەت جەريانى ئۈچۈن زۆرۈر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مەھسۇلات ۋە قىممەت ھاسىل قىلمايدۇ، شۇنداقلا قىممەتنى ئاشۇرمايدۇ. ھېسابات فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، ئەمگەك ۋاقتى سەرپ بولىدۇ، يەنى ھەم ئەمگەك ۋاستىلىرى (بۇيۇملاشقان ئەمگەك، مەسىلەن، قەلەم، سىياھ، قەغەز، يېزىق ئۈستىلى، ھېسابلاش ماشىنىسى، ئىش ئورنى قاتارلىق جەھەتلەرگە كېتىدىغان چىقىم كۆزدە تۇتۇلىدۇ) سەرپ بولىدۇ، ھەم ئەمگەك كۈچلىرى سەرپ بولىدۇ (مەسىلەن، ھېسابات خادىملىرى ياللىنىدۇ) ھېساباتقا سەرپ قىلىنىدىغان بۇ خىراجەتلەرنىڭ ھەممىسى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان خىراجەتلەردۇر.

(3) پۇل ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان خىراجەت. ئالتۇن بىلەن كۈمۈشتىن ئىبارەت بۇ تاۋارلار پۇلنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىدۇ، ئۇلار پۇل سۈپىتىدە مۇئامىلە جەريانىدىلا ئېقىپ تۇرىدۇ. پۇلنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىدىغان بۇ تاۋارلار شەخسىي ئىستېمالغىمۇ قاتناشمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالغىمۇ قاتناشمايدۇ. بۇ — نوقۇل مۇئامىلە ماشىنىسى شەكىللىدە مۇقىملىشىپ قالغان بىر خىل ئىجتىمائىي ئەمگەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مۇئامىلە جەريانىدا ئۈيۈراپ كەتكەن پۇلنى ئۈزلۈكسىز تولۇقلاپ تۇرۇشقىمۇ توغرا كېلىدۇ. تولۇقلاشقا چىقىم قىلىنىدىغان بۇنداق خىراجەت كاپىتالنىڭ تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. پۇل تاۋار بولغان ئالتۇن بىلەن كۈمۈشمۇ جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان خىراجەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، نورمال تاۋار مۇئامىلىسىدە زۆرۈر بولمىغان تاۋار ساقلاش (مەسىلەن، ھايانكەشلىك قىلىش مەقسىتىدە ساقلاش) ۋە يۇقىرى باھا قوغلىشىش مەقسىتىدىكى تاۋار ترانسپورتى قاتارلىقلار ئۈچۈن چىقىم قىلىنىدىغان خىراجەتلەرمۇ ساپ مۇئامىلە خىراجىتىگە كىرىدۇ.

كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، رىقابەت سەۋەبىدىن ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك سەۋەبىدىن ساپ مۇئامىلە خىراجىتى بارغانسېرى تېز ئاشىدۇ، بۇ — كاپىتالىزمنىڭ چىرىكلىكىنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرى.

مۇئامىلە خىراجىتى، مۇئامىلە جەريانى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن

ئىشلەپچىقىرىش جەريانى كىشىلەرنىڭ بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى. ھەرقانداق دەۋردە، ھەرقانداق جەمئىيەتتە، كىشىلەر ئىستېمالىنى

توختاتمايدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئىستېمالنى ماددىي ۋاستىلەر بىلەن تەمىن ئېتىدىغان ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ توختاتمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي شەكلى قانداق بولسا بولسۇن، ئەمگەكچىلەر بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ھەممە ۋاقىت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئامىلى بولىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ بىرىكىشى ئەمگەك جەريانى يەنى ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى ئارقىلىق ئىستېمال قىممىتىنى يارىتىش جەريانى بولىدۇ. ئۇ ــ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىنىڭ مەڭگۈلۈك تەبىئىي شەرتى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ــ ھەم ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ ماددىي مەۋجۇدىيەت شەرتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى، ھەم تارىختا ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئۆزگىچە بولغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە داۋام قىلدۇرغان جەريان، بۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىدىغان، شۇنىڭدەك بۇ جەريانىنىڭ ھۆددىگەرلىرىنى، ئۇلارنىڭ ماددىي مەۋجۇدىيەت شەرتى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى يەنى ئۇلارنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي ــ ئىقتىسادىي فورمىسىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىدىغان جەريان.» («ماركس ــ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ــ توم، 925 ــ بەت) تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى تۈرلۈك خاراكتېردا بولىدۇ. ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈشىنى ۋە يەكىكە ئەمگەكنى ئاساس قىلغان ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش جەريانىنىڭ بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى مۇددىئا پۇل تېپىش، مەقسەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىستېمال قىممىتىنىڭ ئۆزىگە ئېرىشىش بولماي، قىممەتنى ئاشۇرۇش بولغاچقا، تاۋار ئىشلەپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ئۇنى يەنە بازارغا ئاپىرىپ سېتىشقا، يەنى پۇل شەكلىگە ئايلاندۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا، ئاۋانسلانغان كاپىتال قىممىتىنى قايتۇرۇۋالغىلى ۋە ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەمگەك جەريانى بىلەن قىممەتنى ئاشۇرۇش جەريانىنىڭ بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاپىتالىستىك ئىگىلىك يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان تاۋار پۇل ئىگىلىكى سىستېمىسى بولۇپ، مەيلى تەييار مەھسۇلاتلارنىڭ سېتىلىشى بولسۇن، ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ تولۇرۇۋۇبلىنىشى (تەكرار سېتىۋېلىنىشى) بولسۇن، ھەر ئىككىلىسى پۈتۈنلەي مۇئامىلە ئاساسىغا قۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، مۇئامىلىسىمۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ بىر ھالقىسى بولۇپ قالىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى، پۈتۈنلۈكتىن قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەن مۇئامىلە جەريانىنىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت.» (يۇقىرىقى كىتاب، 29 ــ بەت) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىجتىمائىي شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىشلەپچىقىرىش ئۈزۈلمەي داۋاملىشىشى شەرت. ھەربىر

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ دائىملىق ئالاقىسى ۋە ئۈزلۈكسىز يېڭىلىنىشىدىن قارىغاندا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمگەك جەريانى، مۇئامىلە جەريانى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە تۇرىدىغان ۋاقتى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرگىنىدىن تارتىپ مەھسۇلاتنىڭ ئىشلىنىپ چىقىشىغىچە بولغان ۋاقتىنى يەنى كاپىتالنىڭ ئۈنۈملۈك كاپىتال سۈپىتىدە رول ئوينايدىغان ۋاقتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ئومۇمەن مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئەمگەك مەزگىلى، يەنى ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك ئوبيېكتىغا ئەمگەك سىڭدۈرگەن ۋاقتى. (2) ئەمگەك جەريانى ئۈزۈلۈپ قالغان، ئەمما ئەمگەك ئوبيېكتى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا داۋاملىق رول ئوينىغاۋاتقان ۋاقىت، مەسىلەن، جانلىقلارنىڭ ئۆسۈشى، ھاراقنىڭ پىچىشى، ياغاچ ماتېرىياللارنىڭ قۇرۇشى، خىمىيىلىك رېئاكسىيە قاتارلىق تەبىئىي جەريانلارنىڭ ئىختىيارىدىكى ۋاقىت. بۇ ۋاقىت ئىچىدە، تەبىئەت كۈچلىرى رول ئوينايدۇ، ئەمگەك ئوبيېكتىدا فىزىكىلىق، خىمىيىلىك ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ، ئەمگەك جەريانى پۈتۈنلەي توختايدۇ ياكى قىسمەن توختايدۇ. (3) ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ (فىزىئولوگىيە جەھەتتىن) تەبىئىي چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقى تۈپەيلىدىن، دەم ئېلىشى زۆرۈر بولغان ۋاقىت، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈزۈلۈپ قالغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ رول ئوينىشى توختىغان ۋاقىت، مەسىلەن، ماشىنا ۋە زاۋۇت بىناسى قاتارلىقلارنىڭ كېچىدە ئىشلىتىلىشتىن توختىغان ۋاقتى. (4) ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۈزۈلمەي داۋاملىشىشىنى كاپىتالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، خام ئەشيا، ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇلارنى زاپاس ساقلاشقا كەتكەن زۆرۈر ۋاقىت. بۇ ۋاقىت ئىچىدە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىغا كىرگەن، ئەمما ئەمگەك جەريانىغا تېخى كىرمىگەن بولىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان تۆت ۋاقىتنىڭ يىغىندىسىدىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ھاسىل بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەمگەك مەزگىلى ئەڭ مۇھىم بولىدۇ. دەل مۇشۇ ۋاقىت ئىچىدىلا، قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىنىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ ئۆزىنىڭ خاراكتېرى، مەھسۇلاتنى ئىشلەش ئۇسۇلى ھەم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى سەۋىيىسىنىڭ تۈرلۈك بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەن ئەمگەك جەريانى ئوتتۇرىسىدا، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن ئەمگەك مەزگىلى ئوتتۇرىسىدا پەرق كۆرۈلىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەمگەك مەزگىلى باشتىن-ئاخىر ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى كۆپىنچە، ئەمگەك مەزگىلىدىن ئۇزاق بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئېشىپ كەتكەن قىسمى، ھەمىشە، تۆۋەندىكى ئەھۋاللاردىن كېلىپ چىقىدۇ: ئۈنۈملۈك كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە يوشۇرۇن ھالدا تۇرىدۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئۆزىدە رول ئوينىمايدۇ؛ ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئىچىدە رول ئوينىسىمۇ، لېكىن ئەمگەك جەريانى ئىچىدە تۇرمايدۇ.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24-توم، 139-بەت) ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنىڭ ئەمگەك مەزگىلىدىن ئېشىپ كەتكەن ئاشۇ

قسمى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولسىمۇ، لېكىن بۇ قىسمەت ئىشلەپ چىقارمايدۇ، قوشۇمچە قىسمەتمۇ ھاسىل قىلمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى بىلەن ئەمگەك مەزگىلى يېقىنلاشقانسېرى ياكى بىردەك بواۋشقا يۈزلەنگەنسېرى، ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە كۆپەيگەن قىممىتىمۇ زوردىيىپ بېرىۋېرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىست ھامان ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنىڭ ئەمگەك مەزگىلىدىن ئېشىپ كېتىدىغان ئاشۇ قىسمىنى مىكىبىر چارە - ئامالار بىلەن قىسقارتىشقا تىرىشىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنىڭ ئۇزىرىشى كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىنى ئاستىلىتىدۇ. شۇڭا، كاپىتالىست كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتىنى يېڭى تېخنىكا قوللىنىش، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك سېجىللىقىنى ئۆستۈرۈش يولى بىلەن قىسقارتىشقا تىرىشىدۇ. يەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي ئەمگەك ئۇنۇملۇق دارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا، مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋاقتىمۇ قىسقىرىپ بارىدۇ.

ئەمگەك مەزگىلى، مۇئامىلە ۋاقتى، ئوبوروت ۋاقتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەمگەك جەريانى بۇ ئەمگەكچىنىڭ مەقسەتلىك ھالدا ئەمگەك ۋاسىتىلىرىدىن پايدىلىنىش، ئەمگەك ئوبيېكتىنى ئۆزگەرتىش، ئىستېمال قىممىتى يارىتىش جەريانىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ — ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ماددىي ئالماشتۇرۇشنى پەيدا قىلىدىغان، تەڭشەيدىغان ۋە تىزگىنلەيدىغان جەريان، شۇنداقلا ئىنسانلار ھاياتىنىڭ مەڭگۈلۈك تەبىئىي شەرتى. ئەمگەك جەريانىنىڭ ئاددىي ئامىللىرى مۇنۇلار: مەقسەتلىك ھالدا ئىلىپ بېرىلىدىغان پائالىيەت ياكى ئەمگەكنىڭ ئۆزى، ئەمگەك ئوبيېكتى ۋە ئەمگەك ۋاسىتىلىرى. ئادەم ئەمگەكنىڭ ئۆزى ئەمگەك جەريانىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان ئامىل. ئادەم ئەمگەك جەريانىدا تەبىئەتنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. دېمەك، ئىنسانىيەت ئەمگەك ئارقىلىق ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزلىرىنىمۇ ئۆزگەرتىدۇ. ئەمگەك ئىنسانىيەتكىلا خاس، پەقەت ئادەملا ئەمگەك جەريانى باشلانغان چاغدىلا ئەمگەك جەريانى ئاياغلاشقان چاغدا ئېرىشىدىغان نەتىجە ئۇستىدە ئۆز كاللىسىدا ئېنىق چۈشەنچە ھاسىل قىلغان بولىدۇ؛ بۇ ھايۋانلارنىڭ تەبىئىي ئېقتىدار بويىچە ئېلىپ بارىدىغان پائالىيىتى بىلەن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. ۋەھالەنكى، پەقەت ئادەملا ئەمگەك قورالىنى ياساشنى بىلىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەمگەك جەريانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولۇشى مۇقەررەر، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ھەممىسى ئەمگەك جەريانى بولۇۋەرمەيدۇ. ئەمگەك جەريانى ئىنسانىيەت ئەمگەكنى قاتناشقان جەريانىلا كۆرسىتىدۇ، ھالبۇكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بولسا ئەمگەك جەريانىدىن باشقا، نۇرغۇن ئەھۋاللاردا، ئەمگەك ئوبيېكتىنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزگىرىش ياسىغان ۋاقتىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ۋاقىت ئىچىدە، ئەمگەك جەريانى پۈتۈنلەي توختايدۇ ياكى قىسمەن توختايدۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش جەريانى

داۋاملىشىۋېرىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئەمگەك جەريانى كاپىتالىستنىڭ ئۆزى سېتىۋالغان ۋە كاپىتالىستنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولغان ئەمگەك كۈچىدىن ئىبارەت تاۋارنى ئىستېمال قىلىش جەريانىدا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مۇنۇلار: (1) ئەمگەكچىنىڭ ئەمگىكى كاپىتالىستقا مەنسۇپ بولىدۇ، ئۇ كاپىتالىستنىڭ نازارىتى ئاستىدا، كاپىتالىستنىڭ ئىرادىسى بويىچە، ئەمگەك ئوبيېكتىغا ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، كاپىتالىست بازاردا ساتماقچى بولغان ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپ چىقىرىدۇ. (2) ئەمگەكچىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتى كاپىتالىستنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىست ئۈچۈن ئېيتقاندا، كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئەمگەك جەريانى ئۇنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنى ئىستېمال قىلىش جەريانى ۋە ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ قوشۇمچە قىممەت شىلدۇېلىش جەريانىلا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ ئىشچىلار سىنپى ئۈچۈن ئېيتقاندا بولسا، قۇل قىلىنىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش جەريانى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئەمگەك مەزگىلى مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ بىرەر بۇيۇمنى تەييارلاپ بېرىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئۆزئارا باغلىنىشلىق ئىش كۈنىنىڭ سانى. ئىشچىنىڭ ھەر كۈنى ئەمگەك قىلىشى شەرت بولغان ئەمگەك ۋاقتى بىر ئىش كۈنى بولىدۇ، بەزى مەھسۇلاتلارنى بىر ئىش كۈنىدە پۈتكۈزگىلى بولىدۇ؛ بەزى مەھسۇلاتلار پۈتۈپ چىققىچە بىرقانچە ئىش كۈنى كېتىدىغان بولغاچقا، ھەر كۈنى داۋاملىق ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. يا ئۈزاق، يا قىسقا ئەمگەك مەزگىلى ئايلاشقان چاغدىلا، پۈتۈپ چىقىدۇ - دە، پۈتكەن مەھسۇلاتقا ئايلىنىدۇ. بۇ ئىش كۈنلىرىدىن ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولغان بىر پۈتۈن ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى شەكىللىنىپ، بىرمۇنچە ئىش كۈنىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، بىرلىككە كەلگەن ئىش كۈنى ھاسىل بولىدۇ، تەرتىپ بويىچە داۋاملاشقان، ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولغان بىرقانچە ئىش كۈنىدىن ھاسىل بولغان بۇنداق ئىش كۈنى ئەمگەك مەزگىلى دەپ ئاتىلىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ ئۆزىنىڭ خاراكتېرى، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسى مەھسۇلاتنى پۈتتۈرۈشكە زۆرۈر بولغان ئەمگەك مەزگىلىنىڭ ئۇزاق ياكى قىسقا بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئېغىر سانائەت مەھسۇلاتلىرىغا زۆرۈر بولغان ئەمگەك مەزگىلى يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭكىگە قارىغاندا ئۇزۇن بولىدۇ؛ ئوخشاش مەھسۇلاتنىڭ قالاق تېخنىكا بىلەن ئىشلەپ چىقىرىلىشىغا زۆرۈر بولغان ئەمگەك مەزگىلى ئىلغار تېخنىكا بىلەن ئىشلەپ چىقىرىلىشىغا زۆرۈر بولغان ئەمگەك مەزگىلىدىن ئۇزاق بولىدۇ. بىر پاراۋۇز ياساش ئۈچۈن بىرنەچچە ئاي ۋاقىت كېتىدۇ، بىر پاراخوت ياساش ئۈچۈن بولسا بىر يىل ياكى بىرنەچچە يىل ۋاقىت كېتىدۇ. شەھەر ئەتراپى رايونىدا بىر تاشيولنى بەلكىم بىرنەچچە ئايدىلا پۈتكۈزۈش مۇمكىن، بىر تۆمۈريولنى بولسا بىرقانچە يىلدىلا پۈتكۈزگىلى بولىدۇ. بىر كۆلنى قولدا تەككەندە بىرنەچچە كۈن كېتىدۇ، ماشىنىدا تەككەندە بولسا بىرنەچچە سائەتلا كېتىدۇ. مەھسۇلاتلارنىڭ ئەمگەك مەزگىلىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئەمگەك ئۈنۈمىدا تېخنىكا قوللىنىش، ئەمگەك ئۈنۈمىدا ئۆستۈرۈش يولى بىلەن قىسقارتقىلى

ئەمما، ئوخشاش بولمىغان مەھسۇلاتلارغا زۆرۈر بولغان ئەمگەك مەزگىلى جەھەتتىكى پەرقنى تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، ئەمگەك مەزگىلىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇڭلاشقا بىلەن ئاۋانسلانغان تۇراقسىز كاپىتالنىڭ مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەمگەك مەزگىلىنىڭ قانچە قىسقا بولسا، كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى شۇنچە تېز بولىدۇ، ئاۋانسلانغان تۇراقسىز كاپىتالنىڭ مىقدارى شۇنچە ئاز بولىدۇ. كاپىتالىست هامان ئەمگەك مەزگىلىنى قىسقارتىپ، ئاۋانسلىنىدىغان تۇراقسىز كاپىتالنى ئازايتىپ، كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىنى تېزلىتىش يولى بىلەن ئىشچىلارنى تېخىمۇ كۆپ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا تىرىشىدۇ. ھەمكارلىقنى ۋە ئىش تەقسىماتىنى يولغا قويۇش، ماشىنا ئىشلىتىش كاپىتالىست ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئەمگەك مەزگىلىنى قىسقارتىشتا قوللىنىدىغان ۋاستە. مەسىلەن، كران ئۆڭى - ئىمارەت سېلىش ۋە كۆۋرۈك ياساش قاتارلىقلارغا كېتىدىغان ۋاقىتنى قىسقارتىدۇ، ئورۇش ماشىنىسى ۋە تراكتور ئاشلىقنى ساقلىغا كىرگۈزۈشكە زۆرۈر بولغان ئەمگەك مەزگىلىنى قىسقارتىدۇ. لېكىن بۇ، ئادەتتە، تۇراقلىق كاپىتال چىقىمىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەك مەزگىلىنىڭ قىسقىرىش دەرىجىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ يەكىكە كاپىتالىستنىڭ قولغا توپلىنىش دەرىجىسىگىمۇ يەنى كاپىتالىستنىڭ جۇغلىنىش دەرىجىسىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. ئەمگەك مەزگىلى خېلى ئۇزۇن ۋە كۆلىمىمۇ ناھايىتى زور بولغان ئىشلار (مەسىلەن، تۆمۈرىيول ياساش، قانال قېزىش ۋە باشقىلار) نى قىلىش كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى تازا روشەن بولغان، ئامانەت - قەرز تۈزۈمى ئىنتايىن تەرەققىي تېپىپ، ئىجتىمائىي كاپىتالنى ئىشلەتكىلى بولغان ئەھۋالدىلا مۇمكىن بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى، كاپىتال ئوبوروتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۇراقلىق كاپىتال تۇراقسىز كاپىتالغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. بۇ ماشىنا، ئۇسكۇنە، زاۋۇت بىناسى قاتارلىق ئەمگەك ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا كېتىدىغان ئاشۇ بىر قىسىم ئۆنۈملۈك كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ بىر قىسمى. تۇراقلىق كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ماددىي فورماتسىيىسىنى باشتىن - ئاياغ ساقلاپ قېلىۋېرىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى بولسا ئۆزىنىڭ ئىستېمال جەريانىدا بولىدىغان ئۆپراش دەرىجىسىگە قاراپ بىر قىسىم - بىر قىسمىدىن يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشىغا ئەگىشىپ، كۆچكەن ئاشۇ قىسىم قىممەت يەنە پۇل فورماتسىيىسى بىلەن كاپىتالىستنىڭ قولىغا قايتىپ كېلىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ بۇنداق ئالاھىدە مۇئامىلىسى ئالاھىدە ئوبوروتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ - دە، ئۇنىڭ قىممىتىنى ئىككى خىل مەۋجۇدىيەت شەكلىگە ئىگە قىلىدۇ. يەنى: بىر قىسمى يەنىلا ئۆزىنىڭ ماددىي فورماتسىيىسىدىن تۇرۇۋېرىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى بولسا ئۆزىنىڭ ماددىي فورماتسىيىسىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ پۇل فورماتسىيىسىگە ئايلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ داۋاملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئالدىنقىسى ئۆزلۈكسىز ئازىيىپ، تاكى ئەمگەك ۋاستىلىرى كېرەكتىن چىققىچە داۋاملىشىدۇ؛ كېيىنكىسى بولسا ئۆزلۈكسىز

كۆپىيىپ، تاكى ئەمگەك ۋاستىلىرى پۈتۈنلەي خوراپ تۈگىگىچە داۋاملىشىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ تۈرلۈك ماددىي فورماتسىيىلىرى بەلگىلىك ئىستېمال مۇددىتىنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھەممە قىممىتى ئۇزلۇكسىز تەكرارلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتىلغان مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ ھەمدە مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشىغا ئەگىشىپ، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئامورتىزاتسىيىسى شەكلى ئارقىلىق ھەممىسى پۇل فورماتسىيىسىگە ئايلىنىپ، كاپىتالىستنىڭ قولىغا قايتىپ كېلىدۇ، بۇ پۇل كېرەكتىن چىققان ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇپ، يېڭى ئوبوروتنى قايتىدىن باشلاش ئۈچۈن ئوخشاش خىلدىكى يېڭى ماددىي ئامىللارنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئەمگەك ۋاستىلىرى قانچە چىداملىق بولسا، ئۇنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتى قانچە ئۇزاق بولسا، ئۇنىڭ ئۇپرىشى شۇنچە ئاستا بولىدۇ، ئۆزگەرمەس كاپىتال قىممىتىنىڭ ئەمگەك ۋاستىلىرىگە مۇقىملىشىش ۋاقتى شۇنچە ئۇزاق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنىڭ كۆچۈش نىسبىتى ھامان ئۆزىنىڭ بارلىق رول ئويناىدىغان ۋاقتىغا تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئوبوروت بولۇشى ئاستا، تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ئوبوروت بولۇشى تېزرەك بولىدۇ. تۇراقلىق كاپىتال بىر قېتىم ئوبوروت بولغان ۋاقىت ئىچىدە، تۇراقسىز كاپىتال بىرنەچچە قېتىم ئوبوروت بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتال فورمىلىرىنىڭ مۇئەييەنلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئوڭكسىيە ئىجرا قىلىدىغان كاپىتال قىممىتى يا كى ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئوبوروتىدىنلا كېلىپ چىقىدۇ. ئوبوروتىسكى بۇ ئوخشاش بولماسلىق ئۇنۇملۇك كاپىتالنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەركىبىي قىسىملىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئوخشاش بولمىغان رولغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن، يا كى ئۇلارنىڭ قىممەتلىك كۆپىيىشى جەريانىدا ئۆزگىچە رولغا ئىگە ئىكەنلىكىدىن كېلىپ چىققان بولماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆز قىممىتىنى ئوخشاش بولمىغان شەكىللەر بىلەن مەھسۇلاتقا كۆچۈرگەنلىكىدىن كېلىپ چىقىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 ـ توم، 187 ـ بەت)

تۇراقسىز كاپىتال، ئامورتىزاتسىيە، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۇراقسىز كاپىتال تۇراقلىق كاپىتالغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. بۇ، خام ئەشيا، يېقىلغۇ، قوشۇمچە ماتېرىيال قاتارلىقلارنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلگەن ئاشۇ بىر قىسىم ئۇنۇملۇك كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئۆزگەرمەس كاپىتال ئىچىدىكى تۇراقلىق كاپىتالغا كىرمەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ھەممە ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ قىممىتىنىڭ كۆچۈش شەكلى تۇراقلىق كاپىتالنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ ماددىي فورماتسىيىسى (مەسىلەن، خام ئەشيا، يېقىلغۇ، قوشۇمچە ماتېرىيال ۋە باشقىلار) بىر قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پۈتۈنلەي خوراپ تۈگەيدۇ ھەمدە يېڭى ئىستېمال قىممىتىگە (مەھسۇلاتقا) ئايلىنىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى پۈتۈنلەي يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ ھەمدە مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشى ئارقىلىق پۇل فورماتسىيىسىگە ئايلىنىپ تامامەن كاپىتالىستنىڭ قولىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئەمگەك كۈچلىرىنى سېتىۋېلىشقا كەتكەن كاپىتالغا

كەلسەك، ئۇنىڭ قىممىتى يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچمەستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تۇرىدىغان ئەمگەك بىلەن تەكرارئىشلەپچىقىرىلىدۇ. ئەمگەك جەريانىدا، ئىشچى ئەمگەك كۈچى قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان ئاشۇ بىر قىسىم يېڭى قىممەتنى يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى قوشۇمچە قىممەتنىمۇ يارىتىدۇ. لېكىن، قىممەتنىڭ ئوبيورووت بولۇش ئۇسۇلىدىن قارىغاندا، كاپىتالىستنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىگە ئاۋانسلىغان كاپىتال قىممىتى ئەمگەك ئوبيېكتىغا ۋە قوشۇمچە ماتېرىيالغا ئاۋانسلىغان ئاشۇ بىر قىسىم كاپىتال قىممىتى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ، يەنى ھەر ئىككىلىسى بىر قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئارقىلىقلا پۈتۈن قىممىتى نى يېڭى مەھسۇلاتقا قوشۇۋېتىدۇ ھەمدە مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىشى ئارقىلىق قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. دېمەك، ئەمگەك كۈچىنىڭ سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۆزگىرىشچان كاپىتالمۇ تۇراقسىز كاپىتالنىڭ تەركىبىي قىسمى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەمگەك كۈچىنىڭ قىممىتىنى ھاسىل قىلىشى ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ تۇراقلىق كاپىتالغا كىرمەيدىغان تەركىبىي قىسىملىرىنىڭكى بىلەن قانچىلىك ئوخشاش بولماسلىقىدىن قەتئىيىنەزەر، ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ بۇ خىل ئوبوروت شەكلى بۇ تەركىبىي قىسىملارنىڭكى بىلەن ئوخشاش بولىدۇ، تۇراقلىق كاپىتالنىڭكىگە تەتۇر بولىدۇ. ئۈنۈملۈك كاپىتالنىڭ بۇ ئىككى تەركىبىي قىسمى — ئەمگەك كۈچىگە سېلىنغان قىممەت قىسمى ۋە تۇراقلىق كاپىتالغا كىرمەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە سېلىنغان قىممەت قىسمى — ئۆزلىرىنىڭ ئوبوروت جەھەتتىكى بۇنداق ئورتاقلىقى سەۋەبىدىن تۇراقسىز كاپىتال ۋە تۇراقلىق كاپىتال سۈپىتىدە بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - تۇم، 185 - بەت)

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تۇراقلىق كاپىتال بىلەن تۇراقسىز كاپىتالنىڭ پەرقىنىلا ئېتىراپ قىلىدۇ، ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ پەرقىنى بولسا تۈپتىن ئىنكار قىلىدۇ، بۇنىڭدىن مەقسىتى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەقىقىي كېلىش مەنبەسىنى ۋە كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتىنى يېپىشتىن ئىبارەت.

ئۇنۇملۇك كاپىتال، تۇراقلىق كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ماددىي فورماتسىيە (مەسىلەن، ماشىنا، ئۈسكۈنە، زاۋۇت بىناسى قاتارلىقلار) جەھەتتىكى يەڭگۈشلىنىشى ياكى قىممەت جەھەتتىكى تولدۇرۇلۇشى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۇراقلىق كاپىتال كاپىتالىست تەرىپىدىن بىر قېتىمدىلا ئاۋانسلىنىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ يېڭىلىنىشىدا بولسا ئەھۋال كۆپ خىل بولىدۇ. ماددىي فورماتسىيە جەھەتتىكى يەڭگۈشلىنىشىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ مۇئەييەن ئوتتۇرىچە ئۆمرى ياكى ئىشلىتىش مۇددىتى بولىدۇ، بۇ ۋاقىتتىن ئۆتۈپ كەتسە، ھەممىسى يەڭگۈشلىنىدۇ، تىرىك ئەمگەك ۋاستىلىرى خۇسۇسەن مۇشۇنداق بولىدۇ، مەسىلەن، ئات - ئۇلاغلارنىڭ تەبىئىي ئۆمرى كۆرۈش قەرەلى توشقان ھامان، كېرەكتىن چىققان تۆياق سانىنى تولۇقلاش شەرت بولىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىسىدا، ئەمگەك ۋاستىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. رىقابەت سەۋەبىدىن يا ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتتىكى

زور تۆزگىرىشلەر سەۋەبىدىن، كونا ئەمگەك ۋاستىلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئۆمرى ئاخىرلىشىشتىن ئىلگىرى يېڭىلاشقا توغرا كېلىدۇ. بەزى تۇراقلىق كاپىتال ئوخشاش بىر خىل تەركىبىي قىسىملاردىن ھاسىل بولسىمۇ، لېكىن بۇ تەركىبىي قىسىملار ئوخشاش بولمىغان ئورۇندا بولۇپ، ئۇپراش دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇنى قەرەللىك ۋە قىسمەن ھالدا يېڭىلاپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، مەسىلەن، تۆمۈرىيول ئىستانسىلىرى (ئاساسەن تۆگۈنلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ)نىڭ يېنىدىكى رېلىس، شپالغا ئوخشاشلار. بەزى تۇراقلىق كاپىتال ئوخشاش بولمىغان تەركىبىي قىسىملاردىن ھاسىل بولغان بولىدۇ، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت ئىچىدە ئۇپراپ كېتىدىغانلىقتىن، ئۇلارنى ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت ئىچىدە يېڭىلاشقا توغرا كېلىدۇ، مەسىلەن، ماشىنا، ئۇسكۇنىلەرنىڭ تۇرلۈك زاپچاسلىرى.

تۇراقلىق كاپىتال قىممىتىنىڭ تولدۇرۇلۇشى مۇنداق بولىدۇ: تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىستېمال قىممىتىنىڭ يوقىلىشىنىڭ ئوتتۇرىچە دەرىجىسىگە قاراپ ئۇنىڭ قىممىتى ئاستا ـ ئاستا يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچۈرۈلىدۇ ھەمدە تاۋارنىڭ سېتىلىشىغا ئەگىشىپ، ئامورتىزات سىيە فۇندى سۈپىتىدە بىر قىسىم ـ بىر قىسىمدىن كاپىتالىستنىڭ قولىغا قايتۇرۇلۇپ، جۇغلىنىدۇ، تۇراقلىق كاپىتال كېرەكتىن چىققان قاتارغا ئوتكۈزۈلگەن چاغدا، ئۇنىڭغا يېڭى ئەمگەك ۋاستىلىرى سېتىۋېلىنىپ، كونىسىنىڭ ئورنىغا قويۇلىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى كرىزىس باسقۇچى ئوتتۇپ كەتكەندىن كېيىنكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۆرلەش باسقۇچى ئۇچۇن ماددىي شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئۇچۇن ۋە كېيىنكى قېتىملىق ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ يېتىپ كېلىشى ئۇچۇنمۇ ماددىي جەھەتتە ئالدىنقى شەرت ھازىرلاپ بېرىدۇ. كرىزىس داۋامىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ ـ دە، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئېشىشى بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت پەيسىيدۇ، تۇرغۇنلۇق باسقۇچىغا كەلگەندە، ئىشلەپچىقىرىش يەنىلا تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇۋېرىدۇ، كاپىتالىست قىسىنچىلىق ئىچىدىن قۇتۇلۇش، رىقابەتتە يېڭىمەس ئورۇنداش ئۇرۇش ئۇچۇن، ئىشچىلار ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۆچەيتكەندىن تاشقىرى، تۇراقلىق كاپىتالنى يېڭىلاشقا كىرىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىنى ياخشىلايدۇ، يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، تۇرغۇنلۇق باسقۇچى ئاستا ـ ئاستا ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىغا ئۆتىدۇ. ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدا، كاپىتالىست يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۇراقلىق كاپىتالنى يېڭىلايدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئاستا ـ ئاستا ئەسلىدىكى كۆلەمگە يېتىدۇ، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ، پايدا كۆپىيىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەسلىگە كېلىش باسقۇچى ئۆرلەش باسقۇچىغا قەدەم قويىدۇ. ئۆرلەش باسقۇچىغا كەلگەندە، رىقابەت ھەرقايسى كاپىتالىستىك كارخانىلارنى تۇراقلىق كاپىتالنى داۋاملىق تۇزدە زور كۆلەمدە يېڭىلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى تېزلىكتە كېڭىيىدۇ، قارىغۇلارچە

ئۇسۇپ چىقىقان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يېڭىباشتىن كەسكىنلىشىپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى شەكىللىنىپ، يەنە يېڭى ئىقتىسادىي كرىزىس كېلىپ چىقىدۇ. شۇڭا، ئۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى كاپىتالىزمنىڭ دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ماددىي ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇراقلىق كاپىتال، ئامورتىزاتسىيە، كاپىتالىستىك ھەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئامورتىزاتسىيە ئۇراقلىق كاپىتال (ماشىنا، ئۇسكۇنە، زاۋۇت بىناسى قاتارلىقلار)نىڭ ئىشلىتىلىش جەريانىدا ئۇپراش سەۋەبىدىن مەھسۇلاتقا كۆچكەن قىممىتىنى قايلاشنىڭ جەريانى ئۇسۇلى. ئۇراقلىق كاپىتال ئىشلەپچىقىرىشتا ماددىي فورماتسىيىدە ئۇزاقىچە ئىشلىتىلىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى بولسا ئۆزىنىڭ ئۇپراش دەرىجىسىگە قاراپ بىر قىسىم - بىر قىسىمدىن يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ. تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزۈلۈكسىز بىرلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاشۇ كۆچكەن قىممەتنى تاۋار سېتىشتىن بولغان كىرىمدىن ئاجرىتىپ ھەم پۇل فورماتسىيىسى بىلەن ئاستا - ئاستا جۇغلاپ، بۇنى كېيىن ئۇراقلىق كاپىتالنى يېڭىلاشقا ئىشلىتىش كېرەك بولىدۇ. ئۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئۇپراش دەرىجىسىگە قاراپ ئۇنى قايلاش چارىسى ئامورتىزاتسىيە دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇپراش دەرىجىسىگە قاراپ يىلمۇيىل ئاجرىتىۋېلىنغان ئاشۇ بىر قىسىم سومما ئامورتىزاتسىيە فوندى ياكى ئامورتىزاتسىيە خىراجىتى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇراقلىق كاپىتالنىڭ قىممىتىنىڭ ئۈتتۈرىچە ئىشلىتىلىش مۇددىتىگە بۆلۈنمىسى ئامورتىزاتسىيە خىراجىتى بولىدۇ. مەسىلەن، قىممىتى 10,000 يۈەنلىك بىر ماشىنا 10 يىل ئىشلىتىلسە ئۇنىڭ ئامورتىزاتسىيە خىراجىتى 1,000 يۈەن بولسا، ئامورتىزاتسىيە نىسبىتى 10 پىرسەنت بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈتتۈرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 1,000 يۈەنلىك قىممىتى يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ، ئۇنىڭ ئامورتىزاتسىيە فوندى ئۇچۇن تاۋار سېتىشتىن بولغان كىرىمدىن ھەر يىلى 1,000 يۈەن پۇل ئاجرىتىۋېلىشقا تېغرا كېلىدۇ. ئامورتىزاتسىيە فوندىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن ئۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى كۆپ چاغلاردا باراۋەر بولمايدۇ، ئادەتتە، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىدىن چوڭ بولىدۇ، بەزىدە، ئۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئامورتىزاتسىيە فوندىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئاللىقاچان ئۇنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنى قايلاشقا يەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ماددىي فورماتسىيە جەھەتتە يەنىلا بىرقانچە يىل داۋاملىق ئىشلىتىشكە بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، كاپىتالىست ئۇراقلىق كاپىتالنىڭ شەكلسىز خوراش خەۋپىگە يولۇقۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئامورتىزاتسىيە نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش چارىسىنى قوللىنىدۇ. ئۇراقلىق كاپىتالنى ماددىي فورماتسىيە جەھەتتىن يېڭىلاش پەيتى كەلگىچە، كاپىتالىست يېڭى مەبلەغ كۆپەيتمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئامورتىزاتسىيە فوندىدىن پايدىلىنىپ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىپ، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنى تېزلىتىش ئارقىلىق، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىدۇ. كاپىتالىست باجدىن قېچىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈنمۇ، ھەمىشە ئامورتىزاتسىيە نىسبىتىنى

ئۆستۈرۈش ئارقىلىق كارخانىسىنىڭ پايدىسىنى يوشۇرىدۇ.

شەكللىك خوراش، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

شەكللىك خوراش شەكسىز خوراش (ياكى شەكسىز ئۆپىراش)قا نىسبەتەن ئىبارەتلىغان. ئۇ «ماددىي خوراش» ياكى «ماددىي ئۆپىراش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، ماشىنا، زاۋۇت بىناسى، قۇرۇلۇش قاتارلىق تۇراقلىق كاپىتالالارنىڭ ماددىي ئامىللىرىنىڭ ئىشلىتىلىش ۋە تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ چىرىتىشى بىلەن (مەسىلەن، شامال، يامغۇر قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى بىلەن) ئاستا - ئاستا خوراپ كېتىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ شەكىللىك خورىشى كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ: ماشىنا، زاۋۇت بىناسى، ئۆسكۈنە قاتارلىقلارنىڭ ئۆزىنىڭ سۈپىتى ھەم ئىشلىتىش، ئاسرىلىش ۋە رېمونت قىلىنىش ئەھۋاللىرى ۋە باشقىلار. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئۆپىراش دەرىجىسىگە قاراپ ئاستا - ئاستا مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئۆپىراش سەۋەبى بىلەن كۆچكەن ئاشۇ بىر قىسىم قىممىتىنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە بېۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

شەكسىز خوراش، ئامورتىزاتسىيە دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

شەكسىز خوراش شەكللىك خوراش (ياكى شەكللىك ئۆپىراش)قا نىسبەتەن ئىبارەتلىغان. ئۇ «مەنىۋى خوراش» ياكى «مەنىۋى ئۆپىراش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، تۇراقلىق كاپىتال (ماشىنا، ئۆسكۈنە قاتارلىق ئەمگەك ۋاستىلىرى)نىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۇنۇملۈك ئىشلىتىلىش مۇددىتى ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى تۈپەيلىدىن قىممىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا ئىككى خىل ئەھۋال بار: بىرى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ياخشىلىنىشى ۋە ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى سەۋەبىدىن، ئوخشاش ماشىنا ئاسان داتلىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق خوراش، مەلۇم دەرىجىدە، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئىشلىتىلىشىگە تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ. ئەلۋەتتە، تۇراقلىق كاپىتال ئىشلىتىلىش جەريانىدىمۇ تەبىئەت كۈچلىرىنىڭ چىرىتىشى بىلەن (مەسىلەن، شامال، يامغۇر قاتارلىقلارنىڭ تەسىرى بىلەن) ئاستا - ئاستا خوراپ كېتىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ شەكللىك خورىشى كۆپ خىل ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ: ماشىنا، زاۋۇت بىناسى، ئۆسكۈنە قاتارلىقلارنىڭ ئۆزىنىڭ سۈپىتى ھەم ئىشلىتىش، ئاسرىلىش ۋە رېمونت قىلىنىش ئەھۋاللىرى ۋە باشقىلار. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئۆپىراش دەرىجىسىگە قاراپ ئاستا - ئاستا مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئۆپىراش سەۋەبى بىلەن كۆچكەن ئاشۇ بىر قىسىم قىممىتىنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە بېۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

ئۇسكۇنە قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىدۇ - دە، ئەسلىدىكى تۈزۈلمە ئاساسىدا ھالدا تۆۋەنلەيدۇ، ئۇ، ئومۇمەن، ماشىنا ۋە ئۇسكۇنىنىڭ ئۇنۇمىگە ۋە ئىشلىتىلىش مۇددىتىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ؛ يەنە بىرى، يېڭى تېخنىكىنىڭ مەيدانغا كېلىشى سەۋەبىدىن، يېڭى ۋە ئۇنۇمى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ماشىنا - ئۇسكۇنە كەشپ قىلىنىدۇ، ئۇ، كۆپىنچە، ئەسلىدىكى ماشىنا - ئۇسكۇنىنىڭ داۋاملىق ئىشلىتىلىشىنى تېجەشسىز قىلىپ قويىدۇ - دە، ئەسلىدىكى ماشىنا - ئۇسكۇنىنىڭ ئىشلىتىلىش مۇددىتى قىسقىراپ، ئۇلار مۇددەتتىن ئىلگىرى كېرەكتىن چىقىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇ ئىككى خىل ئەھۋالدا، ئەسلىدىكى ماشىنا يەنىلا ناھايىتى يېڭى ۋە ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ قىممىتى ئەمدى ئۇنىڭدا بۇيۇملاشقان ئەمەلىي ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى ماشىنىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ئۈچۈن كېتىدىغان زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇنىڭ قىممىتى ئازدۇر - كۆپتۇر چۈشىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 443 — 444 - بەت) كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ شەكىلسىز خورىشى ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرىدۇ ۋە رىقابەت ئىقتىدارىنى ئاجىزلىتىدۇ. كاپىتالىست بۇ زىيانىنى قاپلاش ئۈچۈن، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىش بارىچە كۈچەيتىدۇ، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ھەممە قىممىتىنى مۇمكىنقەدەر بالدۇراق قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىش، ئەمگەك سەجىللىقىنى ئۆستۈرۈش، كېچە - كۈندۈز ئالمىشىپ ئىشلەش تۈزۈلمىنى يولغا قويۇشقا ئوخشاش چارىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، ماشىنا - ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈپ، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىدۇ.

شەكىللىك خوراش، ئامورتىزاتسىيە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىجتىمائىي كاپىتال «ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولغان ھەننۇا ئايرىم كاپىتالىلارنىڭ يىغىندىسىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىجتىمائىي كاپىتال = يەككە كاپىتالىلار (ھەسسىدارلار كاپىتالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئەگەر ھۆكۈمەت سانائەت كاپىتالىستىغا ئوخشاش، كان ئېچىش ئىشلىرى ۋە تۆمۈريول قاتارلىقلاردا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يالالانما ئەمگەكنى ئىشلەتسە، ئۇ ھالدا دۆلەت كاپىتالىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نىڭ يىغىندىسى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 113 - بەت)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، بارلىق ئايرىم كاپىتالىلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرىدۇ، ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروت بولۇشى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ. لېكىن ئۇلار يەنە ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولىدۇ ۋە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، چۈنكى ھەرقانداق بىر كارخانىدىكى كاپىتالىست بىلەن ئىشچىلار باشقا كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇشىغا موھتاج بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە باشقا

كارخانا ياكى باشقا كاپىتالىست ۋە ئىشچىلارنىڭ ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىنى سېتىۋېلىشىغىمۇ موھتاج بولىدۇ. ھەممە ئايرىم كاپىتالىلار مۇشۇنداق ئورگانىك ھالدا بىرىكىپ، ئىجتىمائىي كاپىتالنى ھاسىل قىلىدۇ.

ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى ھەرقايسى ئايرىم كاپىتاللارنىڭ گىرەلىشىپ ئايلىنىشىدىن شەكىللەنگەن بولىدۇ. ئۇ ئايرىم كاپىتالنىڭ ھەرىكىتىگە ئوخشاشلا، تاۋار كاپىتال، ئۇنۇملۇك كاپىتال ۋە پۇل كاپىتالدىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلنى قوللىنىپ، ئۆزىنىڭ قىممىتىنى شەكىل ئۆزگىرىشى جەريانىدا ئاشۇرىدۇ. ئىككىسىنىڭ پەرقلىق يېرى شۇكى، ئايرىم كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى جەريانى ۋە كاپىتال مۇئامىلىسىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، شەخسىي ئىستېمال جەريانى ۋە ئومۇمىي تاۋار مۇئامىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ. چۈنكى ئايرىم كاپىتالدىن قارىغاندا، كاپىتالىستنىڭ بىر قىسىم قوشۇمچە قىممىتى ۋە ئىشچى ئالغان ئىش ھەققى شەخسىي ئىستېمالغىلا ئىشلىتىلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق شەخسىي ئىستېمال ۋە ئومۇمىي تاۋار مۇئامىلىسى كاپىتال ھەرىكىتى جەريانىنىڭ سىرتىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇ كاپىتال مۇئامىلىسى دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنى ھەم ئۇنىڭدىن شەكىللەنگەن كاپىتال مۇئامىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالماستىن، بەلكى شەخسىي ئىستېمالنى ھەم ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئومۇمىي تاۋار مۇئامىلىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، چۈنكى جەمئىيەت ئۇقتىسىدىن قارىغاندا، كاپىتالىست بىلەن ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى پۈلغا سېتىۋېلىش جەريانى، ئەينى ۋاقىتتا، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرىدىغان كاپىتالىستنىڭ تاۋار سېتىش جەريانى، يەنى ئۆزلىرىنىڭ تاۋار كاپىتالىنى پۇل كاپىتالىغا ئايلاندۇرۇش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى يەكەكە كاپىتالنىڭ ئايلىنىش دائىرىسىگە كىرمەيدىغان تاۋار مۇئامىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، يەنى كاپىتال بولۇپ شەكىللەنمەيدىغان تاۋارلارنىڭ مۇئامىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 392 - بەت) خۇسۇسىي مۇلاھىزىلىك، رىقابەت تۈپەيلىدىن ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقتىن، ئايرىم كاپىتالىلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش ستېخىيىلىك ھالدا ئىشقا ئاشىدۇ. ئايرىم كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى ئۇزۇلۈپ قالغان ھامان، مەسىلەن، ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ بازىرى چىقىمغان ھامان، پۈتكۈل ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ھەرىكىتىگە تەسىر يېتىدۇ. ماركسنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالدىن ئىبارەت بۇ كاتېگورىيىنى تەھلىل قىلىشتىن مەقسىتى كاپىتالىستنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېچىپ تاشلاشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئايرىم كاپىتال، خۇسۇسىي كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ھەرقايسى كاپىتاللارنىڭ بىر-بىرى بىلەن گىرەلەشكەن، بىر-بىرىنى شەرت قىلغان ھالدا توختىماي ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىشى ئارقىسىدا ھاسىل بولىدىغان ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى.

ئۇ ئايرىم كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپ چىقىرىلىشىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، ئايرىم كاپىتال ئۆز قىممىتىنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىپ تۇرۇش ئۈچۈن، تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى، ئۆزلۈكسىز ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىپ تۇرۇشى كېرەك. ئايرىم كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى يەككە - يېگانە ئىلىپ بارغىلى بولمايدۇ، ئۇنى باشقا بەزى ئايرىم كاپىتاللارنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ ئىلىپ بېرىش لازىم. بىرەر ئايرىم كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ ھالىدا ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىپ تۇرالىشى باشقا بەزى ئايرىم كاپىتاللارنىڭ گىرەلەشكەن ئايلانما ھەرىكىتىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. بىرەر ئايرىم كاپىتالنىڭ تاۋار فورماتسىيىسىدىن پۇل فورماتسىيىسىگە ئۆتۈشى باشقا بەزى ئايرىم كاپىتاللارنىڭ پۇل فورماتسىيىسىدىن تاۋار فورماتسىيىسىگە ئۆتۈشىنى شەرت قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «يەككە كاپىتاللارنىڭ ئايلىنىشى بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدۇ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، يەنە كېلىپ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى دەل مۇشۇنداق گىرەلىشىپ كېتىش داۋامىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 392 - بەت)

ئايرىم كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپ چىقىرىلىشىنى تەتقىق قىلىپ، ئايرىم كاپىتالىستىك كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كاپىتال قىممىتىنىڭ ئېشىش ھەرىكىتىنى ئېچىپ كۆرسەتكەنلىكتىن، قىممەتنى تولدۇرۇۋېلىش مەسىلىسىنى تەكشۈرۈشلا كۆپايە قىلىدۇ، ماددىي نەرسىنى تولدۇرۇۋېلىش ئۈستىدە ۋاقتىنچە توختىلىپ ئولتۇرمىسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تەتقىق قىلىشتا بولسا پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئايرىم كاپىتاللارنىڭ بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدىغان، بىر - بىرىنى شەرت قىلىدىغان ئايلانما ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىش، كاپىتالنى زىددىيەتنى ئاشكارىلاش لازىم. بۇ يەردە، پەقەت ئايرىم كاپىتالنىڭ قىممىتىنىڭ تولدۇرۇۋېلىنىشىنىلا تەكشۈرۈش، روشەنكى، كۇپايە قىلمايدۇ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە ئەمەلگە ئېشىش مەسىلىسىنى، يەنى كاپىتالىست تاۋارنى قەيەردە ساتىدۇ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى قەيەردىن سېتىۋالىدۇ، ئىشچى بىلەن كاپىتالىست ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى قەيەردىن سېتىۋالايدۇ، تاۋارلار بۇ ئېھتىياجلارنى قانداقسىگە قاندۇرالايدۇ، شۇنىڭدەك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى قانداقسىگە مۇمكىنچىلىككە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەرنىمۇ تەھلىل قىلىش كېرەك. شۇڭلاشقا، بۇنىڭدا قىممەتنىڭ تولدۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈش بىلەنلا قالماستىن، ماددىي نەرسىنى تولدۇرۇشنىمۇ تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ئەمەلگە ئېشىش مەسىلىسى — ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ قىممىتى ۋە ماددىي شەكلى بويىچە قانداق تولدۇرۇلىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلىش مەسىلىسى.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 128—129 - بەتلەر) ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى قىممەت جەھەتتىنمۇ، ماددىي نەرسە جەھەتتىنمۇ تولدۇرۇلغاندىلا، ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپ

چىقىرىلىشى ئوكۇشلۇق هالدا ئىشقا ئاشىدۇ.

ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي مەھسۇلات قىممەت فورماتسىيىسى جەهەتتە ئۆزگەرمەس كاپىتال قىممىتى (c)، ئۆزگىرىشچان كاپىتال قىممىتى (v) ۋە قوشۇمچە قىممەت (m) دېگەن ئۇچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە C كونا قىممەتنىڭ كۆچۈشى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتا خوراپ تۈگىگەن ئاۋانسلانغان ئۆزگەرمەس كاپىتالنى تولدۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدۇ؛ v + m يالىنما ئىشچى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەت بولۇپ، v ئىشلەپچىقىرىشتا خوراپ تۈگىگەن ئاۋانسلانغان ئۆزگىرىشچان كاپىتالنى تولدۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدۇ. m كاپىتالستنىڭ شەخسىي ئىستېمالى ياكى كاپىتال جۇغلىشى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدۇ. ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي مەھسۇلات ماددىي فورماتسىيە جەهەتتە بولسا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى (مەسىلەن، ماشىنا، ئۈسكۈنە، ئىمارەت ۋە يېقىلغۇ قاتارلىقلار) ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرى (مەسىلەن، يېمەك ـ ئىچىمەك، كىيىم ـ كېچەك، كۈندىلىك لازىمەتلىك قاتارلىقلار) غا بۆلۈنىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ ماددىي فورماتسىيە بويىچە بۆلۈنۈشىگە مۇناسىپ هالدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، بۇ، قىسقارتىپ بىرىنچى تۈركۈم (I) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتى ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالى ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدۇ؛ ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، بۇ، قىسقارتىپ ئىككىنچى تۈركۈم (II) دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلاتى شەخسىي ئىستېمال ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدۇ. ھەربىر تۈركۈم يەنە نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماركسنىڭ ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي مەھسۇلاتنىڭ قىممەت قۇرۇلمىسى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمگە بۆلۈنۈشى توغرىسىدىكى بۇ ئىككى قائىدىسى بىزنى ئىجتىمائىي مەھسۇلاتنىڭ ئىشقا ئېشىش ھەرىكىتىنى توغرا تەھلىل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. ئۇ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنى تەتقىق قىلىشتىكى نەزەرىيىۋى ئاساس.

ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا بۆلۈنىدۇ. ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ ئىشقا ئېشىش شەرتى $I(v+m)=IIc$. ماددىي فورماتسىيىسىدىن قارىغاندا، بىرىنچى تۈركۈم بىر يىلدا ئىشلەپچىقارغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئۆزى خورىتىپ تۈگەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تولدۇرۇۋالغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭدىن ئېشىپ قالغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى $I(v+m)$ ئىككىنچى تۈركۈم بىر يىل ئىچىدە خورىتىپ تۈگەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى IIc نى تولدۇرۇۋېلىشقا يېتىدىغان بولۇشى شەرت؛ قىممەت فورماتسىيىسىدىن قارىغاندا، بىرىنچى تۈركۈمنىڭ بىر يىل ئىچىدە ئىشچىنىڭ ئەمگىكى بىلەن يېڭىدىن يارىتىلغان، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدا گەۋدىلەنگەن قىممىتى $I(v+m)$ ئىككىنچى تۈركۈم بىر يىل ئىچىدە خورىتىپ تۈگەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى IIc گە بارابەر بولۇشى شەرت. بۇنىڭدىن يەنە $I(c+v+m)=Ic+IIc$ دېگەن ئەقلىي يەكۈنىنى، يەنى بىرىنچى تۈركۈم بىر يىلدا

ئىشلەپ چىقارغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ماددىي نەرسە جەھەتتىمۇ، قىممەت جەھەتتىمۇ ئىككى تۈركۈمدىكى كارخانىلار بىر يىلدا خورۇتىپ تۈگەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا باراۋەر بولۇشى شەرت، دېگەن ئەقلىي يەكۈننى چىقىرىشقا بولىدۇ. ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ ئىشقا ئېشىش شەرتى بولسا، $I(v+m)>IIc$ ياكى $I(c+v+m)>Ic+IIc$ بولۇشى، يەنى ئىككىنچى يىلى كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئارتۇقچە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بولۇشى ئۈچۈن، بىرىنچى تۈركۈم بىر يىلدا ئىشلەپ چىقارغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىككى چوڭ تۈركۈم بىر يىلدا خورۇتىپ تۈگەتكەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن كۆپ بولۇشى شەرت. ماركسنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تۈركۈمى ئوتتۇرىسىدا شۇنىڭدەك مەرقايسى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا بەلگىلىك نىسبەت مۇناسىۋىتى ساقلىنىشى كېرەك. لېكىن، كاپىتالزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، شۇنىڭدەك بۇ زىددىيەتتىن كېلىپ چىققان ئايرىم كارخانىلاردىكى تەشكىلچانلىق بىلەن پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىغۇلارچە كېڭەيتىلىشى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپ چىقىرىلىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان نىسبەت مۇناسىۋىتىنى دائىم بۇزۇۋېتىدۇ.

ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئايرىم كاپىتال «يەككە كاپىتال» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە مەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا كاپىتال فۇنكسىيەسىنى ئىجرا قىلىدىغان كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ — ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. كاپىتالزم شارائىتىدا، ھەربىر كارخانىنىڭ كاپىتالى ئۆزئارا مۇستەقىل تۇرىدىغان ئايرىم كاپىتال بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، مەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ ئايلىنىشى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرىدۇ. ئايرىم كاپىتال ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال بىلەن ھەم باغلىنىشلىق، ھەم ئۇنىڭدىن پەرقلىق بولىدۇ. «ھەربىر ئايرىم كاپىتال ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ مۇستەقىل، يەككە ھاياتقا ئىگە بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 390 - بەت) «بۇ قىسىملارنىڭ ھەربىرىنى ھەم ئۇلارنىڭ ئايرىم ھالدىكى ھەربىرىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئومۇمىي كاپىتال ھەربىرىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ھالقىسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 435 - بەت) ئايرىم كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى جەريانىدا پەيدا بولىدىغان ھەربىر فورمىتاسىيە ئۆزگىرىشى ئىجتىمائىي كاپىتالدا پەيدا بولىدىغان بىر قاتار فورماتسىيە ئۆزگىرىشلىرى ئىچىدىكى بىر ھالقا، مەرقايسى ئايرىم كاپىتالالرنىڭ ئايلىنىشى بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدۇ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ۋە بىر - بىرىنى

شەرت قىلىدۇ، يەنە كىلىپ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى دەل مۇشۇنداق گىرەلىشىپ كېتىش ئىچىدە ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى كاپىتال مۇئامىلىسىنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماستىن، بەلكى شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىغا كىرىدىغان ئومۇمىي تاۋارلارنىڭ مۇئامىلىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئايرىم كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى بولسا شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىغا كىرىدىغان ئومۇمىي تاۋارلارنىڭ مۇئامىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، چۈنكى كاپىتالىست بىلەن ئىشچىنىڭ شەخسىي ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىشى كاپىتال ھەرىكىتى جەريانىنىڭ سرتىدا بولىدۇ، ئۇ كاپىتال مۇئامىلىسى دائىرىسىگە كىرمەيدۇ.

ئىجتىمائىي كاپىتال، خۇسۇسي كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خۇسۇسي كاپىتال كاپىتالىستنىڭ شەخسىي ئىگىدارلىقىدىكى كاپىتال. كاپىتالىست جەمئىيەتتە، كاپىتالىست خۇسۇسي مال ـ مۈلۈك بولغان كاپىتالغا قارىتا ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە، ئۇ كاپىتالنىڭ فۇنكسىيەسىنى مۇستەقىل ئىجرا قىلىپ، كاپىتال قىممىتىنىڭ ئېشىشىنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ، خۇسۇسي كاپىتال كاپىتالىستنىڭ يالالانما ئەمگەكچى بىلەن بولغان ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، خۇسۇسي كاپىتالنىڭ مۇستەقىل كارخانا مۇستەقىل مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇشتىن يەنى يالغۇز بىرلا كاپىتالىست مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇشتىن شېرىكلىشىپ باشقۇرۇشقا يەنى بىرقانچە كاپىتالىست بىرلىكتە مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇشقا تەرەققىي قىلىدۇ. مەيلى مۇستەقىل مەبلەغ سېلىپ باشقۇرۇشتا بولسۇن ياكى شېرىكلىشىپ باشقۇرۇشتا بولسۇن، پەقەت خۇسۇسي كاپىتالنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكللا ئۆزگىرىدۇ، ئۇنىڭ خاراكتېرى ئۆزگەرمەيدۇ، بۇ كارخانىلار خۇسۇسي كاپىتالىستنىڭ كارخانا بولۇۋېرىدۇ. بۇ كارخانىلاردا يالالانما ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسى پايدا ياكى ئۆسۈم شەكلى بىلەن كاپىتالىستنىڭ ئۆزىنىڭ چۆنتىكىگە كىرىپ كېتىدۇ. كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئامانەت ـ قەرز تۈزۈمىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، چوڭ كارخانا ۋە چوڭ زاۋۇتلارنى قۇرۇشقا كېتىدىغان ئىنتايىن كۆپ مەبلەغنى چىقىرىشقا خۇسۇسي كاپىتالىستنىڭ قۇدرىتى يەتمەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن، كوللېكتىپ مەبلەغ سېلىپ تىجارەت قىلىدىغان ھەسسىدارلىق شىركىتى مەيدانغا كېلىدۇ. ھەسسىدارلىق شىركىتى خۇسۇسي كاپىتالدىن پەرقلىنىدۇ، ھەسسىدارلىق شىركىتىدە، «ئەمەلىيەتتە فۇنكسىيە ئىجرا قىلىدىغان كاپىتالىست نوقۇل جىڭلىغا، يەنى باشقىلارنىڭ كاپىتالىنى باشقۇرغۇچىغا ئايلىنىپ قالىدۇ، كاپىتال ئىگىسى بولسا نوقۇل ئىگىدارغا، يەنى نوقۇل پۇل كاپىتالىستىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 493 ـ بەت) بۇ يەردە، كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنىڭ ئاجرىلىپ كەتكەنلىكى كاپىتالىستنىڭ تەييارتاپلىقىنىڭ

قسم مللي دارامەتنى يارىتىدۇ. دۆلەت ئورگانلىرى، ھەربىي ئورگانلار، مەدەنىيەت ـ ماتارىپ ئورۇنلىرى، داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش ئورۇنلىرى، ئامانەت ـ قەرز ئاپپاراتلىرى شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدە بولمىغان مۇلازىمەتچىلىك تارماقلىرى، قاتارلىق ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپ چىقارمايدىغان تارماقلار ھېچقانداق ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپ چىقارمىغانلىقتىن، مللي دارامەت يارىتالمايدۇ.

بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىرى مللي دارامەتتىن ئىبارەت بۇ ئىلمىي ئۇقۇمنى خالىغانچە بۇرمىلاپ، ھەرقانداق دارامەت، مەيلى ئۇ قەيەردىن كەلسە كەلسۇن، مللي دارامەتنى تەشكىل قىلىدۇ، دەپ دەۋا قىلىشىدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىڭ پەرقىنى يوقىتىپ، مللي دارامەتنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىنى ۋە ھىنىپىي پەرقىنى يوشۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى مللي دارامەتنىڭ مىقدارىنىمۇ كۆپتۇرۇۋېتىدۇ. مەسىلەن، ئامېرىكىدا تارماقلار بويىچە ھېسابلانغان مللي دارامەت سودا تارماقلىرى، بانكا ـ ستراخوانىيە تارماقلىرى، ھۆكۈمەت، مۇلازىمەتچىلىك تارماقلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارماقلارنىڭ كىرىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ماناش، ئىش ھەققى» ھەم ئىشچىلار سىنىپى ئەمگەك كۈچىنى سېتىش بىلەن ئالىدىغان ئىش ھەققىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ھەم بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىلىرى ئالىدىغان يۇقىرى ماناش ۋە مۇكاپات پۇلى قاتارلىق كىرىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

مللي دارامەت ـ خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم ئۇلۇغبىر سال كۆرسەتكۈچى. بىر دۆلەتنىڭ نوپۇسقا قاراپ ئوتتۇرىچە ھېسابلانغان مللي دارامىتىنىڭ مىقدارى شۇ دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىش سەۋىيىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مللي دارامەتنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنى بىر دۆلەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنىڭ مۇھىم كۆرسەتكۈچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مللي دارامەتنىڭ قانچىلىك بولۇشى، ئاساسەن، مۇنۇ ئۈچ ئامىلغا باغلىق بولىدۇ: (1) ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ سانى؛ (2) ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكى؛ (3) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سەرپىيات ئەھۋالى. بۇ ئۈچ ئامىل ئىچىدە، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى مللي دارامەتنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىلدۇر.

كاپىتالىستىك دۆلەتتە، رىقابەت سەۋەبىدىن ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك، دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە كارخانىلارنىڭ دائىم تولۇق ئىشقا كىرىشەلمەسلىكى سەۋەبىدىن، ئىشسىزلار قوشۇنى كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىدىن پايدىلىنىش ئازىيىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ئاھايىتى زور بىر قىسىم كىشىلەر ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىن ئاجرىلىپ چىقىپ، غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا توشۇپ كېتىدۇ، ئىشتىن ئادەم

كۆپ بولۇپ كەتكەچكە، بۇ تارماقلار ھەيرىي لورمال ھالدا چوڭىيىپ كېتىدۇ ـ دە، مللي دارامەت نىسپي ھالدا ئازىيىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، رىقابەتلىشىش، ھايانكەشلىك قىلىش ۋە سودا ئېلانى چىقىرىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ كۆپلىگەن ئادەم كۆچى ۋە ماددىي كۈچ ئىسراپچىلىقى يۈز بېرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تەننەرخ ئېشىپ، كىرىم ئازىيىپ كېتىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مللي دارامىتىنىڭ ئېشىشىنى ئوخشاش بولمىغان تەرەپلەردە ۋە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە چەكلەيدۇ.

كاپىتالزم شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كاپىتالىستنىڭ قولىدا بولغانلىقتىن، مللي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى ئاممىغا ئەمەس، پەقەت بۇرژۇئازىيىگىلا خۇسۇسەن مونوپول بۇرژۇئازىيىگىلا پايدىلىق بولىدۇ.

مللي دارامەت تەقسماتى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

مللي دارامەت تەقسماتى دەسلەپكى تەقسىمات ۋە قايتا تەقسىماتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دەسلەپكى تەقسىمات دېگەندە مللي دارامەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولغان سىنىپلار، قاتلاملار ۋە ئۇلارنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ قايتا تەقسىمات دېگەندە بولسا مللي دارامەتنىڭ دەسلەپكى تەقسىمات ئاساسىدا يەنە بىر قېتىم تەقسىم قىلىنىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مللي دارامەت تەقسماتىنىڭ خاراكتېرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكنىڭ خاراكتېرى بەلگىلەيدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كاپىتالىستنىڭ قولىدا بولىدۇ، پرولېتارىياتتا بولسا ھېچنېمە بولمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرژۇئازىيە مللي دارامەتنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ، پرولېتارىيات بولسا ئۆز ئەمگەكى كۈچىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر كېلىدىغان قىسمىغىلا ئېرىشەلەيدۇ، ئېرىشكىنى بەزىدە ھەتتا مۇشۇ قىسمىدىنمۇ ئاز بولىدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەتتە مللي دارامەتنىڭ دەسلەپكى تەقسماتى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ: سانائەت كاپىتالىستلىرى، ئالدى بىلەن، پۈتۈن مللي دارامەت (v + m)نى ئىگىلىۋالىدۇ، ئاندىن كېيىن، بۇنىڭ ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا باراۋەر كېلىدىغان قىسمى (v)نى ئىش ھەققى سۈپىتىدە ئىشچىلارغا بېرىدۇ؛ قوشۇمچە قىممەتكە باراۋەر كېلىدىغان قىسمى (m)نى بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەرقايسى گۇرۇھلىرى ئارىسىدا تەقسىم قىلىشىۋالىدۇ: قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ سانائەت پايدىسى بولۇپ قالىدۇ، بىر قىسمى سانائەت كاپىتالىستلىرى تەرىپىدىن سودا كاپىتالىستلىرىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا سودا پايدىسى شەكلى ۋە ئۆسۈم شەكلى بىلەن تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ، يەنە بىر قىسمى بولسا يەر ئىگىلىرىگە يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن بېرىلىدۇ.

مللي دارامەت دەسلەپكى تەقسىمات ئاساسىدا يەنە قايتا تەقسىم قىلىنىدۇ. چۈنكى، كاپىتالىستىك دۆلەتتە، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولغان سىنىپلار ۋە گۇرۇھلاردىن باشقا دۆلەت ئەمەلدارلىرى، ئىدارە خىزمەتچىلىرى

هەربىيلەر، ساقچىلار، ئارتىسلار، يازغۇچىلار، دوختۇرلار، ئوقۇتقۇچىلار، پوپلار شۇنىڭدەك تۆرلۈك مۇلازىملار قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايدىغان كۆپلىگەن كىشىلەرمۇ بولىدۇ، بۇلارنىڭ كىرىمى مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى ئارقىلىق كېلىدۇ، يەنى ئەمگەكچىلەرگە دەسلەپتە تەقسىم قىلىنغان ئىش ھەققى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئالغان پايدا، ئۆسۈم ۋە يەر ئىجارىسىدىن كېلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: بۇنداق كىرىم «ماددىي جەھەتتە (ئىشلەپ چىقارغۇچى ئىشچىلارنىڭ) ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئىپتىدائىي كىرىمگە نىسبەتەن ئىيتقاندا ھاسىلي كىرىم بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 ـ توم، 413 ـ بەت)

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى، ئاساسەن، دۆلەتنىڭ خام چوتى ئارقىلىق بولىدۇ. دۆلەت خام چوتىدىكى كىرىمنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ـ باج ئېلىش، زايوم تارقىتىش ۋە قەغەز پۇل تارقىتىش. بۇرژۇئا دۆلەتلىرى باج ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ بىر قىسىم كىرىمىنى مالىيە كىرىمگە ئايلاندۇرۇۋالىدۇ، ئاندىن يەنە خام چوت چىقىمى جۈملىدىن ھەربىي خراجەت چىقىمى ئارقىلىق، ئۇنىڭ كۆپ قىسمىنى كاپىتالىستنىڭ چۆنتىكىگە سالىدۇ. بۇرژۇئا دۆلەتلىرى يەنە دائىم زايوم تارقىتىش چارىسى ئارقىلىق مەبلەغ يىغۇۋالىدۇ، زايومنىڭ دىرىنى قايتۇرۇش ۋە ئۆسۈمىنى بېرىشكە كېتىدىغان مالىيە چىقىمى بولسا باجنى كۆپەيتىش ۋە قەغەز پۇلنى كۆپەيتىپ تارقىتىش يولى بىلەن ھەل قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ بىر قىسىم كىرىمى تارتىۋېلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ كۆپ قىسمى خام چوت چىقىمى شەكلى بىلەن كاپىتالىستنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇرژۇئا دۆلەتلىرى يەنە قەغەز پۇلنى كەلەس ـ كەلمەس تارقىتىش، پۇلنى پاخالاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق، ئەمگەكچى خەلقتىن يەنمۇ ئېلىگىرىلەپ تارتىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم كىرىمىنى يەنە بىر قېتىم بۇرژۇئازىيىنىڭ چۆنتىكىگە سالىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، مىللىي دارامەتنىڭ بىر قىسمى يەنە مۇلازىمەت خراجىتى دېگەن نام بىلەن داۋالاش، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش ۋە تۇرمۇشقا خىزمەت قىلىش قاتارلىق غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ؛ بۇ تارماقلاردىكى كاپىتالىستلار يەنە پايدا شەكلىدە ئەمگەكچى خەلقنىڭ بىر قىسىم كىرىمىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالىدۇ.

دېمەك، كاپىتالىستىك دۆلەتتە مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە قايتا تەقسىم قىلىنىشى مىللىي دارامەتنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشى بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتتە مىللىي دارامەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى جەريانى پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇزلۇكسىز ئۇچراش جەريانى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

مىللىي دارامەت دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ھاسلىي كىرىم مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى بىلەن ئېرىشىلىدىغان

كىرىم. كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتە، مىللىي دارامەتنىڭ دەسلەپكى تەقسىماتى كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى جەريانىغا قاتناشقان سىنىپلار ۋە قاتلاملار ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. سانائەت كاپىتالىستلىرى، ئالدى بىلەن، ئىشچىلار ئىشلەپ چىقارغۇچى ھەممە مەھسۇلاتنى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ، ئۇنىڭ سېتىش ئارقىلىق، ئۇنىڭ ھەممە يېڭى قىممىتىگە ئېرىشىدۇ. يېڭى قىممەت ئىچىدە ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا باراۋەر كېلىدىغان قىسمى ئىش ھەققى سۈپىتىدە ئىشچىلارنىڭ كىرىمى بولىدۇ؛ قوشۇمچە قىممەتكە باراۋەر كېلىدىغان قىسمى بولسا پايدا سۈپىتىدە كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ. كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتە يەنە ئادەم سانى كۆپ بولغان، مادديي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايدىغان باشقا قاتلاملار جۈملىدىن دۆلەت ئەمەلدارلىرى، ھەربىيلەر، ساقچىلار، مالايلار ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشمايدىغان باشقا كىشىلەرمۇ بولىدۇ. ئۇلار مىللىي دارامەت يارىتىمايدۇ، ئۇلارنىڭ كىرىمى مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشى ئارقىلىق كېلىدۇ، كونكرېت ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىشچىلار ئېرىشكەن ئىش ھەققىدىن، كاپىتالىستلار ئالغان پايدىدىن ۋە يەر ئىگىلىرى ئالغان يەر ئىجارىسىدىن ھاسىل بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «جەمئىيەتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا بەۋاستە قاتناشمايدىغان بارلىق ئەزالىرى، مەيلى ئەمگەك قىلسۇن، ياكى قىلمىسۇن، ئۆزلىرىنىڭ يىللىق تاۋار مەھسۇلات ئىچىدىكى ئۈلۈشىنى يەنى ئۆزلىرىنىڭ ئىستېمال ۋاستىلىرىنى، ئالدى بىلەن، پەقەتلا ھەممىدىن ئاۋۋال مەھسۇلاتقا ئېرىشكەن بىرقانچە سىنىپتىن يەنى ئىشلەپ چىقارغۇچى ئىشچىلار، سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە يەر ئىگىلىرىنىڭ قولىدىن ئالىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ كىرىمى ماددىي جەھەتتە (ئىشلەپ چىقارغۇچى ئىشچىلارنىڭ) ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ھاسىل بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ، ئىپتىدائىي كىرىمگە نىسبەتەن ئېيتقالدا ھاسىلىي كىرىم بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 412 — 413 - بەتلەر) ھاسىلىي كىرىمگە ئېرىشىدىغان ھەربىيلەر، ساقچىلار، دۆلەت ئەمەلدارلىرى قاتارلىقلار بۇرژۇئازىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ۋە چەتكە قارىتا تاجاۋۇزچىلىق قىلىش، كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئۈچۈن بەۋاستە خىزمەت قىلىدۇ، شۇنداقلا ئۇلار بۇرژۇئا دېكتاتۇرىلىقىدىكى دۆلەت ماشىنىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇڭا ئۇلارنىڭ كىرىمىنىڭ بىر قىسمىنىڭ بۇرژۇئازىيەدىن ئېلىنىشى تەبىئىي، لېكىن ئۇنىڭ كۆپ قىسمى كەڭ ئىشچىلار ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كىرىمىدىن تۇتۇپ قېلىنىدۇ. بۇ بىر قىسىم ھاسىلىي كىرىم، ماھىيەتتە، پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى ئىپتىدائىي كىرىمدىن يەنە بىر قېتىم مەھرۇم قىلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مىللىي دارامەت، مىللىي دارامەت تەقسىماتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇلازىمەتچىلىك بۇنىڭدا باشقىلارغا ماددىي نەرسە شەكلى بىلەن ئەمەس، ئەمگەك شەكلى بىلەن مەلۇم ئۇنۇم يەتكۈزۈلىدىغان ھەرىكەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەك ئور[illegible]

ئەمگەك سىگدۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئەمەس، شۇڭا، ئۇنىڭ ياراتقان مەھسۇلى شەكىللىك ئىستېمال قىممىتى ئەمەس، بەلكى شەكىلسىز ئۇنۇم بولىدۇ. مۇلازىمەتچىلىك ھەرىكىتى ئىستېمالچىلارنىڭ تۇرلۈك ئالاھىدە ئېھتىياجلىرىنى قامدىيالىسمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغانلىقىدا.

مۇلازىمەتچىلىكنىڭ دائىرىسى كەڭ‌ۈك بولۇپ، بۇنىڭدا ئادەتتە، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت، سودا، پوچتا - مۇئامىلە، سەھىيە - ساقلىقنى ساقلاش، سەيلى - ساياھەت قاتارلىرى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تارماقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ مۇلازىمەت تارماقلىرىدا بولىدىغان بىر قىسىم ھەرىكەت ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈچۈن بىۋاستە خىزمەت قىلىدۇ، ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدە داۋاملىشىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، تاۋارلارنى تەرگە ئايرىش، ئوراش - قاچىلاش ۋە ساقلاش ۋەھاكازالار. بۇ خىل ھەرىكەت ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولۇپ، قىممەت يارىتالايدۇ، ئۇنىڭ نەتىجىلىرى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ۋە مىللىي دارامەت ئىچىگە كىرگۈزۈلۈشى كېرەك. ئەمما مۇلازىمەتچىلىك ھەرىكەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى قىممەت يارىتامايدۇ. مۇلازىمەتچىلىكتىن كەلگەن ھەق مۇلازىمەتچىلىك خىراجىتى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئەمگەك ياراتقان مىللىي دارامەتنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشىدىن كېلىدۇ، چۈنكى مۇلازىمەتچىلىكنىڭ ئۆزى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ۋە مىللىي دارامەت يارىتامايدۇ. بۇرۇنقى ستاتىستىكىسىدا مۇلازىمەتچىلىكنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ۋە مىللىي دارامەت ئىچىگە ئۇنىڭ بىر تۈرى سۈپىتىدە كىرگۈزۈلۈشى ئالدامچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە، ئۇنىڭدا كاپىتالىستىك دۆلەتنىڭ مىللىي دارامىتىنىڭ مىقدارى مۇبالىغە قىلىۋېتىلگەن بولىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاج تېپىشىغا، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى تەمىن ئەتكەن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ كۈن سانىپ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، مۇلازىمەتچىلىك كەسپى بىر ئىگىلىك تارمىقى سۈپىتىدە كۈن سانىپ كېڭىيىشكە يۈزلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى شۇكى، مۇلازىمەتچىلىك تارماقلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان ئەمگەك كۈچلىرى نىسپىي ھالدا كۆپىيىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان ئەمگەك كۈچلىرى بولسا نىسپىي ھالدا ئازىيىدۇ. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، XX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا، ئامېرىكىدا مۇلازىمەتچىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئەمگەك كۈچلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ تەخمىنەن 60 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلارنىڭ مۇلازىمەتچىلىك تارماقلىرىنى باشقۇرۇشتىكى مەقسىتى پايدا قوغلىشىش. نەتىجىدە، ئېلان چىقىرىش خىراجىتى جىددىي كۆپىيىدۇ، تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال بولغان ئوراش - قاچىلاش ئىشلىرىغا كېتىدىغان خىراجەت كۆپلىگەن ئىجتىمائىي بايلىقنى خورىتىپ تۈگىتىدۇ، ھاياتنىكە شلىك قىلىش ئىشلىرى ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇۋېرىدۇ، ۋەھاكازالار. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى

کاپیتالدزمنىڭ چىرىكلىكىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر.
مۇئامىلە خىراجىتى دېگەن ماددىنا قارالسۇن

پایدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن ھىر خىل شەكلى. كاپىتالىست تاۋارنى سېتىپ ئېرىشكەن، ئۇنىڭ ئاۋانسىلىغان كاپىتالىدىن ئېشىپ كەتكەن قالدۇق سوممىا. بۇ قالدۇق سوممىا يالالانما ئىشچى يارانقان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ، ئۇ ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ مەھسۇلى. قوشۇمچە قىممەت ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ مەھسۇلى دەپ قارالماي، ئاۋانسىلانغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ مەھسۇلى دەپ قارالغان چاغدا، ئۇ پايدىغا ئايلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «قوشۇمچە قىممەت ئاۋانسىلانغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى ھىر خىل مەھسۇلى سۈپىتىدە پايدىدىن ئىبارەت مۇشۇنداق ئۆزگەرگەن شەكلىنى ئالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 44 - بەت)

كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارنىڭ قىممىتىنى فورمۇلا بىلەن ئىپادىلىگەندە مۇنداق بولىدۇ: $W = c + v + m$ (W تاۋار قىممىتىگە، c ئۆزگەرمەس كاپىتالغا، v ئۆزگىرىشچان كاپىتالغا، m قوشۇمچە قىممەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە، $c + v$ تەننەرخ باھاسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. قوشۇمچە قىممەت m ئەسلىدە ئۆزگىرىشچان كاپىتال v نىڭ قىممىتىنىڭ كۆپىيىشى بولسىمۇ، لېكىن تەننەرخ باھاسى ھەققىدىكى ئىدىيە جەھەتتىن بۇرمىلىۋېتىلگەن. ئەگەر تەننەرخ باھاسىنى k بىلەن ئىپادىلىسەك، تاۋار قىممىتىنىڭ فورمۇلىسى $W = k + m$ بولىدۇ. بۇ يەردە، ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ پەرقى تۈگىگەن بولىدۇ. قوشۇمچە قىممەت ئاۋانسىلانغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ئىپادىلىنىپ، پايدىغا ئايلىنىدۇ. تاۋار قىممىتىنىڭ $W = k + m$ دېگەن فورمۇلىسى $W = k + p$ (p پايدىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ)غا ئۆزگىرىدۇ، يەنى تاۋار قىممىتى تەننەرخ باھاسى بىلەن پايدىنىڭ قوشۇلمىسىغا باراۋەر بولىدۇ. چۈنكى كاپىتالىستنىڭ نەزىرىدە، (1) كاپىتالىست ئەمگەك كۈچلىرىنى سېتىۋېلىشقا كېتىدىغان كاپىتالنى ئاۋانسىلاپلا قالماستىن، تۇرلۇك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشقا كېتىدىغان كاپىتالنىمۇ ئاۋانسىلىغان، ئىككىسىدىن بىرى كەم بولسا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈيۇشتۇرغىلى بولمايدۇ؛ (2) ئاۋانسىلانغان ئومۇمى كاپىتالنىڭ ھەممىسى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلگەن، شۇڭا ئاۋانسىلانغان ئومۇمىي كاپىتال ھەقىقە ئېرىشىشى كېرەك؛ (3) قوشۇمچە قىممەت تەننەرخ باھاسى ئۆچۈنلا ئاشقان سوممىا بولۇپ ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئاۋانسىلانغان ئومۇمىي كاپىتال ئۆچۈنمۇ ئاشقان سوممىا بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قوشۇمچە قىممەت كاپىتالنىڭ ئۆزىدىن كەلگەن ۋە ئاۋانسىلانغان ئومۇمىي كاپىتالدىن كەلگەن دەيدىغان ئىدىيە تېخىمۇ كۈچەيتىلىدۇ. «پايدىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىر قىممەت سوممىسى كاپىتال سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 44 - بەت)

قوشۇمچە قىممەتنىڭ پايدىغا ئايلىنىشى بىلەن، كاپىتالنىڭ ھەممە قىسىملىرى پايدىنىڭ مەنبەسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان رولى ۋە كاپىتالنىڭ يالالانما ئەمگەككە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى يوشۇرۇلۇپ قا

قوشۇمچە قىممەت بىلەن پايدىغا قارايدىغان بولساق، ئالدىنقىسى ماھىيەت، كېيىنكىسى ھادىسە بولسىمۇ، لېكىن ئىككىلىسى مىقدار جەھەتتە ئوخشاش. ئوخشاش بولمىغان تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەندىن كېيىن، باراۋەر مىقدارلىقى كاپىتال باراۋەر مىقدارلىقى پايدىغا ئېرىشىدۇ. پايدا مىقدارىنىڭ شۇ كارخانىنىڭ قوشۇمچە قىممەت مىقدارى بىلەن باراۋەر بولۇشى لازىم. پايدىنىڭ قانچىلىك بولۇشى ئەمگەك مىقدارىنىڭ قانچىلىك بولۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھاسىل قىلماستىن، بەلكى كاپىتالنىڭ قانچىلىك بولۇشى بىلەنلا ئوڭ ماناسىپ مۇناسىۋەتنى ھاسىل قىلغانلىقتىن، ئۇ يەنە گويا پايدا كاپىتالنىڭ مەھسۇلى بولىدىغاندەك، ئۇنىڭ ئەمگەك بىلەن مۇناسىۋىتى يوقىتىلغان بىر خىل ساختا كۆرۈنۈشنى پەيدا قىلىدۇ ـ دە، كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يوشۇرۇلۇپ قالىدۇ.

كاپىتالىستىك پايدا سانائەت كاپىتالىستلىرى ئالغان سانائەت پايدىسى بىلەن سودا كاپىتالىستلىرى ئالغان سودا پايدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپىتالىستىك ئىناۋەتلىك قەرز تۇزۇمىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۆسۈمچان كاپىتال فۇنكسىيىلىك كاپىتالغا مەبلەغ يېتكۈزۈپ بېرىش رولىنى ئويىنىغاچقا، سانائەت پايدىسى ياكى سودا پايدىسى يەنە كارخانا ئىگىسىنىڭ كىرىمى ۋە ئۆسۈمگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ.

پايدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھادىسە شەكلى، قوشۇمچە قىممەت پايدىنىڭ ماھىيىتى: بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۇزۇمىنى ئاقلاش ئۈچۈن، پايدىنى كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ مەھسۇلى دەۋالىدۇ. مارکسنىڭ پايدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى دېگەن نەزەرىيىسى پايدىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، پرولېتارىياتنىڭ بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرىشىنى ئۆتكۈر ئىدىيىۋى قورال بىلەن تەمىن ئەتتى.

پايدا نىسبىتى، ئوتتۇرىچە پايدا دېگەن ماددىلارغا قارالىڭ.

ئوتتۇرىچە پايدا ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا سېلىنغان ئوخشاش مىقدارلىقى كاپىتالدىن ئېرىشىلگەن تەڭ مىقدارلىقى پايدا. ئۇ ـ ئىجتىمائىي ئومۇمىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى بويىچە پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى ئايرىم كاپىتاللارغا بۆلۈنگەن ئۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇنى فورمۇلا بىلەن ئىپادىلىگەندە مۇنداق بولىدۇ:

ئوتتۇرىچە پايدا = ئاۋانسلانغان كاپىتال سوممىسى × ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى

ئوتتۇرىچە پايدىنى پايدىنىڭ مۇتلەق ئوتتۇرىچە تەڭ تەقسىم قىلىنىشى دەپ چۈشەنمەسلىك لازىم، ئۇ پايدىنىڭ تەخمىنلا ئوتتۇرىچە تەڭ تەقسىم قىلىنىشى، ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئوتتۇرىچە تەڭ تەقسىماتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ شەكىللىنىشى كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يوشۇرۇپ قالغان بولىدۇ. پايدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسىنى يوشۇرۇپ قالغان بولىدۇ، لېكىن پايدا مىقدارى بىلەن قوشۇمچە قىممەت مىقدارى يەنىلا باراۋەر بولىدۇ. پايدا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئۆزگەرگەندىن كېيىن، بىر مۇنچە

ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پايدا مىقدارى بىلەن قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ باراۋەر بولماي قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتىنىڭ رول ئويناشى ئارقىسىدا، غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى تارماقلارغا سېلىنغان كاپىتال (مەسىلەن، سودا كاپىتالى، بانكا كاپىتالى ۋە باشقا كاپىتاللار)مۇ ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېرىشىدۇ. ئوخشاش بولمىغان تارماقلاردىكى تەڭ مىقدارلىرىدىكى كاپىتالنىڭ تەڭ مىقدارلىرىدىكى پايدىغا ئېرىشىدىغانلىقى پايدىنىڭ ئازكۆپلۈكى پەقەت كاپىتالنىڭ مىقدارى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقى تەسىر پەيدا قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، پايدىنىڭ ماھىيىتى ۋە مەنبەسى تامامەن يوشۇرۇنۇپ قالىدۇ.

ماركس ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ شەكىللىنىشىنى تۇنجى بولۇپ قىممەت قانۇنىيىتى ئاساسىدا چۈشەندۈرۈپ بەردى. ماركسنىڭ ئوتتۇرىچە پايدا توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ شۇنى چوڭقۇر ئېچىپ بېرىدۇكى، كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا پايدا قوغلىشىشتا زىددىيەت ۋە رىقابەت بولىسىمۇ، لېكىن، پرولېتارىياتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىن ئىبارەت تۈپ مەسىلىدە، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى تامامەن بىر. «كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ رىقابىتى داۋامىدا ئۆزئارا ساختا قېرىنداشلاردىن بولۇپ كۆرۈنىدۇ، ئەمما پۈتكۈل ئىشچىلار سىنىپى ئالدىدا بولسا ھەقىقىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى بولۇپ ئۇيۇشىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 221 ـ بەت) كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، ئىشچىلار ئۆزلىرىنى تۇغرىدىن تۇغرا يالغان ئايرىم كاپىتالىستلار ئىگىلا ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگىمۇ ئۇچرايدۇ. پرولېتارىيات ئۆزىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ۋە ئېزىلىش ئورنىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، پۈتكۈل سىنىپ ئىتتىپاقلىشىپ، ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق پۈتكۈل بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى، كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىشى كېرەك.

پايدا نىسبىتى، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سانائەت پايدىسى سانائەت كاپىتالىستلىرى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېرىشكەن پايدا، ئۇ سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ ئىشچىلارنى توغرىدىن توغرا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

سانائەت كاپىتالىستلىرى كاپىتال ئاۋانسلاپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى سېتىۋېلىپ، زاۋۇت، كان قاتارلىق كارخانىلارنى باشقۇرۇپ، يالانما ئىشچىلارنى توغرىدىن توغرا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى بىلەن يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەتنى ئىگىلىۋالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سانائەت كاپىتالىستلىرى قوشۇمچە قىممەتنى بىرىنچى بولۇپ ئۆزلەشتۈرگۈچىلەردۇر.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ كېڭىيىشى ئارقىسىدا، سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشى جەريانىدا باشقا مۇستەقىل كاپىتال فورماتسىيىلىرى ئايرىلىپ چىقىپ، سودا كاپىتالى، قەرز كاپىتالى،

باندكا كاپىتالى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كاپىتاللار پەيدا بولدى، ئۇلار سانائەت كاپىتالىغا بېقىندۇ، سانائەت كاپىتالى ئۆچۈن خىزمەت قىلدۇ، ياكى سانائەت كاپىتالى ئۆچۈن تاۋار سېتىپ، قوشۇمچە قىممەتنى ئەملىگە ئاشۇرىدۇ؛ ياكى سانائەت كاپىتالىغا پۇل كاپىتال يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، قىسقىسى، بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىغا ۋاسىتىلىك ھالدا پايدا يەتكۈزىدۇ. تۇرلۈك كاپىتال فورماتسىيىلىرى بۇرژۇئازىيىنىڭ تۇرلۈك ئېكسپلاتاتسىيە گۇرۇھلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. سانائەت كاپىتالىستلىرى يالانما ئەمگەكچىلەر ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئۇلار بىلەن بىرلىكتە بۆلۈشۈۋالىدۇ. دېمەك، «قوشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلغان يەنى ئىشچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكىنى بىۋاسىتە شىلىۋالغان ھەمدە ئۇنى تاۋارغا مۇقىملاشتۇرغان كاپىتالىست قوشۇمچە قىممەتنى بىرىنچى بولۇپ ئۆزلەشتۈرگۈچى، بىراق ئۇ ھەرگىز قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەمەس. كېيىنكى ئۇنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا باشقا فۇنكسىيەلەرنى ئىچرا قىلغۇچى كاپىتالىستلار، يەر ئىگىلىرى ۋە باشقىلار بىلەن ئورتاق بۆلۈشۈۋالىشىغا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، قوشۇمچە قىممەت ئوخشاش بولمىغان قىسىملارغا بۆلۈنىدۇ. ئۇنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى ھەر خىل كىشىلەرگە تەئەللۇق بولىدۇ ھەمدە ئوخشاش بولمىغان، ھەر - بىرىدىن مۇستەقىل بولغان شەكىللەرگە، مەسىلەن پايدا، ئۆسۈم، سودا پايدىسى، يەر ئىجارىسى قاتارلىق شەكىللەرگە ئىگە بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 619 — 620 - بەتلەر) قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالىستلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھەرقايسى گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈشۈلىنىشى پۈتكۈل بۇرژۇئازىيە بىلەن پۈتكۈل پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەركىن رىقابەت مەۋجۇت بولغان شارائىتتا، سانائەت كاپىتالى، باشقا فۇنكسىيىلىك كاپىتالارغا ئوخشاشلا، ئۆزىنىڭ مىقدارىغا ئومۇمەن مۇۋاپىق كېلىدىغان ئوتتۇرىچە پايدىغا ئىگە بولىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ: «سانائەت كاپىتالىستىنىڭ پايدىسى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىنىڭ تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىغا باراۋەر كېلىدۇ»، «سودا پايدىسى تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسىنىڭ تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىغا باراۋەر كېلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 319 - بەت).

پايدا، ئوتتۇرىچە پايدا دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئىشلەپچىقىرىش باھاسى كاپىتالىزم شارائىتىدا تاۋار قىممىتىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى، ئۇ تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىسىنىڭ قوشۇلمىسىغا باراۋەر.

مۇنداق دەپ پەرەز قىلايلى: 500 يۆەنلىك ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال ئوخشاش بولمىغان بەش ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى (I، II، III، IV، V)غا تەڭ تەقسىم قىلىنغان، كاپىتالنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئۆزگەرمىگەن شارائىتتا، ئۇلارنىڭ قوشۇمچە قىممەت

نىسبىتى ئوخشاش بولغان، ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ قىممىتىمۇ ئوخشاشلا كاپىتالنىڭ يىللىق مەھسۇلاتىغا تولۇق يۆتكىلىگەن، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ كاپىتاللىرى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ نىسبىتى بويىچە ھەر يىلى تەڭ مىقداردىكى قوشۇمچە قىممەتكە ئېرىشىدىغان بولسا، بۇنداق ئەھۋالدا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك قۇرۇلمىلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، پايدا نىسبىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن.

كاپىتال (ۋە ئەمگەك كۈچلىرى) ئەركىن يۆتكىلىشكە بولىدىغان ئەھۋالدا، پايدا نىسبىتى تۆۋەنرەك تارماقلارنىڭ كاپىتالى (I، IV، V) ئەلۋەتتە پايدا نىسبىتى يۇقىرىراق تارماقلار (II، III)لارغا يۆتكىلىدۇ، رىقابەت ئارقىسىدا، پايدا نىسبىتى تەكشىلىنىپ، ئومۇمىي (ئوتتۇرىچە) پايدا نىسبىتى شەكىللىنىدۇ. جەدۋەلدە، ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال 500 (c + v) نى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 110 (M)گە بۆلگەندە چىقىرىلغان نىسبەت 22% بولىدۇ، بۇ، ئومۇمىي پايدا نىسبىتى بولىدۇ. بۇ ئومۇمىي پايدا نىسبىتى 22% جەدۋەلدىكى تارماق I نىڭ پايدا نىسبىتى (20%)گە ئاساسەن ئۈيغۇن كېلىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇ تارماقنىڭ كاپىتال تۈزۈلۈشى (80c:20v) ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە تۈزۈلۈشى (78c:22v) گە تازا يېقىن كېلىدۇ، بىراق كاپىتال بەش تارماقتا تەڭ تەقسىم قىلىنغاندىلا، ئاندىن شۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ.

دېمەك، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا تېگىشلىكىچە پايدا ئايرىم پايدا بولماستىن، بەلكى ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئاۋانسلانغان كاپىتالى 100 نى ئوتتۇرىچە پايدا 22% گە كۆپەيتىش بىلەن چىقىرىلغان كۆپەيمە 22، يەنى ئوتتۇرىچە پايدا بولىدۇ. ئۇ ھەرقايسى تارماقلارنىڭ تەننەرخ باھاسىغا قوشۇلغاندا، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قىممەت ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئۆزگىرىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكىچە ئىپادىلەيمىز:

كاپىتال	قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى	قوشۇمچە قىممەت	پايدا نىسبىتى	سەرپ قىلىنغان ئۆزگەرمەس كاپىتال	تاۋار قىممىتى	تەننەرخ باھاسى
I 80c + 20v	100%	20	20%	50	90	70
II 70c + 30v	100%	30	30%	51	111	81
III 60c + 40v	100%	40	40%	51	131	91
IV 85c + 15v	100%	15	15%	40	70	55
V 95c + 5v	100%	5	5%	10	20	15
جەمئىي 390c + 110v	—	110	—	—	—	—
ئوتتۇرىچە 78c + 22 v	—	22	22%	—	—	—

كاپىتال	قوشۇمچە قىممەت	تاۋار قىممىتى	تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسى	تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى	ئومۇمىي پايدا نىسبىتى	ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق
I 80C+20V	20	90	70	92	22%	+2
I 70C+30V	30	111	81	103	22%	−8
II 60C+40V	40	131	91	113	22%	−18
IV 85C+15V	15	70	55	77	22%	+7
V 95C+5V	5	20	15	37	22%	+17

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئەسلىدىكى ئالاھىدە پايدا نىسبىتىدىن چەتلەپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قىممەتتىنمۇ چەتلەپ كېتىدۇ. دېمەك، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئوتتۇرىچە تۈزۈلۈشىدىن يۇقىرى بولغان تارماقلار (I، IV، V)دا ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قىممەتتىن يۇقىرى بولىدۇ؛ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئوتتۇرىچە تۈزۈلۈشىدىن تۆۋەن بولغان تارماقلار (II، III)دا بولسا، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قىممەتتىن تۆۋەن بولىدۇ. لېكىن ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالدىن قارىغاندا، بەزى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭ قىممەتتىن چەتلەپ كېتىشى باشقا بەزى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭ قىممەتتىن چەتلەپ كېتىشى بىلەن بالانس بولۇپ كېتىدۇ (0=17+7+18−8−2+)، يەنى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى تاۋار قىممىتىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغا باراۋەر بولىدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قىممەتتىنمۇ ئۆزگەرگەن شەكىلدىلا ئىبارەت، خالاس.

ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، تاۋار قىممەت بويىچە ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە سېتىلىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولى شەكىل جەھەتتە ئۆزگەردى. ئىلگىرى، تاۋارنىڭ بازار باھاسى قىممەتنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۆرلەپ - چۈشۈپ تۇراتتى؛ ئەمدى بولسا ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى مەركەز قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۆرلەپ- چۈشۈپ تۇرىدىغان بولدى. ئۇزاقراق مەزگىلدىن قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەمىنلەشنىڭ شارائىتى، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا تاۋارنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شارائىتى بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدىغان ئىككى سەۋەب بار: (1) ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى. (2) تاۋار قىممىتىنىڭ ئۆزگىرىشى.

ئىشلەپچىقىرىش باھاسى شەكىللەنگەندىن كېيىن، تاۋار قىممەت بويىچە ئەمەس، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە سېتىلىدىغان بولۇپ قالغاندىكىن، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتالىستلىرى ئۆز تارمىقى ئەمەلىي يارىتىقان پايدىنى ئالالمای قالىدۇ، ئەمدى پەقەت ئۆزلىرى سالغان كاپىتال مىقدارى بويىچە، ئىجتىمائىي

ئومۇمىي كاپىتال ئىشلەپ چىقارغان ئومۇمىي قوشۇمچە قىممەت يېڭى ئومۇمىي پايدا ئىچىدىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن بىر ئۇلۇشنىلا ئالىدۇ. دېمەك، ھەربىر كاپىتالىست «ئومۇمىي كارخانىنىڭ بىر ھەسسىدارى» سۈپىتىدە، ئۆز پېيىنىڭ نىسبىتى بويىچە ئومۇمىي پايدىدىن بىر ئۇلۇشكە ئىگە بولىدۇ.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، پايدا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئۆزگەردى، قىممەت ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئۆزگەردى، بىر ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ ئەمەلىي ئىشلەپ چىقارغان قوشۇمچە قىممىتى يېڭى ئالغان پايدىسىنىڭ شۇ تارماقنىڭ تاۋارىنىڭ سېتىلىش باھاسى ئۆز ئىچىگە ئالغان پايدا بىلەن بىردەك بولۇشى پەقەت بىر خىل تاسادىپىي ئەھۋال بولۇپ قالدى. ئەمدى پايدا نىسبىتى بىلەن قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئوخشاش بولمايلا قالماستىن، پايدا بىلەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ مىقدارىمۇ، كۆپ ھاللاردا، ئوخشاش بولماي قالدى. پەقەت شۇ تارماقنىڭ كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ۋە ئوبوروت ۋاقتى كاپىتالنىڭ ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئورگانىك تۈزۈلۈشى ۋە ئوبوروت ۋاقتى بىلەن بىردەك بولغان پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدىلا، پايدا بىلەن قوشۇمچە قىممەت بىردەك بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئىككىسى بىردەك بولمىغان ئەھۋالدا، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پايدىسىمۇ قوشۇمچە قىممەتتىن يا كۆپرەك، يا ئازراق چەتلەپ كېتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش باھاسىمۇ ئوخشاشلا قىممەتتىن يا كۆپرەك، يا ئازراق چەتلەپ كېتىدۇ. دېمەك، «ھەرقايسى ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا، پايدا بىلەن قوشۇمچە قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نىسبىتى بىلەن قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكىلا ئەمەس ــ ئەمەلىي مىقدار جەھەتتىكى پەرق پايدىنىڭ ھەقىقىي خاراكتېرى ۋە مەنبەسىنى پۈتۈنلەي يوشۇرۇپ قويىدۇ، ئەھۋال بۇ نۇقتىدا غەرەزلىك ھالدا ئۆزگىنىمۇ، باشقىلارنىمۇ ئالدايدىغان كاپىتالىستلار ئۈچۈنلا شۇنداق بولۇپ قالماستىن، ئىشچىلار ئۈچۈنمۇ شۇنداق بولىدۇ. قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئۆزگىرىشى بىلەن، قىممەت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسىنىڭ ئۆزى يوشۇرۇۋېلىندى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 188 ـ بەت) شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىز ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى تەكشۈرگەن چېغىمىزدا، تەنەرخ باھاسىغا قوشۇلغان پايدىنىڭ، ئەمەلىيەتتە، شۇ تارماق بويىچە قىممەتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ چېكى ئېچىدە بەلگىلەنمەي، بەلكى تامامەن شۇ تارماقنىڭ تاشقىرىسىدا بەلگىلىنىدىغانلىقىنى بايقايمىز، شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىستلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، پايدا تاۋارنىڭ ئىچكى قىممىتىنىڭ سىرتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەلۇم نەرسە دېگەن چۈشەنچە تامامەن ئىنقىراز قىلىنىدى، مۇقىملاشتۇرۇلدى ۋە قاتمالاشتۇرۇلدى.

لېكىن، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئۆزگىرىشى ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ۋە قىممەت قانۇنىيىتىنى ھەرگىز ئىنكار قىلمىدى. چۈنكى، ھەربىر ئالاھىدە تارماقتىن قارىغاندا، پايدا قوشۇمچە قىممەتتىن چەتلەپ كەتكەن، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قىممەتتىن چەتلەپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمما پۈتكۈل جەمئىيەتتىن قارىغاندا، بۇنداق چەتلەپ كېتىشلەر ئۆز نۆۋىتىدە بىر ـ بىرىنى

قاپلاپ كېتىدۇ، شۇنداق قىلىپ، پايدىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغا، ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى قىممەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغا باراۋەر بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش باھاسى دېگەن ئۇقۇم، ئەمەلىيەتتە، سىمىت ئېيتقان «تەبىئىي باھا» بىلەن ۋە رىكاردو ئېيتقان «ئىشلەپچىقىرىش باھاسى» ياكى «ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى» بىلەن بىرنەرسە. بىراق، كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق قىممەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى پەرقلەندۇرەلمىدى. ماركس قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئۆزگىرىشى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ئارقىلىق، بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ھەل قىلالمىغان ئىككى مەسىلىنىڭ بىرى (يەنە بىرى بولسا قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى مەسىلىسى)نى ھەل قىلدى. رىكاردو ئېقىمىنى پارچىلىنىشقا ئېلىپ بارغان بىر سەۋەب دەل رىكاردونىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى مەسىلىسىنى قىممەت نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا شەرھىلەپ بېرەلمىگەنلىكىدىن ئىبارەت.

ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن قىممەتنىڭ بىردەك بولمىغانلىقى، تاۋارنىڭ ئۆز قىممىتى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە سېتىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى بۇرژۇئا چاكىنا ئېقتىسادشۇناسلىرى بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. ئۇلار ماركسنىڭ ئوتتۇرىچە پايدا ۋە ئىشلەپچىقىرىش باھاسى توغرىسىدىكى تەلىماتى ئۇنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە «زىت» كېلىدۇ، دەپ جۆيلۈشتى. ئەمەلىيەتتە، ماركسنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەلىماتى ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان. ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭ پەيدا بولۇشى قىممەت قانۇنىيىتىنى ئىنكار قىلمىسىدى، ئەكسىچە، ئۇ قىممەت قانۇنىيىتىنى ئاساس قىلدى. «قىممەت قانۇنىيىتى باھانىڭ ھەرىكىتىگە مۇكۇممزالىق قىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولغان ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئازىيىشى ياكى كۆپىيىشى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى تۆۋەن چۈشۈرىدۇ ياكى ئۆرلىتىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 200 - بەت) لېنىن: ماركس قىممەت قانۇنىيىتى ئاساسىدا ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى، دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «شۇنداق قىلىپ، باھانىڭ قىممەتتىن چەتلىشى ۋە پايدا تەكشىلىشىدىن ئىبارەت ھەممىگە مەلۇم بولغان. مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت ماركس تەرىپىدىن قىممەت قانۇنىيىتىگە ئاساسەن تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىلدى، چۈنكى ھەممە تاۋارنىڭ ئومۇمىي قىممەت مىقدارى باھانىڭ يىغىندىسىغا باراۋەر بولىدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 595 - بەت)

قىممەت، تەننەرخ باھاسى، ئوتتۇرىچە پايدا دېگەن مائارىپ لۇغىتى.

تەننەرخ باھاسى «ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى» ياكى «ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا ئەمەلىي سەرپ قىلىنغان ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالدىن تەشكىل قىلىنغان باھانى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، تاۋارنىڭ قىممىتى (W) نى $W = c + v + m$ دېگەن فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، مەلۇم بىر تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن

500 يۈەنلىك كاپىتالنى سەرپ قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭگەك ۋاستىلىرىگە 20 يۈەن، خام ئەشيا-ماتېرىياللارغا 380 يۈەن، ئىشچىلارنىڭ ئېش ھەققىگە 100 يۈەن كېتىدۇ دەيلى؛ قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنى %100 دەپ پەرەز قىلايلى، بۇ ھالدا، مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى (يۈەن) $W = 400c + 100v + 100m = 600$ بولىدۇ. ئەگەر مەھسۇلات قىممىتىدىن 100 يۈەنلىك قوشۇمچە قىممەت چىقىرۋېتىلسە، قالغان قىممىتى 500 يۈەن بولىدۇ، يەنى c بىلەن v دىن ئىبارەت ئىككى قىسىم قالىدۇ، بۇ كاپىتالىستنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان كاپىتالىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. كاپىتالىست ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ، تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسى بولىدۇ.

تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسى كاپىتال سەرپىياتى بىلەن ھېسابلىنىدۇ، تاۋارنىڭ ئەملىي سەرپىياتى بولسا ئەمگەك سەرپىياتى بىلەن ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، «كاپىتالىست تاۋارغا سەرپ قىلغان نەرسە بىلەن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزىگە سەرپ قىلىنغان نەرسە، شۇنىمىسىزكى، تامامەن ئوخشاش بولمىغان ئىككى مىقدار» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25-توم، 30-بەت). ئالدىنقىسى تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسى، كېيىنكىسى تاۋارنىڭ قىممىتى، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىدىن كىچىك بولىدۇ. كاپىتالىستلارنىڭ قارىشىچە، قوشۇمچە قىممەت m كاپىتالىستنىڭ ھېچقانداق خىراجىتى سەرپ قىلمىغايلا قولغا كەلتۈرۈلگەچكە، بۇ تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسىغا كىرمەيدۇ.

ئەگەر k بىلەن تەننەرخ باھاسىنى ئىپادىلەيدىغان بولساق، تاۋار قىممىتى $W = k + m$ بولىدۇ. دېمەك، تەننەرخ باھاسى تاۋار قىممىتىدىن كىچىك بولىدۇ. تەننەرخ باھاسى دېگەن كاتېگورىيە ئۆزگەرمەس كاپىتال بىلەن ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل قىلىنىشىدا ئويناىدىغان رولىنىڭ پەرقىنى يوققا چىقىرىدۇ، گويا قوشۇمچە قىممەت ئۆزگىرىشچان كاپىتالدىن ھاسىل بولغان ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئاۋانسلانغان كاپىتالدىن ھاسىل بولغاندەك. شۇنداق قىلىپ، كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى يوشۇرۇنۇپ قالىدۇ.

تەننەرخ باھاسى كاپىتالىست ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ، كاپىتالىستنىڭ كارخانا باشقۇرۇشتا پايدا ئالغان ياكى زىيان تارتقانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسىنىڭ ئەڭ ئۆۋەن چېكى تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 45-بەت) ئەگەر تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسى تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسىدىن يۇقىرى بولسا، كاپىتالىست پايدىغا ئېرىشىدۇ، ئۇنىڭ تىجارىتى پايدا بېرىدىغان تىجارەت بولىدۇ. ئەگەر تاۋار ئۆزىنىڭ تەننەرخ باھاسىدىن تۆۋەن باھادا سېتىلىدىغان بولسا، كاپىتالىست ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان كاپىتالنى تولۇق قايتۇرۇۋالالمايدۇ-دە، زىيان تارتىدۇ. شۇڭا تەننەرخ باھاسى تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكى بولىدۇ. كاپىتالىستنىڭ نەزىرىدە، تەننەرخ باھاسى تاۋارنىڭ ئۆزىگە خاس قىممىتى ياكى ئىچكى قىممىتىدىن ئىبارەت؛ قوشۇمچە قىممەت تاۋار قىممىتىنىڭ تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى بولغاستىن، بەلكى تاۋارنىڭ سېتىلىش

باھاسىنىڭ تاۋار قىممىتىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى؛ دېمەك، قوشۇمچە قىممەت تاۋارنىڭ سېتىلىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان بولماستىن، بەلكى تاۋارنىڭ سېتىلىشىنىڭ ئۆزىدىن كەلگەن.

تەننەرخ باھاسى كاپىتالىستىنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈكلۈكى ياكى ئاجىزلىقىنى بەلگىلەيدۇ. باشقا شارائىتلارى ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسى قانچە تۆۋەن بولسا، ئۇنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ. تەننەرخ باھاسىنى تۆۋەنلىتىشنىڭ ھەل قىلغۇچ شەرتى ئىلغار تېخنىكىنى قوللىنىش، ئەمگەك تەشكىلاتىنى ياخشىلاش، ئۆزگەرمەس كاپىتال سەرپىياتىنى تېجەش، ئىشلەپچىقىرىشتىكى بۇيۇملاشقان ئەمگەك ۋە تېرىك ئەمگەكنى زور دەرىجىدە ئىقتىساد قىلىپ، ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت. كاپىتالىست ئۆزئارا رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىپ، تېخنىكا كۆپ پايدىنىي قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ھامان تۆرلۈك يوللار ئارقىلىق ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، تاۋارنىڭ تەننەرخ باھاسىنى تۆۋەنلىتىشكە تىرىشىدۇ.

قىممەت، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى دېگەن مەدداردىلارغا قارالسۇن.

ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئايرىم تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلۇم تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى، ئۇ ئايرىم تەننەرخ باھاسى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ يىغىندىسىغا باراۋەر.

كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە، **ئوخشاش بىر** ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىچىدىكى كارخانىلار ئاۋانسىلىغان ئومۇمىي كاپىتال ئوخشاش بولغان تەقدىردىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلغان كاپىتال قىممىتى يەنى تەننەرخ باھاسى ئوخشاش بولمايدۇ، بۇ ئايرىم تەننەرخ باھاسىغا ھەرقايسى كارخانىلار ئېرىشكەن ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ھاسىل بولىدۇ. ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، شۇ تارماقنىڭ ئىجتىمائىي تەننەرخ باھاسىغا ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بولىدۇ. ئەگەر شۇ خىل تاۋارنىڭ بازار باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار بولغان كارخانا ئىشلەپچىقارغان تاۋارنىڭ ئايرىم تەننەرخ باھاسى ئىجتىمائىي تەننەرخ باھاسىدىن يۇقىرى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى بولىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بازار باھاسى بويىچە سېتىلغاندا، ئۇنى ئىشلەپچىقارغان كارخانا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېرىشەلمەيدۇ، بەلكىم ھېچقانداق پايدىغا ئېرىشەلمەسلىكى، ھەتتا زىيان تارتىشى مۇمكىن. ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشى بولغان كارخانا ئىشلەپچىقارغان تاۋارنىڭ ئايرىم تەننەرخ باھاسى ئىجتىمائىي تەننەرخ باھاسىدىن تۆۋەن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسىمۇ ئىجتىمائىي

ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن بولىدۇ، ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن بازار باھاسى بويىچە سېتىلغاندا، ئۇنى ئىشلەپ چىقارغان كارخانا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېرىشىپلا قالماستىن، بەلكى نورمىدىن ئارتۇق پايدىغمۇ ئېرىشىدۇ. ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىردەك بولغان كارخانا ئوتتۇرىچە پايدىنى ئەلۋەتتە تولۇق قولغا كەلتۈرەلەيدۇ.

ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ كاپىتالىستلىرى نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى قوغلىشىش ئۈچۈن، كۆچمىنىڭ بارچە يېڭى تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنىلەرنى قوللىنىپ، ئەمگەك تەشكىلاتىنى ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئۆز تاۋارىنىڭ تەننەرخ باھاسىنى تۆۋەنلىتىشكە تىرىشىدۇ. بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىچىدە ئىجتىمائىي تەننەرخ باھاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭمۇ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

تەننەرخ باھاسى، ئوتتۇرىچە پايدا، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى دېگەن مەددىلارغا قارالسۇن.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى «ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ كاپىتالىزم شارائىتىدا بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بويىچە ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىنى كۆرسىتىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئىجتىمائىي تەننەرخ باھاسى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ يىغىندىسىغا باراۋەر.

بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىچىدە، ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇلار ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلغان ئايرىم تەننەرخ باھاسى ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، ئايرىم تەننەرخ باھاسىغا ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، بازاردا سېتىلىدىغان بۇ خىلدىكى تاۋارلار ئىچىدە، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشى بولغان كارخانىلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار بولغان كارخانىلارنىڭ ئىشلەپ چىقارغانلىرى ئارىلىقىدا تەشكىل قىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوتتۇرا ھال بولغان كارخانىلارنىڭ ئىشلەپ چىقارغانلىرى زور كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشى بولغان كارخانا بىلەن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار بولغان كارخانىلارنىڭ تاۋارلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئۆزئارا تەڭشىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوتتۇرا ھال بولغان كارخانا ئىشلەپ چىقارغان تاۋارنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن بىردەك بولسا، ئوتتۇرا ھال ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى شۇ تارماقنىڭ ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشى بولغان كارخانىلار ياكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار بولغان كارخانىلار ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلات شۇ خىلدىكى مەھسۇلاتنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدىغان بولسا ياخشى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياكى ناچار ئىشلەپچىقىرىش

شارائىتى ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بولۇپ قالىدۇ. ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا بىرلىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان تەننەرخ باھاسى ئىجتىمائىي تەننەرخ باھاسى بولىدۇ. ئىجتىمائىي تەننەرخ باھاسىغا ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ھاسىل بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بۇ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئۇنىڭغا ھەمراھ سانائەتچىنىڭ ئايرىم تەننەرخ باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەيدۇ، بەلكى پۈتكۈل ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئوتتۇرىچە كاپىتال شارائىتىدا بۇ خىل تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەرپ قىلغان تەننەرخ باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 721 ـ 722 ـ بەتلەر)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋارنىڭ بازار باھاسى ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تەرىپىدىن تەڭشىلىدۇ. تەمىنلەش بىلەن تەلەپ تەڭپۇڭ ھالەتتە تۇرىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا، تاۋارنىڭ بازار باھاسى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن بىردەك بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، رىقابەتنىڭ ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تۈپەيلىدىن، تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، بازار باھاسى دائىم قىممەتنى چۆرىدەپ ستېخىسىيلىك ھالدا ئۆرلەپ ۋە تۆۋەن چۈشۈپ تۇرىدۇ: تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئۇ قىممەتتىن تۆۋەنلەپ كېتىدۇ؛ تەلەپ تەمىنلەشتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئۇ قىممەتتىن يۇقىرى ئۆرلەيدۇ. ئۇزاق بىرمەزگىلدىن قارىغاندا، بازار باھاسىنىڭ قىممەتتىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى بىلەن قىممەتتىن تۆۋەنلەپ كەتكەن قىسمى بىر ـ بىرىنى قاپلاپ كېتىدۇ؛ ئۇلارنىڭ تەڭشەلگەندىن كېيىنكى ئوتتۇرىچە سانىدىن قارىغاندا، باھا بىلەن قىممەت يەنىلا بىردەك بولىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى

تەننەرخ باھاسى، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى، ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بازار باھاسى تاۋارنىڭ بازاردىكى سېتىلىش باھاسى. ئوخشاش بىر خىلدىكى تاۋارنىڭ بىر بازاردا بىر خىللا باھاسى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بازار باھاسى مۇنداق مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئوخشاش بىر خىلدىكى تاۋارلارغا ئوخشاش باھا بېرىنچە پۇل تۆلىنىدۇ، گەرچە بۇ تاۋارلار بەكمۇ ئوخشاش بولمىغان ئايرىم شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان ۋە ئۇلارنىڭ تەننەرخ باھاسى تولمۇ ئوخشىمايدىغان بولسىمۇ،» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 222 ـ بەت)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى شەكىللىنىشتىن ئىلگىرى، باھا قىممەتنىڭ پۇل ئىپادىسى بولۇپ، ئىككىسى بىردەك بولۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تۈپەيلىدىن، تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، بازار باھاسى دائىم قىممەتنى چۆرىدەپ ستېخىسىيلىك ھالدا ئۆرلەپ ۋە تۆۋەن چۈشۈپ تۇرىدۇ: تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئۇ قىممەتتىن تۆۋەنلەپ كېتىدۇ؛ تەلەپ تەمىنلەشتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئۇ قىممەتتىن يۇقىرى ئۆرلەيدۇ. ئۇزاق بىرمەزگىلدىن قارىغاندا، بازار باھاسىنىڭ قىممەتتىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى بىلەن قىممەتتىن تۆۋەنلەپ كەتكەن قىسمى بىر ـ بىرىنى قاپلاپ كېتىدۇ؛ ئۇلارنىڭ تەڭشەلگەندىن كېيىنكى ئوتتۇرىچە سانىدىن قارىغاندا، باھا بىلەن قىممەت يەنىلا بىردەك بولىدۇ. قىممەت قانۇنىيىتى

بازار باھاسىنىڭ مۇنداق ئۆزگىرىپ ۋە چۈشۈپ تۇرۇشى ئارقىلىق، تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە مۇئامىلىسىنى ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرىدۇ.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنىڭ ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنى شەكىللەندۈرۈشى، تاۋار قىممىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا (تەننەرخ باھاسى + ئوتتۇرىچە پايدا) ئۆزگىرىشى بىلەن، بازار باھاسى قىممەتنى مەركەز قىلغان ھالدا ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا ستىخىيىلىك تۈردە ئۆزگەرتىپ ۋە تۆۋەن چۈشۈپ تۇرىدىغان بولدى. تەمىنلەش بىلەن تەلەپ تەڭپۇڭ بولۇپ تۇرغاندا، بازار باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن بىردەك بولىدۇ. تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى ئۆرلەپ كېتىدۇ. بۇنداقتا نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. بازار باھاسىنىڭ ئۆرلەپ، تۆۋەن چۈشۈپ تۇرۇشى ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش باھاسى قانۇنىيىتى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىنى ستىخىيىلىك ھالدا تەڭشەپ تۇرىدۇ.

بازار قىممىتى، ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى دېگەن مائارىپلارغا قارالسۇن.

بازار قىممىتى تارماقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رىقابىتى بىلەن شەكىللەنگەن تاۋارنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتى، ئۇ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۇچۇن سەرپ قىلىنغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بازار قىممىتىنى، بىر تەرەپتىن، بىر تارماق ئىشلەپ چىقارغان تاۋارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى دەپ قاراش كېرەك، يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ تارماقنىڭ ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان، شۇ تارماقنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان تاۋارلارنىڭ ئايرىم قىممىتى دەپ قاراش كېرەك.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 199 ـ بەت)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىجتىمائىي ئېھتىياجغا ئۇيغۇن كېلىدىغان مەلۇم تاۋارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوخشاش بولمىغان كارخانىلار ئىشلەپ چىقارغان بولىدۇ، بۇ تاۋارلار ئوخشاش بولمىغان ئايرىم قىممەتكە ئىگە. بارلىق تاۋارلارنىڭ ئايرىم قىممەتلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىدىن بۇ خىل تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممەت مىقدارى ھاسىل بولىدۇ. تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي قىممەت مىقدارىنى شۇ تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىغا بۆلۈپ چىقىرىلغان بىرلىك تاۋارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى ئەينى ۋاقىتتا بۇ خىل تاۋارنىڭ بازار قىممىتى بولىدۇ.

ئادەتتىكىسى ئەھۋالدا، مەلۇم خىلدىكى تاۋارلارنىڭ زور كۆپچىلىكى (80% نى تەشكىل قىلىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى) شارائىتى ئوتتۇرا ھال بولغان كارخانىلار تەرىپىدىن ئىشلەپ چىقىرىلغان بولىدۇ. شارائىتى ياخشى ۋە شارائىتى ناچار بولغان كارخانىلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلارنىڭ مىقدارى ئوخشاش (ھەرقايسىسى 10% نى تەشكىل قىلىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى)، ئۇلارنىڭ ئايرىم قىممىتى ئۆزئارا تەڭشىلىش

بىلەن شارائىتى ئوتتۇرا ھال بولغان كارخانىلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلارنىڭ ئايرىم قىممىتى بىلەن باراۋەر بولىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا ئوتتۇرا ھال شارائىت شۇ تارماقنىڭ ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بولۇپ قالىدۇ، شارائىتى ئوتتۇرا ھال بولغان كارخانىلار ئىشلەپ چىقارغان بۇ خىل تاۋارلارنىڭ ئايرىم قىممىتى (بەش يۈەن دەپ پەرەز قىلايلى) ئەينى ۋاقىتتا شۇ تاۋارلارنىڭ بازار قىممىتى بولىدۇ. تاۋار مۇنداق بازار قىممىتى (بەش يۈەن دەپ پەرەز قىلايلى) بويىچە سېتىلغاندا، ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى (تۆت يۈەن دەپ پەرەز قىلايلى) بازار قىممىتىدىن تۆۋەن بولىدۇ = دە، بىر يۈەنلىك نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى (ئالتە يۈەن دەپ پەرەز قىلايلى) بازار قىممىتىدىن يۇقىرى بولىدۇ، ئۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان قوشۇمچە پايدىنىڭ بىر قىسمىنى ئەمەلگە ئاشماي قالىدۇ. بازار قىممىتىنىڭ ئوتتۇرا ھال شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىگە يېقىن كېلىشى، مەلۇم دەرىجىدە، ياخشى شارائىت بىلەن ناچار شارائىتنىن ئىبارەت بۇ ئىككى قۇتۇپنىڭ كۆپ ھاللاردا بىر-بىرىنى قاپلاپ كەتكەنلىكىدىن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بازار قىممىتى ئۆچۈن ئېيتقاندا، رىقابەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىر بىۋاستە ئالدىنقى شەرت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا رىقابەت بولمىسا، بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بىرلىككە كەلگەن بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرمىسا، ئۇ ھالدا، شۇ تارماق ئىچىدە بازار قىممىتى شەكىللىنەلمەيدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ، «ئوخشاش بولمىغان ئايرىم قىممەتلەر بىر ئىجتىمائىي قىممەت، يەنى يۇقىرىدا ئېيتىلغان بازار قىممىتى بولۇپ تەڭشىلىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوخشاش بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا بىر خىل رىقابەت بولۇشى ھەمدە ئۇلار ئۆز تاۋارلىرىنى ساتىدىغان ئورتاق بازار بولۇشى لازىم.» (يۇقىرىقى كىتاب، 201 — 202 - بەتلەر) شۇنىڭ ئۈچۈن، بازار قىممىتى ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى ئىچىدە ئۆزئارا رىقابەتلىشىۋاتقان تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا، يەنى بازارغا سېلىنغان بۇنداق تاۋارنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئۆزگەرمىگەن، ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار بۇنداق تاۋارنىڭ زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلغان ئەھۋالدا، ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى بازار قىممىتىنى تەڭشەيدۇ. تاۋار بۇنداق قىممەت بويىچە سېتىلغاندا، ياخشى شارائىتتا ۋە ئوتتۇرا ھال شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى بازار قىممىتىدىن تۆۋەن بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ. ئەگەر ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار بۇنداق تاۋارنىڭ زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلسا، ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى بازار قىممىتىنى تەڭشەيدۇ. تاۋار بۇنداق بازار قىممىتى بويىچە سېتىلغاندا، ناچار شارائىتتا ئىشلەپ

چىقىرىلغان تاۋارلىرىنىڭ قوشۇمچە قىممىتى ئەمەلگە ئاشمايدۇ، ھەتتا ئۇلىرىنىڭ تەننەرخ باھاسىمۇ تولۇق ئەمەلگە ئاشالمايدۇ. ئوتتۇرا ھال شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلىرىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان قوشۇمچە قىممىتىنىڭ بىر قىسمىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئايرىم قىسمەت، ئىجتىمائىي قىسمەت، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى، بازار باھاسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئوتتۇرىچە قىسمەت ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان بىرلىك تاۋارنىڭ قىممىتى. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، بازاردا مەلۇم تاۋار بويىچە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ تەڭپۇڭ ھالەتتە تۇرىدۇ، ئوتتۇرا ھال شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار بۇ تاۋارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ، ياخشى شارائىت بىلەن ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ مىقدارى ئوخشاش، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئايرىم قىممىتى تەڭشەلگەندىن كېيىن ئوتتۇرا ھال شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ ئايرىم قىممىتى بىلەن بىردەك بولىدۇ دەپ پەرەز قىلىساق، بۇنداق ئەھۋالدا، ئوتتۇرا ھال شارائىت ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلار ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئۆزگەرمىگەن، ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان ئەھۋالدا (بۇ ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ناچارلىشىپ كەتكەنلىكىنى، بىرلىك تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ)، بۇ خىل تاۋار ئوتتۇرىچە قىممىتى ئۆسۈپ، ياخشى شارائىت ۋە ئوتتۇرا ھال شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىدىن يۇقىرى بولىدۇ، ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىدىن تۆۋەن بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوتتۇرىچە قىممەت ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى تەرىپىدىن تەڭشىلىدۇ. ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار تاۋارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدا ئىگىلىگەن نىسبەت قانچە چوڭ بولسا، ئوتتۇرىچە قىممەت ناچار شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى تەرىپىدىن تەڭشىلىدۇ، ئەگەر تاۋارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئۆزگەرمىگەن، ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلغان بولسا (بۇ ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى، بىرلىك تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىشقا كېتىدىغان ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنىڭ ئازايغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ)، بۇ خىل تاۋارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى تۆۋەنلەيدۇ، بۇ ناچار شارائىت ۋە ئوتتۇرا ھال شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىدىن تۆۋەن بولىدۇ، ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىدىن يۇقىرى بولىدۇ. بۇ چاغدا ئوتتۇرىچە قىممەت ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتى تەرىپىدىن تەڭشىلىدۇ. ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋار تاۋارنىڭ ئومۇمىي

مىقداردا ئىگىلىگەن نىسبەت قانچە چوڭ بولسا، ئوتتۇرىچە قىممەت ياخشى شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىگە ئۇنچە يېقىنلىشىدۇ.

ئوتتۇرىچە قىممەت تاۋار قىممىتىنى كۆرسىتىدىغان كاتېگورىيە، جەمئىيەت فورماتسىيىسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى مەۋجۇت بولىدىكەن، ئوتتۇرىچە قىممەت ھامان ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىراق، خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك شارائىتىدا، ئوتتۇرىچە قىممەت رىقابەت ئارقىلىق ستىخىيىلىك ھالدا شەكىللىنىدۇ.

بازار قىممىتى، ئوتتۇرىچە باھا دېگەن مىاددىلارغا قارالسۇن.

ئوتتۇرىچە باھا «ئوتتۇرىچە بازار باھاسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تاۋارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ پۇل ئىپادىسىنى كۆرسىتىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئوتتۇرىچە باھانىڭ ئۆزى بازار قىممىتى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «جىددىي يوسۇندا ئېيتقاندا، ھەربىر بىرلىك تاۋارنىڭ ياكى تاۋار ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ھەربىر مۇناسىپ قىسمىنىڭ ئوتتۇرىچە باھاسى ياكى بازار قىممىتى، بۇ يەردە، ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا ئىشلەپ چىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ قىممەتلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ھاسىل بولغان بۇ ئومۇمىي مىقدارنىڭ ئومۇمىي قىممىتى تەرىپىدىن شۇنىڭدەك بۇ ئومۇمىي قىممەتنى چاچقاندا ھەربىر بىرلىك تاۋارغا تېگىدىغان قىسىم تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 205 ـ بەت)

خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنىڭ ئاساسى قىلغان تاۋار ئىگىلىكىدە، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك تۈپەيلىدىن، بازاردا تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، بازار باھاسى قىممەتنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۆرلەپ ۋە تۆۋەن چۈشۈپ تۇرىدۇ. ئۇزاق بىر مەزگىلدىن قارىغاندا، بازار قىممىتىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن تۆۋەن چۈشۈشى بىر ـ بىرىنى قاپلاپ كېتىش بىلەن بىر ئوتتۇرىچە باھا ھاسىل بولىدۇ، ئۇ تاۋارنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتى ياكى ئىجتىمائىي قىممىتى بىلەن بىردەك بولىدۇ. شۇڭا ئوتتۇرىچە باھا بازار باھاسىنى تەڭشەش رولىنى ئويناىدۇ. قىممەتنىڭ بازار باھاسىنى تەڭشەش رولى دەل ئوتتۇرىچە باھا ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، تاۋار قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئۆزگەرگەچكە، بازار باھاسى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئۆرلەپ ۋە تۆۋەن چۈشۈپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا ئوتتۇرىچە باھا ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن بىردەك بولىدۇ، ئۇ يەنىلا بازار باھاسىنى تەڭشەش رولىنى ئويناىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش باھاسى، بازار باھاسى، ئوتتۇرىچە قىممەت، ئىجتىمائىي قىممەت دېگەن مىاددىلارغا قارالسۇن.

پايدا نىسبىتى قوشۇمچە قىممەت مىقدارى بىلەن ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ نىسبىتى. ئۇ، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى. ئەگەر p' پايدا نىسبىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بولسا، ئۇنىڭ ھېسابلاش فورمۇلىسى: $p' = \frac{m}{c+v}$ بولىدۇ. ماركس قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى بىلەن پايدا نىسبىتىنىڭ پەرقىنى

شەرھىلىگسىيدە مۇنداق دېگەنىدى: «ئۆزگىرىشچان كاپىتال بىلەن ھېسابلانغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسبىتى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئومۇمىي كاپىتال بىلەن ھېسابلانغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ نىسبىتى پايدا نىسبىتى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئوخشاش بىر مىقدار ئۈستىدىكى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ھېسابلاش ئۇسۇلى، ھېسابلاش ئۆلچىمى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ئۇلار ئوخشاش بىر مىقدارنىڭ ئوخشاش بولمىغان نىسبىتى يا كى مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 51 - بەت) قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى $\frac{m}{v}$ ئۆزگىرىشچان كاپىتال قىممىتىنىڭ كۆپەيمىش دەرىجىسىنى، ئىشچىلار ياراتقان يېڭى قىممەتنىڭ كاپىتالىست بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدا قانداق نىسبەت بىلەن تەقسىم قىلىنىدىغانلىقىنى يەنى كاپىتالىستنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى كۆرسىتىدۇ. پايدا نىسبىتى $\frac{m}{c+v}$ بولسا ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتال قىممىتىنىڭ كۆپەيمىش دەرىجىسىنى يەنى پايدا تېپىش دەرىجىسىنى، كاپىتالىستقا ئۆزى سالغان پۈتۈن كاپىتالغا قوشۇلغان قىممەتتىن قانچىلىكى تېگىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەمگەك قىممەتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى. يالغانما ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى قوشۇمچە قىممەت يارىتىشنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى قوشۇمچە قىممەتنى ئەمگەك كۆچىنى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىنىدىغان ئۆزگىرىشچان كاپىتال بىلەن سېلىشتۇرۇش، قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلاش بىلەن كاپىتالنىڭ مەھسۇلى دېگەن ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئىلمىي يوسۇندا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەمما، بۇ ئىلمىي چىنلىق كاپىتالىستلارنىڭ لەزىرىدە چىنلىق ئەمەس. كاپىتالىستلارنىڭ قارىشىچە، ئۇنىڭ پايدا ئىلىشى ئۈچۈن يالغۇز ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىلا چىقىم قىلىش، يەنى ئىشچىلارنى يالالاش كۇپايە قىلمايدۇ، ئۇنىڭ يەنە ئۆزگەرمەس كاپىتال سېلىشى يەنى زاۋۇت بىناسى سېلىشى، ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر، خام ئەشيا، قوشۇمچە قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىشى لازىم. ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، بازار ئېھتىياجىغا ئويغۇن كېلىدىغان مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقارغان ھەمدە ئۇنى ساتقاندىلا، ئاندىن ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتالنى قايتۇرۇۋالغاندىن باشقا يەنە مەلۇم ئوشۇق سومما پۈتۈشكىلى بولىدۇ. كاپىتالىستلار كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بۇنداق ئەھۋالىنى كۆرۈپ، تەبىئىي ھالدىلا قوشۇمچە قىممەتنى ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ مەلۇم قىسمى ھاسىل قىلغان بولماستىن، بەلكى ئاۋانسلانغان پۈتۈن كاپىتال ھاسىل قىلغان دېگەندەك قاراشقا كېلىدۇ، ئۆزىنىڭ پايدا ئىلىش دەرىجىسىنى تەبىئىي ھالدىلا قوشۇمچە قىممەتنى ئاۋانسلانغان پۈتۈن كاپىتال بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئۆلچەيدۇ. ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتالنىڭ خىيالىي مەھسۇلى بولغان قوشۇمچە قىممەت پايدا دېگەن ئۆزگەرگەن شەكىلگە ئىگە بولىدۇ. قوشۇمچە

قىممەتنىڭ پايدىغا ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىمۇ پايدا نىسبىتىگە ئۆزگىرىدۇ.

پايدا نىسبىتى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئىكەن، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار ئوخشاشلا پايدا نىسبىتىنىڭ مۇناسىپ هالدا ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولىدۇ. پايدا نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى، هەممىدىن ئاۋۋال، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا باغلىق. بىراق، پايدا نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىگە باغلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەندىكى ئۈچ ئامىلغا باغلىق: (1) كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى. قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى يەلگىلەنگەن شارائىتتا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى قانچە يۇقىرى بولسا، هەلۋەم مىقداردىكى كاپىتال قوبۇل قىلىندىغان تىرىك ئەمگەك شۇنچە ئاز بولىدۇ. شىلۈپلىنىغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى قانچە ئاز بولسا، پايدا نىسبىتى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى قانچە تۆۋەن بولسا، ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتال قوبۇل قىلىندىغان تىرىك ئەمگەك قانچە كۆپ بولسا، شىلۈپلىنىغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى قانچە كۆپ بولسا، پايدا نىسبىتىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. (2) كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى. پايدا نىسبىتى هامان مۇئەييەن ۋاقىت بىلەن، ئادەتتە بىر يىل بىلەن هېسابلىنىدۇ. باشقا شارائىتلار ئوخشاش بولغان ئەھۋالدا، كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى قانچە تېز بولسا، مۇئەييەن مىقداردىكى كاپىتال بىر يىل ئىچىدە شىلۈپلىغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى قانچە زور بولسا، يىللىق پايدا نىسبىتىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى قانچە ئاستا بولسا، ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتال بىر يىل ئىچىدە شىلۈپلىغان قوشۇمچە قىممەت مىقدارى قانچە ئاز بولسا، يىللىق پايدا نىسبىتىمۇ شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. (3) ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ ئېچىلىشلىك ئىشلىتىلىشى. مەسىلەن، كاپىتالىست ئىشچىلارنىڭ سالامەتلىكى ۋە ئامانلىقىغا قارىماي، زاۋۇت بىناسى قۇرۇلۇشى، بىخەتەرلىك ئۈسكۈنىلىرى قاتارلىق جەهەتلەردىكى چىقىمنى «تېجەش» ئارقىلىق، ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ چىقىمىنى ئازايتىپ، پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرەلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىشتىكى كېرەكسىز نەرسىلەر — كېرەكسىز داشقالالار، كېرەكسىز سۇ، كېرەكسىز گازلاردىن هەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش ئارقىلىقمۇ ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ چىقىمىنى ئازايتىپ، كىرىمنى كۆپەيتىپ، پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ.

پايدا نىسبىتى دېگەن بۇ كاتېگورىيە كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ هەرىكىتىنى تەھلىل قىلىشتا ئىنتايىن مۇهىم. پايدىلا ئىنتىلىش كاپىتالىستىنىڭ تەبىئىتى، كاپىتالىستلارنىڭ بارلىق هەرىكىتىنى ئۇلارنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى پايدا نىسبىتىنى قوغلىشىشتىن ئىبارەت بۇ هەل قىلغۇچ مۇددىئاسى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. ماركس «كاپىتال»نىڭ بەت ئاستى ئىزاهىدا مۇنداق بىر ئابزاس سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈپ، بۇ داۋلىنى ئاهايىتى جانلىق چۈشەندۈرۈپ بەرگەنىدى: «كاپىتال غۇۋغا ۋە جاڭجالدىن

ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ ۋە ئۆزى قورقۇنچاق كېلىدۇ. بۇنىسى راست، بىراق بۇ ھەقىقەتنىڭ ھەممىسى ئەمەس. تەبىئەت بوشلۇقتىن قورققانغا ئوخشاش، كاپىتال پايدىنىڭ يوقلۇقىدىن، ناھايىتى ئازلىقىدىن قورقىدۇ. مۇڭاپىق پايدىنى ئالالايدىغانلىقىغا كۆزى يەتسىلا، كاپىتال قالتىس دادىللىشىپ كېتىدۇ. %10 پايدا تېگىدىغان بولسا، كاپىتال ھەرقانداق ئىشقا سېلىنىشقا كۆنۈپ بېرىدۇ؛ پايدا %20 بولسا، ئۇ جانلىنىپ كېتىدۇ؛ %50 بولسا، ئۇ تەۋەككۈلچىلىك قىلىشتىن قورقمايدۇ؛ %100 بولسا، ئۇ ھەممە كىشىلىك قانۇنلىرىنى ئاياغ ئاستى قىلىدۇ؛ %300 بولسا، ئۇ دارغا ئېسىلىش خەۋپى بولسىمۇ ھەرقانداق جىنايەتتىن قايتمايدۇ. ئەگەر غەۋغا ۋە جاڭجال پايدا كەلتۈرسە، كاپىتال ئۇ غەۋغا ۋە جاڭجالغىمۇ مەدەت بېرىدۇ. ئەتەسچىلىك ۋە قۇل سودىسى ئەنە شۇنىڭ ئىسپاتىدۇر.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 829 - بەت)

كاپىتالنىڭ يۇقىرى پايدا نىسبىتىنى قوغلىشىشى كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى، ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولمىغان ۋە شۇ ۋەجىدىن پايدا نىسبىتىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا يۆتكىلىپ تۇرۇشىغا تۇرتكە بولىدۇ. نەتىجىدە، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پايدا نىسبىتى تەكشىلىشىكە يۈزلىنىپ، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى شەكىللىنىدۇ. ماشىنىلاشقان كاپىتالىستىك يىرىك سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە تېخنىكىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۇمۇمىيۈزلۈك ئۆستى، شۇنىڭ بىلەن، پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىشتەك يۈزلىنىش مەيدانغا كەلدى. ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەشكە يۈزلىنىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە خاس زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى «ئۇمۇمىي پايدا نىسبىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «بۇنداق پايدا نىسبىتى مۇتلەق شەكىل بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولسا، ئۇ، كاپىتالىستلار سىنىپى (ھەر يىلى) ھاسىل قىلغان قوشۇمچە قىممەت بىلەن جەمئىيەت دائىرىسىدىكى ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ نىسبىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 32 - توم، 73 - بەت) فورمۇلا بىلەن مۇنداق ئىپادىلەش مۇمكىن:

$$\text{ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى} = \frac{\text{قوشۇمچە قىممەت تىنىڭ ئۇمۇمىي سوممىسى}}{\text{ئۈجتىمائىي ئۇمۇمىي كاپىتال}}$$

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتلىرىنىڭ تەكشىلىشىگە بىلەن شەكىللىنىدۇ. پايدا نىسبىتىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي ئامىللار مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى؛ (2) كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى؛ (3) كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى. بىز مۇنداق پەرەز قىلايلى: جەمئىيەتتە تەڭ مىقداردىكى بەش كاپىتال بار، ئۇلارنىڭ ھەر-قايسىسى 1 مىليون يۈەن، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان 5 ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا سېلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاشلا يىلدا بىر قېتىم بولىدۇ، قوشۇمچە

قىممەت نىسبىتى ئوخشاشلا 100% بولىدۇ. بۇ بەش ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىغا سېلىنغان كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى بولسا ئوخشاش بولمايدۇ، مەسىلەن:

كاپىتال	قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى	قوشۇمچە قىممەت	تاۋار قىممىتى	پايدا نىسبىتى
I 80c+20v	100%	20	120	20%
II 70c+30v	100%	30	130	30%
III 60c+40v	100%	40	140	40%
IV 85c+15v	100%	15	115	15%
V 95c+5v	100%	5	105	5%

بۇ بەش ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ پايدا نىسبىتى ئوتتۇرىسىدا كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن پەرق ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، پايدىخور كاپىتالىست تەبىئىي ھالدا كاپىتالىنى پايدا نىسبىتى تۆۋەن بولغان تارماقلار (V، IV، I)دىن پايدا نىسبىتى يۇقىرى بولغان تارماقلار (III، II)غا يۆتكەيدۇ. رىقابەت ۋە كاپىتالنىڭ يۆتكىلىشى ئارقىلىق، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ مۇناسىۋىتىدە ۋاھاداً ئۆزگىرىش پەيدا بولىدۇ، ئەسلىدە پايدا نىسبىتى يۇقىرى بولغان تارماقلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلار كۆپىيىپ، باھاسى چۈشۈپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەشكە يۈزلىنىدۇ؛ ئەسلىدە پايدا نىسبىتى تۆۋەن بولغان تارماقلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلار ئازىيىپ، باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ پايدا نىسبىتى ئۆرلەشكە يۈزلىنىدۇ. ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پايدا نىسبىتى تەكشىلىشىپ بىر ئومۇمىي سەۋىيىگە يېتىكەن، ئوتتۇرىچە (ئومۇمىي) پايدا نىسبىتى شەكىللەنگەندىلا، ئاندىن كاپىتالنىڭ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا يۆتكىلىشى توختايدۇ، بۇ چاغدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بولغان 1 مىليون 100 مىڭ يۈەننى بەش تارماقنىڭ كاپىتالىدىن تەركىب تاپقان ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال 5 مىليون يۈەن (c+v)گە بۆلسەك، چىقىرىلغان پايدا نىسبىتى 22% بولىدۇ، مانا بۇ ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى بولىدۇ. تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن.

كاپىتال	قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى	قوشۇمچە قىممەت	ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى	ئوتتۇرىچە پايدا	ئوتتۇرىچە پايدا بىلەن قوشۇمچە قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق
I 80c+20v	100%	20	22%	22	+2
II 70c+30v	100%	30	22%	22	−8
III 60c+40v	100%	40	22%	22	−18
IV 85c+15v	100%	15	22%	22	+7
V 95c+5v	100%	5	22%	22	+17
جەمئىي 390c+110v	100%	110	22%	110	0

ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتاللىرىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ۋە قوشۇمچە قىممەت نىسبتى ئوخشاش، لېكىن كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولمىسا، شۇ تارماقلارنىڭ قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ۋە پايدا نىسبىتىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى يۇقىرى تارماقنىڭ پايدا نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ، ئەكسىچە، كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى تۆۋەن تارماقنىڭ پايدا نىسبىتى تۆۋەن بولىدۇ. كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولمىغان ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدا يۆتكىلىشىمۇ ئوخشاشلا شۇ تارماقلارنىڭ پايدا نىسبىتىنى تەكشىلەشتۈرىدۇ.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى شەكىللەنگەندىن كېيىىن، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتالىستلىرى ئېرىشكەن پايدا ئۆز تارمىقى ياراتقان قوشۇمچە قىممەت بولماستىن، بەلكى مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە بارلىق ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتالىستلىرى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتال ياراتقان ئومۇمىي قوشۇمچە قىممەت (ياكى ئومۇمىي پايدا)نىڭ بىر قىسمى، يەنى ھەربىر ئايرىم كاپىتال ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالدا ئىگىلىگەن نىسبىتى بويىچە ئېرىشكەن ئۈلۈش بولىدۇ. دېمەك، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىشى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتالىستلىرىنىڭ تەڭ مىقداردىكى كاپىتالغا تەڭ مىقداردىكى پايدا تېلىكىش پرىنسىپى بويىچە قوشۇمچە قىممەتنى قايىتىدىن تەقسىم قىلىشىدىن ىبارەت بولىدۇ.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پايدا نىسبىتى جەھەتتىكى پەرقلا ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ قالماستىن، بەلكى ئوخشاش بولمىغان بۇ پايدا نىسبەتلىرىنىڭ تەكشىلىشى داۋامىدا ئىگىلىگەن سالمىغىمۇ ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. بۇ سالماق ئوخشاش بولمىغان تارماقلارغا سېلىنغان كاپىتاللارنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالدا ئىگىلىگەن نىسبەتلىرىدىن ئىبارەت. شۇڭا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ سەۋىبىسى ئىككى ئامىلغا باغلىق: (1) ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ، كاپىتالنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ۋە ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ تەڭ بولماسلىقى سەۋەبىدىن ھاسىل بولغان ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتلىرى؛ (2) ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىمات نىسبىتى يەنى ئوخشاش بولمىغان تارماقلارغا سېلىنغان كاپىتالنىڭ نىسپىي مىقدارى. شۇڭا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتلىرىنىڭ ئاددىي ھالدا تەكشىلىشى ئەمەس، ئۇ ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا سېلىنغان كاپىتال سوممىسىنىڭ تەڭ بولماسلىقى سەۋەبى بىلەن ناھايىتى چوڭ پەرق قىلىدۇ. ھەرقايسى تارماقلارنىڭ قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ۋە ئولارنىڭ كاپىتاللىرىنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش دەپ پەرەز قىلايلى. ئۇ ھالدا، ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالدا كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى تۆۋەنرەك تارماقتىكى كاپىتالنىڭ

ئىكسىلىگەن سالمىقى قانچە چوڭ بولسا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەكسىچە، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى يۇقىرىراق تارماقتىكى كاپىتالنىڭ ئىكسىلىگەن سالمىقى قانچە چوڭ بولسا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىش داۋامىدا ئەمەلگە ئاشىدىغان ئوتتۇرىچە سان، ئۇ ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتلىرىنىڭ بىر خىل تەكشىلىشىش يۈزلىنىشى، تەكشىلىشىش ھەرىكىتى سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى بويىچە ھەرقايسى تارماقلارنىڭ كاپىتالستلىرىغا تېگىدىغان پايدا ئايرىم پايدا بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرىچە پايدا (ئاۋانسلانغان كاپىتال مىقدارى × ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى) بولىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئەگىشىپ، ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ تاۋارلىرىنىڭ قىممىتىمۇ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى (تەننەرخ باھاسى + ئوتتۇرىچە پايدا) غا ئۆزگىرىدۇ.

سودا كاپىتالى گەرچە قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشقا قاتنىشمىسىمۇ، ئەمما قوشۇمچە قىممەت تەقسىماتىغا قاتنىشىدۇ، شۇڭا، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى بويىچە، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە قاتنىشىدۇ.

ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: «باشقا بارلىق شارائىتلار (جۈملىدىن ئاۋانسلانغان پۈتۈن ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ قىممىتى) بەلگىلەنگەن ئالدىنقى ئىشەرت ئاستىدا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ ئومۇمىي ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 220-بەت) دېمەك، كاپىتالستلارنىڭ ھەممىسى ئومۇمىي كاپىتالنىڭ پۈتكۈل ئىشچىلار سىنىپىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا قاتنىشىدۇ ھەمدە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش دەرىجىسىنى بەلگىلەشكە قاتنىشىدۇ. ئىشچىلار ئۆزلىرىنى بىۋاسىتە ياللىغان ئايرىم كاپىتالستلارنىلا ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ قالماستىن، بەلكى بىر سىنىپ سۈپىتىدە پۈتكۈل كاپىتالستلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگىمۇ ئۇچرايدۇ.

پايدا نىسبىتى، ئوتتۇرىچە پايدا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى «ئومۇمىي پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، كاپىتالستىك جەمئىيەتتە ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتلىرىنىڭ تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئارقىلىق تەكشىلىشىپ ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى بولۇپ شەكىللىنىشىنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە خاس ئىقتىسادىي قانۇنىيەت، كاپىتالنىڭ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان شارائىتتىلا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى رول ئوينايدۇ.

ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا سېلىنغان كاپىتالارنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى، ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، تەڭ مىقداردىكى كاپىتال تەڭ مىقداردا بولمىغان ئەمگەكنى ئىشقا سېلىپ، تەڭ مىقداردا بولمىغان قوشۇمچە ئەمگەكنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىپ، تەڭ مىقداردا بولمىغان قوشۇمچە

قىممەتنى ھاسىل قىلىپ، يۇقىرى ـ تۆۋەنلەكى ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتنى شەكىللەندۈرىدۇ: كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى تۆۋەن بولغان تارماقلارنىڭ پايدا نىسبىتى يۇقىرىراق بولىدۇ؛ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى يۇقىرى بولغان تارماقلارنىڭ پايدا نىسبىتى تۆۋەنرەك بولىدۇ. كاپىتالىستلار تەخمىنۇ كۆپ پايدا ئۇندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، ھامان كاپىتالنى پايدا نىسبىتى تۆۋەنرەك تارماقتىن پايدا نىسبىتى يۇقىرىراق تارماقتا يۆتكەشكە تىرىشىدۇ. ئەسلىدە پايدا نىسبىتى يۇقىرىراق تارماقلارغا كاپىتال كۆپلەپ كىرگەنلەكى ئۈچۈن، بۇ تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى زور دەرىجىدە ئېشىپ، مەھسۇلاتى پەيدىنپەي ئېھتىياجدىن ئېشىپ بارىدۇ، تاۋارنىڭ باھاسى بارا ـ بارا چۈشۈپ كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن پايدا نىسبىتىمۇ تۆۋەنلەپ كېتىدۇ؛ ئەسلىدە پايدا نىسبىتى تۆۋەنرەك بولغان تارماقلاردا بولسا، مەبلەغ ئازىيىپ كەتكەنلەكى ئۈچۈن، بۇ تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ئاستا ـ ئاستا كېمىيىپ، تاۋارى پەيدىنپەي ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. تاۋارنىڭ باھاسى ئۆرلەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن پايدا نىسبىتىمۇ ئۆسۈپ كېتىدۇ. تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت، كاپىتالنىڭ يۆتكىلىشى ۋە باھانىڭ ئۆرلىشى، چۈشۈشى ئارقىسىدا، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتلىرى تەكشىلىشپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى شەكىللىنىدۇ. دېمەك، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ شەكىللىنىشى كاپىتالىستلارنىڭ پايدا قوغلىشىشى، رىقابەتلىشىشىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ بىر خىل ئىچكى يۆزلىنىشى. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «رىقابەت ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپ چىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پايدا نىسبەتلىرىنى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قىلىپ تەكشىلەشتۈرىدۇ». «بۇ، كاپىتالنىڭ ئۆزلۈكسىز تۇرده بىر تارماقتىن پايدىسى ۋاقتىنچە ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولغان باشقا بىر تارماقتا يۆتكىلىپ تۇرۇشى ئارقىلىق ئەملگە ئاشىدۇ». «كاپىتالنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇنداق يۆتكىلىپ تۇرۇشى پايدا نىسبىتىنىڭ ئۆرلەشىگە چاپىشىپ ھەردەملىرىنى كەلتۈرىدۇ، بۇ ھەردەملەرنىڭ ئازدۇر ـ كۆپتۇر تەڭپۇڭلىشىشى بىلەن پايدىنى ھەممىلا يەردە ئوخشاش ئومۇمىي سەۋىيىگە يەتكۈزىدىغان يۆزلىنىش كېلىپ چىقىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 231 ـ 232 ـ بەتلەر)

ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبەتلىرىنىڭ تەكشىلىشىش پەقەت بىر خىل ئومۇمىي يۆزلىنىش، ئۇنى پايدىنىڭ مۇتلەق تەكشىلىشىشى دەپ قاراشقا بولمايدۇ. ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى رولىنى ئاۋاتقان شارائىتتىمۇ ھەرقايسى تارماقلارنىڭ پايدا نىسبەتلىرى ئوتتۇرىسىدا يەنىلا پەرق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۇزاقراق مەزگىلدىن قارىغاندا، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ پايدا نىسبەتلىرىنىڭ ھەقىقەتەن بىر خىل تەكشىلىشىش يۆزلىنىشى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا، ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان يۆزلىنىش بولغان ئومۇمىي قانۇنىيەت، باشتىن ـ ئاخىر، ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە تەقرىبىي شەكىل بىلەن، ئۆزلۈكسىز بولۇپ تۇرغان داۋالغۇشتىن ھاسىل بولغان ئەمما ئەبەدىي بىر يەردە توختىمايدىغان ئوتتۇرىچە ئەھۋال سۈپىتىدە

رول ئويناپدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 181 - بەت)

بۇ قانۇنىيەت كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشتەكى زىددىيەت ۋە رىقابەتنىلا كۆرسەتمەي بېرىش بىلەنلا قالماستىن، تېخىمۇ مۇھىمى، كاپىتالىزم شارائىتىدا، مۇشچىلارنىڭ ئۆزلىرىنى بەڭگۈسىتە يالىغان ئايرىم كاپىتالىستلارنىڭلا ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ قالماي، بەلكى پۈتكۈل كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭمۇ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنىڭ چوڭقۇر ئىقتىسادىي يىلتىزىنى ئېچىپ بەردى.

پايدا نىسبىتى، ئوتتۇرىچە پايدا، ئوتتۇرىچە پايدا قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى «ئومۇمىي پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ تۆۋەنلەپ بېرىشىنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىن ئارتۇق پايدىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە رىقابەتتە تۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، بەس - بەس بىلەن تېخنىكىنى ياخشىلاش، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشىگە سەۋەب بولىدۇ، كۆپسېستۇاتقان ئىجتىمائىي كاپىتال ئومۇمىي سوممىسىدا، ئۆزگەرمەس كاپىتال ئۆزگىرىشچان كاپىتالدىن تېز ئۆسكەنلىكى ئۈچۈن، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. مۇئەييەن مەزگىل ئىچىدە، ئۆزگەرمەس كاپىتالنىڭ مۇتلەق مىقدارى ئۈزلۈكسىز كۆپىيىدۇ، كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مىقدارىمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىدۇ، ئۆزگىرىشچان كاپىتالنىڭ مۇتلەق مىقدارى، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى (m') = 100% ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلايلى، بۇنداق ئەھۋالدا، ئەگەر P' بىلەن پىرسەنت بويىچە ھېسابلانغان ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنى بىلدۈرىدىغان بولساق، ئۇ ھالدا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بارىدۇ:

ئەگەر $v = 100$، $c = 50$ بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، $P' = \frac{100}{150} = 66\frac{2}{6}\%$ بولىدۇ؛

ئەگەر $v = 100$، $c = 100$ بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، $P' = \frac{100}{200} = 500\%$ بولىدۇ؛

ئەگەر $v = 100$، $c = 200$ بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، $P' = \frac{100}{300} = 33\frac{1}{3}\%$ بولىدۇ؛

ئەگەر $v = 100$، $c = 300$ بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، $P' = \frac{100}{400} = 25\%$ بولىدۇ؛

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ بېرىشى كاپىتالنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتىدا ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ كۆندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بارغانلىقى، ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، كاپىتالىستلارنىڭ ئۆز ئىرادىسىگە باغلىق بولمايدىغان ئوبيېكتىپ يۇزلىنىشى. ماركس بۇنداق دەيدۇ: «ئومۇمىي

پايدا نىسبىتىنىڭ كۆندىن - كۈنگە تۆۋەنلەپ بېرىش يۈزلىنىشى پەقەت ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى شارائىتىدىكى ئۆزگىچە ئىپادىسى.»(«ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25-توم، 237-بەت)

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىن ۋە ئىشچىلار ئۈچرايدىغان ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ يېنىكلىشىدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن، ھەتتا قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئۆزلۈكسىز ئۆسۈۋاتقان ئەھۋالدىمۇ، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ كېتىشى مۇمكىن. مەسىلەن، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى 60c:40v بولغان ئەھۋالدا، ئەگەر قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولسا، پايدا نىسبىتى 40% بولىدۇ؛ ئەگەر قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى ئۆسۈپ 150% كە، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۆسۈپ 80c:20v گە يەتسە، بۇ چاغدا پايدا نىسبىتى 30% كە چۈشىدۇ.

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ھەرگىز كاپىتالىستلار ئېرىشىدىغان پايدا مىقدارىنىڭ ئازىيىپ كېتىشىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. پايدا مىقدارىنىڭ ئاز-كۆپ بولۇشى پايدا نىسبىتى ۋە كاپىتال مىقدارىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا باغلىق. كاپىتال جۈغلانمىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئۆزلۈكسىز ئېشىپ بارىدۇ، دېمەك، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بارغان تەقدىردىمۇ، پايدىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدۇ، پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى بىلەن پايدا مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى بىرلا ۋاقىتتا بولىدۇ، ئۇلار بىر جەريانىنىڭ ئىككى تەرىپى. مەسىلەن، ئىجتىمائىي كاپىتال 1 مىڭدىن 3 مىڭغا كۆپەيگەن، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى 60c:40v دىن 80c:20v گە ئۆسكەن، ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدىكى قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى 100% بولغان شارائىتتا، پايدا نىسبىتى 40% تىن 20% كە تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، پايدا مىقدارى بولسا 400دىن 600گە كۆپەيىدۇ. شۇڭا ماركس بەزىدە ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتىنى پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ كېتىش ۋە ئەينى ۋاقىتتا پايدا مىقدارى ئۆسۈشتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قانۇنىيەت دەپمۇ ئاتىغان.

پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ۋە پايدا مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى كاپىتالنىڭ جۈغلىنىشى قانۇنىيىتىنىڭ رول ئوينىشىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. كاپىتالنىڭ جۈغلىنىشى كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئۆسۈشىگە سەۋەب بولۇپ، پايدا نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىدۇ. كاپىتال ئومۇمىي مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزگىرىشچان كاپىتال ئۆزگەرمەس كاپىتالغا قارىغاندا تېسپى ھالدا ئازىيىدۇ، ئۇنىڭ مۇتلەق مىقدارى بولسا كۆپىيىدۇ، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ئەمگەك مىقدارى، شۇنىڭدەك قوشۇمچە قىممەت مىقدارى ۋە پايدىنىڭ مۇتلەق مىقدارىمۇ كۆپىيىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە جۈغلاش جەريانىنىڭ بىرىشىدا، ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش مۇمكىن بولغان ۋە ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغان قوشۇمچە ئەمگەك مىقدارى، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي كاپىتال ئۆزلەشتۈرگەن پايدىنىڭ مۇتلەق مىقدارى مۇقەررەر ھالدا كۆپىيىدۇ. لېكىن، بۇخىشاشلا

مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتى ۋە جەرياناش قانۇنىيىتى، ئوزۇقلۇق مىقدارى كۆپەيگەن چاغدا، ئوزۇقلۇق مەسىلىسى كاپىتالىستىك قىممەتنى تېرىك ئەمگەككە ئوزۇقلۇق كۆرسەتكۈچىنىڭ كاپىتال قىممىتىگە قارىغاندا بارغانسېرى تېز كۆپەيتىدۇ. دېمەك، ئوخشاشلا مۇشۇ قانۇنىيەتلەر ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ مۇتلەق پايدا مىقدارىنى كۆندىن-كۈنگە كۆپەيتىدۇ، ئۇنىڭ پايدا نىسبىتىنى كۈندىن-كۈنگە تۆۋەنلىتىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 244-بەت)

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلىشى ئاساسىي بولىدۇ. چۈنكى بىر قاتار ئامىللار ئەكسىچە رول ئويناپ، ئۇنىڭ تۆۋەنلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدۇ، ئۇنى ئارقىغا سوزىدۇ ۋە قىسمەن ھالدا يوقاتا چىقىرىدۇ، ئۇنىڭ يۈزلىنىش خاراكتېرىنى ئىگە قىلىدۇ. بۇ ئامىللار كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىشى، ئىش ھەققىنىڭ ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ قىممىتىدىن تۆۋەنلىتىلىشى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا ماشىنا، ئۇسكۇنە ۋە خام ئەشيا قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى قىممىتىنىڭ تۆۋەنلىشى، كۆپلىگەن نىسپىي ئوشۇق ئاھالىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى سەۋەبىدىن بەزى تارماقلارنىڭ قول ئەمگىكىنى ئىشلىتىشى، تاشقى سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، شۇنىڭدەك ھەسسىدارلىق كاپىتالىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئىبارەت. بۇ ئامىللار بۇ قانۇنىيەتنى ئەمەلدىن قالدۇرمايدۇ، ئەمما ئۇنىڭ رولىنى ئاجىزلىتىدۇ. «شۇڭا، بۇ قانۇنىيەت بىر خىل يوزلىنىش سۈپىتىدىلا رول ئويناپ، ئۇنىڭ رولى مۇئەييەن ئەھۋال ئاستىدا ھەمدە ئۇزاق بىر مەزگىل ئارقىلىقلا ئاندىن ئېنىق، نامايان بولىدۇ.»

(يۇقىرىقى كىتاب، 266-بەت)

ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتىنىڭ رولى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىرىنى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭەيتىلىشى بىلەن قىممەتنىڭ كۆپىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئاھالە ئوشۇقچىلىقى بىلەن كاپىتال ئوشۇقچىلىقى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن مۇستەملىكە ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، شۇنىڭدەك بۇرژۇئازىيە ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە باشقا زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈردى. بۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ چەكلىمىلىكىنى ۋە تارىخىي ۋاقىتلىقلىقىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

پايدا نىسبىتى، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نورمىدىن ئارتۇق پايدا «نورمىدىن تاشقىرى پايدا» دەپمۇ تەرجىمە قىلىنىدۇ. ئۇ، تاۋارنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن بولۇشى بىلەن ھاسىل بولغان پايدا، يەنى ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن پايدىنى كۆرسىتىدۇ. تاۋارنىڭ ئايرىم قىممىتىنىڭ ئىجتىمائىي قىممىتىگە يەتمىگەن سانى نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنى شەكىللەندۈرىدۇ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ساھەسىدە، نورمىدىن ئارتۇق پايدا نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئوزۇقلۇقىدۇر.

قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، بىر كاپىتالىست ياكى مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ كاپىتالىستلىرى ئۆزىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېرىشىشىگە كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماستىن، بەلكى ھامان تۆرلۈك يوللار ئارقىلىق ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كېتىدىغان نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئېرىشىشكە تىرىشىدۇ. «ئەمەلىيەتتە، بىر كاپىتالىست ياكى مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ كاپىتالى ئۆزى بىۋاستە ياللىغان ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتا، ھەددىدىن زىيادە ئېغىر ئەمگەككە سېلىنىش ئارقىلىق، ياكى ئىش ھەققىنى ئوتتۇرىچە ئىش ھەققىدىن تۆۋەن چۈشۈرۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق ۋە ياكى ئىشلىتىۋاتقان ئەمگەكنىڭ ئۈنۈمدارلىقىنى نورمىدىن ئاشۇرۇۋېتىش ئارقىلىق نورمىدىن تاشقىرى پايدىغا، يەنى ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كېتىدىغان پايدىغا ئېرىشىشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 220 - بەت) نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئېرىشىشتىكى تۆرلۈك ئۇسۇللار ئىچىدە، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ئەڭ مۇھىم ئۇسۇل.

ھەممىدىن ئاۋۋال يېڭى تېخنىكا قوللانغان ئايرىم كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئۆزى ئەۋە بولغان ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شۇ كارخانىلار ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش ھاسىلى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھاسىلىدىن تۆۋەن بولىدۇ، بىراق تاۋار ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھاسىلى بويىچە سېتىلغاچقا، ئىككى خىل ھاسىل ئوتتۇرىسىدا پەرقىنىڭ بولۇشى كاپىتالىستلارنى ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئاشىدىغان نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئېرىشتۈرىدۇ. نورمىدىن ئارتۇق پايدىنىڭ مەنبەسى يەنىلا ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى. ئۇ، شۇ كارخانىدىكى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى زور دەرىجىدە قىسقارتىپ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى زور دەرىجىدە ئۇزارتىشى بىلەن ھاسىل بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى، باشقا تارماقتا تەئەللۇق بەزى كارخانىلار، بولۇپمۇ تاۋار بىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش ھاسىلى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھاسىلىدىن يۇقىرى بولغان كارخانىلار ياراتقان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ھەرقانداق كارخانا نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئېرىشىش خىيالىدا بولۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە تىرىشىدۇ، كارخانىلارنىڭ كوپچىلىكى يېڭى تېخنىكا قوللىنىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرگەندىن كېيىن، تاۋارنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ھاسىلى تۆۋەنلەيدۇ - دە، ئايرىم كارخانىلارغا تېگىشلىك نورمىدىن ئارتۇق پايدىمۇ قالمايدۇ، ئەمما نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئېرىشىش غەرىزى يەنە داۋاملىق تۇردا كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاپ تۇرۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ يەنىمۇ ئۆسۈشى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. لېكىن كاپىتالىستلار نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يەنە كۆچمىنىڭ بارچە تېخنىكا مەخپىيەتلىكىنى ساقلاشقا تىرىشىدۇ، پايدا بەرمەيدىغان يېڭى تېخنىكىنى چەتكە قاقىدۇ، ئىلغار پەن - تېخنىكىنىڭ

ئومۇملىشىشى ۋە قوللىنىلىشىنى چەكلەيدۇ، شۇنداق قىلىپ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسۈشىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۈچلىرىنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشىنى چۈشەپ قويىدۇ، بۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ بىر خىل ئىپادىسى.

«بۇنىڭدىن باشقا، نورمىدىن ئارتۇق پايدا مۇنداق ئەھۋالدىمۇ ھاسىل بولىدۇ: بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئۆز تاۋارلىرىنىڭ قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلاندۇرمايدۇ، يەنى ئۆزلىرىنىڭ پايدىسىنى ئوتتۇرىچە پايدىغا ئايلاندۇرمايدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 222 - بەت) مەسىلەن، كان، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئوخشاش كاپىتالىستىك كارخانىلاردا، يەرلەرنىڭ چەكلىك بولۇشى سەۋەبىدىن كاپىتالىستىك ئىگىلىك باشقۇرۇش شۇنىڭدەك يەرگە بولغان ئۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقى جەھەتلەردە مەلۇم مونوپولىيە مەۋجۇت بولغاچقا، سانائەتتىكىدەك ئەركىن رىقابەتلىشىش شارائىتى مەۋجۇت ئەمەس. ئالدىنقىسىدا ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن پەيدا بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا دەرىجىسىنىڭ يەر ئىجارىسىگە ئۆزگىرىدۇ؛ كېيىنكىسىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن پەيدا بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا بولسا مۇتلەق يەر ئىجارىسىگە ئۆزگىرىدۇ.

نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت، پايدا، ئوتتۇرىچە پايدا دېگەن ماددىلارغا قارالىڭ.

سودا كاپىتالى «سودىگەرلەر كاپىتالى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مۇئامىلە ساھەسىدە رول ئويناپدىغان فۇنكسىيىلىك كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ «تاۋار تىجارىتى كاپىتالى ۋە پۇل تىجارىتى كاپىتالى دەپ ئىككى شەكىلگە ياكى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 297 - بەت) سودا كاپىتالى دېگەندە، ئادەتتە، مەخسۇس تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ، پايدا ئېلىشنى مەقسەت قىلىدىغان كاپىتال كۆزدە تۇتۇلىدۇ. G بىلەن پۇلنى، W بىلەن تاۋارنى، G′ بىلەن كۆپەيگەن پۇلنى بىلدۈرىدىغان بولساق، سودا كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىنى G—W—G′ دېگەن فورمۇلا بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن.

سودىگەرلەر كاپىتالى (تاۋار تىجارىتى كاپىتالى، پۇل تىجارىتى كاپىتالى)مۇ، جازانە كاپىتالىمۇ ئەڭ قەدىمىي كاپىتال شەكىللىرى بولۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى. تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پەيدا بولۇشىغا، تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تاۋار تىجارىتى كاپىتالى، پۇلغا ئائىت كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان پۇل تىجارىتى كاپىتالى شۇنىڭدەك پۇلدىن پايدىلىنىپ جازانىخورلۇق قىلىدىغان جازانە كاپىتالنى پەيدىنپەي بارلىققا كەلدى ۋە راۋاجلاندى. دېمەك، قوللۇق جەمئىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا سودىگەرلەر كاپىتالى بارلىققا كەلگەن؛ كېيىن فېئودالىزم جەمئىيەتتە يەنە راۋاجلانغان. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەڭ تەرەققىي تاپقان باسقۇچى بولغاچقا، سودا كاپىتالىنىڭ كۆلىمى قانداق دەرىجىگە يېتىدىغان بولسا شۇنداق دەرىجىگە يېتىدۇ. بىراق،

كاپيتالزم جەمئىيەتىدىن ئىلگىرى سودىگەرلەر كاپيتالى، كاپيتالزم جەمئىيىتىدىكى سودا كاپيتالىغا ئوخشىمايدۇ.

كاپيتالزمدىن ئىلگىرىكى سودىگەرلەر كاپيتالى قوللۇق تۈزۈم ۋە فېئودالىزىم تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بېقىنىدىغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. ئۇ ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلىپ، ئاددىي تاۋار مۇئامىلىسى ساھەسىدە ھەرىكەت قىلىش بىلەن، ئالغۇچىلار بىلەن ساتقۇچىلارنىڭ بىۋاستە ئىستېمالى ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى، ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ئەرزان ئېلىپ قىممەت سېتىشتىن، چاك سېلىش ۋە ئالدامچىلىق قىلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. سودا پايدىسىنىڭ مەنبەلىرىدىنىڭ بىرى قۇلدارلار ۋە فېئودالларنىڭ قۇللار ۋە يانچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ ئېرىشكەن ئوشۇقچە مەھسۇلاتىنى بۆلۈشۈۋېلىش، يەنە بىرى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار (يەككە دېھقان، قول سانائەتچى قاتارلىقلار)نىڭ ئوشۇقچە مەھسۇلاتىنى ۋە بىر قىسىم زۆرۈر مەھسۇلاتىنى تارتىۋېلىش ئىدى. بۇنداق سودىگەرلەر كاپيتالى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زاۋاجلىشىشىنى، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى، تاشقى سودىنىڭ ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناشىغان، ئۇ ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ بۆلۈنۈشىنى تېزلەتكەن، فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بولسا فېئودالىزم ئىگىلىكىنى پارچىلاشتىكى مۇھىم بىر ئامىل بولۇپ قالغان، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئۈچۈن مۇئەييەن شارائىت تەييارلاپ بەرگەنىدى.

كاپيتالزم جەمئىيىتىدىكى سودا كاپيتالى بولسا سانائەت كاپيتالىدىن ئايرىلىپ چىققان. كاپيتالزم جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى چوڭ ئەمەس ئىدى، بازار دائىرىسى تار ئىدى، سانائەت كاپيتالىستلىرى ئۆزى ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنى ئۆزى ساتاتتى، كاپيتال ئايلىنىشىنىڭ ئۇچ باسقۇچى (يەنى تاۋار سېتىۋېلىش، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار سېتىش) نى تەرتىپ بويىچە ئۆز ئالدىغا بۇرۇنداپ، قوشۇمچە قىممەتنى ھاسىل قىلاتتى ۋە ئەمەلگە ئاشۇراتتى. كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئۈھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا مۇئامىلە ساھەسىدە تۇرۇۋاتقان تاۋار كاپيتالى سانائەت كاپيتالىدىن ئايرىلىپ چىقتى، شۇ سەۋەبتىن تاۋار كاپيتالى سودا كاپيتالىغا ئۆزگەردى. «مۇئامىلە جەريانىدا تۇرۇۋاتقان كاپيتالنىڭ بۇنداق فۇنكسىيىسى مۇنىڭغا قىل بولۇپ، ئالاھىدە كاپيتالنىڭ ئالاھىدە فۇنكسىيىسىگە ئايلانغان ھەمدە مۇقىملىشىپ، ئىش تەقسىماتىنى مۇناسىۋەتلى بىلەن ئالاھىدە تۈردىكى كاپيتالنىڭ بىۋاستە ئېتىلگەن فۇنكسىيە بولۇپ قالغاندىلا، تاۋار كاپيتالى تاۋار تىجارىتى كاپيتالىغا يا كى سودا كاپيتالىغا ئايلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب 298 - بەت) شۇڭلاشقا سودا كاپيتالى سانائەت كاپيتالىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىققان بىر قىسىم كاپيتال بولۇپ، ئۇ سانائەت كاپيتالىغا بېقىنىدۇ ھەمدە سانائەت كاپيتالىنىڭ ھەرىكەت قىلىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. سودا كاپيتالى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، سانائەت كاپيتالىستلىرى تاۋار سېتىش ۋاقتىنى قىسقارتتى، ئۇلار تاۋار ساتىمىن دەپ

ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى توختىتىپ قويمايدىغان، شۇنداقلا بىر قىسىم كاپىتالنى تاۋار كاپىتال شەكلىدە توختىتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى چەكلەپ قويمايدىغان بولدى. سودا كاپىتالىستلىرى مەخسۇس تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللانغاچقا، بازار ئەھۋالىنى، ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى ۋە تۇرلۈك مۇرەككەپ بازار شارائىتلىرىنى سانائەت كاپىتالىستلىرىغا قارىغاندا ئوبدان بىلىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن تاۋار ئۇلار ئارقىلىق ئىتسىلسا، تاۋارنىڭ مۇئامىلە ۋاقتىنى قىسقارتىشقا، مۇئامىلە خىراجىتىنى ئىقتىساد قىلىشقا كاپىتالنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىشكە، ئۈتتۈرىچە پايدىنى ئۆستۈرۈشكە پايدىلىق بولىدۇ. سودا كاپىتالىنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى يەنە سانائەت كاپىتالىستلىك ئىكسپىلاتاتسىيە چاغلىنىي چەت - ئەللەرنى جايلارغىچە ۋە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغىچە سوزۇپ، كاپىتالىستلىك ئىكسپىلاتاتسىيەنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشگە ياردەم بېرىدۇ. بىراق، سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ تاۋارلىرى سودىگەرلەرگە سېتىپ بەرگەنلىكى تاۋارنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا ئەمەلگە ئاشقانلىقى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا، سودا كاپىتالىنىڭ ھەرىكىتى بازارنىڭ ساختا ئاۋاتلىقىنى ۋە ھايانكەشلىك ھەرىكىتىنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنى كۈچەيتىۋېتىدۇ.

سودا كاپىتالى بىر خىل مۇستەقىل فۇنكسىيىلىك كاپىتال شەكلىدە، ئۇمۇ سانائەت كاپىتالىغا ئوخشاش پايدىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۈتتۈرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، سودا كاپىتالىمۇ، سانائەت كاپىتالىمۇ ئوتتۇرىچە پايدىغا ئىگە بولىدۇ. سودا كاپىتالىنىڭ ئۆزى قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەتنى يارىتمايدۇ، پەقەت قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، سودا پايدىسى سانائەت ئىشچىلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتقان قوشۇمچە قىممەتتىنلا كېلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «سودىگەرلەر كاپىتالنىڭ ئۆزى قوشۇمچە قىممەت يارىتمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاھايىتى روشەنكى، ئوتتۇرىچە پايدا شەكلى بىلەن سودىگەرلەر كاپىتالغا تېگىدىغان قوشۇمچە قىممەت ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالى يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.» (يۇقىرىقى كىتاب، 314 - بەت)

سانائەت كاپىتالى، تاۋار تىجارىتى كاپىتالى دېگەن يادداشلارغا قارالسۇن.

تاۋار تىجارىتى كاپىتالى تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ پايدىغا ئېرىشىشنى مەقسەت قىلىدىغان كاپىتال. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «سودىگەرلەر كاپىتالى ياكى سودا كاپىتالى تاۋار تىجارىتى كاپىتالى ۋە پۇل تىجارىتى كاپىتالى دەپ ئىككى شەكىلگە ياكى تۈرگە بۆلۈنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 297 - بەت) سودا كاپىتالى دېگەندە، ئادەتتە، تاۋار تىجارىتى كاپىتالى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ مۇئامىلە فورمۇلىسى مۇنداق: پۇل - تاۋار - كۆپەيگەن پۇل (G — W — G¹). تاۋار تىجارىتى كاپىتالى ئەڭ دەسلەپكى كاپىتال شەكىللىرىنىڭ بىرى. قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەر كاپىتالى

پارلىققا كەلتۈرىدۇ. سودىگەرلەر كاپىتالى ھېچقانداق ئالاھىدە ئۇنۇمغا ئىگە ئەمەس. ئۇ پەقەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى ئاسانلاشتۇرۇش ئۈچۈنلا مەۋجۇت بولىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان كاپىتالنىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلەپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىنى ئايلىنىشتىكى بىر باسقۇچتا ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىنى ئايلىنىشتىكى بىر باسقۇچتا پۇل كاپىتالىغا ئايلاندۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىنى ئايلىنىشتىكى بىر باسقۇچتا تاۋار

شۇغۇللىنىدىغان سودا.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا، تاۋار پۇل مۇناسىۋىتى ۋە بازار دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پۇلنىڭ ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە فۇنكسىيىسى تۇپەيلىدىن، پۇل مۇئامىلىسىدە ئۇرغۇن تېخنىكىلىق كەسىپلەر بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن پۇلغا ئالاقىدار كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتال ۋۇجۇدقا كەلدى. بىراق كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن بۇرۇنقى پۇل تىجارىتى «كەسىپى كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى پۇل تىجارىتى كەسپىگە ئوخشىمايدۇ.

پۇل تىجارىتى كەسپى ھەممىدىن ئاۋۋال خەلقئارا سودىدىن زاۋاجلانغان. چۈنكى ھەرقايسى ئەللەر ۋە رايونلاردا ئوخشاش پولمۇغان قۇيما پۇللار بولغاچقا، سودىلىشىش جەريانىدا ئۇلارنى تېگىشىشكە توغرا كەلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئالتۇن ـ كۈمۈشتەك قىممەت مېتاللار تاۋار بولىدىغان سودىمۇ زاۋاجلاندى. «شۇنىڭ ئۈچۈن، پۇل تېگىشىش كەسپى ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش سودىسى پۇل تىجارىتى كەسپىنىڭ ئەڭ ئىپتىدائىي شەكلى ئىدى ھەمدە ئۇ پۇلنىڭ بىر دۆلەتنىڭ قۇيما پۇلى بولۇش ۋە دۇنيا پۇلى بولۇشتىن ئىبارەت قوش فۇنكسىيىسىدىن يارلىققا كەلگەن» («يۇقىرىقى كىتاب، 356 ـ بەت) كاپىتالنىڭ جەمئىيىتىگە كەلگەندە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ تاراز تولۇق تەرەققىي قىلىشى بىلەن، پۇل كاپىتال سانائىتى كاپىتالىۋە سودا كاپىتالى مۇئامىلىسىدە پەيدا قىلغان بىر قاتار تېخنىكىلىق كەسىپلەر تېخىمۇ زاۋاجلاندى: پۇل كاپىتال توپلانما پۇل بولغاندا (تۆلەم ۋاستىسى ۋە سېتىۋېلىش ۋاستىسى بولىدىغان تەيارلىق فوندى؛ ۋاقتىنچە بەكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال) ئۈنۈملۈك ساقلاشقا ۋە ھېسابات تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مۇئامىلە ۋاستىسى بولغاندا، ئىلىش ـ بېرىش، ھېسابنى بوغۇش، قەرزلەرنى بالانس قىلىش، ھېسابات تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. دۇنيا پۇلى بولغاندا، ئالتۇن ـ كۈمۈشكە تېگىشىش ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈشنى توشۇشقا تۇغرا كېلىدۇ. بۇ ئىشلارنى ئەسلىدە سانائەت كاپىتالى بىلەن سودا كاپىتالى ئۆز ئالدىغا ئورۇندايتتى، كېيىن ئىش تەقسىماتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بۇ ئىشلارنى سودا كاپىتالىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىققان بىر خىل ئالاھىدە كاپىتال ئۈستىگە ئالدى ۋە ئۇ پۇل تىجارىتى كاپىتالىغا ئايلاندى، ئۇ مەخسۇسلاشقان كاپىتالىستلەر سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە سودا كاپىتالىستلىرىغا ۋەكالىتەن مۇشۇ كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا سانائەت كاپىتالىنىڭ بىر مۇستەقىل قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پۇل تىجارىتى كاپىتالىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن، مەخسۇس ئاپپاراتلار تۇرغۇنلاشتۇرۇلۇپ، تېخنىكا ۋاسىتىسى يەتكۈزۈپ بېرىلىپ، ئىنچىكە ئىش تەقسىماتى يولغا قويۇلۇپ، تۈرلۈك تېخنىكىلىق كەسىپلەر مەركەزلەشتۈرۈلدى ۋە ئادەتلىلاشتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن سانائەت كاپىتالى ۋە سودا كاپىتالى ئۆز ئالدىغا باشقۇرغان چاغدىكىگە قارىغاندا ئانچىراق ئەمگەك سەرپ قىلىنىدىغان بولدى، ساپ مۇئامىلە خىراجىتىنى قىسقارتىش، بۇ ئىشلار ئۈچۈن ئاۋانسلىنىدىغان كاپىتالنى ئازايتىش، پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى.

پۇل تىجارىتى كاپىتالى بىر خىل مۇستەقىل فۇنكسىيىلىك كاپىتال ئىكەن،

ئۇمۇ سانائەت كاپيتالى ۋە تاۋار تىجارىتى كاپيتالىغا ئوخشاش، پايدىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ ھەمدە ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمىي شەكلى $G - G' (G + \Delta G)$. بىراق پۇل تىجارىتى كەسپىي مۇئامىلە ۋەزىپىسىنىلا ئۆتەيدىغان كەسىپ، مۇئامىلە ھېچقانداق قىممەتنى يارىتالمايدۇ. شۇڭا پۇل تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئېرىشكەن پايدا قوشۇمچە قىممەتتىن قىسىنغان بىر قىسىم ئوتۇپ قېلىشنىلا ئىبارەت، ئۇ سانائەت ئىشچىلىرى ئىشلەپچىقىرىشى داۋامىدا يارىتىلغان قوشۇمچە قىممەتتىنلا كېلىدۇ.

سودا كاپيتالى، تاۋار تىجارىتى كاپيتالى، تاۋار كاپيتالى دېگەن ماددىلارغا قارالغان

سودا كاپيتالىستلىرى تاۋار مۇئامىلىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپيتالىستلار. سودا كاپيتالىستلىرى سودا كاپيتالى يارىتى تاۋار تىجارىتى كاپيتالىنىڭ ئادەملەشتۈرۈلۈشى، ئۇلار سودا ئەمگەكچىلىرىنى بۇۋاستە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىپ، قوشۇمچە قىممەت تېپىش ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، سودا پايدىسىغا ئىگە بولىدۇ.

سودا كاپيتالى ئائىلە دەسلەپكى كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشى، ئۇ كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇسۇللىدىن ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن، مەخسۇس تاۋار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودىگەرلەرنىڭ كاپيتالىزم جەمئىيىتىدىكى سودا كاپيتالىستلىرىدىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن، بىراق كاپيتالىزم جەمئىيىتىدىن ئىلگىرىكى سودىگەرلەر كاپيتالىزم جەمئىيىتىدىكى سودا كاپيتالىستلىرىغا ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقىسى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ كېڭىيىشى ۋە ئۇچىنچى قېتىملىق چوڭ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ بارلىققا كەلگەن، ئۇلار قۇللۇق تۈزۈمى ۋە فېئودالىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىشى مۇناسىۋەتلىرىگە بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى ھەمدە قۇلدارلار ۋە فېئودالالار ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. سودىگەرلەر ئەرزان ئېلىپ قىممەت سېتىش، چاك سېلىش ۋە ئالدامچىلىق قىلىش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق، قۇلدارلار ۋە فېئودالالاردىن قۇللار ۋە يانچىلار ئىشلەپ چىقارغان بىر قىسىم ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى بۆلۈشۈۋالاتتى ھەمدە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار (يەككە دېھقان، قول سانائەتچى قاتارلىقلار)نى ۋەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. كاپيتالىزم جەمئىيىتىدىكى سودا كاپيتالىستلىرى بولسا كاپيتالىستلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشى، تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا سانائەت كاپيتالىستلىرىدىن ئايرىلىپ چىققان. ئۇلار سانائەت كاپيتالىستلىرىغا ۋەكالەتەن تاۋار سېتىپ، قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. تاۋار كاپيتالىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىدۇ. دېمەك سودا كاپيتالىستلىرىنىڭ پائالىيىتى «پەقەت تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تاۋار كاپيتالىنى پۈتۈنلەي ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان پائالىيەت، پەقەت تاۋار سودا كاپيتالىنىڭ مۇئامىلە جەريانى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى فۇنكسىيىسىگە قارىتا ۋاستىچىلىك رول ئويناىدىغان پائالىيەت.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 301 ـ بەت) سودا كاپيتالىستلىرى سانائەت ئىشچىلىرىنى بۇۋاستە ئېكسپلاتاتسىيە

سیه قیلمایدۇ، ئۇ ئېرىشكەن پايدا سانائەت كاپىتالىستلىرىدىن بۆلۈۋالغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى، سودا كاپىتالىستلىرى ئۆزلىرى يالليغان سودا ئەمگەكچىلىرى ئارقىلىق تاۋار ساتىدۇ ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، سودا ئەمگەكچىلىرى سانائەت ئىشچىلىرىغا ئوخشاشلا ئەمگەك كۈچىنى ساتقۇچىلار، ئۇلار سودا كاپىتالىستلرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ.

سودا كاپىتالى، تاۋار تىجارىتى كاپىتالى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن

سودا پايدىسى سودا كاپىتالىستلىرى تاۋار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئېرىشكەن پايدا، ئۇنىڭ مەنبەسى سانائەت كاپىتالىستلىرى ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئېرىشكەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى.

كاپىتالنىڭ جەمئىيەتتىكى سودا پايدىسى كاپىتالنىڭ جەمئىيەتتىن ئىلگىرىكى سودا پايدىسىغا ئوخشىمايدۇ. كاپىتالنىڭ جەمئىيەتتىن ئىلگىرىكى سودىگەر كاپىتالى قوللۇق تۇزۇم ۋە فېئودالىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى، ئۇنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى ئەرزان ئېلىپ قىممەت سېتىشتىن، چاك سېلىش ۋە ئالدامچىلىق قىلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق سودا پايدىسىنى قولغا كەلتۈرۈۋېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. سودا پايدىسىنىڭ مەنبەسىلىرىنىڭ بىرى قۇلدارلار ۋە فېئودالىلار قۇللارنى يانچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئېرىشكەن ئوشۇقچە مەھسۇلاتنى بۆلۈۋېلىش، يەنە بىرى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار (يەككە دېھقان، قول سانائەتچى قاتارلىقلار) نى تالان ـ تاراج قىلىش،

كاپىتالنىڭ جەمئىيەتتىكى سودا كاپىتالى بولسا سانائەت كاپىتالىنىڭ ھەرىكىتىدىن ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، سانائەت كاپىتالىنىڭ بىر قىسىم فۇنكسىيىلىرىنىلا ئىجرا قىلىدۇ، يەنى سانائەت كاپىتالىغا ۋەكالىتەن تاۋار ساتىدۇ. قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. سودا كاپىتالى مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، سانائەت كاپىتالىستلىرى تاۋار سېتىش ۋاقتىنى قىسقارتىپ، ئۇلار تاۋار ساتقىنى دەپ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى توختىتىپ قويمايدىغان، شۇنداقلا بىر قىسىم كاپىتالنى تاۋار كاپىتال شەكلىدە توختىتىپ قويۇپ ئۆزىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى چەكلەپ قويمايدىغان بولدى. سودا كاپىتالىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى ۋە مەخسۇسلىشىشى يەنە تاۋارنىڭ مۇئامىلە ۋاقتىنى قىسقارتىپ، مۇئامىلە خىراجىتىنى ئىقتىساد قىلىپ، كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، پايدا نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشكە ۋە كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشكىمۇ پايدىلىق. قىسقىسى، سودا كاپىتالىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى ۋاستىلىك ھالدا قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىشقا پايدىلىق. دەل سودا كاپىتالىنىڭ سانائەت كاپىتالىغا مۇشۇنداق خىزمەت قىلىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، سانائەت كاپىتالىستلرىنىڭ يالالنىما ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئېرىشكەن پۈتۈن قوشۇمچە قىممەتنى تەنھا ئۆزلەشتۈرمەي، ئۇنىڭ بىر قىسمىنى سودا پايدىسى سۈپىتىدە سودا كاپىتالىستلرىغا بۆلۈپ بېرىشىگە توغرا كېلىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدا تەسىبىتى قانۇنىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، سودا كاپىتالىستلرى ئېرىشكەن سودا پايدىسى سانائەت كاپىتالىستلرىنىڭكىگە ئوخشاش، ئوتتۇرىچە

پايدىغا باراۋەر كېلىدۇ. چۈنكى، سودىدىكى پايدا نىسبىتى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن تۆۋەن بولىدىغان بولسا، سودا كاپىتالى باشقا ساھەگە يۆتكىلىپ كېتىدۇ. ئەگەر سودىدىكى پايدا نىسبىتى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن يۇقىرى بولىدىغان بولسا، باشقا ساھەلەردىكى كاپىتالارمۇ سودا ساھەسىگە يۆتكىلىپ كېلىدۇ. «شۇڭا، سودىگەرلەر كاپىتالى ئۆزىنىڭ ئومۇمىي كاپىتالدا ئېگىللىگەن نىسبىتى بويىچە ئومۇمىي پايدا نىسبىتىنى بەلگىلەشكە قاتنىشىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 318 ـ بەت)

سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى سودا كاپىتالىستلىرىغا ئۆتۈنۈپ بېرىشى باھا پەرقى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ، يەنى سانائەت كاپىتالىستلىرى تاۋارنى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن باھادا سودا كاپىتالىستلىرىغا ساتىدۇ، ئاندىن سودا كاپىتالىستلىرى تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە ساتىدۇ، ئۇ ئىككى باھا ئوتتۇرىسىدىكى پەرق سودا كاپىتالىستلىرى ئېرىشىدىغان پايدىنى ھاسىل قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئۇنىڭ پايدىسى مۇئامىلە داۋامىدىلا ھەمدە مۇئامىلە ئارقىلىقلا قولغا كېلىدىغان، ئۇنىڭ سېتىش باھاسى سېتىۋېلىش باھاسىدىن يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈنلا قولغا كېلىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ تاۋارنىڭ يەنىلا تاۋارنىڭ قىممىتى ياكى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىدىن يۇقىرى باھادا ساتىلمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇ تاۋارنىڭ تاۋارنىڭ قىممىتى ياكى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىدىن تۆۋەن باھادا سانائەت كاپىتالىستلىرىدىن سېتىۋالىدۇ.» («يۇقىرىقى كىتاب،

318 ـ بەت)

سودا پايدىسى سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى ياراتقان، سودا ئەمگەكچىلىرىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى تەرىپىدىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان، سودا كاپىتالىستلىرى ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋالغان قوشۇمچە قىممەت. ئۇ سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە سودا كاپىتالىستلىرىنىڭ پرولېتارىياتقا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

سودا كاپىتالى: سودا كاپىتالىستلىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قوشۇمچە پايدا سودا كاپىتالىستلىرى تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق ئېرىشكەن بىر قىسىم ئۈستىلمە سودا پايدىسى. كاپىتالزم شارائىتىدا، سودا كاپىتالى سانائەت كاپىتالىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىققاندىن كېيىن، قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشقا قاتنىشىپ، ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېگە بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتى ئۈستىلارنى قوللىنىپ، كەڭ ئىشچى ـ دېھقان ئەمگەكچىلەر ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى يەنمۇ كۈچەيتىدۇ. سودا كاپىتالىستلىرى، بىر تەرەپتىن، سېتىۋېلىش باھاسىنى چۈشۈرۈش ئۈسۈلى بىلەن ئۈشتۇمتۇت تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئەمەلىيلاشتۇرۇۋېلىپ، تالان ـ تاراج قىلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بېكىتمىدارلىق قىلىپ، مال باھاسىنى ئۈستۈرۈش، مالنى كەم بېرىش، ناچار مالنى ياخشى مال دەپ كۆرسىتىش، جاھىل مالنى جانىك مال دەپ كۆرسىتىش قاتارلىق ئۈسۇللار بىلەن شەھەر ـ يېزىلاردىكى كەڭ ئىستېمالچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۈشتۇمتۇت تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار

ئىك بىر قىسىم ئوشۇقچە مەھسۇلاتلىرى ۋە شەھەر - يېزىلاردىكى كەڭ ئىستېمالچىلارنىڭ بىر قىسىم ئەمگەك كىرىمى قوشۇمچە پايدىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، جاھانگىر دۆلەتلەر تەڭسىز شەرتنامىنگە ئاساسەن، كونا جۇڭگودا غۇرغۇن سودا سارايلىرى ئاچقانىدى. بۇ چەت ئەللىك سودىگەرلەر جۇڭگودا تاۋارلىرىنى يۇقىرى باھادا سېتىپ، تۇرلۈك خام ئەشيالارنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، كرىنا جۇڭگو نىڭ ئىمپېرىيە - ئېكسپېرىت سودىسىنى مونوپول قىلغانىدى. ئۇلار ئەنە شۇنداق تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق، جۇڭگو ئەمگەكچى خەلقىنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، غايەت زور مىقداردىكى قوشۇمچە پايدىغا ئىگە بولۇۋالغان.

سودا پايدىسى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

سودا ئەمگىكى تاۋار مۇئامىلىسىنى ساھەسىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال نىڭ ئالاقىسىگە نىسبەتەن ۋاسىتىچىلىك رول ئويناىدىغان ئەمگەك. ئۇ ئاساسەن ئىككى قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىر قىسمى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدىكى داۋامى، مەسىلەن، تاۋارلارنى تاۋارگە ئايرىش، ئوراش - قاچىلاش، توشۇش، قوراشتۇرۇش، ساقلاش ۋەھاكازالار، بۇلار تاۋار قىممىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئەمگەك. يەنە بىر قىسمى تاۋار فورماتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يەنى تاۋارنى پۈلغا ۋە پۈلنى تاۋارغا ئايلاندۇرۇش جەريانىدا قىلىنىدىغان، سېتىش، باھانى ھېسابلاش، دەپتەرگە قوندۇرۇش، كاسسا، ئالاقىلىشىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمگەكلەر، بۇلار ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان، ساپ سودا ئەمگىكى. بۇ ئىككى قىسىمنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانلىرىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەمگەكلەر، ئۇلار ھەم ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خىزمەتنى قىلىدۇ، ھەم شەخسىلەرنىڭ ئېستېمالى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ئىككى قىسىم ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ھەممىسى سودا ئەمگەكچىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەخسۇسلاشتۇرۇلۇشى ۋە ھەۋىكارلىقنىڭ كېڭىيىشى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئۇمۇمىي ئەمگەكتە سودا ئەمگىكى قىسمىنى بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى قىسمى پەيدىنپەي كۆپەيمەكتە بارىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، 60 - يىللاردىن باشلاپ، غەربتىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى خادىملارنىڭ ئىشتىكى بارلىق ئاھالە ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى بارغانسېرى ئېشىپ بارىدى، زور مىقدارىدىكى سودا ئەمگەكچىلىرى شۇنىڭ ئىچىدە.

كاپىتالىزم شارائىتىدا سودا ساھەسىدىكى يالالانما ئىشچىلارمۇ پرولېتارىياتنىڭ ئىشتىكى ئەمگەك قوشۇنىنىڭ بىر قىسمى، ئۇلار ئوخشاشلا پۈتكۈل كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ قول قىلىشىغا ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇنىڭدىلا ئىبارەتكى، ساپ سودا ئەمگىكى «قىممەتنى يارىتىمايدۇ، قوشۇمچە قىممەتنى

يارىتىمايدۇ، ئۇ پەقەتلا ئۇلارنىڭ ئىشقا ئاشۇرۇلۇشىدا ۋاستىچىلىك رول ئويناپىدۇ، شۇ سەۋەبتىنمۇ ئۇ، ئەينى ۋاقىتتا، تاۋارنىڭ ئەمەلىي ئالماشتۇرۇلۇشىدا، تاۋارنىڭ بىر ئادەمنىڭ قولىدىن يەنە بىر ئادەمنىڭ قولىغا ئۆتۈشىدە، جەمئىيەتتىكى ماددىي ئايلىنىشتىمۇ ۋاستىچىلىك رول ئويناپىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 314 - بەت) سودا ساھەسىدىكى يالالنما ئىشچىلارنىڭ ھەربىر ئىش كۈنىمۇ، ئوخشاشلا، زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى بىلەن قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى دەپ ئىككى قىسمىغا بۆلۈنىدۇ: زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى ئىچىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان قوشۇمچە قىممەت سودا كاپىتالىستلىرىنىڭ سودا ئەمگەكچىلىرىگە بەرگەن ئىش ھەققىنى تولدۇرۇۋېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ؛ قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان قوشۇمچە قىممەتنى بولسا سودا پايدىسى شەكلىدە سودا كاپىتالىستلىرى ھەقسىز ئۆزلەشتۈرىدۇ، ئۇ، سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ ئومۇمىي پايدىسىدىن بۆلۈۋېلىنىدۇ، ئۇنىڭ مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ۋە سودا كاپىتالىستىنىڭ ئاۋانسلىغان ئومۇمىي كاپىتال مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىغا باغلىق. شۇنداق قىلىپ، سودا كاپىتالىستلىرى بىلەن سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ ئاۋانسلانغان تەڭ مىقدارىدىكى كاپىتالىغا تەڭ مىقدارىدىكى پايدا تېگىشىدۇ. سودا كاپىتالىستلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، سودا ئەمگەكچىلىرىنىڭ ھەقسىز ئەمگىكى سودا كاپىتالى ئۈچۈن ئوخشاش بولىدۇ؛ شۇڭا، بۇ خىلدىكى ئەمگەك بۇ كاپىتال ئۈچۈن ئېيتقاندا پايدىسىزلىق مەنبەسى بولىدۇ. ئۇنداق بولمىغاندا، سودا تىجارىتىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بارغىلى، كاپىتالىستىك ئۇسۇل بويىچە ئېلىپ بارغىلى بولماي قالىدۇ.» («يۇقىرىقى كىتاب، 327 — 328 - بەتلەر) خۇددى ئىشچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكى سانائەت كاپىتالى ئۈچۈن توغرىدىن - توغرا قوشۇمچە قىممەت يارىتىپ بەرگەندەك، سودا ساھەسىدىكى يالالنما ئىشچىلارنىڭ ھەقسىز ئەمگىكى سودا كاپىتالى ئۈچۈن ئۇ قوشۇمچە قىممەت ئىچىدىن بىر ئۈلۈشنى يارىتىپ بېرىدۇ. دېمەك، ئۇ سودا كاپىتالىنىڭ مۇئامىلە خىراجىتىنى ئازايتىدۇ، ھالبۇكى، بۇ خىل خىراجەت ئەسلىدە سودا كاپىتالىستلىرىنىڭ دارامىتىدىن ئۆتۈپ قېلىناتتى. ئۆتۈپ قېلىش مىقدارى ئازايسا، دارامەت مىقدارى كۆپىيىدۇ. پەقەت سودا ساھەسىدىكى يالالنما ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكىگە تايانغاندىلا، سودا كاپىتالىستلىرى سانائەت ئىشچىلىرى يارىتقان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزلەشتۈرەلەيدۇ. دەل مۇشۇ مەنىدىن سودا كاپىتالىستلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، سودا ساھەسىدىكى يالالنما ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكىمۇ بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. [illegible] كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، سودا ساھەسىدىكى يالالنما ئىشچىلارمۇ، سانائەت ئىشچىلىرىغا ئوخشاش، ئىكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار. سودا كاپىتالىستلىرى قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كېتىدىغان خىراجەتنى مۇمكىنقەدەر ئازايتىپ، تېخىمۇ كۆپ سودا پايدىسىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، ئىش كۈنىنى ئۇزارتىش، ئەمگەك

سىجىللىقىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، مۇمكىنقەدەر زۆرۈر ئەمگەك ۋاقتىنى قىسقارتىپ، قوشۇمچە ئەمگەك ۋاقتىنى ئۇزارتىپ، سودا ئەمگەكچىلىرى ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىدۇ. رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىسىلىك زىددىيەتنىڭ ئەۋج ئېلىشى تۈپەيلىدىن، تاۋار سېتىش ئىشى قىيىنلىشىپ، ساپ مۇئامىلە خىراجىتى ئۇزلۇكسىز كۆپەيىپ، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ زور ئىسراپچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ.

ساپ مۇئامىلە خىراجىتى دېگەن مائىددىغا قارالسۇن.

قەرز كاپىتالى ئۆسۈم ئېلىش ئۈچۈن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا ۋاقتىنچە قەرز بېرىلگەن پۇل كاپىتال. ئۇ ئۆسۈمچان كاپىتالنىڭ بىر خىل شەكلى.

قەرز كاپىتالى ئۆسۈمچان كاپىتالنىڭ قەدىمىي شەكلىگە يەنى جازانە كاپىتالغا ئوخشىمايدۇ، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پەيدا بولۇشىغا شۇنىڭدەك پۇل مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، جازانە كاپىتالى بارلىققا كەلدى. قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىزم جەمئىيەتتە، ئۇ يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندى. جازانىخورلار قۇلدارلار ۋە فېئودالار شۇنىڭدەك ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار (ئاساسەن دېھقانلار)غا پۇل قەرز بېرىپ، ئۇلاردىن يۇقىرى مىقداردا ئۆسۈم ئالاتتى. ئۆسۈمنىڭ مەنبەلىرىنىڭ بىرى قۇللار ۋە يانچىلار ئىشلەپچىقارغان ئوشۇقچە مەھسۇلات ئىدى، بىرى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ بىر قىسمى ئىدى. جازانە كاپىتالى قۇللۇق تۈزۈمى ۋە فېئودالىق تۈزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇراتتى. ئۇ جازانىخورلارنىڭ قۇلدارلار ۋە فېئودالار بىلەن بىللە قۇللار ۋە يانچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئاساسىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى شۇنىڭدەك جازانىخورلارنىڭ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرەتتى.

قەرز كاپىتالى كاپىتالنىڭ جەمئىيەتنى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاج تاپقان، فۇنكسىيىلىك كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروتى داۋامىدا، بىر تەرەپتىن، ۋاقتىنچە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتال، مەسىلەن، ئامورتىزاتسىيە فوندى، ئىش ھەققى ئۈچۈن تەييارلاپ قويۇلغان پۇل ۋە خام ئەشيا - ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان تۇراقسىز كاپىتال، جۈغلانما جۈغلاشقا تەييارلاپ قويۇلغان قوشۇمچە قىممەت ۋە باشقىلار بارلىققا كېلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، پۇل كاپىتالغا موھتاج چۈشىدىغان ئەھۋال، مەسىلەن، تاۋار سېتىلغۇچە خام ئەشيا - ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىشقا ياكى ئىش ھەققى بېرىشكە توغرا كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتالى بار كاپىتالىستلار ئۆزىنىڭ مۇشۇ پۇل كاپىتالىنى پۇل كاپىتالنى تولۇقلاشقا موھتاج بولۇپ قالغان فۇنكسىيىلىك كاپىتالنىستقا قەرز بېرىپ تۇرىدۇ. فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست قەرز ئالغان كاپىتالنى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىگە ئىشلىتىدۇ، قەرز قايتۇرۇش مۇددىتى توشقاندا، پۇل كاپىتالنى

قەرز بەرگۈچى كاپىتالىستقا قايتۇرىدۇ، ھەمدە ئۆزى ئىشلەتكەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى قەرز بەرگۈچىگە بېرىلىدىغان نەپ سۈپىتىدە، ئۈسۈم شەكلى بىلەن قەرز بەرگۈچى كاپىتالىستقا بېرىدۇ، دېمەك، قەرز كاپىتالى فۇنكسىيىلىك كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ھەمدە فۇنكسىيىلىك كاپىتال ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان، فۇنكسىيىلىك كاپىتالغا ئېقىنىدىغان، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىققان بىر خىل ئالاھىدە كاپىتال. ئۈسۈم پەقەت فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست ئىشلەتكەن ئوتتۇرىچە پايدا (سانائەت پايدىسى ۋە سودا پايدىسى)نىڭ بىر قىسمى، «ئۈسۈم دەسلىپىدىلا پايدا يەنى قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ئىپادىلەنگەنىدى، ئۇ دەسلىپىدىلا شۇنداق نەرسە ئىدى، ئەمەلىيەتتىمۇ ئۇ باشتىن - ئاخىر شۇنداق نەرسىلا بولۇپ كەلدى، ئۇنى فۇنكسىيە ئىجرا قىلغۇچى كاپىتالىستلار يەنى سانائەتچىلەر ياكى سودىگەرلەر ئۈز كاپىتالىنى ئىشلەتمەي، بەلكى قەرز ئالغان كاپىتالنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن شۇ كاپىتال ئىگىسىگە ياكى قەرز بەرگۈچىگە بېرىشى شەرت.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 415 - بەت)

قەرز كاپىتالنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، كاپىتال قوش مەۋجۇدىيەت شەكلىگە ئىگە بولدى، يەنى كاپىتالغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى كېلىپ چىقتى. كاپىتالنىڭ جەمئىيەتتە، پۈل پۈل سۈپىتىدە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، يەنە كاپىتال سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ، دېمەك، پۈل بىر خىل ئۇستىلىمە ئىستېمال قىممىتىگە يەنى كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىدىغان ئىستېمال قىممىتىگە يەنى قوشۇمچە قىممەت ياكى پايدا ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولدى. قەرز كاپىتالنىڭ ھەرىكەت قىلىش فورمۇلىسى: $G - G'(G + \Delta G)$ يەنى پۈل - كۆپەيگەن پۈل، قەرز كاپىتالى ھەم سانائەت كاپىتالىغا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتىمەيدۇ، ھەم سودا كاپىتالىغا ئوخشاش مۇئامىلە جەريانىنى بېسىپ ئۆتىمەيدۇ، ئىككى قۇتۇپتىكى پۈل ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك رول ئوينايدىغان جەريان يوق، بۇ ھال پۈل ئۈز - ئۈزىدىن كۆپىيىدىغاندەك بىر خىل ساختا كۆرۈنۈشنى پەيدا قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەشپۈت چۈشۈش ئەشپۈت دەرىخىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولغىنىغا ئوخشاش، «قىممەت يارىتىش، ئۈسۈم تۇغدۇرۇش پۈلنىڭ خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالىدۇ.» («يۇقىرىقى كىتاب، 441 - بەت) شۇڭا، «ئۈسۈمچان كاپىتالدا كاپىتالى مۇناسىۋىتى ئەڭ كۆرۈنەرلىك، ئەڭ ئېنىقسىزلىقى ھاراكتېرى ئەڭ كۈچلۈك شەكىلگە ئىگە بولىدۇ» («يۇقىرىقى كىتاب، 440 - بەت). ئۈسۈمچان كاپىتال يالالانما ئەمگەك بىلەن قارىمۇقارشى ئەمەس، بەلكى فۇنكسىيىلىك كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى، ئىگىدارلىق كاپىتالى ۋە فۇنكسىيە ئىجرا قىلغۇچى كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى، شۇڭا ئۈسۈم ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مېۋىسى بولۇپ ئىپادىلىنىپلا قالماي، ھەتتا فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئېرىشكەن پايدىمۇ كارخانا ئىگىسىنىڭ دارامىتى نامى بىلەن، ئەمگەك مېۋىسى بولۇپ، ئەمگەك ئۇستىدىن ئازارەت قىلىش ياكى ئەمگەكنى باشقۇرۇشنىڭ ئىش ھەققى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى يەنىمۇ يېپىلىپ

قالىدۇ. ئىش يۈزىدە، ھەرقانداق كاپىتالىست ئىگە دارامىتى، مەيلى سانائەت پايدىسى، سودا پايدىسى، كارخانا ئىگىسى دارامىتى بولسۇن ياكى ئۆسۈم بولسۇن، ئىشچىلار سىنىپى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پاراتقان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ، قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا، كاپىتالىست لارنىڭ ھەرقايسى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى گۇرۇھلىرى ئارىسىدا بۆلۈۋىلىنىشى قوشۇمچە قىممەتنىڭ خاراكتېرىنى ۋە ئۇنىڭ كېلىش مەنبەسى ھەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شارائىتىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتەلمەيدۇ. قەرز كاپىتالىدا گەرچە قەرز كاپىتالىستى بىلەن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىۋاستە ئىپادىلەنمىسۇ، لېكىن، تېگى - تەكتىدىن ئالغاندا، سانائەت كاپىتالىستلىرى، سودا كاپىتالىستلىرى ۋە قەرز كاپىتالىستلىرى بىر تەرەپ بولغان پۈتكۈل بۇرژۇئازىيە بىلەن سانائەت ئىشچىلىرى ۋە سودا ئەمگەكچىلىرى بىز تەرەپ بولغان پۈتكۈل پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش - ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتى ئىپادىلىنىدۇ.

ئۆسۈمچان كاپىتال. ئۆسۈم دېگەن نامنىڭ قارالۇن.

ئۆسۈمچان كاپىتال ئۆسۈم ئېلىش ئۈچۈن باشقىلارغا ۋاقتىنچە قەرز بېرىلگەن پۇل كاپىتال. ئۇنىڭ ھەرىكىتى فورمۇلىسى: $G - G'(G + \Delta G)$ يەنى پۇل - كۆپەيگەن پۇل. ئۇ شۇنى بىلدۈرىدۇكى، پۇل قەرز بېرىلىدۇ، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەسلىدىكى پۇل سوممىسى G قايتۇرۇۋېلىنىدۇ، ئۇنىڭغا يەنە ئۆسۈم يەنى يېڭى قوشۇلغان پۇل ΔG قوشۇلىدۇ. «پۇلنى مەلۇم ۋاقىتقىچە ئۆتۈنۈپ بېرىپ يەنى قەرز بېرىپ، ئالدىن كېيىن ئۆنى ئۆسۈمى (قوشۇمچە قىممەت) بىلەن بىللە قايتۇرۇۋېلىش — ئۆسۈمچان كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھەرىكىتى شەكلى بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 390 - بەت)

ئۆسۈمچان كاپىتالنىڭ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن ئىلگىرىكى جازانە كاپىتالى بىلەن كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى قەرز كاپىتالىدىن ئىبارەت ئىككى خىل شەكلى بار، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. جازانە كاپىتالى ئۆسۈمچان كاپىتالنىڭ قەدىمىي شەكلى بولۇپ، ئۇ سودىگەرلەر كاپىتالىنىڭ راۋاجلىنىشى، بولۇپمۇ پۇل تىجارىتى كاپىتالىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن باغلانغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا، تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەيدانغا كېلىشى شۇنىڭدەك پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پۇلنى باشقىلارغا قەرز بېرىدىغان جازانە كاپىتالى مەيدانغا كەلگەنىدى، قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتكە كەلگەندە، ئۇ يەنىمۇ راۋاجلاندى. جازانە كاپىتالى قۇللۇق تۈزۈم ۋە فېئودالىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە بېقىنا تتى. ئۇلارنىڭ قەرز بېرىشى ئوبيېكتلىرىنىڭ بىرى ئەيىش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغان قۇلدارلار ۋە فېئوداللار ئىدى؛ يەنە بىرى ئىھتىياجلىرى ھالىغا چۈشۈپ قالغان ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار (يەككە قول سانائەتچىلەر، كۆپرەكى دېھقانلار) ئىدى. جازانىسخورلار يىلتىكىنى شۇراش ئۇسۇلى بىلەن قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق ئىرىشىدىغان ئۆسۈم، بىرنەچچىدىن، قۇللار ۋە يانچىلار ئىشلەپچىقارغان ئوشۇقچە مەھسۇلاتـ

لاردىن كېلەتتى. ئىككىنچىدىن، دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ئىشلەپ چىقارغان بارلىق ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىن، ھەتتا بىر قىسىم زۆرۈر مەھسۇلاتتىن كېلەتتى. دېمەك، جازانە كاپىتالى، بىر تەرەپتىن، قۇللۇق تۈزۈمى ۋە فېئودالىق تۈزۈمدىكى مۇلۈكچىلىككە بۇزغۇنچىلىق سالاتتى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇزغۇنچىلىق سالاتتى ۋەيران قىلاتتى. جازانە كاپىتالى كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى بۇزۇپ تاشلايتتىيۇ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يارىتالمايتتى؛ ئۇ كونا مۇلۈكچىلىك شەكلىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ۋە ئۇنى پارچىلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا مۇشۇ مۇلۈكچىلىك شەكلى ئاساسىغا ئورنىتىلغان سىياسىي تۈزۈمنى تەۋرىتەتتىيۇ، يېڭى مۇلۈكچىلىك شەكلىنى ئورنىتالمايتتى ۋە مۇشۇ ئاساستا يېڭى سىياسىي تۈزۈمنى ئورنىتالمايتتى.

قەرز كاپىتالى بولسا كاپىتالزم جەمئىيىتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان ئۆسۈمچان كاپىتال شەكلى. ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتال (سانائەت كاپىتالى ۋە سودا كاپىتالى) نىڭ ھەرىكىتىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىققان پۇل كاپىتال، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، سانائەت كاپىتالى ۋە سودا كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروتى داۋامىدا، بىر تەرەپتىن، ۋاقتىنچە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتال كېلىپ چىقىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، پۇل كاپىتالغا ھاجەتمۇ چۈشىدۇ. قەرز كاپىتالى ئۆسۈم ئېلىش ئۈچۈن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىلگەن پۇل كاپىتال، ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتالنىڭ ھەرىكىتى ئاساسىدا بارلىققا كېلىدۇ. ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتال ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالغا بېقىنىدۇ، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىدىن مۇستەقىل بولۇپ چىققان بىر خىل ئالاھىدە كاپىتال.

قەرز كاپىتالىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، كاپىتال قوش مەۋجۇدىيەت شەكلىگە ئىگە بولدى، يەنى كاپىتالغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقى نىڭ پۈتۈنلەي كېتىشى كېلىپ چىقتى. كاپىتالنى قەرز بەرگەن قەرز كاپىتالىستى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ئىگىدارلىق كاپىتالى بولىدۇ، كاپىتالنى قەرز ئالغان فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتال بولىدۇ. قەرز كاپىتالى ھەم سانائەت كاپىتالىغا ئوخشاش ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتەيدۇ، ھەم سودا كاپىتالىغا ئوخشاش مۇئامىلە جەريانىنى بېسىپ ئۆتەيدۇ، بۇنىڭدا ۋاستىلەرنىڭ ھېچقاندىقى كۆرۈنمەيدۇ، ئۇنىڭ ھەرىكىتى پۈتۈل كاپىتالنى قەرز بېرىش ۋە ۋاقتى كەلگەندە ئۇنى كۆپەيگەن پۈتۈل (ئۆسۈم) بىلەن بىللە قايتۇرۇۋېلىش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، خۇددى پۈتۈل ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ياكى مۇئامىلە جەريانىنى كېرەك قىلمايلا ئۆز - ئۆزىدىن كۆپىيىدىغان دەك بولۇپ كۆرۈنىدۇ. گويا «نەشپۈت چۈشۈش نەشپۈت دەرىخىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولغىنىغا ئوخشاش، قەمەت يارىتىش، ئۆسۈم تۇغدۇرۇش پۈتۈنلۈك خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالدۇ.» (يۇقىرىقى كتاب، 441 - بەت) ئۆسۈمچان كاپىتالدا، كاپىتال مۇناسىۋىتى ئەڭ كۆرۈنەرلىك، نەرسە ئېتىقادچىلىقى خاراكتېرى ئەڭ كۈچلۈك شەكلىگە ئىگە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۆسۈمچان كاپىتال يالالانما ئەمگەك بىلەن قارىمۇقارشى بولماستىن، بەلكى فۇنكسىيىلىك

كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆسۈم ئدگىدارلىق ھەرقانداق مىقدىكى بولۇپ ئىپادىلەنمىگەن قالماي، ھەتتا فۇنكسىيە-لىك كاپىتالىستلار ئىشلىكەن پايدىنى كارخانا ئىگىسىنىڭ دارامەتى دەپ بىلەن، ئەمگەك مىقدىكى بولۇپ، ئەمگەكنى نازارەت قىلىش ياكى ئەمگەكنى باشقۇرۇشنىڭ ئىش ھەققى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، كاپىتالنىڭ يالالنما ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتى يەنىمۇ يېپىلىپ قالىدۇ.

قەرز كاپىتالى، ئۈسۈم دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كۆچمە كاپىتال «كۆچۈشچان كاپىتال» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن كۆچۈپ چىققان قىسقا مۇددەتلىك قەرز كاپىتالىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە، ھېچقانداق ئەمەلىي جۇغلانما بولمىغان ئەھۋالدا، تىجارەتچىلىك ساپ تېخنىكىلىق ۋاستىلەر، مەسىلەن، بانكىنىڭ كەسپىنى كېڭەيتىش ۋە مەركەزلەشتۈرۈش، مۇئامىلىگە ئىشلىتىلىدىغان تەييارلىق فوندى ياكى ئىشخانىدىكى تۆلەم ۋاستىسىگە ئىشلىتىلىدىغان تەييارلىق فوندىنى تېجەش قاتارلىقلار ئارقىلىق بۇنداق قىسقا مۇددەتلىك قەرز كاپىتالىنى ھاسىل قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئومۇمىي پايدىنىسىك كاپىتالىست ۋە باشقا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرىپىدىن ئىشخانىلارغا ئىشلىتىلىدىغان قىسمى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن ئايرىلىپ، ئۇنىڭ بىر بۆلىكىنى مۇنداق قىسقا مۇددەتلىك قەرز كاپىتالى قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئومۇمىي پايدىنىسىك كاپىتالىست ۋە باشقا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەرىپىدىن ئىشخانىلارغا ئىشلىتىلىدىغان قىسمى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن ئايرىلىپ، ئۇنىڭ بىر بۆلىكىنى مۇنداق قىسقا مۇددەتلىك قەرز كاپىتالى قىلغىلى بولىدۇ. بۇ خىلدىكى قەرز كاپىتالنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ قىسقا مۇددەتلىك قەرز كاپىتالى بولۇپ، ئۇزۇلۈكسىز تۇرغا ئېقىپ كىرىدۇ ۋە ئېقىپ چىقىدۇ، دېمەك، بىر ئادەم پۇلنى ئېلىپ چىقسا، يەنە بىر ئادەم پۇل ئامانەت قويىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئەمەلىي جۇغلانما (يەنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن پۈتۈنلەي مۇناسىۋەتسىز بولغان ئەھۋالدا كۆپىيىپ بارىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كۆچمە كاپىتال دەپ ئاتىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: بۇ خىلدىكى كۆچۈشچان كاپىتال «باشتىن - ئاخىر قىسقا مۇددەت ئىچىدىلا قەرز كاپىتالى شەكلىنى ساقلايدۇ (ھالبۇكى، ئۇنى قىسقا مۇددەتلىك دىسكونتقا ئىشلىتىشكىلا بولىدۇ)، بىراق ئۇ ئۇزلۇكسىز تۇردا ئېقىپ كىرىدۇ ۋە ئېقىپ چىقىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 561 - بەت)

- پۇل كاپىتالىستلىرى ياكى بانكا ئىگىلىرى ھەددىدىن ئوشۇق پايدىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، كۆچمە كاپىتالنى تۇرلۈك ھايانكەشلىك ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا ئىشلىتىدۇ، ھەتتا كۆچۈپ يۈرىدىغان خەلقئارا قىسقا مۇددەتلىك مەبلەغ شەكلى بىلەن چەتئاگلىغا چىقىرىدۇ، بۇ كۆچمە كاپىتال ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا كۆچۈپ يۈرۈپ، كاپىتالىستىك خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ تۇراقسىزلىقىنى كۈچەيتىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كۆپلىگەن «ياۋروپادىكى ئامېرىكا دوللىرى» دائىم بىر دۆلەتتىن يەنە بىر دۆلەتكە ئېقىپ كىرىپ، كۆپىنچە، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىغا زەربە بېرىدىغان، كاپىتالىستىك پۇل ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى.

كاپىتال ئوشۇقچىلىقى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قەرز كاپىتالىستى ئۆسۈم ئېلىش ئۈچۈن پۇل كاپىتالىنى قەرز بېرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىست. قەرزكاپىتالىستى قەرز كاپىتالىنىڭ ئادەملەشتۈرۈلۈشى. قەرز كاپىتالىستى پۇل كاپىتالىنى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار (سانائەت كاپىتالىستى ۋە سودا كاپىتالىستى)غا ۋاقتىنچە قەرز بېرىدۇ، قەرز قايتۇرۇش مۇددىتى توشقاندا، قەرز كاپىتالىستى ئەسلىدىكى پۇل سوممىسىنى قايتۇرۇۋالىدۇ ھەمدە ئۆسۈم شەكلى بىلەن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستتىن قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى بۆلۈۋالىدۇ.

قەرز كاپىتالىستىنىڭ پۇل كاپىتالى سانائەت كاپىتالى ۋە سودا كاپىتالىنىڭ ھەرىكىتى داۋامىدا ۋاقتىنچە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتالدىن كېلىدۇ. قەرز كاپىتالىستى مۇشۇ پۇل كاپىتالنى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستقا تاۋار ئىشلەپچىقىرىش (قوشۇمچە قىممەت ھاسىل قىلىش) ۋە تاۋار مۇئامىلىسى (قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش) بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن قەرز بېرىدۇ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست ئۆزى ئېرىشكەن قوشۇمچە قىممەت (پايدا)تىن بىر قىسمىنى ئېلىپ چىقىپ، ئۇنى ئۆسۈم سۈپىتىدە قەرز كاپىتالىستىغا بېرىدۇ.

قەرز كاپىتالىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، كاپىتالغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنىڭ بۆلۈنۈشى كېلىپ چىقتى، قەرز كاپىتالى كاپىتالنى قەرز بەرگۈچى قەرز كاپىتالىستى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىگىدارلىق كاپىتال بولىدۇ، كاپىتالنى قەرز ئېلىپ ئىشلىتىدىغان فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست ئۈچۈن ئېيتقاندا، فۇنكسىيىلىك كاپىتال بولىدۇ. قەرز كاپىتالىستى ھەم سانائەت كاپىتالىستىغا ئوخشاش تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدۇ، ھەم سودا كاپىتالىستىغا ئوخشاش تاۋار مۇئامىلىسى بىلەن شۇغۇللانمايدۇ، بەلكى پۇل قەرز بېرىدۇ، ۋاقتى كەلگەندە پۇلنى قايتۇرۇۋالىدۇ ۋە ئۆسۈم ئالىدۇ. بۇ ھال خۇددى پۇل-ئۆز - ئۆزىدىن كۆپەيىدىغاندەك كۆرۈنىدۇ، گويا قەرز كاپىتالى يالالانما ئەمگەك بىلەن-قارىمۇ-قارشى بولماستىن، بەلكى فۇنكسىيىلىك كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى بولىدىغاندەك بىر خىل ساختا كۆرۈنۈشنى پەيدا قىلىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا ئۆسۈملا ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مېۋىسى بولۇپ ئىپادىلىنىپ قالماي، ھەتتا فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئېرىشكەن پايدىمۇ كارخانا ئىگىسىنىڭ دارامتى نامى بىلەن، ئەمگەك مېۋىسى بولۇپ، ئەمگەك ئۈستىدىن نازارەت قىلىش ياكى ئەمگەكنى باشقۇرۇشنىڭ ئىش ھەققى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى قەرز كاپىتالىدا يەنىمۇ يېپىلىپ قالىدۇ، ئىش يۈزىدە، قەرز كاپىتالىستلىرى ئىگە بولغان ئۆسۈم قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

قەرز كاپىتالى، ئۆسۈم دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بانكا پۇل كاپىتالى كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىستىك كارخانا. ئۇ، ئاساسەن، ئامانەت پۇل قوبۇل قىلىش، پۇل قەرز بېرىش، چەكنى پۇل تۆلەش، پۇل ئامانەت قويۇش قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرىدۇ، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدا ۋاستىچى بولىدۇ ھەمدە ئىناۋەتلىك پۇل تارقىتىدۇ، كاپىتالىستلار ئۈچۈن پۇل ئېلىش - بېرىش، ھېسابىنى بوغۇش، پۇل (چۈملىدىن قىممەت مېتاللار) ساقلاش قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرىدۇ.

ھازىرقى زامان بانكىسى كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى پۇل تىجارىتى كەسپى ئاساسىدا پەيدىنپەيدى راۋاجلانغان. دەسلەپكى پۇل تىجارىتى كەسپى ئاساسەن پۇل مۇئامىلىسىگە ئالاقىدار بولغان تۈرلۈك تېخنىكىلىق كەسىپلەر بىلەن، مەسىلەن، ھەرقايسى ئەللەر سودىگەرلىرىنىڭ قۇيۇلمىغان ئالتۇن، كۈمۈش پارچىلىرى ۋە ئوخشاش بولمىغان قۇيما پۇللىرىنى تېكشىپ بېرىش، ئۇلارنىڭ پۇللىرىنى ساقلاپ بېرىش، ئۇلار ئۈچۈن نەق پۇل كىرىم - چىقىم قىلىش، ھېساب بوغۇش ۋە پۇل پېرېۋوت قىلىش ئىشلىرىنى بېجىرىش قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. كاپىتالىستىك سودا-سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پۇل تىجارىتى كەسپى پۇل ئامانەت قويۇش شەكلى بىلەن يىغىۋالغان بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال كۈندىن - كۈنگە كۆپەيدى، شۇنىڭ بىلەن قەرز بېرىش كەسپىمۇ مۇناسىپ ھالدا راۋاجلاندى. شۇنداق قىلىپ، پۇل تىجارىتى كەسپى بارا - بارا بانكا كەسپىگە ئايلاندى. ھەممىدىن بۇرۇن مەيدانغا كەلگەن يېقىنقى زامان بانكىسى 1580 - يىلى ۋېنتسىيەدە ئېچىلدى، كېيىن 1593 - يىلى ملانداد، 1609 - يىلى ئامستېردامدا، 1619 - يىلى ھامبۇرگدا ۋە باشقا شەھەرلەردە كەينى - كەينىدىن بانكا ئېچىلغان. 1694 - يىلى ئەنگلىيەدىكى لوندوندا ئېچىلغان ئەنگلىيە بانكىسى بولسا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشىغا ئۈيغۇنلىشىش ئۈچۈن قۇرۇلغان.

كاپىتالىستىك بانكىنىڭ ئاساسىي رولى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدا ۋاستىچى بولىدۇ، ئامانەت پۇل قوبۇل قىلىش شەكلى ئارقىلىق، جەمئىيەتتە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتال ۋە ئاز مىقدارداكى پۈلنى يىغىۋالىدۇ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۇلى قەرز بېرىش شەكلى بىلەن فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىدۇ. دېمەك، بانكا قەرز بەرگۈچىلەر بىلەن قەرز ئالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا يەنى ئېلىسمدار بىلەن قەرزدار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى بولىدۇ. بانكىنىڭ ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدا ۋاستىچىلىك رول ئويناشى كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە ناھايىتى زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇ بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتالدىن تۈرلۈك پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى يارىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلارئوتتۇرىسىدا بىۋاستە قەرز ئېلىشتىكى تۈرلۈك چەكلىمىلەرنى تۈگىتىپ، كاپىتالنىڭ ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، كاپىتال جۈغلاشنىڭ كۈچلۈك پىشائى بولۇپ قالىدۇ. (2) كاپىتالىستلارنىڭ بىر - بىرىگە پۇل تۆلىشىدە ۋاستىچى بولۇپ، كاپىتالىستلار ئۈچۈن پۇل كاپىتال ھەرىكىتىگە ئالاقىدار بولغان تېخنىكىلىق كەسىپلەرنى بېجىرىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستلارنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن، پۇل كىرىم - چىقىم قىلىش، ھېساب بوغۇش، پۇل ۋە قىممەت مېتاللارنى ساقلاش قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرىپ بېرىدۇ. بانكىنىڭ ئامانەت قويغۇچىلارغا ۋەكالىتەن نەق پۇلسىز ھېساب بوغۇش ئىشىنى قىلىپ بېرىشى پۇلنىڭ مۇئامىلە خىراجىتىنى تېجەپ قېلىشتا زور رول ئويناىدۇ. (3) ئىناۋەتلىك مۇئامىلە قورالى بولغان بانكا چېكى قاتارلىقلارنى تارقىتىدۇ.

كاپىتالىستىك بانكا، ئاساسەن، سودا بانكىسى، ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغ سالغۇچى بانكا ۋە چەك تارقاتقۇچى بانكىغا بۆلۈنىدۇ. سودا بانكىسى سودا-سانائەت كارخانىلىرىغا قىسقا مۇددەتلىك قەرزلەرنى بېرىدىغان بانكا، ئۇ قەرز بېرىدىغان كاپىتالنى، ئاساسەن، ئامانەت پۇلنى

قوبۇل قىلىش شەكلى ئارقىلىق تۇپلايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە چەك دىسكونتى، رەھنلىك قەرز قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرىدۇ. ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغ سالغۇچى بانكا ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغ سېلىش، مەسىلەن، كارخانىلارنىڭ پاي چېكى، قەرز چېكىگە مەبلەغ سېلىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۇ، ئاساسەن، شىركەت قەرز چېكى تارقىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق مەبلەغ يىغىدۇ. چەك تارقاتقۇچى بانكا بانكا چېكى تارقىتىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان بانكا، ئۇ كاپىتالىستىك بانكا سىستېمىسىدا ئالاھىدە رول ئويناپىدۇ، ئۇ، ئومۇمەن، مەركىزىي بانكا قاتارىغا كىرىدۇ. دۆلەت خەزىنىسىنىڭ ئامانەت قويغان پۇللىرىنى قوبۇل قىلىش ھەمدە دۆلەتكە پۇل قەرز بېرىش، زايوم تارقىتىش، دۆلەتنىڭ پۇل ـ مۇناۋەتلىك قەرز سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش ئۇنىڭ ئاساسىي كەسپى. چەك تارقاتقۇچى بانكا، ئومۇمەن، سودا ـ سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلمايدۇ. چەك تارقاتقۇچى بانكا سودا بانكىلىرىنىڭ نەق پۇللىرىنى مەركەزلەشتۈرىدۇ ھەمدە سودا بانكىلىرىغا پۇل قەرز بېرىدۇ، شۇڭا ئۇ «بانكىنىڭ بانكىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئەنگلىيە بانكىسى ئەنگلىيىنىڭ چەك تارقاتقۇچى بانكىسى، فرانسىيە بانكىسى فرانسىيىنىڭ چەك تارقاتقۇچى بانكىسى، قوشما شتاتلار زاپاس فوند بانكىسى ئامېرىكىنىڭ چەك تارقاتقۇچى بانكىسى.

بانكا كاپىتالىستلىرى سودا ـ سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ئوخشاش، پايدا ئېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. قەرز بېرىلگەن پۇلنىڭ ئۆسۈمى بىلەن ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ ئۆسۈمى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بانكا پايدىسىنىڭ مەنبەسى بولىدۇ. بانكا كاپىتالىستلىرى ئېرىشكەن پايدىنى ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە پايدىغا تەڭ كېلىدۇ. بانكا كاپىتالىستلىرى بانكا پايدىسى شەكلى بىلەن بۆلۈۋالىدىغان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەت بانكا خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. بانكا خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەمگىكى سودا دۆكىنى خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەمگىكىگە ئوخشايدۇ. ئۇلار قوشۇمچە قىممەت يارىتمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار بانكا كاپىتالىستلىرىنى قوشۇمچە قىممەتكە ئېرىشتۈرىدۇ، ئۇلارنىڭمۇ بىر قىسىم ئەمگەكى ھەقسىز ئەمگەك بولىدۇ، دېمەك، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا بانكا كاپىتالىستلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يېتىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە مونوپول قىلىنىشى مۇقەررەر ھالدا بانكا ئىشلىرىنىڭ مەركەزلىشىشىنى ۋە مونوپول قىلىنىشىغا سەۋەب بولدى. بانكىنىڭ رولىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولدى: ئۇ ئاددىي ۋاستىچىلەردىن ھەممىگە قادىر مونوپولىستلارغا ئايلاندى. بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالىنىڭ كۆنسايىن قوشۇلۇپ كېتىشى ئارقىسىدا يېڭى فورماتسىيەدىكى كاپىتال يەنى پۇل ـ مۇئامىلە كاپىتالى بارلىققا كەلدى، بانكا بولسا پۇل ـ مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تەزگىنلەيدىغان ھەممىگە قادىر ئاپپاراتى بولۇپ قالدى. چوڭ بانكىلار ئامانەت پۇل قوبۇل قىلىش، پۇل قەرز بېرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللانغاندىن تاشقىرى، يەنە سانائەت، كانچىلىق، سودا قاتارلىق تارماقلارغا مەبلەغ سالىدىغان، چەت ئەللەرگە كاپىتال چىقىرىدىغان ھەمدە ئالتۇن سودىسى، تاشقى پېرېۋوت سودىسى قاتارلىق ھايانكەشلىك

ھەر دەكە تۆلەش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى.

بانكا كاپىتالى، بانكا كاپىتالىستى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بانكا كاپىتالى كاپىتالىستلار بانكا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ پايدا ئېلىش ئۈچۈن ئۆزى سالغان كاپىتال ۋە تۇرلۈك يوللار ئارقىلىق بانكىغا مەركەزلەشتۈرۈلگەن پۇل كاپىتال.

بانكا كاپىتالى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ: بىرى نەق پۇل (ئالتۇن ياكى بانكا چېكى)؛ يەنە بىرى قىممەتكە ئىگە بېلەت. قىممەتكە ئىگە بېلەت يەنە ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ: بىرى سودا چېكى (پىرېۋوت چېكى)، ئۇلار ئېقىپ يۈرىدۇ، ئۇلارنىڭ مۇددىتى بولىدۇ، ئۇلارنى دىسكونتلاش بانكىنىڭ كەسپىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ يەنە بىرى زايوم، خەزىنە چېكى، تۇرلۈك پاي چەكلىرى ۋە رەنىگە قويۇلغان كۆچمەس مۈلۈك ۋە باشقىلار. ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن قارىغاندا، بانكا كاپىتالى ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ: بىر بۆلىكى بانكا كاپىتالىستلىرىنىڭ بانكىغا سالغان ئۆز كاپىتالى، ئۇ بانكا كاپىتالىنىڭ ناھايىتى ئاز بىر قىسمىنىلا تەشكىل قىلىدۇ؛ يەنە بىر بۆلىكى بانكا سىرتتىن قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇللار، يەنى قەرز ئېلىنغان كاپىتال، ئۇ بانكىنىڭ تىجارەت كاپىتالىنى تەشكىل قىلىدۇ. بانكا چېكىنى تارقاتقۇچىغا بانكا ئۈچۈن ئېيتقاندا، بانكا چېكىمۇ بۇنىڭغا كىرىدۇ. بۇ بۆلەكنىڭ بانكا كاپىتالى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى بىرىنچى بۆلەكنىڭكىدىن جىق چوڭ بولىدۇ.

بانكىنىڭ قەرز ئېلىش يولى بىلەن ئىگە بولغان كاپىتالى ئۇرغۇن جەھەتلەردىن كېلىدۇ: بانكا فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلارنىڭ كاسسىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قولىغا كاپىتالىستلار تەييارلىق فوندى سۈپىتىدە ساقلانغان ياكى باشقىلار تۆلىگەن پۇل كاپىتال، پۇل كاپىتالىستلىرى ئامانەت قويغان پۇل، سودىگەرلار پايدا ئېلىش ئۈچۈن ئامانەت قويغان پۇل يىغىلىدۇ؛ تۇرلۈك قاتلاملاردىكى ئاھالىلەر ئامانەت قويغان پۇل ۋە ۋاقىتنىچە ئىشلەتمەي تۇرغان پۇللار ياكى پەيدىنپەي خەجلەپ تۈگىتىدىغان دارامەت قاتارلىقلارمۇ بانكىغا قويۇلىدۇ، بۇ ئاز مىقداردىكى پۇلنىڭ ئۆزى پۇل كاپىتال بولۇپ ئۆز ئالدىغا رول ئويناپ ئايلىنالمايدۇ، ئەمما ئۇلار بانكىغا يىغىلىپ تۇرغان ھامان غايەت زور كۆچكە ئايلىنىدۇ. بانكا قەرز ئالغان مۇشۇ كاپىتالنى فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىدۇ.

بانكا كاپىتالىنىڭ ئەڭ زور قىسمى «ھەقدارلىق ھوقۇقى (پىرېۋوت چېكى)، دۆلەت چەكلىرى (ئۇ بۇرۇنقى كاپىتالغا ۋەكىللىك قىلىدۇ) ۋە پاي چېكى (كەلگۈسى پايدىنى ئېلىش دەللىلى)دىن تەركىب تاپقان» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 532 - بەت) ئىكەن، ئۇ پۈتۈنلەي مەۋھۇملاشقان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، «بۇنداق مەۋھۇم بانكا ئىگىسى كاپىتالىنىڭ زور قىسمى بانكا ئىگىسىنىڭ ئۆزىنىڭ كاپىتالىغا ۋەكىللىك قىلمايدۇ، بەلكى جامائەتنىڭ ئۇنىڭغا ئامانەت قويغان كاپىتالى (ئۆسۈمنىڭ بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىيەزەر)غا ۋەكىللىك قىلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 532 - بەت) بۇ يەردە، كاپىتالغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقى بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. كاپىتالنى قەرز بەرگۈچىمۇ، قەرز ئالغۇچىمۇ مۇشۇ كاپىتالنىڭ ئىگىسى ئەمەس. بانكا، بىر

تەرەپتىن، پۇل كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە قەرز بەرگۈچىلەرنىڭ مەركەزلىشىشىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، قەرز ئالغۇچىلارنىڭ مەركەزلىشىشىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

بانكا كاپىتالى كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ: ئۇ ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدا ۋاستىچىلىك رول ئويناپىدۇ، ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتالستلارغا پۇل قەرز بېرىش ئارقىلىق، كاپىتالزمنىڭ ھەرقايسى ئىقتىسادىي تارماقلىرىغا مەبلەغ تەقسىم قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىدۇ، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە جۇغلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ ئۇ فۇنكسىيىلىك كاپىتالستلار ئۈچۈن ھېساب بوغۇش ئىشىنى بېجىرىش ئارقىلىق، مۇئامىلىگە ئىشلىتىلىدىغان نەق پۇلنى ئازايتىدۇ، مۇئامىله خىراجىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ. بانكا كاپىتالى ئۆز فۇنكسىيىسىنى ئىجرا قىلىش ئارقىلىق فۇنكسىيىلىك كاپىتالستلارغا تىجارەت جەھەتتە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئىگە قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بانكا كاپىتالستلىرى فۇنكسىيىلىك كاپىتالستلارنىڭ پايدىسىنىڭ بىر قىسمىنى بۇلۇۋېلىشقا ھەقلىق. قەرز بېرىلگەن پۇلنىڭ ئۆسۈمىدىن ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ ئۆسۈمى چىقىرۋېتىلگەندىن كېيىنكى ئېشىندىغا تۇرلۈك كەسپىي ئىشلاردىن كىرىم قىلىنغان رەسمىيەت پۇلى قوشۇلۇپ، ئاندىن ئۇنىڭدىن بانكىنىڭ كەسپىي ئىشلىرىغا قىلىنغان چىقىملار چىقىرۋېتىلىپ ھاسىل بولغان ئېشىندا بانكىنىڭ پايدىسى بولىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، بانكا كاپىتالىستىلىرى ئېرىشكەن پايدىنى فۇنكسىيىلىك كاپىتالستلارنىڭكىگە ئوخشاش ئوتتۇرىچە پايدىغا تەڭ كېلىدۇ. بانكىنىڭ پايدىسىمۇ، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، يالالنما ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا يارىتقان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ. بانكا خىزمەتچىلىرى قوشۇمچە قىممەت يارىتمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق بانكا كاپىتالستلىرىنى پايدىغا ئېرىشتۈرىدۇ. دېمەك، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا بانكا كاپىتالستلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ.

بانكا كاپىتالى، بىر تەرەپتىن، كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى كۈچەيتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

كاپىتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە مونوپول قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بانكا كاپىتالىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە مونوپول قىلىنىشى كېلىپ چىقتى، بانكا مونوپول كاپىتالى بىلەن سانائەت مونوپول كاپىتالىنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى ئارقىسىدا، پۇل - مۇئامىله كاپىتالى ھاسىل بولدى. بانكا كاپىتالىنىڭ رولى «ئاددىي ۋاستىچى بولۇشتىن ھەممىگە قادىر مونوپولىستقا ئايلاندى، ئۇلار بارلىق كاپىتالستلار ۋە ئۇششاق خوجايىنلارنىڭ پۇل كاپىتالىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك شۇنداقلا ئۆز مەملىكىتىنىڭ ۋە باشقا نۇرغۇن

مەملكەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە خام ئەشيا مەنبەلىرىنىڭ زور قىسمىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالدى.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 753 - بەت)

بانكا، بانكا پايدىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال «يوشۇرۇن پۇل كاپىتال» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالدىن كۆچۈپ چىقىپ، ۋاقتىنچە پۇل شەكلىدە توختاپ قالغان، ئىشلىتىلىش ئالدىدا تۇرغان كاپىتالنى كۆرسىتىدۇ. ئۇمۇ پۇل توپلاشنىڭ بىر خىل شەكلى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ «پەقەت مۇئامىلە داۋامىدا مۇقەررەر پەيدا بولىدىغان بىر خىل دوغ، خالاس.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 358 - بەت) بىرىنچىدىن، تۇراقلىق كاپىتال ئىشقا سېلىنغاندىن تارتىپ تا يەكۈنلەشكەنگە قەدەر، ئۇنىڭ قىممىتى ئۆزىنىڭ ئەملىي نەرسە شەكلىنىڭ (ماشىنا، ئۇسكۇنە، زاۋۇت بىناسى قاتارلىقلار) ئۇپراش دەرىجىسىگە قاراپ، ئاستا - ئاستا يېڭى مەھسۇلاتقا كۆچىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسىدىن پەيدىنپەي ئامورتىزاتسىيە فوندى ئاجرىتىۋېلىنىدۇ ھەمدە بۇ ئامورتىزاتسىيە فوندى پۇل شەكلىدە ئاستا - ئاستا كۆپىيىپ بارىدۇ ۋە ۋاقتىنچە بىكار تۇرۇپ قالىدۇ. ئىككىنچىدىن، تۇراقسىز كاپىتالنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ ئوبوروت ۋاقتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، تاۋار سېتىلغاندىن كېيىن دەرھالا خام ئەشيا، يېقىلغۇ، قوشۇمچە ماتېرىيالларنى سېتىۋېلىش ۋە ئىشچىلارغا ئىش ھەققى بېرىش زۆرۈر بولمىغان چاغدىمۇ، پۇل شەكلىدە توختاپ قالغان، ئىشلىتىلىش ئالدىدا تۇرغان مەلۇم مىقداردىكى بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال بارلىققا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، كاپىتال جوغلاش كېچىكىتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەلۇم سەۋەبى، ۋەھالەنكى، قوشۇمچە قىممەتنىڭ كاپىتالىستلار تەرىپىدىن كاپىتال جۇغلاشقا ئىشلىتىلىدىغان بۆلىكى ئاستا - ئاستا جۇغلىنىپ مەلۇم مىقدارغا يەتكەندىلا، ئاندىن يېڭى ئۈستىلمە كاپىتال سۈپىتىدە ئەسلىدىكى كارخانىنى كېڭەيتىشكە ياكى يېڭى كارخانا قۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. تېخنىكىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، ھەر خىل كارخانىلارنىڭ كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يېڭىدىن سېلىنىدىغان بۇنداق كاپىتالغا مىقدار جەھەتتىن قويۇلغان تەلەپمۇ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدۇ. يېڭىدىن جۇغلانغان، تېخنىكىلىق جەھەتتىن ئىشلەپچىقىرىشقا سېلىنمىغان بۇ بىر قىسىم پۇل كاپىتالمۇ بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال بولىدۇ.

كاپىتال ھەرىكەت داۋامىدا كۆپىيەلەيدۇ، ئۈزلۈكسىز ھايات كۈچىنى ساقلىيالايدۇ. كاپىتالنىڭ سەۋۈلى بولغان كاپىتالستنىڭ فۇنكسىيىسى كاپىتالنى كۆپەيتىش، بېيىشتىن ئىبارەت، پۇلنى ھەرگىز بىكار تۇرغۇزمايدۇ، ئۇنى تېقىپ قويمايدۇ، بەلكى ئۇنى تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق ئۆسۈمچان كاپىتالغا ئايلاندۇرۇپ ئالتۇن تۇغدۇرىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇنداق يوشۇرۇن پۇل كاپىتال بىكار تۇرۇپ قالغان مەزگىلدىمۇ پۇل تۇغدۇرىدىغان پۇل شەكلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، مەسىلەن، ئۇ ئۆسۈم ئېلىش ئۈچۈن بانكىغا ئامانەت قويۇلىدۇ، مەلۇم خىلچە كىكە ياكى قىممەتكە ئېگە بىلەتكە تېگىشىۋېلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 98 - بەت) كاپىتالىستنىڭ بانكا ۋە بېرۋا پۇتۇنلەي بىكار

تۇرۇپ قالغان یاکی یېرىم بىكار تۇرۇپ قالغان بۇ پۇل كاپىتالنى جەلپ قىلىش، ئۆز قولىغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۇنى خېلى زور مىقداردىكى پۇل كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ، ئاندىن ئۇنى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىدۇ، شۇنداق قىلىپ قەرز كاپىتالى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدۇ. دېمەك، بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتال، ئەمەلىيەتتە، كاپىتالىستنىڭ ئىناۋەتلىك قەرز تۇزۇمىنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ.

بانكا، ئىناۋەتلىك قەرز دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بانكا كاپىتالىستى بانكا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىست. ئۇلار بانكا پائىدىسىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتى بىلەن، پۇل كاپىتال كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدا ۋە پۇل ئېلىش - بېرىش ئىشىدا ۋاستىچى بولۇپ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى پۇل تىجارەتچىلىرى تاۋار پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، سودىگەرلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان. ئۇلار دەسلەپتە مەخسۇس پۇل تېگىشىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىناتتى، كېيىن بارا - بارا پۇل مۇئامىلىسىگە ئالاقىدار بولغان تۈرلۈك تېخنىكىلىق كەسپىي ئىشلار بىلەن، مەسىلەن، سودىگەرلەرگە ۋەكالىتەن پۇل ساقلاش، نەق پۇلنى كىرىم - چىقىم قىلىش، ھېساب يۈغۇش، پۇل پېرېۋوت قىلىش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولدى. تاۋار ئىگىلىكى يەنمۇ تەرەققىي قىلغاندىن كېيىنلا، ئۇلار قەرز پۇل بېرىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى، ئۇلار يەككە دېھقان ۋە قول سانائەتچىلەرنى سودىگەرلەر بىلەن بىرلىكتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، مەلۇم دەرىجىدە جازانىخورلۇق خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، بانكا كاپىتالىستلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ مەبلەغ قىسلىقىنى ھەل قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن. ئۇلار قەرز كاپىتالىنىڭ فۇنكسىيىسى بىلەن پۇل تىجارىتى كاپىتالىنىڭ فۇنكسىيىسىدىن ئىبارەت قوش فۇنكسىيىنى ئىجرا قىلىدۇ. ئۇلار مەبلەغ سېلىپ بانكا ئاچىدۇ، بانكىنىڭ ئاساسىي كەسپىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: پۇل ئامانەت قويۇش شەكلى بىلەن جەمئىيەتتىكى ۋاقتىنچە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتالنى ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاز مىقداردىكى پۇل كىرىمنى قوبۇل قىلىپ، ئاندىن قەرز بېرىش شەكلى بىلەن ئۇنى كاپىتالنى تولۇقلاشقا توغرا كەلگەن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىدۇ، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدا ۋاستىچى بولىدۇ؛ فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ھاۋالە قىلغان پۇلنى كىرىم - چىقىم قىلىش، ھېساب يۈغۇش، پۇل ۋە قىممەتلىك مېتاللارنى ساقلاش ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ، پۇل تۆلەش ئىشىدا ۋاستىچى بولىدۇ، شۇنداقلا ئىناۋەتلىك مۇئامىلە قورالى بولغان بانكا چېكى قاتارلىقلارنى تارقىتىدۇ. بانكا كاپىتالىستلىرى ۋە فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار بىلەن بىرلىكتە يالالانما ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋالىدۇ. قەرز بېرىلگەن پۇلنىڭ ئۆسۈمىدىن ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ ئۆسۈمى چىقىرۋېتىلگەندىن كېيىنكى ئېشىندىغا بانكىنىڭ كەسپىي ئىشلىرىدىن كىرىم قىلىنغان رەسمىيەت پۇلى قوشۇلۇپ، ئاندىن ئۇنىڭدىن بانكىنىڭ كەسپىي ئىشلىرىغا قىلىنغان چىقىملار چىقىرۋېتىلىپ ھاسىل بولغان

ئېشىندا بانكىنىڭ پايدىسى بولىدۇ. بانكا كاپىتالىستلىرى ئېرىشكەن پايدا، ئۇلار سالغان مەبلەغ مىقدارى بويىچە ھېسابلانغاندا، جەمئىيەتتىكى ئوتتۇرىچە پايدىدىن تۆۋەن بولسا بولمايدۇ، ئۇنداق بولسا ئۇ كاپىتالنى باشقا تارماقلا يۆتكەپ كېتىدۇ. تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بانكا پايدىسىمۇ يالانما ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى. بانكا خىزمەتچىلىرى قوشۇمچە قىممەت ياراتمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق كاپىتالىستلارنى بانكا پايدىسىغا ئېرىشتۈرىدۇ. دېمەك، ئۇلارمۇ ئوخشاشلا بانكا كاپىتالىستلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ.

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەركەزلىشىشى ۋە مونوپول قىلىنىشى ئارقىسىدا، بانكا مونوپول كاپىتالى بىلەن سانائەت مونوپول كاپىتالى بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، پۇل - مۇئامىلە كاپىتالى بولۇپ شەكىللەندى. ئەڭ چوڭ بانكا كاپىتالىستلىرى بىلەن سانائەت كاپىتالىستلىرى دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ، ھەممىگە خوجا بولىدىغان پۇل - مۇئامىلە دوكالىرى بولۇپ قالدى، يانكا بولسا ئاددىي ۋاستىچىدىن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش، مۇئامىلە ۋە ئىجتىمائىي بايلىقنى مونوپول قىلغۇچى بولۇپ قالدى. ئۇلار ئۆز مەملىكەت ئىچىدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىلا ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ قالماستىن، بەلكى چەت ئەللەرگە ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزمەكتە.

بانكا، بانكا كاپىتالى، بانكا پايدىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بانكا پايدىسى كاپىتالىستلار بانكا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئېرىشكەن پايدا. يالانما ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ياراتقان قوشۇمچە قىممەت ئۇنىڭ مەنبەسى. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، بانكا كاپىتالىستلىرى پۇل كاپىتال كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىستلاردۇر، ئۇلار، ئاساسەن، پۇل كاپىتالنى قەرز بېرىش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، پۇل كاپىتالنى قەرز بەرگۈچى بىلەن قەرز ئالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى بولىدۇ، شۇنداقلا پۇلنى كىرىم - چىقىم قىلىش، ھېساب بوغۇش، پۇل (جۈملىدىن قىممەتلىك مېتاللار ۋە چەكلەر) نى ساقلاش قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرىدۇ. ئۇلارنىڭ مەبلەغ سېلىپ بانكا ئېچىشتىن مەقسىتى پايدا ئېلىشتىن ئىبارەت، «بانكا پايدىسى، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇلار قەرز ئالغان پۇلنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ قەرز بەرگەن پۇلنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىدىن تۆۋەن بولۇشىدىن كېلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 453 - بەت) بانكا پۇل كاپىتالنى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن قەرز بېرىدۇ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار بولسا تاپقان پايدىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆسۈم شەكلى بىلەن بانكا كاپىتالىستلىرىغا بېرىدۇ؛ بىراق بانكا كاپىتالىستلىرىنىڭ قەرز بەرگەن پۇل كاپىتالى ئىچىدە فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارنىڭ بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتالى ۋە ئاز مىقداردىكى ئامانەت پۇل بولغاچقا، بانكا كاپىتالىستلىرىنىڭ مۇشۇ پۇل كاپىتالغا ئۆسۈم بېرىشىگە توغرا كېلىدۇ. شۇڭلاشقا قەرز بېرىلگەن پۇلنىڭ ئۆسۈمى بىلەن قەرز ئېلىنغان پۇلنىڭ ئۆسۈمى ئوتتۇرىسىدا سان پەرقى بولىدۇ، بۇ سان پەرقى بانكا پايدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

دېمەك، بانكا پايدىسى سانائەت پايدىسى، سودا پايدىسىغا ئوخشاشلا، ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

بانكا پايدىسىنىڭ مىقدارى ئومۇمەن ئوتتۇرىچە پايدىغا تەڭ كېلىدۇ. چۈنكى، كاپىتالىستىك رىقابەت شارائىتىدا، تەڭ مىقداردىكى كاپىتال تەڭ مىقداردىكى پايدىغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بانكا كاپىتالىستلىرى سالغان كاپىتالنىڭ پايدا نىسبىتى جەمئىيەتتىكى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن تۆۋەن بولسا بولمايدۇ، ئۇنداق بولسا ئۇلار بانكا كەسپى بىلەن شۇغۇللانماي، كاپىتالىنى سانائەت تارمىقىغا ياكى سودا تارمىقىغا يۆتكەپ كېتىدۇ. مۇنداق پەرەز قىلايلى: ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى 20% بولسۇن، بانكىنىڭ ئۆزىنىڭ كاپىتالى 200 مىڭ يۈەن بولسۇن، قوبۇل قىلىنغان ئامانەت پۇل 10 مىليون يۈەن بولسۇن، ئۆسۈم نىسبىتى 4% بولغاندا، ئۇنىڭ ئۆسۈمى ئۈچۈن 400 مىڭ يۈەن تۆلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن ھېلىقى 10 مىليون يۈەن قەرز بېرىلىدۇ، ئۆسۈم نىسبىتى 5% بولغاندا، ئۇنىڭ ئۆسۈمى ئۈچۈن 500 مىڭ يۈەن قولغا كېلىدۇ، ئىككىسىنىڭ سان پەرقى 100 مىڭ يۈەن بولىدۇ، ئۇنىڭغا بانكىنىڭ باشقا كەسپىي ئىشلىرىدىن كىرىم قىلىنغان 10 مىڭ يۈەن قوشۇلۇپ، ئاندىن ئۇنىڭدىن يەنە تىجارەت ئۈچۈن چىقىم قىلىنغان 70 مىڭ يۈەن چىقىرىۋېتىلسە، 40 مىڭ يۈەن چىقىدۇ، مانا بۇ، بانكىنىڭ پايدىسى بولىدۇ، پايدا نىسبىتى $\frac{40,000}{200,000}=\frac{20}{100}$ ياكى 20% بولىدۇ، بۇ ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىگە تەڭ كېلىدۇ.

سودىدىكى دۈكان خادىملىرىغا ئوخشاش، بانكا خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەمگىكى قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەت يارىتمىسىمۇ، ئەمما بانكا كاپىتالىستلىرىنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا ياردەم بېرىدۇ، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئەمگىكىمۇ قوشۇمچە ئەمگەك بولۇپ، بانكا كاپىتالىستلىرى تەرىپىدىن ھەقسىز ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنىدۇ، شۇڭلاشقا، ئۇلار ئوخشاشلا بانكا كاپىتالىستلىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ.

كاپىتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، چوڭ بانكىلار ئاددىي ۋاستىچىدىن ھەممىگە قادىر مونوپولستقا ئايلاندى. بانكا مونوپول كاپىتالى بىلەن سانائەت مونوپول كاپىتالىنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى ئارقىسىدا پۇل ـ مۇئامىلە كاپىتالى بارلىققا كەلدى. ئۇلار ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېرىشىش بىلەن قانائەتلەنمەي، بەلكى يۇقىرى مونوپول پايدىنى قوغلىشىدىغان بولدى، ئۇلار مەملىكەت ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى مىليونلىغان ئەمگەكچى ئاممىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىشنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى.

بانكا، بانكا كاپىتالى، بانكا كاپىتالىستى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىناۋەتلىك قەرز تاۋار سودىسىدا كېيىنچە پۇل تۆلەش ياكى پۇل قەرز بېرىش. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇ قىممەتنىڭ تۆلەشنى شەرت قىلغان ئالاھىدە ھەرىكەت شەكلى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇ ھەرىكەت ـ تۆلەشنى شەرت قىلغان بېرىش ـ ئومۇمەن ئېيتقاندا، قەرز بېرىش ھەرىكىتىدۇر، يەنى پۇل ياكى تاۋارنىڭ شەرتلىك ئوتتۇنۇپ بېرىشتىن ئىبارەت ئۆزگىچە شەكلىدىكى ھەرىكىتى.» («ماركس ـ ئېنگېلس

ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 390 - بەت) تاۋار پۇل مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولغان شارائىتتا، بۇنداق پۇل قەرز بېرىش ھەرىكىتى پۇل ياكى تاۋارنى تۆلەشنى شەرت قىلغان ھالدا ئۆتۈنۈچ بېرىش شەكلى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، يەنى ئىلىمدار مۇنداق شەكىل بىلەن پۇل قەرز بېرىدۇ ياكى تاۋارنى نىسىگە (يەنى كېيىنچە پۇل تۆلەش شەرتى بىلەن) ساتىدۇ، قەرزدار كېلىشىم قويۇلغان ۋاقىت بويىچە قەرز پۇلنى قايتۇرىدۇ ھەمدە ئۆسۈم تۆلەيدۇ.

ئىناۋەتلىك قەرز تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە پۇل مۇئامىلىسىگە بېقىنىدىغان بىر خىل ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت. تاۋار نىسىگە سېتىش ئارقىلىق ئۆتۈنۈچ بېرىلگەن، پۇل تۆلەم ۋاستىلىك رولىنى ئوينىغان ۋاقىتتا، ئىناۋەتلىك قەرز بارلىققا كېلىدۇ. ئىناۋەتلىك قەرز مەلۇم جەمئىيەتكىلا خاس بولغان ئىقتىسادىي كاتېگورىيە ئەمەس، بىراق ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي شارائىتتا، ئىناۋەتلىك قەرز ئەكس ئەتتۈرگەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق بولىدۇ.

ئەڭ قەدىمىي ئىناۋەتلىك قەرز شەكلى ئىپتىدائىي جەمئىيەت يىمىرىلگەن مەزگىلەردە بارلىققا كەلگەن جازانە ئىناۋەتلىك قەرزى ئىدى. قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتە، جازانە ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ ئاساسىي شەكلى ئىدى. جازانە كاپىتالنىڭ يۇقىرى ئۆسۈم شىلۈپلىشى ئارقىسىدا، دېھقانلار ۋە باشقا ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ھەتتا ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ داۋاملاشتۇرالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئېغىر دەرىجىدە دەخلى يەتكەنىدى. فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، جازانە ناتۇرال ئىگىلىكىنى پارچىلىدى ھەمدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەيدا بولۇشىغا بەزى ئالدىنقى شەرتلەرنى تەييارلاپ بەردى: بىر تەرەپتىن، جازانە ئارقىلىق جۇغلانغان زور مىقداردىكى پۇل بايلىقى كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، جازانە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان نۇرغۇن ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ۋەيران بولۇشى ئارقىسىدا يالالانما ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ شەكىللىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، قەرز كاپىتالنىڭ ھەرىكەت شەكلى بولغان كاپىتالىستىك ئىناۋەتلىك قەرز جازانىنىڭ ئورنىنى ئالدى. قەرز كاپىتالنىڭ شەكىللىنىشى سانائەت كاپىتالىنىڭ ئايلىنىشىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. سانائەت كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى داۋامىدا شەكىللەنگەن ۋاقىتنىچە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتال كاپىتالىستلارغا پايدا كەلتۈرۈپ بېرەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىر ئامال قىلىپ ئۇنى قەرز بېرىشكە توغرا كېلىدۇ، باشقا بەزى كاپىتالىستلارغا بولسا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا، كۆپ ھاللاردا، پۇل كاپىتالنى تولۇقلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا، پۇلى بار كاپىتالىستلار بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتالنى ئىناۋەتلىك قەرز شەكلى ئارقىلىق فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا ئۆتۈنۈچ بېرىدۇ. فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار قەرز پۇلنى مۇددەت بويىچە قايتۇرۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئېكسپىلاتاتسىيە

قىلىپ ئىگە بولغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزۈم سۈپىتىدە پۇل كاپىتالىستىغا بېرىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى قەرز كاپىتالى پۇل كاپىتالىستلىرى بىلەن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىناۋەتلىك قەرز مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، يۇنداقلا كاپىتالىستلارنىڭ يالالنما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىناۋەتلىك قەرز سودا ئىناۋەتلىك قەرزى ۋە بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. سودا ئىناۋەتلىك قەرزى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار كىيىنچە پۇل تۆلەش شەكلى بىلەن تاۋارنى نەسىگە سېتىۋېلىش ئۇچۇن بىر - بىرىگە بېرىدىغان قەرز، ئۇ كاپىتالىستىك ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمىنىڭ ئاساسى. بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى ئاساسىدا راۋاجلانغان. ئۇ زور مىقداردىكى پۇل كاپىتالنى مەركەزلەشتۈرگەن ۋە ئىگىلىگەن بانكا پۇل قەرز بېرىش ۋە دېسكونتلاش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا بېرىدىغان ئىناۋەتلىك قەرز، ئۇ كاپىتالىستىك ئىناۋەتلىك قەرز ئېشىدا يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە دۆلەت ئىناۋەتلىك قەرزى، ئىستېمال قەرزى ۋە جازانە ئىناۋەتلىك قەرزى قاتارلىق شەكىللەرمۇ بار.

ئىناۋەتلىك قەرز كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە مۇھىم رول ئويناپىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇ كاپىتالنىڭ ئەركىن يۆتكىلىشى ۋە نىسبىتىنىڭ تەكشىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇنىڭ تىزرتكىسى ئارقىسىدا كاپىتال ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدا قايتا تەقسىم قىلىنىپ، پايدىسى تۆۋەن تارماقلاردىن پايدىسى يۇقىرى تارماقلارغا تېز يۆتكىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن پايدا نىسبىتىنىڭ تەكشىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇ مۇئامىلە خىراجىتىنى ئازايتىشقا پايدىلىق. ئىناۋەتلىك قەرزدىن ئىبارەت مۇئامىلە قورالى كەلگۈسىدىكى ئەھۋالدا، سودىلارنىڭ كۆپىنچىسىدە رېئال پۇل تۆلەش يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى بېرىلگەن قەرزلەر بىلەن ئىلىنغان قەرزلەرنى بالانس قىلىش يولى بىلەن ھېساب تۈگىتىلىدۇ؛ ئىناۋەتلىك قەرز شەكلى ئارقىلىق تاۋار سېتىش ۋە بانكىدىن پۇل قەرز ئىلىش بىلەن، تاۋار مۇئامىلىسى ۋە كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى ھەم ئوبوروتى تېزلىتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مۇئامىلە خىراجىتى ئازايتىلىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئۇ كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە مونوپول قىلىنىشىنى تېزلىتىدۇ. بانكىلار زور مىقداردىكى پۇلنى چوڭ كاپىتالىستلارغا ياكى كاپىتالىستلار گۇرۇھىغا قەرز بېرىپ، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپ كاپىتالنى ئىگىلەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، رىقابەتلىشىش كۈچىنى ئاشۇرۇپ، ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلارنى بەسىش ۋە قوشۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالنىڭ توپلىنىشى، مەركەزلىشىشى ۋە مونوپول قىلىنىشى تېزلىتىلىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، بانكا كاپىتالى سانائەت كاپىتالى بىلەن قوشۇلۇپ پۇل - مۇئامىلە كاپىتالغا ئايلاندى ھەمدە پۇل - مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شەكىللەندى. ئوتتىنچىدىن، ئۇ كاپىتالنىڭ

چەمئىيەتنىڭ خاس سىنىپىي زىددىيىتى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنى كەسكىنلەشتۈرىدۇ. كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىناۋەتلىك قەرز ئارقىلىق، ئۇسكۇنىلىرىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاپ، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنى ئۆستۈرۈشى ئارقىسىدا، زور تۇرمۇشدىكى ئىشچىلار ئىشسىز قېلىپ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت چوڭقۇرلىشىدۇ. ئىناۋەتلىك قەرز ھايانكەشلىكنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ، تاۋارغا بولغان ساختا ئېھتىياجنى پەيدا قىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى يوشۇرۇپ قېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئىقتىسادىي كرىزىسنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ماددىي جەھەتتىكى راۋاجلىنىشىنى ۋە دۇنيا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتى؛ بۇ ئىكىكىلىسىنى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىڭ ماددىي ئاساسى سۈپىتىدە تەرەققىي قىلدۇرۇپ مەلۇم يۈكسەكلىككە يەتكۈزۈش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسى. شۇنداق بىلەن بىرگە، ئىناۋەتلىك قەرز بۇ زىددىيەتنىڭ زورلۇق شەكلىدە پارتلىشىنى يەنى كرىزىسنى تېزلەتتى، شۇنىڭ بىلەن كونا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ يىمىرىلىشىدىكى تۈرلۈك ئامىللار كۈچەيدى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 499 ـ بەت)

سودا ئىناۋەتلىك قەرزى، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سودا ئىناۋەتلىك قەرزى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا كېيىنچە پۇل تۆلەش شەكلى بىلەن تاۋارنى نىسىگە ئېلىش ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن قەرز مۇناسىۋىتى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «سودا ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچى كاپىتالىستلار بىر ـ بىرىگە بېرىدىغان قەرز قەرز دېمەكتۇر. ئۇ ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمىنىڭ ئاساسى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 542 ـ بەت) سودا ئىناۋەتلىك قەرزى تاۋار شەكلىدە بېرىلىدىغان قەرزدۇر، ئۇنىڭ ئوبيېكتى سانائەت كاپىتالى ئايلىنىشىنىڭ مەلۇم باسقۇچىدىكى تاۋار كاپىتالىدىن ئىبارەت. قەرز بەرگۈچى ئۆچۈن ئېيتقاندا، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى بېرىش جەريانى ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ تاۋار كاپىتالىنىڭ پۇل كاپىتالغا ئايلىنىش جەريانى بولىدۇ.

ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، نىسىگە سېتىش ۋە نەسىگە ئېلىش ئەھۋاللىرى بارلىققا كەلگەنىدى. بىراق، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسى ئەڭ تەرەققىي تاپقان كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىلا، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى كەڭ تۈردە راۋاجلانىدى. كاپىتالىزم شارائىتىدا، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى شۇنىڭ ئۆچۈن زۆرۈركى، كاپىتالنىڭ ئايلىنىشى ۋە ئوبوروتى جەريانىدا، ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ۋە مۇئامىلە ۋاقتى كۆپ چاغلاردا بىردەك بولمايدۇ، بەزى كاپىتالىستلار ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلار سېتىلىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان بولسا، مۇشۇ تاۋارغا ئېھتىياجى چۈشكەن كاپىتالىستلاردا نەق پۇل بولمايدۇ، ئەگەر تاۋار نەق پۇلغىلا سېتىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، تاۋار سېتىش ۋاقتى سوزۇلۇپ كېتىدىغان ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار

مۇقەررەر يۈز بېرىدۇ. بۇ يەردە، سودا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ ئوبيېكتى، يەنى قەرز بېرىلگەن كاپىتال بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتال بولماستىن، بەلكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ مەلۇم باسقۇچىدىكى تاۋار كاپىتال بولىدۇ. ئۇ نېسىگە سېتىش، نېسىگە ئېلىش شەكلى ئارقىلىق بىر ئادەمنىڭ قولىدىن يەنە بىر ئادەمنىڭ قولىغا يۆتكىلىدۇ. تاۋار فورماتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى داۋامىدا، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى ۋاستىچىلىك رول ئويناپ، ئۇ تاۋار مۇئامىلىسىنىلا ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپ قالماستىن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناپ، ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «دېمەك، ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ ۋاستىچىلىك رولى بۇ يەردە مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ: (1) سانائەت كاپىتالىستلىرى ئۆچۈن ئېيتقاندا، ئۇ سانائەت كاپىتالىنى بىر باسقۇچتىن يەنە بىر باسقۇچقا ئۆتكۈزىدۇ، بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى بىر - بىرىگە چاتىدۇ؛ (2) سودىگەرلەر ئۆچۈن ئېيتقاندا، ئۇ تاۋارنى تاكى شۇ تاۋار ئاخىرقى ھېسابتا سېتىلىپ پۇلغا ئايلانغانغا قەدەر ياكى باشقا تاۋارغا ئالماشتۇرۇلغانغا قەدەر بىر كىشىنىڭ قولىدىن يەنە بىر كىشىنىڭ قولىغا ئۆتكۈزىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 546 - بەت)

چەك — سودا ئىناۋەتلىك قەرزىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان ئاساسىي قورال. چەك قەرەللىك چەك ۋە پېرېۋوت چېكى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. قەرەللىك چەك قەرزدا ئېلىمدارغا مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدە ئەق پۇل تۆلەيدىغانلىقى توغرىسىدا يېزىپ بېرىلگەن قەرز چېكى، ئۇ ئېلىمدار قەرەل توشقاندا قەرزدارىدىن ئەق پۇل ئالىدىغان ئىسپات. پېرېۋوت چېكى مۇئەييەن تۆلەش مۇددىتىگە ئىگە قەرز چېكى، كېيىنچە پۇل تۆلىنىدىغان گۇۋاھنامە.

سودا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ راۋاجلىنىشى بىر تەرەپتىن، تاۋار كاپىتالنىڭ فورماتسىيە ئۆزگىرىشى ۋە كاپىتال ئايلىنىشى ئۇبوروتىنى تېزلىتىپ، كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بىراق، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق ساتىدىغان ئەھۋال ۋە ھايانكەشلىك سودىسىمۇ ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ، بۇلار بازارنىڭ قارىغۇلۇقىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتكى ھۆكۈمەتسىزلىكنى ئۇلغايتىپ، ساختا ئېھتىياج پەيدا قىلغان كۆرۈنۈشتكى ئاۋات مەنزىرە ئاستىدا تاۋارنىڭ كاساتلىشىپ قېلىشىدەك ھەقىقىي ئەھۋالىنى يېشۈرۈپ قالىدۇ، نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

ئىناۋەتلىك قەرز، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى بانكىنىڭ فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا پۇل قەرز بېرىشى بىلەن ھاسىل بولغان قەرز مۇناسىۋىتى.

بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى ئاساسىدا راۋاجلانغان. بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى سودا ئىناۋەتلىك قەرزىگە ئوخشىمايدۇ: سودا ئىناۋەتلىك قەرزى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار تەكرار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا تاۋار سودىسى

قىلغان ۋاقىتتا، تاۋارنى قەرز بېرىش شەكلى بىلەن بىر - بىرىگە بېرىدىغان قەرز، ئۇ ئايرىم كاپىتالىستلارنىڭ كاپىتال مىقدارىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ؛ بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى بولسا بانكا پۇل قەرز بېرىش شەكلى بىلەن فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلارغا بېرىدىغان قەرز. بانكا تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن ئايرىلىپ چىققان ۋاقىتنىچە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتال ۋە باشقا كۆچمە كاپىتاللارنى توپلاپ، غايەت زور مىقداردىكى قەرز كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ، شۇڭا، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ كۆلىمى ئايرىم كاپىتالىستلارنىڭ كاپىتال مىقدارىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بانكىنىڭ قەرز بېرگىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى تاۋار كاپىتال ئەمەس، بەلكى پۇل فورماتسىيىسىدىكى قەرز كاپىتالى، يەنى ۋاقىتنىچە بىكار تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتال، شۇڭا، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ دائىرىسى سودا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭكىدىگە ئوخشاش تاۋار ئايلىنىش يۆنىلىشىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. سودا ئىناۋەتلىك قەرزى پەقەتلا تاۋار ساتقۇچىلار تەرىپىدىن تاۋار ئالغۇچىلارغا بېرىلىدۇ. بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى بولسا، بانكا تەرىپىدىن ھەرقانداق بىر فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستقا بېرىلىدۇ. سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى، مەيلى پۇل قەرز بېرىش مىقدارى جەھەتتە بولسۇن ياكى قەرز بېرىش قەرەلى جەھەتتە بولسۇن، سودا ئىناۋەتلىك قەرزىدىن خېلى جىق ئېشىپ چۈشىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ كاپىتالىستىك ئىقتىساد تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا تېخىمۇ زور دەرىجىدە ماسلىشالايدۇ.

بانكا ئىناۋاتلىك قەرزى ئاساسەن بانكا ئارقىلىق بېرىلىدۇ. بانكا كاپىتالىستى پۇلا كاپىتالنى ئەمەلىي قەرز بەرگۈچى بىلەن قەرز ئالغۇچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، بىر تەرەپتىن، كۆپلىگەن پۇل كاپىتالنى ئۆز قولىغا توپلايدۇ، ئۇ يەككە قەرز بەرگۈچى سۈپىتىدە ئەمەس، بەلكى بارلىق قەرز بەرگۈچىلەرنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلار بىلەن قارىمۇقارشى تۇرۇندا تۇرىدۇ، بانكا كاپىتالىستى پۇل كاپىتاللارنىڭ باش باشتۇرغۇچىسى بولۇپ قالىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ يەنە پۈتكۈل كارخانا ساھەسىدىكىلەرگە پۇل قەرز ئالىدۇ، قەرز ئالغۇچىلارنى توپلاپ، بارلىق قەرز بەرگۈچىلەر بىلەن قارىمۇقارشى قىلىپ قويىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بانكا، بىر تەرەپتىن، پۇل كاپىتاللارنىڭ مەركەزلىشىشىگە، قەرز بەرگۈچىلەرنىڭ مەركەزلىشىشىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، قەرز ئالغۇچىلارنىڭ مەركەزلىشىشىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 453 - بەت)

بانكا ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدىكى ۋاستىچى سۈپىتىدە، پۇل ئامانەت قويۇش ئۇسۇلى بىلەن، تۆۋەندىكى يوللار ئارقىلىق مەبلەغنى ئۆز قولىغا توپلايدۇ: (1) بانكا سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ كاسسا ئورگىنىلىرى رولىنى ئويناپىدۇ، ھەربىر ئىشلەپ چىقارغۇچى ۋە سودىگەرنىڭ تەييارلىق فوندى قىلىپ ساقلاپ قويغان ياكى كىرىم قىلغان پۇل كاپىتاللىرى ئامانەت قويۇلۇپ بانكىغا توپلىنىدۇ؛ (2) پۇل كاپىتالىستلىرىنىڭ ئامانەت پۇللىرى؛ (3) بانكا ئامانەت قويۇلغان پۇلغا ئۆسۈم تۆلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، تۇرلۈك تەبىقىدىكى

ئاھالىلەر ئۆزلىرى يەڭگان پۇل ياكى ۋاقتىنچە ئىشلەتمەيدىغان پۇلنى بانكىغا ئامانەت قويىدۇ؛ (4) پەيدىنپەي خەجلەپ تۈگىتىلىدىغان تۈرلۈك كىرىملەرمۇ بانكىغا ئامانەت قويۇلىدۇ،

بانكا ئىناۋەتلىك قەرز ئىشىدىكى ۋاستىچى سۈپىتىدە، يەنە پۇل قەرز بېرىش ئۇسۇلى بىلەن، توپلانغان قەرز كاپىتالنى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارغا قەرز بېرىدۇ. بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى كاپىتال مەركەزلەشتۈرۈش ۋە كاپىتال تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت قوش فۇنكسىيىنى ئىجرا قىلىدۇ. ئۇ، بىر تەرەپتىن، بىكار تۇرۇپ قالغان كاپىتالنى مەركەزلەشتۈرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە ۋە مۇئامىلە سۇھەسىگە ئىشلىتىدۇ. بانكىنىڭ پۈل قەرز بېرىشىنىڭ ئاساسىي شەكىللىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: قەرەللىك چەكنى دىسكونتلاش، رەھنىلىك قەرز، ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغ سېلىش ۋە باشقىلار.

بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئويناپىدۇ. ئۇ كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كاپىتالنىڭ توپلىنىشىنى تېزلىتىپ، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، چوڭ كاپىتاللارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كىچىك كاپىتاللارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش جەريانىغا تۈرتكە بولىدۇ. ئۇ كاپىتالنىڭ قايتا تەقسىم قىلىنىشىنى ۋە پايدا نىسبىتىنىڭ تەكشىلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ۋە مۇئامىلە خىراجىتىنى ئازايتىدۇ. قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى ۋە كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ.

ئىناۋەتلىك قەرز، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىناۋەتلىك قەرز بېرىش ماددىي كاپالەت تەلەپ قىلىنماي، پەقەت قەرز ئالغۇچىنىڭ ئىناۋىتى ئاساس قىلىنىدىغان بىر خىل قەرز بېرىش. ئۇ كاپىتالىستىك بانكىنىڭ پۇل قەرز بېرىش ئۇسۇللىرىنىڭ بىرى. كاپىتالىستىك بانكا كەسپىدە ئىناۋەتلىك قەرز بېرىش رەھنىلىك قەرزگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭدا ھېچقانداق ماددىي كاپالەت تەلەپ قىلىنمايدۇ. بىراق، بۇ خىل قەرز پۈلنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى ئومۇمەن يۇقىرىراق بولىدۇ ھەمدە، كۆپ ھاللاردا، مەلۇم قوشۇمچە شەرتلەر قويۇلىدۇ، مەسىلەن، قەرز ئالغۇچىدىن كارخانىنىڭ تىجارەت ۋە مالىيە ئەھۋاللىرىنى، قەرز ئالغان پۇلنى نېمىگە ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىش ۋە باشقىلار تەلەپ قىلىنىدۇ. بانكا بۇنداق ۋاستە ئارقىلىق، ھەم يۇقىرىراق ئۆسۈمگە ئېرىشەلەيدۇ، ھەم كارخانىغا بولغان نارازىلىق ۋە كونتروللۇقنى كۈچەيتەلەيدۇ، بېرىلگەن قەرز پۇلنى قايتۇرۇۋالالماسلىق خەۋپىگە ئانچە يولۇقمايدۇ. جاھانگىرلىك شارائىتىدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى بانكا مونوپول كاپىتالى گۇرۇھلىرى دەل مۇشۇ قوشۇمچە شەرتلەردىن كارخانىلارنى تىزگىنلەش ۋاسىتىسى سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ، «ئالدى بىلەن ھەربىر كاپىتالىستىنىڭ تىجارەت ئەھۋالىنى تەپسىلىي ئىگىلەپ، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭغا نازارەت قىلىدۇ، ئۇلارغا بېرىلىدىغان ئىناۋەتلىك قەرز پۇلنى كۆپەيتىش ياكى

ئازايتىش، ئۇلارنىڭ قەرز ئېلىشىغا ئوڭايلىق ئۇغدۇرۇپ بېرىش ياكى توسقۇنلۇق قىلىش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئۇلارغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئاخىردا ئۇلارنىڭ تەقدىرىنى، كىرىمىنى پۈتۈنلەي ئۆزى بەلگىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ كاپىتالىنى تارتىۋالىدۇ ياكى ئۇلارنى ئۆز كاپىتالىنى تېز ھەم زور مىقداردا كۆپەيتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، ۋەھاكازالار.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 757 - بەت)

كونا جۇڭگودا، ئىناۋەتلىك قەرز بېرىش چەك دۇكىنى، پۇلخانا، ئاقچىخانا قاتارلىق كونىچە ئىناۋەتلىك قەرز ئاپپاراتلىرىدا بىر-قەدەر ئەۋج ئالغان، ئۇ ھازىرقى زامان بانكا كەسپى تېخى تەرەققىي تاپمىغان مەزگىللەر-دىكى پۇل قەرز بېرىشنىڭ مۇھىم شەكلى ئىدى.

ئىناۋەتلىك قەرز، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

رەنىلىك قەرز بېرىش ئۇ، قەرز ئالغۇچى مەلۇم نەرسىنى ماددىي كاپالەت سۈپىتىدە رەنىگە قويۇش بىلەن بانكىدىن پۇل قەرز ئېلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ كاپىتالىستىك بانكىلارنىڭ بىر خىل قەرز بېرىش شەكلى. رەنىگە قويۇلغان نەرسىلەر ئومۇمەن قىممەتكە ئىگە بىلەت، زايوم چېكى، ئۆرلۈك پاي چەكلىرى، ئۆي - جاي، يەر - زېمىن، مال ئېلىش تالونى، ئامبار تالونى ياكى تاۋارغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئىسپاتلايدىغان ئۆرلۈك ھۆججەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قەرز تۆلەش ۋاقتى توشقاندا، قەرز ئالغۇچى قەرز پۇلىنى تولۇق قايتۇرۇپ بېرىشى لازىم، بولمىسا، بانكا بېرىلگەن قەرز پۇل ھېسابىغا ئونىڭ رەنىگە قويغان نەرسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق.

رەنىلىك قەرز، بىر تەرەپتىن، تاۋار، چەك، قىممەتكە ئىگە بىلەت قاتارلىقلارنى مۇددەتتىن بۇرۇن پۇلغا ئايلاندۇرىدۇ، بۇ، كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىش، كاپىتالىستىك كېڭەيىتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشقا تۈرتكە بولۇشتا مەلۇم رول ئوينايدۇ. لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ خىل قەرز ساختا ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى ئاسان پەيدا قىلىپ، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرىنى كېڭەيتىۋېتىپ، ھايانكەشلىك ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرىدۇ.

بانكا، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاشۇرما قەرز كاپىتالىستىك ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمىدىكى بىر خىل بانكا قەرز بېرىش كەسپى. يەنى بانكا سودا - سانائەتچىلەردىن پۇل ئامانەت قويغۇچىلارنىڭ كېلىشىپ قويۇلغان دائىرە ئىچىدە، ئۆزىنىڭ ئامانەت قويغان پۇل مىقدارىدىن ئاشۇرۇپ پۇل چېكى كېسىشىگە رۇخسەت قىلىدىغان ھەمدە پۇل چېكىگە قاراپ نەق پۇل بېرىدىغان بىر خىل قەرز بېرىش شەكلى. ئامانەت قويغۇچىلار ئاشۇرۇپ ئالغان قەرزى ئۈچۈن مەلۇم مىقدارىدا ئۆسۈم تۆلىشى لازىم ھەمدە ئۇلاردا ئاشۇرۇپ ئالغان قەرزىنى ۋاقتىدا قايتۇرۇپ بېرىش مەجبۇرىيىتى بار. ئاشۇرما قەرز ئىناۋەتلىك ئاشۇرما قەرز ۋە رەنىلىك ئاشۇرما قەرز دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئىناۋەتلىك ئاشۇرما قەرز ئېلىشتا، بانكا بىلەن پۇل ئامانەت قويغۇچى ئوتتۇرىسىدا ئاشۇرما قەرز ئېلىش توختىمى تۈزۈلۈپ، توختامدا ئاشۇرما قەرز مىقدارى، قەرزلىك، ئۆسۈمى قاتارلىقلار بەلگىلىنىدۇ، بانكا ئاشۇرما قەرز توختىمى بويىچە ئامانەت قويغۇچىغا ئاشۇرما قەرز ئېلىش ھوقۇقىنى بېرىدۇ. رەنىلىك ئاشۇرما قەرز ئېلىشتا، ئامانەت قويغۇچى بانكىدىن

ئاشۇرما قەرز ئېلىش ئۈچۈن مال - مۈلۈك (مەسىلەن ئۆي - جاي، يەر - زېمىن، قىمەتكە ئىگە بېلەت ۋە باشقىلار)نى رەھنىگە قويۇشى ھەمدە رەھنىلىك ئاشۇرما قەرزتوختىمى تۈزۈشى كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا بانكىلار ئارا مەبلەغ قىسلىقىنى ھەل قىلىشتا قوللىنىلمىدىغان كەسىپداشلار ئاشۇرما قەرزى دېگەن شەكىلمۇ بار.

ئاشۇرما قەرز ئېلىش شەكلىنىڭ قوللىنىلىشى كاپىتالىستىك بانكا ئىناۋەتلىك قەرز ئېلىش رېنى كېڭەيتىۋېتىدۇ. ئۇ، بىر تەرەپتىن، بانكا بىلەن ئالاقىسى بار فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلار ياكى كاپىتالىستلار گۇرۇھىغا مەبلەغ ئېلىش جەھەتتە قولايلىق شارائىت تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھايانكەشلىكنى ۋە ئېشىپ چىقىرىش تەكى ھۆكۈمەتسىزلىكنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. ئىناۋەتلىك قەرز كىرزىسى ياكى بانكا كىرزىسى يۈز بەرگەن ھامان زەنجىرسىمان ئىنكاس ھاسىل بولىدۇ - دە، پۇل - مۇئامىلە بازىرىدا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ.

بانكا، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دسكونت كاپىتالىستىك بانكىنىڭ پۇل قەرز بېرىش كەسىپلىرىنىڭ بىرى. سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرى نەق پۇل تېپىپ، مەبلەغ قىسلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بانكىدىن قەرەلى توشمىغان چەك (قەرەللىك چەك ياكى پېرېۋوت چېكى) نى دسكونتلاپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ، بانكا بازاردىكى ئۆسۈم نىسبىتى بويىچە، چەك يېزىلغان كۈرسىتىلگەن پۇل مىقدارىدىن چەك دسكونتلاپ بېرىلگەن كۈنىدىن چەك قەرەلى توشقان كۈنگىچە بولغان ئۆسۈم (دسكونت پۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ئۆتۈۋېلىپ، ئاشقان پۇلنى چەك ئۇتتۇرىغا بېرىدۇ. قەرەللىك چەكنىڭ قەرەلى توشقاندا، بانكا قەرەللىك چەكنى ئېلىپ قەرەللىك چەك كېسىپ بەرگەن دەسلەپكى قەرزدارىدىن ياكى چەك ئارقىسىغا قول قويغۇچىدىن نەق پۇل ئالىدۇ، دسكونت دېگەن ئەنە شۇ. مەلۇم مەزگىلدىكى دسكونت ئۆسۈمى بىلەن قەرەللىك چەك يېزىلغان كۈرسىتىلگەن پۇل ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت دسكونت نىسبىتى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ، ئومۇمەن، شۇ چاغدىكى بازاردىكى ئۆسۈم نىسبىتىگە باراۋەر كېلىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئېيتايلى: مەلۇم كاپىتالىست قەرەلى يېرىم يىل بولغان بىر 1،000 يۈەنلىك چەكنى ئېلىپ، بانكىدىن دسكونتلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلسۇن، ئۇنىڭ يىللىق دسكونت نىسبىتى 5 لى (5%) بولسۇن، بۇنداقتا، بانكا دسكونتنىسبىتى بويىچە، دسكونت ئۆسۈمى ھەسابىغا 25يۈەن $\left(= 100 \text{ يۈەن} \times \frac{5}{100} \times \frac{6}{12}\right)$ نى تۇتۇپ قېلىپ، كاپىتالىستقا 975 يۈەن نەق پۇل بېرىدۇ. قەرەلى توشقاندا بانكا دەسلەپكى چەك كېسىپ بەرگۈچىدىن ياكى چەك ئارقىسىغا قول قويغۇچىدىن 1،000 يۈەن نەق پۇل قايتۇرۇۋالىدۇ. چەك دسكونتلاش سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ كاپىتالىنى ئېلىمدارلىق چەك شەكلىدىن نەق پۇل شەكلىگە ئايلانىدۇرۇپ، كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە يارەم بېرىدۇ. كاپىتالىستىك ئىقتىساد ئۆرلەش باسقۇچىدا تۇرغاندا، ئۇ ھايانكەشلىك ھەرىكىتىنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسىنى كۈچەيتىدىغان ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالىدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە مەركىزىي بانكا

سودا بانكىلىرىنىڭ چەكلىرىنى قايتا دىسكونتلاپ بېرىدۇ. چەكنىڭ قايتا دىسكونتلاپ بېرىلىشى بىلەن، سودا بانكىلىرى ئەمەلىيەتتە مەركىزىي بانكىدىن پۇل قەرز ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى مەركىزىي بانكا، كۆپ ھاللاردا، پۇل ـ مۇئامىلە بازىرىدىكى ئۆزگىرىشكە قاراپ، دىسكونت نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش ياكى چۈشۈرۈش ئارقىلىق، «كېڭەيتىش» ياكى «قىسقارتىش» سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ. مەملىكەت ئىچىدە ئىناۋەتلىك قەرز بېرىش ئىشى بەكمۇ كېڭىيىپ كەتكەن، ئىشلەپچىقىرىش ھەددىدىن زىيادە كېڭەيتىلگەن چاغدا، مەركىزىي بانكا سودا بانكىلىرىنىڭ قەرز بېرىش ۋە كارخانىلارغا مەبلەغ سېلىش پائالىيەتلىرىنى قىسقارتىش ئۈچۈن دىسكونت نىسبىتىنى يەنى ئۆسۈم نىسبىتىنى ئۆستۈرىدۇ. ئەكسىچە بولغاندا، دىسكونت نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىدۇ. بىراق، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى تۈپەيلىدىن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ دىسكونت سىياسىتى ئارقىلىق خەلق ئىگىلىكىنى تەڭشەش، پۇلنى مۇقىملاشتۇرۇش غەرىزى ھېچنېمىگە دال بولمايدۇ.

قەرەللىك چەك، بانكا دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قەرەللىك چەك كاپىتالىستىك سودىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان بەلگىلەنگەن مۇددەتتە پۇل تۆلەش چېكى، يەنى قەرزدار ئېلىمدارغا كېسىپ بەرگەن بەلگىلەنگەن مۇددەتتە پۇل تۆلەش گۇۋاھنامىسى، چەك كېسىپ بەرگۈچى مۇددىتى توشقاندا پۇل تۆلىشى شەرت. مەسىلەن، نېسى سودىدا، مال سېتىۋالغۇچى كېلىشىپ قويغان مۇددەتتە قەرز تۆلەيدىغان بىر پارچە ھۆججەت يېزىپ، مال ساتقۇچىغا بېرىدۇ، مۇددىتى توشقاندا چەك تۇتقۇچى قەرەللىك چەك يوزىدە كۆرسىتىلگەن سومما بويىچە چەك كېسىپ بەرگۈچىدىن نەق پۇل ئالىدۇ.

ئېلىمدار قەرەللىك چەكنىڭ ئارقىسىغا ئالاھىدە ئىمزا قويغان (يەنى قول قويغان) دىن كېيىن، چەكنىڭ مۇددىتى توشمىغان بولسىمۇ ئۇنى سېتىۋېلىش ۋاستىسى ياكى تۆلەم ۋاستىسى قىلىپ، تاۋار سېتىۋېلىشقا ياكى قەرز تۆلەشكە ئىشلەتسە بولىدۇ. قەرەللىك چەك قوبۇل قىلغۇچى يەنە شۇ چاغدىكى بازاردىكى ئۆسۈم نىسبىتىگە ئاساسەن، ئالدى بىلەن چەكنىڭ مۇددىتى توشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆسۈمنى تۆتۈۋالىدۇ، ئەلۋەتتە. چەك ھەر قېتىم ئۆتۈنۈپ بېرىلگەندە، ئۇنىڭ ئارقىسىغا بىر قېتىم قول قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. قول قويغاندىن كېيىن، چەك كېسىپ بەرگۈچى چەك مۇددىتى توشقاندا پۇل تۆلىيەلمىسە، قول قويغۇچى كىشىدە پۇل تۆلەش مەسئۇلىيىتى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چەك تۇتقۇچى كىشى مۇددىتى توشمىغان قەرەللىك چەكنى ئېلىپ، بانكىغا دىسكونتلاپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلسىمۇ بولىدۇ.

قەرەللىك چەك كاپىتالىستىك سودا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ بىر خىل شەكلى سۈپىتىدە، تاۋار مۇئامىلىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش، كاپىتال ئوبوروتىنى تېزلىتىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قەرەللىك چەكنىڭ مۇئامىلىگە سېلىنىشى بىلەن، كاپىتالىستلار بىر ـ بىرىدىن ئالغان قەرزنىڭ بىر قىسمى بالانس بولۇپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مۇئامىلىدە زۆرۈر بولىدىغان پۇل مىقدارى ئازىيىدۇ. ئەمما، قەرەللىك چەك ئېلىمدار بىلەن قەرزدار

ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان بىر خىل سودا ئىناۋەتلىك قەرزى، ئۇ ئەمەلىي مۇئامىلە جەريانىدا، كاپالەت سۈپىتىدە مالىنىڭ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ ئايلىنىشى ناتايىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، كۆپ هاللاردا، ئىناۋەتلىك قەرز زەنجىرىنىڭ بىرەر هالقىسى تۆيۈقسىز توختاپ قالسىلا، قەرەللىك توشقان قەرەللىك چەكنى ئەق پۇلغا تېگىشىۋالغىلى بولماي قالىدۇ، شۇ سەۋەبلەردىن ۋە كاپىتالىزم شارائىتىدىكى هايانكەشلىك ۋە ئالدامچىلىق (مەسىلەن، قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش) ۋەهاكازالار تۈپەيلىدىن، پۈتكۈل تۆلەش زەنجىرى مۇقەررەر هالدا ئۈزۈلۈپ، مۇئامىلە ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەهەتتە قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ.

سودا ئىناۋەتلىك قەرزى، دىسكونت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل چېكى قەرەلسىز پۇل ئامانەت قويغۇچىلار بانكىغا پۇل بېرىشنى تەلەپ قىلىپ چىقارغان ئىسپات. بانكا ئىسپاتقا ئاساسەن پۇل ئامانەت قويغۇچىنىڭ هېساباتىدىن كۆرسىتىلگەن كىشىگە ياكى چەك تۈتقۇچى كىشىگە مەلۇم مىقداردا پۇل بېرىدۇ.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان پۇل چەكلىرى ئاساسەن مۇنداق بىرنەچچە خىل بولىدۇ: (1) پۇل بېرىش مۇددىتىگە قاراپ قەرەلسىز پۇل چېكى ۋە قەرەللىك پۇل چېكى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.

قەرەلسىز پۇل چېكى بانكا چەكنى قولغا ئېلىپلا دەرهال پۇل بېرىشى شەرت بولغان پۇل چېكى؛ قەرەللىك پۇل چېكى پۇل بېرىش ۋاقتى يېزىلغان، بانكا مۇددىتى توشقاندىلا پۇل بېرىدىغان پۇل چېكى. (2) پۇل چېكىگە ئىسىم يېزىلغان - يېزىلمىغانلىقىغا قاراپ ئىسىملىك پۇل چېكى ۋە ئىسىمسىز پۇل چېكى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئىسىملىك پۇل چېكى بولسا، بانكا چەكتە كۆرسىتىلگەن ئادەمگىلا پۇل بېرىدىغان چەك؛ ئىسىمسىز پۇل چېكى بولسا، بانكا چەك تۇتقان هەرقانداق ئادەمگە پۇل بېرىدىغان چەك. (3) نەق پۇل بېرىش - بەرمەسلىككە قاراپ نەق پۇل چېكى ۋە هېساب يۆتكەش چېكى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. نەق پۇل چېكىگە بانكا نەق پۇل بېرىشى شەرت؛ هېساب يۆتكەش چېكى هېساب يۆتكەشتىلا ئىشلىتىلىدۇ.

كاپىتالىستىك بانكا كەسپىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، پۇل چېكى نەق پۇل ئورنىدا قەرز پۇل تۆلەيدىغان شۇنىڭدەك پۇل ئامانەت قويغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا هېساب يۆتكەش ئارقىلىق هېساب بوغدىغان ئاساسىي ۋاستە بولۇپ، پۇلنىڭ رولىنى ئويناىدىغان بولۇپ قالدى. پۇل چېكى بىلەن هېساب بوغقاندا، مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنى ئازايتقىلى، مۇئامىلە خىراجىتىنى ئىقتىساد قىلغىلى بولىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى هۆكۈمەتسىزلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش كەينىگە چېكىنىپ كەتكەن، كارخانىلار تاقالغان، بانكىلار ۋەيران بولغان كرىزىس باسقۇچىدا، پۇل چېكىنى كۆپ هاللاردا نەق پۇلغا تېگىشىۋالغىلى بولمايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا تەسىر يېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس تۇرلۈك زىددىيەتلەر كۈچىيىپ كېتىدۇ.

بانكا دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىناۋەتلىك پۇل مېتال پۇل ئورنىدا تۆلەم ۋاستىسى ۋە مۇئامىلە ۋاستىسى بولىدىغان

ئىناۋەتلىك چەكلەر. ئۇ قەرەللىك چەك ۋە پەرىۋۇت چېكى (ئومۇمەن چەك دەپ ئاتىلىدۇ)، بانكا چېكى، پۇل چېكى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىناۋەتلىك پۇل توغرىدىن توغرا پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىدىن بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، كاپىتالىست A تاۋارنى كاپىتالىست B غا ئەسكە سالغاندا، كاپىتالىست B ئۆچ ئايدىن كېيىن پۇل تۆلەيدىغان بىر پارچە قەرەللىك چەكنى يېزىپ كاپىتالىست A غا بېرىدۇ، كاپىتالىست A قەرز تۆلەشكە جاۋابكار بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، قەرەللىك چەك ئارقىسىغا ئىمزا قويىدۇ (قول قويۇش دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە ئۇنىڭ بىلەن كاپىتالىست C دىن تاۋار سېتىۋالىدۇ. كاپىتالىست C ئۇنى ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن تۆلەش ۋاستىسى قىلىپ كاپىتالىست D دىن تاۋار سېتىۋالىدۇ. ئۇچ ئاي ئۆتۈپ مۇددىتى توشقاندا، كاپىتالىست B نەق پۇلنى ئەكە ئاخىرقى چەك تۇتقۇچى كىشىگە بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قەرەللىك چەكنى قايتۇرۇۋالىدۇ. مۇشۇ ئىلىش ـ سېتىشلاردا قەرەللىك چەك پۇل ئورنىدا ئايلىنىدۇ، ئۇ ئىلىمدارلار بىلەن قەرزدارلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىناۋەتلىك قەرز مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ئىناۋەتلىك پۇل توغرىدىن توغرا پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىدىن بارلىققا كەلگەن، تاۋار سېتىش ئارقىلىق ئېرىشكەن قەرز چېكى ئىلىمدارلىق ھوقۇقىنىڭ يۆتكىلىشى بىلەن ئايلىنىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 160 ـ بەت)

ئىناۋەتلىك پۇل قوش خاراكتېرگە ئىگە: ئۇ ھەم ئىلىمدار بىلەن قەرزدار مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ئىناۋەتلىك چەك، ھەم ئىناۋەتنى ئاساس قىلغان پۇل بەلگىسى. ئىناۋەتلىك پۇل بىر پارچە قەرز بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىدە قىممەت يوق، ئۇنىڭ مۇئامىلىدە پۇلنىڭ ئورنىنى ئالالىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇ ئىناۋەتنى ئاساس قىلغان، ئۇنى رېئال پۇلغا تېگىشۈالغىلى بولىدۇ.

ئىناۋەتلىك پۇل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى. قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇل ئاقىدىغان ئەھۋالدا، پۇل مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى، مەنبە جەھەتتە، ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ قېزىلىش مىقدارىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بىر تەرەپتىن، قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇلنىڭ كۆپىيىشىنىڭ چەكلىك بولۇشى مۇئامىلىنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ كۆپىيىشىگە ماسلىشىپ كېتەلمىگەنلىكى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، پۇلنىڭ تۆلەم ۋاستىسىلىك فۇنكسىيىسىنىڭمۇ كېڭىيىپ بارغانلىقى ئارقىسىدا ئىناۋەتلىك پۇلنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. شۇنداق قىلىپ تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىناۋەتلىك پۇللار ئاستا ـ ئاستا مەيدانغا كەلدى. ئىناۋەتلىك پۇلنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن، كاپىتالىزم جەمئىيىتى قۇيما ئالتۇن پۇل ۋە قۇيما كۈمۈش پۇلنىڭ مۇئامىلىدە پەيدا قىلغان توسقۇنلۇقىنى مەلۇم دەرىجىدە يېڭىپ، سودا ـ سېتىق مىقدارى زور بولغان ئىلىش ـ سېتىشلاردا ئىناۋەتلىك پۇل قوللىنىش، سودا ـ سېتىق مىقدارى ئاز بولغان ئىلىش ـ سېتىشلاردا مېتال قۇيما پۇل قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. بۇ

كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىك راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن تۆۋلەم ۋاستىسى بولغان پۇلدا ئەسلىدە بار بولغان كرىزىس پەيدا قىلىش مۇمكىنچىلىكىنىمۇ ئاشۇردى. ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا، كاپىتالىستلار سودىدا ئىناۋەتلىك پۇل قوللىنىشنى خالايدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىمدارلىق - قەرزدارلىق مۇناسىۋىتى كۈنسايىن كېڭىيىپ ۋە مۇرەككەپلىشىپ بارىدۇ. ئۇلاردىن بىرەرسى قەرزىنى ۋاقتىدا تۆلىيەلمىسە، بۇ ھال بىر قاتار زەنجىرسىمان ئىنكاس پەيدا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزۈلۈپ قېلىشىنى ھەتتا كارخانىلارنىڭ ۋەيران بولۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بەرگەندە، پۈتكۈل ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمى زەربىگە ئۇچراپ، ئىناۋەتلىك پۇل ھېچكىم قوبۇل قىلمايدىغان دەرىجىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن پۇل - مۇئامىلە بازىرىدا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ.

تۆۋلەم ۋاستىسى، سودا قەرزى، بانكا قەرزى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ھەسسىدارلىق كاپىتالى ھەسسىدارلىق شىركىتى پاي چېكى تارقىتىش ئارقىلىق بىرمۇنچە ئايرىم كاپىتاللارنى كوللېكتىپ كاپىتال قىلىپ بىرلەشتۈرۈشتە قوللىنىدىغان بىر خىل كاپىتال شەكلى. ھەسسىدارلىق شىركىتى ئايرىم كاپىتال ئىگىلىرى پاي قىلىپ قوشقان كاپىتالدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىستىك تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ياللانما ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى شىلىۋالىدۇ. ئايرىم كاپىتال ئىگىلىرى ھەسسىدارلىق شىركىتى ئۆزىگە تارقىتىپ بەرگەن، ئۆزى سالغان كاپىتال سوممىسىغا باراۋەر كېلىدىغان پاي چېكى بىلەن قەرەللىك ھالدا مۇئەييەن مىقداردا پاي ئۆسۈمى ئېلىپ تۇرىدۇ.

شېرىكلىشىش شەكلى بىلەن مەبلەغ توپلاپ كارخانا باشقۇرۇش ياۋروپادا XVII ئەسىردىلا بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يېرىمىغا كەلگەندە، ئۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە كەڭ تارقالدى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تېز راۋاجلىنىشى ۋە كارخانا كۆلىمىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كېڭىيىشى ئارقىسىدا، ئايرىم كاپىتالىستلار ئىگىلىگەن كاپىتال مىقدارى چەكلىك بولۇپ، كۆلىمى زور بولغان كارخانىنى قۇرۇشقا كۈچى يەتمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى، قەرز تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ، ھەسسىدارلىق شىركىتى بارلىققا كەلدى. كاپىتال مەركەزلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەكلى بولغان ھەسسىدارلىق شىركىتى — كاپىتالىستىك ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ پاي چېكى تارقىتىش ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى نۇرغۇن شەخسلەرنىڭ كاپىتالىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، غايەت زور مىقداردىكى ھەسسىدارلىق كاپىتالىغا ئايلاندۇرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «مۇبادا جۇغلانمىنىڭ بەزى ئايرىم كاپىتاللارنى تۆمۈرىيول سېلىش ۋەزىپىسى ئورۇنداليالايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈشنى كۈتۈپ تۇرۇشقا توغرا كەلگەندە ئىدى، پۈتۈن دۇنيا بۈگۈنگىچە تۆمۈر- يولسىز قالغان بولاتتى. بىراق ھەسسىدارلىق شىركىتى ئارقىلىق كاپىت مەركەزلەشتۈرۈلۈش بىلەن، بۇ ئىش ئورۇندىلىپ بولدى.» («ماركس - ئ ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 688

كاپىتالنىڭ تەرەققىي قىلىپ باسقۇچىغا يەتكەندىن كېيىن

كاپىتالى تەخمىنى ئومۇملاشتى. كاپىتالىستىك دۆلەت تەرەققىي سانائىتى، يېزا ئىگىلىكى، تىرانسپورت، سودا ۋە بانكا قاتارلىق چوڭ كارخانىلارنىڭ كۆپىنچىسى ھەسسىدارلىق كاپىتال شەكلىنى قوللىنىدىغان بولدى.

ھەسسىدارلىق كاپىتالى ــ كاپىتالنىڭ ئەڭ تەرەققىي تاپقان شەكلى. بۇ يەردە، ئۇ ئايرىم كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى بولۇپ، توغرىدىن توغرا ئىجتىمائىي كاپىتال شەكلىنى ئالىدۇ. ئايرىم كاپىتالنىڭ ھەسسىدارلىق كاپىتالغا ئايلىنىشى كاپىتالنىڭ تۈزۈمى ئاساسىدا كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈكتىن شەكىل جەھەتتە ۋاز-كەچكەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ كەلگۈسىدە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ خۇسۇسىي كاپىتالنى تارتىۋېلىشى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈپ قويغان بولىدۇ.

بىراق، بۇنداق ئايلىنىش بايلىقنىڭ ئىجتىمائىي بايلىق بولۇش خاراكتېرى بىلەن خۇسۇسىي بايلىق بولۇش خاراكتېرى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى تۈگىتەلمەيدۇ. چۈنكى ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ مال ـ مۈلكى (ھەسسىدارلىق كاپىتالىنىڭ ماددىي ئىپادىسى)نىڭ كاپىتالىستىك خاراكتېرى ئۆزگەرتىلمەيدۇ. ئۇ ــ كوللېكتىپ كاپىتال شەكلى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك. ھەسسىدارلىق كاپىتالىدىن كېلىدىغان پايدا يەنى ھەسسىدارلار پاي ئۆسۈمى شەكلى بىلەن ئىرىشكەن كىرىم يەنىلا يالىلانما ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ.

ھەسسىدارلىق كاپىتالنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى، بىر تەرەپتىن، چوڭ كاپىتالارنىڭ ئوتتۇرا ۋە كىچىك كاپىتالارنى يوتۇۋېلىشى ۋە ئۇلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتتى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆچلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يالالانما ئەمگەكنى شىلەۋېلىشنى كۈچەيتىپ، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرىنى يەنمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى.

ئىناۋەتلىك قەرز دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىگىلىك يارىتىش پائالىيىتى ھەسسىدارلىق شىركىتىنى قۇرغۇچى تارقاتقان پاي چەكلىرىنىڭ ئومۇمىي سېتىلىش باھاسىنىڭ كارخانىغا ئەمەلىي سېلىنغان ئومۇمىي كاپىتالدىن ئاشقان قىسمى، كاپىتالىستىك كارخانىنى ئاچقۇچى قىلغا چۈشۈرۈۋالىدىغان نورمىدىن تاشقىرى دارامەت.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، پاي چېكى دارامەت ئالىدىغان ئىسپاتتىنلا ئىبارەت، پاي چېكى سېتىۋالغۇچىلار پاي چېكى يۈزىدە كۆرسىتىلگەن سوممىنىڭ مىقدارىغا كۆڭۈل بۆلمەي، پاي ئۆسۈمى كىرىمىنىڭ بانكىغا قويۇلغان ئامانەت پۈلىنىڭ ئۆسۈمىدىن تۆۋەن بولماسلىقىنلا تەلەپ قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھەسسىدارلىق كارخانىسىنى ئاچقۇچى پاي ئۆسۈمى بانكىغا قويۇلغان ئامانەت پۈلىنىڭ ئومۇمىي پايدا نىسبىتىدىن يۇقىرى بولغان شارائىتتا، پاي چېكىنى پاي چېكىنىڭ يۈزىدە كۆرسىتىلگەن سوممىدىن يۇقىرى باھا بويىچە ساتالايدۇ، شۇ ئارقىلىق قىلغا كەلتۈرگەن ئوشۇق سوممىنى ئىگىلىك يارىتىش پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، كارخانا ئاچقۇچى كارخانا ئاچقان چاغدا 100،000 يۈەن مەبلەغ سالغان بولسۇن، بۇ مەبلەغ 10،000 پاي بولۇپ، ھەربىر پاي چېكىنىڭ يۈزىدە كۆرسىتىلگەن سوممىنى 10 يۈەن بولسۇن. بۇ كارخانا بىر يىل تىجارەت قىلغاندىن كېيىن، پاي ئۆسۈمى

نىسبىتى 10% بويىچە پاي ئۆسۈمى تارقىتىلىپ ھەربىر پايغا پاي ئۆسۈمى ھېسابىدا يىلغا بىر يۈەن تەگكەن بولسۇن. ئەگەر شۇ چاغدىكى پايدا نىسبىتى 5% بولسا، بۇ كارخانىنىڭ ھەربىر پاي چېكى (10 يۈەن)نىڭ يىللىق كىرىمى بانكىغا ئامانەت قويۇلغان 20 يۈەنلىك ئامانەت پۇلنىڭ يىللىق كىرىمىگە تەڭ كېلىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا، يۈزدە كۆرسىتىلگەن سوممىسى 10 يۈەن بولغان پاي چېكىنى 20 يۈەنگە سېتىشقا بولىدۇ. چۈنكى

$$\text{پايدا چېكى باھاسى} = \frac{\text{پاي ئۆسۈمى}}{\text{پاي نىسبىتى}}$$

دېمەك، پاي چېكى باھاسى پاي ئۆسۈمى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، پايدا نىسبىتى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ؛ مۇنداق ئەھۋالدا، پاي چېكىنىڭ ھەممىسى سېتىلسا 200،000 يۈەنگە ئىگە بولغىلى بولىدۇ، ھالبۇكى، كاپىتالىستلارنىڭ ئەمەلىي سالغان كاپىتالى 100،000 يۈەنلا ئىدى، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق 100،000 يۈەن بولىدۇ. بۇ ھەسسىدارلىق شىركىتى قۇرغۇچىنىڭ ئىگىلىك يارىتىش پايدىسىنى ھاسىل قىلىدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە كارخانىلارنىڭ ھەممىسىلا ئىگىلىك يارىتىش پايدىسىغا ئېرىشەرمەيدۇ، ئەگەر باشقۇرۇش ياخشى بولمىسا، تارقاتقان پاي ئۆسۈمى پايدا نىسبىتىدىن تۆۋەن بولسا، ئىگىلىك يارىتىش پايدىسىغا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كاپىتالىستلار كارخانا ئاچقان چاغدا، ئىگىلىك يارىتىش پايدىسىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، بىر بۆلەك پاي چېكىنى ئەپچىلىپ، كارخانىنىڭ تىجارىتى ئوڭۇشلۇق، پاي چېكىنىڭ باھاسى ئۆرلىگەندىن كېيىن ئاندىن ساتىدۇ.

ئىگىلىك يارىتىش پايدىسىنىڭ مەنبەسىمۇ قوشۇمچە قىممەت، چۈنكى، ئىگىلىك يارىتىش پايدىسى پاي ئۆسۈمىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلىدۇ، پاي ئۆسۈمىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن بولسا ئۆز كارخانىسىدىكى ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ.

ھەسسىدارلىق كاپىتالى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مەۋھۇم كاپىتال قىممەتكە ئىگە بەلگە شەكلى بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھەمدە بەلگە تۇتقۇچىغا مەلۇم دارامەتنى ئېلىپ كېلەلەيدىغان كاپىتال، مەسىلەن، ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ پاي چېكى، كارخانا ياكى دۆلەت تارقاتقان قەرز چېكى قاتارلىقلار.

مەۋھۇم كاپىتالنى تەشكىل قىلىدىغان قىممەتكە ئىگە بەلگە تىنىڭ «ئۆزىدە ھېچقانداق قىممەت يوق»، «ئۇلار پەقەت تاپاۋەت ئېلىش ھوقۇقىغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - تۇم، 532 - بەت) قىممەتكە ئىگە بەلگە تلەرنىڭ ھەممىسى كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ گۇۋاھنامىسى. بۇنداق گۇۋاھنامىگە ئىگە بولغانلار قانۇن جەھەتتە بۇ كاپىتال ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنى ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. قىممەتكە ئىگە بەلگە تنى بازاردا (ئادەتتە بەلگە تلەر بىرژىلىرىدا) ئېلىپ سېتىشقا بولىدۇ ھەمدە ئۇ بازار باھاسىنى ھاسىل قىلىدۇ، چۈنكى پاي چېكى تۇتقۇچىلار پاي چېكىگە ئاساسلىنىپ مەلۇم پاي ئۆسۈمى دارامىتىنى ئالالايدۇ. پاي چېكى باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ئۇنىڭدىن كېلىدىغان پاي ئۆسۈمى دارامىتىنىڭ ئاز -

كۆپلۈكىگە ۋە شۇ چاغدىكى ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا باغلىق، پاي چەكنىڭ يۈزدە كۆرسىتىلگەن سوممىسى 100 يۈەن بولۇپ، ھەر يىلى ھەسسىدارلىق شىركىتىدىن پاي ئۆسۈمى ھېسابىغا 10 يۈەن ئالغىلى بولىدىغان يەنى پاي ئۆسۈمى نىسبىتى 10% بولغان ئەھۋالدا، ئەگەر شۇ چاغدا بانكا نىڭ ئۆسۈم نىسبىتى 5% بولىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، بۇ 100 يۈەنلىك پاي چەكنى 200 يۈەن (10يۈەن ÷ 5% = 200يۈەن)گە سېتىشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئەگەر 5% ئۆسۈم نىسبىتى بويىچە ھېسابلانغاندا، 200 يۈەنلىك كاپىتالنى بانكىغا ئامانەت قويغاندىلا، ئۇنىڭدىن كەلگەن ئۆسۈم 10 يۈەنلىك پاي ئۆسۈمىگە باراۋەر كېلىدۇ، پاي ئۆسۈمى ئۆزگەرمىگەندە، ئۆسۈم نىسبىتى قانچە يۇقىرى، ئامانەت پۇلدىن كېلىدىغان تاپاۋەت قانچە كۆپ بولسا، پاي چەكنىڭ باھاسى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. ئۆسۈم نىسبىتى ئۆزگەرمىگەندە، ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ ھاينى قانچە كۆپ، پاي ئۆسۈمى قانچە كۆپ بولسا، پاي چەكنىڭ باھاسى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، پاي چەكنىڭ باھاسى پاي ئۆسۈمى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ، ئۆسۈم نىسبىتى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.

قىممەتكە ئىگە بىلەتنىڭ ئۆزى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا رول ئويناپ، ئۇ زاۋۇت بىناسى، ماشىنا، خام ئەشيا، ماتېرىيال قاتارلىق ئەمەلىي مەۋجۇت كاپىتالغا ئوخشايدۇ، بۇ نەرسىلەر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا رول ئويناپ بولغاندىن كاپىتال بولۇپ، توغرىدىن توغرا ئىشچىلار ئۈستىدىن قوشۇمچە قىممەت شىلىۋالىدىغان مادديي ۋاستە، مەۋھۇم كاپىتال بولسا، كاپىتالنىڭ ئەمەلىي كاپىتالدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان بىر خىل مەۋجۇدىيەت شەكلى. ئۇ ھەقىقىي كاپىتال ئەمەس، بەلكى «كاپىتالنىڭ قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن قوشۇمچە نۇسخىسى» (يۇقىرىقى كىتاب، 540 - بەت). ئۇ ئەمەلىي كاپىتالنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى ۋاستىلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەۋھۇم كاپىتال ئەمەلىي مەۋجۇت كاپىتالدىن سۈپەت جەھەتتىلا پەرقلىنىپ قالماستىن، بەلكى سان جەھەتتىمۇ پەرقلىنىدۇ. مەۋھۇم كاپىتالنىڭ مىقدارى قىممەتكە ئىگە تۈرلۈك بىلەتلەرنىڭ باھاسىنىڭ يىغىندىسىغا باراۋەر بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى قىممەتكە ئىگە تۈرلۈك بىلەتلەرنىڭ تارقىلىش مىقدارى ۋە باھا سەۋىيىسىگە باغلىق. ئومۇمىي ئەھۋالدا، مەۋھۇم كاپىتال باھاسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ھامان ئەمەلىي كاپىتال مىقدارىدىن كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ئەمەلىي كاپىتال مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. تاۋار قىممىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، پاي چەكنىڭ باھاسى ھەددىدىن زىيادە ئۆرلەپ كەتسۇن ياكى ھەددىدىن زىيادە تۆۋەنلەپ كەتسۇن، يەنى مەۋھۇم كاپىتالنىڭ مىقدارى ھەرقانچە ئۆزگىرىپ كەتسۇن، كاپىتالىستىك كارخانىلاردا رول ئويناۋاتقان كاپىتال ئاۋۋالقىدەكلا بولىدۇ.

مەۋھۇم كاپىتال رېئال بايلىق ئەمەس، بىراق ئۇ رېئال بايلىقنىڭ مەركەزلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. مەسىلەن، بىلەت بېرژىسى ۋە بانكا ئارقىلىق، ئىجتىمائىي بايامقلارنى بەزى چوڭ كاپىتالىستلار ياكى كارخانىلارنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرگىلى بولىدۇ. كاپىتالزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ۋە توپلىنىشى، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ كۆپەيىشى،

قىممەتكە ئىگە بىلەتلەر ھايانكەشلىكىنىڭ ئەۋج ئېلىشى تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوتتۇرىچە ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ بېرىشى بىلەن، مەۋھۇم كاپىتالنىڭ كۆپىيىشى ئەمەلىي كاپىتالنىڭ ئېشىشىدىن تېز بولىدۇ. مەۋھۇم كاپىتالنىڭ تېز ئېشىشى كاپىتال ئىگىلىرىنىڭ كاپىتالنىڭ فۇنكسىيىسىدىن يېنىمۇ ئايرىلغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، ئۇ ھايانكەشلىك، ئالدامچىلىق، قاقتى - سوقتى قىلىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ ھەمدە كاپىتالىزمنىڭ تەييارتاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ كۈندىن - كۈنگە چوڭقۇرلىشىۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ھەسسىدارلىق كاپىتالى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كارخانا ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش، سودا، تىرانسپورت قاتارلىق ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇستەقىل ئورۇنلار. ئومۇمەن سانائەت كارخانىسى (مەسىلەن، زاۋۇت)، دېھقانچىلىق كارخانىسى (مەسىلەن، دېھقانچىلىق مەيدانى)، قاتناش - تىرانسپورت كارخانىسى (تۆمۈرىيول، ئاۋتوتاسىيە شىركىتى، پورت)، سودا كارخانىسى (مەسىلەن، سودا شىركىتى)، پۇل - مۇئامىلە كارخانىسى (مەسىلەن، بانكا) قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ.

كارخانىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي خاراكتېرى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خاراكتېرى ئالدى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىكنىڭ خاراكتېرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، كارخانىلار كاپىتالىستلار يا كى بۇرژۇئا ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئۇ كاپىتالىستلار يا كى بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى مەبلەغ سېلىپ تىجارەت قىلىدىغان، ئەمگەكچىلەر يا راتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىگىلىك تەشكىلاتى. كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، خۇسۇسىي كاپىتالىستىك كارخانىلار، ئاساسەن، مۇستەقىل كاپىتال بىلەن باشقۇرۇلغان كارخانا، شېرىكلىشىپ باشقۇرۇلغان كارخانا ۋە ھەسسىدارلىق شىركىتى دېگەن ئۈچ خىل شەكىلنى ئالدى. ھازىرقى زامانداكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، كارخانىلارنىڭ كۆپىنچىسى ھەسسىدارلىق شىركىتىدىن ئىبارەت شەكىلنى قوللىنىدۇ. مونوپول كاپىتال گۇرۇھىغا تەئەللۇق بولغان چوڭ ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىپ، باشقا نۇرغۇن دۆلەتلەردە ۋەكىلىيونلاردا شىركەت شۆبىلىرى قۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى شۇ يەردە ئېلىپ بېرىپ، مەھسۇلاتنى شۇ يەردە سېتىپ، شۇ يەردىكى كەڭ ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ، شۇ يەردىكى مەبلەغنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ، شۇ يەردىكى بازارنى ئىگىلىۋالىدۇ، ھەتتا ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىدۇ.

كاپىتالىستلار تىجارەت پائالىيىتىدە ئۇنداق ياكى بۇنداق ئۇسۇل قوللىنىشى مۇمكىن، بىراق ئۇلارنىڭ مەقسىتى ھامان ئىشچىلار ئۈستىدىن تېخىمۇ كۆپرەك قوشۇمچە قىممەت شىلىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بېيىش تەلىپىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىشچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، كاپىتالىستىك كارخانىلار «ئىشچىلار ئائىلىسى» بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئازاب - ئوقۇبەت دېگىزىنىڭ بەئەينى ئۆزى. خۇددى مارکس تەسۋىرلىگەندەك، ئىشچىلار كاپىتالىستلارنىڭ كارخانىلىرىغا كىرىشى بىلەنلا، «بازاردا ئۆزىنىڭ تېرىسىنى ساتقان كىشىدەك، ئەمدى ھالدا بېشىنى سېلىپ

ئاران - ئاران قەدەم تاشلايدۇ ۋە كەلگۈسىدە ھېر ئىستىقبالدىن — شۇ تېرىنىڭ ئاشلىنىشىدىن باشقا ھېچقانداق ئىستىقبال يوق ئىكەنلىكىنى كۆرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 200 - بەت)

پرولېتارىيات ئۆزىنىڭ مۇنداق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش ئورنىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىكىنى يوقىتىپ، كارخانىلارنى ئومۇمىي خەلق ئىگىدارلىقىغا ئېلىپ، سوتسىيالىستىك سانائەت كارخانىلىرى، يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى، قاتناش - تىرانسپورت كارخانىلىرى شۇنىڭدەك سودا، پۇل - مۇئامىلە كارخانىلىرى ۋە باشقىلارنى قۇرۇشى لازىم.

كارخانا ئىگىلىرىنىڭ دارامىتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سانائەت كاپىتالىستى كاپىتالىستىك ئۇسۇل بويىچە تۈرلۈك ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنى باشقۇرىدىغان كاپىتالىست، يەنى سانائەت، كان، يېزا ئىگىلىكى، قاتناش - تىرانسپورت ۋە بىناكارلىق ئىشلىرىغا مەبلەغ سالغان كاپىتالىست، سانائەت كاپىتالىستلىرى سانائەت كاپىتالىستىك ئادەملەشتۈرۈلۈشى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سانائەت ئىشچىلىرى ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنى توغرىدىن توغرا شىلۇۋالىدۇ، سىنىپىي مۇناسىۋەت جەھەتتە، ئۇلار ياللانما ئىشچىلار بىلەن بىۋاستە قارىمۇقارشى تۇرۇندا تۇرىدۇ.

كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، سانائەت كاپىتالىستلىرى سانائەت كاپىتالىستلىرى ئايلىنىشىنىڭ ئۈچ باسقۇچىنى ئۆز ئالدىغا تەرتىپ بويىچە ئورۇندايتتى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، بازلىق كاپىتالىنى مەلۇم نىسبەت بويىچە، بىرلا ۋاقىتتا پۇل كاپىتال، ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالى ۋە تاۋار كاپىتالىدىن ئىبارەت ئۈچ فۇنكسىيىلىك شەكىلدە تەڭ مەۋجۇت بولغان ئۈچ بۆلەككە بۆلۈپ، ئۆز ئالدىغا تاۋار ئىشلەپ چىقىراتتى ۋە تاۋار ساتاتتى، قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپ چىقىراتتى ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇراتتى ھەمدە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى تەنھا ئۆزلەشتۈرۈۋالاتتى، كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يەنمۇ راۋاجلىنىشىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشقان ھالدا، سانائەت كاپىتالىنىڭ مۇئامىلە ساھەسىدىكى بەزى فۇنكسىيىلىرى ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل ھەرىكەت قىلىدىغان باشقا كاپىتالنىڭ زىممىسىگە چۈشتى، شۇنداق بىلەن سودا كاپىتالى، قەرز كاپىتالى، بانكا كاپىتالى قاتارلىق كاپىتاللار بارلىققا كەلدى، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، سانائەت كاپىتالىستلىرى، سودا كاپىتالىستلىرى، قەرز كاپىتالىستلىرى ۋە بانكا كاپىتالىستلىرى قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان كاپىتالىستلار گۇرۇھلىرى بارلىققا كەلدى. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئوخشاش بولمىغان ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدۇ: سانائەت كاپىتالىستلىرى، ئاساسەن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە قوشۇمچە قىممەتنى شىلۇۋلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ سودا كاپىتالىستلىرى تاۋار سودىسى بىلەن ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ قەرز كاپىتالىستلىرى ۋە كېيىنچە بارلىققا كەلگەن بانكا كاپىتالىستلىرى، ئاساسەن، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارنى پۇل كاپىتال بىلەن تەمىن

ئېتىدۇ، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇشى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدە سانائەت كاپىتالىستلىرى ئۆزىلا ئۆزلەشتۈرۈۋالىدىغان بارلىق قوشۇمچە قىممەتنى كاپىتالىستلارنىڭ تۇرلۈك گۇرۇھلىرى ئۆزئارا بۆلۈشۈۋالىدىغان بولدى: سانائەت كاپىتالىستلىرى سانائەت پايدىسىغا ئېرىشىدۇ، سودا كاپىتالىستلىرى سودا پايدىسىغا ئېرىشىدۇ، قەرز كاپىتالىستلىرى ئۆسۈمگە ئېرىشىدۇ، بانكا كاپىتالىستلىرى بانكا پايدىسىغا ئېرىشىدۇ ھەمدە ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى يەر ئىجارىسى شەكلىدە بەلەن يەر ئىگىلىرىگە بېرىلىدۇ.

سانائەت كاپىتالى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كارخانا ئىگىلرىنىڭ دارامتى سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ پايدىسىدىن ئۆسۈم چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىنكى ئېشىنىدا. ئۇ — يالالانما ئىشچىلار ياراتقان، فۇنكسىيەلىك كاپىتالىستلار ئۆزلەشتۈرۈۋالغان قوشۇمچە قىممەت.

كاپىتالىستنىڭ كارخانىلادا، كارخانىنىڭ بارلىق كاپىتالى كارخانىنى باشقۇرىدىغان سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ بولۇشى ناتايىن، ئۇلار كۆپ ھاللاردا قەرز كاپىتالىستلىرىدىن مەلۇم مىقداردا كاپىتال قەرز ئالىدۇ. بۇ كاپىتالنى ئىشلىتىش ئۈچۈن، سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرى مۇددەت بويىچە قەرز كاپىتالىستلىرىغا مەلۇم مىقداردا ئۆسۈم بېرىشى لازىم، بۇ ئۆسۈمنى كاپىتالىستلار ئېرىشكەن پايدىسىدىن بېرىدۇ. ئۆسۈم بەرگەندىن كېيىن، ئېشىپ قالغان بىر قىسىم پايدا كارخانا ئىگىلرىنىڭ دارامتى بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «قەرز ئالغان كاپىتال بىلەن ئوقەت قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىستلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئومۇمىي پايدا ئۆسۈم ۋە ئۆسۈمدىن ئېشىپ كەتكەن قىسىم دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ ئالدىنقىسىنى قەرز بەرگۈچىگە بېرىشى لازىم، كېيىنكىسى ئۆزى ئۆزلەشتۈرگەن پايدا قىسمى بولۇپ قالىدۇ... ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان ھېلىقى بىر قىسىم پايدا سانائەت پايدىسى ياكى سودا پايدىسى شەكلىنى ئالىدۇ، ياكى شۇ ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان نېمىسچە سۆز بىلەن ئىپادىلىسەك، ‹كارخانا ئىگىسى دارامتى› دېگەن شەكلىنى ئالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 418 — 419 - بەتلەر)

ئۆسۈم بىلەن كارخانا ئىگىلرىنىڭ دارامتى سۈپەت جەھەتتە ئوخشاش بولمىغان مۇئەييەنلىككە ئىگە. ئۆسۈم كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن كەلگەن نەرسە بولۇپ، ئۇ كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مېۋىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ؛ كارخانا ئىگىلرىنىڭ دارامتى بولسا كاپىتالنىڭ فۇنكسىيە ئىجرا قىلغانلىقىنىڭ مېۋىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، ئۇ — ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا تۇرۇپ رول ئوينىغان كاپىتالنىڭ مېۋىسى. بىراق بۇنداق بۆلۈنۈش خۇددى ئۆلار ئوخشاش بولمىغان ئىككى مەنبەدىن كېلىدىغاندەك ساختا كۆرۈنۈشنى پەيدا قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق بۆلۈنۈش مۇقىملاشقاندىن كېيىن، سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرى ئۆز كاپىتالى بىلەن ئوقەت قىلغان تەقدىردىمۇ، ئومۇمىي پايدا ئىككى كاتېگورىيىگە بۆلۈنىدىغان ھەمدە كاپىتالىست بىلەن كاپىتال قوش رولنى ئالىدىغان بولدى: بىر تەرەپتىن، ئۇ نوقۇل كاپىتال ئىگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆسۈم ئالىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ كاپىتال ئىشلەتكۈچى بولۇش

سۇپىتى بىلەن كارخانا ئىگىسى دارامىتىنى ئالىدۇ.

كارخانا ئىگىسىنىڭ دارامىتى بىلەن ئۆسۈمنىڭ ئايرىلىشى ئارقىسىدا، كارخانا ئىگىسىنىڭ دارامىتى «نازارەت قىلىش ھەققى» بولىدىغاندەك ساختا تۇسكە كىردى. يەنى خۇددى فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستنىڭ پايدىغا ئىشلەتكىلى ئۇنىڭ «ئەمگەك» قىلغانلىقىدىن بولغاندەك، ئىشلەتكەن پايدا ئۇنىڭ «ئەمگىكى» گە تۆلەنگەن «ھەق» بولىدىغاندەك ساختا كۆرۈنۈش پەيدا بولدى. شۇنداق قىلىپ، كاپىتالنىڭ يالىلانما ئەمگەك ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىسى پۈتۈنلەيىپىلىپ قېلىپ، تېخىمۇ زور ئالدامچىلىق خاراكتېرىغا ئىگە بولدى.

پايدا نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، كارخانا ئىگىسى دارامىتىنىڭ نىسبىتى ئۆسۈم نىسبىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. كارخانا ئىگىسى دارامىتىنىڭ نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ئۆسۈم نىسبىتى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ.

كارخانا، ئۆسۈم دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئۆسۈم پۇل ئىگىسى (ئىلىمدار) پۇل يا كى پۇل كاپىتالنى قەرز بەرگەنلەكتىن پۇل قەرز ئالغۇچى (قەرزدار) نىڭ قولىدىن ئالغان ھەق. كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئۆسۈم فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست پۇل قەرز ئالغانلىقى ئۈچۈن قەرز كاپىتالىستقا بەرگەن بىر قىسىم پايدا. يالالانما ئىشچىلار يارا تقان قوشۇمچە قىممەت ئۇنىڭ مەنبەسى. شۇڭا، پايدا قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولغىنىغا ئوخشاش، ئۆسۈممۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر خىل ئۆزگەرگەن ئالاھىدە شەكلى.

فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار قەرز كاپىتالىستلىرىدىن قەرز ئالغان پۇل كاپىتال بىلەن تاۋار ئىشلەپچىقىرىش يا كى تاۋار مۇئامىلىسى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، بۇ، ئەمەلىيەتتە، قەرز كاپىتالىستلىرىدىن پايدا ھاسىل قىلىدىغان بىر خىل ئىقتىدارنى قەرز ئېلىپ، ئۆزى سالغان كاپىتالنىڭ مىقدارىغا مۇناسىپ كېلىدىغان ئوتتۇرىچە پايدىغا ئېرىشىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست مەيلى قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللانسۇن، ئۇ، ئېرىشكەن پايدىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى يالغۇز ئۆزلەشتۈرۈۋالالمايدۇ، پايدىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆسۈم شەكلى بىلەن پۇل كاپىتال ئىگىسىگە بېرىشى لازىم، ئۇنداق قىلمايدىغان بولسا، ئۇنىڭغا پۇل كاپىتالنى قەرز بېرىدىغان ئادەم چىقمايدۇ. ئەكسىچە، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست تۆلەيدىغان ئۆسۈم فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستنى پۈتۈن پايدىسىدىن قۇرۇق قالدۇرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ھېچكىمۇ پۇل قەرز ئالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتىكى ئەھۋالدا، ئۆسۈم پايدىنىڭ بىر قىسمىلا بولىدۇ.

كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن كاپىتالنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىشى ئارقىسىدا، ئوتتۇرىچە پايدا ئالدى بىلەن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدى: بىر قىسمى ئۆسۈم بولۇپ، قەرز كاپىتالىستقا تەئەللۇق بولىدۇ؛ يەنە بىر قىسمى كارخانا ئىگىسىنىڭ دارامىتى بولۇپ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستقا تەئەللۇق بولىدۇ. پايدىنىڭ بۇنداق بۆلۈنۈشى ۋە قەرز كاپىتالىنىڭ ئالاھىدە ھەرىكەت قىلىشى شەكلى ($G - G'$) تۈپەيلىدىن، ئۆسۈم نوقۇل ھالدا كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ نەتىجىسى، كاپىتالنىڭ ئۆزىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ئۇنىپادىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ كاپىتالىستىك

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ سەرلىق بولۇپ قالىدۇ. قوشۇمچە قىممەتنىڭ سانائەت پايدىسى ۋە سودا پايدىسىغا ئايلىنىشى قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسىنى مۇجەللەشتۈرۈپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ھەر ھالدا كىشلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ۋە مۇئامىلە جەريانىدىكى بىر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. تۆسۈم شەكلىدە بولسا، مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇش جەريانى كۆرۈنمەيدىغان، كاپىتال بىلەن يالانما ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقمۇ كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى بۇنداق ساختا ئەھۋالغا ئاساسەن، تۆسۈمنى پۇل ئىگىسىنىڭ «نەپسىدىن ۋازكەچكەنلىكى» گە بېرىلگەن ھەق، پۇل كاپىتالنىڭ تەبىئىي مەھسۇلى، ۋەھاكازا دەپ تەرىپىلىدۇ. بۇ كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىنى ئاقلايدىغان سەپسەتە. قەرز كاپىتالنىڭ ھەربىر شەكلى ئالاھىدىلىكى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ سانائەت كاپىتالىنىڭ ھەربىر كىتىدىن ئايرىلالمايدۇ، ئۇ كاپىتالنىڭ ئاددىيلاشتۇرۇلغان ھەربىر شەكلىدىن ئىبارەت، خالاس. قەرز كاپىتالىستلىرى يالانما ئىشچىلار بىلەن بەۋاستە ئالاقە باغلىمىسىمۇ، ئەمما فونكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئارقىلىق يالانما ئىشچىلار بىلەن ۋاستىلىك ھالدا ئالاقە باغلايدۇ، ئۇلار كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا تايىنىپ، ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈۋېلىشقا قاتنىشىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، فونكسىيە ئىجرا قىلىدىغان كاپىتالىستلار باشقىلارنىڭ كاپىتالىنىڭ ۋەكىلى بولۇش سۈپىتىدە يالانما ئىشچىلار بىلەن قارىمۇقارشى تۇرىدۇ؛ پۇل كاپىتالىستلىرى بولسا فونكسىيە ئىجرا قىلىدىغان كاپىتالىستلارنىڭ ۋەكىللىك قىلىشى بىلەن، ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقا قاتنىشىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ تۆم، 427 ـ بەت)

دېمەك، قەرز كاپىتالىستلىرى ئېرىشكەن تۆسۈمۇ يالانما ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق كەلگەن. قوشۇمچە قىممەت تۆسۈمنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى.

تارىختا، جازانە كاپىتالى ئىپتىدائىي جامائە تۈزۈمىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە پەيدا بولغان، ئۇ قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىزىم جەمئىيەتتە يەنىمۇ راۋاجلانغان. جازانە كاپىتالىنىڭ تۆسۈمى، بىرىنچىدىن، قۇلدارلار ۋە فېئودالارنىڭ قۇللار ۋە يانچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىدىن كېلەتتى، ئىككىنچىدىن، يەككە دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ ئەمگەك مېۋىلىرىدىن كېلەتتى. ئۇنىڭدا جازانىخورلار بىلەن قۇلدارلار ۋە فېئودالار بىرلىكتە قۇللار ۋە يانچىلار ھاسىل قىلغان ئوشۇقچە مەھسۇلات (ھەتتا بىر قىسىم زۆرۈر مەھسۇلات)نى بۆلۈشۈۋالىدىغان ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت گەۋدىلىنەتتى. قەرز كاپىتالنىڭ تۆسۈمى جازانە كاپىتالىنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ. ئۇ كاپىتالىزم شارائىتىدا بارلىققا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان، ئۇ سودا ـ سانائەت كاپىتالىستلىرى يالانما ئىشچىلار ئۈستىدىن شىلۋالغان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ، ئۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى يەنى پايدىنىڭ بىر قىسمى. تۆسۈم نىسبىتى، ئومۇمەن، پايدا نىسبىتىدىن تۆۋەن

بولىدۇ. ئۇ بۇرژۇئازىيە پروليتارىياتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قەرز كاپىتالىستلىرى ۋە فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىش مۇناسىۋىتىنىمۇ بىۋاسىتە ئىپادىلەيدۇ.

ئۆسۈمچان كاپىتال، قەرز كاپىتالى، ئۆسۈم نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۆسۈم نىسبىتى ئۇ مەلۇم مەزگىل ئىچىدىكى ئۆسۈمنىڭ قەرز بېرىلگەن كاپىتال (دەسمايە) بىلەن بولغان نىسبىتىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ، ئادەتتە، يىرسەنت بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، 10،000 يۈەنلىك مەلۇم بىر قەرز كاپىتالىدىن بىر يىلدا 300 يۈەنلىك ئۆسۈم ھاسىل بولسا، يىللىق ئۆسۈم نىسبىتى

$$\frac{\text{300يۈەن}}{\text{10،000 يۈەن}} = 3\%$$

ئادەت بويىچە ئېيتقاندا، يىللىق ئۆسۈم 3 لى بولىدۇ. مۇئەييەن مىقداردىكى قەرز كاپىتالىنىڭ مۇئەييەن ۋاقىت ئىچىدىكى ئۆسۈمىنىڭ قانچىلىك بولۇشى ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا باغلىق.

ئۆسۈم فۇنكسىيىلىك كاپىتالىست قەرز پۇلىنى ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن قەرز كاپىتالىستىغا تۆلىگەن بىر قىسىم پايدا، شۇڭا ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك. ئومۇمىي ئەھۋالدا، ئۆسۈم نىسبىتى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن تۆۋەن بولۇشى كېرەك. پەقەت بەزى پەۋقۇلئاددە ئەھۋاللاردىلا، ئۆسۈم نىسبىتى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىگە باراۋەر كېلىدۇ ياكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە، قەرز كاپىتالى ئىنتايىن ئاز بولغاچقا، ئاز سانىدىكى كاپىتالىستلار قەرز تۆلەش ئۈچۈن ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن يۇقىرى بولغان ئۆسۈم نىسبىتى بويىچە پۇل قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئەلۋەتتە، بۇ ئىنتايىن ئايرىم ئەھۋال، بولمىسا، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار نەپ تەگمەگەچكە پۇل قەرز ئالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆسۈم نىسبىتى ھامان ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى بىلەن تۆل ئوتتۇرىسىدا داۋالغۇپ تۇرىدۇ.

ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ بەلگىلىنىشى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئەھۋاللارغا باغلىق: بىرىنچىدىن، ئۆسۈم ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ بىر قىسمى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئۆزگىرىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى قانچە يۇقىرى بولسا، ئۆسۈم نىسبىتىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەكسىچە بولغاندا، ئۆسۈم نىسبىتى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. بۇ، ئىشچىلار سىنىپى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىن ئىبارەت تۈپ مەسىلىدە، قەرز كاپىتالىستلىرى بىلەن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنىڭ بىردەك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن شارائىتتا، ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى پۇل - مۇئامىلە بازىرىدىكى قەرز كاپىتالى بويىچە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئەھۋالغا باغلىق. تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئۆسۈم نىسبىتى تۆۋەنلەيدۇ؛ ئەكسىچە بولغاندا، ئۆسۈم نىسبىتى ئۆرلەيدۇ. بۇ، قەرز كاپىتالىستلىرى بىلەن فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي مەنپەئەت جەھەتتە مەلۇم زىددىيەتنى ھۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭدىن

باشقا، قەرز كاپىتالىنىڭ ئۆزىدە ئۇنىڭ پايدا بۆلۈنۈشىدە (ئۆسۈم ۋە كارخانا پايدىسىغا بۆلۈنىدۇ) ئىگىلەشكە تېگىشلىك نىسبەتنى بەلگىلەيدىغان ھەمدە بازاردىكى ئۆسۈم نىسبىتىگە ئاساس بولىدىغان ئۆلچەم بولمىغانلىقى ئۈچۈن، قەرز كاپىتالى بويىچە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ تەڭپۇڭ بولغان ئەھۋالدا، ئۆسۈم نىسبىتى ئادەت ۋە قانۇن ئەنئەنىسى قاتارلىق ئامىللار تەرىپىدىنلا بەلگىلىنىدۇ.

ئۆسۈم نىسبىتى ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىگە بېقىنسىمۇ، ئەمما ئۆسۈم نىسبىتى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى ۋە مۇئامىلە جەريانىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ئىپادىلەنمەيدۇ. بەلكى بەلگىلەنگەن پاكىت سۈپىتىدە، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن بۇرۇنلا مەۋجۇت بولغان بولىدۇ. بۇ ھال قەرز كاپىتالىستلىرى بىلەن يالانما ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى يوشۇرۇپ قالىدۇ.

كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۆسۈم نىسبىتى پەيدىنپەي تۆۋەنلەشكە قاراپ يۈزلەندى، بۇنى، ئاساسەن، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىنىڭ پەسىيىپ بېرىشى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭدىن باشقا، سۈتخورلار تەبىقىسىدىكى ئادەم سانىنىڭ كۆندىن - كۈنگە كۆپىيىشى شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك ئىناۋەتلىك قەرز تۈزۈمىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، قەرز كاپىتالىدا تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كېتىپ، ئۆسۈم نىسبىتى تۆۋەنلەپ كېتىشتەك ئەھۋال كېلىپ چىقتى.

جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، بانكا ئادەتتىكى ۋاستىچى بولۇشتىن ھەممىگە قادىر بولغان مونوپولىستقا ئايلاندى، بانكا يۇقىرى مىقداردىكى مونوپول پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، مونوپول كۈچكە تايىنىپ، قەرز ئۆسۈمىنى ئۆستۈرىدىغان بولدى؛ چوڭ مونوپول بانكىلارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن سودا - سانائەتكە ۋە باشقا كەسىپلەرگە مەبلەغ سېلىشى ئارقىسىدا، بانكا بىلەن سانائەت يۇغۇرۇلۇپ، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان پۈل - مۇئامىلە كاپىتالى شەكىللەندى؛ مونوپول تەشكىلاتلار ئاتالمىش «ئوشۇق» كاپىتالنى چەت ئەللەرگە، ئارقىدا قالغان دۆلەتلەرگە چىقاردى، ھەتتا ھەممىلا يەردە مەملىكەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنى قۇردى، — مانا مۇشۇ سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن، ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ بېرىش يۈزلىنىشى مەلۇم دەرىجىدە تىزگىنلەندى. بۇنىڭدىن باشقا، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، مونوپول كاپىتالغا بېقىنىدىغان بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي ئىشلارغا ئارىلىشىش ئۈچۈن، پۈل - مۇئامىلە ساھەسىدە بەزىدە ئۆسۈم نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش يولى بىلەن ئىقتىسادقا تەسىر كۆرسىتىدىغان، يەنى ئاتالمىش كېپەيتىش سىياسىتىنى قوللىنىدىغان بولدى؛ بەزىدە ئۆسۈم نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش يولى بىلەن ئىقتىسادنىڭ ھەددىدىن زىيادە راۋاجلىنىپ كېتىشىنى تىزگىنلەيدىغان، يەنى ئاتالمىش تارايتىش سىياسىتىنى قوللىنىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇشى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى.

قەرز كاپىتالى، ئۆسۈمچان كاپىتال، ئۆسۈم دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۇراقسىز پاي ئۆسۈمى كارخانا بەلگىلىك ئەھۋالدا پايچىكلارغا تۆلەيدىغان پاي ئۆسۈمى. كونا جۇڭگودا سودا - سانائەت كارخانىلىرى پاي ئۆسۈمى تۆلىگەندە، ئادەتتە، تۇراقلىق پاي ئۆسۈمى ۋە تۇراقسىز پاي ئۆسۈمى دېگەن ئىككى ئۈسۈلنى قوللىناتتى: كارخانىنىڭ پايدا ئالغانلىقى ياكى زىيان تارتقانلىقىغا قارىماي، مۇقىم ئۆسۈم نىسبىتى

(ئادەتتە كارخانا نىزامنامىسىدە بەلگىلەنگەن بولىدۇ) بويىچە پايچىكلارغا تۆلىنىدىغان پاي ئۆسۈمى تۈراقلىق پاي ئۆسۈمى دەپ ئاتىلىدۇ؛ كارخانا هايان ئالغاندا، هايانداش تۈراقلىق پاي ئۆسۈمى ۋە بارلىق خىراجەتلەر چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن ئېشىندا بولۇپ چىقسا، ئۇ پايچىكلارغا بۆلۈپ بېرىلىدۇ. بۇ قىسىم پاي ئۆسۈمى تۈراقسىز پاي ئۆسۈمى دەپ ئاتىلىدۇ. تۈراقسىز پاي ئۆسۈمىنىڭ مۇقىم ئۆسۈم نىسبەتى بولمايدۇ. ئۇ كارخانا پايدىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ.

ئۈسۈم، ئۆسۈم نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەر ئىجارىسى يەر ئىگىسى يەرگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىغا تايىنىپ ئەمگەك قىلماي ئىگە بولىدىغان دارامەت. خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى شارائىتىدا، يەر ئىجارىسىنىڭ مەزمۇنى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەر ئىگىسى ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ئىگە بولغان بىر خىل دارامەت. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «يەر ئىجارىسىنىڭ قانداق ئۆزگىچە شەكلىنى ئالغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ ھەممە شەكىللىرىدە بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى بار: يەر ئىجارىسىنى ئۆزلەشتۈرۈش يەرگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئىقتىسادىي شەكلى.» «(ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 714 ـ بەت)

يەر ئىجارىسى بىر تارىخىي كاتېگورىيە بولۇپ، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائىي فورماتسىيىلەردە، يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، يەر ئىجارىسىنىڭ خاراكتېرى، مەزمۇنى ۋە شەكلىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇلاردا ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى

گەۋدىلىنىدۇ.

فېئودالىق يەر ئىجارىسى فېئودال پومېشچىكلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق هوقۇقىغا تايىنىپ دېھقانلارنىڭ پۈتۈن قوشۇمچە ئەمگىكىنى ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلاتلىرىنى (هەتتا بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگەك ياكى زۆرۈر مەھسۇلاتلىرىنى) ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىدىن ئىبارەت. بۇنىڭدا فېئودال پومېشچىكلار دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتى مەركەزلىك هالدا گەۋدىلىنىدۇ. فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى دېگەن ئۈچ خىل شەكىل بار. فېئودالىق يەر ئىجارىسى شەكىلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، هەممىسى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئىقتىسادتىن هالقىغان زورلۇق بىلەن باغلانغان بولۇپ، فېئودالىار فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بىۋاستە هالدا دېھقانلار ۋە يانچىلارغا هۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىگە كەلسەك، ئۇ هامان پايدىدىن ئاشقان قالدۇق يەنى تاۋار قىممىتىدىكى ئۆزىنىڭ قوشۇمچە قىممەت (قوشۇمچە ئەمگەك [illegible] ركىب تاپقان قىسمىدىن ئاشقان قالد[illegible]بقى كىتاب 715 ـ بەت) كاپىتالىزم [illegible]كى يەر ئىگ[illegible]لىگەن يەرلە[illegible]لغان بولىد[illegible]لار ئۆزلىرى يەر ئىج[illegible]تالىستلارغا بېرىدۇ. يەنى [illegible]ىلىق قا[illegible] كاپىتا[illegible]

چى بولغان سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بېرىدۇ. ئىجارىكەش كاپىتالىستلار ئىشچىلارنى يالاپ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ياكى يەرنى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى قىلغان باشقا ئىشلەپچىقىرىشلار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەمدە يالانما ئىشچىلاردىن قوشۇمچە قىممەت شىلە ۋالىدۇ. ئاندىن كېيىن، ئىجارىكەش كاپىتالىستلار يەر ئىجارىسى توختىمىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئوتتۇرىچە قوشۇمچە قىممەتنىڭ پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى (نورمىدىن تاشقىرى پايدا)نى يەر ئىجارىسى تەرىقىسىدە يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدۇ. دېمەك، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىدە يەر ئىگىلىرى، سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن يالانما ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يەنى سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە يەر ئىگىلىرى يالانما ئىشچىلارنى بىرلىكتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتى گەۋدىلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى مۇناسىۋىتىدە، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئىجارە مۇددىتى چەكلىك بولغاچقا، ھامان تۇپراقنى ياخشىلاشقا مەبلەغ سېلىشتىن مۇمكىنقەدەر باش تارتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار كۆز ئالدىدىكى يۇقىرى مىقداردىكى پايدىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، يەر كۆچىدىن بولۇشچە پايدىلىنىپ، يەر ھوسۇلدارلىقىنى سۈنئىي ھالدا تۆۋەنلىتىدۇ، بۇ، دېھقانچىلىقنى ئەقلىغە مۇۋاپىق راۋاجلاندۇرۇشتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇلارنىڭ بىرى. ئەزەلىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى يەرگە سالغان ۋە يەردە مۇقىملاشقان كاپىتال ئەينى ۋاقىتتىكى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئېلىپ بارامەت يەر ئىجارىسى ئەمەس، بەلكى يەر كاپىتالىنىڭ ئۆسۈمى، بىراق يەر ئىجارىسىنىڭ مۇددىتى توشقاندا، يەر ئىگىسى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى يەرگە سالغان كاپىتالىنى، يەنى يەرگە ئورگانىك ھالدا قوشۇلۇپ كەتكەن، سۈنئىي ئۆسۈل بىلەن يېڭىدىن سىڭدۈرۈلگەن ھوسۇلدارلىقنى يەر بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ قىلىۋالىدۇ، يەر كاپىتالىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىرىم قىلىنىدىغان ئۆسۈمنىمۇ يەر ئىگىسى ئۆزلەشتۈرۈۋالىدۇ. يەر كاپىتالىنىڭ بۇ بىر قىسىم ئۆسۈم كىرىمى ھەققىي يەر ئىجارىسى بولمىسىمۇ، لېكىن يەر ئىجارىسى قاتارىدا كۆرۈلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئۆزىنىڭ يەر تېرىشىغا ماقۇل بولسۇن ئۈچۈن، يەر ئىگىسىگە ئىجارە پۇلى شەكلى بىلەن تۆلىگەن تۆلەمنىڭ ھەممىسى، ئۇنىڭ قانداق تەركىبىي قىسمىلاردىن تۈزۈلگەن ۋە قانداق مەنبەدىن كەلگەن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، يەر ئىجارىسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

ئەگەر يەر ئىگىسى يەرنى ئىجارىگە بەرمەي، ئۆزى ئىشچى يالاپ تېرىيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ ئېرىشكەن دارامەت ئوتتۇرىچە پايدا بىلەن يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى يەنى يالانما ئىشچىلار ياراتقان بارلىق قوشۇمچە قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىنىڭ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى ۋە مۇتلەق يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئىككى خىل نورمال شەكلى بار. بۇنىڭدىن باشقا، مونوپول يەر ئىجارىسى دېگەن ئالاھىدە شەكلىمۇ بار.

فېئودالىق يەر ئىجارىسى، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەر ئىجارىسى نىسبىتى قوشۇمچە قىممەتنىڭ يەر ئىجارىسىگە ئايلانغان قىسمى بىلەن يەر مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت. يەر ئىجارىسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ياكى يەر ئارقىلىق بولىدىغان باشقا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، يالانما ئىشچىلار ياراتقان پۈتۈن قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى، يەنى پۈتۈن پايدىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. بۇ يەردىكى پايدىنىڭ ھەممىسى ئالدى بىلەن سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ۋە سودا كاپىتالىستلىرىغا تەۋە بولىدۇ، ئاندىن يەنە تەقسىم قىلىنىدۇ. يەر ئىجارىسى پايدىدىن ئاشقان قالدۇق بولۇپ ھىسابلىنىدۇ. ئۇ — پايدىنىڭ (ئومۇمىي كاپىتالنىڭ مەھسۇلاتى دەپ قارىلىدىغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ) بىر قىسمى، لېكىن بۇ مەھسۇلاتنىڭ كاپىتالىستلارنىڭ چۈنتىكىگە چۈشىدىغان قىسمى ئەمەس، بەلكى يەر ئىگىسى تەرىپىدىن بۆلۈۋېلىنىدىغان ئالاھىدە قىسمىدۇر. يەر ئىجارىسى نىسبىتى پايدىنىڭ مۇشۇ ئالاھىدە قىسمى — يەر ئىجارىسى بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ ئاۋانسلانغان كاپىتالى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت. ئەگەر يەر ئىجارىسى r بىلەن، يېزا ئىگىلىكى ياكى كان ئىچىش ئۈچۈن ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتال c بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بولسا، يەر ئىجارىسى نىسبىتى $=\frac{r}{c}$ بولىدۇ.

ئاۋانسلانغان ئومۇمىي كاپىتالى 10 مىڭ يۈەن بولغان دېھقانچىلىق مەيدانى يەر ئىگىسىگە 1،000 يۈەن يەر ئىجارىسى تاپشۇرغان چاغدا، يەر ئىجارىسى نىسبىتى

$$\frac{1،000}{10،000}=10\%$$

بولىدۇ. بۇ، يەر ئىگىلىرى

نىڭ قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋالىدىغان كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بىز يەر ئىجارىسى نىسبىتىنى قوشۇمچە قىممەتنىڭ يەر ئىجارىسىگە ئايلانغان قىسمى بىلەن يەر مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئاۋانسلانغان كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت دەپ چۈشىنىمىز. يەر ئىجارىسى نىسبىتى ئوشۇقچە مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتتىكى نىسبىتىگە ئوخشايدۇ، چۈنكى ئومۇمىي مەھسۇلات ئاۋانسلانغان كاپىتالنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، يەنى مەھسۇلات بىلەن داۋاملىق بىرگە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان تۇراقلىق كاپىتالنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 875 - بەت)

يەرئىجارىسى نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى قوشۇمچە قىممەت مىقدارى ۋە كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. يەر ئىجارىسى نىسبىتى قوشۇمچە قىممەتنىڭ، بولۇپمۇ قوشۇمچە قىممەت مىقدارىنىڭ يەر ئىجارىسىگە ئايلانغان قىسمىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئۆرلەيدۇ؛ لېكىن يەنە ئاۋانسلانغان ئومۇ[illegible] كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ تۆۋەنلەيدۇ، [illegible]سۇسەن، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى [illegible]شى نەتىجىسىدە، ئاۋانسلانغان كاپىتال ئۆزگە[illegible] كاپىتالنىڭ كۆپ[illegible] ئەگىشىپ [illegible]اربى نىسبىتى تۆۋەن بولۇنۇش ئۈ[illegible]ب بولغان ئامىل ئۈنۈش تۆۋەن[illegible]ب بولغان ئامىل بىرىدەم بۇنداق، [illegible]ول ئوينىشى [illegible] - كېچىك [illegible]ئە ئۆزگىرى[illegible]يدۇ

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى جەريانىدا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئومۇمىي مىقدارى m ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەيدۇ، شۇنداقتىمۇ $\frac{m}{c}$ ئۈزلۈكسىز تۆۋەنلەپ بارىدۇ، چۈنكى m غا قارىغاندا c تېخىمۇ تېز كۆپەيىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، «يەر ئىجارىسى نىسبىتىنىڭمۇ تۆۋەنلەش يۈزلىنىشى كېلىپ چىقىدۇ، گەرچە ئۇنىڭ مۇتلەق مىقدارى كۆپەيىۋاتقان، سانائەتنىڭ پايدىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلغاندىمۇ نىسپىي ھالدا كۆپەيىدىغان بولسىمۇ»

$$\text{ھەربىر مو يەرنىڭ ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى} = \frac{\text{يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى}}{\text{ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ مو سانى}};$$

$$\text{ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى نىسبىتى} = \frac{\text{يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى}}{\text{يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارى}}.$$

بىر دۆلەتتە ھەربىر مو يەرنىڭ ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى مىقدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى شۇ دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلات مىقدارىغا ئويغۇن كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى ۋە يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنغان مەبلەغ بويىچە ھېسابلىنىدىغان ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى ھەر خىل دەرىجىدىكى ياخشى يەر ۋە ناچار يەرلەرنىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ئىچىدە تۇتقان سالمىقىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ؛ ياكى مۇئەييەن ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارىنىڭ ھوسۇلدارلىقى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى [illegible] ئىشلىتىلىش نىسبىتىنىڭ ئوخشاش [illegible] ياكى، ياخشىراق يەرلەرنىڭ ئومۇمىي [illegible] كۆلىمى ئىچىدە تۇتقان سالمىقى [illegible] بولسا، ئوخشاش كۆلەمدىكى (يۇقىرىقى كىتاب، 270 - بەت).

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ھەربىر مو يەرنىڭ ئىجارىسىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى. ئۇ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ياراتقان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتتۇر. يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بىلەن يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى نىسبىتى بولىدۇ. ئۇلارنى ھېسابلاش فورمۇلىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ:

يەرگە ئوخشاش مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق ئالغان مەھسۇلاتنىڭ ئومۇمىي مىقدارى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ھەربىر ئاكر يەرنىڭ ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسىمۇ شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا، ئەھۋالمۇ ئەكسىچە بولىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 752 - بەت). ئەگەر ھەر خىل دەرىجىدىكى ياخشى ۋە ناچار يەرلەرنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىدىكى نىسبىتى ئۆزگەرمىسە، ھەربىر مو يەرنىڭ ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى ياكى يېزا ئىگىلىكىگە سېلىنغان مەبلەغ بويىچە ھېسابلىنىدىغان ئوتتۇرىچە يەر ئىجارىسى نىسبىتىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى، يەر ئىجارىسى نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ساختا ئىجتىمائىي قىممەت ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن بولغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە سېتىلىش ئارقىسىدا ھاسىل

بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا، ئۇ، دەرىجىسىگە يەر ئىجارىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ.

كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، يەرنىڭ مۇنبەتلىك دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، كۆلىمى ئوخشاش بىراق مۇنبەتلىك دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان يەرگە سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئوخشاش بولمىغاچقا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئوبدانراق يەردىن چىققان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ناچار يەردىن چىققان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىدىن تۆۋەن بولىدۇ. بازارنىڭ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا بولغان ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپ چىقىرىلىش باھاسى ھامان ناچار يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ناچار يەردىن چىققان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى بازار باھاسىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بولىدۇ. ياخشىراق يەردىن چىققان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە سېتىلغاندا، مۇئەييەن نورمىدىن ئارتۇق پايدا ھاسىل بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بۇنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئاساسدا رىقابەت ئارقىلىق ھاسىل بولغان بازار قىممىتى بەلگىلەيدۇ؛ بۇنىڭ بىلەن بىر خىل ساختا ئىجتىمائىي قىممەت ھاسىل بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنى بازار قىممىتى قانۇنىيىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يەر مەھسۇلاتلىرىمۇ مۇشۇ قانۇنىيەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولىدۇ. مەھسۇلاتلار (جۈملىدىن يەر مەھسۇلاتلىرى) نىڭ بازار قىممىتىنىڭ بەلگىلىنىشى گەرچە ئاڭسىز، قارىغۇلارچە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىجتىمائىي ھەرىكەت بولسىمۇ، ھەر ھالدا بىر خىل ئىجتىمائىي ھەرىكەت. بۇنداق ھەرىكەت مۇقەررەر ھالدا يەرنى ۋە يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقىدىكى پەرقنى ئاساس قىلمايدۇ، بەلكى مەھسۇلاتنىڭ ئالمىشىش قىممىتىنى ئاساس قىلىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 744—745 ـ بەتلەر)

مەسىلەن، ھوسۇلدارلىق دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان تۆت پارچە يەرنى ئالايلى، ئۇ A، B، C، D بولسۇن، بۇنىڭ ئىچىدە A ئەڭ ناچار يەر بولسۇن، B، C، D بىرقەدەر ياخشى ۋە ئەڭ ياخشى يەر بولسۇن، ئۇلارغا سېلىنغان مەبلەغ مىقدارى، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتى، مەھسۇلاتنىڭ ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ۋە ئىجتىمائىي قىممىتى، مەھسۇلاتنىڭ ساختا ئىجتىمائىي قىممىتى تۆۋەندىكى جەدۋەل (كېيىنكى بەتتە) دەك بولىدۇ.

بۇ يەردە، 10 دەن مەھسۇلاتنىڭ ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى جەمئىي 240 يۈەن بولىدۇ. لېكىن ئۇ 600 يۈەن باھا بويىچە سېتىلىپ، ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن 15% ئېشىپ كېتىدۇ. ھەربىر دەن مەھسۇلاتنىڭ ئەمەلىي ئوتتۇرىچە باھاسى 24 يۈەن، لېكىن ئۇنىڭ بازار باھاسى بولسا 60 يۈەن بولىدۇ، بۇمۇ 150% ئېشىپ كېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئەڭ ناچار يەرنىڭ مەھسۇلاتى ئۆزىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىسا، كاپىتالىستلار بۇنداق يەرلەرگە مەبلەغ سالمايدۇ. لېكىن، جەمئىيەتتە يالغۇز B، C، D خىلدىكى يەرلەرنىڭ مەھسۇلاتىغىلا

يەرلىك دەرىجىسى	مەبلەغ مقدارى (يۈەن)	مەھسۇلات (دەن)	ئەسلى ئىشلەپچىقىرىش باھاسى (يۈەن)	ئىجتىمائىي قىممەت (يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	نورمىدىن ئارتۇق پايدا (ياكى ساختا ئىجتىمائىي قىممەت)
A	50	1	60	60	10	—
B	50	2	60	120	10	60
C	50	3	60	180	10	120
D	50	4	60	240	10	180
جەمئىي	200	10	240	600	40	360

تاپىنىپ، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولمايدۇ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازار باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى مۇقەررەر. باھا ئۆرلەپ ناچار يەردىن چىققان مەھسۇلاتنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى بىلەن ئوخشاش بولغان چاغدىلا، ئاندىن كاپىتالىستلار ناچار يەرگە مەبلەغ سالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازار قىممىتىنى ئەڭ ناچار يەردىن چىققان مەھسۇلاتلارنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى بەلگىلەيدۇ. بۇ، تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، رىقابەت ئارقىلىق قارىغۇلارچە ۋە ستېخىيىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. B، C، D دەرىجىدىكى يەرلەرنىڭ مەھسۇلاتى ئەڭ ناچار يەرلەردىن چىقىدىغان مەھسۇلاتنىڭ بازار قىممىتى بويىچە سېتىلغان چاغدا، ساختا ئىجتىمائىي قىممەت ھاسىل بولىدۇ. بۇ، ياخشى يەرلەرنى كاپىتالىستنىڭ باشقۇرۇشىنىڭ مونوپول قىلىنىشى بىلەن، ئوخشاش مىقدارداكى كاپىتالنىڭ ھوسۇلدارلىق دەرىجىسىدە پەرق بولغان، ئەمما كۆلىمى ئوخشاش يەردىن تەڭ مىقدارda بولمىغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئېلىنغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن نورمىدىن ئارتۇق پايدىنىڭ قولغا كەلتۈرۈلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئۇ يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى تەرىپىدىن دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە يەر ئىگىلىرىنىڭ قولغا تاپشۇرۇلىدۇ.

بازار قىممىتى، ئىجتىمائىي قىممەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى - ئىجارىكەش كاپىتالىست ياكى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى يەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدىغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، مەيلى يېزا ئىگىلىكى، قازمىچىلىق سانائىتى ئىگىلىگەن يەرلەردە بولسۇن، مەيلى باشقا سانائەت تارماقلىرى ئىگىلىگەن يەرلەردە بولسۇن، مۇشۇنداق نورمىدىن ئارتۇق پايدا يەر ئىجارىسىگە ئايلىنىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «تەبىئىي كۈچ مونوپول قىلىۋېلىنغان ھەمدە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىدىغان سانائەتچىلەرنىڭ نورمىدىن ئارتۇق پايدىسىغا

كاپالەتلىك قىلىنىدىغان جايلاردا (مەيلى شارقىراتما، مۇنبەت كانلار، بىلىق كۆپ چىقىدىغان سۇ تەۋەلىرى بولسۇن، مەيلى ئورنى قۇرۇلۇش قىلىشقا ئەپلىك جايلار بولسۇن)، بىر قىسىم يەردىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋېلىپ بۇنداق تەبىئىي كۈچنىڭ ئىگىسى بولۇۋالغۇچىلار ۋۇجۇدىنى ئىجرا قىلغۇچى كاپىتالدىن بۇنداق نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن تارتىۋالىدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 871 ـ بەت)

دېھقانچىلىق يەر ئىجارىسى بويىچە ئېيتقاندا، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بۇ ئالاھىدە تارماقتا پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئەمگەكچىلەرنى يالاپلا قالماستىن، يەر ئىگىلىرىنىڭ يېرىنىمۇ ئايرىيەت ئالىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، خۇددى پۇل كاپىتالنى قەرز ئېلىشتا ئۈنۈڭ ئۆسۈمىنى تۆلىمەي بولمايدىغانغا ئوخشاش، ـ ئىجارە توختىمىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، يەر ئىگىسىگە مەلۇم مىقداردا يەر ئىجارىسى تۆلىمەي بولمايدۇ. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى كاپىتالىست يالالانما ئىشچىلاردىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋالغان قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىدۇر. لېكىن ئىجارىكەش كاپىتالىستلار ئەمەلىيەتتە ئالغان پايدا يەر ئىجارىسى تۆلىگەنلىك بىلەن باشقا تارماقلاردىكى كاپىتالىستلار ئالغان ئوتتۇرىچە پايدىدىن تۆۋەن بولمايدۇ. يەر ئىجارىسى پايدىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى، ئوتتۇرىچە پايدا چىقىرىۋېتىلگەندىن كېيىن قېپىقالغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا. شۇڭلاشقا، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى چوڭ يەر ئىگىلىرى، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، يەنى يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى بىلەن يەر ئىگىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى بىرلىكتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەگەر يەر ئىگىلىرى يەرنى ئىجارىگە بەرمەي، ئۆزلىرى ئىشچى يالالاپ تېرىسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ تاپقان كىرىمى ئوتتۇرىچە پايدا بىلەن يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى يەنى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىنىڭ دەرىجىسىگە يەر ئىجارىسى، مۇتلەق يەر ئىجارىسى دېگەن ئىككى خىل ئاساسىي شەكلى بار. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە مونوپول يەر ئىجارىسى، كانچىلىق يەر ئىجارىسى، بىناكارلىق يەر ئىجارىسى قاتارلىق شەكىللەرمۇ بار.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى فېئودالىق يەر ئىجارىسىگە ئوخشىمايدۇ. (1) فېئودالىق يەر ئىجارىسى فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ ھەمدە ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق بىلەن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە باغلانغان بولىدۇ؛ كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى بولسا، كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، ئادەتتە ئىقتىسادتىن ھالقىغان زورلۇق بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولىدۇ، يەر ئىگىلىرى ئىجارىكەش كاپىتالىستلار بىلەن ياكى ئىجارىكەش كاپىتالىستلار يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى بىلەن پەقەت نوقۇل ئىقتىسادىي

مۇناسىۋەتسىلا بولسىدۇ. (2) فېئودالىق يەر ئىجارىسى مىقدار جەھەتتە دېھقانلارنىڭ پۈتۈن قوشۇمچە ئەمگىكى ياكى ئوشۇقچە مەھسۇلاتى (بەزىدە ھەتتا بىر قىسىم زۆرۈر ئەمگىكى ياكى زۆرۈر مەھسۇلاتى)نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى بولسا، پەقەت قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئوتتۇرىچە پايىدىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر مولۇكچىلىكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى بىر قەدەر ياخشى يەرلەرنى تېرىش ئارقىسىدا ئېگە بولىدىغان، يەر ئېگىسىگە تەۋە بولىدىغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا. بۇنداق يەر ئىجارىسى يەرنىڭ دەرىجىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، شۇڭا ئۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى دەپ ئاتىلىدۇ. دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان يەر (تېرىلغۇ يەر)نى ئالساق، ئىشچىلار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوخشاش بولمىغان يەردە تېرىقچىلىق قىلسا ياكى ئوخشاش يەردە، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئۆزگەرگەن ئەھۋالدا تېرىقچىلىق قىلسا، ئۇلار ئوخشاش ئەمگەك سەرپ قىلسىمۇ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى پەرقلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوخشاش بولمىغان تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىدا پۇقرىنى تۆۋەنلىتىش پەرقى بولىدۇ. ناچار ياكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى بىرقەدەر ناچار يەرنى تېرىغاندا، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى تۆۋەن، مەھسۇلاتمۇ تۆۋەن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى تۆۋەن بولىدۇ. ئەگەر دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىمۇ سانائەت بۇيۇملىرىنىڭكىگە ئوخشاش ئوتتۇرا دەرىجىدىكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ناچار يەردىن چىققان ياكى بىرقەدەر ناچار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى بولىدۇ، بۇنداق يەرلەرنى باشقۇرىدىغان يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ئوتتۇرىچە پايدىغا ئىگە بولالمايدۇ ـ دەل ناچار يەرلەرنى باشقۇرىدىغان ياكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ناچار يەرلەرنى باشقۇرىدىغان ئادەم چىقماي قالىدۇ.

ئەمما، ياخشى يەرلەر بىلەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ مىقدارى چەكلىك بولغاچقا، بۇنداق يەرلەرنى تېرىپ، ئۇلاردىن چىققان مەھسۇلات بىلەن جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەتكىلى بولمايدۇ، ھالبۇكى، چەكلىك بولغان ياخشى يەر ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەرنى بەزى كاپىتالىستلار ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغاندىن كېيىن، بۇ يەرلەر شۇ كاپىتالىستلار تەرىپىدىن مونوپول قىلىۋېلىنىدۇ، باشقىلار بۇ يەرلەرنى تېرىيالمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېخىمۇ كۆپ ياخشى يەر ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەرنى تېز ئاردىدا بەرپا قىلغىلى بولمايدۇ، شۇ سەۋەبىلەردىن، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ناچار يەرلەرنى تېرىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق ئەھۋالدا، دېھقانچىلىق

مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭ ناچار يەرلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەيدىغان مۇمكىن ئەمەس. ئۇنداق بولمىسا، كاپىتالىستلارغا ناچار يەرلەرنى باشقۇرۇشتىن نەپ تەگمەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مەبلەغ سېلىشنى خالىمايدۇ. بىراق، ناچار يەرلەر تېرىلمىسا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ ـ دە، ئۇنىڭ باھاسى تا ناچار يەرلەردىن چىقىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى بىلەن باراۋەر بولغىنىچە ئۆرلەپ كېتىدۇ، شۇڭا چاغدىلا، كاپىتالىستلار ئۇنداق يەرلەرنى تېرىشنى خالايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ناچار يەرلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەي قالمايدۇ.

ياخشى يەرلەرنى ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەرنى باشقۇرىدىغان كاپىتالىستلار مەھسۇلاتلارنى مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە ساتقانىدەكسەن، ئۇلار، نورمىدىن ئارتۇق پايدا ئالىدۇ. كاپىتالىستلار باشقۇرغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى يەر ئىگىلىرىدىن ئىجارىگە ئېلىنغان يەرلەر بولغاچقا، يەر ئىگىلىرى ئۆزلىرىنىڭ يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇ ياخشى يەر ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەرنى ئىجارىگە ئالغان كاپىتالىستلاردىن بۇ بىر قىسىم نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى ئېلىۋالىدۇ، يەر ئىگىسىنىڭ قوبۇل قىلغۇدەك بۇنداق نورمىدىن ئارتۇق پايدا دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى بولىدۇ.

دېمەك، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىنىشى يەرنىڭ دەرىجىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، يەرنىڭ چەكلىك بولۇشى ئارقىسىدا يەرنىڭ مونوپول قىلىنىشى ئۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ مەنبەسى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى يارىتقان نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت. بۇ نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەت كاپىتالىستلارنىڭ قولىدىن يەر ئىگىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى شەكىللىنىش ئاساسىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ ئىككى خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى شەكلى (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I) يەرنىڭ ھوسۇلدارلىق دەرىجىسى ۋە ئورنىنىڭ ياخشى-يامانلىقىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى؛ ئىككىنچى شەكلى (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II) يەرگە ئۇستى ـ ئۈستىلەپ مەبلەغ سېلىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئوخشاش بولمىغان ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىغا مۇناسىۋەتلىك دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنى شەكىللەندۈرىدىغان بۇ بىر قىسىم نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن، كاپىتالىستلار بىلەن يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەمىشە ئىجارە سوممىسىنى كېلىشىش ئۈستىدە كۈرەش بولۇپ تۇرىدۇ، بۇنداق كۈرەش ئېكىسپلاتاتسىيە قىلغۇچى ئېكىكى سىنىپنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈش جەريانىدىكى زىددىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ بىرىنچى شەكلى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئېكىكىنچى شەكلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ بىرىنچى شەكلى (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I)

يالانما ئىشچىلار ھوسۇلدارلىق دەرىجىسى بىرقەدەر ياخشى ياكى جايلاشقان ئورنى بىرقەدەر ئوبدان يەرلەرنى تېرىپ ياراتقان ئورمىدىن ئارتۇق پايدىدىن ئايلانغان يەر ئىجارىسى. دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋالدا ھاسىل بولىدۇ: بىرى، يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقى ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا، ياخشى يەر بىلەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرنى تېرىيدىغان ئىشچىلار ياراتقان ئورمىدىن ئارتۇق پايدا؛ يەنە بىرى، يەر ئورنىنىڭ بازار بىلەن بولغان ئارىلىقى ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا، جايلاشقان ئورنى بىرقەدەر ئوبدان يەرلەرنى تېرىيدىغان ئىشچىلار ياراتقان ئورمىدىن ئارتۇق پايدا.

بىرىنچى خىل ئەھۋالدا، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتال بىلەن ئەمگەكنى ھوسۇلدارلىقى ئوخشاش بولمىغان يەرگە سالغاندا، يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئىشچىنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىنى بەلگىلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن يەردىن چىقىدىغان مەھسۇلات ئوخشاش بولمايدۇ، ياخشى يەر بىلەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەردىن چىقىدىغان مەھسۇلات ناچار يەردىن چىقىدىغان مەھسۇلاتتىن يۇقىرى بولىدۇ، ياخشى يەر بىلەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەردىن چىقىدىغان بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ناچار يەرنىڭكىدىن تۆۋەن بولىدۇ. ئەگەر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتلىرى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى بەلگىلەيدىغان بولسا، ناچار يەرنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى تولۇق ئەمەلگە ئاشمايدۇ ـ دە، ناچار يەرنى ھېچكىم تېرىمايدۇ. لېكىن ياخشى يەر ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ مىقدارى چەكلىك بولغانلىقتىن ھەمدە ئۇنى بەزى ئىجارىكەش كاپىتالىستلار مونوپول قىلىۋالغانلىقتىن، يالغۇز ئوتتۇرا دەرىجىلىك ۋە ياخشى يەرلەر يەتكۈزۈپ بەرگەن مەھسۇلاتلار بىلەنلا جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ كەتكىلى بولمايدۇ، پەقەت ناچار يەرلەرنى تېرىش ئارقىلىقلا، جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلىدۇ. ناچار يەرلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈش ئۈچۈن، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ناچار يەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىشى كېرەك. شۇنداق قىلىپ، ياخشى يەر ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ مەھسۇلاتى مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى (ناچار يەرنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى بەلگىلەنگەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى) بويىچە سېتىلغاندا، كىرىم جەھەتتىكى پەرق كېلىپ چىقىدۇ، يەنى ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولغان ئورمىدىن ئارتۇق پايدا كېلىپ چىقىدۇ؛ بۇنداق ئورمىدىن ئارتۇق پايدا يەر ئىگىلىرى تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I بولىدۇ. تۆۋەندىكى جەدۋەل (كېيىنكى بەتتە) دىن يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقى ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا ھاسىل بولغان دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نى كۆرۈۋالالايمىز:

ئىككىنچى خىل ئەھۋالدا، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I يەر ئورنىنىڭ بازار بىلەن بولغان ئارىلىقىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئارقىسىدا ھاسىل بولىدۇ. مۇبادا يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمما يەر

يەرنىڭ دەرىجىسى	سېلىنغان كاپىتال (يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	مەھسۇلات (دەن)	ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى		ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى		دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I (يۈەن)
				پۈتۈن مەھسۇلات (يۈەن)	ھەر بىر دەن (يۈەن)	پۈتۈن مەھسۇلات (يۈەن)	ھەر بىر دەن (يۈەن)	
ناچار يەر	100	20	8	120	15	120	15	0
ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەر	100	20	10	120	12	150	15	30
ياخشى يەر	100	20	12	120	10	180	15	60

بازاردىن بىرقەدەر يىراق بولسا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا ئاپىرىپ سېتىش ئۈچۈن، ناھايىتى كۆپ ترانسپورت خراجىتى سەرپ قىلىنىپلا قالماستىن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ماشىنا، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، دېزىل، توك، خىمىيە ئوغۇتى، دېھقانچىلىق دورىلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى بازاردىن دېھقانچىلىق مەيدانىغا توشۇپ كېلىش ئۈچۈنمۇ خېلى كۆپ ترانسپورت خراجىتى چىقىم قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، يەر بازاردىن قانچە يىراق بولسا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ئىچىدىكى ترانسپورت خراجىتى شۇنچە كۆپ بولىدۇ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، ئەكسىچە، يەر بازارغا قانچە يېقىن بولسا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بازارغا ھەمىدىن يىراق بولغان يەردىن چىقىدىغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى تەرىپىدىن بەلگىلەنمەي قالمايدۇ. ئۇنداق بولمىسا، بازاردىن يىراقراق بولغان يەرلەرنى تېرىشنى خالايدىغان ئادەم چىقماي قالىدۇ (ھالبۇكى، بۇنداق يەرلەردىن چىقىدىغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا جەمئىيەت ئېھتىياجلىق). شۇ سەۋەبتىن، بازارغا يېقىنراق يەرلەرنى باشقۇرغاندا، بۇنداق يەرلەردىن چىقىدىغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن بولغاچقا، بۇنىڭدىن ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرىراق قالدۇققا، يەنى نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ، بۇنداق نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى يەر ئىگىلىرى ئۆزلەشتۈرگەنلىكىدىن، ئۇمۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I گە ئايلىنىدۇ.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككىنچى شەكلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككىنچى شەكلى (دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II)

يەرگە ئۈستى - ئۈستىلەپ مەبلەغ سېلىش ئارقىسىدا ھاسىل بولغان تۈرلۈك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىدىن پەيدا بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدىدىن ئايلانغان يەر ئىجارىسى.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II بىلەن دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نىڭ ئىپادىلىنىشى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسى ماھىيەتتە بىر، ئىككىلىسى ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن ھاسىل بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا. بۇلارنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I يەرنىڭ ھوسۇلدارلىق دەرىجىسىدىكى پەرق ۋە ئورنى جەھەتتىكى پەرقنى شەرت قىلىدۇ، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II بولسا، ئوخشاش بىر پارچە يەرگە ئۈستى - ئۈستىلەپ مەبلەغ سېلىش ئارقىسىدا ھاسىل بولغان تۈرلۈك ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى شەرت قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I چەكلەش نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان تارىخىي ئاساس بولىدۇ. ..... دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II نىڭ ھەرىكىتى، ھەرقانداق مۇئەييەن ئەسنادا، ئۆزى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نىڭمۇ ھەر خىل - ھەر ياقلا ئاساسى بولغان بىر ساھە ئىچىدىلا پەيدا بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 762 - بەت) دېمەك، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II نىڭ شەكىللىنىشى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.

يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى ئاچار يەرگە ئەڭ دەسلەپتە 100 يۈەن مەبلەغ سېلىپ، 8 دەن ئاشلىق ئالغان، ئۇنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىسى 20 يۈەن، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ باھاسى 120 يۈەن بولغان بولسا، بۇنىڭدىن باشقا، نورمىدىن ئارتۇق پايدىسى بولمىغاچقا، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى بولمايدۇ. ئەمما يەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى يەنە مۇشۇ يەرگە 100 يۈەن ئۈستىلمە مەبلەغ سېلىپ، تۈرلۈك ئۈنۈملۈك تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، مۇشۇ يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقىنى سۈنئىي يول بىلەن ئاشۇرۇپ، نەتىجىدە يەنە 10 دەن ئاشلىق ئالغان بولسۇن. دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، مۇشۇ 10 دەن ئاشلىقنى ئىشلەپچىقىرىپ ئالغان ئومۇمىي پايدا 50 يۈەن بولىدۇ، بۇنىڭدىن 20 يۈەن ئوتتۇرىچە پايدىنى چىقىرىۋەتكەندە، يەنە 30 يۈەن نورمىدىن ئارتۇق پايدا قالىدۇ. بۇ 30 يۈەن نورمىدىن ئارتۇق پايدا يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستىغا قېپقالماي، يەر ئىگىسى تەرىپىدىن ئىگىلىنىدىغان بولسا، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II شەكىللىنىدۇ.

ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرگە ۋە ياخشى يەرگە ئۈستىلمە مەبلەغ سالغاندا، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II گە تېخىمۇ ئوڭاي ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ئەمدى ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرگە ۋە ياخشى يەرگە ئۈستىلمە مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق ئاشۇرۇلغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى دەسلەپكى قېتىم مەبلەغ سالغاندا ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىغا تەڭ بولىدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇنىڭ تۈۋەندىكى جەدۋەل ئارقىلىق ئىپادىلەش مۇمكىن:

يەرنىڭ دەرىجىسى	سېلىنغان كاپىتال (يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	مەھسۇلات (دەن)	ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى		ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى		دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى	
				پۈتۈن مەھسۇلات (يۈەن)	ھەر بىر دەن (يۈەن)	پۈتۈن مەھسۇلات (يۈەن)	ھەر بىر دەن (يۈەن)	I (يۈەن)	II (يۈەن)
ناچار يەر	100	20	8	120	15	120	15	0	
	ئۇستىلمە 100	20	10	120	12	150	15		30
ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەر	100	20	10	120	12	150	15	30	
	ئۇستىلمە 100	20	10	120	12	150	15		30
ياخشى يەر	100	20	12	120	10	180	15	60	
	ئۇستىلمە 100	20	12	120	10	180	15		60

ناچار يەرگە 100 يۈەن ئۇستىلمە مەبلەغ سېلىنىپ 10 دەن ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىلماس تەن، ئاران 5 دەن ئاشلىق ئىشلەپ چىقىرىلغان بولسا، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ 5 دەن ئاشلىققا چەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولسا، ئۇ ھالدا، سېلىنغان بۇ ئۇستىلمە مەبلەغنىڭ بىرقەدەر تۆۋەن ئەگەك ئۈنۈمدارلىقى بەلگىلەنگەن ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى، يەنى ھەر-بىر دەن ئاشلىقنىڭ باھاسى بولغان 24 يۈەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ناچار يەر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەر ۋە ياخشى يەرگە تۇنجى قېتىم مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ ھەربىر دەنى 24 يۈەن باھا بىلەن سېتىلىدۇ ـ دە، شۇنىڭ بىلەن ھەممىسىدىن دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II ھاسىل بولىدۇ.

دېمەك، ئۇستىلمە مەبلەغ سېلىش ئارقىسىدا ھاسىل بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II نىڭ سۈبستانسىيسى بولىدۇ. مەيلى ياخشى يەر بولسۇن ياكى ناچار يەر بولسۇن، ئۇنىڭغا ئۇستىلمە مەبلەغ سېلىش ئارقىسىدا قولغا كەلگەن تۈرلۈك ئەگەك ئۈنۈمدارلىقى شەكىللەندۈرگەن نورمىدىن ئارتۇق پايدا دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II گە ئايلىنىپ بېرىدۇ. كاپىتالنىڭ جەمئىيەتتە، يەر ئىگىدارچىلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى تۈپەيلىدىن، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نى ھاسىل قىلىدىغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا، ئومۇمەن ئېيتقاندا، پۈتۈنلەي يەر ئىجارىسىگە ئايلىنىپ، يەر ئىگىسىنىڭ قولغا چۈشىدۇ. دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II بولسا ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭدا يەر ئىجارىسى سوممىسىنى يەرنى ئىجارىگە بەرگەندىلا

بەلگىلىنىدۇ. يەر ئىجارىسى سوممىسى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئىجارە توختىمى كۆچكە ئىگە مەزگىلدە، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن ئۈزمەي مەبلەغ سېلىشى ئارقىسىدا ھاسىل بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا پۈتۈنلەي يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرىنىڭ قولىغا چۈشىدۇ. ئەمما ئىجارە توختىمىنىڭ مۆھلىتى توشقان چاغدا، يېڭى توختام تۈزۈلگەن ۋاقىتتا دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II قىسمەن ياكى پۈتۈنلەي يەر ئىگىلىرىگە مەنسۇپ بولىدۇ. دەل شۇنداق بولغانلىقتى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ھەمىشە ئۇزاق مۇددەتلىك ئىجارە توختىمى تۈزۈشنى ئۈمىد قىلىدۇ، يەر ئىگىلىرى بولسا، قىسقا مۇددەتلىك ئىجارە توختىمى تۈزۈشكە تىرىشىدۇ، مانا بۇ يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى بىلەن يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى تالىشىش زىددىيىتى بولۇپ ئېپادىلىنىدۇ، بۇنداق زىددىيەت ئارقىسىدا، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ئىجارە توختىمى كۆچكە ئىگە مەزگىلدە ئەڭ يۇقىرى مەھسۇلات ئېلىش، سالغان مەبلەغدىن تېخىمۇ زور ئۈنۈم ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقىنى ئاشۇرۇش يولىدا ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغ سېلىشتىن كۆچمەنىڭ بارىچە ئۆزىنى قاچۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى يەن - تېخنىكىدىكى ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەردىن پايدىلىنىشنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، يەرنىڭ كۆچمەس جەھەتلىك بارىچە تالان - تاراج قىلىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتىپ ئۆتكەندەك: «كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەرقانداق تەرەققىيات ئەمگەكچىلەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۈستىلىقىدىكى تەرەققىياتلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۈستىلىقىدىكى تەرەققىيات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەلۇم مەزگىلدە يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە بولغان ھەرقانداق تەرەققىيات ئەينى ۋاقىتتا يەر ھوسۇلدارلىقىنىڭ مەڭگۈلۈك مەنبەسىنى بۇزۇش يولىدىكى تەرەققىيات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 552 — 553 - بەتلەر) تارىختىن قارىغاندا، كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، تېرىغلىق بولىدىغان يەرلەر ناھايىتى كۆپ بولىدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەرلەر تۈجۈپسلەپ تېرىلمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭدىن ھاسىل بولىدىغان، يەرنىڭ دەرىجىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى ئاساسەن دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I بولغانىدى. كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشى، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدىلا، ھوسۇلدارلىقى ۋە ئورنى ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل دەرىجىدىكى يەرلەرگە زور مىقداردا ئۈستىلمە كاپىتال سېلىنىدىغان بولدى. بۇنداق ئۈستىلمە كاپىتالنىڭ سېلىنىشى ئارقىسىدا، يەرلەر ئىگىسىدىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىغا ئىگە بولغان مەبلەغ سېلىش ئورنىغا ئايلاندى، شۇنىڭ بىلەن دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II كېلىپ چىقتى.

دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ بىرىنچى شەكلى دېگەن مائارىپلارغا قارالسۇن.

يەر ھوسۇلدارلىقنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ يەر كۆچمىنى تالان - تاراج قىلىشىنى ئاقلايدىغان بىر خىل ئىقتىسادىي

نەزەرىيە، ئۇنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنەزىرى؛ ئەگەر ئوخشاش بىر پارچە يەرگە سېلىنىدىغان ئوستىلىمە مەبلەغ مەلۇم چەكتىن ئېشىپ كېتىدىغان بولسا، ئاشىدىغان هوسۇل تەرتىپ بويىچە تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت، شۇنداقلا ئۇنىڭدا بىمەنىلىك بىلەن، يەر هوسۇلدارلىقنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلاپ بېرىشى بىر «قانۇنىيەت» دەپ قارىلىدۇ.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان يەر (تېرىلغۇ يەر) هوسۇلدارلىققا ئىگە تۇپراقتۇر. تېرىلغۇ يەرنىڭ هوسۇلدارلىقى مۇئەيەن تەرىپىدىن هاسىل قىلىنغان تەبىئىي هوسۇلدارلىق بار، بولۇپمۇ تەبىئىي هوسۇلدارلىق ئاساس قىلىنغان، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى ئارقىلىق يارىتىلىدىغان سۈنئىي هوسۇلدارلىق بار. تەبىئىي هوسۇلدارلىققا ئىگە بولغان تۇپراققا سۈنئىي هوسۇلدارلىقنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن بىر خىل يېڭى ئىقتىسادىي هوسۇلدارلىق هاسىل بولىدۇ. كىشىلەر سۈنئىي هوسۇلدارلىق بىلەن ئىقتىسادىي هوسۇلدارلىقنىڭ هاسىل بولۇش ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىنى توغرا ئىگىلەيدىغانلا بولسا، ئادەمنىڭ پائالىيەتچانلىقى ئارقىسىدا، سۈنئىي هوسۇلدارلىقنى بەرپا قىلىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي هوسۇلدارلىققا ئىگە تېرىلغۇ يەرلەرنى يېتىشتۈرەلەيدۇ، شۇنداقلا ئىقتىسادىي هوسۇلدارلىقى ئاچارراق بولغان تېرىلغۇ يەرلەرنى نىشانلىق ئۆزگەرتىپ ئىقتىسادىي هوسۇلدارلىقى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان مۇنبەت يەرگە ئايلاندۇرالايدۇ. كىشىلەر يەردىن پايدىلىنىپ دېهقانچىلىق قىلغىنىدا، هامان يەرگە مەبلەغ سالىدۇ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «بۇنداق مەبلەغ ئادەتتىكى نوقۇل تەبىئىقچىلىققا ئوخشاش... يەرنى يۇقىرىلايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 699 - بەت)

كىشىلەر يەردىن پايدىلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرنى قۇۋۋەتلەشكە، تۇپراقنى نىشانلىق يۇقىرىلاشقا ئەھمىيەت بېرىدىغانلا بولسا، تۇپراقنىڭ هوسۇلدارلىقىنى كۈندىن - كۈنگە ئۆستۈرگىلى بولىدۇ، بۇ، دۇنيا ئەللىرىدە دېهقانچىلىق قىلىنىدىغان تۇپراق ۋە ئۇنىڭ هوسۇلدارلىقىنىڭ هاسىل بولۇشى هەم تەرەققىياتىنىڭ يۇزلىنىشىدۇر. لېكىن، كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە، كۆپىنچە يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش هوقۇقى بىلەن يەرنى ئىشلىتىش هوقۇقى بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. يەر ئىگىسىنىڭ تۇپراقنى قۇۋۋەتلەش بىلەن بىۋاسىتە كارى بولمايدۇ؛ يەر ئىجارىگە ئېلىپ دېهقانچىلىق قىلىدىغان كاپىتالىستلار (ئىجارىكەش دېهقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى)، يەرنى ئىجارىگە ئالغان ۋاقتى چەكلىك بولغاچقا، ئىجارىگە ئالغان مەزگىل ئىچىدە ئۇنۇمىنى كۆرەلمەيدىغان تۇپراقنى ياخشىلاش مەبلىغىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى دېهقانچىلىقتىن ئىمكانقەدەر كۆپرەك پايدا يۇلۇۋېلىش ئۈچۈن، ئەمگەكچىلەرنى هەدەپ تالان - تاراج قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەن - تېخنىكىنىڭ ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋاستە قىلىپ يەر هوسۇلدارلىقىنى جېنىنىڭ بارىچە تالان - تاراج قىلىدۇ. بۇ هال «كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىدىكى هەرقانداق تەرەققىيات ئەمگەكچىلەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۇستىلىقىدىكى تەرەققىياتلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنىلا تالان - تاراج قىلىش ئۇستىلىقىدىكى تەرەققىيات» («ماركس - ئېنگېلس

ئەسەرلىرى»، 23 - تۇم، 552 — 553 - بەتلەر) ئىكەنلىكىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا يەرنىڭ قۇۋۋىتى كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىدۇ، مانا بۇ — كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىن كېلىپ چىققان يامان ئاقىۋەت.

لېكىن، مالتۇس قاتارلىق چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلار ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ يەر هوسۇلدارلىقىدىن بولۇشچە پايدىلىنىشى ۋە ئۇنى بولۇشچە تالان - تاراج قىلىشىنى ئاقلاپ، «يەر هوسۇلدارلىقنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى» دېگەن نېمىنى توقۇپ چىقسىپ، قانداقتۇر، ئادەمنىڭ يەرگە بولغان تەلىپى قانچە كۆپەيسە، يەرنىڭ سۇپىتى شۇنچە ناچارلىشىدۇ، ئۇ شۇنچە ئۈنۈمسىزلىشىدۇ، يەرگە سېلىنغان هەرقانداق ئۇستىلىمە مەبلەغنىڭ ئۈنۈمى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ، دەپ جۆيلىدى. باشقا بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرىمۇ، سىنىپىي مەيداندىكى چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن، بۇ ساختا «قانۇنىيەت»كە ئىشەنىدى. هەتتا داۋىد رىكاردوۋەك كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسنىڭ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسىگىمۇ مۇشۇنداق سەپسەتە سىڭدۈرۈلگەن.

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گېرمانىيىنىڭ دېھقانچىلىق خىمىكى يۇستۇس لىبىشى (Justus Liebig، 1803 — 1873) مۇ مۇشۇ سەپسەتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، «تۈپراقتىكى ئوزۇقلۇق ئۆسۈملۈك ئۈنۈمىدىن ئالغان ئوزۇقلۇق نىسبىتى بويىچە تولۇقلىنالمايدۇ» دېگەن نېمىنى ئوتتۇرىغا قويدى، بۇ «يەر هوسۇلدارلىقنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى»نىڭ دېھقانچىلىق ئىلمى نەزەرىيىسىدىكى بىر خىل ئۆزگەرگەن تۈرى. لىبىشى ئائورگانىك ئوغۇتنىڭ رولىنى بىر تەرەپلىمە هالدا تەكىتلەيدۇ، ئورگانىك ئوغۇتنىمۇ مۇهىم ئوغۇت مەنبەسىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ، ئورگانىك ئوغۇتنىڭ يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇشتىكى مۇهىم رولىنى بىلمەيدۇ، شۇنداقلا ئۆسۈملۈكلەر گەرچە تۈپراقنىڭ كۆچىدىن ئوزۇقلانسىمۇ، لېكىن مەلۇم تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىسىدا، يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئاجىزلاپ كەتمەي، ئەكسىچە كۆچىيىدىغانلىقىدەك بىئولوگىيىلىك ماددا ئايلىنىش جەريانىنى بىلمەيدۇ. ئۇ تۈپراقنىڭ هوسۇلدارلىقى توغرىسىدىكى مۇنداق بىر مۇكەممەل، ئىلمىي بولغان نەزەرىيىنى تېخىمۇ بىلمەيدۇ: «تېرىلغان يەرنىڭ هوسۇلدارلىقى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تەبىئىي هوسۇلدارلىقىغا باغلىق... تېرىلغان يەرنىڭ هوسۇلدارلىقىنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا تېرىقچىلىق قىلىش، مەبلەغ سېلىش بىلەن سۇنئىي هالدا هاسىل قىلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - تۇم، 2 - كىتاب، 152 - بەت)

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەسلىدە «قانۇنىي ماركسزمچى» بولغان، كېيىن روسىيە ئاساسىي قانۇنچى دېموكراتى بولۇپ كەتكەن س. بولگاكوپمۇ «يەر هوسۇلدارلىقىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى»نىڭ رولى ئۇستىدە يولسزلىق بىلەن جار سېلىپ، هەر قېتىم يەرگە سېلىنغان ئۇستىلىمە ئەمگەك ۋە ئۇستىلىمە كاپىتال بىلەن هاسىل قىلىنىدىغان مەهسۇلاتنىڭ مىقدارى مۇناسىپ هالدا كۆپەيمەيدۇ، بەلكى ئازىيىپ بارىدۇ؛ دېھقانچىلىق ئىلمى جەهەتتىكى تەرەققىيات ۋە تېخنىكا ئىسلاهاتى بىلەن ئۇنۇمسىز يەرلەرنى مۇنبەت يەرگە ئايلاندۇرۇش مۇمكىن بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەر هوسۇلدارلىقىنىڭ

تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى كۆرسەتكەن يۈزلىنىشنى ۋاقتىلىقلا توسۇپ قالالايدۇ، بۇ قانۇنىيەتنىڭ «ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە» ئىكەنلىكىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، دەپ ھېسابلىدى ھەمدە بۇنى «مەڭگۈ يىمىرىلمەس، ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم ھەققەت» دەپ ئاتىدى.

بولگاكوپنىڭ يۇقىرىدىكى سەپسەتىلىرىگە قارىتا، لېنىن دەل جايىدا قەلەم مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بۇ ئاساس — قىلچە مەزمۇنسىز ئابستراكت ئۇقۇم، ئۇ تېخىنكا سەۋىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم نەرسىلەرنى چۆرۈپ تاشلىغان. ئىش يۈزىدە، ئۇستىلىمە (ياكى كەينى - كەينىدىن سېلىنغان) ئەمەگەك ۋە كاپىتال دېگەن ئۇقۇمنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تېخنىكا يېڭىلاشنى ئالدىنقى شەرتى قىلىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 87 - بەت) چۈنكى، يەرگە سېلىنىدىغان كاپىتال مىقدارىنى كەڭ كۆلەمدە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئومۇمەن، يېڭى ماشىنا، يېڭى تېرىقچىلىق تۈزۈمى، چارۋا مالىلارنى بېقىش ۋە مەھسۇلاتلارنى توشۇشنىڭ يېڭى ئۇسۇلى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنى كەشىپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. پەقەت تېخنىكا سەۋىيىسى ئۆزگەرتىلمىگەن ئەھۋالدا ئاز مىقداردا ئۇستىلىمە ئەمگەك ۋە ئۇستىلىمە كاپىتال قوشقاندىلا، نىسپىي ھالدا ئۇنۇم سەل ئازىيىپ كېتىش ئەھۋالى كېلىپ چىقمىدۇ، بىراق بۇنىڭدىن بىلەن بۇنى قانداقتۇر «ئومۇمىي قانۇنىيەت» دېيىش كەم ھەرگىز بولمايدۇ. لېنىن چوڭقۇر مەنىلىك قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «يەر ھوسۇلدارلىقنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى، تېخنىكا تەرەققىي قىلىۋاتقان ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋالغا تامامەن ئويغۇن كەلمەيدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 88 - بەت) ئەگەر راستلا بولگاكوپ ئېيتقاندەك، تېخنىكا تەرەققىياتى «ۋاقىتلىق» يۈزلىنىش بولىدىغان، يەر ھوسۇلدارلىقنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى يەنى تېخنىكا ئۆزگىرىشىنىڭ ئاساستىكى ئۇستىلىمە مەبلەغنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقى تۆۋەنلەپ بېرىش (مەڭگۈ ئوندىق بولۇۋەرمەيدۇ) قانۇنىيىتى بولسا «ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە» بولىدىغان بولسا، بۇ گويا «پويىزنىڭ ئىستانسىدا توختاپ تۇرۇشى پار ترانسپورتنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى، پويىزنىڭ ئىككى ئىستانسا ئارىلىقىدا مېڭىشى بولسا تۇرغۇنلۇقتىن ئىبارەت ئومۇمىي قانۇنىيەت رول ئوينىمايدىغان ۋاقىتلىق يۈزلىنىش» (يۇقىرىقى كىتاب، 90 - بەت) دېگەنلىك بولىدۇ.

ئەمەلىيەت ھەققەتنى سىنايدىغان بىردىنبىر ئۆلچەم، تارىخىي پاكىتلار «يەر ھوسۇلدارلىقنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش قانۇنىيىتى» نى كۈچلۈك تۇردە ئىنكار قىلىدى، كىشىلەر نەچچە مىڭ يىللاپ تېرىقچىلىق قىلغان كەڭ تېرىلغۇ يەرلەردە يەر ھوسۇلدارلىقى ئاجىزلىشىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە يەر ئىشلەتكەنسېرى مۇنبەتلەشتى. ئەمەلىيەتتە تېرىلغۇ يەرگە ئوخشاش ئىشلەتكەنسېرى تېخىمۇ كۆپ ئۇنۇم بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولغان ھېچبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى ياكى باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى يوق. كىشىلەر ماشىنىغا ئوخشاشلارغا سالغان تۇراقلىق كاپىتالنىڭ ئىشلەتكەنسېرى تېخىمۇ كۆپ ئۇنۇم بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، بەلكى ئۇ ئىشقا سېلىنىش جەريانىدا ئۆزلۈكسىز ئۇپراپ بارىدۇ، بولۇپمۇ پەن - تېخنىكا تېز تەرەققىي قىلىۋاتقان

دەۋردە، كۆپىنچە، بۇرۇنقى كونا ماشىنىلىق ئورنىنى ئۇنىڭدىنمۇ ئىلغار بولغان ماشىنا ئېلىش بىلەن، كونا ماشىنا ئۆز رولىنى پۈتۈنلەي يوقىتىدۇ. «بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىش جايىدا بولىدىغانلا بولسا، يەر ئۆزلۈكسىز ياخشىلىنىدۇ. يەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى شۇكى، كەينى - كەينىدىن سېلىنغان ھەربىر مەبلەغ ئۇنۇم بېرىدۇ، ئىلگىرى سېلىنغان مەبلەغنىڭ رولىنى بىكار قىلمۇەتمەيدۇ. بىراق بۇ ئارتۇقچىلىق ئەينى ۋاقىتتا كەينى - كەينىدىن سېلىنغان بۇ مەبلەغلەرنىڭ ئۇنۇمىدە پەرق پەيدا قىلىش ئېھتىمالىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 880 - بەت) پەقەت «كاپىتال، ئەمگەك ۋە ئىلىم - پەندىن پايدىلانغاندا يەردىن ئېلىنىدىغان ھوسۇلنى چەكسىز تۇردە ئۆستۈرگىلى بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 616 - بەت)

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقى كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ يەر ھوسۇلدارلىقىنىڭ تەبىئىتىدىن پەيدا بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان يامان ئاقىۋەتتۇر. ماركس مۇنداق دەپ ھۆكۈم قىلغانىدى: «يەر تەرىقچىلىقى دۆلەتنىڭ نازارىتى ئاستىدا ھەمدە دۆلەت مەنپەئىتى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان بولسىلا، شەخسلەر خالىغانچە باشقۇرۇش ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى كەمچىل كېلىپ چىقماسلىقى تەبىئىي.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 18 - توم، 65 - بەت)

يەر كاپىتالى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككىنچى شەكلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇتلەق يەر ئىجارىسى يەر ئىگىسى يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقى جەھەتتىكى مونوپولىيىگە تايىنىپ ئىگە بولىدىغان يەر ئىجارىسى، ئۇنىڭ مەنبەسى - دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەكچىلەر يارىتقان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى قىممىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن ئېشىپ كەتكەن ئېشىندىسى.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، يەر ئىگىسى ئىجارىگە بېرىدىغان يەرنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭغا بىرەدەك مەلۇم مىقداردا يەر ئىجارىسى ئالىدۇ، بولمىسا يەر ئاق قالسا قالمىدۇكى، ھەرگىز بىكارغا باشقىلارنىڭ ئىشلىتىشىگە بەرمەيدۇ. يەرنىڭ ياخشى - يامان بولۇشىغا قارىماي، يەر ئىگىسىگە تاپشۇرۇش شەرت بولغان بۇنداق يەر ئىجارىسى ئۇقۇم جەھەتتە دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىگە ئوخشىمايدۇ، شۇڭا مۇتلەق يەر ئىجارىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇتلەق يەر ئىجارىسىنىڭ مەنبەسىمۇ ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا، لېكىن ئۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنى ھاسىل قىلىدىغان نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇ بىرقەدەر ياخشى يەردىن ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ناچار يەردىن ئېلىنغان مەھسۇلاتنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن بولغانلىقىدىكى ئېشىندا ئەمەس، بەلكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ بازار باھاسى (قىممىتى) ئىشلەپچىقىرىش باھاسى (ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى)دىن يۇقىرى بولغانلىقىدىكى ئېشىندا. بۇنداق ئەھۋالدا، مەھسۇلات باھاسىنىڭ قىممەت بولۇشىنى يەر ئىجارىسى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ، ئەكسىچە، يەر ئىجارىسى

مەھسۇلات باھاسىنىڭ قىممەت بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا، يېزا ئىگىلىكىدىكى كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى تۆۋەن بولىدۇ؛ چوڭراق سالماقنى ئىگىلەيدىغان ئۆزگىرىشچان كاپىتال كۆپرەك ئىشچى يالالاپ، كۆپرەك قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋالالايدىغانلىقى ئۈچۈن، ئوخشاش بىر مەبلەغ يېزا ئىگىلىكىدە ھاسىل قىلىدىغان قوشۇمچە قىممەت سانائەتتە ھاسىل قىلىدىغان قوشۇمچە قىممەتتىن كۆپ بولىدۇ. بولۇپمۇ يەرگە بولغان خوسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مونوپول قىلىنىشى كاپىتالنىڭ يېزا ئىگىلىكى تارماقلىرىغا ئەركىن كىرىشىگە توسالغۇلۇق قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ كۆپرەك قوشۇمچە قىممىتى پايدىسىنىڭ تەكشىلىشىش جەريانىغا قاتناشمايدۇ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش باھاسى بويىچە ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى قىممەتتە سېتىلىدۇ، قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى بولغان بۆلۈشى بىلەن ھاسىل بولغان بۇ نورمىدىن ئارتۇق پايدا يەرئىگىسى تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، مۇتلەق يەر ئىجارىسى بولۇپ قالىدۇ. تۆۋەندىكى جەدۋەلگە قارالسۇن (قوشۇمچە قىممەت نىسبىتى m = 100%)·

ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى	كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى	قوشۇمچە قىممەت (يۈەن)	ئوتتۇرىچە پايدا (يۈەن)	مەھسۇلات قىممىتى (مەھسۇلاتنىڭ بازار باھاسى) (يۈەن)	ئىشلەپچىقىرىش باھاسى(يۈەن)	مۇتلەق يەر ئىجارىسى (يۈەن)
سانائەت	80c+20v	20	20	120	120	0
يېزا ئىگىلىكى	50c+50v	50	20	150	120	30

دېمەك، يەردىن ئىشلەپچىقىرىلغان نەرسىلەرنىڭ بازار باھاسى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسى (ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى) نىلا ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا قوشۇلىدىغان يەر ئىجارىسى (مۇتلەق يەر ئىجارىسى)نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «شۇنداق قىلىپ، يەر ئىجارىسى تاۋار قىممىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ، ئوغرىراق قىلىپ ئېيتقاندا، تاۋار قوشۇمچە قىممىتىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ، بىراق ئۇ ئۇنى ئىشچىلاردىن ئۈندۈرۈۋالىدىغان كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ قولىغا ئەمەس، بەلكى ئۇنى كاپىتالىستتىن ئۈندۈرۈۋالىدىغان يەر ئىگىسىنىڭ قولىغا كىرىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 870 - بەت)

دېمەك، يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى يارىتقان قوشۇمچە قىممەت مۇتلەق يەر ئىجارىسىنىڭ مەنبەسى بولىدۇ؛ يەرگە خۇسۇسىي ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ مونوپول قىلىنىشى مۇتلەق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بولىدۇ؛ يېزا ئىگىلىك كاپىتالىنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە ئورگانىك تۈزۈلۈشىدىن تۆۋەن بولۇشى بولسا، مۇتلەق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ بىر شەرتى بولىدۇ.

مۇتلەق يەر ئىجارىسى دېھقانچىلىق

مەھسۇلاتنىڭ قىممىتى ياكى ئۇنىڭ بازار باھاسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلىق سان (ئېشىندا)دىن ھاسىل بولغانلىكەن، بۇ پەرقلىق سانىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا باغلىق بولىدىكەن، يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنىڭ نىسپىي تەرەققىيات ئەھۋالىدىكى ئەملىي سىلىشتۇرمىسى توغرا كۆزىتىش كېرەك. بۇ پەقەت ستاتىستىكا بىلەنلا ھۆكۈم قىلىنىدىغان بىر مەسىلە. ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، بۇ پەرقلىق سانىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى بىلەن تەڭپۇر تاناسىپ بولىدۇ، يەنى يېزا ئىگىلىكى قانچە ئارقىدا بولسا، ئۇنىڭدىكى پەرقلىق سان شۇنچە چوڭ بولىدۇ؛ ئەكسىچە، يېزا ئىگىلىكى قانچە تەرەققىي قىلسا، بۇ پەرقلىق سان شۇنچە كىچىك بولىدۇ. ئاخىرقى ھېسابتا، يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مونوپول قىلىنىشىنىڭ مەۋجۇت بولۇش - بولماسلىقىغىمۇ باغلىق. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك (ئۇش يۈزىدە ياكى قانۇنىي جەھەتتە) مەۋجۇت بولمىغانلىكى جايدا مۇتلەق يەر ئىجارىسى تۆۋەنەيدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 30- توم، 270 - بەت)

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ يېزا - ئىگىلىكىدىكى تېخنىكا ئىسلاھاتىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتتىكى كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ يېتىلىشىدىن ۋە تەڭپۇڭلىشىشى جەريانىدا، مۇتلەق يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىمۇ ئۆزگىرىش پەيدا بولدى؛ بىر تەرەپتىن، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشىنىڭ تەڭپۇڭلىشىشى بىلەن، بۇنداق مەنبەگە تايىنىدىغان مۇتلەق يەر ئىجارىسىنىڭ نىسبىتى تۆۋەنلەشكە قاراپ ماڭدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مونوپول قىلىنىشى ۋە ھازىرقى زامان مونوپول باھاسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن، بۇ يۈزلىنىش تۈگەشكىلى تۇردى.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بىناكارلىق يەر ئىجارىسى كاپىتالىستلار يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تۇرار جاي، زاۋۇت، سودا دۇكىنى، باناكا، ئامبار ياكى باشقا قۇرۇلۇشلارنى سېلىشتا يەر ئىگىسىگە بېرىدىغان يەر ئىجارىسى، ئۇ يالالانما ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئوتتۇرىچە پايىدىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى، بۇ يەر ئىگىسىنىڭ يالالانما ئەمگەكچىلەرگە نىسبەتەن بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

يەر ئىجارىسى مەۋجۇت بولغان شارائىتتا، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى پەيدا بولىدۇ، بىنا-كارلىقتىمۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى بولىدۇ، شۇنداقلا دېھقانچىلىقتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى قانداق قانۇنىيەت تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنغان بولسا، ئۇمۇ شۇنداق قانۇنىيەت تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ. تەبىئىي كۈچ تەنھا ئىگىلىۋېلىنغان، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئۆزىنى ئىشلەتكۈچى سانائەت كاپىتالىستىنى نورمىدىن ئارتۇق پايدا ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغانلىكى جايلاردا، مەيلى ئۇ سۇ كۈچى، كان بايلىقى بار، بېلىق بېقىشقا لايىق يەر بولسۇن ياكى قۇرۇلۇش سېلىشقا ئەپلىك يەر بولسۇن، يەر ئىگىسى يەر شارىنىڭ مۇشۇ بىر قىسمىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بىلەن، مۇشۇنداق تەبىئىي كۈچنىڭ ياكى تەبىئىي

نەرسىلەرنىڭ ئىگىسى بولۇۋالىدۇ - دە، قۇرۇلۇشقا قىلغۇچى كاپىتالىستتىن بۇنداق نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن تارتىۋالىدۇ. بىناكارلىق يەر ئىجارىسىنىڭ ئاساسىنى ھەقىقىي دېھقانچىلىق يەر ئىجارىسى بەلگىلەيدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىمۇ بار: (1) بۇنىڭدا يەرنىڭ ئورنى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ، چۈنكى شەھەردىن يىراق بولغان قۇرۇلۇشلارغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنىڭ ئىجارىسى دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان يەرنىڭ يەر ئىجارىسىدىن كۆپ پەرق قىلمايدۇ؛ يەرنىڭ ئورنى شەھەرگە، بولۇپمۇ چۈنكى شەھەرلەرنىڭ مەركىزى ياكى پىرىستان - ئىستانسىلارغا قانچە يېقىن بولسا، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۇنداق يەرلەرنىڭ ئىجارىسى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. (2) يەر ئىگىسى جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ئىلگىرىلەشتىن پايدىلىنىپ بىناكارلىق يەر ئىجارىسىنى ئۆستۈرىدۇ، ئەمما بۇنداق ئىلگىرىلەشنى ئىلگىرى سۈرۈش رولى يوق، ئۇ سانائەت كاپىتالىستلىرى ئوينىغاندەك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن مەلۇم رول ئوينىمايدۇ. (3) مونوپول يەر ئىجارىسى قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەر ئۈچۈن روشەن ئۈستۈنلۈككە ئىگە. ئاھالىلەرنىڭ ئۆيى - جايى ئۈچۈن قۇرۇلۇش يېرى كېرەك، يەر ئىگىسى بولسا، يەر شارىدا ماكانلىشىش ھوقۇقىنىڭ بەدىلىگە بىرەر نەرسە ئۇندۇرۇۋالىدۇ، چۈنكى يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئەسلىدە يەر ئىگىسىنىڭ يەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، يەر ئاستى بايلىقلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە ھاۋانى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، شۇنىڭ ئارقىسىدا ھايات ئۈچۈن قامدىلىشى ۋە تەرەققىياتىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ھوقۇقىنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇمۇ ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر

نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، شۇنىڭ بىلەن ئۆي - جايغا بولغان ئېھتىياجنىڭ ئېشىشى ئارقىسىدا، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنىڭ يەر ئىجارىسىنى مۇقەررەر ھالدا ئۆستۈرۈپلا قالماستىن، تۆمۈريول، پىرىستان، ئامبار، زاۋۇت ئۆيىگە ئوخشاش يەر ئۈستىدىن ئورۇن ئالىدىغان تۇراقلىق كاپىتاللارنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدىمۇ، قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنىڭ يەر ئىجارىسى مۇقەررەر ھالدا ئۆسىدۇ. يەر ھەم ئىشلەپچىقىرىش ياكى رۇدا ئېلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان، ھەم ئىنسانلار پائالىيىتىدە كەم بولماس بولمايدىغان ماكان، شۇڭا، «يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئۆزىگە تارتۇق تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرگە بولغان ئېھتىياج يەرنىڭ ماكان ۋە ئۇل بولۇش قىممىتىنى ئۆستۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەردىكى قۇرۇلۇش ماتېرىيالى ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان تۈرلۈك ئامىللارغا بولغان ئېھتىياجمۇ شۇنىڭدىن بىلەن ئاشىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 872 - بەت)

كاپىتالىزم شارائىتىدا، شەھەرلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يەر ئىگىلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنىڭ ئىجارىسىنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۆستۈرۈپ، مونوپول يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن، جەمئىيەتتىن كۆپلەپ تاپاۋەتكە ئىگە بولىدۇ. ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە بىناكارلىق يەر ئىجارىسى ۋە يەر باھاسى كىشىنى چۆچۈتەرلىك دەرىجىدە ئۆسۈپ كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىناكارلىق كاپىتالىستلىرى ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ قەۋىتىنى ئۇزلۇكسىز ئۆستۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇمۇ ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلە

لەردە «ئاسمانىپ-لىك بىنالار»نىڭ قاتار-قاتار تىزىلىپ كېتىشى، كوچىلارنىڭ تار بولۇشى (مەسىلەن، ئامېرىكىدىكى نيۇ-يورك) نىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرىدىن بىرى.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى، مونوپول يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كانچىلىق يەر ئىجارىسى — سانائەت كاپىتالىستلىرى كان بايلىقلىرىنى ئىشلىتىش ئۈچۈن كان دائىرىسىدىكى يەرلەرنىڭ ئىگىسىگە تۆلەيدىغان يەر ئىجارىسى، ئۇ يالالانما ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتتىن نورمىدىن ئارتۇق پايدىدىن ھاسىل بولىدۇ. كانغا بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقى — كانچىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھەقىقىي كانچىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ بەلگىلىنىشى ئۇسۇلى دېھقانچىلىق يەر ئىجارىسىنىڭ بەلگىلىنىش ئۇسۇلى بىلەن تامامەن ئوخشاش.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 873 - بەت)

ئالدى بىلەن، يەر ئىجارىگە ئېلىپ كان قېزىشتىمۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى تۆلىنىدۇ. كانچىلىقتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نىڭ قانچىلىك بولۇشى كان بايلىقىنىڭ تۈرى، بايلىقنىڭ موللۇق دەرىجىسى، ئېچىشنىڭ ئاسان-قىيىنلىقى ۋە تراڭسپورت شارائىتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا باغلىق؛ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II نىڭ قانچىلىك بولۇشى ئۇستىلىمە مەبلەغدىن ھاسىل بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا باغلىق. دېمەك، كانچىلىقتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى بىلەن دېھقانچىلىقتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇقۇمى ۋە قانۇنىيىتى ئوخشاش، لېكىن ئۇ ئىككىسىنىڭ مەزمۇنى ئوخشىمايدۇ. دېھقانچىلىقتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نى ھاسىل قىلىدىغان شەرت تۇپراق ھوسۇلدارلىقىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن بولۇشى، كانچىلىقتىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى I نى ھاسىل قىلىدىغان شەرت كان بايلىقىنىڭ مول بولۇش دەرىجىسى. ئالدىنقى سىدا «ئىش جايىدا بولىدىغانلا بولسا، يەر ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 880 - بەت) يەنى تېرىقچىلىق قىلغانلىق بىلەن ئاجىزلىشىپ كەتمەيدۇ؛ كېيىنكىسىدە بولسا، قېزىش ئارقىسىدا كان بايلىقى مۇقەررەر ھالدا كۆندىن-كۈنگە ئازىيىپ بارىدۇ. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، بۇ ئىككىسىدىكى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى II دىن ئىبىتقاندا، دېھقانچىلىق قىلىنىدىغان يەرگە سېلىنغان ئۇستىلىمە مەبلەغ يەرنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلايدۇ، كانچىلىققا سېلىنغان ئۇستىلىمە مەبلەغ بولسا كان بايلىقىنىڭ تۈگەپ بېرىشىنى تېزلىتىدۇ.

دېھقانچىلىقتىكىگە ئوخشاشلا، كانچىلىقتىمۇ مۇتلەق يەر ئىجارىسى تۆلەشكە توغرا كېلىدۇ. ناچار كانلاردىمۇ بۇ مۇتلەق يەر ئىجارىسى كان مەھسۇلاتى قىممىتىنىڭ ئومۇمىي ئىشلەپ چىقىرىش باھاسىدىن ئېشىپ كەتكەن ئېشىنىدىن ھاسىل بولىدۇ. كانچىلىقتا، ئادەتتە كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى سانائەتتىكى كاپىتالنىڭ ئوتتۇرىچە ئورگانىك تۈزۈلۈشىدىن تۆۋەن بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭغا خام ئەشيا سېتىۋېلىش كەتمەيدۇ، شۇڭا كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىدىن يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر كان مەھسۇلاتى قىممىتى بويىچە سېتىلىدىغان بولسا، كان باشقۇرىدىغان كاپىتالىست كانىنىڭ ئىگىسىگە مۇتلەق يەر ئىجارىسى يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ.

بەزى قىممەتلىك كان مەھسۇلاتلىرى (مەسىلەن، قىممەتلىك مېتال مەھسۇلاتلار، ئالماس، تاز ئۇچرايدىغان يەر ئىلىمېنتلىرى ۋە

باشقىلار) مونوپول باھا بويىچە سېتىلىدىغان بولغاچقا، كان ئىگىسىگە مونوپول يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. دېمەك، كان ئىگىلىرىمۇ قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋېلىشقا قاتنىشىدۇ. كانچىلىق يەر ئىجارىسى كان ئىگىلىرى بىلەن سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ كان ئىشچىلىرىنى بىرلىكتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

دېھقانچىلىق يەر ئىجارىسى دېھقانچىلىقنى ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇن بولغىنىغا ئوخشاش، كانچىلىق يەر ئىجارىسىمۇ كانچىلىقنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە سانائەت تېخنىكىسىنىڭ يۆكسىلىشىگە توسقۇن بولىدۇ. ئۇ، بىر تەرەپتىن، كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى قىممەتلەشتۈرۈۋېتىدۇ، مېتالچىلىق سانائىتى ۋە ماشىنىسازلىق سانائىتى مەھسۇلاتلىرىنىڭ تەننەرخ باھاسىنى ئۆستۈرۈۋېتىدۇ، شۇنىڭ ئارقىسىدا ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى تېخىمۇ كۆپ كاپىتالنى ئىگىلىۋالىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، جەمئىيەتتىكى نۇرغۇن پۇل كاپىتال ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدىن ئايرىلىپ، كان ئېچىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىپ، قىممەت يارىتىدىغان ئامىلدىن ئىشلەپچىقىرىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئارتۇقچە يۈككە ئايلىنىپ قالىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى. دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى، مۇتلەق يەر ئىجارىسى، مونوپول يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مونوپول يەر ئىجارىسى تولىمۇ پايدىلىق بولغان يەرلەردىن ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلارنىڭ باھاسىدىن ئېلىنىدىغان، تاۋارلارنىڭ قىممىتىدىن ئېشىپ كېتىدىغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسىنىڭ بىر خىل ئالاھىدە شەكلى.

مونوپول يەر ئىجارىسى تەبىئىي شارائىتى تولىمۇ پايدىلىق بولغان ئاز سانداكى يەرلەردىلا مەۋجۇت بولىدۇ. مەسىلەن، قىممەتلىك بولغان ئاز سانداكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى (ئالايلى، قىممەتلىك رېنشېك، داڭلىق چاي، جۇزىگە ئوخشاشلار) چىقىدىغان يەرلەردە بولىدۇ. يەر تولىمۇ چەكلىك بولغانلىقتىن، بۇ قىممەتلىك مەھسۇلاتلارمۇ تەلەپنى قاندۇرالمايدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىش باھاسىنى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىمۇ بەلگىلىمەيدۇ، تاۋارنىڭ قىممىتىمۇ بەلگىلىمەيدۇ، بەلكى سېتىۋالغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجى ۋە تۆلەش ئىقتىدارى بەلگىلەيدۇ. ئۇنى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن كۆپ يۇقىرى بولغان، ئۇنىڭ قىممىتىدىنمۇ كۆپ يۇقىرى بولغان مونوپول باھادا سېتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر قىسىم نورمىدىن ئارتۇق پايدا ئېلىش مۇمكىن. بۇ نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى يەر ئىجارىگە ئالغۇچى كاپىتالىست ئۆزلەشتۈرمەيدۇ، بەلكى ئۇنى كاپىتالىست يەر ئىگىسىگە بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مونوپول يەر ئىجارىسى ھاسىل بولىدۇ.

دېمەك، مونوپول يەر ئىجارىسى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، مۇتلەق يەر ئىجارىسىگىمۇ ئوخشىمايدۇ. دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى بىلەن مۇتلەق يەر ئىجارىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئىككى خىل يەر ئىجارىسى شەكلى، مونوپول يەر ئىجارىسى بولسا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىكى بىر خىل ئالاھىدە ئەھۋال.

مونوپول يەر ئىجارىسىنىڭ ئاساسى بولغان مونوپول باھا جاھانگىرلىك دەۋرىدە ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان مونوپول

باھاغا ئوخشمايدۇ. ئۇ پەقەتلا بىر خىل ئايرىم ئەھۋال، ئۇنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى بۇنداق قىممەتلىك تاۋارنى سېتىۋالغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجى ۋە تۆلەش ئىقتىدارىغا باغلىق. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «مونوپول باھانى كۆزنىتىش رىقابەت تەلىماتى دائىرىسىگە كىرىدۇ، مۇشۇ مەنىدە بازار باھاسىنىڭ رېئال ھەرىكىتى تەتقىق قىلىنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 861 - بەت)

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، يەر ئىگىسى قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان، ئورنى تولمۇ ئېسىل بولغان مەلۇم يەردىن پايدىلىنىپمۇ مونوپول يەر ئىجارىسى ئېلىشى مۇمكىن. قازمىچىلىق سانائىتىدە، قىممەتلىك رۇدا ئېلىنىدىغان مەلۇم كانلاردىمۇ قازمىچىلىق سانائىتىدىكى مونوپول يەر ئىجارىسى ھاسىل بولىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەر باھاسى يەر سودىسىدىكى باھا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە يەرمۇ سودا - سېتىق ئوبيېكتى بولغان تاۋارلارغا ئوخشاشلا، مەلۇم باھا بويىچە سېتىلىدۇ. لېكىن ئۆزلەشتۈرۈلمىگەن يەر ئەمگەك مەھسۇلاتى ئەمەس، ئۇنىڭ ھېچقانداق قىممىتى يوق، ئۇنىڭ سودا - سېتىق ئوبيېكتى قىلىنىشى ھەم باھاغا ئىگە بولۇشى ئەمگەكنىڭ باھاسىغا ئوخشاشلا نامۇۋاپىق كاتېگورىيە بولۇشى ئېنىق. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى بۇ نامۇۋاپىق باھا شەكلى ئۈستىدە توغرا چۈشەنچىگە كەلگىنى يوق ۋە ئۇنى توغرا شەرھلەپ بېرەلىگىنى يوق. بۇ نامۇۋاپىق شەكىلنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان بىر خىل رېئال ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى پەقەت ماركسلا ئېچىپ بەردى.

كاپىتالىستىك رېئال ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە، ھەرقانداق مۇئەييەن پۇل كىرىمىنى كاپىتالنىڭ ئۆسۈمى دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن، مۇبادا ئوتتۇرا ھېسابتىكى ئۆسۈم نىسبىتى 5% بولىدىغان بولسا، ھەر يىللىق 200 يۈەن يەر ئىجارىسىنى 4000 يۈەن كاپىتالنىڭ ئۆسۈمى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بەزى ئادەملەر مەلۇم مىقداردىكى يەرنى مونوپول قىلىۋالغانلىقتىن ئۇچۇن، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بولغان كاپىتالىستمۇ، بۇ يەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، پۇل قەرز ئېلىشتا ئۆسۈم تۆلەيدىغانغا ئوخشاش، توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە يەر ئىگىسىگە مەلۇم يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇشى كېرەك. يەر ئىگىسى يەر سودىسى قىلىشتا، يىلمۇيىل دارامەت بولۇپ كىرىپ تۇرىدىغان مەلۇم پۇل ھېسابىدىكى يەر ئىجارىسىنى يىلمۇيىل كىرىپ تۇرىدىغان باشقا دارامەتلەرنىڭ سوممىسىغا سېلىشتۇرۇپ، يەرنىڭ باھاسىنى ھېسابلاپ چىقىدۇ. مۇبادا قەرز كاپىتالىستى 4000 يۈەن پۇلنى باشقا لارغا قەرز بەرگەن بولسا، 5% ئۆسۈم بويىچە، ئۇنىڭدىن ھەر يىلى 200 يۈەن كىرىم قىلسا، يەر ئىگىسى ھەر يىلى يەر ئىجارىسىدىن كىرىم قىلغان پۇلنى ئۆسۈم نىسبىتىگە سېلىشتۇرۇپ يېرىنىڭ باھاسىنى ھېسابلاپ چىقىدۇ. مۇبادا ئوتتۇرىچە ئۆسۈم نىسبىتى 5%، يەرنىڭ ھەر يىللىق يەر ئىجارىسى سوممىسى 200 يۈەن بولسا، ئۇنى ھېسابلاش فورمۇلىسى مۇنداق بولىدۇ.

$$200 \text{ يۈەن} + \frac{5}{100} = \frac{200 \times 100}{5} = 4000 \text{ يۈەن (يەر باھاسى)}$$

دېمەك، يەر باھاسى ئەمەلىيەتتە «يەرنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى ئەمەس، بەلكى يەر تەمىن ئەتكەن يەر ئىجارىسىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسى بولىدۇ، ئۇ ئادەتتىكى ئۆسۈم نىسبىتى بويىچە ھېسابلىنىدۇ. ليكىن يەر ئىجارىسىنىڭ بۇنداق كاپىتاللىشىشى يەر ئىجارىسىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، يەر ئىجارىسى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئۆزۈلمەس كاپىتاللىشىشى بىلەن پەيدا بولمايدۇ ۋە چۈشەندۈرۈلمەيدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 703 - بەت) كاپىتاللاشقان يەر ئىجارىسى شۇ سەۋەبتىن بۇ كاپىتاللاشقان تاپاۋەت يەر باھاسى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ، شۇڭا يەرمۇ باشقا ھەرقانداق سودا بۇيۇمىغا ئوخشاشلا سېتىلىدۇ.

يەر باھاسىنى شەكىللەندۈرىدىغان بۇ ھېسابلاش فورمۇلىسىدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۆسۈم نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن چاغدا، يەر باھاسى بىلەن يەر ئىجارىسى سوممىسى ئوك تاناسىپ بولىدۇ؛ يەر ئىجارىسى سوممىسى ئۆزگەرمىگەن چاغدا، يەر باھاسى بىلەن ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ ئۆرلىشى ۋە چۈشۈشى تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.

مۇبادا مەلۇم يەرنىڭ بۇلتۇرقى يەر ئىجارىسى 200 يۈەن، ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرىچە ئۆسۈم نىسبىتى 5% بولغان بولسا، بۇ يەرنىڭ باھاسى 4000 يۈەن بولۇشى كېرەك. ئەگەر بۇ يىلقى يەر ئىجارىسى يەنىلا 200 يۈەن بولۇپ، ئوتتۇرىچە ئۆسۈم نىسبىتى 4% كە چۈشۈپ قالغان بولسا، ئۇ ھالدا شۇ ھېسابلاش فورمۇلىسى بويىچە، بۇ يىلقى يەر باھاسى 5000 يۈەنگە ئۆرلەيدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ بېرىشىدا پەيدا نىسبىتى تۆۋەنلەش تەرەپكە قاراپ ماڭىدىغانلىقى، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئۆسۈم نىسبىتىمۇ تۆۋەنلەش تەرەپكە قاراپ ماڭىدىغانلىقى ئۈچۈن، يەر باھاسى يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە يەر مەھسۇلاتلىرى باھاسى (يەر ئىجارىسى ئۇنىڭ بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ)نىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولمىسۇ، ئۆرلەش تەرەپكە قاراپ ماڭىدۇ، چۈنكى يەر باھاسىنىڭ ئۆرلىشى ۋە چۈشۈشى ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ ئۆرلىشى ۋە چۈشۈشى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى، ئۆسۈم نىسبىتى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

يەر مۇلۈكچىلىكى كىشىلەرنىڭ مۇئەييەن ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدا يەر ئىگىلەش شەكلى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ئوخشاش بولمىغان يەر مۇلۈكچىلىكى شەكلىنى بەلگىلەيدۇ.

ئىپتىدائىي كوممۇنا تۈزۈمى شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى، بۇ ھال ئىپتىدائىي كوممۇنىدا كوممۇنا ئەزالىرىنىڭ يەرنى بىرلىكتە ئىگىلىشىنى بەلگىلىدى. قوللۇق تۈزۈم شارائىتىدا، يەرلەرنىڭ قوللارلار ئىگىلىدى، قوللاردا يەر بولمىغانلىقىنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ جىسمانىي جەھەتتە قوللارلار ئىگىلەيتتى. فېئودالىق تۈزۈم شارائىتىدا، يەر فېئودال لارغا مەنسۇپ بولدى، يانچىلار جىسمانىي جەھەتتە فېئودال لارغا بېقىنىپ، فېئودال لارنىڭ يېرىگە باغلىنىپ قالدى.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، يەر ئىگىسى، ئىجارىدىكەش كاپىتالىست ۋە يالانما ئىشچىلار- دىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئوچ سىنىپ مەۋجۇت. بۇنداق شارائىتتا، يەرنى ئىگىلەش بىلەن باشقۇرۇش كۆپ ھاللاردا بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كېتىدۇ. يەر ئىگىسى ئۆزى ئىگىلىگەن يەرنى ئۆزى باشقۇرمايدۇ، ئۇ يېرىنى يېزا ئىگىلىك

كاپىتالىستلىرىغا، سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ياكى كانچىلىق كاپىتالىستلىرىغا ئىجارىگە بېرىدۇ. يېرا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولغان يېزا ئىگىلىكىگە مەبلەغ سېلىپ دېھقانچىلىق قىلىش ئۈچۈن، توختام بويىچە يەر ئىگىسىگە مەلۇم يەر ئىجارىسى ئاپشۇرۇشى كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا يەردىن پايدىلىنىپ يالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلالايدۇ. ئەمەلىيەتتە يەردە تېرىقچىلىق قىلىدىغان يالانما ئىشچى يەرگىمۇ، باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغىمۇ ئىگە ئەمەس، ئۇ ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىنىلا ئېرى - بېرى قىلالايدۇ، ئەمگەك كۈچىنى كاپىتالىستنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن سېتىپ، كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ. كاپىتالىست يالانما ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىگە تايىنىپ ئۆزى ئۈچۈن پايدا ھاسىل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىگە تايىنىپ يەر ئىگىسى ئۈچۈن يەر ئىجارىسى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، بېقىندا ئورۇندا تۇرىدىغان يەككە دېھقانلارنىڭ يەر مۇلۈكچىلىكى (ياكى دېھقانلارنىڭ ئۇششاق يەر مۇلۈكچىلىكى)مۇ بار. قۇللۇق جەمئىيەتتىمۇ، فېئودالىزىم جەمئىيەتتىمۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىمۇ دېھقانلارنىڭ مۇشۇ خىلدىكى ئۇششاق يەر مۇلۈكچىلىكى مەۋجۇت. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىگىلىگەن يېرى ناھايىتى ئاز، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كەڭ ئەمەس، ھەممىسى ئائىلىنى ئىشلەپچىقىرىش بىرلىكى قىلغان ھالدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ. شۇڭا ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «دېھقان ئەينى ۋاقىتتا ئۆز يېرىنىڭ ئەركىن ئىگىسى، يەر بولسا ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش قورالى، ئۇنىڭ ئەمگىكى ۋە ئۇنىڭ كاپىتالىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان ھەرىكەت مەيدانى. مۇشۇ شەكىل ئاستىدا، ھېچقانداق ئىجارە ھەققى تاپشۇرۇل مايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 906 - بەت) بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدا، يەرنىڭ ئىگىلىنىشى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ بىر شەرتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تېرىقچىلىق قىلغۇچى مەيلى ئەركىن يەر ئىگىسى بولسۇن ياكى بېقىندا دېھقان بولسۇن، ھامان مۇستەقىل، يەككە - يېگانە ئەمگەكچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرلىكتە ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئۇششاق يەرلەرنى ئىگىلىگەن يەككە دېھقانلار، پەقەت پرولېتارىيات رەھبەرلىكىدە، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى بىرلىكتە ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىلا، ئاندىن ھەقىقىي نىجاتلىق يولى تاپالايدۇ، بۇ ئۇششاق يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىغا يول ئېچىپ بېرىش بىلەنلا قالماستىن، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يىرىك ئىشلەپچىقىرىشقا قاراپ راۋاجلىنىشى ئۈچۈنمۇ يول ئېچىپ بېرىدۇ، بۇ تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشىدۇر.

كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكى، يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكى

كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ئاساس قىلىدىغان يەر مۇلۈكچىلىكى، يەنى يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا تايىنىپ يالانما ئىشچىلار يارىتىقان قوشۇمچە قىممەتتىن نورمىدىن ئارتۇق پايدا ئۇندۇرۇۋالىدىغان يەنى يەر ئىجارىسىنى ئۇندۇرۇۋالىدىغان بىر خىل يەر ئىگىلىكى.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، يەر ئىگىسى ئومۇمەن بىۋاستە دېھقانچىلىق قىلمايدۇ. يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى يەر ئىگىلىرىنىڭ ئىجارىگە ئېلىپ، ئىشچى يالالاپ تېرىقچىلىق قىلدۇرۇ، ئىجارىگە ئالغان يەرنى ۋە ئۆزى سالغان مەبلەغنى بىرلىكتە كاپىتال كۆپەيتىش ۋاستىسى قىلىدۇ. لېكىن، يەر ئىجارىگە ئېلىپ ئىشلىتىلگەچكە، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ھەممە قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزى تەنھا ئېلىۋالالمايدۇ، ئۇلار باشقا ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدىكى سانائەت كاپىتالىستلىرى ئالىدىغان ئوتتۇرىچە پايدىغا تەڭ كېلىدىغان پايدىنىلا ئالىدۇ، ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدۇ. دېمەك، يالالانما ئىشچىلار كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىدىكى بارلىق قوشۇمچە قىممەتنى يارىتىدۇ، يەر ئىگىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى بولسا قوشۇمچە قىممەتنى بىرلىكتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلاردۇر. ئەگەر يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى ھەر ھالدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ئالاقىدار «پائالىيەتچان كىشى» ھېسابلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا يەر ئىگىسى ئوشۇقچە مەھسۇلاتتىن ۋە قوشۇمچە قىممەتتىن بىكاردىن - بىكار بەھرىمەن بولىدىغان «نوقۇل تەييارتاپ سىنىپ». شۇڭا، بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدە يەر ئىجارىسىنى پايدا بىلەن قارىمۇقارشى دەپ قاراپ يەر ئىجارىسىدىن بىزار بولغان ئاتالمىش رادىكال ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، يەرنى خۇسۇسىي ئىگىلەشكە قارشى تۇرۇش نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، خۇسۇسىيلار ئىگىلىگەن يەرلەردىن يۇقىرى باج ئېلىشنى تەلەپ قىلغان، يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. ماركس چوڭقۇر ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بۇ — سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ يەر ئىگىلىرىگە بولغان ئۆچمەنلىكىنىڭ بىرخىل ئاشكارا ئىپادىسى، خالاس. چۈنكى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، يەر ئىگىلىرى بۇرژۇئا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدىكى ئارتۇقچە يۈك ئىدى.» («ماركس - ئېنگېلس تالالانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 262 - بەت) كېيىن، بۇرژۇئازلارنىڭ ئۆزلىرىمۇيەرئىگىلىگەنلىكتىن، تېخىمۇمۇھىمى، بۇنىڭغا بىلەن بارلىق خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىككە دەككە بېرىلىشتىن قورققانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ھېلىقى بىرنەچىلىرى ئىش يۈزىدە بىردەملىك قۇرۇق گەپ بولۇپ قالدى. ئۇ شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكى باشتىلا ئۆزىنىڭ پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى بىر ئارتۇقچە يۈك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىدى.

ئەلۋەتتە، كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكىدىكى ماھىيەتلىك مەسىلە يەر ئىگىلەش بىلەن يەرنى باشقۇرۇشنىڭ بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەنلىكىدە. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، بىر تەرەپتىن، يەر ئىگىسىنىڭ يەرنى ياخشىلاشقا مەبلەغ سېلىش بىلەن پۈتۈنلەي كارى بولمايدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئىجارىگە ئالغان مۇددەت ئىچىدە يەرگە سالغان مەبلەغقە لايىق پايدا ئالالماسلىقتىن ئەنسىرەپ، يەرنى ياخشىلاشقا مەبلەغ سېلىشنى خالىمايلا قالماستىن، ئەكسىچە يەردىن پايدىلىنىش داۋامىدا يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى جېنىنىڭ بارىچە تالان - تاراج

قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكىنى شارائىتىدا، مۇتلەق يەر ئىجارىسى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازار باھاسىنىڭ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ، شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. شۇڭا، كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكى پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئارتۇقچە يۈك بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ناھايىتى زور توسالغۇ بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغانلىقى زور بىر قىسىم پۈل كاپىتالنى يەر سېتىۋېلىشقا جەلپ قىلىدىغانلىقىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. يەرنىڭ ئۆزى ئەمگەك مەھسۇلاتى ئەمەس، ئۇنىڭ قىممىتى يوق، شۇڭا ئۇنىڭ باھاسىمۇ بولماسلىقى كېرەك ئىدى. لېكىن كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، يەرنى ئېلىش ـ سېتىشقا بولىدۇ، يەرنىڭ باھاسى كاپىتالىلاشقان يەر ئىجارىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، يەر باشقا كاپىتالغا ئوخشاش ئۆز ئىگىسىگە قوشۇمچە قىممەت تېپىپ بېرەلەيدىغان بولغاچقا، كاپىتالىستلار، يەر مۇلكى شىركەتلىرى ئۆزىنىڭ پۈل كاپىتالىنى يەر سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىدۇ. بۇنداق كاپىتال باشقا ھەرقانداق كاپىتالغا قارىغاندا ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن پايدىسىز. سانائەت كاپىتالى قىممەت ھاسىل قىلىدۇ، سودا كاپىتالى قىممەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ، قەرز كاپىتالى بۇنىڭ ئۈچۈن شەرت ھازىرلاپ بېرىدۇ، بانكا كاپىتالى ۋاستىچى بولۇپ ئاسانلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ، يالغۇزلا يەر سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان پۈل كاپىتال قىممەتنىڭ يارىتىلىشىغا قىلچە مەنپەئەت بەرمەيدۇ. كاپىتال قىممەتنىڭ يارىتىلىشىغا بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك ھالدا پايدىلىق بولغان باشقا ساھەلەردىن يەر مۇلكى تەرەپكە قانچە كۆپ يۆتكەلسە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى شۇنچە توسالغۇغا ئۇچرايدۇ.

يەر مولوكچىلىكى. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەر كاپىتالى يەرنى ياخشىلاش ئۈچۈن يەرگە سېلىنىدىغان ۋە يەرگە تۇراقلاشتۇرۇلىدىغان كاپىتال. ئۇ تۇراقلىق كاپىتال كاتېگورىيىسىگە كىرىدۇ.

دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان يەر (تېرىلغۇ يەر) ھوسۇلدارلىقتا ئىگە تۈپراقتۇر. تۈپراقنىڭ ھوسۇلدارلىقى تەبىئىي شەكىللەنگەن تەبىئىي ھوسۇلدارلىقنىلا ئەمەس، يەنە تەبىئىي ھوسۇلدارلىقنى ئاساس قىلىپ ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى بىلەن يارىتىلىدىغان، يەرنىڭ ئۆزى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەن سۈنئىي ھوسۇلدارلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىشىلەر سۈنئىي ھوسۇلدارلىقنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى تونۇغا ئىگىلەيدىغانلا بولسا، ئادەمنىڭ پائالىيەتچانلىقىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، سۈنئىي ھوسۇلدارلىقنى يارىتىش ۋە يېتىشتۇرۇش پائالىيىتىنى بېرىلىپ، تۈپراق ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىدۇ، ھوسۇلدارلىق ئۈزلۈكسىز ئۆسىدۇ. كاپىتالىستىك ئىزا ئىگىلىكىدە، تۈپراقنى ياخشىلاش ئۈچۈن يەرگە سېلىنىدىغان ۋە يەرگە تۇراقلاشتۇرۇلغان مەبلەغنىڭ ھەممىسى يەر

كاپىتالى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ — تۇپراقنى يېگىدىن سىكدۇرۇلگەن سۈنئىي ھوسۇلدارلىق. «تېرىلغۇ يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تەبىئىي ھوسۇلدارلىقىغا باغلىق. ..... تەبىئىي ھوسۇلدارلىقنىڭ ھېچقانداق نەرسە سەرپ قىلىنمايدۇ. تېرىلغۇ يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقىنىڭ يەنە بىر قىسمى بولسا تېرىقچىلىق، مەبلەغ سېلىش بىلەن ھاسىل قىلىنىدىغان سۈنئىي مەھسۇلات.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - تۇم، 2 - كىتاب، 152 - بەت)

يەرگە سېلىنغان ۋە يەرگە تۇراقلاشتۇرۇلغان يەر كاپىتالىنىڭ بەزىلىرى بىرقەدەر قىسقا مۇددەتلىك خىمىيەۋى خاراكتېرلىك ياخشىلاش، ئوغۇتلاش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سەرپ قىلىنىدۇ؛ بەزىلىرى بولسا بىرقەدەر ئۇزاق مۇددەت ئۈنۈم بېرىدىغان ئېرىق - ئۆستەڭ ياساش، سۇغىرىش قۇرۇلۇشى سېلىش، يەر تۈزلەش، باشقۇرۇش قۇرۇلۇشلىرىنى ياساش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا سەرپ قىلىنىدۇ. «كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسىگە ئايلانغان يەرگە يېگى مەبلەغ سالىلا، يەنىڭ ماددىي تەركىبىنى يەنى يەر كۆلىمىنى ياشۇرمىغان ئەھۋال ئاستىدا يەر كاپىتالىنى كۆپەيتكەن بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - تۇم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 265 - بەت) يەر كاپىتالى يەرگە سېلىنغاندىن كېيىن، تۇپراقنى ياخشىلاپ، تۇپراقنىڭ ھوسۇلدارلىقىنى ئۆستۈرگىلى، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئوخشاش ئەمگەك سەرپ قىلىش بىلەن تېخىمۇ كۆپ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى ئىشلەپ چىقارغىلى، تېخىمۇ كۆپ دارامەتكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. يەر كاپىتالى كەلتۈرىدىغان دارامەت يەر ئىگىلىگەن كىلىدىغان دارامەتكە ئوخشىمايدۇ. «كاپىتال سۈپىتىدىكى يەرنىڭ كەلتۈرىدىغان دارامىتى يەر ئىجارىسى ئەمەس، بەلكى ئۆسۈم ۋە باشقۇرۇش پايدىسى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 266 - بەت)

ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى باشقۇرۇش پايدىسىغا ۋە ئۆسۈمگە تېخىمۇ كۆپرەك ئىگە بولۇش ئۈچۈن، يەر كاپىتالىنى كۆپرەك سالىدۇ. لېكىن، يەر ئىجارىسى توختىمىنىڭ ۋاقتى چەكلىك بولغاچقا، ئۇ يەر كاپىتالى قاتارىغا كىرىدىغان بەزى مەبلەغلەرنى، بولۇپمۇ ئۇزاق ۋاقىتتا ئاندىن ئۆسۈمنى ئالغىلى بولىدىغان بەزى مەبلەغلەرنى سېلىشتىن باش تارتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، يېگى ئىجارە توختىمى تۈزىدىغان چاغدا، يەر ئىگىسى ئەسلىدىكى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بۇ يەرگە سالغان يەر كاپىتالىدىن ئالغىلى بولىدىغان ئۆسۈمنى، يېڭىدىن قوشۇلغان يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە، ئۆزى ئالىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىغا قوشىدۇ، مەيلى ئۇ بۇ يەرنى ئەسلىدىكى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىگە ئىجارىگە بەرسۇن، ياكى باشقا بىر ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىگە ئىجارىگە بەرسۇن، بەربىر ئوخشاش. گەپ شۇ يەردىكى، ئىلگىرىكى بۇ يەر كاپىتالى يەرگە سىڭدۈرگەن سۈنئىي ھوسۇلدارلىق «ئەمدى بۇ يەرنىڭ ئۆزىگە ئورگانىك ھالدا قوشۇلۇپ كېتىدۇ، يەرنىڭ ئەسلىدىكى ھوسۇلدارلىقىدىن ئايرىغىلى بولمايدىغان بولۇپ كېتىدۇ.» «شۇ ۋاقىتتىن ئېتىبارەن، يەرنىڭ سۈنئىي ھوسۇلدارلىقى ئەسلىدىكى ھوسۇلدارلىق دەپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭ پايدىسى يەر ئىگىسىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - تۇم، 2 - كىتاب، 162 — 161 - بەتلەر)

شۇڭلاشقا، ئىجارىدىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى تۇپراقنى ياخشىلاشقا مەبلەغ سېلىشنى خالىمايدۇ، بۇ ھال تۇپراقنىڭ ھوسۇلدارلىقىنى يېتىشتۈرۈش ۋە ئاشۇرۇشقا توسقۇن بولىدۇ.

كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىدە، يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىغا تايىنىپ ئېلىنىدىغان يەر ئىجارىسى بولسۇن، يەر كاپىتالىغا تايىنىپ ئېلىنىدىغان ئۆسۈم بولسۇن، شۇنداقلا دېھقانچىلىق تىجارەت كاپىتالىغا تايىنىپ ئېلىنىدىغان پايدا بولسۇن، ھەممىسى يالالانما ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ. بۇ ھال شۇنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، يەر ئىگىسى بىلەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى يالالانما ئىشچىلارنى بىرلىكتە ئېكسپىلاتاتسىيىچىلەردۇر، يەر ئىگىسى ۋە ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بىلەن ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدا كەسكىن قارىمۇقارشىلىق مەۋجۇت. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ ئىچكى قىسمىدا، يەر ئىگىسى بىلەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ يەر كاپىتالىنىڭ ئۆسۈمىنى تالىشىشىدىمۇ زىددىيەت مەۋجۇت.

كاپىتالىستىك يەر مولوكچىلىكى، كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى ئىشچى يالالاپ دېھقانچىلىق قىلىپ قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋالىدىغان كاپىتالىست يەنى كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى. يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ئومۇمەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى، يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى، كۆپ ساندىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى كۆپىنچە مۇشۇ شەكىلگە كىرىدۇ؛ يەنە بىر خىلى، ئۆز يېرىدە دېھقانچىلىق قىلىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى. ئىجارىكەش يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن كەلگەن قوشۇمچە قىممەتتىن باشقا تارماقلاردىكى سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭكىگە باراۋەر كېلىدىغان ئوتتۇرىچە پايدىنى تۇتۇپ قالغانلىقى سەرتىدا، قوشۇمچە قىممەتتىكى ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن نورمىدىن ئارتۇق پايدىنى، يەر ئىجارىسى شەكلى بىلەن، يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدۇ. كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدىغانلىقى، تۇجۇپىلەپ باشقۇرۇش بارغانسېرى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرىنىڭ يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدىغان يەر ئىجارىسىمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەكتە بارىدۇ. ئۆزىنىڭ يېرى بار يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى قوش سالاھىيەتكە ئىگە: ئۇ ھەم يەر ئىگىسى، ھەم يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى. ئۇ يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىن كەلگەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە كىرىمى ئوتتۇرىچە پايدىغا تەڭ قىسمىنىمۇ، نورمىدىن ئارتۇق پايدىغا تەڭ قىسمىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستىمۇ، سانائەت كاپىتالىستىمۇ كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋە قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان كاپىتالىستلاردۇر. ئۇلارنىڭ پەرقى شۇكى، سانائەتتە مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىش

باھاسى (تەننەرخ باھاسى بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىنىك يىغىندىسى) بويىچە سېتىلىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوتتۇراھال بولغان زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا باغلىق. شۇڭا ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا تەڭ بولغان سانائەت كاپىتالىستلىرى ئوتتۇرىچە پايدىغىلا ئىگە بولىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن تۆۋەن بولغانلىرىلا قوزغىدىن ئارتۇق پايدىغا ئىگە بولىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى بولغانلىرى ئوتتۇرىچە پايدىغىمۇ ئىگە بولالمايدۇ. دېھقانچىلىقتا، يەر باشقۇرۇش ھوقۇقىنى مونوپول قىلىش مەۋجۇت بولغاچقا، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش باھاسى ئوتتۇرا دەرىجىلىك يەرلەردىن ئەمەس، بەلكى ناچار يەرلەردىن ئېلىنىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ ئايرىم ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىغا باغلىق بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مونوپول قىلىنىشى بىلەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى باھادا سېتىلىدۇ، شۇڭا دېھقانچىلىقتىن ئېلىنىدىغان پايدا ئىجتىمائىي ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولىدۇ، شۇنىڭ ئارقىسىدا، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى مەھسۇلاتلارنى ساتقاندىن كېيىن بۇاسىتە ئالىدىغان پايدا ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. ئەگەر يەر يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستىنىڭ ئۆزىنىڭ بولىدىغان بولسا، پايدىنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ ئۆزىگە مەنسۇپ بولىدۇ؛ ئەگەر يەر ئىجارىگە ئېلىنغان بولسا، ئۇ قوزغىدىن ئارتۇق بولغان قىسمىنى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدۇ.

ھازىر، ئامېرىكىدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا، «شىركەتلەشكەن يېزا ئىگىلىكى» ياكى «يېزا ئىگىلىك شىركىتى» دېگەنگە ئوخشاش ناملار مەيدانغا كەلدى، يەنى سانائەت، پۇل ـ مۇئامىلە، جامائەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نۇرغۇن مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قول تىقتى، بۇ ئەسلى مەنىدىكى يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى بولماي، يېزا ئىگىلىك ئوقتىسىگە مەبلەغ سالىدىغان مونوپول كاپىتالىست بولۇپ قالدى.

ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دېھقانچىلىق قىلغۇچىلار، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ دېھقانچىلىق قىلىپ يالالانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان كاپىتالىستلار. بۇنداق ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ ئۆزىنىڭ يېرى بولمايدۇ، ئۇ دېھقانچىلىقنى ئۆز كاپىتالىنىڭ ئالاھىدە ئىشلىتىلىدىغان مەيدانى قىلىش ئۈچۈن، يەر ئىگىلىرىدىن يەر ئىجارىگە ئالىدۇ ھەمدە توختام دېكى بەلگىلىمە بويىچە يەر ئىگىسىگە مەلۇم پۇل يەنى يەر ئىجارىسى تۆلەيدۇ. يەر ئىجارىسىمۇ ۋە پايدىمۇ يالالانما ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەت، بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەت ئوتتۇرىچە پايدا بولۇپ يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستىغا تەئەللۇق بولىدۇ؛ ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى كاپىتالىستنىڭ قولىدىن يەر ئىجارىسى بولۇپ، كاپىتالىستنىڭ قولىدىن يەر ئىگىسىنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ، بۇنداق ئۆتۈشنىڭ سەۋەبى يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىدا. ماركس مۇنداق دەيدۇ:

«بۇ يەردە يەر ئىجارىسى يەر ئىگىدارچىلىقىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە قىممەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش يەنى كۆپەيتىشتىكى شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»، «بۇ يەردە بىز ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ ئىسكىلىتىنى ھاسىل قىلغان، بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئۇچ سىنىپنى— يالالانما ئىشچىلار، سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە يەر ئىگىلىرىنى كۆرىمىز.» («ماركس-ئېنگېلىس ئەسەرلىرى.» 25 - توم، 698- بەت) بۇ يەردىكى سانائەت كاپىتالىستى ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىدۇر، ئۇ يەر ئىگىسى بىلەن بىللە قوشۇمچە قىممەتنى بۆلۈشۈۋالىدۇ، يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ.

ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەيدانغا كەلگەن، چۈنكى ماددىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىنىڭ ئورنىنى پۈل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى ئالغاندىن كېيىن، دېھقانلار بىلەن يەر ئىگىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى بولغان، ئادەت قانۇنىغا ئويغۇن كېلىدىغان مۇناسىۋەت، مۇقەررەر ھالدا، بىر خىل توختام بىلەن بەلگىلەنگەن، يەنى رەسمىي قانۇنىنىڭ مۇقىم بەلگىلىمىلىرى بويىچە بەلگىلەنگەن نوقۇل پۇل مۇناسىۋىتىگە ئايلىنىدۇ. دېھقانلارنىڭ پارچىلىنىشىغا ئەگىشىپ، يەر ئىگىلىرى يېرىنى كاپىتالىستلارغا ئىجارىگە بېرىش ئەھۋالى مۇقەررەر ھالدا كېلىپ چىقىدۇ. بولۇپمۇ شەھەرلەردە سودا - سانائەت بىرقەدەر يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغاندىن كېيىن، بەزى كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىستىك تىجارەت ئۇسۇلىنى يېزىلارغىچە كېڭەيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يېزىلاردىكى بارلىق كونا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يىمىرىلىدۇ. ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بۇنداق ييزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى باشقۇرغۇچىسى، ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئەمەلىيەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى بولۇپ قالىدۇ، يەر ئىگىسى بولسا ئەمدىلىكتە پەقەت مۇشۇنداق ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بىلەنلا بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلىدۇ، يەنە كېلىپ بۇنداق مۇناسىۋەت نوقۇل پۇل مۇناسىۋىتى ۋە توختام مۇناسىۋىتى بولىدۇ. ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدىغان يەر ئىجارىسى بولسا «پەقەت ئۇ ئۆز كاپىتالى بىلەن ييزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى بىۋاستە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ شۇلمۇ ئالغان بۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ نورمىدىن ئارتۇق قىسمىدىنلا ئىبارەت.» (يۇقىرىقى كىتاب، 901 - بەت)

ئۇنىڭدىن باشقا، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ئىچىدە يەكلە ئوقەت قىلىدىغان بىر قىسىم دېھقانلارمۇ بار، ئۇلار ئۇمۇمەن ئىشچى يالالىمايدىغان ئۇششاق دېھقان ئائىلىلىرى، ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ كۆلىمى ناھايىتى كىچىك، ئىقتىسادىي كۆچى ئاجىز بولۇپ، ئۇلار يەر ئىگىسىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراش بىلەنلا قالماي، رىقابەت جەريانىدا ئىجارىكەش كاپىتالىستلار باشقۇرىدىغان يېرىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ چەتكە قېقىشىغا مۇقەررەر ھالدا ئۇچرايدۇ.

ييزا ئىگىلىك كاپىتالىستى، ئىجارىكەش دېھقان، كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ييزا ئىگىلىك ئىشچىسى ييزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يالالانما

ئىشچى. ئادەتتە كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرى، ئۆي قوشى فېرمىلىرى، باغۋەنچىلىك مەيدانلىرى، مال بوردىشى مەيدانلىرى ۋە باشقا ئېكىنزارلىق ئورۇنلىرىدىكى يالالانما ئەمگەكچىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

يېزا ئىگىلىك يالالانما ئىشچىسى تارىختا خېلى بۇرۇنلا مەيدانغا كەلگەن، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ماددىي ئەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسىگە ئايلىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولمىغان يالالانما ئەمگەكچىلەر سىنىپى بارلىققا كەلگەن. ئۇ ئەمدىلا پەيدا بولۇۋاتقان مەزگىلدە، ئەھۋالى ياخشىراق بولغان دېھقانلارمۇ ئىشچى يالالاپ ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا باشلىغان، مۇشۇنداق شەكىللەنگەن ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇسۇلى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ راۋاجلاندى. لېكىن يېزا ئىگىلىك يالالانما ئىشچىلىرى ماشىنىلاشقان يىرىك سانائەت كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن توسالغۇلارنى تازىلاپ بەرگەن ئاساستا كۆپلەپ ئەمگەك بازىرىغا كىرىدىغان بولدى. ئۇز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار ۋە يېزا ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى ئۇزۇل ـ كېسىل مەھرۇم قىلىنىپ، ئۇزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتكەنلىكى، يېزا ئىگىلىكى بىلەن يېزا ئائىلە قول سانائىتى پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتكەنلىكى ھەمدە يېزا ئائىلە قول سانائىتىنىڭ ئاساسى ـ يىپ ئىگىرىش ۋەتوقۇمىچىلىق يوقىتىلغانلىقى ئارقىسىدىلا، ئەمگەك كۈچىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغان نۇرغۇنلىغان يېزا ئىگىلىك ئىشچىسى مەيدانغا كېلىپ، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرىغا يالالىنىدىغان بولدى.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، يېزا ئىگىلىكىدە بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان، لېكىن بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئۈچ سىنىپ، يەنى يەر ئىگىلىرى، ئىجارىكەش كاپىتالىستلار ۋە يېزا ئىگىلىك يالالانما ئىشچىلىرى مەۋجۇت. يېزا ئىگىلىك يالالانما ئىشچىلىرى ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە ئەمەس، كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرىدا، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسىنىڭ بۇۋاستە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ، ئۇزۇنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكى بىلەن ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئۈچۈن پايدا يارىتىپ بېرىدۇ. ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى بولغان كاپىتالىست بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى يەرلەردە ئۇزۇنىڭ كاپىتالىنى ئىشقا سېلىش رۇخسىتىنى ئېلىش ئۈچۈن، توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ھەر يىلى يەر ئىگىسىگە يەر ئىجارىسى ئورنىدا مەلۇم مىقدارداپۇل تاپشۇرىدۇ. يەر ئىجارىسىمۇ يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىدىن كېلىدۇ، ئۇ ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى ئالىدىغان ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولغان نورمىدىن ئارتۇق پايدا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى يەر ئىگىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستىنىڭ قوش ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىغا ئۇچرايدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەگەر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتىدىن مەھرۇم قىلىنىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، يېزا ئىگىلىكىدە، ئۇ يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچىلىرىنىڭ يەردىن مەھرۇم قىلىنىشىنى ۋە پايدىنى دەپ يېزا ئىگىلىكى

بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىستقا بېقىنىش ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 -توم، 694 - بەت)

كاپىتالىستىك يەر ئىگىسى، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىجارىكەش دېھقان يەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ياكى ھەممىسىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقان. كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئىجارىكەش دېھقانلار، سىنىپىي تەركىبىدىن ئېيتقاندا، «ئۇششاق دېھقان»، ئومۇمەن يالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلمايدىغان «يەككە دېھقان» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئىجارىكەش دېھقانىنىڭ ئۆزى تېخى سانائەت كاپىتالىستى ئەمەس»، «ئۇنىڭ ئوقەت قىلىش ئۇسۇلى تېخى كاپىتالىستىك ئۇسۇل ئەمەس» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 705 - بەت). ئۇلار مەلۇم مۇددەتكىچە يەر ئىگىسىنىڭ يېرىنى ئىشلىتىدۇ ھەمدە توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە يەر ئىگىسىگە ئىجارە ھەققى تاپشۇرىدۇ. ئىجارىكەش دېھقان «ئىجارە ھەققى ئورنىدا يەر ئىگىسىگە تۆلىگەن نەرسە، كۆپ ھاللاردا، ئۇنىڭ ئالىدىغان پايدىسى — يەنى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكى، ئۇ ئۆز ئەمگىكى قورالىنىڭ ئىگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇنداق ئەمگەكتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە — نىڭ بىر قىسمىنى ئىگىلەپ قالماستىن، يەلكى ئۇنىڭ باشقا ئەھۋالدا ئوخشاش مىقداردىكى ئەمگەكتىن ئىگە بولىدىغان نورمال ئىش ھەققىنىڭمۇ بىر قىسمىنى ئىگىلەپ كېتىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 705 - بەت) دېمەك، ئىجارىكەش دېھقان يەر ئىگىسىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭ ئىچىدە ئاز ساندىكى ئۇششاق كاپىتالىستلارمۇ بار، «ئۇلار تەلىم - تەربىيە، ئەنئەنە، رىقابەت ۋە باشقا شارائىتلارنىڭ تۈپەيلىدىن، ئىجارىكەش دېھقان بولۇپ ئۆز كاپىتالىنى يېزا ئىگىلىكىگە سېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار نائىلاج ئوتتۇرىچە پايدىدىن تۆۋەن پايدا بىلەن قانائەتلىنىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ بىر قىسمىنى يەر ئىجارىسى شەكلىدە يەر ئىگىسىگە تاپشۇرىدۇ. يەقەت مۇشۇ شەرت ئاستىدىلا ئۇلارنىڭ كاپىتالىنى يەرگە سېلىشغا، يېزا ئىگىلىكىگە سېلىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 706 - بەت) كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ يېزىلىرىدا مەلۇم ساندىكى ئىجارىكەش دېھقانلار دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى تۆلىمۇ مۇقىم ئەمەس. دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بۇ ئىجارىكەش دېھقانلار ئىجارىكەش دېھقان بولۇپ تۇرۇۋەرمەيدۇ، ئۇلار ئۆزلۈكسىز تۇردە پرولېتارلار قاتارىغا ئۆتۈپ تۇرىدۇ، لېكىن يەنە جەمئىيەتنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىن، ئاساسەن ۋەيران بولغان ئوتتۇرا، ئۇششاق ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىدىن ئۆزلۈكسىز تۇردە تۆلۈقلىنىپ تۇرىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ماشىنىلىشىش، ئېلېكترلىشىش تەرەپكە قاراپ راۋاجلىنىشى ۋە ئېلېكترون تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىلىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تۇردە مەركەزلىشىشى ۋە يەرلەرنىڭ كۆندىن - كۈنگە بىر-بىرىگە قوشۇۋېتىلىشى بىلەن، ئىجارىكەش دېھقانلاردىن پرولېتارلار قاتارىغا ئۆتىدىغانلارنىڭ سانى كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىدۇ، بۇ، كاپىتالىزم شارائىتىدا دېھقانلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.

ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانى يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى يالداپ، قوشۇمچە قىممەت شىلەۋىلىش مەقسىتىدە باشقۇرىدىغان دېھقانچىلىق كارخانىسى. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئۇنىڭدىن باشقا يەككە ئوقەت قىلىدىغان، ئىشچى يالللىمايدىغان ئۇششاق دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بار.

كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىر خىلى دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى يەر ئىجارىگە ئېلىپ ئوقەت قىلىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بولۇپ، ئۇلار ئۆزى ئوتتۇرىچە پايدىغا ئىگە بولىدۇ ھەمدە، توختامدىكى بەلگىلىمە بويىچە ھەر يىلى يەر ئىگىسىگە كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى تاپشۇرىدۇ. ئەنگلىيەدىكى كاپىتالىستىك چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بۇ جەھەتتىكى ئەڭ بۈرۈن مەيدانغا كەلگەن تىپ، ماركس «كاپىتال»دا كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى دەللەلەشتە، ئاساسەن، XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى ئەنگلىيەدىكى كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان. يەنە بىر خىلى يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى ئۆز يېرىدە ئوقەت قىلىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى.

بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، لېكىن ئايرىم مەملىكەتلەردە كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كۆلىمى ئانچە چوڭ ئەمەس.

ئامېرىكىدىكى كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، ئوقەت مەزمۇنى ۋە كۆلەمىدىن ئېيتقاندا، يەر - جاي ۋە مەخسۇسلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلىدىن باشقىلارغا ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، ھەربىر ئۆي قۇشلىرى فېرمىسىنىڭ يېرى ئاران بىرنەچچە گېكتار كېلىدۇ، ھەربىر باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ يېرى بىرنەچچە گېكتار ياكى نەچچە ئون گېكتار كېلىدۇ. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، يۇكسەك دەرىجىدە ماشىنىلاشقان باغۋەنچىلىك مەيدانلىرىنىڭ ھەربىرى نەچچە يۈز گېكتاردىن يەر ئىگىلەيدىغان بولدى. ھەربىر مال بورداش مەيدانى 80 — 120 گېكتار يەر ئىگىلەيدۇ، تۈزلەكلىكتىكى بۇغداي چىقىدىغان رايونلاردىكى چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى كۆپىنچە 400 — 800 گېكتاردىن يەر ئىگىلەيدۇ، غەربىي ئوتلاقتىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ ھەربىرى ھەتتا 1000 گېكتاردىن ئارتۇق يەر ئىگىلەيدۇ. ئامېرىكىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يۇكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى روشەن ھالدا ئۆسكەن. XX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا ماشىنىلاشتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلغان، 50 - يىللاردا يۇكسەك دەرىجىدە ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە ئېلېكترلەشتۈرۈشكە قاراپ راۋاجلانغان. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئېلېكترلەشتۈرۈلگەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى پۈتۈن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 97.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. ھازىر ھەممە ئېتىز - ئېرىق مەشغۇلاتى ماشىنىلاشقان؛ چارۋىچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك، كۆكتاتچىلىق ئىشى، شۇنداقلا يېزا ئىگىلىكىگە ئالاقىدار بولغان قاتناش - تىرانسپورتمۇ بىرقەدەر يۇقىرى دەرىجىدە ماشىنىلاشقان؛ بەزى مەشغۇلاتلاردا ئېلېكترون تېخنىكىسى قوللىنىلىدىغان بولغان. يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش، ئېلېكترلىشىش سەۋىيىسى ئۆزلۈكسىز ئۆسكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە

سانائەت شىركەتلىرى بارغانسېرى كۆپ يېزا ئىگىلىك مەشغۇلاتلىرىنى، مەسىلەن، ھاشاراتلارنى تەزگىنلەش، ئوت - چۆپلەرنى يوقىتىش، خىمىيەۋى ئوغۇت بېرىشكە ئوخشاش مەشغۇلاتلارنى ئۈستىگە ئالغانلىقى، ئۇ دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمگەكىگە ھېسابلانمايدىغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىگە كېتىدىغان ئىش مىقدارى كۆرۈنەرلىك ھالدا تۆۋەنلەپ كەتتى.

كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىدىن قارىغاندا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مەركەزلىشىش ۋە مونوپولىيە كۈندىن - كۈنگە جىددىيلىشىدۇ، ماشىنىلىشىش، زامانىۋىلىشىش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆسىدۇ. بۇنىڭ بىلەن يېزىلاردىكى ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش ۋە سىنىپىي زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپلا قالماستىن، بەلكى ئىجارىكەش دېھقانلار بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرايدۇ، ۋەيران بولغان دېھقان ئائىلىلىرىدىن سانائەت زاپاس ئارمىيىسى قاتارىغا ئۆتىدىغانلارنىڭ سانى جىددىي تۈردە كۆپەيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىشى كۈندىن - كۈنگە يېرىكلىشىش، مەخسۇسلىشىش، سىستېمىلىشىش ۋە ئاپتوماتلىشىش تەرەپكە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. سانائەت مونوپول كاپىتالىنىڭ يېزا ئىگىلىكىگە قارىتىلغان سېكىپ كېرىشى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت جەزمەن يەنمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. ئەمما خۇددى ماركس ئېيتقاندەك، يېرىك سانائەتنىڭ يېزا ئىگىلىك ساھەسىدە ئويناۋاتقان ئەڭ ئىنقىلابىي رولى شۈكى، «ئىلىم - پەننىڭ ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتە ئاڭلىق تۈردە ئىشلىتىلىشى ئەڭ كونا ۋە ئەڭ نامۇۋاپىق باشقۇرۇشنىڭ ئورنىنى ئالدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 551 - بەت) شۇنىڭ بىلەن، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئەينى ۋاقىتتا بىر خىل يېڭى، تېخنىكا يۇقىرى دەرىجىدىكى ئۈنۈمۋېرسالىلىق، يەنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەتنىڭ ئۆزلىرىنىڭ قارىمۇقارشى تەرەققىيات شەكلى ئاساسىدىكى بىرلىشىشى ئۈچۈن ماددىي ئالدىنقى شەرت يارىتىپ بەردى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 552 - بەت)

كاپىتالىستىك يەر مولۇكچىلىكى، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى، ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ كاپىتالىزملىشىشى يېزا ئىگىلىكىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش ۋە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەش جەريانى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى فېئودالدىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا پەيدا بولغان، كاپىتالىستىك يەر مۇلۇكچىلىكى — يېزا ئىگىلىكىدىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىي، ئۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ يېزىلاردىكى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن. كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يېزىلاردا كاپىتالىزمدىن بۇرۇنقى تۈرلۈك شەكىلدىكى يەر مۇلۇكچىلىكى مەۋجۇت ئىدى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم دېھقانلارنىڭ ئۇششاق خۇسۇسىي يەر مۇلۇكچىلىكى ساقلىنىپ قالغاندىن تاشقىرى،

قالغان يەرلەرنىڭ ئىگىدارلىق شەكلى ئوخشاش بولمىغان يوللار بىلەن كاپىتالىستىك يەر مۇلۈكچىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى.

ئەنگلىيىدە، يېزا ئىگىلىكىدىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى يانچىلىق تۈزۈم بىكار قىلىنغاندىن كېيىن، ئاساسەن XVI — XVII ئەسىرلەردىكى «يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى» ئارقىلىق، دېھقانلارغا قارىتا ئۇزاق ۋاقىت ئېلىپ بېرىلغان يەرنى مەھرۇم قىلىش جەريانىدا تەرەققىي قىلغان. «يەر دائىرىلەش ھەرىكىتى»دە ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى زورلۇق كۈچ بىلەن يوقىتىلىپ كاپىتالىستىك يېزىق دېھقانچىلىق مەيدانلىرى راۋاجلاندۇرۇلغان. XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئەنگلىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە، كاپىتالىستىك چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇننىنى ئىگىلىگەن. باشقا بەزى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، كاپىتالىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تەرەققىياتى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل تەرەققىيات يولىنى يەنى لېنىن كۆرسەتكەن ئۆتكەندەك، «پروسسىيىچە يول ۋە ئامېرىكىچە يول» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 219 - بەت)نى بېسىپ ئۆتتى.

پروسسىيىچە يول ئىسلاھاتچىلىق يولى بولۇپ، ئۇ يانچىلىق تۈزۈمدىكى پومېشچىكلار ئىگىلىكىنى ئاستا - ئاستا بۇرژۇئا يۇنكېرچە ئىگىلىككە ئايلاندۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاز سانلىقى «يېرىك دېھقانلار» ئايرىلىپ چىقتى. بۇ يەيدىنىپەي بۇرژۇئازىيە لىشىش، يانچىلىق تۈزۈمدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە نىسىگە ئورنىغا يەيدىنىپەي بۇرژۇئا ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى دەسستىش يولى ئىدى، بۇنىڭدا يانچىلىق تۈزۈمنىڭ نۇرغۇن قالدۇق لىرى داۋاملىق ساقلىنىپ قالدى.

ئامېرىكىچە يول ئىنقىلاب يولى بولىدى، يەنى جەمئىيەت ئورگانىزمىغا ئۆسۈپ چىققان يانچىلىق تۈزۈمدىكى چوڭ يەر مۇلۈكچىلىكىدىن ئىبارەت «ئۆسمە» ئىنقىلاب يولى بىلەن ئېلىپ تاشلىنىپ، ئاندىن كاپىتالىزم يولى بويىچە راۋاجلاندۇرۇلدى. ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى يېزىلاردا ئۈستۈنلۈكسىز ئىگىلىدى. پومېشچىكلار ئىگىلىكى قالمىدى. لېكىن دېھقانلار ئىگىلىكىنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى ئارقىسىدا، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئالدى، شۇنىڭ بىلەن «ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ ئىسكىلىتىنى ھاسىل قىلغان، بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئۇچ سىنىپ — يالانما ئىشچىلار، سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە يەر ئىگىلىرى» («ماركس-ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 698 - بەت) مەيدانغا كەلدى.

يېزا ئىگىلىكىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ كاپىتالىزملىشىش جەريانى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىش جەريانى بولدى. ئامېرىكىدا جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتىن 1910 - يىلغىچە بولغان مەزگىلدە، ئاساسەن ئۇلاغ كۈچى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىنغان يېرىم ماشىنىلاشتۇرۇش راۋاجلاندۇرۇلدى؛ 1910 - يىلدىن كېيىن ماشىنىلاشتۇرۇشقا ئۆتۈش باشلىنىپ، تەخمىنەن 30 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىنىپ، 1940 - يىلى ماشىنىلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1940 - يىلدىن

كېيىن، يۈكسەك دەرىجىدە ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە ئېلېكترلەشتۈرۈشكە قاراپ راۋاجلىنىش باشلىنىپ، 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ئېلېكترلەشتۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى پۈتۈن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ %97.5 نى ئىگىلىدى؛ هازىر ئامېرىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى مەيلى قايسى جەهەتتە بولسۇن — يەر هەيدەش، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، تېرىقچىلىق، ئوغۇتلاش، ئوت ئوتاش، ئورۇش، تېپىش، زىيانلىق هاشارات ۋە ئوت - چۆپنى تەزگىنلەش جەهەتتە بولسۇن، ماشىنىلىشىپ بولدى. ئامېرىكىنىڭ زامانىۋىلاشقان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئاران 100 يىللىق تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ناهايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى.

ئامېرىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى گەرچە بىرقەدەر يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن چېرىك كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شارائىتىدا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا پايدا قوغلىشىش مەقسەت قىلىنغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىشتا ئېغىر هالدا هۆكۈمەتسىزلىك ساقلانغانلىقى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى خۇسۇسىيلار ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى تۇپ زىددىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە چوڭقۇرلىشىشى ئارقىسىدا، ئامېرىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا داۋالغۇش ناهايىتى چوڭ بولۇپ، هەمىشە كرىزىس ئىچىدە تۇرىدۇ. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ئامېرىكا نۇرغۇن يەرلەرنى تېرىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولغان. مەسىلەن، 1978 - يىلى، ئامېرىكا يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى بۇغداي تېرىيدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىگە بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ %20 نى تېرىشنى توختىتىشنى، بولمىسا قوشما شتاتنىڭ باها ئۈچۈن قوشۇپ بېرىلىدىغان پۇلىنى ئالالمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرغان. نۇرغۇنلىغان يەرلەر تېرىشتىن توختىتىلغانلىقى ياكى ئاق قالدۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى تۇپراقنى ياخشىلاشقا ئىنتىلمەيدۇ، بەلكى كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىلا دەپ، تېرىلغۇ يەردىن ئاچكۆزلۈك بىلەن پايدىلىنىپ، يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى جېنىنىڭ بارىچە تالان - تاراج قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، هازىرقى زامان يېزا ئىگىلىكىدىمۇ، شەهەرلەردىكى سانائەتتىكىگە ئوخشاشلا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆستۈرۈلۈشى ۋە ئەمگەك مىقدارىنىڭ كۆپەيتىلىشى ئەمگەكنىڭ ئۆزىنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە ئاجىزلىشىشىنىڭ بەدىلىگە كېلىدۇ، شۇنداقلا شەهەرلەردىكى ئىشچىلارنىڭ ئىشسىزلىق نىسبىتىنى كۆپەيتكەنگە ئوخشاشلا، يېزا ئىگىلىك ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئىشسىزلىق نىسبىتىنىمۇ كۆپەيتىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىدىكى هەرقانداق تەرەققىيات ئەمگەكچىلەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۇستىلىقىدىكى تەرەققىياتلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەرنى تالان - تاراج قىلىش ئۇستىلىقىدىكى تەرەققىيات بولۇپ هېسابلىنىدۇ، مەلۇم مەزگىلدە يەرنىڭ هوسۇلدارلىقىنى ئۆستۈرۈش جەهەتتە بولغان هەرقانداق تەرەققىيات ئەينى ۋاقىتتا يەر هوسۇلدارلىقىنىڭ مەڭگۈلۈك مەنبەسىنى بۇزۇش يولىدىكى تەرەققىيات بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بىر مەملىكەتتە، ئالايلۇق، شىمالىي ئامېرىكا قوشما شتاتلىرىدا، يېرىك

سانائەت ئۆز تەرەققىياتىنىڭ باشلىنىش ئۇقتىسى قىلىنغانسېرى، بۇنداق بۇزۇلۇش جەريانى تېزلىشىۋېرىدۇ. دېمەك، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ تېخنىكىسى ۋە بىرلىشىشنى راۋاجلاندۇرۇشى ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتا بارلىق بايلىقنىڭ مەنبەسى بولغان يەر بىلەن ئىشچىنى ۋەيران قىلغانلىقىدىنلا بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 552 — 553 - بەتلەر)

كاپىتالىستىك يەر مۈلۈكچىلىكى، پرۇسسىيىچە يول، ئامېرىكىچە يول دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پرۇسسىيىچە يول فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى ساقلىنىپ قالغان شارائىتتا، يانچىلىق تۆزۈمىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ئورنىغا پەيدىنپەي كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيىنى دەسلىتىش يولى. يېزا ئىگىلىك كاپىتالىزمىنى بۇنداق راۋاجلاندۇرۇش يولى پرۇسسىيىدە ئەڭ تىپىك ئىپادىلەنگەن، لېنىن ئۇنى ئامېرىكىچە يولدىن پەرقلەندۈرۈپ، «پرۇسسىيىچە يول» دەپ ئاتىغان. بۇ يول ئاستا - ئاستا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلدىغان يول. 1807 - يىلى پرۇسسىيىدە «ئۆكتەبىر يارلىقى» ئېلان قىلىنغان، ئۇنىڭدا 1810 - يىلدىن تارتىپ دېھقانلارنىڭ پومېشچىكلارغا بولغان جىسمانىي بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى بىكار قىلىنىدىغانلىقى، دېھقانلاردا ئۆزىنىڭ مال - مۈلكىنى ئىدارە قىلىش، ئۆزىنىڭ نىكاھ ئىشىنى بەلگىلەش ۋە ئۆز كەسپىنى تاللاش ھوقۇقى بولىدىغانلىقى ئېتىراپ قىلىنىدىغانلىقى، لېكىن پومېشچىكلارنىڭ خوجىلىق يەر سودىسىنىڭ ھوقۇقى ۋە يەر بىلەن باغلىنىشلىق بولغان بارلىق فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەرنىڭ ساقلىنىپ قالىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. 1811- يىلى «تەڭشەش توغرىسىدىكى پەرمان» ئېلان قىلىنىپ، دېھقانلارنىڭ ئادەتتىكى يىللاردىكى يەر ئىجارىسىگە تەخمىنەن 25 پاراۋەر كېلىدىغان تۆلەم بىلەن ئۆزى تېرىۋاتقان ئۇلۇشلۇك يەرنى سېتىۋېلىشى ۋە فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەردىن خالاس بولۇشنى رۇخسەت قىلىنغان. 1816 - يىلى «پادىشاھ خىتابنامىسى» ئېلان قىلىنغان. 1821 - يىلى يەنە «مەجبۇرىيەتلەردىن خالاس قىلىش قانۇنى» ئېلان قىلىنغان، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە پەقەت مەلۇم مال - مۈلكى بولغان ھالىلىق دېھقانلارنىڭلا ھەق تەلەپ فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەردىن خالاس بولالايدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. شۇ يىلى يەنە «جامائەت يەرلىرىنى بۆلۈپ بېرىش قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، يېزا جامائەسىنىڭ جامائەت يەرلىرىنى بۆلۈپ بېرىپ خۇسۇسىي ئىگىدارلىققا ئايلاندۇرۇش بەلگىلەنگەن. 1832 - يىلى يەنە دېھقانلار ئۇچۇن تۆلەم رەسمىيىتى ئۆتەيدىغان يەر بانكىسى قۇرۇلغان. 1850 - يىلى يەنە «تەڭشەش قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، ھەق تەلەپ فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەردىن خالاس بولالايدىغانلارنىڭ دائىرىسى كېڭەيتىلگەن (ھالىلىق دېھقانلار بىلەنلا چەكلەنمىگەن) ۋە بەزى مۇھىم بولمىغان فېئودالىق مەجبۇرىيەتلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: پرۇسسىيىچە يولنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، «يەر ئىگىدارچىلىقىدىكى ئوتتۇرا ئەسىر مۇناسىۋەتلىرى بىردىنلا تۈگىتىلمىدى، بەلكى ئاستا - ئاستا كاپىتالىزمغا ماسلىشىپ باردى، شۇڭا يېرىم فېئودالىق خۇسۇسىيەتلەرنى كاپىتالىزم ئۆزاق ۋاقىتلارغىچە ساقلاپ قالدى. پرۇسسىيىنىڭ پومېشچىكلار يەر ئىگىدارچىلىقى بۇرژۇئا ئىنقىلابى ئارقىسىدا يوقىلىپ كەتمىدى، بەلكى ساقلىنىپ قالدى ۋە «يۇنكېرلار»

ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 15 - توم، 114 - بەت).

سېتىۋېلىش شەرتى ئېغىر بولغاچقا، كەڭ دېھقانلار جازانىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىماي قالمىدى، نەتىجىدە ئۇلار نۇرغۇن پۇلغا سېتىۋالغان ئۇششاق يەرلەردىن يەنە يېگىباشتىن مەھرۇم بولۇپ، يالالانما دېھقانلار قاتارىغا ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يۇنكېر پومېشچىكلار ئاجايىپ كۆپ پۇلغا ئىگە بولۇۋالدى، بۇ پۇللار بىر خىل ئالاھىدە شەكىلدىكى ئىپتىدائىي كاپىتال جۇغلانمىسى بولۇپ، يۇنكېر پومېشچىكلارنىڭ يانچىلىق تۈزۈمىدىكى قورۇقلىرىنى كاپىتالىستىك ئۇسۇل بىلەن ئۆزگەرتىشتىكى كاپىتالى بولۇپ قالدى. كاپىتالىستىك ئۇسۇل بويىچە ئوقەت قىلىدىغان قورۇقلار ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە كەسپىنى كۈندىن-كۈنگە سىقىپ چىقىرىپ، دېھقانلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىنى تېزلەتتى، نەتىجىدە ئىنتايىن ئاز ساندىكىلەر كاپىتالىستىك يېرىك دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى، مۇتلەق كۆپچىلىكى ۋەيران بولۇپ يېزىلاردىكى پرولېتارلارغا ئايلىنىپ قالدى. يۇنكېر پومېشچىكلار پەيدىنپەي بۇرژۇئازلاشتى، يانچىلىق تۈزۈمدىكى قورۇقلار ئاستا-ئاستا يۇنكېر بۇرژۇئا دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئايلاندى. بۇ جەريانىڭ بېرىشى ئىنتايىن ئاستا بولدى. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «يانچىلىق تۈزۈمدىكى پومېشچىكلار ئىگىلىكى ئاستا - ئاستا بۇرژۇئا يۇنكېرلارچە ئىگىلدىككە ئايلىنىپ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاز ساندىكى يېرىك دېھقانلار، ئايرىلىپ چىقىپ، دېھقانلار بىرنەچچە ئون يىل ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ۋە شىلۆبلىشقا ئۇچرىدى» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 219 - بەت). بۇ جەريان ھەم فېئودالىق قالدۇقلارنى ساقلاپ قالىدىغان، ھەم كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرىدىغان يولنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. لېنىن: گېرمانىيىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئامېرىكىنىڭكىدىن كۆپ ئارقىدا قېلىشنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ، دەپ كۆرسەتتى.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ كاپىتالىزملىشىش، ئامېرىكىچە يول دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئامېرىكىچە يول ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ ئىككى قۇتۇپقا يۆلىنىۋېتىشى ئارقىسىدا ستىخىيىلىك ھالدا كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى پەيدا قىلىش يولى. يېزا ئىگىلىكىنىڭ پرۇسسىيىچە يولغا ئوخشاش بولمىغان ھالدا، ئامېرىكىچە يول ئىنقىلاب يولىدا مېڭىش يولى بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: بۇ يولنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، «پومېشچىكلار ئىگىلىكى مەۋجۇت بولماي قالدى ياكى ئۇ فېئودالىق خوجىلىق يەرلەرنى مۇسادىرە قىلغان ۋە تارمار قىلىۋەتكەن ئىنقىلاب تەرىپىدىن بىتچەت قىلىۋېتىلدى. دېھقانلار مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، يېزا ئىگىلىكىدىكى بىردىنبىر ۋەكىل بولۇپ، پەيدىنپەي كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىگە ئايلاندى» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 219 - بەت). ئامېرىكىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى مۇشۇ يولنىڭ تىپى. ئامېرىكا تېخى ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردىلا، يېزا ئىگىلىكىدە ئەسلىدىلا ياۋروپا ئەللىرىدىكىدەك چوڭقۇر يىلتىز تارتقان فېئودالىق تۈزۈم يوق ئىدى،

هالال دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلەرى ۋە دېھقانلارنىڭ ئەكسى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن يېزا بۇرژۇئازىيىسى مەيدانغا كەلگەندى، يېزا ئىگىلىكى كاپىتالىستىك تەرەققىيات يولىغا ماڭغانىدى. ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئىنقىلابى ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى يېتىشتۇرگەن فېئودالىزم تۈزۈمىنىڭ يېتىچىت قىلىدى، ئەنگلىيەپەرەس چوڭ پومېشچىكلارنىڭ يەر مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. كېيىن يەنە يەرلىك ئىندىئانلارنى قىرغىن قىلىش، قوغلاش ۋە قىستاش ئارقىلىق نۇرغۇنلىغان زېمىن تارتىۋېلىندى؛ سېتىۋېلىش ۋە ئۇرۇش قىلىش ئارقىسىدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە ئىسپانىيەلەرنىڭ شىمالىي ئامېرىكىدىكى مۇستەملىكىلىرى ۋە مېكسىكنىڭ نۇرغۇنلىغان زېمىنى قوشۇۋېلىنىدى. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى يېڭىدىن تارتىۋېلىنغان غەربتىكى يەرلەرنى چوڭ - چوڭ پارچە قىلىپ ئەرزان باھادا ساتتى. 1785 - يىلى ئېلان قىلىنغان تۇنجى يەر پەرمانىدا غەربتىكى يەرلەر ئەڭ ئاز دېگەندە 640 ئىنگلىز موسى دائىرىسى بويىچە، ھەر بىر موسى بىر ئامېرىكا دوللىرىدىن سېتىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. 1800 - يىلى 320 ئىنگلىز موسى بويىچە سېتىلدى، 1804 - يىلى بولسا 160 ئىنگلىز موسى بويىچە سېتىلدى. 1820 - يىلى 80 ئىنگلىز موسى كېلىدىغان ئۇششاق يەرلەر سېتىلىدىغانلىقى، ھەر موسى 1.25 ئامېرىكا دوللىرىدىن سېتىلىدىغانلىقى بەلگىلەندى. 1832 - يىلى سېتىلىش كۆلىمى 40 ئىنگلىز موسىغا چۈشۈرۈلدى. 1862 - يىلى ئېلان قىلىنغان «يەر - جاي قانۇنى»دا 160 ئىنگلىز موسى كۆلىمىدىكى يەر ھەقسىز بۆلۈپ بېرىلىدىغانلىقى، ئاز - پاز باج تاپشۇرسىلا، بۇ يەردىن بەش يىلغىچە پايدىلىنىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەللەردىن نۇرغۇن كۆچمەنلەر كەلدى، بۇ ئامېرىكىدا كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىدا زور رول ئويناندى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئۇ يەردە خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى پەقەت يېڭى، تامامەن كاپىتالىستىك ئاساستىلا راۋاجلاندى.» (لېنىن ئەسەرلىرى»، 15 - توم، 114 - بەت) جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش (1861 — 1865) تىن كېيىن، جەنۇبىي شتاتلاردىكى قۇلدارلارنىڭ چوڭ قورۇقلىرى يېڭىلىپ، يەرلەر قۇللۇقتىن قۇتۇلغان ئىجارىكەش دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلىپ، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى تېزدىن راۋاجلاندۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يېزىلاردا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كېلىپ چىقتى، نۇرغۇنلىغان ئۇششاق دېھقانلار نامراتلىقتىن ۋەيران بولۇپ، قولىدا ھېچنېمىسى يوق يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىغا ئايلىنىپ قالدى؛ ئاز سانلىقى دېھقانلار بېيىپ، كاپىتالىستىك يېرىم دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىگە ئايلاندى. بۇ تەرەققىيات يولى فېئودالىزم ئىشلەپچىقىرىشى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئاساسىدىن قۇتۇلغانلىقى ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىدىكى كاپىتالىستىك مۇناسىۋەتلەرنىڭ تەرەققىياتى «پرۇسسىيىچە يول» غا قارىغاندا كۆپ تېز بولدى.

يېزا ئىگىلىكىنىڭ كاپىتالىزملىشىش، پرۇسسىيىچە يول دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىقنى بىكار قىلىش، يەرگە دۆلەت ئىگىدارلىق قىلىشنى يولغا قويۇش جەريانى. يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى.

لېكىن يەرلىي دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا تۈرلۈك سىنىپلار تۈرلۈكچە قاراشتا بولىدۇ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى مۇنداق ئۇچ خىلغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن: بىرىنچى، ھەقسىز مۇسادىرە قىلىپ دۆلەت ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈش؛ ئىككىنچى، باج ئېلىش يولى بىلەن دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش؛ ئۈچىنچى، سېتىۋېلىش يولى بىلەن دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش.

XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، بۇرژۇئا ئەزەرىيەچىلىرى تەبىئىي قانۇن نۇقتىئىنەزەرى بويىچە، خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ ئىنتايىن ئادالەتسىزلىكى ۋە ئىنتايىن ناموۋاپىقلىقىنى قاتتىق سۆكۈپ، يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى تەشەببۇس قىلغان. مەسىلەن، توماس سېپىنس (Thomas Spence 1750 — 1814) نىڭ 1775 - يىلى ئېلان قىلىنغان «خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكىنىڭ ئادالەتسىزلىكى» دېگەن كىتابى بىرنەچچە قېتىم قايتا نەشر قىلىنغان ھەمدە كىتابنىڭ نامى كۆپ قېتىم ئۆزگەرتىلگەن، ئاخىرقى قېتىم «يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش توغرىسىدا» دېگەن نام بىلەن نەشر قىلىنغان. ۋىلىيام ئوگىلۋى (William Ogilvie 1736 — 1819) نىڭ 1782 - يىلى ئېلان قىلىنغان «يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى تەشەببۇس قىلغان ھەمدە قانداق قىلىپ خەلقنىڭ باراۋەر ئاساستا پايدىلىنىشىغا بېرىشنىڭ تۈرلۈك تەسەۋۋۇرلىرىنى بايان قىلغان، لېكىن ئاققىدەك كونكرېت چارىسى يوق ئىدى، ئۇ پەقەت بەزى خام خىيالىلاردىنلا ئىبارەت ئىدى. ماركس بىلەن ئېڭگېلس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دە، يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنىڭ تارىخىي مۇقەررەرلىكىنى ۋە ئۇنىڭدا قوللىنىشقا تېگىشلىك تەدبىرلەرنى تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزىرى بىلەن، ئىلمىي يوسۇندا كۆرسىتىپ بەردى، «پرولېتارىيات ئۆزىنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىدىن پايدىلىنىپ»، «بۇرژۇئازىيىنىڭ ھەممە كاپىتالنى تارتىۋېلىش»نى، «يەر مۈلكىنى تارتىۋېلىش، يەر ئىجارىسىنى دۆلەت چىقىمى ئۈچۈن ئىشلىتىش»نى، «ئومۇمىي پىلان بويىچە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە تۇپراقنى ياخشىلاش» نى تەشەببۇس قىلدى («ماركس - ئېڭگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 466— 467 - بەتلەر). ئەلۋەتتە، ئۇششاق دېھقانلار ۋە ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى 1894 - يىلى ئېڭگېلس «فرانسىيە - گېرمانىيەدىكى دېھقانلار مەسىلىسى» دېگەن ئەسىرىدە كۆرسىتىپ بەرگەن پرىنسىپلار بويىچە، كوپېراتسىيە لەشتۈرۈش ئارقىلىق دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

كېيىن، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىچىدە، يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش توغرىسىدا ئۈزلۈكسىز تۇرده تۈرلۈك تەشەببۇسلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى، لېكىن ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، «بۇ — سانائەت كاپىتالىستلىرىنىڭ يەر ئىگىلىرىگە بولغان ئۆچمەنلىكىنىڭ بىر خىل ئاشكارا ئىپادىسى، خالاس، چۈنكى ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، يەر ئىگىلىرى بۇرژۇئا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتكۈل جەريانىدىكى ئارتۇقچە يۈك ئىدى» (يۇقىرىقى كىتاب، 262 - بەت).

دېمەك، كاپىتالىزم شارائىتىدا، بۇرژۇئا مۈتەپەككۇرلىرىنىڭ يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى تەشەببۇس قىلىشى پەقەت

ئېغىرلىقىدىكىلا گەپ، چۈنكى ئۇلارغا نىسبەتەن ئىككى تەرەپتىكى توسالغۇ ئامىل بار: (1) بۇرژۇئازىيە پرولېتارىياتتىن قورقۇپ، يەر ئىگىلىرى بىلەن مۇرەسسەلىشىدۇ، يەنە كېلىپ بىر قىسىم بۇرژۇئازلار ئۆزىمۇ يەر ئىگىلەيدۇ؛ (2) بۇرژۇئازىيە خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكى يوقىتىلسا، زەنجىرسىمان تەسىر قوزغىلىپ كېتىشتىن، خۇسۇسىي مۇلۈكنىڭ مۇقەددەس ـ دەخلىسىزلىكى پرىنسىپى بۇزۇلۇپ كېتىپ، پۈتكۈل كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىككە تەسىر يېتىشتىن قورقىدۇ. ئۇلار نەزەريە جەھەتتە خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكىنى ئىنكار قىلسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇنى ئىنكار قىلىشقا پېتىنالمايدۇ.

تا بۈگۈنگىچە، كاپىتالىزم تارىخىدا ھېچقانداق بىر دۆلەت يەرنى پۈتۈنلەي دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىپ باققىنى يوق. يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنىڭ ئۆزى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ دائىرىسىدىن چىقىپ كەتمەسمۇ، لېكىن بۇرژۇئازىيىنىڭ بۇ ۋەزىپىنى ئورۇندىلىشى مۇمكىن ئەمەس. پەقەت پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىنلا ئاندىن خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكىنى ئۆزۈل ـ كېسىل بىكار قىلىپ، يەرنى سوتسىيالىستىك ئاساستا دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى پەيدىنپەي يولغا قويىدى.

يەر مولوكچىلىكى، كاپىتالىستىك يەر مولوكچىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يەر خېتى يەرنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىرى يەر سودىسى قىلىشقاندا تۈزۈلىدىغان توختام، يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش گۇۋاھنامىسى، ئەمەلىيەتتە، خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكنىڭ قانۇن جەھەتتىكى ئىپادىسى. چۈنكى، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت يەرگە خۇسۇسىيلار ئىگىدارلىق قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ، بۇ قانۇن جەھەتتە، يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. يەر خېتى يەر سېتىۋالغۇچىنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى بولغانلىقىنى، يەر ساتقۇچىنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

يەر خېتىنىڭ كونكرېت مەزمۇنىغا يەر كۆلىمى، يەر شەكلى، يەر باھاسى، يەر ئورنى، ئەتراپىدىكى ئەھۋالىلار، ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار پۈتۈلىدۇ. توختام سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ۋە گۇۋاھچىلار ئىمزا قويغان، تامغا باسقان ھەم ھۆكۈمەتكە باج تۆلەپ تەزىمغا ئالدۇرۇلغاندىن كېيىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

يەر خېتى يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ گۇۋاھنامىسى بولغانلىقى، يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى بولسا يەر ئىجارىسى ئېلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى بولغانلىقى ئۈچۈن، يەر خېتى قىممەتكە ئىگە بېلەتكە ئوخشاش بولىدۇ، ئۇنى گۆرۈگە قويۇپ پۇل قەرز ئېلىشقا بولىدۇ. لېكىن يەر ئەمگەك مەھسۇلاتى ئەمەس، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتى يوق، پەقەتلا ئۇنىڭدىن يەر ئىجارىسى كېلىدىغان بولغاچقا، يەر ئىجارىدىسىنىڭ كاپىتالىشىشى ئارقىسىدا كونكرېت باھاغا ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، يەر خېتىنىمۇ قىممىتى يوق، يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن يەر ئىجارىسى كېلىدىغانلىقى ھەم يەر باھاغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈنلا، يەر خېتىنى گۆرۈگە قويۇپ پۇل قەرز ئالغىلى بولىدۇ.

يەر ،ولۇكچىلىكى دېگەن ،اددىغا قارالسۇن.

ريقابەت خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك شارائىتىدا تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەت تالىشىش كۆرىنىشى. ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكىمۇ ۋە كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىمۇ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدىكى تاۋار ئىگىلىكى، بۇ ئىككى خىل تاۋار ئىگىلىكىدە ريقابەت مەۋجۇت. لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ريقابەت ئوخشاش بولمىغان خاراكتېرغا ۋە خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار يەككە ئەمگەكنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇلار ئۆزىگە كېرەكلىك تاۋارلارنى ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن ريقابەتلەشىدۇ. ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى چەكلىك بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كىچىكرەك بولىدۇ، ريقابەت دائىرىسى چوڭ بولمايدۇ. ئەمما ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ريقابەت ئارقىسىدا ئۇلار ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنىدۇ: ئۇششاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ۋەيران بولۇپ، پرولېتارلارغا ئايلىنىدۇ؛ ئىنتايىن ئاز سانىدىكىلىرى بولسا باي بولۇپ، بۇرژۇئازلارغا ئايلىنىدۇ. كاپىتالىستىك تاۋار تىجارەتچىلىرى قوشۇمچە قىممەت شىلىۋالغۇچى كاپىتالىستلاردۇر. ئۇلار ريقابەتلىشىشتە بازار، خام ئەشيالارنى ۋە مەبلەغ سالىدىغان ئورۇنلارنى تارتىۋېلىشنى، تېگى - تەكتىدىن ئالغانداء، پايدا ئېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ريقابەتنىڭ چوڭ كارخانىلار ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، «چوڭ بېلىق كىچىك بېلىقنى يېيىش» پرىنسىپى بويىچە «ئارقىدا قالغانلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەيدۇ» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 12 - توم، 99 - بەت). شۇنىڭ ئۈچۈن، ريقابەت ئومۇمىيۈزلۈك ۋە كەسكىن بولىدۇ.

مونوپولىيىدىن ئىلگىرىكى كاپىتالىزمنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي خۇسۇسىيىتى ئەركىن ريقابەت ئىدى. بۇ باسقۇچتا، كاپىتال ھەرقايسى كارخانىلار ياكى ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدا ئەركىن يۆتكىلەتتىنى، ريقابەت كاپىتالىستلارنى ئۆزلۈكسىز تۇردە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، ريقابەت ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشقا مەجبۇر قىلاتتى. ريقابەت تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ريقابەتكە ۋە تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ريقابەتكە بۆلۈنىدۇ. تارماقلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ريقابەت ئوخشاش بىرخىل تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغۇچى كارخانىلارنىڭ كاپىتالىستلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاۋارلارنى كۆپرەك پايدىغا سېتىش ۋە نورمىدىن ئارتۇق پايدا ئېلىش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان كۈرەشتىن ئىبارەت. تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى ريقابەت بولسا ئوخشاش بولمىغان تارماقلاردىكى كاپىتالىستلار كۆپرەك پايدا كەلتۈرىدىغان مەبلەغ سېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان كۈرەشتۇر، بۇنداق ريقابەت نەتىجىسىدە، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان پايدا نىسبىتى تەكشىلىشپ بارىدۇ. ريقابەت، بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز ژاۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالىزمنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىرىنى كەسكىنلەشتۈرىدۇ.

كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ مونوپولىيە باسقۇچىغا يەتكەندە، ريقابەت يوقىلىش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە تېخىمۇ

ئۆتكۈرلىشىدۇ، تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ. «مونوپولىيە رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، رىقابەت مونوپولىيىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 27 - توم، 483 - بەت). مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت، مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رىقابەت، مونوپول تەشكىلاتلار بىلەن غەيرىي مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت تېخىمۇ ۋەيران قىلىش خاراكتېرىغا ئىگە بولىدۇ، بۇ ھايات - ماماتلىق كۈرەش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەركىن رىقابەت ئىچىدىن ئۆسۈپ چىققان مونوپولىيە رىقابەتنى يوقاتمايدۇ، بەلكى رىقابەتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ ھەم ئۇنىڭ بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شۇڭا بىرمۇنچە تولىمۇ ئۆتكۈر، تولىمۇ كەسكىن زىددىيەتلەر، سۈركىلىشلەر ۋە توقۇنۇشلار كېلىپ چىقىدۇ» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 807 — 808 - بەتلەر).

رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھوكۇمەتسىزلىكى قانۇنىيىتى، ئەركىن كاپىتالىزم دېگەن ماددىلارغا ئارالىشىۋېلىپ، ئەركىن رىقابەت كاپىتالىزم شارائىتىدا كاپىتالىستلار تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت ئۈندۈرۈۋېلىش ئۈچۈن، بىر - بىرى بىلەن كەسكىن رىقابەتلىشىدۇ. تارماقلار ئىچىدىكى رىقابەت ئايرىم كاپىتالىستلارنى نورمىدىن ئارتۇق قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە قىلىدۇ. تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ئوتتۇرىچە پايدىنى شەكىللەندۈرىدۇ. رىقابەت كاپىتالىستلارنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈردە تېخنىكىنى ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقانىدەك: «بۇرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ تېخى 100 يىلغا يەتمىگەن سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقى داۋامىدا يارىتقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىلگىرىكى ھەممە دەۋرلەردە يارىتىلغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىدىنمۇ كۆپ ۋە زور بولىدى» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 439 - بەت). لېكىن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، رىقابەت كاپىتالىزمنىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىرىنىمۇ ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرۈپ، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. ئەركىن رىقابەت يەنە ئەركىن كاپىتالىزمنىڭ مونوپول كاپىتالىزمغا ئۆتۈشىگە شەرت ھازىرلاپ بېردى. چۈنكى، رىقابەت كاپىتالىزمنىڭ توپلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىدىغانلىقى، كاپىتالىزمنىڭ مەركەزلىشىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىگە سەۋەب بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە بارغاندا، مۇقەررەر ھالدا مونوپولىيىنى كېلىپ چىقىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي

تۈرمۇشنىڭ ئاساسى بولۇپ قېلىش بىلەنلا، ئەركىن ریقابەتنىڭ ئورنىنى مونوپولىيە ئالىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن تارتىپ، كاپىتالىزم پەيدىنپەي مونوپولىيە باسقۇچىغا يەنى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا ئۆتتى. مونوپولىيە ئەركىن ریقابەتنىڭ ئورنىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى، لېكىن، ریقابەتنى پەيدا قىلىدىغان ئىقتىسادىي ئاساس يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك يوقىتىلمىغان بولغاچقا، ئۇ ریقابەتنى يوقىتالمىدى.

ئەركىن كاپىتالىزم دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ریقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتى خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ئاساس قىلىدىغان تاۋار ئىگىلىكىدە بولۇپمۇ كاپىتالىستىك تاۋار ئىگىلىكىدە ریقابەت ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان ھۆكۈمەتسىزلىك ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىك. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش جەھەتتىكى پايدىلىق شارائىتنى تالىشىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان ریقابەت مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنى پەيدا قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئەمگەك كۈچلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدا ستىخىيىلىك ھالدا تەقسىم قىلىنىدۇ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كەسكىن ریقابەت ئىچىدە قارىسىغا راۋاجلىنىدۇ، بۇ — كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانى.

ریقابەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى بىر - بىرى بىلەن باغلانغان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى، يەنى تەشكىلسىز، پىلانسىز ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ریقابەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىدا بولۇپمۇ فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىدا، ریقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتى رول ئوينىغاچقا باشلىغان. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «بۇ يەردىكى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولىدۇ. ھەربىر كىشى ئۆزى تاسادىپىي ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ ۋە ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ ئۆز ئالدىغا ئىشلەپ چىقىرىدۇ. ئۆز تاۋارلىرىدىن قانچىلىكى بازارغا چىقىدىغانلىقىنى، زادى قانچىلىك لازىم ئىكەنلىكىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ؛ ئۆز شەخسىي مەھسۇلاتلىرىنىڭ كىشىلەرگە ھەقسىز لازىملىقى - لازىم ئەمەسلىكىنى، ئۇلارنىڭ تەنەرخىنى قايتۇرۇۋالالايدىغان - قايتۇرۇۋالالمايدىغانلىقىنى ياكى سېتىلىدىغان - سېتىلمايدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ» («ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 521 - بەت). ریقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك قانۇنىيىتى بىرخىل يات كۈچ تەرىقىسىدە، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا تېگىلىپ، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشىگە، بەزىلىرىنىڭ باي بولۇشى، بەزىلىرىنىڭ نامراتلىشىپ ۋەيران بولۇشىغا تۈرتكە بولىدۇ. مۇئەييەن شارائىتتا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. لېكىن فېئودالىق جەمئىيەتتە، ناتۇرال ئىگىلىك ھەر ھالدا

يەنىلا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيتتى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى خېلى زور توسالغۇغا ئۇچرايتتى. ئەينى زاماندىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش چەكلىك ئىدى، بازارنىڭ كۆلىمى تار ئىدى، رىقابەت فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ خىلمۇخىل ئاسارىتىگە ئۇچرايتتى. شۇڭا، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتى تېخى تولۇق رول ئويناپ بولالمايتتى.

كېيىن، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلدۇرغا بولۇپمۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەگىرى يۆشۈرۈنۈپ ياتقان تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قانۇنىيەتلىرىمۇ ئۆز وولىنى بارغانسېرى ئاشكارا، بارغانسېرى كۈچلۈك جارى قىلدۇردى. بۇرۇنقى ئاسارەتلەر بوشاپ كەتتى، بۇرۇنقى توسۇقلار بۇزۇپ تاشلاندى، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار كۆندىن-كۈنگە مۇستەقىل، تارقاق تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا ئايلاندى. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى ئىپادىلىنىپ چىقتى. ۋە بارغانسېرى ئاخىرقى چەككە قاراپ ماڭدى» («يۇقىرىقى كىتاب، 523-بەت). كاپىتالىستلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى، سانائەت بىلەن سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى ۋە دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىش-يېڭىلىش مەسىلىسى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە سېتىش شارائىتىدىكى ياخشى-يامان بولۇشىغا، رىقابەتكە باغلىق پۈتۈپ قالىدىغان مەغلۇپ بولغانلار رەھىمسىز halda تازىلاپ چىقىرىلدى، غەلىبە قىلغانلار ھەممىگە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇنىڭ ئۆزى تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىنسانلار جەمئىيىتىگىچە ھەسسىلەپ ئاشقان تەلۈنلۈك بىلەن كۆچۈرۈلگەن ياشاش ئۇچۇن كۈرەش ئىدى. ئىقتىسادىي ساھەدىكى بۇ ياشاش ئۇچۇن بولغان كۈرەشتە، بىر تەرەپتىن، ئايرىم كارخانىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەشكىللەشكى، يەنە بىر تەرەپتىن، پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى — مانا مۇشۇ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر قارىمۇقارشىلىق پەيدا بولدى.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئىجتىمائىي ئەمگەك ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇشقا ۋە ئولاردىن تولۇق پايدىلىنىشقا مۇمكىن بولماي، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر ھالدا ئىسراپ بولىدۇ ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە، بۇنداق بۇزغۇنچىلىق ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. بىر تەرەپتىن، نۇرغۇنلىغان تاۋارلار سېتىلماي، ئامبارلار دۆۋۈلىنىپ تۇرىدۇ ياكى كۆيدۈرۈپ تاشلىنىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مىليونلىغان ئەمگەكچىلەر ئىشسىزلىقتىن نامرات halette ياشايدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، مونوپول كاپىتال ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، لېكىن ئۇ رىقابەتنى يوقاتمايدۇ ھەم يوقاتالمايدۇ، ئەكسىچە، مونوپول تەشكىلاتلار سېتىش بازارلىرىنى، خام ئەشيا چىقىدىغان يەرلەرنى، مەبلەغ سېلىنىدىغان ئورۇنلارنى تارتىۋېلىپ، يۇقىرى پايدىغا ئىگە بولۇش ئۇچۇن، رىقابەتنىڭ تېخىمۇ مىسلىسىز كەسكىن دەرىجىگە يەتكۈزىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلازىكچىلىك ئاساس قىلىنىدىغان سوتسىيالىزم شارائىتىدىلا، خەلق ئىگىلىكى پىلانلىق، نىسبەت بويىچە راۋاجلان-

دۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى قانۇنىيىتىمۇ ئۆز رولىنى يوقىتىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى جەمئىيەت ئۆزلەشتۈرگەن ھامان،..... ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنىڭ ئورنىنى پىلانلىق، ئاڭلىق ئۇيۇشتۇرۇش ئالىدۇ» («يۈھرىدىكى كىتاب، 545 - بەت).

رىقابەت، ئەركىن رىقابەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تەمىنلەش ـ تەلەپ نىسبىتى جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي تاۋار مىقدارى بىلەن جەمئىيەتنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت. ئۇ تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بىلەن ئىستېمالى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ بازاردىكى ئىنكاسىدىن ئىبارەت. تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشى جەمئىيەتتىكى ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارىنىڭ ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «ھەممىگە ئوخشاشلا مەلۇم كى، ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك مىقدارىدىكى ئېھتىياجغا ماس كېلىدىغان مەھسۇلاتقا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك ۋە مۇئەييەن مىقدارىدىكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەمگەكنى سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىجتىمائىي ئەمگەكنى مۇشۇنداق مۇئەييەن نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇئەييەن شەكلى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەرگىزمۇ مۇمكىن ئەمەس، ھالبۇكى ئۇنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنىلا ئۆزگەرتىش مۇمكىن، بۇ ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇملۇق» («ماركس - ئېنگېلس خەت - چەكلىرى»، 1978 - يىل ئۈينۈرچە نەشرى، 47 — 48 - بەتلەر). دېمەك، جەمئىيەت ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدا نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنىشىغا ئىجتىمائىي ئەمگەك مىقدارىنى ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسبىتى بويىچە تەقسىم قىلىپ، مەھسۇلاتلار ئۈستىدىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭپۇڭلاشتۇرغاندىلا، ئاندىن ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

لېكىن كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىجتىمائىي ئەمگەكنىڭ ئوخشاش بولمىغان تارماقلار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىشى رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. كاپىتالىستلار يۆقىرى پايدا قوغلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى قارىغا كېكەيتىدۇ، كەڭ ئەمگەكچى خەلق بولسا، ئۇزلۇكسىز ئېغىرلىشىۋاتقان ئېكسپلاتاتسىيە ئاستىدا نامراتلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياج ھەمىشە تەمىنلەشنىڭ ئۆزۈشىدىن كېيىن قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەت رىقابەتكە ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىكى ھالىتىگە چۈشۈپ قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىماتنى قىممەت قانۇنىيىتى ستىخىيىلىك ھالدا، قارىغىدا تەڭشەپ تۇرغانلىقتىن، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ بىر - بىرىدىن

ئاجراپ قېلىشى مۇقەررەر. كاپىتالىستلار «جەمئىيەتنىڭ نېمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى، قانچىلىك ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىنى ۋە نېمىگە ئېھتىياجلىق ئەمەسلىكىنى پەقەت مەھۇلاتلارنىڭ باھاسىنىڭ چۈشۈشى ۋە ئۆسۈشى ئارقىلىقلا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 21 ـ توم، 215 ـ بەت). بازار باھاسى ـ ئۇلارنىڭ بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنىڭ نىسبىتىنى بىلدۈرگۈچى بارومېتىرى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش يۇلىنى تەڭشەشتىكى ئاساسىي. مەلۇم بىر تاۋارغا بولغان ئېھتىياج قاندۇرۇلمىغاندا، ئۇنىڭ باھاسى ئۆسىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلار شۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىدۇ، ئۇنىڭغا تېخنىكا كۆپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سالىدۇ؛ مەلۇم بىر تاۋار تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئۇنىڭ باھاسى چۈشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلار بۇنداق تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشنى قىسقارتىپ، بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ۋە ئەمگەك كۈچىنى باشقا تارماقلارغا يۆتكەيدۇ. بۇنداق ئۇسۇل بىلەن ھاسىل قىلىنغان ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەمىنلەش ـ تەلەپ نىسبىتىنىڭ ئومۇمەن تەڭپۇڭ بولۇشى بەدىلىگە غايەت زور ئىجتىمائىي ئەمگەك ئىسراپ قىلىنىدۇ. تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتنىڭ بۇزۇلۇشى ئېغىر دەرىجىگە يەتكەندە، كۆپ ھاللاردا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس ئارقىلىق مەجبۇرىي ھالدا، ۋاقتىلىق ھەل قىلىنىدۇ.

قىممەت قانۇنىيىتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياج ئادەتتە كىشىلەرنىڭ ئۆز قولىدىكى پۇلنىڭ چەكلىمىسى ئىچىندە تاۋارغا ۋە مۇلازىمەتقا بولغان ئۇنۇملۇك ئېھتىياجى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، يەنى سېتىۋېلىش كۈچىگە ئىگە ئېھتىياج كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ۋە قۇرۇلمىسىنى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىنىڭ خاراكتېرى، بىر دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى، مىللىي دارامەت بەۋىيىسى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالى، مال باھاسى سەۋىيىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئامىللار بەلگىلەيدۇ.

كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، كەڭ ئەمگەكچى خەلق كاپىتالىستلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراش ئارقىسىدا، ئەمەلىي ئىش ھەققى چۈشۈپ كېتىدۇ، لېكىن ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆزلۈكسىز ئۆرلەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشسىز ئاھالە كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شۇڭا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجى نىسپىي تۆۋەن سەۋىيە بىلەن چەكلىنىدۇ. كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ نىسپىي ھالدا كىچىكلەپ بېرىش يۈزلىنىشى بىلەن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىغۇلارچە كېڭەيتىلىش يۈزلىنىشى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىدۇ. بۇنداق زىددىيەت ئەۋج ئېلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلايدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس، تەمىنلەش ـ تەلەپ نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ساختا سېتىۋېلىش كۈچى ئەمەلىي تۆلەش ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتكەن ئىجتىمائىي سېتىۋېلىش كۈچى. بۇنىڭ ئاساسىدىن خەلق

ئىگىلىكىنىڭ ھەربىيلەشتۈرۈلۈشى، پۇل پاخاللىقى، سودا كرىزىسى ۋە ئىستېمال جەھەتتىكى ئىناۋەتسىلىك قەرزگە ئوخشاشلار كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

كاپىتالىزمدىكى ئىگىلىكنىڭ زىددىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنىڭ دەۋر قىلىش ۋاقتىنى قىسقارتىدۇ، بۇزغۇنچىلىقىنى كۈچەيتىدۇ. بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرى كرىزىسنىڭ پارتلاش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈش ئۈچۈن ياكى كرىزىس پەيدا قىلغان بالايىئاپەتنىن بالدۇرراق قۇتۇلۇش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش ياكى كەڭ كۆلەملىك جاھانەت قۇرۇلۇشلىرىنى سېلىش، ھەربىي خراجەتنى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ باشقا چىقىملىرىنى كېڭەيتىش؛ تۆۋەن ئۆسۈم بىلەن پۇل قەرز بېرىش، باجنى كېمەيتىش — كەچۈرۈم قىلىش ۋە مال زاكاز قىلىش، ياردەم پۇل بېرىشكە ئوخشاش چارىلەر بىلەن خۇسۇسلارنى مەبلەغ سېلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ياكى چوڭ مونوپول كارخانىلارغا دۆلەت بىۋاستە مەبلەغ سېلىش؛ شۇنىڭدەك پۇل پاخاللىقى سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، قەغەز پۇلنى كۆپ تارقىتىشقا ئوخشاش يوللار بىلەن، تۇرمۇش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئىجتىمائىي سېتىۋېلىش كۈچىنى سۈنئىي يول بىلەن رىغبەتلەندۈرۈپ، كېڭەيتىپ، تاۋار بازارلىرىنى ئېچىپ، كۆرۈنۈشتىكى ئاۋاتچىلىقنى پەيدا قىلدۇ. لېكىن، ھۆكۈمەت خراجىتىنى كېڭەيتىش ۋە قەغەز پۇلنى كۆپ تارقىتىش بىلەن سۈنئىي ھالدا كۆپەيتىلگەن بۇنداق سېتىۋېلىش كۈچى ساختا سېتىۋېلىش كۈچى بولىدۇ؛ بۇنداق ساختا سېتىۋېلىش كۈچى بىلەن كېلىپ چىققان بازار ئاۋاتچىلىقى بولسا ساختا ئاۋاتچىلىق بولىدۇ. ئىش يۈزىدە، يۇقىرىدىكى يۈكىنىڭ ھەممىسى ئاخىرقى ھېسابتا كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشىدۇ: بىر تەرەپتىن، باج كۆپەيتىلىدۇ، زايوم تارقىتىلىدۇ، زايومنىڭ دېرى ۋە ئۆسۈمى كۆپەيتىلگەن باجدىن كېلىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى ناھايىتى زور مالىيە قىزىل رەقىمنى تولىدۇرۇش ئۈچۈن، بولۇشچە قەغەز پۇل تارقىتىپ، پۇل پاخاللىقى سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ، بۇنىڭ بىلەن جەمئىي مال باھاسى ئۆرلەيدۇ، ئىشچىلارنىڭ ئەمەلىي كىرىمى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمەلىي سېتىۋېلىش كۈچى تۆۋەنلەيدۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى يامانلىشىدۇ.

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ ئۆرلەش باسقۇچىدا، سودا ھايانكەشلىكى ۋە قەرز بېرىش ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىمۇ ساختا سېتىۋېلىش كۈچىنى پەيدا قىلىدۇ. تاۋارلار مۇئامىلە ساھەسىدە كۆپلەپ بېسىلىپ قالغان تەقدىردىمۇ، سودا ھايانكەشلىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنىڭ قارىسىغا كېڭەيتىلىشىنى رىغبەتلەندۈرىدۇ. بۇنداق ھاسىل بولغان ساختا سېتىۋېلىش كۈچى جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي سېتىۋېلىش كۈچىنى يېيىپ قالىدۇ. تاۋار بىلەن تەمىنلەش تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەندىمۇ، فۇنكسىيىلىك كاپىتالىستلار ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىناۋەتلىك قەرز مۇناسىۋىتى ۋە بانكا ئامانەت قەرزى ئارقىلىق، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار مۇئامىلىسىنى قارىسىغا كېڭەيتىۋېرىدۇ. بۇنداق پەيدا بولغان ساختا سېتىۋېلىش كۈچى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىشنىڭ بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشىدەك ئەھۋالنى يېيىپ قويىدۇ. قىسقىسى، بۇ ساختا سېتىۋېلىش كۈچى ۋە ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان

ساختا ئاۋاتچىلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى تۆۋەنلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجدىن تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئاشۇرۇۋېتىدۇ، شۇنىڭ ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىر مەملىكەتلەردە سىياسىي ـ ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا، شۇنداقلا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشىغا ئەگىشىپ، ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر «ئوشۇق» تاۋارلارنى سېتىش ئۈچۈن، ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، سېتىش يولىنى سۈنئىي يوسۇندا كېڭەيتتى. ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلى نېسىگە سېتىش ياكى مۇددەتكە بۆلۈپ پۇل تۆلىتىش ئۇسۇلى بىلەن، ئىشچىلارغا كىچىك ماشىنا، مۇزلاتقۇ، تېلېۋىزور، ئۆي جاھازىسىغا ئوخشاش چىدامليق ئىستېمال بۇيۇملىرىنى نېسىگە سېتىش بولدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ، مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەكچى خەلقتە قاراتقان قەرز قوللۇقى ۋە جازانە ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتىشىدىكى بىر خىل ئۇسۇلدىن باشقا نەرسە ئەمەس. كەڭ ئەمگەكچى خەلقتە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ، ئەمەلىي سېتىۋېلىش كۈچىنى ئۆستۈرگەنلىك ئەمەس، بەلكى سېتىۋېلىش كۈچىنى ئالدىن چىقىم قىلغانلىق، «ئەتىلىكىنى بۈگۈن يەپ بولغانلىق» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشچىلار ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ دىرى ۋە ئۆسۈمىنى ئۈزاق ۋاقىت، ئايمۇ ئاي، يىلمۇ يىل تۆلەپ، مونوپول كاپىتالنىڭ ئېغىر ئۆسۈم ئارقىلىق شىلىۋېلىشىغا ئۇچراش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە باشقۇرۇش خىراجىتى، سۇغۇرتا خىراجىتىگە ئوخشاش خىراجەتلەرنىمۇ تۆلەيدۇ، توختام بويىچە ۋاقتىدا پۇل تاپشۇرۇلمىسا، نېسىگە ئېلىنغان ئىستېمال بۇيۇملىرى مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ئىلگىرى تۆلىگەن قەرزنىڭ دىرى ۋە ئۆسۈملىرىمۇ بىكارغا كېتىدۇ. ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ جىددىي كۆپىيىشى كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ساختا سېتىۋېلىش كۈچىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بىر ئەينەك. ساختا سېتىۋېلىش كۈچى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىسىغا كېڭەيتىلىشى بىلەن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئەمەلىي سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مۇقەررەر ھالدا يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنى كۈچەيتىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس، تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياج دېگەن مانادىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ دەۋرىيلىكى. كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى بىر قېتىملىق كرىزىس باشلانغاندىن تارتىپ يەنە بىر قېتىملىق كرىزىس باشلانغىچە بولغان ئارىلىقتا دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان باسقۇچلۇقلۇق، بۇ كونكرېت ھالدا: كرىزىس ـــ تۇرغۇنلۇق ـــ ئەسلىگە كېلىش ـــ ئۆرلەش ـــ كرىزىس ..... مانا مۇشۇنداق دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان جەريان.

ئېنگېلس كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسنى تەھلىل قىلغاندا مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنى كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش

شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بەلگىلىگەن. كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى مۇقەررەر ھالدا ئايرىم كارخانىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەشكىللىكىلىكى بىلەن پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چەكسىز كېڭىيىش يۈزلىنىشى بىلەن ئاممىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. بۇنىڭ ئارقىسىدا، «بازارنىڭ كېڭىيىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشىگە يېتىشەلمەيدۇ. توقۇنۇش مۇقەررەر بولۇپ قالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىنى بىتچىت قىلماي تۇرۇپ، زىددىيەتنى ھەل قىلالمايدىغان بولغاچقا، ئۇ دەۋرىي خاراكتېرلىك بولۇپ قالىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش يېڭى «يامان ئايلانما» نى تۇغدۇرىدۇ.» (ئېنگېلس. «دىيۇرىنگغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 529 - بەت)

1825 - يىلى ئەنگلىيىدە، يۈز بەرگەن تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىستىن بۇيان، ئەنگلىيىدە، ئامېرىكىدا ۋە باشقا ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، ئومۇمەن، ھەر سەككىز يىلدىن 12 يىلغىچە بولغان ۋاقىت ئىچىدە بىر قېتىم ئىقتىسادىي كرىزىس بولۇپ تۇردى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، 1836 - يىلى، 1847 - يىلى، 1857 - يىلى، 1866 - يىلى، 1873 - يىلى، 1882 - يىلى، 1890 - يىلى، 1900 - يىلى، 1907 - يىلى، 1920 - يىلى، 1929 - يىلى، 1937 - يىلى ئىقتىسادىي كرىزىس بولدى.

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىك ۋاقتى ئومۇمەن كرىزىس، تۇرغۇنلۇق، ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۆرلەشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ باسقۇچلار بىر - بىرىگە باغلانغان، ھەر بىر باسقۇچ ئالدىنقى باسقۇچتىن يېتىلىپ چىقىدۇ، شۇنداقلا كېيىنكى باسقۇچ ئۈچۈن شەرت ھازىرلايدۇ. كرىزىس دەۋرىيلىكنىڭ ئاساسىي باسقۇچى، ئالدىنقى دەۋرىيلىكنىڭ ئاخىرى، شۇنداقلا يېڭى دەۋرىيلىكنىڭ بېشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كرىزىس باسقۇچىنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش تۆۋەنلەيدۇ، بازار كەينىگە تېپىدۇ، كارخانىلار تاقىلىدۇ، ئىشسىز ئىشچىلارنىڭ سانى كۆپلەپ ئاشىدۇ ۋەھاكازالار. بۇلاردىن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۆۋەنلىشى ئەڭ ئاساسلىق ئالامەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كرىزىس بىر مەزگىل داۋام قىلغاندىن كېيىن، تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئىجتىمائىي سېتىۋېلىش كۈچىدىن ئېشىپ كېتىدىغان ئەھۋال سەل ئوڭشىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كرىزىس باسقۇچى ئاخىرلىشىپ تۇرغۇنلۇق باسقۇچى باشلىنىدۇ. بۇ باسقۇچنىڭ كۆرۈنەرلىك بەلگىسى شۇكى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمدى پەسەيمەيدۇ، لېكىن ئېغىر ھالدىكى تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ، بازار ئەھۋالىدا كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىش بولمايدۇ، ئىشسىزلارنىڭ سانى يەنىلا كۆپ بولىدۇ، ۋەھاكازالار. كاپىتالىستلار قىيىن ھالەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئوشۇق تاۋارلارنى ئەرزان باھادا سېتىش ياكى كۆيدۈرۈشتىن باشقا، كۈچىنىڭ بارىچە تەننەرخىنى چۈشۈرۈپ، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىش، ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بىر تامال قىلىپ تېخنىكىنى ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشكە تىرىشىدۇ،

شۇنداقلا تۇراقلىق كاپيتالنى يېڭىلاشقا كىرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىگە كېلىش باسقۇچى ئۇچۇن شەرت هازىرلىنىدۇ.

ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كېلىدۇ، تۇراقلىق كاپيتالنى كەڭ كۆلەمدە يېڭىلاش ئىشى باشلىنىدۇ، بازار ئاستا - ئاستا جانلىنىدۇ، ئىشسىزلارنىڭ نىسبىتى تۆۋەنلەيدۇ، پايدا نىسبىتى ئۆسىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي هالدا كرىزىستىن ئىلگىرىكى سەۋىيىگە كېلىدۇ. ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كرىزىستىن ئىلگىرىكى ئەڭ يۇقىرى نۇقتىغا يەتكەنىدە، ئەسلىگە كېلىش باسقۇچى ئاخىرلىشىپ، ئۆرلەش باسقۇچى باشلىنىدۇ.

ئۆرلەش باسقۇچىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئىشلەپچىقىرىش تېز راۋاجلىنىپ، كرىزىستىن ئىلگىرىكى ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، ئىشسىزلارنىڭ سانى ئازىيىدۇ، سودا هايانكەشلىكى ئەۋج ئالىدۇ، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرى كېڭىيىدۇ، پايدا جىددىي كۆپىيىدۇ ۋەهاكازالار. ئۆرلەش باسقۇچى تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەنده يەنە يېڭى ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلايدۇ.

كاپيتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ ماددىي ئاساسى تۇراقلىق كاپيتالنىڭ يېڭىلىنىشىدۇر. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كارخانىلارنىڭ ئۈسكۈنىلىرىنى مۇددەتتىن بۇرۇن، تېخىمۇ كەڭ ئىجتىمائىي كۆلەمدە يېڭىلاشقا مەجبۇر قىلىدىغىنى، ئاساسەن، بالايىئاپەت، كرىزىستۇر» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 24 - توم، 191 - بەت). «گەرچە كاپيتالنىڭ سېلىنغان ۋاقتى تولمۇ ئوخشاش بولمىسىمۇ ۋە بەردەك بولمىسىمۇ، لېكىن كرىزىس هامان كەڭ كۆلەمده يېڭى مەبلەغ سېلىشنىڭ باشلىنىشى ئۇقتىسى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، پۈتكۈل جەمئىيەتتىن كۆزەتكەنده، كرىزىس ئۆز نۆۋىتىده كېيىنكى ئوبوروت دەۋرىيلىكىنىڭ ئازدۇر - كۆپتۇر يېڭى ماددىي ئاساسى بولىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 207 - بەت). كرىزىستىن كېيىن، بولۇپمۇ ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدا، تۇراقلىق كاپيتالنىڭ كەڭ كۆلەمده يېڭىلىنىشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان يېڭى ئېهتىياج كېلىپ چىقىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان تارماقلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان تارماقلارنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغانلارنىڭ سانى كۆپىيىدۇ، بۇ ئۆز نۆۋىتىده ئىستېمال ۋاستىلىرىگە بولغان ئېهتىياجنى مۇناسىپ هالدا كېڭەيتىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان تارماقلارمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، تۇراقلىق كاپيتالنىڭ يېڭىلىنىشى پۈتكۈل كاپيتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، كاپيتالىستىك ئىگىلىكنى تۇرغۇنلۇقتىن ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۆرلەش باسقۇچىغا ئۆتكۈزىدۇ. ئەمما ئۇ ئەينى ۋاقىتتا كېيىنكى قېتىملىق كرىزىسنىڭ يېتىپ كېلىشى ئۇچۇن ماددىي ئاساس هازىرلايدۇ. چۇنكى تۇراقلىق كاپيتالنىڭ كەڭ كۆلەمده يېڭىلىنىشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىسىغا كېڭەيتىلىشى بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېهتىياجنىڭ نىسپىي هالدا تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ يېڭىباشتىن كەسكىنلىشىشىگە

سەۋەب بولىدۇ. ئىلگىرىكىدەك قارىغاندا، ھازىر كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېڭىلىنىشىنىڭ دەۋرىيلىك ۋاقتى كۆپ قىسقاردى، بۇ، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ قىسقىرىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى.

كاپىتالنىڭ تەرەققىي قىلىپ مونوپولىيە باسقۇچىغا يەتكەنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئارقىسىدا، دۆلەت مونوپول كاپىتالنىڭ زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانىدىن كېيىن، كاپىتالىزمنىڭ تۇرلۇك زىددىيەتلىرىنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى ۋە مونوپول كاپىتالنىڭ دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي ئىشلارغا ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ دەۋرىيلىك ھەرىكىتى كاشىلىغا ئۇچرىدى، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكىدە بەزى ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولدى، بەزى يېڭى خۇسۇسىيەتلەر كېلىپ چىقتى:

(1) كرىزىس كۆپىيىپ، كرىزىسنىڭ دەۋر قىلىش ۋاقتى قىسقاردى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، كرىزىسنىڭ دەۋر قىلىشى ئومۇمەن ھەر 10 يىلدا ياكى سەككىز يىلدا بىر قېتىم بولاتتى؛ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كرىزىسنىڭ دەۋر قىلىشى روشەن ھالدا قىسقاردى.

(2) ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس پۈل پاخالىقى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى دەۋرىيلىك ئىچىدە، كرىزىس باسقۇچى بىلەن تۇرغۇنلۇق باسقۇچىدا ئومۇمەن مۇئامىلىدىكى پۇل ئازىيىپ كېتىش، پۇل قەرز ئېلىش تەس بولۇپ قېلىش ۋە پۇل قىتس بولۇپ كېتىش، مال باھاسى بەك چۈشۈپ كېتىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلەتتى. لېكىن 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ پۇلنى پاخالىلاشتۇرۇش، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرىنى كېڭەيتىشكە ئوخشاش دۆلەت مونوپول كاپىتالىزملىق بىر قاتار «كرىزىسقا قارشى» تەدبىرلەرنى كۆرۈشى ئارقىسىدا، كرىزىس ۋە تۇرغۇنلۇق باسقۇچىدىمۇ (ئۆرلەش ۋە ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىنى دېمەيلا قويايلى)، پۈل پاخالىقى داۋاملىق ئەۋج ئېلىپ تۇردى، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى يەنىلا ئۆرلەپ تۇردى.

ئۇرۇشتىن كېيىن 1973 - يىلغىچە بولغان ئالدىنقى بىرنەچچە قېتىملىق كرىزىس ئىچىدە، 1957 — 1958 - يىللىرى بولغان كرىزىس بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ھەممىسىدە بىرلا ۋاقىتتا بولغاندىن باشقا، قالغان كرىزىسلار بىرلا ۋاقىتتا بولۇپ باقمىدى، يەنى ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە كرىزىس پەيدا بولۇش ۋاقتى تەكشى بولمىدى، بۇنى ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيادىكى كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكى بەلگىلىدى. بۇنداق تەكشىسىزلىك گەرچە كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭقۇرلاشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكى بىر ۋاقىتتا بولمىغاچقا، بەزى مەملىكەتلەر كرىزىس باسقۇچىغا كىرگەن بولسا، باشقا مەملىكەتلەر ئەسلىگە كېلىش ياكى ئۆرلەش باسقۇچىدا تۇردى، شۇنىڭ بىلەن، كېيىنكى خىلدىكى مەملىكەتلەر ئالدىنقى خىلدىكى مەملىكەتلەردىن بىر قىسىم ئوشۇق تاۋارلارنى قوبۇل قىلدى، ئالدىنقى خىلدىكى مەملىكەتلەرمۇ بىر قەدەر ئاسانلا كرىزىسنى چەتكە ئارتتى، شۇنداق قىلىپ بۇ مەملىكەتلەردىكى كرىزىسنىڭ

ئەخمر ئاقرۇتنى مەلۇم دەرىجىدە يېنىكلىدى، 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئەھۋال ئۆزگەردى. 1973 — 1975 - يىللىرىدىكى كرىزىس ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىزم دۇنياسىدا بولۇپمۇ ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىرلا ۋاقىتتا كرىزىس ئىچىدە قالدى، كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ بىر ۋاقىتتا بولماسلىقىدىن بىر ۋاقىتتا بولىدىغان ئەھۋالغا كەلدى، بۇنداق بولغان كرىزىسنى بىر - بىرىگە ئارتىش تېخىمۇ قىيىنلاشتى، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ كرىزىستىن قۇتۇلۇشى تېخىمۇ قىيىنلاشتى.

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيلىك زىددىيەتنىڭ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. خۇددى ئېنگېلس ئېيتقاندەك: «بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۆزىنىڭ بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى داۋاملىق يۈگەنلەشكە قادىر ئەمەس ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزى كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان كۈچ - قۇۋۋىتى ئارقىلىق، بۇنداق زىددىيەتنى تۈگىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆزىنى كاپىتال سۈپىتىدىكى خۇسۇسىيەتتىن قۇتۇلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سۈپىتىدىكى خاراكتېرىنى ئىش يۈزىدە ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.» (ئېنگېلس. «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 532 — 533 - بەتلەر) كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ساقايماس كېسىلى ئىكەنلىكىنى، ئىقتىسادىي كرىزىسنى يوقىتىش ئۈچۈن كاپىتالىستىك تۈزۈمنى يوقىتىش لازىملىقىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس، تۈرغۇنلۇق، ئەسلىگە كېلىش، ئۆرلەش، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ يېگىلىنىشى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىقتىسادىي كرىزىس «ئىقتىسادىي ئالاقزادىلىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدا دەۋرىيلىك يۈز بېرىدىغان ئەھۋالنى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي چۈرۈك قالايمىقانچىلىق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى بۇنداق ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئاساسىي بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «كرىزىس دېگەن نېمە؟ كرىزىس دېمەك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلار ئەمەلدە كۆرۈلمەسلىك، خېرىدار تاپالماسلىق دېمەكتۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 135 — 136 - بەتلەر) كرىزىس يېتىپ كەلگەندە، نۇرغۇنلىغان تاۋارلارنىڭ چىقىش يولى تاپالماسلىقى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش جەدۋىلى تۈردە قىسقارتىلىدۇ، نۇرغۇنلىغان زاۋۇتلار ۋە سودا دۇكانلىرى تاقىلىدۇ، ئىشسىز ئىشچىلارنىڭ سانى جەدۋىلى كۆپىيىدۇ. كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ تۈرلۈك پاي چەكلىرىنىڭ بازار باھاسى جەدۋىلى تۈردە چۈشىدۇ، ئۆسۈم نىسبىتى بولسا جەدۋىلى ھالدا ئۆرلەيدۇ. بەزى كاپىتالىستلار «ئوشۇق» تاۋارلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ھەتتا سوتلەرنى دېگىزغا تۆكۈۋېتىش، تۇخۇم بىلەن چوشقا بېقىش، ياكى يۇنى ئېتىزدا ئاغدۇرۇپ ئوغۇت قىلىشقا ئوخشاش تاۋارلارنى كۆزدىن يوقىتىشتەكى

بىمەنە ئۇسۇللارنى قوللىنىدۇ. پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئىنتايىن ئالاقىزادىلىك ۋە مالىماتاكچىلىق ئىچىگە چۈشۈپ قالىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىستا ئاشكارا بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى مۇتلەق ئوشۇقچىلىق ئەمەس، بەلكى نىسپىي ئوشۇقچىلىق. تۇرمۇش ۋاستىلىرى جەھەتتىن ئېيتساق، ھازىرقى ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىنى بايقاش قىلىش، ئۇلارنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش جەھەتتىكى ئاساسىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى يەنە كۆپ ئەمەس، بەلكى تېخى بەك ئازلىق قىلىدۇ؛ لېكىن ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئەگىشىپ ئېھتىياجغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ ھەققەتەن بەك كۆپ ئىشلەپ چىقىرىلغان. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىن ئېيتساق، ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەرنى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، زاۋۇت، كان كارخانىلىرىنى يەنە كۆپلەپ قۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ، شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بەك كۆپ ئەمەس، بەك ئازلىق قىلىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى مۇئەييەن پايدا نىسبىتى بويىچە ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى ۋاستە ئورنىدا رول ئوينايدىغان قىلىشتا، ئۇ ھەقىقەتەن بەك كۆپ ئىشلەپ چىقىرىلغان. قىسقىسى، «بايلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى بەك كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكى» ئۈچۈن، «بايلىقنىڭ دەۋرىلىك ئىشلەپچىقىرىلىشى بەك كۆپ بولۇپ كەتتى» (ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى، 25 - توم، 287 - بەت).

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسپىي ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە خاس ھادىسە. كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەردىمۇ، ئۇرۇش، قەھەتچىلىك ياكى ۋاباغا ئوخشاش سەۋەبلەر بىلەن، ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئىنتايىن زور ئالاقىزادىلىك ۋە مالىماتاكچىلىق ئىچىدە قېلىپ، ئىقتىسادىي كرىزىس كېلىپ چىققانىدى. لېكىن ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ئېغىر ھالدا يېتىشمەسلىك كرىزىسى ئىدى. بۇ ئىككىسى تۈپتىن ئوخشىمايدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئېھتىمالى ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىلا مەۋجۇت ئىدى. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا پۇل پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى بىۋاستە ئالماشتۇرۇش پۇلنى ۋاستىچى قىلغان ئالماشتۇرۇشقا ئايلانىدى، ئېلىش بىلەن سېتىش زامان ۋە ماكان جەھەتتە بىر - بىرىدىن مۇستەقىل تۈرىدىغان ئىككى ھەرىكەت ئايرىلدى. تاۋار ئىگىسى تاۋارنى سېتىپ پۇلغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا دەرھال بىر نەرسە ئالمىسا، ياكى سېتىشنىلا بىلىپ، ئېلىشنى بىلمىسە، باشقا كىشىلەرنىڭ تاۋىرى سېتىلماي قېلىشتەك ئەھۋال كېلىپ چىقاتتى. بۇنىڭ ئۆزى كرىزىسنىڭ ئېھتىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن، تاۋارنى نەسىگە ئېلىش، نەسىگە سېتىش، ئوسۇلىمۇ كېلىپ چىقتى، پۇل تۆلەم ۋاستىسى بولۇش رولىنى ئوينىدى، بۇنىڭ ئارقىسىدا تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا مۇرەككەپ بولغان قەرزدارلىق - ھەقدارلىق مۇناسىۋىتى كېلىپ چىقتى، بۇنداق مۇناسىۋەتتە، ئەگەر بەزىلەر گەدىنىدىكى پۇلنى ۋاقتىدا قايتۇرالمىسا، زەنجىرسىمان تەسىر پەيدا بولۇپ، بىر قاتار ئىناۋەتلىك قەرز مۇناسىۋەتلىرى بۇزۇلاتتى،

بۇ ھال كرىزىسنىڭ ئېھتىمالىنى كېڭەيتىۋېتەتتى. لېكىن، كاپىتالىزىمدىن ئىلگىرىكى جەمئىيەتلەرنىڭ ئىقتىسادىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆچلىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى تەرەققىي تاپمىغان، بازارنىڭ سىغىمى ناھايىتى كىچىك، ئالماشتۇرۇش تار دائىرە بىلەن چەكلەنگەن، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ مۇناسىۋىتى بىرقەدەر مۇقىم ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا، ئىلىش بىلەن سېتىش بىر - بىرىدىن ئاجراپ كېتىدىغان ئەھۋال ۋە تۆلەش قىيىنچىلىقى پەيدا بولسا، پۈتكۈل جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى كېلىپ چىقمايتتى.

پەقەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆگىلىگەندىن كېيىنلا، كرىزىس ئېھتىمالى رېئاللىققا ئايلاندى. ئەنگلىيىدە 1825 - يىلى تۇنجى ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بەرگەندىن بۇيان، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئالاھىدە زامانىۋىلىك ھېسابىغا ئىگە ھەر ئون يىلدا ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىيلىك ھالدا پارتلاپ تۇردى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇيان، كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدا سودا ئالاقىسى كۆپەيگەنلىكى، ئىقتىسادىي باغلىنىش قويۇقلاشقانلىقى ئۈچۈن، بىر مەملىكەتتە يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي كرىزىس كۆپ ھاللاردا باشقا مەملىكەتلەرگىمۇ تېزلا تەسىر قىلىپ، دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس كېلىپ چىقىدىغان بولدى. 1847 — 1848 - يىللىرىدىكى كرىزىس تۇنجى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس بولدى. 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس يالغۇز بارلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرگە تەسىر كۆرسەتكەن دۇنياۋى خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىس بولدى.

ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ تۈپ سەۋەبى كاپىتالىستىك تاۋارئومىنىڭ ئۆزىدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خوسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتە. كاپىتالىزىمنىڭ بۇ نېگىزلىك زىددىيىتى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولىدىغان تۆۋەندىكى ئىككى خىل زىددىيەت بولۇپ كونكرېت ئىپادىلىنىدۇ:

(1) ئۇ «ئايرىم زاۋۇتلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەشكىللىكلىكى بىلەن پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىز لىك ھالىتى ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق» (ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 525 - بەت) بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئىجتىمائىيلاشقان يېرىم ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، ھەر قايسى كارخانىلار، تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشتىن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ھاسىل بولىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن جەمئىيەت تەرىپىدىن بىر تۇتاش باشقۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بىراق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتالىستلار خوسۇسىي ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى خوسۇسىيلار ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغانلىقى پۈتۈن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باغلىنىشىنى بۆلۈپ تاشلاپ، ھەر قايسى كارخانىلارنىڭ نېمە

ئىشلەپچىقىرىشىڭە قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىر كارخانىدا كاپىتالىست ياكى كاپىتالىستلار گۇرۇھى بەلگىلەيدىغان قىلىپ قويىدى. ئايرىم كارخانىلاردىن ئىبارەت قارىغاندا، ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق، تەشكىللىك بولىدۇ. پۈتۈن جەمئىيەتتىن ئىبارەت قارىغاندا بولسا ئۇ ھۆكۈمەتسىز ھالەتتە بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال جەمئىيەتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى بۇزىدۇ، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئېھتىياجنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتىنى بۇزىدۇ، نىسبەت مۇناسىۋىتىنىڭ بۇنداق بۇزۇلۇشى بەزىدە سۈنئىي ھالدا يېپىپ قويۇلىدۇ. بەزىدە بولسا ئىنتايىن ئۆتكۈر شەكىلدە ئاشكارا بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

(2) ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنە «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە ئۆسۈشى بىلەن مىليونلىغان ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسپىي ھالدا كىچىكلىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 12 - توم، 214 - بەت) بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. كاپىتالىستلارنىڭ يۇقىرى پايدا قوغلىشىشى، بىر تەرەپتىن، ئۇلارنى تېخنىكىنى ياخشىلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنى ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش چەكسىز تۇردە كېڭىيىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بولسا، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى نىسپىي ھالدا كىچىكلەيدۇ.

بۇ زىددىيەت ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى بىۋاستە سەۋەب بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھەممە ھەقىقىي كرىزىسلارنىڭ ئەڭ تۈپ سەۋەبى ھامان ئاممىنىڭ نامراتلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىستېمالىنىڭ چەكلىكلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بولسا بۇنداق ئەھۋال بىلەن ھېسابلاشماي، گويا پەقەت جەمئىيەتنىڭ مۇتلەق ئىستېمال ئىقتىدارىلا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ چېكى بولىدىغاندەك، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 548 - بەت)

كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى مونوپول كاپىتال ۋە ئۇ تىزگىنلەپ تۇرغان دۆلەت ھاكىمىيىتى 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، كېينىچىلىكىنى يېتەكچى قىلىپ ئاتالمىش «كرىزىسقا قارشى» تەدبىرلەرنى كۆرمەكچى بولدى. بۇنداق «كرىزىسقا قارشى» تەدبىرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئىستېمال بۇيۇملىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان تەلەپنى تۈرلۈك يوللار بىلەن قوزغاپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى كرىزىستىن قۇتۇلدۇرۇش ھەمدە يېڭى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئالدىنى ئېلىش ياكى ئۇنىڭ جىددىيلىك دەرىجىسىنى يېنىكلىتىشتىن ئىبارەت. بۇنداق كونكرېت تەدبىر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەرنى ئۆچ خىلغا بۆلۈنىدۇ:

(1) خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش ياكى كۆلەمى غايەت زور بولغان جامائەت قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، كەڭ كۆلەملىك ھۆكۈمەت چىقىمى ھېسابىغا ئىشقا

ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ۋە بازارنى كېڭەيتىش؛ (2) ئۆسۈم نىسبىتىنى چۈشۈرۈش، باجنى كېمەيتىش، ئامورتىزاتسىيىنى تېزلىتىش ۋە يارىدەم پۇل بېرىش يوللىرى بىلەن، كاپىتالىستلارنىڭ «مەبلەغ سېلىش ھەۋىسى»نى قوزغاپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئېھتىياجنى كېڭەيتىش؛ (3) مۇددەتكە ئايرىپ پۇل تۆلەشنى شەكىل قىلىغان ئىستېمال ئىناۋەتلىك پۇل قەرز ئىشلىرىنى كېڭەيتىش، ئىشسىزلارغا قۇتقۇزۇش پۇلى بېرىش ۋە تۈرلۈك ئىجتىمائىي پاراۋانلىق تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجىنى ئاشۇرۇش. ئامېرىكىنىڭ روزۋېلت ھۆكۈمىتى 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بۇ «كرىزىسقا قارشى» تەدبىرلەرنى ھەممىدىن ئاۋۋال يولغا قويدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە بولغان ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ دەرىجىسى گەرچە 1929—1933- يىللاردىكى كرىزىستىن يېنىك بولغان، ھەر قېتىمقى كرىزىسنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى بىر قەدەر قىسقا بولغان بولسىمۇ، لېكىن كرىزىسنىڭ ھۇجۇمى تېخىمۇ ئۈستى - ئۈستىلەپ بولدى، 40 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئومۇمەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆت قېتىمدىن ئارتۇق ئىقتىسادىي كرىزىس بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كرىزىس مەزگىلىدە مال باھاسى چۈشۈش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە داۋاملىق ئۆرلىدى. كرىزىس بىلەن پۇل پاخالىلىقى بىرلا ۋاقىتتا بولدى. پۇل پاخالىلىقىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش رولى بارغانسېرى ئازايدى. ئاخىردا ئىقتىسادىي تۇرغۇنلۇق بىلەن پۇل پاخالىلىقى بىرلەشكەن ۋەزىيەت يەنى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئېيتىپ يۈرگەن «تۇرغۇنلۇق - پۇل پاخالىلىقى» بىۋاسىتە تارتىۋالغانلىق بولىدۇ؛ قەغەز پۇلنى كۆپ تارقىتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان پۇل پاخالىلىقى مۇقەررەر ھالدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمەلىي كىرىمىنى تۆۋەنلىتىدۇ؛ زايىم تارقىتىش ئەمەلىيەتتە، شەكلى ئۆزگەرگەن پۇل پاخالىلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مۇقەررەر ھالدا ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنى يەنىمۇ كېچىكتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىسىغا كېڭەيتىلىشى بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسپىي ھالدا كېچىكلىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچىيىدۇ، يېڭى كرىزىسنىڭ پارتلىشى تېزلىشىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە بولغان ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ دەرىجىسى گەرچە 1929—1933- يىللاردىكى كرىزىستىن يېنىك بولغان، ھەر قېتىمقى كرىزىسنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى بىر قەدەر قىسقا بولغان بولسىمۇ، لېكىن كرىزىسنىڭ ھۇجۇمى تېخىمۇ ئۈستى - ئۈستىلەپ بولدى، 40 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە، ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئومۇمەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆت قېتىمدىن ئارتۇق ئىقتىسادىي كرىزىس بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كرىزىس مەزگىلىدە مال باھاسى چۈشۈش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە داۋاملىق ئۆرلىدى. كرىزىس بىلەن پۇل پاخالىلىقى بىرلا ۋاقىتتا بولدى. پۇل پاخالىلىقىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش رولى بارغانسېرى ئازايدى. ئاخىردا ئىقتىسادىي تۇرغۇنلۇق بىلەن پۇل پاخالىلىقى بىرلەشكەن ۋەزىيەت يەنى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئېيتىپ يۈرگەن «تۇرغۇنلۇق - پۇل پاخالىلىقى»

كېلىپ چىقىتى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر ئىگىلىكىنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى بىر قەدەر تېز بولغان «ئالتۇن دەۋرى»نى بېسىپ ئۆتتى، بۇ، ئاساسەن، ئاتوم ئېنېرگىيىسى تېخنىكىسى ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى مەركەز قىلغان يېڭى تېخنىكا ئىنقىلابىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاپتوماتلاشتۇرۇلىشىدەك چوڭ تەرەققىياتىنى ئېلىپ كەلگەنلىكى، تۇراقلىق كاپىتالنىڭ كەڭ كۆلەمدە يېڭىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. دۆلەت مونوپول كاپىتالزمىنىڭ «كرىزىسقا قارشى» تەدبىرلىرى جۈملىدىن پۇل پاخاللىقى سىياسىتى كرىزىسنىڭ پارتلىشىنى توسۇش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كەلدى.

كاپىتالزمنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسى دەۋرىيلىك هالدا پارتلاپ تۇرىدۇ. بىر قېتىملىق كرىزىس باشلانغاندىن تارتىپ يەنەبىر قېتىملىق كرىزىس باشلانغىچە بولغان ئارىلىقتا دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان باسقۇچلۇق كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى دەپ ئاتىلىدۇ. ھەربىر دەۋر قىلىش كرىزىس، تۇرغۇنلۇق، ئەسلىگە كېلىش، ئۆرلەشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كرىزىس بۇنىڭدىكى ئاساسىي باسقۇچ، ئالدىنقى دەۋر قىلىشنىڭ ئاخىرى، كېيىنكى دەۋر قىلىشنىڭ بېشى بولىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ غايەت زور دەرىجىدە ۋەيران بولۇشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدا ئانتاگونىيلىك زىددىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ۋە كۈندىن ـ كۈنگە كۆپەيىشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە بارغانسېرى ئۇيغۇن كەلمەي قېلىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كرىزىس كاپىتالزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى ئىچىدىن پەيدا بولىدۇ. مونوپول كاپىتالنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا ئىقتىسادىي كرىزىسنى يەڭگاتماقچى بولۇشى بەھۇدە ئاۋارىچىلىق بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنى يوقىتىش ئۈچۈن، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى يوقىتىش شەرت.

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى، ساناەت كرىزىسى، پۈزائىگىلىك كرىزىسى، پۇل ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسىدىكەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتال ئوشۇقچىلىقى پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ كېتىش يېكى پايدا نىسبىتى تۆۋەنرەك بولۇش ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان ئارتۇق كاپىتال. مۇبادا كاپىتالىستلار مۇشۇنداق ئاتالمىش «ئوشۇق» كاپىتالنى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئىشلىتىدىغان بولسا، كاپىتال «ئوشۇقچىلىقى» دېگەن نەرسە مەۋجۇت بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن بۇنداق بولغاندا، كاپىتالزم كاپىتالىزم بولماي قالىدۇ، چۈنكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى خەلقنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئەمەس، پەقەت قوشۇمچە قىممەت قوغلىشىش، پايدا قوغلىشىشتىنلا ئىبارەت. شۇڭا، «كاپىتال ئوشۇقچىلىقى» دېگەن سۆز پەقەت پايدا نىسبىتىگە قارىتالا ئېيتىلغان سۆز. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كاپىتال ئوشۇقچىلىقى دېگەن سۆز، ماھىيەتتە، ھامان پايدا نىسبىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى قوشۇلغان پايدا مىقدارى بىلەن تولۇقلىنالمايدىغان كاپىتال ـــ يېڭى

پەيدا بولغان كاپىتال بىلەن ھامان شۇنداق بولىدۇ ــ نېمە ئۈشۈقچىلىقنى، ياكى ئۆزى مۇستەقىل ھەرىكەت قىلالمايدىغان، يىرىك سانائەت تارماقلىرىدىكى قوماندانلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئىدارە قىلىشىغا ئىناۋەتلىك قەرز شەكلى بىلەن تاپشۇرۇلىدىغان كاپىتالنىڭ ئۈشۈقچىلىقنى كۆرسىتىدۇ.» («ماركس ــ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ــ تۇم، 279 ــ 280 ــ بەتلەر) بۇ يەردە ئېيتىلغان كېيىنكى ئەھۋال، يەنى «ئۆزى مۇستەقىل ھەرىكەت قىلالمايدىغان» كاپىتالنىڭ ئۈشۈقچىلىقىمۇ كاپىتالىستلار ئىگىلەپ تۇرغان ئومۇمىي «كاپىتال ئۈشۈقچىلىقى» نىڭ بىر قىسمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يەردە دېيىلمۇاتقان «كاپىتال ئۇشۇقچىلىقى» ــ كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ بېرىش، ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. كاپىتال ئۈشۈقچىلىقى دېگەن سۆز پايدا نىسبىتى تېگە قارىتا ئېيتىلغان سۆز، ئۇ نىسپىي ئۇشۇقچىلىق بولىدۇ، لېكىن ئومۇمىي نىسپىي ئۇشۇقچىلىق ئېچىدە مۇتلەق ئۇشۇقچىلىقىمۇ بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كۆپەيتىلگەندىن كېيىنكى كاپىتال بىلەن سېلىشتۇرۇۋالغاندا، باراۋەر مىقداردا ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئازراق قوشۇمچە قىممەت ئىشلەپ چىقىرىدىغانلا بولسا، ئۇ ھالدا كاپىتالنىڭ مۇتلەق ئىشلەپچىقىرىش ئۈشۈقچىلىقى پەيدا بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 280 ــ بەت) بۇنداق ئەھۋال شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، «كاپىتال كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ساغلام، نورمال تەرەققىياتى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە دەرىجىسى بويىچە ئەمگەكنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى، ۋەھالەنكى، بۇنداق تەرەققىيات ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە دەرىجىسى ھېچ بولمىغاندا پايدا مىقدارىنى ئىشقا سېلىنغان كاپىتال مىقدارىنىڭ كۆپەيتىلىشىگە ئەگىشىپ كۆپەيتىشى، شۇنىڭ ئارقىسىدا پايدا نىسبىتىنى كاپىتال كۆپەيتىلگەن چاغدا ئوخشاش دەرىجىدە تۆۋەنلىتىۋەتمەسلىكى، بولۇپمۇ كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىدىنمۇ تېز سۈرئەتتە تۆۋەنلىتىۋەتمەسلىكى كېرەك.» (يۇقىرىقى كىتاب 284 ــ 285 ــ بەتلەر)

كاپىتال تاۋاردىن تۈزۈلىدۇ، شۇڭلاشقا كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ۋەھالەنكى، تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى مەلۇم نۇقتىغا يەتكەندە، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى قالايمىقانچىلىق، تۇرغۇنلۇق ۋە كرىزىس كېلىپ چىقىدۇ.

كاپىتال ئۇشۇق بولۇپ تۇرغان ئەھۋالدا، بۇنداق ئۇشۇق كاپىتال چەت ئەللەرگە چىقىرىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئۇنىڭ مەملىكەت ئىچىدە مۇتلەق كېرەكسىز بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى چەت ئەللەردە تېخىمۇ يۇقىرى پايدىغا ئېرىشىش مۇمكىنلىكىدىن كېلىپ چىققىدۇ. كاپىتالنىڭ تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەندە، ئاز سانلىقى تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە نۇرغۇنلىغان ئۇشۇق كاپىتال مەيدانغا كېلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. تەرەققىي تاپقان بۇ كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر، تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇشۇق كاپىتالنى، ئاساسەن، ئارقىدا قالغان مەملىكەتلەرگە چىقىرىدۇ، چۈنكى بۇ يەرلەردە كاپىتال

ئاز، ئىش ھەققى تۆۋەن، يەر باھاسى تۆۋەنرەك، خام ئەشيامۇ ئەرزانراق بولىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى «تاۋار ئوشۇقچىلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلار تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجدىن ئېشىپ كېتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان تاۋار ئوشۇقچىلىقى ھادىسىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئاساسىي ئالامىتى. ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئومۇمەن تاۋارلارنىڭ سېتىلىشى تەس بولۇش، كۆپلەپ بېسىلىپ قېلىش، مال باھاسى تازا چۈشۈپ كېتىش، نۇرغۇن كارخانىلار تاقىلىپ كېتىش نەتىجىسىدە ئىشچىلار كۆپلەپ ئىشسىز قېلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەھۋاللار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى — كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەتنىڭ يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان شارائىتتا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە مىسلىسىز كېڭىيىدۇ ۋە كۆچىيىدۇ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئورگانىك ھالدا بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشىدۇ. بۇنداق ئىجتىمائىيلاشقان يېرىك ئىشلەپچىقىرىش ئوبيېكتىپ جەھەتتە جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى بىر تۇتاش پىلانلىشى ۋە باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىستلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تۇرىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يەنىمۇ راۋاجلىنىشى بىلەن، مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ ئېغىر ھالدا بىر-بىرىدىن ئاجرىلىپ كېتىشىدەك ئەھۋال يۈز بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كاپىتالىستلار پايدا قوغلىشىش ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا، بىر تەرەپتىن، يېڭى تېخنىكىلارنى قوللىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇنىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشكە ئۇرۇنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشسىز ئىشچىلارنىڭ سانى كۆپىيىدۇ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى نىسپىي ھالدا تارىيىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈچىيىپ، قىسمەن ياكى ئومۇمىي يۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ.

كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە كېلىپ چىقىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ «مۇتلەق ئوشۇقچىلىقى» ئەمەس، بەلكى بىر خىل «نىسپىي ئوشۇقچىلىق»، يەنى تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجىغا ياكى ئەمەلىي سېتىۋېلىش كۈچىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا «ئوشۇق» بولۇپ قالىدۇ، جەمئىيەتنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىدىن قارىغاندا، ھەقىقىي تۈردە ئوشۇق بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى، ئەمگەكچى خەلق بۇ تاۋارلارغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئالىدىغان پۇلى

بولمىغاچقا، تاۋارلار «ئوشۇق» بولۇپ قالغان دەك كۆرۈنىدۇ. ئوشۇقچىلىق ئەكسىچە كەلگە ئەمگەكچى خەلقنىڭ نامراتلىقىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ، بۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس بىر خىل زىددىيەتلىك ھادىسە. ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنىڭ تېخىمۇ ئەدەپ كېتىشى ئارقىسىدا، مۇقەررەر ھالدا ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلايدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سانائەت كرىزىسى كاپىتالىستىك سانائەت تارماقلىرىدا يۈز بېرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى. ماركسزىم كلاسسىكلىرىدا ئادەتتە ئېيتىلىدىغان كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىس (دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى) ئاساسەن سانائەت كرىزىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، ماركس 1873 - يىلىدىكى ئامېرىكا ۋە گېرمانىيىنى ئاساسىي مەركەز قىلغان دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس نى توغرىدىن توغرىلا سانائەت كرىزىسى دەپ ئاتىغان. چۈنكى، سانائەت كاپىتالىستىك خەلق ئىگىلىكىدە ئەڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ، سانائەت كرىزىسىنىڭ پۈتۈن كاپىتالىستىك جەمئىيەت ئىگىلىكىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەممىدىن چوڭ بولىدۇ. ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن قارىغاندا، پەقەت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە، يەنى ماشىنىلاشقان يېرىك سانائەت تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندىلا، يەرلىك دائىرىدىكى ۋە قىسمەن دائىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى تەدرىجىي ھالدا بارلىق ئاساسلىق سانائەت تارماقلىرىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان، پۈتكۈل ئىگىلىكنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىغا ئايلىنىدۇ. 1825 - يىلى ھەممىدىن ئاۋۋال ئەنگلىيىدە پارتلىغان كرىزىس ئەڭ بۇرۇن بۇ رايونغا مۇشۇنداق بىر كرىزىس ئىدى. ماركس تەكىتلەپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت دەل مۇشۇ قېتىمقى كرىزىستىن تارتىپ «ئۆزىنىڭ ھازىرقى زامان تۇرمۇشىنىڭ دەۋرىيلىك ئايلىنىشىنى باشلىدى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 16 — 17 - بەتلەر).

ئىقتىسادىي كرىزىس، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سودا كرىزىسى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ تاۋار مۇئامىلىسى ساھەسىدىكى مەركەزلىك ئىپادىسى. ئۇ، ئاساسەن، تاۋارلارنىڭ سېتىلىشى ئىنتايىن قىيىن بولۇش، تاۋارلارنىڭ باھاسى چۈشۈپ كېتىش، سودا دۇكانلىرى كەينى - كەينىدىن تاقىلىپ كېتىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ كاپىتالىستىك دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ماركس بىلەن ئېنگېلس «كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دە، دەسلەپ بۇنى سودا كرىزىسى دەپ ئاتىدى، ئۇلار مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: دەۋرىي خاراكتېرلىك ئايلانما داۋامىدا سودا كرىزىسى پۈتۈن بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىنىڭ ھاياتىغا بارغانسېرى خەۋپ سېلىۋاتىدۇ. «سودا كرىزىسى ۋاقتىدا ھامان ناھايىتى زور بىر

قىسىم تەيياز مەھسۇلاتلارلا زايا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ناھايىتى زور بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىمۇ زايا بولىدۇ. كرىزىس ۋاقتىدا ئىلگىرىدىكى ھەممە دەۋردە بولمىغۇر ھادىسىدەك كۆرۈنىدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ۋابا يەنى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ۋاباسى كېلىپ چىقىدۇ. جەمئىيەت ئۆزىنىڭ بىر مەھەل ياۋايىلىق ھالەتكە قايتقانلىقىنى ئۇشتۇمتۇت سېزىدۇ؛ گويا بىر ئاچارچىلىق، ئومۇمىي يۈزلۈك خاراب قىلغۇچى بىر ئۇرۇش جەمئىيەتنىڭ ھەممە تۈرمۇش ۋاستىلىرىنى يوقاتقۇدەك كەندەك بولىدۇ؛ گويا سانائەت ۋە سودا تامامەن ۋەيران قىلىنغاندەك بولىدۇ، — بۇ نېمىدىن بولىدۇ؟ جەمئىيەتتە مەھسۇلات چىكىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىدىن، تۈرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ بەك كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكىدىن، سانائەت ۋە سودىنىڭ بەك تەرەققىي قىلىپ كەتكەنلىكىدىن بولىدۇ. جەمئىيەت ئىلگىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بۇرژۇئا مەدەنىيىتىنىڭ ۋە بۇرژۇئا مۈلۈكچىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالدى؛ ئەكسىچە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى كۈچەيىپ بۇنداق مۇناسىۋەت ئۈيغۇنلىشالمايدىغان دەرىجىگە يەتتى — دە، ئۇنىڭ توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بۇ توسقۇنلۇقنى تۈگىتىشكە كىرىشكەن ھامان، پۈتۈن بۇرژۇئازىيە جەمئىيىتىنى قالايمىقانچىلىققا چۈشۈرۈپ قويىدۇ، بۇرژۇئا مۈلۈكچىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا تەھدىت سالىدۇ. بۇرژۇئازىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەددىدىن زىيادە تارىيىپ، ئۆزى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بايلىقنى سىغدۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى. — بۇرژۇئازىيە بۇ كرىزىسنى قانداق چارە بىلەن تۈگىتىدۇ؟ بىر تەرەپتىن، نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يوقىتىشقا مەجبۇر بولىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، يېڭى بازارلارنى تارتىۋالىدۇ، كونا بازارلاردىن تېخىمۇ تولۇق پايدىلىنىدۇ. بۇ زادى قانداق چارە؟ بۇ — پەقەت بۇرژۇئازىيە تېخىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك، تېخىمۇ شىددەتلىك كرىزىسنى تەيياردىلايدىغان چارە، كرىزىسنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ۋاستىلەرنى بارغانسېرى ئازايتىدىغان چارە، خالاس.» («ماركس ـ ئېنگېلس تالانمىلىرى»، 1 ـ توم، 1980ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 441 — 442 ـ بەتلەر)

كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن قارىغاندا، تۇنجى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى (1825 ـ يىلى) پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرىمۇ سودا كرىزىسى پەيدا بولغان، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇ ئىدىكى، ئۇ تېخى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بېرىشى بىلەن بۇئاستە باغلانمايدى، ئادەتتە مۇئامىلە ساھەسى بىلەن چەكلىنەتتى، شۇنداقلا خەلقئارا سودا ۋە ھايانكەشلىك سودىسى بىلەن زىچ ئالاقىدە بولاتتى، پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا داۋالغۇش ۋە قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلالمايتتى. ئەمما، ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنىڭ شەرتى پىشقاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1825 ـ يىلى ئەنگلىيىدە يۈز بەرگەن تۇنجى دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىستىن بۇيان، سودا كرىزىسىنىڭ خاراكتېرىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولدى، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بولغان ئالاقىسى كۈندىن ـ كۈنگە زىچلاشتى، ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە بۇزغۇنچىلىق

كۆچمىۋ مۇناسىپ هالدا ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ باردى.

ئىقتىسادىي كرىزىس، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئارىلىق خاراكتېرىدىكى كرىزىس يەرلىك خاراكتېردىكى، ئالاهىدە خاراكتېردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى. ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئارىلىقتىكى كرىزىسلەرنىڭ بەزىلىرى بىر قەدەر يەرلىك خاراكتېرگە ئىگە، بەزىلىرى بولسا بىر قەدەر ئالاهىدە خاراكتېرگە ئىگە.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 35 - توم، 259 - بەت) ئۇنىڭ «يەرلىك خاراكتېرگە ئىگە» كرىزىس دەپ ئاتالمىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ قىسمەن رايونلاردا ۋە ئاز ساندىكى تارماقلاردا يۈز بېرىدىغان، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چۈشۈپ كېتىشى ھەجمىي چوڭ بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىدۇر، ئۇ دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىستەك ئۇنداق ئومۇميۈزلۈك ۋە چوڭقۇر كرىزىس ئەمەس، ئۇ بەزىدە نۇرغۇن ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىمۇ كېڭىيتىدۇ. مەسىلەن، 1842 - يىلىدىكسى، بولۇپمۇ XX - ئەسىردىكىلىرى شۇنداق بولدى، لېكىن ئۇ قانداقلا بولمىسۇن ئومۇمىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى ئەمەس، بەلكى، قىسمەن خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىدۇر. ئۇنىڭ «ئالاهىدە خاراكتېرگە ئىگە» كرىزىس دەپ ئاتالمىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇ دەۋرىيلىك هالدا پەيدا بولىدىغان كرىزىس ئەمەس، بەلكى ئالاهىدە سەۋەبلەر ئارقىسىدا بىر دەۋرىيلىك ئارىلىقتا پەيدا بولىدىغان كرىزىستۇر، لېكىن ئۇ ھەر قېتىمقى دەۋرىيلىك ئارىلىقتا مۇقەررەرهالدا بولىدىغان قائىدىلىك هادىسە ئەمەس.

ئارىلىق خاراكتېرىدىكى كرىزىس بىلەن چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى، كەڭلىك دائىرىسى كىچىكرەك بولغان دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىس گەرچە دائىرىسى كىچىكرەك، دەرىجىسى يېنىكرەك كرىزىس بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پەرق بار. چوڭقۇرلۇق دەرىجىسى، كەڭلىك دائىرىسى كىچىكرەك بولغان دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىس دەۋرىيلىك هالدا، قائىدىلىك يوسۇندا تەكرارلىنىپ بولۇپ تۇرىدۇ؛ ئارىلىق خاراكتېرىدىكى كرىزىسنىڭ دەۋرىيلىك هالدا بولۇشى ناتايىن. ئۇنى «ئالدىنقى قېتىمقى كرىزىستىكى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنىڭ قالدۇقى»، (يۇقىرقى كىتاپ، 414 - بەت) دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۇ سانائەتتىكى بىر دەۋرىيلىكنىڭ ئاياغلىشىشى ۋە يەنە بىر دەۋرىيلىكنىڭ باشلىنىشى ئەمەس، بەلكى پەقەت مەلۇم بىر دەۋرىيلىكتىكى ئەسلىگە كېلىش باسقۇچى ياكى ئۆرلەش باسقۇچىنىڭ باشلىنىش جەريانىنىڭ قىسقا ۋاقىت توختاپ قېلىشى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

ئارىلىق خاراكتېرىدىكى كرىزىسمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىدۇر. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى بىلەن خاراكتېر جەهەتتىن ئوخشاش. ئۇ — دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ بىر خىل قوشۇمچە شەكلى.

ئىقتىسادىي كرىزىس دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

يېزا ئىگىلىك كرىزىسى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى شۇكى، يېزا ئىگىلىك

مەھسۇلاتلىرى كۆپلەپ بېسىلىپ قالىدۇ، باھاسى ئۆزلۈكسىز چۈشىدۇ، يېزائىگىلىك كىرىمى ئازىيىدۇ، نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا، كىچىك دېھقان ئائىلىلىرى ۋەيران بولىدۇ، يېزائىگىلىك ئىشچىلىرى كۆپلەپ ئىشسىز قالىدۇ، يېزائىگىلىك ئەمگەكچىلىرىنىڭ تۇرمۇشى تېخىمۇ نامراتلىشىدۇ ۋەھاكازالار. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۇزاقتىچە كۆپلەپ بېسىلىپ قېلىشى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ داۋاملىق چۈشۈشى يېزا ئىگىلىك كرىزىسىنىڭ ئەڭ موھىم بەلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يېزا ئىگىلىك كرىزىسى — كاپىتالىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. ئۇنىڭ تۆپ سەۋەبى شۇكى، ئۇمۇ سانائەت كرىزىسىگە ئوخشاشلا، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنىڭ ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «سودا خاراكتېرلىك يېزا ئىگىلىكىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدە شەكىللىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى يېزائىگىلىكىدىكى كاپىتالىستىك كرىزىسنى ۋە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى مۇمكىنچىلىككە ۋە مۇقەررەرلىككە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 278 - بەت). ناتۇرال ئىگىلىك يېمىرىلىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى يېزائىگىلىكىدە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەندىن كېيىن، يېزائىگىلىكىدىمۇ سانائەتتىكىگە ئوخشاشلا، مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ھادىسىسى كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ مۇقەررەر ھالدا يېزا ئىگىلىك كرىزىسى پارتلايدۇ. يېزا ئىگىلىكىدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى سانائەتتىكىگە قارىغاندا ئاستا بولغاچقا، يېزائىگىلىك كرىزىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، تارىختا سانائەت كرىزىسىدىن كېيىنرەك بولدى.

سانائەت كرىزىسىگە سېلىشتۇرغاندا، يېزائىگىلىك كرىزىسىنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن داۋام قىلغان ۋاقتى ئۇزۇنراق. XIX ئەسىردىن بۇيان يۇز بەرگەن ئۇچ قېتىملىق دۇنياۋى يېزائىگىلىك كرىزىسىنىڭ ھەر بىرى ئاز دېگەندە 20 يىلغا يەتمەن داۋام قىلدى. بىرىنچى قېتىمقىسى XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا باشلىنىپ، 90 - يىللىرىغىچە داۋام قىلىپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە ۋە روسىيىگىچە بېرىپ يەتتى، كېيىن ئامېرىكىغا كېڭەيدى، بۇ ئىگىلىرى - ئاخىر بولۇپ 25 يىل داۋام قىلدى. ئىككىنچى قېتىمقىسى 1920 - يىل ئەتىيازدا باشلىنىپ، ئامېرىكا، كانادا، ئارگېنتىنا ۋە ئاۋسترالىيەدە يۈز بەردى، كېيىن 1929 — 1933 - يىللاردىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس بىلەن گىرەلىشىپ، تا 2 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغانغا ئاندىن ئايىغلاشتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، 1948 - يىلدىن باشلاپ، ئامېرىكا، كانادا، ئاۋسترالىيە ۋە ئارگېنتىنا قاتارلىق مەملىكەتلەردە يەنە كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئۈچىنچى قېتىملىق يېزا ئىگىلىك كرىزىسى پارتلىدى ھەمدە ئۇ تەدرىجىي ھالدا غەربىي ياۋروپاغا كېڭەيدى. ئۇنىڭ ئىچىدە، ئامېرىكىدىكىسى ھەممىدىن ئېغىر بولۇپ، تا 60 - يىللاردىن ئېشىپ كەتكىچە داۋام قىلدى. يېزائىگىلىك كرىزىسىنىڭ ئۇزاق داۋام قىلىشىنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن، ئۇنىڭ ئىچىدە يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىقنىڭ

مونوپول قىلىۋىشى ۋە يەر ئىگىدارلىرىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى قاتارلىق ئامىللارمۇ بار. كرىزىس مەزگىلىدە، دېھقانچىلىق مەيدانىنى باشقۇرغۇچى كاپىتالىست يەر ئىگىسىگە يۇقىرى يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇش ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى چۈشۈپ كېتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان زىيانىنى تولۇقلاش ئۈچۈن، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش يولى بىلەن، ھەتتا تېرىلغۇ يەر قىسقارتىلغان ئەھۋالدا بىرلىك مەھسۇلاتنى ئۆستۈرۈش يولى بىلەن، يۇقىرى پايدىنى ساقلاپ قالماقچى بولىدۇ. كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە كاپىتالىستىك چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن باشقا، يەنە نۇرغۇنلىغان تارماق ئوتتۇرا، كىچىك ئىجارىكەش دېھقان ئائىلىلىرى بار. ئۇلار كىرىزىسنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئۇششاق يەرلىرىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ۋەيران بولۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، چېكىدىن ئاشقان ئەمگەك سىكىدۈرۈش، يەرنىڭ كۆچىدىن ۋەيران قىلىش خاراكتېرىدا پايدىلىنىش، ھەتتا ئۆزىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى مۇمكىنقەدەر تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى داۋاملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇڭا، يېزا ئىگىلىك كرىزىسى مەزگىلىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئارقىغا چېكىنىشى سانائەتتىكىدەك كەسكىن بولمايدۇ، بەلكى بەكمۇ ئاستا بولىدۇ، بەزىدە ئىشلەپچىقىرىش سەل - پەل ئېشىپمۇ قالىدۇ. بۇنىڭ ئەتىجىسىدە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازارغا سىغىش مىقدارىنىڭ نىسپىي تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ ۋە مۇرەككەپلىشىدۇ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى كۆپلەپ بېسىلىپ قېلىپ، دەمال سېتىلماي قالىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىدىكى ئۇزاققىچە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى ئىچىدە قالىدۇ، بەزىدە سەل - پەل پەسەيگەندەكلا بولىدۇ، خالاس.

سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىككى چوڭ تارمىقى. ئۇلار بىر - بىرىگە باغلىنىدۇ ۋە بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ. بۇ ھال كاپىتالىستىك سانائەت كرىزىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك كرىزىسىنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ھەم ھەمىشە بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى بەلگىلەيدۇ. سانائەت كرىزىسى ئارقىسىدا نۇرغۇن زاۋۇتلار تاقىلىپ كېتىدۇ ياكى ئۇلاردا ئىش توختاپ، مەھسۇلات كېمىيىپ كېتىدۇ، نۇرغۇنلىغان ئىشچىلار ئىشسىز بولۇپ قالىدۇ، ئىش ھەققى سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يېمەكلىكلەرگە ۋە يېنىڭ سانائەت خام ئەشيالىرىغا بولغان ئېھتىياج ئازىيىپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرىغا تەسىر قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك كرىزىسى ئېغىرلىشىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، يېزا ئىگىلىك كرىزىسى ئارقىسىدا دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرىنىڭ كىرىمى ئازىيىدۇ، يېزىلاردىكى ئەمگەكچىلەر نامراتلىشىپ ۋەيران بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن يېزىلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئاجىزلىشىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ۋە سانائەت ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولغان تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياج ئازىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سانائەت كرىزىسى يەنىمۇ ئېغىرلىشىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇزاق داۋام قىلغان يېزا ئىگىلىك كرىزىسى پۈتكۈل سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىك

ئىلگىرىلىشىگىمۇ تەسىر يەتكۈزىدۇ، سانائەتنىڭ كىرىزىس باسقۇچى ۋە تۇرغۇنلۇق باسقۇچىنى ئۆزارتىۋېتىدۇ، ئۆرلەش باسقۇچىغا ئۆتۈشكە توسقۇنلۇق قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى تېخىمۇ تۇراقسىز ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. دېمەك، سانائەت كىرىزىسى بىلەن يېزائىگىلىك كىرىزىسى بىرلا ۋاقىتتا يۈز بەرگەن شارائىتتا، ئىككىسى بىر-بىرى بىلەن گىرەلىشىپ، بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، پۈتۈن كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كىرىزىسنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ، تېخىمۇ قوتۇلغۇسىز ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كىرىزىسى كاپىتالىستىك پۇل مۇئامىلىسى ساھەسى ۋە ئىناۋەتلىك قەرز ساھەسىدە كۆرۈلىدىغان جىددىي داۋالغۇش ۋە قالايمىقانچىلىق ئۇنى ئۇرۇش، سىياسىي ئۆزگىرىش، قەھەتچىلىكە ئوخشاش ئالاھىدە سەۋەبلەر كەلتۈرۈپ چىقارغاندىن تاشقىرى، ئومۇمەن ئېلىپ ئېيتقاندا، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئۇ ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كىرىزىس بىلەن قوشۇلۇپ كەتەتتى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتىنىڭ ھەمىشەم پۇل ۋە ئىناۋەتلىك قەرزدىن «كىرىزىسقا قارشى تۇرۇش» ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىش ۋاستىسى ئورنىدا پايدىلىنىش ئارقىسىدا، پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كىرىزىسى كۆپ ھالاردا تۇرغۇنلۇق، ئەسلىگە كېلىش، ئۆرلەش باسقۇچلىرىغىچە داۋاملىشىپ، ھەم ئىقتىسادىي كىرىزىس بىلەن بىرلىشىپ كېتىدىغان، ھەم ئۇنىڭدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان شەكىلنى ئالىدۇ، ئۇ ئاساسەن ئۇزاق داۋام قىلىدىغان پۇل پاخالىلىقى ۋە ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرىنىڭ كېڭىيىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كىرىزىسىنى دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى؛ پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كىرىزىسى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە كۆپىنچە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسنىڭ مۇقەددىمىسى بولاتتى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسنىڭ پۇل مۇئامىلىسى، ئىناۋەتلىك قەرز ۋە بىلەت بازىرى جەھەتتىكى ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ ئۆرلەش باسقۇچىدا، ھايانكەشلدكىنىڭ ئەۋج ئېلىشى ۋە ئوقەتنىڭ روناق تېپىشى ئارقىسىدا، نەق پۇل تۆلەش ئازىيىدۇ، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرى بەكلا كېڭىيىدۇ، بىلەت بازىرى ئىنتايىن جانلىنىپ كېتىدۇ، بەزى كارخانىلارنىڭ تاۋارلىرى سېتىلماي، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىغا چېكىنگەن، ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش توختاپ قالغان ۋە ۋەيران بولغان ھامان كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەقدارلىق ـ قەرزدارلىق مۇناسىۋىتى بۇزۇلىدۇ، شۇنداقلا زەنجىرسىمان تەسىرلەر كېلىپ چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز ساھەسىدىكى داۋالغۇش ۋە قالايمىقانچىلىق پەيدا بولىدۇ.

پۇل ـ ئىناۋەتلىك قەرز كىرىزىسىنىڭ

ئاساسىي ئىپادىسى شۇكى، پۇل مۇئامىلىسى ساھەسىدە، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تاۋار سودىسى نەق پۇل بىلەن قىلىنىدىغان بولغاچقا، مۇئامىلىدە زۆرۈر بولغان پۇلنىڭ مىقدارى جىددىي يوسۇندا كۆپىيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تۆلەم ۋاستىسى‌قىس بولۇپ نەق پۇل بەكلا كەملىك قىلىدۇ، پۇل قىس بولۇپ كېتىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: پۈل كرىزىسى مەزگىلىدە، «پۇل ھېساب پۇلىنىڭ ساپ پىكرى ئوبرازى بولۇشتىن چىقىپ، بىردىنلا ۋە تولۇقسىز تاۋارغا قاتتىق پۇلغا ئايلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئورنىنى ئاددىي تاۋار ئىگىلىيەلمەيدۇ. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ، تاۋارنىڭ قىممىتى بولسا ئۆزىنىڭ قىممەت شەكلى ئالدىدا غايىب بولىدۇ. گۈللىنىشتىن مەست بولغان بۇرژۇئازلار تېخى تۇنۈگۈنلا پۇلغا مەرىپەت تۇمىنى ئارىسىدىن قاراپ، پۈلنى قۇرۇق سۆلەت دەپ ئېلان قىلغانىدى ۋە پەقەت تاۋار پۇلدۇر دېگەنىدى. بۈگۈن بولسا شۇ بۇرژۇئازلارنىڭ ئۆزى دۇنيا بازىرىنىڭ ھەممىلا يېرىدە: پەقەت پۈل تاۋاردۇر، دەپ جار سالماقتا. بۇغا سۆزۈك سۆغا تەشنا بولغاندەك، ئۇلارنىڭ كۆڭلى پۇلغا، ئەنە شۇ بىردىنبىر بايلىققا تەشنادۇر.» («ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 158 — 159 - بەت‌تىلەر) ئىناۋەتلىك قەرز ساھەسىدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ نىسپىي ھالدىكى ئوشۇقچىلىقى تۈپەيلىدىن، تاۋارلارنىڭ سېتىلىشىدا قىيىنچىلىق تۇغۇلغانلىقى، پۇل قىس بولغانلىقى، قەرزدارلار سودىدىكى قەرزىنى قايتۇرۇشقا چامىسى يەتمىگەنلىكى ئارقىسىدا، كىشىلەر نېسىگە سېتىۋېلىشنى خالىماي، نەق پۇل بىلەن سودىلىشىشنى ئومۇمىيۈزلۈك تەلەپ قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىناۋەتلىك قەرز كەسپىي توختاپ قالىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بانكىنىڭ قەرزگە بەرگەن بىر قىسىم پۇلى يەنىمۇ بلىنماي قالىدۇ. شۇنىڭدەك پۇل ئامانەت قويغانلار كەينى - كەينىدىن بانكىدىن نەق پۇل ئالدۇ، نەتىجىدە بانكىلار تاقىلىپ كېتىدۇ؛ نەق پۇل كەم بولغان ئەھۋالدا، سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە سودا كاپىتالىستلىرىنىڭ تاۋارلىرى سېتىلماي قالغاچقا، ۋاقتى توشقان قەرز پۇللارنى پۇل قەرز ئېلىش يولى بىلەن تۆلىشىگە توغرا كەلگەنلىكتىن، ئۆسۈم نىسبىتى جىددىي تۆۋرەپ ئۆسىدۇ. بىلەت بازىرى جەھەتتە، كارخانىلارنىڭ پاي ئۆسۈمى ئازىيىش، بانكىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى ئۆسۈش ئارقىسىدا، پاي چېكى، قەرز چېكى قاتارلىق قىممەتكە ئىگە بىلەتلەرنىڭ باھاسى جىددىي چۈشۈپ كېتىدۇ، ھەتتا بىلەت بازارلىرى توختاپ كېتىدۇ.

دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى دەۋرىي خاراكتېرلىك پۇل ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پۇل ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنى جىددىيلەشتۈرۈۋېتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، سودا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ توختىشى ئوشۇق تاۋارلارنىڭ سېتىلىشىدا قىيىنچىلىقنى كۆپەيتىۋېتىدۇ، ۋەھالەنكى، بانكا ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ قالايمىقانلىشىشى، نەق پۇل قىسلىقى ئوشۇق تاۋارلارنىڭ سېتىلىشىدىكى قىيىنچىلىقنى يەنىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ، نەتىجىدە، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى

تبخمۇ ئېغىرلىشىدۇ.

ئالتۇن بىرلىك تۈزۈمى تۆۋەندىكىدەك، بولۇپمۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىرمۇنچە بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرى پۇلنى پاخالىلاشتۇرۇش ۋە ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرىنى كېڭەيتىشكە ئوخشاش ئاتالمىش «كرىزىسقا قارشى» تەدبىرلەرنى يولغا قويىدى، شۇنىڭ بىلەن پۇل - ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى مۇرەككەپلىشىپ كەتتى، ئۇنىڭ ۋەيرانچىلىق رولى تېخىمۇ چوڭ بولدى. ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىگە دۇچ كەلگەندە، ئۇلار قەرز پۇلنى كۆپ تارقىتىش، ئىناۋەتلىك قەرزنى كەڭ قويۇپ بېرىش، ئۆسۈم نىسبىتىنى چۈشۈرۈش يولى بىلەن مەبلەغ سېلىشنى رىغبەتلەندۈرۈپ، ئوشۇق تاۋارلارنى يەغمۇلىشنى يولغا قويىدۇ. نەتىجىدە تارقىتىلغان قەرز پۇلنىڭ مىقدارى مۇئامىلىدە ئەمەلىيەتتە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىدىن كۆپلەپ ئېشىپ كېتىپ، پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كېتىدۇ، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ. پۇلنىڭ مەمىلىكەت ئىچىدە كۈرسى چۈشۈپ كېتىشى بىلەن پىرىۋوت باھاسى جىددىي تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، بۇ ھال ھەرقايسى مەمىلىكەتلەر ئوتتۇرىسىدا زەنجىرسىمان تەسىر پەيدا قىلىپ، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىدا قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى بۇنىڭ روشەن مىسالى. ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسى ئۈزلۈكسىز چۈشۈپ كېتىش ئارقىسىدا، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسى لىڭشىپ قالدى. كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسكە ئوخشاشلا، كاپىتالىستىك تۈزۈمنىڭ ساقايماس كېسىلى، بۇ ئىككىسى بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى مۇھاسىرە ئىچىدە قالدۇرۇپ، ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۇچرىتىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مالیه کریزیسی كاپىتالىستىك مەمىلىكەتلەردىكى مالىيە جەھەتتىكى پۇل قىسلىقى ۋە داۋالغۇش. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى شۇكى، دۆلەت خام چوتىدا چىقىم كىرىمدىن ئېشىپ كېتىدۇ، مالىيىدە قىزىل رەقەم بەك چوڭىيىپ كېتىدۇ، دۆلەت قەرزى جىددىي كۆپىيىپ كېتىدۇ، دۆلەت قەرز چەكلىرىنىڭ ھەممىسىگە ياكى بىر قىسمىغا پۇل تۆلەش توختىتىلىدۇ ۋە باشقىلار.

مالىيە كرىزىسىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ يىلتىزى كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىدە. ئۇ ئومۇمەن ئىقتىسادىي كرىزىسكە ئەگىشىپ پەيدا بولىدۇ، لېكىن، ئۇرۇش، ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىش ۋە مالىيە چىقىملىرىنى كېڭەيتىدىغان باشقا دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى تەدبىرلىرىمۇ مالىيە كرىزىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىقتىسادىي كرىزىس بىلەن مالىيە كرىزىسى گىرەلىشىپ كەتكەن ئەھۋالدا، ئىقتىسادىي كرىزىس مالىيە كرىزىسىنى يامانلاشتۇرۇۋېتىدۇ، مالىيە كرىزىسى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئىقتىسادىي كرىزىسنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىر مەملىكەتلەردە، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈشنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، مالىيە كرىزىسى - چىقىم

ئەھۋالى يەنىمۇ يامانلاشتى، مالىيە كىرىزىسى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشتى، مالىيەدىكى قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، كۆپىنچە قەغەز پۇل تارقىتىشقا تايىنىشقا توغرا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن پۇل پاخاللىقى ئېغىرلاشتى. دېمەك، مالىيە كىرىزىسى پۇل پاخاللىقىنىڭ كۈچىيىشىنىڭمۇ بىۋاسىتە بىر سەۋەبى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مالىيە كىرىزىسى كۆپ ھاللاردا پۇل ئىناۋەتسىلىك قەرز كىرىزىسى بىلەنمۇ گىرەلىشىپ كېتىدۇ.

پۇل پاخاللىقى، پۇل - ئىناۋەتسىلىك قەرز كىرىزىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل پاخاللىقى تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارى تاۋار مۇئامىلىسىدىكى ئەمەلىي ئېھتىياجدىن ئېشىپ كېتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان پۇل كىرىزىسى چۈشۈپ كېتىش ھادىسىسى. قەغەز پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، تارقىتىلغان قەغەز پۇل مىقدارى ئۇنىڭ ئۆزى بەلگە تەرىپىسىدە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالتۇن (ياكى كۈمۈش) نىسك مۇئامىلىدىكى مىقدارىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك، بولمىسا پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كېتىدۇ - دە، پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىقىدۇ. پۇل پاخاللىقى پەقەت قەغەز پۇل مۇئامىلىدە بولۇۋاتقان شارائىتتىلا پەيدا بولىدۇ. ئالتۇن - كۈمۈش مۇئامىلىدە بولۇۋاتقان شارائىتتا ئۇنداق بولمايدۇ، چۈنكى ئالتۇن - كۈمۈشكە ئىنسانلار ئەمگىكى مۇجەسسەملەشكەن بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە، ئۇ توپلاش ۋاسىتىسىلىك رولى بىلەن مۇئامىلىدىكى پۇل مىقدارىنى ستېخىيىلىك ھالدا تەڭشەپ، ئۇنىڭ تاۋار مۇئامىلىسىدە زۆرۈر بولغان پۇل مىقدارىغا لايىقلاشتۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن مۇئامىلىدە پۇل بەك كۆپ بولۇپ كېتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقمايدۇ. لېكىن قەغەز پۇل مۇئامىلىدە بولۇۋاتقان شارائىتتا، قەغەز پۇل دۆلەت زورلۇق بىلەن ئاقتۇرىدىغان قىممەت بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىدە قىممەت بولمايدۇ، ئۇنى ئالتۇنغا تېگىشكىلىمۇ بولمايدۇ، ئۇنى تەپلاش ۋاسىتىسى قىلغىلىمۇ بولمايدۇ، مەيلى ئۇ قانچىلىك تارقىتىلسىمۇ مۇئامىلە ساھەسىدە بولۇپرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەگەر تارقىتىلغان قەغەز پۇل مىقدارى تاۋار مۇئامىلىسى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مىقدارىدىن ئېشىپ كەتسە، قەغەز پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كېتىدۇ، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ.

پۇل پاخاللىقى بۇرژۇئا مەملىكەتلىرىنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى تالان - تاراج قىلىشىدىكى بىر خىل ۋاستە. بۇرژۇئا مەملىكەتلىرى چەتكە كېڭەيمىچىلىك قىلىش مەقسىتىدە، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۇرۇشنى كەڭ يولغا قويغانلىقتىن، قىزىل رەقەم مالىيىسىنى يولغا قويۇپ، پۇل پاخاللىقىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەكچى خەلقنىڭ بايلىقىنى تالان - تاراج قىلماي قالمايدۇ. پۇلنىڭ پاخاللىشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەمەلىي كىرىمى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، تۇرمۇشى كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىدۇ. ھۆكۈمران ئورۇندىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار بولسا تاۋارلارنى بېسىۋېلىپ، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مال باھاسىنى ئۆستۈرۈپ، كۆپلەپ بايلىق شىلىۋالىدۇ. ئەمما پۇل پاخاللىقى ئەۋج ئېلىپ يامان دەرىجىگە يەتكەندە، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈشكە تۈرتكە بولۇش بۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، ئىشلەپچىقىرىشنى ۋەيران قىلىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ:

«قەغەز پۇلنى بولۇشسىچە تارقىتىش هايانكەشلىككە ئىلھام بېرىدۇ، كاپىتالىستلارنىڭ هايانكەشلىككە تايىنىپ تازا بېيىشىغا ئىمكان بېرىدۇ، شۇنداقلا كېڭەيتىش جەددىي زۆرۈر بولۇپ تۇرغان ئىشلەپچىقىرىشقا ناهايىتى زور قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ، چۈنكى خام ئەشيا، ماشىنا قاتارلىقلارنىڭ باهاسى كۆندىن - كۈنگە قىممەتلىشىپ كېتىدۇ، توختىماي ئۆرلەۋېرىدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 158 — 159 - بەتلەر)

پۇل پاخاللىقى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئاساسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ گىرەلىشىپ كېتىشى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇهىم خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى. مونوپول بۇرژۇئا هۆكۈمىتى ئىگىلمىكىنى يۈكسەلدۈرۈشكە تۈرتكە بولسۇن ئۈچۈن، پۇل پاخاللىقى سىياسىتىنى «كرىزىسقا قارشى» مۇهىم تەدبىر سۈپىتىدە قوللىنىدۇ. لېكىن پۇل پاخاللىقنىڭ كۈچىيىشى يېڭى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ باشلانمىسى بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى پۇلنىڭ پاخاللىشىشى ئارقىسىدا مال باهاسى ئۆرلەپ، بىر تەرەپتىن، ئىستېمالچىلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ئېغىر هالدا ئاجىزلىشىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، مونوپول كاپىتالىستلار يۇقىرى باهادىن كېلىدىغان يۇقىرى پايدىنى قوغلىشىپ، مەبلەغنى كۆچمەنىڭ بارىچە كۆپەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى قارىسىغا كېڭەيتىدۇ. بۇ هال كاپىتالنىڭ جەمئىيىتىگە خاس بولغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يەنمۇ كۈچەيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ ئېغىر بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى پارتلىشى ئۈچۈن شەرت هازىرلىنىدۇ. دېمەك، ئىقتىسادىي كرىزىس پۇل پاخاللىقىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ، پۇل پاخاللىقنىڭ كۈچىيىشى بولسا ئۆز نۆۋىتىدە ئىقتىسادىي كرىزىسنى چوڭقۇرلاشتۇرۇۋېتىدۇ. مۇشۇنداق تەكرارلىنىۋېرىش ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك پۇل پاخاللىقى يامان ئايلانمىغا كىرىپ قالىدۇ، بۇ يامان خاراكتېرلىك پۇل پاخاللىقى دەپ ئاتىلىدۇ. ئامېرىكىدا 1960 - يىلدىن 1974 - يىلغىچە بولغان 15 مالىيە يىلىنىڭ 13 دە قىزىل رەقەم كۆرۈلگەن، ئۇرۇشتىن كېيىنكى مالىيە قىزىل رەقىمى يىغىلىپ 173 مىليارد 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئامېرىكا هۆكۈمىتى قىزىل رەقەمنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، بولۇشچە قەغەز پۇل تارقاتقان، شۇنىڭ بىلەن پۇل پاخاللىقى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ كەتكەن. پۇل پاخاللىقى بەزىدە كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى هازىرقى «هەممىنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان مەسىلە» دەپ ئاتىلىدۇ. كونا جۇڭگودا گومىنداڭ ئەكسىيەتچى هۆكۈمىتى بولۇشچە قەغەز پۇل تارقاتىپ، خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلىۋالغان، شۇنىڭ ئارقىسىدا يامان خاراكتېرلىك پۇل پاخاللىقى پەيدا بولغانىدى. 1937 - يىل 6 - ئايىدىن 1949 - يىل 5 - ئايغىچە بولغان 12 يىلدا تارقىتىلغان قەغەز پۇل 140 مىليارد هەسسە كۆپەيىپ كەتكەنىدى، شۇ مەزگىلدە مال باهاسى 8 ھەسلىيون 500 مىليارد هەسسە ئۆرلىگەنىدى. خەلق ئاممىسى قاتتىق تالان - تاراج قىلىنغان، بيۇروكرات بۇرژۇئازىيە نەچچە 10 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى ئوندۇرۇۋالغانىدى.

پۇل مۇئامىلىسى، قەغەز پۇل مۇئامىلىسى قانۇنىيىتى

دېگەن مادده‌لارغا قارالسۇن.

پۇلنى قسىش ئاده‌تته كاپىتالىستىك مەملكه‌تله‌رنىڭ پۇلنىڭ مۇئامىلىدىكى مىقدارىنى قىسقارتىشى ياكى پۇل پاخالليقى ۋاقتىدىكى قەغەز پۇلنىڭ تارقىتىلىش مىقدارىنى ئازايتىشى كۆزده تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ته‌دبىرى باجنى كۆپه‌يتىش، ئىشچىلارنىڭ ئىش هەقىنى ئۆستۈرۈشنى مەنئىي قىلىش ياكى چەكلەش (مەسىلەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان ئەنگلىيە هۆكۈمىتى ئىش هەققىنى توڭلاتىش سىياسىتىنى كۆپ قېتىم قوللانغان)، خام چۈتتىكى چىقىمنى قىسقارتىش، بانكىنىڭ دىسكونت نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئىناۋەتلىك قەرزنى قىسىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن ئىبارەت.

بۇرژۇئا دۆلەتلىرىنىڭ پۇلنى قىسىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشتىن مەقسىتى پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى ۋە تاشقى پەرىۋۇت نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش، مال باھاسىنىڭ بەك ئۆرلەپ كېتىشىنى توسۇش، شۇ ئارقىلىق پۇلنىڭ قىممىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ بۇرژۇئا هۆكۈمىتى تېگىشلىمەيدىغان قەرز پۇلنى بولۇشچە تارقىتىش ئارقىسىدا، ئېغىر دەرىجىدىكى پۇل پاخاللىقى كېلىپ چىققان، خەلق ئىگىلىكى ۋە مالىيە، پۇل مۇئامىله ئىشلىرى زور زىيانغا ئۇچرىغان ئەھۋالدا قوللىنىشقا مەجبۇر بولغان قاتتىق تەدبىر. ئۇنىڭدىن باشقا، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكى «گۈللىنىش» نىڭ چېكىگە يەتكەنده، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرى بەك كېڭىيىپ كېتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى كۆرۈلگەن هامان، مۇقەررەر هالدا ئىناۋەتلىك قەرز كرىزىسى كېلىپ چىقىدۇ. هەرقايسى سانائەت - سودا كارخانىلىرى ئومۇميۈزلۈك پۇلنى قولغا كەلتۈرۈش كويىدا بولغان، قەرز پۇلغا جەددىي ئېهتىياجلىق بولغان چاغدا، بانكا بىرلىگەن قەرز پۈللارنى قايتۇرۇۋالالماسلىقتىن ئەنسىرىگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۇل ئامانەت قويغانلارنىڭ پۇل ئېلىشىغا تەييارلىق كۆرۈپ قويۇشقا تۇرغرا كەلگەنلىكتىن، ئىناۋەتلىك قەرزنى قىسىشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىده ئۆسۈم نىسبىتى ئۆرلەيدۇ، مال باھاسى چۈشىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئاجىزلىشىدۇ. بۇنداق ئىناۋەتلىك قەرز قىسلىقى بەزىده هۆكۈمەتنىڭ قەغەز پۇلنىڭ تارقىتىلىش مىقدارىنى ئازايتىش ۋە قەغەز پۇلنى يىغىۋېلىش تەدبىرلىرى بىلەن گىرەلىشىپ، تېخىمۇ ئېغىر ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پۇلنى قىسىش مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنى كېچىكتۈرەلىشى ياكى توسىيالىشىدىكى سەۋەب شۇكى، قەغەز پۇلنىڭ ۋە باشقا تېگىشىلمەيدىغان ئىناۋەتلىك پۇلنىڭ ئۆزىده قىممىتى يوق، ئۇ پەقەت پۇل بەلگىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇئامىله ۋاستىسى بولۇش ۋە تۆلەم ۋاستىسى بولۇش رولىنى ئويناىدۇ. تارقىتىلغان پۇل مىقدارى تاۋارنىڭ مۇئامىلىدىكى مىقدارىغا لايىق بولغان، پۇل ئۆزى ۋەكىللىك قىلغان ئالتۇن - كۈمۈش پۇلنىڭ مۇئامىلىدىكى مىقدارىنىڭ چېكىدىن ئېشىپ كەتمىگەن چاغدىلا، ئۇنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ساقلىنىپ قالىدۇ، مال باھاسى مۇقىم بولىدۇ.

بۇرژۇئا هۆكۈمەتلىرىنىڭ پۇلنى قىسىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشتا قوللانغان تەدبىرى، ئەمەلىيەتته، پۇلنىڭ قىممىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش يۆكىنى كەڭ ئەمگەكچى

خەلقىگە ئارتىشتىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىدە ئىجتىمائىي سەتئۇبلىش كۈچى ئازىيىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تۆۋەنلەيدۇ، ئۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلار ۋەيران بولىدۇ، ئىشسىزلار كۆپىيىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى كۆپ ھاللاردا پۇل پاخاللىقى سىياسىتى بىلەن پۈلنى قىسىش سىياسىتىنى كىرىشتۈرۈپ قوللاندى، لېكىن پۇل پاخاللىقى سىياسىتىنى ئاساس قىلدى، پۈلنى قىسىش بىلسا جىددىي ئەھۋالدا قوللىنىلىدىغان ۋاقىتلىق تەدبىرلا بولدى. دېمەك، ھەرقانچە قىسىپمۇ پۇل پاخاللىقىنىڭ داۋاملىق ئەۋج ئېلىشىنى زادىلا توسيالمىدى.

پۇل پاخاللىقى دېگەن مانا دېغا قارالۇن.

تۈرغۇنلۇق كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكى ئىچىدە كىرىزىستىن كېيىنلا كېلىدىغان باسقۇچ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرى ئومۇمەن كىرىزىس، تۈرغۇنلۇق، ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۆرلەشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچ بويىچە ئايلىنىپ تۇرىدۇ. تۈرغۇنلۇق — كىرىزىس بىلەن ئەسلىگە كېلىش ئارىلىقىدىكى ئۆتكۈنچى باسقۇچ. كىرىزىس مەلۇم ۋاقىت داۋام قىلغاندىن كېيىن، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى قىسقارتىشى ئارقىسىدا، تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئىجتىمائىي سەتئۇبلىش كۈچىگە پەيدىنپەي ماسلىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك ئىگىلىك كىرىزىس باستۇرۇلۇپ ئاستا - ئاستا تۈرغۇنلۇق باسقۇچىغا ئۆتىدۇ. بۇ باسقۇچنىڭ كۆرۈنەرلىك بەلگىسى شۇكى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمدى داۋاملىق تۆۋەنلىمەيدۇ، زاۋۇتلار، بانكىلار ئەمدى داۋاملىق تاقالمايدۇ، بەلكى تۈرغۇن ھالەتكە چۈشىدۇ، سودا كەينىگە چېكىنىدۇ، سەتىش قىيىنلىشىدۇ، ئىشسىزلار يەنىلا كۆپلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ۋەھاكازالار. پۈتكۈل كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە تۈرغۇنلۇق ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ. كاپىتالىستلار قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ساقلانغان مالىلارنى داۋاملىق كىم ئارتۇق قىلىپ ساتقانلىقىدىن تاشقىرى، يەنە تەننەرخنى چۈشۈرۈشتىن چىقىش يولى تېپىشقا ئورۇنىدۇ. ئۇلار بىر تەرەپتىن، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەقىنى چۈشۈرۈپ، ئىشچىلار ئۈستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، تېخنىكىنى كۆپ ئامال تېپىپ تېخنىكىنى ياخشىلاپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرىدۇ ھەمدە تۇراقلىق كاپىتالنى يېڭىلاشقا كىرىشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان تەلەپ كېڭىيىدۇ، شۇنداق قىلىپ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىشكە باشلايدۇ - دە، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغانلارنىڭ سانى تەدرىجىي كۆپىيىدۇ، سودا ۋە ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرى پەيدىنپەي باش كۆتۈرىدۇ. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «كىرىزىستىن كېيىنكى چۈشكۈن دەۋرده، پۇل ئەڭ ئاز بولىدۇ، تەلەپنىڭ يېڭىباشتىن جانلىنىشىغا ئەگىشىپ، مۇئامىله ۋاسىتىسىگە نىسبەتەن چۈڭراق ئېھتىياج كېلىپ چىقىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 598 - بەت) شۇنداق قىلىپ، تۈرغۇنلۇق باسقۇچى پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىغا ئۆتىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس، كاپىتالىستىك تەكرار

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئالاهىده تۈرغۇنلۇق 1929 — 1933 - يىللىرى كاپىتالىزم دۇنياسىدا بولغان ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن كۆرۈلگەن بىرخىل تۈرغۇنلۇق. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى ئومۇمەن كرىزىس، تۈرغۇنلۇق، ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۆرلەشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچ بويىچە داۋام قىلىدۇ. ئادەتتىكى تۈرغۇنلۇق باسقۇچىدىن كېيىن، ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۆرلەش باسقۇچىغا ئۆتىدۇ، ئاندىن يەنە يېڭى كرىزىس ئىچىگە كىرىدۇ. لېكىن، 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىنكى تۈرغۇنلۇق باسقۇچى ئۇزاق داۋام قىلدى، ئۇنىڭ ئىلگىرىلىشى ئاستا بولدى، ئۆرلەش باسقۇچىدىن ئۆتمەيلا 1937 — 1938 - يىللىرىدىكى كرىزىس پارتلىدى. ستالىن «پارتىيىنىڭ 17 - قۇرۇلتىيىدا س ك پ (ب) مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتى توغرىسىدا بىرىلگەن خۇلاسە دوكلات»تا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: 1929 — 1933 - يىللىرىدىكى كرىزىس «ئادەتتىكى تۈرغۇنلۇققا ئەمەس، بەلكى ئالاهىده تۈرغۇنلۇققا ئۆتتى، ئۇ سانائەتنى يېڭى ئۆرلەش ۋە گۈللىنىشكە ئىلىپ بارمايدۇ، لېكىن سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈپمۇ قويمايدۇ.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 13 - توم، 258 - بەت)

— كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى، ئىقتىسادىي كرىزىس دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىقتىسادنىڭ ئارقىغا چېكىنىشى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسقا نىسبەتەن ئىشلىتىدىغان سۆزى. ئۇلار كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ، ئىقتىسادىي كرىزىسنى ئىقتىسادىي تەرەققىيات داۋامىدىكى ۋاقىتلىقلا «چېكىنىش» دەپ قارايدۇ، شۇڭا ئۇنى «ئىقتىسادنىڭ چېكىنىشى» دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق دېيىشتىن مەقسەت كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنى يېپىشتىن ئىبارەت، كرىزىس بولسا دەل مۇشۇنداق زىددىيەتنىڭ ئىپادىسى. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «بارلىق ھەقىقىي كرىزىسلارنىڭ ئەڭ تۈپ سەۋەبى ھامان ئاممىنىڭ نامراتلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىستېمالىنىڭ چەكلىك بولۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بۇنداق ئەھۋالغا قارىماي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 548 - بەت) يەنە بىر تەرەپتىن، بۇرژۇئازىيە «ئىقتىسادنىڭ ئارقىغا چېكىنىشى» نى ۋە ئۇنىڭ پات - پات كۆرۈلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغانىكەن، بۇ، ئىش يۈزىدە كاپىتالىزمدا دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلغانلىق بولىدۇ. يەنىمۇ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى يەنە «ئۆسۈش داۋامىدىكى چېكىنىش» دېگەن يېڭى ئاتالغۇنى توقۇپ چىقتى، ئۇ ئىقتىسادنىڭ ئۆسۈشى داۋامىدا چېكىنىشمۇ بولىدىغانلىقىنى، مەسىلەن، ئۇرغۇنلىغان ئىشسىزلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ دەل كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكىنىڭ ئۆرلەش باسقۇچىدىمۇ ئىقتىسادنىڭ ئارقىغا چېكىنىشى كۆرۈلىدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، بۇ ھال ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ دەل كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ

ساقايماس كېسىلى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىقتىسادىي كرىزىس، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەسلىگە كەلىش كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى ئىچىدە تۇرغۇنلۇق باسقۇچىدىن كېيىن كېلىدىغان باسقۇچ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكى ئومۇمەن كرىزىس، تۇرغۇنلۇق ئەسلىگە كېلىپ ۋە ئۆرلەشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچ بويىچە داۋام قىلىدۇ. ئەسلىگە كېلىش تۇرغۇنلۇق ئاساسىدا راۋاجلىنىپ چىقىدۇ. تۇرغۇنلۇق باسقۇچىدا، كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىشنى قىسقارتقانلىقى ۋە بېسىلىپ قالغان تاۋارلارنى كىم ئارتۇق قىلىپ ساتقانلىقى ئۈچۈن، تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئىجتىمائىي ئېھتىياج بىلەن پەيدىنپەي تەڭپۇڭلىشىدۇ. ئېنگېلس مۇنداق دەيدۇ: «تۇرغۇن ھالەت بىرنەچچە يىل داۋام قىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە مەھسۇلاتلار كۆپلەپ ئىسراپ ۋە ۋەيران قىلىنىدۇ، ئاخىر بېرىپ، بېسىلىپ قالغان نۇرغۇن تاۋارلار ئازدۇر - كۆپتۇر تۆۋەنلىتىلگەن باھادا سېتىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇش ھەرىكىتى بارا - بارا ئەسلىگە كېلىدۇ.» («ئېنگېلس. دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 530 - بەت) بازار ئەھۋالىنىڭ ئاستا - ئاستا ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ۋە تۇراقلىق كاپىتالنى يېڭىلاشقا كىرىشىدۇ. تۇراقلىق كاپىتالنىڭ پەيدىنپەي يېڭىنىلىشى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغە ۋە ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجنى پەيدىنپەي ئاشۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىلگىرى سۈرۈلۈپ، تۇرغۇنلۇق باسقۇچى پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىغا ئۆتىدۇ. «ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدا، كىشىلەر كاپىتال قەرز بېرىشنى تەلەپ قىلىشتا، سېتىۋېلىشنى پۈل كاپىتالنى ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالغا ياكى سودا كاپىتالغا ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، شۇڭا، بۇ چاغدا كاپىتال قەرز بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغانلار يا سانائەت كاپىتالىستلىرى، يا سودىگەرلەر بولىدۇ. سانائەت كاپىتالىستلىرى ئۈنۈمدىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋالىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 581 - بەت). بۇ باسقۇچقا، ئىشلەپچىقىرىش يەنىمۇ ئەسلىگە كېلىدۇ، سېلىنىدىغان مەبلەغ بىرقەدەر چوڭ ھەجمىدە كۆپەيتىلىدۇ، بازار تەدرىجىي جانلىنىدۇ، سودا ئىناۋەتلىك قەرزى ۋە بانكا ئىناۋەتلىك قەرزى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كېڭىيىدۇ، نېسىگە ئېلىش ئىشى تەدرىجىي كېڭىيىدۇ، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ، پايدا كۆپىيىدۇ، كاپىتال ئوبوروتى تېزلىشىدۇ، ئىشچىلاردىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلارنىڭ سانىمۇ كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي ھالدا ئەسلىدىكى ھالەتكە كېلىدۇ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كرىزىستىن ئاۋۋالقى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەندە، ئەسلىگە كېلىش باسقۇچى ئايىغلىشىپ، ئۆرلەش باسقۇچىغا ئۆتىدۇ.

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى

ئىقتىسادىي كرىزىس دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۆرلەش «گۈللىنىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچى، شۇنداقلا كېيىنكى دەۋرىيلىكنىڭ تەييارلىق باسقۇچى. كاپىتالنىڭ شارائىتىدا، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى ئومۇمەن كرىزىس، تۇرغۇنلۇق، ئەسلىگە كېلىش ۋە ئۆرلەشتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچ بويىچە داۋام قىلىدۇ. ئۆرلەش باسقۇچى بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاخىرقى باسقۇچ. ئۇ ئەسلىگە كېلىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ چىقىدۇ. ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كرىزىستىن ئىلگىرىكى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەن هامان، ئۆرلەش باسقۇچىغا كىرىدۇ، بۇ باسقۇچتا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تېز كېڭەيىپ، كرىزىستىن ئىلگىرىكى ئەڭ يۇقىرى ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، ئىشسىزلار سانى ئازىيىدۇ، سودا هايانكەشلىكى جانلىنىدۇ، ئىناۋەتلىك قەرز ئىشلىرى كېڭەيىدۇ، «تىجارەتنىڭ رونىقى تېپىش دەۋرى ئەينى ۋاقىتتا ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ نېرى - بېرى قىلىنىشى تازا كۆڭۈلدىكىدەك بولىدىغان ۋە ئۇنى ئېلىش ئەڭ ئاسان بولىدىغان دەۋر بولىدۇ. كاپىتالىستلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇئامىلىنىڭ سۈرئىتىنى ئىناۋەتلىك قەرز تۈگىدىن - تۈگىغا تەڭشەيدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 506 - بەت). بۇ دەۋرده ئۈسۈم نىسبىتى تۆۋەنرەك بولىدۇ، پايدا نىسبىتى جىددىي ئۆرلەيدۇ. لېكىن كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىشنى قارىسىغا، تېز كېڭەيتكەنلىكتىن، تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجدىن تېز ئېشىپ كېتىپ، تاۋارلار كۆپلەپ مۇئامىله جەريانىدا بېسىلىپ قېلىشقا باشلايدۇ. شۇنداق قىلىپ، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسنىڭ بورنىنى يېڭىباشتىن قاپلاپ كېلىدۇ - دە، كاپىتالىستىك ئىگىلىك يەنە يېڭى كرىزىس ئىچىده قالىدۇ. ئېنگېلس بۇ جەريانىنى ناهايىتى ئوبرازلىق قىلىپ مۇنداق تەسۋىرلەيدۇ: «هەربىر كەت بارا - بارا چاپسانلىشىدۇ، چامداپ مېڭىش قاتراپ مېڭىشقا ئايلىنىدۇ، سانائەتنىڭ قاتراپ مېڭىشى يۈگۈرۈشكە ئايلىنىدۇ، يۈگۈرۈش يەنە سانائەت، سودا، ئىناۋەتلىك قەرز ۋە هايانكەشلىك ئىشلىرىدىكى هەقىقىي تۇسالغۇلۇق ئات بەيگىسىده بولىدىغان قاتتىق تاقلاپ يۈگۈرۈشكە ئايلىنىدۇ، ئاخىرىدا بىرنەچچە قېتىم ئۆلە - تىرىلىشىگە قارىماي سەكرەشتىن كېيىن، يەنە هالاكەت هېڭىغا يېڭىباشتىن چۈشىدۇ. مانا مۇشۇنداق تەكرارلىنىش توختىماي بولۇپ تۇرىدۇ.» ئېنگېلس. («دىيۇرىڭغا قارشى»، 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى، 530 - بەت).

كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى ئىقتىسادىي كرىزىس دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مەۋرچىلىق سولغۇنلۇققا نىسبەتەن ئېيتىلغان. كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ ئۆرلەش باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىشى، سودىنىڭ جانلىنىشى، بازارنىڭ ئاۋاتلىشىشى، ئىشسىزلار سانىنىڭ ئازىيىشىغا ئوخشاش ئەھۋاللار كۆزده تۇتۇلىدۇ. بۇ ئادەتتە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئۆرلەش باسقۇچىغا نىسبەتەن ئىشلىتىدىغان سۆزى.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ بۇ مەۋرچىلىق باسقۇچىدا، ساختا ئىجتىمائىي سېتىۋېلىش كۈچلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىقتىسادىي گۇللىنىش مەۋجۇت بولىدۇ. مونوپول كاپىتالىستلار كۆپلەپ پايدا ئېلىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۇرۇش، پۈل پاخالىقى سىياسىتىنى يولغا قويۇش ۋە ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىش ئارقىلىق، بازارنى كېڭەيتىپ، ئىستېمالنى رىغبەتلەندۈرىدۇ. ئەمما بۇنداق ساختا گۈللىنىش ئۇزاققا بارالمايدۇ.

كاپىتالىزم ئىقتىسادىي گۈللىنىشكە قاراپ مېڭىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئۇرۇقىنى يېتىشتۇرۇپ باردۇ. رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك قانۇنىيىتى بىلەن كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۈرسىتىشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ بارىدىغان زىددىيەت ئاخىر مەۋرچىلىقىنى سولغۇنلۇق ھالىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. «گۈللىنىش بىلەن كرىزىس گىرەلىشىپ،..... ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۈچۈن قارشى تۇرۇپ بولمايدىغان، ئۇلارغا ستېخىيىلىك ھالدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان تەبىئىي قانۇنىيەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ ھەمدە قارىغۇ مۇقەررەرلىك سۈپىتىدە ئۇلارغا تەسىر كۆرسىتىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 939 - بەت)

ئىقتىسادىي كرىزىس، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ دەۋرىيلىكى، سولغۇنلۇق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سولغۇنلۇق مەۋرچىلىقىغا نىسبەتەن ئېيتىلغان. كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ تۇرغۇنلۇق باسقۇچىدا كۆرۈلىدىغان ئىشلەپچىقىرىشتىكى تۇرغۇنلۇق، ئىشسىزلارنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى، ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ توختاپ قېلىشى، بازارنىڭ سولغۇنلىشىغا ئوخشاش ئەھۋاللار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئادەتتە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى قوللىنىدىغان بىر سۆز. تاۋار ئوشۇقچىلىقى ۋە تاۋارنىڭ پۇلغا ئايلىنالماسلىقى ئارقىسىدا، ئۆسۈم نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ، سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرى پۇل قەرز ئېلىپ ئوقەت قىلىشنى خالىمايدۇ، چۈنكى «سانائەت دەۋرىيلىكىنىڭ ھەربىر پايدىسىز باسقۇچىدا، ئۆسۈم نىسبىتى شۇ دەرىجىدە ئۆستۈرۈلىدۇكى، نەتىجىدە ئەھۋالى تولىمۇ ناچار بولغان بەزى تىجارەت تارماقلىرىنىڭ ئالىدىغان پايدىسى ۋاقتىنچە پۈتۈنلەي يۇتۇۋېتىلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، 569 - بەت). ئادەتتىكى ئەھۋالدا، بۇ باسقۇچتا مال باھاسى چۈشۈپ كېتىدۇ، لېكىن 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەھۋالدا سەل ئۆزگىرىش بولدى، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتىنىڭ پۇل پاخالىقى سىياسىتىنى ئۇزاق ۋاقىت يولغا قويۇشى ئارقىسىدا، تۇرغۇنلۇق باسقۇچىدىمۇ مال باھاسى داۋاملىق ئۆرلەپ، تۇرغۇنلۇق بىلەن پۇل پاخالىقى گىرەلىشىپ كەتكەن ۋەزىيەت مەيدانغا كەلدى.

ئىقتىسادىي كرىزىس، مەۋرچىلىق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بۇ كىتابنى تۈزۈشكە قاتناشقان ئاساسلىق ئورۇنلار

(خەتلۈچە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بويىچە تىزىلدى)

شەندۇڭ داشۇ

سەنشى مالىيە - ئىقتىساد شۆيۈەنى

شاڭخەي مالىيە - ئىقتىساد شۆيۈەنى

شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنى

گۇاڭشى داشۇ

گۇاڭشى مىللەتلەر شۆيۈەنى

گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىك پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ئورنى

يۈننەن داشۇ

يۈننەن ئۆلكىلىك تارىخ تەتقىقاتى ئورنى

جۇڭشەن تىببىي شۆيۈەنى

مەركىزىي مىللەتلەر شۆيۈەنى

جۇڭگو خەلق داشۇسى

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيسى سىياسىي شۆيۈەنى

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنى

جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيسى ئىقتىساد تەتقىقاتى ئورنى

لياۋنىڭ داشۇ

لەنجۇ داشۇ

بېيجىڭ داشۇ

بېيجىڭ سەنەن داشۇسى

سىچۈەن داشۇ

سىچۈەن مالىيە - ئىقتىساد شۆيۈەنى

سىچۈەن ئۆلكىلىك مىللەتلەر تەتقىقاتى ئورنى

جىلىن داشۇ

ئەنخۇي مالىيە - سودا شۆيۈەنى

غەربىي شىمال داشۇسى

غەربىي جەنۇب سەنەن شۆيۈەنى

ئوتتۇرا جۇڭگو سەنەن شۆيۈەنى

جەنۇبىي جۇڭگو سەنەن شۆيۈەنى

خاڭجۇ داشۇ

جېڭجۇ داشۇ

شەنشى سەنەن داشۇسى

ۋۇخەن داشۇ

ۋۇخەن سەنەن شۆيۈەنى

ۋۇخەن سۇ تىرانسپورتى شۆيۈەنى

ۋۇخەن سۇ ئىلمىكتر شۆيۈەنى

نەنكەي داشۇ

فۇدەن داشۇ

شيامېن داشۇ

خۇبېي مالىيە - ئىقتىساد شۆيۈەنى

فۇجيەن سەنەن داشۇسى

جىنەن داشۇ

本书根据人民出版社1983年2月第1版北京第2次印刷本翻译出版.
بۇ كىتاب خەلىق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىل 2 - ئايدا نەشر
قىلىنغان 1 - نەشرى بېيجىڭ 2 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

تەرجىمىنىڭ مەسئۇل تەھرىرى: ئەكبەر ھۈسەين

سياسىي ئەقتىسات لۇغىتى

1 - توم

شوجى دىشىننىڭ باش تەھرىرلىكىدە توزۇلدى
ھەلىمە مۇھەممەت، ئايشەم تاۋار،
تەرجىمە قىلغۇچىلار: ئەركىن، رەيىم يۇسۇپ، ياسىن ھوسەن،
خەلىچەم، م. ئىلاخۇن
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلىدۇ
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
1988 - يىل 12 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1988 - يىل 12 - ئايدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 7.00 يۈەن

政治经济学辞典

上 册

许涤新 主编

（维吾尔文）

海里玛、阿依夏木、梁秉恒、

热依木江、亚森、马书香、

马合苏木 译

民族出版社出版 新华书店发行

新疆新华印刷二厂印刷

787×1092毫米 1/16 印张：60 1/4

1988年12月第1版 1988年月12第1次印刷

印数：0001——1,000册

统一书号：M4049（4）120 定价：7.00 元

ISBN 7-105-00406-I/F·12